श्रीवाजसनेयि-माध्यन्दिन-
शतपथब्राह्मणम्

THE
ŚATAPATHABRĀHMAṆA

ACCORDING TO
THE MĀDHYANDINA RECENSION

श्रीवाजसनेयि-माध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम्

श्रीमत्सायणाचार्यविरचित-
वेदार्थप्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम
उपयुक्तभाष्यानुपलब्धिस्थाने
श्रीहरिस्वामिभाष्यसमेतम्

"प्रथमखण्डात् पंचमखण्डपर्यन्तं"

तृतीयो भागः
षष्ठसप्तमाष्टमनवमकाण्डात्मकः

ज्ञानपब्लिशिंगहाउस
देहली-११०००२ (भारतम्)

ज्ञानपब्लिशिंगहाउस
देहली-११०००२ (भारतम्)

प्रथम पुनर्मुद्रण १९८७ तमे वर्षे

भारते मुद्रितम्

इदं पुस्तकं ज्ञानपब्लिशिंगहाउस कृते गायत्रीगर्गमहाभागया देहली ११०००२ तः प्रकाशितम् तथा गोयलआफसेटमुद्रणालय देहली ११००३५ तः मुद्रितम् ।

THE ŚATAPATHABRĀHMAṆA

ACCORDING TO
THE
MĀDHYANDINA RECENSION
WITH
THE VEDARAPRAKĀŚA BHĀṢYA
OF
SĀYAṆĀCĀRYA
SUPPLEMENTED BY THE COMMENTARY
OF
HARISVĀMIN

VOLUME III
CHAPTERS 6-9

GIAN PUBLISHING HOUSE
4-C Ansari Road Daryaganj, New Delhi - 110002

श्रीशः शरणम् ।

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणगतविषयानुक्रमणिका ।

षष्ठे उखासम्भरणकाण्डे–

इति सप्तमोऽध्यायः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

इति उखासम्भरणनामके षष्ठे काण्डे विषयानुक्रमणिका समाप्ता ॥

हरितपद्नामके सप्तमे काण्डे–

ब्रा०	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
	सार्थवादं पुरीषाहरणस्थानविधानम्, इत्थं पुरीषान्तां गार्हपत्यचितिमुपधाय तस्याः प्रान्तेषु सामञ्जस्य स्तावकार्थवादातिदेशसहितमभिधानं गार्हपत्यचितेः सार्थवादं परिमाणं विधाय परितो मण्डलाकारत्वविधानम्, गार्हपत्यचितिरूपस्याग्नेरस्याग्नेश्च यजुर्भिर्मन्त्रैः संसर्जनविधानम्, तन्मन्त्राणां तात्पर्याभिधानञ्च, यजुर्मन्त्रकरणकमुख्याग्नेर्गार्हपत्यचितिमध्ये सकारणं निवपनविधानम्, रिक्ताया उखाया अध्वर्युकर्तृकस्य यजमानकर्तृकस्य वाऽवेक्षणस्य निषेधं प्रतिपाद्य तस्याः सिकताभिः समगर्तत्वकरणविधानम्, उखायाः शिक्याद्विमोचनस्य सप्रयोजनं सोपपत्तिकं सदृष्टान्तं मन्त्रतदर्थविवरणोपेतं विधानम्, स्तावकार्थवादातिदेशयुतं तस्या उखाया ज्वलनरूपस्याग्नेरुत्तरपार्श्वेऽरत्निमात्रे चितावेव स्थापनं कर्तव्यमित्यभिधानम्, सिकतापूर्णाया उखाया मध्ये तूष्णीं पयस आसेचनस्य सकारणं सदृष्टान्तं विधानम्, सिकतापयसोर्घरोत्तरभावमनूद्य तत्प्रशंसनं, उखायां पयस आनयनाधानस्य विधानमित्यादि.	१–२१
९	उरव्येण संस्कृतस्य गार्हपत्याग्नेर्विराड्रूपप्रजापत्यात्मत्वं वक्तुं प्रजापतेः संस्कृतिविवक्षया च तत्पूर्वविस्रंसनस्य प्रतिपादने, अनन्तरमस्य देवैः कृतसंस्कारत्वस्योपवर्णनम्, इत्थं सम्प्रधारितमर्थं कर्तुं देवा अग्निं प्रार्थितवन्तः– 'सोऽपि तत्प्रार्थनमङ्गीकृतवानित्यभिधानम्, इदानीमनभिसिद्धया देवानामभिमुखत्वस्य ***तरगन ***नाना प्राणादीनां ***नविशेषस्याभिधान, प्रहृतमनुसृत्य तस्य वीर्यविमत्यभिधानादि सोपपत्तिकमभिधान, प्रतिष्ठारूपस्य प्रजापतेः संस्कारमभिधाय चित्याग्नेः तादात्म्यं *** वक्तुं तयोर्नादात्म्यमुपवर्ण्य सोपपत्तिकं संस्कारसाम्यस्योपवर्णनं, समिधामहरहरभ्याधानमनूद्य तत्र कारणं प्रतिपाद्य एवमप्रतिमोचनोत्थरणादीनां संवत्सरकालव्याप्तेरभिधानं, अत्रोक्तेऽर्थे वामकक्षायणस्य साभिप्रायं मतनिरूपणं, प्रहृतस्य चयनात्मकस्य प्रजापतेर्लोकत्रयात्मत्वं तद्धिष्ठात्रग्निवाय्वादित्यात्मत्वं च प्रतिपाद्य पुनस्तस्याधियाज्ञिकाध्यात्मिकरूपद्वयस्य प्रतिपादनं, चित्यात्मकस्याहवनीयस्य तत्र निधीयमानस्याग्नेश्च क्रमेण शरीरत्वं शीर्षण्यप्राणत्वं च प्रतिपाद्य तयोरेव पक्षपुच्छवत्त्वस्य सोपपत्तिकं प्रतिपादनं, प्रकारान्तरेणापि तस्याधियाज्ञिकाध्यात्मिकरूपत्वस्य प्रतिपादनं, त्रिचितिको गार्हपत्यश्चेतव्य इत्येकीयं मतं सोपपत्तिकमुपन्यस्य वक्ष्यमाणसम्पत्त्यतिरेकरूपदोषाभिधानेन तं पक्षं निराकृत्य तथाऽऽब्राह्मणानामुक्तं त्रिचयनमङ्गीकृत्य तदपि निराकृत्यैकत्वस्य सोपपत्तिकं निगमनं, पूर्वमुपक्षिप्ताया अनुष्टुब्बृहत्योः सम्पत्तेरभिधानं, तत्र तिस्रोऽनुष्टुभः सम्पाद्य, तासां प्रयोजनपुरःसरमुपयोगकथनं, प्रतिपादितार्थद्वयस्य फलाभिधाने, प्रागुपन्यस्ताया बृहत्याः सम्पत्तेरुपपादनं, गार्हपत्याग्नीध्रीयाहवनीयानां क्रमेण पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकात्म-	

ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः
रेवौषधिवाप• कर्तव्य इति सार्थवाद विधानं, कृष्टप्रदेशे द्वादशभिर्मन्त्रैर्निवपन विधाय तत्प्रशंसनं, बीजावापस्य संवत्सराभिव्यापित्वमनूद्य तस्य प्रशंसनं, कृष्टाकृष्टात्मके यद्बीजावपन विहित तत्र,रणमन्त्राणामपि त्रिसंख्यामुपजीव्य प्रशंसनं, सर्वनामोपेतिल्लिंगेण बीजावाप प्रशस्य भेषजरूपेणापि तस्य प्रशंसनं, पूर्वेवत्सर्वत्वमनूद्य तत्प्रशंसनं, कृषेकरणक बीजावपनमनूद्य तस्यापि भेषजरूपत्वेन प्रशंसनं, चतसृषु सीतासु करणमन्त्राणां द्वादशसंख्यामनूद्य तस्या अपि भेषजरूपत्वेन प्रशंसनं, कृष्टप्रदेशे वपनस्य प्राणभेषज्यरूपताया अभिधानं, कृष्टाकृष्टबीजावपने च मन्त्रगत त्रित्वमनूद्य तस्यापि भेषजहेतुत्वाभिधानम्, उदचमससंख्यां बीजावापमन्त्रसंख्यां चानूद्य सम्भूय च तयोः प्रशंसनं, बीजावापमन्त्रपदानामनुवादपूर्वकमभिप्रायप्रदर्शनपुरःसरं च मन्त्रव्याख्यानं, उक्तमृग्द्वयव्याख्यानमुत्तरास्वपि प्रज्ञानमिति तस्यातिदेशकथनम्, अतिदिष्टस्य व्याख्यानस्य यथावन्नियोजनं, ऋचां छन्दोद्वारा भेषजहेतुत्वनिरूपणं, विहितानामनुद्रुचोजनाद्योषधिवापान्तानां कर्मणां समन्त्रकामन्त्रकत्वं सम्भूय तत्प्रशंसनं, निरुक्तानिरुक्तानि कर्माण्यनूद्य चित्याग्निरूपस्य प्रजापतेरपि निरुक्तानिरुक्तभेदेन परिमितापरिमितभेदेन च द्विरूपत्वाभिधानं, समन्त्रकेण निरुक्तेनानुद्रुचोजनादिकर्मणा निरुक्तभागस्येतरेणेतरभागस्य च संस्कारं विमृश्य तस्य योजनं, विद्वदनुष्ठानस्य प्रशंसन, बाह्याभ्यन्तरभावेन निरुक्तानिरुक्तत्वधर्मयोगाद्विचार्य पशुवन्वता सम्पाद्य तस्य प्रशंसन चेत्यादि.	६८-७८

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः
१ सोमक्रयणादिकम्—तत्र सान्निचित्ये क्रतौ सोमक्रयणस्य काल विधाय तत्प्रशसनं, सोमक्रयस्य मध्येऽनुष्ठानस्याधिक्लोकतयाऽभ्यानमया च प्रशंसनं, राजक्रयस्य मध्येऽनुष्ठानस्य कृत्स्नशरीरे रसानुषङ्गहेतुत्वेनापि प्रशमनम्, आतिथ्यहविष्कृदन्ते आहवनीयचितिनिमस्कारं विधातुं तत्पूर्वतनस्य चोदकप्राप्तस्य सौमतिथ्यादिप्रयोगजातस्यानुक्रमणम्, सौमिकाग्निककर्मणोः परस्पर व्यतिषङ्गस्य सप्रयोजन सार्थवाद विधानम्, वाग्विसर्जनानन्तरमाहवनीयसमीपदेशगमनविधानम्, गार्हपत्यस्थानवदाहवनीयस्थानस्यापि पलाशशाखया व्युदूहनमेकीयमतेनोक्त्वाऽन्यस्य मौत्पत्तिक तस्य दूषणं, *गार्हपत्यचितिवदाहवनीयचितावपि सदस्यां* निषिध्याहवनीये प्रतिनियतं विधास्यमान पुष्करपर्णोपधानमनूद्य तस्य प्रतिनियतफलप्रतिपादनेन प्रशंसनं, गार्हपत्यवदाहवनीयेऽपि सिकतानिवपनं कर्तव्यमिति विधानम्, उभयत्र मन्त्रभेदं विधाय तत्प्रशंसनम्, गार्हपत्यचयने सिकतानिवपनस्य पूर्वमावित्वमनूद्य प्रशस्य च तत्र पूर्वभावित्वे दोषप्रदर्शनम्, आहवनीयचितौ तु सिकतानिवपनात्पूर्वं परिश्रिद्भिः परिश्रयणमभिप्रेत्य स्नानकार्यवादातिदेसयुत तदभिमन्त्रणविधानम्, सिकतानिवपनं	

इति तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः	ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः
गार्हपत्यस्य प्रदक्षिणं मन्त्रकं विधानं तन्मन्त्रव्याख्यानं च, पूर्वेषां पशू-नामुपधानानन्तरं तत्र पुरुषस्य स्थापन-प्रकारस्य विधान, पुरुषोपधाने मध्ये कर्तव्यमिति तदर्थस्य विधानं, कस्य कुत्र पशोः स्थानमिति विशेषविज्ञा-नाय तद्विषयस्यापि विधान, पुरुषोपधा-नस्य मध्यस्थाने विहितं तत्र विशेष-विधानं, विहिते स्थाने मन्त्रं विनियुज्य तस्य पदशो विभज्य व्याख्यानम्, तदन-न्तरमश्वोपधानानन्तरं तत्र मन्त्रं विधाय तद्व्याख्यानं, दक्षिणतो गोप-धानानन्तरं तत्र मन्त्रं विधाय तद्व्याख्यानं, उत्तरतोऽव्युपधानानन्तरं तत्र मन्त्रं विधाय तद्व्याख्यानं, दक्षिणतोऽजोपधानानन्तरं तत्र मन्त्रं विधाय तद्व्याख्यानं, पशूनां पञ्चानां नानारूपत्वोपधान-साधनाविरोधनानि कर्तव्यानीति विधानम्, पशुशीर्षाणि—उपधानानन्तरं पुनः-शिरसि अग्निहोत्रस्य मन्त्रो-च्चारणं विधानम्, अग्निहोत्रे मन्त्रं विनियुज्य तस्य पूर्वार्धाद्युत्तरार्धेनाग्न्या द्वितीया-दुत्तरेष्टकोपधानं सकारणं प्रथमं तन्मन्त्रस्य व्याख्यानं, अग्निहोमानन्तरं-मुख्यानां पुरुषादिपशूनां पशुशिर-सामुपधानमन्त्रेष्टकोपधानस्य मन्त्रो-च्चारणं विधानम्, अत्र पशूनामपि पशु-शीर्षाणामुपधानानन्तरमुपधानमन्त्रैरुपधा-नमिति सर्वेषां मन्त्रं पुनरप्युपधानं-		उत्तरतोऽत्र विहितेष्टकोपधानानन्तरं तदुक्तविधा पुरस्तात्तत्र प्रकारविशेषानन्तरं तन्मन्त्रं दूषणम्, अन्यैर्हविर्भिः तत्रापि बर्हिर्वेदि-शोकमुपधानं वेदिति तत्प्रकारकत्वनिधानम्, उपर्यनन्तरस्थाने लोमनिष्ठकार देवविशेषमन्त्रकोपधानविशेषं च मन्त्रोपधानकानेव पुरुषस्य शोक दर्शनमुद्वेदिनिधानं च तत्र मन्त्र-विशेषं विनियुज्य च तस्य पदशो विभज्य व्याख्यानम्, तदोऽश्वादीनां जातां शोकात्मोक्षु कर्मण मन्त्रानिति-युक्त तेषां व्याख्यानं, तदोऽनुक्तानां मनुष्यपशूनां फलं शोकादेवेष्टकानां ब्राह्मणस्य देवानन्तरं च प्रदर्श विनियोगे तेषां निधानविधानम्, तद-स्थानानन्तरमश्विनोर्निगद्य पुनरु-क्तेरिति सकारणं विधानम्, तस्मात्-मन्त्रश्लोको गायत्रीप्रभृत्यौ यदिष्टु-पदयुक्त मन्त्रैर्दिष्टनिधानादौ यदिष्टु-पदमन्त्रैर्विनिर्देश च दर्शयित्वा तन्मन्त्र-व्याख्यानम्, **पञ्चदशमासस्येष्टकोपधानं पञ्चकृत्-स्येष्टकोपधानञ्च**—तत्रादौ तत्स्थाना-नन्तरमपि पश्चाद्गत्वा स्वयमातृ-ण्णां प्रदक्षिणीकृत्य गत्वा अन्यान्या इष्टका उपधानादिविधानं तदुच्चो-च्चारणं दर्शयितुमेतासामुपधानकर्मोपवर्णनं, तासां पशुशिर मन्त्रवतीनामुपधान-मन्त्रविशेषकमिन्द्रदेवो पञ्चबोध-व्याप्तिरिति विधानम्, प्रतिदिशं पञ्चाना-	

ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः	ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः

पुरधाने विराजिः सम्पद्यते तत्र या. पञ्चदश पूर्वा इष्टकास्ता अपस्या भवन्तीति मोरपत्तिक प्रतिपाद्यपस्या-स्य. पञ्चदशान्य उत्तरा. पञ्चेष्टका विद्यन्ते ताश्छन्दस्या भवन्तीति प्रति-पादनम्, छन्दस्यानामुपधानेन पशु-सूक्तानामसमतिविधानम् भवतीति निरूपणम्, तस्मादप्यपस्यावदुपध-धानेनोपधानाभिधानम्, तथैवास्या अन्तराश्छन्दस्या वाधा भवेयुरित्यभि-धानम्, प्रकारान्तरेण पशूनां लोमम-त्यतिमभिधाय त्वग्लोमसम्पादने उक्त पक्षद्वयमप्यभिमतमिति कथनम्,

प्रकारान्तरेणाप्यपस्यानामुपधानस्य प्रशं-सनं, तासां पञ्चदशानामपस्यानामुप-धाने क्रमेण " अपां त्वेमन् " इत्या-दीन्पञ्चदश मन्त्रानभिधाय तेषां व्याख्यानं, तत्र सप्तमन्त्रार्थस्य श्लोकरूपप्रमा-णोपन्यासेन दृढीकरणं, " गायत्रेण त्वा " इत्यादिभिः पञ्चभिः पञ्चनिर्मि-तैर्दक्षिणस्यां दिशि पञ्च छन्दस्या उपद-धातीति विधानम्, आसामपस्यानाम-नुल्बामकत्वमुपवर्ण्य तस्योपपादनं चेत्यादि.

इति पञ्चमोऽध्यायः

इति हस्तिघटा (घटा) ख्यं सप्तमं काण्डम् ।

क्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः	ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः
स्वयमातृण्णावमृतेन पुरीषेणाच्छन्न सच्छादनस्य कपालहितप्रकारनिरूपणं, पुरीषेणात्मनः सर्वेन संछादनस्य प्रशंसनं, त्रिभिः पुरीषविधाने मन्त्र विनियुज्य तस्यार्थप्रदर्शनं, पुरीषनिवदनस्य प्रकारान्तरेण छन्दोभिर्व्याहारप्रशंसनं, ततो विकर्णी च स्वयमातृण्णा चोभे परस्परं यथा सम्पृक्ते स्यातां तथोपदध्यादिति सार्थवादं विधानं, विकर्ण्या उपधानमनूद्य तत्सार्थवादस्य तन्निर्वचनविधानं, पुनर्विकर्णीस्वयमातृण्णयो-रुपधानमनूद्य तयोस्तत्पुरुषेण प्राणाग्निना च प्रशंसनं कृत्वा तत्र पूर्वमुत्तरां विकर्णीमुपदध्यादिति प्रतिपादनं, विकर्णी उपधाने स्वयमातृण्णायाः उपधाने च कपालवैकृते उत्तरत्र द्वाविति मन्त्रद्वय विनियुज्य तेषां व्याख्यानं, नानोपस्थानं सकृत्सादनं समानकरणं शार्करामयत्वं चेत्येतेषां सहेतुकमभिधानं, सार्थवादं पूर्ववत्सूददोहसाऽभिवदनमभिधाय तत्र		मन्त्रं विनियुज्य तस्य व्याख्यानं चेत्यादि.	१७३–१८१
		४ स्वयमातृण्णासु सार्थवादमाज्यावेक्षणस्य सान्ना गानविधानं, तत्र सामगान "भूर्भुवः स्वः" इत्येतासु व्याहृतिषु कर्तव्यमिति सार्थवादपूर्वं विधानं, तानि वै सामानि नानारूपाणि सपत्ननि-घ्नानीति सोपपत्तिकं निरूपणम्, इष्टकानिर्मितस्य रूपद्वयस्याग्नेर्हिरण्मय-शकलैर्व्यां द्वाभ्यां शताभ्यां पञ्चभिः प्रोक्षणस्य सार्थवादं सप्रकारकं सप्रक्षेप विधानं.	
		चितिपुरीषाणां मीमांसा—तस्यां च सप्तानामपि चितीनां क्रमादु भूम्यन्तरिक्षद्यौरिति रजपानस्वर्गादिरूपत्वं प्रतिपाद्य तासां कपालयुक्तेनास्मदक्षिणाप्रजादेवात्मना पुरीषेण प्रच्छादनमभिधाय तद्द्वाराऽभिदेवतारूपेण प्रशमनं, पुनस्तासामेव सप्तानां चितीनां सोपपत्तिकमध्यात्मरूपेण प्रशमनं चेत्यादि.	१८०–१८६

इति सप्तमोऽध्यायः ।

इति चितिनामके अष्टमं काण्डं समाप्तम् ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

प्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः	प्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः

अथ द्वितीयोऽध्यायः।

१ औपवसथ्यदिवसात्प्राचीने दिवसे कर्तव्य प्रयोगममिधाय तथा तस्मिन्दिवसे कर्तव्यस्य प्रयोगस्याभिधानं, दर्भमुष्टिनिधानानन्तरं तदाग्र इत्यादि वादाय विद्याग्निमारोहणविधानतत्र मन्त्रं विनियुज्य तस्य व्याख्यानम्, अग्निमादध्य पञ्चगृहीतेनाज्येन स्वयमातृण्णायां व्याघारणं कुर्यादिति विधानं, व्याघारणस्य स्वयमातृण्णाधारकत्वस्य प्रशंसनं,प्रकारान्तरेणापि स्वयमातृण्णायां व्याघारणस्योपपादनं, ननु यद्येषा स्वयमातृण्णाऽग्न्युत्तरवेदिस्तर्हि तद्व्याघारणं पूर्वोत्तरवेदिवद्धिरण्यदर्शनादिपूर्वकत्वेन भवितव्यमित्यभिधानं, स्वाहाकारवेट्कारयोः प्रयुक्तवरोक्षाभिधानपूर्वकमाज्येन पञ्चगृहीतेन व्यग्निहारमुत्तरवेदेर्व्याघारणार्थवत्या अपि उत्तरवेदित्वेन व्याघारणमुपपन्नमित्यभिधानं, क्रमेण व्याघारणमन्त्रान्प्रदर्श्य तेषां व्याख्यानं, प्रकारान्तरेण मन्त्राभिधानं प्रशस्याहुतीनां पञ्चत्वसंख्यायाः कार्त्स्न्येन तृप्तिहेतुर्भवन्तीति प्रतिपादनं, दध्यादीनां नीपर्यायेण विनियोगमभिधाय तेषां यद्दृष्टासर्वानि विहित तस्तमुपन परिश्रिन्त्यो बहिरपि कर्तव्यमित्यभिधानम्, उपरिष्टाद्दर्भमुष्टि निधानं तीयुक्तान्दर्भान्समुष्टे विनियुज्य तत्प्रशंसनं, पुनस्तेषामेव दध्यादीनामभिप्रशिक्षा-द्वाराकरेण प्रशंसनं,समुद्रणे मन्त्रद्वयं विनियुज्य मामिप्राय तयोर्व्याख्यानं, प्रत्यवरोहणे मन्त्रमप्याम्नायव्याविनियोगमुपदेशाभिधानम्, अनन्तरं पश्चात्कर्तव्यमर्थमास्य कथनं, तत्र प्रजर्थस्य परिश्रमे सासादनविधानं.

प्रवर्ग्योत्सादनस्याग्निहदर्थं स्थानान्तरं विधाय तत्प्रशंसनं, पुनस्तत्रैवोद्वासनस्य यज्ञस्य शिरःशरीरसन्धानरूपेण प्रशंसनं, यदा खग्रावुत्सादनं तदोत्कोद्वासने विशेषप्रतिपादनं केत्यादि. २१—५०

२ प्रवर्ग्योद्वासनानन्तरं सचिते इष्टकासमूहे स्थापनार्थाग्नि प्रणेतुं तावद्वार्हपत्ये आज्यहोमसमिद्धोमयोः सार्थवाद विधानं,तत्राज्यहोमे पूर्वं पञ्चगृहीतं गृहीत्वा तेनैकामाहुतिं हुत्वा पुनरेकस्यां स्रुचि षोडशगृहीतं गृहीत्वा तत्समं विभज्य ताभ्यां समभागाभ्यामपरमाहुतिद्वयं वैश्वकर्मणाऽऽभ्यां जुहुयादित्येवं तिस्र आहुतीर्जुहोतीति सार्थवादं निरूपणम्, एवमाज्यहोमप्रकारमभिधाय समिद्धोमे विशेषाभिधानं, तत्र ताश्च समिध औदुम्बर्यस्तिस्रश्चेति प्रतिपादनम्, उक्तानामाज्याहुतीनां पुरस्तादन्नरूपत्वेन सत्कारसदृशत्वोपवर्णनं, प्रथमाहुत्यर्थं पञ्चवारं ग्रहणस्याग्नेः शीर्षण्यप्राणपञ्चकोपधानरूपेण प्रशंसनं, प्रथमाहुतिहोममन्त्रे तिस्रपदसम्बन्धस्य प्रशंसनम्, आहुतिद्वयार्थं षोडशवारं ग्रहणस्य प्रशंसनम्, एतदाहुतिद्वयमष्टाभिरष्टाभिर्ऋग्भिर्लिङ्गमनुवाकशेषेण होतव्यं तथा चैताः सर्वा ऋचः सम्भूय मनदशा भवन्ति, तस्या एतस्या मन्त्रसंतत्याः संख्यायाः कृतकाभिसत्कारहेतुत्वेन प्रशंसनं, मिलितायाः ग्रहणसंख्यायाः प्रशंसनं, समिधां होमस्य प्रकारान्तरेण प्रशंसनं, समिद्धोमे मन्त्रत्रयं विनियुज्य तन्निगदव्याख्यातमिति प्रदर्शनम्, आज्यसमिदाहुतिसंख्यायाः पूर्वं

क्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः	क्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः

दुग्धपयोन्नता अभवन्नुपत्रसर्थाये चतुर्थदिने भूयस्तपस्तत्त्वाऽपि सर्वथा सन्निहितनरस्यापि दुग्धामृतस्याप्राप्त्या ते ऽनाशकात्मकं व्रतमकुर्वन्—पञ्चमदिने सुत्याहे नु तदमृतं सोमरूपं प्राप्य कण्डनं कृत्वा तदभावशुद्वुद्धुरित्याद्यभिधानम्, इत्थं देवाना कथामवतार्य तथैवेदानीन्तनो यजमानस्तत्सर्वं करोतीति सत्रस्य प्रतिपादनम्।

समिष्टयजुर्मीमांसा—तस्यां चादौ प्रतिज्ञापूर्वकं समिष्टयजुर्मीमांसार्थमाख्यायिकाकथनम्, आख्यायिकायामपि देवासुराः सत्यानृतवदनलक्षणं पितुर्दायं समनुप्राप्य तस्य यथोचितं विभज्य ग्रहणं चक्रुरित्यभिधानं तत्र देवा यत्सत्यमगृह्णंस्तत्त्रयीलक्षणमिति प्रतिपाद्य तदुदितं यज्ञं कृत्वा त्रयीलक्षणमिदं सत्यं विस्तारयामेत्याशयेन दीक्षणीया *समिष्टयजुषः पूर्वभाविकर्मान्ता-प्रायणीया* शंय्वन्ता—सोमं क्रीत्वाऽनसा पर्युह्य तस्मै आतिथ्येडान्ता तिस्र उपसदः प्रयाजानुयाजवर्जिता सामिधेनीत्रिकमनूच्य प्रधानदेवता यजनमात्राः उपवसथेऽग्नीषोमीयः पशुः समिष्टयजुर्वर्जितः—प्रातःसवनं माध्यन्दिनसवनं च स्वस्वावधिकं तृतीयसवनं च सकलं—इत्येतान्यागाक्रमेण सदा तदा समनुष्ठितवन्तो यदा यदा च तद्विस्तार्यमाणं सत्यमपहर्तुकामा असुराः समागताः। किञ्च तेषामागमनसमये प्रक्रान्तं यज्ञं यावदनुष्ठितं समाप्य यागान्तरप्रारम्भं चक्रुस्तेन स स याग उपरिष्टादुक्तमस्यः सम्पन्नः। इतोऽसुरा अत्यन्ततस्तत्सत्यमपहर्तुं न शेकुः प्रत्युत पराभूताः देवाश्च सत्यसमृद्धा *अभवन्नित्यादिनिरूपणम्*, उक्तार्थं वेदितुरपि स्वस्य सत्यसमृद्धिः शत्रोः पराभूतिरित्येतत्फलं भवतीति प्रतिपादनं, ते देवाः पश्चान्नो इमे यज्ञाः सामिसंस्थिताः यानिमान्यज्ञान्परित्यजन्तो गता वयं तदुपजानीत यथेमान्यज्ञान्संस्थापयामेत्यादिविचार्यैतानि समिष्टयजूंषि समपश्यंस्तैरेतान्यज्ञान्समस्थापयन्नित्यादिनिरूपणं, समिष्टयजुर्नाम्नो द्वेधा निर्वचनम्, एतेषामेव समिष्टयजुषां नवत्वविशिष्टसङ्ख्याप्रदर्शनेन प्रशंसनं, सौमिकान्याग्निकानि पौर्वापर्यक्रमेणोभयान्यपि समिष्टयजूंषि जुहुयादित्यभिधानम्, आग्निके द्वे जुहुयादित्यभिधाय तयोर्द्वित्वस्य प्रशंसनं, तयोरेवाग्निकयोः समिष्टयजुषोर्मन्त्रद्वयस्य विनियोजनं, सौमिकानामाग्निकानां च मिलितायाः सङ्ख्यायाः प्रशंसनं, पुनरस्या एव मिलितायाः संख्यायाः प्रकारान्तरेण प्रशंसनम्।

देविकाहवींषि—तत्र च समिष्टयजुर्होमानन्तरमनुष्ठेयप्रयोगस्य कथनं, तत्र क्रमेण समिष्टयजूंषि हुत्वाऽवभृथं यन्ति अवभृथादागत्योदयनीयेन चरित्वा अनुबन्ध्यस्य पशुपुरोडाशेन चरित्वा च देविकानां हवींषि निर्वपेदिति प्रति-

क्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः	क्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः

पादनं, अत्र देविकानां हविःषु धात्रो द्वादशकपालो निरुप्यते तत्र धातृशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं प्रदर्श्य तद्द्वाराऽस्य प्रयोजननिरूपणं, तथैतेषां सर्वेषामपि हविषां सम्भूयोपयोगस्य कथनं, तस्यैव दिङ्निरोधार्थं परिगतस्य धातुर्दिशामुत्क्रान्तरूपस्य च प्रदर्शनं, धातुरादित्यात्मकत्वाद्द्वादशसंख्यासम्बन्धात्तद्देवत्यस्य पुरोडाशस्य द्वादशकपालत्वमुपपाद्य तत्पूर्वोक्तं मदिशां परममुक्तांतरूपं तान्येतानि पूर्वाणि हवींषीति प्रदर्शनं, तस्य धातृपुरोडाशस्य होमावसरे पुरोडाशान्तरवदवदानप्रसक्तौ सर्वहोमत्वमभिधाय तदुपयोगस्याभिधानं, देविकाशब्दस्य सोपपत्तिकं निर्वचनं, एतेषां पञ्चत्वसंख्यावत्त्वस्योपपादनं, नैतानि हवींषि निर्वपेदित्याशङ्क्य कामानमतिरेकाभावान्निर्वपेदेवेति तत्समाधानकथनं, पशुपुरोडाशमनु एतद्धविर्निर्वापस्य सकारणमभिधानं, सौमिकानामाग्निकानां चोभयेषामपि पौर्वापर्यक्रमेणानुष्ठेयत्वकथनं, पशुपुरोडाशस्यैवैतस्य हविषामुपाशुत्वं तथैषानां प्रकारविशिष्टत्वं स्विष्टकृदिडयोः समानत्वं चेत्यादि प्रागवन्निरूपणं, दीक्षणीयादीनां समिष्टयजुर्होमात्पूर्वभावित्वेन समिष्टयजुर्होमः सिध्यति—अग्नीषोमीयपशोः पुनर्न सिध्यति नासौ पशुस्तत्पूर्वभाव्यतोऽस्य पृथगेव समिष्टयजूंषि जुहुयादित्यभिधानं, तस्य पशोः समाप्तिरूपत्वात् हृदयशूलेनावभृथमभ्यवेयुरिति प्रतिपादनं, हृदयशूलमुद्वास्य प्रत्येत्य वैश्वकर्मणानि जुहुयादित्यभिधानम् ।

वैश्वकर्मणहोमः—तत्र च तेषां वैश्वकर्मणानांहोमस्योपयोगकथनं, वैश्वकर्मणानीति शब्दस्य पक्षद्वयेन व्युत्पत्तिकथनं, तेषां वैश्वकर्मणाना प्रशंसनं, सावित्रवैश्वकर्मणानां प्रायेणोदयनात्मकत्वेनैव तेषामुभयेषामपि होमस्यावश्यकर्तव्यत्वनिरूपणं, वैश्वकर्मणानां सावित्रवदेव संख्यासम्बन्धात्प्रायणवदेवोदयनमपि सम्पाद्यत इत्यभिधानं, तत्र सावित्रेषु सन्तताहुतिं जुहुयादिति विधानं, वैश्वकर्मणेषु पुनः स्रुवेण स्वाहाकृत्याप्रत्याहुति विच्छिद्य जुहुयादिति प्रतिपादनं, तत्र वैश्वकर्मणानां होमेऽष्टौ मन्त्रान्विनिगुण्य क्रमेण तेषां व्याख्यानं, एतेषां वैश्वकर्मणानां संख्यायाः प्रशंसनम् ।

चित्याग्नेर्नामकरणम्—तत्र च वैश्वकर्मणहोमानन्तरमस्याग्नेर्नामकरणं विदध्यादिति साभिप्रायं कथनम् ।

चित्याग्निरुपस्थानम्—तत्र नामकरणानन्तरमस्याग्नेरुपस्थानस्य सप्रयोजनं विधानं, विहिते उपस्थाने मन्त्रं विधाय तस्य व्याख्यानं एतन्मन्त्रगतछन्दसः प्रशंसनं, उपस्थानानन्तरं कर्तव्यस्य प्रयोगस्याभिधानम् ।

मैत्रावरुणीपयस्या—तत्र उदवसानीयानन्तरं मैत्रावरुण्या पयस्यया सप्रयो-

ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्का.
स्थानमन्त्रगतमृत्तत्त्वसंख्यायाः प्रशंसनं, एकेषां मतेनाष्टाभिरेवोपस्थानं कर्तव्यमित्यभिधाय तामष्टसंख्यां च प्रदर्श्य तेन मिलितामष्टत्वसंख्यां प्रशस्य तथा न कुर्यादिति तत्प्रतिषिध्य सर्वैरेवोपस्थानं विधेयमिति सकारणं प्रतिपादनं, तत्रैन्द्राग्नीभिरुपस्थानकरणस्य प्रशंसनं, एतच्चोपस्थानमेकेषां मतेन कर्मणः कर्मणः प्रतिपदं विधेयमिति पुनरेकेषां मतेन पुरीषवतीं चितिं कृत्वा कर्तव्यमिति पक्षद्वयं प्रतिपाद्य तत्र यथा कामयेत तथा कुर्यादिति प्रतिपादनं, " अग्नेर्यजुषां–महाव्रतं साम्नां–महदुक्थमृचां "	

ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः
एते त्रयः समुद्राः इत्यभिधाय य एतानि परस्मै करोति तस्योत्तरोत्तरं पापीयस्त्वं फलं भवति–यश्चैतानि परस्मै न करोति तस्योत्तरोत्तरं श्रेयस्त्वं फलं भवतीति सोपपत्तिकं सदृष्टान्तमभिधानं, तदेवैतत् कृत्वा कुर्वते प्रतिकारयन्ते वा तत्रैषां प्रायश्चित्तिरिति कथयित्वा तथा न कुर्यादेतस्य प्रायश्चित्तिरस्तीति सदृष्टान्तं सफलमभिधानं, आख्यायिकया प्रश्नपूर्वकमभिविन्याशां लोकस्यास्य सोपपत्तिकं सम्पादनं चेत्यादि.	१६९–१७०

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

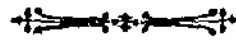
इति संचितिसंज्ञके नवमे काण्डे विषयानुक्रमणिका समाप्ता ॥

-श्रीशः शरणम् ।

षष्ठादिसप्तमान्तेषु काण्डेषु

अकाराद्यनुक्रमेण विशिष्टनाम्नां सूची ।

इति विशिष्टनाम्नां सूची ॥

इति
शतपथब्राह्मणस्य विशिष्टनाम्नाम्
अकाराद्यनुक्रमेण पञ्चादिनवमकाण्डान्ता
सूची
समाप्ता ॥

ॐ

[illegible]

शतपथब्राह्मणम्।

सायणभाष्यसमेतम्।

तत्र

षष्ठं काण्डम् ६।

अथ उपासम्भरणनामकं षष्ठकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

असद्वाऽइदमग्रऽआसीत् । (तत्) तदाहुः किं तदसदासीदित्यृषयो वाव तेऽग्रेऽसदासीत्तदाहुः के तऽऋषयऽइति प्राणा वाऽऋषयस्ते यत्पुराऽस्मात्सर्वस्मादिदमिच्छन्तः श्रमेण तपसाऽरिषंस्तस्मादृषयः ॥ १ ॥

अथासिचित्याब्राह्मणम् ।

असद्वाऽइदमग्रऽआसीत् । तदाहुः-किं तदसदासीदिति । ऋषयो वाव तेऽग्रेऽसदासीत् । तदाहुः-के ते ऋषय इति । प्राणा वाऽऋषयः । ते यत्पुराऽस्मात्सर्वस्मादिदमिच्छन्तः श्रमेण तपसारिषन्-तस्मादृषयः ॥ १ ॥

* वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

हिरण्यगर्भकर्तृकैव सृष्टिप्रक्रिया-असद्वा इदमग्र आसीदिति 'अग्रे' प्रागवस्थायाः सृष्टेः पुरा 'इदं' जगत् 'असत्' अव्यक्तनामरूपम् 'आसीत्' । श्रुतिः स्वयमेव प्रश्नवादिविचारपुरःसरमसदर्थं निरूपयति-तदाहुः किं तदसदासीदिति । 'तत्' तदानीं 'किम् असद् आसीत्' इति 'इदानीन्तनानां प्रश्नवादिनां विचारः । 'अग्रे' सृष्टेः पुरा 'असत्' 'ते' प्रसिद्धाः 'ऋषयो वाव' ऋषय एव 'आसीत्' । ऋषिशब्दार्थं प्रश्नोत्तराभ्यामाह-तदाहुः के त ऋषय इतीति । 'ऋषयः प्राणा वै' अतः सृष्टेरग्रे एव 'असत्' आसन् । केवललिङ्गशरीरमेवासीदित्यर्थः । प्राणानामृषिशब्दवाच्यत्वे प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति-ते यत्पुरेति । 'यत्' यस्मात् कारणात् 'अस्मात्' जगतः 'पुरा' 'इदं' स्थूलमिदं जगत् 'इच्छन्तः' 'श्रमेण' 'तपसा' तपोरूपेण क्लेशेन पर्यालोचनेन 'आरिषन्' आर्षन् । "ऋषी गतौ" (धा. पा. तु. प. ७) । सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः, ज्ञातवन्तः । 'तस्मात्' ऋषयः इत्युच्यन्ते । "ऋषिर्दर्शनात् स्तोमान् ददर्शेत्यौपमन्यवः" इति हि यास्कः (निरु. २।३।१) ॥ १ ॥

● अस्य षष्ठकाण्डस्य श्रीहरिस्वामिनो भाष्यं विकानेरपुस्तकालयादस्माभिः सम्प्राप्तम् । परन्तु तदनीतावशिष्टमिति कृत्वा मात्र मुद्र्यते । यदि केषाञ्चिन्महाभागानां सविधे पूर्णं भाष्यमस्ति तैः कृपया दीयते च तदान्ते परिशिष्टरूपेण मुद्रापयित्वा संयोजयामोऽथवाऽवसरान्तरे स्वतन्त्रतया मुद्रापयाम इति सादरं निवेदयामः ॥ कल्याणस्थलक्ष्मीवेंकटेश्वरप्रेसाध्यक्षाः ।

१-इदंवाऽग्रे नैव किञ्चनासीत्, पुनरिदमाम्नायते-"नेह किञ्चनाग्र आसीत्, मृत्युनैवेदमावृतमासीद्" (श. ब्रा. १०।६।५)। अत्मैवेदमग्रऽआसीत्" (श. ब्रा. १४।४।२।१) इत्यादि । छान्दोग्यब्राह्मणे सैवं श्रुतम्-"सदेव सोम्येदमग्र आसीद्, एकमेवाद्वितीयम् । तद्धैक आहुः । असदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तस्मादसतः सज्जायते ॥ १ ॥ कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच, कथमसतः सज्जायेतेति । सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥ २ ॥ तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजत"-इत्यादि ६ प्र० २ ख० १-४ । एवमान्यशाखायां वेदमात्रे पर्यालोच्या:-"नासदासीन्नो सदासीत् तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् । किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्नम्भः किमासीद् गहनं गभीरम् ॥ न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत् प्रकेतः । आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किञ्चनास ॥ इत्यादयः ऋ० सं० १०.१२९.१-७ ॥

स योऽयं मध्ये प्राणः । (ऽ) एष ऽएवेन्द्रस्तानेष प्राणान्मध्यत ऽइन्द्रियेणैन्द्ध यदैन्द्ध तस्मादिन्धऽ इन्धो ह वै तमिन्द्रऽ इत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्त ऽइद्धाः सप्त नाना पुरुषानसृजन्त ॥ २ ॥

तेऽब्रुवन् । (ब्र) न वा ऽइत्थꣳ सन्तः शक्ष्यामः प्रजनयितुमिमान्त्सप्त पुरुषानेकं पुरुषं करवामेति तऽ एतान्त्सप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्यदूर्ध्वं नाभेस्तौ द्वौ समौब्जन्यदवाङ्नाभेस्तौ द्वौ पक्षः पुरुषः पक्षः पुरुषः प्रतिष्ठैकऽ आसीत् ॥ ३ ॥

स योऽयं मध्ये प्राणः—एष एवेन्द्रः । तानेष प्राणान्मध्यत इन्द्रियेणैन्द्ध । यदैन्द्ध—तस्मादिन्धः । इन्धो ह वै तमिन्द्र इत्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः । तऽइद्धाः सप्त नाना पुरुषानसृजन्त ॥ २ ॥

तेऽब्रुवन्—न वाऽइत्थं सन्तः शक्ष्यामः प्रजनयितुम्, इमान्त्सप्त पुरुषान् । एकं पुरुषं करवामेति । त एतान्त्सप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन् । यदूर्ध्वं नाभेः तौ द्वौ समौब्जन् । यदवाङ् नाभेः तौ द्वौ । पक्षः पुरुषः, पक्षः पुरुषः, प्रतिष्ठैक आसीत् ॥ ३ ॥

मध्यमप्राणस्य सर्वेन्द्रियपोषणद्वारा इन्द्रशब्दवाच्यत्वमाह—स योऽयमिति । एतेषां प्राणानां ' मध्ये ' ' यः ' प्राणः, एष एव ' इन्द्रः ' इत्युच्यते । तत्र प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनम्—तानेष प्राणान्मध्यत इति । मध्यप्रदेशे स्थितः प्राणः ' इन्द्रियेण ' इन्द्रशब्दवाच्येन स्वबलेन ' ऐन्ध ' । " ञिइन्धी दीप्तौ " (धा. पा. रु. प. ११) । लङि रूपम् । स्वबलप्रकाशेन स्वस्वव्यापारसमर्थानकरोदित्यर्थः । ' तस्मात् ' इन्धनसम्बन्धात् ' इन्द्र इति ' उच्यते, देवानां परोक्षनामप्रियत्वात् । प्राणस्य हि वागादीन्द्रियेषु स्वांशसद्भावः । एतस्यैव पोषकत्वं चान्यत्राम्नातम् " या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता, या श्रोत्रे या च चक्षुषि । या च मनसि सन्तता, शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः " (प्रश्न० प्र० उप० २।१२।) इति । ' त इद्धाः प्राणाः सप्त " ' नाना ' नानाविधान् पुरुषान् शरीराणि स्वाश्रयत्वेन ' असृजन्त ' ॥ २ ॥

तेऽब्रुवन्निति । ' ते ' ऋषयः एकैकस्वस्वाश्रयप्रधानानि सप्तशरीराणि सृष्ट्वा परस्परम् अब्रुवन् । ' इत्थं ' एकैकप्रधानशरीराः ' सन्तः ' अचाक्षुषमिमं स्थूलं जगदुत्पादयितुं ' न शक्ष्यामः ' न समर्था भवाम; अचक्षुषो वचनव्यापाराभावात्, अवचनस्य च दर्शनाभावात् एवमिन्द्रियाणां प्रतिनियतव्यापारत्वादभिन्नशरीरत्वे कर्मकर्तृत्वं नोपपद्यत इति । अतः ' एकं पुरुषं ' सर्वेन्द्रियाश्रयं ' करवामेति ' समालोच्य ' एतान् सप्त पुरुषान् ' ' एकम् ' एव ' पुरुषम् ' ' अकुर्वन् ' अकार्षुः । एकस्मिन् पुरुषे सप्तपुरुषसन्निवेशं दर्शयति—यदूर्ध्वमिति । नाभेरूर्ध्वम् ' यत् ' अस्ति, तत्र ' द्वौ ' पुरुषौ समौब्जन् "उब्ज आर्जवे" (धा. पा. तु. प. २१) "अर्जने" इति केचित् ॥ आर्जितवन्तः, स्थापितवन्तः ' नाभेः ' ' अवाङ् ' अधस्तनम्, तत्र ' द्वौ ' पुरुषौ समौब्जन् इति मध्ये देहे चत्वारः पुरुषाः सम्पन्नाः । द्वौ पुरुषौ दक्षिणोत्तरपक्षौ सम्पन्नौ । ' एकः पुरुषः ' ' प्रतिष्ठा ' पुच्छमासीत् । एवं सप्तभिः पुरुषैः शिरोवर्जितस्य एकपुरुषस्य निष्पादनम् ॥ ३ ॥

(इ) अथ यैतेषाᳪं सप्तानां पुरुषाणां श्रीः । (यो) यो रसऽआसीत्तमूर्ध्वᳪं समुदौहंस्तदस्य शिरोऽभवद्यच्छ्रियᳪं समुदौहंस्तस्माच्छिरस्तस्मिन्नेतस्मिन्प्राणा ऽअश्रयन्त तस्माद्वेवैतच्छिरोऽथ यत्प्राणा ऽअश्रयन्त तस्मादु प्राणाः श्रियोऽथ यत्सर्वस्मिन्नश्रयन्त तस्मादु शरीरम् ॥ ४ ॥

(थᳪं) स ऽएव पुरुषः प्रजापतिरभवत् । (त्त) स यः स पुरुषः प्रजापतिरभवदयमेव स योऽयमग्निश्चीयते ॥ ५ ॥

स वै सप्तपुरुषो भवति । सप्तपुरुषो ह्ययं पुरुषो यच्चत्वार आत्मा त्रयः पक्षपुच्छानि चत्वारो हि तस्य पुरुषस्यात्मा त्रयः पक्षपुच्छान्यथ यदेकेन पुरुषेणात्मानं वर्धयति तेन वीर्येणायमात्मा पक्षपुच्छान्युद्यच्छति ॥ ६ ॥

अथ यैतेषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीः,-यो रस आसीत् तमूर्ध्वं समुदौहन्-तदस्य शिरोऽभवत् । यच्छ्रियं समुदौहन् तस्माच्छिरः । तस्मिन्नेतस्मिन्प्राणा अश्रयन्त । तस्माद्वेवैतच्छिरः । अथ यत्प्राणा अश्रयन्त तस्मादु प्राणाः श्रियः । अथ यत्सर्वस्मिन्नश्रयन्त तस्मादु शरीरम् ॥ ४ ॥

स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत् । स यः स पुरुषः प्रजापतिरभवत्-अयमेव सः-योऽयमग्निश्चीयते ॥ ५ ॥

स वै सप्तपुरुषो भवति । सप्तपुरुषो ह्ययं पुरुषः-यच्चत्वार आत्मा, त्रयः पक्षपुच्छानि । चत्वारो हि तस्य पुरुषस्यात्मा, त्रयः पक्षपुच्छानि । अथ यदेकेन पुरुषेणात्मानं वर्धयति-तेन वीर्येणायमात्मा पक्षपुच्छान्युद्यच्छति ॥ ६ ॥

शिरसो जननं दर्शयति-अथ यैतेषामिति । 'एतेषां' 'पुरुषाणां श्रीः' श्रीभूतः 'यः' 'रसः' सारः आसीत् 'तम्' 'ऊर्ध्वम्' उपरिभागे 'समुदौहन्' समुद्धितमकार्षुः, स एकीभूतः सारः 'अस्य' पुरुषस्य 'शिरः अभवत्' 'तस्मात्' श्रीसमुद्वहनात् 'शिरः'-इति शब्दनिष्पत्तिः । प्रकारान्तरेण शिरःशब्दनिर्वचनमाह-तस्मिन्निति । 'तस्मिन्' श्रीसमुद्वहनेन निष्पादिते शिरसि 'प्राणाः' चक्षुरादीन्द्रियाणि 'अश्रयन्त', श्रितानि, 'तस्मात्' प्राणसंश्रयणात् 'शिरः' इत्युच्यते, यस्माच्छिरसि 'प्राणा अश्रयन्त', 'तस्मात्' प्राणानामपि श्रीत्वम् "श्रिञ् सेवायाम्" (धा. पा. भ्वा. उ. ९३२) इत्यस्मात् व्युत्पत्तेः । 'यत्' यस्माच्च 'एतस्मिन्' सर्वस्मिन् देहे ते सर्वेऽपि 'अश्रयन्त', 'तस्मात्' देहोऽपि 'शरीरम्' उच्यते अत्र पूर्वोक्ताद्धेतोः शरीरशब्दव्युत्पत्तिः कार्या ॥ ४ ॥

स एव पुरुष इति । 'सः' एषः सप्तभिः पुरुषैर्निष्पन्न एकः पुरुषः 'प्रजापतिः' विराट् अभूत् । एवं लिङ्गशरीराभिमानिहिरण्यगर्भकर्तृका विराडुत्पत्तिरुक्ता, तस्य विराजोऽग्निरूपतामाह-स यः पुरुष इति । 'स प्रजापतिः' एव 'अयं' चीयमानः 'अग्निः' इत्यर्थः ॥ ५ ॥

तदेव साम्यमाविष्करोति-स वै सप्तेति । 'सः' चीयमानः अग्निः सप्तपुरुषसम्मितो भवति, 'हि'

(त्यु) अथ यश्रितेऽग्निर्निधीयते । यैवैतेषाᳩ सप्तानां पुरुषाणाᳩ श्रीर्यो रसस्तमेतदूर्ध्वᳩ समुदूहन्ति तदस्यैतच्छिरस्तस्मिन्नेतस्मिन्त्सर्वे देवाः श्रिता ऽअत्र हि सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति तस्माद्वेवैतच्छिरः ॥ ७ ॥

सोऽयं पुरुषः प्रजापतिरकामयत । भूयान्त्स्यां प्रजायेयेति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत स श्रान्तस्तेपानो ब्रह्मैव प्रथममसृजत त्रयीमेव विद्याᳩ सैवास्मै प्रतिष्ठाऽभवत्तस्मादाहुर्ब्रह्मास्य सर्वस्य प्रतिष्ठेति तस्मादनूच्य प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठा ह्येषा यद्ब्रह्म तस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितोऽतप्यत ॥८॥

अथ यश्रितेऽग्निर्निधीयते-यैवैतेषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीः, यो रसः-तमेतदूर्ध्वं समुदूहन्ति-तदस्यैतच्छिरः-तस्मिन्नेतस्मिन्त्सर्वे देवाः श्रिताः । अत्र हि सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति । तस्माद्वेवैतच्छिरः ॥ ७ ॥

सोऽयं पुरुषः प्रजापतिरकामयत-भूयान्त्स्याम्, प्रजायेयेति । सोऽश्राम्यत् । स तपोऽतप्यत । स श्रान्तस्तेपानो ब्रह्मैव प्रथममसृजत-त्रयीमेव विद्याम् । सैवास्मै प्रतिष्ठाऽभवत् । तस्मादाहुः-

---

यस्मात् ' अयं पुरुष ' प्रजापतिः सप्तपुरुषात्मकः । तस्य सप्तपुरुषात्मकत्वमिदानीमुक्तम्, तच्चीयमानाग्नावपि स्फोरयति-यच्चत्वार इत्यादिना । "हिरण्मयः शकुनिः ब्रह्मनाम इति पक्षित्वेन निरूपणात् पुच्छशब्दव्यवहारः।" चित्याग्नेः सप्तपुरुषोऽपुच्छत्वं दशमे वक्ष्यते (श. प. १० । २ । २ । ९)। आपस्तम्बेनाप्युक्तम्-" चतुर आत्मनि पुरुषान्मिमीते पुरुषं दक्षिणे पक्षे पुरुषं पुच्छे पुरुषमुत्तर इति । तद्वै ह वै सप्तविधमेव चिन्वीत सप्तविधो वात प्राकृतोऽग्नि " (आ. श्रौ. सू. १६ । १७) इति । अथ यदेकेनेत्यादेरयमर्थः-' यत् 'यस्मात् 'आत्मानं' मध्यदेशं पक्षपुच्छेभ्यः पुरुषत्रयसम्मितेभ्योऽपि ' एकेन पुरुषेण वर्द्धयति ' तस्मात् ' अयमात्मा ' चतुःपुरुषसम्मितत्वात् स्वेन ' वीर्येण ' ' पक्षपुच्छान् ' प्रयच्छति खलु ॥ ६ ॥

एवं विराडात्मकस्य सप्तपुरुषसम्मितस्य चित्याग्नेः शिरो दर्शयितुमाह-अथ यश्रितेऽग्निर्निधीयत इत्यादि । ' चिते ' पैष्टके, चितेऽग्नौ । ' अग्नि ' आहवनीयो निधीयते । ' या वा एतेषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीः ' ' यः ' च ' रसः ' स एवायमग्निरित्यध्याहारः । ' एतद् ' अस्मिन्नित्याग्नौ ' तम् ' आहवनीयम् ' ऊर्ध्वं समुदूहन्ति ' चित्याग्नेरण्डात्मकत्वात् तत्र निधीयमानस्याग्नेर्हिरण्यगर्भात्मत्वमित्यर्थः । एतच्चैतरेयिणः समामनन्ति-" एतं ह्येव बह्वृचा महदुक्थे मीमांसन्ते, एतमग्नावध्वर्यवः, एतं महाव्रते छन्दोगाः "-इति । आहवनीयस्य शिरोरूपत्वमिदानीमाह-तदस्यैतच्छिर इति । ' अस्य ' चित्याग्नेः एष आहवनीयः ' शिरः ' इत्यर्थः । अत्र शिरःशब्दस्य प्रवृत्तिमाह-तस्मिन्नेतस्मिन् सर्वे देवाः श्रिता इति । ' तस्मिन् ' शिरोरूपे आहवनीये सर्वे देवाः श्रिताः । अत्र कथं देवानां श्रयणं तदाह-अत्र हीति । ' अत्र ' अग्नौ ' सर्वेभ्यो देवेभ्यः ' ' जुह्वति ' ' तस्मात् ' अग्निः श्रयणाश्रयत्वात् अयं ' शिरः ' इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं विराडुत्पत्तिम्, तस्यैव चित्याग्निरूपत्वं चोक्त्वा तत्कर्तृकां चयनोपयुक्तां सृष्टिमाह-सोऽयमिति । ' सः

१-' स्तुर, स्तुत्ये ' इ प. १०५ प ठितिमिति कम् ।

सोऽपोऽसृजत । वाच एव लोकाद्वागेवास्य साऽसृज्यत सेदꣳ सर्व्व-
माप्नोद्यदिदं किं च यदाप्नोत्तस्मादापो यदवृणोत्तस्माद्वाः ॥ ९ ॥

सोऽकामयत । (त्रा) आभ्योऽद्भ्योऽधि प्रजायेयेति सोऽनया त्रय्या
विद्यया सहापः प्राविशत्तत आण्डꣳ समवर्तत तदभ्यमृशदस्त्वित्यस्तु
भूयोऽस्त्वित्येव तदब्रवीत्ततो ब्रह्मैव प्रथममसृज्यत त्रय्येव विद्या तस्मा-
दाहुर्ब्रह्मास्य सर्व्वस्य प्रथमजमित्यपि हि तस्मात्पुरुषाद्ब्रह्मैव पूर्व्व-
मसृज्यत तदस्य तन्मुखमेवासृज्यत तस्मादनूचानमाहुरग्निकल्प इति
मुखꣳ ह्येतदग्नेर्यद्ब्रह्म ॥ १० ॥

'ब्रह्मास्य सर्वस्य प्रतिष्ठा' इति । तस्मादनूच्य प्रतितिष्ठति । प्रतिष्ठा ह्येषा—यद्ब्रह्म । तस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितोऽतप्यत ॥ ८ ॥

सोऽपोऽसृजत—वाच एव लोकात् । वागेवास्य साऽसृज्यत । सेदं सर्वमाप्नोत्—यदिदं किञ्च । यदाप्नोत्—तस्मादापः । यदवृणोत्—तस्माद्वाः ॥ ९ ॥

सोऽकामयत—'आभ्योऽद्भ्योऽधि प्रजायेय' इति । सोऽनया त्रय्या विद्यया सहापः प्राविशत् । तत आण्डं समवर्तत । तदभ्यमृशत्—'अस्तु' इति । अस्तु—भूयोऽस्त्वित्येव तदब्रवीत् । ततो ब्रह्मैव प्रथममसृज्यत—त्रय्येव विद्या । तस्मादाहुः—'ब्रह्मास्य सर्वस्य प्रथमजम्' इति । अपि हि तस्मात्पुरुषाद्ब्रह्मैव पूर्वमसृज्यत—तदस्य तन्मुखमेवासृज्यत । तस्मादनूचानमाहुः—'अग्निकल्पः' इति । मुखं ह्येतदग्नेः—यद्ब्रह्म ॥ १० ॥

पुरुषः प्रजापतिः 'एक एव सन् एवम् 'अकामयत' 'अहमेव' 'भूयान्' 'स्याम्' भवेयमिति । भवनम् उत्पत्ति अभिन्ना न घटत इति तदाह—'प्रजायेय' स्वयमेवोत्पद्यमानो भवेयम्' इति' कामयित्वा 'सः' 'अश्राम्यत्' । "श्रमु तपसि खेदे च" (पा. धा. दि. प. ९८) । 'स ततोऽतप्यत' कथ-मुत्पद्येयेति विचारितवानित्यर्थः । तप.पर्यालोचनेन 'सः' 'ब्रह्मैव' 'प्रथमं' सृष्टवान् । 'तेपानः' इति तपेर्लिटः कानचि रूपम् । ब्रह्मशब्दार्थमाह—त्रयीमिति । 'सैव' त्रयी विद्या 'अस्मै' प्रजापतेः 'प्रतिष्ठा' जाता, उत्तमसृष्टेरालम्बनं जातमित्यर्थः । प्रतिष्ठारूपत्वमेव विशदयति तस्मादाहुरिति । यतः 'सर्वस्य' त्रयी विद्या 'प्रतिष्ठा' 'तस्मात्' त्रयीम् 'अनूच्य' अधीत्य अनुष्ठाय च 'प्रतितिष्ठति' तस्यां प्रतिष्ठायामित्यादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

सोऽप इति । अथ 'सः' प्रजापतिः स्वयमेवोत्पद्य पुनः पर्यालोच्य 'वाचो लोकात्' उच्चारणस्थानात् मुखात् 'अपः' अनुपलक्षितानि पञ्च स्थूलभूतानि सृष्टवान् । विद्याध्ययनस्थानादुद्भूतत्वाद् वागेव सृष्टेत्यर्थः । अनेनापां वाक्छब्दवाच्यत्वमुक्तमिति मन्तव्यम् । अप्शब्दनिर्वचनमाह—सेदमिति । 'सा' वाक् सर्वव्याप-कत्वात् 'आपः' उच्यन्ते, जगदावरणाद्वाऽसौ वाः-शब्दवाच्यत्वम् । वृणोतेरुत्पन्नो वाःशब्दः ॥ ९ ॥

सोऽकामयतेति । 'आभ्योऽद्भ्योऽधि प्रजायेयेति' विचार्य 'त्रय्या विद्यया सह' स्रष्टाः 'अपः' प्रविष्टवान् ।

(ब्रा) अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् । (त्सो) सोऽग्निरसृज्यत स यदस्य सर्वस्याग्रमसृज्यत तस्मादग्निरग्निर्ह वै तमग्निरित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवाऽ अथ यदश्रु संक्षरितमासीत्सोऽश्रुरभवदश्रुर्ह वै तमश्वऽ इत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवाऽ अथ यदरसदिव स रासभोऽभवदथ यः कपाले रसो लिप्तऽ आसीत्सोऽजोऽभवदथ यत्कपालमासीत्सा पृथिव्यभवत् ॥ ११ ॥

(त्सं) सोऽकामयत । (ता) आभ्योऽद्भ्योऽधीमां प्रजनयेयमिति ताᳫं संक्लिश्याप्सु प्राविध्यत्तस्यै यः पराङ्रसोऽत्यक्षरत्स कूर्मोऽभवदथ यदूर्ध्वमुदौक्ष्यतेदं तद्यदिदमूर्ध्वमद्भ्योऽधि जायते सेयᳫं सर्वाप एवानुव्यैत्तदिदमेकमेव रूपᳫं समदृश्यताऽप एव ॥ १२ ॥

अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्–सोऽग्निरसृज्यत । स यदस्य सर्वस्याग्रमसृज्यत–तस्मादग्निः । अग्निर्ह वै तमग्निरित्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः । अथ यदश्रु संक्षरितमासीत्–सोऽश्रुरभवत् । अश्रुर्ह वै तमश्व इत्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः । अथ यदरसदिव–स रासभोऽभवत् । अथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत्–सोऽजोऽभवत् । अथ यत्कपालमासीत्–सा पृथिव्यभवत् ॥ ११ ॥

सोऽकामयत–' आभ्योऽद्भ्योऽधीमां प्रजनयेयम् ' इति । तां संक्लिश्याप्सु प्राविध्यत् । तस्यै यः पराङ् रसोऽत्यक्षरत्–स कूर्मोऽभवत् । अथ यदूर्ध्वमुदौक्ष्यत–इदं तद्–यदिदमूर्ध्वमद्भ्योऽधि जायते । सेयं सर्वाप एवानुव्यैत् । तदिदमेकमेव रूपं समदृश्यत आप एव ॥ १२ ॥

' ततः आण्डं समवर्तत ' । ' तद् अस्तु इति अभ्यमृशत् ' । अस्त्विति शब्दो वक्ष्यमाणसृष्टिनिर्देशार्थः । ' अस्तु इति ' वक्ष्यमाणप्रकारेण भवतु, ' भूयः ' बहुलश्च ' अस्त्विति ' विचार्य प्रजापतिरेतदण्डमभिलक्ष्याऽमृशत् । यस्मात् प्रथमं मुखाद् वागुच्चारिता, तस्माद् ' ब्रह्म ' वेदः प्रथममुत्पन्नः । अतः प्रथमोत्पन्नं वेदं योऽधीते तदर्थमनुतिष्ठति च, तम् ' अनूचानमग्निकल्प इति आहुः ' । ' हि ' यस्मात् ' अग्नेः ' चित्याग्निरूपस्य प्रजापतेः ' ब्रह्म ' वेदो ' मुखं ' भवति ॥ १० ॥

अथ यो गर्भ इति । ततः 'यः' जातगर्भः, 'सः' ' अग्निः असृज्यत ' तस्मात् 'सर्वस्य' स्थूलप्रपञ्चस्य ' अग्रम्' आदौ सृष्टत्वात् अग्निरित्युच्यते । ' तम् ' अग्निम् इदानीन्तना अग्निनाम्ना व्यवहारं कुर्वन्ति । तत्र गर्भे ' यत् ' यदा ' अश्रु संक्षरित ' गर्भनिर्गमनकाले हि जलं स्रवति, ' सः अश्रुः ' ' तम् अश्वः इति आचक्षते ' यदा गर्भः ' अरसत् ' ध्वनिमकरोत्, तदा ' रासभोऽभवत् ' । रसतेर्ध्वन्यर्थादुत्पन्नो रासभशब्दः । ' कपाले ' अण्डकपाले ' लिप्तः ' संसृष्टो 'रसः', ' सः ' ' अजो ' नाम पशुः ' अभवत् ' भिन्नकपालमेव ' पृथिवी ' आसीत् । एवमण्डादुत्पन्नानामेषामन्यश्वरासभाजानां पशूनां सृष्टिरुक्ता ॥ ११ ॥

अथ कपालं पृथिव्यभवदिति यदुक्तम्, तस्माद् वस्तूत्पत्तिं वक्तुमाह–सोऽकामयतेति । पुनः प्रजापतिः 'अद्भ्यः

सोऽकामयत । भूयऽएव स्यात्प्रजायेयेति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत स श्रान्तस्तेपानः फेनमसृजत सोऽवेदन्यद्वाऽएतद्रूपं भूयो वै भवति श्राम्याण्येवेति स श्रान्तस्तेपानो मृदᳪ शुष्कापमूषसिकतᳪ शर्करामश्मानमयो हिरण्यमोषधिवनस्पत्यसृजत तेनेमां पृथिवीं प्राच्छादयत् ॥ १३ ॥

(ता) ता वाऽएता नव सृष्टयः । (ऽ) इयमसृज्यत तस्मादाहुस्त्रिवृदग्निरितीयᳪ ह्यग्निरस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयते ॥ १४ ॥

सोऽकामयत—भूय एव स्यात्, प्रजायेयेति । सोऽश्राम्यत् । स तपोऽतप्यत । स श्रान्तस्तेपानः फेनमसृजत । सोऽवेद्—अन्यद्वाऽएतद्रूपम् । भूयो वै भवति । श्राम्याण्येवेति । स श्रान्तस्तेपानो मृदम्, शुष्कापमूषसिकतम्, शर्कराम्, अश्मानम्, अयः, हिरण्यम्, ओषधिवनस्पति असृजत । तेनेमां पृथिवीं प्राच्छादयत् ॥ १३ ॥

ता वाऽएता नव सृष्टयः । इयमसृज्यत । तस्मादाहुः—त्रिवृदग्निरिति । इयं ह्यग्निः । अस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयते ॥ १४ ॥

अपि ' अप्सु उदकेषु ' इमां ' भूमिं ' प्रजनयेयम् ' विशेषेणोत्पादयेयम् ' इति ' विचार्य ' ताः ' पृथिवीं ' संक्लिश्य ' चूर्णीकृत्य ' अप्सु ' ' प्राविध्यत् ' आलोडयामास ' तस्याः ' पृथिव्याः ' यः ' ' रसः ' ' परात् अपक्षरत्, ' ' स कूर्मोऽभवत् ' यत् ऊर्ध्वं समुत्थितो रसः ' तत् ' ' इदम् ' अनूपम् अभवत् । यस्माद् भूमिरुदकेषु प्रविष्टा, तस्मात् ' एकं रूपमेव ' भेदो न दृश्यते, आप एव केवलं दृश्यन्ते ॥ १२ ॥

सोऽकामयत भूय इति । ततः प्रजापतिरियं पृथिवी ' भूयः स्यात् ' बहुत्वोत्पत्र्येति विचार्य ताभ्योऽद्भ्यः ' फेनं ' सृष्टवान् । पुनरपि विक्लिन्ना शुष्कार्द्रभावेन द्विविधा मृत्तिका, ' सिकता ' वालुका, ' शर्करा ' अल्पपाषाणान्, अश्मानः स्थूलपाषाणान्, ' अयः ' ' हिरण्यं ' सुवर्णम्, ओषधयश्च वनस्पतयश्च एकवद्भावात्सम-कम्—ओषधिवनस्पतीनि । एतैः शुष्कार्द्रमृदादिभिर्नवभिः ' इमां ' भूमिमाच्छादितवान् ॥ १३ ॥

ता वा एता इति । ' एता एव ' शुष्कमृदादिभिर्नव सृष्टय एव ' इयम् ' भूमिः । तस्मात् एतां ' त्रिवृदग्निः —' इति ' ' आहुः ' । स्तोत्रियात्मकस्य स्तोत्रस्य त्रिवृदिति सञ्ज्ञा । अत्र तु संख्यामात्रवाचि । अस्यां भूमौ अग्नेर्वर्तमानत्वात् आधाराधेययोरभेदोपचारेण ' असौ ' अस्याः ' अग्निः ' ' इयं ' नवसृष्ट्यात्मिका प्रतिष्ठा भूमिरित्युच्यते ॥ १४ ॥

१—" त्रिवृद्भ्यो हि करोति स प्रथमया त्रिवृद्भ्यो हि करोति स मध्यमया त्रिवृद्भ्यो हि करोति स उत्तमया एतौ त्रिवृतो त्रिवृति " (ताण्ड्य ब्रा. २ । १) अस्यायमर्थः—... तिसृभ्यः ... तृचमेकानि त्रीणि सूक्तानि सन्ति तेषु त्रिवृत्स्तोमेनार्त्विज्यं ... प्रथमया ऋचा ... तथा स मध्यमया ... । तथा सति त्रिवृद्भिर्नवभिः ... । सोऽयं ... । ... पर्याये सूक्तत्रयगता ... । अनेन प्रकारेण त्रिवृत्स्तोमसम्बन्धिनां विशिष्टा स्तुतिः सम्पद्यते । सं... स्तुतिः त्रिवृत्संज्ञकस्य ... । इति सा. भ. १० । १ ...।

(त्स) स यो गर्भोऽन्तरासीत् । (त्सु) स व्वायुरसृज्यताथ यदश्रु सुंक्ष-रितमासीत्तानि व्वयाᳬंस्यभवन्नथ युः कपाले रसो लिप्त ऽआसीत्ता मरी-चयोऽभवन्नथ यत्कपालमासीत्तदन्तरिक्षमभवत् ॥ २ ॥

(त्सो) सोऽकामयत । भूय ऽएव स्यात्प्रजायेतेति स व्वायुनाऽन्तरिक्षं मिथुनᳬं समभवत्तत आण्डᳬं समवर्तत तदभ्यमृशद्यशो बिभृहीति ततो-ऽसावादित्योऽसृज्यतैष वै यशोऽथ यदश्रु संक्षरितमासीत्सोऽश्मा पृश्नि-रभवदश्रुर्ह वै तमश्मेत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवाऽअथ युः कपाले रसो लिप्त आसीत्ते रश्मयोऽभवन्नथ यत्कपालमासीत्सा द्यौरभवत् ॥ ३ ॥

(त्सो) सोऽकामयत । भूयऽ एव स्यात्प्रजायेतेति स ऽआदित्येन दिवं मिथुनᳬं समभवत्ततऽआण्डᳬं समवर्तत तदभ्यमृशद्रेतो बिभृहीति तत-श्चन्द्रमाऽ असृज्यतैष वै रेतोऽथ यदश्रु संक्षरितमासीत्तानि नक्षत्राण्यभव-

स यो गर्भोऽन्तरासीत्—स वायुरसृज्यत । अथ यदश्रु संक्षरितमासीत्—तानि वयांस्यभवन् । अथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत्; ता मरीचयोऽभवन् । अथ यत्कपालमासीत्—तदन्तरिक्षमभवत् ॥ २ ॥

सोऽकामयत—भूय एव स्यात्प्रजायेयेति । स वायुनाऽन्तरिक्षं मिथुनं समभवत् । तत आण्डं समवर्तत । तदभ्यमृशद्—यशो बिभृहीति । ततोऽसावादित्योऽसृज्यत । एष वै यशः । अथ यदश्रु संक्षरितमासीत्—सोऽश्मा पृश्निरभवत् । अश्रुर्ह वै तमश्मेत्याचक्षते परोऽक्षम्—परोऽक्षकामा हि देवाः । अथ यः कपाले रसो लिप्त असीत्—ते रश्मयोऽभवन् । अथ यत्कपालमासीत्—सा द्यौरभवत् ॥ ३ ॥

सोऽकामयत । भूय एव स्यात्—प्रजायेयेति । स आदित्येन दिवं मिथुनं समभवत् । तत आण्डं समवर्तत । तदभ्यमृशद्—रेतो बिभृहीति । ततश्चन्द्रमा असृज्यत एष वै रेतः । अथ यदश्रु संक्षरित-

तत्राहुः—स यो गर्भोऽन्तरासीदिति । यो गर्भान्तरजातः स वायुत्वेन सृष्टः । अथ गर्भोदक-कपाल-लिप्तरस तत्कपालानि त्रीणि च पक्षिमरीच्यन्तरिक्षलोकात्मकानि अभूवन् ॥ २ ॥

सोऽकामयतेत्यादेरयमर्थः-वाय्वन्तरिक्षयोर्मिथुनत्वेन सङ्गात् एकम् ' अण्डम् ' उत्पन्नम् । तस्मात् आदित्य उत्पन्नः; स ' एषः ' आदित्यो ' यशः ' " यशो बिभृहि "—' इति ' यशोरूपत्वेन धारणार्थं प्रजापतिना अण्डस्याविनष्टत्वात्तत उत्पन्न आदित्यो यश इत्युच्यते । पूर्ववद् गर्भोदकादीनि त्रीणि मेघरश्मिद्युलोकात्मकानि जातानि । तदा ' पृश्निः ' नानावर्णः, ' अश्मा ' आकाशाच्छादको मेघः । " अश्नोतेरश्मा " इति नैरुक्ताः (निरु. ३ । १० । ९ । ८) ॥ ३ ॥

अथ तृतीयपर्याये आदित्यद्युलोकयोर्मिथुनत्वेन गर्भः समजनि तं प्रजापतिः ' रेतो बिभृहि '—' इति '

अथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत्ता अवान्तरदिशोऽभवन्नथ यत्कपाल-मासीत्ता दिशोऽभवन् ॥ ४ ॥

(न्तस्) स इमाँल्लोकान्त्सृष्ट्वाऽकामयत । ताः प्रजाः सृजेय या मऽएषु लोकेषु स्युरिति ॥ ५ ॥

स मनसा वाचं मिथुनथ्ँ समभवत् । (न्तसौ) सोऽष्टौ द्रप्सान्गर्भ्यभवत्तेऽष्टौ वसवोऽसृज्यन्त तानस्यामुपादधात् ॥ ६ ॥

(न्तस) स मनसैव । वाचं मिथुनथ्ँ समभवत्सऽ एकादश द्रप्सान्गर्भ्यभवत्तऽएकादश रुद्राऽअसृज्यन्त तानन्तरिक्षऽउपादधात् ॥ ७ ॥

(न्तस) स मनसैव । वाचं मिथुनथ्ँ समभवत्स द्वादश द्रप्सान्गर्भ्यभवत्ते द्वादशादित्याऽअसृज्यन्त तान्दिव्युपादधात् ॥ ८ ॥

(न्तस) स मनसैव । वाचं मिथुनथ्ँ समभवत्स गर्भ्यभवत्स विश्वान्देवानसृजत तान्दिक्षूपादधात् ॥ ९ ॥

मासीत्—तानि नक्षत्राण्यभवन् । अथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत् । ता अवान्तरदिशोऽभवन् । अथ यत्कपालमासीत्—ता दिशोऽभवन् ॥ ४ ॥

स इमाँल्लोकान्त्सृष्ट्वाऽकामयत—ताः प्रजाः सृजेय या मऽएषु लोकेषु स्युरिति ॥ ५ ॥

स मनसा वाचं मिथुनं समभवत् । सोऽष्टौ द्रप्सान्गर्भ्यभवत् । तेऽष्टौ वसवोऽसृज्यन्त । तानस्यामुपादधात् ॥ ६ ॥

स मनसैव वाचं मिथुनं समभवत् । स एकादश द्रप्सान्गर्भ्यभवत् । तऽएकादश रुद्रा असृज्यन्त । तानन्तरिक्षऽउपादधात् ॥ ७ ॥

स मनसैव वाचं मिथुनं समभवत् । स द्वादश द्रप्सान्गर्भ्यभवत् । ते द्वादशादित्या असृज्यन्त तान्दिव्युपादधात् ॥ ८ ॥

स मनसैव वाचं मिथुनं समभवत् । स गर्भ्यभवत् । स विश्वान्देवानसृजत । तान्दिक्षूपादधात् ॥ ९ ॥

रेतोरूपत्वेन धारयेति गर्भमवसृष्टवान् । ततोऽण्डात् यत् इमाः सृष्टाः, अत एव तस्य रेतस्त्वम्, सुधास्रवणात् अत्रापि पूर्ववद् गर्भोदककपाललिप्तरसतत्कपालानि नक्षत्रावान्तरदिङ्महादिगात्मकानि सम्पन्नानि ॥ ४ ॥

स इमाँल्लोकान्त्सृष्ट्वेत्यादि । पुनश्च प्रजापतिः एषु लोकेषु प्रजाः सृजेयमिति विचार्य स्वकीयवाङ्मनसयो मिथुनीभवनेन स्वयमष्टद्रप्सरूपगर्भवानभवत्, ततोऽष्टभ्यो द्रप्सेभ्यः अष्टौ वसवः सञ्जाताः । 'तान्' वसून् 'अस्यां' भूमौ 'उपादधात्' निहितवान् । पुनश्च वाङ्मनसयोः युग्मेन एकादश रुद्रान् सृष्ट्वा, तान् अन्तरिक्षे स्थापितवान् । द्वादशादित्यांश्च सृष्ट्वा तान् द्युलोके उपदधातिस्म, विश्वान् देवान् दिक्षु निहितवान् ॥५—९॥

(द) अ॒थोऽआहुः । (१) अ॒ग्निमेव सृ॒ष्टं वस॑वोऽन्वसृज्यन्त ता॒नस्या॑मु॒पाद॑धाद्वा॒युᳫँ रु॒द्रास्ता॒नन्तरि॑क्षऽआदि॒न्त्यमा॑दि॒त्यास्ता॒न्दिवि॒ वि॒श्वे दे॒वा श्च॒न्द्रम॑सं ता॒न्दिक्षू॒पाद॑धा॒दिति ॥ १० ॥

(त्य) अ॒थोऽआहुः । प्र॒जाप॑तिरे॒वेमाँल्लो॒कान्त्सृ॒ष्ट्वा पृ॑थि॒व्यां प्र॒त्य॑तिष्ठ॒त्तस्मा॑ऽइ॒माऽ ओष॑धयोऽन्न॒मप॑च्यन्त॒ तदा॑श्ना॒त्स ग॒र्भ्य॑भव॒त्स ऊ॒र्ध्वेभ्य॑ऽए॒व प्रा॒णेभ्यो॑ दे॒वान॑सृजत॒ ये॒ऽवाञ्चः॑ प्रा॒णास्तेभ्यो॒ मर्त्याः॑ प्र॒जाऽ इत्य॒तो यतम॒थाऽसृ॑जत॒ त॒थाऽसृ॑जत प्र॒जाप॑तिस्त्वे॒वेदᳫँ सर्व॑मसृजत॒ यदि॒दं किं॑च ॥ ११ ॥

स प्र॒जाः सृ॒ष्ट्वा । सर्व॑मा॒जिमि॒त्वा व्य॑स्रᳫँसत॒ तस्मा॑दु है॒तद्यः सर्व॑मा॒जिमे॒ति व्ये॒व स्र॑ᳫँसते॒ तस्मा॑द्वि॒स्रस्ता॑त्प्रा॒णो मध्य॒तऽ उ॒दक्रा॑म॒त्तस्मि॑न्ने॒नमु॒त्क्रान्ते॑ दे॒वाऽअ॑जहुः ॥ १२ ॥

अथोऽआहुः—अग्निमेव सृष्टं वसवोऽन्वसृज्यन्त । तानस्यामुपादधात् (१) । वायुं रुद्राः । तानन्तरिक्षे (२) । आदित्यमादित्याः । तान्दिवि (३) । विश्वेदेवाश्चन्द्रमसम् । तान्दिक्षूपादधात् इति ॥ १० ॥

अथोऽआहुः—प्रजापतिरेवेमाँल्लोकान्त्सृष्ट्वा पृथिव्यां प्रत्यतिष्ठत् । तस्माऽइमा ओषधयोऽन्नमपच्यन्त । तदाश्नात् । स गर्भ्यभवत् । स ऊर्ध्वेभ्य एव प्राणेभ्यो देवानसृजत । येऽवाञ्चः प्राणाः—तेभ्यो मर्त्याः प्रजा इति । अतो यतमथाऽसृजत—तथाऽसृजत । प्रजापतिस्त्वेवेदं सर्वमसृजत—यदिदं किंच ॥ ११ ॥

स प्रजाः सृष्ट्वा सर्वमाजिमित्वा व्यस्रंसत । तस्मादु हैतद्—यः सर्वमाजिमेति—व्येव स्रंसते । तस्माद्विस्रस्तात्प्राणो मध्यत उदक्रामत् । तस्मिन्नेनमुत्क्रान्ते देवा अजहुः ॥ १२ ॥

अत्र केचिद् वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवानामुत्पत्तिमग्न्यादिभ्यो दर्शयन्ति—अथो आहुरग्निमेव सृष्टं वसवोऽन्वसृज्यन्तेति । 'इति'—शब्द एतदीयवचनसमाप्त्यर्थः ॥ १० ॥

अथो आहुः प्रजापतिरेवेत्यादेरयमर्थः । 'अथो' अपरे ब्रह्मवादिन एवम् 'आहुः' । '' प्रजापतिरेव ' लोकत्रयं ' सृष्ट्वा, ' ' पृथिव्यां ' प्रतिष्ठितः सन् पक्वा अन्नरूपा ओषधीः प्राश्य ' गर्भी ' भूत्वा ' सः ' ऊर्ध्वेभ्यः ' प्राणेभ्यः ' ' देवान् ' सृष्टवान् । अवाचीनेभ्यः प्राणेभ्यः 'मर्त्याः प्रजा इति' । सृष्टौ यद्यपि प्रकारविशेषोक्तिः, तथापि स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतः प्रजापतिसृष्टत्वं निश्चितमिति श्रुतिः स्वमतं निरूपयति—अतो यतमथेति । ' यतमथा ' येन प्रकारेण सृष्टवान्, तेनैव प्रकारेण सृष्टिरस्तु, सर्वात्मना प्रजापतिरेवेदं सर्वमसृजदिति समस्तार्थः ॥ ११ ॥

अथैव सर्वोत्पादकस्य प्रजापतेश्चितिपाक्षिकस्यैवामामस्थात्रिकानुसारेण दर्शयति—स प्रजाः सृष्ट्वा सर्वमाजिमि-

---

१-सप्तमानकाण्डेऽयं 'पृथिव्यादिलोकविषयविस्तार इह समस्तो नष्टः' ।

सोऽग्निमब्रवीत् । (त्वं) त्वं मा संधेहीति किं मे ततो भविष्यतीति त्वया माऽऽचक्षान्तै यो वै पुत्राणाᳪं राध्यते तेन पितरं पितामहं पुत्रं पौत्रमाचक्षते त्वया माऽऽचक्षान्ताऽअथ मा संधेहीति तथेति तमग्निः समदधात्तस्मादेतं प्रजापतिᳪं सन्तमग्निरित्याचक्षतऽआ ह वाऽएनेन पितरं पितामहं पुत्रं पौत्रं चक्षते यऽएवं वेद ॥ १३ ॥

तमब्रवीत् । (त्क) कस्मिंस्त्वोपधास्यामीति । हितऽएवेत्यब्रवीत्प्राणो वै हितं प्राणो हि सर्वेभ्यो भूतेभ्यो हितस्तद्यदेनᳪं हितऽउपादधात्तस्मादाहोपधास्याम्युपदधाम्युपाधामिति ॥ १४ ॥

सोऽग्निमब्रवीत्–त्वं मा सन्धेहीति । किं मे ततो भविष्यतीति । त्वया माऽऽचक्षान्तै । यो वै पुत्राणां राध्यते–तेन पितरं पितामहं पुत्रं पौत्रमाचक्षते । त्वया माऽऽचक्षान्तै । अथ मा सन्धेहीति । तथेति । तमग्निः समदधात् । तस्मादेतं प्रजापतिं सन्तमग्निरित्याचक्षते । आ ह वाऽएतेन पितरं पितामहं पुत्रं पौत्रं चक्षते–य एवं वेद ॥ १३ ॥

तमब्रवीत्–कस्मिंस्त्वोपधास्यामीति । हितऽएवेत्यब्रवीत् । प्राणो वै हितम् । प्राणो हि सर्वेभ्यो भूतेभ्यो हितः । तद्यदेनं हितऽउपादधात्–तस्मादाह–उपधास्यामि, उपदधामि, उपाधामिति ॥ १४ ॥

त्वेति । 'स प्रजाः सृष्ट्वा,' 'सर्वम्' 'आजिम्' लक्ष्यम् प्रति एत्य, 'व्यस्रसत' विस्रस्तः । सृष्टिकरणमेवात्र लक्ष्योऽवधिः, तत्र च विस्रस्त इत्यर्थः । तस्माल्लोकेऽपि आजिधावनेन श्राम्यति जनः । तस्मात् श्रान्तात् पुरुषान्मध्यप्रदेशात् प्राणा उत्क्रान्ताः, 'तस्मिन्' अपगते 'देवाः' इन्द्रियाणि 'अजहुः' त्यक्तवन्तः । "ओ हाक् त्यागे" (धा. पा. जु. प. ८) ॥ १२ ॥

सोऽग्निमब्रवीदिति । 'सः' प्रजापतिः 'अग्निम्' अवोचत् । हे अग्ने ! 'त्वं' 'मा' मां 'सन्धेहि' उत्क्रान्तेन प्राणेन पुनः सहितं कुरु 'इति' । एवं प्रजापतिना उक्ते सति, अग्निः अब्रवीत्,–'ततः' त्वत्प्राणसन्धानाद्धेतोः 'मे' मम किं भविष्यति ? 'इति' । हे अग्ने ! 'त्वया' त्वन्नाम्ना 'मा' माम् 'आचक्षान्तै' आचक्षीरन् । चक्षेः पञ्चमलकारे रूपम् । यथा लोके 'पुत्राणां' मध्ये 'यो' 'राध्यते' विद्यया बलेन वा प्रसिद्धो भवति, 'तेन' एव पुत्रेण पितृपितामहा व्यवहरन्ति, तस्यायं पिता पितामह इति, तस्यायं पुत्रः पौत्र इति । तस्मात् पुत्रस्य तव नाम्ना ममापि व्यपदेशो भवतु । अतः सन्धेहीत्युक्तम् । 'अग्निः' 'तथा इति' अङ्गीकृत्य तं 'समदधात्' । अतोऽग्निना सहितत्वात् 'एतं' सर्वेत्पादकं 'प्रजापतिम्' एव सन्तम् 'अग्निरित्याचक्षते' वेदवादिनः । वेदितुः फलमाह–आ ह वा एतेनेति । 'आङ्'–इत्युपसर्गः 'चक्षते'–इत्यनेन सम्बध्यते । 'ह वा'–इति निपातद्वयमेकार्थवाचि ॥ १३ ॥

सन्धानप्रकारं प्रश्नोत्तरेणाह–तमब्रवीत् कस्मिंस्त्वोपधास्यामीतीति । हे प्रजापते ! 'कस्मिन्' स्थाने 'त्वा' त्वाम् 'उपधास्यामि' 'इति' अग्नेः प्रश्नः । 'हित एव' मा सन्धेहि । 'इति' उत्तरम् । हितशब्दार्थमाह–प्राणो वै हितमिति । प्राणः सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्योऽतिशयितत्वात् हितत्वम् । तस्मिन् हितरूपे

तदाहुः । किꣳ हितं किमुपहितमिति प्राणऽएव हितं वागुपहितं प्राणे हीयं वागुपेव हिता प्राणस्त्वेव हितमङ्गान्युपहितं प्राणे हीमान्यङ्गान्युपेव हितानि ॥ १५ ॥

सोऽस्यैष चित्यऽआसीत् । (चे) चेतव्यो ह्यस्यासीत्तस्माच्चित्यश्चित्यऽउऽएवायं यजमानस्य भवति चेतव्यो ह्यस्य भवति तस्माद्वेव चित्यः ॥ १६ ॥

(स्तु) तदेता वाऽअस्य ताः पञ्च तन्वो व्यस्रꣳसन्त लोम त्वङ्माꣳसमस्थि मज्जा ताऽएवैताः पञ्च चितयस्तद्यत्पञ्च चितीश्चिनोत्येताभिरेवैनं तत्तनूभिश्चिनोति यच्चिनोति तस्माच्चितयः ॥ १७ ॥

तदाहुः-किं हितम्, किमुपहितमिति । प्राण एव हितम्, वागुपहितम् । प्राणे हीयं वागुपेव हिता । प्राणस्त्वेव हितम्, अङ्गान्युपहितम् । प्राणे हीमान्यङ्गान्युपेव हितानि ॥ १५ ॥

सोऽस्यैष चित्य आसीत् । चेतव्यो ह्यस्यासीत्-तस्माच्चित्यः । चित्य उ एवायं यजमानस्य भवति । चेतव्यो ह्यस्य भवति । तस्माद्वेव चित्यः ॥ १६ ॥

तदेता वाऽअस्य ताः पञ्च तन्वो व्यस्रंसन्त-लोम, त्वक्, मांसम्, अस्थि, मज्जा । ता एवैताः पञ्च चितयः । तद्यत्पञ्च चितीश्चिनोति-एताभिरेवैनं तत्तनूभिश्चिनोति । यच्चिनोति-तस्माच्चितयः ॥ १७ ॥

प्राणे 'अग्निः' प्रजापतिं समाहितवान् । पूर्वं मध्यतः प्राण उदक्राम, तमेव सन्धेहीति प्रजापतिनैवोक्तत्वात् । 'तस्मात्' इदानीन्तना अनुष्ठातारोऽपि चित्युपधानसमये 'उपदधति' भूतभविष्यद्वर्तमानप्रयोगं कुर्वन्तीत्यर्थः । 'उपधास्यामि'-इति भविष्यतः प्रयोगः, 'उपदधामि'-इति वर्तमानस्य, 'उपाधाम्'-इति भूतस्य ॥ १४ ॥

प्रसङ्गात् उपहितशब्दार्थं वक्तुं हितोपहितयोः स्वरूपं पृच्छति-तदाहुः किं हितमिति । उपादधादिति उपधानस्यानुष्ठेयं चोक्तम्, तत्र प्राणस्य हितत्वं दर्शितम्, 'उपहितमिति' वाच उच्यते, प्राणे वाचमुपहितवानित्यर्थः । उपहितपदस्यार्थान्तरमाह-अङ्गानीति । प्राणवति पुरुषे 'अङ्गानि' 'उपहितानि' सन्निहितानि भवन्ति । एवं प्रजापतेरग्निनामव्यपदेश्यत्वमुक्तम् ॥ १५ ॥

चित्यत्वमपि दर्शयति-सोऽस्यैष इति । 'सः' प्रजापतिः 'अस्य' अग्नेः 'चित्यः' 'चेतव्यः' सन्धेयः, 'तस्मात्' स 'चित्यः' इत्यर्थः । इष्टकाचितिसम्बन्धादपि प्रजापतेश्चित्यत्वमाह-चित्य उ एवायमिति । 'यजमानस्य' अपि 'अयम्' एव 'चेतव्यः' इष्टकाभिरुपधेयः । 'अस्य' यजमानस्य । "कृत्यानां कर्तरि वा"-(पा. सू. २ । ३ । ७१) इति षष्ठी ॥ १६ ॥

प्रजापतिर्व्यस्रंसतेति यदुक्तम्, तदिदानीं चितिसङ्ख्याप्रदर्शनेन विशदयति-तदेता वा अस्येति । विस्रंसन-

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रꣳसत । संवत्सरः सोऽथ या अस्यैताः पञ्च तन्वो व्यस्रꣳसन्तर्त्तवस्ते पञ्च वा ऋतवः पञ्चैताश्चितयस्तद्यत्पञ्च चितीश्चिनोत्यृतुभिरेवैनं तच्चिनोति यच्चिनोति तस्माच्चितयः ॥१८॥

स यः स संवत्सरः प्रजापतिर्व्यस्रꣳसत । (ता) अयमेव स वायुर्योऽयं पवतेऽथ या अस्य ता ऋतवः पञ्च तन्वो व्यस्रꣳसन्त दिशस्ताः पञ्च वै दिशः पञ्चैताश्चितयस्तद्यत्पञ्च चितीश्चिनोति दिग्भिरेवैनं तच्चिनोति यच्चिनोति तस्माच्चितयः ॥ १९ ॥

(सोऽथ) अथ यश्चितेऽग्निर्निधीयते । (तेऽसौ) असौ स आदित्यः स एष एवैषोऽग्निश्चित एतावन्तु तद्देनमाग्निः समदधात् ॥ २० ॥
[शतम् ३४००]

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रंसत–सम्वत्सरः सः । अथ या अस्यैताः पञ्च तन्वो व्यस्रंसन्त–ऋतवस्ते । पञ्च वा ऋतवः । पञ्चैताश्चितयः । तद्यत्पञ्च चितीश्चिनोति–ऋतुभिरेवैनं तच्चिनोति । यच्चिनोति–तस्माच्चितयः ॥ १८ ॥

स यः स सम्वत्सरः प्रजापतिर्व्यस्रंसत–अयमेव स वायुः । योऽयं पवते । अथ या अस्य ता ऋतवः पञ्च तन्वो व्यस्रंसन्त–दिशस्ताः । पञ्च वै दिशः । पञ्चैताश्चितयः । तद्यत्पञ्च चितीश्चिनोति–दिग्भिरेवैनं तच्चिनोति । यच्चिनोति–तस्माच्चितयः ॥ १९ ॥

अथ यश्चितेऽग्निर्निधीयते–असौ स आदित्यः । स एष एवैषोऽग्निश्चितः । एतावन्तु तद्-देनमग्निः समदधात् ॥ २० ॥

समये ' अस्य ' तस्य लोमत्वङ्मांसास्थिमज्जाख्या ' पञ्च ' चितय उत्तरोत्तरक्रमेण पञ्चकक्ष्यात्मना चेतव्याः । यस्मादयं पञ्च चितीः ' चिनोति, ' ' तस्मात् ' पञ्चभिर्लोमादिभिरेव प्रजापतिं संहितवान् भवति । " चिञ् चयने " –(धा. पा. स्वा. उ. ५) इत्यस्माच्चितिशब्दनिष्पत्तिः ॥ १७ ॥

स यः प्रजापतिरित्यादेरयमर्थः–प्रजापतेः संवत्सरात्मनो विस्रंसनसमये पञ्चर्तव एव विस्रस्ताः । " हेमन्तशिशिरयोः समासेन "–(ऐ. ब्रा १ । १ । १ ।) इति पञ्चसङ्ख्या । तथा सति पञ्चचितिचयनेन 'एनं' संवत्सररूपं प्रजापतिं पञ्चभिर्ऋतुभिः सयोजितवान् भवति ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति–स यः स संवत्सरः प्रजापतिरिति । ' यः ' संवत्सररूपः ' प्रजापतिः ' विस्रस्तः ' स ' ' अयमेव ' पवमानो ' वायुः ' तस्य ' दिशः ' एव ' पञ्च ' तन्वः । ऊर्ध्वदिक्सहिताः पञ्च महादिशः । ता एव विस्रस्ताः पञ्चचितिचयनेन ' एनं ' वायुरूपं प्रजापतिं पञ्चभिर्दिग्भिरेव चितवान् ॥ १९ ॥

एवं प्रजापतेश्चित्याग्निरूपतामभिधाय तस्योपरि निधीयमानस्याहवनीयस्याग्नेरादित्यरूपतामाह–अथ यश्चित इति । ' चिते ' अग्नौ ' यः अग्निः ' आहवनीयः ' निधीयते ' ' सः ' असौ आदित्यः । स एष एवेति, पुन

(तु) अथोऽ आहुः । प्रजापतिरेव विस्रस्तो देवानब्रवीत्सं मा धत्तेति ते देवाऽ अग्निमब्रुवंस्त्वयीमं पितरं प्रजापतिं भिषज्यामेति स वाऽअह-मेतस्मिन्त्सर्वस्मिन्नेव विशानीति तथेति तस्मादेतं प्रजापतिꣳ सन्त-मग्निरित्याचक्षते ॥ २१ ॥

तं देवाऽअग्नावाहुतिभिरभिषज्यन् । (ज्यंस्ते) ते यां यामाहुतिमजुहवुः सा सैनं पक्वेष्टका भूत्वाऽप्यपद्यत तद्यदिष्टात्समभवंस्तस्मादिष्टकास्तस्मा-दग्निनेष्टकाः पचन्त्याहुतीरेवैनास्तत्कुर्वन्ति ॥ २२ ॥

सोऽब्रवीत् । (था) यावद्यावद्वै जुहुथ तावत्तावन्मे कं भवतीति तद्य-दस्माऽइष्टे कमभवत्तस्मादिष्टकाः ॥ २३ ॥

अथो आहुः-प्रजापतिरेव विस्रस्तो देवानब्रवीत्-सं मा धत्तेति । ते देवा अग्निमब्रुवन्-त्वयीमं पितरं प्रजापतिं भिषज्यामेति । स वाऽअहमेतस्मिन्त्सर्वस्मिन्नेव विशानीति । तथेति । तस्मादेतं प्रजापतिं सन्तमग्निरित्याचक्षते ॥ २१ ॥

तं देवा अग्नावाहुतिभिरभिषज्यन् । ते यां-यामाहुतिमजुहवुः-सा-सैनं पक्वेष्टका भूत्वाऽप्यपद्यत । तद्यदिष्टात्समभवन् । तस्मादिष्टकाः । तस्मादग्निनेष्टकाः पचन्ति । आहुतीरेवैनास्तत्कुर्वन्ति ॥२२॥

सोऽब्रवीत्-यावद् यावद्वै जुहुथ-तावत्तावन्मे कं भवतीति । तद् यदस्माऽइष्टे कमभवत्-तस्मादिष्टकाः ॥ २३ ॥

प्रदर्शनवचनम् । अत्र 'चिते' इति सप्तम्यन्तं पदम् । प्रजापतेरग्निना सन्धानप्रकारं निगमयति-एतावन्नु तादिति । 'यत्' उक्तप्रकारेण 'अग्निः' 'एनं' प्रजापतिं 'समदधात्' इति ॥ २० ॥

प्रजापतेर्देवैः सन्धानप्रकारमाह-अथो आहुः प्रजापतिरेवेति । पूर्वं प्रजायमानः प्रजाः सृष्ट्वा सर्वाभिधार-णेन 'विस्रस्तः' सन् 'देवान् अब्रवीत्' । हे देवाः ! 'मा सन्धत्त' 'इति' । 'ते' एव 'देवाः' अग्निम् अब्रुवन्' । हे अग्ने ! 'त्वयि' सर्वथा 'पितरं प्रजापतिं' 'भिषज्याम' सन्धाने करवाम 'इति' । अथ 'सः' अग्निरिति देवान् अब्रवीत् । हे देवाः ! 'सः' 'अहम्' 'एतस्मिन् सर्वस्मिन्' जगति' एव' अन्तः-'विशानि' सर्वस्यान्तः प्रविष्टो भवानीत्युक्तम् । 'तथा इति' देवा अङ्गीचक्रुः । यतो देवा अग्नौ प्रजापतिमभिषज्यन्त । 'तस्मात्' एतस्य प्रजापतेरग्निनाम्ना व्यपदेशः ॥ २१ ॥

भैषज्यकरणप्रकारं दर्शयति-तं देवा अग्नावाहुतिभिरिति । 'तं' प्रजापतिम् आहुतिकरणेन समाहित-वन्तः । अत्र या आहुतयः हुताः तास्ताश्चित्याग्निरूपप्रजापतेरिष्टका भूत्वा प्रतिपद्य प्रीयमाणाः स्युरित्यर्थः । इष्टकाशब्दस्य निर्वचनं दर्शयति-तद्यदिष्टादिति । इष्टात् होमात् जाता हीष्टकाः, 'तस्मात्' इदानी-न्तना अपि अनुष्ठातारः 'अग्निना इष्टकाः पचन्ति' तथा सति 'एनाः' इष्टकाः 'आहुतीरेव' कृतवन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

इष्टकापदे 'इष्ट'-इति 'क'-इति च शब्दद्वयस्वरूपं दृश्यते, तत्र इष्ट-शब्दस्वरूपस्य निर्वाहं प्रदर्श्य 'क'-शब्दस्वरूपस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति-सोऽब्रवीदिति । 'सः' प्रजापतिः देवान् 'अब्रवीत्' हे देवाः ।

(स्तु) तद्ध स्माहाक्ताक्ष्यः । (क्ष्यो) य एव यजुष्मतीर्भूयसीरिष्टका विद्यात्सोऽग्निं चिनुयाद्भूय ऽएव तत्पितरं प्रजापतिं भिषज्यतीति ॥ २४ ॥

(त्यु) अथ ह स्माह ताण्ड्यः । क्षत्रं वै यजुष्मत्य ऽइष्टका विशो लोकम्पृणा ऽअत्ता वै क्षत्रियोऽन्नं विड्यत्र वाऽअत्तुरन्नं भूयो भवति तद्राष्ट्रँ समृद्धं भवति तदेधते तस्माल्लोकम्पृणा ऽएव भूयसीरुपदध्यादित्येतद्ध ह तयोर्व्वचोऽन्या त्वेवात स्थितिः ॥ २५ ॥

तद्ध स्माहाक्ताक्ष्यः-य एव यजुष्मतीर्भूयसीरिष्टका विद्यात्-सोऽग्निं चिनुयात् । भूय एव तत्-पितरं प्रजापतिं भिषज्यतीति ॥ २४ ॥

अथ ह स्माह ताण्ड्यः-क्षत्रं वै यजुष्मत्य इष्टकाः, विशो लोकम्पृणाः । अत्ता वै क्षत्रियः, अन्नं विट् । यत्र वाऽअत्तुरन्नं भूयो भवति-तद्राष्ट्रं समृद्धं भवति, तदेधते । तस्माल्लोकम्पृणा एव भूयसीरुपदध्यादिति । एतद्ध ह तयोर्वचः-अन्या त्वेवातः स्थितिः ॥ २५ ॥

युष्माभिरस्मै 'यावद्यावद्' हुतम्, 'तावत्तावत्' 'मे' मम 'क' सुखं 'भवति' 'इति' । तस्मात् 'इष्टे' होमे 'क' सुखम् अभूत् मह्यम्. इति इष्टकानामनिरुक्तिः ॥ २३ ॥

अथेष्टकाचयनयज्ञमन्त्रैरुपधेया इष्टका यजुष्मत्यः, ताश्चेतव्याः, अवशिष्टेऽवकाशे लोकम्पृणेष्टकाः । "लोकम्पृण छिद्रं पृण"-(वा. स. १२ । ५९) इत्यादिना मन्त्रेण उपधेया इष्टकाः लोकम्पृणाः । तत्र यजुष्मतीनां भूयस्त्वम्, लोकम्पृणानामल्पत्वम् 'अक्ताक्ष्यः' आचार्यो मन्यते, लोकम्पृणानां भूयस्त्वम् 'ताण्ड्य' मन्यते । तत्र चोभयत्र द्वावप्युपपत्ती वर्णयित्वा तयोर्निर्देशेन तन्मतं प्रदर्शयन्ती श्रुतिः पक्षान्तरं दर्शयति-तद्ध स्माहाक्ताक्ष्य इति । 'यः' पुरुषो 'यजुष्मती इष्टकाः भूयसीः' जानीयात्, 'सः' एव 'अग्निं चिनुयात्' 'तत्' तथा सति 'पितरं प्रजापतिं' 'भूयः' अधिकं सहितवान् भवति, इत्यक्ताक्ष्यमतम् ॥

अथ हेति । क्षत्रं वै यजुष्मत्य इत्यादि । यजुष्मतीनां क्षत्रत्वम्, क्षत्रियस्य यजुर्वेदोत्पन्नत्वात्; लोकम्पृणानां विट्त्वम् कामपूरकत्वात् । यथा लोके 'अत्तुः' क्षत्रियस्य अन्नरूपविशो बाहुल्ये राष्ट्रसमृद्धिर्भवति, तथा लोकम्पृणानां बाहुल्ये यजमानस्यानुष्ठानमेव समृद्धं भवतीति ताण्ड्यमतम् ॥

तदेतद् दूषयति-एतद्ध हेति । 'एतत्' उक्तं तयोः 'वचः' वचनमात्रम्, "अन्या त्वेव अतः स्थितिः"-इति श्रुतेः स्वमतप्रदर्शनम् । अनुष्ठानप्रकारार्थोऽत्र 'तु' शब्दः, 'एव शब्दः' वैलक्षण्यार्थः । अनुष्ठानप्रकारस्तु वक्ष्यत्र वक्ष्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥

स ऽएष पिता पुत्रः । (त्रो) यदेषोऽग्निमसृजत तेनैषोऽग्नेः पिता यदेतमग्निः समदधात्तेनैतस्याग्निः पिता यदेष देवानसृजत तेनैष देवानां पिता यदेतं देवाः समदधुस्तेनैतस्य देवाः पितरः ॥ २६ ॥

(०) उभयधँ हैतद्भवति । पिता च पुत्रश्च प्रजापतिश्चाग्निश्चाग्निश्च प्रजापतिश्च प्रजापतिश्च देवाश्च देवाश्च प्रजापतिश्च य ऽएवं वेद ॥ २७ ॥

सऽ उपदधाति । तया देवतयेति वाग्वै सा देवताऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेति प्राणो वाऽ अङ्गिरा ध्रुवा सीदेति स्थिरा सीदेत्येतदथो प्रतिष्ठिता सीदेति वाचा चैवैनमेतत्प्राणेन च चिनोति वाग्वाऽअग्निः प्राणऽइन्द्रऽ ऐन्द्राग्नोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतच्चिनोतीन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्योऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतच्चिनोति ॥ २८ ॥

स एष पिता पुत्रः यदेषोऽग्निमसृजत-तेनैषोऽग्नेः पिता । यदेतमग्निः समदधात्-तेनैतस्याग्निः पिता । यदेष देवानसृजत-तेनैष देवानां पिता । यदेतं देवाः समदधुः-तेनैतस्य देवाः पितरः ॥२६॥

उभयं हैतद्भवति-पिता च पुत्रश्च । प्रजापतिश्चाग्निश्च, अग्निश्च प्रजापतिश्च । प्रजापतिश्च देवाश्च । देवाश्च प्रजापतिश्च-य एवं वेद ॥ २७ ॥

स उपदधाति-" तया देवतया "-इति । वाग्वै सा देवता । " अङ्गिरस्वद् "-इति । प्राणो वाऽअङ्गिराः । " ध्रुवा सीद "-इति । स्थिरा सीदेत्येतद्, अथो प्रतिष्ठिता सीदेति । वाचा चैवैनमेतत् प्राणेन च चिनोति । वाग्वाऽअग्निः, प्राण इन्द्रः । ऐन्द्राग्नोऽग्निः । यावानग्निः । यावत्यस्य मात्रा-तावतैवैनमेतच्चिनोति । इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः । सर्वदेवत्योऽग्निः । यावानग्निः, यावत्यस्य मात्रा-तावतैवैनमेतच्चिनोति ॥ २८ ॥

प्रजापतेरग्निना देवैश्च सन्धाने कृते योऽर्थः सम्पद्यते तं दर्शयति-स एष पितेति । अग्नेः पितृत्वं पुत्रत्वं च भवति, देवानामपि तथैवोभयम् । प्रजापतिसृष्टत्वात् अग्नेर्देवानाञ्च पुत्रत्वम्; तैर्मैवगकरणात् तेषां प्रजापतिपितृत्वम् ॥ २६ ॥

वेदितुः फलमाह-उभयं हैतद् भवतीति । 'यः' 'एवम्' अर्थं 'वेद,' सः 'एतत्' 'उभयं भवति,' पितृपुत्ररूपो भवतीत्यर्थः । पितृत्वं पुत्रत्वं च उभयत्र अग्निदेवपक्षे समानम् । तत्राग्निपक्षेऽयं विशेषः,-पिता प्रजापतिर्भवति, पुत्रोऽग्निर्भवति; अग्निः पिता भवति, सन्धायकत्वात्; प्रजापतिः पुत्रो भवति संहितत्वात् । देवपक्षेऽप्येवं विशेषं दर्शयितुं " प्रजापतिश्च देवाश्च " इत्युपन्यासः । य एवं वेदेति । पितृरूपप्रजापतित्वम् पुत्ररूपाग्नित्वम्; पुत्रभूतप्रजापतित्वम् पितृभूताग्नित्वं चेत्यादिक्रमेण सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

पूर्वं प्रजापतेरग्निना सन्धानसमये वाचं प्राणे निहितवानित्युक्तम् " प्राण एव हितं वाग्घहितम् "-(अस्मिन्नेव काण्डे पञ्चदश्यां कण्डिकायाम्) इत्यादिना, तमिममर्थमिष्टकोपधानमन्त्रेऽपि दर्शयति-स उपदधाति तया

तदाहुः । कस्मादस्याऽअग्निश्चीयतऽइति यत्र वै सा देवता व्यस्रꣳसत तदिमामेव रसेनानु व्यक्षरत्तं यत्र देवाः समस्कुर्वँस्तदेनमस्याऽएवाधि समभरन्त्सैषैकैवेष्टकेयमेवेयꣳ ह्यग्निरस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयते सेयं चतुःस्रक्तिर्दिशो ह्यस्यै स्रक्तयस्तस्माच्चतुःस्रक्तयऽइष्टका भवन्तीमाꣳ ह्यनु सर्वाऽइष्टकाः ॥ २९ ॥

तदाहुः–कस्मादस्याऽअग्निश्चीयतऽइति । यत्र वै सा देवता व्यस्रंसत–तामिमामेव रसेनानु व्यक्षरत् । तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्–तदेनमस्याऽएवाधि समभरन् । सैषैकैवेष्टका–इयमेव । इयं ह्यग्निः । अस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयते । सेयं चतुःस्रक्तिः । दिशो ह्यस्यै स्रक्तयः । तस्माच्चतुःस्रक्तय इष्टका भवन्ति । इमां ह्यनु सर्वा इष्टकाः ॥ २९ ॥

देवतयेति । " तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद "–(वा. स. १४ । १४) इत्यस्य मन्त्र इष्टकोपधाने समाम्नायते तत्र तच्छब्देन सर्वत्र प्रसिद्धा ऋगादिविद्यमाना वाक् उच्यते, अङ्गिरःपदेन सज्ञानप्राण । (श. प. १४ । ४ । १ । २१) ह इष्टके 'तया' वाचा 'देवतया' 'अङ्गिरस्वत्' इति क्रियाविशेषणम् । प्राणयुक्त यथा भवति तथा । " तसौ मत्वर्थे "–(पा. सू. १ । ४ । १९) इति भसज्ञायां पदसञ्ज्ञानिबन्धनरूत्वाभावः । ध्रुवा सीदेति । 'ध्रुवा' 'स्थिरा' सती 'सीद' । अतो यदनेनोपदध्यात् तद् यजमान वाक्प्राणाभ्यां चितवान् भवतीत्यर्थः (श. प. ८ । ३ । २ । ३) । प्रकारान्तरेण वाक्प्राणौ प्रशंसति–वाग्वा अग्निरिति । " अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशद् " (ऐ. आ. २ । ४ । २–४) इति श्रुतेः । अत्र वाचो ऽग्नित्वम् प्राणस्येन्द्रत्व प्रागुक्तम् । इन्द्राग्निदेवत्योऽग्निश्चित्यनामकः इत्यर्थ. । 'यावान्' यत्परिमाणः 'अग्नि.' 'यावती' यत्परिमाणा 'अस्य' अग्नेः 'मात्रा' शरीरम्, 'तावता' शरीरेण 'एनं' चित्याग्नि 'चिनोति' चितवान् भवति । "तया देवतया"–इति मन्त्रेणोपधानेन वाक्प्राणाभ्याम् अग्नीन्द्ररूपाभ्याम्, इन्द्राग्निदैवत्यमग्निं चितवानित्यर्थः । कथ नानादेवत्यामैन्द्राग्नत्वमित्याशङ्क्य इन्द्राग्नी सर्वदेवतात्मना प्रशंसति–इन्द्राग्नी वै सर्वे देवा इति । अग्निर्वै देवानामवम इन्द्रः परमस्तावन्तरेण अन्या देवताः, ता इन्द्राग्निभ्यां गृह्यन्ते–इति तयोः सर्वात्मकत्वात् तद्देवत्योऽग्निश्चित्यनामापि सर्वदेवत्यः । अत अग्निः 'यावान्' 'अस्य' अग्नेः 'यावती मात्रा,' तस्य तावन्त सर्वदेवत्यमग्नि " तया देवतया "–इति मन्त्रेण उपधानेन कृतवान् भवतीति ॥ २८ ॥

अथ भूमावेवेष्टकाचयन कर्त्तव्यमित्यत्र कञ्चित् प्रश्नमुत्पादयति–तदाहुः–कस्मादिति । 'कस्मात्' हेतो 'अस्यै' अस्याः भूमेरुपरि 'अग्नि चीयते' 'इति' प्रश्नः । उत्तरम्–'यत्र' यदा 'सा देवता' प्रजापति विश्वं 'व्यस्रंसत' विस्रस्तवान्, 'तत्' तत्र 'इमाम्' भूमिम् 'एव' 'रसेन' 'अनुव्यक्षरत्' सिक्तवान् । 'तम्' प्रजापति विस्रस्त 'यत्र' 'देवा.' 'समस्कुर्वन्' 'तत्' तत्र अस्यामेव 'एनम्' अग्नि 'सम्भृतवन्तः । तस्माद् भूमावेव चयन कर्त्तव्यमित्यर्थः । तस्या इष्टकाया गुणं दर्शयति–सैषैकैवेष्टकेति । भूमेर्दिक्चतुष्टय सक्तियुक्तत्वादिदानींतनैरनुष्ठातृभिरपि इष्टकाः चतुःस्रक्तय कार्या इत्यर्थ. ॥ २९ ॥

(स्तु) तदाहुः । (यं) यदेवमेकेष्टकोऽथ कथं पञ्चेष्टक इतीयं न्वेव प्रथमा मृन्मयीष्टका तद्यत्किं चात्र मृन्मयमुपदधात्येकैव सेष्टकाऽथ यत्पशुशीर्षाण्युपदधाति सा पश्विष्टकाऽथ यदुक्थमपुरुषाऽउपदधाति यद्धिरण्यशकलैः प्रोक्षति सा हिरण्येष्टकाऽथ यत्स्रुचाऽउपदधाति यदुलूखलमुसले याः समिधऽआदधाति सा वानस्पत्येष्टकाऽथ यत्पुष्करपर्णमुपदधाति यत्कूर्मं यद्दधि मधु घृतं यत्किंचात्रान्नमुपदधाति सैवान्नं पञ्चमीष्टकैवमु पञ्चेष्टकः ॥ ३० ॥

(स्तु) तदाहुः । कतरत ऽइष्टकायाः शिरऽ इति यत ऽउपस्पृश्य यजुर्वदेतीत्यु हैकऽआहुः स स्वयमातृण्णाया ऽएवार्धादुपस्पृश्य यजुर्वदेत्तथो हास्यैताः सर्वाः स्वयमातृण्णामभ्यावृत्ता भवन्तीति न तथा कुर्यादङ्गानि

तदाहुः-यदेवमेकेष्टकः-अथ कथं पञ्चेष्टक इति । इयं न्वेव प्रथमा मृन्मयीष्टका । तद् यत्किंचात्र मृन्मयमुपदधाति-एकैव सेष्टका । अथ यद् पशुशीर्षाण्युपदधाति-सा पश्विष्टका । अथ यदुक्थम-पुरुषाऽउपदधाति, यद्धिरण्यशकलैः प्रोक्षति-सा हिरण्येष्टका । अथ यत्-स्रुचाऽउपदधाति, यदु-लूखलमुसले । याः समिध आदधाति-सा वानस्पत्येष्टका । अथ यत् पुष्करपर्णमुपदधाति, यत्कूर्मम, यद्दधि, मधु, घृतम् । यत्किंचात्रान्नमुपदधाति-सैवान्नं पञ्चमीष्टका । एवमु पञ्चेष्टकः ॥ ३० ॥

तदाहुः-कतरत इष्टकायाः शिर इति । यत उपस्पृश्य यजुर्वदेतीत्यु हैकआहुः । स स्वयमातृण्णाया एवार्धादुपस्पृश्य-यजुर्वदेत् । तथो हास्यैताः सर्वाः स्वयमातृण्णामभ्यावृत्ता भवन्तीति ।

वाऽअस्यैतानि परूᳬंषि यदिष्टका यथा वा ऽअङ्गेऽङ्गे पर्वन्पर्वञ्छिरः कुर्यात्तादृक्तद्यो वाउ चितेऽग्निर्निधीयते तदेवैतासाᳬं सर्वासाᳬं शिरः॥ २१

(स्त) तदाहुः। कति पशवोऽग्नाऽउपधीयन्तऽइति पञ्चेति न्वेव ब्रूयात्पञ्च ह्येतान्पशूनुपदधाति ॥ २२ ॥

(त्य) अथोऽएकऽइति ब्रूयात् । (द) अविरितीयं वाऽअविरियᳬं हीमाः सर्वाः प्रजाऽअवतीयमु वाऽअग्निरस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयते तस्मादेकऽइति ब्रूयात् ॥ २३ ॥

न तथा कुर्यात् । अङ्गानि वाऽअस्यैतानि परूंषि–यदिष्टकाः । यथा वाऽअङ्गेऽङ्गे पर्वन्पर्वञ्छिरः कुर्यात्–तादृक्तत् । यो वाव चितेऽग्निर्निधीयते–तदेवैतासां सर्वासां शिरः ॥ २१ ॥

तदाहुः–कति पशवोऽग्नाऽउपधीयन्तऽ इति । पञ्चेति न्वेव ब्रूयात् । पञ्च ह्येतान्पशूनुपदधाति॥ २२

अथोऽएक इति ब्रूयात्–अविरिति । इयं वाऽअविः । इयं हीमाः सर्वाः प्रजा अवति । इयमु वाऽअग्निः । अस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयते । तस्मादेक इति ब्रूयात् ॥ २३ ॥

इष्टका. ' उपस्पृश्य ' ' यजुः ' वदेत्, तदेव शिरः इति केषाञ्चिन्मतम् । उपस्पर्शनप्रदेश च स स्वयमेवाह–स स्वयमिति । ' स्वयमातृण्णायाः ' अच्छिद्रच्छिद्रयुक्ताया शिलायाः ' अर्द्धान् ' समीपात् प्रदेशे ' उपस्पृश्य ' ' यजु. ' मन्त्रं ' वदेत् ' । तयो हास्येति । तथा सति शिर इष्टकाः ' स्वयमातृण्णाम् ' ' अभि '–लक्ष्य ' आवृत्ता भवन्ति ' ' इति ' । तद्दूषयति–न तथा कुर्यादिति । इष्टका इति यत् एतानि ' अस्य ' अग्नेः ' अङ्गानि ' ' परूंषि ' पर्वाणि, तथा सति प्रतीष्टक यजुरुपस्पर्शनेन शिर.करणे प्रतिपर्व शिरः कृतवान् भवति, तच्चानिष्टम् अत. स्वाभिमत शिरो दर्शयति–यो वावेति । चितप्रदेशे ' अग्नि. ' आहवनीयो निहितो भवति, ' तदेव ' ' एतासाम् ' इष्टकाना ' शिर ' इति उच्यते ॥ २१ ॥

चयने पशुशीर्षोपधानात् पञ्चेष्टकेत्युक्तम्, तत्र पशूना सङ्ख्याप्रतिवचनव्याजेन इष्टकाना लोकद्वयात्मकताम्, अग्ने सर्वलोकात्मकता चाह–तदाहुः कति पशवोऽग्ना उपधीयन्त इतीति । कति पशवोऽग्नावुपधेया ? इति पृष्टे ' पञ्च ' ' इति ' प्रतिवदेत ' पुरुषोऽश्वो गौरविरज इति पञ्च पशव ' । मृदादिभिश्चित्यन्ते तासामुपधीयमानोऽग्नि. सर्वलोकात्मक प्रजापतिरिति ॥ २२ ॥

प्रागुत्तवना पूर्वं पञ्चेष्टकास्तत्र पशुमिति मत्वा पञ्चेति प्रतिवचनं दत्तम्, इदानीन्तु मृत्तिकादकसम्पादनीयानामिष्टकाना पशुरूपत्व प्रश्नोत्तराभ्या दर्शयति–अथो एक इति । पूर्वं पञ्च पशव इत्युक्तम्, इदानीमविनामक एको वा पशुर्भवतीति प्रतिब्रूयात् । अविशब्दार्थमाह–इयमिति । भूमिरेव सर्वप्रजारक्षकत्वादविरित्युच्यते । अवतेरविशब्दनिष्पत्तिः । भूमिरेवेष्टकारूपा अग्निश्चित्यनामा, ' हि ' यत ' अस्यै ' अस्या भूमौ ' सर्वोऽग्निश्चीयते, ' ' तस्माद् ' भूमेरेकत्वाद् ' एकः ' अविनामा पशुरेवेत्यर्थ ॥ २३ ॥

(ठ) अथो द्वाविति ब्रूयात् । (ड) असाऽइतीयं चासौ चेमे हीमाः सर्वाः प्रजाऽ अवतो यन्मृदियं तद्यदापोऽसौ तन्मृच्चापश्चेष्टका भवन्ति तस्माद् द्वाविति ब्रूयात् ॥ ३४ ॥

(ढ) अथो गौरिति ब्रूयात् । (ण) इमे वै लोका गौर्यद्धि किं च गच्छतीमांस्तल्लोकान्गच्छतीमऽ उ लोकाऽ एषोऽग्निश्चितस्तस्माद्गौरिति ब्रूयात् ॥ ३५ ॥

(त) तदाहुः । कस्मै कामायाग्निश्चीयतऽइति सुपर्णो मा भूत्वा दिवं वहादित्यु हैकऽआहुर्न तथा विद्यादेतद्वै रूपं कृत्वा प्राणाः प्रजापतिरभवन्नेतद्रूपं कृत्वा प्रजापतिर्देवानसृजतैतद्रूपं कृत्वा देवाऽ अमृताऽ अभवंस्तद्यदेवैतेन प्राणाऽ अभवन्यत्प्रजापतिर्यद्देवास्तदेवैतेन भवति ॥ ३६ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ६-१-२ ॥ (१. २.) ॥

अथो द्वाविति ब्रूयात्—असौऽइति—इयं चासौ च । इमे हीमाः सर्वाः प्रजा अवतः । यन्मृद्—इयं तत् । यदापः—असौ तत् । मृच्चापश्चेष्टका भवन्ति । तस्माद्द्वाविति ब्रूयात् ॥ ३४ ॥

अथो गौरिति ब्रूयात् । इमे वै लोका गौः । यद्धि किंच गच्छति—इमांस्तल्लोकान्गच्छति । इमऽउ लोकाः—एषोऽग्निः । तस्माद्गौरिति ब्रूयात् ॥ ३५ ॥

तदाहुः-कस्मै कामायाग्निश्चीयतऽइति । सुपर्णो मा भूत्वा दिवं वहादित्यु हैकऽआहुः । न तथा विद्यात् । एतद्वै रूपं कृत्वा प्राणाः प्रजापतिरभवन् । एतद्रूपं कृत्वा प्रजापतिर्देवानसृजत, एतद्रूपं कृत्वा देवा अमृता अभवन् । तद्यदेवैतेन प्राणा अभवन्, यत् प्रजापतिः, यद्देवाः—तदेवैतेन भवति ॥ ३६ ॥

प्रजापतिर्वाऽइदमग्रऽआसीत् । (ड) एक एव सोऽकामयत स्यां प्रजा-
येयेति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्माच्छ्रान्तात्तेपानादापोऽसृज्यन्त
तस्मात्पुरुषात्तप्तादापो जायन्ते ॥ १ ॥

(न्तऽ) आपोऽब्रुवन् । (न्क) क वयं भवामेति तप्यध्वमित्यब्रवीत्ता
ऽअतप्यन्त ताः फेनमसृजन्त तस्मादपां तप्तानां फेनो जायते ॥ २ ॥

फेनोऽब्रवीत् । (न्का) क्वाहं भवानीति तप्यस्वेत्यब्रवीत्सोऽतप्यत स
मृदमसृजतैतद्वै फेनस्तप्यते यदप्स्वावेष्टमानः प्लवते स यदोपहन्यते
मृदेव भवति ॥ ३ ॥

प्रजापतिर्वाऽइदमग्रऽआसीत्—एक एव सोऽकामयत—स्यां प्रजायेयेति । सोऽश्राम्यत् । स तपोऽतप्यत । तस्माच्छ्रान्तात्तेपानादापोऽसृज्यन्त । तस्मात्पुरुषात्तप्तादापो जायन्ते ॥ १ ॥

आपोऽब्रुवन्—क वयं भवामेति । तप्यध्वमित्यब्रवीत् । ता अतप्यन्त । ताः फेनमसृजन्त । तस्मादपां तप्तानां फेनो जायते ॥ २ ॥

फेनोऽब्रवीत्—क्वाहं भवानीति । तप्यस्वेत्यब्रवीत् । सोऽतप्यत । स मृदमसृजत । एतद्वै फेनस्तप्यते—यदप्स्वावेष्टमानः प्लवते । स यदोपहन्यते—मृदेव भवति ॥ ३ ॥

चीःमानोऽग्नि 'सुपर्ण' पक्षी भूत्वा । अग्नेः पक्षिरूपत्वं द्वितीयब्राह्मणे समाम्नातम् (श. प. ।६।१।२।१)। 'स' मा विलम्बन्त यजमानं 'दिव' स्वर्गं 'वहात्' प्रापयेत् 'इति' केषाञ्चिन्मतं तन्निराकरोति—न तथेति । 'एतद्धि पक्षिरूपं' कृत्वा 'सप्त' प्राणाः 'प्रजापत्यात्मना सम्पन्नाः । 'प्रजापतिः' अपि तद्रूपधारी 'देवान्' सृष्टवान् । तेऽपि तदात्मना अमृतत्वं प्राप्नुवन् तस्मात् प्राणसम्पादितप्रजापतिभक्तमेव चयनस्य फलमिति यर्थ ॥ ३६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (६–१–२) ॥

तृतीयब्राह्मणे अवान्तराग्नेरष्टौ रूपाणि चयनोपयुक्तानि उच्यन्ते । तत्र कुमारोत्पत्तिः । तस्याष्टौ नामानि, अष्टौ रूपाणि च "प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यध्यायत् "—इति अग्निब्राह्मणे प्रथमकण्डिकार्थो वक्ष्यमाणपशुविधानोपयोगीनि मन्तव्यम् । अथवा पुरुषादिपञ्चपशूनुपालभ्य संवत्सरपर्यन्तमुख्याग्निं भारित्वा चयनाय दीक्षत इति वक्ष्यते । तदर्थमितिहासाख्यानमिति । प्रजापतिर्वा इदमिति । पुरुषात् उदकसृष्टिं लोकप्रसिद्ध्याऽऽह—'तस्मात् पुरुषात् तप्तादापो जायन्ते' इति ॥ १ ॥

आपोऽब्रुवन्निति । प्रजापतिना सृष्टा 'आपः' 'क' प्रदेशे 'वयं' 'भवाम' निष्ठाम 'इति' प्रजापतिम् 'अब्रुवन्' । ततस्तेन तपसि कुर्वन्तु युक्ता 'अतप्यन्त' । तत्र ताः 'फेनं' सृष्टवत्यः ॥ २ ॥

फेनोऽब्रवीदिति । स च फेनात् मृद्रूपमि समुत्पादयति—एतद्वै फेन इति । उदकमध्ये वायुवशेन परिभ्रमणं प्लवनमेव फेनस्य तपः करणम् । 'स यदा उपहन्यते' फेनः उपहतो भवति, तदा मृदिव भवति ॥ ३ ॥

१–अग्नि-रूपाणि . निर्वेषम् ।

मृदब्रवीत् । (तक्षा) काहं भवानीति तप्यस्वेत्यब्रवीत्साऽतप्यत सा सिकता ऽअसृजतैतद्वै मृत्तप्यते यदेनां विकृषन्ति तस्माद्यद्यपि सुमार्त्स्नं विकृषन्ति सैकतमिवैव भवत्येतावन्नु तद्यत्काहं भवानि काहं भवानीति ॥४

सिकताभ्यः शर्कराऽमसृजत । तस्मात्सिकताः शर्करैवान्ततो भवति शर्कराया ऽअश्मानं तस्माच्छर्कराश्मैवान्ततो भवत्यश्मनोऽयस्तस्माद-श्मनोऽयो धमन्त्ययसो हिरण्यं तस्मादयो बहुध्मातꣳ हिरण्यसंकाश-मिवैव भवति ॥ ५ ॥

तद्यदसृज्यताक्षरत । (त्त) तद्यदक्षरत्तस्मादक्षरं यदष्टौ कृत्वोऽक्षर-त्सैवाष्टाक्षरा गायत्र्यभवत् ॥ ६ ॥

मृदब्रवीत्–काहं भवानीति । तप्यस्वेत्यब्रवीत् । साऽतप्यत । सा सिकता असृजत । एतद्वै मृत्त-प्यते–यदेनां विकृषन्ति । तस्माद्यद्यपि सुमार्त्स्नं विकृषन्ति–सैकतमिवैव भवति । एतावन्नु तद्–यत् काहं भवानि, काहं भवानीति ॥ ४ ॥

सिकताभ्यः शर्करामसृजत । तस्मात् सिकताः शर्करैवान्ततो भवति । शर्कराया अश्मानम् । तस्माच्छर्कराऽश्मैवान्ततो भवति । अश्मनोऽयः । तस्मादश्मनोऽयो धमन्ति । अयसो हिरण्यम् । तस्मादयो बहुध्मातं हिरण्यसङ्काशमिवैव भवति ॥ ५ ॥

तद् यदसृज्यत–अक्षरत् तत् । यदक्षरत्–तस्मादक्षरम् । यदष्टौ कृत्वोऽक्षरत्–सैवाष्टाक्षरा गायत्र्यभवत् ॥ ६ ॥

मृदब्रवीदिति । मृत्तिकायाः सिकता 'विकृषन्ति' भूमिकर्षणमेव मृदस्तप इत्यर्थः । 'यद्यपि सुमार्त्स्नं विकृषन्ति' यथा मृत्तिका चूर्णीकृता भवति, तथा विकर्षणेन सा मृत् सिकता भवति ॥ ४ ॥

एतावत्पर्यन्तं "काहं भवानि"–इति प्रजापतिं प्रति उदकफेनमृद्भिर्वचनम्, इत उत्तरं नास्ति, अत एव पूर्वत्र त्रये "ता. फेनमसृजन्त"–"स मृदमसृजत"–"सा सिकता असृजत"- इति अबादीनां स्रष्टृत्वमुक्तम् इत उत्तरं तदभावात् "सिकताभ्यः शर्करामसृजत' इत्यादौ प्रजापतेः स्रष्टृत्वमुच्यते ॥

तस्मात् सिकता इति । 'अन्ततः' गमने 'सिकता. शर्करा भवति' । 'अश्मा' पाषाणोऽपि अन्ततः शर्करा भवति । 'तस्मात्' अश्मनः पाषाणात् 'अयः' उत्पादितवान् । अश्मनः पाषाणात् 'अयः' उत्पादितवान् । अश्मनोऽयःकारणत्वमुपपादयति–अश्मनोऽयो धमन्तीति । अयसो हिरण्यत्व प्रतिपाद-यति–बहुध्मातं हिरण्यसङ्काशमिति ॥ ५ ॥

भूमेर्गायत्रीत्वमुपपादयितुमाह–तद्यदसृज्यताक्षरदिति । एवमबादिकमुत्तरोत्तरक्रमेण सृष्ट्वा 'अक्षरत्' । तस्मात् क्षरणात् 'अक्षरम्' । 'अक्षरत्'–इति लङ्यडागमे रूपम् । अत्राडागमसाहित्येन अक्षरं सम्पन्नम् । यस्मात् प्रजापतिः 'अष्टौ कृत्वोऽक्षरत्', सैव तद्रूपसाम्यादष्टाक्षरा गायत्री सम्पन्ना ॥ ६ ॥

(उ) अभूद्वाऽइयं प्रतिष्ठेति । तद्भूमिरभवत्तामप्रथयत्सा पृथिव्यभवत्तस्यामस्यां प्रतिष्ठायां भूतानि च भूतानां च पतिः संवत्सरायादीक्षन्त भूतानां पतिर्गृहपतिरासीदुषाः पत्नी ॥ ७ ॥

तद्यानि तानि भूतानि । (न्यृ) ऋतवस्तेऽथ यः स भूतानां पतिः संवत्सरः सोऽथ या सोषाः पत्न्यौषसी सा तानीमानि भूतानि च भूतानां च पतिः संवत्सरऽउषसि रेतोऽसिञ्चन्त्स संवत्सरे कुमारोऽजायत सोऽरोदीत् ॥ ८ ॥

(तं) तं प्रजापतिरब्रवीत् । (त्कु) कुमार किँ रोदिषि यच्छ्रमात्तपसोऽधि जातोऽसीति सोऽब्रवीदनपहतपाप्मा वाऽअस्म्यहितनामा नाम मे धेहीति तस्मात्पुत्रस्य जातस्य नाम कुर्यात्पाप्मानमेवास्य तदपहन्त्यपि द्वितीयमपि तृतीयमभिपूर्वमेवास्य तत्पाप्मानमपहन्ति ॥ ९ ॥

अभूद्वाऽइयं प्रतिष्ठेति–तद्भूमिरभवत्–तामप्रथयत्–सा पृथिव्यभवत् । तस्यामस्यां–प्रतिष्ठायां–भूतानि च, भूतानां च पतिः–सम्वत्सरायादीक्षन्त । भूतानां पतिर्गृहपतिरासीत्; उषाः पत्नी॥ ७॥

तद् यानि तानि भूतानि–ऋतवस्ते । अथ यः स भूतानां पतिः–सम्वत्सरः सः । अथ या सोषाः पत्नी–औषसी सा । तानीमानि भूतानि च, भूतानां च पतिः सम्वत्सरऽउपसि रेतोऽसिञ्चन् । स संवत्सरे कुमारोऽजायत । सोऽरोदीत् ॥ ८ ॥

तं प्रजापतिरब्रवीत्–कुमार ! किं रोदिषि । यच्छ्रमात्तपसोऽधिजातोऽसीति । सोऽब्रवीत्–अनपहतपाप्मा वाऽअस्मि–अहितनामा । नाम मे धेहीति । तस्मात्पुत्रस्य जातस्य नाम कुर्यात् । पाप्मानमेवास्य तदपहन्ति । अपि द्वितीयम्, अपि तृतीयम् । अभिपूर्वमेवास्य तत् पाप्मानमपहन्ति ॥ ९ ॥

अभूद्वा इयं प्रतिष्ठेतीति । 'इयम्' एव आत्मसृष्टि सर्वेषां 'प्रतिष्ठा' 'अभूत्' 'इति' भूम्यात्मना सम्पन्ना, तस्या बहुधा प्रथनात् पृथिवीत्वम् । अथ कुमारोत्पत्तिं दर्शयितुमाह–तस्यामस्यां प्रतिष्ठायामिति । 'तस्या' पृथिव्या 'भूतानि भूतानां पतिः च' 'संवत्सराय' संवत्सरसाध्याय कर्मणे 'अदीक्षन्त' दीक्षां कृतवन्तः । दीक्षाकरणे यजमानपत्न्यौ विहितमिति तौ दर्शयति–भूतानाम्पतिर्गृहपतिरिति । तत्र भूतपतिः 'गृहपतिः' यजमानः 'आसीत्' । 'उषा' उषोदेवता 'पत्नी' ॥ ७ ॥

भूतादि शब्दानामर्थमाह तद् यानि तानि भूतान्यृतव इति । यानि भूतानि स्तूयन्ते, तानि ऋतुकीर्णाणि, ऋतुपतिः संवत्सरः । "सोषाः पत्नी"–इत्युक्तम् । 'सा' संवत्सरस्य यजमानरूपत्वात् 'औषसी' उषसो मत्तो देव एव खलु भूयोऽवयवे. सहितः उषोनामपत्नीयुक्तः संवत्सरो यजमानः स्वपत्न्यामुषसि रेतः सिक्तवान्,

तमब्रवीद्रुद्रोऽसीति तद्यदस्य तन्नामाकरोदग्निस्तद्रूपमभवदग्निर्वै रुद्रो यदरोदीत्तस्माद्रुद्रः सोऽब्रवीज्ज्यायान्वाऽअतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति॥१०॥ तमब्रवीच्छर्वोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोदापस्तद्रूपमभवन्नापो वै सर्वोऽद्भ्यो हीदꣳ सर्वं जायते सोऽब्रवीज्ज्यायान्वाऽअतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ ११ ॥

तमब्रवीत्-रुद्रोऽसीति । तद् यदस्य तन्नामाकरोत्-अग्निस्तद्रूपमभवत् । अग्निर्वै रुद्रः । यदरोदीत्-तस्माद्रुद्रः । सोऽब्रवीत्-ज्यायान्वाऽअतोऽस्मि, धेह्येव मे नामेति ॥ १० ॥

तमब्रवीत्-शर्वोऽसीति । तद् यदस्य तन्नामाकरोत्-आपस्तद्रूपमभवन् । आपो वै सर्वः । अद्भ्यो हीदं सर्वं जायते । सोऽब्रवीत्-ज्यायान्वाऽअतोऽस्मि, धेह्येव मे नामेति ॥ ११ ॥

तत् सिक्त रेत. संवत्सरान्ते कुमारात्मना जातम् । यद्वा संवत्सर इति सप्तम्यन्त पदम् । संवत्सरपर्यन्त रेत सिक्तवान्, रेतस्सेक सोऽसौ वत्सरः, कुमारोत्पत्तिरेकः, इति वर्षद्वयं जातम । एतदेवाभिप्रेत्य " द्वयोरित्यु हैक आहुः । संवत्सरे वैनद् रेतोऽसिञ्चन्त्स संवत्सरे कुमारोऽजायत "-(२०क.) इति वक्ष्यते । उत्पन्नस्य कुमारस्य अष्टौ रूपाणि दर्शयितुमाह-सोऽरोदीत्, तं प्रजापतिरब्रवीदित्यादिना । हे कुमार ! 'श्रमात् जातः' त्व किमर्थं रोदिषि !-' इति ' प्रजापतिनोक्तः, स आह-' अहितनामा ' अकृतनामधेयः अत एव ' अनपहतपाप्मा ' ' अस्मि ', अतः पापविमोक्षाय ' मे ' मम नामधेय कुरु इति । प्रसङ्गात् किञ्चिद् धर्मं दर्शयति-तस्मात् पुत्रस्येति । ' जातस्य पुत्रस्य ' नक्षत्रनाम आश्वयुजः स्वातिः हस्त. इत्यादि ' नाम ' नामकरणं ' कुर्यात् ' तेन तस्य ' पाप्मानमेव ' ' अपहन्ति ' अपहतवान् भवति । पुनः ' द्वितीय ' व्यावहारिक माता पुत्रादिनाम करोति । ' तृतीयम् ' आहिताग्निरिति । एवं नामकरणेन ' अस्य ' पुत्रस्य ' पाप्मानम् ' अपहतं कृतवान् भवति ॥ ८ ॥ ९ ॥

एव नामधेयाय प्रार्थितवतः कुमारस्य रुद्र शर्वादीन्यष्टौ नामानि प्रदर्शयिष्यन्ते । अग्नेः रुद्रात्मकत्वात् तदुचिता अष्टौ मूर्तयो वक्तव्याः । रुद्रस्य हि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशसूर्यचन्द्रयजमानाख्या अष्टौ मूर्तयः सन्ति, भवादिनामानि च ता एव अग्नेः एष्वपि निरूपयिष्यन्ते ॥

तत्र प्रथमं नाम निर्दिशति-तमब्रवीद्रुद्रोऽसि-(अथ. स. १९ । ५।१०।११ तै. ब्रा. २।१।२।१) इति । अग्निरेव रुद्रनामभागभवदित्यर्थः । यद्वा ' अग्निस्तद्रूपमभवत् ' रुद्रस्वरूपोऽभवत्-रुद्रनामव्यपदेश्योऽग्निरित्यर्थः । अग्ने रुद्रत्वमुपपादयति-यदरोदीदिति । अनेन तेजोमूर्तिरुक्तेति मन्तव्यम् । ' रुद्रः ' रुद्रनामा ' स. ' कुमारः प्रजापतिम् ' अब्रवीत् '-' अतः ' रुद्रनाम्नः ज्यायान् प्रवृद्धोऽस्मि, तस्मादेतन्नाम नालमित्यर्थः; अतो ' मे नाम ' अन्यद ' धेहि ' कुर्वेवेति ॥ १० ॥

तमब्रवीत्पशुपतिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोदोषधयस्तद्रूपमभवन्नो-षधयो वै पशुपतिस्तस्माद्यदा पशव ओषधीर्लभन्तेऽथ पतीयन्ति सो-ऽब्रवीज्ज्यायान्वाऽअतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १२ ॥

तमब्रवीदुग्रोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोद्वायुस्तद्रूपमभवद्वायुर्वा-ऽउग्रस्तस्माद्यदा बलवद्वात्युग्रो वातीत्याहुः सोऽब्रवीज्ज्यायान्वाऽअतो-ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १३ ॥

तमब्रवीदशनिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोद्विद्युत्तद्रूपमभवद्विद्युद्वाऽ-अशनिस्तस्माद्यं विद्युद्धन्त्यशनिरवधीदित्याहुः सोऽब्रवीज्ज्यायान्वा-ऽअतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १४ ॥

तमब्रवीत्–पशुपतिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत्–ओषधयस्तद्रूपमभवन् । ओषधयो वै पशुपतिः । तस्माद्यदा पशव ओषधीर्लभन्ते–अथ पतीयन्ति । सोऽब्रवीत्–ज्यायान्वाऽअतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १२ ॥

तमब्रवीत्–उग्रोऽसि । तद्यदस्य तन्नामाकरोद् । वायुस्तद्रूपमभवद् । वायुर्वाऽउग्रः । तस्माद्यदा बलवद्वाति–उग्रो वातीत्याहुः । सोऽब्रवीत्–ज्यायान्वाऽअतोऽस्मि, धेह्येव मे नामेति ॥ १३ ॥

तमब्रवीत्–अशनिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोद्–विद्युत्तद्रूपमभवत् । विद्युद्वाऽअशनिः । तस्माद्यं विद्युद्धन्ति–अशनिरवधीदित्याहुः । सोऽब्रवीत्–ज्यायान्वाऽअतोऽस्मि, धेह्येव मे नामेति ॥ १४ ॥

रूपम् । अपां सर्वत्वमुपपादयति–आपो वै सर्वं इति । 'वै'–शब्दद्योतितां युक्तिमाह–अद्भ्यो हीदमिति । अद्भ्यः सर्वं जगदुत्पद्यते । "आपो वा इदं सर्वं विश्वा भूतानि"–"आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्"–(तै. सं. ५ । ६ । ४) इति । अतो जलात्मत्वं च "सलिलं सर्वमा इदम्"–(ऋ. स. १० । १२९ । ३)–इत्यत्र श्रुतम् । ज्यायान् वा अतोऽस्मि धेह्येव मे नामेतीति । तस्य प्रतिनामकरणमाम्नातम् एकस्य पुरुषस्य एकपदमनेकनामायुक्तमिति । पूर्वंपूर्वं नाम परिज्ञाय ततोऽप्यधिक स्वसमवेत गुणविशेषमाविष्कर्तुमन्यनामधेयं कर्त्तव्यमित्येव दर्शयितुमिति मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

तमब्रवीत् पशुपतिरसीतीति (अ. स. १५ । ५ । ७ । ६) । तद्यदस्येत्यादि । पशुपतिनामवाच्या 'ओषधयः' 'अभवन्' ओषधीनां पशुपोषकत्वात् पशुपतित्वं युक्तम् । प्रकारान्तरेण पशुपतित्वमोषधीनां दर्शयति–तस्माद् यदा पशव इति । यदा 'पशवः' 'ओषधीः' 'लभन्ते' अदन्ति, अथ जाततृणाः पुष्टाः सन्तः पतीयन्ति' कामुकाः पत्नीनात्मनः कामयन्ते । 'तस्मात्' पशूनां पतीच्छासाधनत्वात् ओषधीनां पशुपतित्वमित्यर्थः । अनेनाग्नेर्भूरूपत्वमुक्तमित्यनुसन्धेयम् ॥ १२ ॥

तमब्रवीदुग्रोऽसीतीति (अथ० स. १५ । ५ । ९ । ८) उग्रशब्दवाच्यो वायुरित्यर्थः । वायोरुग्रत्वं लोकप्रसिद्ध्योपपादयति–यदा बलवद्वातीति । "वा गतिगन्धनयोः" (धा० पा० अ. प. ४०) ॥ १३ ॥

तमब्रवीदशनिरसीतीति । विद्युदशन्योः पर्यायत्वमाह–तस्माद्यं विद्युदिति । आकाशे विद्युत्पतनाद् विद्युच्छब्देनाकाशरूपमिति मन्तव्यम् ॥ १४ ॥

तमब्रवीद्भवोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत्पर्जन्यस्तद्रूपमभवत्पर्जन्यो वै भवः पर्जन्याद्धीदꣳ सर्वं भवति सोऽब्रवीज्ज्यायान्वाऽअतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १५ ॥

तमब्रवीन्महान्देवोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोच्चन्द्रमास्तद्रूपमभवत्प्रजापतिर्वै चन्द्रमाः प्रजापतिर्वै महान्देवः सोऽब्रवीज्ज्यायान्वाऽअतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १६ ॥

तमब्रवीदीशानोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोदादित्यस्तद्रूपमभवदादित्यो वाऽईशानऽआदित्यो ह्यस्य सर्वस्येष्टे सोऽब्रवीदेतावान्वाऽअस्मि मैतः परो नाम धा इति ॥ १७ ॥

तमब्रवीद्–भवोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत्–पर्जन्यस्तद्रूपमभवत् । पर्जन्यो वै भवः पर्जन्याद्धी सर्वं भवति । सोऽब्रवीत्–ज्यायान्वाऽअतोऽस्मि; धेह्येव मे नामेति ॥ १५ ॥

तमब्रवी–महान्देवोऽसीति । तद् यदस्य तन्नामाकरोत्–चन्द्रमास्तद्रूपमभवत् । प्रजापतिर्वै चन्द्रमाः । प्रजापतिर्वै महान्देवः । सोऽब्रवीत्–ज्यायान्वा अतोऽस्मि, धेह्येव मे नामेति ॥ १६ ॥

तमब्रवीद्–ईशानोऽसीति । तद् यदस्य तन्नामाकरोद्–आदित्यस्तद्रूपमभवत् । आदित्यो वा ईशानः । आदित्यो ह्यस्य सर्वस्येष्टे । सोऽब्रवीत्–एतावान्वाऽअस्मि, मामेतः परो नाम धा इति ॥ १७

तमब्रवीद् भवोऽसीति (अथ सं. १६ । ५ । २ । १) । पर्जन्यस्तद्रूपमिति । भवशब्दवाच्यः पर्जन्यः । तस्य भवत्वमाह–पर्जन्याद्धीदमिति । अनेन यजमानरूपत्वमुक्तम् । तस्य हि सर्वकामभावकत्वाद् भवत्वम् ॥ १५ ॥

तमब्रवीत् महान् देवोऽसीतीति (अथ. सं. १५ । ५ । १३ । १२)। प्रजापतिर्वै चन्द्रमा इति । चन्द्रमा मनसो जातः, मनसः प्रजापतिरेवत्वम्, ततः कार्यकारणयोरभेदोपचारादेवमुक्तम् । प्रजापतेर्महादेववाच्यत्वं सर्वलोकस्रष्टृत्वात् ॥ १६ ॥

तमब्रवीदीशानोऽसीतीति (अथ. सं. १५ । ५ । १५ । १४) । आदित्यस्य ईशानशब्दवाच्यत्वमाह– आदित्यो ह्यस्य सर्वस्येति । ईष्टे इतीशानः । "पूर्वमग्निना धेह्येव मे नाम"–इति प्रार्थित एव प्रजापतिरस्याष्टौ नामानि व्यदधात्, अतः परमग्निः स्वयमेव एतैर्नामभिः स्वकीयगुणस्य कार्त्स्न्येन प्रतिपादितत्वाभिप्रायेण नामान्तरकरणं निषेधति–सोऽब्रवीदेतावान् वा अस्मीति । मा मेतः परो नाम धा इति । 'इतः' एभ्योऽष्टभ्यो नामभ्यः 'परः' परस्मात् 'नाम' मा धाः 'मा कुरु' इति ॥ १७ ॥

तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणि । कुमारो नवमः सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता ॥ १८ ॥

यद्वेवाष्टावग्निरूपाणि । (७४) अष्टाक्षरा गायत्री तस्मादाहुर्गायत्रोऽग्निरिति सोऽयं कुमारो रूपाण्यनुप्राविशन्न वाऽअग्निं कुमारमिव पश्यन्त्येतान्येवास्य रूपाणि पश्यन्त्येतानि हि रूपाण्यनुप्राविशत् ॥ १९ ॥

(७५) तमेतꣳ संवत्सरऽएव चिनुयात् । (७६) संवत्सरेऽनुब्रूयाद्द्वयोरित्यु हैकऽआहुः संवत्सरं वै तद्रेतोऽसिञ्चन्त्स संवत्सरे कुमारोऽजायत तस्माद्द्वयोरेव चिनुयाद्द्वयोरनुब्रूयादिति संवत्सरे त्वेव चिनुयात्संवत्सरेऽनुब्रूयाद्यद्वाव रेतः सिक्तं तदेव जायते तत्ततो विक्रियमाणमेव वर्धमानꣳ शेते तस्मात्संवत्सरऽएव चिनुयात्संवत्सरेऽनुब्रूयात्तस्य चितस्य नाम

तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणि, कुमारो नवमः–सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता ॥ १८ ॥

यद्वेवाष्टावग्निरूपाणि–अष्टाक्षरा गायत्री–तस्मादाहुः–गायत्रोऽग्निरिति । सोऽयं कुमारो रूपाण्यनुप्राविशत् । न वा अग्निं कुमारमिव पश्यन्ति–एतान्येवास्य रूपाणि पश्यन्ति । एतानि हि रूपाण्यनु प्राविशत् ॥ १९ ॥

तमेतं सम्वत्सरऽएव चिनुयात्, सम्वत्सरेऽनुब्रूयात् । द्वयोरित्यु हैकऽआहुः सम्वत्सरं वै तद्रेतोऽसिञ्चन्, स सम्वत्सरे कुमारोऽजायत । तस्माद्द्वयोरेव चिनुयात्, द्वयोरनुब्रूयादिति । सम्वत्सरे त्वेव चिनुयात्, सम्वत्सरेऽनुब्रूयाद् । यद्वाव रेतः सिक्तम्–तदेव जायते । तत् ततो विक्रियमाणमेव वर्धमानं शेते । तस्मात्सम्वत्सरऽएव चिनुयात्, सम्वत्सरेऽनुब्रूयात् । तस्य चितस्य नाम

तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणीति । कुमारो नवम इति । रुद्रादीन्यष्टौ नामानि, तन्नामवाच्यः ' कुमारो नवमः ' नवसङ्ख्यापूरक इत्यर्थः । उक्तां नवसङ्ख्यां त्रिवृदात्मना प्रशंसति–सैवाग्नेस्त्रिवृदिति । ' सा ' पूर्वमुक्ता नवसङ्ख्यैव ' अग्नेः ' ' त्रिवृता ' त्रिवृत्त्वं नाम । इत्तरीत्या अग्नेर्नवधा विभेद उत्तरत्र " त्रिवृदग्नि "–इति व्यवहरिष्यते, तत्र सर्वत्र उक्तनवसङ्ख्यावत्त्वेन त्रिवृत्त्वं सम्पन्नमिति मन्तव्यम् ॥ १८ ॥

नामगतामष्टसङ्ख्यां गायत्र्यात्मना प्रशंसति–यद्वेवाष्टावग्निरूपाणीति । अतो नामवाच्यरूपाष्टकोपेतत्वादग्नेरपि गायत्रत्वं सम्पन्नमित्यर्थः । सोऽयं कुमारो रूपाणीति । ' कुमारः ' अग्निः स्वनामभिः रुद्रशर्वादिभिरष्टभिः प्रतिपाद्यानि, अग्न्युदकौषध्यादीनि अष्टौ रूपाणि अनुप्रविष्टवान् । स गारोऽग्निः तत्तद्रूपेभ्यः पृथग्भूतो न दृश्यत इति तात्पर्यम् ॥ १९ ॥

अथ संवत्सरपर्यन्तमुखाग्निधारणं कर्तव्यमिति दर्शयितुमाह–तमेतं संवत्सर एव चिनुयादित्यादि । ' संवत्सर एव ' संवत्सरान्ते स्थित्वेत्यर्थः । प्रसङ्गात् कञ्चिद्धर्मं दर्शयति–संवत्सरेऽनुब्रूयादिति । वर्षपर्यन्तं गुरुसन्निधौ स्थित्वा अधीयत इति । " संवत्सरवासिने प्रब्रूयात् "–(का. ९ । ३ । ३ । ब्रा. ४) इत्येतदेवैकम् । तत्र पक्षान्तरं दर्शयति–द्वयोरित्यु हैक आहुरिति । केचित् संवत्सरपर्यन्तमुख्यमग्निं धारयित्वा, तत संवत्सरे चयनं कर्तव्यमित्याहुः । अनुवचनञ्च तथा करणीयमिति वदन्ति । तत्रोपपत्तिं दर्शयति–संवत्सरे

करोति पाप्मानमेवास्य तदपहन्ति चित्रनामानं करोति चित्रोऽसीति सर्वाणि हि चित्राण्यग्निः ॥ २० ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ६-१-३ ॥ (१.३.)

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६-१ ॥

करोति-पाप्मानमेवास्य तदपहन्ति । चित्रनामानं करोति-चित्रोऽसि-इति । सर्वाणि हि चित्राण्यग्निः ॥ २० ॥

वै तद्रेत इति । पूर्वं-' संवत्सरे ' उषसि । रेतो सिञ्चन् ' स संवत्सरे कुमारोऽजायत ' इति रेतस्सेकसीको वत्सरः, कुमारोत्पत्त्यर्थक इति वर्षद्वयस्य समाम्नातत्वादिति । प्रथमं पक्षं सहेतुकं सिद्धान्तयति-संवत्सरे रेत एव चिनुयादिति । ' तु '-शब्दो वर्षद्वयपक्षनिरासार्थः । रेतस्सेकानन्तरमेव कललबुद्बुदपिण्डादिक्रमेण वर्षात् प्रागेव कुमारोत्पत्तेरित्यर्थः ॥

तस्य चितस्य नामेति । चयनसम्बन्धाच्चित्रनाम सम्पन्नमिति तात्पर्यम् । चित्रत्वमग्नेरुपपादयति-सर्वाणि हि चित्राण्यग्निरिति । अग्न्युदकौषध्यादीनां रूपाणामग्न्यात्मकत्वात् तस्य चित्रत्वमिति । किञ्च यद्यत् चित्रवर्णं तत्तत् सर्वमग्निरेव, शुक्लभास्वररूपत्वात् तस्येति ॥ २० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठकाण्डे प्रथमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (६-१-३) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
रत्नाग्नीन्द्रांश्च सीरीन्द्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रा हेमहस्त्यश्वरथमहिरथौ सायणः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद् विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलनगमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृतमजडो राजतं राजकुञ्जरः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमतुलः शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नकूटं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठे काण्डे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६-१ ॥

१-" शुक्रशोणितमयं यन्मातृपितृसंयोगाच्च तत् कथमिदं शरीरं परं सम्पद्यते ? सौम्यो भवति, एकरात्रोषितं कललं भवति, पञ्चरात्राद् बुद्बुदाः, सप्तरात्रात् पेशी, द्विसप्तरात्रादर्बुदः, पञ्चविंशतिरात्रः स्वस्थितो घनो भवति, मासमात्रात् कठिनो भवति, द्विमासाभ्यन्तरे शिरः सम्पद्यते, मासत्रयेण ग्रीवाव्यादेशो, मासचतुष्केण त्वग्व्यादेशः, पञ्चमे मासे नखरोमव्यादेशः, षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रं च सम्भवति, सप्तमे चलनसमर्थो भवति, अष्टमे बुद्ध्याऽध्यवस्यति, नवमे सर्वाङ्गसम्पूर्णो भवति, दशमे मासे प्रजायते"-इत्यादि । निरु० १४-६ ।

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
प्रथम प्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यध्यायत् । (त्सु) स योऽयं कुमारो रूपाण्यनुप्रविष्ट आसीत्तमन्वैच्छत्सोऽग्निरवेदनु वै मा पिता प्रजापतिरिच्छति हन्त तद्रूपमसानि यन्मऽएष न वेदेति ॥ १ ॥

स एतान्पञ्च पशूनपश्यत् । (त्पु) पुरुषमश्वं गामविमजं यदपश्यत्तस्मादेते पशवः ॥ २ ॥

प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यध्यायत् । स योऽयं कुमारो रूपाण्यनुप्रविष्ट आसीत्-तमन्वैच्छत् । सोऽग्निरवेद्-अनु वै मा पिता प्रजापतिरिच्छति, हन्त तद्रूपमसानि-यन्मऽएष न वेदेति ॥ १ ॥

स एतान्पञ्च पशूनपश्यत्-पुरुषम्, अश्वम्, गाम्, अविम्, अजम् । यदपश्यत्-तस्मादेते पशवः ॥ २ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ॥ निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्याये प्रथमेऽग्निभ्यः कामाय पुरुषाश्वगोऽव्यजात्मकपञ्चपश्वालम्भप्रश्नः । तत्र चतुर्विंशतिः सामिधेन्यः, वैश्वानरः पशुपुरोडाशः, कामपदयुक्ता याज्यानुवाक्याः प्रदर्श्यन्ते । अथ वायव्यैकपश्वालम्भप्रश्नः । तत्र सप्तदशसामिधेन्यः, अत्रापि प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः, शुक्रपदयुक्ता याज्यानुवाक्याश्च विधास्यन्ते । पशुसाधारणमन्यदाप्रीप्रभृतिकं वक्ष्यते । एतत् सर्वं कात्यायनेन सूत्रितम् ;-" चिकीर्षमाण उत्तरस्याः फाल्गुन्याः पौर्णमासेनेष्ट्वा पञ्च पशूनालभतेऽदक्षिणान् "-(का. श्रौ. सू. १६ । १) इत्युपक्रम्य । " अग्निभ्यः कामाय पुरुषाश्वगोऽव्यजान् "-(का. श्रौ. सू. १६ । ८) इति । " समिध्यमानसमिद्धवत्यन्तरे समास्त्वाग्न इति (वा. स. २७ । १) नव दधाति, आप्रियो द्वादशोर्द्ध्वा अस्येति "-(का. श्रौ. सू. १६।११।१२) इति । " एकादशान्ते शासप्रैषादि करोति, दरिवृते पुरुषमञ्ज्ञपनम् "-(का. श्रौ. सू. १६ । १३, १४) इति, " वैश्वानरः पशुपुरोडाश उपांशु पशुदेवता च, आग्नेय्यो याज्यानुवाक्याः कामवत्यः "-(का. श्रौ. सू. १६ । २५-२७) इति । " अनालभ्यैतान्, श्यामतूपरो वा प्राजापत्यः, षड् दध्यात्, (का. श्रौ.-सू. १६ । ३२-३४) वायवे वा नियुत्वते श्वेतलप्सुदी द्वे दध्यात्, प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल उभयोः, कद्वत्यौ, याज्यानुवाक्याः प्राजापत्यस्य, शुक्रवत्यौ वायव्यस्य, वपाया वा, तुल्यमन्यत् सर्वेषु "-(का. श्रौ. सू. १६ । ३८-४३) इति । तत्र प्रथमं पञ्चपश्वालम्भपक्षं विधातुं प्रजापतिवृत्तान्तं प्रस्तौति-प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यध्यायदित्यादिना । पूर्वं प्रजापतिरग्नेरङ्गान्यष्टौ रूपाण्यभिध्यातवान्, कुमाररूपात्मना परिणतम् अन्विष्टवान् । स कुमारोऽग्निः मा पिता प्रजापतिरन्विच्छतीति ज्ञातवान् । 'हन्त' इति प्रश्ने । 'मे' मम 'यद्' रूपम् 'एष प्रजापतिः' 'न वेद' न जानीयात्, 'तद् रूपम्' 'असानि' भवानीति ॥ १ ॥

एवं ज्ञात्वा,-स एतान् पञ्च पशूनपश्यदिति । तदात्मना परिणमितुमिति शेषः । पश्यतियोगात् 'पशु'-

स एतान्पञ्च पशूंश्राविशत् । (त्सु) स एते पञ्च पशवोऽभवंत्समु वै प्रजा-पतिरन्वैच्छत् ॥ ३ ॥

(त्स) स एतान्पञ्च पशूनपश्यत् । (य) यदपश्यत्तस्मादेते पशवस्ते-ष्वेतमपश्यत्तस्माद्वेवैते पशवः ॥ ४ ॥

स ऐक्षत । (ते) इमे वाऽअग्निरिमानेवात्मानमभिसंस्करवै यथा वाऽअग्निः समिद्धो दीप्यतऽएवमेषां चक्षुर्दीप्यते यथाऽग्नेर्धूम उदयत ऽएवमेषामूष्मो-दयते यथाग्निरभ्याहितं दहत्येवं बप्सति यथाग्नेर्भस्म सीदत्येवमेषां पुरीषꣳ सीदतीमे वाऽअग्निरिमानेवात्मानमभिसंस्करवाऽइति तान्नाना देवताभ्य आलिप्सत वैश्वकर्मणं पुरुषं वारुणमश्वमैन्द्रमृषभं त्वाष्ट्रम-विमाग्नेयमजम् ॥ ५ ॥

स एतान्पञ्च पशून् प्राविशत् । स एते पञ्च पशवोऽभवन् । तमु वै प्रजापतिरन्वैच्छत् ॥ ३ ॥

स एतान्पञ्च पशूनपश्यत् । यदपश्यत्-तस्मादेते पशवः । तेष्वेतमपश्यत्-तस्माद्वेवैते पशवः ॥ ४ ॥

स ऐक्षत-इमे वाऽअग्निः, इमानेवात्मानमभिसंस्करवै । यथा वाऽअग्निः समिद्धो दीप्यते-एवमेषां चक्षुर्दीप्यते । यथाग्नेर्धूम उदयते-एवमेषामूष्मोदयते । यथाग्निरभ्याहितं दहति-एवं बप्सति । यथा-ऽग्नेर्भस्म सीदति-एवमेषां पुरीषं सीदति । इमे वाऽअग्निः । इमानेवात्मानमभिसंस्करवाऽइति । तान्नाना देवताभ्य आलिप्सत-वैश्वकर्मणं पुरुषम्, वारुणमश्वम्, ऐन्द्रमृषभम्-त्वाष्ट्रमविम्, आग्नेयमजम् ॥ ५ ॥

शब्दः स्यात् इति दर्शयति-यदपश्यत् तस्मादेते पशव इति । पश्यतिः प्रकृत्यन्तरमस्तीति कृत्वा पशु-शब्दो निरुक्तः ॥ २ ॥ ३ ॥

स एतानिति । 'तेषु' पशुषु तादात्म्येन प्रविष्टम् 'एतम्' अग्निं प्रजापतिरपश्यत् । पश्यन्त्येष्वग्नि-मित्येतस्य दर्शनविनादधिकरणसाधनः पशुशब्द इत्याह-तस्माद्वेवैते पशव इति ॥ ४ ॥

स ऐक्षतेति । 'सः' प्रजापतिः 'ऐक्षत' स्वमनं विचारितवान् । तदेव दर्शयति-इमे वा अग्निरिति । 'अग्निः' 'इमे वै' पुरुषादिपञ्चपशव एव, तान् पृथक् दृश्यन्त इत्यर्थः । 'इमानेव' अग्न्यात्मकानेतान् पशूनेव आत्मानमभिलक्ष्य 'संस्करवै' पशुभिः स्वकीयः स्वमात्मानं संस्कर्तव्य इति पर्यालोचितवान् । पशूना-मग्न्यात्मकत्वं विशदयति-यथा वा अग्निरिति । अग्नेर्यथा दीपनधूमाभ्याहितदाहनभस्मनिष्ठादनादयो धर्माः, ते पशुष्वपि दृश्यन्ते इत्यतस्तेषां तदात्मकत्वम् । 'चक्षुर्दीप्यते' प्रकाशयुक्तं भवति, 'ऊष्मः' आग्नो धूमः, 'अभ्याहितं' पुरः स्थितं वस्तु 'दहति,' 'एवं' 'बप्सति' भक्षयन्ति पशवः । "मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः" (पा. सू. २ । ४ । ८०) इति । ...

(५) स ऐक्षत । नाना वाऽइदं देवताभ्य आलिप्सेऽग्नेर्वाहं रूपाणि कामये हन्तैनानग्निभ्यः कामायालभाऽइति तानग्निभ्यः कामायालभत तद्यदग्निभ्य इति बहूनि ह्यग्निरूपाण्यभ्यध्यायदथ यत्कामायेति कामेन ह्यालभत तानाप्रीतान्पर्यग्निकृतानुदीचो नीत्वा समज्ञपयत् ॥ ६ ॥

(३) स ऐक्षत । या वै श्रीरभ्यध्यासिषमिमास्ताः शीर्षसु हन्त शीर्षाण्येवोपदधा इति स शीर्षाण्येवोत्कृत्योपाधत्ताथेतराणि कुसिन्धान्यप्सु प्राप्लावयदजेन यज्ञं समस्थापयन्नेन्मे यज्ञो विकृष्टोऽसदित्यात्मा वै यज्ञो नेन्मेऽयमात्मा विकृष्टोऽसदित्येतेन पशुनेष्ट्वा तत्प्रजापतिरपश्यद्यथैतस्याग्नेरन्तं न पर्यैत् ॥ ७ ॥

स ऐक्षत–नाना वाऽइदं देवताभ्य आलिप्से। अग्नेर्वाहं रूपाणि कामये–हन्तैनानग्निभ्यः कामायालभाऽइति। तानग्निभ्यः कामायालभत। तद् यदग्निभ्य इति–बहूनि ह्यग्निरूपाण्यभ्यध्यायत्। अथ यत्कामायेति–कामेन ह्यालभत, तानाप्रीतान् पर्यग्निकृतानुदीचो नीत्वा समज्ञपयत् ॥ ६ ॥

स ऐक्षत या वै श्रीरभ्यध्यासिषम्–इमास्ताः शीर्षसु हन्त शीर्षाण्येवोपदधा इति। स शीर्षाण्येवोत्कृत्योपाधत्त। अथेतराणि कुसिन्धान्यप्सु प्राप्लावयत्। अजेन यज्ञं समस्थापयत्। नेन्मे यज्ञो विकृष्टोऽसदिति। आत्मा वै यज्ञः। नेन्मेऽयमात्मा विकृष्टोऽसदिति। एतेन पशुनेष्ट्वा तत् प्रजापतिरपश्यत्–यथैतस्याग्नेरन्तं न पर्यैत् ॥ ७ ॥

सिद्धान्तयितु बहुदेवतार्थमालम्भनं पूर्वपक्षयति–तान् नानादेवताभ्य इति। अनूक्तान् पुरुषादीन् पञ्च पशून् 'नानादेवताभ्यः' बहुदेवताभ्य 'आलिप्सत' आलब्धुमैच्छत्। "वैश्वकर्मणं पुरुषम्"–(का. श्रौ.-सू. १६।८। कर्क भाष्ये) इत्यादिना पञ्चानां पशूनां पृथक्–पृथग्देवतासम्बन्ध उक्तः ॥ ५ ॥

स ऐक्षत नानेति। 'स' प्रजापतिः "विचारितवान्,–किमर्थं? 'नाना' बह्वीभ्यः 'देवताभ्यः' पशून् आलब्धुमिच्छामि? ('अग्नेः उ अहम्' इति पदच्छेदः) अहमु अग्नेरेव 'रूपाणि' कामये 'हन्त' इति साध्यसाधनयोर्वैयधिकरण्यजनिते आश्चर्ये। 'एनान्' पशून् 'कामाय' कामगुणयुक्ताय 'अग्निभ्यः' अग्नये 'आलभे'–'इति' ऐक्षतेत्यन्वयः। कामायाग्निभ्य इति सामानाधिकरण्ये कथमग्निभ्य इति बहुवचनम्? तत्राह–तद् यदग्निभ्य इति। अग्निरूपापेक्षया बहुवचनम्। 'तान्' अष्टाविति प्रागुक्तम्। आप्रीतानिति। प्रयाजयाज्यादिभिराप्रीभिः पर्यग्निकरणेन च संस्कृतान्, तदनन्तरमेव 'उदीचो नीत्वा' शामित्रप्रदेशं प्राप्य्येत्यर्थः। 'संज्ञपनं' नाम मारणम्। मारणार्थं नयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

पशुशीर्षोपधानं विधास्यते, तदर्थं प्रजापतिकर्तृकं तदुपधानं दर्शयति–स ऐक्षत या वै श्रीरिति। द्वितीया

१–परेऽहने पुरुषसंज्ञपनम्। अजस्य श्रुतेः प्रकरणयोगात्। सर्वेषां वाऽविशेषात्। वैश्यः पुरुषो राजन्यो वा। का. श्रौ. सू. १६।१४-१५।

(२८) स ऐक्षत । यमिममात्मानमप्सु प्रापिप्लवं तमन्विच्छानीति तमन्वैच्छत्तद्यदेषामप्सु प्रविद्धानां प्रत्यतिष्ठत्ता अपः समभरदथ यदस्यां तां मृदं तदुभयꣳ सम्भृत्य मृदं चापश्चेष्टकामकरोत्तस्मादेतदुभयमिष्टका भवति मृच्चापश्च ॥ ८॥

स ऐक्षत । यदि वा ऽइदमित्थमेव सदात्मानमभिसंस्करिष्ये मर्त्यः कुण-

स ऐक्षत—यमिममात्मानमप्सु प्रापिप्लवम्—तमन्विच्छानीति । तमन्वैच्छत् । तद् यदेषामप्सु प्रविद्धानां प्रत्यतिष्ठत्—ता अपः समभरत् । अथ यदस्यां—तां मृदम् तदुभयं सम्भृत्य मृदं चापश्च—इष्टकामकरोत् । तस्मादेतदुभयमिष्टका भवति—मृच्चापश्च ॥ ८ ॥

स ऐक्षत—यदि वा—इदमित्थमेव सदात्मानमभि संस्करिष्ये—मर्त्यः कुणपोऽनपहतपाप्मा भवि-

बहुवचनान्तम् । अत्र श्रीशब्देन अग्निरूपाणि विवक्षितानि । तानि 'अभ्यध्यासिषम्' ध्यातवानस्मि । 'ताः' इमा. श्रियः 'शीर्षसु' चक्षुराद्याश्रयेषु वर्त्तन्ते । 'हन्त'—इति । हर्षे । अतः शीर्षाण्येवेत्यादि निगदसिद्धम् ।

पशुशरीराणामिष्टकोपकारित्वं वक्ष्यन्नाह—इतराणीति । अजशरीरस्य यज्ञे उपकरिष्यमाणत्वात् 'इतराणि' पुरुषादीनां चतुर्णां पशूनां 'कुसिन्धानि' मूर्द्धरहितानि शरीराणि । 'अप्सु' 'प्राप्लावयत्' प्रक्षिप्तवान् । "चतुर्णामप्सु कायप्रासनम्"—इति कात्यायनेन च सूत्रितम् । (का. श्रौ. सू. १६।१।२९) 'अजेन' अजशरीरेण यज्ञं समापितवन्तः । एतेन यज्ञसमाप्तौ कारणमाह—नेन्मे यज्ञ इति । 'मे' मम 'यज्ञः' मध्ये 'विक्रुष्टः' विच्छिन्नः 'नेत्' नैव 'असत्' माभूत् 'इति' । यज्ञविच्छेदे प्रजापतेः किमायातमिति तत्राह—आत्मा वै यज्ञ इति । एतेन पशुना यज्ञसमापने उपपत्तिं दर्शयति—एतेन पशुनेष्ट्वा तत् प्रजापतिरिति । 'यथा' येन प्रकारेण 'अग्नेः' । 'अन्तं न पर्येत्' कार्त्स्न्येन न परिगतो भवेत्, 'तत्' कर्म 'प्रजापतिः' 'अपश्यत्' दृष्टवानित्यर्थः । यदि सर्वैः पशुभिर्यजेत, तदानीमेव यज्ञसमाप्ते, सिद्धत्वात् अग्नेरेवान्ते परिप्राप्तत्वात्, अग्निरूपाणि कार्त्स्न्येन प्राप्तवान् भवति, तदयुक्तम्; उत्तरत्र कर्त्तव्यस्य सद्भावादिति तात्पर्यम् । उत्तरत्र सर्वैः पशुभिर्यागः पूर्वपक्षयिष्यते—"तद्धैकआहुरत्रैवैतैः सर्वैः पशुभिर्यजेत" इत्यादिना । (अस्मिन्नेव ब्राह्मणे त्रयोदश्यां कण्डिकायाम् ।) यज्ञसमाप्त्यनन्तरं । शिष्टस्य अजपशुशरीरस्य च जले प्रासनं सूत्रितम्—"अजेन चरति, संस्थिते तस्य शेषप्रासनम् का. श्रौ. सू. १६।२१।२२) इति ॥ ७ ॥

यदर्थमप्सु पशुचतुष्टयकायप्रासनम्, तदिदानीमाह—स ऐक्षत यमिममात्मानमप्सु प्रापिप्लवमिति । 'आत्मानम्' पशुदेहानित्यर्थः । 'प्रविद्धानां' प्रक्षिप्तानाम् 'एषां' पशूनां 'यत्' शरीरगतं रसादिकम् 'अप्सु' प्रत्यतिष्ठत् 'प्रतिष्ठितम्, 'ताः' 'अपः' 'समभरत्' सम्भृतवान्, 'यत्' च अस्थिमांसादिकम्, 'अस्यां' पृथिव्यां प्रतिष्ठितम्, 'ताम्' 'मृदं' मृत्तिकां सम्भृतवान्, 'तदुभयम्' 'अपो मृदञ्च' 'सम्भृत्य' संगृह्य 'इष्टकामकरोत्' ॥ ८ ॥

पक्वा इष्टकाश्चेतव्या इति वक्तुमाह—स ऐक्षत यदि वा इदमित्थमेव सदात्मानमभिसंस्करिष्य इति ।

१-कठेषु तृणमवर्ध्याय शिरांस्यादत्ते । का० श्रौ० सू० । १६ । १८ । २-"श्रोणी यद्रूक्‍ष तवजान ताभ्यां कुसिन्धमुदकं चमूव" इति । अथ० सं० १०-२-२ । ३-ततो मृदिष्टकार्थोऽऽनय । का. श्रौ. सू. १६ । २० ।

प्रोऽनपहतपाप्मा भविष्यामि हन्तैतदग्निना पचानीति तदग्निनाऽपचत्तदे-
नदमृतमकरोदेतद्वै हविरमृतं भवति यदग्निना पचन्ति तस्मादग्निनेष्टकाः
पचन्त्यमृता एवैनास्तत्कुर्वन्ति ॥ ९ ॥

तद्यदिष्टा पशुनाऽपश्यत् । (त्त) तस्मादिष्टकास्तस्मादिष्टैव पशुनेष्टकाः
कुर्यादनिष्टका ह ता भवन्ति याः पुरा पशोः कुर्वन्त्यथो ह तदन्यदेव ॥१०॥

तद्यास्ताः श्रियः । (ऽ) एतानि तानि पशुशीर्षाण्यथ यानि तानि
कुसिन्धान्येतास्ताः पञ्च चितयस्तद्यत्पशुशीर्षाण्युपधाय चितीश्चिनोत्येतै-
रेव तच्छीर्षभिरेतानि कुसिन्धानि संदधाति ॥ ११ ॥

तऽएते सर्वे पशवो यदग्निः । (स्तु) तस्मादग्नौ पशवो रमन्ते पशु-

---

ष्यामि–हन्तैतदग्निना पचानीति । तदग्निनाऽपचत् । तदेनदमृतमकरोत् । एतद्वै हविरमृतं भवति–यदग्निना पचन्ति । तस्मादग्निनेष्टकाः पचन्ति अमृता एवैनास्तत्कुर्वन्ति ॥ ९ ॥

तद्यदिष्टा पशुनाऽपश्यत्–तस्मादिष्टकाः । तस्मादिष्टैव पशुनेष्टकाः कुर्यात् । अनिष्टका ह ता भवन्ति–याः पुरा पशोः कुर्वन्ति । अथो ह तदन्यदेव ॥ १० ॥

तद्यास्ताः श्रियः–एतानि तानि पशुशीर्षाणि । अथ यानि तानि कुसिन्धानि–एतास्ताः पञ्च चितयः । तद्यत्पशुशीर्षाण्युपधाय चितीश्चिनोति–एतैरेव तच्छीर्षभिरेतानि कुसिन्धानि सन्दधाति ॥ ११ ॥

तऽएते सर्वे पशवो–यदग्निः । तस्मादग्नौ पशवो रमन्ते । पशुभिरेव तत्पशवो रमन्ते । तस्माद्यस्य पशवो भवन्ति–तस्मिन्नग्निराधीयते । अग्निर्होव–मन्पशवः । ततो वै प्रजापतिरग्निरभवत् ॥ १२ ॥

'यदिदं' अल्पमृदात्मकमिष्टकारूपम् 'इत्थम्' अनेकेन 'एव' 'आत्मानम्' 'अभि' लक्ष्य 'ससृक्षिप्ये', तर्हि 'मर्त्यः' मरणधर्मा 'कुणप' 'जीवमहितो देह' कुणप इत्युच्यते । अत एव 'अनपहतपाप्मा भविष्यामि' इति विचार्य, ता, इष्टका अग्निना पक्वा अकरोत्; अग्निना पक्वमेव 'हविः' 'अमृतम्' अमरणधर्मकम् 'भवति' इति । अग्निनेष्टकापाकः कर्तव्य इति दर्शयति–तस्मादग्निनेष्टका इति ॥९॥

इष्टकाकरणकालं दर्शयति–तद्यादिष्टा पशुनाऽपश्यदिति । 'पशुना' अजेन 'इष्टा' एषकान् 'इष्टकाः' इत्य. इष्टादनन्तरं कृत्वा इष्टकाशब्दो निरुक्तः । पशुयागात् पूर्वमिष्टकाकरणं निन्दति–अनिष्टका ह ता भवन्तीति । 'अथो' 'पशोः' पशुयागात् 'पुरा' इष्टकाकरणम् 'अन्यदेव' असाध्वीयमिति–अर्थः ॥ १० ॥

पशुशीर्षोपधानानन्तरमिष्टकोपधानं पशुशिरःकबन्धसन्धानरूपेण प्रशंसति–तद्यास्ताः श्रिय एतानि तानि पशुशीर्षाणीति ॥ ११ ॥

मद्रूपं पशुनामन्दात्मकत्वम्, तत्प्रदर्शयति–त एते सर्वे पशवो यदग्निरिति । यतः पशुलोमोऽस्त्य

भिरेव तत्पशवो रमन्ते तस्माद्यस्य पशवो भवन्ति तस्मिन्नग्निराधीयते-ऽग्निर्ह्येष यत्पशवस्ततो वै प्रजापतिरग्निरभवत् ॥ १२ ॥

(त्त) तद्धैकऽआहुः । (ड) अग्नेवैतैः सर्वैः पशुभिर्यजेत यद्वाऽएते-ऽत्र सर्वैः प्रजापतिरयक्ष्यत तद्देवाग्नेरन्तं पर्यैष्यत्तद्यदेतैरत्र सर्वैर्यजेत तद्देवाग्नेरन्तं परीयादिति न तथा कुर्याद्देवानां तदितादियाद्यो पयस्त-दियादथो किं ततः सम्भरेद्वाऽएतत्कुसिन्धान्येताश्चितीः सम्भ-रति तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ १३ ॥

तद्धैकऽआहुः–अत्रैवैतैः सर्वैः पशुभिर्यजेत । यद्वाऽएतैरत्र सर्वैः प्रजापतिरयक्ष्यत । तद्देवाग्नेरन्तं पर्यैष्यत् । तद्–यदेतैरत्र सर्वैर्यजेत–तद्देवाग्नेरन्तं परीयादिति । न तथा कुर्यात्–देवानां तदितादि-यात् । अथो पयस्तदियात् । अथो किं ततः सम्भरेत्–एतानि वाऽएतत्कुसिन्धानि, एताश्चितीः सम्भरति । तस्मात् तथा न कुर्यात् ॥ १३ ॥

तादात्म्यम्, अतः परस्परमभिसम्बन्धो दृश्यत इत्याह–तस्मादृयावेति । अग्निरूपाणि काम्यमानस्य प्रजापतेः पशुयागेन पञ्चशीर्षकेष्टकोपधानेन किमापन्नमिति, तद् दर्शयति–ततो वै प्रजापतिरग्निरभवदिति । ततः पशुयागेन तदात्मकोऽग्निरेव सम्पन्न इत्यर्थः । यजमानस्य अग्निरूपत्वावाप्तिः फलमिति तात्पर्यम् ॥ १२ ॥

पूर्वं पञ्चपश्वालम्भः, तत्रैकेन पशुना याग उक्तः, इदानीं तमेव पक्षं द्रढयितुं सर्वपशुयागं पूर्वपक्षयति–तद्धैक आहुरिति । ' अत्र ' अग्नौ ' सर्वैः ' पञ्चभिः पशुभिः ' यजेत ' । ' यत् ' यदि ' प्रजापतिः ' ' सर्वैः ' पशुभिः ' अयक्ष्यत ' यागमकरिष्यत, ' तत् एव अग्नेः अन्तं ' ' पर्यैष्यत् ' आगमिष्यत्, न तथा कृतवान् । क्रियातिपत्तौ यक्तेरिति लृङ्प्रयोगः । (पा. सू. ३ । ३ । १३९) तस्मात् सर्वयोगकरणमेवाग्न्यन्तगमन-मित्यर्थः । तद् दूषयति–न तथा कुर्यादिति । ' तत् ' तर्हि ' देवानाम् ' ' इतात् ' गमनात् ' इयात् ' अपगतो भवतीत्यर्थः । तदेव विवृणोति–' अथो पयः तदियात् ' प्रजापतिकृतात् यज्ञमार्गात् प्रच्यवेतेत्यर्थः ॥ सर्वयागस्ते बाधां दर्शयति–अथो किं ततः सम्भरेदिति । एवं सति सम्भरणापेक्षा विरुध्यते । ' सम्भर-णार्थं हि कुसिन्धानाम् अप्सु प्रासनम् ' (का. श्रौ. सू. १६ । २२ क. मा.) तत्र इष्टका मृद्भिरद्भिश्च कार्याः । अतः सर्वप्रकारे सम्भरणानुपपत्तिरित्यर्थः । कात्यायनस्तच्छाखान्तरवाक्यानुसारेणैकस्मिन्नपि सम्भरणानु-पपत्तेः सर्वप्रकारमेकप्रकारं समभिकल्पं कृतवान् । तथाहि–" चतुर्णामप्सु कायप्रासनम्, ततो मृदिष्टकार्थो-पध, अजेन प्रचरति, सर्व स्थिते तस्य शेषप्रासनम्, सर्वैरेके, एकस्यापि किं ततः सम्भरेदिति श्रुतेः "–इति । (का. श्रौ. सू. १६ । १९–२४) । एकस्यापि पशोरालम्भे किं ततः सम्भरेत् ? तत् तुल्यमेव । तस्माद् विकल्पः सर्वैरजेन वेति ॥ १३ ॥

१–सर्वैरेके । का. श्रौ. सू.- । १६ । २३ । २–एकस्यापि किं ततः संभरेदिति श्रुतेः । का० श्रौ० सू० १६ । २४ ।

(थ) यद्वेवैतान्पशूनालभते । (त) आयतनमेवैतदग्नये करोति न ह्यनायतने कश्चन रमतेऽन्नं वाऽआयतनं तदेतत्पुरस्तान्निदधाति तदेनं पश्यन्नग्निरुपावर्तते ॥ १४ ॥

पुरुषोऽश्वो गौरविरजो भवन्ति । एतावन्तो वै सर्वे पशवोऽन्नं पशवस्त-द्यावदन्नं तदेतत्पुरस्तान्निदधाति तदेनं पश्यन्नग्निरुपावर्तते ॥ १५ ॥

पञ्च भवन्ति । पञ्च ह्येतेऽग्नयो यदेताश्चितयस्तेभ्यऽ एतत्पञ्चायतनानि निदधाति तदेनं पश्यन्नग्निरुपावर्तते ॥ १६ ॥

तद्यदग्निभ्यऽ इति । बहवो ह्येतेऽग्नयो यदेताश्चितयोऽथ यत्कामायेति यथा तं काममाप्नुयाद्यजमानो यत्काम ऽएतत्कर्म कुरुते ॥ १७ ॥

यद्वेवैतान्पशूनालभते–आयतनमेवैतदग्नये करोति । न ह्यनायतने कश्चन रमते । अन्नं वाऽआयतनम् । तदेतत्–पुरस्तान्निदधाति । तदेनं पश्यन्नग्निरुपावर्तते ॥ १४ ॥

पुरुषः अश्वः गौः अविः अजो भवन्ति । एतावन्तो वै सर्वे पशवः । अन्नं पशवः । तद् यावदन्नं–तदेतत्पुरस्तान्निदधाति । तदेनं पश्यन्नग्निरुपावर्तते ॥ १५ ॥

पञ्च भवन्ति पञ्च ह्येतेऽग्नयो–यदेताश्चितयः । तेभ्य एतत्पञ्चायतनानि निदधाति । तदेनं पश्यन्नग्निरुपावर्तते ॥ १६ ॥

तद् यदग्निभ्य इति–बहवो ह्येतेऽग्नयो–यदेताश्चितयः । अथ यत्कामायेति–यथा तं काममाप्नुयात्–यजमानो यत्काम एतत्कर्म कुरुते ॥ १७ ॥

पश्वालम्भनमायतनकरणात्मना प्रशंसति–यद्वेवैतान् पशूनालभत इति । आयतनशब्दार्थमाह–अन्नं वा इति । कार्यकारणयोरभेदात् । 'तदेतत्' पशुरूपमन्नं 'पुरस्तात्' 'निदधाति', 'तत्' 'एनत्' 'पश्यन्' 'अग्नि' 'उपावर्तते' समीपे गतो भवति । यथा लोकेऽन्नार्थी पश्यन्नन्नं तत्समीपं गच्छति, तद्वदित्यर्थः ॥ १४ ॥

पशूननुक्रामति–पुरुषोऽश्व इति । एतावन्त इति । यतः 'सर्वे पशवः' एतेषु पुरुषाश्वादिपशुषु अन्तर्भूताः अत उपलभ्यमानाः सर्वेषामन्नरूपाणां पशूनामवरोध इति नानाजातिनिबन्धना स्तुतिः ॥ १५ ॥

पशुगतपञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति–पञ्च भवन्ति । पञ्च ह्येतेऽग्नय इति । चितिसङ्ख्याऽपेक्षया अग्नीनां पञ्चसङ्ख्यावत्त्वम् । पञ्चायतनानीति । पशुरूपाणि पञ्च स्थानानि कल्पयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

तद्यदग्निभ्य इतीति । एतद्वाक्यं पूर्ववद् व्याख्येयम् । अग्निभ्यः कामायेति यथाग्निबहुत्वं तद्रूपं श्रयेति ॥ १७ ॥

पुरुषं प्रथममालभते । पुरुषो हि प्रथमः पशूनामथाश्वं पुरुषᳪं ह्यन्वश्वोऽथ गामश्वᳪं ह्यनु गौरथाविं गाᳪं ह्यन्वविरथाजमविᳪं ह्यन्वजस्तदेनान्यथापूर्वं यथाश्रेष्ठमालभते ॥ १८ ॥

तेषां विषमा रशनाः स्युः । पुरुषस्य वर्षिष्ठाऽथ ह्रसीयस्यथ ह्रसीयसी तद्यथारूपं पशूनाᳪं रशनाः करोत्यपापवस्यसाय सर्वास्त्वेव समाः स्युः सर्वाः सदृश्यः सर्वे ह्येते समाः सर्वे सदृशाऽअग्नयो ह्युच्यन्तेऽन्नᳪं ह्युच्यन्ते तेन समास्तेन सदृशाः ॥ १९ ॥

पुरुषं प्रथममालभते । पुरुषो हि प्रथमः पशूनाम् । अथाश्वम् । पुरुषं ह्यन्वश्वः । अथ गाम् । अश्वं ह्यनु गौः । अथाविम् । गां ह्यन्वविः । अथाजम् । अविं ह्यन्वजः । तदेनान् यथापूर्वं यथाश्रेष्ठमालभते ॥ १८ ॥

तेषां विषमा रशनाः स्युः-पुरुषस्य वर्षिष्ठा-अथ ह्रसीयसी अथ ह्रसीयसी । तद् यथारूपं पशूनां रशनाः करोति-अपापवस्यसाय । सर्वास्त्वेव समाः स्युः, सर्वाः सदृश्यः । सर्वे ह्येते समाः, सर्वे सदृशाः । अग्नयो ह्युच्यन्ते, अन्नं ह्युच्यन्ते तेन समाः, तेन सदृशाः ॥ १९ ॥

पशूनामालम्भनक्रमं विधत्ते-पुरुषं प्रथममालभत इति । पुरुषम् ह्यन्वश्व इति । 'पुरुषम्' 'अनु'-लक्ष्य, पुरुषानुगामी यतोऽश्व इत्यर्थः । एवमुत्तरत्र । यथापूर्वमिति । पूर्वालम्भनानतिक्रम्य, यथाक्रममित्यर्थः । 'यथाश्रेष्ठम्' तत्र ये ये श्रेष्ठाः, तानानतिक्रम्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

तेषां बन्धनार्थं रशना विधत्ते-तेषां विषमा रशनाः स्युरिति । 'विषमाः' स्थौल्यह्रासवत्त्वेन असमा भवन्ति । वैषम्यं च दर्शयति-पुरुषस्य वर्षिष्ठाऽथ ह्रसीयसीत्यादि । पुरुषपशोः रशना 'वर्षिष्ठा' अतिशयेन वृद्धा भवेत् । अत्र वर्षिष्ठेति स्थौल्यायामापेक्षया । "प्रियस्थिर"-(पा. सू. ६ । ४ । १५७) इत्यादिना वृद्धशब्दस्य वर्षादेशः । 'अथ' अश्वस्य । 'ह्रसीयसी' आयामस्थौल्याभ्यां ह्रस्वा । तदपेक्षया गोपशोः ह्रस्वा । ततो ह्रस्वा । 'अथ ह्रसीयसी'-इति वीप्सया पूर्वपूर्वरशनापेक्षयोत्तरोत्तरह्रासो विवक्षितः । यथारूपमिति । पुरुषादिपशूनामाकृतिबलादिकमनतिक्रम्येत्यर्थः । सर्वास्त्वेवेति । 'तु'-शब्दः पक्षान्तरद्योतनार्थः । सर्वा अपि रशनाः 'समाः' सदृशायामस्थौल्या इत्यर्थः । "सर्वास्त्वेव समाः"-इति वाक्यस्य विवरणम्-सर्वाः सदृश्य इति । यद्वा, आयामस्थौल्यादिना साम्यं वक्तुं पृथगुपन्यासः । रशनासाम्य इत्युच्यते । अन्नमिति चोच्यन्ते । पशूनां परस्परसाम्यादित्याह-सर्वे ह्येते समा इति । साम्यमेव दर्शयति । अग्नयो ह्युच्यन्त इति । यस्मादेते पशवोऽग्नय इत्युच्यन्ते । तदन्नमिति चोच्यन्ते । पशूनामग्निरूपत्वमन्नरूपत्वं च पूर्वमेव दर्शितम्-"स ऐक्षतेमे वा अग्निः"-इति । "यद्वैतान् पशूनालभत, आयतनमेवैतदग्नये करोति, न ह्यनायतने कश्चन रमते, अन्नं वा आयतनम्"-इति च । 'तेन' अग्नित्वेन सर्वे पशवः 'समाः सदृशाः' इति रशना अपि समाः कार्या इत्यर्थः ॥ १९ ॥

१-स्वर्षीयऽरशनः पुरुषोऽनुपूर्व्या इतरे । का. श्रौ. सू. १६ । १ । २-सर्वा वा तुल्याः । का. श्रौ सू. १६ । १० ।

(स्तु) तदाहुः । कथमस्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सर्वः पशुष्वारब्धो भवतीति पुरोडाशकपालेषु न्वेवाऽऽप्यतऽ इयं प्रथमा मृन्मयीष्टकाऽथ यत्पशुमालभते तेन पश्विष्टकाऽऽप्यतेऽथ यद्वपामभितो हिरण्यशकलौ भवतस्तेन हिरण्येष्टकाऽऽप्यतेऽथ यदिध्मो यूपः परिधयस्तेन वानस्पत्येष्टकाऽऽप्यतेऽथ यदाज्यं प्रोक्षण्यः पुरोडाशस्तेनान्नं पञ्चमीष्टकाऽऽप्यतऽएवमु हास्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सर्वः पशुष्वारब्धो भवति ॥ २० ॥

तदाहुः–कथमस्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सर्वः पशुष्वारब्धो भवतीति । पुरोडाशकपालेषु न्वेवाऽऽप्यते इयं प्रथमा मृन्मयीष्टका (१) । अथ यत्पशुमालभते–तेन पश्विष्टकाऽऽप्यते (२) । अथ यद्वपामभितो हिरण्यशकलौ भवतः–तेन हिरण्येष्टकाऽऽप्यते (३) । अथ यदिध्मो यूपः परिधयः–तेन वानस्पत्येष्टकाऽऽप्यते (४) । अथ यदाज्यम्, प्रोक्षण्यः पुरोडाशः–तेनान्नं पञ्चमीष्टकाऽऽप्यते (५) । एवमु हास्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सर्वः पशुष्वारब्धो भवति ॥ २० ॥

तदाहुरिति । अग्निचयने पञ्चसङ्ख्याका इष्टका उपधेया इति वक्ष्यते । तत्र पशुपरिग्रहेणैव पञ्चेष्टका अपि परिगृहीता इति वक्तुं तत् कथं पश्वालम्भमात्रेण तादृशस्याग्नेः स्वीकारः कृत इति पृच्छति–तदाहुः कथमस्यैषोऽग्निरिति । ' अस्य ' चिकीर्षमाणस्य यजमानस्य ' पञ्चेष्टकः ' ' एषः ' प्रक्रम्यमाणः ' अग्निः ' ' कथं ' ' पशुषु ' परिग्रहे ' आरब्धः ' प्रक्रान्तो भवतीति । उत्तरत्र करिष्यमाणस्याग्नेः प्रथमं स्वीकारः कर्त्तव्य इत्यभिप्रायः ।

पशुष्वेव पञ्चेष्टकाः सम्पादयति–पुरोडाशकपालेषु न्वेवाऽऽप्यत इत्यादिना । चयने वैश्वानरादीनां पशुपुरोडाशादीनां समर्पणात् तत्कपालेषु मृन्मयीष्टका आप्यते, कपालानां मृन्मयत्वात् तादृशेष्टकारम्भः, पश्वालम्भेन पश्विष्टकारम्भः । वपावदानसमये हिरण्यशकलद्वयं निधातव्यम् । तदाहापस्तम्बः– " जुह्वामुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय कृत्स्नां वपामवदाय हिरण्यशकलमुपरिष्टात् कृत्वाऽभिघारयति "–(आ. श्रौ. सू. १६ । १७ ।) इति । तथा चैतरेयकम्–' यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः स्यादथ पञ्चावत्तैव वपाऽऽज्यस्योपस्तृणाति हिरण्यशल्को वपा हिरण्यशल्क आज्यस्योपरिष्टादभिघारयति "–(ऐ. ब्रा. २ । २ । ४) इति । ' अथ ' ' यत् ' तस्माद् ' वपामभितः ' पूर्वमुपरिष्टाच्च हिरण्यशकलौ भवतः ' तेन हिरण्येष्टका ' आप्ता भवति । इध्मयूपपरिधिस्वीकाराद् वानस्पत्येष्टकाधानेन तद्गुणकमुलूखलमुसलस्रुगाद्युपधानमुपलक्षितम् । आज्यप्रोक्षणीपुरोडाशग्रहणेनान्नरूपेष्टका भवति । ' अतः ' सर्वासामिष्टकानां पशुबन्धात् सङ्ग्रहेण ता अपि प्रारब्धा भवन्तीत्यर्थः ॥ यद्यपि मार्त्तिकी एका एव, अथापि मृन्मयकपालरथादिसम्बन्धात् पञ्चेष्टकासम्पादनं प्रागुक्तम्–" तदाहुः कथमस्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः ? "–इत्यादिना ॥ २० ॥

तेषां चतुर्विꣳशतिः सामिधेन्यः । (श्रु) चतुर्विꣳशत्यर्धमासो वै संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्समिन्द्धे २१

यद्वेव चतुर्विꣳशतिः । (श्रु) चतुर्विꣳशत्यक्षरा वै गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्समिन्द्धे ॥ २२ ॥

तेषां चतुर्विंशतिः सामिधेन्यः । चतुर्विंशत्यर्धमासो वै सम्वत्सरः । सम्वत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा-तावतैवैनमेतत्समिन्द्धे ॥ २१ ॥

यद्वेव चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री गायत्रोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्समिन्द्धे ॥ २२ ॥

अत्र कात्यायनः "समिध्यमानसमिद्धवत्योरन्तरे समास्त्वाऽग्न इति नव दधाति "–(का. श्रौ. सू. ३।१।११) इति । पूर्वं दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेन्यः, अत्र " समिध्यमानो अध्वरे "–(तै. ब्रा. ३।५।२।९) इत्यृक्, " समिद्धो अग्न आहुत "–(तै. ब्रा. ३।५।३।१०) इत्यृक्; अनयोः प्रकृतिगतयोः सामिधेनीमध्यपठितयोर्ऋचोर्मध्ये " समास्त्वाऽग्न ऋतवो वर्द्धयन्तु "– (वा. स. २७।१–९) इत्याद्या नव ऋचो दध्यात् । पूर्वं " प्र वो वाजा अभिद्यवः "–(तै. ब्रा. ३।५।२।१–११) इत्याद्याः पञ्चदश, इदानीं मध्ये निहिता नव, उभयस्य चतुर्विंशतिर्भवतीति तदेतद् दर्शयति–तेषां चतुर्विंशतिः सामिधेन्य इति । अग्निसमिन्धनसाधनभूता ऋचः सामिधेन्य इत्युच्यन्ते । "समिधामाधाने षेण्यण्"–(पा. सू. ४।३।१२० वा ३) इति षेण्यण् प्रत्ययः । सामिधेनीगतां चतुर्विंशतिसङ्ख्यां प्रशंसति–चतुर्विंशत्यर्द्धमासो वै संवत्सर इति । संवत्सरस्य द्वादश मासाः, मासस्य द्वावर्द्धमासौ, इति संवत्सरस्य चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः तादृशः संवत्सर एवाग्निः; " संवत्सरे कुमारोऽजायत "–(श. प. ६।१।३।८) इति प्रागाम्नानात् । अग्नेः संवत्सरात्मकत्वेन प्रकृते किमायातमिति, तत्राह–यावानग्निरिति । 'अग्निः' 'यावान्' यत्परिमाणः, 'अस्य' अग्नेः 'यावती' यत्परिमाणा 'मात्रा' अवयवा यावन्तः, 'तावता' तत्परिमाणैः तैरेवैव 'एनम्' अग्निं 'समिन्द्धे' सन्दीपितवान् भवति । अयमर्थः–अग्नेः संवत्सरात्मकत्वे संवत्सरस्य यावन्तो यावन्तोऽवयवा मासार्द्धमासादयस्तावद्भिरवयवैः 'एनं' चित्याग्निं 'समिन्द्धे' । अथवा " यावानग्निरिति, " अवयविपरिमाणवचनम्; " यावत्यस्य मात्रेति " अवयवपरिमाणवचनम्; 'तावता' तत्परिमाणेनाग्निसंवत्सरात्मना 'एनम्' अग्निम् आहवनीयं 'समिन्द्धे' इति । अनेनाग्निः स्वसमग्रेण समिद्धो भवतीत्युक्तं भवति । तथा च श्रूयते–" अग्निनाऽग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा "–(ऋ. सं. १।१२।६) इति ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेण चतुर्विंशतिसङ्ख्यां प्रशंसति–यद्वेव चतुर्विंशतिरिति । गायत्र्यात्मकत्वमग्नेः प्रागुक्तम्–" यद्वेवाष्टावग्निरूपाणि अष्टाक्षरा गायत्री, तस्मादाहुः गायत्रोऽग्निरिति "–(श. प. ६।१।१।३) इति । तावतैवेति । गायत्र्यक्षरसङ्ख्याकैरवयवैः 'एनम्' अग्निं समिद्धवान् भवतीति ॥ २२ ॥

यद्वेव चतुर्विंशतिः । (४७) चतुर्विंशो वै पुरुषो दश हस्त्या-ऽअङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गानि पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्या-वानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्समिन्द्धे ॥ २३ ॥

(४८) उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुप्प्रा-णमेवास्य गायत्रीभिः समिन्द्धऽआत्मानं त्रिष्टुब्भिर्मध्ये त्रिष्टुभो भवन्त्य-भितो गायत्र्यो मध्ये ह्ययमात्माऽभितः प्राणा भूयसीः पुरस्ताद्गायत्री-रन्वाह कनीयसीरुपरिष्टाद्भूयाᳬसो हीमे पुरस्तात्प्राणाः कनीयाᳬस ऽउपरिष्टात् ॥ २४ ॥

यद्वेव चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशो वै पुरुषो–दश हस्त्या अङ्गुलयो, दश पाद्याः, चत्वार्यङ्गानि । पुरुषः प्रजापतिः । प्रजापतिरग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैनमेतत्समिन्द्धे ॥ २३ ॥

उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह–प्राणो गायत्री, आत्मा त्रिष्टुप् । प्राणमेवास्य गायत्रीभिः समिन्द्धे, आत्मानं त्रिष्टुब्भिः । मध्ये त्रिष्टुभो भवन्ति, अभितो गायत्र्यः । मध्ये ह्ययमात्मा–अभितः प्राणाः । भूयसीः पुरस्ताद्गायत्रीरन्वाह, कनीयसीरुपरिष्टात् । भूयांसो हीमे पुरस्तात्प्राणाः, कनीयांस उपरिष्टात् ॥ २४ ॥

यद्वेवेति । चतुर्विंशो वै पुरुष इति । चतुर्विंशतिसङ्ख्याकावयवयुक्तः ' चतुर्विंशः ' । तानेवावयवान् दर्शयति–दश हस्त्या इति । हस्तयोर्भवा अङ्गुल्यो दश, पादयोर्भवा दश ' चत्वार्यङ्गानि ' पादद्वन्द्वमुखमस्तकारूपाणि । एवं चतुर्विंशतिरङ्गानि, ' पुरुष ' उक्तावयवयुक्त ' प्रजापतिः ' प्रजापतिरूपः. " स एव पुरुष प्रजापतिरभवत् "–(श. प. ६ । १ । १ । ५) इत्यादिना पुरुषस्य प्रजापतित्वमुक्तम् । प्रजापतेरग्नित्वञ्च " स पुरुषः प्रजापतिरभवदयमेव स योऽयमग्निश्चीयते " (श. प. ६ । १ । १ । ५)–इति; तथाऽत्रैवाध्याये ' प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यध्यायत् '–इत्युपक्रम्य, " ततो वै प्रजापतिरग्निरभवत् " (श. प. ६ । २ । १ । १–१२)–इत्यन्तेन । तावतैवैनमिति । तावत्परिमाणेन चतुर्विंशत्यङ्गात्मनाऽग्निना ' एनम् ' अग्निं दीपितवान् भवतीति ॥ २३ ॥

उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाहेति । सामिधेनीषु "प्र वो वाजा." (तै. ब्रा. ३ । ५ । २ । १–११) इत्याद्या गायत्र्यः, " समास्त्वाऽग्न ऋतवो वर्द्धयन्तु "–(वा. सं. २७ । १–९) (तै. सं. ४ । १ । ७) इत्याद्याः त्रिष्टुप्छन्दस्काः, ता ' उभयी ' अनुब्रूयात्, होतेति शेषः । सामिधेनीगतगायत्रीत्रिष्टुप्छन्दांसि प्राणात्मसमिन्धनरूपेण प्रशंसति–प्राणो गायत्रीति । गायत्र्याः त्रिपात्त्वम्, प्राणस्य च प्राणापानव्यानात्मना त्रित्वसङ्ख्यावत्त्वम् । त्रिष्टुभो वीर्यरूपत्वात् उरसः सकाशादुत्पत्तेः आत्मरूपता । मध्ये त्रिष्टुभो भवन्तीति । प्रथम " प्र वो वाजा. "–इत्याद्या. " आनो अध्वरे " इत्यन्ता गायत्र्य , अन्ते च " समिद्धो अग्निराहुत " इत्याद्या गायत्र्यः, समिध्यमानमभितस्त्वयोर्निधीयमाना. " समास्त्वाऽग्न ऋतवः "–इत्याद्यास्त्रिष्टुभ इत्यर्थः ।

(त्सो) सोऽन्वाह । सुमास्त्वा ग्नऽऋतुवो व्वर्द्धयंत्त्विति प्रजापतिं व्विस्रस्तं युत्राग्निः समुदधात्तमब्रवीद्या मुत्सम्मिताः सामिधेन्यस्ताभिर्मा सुमिन्त्स्वेति ॥ २५ ॥

सुऽएताऽअपश्यत् । (त्सु) सुमास्त्वाऽग्नऽऋतुवो व्वर्द्धयंत्त्विति सुमाश्च त्वाऽग्नऽऋतुवश्च व्वर्द्धयंत्त्वित्येतुत्संवत्सरा ऽऋषयो युानि सत्येति संवत्सराश्च त्वुऽर्पयश्च सत्युानि च व्वर्द्धयन्त्त्वित्येतत्सं दिव्येन दीदिहि रोचनेनेत्यसौ वुाऽआदित्यो दिव्यॐ रोचनं तेन सुंदीदिहीत्येतद्विश्वा ऽआभाहि प्रदिशश्चतस्र ऽइति सुर्व्वा ऽआभाहि प्रदिशश्चतस्रऽ इत्येतत् ॥ २६ ॥

सोऽन्वाह–" समास्त्वाऽग्नऽऋतवो वर्द्धयंतु "–इति । प्रजापतिं विस्रस्तं यत्राग्निः समद्धात् तमब्रवीत्–या मत्सम्मिताः सामिधेन्यः ताभिर्मा समिन्त्स्वेति ॥ २५ ॥

स एता अपश्यत्–"समास्त्वाऽग्न ऋतवो वर्द्धयंत्त्विति"–समाश्च त्वाऽग्न ऋतवश्च वर्द्धयंतु–इत्येतत् । " संवत्सरा ऋषयो यानि सत्या "–इति । संवत्सराश्च त्वर्षयश्च सत्यानि च वर्द्धयंतु–इत्येतत् । " सं दिव्येन दीदिहि रोचनेन "–इति । असौ वा आदित्यो दिव्यं रोचनं, तेन संदीदिहीत्येतत् । " विश्वाआभाहि प्रदिशश्चतस्रः "–(वा० सं० २७ । १) इति । सर्वा आभाहि प्रदिशश्चतस्र–इत्येतत् ॥ २६ ॥

मध्ये ह्ययमात्मेति । गायत्रीत्रिष्टुभोः प्राणापानरूपत्वोक्तेः प्राणापानयोरात्मपूर्वपरभागवर्तित्व प्रसिद्धम्, मध्ये त्रिष्टुभा निधानस्योक्तत्वात् ॥

प्राग गायत्रीसमविभाग वारयन्नाह–भूयसीः पुरस्ताद् गायत्रीरन्वाहेति । " प्र वो वाजा अभिद्यवः "–इत्याद्या एकादश गायत्र्यः प्रथममनुवक्तव्या , अन्ते च " समिद्धो अग्निराहुत. "–इत्याद्याश्चतस्र इत्यर्थः । प्राणा अपि पुरस्तात् नासामुखयोरधिकं निस्सरन्ति, नतरन्भाग्वल्पमित्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

इदानीं मध्ये निधीयमाना ऋचस्तदनुवाचन विधत्ते सोऽन्वाह–समास्त्वाऽग्न ऋतवो वर्द्धयंत्त्विति । मन्त्राणामर्थं विवक्षुस्तेषां प्रजापतिसमिन्धनार्थता दर्शयति–प्रजापतिं विस्रस्तमिति । यदा विस्रस्त विश्लिष्टांग प्रजापतिं अग्निः समदधात् सयोजितवान् तमब्रवीत् प्रजापतिरिति शेषः । मत्सम्मिता. मम पर्याप्ताः याः सामिधेन्य. ताभिः 'मा' मा प्रजापतिं समिन्त्स्व सन्दीपयेति । इंधेर्लोटि मध्यमे रूपम् ॥ २५ ॥

एवमुक्तोऽग्निः प्रजापतिसमिंधनार्थं सामिधेनीमंत्रान् दृष्टवानित्याह–स एता अपश्यत्–समास्त्वाऽग्न ऋतवो वर्द्धयंत्त्वितीति । इतिशब्द. प्रकारे । एवंप्रकारा नव ऋचोऽपश्यदित्यर्थः । मंत्रं प्रतिपादमनूद्य व्याचष्टे–समाश्च त्वाऽग्न ऋतवश्च वर्द्धयंत्त्वित्येतदिति ॥ २६ ॥

१–' सामिधेनानामेदृक्क्रमान्तरे समास्त्वाऽग्न इती नाव दृश्यते ' का. श्रौ. सू. १६ । ११ ।

(त्ता) त्ता ऽएता ऽएकव्याख्यानाः। (ऽ) एतमेवाभि यथैतमेव संस्कुर्यादेतᳪ संदध्यादेतं जनयेत्ता ऽआग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्रजापतिᳪ समैन्द्ध तेन प्राजापत्याः ॥ २७ ॥

(०) द्वादशाप्रियः। (यो) द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदाप्रीणाति ॥ २८ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः। एतमेवाभि यथैतमेव संस्कुर्यात्। एतं संदध्यात्। एतं जनयेत्। ता आग्नेय्यः प्राजापत्याः। यदग्निरपश्यत्। तेनाग्नेय्यः यत्प्रजापतिं समैन्द्ध। तेन प्राजापत्याः॥२७॥

द्वादशाप्रियः। द्वादश मासाः संवत्सरः। संवत्सरोऽग्निः। यावानग्निः। यावत्यस्य मात्रा। तावतैवैनमेतदाप्रीणाति ॥ २८ ॥

मन्त्रस्यायमर्थः। अत्राग्निपदेन प्रजापतिरुच्यते—"ततो वै प्रजापतिरग्निरभवत्" इति प्रागाम्नानात्। उत्तरत्र तासां नवानामग्निरेव द्रष्टा प्रजापतिर्देवतेति वक्ष्यति। अतोऽपि अग्निपदेन प्रजापतिरेव संबोध्यः। हे अग्ने संवत्सरात्मक प्रजापते! त्वा त्वां विश्वस्तम् ऋतवः वसन्ताद्याः. प्रजापतेः संवत्सरात्मकत्वात् तदवयवा ऋतवः समाः संवत्सराः च वर्द्धयन्तु। ऋषयः ऋषिपदेन प्राणा उच्यते—"के त ऋषयः प्राणा वा ऋषयः" (श.प.६।१।१।१) इति श्रुतेः। यानि सत्या सत्कर्माणि। तानि च त्वा वर्द्धयन्तु। अतः अवयववृद्धेः 'दिव्येन' द्युलोकभवेन आदित्येन सदीदिहि सदीप्तो भव। दीदीयतिर्दीप्तिकर्मा इति यास्कः। (निघ. १। १६। ५। निरु. १० १। ६) दीव्यतेर्वा यङ्लुकि लोटि सेर्हौ "लोपो व्योर्वलि" (पा. सू. ६। १।६६) इति लोपे अभ्यासदीर्घे कृते रूपम्। विश्वाः सर्वाश्चतस्रः प्रदिशश्च अभिलक्ष्य आभाहि। "भा दीप्तौ" (धा. पा. अ.प. ४१)। भाहि अत्रान्तर्णीतण्यर्थे। दीपयेति॥

नवानामपि ऋचामेकाभिधेयता दर्शयति—**ता एता एकव्याख्याना** इति। ताः सामिधेनीमध्ये निधीयमानत्वेनोक्ता 'एताः' इदानीं प्रदर्शिता ऋचः 'एकव्याख्यानाः' एकार्था इत्यर्थः। तमेवार्थं दर्शयति—**एतमेवाभीति**। 'यथा' येन प्रकारेण अग्निः 'एतमेव' प्रजापतिं 'संस्कुर्यात्,' 'एतं' विस्रस्तं 'सन्दध्यात्' संयोजयेत्, तथा 'एतं' 'जनयेत्' उत्पादयेत्। एवमर्थवत्त्वेन व्याख्यासाम्यमिति तात्पर्यम्। तासामग्न्यार्षेयत्वं प्रजापतिदेवत्यत्वं च दर्शयति—**यदग्निरपश्यदिति**। 'समैन्द्ध'—इति लङि "आडजादीनाम्"—(पा. सू. ६। ४। ७२) इत्याडागमः॥ २७॥

कात्यायनः—"आप्रियो द्वादशोर्ध्वा अस्येति"—(का. श्रौ. सू. १६। १२।) तद् द्वादशसङ्ख्याः प्रयाजयाज्या विधत्ते—**द्वादशाप्रिय** इति। तनूनपान्नराशंसयोरुभयोः साहित्ये द्वादशत्वम्। आप्रीगतां सङ्ख्यां संवत्सरात्मना प्रशंसति—**द्वादश मासाः संवत्सर** इति। संवत्सरे जातत्वादग्नेस्तदात्मकत्वम्। **यावानग्निरिति**। अवयविपरिमाणवचनम्। **यावत्यस्य मात्रेति**। अवयवपरिमाणवचनम्। 'तावता' तत्परिमाणैरवयवैर्मासाख्यैः 'एनम्' अग्निम् आप्रीतवान् भवति। संवत्सरस्य मासा अवयवाः; तदात्मकस्याग्नेरपि प्रयाजयाज्या अवयवाः; अनेन स्वैरेवावयवैरग्निमाप्रीतवान् भवतीत्यर्थः॥ २८॥

यद्देव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगतीयं वै जगत्यस्याᳩ हीदᳪ सर्व्वं जगदियमु वाऽअग्निरस्यै हि सर्व्वोऽग्निश्चीयते यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदाप्रीणाति ॥ २९ ॥

यद्देव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगती जगती सर्व्वाणि च्छन्दाᳩसि सर्व्वाणि च्छन्दाᳩसि प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदाप्रीणाति ॥ ३० ॥

ता ऽएता ऽ ऊर्द्ध्वा ऽअस्य समिधो भवन्तीति प्रजापतिं विस्रस्तं यत्राग्निः समदधात्तमब्रवीद्या मत्संमिता ऽआप्रियस्ताभिर्माऽऽ प्रीणीहीति ३१

स ऽएता ऽअपश्यत् । (दू) ऊर्ध्वा ऽअस्य समिधो भवन्त्वीत्यूर्ध्वा ह्येतस्य समिद्धस्य समिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा शोचीᳩष्यग्नेरित्यूर्ध्वानि

यद्देव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगती । इयं वै जगती । अस्यां हीदं सर्वं जगत् । इयमु वा अग्निः । अस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयते । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेतदाप्रीणाति ॥ २९ ॥

यद्देव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगती । जगती सर्वाणि छन्दांसि । सर्वाणि छन्दांसि प्रजापतिः । प्रजापतिरग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेतदाप्रीणाति ॥ ३० ॥

ता एता ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीति । प्रजापतिं विस्रस्तं यत्राग्निः समदधात्—तमब्रवीत्—या मत्सम्मिता आप्रियः—ताभिर्माऽऽप्रीणीहीति ॥ ३१ ॥

स एता अपश्यत्—" ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्ति "—इति । ऊर्ध्वा ह्येतस्य समिद्धस्य समिधो भवन्ति । " ऊर्ध्वा शुक्रा शोचींष्यग्नेः "—इति । ऊर्ध्वानि ह्येतस्य शुक्राणि शोचीं-

---

द्वादशसङ्ख्ययैव द्वादशाक्षरजगत्यात्मना स्तौति—यद्देव द्वादशेति । ' इयं वै जगती ' पार्थिवानुपूरित॰ प्रजापतिमध्यशरीरादुत्पत्तेर्जगत्या भूमिरूपत्वम् । ' अस्यां ' भूमौ ' सर्वं ' जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं तिष्ठति । इयमु वा अग्निरिति । भूमावधिकरणे सर्वेषामग्नीनां चयनादाधाराधेययोरभेदेन अग्नेर्भूमिरूपत्वम् । तावतैवेति । तावत्सङ्ख्याकैर्जगत्यक्षरात्मकैरवयवैराप्रीतवान् भवतीति ॥ २९ ॥

यद्देव द्वादशेति । तामेव सङ्ख्यां सर्वच्छन्दोरूपजगत्यात्मना प्रशंसति—जगती सर्वाणि छन्दांसीति । जगत्यां सर्वेषां गायत्र्यादीनां छन्दसामन्तर्भावात् अधिकाक्षरत्वात् । तावतैवेति । तावत्सङ्ख्याकैश्छन्दोरूपैर्जग-त्यक्षरैरेव अग्निं प्रीणितवानिति ॥ ३० ॥

तानाप्रीमन्त्रान् दर्शयति—ता एता ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीति । एतासामृचामर्थं विवक्षुः प्रजाप-त्याप्रीणनार्थता दर्शयति—प्रजापतिं विस्रस्तमिति ॥ ३१ ॥

प्रजापतिना स्वप्रीणनार्थमभ्यर्थितोऽग्निराप्रीमन्त्रान् दृष्टवानित्याह—स एता अपश्यदूर्ध्वा अस्य समिधो

ह्येतस्य शुक्राणि शोचीॐष्यर्चीॐषि भवन्ति द्युमत्तमेति वीर्यवत्तमे-त्येतत्सुप्रतीकस्येति सर्व्वतो वाऽअग्निः सुप्रतीकः सूनोरिति यदेनं जनयति तेनास्यैष सूनुः ॥ ३२ ॥

(स्ता) ता ऽएता ऽएकव्याख्यानाः । (ऽ) एतमेवाभि यथैतमेव संस्कुर्य्यादेतॐ संदध्यादेतं जनयेत्ता ऽआग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्ते-नाग्नेय्यो यत्प्रजापतिमप्रीणात्तेन प्राजापत्याः ॥ ३३ ॥

(स्ता) ता विषमा विषमपदाः । (०) विषमाक्षरा विषमाणि हि च्छन्दाॐस्यथो यान्यस्याध्यात्ममङ्गानि विषमाणि तान्यस्यैताभिरा-प्रीणाति ॥ ३४ ॥

ष्यर्चींषि भवन्ति । " द्युमत्तमा "-इति । वीर्यवत्तमेत्येतत् " सुप्रतीकस्य "-इति । सर्वतो वाऽअग्निः सुप्रतीकः । " सूनोः "-(वा० सं २७ । ११)-इति । यदेनं जनयति-तेना-स्यैष सूनुः ॥ ३२ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः एतमेवाभि । यथैतमेव संस्कुर्यात्, एतं सन्दध्यात्, एतं जनयेत् । ता आग्नेय्यः, प्राजापत्याः । यद्व अग्निरपश्यत् । तेनाग्नेय्यः । यत्प्रजापतिमप्रीणात्—तेन प्राजापत्याः ॥ ३३ ॥

ता विषमा विषमपदा विषमाक्षराः । विषमाणि हि छन्दांसि । अथो यान्यस्याध्यात्ममङ्गानि-विषमाणि तान्यस्यैताभिराप्रीणाति ॥ ३४ ॥

भवन्तीतीति । ' इति '-शब्दः प्रभृतौ, एतदाद्या द्वादश ऋचो दृष्टवान् । प्रथममन्त्रस्यायमर्थः,—अत्रापि अग्निरूप प्रजापतिरेव सम्बोध्य.; पूर्वं " ताभिर्मोऽऽप्रीणीहि "-इति प्रजापतिप्रार्थनस्योक्तत्वात् । ' अस्य ' समिद्धस्य अग्ने ' शुक्रा ' शोचमानानि ' शोचींषि ' तेजांसि, ' ऊर्ध्वा ' ऊर्ध्वानि भवन्ति, ' द्युमत्तमा ' नेर्लोप, वीर्यवत्तमानि । अग्निं विशिनष्टि-' सुप्रतीकस्य ' शोभनावयवस्य प्रजापते. ' सूनो.' अग्नि-पुत्रस्य । अग्निना प्रजापतेर्विस्रस्तसन्धानोक्तिस्तत्पुत्रत्वम् । प्रतिपादमनूद्य व्याचष्टे-ऊर्ध्वा ह्येतस्य समिद्धस्येति ॥ ३२ ॥

एतेषामाप्रीमन्त्राणामेकाभिधेयतां दर्शयति—ता एता एकव्याख्याना एतमेवाभीति । " समास्त्वाऽग्न ऋतव " इत्यत्रोक्तब्राह्मणवाक्यवद् व्याख्येयम् । एतेषामपि पूर्ववदेवाग्निप्रजापतिसम्बन्ध दर्शयति—ता आग्नेय्य इति ॥ ३३ ॥

ता विषमा विषमपदा इति । ' ताः ' प्रयाजयाज्याः ' विषमा. ' । वैषम्यमेव दर्शयति-' विषमपदाः ' पादैर्विषमा, काश्चन त्रिपदा. काश्चन चतुष्पदाः, अत एव ' विषमाक्षरा ' अक्षरैरपि विषमा, न्यूनाधिकाक्षरै-

---

1—अग्निनैव ब्राह्मणे षड्विंशतिनमकण्डिकायाम् ।

वैश्वानरः पशुपुरोडाशः । (शो) वैश्वानरो वै सर्व्वेऽग्नयः सर्व्वेषामग्नीनामुपाप्त्यै ॥ ३५ ॥

यद्वेव वैश्वानरः । (ऽ) ऋतवो वै ते यदेताश्चितयोऽग्नयो वाऽऋतव ऋतवः संवत्सरः संवत्सरो वैश्वानरो यदग्नय ऽइति स्यादिति तद्वेचयेद् द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो वैश्वानर ऽआग्नेय्यो याज्याऽनुवाक्या ऽअग्निरूपाणामुपाप्त्यै कामवत्यः कामानामुपाप्त्यै ॥ ३६ ॥

तद्धैके । (कऽ) इत्येवैतानि पशुशीर्षाणि विस्रोपदधत्युभयेनैते पशव ऽइति ते ह ते मर्त्याः कुणपाः सम्भवन्त्यनाप्रीतानि हि तानि तद्ध तथाऽऽषाढिः सौश्रोमतेयस्योपदधुः स ह क्षिप्रऽएव ततो ममार ॥ ३७ ॥

वैश्वानरः पशुपुरोडाशः । वैश्वानरो वै सर्वेऽग्नयः । सर्वेषामग्नीनामुपाप्त्यै ॥ ३५ ॥

यद्वेव वैश्वानरः ऋतवो हैते— यदेताश्चितयः । अग्नयो वाऽऋतवः । ऋतवः सम्वत्सरः । सम्वत्सरो वैश्वानरः । यदग्नय इति स्यात्–अपि तद्वेचयेत् । द्वादशकपालः । द्वादश मासाः सम्वत्सरः । सम्वत्सरो वैश्वानरः । आग्नेय्यो याज्यानुवाक्याः । अग्निरूपाणामुपाप्त्यै । कामवत्यः । कामानामुपाप्त्यै ॥ ३६ ॥

तद्धैके–इत्येवैतानि पशुशीर्षाणि विस्रोपदधति । उभयेनैते पशव इति । ते ह ते मर्त्याः कुणपाः

युक्ता ; अत एव ' छन्दांसि विषमाणि ' काश्चन त्रिष्टुभः, काश्चन गायत्र्यः, काश्चन उष्णिहः । अथो मानुष्याद्यास्मामिति । ' अस्य ' अपि. ' अहानि ' अपि ' विषमाणि ' न्यूनाधिकपरिमाणानि अत एव विषमाभिराशीभिः प्रजापतेर्विषमाणि अहानि प्रीणितवान् भवती-यर्थः ॥ ३४ ॥

अथ प्रागुक्तान् पुरुषादीन् पञ्च पशूनालभ्य निर्वाप्यत्वेन पशुपुरोडाशं सदेवताकं विधत्ते वैश्वानरः पशुपुरोडाश इति । विश्वानरहितत्वात् सर्वाग्निरूपता तस्य ॥ ३५ ॥

यद्वेव वैश्वानर इति । सर्वेषामग्नीनामग्नेः वैश्वानरात्मकत्वमुक्तमित्याह–अग्नयो वा ऋतवः इति । वैश्वानरः पशुपुरोडाश इत्यत्र साक्षादग्निसम्बन्धो न प्रतीयत इति मत्वा केचित् अग्नये वैश्वानराय पशुपुरोडाश इत्यग्निसम्बन्धयोजनार्थमिदं प्रक्षिपन्ति तदपिरेण दूषयति–यदग्नय इति स्यादिति तद्वेचयेदिति । तस्य पुरोडाशस्य द्वादशकपालसंस्कृतत्वं विधत्ते–द्वादशकपाल इति । अथास्य पशुपुरोडाशस्य विधानविहिताया: कामवत्युक्ता याज्यानुवाक्या विधत्ते–आग्नेय्यो याज्यानुवाक्या इति ॥ ३६ ॥

अत्र कात्यायनः–" स्वहूमग्निस्कन्दितानि मृन्मयानि शिरांसि निदधाति, सकलानि वा, अन्यानि वा हिरण्मयानि वा मृन्मयानि वाऽनालभ्यैतान् "–(का. श्रौ. सू. १६।२०–२२) इति । तत्रैव तद्धैके, भविष्यत्-

---

१–सावित्रः पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल इत्यर्थः । का० श्रौ० सू० १६ । ३१ ॥

हिरण्मयान्यु हैके कुर्वन्ति । (न्त्य) अमृतेष्टका इति व्वदन्तस्ता ह ता ऽअमृतेष्टका न हि तानि पशुशीर्षाणि ॥ २८ ॥

मृन्मयान्यु हैके कुर्वन्ति । (न्त्यु) उत्सन्ना वाऽएते पशवो यद्वै किञ्चो-त्सन्नमियं तस्य सर्व्वस्य प्रतिष्ठा तद्यत्रैते पशवो गतास्ततऽ एनानधि सम्भरामऽ इति न तथा कुर्याद्यो वाऽएतेषामावृतं च ब्राह्मणं च न विद्या-त्तस्यैतऽउत्सन्नाः स्युः सऽ एतानेव पञ्च पशूनालभेत यावदस्य व्वशः

सम्भवन्ति । अनाघ्रीतानि हि तानि । तद्ध तथाऽऽषाढिः सौश्रोमतेयस्योपदधुः । स ह क्षिप्रऽएव ततो ममार ॥ ३७ ॥

हिरण्मयान्यु हैके कुर्वन्ति—अमृतेष्टका इति वदन्तः । ता ह ता अमृतेष्टकाः । न हि तानि पशुशीर्षाणि ॥ ३८ ॥

मृन्मयान्यु हैके कुर्वन्ति । उत्सन्ना वाऽएते पशवः । यद्वै किञ्चोत्सन्नम्—इयं तस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा । तद् यत्रैते पशवो गताः—तत एनानधि सम्भराम इति । न तथा कुर्यात् । यो वाऽएतेषा-

---

१. ·देन शिर कपालगता मज्जाऽभिधीयते, ते उद्धृत्य घृतमिक्तानि उक्तपुरुषादिपञ्चपशुशिरांसि, निदधाति 'सकलानि' त्वङ्मस्तिष्कसहितानि 'वा' दध्यात्; अथवा उक्तानुक्तान् पुरुषादिपशूननालभ्य सञ्ज्ञपनमकृत्वेत्यर्थ, 'अन्यानि' सञ्ज्ञपनहतानि पञ्च पशुशीर्षाणि दध्यात्; अथ वा तत्प्रतिनिधित्वेन 'हिरण्मयानि' सुवर्णनिर्मितानि, 'मृन्मयानि' वा गृह्णीयात् इति विकल्पत्रयमिति सूत्रार्थः ।

तत्र आलम्भपक्ष एव मुख्य इति सिद्धान्तयितु तान् पक्षान् सदोषान् कृत्वोपन्यस्यति—तद्धैक इत्येवैतानि पशुशीर्षाणि चित्वोपदधतीत्यादिना । 'ह येन' वक्ष्यमाणप्रकारेण 'चित्वा' चिदेर्लाभार्थस्य क्त्वाप्रत्यये रूपम, लब्ध्वा, सम्पाद्येत्यर्थः । 'उभयेन' लाभालम्भाभ्याम् 'एते' 'पशवो' भवन्ति 'इति' वदन्तः 'एके' इति समन्वय । प्रयाजैरसंस्कृतत्वात् 'तानि' शिरांसि 'अनाघ्रीतानि' जातानीत्यर्थः ॥

एतैरेवोपधाने दृष्टानिष्टं दर्शयति—तद्ध तयाऽऽषाढेरिति । 'सौश्रोमतेयस्य' सुश्रोमती नाम काचन मुनिपत्नी, तस्या अपत्यमाषाढिर्नाम ऋषिः, तस्य । तथा सञ्ज्ञपनहतानि शिरांसि 'उपदधुः,' 'ततः' तदनन्तरं 'सः' आषाढि. 'क्षिप्र एव' काले मृतवान् ॥ ३७ ॥

कुणपसमर्थत्वदोषपरिहाराय हिरण्मयशीर्षोपधानं वै चिद्वदन्तीत्याह—हिरण्मयान्यु हैके कुर्वन्तीति । यद्यपि 'अमृतेष्टकाः,' तथापि 'न पशुशीर्षाणि' इति न तैरुपधानं युक्तमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

मृन्मयान्यु हैक इति । 'एते' पुरुषादयः 'पशवः' 'उत्सन्नाः' आलम्भव्यपरत्वात्, अतः किं मृन्मयकरणमिति, तत्राह—यद्वै किञ्चेति । 'यत् किञ्च उत्सन्न' वस्तु भवति, 'तस्य सर्वस्य' 'इय' पृथिवी 'प्रतिष्ठा'; नष्टं पृथिवीमन्वेतीति सर्वशः प्रतिष्ठात्वम् । 'तत्' तस्मात् 'यत्र' यस्मिन् प्रदेशे नष्टाः 'पशव.' 'गताः', 'तत.' तस्मात् प्रदेशात् 'एनान्' पशून् 'सम्भराम.' आनेष्याम. 'इति' मृन्मयकरणे युक्तिः । न तथा कुर्यादिति, तन्निषेध. ॥

स्यात्तान्हैतान्प्रजापतिः प्रथमुऽआलेभे श्यापर्णः सायकायनोऽन्तमोऽथ ह स्मैतानेवान्तरेणालभन्तेऽथैतर्हीमौ द्वावेवालभ्येते प्राजापत्यश्च वायव्यश्च तयोरुतो ब्राह्मणमुच्यते ॥ ३९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ६-१-४ ॥ (२.१.) ॥

इति प्रथमप्रपाठकः समाप्तः ॥ कण्डिकासंख्या ११० ॥

मावृतं च ब्राह्मणं च न विद्यात्-तस्यैतऽउत्सन्नाः स्युः । स एतानेव पञ्च पशूनालभेत-यावदस्य वशः स्यात् । तान्हैतान्प्रजापतिः प्रथम आलेभे । श्यापर्णः सायकायनोऽन्तमः । अथ ह स्मैतानेवान्तरेणालभन्ते । अथैतर्हीमौ द्वावेवालभ्येते-प्राजापत्यश्च, वायव्यश्च । तयोरुतो ब्राह्मणमुच्यते ॥ ३९ ॥

इदानीं पञ्चपश्वालम्भपक्षं सिद्धान्तयति-यो वा एतेषामिति । ' आवृतं ' प्रयोगक्रमम्, तद्विधायकं ' ब्राह्मणम् ' ' च ' अविदुष एव ' एते ' पशवः ' उत्सन्नाः ' । स एतानिति । ' सः ' विद्वान् । यावदस्य वशः स्यादिति । ' अस्य ' चिन्वतः पुरुषस्य ' यावत् ' कर्मप्रयोगः ' वशः ' ' स्यात् ' स्वाधीनो भवेत्, ' स पशूनालभेत ' इत्यन्वयः ॥

अस्मिन्नर्थे अनुष्ठातृसम्प्रदायं प्रमाणयति-तान् हैतान् प्रजापतिः प्रथम इति । सायकस्यापत्यं ' सायकायनः ' ' श्यापर्णः ' नाम ' अन्तमः ' चरमः ' आलेभे ' । ' अन्तरेण ' प्रजापतिश्यापर्णयोरन्तरालकाले ये अनुष्ठातारः, ते ' एतानेव ' पञ्च पशून् ' आलभन्ते ' आलेभिरे ॥

एतावत्पर्यन्तं पञ्चपश्वालम्भपक्ष उक्तः, इतः परं प्राजापत्यवायव्यपशू वेद्यते । अत्र पक्षा अपि समविकल्पाः । तत्रेदानीमपि अनुष्ठातृभिः पञ्चपश्वालम्भः कार्य इति मन्यते, तान् प्रत्याह-अथैतर्हीमौ द्वावेवालभ्येते इति । ' अथ ' इति पक्षान्तरप्रारम्भे । ' एतर्हि ' अधुना । एतच्छन्दात् कालार्थे र्हिल् प्रत्ययः । (पा. सू. ५ । ३ । १६) ' प्राजापत्यः वायव्यश्च ' इति द्वौ पशू ' आलभ्येते ' । तावपि समविकल्पाविति भावुकम् । ' अतः ' ' तयोः ' एतयोः पश्वोः विधायकं ' ब्राह्मणम् ' ' उच्यते ' भण्यते । " वद व्यक्तायां वाचि " (धा. पा. भ्वा. प. १०३४) लिटि " वचिस्वपियजादीनां किति "-(पा. सू. ६ । १ । १५) इति सम्प्रसारणम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठकाण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (६-२-१) ॥

१-पूर्वो वा देवताद्यभावात् । उत्तरे तु सामान्योपदेशाभावात् । वायव्ये वा नियुत्वते चेतरत्पुनरी द्वे इत्यादि । प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल उभयोः । का० श्रौ० सू० १६ । १६-१९ ।

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
द्वितीयाध्याये च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

प्राजापत्यं चरकाऽ आलभन्ते । प्रजापतिरग्निं चित्वाऽग्निरभवत्तद्यदेतमालभते तदेवाग्नेरन्तं पर्य्येतीति ॥ १ ॥

श्यामो भवति । द्वयानि वै श्यामस्य लोमानि शुक्लानि च कृष्णानि च द्वन्द्वं मिथुनं प्रजननं तदस्य प्राजापत्यꣳ रूपं तूपरो भवति तूपरो हि प्रजापतिः ॥ २ ॥

तस्यैकविꣳशतिः सामिधेन्यः । (न्यो) द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रयऽइमे लोकाऽअसावादित्यऽएकविꣳशऽएष प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्समिन्द्धे ॥ ३ ॥

यद्वेवैकविꣳशतिः । (रे) एकविꣳशो वै पुरुषो दश हस्त्याऽअङ्गु-

प्राजापत्यं चरका आलभन्ते । प्रजापतिरग्निं चित्वाऽग्निरभवत् । तद्यदेतमालभते–तदेवाग्नेरन्तं पर्येति ॥ १ ॥

श्यामो भवति । द्वयानि वै श्यामस्य लोमानि–शुक्लानि च कृष्णानि च । द्वन्द्वं मिथुनं प्रजननम् । तदस्य प्राजापत्यं रूपम् । तूपरो भवति । तूपरो हि प्रजापतिः ॥ २ ॥

तस्यैकविंशतिः सामिधेन्यः । द्वादश मासाः, पञ्चर्तवः, त्रय इमे लोकाः, असावादित्य एकविंशः । एष प्रजापतिः–प्रजापतिरग्निः । यावानग्निः । यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैनमेतत्समिन्धे ॥ ३ ॥

यद्वेवैकविंशतिः । एकविंशो वै पुरुषो दश हस्त्या अङ्गुलयः, दश पाद्याः, आत्मैकविंशः । पुरुषः प्रजापतिः । प्रजापतिरग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैनमेतत्समिन्धे ॥ ४ ॥

प्रजापतिदेवत्यपश्वनुष्ठाने सम्प्रदायं दर्शयति–प्राजापत्यं चरका आलभन्त इति । चरका नाम चरकप्रोक्तशाखाध्यायिनो महर्षयः । तत्र फलमाह–प्रजापतिरग्निं चित्वेति ॥ १ ॥

तस्य पशोर्वर्णं विधत्ते–श्यामो भवतीति । 'श्याम' शुक्लकृष्णवर्णद्वययुक्तः पशुः कार्य इत्यर्थः । तद्वर्णद्वयं प्रजापतेः स इत्युपपादयति–द्वयानि वै श्यामस्य लोमानीति । प्रजापतेर्लोकप्रजननसद्भावात् उक्तविधरूपद्वयसमुदायस्य प्राजापत्यत्वम् । गुणान्तरं विधत्ते–तूपरो भवतीति । विषाणरहितस्य प्रजापतेरपि शृङ्गरूपस्योत्तमवस्तुनो राहित्यादिति तत्साम्यम् । अत्र कात्यायनः–"श्यामतूपरो वा प्राजापत्य उपदध्यात्"–(का. श्रौ. सू. १६ । ३३ ।) इति ॥ २ ॥

प्रजापतिदेवत्यपशुपक्षे सामिधेनीषु समिध्यमानसमिद्धवत्योर्ऋचोर्मध्ये "समास्त्वाऽग्न ऋतवः"–(वा. स. २७ । १ ।) इत्याद्याः षट्सङ्ख्या ऋचो निदध्यादिति । तदिदं विधत्ते–तस्यैकविंशतिः सामिधेन्य इति ।

लयो द्वश प्राद्या ऽ आत्मैकविंश्यँ शः पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्ग्निर्वान-ग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्समिन्द्धे ॥ ४ ॥

(न्द्धऽ) उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । तासामुक्तो बन्धुरुक्तम्वेवान्वृ-चमुँ हिरण्यगर्भवत्याऽऽघारमाघारयति प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापति-रग्निर्द्वादशाप्रियस्तासामुक्तो बन्धुरुक्तम्वेवान्वृचं प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो यऽ एव पशोर्बन्धुः स पुरोडाशस्य द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः कद्वत्यो याज्यानुवाक्याः को हि प्रजापतिः ॥ ५ ॥

उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । तासामुक्तो बन्धुः । उक्तम्वेवान्वृचम् । हिरण्यगर्भवत्याऽऽघार-माघारयति । प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः । प्रजापतिरग्निः । द्वादशाप्रियः, तासामुक्तो बन्धुः । उक्तम्वेवा-न्वृचम् । प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः । य एव पशोर्बन्धुः–स पुरोडाशस्य । द्वादशकपालः । द्वादश मासाः सम्वत्सरः, सम्वत्सरः प्रजापतिः । कद्वत्यो याज्यानुवाक्याः । को हि प्रजापतिः ॥ ५ ॥

प्रकृतिगताः पञ्चदश, इदानीं धाय्याः षट्, उभयम् एकविंशतिरित्यर्थः । सामिधेनीनामेकविंशतिसङ्ख्यां प्रकारद्वयेन प्रशंसति–द्वादश मासा इति । कण्डिकाद्वय पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ २ ॥ ४ ॥

उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाहेति । सामिधेनीषु पूर्वं गायत्रीच्छन्दस्का भूयस्य, मध्ये त्रिष्टुभः, अन्ते च गायत्र्यः, ताश्च प्रजापतिसन्धानार्था. ॥

एतस्य सर्वस्य विधायकं ब्राह्मणमतिदिशति–तासामुक्तो बन्धुरुक्तम्वेवान्वृचामिति । 'बन्धुः' स्तावकं ब्राह्मणम् 'उक्तम्', पञ्चपशुविधिप्रकरणे; सामिधेनीषु आसाम् 'अन्वृचं' प्रत्यृचम् उक्तमेव, व्याख्यातं चेत्यर्थः, "प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुप्" (श. प. २ । १ । २) इत्यादिना, "ता एता एकव्याख्याना. एतमेवाभि पर्यतमेव सत्कुर्यादितं जनयेत्"–(श, प. ६ । २ । १ । २७) इति च । अस्मिन् प्राजापत्य-पक्षे उत्तराघारे मन्त्रविशेष–हिरण्यगर्भवत्याऽऽघारमाघारयतीति वचनात् हिरण्यगर्भपदवत्या ऋचा आघारः स्रुचि, उत्तरस्यामिति सामर्थ्याल्लभ्यते । "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे"–(वा. स. १३ । ४) इति मन्त्रेणे-त्यर्थः । अत्र विमयप्रविशेषेणोक्तो मन्त्रः पूर्वस्मिन् स्रुवाघारे ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ? पूर्वाघारो हिरण्य-गर्भवत्या कर्त्तव्यः, कुतः ? देवतासामान्यात् । पूर्वाघारः तूष्णीं हूयमानत्वात् प्रजापतिदेवत्यः; हिरण्यगर्भमन्त्रस्यापि प्रजापतिर्देवता; "कस्मै देवाय हविषा विधेम"–(वा. स. १३ । ४) इति मन्त्रलिङ्गात् । 'क'-शब्देन प्रजापतिरभिधीयते; "को हि प्रजापतिः"–(श. ब्रा. ४ । ५ । ६ । ४ ॥ ६ । २ । २ । ५ । १२) । (तै स. १ । ७ । ६ । ६) इति श्रुतेः । अतो मन्त्रो देवताभिधानसमर्थः पूर्वस्मिन् स्रुवाघारे एव विनियुज्यते इति प्राप्ते, ब्रूमः–पूर्वाघारे नाय मन्त्रः; किन्तर्हि ? उत्तराघारे, मन्त्रवत्त्वसामान्यात् । पश्वाघारस्य प्रकृतौ मन्त्रो

१-षड्दृश्याह् । धाय्याः इति यावत् । २-इदं तु कर्कभाष्यस्य वचनम् । एतद्भाष्यमूलभूत सूत्रे तु 'हिरण्यगर्भ' इत्युत्त स्रुवाघारः । का. श्रौ. सू. १६ । ३५ ।

(३) अथैतं वायवे नियुत्वते । शुक्लं तूपरमालभते प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वाऽनुव्यैक्षत तस्मात्त्यानन्देन रेतः परापतत्सोऽजः शुक्लस्तूपरो लम्सुघभवद्रसो वै रेतो यावानु वै रसस्तावानात्मा तद्यदेतमालभते तदेवास्मिन्नेतत्पर्येति शुक्लो भवति शुक्लं हि रेतस्तूपरो भवति तूपरं हि रेतो वायवे भवति प्राणो वै वायुर्नियुत्वते भवत्युदानो वै नियुतः प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ६ ॥

यद्वेवैतं वायवे नियुत्वते । शुक्लं तूपरमालभते प्रजापतिं विस्रस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वंस्तं योऽस्मात्प्राणो मध्यत उदक्रामत्तमस्मिन्नेतेन पशुना-

अथैतं वायवे नियुत्वते शुक्लं तूपरमालभते । प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वाऽनुव्यैक्षत । तस्मात्त्यानन्देन रेतः । परापतत् सोऽजः शुक्लस्तूपरो लम्सुघभवत् । रसो वै रेतः । यावानु वै रसस्तावानात्मा । तद्यदेतमालभते—तदेवाग्नेरन्तं पर्येति । शुक्लो भवति । शुक्लं हि रेतः । तूपरो भवति । तूपरं हि रेतः । वायवे भवति । प्राणो वै वायुः । नियुत्वते भवति । उदानो वै नियुतः । प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ६ ॥

यद्वेवैतं वायवे नियुत्वते शुक्लं तूपरमालभते । प्रजापतिं विस्रस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन् । स योऽस्मात्प्राणो मध्यत उदक्रामत्—तमस्मिन्नेतेन पशुनाऽदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति । वायवे भवति ।

दृष्टः, तत्रैव मन्त्रान्तरविधानं युक्ततरम्; इतरत्र पूर्वाघारे तु पूर्वं प्रकृतौ मन्त्रराहित्यादमन्त्रकता विधेया, द्वि-दोषे च गौरवं स्यात् । नहि उत्तराघारे ऐन्द्रमन्त्रस्य विनियुक्तत्वात् कथमत्र तद्विशेषविधिरिति चेत् ? , सत्यम् । 'इन्द्र'—पदस्य प्रजापतिपरतया व्याख्यातुं योग्यत्वात्, मन्त्रत्वसामान्याच्च मन्त्रान्तरस्य निवर्त्तको भवति । तस्मात् उत्तराघारे एवायं मन्त्र इति सिद्धान्तः ॥

कात्यायनेनापि पूर्वोक्तपक्षौ दर्शितौ—" हिरण्यगर्भ इत्यृचा स्रुवाघारः, पूर्वो देवतासामान्यात्, उत्तरे तु सामान्योपदेशाभ्याम् "—(का. श्रौ. सू. १६ । २१–२७) इति । पूर्वं एव नाघारः; प्रकृतिलिङ्गसामान्यात् । न तु पूर्वः प्रथम आघारः, उत्तरत्र वर्ण्यमानपूर्वोत्तरपक्षविरोधात् । तौ चाधिकरणे पूर्वोत्तरपक्षवद् योज्यौ " तुल्यमन्यत् सर्वेषु "—(का. श्रौ. सू. १६ । ४२) इति यत् कात्यायनेन दर्शितम्, तदिदमाह—द्वादशाभिय इति । एतासामाप्रीणामपि संख्यास्तावकं ब्राह्मणं प्रजापतिसंस्कारसन्धानजननलक्षणैकार्यव्याख्यानं चातिदिशति—तासामुक्तो बन्धुरिति । ' बन्धुः ' ब्राह्मणम् । प्राजापत्यपशुपुरोडाशस्य तत्पशुब्राह्मणमतिदिशति—य एव पशोर्बन्धुः स पुरोडाशस्येति । एवं हि श्रुतम्—" प्राजापत्य चरुक आलभन्ते प्रजापतिरग्निं चित्वाऽग्निरभवत् तद्यदेतमालभते तदेवाग्नेरन्तं पर्येति "—इति । ' क ' पदयुक्तानां प्रजापतिदैवत्यत्वं दर्शयति—को हि प्रजापतिरिति ॥ ५ ॥

वायव्यपशुरस्य विधत्ते—अथैतं वायव इति । ' नियुत्वते ' नियुत्वद्गुणकाय वायवे ' शुक्लः ' वर्णतः,

1–अस्मिन्नेव ब्राह्मणे प्रथमकण्डिकायाम् ।

ऽद्युस्तथैवास्मिन्नयुमेतद्दधाति वायुवे भवति प्राणो वै वायुर्नियुत्वते भवत्युदानो वै नियुतः प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधाति शुक्लो भवति शुक्लो हि वायुस्तूपरो भवति तूपरो हि वायुः ॥ ७ ॥

(स्तु) तस्य सप्तदश सामिधेन्यः । सप्तदशो वै संवत्सरो द्वादश मासाः पञ्चऽर्तवः संवत्सरः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन-मेतत्समिन्द्धे ॥ ८ ॥

यद्वेव सप्तदश । सप्तदशो वै पुरुषो दश प्राणाश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चदशो ग्रीवाः षोडश्यः शिरः सप्तदशं पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्या-वत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्समिन्द्धे ॥ ९ ॥

प्राणो वै वायुः । नियुत्वते भवति । उदानो वै नियुतः । प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधाति । शुक्लो भवति । शुक्लो हि वायुः । तूपरो भवति । तूपरो हि वायुः ॥ ७ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्यः । सप्तदशो वै संवत्सरः । द्वादश मासाः,पञ्चऽर्तवः । सम्वत्सरः प्रजापतिः । प्रजापतिरग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेतत्समिन्द्धे ॥ ८ ॥

यद्वेव सप्तदश । सप्तदशो वै पुरुषो—दश प्राणाः, चत्वार्यङ्गानि, आत्मा पञ्चदशः, ग्रीवाः षोडश्यः, शिरः सप्तदशम् । पुरुषः प्रजापतिः । प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवैन-मेतत् समिन्द्धे ॥ ९ ॥

' तूपरः ' विषाणरहितः, आलब्धव्यः । " प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वाऽनुव्यैक्षत " इत्यादिकं " तूपरो हि वायुः " इत्यन्तं ब्राह्मणं पशोः शुक्लत्वतूपरत्वयोर्नित्यत्वाद् वायुदेवत्यस्यैव स्तावकम् । तूपरो लप्सुदीति । ' लप्सुदी ' ललाटे शुक्लवर्ण इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अस्य पशोः सप्तदशसामिधेनीराह—तस्य सप्तदशेति । कात्यायनोऽपि—" वायवे वा नियुत्वते श्वेत-लप्सुदी हे दद्यात् " (का. श्रौ. सू. १६।३८) इति । सप्तदशसङ्ख्यां मासर्तुरूपसंवत्सरात्मना स्तौति—सप्तदशो वै संवत्सर इति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण तामेव संख्यां प्रशंसति—यद्वेव सप्तदश सप्तदशो वै पुरुष इति । सप्तदशत्वमेव विभज्य दर्शयति—प्राणा इति । चत्वार्यङ्गानीति । बाहुद्वयं पादद्वयमित्यर्थः । आत्मा मध्यदेहः । 'ग्रीवाः' इति बहुवचनं कण्ठगतधमनिबहुत्वापेक्षम् ॥ ९ ॥

१—वायवे वा नियुत्वते श्वेतलप्सुदी । का० श्रौ० सू० १६ । ३८ । ' लप्सुदी कूर्चवान् ' इति कर्कः ।

(न्द्र८) उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । तासामुक्तो बन्धुरुक्तम्वेवान्वृचं द्वादशाप्रियस्तासामुक्तो बन्धुरुक्तम्वेवान्वृचं प्राजापत्यः पशुपुरोडाशोऽत्रो स कामऽउपात्तऽइति ह स्माह माहित्थिर्यं चरकाः प्राजापत्ये पशावाहुरिति ॥ १० ॥

यद्वेव वायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशुपुरोडाशोऽर्धꣳ ह प्रजापतेर्वायुरर्धं प्रजापतिस्तद्यदुभौ वायव्यौ स्यातामुभौ वा प्राजापत्यावर्धꣳ हैवास्य कृतꣳ स्यान्नार्धमथ यद्वायव्यः पशुर्भवति प्राजापत्यः पशुपुरोडाशस्तेन हैवैतꣳ सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिꣳ संस्करोति ॥ ११ ॥

यद्वेव वायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः प्रजापतिं विस्रस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वंस्तस्मात्प्राणो मध्यत उदक्रामत्तम-

---

उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । तासामुक्तो बन्धुः । उक्तम्वेवान्वृचम् । द्वादशाप्रियः । तासामुक्तो बन्धुः । उक्तम्वेवान्वृचम् । प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः । अत्रो स काम उपात्त इति ह स्माह माहित्थिः—यं चरकाः प्राजापत्ये पशावाहुरिति ॥ १० ॥

यद्वेव वायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः । अर्धं ह प्रजापतेर्वायुः । अर्धं प्रजापतिः । तद्यदुभौ वायव्यौ स्याताम्, उभौ वा प्राजापत्यौ—अर्धं हैवास्य कृतं स्यात्, नार्धम् । अथ यद्वायव्यः पशुर्भवति, प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः—तेन हैवैतं सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति ॥ ११ ॥

यद्वेव वायव्यः पशुर्भवति, प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः । प्रजापतिं विस्रस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन् ।

उभयीर्गायत्रीरिति । सामिधेन्याः प्रास्ताविकं ब्राह्मणं पूर्ववत् । अत्र वायव्यपशौ प्राजापत्यपशुकरणं प्रशंसति—अत्रो स काम उपात्त इति ह स्माहेति । यं कामं प्राजापत्ये पशौ आहुर्वेदवादिनः, 'सः' तादृशः 'कामः' 'अत्रो' अत्रैव प्राजापत्ये पुरोडाशे 'उपात्तः' 'इति' 'माहित्थिः' नाम ऋषिरुवाच ॥ १० ॥

यद्वेव वायव्यः पशुर्भवतीति । 'वायुः' हि 'प्रजापतेः' 'अर्द्धम्' अर्द्धभागः; सूत्रात्मरूपत्वात् 'प्रजापतिः' स्वयमेव 'अर्द्धम्' अर्द्धभागः, तत्र यदि पशुपुरोडाशौ 'उभौ' अपि 'वायव्यौ' वायुदेवत्यौ स्याताम्, 'उभौ वा प्राजापत्यौ' तर्हि 'अस्य' प्रजापतेः 'अर्द्धम्' एव तत् 'कृतम्' संस्कृतं 'स्यात्' न तु कृत्स्नः प्रजापतिः; उभयात्मकत्वात् तस्येति एकदेवत्यपशुपुरोडाशकरणे अर्द्धं तत् कृतं भवेदिति भावः उभयोर्भिन्नभिन्नदेवत्ययोः करणे सर्वं प्रजापतिं संस्कृतवान् भवेति । निगदसिद्धमन्यत् ॥ ११ ॥

एतस्य प्राजापत्यपुरोडाशस्य कत्वद्युक्ते याज्यानुवाक्ये विधत्ते—कद्वत्यौ इति । 'क' शब्दस्य प्रजापतिवाचकत्वमाह—को हीति ॥ १२ ॥

१—" प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल उभयोः "—का० श्रौ० सू० ६ । ३१ । २—" प्राजापत्यस्य कद्वत्यौ याज्यानुवाक्ये. " का० श्रौ० सू० ६ । ४० ।

स्मिन्नेतेन पशुनाऽदधुरथास्यैतेन पुरोडाशेनात्मानᳪं समस्कुर्वन्त्स यत्प्राजापत्यो भवति प्रजापतिर्ह्यात्मा द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः कद्वत्यौ याज्यानुवाक्ये को हि प्रजापतिः ॥ १२ ॥

(स्त) तद्यद्वपां पुरस्ताज्जुहोति । य ऽएवायं पुरस्तात्प्राणस्तमस्मिन्नेतद्दधात्यथ यदेतेन मध्यतश्चरन्ति मध्यतो ह्ययमात्माऽथ यद्धविषोपरिष्टाच्चरन्ति य ऽ एवायमुपरिष्टात्प्राणस्तमस्मिन्नेतद्दधाति शुक्रवत्यो याज्यानुवाक्याः स्युः शुक्ररूपाणामुपाप्त्यै नियुत्वत्यो यदेव नियुत्वद्रूपं तस्योपाप्त्यै ॥ १३ ॥

तदु वाऽआहुः । (त्वं) वपायाऽ एव शुक्रवत्यौ स्यातामेतावद्धि पशौ शुक्रं यद्वपा शुक्रवत्यौ नियुत्वत्यौ हविषो यदेव नियुत्वद्रूपं तस्योपाप्त्याऽइति ॥ १४ ॥

स योऽस्मात्प्राणो मध्यत उदक्रामत्—तमस्मिन्नेतेन पशुनाऽदधुः । अथास्यैतेन पुरोडाशेनात्मानं समस्कुर्वन् । स यत्प्राजापत्यो भवति—प्रजापतिर्ह्यात्मा । द्वादशकपालः । द्वादश मासाः सम्वत्सरः । संवत्सरः प्रजापतिः । कद्वत्यौ याज्यानुवाक्ये । को हि प्रजापतिः ॥ १२ ॥

तद् यद्वपां पुरस्ताज्जुहोति । य एवायं पुरस्तात्प्राणः—तमस्मिन्नेतद्दधाति । अथ यदेतेन मध्यतश्चरन्ति—मध्यतो ह्ययमात्मा । अथ यद्धविषोपरिष्टाच्चरन्ति—य एवायमुपरिष्टात्प्राणः—तमस्मिन्नेतद्दधाति । शुक्रवत्यो याज्यानुवाक्याः स्युः—शुक्ररूपाणामुपाप्त्यै । नियुत्वत्यो—यदेव नियुत्वद्रूपं तस्योपाप्त्यै ॥ १३ ॥

तदु वाऽआहुः—वपाया एव शुक्रवत्यौ स्याताम् । एतावद्धि पशौ शुक्रं—यद्वपा । शुक्रवत्यौ नियुत्वत्यौ हविषः । यदेव नियुत्वद्रूपम्—तस्योपाप्त्याऽइति ॥ १४ ॥

तद्यद्वपां पुरस्ताज्जुहोति—इत्यादेरयमर्थः,—पूर्वं वायव्यपशोर्वपायागेन, मध्यतः प्राजापत्यपुरोडाशयागेन अन्ते पश्वङ्गयागेन, उभयतः प्राणान्, मध्ये आत्मानं च निहितवान् भवतीति ॥

वपाहविषोर्नियुत्वत्पदयुक्तौ याज्यानुवाक्यौ विधत्ते—शुक्रवत्य इति ॥ १३ ॥

अथ शाखान्तरानुसारेण वपाया एव ' शुक्र '—पदयुक्ते याज्यानुवाक्ये, पशुहविषस्तु ' शुक्रवत् ' ' नियुत्वत् ' पदयुक्ते याज्यानुवाक्ये इति दर्शयति—तदु वा आहुरिति । पूर्वे प्राजापत्यपुरोडाशस्य कत्पदयुक्ते याज्यानुवाक्ये उक्ते इति श्रयाणां वपापुरोडाशहविषां भिन्ना याज्यानुवाक्या इत्यर्थः । तदुक्तं कात्यायनेन—" प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल उभयोः, कद्वत्यौ याज्यानुवाक्याः प्राजापत्यस्य शुक्रवत्यौ वायव्यस्य, वपाया वा "—(का. श्रौ. सू. ११ । २९-११) इति ॥ १४ ॥

यद्वेवैतं पशुमालभते । (तऽ) एतस्मिन्ह पशौ सर्वेषां पशूनाᳫं रूपं यत्तूपरो लप्सुदी तत्पुरुषस्य रूपं तूपरो हि लप्सुदी पुरुषो यत्तूपरः केसरवांस्तदश्वस्य रूपं तूपरो हि केसरवानश्वो यदष्टाशफस्तद्गो रूपमष्टाशफो हि गौरथ यदस्यावेरिव शफास्तदवे रूपं यदजस्तदजस्य तद्यदेतमालभते तेन हैवास्यैते सर्वे पशव ऽआलब्धा भवन्त्यतो यतमदस्य कर्मोपकल्पेतैते वा पञ्च पशव ऽएष वा प्राजापत्य ऽएष वा नियुत्वत्तीयः १५

(स्तं) तं पौर्णमास्यामालभेत । (ता) अमावास्यायामालभेतेत्यु हैकऽआहुरसौ वै चन्द्रः प्रजापतिः स एताᳫं रात्रिमिह वसति तद्यथोपतिष्ठन्तमालभेतैवं तदिति ॥ १६ ॥

यद्वेवैतं पशुमालभते । एतस्मिन् ह पशौ सर्वेषां पशूनां रूपम् । यत्तूपरो लप्सुदी—तत् पुरुषस्य रूपम् । तूपरो हि लप्सुदी पुरुषः । यत्तूपरः केसरवान्—तदश्वस्य रूपम् । तूपरो हि केसरवानश्वः । यदष्टाशफः—तद्गो रूपम् । अष्टाशफो हि गौः । अथ यदस्यावेरिव शफाः—तदवे रूपम् । यदजः—तदजस्य । तद्यदेतमालभते—तेन हैवास्यैते सर्वे पशव आलब्धा भवन्ति । अतो यतमदस्य कर्मोपकल्पेत—एते वा पञ्च पशवः, एष वा प्राजापत्यः, एष वा नियुत्वत्तीयः ॥ १५ ॥

तं पौर्णमास्यामालभेत । अमावास्यायामालभेत इत्युहैकऽआहुः । असौ वै चन्द्रः प्रजापतिः । स एतां रात्रिमिह वसति । तद्यथोपतिष्ठन्तमालभेत एवं तदिति ॥ १६ ॥

पूर्वं पुरुषादयः पञ्च पशव उक्ताः, अत्र त्वेक एव वायव्यः, तत् कथमेकेन पशुना सर्वयागसाध्यं फलं लभेत ? अतः पञ्चपशुपक्षस्वीकार एव युक्त इति शङ्कां व्युदस्यन् एकस्यापि वायव्यस्य पञ्चपशुरूपतां दर्शयति—यद्वेवैतं पशुमालभते एतस्मिन् ह पशौ सर्वेषां पशूनां रूपमिति । प्रागुक्तः पञ्चपश्वादिपक्षाणामन्यतमः पक्ष इच्छया कर्त्तव्य इत्याह—अतो यतमदस्य कर्मोपकल्पेतेति ।

तान्येव रूपाणि योजयति—यत्तूपरो लप्सुदीति । 'केसराः' स्कन्धरोमाणि ॥ १५ ॥

पश्वालम्भकालं विधत्ते—तं पौर्णमास्यामालभेतेति । तच्छब्दः पूर्वपरामर्शार्थः । वायव्यं पौर्णमास्यामालभेत । एतदुपलक्षणम्, सर्वानपि पञ्च पशून् प्राजापत्यं वायव्यं वा पौर्णमास्यामालभेतेत्यर्थः । अत एव कात्यायनेन सर्वशेषतया पञ्चपशुपक्षादौ सूत्रितम्—"उत्तरस्यां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यामेनेष्ट्वा पञ्च पशूनालभेते"—इति ॥

अत्र केषाञ्चित् पक्षं सोपपत्तिकमनुवदति—अमावास्यायामालभेतेत्यु हैक आहुरिति । चन्द्रस्य प्रजापतितादात्म्यं प्रागुक्तम्; चन्द्रमा मनसो जातः, मनश्च प्रजापतिदैवत्यम् । तदेतयोः कार्यकारणयोरभेदोपचारेणेति । सः 'चन्द्रः' 'एतां रात्रिम्' अमावास्यारात्रौ 'इह' च लोके ओषध्यात्मना 'वसति', तस्मात् 'यथा'

१—'दक्षिणान्' इति सूत्रशेषः । २—"अमावास्यायामेके" का० श्रौ० सू० १६। ७। 'सा च माघामावास्या सन्निधानाद् गृह्यते'—इति तत्र कर्कः ।

तद्वै पौर्णमास्यामेव । (वा) असौ वै चन्द्रः पशुस्तं देवाः पौर्णमास्यामालभन्ते यत्रैनं देवा आलभन्ते तदेनमालभा इति तस्मात्पौर्णमास्यां यद्वेव पौर्णमास्यां पौर्णमासी ह वाव प्रथमा व्युवास तस्माद्वेव पौर्णमास्याम् ॥ १७ ॥

तद्वै फाल्गुन्यामेव । (वै) एषा ह संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत्फाल्गुनी पौर्णमासी योत्तरैषोत्तमा या पूर्वा मुखत एव तत्संवत्सरमालभते ॥ १८॥

स वा इष्ट्वैव पौर्णमासेन। (ना) अथ पशुमालभेत पौर्णमासेन वा इन्द्रो वृत्रं पाप्मानꣳ हत्वाऽपहतपाप्मैतत्कर्मारभत तथैवैतद्यजमानः पौर्णमासेनैव वृत्रं पाप्मानꣳ हत्वाऽपहतपाप्मैतत्कर्मारभते ॥ १९ ॥

तद्वै पौर्णमास्यामेव । असौ वै चन्द्रः पशुः । तं देवाः पौर्णमास्यामालभन्ते । यत्रैनं देवा आलभन्ते–तदेनमालभा इति । तस्मात् पौर्णमास्याम् । यद्वेव पौर्णमास्यात् पौर्णमासी ह वाव प्रथमा व्युवास । तस्माद्वेव पौर्णमास्याम् ॥ १७ ॥

तद्वै फाल्गुन्यामेव । एषा ह सम्वत्सरस्य प्रथमा रात्रिः–यत्फाल्गुनी पौर्णमासी–योत्तरा । एषोत्तमा–या पूर्वा । मुखत एव तत् संवत्सरमालभते ॥ १८ ॥

स वा इष्ट्वैव पौर्णमासेन–अथ पशुमालभते । पौर्णमासेन वा इन्द्रो वृत्रं पाप्मानं हत्वाऽपहतपाप्मैतत्कर्मारभत । तथैवैतद्यजमानः पौर्णमासेनैव वृत्रं पाप्मानं हत्वाऽपहतपाप्मैतत्कर्मारभते ॥ १९ ॥

येन प्रकारेण 'उपतिष्ठन्त' चन्द्रम् 'आलभेत', 'एवं' 'तत्' पश्वालम्भनम् । अमावास्यायां पश्वालम्भ चन्द्रालम्भसमान इति प्रशस्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥

पौर्णमास्यामेवालभेतेति सिद्धान्तयितुं पुनरनुवदति–तद्वै पौर्णमास्यामेवेति । असौ वै चन्द्रः पशुरित्यादेरयमर्थः–यस्मादयो 'देवाः' पशुरूपं चन्द्रं पौर्णमास्यामालभ्य, प्रतिपदादितिथिषु एकैकां कलां प्राश्नन्तीति प्रसिद्धम्; अत एवामावास्यायामेककलावशेषत्वात् पुनस्तं वर्द्धयन्ति । अत्र तैत्तिरीयकम्–" घ्नन्ति वा एतं पूर्णमास आऽमावास्यायां प्याययन्ति "–(तै. सं २ । ५ । २ । ४, ५) इति । 'तस्मात्' यथाऽपीदानीमनुश्रुता 'यत्र' यस्मिन् काले 'देवाः' पशुमालब्धवन्तः, तस्मिन्नेव काले पशुरालब्धव्य इति । (प्रथमा व्युवासेति) ॥ १७ ॥

तद्वै फाल्गुन्यामेवेति । 'एषा' 'संवत्सरस्य' सर्वासां रात्रीणां 'प्रथमा' आदिभूता 'रात्रिः' या उत्तरफल्गुनीनक्षत्रयुक्ता 'पौर्णमासी' 'या पूर्वा'[1] 'एषा' संवत्सरस्य 'उत्तमा' अन्त्या रात्रिः । तैत्तिरीया आमनन्ति–" एषा वै जघन्या रात्रिः संवत्सरस्य, यत् पूर्वे फाल्गुनी ०–० एषा वै प्रथमा रात्रिः संवत्सरस्य, यदुत्तरे फाल्गुनी "–(तै. ब्रा. १ । १ । २ । ८) इति । अतोऽस्यामुत्तरस्यां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां पश्वालम्भेन संवत्सरादौ उपक्रान्तवान् भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

पश्वालम्भः पूर्णमासे कर्त्तव्य इत्युक्तम्, तत्र नित्यपौर्णमासेष्टिकरणानन्तरं कर्त्तव्य इत्याह–स वा इष्ट्वैव पौर्णमासेनाथ पशुमालभेतेति ॥

1–इतः पर–'पूर्वा'–उत्तरफल्गुनीनक्षत्रयुक्ता, 'एषा' 'संवत्सरस्य' 'उत्तमा' इति अयोध्यापुस्तके पाठभेद उपलभ्यते ।

तद्वाऽउपाᳫं͡शु भवति । (त्ये) एतद्वैतैः प्रजापतिः पशुभिः कर्मैयेष तद्वात्रानद्धेवैवासानिरुक्तमिव तस्मादुपाᳫं͡शु ॥ २० ॥

यद्वेवोपाᳫं͡शु । प्राजापत्यं वाऽएतत्कर्म प्रजापतिᳫं͡ ह्येतेन कर्मणाऽऽरभतेऽनिरुक्तो वै प्रजापतिः ॥ २१ ॥

(सं) यद्वेवोपाᳫं͡शु । रेतो वाऽअत्र यज्ञऽ उपाᳫं͡शु वै रेतः सिच्यते वपा पशुपुरोडाशो हविरेतावान्हि पशुः ॥ २२ ॥

(उ) अष्टकायामुखाᳫं͡ सम्भरति । प्राजापत्यमेतदहर्यदष्टका प्राजापत्यमेतत्कर्म यदुखा प्राजापत्यऽएव तदहन्प्राजापत्यं कर्म करोति ॥ २३ ॥

तद्वाऽउपांशु भवति । एतद्वैतैः प्रजापतिः पशुभिः कर्मैयेष । तद्वात्रानद्धेवैवास–अनिरुक्तमिव । तस्मादुपांशु ॥ २० ॥

यद्वेवोपांशु । प्राजापत्यं वाऽएतत्कर्म । प्रजापतिं ह्येतेन कर्मणाऽऽरभते । अनिरुक्तो वै प्रजापतिः ॥ २१ ॥

यद्वेवोपांशु । रेतो वाऽअत्र यज्ञः । उपांशु वै रेतः सिच्यते । वपा, पशुपुरोडाशो, हविः–एतावान् हि पशुः ॥ २२ ॥

अष्टकायामुखां सम्भरति । प्रजापत्यमेतदहः–यदष्टका । प्राजापत्यमेतत्कर्म–यदुखा । प्राजापत्यऽएव तदहन् प्राजापत्यं कर्म करोति ॥ २३ ॥

पौर्णमासयागानन्तर्यं पशुयागस्य सदृष्टान्त प्रतिपादयति–पौर्णमासेन वा इन्द्रो वृत्रं पाप्मानमिति । अत्र कात्यायन–"वैश्वानरः पशुपुरोडाश उपांशु, पशुदेवता च"–(का. श्रौ. सू. १६ । २६ । २६) इति । 'उपांशु'–करणवदशब्दं मन प्रयोगमित्युक्तलक्षणम् ॥ १९ ॥

तदिदं विधत्ते–तद्वा उपांशु भवतीति । तच्छब्देन पश्वनुष्ठानं परामृश्यते । उपांशुत्वं प्रतिपादयति–एतद्वैतैः प्रजापतिः पशुभिरिति । पूर्वं 'प्रजापतिः' श्यपसाख्यं 'कर्म' 'पशुभिः' 'ऐयेष' ऐच्छति स्म । करिष्यमाणं कर्म 'अत्र' अस्मिन् पश्वनुष्ठानकाले 'अनद्धा' अप्रत्यक्षम् 'इव' 'आस' । साकल्येनानुष्ठितत्वाद् बीजरूपत्वाच्चाप्रत्यक्षत्वम् । तदेवाह–अनिरुक्तमिति । इदं कर्म इयदितिकर्तव्यतायुक्तमिति निर्वक्तुमयोग्यम् ॥ २० ॥

उपांशुत्वं प्रशंसितुमनुवदति–यद्वेवोपांशु प्राजापत्यं वा एतदिति । 'एतत्' पशुकर्म 'प्राजापत्यं' प्रजापतिसम्बन्धि । एतावताप्यस्य कर्मणोऽनिरुक्तत्वं कथमित्याह–अनिरुक्तो वा इति । प्रजापतेरपि सर्ववस्तुस्वरूपत्वात् अयमेतावानिति कर्मणस्तादृप्यम् ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेणोपांशुत्वं प्रशंसति–यद्वेवोपांशु रेतो वेति । "अत्र" पशौ यज्ञे 'रेतो' भूतः बीजरूपत्वात् । यद्येवं पशुर्व्रीहिरिवान्यान्यङ्गानि सन्ति, तद् कथं पशौ यज्ञो बीजरूपस्तिष्ठतीति तद् समर्थयते–वपा पशुरिति । "वपा," पशुपुरोडाशहवीरूपः 'पशुः,' 'एतावान्' एव यज्ञ इति 'पशुः' यज्ञबीजात्मना तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

अथोखायामुखासम्भरणं विधत्ते–अष्टकायामुखां सम्भरतीति । अष्टका नामाष्टमी, तस्यामुखां विदध्यात् ।

यद्देवाष्टकायाम् । (म्पु) पर्वैतत्संवत्सरस्य यदष्टका पर्वैतदग्नेर्यदुखा पर्वण्येव तत्पर्व करोति ॥ २४ ॥

यद्देवाष्टकायाम् । (मु) अष्टका वाऽउखा निधिर्द्वाऽउद्धी तिरश्ची रास्ना चतस्रश्चतस्रऽऊर्ध्वास्तदष्टावष्टकायामेव तदष्टकां करोति ॥ २५ ॥
[शतम् ३५००]

यद्देवाष्टकायाम् । पर्वैतत्सम्वत्सरस्य–यदष्टका । पर्वैतदग्नेः–यदुखा । पर्वण्येव तत् पर्व करोति ॥ २४ ॥

यद्देवाष्टकायाम् । अष्टका वाऽउखा । निधिः, द्वाऽउद्धी, तिरश्ची रास्ना, चतस्रः चतस्र ऊर्ध्वाः । तदष्टौ । अष्टकायामेव तदष्टकां करोति ॥ २५ ॥

पूर्वं फाल्गुनपौर्णमास्यां पश्वालम्भ उक्तः, तस्यां बहुलाष्टम्यामुखार्थं मृत्तिकाद्यश्ववल्मीकवपादिद्रव्यसम्भरण-मित्यर्थः । कात्यायनोऽपि–" उखासम्भरणमष्टम्याम् "–(का. श्रौ. सू. १६ । ४४) इति । उखा चोपल-क्षणम्, अषाढादीनि अनया क्रियया संभ्रियन्त एव । अष्टम्यामुखासम्भरणं प्रशंसति–प्राजापत्यमेतदिति । अष्टमीदिवसस्य अधिदेवता प्रजापतिरिति तदाह–प्राजापत्यमिति । ' उखा ' इति ' यत् ' अस्ति, ' तत् ' ' प्राजापत्यं कर्म; ' प्रजापत्यात्मकोऽग्निः, तद्धारणार्थकत्वात् । प्राजापत्योऽग्निः, तत्सम्बन्धिनि ' अहन् ' अन्हीत्यर्थः । " सुपां सुलुक् "–(पा. सू. ७ । १ । ३९) इति सप्तम्या लुक् ॥ २३ ॥

पुनः प्रशस्तिमनुवदति–यद्देवाष्टकायामिति । ' एतत् ' अहः अष्टम्याख्यम्, ' संवत्सरस्य ' ' पर्व ' सन्धिस्थानीयम्; यथाऽङ्गुलेः पर्व सन्धिस्थानीयमेवम् । तत् पक्षस्य अन्तात् अष्टमी मध्येति पर्वरूपा भवति, तद्द्वारा संवत्सरस्यापीति; ' अग्नेः ' अप्येषा ' उखा ' ' पर्व; ' सन्धिस्थानत्वात्, अत्र ह्यग्निः सन्धीयते ॥ २४ ॥

अथाष्टम्यामुखासम्पादनमष्टकानामसाम्याद्युक्तमिति तत् पुनः प्रशंसति–यद्देवाष्टकायामष्टका वा उखेति । अष्टकानामाष्टसङ्ख्या भवतीति तदष्टसङ्ख्यावत्त्वमुखायां दर्शयति–निधिर्द्वा उद्धी इति । 'निधिः' नाम उखायाः प्रथमं मृत्पिण्डस्य प्रथनेन अग्निधारणार्थोऽधस्तात्प्रदेशः । 'द्वा उद्धी' उद्धिः नाम प्रथितमृत्पिण्डस्योपरिप्रक्षिप्तः अन्यो मृत्पिण्डः, तौ द्वौ 'रास्ना' नाम उखाकण्ठलग्ना 'तिरश्ची' तिरःस्थाना वृत्ताकारा एवं निध्यादिचतुष्टयम्, 'ऊर्ध्वाः' प्रतिदिशमेकैकं कण्ठवार्त्तिपर्यन्ताः 'चतस्रः' आश्रयभूताः, ताश्चतस्रः । एवम् 'अष्टौ' उखायां सम्पन्नाः । अतोऽष्टम्यामष्टकाकरणं युक्तमित्यर्थः । उत्तरत्र पञ्चमाध्याये " मृत्पिण्डमुपादत्ते " (श. प. ६।५।२।१) इति प्रक्रम्य, " तं प्रथयति वसवस्त्वेति " (श. प. ६ । ५ । २ । ३ ।) " अयं हैष लोके निधिः "– (श. प. ६ । ५ । ३) इति प्रथमस्य पृथिवीरूपतोक्ता । " अथ पूर्वमुद्धिमादधाति ०—० अथोत्तर-मुद्धिमादधाति " (श. प. ६ । ५ । २ । ४, ५) इति । " अथ तिरश्चीं[१] रास्नां पर्यस्यति । " (श. प. ६ । ५ । २ । ११) ०—० "अथ चतस्र उद्धीः करोति " (श. प. ६ । ५ । २ । १४) इति । अत्र कात्यायनः–" ऊर्ध्वास्तूष्णीं प्रतिदिशं चतस्रोऽपरा वर्ति प्रासाः " (का. श्रौ. सू. १६ । १००) इति ॥ २५ ॥

१–बिलुदीव वर्त्तारे वर्ति २ सर्वतः करोत्यसिवे रास्नेति । का. श्रौ. सू. १६ । ९९ ।

(त्य) अमावास्यायां दीक्षते । (तेऽमा) अमावास्यायै वाऽअधि यज्ञस्तायते यतो यज्ञस्तायते ततो यज्ञं जनयानीति ॥ २६ ॥

यद्वेवामावास्यायाᳬ रेतो वा ऽएतद्भूतमात्मानᳬ सिञ्चत्युखायां योनौ यद्दीक्षते तस्माऽएतं पुरस्ताल्लोकं करोति यद्दीक्षितो भवति तं कृतं लोकमभि जायते तस्मादाहुः कृतं लोकं पुरुषोऽभि जायतऽइति ॥ २७ ॥

स यत्कनीयः संवत्सराद्दीक्षितः स्यात्। (द) अलोकाऽ इष्टकाऽ उपदध्यादिष्टका लोकानतिरिच्येरन्नथ यद्भूयसो लोकान्कृत्वेष्टका नानूपदध्याल्लोका

अमावास्यायां दीक्षते । अमावास्यायै वाऽ अधि यज्ञस्तायते । यतो यज्ञस्तायते–ततो यज्ञं जनयानीति ॥ २६ ॥

यद्वेवामावास्यायाम् । रेतो वाऽएतद्भूतमात्मानं सिञ्चति उखायां योनौ यद्दीक्षते । तस्माऽएतं पुरस्ताल्लोकं करोति–यद्दीक्षितो भवति । तं कृतं लोकमभिजायते । तस्मादाहुः कृतं लोकं पुरुषोऽभि जायतऽइति ॥ २७ ॥

स यत्कनीयः संवत्सराद्दीक्षितः स्यात्–अलोका इष्टका उपदध्यात् । इष्टका लोकानतिरिच्येरन् । अथ यद्भूयसो लोकान्कृत्वेष्टका नानूपदध्यात्–लोका इष्टका अतिरिच्येरन् । अथ यदमावास्यायां

चयनसहितस्य सोमयागस्य दीक्षाकालं विधत्ते–अमावास्यायां दीक्षत इति । फाल्गुनामावास्यायां दीक्षां कुर्यात् । सूत्रितञ्च–"दीक्षाऽमावास्यायामामावास्येनेष्ट्वा" (का. श्रौ. सू. १६।१।२७) इति । अमावास्यासम्बन्धीष्टिकरणादनन्तरमेव दीक्षा कर्तव्या, पौर्णमास्योपक्रमाद् दर्शयागेन तत्परिसमाप्तेरवकाशत्वादित्यभिप्रायः । अमावास्यायै वा अधीति । अधि पञ्चम्यर्थानुवादी । 'यज्ञः' चन्द्रमाः, 'तायते' विस्तार्यते; पौर्णमास्यां देवैरालब्धस्य चन्द्रस्य अमावास्यायामाप्यायनस्योक्तेः । 'यत' यस्मात्; दिनाद् यज्ञो विस्तारितः, तस्मात् अहमपि 'यज्ञम्' उत्पादयेयमिति । यद्वा, यज्ञपदेन दर्शेष्टिः, दर्शपूर्णमासौ हि सर्वस्या इष्टेः प्रकृतिभूताविति । तस्मादस्या उपरि 'यज्ञस्तायते' । " तनोतेर्यकि "–(पा. सू. ६ । ४ । ४४) इति नलोपे "अकृत्सार्वधातुकयो" (पा. सू. ७।४।२५) इति दीर्घे कृते 'तायते'–इति रूपम् ॥ २६ ॥

प्रकारान्तरेण दीक्षाकरणं प्रशंसति–यद्वेवामावास्यायां रेतो वा एतादिति । 'दीक्षते' यजमान इति 'यत्', 'एतत्' उखारूपायां 'योनौ रेतोभूतमात्मानं' सिक्तवान् । दीक्षाकरणमग्न्युत्पादनात् प्रागवस्थेति रेतःसेकात्मकत्वमित्यर्थः । 'यत्' यदा 'दीक्षितः' प्राप्तदीक्षो 'भवति' तदा तस्मै रेतोरूपत्वेनोत्पत्स्यमानायाग्नये 'पुरस्तात्' पूर्वं 'लोकं' स्थानं करोति, स्थाने निष्पन्ने पश्चात् अग्निर्जायते । अयमर्थः, दीक्षाप्रारम्भोऽग्नेरुत्पत्तिप्रागवस्था, तत्समाप्तिरेव जनिष्यमाणस्याग्नेः स्थानकरणमिति स्थानसम्पादनानन्तरमुत्पत्तिं लोकप्रसिद्ध्या दृढयति–तस्मादाहुः कृतं लोकमिति ॥ २७ ॥

साग्निके क्रतौ " संवत्सरभृतमेव चिन्वीत " (श. प. १० । २ । ६ । ९) इत्याम्नानात् न्यूनातिरेकाभावेन संवत्सरपर्यन्तं दीक्षा कर्तव्येति सिद्धान्तयितुं न्यूनातिरेकपक्षयोर्दोषमुपन्यस्यति–स यत्

ऽइष्टका ऽअतिरिच्येरन्नथ यदमावास्यायां दीक्षित्वाऽमावास्यायां क्रीणाति तद्यावन्तमेव लोकं करोति तावतीरिष्टका ऽउपदधात्यथास्यापूर्यमाणपक्षे सर्वोऽग्निश्चीयते ॥ २८ ॥

तदाहुः । (यं) यद्यावत्यऽएतस्याग्नेरिष्टकास्तावन्ति क्रयेऽहोरात्राणि सम्पद्यन्तेऽथ यान्यूर्ध्वानि क्रयादहानि कथमस्य ते लोकाऽअनूपहिता भवन्तीति यद्वाऽअमावास्यायां दीक्षित्वाऽमावास्यायां क्रीणाति तद्यावन्तमेव लोकं करोति तावतीरिष्टका ऽउपदधात्यथ यान्यूर्ध्वानि क्रयादहानि तस्मिन्नवकाशेऽध्वर्युरग्निं चिनोति को हि चिनुयान्न च सोऽवकाशः स्याद्यावन्ति वै संवत्सरस्याहोरात्राणि तावत्य ऽएतस्याग्नेरिष्टका ऽउप च

दीक्षित्वाऽमावास्यायां क्रीणाति—तद्यावन्तमेव लोकं करोति—तावतीरिष्टका उपदधाति । अथास्यापूर्यमाणपक्षे सर्वोऽग्निश्चीयते ॥ २८ ॥

तदाहुः—यद्यावत्य एतस्याग्नेरिष्टकाः—तावन्ति क्रयेऽहोरात्राणि सम्पद्यन्ते । अथ यान्यूर्ध्वानि क्रयादहानि—कथमस्य ते लोका अनूपहिता भवन्तीति । यद्वाऽअमावास्यायां दीक्षित्वाऽमावास्यायां क्रीणाति, तद् यावन्तमेव लोकं करोति—तावतीरिष्टका उपदधाति । अथ यान्यूर्ध्वानि क्रयादहानि—तस्मिन्नवकाशेऽध्वर्युरग्निं चिनोति । को हि चिनुयात्—न च सोऽवकाशः स्यात् । यावन्ति वै

कर्तव्यः संवत्सरादिति । अग्निस्तावत् संवत्सरात्मकः, तादृशस्याग्नेरवयवा यजुष्मत्य इष्टकाः षट्युत्तरत्रिशतसङ्ख्याका इति दशमे काण्डे वक्ष्यते (श. प. १० । १ । ४ । १) । तत्र दीक्षायाः संवत्सरादर्वाक्त्वे कतिपयानामिष्टकानामाधारभूतकालराहित्यादधिका भवन्तीति प्रदेशरहिता इष्टका एवोपहितवत् भवन्तीति । एवं तर्हि एतद्दोषपरिहाराय दीक्षाणां वर्षाधिक्ये इष्टका न्यूना इति लोका अतिरिक्ता भवन्तीति सोऽपि नेष्टव्यः । इष्टकाकालमनुवदति—अथ यदमावास्यायां दीक्षित्वाऽमावास्यायां क्रीणातीति । प्रथमायां फाल्गुनामावास्यायां 'दीक्षित्वा', ततः कतिदिवसं दीक्षितधर्मानाचरन् पुनः फाल्गुनामावास्यायां राजानं सोमं 'क्रीणाति' अतो न्यूनाधिकभावौ न स्तः । तद्यावन्तमिति । इष्टकातिरेको लोकातिरेको वा नास्तीत्यस्मिन् पक्षे गुणान्तरं दर्शयति—अथास्यापूर्यमाणपक्ष इति । दीक्षानन्तरं राजक्रये उपसदाग्., तत्र हि अनूपसदमग्निं चिनोतीति उपसत्स्वग्निचयनं स्यात्, तच्चयनं शुक्लपक्षे सम्पद्यत इति गुणः ॥ २८ ॥

एवं दीक्षाणां संवत्सरकालीनत्वेनेष्टे, कालसाम्ये सिद्धान्तितेऽपि वेदवादिनां कालविषयामधिकामाशङ्कां दर्शयति—तदाहुर्यद्यावत्य एतस्येति । यद्यपि प्रथमफाल्गुनामावास्यायां दीक्षित्वा, आगामिफाल्गुनामावास्यायां सोमक्रयावधिकसंवत्सरस्वीकारे अन्यवयवभूतेष्टकानां कालरूपाधारराहित्यमाधिक्यं वा नास्ति, तथापि क्रयादनन्तराण्यहानि उपसदर्थानि विद्यन्ते, तत्र कथमिष्टकाभिर्यजमानस्य लोका उपहिता भवन्तीति प्रश्नः ॥

त्रयोदशो मासस्त्रयोदशो वाऽएष मासो यान्यूर्ध्वानि क्रयादहानि तद्या ऽअमूस्त्रयोदशस्य मास ऽइष्टकास्ताभिरस्य ते लोका ऽअनूपहिता भवन्ति तत्समा लोकाश्चेष्टकाश्च भवन्ति ॥ २९ ॥

(न्त्ये) एतद्वै यैव प्रथमा पौर्णमासी । तस्यां पशुमालभते या प्रथमाऽष्टका तस्यामुखाᳬं सम्भरति या प्रथमाऽमावास्या तस्यां दीक्षतऽएतद्वै यान्येव संवत्सरस्य प्रथमान्यहानि तान्यस्य तदारभते तानि च तदाप्नोत्यथातः सम्पदेव ॥ ३० ॥

तदाहुः । कथमस्यैतत्कर्म संवत्सरमग्निमाप्नोति कथᳬं संवत्सरेणाऽग्निना सम्पद्यतऽइत्येतेषां वै पञ्चानां पशूनां चतुर्विᳬंशतिः सामिधेन्यो द्वादशाप्रियस्तत्षट्त्रिᳬंशदेकादशानुयाजाऽ एकादशोपयुजस्तदष्टापञ्चाशत् ॥ ३१ ॥

सम्वत्सरस्याहोरात्राणि—तावत्य एतस्याग्नेरिष्टकाः । उप च त्रयोदशो मासः । त्रयोदशो वाऽएष मासो—यान्यूर्ध्वानि क्रयादहानि । तद् या अमूस्त्रयोदशस्य मास इष्टकाः—ताभिरस्य ते लोका अनूपहिता भवन्ति । तत्समा लोकाश्च, इष्टकाश्च भवन्ति ॥ २९ ॥

एतद्वै यैव प्रथमा पौर्णमासी—तस्यां पशुमालभते । या प्रथमाऽष्टका—तस्यामुखां सम्भरति । या प्रथमाऽमावास्या—तस्यां दीक्षते । एतद्वै यान्येव सम्वत्सरस्य प्रथमान्यहानि—तान्यस्य तदारभते । तानि च तदाप्नोति । अथातः सम्पदेव ॥ ३० ॥

तदाहुः—कथमस्यैतत्क[illegible]मग्निमाप्नोति, कथं सम्वत्सरेणाग्निना सम्पद्यत इति ? । (१)

यद्वा अमावास्यायां दीक्षित्वेत्यादिपरिहारवाक्यस्यायमर्थः—दीक्षादिक्रयकालपर्यन्तो यावान् कालरूपो लोकः, तावत्य इष्टका अभूवन्निति तावदविवादम् । यदि तस्मादूर्ध्वानि यान्यहानि सोऽवकाशोऽध्वर्योरग्निचयनस्य । यदि तान्यहानि चयनकालो न भवेत्, तर्हि 'को हि' कुत्रावकाशे 'चिनुयात्' ? अवकाशस्याभावात् । अन्येष्व-हः सु इष्टकोपधानं नास्तीति न मन्तव्यमिति, "यावन्ति वै सवत्सरस्याहोरात्राणि"—इत्यादिना क्रयोत्तरकाले-ऽपीष्टकोपधानमस्तीत्याह । संवत्सरसाधारणात् तद्रूपोऽग्निरित्युक्तम्, तत्र इष्टका अन्यवयवा इति च, अतः सवत्सरस्य यावन्ति दिनानि, तावत्य इष्टका उपहिता इत्युक्ते संवत्सरे त्रयोदशमासस्यापि सम्भवात् तत्सङ्ख्यया इष्टकोपधानम् । अतस्त्रयोदशमासरूपाणि क्रियोत्तराण्यहानि तत्सङ्ख्याकाभिरिष्टकाभिर्यजमानलोका उपहिता भवन्तीत्यनेन यावन्तो लोकास्तावत्य इष्टका उपहिता इत्यर्थः ॥ २९ ॥

पश्वालम्भोखासम्भरणदीक्षाकाला ये उक्तास्तेषां प्राथम्यमुपजीव्य प्रशंसति—एतद्वै यैव प्रथमा पौर्णमासीति । अथ पशुकर्मणः सवत्सररूपाग्नेश्च संख्यासम्पत्तिं दर्शयितुं प्रतिजानीते—अथातः सम्पदेवेति । 'सम्पत्' सम्पत्तिः, संख्यासाम्यम्, तत् पशुकर्माग्न्योर्दर्शयिष्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

तदाहुः कथमस्यैतत्कर्मेति । अग्निः सवत्सरात्मकः, तम् 'कथमेतत् कर्माप्नोति' अत्रानुपपत्तिं स्वयमेव

(च) ततो याऽष्टाचत्वारिꣳशत् । (त्सा) साऽष्टाचत्वारिꣳशदक्षरा जगतीयं वै जगत्यस्याꣳ हीदꣳ सर्वं जगदियमु वाऽअग्निरस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयते यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३२ ॥

यद्वेवाष्टाचत्वारिꣳशत् । (द) अष्टाचत्वारिꣳशदक्षरा वै जगती जगती सर्वाणि छन्दाꣳसि सर्वाणि छन्दाꣳसि प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३३ ॥

तेषां वै पञ्चानां पशूनां चतुर्विंशतिः सामिधेन्यो, द्वादशाप्रियः–तत्षट्त्रिंशत् । एकादशानुयाजाः, एकादशोपयजः–तदष्टापञ्चाशत् ॥ ३१ ॥

ततो याऽष्टाचत्वारिंशत्–साऽष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती । इयं वै जगती । अस्यां हीदं सर्वं जगत् । इयमु वाऽअग्निः । अस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयते । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा- तावत्तद्भवति ॥ ३२ ॥

यद्वेवाष्टाचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा वै जगती । जगती सर्वाणि छन्दांसि । सर्वाणि छन्दांसि प्रजापतिः । प्रजापतिरग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावत्तद्भवति ॥ ३३ ॥

दर्शयति–कथं संवत्सरेणेति । संवत्सररूपेण ' अग्निना ' सह ' कथं सम्पद्यते ' संख्यातः कथं सम्पन्नं भवेदिति प्रश्नार्थः ॥

पञ्चपशुप्राजापत्यवायव्यरूपपक्षत्रयेऽपि सम्पत्तिं दिदर्शयिषुः पञ्चपशुपक्षे प्रथमं दर्शयति–एतेषां वै पञ्चानां पशूनामिति । तस्मिन् पक्षे 'सामिधेन्यः चतुर्विंशतिः' (उक्ता. प्रकृतिगताः पञ्चदश, " समास्त्वाऽग्न ऋतव. "–(श. प. ६ । २ । १ । २९) इत्याद्या मध्ये विहिता नवेति चतुर्विंशतिः । ' द्वादश आप्रियः ' " ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्ति "- (श. प. ६ । २ । १ । ३१) इत्याद्याः आप्रीसञ्ज्ञकाः प्रयाजयाज्या द्वादशोक्ताः । एकादश अनुयाजाः, एकादश उपयजः, उपयजो नाम पशुगुदहोमाः । तदाहापस्तम्बः– " एकादशधा तिर्यक् छित्वा सम्मिन्दन्पर्यावर्तयन्ननूयाजानां वषट्कृते वषट्कृत एकैकं गुदकाण्डं प्रतिप्रस्थाता हस्तेन जुहोति "–(आ. श्रौ. सू. ७ । २७ । ११) इति । एताः सर्वा मिलित्वा ' अष्टापञ्चाशत् ' संख्या सम्पन्ना ॥ ३१ ॥

अस्तु, प्रस्तुते किमायातमित्याह–ततो याऽष्टाचत्वारिंशदिति । उक्तायामष्टापञ्चाशत्सङ्ख्यायां मध्ये दशसङ्ख्यां हित्वा अवशिष्टा अष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्या; तावत्संख्याक्षरजगतीच्छन्दोरूपा, जगत्यपि हि द्वादशाक्षरपादेति पादचतुष्टये तत्संख्या भवति । अस्यां भूमौ सर्वं जगत् प्रतिष्ठितमिति भूमिरपि जगतीशब्दवाच्या, सैव हि सर्वाग्निचयनाधिकरणमिति आधाराधेययोरभेदोपचारेण भूमिरेव अग्निशब्दवाच्या । अग्निर्यावत्परिमाणवत्त्वनः ' अस्य ' अग्नेः ' मात्रा ' अवयवो ' यावती ' यत्परिमाणः, तत्कर्मसंस्थानं तावदग्नितदवयवसंख्याकं भवति ॥ ३२ ॥

प्रोक्ताया एव संख्यायाः प्राजापत्यात्मना सम्पत्तिं प्रशंसति–यद्वेवाष्टाचत्वारिंशदिति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ३३ ॥

१–" समुद्रे पश्च स्वाहेत्येतैर्मन्त्रैः " इत्यापस्तम्बसूत्रोक्तेः ॥

(त्यु) अथ यानि दश । सा दशाक्षरा विराड्विराडग्निर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणाऽ अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३४ ॥

वपा पशुपुरोडाशः । (स्तु) तत्षष्टिः षष्टिर्मासस्याहोरात्राणि तन्मासमाप्नोति मासऽआप्तऽऋतुमाप्नोत्यृतुः संवत्सरं तत्संवत्सरमग्निमाप्नोति ये च संवत्सरे कामाऽअथ यदतोऽन्यद्यदेव संवत्सरेऽन्नं तत्तत् ॥ ३५ ॥

(इ) अथैतस्य प्राजापत्यस्य । (स्ये) एकविꣳशतिः सामिधेन्यो द्वादशाप्रियस्तत्त्रयस्त्रिꣳशदेकादशानुयाजाऽएकादशोपयजस्तत्पञ्च-

---

अथ यानि दश—सा दशाक्षरा विराट् । विराडग्निः । दश दिशः । दिशोऽग्निः । दश प्राणाः । प्राणा अग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावत्तद्भवति ॥ ३४ ॥

वपा, पशुपुरोडाशः—तत् षष्टिः । षष्टिर्मासस्याहोरात्राणि । तन्मासमाप्नोति । मास आप्त ऋतुमाप्नोति । ऋतुः सम्वत्सरम् । तत्सम्वत्सरमग्निमाप्नोति । ये च सम्वत्सरे कामाः । अथ यदतोऽन्यद्—यदेव सम्वत्सरेऽन्नं—तत्तत् ॥ ३५ ॥

(२) अथैतस्य प्राजापत्यस्य एकविंशतिः सामिधेन्यो, द्वादशाप्रियः—तत्त्रयस्त्रिंशत् । एकादशा-

---

अवशिष्टां दशसङ्ख्यां प्रशंसति—अथ यानि दश सा दशाक्षरेति । 'विराट् अग्निः' अन्नात्मकत्वात् । "अग्निर्विराट् अन्नम्" (तै. ब्रा. १ । ६।३–३–१-८-२-२ ।) इति श्रुते विराजोऽन्नत्वम् । अग्नेर्दिगात्मकत्वं प्रागादिदिक्षु विभज्योपधीयमानत्वात् । प्राणापानादयः पञ्च, नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनञ्जयाख्याः पञ्चेति 'दश प्राणाः' । यद्वा, प्राणा दश इन्द्रियाणि । अग्नेः प्राणात्मकत्वम्, हिरण्यगर्भात्मकत्वात् । यावानग्नि-रित्यादि । पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

एवं पञ्चपशुपक्षेऽष्टापञ्चाशतं सङ्ख्यामग्न्यात्मना स्तुत्वा संवत्सराग्निना सम्पत्तिं वक्तुं सङ्ख्यान्तरं दर्शयति—वपा पशुपुरोडाश इति । 'वपा' वैश्वानरः, 'पशुपुरोडाश' इति द्वौ । एताभ्यां सह षष्टिसङ्ख्या जाता । 'मासस्य' संवत्सरावयवभूतस्य षष्टिसङ्ख्यानि अहोरात्राणि विद्यन्ते, तत् षष्टिसङ्ख्याकं मासं तावत्सङ्ख्याकमहोरात्रमाप्नोति । 'आप्त' सम्पन्नं 'मासं' स्वावयविनम् 'ऋतुम्' 'आप्नोति'; ऋतुर्हि मासद्वयात्मकः । 'ऋतुः' अपि 'संवत्सरम्' आप्नोति; ऋतुषट्कात्मको हि संवत्सरः । संवत्सररूपोऽग्निरिति प्रागुक्तम् । अतः सामिधेन्यादि-वपापशुपुरोडाशान्तगता षष्टिसङ्ख्या संवत्सररूपात्मना सम्पन्नेति सर्वान् संवत्सरमध्यवर्तिनः कामानाप्नोति । नन्वस्मिन् कर्मणि अन्यानि बहूनि सङ्ख्येयानि विद्यन्ते, तत् कथं षष्टिसङ्ख्येत्युक्तमत आह—अथेत्यादि । अथेति प्रश्ने । 'अतः' उक्तसङ्ख्यातः 'अन्यत्' 'यत्' अस्ति, 'तत्' 'संवत्सरे' विद्यमानम् 'अन्नम्' एव 'तत्' ॥ ३५ ॥

एवं पञ्चपशुपक्षे सम्पत्तिं दर्शयित्वा प्राजापत्यपशुपक्षे दर्शयति—अथैतस्य प्राजापत्यस्येति । अग्नेः 'एक-

पञ्चाशद्वपा पशुपुरोडाशो हविस्तदष्टापञ्चाशतं योऽष्टापञ्चाशति कामोऽत्रैव तमाप्नोति द्वावाघारौ तत्षष्टिः स यः षष्ट्यां कामोऽत्रैव तमाप्नोत्यथ यदतोऽन्यद्यदेव संवत्सरेऽन्नं तत्तत् ॥ २६ ॥

(३) अथैतस्य नियुत्वतीयस्य। सप्तदश सामिधेन्यो द्वादशाप्रियस्तदेकान्न त्रिꣳशदेकादशानुयाजा एकादशोपयजस्तदेकपञ्चाशद्वपा पशुपुरोडाशो हविस्तच्चतुष्पञ्चाशद्द्वावाघारौ द्वौ स्विष्टकृतौ तदष्टापञ्चाशत्स योऽष्टापञ्चाशति कामोऽत्रैव तमाप्नोति वनस्पतिश्च वसाहोमश्च तत्षष्टिः स यः षष्ट्यां कामोऽत्रैव तमाप्नोत्यथ यदतोऽन्यद्यदेव संवत्सरेऽन्नं तत्तदेवमु हास्यैतत्कर्म संवत्सरमग्निमाप्नोत्येवꣳ संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यते ॥ २७ ॥

नुयाजाः, एकादशोपयजः—तद् पञ्चपञ्चाशत् । वपा, पशुपुरोडाशः, हविः—तदष्टापञ्चाशत् । स योऽष्टापञ्चाशति कामः—अत्रैव तमाप्नोति । द्वावाघारौ—तत् षष्टिः । स यः षष्ट्यां कामः—अत्रैव तमाप्नोति । अथ यदतोऽन्यद्—यदेव संवत्सरेऽन्नम्—तत्तत् ॥ २६ ॥

(३) अथैतस्य नियुत्वतीयस्य सप्तदश सामिधेन्यः। द्वादशाप्रियः—तद् एकान्न त्रिंशत्। एकादशानुयाजाः, एकादशोपयजः, तदेकपञ्चाशत्। वपा, पशुपुरोडाशो, हविः तत् चतुष्पञ्चाशत्। द्वावाघारौ, द्वौ स्विष्टकृतौ। तदष्टापञ्चाशत्। स योऽष्टापञ्चाशति कामः—अत्रैव तमाप्नोति। वनस्पतिश्च, वसाहोमश्च—तत् षष्टिः। स यः षष्ट्यां कामः—अत्रैव तमाप्नोति। अथ यदतोऽन्यद्—यदेव संवत्सरेऽन्नम्—तत्तत्। एवमु हास्यैतत्कर्म संवत्सरमग्निमाप्नोति, एवं संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यते ॥ २७ ॥

विंशतिः, सामिधेन्यः ' ' हविः ' पशुहवनादिरूपमित्यर्थः । एकपञ्चाशदात्मसङ्ख्या । तत्र पूर्वोक्तं फलमतिदिशति—स योऽष्टापञ्चाशति काम इति । अत्रापि संवत्सराग्निना सम्पत्तिं वक्तुं सङ्ख्यान्तरं समुच्चिनोति—द्वावाघाराविति । स्रुवाघारः स्रुगाघारश्चेत्यर्थः । एवं षष्टिसङ्ख्यायां सम्पन्नायां पूर्वोक्तमिष्टफलमतिदिशति—स यः षष्ट्यां कामोऽत्रैव तमिति ॥ २६ ॥

वायव्यपशावपि सम्पत्तिं दर्शयति—अथैतस्य नियुत्वतीयस्येति। द्वौ स्विष्टकृताविति। पशुपुरोडाशः स्विष्टकृत्, पशुस्विष्टकृदिति द्वयमित्यर्थः। वनस्पतिश्च वसाहोमश्चेति । पृषदाज्यस्यान्ते वनस्पतियागः स्विष्टकृतः प्रागनुष्ठेयः, हविषो याज्याया अर्धर्चे प्रतिप्रस्थात्रा कर्तव्यो वसाहोमः । अत्रापि फलद्वयवाक्यं पूर्ववद् योज्यम् ॥ २७ ॥

तदाहुः । (नै) नैतस्य पशोः समिष्टयजूꣳषि जुहुयान्न हृदयशूलेनावभृथमभ्यवेयादारम्भो वाऽएषोऽग्नेः पशुर्व्यवसर्गो देवतानाꣳ समिष्टयजूꣳषि सꣳस्थाऽवभृथो नेदारम्भे देवता व्यवसृजानि नेद्यज्ञꣳ सꣳस्थापयानीति स वै समेव स्थापयेदेतेन पशुनेष्ट्वा तत्प्रजापतिरपश्यद्यथैतस्याग्रेऽन्तं न पर्येत्तस्मात्सꣳस्थापयेद्यद्वेव सꣳस्थापयति प्राण एष पशुस्तस्य यदन्तरियात्प्राणस्य तदन्तरियाद्यद्वै प्राणस्यान्तरियात्ततऽएवं म्रियेत तस्मात्समेव स्थापयेदथातो व्रतानामेव ॥ ३८ ॥

तदाहुः—नैतस्य पशोः समिष्टयजूंषि जुहुयात् । न हृदयशूलेनावभृथमभ्यवेयात् । आरम्भो वाऽएषोऽग्नेः पशुः । व्यवसर्गो देवतानां समिष्टयजूंषि । संस्थाऽवभृथः । नेदारम्भे देवता व्यवसृजानि, नेद्यज्ञं संस्थापयानीति । स वै समेव स्थापयेत् । एतेन पशुनेष्ट्वा तत्प्रजापतिरपश्यत्—यथैतस्याग्रेऽन्तं न पर्येत् । तस्मात्संस्थापयेत् । यद्वेव संस्थापयति । प्राण एष पशुः । तस्य यदन्तरियात्—प्राणस्य तदन्तरियात् । यद्वै प्राणस्यान्तरियात्—तत एवं म्रियेत । तस्मात्समेव स्थापयेत् । अथातो व्रतानामेव ॥ ३८ ॥

पश्वनुष्ठानस्य चयनकर्मादित्वात् तदवसाने कर्तव्यः; देवताविसर्गरूपसमिष्टयजुर्होमः समाप्तिरूपावभृथश्च न कर्तव्याविति केषाञ्चिन्मतं सोपपत्तिकमनुवदति—तदाहुर्नैतस्य पशोरिति । पश्वनुष्ठानेऽपि "अजेन चरति"—(का. श्रौ. सू. १६ । २१) इत्युक्तेः अजस्य वा प्राजापत्यस्य वा वायव्यस्य वा पशोरित्यर्थः । 'अग्नेः' अग्निचयनकर्मणः 'एष' उक्तः 'पशुः' पशुयागः 'आरम्भः' कर्मोपक्रमः; आदावनुष्ठीयमानत्वात् । 'समिष्टयजूंषि' इति यत्, तत् 'देवतानां' पशुदेवतानां 'व्यवसर्गः' विसर्जनम् । 'अवभृथः' इति यत्, तत् 'संस्था' कर्मसमाप्तिः । अतः कर्मोपक्रमे एव देवताविसर्जनं कर्मसमापनं च कर्तुं न युक्तमित्यर्थः ।

तन्मतं निरस्यति—स वै समेव स्थापयेदिति । पूर्वं 'प्रजापतिरेतेन पशुना इष्ट्वा' अपश्यद् विचारितवान्,—'यथा' येन प्रकारेण 'एतस्य' 'अग्रे' 'अन्तं' 'न पर्येत्' पर्यागच्छेत्, चिकीर्षमाणः स स्वयमेव तदपश्यत् इत्यन्वयः । यद्येकेनैव पशुनेष्ट्वाऽग्रेऽन्तं पर्यागच्छेत्, तर्हि समिष्टयजुरादिकं न कर्तव्यं स्यात्; न तथा, एतेन पशुना यागेऽपि इतरेषां पशुशरीराणामप्सु प्रासनात् तत्परिमाणमृन्मयेष्टकोपधानादिकं विना अत्यन्तगमनाभावसिद्धेः पशुकर्म संस्थापयितव्यमित्यभिप्रायः । संस्थापनाकरणे अनिष्टं दर्शयितुमनुवदति—यद्वेव संस्थापयति प्राण एव पशुरिति । पशोः प्राणत्वं पुरस्तादुक्तम् । 'तस्य' पशोः सम्बन्धि 'यत्' कर्म 'अन्तरियात्' व्यवहितं कुर्यात्, 'प्राणस्य' सम्बन्धिनमेकदेशमेव व्यवहितं कृतवान् भवति । 'ततः' च सदा प्राणादन्तरितः सन् अनन्तरमेव 'म्रियेत' मृतो भवति; 'तस्मात्' पशुकर्म 'संस्थापयेदेव' इत्यर्थः ॥ अथ पशुयागानन्तरं चयनकर्मणि यजमानकर्तव्यानां नियमानां मीमांसा वक्ष्यत इति प्रतिजानीते—अथातो व्रतानामेवेति ॥ ३८ ॥

तदाहुः । (नँ) नैतेन पशुनेष्ट्वोपरि शयीत न माᳪँसमश्नीयान्न मिथुनमुपेयात्पूर्वदीक्षा वाऽएष पशुरनवक्लृप्तं वै तद्यद्दीक्षित उपरि शयीत यन्माᳪँसमश्नीयाद्यन्मिथुनमुपेयादिति नेत्त्वेवैषा दीक्षा नेव हि मेखलाऽस्ति न कृष्णाजिनमिष्टकां वाऽएतां कुरुते तस्मादु काममेवोपरि शयीतैतदु सर्वमन्नं यदेते पशवस्तदस्यात्राप्तमारब्धं भवति तद्यानि कानि चाऽऽमधुनोऽशनानि तेषामस्य सर्वेषां कामाशनं यदि लभेत मिथुनं तु नोपेयात्पुरा मैत्रावरुण्यै पयस्यायै तस्योपरि बन्धुः ॥ ३९ ॥

तदाहुः–नैतेन पशुनेष्ट्वोपरि शयीत, न मांसमश्नीयात्, न मिथुनमुपेयात् । पूर्वदीक्षा वाऽएष पशुः । अनवक्लृप्तं वै तद्–यद्दीक्षित उपरि शयीत, यन्मांसमश्नीयात्, यन्मिथुनमुपेयादिति । नेत्त्वेवैषा दीक्षा । नेव हि मेखलाऽस्ति, न कृष्णाजिनम् । इष्टकां वाऽएतां कुरुते । तस्मादु काममेवोपरि शयीत । एतदु सर्वमन्नम्–यदेते पशवः । तदस्यात्राप्तमारब्धं भवति । तद्यानि कानि चाऽऽमधुनोऽशनानि–तेषामस्य सर्वेषां कामाशनं–यदि लभेत । मिथुनं तु नोपेयात्–पुरा मैत्रावरुण्यै पयस्यायै तस्योपरि बन्धुः ॥ ३९ ॥

कर्तव्याकर्तव्यविचार पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां निरूपयति–तदाहुर्नैतेनेति । ' पशुः ' नाम ' पूर्वा ' प्रथमभाविनी ' दीक्षा ', दीक्षाकर्मोपक्रमार्थमिति मत्वा पूर्वपक्षोद्भवा । ' अतः ' पशुकर्मणो दीक्षात्वाद् यजमानस्योपरि शयनादिकम् ' अनवक्लृप्तम् ' अयुक्तमित्यर्थ. । दूषयति–नेत्त्वेवैषा दीक्षेति । अत्र दीक्षाशब्दस्य मुख्यार्थस्वीकारः । मुख्यदीक्षायां " मेखलया दीक्षयति "–" कृष्णाजिनेन दीक्षयति "–(तै. सं. ६ । १ । ३ । ४) इति, मेखलाजिनयोरत्राभावात् इयं दीक्षा न भवतीत्यर्थः । किं तत् पश्वनुष्ठानमिति, तत्राह–इष्टकां वा एतां कुरुत इति । पशुयागो नामेष्टकाकरणमेव । ' तस्मात् ' मासोपर्यासने ' कामं ' कुर्यात् । एतदु सर्वमन्नमिति । पुरुषादिपशूनां सर्वान्नत्वात् ' तद् ' ' यदा ' ' आप्तम् ' ' आरब्धं ' प्रक्रान्त भवति, तस्मात् ' आ मधुनः ' मर्यादायामाङ्, मधुपर्यन्तम् ' यानि ' ' अशनानि ' अन्नानि, ' तेषा ' मध्ये 'अस्य' यष्टुः ' कामाशनम् ' इच्छया भोजनम् । किं सर्वदा ? नेत्याह–यदि न लभेतेति । ' यदि ' विहितम् अन्नं ' न ' ' लभेत ' लब्ध भवेत्, तर्हीत्यर्थः । एक नियममाह–मिथुनं तु नोपेयादिति । मिथुनवर्जनं सर्वथा कार्यमित्येतत् प्राप्तम्, तस्यावधिं दर्शयति–पुरा मैत्रावरुण्ये पयस्याया इति । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । आमिक्षायागपर्यन्तम् । अत्र कात्यायनः–"मैथुनं वर्जयेदा पयस्यायाः । मासोपर्यासने चेच्छन्"–(का. श्रौ. सू. १६।२८–२९) इति ॥

तस्य नियमस्य विधायकं ब्राह्मणमतिदिशति–तस्योपरि बन्धुरिति । ' उपरि ' उत्तरत्र नवमकाण्डे " अथ मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते "–(श. प. ९ । ५ । १ । ५४) इति मैत्रावरुणीं पयस्यां विधाय आम्नातम्–"स यदेतयाऽनिष्ट्वा मानुष्यां चरेत् प्रत्यवरोहः स यथा देवः सन् मानुषः स्यात् तादृक् तत् "–(श. प. ९ । ५ । १ । ५४) इति ॥ ३९ ॥

१–अहनि मांसमैथुने व्वर्जयेत् । का. श्रौ. सू. २ । ८ । २–अमये व्रतपतये व्रत्येऽहनि मैथुनमांसभोजनं चेत् । का. श्रौ. सू. १५ । ८३ ॥

(स्तु) तुदाहुः । (दे) दद्यादेतुस्मिन्यज्ञे दक्षिणां नेन्मेऽयं युज्ञोऽदक्षिणो-ऽसद्ब्रह्मणऽआदिष्टदक्षिणां दद्याद्ब्रह्मा वै सुर्व्वो यज्ञस्तुदस्य सुर्व्वो यज्ञो भिषज्यितो भवतीति न तुथा कुर्यादिष्टकां वाऽएतां कुरुते तद्यथेष्टकाया-मिष्टकायां दद्यात्तादृक्तदमूर्ह्येव दद्याद्यदस्योपकल्पेत ॥ ४० ॥

इति द्वितीय प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ६–२–१ ॥ (२. २.) ॥

एतद्धै देवाऽ अब्रुवन् । (संश्रे) चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तुद-ब्रुवंस्तेषां चेतयमानानां प्रजापतिरिमां प्रथमाᳫँ स्वयमातृण्णां चितिम-पश्यत्तस्मात्तां प्रजापतिनोपदधाति ॥ १ ॥

तदाहुः—दद्यादेतस्मिन्यज्ञे दक्षिणाम् । नेन्मेऽयं यज्ञोऽदक्षिणोऽसत् । ब्रह्मणऽआदिष्टदक्षिणां दद्यात् । ब्रह्मा वै सर्वो यज्ञः । तदस्य सर्वो यज्ञो भिषज्यितो भवतीति । न तथा कुर्यात् । इष्टकां वाऽएतां कुरुते । तद् यथेष्टकायामिष्टकायां दद्यात्—तादृक् तत् । अमूर्ह्येव दद्याद्—यद-स्योपकल्पेत ॥ ४० ॥

चित्यार्षेय ब्राह्मणम् ।

एतद्ध देवा अब्रुवन्—चेतयध्वमिति । चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । तेषां चेतयमानानां प्रजापतिरिमां प्रथमां स्वयमातृण्णां चितिमपश्यत् । तस्मात्तां प्रजापतिनोपदधाति ॥ १ ॥

अस्मिन् यज्ञे ब्रह्मसम्प्रदानक दक्षिणादानं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां निषेधति—तदाहुर्दद्यादेतस्मिन् यज्ञे दक्षि-णामिति । ' ब्रह्मणे ' ' आदिष्टदक्षिणाम् ' प्रतिनियतदक्षिणाम् । ' भिषज्यितः ' चिकित्सितः । भिषज्–शब्दात् " कण्ड्वादिभ्यो यक् "–(पा. सू. ३ । १ । २७) तदन्तात् कर्मणि क्तः इडागमश्च । इष्टकां वा एतामिति । पशुयागो नामेष्टकाकरणम्, तस्मात् प्रतीष्टक दक्षिणादानसमानम्, पशुयागे दक्षिणादानमित्यर्थः । पशौ देयाया दक्षिणाया कालं दर्शयति—अमूर्ह्येव दद्यादिति । ' अमूर्हि ' अदःशब्दो विप्रकृष्टवचनः । चयनकर्मणो दक्षिणादानकाले ' अस्य ' ब्रह्मणे ' यद् ' देयम् ' उपकल्पेत ' अवक्लृप्तं स्यात्, तदा तद् देयमित्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठकाण्डे
द्वितीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (६–२–२) ॥

उत्तरत्राभिधास्यमानानां चितीनामृषिदेवतासम्बन्धेनोत्पत्तिप्रकारः, तत्सङ्ख्याविशेषः, स्वयमातृण्णेष्टकानां स्थान-विशेषप्रदर्शनञ्च तृतीये ब्राह्मणे प्रतिपाद्यते । स्वयमातृण्णेष्टकास्त्रिस्रो भूम्यन्तरिक्षद्युलोकात्मिकाः । अत एव प्रथममध्यमोत्तमासु चितिषूपधेयाः । तत्र प्रथमायाश्चितेरुत्पत्तिं दर्शयति—एतद्ध देवा अब्रुवन्निति । ' एतद् ' वक्ष्यमाणमर्थजातम् अब्रुवन् । तदाह—चेतयध्वमितीति । स्वयमेवैतस्य पदस्यार्थमाह—चितिमिच्छतेति । ' चेतयध्वमिति ' एतेन ' चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् ' इति । तेषां ' चेतयमानानां ' चितिमिच्छतां देवानां मध्ये प्रजापतिः ' इमां ' भूमिरूपां प्रथमां ' स्वयमातृण्णां ' स्वयमेव मध्ये छिद्रां शिलारूपामिष्टकां

तमग्निरब्रवीत् (तु) उपाहमायानीति केनेति पशुभिरिति तथेति पश्चि-
ष्टकया ह तदुवाचैषा वाव पश्चिष्टका यद्दूर्वेष्टका तस्मात्प्रथमायै स्वयमा-
तृण्णाया अनन्तर्हिता दूर्वेष्टकोपधीयते तस्मादस्या अनन्तर्हिता ओष-
धयोऽनन्तर्हिताः पशवोऽनन्तर्हितोऽग्निरनन्तर्हितो ह्येषु एतयोपैत् ॥ २ ॥
(ते) तेऽब्रुवन् । (वं३) चेतयध्वमेवेति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रु-
वन्नित ऊर्ध्वमिच्छतेति तेषां चेतयमानानामिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा चा-

---

तमग्निरब्रवीत्–उपाहमायानीति । केनेति पशुभिरिति । तथेति । पश्चिष्टकया ह तदुवाच । एषा वाव पश्चिष्टका यद्दूर्वेष्टका । तस्मात्प्रथमायै स्वयमातृण्णाया अनन्तर्हिता दूर्वेष्टकोपधीयते । तस्मादस्या अनन्तर्हिता ओषधयः, अनन्तर्हिताः पशवः, अनन्तर्हितोऽग्निः । अनन्तर्हितो–ह्येष एतयोपैत् ॥ २ ॥

तेऽब्रुवन्–चेतयध्वमेवेति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । इत ऊर्ध्वमिच्छतेति । तेषां चेतयमानानामिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा चान्तरिक्षं द्वितीयां स्वयमातृण्णां चितिमपश्यन् । तस्मात्तामिन्द्राग्निभ्यां च विश्वकर्मणा चोपदधाति ॥ ३ ॥

'चितिम्' 'अपश्यन्' । यस्मात् प्रजापतिरपश्यत्, 'तस्मात्' इष्टकां 'प्रजापतिना' "प्रजापतिष्ट्वा सादयतु"–(वा. स. १३ । १७) इत्यादिना प्राजापत्यमन्त्रेण 'उपदधाति' ॥ १ ॥

तस्मिन् मन्त्रे "अग्निष्ट्वाभिपातु"–इत्यग्निसम्बन्धः श्रूयते, तमपि दर्शयति–तमग्निरब्रवीदिति । 'तम्' इष्टकाकारं प्रजापतिम् । 'अग्निः' 'अहं' स्वयम् 'उपायानि' आगच्छानि 'इति' 'अब्रवीत्' । 'केन'–इत्यादिनौ प्रश्नोत्तरे प्रजापत्यग्न्योः, 'तथा'–इति प्रजापतेरङ्गीकारोक्तिः । 'पशुभि'–इति पदाभिनीतम्, तद् विवृणोति–पश्चिष्टकया ह तदुवाचेति । पश्चिष्टकास्वरूपमाह–यद् दूर्वेष्टकेति । दूर्वेष्टकया सहाग्निरुपागाननीत्यर्थः सिद्धो भवति । यस्मादेतया अग्निरनन्तर्हितं उपागच्छत्, 'तस्मात्' प्रथमं स्वयमातृण्णेष्टकोपधानानन्तरमेव 'दूर्वेष्टकोपधीयते' । तदिदं प्रशंसति–तस्मादस्या अनन्तर्हिता ओषधय इति । 'अस्याः' भूमेः 'ओषधयः' अनन्तरमेवोत्पन्नाः, दूर्वायामोषधित्वात् । पशूनां दूर्वाशित्वात् दूर्वेष्टकया 'पशवः' अपि 'अनन्तर्हिता' उपहिता भवन्तीति । अत एव स्वयमातृण्णोपधानानन्तरं दूर्वेष्टकोपधानम् ॥

तदुपधानमन्त्रद्वयं च सप्तमे काण्डे समाम्नायते–"स्वयमातृण्णामुपदधाति"–(श. प. ७।४।२।१) इत्युपक्रम्य, "तां वै प्रजापतिनोपदधाति"–(श. प. ७।४।२।५) "अथ दूर्वेष्टकामुपदधाति" (श. प. ७।४।२।१०) "काण्डात्काण्डात् प्ररोहन्ती"–(श. प. ७।४।२।१४) इति । प्रथमं स्वयमातृण्णोपधानमन्त्रे प्रजापतिसम्बन्धः, तथा भूमिरूपत्वं चोक्तम्–"प्रजापतिष्ट्वा सादयत्वपां पृष्ठे"–(श.प.७।४।२।६) इत्युपक्रम्य "भूरसि भूमिरस्यदितिरसि"–(वा. सं. १३ । १८) इति । मध्ये, "अग्निष्ट्वाभिपातु मह्या स्वस्त्या"–(वा. सं. १३ । १९) इति चान्त इति ॥ २ ॥

अथ द्वितीयस्वयमातृण्णेष्टकोपधानायाः तृतीयचितेरुत्पत्तिं दर्शयति–तेऽब्रुवन्निति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ।

१–मूलवती दूर्वां तस्यां पुम्भारं भूमिरासीत् काण्डात्काण्डादिति । का. श्रौ. सू. १७।१०।

न्तरिक्षं द्वितीयाᳬं स्वयमातृण्णां चितिमपश्यंस्तस्मात्तामिन्द्राग्निभ्यां च विश्वकर्मणा चोपदधाति ॥ ३ ॥

तान्वायुरब्रवीत् । (दु) उपाहमायानीति केनेति दिग्भिरिति तथेति दिश्याभिर्हे तदुवाच तस्माद्द्वितीयायै स्वयमातृण्णाया ऽअनन्तर्हिता दिश्या ऽउपधीयन्ते तस्मादन्तरिक्षादनन्तर्हिता दिशोऽनन्तर्हितो वायुरनन्तर्हितो ह्येषुऽएताभिरुपैत् ॥ ४ ॥

(त्ते) तेऽब्रुवन् । (वंश्चे) चेतयध्वमेवेति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्नित ऊर्ध्वमिच्छतेति तेषां चेतयमानानां परमेष्ठी दिवं तृतीयाᳬं स्वयमातृण्णां चितिमपश्यत्तस्मात्तां परमेष्ठिनोपदधाति ॥ ५ ॥

तान्वायुरब्रवीत्—उपाहमायानीति । केनेति । दिग्भिरिति । तथेति । दिश्याभिर्हे तदुवाच । तस्माद्द्वितीयायै स्वयमातृण्णायाऽअनन्तर्हिता दिश्या उपधीयन्ते । तस्मादन्तरिक्षादनन्तर्हिता दिशः । अनन्तर्हितो वायुः । अनन्तर्हितो ह्येष एताभिरुपैत् ॥ ४ ॥

तेऽब्रुवन्—चेतयध्वमेवेति । चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । इत ऊर्ध्वमिच्छतेति । तेषां

चितिमिच्छतेति यदुक्तम्, तत्तात्पर्यं दर्शयति—इत ऊर्ध्वमिच्छतेति । 'इतः' पथनुष्ठानाद् 'ऊर्ध्वं' 'चितिम् इच्छत' इत्यर्थः । 'इन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च' अन्तरिक्षरूपां 'द्वितीयां' स्वयमातृण्णेष्टकाम् 'अपश्यन्' । 'तस्मात्' 'ताम्' इष्टकाम् इन्द्राग्निदेवत्यमन्त्रेण (वा. स. १४ । ११), विश्वकर्मदेवत्यमन्त्रेण (वा. स. १४ । १२ ।) चोपदध्यात् ॥ ३ ॥

तन्मन्त्रे च "वायुष्ट्वाऽभिपातु"—(वा. स. १४ । १२) इति वायुसम्बन्धः श्रूयते, समाह—तान् वायुरब्रवीदुपाहमिति । 'तान्' इन्द्राग्नी विश्वकर्माणञ्च । 'केन'—इत्यादिनी प्रश्नोत्तरे पूर्ववत् । दिग्भिरिति । यदिन्द्राग्निभ्यां विश्वकर्मणा चोक्तम्, तद् विवृणोति—दिश्याभिर्हे तदुवाचेति । दिशि भवा दिश्याः इष्टकाः, ताभिः आगच्छानीत्युक्तवान् । "दिगादिभ्यो यत्" (पा. सू. ४ । ३ । ५४) इति—दिक्शब्दात् यत् प्रत्ययः । 'तस्मात्' द्वितीयस्वयमातृण्णोपधानानन्तरम्, दिश्येष्टकोपधानम् । तदुपधानमन्त्रद्वयञ्चाष्टमे काण्डे प्रदर्शयिष्यते (श. प. ८ । ३ । १ । १२ । १३ । १४) तन्मन्त्रे प्रथममिन्द्राग्निविश्वकर्मसम्बन्धः, मध्ये अस्या अन्तरिक्षरूपत्वम्, अन्ते वायुसम्बन्धः, (वा. सं १४ । १३, १४) इति ॥ ४ ॥

अथ तृतीयस्वयमातृण्णाप्रधानायाः पञ्चमचितेरुत्पत्तिं दर्शयति—तेऽब्रुवन्नित्यादि पूर्ववत् । 'परमेष्ठी' 'दिवं' द्युलोकात्मिकां 'तृतीयां' 'स्वयमातृण्णाम्' इष्टकाम् 'अपश्यत्' । 'तस्मात्' 'ताम्' इष्टकाम् 'परमेष्ठिना' "परमेष्ठी त्वा सादयतु" (वा. स १५ । ६४) इति मन्त्रेण उपदध्यात् ॥ ५ ॥

१—अनूकेषु पञ्च दिश्या वैश्वदेवीवत् राज्ञ्यसीति प्रतिमन्त्रम् । विश्वकर्म्मेति विश्वज्योतिषमुपरि पूर्वस्या । का० श्रौ० सू० १७ । १९२–१९३ । २—पश्चात् पुरीषेण विकर्षिं स्वयमातृण्णे शर्करे सद्यस्कृत्ये छिद्रे प्रोथद्व इत्युत्तरा विकर्णीमात्रेऽश्व इति स्वयमातृण्णाम् । का० श्रौ० सू० १७ । २६१ ।

तमसावादित्योऽब्रवीत् । (ड) उपाहमायानीति केनेति लोकम्पृणयेति तथेत्येष वाव लोकम्पृणाऽऽत्मना हैव तदुपायत्तस्मात्तृतीया स्वयमातृण्णाऽनन्तर्हिता लोकम्पृणाया उपधीयते तस्मादसावादित्योऽनन्तर्हितो दिवोऽनन्तर्हितो ह्येष एतयोपैत् ॥ ६ ॥

(त) तदेता वाव षड् देवताः । (ऽ) इदꣳ सर्वमभवन्यदिदं किं च ते देवा ऋषयश्चाब्रुवन्निमा वाव षड् देवता इदꣳ सर्वमभूवन्नुप तज्जानीत यथा वयमिहाप्यसामेति तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथा वयमिहाप्यसामेति तेषां चेतयमानानां देवा द्वितीयां चितिमपश्यन्नृषयश्चतुर्थीम् ॥ ७ ॥

चेतयमानानां परमेष्ठी दिवं तृतीयां स्वयमातृण्णां चितिमपश्यत् । तस्मात्तां परमेष्ठिनोपदधाति ॥ ५ ॥

तमसावादित्योऽब्रवीत्—उपाहमायानीति । केनेति । लोकम्पृणयेति । तथेति । एष वाव लोकम्पृणा । आत्मना हैव तदुपायत् । तस्मात्तृतीया स्वयमातृण्णाऽनन्तर्हिता लोकम्पृणायाऽउपधीयते । तस्मादसावादित्योऽनन्तर्हितो, दिवः । अनन्तर्हितो ह्येष एतयोपैत् ॥ ६ ॥

तदेता वाव षड् देवता इदं सर्वमभवन्—यदिदं किंच । ते देवाश्चर्षयश्चाब्रुवन्—इमा वाव षड्देवता इदं सर्वमभूवन् । उप तज्जानीत—यथा वयमिहाप्यसामेति । तेऽब्रुवन् । चेतयध्वमिति । चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । तदिच्छत—यथा वयमिहाप्यसामेति । तेषां चेतयमानानां देवा द्वितीयां चितिमपश्यन्, ऋषयश्चतुर्थीम् ॥ ७ ॥

तस्मिन् मन्त्रे " सूर्यस्त्वाऽभिपातु " इति सूर्यसम्बन्धः श्रूयते । न दर्शयति—तमसावादित्योऽब्रवीदिति । लोकम्पृणयेतीति । एतावन्तिमेपेष्टका । लोकम्पृणेति यदादित्येनोक्तम्, तद् विवृणोति—आत्मना हैव तदुपायत् इति । तस्याः तृतीयायाः स्वयमातृण्णेष्टकाया लोकम्पृणायाश्च दौर्गत्येन उपधानमुच्यते वदयते । तन्मन्त्रे (वा. सं. १३।२४–२६—वा. सं. १३।५९–६१) पूर्ववदग्निध्यात्वेन परमेष्ठिसम्बन्धः, लोकम्पृणत्वम्, सूर्यसम्बन्धश्च विद्यते ॥ ६ ॥

इत्थं प्रथमतृतीयपञ्चमीनामग्निवाय्वादित्य-परमेष्ठिभिः दर्शिता , अतः परं द्वितीयचतुर्थीचितिरूपेष्टका-प्रकारं तत्तत्कर्तृविषये पर्यवसिताः परिगणयति—तदेता वाव षड् देवता इति । प्रजापतिरग्निर्वायुरादित्यः परमेष्ठिनश्च ऋषयः, अग्निर्वायुरादित्यो देवताः, इति षड् देवताः, इत्युक्तम् । तत्रात्मीयेष्टकानाञ्च सैव चितिरित्येकैका देवतेति परिगणिता षड् देवता सर्वमभवन् । लोकानां भूरादीनां त्रित्वात्, तस्मि-

---

१–विभज्यं तेष परमेष्ठी लेखे । का० श्रौ० सू० १७ । २१९ । २–सिन्दु लोकेषुमनु क्वापि दसतु च दृशितां दश्यैवस्या च । भूतस्यैतस्मुपेत तिष्ठतां च विना इति । का. श्रौ. सू- १७ । ११ । १८ ।

तेऽब्रुवन् । (ऋ) उप व्वयमायामेति केनेति यदेषु लोकेषूपेति तथेति तद्यदूर्ध्वं पृथिव्या ऽअर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेन देवा ऽउपायंस्तदेषा द्वितीया चितिरथ यदूर्ध्वमन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तेनर्षय ऽउपायंस्तदेषा चतुर्थी चितिः ॥ ८ ॥

(स्ते) ते यदब्रुवन् । (वंश्चे) चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्यच्चेतयमाना ऽअपश्यंस्तस्माच्चितयः ॥ ९ ॥

प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् । (त्म) प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयं देवा द्वितीयां चितिमपश्यन्देवा ऽएव तस्याऽ आर्षेयमिन्द्राग्नी च विश्व-

---

तेऽब्रुवन्—उप वयमायामेति । केनेति । यदेषु लोकेषूपेति । तथेति । तद्यदूर्ध्वं पृथिव्याः, अर्वाचीनमन्तरिक्षात्—तेन देवा उपायन् । तदेषा द्वितीया चितिः । अथ यदूर्ध्वमन्तरिक्षाद्, अर्वाचीनं दिवः—तेनर्षय उपायन् । तदेषा चतुर्थी चितिः ॥ ८ ॥

ते यदब्रुवन्—चेतयध्वमिति । चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । यच्चेतयमाना अपश्यन्—तस्माच्चितयः ॥ ९ ॥

प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् । प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयम् । देवा द्वितीयां चितिमपश्यन् ।

मानिनामग्न्यादीनां च त्रित्वात्, एतेषु सर्वसप्रज्ञानिप्रायेण "इदं सर्वमभवन् यदिदं किंच"—इत्युक्तम् । ते देवा ऋषय इति । उक्तमनिरिक्ता 'ऋषयो देवाश्च' परस्परम् 'अब्रुवन्' उक्तिप्रकारं दर्शयति—इमा वाव षड् देवता इति । प्रजापत्यादय एव षड् देवताः 'सर्वम्' 'अभूवन्' 'वयम् अपि' देवा ऋषयश्च 'इह' अस्मिन् चयनकर्मणि 'यथा' येन प्रकारेण 'असाम' भवेम । अस्तेर्लोटि रूपम् । 'तत्' चयनमध्ये भवनम् 'उपजानीत' अन्योन्य विचारयतेति अस्मै देवर्षयोऽब्रुवन् ॥

तेऽब्रुवन्नित्यादिना द्वितीयचतुर्थ्योश्चित्योरुत्पत्तिरुक्ता । प्रथमस्वयमातृण्णाचितेरनन्तरं देवदृष्टा द्वितीया चितिः, द्वितीयस्वयमातृण्णानन्तरमृषिदृष्टा चतुर्थी चितिः, एवं पञ्च चितयः सम्पन्ना इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तेऽब्रुवन्नुपेति । तद्यदूर्ध्वं पृथिव्या इति । 'पृथिव्याः' भूलोकाद् 'ऊर्ध्वम्' 'अन्तरिक्षादर्वाचीनं' 'यत्' पदार्थजातमस्ति, 'तेन' सह 'देवाः' द्वितीयां चितिम् उपागच्छन् । 'अन्तरिक्षात्' 'ऊर्ध्वम्' 'दिवः' द्युलोकात् 'अर्वाचीनम्' 'यद्' वस्तुजातमस्ति, 'तेन' सह 'ऋषयः' चतुर्थी चितिमपश्यन्नित्यर्थः ॥ ८ ॥

चितिशब्दं निर्वक्ति—ते यदब्रुवन्निति । यस्मात् तेषु चोक्ताः प्रजापत्यादयः सर्वेऽपि 'चेतयध्वमिति' उक्त्वा चितिं दृष्टवन्त, 'तस्मात्' चितिसंसर्गात् चितिशब्दो निरुक्तः । "चिती सञ्ज्ञाने" (धा. पा. भ्वा. प. ३९) क्तिनि धातुतकारलोपे कृते रूपमिति मन्तव्यम् । यद्वा "चिञ् चयने"—(धा. पा. स्वा. उ. ५) इत्यस्य क्तिनि रूपम् ॥ ९ ॥

इत्थं स्वयमातृण्णादीनां पञ्चानां चितीनां (तै. सं. ५ । ६ । १०) प्रजापत्यादयोऽग्न्यादयश्च ऋषयो देवाश्चोक्ताः, तत्र कश्चिन् पुनरुक्तिप्रपञ्चे दर्शयति—प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यदिति । प्रजापतिरेव

कर्मा च तृतीयां चितिमपश्यंस्तऽएव तस्याऽ आर्षेयमृषयश्चतुर्थी चितिमपश्यन्नृषयऽ एव तस्या ऽआर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमी चितिमपश्यत्परमेष्ठ्येव तस्या ऽआर्षेयᳪ स यो हैतदेवं चितीनामार्षेयं वेदार्षेयवत्यो हास्ये बन्धुमत्यश्चितयो भवन्ति॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ६-२-२ ॥ (२. ३.) ॥
इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६-२ ॥

देवा एव तस्या आर्षेयम् । इन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च तृतीयां चितिमपश्यन् । तऽएव तस्या आर्षेयम् । ऋषयश्चतुर्थी चितिमपश्यन् । ऋषय एव तस्या आर्षेयम् । परमेष्ठी पञ्चमीं चितिमपश्यत् । परमेष्ठ्येव तस्या आर्षेयम् । स यो हैतदेवं चितीनामार्षेयं वेद–आर्षेयवत्यो हास्य बन्धुमत्यश्चितयो भवन्ति ॥ १० ॥

तस्या आर्षेयमिति । एवकारोऽन्यनिवृत्त्यर्थः । 'तस्याः' प्रथमायाश्चितेः 'आर्षेयम्' । ऋषिरेवार्षेयम स्वार्थिको ढक्–प्रत्ययः । चितीनामृषीन् विदुष. फलमाह स यो हैतदेवमिति । 'अस्य' वेदितु. 'चितयः' 'आर्षेयवत्यः' ऋषिसम्बद्धाः, 'बन्धुमत्यः' विधायकब्राह्मणानुद्दिता. । वेदनमात्रेण ऋषिदृष्टा ब्राह्मणविहिताश्चितयोऽनुष्ठिता 'भवन्ति' इत्यर्थः ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे द्वितीयेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (६-२-३) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सताम्भीन्पञ्च सीरीन्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी. ।
रत्नोस्रां स्वमवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविविमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमचभतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान्गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्याद्रिं प्राज्यजन्मा लवणजमनघः शार्करं शार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठे काण्डे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६–२ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
द्वितीयप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

एतद्वै देवाऽ अब्रुवन् । (वंश्रे) चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तद्ब्रुवंस्तेषां चेतयमानानाᳫं सवितैतानि सावित्राण्यपश्यद्यत्सविताऽपश्यत्तस्मात्सावित्राणि सऽ एतामष्टागृहीतामाहुतिमजुहोत्ताᳫं हुत्वेमामष्टधा विहितामषाढामपश्यत्पुरैव सृष्टाᳫं सतीम् ॥ १ ॥

एतद्वै देवा अब्रुवन्–चेतयध्वमिति। चितिमिच्छतेति वाव तद्ब्रुवन् । तेषां चेतयमानानां सवितैतानि सावित्राण्यपश्यत् । यत् सविताऽपश्यत्–तस्मात्सावित्राणि । स एतामष्टागृहीतामाहुतिमजुहोत् । ता हुत्वेमामष्टधा विहितामषाढामपश्यत्–पुरैव सृष्टां सतीम् ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ॥ निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

एवमध्यायद्वयेन चीयमानाग्नेरुत्पत्तिप्रकारः, चयनोपयुक्तपशूदककर्म, मृत्तिकासिकताद्युत्पत्तिः पुरुषादिपञ्चपशुप्राजापत्यवायव्येष्वन्यतमेन प्रकारेणानुष्ठानप्रकारः, पञ्चचित्युत्पत्तिश्च दर्शिता, इतस्तृतीयादिभिरध्यायैः "युञ्जानः प्रथमं मनः"(वा.स.११।१) इत्यादीनां चयनमन्त्राणां विनियोगोऽभिधास्यते । तत्र प्रथमं "युञ्जानः प्रथमम्" इत्यादिभिरष्टभिः सावित्रहोमः कार्यः । तदाह कात्यायनः–"अष्टगृहीतं जुहोति सन्ततमुद्गृह्णन् युञ्जान इति "–(का. श्रौ सू. १६।९०) इति । अष्टवारं स्रुवेण स्रुचि गृहीतमाज्यद्रव्यं 'सन्ततम्' अविच्छेदेन 'उद्गृह्णन्' ऊर्ध्वं गृह्णन् "युञ्जानः प्रथमं मनः "–(वा. स. ११ । १–८) इत्यादिभिरष्टभिः सवितृदेवत्यैर्मन्त्रैर्जुहुयात् । "अष्टागृहीतामष्टाभिर्यजुर्भिर्जुहोति "–इति (अग्रे तृतीयकण्डिकायाम्) वक्ष्यति । एतेषां यजुष्ट्वं यजुर्वेदे पाठात्, अन्यथा पादबद्धानां यजुष्ट्वानुपपत्तेः । अथवा यजुःसंहितापठिता मन्त्राः छत्रिन्यायेन यजुःशब्देनोक्ताः, अत्राष्टमो मन्त्रो यजुः । तथा चापस्तम्बः -" यजुरष्टमाभिर्ऋग्भिरेकामाहुतिं जुहोति "–(आप श्रौ. सू. १६ । १ । ४) इति ॥ तमिमं सावित्रहोमं विधास्यन् सवितृसम्बन्धमादौ दर्शयति–एतद्वै देवा अब्रुवन्निति । 'चेतयमानानां' चितिमिच्छतां देवानां मध्ये 'सविता' देवः 'एतानि' वक्ष्यमाणानि सावित्राणि कर्माणि 'अपश्यत्' । यस्मात् सविता एतानि दृष्टवान् अतः सावित्राणीत्युच्यन्ते । सवितुरिमानीत्यर्थे "तस्येदम्"–(पा सू. ४ । ३ । १२०) इति अण्–प्रत्ययः । सम्बन्धसामान्ये प्रत्ययविधानात् आत्मनोऽभ्यन्तरेऽपि देव इति कृत्वा द्रष्टृदृश्यसम्बन्धे कर्मणामपि सवितृदेवत्वेन "साऽस्य देवता "–(पा. सू. ४।२।२४) इत्यर्थविशेषे च विशेषप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । आज्यस्याष्टग्रहणं विधातुमाह–स एतामष्टागृहीतामिति । तां हुत्वेमामिति । यतः 'अष्टागृहीतामाहुतिं सविता अजुहोत्', अतः 'अष्टधा विहिताम्' अष्टप्रकारेण विहिताम् 'अषाढा' नामेष्टकाम् 'अपश्यत्' ॥ १ ॥

ते ऽब्रुवन् । (वंश्चे) चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्ते-श्चेतयमाना ऽअपश्यंस्तस्माच्चितिराहुतिर्वै यज्ञो यदिष्ट्वाऽपश्यत्तस्मा-दिष्टका ॥ २ ॥

तां वाऽएताम् । (मे) एकाꣳ सतीमष्टागृहीतामष्टाभिर्यजुर्भिर्जुहोति तस्मादियमेका सत्यष्टधा विहिता ॥ ३ ॥

तामूर्ध्वामुद्गृह्णञ्जुहोति । (ती) इमां तदूर्ध्वाꣳ रूपैरुद्गृह्णाति तस्मा-दियमूर्ध्वा रूपैः ॥ ४ ॥

(स्ताꣳ) ताꣳ संततां जुहोति । (स्ये) एतद्वै देवा ऽअबिभयुर्यद्वै न ऽइह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा नान्ववेयुरिति तऽएतꣳ संततहोममपश्यन्रक्षसां नाष्ट्राणामनन्ववायनाय तस्मात्संततां जुहोति ॥ ५ ॥

ते यदब्रुवन्—चेतयध्वमिति । चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । यच्चेतयमाना अपश्यन्—तस्माच्चितिः । आहुतिर्वै यज्ञः, यदिष्ट्वाऽपश्यत्—तस्मादिष्टका ॥ २ ॥

तां वाऽएतामेकां सतीमष्टागृहीतामष्टाभिर्यजुर्भिर्जुहोति । तस्मादियमेका सत्यष्टधा विहिता ॥ ३ ॥

तामूर्ध्वामुद्गृह्णञ्जुहोति । इमां तदूर्ध्वां रूपैरुद्गृह्णाति । तस्मादियमूर्ध्वा रूपैः ॥ ४ ॥

तां सन्ततां जुहोति । एतद्वै देवा अबिभयुः । यद्वै न इह रक्षांसि नाष्ट्रा नान्ववेयुरिति । तऽएतं सन्ततहोममपश्यन्—रक्षसां नाष्ट्राणामनन्ववायनाय । तस्मात्सन्ततां जुहोति ॥ ५ ॥

ते यदब्रुवन्निति । अथाऽऽया इष्टकात्वमुपपादयति—आहुतिर्वै यज्ञो यदिष्ट्वाऽपश्यन्निति । 'यत्' यस्मात् एतां सावित्राहुतिम् 'इष्ट्वा' 'अपश्यन्', 'तस्मादिष्टका' अभवदिति, आहुतिसदृशीष्टकेति ॥ २ ॥

तत् प्रशंसति—तां वा एतामेकां सतीमष्टागृहीतामिति । यस्मादेकामाहुतिमष्टाभिर्मन्त्रैरष्टगृहीतेनाज्येन जुहवान्, तस्मात् अग्न्यादा वस्तुन एकाऽपि अष्टधा विभीयत इति तत्समानत्वं तस्यामपि वर्तितमित्याशयः ॥ ३ ॥

तस्या आहुतेरूर्ध्वं ग्रहणं विधत्ते—तामूर्ध्वामिति । 'उद्गृह्णन्' उदुपसर्गस्यार्थः ऊर्ध्वामित्यनेनोक्तः । इमां तदूर्ध्वामिति । 'इमां' भूमिम् ॥ ४ ॥

तस्याः सान्तत्येन हवनं विधत्ते—तां सन्ततां जुहोतीति । 'सन्तताम्' अविच्छिन्नधारामित्यर्थः । सन्ततत्वं सोपपत्तिकं प्रशंसति—एतद्वै देवा अबिभयुरिति । "ञिभी भये" (धा. पा. जु. प. २) लङि "सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च"—(पा. सू. ३ । ४ । १०९) इति झेर्जुस् । राक्षसेभ्यः सकाशाद् देवा भीतवन्तः । 'यत्' यदा 'इह' यज्ञे 'नाष्ट्रा' नाशकानि 'रक्षांसि' कर्तृपदम्, 'नः' अस्मान् देवान् 'नान्ववेयुः' न सङ्गता भवेयुः । "इण् गतौ" (धा. पा. अ. प. ३९) लिङि रूपम्, 'इति' हेतौ, अस्मात् कारणात् 'एतं' सावित्रं 'होमं' 'सन्ततम्' अनवच्छिन्नम् 'अपश्यन्' अवकाशान्वेषिणां राक्षसानामसङ्गमनाय; अवकाशे हि यज्ञविघातकाः प्रविशन्ति ॥ ५ ॥

यद्वेवैतामाहुतिं जुहोति । सवितैषोऽग्निस्तमेतयाऽऽहुत्या पुरस्तात्प्रीणाति तमिष्ट्वा प्रीत्वाऽथैनꣳ सम्भरति तद्यदेतया सवितारं प्रीणाति तस्मात्सावित्राणि तस्माद्वाऽएतामाहुतिं जुहोति ॥ ६ ॥

यद्वेवैतामाहुतिं जुहोति । सवितैषोऽग्निस्तमेतयाऽऽहुत्या पुरस्ताद्रेतोभूतꣳ सिञ्चति यादृग्वै योनौ रेतः सिच्यते तादृग्जायते तद्यदेतया सवितारꣳ रेतोभूतꣳ सिञ्चति तस्मात्सावित्राणि तस्माद्वा ऽएतामाहुतिं जुहोति ॥ ७ ॥

स्रुवश्चात्र स्रुक् च प्रयुज्येते । वाग्वै स्रुक्प्राणः स्रुवो वाचा च वै प्राणेन चैतदग्रे देवाः कर्मान्वैच्छꣳस्तस्मात्स्रुवश्च स्रुक्च ॥ ८ ॥

यद्वेव स्रुवश्च स्रुक्च । यो वै स प्रजापतिरासीदेष स स्रुवः प्राणो वै स्रुवः प्राणः प्रजापतिरथ या सा वागासीदेषा सा स्रुग्योषा वै वाग्योषा स्रुगथ यास्ता ऽआप ऽआयन्वाचो लोकादेतास्ता यामेतामाहुतिं जुहोति ॥ ९ ॥

यद्वेवैतामाहुतिं जुहोति । सवितैषोऽग्निः—तमेतयाऽऽहुत्या पुरस्तात्प्रीणाति । तमिष्ट्वा प्रीत्वाऽथैनं सम्भरति । तद्यदेतया सवितारं प्रीणाति—तस्मात्सावित्राणि । तस्माद्वाऽएतामाहुतिं जुहोति ॥ ६ ॥

यद्वेवैतामाहुतिं जुहोति । सवितैषोऽग्निः । तमेतयाऽऽहुत्या पुरस्ताद्रेतोभूतं सिञ्चति । यादृग्वै योनौ रेतः सिच्यते । तादृग्जायते । तद्यदेतया सवितारं रेतोभूतं सिञ्चति । तस्मात्सावित्राणि । तस्माद्वाऽएतामाहुतिं जुहोति ॥ ७ ॥

स्रुवश्चात्र स्रुक् च प्रयुज्येते । वाग् वै स्रुक्, प्राणः स्रुवः । वाचा च वै प्राणेन चैतदग्रे देवाः कर्मान्वैच्छन् । तस्मात्—स्रुवश्च स्रुक् च ॥ ८ ॥

यद्वेव स्रुवश्च स्रुक् च । यो वै स प्रजापतिरासीत्—एष स स्रुवः । प्राणो वै स्रुवः । प्राणः

अस्या आहुतेः सवितृदेवत्यत्वमिदानीमाह—यद्वेवैतामाहुतिमिति । आग्नेये कर्मणि कुतः सवितुः प्रसङ्ग इत्यत आह—सवितैषोऽग्निरिति ॥ "षू प्रेरणे"—(पा. धा. तु. प. १२३७) इति अस्मात् तृचि पदं सवितेति । तदर्थस्तु "एष" "अग्निः" इति । सवितारं प्रीणाति, तस्मात् सावित्राणीति—अनेनाहुतेः सवितृप्रीणनसाधनत्वात् तद्देवत्यत्वमिति, प्रत्ययस्तु पूर्वमेवोक्तः ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेणाहुतिकरणं प्रशंसति—यद्वेवैतामाहुतिमिति । रेतोभूतं सिञ्चतीति । चयनकर्मणः प्रारम्भादित्यर्थः ॥ ७ ॥

ताᳬं सन्ततां जुहोति । सन्तता हि ता ऽआप ऽआयन्नथ यः स प्रजापति-स्त्रय्या विद्यया सहापः प्राविशदेष स यैरेतद्यजुर्भिर्जुहोति ॥ १० ॥

तद्यानि त्रीणि प्रथमानि । (नी) इमे ते लोका ऽअथ यच्चतुर्थं यजुस्त्रयी सा विद्या जगती सा भवति जगती सर्वाणि च्छन्दाᳬंसि सर्वाणि च्छन्दाᳬंसि त्रयी विद्याऽथ यानि चत्वार्युत्तमानि दिशस्तानीमे च वै लोका दिशश्च प्रजापतिरथैषा त्रयी विद्या ॥ ११ ॥

प्रजापतिः । अथ या सा वागासीत्–एषा सा स्रुक् । योषा वै वाक् । योषा स्रुक् । अथ यास्ता आप आयन् वाचो लोकाद्–एतास्ताः–यामेतामाहुतिं जुहोति ॥ ९ ॥

तां सन्ततां जुहोति । सन्तता हि ता आप आयन् । अथ यः स प्रजापतिस्त्रय्या विद्यया सहापः प्राविशत्–एष सः–यैरेतद्यजुर्भिर्जुहोति ॥ १० ॥

तद्यानि त्रीणि प्रथमानि–इमे ते लोकाः । अथ यच्चतुर्थं यजुः–त्रयी सा विद्या । जगती सा भवति । जगती सर्वाणि च्छन्दांसि । सर्वाणि च्छन्दांसि त्रयी विद्या । अथ यानि चत्वार्युत्तमानि–दिशस्तानि । इमे च वै लोकाः, दिशश्च प्रजापतिः । अथैषा त्रयी विद्या ॥ ११ ॥

यदर्थमुक्तम्, तद् दर्शयति–अथ यास्ता आप इति । 'याः आपः' यानि उदकानि प्रजापतिसृष्टानि 'वाचो लोकात्' वाग्रूपाल्लोकात् सकाशात् 'आयन्' आगतानि, 'ताः' आप एवेदानीं हूयमानाऽऽहुति-रित्यर्थः । पूर्वं प्रजापतिर्वाचः सकाशात् अपः सृष्टवान् इत्याम्नातम्, तथा प्रथमाध्याये–"सोऽपोऽसृजत वाच एव लोकात्"–(श. प. ६ । १ । १ । ९) इति ॥ ९ ॥

तां सन्ततामिति । आहुतिसाधनान् मन्त्रान् प्रशंसति–अथ यः स प्रजापतिस्त्रय्या विद्ययेति । पूर्वं प्रजापतिरपः सृष्ट्वा पुनरपि बहुत्वसुत्पत्तिं सृष्ट्वा त्रयीमय्या विद्यया सह ता अपः प्रविष्टवान्, अत इदानीमपि आहुतिरूपतोक्तैर्मन्त्राणां च त्रयीरूपत्वात् तैर्होमकरणं प्रजापतेर्बहुधोत्पत्तये विद्यया सहोदकप्रवेशसमान-मित्यर्थः । एतदपि पूर्वमाम्नातम्–"सोऽकामयताभ्योऽद्भ्योऽधि प्रजायेयेति, सोऽनया त्रय्या विद्यया सहापः प्राविशत्" (श. प. ६ । १ । १ । १०) इति ॥ १० ॥

मन्त्रानष्टौ पविभज्य स्तौति–तद् यानि त्रीणि प्रथमानीति । 'तत्' तत्र तेषु मन्त्रेषु 'यानि प्रथमानि त्रीणि' यजूंषि । यजुर्वेदपठितत्वात् यजूंषीत्युच्यन्ते; अन्यथा पादबद्धानां यजुष्ट्वानुपपत्तेः, यजुरन्तिमा वा मन्त्राः छत्रिन्यायेन यजुःशब्देनोक्ताः । तन्मन्त्रत्रयं पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकात्मकम्, चतुर्थो मन्त्रस्त्रयीविद्यात्मकः त्रयीत्वं छन्दोद्वारा प्रतिपादयति–जगती सा भवतीति । "युञ्जते मन उत युञ्जते धियः"–(वा. सं. ११ । ४) इति चतुर्थो मन्त्रो जगतीच्छन्दस्कः; जगत्याः सर्वच्छन्दोमयत्वात् त्रय्याश्च तत्सम्भवात्, चतुर्थस्यास्य त्रयी-रूपत्वम् । इमानि चत्वारि यजूंषि प्रागादिमहादिशः; संख्यासाम्यात् । "इमे वै लोकाः"–इत्यादिना सर्वेषां मन्त्राणां प्रजापतिरूपत्वम्, एकस्यात्त्रयीविद्यारूपत्वञ्च प्रदर्शितमिति मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

स जुहोति । युञ्जानः प्रथमं मनऽइति प्रजापतिर्वै युञ्जानः स मन ऽएतस्मै कर्मणेऽयुङ्क्त तद्यन्मन ऽएतस्मै कर्मणेऽयुङ्क्त तस्मात्प्रजापतिर्युञ्जानः ॥ १२ ॥

(स्त) तत्त्वाय सविता धियऽइति । मनो वै सविता प्राणा धियोऽग्नेर्ज्योतिर्निचाय्येत्यग्नेर्ज्योतिर्दृष्ट्वेत्येतत्पृथिव्याऽअध्याभरदिति पृथिव्यै ह्येनदध्याभरति ॥ १३ ॥

युक्तेन मनसा वयमिति । मनऽएवैतदेतस्मै कर्मणे युङ्क्ते न ह्ययुक्तेन मनसा किं चन सम्प्रति शक्नोति कर्तुं देवस्य सवितुः सवऽइति देवेन सवित्रा

स जुहोति—" युञ्जानः प्रथमं मनः "—इति । प्रजापतिर्वै युञ्जानः, स मन एतस्मै कर्मणेऽयुङ्क्त । तद्यन्मन एतस्मै कर्मणेऽयुङ्क्त—तस्मात्प्रजापतिर्युञ्जानः ॥ १२ ॥

" तत्त्वाय सविता धियः "—इति । मनो वै सविता, प्राणा धियः । " अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य "—इति । दृष्ट्वेत्येतत् । " पृथिव्याऽअध्याभरत् "—(वा. सं. ११ । १) इति । पृथिव्यै ह्येनदध्याभरति ॥ १३ ॥

" युक्तेन मनसा वयम् "—इति । मन एवैतदेतस्मै कर्मणे युङ्क्ते । न ह्ययुक्तेन मनसा किंचन सम्प्रति शक्नोति कर्तुम् । " देवस्य सवितुः सवे "—इति । देवेन सवित्रा प्रसूता इत्येतत् ।

अथ होममनूद्य प्रथमामृचं विधत्ते—स जुहोति युञ्जान इति । प्रथमा ऋक्, अनुष्टुप् । अयमर्थः—'सविता' सर्वस्य स्वस्वकार्ये प्रेरकः सूर्यः 'प्रथमम्' आदौ अग्निचयनविषये 'मनः' ज्ञानसाधनभूतं चित्तं 'युञ्जानः' कर्मविषयं ज्ञानमुत्पादयितुमात्मना संयुक्तं कुर्वन् अनन्तरं 'धियः' बुद्धीः प्राणान् वा 'तत्वाय' "तनु विस्तारे" (धा. पा. त. उ. १) क्त्वाप्रत्यये "उदितो वा"—(पा. सू. ७ । २ । ५६) इति इडभावपक्षे "अनिदिताम्॰"—(पा. सू. ६ । ४ । २४) इति न-लोपे, "क्त्वो यक्"—(पा. सू. ७ । १ । ४७) इति यक्प्रत्यये च कृते रूपम् । तनित्वा विस्तार्य, मनसा बुद्धिं प्राणं वा पर्यालोच्य च यत्र मनस्तत्र प्राणः इति हि व्याप्तिः । यद्वा, एकं वाक्यम्; प्रथमं मनो ज्ञानसाधनं धियः तत्कार्यं ज्ञानञ्च 'तत्त्वाय' तत्त्व—शब्दाच्चतुर्थी, तत्त्वं नामाग्नित्वम् । तच्छब्देन प्रकृतत्वादग्निः परामृश्यते, तस्य भावस्तत्त्वम्, अग्निरूपावाप्तये । मनो ज्ञानञ्च नियुञ्जानः अग्नेः सम्बन्धि ज्योतिः पशुषु पशुषु प्रविष्टं तेजः 'निचाय्य' दृष्ट्वा "चायृ पूजानिशामनयोः"—(धा. पा. भ्वा. प. ९०५) । निशामनं दर्शनम् । 'पृथिव्याः' चितायाः 'अधि' उपरि विशिष्टप्रदेशं प्रति 'आभरत्' । ततः पशुभ्यः सकाशात् अग्नितेजः आहृतवान् । "हृग्रहोर्भश्छन्दसि" (पा. सू. ८ । २ । ३२ वा. १) इति हकारस्य भकारः । मन्त्रं प्रतिपादमनूद्य व्याचष्टे—प्रजापतिर्वै युञ्जान इति । अत्र सवितृपदेन धात्वर्थमात्रमाश्रित्य प्रजापतिरुच्यत इति विशेषः । अत्र "तत्त्वाय अग्निरूपप्राप्तये अग्नेः ज्योतिः पशुषु दृष्ट्वा"—इत्यादिकं सर्वं युज्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥

द्वितीयं मन्त्रं विधत्ते—युक्तेन मनसा वयमितीति (का. श्रौ. सू. १६ । १०) । इयं गायत्री ।

प्रसूता ऽइत्येतत्स्वर्ग्याय शक्त्येति यथैतेन कर्मणा स्वर्गं लोकमियादेवमे-तदाह शक्त्येति शक्त्या हि स्वर्गं लोकमेति ॥ १४ ॥

युक्त्वाय सविता देवानिति । मनो वै सविता प्राणा देवाः स्वर्यतो धिया दिवमिति स्वर्गꣳ ह्येनां लोकं यतो धियैतस्मै कर्मणे युयुजे बृहज्ज्योतिः करिष्यतऽ इत्यसौ वाऽआदित्यो बृहज्ज्योतिरेष उऽएषोऽग्निरेतमेते संस्क-रिष्यन्तो भवन्ति सविता प्रसुवाति तानिति सवितृप्रसूता ऽएतत्कर्म कर-वन्नित्येतत् ॥ १५ ॥

" स्वर्ग्याय शक्त्या "-(वा. सं. ११ । २) इति । यथैतेन कर्मणा स्वर्गं लोकमियाद्-एवमेत-दाह । शक्त्येति । शक्त्या हि स्वर्गं लोकमेति ॥ १४ ॥

" युक्त्वाय सविता देवान् "-इति । मनो वै सविता, प्राणा देवाः । " स्वर्यतो धिया दिवम् "-इति । स्वर्गं ह्येनां लोकं यतो धियैतस्मै कर्मणे युयुजे । " बृहज्ज्योतिः करि-ष्यतः "-इति । असौ वाऽआदित्यो बृहज्ज्योतिः। एष उ एषोऽग्निः। एतमेवैते संस्करिष्यन्तो भवन्ति । " सविता प्रसुवाति तान् "-(वा. सं. ११ । ३) इति । सवितृप्रसूता एतत्कर्म करव-न्नित्येतत् ॥ १५ ॥

भावार्थः-' युक्तेन ' कर्मविषये एकाग्रेण मनसा । अन्यत्र व्यापृते मनसि कर्म कर्तुं न शक्यते, अतः कर्मणि युक्ते युक्तम् । तादृशेन ' मनसा ' सहिताः ' सवितुः देवस्य ' ' सवे ' अभ्यनुज्ञाने वर्तमानाः ' वयम् ' अनुष्ठातारः ' स्वर्ग्याय ' हितार्थे यत् प्रत्ययः (पा. सू. ५ । १ । ५) । स्वर्गहिताय स्वर्गसाधनाय कर्मणे, तदर्थम्, " क्रियार्थोपपदस्य० "-(पा. सू. २ । ३ । १४) इति चतुर्थी । ' शक्त्या ' कर्मकरणसाम-र्थ्येन, तदर्थद्रव्यसामर्थ्येन च प्रयत्नः कार्यः इति वाक्यशेषः । नित्ये तावत्, यथा शक्नुयात् तथा कुर्यादिति प्रकारवाचिना यथाशब्देन शक्तेर्यथासामर्थ्योक्तिः, काम्ये यदा शक्नुयात् तदा कुर्यादिति पूर्वोक्तेः सम्पू-र्णता चोक्ता ॥

मन्त्रं प्रतिपाद्यमनूद्य व्याचष्टे-मन एवैतदिति । मनसो युक्तत्वं व्यतिरेकमुखेन प्रतिपादयति-न ह्ययुक्तेनेति ॥ १४ ॥

तृतीयं मन्त्रं विधत्ते-युक्त्वाय सविता देवानिति (का. श्रौ. सू. १६ । ५०)। तादृशान् ' युक्त्वाय ' पूर्ववत् क्त्वो यक् । मनसा युक्त्वा स्थित इति विशेषः । यद्वा, ' देवान् ' प्राणान् ' युक्त्वाय ' इत्यन्तमेकं वाक्यमिति प्रदर्शितम् । ' युयुजे ', इति लिट् प्रयुक्तः । ' बृहत् ' महत् ' ज्योतिः ' आत्मात्मकं सूर्यात्मकं च ' करिष्यतः ' संस्करिष्यतः आत्मत्वेन भावयतः ' तान् ' देवान् ' सविता ' ' प्रसुवाति ' अभ्यनुजानातु । सुवतेः पञ्चमे लकारे " लेटोऽडाटौ "-(पा. सू. ३ । ४ । ९४) इत्याडागमः । अतः एव ' करवन् '-इति पञ्चमो लः उदाहृतः ॥ १५ ॥

(यु) युञ्जते मन ऽउत युञ्जते धियऽ इति । मनश्चैवैतत्प्राणांश्चैतस्मै कर्मणे युङ्क्ते विप्रा विप्रस्येति प्रजापतिर्वै विप्रो देवा विप्रा बृहतो विपश्चित इति प्रजापतिर्वै बृहन्विपश्चिद्वि होत्रा दधऽइति यद्वाऽएष चीयते तदेष होत्रा विधत्ते चिते ह्येतस्मिन्होत्राऽअधि विधीयन्ते वयुनाविदित्येष हीदं वयुनमविन्ददेक ऽइदित्येको ह्येषऽ इदꣳ सर्वं वयुनमविन्दन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिरिति महती देवस्य सवितुः परिष्टुतिरित्येतत् १६॥

(यु) युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिरिति । प्राणो वै ब्रह्म पूर्व्यमन्नं नमस्तद्यदेषाहुतिरन्नमेतयैव तदाहुत्यैतेनान्नेन प्राणानेतस्मै कर्मणे युङ्क्ते विश्लोकऽएतु पथ्येव सूरेरिति यथोभयेषु देवमनुष्येषु कीर्तिं श्लोको यज-

---

" युञ्जते मन उत युञ्जते धियः "–इति । मनश्चैवैतत्–प्राणांश्चैतस्मै कर्मणे युङ्क्ते । "विप्रा विप्रस्य "–इति । प्रजापतिर्वै विप्रो देवा विप्राः । " बृहतो विपश्चितः "–इति । प्रजापतिर्वै बृहन्विपश्चित् । " विहोत्रा दधे "–इति । यद्वाऽएष चीयते–तदेष होत्रा विधत्ते । चिते ह्येतस्मिन् होत्रा अधि विधीयन्ते । "वयुनाविद्"–इति । एष हीदं वयुनमविन्दत् । "एक इत्"–इति । एको ह्येष इदं सर्वं वयुनमविन्दत् । " मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः "–(वा॰ सं, ११ । ४) इति महती देवस्य सवितुः परिष्टुतिरित्येतत् ॥ १६ ॥

" युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिः "–इति । प्राणो वै ब्रह्म पूर्व्यम्, अन्नं नमः । तत् तदेषैवाहुतिरन्नम् । एतयैव तदाहुत्यैतेनान्नेन प्राणानेतस्मै कर्मणे युंक्ते । " वि श्लोक एतु पथ्येव

चतुर्थीं विधत्ते–युञ्जते मन इति (का. श्रौ सू. १६ । ५०) । इय जगती । ' विप्राः ' मेधाविनो देवाः । ' बृहतो विपश्चित. ' । " विप् "–(निघ. १ । ११ । ४१) इति वाङ्नाम । सकलशाखागतामन्त्रानेकत्र कर्मणि सञ्चिन्वन्तीति विपश्चित' । ' विप्रस्य ' मेधाविनः प्रजापते. अग्न्यात्मकस्य विस्रस्तं पुन' सन्धानार्थं ' मनो युञ्जते ' कर्मार्थमेकाग्र कुर्वन्ति । ' उत ' अपि च ' धियः ' बुद्धीः प्राणान् वा ' युञ्जते ' । ' वयुनाविद् ' " वयुना "–(निघ. ३ । ११ । १०) इति प्रज्ञानाम, इह ज्ञातव्ये वर्त्तते । ज्ञानवान् जानन् ' एकः ' ' इत् ' एव चीयमानः अग्निः, ' होत्रा. ' सप्तहोत्रकाणां प्रस्थितयाज्याः ' विदधे ' चकार । तदिदं ' सवितु देवस्य ' ' मही ' महती ' परिष्टुतिः ' । स यत् प्रजापतिः समिधाना य देवान् कर्मणे मनः प्राणांश्च युङ्क्ते, अतोऽग्निहोत्र विदधे इति ॥

मन्त्र व्याचष्टे–युञ्जते मन इत्यादि । स्पष्टोऽर्थः । यद्वा एष चीयत इति । यश्चीयते स एव होतृकर्माणि करोतीत्यर्थं द्रढयितुमाह–चिते ह्येतस्मिन्निति । ' चिते ' अग्नौ होतृमैत्रावरुणादिक्रियाणां विधानात् तस्यैव कर्तृत्वमित्युपचरितम् ॥ १६ ॥

पञ्चमीमृचं विधत्ते–युजे वां ब्रह्म पूर्व्यम् (का. श्रौ. सू. १६ । ५०) इति । त्रिष्टुप् । ' वाम् '–इति

मानस्य स्यादेवमेतदाह शृण्वन्तु विश्वेऽअमृतस्य पुत्रा ऽइति प्रजापतिर्व्वाऽअमृतस्तस्य विश्वे देवाः पुत्राऽआ ये धामानि दिव्यानि तस्थुरितीमे वै लोका दिव्यानि धामानि तद्यऽएषु लोकेषु देवास्तानेतदाह ॥ १७ ॥

यस्य प्रयाणमन्वन्यऽइद्ययुरिति । प्रजापतिर्व्वाऽएतदग्रे कर्माकरोत्तत्ततो देवाऽअकुर्व्वन्देवा देवस्य महिमानमोजसेति यज्ञो वै महिमा देवा देवस्य यज्ञं व्वीर्यमोजसेत्येतद्यः पार्थिवानि विममे सऽ एतशऽ इति यद्वै किं चास्यां तत्पार्थिवं तदेष सर्व्वं विमिमीते रश्मिभिर्ह्येनदभ्यवतनोति रजांसि देवः सविता महित्वनेतीमे वै लोका रजांस्यसावादित्यो देवः सविता तानेष महिम्ना विमिमीते ॥ १८ ॥

सूरेः "-इति । यथोभयेषु देवमनुष्येषु कीर्तिं श्लोको यजमानस्य स्याद्-एवमेतदाह । "शृण्वन्तु विश्वेऽअमृतस्य पुत्राः "-इति । प्रजापतिर्वा अमृतः । तस्य विश्वे देवाः पुत्राः । "आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः"-(वा. सं. ११ । ५) इति । इमे वै लोकाः दिव्यानि । धामानि । तद्यऽएषु लोकेषु देवाः तानेतदाह ॥ १७ ॥

"यस्य प्रयाणमन्वन्यऽइद्ययुः "-इति । प्रजापतिर्वाऽएतदग्रे कर्माकरोत्-तत् ततो देवा अकुर्वन् । " देवा देवस्य महिमानमोजसा "-इति । यज्ञो वै महिमा, देवा देवस्य यज्ञं वीर्यमोजसेत्येतद् । " यः पार्थिवानि विममे स एतशः "-इति । यद्वै किं चास्यां-तत्

पत्नीयजमानाभ्युच्येते ' युवाभ्यामर्थाय, ' नमोभिः ' अन्नैः सहितं, ' पूर्व्यं ' पुरातनं सहितं ' ब्रह्म ' ब्रह्माणि ' युजे ' युक्तवान् सवितेति । अत्रान्नवाचिना ' नम. ' पदेनाहुतिरभिधीयते, तयाऽऽहुत्या पत्नीयजमानयोः बुद्धीः प्राणान् एकस्मै कर्मणे युक्ते इत्यर्थ. । यद्वा, ' युजे ' इति लडुत्तमैकवचने रूपम्, अध्वर्युरहमिति । किमर्थम् ? तदाह-' सूरेः ' कर्मविदुषो यजमानस्य ' श्लोकः ' कीर्तिः ' व्येतु ' विविधं गच्छतु, उभयत्र देवमनुष्येषु प्रसृता भवत्विति । ' पथ्येव ' पथिशब्दात् ' धर्मपथ्यर्थन्यायात् " (पा. सू. ४ । ४ । ९२) इति यत् । पथो यज्ञमार्गात् अनपेता आहुतिः यथा उभयत्र प्रसारिणी भवति, एवं श्लोक इत्यर्थः । 'अमृतस्य' मरणधर्मरहितस्य प्रजापतेः ' पुत्राः ' ' विश्वे ' देवाः ' शृण्वन्तु ', यजमानश्लोकमित्यनुषङ्गः । ' ये ' देवाः दिव्यानि धामानि सर्वलोकस्थानानि ' तस्थुः ' अधिष्ठितवन्तः ते शृण्वन्त्विति ॥

मन्त्र प्रतिपादमनूद्य व्याचष्टे-युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिरित्यादि । निगदसिद्धमेतत् ॥ १७ ॥

षष्ठीमृचमाह-यस्य प्रयाणमिति (का. श्रौ. सू. १६ । ५०) । इयं जगती । अयमर्थः । अन्ये देवाः ' यस्य देवस्य ' द्योतनशीलस्य प्रजापतेः ' प्रयाणं ' प्रथमगमनं कर्मानुष्ठानमनुलक्ष्य ' ओजसा ' वीर्येण ' महिमानं ' यजनात्मकं यज्ञं ' ययुः ' अन्वगच्छन् । प्रजापत्यनुष्ठानानन्तरं सर्वे देवा अनुष्ठितवन्तः । ' यः ' ' सविता ' ' पार्थिवानि ' पृथिव्यामवस्थितं वस्तुजातं ' विममे ' " माङ् माने " (धा. पा. जु. आ. ६)

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगायेति । (त्य) असौ वा ऽआदित्यो देवः सविता यज्ञो भगस्तमेतदाह प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगायेति दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनात्वित्यसौ वा ऽआदित्यो दिव्यो गन्धर्वोऽन्नं केतोऽन्नपूरन्नं नः पुनात्वित्येतद्वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदत्विति वाग्वा ऽइदं कर्म प्राणो वाचस्पतिः प्राणो न ऽइदं कर्म स्वदत्वित्येतत् ॥ १९ ॥

(दि) इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणयेति । (त्य) असौ वा ऽआदित्यो देवः सविता यद्‌ वा ऽएष यज्ञियं कर्म प्रणयति तदनार्तᳬ स्वस्त्युदृचमश्नुते देवाव्यमिति यो देवानवादित्येतत्सखिविदᳬ सत्राजितं धनजितᳬ स्वर्जितमिति य ऽएतत्सर्वं विन्दादित्येतदृचेत्यृचा स्तोमᳬ समर्धय गायत्रेण रथन्तरं बृह-

पार्थिवम् । तदेष सर्वं विमिमीते । रश्मिभिर्ह्येनदभ्यवतनोति । "रजांसि देवः सविता महित्वना"—(वा. सं. ११।६) इति । इमे वै लोका रजांसि । असावादित्यो देवः सविता । तानेष महिम्ना विमिमीते ॥ १८ ॥

"देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय"–इति । असौ वाऽआदित्यो देवः सविता । यज्ञो भगः । तमेतदाह–प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगायेति । "दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु"–इति । असौ वाऽआदित्यो दिव्यो गन्धर्वः । अन्नं केतः । अन्नपूरन्नं नः पुनात्वित्येतद् । "वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदतु"–(वा. सं. ११ । ७)–इति । वाग्वा इदं कर्म, प्राणो वाचस्पतिः । प्राणो न इदं कर्म स्वदत्वित्येतद् ॥ १९ ॥

"इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणय"–इति । असौ वाऽआदित्यो देवः सविता । यद्‌ वाऽएष यज्ञियं कर्म प्रणयति । तदनार्तं स्वस्त्युदृचमश्नुते । "देवाव्यम्"–इति । यो देवानवादित्येतद् ।

स्वीयैस्तेजोभिः सर्वं वस्तु व्यनक्ति । 'एतशः' सर्वत्र चरणशीलः । यद्वा, 'एतशः' (निघं. १ । १४ । १०) इत्यश्वनाम । मत्वर्थीयलोपः । अश्ववान् । 'सविता' आदित्यो 'देवः' 'रजांसि' पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकान् 'महित्वना' स्वमहिम्ना 'विममे' विमिमीते ॥

प्रजापतिर्वा एतदग्रे कर्मेत्यादि, मन्त्रव्याख्यानम् ॥ १८ ॥

सप्तमं मन्त्रं विधत्ते–देव सवितः प्रसुव यज्ञमिति (का. श्रौ सू. १६।५०) । वाजपेये व्याख्यातोऽयं मन्त्रः (श. प. ५ । १।१।१४।५। मा.) ॥ १९ ॥

अष्टमं यजुर्विधत्ते–इमं नो देव सवितर्यज्ञमिति (का. श्रौ. सू. १६ । ५०) । प्रणयेति पदस्यार्थमाह–'यज्ञियं कर्म' 'प्रणयति' प्रकर्षेण नयति । तदेवाह–'तत्' सवित्रा प्रणीतं कर्म 'अनार्तम्' अनुपहतम्,

द्गायत्रवर्तनीति सामानि स्वाहेति यजूꣳषि सैषा त्रयी विद्या प्रथमं जायते यथैवादोऽमुत्राजायतैवमथ यः सोऽग्निरसृज्यतैष स योऽस्त ऊर्ध्वमग्निश्रीयते ॥ २० ॥

तान्येतान्यष्टौ सावित्राणि । (ण्य) अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्रेतोभूतꣳ सिञ्चति तानि नव भवन्ति स्वाहाकारो नवमो नव दिशो दिशोऽग्निर्नव प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्रेतोभूतꣳ सिञ्चति तानि दश भवन्त्याहुतिर्दशमी दशाक्षरा विराड् विराडग्निर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ २१ ॥

" सत्रिविदं सत्राजितं धनजितं स्वर्जितम् "–इति । य एतत्सर्वं विन्दादित्येतत् । " ऋचा स्तोमं समर्धय गायत्रेण रथन्तरं बृहद्गायत्रवर्तनि "–इति । सामानि । "स्वाहा"–(वा. सं. ११ । ८) इति । यजूंषि । सैषा त्रयी विद्या प्रथमं जायते । यथैवादोऽमुत्राजायत–एवम् । अथ यः सोऽग्निरसृज्यत–एष स–योऽस्त ऊर्ध्वमग्निश्रीयते ॥ २० ॥

तान्येतान्यष्टौ सावित्राणि । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैनमेतद्रेतो भूतं सिञ्चति । तानि नव भवन्ति । स्वाहाकारो नवमः । नवदिशः । दिशोऽग्निः । नव प्राणाः । प्राणा अग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैनमेतद्रेतोभूतं सिञ्चति । तानि दश भवन्ति । आहुतिर्दशमी । दशाक्षरा विराट् । विराडग्निः । दश दिशः । दिशोऽग्निः । दश प्राणाः । प्राणा अग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावत्तद्भवति । २१ ॥

' स्वस्ति ' क्षेमेण ' उदचं ' समाप्तिम् ' अश्नुते ' । देवाव्यमिति पदं व्याचष्टे–यो देवानवतीति । देवानवति तर्पयतीति देवावी. । " अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः "–(पा. सू. उ. १९८) इति । ई–प्रत्ययः । अस्य यजुषः त्रयीविद्यात्वमुपपादयितुमाह–ऋचेति । अस्मिन् यजुषि तावत् ' ऋचा स्तोमं समर्धय ' । " गायत्रेण रथन्तरं बृहद् गायत्रवर्तनि स्वाहा "–इति पठ्यते । तत्र ऋचेतिपदेन ऋग्वेदोऽभिधीयते, स्तोमगायत्ररथन्तरबृहदादिभिः सामान्युच्यन्ते, स्वाहेतिपदेन यजुर्वेदः । अत एवैष मन्त्रो वेदत्रयात्मकत्वात् ' त्रयी विद्या '। अत्र त्रय्याः कः प्रसङ्ग–इत्यत आह–यथैवादोऽमुत्रेति । ' अदः ' स्थितिक्रियाविशेषणम्, ' अमुत्र '–इति विप्रकृष्टवचनः । यथा प्रागभावादौ सर्वसृष्टेः पुरा त्रयी विद्या उत्पन्ना, एवमेतद्यजुरपि–" स श्रान्तस्तेपानो ब्रह्मैव प्रथममसृजत त्रयीमेव विद्याम् "–(श. प. ६ । १ । १ । ८) इति । पूर्वं योऽग्निः सृष्टः, अग यो गर्भेऽन्तरासीत्, ' सोऽग्निरसृजत ' इति । ' सः ' सृष्टोऽग्निरेव, इदानीं चीयमानोऽग्निरित्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तानष्टौ मन्त्रान् सम्भूय प्रशंसितुमनुवदति–तान्येतान्यष्टौ सावित्राणीति । गायत्र्या अष्टौ अक्षराणि, अग्नेरपि कृत्तिकानामत्वात् अग्नेर्गायत्रत्वं प्रागुक्तम् । (श. प. ६ । १ । २ । १९) अतोऽग्नेर्यावन्तोऽवयवाः, तैः तावन्तमेवाग्निम् एतया आहुत्या सिक्तवान् भवतीत्यर्थः ॥

(त्ये) एतस्यामाहुत्याᳬ हुतायाम् । (म) अग्निर्देवेभ्य ऽउदक्रामत्ते देवाऽ अब्रुवन्पशुर्वाऽअग्निः पशुभिरिममन्विच्छाम स स्वाय रूपायाविर्भविष्यतीति तं पशुभिरन्वैच्छंस्त स्वाय रूपायाविरभवत्तस्माद्ध हैतत्पशुः स्वाय रूपायाविर्भवति गौर्वा गवेऽश्वो वाऽश्वाय पुरुषो वा पुरुषाय ॥२२॥

तेऽब्रुवन् । (न्य) यद्वह सर्वैरन्वेषिष्यामो यातयामा ऽअनुपजीवनीया भविष्यन्ति यद्युऽअसर्वैरसर्वमनुवेत्स्यामऽ इति तऽएतमेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यन्रासभं गोश्चाश्वेश्च तद्यदेतमेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यंस्तस्मादेष ऽएकः सन्द्विरेताः ॥ २३ ॥

एतस्यामाहुत्यां हुतायामग्निर्देवेभ्य उदक्रामत् । ते देवा अब्रुवन्–पशुर्वाऽअग्निः, पशुभिरिममन्विच्छाम, स स्वाय रूपायाविर्भविष्यतीति । तं पशुभिरन्वैच्छन् स स्वाय रूपायाविरभवत् । तस्माद्ध *हैतत्पशुः स्वाय रूपायाविर्भवति । गौर्वा गवेऽश्वो वाऽश्वाय । पुरुषो वा पुरुषाय ॥ २२ ॥*

तेऽब्रुवन्–यद्वह सर्वैरन्वेषिष्यामो–यातयामा अनुपजीवनीया भविष्यन्ति । यद्युअसर्वैरसर्वमनुवेत्स्याम इति । तऽएतमेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यन्–रासभं–गोश्चाश्वेश्च । तद्यदेतमेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यन्–तस्मादेष एकः सन्द्विरेताः ॥ २३ ॥

अष्टममन्त्रान्ते यः स्वाहा–शब्दः पठितः, तेन नवमेन सह सङ्ख्यां त्रिष्टुभात्मना प्रशंसति–तानि नव भवन्ति, स्वाहाकारो नवम इति ॥

स्वाहा–शब्दप्रयोगानन्तरमग्नावाज्याहुतिर्हूयते, तया सह पूर्वसङ्ख्या विराड्रूपात्मकान्यात्मना स्तौति–तानि दश भवन्ति आहुतिर्दशमीति । अष्टौ मन्त्राः, स्वाहाकारो नवमः, स्वाहाकारान्ते हूयमाना 'आहुतिः' 'दशमी' दशसङ्ख्यापूर्णेति ॥ २१ ॥

अत्र पूर्वं यत्र पुरुषादीनां "चतुर्णां पशूनां कायप्रासनम्, तस्मात् प्रदेशात् उखायाष्टकाकरणार्थं मृत् आनेतव्या, "*चतुर्णामप्सु कायप्रासनम्, ततो मृदिष्टकार्थाऽश्च*"–(*का. श्रौ. सू. १६ । १९–२०*) इति छाम्नातम् । तत्र नेतव्यान् पशून् विधातुमाख्यायिकामाह–एतस्यामाहुत्यां हुतायामिति । पूर्वमग्निर्देवमध्यात्–आदुत्क्रान्तः, 'ते देवाः' परस्परम 'अब्रुवन्,' 'पशुः अग्निः' अतः 'पशुभिः' 'इम' पशुरूपमग्निम् 'अन्विच्छाम' अन्विष्यामः । 'सः' अग्निः पशुः 'स्वाय' स्वजातीयपशुरूपाय, तं दृष्ट्वा 'आविः' प्रत्यक्षो भविष्यतीति विचार्य, पशुभिरन्विष्टवन्तः । सोऽप्यग्निः प्रत्यक्षोऽभवत् । तस्माल्लोके पशुः सजातीयरूपं दृष्ट्वा प्रत्यक्षो भवतीत्यर्थं लोकप्रसिद्धयोपपादयति–गौर्वा गवे, अश्वो वाऽश्वाय, पुरुषो वा पुरुषायेति ॥ २२

तेऽब्रुवन् यद्वह सर्वैरन्वेषिष्याम इति । 'यदि' "सर्वैः" पुरुषादिपञ्चपशुभिः पशुरूपमग्निमन्वेष्टुमिच्छामः, तर्हि ते पशवः 'यातयामाः' गतसाराः, अतः 'अनुपजीवनीयाः' च भवन्ति; 'यदि' 'असर्वैः' पशुभिः,

(ऽ) अनद्धापुरुषं पुरुषात् । (दे) एष ह वाऽअनद्धापुरुषो यो न देवानवति न पितॄन्न मनुष्यांस्तत्सर्वैरिह पशुभिरन्वैच्छन्नो यातयामाऽ अनुपजीवनीया ऽअभवन् ॥ २४ ॥

(वंशि) त्रिभिरन्विच्छति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्विच्छति ते पञ्च सम्पदा भवन्ति पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ २५ ॥

अनद्धापुरुषं पुरुषात् । एष ह वाऽअनद्धा पुरुषो–यो न देवानवति, न पितॄन्, न मनुष्यान् । तद् सर्वैरिह पशुभिरन्वैच्छन् । नो यातयामा अनुपजीवनीया अभवन् ॥ २४ ॥

त्रिभिरन्विच्छति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैनमेतदन्विच्छति । ते पञ्च सम्पदा भवन्ति । पञ्चचितिकोऽग्निः । पञ्चऽर्तवः सम्वत्सरः । सम्वत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ २५ ॥

तर्हि 'असर्वम्' असम्पूर्णमग्निमेव 'अनुवेत्स्यामः' लाभार्थस्य विदे रूपम् (धा. पा. तु. उ. १५१) । 'इति' देवाः विचार्य 'द्वाभ्यां' प्रतिनिध्यर्थे कर्मप्रवचनीयः, "प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः" (पा. सू. १।४।९२) । 'तस्मात्' इति, 'पशुभ्याम्'–इति च पञ्चमी । गवाविपशुद्वयप्रतिनिधित्वेन एकं रासभं' प्रत्यपश्यन्, अतः 'एषः' द्वयोः प्रतिनिधि, 'तस्मात् रासभः स्वरूपेण "एकः" अपि 'द्विरेताः' विलक्षणपशुद्वयजनकः । रासभादश्वनाय्यां गर्दभस्य चोत्पत्तिर्दृश्यते । अतः अश्वाजौ, गवाविप्रतिनिधित्वेन रासभ इति त्रयः पशव इत्युक्तं भवति ॥ २३ ॥

उपरत्र अनद्धापुरुषमीक्षतेऽग्निपुरीष्यमिति वक्ष्यति; (श. प. ६।३।३।४) अत्रानद्धापुरुषस्य कः प्रसङ्ग इति, तं दर्शयति–अनद्धापुरुषं पुरुषादिति । पुरुषपशोः प्रतिनिधिमनद्धापुरुषमपश्यन् । अनद्धापुरुषस्य लक्षणमाह–एष ह वा अनद्धापुरुषो यो न देवानवति न पितॄन् न मनुष्यानिति' । अवति' प्रीणयति, देवपितृमनुष्याणामनर्थक इत्यर्थः । अतः पुरुषपशोः प्रतिनिधिरनद्धापुरुषः, गवाविप्रतिनिधित्वेन रासभः, पूर्वेवाश्वाजौ । एवं 'सर्वैः पशुभिः' पशुरूपमग्निमन्विष्टवन्त इति । सर्वैरन्वेषणे असर्वाग्निकामदोषो नास्तीत्याह–नो यातयामा इति । अपूर्वैरेव सर्वैरन्वेषणे यातयामत्वादिदोषो नास्तीत्यर्थः ॥२४॥

उपरत्रानद्धापुरुषस्य तत्कर्मेक्षणे विनियोगस्य वक्ष्यमाणत्वात् तदितरस्य गर्दभाजैस्त्रिभिरेवान्वेषणं दर्शयति–त्रिभिरन्विच्छतीति । पशुगतत्रित्वसङ्ख्यां प्रशंसति–त्रिवृदग्निरिति । अग्नेस्त्रिवृत्त्वं प्रागुक्तम्– "अष्टौ (रुद्रादीनि) अग्निरूपाणि, कुमारो नवम इति; सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता" (श. प. ६।१।३।१८) इति । अत्र पशुत्रित्वसङ्ख्याया विद्यमानत्वात् तावन्तं तावत्परिमाणमग्निम्, तावत्सङ्ख्यपशुभिरन्वेषणं तैरेवान्विष्टवान् भवतीत्युक्तं अत्रानद्धापुरुषाश्वरासभाजा एव चत्वारः पशवः कथं त्रैरन्वेषणे सर्वैरन्वेषणं कृतमित्याशङ्क्य, तेषां

१–अनद्धापुरुषमीक्षते देवपितृमनुष्यानर्थकमग्निं पुरीष्यमिति । का० श्रौ० सू० १६ । ५३ ।

ते मौञ्जीभिरभिधानीभिरभिहिता भवन्ति । (न्त्य) अग्निर्देवेभ्य ऽउदक्रामत्स मुञ्जं प्राविशत्तस्मात्स सुषिरस्तस्माद्वेवान्तरतो धूमरक्तऽ इव सैषा योनिरग्नेर्यन्मुञ्जोऽग्निरिमे पशवो न वै योनिर्गर्भꣳ हिनस्त्यहिꣳसायै योनेर्वै जायमानो जायते योनेर्जायमानो जायाताऽइति ॥ २६ ॥

त्रिवृतो भवन्ति । त्रिवृद्ध्यग्निरश्वाभिधानीकृता भवन्ति सर्व्वतो वाऽअश्वाभिधानी मुखं परिशेते सर्व्वतो योनिर्गर्भं परिशेते योनिरूपमेतत्क्रियते ॥ २७ ॥

ते मौञ्जीभिरभिधानीभिरभिहिता भवन्ति । अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत् । स मुञ्जं प्राविशत् । तस्मात्स सुषिरः । तस्माद्वेवान्तरतो धूमरक्त इव । सैषा योनिरग्नेः—यन्मुञ्जः । अग्निरिमे पशवः । न वै योनिर्गर्भं हिनस्ति—अहिंसायै । योनेर्वै जायमानो जायते । योनेर्जायमानो जायाताऽइति॥२६॥

त्रिवृतो भवन्ति । त्रिवृद्ध्यग्निः । अश्वाभिधानीकृता भवन्ति । सर्वतो वाऽअश्वाभिधानी मुखं परिशेते । सर्वतो योनिर्गर्भं परिशेते । योनिरूपमेतत्—क्रियते ॥ २७ ॥

चतुर्णां मेव पञ्चसम्पत्तिमाह—ते पञ्चसम्पदा भवन्तीति तामभा: खलु गवाविप्रतिनिधिरिति । तौ गवाजी द्वौ, पुरुषादयस्त्रय इति पञ्चसम्ख्या पञ्च भवन्तीत्यर्थः । तानेव पञ्चसङ्ख्यामन्यात्मना स्तौति—पञ्चचितिकोऽग्निरिति ॥ २५ ॥

तेषां त्रयाणां पशूनां मौञ्जीबन्धनं विधत्ते—ते मौञ्जीभिरभिधानीभिरिति । मुञ्जो नाम सुषिरस्तृणविशेषः, तेन निर्मिताभिरभिधानीभी रशनाभिरभिहिता बद्धा भवन्ति । अभिपूर्वो दधातिर्बन्धने वर्तते । अभिधीयन्ते बध्यन्ते आभिरिति अभिधान्यो रशनाः । करणे ल्युट् प्रत्ययः । (पा. सू. ३ । ३ । ११७) मुञ्जेनैव रशनाकरणमाख्यायिकामुखेनाह—अग्निर्देवेभ्य इति । 'तस्मात्' अन्तरग्निप्रवेशात् 'सः' मुञ्जः 'सुषिरः' अन्तश्छिद्रवान् । लक्षणान्तरमाह—तस्माद्वेवेति । 'उ,' 'एव' इति पदद्वयम् । 'तस्मात्' अग्निप्रवेशादेव कारणात् स मुञ्जः 'अन्तरतः' मध्ये 'धूमरक्तः' धूमेन युक्तो रक्तवर्ण इव दृश्यते । अत एव 'मुञ्जः अग्नेः योनिः,' 'अग्निरिमे पशवः' पशवश्चाग्निरिति प्रागुक्तम् । तस्मात् पशुरूपस्य गर्भभूतस्याग्नेरहिंसायै अन्तरग्निरूपमुञ्जवेष्टनं युक्तम् । यथा लोके 'योनिर्गर्भं न हिनस्ति,' 'योनेः' खलु सर्वः 'जायमानः' जनः 'जायते', एवमग्निश्च 'योनेः' 'जायातै इति' पदूनां मुञ्जरशनाभिधानम् । 'जायातै'—इति, "जनी प्रादुर्भावे" (धा. पा. दि. आ. ४३) । पञ्चमे लकारे, "लेटोऽडाटौ"—(पा. सू. ३ । ४ । ९४) इति । तिप् प्रत्ययस्याडागमः, "वैतोऽन्यत्र"—(पा. सू. ३ । ४ । ९६) इति प्रत्ययस्थेकारस्य ऐकारादेशश्च ॥ २६ ॥

रशनास्त्रिवृत्त्वं विधत्ते—त्रिवृतो भवन्तीति । त्रिगुणिता इत्यर्थः । अश्वाभिधानीकृता इति । अश्वाभिधानीवत् कृताः यथाऽश्वाभिधानी कण्ठिकामुखं सर्वतो वेष्टयति, एवमेतास्तिस्रः कार्या इत्यर्थः । अत्र कात्या-

ते प्राञ्चस्तिष्ठन्ति । (न्त्यु) अश्वः प्रथमोऽथ रासभोऽथाज एवꣳ
ह्येतेऽनुपूर्वं यद्वै तदश्रु संक्षरितमासीदेष सोऽश्वोऽथ यत्तदरसदिवैष रास-
भोऽथ यः स कपाले रसो लिप्त आसीदेष सोऽजोऽथ यत्तत्कपालमासी-
देषा सा मृद्यामेतदाहरिष्यन्तो भवन्त्येतेभ्यो वाऽएष रूपेभ्योऽग्रेऽसृज्यत
तेभ्य एवैनमेतज्जनयति ॥ २८ ॥

ते दक्षिणतस्तिष्ठन्ति । (न्त्ये) एतद्वै देवा अबिभयुर्यद्वै नो यज्ञं
दक्षिणतो रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति त एतं वज्रमपश्यन्नमुमे-
वादित्यमसौ वा आदित्य एषोऽश्वस्त एतेन वज्रेण दक्षिणतो रक्षाꣳसि

ते प्राञ्चस्तिष्ठन्ति । अश्वः प्रथमः । अथ रासभः । अज एवं ह्येतेऽनुपूर्वम् । यद्वै तदश्रु संक्षरितमासीद्-एष सोऽश्वः । अथ यत्तदरसदिव-एष रासभः । अथ यः स कपाले रसो लिप्त आसीद्-एष सोऽजः । अथ यत् तत्कपालमासीद्-एषा सा मृत्-यामेतदाहरिष्यन्तो भवन्ति । एतेभ्यो वाऽएष रूपेभ्योऽग्रेऽसृज्यत । तेभ्य एवैनमेतज्जनयति ॥ २८ ॥

ते दक्षिणतस्तिष्ठन्ति । एतद्वै देवा अबिभयुः-यद्वै नो यज्ञं दक्षिणतो रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्यु-

---

यतः-" आहवनीयं दक्षिणेन त्रिष्टुप्रग्राहीतमास्तिष्ठन्ति प्राञ्चोऽश्वगर्दभाजाः पूर्वापरा रासभो मध्येऽश्वपूर्वाः "-(का. श्रौ. सू. १६ । ४७) इति । अस्यार्थः-दक्षिणाशब्दाद् " एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः "-(पा. सू. ५ । ३ । ३५) इति एनप्-प्रत्ययः । " एनपा द्वितीया "-(पा. सू. २ । ३ । ३१) इति 'दक्षिणेन' शब्दप्रयोगे आहवनीयस्य द्वितीया विभक्तिः । आहवनीयस्य दक्षिणदेशे त्रिषु भुजप्रग्राहाबद्धाः अश्वगर्दभाजाः पूर्वापराः सन्तः प्राञ्चः प्राङ्मुखाः तिष्ठन्तीति ॥ २७ ॥

तदिदं विधत्ते-ते प्राञ्चस्तिष्ठन्तीत्यादिना । अश्वादीनां यथानुपूर्व्येण, 'अश्वः प्रथमः' मध्ये 'रासभः,' अन्ते 'अजः' इति । पूर्वोक्त सृष्टिक्रमं प्रमाणयति-यद्वै तदश्रु संक्षरितमासीदित्यादिना । एवं हि तत्र प्रथमाध्याये समाम्नातम्-" अथ यदश्रु संक्षरितमासीत्, सोऽश्वोऽभवत्; अश्रुर्वै तमश्व इत्याचक्षते परोऽक्षम्, परोऽक्षकामा हि देवाः । अथ यदरसदिव, स रासभोऽभवत् । अथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत्, सोऽजोऽभवत् । अथ यत् कपालमासीत्, सा पृथिव्यभवत्"-(श.प. ६ । १ । १ । ११) इति । तत्र यत् कपालमासीत्, सा पृथिवी मृच्छब्देनोक्ता 'एतत्' इदानीं 'याम्' 'मृत्तिकाम्' 'आहरिष्यन्तो भवन्ति' इति । अश्वादयो मृत्तिकाहरणेन किं करिष्यन्तीति, तत्राह-एतेभ्यो वा एष रूपेभ्य इति । 'रूपेभ्यः' अश्वगर्दभाजेभ्यः 'अग्रे' पुरा 'एषः' अग्निः 'असृज्यत,' 'एतत्' इदानीमपि 'तेभ्यः' पुरा 'एनम्' अग्निं 'जनयति' मृत्तिकाहरणेन तमग्निं मृदंशेनापि जनितवन्तो भवन्त्यृत्विज इत्यर्थः । अश्वादिषु पूर्वमग्निस्थितिरेवमाम्नायते-" अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्, सोऽग्निरसृज्यत । स यदस्य सर्वस्याग्रमसृज्यत, तस्मादग्निर्ह वै तमग्निरित्याचक्षते परोऽक्षम् "-(श. प. ६ । १ । १ । ११) इति ॥ २८ ॥

तेषां पशूनामाहवनीयस्य दक्षिणतोऽवस्थानं विधत्ते-ते दक्षिणतस्तिष्ठन्तीति । दक्षिणदेशेऽवस्थानं प्रशं-

नाष्ट्राऽअपहत्याभयेऽनाष्ट्रऽएतं यज्ञमातन्वत तथैवैतद्यजमानऽएतेनऽ वज्रेण दक्षिणतो रक्षाᳫँसि नाष्ट्रा ऽअपहत्याभयेऽनाष्ट्रऽएतं यज्ञं तनुते ॥ २९ ॥

दक्षिणतु ऽआहवनीयो भवति । (त्यु) उत्तरतु ऽएषाऽग्निरुपशेते वृषा वाऽआहवनीयो योषाऽग्निर्दक्षिणतो वै वृषा योषामुपशेतेऽरत्निमात्रेऽरत्निमात्राद्धि वृषा योषामुपशेते ॥ ३० ॥

रीति । तऽएतं वज्रमपश्यन्–अमुमेवादित्यम् । असौ वाऽआदित्य एषोऽश्वः । तऽएतेन वज्रेण दक्षिणतो रक्षांसि नाष्ट्रा अपहत्याभयेऽनाष्ट्रऽएतं यज्ञमतन्वत । तथैवैतद्यजमान एतेन वज्रेण दक्षिणतो रक्षांसि नाष्ट्रा अपहत्याभयेऽनाष्ट्रऽएतं यज्ञं तनुते ॥ २९ ॥

दक्षिणत आहवनीयो भवति । उत्तरत एषाऽग्निरुपशेते । वृषा वाऽआहवनीयो योषाऽग्निः। दक्षिणतो वै वृषा योषामुपशेतेऽरत्निमात्रे । अरत्निमात्राद्धि वृषा योषामुपशेते ॥ ३० ॥

मितुमाह–एतद्वै देवा अबिभयुरिति । 'एतद्' सप्तम्या लुक् (पा, सू. ७ । १ । ३९ ।) एतस्मिन्नवकाशे 'देवा.' भीतवन्त. । 'यत्' यस्मात् 'न.' अस्मदीय 'दक्षिणत.' प्रदेशे 'नाष्ट्रा' नाशकानि 'रक्षांसि' न–हन्यु. 'न बाधेरन्' 'इति' । अथवा 'यत्' यथा 'न हन्युरिति' हननाभावोपायं देवा. चिन्तितवन्त इत्यर्थः । 'ते एते' देवाः 'यज्ञ' वज्ररूपम् 'अमुमादित्यम् अपश्यन् । अत्रादित्यस्य कः प्रसङ्ग इत्यत आह–असौ वा आदित्य एषोऽश्व इति । योऽयमश्वोऽत्र निरुम्भुअरशनाबद्धः, स हि आदित्यः । तथा च तैत्तिरीयकम्–" अमुमादित्यमश्वं श्वेन भूत दक्षिणामनयन् " इति । ततस्तेन वज्ररूपादित्यात्मना अश्वेन सर्वाणि यज्ञविघ्नानीमि रक्षांसि अपहत्य भयरहिते नाशकरहिते स्थाने 'एतम्' आन्याज्य यज्ञ कृतवन्तः पूर्वं देवा. । तथैव 'एतत्' इदानीं यजमान. 'दक्षिणत.' स्थितेन अश्वेन 'यज्ञ' निर्बाधमनुतिष्ठतीति । अत्र कात्यायन.–" उत्तरत आहवनीयस्यारत्निमात्र उभयतस्तीक्ष्णा वैणवी सुषिराऽभ्रि. कल्माष्यमा वैऽकल्माषी प्रादेशमात्र्यरत्निमात्री वा "–(का. श्रौ. सू. १६ । ४८) इति पूर्वोक्ताहवनीयस्य अरत्निमात्रे उत्तरतः प्रादेशमात्री अरत्निमात्री वा उभयत. पार्श्वयोस्तीक्ष्णाग्रा कल्माषलक्षणवेणुनिर्मिता अन्त सुषिरा अभ्रि. खननसाधनस्थानीयकल्माषलक्षितत्वासम्भवे 'अकल्माषी' कल्माषलक्षणरहिता सुषिरा कार्येति तत्वार्थ' ॥ २९ ॥

तदिद सार्थवाद विधत्ते–दक्षिणत आहवनीयो भवतीत्यादिना " वामाद्दत्ते–" इत्यत. प्राक्तनेन वाक्यसन्दर्भेण–'एषा' वक्ष्यमाणाऽभ्रिः (अस्मिन्नेव ब्राह्मणेऽग्रे ३८ कण्डिकायाम्) 'अभ्रिः' 'उपशेते' तिष्ठते । आहवनीयाभ्र्यो. पुल्लिङ्गस्त्रीलिङ्गसाम्यात् स्त्रीपुमात्मना प्रशंसति–वृषा वा आहवनीय इति । 'वृषा' पुरुष., 'योषा' स्त्रियम्., 'दक्षिणत.' स्त्रियाः दक्षिणप्रदेशे 'उपशेते' आहवनीयाभ्र्योर्मध्यप्रदेशस्य व्यवधानस्वरूपमाह–अरत्निमात्र इति । एतदपि स्त्रीपुंसयोर्योजयति–अरत्निमात्राद्धिति । स्त्रीपुंसयोर्मध्ये श्वासादिसञ्चाराय, सम्बाधपरिहाराय च अरत्निमात्रोऽवकाशो युक्त इत्यर्थ. ॥ ३० ॥

सा वैणवी स्यात् । (द) अग्निर्देवेभ्यऽ उदक्रामत्स वेणुं प्राविशत्तस्मात्स सुषिरः स ऽएतानि वर्माण्यभितोऽकुरुत पर्वाण्यनुप्रज्ञानाय यत्र यत्र निर्ददाह तानि कल्माषाण्यभवन् ॥ ३१ ॥

(त्सा) सा कल्माषी स्यात् । (त्सा) सा ह्याग्नेयी यदि कल्माषीं न विन्देदप्यकल्माषी स्यात्सुषिरा तु स्यात्सैवाग्नेयी सैषा योनिरग्नेर्यद्वेणुरग्निरियं मृत्र वै योनिर्गर्भꣳ हिनस्त्यहिꣳसायै योनेर्वै जायमानो जायते योनेर्जायमानो जायाताऽइति ॥ ३२ ॥

प्रादेशमात्री स्यात् । (त्सा) प्रादेशमात्रꣳ हीदमभि वागवदत्यरत्निमात्री त्वेव भवति बाहुर्वाऽअरत्निर्बाहुना वै वीर्यं क्रियते वीर्यसंमितेव तद्भवति ॥ ३३ ॥

सा वैणवी स्यात् । अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत् । स वेणुं प्राविशत् । तस्मात्स सुषिरः । स एतानि वर्माण्यभितोऽकुरुत–पर्वाणि–अनुप्रज्ञानाय । यत्र–यत्र निर्ददाह–तानि कल्माषाण्यभवन् ॥३१॥

सा कल्माषी स्यात् । सा ह्याग्नेयी । यदि कल्माषीं न विन्देद्–अप्यकल्माषी स्यात् । सुषिरा तु स्यात् । सैवाग्नेयी । सैषा योनिरग्नेः–यद्वेणुः । अग्निरियं मृत् । न वै योनिर्गर्भं हिनस्ति–अहिंसायै । योनेर्वै जायमानो जायते । योनेर्जायमानो जायाताऽइति ॥ ३२ ॥

प्रादेशमात्री स्यात् । प्रादेशमात्रं हीदमभि वागवदति । अरत्निमात्री त्वेव भवति । बाहुर्वाऽअ-रत्निः । बाहुना वै वीर्यं क्रियते वीर्यसम्मितेव तद्भवति ॥ ३३ ॥

सा वैणवीति । वेणुनैव कार्येति । अत्रेतिहासमाह–अग्निर्देवेभ्य इति । यतो वेणुं प्रविष्टवान् अतः ' सुषिरः ' अन्तः सुषिरः प्रविष्टः ' स ' अग्निः ' अनुप्रज्ञानाय ' यथाऽन्ये मां न जानीयुः, तथा स्वाच्छादनाय यानि ' वर्माणि ' पार्श्वयोरकरोत्, तानि ' पर्वाणि ' सन्धयः वेणोः प्रवेशकाले ' यत्र–यत्र ' प्रदेशे अग्निः ' ददाह ' ' तानि ' कल्माषाणि ' कृष्णबिन्दुचिह्नानि ' अभवन् ' ॥ ३१ ॥

सा कल्माषीत्यादि । अतः ' सा ' अभ्रिः कल्माषी ' कल्माषकलितवेणुमयी कर्तव्या । अतः कल्माषो वेणुराग्नेयः । यदि कल्माषीति । कल्माषासम्भवे अन्यादृशो वेणुः कार्य इत्यर्थस्त उक्तः । तत्र कल्माषाकल्माषयोः सुषिरत्वं तु सर्वथा सम्पाद्यमित्याह–सुषिरा तु स्यादिति । यस्मात् सुषिरो वेणुरग्नेर्योनिः " सैषा योनिरग्नेर्यद् वेणुः "–इति वेणोरग्निरूपत्वं प्रागुक्तम्, अतोऽग्निरूपमृत्तिकाखनने अग्नियोनिरूपाभ्रिकरणम् स्याद् ' योनेः ' सकाशादेव अग्निः ' जायाते इति ' एवमर्थमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

अग्नेः प्रादेशप्रमाणत्वमरत्निप्रमाणत्वं च कल्पितम्, तत्रारत्निमात्रत्वमभिमतमिति दर्शयितुं प्रादेशमात्रपक्षमनुवदति–प्रादेशमात्रीति । ' हि ' यस्मात् इदानीं वागिन्द्रियं प्रादेशप्रमाणमभिलक्ष्यते; प्रथमं ताल्वोष्ठपुट-

(त्य) अन्यतः क्ष्णुत्स्यात् । (द) अन्यतरतो हीदं वाचः क्ष्णुतमुभयतः क्ष्णुत्त्वेव भवत्युभयतो हीदं वाचः क्ष्णुतं यदेनया दैवं च वदति मानुषं चाथो सत्यं चानृतं च तस्मादुभयतः क्ष्णुत् ॥ ३४ ॥

(य) यद्वेवोभयतः क्ष्णुत् । (इ) अतो वाऽअग्नेर्वीर्यं यतोऽस्यै क्ष्णुतमुभयत ऽएवास्यामेतद्वीर्यं दधाति ॥ ३५ ॥

यद्वेवोभयतः क्ष्णुत् । (दे) एतद्वाऽएनं देवा ऽअनुविद्येभ्यो लोकेभ्यो-ऽखनंस्तथैवैनमयमेतदनुविद्येभ्यो लोकेभ्यः खनति ॥ ३६ ॥

अन्यतः क्ष्णुत्त्वेव भवति । अन्यतरतो हीदं वाचः क्ष्णुतम्—उभयतः क्ष्णुत्त्वेव भवति । उभयतो हीदं वाचः क्ष्णुतम्—यदेनया दैवं च वदति, मानुषं च । अथो यत् सत्यञ्चानृतं च—तस्मादुभयतः क्ष्णुत् ॥ ३४ ॥

यद्वेवोभयतः क्ष्णुत् । अतो वाऽअग्नेर्वीर्यम् । यतोऽस्यै क्ष्णुतम्—उभयत एवास्यामेतद्वीर्यं दधाति ॥ ३५ ॥

यद्वेवोभयतः क्ष्णुत् । एतद्वाऽएनं देवा अनुविद्येभ्यो लोकेभ्योऽखनन् । तथैवैनमयमेतदनुविद्येभ्यो लोकेभ्यः खनति ॥ ३६ ॥

व्यामांश प्रादेशपर्यन्तं बाह्वनुकर्षे स्त्यो देशपर्यन्तो यिद्यास्ता यत्रोर्ध्वं गृह्णाति । अथवा, वाक्शब्देन जिह्वो-च्यते; सा हि प्रादेशमात्री सती वाग् वदति । यद्वा वाक्शब्देन स्फ्यवाचुर्लक्ष्यते; स हि नामपुरुषाक्लिप्तान् प्रादेशपर्यन्तं मन्त्रौषधिमिदम् । स्फ्यनिमित्त पक्षमाह—अरत्निमात्री स्वैवेति । 'तु'—शब्दः पूर्वपक्षव्या-वृत्त्यर्थः । बाहेकदेशवाचकत्वे समुदायभूतो बाहुरेकदेशेनापि व्यपदिश्यते, तन्मानकाले अरत्निरपि बाहुत्व-वीर्यवत्त्वेव भवति । अन्यत्र कर्त्रेकत्वकर्माभ्यासस्य लक्षणमिति । तदाहापस्तम्बः—" उभयतः क्ष्णु-त्स्यादन्यतरतो वा "—(आ. श्रौ. सू. ११ । १ । ७) इति ॥ ३३ ॥

तत्र अन्यतरतोऽभिमततोऽस्य निन्दन्निव पूर्वपक्षमनुवदति—अन्यतः क्ष्णुत् स्यादिति । " क्ष्णु, तेजने " (धा.पा.अ.प.२७) । तेजनं नाम निशितत्वम् । अन्यतरतो हीदं वाच इति । वाचो निशितत्व-मन्यतरतो वचनार्हत्वम् । वाक्शब्देन जिह्वोच्यते, तस्यास्तु एकत एव तैक्ष्ण्यम्; अस्माद्धि वचनव्यापार इति । उभयतः क्ष्णुत्त्वेवेति । 'तु' शब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । निशितार्थत्वमा धारैतत्त्वम् । 'यद्' यस्मात् 'एनया' वाचा जिह्वया 'दैवं' देवसम्बन्धि वाक्यं मन्त्ररूपं 'मानुषं च' मनुष्यसम्बन्धिभाषात्मकं वाक्यं 'वदति', अथवा एकयैव वाचा 'सत्यम्' 'अनृतं' मिथ्या च वदति, अत उभयतः क्ष्णुत्त्वम् ॥ ३४ ॥

उभयतः क्ष्णुत्त्वं प्रकारान्तरेण स्तोतुमनुवदति—यद्वेवोभयतः क्ष्णुदिति । 'अस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । (पा. सू. २ । ३ । ६२ वा.) 'यतः' यस्मिन् प्रदेशे 'क्ष्णुतं' निशितत्वम्, तस्मादेव प्रदेशात् 'अग्नेः वीर्यम्', अतः उभयतस्तैक्ष्ण्यकरणेन वीर्येणैव निशितत्वम् भवति ॥ ३५ ॥

यद्वेवोभयत इति । 'एतम्' एतया स्फ्या निशितात्मना 'एनम्' स्फ्यरूपमग्निं 'अनुविद्य' ज्ञात्वा

स यदिति खनति । तदेनमस्माल्लोकात्खनत्यथ यदूर्ध्वं चरति तदमुष्मा-ल्लोकादथ यदन्तरेण संचरति तदन्तरिक्षलोकात्सर्वेभ्य एवैनमेतदेभ्यो लोकेभ्यः खनति ॥ ३७ ॥

तामादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या-मादद्दे गायत्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदिति सवितृप्रसूत एवैनामेतद्देवताभिर्द-वताभिरादत्ते गायत्रेण च्छन्दसाऽथोऽअस्यां गायत्रं छन्दो दधाति पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभरेति पशवो वै पुरीषं पृथिव्या उप-स्थादग्निं पशव्यमग्निवदाभरेत्येतत्त्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदिति तदेनां त्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽऽदत्तेऽथोऽअस्यां त्रैष्टुभं छन्दो दधाति ॥ ३८ ॥

स यदिति खनति-तदेनमस्माल्लोकात्खनति । अथ यदूर्ध्वाश्चरति । तदमुष्माल्लोकात् । अथ यद-न्तरेण सञ्चरति । तदन्तरिक्षलोकात् । सर्वेभ्य एवैनमेतदेभ्यो लोकेभ्यः खनति ॥ ३७ ॥

तामादत्ते-" देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे । गाय-त्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वत् "-इति । सवितृप्रसूत एवैनामेतद्देवताभिर्देवताभिरादत्ते । गायत्रेण च्छन्दसा । अथोऽअस्यां गायत्रं छन्दो दधाति । " पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभर " इति । पशवो वै पुरीषम् । पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्यमग्निवदाभरेत्येतत् । " त्रैष्टुभेन च्छन्दसा-ऽङ्गिरस्वत् "-(वा. सं. ११ । ९) इति । तदेनां त्रैष्टुभेन छन्दसाऽऽदत्ते । अथोऽअस्यां त्रैष्टुभं छन्दो दधाति ॥ ३८ ॥

' एभ्यो लोकेभ्यः ' सकाशात् ' अखनन् ' अवदारितवन्तः । ' तदेव ' 'अथ' यद्वा ' एतया ' अभ्रया लोक-त्रयसकाशात् ' खनति ' मृदा मकमभिनिर्व्यर्थः ॥ ३६ ॥

कथं यजमानेनैकया अभ्र्या लोकत्रयादग्नेः खननमित्याशङ्क्य तदुपपादयति-स यदिति खनतीति । 'इति' शब्दोऽभिनयप्रदर्शने, मृदः खननव्यापारमभिनयेन दर्शयतीत्यर्थः । अग्नेः खननव्यापारे तावत् प्रथममधो-ऽवगमनम्, मध्ये संचारक्रिया चेति व्यापारत्रयमस्ति, तस्मादग्नेर्व्यापारत्रयेण पृथिव्यादिलोकत्रयादग्नेः खनन-मिति तात्पर्यार्थः ॥ ३७ ॥

अग्नेरादानं विधत्ते-तामादत्त इति । तत्तत्र " त्रिभिरादत्ते "-इति आदाने त्रित्वसङ्ख्याविशिष्टान् मन्त्राणां विधानम्, अभ्रिं त्रिभिर्मन्त्रैराददीतेत्यर्थः । तत्र प्रथममन्त्रं विधत्ते-देवस्य त्वा सवितुरिति[1] । मन्त्र-स्यायमर्थः-देवेन सवित्रा अनुज्ञात एवाहमध्वर्युः ' अश्विनोः बाहुभ्यां ', ' पूष्णो हस्ताभ्याम् ', ' अङ्गिरस्वत् ' अङ्गिराः अग्निः स इव; अङ्गिरःपदात् तत्तस्य मनुपः मतस्थानविधानात् पदमध्यानिबन्धनं रुत्वं न भवति, अग्नि-

---

१-देवस्य त्वेत्यभ्रिमादत्ते । का० श्रौ० सू० १६ । २ । १ ।

(त्यु) अभ्रिरसीति । (त्यु) अभ्रिर्ह्येषा तदेनथ्ँ सत्येनादत्ते नार्यसीति वज्रो वाऽअभ्रिर्योषा नारी न वै योषा कंचन हिनस्ति शमयत्येवैनामेतदहिथ्ँसायै त्वया वयमग्निथ्ँ शकेम खनितुथ्ँ सधस्थऽएतीदं वै सधस्थं त्वया वयमग्निथ्ँ शकेम खनितुमस्मिन्त्सधस्थऽइत्येतज्जागतेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदिति तदेनां जागतेन च्छन्दसाऽऽदत्तेऽथोऽअस्यां जागतं च्छन्दो दधाति ॥ २९ ॥

त्रिभिरादत्ते । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनामेतदादत्ते त्रिभिरादायाथैनां चतुर्थेनाभिमन्त्रयतऽएतद्वाऽएनां देवास्त्रिभिरादाया-

"अभ्रिरसि"—इति । अभ्रिर्ह्येषा । तदेनं सत्येनादत्ते । "नार्यसि"—इति । वज्रो वा अभ्रिः । योषा नारी, न वै योषा कंचन हिनस्ति । शमयत्येवैनामेतदहिंसायै । "त्वया वयमग्निं शकेम खनितुं सधस्थऽआ"—इति । इदं वै सधस्थम् । त्वया वयमग्निं शकेम खनितुमस्मिन्सधस्थऽइत्येतत् । "जागतेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वत्"—(वा. सं. ११।१०) इति । तदेनां जागतेन च्छन्दसाऽऽदत्ते । अथोऽअस्यां जागतं छन्दो दधाति ॥ २९ ॥

त्रिभिरादत्ते । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवैनामेतदादत्ते । त्रिभिरादायाथैनां

वत् । 'गायत्रेण छन्दसा' अग्निं 'त्वाम् आददे' । मन्त्रस्य तात्पर्यमाह—सवितृप्रसूत एवैनामित्यादि । द्वितीय विधत्ते—पृथिव्या इति । अग्निः त्वम् 'पृथिव्याः' 'सधस्थात्' उपस्थात् सहस्थानात् । पुरीष्यमिति, पुरीषपदेन पशवोऽभिधीयन्ते; पशुहितम् । "तस्मै हितम्" (पा. सू. ५ । १ । ५) इति यत् प्रत्ययः । अग्निम् 'अङ्गिरस्वत् आभर' । "हग्रहोर्भः" (पा. सू. ८ । २ । ३२ । वा) इति हकारस्य 'भकारः' । किञ्च, 'त्रैष्टुभेन छन्दसा' अग्निमाभरेति ॥

मन्त्रं व्याचष्टे—पशवो वै पुरीषमिति ॥ २८ ॥

तृतीयं विधत्ते—अभ्रिरसीति । 'अभ्रिः' खननसाधनभूतः 'असि' खननसाधनत्वादुभयोः, अभ्रिनामाऽसि । 'नारी' स्त्री च 'असि' ; स्त्रीत्वारोपस्तस्यास्तत्कर्तृकहिंसोपशमनार्थः । किञ्च, 'त्वया' अभ्र्या 'वयम्' 'सधस्थे' पृथिव्याम्, अस्मिन् सहस्थाने 'अग्निम्' मृद्रूपं 'खनितुं' 'शकेम' शक्ता भूयास्म 'जागतेन छन्दसा अङ्गिरस्वत्' खनितुं शक्ता भूयास्मेति "शकेः आशिषि" ([illegible]) आशीर्लिङि रूपम् ॥

मन्त्रं व्याचष्टे—अभ्रिरसीति । अभ्रिरसीत्यनेन 'सत्येन' सह खनकः "एनां" गृहीतवान् भवति । नार्यसीति । अस्य तात्पर्यमाह—वज्रो वा अभ्रिरिति ॥ यथा योषा स्त्री न कञ्चन पुरुषं हिनस्ति, एवमभ्रेः स्त्रीत्वेन सा न कस्यापि हन्त्रीत्यर्थः सिद्धो भवति । सधस्थपदस्य विवरणम्—इदं वै सधस्थमिति ॥ २९ ॥

अभ्र्यादाने विनियुक्तानां मन्त्राणां त्रित्वसङ्ख्या प्रशंसितुमनुवदति—त्रिभिरादत्ते । त्रिवृदग्निरिति । त्रिभिरा-

थास्यां चतुर्थेन वीर्यमदधुस्तथैवैनामयमेतत्त्रिभिरादायाथास्यां चतुर्थेन वीर्यं दधाति ॥ ४० ॥

हस्तऽआधाय सवितेति । हस्ते ह्यस्याहिता भवति बिभ्रदभ्रिमिति बिभर्ति ह्येनाᳬं हिरण्ययीमिति हिरण्ययी ह्येषा या च्छन्दोमय्यग्नेर्ज्योतिर्निचाय्येत्यग्नेर्ज्योतिर्दृष्ट्वेत्येतत्पृथिव्याऽअध्याभरदिति पृथिव्यै ह्येनदध्याभरत्यानुष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदिति तदेनामानुष्टुभेन च्छन्दसाऽऽदत्तेऽथोऽअस्यामानुष्टुभं च्छन्दो दधाति तान्येतान्येव च्छन्दाᳬंस्येषाऽभ्रिरारम्भायैवेयं वैणवी क्रियते ॥ ४१ ॥

चतुर्थेनाभिमन्त्रयते । एतद्वाऽएनां देवास्त्रिभिरादायाथास्यां चतुर्थेन वीर्यमदधुः । तथैवैनामयमेतत्त्रिभिरादायाथास्यां चतुर्थेन वीर्यं दधाति ॥ ४० ॥

"हस्तऽआधाय सविता"–इति । हस्ते ह्यस्याहिता भवति । "बिभ्रदभ्रिम्"–इति । बिभर्ति ह्येनाम् । "हिरण्ययीम्"–इति । हिरण्ययी ह्येषा या च्छन्दोमयी । "अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य"–इति । अग्नेर्ज्योतिर्दृष्ट्वेत्येतत् । "पृथिव्याऽअध्याभरत्"–इति । पृथिव्यै ह्येनदध्याभरति । "आनुष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वत्"–(वा. सं. ११ । ११) इति । तदेनामानुष्टुभेन च्छन्दसाऽऽदत्ते । अथोऽअस्यामानुष्टुभं छन्दो दधाति । तान्येतान्येव च्छन्दांसि–एषाऽभ्रिः । आरम्भायैवेयं वैणवी क्रियते ॥ ४१ ॥

दत्वाथ अभ्रेश्चतुर्थेन मन्त्रेणाभिमन्त्रणं विधत्ते–त्रिभिरादायैनां चतुर्थेनाभिमन्त्रयत इति[1] । 'अथ'–शब्दो व्यवधानाभाव एव[illegible]ति । इदमेवोत्तरत्र तावत् "चतुर्भिरादत्ते"–इत्यस्य वाक्यस्य बीजम् । आदानसमये एवाभिमन्त्रणाच्चत्वारोऽप्यादाने विनियुक्ता इति पक्षस्य बीजमस्ति, खननादिवत् स्पष्टव्यापाराभावात्, अश्वाद्यभिमन्त्रणवत् पृथगवस्थिताया अभ्रेरभिमन्त्रणत्वाच्च । अत एव त्रिभिरादाय चतुर्थेनैतत्पूर्वमन्त्रसङ्घानुवादपुरस्सरं चतुर्थत्वोक्तिरभिमन्त्रणमन्त्रस्येति तात्पर्यम् । अभिमन्त्रणं नाम वीर्याधानमिति प्रशंसति–अथास्यां चतुर्थेन वीर्यमदधुरिति ॥ ४० ॥

मन्त्रं विधत्ते–हस्त आधाय सवितेति । 'सविता' देवः 'हस्ते' 'आधाय' अवस्थाप्य 'हिरण्ययीं' हितरमणीयाम्; अथवा हिरण्यपदेन अमृतं छन्दश्चोच्यते, अमृतमयीम्; प्रागुक्तगायत्रत्रैष्टुभजागतानुष्टुभच्छन्दोरूपां वा 'एनाम्' अभ्रिं 'बिभ्रत्' सर्वदा धारयन्, 'अग्नेर्ज्योतिः' 'निचाय्य' दृष्ट्वा 'पृथिव्या अधि' ततः सकाशात् 'आभरत्' आहृतवान् । 'आनुष्टुभेन च्छन्दसा' अङ्गिरोवदाहृतवानिति । मन्त्रं व्याचष्टे–हस्ते ह्यस्याहितेति । 'हिरण्ययी'–पदव्याख्याने हिरण्ययी ह्येषा या छन्दोमयीत्युक्तम् । तदुपपादयति–तान्येतान्येवेति । 'आरम्भाय' आलम्बनाय ॥ ४१ ॥

१–हस्त आधायेत्येनामभिमन्त्रयते । का. श्रौ. सू. १६ । ५१ ।

ताᳬं हैके हिरण्ययीं कुर्वन्ति । हिरण्ययीति वाऽअभ्युक्तेति न तथा कुर्याद्यद्वाऽएषा च्छन्दाᳬंसि तेनैषा हिरण्ममृतᳬं हिरण्यममृतानि च्छन्दाᳬंसि ॥ ४२ ॥

तां चतुर्भिरादत्ते । चतुरक्षरा वै सर्व्वा व्वाग्वागित्येकमक्षरमक्षरमिति त्र्यक्षरं तद्यत्तद्वागित्येकमक्षरं येवैषाऽनुष्टुबुत्तमा सा साऽथ यदक्षरमिति त्र्यक्षरमेतानि तानि पूर्व्वाणि यजूᳬंषि सर्व्वयैवैतद्वाचाऽग्निं खनति सर्व्वया व्वाचा सम्भरति तस्माच्चतुर्भिः ॥ ४३ ॥

(यं) यद्वेव चतुर्भिः । (अ) चतस्रो वै दिशश्चतसृषु तद्दिक्षु व्वाचं

ता हैके हिरण्ययीं कुर्वन्ति । हिरण्ययीति वाऽअभ्युक्तेति । न तथा कुर्यात् । यद्वाऽएषा छन्दांसि—तेनैषा हिरण्यम् । अमृतं हिरण्यम् । अमृतानि च्छन्दांसि ॥ ४२ ॥

यद्वेव चतुर्भिः । चतस्रो वै दिशः । चतसृषु तद्दिक्षु वाचं दधाति । तस्माच्चतसृषु दिक्षु वाग्वदति ।

अत्र केचिन्मन्त्रगतहिरण्ययीपदबलेन अभ्रिमपि हिरण्यनिर्मितामिच्छन्तीति तत्पक्षमनुवदति—तां हैके हिरण्ययीं कुर्वन्तीति । अत एव कात्यायन —"हिरण्ययीमेके"–(का. श्रौ. सू १६ । ४९) इति पक्षान्तर सूचितवान् । अभ्युक्तेति । " हस्त आधाय सविता बिभ्रदभ्रिं हिरण्ययीम्"—इति मन्त्रे समाने इत्यर्थः ॥ तद् दूषयति—न तथा कुर्यादिति । अत्र पूर्वोक्तमेव छन्दोमयत्वमिहोपदिशति—यद्वा एषा छन्दांसीति॥४२॥

आदानाभिमन्त्रणविनियुक्तानां मन्त्राणां सङ्ख्यां प्रशंसितुमाह—तां चतुर्भिरादत्त इति । ' चतुर्भिः ' अभिमन्त्रणमन्त्रसहितैः पूर्वैस्त्रिभिर्मन्त्रैः ' ताम् ' अभ्रिम् ' आदत्ते ' । आदाने मन्त्रचतुष्कप्रकार उपपादितः । अत एव मीमांसायां द्वादशाहयागे इदमेव विषयवाक्यमुदाहृतम् । तदर्थं स गृहीतमन्त्रविद्भिराचार्यैः—" चतुर्भिरभ्रिमित्यत्र विकल्पो वा समुच्चयः । विकल्पः पूर्वबन्मैव समूहे कारणत्वतः ॥–(मी. जै. न्या. १२ । ३ । सू. ३० । १४ अ.) इति ॥

यतश्चतुर्भिरादत्ते, ' सर्वा वाक् ' ' चतुरक्षरा ' अक्षरचतुष्टयवती । कथं वाचश्चतुरक्षरत्वम् ? तदाह—वागित्येकमिति । अत्र एकाक्षरवाग्रूपत्वेन त्र्यक्षरात्मकेन च स्तूयमानान् मन्त्रान् विभज्य दर्शयति—येवैषाऽनुष्टुबुत्तमेति । प्रथमेन 'सा' इति पदेन वागुच्यते, द्वितीयेन अभिमन्त्रणे विनियुक्ता चतुर्थी ऋक् । अनुष्टुप् 'त्र्यक्षरं' पदम् ' अक्षरमिति ' यदुक्तम्, तानि ' आदाने विनियुक्तानि " देवस्य त्वा "–इत्यादीनि ' यजूंषि ' । ' तस्मात् ' चतुर्भिः अभ्यादानं नाम, ' सर्वया वाचा ' खननमेवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

मन्त्रगतचतुष्ट्वसङ्ख्यां चतुर्दिगात्मना च स्तौति—यद्वेव चतुर्भिश्चतस्रो वै दिश इति । अत्र मन्त्रगत–

दधाति तुस्माच्चतसृषु दिक्षु व्वाग्वदति च्छन्दोभिश्च युजुर्भिश्चादत्ते तदष्टौ चतस्रो दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशः सर्व्वासु तद्दिक्षु व्वाचं दधाति तुस्मात्सर्व्वासु दिक्षु व्वाग्वदति ॥ ४४ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ६-२-३ ॥ (३. १.)

हुस्त ऽएषुाऽग्निर्भवत्युथ पशूनभिमन्त्रयते । (तऽ) एतद्वाऽएषु देवा ऽअन्वेषिष्यन्तः पुरस्ताद्वीर्यमदधुस्तथैवैष्वयमेतदन्वेषिष्यन्पुरस्ताद्वीर्यं दधाति ॥ १ ॥

सोऽश्वमभिमन्त्रयते । प्रतूर्तं व्वाजिन्नाद्रवेति यद्वै क्षिप्रं तुत्तूर्तमुथ यत्क्षिप्रात्क्षेपीयस्तत्प्रतूर्तं वुरिष्ठामुनु संव्वतमितीयं वै व्वरिष्ठा संव्वदिमामुनु संव्वतमित्येतद्दिवि ते जन्म परममन्तरिक्षे तुव नाभिः पृथिव्यामधि योनिरिदिति तुदेनमेता देवुताः करोत्यग्निं व्वायुमादित्यं तदश्वे व्वीर्यं दधाति ॥ २ ॥

छन्दोभिश्च यजुर्भिश्चादत्ते । तदष्टौ । चतस्रो दिशः, चतस्रोऽवान्तरदिशः । सर्वासु तद्दिक्षु वाचं दधाति । तस्मात्सर्वासु दिक्षु वाग्वदति ॥ ४४ ॥

हस्तऽएषाऽग्निर्भवति-अथ पशूनभिमन्त्रयते । एतद्वाऽएषु देवा अन्वेषिष्यन्तः पुरस्ताद्वीर्यमदधुः । तथैवैष्वयमेतदन्वेषिष्यन्पुरस्ताद्वीर्यं दधाति ॥ १ ॥

सोऽश्वमभिमन्त्रयते-" प्रतूर्तं वाजिन्ना द्रव "-इति । यद्वै क्षिप्रं तत्तूर्तम् । अथ यत् क्षिप्रात्

गायत्र-त्रैष्टुभ-जागतानुष्टुभैश्छन्दोभि राह पूर्वां चतस्रः महतीर्महादिग्भिरवान्तरदिशा मना स्तौति-छन्दोभिश्च यजुर्भिश्चादत्ते तदष्टाविति ॥ ४४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (६-३-१) ॥

पूर्वमाहवनीयस्य दक्षिणप्रदेशे निहन्मुत्तरशानावद्धाः प्राङ्मुखा येऽश्वगर्दभाजाश्तिष्ठन्ति, तेषामिदानीं यथाक्रममभिमन्त्रणं समन्त्रक विधित्सुरादावभिमन्त्रण वीर्यात्मना प्रशंसति-हस्त एषाऽग्निर्भवतीति । अनेन अग्निं हस्ते गृहीत्वैव पशूनभिमन्त्रयते ॥ १ ॥

प्रथममश्वाभिमन्त्रण समन्त्रं विधत्ते-सोऽश्वमिति । मन्त्रस्यायमर्थः-हे 'वाजिन्' अश्व ! 'वरिष्ठाम्' अतिशये-

---

१-हस्त आधायैनानभिमन्त्रयते । का० श्रौ० सू० १६ । ५ । २-अश्वमप्रतूर्तं युञ्जाथा योगेयोग इति । का. श्रौसू. १६ । ५२ ।

(त्यु) अथ रासभम् । युञ्जाथाᳬं रासभं युवमित्यध्वर्युं चैतद्यजमानं चाहास्मिन्यामे वृषण्वसूऽइत्यस्मिन्कर्मणि वृषण्वसूऽइत्येतदग्निं भरन्तमस्मयुमित्यग्निं भरन्तमस्मत्प्रेपितमित्येतत्तद्रासभे वीर्यं दधाति॥३॥

(त्यु) अथाजम् । योगे योगे तवस्तरं वाजे वाजे हवामहऽइत्यन्नं वै

क्षेपीयः-तत्प्रतूर्तम् । "वरिष्ठामनु सम्वतम्"-इति । इयं वै वरिष्ठा सम्वत् । इमामनु सम्वतमित्येतत् । "दिवि ते जन्म परममन्तरिक्षे तव नाभिः पृथिव्यामधि योनिरित्"-(वा० सं० ११ । १२) इति । तदेनमेता देवताः करोति-अग्निम्, वायुम्, आदित्यम् । तदश्वे वीर्यं दधाति ॥ २ ॥

अथ रासभम्-" युञ्जाथां रासभं युवम् "-इति । अध्वर्युं चैतद्यजमानं चाह । " अस्मिन्यामे वृषण्वसू "-इति । अस्मिन्कर्मणि वृषण्वसू इत्येतत् । " अग्निंऽभरन्तमस्मयुम् "-इति । अग्निं भरन्तमस्मत्प्रेपितमित्येतत् । तद्रासभे वीर्यं दधाति ॥ ३ ॥

अथाजम्-" योगे-योगे तवस्तरं वाजे-वाजे हवामहे "-इति । अन्नं वै वाजः । कर्मणि

नोर्वीम्, अनुसवतं ' सम्पूर्वात् वनतेः किपि " अनुदात्तोपदेशवनति " (पा. सू. ६ । ४ । ३७)-इति । न-लोपे, " ह्रस्वस्य पिति "-(पा. सू. ६ । १ । ७१) इति तुक् । अस्माभिः क्रियमाणं सम्भजनम् ' अनु ' लक्ष्य भूमिं, ' प्रतूर्तं ' त्वरतेः " ज्वरत्वर "-(पा. सू. ६ । ४ । २०) इत्यूठि कृते " नसत्त-निषत्तानुत्त-प्रतूर्त-सूर्त-गूर्तानि च्छन्दसि "-(पा. सू. ८ । २ । ६१) इति निष्ठा-तस्य नत्वाभावेन निपातनम् । अतिक्षिप्रम् ' आद्रव ' आगच्छ । हे अश्व ! ' ते ' तव ' परम जन्म ' ' दिवि ' आदित्यरूपेण, ' अन्तरिक्षे ' तव ' नाभिः ' वायुरूपेण, ' पृथिव्यां ' तव ' योनि ' उत्पत्तिस्थानम् अग्न्यात्मकत्वेनेति, अश्वस्य लोकत्रयाभिमानिदेवतात्वेन स्तुतिः कृतेति तात्पर्यम् ॥

अत्र प्रतूर्तपदं व्याचष्टे-यद्धि क्षिप्रं तत् तूर्तमिति । ' क्षिप्र-तूर्तम् ' ' अथ ' ' यत् क्षिप्रात् ' अपि ' क्षेपीयः ' क्षिप्रतरम्, ' तत् प्रतूर्तम् ' इत्युच्यते । क्षिप्रशब्दादीयसुनि " स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्र "-(पा. सू. ६ । ४ । १५६) इति यणादिपरस्य लोपः । पूर्वस्यैकारस्य गुणः । उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यमाह-तदेनमेता देवता इति । अभिमन्त्रणेनाश्वस्य किमायातम् ? तदाह-तदश्वे वीर्यं दधातीति ॥ २ ॥

रासभाभिमन्त्रणं समन्त्रं विधत्ते-अथ रासभं युञ्जाथामिति । अभिमन्त्रयत इत्यनुषङ्गः । ' युवम् ' इति द्विवचनेन अध्वर्युयजमानावुच्येते । ' वृषण्वसू ' वृषा सेक्ता गर्दभः, स यथोर्वसु धनम्, तौ । ' युव ' युवाम् । ' अस्मिन् ' ' यामे ' यायते गम्यते प्राप्यते देवैरिति, यान्ति सङ्गच्छन्ते यत्र परस्परं देवा इति वा, यामं कर्म, तस्मिन् रासभं ' युञ्जाथाम् ' । तं विशिनष्टि-अग्निं भरन्तमिति । " हग्रहोर्भः " (पा. सू. ८ । २ । ३२ । वा.) । ' अस्मयुम् ' अस्मभ्यं फलं कामयमानम्; यद्वा, यातेः रूपम्, अस्मत्प्रेषितमिति । मन्त्रं व्याचष्टे-अध्वर्युं चैतदिति ॥ ३ ॥

अजाभिमन्त्रणं विधत्ते-अथाजं योगे योग इति । अभिमन्त्रयत इति शेषः । अस्यार्थः-हे ' सखायः '

व्वाजः कुर्मणि कर्मणि तुवुस्तरमुन्नेऽन्ने हवामहऽइत्येतत्सुखाय ऽइन्द्रमू-तयऽइतीन्द्रियुवन्तमूतुयऽइत्येतत्तदुजे व्वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैष्वेतु-द्वीर्यं दधाति ॥ ५ ॥

(त्यु) अथैनान्प्राच ऽउत्क्रमयति । तुदेनमेतैः पशुभिरन्विच्छति नोप-स्पृशात्यग्निरेष युत्पशवो नेन्माऽयमग्निर्हिनसादिति ॥ ६ ॥

सोऽश्वमुत्क्रमयति । प्रतूर्वन्नेह्यवक्रामन्नशस्तीरिति पाप्मा वाऽअश-स्तिस्त्वरमाण ऽएह्यवक्रामन्पाप्मानमित्येतद्रुद्रस्य गाणपत्यं मयोभूरे-हीति रौद्रा वै पशवो या ते देवता तस्यै गाणपत्यं मयोभूरेहीत्येतत्तदे-नमश्वेनान्विच्छति ॥ ७ ॥

कर्मणि तवस्तरमन्नेऽन्ने हवामहऽइत्येतत् । " सखाय इन्द्रमूतये "–(वा० सं० ११ । १४) इति । इन्द्रियवन्तमूतयऽइत्येतत् । तदजे वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैष्वेतद्वीर्यं दधाति ॥ ५ ॥

अथैनान् प्राच उत्क्रमयति । तदेनमेतैः पशुभिरन्विच्छति । नोपस्पृशाति । अग्निरेष यत्पशवः । नेन्माऽयमग्निर्हिनसादिति ॥ ६ ॥

सोऽश्वमुत्क्रमयति–"प्रतूर्वन्नेह्यवक्रामन्नशस्तीः"–इति । पाप्मा वाऽअशस्तिः । त्वरमाण

समानस्थाना ऋत्विजः ! ' तवस्तरं ' " तवः " इति बलनाम (निघं. २ । ९ । ९), बलिनम् ' इन्द्रम् ' इरां भूमिं दृणन्तम् । " इन्द्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयत् इति वा "–इति । यास्काचार्यः (निरु १० । १ । ८) । इन्द्रियवन्तं बलवन्तं वा तम्, सखम् । ' योगे ' युञ्जन्ति देवा अत्रेति योगः कर्म, वीप्सायां, कर्मणि कर्तव्ये । ' वाजे वाजे ' मनुष्याणाम् अन्ने–अन्ने दातव्ये स्थिते सति ' ऊतये ' तर्पणाय ' हवामहे ' वयमध्वर्यव इति ॥ मन्त्रगतयोगवाजेन्द्रपदानि व्याचष्टे–अन्नं वै वाजः कर्मणि-कर्मणीति ॥ ४ ॥

अभिमन्त्रणमन्त्रत्रित्वसंख्या त्रिवृदग्न्यात्मना स्तौति–त्रिभिरिति । अत्र सूत्रम्–" अनुपस्पृशन्नुत्क्रमय-त्येनान् प्राचः प्रतिमन्त्रं प्रतूर्वन्नुर्वन्तरिक्षं पृथिव्याः सधस्थादिति " (का. श्रौ. सू. १६ । १३) इति ॥५॥

तदिदं विधत्ते–अथैनान् प्राच इति । ' एनान् ' पशून् प्राङ्मुखानुत्क्रमयेत् । उत्क्रमितैः पशुभिः ' एनम् ' मृद्रूपमग्निम् अन्विष्टवान् भवति । नोपस्पृशतीति । ' यत् ' यतः ' पशवोऽग्निः ' यतोऽग्निस्पर्शनेन हिंसा स्यात्, सा मा भूदिति । ' हिनसत् '–इति हिंसेः पञ्चमलकारे रूपम् ॥ ६ ॥

उत्क्रमणमनुप्र मन्त्रं विधत्ते–सोऽश्वमुत्क्रमयतीति । प्रतूर्वन्नेहीति । अस्यायमर्थः,–' अशस्तीः ' पाप्मनः अवक्रामन् ' अभिगमयन् ' प्रतूर्वन् ' प्रकर्षेण त्वरमाणः ' एहि ' आगच्छ । ' मयोभूः ' सुखस्य भाव-

(य्जु) अथ रासभम् । (मु) उर्वन्तरिक्षं व्वीहि स्वस्ति गव्यूतिरभयानि कृण्वन्निति यथैव यजुस्तथा बन्धुः पूष्णा सयुजा सहेतीयं वै पूषाऽनया सयुजा सहेत्येतत्तदेनꣳ रासभेनान्विच्छति ॥ ८ ॥

(य्जु) अथाजम् । (म्पृ) पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभरेति पृथिव्या ऽउपस्थादग्निं पशव्यमग्निवदाभरेत्येतत्तदेनमजेनान्विच्छति ॥ ९ ॥

त्रिभिरन्विच्छति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्विच्छति त्रिभिः पुरस्तादभिमन्त्रयते तत्षट्षड्ऋतवः संव्वत्सरः संव्वत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ६–२–४ ॥ (३–२)

द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥कण्डिकासंख्या ॥ १०४ ॥

एहि, अवक्रामन् पाप्मानमित्येतत् । “ रुद्रस्य गाणपत्यं मयोभूरेहि ”–इति । रौद्रा वै पशवः । या ते देवता तस्यै गाणपत्यं मयोभूरेहीत्येतत् । तदेनमश्वेनान्विच्छति ॥ ७ ॥

अथ रासभम्–“ उर्वन्तरिक्षं वीहि स्वस्ति गव्यूतिरभयानि कृण्वन् ”–इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः । “ पूष्णा सयुजा सह ”–(वा. सं. ११ । १५) इति । इयं वै पूषा । अनया सयुजा सहेत्येतत् । तदेनं रासभेनान्विच्छति ॥ ८ ॥

अयाजम्–“ पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभर ”–इति । पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्यमग्निवदाभरेत्येतत् । तदेनमजेनान्विच्छति ॥ ९ ॥

त्रिभिरन्विच्छति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्विच्छति । त्रिभिः

यिता ‘ रुद्रस्य ’ पशुपतेः ‘ गाणपत्यं ’ गणपतित्वम् । ‘ एहि ’ गच्छ अशस्तिपदं व्याचष्टे–पाप्मा वा अशस्तिरिति । अश्वस्य रुद्रगणपतित्व प्रतिपादयति–रौद्रा वै पशव इति । पशुरूपस्याश्वस्य देवता रुद्रः, तस्य गणपतित्वमेहीत्यर्थः । अश्वोत्क्रमणेन न किं जातमिति, तद् दर्शयति–तदेनमश्वेनान्विच्छतीति ॥ ७ ॥

रासभोत्क्रमण विधत्ते–अथ रासभमुर्वन्तरिक्षमिति । ‘ उरु ’ विस्तीर्णम् अन्तरिक्ष ‘ वीहि ’ प्राप्नुहि किं कुर्वन् ? ‘ गव्यूतिं ’ गोसञ्चारभूमिं ‘ स्वस्ति ’ क्षेमेण कुर्वन्, ‘ अभयानि ’ अघ्नन. । कृण्वन् ‘ पूष्णा ’ पृथिव्या यागभूम्या ‘ सयुजा ’ सहायेन सह वीहीति । मन्त्रस्य पूर्वार्द्धं निगदव्याख्यातमित्याह–यथैव यजुस्तथा बन्धुरिति । न व्याख्यातुमर्हतीत्यर्थः । उत्तरार्द्धगतपूषपदं विवृणोति–इयं वै पूषेति ॥ ८ ॥

अजोत्क्रमण विधत्ते–अथाजं पृथिव्या इति । व्याख्यातोऽयं मन्त्रः (पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे ३८ कण्डिकायाम्) ॥ ९ ॥

उत्क्रमणमन्त्रगतत्रित्वसङ्ख्यामन्यात्मना स्तौति–त्रिभिरन्विच्छति त्रिवृदग्निरिति । पूर्वमेतेषामश्वरासभाजाना-

अथ तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
तृतीयाध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

मृदीक्षा॒ऽ एतेऽग्नयो॑ भवन्ति । (न्त्यु) अथ मृदमुच्छयन्तीमे॒ वै लोका॒ ऽएतेऽग्नयस्ते यदा मृदीक्षा॒ऽ अथैतुऽइमे लोकाः पुरो वाऽएतदेभ्यो लोके॑भ्योऽग्रे देवाः कर्मान्विच्छंस्तद्यदेतानग्नीनतीत्य मृदमाहरति तदेनं पुरेभ्यो लोकेभ्योऽन्विच्छति ॥ १ ॥

प्राञ्चो यन्ति । प्राची हि दिगग्नेः स्वायामेवैनमेतद्दिश्यन्विच्छति स्वायां दिशि विन्दति ॥ २ ॥

पुरस्तादभिमन्त्रयते । तत् षट् । षड्तवः सम्वत्सरः । सम्वत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा-तावत्तद्भवति ॥ १० ॥

मदीक्षा एतेऽग्नयो भवन्ति-अथ मृदमच्छयन्ति । इमे वै लोका एतेऽग्नयः । ते यदा मदीक्षाः-अथैतऽइमे लोकाः । पुरो वाऽएतदेभ्यो लोकेभ्योऽग्रे देवाः कर्मान्विच्छन् । तद्यदेतानग्नीनतीत्य मृद-माहरति-तदेनं पुरेभ्यो लोकेभ्योऽन्विच्छति ॥ १ ॥

प्राञ्चो यन्ति । प्राची हि दिगग्नेः । स्वायामेवैनमेतद्दिश्यन्विच्छति । स्वायां दिशि विन्दति ॥ २ ॥

अभिमन्त्रणे त्रयो मन्त्रा विनियुक्ताः, इदानीमुक्तमणे त्रय इति तां सङ्ख्या सम्भूय ऋतुसंवत्सराग्निरूपत्वेन प्रशंसितुमुक्तमनुस्मारयति-त्रिभिः पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् षडिति । स्पष्टोऽर्थः ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे तृतीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (६-३-२) ॥

कात्यायनः-" अग्निषु ज्वलत्सु त्रिंष्ठ गच्छन्त्यग्निम्पुरीष्यमिति "-(का. श्रौ. सू. १६ । ५४) इति । गार्हपत्यादिषु त्रिष्वग्निषु दीप्यमानेषु " अग्निम्पुरीष्यमिति " । मन्त्रेण मृत्पिण्डमभिलक्ष्य गच्छेयुरित्यर्थः । तद्विधत्ते-मदीक्षा एतेऽग्नय इति । अच्छयन्तीति । अभिगच्छन्तीत्यर्थः । ब्रह्माध्वर्युयजमानाः । ' अच्छ '-शब्दस्य " अच्छ गत्यर्थवदेषु "-(पा. सू. १ । ४ । ६९) इति गतिसञ्ज्ञा । अग्निस्तानेव प्रशंसति-इमे वै लोका इति । ' अग्रे ' पूर्वं ' देवाः ' ' एभ्यो लोकेभ्यः ' ' पुरः ' पूर्वस्मिन् प्रदेशे, लोकानां पुरः-प्रदेशे कर्मचयनमन्विष्टवन्तः । ' तत् ' तस्मात् ' एतान् ' लोकत्रयात्मकान् ' अग्नीन् ' ' अतीत्य ' आदीप्य प्रशस्य ' मृदम् ' आहरेयुः अग्निषु ज्वलत्सु मृदानयनलोकानां पुरोदेशे मृद्रूपमग्निं कृतवन्तो भवन्ति ॥ १ ॥

तत्र गच्छतामध्वर्युप्रभृतीनां प्राङ्मुखत्वं विधत्ते-प्राञ्चो यन्तीति ॥ २ ॥

ते प्रयन्ति । (न्त्य) अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेमऽ इत्यग्निं पशव्यमग्निवदच्छेमऽ इत्येतत् ॥ ३ ॥

(ट)अथानड्वापुरुषमीक्षते । (तेऽग्निं) अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भरिष्यामऽइत्यग्निं पशव्यमग्निवद्भरिष्यामऽइत्येतत्तदेनमनड्वापुरुषेणान्विच्छति ॥४॥

(त्यु) अथ वल्मीकवपा सुषिरा व्यध्वे निहिता भवति । तामन्वीक्षतऽइयं वै वल्मीकवपेयमु वाऽइमे लोकाऽ एतद्वाऽएनं देवाऽ एषु लोकेषु विग्राहमैच्छंस्तथैवैनमयमेतदेषु लोकेषु विग्राहमिच्छति ॥ ५ ॥

ते प्रयन्ति–" अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेमः "–(वा. सं. ११ । १६) इति । अग्निं पशव्यमग्निवदच्छेम–इत्येतत् ॥ ३ ॥

अथानड्वापुरुषमीक्षते–" अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भरिष्यामः "–(वा.सं.११।१६) इत्येतत् । तदेनमनड्वा पुरुषेणान्विच्छति ॥ ४ ॥

अथ वल्मीकवपा सुषिरा व्यध्वे निहिता भवति । तामन्वीक्षते । इयं वै वल्मीकवपा । इयमु वाऽइमे लोकाः । एतद्वाऽएनं देवा एषु लोकेषु विग्राहमैच्छन् । तथैवैनमयमेतदेषु लोकेषु विग्राहमिच्छति ॥ ५ ॥

अभिगमनमनूद्य मन्त्र विधत्ते–ते प्रयन्त्यग्निम्पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेम इतीति । ' पुरीष्य ' पशुहितं मृद्रूपम् ' अङ्गिरस्वत् ' अग्निवत् ' अच्छेम ' अभिगच्छाम ॥ ३ ॥

पूर्वं पुरुषपशोः प्रतिनिधित्वेन अनड्वापुरुष उक्तः (श. प. ६ । २ । १ । २४) । तस्येदानीं । विनियोगमाह–अथानड्वापुरुषमीक्षत इति । (का. श्रौ. सू. १६ । १६) । " देवपितृमनुष्यानर्थकः स इति " (श. प. ६ । २ । १ । २४ । भाष्ये.) प्रागुक्तः । ' भरिष्यामः ' आहरिष्याम इत्यर्थः । अनड्वापुरुषनिरीक्षणं तेनाग्नेरन्वेषणमित्येतत् ॥ ४ ॥

अत्र सूत्रम्–" पिण्डमपरेण व्यध्वे वल्मीकवपां छिद्रां निदधाति "–(का. श्रौ. सू. १६ । ४६) इति । अश्वादिपशूनां त्रिरन्मुखाभिधानीबन्धनात् पूर्वं मृत्पिण्डस्य पश्चिमदेशे ' व्यध्वे ' पिण्डाहवनीययोर्मध्ये सच्छिद्रा वल्मीकवपा निधेयेत्युक्तम्; इदानीं " वल्मीकवपामादाय च्छिद्रेण पिण्डमीक्षतेऽन्वग्निरिति "–(का. श्रौ. सू. १६।५७) इति; तदिदं विधिद्वयं दर्शयति–अथ वल्मीकेति । पूर्वमेव व्यध्वे सुषिराया वल्मीकवपायाः स्थापनं सूचयितुं ' निहिता '–इति भूतकालवाचि क्तान्तं पदम्, ' तामनु ' निहितां वपामनुलक्ष्य ' ईक्षते,' मृदं वपाच्छिद्रेण पिण्डं पश्येदित्यर्थः । " इयं वै वल्मीकवपा " इत्यादेरयमर्थः,–वल्मीकवपा नाम ' इयं ' भूमिः; तत्कार्यत्वात् । भूमिर्हि सर्वे लोकाः तत्प्रमुखत्वात् इतरेषां कर्मभूमित्वेन विशिष्टत्वाच्च । पूर्वं ' देवाः ' ' एनम् ' अग्निम् ' एषु ' सर्वलोकेषु ' विग्राहम् ' ' ऐच्छन्, ' विगृह्यान्नास्तीति सर्वत्रान्विष्टवन्तः, इदानीं तच्छिद्रेण पिण्डनिरीक्षणं सर्वलोकेषु मृद्रूपस्याग्नेर्विगृह्यान्वेषणमिति ॥ ५ ॥

(त्यु) अन्वग्निरुषसामग्रमख्यदिति । तदेनमुषःस्वैच्छन्नन्वहानि प्रथमो जातवेदाऽइति तदेनमहःस्वैच्छन्ननु सूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीनिति तदेनथं सूर्यस्य रश्मिष्वैच्छन्ननु द्यावापृथिवीऽआततन्थेति तदेनं द्यावापृथिव्योरैच्छंस्तमविन्दंस्तथैवैनमयमेतद्विन्दति तं यदा परापश्यत्यथ तामवास्यत्यागच्छन्ति मृदम् ॥ ६ ॥

(म) अथाश्वमभिमन्त्रयते । (तऽ) एतद्वै देवा ऽअब्रुवन्पाप्मानमस्यापहनामेति श्रमो वै पाप्मा श्रममस्य पाप्मानमपहनामेति तस्य श्रमं पाप्मानमपाघ्नंस्तथैवास्यायमेतच्छ्रमं पाप्मानमपहन्ति ॥ ७ ॥

(न्त्या) आगत्य वाज्यध्वानमिति । (त्या) आगतो ह्यस्याध्वा भवति सर्वा मृधो विधूनुतऽइति पाप्मा वै मृधः सर्वान्पाप्मनो विधूनुतऽइत्ये-

---

" अन्वग्निरुषसामग्रमख्यत् "–इति । तदेनमुषःस्वैच्छन् । "अन्वहानि प्रथमो जातवेदाः "–इति । तदेनमहःस्वैच्छन् । "अनु सूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीन्"–इति । तदेनं सूर्यस्य रश्मिष्वैच्छन् " अनु द्यावापृथिवीऽआततन्थ "–(वा. सं. ११।१७) इति । तदेनं द्यावापृथिव्योरैच्छन्, तमविन्दन् । तथैवैनमयमेतद्विन्दति । तं यदा परापश्यति–अथ तामवास्यति, आगच्छन्ति मृदम् ॥ ६ ॥

अथाश्वमभिमन्त्रयते । एतद्वै देवा अब्रुवन्–पाप्मानमस्यापहनामेति । श्रमो वै पाप्मा । श्रममस्य पाप्मानमपहनामेति । तस्य श्रमं पाप्मानमपाघ्नन् । तथैवास्यायमेतच्छ्रमं पाप्मानमपहन्ति ॥ ७ ॥

" आगत्य वाज्यध्वानम् "–इति । आगतो ह्यस्याध्वा भवति । "सर्वा मृधो विधूनुते"–

निरीक्षणे मन्त्रं विधत्ते–अन्वग्निरिति । प्रजापतिरूपेणाग्निः स्तूयते–अन्वग्निरिति । ' उषसाम् अग्रम् ' आदित्यम् ' अनु '–लक्ष्य अग्निः ' अन्वख्यत् ' अनुदीप्यते । ' प्रथमः ' आद्यः ' जातवेदाः ' जातप्रज्ञः । जातानि भूतानि वेत्तीति वा, जाते जाते विद्यते जायत इति वा जातवेदाः (निरु. ७ । ५ । १) । अहानि ' अनु '–लक्ष्य दीप्यते । ' पुरुत्रा ' बहुषु देशेषु ' सूर्यस्य रश्मीन् ' ' अनु '–लक्ष्य दीप्यते । पूर्वं परोक्षेणोक्त्वा, चतुर्थपादेनाग्निं सम्बोध्याह–स त्वमग्ने ! ' द्यावापृथिवी ' ' अनु '–लक्ष्य ' आततन्थ ' स्वतेजसा तेनिथ । " बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थ "–(पा. सू. ७ । २ । ६४) इति निगम इडभावेन निपातितः । मन्त्रस्य तात्पर्यमाह–तदेनमुषःस्वैच्छन्नित्यादिना । यदा परापश्यतीति । यदा पिण्डं छिद्रेण पश्येत्, तदा ' मृदम् ' ' अवस्यति ' चिनोति, जानाति ' अथ ' ' तान् ' मृदमभिलक्ष्य गच्छेदिति ॥ ६ ॥

तत्राश्वाभिमन्त्रणं विधत्ते–अथाश्वमिति । एतद्वै देवा इति । पूर्वं ' देवाः ' पथि श्रान्तस्य अश्वस्य श्रमलक्षणं पाप्मानमपहतवन्तः, एवमभिमन्त्रणेन पथि श्रान्तस्य श्रमापनयनं भवति ॥ ७ ॥

मन्त्रं विधत्ते–आगत्य वाजीति । ' वाजी ' वेजनवान् बलवान् अश्वः ' अध्वानं ' मार्गम् ' आगत्य '

---

१ भक्ष्यवेत्तिमन्त्रनेऽयम् । का० श्रौ० सू० १६ । ५५ ।

तत्तस्मादु हैतदश्वः स्यत्त्वा विधूनुतेऽग्निꣳ सधस्थे महति चक्षुषा निचिकीषतऽइतीदं वै महत्सधस्थमग्निमस्मिन्महति सधस्थे चक्षुषा दिदृक्षतऽइत्येतत् ॥ ८ ॥

(उ) अथैनमाक्रमयति । (त्ये) एतद्वाऽएषऽ एतं देवेभ्योऽनुविद्य प्राब्रवीद्यथाऽयमिहेवेत्येवम् ॥ ९ ॥

यद्वेवाक्रमयति । (त्दे) एतद्वै देवा ऽअबिभयुर्यद्वै न ऽइममिह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्माऽएतं वज्रमुपरिष्टादभिगोप्तारमकुर्वन्नमुमेवादित्यमसौ वाऽआदित्यऽएषोऽश्वस्तथैवास्माऽअयमेतं वज्रमुपरिष्टादभिगोप्तारं करोति ॥ १० ॥

इति । पाप्मा वै मृधः । सर्वान्पाप्मनो विधूनुतऽइत्येतत् । तस्मादु हैतदश्वः स्यत्त्वा विधूनुते । " अग्निं सधस्थे महति चक्षुषा निचिकीषते "–(वा. सं. ११ । १८) इति । इदं वै महत् सधस्थम् । अग्निमस्मिन्महति सधस्थे चक्षुषा दिदृक्षतऽइत्येतत् ॥ ८ ॥

अथैनमाक्रमयति । एतद्वाऽएष एतं देवेभ्योऽनुविद्य प्राब्रवीत्–यथाऽयमिहेवेत्येवम् ॥ ९ ॥

यद्वेवाक्रमयति । एतद्वै देवा अबिभयुः । यद्वै न इममिह रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति । तस्माऽएतं वज्रमुपरिष्टादभिगोप्तारमकुर्वन् । अमुमेवादित्यम् । असौ वाऽआदित्य एषोऽश्वः । तथैवास्माऽअयमेतं वज्रमुपरिष्टादभिगोप्तारं करोति ॥ १० ॥

' सर्वा. ' ' मृध ' सङ्ग्रामान् ' विधूनुते ' कम्पयति । ' महति सधस्थे ' पृथिव्यां वर्त्तमानम् ' अग्निम् ' ' चक्षुषा ' ' निचिकीषते ' द्रष्टुमिच्छति ॥

द्वितीय पाद व्याचष्टे–पाप्मा वै मृधः इति । कथमश्वविधूननमिति, तदुपपादयति–तस्मादु हैतदिति । ' अश्व. ' ' स्यत्त्वा ' स्यन्दतेः क्त्वा-प्रत्यये इडभावे नलोपे च कृते रूपम् । अध्वानं गत्वा स्वशरीरं ' विधूनुते ' कम्पयति ॥ ८ ॥

तत्र सूत्रम्–" आक्रम्येत्येनेन पिण्डमधिष्ठापयति "–(का. श्रौ सू. १६ । ६०) इति । एनेनेत्यश्वोऽभिधीयते । " आक्रम्य वाजिन् "–इति मन्त्रेण पिण्डमेनेनाश्वेनाधिष्ठापयति आक्रमयतीत्यर्थः । तद् विधत्ते–अथैनमाक्रमयतीति । ' एन ' मृत्पिण्डमश्वेनाक्रमयेदित्यर्थ. । एतद्वा इति । पूर्वं ' यथा ' ' एतम् ' अश्वम् अग्निस्थानम् ' अनुविद्य ' लब्ध्वा ' देवेभ्यः ' ' अयम् ' अग्नि. ' इह ' देशे तिष्ठतीति पादाक्रमेण ' प्राब्रवीत् ' ' एवम् ' अश्वेन पिण्डाधिष्ठापनं नाम, तस्मादग्नेर्वेदनमित्यर्थः ॥ ९ ॥

आक्रमण प्रकारान्तरेण स्तोतुमनुवदति–यद्वेवेति । ' देवाः ' रक्षोभ्यो भीतवन्त. ' एत ' ' वज्रम् ' वज्ररूपमश्वम् आदित्यम् ' उपरिष्टात् ' उपरिभागे ' अभिगोप्तार ' रक्षकम् ' अकुर्वन् ' । आदित्यस्याश्व-

(स्था) आक्रम्य वाजिन् । (स्पृ) पृथिवीमग्निमिच्छ रुचा त्वमिति चतुर्थ्यं ऋगाक्रम्य त्वं वाजिन्पृथिवीमग्निमिच्छ चक्षुरित्येतद्भूम्या वृत्त्वाय नो ब्रूहि यतः खनेम तं वयमिति भूमेस्तत्स्पाशयित्वाय नो ब्रूहि यतऽएनं खनेमेत्येतत् ॥ ११ ॥

(तु) अथैनमुन्मृशति । (त्ये) एतद्वाऽएनं देवाः प्रोचिवाᳪंसं वीर्येण समार्धयंस्तथैवैनमयमेतत्प्रोचिवाᳪंसं वीर्येण समर्धयति द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमात्माऽन्तरिक्षᳪं समुद्रो योनिरितीत्थमसीत्थमसीत्येवैतदाह विख्याय चक्षुषा त्वमभितिष्ठ पृतन्यतऽइति विख्याय चक्षुषा त्वमभितिष्ठ सर्वान्पाप्मनऽ इत्येतदेवोपस्पृशति वज्रो वाऽअश्वो नेन्माऽयं वज्रो हिनसदिति ॥ १२ ॥

" आक्रम्य वाजिन पृथिवीमग्निमिच्छ रुचा त्वम "–इति । चतुर्थं ऋक् । आक्रम्य त्वं वाजिन् । पृथिवीमग्निमिच्छ चक्षुरित्येतत् । " भूम्या वृत्त्वाय नो ब्रूहि यतः खनेम तं वयम् "–(वा. सं. ११।२०) इति । भूमेस्तत् स्पाशयित्वाय नो ब्रूहि–यत एनं खनेमेत्येतत् ॥११॥

अथैनमुन्मृशति । एतद्वाऽएनं देवाः प्रोचिवांसं वीर्येण समार्धयन् । तथैवैनमयमेतत्प्रोचिवांसं वीर्येण समर्धयति । " द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमात्माऽन्तरिक्षं समुद्रो योनिः "–इति । इत्थमसि, इत्थमसि, इत्येवैतदाह । " विख्याय चक्षुषा त्वमभितिष्ठ पृतन्यतः "–

रूपता प्रागुक्ता (श. प. २ । ६ । ३ । ९ । श. प. ३ । ९ । १ । १९ । २०) ' तथैव ' तेन प्रकारेण ' अस्मै ' पिण्डपातारये ' अयम् ' अनुष्ठाता अश्वाक्रमणेन ' एत ' वज्ररूपमश्वम् आदित्यम ' उपरिष्टात् ' उपरिभागे ' अभिगोप्तार ' रक्षकं ' करोति ' कृतवान् भवतीति ॥ १० ॥

मन्त्रं विधत्ते–आक्रम्य वाजिन्निति । हे ' वाजिन् ' अश्व ! ' त्वं ' ' पृथिवीम् ' ' आक्रम्य, ' ' रुचा ' " रुच दीप्तौ " (भा. धा. भ्वा. प. ७४६) क्विबन्तात् तृतीयैकवचनम्, अनेन ' चक्षुषा ' ' अग्निम् ' ' इच्छ, ' कुत्र तिष्ठतीत्यन्वेषणं कुरु । ' वृत्त्वाय ' वृणोतेर्वर्तमाने क्त्वा, कृत्वायेति क्त्वो यक् । अत्र वृधातुः स्पर्शनार्थः; धातूनामनेकार्थत्वात् । ' भूम्या ' इति कर्मणि षष्ठी । भूमिम्, ' वृत्त्वाय ' स्पृष्ट्वा, भूप्रदेशं स्पर्शयित्वा ' नः ब्रूहि ' ' यतः ' यस्मात् प्रदेशात् ' तम् ' मृत्पिण्डमग्निं ' खनेम ' इति ॥ अत्र मन्त्रे ' त्वा '–इति, ' वृत्त्वाय '–इति पदं व्याचष्टे–चतुर्थं ऋगिति, भूमेस्तत् स्पाशयित्वायेति । " स्पश बाधनस्पर्शनयोः "(भा. धा. भ्वा. प. ९९२) स्पशस्य ण्यन्तस्य, स्पाशयित्वायेति पूर्ववत् क्त्वो यक् ॥ ११ ॥

अथाभिमन्त्रणं विधत्ते–अथैनमुन्मृशतीति । ' प्रोचिवांसम् ' अत्राग्निरिष्टतीति योक्तारम् ।

१–" स्पृश इति स्पृष्टोऽस्मि पाणि धारयन् । का. श्री. सू. १६ । ६१ ।

(त्यु) अथैनमुत्क्रमयति। (त्ये) एतद्वै देवाऽअब्रुवन्किमिममभ्युत्क्रमिष्यामऽइति महत्सौभगमिति तं महत्सौभगमभ्युदक्रमयंस्तथैवैनमयमेतन्महत्सौभगमभ्युत्क्रमयत्युत्क्राम महते सौभगायेत्युत्क्राम महते सौभगमित्येतत्तस्मादु हैतदश्वः पशूनां भगितमोऽस्मादास्थानादिति यत्रैतत्तिष्ठसीत्येतद्द्रविणोदाऽइति द्रविणꣳ ह्येभ्यो ददाति वाजिन्निति वाजी ह्येष वयꣳ स्याम सुमतौ पृथिव्याऽअग्निं खनन्तऽउपस्थेऽअस्याऽइति वयमस्यै पृथिव्यै सुमतौ स्यामाग्निमस्याऽउपस्थे खनन्तऽइत्येतत्॥१२॥

[illegible] ।(२९) [illegible] देवाः प्रोषिवां[illegible]

[illegible]

द्रविणोदा अर्वा वाजी च हवेषोऽर्वा नाकः सुलोकं सुकृतं पृथिव्या-मित्यकरः सुलोकं सुकृतं पृथिव्यामित्येतत्ततः खनेम सुप्रतीकमग्नि-मिति तत एनं खनेमेत्येतत्सुप्रतीकमिति सर्वतो ह्यग्निः सुप्रतीकः स्वो रुहाणा अधि नाकमुत्तममिति स्वर्गो वै लोको नाकः स्वर्गं लोकं रोहन्तोऽधि नाकमुत्तममित्येतत्तं दक्षिणापर्यंक्रमयन्ति यथेतरौ पशू भव-तस्ते दक्षिणतः प्राञ्चस्तिष्ठन्ति स य एवामुत्र दक्षिणतः स्थानस्य बन्धुः सोऽत्र ॥ १४ ॥

तमः। "अस्मादास्थानाद्"–इति। यस्मिन्निषण्णमित्येतत्। "द्रविणोदाः"–इति। द्रविणं होभ्यो ददाति। "वाजिन्"–इति। वाजी त्वम्। "वयं स्याम सुमतौ पृथिव्या अग्निं खनन्त उपस्थेऽअस्याः"–(वा. स. ११। २१)इति। वयमस्यं पृथिव्यं सुमतौ स्याम, अग्नि-मस्या उपस्थे खनन्त इत्येतत् ॥ १३ ॥

अथैनमुत्क्रान्तमभिमन्त्रयते। एतद्वा एनं देवाः प्रोषिवांसं यथा ददिवांसं वन्देत–एवमुपास्तुवन्। उपामहयन्। तथैवैनमयमेतदुपस्तौति, उपमहति। "उदक्रमीद्"–इति। उदयक्रमीद्। "द्रविणोदाः"–इति। द्रविणं होभ्यो ददाति। "वाज्यर्वा"–इति। वाजी च ह्येषोऽर्वा च। "अकः सुलोकं सुकृतं पृथिव्याम्"–इति। अकरः सुलोकं सुकृतं पृथिव्यामित्येतत्। "ततः खनेम सुप्रतीकमग्निम्"–इति। तत एनं खनेमेत्येतत्। सुप्रतीकमिति। सर्वतो वा अग्निः सुप्रतीकः। "स्वो रुहाणा अधि नाकमुत्तमम्"–(वा० सं० ११।२२)इति। स्वर्गो वै लोको नाकः। स्वर्गं लोकं रोहन्तोऽधि नाकमुत्तममित्येतत्। तं दक्षिणापर्यङ्क्रमयति–यथेतरौ पशू भवतः। ते दक्षिणतः प्राञ्चस्तिष्ठन्ति। स य एवामुत्र दक्षिणतः स्थानस्य बन्धुः सोऽत्र ॥ १४ ॥

पुनरप्यश्वस्याभिमन्त्रणं विधत्ते–अथैनमुत्क्रान्तमभिमन्त्रयते इति। पुरे 'देवा' यथा 'एनम्' अग्निम् 'प्रोषिवांसम्' उक्तवन्त 'ददिवांसं' धनं दत्तवन्त लोको 'वन्देत' स्तुवीत, 'एवं' वयमपीति अथवा 'अस्तुवन्,' अमहयन्' अपूजयश्च,' तथा' अनुक्रान्ताऽपि अभिमन्त्रणेन स्तुतवान् पूजितवान् भवति ॥

मन्त्रं विधत्ते–उदक्रमीदितीति।' द्रविणोदाः' धनस्य दाता,' अर्वा' अरणशीलो' वाजी' वेजन-वान् अश्वः' उदक्रमीत्' ऊर्ध्वं पादविक्षेपम्, पृथिव्यां' सुकृतं' सुष्ठु निष्पादितम्' सुलोकं' शोभनं लोकम्' अकः' कृतवान्। स्वकार्यकारणयोरपि सम्पूर्ण शोभनिष्टुभयत्र सुशब्दप्रयोगः। ' अकरिति'

१–उदक्रमीदित्यभिमन्त्रयते। अथर्वेव। का. श्रौ. सू. १६।६२।

(त्रा॒ऽ) अथोपविश्य मृदमभिजुहोति। (त्यं) एतद्ध देवाऽअब्रुवंश्चेतय-ध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्ते चेतयमानाऽएतामाहुतिमपश्यं-स्तामजुहवुस्ताँ हुत्वेमाँल्लोकानुखामपश्यन् ॥ १५ ॥

(इयंस्ते) तेऽब्रुवन्। (वंश्चे) चेतयध्वमेवेति चितिमिच्छतेति वाव तद-ब्रुवंस्ते चेतयमानाऽ एतां द्वितीयामाहुतिमपश्यंस्तामजुहवुस्ताँ हुत्वा विश्वज्योतिषोऽपश्यन्नेता देवताऽ अग्निं वायुमादित्यमेता ह्येव देवता

अथोपविश्य मृदमभिजुहोति। एतद्ध देवा अब्रुवन्–चेतयध्वमिति। चितिमिच्छतेति वाव तद-ब्रुवन्। ते चेतयमाना एतामाहुतिमपश्यन्। तामजुहवुः। तां हुत्वेमाँल्लोकानुखामपश्यन् ॥ १५ ॥

तेऽब्रुवन्–चेतयध्वमेवेति। चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्। ते चेतयमाना एतां द्वितीयामाहुति-मपश्यन्। तामजुहवुः। तां हुत्वा विश्वज्योतिषोऽपश्यन्–एता देवताः–अग्निं वायुमादित्यम्।

विश्वं ज्योतिस्तथैवैतद्यजमानऽएतेऽआहुती हुत्वेमांश्च लोकानुत्सां पश्यत्येताश्च देवता विश्वज्योतिषो व्यतिषक्ताभ्यां जुहोतीमांश्च तल्लोकानेताश्च देवता व्यतिषजति ॥ १६ ॥

यद्वेवैतेऽआहुती जुहोति । मृदं च तदपश्च प्रीणाति तेऽइष्ट्वा प्रीत्वाऽथैने सम्भरति व्यतिषक्ताभ्यां जुहोति मृदं च तदपश्च व्यतिषजति ॥ १७ ॥

आज्येन जुहोति । वज्रो वाऽआज्यं वज्रमेवास्माऽएतदभिगोप्तारं करोत्यथो रेतो वाऽआज्यꣳ रेतऽएवैतत्सिञ्चति स्रुवेण वृषा वै स्रुवो वृषा वै रेतः सिञ्चति स्वाहाकारेण वृषा वै स्वाहाकारो वृषा वै रेतः सिञ्चति ॥ १८ ॥

(त्वा) आ त्वा जिघर्म्मि मनसा घृतेनेति । (त्वा) आ त्वा जुहोमि मनसा च घृतेन चेत्येतत्प्रतिक्षियन्तं भुवनानि विश्वेति प्रत्यङ् ह्येष

एता ह्येव देवता विश्वं ज्योतिः । तथैवैतद्यजमानऽएते आहुती हुत्वेमांश्च लोकानुत्सां पश्यति—एताश्च देवता विश्वज्योतिषः । व्यतिषक्ताभ्यां जुहोति । इमांश्च तल्लोकानेताश्च देवता व्यतिषजति ॥ १६ ॥

यद्वेवैतेऽआहुती जुहोति । मृदश्च तदपश्च प्रीणाति । ते इष्ट्वा प्रीत्वा, अथैने सम्भरति । व्यतिषक्ताभ्यां जुहोति । मृदं च तदपश्च व्यतिषजति ॥ १७ ॥

आज्येन जुहोति । वज्रो वाऽआज्यम् । वज्रमेवास्माऽएतदभिगोप्तारं करोति । अथो रेतो वाऽआज्यम् । रेत एवैतत् सिञ्चति । स्रुवेण । वृषा वै स्रुवः । वृषा वै रेतः सिञ्चति । स्वाहाकारेण । वृषा वै स्वाहाकारः । वृषा वै रेतः सिञ्चति ॥ १८ ॥

" आ त्वा जिघर्म्मि मनसा घृतेन "—इति । आ त्वा जुहोमि मनसा च घृतेन चेत्येतत् ।

देवतामध्यन्यमाह—अग्निं वायुमादित्यमिति । व्यतिषक्ताभ्यां जुहोतीति । व्यतिषङ्गप्रकारः पूर्वमुक्तः, तादृग्भ्यामृग्भ्यां हवनेन त्रीनिमाँल्लोकान् 'एताः' अग्निवाय्वादित्यरूपा देवताश्च व्यतिषक्तवान् भवति; पृथिवीलोकस्याग्निम्, अन्तरिक्षलोकस्य वायुम्, द्युलोकस्यादित्यमिति ॥ १६ ॥

प्रकारान्तरेणाहुतिद्वयं स्तोतुमनुवदति—यद्वेवैते आहुती इति । आहुतिद्वयेन मृदमपश्च प्रीणितवान् भवति । यतो व्यतिषक्ताभ्यामृग्भ्यां होम, अतो मृदमपश्चोखायां संयोजयति ॥ १७ ॥

होम्यं द्रव्यं विधत्ते—आज्येन जुहोतीति । आज्यस्य वज्रत्वं प्रागुक्तम् (श. प. १ । ६ । ४ । ४) । होमकरणं विधत्ते—स्रुवेणेति । मन्त्रान्ते 'स्वाहा' शब्दः प्रयोक्तव्य इत्याह—स्वाहाकारेणेति । जुहोतीत्यनुषङ्गः ॥ १८ ॥

मन्त्रं विधत्ते—आ त्वा जिघर्मीति । मन्त्रस्यायमर्थः, 'मनसा' 'घृतेन' आज्येन च त्वाम् 'आजि-

सर्वाणि भुवनानि क्षियन्ति पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तमिति पृथुर्ह्येष तिर्यग्वयसो बृहन्धूमेन व्यचिष्ठमन्नै रभसं दृशानमित्यवकाशवन्तमन्नैरन्नादं दीप्यमानमित्येतत् ॥ १९ ॥

(त्वा) आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्मीति । (त्वा) आ सर्वतः प्रत्यञ्चं जुहोमीत्येतदरक्षसा मनसा तज्जुषेतेत्यहीडमानेन मनसा तज्जोषयेतेत्येतन्मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णोऽअग्निरिति मर्यश्रीर्ह्येष स्पृहयद्वर्णोऽग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराणऽइति न ह्येषोऽभिमृशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ २० ॥

" यत्र क्षियन्तं भुवनानि विश्वा "–इति । यस्मिन् ह्येष सर्वाणि भुवनानि क्षियन्ति । " पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तम् "–इति । पृथुर्ह्येष तिर्यङ् वयसो बृहन्धूमेन । " व्यचिष्ठमन्नै रभसं दृशानम् "–(वा० सं० ११ । २३) इति । अवकाशवन्तमन्नैरन्नादं दीप्यमानमित्येतत् ॥ १९ ॥

" आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्मि "–इति । आ सर्वतः प्रत्यञ्चं जुहोमीत्येतत् । " अरक्षसा मनसा तज्जुषेत "–इति । अहीडमानेन मनसा तज्जोषयेतेत्येतत् । " मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णोऽअग्निः "–इति । मर्यश्रीर्ह्येष स्पृहयद्वर्णोऽग्निः । "नाभिमृशे तन्वा जर्भुराणः"–इति । न ह्येषोऽभिमृशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ २० ॥

घर्मि ' । " घृ क्षरणदीप्त्योः " (धा. पा. जु. प. १४) । आजुहोमि, आसिञ्चामि, आज्य सिञ्चामीत्यर्थः । अग्निं विशिनष्टि पादत्रयेण–' विश्वा ' ' सर्वाणि भुवनानि प्रतिक्षियन्तम् ' सर्वत्र भूतजातेषु निवसन्तमित्यर्थः । ' तिरश्चा ' इति भावप्रधानो निर्देशः, ' पृथु ' विस्तृतम् । यद्वा, ' तिरश्चा ' इति धूमविशेषणम्; ' वयसा ' धूमेन ' बृहन्तम् ' । अत एव ' व्यचिष्ठ ' व्यापनवन्तम्, अवकाशवन्तम् । ' अन्नैः ' स्वस्मिन् हुतैर्घृतादिभिः, ' रभसम् ' उत्साहवन्तम् । अत एव ' दृशान ' दर्शनीयं, दीप्यमानम् । अग्निं त्वामाजिघर्मीति सम्बन्धः ॥

मन्त्र प्रतिपादमनूद्य व्याचष्टे–आ त्वा जुहोमीति । व्यचिष्ठ-रभस पदयोर्व्याख्यानम्–अवकाशवन्तमन्नादमिति ॥ १९ ॥

द्वितीय मन्त्र विधत्ते–आ विश्वत इति । अयमर्थः–' विश्वतः ' सर्वतः ' प्रत्यञ्च ' प्रत्यङ्मुखतया प्रतीयमानमग्निम्, ' अरक्षसा ' रक्षोदोषरहितेन ' मनसा ' युक्तः अहम् ' आजिघर्मि ' आसिञ्चामि । ' तत् ' घृत ' जुषेत ' सेवेत इति परोक्षनिर्देशः, युष्मच्छब्दसमानार्थो भवच्छब्दाध्याहारो वा । ' मर्यश्रीः ' अयने कर्मणि क्विप्, मर्यैर्मनुष्यैराश्रयणीयः । ' स्पृहयद्वर्णः ' स्पृहयन् परेषां रुचिमुत्पादयन् वर्णो यस्य, शुक्लभास्वररूपत्वात् । ' तन्वा ' शरीरेण ' जर्भुराणः ' दीप्यमानः ' अग्निः ' ' नाभिमृशे ' तुमर्थे केन् प्रत्ययः (पा. सू. ३ । ४ । ९) । अभिमर्शनीयो न भवति ॥

मन्त्र व्याचष्टे–आ सर्वत इति । ' अरक्षसा '–इति पद व्याख्यातम्–अहीडमानेनेति ॥ २० ॥

द्वाभ्यामभिजुहोति । द्विपाद्वै यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्या-
वत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्धुताभूतꣳ सिञ्चत्याग्नेयीभ्यामग्निमेवैतद्धु-
ताभूतꣳ सिञ्चति ते यदाग्नेय्यौ तेनाग्निरथ यत्त्रिष्टुभौ तेनेन्द्र ऐन्द्राग्नो-
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्धुताभूतꣳ सिञ्चतीन्द्राग्नी वै
सर्वे देवाः सर्वदेवत्योऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्धुता-
भूतꣳ सिञ्चति ॥ २१ ॥ (शतम् ३६००)

(त्य) अश्वस्य पदे जुहोति । (त्य) अग्निरेष यदश्वस्तथो हास्यैते ऽग्निमत्येवाहुती हुते भवतः ॥ २२ ॥

द्वाभ्यामभिजुहोति । द्विपाद् यजमानः । यजमानोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेतद्धुताभूतं सिञ्चति । आग्नेयीभ्याम् । अग्निमेवैतद्धुताभूतं सिञ्चति । ते यदाग्नेय्यौ । तेनाग्निः । अथ यत् त्रिष्टुभौ—तेनेन्द्रः । ऐन्द्राग्नोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेतद्धुताभूतं सिञ्चति । इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः । सर्वदेवत्योऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेतद्धुताभूतं सिञ्चति ॥ २१ ॥

अश्वस्य पदे जुहोति । अग्निरेष—यदश्वः । तथो हास्यैतेऽग्निमत्येवाहुती हुते भवतः ॥ २२ ॥

मन्त्रगतसंख्यां प्रशंसति—द्वाभ्यामभिजुहोति द्विपादिति । 'यजमानोऽग्नि'—इति विराड्रूपस्याग्नेर्यजमानशिरस्त्वेनावस्थानात् च तद्रूपत्वम् । मन्त्रदेवतां प्रशंसति—आग्नेयीभ्यामिति । "अग्नेर्ढक्" (पा. सू. ४ । २ । ३३) । अनयोर्मन्त्रयोरग्निसम्बन्धं त्रिष्टुप्छन्दश्च मिलित्वा प्रशंसति—यदाग्नेय्याविति । अग्निर्देवतेनाभिधीयते, मन्त्रगतत्रिष्टुप्छन्दसा इन्द्रः त्रिष्टुप्छन्दो. सहो वर्तेः "तमिन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रिष्टुप् छन्दः"—(तै. स. ७ । १ । १ । ४ ।)—इति । अग्निस्त्वैन्द्राग्नस्तदुपपादयति—इन्द्राग्नी इति । "इन्द्र सर्वेषां देवानां परम., अग्निर्देवानामवम., उभयोर्मध्यवर्तिन्यः सर्वा देवता" (ऐ. ब्रा. १ । १ । १) । इति इन्द्राग्नी सर्वदेवतामयौ अग्निरपि सर्वदेवत्यः तस्मिन्नेवाग्नौ सर्वदेवतोद्देशेन हविःप्रक्षेपात्, "अग्निर्वै सर्वा देवताः"—(श. प. १ । ६ । २ । ८) इति श्रुतेश्च । अत. 'अग्निः' यत्परिमाणः, 'तावता' तत्परिमाणेन इन्द्राग्निरूपेण प्रकारान्तरेण 'एनम्' तत्संख्याकाभ्यामिन्द्राग्निरूपाभ्यां प्रीणितवान् भवति ॥ २१ ॥

आहुतिद्वयस्याधिकरणं विधत्ते—अश्वस्य पदे जुहोतीति । यद्यश्वपादे हवनम्[1], तर्हि कथमग्निदेवत्यमन्त्रप्रयोगः ? तत्राह—अग्निरेष यदश्व इति । अश्वस्याग्निरूपत्वं प्रागुक्तम्—"स एतान् पञ्च पशून् प्राविशत्, स एते"—(श. प. ६।२।१।२) इत्यादिना ॥ २२ ॥

1–अश्वस्य पदे जुहोति पदे वाऽस्य … (कात्या. श्रौ. सू. १६ । ६४ ॥)

(तोऽथे) अथैनं परिलिखति । मात्रामेवास्मा एतत्करोति यथैतावान-सीत्येवम् ॥ २३ ॥

यद्वेवैनं परिलिखति । (त्ये) एतद्ध देवा अबिभयुर्यद्वै न इममिह रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्मा एतां पुरं पर्यश्रयंस्तथैवास्मा अयमेतां पुरं परिश्रयत्यभ्र्या वज्रो वा अभ्रिर्वज्रमेवास्मा एतदभिगोप्तारं करोति सर्वतः परिलिखति सर्वत एवास्मा एतं वज्रमभिगोप्तारं करोति त्रिष्कृत्वः परिलिखति त्रिवृतमेवास्मा एतं वज्रमभिगोप्तारं करोति ॥ २४ ॥

परि वाजपतिः कविः परि त्वाऽग्ने पुरं वयं त्वमग्ने द्युभिरित्यग्निमेवा-स्मा एतदुपस्तुत्य वर्म करोति परिवतीभिः परीव हि पुर आग्नेयीभिरग्नि-पुरामेवास्मा एतत्करोति सा हैषाऽग्निपुरा दीप्यमाना तिष्ठति तिसृभि-

---

अथैनं परिलिखति । मात्रामेवास्मा एतत् करोति–यथैतावानसीत्येवम् ॥ २३ ॥

यद्वेवैनं परिलिखति । एतद्ध देवा अबिभयुः–यद्वै न इममिह रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति । तस्मा एतां पुरं पर्यश्रयन् । तथैवास्मा अयमेतां पुरं परिश्रयति–अभ्र्या । वज्रो वा अभ्रिः । वज्रमेवास्मा एतदभिगोप्तारं करोति । सर्वतः परिलिखति । सर्वत एवास्मा एतं वज्रमभिगोप्तारं करोति । त्रिष्कृत्वः परिलिखति । त्रिवृतमेवास्मा एतं वज्रमभिगोप्तारं करोति ॥ २४ ॥

" परि वाजपतिः कविः "–(वा० सं० ११।२५) " परि त्वाऽग्ने पुरं वयम् "–(वा० सं० ११। २६) " त्वमग्ने द्युभिः "–(वा० सं० ११। २७) इति । अग्निमेवास्मा एत-

---

अत्र सूत्रम्–" अभ्र्या पिण्डं त्रिः परिलिखति परि वाजपतिरिति, बहिर्बहिरुत्तरोत्तरयेति "–(का. श्रौ. सू. १६। ६५) । एतं मृत्पिण्डं ' परि वाजपतिः "–इत्यादिभिस्तिसृभिः उत्तरोत्तराधिकच्छन्दस्काभिः त्रिवारं परिलिखेदिति । तदिदं विधत्ते–अथैनं परिलिखतीत्यादि । परिलेखनेन ' अस्मै ' मृत्पिण्डाग्नये ' मात्रां ' परिच्छेदम्, इयत्ताम् ' करोति ' कृतवान् भवति । तदेव विवृणोति–यथैतावानिति ॥ २३ ॥

यद्वेवैनं परिलिखतीति । परिलेखनं प्रशंसितुं देववृत्तान्तमाह–एतद्ध देवा इति । ' एतां पुरं ' रेखारूपां पुरं परिश्रितवन्तः । परिश्रयणे साधनं विधत्ते–अभ्र्येति । सर्वतः परिलिखतीति । चतुर्दिशं वृत्तमित्यर्थः । परिलेखनस्य त्रित्वं विधत्ते–त्रिष्कृत्व इति । त्रिवारपरिलेखनेन ' त्रिवृतं ' ' वज्रम् ' ' अस्मै ' मृत्पिण्डा-' अभिगोप्तारं ' रक्षकं कृतवान् भवति ॥ २४ ॥

मन्त्रं विधत्ते–परि वाजपतिरिति । आद्या गायत्री, " परि त्वाऽग्ने पुरं वयम् "–इति द्वितीया अनुष्टुप् ।

१–अभ्र्या पिण्डं त्रिः परिलिखति परि वाजपतिरिति बहिर्बहिरुत्तरयोत्तरया । का० श्रौ० सू० १६। ६५ ॥

त्रिपुरमेवास्माऽएतत्करोति तस्माद्वैतत्पुरां परमꣳ रूपं यत्त्रिपुरꣳ स वै ज्यायसा वर्षीयसा छन्दसा परां परां श्रेणीं ज्यायसीं करोति तस्मात्पुरां परा परा ज्यायसी श्रेणी भवन्ति श्रेणी हि पुरः ॥ २५ ॥

(योऽस्यै) अथैनमस्यां खनति । (स्ये) एतद्वै देवा ऽअबिभयुर्यद्वै न ऽइममिह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्मा ऽइमामेवात्मानमकुर्वन्गुप्त्या ऽआत्माऽऽत्मानं गोप्स्यतीति सा समन्विला स्यात्तदस्येयमात्मा भवति यद्वेव समन्विला योनिर्वा ऽइयꣳ रेतऽ इदं यद्वै रेतसो योनिमतिरिच्यतेऽमुया तद्भवत्यथ यन्न्यूनं व्यृद्धं तदेतद्वै रेतसः समृद्धं यत्समन्विलं चतुःस्रक्तिरेष कूपो भवति चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्यऽ एवैनमेतद्दिग्भ्यः खनति ॥ २६ ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ६–३–१ ॥ (३. ३.) ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ६–३ ॥

भवति । यद्वेव समभिन्नत्ता । योनिर्वाऽइयम् । रेत इदम् । यद्वै रेतसो योनिमतिरिच्यते—अमुया तद्भवति । अथ यन्न्यूनं—व्यृद्धं तद् । एतद्वै रेतसः समृद्धम्—यत् समभिन्नत्तम् । चतुःस्रक्तिरेव कृतो भवति । चतस्रो वै दिशः । सर्वाभ्य एवैनमेतद्दिग्भ्यः स्तृणाति ॥ २६ ॥

अथ चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
तृतीयप्रपाठके च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

।7।

अथैनमतः खनत्येव । (वै) एतद्वाऽएनं देवाऽअनुविद्याखनंस्तथैवैनमयमेतदनुविद्य खनति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत्खनामीति सवितृप्रसूतऽएवैनमेतद्देवताभिर्देवताभिः पृथिव्याऽउपस्थादग्निं पशव्यमग्निवत्खनति ॥१॥

ज्योतिष्मन्तं त्वाऽग्ने सुप्रतीकमिति । ज्योतिष्मान्वाऽअयमग्निः सुप्रतीकोऽजस्रेण भानुना दीद्यतमित्यजस्रेणार्चिषा दीप्यमानमित्येतच्छिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तं पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत्खनामऽइति शिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तं पृथिव्याऽउपस्थादग्निं पशव्यमग्निवत्खनामऽइत्येतत् ॥

अथैनमतः खनत्येव । एतद्वाऽएनं देवा अनुविद्याखनन् । तथैवैनमयमेतदनुविद्य खनति । "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत्खनामि"–(वा. सं. ११।२८) इति । सवितृप्रसूत एवैनमेतद्देवताभिर्देवताभिः पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्यमग्निवत् खनति ॥ १ ॥

(द्वा) द्वाभ्यां खनति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्खनत्यथो द्वयꣳ ह्येवैतद्रूपं मृच्चापश्च ॥ ३ ॥

स वै खनामि खनामऽइति खनति । खनामीति वाऽएतं प्रजापतिरखनत्खनामऽइति देवास्तस्मात्खनामि खनामऽइति ॥ ४ ॥

स वाऽअभ्र्या खनन् । (न्वा) वाचा खनामि खनामऽइत्याह वाग्वाऽअभ्रिरारम्भायैवेयं वैणवी क्रियते वाचा वाऽएतमभ्र्या देवाऽअखनंस्तथैवैनमयमेतद्वाचैवाभ्र्या खनति ॥ ५ ॥

(त्यु) अथैनं कृष्णाजिने सम्भरति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञऽएवैनमेतत्सम्भरति लोमतश्छन्दाꣳसि वै लोमानि छन्दःस्वेवैनमेतत्सम्भरति तत्तूष्णीमुपस्तृणाति यज्ञो वै कृष्णाजिनं प्रजापतिर्वै यज्ञोऽनिरुक्तो वै प्रजापतिरुत्तरतस्तस्योपरि बन्धुः प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा ॥ ६ ॥

द्वाभ्यां खनति । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैनमेतत्ख ति । अथो द्वयं ह्येवैतद्रूपम्–मृच्चापश्च ॥ ३ ॥

स वै खनामि खनाम–इति खनति । खनाम इति वाऽएतं प्रजापतिरखनत्, खनाम इति देवाः तस्मात् खनामि खनाम इति ॥ ४ ॥

स वाऽअभ्र्या खनन्वाचा–' खनामि खनाम ' इत्याह । वाग्वाऽअभ्रिः । आरम्भायैवेयं वैणवं क्रियते । वाचा वाऽएतमभ्र्या देवा अखनन् । तथैवैनमयमेतद्वाचैवाभ्र्या खनति ॥ ५ ॥

अथैनं कृष्णाजिने सम्भरति । यज्ञो वै कृष्णाजिनम् । यज्ञऽएवैनमेतत् सम्भरति । लोमतः

खननमन्त्रगता द्वित्वसङ्ख्या यजमानरूपाग्न्यात्मना प्रशंसति–द्वाभ्यां खनति द्विपादिति । प्रकारान्तरेण स्तौति–अथो द्वयमिति । मृत्तिका, उदकानि चेति द्वयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

यत् " देवस्य त्वा "–इति पूर्वमन्त्र, तत्र खनामीत्येकवचनम्, ज्योतिष्मन्तमिति द्वितीयमन्त्रे खनाम इति बहुवचनम् । तस्योभयस्य निर्वाहमाह–स वै खनामीति । प्रजापतिविवक्षया एकवचनम्, देवविवक्षया बहुवचनम् । ते च अग्निकर्मान्वतिष्ठन् ॥ ४ ॥

प्रागुक्त खननसाधनं विदधत् तस्य वाग्रूपतामाह–स वा अभ्र्या खनन्निति । यदि वाग्भिरस्तर्हि वाचैव खनन युक्तम्, किमभ्रिकरणेनेति, तत्राह–आरम्भायेति । ' आरम्भाय ' आलम्भनार्थम् इयं वेणुमयी अभ्रिः क्रियते (श. प. ६ । ३ । १ । ३२ । भा.) ॥ ५ ॥

अत्र कात्यायनः–" कृष्णाजिनमास्तीर्योत्तरतस्तस्मिन् पुष्करपर्णमपाम्पृष्ठमिति, विभाहृवेनद् दिव इति, आलभत उभे शर्म च स्थ इति "–(का. श्रौ. सू. १६ । ६६–६८) अयमर्थः । उत्तरतो देशे कृष्णाजिन

(ब्रा०४) अथैनं पुष्करपर्णं सम्भरति । योनिर्वै पुष्करपर्णं योनौ तद्रेतः सिञ्चति यद्वै योनौ रेतः सिच्यते तत्प्रजनिष्णु भवति तन्मन्त्रेणोपस्तृणाति वाग्वै मन्त्रो वाक्पुष्करपर्णम् ॥ ७ ॥

(म) अपां पृष्ठमसि योनिरग्नेरिति । (त्य) अपाᳪं ह्येतत्पृष्ठं योनिर्ह्येतदग्नेः समुद्रमभितः पिन्वमानमिति समुद्रो ह्येतदभितः पिन्वते वर्द्धमानो महाँ॥आ च पुष्करऽइति वर्द्धमानो महीयस्व पुष्करऽइत्ये-

---

छन्दांसि वै लोमानि । छन्दःस्वेवैनमेतत् सम्भरति । तत् तूष्णीमुपस्तृणाति । यज्ञो वै कृष्णाजिनम् । प्रजापतिर्वै यज्ञः । अनिरुक्तो वै प्रजापतिः । उत्तरतः । तस्योपरि बन्धुः । प्राचीनग्रीवे । तद्धि देवत्रा ॥ ६ ॥

अथैनं पुष्करपर्णं सम्भरति । योनिर्वै पुष्करपर्णम् । योनौ तद्रेतः सिञ्चति । यद्वै योनौ रेतः सिच्यते—तत् प्रजनिष्णु भवति । तन्मन्त्रेणोपस्तृणाति । वाग्वै मन्त्रः, वाक् पुष्करपर्णम् ॥ ७ ॥

" अपां पृष्ठमसि योनिरग्नेः "–इति । अपां ह्येतत् पृष्ठम् । योनिर्ह्येतदग्नेः । " समुद्रमभितः पिन्वमानम् "–इति । समुद्रो ह्येतदभितः पिन्वते । " वर्द्धमानो महान्–आ च पुष्करे "–इति । वर्द्धमानो महीयस्व पुष्कर इत्येतत् । " दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथस्व "–

प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम तूष्णीमास्तीर्य, तस्मिन् कृष्णाजिने अपाम्पृष्ठमिति मन्त्रेण । पुष्करपर्णमास्तृणाति । एतत् पुष्करपर्णं दिवो मात्रयेति चतुर्थपादेन विमाष्टि । ननु कृष्णाजिनपुष्करपर्णे–" शर्म च स्थो वर्म च स्थ "–इति मन्त्राभ्यामालभेतेति । तदिदं ब्राह्मणशेषेण विधीयते–अथैनं कृष्णाजिन इति । ' एनम् ' मृत्पिण्डम् । यद्यपि कृष्णाजिनस्योपरि पुष्करपर्णे मृत्पिण्डसम्भरणम्, तथापि कृष्णाजिनसम्बन्धोऽप्यस्तीति मत्वा तस्मिन् सम्भरणोक्तिः । लोमत इति । लोमवत्प्रदेशे । कृष्णाजिनास्तरणममन्त्रकमित्याह–तत् तूष्णीमिति । तूष्णी-मुपस्तरणमुपपादयति–यज्ञ इति । यज्ञस्य कृष्णाजिनत्वम्; " कृष्णो रूपं कृत्वोदक्रामत् "–(श. प. १ । १ । ४ । १ । मा.) इत्याम्नानात् । यज्ञस्य प्रजापतित्वम्, प्रजापतिदेवत्यत्वात् । प्रजापतिर्हि सकलस्थूलसूक्ष्म-प्रपञ्चात्मत्वेनायमीदृगिति निर्वक्तुमनर्हत्वात् अनिरुक्तः । तस्मात् तद्रूपस्य कृष्णाजिनस्यापि आस्तरणम् ' अनि-रुक्तम्, ' अमन्त्रकमित्यर्थः । तदास्तरणस्य प्रदेशं विधत्ते–उत्तरत इति । आस्तरणस्तावकं ब्राह्मणमुत्तरत्र पश्यन् इत्याह–तस्योपरि बन्धुरिति । प्राचीनग्रीवेति । ग्रीवाप्रदेशः प्राचीनो यथा भवति तथा आस्तरणी-यम् । ' देवत्रा ' देवेषु भवति । "देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्"–(पा. सू. ५ । ४ । ५६) इति देवशब्दात् ' त्रा '–प्रत्ययः ॥ ६ ॥

कृष्णाजिनस्योपरि विधास्यमाने पुष्करपर्णे मृत्पिण्डसम्भरणं दर्शयति–अथैनमिति । योनिरिति । यतोऽग्निः पुष्करपर्णाज्जातः; तस्मात् तद्योनिरूपम्, अग्निश्च रेतोरूपः; इदानीमुत्पद्यमानत्वात् ' प्रजनिष्णु ' प्रजननशीलम् । वाक् पुष्करपर्णमिति । अग्निवाचोरत्यन्त तादात्म्यश्रवणात्–" अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् "–(तै. आ. २ । ४ । २) इति । पुष्करपर्णादग्नेर्जननात् कार्यकारणयोरभेदोपचारेण वागेव पुष्करपर्णमित्युक्तम् ॥ ७ ॥

तदास्तरणे मन्त्रं विधत्ते–अपाम्पृष्ठमिति । हे पुष्करपर्ण ! ' अपाम्पृष्ठम् ' उपरिस्थानम् ' असि, ' ' अग्नेः

तद्दिवं मात्रया वरिम्णा प्रथस्वेत्यनुविमार्ष्ट्यसौ वा ऽआदित्य ऽएषो-
ऽग्निर्नो हैतमन्यो दिवो वरिमा यन्तुमर्हति द्यौर्भूत्वैनं यच्छेत्येवैतदाह ॥८॥

तदुत्तरं कृष्णाजिनादुपस्तृणाति । यज्ञो वै कृष्णाजिनमियं वै कृष्णा-
जिनमियमु वै यज्ञोऽस्यां हि यज्ञस्तायते द्यौः पुष्करपर्णमापो वै द्यौरापः
पुष्करपर्णमुत्तरो वाऽअसावस्यै ॥ ९ ॥

(स्याऽअ) अथैनेऽअभिमृशति । सञ्ज्ञामेवाभ्यामेतत्करोति शर्म च
स्थो वर्म च स्थऽइति शर्म च ह्यस्यैते वर्म चाच्छिद्रे बहुलेऽउभेऽइत्य-
च्छिद्रे ह्येते बहुलेऽउभे व्यचस्वती संवसाथामित्यवकाशवती संवसाथा-
मित्येतद्भृतमग्निं पुरीष्यमिति बिभृतमग्निं पशव्यमित्येतत् ॥ १० ॥

(वा. सं. ११।२९) इति । अनुविमार्ष्टि । असौ वा आदित्य एषोऽग्निः । नो हैतमन्यो दिवो वरिमा यन्तुमर्हति । द्यौर्भूत्वैनं यच्छ इत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

तदुत्तरं कृष्णाजिनादुपस्तृणाति । यज्ञो वै कृष्णाजिनम् । इयं वै कृष्णाजिनम् । इयमु वै यज्ञः । अस्यां हि यज्ञस्तायते । द्यौः पुष्करपर्णम्, आपो वै द्यौः । आपः पुष्करपर्णम् । उत्तरो वा असावस्यै ॥ ९ ॥

अथैनेऽभिमृशति । सञ्ज्ञामेवाभ्यामेतत्करोति । "शर्म च स्थो वर्म च स्थः"-इति । शर्म च ह्यस्यैते वर्म च । "अच्छिद्रे बहुलेऽउभे"-इति । अच्छिद्रे ह्येते बहुलेऽउभे । "व्यचस्वती सम्वसाथाम्"-इति । अवकाशवती सम्वसाथामित्येतत् । "भृतमग्निं पुरीष्यम्"-(वा. सं. ११ । ३०) इति । बिभृतमग्निं पशव्यमित्येतत् ॥ १० ॥

योनिं ' च ' भासि, ' ' समुद्रम् ' समुन्दनशीलमुदकम् अपि च ' इन्धमान ' वर्धमान भवति, किञ्च ' पुष्करे ' ' इध्यमानः ' जात एव ' आ ' सर्वतः ' महान् ' आसतस्मात् महत्त्वम्, अत एव ' आ महान् '-इति पदद्वयस्य ' महीयस्व '-इति व्याख्यानम् ॥

अग्निमपादेन विसर्जनं विधत्ते-दिवं इति । ' दिवं ' द्युलोकम् ' मात्रया ' परिमाणेन ' वरिम्णा ' अतिशयेनोरुत्वेन त्वं ' प्रथस्व ' विस्तीर्णो भव । यद् व्याचष्टे-असौ वा आदित्य इति । यतः ' एषः अग्निः ' आदित्य ' अतो लोकत्रयस्य ' वरिमा ' उरुत्वम् ' एतम् ' आदित्यात्मकं ' यन्तुं ' धारयितुं नार्हतीति अतो ' द्यौः ' द्युलोको भूत्वा ' एनं ' मृत्पिण्डं यच्छ धारयितुं कुर्विति पुष्करपर्णप्रार्थना ॥ ८ ॥

तदास्तरणस्य प्रदेशमाह-तदुत्तरं कृष्णाजिनादिति । ' तत् ' पुष्करपर्णं ' कृष्णाजिनात् ' ' उत्तरं ' तस्योपरि ' आस्तृणाति ' । एकस्योपरि अपरस्यास्तरणे भूलोकद्युलोकात्मना प्रशंसति-यज्ञो वै इति कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः भूलोकद्युलोकात्मत्वेन तयोर्यथा उत्तराधरभावः, एवं लोकयोरुत्तराधरभावो दृश्य इत्याह-उत्तरो वा असावस्या इति । ' असौ ' द्यौः । ' अस्यै ' भूमेः ॥ ९ ॥

अथैतयोः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः युगपदभिमर्शनं विधत्ते-अथैने अभिमृशतीति । शक्यत्वादुभयोर्युगपद

(त्तं) सुंव्वसाथाध्यँ स्वर्व्विदा समीची ऽउरसाऽऽत्मनाते सुंव्वसाथामेनध्यँ स्वर्व्विदा समीचीऽउरसा चात्मना चेत्येतदग्निमन्तर्भरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्तमजस्रमिदित्यसौ वाऽआदित्य एषोऽग्निः सऽएष ज्योतिष्मानजस्रस्तमेते ऽअन्तरा बिभृतस्तस्मादाह ज्योतिष्मन्तमजस्रमिदिति ॥ ११ ॥

द्वाभ्यामभिमृशति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवाभ्यामेतत्सन्धां करोत्यथो द्वयध्यँ ह्येवैतद्रूपं कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णं च ॥ १२ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ६-३-२ ॥ (४. १.) ॥

" सम्वसाथां स्वर्विदा समीचीऽउरसाऽऽत्मना "-इति । सम्वसाथामेनं स्वर्विदा समीचीऽउरसा चात्मना चेत्येतत् । " अग्निमन्तर्भरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्तमजस्रमित् "-(वा. सं. ११।३१) इति । असौ वाऽआदित्य एषोऽग्निः । स एष ज्योतिष्मानजस्रः । तमेतेऽअन्तरा बिभृतः । तस्मादाह-ज्योतिष्मन्तमजस्रमिदिति ॥ ११ ॥

द्वाभ्यामभिमृशति । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा-तावतैवाभ्यामेतत् सन्धां करोति । अथो द्वयं ह्येवैतद्रूपम् । कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णं च ॥ १२ ॥

र्शनम् । सन्धामिति । समानसन्धाम् ' एतत् ' एतेन अभिमर्शनेन ' करोति ' कृतवान् भवति । तत्र मन्त्रद्वयं विधत्ते-शर्म च स्थ इति । कृष्णाजिनपुष्करपर्णे सम्बोध्ये ' शर्म ' शरणं ' च ' ' स्थः ' युवयोः मध्ये निधीयमानस्य मृत्पिण्डस्य ' शरणं ' भवथः ' वर्म ' कवचं ' च ' अस्य ' स्थः ' भवथः । ' अच्छिद्रे ' छिद्ररहिते ' बहुले ' महाप्रमाणे ' उभे ' युवां ' व्यचस्वती ' अवकाशवत्यौ भूत्वा ' संवसाथाम् ' आच्छादयतम् एतद् । वसेराच्छादनार्थस्य रूपम् (धा. पा. अ. आ. १३) । 'पुरीष्यं' पशव्यम् अग्निम् ' भृतम् ' । भृत्रो लोटि बहुलवचनाद् द्विर्वचनाभावः । एतयोः शरणत्व कवचत्व मृत्पिण्डमुद्दिश्य व्याचष्टे—शर्म च स्थ इति वर्म चेति ॥ १० ॥

संवसाथामिति । ' समीची ' समञ्चने, युवां कृष्णाजिनपुष्करपर्णे ' उरसा ' हृदयेन विज्ञानेन, ' आत्मना ' अवयवसंस्थानेन च ' संवसाथाम् ' सञ्छादयतम ' एनं ' मृद्रूपमग्निम् । किमर्थम् ? ' स्वर्विदा ' स्वर्गलाभहेतोः; ' अजस्रम् ' अनुपक्षीणम् ' इत् ' एव ' ज्योतिष्मन्तम् ' तेजस्विनम् ' अग्निम् ', ' अन्तरा ' युवयोर्मध्यप्रदेशे ' भरिष्यन्ती ' धारयमाणे भवेतमिति शेषः । द्वितीयमन्त्रस्योत्तरार्द्धं व्याचष्टे—असौ वा आदित्य इति ॥ ११ ॥

अभिमर्शनमन्त्रगतां द्वित्वसङ्ख्यां यजमानाग्निरूपेण प्रशंसति-द्वाभ्यामिति, व्याख्यातम् (श. प. ६ । २ । २ । २४) ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठकाण्डे चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (६-४-१) ॥

अथ मृत्पिण्डमभिमृशति । पुरीष्योऽसीति पशव्योऽसीत्येतद्विश्वम्भरा ऽइत्येष हीदꣳ सर्वं बिभर्त्यथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्नऽइति प्राणो वाऽअथर्वा प्राणो वाऽएतमग्रे निरमन्थत्तद्योऽसावग्रेऽग्निरसृज्यत सोऽसीति तदाह तमेवैनमेतत्करोति ॥ १ ॥

(त्यु) अथैनं परिगृह्णाति । (त्यु) अभ्र्या च दक्षिणतो हस्तेन च हस्तेनैवोत्तरतस्त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थतेत्यापो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वा प्राणो वाऽएतमग्रेऽद्भ्यो निरमन्थन्मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतऽ इत्यस्य सर्वस्य मूर्ध्नऽ इत्येतत् ॥ २ ॥

अथ मृत्पिण्डमभिमृशति । " पुरीष्योऽसि "–इति । पशव्योऽसीत्येतत् । " विश्वंभरा:"–इति । एष हीदं सर्वं बिभर्ति । " अथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्ने "–(वा० सं० ११। ३२) इति । प्राणो वाऽअथर्वा, प्राणो वाऽएतमग्रे निरमन्थत् । तद् योऽसावग्रेऽग्निरसृज्यत–सोऽसीति । तदाह । तमेवैनमेतत्करोति ॥ १ ॥

अथैनं परिगृह्णाति–अभ्र्या च, दक्षिणतो हस्तेन च । हस्तेनैवोत्तरतः । " त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत "–इति । आपो वै पुष्करम्, प्राणोऽथर्वा । प्राणो वाऽएतमग्रेऽद्भ्यो निरमन्थत् । " मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः "–(वा. सं ११ । ३२) इति । अस्य सर्वस्य मूर्ध्न इत्येतत् ॥ २ ॥

(तु) तमु त्वा दध्यङ्ङृषिः । पुत्र ईधेऽअथर्वणऽइति वाग्वै दध्यङ्ङाथर्वणः सऽ एनं ततऽ ऐन्द्ध वृत्रहणं पुरन्दरमिति पाप्मा वै वृत्रः पाप्महनं पुरन्दरमित्येतत् ॥ ३ ॥

(तु)तमु त्वा पाथ्यो वृषा । समीधे दस्युहन्तममिति मनो वै पाथ्यो वृषा सऽ एनं ततऽ ऐन्द्ध धनञ्जयꣳ रणेरणऽइति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ४ ॥

(गा) गायत्रीभिः । प्राणो गायत्री प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति तिसृभिस्त्रयो वै प्राणाः प्राणऽउदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति तासां नव पदानि नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाञ्चौ द्वौ तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ५ ॥

" तमु त्वा दध्यङ्ङृषिः पुत्र ईधेऽअथर्वणः "-इति । वाग्वै दध्यङ्ङाथर्वणः । स एनं तत ऐन्द्ध । " वृत्रहणं पुरन्दरम् "-(वा. सं. ११ । ३३) इति । पाप्मा वै वृत्रः । पाप्महनं पुरन्दरमित्येतत् ॥ ३ ॥

" तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् "-इति । मनो वै पाथ्यो वृषा, स एनं तत ऐन्द्ध । " धनञ्जयं रणे रणे "-(वा. सं. ११।३४) इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ४ ॥

गायत्रीभिः । प्राणो गायत्री । प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति । तिसृभिः । त्रयो वै प्राणाः-प्राण उदानो व्यानः । तानेवास्मिन्नेतद्दधाति । तासां नव पदानि । नव वै प्राणाः- सप्त शीर्षन्, अवाञ्चौ द्वौ । तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ५ ॥

इत्यस्यायमर्थः-हे ' अग्ने ' ' त्वाम् ' ' अथर्वा ' अरणशीलः प्राणः, ' पुष्करात् ' उदकात्, ' अधि '-शब्दः पञ्चम्यर्थानुवादी, ' निरमन्थत ' । अग्निं विशिनष्टि-विश्वस्य वाघत इति । ' मूर्ध्नः ' मूर्धानम् । कर्मणि षष्ठी । पुष्करार्थर्वपदयोरर्थमाह-आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वेति ॥ २ ॥

द्वितीयामृचं विधत्ते-तमु त्वा दध्यङ्ङिति । ' अथर्वणः पुत्रः ' ' दध्यङ् ' नाम ऋषिः ' वृत्रहणं ' वृत्रस्य पाप्मनः हन्तारम्, ' पुरन्दरं ' असुरपुराणां दारयितारं ' त्वाम् ' एव ' ईधे ' दीपयति । " ञिइन्धी दीप्तौ " (धा.पा. रु. आ. ११) । लिटि " इन्धिभवतिभ्यां च "-(पा.सू. १।२।६) इति कित्वान्नलोपः । दध्यङ्ङाथर्वण इति मधुप्रवचनात् वाक्त्वेन श्रुतिः ॥ ३ ॥

तृतीयामृचं विधत्ते-तमु त्वा पाथ्य इति । पाथोऽन्नम्, तत्कार्यत्वात् तत्र भवः ' पाथ्यः ' । " पाथोनदीभ्यां ड्यण् " (पा. सू. ४ । ४ । १११) वक्तव्यम् । सर्वेन्द्रियानुग्राहकः । ' पाथ्यो वृषा '-इति मन उच्यते, " मनो वै पाथ्यो वृषा "-इति श्रुतौ व्याख्यानात् । ' दस्युहन्तमम् ' शत्रूणामतिशयेन हन्तारम्, ' रणे ' संग्रामे ' धनञ्जयं ' धनस्य जेतारं ' त्वा ' त्वां ' समीधे ' । तृतीयपादो स्पष्टार्थत्वाद् व्याख्यातुं नार्हतीत्याह-यथैव यजुः, तथा बन्धुरिति ॥ ४ ॥

उक्तानां तिसृणामृचां गायत्रीच्छन्दस्कत्वमनूद्य प्रशंसति-गायत्रीभिः प्राण इति । गायत्र्याः प्राणरूप-

(त्स) अथैते त्रिष्टुभाऽउत्तरे भवतः । (८) आत्मा वै त्रिष्टुबात्मानमेवास्यैताभ्याᳬं संस्करोति सीद होतः स्वऽउ लोके चिकित्वानित्यग्निर्वै होता तस्यैष स्वो लोको यत्कृष्णाजिनं चिकित्वानिति विद्वानित्येतत्सादया यज्ञᳬं सुकृतस्य योनाविति कृष्णाजिनं वै सुकृतस्य योनिर्देवावीर्देवान्हविषा यजासीति देवः सन्देवानवन्हविषा यजासीत्येतदग्ने बृहद्यजमाने वयो धाऽ इति यजमानायाशिषमाशास्ते ॥ ६ ॥

नि होता होतृषदने विदानऽ इति । (त्स) अग्निर्वै होता कृष्णाजिनᳬं होतृषदनं विदानऽइति विद्वानित्येतत्त्वेषो दीदिवाँ२॥ऽअसदत्सुदक्षऽ इति त्वेषो दीप्यमानोऽसदत्सुदक्षऽ इत्येतददब्धव्रतप्रमति-

---

अथैते त्रिष्टुभाऽउत्तरे भवतः । आत्मा वै त्रिष्टुप् । आत्मानमेवास्यैताभ्यां संस्करोति । " सीद होतः स्वऽउ लोके चिकित्वान् "–इति । अग्निर्वै होता । तस्यैष स्वो लोको–यत् कृष्णाजिनम् चिकित्वान्–इति । विद्वानित्येतत् । " सादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ "–इति । कृष्णाजिनं वै सुकृतस्य योनिः । " देवावीर्देवान् हविषा यजासि "–इति । देवः सन् देवानवन् हविषा यजासीत्येतत् । " अग्ने बृहद् यजमाने वयो धाः "–(वा० सं० ११ । ३९) इति । यजमानायाशिषमाशास्ते ॥ ६ ॥

"नि होता होतृषदने विदानः"–इति । अग्निर्वै होता । कृष्णाजिनं होतृषदनम् । विदान इति–विद्वानित्येतत् । " त्वेषो दीदिवान् असदत् सुदक्षः "– इति । त्वेषो दीप्यमानोऽसदत्सु-

---

मुक्तम् । मन्त्रगतत्रित्वसङ्ख्यां प्राणोदानव्यानात्मना प्रशंसति–तिसृभिस्त्रयो वै प्राणा इति । एकैकस्या गायत्र्या ऋचः त्रयस्त्रयः पादाः । तासां नव पादान् सम्भूय नवप्राणात्मना प्रशंसति–तासां नव पदानि, नव वै प्राणा इति । एतेन मन्त्रत्रयेण मृत्पिण्डस्य परिग्रहे तस्या मृदि प्राणानेव सहितवान् भवतीत्यर्थः ॥ ५॥

धारणमन्त्रेषु त्रिष्टुभावित्युक्तम्, तौ विधातुं तद्गतं छन्दः प्रशंसति–अथैतत्त्रिष्टुभा ऽउत्तरे भवत इति । त्रिष्टुभ आत्मरूपत्वं प्रागुक्तम्, ताभ्यां मन्त्राभ्यां धारणेन मृत्पिण्डस्यात्मानं स्वरूपमेव संस्कृतवान् भवति ॥

त्रिष्टुभौ विधत्ते–सीद होतरिति । हे ' होतः ! ' देवानामाह्वातः ! मृद्रूपाग्ने ! ' स्वे ' स्वकीये कृष्णाजिने ' सीद ' निषीद । ' चिकित्वान् ' विद्वान्, अस्मदीयं कर्म जानन्, तथा ' सुकृतस्य ' सुष्ठु क्रियमाणस्य कर्मणो ' योनौ ' स्थाने ' यज्ञ ' ' सादय ' । कृष्णाजिने विस्तीर्यमाणे व्रीह्यवघातः पेषणं सोमनिधानादिकं च भवतीति ' देवावी. ' । " अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः " (उ. ३ पा. १९८ सू.) । देवान् त्वं सर्पयन् ' हविषा ' ' अवन् ' ' यजासि ' यजतेः पञ्चमे लकारे रूपम् । हे ' अग्ने ' ! ' यजमाने ' ' बृहत् ' प्रभूतं ' वयः ' धनं ' धाः ' धेहि ॥ ६ ॥

नि होतेति । मन्त्रं प्रतिपादमनूद्य व्याचष्टे–अग्निर्वै होतेति । ' नि '–इत्युपसर्गः ' असदद् '–इति

वसिष्ठऽइत्यदब्धव्रतप्रमतिर्ह्येष वसिष्ठः सहस्रम्भरः शुचिजिह्वोऽअग्निरिति सर्वं वै सहस्रꣳ सर्वम्भरः शुचिजिह्वोऽग्निरित्येतद्द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां त्रिष्टुब्भ्यां तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

(३) अथैषा बृहत्युत्तमा भवति । बृहतीं वाऽएष सञ्चितोऽभिसम्पद्यते यादृग्वै योनौ रेतः सिच्यते तादृग्जायते तद्यदेतामत्र बृहतीं करोति तस्मादेष सञ्चितो बृहतीमभिसम्पद्यते ॥ ८ ॥

दक्षः-इत्येतत् । " अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः "-इति । अदब्धव्रतप्रमतिर्ह्येष वसिष्ठः । " सहस्रम्भरः शुचिजिह्वोऽग्निः "-(वा. सं. ११ । ३६) इति । सर्वं वै सहस्रम् । सर्वम्भरः शुचिजिह्वोऽग्निरित्येतत् । द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां त्रिष्टुब्भ्याम् । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

अथैषा बृहत्युत्तमा भवति । बृहतीं वाऽएष सञ्चितोऽभिसम्पद्यते । यादृग्वै योनौ रेतः सिच्यते-तादृग् जायते । तद्यदेतामत्र बृहतीं करोति-तस्मादेष सञ्चितो बृहतीमभिसम्पद्यते ॥ ८ ॥

क्रियया सम्बध्यते, निषीदति । ' होता ' आह्वाता योऽग्निः, ' होतृषदने ' अग्नेः सदने कृष्णाजिने ' विदानः ' कर्म जानन्, ' त्वेषः ' " त्विष दीप्तौ "-(धा. पा. भ्वा. उ. १००१) दीप्यमानः, ' दीदिवान्, ' ' सुदक्षः ' सुबलः, साधु क्षिप्रकारी वा ' अदब्धव्रतप्रमतिः ' अनुपहतकर्मविषयप्रकृष्टमतिः । ' वसिष्ठः ' वसुमत्तरः, ' सहस्रम्भरः ' सर्वस्य भर्ता, यद्वा " इमर्नोर्भिः "-(पा. सू. ८ । २ । ३२ वा.) सहस्रधा बिभ्रियमाणः । तथा चैतरेयकब्राह्मणम्-" एष ह वा अस्य सहस्रभरता यदेनमेकं सन्तं बहुधा विहरन्ति " इति । अनयोर्ऋचोर्द्विसङ्ख्यात्वादाग्नेयत्वात्त्रिष्टुप्त्वाच्च प्रकृतमतिदिशति-तस्योक्तो बन्धुरिति । " आ त्वा जिघर्मि " इत्येताभ्यामतिच्छन्दोभ्यामाहुतिद्वयं कार्यमित्यत्र प्रकरणे " द्वाभ्यामग्निहोत्रे-द्विपाद् यजमानः " (श. प. ६ । ३ । १ । २१) इत्यादिना ॥ ७ ॥

षड्विधं विधातुं तद्गतं बृहतीछन्दः प्रशंसति-अथैषा बृहतीति । एषा वक्ष्यमाणा । बृहतीं वा एष इति । ' सञ्चितः ' अग्निः ' बृहतीम् ' ' अभिसम्पद्यते ' सम्पन्नभूयस्सङ्ख्याको भवति; अथाप्युत्तरत्र बृहतीसम्पदभिधास्यते । सतान्येनायं सम्पत्तिप्रकारः,-संवत्सरोऽग्निरिति प्रागुक्तम् । तत्र संवत्सरे द्वादश पौर्णमास्यः, द्वादश कृष्णाष्टम्यः, द्वादशामावास्याः, ताः षट्त्रिंशत् संवत्सरे धर्मभागेऽग्नौ सम्पद्यन्ते, बृहत्यपि षट्त्रिंशदक्षरेति तत्साम्यम् ।

एवं तर्हि अग्निचयनकर्मान्ते सम्पादितव्येति चेत्, तत्राह-यादृग्वै योनाविति । ' योनौ यादृग् रेतः सिच्यते, ' ' तादृग् ' एवोत्तरं ' जायते ' । अत इदानीं बीजभूतामृचमेनां बृहत्या धारणे बृहत्यात्मकत्वमेव तस्य सम्पादितवान् भवति ॥ ८ ॥

सᳫं सीदस्व महाँ२॥ऽअसीति । (ती) इदमेवैतद्रेतः सिक्तᳫं᳭ सᳫं सादयति तस्माद्योनौ रेतः सिक्तᳫं᳭ सᳫं सीदति शोचस्व देववीतम ऽइति दीप्यस्व देववीतमऽइत्येतद्वि धूममग्नेऽअरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतमिति यदा वाऽएष समिध्यतेऽथैष धूममरुषं विसृजते दर्शतमिति ददृशुऽइव ह्येषः ॥ ९ ॥

(षु ताः) ताः षट् सम्पद्यन्ते । षड्ऋतवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति यद्वेव संवत्सरमभिसम्पद्यते तद्बृहतीमभिसम्पद्यते बृहती हि संवत्सरो द्वादश पौर्णमास्यो द्वादशाष्टका द्वादशामावास्यास्तत्षट्त्रिᳫं᳭शत्षट्त्रिᳫं᳭शदक्षरा बृहती तं दक्षिणत ऽउदञ्चमाहरति दक्षिणतो वा ऽउदग्योनौ रेतः सिच्यतऽएषो ऽअस्यैतर्हि योनिरविच्छेदमाहरति रेतसोऽविच्छेदाय ॥ १० ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ६।३।३ ॥ (४–२)

" संसीदस्व महान् असि "–इति । इदमेवैतद् रेतः सिक्तं संसादयति । तस्माद्योनौ रेतः सिक्तं संसीदति । " शोचस्व देववीतमः "–इति । दीप्यस्व देववीतमः–इत्येतत् । " वि धूममग्नेऽअरुषम्मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतम् "–(वा. सं. ११ । ३७) इति । यदा वाऽएष समिध्यते–अथैष धूममरुषं विसृजते । दर्शतमिति । ददृश ऽइव ह्येषः ॥ ९ ॥

ताः षट् सम्पद्यन्ते । षड्ऋतवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावत्तद् भवति । यद्वेव संवत्सरमभिसम्पद्यते–तद्बृहतीमभिसम्पद्यते । बृहती हि संवत्सरः । द्वादश पौर्णमास्यो, द्वादशाष्टकाः, द्वादशामावास्याः । तत् षट्त्रिंशत् । षट्त्रिंशदक्षरा बृहती । तं दक्षिणत उदञ्चमाहरति । दक्षिणतो वा उदग्योनौ रेतः सिच्यते । एषोऽअस्यैतर्हि योनिरविच्छेदमाहरति–रेतसोऽविच्छेदाय ॥ १० ॥

तामृचं विवृत्ते–संसीदस्व महानिति । हे 'अग्ने' ! मृद्रूप ! 'संसीदस्व' सम्यग् बीजात्मनाऽवतिष्ठस्व, यतो '–महान्' त्वम् ' असि ' ' देववीतमः ' अतिशयेन हविषा देवानां वर्धयितृतम., त्वं ' शोचस्व ' दीप्यस्व । हे ' मियेध्य ' मेधो यज्ञस्तदर्हतीति हे ' प्रशस्त ' प्रकर्षेण स्तुत] अग्ने । दर्शतम् ' दर्शनीयम्, ' अरुषम् ' -अरोचमान धूमं ' विसृज ' ॥

–मन्त्रं व्याचष्टे–इदमेवैतदिति । उत्पत्स्यमानाग्ने रेतोरूपत्वात् मृत्पिण्डस्य बाहुभ्यां धारणं नाम योनौ सिक्तस्य रेतस. संसादनमित्यर्थः । ' धूम.विसृज '–इति यदुक्तम्, तदुपपादयति–यदा वा एष समिध्यत इति ॥ ९ ॥

–परिग्रहणे विनियुक्तानां मन्त्राणां संख्यां सम्भूय संवत्सराग्न्यात्मना प्रशंसति–ताः षट् सम्पद्यन्त इति ।

अथ तत्राप उपनिनयति । यद्वाऽअस्यै क्षतं यद्विलिष्टमद्भिर्वै तत्सन्धीयतेऽद्भिरेवास्याऽएतत्क्षतं विलिष्टꣳ सन्तनोति सन्दधाति ॥ १ ॥

(त्य) अपो देवीरुपसृज । मधुमतीरयक्ष्माय प्रजाभ्यऽ इति रसो वै मधु रसवतीरयक्ष्मत्वाय प्रजाभ्यऽ इत्येतत्तासामास्थानादुज्जिहतामोषधयः सुपिप्पला ऽइत्यपां वाऽआस्थानादुज्जिहतऽओषधयः सुपिप्पलाः ॥ २ ॥

अथ तत्राप उपनिनयति । यद्वाऽअस्यै क्षतम्, यद्विलिष्टम्—अद्भिर्वै तत् सन्धीयते । अद्भिरेवास्याऽएतत् क्षतं विलिष्टं सन्तनोति, सन्दधाति ॥ १ ॥

" अपो देवीरुपसृज मधुमतीरयक्ष्माय प्रजाभ्यः "—इति । रसो वै मधु । रसवतीरयक्ष्मत्वाय प्रजाभ्य इत्येतत् । " तासामास्थानादुज्जिहतामोषधयः सुपिप्पलाः "—(वा. सं. ११ । ३८) इति । अपां वाऽआस्थानादुज्जिहतऽओषधयः सुपिप्पलाः ॥ २ ॥

(८) अथैनां व्वायुना सन्दधाति । यद्वाऽअस्यै क्षतं यद्विलिष्टं व्वायुना वै तत्सन्धीयते व्वायुनैवास्याऽ एतत्क्षतं व्विलिष्टꣳ सन्तनोति सन्दधाति ॥३॥

सन्ते व्वायुर्मातरिश्वा दधात्विति । (त्य) अयं वै व्वायुर्मातरिश्वा योऽयं पवतऽउत्तानाया हृदयं यद्विकस्तमित्युत्तानाया ह्यस्याऽ एतद्धृदयं व्विकस्तं यो देवानां चरसि प्राणथेनेत्येष हि सर्वेषां देवानां चरति प्राणथेन कस्मै देव व्वषडस्तु तुभ्यमिति प्रजापतिर्वै कस्तस्माऽएवै-तदिमां व्वषट्करोति नो हैतावत्यन्याऽऽहुतिरस्ति यथैषा ॥ ४ ॥

अथैना वायुना सन्दधाति । यद्वाऽअस्यै क्षतम्, यद्विलिष्टम्—वायुना वै तत् सन्धीयते । वायुनै-वास्या एतत् क्षतं विलिष्टं सन्तनोति सन्दधाति ॥ ३ ॥

"सन्ते वायुर्मातरिश्वा दधातु"—इति । अयं वै वायुर्मातरिश्वा—योऽयं पवते । "उत्ता-नाया हृदयं यद्विकस्तम्"—इति । उत्तानाया ह्यस्या एतद्धृदयं विकस्तम् । "यो देवानां चरसि प्राणथेन"—इति । एष हि सर्वेषां देवानां चरति प्राणथेन । "कस्मै देव वषडस्तु तुभ्यम्"—(वा० सं० ११ । ३९) इति । प्रजापतिर्वै कः । तस्मा एवैतदिमां वषट् करोति । नो हैतावत्यन्याऽऽहुतिरस्ति—यथैषा ॥ ४ ॥

अत्र सूत्रम्—"सन्त इति वातमपक्षिपति"—(का श्रौ.सू. १६।७२) इति । "सन्ते वायुर्मातरिश्वा"—इति मन्त्रेण वायुमवक्षिपेत्, मन्त्रपाठेनावटे वायु पूरयेत् । तदिद विधत्ते—अथैनां वायुना सन्दधातीति । 'एना' खननभूमिम् । सन्धानवाक्यस्यार्थ इदानीमुक्त । वायुना सधान प्रशसति—यद्वा अस्यै क्षतमिति । यथा लोके क्षत श्वभ्र निम्नस्थल वायुना सन्धीयते । वायुसञ्चालितैः पर्णकण्टकादिकैः पूर्यते, एवमत्रापीति मन्तव्यम् ॥ ३ ॥

मन्त्र विधत्ते—सन्ते वायुरिति । पूर्वोऽर्द्धर्च., पृथिवीदेवत्य., उत्तरो वायव्य । 'उत्तानायाः' उन्मुखतया विस्तृतायाः 'ते' तव पृथिव्याः 'यत्' 'हृदय' 'विकस्तम्' अवटकरणेन खातम् तत् 'मातरिश्वा' मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति पवते इति 'मातरिश्वा' वायु, 'सन्दधातु' सम्पूरयतु । उत्तरार्द्धे वायु सम्बोध्योच्यते । 'य.' च त्वं 'देवानाम्' अग्न्यादीना वागादिदेवानां वा 'प्राणथेन' प्राणत्वेन 'चरसि' । वायौ सति वागादीन्द्रियाणि चेष्टन्ते । हे 'देव' द्योतमान वायो । 'कस्मै' क प्रजापतिः तद्रूपाय 'तुभ्यं' 'वषट् अस्तु' । इय पृथिवी वषड्भूता भवतु । 'क'—पदस्यार्थमाह—प्रजापतिर्वै कः—इति । वषट्करणे-नाहुतिः कार्येति कृत्वा प्रशंसति—नो हैतावत्यन्याऽऽहुतिरिति । 'यथा' 'एषा' आहुति. सन्धानकरी, एव-मन्या नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

(ग्राऽस्थै) अथैनां दिग्भिः सुन्दधाति । यद्वाऽअस्यै क्षतं यद्विलिष्टं दिग्भिर्वै तत्सुन्धीयते दिग्भिरेवास्याऽएतत्क्षतं विलिष्टं सुन्तनोति सुन्दधाति सुऽइमां चेमां च दिशौ सुन्दधाति तुस्मादेते दिशौ सुᳬहितेऽअथेमां चेमां च तुस्माद्वैवैते सुᳬहितेऽइत्यग्रेऽथेति ॥ अथेत्यथेति तुद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्राऽनयाऽनया वै भेषजं क्रियतेऽनयैवैनामेतद्भिषज्यति॥५॥

(त्य) अथ कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णं च समुद्गृह्णाति । योनिर्वै पुष्करपर्णं योन्या तद्रेतः सिक्तᳬ समुद्गृह्णाति तुस्माद्योन्या रेतः सिक्तᳬ समुद्गृह्यते सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वरूथमासदत्स्वरिति सुजातो ह्येष ज्योतिषा सह शर्म चैतद्वरूथं च स्वश्चासीदिति॥ ६ ॥

अथैनां दिग्भिः सन्दधाति । यद्वाऽअस्यै क्षतम्, यद्विलिष्टम्–दिग्भिर्वै तद् सन्धीयते । दिग्भिरेवास्या एतत् क्षतं विलिष्टं सन्तनोति सन्दधाति । स इमां चेमां च दिशौ सन्दधाति । तस्मादेते दिशौ संहिते । अथेमां चेमां च । तस्माद्वैवैते संहिते इत्यग्रे, अथेति, अथेति, अथेति–तद्दक्षिणाऽऽवृत् । तद्धि देवत्रा । अनया । अनया वै भेषजं क्रियते । अनयैवैनामेतद् भिषज्यति ॥ ५ ॥

अथ कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णं च समुद्गृह्णाति । योनिर्वै पुष्करपर्णम् । योन्या तद् रेतः सिक्तं समुद्गृह्णाति । तस्माद्योन्या रेतः सिक्तं समुद्गृह्यते । "सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वरूथमासदत् स्वः"–इति । सुजातो ह्येष ज्योतिषा सह शर्म चैतद्वरूथं च स्वश्चासीदिति ॥ ६ ॥

कात्यायनः–"अनामिकया संदधाति पुरस्तात् पश्चाद् दक्षिणत उत्तरतश्च"–(का. श्रौ. सू. १६ । ७२) अनामिकाङ्गुल्या अवटस्य पुरस्तात् प्राच्या दिशः सकाशात् 'पांसुम्' अवटे समर्पेत् । एवं प्रत्यगादिदिग्भ्यः सकाशात् । तत् विधत्ते–अथैनां दिग्भिः सन्दधातीति । तत्र क्रमं विधत्ते–स इमां चेमां च दिशौ सन्दधातीति । 'इमामिमाम्' इत्यभिनयेन प्राक्प्रतीच्यौ दिशौ विवक्ष्येते । एतयोर्विवक्षायां कारणमाह–'एते दिशौ' 'संहिते' । इमामिति लोकप्रसिद्धे प्राक्प्रतीच्याविति युज्यते, पुनः 'इमाव'–इत्यनेन दक्षिणोदीच्यौ दिशौ विवक्ष्येते । अत्रापि संहितत्वमेव कारणम् । अथ चतुर्दिशं सन्धानप्रकारमभिनयेन दर्शयति–इत्यग्रेऽथेति । 'इति' एवम् 'अग्रे' प्रथमं प्राचीं दिशमित्यर्थः । इतरदिक्क्रियापेक्षया 'अथेति'–पदत्रयम् । उत्तरतः समापनं प्रशंसति–तद् दक्षिणाऽऽवृदिति । 'तत्' कर्म दक्षिणभागादावर्त्तनं समापनं यस्य तद् भवति । 'तद्' दक्षिणावर्त्तनं कर्म 'देवत्रा' देवेषु तदर्हं भवतीत्यर्थः । सा चात्र करणभूतामङ्गुलिमभिनयेन दर्शयति–अनयेति । 'अनया' अनामिकाङ्गुल्या; भैषज्यक्रियासाधनत्वमस्या अङ्गुलेः प्रसिद्धमिति शब्दार्थः ॥ ५ ॥

अथास्तीर्णयोः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः अन्तोद्ग्रहणं विधत्ते–अथ कृष्णाजिनं चेति । 'उद्ग्रहणम्' ऊर्ध्वकरणम् । पुष्करपर्णस्य योनित्वं प्रागुक्तम् । तद् विधत्ते–सुजात इति । 'ज्योतिषा' 'सह' संयुक्तः

१–आस्तीर्णयोरेतानुद्गृह्णाति सुजात इति । का. श्रौ. सू. १६ । ७४।

(त्यु) अथैनमुपनह्यति । योनौ तं देवा युनक्ति तस्माद्योनौ देवो युक्तं न निष्पद्यते योक्त्रेण योक्त्रेण हि योग्यं युञ्जन्ति मौञ्जेन त्रिवृता तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

(स्त) तत्पर्यस्यति । वासोऽअग्ने विश्वरूपᳪ संव्ययस्व विभावस-विति वरुण्या वै यज्ञे रज्जुरवरुण्यमेवैनदेतत्कृत्वा यथा वासः परिधा-पयेदेवं परिधापयति ॥ ८ ॥

अथैनमुपनह्यति । योनौ तं देवो युनक्ति । तस्माद्योनौ देवो युक्तं न निष्पद्यते । योक्त्रेण । योक्त्रेण हि योग्यं युञ्जन्ति । मौञ्जेन त्रिवृता । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

तत्पर्यस्यति । "वासोऽअग्ने विश्वरूपं संव्ययस्व विभावसो"–(वा० सं० ११। ४०) इति । वरुण्या वै यज्ञे रज्जुः । अवरुण्यमेवैनदेतत् कृत्वा यथा वासः परिधापयेद्–एवं परिधापयति ॥ ८ ॥

सुजातोऽयमग्निः 'वरूथ' वरणीय, 'स्व' स्वर्गाल्य, 'शर्म' शरण गृहम् 'आसदत्' आसीददिति । सदे-र्लुङि च्लेरङि रूपम् ॥ ६ ॥

अथ कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरदृढगृहीतत्वात् त्रिवृता मुञ्जयोक्त्रेण बध्नीयादिति विधत्ते–अथैनमुपनह्यतीति । "णह बन्धने"–(धा. पा. दि. प. ६०) । न निष्पद्यत इति । निष्पतनीत्यर्थः । 'योक्त्रेण' दाम्ना 'योग्य' योजनीयम्, अश्वाननड्वाहश्च बध्नन्ति च मौञ्जेन करणीयम् । तत्र "त्रिवृत्"–इत्यत्र पूर्वमुक्त (श. प. ६।३।१।२७) ब्राह्मणमतिदिशति–तस्योक्तो बन्धुरिति ॥ ७ ॥

पूर्वमश्वरासभाजान् पशून् प्रस्तुत्य, ते मौञ्जीभिरभिधानीभिरभिहिता भवन्तीत्यादिना त्रिवृतो भवन्तीत्यनेन च रशनाविधानमुक्तम् (श. प. ६।३।१।२६।२७) अथ योक्त्रस्य समन्त्र वेष्टन विधत्ते–तत् पर्यस्यति वास इति (का. श्रौ. सू. १६।७१) । 'तत्' योक्त्रं 'पर्यस्यति' परिवेष्टयति । हे 'विभावसो' दीप्तिभिर्वासयितः, दीप्तिधन ! वा हे 'अग्ने' 'विश्वरूपं' विचित्ररूप 'वास.' 'सव्ययस्व' । "व्येञ् संवरणे" (धा. पा. भ्वा. उ. १०३२) । परिधत्स्व । योक्त्रबन्धने वासः सव्ययस्वेति वस्त्रपरिधापनोक्तेस्तात्पर्यमाह–वरुण्या वै यज्ञे रज्जुरिति । 'यज्ञे' हि 'रज्जुः' 'वरुण्या' वरुणदेवत्या भवति (श. प. १।३।१।१२।१३ भाष्ये) । यथा–योक्त्रपरित्यागे–"प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशात्"–इति मन्त्रः, नैवम्; इह तु एतद् योक्त्रम् 'अवरुण्यं कृत्वा' 'यथा वासः परिधापयेत्' 'एव तत्' इत्यभिप्रायेण "वासः०-०सव्ययस्व" इत्युक्तम् । पाशस्यैव हि वरुणो देवता, न वाससः इत्यर्थः ॥ ८ ॥

१–त्रिवृता मुञ्जयोक्त्रेणोपनह्यति वासोऽग्ने इति । का. श्रौ. सू० १६।७१॥

(त्य) अथैनमादायोत्तिष्ठति । (न्द) असौ वाऽआदित्य एषोऽग्निरमुं तदादित्यमुत्थापयत्युदु तिष्ठ स्वध्वरेत्यध्वरो वै यज्ञऽउदु तिष्ठ सुयज्ञियेत्येतदवा नो देव्या धियेति या ते दैवी धीस्तया नोऽवेत्येतद्दृशे च भासा बृहता सुशुक्वनिरिति दर्शनाय च भासा बृहता सुशुक्वनिरित्येतदाऽग्ने याहि सुशस्तिभिरिति ये वोढारस्ते सुशस्तयऽआऽग्ने याहि वोढृभिरित्येतत् ॥९॥

(द) अथैनमित ऽऊर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णाति । (त्य) असौ वाऽआदित्य एषोऽग्निरमुं तदादित्यमित ऽऊर्ध्वं प्राञ्चं दधाति तस्मादसावादित्यऽइत ऽऊर्ध्वः प्राङ् धीयत ऽऊर्ध्वऽऊ षु णऽऊतये तिष्ठा देवो न सवितेति यथैव यजुस्तथा बन्धुरूर्ध्वो वाजस्य सनितेत्यूर्ध्वो वा ऽएष तिष्ठन्वाजमन्नँ

अथैनमादायोत्तिष्ठति । असौ वाऽआदित्यः । एषोऽग्निः । अमुं तदादित्यमुत्थापयति । " उदु तिष्ठ स्वध्वर "–इति । अध्वरो वै यज्ञः । उदु तिष्ठ सुयज्ञियेत्येतत् । "अवा नो देव्या धिया "–इति । या ते दैवी धीः–तया नोऽवेत्येतत । " दृशे च भासा बृहता सुशुक्वनिः "–इति । दर्शनाय च भासा बृहता सुशुक्वनिरित्येतत् । " आऽग्ने याहि सुशस्तिभिः "–(वा. सं. ११ । ४१) इति । ये वोढारस्ते सुशस्तयः । आऽग्ने याहि वोढृभिरित्येतत् ॥ ९ ॥

अथैनमित ऊर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णाति । असौ वाऽआदित्यः । एषोऽग्निः । अमुं तदादित्यमित ऊर्ध्वं प्राञ्चं दधाति । तस्मादसावादित्य इत ऊर्ध्वः प्राङ् धीयते । " ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता "–इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः । " ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता "–इति ।

विधत्ते–अथैनमादायोत्तिष्ठतीति[1] । ' एन ' मृत्पिण्डमादाय ऊर्ध्वस्तिष्ठेत् । तत् प्रशंसति–असौ वा आदित्य इति । "त्रेधाऽऽत्मानं विकुरुते,–अग्निं तृतीयं, वायुं तृतीयम्, आदित्यं तृतीयम्"–(तै. ब्रा. १ । ७।१।२) इति श्रुतेः । मृत्पिण्डोऽग्निरिति चोक्तम् । मृदमादायोत्थानेन अमुमादित्यमेवोत्थापितवान् भवतीति ॥

मन्त्रं विधत्ते–उदु तिष्ठ स्वध्वरेतीति । हे ' स्वध्वर ' सुयज्ञ । ' उत्तिष्ठ ' ' उ '–शब्दोऽप्यर्थः । अपि च ' देव्या ' देवसम्बन्धिन्या ' धिया ' बुद्ध्या ' नः ' अस्मान् ' अव ' पालय । ' दृशे ' दर्शनाय ' बृहता भासा ' प्रौढेन तेजसा ' सुशुक्वनिः ' अत्यन्तं दीप्यमानः ' सुशस्तिभिः ' शोभनशिक्षितैः ' वोढृभिः ' अश्वैः ' आयाहि ' आगच्छ ' अग्ने ! ' मृद्रूप इति । सुशस्तिभिरितिपदस्यार्थमाह–ये वोढारस्ते सुशस्तय इति ॥ ९ ॥

अत्र सूत्रम्,–" ऊर्ध्वबाहुः प्राञ्चं प्रगृह्णात्यूर्ध्व ऊ षु ण इति । अवहत्योपरिनाभि धारयन् " (का. श्रौ. सू. १६ । ७७ । ७८) इति । तदूर्ध्वधारणं विधत्ते–अथैनमित ऊर्ध्वमिति । ' इतः ' भूमेः

१–उत्तिष्ठति पिण्डमादायोदु तिष्ठेति । का. श्रौ. सू. १६ । ७६ ।

सनोति यदक्षिभिर्वाघद्भिर्विह्वयामहऽइति रश्मयो वाऽएतस्याक्षयो व्वाघतस्तानेतदाह परोबाहु प्रगृह्णाति परोबाहु ह्येष ऽइतोऽथैनमुपावहरति तमुपावहृत्योपरि नाभि धारयति तस्योपरि बन्धुः ॥ १० ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ६-३-४ ॥ (४. ३.) ॥

हस्तऽएष भवत्यथ पशूनभिमन्त्रयते । (तऽ) एतद्वाऽएषु देवाः सम्भरिष्यन्तः पुरस्ताद्वीर्यमदधुस्तथैवैष्वयमेतत्सम्भरिष्यन्पुरस्ताद्वीर्यं दधाति १

ऊर्ध्वो वाऽएष तिष्ठन् वाजमन्नं सनोति । "यदक्षिभिर्वाघद्भिर्विह्वयामहे"-(वा०सं० ११।४२) इति । रश्मयो वाऽएतस्याक्षयो वाघतः । तानेतदाह । परोबाहु प्रगृह्णाति । परोबाहु ह्येष इतः । अथैनमुपावहरति । तमुपावहृत्योपरि नाभि धारयति । तस्योपरि बन्धुः ॥ १० ॥

हस्तऽएष भवति-अथ पशूनभिमन्त्रयते । एतद्वा ऽएषु देवाः सम्भरिष्यन्तः पुरस्ताद्वीर्यमदधुः । तथैवैष्वयमेतत्सम्भरिष्यन् पुरस्ताद्वीर्यं दधाति ॥ १ ॥

मकाशात् ' ऊर्ध्वम् ' प्राङ्मुख प्रगृह्णीयात् । असौ वा आदित्य इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् । मन्त्रं विधत्ते-इत ऊर्ध्वः प्राङ् धीयत ऊर्ध्वं इति । 'न ' अस्माकम् 'ऊतये' तर्पणाय सुतु ' ऊर्ध्वः ' 'तिष्ठ' । तत्रोपमामाह-देव इति । ' न ' शब्द उपमार्थः । यथा सविता देवः ' वाजस्य ' अन्नस्य ' सनिता ' सम्भक्ता ' ऊर्ध्वः ' तिष्ठति ' यद् ' यस्मात् ' अक्षिभि ' अभिव्यञ्जकैः ' वाघद्भिः ' रश्मिभिः उपलक्षितं त्वां ' विह्वयामहे ' बहुविधमाह्वयाम । अत्र मन्त्रे पूर्वार्धं निगद्व्याख्यातमिति दर्शयति-यथैव यजुः, तथा बन्धुरिति । उत्तरार्द्धं ' वाजस्य '-इत्यादेरर्थमाह-ऊर्ध्वो वा एष तिष्ठन्नित्यादिना । पूर्वमित ऊर्ध्वमिति सामान्येनोक्तम्, तद् विशिनष्टि-परोबाहु प्रगृह्णातीति । बाहोः परस्तात् अनूर्ध्वौ बाहू, प्राञ्चमित्युद्गृह्णीते । मृत्पिण्डस्याधोनयन विधत्ते-अथैनमुपावहरतीति । उपावहरणस्य अवधिं दर्शयति-तमुपावहृत्येति । उपरिनाभि धारणस्य स्तावक ब्राह्मणमित्यतिदिशति-तस्योपरि बन्धुरिति । रुक्मधारणप्रस्तावे "यद्ध्वोपरिनाभि अवाग् वै नाभे रेतः प्रजातिरिति ०---० एतद्वै पशोर्मेध्यतर यदुपरिनाभि" (श. प. ६ । ७ । १ । ९ । १० क.) इति च ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठकाण्डे चतुर्थेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (६-४-३) ॥

अथ मृत्पिण्डसाहित्येन पश्वभिमन्त्रण विधत्ते-हस्त एष भवतीति । ' एषः ' मृत्पिण्डः । एतद्वा इत्यादेरयमर्थः -' एतद् ' इदानीं पिण्डसम्भरणकाले पश्वभिमन्त्रणेन एषु ' वीर्यं ' ' देवाः ' इव ' अयं ' यजमानोऽपि ' दधाति ' निहितवान् भवतीति ॥ १ ॥

सोऽश्वमभिमन्त्रयते । स जातो गर्भोऽअसि रोदस्योरितीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी तयोरेष जातो गर्भोऽग्ने चारुर्विभृतऽओषधीष्विति सर्व्वासु ह्येष चारुर्व्विभृतऽओषधिषु चित्रः शिशुः परि तमाᳬस्यक्तूनिति चित्रो ह्यऽएष शिशुः परेण तमाᳬस्यक्तूनति रोचते प्र मातृभ्योऽअधि कनिक्रदद्गाऽइत्योषधयो व्वाऽएतस्य मातरस्ताभ्यऽ एष कनिक्रदत्प्रैति तदश्वे व्वीर्यं दधाति ॥ २ ॥

(स्तु) अथ रासभम् । (७५) स्थिरो भव व्वीड्वङ्गऽ आशुर्भव व्वाज्यर्व्वन्निति स्थिरश्च भव व्वीड्वङ्गश्चाशुश्च भव व्वाजी चार्व्वन्नित्येतत्पृथुर्भव सुषदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहणऽ इति पृथुर्भव सुशीमस्त्वमग्नेः पशव्यवाहन इत्येतत्तद्रासभे व्वीर्यं दधाति ॥ ३ ॥

सोऽश्वमभिमन्त्रयते–" स जातो गर्भोऽअसि रोदस्योः "–इति । इमे वै द्यावापृथिवी रोदसी । तयोरेष जातो गर्भः । " अग्ने चारुर्विभृत ओषधीषु "–इति । सर्वासु ह्येष चारुर्विभृत ओषधिषु । " चित्रः शिशुः परि तमाᳬस्यक्तून् "–इति । चित्रो वा ऽएष शिशुः परेण तमांस्यक्तूनतिरोचते । " प्र मातृभ्यो अधि कनिक्रदद्गाः "–(वा. सं. ११ । ४३) इति । ओषधयो वाऽएतस्य मातरः । ताभ्य एष कनिक्रदत्प्रैति । तदश्वे वीर्यं दधाति ॥ २ ॥

अथ रासभम्–" स्थिरो भव वीड्वङ्ग । आशुर्भव । वाज्यर्वन् "–इति । स्थिरश्च भव, वीड्वङ्गश्च, आशुश्च भव, वाजी च, अर्वन् । इत्येतत् । " पृथुर्भव सुषदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहणः "–(वा.सं. ११।४४) इति । पृथुर्भव सुशीमः, त्वमग्नेः पशव्यवाहन इत्येतत् । तद्रासभे वीर्यं दधाति॥३॥

पूर्वमश्वाभिमन्त्रणं विधत्ते–सोऽश्वमिति । अश्वोऽग्न्यात्मना स्तूयते–' स ' त्व ' रोदस्योः ' द्यावापृथिव्योः ' गर्भः ' इति 'जातः असि,' तथा ' ओषधीषु ' ओषधिवनस्पत्यादिषु विषयेषु ' चारुः ' ' विभृतः ' विशेषेण सम्भृतोऽसि, ' चित्रः ' चित्रवर्णः, ' शिशुः, ' ' अक्तून् ' अक्तुशब्दो रात्रिवचनः, तत्रत्यानि ' तमांसि ' ' परि ' योग्यक्रियाध्याहारः, परीत्य, अतिरोचत इति । ' मातृभ्यः '–इति चतुर्थी । शरीरस्योत्पादकत्वात् ओषधयोऽत्र मातृशब्दवाच्याः तदर्थम्, तद्भक्षणार्थं ' कनिक्रदत् ' अत्यर्थं हेषितशब्दं कुर्वन् ' प्रगाः ' प्रगच्छसि " इणो गा लुङि "–(पा. सू. २ । ४ । ४५) इति गादेशः । मन्त्रं प्रतिपादमनूद्य व्याचष्टे–इमे वै द्यावापृथिवी रोदसी इति ॥ २ ॥

रासभाभिमन्त्रणे मन्त्रं विधत्ते–अथ रासभं स्थिरो भवेति । हे ' अर्वन् ' अरणवन् । रासभ । ' स्थिरः ' निश्चलः ' भव ' । ' वीड्वङ्गः ' दृढाङ्गः, ' आशुः ' शीघ्रगतिः, ' वाजी ' वेगवांश्च ' भव ' इति । ' पृथुः ' स्थूलः भव । ' सुषदः ' शोभनसदनवान् भव । ' अग्नेः पुरीषवाहणः ' गोमयस्य सैकतस्य वा वाहकत्वात् रासभस्य पुरीषवोढत्वं प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

(त्य) अथाजम् । (ॐ) शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरऽइत्यङ्गिरा वाऽअग्निराग्नेयोऽजः शमयत्येवैनमेतदहिंसायै मा द्यावापृथिवीऽअभिशोचीर्माऽन्तरिक्षं मा वनस्पतीनित्येतत्सर्वं मा हिंसीरित्येतत्तदजे वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैष्वेतद्वीर्यं दधाति ॥ ५ ॥

(त्य) अथैनमेतेषां पशूनामुपरिष्टात्प्रगृह्णाति । तदेनमेतैः पशुभिः सम्भरति नोपस्पृशति वज्रो वै पशवो रेतऽइदं नेदिदं रेतो वज्रेण हिनसानीत्यथो ऽअग्निरयं पशवऽइमे नेदयमग्निरिमान्पशून्हिनसदिति ॥ ६ ॥

अथाजम्–" शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः "–(वा. सं. ११ । ४५) इति । आङ्गिरा वाऽअग्निः । आग्नेयोऽजः । शमयत्येवैनमेतदहिंसायै । " मा द्यावापृथिवीऽअभिशोचीः, माऽन्तरिक्षम्, मा वनस्पतीन् "–(वा. सं. ११ । ४५) इति । एतत् सर्वं मा हिंसीरित्येतत् । तदजे वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैष्वेतद्वीर्यं दधाति ॥ ५ ॥

अथैनमेतेषां पशूनामुपरिष्टात्प्रगृह्णाति । तदेनमेतैः पशुभिः सम्भरति । नोपस्पृशति । वज्रो वै पशवः । रेत इदम् । नेदिदं रेतो वज्रेण हिनसानीति । अथोऽअग्निरयम्, पशव इमे । नेदयमग्निरिमान् पशून् हिनसदिति ॥ ६ ॥

अजाभिमन्त्रणं विधत्ते–अथाजं शिवो भवेति । अङ्गिरःपदेन अग्निरुच्यते; तद्देवत्यत्वात् । हे ' अङ्गिरः ' अग्निरूप ! अज ! त्वं ' मानुषीभ्यः प्रजाभ्यः ' ' शिवो भव ' । ' द्यावापृथिवी ' ' मा अभिशोचीः ' मा हिंसीः । तथा ' अन्तरिक्षं, ' ' वनस्पतीन् ' । सर्वत्र ' मा अभिशोचीः '–इति क्रियापदं सम्बद्धुम् मेति पदं प्रयुक्तम् । मन्त्रस्यार्द्धयोस्तात्पर्यमाह–अङ्गिरा वा अग्निरित्यादिना ॥ ४ ॥

अश्वादिपशुत्रयाभिमन्त्रणगतसङ्ख्यां प्रशंसति–त्रिभिरभिमन्त्रयत इति । अग्नेस्त्रिवृत्त्वं पुरस्तादुक्तम् ॥ ५ ॥

अत्र सूत्रम्–" धारयत्येनानुपरि पिण्डमनुपस्पृशन् "–(का. श्रौ. सू. १६ । ७९) इति । एषां त्रयाणां पशूनामुपरितनान् पशून् अनुपस्पृशन् पिण्डं धारयेदित्यर्थः । तदिदं विधत्ते–अथैनमेतेषां पशूनामिति । स्पर्शनाभावं प्रशंसति–वज्रो वै पशव इति । यतो वज्ररूपाः पशवः, मृत्पिण्डश्च रेतोरूपः, अतो वज्रेण रेतः विच्छिन्नं न करोमीति बुद्ध्या न स्पृशेत् पशून् । अथवा ' अयं ' मृत्पिण्डो हि ' अग्निः, ' अग्निः पशून् मा हिंसीदिति बुद्ध्या न स्पृशेत् । ' हिनसानि '–इति लोटि रूपम्, ' हिनसत् '–इति पञ्चमलकारे रूपम् ॥ ६ ॥

तमश्वस्योपरिष्टात्प्रगृह्णाति । प्रैतु वाजी कनिक्रददिति प्रैतु वाजी कनिक्रदमान इत्येतन्नानदद्रासभः पत्वेति तदश्वस्य यजुषि रासभं निराह तद्रासभे शुचं दधाति भरन्नग्निं पुरीष्यं मा पाद्यायुषः पुरेति भरन्नग्निं पशव्यं मो ऽअस्मात्कर्मणः पुरा पादीत्येतत्तदेनमश्वेन सम्भरति ॥ ७ ॥

(त्य) अथ रासभस्य । वृषाऽग्निं वृषणं भरन्निति वृषा वा ऽअग्निर्वृषा रासभः स वृषा वृषाणं भरत्यपां गर्भꣳ समुद्रियमित्यपाꣳ ह्येष गर्भः समुद्रियस्तदेनꣳ रासभेन सम्भरति ॥ ८ ॥

तमश्वस्योपरिष्टात्प्रगृह्णाति । "प्रैतु वाजी कनिक्रदत्"—इति । प्रैतु वाजी कनिक्रदमान इत्येतत् । "नानदद्रासभः पत्वा"—इति । तदश्वस्य यजुषि रासभं निराह । तद्रासभे शुचं दधाति । "भरन्नग्निं पुरीष्यं मा पाद्यायुषः पुरा"—इति । भरन्नग्निं पशव्यं मोऽअस्मात्कर्मणः पुरा पादीत्येतत् । तदेनमश्वेन सम्भरति ॥ ७ ॥

अथ रासभस्य—"वृषाऽग्निं वृषणं भरन्"—इति । वृषा वाऽअग्निः । वृषा रासभः । स वृषा वृषाणं भरति । "अपां गर्भं समुद्रियम्"—इति । अपां ह्येष गर्भः समुद्रियः । तदेनं रासभेन सम्भरति ॥ ८ ॥

अथाश्वस्योपरि धारणे मन्त्रं विधत्ते—तमश्वस्योपरिष्टादिति । 'वाजी' अन्नवान् अश्वः 'प्रैतु' आगच्छतु । तं विशिनष्टि—'कनिक्रदत्' अत्यर्थशब्दं कुर्वन्, 'नानदत्' सर्वा दिशो नादयन् 'रासभः' शब्दनाद्रासभोऽपि, गर्दभः इव 'पत्वा' पतनशीलः । पतेः क्वनिपि रूपम् । 'पुरीष्य' पशुहितम् 'अग्निम्' 'भरन्' धारयन्, 'आयुषः' कर्मणोऽस्मात् 'पुरा' 'मा पादि' मा विनश्यतु । पदेर्लुङि रूपम् ॥

अश्वस्योपरि धारणमन्त्रे रासभः पत्वेति गर्दभवचनस्य प्रयोजनमाह—तदश्वस्य यजुषि रासभं निराहेति । अश्वमन्त्रे रासभवचने तस्माद्रासभादश्वपातिशायित्वोक्तेः तस्मिन् गर्दभे शोकबलराहित्यमेव निहितं भवतीति । 'आयुषः'—इतिपदस्यार्थमाह—कर्मणः इति ॥ ७ ॥

अथोत्तरा ऋक्, संहितायामेवमाम्नायते—" वृषाऽग्निं वृषणं भरन्नपां गर्भं समुद्रियम्—अग्न आयाहि वीतये । ऋतं सत्यमृतं सत्यमग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद् भरामः "—इति । महाबृहतीयम्; "चत्वारोऽष्टकाः पादा जागतश्च महाबृहती "—इति । तस्य त्रिभज्य विनियोगो विधीयते । तत्र तस्याः पूर्वार्द्धे तु रासभस्योपरि धारणम्, तृतीयपादेनाजस्योपरि धारणाय रासभ—मृत्पिण्डहरणम्, चतुर्थेनाजस्योपरि धारणम्, पञ्चमेनानडुत्पुरुषेक्षणम् । तदाह सूत्रकृत् " प्रैतु वाजी वृषाऽग्निमित्यश्वरासभौ., अग्न आयाहीत्यादत्य रासभादजस्योपरि सत्यमित्यभिधानात्, आपन्नपाद्यर्धे पराजः पुरस्ताद्रासभो मध्ये " स्वैरथानपितानामेवाहृतिः " अनड्वापुरुषमीक्षते पूर्ववदग्निं

(त्यु) अथापादत्ते । (त्तेऽग्न) अग्नऽआयाहि व्वीतय ऽइत्युवितव ऽइत्ये-तत्तदेनं ब्रह्मणा यजुषैतस्माच्छौद्राद्वर्णादपादत्ते ॥ ९ ॥

(त्तेऽथा) अथाजस्य । (ऽ) ऋतꣳ सत्यमृतꣳ सत्यमित्ययं वा ऽअग्निर्ऋतमसावादित्यः सत्यं यदि वाऽसावृतमयꣳ सत्यमुभयम्वेतदय-मग्निस्तस्मादाहऽर्तꣳ सत्यमृतꣳ सत्यमिति तदेनमजेन सम्भरति ॥ १० ॥

अथापादत्ते–" अग्नऽआयाहि वीतये "–(वा. सं. ११ । ४६) इति । अवितवऽइत्येतत् । तदेनं ब्रह्मणा यजुषैतस्माच्छौद्राद्वर्णादपादत्ते ॥ ९ ॥

अथाजस्य । "ऋतं सत्यमृतं सत्यम्"–इति । अयं वाऽअग्निर्ऋतम्, असावादित्यः सत्यम् । यदि वाऽसावृतमयं सत्यम् । उभयम्वेतदयमग्निः । तस्मादाह–ऋतं सत्यमृतं सत्यमिति । तदे-नमजेन सम्भरति ॥ १० ॥

पुरीष्यमिति "–(का. श्रौ. सू. १६ । ८२ ।) इति । तदिदं सर्वं विधत्ते–अथ रासभस्य वृषाऽग्निं वृषणमित्यादिना ॥

मन्त्रस्यायमर्थः–' वृषणं ' वर्षक मृद्रूपम् ' अग्निं ' भरन् ' ' अपाङ्गर्भं ' गर्भभूत, समुद्रे अन्तरिक्षे भव ' समुद्रिय ' ' भरन् ' ' अग्नि ' मृद्रूप ' वृष ' सिञ्च । वृषतेर्लोटि रूपम् । अत्रार्द्धे रासभः सम्बोध्यः ॥

ब्राह्मणे, वृषेति कन्प्रत्ययान्त पदमिति व्याख्यात–वृषा वा अग्निरिति । तत्रायमर्थः–' वृषा ' रेतसः सेक्ता ' रासभः ' ' वृषणम् ' अग्निं ' भरन्, ' तिष्ठतीति क्रियाध्याहारः । तृतीयपादे अग्निः सम्बोध्यः । हे ' अग्ने ' मृद्रूप ! ' वीतये ' तर्पणाय ' आयाहि ' रासभादागच्छ । ' ऋतम् ' अग्निः, ' सत्यम् ' आदित्यः; यद्वा, ' ऋतम् ' आदित्यः, ' सत्यम् ' अग्निः, उभयरूपमग्निम्, आहरिष्यामीति शेषः । ' पुरीष्यं ' पशुहित-मग्निम्, ' अङ्गिरस्वद् ' अग्निवत् ' भरामः ' सम्भराम इति ॥

मन्त्रगतानि पदानि व्याचष्टे–वृषा वा अग्निरिति । तदेनं रासभेनेति । मन्त्रस्य पूर्वार्द्धेन रासभस्योपरि मृत्पिण्डधारणेन तस्मिन् मृद सम्भृतवान् भवति ॥ ८ ॥

खरात् सकाशात् मृदाहरण समन्त्र विधत्ते–अथापादत्त इति । " अग्न आयाहीति " तृतीयः पादः । ' वीतये '–तस्यार्थमाह–अवितव इतीति । तर्पणार्थाद् वेतेः (धा. पा. अ.प. २०६) "मन्त्रे वृषेष"– (पा. सू. ३ । ३ । ९६) इति क्तिन्, चोदात्तः । अपादानं प्रशंसति–तदेनं ब्रह्मणेति । ' एनं ' मृत्पिण्डं ' ब्रह्मणा ' मन्त्ररूपेण ' यजुषा ' " अग्न आयाहि "–इति पादेन ' एतस्मात् ' ' शौद्रात् ' वर्णात् अपादत्त-वान् भवति । रासभस्य वैश्यशूद्रजातिसम्बन्धो वक्ष्यते–" वैश्य च शूद्र चानु रासभः "(१२कं) इति ॥९॥

अजस्योपरि धारणमन्त्रं विधत्ते–अथाजस्यर्तमिति । ऋतं सत्यमिति द्विवारं पठ्यते, तत्र प्रथमर्तसत्यपद-योरर्थमाह–अयं वा अग्निर्ऋतमिति । यदि वेति द्वितीयर्तसत्यपदयोरर्थवचनम् । ' असौ ' विप्रकृष्टः ' आदित्यः ' ' ऋतम्, ' ' अयमग्निः सत्यम्, ' उभयरूपोऽयमग्निर्भूपः ॥ १० ॥

त्रिभिः सम्भरति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्सम्भरति त्रिभिः पुरस्तादभिमन्त्रयते तत्षट् तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

(३) अथैतान्पशूनावर्तयन्ति । तेषामजः प्रथम एत्यथ रासभोऽथाश्वोऽथेतो यतामश्वः प्रथम एत्यथ रासभोऽथाजः क्षत्रं वा ऽअश्वो वैश्यं च शूद्रं चानु रासभो ब्राह्मणमजः ॥ १२ ॥

(स्त) तद्यदितो यताम् । (सु) अश्वः प्रथम एति तस्मात्क्षत्रियं प्रथमं यन्तमितरे त्रयो वर्णाः पश्चादनुयन्त्यथ यदमुत आयतामजः प्रथम एति तस्माद्ब्राह्मणं प्रथमं यन्तमितरे त्रयो वर्णाः पश्चादनुयन्त्यथ यन्नेतो यतां नामुतो रासभः प्रथम एति तस्मान्न कदाचन ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च वैश्यं च शूद्रं च पश्चादन्वितस्तस्मादेवं यन्त्युपापवस्यसायाथो ब्रह्मणा चैवैतत्क्षत्रेण चैतौ वर्णावभितः परिगृहीतावनपक्रमिणौ कुरुते ॥ १३ ॥

त्रिभिः सम्भरति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेतत्सम्भरति । त्रिभिः पुरस्तादभिमन्त्रयते । तत्-षट् । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

अथैनान् पशूनावर्तयन्ति । तेषामजः प्रथम एति, अथ रासभः, अथाश्वः । अथेतो यतामश्वः प्रथम एति, अथ रासभः, अथाजः । क्षत्रं वा अश्वो, वैश्यं च शूद्रश्चानु रासभो, ब्राह्मणमजः ॥ १२ ॥

तद्यदितो यतामश्वः प्रथम एति । तस्मात् क्षत्रियं प्रथमं यन्तमितरे त्रयो वर्णाः पश्चादनुयन्ति । अथ यदमुत आयतामजः प्रथम एति—तस्माद् ब्राह्मणं प्रथमं यन्तमितरे त्रयो वर्णाः पश्चादनुयन्ति ।

अग्निं पुरीष्यमिति मन्त्रशेषस्य विनियोग उत्तरत्र वक्ष्यते । इदानीमश्वादीनामुपरिधारणे विनियुक्तमन्त्रगतसङ्ख्या त्रिवृदग्न्यात्मना स्तौति—त्रिभिरिति । " प्रैतु वाजी "—इति एको मन्त्रः, " वृषाऽग्निम् "—इति महावृहत्यावपरः; रासभाजयोरुपरि धारणे विनियुक्तौ द्वौ मन्त्रौ । मन्त्रस्य लक्षणं याज्ञिकसमाख्यानमिति प्रागुक्तम् । अत एकस्यामपृचि विभज्य विनियोगान्मन्त्रा बहवः सम्पद्यन्त इत्यविरोधः ॥

पूर्वेणाश्वाद्यभिमन्त्रणे विनियुक्तमन्त्रसङ्ख्यां मिलित्वा प्रशंसति—त्रिभिः पुरस्तादिति । अभिमन्त्रणमन्त्रास्त्रयः, धारणमन्त्रास्त्रयः; ते षट् सम्पद्यन्ते; तस्य स्तावकं ब्राह्मणमतिदिशति—तस्योक्तो बन्धुरिति । पिण्डपरिमितमन्त्रसंख्याम्नाने—" ताः षट् सम्पद्यन्ते, षड्वा ऋतवः "—(श. प. ६ । ४ । २ । १०) इत्यादिना ॥ ११ ॥

अथैतेषां पशूनामावर्तनं विधत्ते—अथैनान् पशूनिति । स्वस्थानावस्थितानामेवावर्तनम् । तत्रागन्तॄणां पशूनां क्रमं विधत्ते—तेषामजः प्रथम इति । पूर्वम् ' इतः ' मुदाहरणार्थं ' यतां ' गन्तॄणां ' पशूनां ' मध्ये

१—अथैनमावर्त्य पशवः पुरस्तात्प्रभो मध्ये । का. श्रौ. सू. १६ । ८१ ।

(तेऽथ) अथानद्धापुरुषमीक्षते । (तेऽग्नि) अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भराम ऽइत्यग्निं पशव्यमग्निवद्भराम ऽ इत्येतत्तदेनमनद्धापुरुषेण सम्भरति १४

तमजस्योपरिष्टात्प्रगृह्णन्नेति । (त्या) आग्नेयो वा ऽअजः स्वेनैवैनमेतदात्मना स्वया देवतया सम्भरत्यथो ब्रह्म वाऽअजो ब्रह्मणैवैनमेतत्सम्भरति ॥ १५ ॥

अथ यन्नेवेतो यतां नामुतो-रासभः प्रथम एति-तस्मान्न कदाचन ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च वैश्यं च शूद्रं च पश्चादन्वितः । तस्मादेवं यन्ति-अपापवस्यसाय । अथो ब्रह्मणा चैवैतत् क्षत्रेण चैतौ वर्णावभितः परिगृह्णीते, अनपक्रमिणौ कुरुते ॥ १३ ॥

अथानद्धापुरुषमीक्षते । " अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भरामः "-इति । अग्निं पशव्यमग्निवद्भराम इत्येतत् । तदेनमनद्धापुरुषेण सम्भरति ॥ १४ ॥

तमजस्योपरिष्टात्प्रगृह्णन्नेति । आग्नेयो वाऽअजः । स्वेनैवैनमेतदात्मना स्वया देवतया सम्भरति । अथो ब्रह्म वाऽअजः । ब्रह्मणैवैनमेतत्सम्भरति ॥ १५ ॥

' अश्वः ' प्रथमो गतः, ' रासभः ' मध्ये, पश्चात् 'अजः' अधुना ' अजः ' प्रथमः, ' रासभः ' मध्ये, पश्चात् ' अश्वः ' । गमनागमनयोरुभयोरपि रासभस्य मध्येऽवस्थानम्, अश्वाजयोरेव पौर्वापर्यम् । क्षत्रं वा अन्वश्वः-इत्यादेरयमर्थः-अश्वादिपशुत्रयस्य क्षत्रियजातिसम्बन्धः, क्षत्रियस्य राज्ञ इतरेभ्यस्त्रिभ्यो वैश्यशूद्रब्राह्मणेभ्यः पुरस्ताद् गमनं लोके दृष्टमिति । तत्र यथा पूर्वं गमनसमये अश्वस्य प्राथम्यम्, तथा ब्राह्मणस्यानूचानस्य स्वव्यतिरिक्तवर्णत्रयात् प्रथमगमनं च दृश्यत इति अधुना अजस्य प्राथम्यम्, वैश्यशूद्रयोः क्षत्रियाद् ब्राह्मणाद्वा पुरस्ताद्गमनं नास्तीति मृदाहरणसमये पुनरागमनसमये च रासभस्य न प्राथम्यम् । तस्मात् कारणादेवम्-यान्ति अश्वपूर्वाः प्रथमे अधुनाऽजपूर्वा आगच्छन्ति ' अपापवस्यसाय ' पापपरिहाराय । ब्राह्मणेन क्षत्रियेण च ' एतौ ' वैश्यशूद्रौ ' अभितः ' मध्ये ' परिगृह्णीते, ' अनपक्रमिणौ ' अनपक्रान्तौ कुरुते ॥ १२ ॥ १३ ॥

विधत्ते-अथानद्धापुरुषमिति । तत्र पुरुषमिति पञ्चमम् । अग्निं पुरीष्यमिति । तदीक्षणेन तेनापि ' अनद्धापुरुषेण ' पुरुषपशुप्रतिनिधिना मृदं सम्भृतवान् भवति ॥ १४ ॥

विधत्ते-तमजस्योपरिष्टादिति । अजस्योपरि मृत्पिण्डं धारयन्नेव ' ऐति ' आगच्छेदध्वर्युः । तथाविधगमनमुभयथा प्रशंसति-आग्नेयो वा अज इति । ' अजः ' अग्निदेवत्यः, मृदप्यग्निः; अतोऽजस्योपरि धारणात् स्वेन रूपेण स्वदेवतया च सम्भृतवान् भवति । अपि अजो ब्राह्मणजातीयः; ततो ब्राह्मणेनाप्येनं मृत्पिण्डं सम्भृतवान् भवति ॥ १५ ॥

१-अनद्धापुरुषमीक्षते पूर्ववदग्निं पुरीष्यमिति । का. श्रौ सू. १६ । ८२ ।

(त्रु) अथैनमुपावहरति । (स्त्रो) ओषधयः प्रतिमोदध्वमग्निमेतᳫं शिवमायन्तमभ्यत्र युष्मा ऽइत्येतद्वैतस्मादायत ऽओषधयो बिभ्यति यद्वै नोऽयं न हिᳫंस्यादिति ताभ्य ऽएवैनमेतच्छमयति प्रत्येनं मोदध्वᳫं शिवो वोऽभ्यैति न वो हिᳫंसिष्यतीति व्यस्यन्विश्वाऽअनिरा ऽअमीवा निषीदन्नो ऽअप दुर्म्मतिं जहीति व्यस्यन्विश्वा अनिराश्चामीवाश्च निषीदन्नोऽप सर्व्वं पाप्मानं जहीत्येतत् ॥ १६ ॥

(डो) ओषधयः प्रतिगृभ्णीत । पुष्पवतीः सुपिप्पला ऽइत्येतद्वैतासाᳫं समृद्धᳫं रूपं यत्पुष्पवत्यः सुपिप्पलाः समृद्धा ऽएनं प्रतिगृभ्णीतेत्येतदयं वो गर्भ ऽऋत्वियः प्रत्नᳫं सधस्थमासददित्ययं वो गर्भ ऽऋतव्यः सनातनᳫं सधस्थमासददित्येतत् ॥ १७ ॥

अथैनमुपावहरति । "ओषधयः प्रतिमोदध्वमग्निमेतं शिवमायन्तमभ्यत्र युष्माः"—इति । एतद्वैतस्मादायत ओषधयो बिभ्यति । यद्वै नोऽयं न हिंस्यादिति । ताभ्य एवैनमेतच्छमयति । प्रत्येनं मोदध्वम्, शिवो वोऽभ्यैति, न वो हिंसिष्यतीति । "व्यस्यन्विश्वा अनिरा अमीवा निषीदन्, नो अप दुर्मतिं जहि"—(वा० सं० ११ । ४७) इति । व्यस्यन्विश्वा अनिराश्चामीवाश्च निषीदन्; नोऽप सर्वं पाप्मानं जहीत्येतत् ॥ १६ ॥

" ओषधयः प्रतिगृभ्णीत पुष्पवतीः सुपिप्पलाः "—इति । एतद्वैतासां समृद्धं रूपम्—

(द्वा) द्वाभ्यामुपावहरति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुपावहरति तं दक्षिणत उदञ्चमुपावहरति तस्योक्तो बन्धुरुद्धतमवोक्षितं भवति यत्रैनमुपावहरत्युद्धते वाऽअवोक्षितेऽग्निमादधति सिकताऽउपकीर्णा भवन्ति तासामुपरि बन्धुः ॥ १८ ॥

परिश्रितं भवति । (त्ये) एतद्वै देवा ऽअबिभयुर्यद्वै न ऽइममिह रक्षाᳬसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्माऽएतां पुरं पर्यश्रयंस्तथैवास्मा ऽअयमेतां

यत् पुष्पवत्यः सुपिप्पलाः । समृद्धा एनं प्रतिगृभ्णीतेत्येतत् । "अयं वो गर्भ ऋत्वियः प्रत्नं सधस्थमासदत्"–(वा. सं. ११ । ४८) इति । अयं वो गर्भ ऋतव्यः सनातनं सधस्थमासददित्येतत् ॥ १७ ॥

द्वाभ्यामुपावहरति । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैनमेतदुपावहरति । तं दक्षिणत उदञ्चमुपावहरति । तस्योक्तो बन्धुः । उद्धतमवोक्षितं भवति । यत्रैनमुपावहरति । उद्धते वाऽअवोक्षितेऽग्निमादधति । सिकता उपकीर्णा भवन्ति । तासामुपरि बन्धुः ॥ १८ ॥

परिश्रितं भवति । एतद्वै देवा अबिभयुः–यद्वै न इममिह रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति । तस्माऽ-

---

ता विशिनष्टि–'पुष्पवतीः' पुष्पवत्यः, पुष्पसम्पन्नाः, 'सुपिप्पलाः' शोभनफलवत्यः 'अयम्' अग्निर्युष्माकमोषधीनां 'गर्भः' 'ऋत्वियः' ऋतुषु भवः प्राप्तकालः 'प्रत्नं' पुरातनम्, 'सधस्थं' सहस्थानम् 'आसदत्' आगमत् । सदेर्लुङि च्लेरङि रूपम् ॥

मन्त्रं व्याचष्टे–एतद्वैतासां समृद्धमिति । पुष्पफलवत्त्वमेव समृद्धं रूपमित्यर्थः ॥ १७ ॥

उपावहरणमन्त्रगतसङ्ख्यां प्रशंसति–द्वाभ्यामुपावहरति द्विपाद् यजमान इति । उक्तोऽर्थः (श. प. ६ । २ । २ । २१ भा.) । पिण्डनिधानप्रदेशं कात्यायनः सूत्रयामास–" उत्तरत आहवनीयस्योद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे परिश्रिते प्राग्द्वारे पिण्डं निदधात्योषधय इति " (का. श्रौ. सू. १६ । ८३) इति । तदिदं विवक्षितं दक्षिणत उदञ्चमित्यादिना, तिर इवेव चिचरिषति स्वपन्तेन । तं पिण्डं 'दक्षिणत' प्रदेशात् 'उदञ्चम्' उदङ्मुखम् 'उपावहरेत्' निदध्यात् । दक्षिणत उदगागमनस्य स्तावकं ब्राह्मणमतिदिशति–तस्योक्तो बन्धुरिति । पिण्डहरणसमये " स दक्षिणत उदञ्चमाहरति दक्षिणतो वा उदग् योनौ रेतः सिच्यते " (श. प. ६ । ४ । २ । १०) इति ॥

'यत्र' स्थाने 'एनं' पिण्डं निदध्यात्, तत् स्थानम् 'उद्धतम्' उद्धननसंस्कृतम्, 'अवोक्षितम्' उदकसिक्तं भवेत् । पिण्डस्याग्नित्वात् तत्समानप्रदेशकरणं युक्तमित्याह–उद्धते वा अवोक्षितेऽग्निमिति । गार्हपत्यादिधिष्ण्यम् इत्यर्थः । तस्मिन् प्रदेशे सिकताश्च विकीर्णा भवन्ति । तत्स्तावकं ब्राह्मणमुपरितनसप्तमकाण्डादौ गार्हपत्यचयनप्रस्तावे वक्ष्यते (श. प. ७ । १ । १ । २ । १०) इत्याह–तासामुपरि बन्धुरिति ॥ १८ ॥

परिश्रितं भवतीति । तासां विकीर्णानां परिश्रितमिव परिवृतं भवेत् । परिश्रितकरणं नाम रक्षोभीत्या

पुरं परिश्रयत्यथो योनिर्वाऽ इयꣳ रेत इदं तिर इव वै योनौ रेतः सिच्यते योनिरूपमेतत्क्रियते तस्मादपि स्वया जायया तिर इवैव चिचरिषति॥१९॥

(स्त्र) अथैनं विष्यति । तद्यदेवास्यात्रोपनद्धस्य सꣳशुच्यति तामेवास्मादेतच्छुचं बहिर्धा दधात्यथोऽएतस्याऽएवैनमेतद्योनेः प्रजनयति॥२०॥

वि पाजसा पृथुना शोशुचानऽ इति । वि पाजसा पृथुना दीप्यमानऽइत्येतद्बाधस्व द्विषो रक्षसोऽअमीवाऽइति बाधस्व सर्वान्पाप्मनऽइत्येतत्सुशर्म्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्नेरहꣳ सुहवस्य प्रणीताविित्याशिषमाशास्ते ॥ २१ ॥

एतां पुरं पर्यश्रयत् । तथैवास्माऽअयमेतां पुरं परिश्रयति । अथो योनिर्वाऽइयम्, रेत इदम्, तिर इव वै योनौ रेतः सिच्यते । योनिरूपमेतत्क्रियते । तस्मादपि स्वया जायया तिर इवैव चिचरिषति ॥ १९ ॥

अथैनं विष्यति । तद्यदेवास्यात्रोपनद्धस्य संशुच्यति–तामेवास्मादेतच्छुचं बहिर्धा दधाति अथोऽएतस्या एवैनमेतद्योनेः प्रजनयति ॥ २० ॥

"वि पाजसा पृथुना शोशुचानः"–इति । वि पाजसा पृथुना दीप्यमान इत्येतत् । "बाधस्व द्विषो रक्षसोऽअमीवाः"–इति । बाधस्व सर्वान् पाप्मन इत्येतत् । "सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्नेरहं सुहवस्य प्रणीतौ"–(वा. सं. ११।४९) इत्याशिषमाशास्ते ॥ २१ ॥

पुरस्य करणमित्यर्थः । प्रकारान्तरेण स्तौति–अथो योनिर्वा इयमिति । इदं परिश्रितं स्थानं योनिरूपम्, 'इदं' पिण्डरूपं 'रेतः' एतश्च योनौ 'तिरः' तिरोहितम् अप्रकाशं 'सिच्यते' । उक्तमर्थं लोकप्रसिद्ध्या द्रढयति–तस्मादिति । 'तस्मात्' खलु लोके सर्वो जनः 'स्वया जायया अपि' परिवृतस्थाने 'तिर इवैव' 'चिचरिषति' चरितुमिच्छति ॥ १९ ॥

अथैनं विष्यतीति । 'विष्यति' प्रमुञ्चेत् । पूर्वं कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोर्मध्ये पिण्डं निधाय, अन्तान् उद्गृह्य, योक्त्रेण बन्धनं कृतम्, तद्योक्त्रमन्तोद्ग्रहणञ्च मुञ्चेदित्यर्थः । विमोकं स्तौति–तद्यदेवास्येति । पूर्वमन्तोपनद्धस्य बद्धस्य पिण्डस्य शोको जातः, 'तां' बन्धनजातां 'शुचं' तद्विमोकेन 'बहिर्धा' निहितवान् भवति । किञ्च पुष्करपर्णं च योनिरूपमित्युक्तम् (श. प. ६ । ४ । १ । ७) अतो बन्धनरूपयोक्त्रविमोकात् 'योनेरेव' पिण्डं मुखायात्मना जायतामित्यभिप्रायेण तद्विमोक इत्यर्थः ॥ २० ॥

मन्त्रं विधत्ते–वि पाजसा पृथुनेति । "पाज इति बलनाम" (निघ. २ । ९ । १)' पृथुना ' बलेन ' शोशुचानः ' दीप्यमानोऽसि त्वं ' द्विषः ' द्वेष्यान् ' रक्षसः ' राक्षसांश्च ' अमीवाः ' रोगांश्च ' विबाधस्व ' ।

(स्वर्ऽथा) अथाजलोमान्याच्छिद्य । (स्रो) उदीचः प्राचः पशून्प्रसृज-त्येषा ह्युभयेषां देवमनुष्याणां दिग्यदुदीची प्राच्येतस्यां तद्दिशि पशून्द-धाति तस्मादुभये देवमनुष्याः पशूनुपजीवन्ति ॥ २२ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ६-३-५ ॥ (४. ४.)

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ६-४ ॥

अथाजलोमान्याच्छिद्य, उदीचः प्राचः पशून् प्रसृजति । एषा ह्युभयेषां देवमनुष्याणां दिग्-यदुदीची प्राची । एतस्यां तद्दिशि पशून्दधाति । तस्मादुभये देवमनुष्याः पशूनुपजीवन्ति ॥ २२ ॥

एव प्रत्यक्षतो याचित्वा, इदानीमग्निं परोक्षीकृत्य स्वयमाशिष्यमाण. ते ' सुशर्मणः ' साधुशरणस्य, ' सुहवः, ' सुह्वस्य ' शोभनाह्वानस्य ' अग्ने ' ' प्रणीतौ ' प्रकृष्टनीतौ ' शर्मणि ' शरणे अहं ' स्याम् ' भवेयमि-त्यर्थ. । मन्त्रस्यार्द्धयोस्तात्पर्यमाह—बाधस्व सर्वान् पाप्मन इति । आशिषमाशास्ते इति च ॥ २१ ॥

अत्र सूत्रम्—" अजलोमान्यादाय प्रागुदीचः पशूनुत्सृजति "—(का. श्रौ. सू. १६ । ८४ ।) इति । तद् विधत्ते—अथाजलोमानीति । ' उदीच प्राच. ' ईशानदिगभिमुखान् ' प्रसृजति ' विसृजेत् । तां दिशं प्रशंसति—एषा ह्युभयेषामिति । गतमन्यत् ॥ २२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे चतुर्थेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (६-४-४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताब्धीन्पञ्च सीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रा रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सान्गिरि सिह्मणार्यौ,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमनमतुलं स्वर्गजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपाब्धानुडकृतमजडो राजतं राजपुङ्गवः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं पार्थतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठे काण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६-४ ॥

अथ पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । तृतीयप्रपाठके च षष्ठं ब्राह्मणम् ।

पर्णकषायनिष्पक्वा ऽएता ऽआपो भवन्ति । स्थेम्ने न्वेव यद्वेव पर्णकषायेण सोमो वै पर्णश्चन्द्रमा ऽउ वै सोम ऽएतदु वाऽएकमग्निरूपमेतस्यैवाग्निरूपस्योपाप्त्यै ॥ १ ॥

ता ऽउपसृजति । (त्र्या) आपो हि ष्ठा मयोभुवऽ इति यां वै देवतामृगभ्यनूक्ता यां यजुः सैव देवता सऽर्क्सो देवता तद्यजुस्ता हैताऽ आपऽ एवैष त्रिचस्तद्याऽ अमूराप ऽएकꣳ रूपꣳ समपद्यन्त ताऽ एतास्तदेवैतद्रूपं करोति ॥ २ ॥

पर्णकषायनिष्पक्वा एता आपो भवन्ति । स्थेम्ने न्वेव । यद्वेव पर्णकषायेण । सोमो वै पर्णः । चन्द्रमा उ वै सोमः । एतदु वाऽएकमग्निरूपम् । एतस्यैवाग्निरूपस्योपाप्त्यै ॥ १ ॥

ता उपसृजति । "आपो हि ष्ठा मयोभुवः"–(वा०सं०११।५०–५२) इति । यां वै देवता ऋगभ्यनूक्ता, यां यजुः, सैव देवता सऽर्क् सो देवता तद्यजुः, ता हैता आप एवैष त्रिचः । तद् या अमूराप एकं रूपं समपद्यन्त–ता एताः । तदेवैतद्रूपं करोति ॥ २ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अत्र कात्यायनः–"आपो हि ष्ठेति पर्णकषायपक्वमुदकमासिञ्चति पिण्डे"–(का. श्रौ. सू. १६ । ८५) इति । पलाशपर्णक्वथितमुदकं मृत्पिण्डे सिञ्चेत् । तत्र जलानां पर्णक्वथितत्वं विधत्ते–पर्णकषायनिष्पक्वा एता इति । 'एताः' मृत्पिण्डे सिच्यमाना आपः 'पर्णकषायनिष्पक्वाः' पलाशपर्णक्वथिता भवेयुः । 'स्थेम्ने' स्थिरत्वायैव; केवलमृदोख्यादिकरणे विशरणं स्यात् । पर्णकषायेण पाकं प्रशंसति–यद्वेव पर्णेति । सोमस्य पर्णत्वम्, सर्वौषध्यनुप्रवेशात् । सोमो नाम चन्द्रमा । स हि 'एकम् अग्निरूपम्' । पूर्वं कुमारस्याग्नेरष्टौ रुद्रादिनामान्युक्तानि (श. प. ६ । १ । ३ । ११ । १२) तेषामप्सुदकौषध्यादीनि रूपाण्युक्तानि । तत्र महादेवेति सप्तमनाम्नः चन्द्रमा रूपम्; "चन्द्रमास्तद्रूपमभवत्" (श. प. ६।१।३।१६ क.) इत्युक्तम् । तादृशस्याग्निरूपस्योपाप्त्यै पर्णकषायपक्वाः कुर्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

उदकसेचने समन्त्रं विधत्ते–ता उपसृजत्यापो हि ष्ठेति । अम्ब्देवत्यं तृचं गायत्रम् । तृचस्यायमर्थः–हे 'आपः !' आप्यते सर्वं कार्यं प्राणिनां याभिरित्यापः । आप्नोतेः करणे कर्तरि वा क्विप्, तत्सम्बोधनम् । 'मयोभुवः' "मय इति सुखनाम," सुखस्य भावयित्र्यः 'स्थ' । 'हि' यस्मात्, ता एवम्भूता यूयं 'नः'

(त्यु) अथ फेनं जनयित्वाऽन्ववदधाति यदेव तत्फेनो द्वितीयꣳ रूपमसृज्यत तदेवैतद्रूपं करोत्यथ यामेव तत्र मृदꣳ संयौति सैव मृद्यत्तत्तृतीयꣳ रूपमसृज्यतैतेभ्यो वाऽएष रूपेभ्योऽग्रेऽसृज्यत तेभ्य ऽएवैनमेतज्जनयति ॥ ३ ॥

अथ फेनं जनयित्वाऽन्ववदधाति । यदेव तत् फेनो द्वितीयं रूपमसृज्यत—तदेवैतद्रूपं करोति । अथ यामेव तत्र मृदं संयौति—सैव मृत् । यत्तत् तृतीयं रूपमसृज्यत—एतेभ्यो वाऽएष रूपेभ्योऽग्रेऽसृज्यत । तेभ्य एवैनमेतज्जनयति ॥ ३ ॥

अस्मान् ‘ ऊर्जे ’ अन्नाद्याय ‘ दधातन ’ स्थापयत । “ तप्तनप्तनथनाश्च ”–(पा. सू. ७ । १ । ४५) इति तस्य तनबादेशः । ‘ महे ’ महते ‘ रणाय ’ रमणीयाय ‘ चक्षसे ’ दर्शनाय, ज्ञानाय धत्तेति ॥

यो व इति । ‘ वः ’ युष्माकं ‘ य ’ ‘ शिवतमः ’ अतिशयेन सुखकरः ‘ रसः ’, ‘ तस्य ’ रसस्य ‘ नः ’ अस्मान् ‘ इह ’ लोके ‘ भाजयत ’ भागिनः कुरुत । ‘ उशती. ’ कामयमानाः ‘ मातरः इव ’ यथा मातरः पुत्रस्य हितं कामयन्ते, एवं यूयमिति ॥

तस्मा अरमिति । ‘ वः ’ युष्मत्सम्बन्धिने ‘ तस्मै ’ रसाय ‘ अरं ’ शीघ्रम्, ‘ अरं ’ पर्याप्तं वा ‘गमाम’ गच्छेम । “ क्रियार्थोपपदस्य ”–(पा. सू. २ । ३ । १४) इति चतुर्थी । ‘ यस्य ’ रसस्य ‘ क्षयाय ’ अस्मासु निवासार्थं हि स्वय ‘जिन्वथ’ प्रीणयथ । “जिवि. प्रीणनकर्मा” (धा. पा. भ्वा.प. ५९४) । येन रसेन अस्मान् तर्पयथ, तं गच्छेम । हे ‘ आपः ! ’ ‘ नः ’ अस्मान् ‘ जनयथ ’ युष्मदीयभोक्तृत्वेनोत्पादयतेति तृचस्य सङ्गृहीतोऽर्थः ॥

तिस्र ऋचः, तत्प्रतिपाद्या देवतां च प्रशंसति—यां वै देवतामिति । आपो हि ष्ठेत्यादिका ‘ ऋक् ’ ‘ यां देवताम् ’ ‘ अभ्यनूक्ता ’ अनुवदति, कर्तरि क्तप्रत्ययः । ‘ या ’ देवता ‘ यजुः ’ मन्त्रोऽपि । यया ऋचा, येन यजुषा च, या देवता अन्यगुणाभिधानपुरस्सरं प्रतिपाद्यते, सैव प्रतिपाद्या देवता, सा च प्रतिपादिका ऋक्, यजुर्मन्त्रपदैरप्रतीयमाना देवता नोत्तमेत्यर्थः । अतः प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदोपचारेण ‘ एताः ’ आपः ‘ एव ’ देवता, ‘ एष ’ “आपो हि ष्ठा”–इति ‘त्रिच ’ ‘तत्’ तस्माद् ‘ या ’ ‘ अमूः ’ अदःशब्दो विप्रकृष्टप्रदेशवचनः । पूर्वं काण्डादौ अग्निसृष्टेरनन्तरम् अश्वादि पृथिव्यन्त सृष्टिमुक्त्वा (श. प. ६ । १ । १ । ११), “ सोऽकामयताभ्योऽद्भ्योऽधीमां प्रजनयेयम् ” इत्युपक्रम्य (श. प. ६ । १ । १ । १२ क.) “ तदिदमेकमेव रूप ” (श. प. ६ । १ । १ । १२) कृतवान् भवति । एवमनुसन्धानार्थमुदकफेनमृत्सिकताशर्करादमादिसृष्टिरनेनेति वचनादौ प्रतिपादितम् ॥ २ ॥

पिण्डे फेनासेचनं विधत्ते—अथ फेनं जनयित्वेति । कषायोदकेषु हस्तचालनेन फेनमुत्पाद्य पिण्डे तूष्णीमाभिषेत् । यदेव तत्फेन इत्यादेरयमर्थः । पूर्वं “ सोऽकामयताभ्योऽद्भ्योऽधीमां प्रजनयेयम् ”–इत्युपक्रम्य,

---

१–फेन च तूष्णीं तत. इत्वा । का० श्रौ० सू० १६ । ८६ ॥

(त्यु) अथाजलोमैः सꣳसृजति । स्थेम्ने न्वेव यद्वेवाजलोमैरेतद्वा ऽएनं देवाः पशुभ्योऽधि समभरँस्तथैवैनमयमेतत्पशुभ्योऽधि सम्भरति तद्यदजलोमैरेवाजे हि सर्वेषां पशूनाꣳ रूपमथ यल्लोम लोम हि रूपम् ॥४॥

(म्भि) मित्रः सꣳसृज्य । पृथिवीं भूमिञ्च ज्योतिषा सहेति प्राणो वै मित्रः प्राणो वाऽएतदग्रे कर्माकरोत्सुजातं जातवेदसमयक्ष्माय त्वा सꣳसृजामि प्रजाभ्यऽ इति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ५ ॥

अथाजलोमैः संसृजति । स्थेम्ने न्वेव । यद्वेवाजलोमैः । एतद्वाऽएनं देवाः पशुभ्योऽधि समभरन् । तथैवैनमयमेतत्पशुभ्योऽधि सम्भरति । तद्यदजलोमैरेव । अजे हि सर्वेषां पशूनां रूपम् । अथ यल्लोम । लोम हि रूपम् ॥ ४ ॥

"मित्रः संसृज्य पृथिवीं भूमिञ्च ज्योतिषा सह"—इति । प्राणो वै मित्रः । प्राणो वाऽएतदग्रे कर्माकरोत् । "सुजातं जातवेदसमयक्ष्माय त्वा संसृजामि प्रजाभ्यः"—(वा० सं० ११ । ५३) इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ५ ॥

"तदिदमेकमेव रूपं समदृश्यताप एव"—(श. प. ६ । १ । ३ । १२ क.) इति उदकलक्षण रूपमुक्त्वा "सोऽकामयत भूय एव स्यादिति ०—० सोऽश्रान्तः फेनमसृजत"—(श. प. ६।१।२।१२ क.) इति द्वितीय फेनात्मक रूपं सृष्टवानरूपम् । अत्र फेनस्य पिण्डे आसेचनेन पूर्वसृष्टफेनात्मक द्वितीय रूपमेव मृत्पिण्डेऽग्नौ निहितवान् भवति ॥

अथ सिक्तेऽग्नौ उदकेन मृदः सम्मिश्रण विधत्ते—अथ यामेव तत्र मृदमिति । तत्र 'या मृद' 'सृष्टेति' जलेन सम्मिश्रयति 'सा मृत्' । एतदनन्तरं सृष्टं मृदात्मक तृतीय रूपम् । तत्र ह्येवमाम्नातम्—"अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् सोऽग्निरसृज्यतेति" (श. प. ६ । १ । ११) । "स श्रान्तस्तेपानो मृद शुष्कापमिति" (श. प. ६ । १ । १ । १३) । तेभ्यो वा एत इति । 'एषः' अग्निः 'तेभ्यः' उदकफेनमृदादिभ्यः पूर्वं सृष्टः । अतो जलफेनमृदां सम्मिश्रणेन श्वादिरूपेभ्यः पूर्वं सृष्टाग्निमेव उत्पादितवान् भवति ॥३॥

अथ तत्राजलोममिश्रण विधत्ते—अथाजलोमैः संसृजतीति । 'स्थेम्ने' स्थिरत्वाय । अजलोम प्रशंसति—यद्वेवाजलोमैरिति । यथा पूर्वं 'देवा' 'एनम्' अष्टरूपात्मना गूढमग्निं पुरुषादिपञ्चपशुभ्यः सकाशात् सम्भृतवन्तः, तथा 'अयं' यष्टा पिण्डेऽजलोमसंसर्गेण पशुभ्य एव सम्भृतवान् भवति । यद्येवं तर्हि केवलाजलोमसंसर्गेण सर्वेभ्यः पुरुषादिभ्यः अग्नेः सम्पादनमित्याशङ्क्य अजपशौ सर्वं पशुरूपमुपपादयति—अजे हि सर्वेषामिति । तथा पुरस्तात् वायव्यैकपशुप्रस्तावे समाम्नातम्—"यद्वैतं पशुमालभत एतस्मिन् ह पशौ सर्वेषां पशूनां रूपम्, यत् तूपरो लप्सुदी तत् पुरुषस्य रूपम्"—(श. प. ६ । २ । २ । १५ क.) इत्यादिना । प्रकारान्तरेण अजे सर्वपशुरूपमाह—अथ यल्लोमेति । लोमानि सर्वेषु पशुषु सन्ति; लोमलक्षण रूप सर्वसाधारणमित्यर्थः ॥ ४ ॥

लोमसम्मिश्रणं विधत्ते—मित्रः संसृज्येति । 'मित्रः' प्राणः आदित्यो वा 'पृथिवीं भूमिं च' लोकत्रय-

१—अजलोमभि. संसृजति मित्रः संसृज्येति का. श्रौ. सू १६ । ८७ ।

(इ) अथैतत्त्रयं पिष्टं भवति। शर्कराऽश्माऽयोरसस्तेन सꣳसृजति स्थेम्ने न्वेव यद्वेव तेनैतावती वा ऽइयमग्रेऽसृज्यत तद्यावतीयमग्रेऽसृज्यत तावतीमेवैनामेतत्करोति ॥ ६ ॥

रुद्राः सꣳसृज्य । पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरऽइत्यसौ वा ऽआदित्य ऽएषोऽग्निरेतद्वै तद्रुद्राः सꣳसृज्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरे तेषां भानुरजस्रऽइच्छुक्रो देवेषु रोचतऽइत्येष वाऽएषां भानुरजस्रः शुक्रो देवेषु रोचते ७

द्वाभ्याꣳ सꣳसृजति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्सꣳसृजति ॥ ८॥

अथैतत्त्रयं पिष्टं भवति–शर्कराऽश्माऽयोरसः । तेन संसृजति । स्थेम्ने न्वेव । यद्वेव तेन । एतावती वाऽइयमग्रेऽसृज्यत । तद्यावतीयमग्रेऽसृज्यत–तावतीमेवैनामेतत् करोति ॥ ६ ॥

"रुद्राः संसृज्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरे"–इति । असौ वाऽआदित्यः, एषोऽग्निः । एतद्वै तद्रुद्राः संसृज्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरे । " तेषां भानुरजस्र इच्छुक्रो देवेषु रोचते "–(वा. सं. ११ । ५४) इति । एष वाऽएषां भानुरजस्रः शुक्रो देवेषु रोचते ॥ ७ ॥

द्वाभ्यां संसृजति । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैनमेतत्संसृजति ॥ ८ ॥

स्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वम् भूमिशब्दवाच्यत्वं च दृश्यते–"तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीरुत द्यून्"–(ऋ. सं. २ । २७ । ८) इति । ' तिस्रः भूमीः ' तिस्रः पृथिवीः अत्रैतयोरुभयोर्दर्शनात् चकारशब्देनापि त्रीन् लोकानित्यर्थः सिद्धः । ' ज्योतिषा ' तेजसा । अत्र ज्योतिःशब्दोऽजलोमवचनः । अजस्याग्नेयत्वादजलोमभिः ' सह ' ' सुजातं जातवेदसम् ' सद्रूपमग्निं ' त्वा ' त्वाम् ' प्रजाभ्यः ' ' अयक्ष्माय ' रोगरूपपापानुत्पत्तये ' संसृजामि ' सम्मिश्रं करोमि, अहमध्वर्युरिति ॥ ५ ॥

अथ शर्कराश्मायोरसचूर्णैः संसर्गं विधत्ते–अथैतत् त्रयं पिष्टमिति । ' एतद् ' वक्ष्यमाणं शर्करादित्रयं चूर्णितं भवेत् । " पिष्लृ सञ्चूर्णने "–(धा. पा. रु. प. १९) इत्यस्य निष्ठा । पूर्वं शर्करादीनि त्रीणि रूपाणि सृष्टानि "शर्करामश्मानमयो हिरण्यमोषधिवनस्पत्यसृजत"–इति हि प्रागाम्नातम् (श. प. ६।१।१।१२) । अधुना तेन त्रयेण संसर्गं तैरेव त्रिभी रूपैर्मृदं रूपवतीं कृतवान् भवति ॥ ६ ॥

मन्त्रं विधत्ते–रुद्राः संसृज्येति । ' रुद्राः ' ' पृथिवीं ' पार्थिवं ' बृहज्ज्योतिः ' अग्निलक्षणं पार्थिवं पिण्डं शर्कराश्मायोरसैः ' संसृज्य ' ' समीधिरे ' उखायां दीपितवन्तः । रुद्राः उखायामग्निं संवत्सरं धारितवन्तः । तेषां फलमाह–तेषामिति । ' तेषां ' रुद्राणाम् ' भानुः ' दीप्तिः ' अजस्र इत् ' अनुपक्षीणैव ' देवेषु ' मध्ये ' शुक्रः ' शुक्रवर्णो ' रोचते ' दीप्यते ॥ ७ ॥

द्वाभ्यां संसृजतीति । पूर्वमजलोमैः संसर्गे एको मन्त्रः, शर्करादिसंसर्गे द्वितीयः, तावुभौ मिलित्वा प्रशंसति–द्विपाद्यजमान इति ॥ ८ ॥

१–शर्कराश्मायोरसचूर्णैश्च द्वा. संसृज्येति । का. श्रौ. सू. १६ । ८८ ।

(त्यु) अथ प्रयौति । सꣳसृष्टां वसुभी रुद्रैरिति सꣳसृष्टा ह्येषा वसुभिश्च रुद्रैश्च भवति यन्मित्रेण तद्वसुभिर्यद्रुद्रैस्तत्तद्रुद्रैर्धीरैः कर्मण्यां मृदमिति धीरा हि ते कर्मण्योऽइयं मृद्धस्ताभ्यां मृद्वीं कृत्वा सिनीवाली कृणोतु तामिति वाग्वै सिनीवाली सैनाꣳ हस्ताभ्यां मृद्वीं कृत्वा करोत्वित्येतत् ॥ ९ ॥

(त्सि) सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्वौपशेति । योषा वै सिनीवाल्येतद्वै योषायै समृद्धꣳ रूपं यत्सुकपर्दा सुकुरीरा स्वौपशा समर्द्धयत्येवैनामेतत्सा तुभ्यमदिते मह्योखां दधातु हस्तयोरितीयं वाऽअदितिर्मह्यस्यै तदाह ॥ १० ॥

अथ प्रयौति—"संसृष्टां वसुभी रुद्रैः"—इति । संसृष्टा ह्येषा वसुभिश्च रुद्रैश्च भवति । यन्मित्रेण—तद्वसुभिः । यद्रुद्रैः—तत्तद्रुद्रैः । "धीरैः कर्मण्यां मृदम्"—इति । धीरा हि ते । कर्मण्या—उ इयं मृत् । "हस्ताभ्यां मृद्वीं कृत्वा सिनीवाली कृणोतु ताम्"—(वा. सं. ११।५५) इति । वाग्वै सिनीवाली । सैनां हस्ताभ्यां मृद्वीं कृत्वा करोत्वित्येतत् ॥ ९ ॥

" सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्वौपशा "—इति । योषा वै सिनीवाली । एतद्वै योषायै समृद्धं रूपम्—यत्सुकपर्दा सुकुरीरा स्वौपशा । समर्द्धयत्येवैनामेतत् । " सा तुभ्यमदिते मह्योखां दधातु हस्तयोः"—(वा.सं. ११।५६) इति । इयं वाऽअदितिर्मही । अस्यै तदाह ॥ १० ॥

अथ मृदः संमिश्रणं समन्त्रं विधत्ते—अथ प्रयौतीति' । त्रिभिर्मन्त्रैः । मृदं प्रकर्षेण 'यौति' पिण्डं संमिश्रयेत् । 'धीरैः' धारयद्भिः, 'वसुभिः' देवैः 'रुद्रैः' च 'संसृष्टाम्' । वसुपदेनाश्वलोमसंसर्गमन्त्रो " मित्रः संसृज्य "—इति विवक्षितः । रुद्रपदेन शर्करादिसंसर्गमन्त्रो " रुद्राः संसृज्य "—इति विवक्षितः । तन्मन्त्रद्वयप्रतिपाद्यैः वसुभिः रुद्रैश्च संयोजितां कर्मण्यां कर्मणे सम्यग्हितां 'मृदं' मृत्तिकां 'सिनीवाली' दृष्टेन्दुः, तदभिमानिदेवता 'हस्ताभ्यां' 'मृद्वीं' मृदुरूपां 'कृत्वा,' 'तां' कर्मार्हां 'कृणोतु' करोतु ॥ वसुरुद्रपदाभ्यां " मित्रः संसृज्य," " रुद्राः संसृज्य "—इति मन्त्रौ विवक्षितावित्याह—यन्मित्रेण तद्वसुभिर्यद्रुद्रैरिति ॥ ९ ॥

सिनीवालीति । एष द्वितीयो मन्त्रः । तस्यायमर्थः—सिनीवाल्या योषात्वात् तदुचिता धर्मा उच्यन्ते—सुकपर्देत्यादि । 'सुकपर्दा' कपर्दः केशसंयमनवेणिः साधुवेणियुक्ता । 'सुकुरीरा' कुरीरो मुकुटः, तद्वती । " स्वौपशा " औपशो नाम जघनभागः, सुजघना । यद्वा, उपशेते शयनं करोति पैत्वपत्रविशेषैः ते सर्वेऽप्युपशाः, तेषां समूहः औपशः, शोभनः शयनविदग्धो विलासचतुरः औपशोऽवयवसमूहः यस्याः सा स्वौपशा । या एवंविधा सिनीवाली सा । हे 'अदिते !' हे 'महि !' महीरूपे ! 'तुभ्यं' 'हस्तयोः' 'उखां' 'दधातु' स्थापयतु । " योषा वै सिनीवाली "—इत्यादिना योषात्वसमर्थनम् ॥ १० ॥

१—सर् सृष्टाभिति स्वयंति । का० श्रौ० सू० १६ । ८९ ।

(ह्रो) उखां कृणोतु । शक्त्या बाहुभ्यामदितिर्धियेति शक्त्या च हि करोति बाहुभ्यां च धिया च माता पुत्रं यथोपस्थे साऽग्निं बिभर्तु गर्भ ऽआइति यथा माता पुत्रमुपस्थे बिभृयादेवमग्निं गर्भे बिभर्त्वित्येतत् ॥ ११ ॥

(त्रि) त्रिभिः प्रयौति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्प्रयौति द्वाभ्याꣳ सꣳसृजति तत्पञ्च पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति त्रिभिरपऽउपसृजति तदष्टावष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवत्यथोऽअष्टाक्षरा वाऽइयमग्रेऽसृज्यत तद्यावतीयमग्रेऽसृज्यत तावतीमेवैनामेतत्करोति ॥ १२ ॥

इति तृतीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६–३–६ ॥ (९. १.) ॥

" उखां कृणोतु शक्त्या बाहुभ्यामदितिर्धिया "–इति। शक्त्या च हि करोति बाहुभ्यां च धिया च। "माता पुत्रं यथोपस्थे साऽग्निं बिभर्तु गर्भ आ"–(वा. सं. ११।५७) इति । यथा माता पुत्रमुपस्थे बिभृयाद्–एवमग्निं गर्भे बिभर्त्वित्येतत् ॥ ११ ॥

त्रिभिः प्रयौति। त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैनमेतत्प्रयौति । द्वाभ्यां संसृजति । तत् पञ्च । पञ्चचितिकोऽग्निः । पञ्चऽर्तवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावत्तद्भवति । त्रिभिरप उपसृजति । तदष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावत्तद्भवति। अथोऽअष्टाक्षरा वाऽइयमग्रेऽसृज्यत । तद्यावतीयमग्रेऽसृज्यत । तावतीमेवैनामेतत्करोति ॥ १२ ॥

उखां कृणोत्विति। अथ तृतीयो मन्त्रः । तस्यायमर्थः,–' अदितिः ' अखण्डनीया, एतन्नामधेय-देवता ' बाहुभ्या ' ' शक्त्या ' सामर्थ्येन ' धिया ' बुद्ध्या च ' उखा ' ' कृणोतु ' करोतु । ' यथा माता पुत्रम् ' ' उपस्थे ' स्वोत्सङ्गे ' बिभर्त्ति, ' एव सा अदितिः ' गर्भे ' उखाभ्यन्तरे ' अग्निम् ' ' आबिभर्तु ' सर्वतो धारयतु ' इति ' ॥ ११ ॥

सम्मिश्रणमन्त्रगतत्रित्वसङ्ख्या त्रिवृदग्न्यात्मना स्तौति–त्रिभिः प्रयौति त्रिवृदिति । धूमजलोमशर्करादि-संसर्गो मन्त्रौ द्वौ, ताभ्यां सहोक्तसङ्ख्या प्रशंसति–द्वाभ्यां संसृजति, तत् पञ्च पञ्चचितिकोऽग्निरिति । पञ्चर्तव इति । " हेमन्तशिशिरयोः समासेन "–(ऐ. ब्रा. १ । १ । १) इत्युक्तम् । अग्नेः संवत्सरात्मकत्वात्, अग्नेश्च पञ्चसङ्ख्यया तद्रूपां मृदं सम्पादितवान् भवति, अथोदकसेचने " आपो हि ष्ठा " इत्याद्याभिस्त्रिभिः, ताभिः सहिता पञ्चसङ्ख्या प्रशंसति–त्रिभिरप उपसृजति तदष्टाविति । अग्नेर्गायत्रत्वं सङ्ख्यासामान्यात् । तथा चान्यत्राम्नातम्–" यद्वेवाष्टावग्निरूपाणि, अष्टाक्षरा गायत्री, तस्मादाहुर्गायत्रोऽग्निरिति " (श. प. ६ ।

अथ मृत्पिण्डमुपादत्ते । यावन्तं निधास्यन्मन्यते मखस्य शिरोऽसीति यज्ञो वै मखस्तस्यैतच्छिर आहवनीयो वै यज्ञस्य शिर आहवनीयमु ह्येतं चेष्यन्भवति तस्मादाह मखस्य शिरोऽसीति ॥ १ ॥

यद्वेवाह मखस्य शिरोऽसीति । जायत एष एतद्यच्चीयते शीर्षतो वै मुखतो जायमानो जायते शीर्षतो मुखतो जायमानो जायाताऽइति ॥ २ ॥

अथ मृत्पिण्डमुपादत्ते । यावन्तं निधास्यन् मन्यते–“ मखस्य शिरोऽसि ”–(वा. सं. ११ । ५७) इति । यज्ञो वै मखः । तस्यैतच्छिरः । आहवनीयो वै यज्ञस्य शिरः । आहवनीयमु ह्येतं चेष्यन् भवति । तस्मादाह–मखस्य शिरोऽसीति ॥ १ ॥

यद्वेवाह–मखस्य शिरोऽसीति । जायत एष एतद्–यच्चीयते । शीर्षतो वै मुखतो जायमानो जायते । शीर्षतो मुखतो जायमानो जायाताऽ इति ॥ २ ॥

११।१।१९) इति । प्रकारान्तरेणाष्टसङ्ख्यां प्रशंसति–अथो अष्टाक्षरेति । पूर्वं प्रथमाध्याये तृतीयब्राह्मणे प्रजापतिरेक एव सन् अस्यां पृथिव्यां बहुधा प्रजायेयेति विचार्य तत्कालेन पृथिव्यादिक्रमेणाष्टरूपोऽभवदित्युक्तम्–“ तद् यदसृज्यताक्षरत्, तदक्षरम्, तस्मादक्षरम्, अष्टौ कृत्वोऽक्षरत् सैवाष्टाक्षरा गायत्र्यभवत् ”– (श. ब्रा. ६ । १ । ३ । ६) इति । यथा ‘ गायत्री ’ अष्टाक्षरा ‘ अग्रे ’ पूर्वम् ‘ असृज्यत, ’ तथा अग्निः “ आपो हि ष्ठा ”–इत्यादिभिर्मन्त्रैर्मृत्पिण्डे उदकसेचनात् लोमसर्जनादित्वग्जननपर्यन्तैः ‘ तावतीम् ’ तावत्सङ्ख्याम् ‘ एनां ’ मृदं कृतवान् भवतीति ॥ १२ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठकाण्डे पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ६ । ५ । १ ॥

अथेदानीं कपालकरणार्थमृत्पिण्डादानं विधत्ते–अथ मृत्पिण्डमिति । ‘ निधिः ’ नाम उखाया अवयवस्य, तदेवं ‘ यावन्तं ’ यावत्प्रमाणं ‘ मन्यते ’ यजमानः, तावन्तम् आददीत । उखाकरणे यजमानः कर्ता । तथा च कात्यायनः–“ यजमान उखां करोति मृदमादाय मखस्य शिर इति ”–(का. श्रौ. सू. १६ । ३ । २) इति । आदाने मन्त्रं विधत्ते–मखस्य शिरोऽसीतीति । हे मृत्पिण्ड ! त्वं ‘मखस्य शिरोऽसि’ । तदुक्तं यज्ञस्य वै मखः इति । यथा आहवनीयो यज्ञस्य शिरः, अग्न्याधारत्वात्, एवं मृत्पिण्डोऽपि वह्न्याधारस्याहवनीयस्य चीयमानत्वाद् मखस्य यज्ञशिरः समुच्यते ॥ १ ॥

प्रकारान्तरेण स्तोतुमनुवदति–यद्वेवाह मखस्येति । यच्चाग्निश्चीयते, इति यत्, तद् एषोऽग्निर्जायते । जननं नाम अग्नेरुत्पत्तिः । लोके लोकव्यवहारः पुरुषः प्रथमं ‘ शीर्षतः ’ शिरःप्रभृतिक एव ‘ मुखतो ’ जायते । एवमग्निः शीर्षतो जायतामित्यभिप्रायेण “ मखस्य शिरोऽसि ”–इत्युक्तम् । ‘ जायातै ’–इति लेटः पञ्चमलकारे रूपम् ॥ २ ॥

तं प्रथयति । वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदित्ययᳪं हैष लोको निधिस्तमेतद्वसवो गायत्रेण च्छन्दसाऽकुर्वंस्तथैवैनमयमेतद्गायत्रेण च्छन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वाऽअङ्गिरा ध्रुवाऽसीति स्थिराऽसीत्येतदथो प्रतिष्ठिताऽसीति पृथिव्यसीति पृथिवी ह्येष निधिर्धारया मयि प्रजाᳪं रायस्पोषं गौपत्यᳪं सुवीर्यᳪं सजातान्यजमानायेत्येतद्वै वसव ऽइमं लोकं कृत्वा तस्मिन्नेतामाशिषमाशासत तथैवैतद्यजमान ऽइमं लोकं कृत्वा तस्मिन्नेतामाशिषमाशास्ते तां प्रादेशमात्रीं कृत्वाऽथास्यै सर्वतस्तीरमुन्नयति ॥ ३ ॥

तं प्रथयति । "वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद्"–इति । अयं ह्येष लोको निधिः । तमेतद्वसवो गायत्रेण च्छन्दसाऽकुर्वन् । तथैवैनमयमेतद् गायत्रेण च्छन्दसा करोति। आङ्गिरस्वादिति । प्राणो वाऽअङ्गिराः । "ध्रुवाऽसि"–इति स्थिराऽसीत्येतत् । अथो प्रतिष्ठिताऽसीति । "पृथिव्यसि"–इति । पृथिवी ह्येष निधिः । "धारया मयि प्रजां रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान्यजमानाय"–इति । एतद्वै वसव इमं लोकं कृत्वा तस्मिन्नेतामाशिषमाशासत । तथैवैतद्यजमान इमं लोकं कृत्वा तस्मिन्नेतामाशिषमाशास्ते । तां प्रादेशमात्रीं कृत्वा । अथास्यै सर्वतस्तीरमुन्नयति ॥ ३ ॥

तत्र प्रथनं समन्त्रं विधत्ते–तं प्रथयतीति[1] । 'प्रथयति' विस्तारयति । उखा नाम लोकत्रयात्मिकेति स्तुता, तत्र "निधि" भूलोकः; उत्तरत्र "द्यौर्भेष उद्धिर्धारय" इति श्रवणात् 'उत्तरोत्तरमृत्पिण्डप्रक्षेपौ अन्तरिक्षद्युलोकात्मकौ, अतो मन्त्रत्रयेऽपि लोकत्रयवाचकानि पदानि विद्यन्ते । यथा, निधिप्रथनमन्त्र एवमाम्नायते–"वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवाऽसि पृथिव्यसि धारया मयि प्रजाᳪं रायस्पोषं गौपत्यᳪं सुवीर्यᳪं सजातान् यजमानाय"–(वा.सं. ११।५८) इति । अयमर्थः,–'वसवः' नाम भूलोकरक्षका देवाः 'त्वा' त्वाम् उखां भूलोकात्मिकां 'कृण्वन्तु' कुर्वन्तु 'गायत्रेण च्छन्दसा' सह 'अङ्गिरस्वत्' प्राणवत्, हे उखे ! 'ध्रुवा असि' स्थिरा असि, 'पृथिवी' च 'असि' भूलोकात्मिका च भवसि । "धारया मयि"–इति यजुःशेषेण यजमाने आशिषमाशास्ते; यजमानाय मयीति सप्तमीनिर्देशात् 'यजमानाय'–इति सप्तम्यर्थे चतुर्थी । 'प्रजाः' 'धारय' स्थापय । 'रायस्पोषं' धनपुष्टिम्, 'गौपत्यं' गवां पतित्वम् 'सुवीर्यं' सुवीराणां कर्म, अथ 'सजातान्' समानोदरे जातान् भ्रातॄनपि धारयेति सर्वत्र सम्बन्धः । मन्त्रं व्याचष्टे–अयं ह्येष लोको निधिरिति । 'एषः' भूलोकः 'निधिः' उखाया अधस्तलम् । तदेतद् यथा 'वसवोऽकुर्वन्,' एवं यष्टापि वसव इति पाठेन भूलोकमेव कृतवान् भवति । ध्रुवाऽसीत्यस्य व्याख्यानं स्थिराऽसीति, तस्य व्याख्यानं–प्रतिष्ठिताऽसीति । पृथिव्यसीत्यस्य व्याख्यानं–पृथिवी ह्येष निधिरिति । निधिर्नामोखाया अवलम्बमिति प्रागुक्तम् । धारया मयीत्यादिना यजमानस्य स्वाशीराशासनम् ॥

1–वसवस्त्वेति प्रथयति । का. श्रौ. सू. १६ । ५५ ।

(त्यु) अथ पूर्वामुद्धिमादधाति । रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन च्छन्दसा- … द्रिस्तमेतद्रुद्रास्त्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽकुर्वं- … करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वाऽअङ्गिरा ध्रुवाऽसीति स्थिराऽसीत्येतदथो प्रतिष्ठिताऽसीत्यन्तरिक्षमसीत्यन्तरिक्षꣳ ह्येषु ऽउद्धिर्द्धारया मयि प्रजाꣳ रायस्पोषं गौपत्यꣳ सुवीर्यꣳ सजातान्यजमानायेत्येतद्वै रुद्राऽ अन्तरिक्षं कृत्वा तस्मिन्नेतामाशिषमाशासत तथैवैतद्यजमानोऽन्तरिक्षं कृत्वा तस्मिन्नेतामाशिषमाशास्ते ताꣳ संलिप्य सꣳश्लक्ष्णय ॥ ४ ॥

अथ पूर्वामुद्धिमादधाति । "रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद्"-इति । अन्तरिक्षं ह्येष उद्धिः। तमेतद् रुद्रास्त्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽकुर्वन् । तथैवैनमयमेतत् त्रैष्टुभेन च्छन्दसा करोति । आङ्गिरस्वादिति । प्राणो वाऽअङ्गिराः । "ध्रुवाऽसि"-इति । स्थिराऽसीत्येतद् । अथो प्रतिष्ठिताऽसीति । "अन्तरिक्षमसि"-इति । अन्तरिक्षं ह्येष उद्धिः । "धारया मयि प्रजां रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान्यजमानाय"-इति । एतद्वै रुद्रा अन्तरिक्षं कृत्वा तस्मिन्नेतामाशिषमाशासत । तथैवैतद्यजमानोऽन्तरिक्षं कृत्वा तस्मिन्नेतामाशिषमाशास्ते । तां संलिप्य संश्लक्ष्णय ॥ ४ ॥

उत्तरत्रोखाया ऊर्ध्वपरिमाणं वक्ष्यते। अत्र निधेस्तिर्यग्विस्तारस्य परिमाणं विधत्ते-तां प्रादेशमात्रीमिति । 'तां' निधिपर्यान्तां मृदं तिर्यक् 'प्रादेशमात्रीं कृत्वा' 'अथ' अनन्तरम् 'मध्ये' अस्याः विस्तारितायाः निधेर्मृदः 'सर्वतः' 'तीरम्' अन्तम् 'उन्नयति' ऊर्ध्वं कुर्यात् । तथा च सूत्रम्-"वसवस्त्वेति प्रथयत्यन्तानुन्नीय सर्वतः"-(का. श्रौ. सू. १६ । ९१) इति ॥ १ ॥

अथ तिर्यक् प्रादेशमात्रं विस्तारितायाः निधिमृदः उपरि मृत्पिण्डप्रक्षेपं समन्त्रं विधत्ते-अथ पूर्वामुद्धिमादधातीति । 'पूर्वां' प्रथमम् । 'उद्धि'-शब्दो मृत्पिण्डप्रदेशवाची । अत एव कात्यायनः-"प्रथमं धातुमादधाति"-(का. श्रौ. सू. १६ । ९६) इत्युक्तवान् । धातुशब्द उत्तरोत्तरक्रमेणावस्थानमाह; "त्रिधात्वलाबुपात्रम्"-इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । अथ द्वितीयमन्त्र एवमाम्नायते-" रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवाऽस्यन्तरिक्षमसि धारया मयि प्रजा९ रायस्पोषं गौपत्य९ सुवीर्य९ सजातान् यजमानाय "-इति । मन्त्रस्यायमर्थः-हे उखे । त्वां 'रुद्राः' अन्तरिक्षाभिमानिनः 'कृण्वन्तु' । अत्र मन्त्रे 'त्रैष्टुभेन छन्दसा'-इति, 'अन्तरिक्षमसि'-इति च विशेषः । शेषं पूर्ववत् । निधेर्भूलोकात्मकत्वादुपरिनिहितमृत्पिण्डस्यान्तरिक्षलोकात्मकत्वम् । मन्त्रव्याख्यापकं ब्राह्मणमपि पूर्ववत् । तां संलिप्येति । तां निधेरुपरि निहितां मृदं 'संलिप्य' सम्मार्ज्य 'संश्लक्ष्णय' श्लक्ष्णां स्निग्धां कुर्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

१-प्रादेशमात्रं कृत्वा इत्युत्तरमविच्छिन्नतेति । का० श्रौ० सू० १६ । ९७ ॥

(क्ण्या) अथोत्तरमुद्धिमादधाति । (त्या) आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदिति द्यौर्हैषऽ उद्धिस्तमेतदादित्या जागतेन च्छन्दसाऽकुर्वंस्तथैवैनमयमेतज्जागतेन च्छन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वाऽअङ्गिरा ध्रुवाऽसीति स्थिराऽसीत्येतदथो प्रतिष्ठिताऽसीति द्यौरसीति द्यौर्ह्येषऽउद्धिर्धारया मयि प्रजाᳬं रायस्पोषं गौपत्यᳬं सुवीर्यᳬं सजातान्यजमानायेत्येतद्वा ऽआदित्या दिवं कृत्वा तस्यामेतामाशिषमाशासत तथैवैतद्यजमानो दिवं कृत्वा तस्यामेतामाशिषमाशास्ते ॥ ५ ॥

(स्तेऽथै) अथैतेन चतुर्थेन यजुषा करोति । विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदिति दिशो हैतद्यजुरेतद्वै विश्वे [illegible] यजुषा दिशोऽदधुस्तथै-
[illegible] यजुषा दिशो दधात्यङ्गि-

अथोत्तरमुद्धिमादधाति । "आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद्"–इति । द्यौर्हैष उद्धिः । तमेतदादित्या जागतेन च्छन्दसाऽकुर्वन् । तथैवैनमयमेतज्जागतेन च्छन्दसा करोति । अङ्गिरस्वदिति । प्राणो वा अङ्गिराः । "ध्रुवाऽसि"–इति । स्थिराऽसीत्येतद्, अथो प्रतिष्ठिताऽसीति । "द्यौरसि"–इति । द्यौर्ह्येष उद्धिः । "धारया मयि प्रजां रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान्यजमानाय"–इति । एतद्वाऽआदित्या दिवं कृत्वा तस्यामेतामाशिषमाशासत । तथैवैतद् यजमानो दिवं कृत्वा तस्यामेतामाशिषमाशास्ते ॥ ५ ॥

अथैतेन चतुर्थेन यजुषा करोति –"विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद्"–इति । दिशो हैतद्यजुः । एतद्वै विश्वे देवाः । वैश्वानरा एषु लोकेषूखायामेतेन

अथ प्रथमोद्धेरुपरि अन्यमृत्पिण्डप्रक्षेप समन्त्रं विधत्ते–अथोत्तरमुद्धिमादधातीति । अथ तृतीयमन्त्र एवमाम्नायते–"आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवाऽसि द्यौरसि धारया मयि प्रजाᳬं रायस्पोषं गौपत्यᳬं सुवीर्यᳬं सजातान् यजमानाय"–इति ॥

अत्र आदित्या द्युलोकाभिमानिन्यो देवताः त्वामुखां कुर्वन्तु । अत्र मन्त्रे 'जागतेन छन्दसा'–इति, 'द्यौरसि'–इति च विशेषः । शेषं पूर्ववत् । प्रथमोद्धेरन्तरिक्षात्मकत्वात् तस्योपरि निहितमृत्पिण्डस्य द्युलोकात्मकत्वम् ॥ ६ ॥

अथ निधेरुद्धिद्वयस्य च समीकरणं समन्त्रं विधत्ते–अथैतेन चतुर्थेनेति । उक्तमन्त्रत्रयापेक्षया एतस्य यजुषश्चतुर्थत्वम् । वैश्वानराः विश्वनरसम्बन्धिनो 'विश्वे देवा त्वाम् आनुष्टुभेन च्छन्दसा' कुर्वन्त्विति । दिशो

१–विश्वे त्वेति समीकरोति । का. श्रौ. सू. । १६ । ९८ ।

रस्वदिति प्राणो वाऽअङ्गिरा ध्रुवाऽसीति स्थिराऽसीत्येतदथो प्रतिष्ठिताऽसीति दिशोऽसीति दिशो ह्येतद्यजुर्धारया मयि प्रजाꣳ रायस्पोषं गौपत्यꣳ सुवीर्यꣳ सजातान्यजमानायेत्येतद्वै विश्वे देवा वैश्वानरा दिशः कृत्वा तास्वेतामाशिषमाशासत तथैवैतद्यजमानो दिशः कृत्वा तास्वेतामाशिषमाशास्ते ॥ ६ ॥

तेनैतेनान्तरतश्च बाह्यतश्च करोति । तस्मादेषां लोकानामन्तरतश्च बाह्यतश्च दिशोऽपरिमितमेतेन करोत्यपरिमिता हि दिशः ॥ ७ ॥

(स्तां) तां प्रादेशमात्रीमिवोर्ध्वां करोति । प्रादेशमात्रीं तिरश्चीं प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुर्योनिरेषा गर्भसम्मितां तद्योनिं करोति ॥ ८ ॥

चतुर्थेन यजुषा दिशोऽदधुः । तथैवैतद्यजमान एषु लोकेषूखायामेतेन चतुर्थेन यजुषा दिशो दधाति । अङ्गिरस्वदिति । प्राणो वाऽअङ्गिराः । " ध्रुवाऽसि "-इति । स्थिराऽसीत्येतद् । अथो प्रतिष्ठिताऽसीति । " दिशोऽसि "-इति । दिशो ह्येतद्यजुः । "धारया मयि प्रजां रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान्यजमानाय"-(वा०सं० १३।५८) इति । एतद्वै विश्वे देवाः । वैश्वानरा दिशः कृत्वा तास्वेतामाशिषमाशासत । तथैवैतद्यजमानो दिशः कृत्वा तास्वेतामाशिषमाशास्ते ॥ ६ ॥

तेनैतेनान्तरतश्च बाह्यतश्च करोति । तस्मादेषां लोकानामन्तरतश्च बाह्यतश्च दिशोऽपरिमितमेतेन करोति । अपरिमिता हि दिशः ॥ ७ ॥

तां प्रादेशमात्रीमेवोर्ध्वां करोति । प्रादेशमात्रीं तिरश्चीम् । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुः । योनिरेषा । गर्भसम्मितां तद्योनिं करोति ॥ ८ ॥

इतिपर्युरित्यादेरयमर्थः,-उखाया लोकत्रयात्मकत्वात् ' एतेन ' ' यजुषा ' समीकरणेन तस्यां दिश एव निहितास्तो भवन्ति ॥

सोऽयं यजुर्यो मन्त्रः-" विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवाऽसि दिशोऽसि धारया मयि प्रजाꣳ रायस्पोषं गौपत्यꣳ सुवीर्यꣳ सजातान् यजमानाय "-इति । अत्र मन्त्रे ' आनुष्टुभेन छन्दसा '-इति, ' दिशोऽसि '-इति च विशेषः ॥ ६ ॥

पूर्वम् " अपैतेन चतुर्थेन यजुषा करोति " इति क्रियासामान्यमुक्तम्, तद् विशिनष्टि-तेनैतेनान्तरतश्च बाह्यतश्चेति । ' अन्तरतः ' उखाया मध्यप्रदेशे अपरिमित ऊर्ध्वं कुर्यात्, ' बाह्यतः ' अपि तिर्यगवस्थानपरिहारेण सर्वतः समं कुर्यात् । एतस्य यजुषो दिगात्मकत्वात्, उखायाश्च लोकत्रयात्मकत्वात् ' एतेन ' अनेन अन्तरतो बाह्यतश्च समीकरणेन लोकत्रयस्य मध्ये बहिश्च ' अपरिमिता दिशः ' निहितवान् भवति ॥ ७ ॥

उखाया ऊर्ध्वपरिमाणं विधत्ते-तां प्रादेशमात्रीमिति । एवकारेण परिमाणान्तरनिवृत्तिः । ऊर्ध्वां यथा

सा युदि व्वुर्षीयसी प्रादेशात्स्युात् । (दे) एतेन युजुषा ह्रसीयसीं कुर्य्याद्युदि ह्रसीयस्येतेन व्वुर्षीयसीम् ॥ ९ ॥

(ध्रुँ) स यद्येकः पशुः स्यात् । (डे) एकप्रादेशां कुर्य्यादुथ युदि पुञ्च पशुवः स्युः पुञ्चप्रादेशां कुर्य्यादिषुमात्रीं वा व्वीर्यं वाऽइषुर्व्वीर्यसम्मितैव तुद्भवति पुञ्चप्रादेशा ह स्मु त्वेवु पुरेपुर्भवति ॥ १० ॥

(न्यु) अथ तिरश्चीध्रुँ रास्नां पुर्यस्यति । दिशो हैवु सैतद्धे देवाऽइमाँल्लोकानुखां कृत्वा दिग्भिरुदध्रुँहन्दिग्भिः पुर्य्यतन्वंस्तथैवैतद्युजमानऽ इमाँल्लोकानुखां कृत्वा दिग्भिर्दृध्रुँहति दिग्भिः पुरितनोति ॥ ११ ॥

सा यदि वर्षीयसी प्रादेशात् स्यात्—एतेन यजुषा ह्रसीयसीं कुर्यात् । यदि ह्रसीयसी—एतेन वर्षीयसीम् ॥ ९ ॥

स यद्येकः पशुः स्यात्—एकप्रादेशां कुर्यात् । अथ यदि पञ्च पशवः स्युः । पञ्चप्रादेशां कुर्यात् । इषुमात्रीं वा । वीर्यं वाऽइषुः । वीर्यसम्मितैव तद्भवति । पञ्चप्रादेशा ह स्म त्वेव पुरेपुर्भवति ॥ १० ॥

अथ तिरश्चीं रास्नां पर्यस्यति । दिशो हैव सा । एतद्वै देवा इमाँल्लोकानुखां कृत्वा दिग्भि-

---

प्रादेशमात्री, तिरश्चीनाऽपि प्रादेशमात्री । तिर्यक्प्रादेशमात्रीति निधिप्रयनसमये प्रागुक्तम् । ऊर्ध्वा तिर्यक् च समा कार्येत्यर्थः ॥

तत्परिमाणं प्रशंसति—प्रादेशेति । 'योनिं' गर्भसदृशीं कृतवान् भवति । उखाया योनित्वम् अन्याधारत्वात्, अग्नेश्च गर्भत्वम् तन्मध्ये संवत्सरमवस्थानात् ॥ ८ ॥

सर्वथोखा प्रादेशमात्री कर्त्तव्येत्याह—सा यदीति । 'यदि' 'सा' उखा 'प्रादेशात्' 'वर्षीयसी' अधिकपरिमाणा 'स्यात्,' तर्हि 'एतेन' "विश्वे त्वा देवाः"—इति 'यजुषा' 'ह्रसीयसीम्' अधिकांश परिहृत्य प्रादेशमात्रीमेव कुर्यात् । 'यदि' उखा 'ह्रसीयसी' स्यात्, 'एतेन' यजुषा तिर्यक् प्रादेशसम्मितामेव कुर्यात् ॥ ९ ॥

उखायाः परिमाणं पश्वनुष्ठानापेक्षया विकल्पितमिति दर्शयति—स यद्येकः पशुः स्यादिति । एकपशुपक्षे एव प्रादेशमात्री उखा कर्त्तव्या, पञ्चपशुपक्षे पञ्चप्रादेशपरिमाणा, इषुमात्री वा कर्त्तव्या । एतत् परिमाणद्वयं तिर्यगपेक्षया; ऊर्ध्वपरिमाणं त्वत्रापि एकप्रादेशमात्रीति । तथा च कात्यायनेन सूत्रितम्—"प्रादेशमात्री तिर्यगूर्ध्वा च, पञ्चप्रादेशामिषुमात्रीं वा तिर्यक् पञ्चपशौ"—(का. श्रौ. सू. १६।९३।९४) इति । तिर्यगेव पञ्चपशुपक्षे परिमाणद्वयम्, ऊर्ध्वं तु एकप्रादेशैवेत्यर्थः ॥ १० ॥

अथोखाया उपरभागे वर्तिकरणं विधत्ते—अथ तिरश्चीमिति (का. श्रौ. सू. १६।८९) । 'पर्यस्यति'

१—प्रादेशमात्री तिर्यगूर्ध्वा च । का. श्रौ. सू. १६ । ९३ । चशब्दादूर्ध्वामपि प्रादेशमात्रीमेव ।

तामुत्तरे त्रितृतीये पर्यस्यति । (त्यु) अत्र ह्येषां लोकानामन्ताः समायन्ति तदेवैनांस्तदृध्हति ॥ १२ ॥

(त्यु) अदित्यै रास्नाऽसीति । वरुण्या वै यज्ञे रज्जुरवरुण्यामेवैनामेतद्रास्नां कृत्वा पर्यस्यति ॥ १३ ॥

(त्यु) अथ चतस्र ऊर्द्ध्वाः करोति । तूष्णीमेव दिशो ह्येव ताऽ एतद्वै देवा ऽइमाँल्लोकानुखां कृत्वा दिग्भिः सर्वतोऽदृध्हंस्तथैवैतद्यजमानऽ इमाँल्लोकानुखां कृत्वा दिग्भिः सर्वतो दृध्हति ॥ १४ ॥

रदंहन्, दिग्भिः पर्यतन्वन् । तथैवैतद्यजमान इमाँल्लोकानुखां कृत्वा दिग्भिर्दंहति, दिग्भिः परितनोतीति ॥ ११ ॥

तामुत्तरे त्रितृतीये पर्यस्यति । अत्र ह्येषां लोकानामन्ताः समायन्ति-तदेवैनांस्तद्दृंहति ॥ १२ ॥

"अदित्यै रास्नाऽसि"-इति । वरुण्या वै यज्ञे रज्जुः । अवरुण्यामेवैनामेतद्रास्नां कृत्वा पर्यस्यति ॥ १३ ॥

अथ चतस्र ऊर्द्ध्वाः करोति-तूष्णीमेव । दिशो ह्येव ताः । एतद्वै देवा इमाँल्लोकानुखां कृत्वा दिग्भिः सर्वतोऽदंहन् । तथैवैतद्यजमान इमाँल्लोकानुखां कृत्वा दिग्भिः सर्वतो दंहति ॥ १४ ॥

परितः सर्वतः कुर्यात् । तां रास्नां दिगात्मना स्तौति-एतद्वै देवा इत्यादिना । पूर्वं 'देवाः' यथा 'उखां कृत्वा' 'दिग्भिः' दृढामकुर्वन्, एवं यष्टा वर्तिकरणेन दिग्भिरेव विततां दृढां च कृतवान् भवति ॥ ११ ॥

रास्नाकरणस्य स्थानं विधत्ते-तामुत्तरे त्रितृतीय इति । उखां त्रिधा विभज्य 'उत्तरे' भागे 'त्रितृतीये' तृतीयभागादप्यदूरे प्रदेशे उखाकण्ठप्रदेशे वर्तिं सर्वतः तिरश्चीनां कुर्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

मन्त्रं विधत्ते-अदित्यै रास्नाऽसीति । हे वर्ते ! 'अदित्यै' अदीनाया देवमातुः 'रास्ना' रशना 'असि' 'इति' । रास्नापदस्याभिप्रायमाह-वरुण्या वै यज्ञ इति । पाशस्य वरुणो देवतेति प्रागुक्तम्, रास्ना 'अवरुण्या' अपाशत्वात् ॥ १३ ॥

अन्यास्ततस्रो वर्तीर्विधत्ते-अथ चतस्र ऊर्द्ध्वा इति । 'तूष्णीम्' इति मन्त्रप्रतिषेधः । एताः वर्तयः उखायाश्चतुर्दिशं कार्याः । तथा च सूत्रम्-"ऊर्द्ध्वास्तूष्णीं प्रतिदिशं चतस्रोऽपरा वर्तीः प्रागाः"-(का. श्रौ. सू. १६ । १००) इति । कण्ठाग्नवर्तिपर्यन्तं प्रतिदिशं चतस्रः तूष्णीं कार्या इत्यर्थः । रास्नाचतुष्टयं दिगात्मना स्तूयते-दिशो ह्येव ता इत्यादिना । 'सर्वतः' ऊर्द्ध्वानां चतसृणां तत्त्विषेत्तरकृतरास्नापर्यन्तम् ॥ १४ ॥

१-त्रितृतीय उत्तरे भागे रास्नां करोत्यदित्यै रास्नेति । का. श्रौ. सू. १६ । ९९ ॥

ताऽएताऽऐतस्यै भवन्ति । (न्त्ये) एतद्वाऽएता ऽएनामस्तभ्नुवंस्तथो-वैनामेतस्तभ्नुवन्ति तद्यदेतऽ ऊर्ध्वं तदेतया तिरश्च्या दृढमथ यदतोऽर्वा-क्तदेताभिः ॥ १५ ॥

(स्तु) तासामग्रेषु स्तनानुन्नयन्ति । (न्त्ये) एतद्वै देवाऽइमाँल्लोकानुखां कृत्वैतै स्तनैः सर्वान्कामानदुहत तथैवैतद्यजमानऽइमाँल्लोकानुखां कृत्वैतै स्तनैः सर्वान् कामान् दुहे ॥ १६ ॥

सैषा गौरेव । (वे) इमे वै लोकाऽ उखेमे लोका गौस्तस्याऽएतदूधो यैषा तिरश्ची रास्ना सा वितृतीये भवति वितृतीये हि गोरूधः ॥ १७ ॥

(स्तु) तस्यै स्तनानुन्नयति । (स्थू) ऊधसस्तत्स्तनानुन्नयति सा चतु-स्तना भवति चतुस्तना हि गौः ॥ १८ ॥

ता एता ऐतस्यै भवन्ति । एतद्वाऽएता एतामस्तभ्नुवन् । तथैवैनामेतत् स्तभ्नुवन्ति । तद्यदत ऊर्ध्वम्-तदेतया तिरश्च्या दृढम् । अथ यदतोऽर्वाक्-तदेताभिः ॥ १५ ॥

तासामग्रेषु स्तनानुन्नयन्ति । एतद्वै देवा इमाँल्लोकानुखां कृत्वैतै स्तनैः सर्वान् कामानदुहत । तथैवैतद्यजमान इमाँल्लोकानुखां कृत्वैतै स्तनैः सर्वान् कामान् दुहे ॥ १६ ॥

सैषा गौरेव । इमे वै लोका उखा । इमे लोका गौः । तस्याऽएतदूधो-यैषा तिरश्ची रास्ना । सा वितृतीये भवति । वितृतीये हि गोरूधः ॥ १७ ॥

तस्यै स्तनानुन्नयति । ऊधसस्तत् स्तनानुन्नयति । चतुःस्तना भवति । चतुःस्तना हि गौः ॥ १८ ॥

ता विधत्ते–ता एता ऐतस्यै भवन्तीति । तद्यदत ऊर्ध्वमिति । उत्तरवार्तिकरणेन अतो लोकात् ऊर्ध्वस्थितः सर्वं दृढ भवति । उखाया लोकत्रयात्मकत्वाद् दार्ढ्यार्थं वर्तयः कर्त्तव्या इति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥

अथोर्ध्ववर्त्तीनामन्ते स्तनोन्नयनं विधत्ते–तासामग्रेषु स्तना॥निति । स्तना इव 'स्तनाः', तदाकाराः कुर्यादित्यर्थः । एतद्वै देवा इत्यादेः कण्डिकात्रयस्यायमर्थः–पूर्वं देवा लोकत्रयात्मिकां गोरूपामुखां कृत्वा तस्याः ऊधःस्थानीयायां वितृतीयभागे कृतायास्तिरश्चीनाया रास्नायाः समीपे वर्तिराग्रेषु चतुरः स्तनान् कृत्वा, तेभ्यः सर्वान् कामान् दुग्धवन्तः, तथाऽयं यष्टाऽपि स्वाभिलषितान् कामान् दोग्धुं चतुरः स्तनान् कुर्यादिति । गोरूधोऽपि वितृतीये भागे भवति, साऽपि गौश्चतुस्तनीति तत्साम्यम् ॥ १६–१८ ॥

१–स्तनानिवाग्रेषून्नयति । का. श्रौ. सू. १६ । १०१ ।

(स्ता) तां हैके द्विस्तनीं कुर्वन्ति । (न्तु) अष्टास्तनां न तथा कुर्याद्ये वै गोः कनीयस्तनाः पशवो ये भूयस्तना अनुपजीवनीयतरा वा अस्यै तेऽनुपजीवनीयतरा एनां ते कुर्वन्त्यथो ह ते न गां कुर्वन्ति शुनीं वाऽविं वा वडवां वा तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ १९ ॥

(ह) अथास्यै बिलमभिपद्यते । (तुऽदि) अदितिष्टे बिलं गृभ्णात्विति वाग्वा अदितिस्तद्वाऽएनां देवाः कृत्वा वाचाऽदित्या निरष्ठापयंस्तथो एवैनामयमेतत्कृत्वा वाचाऽदित्या निष्ठापयति ॥ २० ॥

तां परिगृह्य निदधाति । कृत्वाय सा महीमुखामिति कृत्वाय सा महतीमुखामित्येतन्मृन्मयीं योनिमग्नय इति मृन्मयी ह्येषा योनिरग्नेः पुत्रेभ्यः

तां हैके द्विस्तनीं कुर्वन्ति, अथाऽष्टस्तनाम् । न तथा कुर्यात् । ये वै गोः कनीयस्तनाः पशवः, ये भूयस्तनाः–अनुपजीवनीयतरा वाऽअस्यै ते । अनुपजीवनीयतरां हैनां ते कुर्वते । अथो ह ते न गां कुर्वते–शुनीं वा, अविं वा, वडवां वा । तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ १९ ॥

अथास्यै बिलमभिपद्यते । "अदितिष्टे बिलं गृभ्णातु"–इति । वाग्वाऽअदितिः । तद्वाऽएनां देवाः कृत्वा वाचाऽदित्या निरष्ठापयन् । तथैवैनामयमेतत्कृत्वा वाचाऽदित्या निष्ठापयति ॥२०॥

तां परिगृह्य निदधाति–"कृत्वाय सा महीमुखाम्"–इति । कृत्वाय सा महतीमुखामित्ये-

---

चतुःस्तनाख्य सिद्धान्तपक्षे शाखान्तरानुसारेण पक्षान्तरमनुवदति–तां हैके इति[1] । तथा च तैत्तिरीयाः–"द्विस्तनां करोति द्यावापृथिव्योर्दोहाय, चतुःस्तनां करोति पशूनां दोहाय, अष्टास्तनां करोति छन्दसां दोहाय"–(तै. सं. ५ । १ । ६ । ४) इति । द्विस्तनापक्षे एकस्मिन्नेव पार्श्वे क्रियते स्तनद्वयम्, अष्टस्तनापक्षे एकस्मिन् पार्श्वे द्वौ द्वाविति । तत्पक्षद्वयं दूषयति–न तथा कुर्यादिति । 'ये' पशवो 'गोः' पशोः सकाशात् 'कनीयस्तनाः' अल्पस्तनाः, 'ये' च 'भूयस्तनाः,' अस्याः भूयस्तनाः गवां सकाशात्–अत्र 'गोः' इत्युक्तम् । सा हि चतुःस्तना । स्तनचतुष्टयादल्पस्तना भूयस्तना वा ये पशवः, ते 'अनुपजीवनीयाः' अभोग्या भवन्ति । यदि 'एनाम्' उखां द्विस्तनामष्टस्तनां वा कुर्यात्, तर्हि अनुपजीवनीयां भोगानर्हामेव कुर्युः, न तु तां भोग्याम् । अभोग्यामेव दर्शयति–शुनीमिति । अष्टस्तनकरणे 'शुनी' शुनः स्त्रियम्, द्विस्तनकरणे 'अविं वडवां वा' कृतवन्तो भवन्ति । ता यथा भोग्या न भवन्ति, एवं द्विस्तना अष्टस्तना वा उखा न भोगार्हेति तथाकरणमयुक्तमित्यर्थः ॥ १९ ॥

विधत्ते–अथास्यै बिलमिति[2] । 'बिलं' कण्ठबिलम्, 'अभिपद्यते' गृह्णाति । मन्त्रं विवृणोति–अदितिष्टे इति । हे उखे ! 'ते' 'बिलम्' अदितिः गृभ्णातु । "हृग्रहोर्भः" (पा. सू. ८ । २ । ३२ वा.) । अदितिर्देवतात्वेन स्तौति–वाग्वा अदितिरिति । निष्ठापयतीति । निष्ठितां परिसमाप्तां करोति ॥ २० ॥

उखानिधानं सम्पूर्णं विधत्ते–तां परिगृह्येति[3] । 'परिगृह्य' दृढां गृहीत्वा निदध्यात् 'ताम्' उखाम् ॥

१–द्विस्तन अष्टस्तनयोर्निषेधः । का. श्रौ. सू. १६ । १०२ । २–बिलं गृभ्णात्विति । का. श्रौ. सू. १६ । १०३ । ३–कृत्वायेति निदधाति । का. श्रौ. सू. १६ । १०४ ।

प्रायच्छददितिः श्रपयानित्येतद्वाऽएनामदितिः कृत्वा देवेभ्यः पुत्रेभ्यः श्रपणाय प्रायच्छत्तथैवैनामयमेतत्कृत्वा देवेभ्यः श्रपणाय प्रयच्छति ॥२१॥

ता हैके तिस्रः कुर्वन्ति। त्रयो वाऽइमे लोकाऽइमे लोकाऽ उखाऽइति वदन्तोऽथोऽअन्योऽन्यस्यै प्रायश्चित्त्यै यदीतरा भेत्स्यतेऽथेतरस्यां भरिष्यामो यदीतराऽथेतरस्यामिति न तथा कुर्याद्यो वाऽएष निधिः प्रथमोऽयꣳ स लोको यः पूर्वऽउद्धिरन्तरिक्षं तद्यऽउत्तरो द्यौः साऽथ यदेतच्चतुर्थं यजुर्दिशो हैव तदेतावद्वाऽइदꣳ सर्वं यावदिमे च लोका दिशश्च स यदत्रोपाहरेदति तद्रेचयेद्यद्वै यज्ञेऽतिरिक्तं क्रियते यजमानस्य तद्द्विषन्तं भ्रातृव्यमभ्यतिरिच्यते यदु भिन्नायै प्रायश्चित्तिरुत्तरस्मिंस्तदन्वाख्याने ॥ २२ ॥

इति तृतीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ६ । ३ । ७ ॥ (५–२)

इति तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ६–३ ॥

तत्। " मृन्मयीं योनिमग्नये "—इति। मृन्मयी ह्येषा योनिरग्नेः। " पुत्रेभ्यः प्रायच्छददितिः श्रपयानिति "—(वा. सं. ११।५९)। एतद्वाऽएनामदितिः कृत्वा देवेभ्यः पुत्रेभ्यः श्रपणाय प्रायच्छत्। तथैवैनामयमेतत्कृत्वा देवेभ्यः श्रपणाय प्रयच्छति ॥ २१ ॥

ता हैके तिस्रः कुर्वन्ति। त्रयो वाऽइमे लोकाः, इमे लोका उखा—इति वदन्तः। अथो अन्योऽन्यस्यै प्रायश्चित्त्यै। यदीतरा भेत्स्यते—अथेतरस्यां भरिष्यामो—यदीतरा—अथेतरस्यामिति। न तथा कुर्यात्। यो वाऽएष निधिः प्रथमः—अयं स लोकः। यः पूर्व उद्धिः—अन्तरिक्षं तत्। य उत्तरो—द्यौः सा। अथ यदेतच्चतुर्थं यजुः—दिशो हैव तत्। एतावद्वाऽइदं सर्वं—यावदिमे च लोकाः, दिशश्च। स यदत्रोपाहरेत्—अति तद्रेचयेत्। यद्वै यज्ञेऽतिरिक्तं क्रियते—यजमानस्य तद् द्विषन्तं भ्रातृव्यमभ्यतिरिच्यते। यदु भिन्नायै प्रायश्चित्तिः—उत्तरस्मिंस्तदन्वाख्याने ॥ २२ ॥

मन्त्रस्यायमर्थः,—' सा ' अदितिः ' मही ' महती वा ' मृन्मयीं ' मृद्विकारभूताम् ' अग्नये ' अग्न्यर्थं ' योनिं ' स्थानम् उखां ' कृत्वाय ' " क्त्वो यक् "—(पा. सू. ७ । १ । ४७ ।) कृत्वा ' पुत्रेभ्यः ' ' श्रपयान् ' श्रपयन्तु, पक्वां कुर्वन्तु इति। अतो हेतोः ' अदितिः ' स्वपुत्रेभ्यो देवेभ्यः प्रायच्छदिति सम्बन्धः। श्रपयतेः पचतिकर्मणो रूपम्। मन्त्रं प्रतिपाद्यमनूद्य व्याचष्टे—इत्यादि सा महीमुखामिति ॥ २१ ॥

उखा एकैव कर्तव्येति सिद्धान्तयितुं केषाञ्चित् पक्षं सोपपत्तिकमनुवदति—ता हैके तिस्रः कुर्वन्तीति। ' ताः ' उखाः, ' एके ' आचार्याः ' तिस्रः ' कुर्वन्ति। तत्र युक्तिः—त्रयो वा इमे लोका इति। उखाः

१—द्रष्टव्ये। का० श्रौ० सू० १६।१।३५।

अथ चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
पञ्चमेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

तस्याऽ एतस्याऽअषाढां पूर्वां करोति । (ती) इयं वाऽअषाढेयमु वाऽएषां लोकानां प्रथमाऽसृज्यत तामेतस्याऽ एव मृदः करोत्येषाऽँ ह्येव लोकानामियं महिषीं करोति महिषी हीयं तद्यैव प्रथमा वित्ता सा महिषी ॥ १ ॥

तस्या एतस्या अषाढां पूर्वां करोति । इयं वाऽअषाढा । इयमु वाऽएषां लोकानां प्रथमाऽसृज्यत । तामेतस्या एव मृदः करोति । एषां ह्येव लोकानामियम् । महिषीं करोति । महिषी हीयम् । तद्यैव प्रथमा वित्ता–सा महिषी ॥ १ ॥

उख्य लोकात्मिका, 'लोकाः' च 'त्रयः' अतो लोकसङ्ख्यया उखा कर्त्तव्याः' इति ' 'वदन्त.' एके निष्काः कुर्वन्तीति सम्बन्धः। युक्त्यन्तरमाह–अथो अन्योऽन्यस्यै इति । यदि एका भिद्येत, तर्हि अन्यस्यामभि भरिष्यामः । यदीतराऽथेतरस्यामिति । अतोऽन्योऽन्यस्यै प्रायश्चित्त्यर्थं तिस्र उखा कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥

त पक्ष दूषयति–यो वा एष निधिरित्यादिना । निधिरेक, उद्भिद्वयश्च, भूलोकादित्रयम्, यदेतत्समीकरणार्थं यज्ञः तदिदम्मनम्; एतावदेव लोकत्रयम् । हि तावत् सर्वं जगत्, न ततोऽतिरिक्तमस्ति । अतो लोकत्रयात्मिकायामेकस्यामुखायां कृतायाम्, (श. प. १ । ७ । १ । ११) 'यद्' यदि अन्यदुखाद्वयम् 'उपाहरेत्' सम्पादयेत्, तर्हि 'तत्' लोकादिकम अति–'रेचयेत्', 'यद् यज्ञेऽतिरिक्त क्रियते,' 'तत्' अतिरिक्तं कार्यं 'यजमानस्य' द्विषन्तम् एवातिरेचितवत् भवति । यतो न्यूनमतिरिक्तञ्च कर्म दोषावहमेव, अतो न्यूनाधिकदोषौ परिहार्यौ । तस्माल्लोकत्रयाद् द्विभिन्नातिरिक्तस्य वस्तुनः करणं न युक्तमिति तात्पर्यम् ॥

यद्युखैका स्यात्, सा यदि भिद्येत, तर्हि किमन्यकरणं तूष्णीं वाऽवस्थानम्, अकरणे च कथमुख्याग्निधारणम्, असत्यग्निधारणे कथं चयनाख्य कर्म संस्यतीत्याशङ्क्य, तस्य सर्वस्योत्तरं ब्राह्मणे वक्ष्यत इत्याह–यद्भु भिद्येत प्रायश्चित्तिः, उत्तरस्मिन् तदन्वाख्यान इति । 'अन्वाख्याने' ब्राह्मणे तत्र, वक्ष्यत इति । तत्र ह्येवम्– "यद्युखा भिद्येत, याऽन्या नवा स्यात्पुरुषविली स्यात्, तस्यामेन पर्यावपेत्"–(श. प. ६ । ६ । ४ । ८) इत्यादि ॥ २२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे पञ्चमाऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (६–१–२) ॥

अथ संस्कृताया मृदः सकाशादुखानिर्माणात् पूर्वमषाढाख्येष्टकाया निर्माणमाह–तस्या एतस्या अषाढां पूर्वां करोतीति । 'अषाढाम्' अषाढलिङ्गकमन्त्रोपधेयामिष्टकाम् । " तद्यानासामुपधानो मंत्र इतीष्टकासु

१–अषाढां करोति महिषीं प्रथमवित्ता तदाख्या । का॰ श्रौ॰ सू॰ १६ । ३० ।

पादमात्री भवति । प्रतिष्ठा वै पाद ऽइयमु वै प्रतिष्ठा त्र्यालिखिता भवति त्रिवृद्धीयम् ॥ २ ॥

(मु) अथोखां करोति । (ती) इमांस्तल्लोकान्करोत्यथ विश्वज्योतिषः करोत्येता देवताऽअग्निं व्वायुमादित्यमेता ह्येव देवता विश्वं ज्योतिस्ता ऽएतस्याऽएव मृदः करोत्येभ्यस्तल्लोकेभ्यऽएतान्देवान्निर्मिमीते यजमानः करोति त्र्यालिखिता भवन्ति त्रिवृतो ह्येते देवाऽइत्यधिदैवतम् ॥ ३ ॥

पादमात्री भवति । प्रतिष्ठा वै पादः । इयमु वै प्रतिष्ठा । त्र्यालिखिता भवति । त्रिवृद्धीयम् ॥२॥
अथोखां करोति । इमाँस्तल्लोकान् करोति । अथ विश्वज्योतिषः करोति—एता देवताः—अग्निम्, वायुम्, आदित्यम् । एता ह्येव देवता विश्वं ज्योतिः । ता एतस्या एव मृदः करोति । एभ्यस्तल्लोकेभ्य

लुक् च मतो "—(पा. सू. ४ । ४ । १२९) इति मतोर्लुक् । 'पूर्वाम्' उखातः पूर्वभाविनीं कुर्यात् । पूर्वभावित्वमर्थवादमुखेन दर्शयति—इयं वा अषाढेति । 'अषाढा'—इति या अस्ति, सा 'इयम् वै' पृथिवी खलु तद्विकारत्वात् । अस्त्वेवम्, प्राथम्ये किमायातमित्यत आह—इयमु वा एषां लोकानां प्रथमाऽसृज्यतेति । पृथिव्या इतरलोकापेक्षया प्राथम्यं प्रसिद्धम् । अस्या मृदन्तरप्रकृतित्वप्रसक्तिं वारयति—तामेतस्या एवेति । 'एतस्याः' उक्तसंस्कारोपेतायाः मृदः सकाशादित्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह—एषां ह्येव लोकानामियमिति । यतः 'इयम्' 'एषां' प्रसिद्धानां लोकानां सम्बन्धिनी, अत इत्यर्थः । अयमभिप्रायः—उखाया लोकत्रयात्मकत्वेन प्रतिपादनात्, तस्या या प्रकृतिभूता मृत्, तदीयांश एवाषाढाया अपि निर्माणे सत्येव तदीयत्वं भवतीति । अस्या उखावद् यजमानकर्तृत्वं प्राप्तमित्याह—महिषी करोतीति । प्रथमोढा स्त्री महिषी, 'इयम्' इष्टकाऽपि 'हि' यस्मात् 'महिषी,' प्रथमतो निर्माणात्, अतोऽस्या महिषीकर्तव्यता युक्ता । भवत्वेव यद्येषा महिषी स्यात्, सैव कुत इत्यत आह—तद्यैव प्रथमा वित्ता, सा महिषीति । 'वित्ता' लब्धा ॥ १ ॥

तस्या इयत्तामाह—पादमात्री भवतीति । अत्र महिषीशब्दस्य कर्तृत्वेन सम्बन्धात् तत्पादमात्रीति न मन्तव्यम्; सूत्रकारेण यजमानपादमात्रीति विशेषितत्वात् (का. श्रौ. सू. १६।९१) । उक्तं प्रमाणं प्रशंसति—प्रतिष्ठा वै पाद इयमु वै प्रतिष्ठेति । पादाभावे पतनदर्शनात् पादस्य प्रतिष्ठात्वम् । इयं पृथिवी सर्वाधारत्वात् प्रतिष्ठा, अतस्तद्विकारभूताया अषाढाया प्रतिष्ठात्मरूपादप्रमाणत्वं युक्तमित्यर्थः । अस्यास्त्रिवृत्त्वेन लेखात्रयं कर्तव्यमिति विधत्ते—त्र्यालिखिता भवति त्रिवृद्धीयमिति । अर्धचन्द्राकाराभिः तिसृभिः रेखाभिर्युक्ता भवेत् । 'हि' शब्देन—" त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः " (ऐ. ब्रा. ४ । २ । ३) इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योतिता । अस्यास्त्रिवृत्त्वं पृथिव्यप्तेजोभिस्त्रिवृत्करणाद्वा, सिकतामृत्तिकापाषाणैस्त्रिभिः सहत्वरूपत्वाद्वा द्रष्टव्यम् । अत्र सूत्रम्—" अषाढां करोति महिषी प्रथमवित्ता तदाद्या, यजमानपादमात्रीं त्र्यालिखिताम् " (का. श्रौ. सू. १६।९०।९१) इति ॥ २ ॥

उखाया अषाढानन्तरकर्तव्यतामाह—अथोखामिति । 'अथ' अषाढानन्तरम् 'उखां' प्रागुक्तलक्षणां

(य) अथाध्यात्मम् । (मा) आत्मैवोखा वागुपादा तां पूर्वां करोति पुरस्ताद्धीयमात्मनो वाक्तामेतस्या ऽएव मृदः करोत्यात्मनो ह्येवेयं वाङ्महिषीं करोति महिषी हि वाक्स्यालिखिता भवति त्रेधाविहिता हि वागृचो यजूꣳषि सामान्यथो यदिदं त्रयं वाचो रूपमुपाꣳशु व्यन्तरामुच्चैः ॥ ४ ॥

एतान् देवान्निर्मिमीते । यजमानः करोति । स्यालिखिता भवन्ति । त्रिवृतो ह्येते देवाः । इत्यभिप्रायम् ॥ ३ ॥

अथाध्यात्मम् । आत्मैवोखा । वागुपादा । ता पूर्वां करोति । पुरस्ताद्धीयमात्मनो वाक् । तामेतस्या एव मृदः करोति । आत्मनो ह्येवेयं वाक् । महिषी करोति । महिषी हि वाक् । स्यालिखिता भवति । त्रेधाविहिता हि वाक्—ऋचो, यजूंषि, सामानि । अथो यदिदं त्रयं वाचो रूपम् उपांशु व्यन्तरामुच्चैः ॥ ५ ॥

स्थाली पश्चात् कुर्यात् । तत्रोत्ताकरणेनेमाल्लोँकान् कृतवान् भवति " अथ यजमान उखा करोति मृदमादाय " इत्यादि (का. श्रौ. सू. १६।९२) सूत्रम् ॥

(र) अथोखां करोति। (त्या) आत्मानं तत्करोत्यथ विश्वज्योतिषः करोति प्रजा वै विश्वज्योतिः प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः प्रजननमेवैतत्करोति ता ऽएतस्या ऽएव मृदः करोत्यात्मनस्तत्प्रजां निर्मिमीते यजमानः करोति यजमानस्तदात्मनः प्रजां करोत्यनन्तर्हिताः करोत्यनन्तर्हितां तदात्मनः प्रजां करोत्युत्तराः करोत्युत्तरां तदात्मनः प्रजां करोति त्र्यालिखिता भवन्ति त्रिवृद्धि प्रजातिः पिता माता पुत्रोऽथो गर्भऽउल्वं जरायु ॥ ५ ॥

ता ऽएता यजुष्कृतायै करोति । (त्य) अयजुष्कृताया ऽइतरा निरुक्ता ऽएता भवन्त्यनिरुक्ता ऽइतराः परिमिता ऽएता भवन्त्यपरिमिता ऽइतराः ॥ ६ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निः । (रु) उभयम्वेतत्प्रजापतिर्निरुक्तश्चानिरुक्तश्च परिमितश्चापरिमितश्च तद्या यजुष्कृतायै करोति यदेवास्य निरुक्तं परि-

---

अथोखां करोति । आत्मानं तत् करोति । अथ विश्वज्योतिषः करोति । प्रजा वै विश्वज्योतिः । प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः । प्रजननमेवैतत्करोति । ता एतस्या एव मृदः करोति । आत्मनस्तत्प्रजां निर्मिमीते । यजमानः करोति । यजमानस्तदात्मनः प्रजां करोति । उत्तराः करोति । उत्तरां तदात्मनः प्रजां करोति । त्र्यालिखिता भवन्ति । त्रिवृद्धि प्रजातिः—पिता, माता, पुत्रः । अथो गर्भः, उल्वम्, जरायु ॥ ५ ॥

ता एता यजुष्कृतायै करोति, अयजुष्कृताया इतराः । निरुक्ता एता भवन्ति, अनिरुक्ता इतराः । परिमिता एता भवन्ति, अपरिमिता इतराः ॥ ६ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयम्वेतत् प्रजापतिः—निरुक्तश्चानिरुक्तश्च, परिमितश्चापरिमितश्च ।

अथोखां करोतीत्यादिकम्, अधिदैवतवद् व्याख्येयम् । उखाया आत्मरूपत्वात् तदनन्तरं तस्या एव मृदो विश्वज्योतिषामुत्पादने प्रजोत्पादनमित्यर्थः । 'प्रजनन' प्रकृष्टं जननं जन्म यस्मात् प्रजननम्, प्रजामित्यर्थः । 'अनन्तर्हिताः' व्यापारान्तरेणाव्यवहिताः कुर्यात् । उखाया विश्वज्योतिषाञ्च मध्ये व्यवधानं न कुर्यादिति भावः । तथानन्तर्हितत्वमुखायाः प्राङ् निष्पादनेऽपि सम्भवतीत्यत आह—उत्तराः करोतीति । 'उत्तराः' उखाया उत्तरभाविनीः कुर्यात् । 'अथो गर्भ उल्व' गर्भस्यान्तर्वेष्टनम्, 'जरायु' बहिर्वेष्टनम् ॥ ५ ॥

यदेतासां मन्त्राहृतमृदोत्पन्नत्वम्, यच्चाषाढादिनामवत्त्वम्, यदपि पादमात्रादिपरिमाणवत्त्वम्, तदेतत् सर्वमितरेष्टकानां वैलक्षण्येनानूद्य स्तौति—ता एता यजुष्कृतायै करोतीत्यादिना । 'यजुः' मन्त्रः तेन कृता निष्पादिता 'यजुष्कृता' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, तस्या इत्यर्थः । 'अयजुष्कृतायै' अतथाभूताया मृदः 'इतराः' अषाढादिव्यतिरिक्ताः, कुर्यात्, 'एता अनिरुक्ताः' अषाढा विश्वज्योतिषो' निर्वचनं प्राप्ता (तै. सं. ४ । ४ । ६ सा. भा.) ॥ ६ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निरिति । 'एषः' चयनलक्षणः 'अग्निः' 'प्रजापतिः' सर्वभूतात्मको विराट् । 'निरुक्त'

मितथ्ँ रूपं तदस्य तेन संस्करोत्यथ याऽअयजुष्कृतायै यदेवास्यानि-रुक्तमपरिमितथ्ँ रूपं तदस्य तेन संस्करोति स ह वाऽएतथ्ँ सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिथ्ँ संस्करोति यऽ एवं विद्वानेतदेवं करोत्यथोपशयायै पिण्डं परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्यः ॥ ७ ॥ (शतम् ३७००) ॥

(भ्योऽथै) अथैनां धूपयति । स्थेम्ने न्वेवाथो कर्मणः प्रकृततायै यद्वेव धूपयति शिर ऽएतद्यज्ञस्य यदुखा प्राणो धूमः शीर्षंस्तत्प्राणं दधाति ॥८॥

(त्य) अश्वशकैर्धूपयति । प्राजापत्यो वाऽअश्वः प्रजापतिरग्निर्नो वा ऽआत्माऽऽत्मानथ्ँ हिनस्त्यहिथ्ँसायै तद्वै शकेव तद्धि जग्धं यातयाम तथो ह नैवाश्वथ्ँ हिनस्ति नेतरान्पशून् ॥ ९ ॥

तद् या यजुष्कृतायै करोति—यदेवास्य निरुक्तं परिमितं रूपम्, तदस्य तेन संस्करोति । अथ या अयजुष्कृतायै—यदेवास्यानिरुक्तम् अपरिमितं रूपम्—तदस्य तेन संस्करोति । स ह वाऽएतं सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति—य एवं विद्वानेतदेवं करोति । अथोपशयायै पिण्डं परिशिनष्टि—प्रायश्चित्तिभ्यः ॥ ७ ॥

अथैनां धूपयति—स्थेम्ने न्वेव । अथो कर्मणः प्रकृततायै । यद्वेव धूपयति । शिर एतद्यज्ञस्य—यदुखा । प्राणो धूमः । शीर्षंस्तत् प्राणं दधाति ॥ ८ ॥

अश्वशकैर्धूपयति । प्राजापत्यो वाऽअश्वः । प्रजापतिरग्निः । नो वाऽआत्माऽऽत्मानं हिनस्ति—अहिंसायै । तद्वै शकेव । तद्धि जग्धं यातयाम । तथो ह नैवाश्वं हिनस्ति, नेतरान्पशून् ॥ ९ ॥

कार्यात्मना स्थितम्, 'अनिरुक्तं' कारणात्मना वर्तमानमिति विवेकः । यन्निरुक्तानिरुक्तात्मकत्वम् 'उभयम्' अस्ति, तद् द्वय प्रजापतेरेव । 'तत्' तया सति यजुष्कृतेऽग्नावपि प्रजापतेः 'यत्' निरुक्तं रूपम्' तत् कार्यात्मकं 'परिमितम्,' तत् संस्कृतवान् भवति । अन्यथाभूतामितिप्रकारेणानिरुक्तपाभूत प्रजापतेः रूपं संस्करोति । 'एवं विद्वान्' निरुक्तानिरुक्तमुभयं जानन् संस्कर्ता भवति । अवशिष्टाया मृदो विनियोगमाह—अथोपशयायै पिण्डं परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्य इति । उखां कृत्वा यजमान इति शेषः । उपशेते इति 'उपशया' मृदुच्यते । तस्याः प्रयोजनमुच्यते—'प्रायश्चित्तिभ्यः' प्रायश्चित्तय उखाभेदपरिहारोपायाः, तदर्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता—" सप्तभिरश्वशकृद्भिरेनां धूपयति दक्षिणाग्न्यार्द्रैर्भिरेकैकेन वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम् " (का. श्रौ. सू. १६।१०८) इति, तदिद विधाय प्रशंसति—अथैनां धूपयति स्थेम्ने न्वेवेत्यादिना । 'स्थेम्ने न्वेव' स्थिरत्वायैव, न केवलं दृष्टार्थम् । 'अथो' अपि च 'कर्मणः' उखाधारणस्योपायस्य चयनस्य वा 'प्रकृततायै' संस्कृतत्वसिद्धये । यद्वेवेत्यादिः धूपनार्थवादः, उखायाः प्राधान्यात् शिरस्त्वाभिधानम् । नासारन्ध्रेण प्राणस्य सञ्चारावसरे धूमस्य तत्सञ्चारदर्शनात् प्राणत्वोपचारः ॥ ८ ॥

अश्वशकैर्धूपयतीति । धूपनकर्म चाश्वशकृद्भिरेव भवितव्यमिति नियमे कारणमाह—प्राजापत्यो वा अश्व

१–शेरमुखाया निदधाति । का. श्रौ. सू. । १६ । १०७ ।

(नु) व्वसवस्त्वा धूपयन्तु । गायत्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद्रुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदादित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद्विश्वे त्वा देवा व्वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदिन्द्रस्त्वा धूपयतु व्वरुणस्त्वा धूपयतु व्विष्णुस्त्वा धूपयत्वित्येताभिर्वैनामेतद्देवताभिर्धूपयति ॥ १० ॥

" वसवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वत् (१) रुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वत् (२) आदित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वत् (३) विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वत् (४) इन्द्रस्त्वा धूपयतु (५) वरुणस्त्वा धूपयतु (६) विष्णुस्त्वा धूपयतु (७) "–(वा. सं. ११ । ६०) इति । एताभिर्वैनामेतद्देवताभिर्धूपयति ॥ १० ॥

इत्यादिना । " प्रजापतेरक्ष्यश्वयत् तत् परापतत् तदश्वोऽभवत्, यदश्वयत् तदश्वस्याश्वत्वम् "–(तै. सं. ५ । ३ । १२ । १)-इति श्रुते. प्रजापतेरवयवत्वेन सम्बन्धादश्वस्य प्राजापत्यत्वम् । चीयमानस्याग्नेः विराडात्मकत्व प्राक् प्रतिपादनात्,–" संवत्सरः प्रजापतिरिति " इति श्रुते संवत्सरमुख्याग्नेर्ह्यंशभागत्वाद्वा अग्निः प्रजापतिः । अश्वशकृद्द्वारा धूपन प्रशंसति–नेद् इत्येनैवेत्यादिना । ' शकृता ' इति पदे " पद्दन् "–(पा. सू. ६ । १ । ६३) इत्यादिना शकन्नादेशः । ' जग्धम् ' भक्षितम् अदेर्जग्ध्यादेशः (पा. सू. २ । ४ । ३६ वा.) । ' यातयाम ' कालान्तरगमनम्, गतसारमित्यर्थः । यत एवम्भूतम् अतः स्वसम्बन्धिनम् ' अश्वम् ' अपि न ' हिनस्ति ' अश्वसम्बन्धित्वेन एतेषा पशूना सम्बन्धाभावादेव हिंसाप्रसङ्गः । अतोऽश्वशकृद्धूपन प्रशस्तम् ॥ ९ ॥

अथ प्रथमशकृता धूपने मन्त्रमाह–वसवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदिति । हे उखे ! त्वां ' वसवः ' अष्टसङ्ख्याका. ' धूपयन्तु ' अश्वशकधूपनेन संस्कुर्वन्तु । कीदृशा वसवः गायत्र्याख्येन छन्दसा सहिता ' अङ्गिरस्वत् ' अङ्गिरसो यथा स्वकीये स्थाने ' अधूपयन् ' एवमित्यर्थः । वसूना गायत्रच्छन्दसश्च सम्बन्धे अष्टसङ्ख्यासादृश्य निमित्तम्; अष्टौ हि वसवः, अष्टाक्षरा च गायत्री ॥

एव " रुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टुभेन "– (वा. स. ११ । ६०) इत्यादयोऽप्यक्षरसाम्याद्वारेण व्याख्येयाः । " विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा " इति चतुर्थमन्त्रे विश्वेषा देवानां सर्वदेवात्मकत्वादनुष्टुभश्च सर्वच्छन्दोरूपत्वात् परस्परसम्बन्ध । विश्वे च ते नराश्च ' विश्वेनरा ', तेषां हितकारित्वेन सम्बन्धिनो ' वैश्वानरा. ' इन्द्रवरुणविष्णूनां प्रतिनियतच्छन्दस्सम्बन्धाभावात् केवला एवाम्नाताः । एताभिर्वैनामेतद्देवताभिर्धूपयतीति । ' एनत् ' एतेन, वस्वादिमन्त्रधूपनेन ' एताभिः ' सर्वदेवताभि. एव धूपन कारितवान् भवति ॥ १० ॥

सप्ताश्वशकानि भवन्ति । सप्त युजूꣳषि सप्तुतय्यऽ एता देवताः सप्त शीर्षन्प्राणा यद्रु वाऽअपि बहुकृत्वः सप्तसप्त सप्तैव तच्छीर्षण्येव तत्सप्त प्राणान्दधाति ॥ ११ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ६-४-१ ॥ (५. ३.)

अथैनमस्यां खनति । (त्ये) एतद्वै देवा ऽअबिभयुर्यद्वै नऽ इममिह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्माऽइमामेवात्मानमकुर्वन्गुप्त्याऽआत्माऽऽत्मानं गोप्स्यतीति ॥ १ ॥

तां वाऽअदित्या खनति । (तौ) इयं वाऽअदितिर्नो वाऽआत्माऽऽत्मानꣳ हिनस्त्यहिꣳसायै यदन्यया देवतया खनेद्धिꣳस्याद्धैनम् ॥२॥

सप्ताश्वशकानि भवन्ति, सप्त यजूंषि, सप्ततय्य एता देवताः । सप्त शीर्षन् प्राणाः । यद्रु वाऽअपि बहुकृत्वः सप्तसप्त सप्तैव तत् । शीर्षण्येव तत् सप्त प्राणान् दधाति ॥ ११ ॥

अथैनमस्यां खनति । एतद्वै देवा अबिभयुः—यद्वै न इममिह रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति । तस्माऽइमामेवात्मानमकुर्वन्—गुप्त्यै । आत्माऽऽत्मानं गोप्स्यतीति ॥ १ ॥

तां वाऽअदित्या खनति । इयं वाऽअदितिः । नो वाऽआत्माऽऽत्मानं हिनस्त्यहिंसायै । यदन्यया देवतया खनेद्—हिंस्याद्धैनम् ॥ २ ॥

शकमन्त्रदेवतानां यत् सप्तसङ्ख्यत्वम्, तत् प्रशंसति—सप्ताश्वशकानि भवन्तीत्यादिना । सङ्ख्यागतसप्तत्वस्य नित्यं प्रशंसति—यद्रु वा अपि बहुकृत्वः सप्त-सप्तेति । 'उ' अपि च, यदपि तत्र शकद्वयमेकं सप्तकम्, मन्त्रगतमपरम्, देवतागतं चान्यत् । एवं 'बहुकृत्वः' सप्तसङ्ख्याया आवृत्तावपि सप्तसंख्यानतिरेकात् त्रिभिः सप्तभिः 'शीर्षण्येव' तत्रत्ये यज्ञशिरस्येव 'सप्त प्राणान्' 'दधाति' स्थापयति ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठकाण्डे पञ्चमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (६-५-३) ॥

अथावटखननं विधत्ते—अथैनमस्यां खनतीति । 'एनम्' अवटम् 'अस्यां' पृथिव्याम् उखास्थापनार्थं खनेत् । अवटखननं पुराकल्पाख्यानमुखेन प्रशंसति—एतद्वै देवा अबिभयुरिति । 'एतत्' एतेन वक्ष्यमाणेन खलु 'देवाः' भीताः आसन्, 'नः' अस्माकं सम्बन्धिनम् 'इमम्' उखेष्टकारूपं पदार्थं 'नाष्ट्रा' नाशकारीणि रक्षांसि 'न हन्युः' हननं न कुर्युरिति । यदेतदस्ति, 'एतत्' एतेनेति पूर्वेणान्वयः । 'तस्मै' अवटरूपाय तस्यादिपदार्थाय 'इमाम्' पृथिवीम् 'एव' 'आत्मानम्' अवटात्मिनम् 'अकुर्वन्' । एवं कुर्वन्नात्मनिश्चयमाह—आत्मानं गोप्स्यतीति । यथात्मभूतमङ्गं स्वयं रक्षति, तथा रक्षिष्यतीति तेषामाशयः ॥ १ ॥

खननमनूद्य मन्त्रं विधत्ते—तां वा अदित्या खनतीति । 'अदित्या' अदितिदेवतात्मकेन मन्त्रेणेत्यर्थः ।

(मु) अदितिष्ट्वा देवी विश्वदेव्यावती । पृथिव्याः सधस्थेऽअङ्गिरस्वत्खनत्ववटेत्यवटो हैष देवत्राऽत्र सा वैणव्यभ्रिरुत्सीदति चतुःस्रक्तिरेष कूपो भवति चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्यऽ एवैनमेतद्दिग्भ्यः खनत्यथ पचनमवधायाषाढामवदधाति तूष्णीमेव ताᳬं हि पूर्वां करोति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथोखामवदधाति । देवानां त्वा पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽअङ्गिरस्वद्दधतूख ऽइति देवानाᳬं हैतामग्रे पत्नीर्देवी-

" अदितिष्ट्वा देवी विश्वदेव्यावती पृथिव्याः सधस्थेऽअङ्गिरस्वत् खनत्ववट "-इति । अवटो हैष देवत्रा । अत्र सा वैणव्यभ्रिरुत्सीदति । चतुःस्रक्तिरेष कूपो भवति । चतस्रो वै दिशः । सर्वाभ्य एवैनमेतद्दिग्भ्यः खनति । अथ पचनमवधायाषाढामवदधाति-तूष्णीमेव । तां हि पूर्वां करोति ॥ ३ ॥

अथोखामवदधाति । " देवानां त्वा पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽ-

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामदितिः खनने प्रशस्तेति दर्शयति । इयं वा अदितिरित्यादिना । येयम् ' अदितिः ' देवता, सा ' इयं वै ' पृथिवी खलु । आदत्ते सर्वमित्यदितिरिति व्युत्पत्तेः । स्पष्टमन्यत् । यथा पादतलस्य कण्टकाद्युद्धरणादिषु स्वयं चेन्न हिनस्ति, अन्यथेन् हिंस्यात्, एवमिति भावः ॥ २ ॥

मन्त्रं दर्शयति—अदितिष्ट्वा देवीति । अयमर्थः—हे अवट । ' त्वा ' ' अदितिः ' अदीना देवमाता । ' देवी ' खनतु । कीदृशी ? ' विश्वदेव्यावती ' विश्वेषां देवानां हितं कर्म विश्वदेव्यम्, तदस्या अस्तीति—(पा. सू. ६।४।१३१) विश्वदेव्यावती । " मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ "–(पा. सू. ६ । ३ । १३४) इति दीर्घः । किम्वत् ? ' अङ्गिरस्वत् ' अङ्गिरसो यथा तथा । कुत्र ? ' पृथिव्याः ' ' सधस्थे ' सहस्थाने उपरीत्यर्थः । ' इति '—शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थ इति ॥

अवटो हैष देवत्रेति । 'एष अवटः' 'देवत्रा' देवम् अग्निं प्रति साधुः, इष्टकोखारक्षकत्वात् । अवटखननसाधनम्, उखार्थमृत्खननार्थं प्रागाहृता वैणव्यभ्रिर्वेत्याह—अत्र सा वैणव्यभ्रिरुत्सीदतीति । ' अत्र ' अवटखनने सा यैव पूर्वमुपयुक्ता ' वैणवी ' वेणुविकारभूता ' अभ्रिः ' ' सा ' ' उत्सीदति ' विनश्यति, कृतप्रयोजना भवतीत्यर्थः । अत्र खननार्थमाहृताया प्रतिपत्तिर्भवतीत्यर्थः । अवटस्य प्रकारविशेषमाह—चतुःस्रक्तिरेष कूपो भवतीति । स्रक्तयोऽस्रयः प्रवेशितव्यबहुत्वादवटबहुत्वप्रसक्तावुच्यते—एष कूप इति । ' चतस्रो वै दिशः ' इत्यर्थवादः स्पष्टः । " अभ्रया श्वभ्रं चतुरश्रं खनत्यदितिष्ट्वेति "–(का. श्रौ. सू. १६ । १०८) इति कात्यायनः ॥

अथ यदुक्तं सूत्रकृता—" श्रपणमास्तीर्य यथाकृतमवदधाति, देवानां त्वेत्युखां न्युब्जाम् "–(का. श्रौ. सू. १६ । ११० । १११) इति, तदिदं विधत्ते—अथ पचनमिति । पच्यतेऽनेनेति पचनं तृणादिकम्, तत् ' अवधाय ' अवटे आस्तीर्य, तूष्णीमेवादौ निष्पादितत्वात् प्रथमम् ' अषाढाम् एव ' तूष्णीं स्थापयेत् ॥ ३ ॥

अथोखामवदधातीति । पश्चादुखां " देवानां त्वा पत्नीः "–इति मन्त्रेण अवाङ्मुखामवदध्यात् ।

विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वद्दधुस्ताभिरेवैनामेतद्दधाति ता ह ताऽ ओषधयऽ एवौषधयो वै देवानां पत्न्यऽ ओषधिभिर्हीदᳪं सर्वᳪं हितमोषधिभिरेवैनामेतद्दधात्यथ विश्वज्योतिषोऽवदधाति तूष्णीमेवाथ पचनमवधायाभीन्द्धे ॥ ४ ॥

धिषणास्त्वा देवीः । (वि) विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽअङ्गिरस्वदभीन्धतामुखऽइति धिषणा हैतामग्रे देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वदभीधिरे ताभिरेवैनामेतदभीन्द्धे सा ह सा वागेव वाग्वै धिषणा वाचा हीदᳪं सर्वमिद्धं वाचैवैनामेतदभीन्द्धेऽथैतानि त्रीणि यजूᳪंष्यीक्षमाणऽ एव जपति ॥ ५ ॥

अङ्गिरस्वद्दधतूखे "–इति । देवानां हैतामग्रे पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वद्दधुः–ताभिरेवैनामेतद्दधाति । ता ह ता ओषधय एव । ओषधयो वै देवानां पत्न्यः । ओषधिभिर्हीदं सर्वं हितम् । ओषधिभिरेवैनामेतद्दधाति । अथ विश्वज्योतिषोऽवदधाति–तूष्णीमेव । अथ पचनमवधायाभीन्द्धे ॥ ४ ॥

" धिषणास्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽअङ्गिरस्वदभीन्धतामुखे "–इति । धिषणा हैतामग्रे देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वदभीधिरे–ताभिरेवैनामेतदभीन्द्धे । सा ह सा वागेव । वाग्वै धिषणा । वाचा हीदं सर्वमिद्धम् । वाचैवैनामेतदभीन्द्धे । अथैतानि त्रीणि यजूंष्यीक्षमाण एव जपति ॥ ५ ॥

---

[1] देवी. '–' विश्वदेव्यावती: '–इत्युभयत्र " सुपां सुलुक् "–(पा. सू. ७ । १ । ३९) इति पूर्वसवर्णदीर्घ. ॥ मन्त्रं व्याचष्टे–देवानां हैतामग्र इति । या देवपत्न्यः–इन्द्राणी, अग्नायी, आश्विनी, राट् इत्याद्याः (निरु. १२ । ४ । १२) पुरा उखामवटे स्थापितवत्यः । अतः अनेन मन्त्रेण ताभिरवस्थापितवान् भवतीत्यर्थः । ' देवपत्नी '–शब्दस्य ओषधयोऽर्थ इति सोपपत्तिकं वदन् तेन मन्त्रेणोपधानं प्रशंसति–ता ह ता ओषधय एवेति । ' ता ह ' ताः खलु देवपत्न्यः, ' ताः ' ' ओषधय एव, ' न त्वन्या इति मन्तव्यमित्योषध्यात्मना देवपत्नीस्तुतिः । तदोषधीनां निधानशक्तिः कुत इत्यत आह–ओषधीभिर्हीदं सर्वं हितमिति । व्रीहियवादिरूपाणामोषधीनाम् अस्य कृत्स्नस्य जगतो धारकत्वं प्रसिद्धम् । निर्माणक्रमप्राप्तानां विश्वज्योतिषामवधानं विधत्ते–अथ पचनमित्यादिना । दीपनं दक्षिणाग्निनैव । " दक्षिणाग्न्यग्निना दीपयति धिषणास्त्वेति "–(का. श्रौ. सू. १६ । ११२) इति सूत्रम् ॥ ४ ॥

धिषणास्त्वेति । मन्त्रस्तु पूर्ववद्व्याख्येयः । धिषणा हैतामित्यादि–ब्राह्मणमपि पूर्ववत् । ' अभीधिरे ' अभितोऽदीपयन् । धिषणाशब्दस्य विवक्षितमर्थं ब्रुवन् तस्याः प्रकृतकर्मयोग्यताम [illegible] प्रसिद्धिमाह–सा ह सा वागेवेति । या सा खलु धिषणा, ' सा ' प्रसिद्धा ' वागेव ' न [illegible] वाचा व्यवहारमात्रे

व्रुरूत्रीष्ट्वा दे॒वीः । (वि॑) विश्वदे॑व्यावतीः पृथि॒व्याः स॒धस्थे॑ऽअ॒ङ्गिर॒स्वच्छ्रपयन्तूख॒ऽइति व्रुरूत्रीर्हैतामग्रे देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्थेऽङ्गिरस्वच्छ्रपयाञ्चक्रुस्ताभिरेवैनामेतुच्छ्रपयति तानि ह तान्यहोरात्राण्येवाहोरात्राणि वै व्रुरूत्रयोऽहोरात्रैर्हीदᳪ सर्वं वृतमहोरात्रैरेवैनामेतुच्छ्रपयति ॥ ६ ॥

आस्त्वा दे॒वीः । (वि॑) विश्वदे॑व्यावतीः पृथि॒व्याः स॒धस्थे॑ऽअ॒ङ्गिर॒स्वत्प॑चन्तूख॒ऽइति आ हैतामग्रे देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्थेऽङ्गिरस्वत्पेचुस्ताभिरेवैनामेतुत्पचति तानि ह तानि च्छन्दाᳪस्येव च्छन्दाᳪसि वै आश्छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्ति च्छन्दोभिरेवैनामेतुत्पचति ॥ ७ ॥

" वरूत्रीष्ट्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽअङ्गिरस्वच्छ्रपयन्तूखे "–इति। वरूत्रीर्हैतामग्रे देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वच्छ्रपयाञ्चक्रुः–ताभिरेवैनामेतच्छ्रपयति। तानि ह तान्यहोरात्राण्येव । अहोरात्राणि वै वरूत्रयः । अहोरात्रैर्हीदं सर्वं वृतम् । अहोरात्रैरेवैनामेतच्छ्रपयति ॥ ६ ॥

"आस्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽअङ्गिरस्वत्पचन्तूखे "–इति । आ हैतामग्रे देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वत् पेचुः–ताभिरेवैनामेतत् पचति । तानि ह तानि च्छन्दांस्येव । छन्दांसि वै आः । छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्ति । छन्दोभिरेवैनामेतत् पचति ॥ ७ ॥

कस्यापि वस्तुनोऽभिव्यक्तेरभावात् वाचा हीदं सर्वमिद्धमित्युक्तम् । ' इद्धम् ' दीप्तिं प्रकाशितमित्यर्थः ॥ यदुक्तं सूत्रकृता–" वरूत्रीष्ट्वेतीक्षमाणो जपति "–(का. श्रौ. सू. १६ । ११४) इति, तदिदं विधत्ते–अथैतानि त्रीणि यजूंषीक्षमाण एव जपतीति । " वरूत्रीष्ट्वा, " " आस्त्वा, " " जनयस्त्वा "–इति त्रीणि । ' वरूत्री ' वरूत्रयः (पा. सू. ७ । २ । ३४) । अर्थवादे बहुवचनान्तत्वेन निर्देशात् एकेन श्रपणं द्वाभ्यां पचनं यद्यपि वर्ण्यते, तथापि पाकश्रपणयोरग्निकर्त्तव्यत्वेन स्वस्वानुकूलप्रयत्नमन्तरेण स्वकर्त्तव्याभावात् ईक्षणपूर्वको जप एव कर्त्तव्य इत्येवकारस्याभिप्रायः ॥ ५ ॥

प्रथमं यजुरभिधाय व्याचष्टे–वरूत्रीष्ट्वा देवीरिति । वरूत्रिशब्दस्याभिप्रेतमर्थमाह–तानि हेति । ' तानि ' एतानि ' अहोरात्राणि ' । प्रतिनिर्दिश्यमानाहोरात्रापेक्षया तानीति । वरूत्रीणामहोरात्रनिर्देशात् नपुंसकता, अथवा सामान्यविवक्षया नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम्; तानि वरूत्र्याख्यानि कृत्स्नं जगत् श्रपयन्त्विति । वरूत्रय इति योऽयं वरूत्रिशब्दस्यावयवार्थः, तस्यैतस्याहोरात्रेषु सद्भावं दर्शयत्युक्तार्थसमर्थनाय–अहोरात्रैर्हीदं सर्वं वृतमिति । ' अहोरात्रैरेव ' ' एनाम् ' उखां श्रपयति, यः ' एतत् ' एतेन अहोरात्रवाचकवरूत्रिशब्दयुक्तेन यजुषा श्रपयति ॥ ६ ॥

अथ द्वितीयं यजुरनूद्य व्याचष्टे–आस्त्वा देवीरित्यादिना । यदुक्तं " छन्दांसि वै आः " इति, तदुपपा-

जनयस्त्वाऽच्छिन्नपत्रा देवीः । (वि) विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽअङ्गिरस्वत्पचन्तूखऽइति जनयो हैतामग्रेऽच्छिन्नपत्रा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वत्पेचुस्ताभिरेवैनामेतत्पचति तानि ह तानि नक्षत्राण्येव नक्षत्राणि वै जनयो ये हि जनाः पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं यन्ति तेषामेतानि ज्योतींषि नक्षत्रैरेवैनामेतत्पचति ॥ ८ ॥

स वै खनत्येकेन । (ना) अवदधात्येकेनाभीन्द्धऽएकेन श्रपयत्येकेन द्वाभ्यां पचति तस्माद्द्विः संवत्सरस्यान्नं पच्यते तानि षट् सम्पद्यन्ते षडृतवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ९ ॥

" जनयस्त्वाऽच्छिन्नपत्रा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽअङ्गिरस्वत् पचन्तूखे "-(वा. सं. ११ । ६१) इति । जनयो हैतामग्रेऽच्छिन्नपत्रा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वत् पेचुः-ताभिरेवैनामेतत् पचति । तानि ह तानि नक्षत्राण्येव । नक्षत्राणि वै जनयः । ये हि जनाः पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं यन्ति-तेषामेतानि ज्योतींषि । नक्षत्रैरेवैनामेतत् पचति ॥ ८ ॥

स वै खनत्येकेन, अवदधात्येकेन, अभीन्द्ध एकेन, श्रपयत्येकेन, द्वाभ्यां पचति । तस्माद् द्विः सम्वत्सरस्यान्नं पच्यते । तानि षट् सम्पद्यन्ते । षडृतवः सम्वत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा-तावत्तद्भवति ॥ ९ ॥

दधति-छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्तीति । गच्छन्त्याभिर्यजमाना स्वर्गमिति व्युत्पत्तेः छन्दःस्वपि गम्यत्वादित्यर्थः । " ग्नाः गच्छन्त्येनाः " इति निरुक्तम् (निरु. ३ । ४ । ४) ॥ ७ ॥

तृतीयं यजुरनूद्य व्याचष्टे-जनयस्त्वाऽच्छिन्नपत्रा इति । जायन्ते जनाः पुण्यकृतो नक्षत्ररूपेणेति 'जनयः' नक्षत्राणि, तानि च 'अच्छिन्नपत्राः' अच्छिन्नपतनसाधनपक्षयुक्तानीत्यर्थः; न हि तानि सुकृतक्षयादर्वाक् पतन्ति । जनिशब्दार्थमाह-तानि ह तानि नक्षत्राण्येवेति । नक्ष्यन्ते प्राप्यन्ते सुकृतिभिरिति नक्षत्राणि । उक्तं निर्देशको नपुंसकत्वम् । " नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणः "-(निरु. ३।४।३) इति नैरुक्तम् । नक्षत्राणां जनित्वप्रसिद्धिं दर्शयति-ये हि जनाः पुण्यकृत इति । 'तेषां' स्वर्गं गतां यानि 'एतानि ज्योतींषि', तानि नक्षत्राणि । 'श्रपयन्तूखे', 'पचन्तूखे', इत्यनयोः श्रपणं पाकनिर्वर्तकसामान्यम्, पचनं पाकनिर्वृत्तिरिति विवेकः ॥ ८ ॥

खननादिमन्त्रगतां सङ्ख्यामनूद्य प्रशंसति-स वै खनत्येकेनेत्यादिना । खननादिक्रिया स्वैकैकेनैव मन्त्रेण, पाकस्य तु मन्त्रद्वयसाध्यत्वं विहितम्, तस्यार्थवादः-तस्माद् द्विः संवत्सरस्यान्नमिति । शाल्यादिपरि-

---

१-आत्र यत्र चतुर्थं खनत्यादिरितिरेति । का. श्रौ. सू. १६ । १०९ ।

(त्यु) अथ मित्रस्य चर्षणीधृतऽइति । मैत्रेण यजुषोपन्याचरति यावत्किंयच्चोपन्याचरति न वै मित्रं कश्चन हिनस्ति न मित्रं कश्चन हिनस्ति तथो हैषऽएतां न हिनस्ति नोऽएतमेषा तां दिवैवोपवपेद्दिवोद्वपेदहरह्यग्नेयम् ॥ १० ॥

ताᳬं सावित्रेण यजुषोद्वपति । सविता वै प्रसविता सवितृप्रसूतऽएवैनामेतदुद्वपति देवस्त्वा सवितोद्वपतु सुपाणिः स्वङ्गुरिः सुबाहुरुत शक्त्येति सर्वमु ह्येतत्सविता ॥ ११ ॥

अथ " मित्रस्य चर्षणीधृतः "–(वा. सं. ११।६२) इति मैत्रेण यजुषोपन्याचरति । यावत् किंयच्चोपन्याचरति । न वै मित्रं कश्चन हिनस्ति, न मित्रं कश्चन हिनस्ति । तथो हैष एतां न हिनस्ति । नोऽएतमेषा । तां दिवैवोपवपेद्, दिवोद्वपेद् । अहर्ह्याग्नेयम् ॥ १० ॥

तां सावित्रेण यजुषोद्वपति । सविता वै प्रसविता । सवितृप्रसूत एवैनामेतदुद्वपति । " देवस्त्वा सवितोद्वपतु, सुपाणिः स्वङ्गुरिः सुबाहुरुत शक्त्या "–इति । सर्वमु ह्येतद् सविता ॥ ११ ॥

पाक् सवत्सरस्य द्विर्भवतीति प्रसिद्धम् । षडृतवो मिलित्वा सवत्सरो भवति, स संवत्सरोऽग्निः । प्रजापतिना सवत्सरो भ्रियमाणो भवति । अस्तु सवत्सरोऽग्निः प्रजापतिना धृत, तथा च किमायातमित्यत आह–यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रेति । यावानिति स्वरूपस्येयत्ता, यावतीत्ययवस्य । तावत्तद् भवतीति । नैमित्तिकचित्या सह चितीनामप्यवयवाना षट्त्वात् सा मन्त्रगता सङ्ख्या ऋतुसङ्ख्याद्वारेणाग्नेर्मात्रया समा भवति । चित्यात्मकस्याग्नेः स्वरूपस्यैकत्वात् ऋतुषट्सङ्ख्यावतोऽवयविनः सवत्सरस्याप्येकत्वाच्च सा मन्त्रगता सङ्ख्या सवत्सरद्वारेण अग्निर्यावान् तावती भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

उखाया समन्त्रकमुखावहरण विधाय प्रशसति–अथ मित्रस्य चर्षणीधृत इति मैत्रेण यजुषोपन्याचरतीति । लोके ' मित्रं ' मित्रभूतः पुमान् ' न ' ' कश्चन ' ' हिनस्ति ' मित्रत्वादेव; ' मित्रम् ' अपि ' न ' ' कश्चन ' मित्रत्वादेव । ' तथो ' तथा च सति मैत्रेण मन्त्रेण निवरामुखवरणीयस्य पुनस्तुगमभेशादुपचारे सति ' एष ' यजमानः ' एताम् ' उखा मित्रत्वादेव ' न हिनस्ति ' । ' नो ' नैव ' एतम् ' उपचरन्तं यजमानम् ' एषा ' उखा, मामय दहतीति क्रुद्धा सती न हिनस्ति । तस्याः प्रक्षेपोत्क्षेपणयोः कालनियममाह–तां दिवैवोपवपेद्, दिवोद्वपेदिति । उपवापोऽवटे प्रक्षेप, उद्वापस्तत ऊर्ध्व नयनम् । अहर्ह्याग्नेयमिति अग्ने सूर्यस्य तेजस एकत्वाभिमानत्वाभिप्रायेण ॥ १० ॥

उद्वापे मन्त्रं विधास्यन् सावित्रमाह–तां सावित्रेण यजुषोद्वपतीति । यजुषोऽयमर्थः–हे उखे ! 'त्वा' त्वा ' सविता ' सर्वस्य प्रेरको देवः उद्वपतु । कीदृश ? ' सुपाणिः ' ' पाणि ' पानादिसाधनप्रदेशः

१–आचरति मित्रस्येति का. श्रौ. सू. १६। ११५। २–उद्वपति श्रपणम् । देवस्त्वेत्युखाम् । का श्रौ. सू १६।११८।११९ ।

(त्राऽथै) अथैनां पर्यावर्त्तयति । (त्यु) अव्यथमाना पृथिव्यामाशा दिशऽ आपृणेत्यव्यथमाना त्वं पृथिव्यामाशा दिशो रसेनापूरयेत्येतत् ॥ १२

(तु) अथैनामुद्यच्छति । (त्यु) उत्थाय बृहती भवेत्युत्थाय हीमे लोका बृहन्तऽ उदु तिष्ठ ध्रुवा त्वमित्युदु तिष्ठ स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेत्येतत् १३

(त्तां) तां परिगृह्य निदधाति । मित्रैतां तऽउखां परिददाम्यभित्याऽएषा मा भेदीत्ययं वै वायुर्मित्रो योऽयं पवते तस्माऽएवैनामेतत्परिददाति गुप्त्यै ते हेमे लोका मित्रगुप्तास्तस्मादेषां लोकानां न किञ्चन मीयते ॥ १४ ॥

अथैनां पर्यावर्तयति । " अव्यथमाना पृथिव्यामाशा दिश आपृण "-(वा० सं० ११ । ६३) इति । अव्यथमाना त्वं पृथिव्यामाशा दिशो रसेनापूरयेत् ॥ १२ ॥

अथैनामुद्यच्छति-" उत्थाय बृहती भव "-इति । उत्थाय हीमे लोका बृहन्तः । " उदु तिष्ठ ध्रुवा त्वम् "-इति । उदु तिष्ठ स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेत्येतत् ॥ १३ ॥

तां परिगृह्य निदधाति-" मित्रैतां त उखां परिददाम्यभित्या एषा मा भेदि "-(वा० सं० ११ । ६४) इति । अयं वै वायुर्मित्रो-योऽयं पवते । तस्मा एवैनामेतत् परिददाति-गुप्त्यै । ते हेमे लोका मित्रगुप्ताः । तस्मादेषां लोकानां न किञ्चन मीयते ॥ १४ ॥

शोधनेन तेन युक्तः । ' स्वङ्गुरिः ' शोभनाङ्गुलिकः । " स्वङ्गुरिः-स्वङ्गुलिर्वा ... इति ... "-(पा. सू. ८ । २ । १८ वा. २) इति ... । ... । ' उत ' अपि च ... महता युक्त इति शेषः । सर्वेषु ... । एतत् ' त्वं ' ... ' सविता ' एव, न देवान्तरमित्यर्थः । उक्त ... ॥ ११ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता-"उखामुत्तानां करोति अव्यथमानेति"-(का. श्रौ. सू. १६ । ११९ । १२०) इति, तदिदं समन्त्रकं पर्यावर्त्तनं विधत्ते-अथैनां पर्यावर्त्तयत्यव्यथमानेति । पर्यावर्त्तनमूर्ध्वमुखीकरणम् । हे उखे ! ' अव्यथमाना ' अव्यथमानाऽनुद्विग्ना, ' पृथिव्याम् ' अवस्थिता त्वम्, इमाः परितः ' आशाः ' प्राच्यादयः, ' दिशः ' आग्नेय्यादिविदिशश्च ' आ ' सर्वतः ' पृण ' पूरय । ... -आपूरयेति । ' एतत् ' एव आपृण, ... ॥ १२ ॥

तस्या ... समन्त्रकं विधत्ते-अथैनामुद्यच्छत्युत्थाय बृहती भवेतीति । ... । हे उखे ! ... । ... -उत्थाय हीमे लोका बृहन्त इति । ... ' उत्थाय ' ... लोका ' बृहन्तः ' ... । उदु तिष्ठेति ... ध्रुवत्वस्य स्थैर्यं प्रतिष्ठितत्वम् ... -उदु तिष्ठ स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेति । ' एतत् ' ... ॥ १३ ॥

... -तां परिगृह्येति । ' निदधाति ' ..., ' ... '-इति शेषः ।

१-... । का० श्रौ० सू० १६ । ११९ ।

(तेऽर्थे) अथैनामाच्छृणत्ति । स्थेम्ने न्वेवाथो कर्मणः प्रकृतताये यद्वे-वाच्छृणत्ति शिरऽएतद्यज्ञस्य यदुखा प्राणः पयः शीर्षंस्तत्प्राणं दधात्यथो योषा वाऽउखा योषायां तत्पयो दधाति तस्माद्योषायां पयः ॥ १५ ॥

(योऽजा) अजायै पयसाऽऽच्छृणत्ति । प्रजापतेर्वै शोकादजाः समभव-न्प्रजापतिरग्निर्नो वाऽआत्माऽऽत्मानꣳ हिनस्त्यहिꣳसायै यद्वेवाजायाऽअ-जा ह सर्वाऽओषधीरत्ति सर्वासामेवैनामेतदोषधीनाꣳ रसेनाच्छृणत्ति १६॥

वसवस्त्वाऽऽच्छृन्दन्तु गायत्रेण छन्दसाऽङ्गिरस्वद्रुद्रास्त्वाऽऽच्छृन्दन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वदादित्यास्त्वाऽऽच्छृन्दन्तु जागतेन छन्दसा-

---

अथैनामाच्छृणत्ति—स्थेम्ने न्वेव । अथो कर्मणः प्रकृततायै । यद्वेवाच्छृणत्ति—शिर एतद्यज्ञस्य—यदुखा. प्राणः पयः । शीर्षंस्तत् प्राणं दधाति । अथो योषा वाऽउखा । योषायां तत् पयो दधाति । तस्माद्योषायां पयः ॥ १५ ॥

अजायै पयसाऽऽच्छृणत्ति । प्रजापतेर्वै शोकादजाः समभवन् । प्रजापतिरग्निः । नो वाऽआत्मा-ऽऽत्मानं हिनस्ति—अहिंसायै । यद्वेवाजायाः । अजा ह सर्वा ओषधीरत्ति । सर्वासामेवैनामेतदोषधीनां रसेनाऽऽच्छृणत्ति ॥ १६ ॥

" वसवस्त्वाऽऽच्छृन्दन्तु गायत्रेण छन्दसाऽङ्गिरस्वत(१) रुद्रास्त्वाऽऽच्छृन्दन्तु त्रैष्टु-

---

तथा च कात्यायनः—" परिगृह्य पात्रे करोति मित्रैता त इति "-(का. श्रौ. सू. १६ । १२२) इति ॥ हे 'मित्र ! ' देव ! वायो ! 'एताम्' उखा 'ते' तुभ्यम् 'परिददामि' । परिदानं रक्षणार्थं दानम् । 'अभित्यै' अभेदनाय 'एषा' उखा 'मा भेदि' भिन्ना मा भूत् इति । मित्रशब्दस्यात्र समीहितमर्थमाह—अयं वै वायुर्मित्र इति । 'योऽयं पवते' सततं वाति । "पवतिर्गतिकर्मा "—(निघ. २ । १४ । ९) । ते हेमे लोका मित्रगुप्ता इति । लोकत्रयात्मकोखापरिदानेनेदानीमपि त्रयो लोका वायुना गुप्ता धृता अविचलिता वर्तन्ते । 'तस्मात्' 'एषां लोकानां' मध्ये 'न किञ्चन' 'मीयते' हिंस्यते ॥ १४ ॥

अथ तस्यामुखायां पयआसेचनं विधाय स्तौति—अथैनामाच्छृणत्ति स्थेम्ने त्वा इत्यादिना । एताम् उखाम् 'आच्छृणत्ति' आसिञ्चति । गतमन्यत् । प्रकारान्तरेण प्रशंसति—यद्वेवाच्छृणत्ति, शिर एतद् यज्ञस्य यदुखेति । प्राधान्याद् उखायाः शिरस्त्वव्यवहारः । पयसो बलकरत्वात् प्राणत्वव्यपदेशः । पयोयोग्यत्वमिदानींतनप्रसिद्ध्या समर्थयते—अथो योषा वा उखेति । स्त्रीलिङ्गत्वादुखाया योषात्वम् । पयसः रेतोवर्द्धकत्वाद्रेतस्त्वं प्रसिद्धम् ॥ १५ ॥

पयस आजत्वं विधाय स्तौति—अजायै पयसाऽऽच्छृणत्तीति । प्रजापतेः शोकादजासम्भूतिराख्यानान्तराद् द्रष्टव्या, चीयमानस्याग्नेः प्रजापत्यात्मकत्वं प्रागुक्तम् । प्रजापतिरग्निः । प्रकारान्तरेण स्तौति—यद्वेवाजाया इति । 'यत्' 'उ' अपि च 'अजायाः', पयो भवतीति शेषः । स्पष्टमन्यत् ॥ १६ ॥

तत्र मन्त्रानाह—वसवस्त्वाऽऽच्छृन्दन्तु गायत्रेण छन्दसाऽङ्गिरस्वदित्यादिना । हे उखे ! त्वां 'वसवः'

ऽङ्गिरस्वद्विश्वे त्वा देवा वैश्वानराऽ आच्छृन्दन्त्वानुष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदित्येताभिरेवैनामेतद्देवताभिराच्छृणत्ति स वै याभिरेव देवताभिः करोति ताभिर्धूपयति ताभिराच्छृणत्ति यो वाव कर्म करोति सऽ एव तस्योपचारं वेद तस्माद्याभिरेव देवताभिः करोति ताभिर्धूपयति ताभिराच्छृणत्ति ॥१७

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ६–४–२ ॥ (५. ४.) ॥
इति पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६–५ ॥

भेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वत् (२) आदित्यास्त्वाऽऽच्छृन्दन्तु आगतेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वत् (३)। विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा आच्छृन्दन्त्वानुष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वत''–(वा. सं.– ११ । ६५) इति । एताभिरेवैनामेतद्देवताभिराच्छृणत्ति । स वै याभिरेव देवताभिः करोति–ताभिर्धूपयति–ताभिराच्छृणत्ति । यो वाव कर्म करोति–स एव तस्योपचारं वेद । तस्माद्याभिरेव देवताभिः करोति–ताभिर्धूपयति । ताभिराच्छृणत्ति ॥ १७ ॥

देवा अष्टसङ्ख्याकाः, ' अङ्गिरस्वद् ' अङ्गिरस इव ' आच्छृन्दन्तु ' आसिञ्चन्तु । कीदृशाः ? 'गायत्रेण च्छन्दसा ' सहिताः; अष्टसङ्ख्या वसूनां गायत्रच्छन्दस्सम्बन्धे द्वारः । एवमुत्तरत्र मन्त्रा अपि व्याख्येयाः । विश्वेषां नराणां हिता ' वैश्वानराः ' ते सर्वे देवाः । '' अजाप्यमाऽवसिञ्चति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम् ''–(का. श्रौ. सू.– १६ । १२३) इति हि सूत्रम् । अवसेचनमन्त्रेषु वस्वादयः प्रतिपाद्याः, निर्माणमन्त्रेषु, धूपनमन्त्रेषु च । अतो यद् देवतैक्यं तत् प्रशंसति–स वै याभिरेव देवताभिः करोति, ताभिर्धूपयति, ताभिराच्छृणत्तीति । यो वाव कर्म करोति, स एव तस्योपचारं वेदेति । यथा लोके तक्षादिः प्रासादनिर्माणादि ' कर्म करोति,' ' स एव ' तदादर्पार्थम् ' उपचारं ' शङ्कुं प्रति दार्वादिस्थापनलक्षणमुपचारजातं जानाति; अतो युक्तम्, यैरेव कृतम्, तैरेव धूपनासेचनोपचरणमित्यर्थः ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठकाण्डे पञ्चमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (६–५–४)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥
ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं, रत्नाम्धेनुपञ्च सीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां स्वर्णकाश्विरथसहितावौ सायणिः सिङ्गणार्यो, व्यधाणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्यादिं धन्यजन्मा तिलमचमद्रुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः, कार्पासीयं कृपावान्गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणमनृणः शार्करं चार्कतेजा, रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठे काण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६–५ ॥

१–वायव्यावेत । का० श्रौ० सू० १६ । ११६ ।

अथ षष्ठकाण्डे षष्ठाऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
चतुर्थप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

भूयाᳬसि हवीᳬषि भवन्ति । (न्त्य) अग्निचित्यायां यद्‌ चानग्निचित्यायामतीनि ह कर्माणि सन्ति यान्यन्यत्कर्माति तान्यतीनि तेषामग्निचित्या राजसूयो व्वाजपेयोऽश्वमेधस्तद्यत्तान्यन्यानि कर्माण्यति तस्मात्तान्यतीनि ॥ १ ॥

(न्या) आग्नावैष्णव ऽएकादशकपालः । (स्तु) तदध्वरस्य दीक्षणीयं व्वैश्वानरो द्वादशकपालऽ आदित्यश्च चरुस्तेऽग्नेः ॥ २ ॥

भूयांसि हवींषि भवन्त्यग्निचित्यायाम्–यद्‌ चानग्निचित्यायाम् । अतीनि ह कर्माणि सन्ति । यान्यन्यत् कर्म–अति–तान्यतीनि । तेषामग्निचित्या राजसूयो वाजपेयोऽश्वमेधः । तद्यत्तान्यन्यानि कर्माण्यति–तस्मात्तान्यतीनि ॥ १ ॥

आग्नावैष्णव एकादशकपालः । तदध्वरस्य दीक्षणीयम् । वैश्वानरो द्वादशकपालः । आदित्यश्च चरुः । तेऽग्नेः ॥ २ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये उखासम्भरणमग्न्याधानविश्वज्योतिषां चेष्टकानां निर्वचनमनुक्तम्, अथ षष्ठे दीक्षणीयादुखाभेदनप्रायश्चित्तान्तः प्रयोग उच्यते । तत्र प्राकृतीमाग्नावैष्णवीमिष्टिं, वैकृतीं वैश्वानरद्वादशकपालेष्टिमादित्यं विधातुमुपोद्‌घातयति–भूयांसि हवींषि भवन्त्यग्निचित्यायामित्यादिना । भूयसां हविषां सद्भावयोग्यताभिधानाय अस्यातिकर्मत्वं प्रवक्तुं प्रतिजानीते–अतीनि ह कर्माणि सन्तीति । तेषां स्वरूपदर्शनविलम्बमसहमानोऽतिकर्मशब्दं तावन्निर्वक्ति–यान्यन्यत् कर्माणि तान्यतीनीति । ' यानि ' ' अन्यत् कर्म ' ज्योतिष्टोमादिकं कर्मातिस्वविशेषेण हविष्मन्ति सन्ति ' तान्यतीनि ' तेषु मध्येऽग्निचित्याप्येकमिति प्रदर्शयितुं कानिचित्परिगणयति–तेषामग्निचित्या राजसूयो वाजपेयोऽश्वमेध इति । तेषामतिकर्मणां मध्ये एवंलक्षणसद्भावमाह–तद्यत्तान्यन्यानि कर्माण्यति तस्मात्तान्यतीनीति ॥ १ ॥

इदानीमाग्नावैष्णवादिहवींषि विधत्ते–अथाग्नावैष्णव एकादशकपाल इत्यादिना । ' तत् ' ' अध्वरस्य ' सोमयागस्य ' दीक्षणीयं ' दीक्षासंस्कारकं हविः । ' वैश्वानरो द्वादशकपालः, ' ' आदित्यश्चरुः ' च ' ते ' एते हविषी ' अग्नेः ' एव प्रातिस्विके ॥ २ ॥

स यद्राग्नावैष्णवमेव निर्व्वपेत् । (त्रे) नेतरे हविषीऽअध्वरस्यैव दीक्षणीयं कृतꣳ स्यान्नाग्नेरथ यदितरेऽएव हविषी निर्व्वपेन्नाग्नावैष्णवमग्नेरेव दीक्षणीयं कृतꣳ स्यान्नाध्वरस्य ॥ ३ ॥

(स्यो) उभयानि निर्व्वपति । (त्य) अध्वरस्य चाग्नेश्चोभयꣳ ह्येतत्कर्माध्वरकर्म चाग्निकर्म चाध्वरस्य पूर्व्वमथाग्नेरुपापि ह्येतत्कर्म यदग्निकर्म ॥ ४ ॥

स यऽ एष ऽआग्नावैष्णवः । (स्तु) तस्य तदेव ब्राह्मणं यत्पुरश्चरणे वैश्वानरो द्वादशकपालो वैश्वानरो वै सर्व्वेऽग्नयः सर्व्वेषामग्नीनामुपाप्त्यै द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो वैश्वानरः ॥ ५ ॥

स यदाग्नावैष्णवमेव निर्वपेत्, नेतरे हविषी—अध्वरस्यैव दीक्षणीयं कृतं स्यात्—नाग्नेः । अथ यदितरेऽएव हविषी निर्वपेत्—नाग्नावैष्णवम्—अग्नेरेव दीक्षणीयं कृतं स्यात्—नाध्वरस्य ॥ ३ ॥

उभयानि निर्वपति—अध्वरस्य च । अग्नेश्च । उभयं ह्येतत्कर्म—अध्वरकर्म चाग्निकर्म च । अध्वरस्य पूर्वम्—अथाग्नेः । उपापि ह्येतत्कर्म—यदग्निकर्म ॥ ४ ॥

स य एष आग्नावैष्णवः—तस्य तदेव ब्राह्मणम्—यत् पुरश्चरणे । वैश्वानरो द्वादशकपालः । वैश्वानरो वै सर्वेऽग्नयः । सर्वेषामग्नीनामुपाप्त्यै । द्वादशकपालः । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरो वैश्वानरः ॥ ५ ॥

एवमध्वराग्निचित्योर्द्वैविध्यं व्यवस्थाप्य तत्र हविषामपि हवींषि कर्तव्यानीत्याह—स यदाग्नावैष्णवमेव निर्वपेदित्यादिना । अध्वरस्य चित्ये चोभयोर्दीक्षणीयप्रसिद्ध्यै उभयानि हवींषि अनुष्ठेयानि, अन्यतरहविषोऽकरणे तत्र स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

उभयानि निर्वपतीति । उभयं ह्येतत् कर्मेति । 'एतत्' साग्निचयनसौमिक 'कर्म,' 'उभयम्' उभयात्मकं खलु । किं तदुभयमिति, तत्राह—अध्वरकर्म चाग्निकर्म चेति । तत्र पौर्वापर्यस्यानियमप्राप्तौ आह—अध्वरस्य पूर्वमथाग्नेरिति । अग्नेः कर्मणः प्राथम्यं किं न स्यात् इत्यत आह—उपापि ह्येतत् कर्म, यदग्निकर्मेति । 'उप' प्रकृतकर्मणः समीपे, तदुपजीव्य 'एति' आयातीति 'उपापि' ॥ ४ ॥

प्राकृतस्याग्नावैष्णवस्य प्रयोगः किं न व्याख्यायत इत्याशङ्क्य आग्निष्टोमिकं ब्राह्मणमतिदिशति—स य एष आग्नावैष्णवस्तस्येति । यत् पुरश्चरण इति । 'पुरः' पूर्वं 'चरणम्' अनुष्ठानं यस्मिन्, तत् 'पुरश्चरणम्,' प्राकृतमग्निष्टोमकर्मेत्यर्थः । तस्मिन् यद् 'ब्राह्मणम्' उक्तम्, 'तदेव' 'तस्य' अग्निचयनस्थ; यद्वा 'तस्य' तत्कर्तोराग्नावैष्णवस्य (श. प. ३ । १ । ३ । १) ॥ अथाग्नेर्दीक्षणीयं हविरनूद्य प्रशंसति—वैश्वानरो द्वादशकपालो वैश्वानरो वै सर्वेऽग्नय इति । यो 'वैश्वानर' इत्यास्यमानः, स 'सर्वे-

(ग) यद्वैवैतं वैश्वानरं निर्व्वपति । वैश्वानरं वाऽएतमग्निं जनयिष्यन्भवति तमेतत्पुरस्ताद्दीक्षणीयायाᳬ रेतोभूतᳬ सिञ्चति यादृग्वै योनौ रेतः सिच्यते तादृग्जायते तद्यदेतमत्र वैश्वानरᳬ रेतोभूतᳬ सिञ्चति तस्मादेषोऽमुत्र वैश्वानरो जायते ॥ ६ ॥

यद्वेवैते हविषी निर्व्वपति । क्षत्रं वै वैश्वानरो विडेपऽआदित्यश्चरुः क्षत्रं च तद्विशं च करोति वैश्वानरं पूर्व्वं निर्व्वपति क्षत्रं तत्कृत्वा विशं करोति ॥ ७ ॥

यद्वेवैतं वैश्वानरं निर्वपति । वैश्वानरं वाऽएतमग्निं जनयिष्यन्भवति । तमेतत् पुरस्ताद्दीक्षणीयायां रेतोभूतं सिञ्चति । यादृग्वै योनौ रेतः सिच्यते—तादृग् जायते । तद्यदेतमत्र वैश्वानरं रेतोभूतं सिञ्चति—तस्मादेषोऽमुत्र वैश्वानरो जायते ॥ ६ ॥

यद्वेवैते हविषी निर्वपति । क्षत्रं वै वैश्वानरः, विडेष आदित्यश्चरुः । क्षत्रं च तद् विशं च करोति । वैश्वानरं पूर्वं निर्वपति । क्षत्रं तत्कृत्वा विशं करोति ॥ ७ ॥

ऽग्नय. ' चितिरूपाः षडग्नयः अधिष्ठानारोप्ययोरभेदात् । अथवा त्रिधेषां नराणां हितत्वेन सम्बन्धी 'वैश्वानर.' श्रुतिलोकसाधारणोऽग्निः स एव ' सर्वेऽग्नय. ' औवेजाठरवैद्युताहवनीयादयश्च.; तेषां सर्वेषामिह प्राप्तौ वैश्वानराग्नि-देवत्य । कपालगतसङ्ख्यां प्रशसति—द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सर इति ॥ ५ ॥

प्रकारान्तरेण पुरोडाशदेवतां प्रशसति—यद्वेवैतं वैश्वानरमिति । ' एतं ' ' वैश्वानरं ' सप्तचित्यात्मकं ' जनयिष्यन् ' इष्टकाभिरुत्पादयिष्यन् भवति, अतः ' तम् ' ' एतद् ' इदानीं ' पुरस्तात् ' उत्पादनात् प्रागेव, ' दीक्षणीयायाम् ' एव वैश्वानरहविः करणेन ' रेतोभूत ' बीजरूपास्सं ' सिञ्चति '। अत उभयोर्नि-षेक्तव्यजनयितव्ययोर्विलक्षणत्वपरिहाराय आदावपि पुरोडाशो वैश्वानर एव कर्तव्यः । उक्तोऽर्थो लोकसिद्ध इति दर्शयति—यादृग्वै योनौ रेत इति । प्रतिपादितं साधर्म्यं प्रकृते दर्शयन् पुनर्निगमयति—तद्यदेतमत्र वैश्वा-नरमिति । ' तद्यत् '—इत्यत्र तच्छब्दोऽनुवादी यच्छब्देन प्रयुज्यते, ' अत्र ' दीक्षाकाले, ' अमुत्र ' चयन-निष्पत्तिकाले । अथवा, ' अत्र ' प्राचीनवंशे रेतोभूतं सिञ्चति वैश्वानरम्; ' अमुत्र ' सौमिके चिति-प्रदेशे जनयति ॥ ६ ॥

अथ वैकृते उभे हविषी समुच्चित्य प्रशंसति—यद्वेवैते हविषी इति । ' एते हविषी ' वैश्वानरद्वादशकपाला-दित्यचर्वाख्ये । क्षत्रं वै वैश्वानर इति । ' वैश्वानरः ' अग्निः, 'क्षत्र' क्षत्रियजातिः । तथा च बृहदारण्यकम्—" यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति "—(बृह. उ. १ । ४ । मा.-२२-क.) इति । आदित्यानां तु " अग्निर्वसुभिः, सोमो रुद्रैः, वरुण आदित्यैः "—इत्यादिश्रुतिषु (बृ. उ. १ । ४ । २२) तृतीयान्तानामुपसर्जनप्रतीतिस्तेषां प्रजारूपत्वम् । यद्यपि " विडेष आदित्य-श्चरुः "—इति चरोः प्राधान्यं प्रतिभाति, तथापि चरोः वैश्यजातिनियोगात् तद्देवतान्तर्गतावयवभूता देवतैवात्र विवक्ष्यते । एवं वैश्वानरवाक्येऽपि । यद्वा, देवताद्वारा द्रव्ययोरप्युक्तजातित्वम्; ' एते हविषी ' भवत इति हविषः

घृतऽएष भवति । घृतभाजना ह्यादित्याः स्वेनैवैनानेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणात्युपाꣳश्वेतानि हवीꣳषि भवन्ति रेतो वा ऽअत्र यज्ञऽउपाꣳशु वै रेतः सिच्यते ॥ ११ ॥

(तुऽथी) अथौद्ग्रभणानि जुहोति । (त्यौ) औद्ग्रभणैर्वै देवाऽआत्मानमस्माल्लोकात्स्वर्गं लोकमभ्युदगृह्णत यदुदगृह्णत तस्मादौद्ग्रभणानि तथैवैतद्यजमानऽ औद्ग्रभणैरेवात्मानमस्माल्लोकात्स्वर्गं लोकमभ्युद्गृह्णीते ॥ १२ ॥

घृत एव भवति । घृतभाजना ह्यादित्याः । स्वेनैवैनानेतद् भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति । उपांश्वेतानि हवींषि भवंति । रेतो वा अत्र यज्ञः । उपांशु वै रेतः सिच्यते ॥ ११ ॥

अथौद्ग्रभणानि जुहोति । औद्ग्रभणैर्वै देवा आत्मानमस्माल्लोकात्स्वर्गं लोकमभ्युदगृह्णत । यदुदगृह्णत—तस्मादौद्ग्रभणानि । तथैवैतद्यजमान औद्ग्रभणैरेवात्मानमस्माल्लोकात्स्वर्गं लोकमभ्युद्गृह्णीते ॥ १२ ॥

तानि वै भूयाꣳसि भवन्ति । (त्र्य) अग्निचित्यायां यदु चानग्निचित्यायां तस्योक्तो बन्धुरुभयानि भवन्ति तस्योक्तोऽध्वरस्य पूर्वाण्यथाग्नेस्तस्योऽएवोक्तः ॥ १३ ॥

पञ्चाध्वरस्य जुहोति । पाङ्क्तो यज्ञो यावान्यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्रेतोभूतꣳ सिञ्चति सप्ताग्नेः सप्तचितिकोऽग्निः सप्तर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्रेतोभूतꣳ सिञ्चति तान्युभयानि द्वादश सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ १४ ॥

तानि वै भूयांसि भवन्त्यग्निचित्यायाम्, यदु चानग्निचित्यायाम् । तस्योक्तो बन्धुः । उभयानि भवन्ति । तस्योक्तः । अध्वरस्य पूर्वाणि-अथाग्नेः । तस्योऽएवोक्तः ॥ १३ ॥

पञ्चाध्वरस्य जुहोति । पाङ्क्तो यज्ञः । यावान्यज्ञो, यावत्यस्य मात्रा-तावतैवैनमेतद्रेतोभूतं सिञ्चति । सप्ताग्नेः । सप्तचितिकोऽग्निः । सप्तर्तवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निः-यावत्यस्य मात्रा-तावतैवैनमेतद्रेतोभूतं सिञ्चति । तान्युभयानि द्वादश सम्पद्यन्ते । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ १४ ॥

तेषां भूयस्त्वमाह-तानि वै भूयांसीति । ' अनग्निचित्यायाम् ' अग्निचयनव्यतिरिक्तायां केवलज्योतिष्टोमादिक्रियायां ' यद्रु ' यान्येव हवींषि, ततोऽपि ' भूयांसि ' ' अग्निचित्यायां ' क्रियायां ' भवन्ति ' । चयनस्य हविर्भूयस्त्वं स्वयमेव वक्ष्यति । हविर्भूयस्त्वार्थवादस्तत्रावगन्तव्य इति नोक्तमित्याशङ्कायामाह-तस्योक्तो बन्धुरिति । ' तस्य ' हविर्भूयस्त्वस्य ' बन्धु ' अर्थनिबन्धनोऽर्थवादः, ' उक्तः ' अस्यायादौ " भूयांसि हवींषि भवन्त्यग्निचित्यायाम् "-(श. प. ६ । ६ । १ । १) इत्यादिना । आग्निकैः सौमिकैश्चोभयत्वमाह-उभयानि भवन्ति तस्योक्त इति । आग्निकानि सौमिकानि च ' उभयानि ' भवेयुः, तस्योभयत्वस्य अर्थवाद उक्तो द्वौ वावगोरहवि.प्रस्तावे-" उभयानि निर्वपति अध्वरस्य चाग्नेश्च "-इत्यादिना (अस्मिन्नेव ब्राह्मणे चतुर्थकण्डिकायाम्)। आध्वरिकाणां पूर्वभावित्वम्, आग्निकानां पश्चाद्भावित्वं च विधाय तदर्थवादं चातिदिशति-अध्वरस्य पूर्वाणि, अथाग्नेः, तस्यो एवोक्त इति । " उपरि ह्येतत् कर्म, यदग्निकर्म "-इत्येवमुक्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

आध्वरिकाणां पञ्चसङ्ख्यामनूद्य प्रशंसति-पञ्चाध्वरस्य जुहोति पाङ्क्तो यज्ञ इति । प्रातरादिसवनानि त्रीणि, प्रायणीयोदयनीयौ द्वौ, इति पञ्चसङ्ख्यायोगाद् ' यज्ञः ' ' पाङ्क्तः ' । यद्वा, " धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या " इत्येवं तैत्तिरीयोक्तहविःपञ्चकसम्बन्धयोगात् (तै. सं. ६ । ५ । ११) (ऐ. ब्रा. २ । ३ । ९) (श. प. ३ । २ । १२ सा. भा.) पाङ्क्तत्वम् । हविष्पञ्चकत्वनिष्पादने सति ' यज्ञः ' सोमयागः ' यावान् ' यत्परिमाणः, ' अस्य ' ' मात्रा ' अवयवा ' यावती ' यत्परिमाणा, ' तावता ' तेन एतैनाहि ' एनम् ' यजमानं चरमकृत्यमग्निं ' रेतोभूतं ' बीजरूपेणावस्थितम्, ' एतत् '-इति क्रियाविशेषणम्, क्रियमाणप्रकारेण ' सिञ्चति ' निषेकं कृतवान् भवति ॥

स जुहोति । (त्वा) आकूतिमग्निं प्रयुजꣳ स्वाहेत्याकूताद्वाऽएतदग्रे कर्म समभवत्तदेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १५ ॥

मनो मेधामग्निं प्रयुजꣳ स्वाहेति । मनसो वाऽएतदग्रे कर्म समभवत्तदेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १६ ॥

चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुजꣳ स्वाहेति । चित्ताद्वाऽएतदग्रे कर्म समभवत्तदेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १७ ॥

स जुहोति–" आकूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा "–इति । आकूताद्वाऽएतदग्रे कर्म समभवत् । तदेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १५ ॥

" मनो मेधामग्निं प्रयुजं स्वाहा "–इति । मनसो वाऽएतदग्रे कर्म समभवत् । तदेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १६ ॥

" चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुजं स्वाहा "–इति । चित्ताद्वाऽएतदग्रे कर्म समभवत् । तदेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १७ ॥

अग्निचयनीयानामौद्ग्रभणानां सप्तसङ्ख्याकत्वं यद्वक्ष्यति भूयस्त्व तद् विधाय प्रशंसति–सप्ताग्रेः सप्तचितिकोऽग्निरित्यादिना । अग्नेः सप्त चितय इत्थं द्रष्टव्याः । षड् चितय इष्टकामय्यः, सप्तमी श्रूयते–"विकर्णीं च स्वयमातृण्णाञ्चोपदधाति ०–० सा सप्तमी चितिः " (श. प. ८ । १ । ४ । ९) इति । शिष्टं पूर्ववत् । मिलितानां सङ्ख्यामनूद्य प्रशंसति–तान्युभयानीति । द्वादशमासलक्षण एक इति, व्यावृत्तधर्मकाः षड् ; अनुगतकाललक्षण एक इति वा सप्तर्तुत्वम् ॥ १४ ॥

सप्तौद्ग्रभणहविषां मन्त्राननूद्य व्याचष्टे–स जुहोति आकूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहेत्यादि । ' आकूतिः ' आत्मधर्मो मनसः प्रेरणहेतुः । यद्वा, 'आकूतिः' सङ्कल्पः, तदवस्थापन्नम् ' प्रयुज ' प्रकर्षेण युनक्ति तादृशीं वृत्तिमिति प्रयुक्, तादृशम् ' अग्निं ' चयनात्मकलिङ्गरूपम् । ' स्वाहा ' तमभिलक्ष्य हुतमस्तु । आकूताद्वा एतदग्रे कर्म समभवत् तदेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते–इति । एतत्पूर्वं सम्भूतप्रकारेण ' कर्म ' चयनाख्यम् ' अग्रे ' पुरा ' आकूतात् ' प्रकाशात् ' समभवत् ' सम्पन्नमासीत्, ' तदेव ' ' एतत् ' इदानीं क्रियमाणप्रकारविशेषम् ' एतस्मै ' चयनाख्याय ' कर्मणे ' ' प्रयुङ्क्ते' प्रयुक्तवान् भवति । एवमुत्तरवाक्यान्यपि व्याख्येयानि ॥ १५ ॥

मनो मेधामिति । उपर्युपरि व्यापारशीला मनसो वृत्तिर्मेधा, तद्रूपं यत् ' मनः ' अस्ति । विमर्शलक्षणं तदात्मकतामापन्नं अग्निम् । गतमन्यत् । " मनसो वा एतदग्रे "–इत्यर्थवादोऽपि व्याख्यातप्रायः ॥ १६ ॥

चित्तं विज्ञातमग्निमिति । अनुसन्धानरूपं ' चित्तम् ', "अनुसन्धानतश्चित्तं विमर्शान्मन उच्यते"–इति स्मरणात् । गतमन्यत् ॥ १७ ॥

१–आहविर्मिति प्रतिमन्त्रम् । का० श्रौ० सू० १६ । १२० ॥

वाचो विधृतिमग्निं प्रयुजꣳ स्वाहेति । वाचो वाऽएतदग्रे कर्म सम-भवत्तामेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १८ ॥

प्रजापतये मनवे स्वाहेति । प्रजापतिर्वै मनुः स हीदꣳ सर्वममनुत प्रजापतिर्वाऽएतदग्रे कर्माकरोत्तमेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १९ ॥

(क्लेऽग्र) अग्नये वैश्वानराय स्वाहेति । संवत्सरो वा ऽअग्निर्वैश्वानरः संवत्सरो वाऽएतदग्रे कर्माकरोत्तमेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ २० ॥

(क्लेथ) अथ सावित्रीं जुहोति । सविता वाऽएतदग्रे कर्माकरोत्तमेवै-तदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम् । विश्वो राय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहेति यो देवस्य सवितुः सख्यं वृणीते स द्युम्नं च पुष्टिं च वृणीतऽएष वाऽअस्य सख्यं वृणीते य ऽएतत्कर्म करोति ॥ २१ ॥

"वाचो विधृतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा"–इति । वाचो वाऽएतदग्रे कर्म समभवत् । तामेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १८ ॥

" प्रजापतये मनवे स्वाहा "–इति । प्रजापतिर्वै मनुः । स हीदं सर्वममनुत । प्रजापतिर्वाऽएतदग्रे कर्माकरोत् । तमेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १९ ॥

" अग्नये वैश्वानराय स्वाहा "–(वा. सं. ११ । ६६) इति । संवत्सरो वाऽअग्निर्वैश्वानरः । संवत्सरो वाऽएतदग्रे कर्माकरोत् । तमेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ २० ॥

अथ सावित्रीं जुहोति । सविता वाऽएतदग्रे कर्माकरोत् । तमेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते । " विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम् । विश्वो राय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा"–

इत्थं मानसव्यापाररूपायाऽऽत्मनस्य अग्नेः प्रतिपादकं होमसाधनं मन्त्रमभिधायाथ याग्यात्मतामापन्नस्य अग्ने-र्वाचकं होमसाधनं मन्त्रत्रयमनूद्य व्याचष्टे–वाचो विधृतिमग्निमिति । ' वाचो विधृतिः ' वचसो विधर्ता वाचां नियन्ता, वाग्रूपमापन्नमित्यर्थः । वाचो वा इत्यादि, गतम् ॥ १८ ॥

प्रजापतये मनवे स्वाहेति–पञ्चमो मन्त्रः । तत्र प्रजापतेर्मनोश्च वैयधिकरण्यशङ्कां व्युदस्यति–प्रजापतिर्वै मनुरिति । कथं तस्य मनुत्वमिति तत्राह–स हीदं सर्वममनुतेति । ' इदं ' ' सर्वं ' जगत् ' अमनुत ' अज्ञासीदित्यर्थः, तस्य विराड्रूपत्वात् । " प्रजापतिर्वा एतदग्रे कर्माकरोत्, तमेवैतत "–इत्यादि स्पष्टम् । ' कर्म ' चयनाख्यम् ॥ १९ ॥

अग्नये वैश्वानराय स्वाहेति–अस्मिन् षष्ठमन्त्रे वैश्वानरशब्दं संवत्सरपरतया व्याचष्टे–संवत्सरो वा अग्नि-र्वैश्वानर इति । अग्निप्रदेशे स्थाप्यमानोऽग्निः वैश्वानरः, स च संवत्सरं कृत्वा संवत्सरः । गतमन्यत् (श. प. ६ । ५ । १ । १६) ॥ २० ॥

अथ सप्तमं मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–अथ सावित्रीं जुहोति, सविता वा एतदित्यादिना । सविता देवता यस्य

तान्यु हैके । (क८) उखायामेवैतान्यौद्ग्रभणानि जुह्वति कामेभ्यो वा ऽएतानि हूयन्तऽआत्मोऽएष यजमानस्य यदुखाऽऽत्मन्यजमानस्य सर्वान्कामान्प्रतिष्ठापयाम इति न तथा कुर्यादेतस्य वै यज्ञस्य सꣳस्थितस्यैतासामाहुतीनां यो रसस्तदेतदर्चिर्यद्दीप्यते तद्यत्सꣳस्थिते यज्ञे हुतेष्वौद्ग्रभणेषूखां प्रवृणक्ति तदेनामेष यज्ञऽआरोहति तं यज्ञं बिभर्त्ति तस्मात्सꣳस्थितऽएव यज्ञे हुतेष्वौद्ग्रभणेषूखां प्रवृञ्ज्यात् ॥ २२ ॥

[अर्धप्रपाठकः ॥]

(वा. सं. ११ । ६७) इति । यो देवस्य सवितुः सख्यं वृणीते, स द्युम्नं च पुष्टिं च वृणीते । एष वाऽअस्य सख्यं वृणीते–य एतत् कर्म करोति ॥ २१ ॥

तान्यु हैके उखायामेवैतान्यौद्ग्रभणानि जुह्वति । कामेभ्यो वाऽएतानि हूयन्ते । आत्मोऽएष यजमानस्य–यदुखा । आत्मन्यजमानस्य सर्वान् कामान् प्रतिष्ठापयाम इति । न तथा कुर्यात् । एतस्य वै यज्ञस्य संस्थितस्य, एतासामाहुतीनां यो रसः–तदेतदर्चिर्यद्दीप्यते । तद्यत् संस्थिते यज्ञे हुतेष्वौद्ग्रभणेषूखां प्रवृणक्ति । तदेनामेष यज्ञ आरोहति । तं यज्ञं बिभर्त्ति । तस्मात्संस्थितऽएव यज्ञे हुतेष्वौद्ग्रभणेषूखां प्रवृञ्ज्यात् ॥ २२ ॥

ऋच. सा 'सावित्री,' "देवस्य नेतु."–इति लिङ्गात् । तन्मन्त्रसाध्या आहुतिरपि सावित्री । सविता वा एतदित्यादि–व्याख्यातम् ॥

साकल्येन मन्त्रं पठति–विश्वो देवस्य नेतुरिति । व्याख्यातोऽयं तृतीयकाण्डे (श. प. ३।१।४।१८)। सवितुः सख्यं लब्धवतो हिरण्यादिबहुधनं शरीरपुष्टिश्च सुलभेत्ययमर्थः उत्तरार्धस्य तात्पर्यमित्याह–यो देवस्य सवितुः सख्यं वृणीते, स द्युम्नं च पुष्टिं च वृणीते इति । यद्यपि तत्र द्युम्नवत् पुष्टिशब्दो द्वितीयान्ततया न निर्दिष्टः, तथापि 'पुष्यसे'–इत्यत्र पोषलक्षणः प्रकृत्यर्थो विवक्षितो एव व्याख्यातमिति मन्तव्यम् । अस्तु सख्यं कृतवत एतत्फलद्वयं तुच्छस्यामर्त्यस्य भगवता सवित्रा सह सख्यं कथमुपपद्यत इत्यत आह–एष वा अस्य सख्यं वृणीते, य एतत् कर्म करोतीति । 'यः' पुरुषः 'एतत्' सवितृदेवताकं 'कर्म' 'करोति,' 'एष' खलु 'सख्यं वृणीते' तदीयकर्मसम्पादनमेतत्सख्यलाभहेतुरित्यर्थः । अत्र कात्यायनः–"प्राकृतान्यौद्ग्रभणानि हुत्वा सप्ताक्षिकान्याकूतिमिति प्रतिमन्त्रम्"–(का. श्रौ. सू. १६।१३०) इति ॥ २१ ॥

अथैतेषामौद्ग्रभणानां होमविषये केषाञ्चित्पक्षमनूद्य, तेषामुपपादनं निराचष्टे–तान्यु हैके उखाया-मेवेत्यादिना । 'तानि' एतानि औद्ग्रभणानीति सम्बन्धः । 'एके' महर्षयः 'उखायां' तस्यां 'जुह्वति,' तेषामभिप्रायमाह–कामेभ्यो वा एतानीति । काम्यन्त इति कामाः स्वर्गादयः । स्वर्गं प्रत्युद्ग्रहणसाधनत्वात् स्वर्गाख्यः कामस्तावदुक्त एव, एवमन्येऽपि ततोऽर्वाचीनाः कामा एतेषां सिद्धाः । 'उखा'–इति 'यत्'

१–दर्वेऽप्युत्पवनात् कृत्वाऽध्वर्युयजमानयोरन्यतरऽउखामाहवनीयेऽधिश्रयति । मुञ्जकुलायास्तीर्णामेतरेण मा सु भित्था इति तिष्ठदुद्दरूपाह ॥ का० श्रौ० सू० १६ । १२१ ।

(न्मु) मुञ्जकुलायेनावस्तीर्णा भवति। (त्या) आदीप्यादिति न्वेव यद्देव मुञ्जकुलायेन योनिरेपाऽग्नेर्यन्मुञ्जो न वै योनिर्गर्भᳬं हिनस्त्यहिᳬंसायै योनेर्वै जायमानो जायते योनेर्जायमानो जायाताऽइति ॥ २३ ॥

शणकुलायमन्तरं भवति। (त्या) आदीप्यादिति न्वेव यद्देव शणकुलायं प्रजापतिर्यस्यै योनेरसृज्यत तस्याऽउल्बमाऽउल्बमासञ्छणा जरायु तस्मात्ते पूतयो जरायु हि तेन वै जरायु गर्भᳬं हिनस्त्यहिᳬंसायै जरायुणो वै जायमानो जायते जरायुणो जायमानो जायाताऽइति ॥ २४ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ६–४–३ ॥ (६. १.) ॥

मुञ्जकुलायेनावस्तीर्णा भवति–आदीप्यादिति न्वेव । यद्देव मुञ्जकुलायेन । योनिरेपाऽग्नेः–यन्मुञ्जः । न वै योनिर्गर्भं हिनस्ति–अहिंसायै । योनेर्वै जायमानो जायते । योनेर्जायमानो जायाताऽइति ॥ २३ ॥

शणकुलायमन्तरं भवति–आदीप्यादिति न्वेव । यद्देव शणकुलायम् । प्रजापतिर्यस्यै योने-

---

अग्नि, ' एषः ' ' यजमानस्य ' ' आत्मा ह ' शरीरमेव; शरीरस्थोखाग्नेन तजन्यस्याग्नेर्यजमानमोक्तात्मत्वेन च संस्कारात् । यद्वा, यजमानशरीरं यथा यज्ञनिवर्त्तनसाधनम्, एवमुखाऽपीति, तद्धि न्यायेन यजमानशरीरत्व-मुखायाः । ' आत्मन् ' आत्मनि ' यजमानस्य सर्वान् कामान् प्रतिष्ठापयामः '–इति स्पष्टम् ॥

अथ तं पक्षं निक्षिप्य स्वे पक्षे सोपपत्तिकमाह–न तथा कुर्यादेतस्य वै यज्ञस्येत्यादिना । 'एतस्य वै यज्ञस्य' प्रवृत्तस्य दीक्षणीयाख्यस्य ' संस्थितस्य ' सम्पूर्णस्य 'एतासां दीक्षाहुतीनां यो रसः,' 'तदेतत्' 'अग्निः' आत्मरूपः आहवनीयात्मना ' दीप्यते ' । तमायामुखायाम् औद्ग्रभणहोमरसं निराकृत्य हुतेष्वौद्ग्रभणेषु तेषां यो रसोऽस्ति, तेन प्रज्वलिताग्नौ उखाप्रक्षेपणं कर्त्तव्यमिति सिद्धान्तपक्षेऽस्माभिप्रायः । सर्वकामाशास्तिषु दीक्षणीयाख्ये यज्ञे सम्पूर्णे, हुतेषु औद्ग्रभणेषु तेषां यो रसः स्थितः, तेन प्रज्वलिताग्नौ उखासन्तापनेनापि सम्भविष्यति । तस्माद्दीक्षणीयाख्ये संस्थिते यज्ञे औद्ग्रभणेषु दीक्षासम्बन्धिषु हुतेष्वेव उखाप्रक्षेपणं कर्त्तव्यमिति ॥ २२ ॥

उखायामस्यां मुञ्जतृणावस्तरणं विधाय प्रशंसति–मुञ्जकुलायेनावस्तीर्णा भवतीति । अनेन मुञ्जकुलायावस्तरणस्य दृष्टार्थत्वमेव,न स्वशब्दार्थत्वमित्युक्तं भवति । आदीप्तिस्तु तृणान्तरेणापि भवति, किं मुञ्जनियमेनेति तत्राह–यद्देव मुञ्जकुलायेन योनिरेषाऽग्नेर्यन्मुञ्ज इत्यादिना । एवकारो भिन्नक्रमः; मुञ्जकुलायेनेति पदस्ति, अत्रोपसंहितविधीयत इति शेषः । मुञ्जस्य मुञ्जतृणत्वेन अग्निमथनजननसाधनत्वादग्नियोनित्वम् । योनेर्गर्भहिंसकत्वाभावप्रसिद्धिर्वैशब्देनोच्यते । जायमानोऽग्निः स्वयोनेरेव सकाशाज्जायत इत्यभिप्रायेण मुञ्जकुलायेनैव भवितव्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

अथ मुञ्जकुलायादभ्यन्तरं शणकुलायावस्तरणं कर्त्तव्यमित्याह–शणकुलायमन्तरं भवतीति । आदी-

तां तिष्ठन्प्रवृणक्ति । (त्तौ) इमे वै लोका ऽउखा तिष्ठन्तीव वाऽइमे लोकाऽअथो तिष्ठन्वै व्वीर्यवत्तरः ॥ १ ॥

(ऽ) उदङ्प्राङ्तिष्ठन् । (त्तु) . उदङ्वै प्राङ्तिष्ठन्प्रजापतिः प्रजाऽअसृजत ॥ २ ॥

यद्वेवोदङ्प्राङ्तिष्ठन् । (न्ने) एषा ह्युभयेषां देवमनुष्याणां दिग्यदुदीची प्राची ॥ ३ ॥

रसृज्यत–तस्याऽउमा उल्बमासन् । शणा जरायु । तस्मात्ते पूतयः । जरायु हि । तेन वै जरायु गर्भं हिनस्ति–अहिंसायै । जरायुणो वै जायमानो जायते । जरायुणो जायमानो जायाता इति॥२४॥

तां तिष्ठन् प्रवृणक्ति । इमे वै लोका उखा । तिष्ठन्तीव वाऽइमे लोकाः । अथो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरः ॥ १ ॥

उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । उदङ् वै प्राङ्तिष्ठन्–प्रजापतिः प्रजा असृजत ॥ २ ॥

यद्वेवोदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एषा ह्युभयेषां देवमनुष्याणां दिग्, यदुदीची, प्राची ॥ ३ ॥

ध्यादिति न्वेवेत्यर्थवादः, पूर्ववत् । यद्वेव शणकुलायमित्यादि । अन्तः अवस्तीर्यमाणं वस्तु शणकुलायमेव भवेदिति यदस्ति तत्र कारणमभिधीयत इति शेषः । पूर्वं 'प्रजापतिः' चित्याग्निरूपः 'यस्यै योनेः' यस्या योनेः सकाशात् उत्पन्नस्तस्या योनेः 'उमा' (अ. का. २ । ९ । २० पा. सू. ५।२।४) क्षौमवस्त्रोपादानभूतास्तृणविशेषा उमाः । ताः उल्बस्थानीया अभवन्, शणाख्यतृणविशेषा जरायुस्थानीयाः । शिष्टं सुगमम् । 'पूतयः' दुर्गन्धाः ॥ २४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठकाण्डे षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (६–६–१) ॥

यदुक्तं सूत्रकृता–" दण्डोच्छ्रयणान्तं कृत्वाऽध्वर्युयजमानयोरन्यतर उखामाहवनीयेऽधिश्रयति मुञ्जकुलायावस्तीर्णामन्तरेशाणा मा सु भित्था इति तिष्ठन्नुदङ्प्राङ् " (का. श्रौ. सू. १६ । ३। १) इति । तद्विधत्ते–तां तिष्ठन् प्रवृणक्तीमे वै लोका उखेति । अध्वर्युर्यजमानो वा 'तिष्ठन्' 'प्रवृणक्ति' आहवनीये प्रतितपेत् । इमे वै लोका उखेति । उखाया लोकत्रयात्मकत्वमुक्तं प्राक् तृतीयप्रपाठकान्ते (श. प. ६ । ३ । ७ । १७) । लोकस्थानां प्राणिनामूर्ध्वमवस्थानादुत्तमभावाद्वा–तिष्ठन्तीव वा इत्युक्तम् । शयानाद् आसीनाच्च तिष्ठत्सु पुरुषेषु युद्धादिव्यापारे वीर्यदर्शनात्–तिष्ठन् वै वीर्यवत्तर इत्युक्तम् ॥ १ ॥

उदङ्प्राङ् तिष्ठन्निति । ईशानाभिमुखस्तिष्ठन्नित्यर्थः । पूर्वं प्रजापतिना प्रजासृष्टिकाले प्रागुदङ्मुखेन सृष्टत्वादिदानीमपि तन्मुखेनैव कर्त्तव्यमिति । प्रकारान्तरेण तन्मुखत्वं प्रशंसति–यद्वेवोदङ्ङिति । उत्तरस्यां दिशि प्रायेण मनुष्याणां प्राचुर्यात् सा मनुष्यसम्बन्धिनी, दैविकानां कर्मणां प्राङ्मुखानुष्ठानात्, देवान् प्रति नियतमागत्वाच्च प्राची दिग्देवानामिति व्यवस्था । अत उभयसम्बन्धात् 'प्रागुदीची' ईशानाशा ॥ २ ॥

प्रकारान्तरेण तां दिशं प्रशंसति– यद्वेवोदङ्प्राङ्तिष्ठन्निति । यस्मात् स्वर्गद्वारम्, तस्मात् 'उदङ्प्राङ्

यद्देवोदङ्प्राङ्तिष्ठन्। (न्ने) एतस्याᳫँ ह दिशि स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं तस्मादुदङ्प्राङ्तिष्ठन्नाहुतीर्जुहोत्युदङ्प्राङ्तिष्ठन्दक्षिणा नयति द्वारेव तत्स्वर्गस्य लोकस्य वित्तं प्रपादयति॥ ४॥

मा सु भित्था मा सु रिष ऽइति। यथैव यजुस्तथा बन्धुरम्ब धृष्णु वीरयस्व स्वित्ति योषा वाऽउखाऽम्बेति वै योषायाऽआमन्त्रणᳫँ स्विव वीरयस्वाग्निश्चेदं करिष्यथऽ इत्यग्निश्च ह्येतत्करिष्यन्तौ भवतः॥ ५॥

(तो) दृᳫँहस्व देवि पृथिवि स्वस्तयऽइति। यथैव यजुस्तथा बन्धुरासुरी माया स्वधया कृताऽसीति प्राणो वाऽअसुस्तस्यैषा माया स्वधया कृता जुष्टं देवेभ्य ऽइदमस्तु हव्यमिति वाऽ एवैतस्मिन्नग्नावाहुतीर्होष्यन्भवति ता

यद्देवोदङ्माङ्तिष्ठन्। एतस्यां ह दिशि स्वर्गस्य लोकस्य द्वारम्। तस्मादुदङ्माङ्तिष्ठन्नाहुतीर्जुहोति। उदङ्-माङ्-तिष्ठन् दक्षिणा नयति। द्वारेव तत् स्वर्गस्य लोकस्य वित्तं मपादयति॥ ४॥

"मा सु भित्था मा सु रिषः"-इति। यथैव यजुस्तथा बन्धुः। "अम्ब धृष्णु वीरयस्व सु"-इति। योषा वाऽउखा। अम्बेति वै योषायाऽआमन्त्रणम्। स्विव वीरयस्व। "अग्निश्चेदं करिष्यथः"-(वा० सं० ११।६८) इति। अग्निश्च ह्येतत् करिष्यन्तौ भवतः॥ ५॥

"दृंहस्व देवि पृथिवि स्वस्तये"-इति। यथैव यजुस्तथा बन्धुः। "आसुरी माया स्वधया कृताऽसि"-इति। प्राणो वाऽअसुः। तस्यैषा माया स्वधया कृता। "जुष्टं देवेभ्य

तिष्ठन्' स्वर्गः. 'आहुतीर्जुहोति', तस्मादेव कारणात् तादृङ्मुख एव सन् 'दक्षिणाः' 'नयति' प्रयच्छति। 'तत्' तेन तादृङ्मुखः सन् आहुतिप्रदानेन दक्षिणानयनेन च स्वर्गद्वारेणैव 'वित्तम्' आहुतिरूपम्, दक्षिणारूपं धनञ्च 'प्रपादयति' दत्तवान् भवति। अनेनैशानाभिमुखमाहुतयो होतव्याः, दक्षिणा च दातव्येति विधिरुन्नीयते, अर्थवादत्वात्॥ २॥ ४॥

उखाप्रवृञ्जनस्य द्वौ मन्त्रौ, तत्र प्रथम मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे-मा सु भित्था मा सु रिष इतीति। यथैव यजुस्तथा बन्धुरिति। 'यजुः यथा' 'बन्धुः' अर्थवादोऽपि 'तथा'; पाठ एव व्याख्यानमित्यर्थः। अर्थस्तु-हे उखे! त्वम् 'मा सु भित्थाः' सुष्ठु भिन्ना मा भू दृढा भवेत्यर्थः। तथा सुष्ठु 'मा रिषः' हिंसिता मा भू। द्वितीयभागं व्याचष्टे-अम्ब धृष्णु वीरयस्व स्विवीति। हे 'अम्ब' मातः उखे! त्व 'धृष्णु' प्रगल्भं यथा भवति तथा सुष्ठु एव 'वीरयस्व' अग्निधारणलक्षणं वीरकर्म कुरुष्व। योषा वा इत्यादि स्पष्टम्। तृतीयभागं व्याचष्टे-अग्निश्चेदं करिष्यथ इतीति। अग्निश्च ह्येतत् करिष्यन्तौ भवत इति। अग्निश्चेति चशब्दात् हे उखे! त्वञ्च इद कर्म करिष्यथ समाप्तिं प्रापयिष्यन्तौ भवथः॥ ५॥

द्वितीयमन्त्रस्य प्रथमभागं निगदव्याख्यानमिति व्याचष्टे-दृंहस्व देवि पृथिवि स्वस्तय इतीति। यथैव

ऽएतदाहाथोऽएषैव हव्यमरिष्टा त्वमुदिहि यज्ञेऽअस्मिन्निति यथैवारिष्टा-ऽनार्तेतस्मिन्यज्ञऽउदियादेवमेतदाह ॥ ६ ॥

द्वाभ्यां प्रवृणक्ति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनामेतत्प्रवृणक्ति गायत्र्या च त्रिष्टुभा च प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुबेतावान्वै पशुर्यावान्प्राणश्चात्मा च तद्यावान्पशुस्तावतैवैनामेतत्प्रवृणक्त्यथोऽअग्निर्वै गायत्रीन्द्रस्त्रिष्टुबैन्द्राग्नोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनामेतत्प्रवृणक्तीन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्योऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनामेतत्प्रवृणक्ति तयोः सप्त पदानि सप्तचितिकोऽग्निः सप्तऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतद्भवति ॥ ७ ॥

इदमस्तु हव्यम् "–इति । या एवैनस्मिन्नग्नावाहुतीर्होष्यन् भवति । ता एतदाह । अथोऽएषैव हव्यम् । " अरिष्टा त्वमुदिहि यज्ञेऽअस्मिन् "–(वा. सं. ११।६९) इति । यथैवारिष्टाऽनार्ते-तस्मिन्यज्ञऽउदियादेवमेतदाह ॥ ६ ॥

द्वाभ्यां प्रवृणक्ति । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः, यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैना-मेतत् प्रवृणक्ति । गायत्र्या च, त्रिष्टुभा च । प्राणो गायत्री, आत्मा त्रिष्टुप् । एतावान्वै पशुः– यावान्प्राणश्चात्मा च । तद् यावान्पशुः–तावतैवैनामेतत् प्रवृणक्ति । अथोऽअग्निर्वै गायत्री, इन्द्रस्त्रि-

---

यजुर्न्त्रयेव चन्द्रुरिति । अक्षरार्थस्त्वयम्–हे ' पृथिवि देवि ! ' विकारे प्रकृतिशब्दः, हे–उखे ! इत्यर्थः । सा त्वं ' सन्तये ' अविनाशनायैतत्, क्षेमाय ' दृंहस्व ' दृढा भव । द्वितीयभागं व्याचष्टे–आसुरी माया स्वधया कृताऽसीतीति । प्राणो वा असुस्तस्यैषा माया स्वधया कृतेति । असोः प्राणस्य सम्बन्धिनी माया प्रज्ञा, तया निर्मितत्वात् उखाऽपि मायेत्युच्यते; सा च स्वधया कृता । " स्वधा "–(निघ. २।७।१७) इत्यन्ननाम, तद्धेतुत्वात् पृथिव्यपि स्वधा । " ता अग्निमन्तरन्त "–इत्यत्र यथाऽग्निशब्देन पृथिवी विवक्षिता, तद्वत्, तादृशी–'असि ' भवसि । तृतीयभागे ' हव्य '–शब्देन किमभिप्रेतमिति तद् दर्शयति–जुष्टं देवेभ्य इदमस्तु हव्यमितीति । या एवैनस्मिन् अग्नौ आहुतीः होष्यन् भवति, ता एतदाहेति । ' एतस्मिन् ' उखया निष्पाद्ये ' अग्नौ ' अनाहुतीः सोमपश्वाज्यादिरूपाः, ' एतत् ' एतेन हव्यशब्देन ' आह ' ' इति '। ननिद व्यवहितं कथमिदमस्तु हव्यमिति निर्दिश्यते व्यपदिश्यत इत्यत्र ब्रूमः–प्रकृतत्वेन बुद्धौ सन्निधानादुपपद्यत इति । चतुर्थभागं व्याचष्टे–अरिष्टा त्वमुदिहि यज्ञेऽअस्मिन्निति । यथैवारिष्टाऽनार्ते-तस्मिन् यज्ञ उदियादेवमेतदाहेति । उखे ! त्वम् 'अरिष्टा' अहिंसिता सती, 'अस्मिन् यज्ञे' 'उदिहि' उद्गता भव । अरिष्टेत्यस्य व्याख्यानमनार्तेति ॥ ६ ॥

मन्त्रगतं द्वित्वं प्रशंसति–द्वाभ्यां प्रवृणक्ति, द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निरित्यादिना । यजमानस्य चीयमानवैश्वानरात्मना सम्भावाद् 'यजमानोऽग्निः' । अथवा " यजमानः प्रस्तरः "–(तै. सं. १।७।४।४)

तां युदाऽग्निः सन्तुपति । (त्यु) अथैनामर्चिरारोहति योषा वाऽइयुम्
वृषाऽग्निस्तुस्माद्यदा वृषा योषाᳩं सन्तुपत्यथास्याᳩं रेतो दधाति ॥८॥

ष्टुप । ऐन्द्राग्नोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनामेतत् प्रवृणक्ति । इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः । सर्वदेवत्योऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैनामेतत् प्रवृणक्ति । तयोः सप्त पदानि । सप्तचितिकोऽग्निः । सप्तऽर्तवः संवत्सरः । सम्वत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावत् तद्भवति ॥ ७ ॥

तां यदाऽग्निः सन्तपति–अथैनामर्चिरारोहति । योषा वाऽइयम्, वृषाऽग्निः । तस्माद्यदा वृषा योषां सन्तपति–अथास्यां रेतो दधाति ॥ ८ ॥

इतिवत् अग्नेरपि यागनिर्वर्तकत्वात् यजमानत्वम्, अतो यजमाननिष्ठाद्विसङ्ख्या तदुखायाः युक्ता । यावानग्निरिति । यावत्यस्याग्नेर्मात्रा यजमानद्वारकद्वित्वसङ्ख्यारूपा, तावता सर्वेणापि ‘एनाम्’ उखाम् । ‘एतत्’ एतेन प्रकारेण ‘प्रवृणक्ति’ ॥

मन्त्रगत छन्दोविशेष प्रशंसति–गायत्र्या च त्रिष्टुभा च प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुबित्यादिना । “प्राण उदानो व्यानः” इति प्राणस्य वृत्तिभेदेन त्रित्वात्, गायत्र्याश्च पादत्रयात्मकत्वात् प्राण एव गायत्री; आत्मा तु शरीरम्, प्राणस्य आयतने हि शरीरम्; अतः पादत्रयात्मिकाया गायत्र्याः पादचतुष्टयात्मिकाया त्रिष्टुभि अन्तर्भावेन त्रिष्टुभ. प्राणरूपगायत्रीशरीरत्वात् आत्मा त्रिष्टुबित्युक्तम् । लोके द्विपाच्चतुष्पाच्च यः ‘पशुः’ अस्ति, ‘सः’ ‘एतावान् वै,’ ‘यावान्’ ‘प्राणः’ प्राणशरीरसङ्घातात्मकः उभ्र; तयोरेव प्रत्यक्षतः प्रतीतेः । स्पष्टमन्यत् ॥

अन्य मन्त्रगतं छन्दः प्राणात्मकत्वेन प्रशस्य तदभिमानिदेवताद्वारेणापि प्रशंसति–अथो अग्निर्वै गायत्री-न्द्रस्त्रिष्टुबिति । “तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत गायत्री छन्दः ०—० तमिन्द्रो देवताऽन्वसृज्यत त्रिष्टुप् छन्दः”–(तै. स. ७।१।१।४) इति श्रुतत्वात् प्रजापतिसहोत्पन्नत्वेनाग्नेर्गायत्रीत्वम्, इन्द्रस्य च त्रिष्टुप्त्वम् । अत एव अग्निनेन्द्रेण च सम्बद्धेन मन्त्रेणोखाप्रवृञ्जनात् ‘ऐन्द्राग्नोऽग्निः’ । यावानग्निरित्यादि पूर्ववत् ॥

तद्गतसर्वदेवतात्मकत्वद्वारेणाप्युखाप्रवृञ्जनं प्रशंसति–इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्योऽग्निरित्यादिना । “ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन्”–(तै. सं १ । २ । २ । ६) इति श्रुतेः अग्नेः सर्वदेवत्वात्मत्वम्, इन्द्रस्य च सर्वदेवाधिपतित्वम्; अतस्तद्द्वारा अग्निरुख्योऽपि सर्वदेवतात्मकः । गतमन्यत् ॥

मन्त्रद्वयगतपादसङ्ख्याद्वारेणापि मन्त्रद्वयेन प्रवृञ्जनं प्रशंसति–सप्त पदानि, सप्तचितिकोऽग्निरित्यादिना । अग्नेः सप्त चितयः; षट् चितय इष्टकामय्यः, अथ सप्तमी तु “विकर्णीं च स्वयमातृण्णां चोपदधाति, हिरण्यशकलैः प्रोक्षति, अग्निमभ्यादधाति, सा सप्तमी चितिः”–इति सप्त चितयः । गतमन्यत् । तावत्तद्भवतीति । तदुखा-प्रवृञ्जनरूपं कर्म ‘तावत्’ अग्निमात्रया समं ‘भवति’ ॥ ७ ॥

सन्तापने सति उखाया या दीप्तिः, तां रेतआत्मना, सन्तापकमग्निं पुरुषात्मना, उखां च योषिदात्मना, सन्तापनं च सम्भोगात्मना प्रशंसति–तां यदाऽग्निः सन्तपत्यथैनामिति ॥ ८ ॥

तद्धैके । युदि चिरमर्चिरारोहेत्यङ्गारानेवावपन्त्युभयेनैषोऽग्निरिति न तथा कुर्यादस्थन्वान्वाऽ पशुर्जायतेऽथ तं नाग्र ऽएवास्थन्वन्तमिव न्यृषन्ति रेतऽइवैव दधति रेत ऽउ ऽएतदनस्थिकं युदर्चिस्तस्मादेनामर्चि-षैवारोहेत् ॥ ९ ॥

(त्वां) तां युदाऽर्चिरारोहति । (त्यु) अथास्मिन्त्समिधमादधाति रेतो वाऽएनामेतद्भापद्यतऽएषोऽग्निस्तस्मिन्नेतां रेतसि सम्भूतिं दधाति ॥ १० ॥

सा कार्मुकी स्यात् । (द्दे) देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या ऽअस्पर्द्धन्त

तद्धैके—यदि चिरमर्चिरारोहति—अङ्गारानेवावपन्ति । उभयेनैषोऽग्निरिति । न तथा कुर्यात् । अस्थन्वान्वाव पशुर्जायते । अथ तं नाग्रऽएवास्थन्वन्तमिव न्यृषन्ति । रेत इवैव दधति । रेत उऽएतदनस्थिकम्—यदर्चिः । तस्मादेनामर्चिषैवारोहेत् ॥ ९ ॥

तां यदाऽर्चिरारोहति—अथास्मिन्त्समिधमादधाति । रेतो वाऽएनामेतदापद्यते, एषोऽग्निः । तस्मि-न्नेतां रेतसि सम्भूतिं दधाति ॥ १० ॥

सा कार्मुकी स्यात् । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या अस्पर्द्धन्त । ते देवा अग्निमनीकं कृत्वा-

उखायां चिरारोहणविषये केषाञ्चित् पक्षमुपन्यस्य निराचष्टे—तद्धैके यदि चिरमर्चिरारोहतीत्यादिना । 'अर्चिः' सामग्रीप्रोज्ज्वलत्वाभावेन 'चिरं' कालविलम्बेनारोहेत्, तत्र प्रागेव 'अङ्गारानावपन्ति' उखायां प्रक्षिपेयुः । तेषामाशयः—'उभयेन' अङ्गारेण अर्चिषा च 'एषः अग्निः' भवत इति । तत्पक्षं निराकरोति—न तथा कुर्यादिति । तत्पक्षानादरणे कारणमाह—अस्थन्वान्वाव पशुर्जायत इति । 'पशुः' जननकाले 'अस्थन्वान् वाव' अस्थन्वानेव साम्थिक एव 'जायते,' 'अथ' तस्मात् कारणात् 'अग्रे एव' जननात् प्राक्काल एव 'अस्थन्वन्तम् इव' 'न न्यृषन्ति' न स्थापयन्ति लोके । तर्हि किं कुर्वन्तीत्यत आह—रेत इवैव दधतीति । रेत एव दधति गर्भे । इत्थं लोकवृत्तान्तं प्रदर्श्य प्रकृते योजयति—रेत उ एतदिति । 'अर्चिः' इति यत् अस्ति, तत् 'एतत्' 'रेतः' 'उ' खलु । अतो गर्भाधानकाले एव रेतसः सहायोऽयोगात् 'एनं' केवलम् 'अर्चिषैवारोहेत्' । अत्र सूत्रम्—"अनारोहत्यङ्गारानोप्यैके "—(का. श्रौ. सू. १६ । १३४) इति ॥ ९ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता—"अग्नावारूढे त्रयोदशपर्वा प्रादेशमात्रीः समिध आदधाति, अनारोहत्यङ्गारानोप्यैके, प्रनोक्ता कार्मुकी इत्यत इति, वैकङ्कती परस्या इति, औदुम्बरी परमस्या इति. बहवन्तुत्तमा परम इति, अथ शमी यद्दर्तीति, पालाशी प्रवृत्तमहरहरिति "—(का. श्रौ. सू. १६ । १३६—१४०) इति । तदिदं क्रमेण विवृणु आदौ कार्मुक्याः समिध आधानं विधाय प्रशंसति—तां यदाऽर्चिरित्यादिना । अर्चीरूपस्य केवलरेतस आधाने सति अग्ने सम्भूत्या आकारविशेषरूपाया अभावात् तदाभावाय समिदाधानं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

आधातव्यायाः समिधो वृक्षविशेषसम्बन्धमाह—सा कार्मुकी स्यादिति । धनुरुपादानभूतो वृक्षविशेषः कृमुकः ।

ते देवाऽअग्निमनीकं कृत्वाऽसुरानभ्यायंस्तस्यार्चिषः प्रगृहीतस्यासुराऽअग्रं प्रावृश्चंस्तदस्यां प्रत्यतिष्ठत्स क्रमुकोऽभवत्तस्मात्स स्वादू रसो हि तस्माद् लोहितोऽर्चिर्हि स एषोऽग्निरेव यत्क्रमुकोऽग्निमेवास्मिन्नेतत्सम्भूतिं दधाति ॥ ११ ॥

प्रादेशमात्री भवति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरात्मसम्मितामेवास्मिन्नेतत्सम्भूतिं दधाति ॥ १२ ॥

घृते न्युप्ता भवति । (न्य) अग्निर्यस्यै योनेरसृज्यत तस्यै घृतमुल्बमासीत्तस्मात्तत्प्रत्युद्दीप्यत ऽआत्मा ह्यस्यैष तस्मात्तस्य न भस्म भवत्यात्मैव तदात्मानमप्येति न वाऽउल्बं गर्भᳪं हिनस्त्यहिᳪंसायाऽउल्वाद्धे जायमानो जायतऽउल्वाज्जायमानो जायाताऽइति ॥ १३ ॥

ऽसुरानभ्यायन् । तस्यार्चिषः प्रगृहीतस्यासुरा अग्रं प्रावृश्चन् । तदस्यां प्रत्यतिष्ठत् । स क्रमुकोऽभवत् । तस्मात्स स्वादुः । रसो हि । तस्माद् लोहितः । अर्चिर्हि । स एषोऽग्निरेव—यत् क्रमुकः । अग्निमेवास्मिन्नेतत् संभूतिं दधाति ॥ ११ ॥

प्रादेशमात्री भवति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुः । आत्मसम्मितामेवास्मिन्नेतत् सम्भूतिं दधाति ॥ १२ ॥

घृते न्युप्ता भवति । अग्निर्यस्यै योनेरसृज्यत—तस्यै घृतमुल्बमासीत् । तस्मात्तत् प्रत्युद्दीप्यते । आत्मा ह्यस्यैषः । तस्मात्तस्य न भस्म भवति । आत्मैव तदात्मानमप्येति । न वाऽउल्बं गर्भं हिनस्ति—अहिंसायै । उल्वाद्धे जायमानो जायते । उल्वाज्जायमानो जायाताऽइति ॥ १३ ॥

तद्विकारत्वं समर्थयितुमाख्यायिकामाह—देवाश्चासुराश्चेत्यादिना । स्पर्द्धमानानां मध्ये ते देवा 'अग्निम्' 'अनीकं' मुखं कृत्वा असुरानभिगताः, तस्मिन् समये असुराः प्रत्यावृत्य अग्नेरर्चिः प्रगृह्य, यावन्मात्रं गृहीतमासीत्, तावन्मात्रमर्चिषोऽग्रं 'प्रावृश्चन्' छिन्नवन्तः । छिन्नं तदग्रम् अस्यां पृथिव्यां प्रतिष्ठितमभूत् । स च तत्र क्रमुकाख्यो वृक्षः सम्पन्नः । 'क्रमुकः' नाम धनुष उपादानभूतः सारवान् वृक्षविशेषः । उक्तमर्थं प्रत्यक्षवेद्येन द्रढयति—तस्मात् स स्वादुरिति । तस्मादित्युक्तम् कस्मादित्याह—रसो हीति । यस्मादग्नेः सारभूतः, तस्मादित्यर्थः । तस्मिन्नेवार्थे प्रमाणान्तरं दर्शयति—तस्माद् लोहितोऽर्चिर्हीति । आर्चिषो लोहितवर्णत्वात् तदात्मको वृक्षोऽपि लोहितः । यत एवं 'क्रमुकः' यः अस्ति, 'स एषः अग्निरेव' वृक्षरूपेण परिणामात् । 'एतत्' एतेन क्रमुकसन्निधानेन 'अग्निमेव' 'सम्भूतिं दधाति' स्थापितवान् भवति ॥ ११ ॥

सनित्र इयत्तां विधाय प्रशंसति—प्रादेशमात्री भवतीति । प्रादेशमात्रो वै गर्भ इति । 'गर्भः विष्णुः,' यज्ञरूपः प्रादेशमात्रः । गर्भस्य प्रादेशपरिमाणत्वं लोकसिद्धम् । विष्णुरेव वामनावतारः गर्भरूपः प्रादेशमात्रः ॥ १२ ॥

आर्धेयायाः सनित्रः प्रक्षेपं विधाय प्रशंसति—घृते न्युप्ता भवत्यग्निर्यस्यै योनेरसृज्यतेति । 'अग्निः'

भवन्त्यन्तरं घृतं ब्राह्यꣳ हि जरायुवन्तरमुल्वं ब्राह्यं घृतं भवत्यन्तरा समिद्ब्राह्यꣳ ह्युल्वमन्तरो गर्भऽ एतेभ्यो वै जायमानो जायते तेभ्य ऽएवैनमेतज्जनयति ॥ १६ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ६-४-४ ॥ (६. २.)

अथ वैकङ्कतीमादधाति । प्रजापतिर्यां प्रथमामाहुतिमजुहोत्स हुत्वा यत्र न्यमृष्ट ततो विकङ्कतः समभवत्सैषा प्रथमाऽऽहुतिर्यद्विकङ्कतस्तामस्मिन्नेतज्जुहोति तयैनमेतत्प्रीणाति परस्याऽ अधि संवतोऽवराँ॥ऽअभ्यातर ॥ यत्राहमस्मि ताँ॥ऽअवेति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ १ ॥

भवन्ति । बाह्या हि योनिः । अन्तरं जरायु । बाह्ये ह्यापो भवन्ति-अन्तरं घृतम् । बाह्यं हि जरायु । अन्तरमुल्वम् । बाह्यं घृतं भवति-अन्तरा समित् । बाह्यं ह्युल्वम्-अन्तरो गर्भः । एतेभ्यो वै जायमानो जायते । तेभ्य एवैनमेतज्जनयति ॥ १६ ॥

अथ वैकङ्कतीमादधाति । प्रजापतिर्यां प्रथमामाहुतिमजुहोत्-स हुत्वा यत्र न्यमृष्ट । ततो विकङ्कतः समभवत् । सैषा प्रथमाऽऽहुतिः-यद्विकङ्कतः । तामस्मिन्नेतज्जुहोति । तयैनमेतत् प्रीणाति । " परस्या अधि संवतोऽवराँ॥ अभ्यातर । यत्राहमस्मि ताँ॥ अव "-(वा.सं. ११। ७१) इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ १ ॥

आत्मत्वादिकल्पनायाः प्रयोजनमाह-एतेभ्यो वै जायमानो जायत इति । 'जायमानो' गर्भः 'एतेभ्यः' शरीरादिभ्यः सकाशात् 'जायते' खलु । जातस्य उत्पद्यमानस्य अग्नेरपि एतेषामपेक्षणात् 'एतत्' एतेन उखानुखादीनामुक्तक्रमेण सम्पादनेन 'तेभ्य एव' आत्मादिभ्य एव 'एनम्' अग्निं गर्भरूपं 'जनयति'। अतः उक्तक्रमेणैवैतेषामनुष्ठानं प्रशस्तमिति विधेयस्तुतिः ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठकाण्डे षष्ठेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (६-६-२) ॥

अथ द्वितीयायाः समिधो वैकङ्कतत्वं विधाय प्रशंसति-अथ वैकङ्कतीमादधाति प्रजापतिर्यां प्रथमामाहुतिमजुहोदिति'[1] । पुरा 'प्रजापतिः' प्रजाः सृष्ट्वा, 'यां प्रथमामाहुतिमजुहोत्,' 'स' प्रथमभूतां 'हुत्वा' 'यत्र' देशे 'न्यमृष्ट' हुतशेषनिमार्जनं कृतवान्, 'ततः' तस्मात् देशात् 'विकङ्कतः' 'समभवत्' यत एवम्, अतो विकङ्कतमाख्या आहुतिः प्रथमाऽऽहुतिः । प्रथमाहुतेरंशत्वात् अस्या अपि प्रथमाहुतित्वं युक्तम्, अतः 'तां' प्रथमाहुतिमेव 'अस्मिन्' उखाग्नौ हुतवान् भवति । 'तया' चाहुत्या 'एनम्' अग्निं 'प्रीणाति' ॥

1-वैकङ्कतीमित्यस्या इति । का० श्रौ० सू० १६ । १२६ ।

(२) अथोदुम्बरीमादधाति । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या ऽअस्पर्द्धन्त ते ह सर्व्वऽएव वनस्पतयोऽसुरानभ्युपेयुरुदुम्बरो हैव देवान्न जहौ ते देवाऽअसुराञ्जित्वा तेषां वनस्पतीनवृञ्जत ॥ २ ॥

ते होचुः । (हं) हन्त येषु वनस्पतिषूर्ग्यो रस ऽउदुम्बरे तं दधाम ते यद्यपक्रामेयुर्यातयामा ऽअपक्रामेयुर्यथा धेनुर्दुग्धा यथाऽनड्वानूढ्वानिति तद्येषु वनस्पतिषूर्ग्यो रसऽआसीदुदुम्बरे तमदधुस्तयैतदूर्जा सर्व्वान्वनस्पतीन्प्रति पच्यते तस्मात्स सर्व्वदाऽऽर्द्रः सर्व्वदा क्षीरी तदेतत्सर्व्वमन्नं यदुदुम्बरः सर्व्वे वनस्पतयः सर्व्वेणैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति सर्व्वैर्व्वनस्पतिभिः समिन्द्धे ॥ ३ ॥

अथौदुम्बरीमादधाति । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या अस्पर्द्धन्त । ते ह सर्वेऽएव वनस्पतयोऽसुरानभ्युपेयुः । उदुम्बरो हैव देवान्न जहौ । ते देवा असुरान् जित्वा तेषां वनस्पतीनवृञ्जत ॥२॥

ते होचुः–हन्त येषु वनस्पतिषूर्ग्, यो रसः, उदुम्बरे तं दधाम । ते यद्यपक्रामेयुः–यातयामा अपक्रामेयुः–यथा धेनुर्दुग्धा, यथाऽनड्वानूढ्वानिति । तद्येषु वनस्पतिषूर्ग्यो रस आसीद्–उदुम्बरे तमदधुः । तयैतदूर्जा सर्वान् वनस्पतीन्प्रति पच्यते । तस्मात्स सर्वदाऽऽर्द्रः, सर्वदा क्षीरी । तदेतत् सर्वमन्नं यदुदुम्बरः । सर्वे वनस्पतयः । सर्वेणैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति । सर्वैर्वनस्पतिभिः समिन्द्धे ॥ ३ ॥

तत्र मन्त्रं साकल्येन पठित्वा तस्य निगदव्याख्यानतामाह–परस्या अधीत्यादिना । मन्त्रस्यायमर्थः,–अग्ने ! 'परस्याः' "सवन." (निघं. २ । १७ । ४६) सङ्ग्रामनामैतत् । सङ्ग्रामस्य 'अधि' उपरि 'अवरान्' अस्मदीयान् 'अभ्यातर' अभ्यागमय । गमनस्तर 'यत्र' सङ्ग्रामे जनपदे वा 'अहमस्मि,' 'तान् अव' तान् सङ्ग्रामान् जनपदान् वा रक्ष ॥ १ ॥

तृतीयसमिधो वृक्षविशेषं विधाय प्रशंसति–अथौदुम्बरीमादधाति देवाश्चासुराश्चेत्यादिना । देवासुरेषु परस्परं स्पर्धमानेषु सर्वेऽपि 'वनस्पतयः' 'असुरान्' एव 'अभ्युपेयुः' अभ्यागमन्, 'उदुम्बरः' 'एकः' एव 'देवान् न जहौ' । पश्चात् 'देवाः असुरान् जित्वा,' 'तेषां' तेभ्यः सकाशात् 'वनस्पतीन्' 'अवृञ्जत' स्वाधीनानकुर्वन् ॥ २ ॥

ते होचुरिति । पश्चात् 'ते' देवाः तेषु वनस्पतिषु विश्वासमकृत्वा 'वनस्पतिषु' 'यः ऊर्ग् रसः' सारोंऽशः, 'तम्' 'उदुम्बरे स्थापयाम' इति परस्परमुक्त्वा उदुम्बरे एव स्थापितवन्तः । एवं कुर्वतामभिप्रायमाह–'ते यद्यपक्रामेयुः' तदा दुग्धधेनुवत् ऊढवलीवर्दवच्च गतसारा एवापक्रामेयुः 'इति' । 'तया' स्थापितयोर्जा 'सर्वान्' 'वनस्पतीन्' 'प्रति' सर्वेषां प्रतिनिधित्वेन 'पच्यते' परिपक्वबहुफलो भवती-

---

१–औदुम्बरी पमम्या इति । का० श्रौ० सू० १६ । १३७ ।

परस्याः परावत इति । या परस्याः परावदित्येतद्रोहिदश्व इहागहीति रोहितो ह्येतस्य पुरीष्यः पुरुप्रिय इति पशव्यो बहुप्रिय इत्येतदग्ने त्वं तरा मृध इत्यग्ने त्वं तर सर्वान्पाप्मन इत्येतत् ॥ ४ ॥

(६) अथापरशुवृक्णमादधाति । जायत एष एतद्यच्चीयते स एष सर्वस्मा अन्नाय जायत एतदेकमन्नं यदपरशुवृक्णं तेनैनमेतत्प्रीणाति यदग्ने कानिकानि चिदा ते दारूणि दध्मसि ॥ सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठ्येति यथैव यजुस्तथा बन्धुर्यत्किंचापरशुवृक्णं तदस्मा एतत्स्वदयति तदस्मा अन्नं कृत्वापिदधाति ॥ ५ ॥

" परस्याः परावतः "–इति । या परस्याः परावदित्येतत् । " रोहिदश्व इहागहि "–इति । रोहितो ह्येतस्य । " पुरीष्यः पुरुप्रियः "–इति । पशव्यो बहुप्रिय इत्येतत् । " अग्ने त्वं तरा मृधः "–(वा. सं. ११ । ७२) इति । अग्ने त्वं तर सर्वान् पाप्मन इत्येतत् ॥ ४ ॥

अथापरशुवृक्णमादधाति । जायत एष एतद्–यच्चीयते । स एष सर्वस्मा अन्नाय जायते । एतदेकमन्नं यदपरशुवृक्णम् । तेनैनमेतत्प्रीणाति । " यदग्ने कानि कानि चिदा ते दारूणि दध्मसि । सर्वं तदस्तु ते घृतम्, तज्जुषस्व यविष्ठ्य "–(वा. सं. ११ । ७३) इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः । तद् यत् किंचापरशुवृक्णम् । तदस्मा एतत्स्वदयति । तदस्मा अन्नं कृत्वापिदधाति ॥ ५ ॥

तार्क्ष्यः । सन्तेः कर्मित्रकर्मत्वात् तद्योगात् ' वनर्गून् ' इति द्वितीया । उक्तमर्थं प्रत्यक्षेण दर्शयति– तस्मात् सर्वे शाश्वद्भिः सर्वेश शंसन्तीति । स्पष्टम् । सर्वजनानिष्टकारित्वात् स्वजातिघातकः ॥ ३ ॥

तस्याः समिध आधाने मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे–परस्याः परावत इति । या परस्या परावदित्येतदिति । हे अग्ने ! ' या ' ' परस्या ' उत्कृष्टा, " परावत् " (निघं. ३ । २६ । ९) दूरनामैतत् । अवरं दूरमस्ति; तादृशात् देशात् आगच्छ " इति, " ' इत्यत् ' एतेन मन्त्रगतेनोक्तमित्यर्थः । द्वितीयपादे ' रोहिदश्व '–शब्दनिर्वचनमाह– इत इति, तद् दर्शयति–रोहितो ह्येतस्य इति । " रोहितोऽग्नेः "–(निघ. १।१५।२) इति निघण्टुः । तृतीयपादं व्याचष्टे–पुरीष्यः पुरुप्रिय इति । पशव्यो बहुप्रिय इत्येतदिति । पुरीष-शब्देन बहुपुरीषाः पशव उच्यन्ते । बहून् पशून् आहितः पुरीष्यः । " पुरूणि "–इति बहुनामसु पठितम् (निघं. ३ । १ । ३) । बहुनो यजमानेभ्यो देवताभ्योऽपि प्रियः । गतमन्यत् । चतुर्थपादे " मृधः "–इत्येतस्य (निघं. २ । १७ । २०) संग्रामनामकस्यात्र पाप्मार्थ इति व्याचष्टे–अग्ने त्वं तरा मृध इतीति । अग्ने त्वं तर सर्वान् पाप्मन इत्येतदिति । तरतिरत्र निस्तारार्थः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थसमिदाधानं विभज्य दर्शयति–अथापरशुवृक्णमादधाति जायत एष एतद्यच्चीयते । ' अथ '

१–अपरशुवृक्णं वस्तु इति । का. श्रौ. सू. १६ । ११८ ।

(त्यु) अथाधःशयमादधाति । जायत ऽएष ऽएतद्यच्चीयते स ऽएष सर्व्वस्मा ऽअन्नाय जायतऽएतद्धेकमन्नं यदधःशयं तेनैनमेतत्प्रीणाति यदत्त्युपजिह्विका यद्वम्रोऽअतिसर्पतीत्युपजिह्विका वा हि तदत्ति वम्रो वाऽतिसर्पति सर्व्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठ्येति यथैव यजुस्तथा बन्धुस्तद्यत्किञ्चाधःशयं तदस्माऽएतत्स्वदयति तदस्माऽअन्नं कृत्वाऽपिदधाति ॥ ६ ॥

अथाधःशयमादधाति । जायतऽएष एतद्–यच्चीयते । सर्वस्माऽअन्नाय जायते । एतद्धेकमन्नम्–यदधःशयम् । तेनैनमेतत्प्रीणाति । " यदत्त्युपजिह्विका यद्वम्रोऽअतिसर्पति "–इति । उपजिह्विका वा हि तदत्ति, वम्रो वाऽतिसर्पति । " सर्वं तदस्तु ते घृतम्, तज्जुषस्व यविष्ठ्य "–(वा० सं० ११ । ७४) इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः । तद् यत् किञ्चाधःशयम्–तदस्माऽएतत् स्वदयति । तदस्माऽअन्नं कृत्वाऽपिदधाति ॥ ६ ॥

' अपरशुवृक्णस्य ' परशुना अच्छिन्नस्य वाय्वादिना भग्नस्य तस्याधाने प्रयोजनमाह–स एष सर्वस्मा इति । कथमस्यान्नत्वमित्यत आह–एतद्धेकमन्नमिति । अपरशुवृक्णमपि अन्नेषु मध्ये ' एकमन्नम् ' । तत्र मन्त्र विधाय तस्य व्याख्यानानपेक्षत्वमाह–यदग्ने कानि कानि चिदित्यादिना ॥

मन्त्रस्यायमर्थः,–हे ' अग्ने ! ' यत् ' ' कानि कानिचिद् ' रूपाणि ' दारूणि ' ' ते ' त्वयि ' आदध्मसि ' आदध्म., ' तत् सर्वं ' ' घृतमस्तु ' घृतवत् प्रियमस्तु । ' तद् ' घृतत्वेन कल्पितं यत् किञ्चित् काष्ठं 'जुषस्व' सेवस्व । हे "यविष्ठ्य !" युवतम अग्ने ! ॥ मन्त्रस्यावयवार्थस्पष्टत्वम् "यथैव यजुस्तथा बन्धुः"–इत्यनेनोक्तम्, इदानीं तात्पर्यार्थमाह–तद् यत् किञ्च अपरशुवृक्णम्, तदस्मा एतत् स्वदयति, तदस्मा अन्नं कृत्वाऽपिदधातीति । ' अस्मै ' शिशुरूपाय अग्नये यथा लौकिकशिशोर्नवनीतादिकमन्नं कृत्वा आस्येऽपिदधाति, तथा कृतवान् भवतीति ॥ ५ ॥

अथ पञ्चम्याः समिध आधानं विधाय प्रशंसति–अथाधःशयमादधाति जायत एष इत्यादिना । पूर्ववद् व्याख्येयम् । ' अधः ' भूमेरुपरि स्वयमेव पतितः सन् यः शेते, सः ' अधःशयः ' । पूर्ववत् । तत्र मन्त्रं विधाय, पूर्वार्द्धं व्याख्याय, उत्तरार्द्धस्य स्पष्टार्थतामाह–यदत्त्युपजिह्विकेत्यादिना । हे ' अग्ने ! ' ' यत् ' काष्ठम् ' उपजिह्विका ' उपदीका ' अत्ति ' भक्षयति, ' वम्रः ' वल्मीको ' वा ' ' यत् ' काष्ठम् ' अतिसर्पति ' आरोहति, ' सर्वम् ' इत्यादि पूर्ववत् । मन्त्रस्य तात्पर्यमाह–तद्यत् किञ्चाधःशयमित्यादिना । अपरशुवृक्णाधःशययोर्वृक्षविशेषाविधानात् प्रकृतमुदुम्बरत्वमेव तयोरित्यवगन्तव्यम् ॥ ६ ॥

१–अधःशयं चरतीति । का. श्रौ. सू० १६ । १२६ ।

(स्तु) अथैता उत्तराः पालाश्यो भवन्ति । ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मणैवैन-मेतत्समिन्द्धे यद्वेव पालाश्यः सोमो वै पलाशः एषो ह परमाऽऽहुतिर्य-त्सोमाहुतिस्तामस्मिन्नेतज्जुहोति यथैनमेतन्नर्द्धयानि ॥ ७ ॥

(स्तु) अहरहरप्रयावं भरन्त इति । (स्तु) अहरहरप्रमत्ता आहरन्त इत्येतदश्वायेव तिष्ठते घासमस्मा इति यथाऽश्वाय तिष्ठते घासमित्येतद्रा-यस्पोषेण समिषा मदन्त इति रय्या च पोषेण च समिषा मदन्त इत्ये-तदग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषामेति यथैवास्य प्रतिवेशो न रिष्येदेव-मेतदाह ॥ ८ ॥

अथैता उत्तराः पालाश्यो भवन्ति । ब्रह्म वै पलाशः । ब्रह्मणैवैनमेतत् समिन्द्धे । यद्वेव पालाश्यः । सोमो वै पलाशः । एषो ह परमाऽऽहुतिः—यत् सोमाहुतिः । तामस्मिन्नेतज्जुहोति, यथैनमेतन्नर्द्धयानि ॥ ७ ॥

" अहरहरप्रयावं भरन्तः "—इति । अहरहरप्रमत्ता आहरन्त इत्येतत् । " अश्वायेव तिष्ठते घासमस्मै "—इति । यथाऽश्वाय तिष्ठते घासमित्येतत् । " रायस्पोषेण समिषा मदन्तः "—इति । रय्या च पोषेण च समिषा मदन्त इत्येतत् । " अग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषाम "—(वा० सं० ११।७५) इति । यथैवास्य प्रतिवेशो न रिष्येत् । एवमेतदाह ॥ ८ ॥

इयं पञ्चमिर्वा त्रिष्टुभ्मनां रित्राय उत्तरमामष्टानां समिधां पलाशोत्कट्यत्वमाह—अथैता उत्तराः पालाश्यो भवन्तीति । पलाशस्य ब्रह्मत्वेन सोमत्वेन च प्रशंसति—ब्रह्म वै पलाश इति । " यद्वेव पालाश्यः, सोमो वै पलाशः "—इति च वाक्यद्वयेन " देवा वै ब्रह्मन्वदन्त तत् पर्ण उपाशृणोत् "—(तै. सं. २ । ५ । ७ । २) इति श्रुतेर्ब्रह्मत्वं पलाशस्य (श. प. ६ । २ । ६ । १८) । " तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्, तं गायत्र्याऽहरत्, तस्य पर्णमच्छिद्यत तत्पर्णोऽभवत् "—(तै. ब्रा. १ । १ । ३ । १०) इति श्रुतेः पलाशस्य सोमावयवत्वात् " सोमो वै पलाशः "—इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

अथ समिदाधानस्य षष्ठमन्त्रं पदशो विभज्य व्याचष्टे—अहरहरप्रयावं भरन्त इत्यहरहरप्रमत्ता आहरन्त इत्यादिना । मन्त्रस्य तु ब्राह्मणेनैव विस्पष्टं व्याख्यानात् पृथगुक्त्यपेक्षाऽस्ति । निघण्टावेवमाख्याता 'प्रयाव'—शब्देन तद्विनाभूतोऽप्रमादलक्षणोऽर्थो विवक्षित इति ब्राह्मणेन व्याख्यातम् । ' भरन्तः '—इति शब्दस्य च प्रतिहरणमर्थं इत्युक्तम् ॥

द्वितीयचरणोक्तोऽपूर्वपदार्थस्य प्रकृतोऽग्निर्विषय इति व्याचष्टे—यथाऽश्वाय तिष्ठते घासमित्येतदिति । ' एतत् ' पदेन मन्त्रगतेनोक्तनिर्देशः । ' यथाऽश्वाय तिष्ठते ' गृह एव तिष्ठते अश्वाय ' घासं ' भक्ष्यतृणादिकं हरन्ति, तथा ' अस्मै ' अग्नये इत्यर्थः ॥

१—समिद्भिः मधुघृतवद्भिरेति । का० श्रौ० सू० १६ । ३४० ॥

नाभा पृथिव्याः समिधानेऽअग्नाविति । (त्ये) एषा ह नाभिः पृथिव्यै यत्रैषऽएतत्समिध्यते रायस्पोषाय बृहते हवामहऽइति रय्यै च पोषाय च बृहते हवामहऽइत्येतदिरम्मदमितीरया ह्येष मत्तो बृहदुक्थमिति बृहदुक्थो ह्येष यजत्रमिति यज्ञियमित्येतज्जेतारमग्निं पृतनासु सासहिमिति जेता ह्यग्निः पृतनाऽउ सासहिः ॥ ९ ॥

"नाभा पृथिव्याः समिधानेऽअग्नौ"–इति । एषा ह नाभिः पृथिव्यै यत्रैष एतत् समिध्यते । "रायस्पोषाय बृहते हवामहे"–इति । रय्यै च पोषाय च बृहते हवामह इत्येतत् । "इरम्मदम्"–इति । इरया ह्येष मत्तः । "बृहदुक्थम्"–इति । बृहदुक्थो ह्येषः । "यजत्रम्"–इति । यज्ञियमित्येतत् । "जेतारमग्निं पृतनासु सासहिम्"–(वा० सं० ११ । ७६) इति । जेता ह्यग्निः पृतना उ सासहिः ॥ ९ ॥

तृतीयभागे 'रायस्पोषेण'–इत्यत्र 'धनस्य पुष्ट्या' इत्येकरूपोऽर्थः प्रतिभाति, तथापि राय इति निर्देशबलादेव अपुष्टस्य धनसिद्धेः शरीरादिपोषरूपोऽर्थः पृथगेव विवक्षित इत्यभिप्रेत्य 'रय्या च पोषेण च' इति पृथक्तया ब्राह्मणे व्याख्यानम् । न केवलं रय्या पोषेण च, किन्तु इष्टान्नेन च । "सम्मदन्तो वय मा रिषाम" इत्युत्तरत्र सम्बन्धः ॥

चतुर्थभागस्य तात्पर्यमाह–अग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषामेति । यथैवास्य प्रतिवेशो न रिष्येत्, एवमेतदाहेति । प्रतिवेशो नाम स्वगृहे अलभ्यमानस्य पदार्थस्यानयनायोचितं स्वगृहनिकटवर्ति मित्रादिगृहम् । अत्र तद्वान् विवक्षितः । अयमस्याग्नेरनिमित्तहविःप्रदानात् प्रतिवेशो यजमानः, तत्सम्बन्धी तद्गृह वा 'न रिष्येत्' न हिंस्यात्, एवमनुगृहाणेत्येवंरूपमर्थमस्य मन्त्रभाग आहेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ तेषु सप्तमसमिदाधानमन्त्र विभज्य व्याचष्टे–नाभा पृथिव्याः समिधाने अग्नावित्येषा ह नाभिः पृथिव्यै–इति । मन्त्रस्यायमर्थः–'पृथिव्याः' 'नाभौ' आहवनीयाग्ये 'समिधाने' अग्नौ समिध्यमाने सति 'रायः' धनस्य–'बृहते' महते 'पोषाय' 'हवामहे' आह्वयाम । 'इरम्मदम्' इरया मादयितव्यम्, 'बृहदुक्थं' महच्छस्त्रम्, 'यजत्रम्' यष्टव्यम्, 'जेतार' जयशीलम्, 'पृतनासु' संग्रामेषु 'सासहिम्' सोढारम् 'अग्निं' 'हवामहे' आह्वयाम ॥

प्रथमभाग व्याचष्टे–एषा ह नाभिः पृथिव्यै, यत्रैष एतत् समिध्यत इति । 'यत्र' यस्मिन् देशे 'एषः' अग्निः 'एतत्' एतेन प्रकारेण 'समिध्यते', 'एषः' प्रदेशः 'पृथिव्यै' पृथिव्याः 'नाभिः' उच्यते । द्वितीयभागे रायस्पोषब्राह्मणं प्राग्गते मन्त्रे व्याख्यातम् । तृतीयभाग व्याचष्टे–इरम्मदमितीरया ह्येष मत्त इत्यादिना । 'इरया' घृतादिनाऽन्नेन 'मत्तः' तर्पितः । 'हि'–शब्देन प्रसिद्धिर्द्योत्यते । अग्नेर्बृहदुक्थत्वं प्रसिद्धमिति दर्शयति–बृहदुक्थो ह्येष इति । यजत्रशब्दं व्याचष्टे–यजत्रमिति यज्ञियमित्येतदिति । चतुर्थभागस्यार्थः प्रसिद्ध इत्याह–जेता ह्यग्निः पृतना उ सासहिरिति ॥ ९ ॥

योः सेनाऽअभीत्वरीः । (ई) ईंग्रुध्राभ्यां मलिम्लून्यं जनेषु मलिम्लवां यो ऽअस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः ॥ निन्दाद्योऽअस्मान्धिप्साच्च सर्वं तं मस्मसा कुर्विति ॥ १० ॥

" याः सेना अभीत्वरीः "–(वा. सं. ११।७७) " दंष्ट्राभ्यां मलिम्लून् "–(वा. सं. ११ । ७८)–" ये जनेषु मलिम्लवः "–(वा. सं. ११।७९) " यो अस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः । निन्दाद्योऽअस्मान् धिप्साच्च सर्वं तं मस्मसा कुरु "–(वा. सं.– ११ । ८०) इति ॥ १० ॥

(त्ये) एतद्ध देवाः । (०) यश्चैनानद्वेद्यश्चादिद्विषुस्तमस्मा ऽअन्नं कृत्वाऽप्यदधुस्तेनैनमप्रीणन्नन्नमुहैतस्याभवददहन्नु देवानां पाप्मानं तथैवै- तद्यजमानो यश्चैनं द्वेष्टि यं च द्वेष्टि तमस्माऽअन्नं कृत्वाऽपिदधाति तेनैनं प्रीणात्यन्नमुहैतस्य भवति दहत्यु यजमानस्य पाप्मानम् ॥ ११ ॥

(न्ता) ता ऽएता ऽएकादशादधाति । (त्य) अक्षत्रियस्य वाऽपुरोहि- तस्य वाऽसर्वं वै तद्यदेकादशासर्वं तद्यदक्षत्रियो वाऽपुरोहितो वा ॥१२॥

द्वादश क्षत्रियस्य वा पुरोहितस्य वा । सर्वं वै तद्यद्द्वादश सर्वं तद्यत्क्षत्रियो वा पुरोहितो वा ॥ १३ ॥

एतद्ध देवाः—यश्चैनानद्वेड्, यश्चादिद्विषुः—तमस्माऽअन्नं कृत्वा—अप्यदधुः। तेनैनमप्रीणन्। अन्नमहै- तस्याभवत्। अदहन्नु देवानां पाप्मानम्। तथैवैतद्यजमानो—यश्चैनं द्वेष्टि, यं च द्वेष्टि—तमस्माऽअन्नं कृत्वा—अपिदधाति। तेनैनं प्रीणाति। अन्नमहैतस्य भवति। दहत्यु यजमानस्य पाप्मानम् ॥११॥

ता एता एकादशादधाति। अक्षत्रियस्य वाऽपुरोहितस्य वा। असर्वं वै तद् यदेकादश। असर्वं तद् यदक्षत्रियो वाऽपुरोहितो वा ॥ १२ ॥

द्वादश क्षत्रियस्य वा पुरोहितस्य वा। सर्वं वै तद्—यद्द्वादश। सर्वं तद्—यत् क्षत्रियो वा पुरोहितो वा ॥ १३ ॥

एतन्मन्त्र प्रशंसितुं पुरावृत्तमाह—एतद्ध देवा यश्चैनानित्यादिना। 'एतत्' अनेन प्रकारेण पुरा खलु देवाः 'अप्यदधु'—इत्यास्यानेन सम्बन्धः। 'एतान्' यजमानान् 'यश्च जन.' 'अद्वेट्' द्वेषमकार्षीत् 'यश्च' जन यजमाना. 'अद्विषुः' द्वेषमकुर्वन्। 'तम्' उभयविध जनम् 'अस्मै' एतन्नाय शिशुरूपाय अग्नये 'अन्नं कृत्वा' 'अप्यदधुः' मुखे स्थापितवन्तः। 'तेन' अन्नेन 'एनम्' अग्निं 'अप्रीणन्'। कथं तदन्नं भवतीत्यत आह—अन्नमहैतस्याभवदिति। "मह इति विनिग्रहार्थीयः" (या. निरु. १०। २। ४) । अन्नमेतस्याग्नेरेऽभवदेव। 'उ' अपि च पश्चात् सोऽग्निः 'देवानां' 'पाप्मानं' द्वेष्यम् 'अदहन्' भस्माकरोत्। तथैवैतद् यजमान इत्यादीनोद्वाक्यानि वाक्यमुपोद्घातवद् व्याख्येयम् ॥११॥

या एता एकादश समिध उक्ता., तासां क्षत्रियपुरोहितव्यतिरिक्तविषयतामाह—ता एता एकादशा- दधात्यक्षत्रियस्य वाऽपुरोहितस्य वेति[1]। क्षत्रियादन्यस्त्रैवर्णिकः अक्षत्रिय., तत्रापि 'अपुरोहितस्य' पुरोहितव्यतिरिक्तस्य, पुरोहितक्षत्रियव्यतिरिक्तो यो यागाधिकारी, तस्य 'एकादश आदध्यात्'। अन्यैकादश- संख्यायोग्यतामुपपादयति—असर्वं वै तद्यदेकादशासर्वं तद्यदक्षत्रियो वाऽपुरोहितो वेति। क्षत्रियपुरोहि- तयोः सर्वरक्षासमर्थायोनिश्चयदर्शनेन सर्वत्वं प्रसिद्धम्। अत एव तदितरस्य चासर्वत्वम्, एकादशसङ्ख्यायाश्च विषमसंख्यारूपत्वादसर्वत्वम्, अतस्तस्य तदुचितम् ॥ १२ ॥

तर्हि क्षत्रियपुरोहितयोः कियत्य इत्यत आह—द्वादश क्षत्रियस्य वा पुरोहितस्य वा सर्वं वै तद् यद् द्वादश—इत्येतत्। पूर्वेणैव व्याख्यातप्रायम् ॥ १३ ॥

१—अपेतासां क्षत्रियस्येत्युत्तरं। नन्वासां पुरोहितस्य। का० श्रौ० सू० १६। १४१। १४२।

स पुरोहितस्यादधाति । सꣳशितम्मे ब्रह्म सꣳशितं वीर्यं बलम् ॥ सꣳशितं क्षत्रं जिष्णु यस्याहमस्मि पुरोहितऽ इति तदस्य ब्रह्म च क्षत्रं च सꣳश्यति ॥ १४ ॥

(त्यु) अथ क्षत्रियस्य । (स्यो) उदेषां बाहूऽअतिरमुद्वर्चोऽअथो बलम् ॥ क्षिणोमि ब्रह्मणाऽमित्रानुन्नयामि स्वाꣳ॥ऽअहमिति यथैव क्षिणुयादमित्रानुन्नयेत्स्वानेवमेतदाहोभे त्वेवैतेऽआदध्यादयं वाऽअग्निर्ब्रह्म च क्षत्रं चेममेवैतदग्निमेताभ्यामुभाभ्याꣳ समिन्द्धे ब्रह्मणा क्षत्रेण च ॥ १५ ॥

स पुरोहितस्यादधाति । " संशितं मे ब्रह्म, संशितं वीर्यं बलम् । संशितं क्षत्रं जिष्णु यस्याहमस्मि पुरोहितः "–(वा. सं. ११ । ८१) इति । तदस्य ब्रह्म च क्षत्रं च संश्यति १४॥

अथ क्षत्रियस्य–" उदेषां बाहूऽअतिरमुद्वर्चोऽअथो बलम् । क्षिणोमि ब्रह्मणाऽमित्रानुन्नयामि स्वा ꣳ॥ अहम् "–(वा. सं. ११ । ८२) इति । यथैव क्षिणुयादमित्रान्, उन्नयेत् स्वान् । एवमेतदाह । उभे त्वेवैतेऽआदध्यात् । अयं वाऽअग्निः–ब्रह्म च क्षत्रं च । इममेवैतदग्निमेताभ्यामुभाभ्यां समिन्द्धे–ब्रह्मणा क्षत्रेण च ॥ १५ ॥

तर्हि पुरोहितस्य द्वादशः । को मन्त्रः क्षत्रियस्य वा क इत्यपेक्षायां तावत्पुरोहितस्याह–स पुरोहितस्यादधाति संशितं मे ब्रह्मेति । मन्त्रस्य स्पष्टार्थत्वेन विभज्य व्याख्यानानपेक्षणात् साकल्येन पठित्वा तात्पर्यं दर्शयति–तदस्य ब्रह्म च क्षत्रं च संश्यतीति । मन्त्रे ब्रह्मक्षत्रयोः संशितत्वप्रदर्शनात् 'अस्य' पुरोहितयजमानस्य 'ब्रह्म च क्षत्रं च' उभे जाती 'संश्यति' सम्यक् तीक्ष्णीकरोति ॥

मन्त्रस्य त्वक्षरार्थोऽयम्–' मे ' मम स्वभूतं ' ब्रह्म ' ब्राह्मणजातिः ' संशितं ' भवतु । एतदेव विवृणोति–' मे ' ब्राह्मणः ' वीर्यं ' श्रुताध्ययनादिजनितम्, ' बलं ' शारीरम्; तदुभयं संशितं भवतु । तथा ' जिष्णु ' जयशील ' क्षत्रं ' क्षत्रियजातिः; ' संशितं ' 'यस्य' क्षत्रस्याहं पुरोहितोऽस्मि, तत् संशितं भवत्विति ॥ १४ ॥

क्षत्रियपक्षे द्वादश्याः समित्रो मन्त्रमाह–अथ क्षत्रियस्योदेषामिति । अयमर्थः–' एषां ' विरोधिनां 'बाहू' भुजौ ' उदतिरम् ' उद्धृतवानस्मि । तथा तेषां ' वर्चः ' तेजः, ' अथो ' ' बलं ' शारीरम्, तत् सर्वम् उदतिरम् । किञ्च ' ब्रह्मणा ' नियमाधीतेन मन्त्रेण ' अमित्रान् ' विरोधिनः ' क्षिणोमि ' हिंसितान् करोमि । ' स्वान् ' असमर्दायानि मित्राणि ' अहम् ' 'उन्नयामि' । उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यमाह–यथैव क्षिणुयादमित्रानुन्नयेत् स्वानेवमेतदाहेति । स्पष्टम् ॥

पुरोहितक्षत्रियव्यतिरिक्तस्य एकादश, तयोस्तु द्वादशैव । तत्रापि उपोत्तमा पुरोहितस्य, उत्तमा क्षत्रियस्येति व्यवस्थापितम् (का. श्रौ. सू. १६ । १४१ । १४२) । इदानीमुपोत्तमोत्तमे उभे अपि सर्वेषामाधातव्ये इति सार्वपक्षमाह–उभे त्वेवैते इति । तु-शब्दः पूर्वोक्तव्यवस्थापक्षं वारयति, एवशब्दो भिन्नक्रमः । ये ' उभे '

१–अन्यस्तंभे । का० श्रौ० सू० १६ । १४३ ।

तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते । त्रयोदश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्या-वानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ १६ ॥

प्रादेशमात्र्यो भवन्ति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरन्नमेतदात्मसम्मि-तेनैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति यद्वु वाऽआत्मसम्मितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति तिष्ठन्नादधाति तस्योपरि बन्धुः स्वाहाकारेण रेतो वाऽइदꣳ सिक्तमयमग्निस्तस्मिन्यत्काष्ठान्य-स्वाहाकृतान्यभ्यादध्याद्धिꣳस्याद्धैनं ता यत्समिधस्तेन नाहुतयो यद्वु स्वाहाकारेण तेनान्नमन्नꣳ हि स्वाहाकारस्तथो हैनं न हिनस्ति ॥ १७ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ६-४-५ ॥ (६. ३.)

तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते । त्रयोदश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ १६ ॥

प्रादेशमात्र्यो भवन्ति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुः । अन्नमेतत् । आत्मसम्मितेनैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति । यद्वु वाऽआत्मसम्मितमन्नम्—तदवति । तन्न हिनस्ति । यद्भूयो—हिनस्ति तत् । यत्क-नीयो—न तदवति । तिष्ठन्नादधाति । तस्योपरि बन्धुः । स्वाहाकारेण । रेतो वाऽइदं सिक्तम्—अयमग्निः । तस्मिन्यत् काष्ठान्यस्वाहाकृतान्यभ्यादध्याद्—हिंस्याद्धैनम् । ता यत् समिधः—तेन नाहुतयः । यद्वु स्वाहाकारेण—तेनान्नम् । अन्नं हि स्वाहाकारः । तथो हैनं न हिनस्ति ॥ १७ ॥

पुरोहितक्षत्रियविषयत्वेनोक्ते, ते उभे सर्वत्रादध्यादेव, न परित्यजेत् । तत्रोपपत्तिमाह—अयं वा अग्निर्ब्रह्म च क्षत्रं चेति । 'अयम् अग्नि' एव ब्रह्मक्षत्रे; यद् ब्राह्मं क्षात्रं च तेजः, तस्याग्नेयत्वादित्यभिप्रायः । अत 'एतत्' एतेन ब्रह्मक्षत्रमन्त्राभ्याम् अग्नौ समिदाधानेन 'इममेव' उक्यमग्निम् 'उभाभ्यां' 'समिन्धे' सम्यग् दीपितवान् भवति । तस्मादुभे अप्यवश्य सर्वविषयतयाऽनुष्ठेये इत्यर्थः ॥

एतदुक्तं भवति । पुरोहितक्षत्रियव्यतिरिक्तानामेकादश वा त्रयोदश वा, तयोस्तु द्वादश वा त्रयोदश वेति । अत्र सूत्रम्—"उपोत्तमां क्षत्रियस्येच्छन्नुत्तमां पुरोहितस्यान्यस्योभे"—(का. श्रौ. सू. ११ । १४१—१४२) इति । 'अन्यस्य' पुरोहितक्षत्रियाभ्यामन्यस्य, तत्रापि पुरोहितव्यतिरिक्तस्य क्षत्रियस्य अन्यस्य, क्षत्रियव्यति-रिक्तस्य पुरोहितस्यान्यस्येत्यर्थः । एवं कर्कोपाध्यायैरपि व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

अर्थसिद्धां त्रयोदशसङ्ख्यामनूद्य प्रशंसति—तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते त्रयोदश मासाः संवत्सर इत्यादिना । 'ताः' समिधः । गतमन्यत् ॥ १६ ॥

समिधां प्रादेशमात्रत्वं विधाय प्रशंसति—प्रादेशमात्र्यो भवन्ति प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरित्यादिना । गर्भभूतस्य यज्ञात्मकस्य विष्णोः प्रादेशमात्रत्वं गर्भाधारस्योदरस्य प्रादेशमात्रत्वमपेक्ष्येत्येतद्बोद्धव्यम् । समिदाख्यं वस्तु 'अन्नम्'; अतः 'एनं' गर्भम् 'आत्मसम्मितेन' आत्मसमप्रमाणेनैवान्नेन प्रीणाति । आत्मसम्मितत्वं

अथ विष्णुक्रमान्क्रान्त्वा । वात्सप्रेणोपस्थायास्तमितऽआदित्ये भस्मैव प्रथममुद्वपत्येतद्वाऽएनमेतेनान्नेन प्रीणात्येताभिः समिद्भिस्तस्यान्नस्य जग्धस्यैष पाप्मा सीदति भस्म तेनैनमेतद्व्यावर्त्तयति तस्मिन्नपहतपाप्मन्वाचं विसृजते वाचं विसृज्य समिधमादधाति रात्र्याऽएवैनमेतदन्नेन प्रीणाति रात्रीꣳ रात्रीमप्रयावं भरन्तऽइति तस्योक्तो बन्धू रात्र्याऽएवैतामरिष्टिꣳ स्वस्तिमाशास्ते तद्यत्किञ्चातो रात्र्योपसमादधात्याहुतिकृतꣳ हैवास्मै तदुपसमादधाति ॥ १ ॥

अथ विष्णुक्रमान्क्रान्त्वा, वात्सप्रेणोपस्थाय, अस्तमितऽआदित्ये भस्मैव प्रथममुद्वपति । एतद्वा-एनमेतेनान्नेन प्रीणाति–एताभिः समिद्भिः । तस्यान्नस्य जग्धस्यैष पाप्मा सीदति–भस्म । तेनैनमेतद् व्यावर्त्तयति । तस्मिन्नपहतपाप्मन् वाचं विसृजते । वाचं विसृज्य, समिधमादधाति । रात्र्याऽएवैनमेतदन्नेन प्रीणाति । रात्रीं रात्रीमप्रयावं भरन्त इति । तस्योक्तो बन्धुः । रात्र्याऽएवैतामरिष्टिं स्वस्तिमाशास्ते । तद्यद् किञ्चातो रात्र्योपसमादधाति, आहुतिकृतं हैवास्मै तदुपसमादधाति॥१॥

न्यूनाधिकभावे बाधदर्शनेन स्तौति–यद्वु वा आत्मसम्मितमन्नम्, तदवतीति । 'अवति' तर्पयति । 'कनीयः' चेत् 'न अवति' न तर्पयति, 'भूयः' चेत् अन्तरोष्माद्युत्पादनेन 'हिनस्ति', अत आत्मसम्मितं प्रशस्तम् । तिष्ठतैवोक्तसमिधामाधानं कर्त्तव्यमिति विधाय, तदर्थवादं वक्ष्यमाणमतिदिशति–तिष्ठन्नादधाति तस्योपरि बन्धुरिति । 'उपरि' नवमे काण्डे (श. प. ९ । २ । १ । ४६) "तिष्ठन् समिध आदधाति, अस्थीनि वै समिधः"–इत्यत्र इध्मधारणप्रस्तावे "तिष्ठन् वै वीर्यवत्तरः"–इति बन्धुरुक्त इत्यर्थः ॥

यत् समिधामाधानमुक्तम्, तस्य स्वाहाकारान्ततां विधाय प्रशंसति–स्वाहाकारेण, रेतो वा इत्यादिना । उख्याग्नेस्तत्रोत्पद्यमानवैश्वानरार्थसिक्तरेतोरूपत्वात् तत्र प्रक्षेप्तव्यानि 'काष्ठानि' 'अस्वाहाकृतानि' चेत् 'अभ्यादध्यात्' 'एनं' रेतोरूपमग्निं हन्युः; सस्वाहाकाराणि चेत् हननं न कुर्युः । ननु केवलकाष्ठानां हिंसकत्वं प्रयुक्तम्, तत्र काष्ठानामाहुतित्वेन प्रक्षेपादाहुतेश्चान्नत्वात् कथं हिंसकत्वमिति तत्राह–ता यद् समिधस्तेन नाहुतय इति । समिधां केवलमग्निसमिन्धनसाधनत्वेनानाहुतिरूपत्वात् नाहुतित्वं नान्नत्वञ्च अतो हिंसकाः स्युरित्यर्थः । तर्हि स्वाहाकारसहितास्ता इति चेत् कथमन्नभावेनाहिंसकत्वमिति, तत्राह–यद्वु स्वाहाकारेण तेनान्नमन्नं हि स्वाहाकारस्तथो हैनं न हिनस्तीति । "स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते" इति श्रुतेरन्नप्रदानहेतुत्वादन्नत्वम् । स्पष्टमन्यत् । "स्वाहाकारः सर्वासुखायाम्"–(का. श्रौ. सू. १६।१४४) इति सूत्रम् ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठकाण्डे षष्ठेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (६ । ६ । ३) ॥

अथ समिदाधानानन्तरं भस्मोद्वपनस्य कालमाह–अथ विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा वात्सप्रेणोपस्थायास्त-

(ख) अथ प्रातरुदितऽआदित्ये । भस्मैव प्रथममुद्वपत्येतद्वाऽएनमेतेनान्नेन प्रीणात्येतया समिधा यच्च राञ्योपसमादधाति तस्यान्नस्य जग्धस्यैष पाप्मा सीदति भस्म तेनैनमेतद्व्यावर्त्तयति तस्मिन्नपहतपाप्मन्वाचं विसृजते वाचं विसृज्य समिधमादधात्यह्नऽएवैनमेतदन्नेन प्रीणात्यहरहरप्रयावं भरन्तऽ इति तस्योक्तो बन्धुरह्नऽएवैतामरिष्टिᳪं स्वस्तिमाशास्ते तद्यत्किञ्चातोऽह्नोपसमादधात्याहुतिकृतᳪं हैवास्मै तदुपसमादधाति ॥ २ ॥

अथ प्रातरुदितऽआदित्ये भस्मैव प्रथममुद्वपति । एतद्वाऽएनमेतेनान्नेन प्रीणाति–एतया समिधा, यच्च रात्र्योपसमादधाति । तस्यान्नस्य जग्धस्यैष पाप्मा सीदति–भस्म । तेनैनमेतद्व्यावर्त्तयति । तस्मिन्नपहतपाप्मन्वाचं विसृजति । वाचं विसृज्य समिधमादधाति । अह्न एवैनमेतदन्नेन प्रीणाति–अहरहरप्रयावं भरन्त इति । तस्योक्तो बन्धुः । अह्नऽएवैतामरिष्टिं स्वस्तिमाशास्ते । तद्यत्किञ्चातोऽह्नोपसमादधाति–आहुतिकृतं हैवास्मै तदुपसमादधाति ॥ २ ॥

मित आदित्ये भस्मैव प्रथममुद्वपतीति'। विष्णुक्रमवात्सप्रयोः स्वरूपमुपरिष्टाद् वक्ष्यते । ' प्रथम ' रात्रौ कर्त्तव्याया एकस्याः समिधः आधानात् पूर्वं 'भस्म' 'उद्वपति' अपगमयति । उद्वपन प्रशंसति–एतद्वा एनमिति । समिदाधानमेव अग्नेः अन्नेन प्रीणनम्, अतो 'जग्धस्य' भक्षितस्य 'अन्नस्य' पापरूपं 'भस्म' 'सीदति' अवशिष्यते । ' एतत् ' एतेन पापशमनेनैव ' एनम् 'अग्निम् 'तेन' भस्मना 'व्यावर्त्तयति' यद्वा, ' एतत् ' एतेन पापशमनप्रकारेण ' एनं ' ' व्यावर्त्तयति ' पश्चात् 'तस्मिन्' अग्नौ ' अपहतपाप्मन् ' भस्माख्यपापरहिते सति पश्चात् अस्तमयात् प्राक् गृहीतां ' वाचम् ', तदा ' विसृज्य ' ' समिधम् ' आदध्यात् । तत्समिदाधानम् अग्नेः रात्रिभोजनात्स्थानीयम् ॥ तत्र मन्त्र विवाद, तद्व्याख्यानं प्रागुक्तमित्यतिदिशति–रात्रीं॰ रात्रीमप्रयावं भरन्त इतीति'। तस्योक्तो बन्धुरिति । समिदाधानप्रस्तावे " अहरहरप्रयाव भरन्तः ' (श. प. १ । ३ । ३ । ८) इत्यत्र । तात्पर्यं दर्शयति–रात्र्या एवैतामरिष्टिं स्वस्तिमाशास्ते इति । रात्रीमिति मन्त्रपाठेन कृत्स्नाया. रात्र्या. सम्बन्धिनीमरिष्टिं सारहितां स्वस्तिम् अस्तिरभिपूजितः स च सुपु अस्तीति स्वस्तिः तामग्नेराशास्ते । आशासनस्यापि प्रयोजनमाह–तद्यत्किञ्चेति । अत कारणात् तत्राग्नौ यत् किञ्चित् काष्ठादिकमादधाति, ' तत् ' सर्वम् ' अस्मै ' अग्नये ' आहुतिकृतमेव ' ' उपसमादधाति ' ॥ १ ॥

रात्रौ यत् कर्त्तव्य भस्मोद्वपनादि उक्तम, तत् सर्वं प्रातरपि विधत्ते–अथ प्रातरुदित आदित्य इत्यादिना आहुतिकृतं हैवास्मै तदुपसमादधातीत्यन्तेन । एतत् पूर्ववद् व्याख्येयम् । " अहरहरप्रयावम् "–इति मन्त्रपाठे विशेषः ॥ २ ॥

१–विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्रमन्युदुम्भण च तस्मिन् । वात्सप्रेण दिवस्परीत्येकादशभिः । व्याख्याया भस्मोद्वपनमस्तमिते पात्रे का० श्रौ० सू० १६ । १६९–१७० ॥ २–इहैव सप्तमाध्याये चतुर्थब्राह्मणे द्रष्टव्यम् श. प. ६ । ७ । ४ । ३–वाच विसृज्य समिदाधान रात्री रात्रीमप्रयावमिति का श्रौ. सू. १६ । १७१ ।

(त्य) अहोरात्रे वा ऽअभिवर्तमाने संवत्सरमाप्नुतः संवत्सरऽइदꣳ सर्वमाहावैवैतामरिष्टिꣳ स्वस्तिमाशास्ते ॥ ३ ॥

(स्तुऽय) अथ यदाऽस्मै व्रतं प्रयच्छन्ति । (न्त्य) अथ व्रते न्युज्य समिधमादधाति न व्रते न्यञ्ज्यादित्यु हैकऽआहुराहुतिं तज्जुहुयादनवक्लृप्तं वै तद्यदीक्षितऽआहुतिं जुहुयादिति ॥ ४ ॥

स वै न्यञ्ज्यादेव । दैवो वा ऽअस्यैषऽ आत्मा मानुषोऽयꣳ स यन्न न्यञ्ज्यान्न हैतं दैवमात्मानं प्रीणीयादथ यन्न्यनक्ति तथो हैतं दैवमात्मानं प्रीणाति सा यत्समित्तेन नाहुतिर्यदु व्रते न्यक्ता तेनान्नमन्नꣳ हि व्रतम् ॥ ५ ॥

अहोरात्रे वाऽअभिवर्तमाने संवत्सरमाप्नुतः । संवत्सर इदं सर्वम् । आत्मन्येवैतामरिष्टिं स्वस्तिमाशास्ते ॥ ३ ॥

अथ यदाऽस्मै व्रतं प्रयच्छन्ति–अथ व्रते न्युज्य समिधमादधाति । न व्रते न्यञ्ज्यादित्यु हैकऽ आहुः । आहुतिं तज्जुहुयात् । अनवक्लृप्तं वै तद्–यद्दीक्षित आहुतिं जुहुयादिति ॥ ४ ॥

स वै न्यञ्ज्यादेव । दैवो वाऽअस्यैष आत्मा, मानुषोऽयम् । स यन्न न्यञ्ज्यात्–न हैवं दैवमात्मानं प्रीणीयात् । अथ यन्न्यनक्ति–तथो हैवं दैवमात्मानं प्रीणाति । सा यत् समित्–तेन नाहुतिः । यदु व्रते न्यक्ता–तेनान्नम् । अन्नं हि व्रतम् ॥ ५ ॥

रात्र्यहनि च क्रियमाणे सन्निधापनमस्मिन्नवसरे स्तुत्वेन प्रशंसति–अहोरात्रे वा अभिवर्तमाने संवत्सरमाप्नुत इति । एतस्य सर्वस्य जगतः संवत्सरोपलक्षितकालाधारत्वात् अहोरात्रस्य सर्वात्मकत्वम् । 'आत्मन्' शरीरमात्र । अत्र कात्यायनः–" व्रतान्ते मन्त्रोऽयमनन्तरमिति यत्रे, वाचं विसृज्य सन्निधान रात्रीं रात्रीमनन्तरमिति, एवमुदिते मन्त्रोऽयमनादि, अहरहरित्याभवन् "–(का. श्रौ. सू. ७।४।७०-७२) इति ॥ ३ ॥

व्रतप्रदानकाले व्रतस्पति समिधं न्यञ्ज्यादाधानमिति विधत्ते–अथ यदाऽस्मै व्रतमिति । 'व्रत' शब्दाभिधेयं पयः । अत्र केचित् पक्षमुत्थाप्य तं निराकर्तुं स्वपक्षमुपसंहरति–न व्रते न्यञ्ज्यादित्यु हैक आहुरिति । न्यञ्जनस्य दोषमाह–आहुतिं तज्जुहुयादिति । अनवक्लृप्तिः कुतः को वा दोष इत्यत आह–अनवक्लृप्तं वै तदिति । 'अनवक्लृप्तम्' अयुक्तम्, अनधिकारनिमित्तत्वात्; " दीक्षितो न जुहोति न ददाति न पचति " इति निषेधात् ॥ ४ ॥

स्वपक्षे युक्तिमाह–स वै न्यञ्ज्यादेव दैवो वा इत्यादिना । 'अस्य' यजमानस्य 'दैवः' देवतासम्बन्धी 'आत्मा' शरीरम् । क इत्याकाङ्क्षायामाह–एष इति । 'एषः' अग्निरित्यर्थः । उत्तरत्र वैश्वानरत्वेन यज-

---

१–व्रतस्य सन्निधिं व्रते व्रते समिधमाधायाभवन् । का० श्रौ० सू० ७।४।७० ॥

(७५) स वै समिधमाधायाथ व्रतयति । देवो वाऽअस्यैषऽ आत्मा मानुषोऽयं देवाऽ उ वाऽअग्रेऽथ मनुष्यास्तस्मात्समिधमाधायाथ व्रतयति६

(त्य)अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीति । (त्य)अशनपतेऽशनस्य नो देहीत्येतदन-मीवस्य शुष्मिणऽ इत्यनशनायस्य शुष्मिणऽ इत्येतत्प्रप्र दातारं तारिषऽ इति यजमानो वै दाता प्र यजमानं तारिषऽ इत्येतदूर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदऽइत्याशिषमाशास्ते यद्‌ु भिन्नायै प्रायश्चित्तिमाहोत्तरस्मिं-स्तदन्वाख्यान ऽइति ॥ ७ ॥

स वै समिधमाधायाथ व्रतयति । देवो वाऽअस्यैष आत्मा, मानुषोऽयम् । देवा उ वाऽअग्रे, अथ मनुष्याः । तस्मात् समिधमाधायाथ व्रतयति ॥ ६ ॥

"अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि"–इति । अशनपतेऽशनस्य नो देहीत्येतत् । "अनमीवस्य शुष्मिणः"–इति । अनशनायस्य शुष्मिण इत्येतत् । "प्रप्र दातारं तारिषः"–इति । यजमानो वै दाता । प्र यजमानं तारिष इत्येतत् । "ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे"–(वा. सं. ११ । ८३) इति । आशिषमाशास्ते । यद्‌ु भिन्नायै प्रायश्चित्तिमाह–उत्तरस्मिंस्तदन्वाख्यान इति ॥ ७ ॥

मानसोऽयत्ते. 'अय' पाञ्चभौतिक. आत्मा 'मानुषः,' अतो व्यञ्जने अकृते सति देवतासम्बन्धिनं स्वात्मान न प्रीणीयात्; व्यञ्जने तु प्रीणात्येव । ननु अनवक्लृप्तिदोष उक्त, तस्य कः परिहार इति, तत्राह–सा यत् समित् तेन नाहुतिरिति । दैवस्यात्मन. कथ व्रताख्याललाभ इति तत्राह–यद्‌ु व्रते व्यक्ता, तेनान्नमिति । ननु पय एव कथमन्नमित्यत आह–अन्नं हि व्रतमिति ॥ ५ ॥

व्रतपरिग्रहस्य समिदाधानानन्तर्यं प्रशंसति–स वै समिधमाधायाथ व्रतयति देवो वा इति ॥ ६ ॥

तत्र मन्त्र विधाय विभज्य तात्पर्यमाह–अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्यशनपतेऽशनस्य नो देहीत्यादिना । 'अमीव'–शब्दो व्याधिवचनः, अत्र बुभुक्षाख्यव्याधिपर इति व्याचष्टे–अनशनायस्य शुष्मिण इत्येत-द्विति । चरमपाद आशीपर इत्याह–आशिषमाशास्त इति । हे 'अन्नपते!' अग्ने! 'अन्नस्य' अन्नं 'देहि' प्रयच्छ 'नः' अस्मभ्यं देहीत्यर्थः । अन्नं विशिनष्टि–अनमीवस्य शुष्मिण इति । पुनरशनेच्छा-रूपो रोगो यस्य नास्ति, तादृशस्य 'शुष्मिणः' बलवतः । उक्तलक्षणमन्नम्, तस्य 'दातारम्' प्रयच्छन्तं 'प्रतारिषः' प्रवर्द्धय । 'नः' अस्माकं 'द्विपदे चतुष्पदे' उभयविधाय प्राणिने 'ऊर्जम्' अन्नं बलं वा "धेहि" ॥

भिन्नाया उखायाः प्रायश्चित्त कर्तव्यम्, "तदुत्तरस्मिन् अन्वाख्याने"–आख्यानमनु आख्यायत इति 'अन्वाख्यानम्' ब्राह्मणम्, तदेतत् तत्र प्रदर्श्यत इति यत् प्रतिज्ञातम्, (श. प. ६ । ९ । २ । ३१) तदिदानीं प्रदर्श्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

यद्येपोखा भिद्येत । याऽभिन्ना नवा स्थाल्युरुबिली स्यात्तस्यामेनं पर्यावपेदार्च्छति वाऽएषोखा या भिद्यतेऽनार्तो वाऽइयं देवताऽनार्त्तायामिममनार्तं बिभराणीति तत्रोखायै कपालं पुरस्तात्प्रास्यति तथो हैषऽ एतस्यै स्वायै योनेर्न च्यवते ॥ ८ ॥

(तेऽथ) अथ मृदमाहृत्य । (त्यो) उखां चोपशयां च पिष्ट्वा सꣳसृज्योखां करोत्येतयैवावृताऽनुपहरन्यजुस्तूष्णीमेव पक्त्वा पर्यावपति कर्मणिरेव तत्र प्रायश्चित्तिः पुनरतत्कपालमुखायामुपसमस्योखां चोपशयां च पिष्ट्वा सꣳसृज्य निदधाति प्रायश्चित्तिभ्यः ॥ ९ ॥

यद्येपोखा भिद्येत–याऽभिन्ना नवा स्थाल्युरुबिली स्यात् । तस्यामेनं पर्यावपेत् । आर्च्छति वाऽएषोखा या भिद्यते । अनार्तोऽइयं देवता । अनार्तायामिममनार्तं बिभराणीति । तत्रोखायै कपालं पुरस्तात् प्रास्यति । तथो हैष एतस्यै स्वायै योनेर्न च्यवते ॥ ८ ॥

अथ मृदमाहृत्य, उखां चोपशयां च पिष्ट्वा, संसृज्योखां करोति–एतयैवावृता–अनुपहरन् यजुः–तूष्णीमेव पक्त्वा पर्यावपति । कर्मणिरेव तत्र प्रायश्चित्तिः । पुनस्तत्कपालमुखायामुपसमस्य उखां चोपशयां च पिष्ट्वा संसृज्य निदधाति, प्रायश्चित्तिभ्यः ॥ ९ ॥

प्रतिज्ञातमर्थं दर्शयति–यद्येपोखा भिद्येतेत्यादिना । ' यदि ' प्रमादात् ' एषा उखा ' ' भिद्येत ' भिन्ना भवेत्, तर्हि अभिन्नायां प्रभूतबिलायां नवस्थाल्याम् ' एनम् ' अग्निम् उखागतं ' पर्यावपेत्, ' ' एषा ' भिन्ना ' उखा ' ' आर्च्छति वै ' आर्तिम् नाशलक्षणां प्राप्नोति खलु । किं तत इत्यत आह–अनार्तो वेति । ' इयम् ' अग्न्याख्या देवता ' अनार्ता ' आर्तिरहितैव खलु । आर्तायाम् अनर्हत्वात् अनार्तायां स्थाल्याम् ' अनार्तम् ' अग्निं ' बिभराणि ' इत्यभिप्रायेण प्रभूतबिल–नव–स्थाल्यां पर्यावपनं प्रशस्तम् । अग्नेरनार्तत्वमवान्तरदीक्षाप्रस्तावे प्रागुक्तम् (श. प. ३ । ४ । ३ । ३ क.) । तत्रोखाया इति । भिन्नोखायाः ' कपाल ' ' पुरस्तात् ' स्थाल्याः पुरोदेशे ' प्रास्यति ' प्रक्षिपेत् । ' तथा ' सति अयमग्निः स्वस्य या ' योनिः ' उत्पत्तिस्थानम्, ततो ' न च्यवते ' प्रच्युतो न स्यात् ॥ ८ ॥

किमेतावता प्रायश्चित्तिः स्यात् नेत्याह–अथ मृदमित्यादिना । ' उखां ' भिन्नाम्, ' उपशयाम् ' उखानिर्माणकाले प्रायश्चित्तार्थमुखासमीपे स्थापितां ' च ' ' मृदं ' पुनः ' पिष्ट्वा ' । ' आवृत् ' प्रकारः, एतेन पूर्वोक्तेनैव प्रकारेण । मन्त्रस्यापि प्रसक्तावाह–अनुपहरन् यजुरिति । यजुर्मन्त्रमनुपहरन् पाकोऽपि ' तूष्णीमेव ' कर्तव्यः । ' पर्यावपति ' स्थालीगतमग्निं प्रक्षिपेत् । ' कर्मणिरेव ' पुनः करणरूपं कर्मैव ' तत्र ' उखाभेदे प्रायश्चित्तिः । ' पुनः ' ' तत् ' -उखाकपालं स्थाल्यां स्थापितम् ' उखायामुपसमस्य ' तामुखाञ्चोपशयाञ्च पिष्ट्वा ' संसृज्य निदधाति ' पुनः प्रायश्चित्तार्थम् ॥ ९ ॥

१–उखाभेदने नवायां स्थाल्यां महत्मुख्यामुखाकपाल… । का० श्रौ० सू० १६ । २०७ । २–उखोपशये पिष्ट्वा पुनः सहोखां करोत्यमन्त्रम् । का. श्रौ. सू. १६ । २०८ । ३–पक्वायामावपति कपालं च । का. श्रौ. सू. १६ । २०९ ॥ ४–उखोपशये पिष्ट्वा संसृज्य निदधाति । का० श्रौ० सू० । १६ । २१० ।

(१ष्योऽथ) अथ यद्येषऽउख्योऽग्निरनुगच्छेत् । (दूग) गार्हपत्यं वाव स गच्छति गार्हपत्याद्धि स आहृतो भवति गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्चमुद्धृत्योपसमाधायोखां प्रवृञ्ज्यादेतयैवाऽऽवृताऽनुपहरन्यजुस्तूष्णीमेव तां यदाऽग्निरारोहति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ प्रायश्चित्ती करोति । सर्वेभ्यो वाऽएषऽएतं कामेभ्यऽआधत्ते तद्यदेवास्यात्र कामानां व्यवच्छिद्यतेऽग्नावनुगते तदेवैतत्सन्तनोति सन्दधात्युभे प्रायश्चित्ती करोत्यध्वरप्रायश्चित्तिं चाग्निप्रायश्चित्तिं चाध्वरस्य पूर्वामथाग्नेस्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

अथ यद्येष उख्योऽग्निरनुगच्छेत्–गार्हपत्यं वाव स गच्छति । गार्हपत्याद्धि स आहृतो भवति । गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्चमुद्धृत्योपसमाधायोखां प्रवृञ्ज्यात्–एतयैवावृता–अनुपहरन् यजुः–तूष्णीमेव । तां यदाऽग्निरारोहति ॥ १० ॥

अथ प्रायश्चित्ती करोति । सर्वेभ्यो वाऽएष एतं कामेभ्य आधत्ते । तद्यदेवास्यात्र कामानां व्यवच्छिद्यते–अग्नावनुगते तदेवैतत् सन्तनोति, सन्दधाति । उभे प्रायश्चित्ती करोति–अध्वरप्रायश्चित्तिं च, अग्निप्रायश्चित्तिं च । अध्वरस्य पूर्वाम्–अथाऽग्नेः । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

उख्याग्न्यनुगमने प्रायश्चित्तमाह–अथ यद्येष उख्योऽग्निरिति । गार्हपत्यमेव सोऽनुगत उख्योऽग्निः गच्छति; गार्हपत्यादाहृतस्य आहवनीयस्य ज्वालारूपेणोख्याग्नित्वेनोत्पन्नत्वात् । एतदेवाह–गार्हपत्याद्धीति । यत एवम्, अतो ‘ गार्हपत्यादेव ’ ‘ एनम् ’ अग्निम् ‘ प्राञ्चम् ’ ‘ उद्धृत्य, ’ ‘ उपसमाधाय ’ पुनः ‘ उखां ’ ‘ प्रवृञ्ज्यात् ’ । ‘ एतया एव आवृता ’ पूर्वोक्तोखाप्रवृञ्जनप्रकारेण अत्रापि ‘ अनुपहरन् यजुः ’ । तर्हि कथम् ? ‘ तूष्णीमेव ’ ‘ ताम् ’ उखाम् प्रवृञ्ज्यादिति शेषः । प्रायश्चित्ताहुतेः उखाप्रवृञ्जनानन्तरत्वमाह–यदाऽग्निरारोहतीति ॥ १० ॥

अथ प्रायश्चित्ती करोतीति । “ उभे प्रायश्चित्ती करोति ” इति वक्ष्यमाणेन प्रायश्चित्तेन प्रायश्चित्तद्वयं कुर्यादित्यर्थः । उख्याग्नेः सौमिकाग्निकोभयसाधारणत्वाद् विहितं प्रायश्चित्तं सर्वकामसन्तानरूपत्वेन स्तौति–सर्वेभ्यो वा एष एतमिति । सर्वकामाभिवृद्ध्यर्थमग्नेराहितत्वात् तदनुगमे सति यदेवाङ्ग कामानां सम्बन्धि व्यवच्छिद्यते, ‘ तत् ’ एतेन प्रकारेण सन्ततं व्यवच्छिन्नं करोति । कोऽर्थः ? ‘ सन्दधाति ’ इत्यर्थः ॥ उभयविध-प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमित्याह–उभे प्रायश्चित्ती करोतीति । प्रकारविशेषञ्च दर्शयति–अध्वरस्य पूर्वामथाग्नेरिति । ‘ तस्य ’ अर्थवादात्मको ‘ बन्धुरुक्तः ’–“ एषापि ह्येतत् कर्म, यदग्निकर्म ” इत्यनेनोक्त इत्यर्थः (श. प. ६ । १ । १ । १२) ॥ ११ ॥

१–प्रवृञ्ज्यादाधत्तोख्ये । का. श्रौ. सू. १६ । २०५ । २–अध्वरप्रायश्चित्तिं च सर्वेषु यथाकालं पूर्वां पूर्वाम् । का. श्रौ. सू. १६ । २०६ ।

स समिधाऽऽज्यस्योपहत्य । (त्या) आसीनऽ आहुतिं जुहोति विश्वकर्मणे स्वाहेत्यथोपोत्थाय समिधमादधाति पुनस्त्वाऽऽदित्या रुद्रा वसवः समि- [illegible] त्वा देवताः पुनः समिन्धतामित्ये- [illegible] यजमानस्य कामाऽ इति घृते- नाह त्वं तन्वं वर्द्धयस्व येभ्यऽ उ त्वां कामेभ्यो यजमानऽ आधत्त तेऽस्य सर्वे सत्याः सन्त्वित्येतत् ॥ १२ ॥

(ह) अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् । (ह) अरणी वाव स गच्छ- त्यरणिभ्यां हि सऽ आहृतो भवत्यरणिभ्यामेवैनं मथित्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति ॥ १३ ॥

स समिधाऽऽज्यस्योपहत्य, आसीन आहुतिं जुहोति–"विश्वकर्मणे स्वाहा"–इति । अथोपो- त्थाय समिधमादधाति–"पुनस्त्वाऽऽदित्या रुद्रा वसवः समिन्धताम् । पुनर्ब्रह्माणो वसु- नीथ यज्ञैः"–इति । एतास्त्वा देवताः पुनः समिन्धतामित्येतत् । "घृतेन त्वं तन्वं वर्द्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः"–(वा०सं० १२।४४) इति । घृतेनाह त्वं तन्वं वर्द्धयस्व- येभ्य उ त्वां कामेभ्यो यजमान आधत्त–तेऽस्य सर्वे सत्याः सन्त्वित्येतत् ॥ १२ ॥

अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् । अरणी वाव स गच्छति । अरणिभ्यां हि स आहृतो भवति । अरणिभ्यामेवैनं मथित्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति ॥ १३ ॥

तत्र प्रायश्चित्तस्य प्रकारविशेषं मन्त्रविशेषं च दर्शयति–स समिधाऽऽज्यस्योपहत्येत्यादिना । पूर्वत्र समिदाधाने तिष्ठतिरुक्तत्वात् (श. प. ३।६।१।१७ कं.) अत्रापि तथात्वप्रसक्तावाह–आसीन इति । आज्यं समिधा आदाय जुहुयादित्यर्थः । तत्र मन्त्रं दर्शयति–विश्वकर्मणे स्वाहेतीति । आज्याहुत्यनन्तरं तत् समिदाधाने समन्त्रकमाह–अथोपोत्थाय समिधमिति । आज्यहोमस्यासीनत्वाभिधानादुपोत्थायेत्युक्तम् ॥

मन्त्रस्यायमर्थः,–हे अग्ने ! 'त्वा' त्वाम् आदित्यादयः 'पुनः' 'समिन्धताम्' दीपयन्तु तथा 'ब्रह्माणः' ब्राह्मणाः ऋत्विगादयः 'समिन्धताम्' । हे 'वसुनीथ' नीयेति वाहनाम वसवर्णलुत ! यज्ञा वसवर्य गमयन् ! 'यज्ञैः' निमित्तभूतैः 'समिन्धताम्' । 'त्वं' च 'घृतेन' 'तन्वं' तनुं 'वर्द्धयस्व' । 'यजमानस्य कामाः' 'सत्याः' अवितथाः 'सन्तु' । एतास्त्वा देवता इति । पूर्वार्द्धतात्पर्यप्रदर्शनब्राह्मणं स्पष्टम् । उत्तरार्द्धमनूद्य व्याचष्टे–येभ्य उ त्वामिति । 'येभ्यः' 'कामेभ्यः' निमित्तभूतेभ्यः 'यजमान आधत्त', 'ते सर्वे' अपि कामाः, 'सत्याः सन्तु' इति । आधानस्य सर्वकामनिमित्तत्वात् तस्य कृतत्वात् कामैरपि सत्यैर्भवितव्यमित्येतत् उत्तरार्द्धेनोक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

उक्तप्रसङ्गप्राप्तत्वात् तदाश्रयभूतगार्हपत्यस्यानुगमने प्रायश्चित्तमाह–अथ यदि गार्हपत्य इति । अर- णीभ्याममिमुत्पाद्य गार्हपत्ये उपसमाधाय आध्यात्मिकाधिकोमप्रायश्चित्ते कुर्यात् ॥ १३ ॥

१–आसीनैर्विश्वकर्मणे स्वाहेति जुहोति । का० श्रौ० सू० २५ । २०० । २–समिधमादधाति पुनस्त्वेति । का. श्रौ. सू. २५ । २०१ । ३–गार्हपत्ये मन्थे निर्मथ्य । का. श्रौ. सू. २५ । २०५ ।

(स्थु) अथ यदि प्रसुतऽआहवनीयोऽनुगच्छेत् । (दृशा) गार्हपत्यं वाव स गच्छति गार्हपत्याद्धि सऽआहृतो भवति गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्चᳫं साङ्काशिनेन हृत्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति यस्तस्मिन्कालेऽध्वरः स्यात्तामध्वरप्रायश्चित्तिं कुर्यात्समान्यग्निप्रायश्चित्तिः ॥ १४ ॥

(रु) अथ यद्याग्नीध्रीयोऽनुगच्छेत् । (दृशा) गार्हपत्यं वाव स गच्छति गार्हपत्याद्धि सऽआहृतो भवति गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्चमुत्तरेण सदो हृत्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोत्यथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत्तस्योक्तो बन्धुः ॥ १५ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६-४-६ ॥ (६. ४.) ॥
इति चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ (कण्डिकासङ्ख्या १००)
इति षष्ठोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ६-६ ॥

अथ यदि प्रसुत आहवनीयोऽनुगच्छेत्—गार्हपत्यं वाव स गच्छति । गार्हपत्याद्धि स आहृतो भवति । गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्चं साङ्काशिनेन हृत्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति-यस्तस्मिन्कालेऽध्वरः स्यात्—तामध्वरप्रायश्चित्तिं कुर्यात्, समान्यग्निप्रायश्चित्तिः ॥ १४ ॥

अथ यद्याग्नीध्रीयोऽनुगच्छेत्—गार्हपत्यं वाव स गच्छति । गार्हपत्याद्धि स आहृतो भवति । गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्चमुत्तरेण सदो हृत्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति । अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत्—तस्योक्तो बन्धुः ॥ १५ ॥

सुत्यादिने आहवनीयानुगतौ प्रायश्चित्तमाह—अथ यदि प्रसुत आहवनीय इति । साङ्काशिनेन हृत्वेति। साङ्काशिन नाम शालामुखीयमारभ्य सदोहविर्धानमध्यगतपूर्व्यरज्जुमवलम्ब्योत्तरदिक्पर्यन्तः प्रागायतरज्जुमार्गः । स्पष्टमन्यत् ॥

प्रायश्चित्ती करोतीति । सर्वत्र प्रायश्चित्तद्वयमभिहितम्, तयोर्व्यवस्थामाह—यस्तस्मिन् कालेऽध्वरः स्यादिति । तत्कालानुरूपा प्रायश्चित्तिमध्वरप्रायश्चित्तिम्, सौमिकीमित्यर्थः ।

समान्यग्निप्रायश्चित्तिरिति । 'समानी' एकरूपैव आग्निकी प्रायश्चित्तिः। स समिधाऽऽज्यस्योपहत्येत्यादुक्ता च । अयमर्थः,—सर्वत्रानुगमे अध्वरप्रयोगवेलाया तत्तत्कालचोदितां प्रायश्चित्तिं कुर्यात्, अग्निप्रयोगवेलायामुक्तामेकरूपामेव आग्निकीं कुर्यादिति ॥ १४ ॥

अथ यद्याग्नीध्रीय इत्यादि । अग्नीध्रमण्डपे भवः 'आग्नीध्रीयः' । तस्यापि गार्हपत्यादेव प्रणीतत्वात् अनुगतोऽग्निः तत्रैव प्रविष्टो भवति, अत. ' गार्हपत्यात् एव ' ' एनम् ' अग्निम् ' प्राञ्चम् ' ' उत्तरेण ' सदः सदस

१—सुत्याहवनीये साङ्काशिनेन हृत्वा । का श्रौ. सू. २६ । १०२ ।

उत्तरदेशतो ' हुत्वा ' आग्नीध्रे ' उपसमाधाय ' तत्कर्मोचितां प्रायश्चित्तिं कुर्वीत् । मुख्यादिते गार्हपत्यानुगम-प्रायश्चित्तमाह—अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् तस्योक्तो बन्धुरिति । " अरणी वात्र स गच्छति " (श. प. ६ । ६ । ४ । १२) इत्यादिनोक्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठकाण्डे षष्ठेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (६-६-४)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सत्कल्पक्ष्मारुहाख्यत्रिदशतरुलतावेनुमौवर्णभूमीः ।
रत्नोष्ट्रा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सावणि सिद्धगार्थो,
व्यश्रार्णीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं वस्त्यजन्मा निकमवमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपाशान्नुदयुतमजडो राजतं राजतुल्यः ।
आज्योत्थं भाग्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चारुतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नजं च गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिद्धगार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठकाण्डे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६-६ ॥

१—अग्नीध्र यजुर्नेण मह । का. श्रौ. सू. १६ । २०४ । २—अन्तरप्रायश्चित्तिं च सर्वासु यथाकालं पूर्वां पूर्वाम् । का. श्रौ सू. १६ । २०६ ।

अथ सप्तमाऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

264

पञ्चमप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्त्ति । सत्युँ हैतद्युद्रुक्मः सत्यं वा ऽएतं यन्तुमर्हति सत्येनैतं देवा ऽ अबिभरुः सत्येनैवैनमेतद्बिभर्त्ति ॥ १ ॥

तद्यत्तत्सत्यम् । (म) असौ स ऽ आदित्यः स हिरण्मयो भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेषोऽमृतँ हिरण्यममृतमेष परिमण्डलो भवति परिमण्डलो ह्येषऽ एकविँशतिनिर्बाधं एकविँशो ह्येष बहिष्टान्निर्बाधं बिभर्त्ति रश्मयो वा ऽएतस्य निर्बाधा बाह्यत ऽ उ वा ऽएतस्य रश्मयः ॥ २ ॥

रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्त्ति । सत्यं हैतद्-यद्रुक्मः । सत्यं वाऽएतं यन्तुमर्हति । सत्येनैतं देवा अबिभरुः । सत्येनैवैनमेतद्बिभर्त्ति ॥ १ ॥

तद्यत्तत्सत्यम्-असौ स आदित्यः । स हिरण्मयो भवति । ज्योतिर्वै हिरण्यम्-ज्योतिरेषः । अमृतं हिरण्यम्-अमृतमेषः । परिमण्डलो भवति-परिमण्डलो ह्येषः । एकविंशतिनिर्बाधः-एकविंशो ह्येषः । बहिष्टान्निर्बाधं बिभर्त्ति-रश्मयो वाऽएतस्य निर्बाधाः । बाह्यत उ वाऽएतस्य रश्मयः ॥ २ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

यदुक्तं कात्यायनेन-" यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिमण्डलमेकविंशतिपिण्डं कृष्णाजिननिष्यूतं लोमसु शुक्लकृष्णेषु शणसूत्रे त्रिवृत्प्रोतमुपरि नाभि बहिष्पिण्डं दशान्तो रुक्म इति "-(का. श्रौ सू. १६।४।१) इति । तदिदं वक्तुमादौ रुक्मप्रतिमोकं विधत्ते-रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्त्तीति । यजमानो रुक्मं सुवर्णमयमाभरणं कण्ठे बध्वा उखां धारयेत् । विहितं रुक्मप्रतिमोचनपूर्वकं धारणं प्रशंसति-सत्यं हैतद् यद् रुक्म इति । अत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि नाशादर्शनात् रुक्मस्य सत्यत्वम् । ' एतम् ' अग्निं ' यन्तुं ' नियन्तुं ' सत्यम् ' एव ' अर्हति ' । 'देवाः' ' सत्येन ' सत्यमाश्रयं कृत्वा ' अबिभरुः ' भरणमकुर्वन् ॥ १ ॥

एतत् रुक्माख्यं सत्यम् आदित्यात्मना प्रशंसति-तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्य इति । रुक्मस्य सुवर्णमयतां विधाय प्रशंसति-स हिरण्मयो भवतीति । हिरण्यस्य भास्वररूपत्वात् ज्योतीरूपत्वम्, तदेव ' अमृतम् ' अविनाशि, ' एषः ' रुक्मः परिमण्डलः ' वर्तुलः भवति । तत्रोपपत्तिः-परिमण्डलो ह्येष इति । 'एषः' आदित्यः । एकविंशतिनिर्बाधः इति । 'बाधाः' बिलरहिताः पुलकाः । धारणसमये निर्बाधाः यथा बाह्या भवन्ति, तथा धारयेत् । निर्बाधस्य बहिर्भावं प्रशंसति-रश्मयो वा एतस्य निर्बाधा इति । ' एतस्य ' आदित्यात्मकस्य रुक्मस्य ॥ २ ॥

यद्देव रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्त्ति । (त्र्यं) असौ वाऽआदित्य ऽएष रुक्मो नो हैतमग्निं मनुष्यो मनुष्यरूपेण यन्तुमर्हत्येतेनैव रूपेणैतद्रूपं बिभर्त्ति ॥ ३ ॥

यद्देव रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्त्ति । रेतो वाऽइदं सिक्तमयमग्निस्तेजो वीर्यं रुक्मोऽस्मिंस्तद्रेतसि तेजो वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

यद्देव रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्त्ति । (त्र्यं) एतद्वै देवा ऽअबिभयुर्यद्वै न ऽइममिह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्माऽएतमन्तिकाद्गोप्तारमकुर्वन्नमुमेवादित्यमसौ वाऽआदित्यऽएष रुक्मस्तथैवास्मा ऽअयमेतमन्तिकाद्गोप्तारं करोति ॥ ५ ॥

कृष्णाजिने निष्यूतो भवति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञो वाऽएतं यन्तुमर्हति यज्ञेनैतं देवाऽअबिभरुर्यज्ञेनैवैतमेतद्बिभर्ति लोमतश्छन्दाꣳसि वै

यद्देव रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्ति । असौ वा ऽआदित्य एष रुक्मः । नो हैतमग्निं मनुष्यो मनुष्यरूपेण यन्तुमर्हति । एतेनैव रूपेणैतद्रूपं बिभर्ति ॥ ३ ॥

यद्देव रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्ति । रेतो वाऽइदं सिक्तम् । अयमग्निः । तेजो वीर्यं रुक्मः । अस्मिंस्तद्रेतसि तेजो वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

यद्देव रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्ति । एतद्वै देवा अबिभयुः—यद्वै न इममिह रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति । तस्मा एतमन्तिकाद्गोप्तारमकुर्वन्—अमुमेवादित्यम् । असौ वाऽआदित्य एष रुक्मः । तथैवास्मा अयमेतमन्तिकाद्गोप्तारं करोति ॥ ५ ॥

कृष्णाजिने निष्यूतो भवति । यज्ञो वै कृष्णाजिनम् । यज्ञो वाऽएतं यन्तुमर्हति । यज्ञेनैतं देवा

रुक्मधारणं प्रशंसति—यद्देव रुक्मं प्रतिमुच्येति । मानुषेण रूपेण अग्नेर्धारणस्याशक्यत्वात् 'एतेन' रुक्माख्येन आदित्येन 'रूपेण' 'एतत्' अग्न्यात्मकं 'रूपं' 'बिभर्ति' ॥ ३ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—यद्देव रुक्मं प्रतिमुच्येति । अस्याग्नेः रेतःसेकस्थानीयत्वमुक्तं प्राक्, रुक्मश्च तेजोरूपं वीर्यम् । तथा सति अग्नौ रुक्मसंयोजनेन रेतस्यग्न्याख्ये 'तेजः' वीर्यमेव स्थापितवान् भवति ॥ ४ ॥

पुनरप्यग्नौ रुक्मसंयोगमग्नेर्गोप्तृत्वरूपेण प्रशंसति—यद्देव रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्तीति । पुरा 'देवाः' 'इमम्' अग्निम् 'नाष्ट्रा' नाशकानि 'रक्षांसि' 'यद्वै' येनैव प्रकारेण 'न हन्युः' 'एतत्' एतेन विषयभूतेन 'अबिभयुः' । भीतिपरिहारोपायं दर्शयति—तस्मा एतमन्तिकादिति । 'तस्मै' अग्नये 'एतम्' आदित्यम् । एतच्छब्दार्थमाह—अमुमेवादित्यमिति । तर्हि मानुषैः कथं गोप्तारं कर्तुं शक्यत इति, तत्राह—असौ वा आदित्य एष रुक्म इति ॥ ५ ॥

कृष्णाजिने निष्यूतो भवतीति । नितरां स्यूतः सम्बद्धः भवति । यथा कृष्णाजिनस्योपरि वर्तेत, तथा

लोमानि च्छन्दाᳬसि वाऽएतं यन्तुमर्हन्ति च्छन्दोभिरेतं देवाऽ अबिभरु-श्छन्दोभिरेवैनमेतद्बिभर्त्ति ॥ ६ ॥

(तं) अभि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि निष्यूतो भवति । (स्यू) ऋक्सामयोर्हैते रूपेऽऋक्सामे वाऽएतं यन्तुमर्हत ऽऋक्सामाभ्यामेतं देवा ऽअबिभरुरृक्सामाभ्यामेवैनमेतद्बिभर्त्ति शाणो रुक्मपाशस्त्रिवृत्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥ (शतम् ३८०० ॥)

(स्तु) तमुपरिनाभि बिभर्त्ति । (तं) असौ वाऽआदित्य ऽएष रुक्म ऽउपरिनाभ्यु वाऽएषः ॥ ८ ॥

अबिभरुः । यज्ञेनैवैतमेतद्बिभर्ति । लोमतः । छन्दांसि वै लोमानि । छन्दांसि वाऽएतं यन्तुमर्हन्ति । छन्दोभिरेतं देवा अबिभरुः । छन्दोभिरेवैनमेतद्बिभर्ति ॥ ६ ॥

अभि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि निष्यूतो भवति । ऋक्सामयोर्हैते रूपे । ऋक्सामे वाऽएतं यन्तुमर्हतः । ऋक्सामाभ्यामेतं देवा अबिभरुः । ऋक्सामाभ्यामेवैनमेतद्बिभर्ति । शाणो रुक्मपाशस्त्रिवृत् । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

तमुपरिनाभि बिभर्ति । असौ वाऽआदित्य एष रुक्मः । उपरिनाभ्यु वा ऽएषः ॥ ८ ॥

कुर्यादित्यर्थः । यज्ञो वै कृष्णाजिनमिति । यज्ञसाधनहविराधारत्वाद् यज्ञ इत्युच्यते । शिष्टं गतप्रायम् । निवीतमपि 'लोमतः' लोमप्रदेशे कर्त्तव्यम् । कृष्णाजिनस्य यज्ञत्वविधानात् तल्लोम्नां यज्ञावयवच्छन्दोरूपत्व युक्तम् । गतमन्यत् ॥ ६ ॥

तत्रापि शुक्लकृष्णलोमरेखयोरुपरि निष्यूतेन भवितव्यमिति दर्शयति—**अभि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि निष्यूतो भवतीति** । उभयविधाना लोम्नाम् 'अभि' उपरि । **ऋक्सामयोर्हैते रूपे** इति । 'ह'—शब्द "ऋक्सामयोः शिल्पे"—इत्यादि (वा. सं. ४ । ९) मन्त्रप्रसिद्धिद्योतनार्थ । गतमन्यत् । **शाणो रुक्मपाशस्त्रिवृदिति** । रुक्मसम्बन्धनरज्जुः 'शाण' शणतृणनिर्मित, 'त्रिवृत्' त्रिगुणित । **तस्योक्तो बन्धुरिति** । शणार्थवादः—"शणकुलायमन्तर भवति" (श. प. ६।६।१।२४) इत्यत्रोक्त । त्रिवृदर्थवादस्तु "त्रिवृदग्निः" इत्यादिनोक्त (श. प. ६ । १ । १ । १४ ।) ॥ ७ ॥

रुक्मधारणप्रदेश विधाय प्रशंसति—**तमुपरिनाभि बिभर्त्यसौ वा आदित्य** इति । **उपरिनाभ्यु वा एष इति** । 'एष' आदित्यः 'उपरिनाभि' नाभेरुपरि प्रदेशे, तत्र मध्ये ध्येयत्वात्, रक्तवर्णनाभेरुपरि वर्त्त-मानत्वाद् वा, *जाठरवह्न्यात्मकत्य तस्य नाभेरग्रे वर्त्तमानत्वाद् वा* ॥ ८ ॥

(प ४) यद्वेवोपरिनाभि । (भ्यु) अवाग्वै नाभे रेतः प्रजातिस्तेजो वीर्यꣳ रुक्मो नेन्मे रेतः प्रजातिं तेजो वीर्यꣳ रुक्मः प्रदहादिति ॥ ९ ॥

यद्वेवोपरिनाभि । (भ्य) एतद्वै पशोर्मेध्यतरं यदुपरिनाभि पुरीषसꣳहिततरं यदवाङ्नाभेस्तद्यदेव पशोर्मेध्यतरं तेनैनमेतद्बिभर्त्ति ॥ १० ॥

यद्वेवोपरिनाभि । यद्वै प्राणस्यामृतमूर्ध्वं तन्नाभेरूर्ध्वैः प्राणैरुच्चरत्यथ यन्मर्त्यं पराक्तन्नाभिमत्येति तद्यदेव प्राणस्यामृतं तदेनमेतदभि सम्पादयति तेनैनमेतद्बिभर्त्ति ॥ ११ ॥

(त्यु) अथैनमासन्द्या बिभर्त्ति । (र्त्ती) इयं वा ऽआसन्द्यस्याꣳ हीदꣳ

यद्वेवोपरिनाभि । अवाग्वै नाभेः रेतःप्रजातिः तेजो वीर्यं रुक्मः । नेन्मे रेतःप्रजातिं तेजो वीर्यं रुक्मः प्रदहादिति ॥ ९ ॥

यद्वेवोपरिनाभि । एतद्वै पशोर्मेध्यतरम्--यदुपरिनाभि । पुरीषसंहिततरम्--यदवाङ्नाभेः । तद्यदेव पशोर्मेध्यतरं तेनैनमेतद्बिभर्ति ॥ १० ॥

यद्वेवोपरिनाभि । यद्वै प्राणस्यामृतम् । ऊर्ध्वं तत् नाभेरूर्ध्वैः प्राणैरुच्चरति । अथ यन्मर्त्यम् । पराक्तन्नाभिमत्येति । तद् यदेव प्राणस्यामृतम्--तदेनमेतदभि सम्पादयति । तेनैनमेतद्बिभर्त्ति ॥ ११ ॥

अथैनमासन्द्या बिभर्ति । इयं वाऽआसन्दी । अस्यां हीदं सर्वमासन्नम् । इयं वाऽएतं मन्तुमर्हति । अनपेतं देवा अबिभरुः । अनयैवैनमेतद्बिभर्ति ॥ १२ ॥

उपरिनाभीत्येतद् बहुधा प्रशंसति--यद्वेवोपरिनाभ्यवाग्वै नाभेरित्यादिना । रेतसः ' प्रजातिः ' उत्पत्तिः नाभेरवाक् प्रदेशे खलु, अत ' तेजोवीर्यरूपः रुक्म ' तां ' प्रजातिं ' प्रदहेत्, ततः ' नेत् ' नैवेष्टम् । " ने मेव इत्यनेन सम्प्रयुज्यते परिभये " इति (या. नि. १।३।११) निरुक्तम् ॥ ९ ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति--यद्वेवोपरिनाभीति । ' एतद्वै पशोर्मेध्यतरं ' यन्नाभेरुपरिष्टाद् वर्तमानं हृदयादिकम् ' नाभेः ' ' अवाग् ' अर्वाक्प्रदेशे ' यत् ' ' अङ्गम्, ' तत् ' ' पुरीषसहिततरम् ' अत्यन्तं पुरीषेण सहितम् । तद्यदेवेत्यादि, स्पष्टम् ॥ १० ॥

उपरिधारणममृतत्वोपलब्ध्यर्थम् प्रशंसन् प्रतिभेदेन मृतामृतविभागमाह--यद्वेवोपरिनाभि यद्वै प्राणस्येति । प्राणस्य द्वावंशौ, अमृतांशो मृतांशश्च, तत्रामृतांशो योऽस्ति नाभेरूर्ध्वप्रदेशे, सः ' ऊर्ध्वैः प्राणैः ' ' उच्चरति ' उद्गच्छति; यः मर्त्योऽशः स नाभेः ' पराक् ' अर्वाङ्मुखः सन् ' नाभिम् ' ' अत्येति ' अतिगच्छति । विभागप्रदर्शनप्रयोजनमाह--तद् यदेवेति । ' तत् ' ' प्राणस्य ' ' अमृतम् ' अंशम् ' एनम् अभि ' आयुष्याभिमुखं ' सम्पादयति ' । ' एतत् ' एतेन, नाभेरुपरि सम्पादनेन ' एनम् ' अग्निम् ' तेन ' अमृतेन ' बिभर्ति ' ॥ ११ ॥

उखायां रुक्मस्योपरि धारणं विधाय तत्रासन्द्यां धारणं कर्तव्यमित्याह--अथैनमासन्द्यामिति । आसन्दी-

---

१-इन्द्र्यासन्यसंस्थे कुंभाकाशिपनो दक्षिणतः । का. श्रौ. सू. १६ । १४७ ।

सर्वमासन्नमियं वाऽएतं यन्तुमर्हत्यनयैतं देवा ऽअबिभरुरनयैवैनमेतद्बिभर्त्ति ॥ १२ ॥

(त्र्यौ) औदुम्बरी भवति । (त्र्यू) ऊर्ग्वै रसऽ उदुम्बर ऽऊर्जैवैनमेतद्रसेन बिभर्त्यथो सर्वेऽएते वनस्पतयो यदुदुम्बरः सर्वे वाऽएतं वनस्पतयो यन्तुमर्हन्ति सर्वैरेतं वनस्पतिभिर्देवाऽ अबिभरुः सर्वैरेवैनमेतद्वनस्पतिभिर्बिभर्त्ति ॥ १३ ॥

प्रादेशमात्र्यूर्ध्वा भवति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुर्योनिरेषा गर्भसम्मितां तद्योनिं करोत्यरत्निमात्री तिरश्ची बाहुर्वाऽअरत्निर्बाहुना वै वीर्यं क्रियते वीर्यसम्मितैव तद्भवति वीर्यं वा ऽएतं यन्तुमर्हति वीर्येणैतं देवाऽअबिभरुर्वीर्येणैवैनमेतद्बिभर्त्ति ॥ १४ ॥

चतुःस्रक्तयः पादा भवन्ति । चतुःस्रक्तीन्यनूच्यानि चतस्रो वै दिशो

औदुम्बरी भवति । ऊर्ग्वै रस उदुम्बरः । ऊर्जैवैनमेतद्रसेन बिभर्ति । अथो सर्वेऽएते वनस्पतयः—यदुदुम्बरः । सर्वे वाऽएतं वनस्पतयो यन्तुमर्हन्ति । सर्वैरेतं वनस्पतिभिर्देवा अबिभरुः । सर्वैरेवैनमेतद्वनस्पतिभिर्बिभर्ति ॥ १३ ॥

प्रादेशमात्र्यूर्ध्वा भवति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुः योनिरेषा । गर्भसम्मितां तद् योनिं करोति । अरत्निमात्री तिरश्ची । बाहुर्वाऽअरत्निः । बाहुना वै वीर्यं क्रियते । वीर्यसम्मितैव तद्भवति । वीर्यं वाऽएतं यन्तुमर्हति । वीर्येणैतं देवा अबिभरुः । वीर्येणैवैनमेतद् बिभर्त्ति ॥ १४ ॥

चतुःस्रक्तयः पादा भवन्ति । चतुःस्रक्तीन्यनूच्यानि । चतस्रो वै दिशः । दिशो वाऽएतं यन्तु

प्रवृत्तिनिमित्तं पृथिव्या सम्पादयन् तदात्मकत्वसम्पादनद्वारेण प्रशंसति—इयं वा आसन्दीति । आसीदत्यत्राग्निरित्यासन्दी, इयं पृथिव्यपि सर्वस्यापि पदार्थस्यासदनयोग्यत्वात् आसन्दी; तथा च सति अस्यामेव धृतवान् भवतीत्यर्थः । इयं वा एतं यन्तुमित्यादि पूर्ववत् ॥ १२ ॥

आसन्द्या औदुम्बरत्वं विधाय प्रशंसति—औदुम्बरी भवति, ऊर्ग्वै रस इति । ऊर्ग्रूपत्वं सर्ववनस्पत्यात्मकत्वं च उत्त्यसमिदाधानप्रस्तावे प्रयुक्तम् (श. प. ६।६।३।२) । सर्वे वा इत्यादि, पूर्ववत् ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वप्रमाणं विधाय स्तौति—प्रादेशमात्रीति । गर्भरूपिणो यज्ञस्य विष्णोरेषा आसन्दी अपि तदाधारभूता, अतः प्रादेशप्रमाणां ' योनिं ' ' गर्भसम्मितां ' गर्भसमपरिमाणां ' करोति ' । तिर्यक्प्रमाणमाह—अरत्निमात्रीति । तिरश्चीति । द्विप्रादेशोऽरत्निः, द्वयोररत्न्योर्बाहुः । किं ततः इत्याह—बाहुना वै वीर्यं क्रियत इति । ' बाहुना उ ' बाहुनैव । ' तत् ' तस्मात् ' वीर्यसम्मिता ' ' भवति ' प्रहारसमये तथा दर्शनात् ॥ १४ ॥

चतुःस्रक्तय इति । ' पादाः ' चत्वारोऽपि ' चतुःस्रक्तयः ' स्रक्तिचतुष्टयोपेताः स्युः, ' अनूच्यानि '

द्दिशो वाऽएतं युन्तुमर्हन्ति दिग्भिरेतं देवा ऽअबिभरुर्दिग्भिरेवैनमेतु-द्बिभर्ति मौञ्जीभी रज्जुभिर्व्युता भवति त्रिवृद्भिस्तुस्योक्तो बुन्धुर्मृदा दिग्धा तुस्यो ऽएवोक्तोऽथोऽअनतिदाहाय ॥ १५ ॥

(ग्रा) अथैनथ्ँ शिक्येन बिभर्त्ति । (त्तीं) इमे वै लोकाऽ एषोऽग्निर्द्दिशः शिक्यं दिग्भिर्हीमे लोकाः शक्नुवन्ति स्थातुं युच्छक्नुवन्ति तुस्माच्छिक्यं दिग्भिरेवैनमेतद्बिभर्त्ति षुडुद्यामं भवति षड्ढि द्दिशो मौञ्जं त्रिवृत्तुस्योक्तो बुन्धुर्मृदा दिग्धं तुस्योऽएवोक्तोऽथो ऽअनतिदाहाय ॥ १६ ॥

मर्हन्ति । दिग्भिरेतं देवा अबिभरुः । दिग्भिरेवैनमेतद्बिभर्ति । मौञ्जीभी रज्जुभिर्व्युता भवति त्रिवृद्भिः। तस्योक्तो बन्धुः । मृदा दिग्धा । तस्योऽएवोक्तः। अथोऽअनतिदाहाय ॥ १५ ॥

अथैनं शिक्येन बिभर्ति । इमे वै लोका एषोऽग्निः, दिशः शिक्यम् । दिग्भिर्हीमे लोकाः शक्नुवन्ति स्थातुम् । यच्छक्नुवन्ति—तस्माच्छिक्यम् । दिग्भिरेवैनमेतद्बिभर्ति । षडुद्यामं भवति । षड्ढि दिशः । मौञ्जं त्रिवृत् । तस्योक्तो बन्धुः । मृदा दिग्धम् । तस्योऽएवोक्तः । अथोऽअनतिदाहाय १६

अपि चतुर्द्वाराणि स्युः । पादाङ्केषु आयततिर्यक्काष्ठानि अनूच्यानीत्युच्यन्ते । स्पष्टमन्यत् । 'त्रिवृद्भिः' त्रिगुणाभिः मुञ्जतृणनिष्पादिताभिः 'रज्जुभिः' 'व्युता' त्रिविधं सन्तता । "व्येञ् तन्तुसन्ताने" (धा. पा. भ्वा. उ. १०११) । तस्योक्तो बन्धुरिति । योऽस्यार्थवादः मृदाहरणस्यादौ तदाहरणार्थं पशुत्रयबन्धनरज्जुप्रस्तावे "ते मौञ्जीभिरभिधानीभिरभिहिता भवन्ति, अग्निर्वैभ्य उदक्रामत् स मुञ्जं प्राविशत्" (श. प. ६।३।१।२६) इत्यादिनोक्तः; त्रिवृत्त्वं तु "त्रिवृदग्निः" इत्यत्र—"यैवाग्नेस्त्रिवृत्ता" (श. प. ६।१।३।१८) इत्युक्तम् । आसन्दी 'मृदा दिग्धा' आलिप्ता स्यात्, 'तस्यो' तस्या अपि 'बन्धुः' मृत्स्तावकोऽर्थवाद उक्तः (श. प. ६।२।३।१) । दृष्टप्रयोजनं च दर्शयति—अयो अनतिदाहायेति ॥ १५ ॥

अथैनमिति । 'एनम्' उख्याग्निम् । 'शिक्येन बिभर्ति' शिक्यवत्यामासन्द्याम् उखां बिभर्त्तीत्यर्थः । तमर्थमधिदैवताध्यात्मभेदेन प्रशंसति—इमे वै लोका एषोऽग्निरित्यादिना । उख्याग्नेर्लोकत्रयात्मकत्वमुखाद्वारा (श. प.६ कां१अ.२ब्रा. २२कं०) उखायाश्च लोकत्रयात्मकता "यो वा एष निधिः प्रथमोऽयं स लोक."-(श.प. ६ कां. १अ. २ ब्रा. २२कं.) इत्यादिना प्रागुक्तः । तस्या दिशः शिक्यम् । किं तत इत्यत आह—दिग्भिर्हीमे लोकाः शक्नुवन्ति स्थातुमिति । तस्माच्छिक्येन भरणं युक्तम् । प्रसङ्गाच्छिक्यशब्दनिर्वचनं दर्शयति—यच्छक्नुवन्ति तस्माच्छिक्यमिति । स्वाधिष्ठितवस्तुधारणसमर्थत्वात् । शिक्यरूपकल्पनायाः प्रयोजनं दर्शयति—दिग्भिरेवैनमिति । षडुद्यामं भवतीति । ऊर्ध्वाधोविवक्षया दिशां षट्त्वम् । उद्धृतानि यामानि उद्यमानि, [illegible] षडुद्यामामिति । [illegible] शब्देन शिक्यदामान्युच्यन्ते (श. प. ६ । २ । १ । १८ कं.) ॥

१–[illegible] का० श्रौ० सू० १६ । १४७ ।
२–शिक्यवत्या [illegible] षडुद्यामं [illegible] का० श्रौ० सू० १६ । १५१ ।

तस्याऽपऽएव प्रतिष्ठा । (प्राऽप्सु) अप्सु हीमे लोकाः प्रतिष्ठिताऽआदित्यऽआसञ्जनमादित्ये हीमे लोका दिग्भिरासक्ताः स यो हैतदेवं वेदैतेनैव रूपेणैतद्रूपं बिभर्ति ॥ १७ ॥

यद्वेवैनएँ शिक्येन बिभर्ति । संवत्सरऽएषोऽग्निर्ऋतवः शिक्यमृतुभिर्हि संवत्सरः शक्नोति स्थातुं यच्छक्नोति तस्माच्छिक्यमृतुभिरेवैनमेतद्बिभर्ति षड्ढ्यामं भवति षड्ढ्यृतवः ॥ १८ ॥

(स्तु) तस्याहोरात्रेऽएव प्रतिष्ठा । (प्राऽहो) अहोरात्रयोर्ह्ययएँ संवत्सरः प्रतिष्ठितश्चन्द्रमाऽआसञ्जनं चन्द्रमसि ह्ययएँ संवत्सरऽऋतुभिरासक्तः स यो हैतदेवं वेदैतेनैव रूपेणैतद्रूपं बिभर्ति तस्य ह वाऽएष संवत्सरभृतो भवति यऽएवं वेद संवत्सरोपासितो हैव तस्य भवति यऽएवं न वेदेत्यधिदेवतम् ॥१९॥ (शतपथस्यार्धम् ॥ कण्डिकाः२८१२)

तस्याप एव प्रतिष्ठा । अप्सु हीमे लोकाः प्रतिष्ठिताः । आदित्य आसञ्जनम् । आदित्ये हीमे लोका दिग्भिरासक्ताः । स यो हैतदेवं वेद–एतेनैव रूपेणैतद्रूपं बिभर्ति ॥ १७ ॥

यद्वेवैनं शिक्येन बिभर्ति । संवत्सर एषोऽग्निः । ऋतवः शिक्यम् । ऋतुभिर्हि संवत्सरः शक्नोति स्थातुम् । यच्छक्नोति–तस्माच्छिक्यम् । ऋतुभिरेवैनमेतद्बिभर्ति । षड्ढ्यामं भवति । षड्ढ्यृतवः ॥ १८ ॥

तस्याहोरात्रेऽएव प्रतिष्ठा । अहोरात्रयोर्ह्ययं संवत्सरः प्रतिष्ठितः । चन्द्रमा आसञ्जनम् । चन्द्रमसि ह्ययं सम्वत्सर ऋतुभिरासक्तः । स यो हैतदेवं वेद । एतेनैव रूपेणैतद्रूपं बिभर्ति । तस्य ह वाऽएष संवत्सरभृतो भवति–य एवं वेद । संवत्सरोपासितो हैव तस्य भवति–य एवं न वेद । इत्यधिदेवतम् ॥ १९ ॥

पाशानां मौञ्जत्रिवृत्त्वार्थवाद प्रागुक्तः (श. प. ६।१।३।२६ क०) उखमनाना मृद्विधत्वार्थवादोऽपि प्रागुक्तः (श. प. ६।७।१।१९क०) इत्यतिदिशति–तस्यो एवेति । ' तस्य ' मृदालेपनमापीति ॥ १६ ॥

तस्याप एव प्रतिष्ठेति । 'तस्य' शिक्यस्य 'आप.' उदकान्येव 'प्रतिष्ठा' आस्पदम् ; लोकसृष्टेः प्राक् उदकस्य सृष्टत्वात् । शिक्यस्याधस्तादूर्ध्वं उखामाधारः पाशरचितोऽवयवविशेष., स एवात्र 'प्रतिष्ठा'शब्देनोक्तः । आदित्य आसञ्जनमिति । आसज्यते बध्यते शिक्यमत्रेति ' आसञ्जनम्' शिक्याधारः काष्ठविशेषः । यद्वा, आसज्यत इत्यासञ्जनम्,शिक्यस्योर्ध्वावयव. आदित्योऽत्र तत्स्थानीय. । उक्तार्थज्ञं प्रशंसति–स यो हैतदेवं वेदेति ॥ १७ ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति–यद्वेवैनं शिक्येन बिभर्त्तीति । एतत् पूर्वकण्डिकावद् व्याख्येयम् । अग्नेः संवत्सररूपत्वं संवत्सरभरणात्, शिक्यस्य स्वाश्रिताधारत्वनियमात् संवत्सरस्याग्निरूपत्वेन ऋतूनां संवत्सराधारत्वात् तेषां शिक्यत्वं युक्तम् ॥ १८ ॥

तस्याहोरात्रे एव प्रतिष्ठेति । चन्द्रमा आसञ्जनमिति । चन्द्रह्रासवृद्ध्युपध्यायत्त्वात् संवत्सरस्य चन्द्रासञ्जनरूपत्वम् । संवत्सरात्मकत्वप्रयुक्तमर्थवादमाह–तस्य ह वा एष संवत्सरभृत इति । 'यः' 'एवम् ' अग्नेः

(मु) अथाध्यात्मम् । (मा) आत्मैवाग्निः प्राणाः शिक्यं प्राणैर्ह्ययमात्मा शक्नोति स्थातुं यच्छक्नोति तस्माच्छिक्यं प्राणैर्ह्येनमेतद्बिभर्ति षड्ढ्यामं भवति षड्ढि प्राणाः ॥ २० ॥

(स्तु) तस्य मन एव प्रतिष्ठा । मनसि ह्ययमात्मा प्रतिष्ठितोऽन्नमासन्नमन्ने ह्ययमात्मा प्राणैरासक्तः स यो हैतदेवं वेदैतेनैव रूपेणैतद्रूपं बिभर्ति ॥ २१ ॥

(र्थु) अथैनमुख्या बिभर्ति । (र्ती) इमे वै लोका उख्येमे वा एतं लोका यन्तुमर्हन्त्येभिरेतं लोकैर्देवा अबिभरुरेभिर्ह्येनमेतल्लोकैर्बिभर्ति ॥ २२ ॥

अथाध्यात्मम् । आत्मैवाग्निः, प्राणाः शिक्यम् । प्राणैर्ह्ययमात्मा शक्नोति स्थातुम् । यच्छक्नोति, तस्माच्छिक्यम् । प्राणैर्ह्येनमेतद्बिभर्ति । षड्ढ्यामं भवति । षड्ढि प्राणाः ॥ २० ॥

तस्य मन एव प्रतिष्ठा । मनसि ह्ययमात्मा प्रतिष्ठितः । अन्नमासन्नम् । अन्ने ह्ययमात्मा प्राणैरासक्तः । स यो हैतदेवं वेद एतेनैव-रूपेणैतद्रूपं बिभर्ति ॥ २१ ॥

अथैनमुखया बिभर्ति । इमे वै लोका उखा । इमे वाऽएतं लोका यन्तुमर्हन्ति । एभिरेतं लोकैर्देवा अबिभरुः । एभिर्ह्येनमेतल्लोकैर्बिभर्ति ॥ २२ ॥

संवत्सरात्मकत्वम्, शिक्यस्य च वायात्मकता च 'वेद' जानीयात्, 'तस्य' 'एष' उख्योऽग्निः 'संवत्सरभृतः' संवत्सरादर्वाचीनकाले धारणेऽपि कृत्स्नं संवत्सरं भृतवान् भवति । उक्तविज्ञानप्रशंसार्थमविज्ञातुरुक्तफलाभाव दर्शयति—संवत्सरोपासितो हैवेति । संवत्सरमुपासित एव भवति, परं न तत्तद्रूपेण भृतः । उक्तमध्यमा-ध्यायो साङ्गं विहाराय उक्तमधिदैवतपरतां व्यवस्थापयति—इत्यधिदैवतमिति ॥ १९ ॥

अथाध्यात्ममिति । प्रदर्श्यत इति शेषः । आत्मैवाग्निरिति । आत्माऽत्र देहव्यतिरिक्तो मनउपाधिकः । 'प्राणाः' शीर्षण्याः 'शिक्यम्' । ननु निरवयवमात्मानं प्रति धारकत्वेन कथं प्राणानां शिक्यत्वयोपपत्तिरिति । तत्राह—प्राणैर्ह्ययमात्मा शक्नोति स्थातुमिति । "प्राणाधिपः सञ्चरति स्वकर्मभिः"—(श्वेत. उप. ५।७।) इत्यादिश्रुतेः प्राणोपाधिकत्वेन देहादपगृहेऽवस्थानसम्भवात् । अतः शक्नोत्यनेन अवस्थातुमिति वर्णव्या-पत्त्या शिक्यशब्दो निष्पन्नः । 'प्राणानां' चक्षुःश्रोत्रनासास्यवर्त्तिनां षट्संख्यायोगात् "षड्ढि प्राणाः"—इत्युक्तम् ॥ २० ॥

शिक्यस्याधस्ताद्वर्तिनमन्नमेव दर्शयति—तस्य मन एव प्रतिष्ठेति । एतत् समर्थयते—मनसि ह्ययमात्मा प्रतिष्ठित इति । मनसा परिच्छेद्यत्वात् मनसि प्रतिष्ठितत्वम् । शिक्यस्योर्ध्वमेव दर्शयति—अन्नमासन्नम-न्ने ह्ययमात्मा प्राणैरासक्त इति । अन्नाभावे लोकाधिकरणस्य भोगाभावात् प्राणद्वारेणात्मासक्तो भवति । आत्मकृतोऽग्निर्मनःसम्बन्धैः प्राणान्विशिष्टैरन्ने भुञ्जानो वर्तत इत्यभिप्रायः । स यो हैतदिति । 'एतत्' अग्निराक्रमात्मकं वस्तु 'एवम्' उक्तप्रकारेण अग्नेरात्मत्वम् प्राणानां शिक्यत्वात्मकता च 'वेद' सः, एतेनेत्यादि, व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

उख्यैव धारणं प्रशंसति—अथैनमुखयेति । 'एनम्' अग्निम् 'इमे लोकाः' 'यन्तुं' धारयि-तुम् 'अर्हन्ति' ॥ २२ ॥

सा यदुखा नाम । (मै) एतद्वै देवा ऽएतेन कर्मणैतयाऽऽवृतेमाँल्लोकानुदखनन्यदुदखनंस्तस्मादुत्खोत्खा ह वै तामुखेत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ २३ ॥

(स्त) तद्वाऽउखेति द्वे ऽअक्षरे । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्बिभर्ति सो ऽएव कुम्भी सा स्थाली तत्षट् षड्ऋतवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति २४

(त्य) अथैनमिण्ड्वाभ्यां परिगृह्णाति । (त्य) असौ वाऽआदित्यऽ एषोऽग्निरहोरात्रेऽइण्ड्वेऽअमुं तदादित्यमहोरात्राभ्यां परिगृह्णाति तस्मादेषोऽहोरात्राभ्यां परिगृहीतः ॥ २५ ॥

सा यदुखा नाम । एतद्वै देवा एतेन कर्मणैतयाऽऽवृतेमांल्लोकानुदखनन् । यदुदखनन्–तस्मादुत्खा । उत्खा ह वै तामुखेत्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ २३ ॥

तद्वाऽउखेति द्वेऽअक्षरे । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैनमेतद् बिभर्ति । सोऽएव कुम्भी, सा स्थाली । तद् षट् । षड्ऋतवः संवत्सरः । सम्वत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावत्तद् भवति ॥ २४ ॥

अथैनमिण्ड्वाभ्यां परिगृह्णाति । असौ वाऽआदित्य एषोऽग्निः । अहोरात्रेऽइण्ड्वे । अमुं तदादित्यमहोरात्राभ्यां परिगृह्णाति । तस्मादेषोऽहोरात्राभ्यां परिगृहीतः ॥ २५ ॥

उखां स्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनद्वारा प्रशंसति–सा यदुखा नामेत्यादिना । 'सा' स्थाली 'यद्' यस्मात् उखानाम धृतवती, तदभिधीयत इति शेषः । एतद्वै देवाः उदखनन्–इति सम्बन्धः । तत्प्रकारमभिनीय दर्शयति–एतेन कर्मणेति । 'एतेन' परिदृश्यमानप्रकारेण । तद् विशिनष्टि–एतयैवावृतेति । 'आवृत्' प्रकारविशेषः । उखिमस्या उखायां लोकत्रयात्मकत्वस्योक्तत्वात् ' (श. प. ६ का. ५ अ, २ ब्रा, ४ क.) उखोत्खननमेव लोकत्रयोत्खननमित्यर्थः । खननमत्र निर्माणमभिप्रेतम् । उत्खन्यमानत्वात् 'उखा'। स्पष्टमन्यत् ॥ २३ ॥

भरणीयामुखां तद्गताक्षरसंख्यया प्रशंसति–तद्वा उखेति द्वे अक्षरे इत्यादिना । यजमानस्य चीयमानाग्न्यात्मना संस्कर्त्तव्यत्वात् 'यजमानोऽग्निः' इत्युच्यते । यावानग्निरिति । द्विपरिमाणवान् । 'अस्य' यजमानाभिन्नस्याग्नेः 'यावती मात्रा' अवयवः पादगतसंख्यया, 'तावता' कृत्स्नेनापि 'एनम्' 'एतेन' प्रकारेण 'बिभर्ति' धृतवान् भवति यजमानः । एवमन्यत्रापि यावानग्निरित्येतद् व्याख्येयम् ॥

पर्यायान्तरं समुच्चित्य तद्गताक्षरद्वारेणोखाभरणं स्तौति–सो एव कुम्भी सा स्थाली तत् षडित्यादिना । 'सो एव' उखा, सैव, 'उ' शब्दोऽनर्थकः । 'कुम्भी' कुम्भीत्यपि व्यवह्रियते, 'सा' एव 'स्थाली' अत्र 'तत्' सर्वाणि मिलित्वा 'षट्' गतमन्यत् ॥ २४ ॥

उख्याग्नेरिण्ड्वाभ्यां परिग्रहं प्रशंसति–अथैनमिण्ड्वाभ्यामिति (का. श्रौ. सू. १६।१।१८), 'इण्ड्वे'

(तं) पदेनेमिण्ड्वाभ्यां परिगृह्णाति । (तय) असौ वा ऽआदित्य ऽएषो ऽग्निरिमा ऽउ लोकाविण्ड्वे ऽअमुं तदादित्यमाभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति तस्मादेष ऽआभ्यां लोकाभ्यां परिगृहीतः परिमण्डले भवतः परिमण्डलौ हीमौ लोकौ मौञ्जे त्रिवृती तस्योक्तो बन्धुर्मृदा दिग्धे तस्योऽपरोक्तोऽथो ऽअनतिदाहाय ॥ २६ ॥

(या) अथातः सम्पदेव । (ता) आसन्दी चोखा च शिक्यञ्च रुक्मपाशश्चाग्निश्च रुक्मश्च तत्षट् षड्ऋतवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवतीण्ड्वे तदष्टावष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ २७ ॥

पदेनेमिण्ड्वाभ्यां परिगृह्णाति । असौ वा ऽआदित्य एषोऽग्निः । इमा ऽउ लोकाविण्ड्वे । अमुं तदादित्यमाभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति । तस्मादेष आभ्यां लोकाभ्यां परिगृहीतः । परिमण्डले भवतः । परिमण्डलौ हीमौ लोकौ । मौञ्जे त्रिवृती । तस्योक्तो बन्धुः । मृदा दिग्धे । तस्योऽपरोक्तः । अथोऽनतिदाहाय ॥ २६ ॥

अथातः सम्पदेव । आसन्दी च, उखा च, शिक्यञ्च, रुक्मपाशश्च, अग्निश्च, रुक्मश्च—तत् षट् । षड्ऋतवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावत्तद्भवति । इण्ड्वे, तदष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावत्तद्भवति ॥ २७ ॥

इति लोकात्मकत्वमाभ्यामुक्ते परिमण्डले पदार्थविशेषौ, ताभ्याम् 'एनम्' उखाग्निं परिगृह्णाति । एकस्यैव तेजसः [illegible] "त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुत"—इत्यादिश्रुतेः (श. प. १०।६।५। २) । एषोऽग्निरेव असौ आदित्यः । परिभ्रमतः आदित्यस्य पुरस्तात् पश्चाच्चावस्थिते 'अहोरात्रे' एव इण्ड्वस्थानीये, अत इण्ड्वाभ्यामेवाहोरात्राभ्याम् अमुम् आदित्यं परिगृहीतवान् भवति । उक्तमर्थं लोकप्रसिद्ध्या द्रढयति—तस्मादेष इति ॥ २६ ॥

इण्ड्वोर्विशेषं [illegible] प्रशंसति—पदेनेति । [illegible] प्रशंसति—परिमण्डले भवतः परिमण्डलौ हीमौ लोकाविति । [illegible] मौञ्जे त्रिवृती तस्योक्तो बन्धुरिति । "त्रिवृद्वै" इत्यादिनोक्तार्थः (श. प. ६।३।१। २० क.) । [illegible]—मृदा दिग्धे तस्यो प्रोक्त इति (श. प. ६। ७। १। १५) । अत्र सूत्रम्—" इण्ड्वाभ्यां [illegible] परिमण्डलाभ्यामिण्ड्वाभ्यामुखां परिगृह्णाति " (का. श्रौ. सू. १६।४७।१४८) इति ॥ २६ ॥

सर्वेषामपि [illegible] तेषां [illegible], तां सम्पत्तिं प्रशंसति—अथातः सम्पदेव [illegible] । इत. 'तत् षट्' इत्यादिरेवोच्यते, न तु [illegible]

(त्यु) अथ सर्व्वसम्पत् । (च) चत्वारः पादाश्चत्वार्यनूच्यानि शिक्यं च रुक्मपाशश्च यदु किञ्च रज्जव्यᳫँ शिक्यं तदनूखाऽष्टौ रुक्मस्त्रयोदश त्रयोदश मासाः संवत्सरः संव्वत्सरोऽग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ २८ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ६।५।१ ॥ (७–१)

तं तिष्ठन्प्रतिमुञ्चते । (तेऽसौ) असौ वा आदित्य ऽएष रुक्मस्तिष्ठतीव वा ऽअसावादित्योऽथो तिष्ठन्वै व्वीर्य्यवत्तरऽउदङ्प्राङ्तिष्ठंस्तस्योक्तो बन्धुः ॥ १ ॥

अथ सर्वसम्पत् । चत्वारः पादाः, चत्वार्यनूच्यानि, शिक्यं च, रुक्मपाशश्च, यदु किञ्च–रज्जव्यं–शिक्यम् । तदनुखाऽष्टौ रुक्मः । तत् त्रयोदश । त्रयोदश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः, यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा, तावत्तद् भवति ॥ २८ ॥

तं तिष्ठन् प्रतिमुञ्चते । असौ वाऽआदित्य एष रुक्मः । तिष्ठतीव वाऽअसावादित्यः । अथो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरः । उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । तस्योक्तो बन्धुः ॥ १ ॥

इत्यर्थः । शिक्यादयः षट्, ऋतवोऽपि षट्, तदात्मकः संवत्सरोऽग्निः, 'अत' उक्तार्थसम्पादनेनैक एवाग्निरन्यसमन्मितो भवतीति 'सम्पत्' । उक्तपदार्थसङ्ख्यया इण्ड्वसङ्ख्यामपि समुच्चित्य सम्पत्त्यन्तरं दर्शयति–इण्ड्वे तद्द्वाविति । अद्रेर्गार्त्याश्च प्रजापतिमुखात् सृष्टो यज्ञोऽग्निरेकात्म्यम् (तै. स. ७।१।१।४) ॥ २७ ॥

इत्थं प्रधानपदार्थगतसङ्ख्यासम्पत्तिमुक्त्वाऽथ सर्वविषयां सम्पदं दर्शयति–अथ सर्वसम्पदिति । उच्यत इति शेषः । 'चत्वारः पादाः' आसन्द्याः सन्ति, तस्याश्चतुर्दिक्ष्ववस्थितानि 'चत्वारि अनूच्यानि', तन्मिलित्वाऽष्टौ । शिक्यं रुक्मपाशो द्वौ । ननु शिक्यावयवा बहवः सन्ति, कथं न गण्यन्त इत्यत आह–यदु किञ्च रज्जव्यं शिक्यमिति । 'तदनु' शिक्यमनु 'उखा' भवति, सैका अग्निरुक्माभ्यां सह 'त्रयोदश' । त्रयोदश मासाः संवत्सर इत्यादि, स्पष्टम् ॥ २८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (६–७–१) ॥

अथ यदुक्तं सूत्रकृता–"तिष्ठन्नुदङ्प्राङ्रुक्मप्रतिमोचनविष्णुक्रमवात्सप्रेषु च"–(का. श्रौ. सू. १६ । १३।१।१३२) इति । तदिदं विधाय प्रशंसति–तं तिष्ठन् प्रतिमुञ्चतेऽसौ वा आदित्य एष रुक्म इति । रुक्मस्यादित्यत्वं रुक्मस्य सत्यत्वमभिधाय "तद् यत् तत् सत्यमसौ स आदित्यः" (श. प. ६।७।१।१) इत्यादिनोक्तम् । उपर्युपर्यारोहणात् आदित्यः तिष्ठन्निव वर्तते । उदङ् प्राङ् तिष्ठन् तस्योक्तो बन्धुरिति । "एषा ह्युभयेषां देवमनुष्याणां दिक्"–इत्यादिनेत्यर्थः । (श. प. ब्रा. ६ । ४ । २ । ३) ॥ १ ॥

(ई) दृशानो रुक्म ऽउर्व्या व्यद्यौदिति । दृश्यमानो ह्येष रुक्म ऽउर्व्या विद्योतते दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचान ऽइति दुर्मरं ह्य ऽएतस्यायुः श्रियो ऽएष रोचतेऽग्निरमृतो ऽअभवद्वयोभिरिति सर्व्वैर्ह्य ऽएष व्वयोभिरमृतोऽभवद्यदेनं द्यौरजनयदिति द्यौर्ह्य ऽएतमजनयत्सुरेता ऽइति सुरेता ह्येषा यस्या ऽएष रेतः ॥ २ ॥

(तोऽथे) अथैनमिण्ड्वाभ्यां परिगृह्णाति । नक्तोषासा समनसा विरूपे ऽइत्यहोरात्रे वै नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकꣳ समीची ऽइति यद्वै किञ्चाहोरात्रयोस्तेनैतमेव समीची धापयेते द्यावाक्षामा रुक्मो ऽअन्तर्व्विभातीति द्यावापृथिवी द्यावाक्षामा

" दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौद् "–इति । दृश्यमानो ह्येष रुक्म उर्व्या विद्योतते । " दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः "–इति । दुर्मरं ह्य्एतस्यायुः । श्रियोऽएष रोचते । " अग्निरमृतोऽअभवद्वयोभिः"–इति । सर्वैर्ह्यऽएष वयोभिरमृतोऽभवद् । "यदेनं द्यौरजनयद्"–इति । द्यौर्ह्यऽएतमजनयत् । "सुरेताः"–(वा.सं. १२।१) इति । सुरेता ह्येषा–यस्या एष रेतः ॥ २ ॥

अथैनमिण्ड्वाभ्यां परिगृह्णाति । "नक्तोषासा समनसा विरूपे"–इति । अहोरात्रे वै नक्तोषासा समनसा विरूपे । " धापयेते शिशुमेकं समीची "–इति । यद्वै किञ्चाहोरात्रयोः-

तत्र मन्त्रं विधाय व्याचष्टे–दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौदिति दृश्यमानो ह्येष रुक्म इत्यादिना । आदित्यात्मकः ' एष रुक्मो ' ' दृशानः ' दृश्यमानः ' उर्व्या ' महद्दीप्त्या ' व्यद्यौत् ' विद्योतते । यस्य रुक्मस्य ' आयुः ' जीवनोपलक्षितः कालः ' दुर्मर्षम् ' दुर्मरम्, अविनाश्यमित्यर्थः । यः ' श्रिये ' जगतः शोभानिमित्तं ' रुचानः ' रोचमानः भवति । आदित्ये रोचमाने सति जगत् शोभते इति प्रसिद्धम् । किञ्च ' अग्निः ' ' वयोभिः ' अन्नैः सर्वैः अपि ' अमृतः ' अमरणधर्मा ' अभवत् ' । ' यद् ' यस्माद् ' द्यौः ' ' एनम् ' अग्निम् ' अजनयत् ' उदपादयत् । कीदृशी द्यौः ? ' सुरेताः ' शोभनान्यास्य रेतोयुक्ता । प्रथम-पदव्याख्या सष्टम् । दुर्मर्षमित्येतद् व्याचष्टे–दुर्मरमिति । वयोभिरिति बहुवचनं सार्थकमित्याह–सर्वैर्वा एष वयोभिरमृतोऽभवदिति । अग्नेः सर्वभक्षत्वात् सर्वमप्यस्यान्नम् । अस्य दिवः सकाशात् उत्पत्तिः प्रसिद्धेति दर्शयति–द्यौर्वा एतमजनयदिति । ' सुरेताः '–इति द्यु विशेषणम् । कथं तस्य तथात्वमिति, तत्राह–सुरेता ह्येषा यस्या एष रेत इति ॥ २ ॥

अस्याग्नेरिण्ड्वाभ्यां परिग्रहणं विधत्ते–अथैनमिण्ड्वाभ्यां [1]परिगृह्णाति नक्तोषासा समनसा विरूपे इति । अहोरात्रे वै नक्तोषासेति । तस्याः ऋचोऽयमर्थः–' नक्तोषासा ' उषःशब्देन कृत्स्नमहर्विवक्ष्यते, रात्र्यहनी । ' समनसा ' समानमनसौ, ' विरूपे ' विविधरूपे, शुक्लकृष्णभेदेन वैविध्यम्, ' समीची ' सम्य-

१–अथैनमिण्ड्वाभ्यामुखां परिगृह्णाति नक्तोषासेति । का. श्रौ. सू. । १६ । १४८ ।

तेऽएष यन्नन्तरा विभाति तस्मादेतद्धरन्यजुर्जपति देवाऽअग्निं धारयन्द्रविणोदाऽइति परिगृह्य निदधाति प्राणा वै देवा द्रविणोदास्तऽएतमग्रऽएवमधारयंस्तैरेवैनमेतद्धारयति ॥ ३ ॥

(त्य) अथ शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चते । विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविरित्यसौ वाऽआदित्यः कविर्विश्वा रूपा शिक्यं प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पद ऽइत्युद्यन्वाऽएष द्विपदे च चतुष्पदे च भद्रं प्रसौति वि नाकमख्य-

---

तेनैतमेव समीची धापयेते । " द्यावाक्षामा रुक्मोऽअन्तर्विभाति "–इति ह्यस्यैतद्यजुर्जपति । इमे वै द्यावापृथिवी द्यावाक्षामा । तेऽएष यन्नन्तरा विभाति । तस्मादेतद्धरन् यजुर्जपति । " देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाः "–(वा. सं. १२ । २) इति परिगृह्य निदधाति । प्राणा वै देवा द्रविणोदाः । तऽएतमग्रऽएवमधारयन् । तैरेवैनमेतद्धारयति ॥ ३ ॥

अथ शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चते । " विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः "–इति । असौ वाऽआदित्यः कविः । विश्वा रूपा शिक्यम् । "प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे"–इति । उद्यन्वाऽएष

गच्छने, यथा लोके ' एक शिशु धापयेते ' हिताचरणेनानुगच्छतः, एवमेकमग्न्याख्य शिशु धापयेते, स्वारस्थिते प्राणिभिः अग्निहोत्रादिकर्मद्वारेणानुगतं शिशुमग्निं परिगृह्णामीति शेषः । किञ्च यौ ' द्यावाक्षामा ' द्यावापृथिव्यौ ' अन्त ' तयोर्मध्ये ' रुक्मः ' रोचमानः अग्नि ' विभाति ' दीप्यते, तमाहरामीति शेषः । यम् ' अग्निं ' ' द्रविणोदा. ' धनस्य दातारो देवाः ' धारयन् ' अधारयन् । तं धारयामीति शेषः ॥ अत्र प्रथमभागेनाहोरात्रौ विवक्षिताविति दर्शयति–अहोरात्रे वै नक्तोषासेति । द्वितीयभागेनाहोरात्रकर्तृक धापन स्वनिष्ठकृत्यप्राणिद्वारेति दर्शयति–यद्वै किञ्चाहोरात्रयोस्तेनैतमेव समीची धापयेते इति । स्पष्टमेतत् । तृतीयभागस्य विनियोगमाह–द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्विभातीति । एन मन्त्र व्याचष्टे–इमे वै द्यावापृथिवी इति । " क्षामा–इति 'पृथिवीनाम " । ' अन्तरा '–शब्दप्रयोगात् ' ते '–इति द्वितीया (पा. सू. २ । ३ । ४)॥ "तस्मात् ' उक्तविनियोगानुकूलार्थत्वात् तयजुर्हरणकाले जपेत् । ऋचश्चतुर्थांशस्य विनियोग दर्शयति–देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा इति परिगृह्य दधातीति । आहवनीयस्य पुरस्तात् 'शिक्यवत्यमासन्द्या स्थापयेत् । ' द्रविणोदाः ' द्रविणोदगुणविशेषिता देवा अत्र ' प्राणाः ' विवक्षिता ।'' ते ''एतम्'' अग्निम्''अग्रे'' ' एवम् ' ' अधारयन् ' । एतन्मन्त्रेण धृते सति ' तैरेव ' ''एनम्'' अग्निम्''धारयति''यजमानः ॥ ३ ॥

त्सविता व्वरेण्यऽ इति स्वर्गो वै लोको नाकस्तमेषऽ उद्यन्नेवानुविपश्यत्यनु प्रयाणमुषसो व्विराजतीत्युषा वाऽअग्रे व्युच्छति तस्याऽएष व्युष्टिं व्विराजन्ननूदेति ॥ ४ ॥

(स्तु) अथैनमतो व्विकृत्या व्विकरोति । (ती) इदमेवैतद्रेतः सिक्तं व्विकरोति तस्माद्योनौ रेतः सिक्तं व्विक्रियते ॥ ५ ॥

सुपर्णोऽसि गरुत्मानिति । व्वीर्यं वै सुपर्णो गरुत्मान्वीर्यमेवैनमेतदभिसंस्करोति त्रिव्वृत्ते शिरऽइति त्रिव्वृतमस्य स्तोमᳫँ शिरः करोति गायत्रं

द्विपदे चतुष्पदे च भद्रं प्रसावीति । " वि नाकमख्यत् सविता वरेण्यः "-इति । स्वर्गो वै लोको नाकः । तमेष उद्यन्नेवानुविपश्यति । "अनु प्रयाणमुषसो विराजति"-(वा. सं. १२ । ३) इति । उषा वा अग्रे व्युच्छति । तस्या ऽएष व्युष्टिं विराजन्ननूदेति ॥ ४ ॥

अथैनमतो विकृत्या विकरोति । इदमेवैतद्रेतः सिक्तं विकरोति । तस्माद्योनौ रेतः सिक्तं विक्रियते ॥ ५ ॥

" सुपर्णोऽसि गरुत्मान् "-इति । वीर्यं वै सुपर्णो गरुत्मान् वीर्यमेवैनमेतदभिसंस्करोति । " त्रिवृत्ते शिरः "-इति । त्रिवृतमस्य स्तोमं शिरः करोति । " गायत्रं चक्षुः "-

---

उत्पाभिः ' विश्वा ' विश्वानि रूपाणि प्रतिमुञ्चते । शिक्याद्यस्य रूपस्य बहुदामवत्त्वाद् बहुवचनम् । स च ' द्विपदे ' मनुष्यादिकाय, ' चतुष्पदे ' गवादिकाय च ' भद्रं ' कल्याणं ' प्रासावीत् ' प्रायच्छत, 'सविता' सर्वस्य प्रेरयिता 'वरेण्यः' सर्वैर्वरणीयः, सः ' नाक ' नास्मिन् अक दुःखमस्तीति नाकं स्वर्गम् ' व्यख्यत् ' प्रकाशयति, अन्तरिक्षे भृतत्वात् । सादृशोऽग्निः 'उषसः' 'प्रयाणम्' 'अनु विराजति' प्रत्यह दीप्यत इत्यर्थः ॥

अयमर्थो ब्राह्मणेन अग्नेः सवितुश्च अभेदं विवक्षित्वा स्पष्टं व्याख्यातः-असौ वा आदित्यः कविर्विश्वा रूपेति । ऊर्ध्वाधोदिग्भिर्वेताधस्तो दिशः ' शिक्यम् ' इत्यभिप्रायः । कृत्स्नस्य प्राणिनो भद्रप्रसवः उपोदयेन भवतीति प्रसिद्धमिति दर्शयति-उषा वा अग्रे व्युच्छति, तस्या एष व्युष्टिं विराजन्ननूदेतीति । ' विराजमेष व्युष्टिमनूदेति ' इति सम्बन्धः ॥ ४ ॥

अथैनमतो विकृत्या विकरोतीति । " सुपर्णोऽसीत्ययं " मन्त्रो विकृतिरुच्यते, अग्नेः पक्षपुच्छादिमत्सुपर्णरूपेण तत्र विकारप्रतिपादनात् । ' एनम् ' अग्निम् ' अतः ' अस्मात् पूर्वावस्थितात् सन्निवेशात् । विकारप्रतिपादकमन्त्रेणाभिमन्त्रणमेवात्र विकरणम् । तेनेदमेवोखायां सिक्तमग्न्याख्यं रेतो विकारयुक्तं कृतवान् भवति । उक्तमर्थमिदानीन्तनरेतोविकारप्रसिद्ध्या द्रढयति-तस्माद् योनाविति ॥ ५ ॥

विकारमन्त्रमुक्त्वा विभज्य व्याचष्टे-सुपर्णोऽसि गरुत्मानिति वीर्यं वै सुपर्णो गरुत्मानित्यादिना । मन्त्रस्यायमर्थः-हे अग्ने ! त्वं गरुत्मान् प्रबलपक्षोपेतः सुपर्णाख्यः पक्षी असि । यज्ञ एव पक्ष्यात्मनोच्यते ।

१-अग्निरयं मन्त्रं प्रगृह्णाति सुपर्णोऽसीति पिण्डवत् । का. श्रौ. सू. । १६ । १५२ ।

चक्षुरिति गायत्रं चक्षुः करोति बृहद्रथन्तरे पक्षाविति बृहद्रथन्तरे पक्षौ करोति स्तोम ऽआत्मेति स्तोममात्मानं करोति पञ्चविꣳशं छन्दाꣳस्यङ्गानीति च्छन्दाꣳसि वाऽएतस्याङ्गानि यजूꣳषि नामेति यदेनमग्निरित्याचक्षते तदस्य यजूꣳषि नाम साम ते तनूर्वामदेव्यमित्यात्मा वै तनूरात्मा ते तनूर्वामदेव्यमित्येतद्यज्ञायज्ञियं पुच्छमिति यज्ञायज्ञियं पुच्छं करोति धिष्ण्याः शफा ऽइति धिष्ण्यैर्वाऽएषोऽस्मिँल्लोके प्रतिष्ठितः सुपर्णोऽसि गरुत्मान्दिवं गच्छ स्वः पतेति तदेनꣳ सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वाऽऽह देवान्गच्छ स्वर्गं लोकं पतेति ॥ ६ ॥

इति । गायत्रं चक्षुः करोति । " बृहद्रथन्तरे पक्षौ "–इति । बृहद्रथन्तरे पक्षौ करोति । ' स्तोम आत्मा "–इति । स्तोममात्मानं करोति पञ्चविंशम् । " छन्दांस्यङ्गानि "–इति । छन्दांसि वाऽएतस्याङ्गानि । " यजूंषि नाम "–इति । यदेनमग्निरित्याचक्षते तदस्य यजूंषि नाम । " साम ते तनूर्वामदेव्यम् "–इति । आत्मा वै तनूः । आत्मा ते तनूर्वामदेव्यमित्येतत् । " यज्ञायज्ञियं पुच्छम् "–इति । यज्ञायज्ञियं पुच्छं करोति । " धिष्ण्याः शफाः "–इति । धिष्ण्यैर्वाऽएषोऽस्मिंल्लोके प्रतिष्ठितः । " सुपर्णोऽसि गरुत्मान् दिवं गच्छ स्वः पत "–(वा. सं. १२ । ४) इति । तदेनं सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वाऽऽह–देवान् गच्छ, स्वर्गं लोकं पतेति ॥ ६ ॥

तथाभूतस्य ' ते ' ' त्रिवृत् ' स्तोमः ' शिरः ' मस्तकम्; आदौ स्तूयमानत्वेन मुख्यत्वात् । गायत्र्या शमितं ' ते ' ' चक्षुः ' । ' बृहद्रथन्तरे ' बृहद्रथन्तराख्ये (सा. छ. २ । १ । ५ । १ ऋ. आ. २ १ । २१ सा. र.) सामनी ' ते ' ' पक्षौ ' सकलयागनिर्वाहकत्वात् तयोः । महाव्रतस्तोत्रवदस्यापि पञ्चविंशः ' स्तोमः ' (तै. ब्रा. १ । २ । ६ सा भा.) ' आत्मा ' । ' छन्दांसि ' गायत्र्यादीनि ' ते ' ' अङ्गानि ' । ' यजूंषि ' शुक्लकृष्णाम्नायानि, प्रश्लिष्टवाक्यानि, तत्रत्यः अग्निशब्दः ' ते ' ' नाम ' आख्या । ' वामदेव्यम् ' " कया नश्चित्र आ भुवत् " इत्यस्यामुत्पन्नं ' साम ' (सा. छ. २ । २ । ३ । ५ ऋ. सं. ५ । १ । २५ । साम. वा. स. २७ । ३९–४१) ' तनूः ' शरीरम् । ' यज्ञायज्ञियम् ' " यज्ञायज्ञा वो अग्नये "–इत्यस्यामुत्पन्नं ' साम ' (सा. छ. १ । १ । ४ । १ । क. गे. १ । २ । २५ साम. वा. स. २७ । ४२–४४) ' ते ' ' पुच्छम् ' अन्त्यत्वेनाम्नानात् । ' धिष्ण्याः ' तत्तदायतनस्था अग्नयः ' शफाः ' प्रतिष्ठासाधनावयवाः । एवंविधः सुपर्णः सुपतनः गरुत्मान् असि । अतस्त्वं ' दिवं गच्छ ' द्युलोकं गच्छ । तदेव विशिनष्टि–' स्वः पत ' इति ॥

सुपर्णोऽसीति मन्त्रभागपाठस्य प्रयोजनमाह–वीर्यमेवैनमिति । सुपर्णात्मना भावनया तस्य वीर्यमेवाभिसङ्कल्पितवान् भवति । त्रिवृदादयः शब्दा मन्त्रव्याख्यानावसरे एव व्याख्याताः । सुगममन्यत् ॥

यजुषां कथमग्नेर्नामधेयत्वमित्याशङ्क्य तद् व्याचष्टे–यजूंषि नामेति । यदेनमग्निरित्याचक्षत इति । यः सर्वैरुच्यमानोऽग्निरिति शब्दोऽस्ति, तस्यापि यजुरन्तःपातित्वाद् यजुष्ट्वम् । ' तत् ' तत एव ।

तं वा ऽएतम्। (म्र) अत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति यादृग्वै योनौ रेतो विक्रियते तादृग्जायते तद्यदेतमत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति तस्मादेषोऽमुत्र पक्षपुच्छवाञ्जायते ॥ ७ ॥

तद्धैके। (क्ऽ) एतया विकृत्याऽभिमन्त्र्यान्यां चितिं चिन्वन्ति द्रोणचितं वा रथचक्रचितं वा कङ्कचितं वा प्रउगचितं वोभयतःप्रउगं वा समुह्यपुरीषं वा न तथा कुर्याद्यथा पक्षपुच्छवन्तं गर्भं परिवृश्चेत्तादृक्तत्तस्मादेनं सुपर्णचितमेव चिनुयात् ॥ ८ ॥

तं वाऽएतमत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति। यादृग् वै योनौ रेतो विक्रियते–तादृग् जायते। तद् यदेतमत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति–तस्मादेषोऽमुत्र पक्षपुच्छवान् जायते ॥ ७ ॥

तं हैके एतया विकृत्याऽभिमन्त्र्यान्यां चितिं चिन्वन्ति–द्रोणचितं वा, रथचक्रचितं वा, कङ्कचितं वा, प्रउगचितं वा, उभयतःप्रउगं वा, समुह्यपुरीषं वा। न तथा कुर्यात्। यथा पक्षपुच्छवन्तं गर्भं परिवृश्चेत्–तादृक्तत्। तस्मादेनं सुपर्णचितमेव चिनुयात् ॥ ८ ॥

नात्र एकस्यापि बहुषु प्रदेशेषु आम्नानाद् यजूंषीति बहुवचनम्। दिवमित्यनेन तत्रस्था देवा विवक्षिता इति व्याचष्टे–देवान् गच्छेति। तद् पुन सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वा आहेति मन्त्रशेषः। किमाह ? देवान् गच्छेत्यार्थमाहेति। अथवा मन्त्रोच्चारयिता सुपर्णोऽसीत्यादिना 'एनम्' अग्निं 'सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वा' 'आह' ब्रूते। किमिति ? 'देवान् गच्छ' इति ॥ ६ ॥

उक्तं विकारं पक्षपुच्छाद्यात्मकं भाविनोऽग्निजननस्य उपयोगितया प्रशंसितुमनुवदति–तं वा एतमिति। वक्ष्यमाणोपयोगिनं लोकन्यायं दर्शयति–यादृग् वै योनाविति। यादृग्विधं सिच्यते, तादृग् जायते इति लोकमर्यादा। 'यद्' यस्मात् 'पक्षपुच्छवन्तं' विकरोति 'अत्र' उखाधारणसमये। 'तस्मात्' 'एषः' अग्निः 'अमुत्र' आहवनीयदेशे चयनानन्तरं तादृगेव 'जायते' चयनेन सुपर्णाकार एव जायत इत्यर्थः। अनेनाभिमन्त्रणचयनयोर्वैसादृश्याभाव उक्तः ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात् केषाञ्चित् पक्षमुदाहृत्य निषेधति–तं हैके एतया विकृत्याऽभिमन्त्र्यान्यां चितिमित्यादिना। 'एतया' सुपर्णोऽसीत्याद्युक्तरूपया। 'अन्याम्' इत्यस्य विवरणम्–"द्रोणचितम्" इत्यादिकम्। द्रोणादयोऽवयवाकारा। समुह्यपुरीषं वेति। प्रतिदिशं पुरीषमाहृत्याहृत्य, तेनैव चयनं 'समुह्यपुरीषाख्या' चितिः। इतराः स्पष्टाः। निषेधोपयोगित्वाय निषेध्यस्य प्रतिकूलत्वमाह–यथा पक्षपुच्छवन्तं गर्भं परिवृश्चेत्, तादृक् तदिति। स्वपक्षमुपसंहरति–तस्मादेनं सुपर्णचितमेवेति ॥ ८ ॥

१–एतया विकृत्याऽभिमन्त्र्यैके ऽन्यां चितिं चिन्वंति [illegible] समुह्यपुरीषं इति। का. श्रौ. सू. १६।१।१६४।

(ञ) तुमेतुया व्विकृत्या । (त्ये) इत ऽऊर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णात्यसौ वाऽआदित्युऽ एुषोऽग्निरमुं तुदादित्युमित ऽऊर्ध्वं प्राञ्चं दधाति तुस्मादसा-वादित्यऽ इतुऽ ऊर्ध्वः प्राङ् धीयते परोबाहु प्रगृह्णाति परोबाहु ह्येषुऽइतो-ऽथैनमुपावहरति तुमुपावहृत्योपरिनाभि धारयति तुस्योक्तो बुन्धुः ॥ ९ ॥

(ट) अथ व्विष्णुक्रमान्क्रमते । (तऽ) एतद्वै देवा व्विष्णुर्भूत्वेमाँ-ल्लोकानक्रमन्त यद्विष्णुर्भूत्वाऽक्रमन्त तुस्माद्विष्णुक्रमास्तथैवैतद्युजमानो व्विष्णुर्भूत्वेमाँल्लोकान्क्रमते ॥ १० ॥

तमेतया विकृत्या, इत ऊर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णाति । असौ वाऽआदित्य एषोऽग्निः । अमुं तदादित्य-मित ऊर्ध्वं प्राञ्चं दधाति । तस्मादसावादित्य इत ऊर्ध्वः प्राङ् धीयते । परोबाहु प्रगृह्णाति । परोबाहु ह्येष इतः । अथैनमुपावहरति । तमुपावहृत्योपरिनाभि धारयति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

अथ विष्णुक्रमान् क्रमते । एतद्वै देवा विष्णुर्भूत्वेमाँल्लोकानक्रमन्त । यद्विष्णुर्भूत्वाऽक्रमन्त-तस्माद् विष्णुक्रमाः । तथैवैतद्यजमानो विष्णुर्भूत्वेमांल्लोकान् क्रमते ॥ १० ॥

यदुक्तं सूत्रकृता–"सशिक्यं प्राञ्च प्रगृह्णाति सुपर्णोऽसीति पिण्डवद् धारणं चेति "–(का. श्रौ. सू. १६ । १५२ । १५३) इति । च शब्दोऽवधारणमिति पिण्डवदेव; उखार्थं मृत्पिण्डधारणं यद्वत्, तद्वदित्यर्थः । तदिदं विधत्ते–तमेतया विकृत्येत ऊर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णातीति । 'इतः' अस्मात् धृतप्रदेशात् 'प्राञ्चं' प्राङ्मुख सूर्यस्याग्नेश्च यथा मध्ये व्यवधानं न भवति, तथेत्यर्थः । एतत् प्रशंसति–असौ वा आदित्य एषो-ऽग्निरिति । अग्नेरादित्यात्मकत्वं प्रागुक्तम् । आदित्यस्य प्रागूर्ध्वगतिप्रसिद्धया उक्तार्थमुपोद्बलयति–तस्मा-दसावादित्य इति । प्रग्रहणे प्रकारविशेषमाह–परोबाहु प्रगृह्णातीति । बाहोः 'परः' ऊर्ध्ववर्ती यथा भवति तथेत्यर्थः । 'एषः' आदित्यः 'इतः' अस्मात् भूस्थानात् 'परोबाहु'; सर्वेषां बाह्वोरूर्ध्वप्रदेशावस्थि-त्वात् तदभिव्यक्तस्याप्यस्य तथा ग्रहणं युक्तमित्यर्थः । बाह्वोरुपरिधृतस्याग्नेः प्रत्यवरोहणम्, तदनन्तरम् नाभेरुपरि प्रदेशे धारणं च विधत्ते–अथैनमुपावहरतीति । तस्योक्तो बन्धुरिति । उपरिनाभिधारणार्थवाद उक्तो रुक्म-धारणप्रस्तावे (श. प. ६।७।११ कं. ११) इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ विष्णुक्रमक्रमणं विधाय, तन्निर्वचनद्वारेण प्रशंसति–अथ विष्णुक्रमानिति । विष्णुभूतैर्देवैः क्रान्त-त्वाद् विष्णुक्रम इति नाम सम्पन्नम् । यथा देवैस्तथैव 'एतत्' एतेन समन्त्रकपादाक्रमणेन 'इमान् लोकान्' विष्णुर्भूत्वा क्रान्तवान् भवति यजमानः ॥ १० ॥

१–विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णोरिति प्रतिमंत्रमन्वारम्भ च तस्मिन् । का. श्रौ. सू. १६ । १५६ ।

स यः स विष्णुर्यज्ञः सः । स यः स यज्ञोऽयमेव स योऽयमग्निरुखायामेतमेव तद्देवाऽआत्मानं कृत्वेमाँल्लोकानक्रमन्त तथैवैतद्यजमानऽएतमेवात्मानं कृत्वेमाँल्लोकान्क्रमते ॥ ११ ॥

(तऽ) उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । (न्ने) एतद्वै तत्प्रजापतिर्विष्णुक्रमैरुदङ् प्राङ् तिष्ठन्प्रजाऽ असृजत तथैवैतद्यजमानो विष्णुक्रमैरुदङ्प्राङ्तिष्ठन् प्रजाः सृजते ॥ १२ ॥

विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि भूत्वा क्रमते सपत्नहेति सपत्नान्ह्यत्र हन्ति गायत्रं छन्दऽआरोहेति गायत्रं छन्द ऽआरोहति पृथिवीमनु विक्रमस्वेति पृथिवीमनु विक्रमते प्रहरति पादं क्रमतऽऊर्ध्वमभिमुद्गृह्णात्यूर्ध्वो हि रोहति ॥ १३ ॥

स यः स विष्णुः यज्ञः सः । स यः स यज्ञः—अयमेव सः—योऽयमग्निरुखायाम् । एतमेव तद् देवा आत्मानं कृत्वेमांल्लोकानक्रमन्त । तथैवैतद्यजमान एतमेवात्मानं कृत्वेमांल्लोकान्क्रमते ॥ ११ ॥

उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एतद्वै तत् प्रजापतिर्विष्णुक्रमैरुदङ् प्राङ्तिष्ठन् प्रजा असृजत । तथैवैतद्यजमानो विष्णुक्रमैरुदङ्प्राङ् तिष्ठन् प्रजाः सृजते ॥ १२ ॥

" विष्णोः क्रमोऽसि "—इति । विष्णुर्हि भूत्वा क्रमते । " सपत्नहा "—इति । सपत्नान् ह्यत्र हन्ति । "गायत्रं छन्द आरोह"—इति । गायत्रं छन्द आरोहति । " पृथिवीमनु विक्रमस्व "—इति । पृथिवीमनु विक्रमते । प्रहरति पादं क्रमते, ऊर्ध्वम् अभिमुद्गृह्णाति । ऊर्ध्वो हि रोहति ॥ १३ ॥

ननु मनुष्यस्य यजमानस्य कथं विष्णुभावेन आक्रमणं सम्भवत इत्याशङ्क्याह—स य इति । 'सः' 'यः' प्रसिद्धः 'विष्णुः' अस्ति, सः यज्ञः । पुनश्च 'सः' 'यः' प्रसिद्धो 'यज्ञः' अस्ति, 'अयम् अग्निरेव' । अयमिति कः ? यः 'उखायां' वर्तते, सोऽग्निरेव विष्णुरित्यर्थः । प्रतिपादितस्य विष्णोः स्वरूपप्राप्तिं देवता दर्शयति—एतमेव तद्देवा इति । तथैवैतद्यजमान इत्यादिकं स्पष्टम् । एवमग्निं धृत्वा क्रमणमेव विष्णुक्रमणमित्युक्तं भवति ॥ ११ ॥

क्रमणप्रकारं विधाय प्रशंसति—उदङ्प्राङित्यादिना । अत्र लोकत्रयप्रतिनिधित्वेन त्रिपदाक्रमणम्, तावन्तो मन्त्राः, दिशो विक्रमोर्ध्व पादाक्रमणाभावेऽपि एको मन्त्रः ॥ १२ ॥

तदेवं मन्त्रचतुष्टयं क्रमेण विधाय व्याचष्टे—विष्णोः क्रमोऽसीति विष्णुर्हि भूत्वा क्रमत इत्यादिना । प्रथममन्त्रस्यायमर्थः—हे आक्रम्यमाण ! पादनिधानस्थान ! त्वं 'विष्णोः क्रमोऽसि' मनुष्यस्य मम क्रीडास्थलं 'सपत्नहा'

१-विष्णुक्रमास्त्वेते प्रक्रमाश्चोत्तरस्मिन्निति । का. श्रौ. सू. १६।५।११ । २-दिशो श्रौण्ये दिशोसु विक्रमन्तेति । का. श्रौ. सू. ११।५।१० । ३-अक्रमश्चतुर्थे । का. श्रौ. सू. ११।५।१० ।

विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि भूत्वा क्रमतेऽभिमातिहेत्यभिमाती-र्ह्यत्र हन्ति त्रैष्टुभं छन्दऽआरोहेति त्रैष्टुभं छन्दऽआरोहत्यन्तरिक्षमनु विक्रमस्वेत्यन्तरिक्षमनु विक्रमते प्रहरति पादं क्रमत ऽऊर्ध्वमग्निमुद्गृह्णात्यूर्ध्वो हि रोहति ॥ १४ ॥

विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि भूत्वा क्रमतेऽरातीयतो हन्तेत्यरातीयतो ह्यत्र हन्ति जागतं छन्दऽआरोहेति जागतं छन्दऽ आरोहति दिवमनु विक्रमस्वेति दिवमनु विक्रमते प्रहरति पादं क्रमत ऽऊर्ध्वमग्निमुद्गृह्णात्यूर्ध्वो हि रोहति ॥ १५ ॥

"विष्णोः क्रमोऽसि"—इति । विष्णुर्हि भूत्वा क्रमते । "अभिमातिहा"—इति । अभिमातीर्ह्यत्र हन्ति । "त्रैष्टुभं छन्द आरोह"—इति । त्रैष्टुभं छन्द आरोहति । "अन्तरिक्षमनु विक्रमस्व"—इति । अन्तरिक्षमनु विक्रमते । प्रहरति पादं क्रमते, ऊर्ध्वम् अग्निमुद्गृह्णाति । ऊर्ध्वो हि रोहति ॥ १४ ॥

"विष्णोः क्रमोऽसि"—इति । विष्णुर्हि भूत्वा क्रमते । "अरातीयतो हन्ता"—इति । अरातीयतो ह्यत्र हन्ति । "जागतं छन्द आरोह"—इति । जागतं छन्द आरोहति । "दिवमनु विक्रमस्व"—इति । दिवमनु विक्रमते । प्रहरति पादं क्रमते, ऊर्ध्वम् अग्निमुद्गृह्णाति । ऊर्ध्वो हि रोहति ॥ १५ ॥

सपत्नानां हन्ता तथाविधस्त्वं गायत्रं छन्द आरोह आरूढः सन् 'पृथिवीं' भूलोकं सकलं 'विक्रमस्व' आक्रमणं कुरु । "विष्णोः क्रमोऽसि" 'इति' एतत् प्रसिद्धमेवेति तद् दर्शयति—विष्णुर्हि भूत्वेति । 'अत्र' आक्रमणकाले 'सपत्नान्' शत्रून् 'हन्ति' हिनस्ति खलु; अतः 'सपत्नहा' इति विशेषणं युक्तम् । 'गायत्रं छन्दः'—'पृथिवीमनु'—इत्येतयोर्ब्राह्मणं स्पष्टम् । क्रमणप्रकारमाह—प्रहरति पादमिति । पादं पुरोदेशं प्रति नयेत्, नीत्वा च 'क्रमते' पादं प्रक्षिपेत् । तदनन्तरम् 'अग्निम्' 'ऊर्ध्वं' नाभेरुपरिदेशं प्रति उद्गृह्णीयात्, ऊर्ध्वमुखं गृह्णीयात् । 'हि' यस्मात् 'ऊर्ध्वः' भूलोकादुपरि देशं प्रति 'रोहति' विष्णुक्रमणेन, अतोऽग्नेरप्यूर्ध्वदेशप्रापणं युक्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

एवमुपरितनं मन्त्रब्राह्मणमपि व्याख्येयम् । 'सपत्नहा'—इत्यस्य स्थाने क्रमेण 'अभिमातिहा'—'अरातीयतो हन्ता'—'शत्रूयतो हन्ता' इति विशेषः । तथा गायत्रमित्यस्य स्थाने क्रमेण 'त्रैष्टुभम्,' 'जागतम्,' 'आनुष्टुभम्' इति विशेषः । एवम् 'अन्तरिक्षं,' 'दिवं' 'दिशः'—इति च । इतरत् समानम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि भूत्वा क्रमते शत्रूयतो हन्तेति शत्रूयतो ह्यत्र हन्त्यानुष्टुभं छन्द ऽआरोहेत्यानुष्टुभं छन्द ऽआरोहति दिशोऽनु विक्रमस्वेति सर्वा दिशोऽनु वीक्षते न प्रहरति पादं नेदिमाँल्लोकानति-प्रणश्यानीत्यूर्ध्वमेवाग्निमुद्गृह्णाति सᳪं ह्यारोहति ॥ १६ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ६-५-२ ॥ (७. २.)

अथैनमिति प्रगृह्णाति । (त्यं) एतद्वै देवा ऽअकामयन्त पर्जन्यो रूपᳪं स्यामेति त ऽएतेनात्मना पर्जन्यो रूपमभवंस्तथैवैतद्यजमान ऽएतेनात्मना पर्जन्यो रूपं भवति ॥ १ ॥

" विष्णोः क्रमोऽसि "-इति । विष्णुर्हि भूत्वा क्रमते । " शत्रूयतो हन्ता "-इति । शत्रूयतो ह्यत्र हन्ति । " आनुष्टुभं छन्द आरोह "-इति । आनुष्टुभं छन्द आरोहति । " दिशोऽनु विक्रमस्व "-(वा. सं. १२ । ५) इति । सर्वा दिशोऽनुवीक्षते । न प्रहरति पादम् । नेदिमांल्लोकानतिप्रणश्यानीति । ऊर्ध्वमेवाग्निमुद्गृह्णाति । सं ह्यारोहति ॥ १६ ॥

अथैनमिति प्रगृह्णाति । एतद्वै देवा अकामयन्त-पर्जन्यो रूपं स्यामेति । तऽएतेनाऽऽत्मना पर्जन्यो रूपमभवन् । तथैवैतद्यजमान एतेनात्मना पर्जन्यो रूपं भवति ॥ १ ॥

दिग्विक्रमणे विशेषमाह-दिशोऽनु विक्रमस्वेति । सर्वा दिशोऽनुवीक्ष्य पादं न प्रहरेत् । पादप्रक्षेपाकरणस्य प्रयोजनमाह-नेदिमानिति । ' नेत् '-इति परिभये; एतेषां त्रयाणा लोकानामतिक्रमः परिभयम्; अतस्त्व-कर्तव्यमिति तस्याभिप्रायः । पादप्रहारवत् अग्नेरुद्ग्रहणस्यापि निवृत्तिप्रसक्तावाह-ऊर्ध्वमेवाग्निमिति । ' एव ' शब्दो भिन्नक्रमः; उद्गृह्णात्येव । तत्र प्रयोजनं दर्शयति-सं ह्यारोहतीति । समारोहणसम्भवात् तत्प्रयोज्य-मप्युद्ग्रहणं कर्तव्यमेवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (६-७-२) ॥

अथ यदुक्तं विष्णुक्रमेणाग्नेरूर्ध्वोद्गमनं तस्य तथैवोर्ध्वबाहुना धारणप्रकारं हस्तेनाभिनीय विधत्ते-अथैनमिति प्रगृह्णातीति । ' इति '-शब्दाविवक्षितोऽर्थः सूत्रे व्याख्याय दर्शितः-" धारणञ्च पिण्डवत् "-(का. श्रौ. सू. १६ । १५२ । १५३) इति । उखाया उपादानभूतस्य मृत्पिण्डस्य धारणं यथा प्रागुक्तम् (श. प. ६ । ४ । ४ । ६) ऊर्ध्वबाहुत्वविशिष्टम्, एतादृगत्रापीत्यर्थः । एतत् प्रशंसति-एतद्वै देवा इति । एतदिति कामनाविषयस्य सङ्ग्रहेण प्रदर्शनम् । एतच्छब्दार्थमाह-पर्जन्यो रूपं स्यामेतीति । यः ' पर्जन्यः ' मेघोऽस्ति, तद्रूप ' स्याम इति, ' मेघरूपा भवेमेत्यर्थः ॥ १ ॥

(त्य) अक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौरिति । क्रन्दतीव हि पर्जन्य स्तनयन्क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन्निति क्षामा वै पर्जन्यो रेरिह्यमाणो व्वीरुधः समनक्ति सद्यो जज्ञानो व्वि हीमिद्धो ऽअख्यदिति सद्यो ह्येषऽएष जज्ञानऽइदꣳ सर्व्वं व्विख्यापयत्या रोदसी भानुना भात्यन्तरितीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी तेऽएष भानुनाऽऽभाति परोबाहु प्रगृह्णाति परोबाहु हि पर्जन्यः ॥ २ ॥

(न्योऽथे) अथैनमुपावहरति । (त्ये) एतद्वै योऽस्मिँल्लोके रसो यदुपजीवनं तेनैतत्सहोर्ध्वऽ इमाँल्लोकान्रोहत्यग्निर्वाऽअस्मिँल्लोके रसोऽग्निरुपजीवनं तद्यत्तावदेव स्यान्न हास्मिँल्लोके रसो नोपजीवनꣳ स्यादथ यत्प्रत्यवरोहत्यस्मिन्नेवैतल्लोके रसमुपजीवनं दधाति ॥ ३ ॥

"अक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौः"—इति । क्रन्दतीव हि पर्जन्यः स्तनयन् । " क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् "—इति । क्षामा वै पर्जन्यः, रेरिह्यमाणो वीरुधः समनक्ति । "सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धोऽअख्यत् "—इति । सद्यो ह्येष जज्ञान इदं सर्वं विख्यापयति । " आ रोदसी भानुना भात्यन्तः "—(वा० सं० १२ । ६) इति । इमे वै द्यावापृथिवी रोदसी । तेऽएष भानुनाऽऽभाति । परोबाहु प्रगृह्णाति । परोबाहु हि पर्जन्यः ॥ २ ॥

अथैनमुपावहरति । एतद्वै योऽस्मिंल्लोके रसो, यदुपजीवनम्—तेनैतत् सहोर्ध्व इमांल्लोकान् रोहति । अग्निर्वाऽअस्मिंल्लोके रसः, अग्निरुपजीवनम् । तद्यत् तावदेव स्यात्—न ह्यस्मिंल्लोके रसो, नोपजीवनं स्यात् । अथ यत् प्रत्यवरोहति—अस्मिन्नेवैतल्लोके रसमुपजीवनं दधाति ॥ ३ ॥

अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निवेति । उपमानोपमेयभाव औपचारिकः । 'क्षामा' अवर्षणेन सर्वक्षयकारी पर्जन्यात्मा अग्निः 'रेरिहत्' भृशं लेहन् 'वीरुधः' लतागुल्मादीन् 'समञ्जन्' सम्यगार्द्रीकुर्वन् 'अक्रन्दद्' इति पूर्वत्रान्वयः । अथवा ब्राह्मणानुसारेण 'वीरुधः समनक्ति' इति व्याख्येयम् । पर्जन्यात्मा अग्निः 'सद्यः' तदानीमेव 'जज्ञानः' जायमानः 'इद्धः' समिद्धः सन् 'इदं सर्वं' 'विख्यापयति' 'रोदसी' द्यावापृथिव्यौ 'अन्तः' तयोर्मध्ये 'भानुना' प्रकाशेन 'आभाति' सर्वतः प्रकाशते ।।

प्रथमपादं व्याचष्टे—'पर्जन्यः' अन्यास्य. स्तनयन्, वृष्टिलिङ्गशब्दं कुर्वन् 'क्रन्दतीव' आक्रोशतीव वर्तते । क्षामशब्देनात्र पर्जन्यो विवक्षित इति व्याचष्टे—जज्ञान इदꣳ सर्वं विख्यापयतीति । "इमे वै द्यावापृथिवी" इत्यादि चतुर्थपादब्राह्मणं स्पष्टम् । परोबाहु प्रगृह्णातीति । एष सार्थवादः उख्याग्निधारणप्रस्तावे (श. प. ६ । ७ । २ । ९ इत्यत्र) व्याख्यातः ॥ २ ॥

ऊर्ध्वं धृतस्याग्नेरवरोहणं सार्थवादं दर्शयति—अथैनमुपावहरत्येतद्वा इति । 'यः अस्मिन् लोके'

१–अवहरत्यमेऽभ्यावर्तिन्निति । का. श्रौ. सू. १६ । १६० ।

यद्वेव प्रत्यवरोहति । (त्ये) एतद्वा एतदिमाँल्लोकानितऽ ऊर्ध्वो रोहति स स पराङिव रोहऽ इयमु वै प्रतिष्ठा तद्यत्तावदेव स्यात्प्र हास्माल्लोकाद्यजमानश्च्यवेताथ यत्प्रत्यवरोहतीमामेवैतत्प्रतिष्ठामभिप्रत्यैत्यस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ ४ ॥

यद्वेव प्रत्यवरोहति । (त्ये) एतद्वा एतदिमाँल्लोकानितऽ ऊर्ध्वो जयति स स पराङिव जयो यो वै पराङेव जयत्यन्ये वै तस्य जितमन्ववस्यन्त्यथ यऽ उभयथा जयति तस्य तत्र कामचरणं भवति तद्यत्प्रत्यवरोहतीमानेवैतल्लोकानितश्चोर्ध्वानमुतश्चार्वाचो जयति ॥ ५ ॥

यद्वेव प्रत्यवरोहति । एतद्वा एतदिमांल्लोकानित ऊर्ध्वो रोहति । स स पराङिव रोहः । इयमु वै प्रतिष्ठा । तद्यत्तावदेव स्यात्—प्र हास्माल्लोकाद्यजमानश्च्यवेत । अथ यत् प्रत्यवरोहति—इमामेवैतत् प्रतिष्ठामभिप्रत्यैति । अस्यामेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ ४ ॥

यद्वेव प्रत्यवरोहति । एतद्वा एतदिमांल्लोकानित ऊर्ध्वो जयति । स स पराङिव जयः । यो वै पराङेव जयति—अन्ये वै तस्य जितमन्ववस्यन्ति । अथ य उभयथा जयति—तस्य तत्र कामचरणं भवति । तद्यत् प्रत्यवरोहति—इमानेवैतल्लोकानितश्चोर्ध्वान्, अमुतश्चार्वाचो जयति ॥ ५ ॥

'रसः' सारभूतोऽशः, 'यत्' यच्च सर्वप्राणिनामुपजीवनम्, 'तत्' सर्वं 'एतद् वै' अग्निः खलु । यद्वा, 'एतत्' इति वक्ष्यमाणार्थस्य सामान्यतः सङ्ग्रहाभिधानम् । 'तेन' रसभूतेनोपजीवनेन च 'सह' यजमानः 'एतत्' एतेन अग्नेरूर्ध्वप्रापणप्रकारेण 'ऊर्ध्वम्' 'इमाँल्लोकान्' 'आरोहति' । यो रसो यदुपजीवनं चोक्तम्, तद् विशिनष्टि—अग्निर्वा इति । अग्नेः रसत्वमुपजीवनत्वञ्च दाहपाकाद्युपकारितया सर्वप्रसिद्धम् । 'तत्' पूर्वोक्तं 'यद्' यदि 'तावदेव' ऊर्ध्वं गतमेव 'स्यात्,' तर्हि 'अस्मिन् लोके' रसोपजीवने न स्तः । 'अथ' आरोहणानन्तरं 'यद्' यदि 'प्रत्यवरोहति' अग्निं पृथिव्याम्, तदुभयं भूलोके पुनः स्थापयति ॥ ३ ॥

प्रकारान्तरेण प्रत्यवरोहणं प्रशंसति—यद्वेव प्रत्यवरोहत्येतद्वा इति । पूर्ववत् । इमाँल्लोकानिति । 'ऊर्ध्वो रोहति' विष्णुक्रमव्याजेन । 'सः' 'पराङ्' प्रतिनिवृत्तः 'रोहः' आरोहणम् । एवं लोकानां बहुत्वमपेक्ष्य 'सः सः' इति वीप्सा प्रवर्तते । भूलोकं प्रति प्रत्यारोहणाभावेन प्रच्युतिः स्यात् । 'इ' प्रसिद्धौ । अथ यत् प्रत्यवरोहतीत्यादि गतम् ॥ ४ ॥

पुनरप्येव प्रकारान्तरेण प्रशंसति—यद्वेव प्रत्यवरोहतीत्यादिना । 'रोहति' इत्यस्य स्थाने 'जयति' इत्येतद् विशेषः । शिष्टं पूर्ववत् । ननु पराजयः तस्य को बाध इत्यत आह—अन्ये वै तस्य जितमन्ववस्यन्तीति । 'अन्ये' शत्रवः 'तस्य' 'जितं' स्थानम् 'अन्ववस्यन्ति' अनुक्रमेण क्रमन्ते । अपेक्षावैपरीत्येन यदि 'उभयथा जयति,' पराजितं पुनः प्रत्यङ् गच्छतीत्यर्थः, 'तस्य' उभयथा जयतः 'तत्र' जितदेशे 'कामचरणं भवति;' अन्यैरप्रतिबद्धत्वात् । उभयथा जयप्रकारमाह—यदप्रत्यवरोहतीति ।

(त्यु) अग्नेऽभ्यावर्तिन् । (न्न) अभि मा निवर्तस्वाग्नेऽअङ्गिरः पुनरूर्जा सह रय्येत्येतेन मा सर्व्वेणाभिनिवर्त्तस्वेत्येतच्चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहति चतुर्हि कृत्वऽऊर्ध्वो रोहति तद्यावत्कृत्वऽऊर्ध्वो रोहति तावत्कृत्वः प्रत्यवरोहति तमुपावहृत्योपरिनाभि धारयति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ६ ॥

(उ) अथैनमभिमन्त्रयते । (तऽ) आयुर्व्वाऽअग्निरायुरेवैतदात्मन्धत्तऽआ त्वाऽहार्षमित्या ह्येनꣳ हरन्त्यन्तरभूरित्यायुरेवैतदन्तरात्मन्धत्ते ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिरित्यायुरेवैतद्ध्रुवमन्तरात्मन्धत्ते विशस्त्वा सर्व्वा वाञ्छन्त्वित्यन्नं वै विशोऽन्नं त्वा सर्व्वं वाञ्छत्वित्येतन्मा त्वद्राष्ट्रमधिभ्रशदिति श्रीर्व्वै राष्ट्रं मा त्वच्छ्रीरधिभ्रशदित्येतत् ॥ ७ ॥

" अग्नेऽभ्यावर्तिन्नभि मा निवर्तस्व "–(वा. सं. १२।७) " अग्नेऽअङ्गिरः "–(वा. सं. १२। ८) " पुनरूर्जा "–(वा. सं. १२ । ९) " सह रय्या "–(वा. सं. १२ । १०) इति । एतेन मा सर्वेणाभिनिवर्त्तस्वेत्येतत् । चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । चतुर्हि कृत्व ऊर्ध्वो रोहति । तद्यावत्कृत्व ऊर्ध्वो रोहति–तावत्कृत्वः प्रत्यवरोहति । तमुपावहृत्योपरिनाभि धारयति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ६ ॥

अथैनमभिमन्त्रयते–आयुर्वाऽअग्निः, आयुरेवैतदात्मन्धत्ते । " आ त्वाऽहार्षम् "–(वा. सं. १२।११) इति । आ ह्येनं हरन्ति । "अन्तरभूः"–इति। आयुरेवैतदन्तरात्मन्धत्ते । "ध्रुवस्तिष्ठ

' इतश्च ऊर्ध्वान् ' अस्माद्भूलोकादुपर्युपर्यवस्थितान् पराङ् प्रापणेन जयति, ' अमुतश्च अर्वाच. ' अमुष्माद् द्युलोकात् अधोवर्तिनो लोकान् प्रत्यक्चरणेन ' जयति ' ॥ ५ ॥

आरोहणस्य यथा आरोहस्थानभेदेन मन्त्रचतुष्टय " विष्णोः क्रमोऽसि "–इत्यादिकमुक्तम्, एवमवरोहणीयानामपि दिक्सहितानां लोकानां चतुष्टादेवावरोहणस्यापि मन्त्रचतुष्टयस्य प्रतीकमुपादाय सङ्ग्रह तात्पर्यमाह–अग्नेऽभ्यावर्तिन्नित्यादिना । " अग्ने अङ्गिरः शतं ते सन्त्वावृतः "–इति द्वितीय. । " पुनरूर्जा निवर्तस्व "–इति तृतीयः । " सह रय्या निवर्त्तस्व "–इति चतुर्थ । ' एतेन ' सर्वेण मन्त्रेण यावन्त आयुर्वर्चःप्रभृतय उक्ताः, तेन ' सर्वेण ' अपि सहितो ' निवर्त्तस्व ' ' इति ' ' एतद् ' सर्वमन्त्रेषु प्रतिपादितम्, न ततोऽधिकमित्यर्थः ॥

स्थानभेदेनैव यत् सिद्धं चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहणम्, तदनूद्य प्रशंसति–चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहतीति । तत्रोपपत्तिमाह–चतुर्हि कृत्व इति । फलितमर्थं दर्शयति–तद् यावत्कृत्व ऊर्ध्व इति । ' तमुपावहृत्य ' पूर्वं यस्मिन् नाभिप्रदेशे धृतम्, तत्रैव धारयेत् । उक्तमुपरिनाभिधारणार्थवादमतिदिशति–तस्योक्तो बन्धुरिति । रुक्मधारणप्रस्तावे (श. प. ६ । ७ । १ । ६–११) उक्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता–" उपरिनाभि धारयन्ना त्वाऽहार्षमित्यभिमन्त्रयते "–(का . श्रौ . सू . १६। १६१) इति । तदेतद् विधत्ते–अथैनमभिमन्त्रयत इति । ' अथ ' नाभ्युपरिधारणानन्तरम् । आयुर्वा अग्नि-

(ख) अथ शिक्यपाशं च रुक्मपाशं चोन्मुञ्चते । वारुणो वै पाशो वरुणपाशादेव तत्प्रमुच्यते वारुण्यर्चा स्वेनैव तदात्मना स्वया देवतया वरुणपाशात्प्रमुच्यतऽउदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमꣳ श्रथायेति यथैव यजुस्तथा बन्धुरथा वयमादित्य व्रते तवानागसो ऽअदितये स्यामेतीयं वाऽअदितिरनागसस्तुभ्यं चास्यै च स्यामेत्येतत्॥८॥

ध्वाविचाचलिः "–इति । आयुरेवैतद्ध्रुवमन्तरात्मन् धत्ते । "विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु "–इति । अन्नं वै विशः । अन्नं त्वा सर्वं वाञ्छत्वित्येतत् । "मा त्वद्राष्ट्रमधिभ्रशत् "–(वा० सं० १२ । ११) इति । श्रीर्वै राष्ट्रम् । मा त्वच्छ्रीरधिभ्रशदित्येतत् ॥ ७ ॥

अथ शिक्यपाशं च रुक्मपाशं चोन्मुञ्चते । वारुणो वै पाशः, वरुणपाशादेव तत् प्रमुच्यते । वारुण्यर्चा । स्वेनैव तदात्मना स्वया देवतया वरुणपाशात्प्रमुच्यते । "उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय "–इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः । "अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो ऽअदितये स्याम "–(वा०सं०१२।१२) इति । इयं वा ऽअदितिः । अनागसस्तुभ्यं चास्यै च स्यामेत्येतत् ॥ ८ ॥

रिति । यावन्तं कालं जठराग्निर्जठरेऽस्ति, तावत्पर्यन्तमायुषोऽवस्थानात् आयुषोऽग्निनिमित्तत्वात् "आयुर्वा अग्निः "–इत्युच्यते ॥

तत्र मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे–आ त्वाऽहार्षमिति । अयमर्थः,–हे अग्ने ! 'त्वा' त्वाम् 'आहार्षम्' आहवनीयाग्निं मध्यदेशं प्रति, त्वं च देहस्य 'अन्तः' मध्ये नाभिदेशे 'अभूः' अस्थाः । तदनन्तरम् अन्यैरचालितः 'अविचाचलिः' 'ध्रुवः तिष्ठ' त्वां 'सर्वाः विशः' प्रजाः 'वाञ्छन्तु' इच्छन्तु, अन्नकारणत्वात्, अत्र सर्वदा अस्मासु तिष्ठतु इति हि वाञ्छन्ति । 'त्वत्' त्वत्तः सकाशात् 'राष्ट्रं' राज्यम् 'मा अधिभ्रशत्' अधिकं भ्रंशं मा प्राप्नुयात् । आ ह्येनं हरन्तीति आ त्वाऽहार्षमित्यस्य मन्त्रभागस्याभिप्रायः । "अन्तरभूः"–इत्येतस्य तात्पर्यकथनम्–आयुरेवैतदन्तरात्मन् धत्त इति । द्वितीयपादेन तस्यायुषो ध्रुवत्वप्रार्थनम् । अन्नदातृत्वात् अन्नोत्पत्तिहेतुत्वाद्वा विशः अन्नमिति " अन्नं वै विशः "–इत्युक्तम् । अतो विशामन्नरूपत्वात् ' सर्वा विशः ' इत्यस्य ' अन्नं सर्वं वाञ्छतु '–इत्येतदेव व्याख्यानम् । राष्ट्रवृद्धिमावामावस्य श्रियोऽन्वयव्यतिरेकायत्तत्वात् ' श्रीर्वै राष्ट्रम् '–इत्युपचारेणाह ॥ ७ ॥

अथ शिक्यपाशमित्यादि । ' अथ ' उपस्थानानन्तरम्, शिक्यरुक्मयोः कण्ठसम्बद्धं पाशम् ' उन्मुञ्चते ' उद्र्ध्वं विश्लेषयेत् । बन्धनस्यापि बन्धनसाधनस्य पाशस्य वरुणदेवताकत्वप्रसिद्धिः " वारुणो वै पाशः "–इत्यत्र ' वै '–शब्देन द्योत्यते । पाशोन्मोके वरुणदेवताकामृचं विधाय प्रशंसति–वारुण्यर्चेति । ' तत् ' तेन वारुण्यर्चा पाशविमोकेन ' स्वेनैव आत्मना ' पाशस्य वारुणेन रूपेण ' स्वया ' स्वकीयया पाशाभिमानिन्या ' देवतया ' ' वरुणपाशात् प्रमुच्यते ' यजमानः ॥

१–यथा बन्धुर्यजुरुक्तमिति । का. औ. सू. १६ । १६२ ।

(उ) अथैनमिति प्रगृह्णाति । (त्ये) एतद्वाऽएनमदो विकृत्येवऽऊर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णाति तं तत्ऽइति प्रगृह्णाति तद्यत्तावदेवाभविष्यदत्र हैवैष व्यरꣳ स्यत्ताथ यदेनमिति प्रगृह्णाति तस्मादेषऽइतीत्वाऽथेति पुनरैति ॥ ९ ॥

(त्यु) अग्ने बृहन्नुषसामूर्ध्वो ऽअस्थादिति । (त्यु) अग्रे ह्येष बृहन्नुषसामूर्ध्वस्तिष्ठति निर्जगन्वान्तमसो ज्योतिषाऽऽगादिति निर्जगन्वान्वाऽएष रात्र्यै तमसोऽह्ना ज्योतिषैत्यग्ने भानुना रुशता स्वङ्गऽइत्यग्निर्वाऽएष भानुना रुशता स्वङ्गऽआ जातो विश्वा सद्मान्यप्रा ऽइतीमे वै लोका

अथैनमिति प्रगृह्णाति । एतद्वाऽएनमदो विकृत्येव ऊर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णाति । तं तत इति प्रगृह्णाति । तत् यत्तावदेवाभविष्यद्–अत्र हैवैष व्यरंस्यत । अथ यदेनमिति प्रगृह्णाति–तस्मादेष इतीत्वा, अथेति पुनरैति ॥ ९ ॥

"अग्ने बृहन्नुषसामूर्ध्वोऽअस्थात्"–इति । अग्रे ह्येष बृहन् उषसामूर्ध्वस्तिष्ठति । "निर्जगन्वान्तमसो ज्योतिषाऽऽगात्"–इति । निर्जगन्वान् वाऽएष रात्र्यै तमसोऽह्ना ज्योतिषैति ।

तामृच दर्शयति–उदुत्तममिति । पूर्वार्द्धस्य स्पष्टार्थतामाह–यथैव यजुस्तथा बन्धुरिति । यजुःशब्देन मन्त्रो विवक्षितः । मन्त्रो यादृशमर्थं प्रकाशयति, 'बन्धुः' तद्ब्राह्मणमपि तादृगर्थप्रकाशकमेव, नात्र व्याख्यातव्यो गूढोऽर्थोऽस्तीत्यर्थः । मन्त्रभागे उत्तमादिभेदभिन्नस्य त्रिविधस्य पाशविश्रयणस्य स्पष्ट प्रतिपादनादित्यभिप्राय. ॥

उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यमाह–अथा वयमादित्य व्रत इत्यादिना । खातायाः पृथिव्याः अचिरादेव पूर्तिदर्शनात् अखण्डनरूपस्य स्वार्थस्य पृथिव्यां विद्यमानत्वात् "इय वा अदितिः"–इत्याह । अनागसः तुभ्यञ्च अस्यै च स्यामेत्येतदिति । 'तुभ्यम्' आदित्याय, 'अस्यै च' अदित्यै 'अनागसः' अपापा 'स्याम' 'इत्येतत्,' मन्त्रेणोक्तमिति शेषः । मन्त्रार्थः स्पष्ट एव ॥ ८ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता–"पिण्डवत् प्रागदक्षिणा प्रगृह्णात्यग्ने बृहन्निति"–(का. श्रौ. सू. १६ । १६२) इति, तदेतद् विधाय प्रशंसति–अथैनमिति प्रगृह्णात्येतद्वा एनमित्यादिना । इतीति अग्रेरवरुद्धस्य ग्रहणप्रकार हस्तेनाभिनीय दर्शयति; स च प्रकार सूत्रे दर्शित.–पिण्डवत् प्रागित्यादिना । 'इत.' अस्मात् स्थानात् 'अदः' पक्षिरूपेण 'विकृत्या' पूर्वम् 'ऊर्ध्वम्' प्रगृहीतवान् । अत. कारणात् 'त' तथागृहीतम् अग्निम् 'तत.' देशात् अवरुह्य 'इति' उक्तप्रकारेण प्रगृह्णीयात् । कोऽय नियम इत्यत्राह–तद् यत् तावदेवाभविष्यदिति । 'तावदेव' ऊर्ध्वप्रग्रहणमेव स्यात्, 'अत्र ह एव' ऊर्ध्वलोके एव 'एष' 'व्यरंस्यत' विरमेत् । 'अथ' उक्तवैलक्षण्येन 'यत्' यस्मात् 'एनम् इति' प्रगृह्णीयात्. 'तस्मात्' 'एष.' अग्निः 'इति' 'इत्वा' ऊर्ध्वं गत्वा, 'अथ इति' एवम् अवरोहणेन 'पुनः' 'ऐति' स्वस्थानम् ॥ ९ ॥

तत्र मन्त्र विधाय व्याचष्टे–अग्ने बृहन्नित्यादिना । अयम् अग्निः 'उषसाम्' 'अग्रे' 'बृहन्' भूत्वा

विश्वा सद्मानि तानेष जातऽआपूरयति परोबाहु प्रगृह्णाति परोबाहु ह्येषऽ इतोऽथैनमुपावहरतीमामेवैतत्प्रतिष्ठामभिप्रत्यैत्यस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति जगत्या जगती हेमाँल्लोकानमुतोऽर्वाचो व्यश्नुते ॥ १० ॥

हꣳसः शुचिषदिति । (त्य) असौ वाऽआदित्यो हꣳसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसदिति वायुर्वै वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदित्यग्निर्वै होता वेदिषदतिथिर्दुरोणसदिति सर्वेषां वाऽएष भूतानामतिथिर्दुरोणसदिति विषमसदित्येतन्नृषदिति प्राणो वै नृषन्मनुष्या नरस्तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणोऽग्निस्तमेतदाह वरसदिति सर्वेषु ह्येष वरेषु सन्नऽ ऋतसदिति सत्यसदित्येतद्व्योमसदिति सर्वेषु ह्येष व्योमसु सन्नोऽब्जा गोजाऽ इत्यब्जाश्च ह्येष गोजाश्चऽर्तजाऽ इति सत्यजा ऽइत्येतदद्रिजा ऽइत्यद्रिजा ह्येषऽ ऋतमिति सत्यमित्येतद्बृहदिति निदधाति बृहद्ध्येष तद्रूपेण तद्रूपं चैवैनमेतत्कृत्वा निदधाति ॥ ११ ॥

"अग्निर्भानुना रुशता स्वङ्गः"—इति । अग्निरेष भानुना रुशता स्वङ्गः । "आ जातो विश्वा सद्मान्यप्राः"—(वा. सं. १२।११) इति । इमे वै लोका विश्वा सद्मानि । तानेष जात आपूरयति । परोबाहु प्रगृह्णाति । परोबाहु ह्येष इतः । अथैनमुपावहरति । इमामेवैतत्प्रतिष्ठामभिप्रत्यैति । अस्यामेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति । जगत्या । जगती हेमांल्लोकानमुतोऽर्वाचो व्यश्नुते ॥ १० ॥

"हंसः शुचिषत्"—इति । असौ वाऽआदित्यो हंसः शुचिषत् । "वसुरन्तरिक्षसद्"—इति । वायुर्वै वसुरन्तरिक्षसद् । "होता वेदिषद्"—इति । अग्निर्वै होता वेदिषत् । "अतिथिः"—इति । सर्वेषां वाऽएष भूतानामतिथिः । "दुरोणसद्"—इति । विषमसद्—इत्येतत् । "नृषद्"—इति । प्राणो वै नृषद् । मनुष्या नरः । तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणोऽग्निः—तमेतदाह । "वरसद्"—इति । सर्वेषु ह्येष वरेषु सन्नः । "ऋतसद्"—इति । सत्यसदित्येतद् । "व्योमसद्"—इति । सर्वेषु ह्येष व्योमसु सन्नः । "अब्जा गोजाः"—इति । अब्जाश्च ह्येष गोजाश्च । "ऋतजाः"—इति । सत्यजा इत्येतत् । "अद्रिजाः"—इति । अद्रिजा ह्येषः । "ऋतम्"—इति । सत्यमित्येतद् । "बृहत्" (वा. सं. १२।१४) इति निदधाति । बृहद्ध्येषः । तद्रूपेण—तद्रूपमेवैतद् कृत्वा निदधाति ॥११॥

'ऊर्ध्वः' सन् निर्गतः सन् 'अस्यात्' तिष्ठति । 'ततः' 'नैशात् सकाशात्' निर्गमनात् ' निर्गतः सन् 'ज्योतिषा' सह 'भासान्' आगच्छति । अग्न्यादित्ययोरूर्ध्वगमनप्रत्यागमनसाम्यात् आदित्यरूपत्वात् इत्यभिधानम् । किञ्च 'अग्निः' 'रुशता' प्रकाशमानेन 'भानुना' दीप्तिविशेषेण 'स्वङ्गः' शोभनाङ्गो भवति । हे अग्ने ! 'जातः' जायमानः सन् 'विश्वा सद्मानि' सर्वान् लोकान् आहवनीयादिस्थानानि वा 'आप्राः' सर्वतः पूरितवानसि ॥

द्वाभ्यामक्षराभ्याम् । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतन्निदधाति ॥ १२ ॥

(त्यु) अथैनमुपतिष्ठते । (तऽ) एतद्वाऽएनमेतल्लघूयतीव यदेनेन सहेति चेति चेमाँल्लोकान्क्रमते तस्माऽएवैतन्निह्नुतेऽहिंसायै ॥ १३ ॥

यद्वेवोपतिष्ठते । (तऽ) एतद्वै देवाऽअबिभयुर्यद्वै नोऽयमिमाँल्लोकानन्तिकान्न हिंस्यादिति तदेभ्यऽएवैनमेतल्लोकेभ्योऽशमयंस्तथैवैनमयमेतदेभ्यो लोकेभ्यः शमयति ॥ १४ ॥

सीद त्वं मातुः । (र) अस्याऽउपस्थेऽन्तरग्ने रुचा त्वंशिवो भूत्वा मह्यमग्नेऽअथो सीद शिवस्त्वमिति शिवः-शिवऽइति शमयत्येवैनमेतदहिंसायै तथो हैषऽइमाँल्लोकाञ्छान्तो न हिनस्ति ॥ १५ ॥

त्रिभिरुपतिष्ठते। त्रयऽइमे लोकाऽअथो त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्माऽएतन्निह्नुतेऽथो तावतैवैनमेतदेभ्यो लोकेभ्यः शमयति॥१६॥

इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ६—५—३ ॥ (७, ३,) ॥

द्वाभ्यामक्षराभ्याम् । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेतन्निदधाति ॥ १२ ॥

अथैनमुपतिष्ठते । एतद्वाऽएनमेतल्लघूयतीव—यदेनेन सह—इति चेति चेमांल्लोकान्क्रमते । तस्माऽएवैतन्निह्नुतेऽहिंसायै ॥ १३ ॥

यद्वेवोपतिष्ठते । एतद्वै देवा अबिभयुः—यद्वै नोऽयमिमांल्लोकानन्तिकान्न हिंस्यादिति । तदेभ्य एवैनमेतल्लोकेभ्योऽशमयन् । तथैवैनमयमेतदेभ्यो लोकेभ्यः शमयति ॥ १४ ॥

"सीद त्वं मातुरस्या उपस्थे"—(वा. सं. १२।१५) "अन्तरग्ने रुचा त्वम्"—(वा. सं. १२।१६) "शिवो भूत्वा मह्यमग्ने अथो सीद शिवस्त्वम्"—(वा. सं. १२।१७) इति। शिवः शिव इति। शमयत्येवैनमेतद्—अहिंसायै। तथो हैष इमांल्लोकाञ्छान्तो न हिनस्ति ॥ १५॥

त्रिभिरुपतिष्ठते त्रय इमे लोकाः । अथो त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवास्माऽएतन्निह्नुते । अथो तावतैवैनमेतदेभ्यो लोकेभ्यः शमयति ॥ १६ ॥

पूर्वार्द्धस्य ब्राह्मण मन्त्रव्याख्यानेनैव व्याख्यातम् । क्षित्यादिषु स्थानेष्वप्यग्नेरवस्थितिसम्भवात् त्रयो लोका अग्नेः स्थानानीत्यभिप्रेत्योक्तम्—इमे वै लोका विश्वा सद्मानीति। अवतीर्णस्य प्रग्रहणमुक्तम् । तस्य प्रकारमाह—परोबाहु प्रगृह्णातीति । बाह्वो. परस्तादुपरीत्यर्थ. । व्याख्यानमिद प्रत्यवरोहार्थवादे । जगत्येति । उपावहरतीति शेषः । सत्स्वपीतरेषु जगत्येति कोऽयं नियम इत्यत आह—जगती हेति । " इमान् लोकान्

अथ वात्सप्रेणोपतिष्ठते । (तऽ) एतद्वै प्रजापतिर्विष्णुक्रमैः प्रजाः सृष्ट्वा ताभ्यो वात्सप्रेणायुष्यमकरोत्तथैवैतद्यजमानो विष्णुक्रमैः प्रजाः सृष्ट्वा ताभ्यो वात्सप्रेणायुष्यं करोति ॥ १ ॥

स हैष दाक्षायणहस्तः । (स्तं) यद्वात्सप्रं तस्माद्यं जातं कामयेत सर्वमायुरियादिति वात्सप्रेणैनमभिमृशेत्तदस्मै जातायायुष्यं करोति तथो ह स सर्वमायुरेत्यथ यं कामयेत वीर्यवान्त्स्यादिति विकृत्यैनं पुरस्तादभिमन्त्रयेत तथो ह स वीर्यवान्भवति ॥ २ ॥

अथ वात्सप्रेणोपतिष्ठते । एतद्वै प्रजापतिर्विष्णुक्रमैः प्रजाः सृष्ट्वा ताभ्यो वात्सप्रेणायुष्यमकरोत् । तथैवैतद्यजमानो विष्णुक्रमैः प्रजाः सृष्ट्वा ताभ्यो वात्सप्रेणायुष्यं करोति ॥ १ ॥

स हैष दाक्षायणहस्तः । यद्वात्सप्रम् । तस्माद् यं जातं कामयेत सर्वमायुरियादिति—वात्सप्रेणैनमभिमृशेत् । तदस्मै जातायायुष्यं करोति । तथो ह स सर्वमायुरेति । अथ यं कामयेत—वीर्यवान्त्स्यात् इति । विकृत्यैनं पुरस्तादभिमन्त्रयेत । तथो ह स वीर्यवान् भवति ॥ २ ॥

अमुतः अर्वाचः व्यश्नुते"—इति । गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीनां क्षित्यादिलोकत्रयाक्रमणस्य विष्णुक्रममन्त्रेषु उक्तत्वात् जगती द्युलोकव्यापिनी, अधिकाक्षरायां तस्यां न्यूनाक्षरयोश्छन्दसोरप्यन्तर्भावात् ॥ १०—१६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठकाण्डे सप्तमाऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (६—७—२) ॥

अथ वात्सप्रेणोपतिष्ठेत इत्यादि । 'ताभ्यः' पृथिव्यन्तरिक्षलोकद्वयव्यापिनीभ्यः सृष्टाभ्यः प्रजाभ्यः 'वात्सप्रेण आयुष्यम्' अकरोत्; तस्मिन् सूक्तेऽमेर्लोकत्रयव्याप्तिलक्षणविभूत्याविष्करणस्य विद्यमानत्वात् । आयुषोऽग्न्यायत्तत्वात् तन्मन्त्रपाठेन तत्रत्यानां प्रजानामायुःस्थापनमित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

प्रसङ्गात् कञ्चिदयज्ञसंयुक्तं प्रयोगं दर्शयति—स हैष दाक्षायणहस्त इति । 'दक्षः' प्राणः, तत्सम्बन्धि आयुष्य 'दाक्षम्', तस्य 'अयनम्' प्रापकम्, तादृग्वस्तस्वरूपमिदं 'वात्सप्रम्' । तस्मात् उत्पन्नं शिशुम् आयुर्वृद्ध्यर्थं 'वात्सप्रेण अभिमृशेत्' ॥

वात्सप्रप्रसङ्गात् प्रागभिहितायाः "सुपर्णोऽसि" इत्येतस्या विकृत्याः पश्चाद् बहिः प्रयोगं दर्शयति—अथ यं कामयेत वीर्यवान्त्स्यादिति विकृत्यैनं पुरस्तादभिमन्त्रयेतेति । 'पुरस्तात्' वात्सप्रेण अभिमर्शनात् पूर्वम् ॥ २ ॥

१—वात्सप्रेण च दिशस्थितिलोकाद्याभिः । का. श्रौ. सू. १६।१६६ ।

दिवस्परि प्रथमं जज्ञेऽअग्निरिति । प्राणो वै दिवः प्राणाद्वाऽएष प्रथममजायतास्मद्द्वितीयं परि जातवेदाऽ इति यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयत्तृतीयमप्स्विति यदेनमदस्तृतीयमद्भ्योऽजनयन्नृमणाऽ अजस्रमिति प्रजापतिर्वै नृमणाऽ अग्निरजस्रऽ इन्धान ऽएनं जरते स्वाधीरिति यो वाऽएनमिन्द्धे सऽ एनं जनयते स्वाधीः ॥ ३ ॥

" दिवस्परि प्रथमं जज्ञे ऽअग्निः "–इति । प्राणो वै दिवः । प्राणाद् वाऽएष प्रथममजायत । " अस्मद्द्वितीयं परि जातवेदाः "–इति । यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयत् । " तृतीयमप्सु "—इति । यदेनमदस्तृतीयमद्भ्योऽजनयत् । " नृमणा अजस्रम् "–इति । प्रजापतिर्वै नृमणाः, अग्निरजस्रः । " इन्धान एनं जरते स्वाधीः "–(वा० सं० १२।१८) इति । यो वाऽएनमिन्द्धे–स एनं जनयते स्वाधीः ॥ ३ ॥

उपस्थाने मन्त्रं विधाय व्याचष्टे–दिवस्परीत्यादिना । दिव्शब्दस्य विवक्षितमर्थमाह–प्राणो वै दिव इति । ' दिवः ' दिव्प्रतिपाद्य इत्यर्थः । अथवा दिव इति पञ्चम्यन्तशब्देन प्रातिपदिकमात्रं विवक्षित्वोक्तम्; दिव्प्रातिपदिकात् प्राणो विवक्षित इति । तत् कथमिति तत् समर्थयते–प्राणाद् वा एष प्रथममजायतेति । प्राणात् उत्पत्तिः प्राक् काण्डादौ–" प्राणा वा ऋषयः "–इत्युपक्रम्य, " सप्त पुरुषानेकं पुरुषं करवामेति त एतान् सप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन् "–(श. प. ६।१।१।३) इति प्रतिपादिता । सा चात्र ' वै '–शब्देन प्रसिद्धीक्रियते ॥

" अस्मद् द्वितीयमिति "–अमुं द्वितीयं पादं व्याचष्टे–यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयदिति । ' यद् ' यस्मात् ' एनम् ' अग्निम् ' अदः ' विप्रकृष्टे काले ' पुरुषविधः ' यथा पुरुषः तदवयवी सम्पद्यते, तथा इष्टकाभिरजनयदित्यर्थः । अयमर्थोऽपि तत्रैव प्राक् प्रतिपादितः–" स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत् । स यः स पुरुषः प्रजापतिरभवत्, अयमेव स योऽयमग्निश्चीयते "–(श. प. ६।१।१।५) इति । तथाविधचयन-साध्याकारोत्पादनस्य अध्वर्युकर्तृकत्वात् ऋषिराह–अस्मद् द्वितीयमिति ॥

" तृतीयमप्सु "–इत्येतद् व्याचष्टे–यदेनमदस्तृतीयमद्भ्योऽजनयदिति । ' एनम् ' आहुत्याधाररूपमित्यर्थः । अयमर्थोऽपि तत्रैवोक्तः–" सोऽपोऽसृजत "–इत्युक्त्वा, " सोऽकामयताभ्योऽद्भ्योऽधि प्रजायेयेति, सोऽनया त्रय्या विद्यया सहापः प्राविशत् तत आण्डं समवर्तत "–इति, " अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् सोऽग्निरसृज्यतेति च "–(श. प. ६।१।१।९–११ कं०) ॥

क उत्पादितवानिति, तदाह–नृमणा इति । ' नृमण '–शब्दस्य विवक्षितमर्थं दर्शयति–प्रजापतिर्वै नृमणा इति । नृविषयमनोयुक्तः इति तस्यार्थः । अजस्रशब्दं व्याचष्टे–अग्निरजस्र इति । ' अजस्रम् ' अहिंसितम् अग्निमित्यर्थः । चतुर्थपादस्य तात्पर्यमाह–यो वा एनमिन्धे स एनं जनयत इति । पुनः पुनः समिन्धनमेवाग्नेरुत्पादनम् । अतो यः ' स्वाधीः ' स्वाधानः इन्धे ' सः ' ' जनयते ' जनयति । अर्थात् स्तुत्यर्थं जरते इत्यस्य जनयन इत्यर्थ इति व्याख्यातं भवति । मन्त्रार्थस्तु व्याख्यातप्रायः ॥ ३ ॥

(विद्म) विद्मा तेऽअग्ने त्रेधा त्रयाणीति । (त्य) अग्निर्वायुरादित्य ऽएतानि हास्य तानि त्रेधा त्रयाणि विद्मा ते धाम विभृता पुरुत्रेति यदिदं बहुधा विह्रियते विद्मा ते नाम परमं गुहा यदिति यविष्ठऽइति वाऽअस्य तन्नाम परमं गुहा विद्मा तमुत्सं यतऽ आजगन्थेत्यापो वाऽउत्सोऽद्भ्यो वाऽएष प्रथममाजगाम ॥ ४ ॥

समुद्रे त्वा नृमणाऽअप्स्वन्तरिति । प्रजापतिर्वै नृमणाऽअप्सु त्वा प्रजापतिरित्येतन्नृचक्षाऽईधे दिवोऽअग्नऽऊधन्निति प्रजापतिर्वै नृचक्षाऽआपो दिवऽऊधस्तृतीये त्वा रजसि तस्थिवांसमिति द्यौर्वै तृतीयꣳ रजोऽपामुपस्थे महिषाऽअवर्द्धन्निति प्राणा वै महिषा दिवि त्वा प्राणा ऽअवर्द्धन्नित्येतत् ॥ ५ ॥

" विद्मा तेऽअग्ने त्रेधा त्रयाणि "–इति । अग्निर्वायुरादित्यः–एतानि हास्य तानि त्रेधा त्रयाणि । " विद्मा ते धाम विभृता पुरुत्रा "–इति । यदिदं बहुधा विह्रियते । " विद्मा ते नाम परमं गुहा यद् "–इति । यविष्ठ इति वाऽअस्य तन्नाम परमं गुहा । "विद्मा तमुत्सं यत आजगन्थ "–(वा. सं. १२ । १९) इति । आपो वाऽउत्सः । अद्भ्यो वाऽएष प्रथममाजगाम ॥ ४ ॥

" समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तः "–इति । प्रजापतिर्वै नृमणाः । अप्सु त्वा प्रजापतिरित्ये-

---

अथ द्वितीयमन्त्रः । विद्मा ते अग्न इति । (का. श्रौ. सू. १६ । १६६) अत्र " त्रेधा त्रयाणि "–इत्येतद् व्याचष्टे–अग्निर्वायुरादित्य एतानि हास्य तानि त्रेधा त्रयाणीति । एकस्यैव त्रेधाभावेन स्थितानि त्रयाणि रूपाणि ' विद्म ' जानीमः । द्वितीयपादं व्याचष्टे–विद्मा ते धाम विभृता पुरुत्रेति, यदिदं बहुधा विह्रियत इति । ' बहुधा ' बहुप्रकारमाहवनीयादिस्थानेषु विह्रियत इति यदिदमस्ति एतदेतेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । ' पुरुत्रा ' पुरुषु बहुषु प्रदेशेषु ' विभृता ' विहृतानि ' धाम ' धामानि अमुमर्थं ' विद्म ' जानीमः । तृतीयं पादं व्याचष्टे–विद्मा ते नाम परमं गुहा यदितीति । किं तद् गुह्यं नामेति तद् दर्शयति–यविष्ठ इति वा अस्य तन्नाम परमं गुहेति । चतुर्थपादं व्याचष्टे–विद्मा तमुत्सं यत आजगन्थेतीति । हे अग्ने ! त्वं ' यतः ' ' आजगन्थ ' आगतोऽसि, ' तम् ' ' उत्सम् ' उत्स्यन्दतेऽस्मादित्युत्सः तम्, ' विद्म ' । कोऽसौ उत्सशब्देन विवक्षित इति तं दर्शयति–आपो वा उत्सोऽद्भ्यो वा एष प्रथममाजगामेति । अद्भ्य उत्पत्तिः पूर्वमन्त्रे " तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रम् " इत्यत्रोक्ता । ननु तत्राद्भ्यो जन्म तृतीयमित्युक्तम्, कथमत्र " प्रथममाजगाम "–इति ? उच्यते–नैष दोषः; तत्राग्नेः प्रजापत्यात्मकं दिव्यात्मकं च रूपमपेक्ष्य तृतीयत्वमुक्तम्, इह तु यजनापेक्षया प्राथम्यस्य विवक्षितत्वात् ॥ ४ ॥

समुद्रे त्वेति । (का. श्रौ. सू. १६।१६६) तृतीयो मन्त्रः । हे ' अग्ने ! ' ' त्वा ' त्वां ' समुद्रे ' तत्रापि

(त्ता) ता ऽएता ऽएकव्याख्यानाः । (ऽ) एतमेवाभि ता ऽआग्नेय्य-स्त्रिष्टुभस्ता यदाग्नेय्यस्तेनाग्निरथ यत्त्रिष्टुभो यदेकादश तेनेन्द्र ऽऐन्द्राग्नोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुपतिष्ठत ऽइन्द्राग्नी वै सर्व्वे देवाः सर्व्वदेवत्योऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुपतिष्ठते॥६॥

तद् । " नृचक्षा ईधे दिवोऽअग्नऽऊधन् "–इति । प्रजापतिर्वै नृचक्षाः, आपो दिव ऊधः । " तृतीये त्वा रजसि तस्थिवांसम् "–इति । द्यौर्वै तृतीयं रजः । " अपामुपस्थे महिषा अवर्द्धन् "–(वा. सं. १२। २०) इति । प्राणा वै महिषाः । दिवि त्वा प्राणा अवर्द्धन्नित्येवद् ॥५॥

ता एता एकव्याख्याना एतमेवाभि । ता आग्नेय्यः त्रिष्टुभः । ता यदाग्नेय्यः–तेनाग्निः । अथ यत्त्रिष्टुभः । यदेकादश–तेनेन्द्रः । ऐन्द्राग्नोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैनमेतदुपतिष्ठते । इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः । सर्वदेवत्योऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुपतिष्ठते ॥ ६ ॥

' अस्वन्तः ' ' नृमणाः ' मनुष्येषु अनुग्रहयुक्तमनाः ' प्रजापतिः ' ' ईधे ' अदीपयत् । तथा ' नृचक्षाः ' सर्व-साक्षित्वेन मनुष्याणां द्रष्टा प्रजापतिः ' दिवः ' ' ऊधन् ' ऊधसीत्यर्थः । " लोका रजांस्युच्यन्ते "–(निरु. ४ । ३ । ९) इति निरुक्तम् । ' तृतीय रजः ' द्युलोकः, तत्र ' तस्थिवांस ' स्थितवन्तं त्वाम् ' अपाम् ' ' उपस्थे ' उत्सङ्गे, दिवि ' महिषाः ' महान्तः प्राणाः, वायुप्राणयोरभेदाद् वायवः ' अवर्द्धन् ' यद्वा, अप्शब्देन तत्र पुष्करपर्णमुच्यते, तदेव द्योतमानत्वात् पृथिव्यसंस्पर्शाद् दिवीति व्याख्यातं ब्राह्मणे । तत्र ' महिषाः ' प्राणाः ऋत्विक्सम्बन्धिनः ' अवर्द्धन् ' । उक्तो नृमणशब्दार्थः, द्वितीयपादस्थेन ' नृचक्षः '–शब्देन प्रजापतिर्विवक्षितः, ' दिव ऊधन् '–इत्यनेन आपो विवक्षिता इति व्याचष्टे–प्रजापतिर्वै नृचक्षा आपो दिव ऊध इति । " तृतीय रज " इति द्यौर्विवक्षिता, " अपामुपस्थे " इत्यनेन च द्यौर्विवक्षिता । " महिषा " इति च प्राणा विवक्षिता इति दर्शयति–द्यौर्वै तृतीयं रजः, प्राणा वै महिषाः, दिवि त्वा प्राणा अवर्द्धन्नित्येतदिति ॥ ५ ॥

एवं प्रदर्शनार्थं सूक्तस्यादिम तृचं व्याख्याय, तद्व्याख्यानमुत्तरास्वृक्षु समानमित्यतिदिशति–ता एता एकव्याख्याना इत्यादिना । एकमेवाभि व्याचक्षत इति ' एकव्याख्यानाः ' । ' एतम् एव ' ' अभि ' प्रवृत्ता इति शेषः । ' ताः ' सर्वा ' आग्नेय्यः ' अग्निदेवत्या, तथा ताः ' त्रिष्टुभः ' । त्रिष्टुभ इति यत् ' तत् ' एव कथमित्यत आह–यदेकादशेति । तत्पादे अक्षरगतैकादशसङ्ख्याऽस्ति, तस्मात् त्रिष्टुभ इत्यर्थः । किं तत इत्याह–तेनेन्द्र इति । त्रिष्टुभो हि इन्द्रदेवताकत्वम् । प्रतिपादितप्रकारेण ' अग्निः ऐन्द्राग्न ' ॥

यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रेति । ऐन्द्राग्नात्मनोऽस्याग्नेर्यावती देवताद्वयस्वरूपा मात्राऽस्ति । इन्द्राग्नी वै सर्वे देवा इति । इन्द्रस्य सर्वदेवताधिपतित्वात्, अग्नेश्च सर्वदेवताऽनुप्रवेशाच्च सर्वदेवतारूपत्वम् । सर्वदेवत्योऽग्निरिति । स्वात्मना इन्द्रात्मना चेत्यर्थः । अत्रापि यावत्यस्य मात्रेति सर्वदेवतारूपा मात्रेत्यर्थः ॥ ६ ॥

यद्देव विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतः । (तौ) विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरिमं लोकमसृजत वात्सप्रेणाग्निं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरन्तरिक्षमसृजत वात्सप्रेण वायुं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्दिवमसृजत वात्सप्रेणादित्यं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्दिशोऽसृजत वात्सप्रेण चन्द्रमसं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्भूतमसृजत वात्सप्रेण भविष्यद्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्वित्तमसृजत वात्सप्रेणाशां विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरहरसृजत वात्सप्रेण रात्रिं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिः पूर्वपक्षानसृजत वात्सप्रेणापरपक्षान्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरर्द्धमासानसृजत वात्सप्रेण मासान्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्ऋतूनसृजत वात्सप्रेण संवत्सरं तद्यद्विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतऽएतदेव तेन सर्वं सृजते ॥ ७ ॥

यद्देव विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतः । (तौ) विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिः स्वर्गं लोकमभिप्रायात्सऽएतदवसानमपश्यद्वात्सप्रं तेनावास्यदप्रदाहाय यद्धि

यद्देव विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतः । विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरिमं लोकमसृजत । वात्सप्रेणाग्निम् (१) । विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरन्तरिक्षमसृजत । वात्सप्रेण वायुम् (२)। विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्दिवमसृजत । वात्सप्रेणादित्यम् (३)। विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्दिशोऽसृजत । वात्सप्रेण चन्द्रमसम् (४) । विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्भूतमसृजत । वात्सप्रेण भविष्यत् (५) । विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्वित्तमसृजत । वात्सप्रेणाशाम् (६) । विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरहरसृजत । वात्सप्रेण रात्रिम् (७) । विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिः पूर्वपक्षानसृजत । वात्सप्रेणापरपक्षान् (८) । विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरर्द्धमासानसृजत । वात्सप्रेण मासान् (९) । विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्ऋतूनसृजत । वात्सप्रेण संवत्सरम् (१०) । तद् यद् विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतः—एतदेव तेन सर्वं सृजते ॥ ७ ॥

यद्देव विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतः । विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिः स्वर्गं लोकमभिप्रायात् । स एतदव-

---

अथ पुनर्विष्णुक्रमवात्सप्रे समुच्चित्ये (श. ५.६।७।१।१।१६।७।३।१६ कं.) लोकतदधिष्ठातृदेवतादिसकल जगदुत्पादकतया स्तौति—विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतो विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरिमं लोकमसृजत वात्सप्रेणाग्निमित्यादिना । 'वित्तं' धनम् । 'आशां' दिशाम् । सर्वं निगदसिद्धम् । एकमर्थमुपसंहरति—तद्यद् विष्णुक्रमवात्सप्रे भवत इति । एवकारार्थमनुसन्धानेनोभयमप्येतदनुतिष्ठन् यजमानः सर्वं जगत् सृष्टवान् भवति ॥ ७ ॥

अथ पुनर्विष्णुक्रमं स्वर्गप्राप्तिसाधनात्मना वात्सप्रं तदवसानात्मना च प्रशंसति—यद्देव विष्णुक्रमवात्सप्रे इति । 'विष्णुक्रमैः' साधनैः स्वर्गं लोकमभिलक्ष्य प्राप्तवान् प्रजापतिः, तस्य गमनस्य अवसानस्थानीयं वात्सप्रमपश्यत् ।

१—समस्तस्थिमोचनादि साधयद्भ्यामाद्विष्णुक्रमाः । का० श्रौ० सू० १६ । १०५ ।

युक्तं नु विमुच्यते स तदह्वयते तद्वैतद्यजमानो विष्णुक्रमैरेव स्वर्गं लोकमभिप्रयाति वात्सप्रेणावस्यति ॥ ८ ॥

स वै विष्णुक्रमान्क्रान्त्वा । (न्त्वाऽथ) अथ तदानीमेव वात्सप्रेणोपतिष्ठते यथा प्रयायाय तदानीमेव विमुञ्चेत्तादृक्तद्देवानां वै विधामनु मनुष्यास्तस्मादु हेदमुत मानुषो ग्रामः प्रयायाय तदानीमेवावस्यति ॥ ९ ॥

तद्वा ऽअहोरात्रेऽएव विष्णुक्रमा भवन्ति । (न्त्य) अहोरात्रे वात्सप्रमहोरात्रेऽएव तद्यात्यहोरात्रे क्षेम्यो भवति तस्मादु हेदमुत मानुषो ग्रामोऽहोरात्रे यात्वाऽहोरात्रे क्षेम्यो भवति ॥ १० ॥

वात्सप्रम्-वात्सप्रम् । तेनावस्यद्-अवसानाय । यदि युक्तं न विमुच्यते-न तद्ह्वयते । तद्वै तद्यजमानो विष्णुक्रमैरेव स्वर्गं लोकमभियाति । वात्सप्रेणावस्यति ॥ ८ ॥

स वै विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा-अथ तदानीमेव वात्सप्रेणोपतिष्ठते । यथा प्रयाय-अथ तदानीमेव विमुञ्चेद् । तादृक् तद् । देवानां वै विधामनु मनुष्याः । तस्मादु हेदमुत मानुषो ग्रामः प्रयाय-अथ तदानीमेवावस्यति ॥ ९ ॥

तद्वा अहोरात्रेऽएव विष्णुक्रमा भवन्ति । अहोरात्रे वात्सप्रम् । अहोरात्रेऽएव तद्याति । अहोरात्रे क्षेम्यो भवति । तस्मादु हेदमुत मानुषो ग्रामोऽहोरात्रे यात्वा, अहोरात्रे क्षेम्यो भवति ॥ १० ॥

स वा ऽअर्द्धमेव संवत्सरस्य विष्णुक्रमान्क्रमते । (तेऽर्द्धं) अर्द्धं वात्सप्रेणोपतिष्ठते मध्ये ह संवत्सरस्य स्वर्गो लोकः स यत्कनीयोऽर्द्धा-त्क्रमेत न हैतᳪं स्वर्गं लोकमभिप्राप्नुयादथ यद्भूयोऽर्द्धात्पराङ्हैतᳪं स्वर्गं लोकमतिप्रणश्येदथ यदर्द्धं क्रमतेऽर्द्धमुपतिष्ठते तत्सम्प्रति स्वर्गं लोकमाप्त्वा विमुञ्चते ॥ ११ ॥

ताभ्यां वै विपर्य्यासमेति । यथा महान्तमध्वानं विमोकᳪं समश्नुवीत ताहक्तस्य वै पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चोभे विष्णुक्रमवात्सप्रे समस्यत्यहर्वै विष्णुक्रमा रात्रिर्वात्सप्रमेतद्वा ऽइदᳪं सर्वं प्रजापतिः प्रजनयिष्यंश्च प्रजनयित्वा चाहोरात्राभ्यामुभयतः पर्य्यगृह्णात्तथैवैतद्यजमान ऽइदᳪं सर्वं प्रजनयिष्यंश्च प्रजनयित्वा चाहोरात्राभ्यामुभयतः परिगृह्णाति ॥ १२ ॥

स वाऽअर्द्धमेव संवत्सरस्य विष्णुक्रमान् क्रमते—अर्द्धं वात्सप्रेणोपतिष्ठते । मध्ये ह संवत्सरस्य स्वर्गो लोकः । स यत् कनीयोऽर्द्धात् क्रमेत—न हैतं स्वर्गं लोकमभिप्राप्नुयात् । अथ यद्भूयो-ऽर्द्धात्—पराङ् हैतं स्वर्गं लोकमतिप्रणश्येत् । अथ यदर्द्धं क्रमते—अर्द्धमुपतिष्ठते—तत् सम्प्रति स्वर्गं लोकमाप्त्वा विमुञ्चते ॥ ११ ॥

ताभ्यां वै विपर्यासमेति । यथा महान्तमध्वानं विमोकं समश्नुवीत—तादृक् । तस्य वै पुरस्ताच्चो-परिष्टाच्चोभे विष्णुक्रमवात्सप्रे समस्यति । अहर्वै विष्णुक्रमाः, रात्रिर्वात्सप्रम् । एतद्वाऽइदं सर्वं प्रजा-पतिः प्रजनयिष्यंश्च प्रजनयित्वा च, अहोरात्राभ्यामुभयतः पर्यगृह्णात् । तथैवैतद्यजमान इदं सर्वं प्रजनयिष्यंश्च प्रजनयित्वा चाहोरात्राभ्यामुभयतः परिगृह्णाति ॥ १२ ॥

उक्तप्रकारेण संवत्सरपर्यन्तमनुष्ठितवत: फलितं दर्शयति—स वा अर्द्धमेव संवत्सरस्येति । एवं सति संवत्सरार्द्धं विष्णुक्रमाः कृता भवन्ति, अतश्च संवत्सरमध्यवर्तिस्वर्गात्मक: स्वर्गलोकः प्राप्तो भवति । उक्तवैपरीत्ये अर्द्धसंवत्सरादर्वाक्कस्मिंश्चिदहनि अहर्व्यत्यासनियमभङ्गेन विष्णुक्रममकृत्वा वात्सप्रं कुर्यात्, तदानीं संवत्सर-मध्यात्मकं स्वर्गं न प्राप्नुयात् । अथार्द्धसंवत्सरादूर्ध्वमपि अहर्व्यत्यासभङ्गेन यदि विष्णुक्रममेव कुर्यात्, तदानीं संवत्सरमध्यस्थस्य स्वर्गमतिक्रामेत्; अतो न्यूनाधिकमकृत्वैकमेवार्द्धमभ्यासेनार्द्धसंवत्सरं विष्णुक्रमं कृत्वा अर्द्धसंवत्सरं वात्सप्रोपस्थाने सति अत्यार्त्यतिक्रमणलक्षणदोषद्वयाभावेनैव ' स्वर्गं लोकम् आप्त्वा विमुञ्चते ' इत्यभिप्रायमभिप्रेत् ॥ ११ ॥

ताभ्यां वै विपर्यासमेतीति । संवत्सरमनुष्ठितवतः महाध्वगमनस्थानीयं चयनकर्म, तत्राहर्विपर्यासमनुष्ठान-श्रमपरिहाराय एकैकस्मिन् दिने यथाविच्छेदं महाध्वगमनश्रान्तिस्थानीयं कृतवान् भवति । आद्यन्तयोरहोरात्रयो-

१–संवत्सर: संवत्सरः । संवत्सरादिनार्थे । आदन्त च । अन्तरितवत्वात् । का. श्रौ. सू. १६ । १५५–१८३ ।

तदाहुः । (यं) यदहर्विष्णुक्रमा रात्रिर्वात्सप्रमथोभेऽएवाहन्भवतो न रात्र्यां कथमस्यापि रात्र्यां कृते भवत ऽइत्येतद्वाऽएनेऽअदो दीक्षमाणः पुरस्तादपराह्णेऽउभे समस्यति रात्रिर्हैतद्यदपराह्णोऽथैनेऽएतत्सन्निवप्स्यन्नुपरिष्टात्पूर्वाह्णेऽउभे समस्यत्यहर्हैतद्यत्पूर्वाह्ण ऽएवमु हास्योभेऽएवाहन् कृते भवतऽउभे रात्र्याम् ॥ १३ ॥

(१४)स यदहः सन्निवप्स्यन्त्स्यात्।(त्त)तदहः प्रातरुदितऽआदित्ये भस्मैव प्रथममुद्वपति भस्मोद्धुप्य व्रतं विसृजते व्रतं विसृज्य समिधमा-

---

तदाहुः—यदहर्विष्णुक्रमाः, रात्रिर्वात्सप्रम्—अथोभे ऽएवाहन्भवतो, न रात्र्याम् । कथमस्यापि रात्र्यां कृते भवत इति । एतद्वाऽएनेऽअदो दीक्षमाणः पुरस्तादपराह्ण ऽउभे समस्यति । रात्रिर्हैतद्—यदपराह्णः । अथैनेऽएतत् सन्निवप्स्यन्नुपरिष्टात् पूर्वाह्णेऽउभे समस्यति । अहर्हैतद्—यत् पूर्वाह्णः । एवमु हास्योभेऽएवाहन् कृते भवतः—उभे रात्र्याम् ॥ १३ ॥

स यदहः सन्निवप्स्यन्त्स्यात्—तदहः प्रातरुदितऽआदित्ये भस्मैव प्रथममुद्वपति । भस्मोद्धुप्य व्रतं

दधाति समिधमाधाय भस्मापोऽभ्यवहरति यथैव तस्याभ्यवहरणं तथा-ऽपादाय भस्मनः प्रत्येत्योत्थायापामोप्योपतिष्ठतेऽथ प्रायश्चित्ती करोति॥१४॥

स यदि विष्णुक्रमीयमहः स्यात् । (द्वि) विष्णुक्रमान्क्रान्त्वा वात्सप्रेणोपतिष्ठेताथ यदि वात्सप्रीयं वात्सप्रेणोपस्थाय विष्णुक्रमान्क्रान्त्वा वात्सप्रमन्ततः कुर्यान्न विष्णुक्रमानन्ततः कुर्याद्यथा प्रयाय न विमुञ्चे-त्तादृक्तदथ यद्वात्सप्रमन्ततः करोति प्रतिष्ठा वै वात्सप्रं यथा प्रतिष्ठापयेद-वसाययेत्तादृक्तस्माद्वात्सप्रमेवान्ततः कुर्यात् ॥ १५ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ६-५-४ ॥ (७. ४.) ॥
इति सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६-७ ॥

विसृजते । वाचं विसृज्य समिधमादधाति । समिधमाधाय भस्मापोऽभ्यवहरति । यथैव तस्याभ्य-वहरणं-तथाऽपादाय भस्मनः प्रत्येत्योत्थायामोप्योपतिष्ठते । अथ प्रायश्चित्ती करोति ॥ १४ ॥

स यदि विष्णुक्रमीयमहः स्याद्-विष्णुक्रमान्क्रान्त्वा वात्सप्रेणोपतिष्ठेत । अथ यदि वात्सप्रीयम्-वात्सप्रेणोपस्थाय विष्णुक्रमान्क्रान्त्वा वात्सप्रमन्ततः कुर्यात् । न विष्णुक्रमानन्ततः कुर्यात् । यथा प्रयाय न विमुञ्चेत्-तादृक्तत् । अथ यद्वात्सप्रमन्ततः करोति-प्रतिष्ठा वै वात्सप्रम्-यथा प्रतिष्ठापयेद् अवसाययेत्-तादृक् तत् । तस्माद् वात्सप्रमेवान्ततः कुर्यात् ॥ १५ ॥

स करिष्यन् ' स्यात्, ' ' तदहः प्रातः उदिते आदित्ये '-इत्यादिना प्रयोगः प्रदर्श्यते । भस्मैव प्रथम-मिति । नेतरत् कर्म प्रथमं कुर्यात् । यथैव तस्याभ्यवहरणमिति । ' तस्य ' भस्मनः उदके प्रक्षेपो ' यथा, ' तथा ' एव ' । शिष्टस्य ' भस्मनः ' सकाशात् अपादाय पुनस्तद्देशात् ' प्रति ' निवृत्तः सन् ' उत्थाय अोप्य उपतिष्ठते ' । भस्माभ्यवहरणादेरनुष्ठानप्रकारः समन्त्रक उपरिष्टात् " अथातो भस्मन एव " इत्यादिना (श. प. ६ । ८ । २ । १) प्रतिपादयिष्यते, अत्र तु अनुष्ठेयपदार्थोद्देशमात्रमेव । अथ प्रायश्चित्ती करोतीति । एतदुखाप्रकरणे आख्यातम् (श. प. ६ । ६ । ४ । ११-१९) ॥ १४ ॥

दीक्षान्त्यदिवसस्य पक्षे विष्णुक्रमीयत्वम्, पक्षे वात्सप्रीयत्वं च भवति, तदा कथमनुष्ठानप्रकार इति, तद् विमृश्य दर्शयति-स यदि विष्णुक्रमीयमहः स्यादिति । विष्णुक्रमानन्तरं वात्सप्रोपस्थानमिति यथाक्रममेव । यदि वात्सप्रसम्बन्धि स्यात् चरममहः, तदा वात्सप्रोपस्थानानन्तरं ' विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा ' पुनर्वात्सप्रोपस्थानं कर्तव्यम् । पुनर्वात्सप्रोपस्थानमकृत्वा, केवलेन विष्णुक्रमेणैव यदि समाप्येत, तदा गमनसाधनाश्वादिस्था-नीयस्याग्नेर्विमोकः स्यात् । इत्थं विष्णुक्रमैरेवानुष्ठानावसाने दोषमुक्त्वा, पुनः वात्सप्रेणाहस्समाप्तौ गुणं दर्श-

---

१-अत्र एतत्या भस्मोद्दूषणमस्त्विति पाठे । का. श्रो. सू. १६ । १००।

यति—अथ यद् वात्सप्रमन्ततः करोति, प्रतिष्ठा वै वात्सप्रमिति । वात्सप्रस्य स्वर्गगमनावसानरूपत्वमुक्तं प्राक्, (अस्मिन्नेव ब्राह्मणे ११ कण्डिकायाम्) तस्मात् प्रतिष्ठात्मकत्वम् । स्पष्टमन्यत् (का. श्रौ. सू. १६।१७९) ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे सप्तमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (६–७–४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

'ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताम्भोनिपञ्चसीरीत्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी. ।
रत्नोस्रा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणि. सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमवमतुलं स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान्गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्य' ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृण. शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठकाण्डे सप्तमोऽध्याय. समाप्तः ॥ ६–७ ॥

अथ अष्टमाऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
पञ्चमप्रपाठके च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

व्वनीवाहय्येताग्निं त्रिभ्रदित्याहुः । (इं) देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्याऽस्पर्द्धन्त ते देवाश्चक्रमचरञ्छालमसुराऽ आसंस्ते देवाश्चक्रेण चरन्तऽ एतत्कर्मापश्यंश्चक्रेण हि वै देवाश्चरन्तऽ एतत्कर्मापश्यंस्तस्मादनसऽ एव पौरोडाशेषु यजूᳬष्यनसोऽग्नौ ॥ १ ॥

स यो व्वनीवाहयते । देवान्कर्मणेति दैवᳬ हास्य कर्म कृतं भवत्यथ यो नु व्वनीवाहयतेऽसुरान् कर्मणेत्यसुर्यᳬ हास्य कर्म कृतं भवति ॥ २ ॥

वनीवाह्येताग्निं विभ्रदित्याहुः । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या अस्पर्द्धन्त । ते देवाश्चक्रमचरन्–शालमसुरा आसन् । ते देवाश्चक्रेण चरन्त एतत् कर्मापश्यन् । चक्रेण हि वै देवाश्चरन्त एतत् कर्मापश्यन् । तस्माद्–अनस एव पौरोडाशेषु यजूंषि, अनसोऽग्नौ ॥ १ ॥

स यो वनीवाह्यते–देवान् कर्मणेति, दैवं हास्य कर्म कृतं भवति । अथ यो न वनीवाह्यते–असुरान् कर्मणेति । असुर्यं हास्य कर्म कृतं भवति ॥ २ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
स्वमशिक्षणाद्यासन्दीमशिक्योखाग्निधारणम् । विष्णुक्रमश्च वात्सप्रोपस्थानं सप्तमे गतम् ॥ २ ॥
अथाष्टमेऽत्र कुम्भ्याग्नेर्गार्हपत्यचयार्थकम् । देवयजनदेशस्य प्रापणादिकमुच्यते ॥ ३ ॥

तत्रोख्याग्नेर्गार्हपत्यं प्रति अनसा प्रापणं विधास्यंस्तदुपोद्घातत्वाद–वनीवाह्येताग्निं बिभ्रदित्यादिना । अग्निचयनप्रदेशप्रापणीयाग्निं 'बिभ्रद्' यजमानो 'वनीवाह्येत' अनसा तमुख्याग्निं भृशं वाहयेत् 'इत्याहुः' पूर्वमहर्षयः । वहतेर्यङन्तस्याभ्यासस्य नीगागमश्छान्दसः ॥

केनाभिप्रायेणेति, तदभिप्रायं पूर्ववृत्तान्तमुखेन दर्शयति–देवाश्चेति । 'ते देवाः' 'चक्रम् अचरन्' चक्रेणाचरन्नित्यर्थः । 'असुराः' तु 'शालम्' चक्रव्यतिरिक्तं साधनम् शालम्, तत् 'आसन्' तत्साधना अभवन्नित्यर्थः । ते देवाश्चक्रेण चरन्त एतत् कर्मापश्यन्निति । 'एतत्' उख्याग्निप्रणयनलक्षणमित्यर्थः । यस्माद् 'अपश्यन्' 'तस्मात्' 'पौरोडाशेषु' पुरोडाशसम्बन्धिषु कर्मसु 'अनसः एव' शकटस्यैव 'यजूंषि' मन्त्राः सन्ति, तथा 'अग्नौ' अग्निचयनेऽपि 'अनसः' एव 'यजूंषि' ॥ १ ॥

तदनुवादेनुक्त्वा औपोद्घातिकं दर्शयति–स यो वनीवाह्यत इति । भृशमनसा वाहयेत् तद् वनीवाहनलक्षणेन 'कर्मणा' 'देवान् एति' देवानामाचरणमनुकरोतीत्यर्थः । तदेव व्याचष्टे–दैवं हास्येति । व्यतिरेक

१–वर्तेतयङन्तेऽभ्यासस्य नीगागमश्छान्दसः । का० श्रौ० सू० १६ । १६१ ॥

तद्धैक ऽआहुः । स्वयं वाऽएष वनीवाहितो विष्णुक्रमैर्वाऽएष प्रयाति वात्सप्रेणावस्यतीति न तथा विद्याद्दैवं वाऽअस्य तत्प्रयाणं यद्विष्णुक्रमा दैवमवसानं यद्वात्सप्रमथास्येदं मानुषं प्रयाणं यदिदं प्रयाति मानुषमवसानं यदवस्यति ॥ ३ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निः । (रु) उभयम्वेतत्प्रजापतिर्यच्च देवा यच्च मनुष्यास्तद्यद्विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतो यदेवास्य दैवꣳ रूपं तदस्य तेन संस्करोत्यथ यद्वनीवाह्यते यदेवास्य मानुषꣳ रूपं तदस्य तेन संस्करोति स ह वाऽएतꣳ सर्व्वं कृत्स्नं प्रजापतिꣳ संस्करोति यऽएवं विद्वान्वनीवाह्यते तस्माद्वनीवाह्येतैव ॥ ४ ॥

तद्धैक ऽआहुः—स्वयं वाऽएष वनीवाहितः । विष्णुक्रमैर्वाऽएष प्रयाति, वात्सप्रेणावस्यतीति । न तथा विद्याद् । दैवं वा ऽअस्य तत् प्रयाणं—यद् विष्णुक्रमाः । दैवमवसानम्—यद् वात्सप्रम् । अथास्येदं मानुषं प्रयाणं—यदिदं प्रयाति । मानुषमवसानं—यदवस्यति ॥ ३ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयम्वेतत् प्रजापतिः—यच्च देवाः, यच्च मनुष्याः । तद् यद् विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतः—यदेवास्य दैवं रूपम्—तदस्य तेन संस्करोति । अथ यद्वनीवाह्यते—यदेवास्य मानुषं रूपम् । तदस्य तेन संस्करोति । स ह वाऽएतं सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति—य एवं विद्वान् वनीवाह्यते । तस्माद् वनीवाह्येतैव ॥ ४ ॥

दर्शयति—अथ यो न वनीवाह्यत इति । वनीवाहनमकृत्वा शालायामेवाग्निं निष्पादयेत्, तदा 'असुर्यम्' तत् कर्म असुरेभ्यो हित भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

इत्थं वनीवाहनं कर्त्तव्यमिति विधाय, तस्य प्रकारान्तरेण प्राप्तिमाशङ्कते—तद्धैक आहुः स्वयं वा एष इति । अग्नेर्भूरा वहनमेवापेक्षितम् । तत् विष्णुक्रमणेनैव सवात्सप्रेण कृतमित्यभिप्रायः । दैवं वा अस्य तत् प्रयाणमिति । विष्णुक्रमरूपं प्रयाणं देवविष्णुभावेनाक्रान्तत्वात्, अवसानस्य तादृक्त्वमपि तस्मादेव; वनीवाहनरूपं तु मानुषमेव ॥ ३ ॥

अस्त्वेव विषयभेदेन प्रयाणभेदः, तथापि द्विविधमपि कर्त्तव्यमित्यत्र किङ्कारणमिति तद् दर्शयति—प्रजापतिरेषोऽग्निरुभयम्वेतदित्यादिना । स्रष्टृसृष्टव्ययोरभेदोपचारेण 'एतत् उभयम्' अपि 'प्रजापतिः' एव । तथा सत्युभयेन सवात्सप्रेण विष्णुक्रमेण वनीवाहनेन चेत्युभयेन दैवमानुषभेदेनोभयविधमपि 'रूपं संस्करोति' । अत उभयमप्यवश्यमनुष्ठेयमित्यर्थः । उक्तार्थज्ञानपूर्वकमनुतिष्ठतः फलमाह—स ह वा एतमिति । तस्मादिति । निगमनम् ॥ ४ ॥

स यदहः प्रयास्यन्स्यात् । (त्त) तदहरुत्तरतोऽग्नेः प्राङुपस्थायो-
[illegible] ऽ एष्यन्तं पुरस्तादन्नेनाप्रीण-
[illegible] पुरस्तादन्नेन प्रीणात्येतया
समिधा ॥ ५ ॥

समिधाऽग्निं दुवस्यतेति । समिधाऽग्निं नमस्यतेत्येतद्घृतैर्बोधयतातिथिमा-ऽस्मिन्हव्या जुहोतनेति घृतैरेनं बोधयतातिथिमो ऽअस्मिन्हव्यानि जुहुते-त्येतद्युद्धवत्येत्यार्षे ह्येनमेतद्बोधयति ॥ ६ ॥

(स्थ) अथैनमुद्यच्छति । (स्थ) उदु त्वा विश्वे देवाऽअग्ने भरन्तु चित्तिभिरिति विश्वे वाऽएतमग्रे देवाश्चित्तिभिरुदभरंस्तेषां तदा चित्तमासीत्तथैवैनमयमेतच्चित्तिभिरुद्भरत्येतद्ध्यस्य तदा चित्तं भवति

स यदहः प्रयास्यन्स्यात्—तदहरुत्तरतोऽग्नेः प्राङ्न उपस्थाप्य—अस्मिन् समिधमादधाति । एतद्वाऽएनं देवा एष्यन्तं पुरस्तादन्नेनाप्रीणन्—एतया समिधा । तथैवैनमयमेतदेष्यन्तं पुरस्तादन्नेन प्रीणाति—एतया समिधा ॥ ५ ॥

" समिधाऽग्निं दुवस्यत "—इति । समिधाऽग्निं नमस्यतेत्येतद् । " घृतैर्बोधयतातिथिम् । आऽस्मिन् हव्या जुहोतन "—(वा. सं. १२। ३०) इति । घृतैरेनं बोधयतातिथिम् । ओऽअस्मिन् हव्यानि जुहुतेत्येतद् । युद्धवत्या । इत्यार्षं ह्येनमेतद् बोधयति ॥ ६ ॥

अथैनमुद्यच्छति । "उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः"—इति । विश्वे वाऽएत-मग्रे देवाश्चित्तिभिरुदभरन् । एतद्ध्यस्य तदा चित्तमासीत् । तथैवैनमयमेतच्चित्तिभिरुद्भरति । एत-

स नो भव शिवस्त्वꣳ सुप्रतीको विभावसुरिति यथैव यजुस्तथा बन्धुस्तं दक्षिणतऽउदञ्चमादधाति तस्योक्तो बन्धुः स्थाल्यां गार्हपत्यꣳ समुप्यापरमादधाति स यदि कामयेतोपाधिरोहेत्पार्श्वतो वा व्रजेत् ॥ ७ ॥

(३) अथानड्वाहौ युनक्ति । दक्षिणमग्रेऽथ सव्यमेवं देवत्रेतरथा मानुषे स यां काञ्च दिशं यास्यन्त्स्यात्प्राङ्वेवाग्रे प्रयायात्प्राची हि दिगग्नेः स्वामेव तद्दिशमनु प्रयाति ॥ ८ ॥

द्धमस्य तदा चित्तं भवति । "स नो भव शिवस्त्वं सुप्रतीको विभावसुः"–(वा. सं. १२।३१) इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः । तं दक्षिणत उदञ्चमादधाति । तस्योक्तो बन्धुः । स्थाल्यां गार्हपत्यं समुप्य, अपरमादधाति । स यदि कामयेत–उपाधिरोहेत्, पार्श्वतो वा व्रजेत् ॥ ७ ॥

अथानड्वाहौ युनक्ति–दक्षिणमग्रे, अथ सव्यम् । एवं देवत्रा । इतरथा मानुषे । स यां काञ्च दिशं यास्यन्त्स्यात्–प्राङ्वाग्रे प्रयायात् । प्राची हि दिगग्नेः । स्वामेव तद्दिशमनु प्रयाति ॥ ८ ॥

सहितम् "आसन्दीकसुपम्य"–(का. श्रौ. सू. १६ । १८५) इति सूत्रात् । पूर्वार्द्धं चित्तिभिरित्येतद् व्याचष्टे–एतद्ध्येषामिति । 'एषां' देवानां 'चित्तिभिः' ज्ञानैरुद्धरणं कुर्वताम् 'तदा' उद्धरणकाले 'एतत्' उद्धरणमेव 'चित्तं' चेतव्यम् 'आसीत्' । 'तथैव' देववदेव यजमानोऽपि 'चित्तिभिः' उद्धृतवान् भवति । अस्यापि यजमानस्य 'एतदेव' उद्धरणमेव चित्तं भवति । उत्तरार्द्धस्य स्पष्टार्थतामाह–यथैव यजुस्तथा बन्धुरिति । मन्त्रस्यायमर्थः–हे 'अग्ने!' 'त्वा' त्वाम् 'विश्वे देवा' 'चित्तिभि' ज्ञानै 'उद्धरन्तु' । 'स' तथाविधस्त्वं 'नः' अस्माकं 'शिवो भव' तथा 'सुप्रतीकः' शोभनाङ्गः 'विभावसुः' प्रभैकधनश्च भव ॥

उद्धृतस्याग्नेरनसि स्थापने विशेषमाह–तं दक्षिणत उदञ्चमादधातीति । 'दक्षिणतः' सकाशात् 'उदञ्चम्' उदङ्मुखम् । "उद्धृत्वेति दक्षिणतोऽनसि करोति"–(का. श्रौ. सू. १६ । १८५) इति सूत्रम् । पूर्वोक्तमर्थवादमुक्तेऽर्थेऽतिदिशति–तस्योक्तो बन्धुरिति । "दक्षिणतो वा उदग् योनौ रेतः सिच्यते"–(श. प. ६ । ४ । २ । १० कं.) इत्येवमुक्त इत्यर्थः । अन्यस्यां 'स्थाल्याम्' 'अपरं' 'गार्हपत्यम्' अग्निं स्थापयित्वा 'आदधाति' अग्नेः पश्चाद्देशे स्थापयेत् । "स्थाल्यां गार्हपत्यं पश्चात्"–(का. श्रौ. सू. १६ । १८६) इति हि सूत्रम् । यजमानस्याप्यारोहणं पाक्षिकमिति दर्शयति–स यदि कामयेतेति ॥ ७ ॥

अनस्यनडुहोर्योजनं तत्क्रमं चाह–अथानड्वाहाविति । 'एवम्' उक्तक्रमेण चेत् 'देवत्रा' देवेषूचितं भवति । 'इतरथा' सव्यं प्रथमं युनक्ति चेत् 'मानुषे' मनुष्ये, तयोर्यमित्यर्थः । यजनदेशस्य यत्र कुत्र-

---

१–अनड्वाहौ युक्त्वा प्रेदग्ने इति प्राङ् यात्वा वर्त्तयम् । का० श्रौ० सू० १६ । १८७ ॥

प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्याहि । शिवेभिरर्चिभिष्ट्वमिति प्रेदग्ने त्वं ज्योतिष्मान्याहि शिवेभिरर्चिभिर्दीप्यमानैरित्येतद्बृहद्भिर्भानुभिर्भासन्मा हिꣳसीस्तन्वा प्रजाऽइति बृहद्भिरर्चिभिर्दीप्यमानैर्मा हिꣳसीरात्मना प्रजाऽइत्येतत् ॥ ९ ॥

(ख) स यदाऽक्षऽउत्सर्जेत् । (ङ) अथैतद्यजुर्जपेदमुया वाऽएषा वाग्याऽक्षस्य तामेवैतच्छमयति तामेवैतद्देवत्रा करोति ॥ १० ॥

यद्वेवैतद्यजुर्जपति । यस्मिन्वै कस्मिंश्चाहितेऽक्षऽ उत्सर्जति तस्यैव सा वाग्भवति तद्यदग्न्याहितेऽक्षऽउत्सर्जत्यग्नेरेव सा वाग्भवत्यग्निमेव तद्देवा

" प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्याहि शिवेभिरर्चिभिष्ट्वम् "–इति । प्रेदग्ने त्वं ज्योतिष्मान्याहि शिवेभिरर्चिभिर्दीप्यमानैरित्येतत् । " बृहद्भिर्भानुभिर्भासन् मा हिंसीस्तन्वा प्रजाः "–(वा. सं १२ । ३२) इति । बृहद्भिरर्चिभिर्दीप्यमानैर्मा हिंसीरात्मना प्रजा इत्येतत् ॥ ९ ॥

स यदाऽक्ष उत्सर्जेत्–अथैतद्यजुर्जपेत् । अमुया वाऽएषा वाक्–याऽक्षस्य । तामेवैतच्छमयति । तामेवैतद्देवत्रा करोति ॥ १० ॥

यद्वेवैतद्यजुर्जपति । यस्मिन्वै कस्मिंश्चाहितेऽक्ष उत्सर्जति–तस्यैव सा वाग् भवति । तद् यदग्न्याहितेऽक्ष उत्सर्जति–अग्नेरेव सा वाग् भवति । अग्निमेव तद्देवा उपासृजन् । उपासादयन् । तथै-

---

वेन् अवस्थितस्वेऽपि आदौ प्राङ्मुखो यावत्स्थित नियन सार्थवाद विधत्ते–स यां काष्ठेति । देवानां दिग्विजयकाले अग्निना प्राग्दिक्स्वीकृता–प्राची हि दिगग्नेरित्युक्तम् (श. प. ६ । ३।३।२) । " प्राची दिगग्निर्देवता "–(तै. सं. ४ । ३ । ३) इति तैत्तिरीयश्रुतिः । " प्राची हि "–इति हिशब्देन द्योत्यते । अतः प्राक् प्रवर्तनम् ॥ ८ ॥

मन्त्रे पूर्वार्धस्य तात्पर्यं दर्शयन् आग्निरिङ्गितमावर्धनमाह–प्रेदग्ने इत्यादिना । शिवेभिरर्चिभिर्दीप्यमानैरिति । " स्व देवो "–इत्यस्मात् अर्चिशब्द इति भक्तिपादिन भवति । उत्तरार्धस्य तात्पर्यं दर्शयन् भानु-शब्दस्यार्चिरर्थ इति व्याचष्टे–बृहद्भिर्भानुभिरिति । ' तन्वा '–इत्यस्य व्याख्यानमात्मनेति, शरीरेणेत्यर्थः । मन्त्रार्थः–हे ' अग्ने ! ' त्वं ' ज्योतिष्मान् ' प्रभूतज्योतिष्कः, त्वं ' शिवेभिः ' मङ्गलैः ' अर्चिभिः ' उपलक्षितः सन् ' प्रयाहि ' गच्छ, तथा ' बृहद्भिः भानुभिः ' प्रभाभिः ' भासन् ' भासमानः, ' तन्वा ' स्वकीयेन शरीरेण ' प्रजाः ' अस्मदीयाः ' मा हिंसीः ' हिंसां मा कुरु ॥ ९ ॥

अक्षध्वनौ प्रायश्चित्तमाह–स यदेति । ' उत्सर्जेत् ' ध्वनिं कुर्यात्, तदा ' एतद् ' वक्ष्यमाणम् " अक्रन्दत् "–इति ' यजुः ' ' जपेत् ' । अक्षस्य ध्वनिरूपा वाक् अमुष्य कर्माङ्गत्वाद् अशस्यत । ' तां ' वाचम् ' एतत् ' एतेन अक्रन्ददग्निरिति मन्त्रेण अमुं शमयति ' देवत्रा ' देवेषु करोति ॥ १० ॥

पुनः प्रशंसति–यद्वेवैतद्यजुरिति । ' यस्मिन् कस्मिंश्चित् ' यज्ञस्योपकारे ' आहिते ' ' अक्षः ' उत्स-

---

१–" स्व दुषौ " भ्वा. प. १२ इति । स्वप्नस्यैवमर्थस्त्वात् । २–अग्नेः पूर्वाभिमुखवर्त्मेति भावः । का. श्रौ. सू. १।१।८४

ऽउपास्तुवन्नुपामहयंस्तथैवैनमयमेतदुपस्तौत्युपमहयत्यक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौरिति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

स यदि पुरा व्यसत्यै विमुञ्चेत । (वा) अनस्यैवाग्निः स्यादथ यदा वसत्यै विमुञ्चेत प्रागनऽ उपस्थाप्योत्तरतऽ उद्धत्यावोक्षति यत्रैनमुपावहरति तं दक्षिणतऽ उदञ्चमुपावहरति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १२ ॥

(२) अथास्मिन्त्समिधमादधाति । (त्ये) एतद्वाऽएनं देवाऽईयिवाꣳसमुपरिष्टादन्नेनाप्रीणन्नेतया समिधा तथैवैनमयमेतदीयिवाꣳसमुपरिष्टादन्नेन प्रीणात्येतया समिधा ॥ १३ ॥

वैनमयमेतदुपस्तौति, उपमहयति । "अक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौः"–(वा. सं. १२ । ३३) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

स यदि पुरा वसत्यै विमुञ्चेत–अनस्यैवाग्निः स्यात् । अथ यदा वसत्यै विमुञ्चेत–प्रागन उपस्थाप्योत्तरत उद्धत्यावोक्षति–यत्रैनमुपावहरति । तं दक्षिणत उदञ्चमुपावहरति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ १२ ॥

अथास्मिन्त्समिधमादधाति । एतद्वाऽएनं देवा ईयिवांसमुपरिष्टादन्नेनाप्रीणन्–एतया समिधा । तथैवैनमयमेतदीयिवांसमुपरिष्टादन्नेन प्रीणाति–एतया समिधा ॥ १३ ॥

जेत् ' तथैव ' आहितस्यैव सम्बन्धिनी भवति ' सा ' वाक् । अथ ' अग्नौ ' आहिते सति ' अग्नेरेव ' ' सा ' स्यात् । यस्मादेव तस्मात् ' तत् ' तेन मन्त्रपाठेन अन्यदीयत्वपरिहाराय ' अग्निमेव ' ' देवा ' ' उपास्तुवन्, ' ' उपामहयन् ' पूजितमकुर्वन्, तथैव ' एनम् ' अग्निम् ' एतत् ' एतेन ' उपस्तौति, ' 'उपमहयति' च । अत्र मन्त्र विधाय तदपेक्षित ब्राह्मण पूर्वोक्तमेवेत्यतिदिशति–अक्रन्ददग्निरिति । तस्योक्तो बन्धुरिति । उखाग्रहणप्रस्तावे (श. प. ६ । ७ । ३ । २) " क्रन्दतीव हि पर्जन्यः "–इत्यादिनोक्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

स यदि पुरा वसत्यै विमुञ्चेतेति । 'वसत्यै' वसत्याः, अग्निचयनस्थानात् 'पुरा' अर्वाक् मध्येमार्गं ' विमुञ्चेत ' शकटम्, तदा सोऽग्निः 'अनस्येव' व्यवस्थितः 'स्यात्' 'अथ' उत्तर्यैवलक्षण्येन वसतिं प्राप्य ' विमुञ्चेत, ' तदा ' प्रागन ' अनस प्राग्देशे ' उपस्थाप्य, ' ' उत्तरत ' तदुत्तरत. भूमिम् ' उद्धत्यावोक्षति ' । ' यत्र ' ' एनम् ' अग्निम् ' उपावहरति ' अध स्थापयति, ' त ' दक्षिणत. ' उदञ्चम् ' ' उपावहरति ' । तस्योक्तो बन्धुरिति । दक्षिणत उदगर्थनाद उखार्थे मृत्पिण्डपरिग्रहप्रकरणे " दक्षिणतो वा उदग् योनौ रेतः सिच्यते " (श. प. ६ । ४ । २ । १०) इत्युक्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यथ. अग्निप्रणयनकाले तस्मात्वेन समिदाधानमुक्तम् (अस्मिन्नेव ब्राह्मणे ४ कण्डिकायाम्) एवमेव व्यासत्त्याप्यत्वेन समिदाधान कर्तव्यमित्याह–अथास्मिन् समिधमादधातीति । एतत् प्रशंसति–एतद्वा एनं

प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्व ऽइति । प्रजापतिर्वै भरतः स हीदꣳ सर्वं बिभर्ति वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्भाऽइति वि यत्सूर्यऽइव रोचते बृहद्भा ऽइत्येतदभि यः पूरुं पृतनासु तस्थावित्ति पूरुर्ह नामासुररक्षसमास तमग्निः पृतनास्वभितष्ठौ दीदाय दैव्यो ऽअतिथिः शिवो न ऽइति दीप्यमानो दैवो ऽतिथिः शिवो नऽ इत्येतत्स्थितवत्या वसत्यै ह्येनं तत्स्थापयति ॥१४॥

(त्य) अथातः सम्पदेव । समिधं प्रथमेनादधात्युद्यच्छत्येकेन प्रयात्ये-केनाक्षमेकेनानुमन्त्रयते समिधमेव पञ्चमेनादधाति तत्पञ्च पञ्चचितिको-

---

" प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे "–इति । प्रजापतिर्हि भरतः । स हीदं सर्वं बिभर्ति । " वि यत् सूर्यो न रोचते बृहद्भाः "–इति । वि यत् सूर्य इव रोचते बृहद्भा इत्येतत् । " अभि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ "–इति । पूरुर्ह नामासुररक्षसमास । तमग्निः पृतनास्वभितष्ठौ । " दीदाय दैव्योऽअतिथिः शिवो नः "–(वा. सं. १२ । ३५) इति । दीप्यमानो दैवोऽतिथिः शिवो न इत्येतत् । स्थितवत्या । वसत्यै ह्येनं तत् स्थापयति ॥ १४ ॥

अथातः सम्पदेव । समिधं प्रथमेनादधाति, उद्यच्छत्येकेन, प्रयात्येकेन, अक्षमेकेनानुमन्त्रयते,

---

देवा ईयिवांसमिति । ' ईयिवांस ' चयनप्रदेशं गतवन्तम्, गमनप्राक्कालमपेक्ष्य ' उपरिष्टात् ' इत्युक्तम् । ' अन्नेन '–इत्यस्य व्याख्यानम् ' एतया समिधा ' इति । तथैवैनमित्यादिकमुक्तप्रायम् । अस्य सर्वस्यापि सूत्रकारोदाहरति–" वासोऽवहरति–उद्धलात्रोक्षित उत्तरतः समिदाधान प्रप्रेति "–(का. श्रौ. सू. १६ । १८०) इति ॥ १३ ॥

समिदाधानमन्त्रं विदधत विभज्य व्याचष्टे–प्रप्रायमित्यादिना । अयमर्थः –' अयम् ' ' अग्निः ' ' भरतस्य ' प्रजापतेः वचनं ' प्रशृण्वे ' प्रकर्षेण शृणोति, ' सूर्यो न ' सूर्य इव, ' बृहत् ' महद् ' भाः ' भासमानः ' विरोचते ' दीप्यते च । यद्वा, ' भाः ' भासा ' बृहत् ' महान् ' यः ' अग्निः ' पूरुं ' ' पृतनासु ' सङ्ग्रामेषु ' अभितष्ठौ ' ' पराबभूव, ' स ' दैव्य. ' देवसम्बन्धी, ' अतिथिः ' अतिथिरूपः, ' नः ' ' शिवः ' सन् ' दीदाय ' दीप्यते । भरतशब्दं व्याचष्टे–प्रजापतिर्वै भरत इति । तदुपपादयति–स हीदमिति । ' सूर्यो न ' इत्यत्र ' न '–शब्द उपमार्थ इति व्याचष्टे–वि यत् सूर्यं इव रोचते बृहद्भा इत्येतदिति । तृतीयपादं व्याचष्टे–पूरुर्ह नामासुररक्षसमासेति । सुरविरोधि रक्षोऽभूत् । " अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि "–(पा. सू. ५ । ४ । १०३) इति समासान्तः । स्पष्टमन्यत् । अस्मिन् मन्त्रे ' पृतनासु तस्थौ '–इत्यत्र स्थितिः श्रूयते, तन्मुखेन मन्त्रं प्रशंसति–स्थितवत्येति ॥ १४ ॥

अथातः सम्पदेवेति । ' अथ ' ' अतः ' उपरिष्टात् ' सम्पदेव ' उक्तानां मन्त्राणां सम्पत्तिरेव, न त्वनुष्ठेयं किञ्चिदुच्यत इत्यर्थः । तां सम्पत्तिं दर्शयति–प्रथमेनादधातीत्यादिना । प्रथमेन " समिधाऽग्निं दुव-

ऽग्निः पञ्चऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ १९ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ६–५–५ ॥ (८. १.)

अथातो भस्मनऽ एवाभ्यवहरणस्य । देवा वाऽएतदग्रे भस्मोदवपंस्ते-ऽब्रुवन्यदि वाऽइदमित्थमेव सदात्मानमभिसंस्करिष्यामहे मर्त्याः कुणपाऽअनपहतपाप्मानो भविष्यामो यद्यु परावप्स्यामो यदत्राग्नेयं बहिर्द्धा तदग्नेः करिष्यामऽउप तज्जानीत यथेदं करवामेति तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथेदं करवामेति ॥ १ ॥

समिधमेव पञ्चमेनादधाति । तत् पञ्च । पञ्चचितिकोऽग्निः । पञ्चऽर्तवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावत्तद्भवति ॥ १९ ॥

अथातो भस्मन एवाभ्यवहरणस्य । देवा वाऽएतदग्रे भस्मोदवपन् । तेऽब्रुवन्–यदि वाऽइदमित्थमेव सदात्मानमभिसंस्करिष्यामहे–मर्त्याः कुणपा अनपहतपाप्मानो भविष्यामः । यद्यु परावप्स्यामः–यदत्राग्नेयं बहिर्द्धा, तद् अग्नेः करिष्यामः । उप तज्जानीत–यथेदं करवामेति । तेऽब्रुवन्–चेतयध्वमिति । चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । तदिच्छत यथेदं करवामेति ॥ १ ॥

म्यन "–(वा. स. १२ । ३०) इत्येतेन । उदयच्छत्येकेनेति । " उदु त्वा विश्वे देवाः "–(वा. स. १२ । ३१) इत्येतेन । प्रयात्येकेनेति । " प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् "–(वा. सं. १२ । ३२) इत्येतेन । व्यसमेकेनेति । " अक्रन्ददग्नि " (वा. स. १२ । ३३) इत्येतेन । समिधमेव पञ्चमेनेति । " प्र प्रायमग्निः "–(वा. स. १२ । ३४) इत्येतेन । " पञ्चचितिकोऽग्निः "–इत्यादि, गतम् ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठकाण्डे अष्टमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (६–८–१) ॥

यदुक्तं प्राक् " स यदहः सन्निवप्स्यन् स्यात्, तदहः प्रातरुदित आदित्ये भस्मैव प्रथममुद्वपति " (श. प. ६ । ७ । ४ । १४) तद्विधिमुपाख्यायिका वदन् प्रतिजानीते–अथातो भस्मन एवाभ्यवहरणस्येति । मीमांसा क्रियत इति शेषः । ' देवा ' खलु ' अग्रे ' पूर्वम् ' भस्म ' अग्नेः सकाशात् ' उदवपन् ' ऊर्ध्वमपागमयन्, अनन्तरं ते परस्परमब्रुवन्–' यदि वा ' ' इदम् ' उद्धृतं भस्म ' इत्थमेव ' अन्यत्र प्रक्षेपमकृत्वा अनुवृत्तप्रकारेणैव स्थितम् ' आत्मानम् ' अग्नेः शरीरभूतं सन्तं, शरीरं कुर्वन्तो वयं, ' अभिसंस्करिष्यामहे, ' तदा ' मर्त्याः ' मरणधर्माणः, ' कुणपाः ' भस्मनो निर्जीवत्वात् वयमपि ' कुणपाः ' शवसदृशाः, ' अनपहतपाप्मानः ' भस्मनः पापरूपत्वात् तत्संस्कारेणापि अनपहतपाप्मानः ' भविष्यामः ' । ' यद्यु ' यद्यपि ' परावप्स्यामः ' दूरे प्रक्षिपाम, तदा ' अत्र ' भस्मनि ' यत् आग्नेयम्, ' ' तत् ' ' अग्नेः '

ते चेतयमानाः । (ऽ) एतदपश्यन्नपऽ एवेनदभ्यवहरामापो वाऽअस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा तद्यत्रास्य सर्वस्य प्रतिष्ठा तदेनत्प्रतिष्ठाप्य यदत्राग्नेयं तदद्भ्योऽधिजनयिष्यामऽइति तदपोऽभ्यवाहरंस्तथैवैनदयमेतदपोऽभ्यवहरति ॥ २ ॥

(त्या) आपो देवीः । प्रतिगृभ्णीत भस्मैतत्स्योने कृणुध्वꣳ सुरभाऽउ लोकऽइति जग्धं वाऽएतद्यातयाम भवति तदेतदाह सुभिष्ठऽएनल्लोके कुरुध्वमिति तस्मै नमन्तां जनयऽ इत्यापो वै जनयोऽद्भ्यो हीदꣳ सर्वं जायते सुपत्नीरित्यग्निनाऽवा आपः सुपत्न्यो मातेव पुत्रं बिभृताप्स्वेनदिति यथा माता पुत्रमुपस्थे बिभृयादेवमेनद्बिभृतेत्येतत् ॥ ३ ॥

ते चेतयमाना एतदपश्यन्–अप एवेनदभ्यवहराम । आपो वाऽअस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा । तद्यत्रास्य सर्वस्य प्रतिष्ठा–तदेनत् प्रतिष्ठाप्य–यदत्राग्नेयम्; तदद्भ्योऽधिजनयिष्याम इति । तदपोऽभ्यवाहरन् । तथैवैनदयमेतदपोऽभ्यवहरति ॥ २ ॥

"आपो देवीः प्रतिगृभ्णीत भस्मैतत् स्योने कृणुध्वं सुरभाउ लोके"–इति । जग्धं वाऽएतद् यातयाम भवति । तदेतदाह । सुभिष्ठऽएनल्लोके कुरुध्वमिति । "तस्मै नमन्तां जनयः"–इति । आपो वै जनयः । अद्भ्यो हीदं सर्वं जायते । "सुपत्नीः"–इति । अग्निना वाऽआपः सुपत्न्यः । "मातेव पुत्रं बिभृताप्स्वेनत्"–(वा सं. १२।३५) इति । यथा माता पुत्रमुपस्थे बिभृयाद्–एवमेनद्बिभृतेत्येतत् ॥ ३ ॥

सकाशाद् 'बहिर्धा' 'करिष्यामः' । एवं पक्षद्वयेऽपि दोषसम्भवात् अन्यतरपक्षमनाश्रयमाणाः 'यथेदं करवाम' 'तत्' प्रकारम् 'उपजानीत' 'इति ते अब्रुवन्' इति सम्बन्धः । एवमुक्त्वा ते पुनरेवमब्रुवन्, चितिमिति–चेतयध्वमितीति । तैः केनाभिप्रायेण चेतयध्वमिति युक्तमित्याकाङ्क्षायां श्रुतिः तदस्या सती स्वले–चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्निति । 'चितिः' ज्ञानम्, तत् 'इच्छत' 'इति' एवम् 'अब्रुवन्' देवाः । पूर्वोदितम् 'उप तज्जानीत' इत्येतदुत्तरेण वाक्येनाभिगृणाति–तदिच्छत यथेदं करवामेतीति ॥१॥

ते चेतयमाना इति । कर्तव्यविषये बुद्धिं प्रक्षिपन्तः 'एतत्' 'अपश्यन्' । एतच्छब्दार्थमाह–अप एवेनदिति । अप्सु प्रक्षेपमेवापश्यन्नित्यर्थः; 'अस्य सर्वस्य' जगतः अद्भ्य उत्पन्नत्वात्, तदुपजीवनीयत्वाच्च 'आपः' 'प्रतिष्ठा' । 'तत्' तस्मात् 'यत्र' अप्सु 'अस्य सर्वस्य' 'प्रतिष्ठा,' तत्र 'एनत्' भस्म 'प्रतिष्ठाप्य,' 'यत्' 'अत्र' जलस्थे भस्मनि 'आग्नेयम्' अस्ति, पुनः 'तत्' 'अद्भ्यः' सकाशात् उत्पादयिष्यामः' इति एवम् अपश्यन् । स्पष्टमन्यत् ॥ २ ॥

इदानीमप्सु भस्मप्रक्षेपमन्त्रं विधाय व्याचष्टे–आपो देवीः प्रतिगृभ्णीतेत्यादिना । हे 'आपः !' 'देवीः'

१–यथाप्रदुरेवापो देवीरित्येवमा । का. श्रौ. सू. १६ । ११५ ॥

(ठ) अप्स्वग्ने सधिष्टवेति । (त्य) अप्स्वग्ने योनिष्टवेत्येतत्सौषधी-रनुरुध्यस ऽइत्योषधीर्ह्येषोऽनुरुध्यते गर्भे सञ्जायसे पुनरिति गर्भे ह्येष सञ्जायते पुनर्गर्भोऽअस्योषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् । गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भोऽअपामसीति तदेनमस्य सर्वस्य गर्भं करोति ॥ ४ ॥

मात्रा तावतैवैनदेत-
द्विस्तु कृत्वोऽभ्युवह-
रति तद्ये द्विपादाः पशवस्तैरेवैनदेतदभ्युवहरति ॥ ५ ॥

"अप्स्वग्ने सधिष्टव"–इति । अप्स्वग्ने योनिष्टवेत्येतत् । "सौषधीरनुरुध्यसे"–इति । ओषधीर्ह्येषोऽनुरुध्यते । "गर्भे सञ्जायसे पुनः"–(वा. सं. १२ । ३६) इति । गर्भे ह्येष सञ्जायते पुनः । "गर्भोऽअस्योषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् । गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भोऽअपामसि"–(वा. सं. १२ । ३७) इति । तदेनमस्य सर्वस्य गर्भं करोति ॥४॥

त्रिभिरभ्यवहरति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैनदेतदभ्यवहरति । एकेनाग्रे–

द्योतमाना 'यूयम्' 'एतत्' 'क्षित' 'भस्म' 'प्रतिगृभ्णीत' स्वीकुरुत । स्वीकृत्य च 'स्योने' सुखकरे, 'सुरभौ' शोभनपरिमलयुक्ते 'लोके' स्थाने 'कृणुध्व' कुरुत । 'तस्मै' भस्मरूपायाग्नये 'सुपत्नी' शोभनपतिका 'जनय' सर्वस्योत्पादयित्र्यः आपः 'नमन्ताम्' प्रह्वीभवन्तु । हे अब्देवता. ! 'माता पुत्रमिव' 'अप्सु' युष्मासु 'विभृत' धारयत । उत्तरार्द्धे "सुरभौ कृणुध्वम्"–इत्यभिधानस्य तात्पर्यमाह–जग्धं वा एतादिति । उदके निमज्जन 'एतत्' भस्म जग्धं भवति, 'एतद्' 'यातयाम' गतरस 'भवति' । तस्मात् एतन्मन्त्रवाक्यमाह–'सुभिष्ठे' अतिशयेन सुरभौ 'लोके' 'कृणुध्वम्' । तथा सति अयातयाम भवति । 'जनयः'–इति व्याचष्टे–आपो वै जनय इति । तदेव समर्थयते–अद्भ्यो हीदमिति । सुपत्नीरित्येतद् व्याचष्टे–अग्निना वा आपः सुपत्न्य इति । मातेवेति । अस्य ब्राह्मण स्पष्टम् ॥ ३ ॥

भस्माभ्यवहरणे द्वितीय मन्त्र विधाय प्रशंसति–अप्स्वग्न इत्यादिना । हे 'अग्ने !' 'तव' 'अप्सु' 'सधिः' सह धीयते अस्मिन्निति 'सधिः' सहस्थानम्, तत्र योनिरित्यर्थः, इदानीं भवति, पश्चात्तु 'ओषधी-' स्त्वया परिपच्यमाना: 'अनु' त्वमपि ताभि 'रुध्यसे' प्रतिबध्यसे, तत्र निरुद्धो भवसीत्यर्थः । पुनश्च अप्स्वो 'गर्भे' वर्त्तमान. 'सन्' पुन 'जायसे' । एव सर्वत्र व्याप्त इति स्तुतिः । पूर्वपादे 'सधि.' शब्देन योनिर्विवक्षित इति व्याचष्टे–अप्स्वग्ने योनिष्टवेत्येतदिति । उपरितनपादद्वयस्य ब्राह्मण स्पष्टम् । तृतीयमन्त्र विधाय स्पष्टार्थत्वात् सगृह्य तात्पर्यं दर्शयति–गर्भो असीत्यादिना तदेनमस्य सर्वस्य गर्भं करोतीत्यन्तेन । मन्त्रार्थस्तु स्पष्ट ॥ ४ ॥

भस्माभ्यवहरणमन्त्राणा यत् त्रित्व तत् प्रशसति–त्रिभिरभ्यवहरति त्रिवृदग्निरित्यादिना । अग्नेस्त्रित्व

१–नवो द्राभ्याम् । का०श्रौ० सू० १६ । १९६ ।

(त्व) अथापादत्ते । तद्यदग्न्याग्नेयं तदेतदद्भ्योऽधि जनयत्यनयाऽनया वै भेषजं क्रियतेऽनयैवैनमेतत्सम्भरति प्रसद्य भस्मना योनिमपश्च पृथिवीमग्नऽइति प्रसन्नो ह्येष भस्मना योनिमपश्च पृथिवीं च भवति सꣳसृज्य मातृभिष्ट्वं ज्योतिष्मान्पुनरासदऽइति संगत्य मातृभिष्टं ज्योतिष्मान्पुनरासदऽइत्येतत्पुनरासद्य सदनं पुनरूर्जा सह रय्येत्येतेन मा सर्वेणाभिनिवर्तस्वेत्येतत् ॥ ६ ॥

अथ द्वाभ्याम् । द्वाभ्यां वाऽग्ने-अर्धेकेन । द्विस्तु कृत्वोऽभ्याहरति । तद्ये द्विपादाः पशवः । तैरे-वैनदेतदभ्यवहरति ॥ ५ ॥

अथापादत्ते । तद्यदग्न्याग्नेयं-तदेतदद्भ्योऽपि जनयति-अनया । अनया वै भेषजं क्रियते, अनयैवैनमेतत् सम्भरति । " प्रसद्य भस्मना योनिमपश्च पृथिवीमग्ने "-इति । प्रसन्नो ह्येष भस्मना योनिम् अपश्च, पृथिवीं च भवति । " संसृज्य मातृभिष्ट्वं ज्योतिष्मान् पुनरासदः"-(वा. सं. १२ । ३८) इति । सङ्गत्य मातृभिष्टं ज्योतिष्मान्पुनरासद इत्येतत् । " पुनरासद्य सदनम् "-(वा. सं. १२।३९) " पुनरूर्जा "-(वा. सं. १२ । ४०) " सह रय्या "-(वा. सं. १२ । ४१) इति । एतेन मा सर्वेणाभिनिवर्तस्वेत्येतत् ॥ ६ ॥

द्विपादपशुरूपपायस्नूतौ स्तुतस्य श्रूयते-" तान्येतान्यष्टाग्निरूपाणि कुमारो नवमः सैवाग्नेस्तिवृत्ता "-(श. प. ६ । १ । ३ । १८) इति । तथा " मृद इत्यपपूर्वमितरम् " इत्यादिना नव द्रव्याण्युपक्रम्य, " ता वा एता नव सृष्टयः स्वयमसृज्यत तस्मादाहुस्त्रिवृदग्निरिति "-(श. प. ६।१।१।१४ क.) इति च प्रदर्शितम् ॥ मन्त्रद्वयेनापि सकृद् भस्मप्रक्षेपप्रसक्तावाह-एकेनाग्नेऽस्य द्वाभ्याम्, द्वाभ्यां वाऽग्नेऽर्धेकेनेति[1] । उक्तप्रकारान्तर-शङ्कां निराचष्टे-द्विस्तु कृत्वोऽभ्यवहरतीति । ' तु '-शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । सर्वथा द्विःकृत्वोऽभ्यवहरेत्, न त्वेकेन मन्त्रेण द्विःकृत्वः । तद् ये द्विपादाः इत्यादिर्थवादः स्पष्टः ॥ ५ ॥

अद्भ्य. पुनरुद्धृत्याहवनीयेऽपि निधाय प्रक्षिपति-अथापादत्ते तद्यदग्नेति[2] । ' अथ ' प्रक्षेपानन्तरम् ' अत्र ' प्रक्षिप्ते भस्मनि । ' अद्भ्योऽपि '-इति, अत्र पञ्चम्यर्थानुवादी । ' आग्नेयम् ' अग्नम् ' अद्भ्यः ' उत्पादितवान् भवति । ' अनया ' इति अवादानसाधना अनामिका निर्दिश्यते । अनयैवेति कोऽयं नियम इत्यत आह-अनया वै भेषजं क्रियत इति । मन्त्रमाह-प्रसद्येति । हे भस्मरूप अग्ने ! त्वं ' भस्मना ' भस्मरूपेण आत्मना ' योनिम् ' तव योनिस्थानीयाः ' अपः पृथिवीं च ' ' प्रसद्य ' प्रसन्नो भूत्वा, तथा ' मातृभिः ' अद्भिः ' संसृज्य ' ' ज्योतिष्मान् ' प्रकाशयोगी. सन् ' पुनरासदः ' पुनरागच्छ । पूर्वार्धे ' प्रसद्य '-पदस्य प्रसन्नार्थतया योनिमप इति सामानाधिकरण्यं विवक्षितमिति व्याचष्टे-प्रसन्नो ह्येष भस्मनेत्यादिना । ' संसृज्य '-इत्यस्य सङ्गतिरर्थ इति व्याचष्टे-सङ्गत्य मातृभिरिति । उत्तरमन्त्रत्रयस्य व्याख्येयार्थत्वाभावात् प्रतीकमुपादाय सङ्गृह्य तात्पर्यमाह-पुनरासद्येति प्रथमः, पुनरूर्जेति द्वितीयः, सह रय्येति तृतीयः (वा. स. १२ । ३९-४१) ॥ ६ ॥

१-आग्नेयभागा वा पूर्वम् । का. श्रौ. सू. १६ । १५७ । २-अनामिकया भस्मादाने मन्त्रौ वेति का. श्रौ. सू. १६ । १५८ ।

(च) चतुर्भिरपादत्ते । तद्ये चतुष्पादाः पशवस्तैरेवैनमेतत्सम्भरत्यथो ऽअन्नं वै पशवोऽन्नेनैवैनमेतत्सम्भरति त्रिभिरभ्यवहरति तत्सप्त सप्तचितिकोऽग्निः सप्तऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ७ ॥

(त्य) अपादाय भस्मनः प्रत्येत्य । (त्यो) उखायामोप्योपतिष्ठतऽए-तद्वाऽएतदयथायथं करोति यदग्निमपोऽभ्यवहरति तस्माऽएवैतन्निह्नुते-ऽहिंसायै ऽआग्नेयीभ्यामग्नयऽएवैतन्निह्नुते बुद्धवतीभ्यां यथैवास्यैतद-ग्निर्वचो निबोधेत् ॥ ८ ॥

चतुर्भिरपादत्ते । तद् ये चतुष्पादाः पशवः। तैरेवैनमेतत्सम्भरति । अथोऽअन्नं वै पशवः ।अन्ने-नैवैनमेतत् सम्भरति। त्रिभिरभ्यवहरति । तत् सप्त । सप्तचितिकोऽग्निः । सप्तऽर्तवः सम्वत्सरः। सम्व-त्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ७ ॥

अपादाय भस्मनः प्रत्येत्य-उखायामोप्योपतिष्ठते । एतद्वाऽएतदयथायथं करोति-यदग्निमपो-ऽभ्यवहरति । तस्माऽएवैतन्निह्नुते-अहिंसायै । आग्नेयीभ्याम् । अग्नयऽएवैतन्निह्नुते । बुद्धवतीभ्याम् । यथैवास्यैनदग्निर्वचो निबोधेत् ॥ ८ ॥

उत्तरमन्त्रद्वयस्य पृथग्विनियोगशङ्कापनोदनायाह-चतुर्भिरपादत्त इति । " तद् ये चतुष्पादा. "-इत्यादि स्पष्टम् । भस्मादानमन्त्रगतया सङ्ख्यया अभ्यवहरणमन्त्रगतया सङ्ख्यया समुच्चित्य प्रशंसति-त्रिभिरभ्य-वहरति, तत्सप्त, सप्तचितिकोऽग्निरित्यादिना । षट् चितय इष्टकामय्य' प्रसिद्धाः, सप्तमी तु " विकर्णीञ्च स्वयमातृण्णाञ्चोपदधाति, हिरण्यशकलै प्रोक्षति, अग्निमभ्यादधाति, सा सप्तमी चिति " (श. प. ८।१।४।९) इति श्रुतत्वात् सप्त चितय 'सप्तचितिकोऽग्नि' । यावत्यस्य मात्रेति । चितिगतसप्तसङ्ख्यारूपा मात्रेत्यर्थः । अप्सु प्रासन पुनरुक्त एवादानञ्च सूत्रकारः स्पष्टमाह-"पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया, ततो द्वाभ्याम्, गायाभ्या वा पूर्वम्, अनामिकया प्रासनादादत्ते प्रस्येति"-(का. श्रौ. सू. १६।१९५-१९८) इति ॥ ७ ॥

अपादायेति । भस्मन सकाशात् ' अपादाय ' पुन. ' उखायाम् ओप्य ' उपतिष्ठेत्' उपस्थानमग्नेः कोपशान्त्यै, तस्य क प्रसङ्ग इति त दर्शयति-एतद्वा एतदयथायथं करोतीति । तदेव स्पष्टयति-यदग्नि-मपोऽभ्यवहरतीति । निह्नव कृतस्यापराधस्याच्छादनम् । तत्र उपस्थानकर्मणि सद्गुणमिति स्तौति-बुद्धव-तीभ्यां यथैवास्यैतदग्निर्वचो निबोधेदिति । 'अस्य' उपस्थानकर्तु ' वच ' 'यथा अग्नि' निबोधेत्' इत्येव-मर्थं ' बुद्धवतीभ्याम्' उपस्थानं कुर्यात् ॥ ८ ॥

१-अस्तावायामुपतिष्ठते योपा म इति । का० श्रौ० सू० १६ । १९९ ।

(ब्रो)बोधा मे ऽअस्य वचसो यविष्ठेति । बोध मेऽस्य वचसो यविष्ठेत्येतन्मᳪहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावऽ इति भूयिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावऽ इत्येतत्पीयति त्वोऽअनु त्वो गृणातीति पीयत्येकोऽन्वेको गृणाति वन्दारुष्टे तन्वं वन्देऽअग्न ऽइति वन्दिता तेऽहं तन्वं वन्देऽग्नऽइत्येतत्स बोधि सूरिर्मघवा वसुपते वसुदावन् ॥ युयोध्यस्मद्द्वेषाᳪसीति पृथैवास्माद्द्वेषाᳪसि युयादेवमेतदाह द्वाभ्यामुपतिष्ठते गायत्र्या च त्रिष्टुभा च तस्योक्तो बन्धुः ९॥

(स्त्रा) तानि नव भवन्ति । नव दिशो दिशोऽग्निर्नव प्राणाः प्राणाऽअग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ १० ॥

"बोधा मेऽअस्य वचसो यविष्ठ"–इति । बोध मेऽस्य वचसो यविष्ठेत्येतत् । "मंहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः"–इति । भूयिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधाव इत्येतत् । "पीयति त्वोऽअनु त्वो गृणाति"–इति । पीयत्येकः, अन्वेको गृणाति । "वन्दारुष्टे तन्वं वन्दे अग्ने"–(वा. सं. १२।४२) इति । वन्दिता तेऽहं तन्वं वन्देऽग्नऽइत्येतत् । "स बोधि सूरिर्मघवा वसुपते वसुदावन् । युयोध्यस्मद्द्वेषांसि"–(वा. सं. १२।४३) इति यथैवास्माद्द्वेषांसि युयाद् । एवमेतदाह । द्वाभ्यामुपतिष्ठते, गायत्र्या च त्रिष्टुभा च । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

तानि नव भवन्ति । नव दिशः । दिशोऽग्निः । नव प्राणाः । प्राणा अग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावत्तद्भवति ॥ १० ॥

तत्राद्य मन्त्र विभाय व्याचष्टे–बोधा मे अस्येत्यादिना । हे 'यविष्ठ' युवतम ! हे 'स्वधावः' "स्वधेत्यन्ननाम" (निरु. २।३।१७) । बहन्न ! 'अग्ने' ! अस्य वचसः एतदुपस्थानसाधनमन्त्ररूपं वचः 'बोध' बुध्यस्व । वचो विशिष्यते–'महिष्ठस्य' अत्यन्तमहनीयस्य, 'प्रभृतस्य' प्रकर्षेण सम्भृतस्य (कर्मणि षष्ठी) । लोके 'त्व.' एकः 'पीयति' वधकर्मैतत् (निरु.४।४।१४), हिनस्ति । तथा 'त्व.' एकः 'अनुगृणाति' स्तौति । तत्राह 'वन्दारु.' वन्दक, अतो हे अग्ने ! 'ते तन्वम्' अहं 'वन्दे' स्तौमि । 'बोधा मे'–इति छान्दसो दीर्घ. (पा. सू ६।३।१३५) इति व्याचष्टे–बोध मेऽस्येति । 'महिष्ठस्य' इत्यस्य व्याख्यानम्–भूयिष्ठस्येति । 'त्व' शब्द एकशब्दपर्याय इति व्याचष्टे–पीयत्येकोऽन्वेको गृणातीति । अनुगृणातीति सम्बन्धः । 'वन्दारु'–शब्दः ताच्छीलिक आरुप्रत्यये भवतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे–वन्दितेति ॥

स बोधीति द्वितीयो मन्त्र । तस्यार्थः–हे 'वसुपते' प्रभूतधनस्वामिन् ! न केवल स्वामित्वमेव, किन्तु 'वसुदावन्' हे वसुनो धनस्य दात. ! 'सूरि.' विद्वान्, 'मघवा' अन्नवान् 'सः' 'बोधि' बुध्यस्व अस्मद्वचनम् । तत. 'अस्मत्' अस्मत्त 'द्वेषांसि' द्वेष्यान् पाप्मनः 'युयोधि' पृथक् कुरु । संग्रहेण तात्पर्यमाह–यथैवास्माद् द्वेषांसि युयाद्, एवमेतदाहेति । स्पष्टोऽर्थः । मन्त्रयोर्द्वयोर्गायत्रत्वं त्रिष्टुप्त्वं च, तदुभयार्थवादं पूर्वोक्तमतिदिशति–तस्योक्तो बन्धुरिति । द्व्यामन्त्रणप्रस्तावे "प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुप्" इत्युपक्रम्य, "अथो अग्निर्वै गायत्रीन्द्रस्त्रिष्टुबैन्द्राग्नोऽग्निर्यावानग्नि."–इत्यादिनोक्त इत्यर्थः (श. प. ६।६।२।७) ॥ ९ ॥

एवा दिगमन्त्रणं पूर्वोक्तमस्मान्त्रवहणगतदशाद्वावमन्त्रमद्भ्यया मनुविन्त्य प्रशंसति–तानि नव भवन्ति,

(त्यु) अथ प्रायश्चित्ती करोति । सर्व्वेभ्यो वाऽएषऽएतं कामेभ्यऽआधत्ते तद्यदेवास्यात्र कामानां व्यवच्छिद्यतेऽग्नावपोऽभ्यवह्रियमाणे तदेवैतत्सन्तनोति सन्दधात्युभे प्रायश्चित्ती करोति येऽएवाग्नावनुगते तस्योक्तो बन्धुः ११

(स्तु) तानि दश भवन्ति । दशाक्षरा विराड्विराडग्निर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणाऽअग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति १२

इति षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६–५–६॥ (८. २.)॥

पञ्चमप्रपाठकः अष्टमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

अस्मिन् काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ५३० ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे उखासम्भरणं नाम

षष्ठं काण्डं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अथ प्रायश्चित्ती करोति । सर्वेभ्यो वाऽएष एनं कामेभ्य आधत्ते । तद् यदेवास्यात्र कामानां व्यवच्छिद्यते–अग्नावपोऽभ्यवह्रियमाणे–तदेवैतत्सन्तनोति, सन्दधाति । उभे प्रायश्चित्ती करोति–येऽएवाग्नावनुगते । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

तानि दश भवन्ति । दशाक्षरा विराट् । विराडग्निः । दश दिशः । दिशोऽग्निः । दश प्राणाः । प्राणा अग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावत्तद्भवति ॥ १२ ॥

नव दिशो, दिशोऽग्निर्नव प्राणाः–इत्यादिना । ऊर्द्ध्वाधोभावेनावस्थिता साधारणी दिक् एकेति दिशां नवत्वम्, द्वाववाञ्चौ प्राणौ सप्त शीर्षण्या इति नवत्वं प्राणानाम्, चित्यत्वस्यापन्नस्याग्नेः प्राणात्मकहिरण्यगर्भरूपत्वात् प्राणोऽग्निः ॥ १० ॥

उपस्थानानन्तरं द्विविधं प्रायश्चित्तं तन्निमित्तं च दर्शयति–अथ प्रायश्चित्ती करोतीत्यादिना । एतदुखासन्तपनानन्तरोक्तेन "अथ प्रायश्चित्ती करोति सर्वेभ्यो वा एष." इत्यादिना व्याख्यातप्रायम् (श. प. ६। ६।४।११) "अग्नावनुगते"–इति तत्र, अत्र तु "अग्नावपोऽभ्यवह्रियमाणे"–इति विशेष. । प्रायश्चित्तमन्त्र तत्प्रकारश्च "स समिधाऽऽज्यस्योपहत्यासीन आहुतिं जुहोति विश्वकर्मणे स्वाहा" (वा. स. १२।४३) इत्यादिना तत्रोक्तत्वात् (श. प. ६ । ६ । ४ । १२) मात्राभिधानमिति द्रष्टव्यम् । ये एवाग्नावनुगते तस्योक्तो बन्धुरिति । "अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् अरणी वाव स गच्छति" इत्यादिनोक्त इत्यर्थ. (श.प. ६।६।४।१३) ॥ ११ ॥

पूर्वोक्तमन्त्रगतनत्रसङ्ख्यया सह प्रायश्चित्तमन्त्रमत्या ममुच्चित्य प्रशंसति–तानि दश भवन्ति दशाक्षरा

१–प्रायश्चित्तिः समिधोपहत्याज्य विश्वकर्मण इति । का० श्रौ० सू० १६ । १४० ॥

विराडित्यादिना । मन्त्रगतदशसङ्ख्याद्वारेणाक्षरेषि विराट् चीयमानस्याग्नेर्विराजात्मकत्वात् । ऊर्ध्वाधोदिगपेक्षया दिशो दशानामभिर्दशेति श्रुतेः तदपेक्षया ' प्राणाः ' अपि ' दश ' । गतमन्यत् ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डेऽष्टमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (६-८-२) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
कल्पाख्यं पञ्च सीरीत्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोर्वी हेमवाजिद्विपमहितरथौ सायणि' विष्णुचक्रं,
विश्वारामद्विश्वचक्रं प्रथितविविधमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्यादि धान्यजन्मा तिलभवमतुलं स्वर्गजं वर्णजन्यं,
कार्पासीयं कुसुमजन्यद्भुतमजडो राजतं राजपूज्यं ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमतुलं शार्करं चार्कजा,
रत्नाढ्यो रत्नकूटं गिरिमहृत सुदा पारसारिद्वणार्यं ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठकाण्डे अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥६-८॥

इति श्रीसायणभाष्यसमेतम् उखासम्भरणनामकं षष्ठं काण्डं समाप्तम् ।

इति श्रीशतपथब्राह्मणे सायणभाष्यसमेतम्
उखासम्भरणं नाम षष्ठं काण्डं
समाप्तम् ।

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

सायणभाष्यसमेतम् ।

तत्र

सप्तमं काण्डम् ७ ।

अथ हस्तिघट्टनामकसप्तमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

गार्हपत्यं चेष्यन्पलाशशाखया व्युदूहति । (त्सु) अवस्यति हैतद्यद्गार्हपत्यं चिनोति य उ वै के चाग्निचितोऽस्यामेव तेऽवसितास्तद्यद्व्युदूहत्यवसितानेव तद् व्युदूहति नेदवसितानध्यवस्यानीति ॥ १ ॥

गार्हपत्याग्निचयनम् ।

गार्हपत्यं चेष्यन्पलाशशाखया व्युदूहति । अवस्यति हैतद्–यद्गार्हपत्यं चिनोति । य उ वै के चाग्निचितः–अस्यामेव तेऽवसिताः । तद् यद्व्युदूहति । अवसितानेव तद्व्युदूहति–नेदवसितानध्यवस्यानीति ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
उखासम्भरणाद्यं तु भस्मावहरणान्तकम् । चित्यस्याग्नेर्ब्राह्मणं प्रोक्तं षष्ठेऽथ सप्तमे ॥ २ ॥
इष्टकाचयनात्पूर्वमग्निस्थानस्य संक्रिया । कर्तव्या या समासेन सेह विस्पष्टमीर्यते ॥ ३ ॥

अग्निं चिनुते–इत्यनारभ्य विहितस्य अग्निचयनस्य (तै. स. ५ । ५ । २ । ३ अनुवाकौ) "अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजति "–इत्यादिवाक्येन (मी. न्या २ । ३ । १०) सोमयागशेषत्वावगतेः साग्निकस्य सम्बन्धिनो गार्हपत्यादिधिष्ण्यानां सर्वेषामेव चयनम्; संस्कार्यत्वात् । तत्र धिष्ण्येषु गार्हपत्याख्यस्य धिष्ण्यस्य प्राधान्यात् तत्र प्रथमं चयनं विधित्सुस्ततः प्राच्यान् भूसंस्कारान् विधास्यन् तत्स्थानस्य समन्त्रकं व्युदूहनं विधत्ते–गार्हपत्यं चेष्यन्निति । गृहपतिना संयुक्तोऽग्निर्गार्हपत्यः; "गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः "– (पा. सू. ४।४।९०) इति पाणिनिस्मृतेः । इह तु तस्याग्नेः आधारभूतो भूप्रदेशः आधाराधेययोरभेदोपचारेण आधेयवाचिना शब्देनोच्यते संस्कर्तव्यत्वप्रतिपत्तये । अयमर्थः । यस्मादेतत् स्थानं गार्हपत्यस्याग्नेः अधिकरणम्, अतश्च चयनेन संस्कर्तव्यमित्यर्थः । संस्कारश्चात्र प्राधान्यद्योतिन्या द्वितीयया " व्रीहीन् प्रोक्षति "–इत्यादाविव प्रतिपाद्यते । चेष्यन्निति हेतौ शतृप्रत्ययः । " लक्षणहेत्वोः क्रियायाः " (पा. सू. ३ । २ । १२६) इति । यतोऽस्मिन् स्थाने चयनं कर्तव्यम्, अतो हेतोरेतत् स्थानं पलाशवृक्षस्य शाखया " अपेत "–इति वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण ' व्युदूहति ' लोष्टतृणादिकसम्मार्जनेनापसारयतीत्यर्थः ॥

व्युदूहनस्य प्रयोजनमाह–अवस्यति हैतदिति । गार्हपत्यस्याग्नेर्यत् स्थानं चयने संस्करोति यथाऽत्र सोमेन यक्ष्यामीति, ' एतत् ' एनेन व्युदूहनेन ' अवस्यति ह ' निश्चिनोत्येव । यद्वा, गार्हपत्यस्य यच्चयनं तदेव

१–पलाशशाखया गार्हपत्यं व्युदुह्यापेत वीतेति पश्चात्प्रतिदिशं पुरस्तादपसमन् । का॰ श्रौ॰ सू॰ १७ । १ ।

(त्यु) अपेत वीत वि च सर्पतातऽइति। (त्यु) अप चैवेत वि चेत व्यु च सर्पतातऽइत्येतद्युऽउदरसर्पिणस्तानेतदाह येऽत्र स्थ पुराणा ये च नूतनाऽइति येऽत्र स्थ सनातना ये चाधुनातनाऽइत्येतत् ॥ २ ॥

(दु) अदाद्यमोऽवसानं पृथिव्याऽइति यमो ह वा ऽअस्या ऽअवसानस्येष्टे स ऽएवास्माऽअस्यामवसानं ददाति ॥ ३ ॥

"अपेत वीत वि च सर्पतातः"–इति। अप चैवेत, वि चेत, व्यु च सर्पतात इत्येतत्। य उदरसर्पिणस्तानेतदाह। "येऽत्र स्थ पुराणाः, ये च नूतनाः"–इति। येऽत्र स्थ सनातनाः। ये चाधुनातना इत्येतत् ॥ २ ॥

"अदाद्यमोऽवसानं पृथिव्याः"–इति। यमो ह वा अस्या अवसानस्येष्टे। स एवास्मा अस्यामवसानं ददाति ॥ ३ ॥

देवयजनाध्यवसानम्। तथा च 'ये केचित्' 'अग्निचितः' अग्निं चितवन्तो यजमानाः 'ते' 'अस्यामेव' पृथिव्यामेव 'अवसिताः' अवसानं प्राप्तास्तत्रैव प्रवर्तन्ते, 'तत्' तथा सति पलाशशाखया चयनस्थानं 'व्युदूहति'–इति यत् 'तत्' तेन 'अवसितानेव' तत्र स्थितान् प्राक्तनान् यजमानान् 'व्युदूहति' विविधं निरस्यति ॥ व्युदूहनं कुर्वतो यजमानस्याभिप्रायमाह–नेदिति। अग्निचयनमनुष्ठाय तत्रैव 'अवसितान्' यजमानान् अत्रैव 'नेत् अध्यवस्यानि' तेषामुपरि अध्यवसानमवस्थानं नैव करवाणि 'इति' अनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ १ ॥

तस्मिन् व्युदूहने प्रतीकग्रहणेन मन्त्रं विवक्ते–अपेतेति। अत्र चापेत वीतेति वाक्यद्वयस्यार्थमाह–अप चैवेत वि चेतेति। हे यज्ञविरोधिनो जनाः! अस्मात् स्थानात् 'अपेत' अपगच्छत, अपगमनसमयेऽपि 'वीत' विविधं गच्छत। अनयोरपगमनविगमनयोः समुच्चयो विवक्षित इत्यमुमर्थं द्योतयितुं चकारयोः प्रयोगः। 'वि च सर्पतातः'–इत्येतदनूद्य व्याचष्टे–व्यु चेति। 'ये तु' प्राणिनः उदरेणैव सर्पन्ति गच्छन्ति, तान् सर्पसरीसृपादीन् प्राणिनः प्रति अस्मात् स्थानात् अपगमनमनेन प्रार्थ्यते इत्यर्थः। तथा च मन्त्रभागस्यायमर्थः–हे उदरेणैव सर्पणशीलाः पन्नगादयः! 'अतः' अस्मादग्निचयनस्थानाद् 'विसर्पत' विविधं गच्छतेति।

द्वितीयपादमनूद्य व्याचष्टे–येऽत्र स्थेति। पुरा अतीतकाले भवाः 'पुराणाः'। "सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यः"–(पा. सू. ४।३।२३) इति पुराशब्दादव्ययात् ट्युप्रत्ययः। "पुराणप्रोक्तेषु"–(पा. सू. ४।३।१०५) इति निपातनात्तुडभावः, तथा च सनातना इत्यर्थो भवति। नूतना इत्यस्यार्थमाह–अधुनातना इति। 'अधुना' अस्मिन् वर्तमानकाले भवाः। तदयं मन्त्रभागस्यार्थः–अत्र स्थाने ये पुराणाः सन्तः स्थ, ये च नूतना अधुनातनाः स्थ, ते सर्वे यूयमपेतेति ॥ २ ॥

तृतीयपादमनूद्य व्याचष्टे–अदाद्यम इति। अवस्यति अस्मिन्निति 'अवसानं' स्थानम्, 'पृथिव्याः' सम्बन्धि यत्, तत् 'यमः' अस्मभ्यम् दत्तवान्। यमो ह वा इत्यादि। 'अस्याः' पृथिव्याः सम्बन्धिनः 'अवसानस्य' स्थानस्य 'यमः' खलु 'ईष्टे' अतः 'स एव' 'अस्मै' यजमानाय 'अस्याः' पृथिव्याः 'अवसानं' स्थानं 'ददाति' ॥ ३ ॥

(स्तु) अक्रन्निमं पितरो लोकमस्माऽइति । क्षत्रं वै यमो विशः पितरो यस्मा उ वै क्षत्रियो विशा संविदानोऽस्यामवसानं ददाति तत्सुदत्तं तयो हास्मै क्षत्रं यमो विशा पितृभिः संविदानोऽस्यामवसानं ददाति ॥ ४ ॥

पलाशशाखया व्युदूहति । ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मणैव तदवसितान्व्युदूहति मन्त्रेण ब्रह्म वै मन्त्रो ब्रह्मणैव तदवसितान्व्युदूहति तामुदीचीमुदस्यति ॥५॥
(शतम् २९०० ॥)

" अक्रन्निमं पितरो लोकमस्मै "–(वा. सं. १२ । ४५) इति । क्षत्रं वै यमो, विशः *पितरः । यस्मा उ वै क्षत्रियो विशा संविदानोऽस्यामवसानं ददाति । तत्सुदत्तम् । तयो हास्मै क्षत्रं* यमो विशा पितृभिः संविदानोऽस्यामवसानं ददाति ॥ ४ ॥

पलाशशाखया व्युदूहति । ब्रह्म वै पलाशः, ब्रह्मणैव तदवसितान् व्युदूहति–मन्त्रेण । ब्रह्म वै मन्त्रः । ब्रह्मणैव तदवसितान् व्युदूहति । तामुदीचीमुदस्यति ॥ ५ ॥

चतुर्थपादमनूद्य व्याचष्टे–अक्रन्निति । ' पितरः ' पितृदेवताः ' अस्मै ' यजमानाय अग्निचयनार्थम् ' इमं लोकं ' स्थानम् ' अक्रन् ' अकृषत । क्षत्रं वा इत्यादि । क्षत्रियजातिर्हि यमः, पितरस्तु तस्य ' विशः ' प्रजाः । " यमः पितृणा५ राजा " इति हि श्रुतिः (तै. सं. ४ । १ । ८ । ४; ऐ० ब्रा० ८ । २ ।१।१) । यस्मा उ वा इति । लोके हि ' क्षत्रियः ' राजा ' विशा ' स्वकीयया प्रजया ' संविदानः ' संजानानः, ऐकमत्यं प्राप्तः सन् ' अस्यां ' पृथिव्यां ' यस्मै ' पुरुषाय ' अवसानं ' स्थानं ' ददाति, ' तस्य ' तत् ' ' सुदत्तं ' शोभनं दत्तं भवति । यथाऽयं दृष्टान्तः, तथैव खलु ' अस्मै ' यजमानाय ' क्षत्रं ' क्षत्रियः यमोऽपि पितृरूपया स्वकीयया ' विशा ' संजानन् सन् ' अस्यां ' पृथिव्याम् ' अवसानं ' स्थानं ' ददाति ' ॥४॥

तस्मिन् व्युदूहने पलाशशाखायाः करणत्वं यद् विहितम् तदनूद्य स्तौति–पलाशशाखयेति । वृक्षेषु मध्ये पलाशवृक्षो ' ब्रह्म ' ब्राह्मणजातिः । यद्वा सोमाहरणसमये भूमौ पतितस्य पर्णस्य पलाशवृक्षरूपेणोत्पत्तेः (श. प. १।७।१।१) गायत्रीसम्बन्धात् पलाशवृक्षो गायत्रीमन्त्रात्मकः । तथाच तेनैव ' ब्रह्मणा ' ' तत् ' तत्र ' अवसितान् ' अवसाय स्थितान् जनान् अस्मात् स्थानात् 'व्युदूहति' उच्चाटयति । मन्त्रकरणत्वमनूद्य स्तौति–मन्त्रेणेति । ब्रह्म वा इति । यद् ब्रह्म त्रिवर्क्ति हि मन्त्रः, तया च मन्त्रेण क्रियमाणं व्युदूहनं ब्रह्मणैव कृतं भवतीत्यर्थः ।

तस्याः पलाशशाखाया निरसनं विधत्ते–तामुदीचीमिति[1] । ' उदीचीम् ' उदगग्राम्, उदीचीं दिशं वा प्रति ' ताम् ' पलाशशाखाम् ' उदस्यति ' उत्क्षिपति, परित्यजतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

१–उदीचीं शाखामुदस्य । का. श्रौ. सू. १७ । ४ ।

(त्य) अथोषान्निवपति । (त्य) अयं वै लोको गार्हपत्यः पशव ऊषा ऽअस्मिंस्तल्लोके पशून्दधाति तस्मादिमेऽस्मिँल्लोके पशवः ॥ ६ ॥

(वो) यद्वेवोषान्निवपति । प्रजापतिः प्रजा ऽअसृजत ता नानोल्बा ऽअसृजत ता न समजानत सोऽकामयत संजानीरन्निति ताः समानोल्वा ऽअकरोत्तासामूषानुल्बमकरोत्ताः समजानत तस्मादप्येतर्हि समानोल्बाः समेव जानते देवैः समानोल्बोऽसानीत्यु वै यजते यो यजते तद्यदूषान्निवपति देवैरेव तत्समानोल्बो भवति ॥ ७ ॥

अथोषान्निवपति । अयं वै लोको गार्हपत्यः, पशव ऊषाः । अस्मिंस्तल्लोके पशून्दधाति । तस्मादिमेऽस्मिँल्लोके पशवः ॥ ६ ॥

यद्वेवोषान्निवपति । प्रजापतिः प्रजा असृजत । ता नानोल्बा असृजत । ता न समजानत । सोऽकामयत–संजानीरन्निति । ताः समानोल्बा अकरोत् । तासामूषानुल्बमकरोत् । ताः समजानत । तस्मादप्येतर्हि समानोल्बाः समेव जानते । देवैः समानोल्बोऽसानीत्यु वै यजते यो यजते । तद् यदूषान्निवपति–देवैरेव तत्समानोल्बो भवति ॥ ७ ॥

सम्मार्जनानन्तरमूषाणां निवपनं विधत्ते–अथोषानिति (का. श्रौ. सू. १७ । ४) । क्षारमृत्तिका ऊषाः । पृथिव्याः पशुसमृद्धिहेतुत्वेनैतत् प्रशंसति–अयं वै लोक इति । ऊषरदेशस्य पशुभिरुपजीव्यत्वादूषाणां पशुत्वव्यपदेश इति । तस्मादिम इति । यस्मादूषाणां निवपनेन पशवोऽस्मिन् लोके स्थापिताः, तस्मादेव कारणात् इदानीमपि 'इमे' 'पशवः' गवाद्याः 'अस्मिन् लोके' समृद्धा उपलभ्यन्ते ॥ ६ ॥

ऊषनिवपनं प्रकारान्तरेण स्तोतुमनुवदति–यद्वेवेति । ऊषाणामुल्बरूपत्वमाख्यायिकया प्रतिपादयन् सञ्ज्ञानहेतुतामाह–प्रजापतिः प्रजा इति । ता नानोल्बा इति । नानाविधं परस्परं विभिन्नमुल्बं गर्भवेष्टनं यासां तास्तथोक्ताः, ततो भिन्नजातीयत्वात् 'ताः' प्रजाः परस्परं 'न समजानत' समानज्ञाना नाभवन् । 'स' च प्रजापतिः 'अकामयत' इमाः प्रजाः परस्परं 'सञ्जानीरन्निति' एवं कामयित्वा भिन्नोल्बजनितत्वं दोषमालोच्य 'ताः' प्रजाः 'समानोल्बाः' समानमेकमेवोल्बं यासां तथाविधाः 'अकरोत्' । किं तत् समानमुल्बमिति, तदाह–तासामूषानिति । उत्पद्यमानानां प्रजानामुल्बत्वेनोषान् कृतवानित्यर्थः । तथा चैकोल्बजनितत्वेन समानजातीयाः 'ताः' सर्वाः प्रजाः 'समजानत' ऐकमत्यं प्राप्ता आसन् । यस्मादेव पुराऽऽवृत्तम्, 'तस्माद्' इदानीमपि समानोल्बानामेकमातृकाणां प्रजानां सम्मतिर्दृश्यत इत्यर्थः । देवैरित्यादि । देवैः सह समानजन्मा भवानीत्यनेनाभिप्रायेण हि 'यः' यजमानो 'यजते' 'तत्' तथा सति उल्बसंस्तुतानामूषाणां निवपनेन 'देवैः' 'समानोल्बः' समानजन्मा 'भवति' इत्यर्थः ॥ ७ ॥

संज्ञानमसीति । समजानत ह्येतेन कामधरणमिति पशवो वा ऽऊषाः पशवः कामधरणं मयि ते कामधरणं भूयादिति मयि ते पशवो भूयासुरित्येतत्तैः सर्वं गार्हपत्यं प्रच्छादयति योनिर्वै गार्हपत्या चितिरुल्वमूषाः सर्वां तद्योनिमुल्वेन प्रच्छादयति ॥ ८ ॥

(त्यु) अथ सिकता निवपति । (त्य) अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य भस्म यत्सिकता ऽअग्निमु वा ऽएतं वैश्वानरं चेष्यन्भवति न वा ऽअग्निः स्वं भस्मातिदहत्यनतिदाहाय ॥ ९ ॥

" संज्ञानमसि "–इति । समजानत ह्येतेन । " कामधरणम् "–इति । पशवो वा ऊषाः, पशवः कामधरणम् । " मयि ते कामधरणं भूयात् "–इति । मयि ते पशवो भूयासुरित्येतत् । तैः सर्वं गार्हपत्यं मच्छादयति । योनिर्वै गार्हपत्या चितिः, उल्वमूषाः । सर्वां तद् योनिमुल्वेन मच्छादयति ॥ ८ ॥

अथ सिकता निवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य भस्म–यद् सिकताः । अग्निमु वा एवं वैश्वानरं चेष्यन् भवति । न वा अग्निः स्वं भस्मातिदहति । अनतिदाहाय ॥ ९ ॥

तस्मिन् निवपने मन्त्रं विधाय तदीयपदानि व्याचष्टे–संज्ञानमिति । करणे ल्युडित्याह (पा. सू. ३ । ३ । ११७) समजानतेति । ' हि ' यस्माद् विप्रतिपन्ना प्रजाः ' एतेन ' ऊषरूपेणौषधेन ' समजानत ' समानज्ञाना अभवन्, तस्मात् हे ऊष ! त्वम् "संज्ञानमसि" इति मन्त्रेण प्रतिपाद्य इत्यर्थः । पशवः कामधरणमिति । कामाः ध्रियन्ते धार्यन्ते अनेन गोरूपत्वेन स्तुतेनौषेणेति व्युत्पत्त्या मन्त्रगतकामधरणशब्देन पशुविषयस्य कामस्य धरणं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । मयि त इत्यादि । हे ऊष ! यतः त्वं कामधरणमसि, अतः ' ते ' तव सम्बन्धि पशुरूपं ' कामधरणं ' कामधारणम् ' मयि भूयात् ' इति । मन्त्रवाक्यार्थस्य पर्यवसानमाह–मयि ते पशव इति । 'ते' तव सम्बन्धिनः पशवः 'मयि भूयासुः' इत्येतत् अत्र प्रतिपाद्यमित्यर्थः । स्तुतैरूषैः प्रच्छादनं विधत्ते–तैरिति । गार्हपत्याग्निस्थानम् । तत्प्रच्छादनं प्रशंसति–योनिर्वा इति । गार्हपत्याग्निसम्बन्धिनी या ' चितिः ', सा 'योनिर्वै' सर्वोत्पत्तिकारणम् । गार्हपत्यादाहवनीयोत्पत्तिहेतुत्वात् तदीयचयनस्याप्युत्पत्तिहेतुत्वाद् योनित्वेन स्तुतिः । उल्वमूषा इति । "तासामूषानुल्वमकरोत्"–इत्याम्नातम् (७ । १ । १ । १७ कं) । 'तत्' तेन ऊषैः प्रच्छादनेन 'सर्वां' कृत्स्नामेव 'योनिम्' आहवनीयोत्पत्तये 'उल्वेन' प्रच्छादितवान् भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सिकतानां निवपनं विधत्ते–अथेति । ऊषवत् ' सिकताः ' वालुकाः निक्षिपेदिति । पृथिव्याः दाहप्रतिबन्धहेतुत्वेनैतत् स्तौति–अग्नेरेतदिति । ' वैश्वानरस्य ' विश्वनरहितस्य ' अग्नेः ' ' एतद् ' भस्म ' यत् सिकताः । ' ' वैश्वानरं ' विश्वेषु नरेषु अवस्थितं हिरण्यगर्भात्मकम् ' अग्निं ' खल्वसौ यजमानः ' चेष्यन् भवति ' । यदा च चीयमानो वैश्वानरोऽग्निः पृथिवीं न दहेत्, तदा च सिकतानां निवपनं पृथिव्याः ' अनतिदाहाय ' अतिदाहाभावाय

१–ऊषान् निवपति संज्ञानमिति । का० श्रौ० सू. १७।१।५ । २–सिकतां च तत्समन्ते । का० श्रौ० सू० १७।१। ३–सिकता अमेरेतदिति सूत्र । का. श्रौ. सू. १७।६ ।

यद्वेव सिकता निवपति । (त्य) अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकता ऽअग्निमु वाऽएतं वैश्वानरं चेष्यन्भवति न वाऽअरेतस्कात्किंचन विक्रियतेऽस्माद्वेतसोऽधि विक्रियाताऽइति ॥ १० ॥

(त्य) अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसीति । यातयाम वाऽअग्नेर्भस्मायातयाम्न्यः सिकताऽ अयातयाममेवैनदेतत्करोति ताभिः सर्वं गार्हपत्यं प्रच्छादयति योनिर्वै गार्हपत्या चिती रेतः सिकताः सर्वस्यां तद्योनौ रेतो दधाति ॥ ११ ॥

(त्य) अथैनं परिश्रिद्भिः परिश्रयति । योनिर्वै परिश्रितऽ इदमेवैतद्रेतः सिक्तं योन्या परिगृह्णाति तस्माद्योन्या रेतः सिक्तं परिगृह्यते ॥ १२ ॥

यद्वेव सिकता निवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो–यत्सिकताः । अग्निमु वा एतं वैश्वानरं चेष्यन् भवति । न वा अरेतस्कात्किञ्चन विक्रियते । अस्माद्रेतसोऽधि विक्रियाता इति ॥ १० ॥

"अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि"–इति । यातयाम वा अग्नेर्भस्म । अयातयाम्न्यः सिकताः । अयातयाममेवैनदेतत्करोति । ताभिः सर्वं गार्हपत्यं प्रच्छादयति । योनिर्वै गार्हपत्या चितिः, रेतः सिकताः । सर्वस्यां तद्योनौ रेतो दधाति ॥ ११ ॥

अथैनं परिश्रिद्भिः परिश्रयति । योनिर्वै परिश्रितः । इदमेवैतद्रेतः सिक्तं योन्या परिगृह्णाति । तस्माद्योन्या रेतः सिक्तं परिगृह्यते ॥ १२ ॥

अतिरोभितो वा दाहोऽनिदाहः–तदाहित्याय भवति । न खल्वग्निः स्वकीय भस्मानपि दहति, किन्तु तेनैव च्छन्नः सन् दाहसमर्थो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

एतदेवानूद्य प्रकारान्तरेण स्तौति–यद्वेवेति । सिकता इति यत् एतद् 'अग्नेः' वैश्वानरस्य 'रेत' वर्णनाद्यथात् । न वा अरेतस्कादिति । 'न' खलु 'अरेतस्कात्' निर्वीर्यात् पुरुषात् किमपि वदति 'विक्रियते' उत्पद्यते, अनश्वेष्यमाणोऽग्निः 'रेतसः' 'अधि' उपरि चितः सन् 'विक्रियाते' नानाविध-फलसाधनयागहेतुत्वेन विकृतो भवेत् 'इति' अनेनाभिप्रायेण सिकतानिवपनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

तत्र मन्त्र विदधाति–अग्नेर्भस्मेति । यातयाम वा इति । 'अग्नेर्भस्म' 'यातयाम' गतसारम्, रेतोरूपास्तु 'सिकताः' 'अयातयाम्न्यः' अगतसाराः; तथा चैतेन सिकतानिवपनेन, 'अयातयाम' अगतसारम्, सारवदेव 'एतत्' चयनं 'करोति' इत्यर्थः ॥

सिकताभिः प्रच्छादनं विधत्ते–ताभिरिति । यतो रेत संस्तुताः सिकताः, तस्मात् तासां गार्हपत्यायतने सर्वत्र प्रक्षेपेण सर्वस्यामेव योनौ प्रजोत्पत्तिहेतुभूत 'रेत एव दधाति' सिकतावान् भवति ॥ ११ ॥

शर्कराभिः परिश्रयणं विधत्ते–अथैनमिति । 'एनं' गार्हपत्यप्रदेशं परिश्रयन्त्येभिरिति 'परिश्रितः'

१–परिश्रिद्भिः परिश्रयति पूर्ववदेकविंशत्या चित्र स्पेनि । का० श्रौ० सू० १७ । ७ ।

रुपदध्यात्सकृद्धैवेदथ्ँ सर्वथ्ँ समुद्रो निर्मृज्यान्न सादयत्यसन्ना ह्यापो न सूददोहसाऽधिवदति ॥ १४ ॥

(त्यु) अस्थीनि वै परिश्रितः प्राणः सूददोहा न वाऽअस्थिषु प्राणोऽस्त्येकेन यजुषा बह्वीरिष्टकाऽ उपदधात्येकथ्ँ ह्येतद्रूपं यदापोऽथ यद्बह्वयः परिश्रितो भवन्ति बह्व्यो ह्यापः ॥ १५ ॥

समुद्रो विजते । अथ यत्–तिरश्चीरुपदध्यात्–सकृद्धैवेदं सर्वं समुद्रो निर्मृज्यात् । न सादयति । असन्ना ह्यापः । न सूददोहसाऽधिवदति ॥ १४ ॥

अस्थीनि वै परिश्रितः, प्राणः सूददोहाः । न वा अस्थिषु प्राणोऽस्ति । एकेन यजुषा बह्वीरिष्टका उपदधाति । एकं ह्येतद्रूपम्–यदापः । अथ यद्बह्वयः परिश्रितो भवन्ति–बह्व्यो ह्यापः ॥ १५ ॥

स्थापयति, तस्मात् हे शर्कराः ! यूयं ' चितः स्थ ' परिमाना भवथेति समवेतार्थो मन्त्रभागः । परि ह्येना इति । यस्मादेनाः परिश्रितश्चिनोति, तस्मात् ' परिचितः स्थ ' परितश्चिमाना भवथेति ॥

ऊर्द्ध्वा उपदधदिति । परितः ऊर्द्ध्वमुखा अवस्थापयन् " ऊर्द्ध्वचितः श्रयध्वम् " इति मन्त्रभागं ब्रूयादित्यर्थः । तदेतत् सूत्रितं कात्यायनेन–" परिश्रिद्भिः परिश्रयति पूर्ववदेकविंशत्या चितः स्थेति " (का. श्रौ. सू. १७ । ७ ।) इति ॥

समुद्रो विजत इति । अब्रूपाणां परिश्रितामूर्द्ध्वमुखत्वात् तत्समुदायरूपः समुद्रोऽपि ऊर्द्ध्व एव विजते । " ओविजी भयचलनयोः " (धा. पा. तु. आ. ९) । कल्लोलैरूर्द्ध्वं चलति समुद्र इत्यर्थः, न तु तिर्यक् कृत्स्नां भूमिमावृणोति । विजतिर्व्याप्तिकर्मा । तिर्यगुपधाने दोषमाह–अथ यत् तिरश्चीरिति । ' तिरश्चीः ' तिर्यगञ्चनाः । सकृद्धैवेदमिति । युगपदेव ' इदं सर्वं ' जगत् ' समुद्रो निर्मृज्यात् ' निःशेषेण प्रक्षालयेत्, सर्वं समुद्रे प्रविलीयेतेत्यर्थः । सादनं सूददोहसाऽधिवदनञ्च इष्टकाधर्मतया प्रसक्तम्, अत्र निषेधति–न सादयतीति । उपधानकाले मन्त्रेणोपधाय ततस्तया देवतयेत्युपहितस्य सादनम्; "ता अस्य सूददोहसः" इति मन्त्रः सूददोहाः, तेनाधिवदनमुपरिष्टाद् वदनम्, सर्वेष्टकासाधारणो धर्मः; तदुभयं परिश्रिदुपधाने न कर्तव्यम् । तत्र हेतुः–असन्ना ह्यापः इति । क्वचित् क्वचित् सीदन्ति; प्रवहणशीलत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

सूददोहसो निषेधमुपपादयति–अस्थीनि वा इति । अस्थ्यात्मिका हि ' परिश्रितः ' शर्कराः; तत्साद-श्यात् । " ता अस्य सूददोहसः "–इति सूददोह–शब्दयुक्तो मन्त्रः ' सूददोहाः; ' स च प्राणात्मकः खलु । सूदं शोभनमुदकम् दोग्धि, येन सिक्तं सत् रसं न शुष्यति; यस्मिन्नङ्गे प्राणः सञ्चातो नास्ति, तत् काष्ठवत् शुष्कमेव भवति; अतः प्राण एव सूददोहाः । तथा चास्थिसन्तुतासु परिश्रित्सु नासौ कर्तव्यः; न खल्वस्थिषु प्राणोऽस्ति, नाडीष्वेव हि तस्य सञ्चार इत्यर्थः । चितः स्थेत्येकेनैव यजुषा बह्वीनां परिश्रितां स्थापनमुपपादयति–एकेनेति । ' उपदधाति '–चोदितत्वात् परिश्रितामिष्टकात्वम् । अत एवाहापस्तम्बः–" स्रुचौ सप्त स्वयमातृण्णाः शर्करा हिरण्येष्टकाः पञ्च घृतेष्टका दूर्वास्तम्बः कूर्म उलूखल मुसलं शूर्पमश्मानः पशुशिरांसि सर्प-शिरश्चामृन्मयीरिष्टकाः"–इति (आप. श्रौ. सू. १६ । १३ । १०) । एकं ह्येतदिति । आप इति यत्, तदेक-मेव हि रूपम्, एकरूपा एव हि दृश्यन्ते, अतः ' एकेन यजुषा ' परिश्रिद्रूपाणामपामुपधानं युक्तमिति ॥

(स्त) तद्वै योनिः परिश्रितः । (ऽ) उल्बमूषा रेतः सिकता बाह्याः परिश्रितो भवन्त्यन्तरऽऊषा बाह्या हि योनिरन्तरमुल्बं बाह्यऽऊषा भवन्त्यन्तराः सिकता बाह्यं ह्युल्बमन्तरꣳ रेत ऽएतेभ्यो वै जायमानो जायते तेभ्यऽएवैनमेतज्जनयति ॥ १६ ॥

(स्तु) अथैनमतश्चिनोति । (ती) इदमेवैतद्रेतः सिक्तं विकरोति तस्माद्योनौ रेतः सिक्तं विक्रियते ॥ १७ ॥

स चतस्रः प्राचीरुपदधाति । द्वे पश्चात्तिरश्च्यौ द्वे पुरस्तात्तद्याश्चतस्रः प्राचीरुपदधाति सऽआत्मा तद्यत्ताश्चतस्रो भवन्ति चतुर्विधो ह्ययमात्माऽथ ये पश्चात्ते सक्थ्यौ ये पुरस्तात्तौ बाहू यत्र वाऽआत्मा तदेव शिरः १८

तद्वै योनिः परिश्रितः, उल्बमूषाः, रेतः सिकताः । बाह्याः परिश्रितो भवन्ति, अन्तर ऊषाः । बाह्या हि योनिः, अन्तरमुल्बम् । बाह्य ऊषा भवन्ति, अन्तराः सिकताः । बाह्यं ह्युल्बम्, अन्तरं रेतः । एतेभ्यो वै जायमानो जायते । तेभ्य एवैनमेतज्जनयति ॥ १६ ॥

अथैनमतश्चिनोति । इदमेवैतद्रेतः सिक्तं विकरोति । तस्माद्योनौ रेतः सिक्तं विक्रियते ॥ १७ ॥

स चतस्रः प्राचीरुपदधाति, द्वे पश्चात्तिरश्च्यौ, द्वे पुरस्तात् । तद्याश्चतस्रः प्राचीरुपदधाति—स आत्मा । तद्यत्ताश्चतस्रो भवन्ति । चतुर्विधो ह्ययमात्मा । अथ ये पश्चात्—ते सक्थ्यौ । ये पुरस्तात्—तौ बाहू । यत्र वा आत्मा तदेव शिरः ॥ १८ ॥

बह्व्यो हीति । ' हि ' यस्मात् ' आपः ' ' बह्व्यः ' बहुविधाः, तस्मात् तदात्मिकाः ' परिश्रितः ' अपि ' बह्व्यो भवन्ति ' बहुशब्दाद् " वोतो गुणवचनात् "—" बह्वादिभ्यश्च "—(पा. सू. ४ । १ । ४४। ४५) इति ङीप् ॥ १५ ॥

परिश्रितूषसिकतानां बाह्याभ्यन्तरभावं विधाय स्तौति—तद्वै योनिरित्यादिना । ' तद्वै ' तत्र ऊषसिकता-परिश्रित्सु मध्ये ' परिश्रितः ' शर्कराः ' योनिः ' गर्भनिर्गमनमार्गः । उल्ब—तत्तुल्या ऊषाः. रेतः—तत्तुल्याः सिकताः, अतो योनि—संस्तुतानां परिश्रितामुल्बात्मकेभ्यो बाह्यत्वम्, ऊषाणाञ्च तत आन्तरत्वमुपपन्नमित्यर्थः । बाह्य ऊषा भवन्तीत्यादि । उल्बसंस्तुतत्वादूषाणां बाह्यत्वमित्यर्थः, रेतःसंस्तुतत्वात् सिकतानामाभ्यन्तरत्वं युक्तमित्यर्थः । बाह्यं हीति । लोकप्रसिद्धयोपपादनम् । एतेभ्यो वा इति । योन्युल्बरेतोभ्यः खलु जायमानो जन्तुर्जायते लोके । तथा च ' एनम् ' अग्निं ' तेभ्य एव ' योन्यादिभ्यः इदानीं ' जनयति ' ॥ १६ ॥

इत्थं संस्कृतस्य गार्हपत्यायतनस्येष्टकाभिश्चयनं विधत्ते—अथैनमिति । ' अथ ' अनन्तरम्, सिकतात्मना सिक्तस्य रेतसः यस्मात् कार्त्स्न्येन परिणामोऽपेक्षितः, ' अतः ' कारणात् ' एनं ' व्युदूहनादिभिः संस्कृतं गार्हपत्यदेशमिष्टकाभिः ' चिनोति ' । ' इदमेव ' सिकतारूपेण ' सिक्तं रेतः ' ' एतत् ' एतेन चयनेन ' विकरोति ' विकृतमवयवयुक्तं करोति । तस्मादिति लौकिकोदाहरणम् ॥ १७ ॥

विहितस्य चयनस्य निष्पत्तये इष्टकानामुपधानप्रकारं विधत्ते—स चतस्र इति । गार्हपत्यायतनस्य मध्ये-

(स्तं) तं वा ऽएतम् । (मु) त्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति यादृग्वै योनौ रेतो विक्रियते तादृग्जायते तद्यदेतमत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति तस्मादेषोऽमुत्र पक्षपुच्छवाञ्जायते ॥ १९ ॥

तं वै पक्षपुच्छवन्तमेव सन्तम् । (न्तं) न पक्षपुच्छवन्तमिव पश्यन्ति तस्माद्योनौ गर्भं न यथारूपं पश्यन्त्यथैनममुत्र पक्षपुच्छवन्तं पश्यन्ति तस्माज्जातं गर्भं यथारूपं पश्यन्ति ॥ २० ॥

तं वा एतमत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति । यादृग्वै योनौ रेतो विक्रियते–तादृग् जायते । तद्यदेतमत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति–तस्मादेषोऽमुत्र पक्षपुच्छवाञ्जायते ॥ १९ ॥

तं वै पक्षपुच्छवन्तमेव सन्तं–न पक्षपुच्छवन्तमिव पश्यन्ति । तस्माद्योनौ गर्भं न यथारूपं पश्यन्ति । अथैनममुत्र पक्षपुच्छवन्तं पश्यन्ति । तस्माज्जातं गर्भं यथारूपं पश्यन्ति ॥ २० ॥

प्रथमं 'चतस्रः' 'प्राचीः' मण्डलेष्टका इष्टकाः उपदध्यात् । ततः 'पश्चात्' पश्चाद्भागे 'तिरश्च्यौ' तिर्यगायते 'द्वे' इष्टके उपदध्यात् । तथा तदनन्तरं 'पुरस्तात्' अपि द्वे तिरश्च्यौ उपदध्यात् । एवमु त्रिविधमिष्टका- करणमवस्थानं करोति–तथाभूतस्य स्थानादिका । स आत्मेति । मध्यदेह इत्यर्थः । चतुर्विंशो ह्ययमिति । [illegible] । सक्थ्यावेवेति । सक्थिनी योनिः, तेन च पादौ लक्ष्यते; पश्चादुपहिते इष्टके पादाविन्यर्थः । [illegible] किं तर्हि शिर इत्यत आह–यत्र वा इति । 'यत्र' खलु 'आत्मा' मध्यदेहो भवति, तत्रैव 'शिरः' अपि आत्म- न्येवान्तर्भूतमिति अतो न पृथक् वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तं वा इत्यादि । 'अत्र' अस्मिन् गार्हपत्यस्थाने 'तम्' एव 'एतम्' अग्निं पक्षाभ्यां पुच्छेन च युक्तमेव 'विकरोति', मध्ये च चतस्रः, उभयपार्श्वयोः द्वे द्वे, इत्येवमुपधानात् । यादृग्वा इति । 'योनौ' गर्भाशये अवस्थितं 'रेतः' गर्भः, यादृगाकारं 'विक्रियते' विशिष्टावयवं क्रियते, जननकालेऽपि तादृगाकारविशिष्टमेवापत्यं 'जायते' ॥

इत्थं लौकिकीं स्थितिमुक्त्वा प्रकृते योजयति–तद्यदिति । 'तत्' तत्र 'एतम्' अग्निम् 'अत्र' गार्ह- पत्यायतनभूमौ 'यत्' यस्मात् 'पक्षपुच्छवन्तं विकरोति' सूक्ष्मरूपेण निर्मिमीते, 'तस्मात्' 'एषः' अग्निः 'अमुत्र' आहवनीयस्थाने 'पक्षपुच्छवान्' 'जायते' उत्पन्नः उपलभ्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

तं वा इति । न पक्षपुच्छवन्तमिव पश्यन्तीति । सत्यपि पक्षपुच्छादिमत्त्वे योन्यन्तर्निहितत्वेन अदृश्यो भवति । एतल्लौकिकोदाहरणेनोपपादयति–तस्मादिति । यथारूपमिति । विद्यमानं शिरःपादादिकं कृत्स्नं रूपमित्यर्थः । अथैनममुत्रेति । 'एनम्' अग्निं चित्यमग्निम् 'अमुत्र' आहवनीयस्थाने अभिव्यक्तं 'पक्षपुच्छवन्तं' यस्मात् 'पश्यन्ति' 'तस्मात्' एव कारणात् जननात् प्रागन्तर्निहितत्वेनादृश्यं 'गर्भं' 'जातं' जननात् ऊर्ध्वं 'यथारूपम्' यथावस्थितरूपम् अभिव्यक्तावयवं 'पश्यन्ति' इत्यर्थः ॥ २० ॥

स चतस्रः पूर्वाऽ उपदधाति । (त्या) आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः सम्भवति दक्षिणतऽ उदङ्ङासीनऽ उत्तरार्ध्यां प्रथमामुपदधाति तथो हास्यैषोऽभ्यात्ममेवाग्निश्चितो भवति ॥ २१ ॥

(त्य) अयं सोऽअग्निः । (सु) यस्मिन्त्सोममिन्द्रः सुतं दधऽइत्ययं वै लोको गार्हपत्यऽआपः सोमः सुतोऽस्मिंस्तल्लोकेऽपऽइन्द्रोऽधत्त जठरे वावशानऽइति मध्यं वै जठरᳫं सहस्रियं वाजमत्यं न सप्तिमित्यापो वै सहस्रियो वाजः ससवान्त्सन्त्स्तूयसे जातवेदऽइति चितः संश्रीयसे जातवेदऽइत्येतत् ॥ २२ ॥

स चतस्रः पूर्वा उपदधाति । आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः सम्भवति । दक्षिणत उदङ्ङासीन उत्तरार्ध्यां प्रथमामुपदधाति । तथो हास्यैषोऽभ्यात्ममेवाग्निश्चितो भवति ॥ २१ ॥

"अयं सोऽअग्निर्यस्मिन्त्सोममिन्द्रः सुतं दधे"–इति । अयं वै लोको गार्हपत्यः । आपः सोमः सुतः । अस्मिंस्तल्लोकेऽप इन्द्रोऽधत्त । " जठरे वावशानः "–इति । मध्यं वै जठरम् । " सहस्रियं वाजमत्यं न सप्तिम् "–इति । आपो वै सहस्रियो वाजः । " ससवान्त्सन्त्स्तूयसे जातवेदः"–(वा. सं. १२ । ४७) इति । चितः संश्रीयसे जातवेद इत्येतत् ॥ २२ ॥

स चतस्र इति । आत्मा ह्येवाग्र इति । यस्मात् शिरसः पुरो मध्यदेहः ' एव ' ' सम्भवतः ' उत्पद्यमानस्य प्राणिनः ' अग्रे ' प्रथमतः ' सम्भवति ' अभिव्यक्तो भवति, तस्मात्तत्संस्तुता इष्टकाः पूर्वस्यां दिशि कुर्यात् । तस्मिन्नुपधाने धर्मविशेषमाह–दक्षिणत इति । गार्हपत्यायतनस्य दक्षिणदेशे उदङ्मुख आसीनः चतसृणां मध्ये ' प्रथमाम् ' इष्टकाम् ' उत्तरार्ध्याम् ' उत्तरार्द्धे भवाम्, उत्तरभागेऽवस्थितामुपदध्यात् । "दिक्पूर्वपदाट्ठञ् च " (पा. सू. ४।३।६) इत्यत्र चकारात् उत्तरार्धात् यत्–प्रत्ययः । उत्तरार्ध्यायाः प्रथममुपधाने प्रयोजनमाह–तथो हेति । तथैव खलु ' अस्य ' दक्षिणतोऽवस्थितस्य अध्वर्योः ' एषः ' ' अग्निः ' ' अभ्यात्मम् ' आत्मानमभिमुखमेव ' चितो भवति ' ॥ २१ ॥

चतसृणामुपधाने " अयं सोऽअग्निः " इत्यादयश्चत्वारो मन्त्राः, तत्रादिमं प्रतीकमुपादत्ते–अयं स इति । तथा च कात्यायनः–" मध्येऽर्द्धबृहतीमात्रो दक्षिणोत्तराः प्राचीरुपदधाति दक्षिणत उदङ्मुखम् अयं सोऽग्निरिति प्रत्यृचम् "–(का. श्रौ. सू. १७ । ८) इति । तत्र प्रथमाया ऋचोऽयमर्थः, ' सः ' चीयमानो गार्हपत्यः ' अग्निः ' ' अयं ' भूलोक एव । ' यस्मिन् ' यस्मिन्भूलोके ' जठरे ' मध्ये ' वावशानः ' कामयमानः ' इन्द्रः ' ' सुतम् ' अभिषुतं ' सोमम् ' तत्कारणभूता वृष्टिरूपा आपः ' दधे ' अधत्त । ' सहस्रियं ' सहस्रसंख्याकं ' वाजम् ' अन्नरूपमन्नम्, ' सप्तिं ' सर्पणशीलम्, ' अत्यं ' सततगामिनम्, ' अत्यं न ' अश्वमिव । " नैघण्टुकार्थे "–(निरु. १ । २ । १) ' ससवान् ' सम्भजमानः । " षन षण सम्भक्तौ "–(धा.पा.भ्वा.प. ४९७) इत्यस्मात् क्वसौ रूपम् । गार्हपत्यरूपेण प्रथमं चितः ' सन् ' हे ' जातवेदः ! ' जातानां वेदितः अग्ने ! ' स्तूयसे ' आहवनीयाख्येन चीयमानः उत्तरमन्त्रैः प्रतिपाद्यते इत्यर्थः ॥

(इ) अग्ने यत्ते दिवि वर्चऽ इति । (त्या) आदित्यो वाऽअस्य दिवि वर्चः पृथिव्यामित्ययमग्निः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्रेति य एवौषधिषु चाप्सु चाग्निस्तमेतदाह येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थेति वायुः स त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाऽ इति महान्त्स भानुरर्णवो नृचक्षाऽ इत्येतत् ॥२३॥

(इ) अग्ने दिवोऽअर्णमच्छा जिगासीति । (त्या) आपो वाऽअस्य दिवोऽर्णस्ताऽ एष धूमेनाच्छैत्यच्छा देवाँ२॥ऽऊचिषे धिष्ण्या यऽइति प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धियऽ इष्णन्ति या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्तऽआपऽ इति रोचनो ह नामैष लोको यत्रैषऽ एतत्तपति तद्याश्चैतं परेणापो याश्चावरेण ताऽ एतदाह ॥ २४ ॥

" अग्ने यत्ते दिवि वर्चः "–इति । आदित्यो वाऽअस्य दिवि वर्चः । "पृथिव्याम्"–इति । *अयमग्निः पृथिव्याम्* । " *यदोषधीष्वप्स्वा यजत्र* "–इति । *य एवौषधिषु चाप्सु चाग्निस्त*मेतदाह । " येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ "–इति । वायुः सः । " त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः "–(वा. सं. १२।४८) इति । महान्स भानुरर्णवो नृचक्षा इत्येतत् ॥ २३ ॥

" अग्ने दिवोऽअर्णमच्छा जिगासि "–इति । आपो वाऽअस्य दिवोऽर्णः । ता एष धूमेनाच्छैति । " अच्छा देवाँ २॥ ऊचिषे धिष्ण्या ये "–इति । प्राणा वै देवा धिष्ण्याः । ते हि सर्वा धिय इष्णन्ति । " या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्तऽआपः "–

एतदर्थपरतां मन्त्रस्य प्रतिपादयति–अयं वै लोक इत्यादिना । मध्यं वै जठरमिति । देहमध्यवाचिना जठरशब्देन भूलोकस्य मध्यमत्र लक्ष्यते । आपो वै सहस्रिय इति । उपकाराणां सहस्रेण सम्मितः 'सहस्रियः' " सहस्रेण सम्मितौ घ. " (पा. सू. ४ । ४ । १३५) । तथाविधो वाजोऽन्नमन्नलक्षण विवक्षितम् ॥ २२ ॥

द्वितीय मन्त्र भागशोऽनूद्य व्याचष्टे–अग्ने यत्त इति । अस्य मन्त्रस्यायमर्थः–हे 'अग्ने!' 'यत्' 'ते' त्वदीयं 'वर्चः' आदित्यात्मकं ज्योतिः 'दिवि' वर्तते, तथा 'पृथिव्यां' भूलोके 'यद्' 'वर्च.' दाहपाकप्रकाशनसमर्थमग्न्यात्मकं ज्योतिरस्ति, 'ओषधीषु' तरुगुल्मादिषु, 'अप्सु' आकार. समुच्चये, उदकेषु जाठरवाडवरूपेण, हे 'यजत्र' यजनीयाग्ने ! त्वदीयं यत् तेजोऽस्ति, 'येन' वाय्वात्मना तदीयेन रूपेण 'उरु' विस्तीर्णम् 'अन्तरिक्षम्' 'आततन्थ' आतनोषि, हे अग्ने ! 'त्वेष.' दीप्यमानो महानित्यर्थः । 'सः' अग्नि वाय्वादिरूपेण लोकत्रय व्याप्य अवस्थितः, तदीयो 'भानुः' प्रकाशः 'अर्णवः' समुद्रोपमः सन्, 'नृचक्षाः' सर्वेषां नृणां द्रष्टा, प्रकाशको भवति ॥

अयमेवार्थ. श्रुत्या प्रतिपाद्यते–आदित्यो वा अस्य दिवि वर्च इत्यादिना ॥ २३ ॥

तृतीय मन्त्रं व्याचष्टे–अग्ने दिव इत्यादि । हे 'अग्ने !' अस्य 'दिवः' अन्तरिक्षस्य सम्बन्धि 'अर्णः' मेघस्थमुदकम् 'अच्छ' अभिलक्ष्य, धूमेन 'जिगासि' व्याप्नोषि । तथा अध्यात्म 'ये' प्राणरूपाः

पुरीष्यासोऽअग्नयऽ इति । पशव्यासोऽग्नयऽ इत्येतत्प्रावणेभिः सजोषसऽइति प्रायणरूपं प्रायणᳪ ह्येतदग्नेर्यद्गार्हपत्यो जुषन्तां यज्ञमद्रुहोऽनमीवाऽ इषो महीरिति जुषन्तां यज्ञमद्रुहोऽनशनायाऽ इषो महीरित्येतत् २९

(वा. सं. १२ । ४९) इति । रोचनो ह नामैष लोकः—यत्रैष एतत्तपति । तद्दूयाश्चैतं परेणापः, याश्चावरेण, ता एतदाह ॥ २४ ॥

" पुरीष्यासोऽअग्नयः "—इति । पशव्यासोऽग्नय इत्येतद् । " प्रावणेभिः सजोषसः "—इति । प्रायणरूपम् । प्रायणं ह्येतदग्नेर्यद्गार्हपत्यः । " जुषन्तां यज्ञमद्रुहोऽनमीवाऽइषो महीः "—(वा सं.१२।५०) इति । जुषन्तां यज्ञमद्रुहोऽनशनाया इषो महीरित्येतद् ॥ २९ ॥

'धिष्ण्याः' धियः दृष्णन्ति व्याप्नुवन्तो वर्तन्ते, तान् 'देवान्' त्वं जाठराग्निरूपेण 'उपैषि' समवैषि । "उष समवाये" (धा. पा. दि. प.११७) इति धातुः । तथा 'याः' 'आपः' 'रोचने' रोचमाने सूर्यलोके वर्तमानस्य 'सूर्यस्य' 'परस्तात्' उपरिभागे वर्तन्ते, 'याश्च' 'अवस्तात्' अधोभागे 'उपतिष्ठन्ते' वर्तन्ते, आसामाप्यमित्व प्राप्नोषीति शेषः ॥

उक्तार्थपरतां मन्त्रस्य दर्शयति—आपो वा अस्य द्विवोऽर्ण इति । एष धूमेनेति । भूम्यां पार्थिवरूपेणावस्थितः 'एषः' अग्निरित्यर्थः । प्राणा वै देवा इति । दीव्यन्ति विषयप्रकाशान् जनयन्तीति 'देवाः' 'प्राणाः' इन्द्रियाणि । ते हि सर्वा इति । 'हि' यस्मात् 'ते' प्राणाः 'सर्वाः धियः' शब्दादिविषयाणि सर्वाणि ज्ञानानि 'दृष्णन्ति' आभीक्ष्ण्येन व्याप्नुवन्ति । " ष्ण आभीक्ष्ण्ये "—(धा. पा. क्र्या. प. १२) इति क्रैयादिको धातुः । तस्मादेते धिष्ण्यशब्देन मन्त्रे विवक्षिताः । याश्चैतं परेणेति । एतस्मात् सूर्याद्दूरेण पश्चाद् इत्यर्थः । " एनबन्यतरस्याम् "—(पा. सू. ५ । ३ । ३५) इत्येनप् । " एनपा द्वितीया " —(पा. सू. २ । ३ । ३१) इति द्वितीया ॥ २४ ॥

पुरीष्यासो अग्नय इति । चतुर्थो मन्त्रः । अस्यायमर्थः,—पूरयति पयःप्रभृतिभिर्लोकमिति 'पुरीषं' पशवः; तेभ्यो हिताः 'पुरीष्याः' " आज्जसेरसुक् " (पा. सू. ७ । १ । ५०) । तथाविधाः 'अग्नयः' 'प्रावणेभिः' प्रगमनसम्बन्धिभिः सम्यजनयुक्तैस्तैर्देवैः 'सजोषसः' समानप्रीतयः सन्तः अस्मदीयं 'यज्ञं' 'जुषन्ताम्' सेवन्ताम् । तदनन्तरम् 'अद्रुहः' द्रोहरहिताः, 'अनमीवाः' अमीवा अशनाया, तद्रहिताः । 'महीः' महतीः 'इषः' अन्नानि, अस्मभ्यं प्रयच्छन्त्विति शेषः ॥

उक्तार्थपरतां मन्त्रस्य व्याचष्टे—पशव्यासोऽग्नय इत्येतदित्यादिना । प्रायणरूपमिति । 'प्रावणेभिः'—इति मन्त्रगतः प्र—शब्दः 'प्रायणरूपम्' प्रायणस्य प्रगमनस्य प्रारम्भस्य रूपम् । गार्हपत्यचितिश्च 'अग्नेः' अग्निचयनस्य 'प्रायणम्' प्रारम्भः; अतः प्रशब्देरितो मन्त्रोऽत्र योग्य इत्यर्थः । अनमीवा इत्यस्यार्थमाह—अनशनाया इति । अशनेच्छा अशनाया क्षुधोपा, न विद्यते सा यासां ताः 'अनशनायाः' । " अशनायोदन्यधनायाः "—(पा. सू. ७ । ४ । ३४) इति बुभुक्षायां क्यचोन्तामावो निपात्यते ॥ २९ ॥

(आ) नानोपदधाति । ये नाना कामा आत्मंस्तांस्तद्दधाति सकृत्सादय-त्येकं तदात्मानं करोति सूददोहसाऽधिवदति प्राणो वै सूददोहाः प्राणेनैवै-नमेतत्संतनोति संदधाति ॥ २६ ॥

(स्तु) अथ जघनेन परीत्य । (स्यो) उत्तरतो दक्षिणाऽऽसीनोऽपरयोर्द-क्षिणामग्रऽउपदधातीडामग्ने पुरुदंसं सनिं गोरिति पशवो वाऽइडा पशूनामेवास्माऽएतामाशिषमाशास्ते शश्वत्तमं हवमानाय साधेति यज-मानो वै हवमानः स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावेति प्रजा वै सूनुरग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मेऽइत्याशिषमाशास्ते ॥ २७ ॥

नानोपदधाति । ये नाना कामा आत्मन्-तांस्तद्दधाति । सकृत्सादयति । एकं तदात्मानं करोति । सूददोहसाऽधिवदति । प्राणो वै सूददोहाः । प्राणेनैवैनमेतत्सन्तनोति, सन्दधाति ॥२६॥

अथ जघनेन परीत्य, उत्तरतो दक्षिणाऽऽसीनोऽपरयोर्दक्षिणामग्र उपदधाति । " इडामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः "-इति । पशवो वाऽइडा । पशूनामेवास्माऽएतामाशिषमाशास्ते । "शश्वत्तमं हवमानाय साध "-इति । यजमानो वै हवमानः । " स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावा "-इति । प्रजा वै सूनुः । " अग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे "-(वा. सं. १२ । ५१) इति । आशिषमाशास्ते ॥ २७ ॥

एतासामिष्टकानां क्रमेण स्तनमुपधानमनूद्य स्तौति-नानोपदधातीति । 'नाना' पृथगेकैकेष्टकामुपदध्यात् । तेन 'ये' 'आत्मन्' आत्मनि स्थिता नानाविधाः 'कामाः,' 'तान्' सर्वान् असङ्कीर्णं पृथगेव 'दधाति' स्थापयति । सादनसूददोहसो सकृत्त्वं विधाय स्तौति-सकृत्सादयतीत्यादिना । तया देवतयेति यत् सादनम्, तत् चतसृणामिष्टकानां सम्भूय सकृदेव कर्तव्यम् । 'तत्' तेन सकृत्त्वेन 'आत्मानम्' 'एकम्' एकाकारं सहतं 'करोति' । पृथक् सादनेन आत्मा विश्लिष्टः स्यात्, तथा "ता अस्य सूददोहसः" इति मन्त्रेण यदधिवदनम्, तदपि सादनस्य सकृत्त्वात् सकृदेव कर्तव्यमित्यर्थः । अत एव सर्वेष्टकोपधान-साधारणधर्मत्वेन सादनसूददोहसौ कात्यायनेनोक्तौ-" नित्ये सादनसूददोहसाउपधानादुत्तरे तया देवतया ता अस्येत्यविशेषोपदेशात् "-(का. श्रौ. सू. १६ । २१६ । २१४) इति । प्राणेनैवैनमिति । 'एनम्' आत्मानम् 'एतत्' एतेनाधिवदनेन 'सन्तनोति' संयोजयति । तस्यैव विवरणम्-सन्दधातीति ॥ २६ ॥

पश्चिमार्धयोरिष्टकयोरुपधानप्रकारमाह-अथ जघनेनेति । मध्येष्टकोपधानानन्तर्यमथ-शब्दार्थः । 'जघनेन परीत्य' गार्हपत्यस्थानस्य पश्चात् परिक्रम्य, 'उत्तरतः' उत्तरस्यां दिशि दक्षिणामुखः 'आसीनः' सन् 'अपरयोः' पाश्चात्ययोरिष्टकयोः 'दक्षिणा' दक्षिणभागस्थामिष्टकाम् 'अग्रे' प्रथमम् 'उपदधाति' " इडामग्ने "-इति मन्त्रेण ॥

१ सकृत्सिद्धे । का श्रौ. सू. १७ । ९ । २-अपरेण परिक्रम्य परिक्रम्य चयनमिडामग्न इति पश्चिमे प्रतिमन्त्रमुत्तरतः । का. श्रौ. सू. १७ । ११ ।

(स्तेऽथो) अथोत्तराम् । (म) अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो-ऽअरोचथाऽ इत्ययं ते योनिर्ऋतुव्यः सनातनो यतो जातोऽदीप्यथाऽ इत्ये-तत्तं जानन्नग्नऽआरोहाथा नो वर्धया रयिमिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः॥२८॥

अथोत्तराम् । " अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातोऽअरोचथाः "-इति । अयं ते योनि-र्ऋतव्यः सनातनो-यतो जातोऽदीप्यथा इत्येतत् । " तं जानन्नग्नऽआरोहाथा नो वर्धया रयिम् "-(वा. सं. १२ । ५२) इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २८ ॥

तस्यायमर्थः-' हे अग्ने ! ' ' हवमानाय ' हवनं कुर्वते यजमानाय ' इडां ' पशून् । जात्यैकवचनम् । (पा. सू. १ । २ । ५८) गवाश्वादिपशून् ' साध ' साधय । पशुर्वै विशेष्यते-पुरुदंसमिति । ' दसम् ' इति कर्मनाम, (निघ. २ । १ । २) बहुकर्महेतुभूतम्, अत्यन्तसंयोगश्छान्दसः । ' शश्वत्तमं ' शाश्वतिकत-मम पुत्रपौत्रादिरूपेणाविच्छेदेन सर्वदा वर्तमानम् । ' गोसनिं ' गवादिपशूनां दातारम् । अस्मै यजमा-नाय साधय सम्पादय । अपि च ' नः ' अस्माकं ' तनयः ' पुत्रः, ' सूनुः ' तत्पुत्रश्च, ' विजावा ' विविधानां जनयिता स्यात्, उत्पादयितेत्यर्थः । जनेर्विपूर्वात्-" अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते "-(पा.सू. ३ । २ । ७५) इति वनिप्, विड्वनोरनुनासिकस्यात् "-(पा. सू. ६ । ४ । ४१) इत्यात्वम् । किं बहुना हे ' अग्ने ! ' ' ते ' त्वदीया सा ' सुमतिः ' सर्वश्रेयोनिदानभूता कल्याणी बुद्धिः ' अस्मे ' अस्मासु ' भूतु ' भवत्वित्यर्थः ॥

एतदर्थपरत्वेन मन्त्रं व्याचष्टे-पशवो वा इडेति । इडा खलु मनोर्दुहिता । तेनास्तु इडैर्दृष्टत्वदविमत्वाभिधा-करैर्दैरेत्यका । एतच " तस्मादि पाकयज्ञेनेजे स घृतम् "-(श. प. १ । ८ । १ । ७) इत्यादिना प्रपनकाण्डे प्रतिपादितम् । तथा च पशुप्रभवद्रव्येभ्य उत्पन्नत्वादिडायास्तद्वाचिनेडाशब्देन कारणभूताः पशव एवोच्यन्ते । पुरुदंसादिविशेषणेषु लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । पशूनामेवेति कर्मणि षष्ठी; पशुविषयाम् ' आशिषं ' प्रार्थनाम् ' अस्मै ' यजमानाय अध्वर्युः ' आशास्ते ' । यजमानो वै हवमान इति । देवताः ह्वयति तेभ्यो जुहोतीति वा, हवमानशब्दो यजमानवाचीत्यर्थः । प्रजा वै सूनुरिति । तनय-शब्देन पुत्रस्य प्रतिपादितत्वात् तत्पुत्रादिरूपाः प्रजाः सूनु-शब्देन प्रतिपाद्यन्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अथ याथास्थ्योक्तिरूपया एतया उपधाने विधत्ते-अथोत्तरामिति । उपदधातीति शेषः । मन्त्रस्याय-मर्थः,-हे ' अग्ने ! ' ' ऋत्वियः ' ऋतौ भवः सनातनः अयं भूप्रदेशस्तव ' योनिः ' उत्पत्तिकारणम् । ' यतः ' यस्माद्योनेः ' जातः ' सन् ' अरोचथाः, ' अदीप्यथाः, ' तं ' योनिभूतं देशं ' जानन् ' ' आरोह ' अधितिष्ठ । अथ अनन्तरम् ' नः ' अस्माकं ' रयिं ' धनं ' वर्धय ' ॥

मन्त्रस्यैतमर्थं प्रतिपादयति-अयं त इत्यादिना (का. श्रौ. सू. १७ । ११) । " ऋत्वियः " इति मन्त्रपदस्यार्थमाह-ऋतव्य इति । ऋतौ भव इति विगृह्य " छन्दसि घस् "-(पा. सू. ५ । १ । १०६) इति घस्-प्रत्यये ऋत्विय इति रूपम्, तदा च ऋतव्य इति तस्यार्थो भवति । ' सनातनः '-इति अत्यन्तस-न्तानत्वम्, मन्वन्तरकल्पस्य कालस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् तत्र भवः अग्निः ' सनातनः ' नित्य इत्यर्थः । तथा च ' जातः '-इति प्रादुर्भावमात्रं विवक्षितम्, नोत्पत्तिः । अदीप्यथा इत्येतदिति । " रुच दीप्ताविति धातो

सुक्थ्यावस्यैते । ते नानोपदधाति नाना सादयति नाना सूददोहसाऽधिवदति नाना हीमे सुक्थ्यौ द्वे भवतो द्वे हीमे सुक्थ्यौ पश्चादुपदधाति पश्चाद्धीमे सुक्थ्यावग्राभ्याᳬ सᳬस्पृष्टे भवतऽएवᳬ हीमे सुक्थ्यावग्राभ्याᳬ सᳬस्पृष्टे ॥ २९ ॥

(इष्टका) अथ तेनैव पुनः परीत्य । दक्षिणतऽउदङ्ङासीनः पूर्वयोरुत्तरामग्रऽउपदधाति चिदसि तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेत्यथ दक्षिणां परिचिदसि तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेति ॥ ३० ॥

सक्थ्यावस्यैते । ते नानोपदधाति । नाना सादयति । नाना सूददोहसाऽधिवदति । नाना हीमे सक्थ्यौ । द्वे भवतो–द्वे हीमे सक्थ्यौ । पश्चादुपदधाति । पश्चाद्धीमे सक्थ्यौ । अग्राभ्यां संस्पृष्टे भवतः । एवं हीमे सक्थ्यावग्राभ्यां संस्पृष्टे ॥ २९ ॥

अथ तेनैव पुनः परीत्य–दक्षिणत उदङ्ङासीनः पूर्वयोरुत्तरामग्रऽउपदधाति । "चिदसि तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद"–इति । अथ दक्षिणां–"परिचिदसि तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद"—(वा. सं. १२ । ५३) इति ॥ ३० ॥

च "–(धा. पा. भ्वा. आ. १४६) इति रुचिधातोरनेकार्थत्वादत्र दीप्त्यर्थो विवक्षित इति भावः । यथैव यजुरिति । यजुर्मन्त्रो यथैव प्रतिपादयति, तथैव तस्य ' बन्धुः ' बन्धनीव व्याख्यानम्, शब्दार्थतया न पृथग्व्याख्यायत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

एतयोः पाश्चात्ययोः इष्टकयोरुपधानसादनादीना पृथक् कर्तव्यतामाह–सक्थ्यावित्यादिना । ' अस्य ' अग्नेः 'सक्थ्यौ' श्रोण्यौ 'एते' इष्टके; अतः 'ते' 'नाना' पृथगुपदध्यात् । सादनसूददोहसाऽधिवदने अपि पृथक् कर्तव्ये । तत्र कारणमाह–नाना हीमे इति । ' इमे ' मनुष्यसम्बन्धिन्यौ सक्थ्यौ ' हि ' यस्मात् ' नाना ' पृथगसंश्लिष्टे भवतः, तस्मात् तत्संस्तुतयोः इष्टकयोरप्यसश्लेषो युक्त इत्यर्थः । द्वित्वमनूद्य स्तौति–द्वे भवत इति ॥

पश्चाद्भागोपधानमनूद्य स्तौति–पश्चादिति । पश्चाद्धीमे इति । ' हि ' ' यस्मात् ' ' इमे ' दृश्यमाने पुरुषसम्बन्धिन्यौ सक्थ्यौ ' पश्चाद् '–भागे शरीरस्यापरभागे भवतः, तस्मादनयोः पश्चादुपधानं युक्तम् । अग्रप्रदेशेन तयोः परस्परसंसर्गं विधत्ते–अग्राभ्यामिति । आत्मसमीपे अग्रदेशः, तत्रैते ' संस्पृष्टे ' भवत इत्यर्थः । एवं हीमे इति । लौकिक निदर्शनम् ॥ २९ ॥

पूर्वार्द्धयोरुपधानप्रकारमाह–अथ तेनैवेति[1] । येन मार्गेण पाश्चात्ययोरुपधाने परिक्रमणं कृतम्, तेनैव पुनः ' दक्षिणतः ' ' परीत्य ' परिक्रम्य, तत्रोदङ्मुखः ' आसीनः ' ' पूर्वयोः ' इष्टकयोः मध्ये ' अग्रे ' प्रथमम् ' उत्तरामुपदधाति ' । चिदसीति–तस्य मन्त्रः । अनन्तरम्, ' दक्षिणाम् ' उपदधाति परिचिदसीति ॥

तन्मन्त्रयोरयमर्थः–योगाश्चिनोति सम्पादयतीति चित् । हे इष्टके ! त्वं ' चित् ' चेतयमाना वाऽसि

१–चिदसीति पूर्वे दक्षिणतः प्रतिमन्त्रम् । का. श्रौ. सू. १७ । १२ ।

बाहूऽअस्यैते । ते नानोपदधाति नाना सादयति नाना सूददोहसाऽधिवदति नाना हीमौ बाहू द्वे भवतो द्वौ हीमौ बाहू पूर्वार्धेऽउपदधाति पुरस्ताद्धीमौ बाहूऽअग्राभ्याᳫँ सुᳫँस्पृष्टे भवतः एवᳫँ हीमौ बाहूऽअग्राभ्याᳫँ सुᳫँस्पृष्टौ स वाऽइतीमाऽउपदधातीतीमेऽइतीमे तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा ॥ ३१ ॥

(त्राऽष्टा) अष्टाविष्टका ऽउपदधाति । (त्य) अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चिनोति पञ्चकृत्वः सादयति पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चिनोत्यष्टाविष्टकाः पञ्चकृत्वः सादयति तत्त्रयोदश त्रयोदश मासाः संवत्सरस्त्रयोदशाग्नेश्चितिपुरीषाणि यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतद्भवति ॥ ३२ ॥

[illegible]
तद्धि देवत्रा ॥ ३१ ॥

अष्टाविष्टका उपदधाति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावन्तमेवैनमेतच्चिनोति । पञ्चकृत्वः सादयति । पञ्चचितिकोऽग्निः । पञ्चर्तवः संवत्सरः । सम्वत्स-

---

मोर्गाश्चिन्वानाऽसि । या देवता त्वामभिमन्यते 'तया' वाग्रूपया ' देवतया ' ' अङ्गिरस्वत् ' अङ्गिरः प्राणाः । " प्राणो हि वा अङ्गानां रसः "—इति तन्नामव्युत्पत्तेः (श. प. ६ । १ । २ । २८) । सोऽस्यास्तीत्यङ्गिरस्वत् । क्रियाविशेषणमेतत् । " तसौ मत्वर्थे "—(पा. सू. १ । ४ । १९) इति मत्वादुत्वाभावः । तेन युक्त यथा भवति तथा वाग्देवतया युक्ता असीत्यर्थः । ' ध्रुवा ' स्थिरा सती ' सीद ' निषण्णा भव ॥

परिचिदसीति द्वितीयो मन्त्रः । पारेतो भोर्गाश्चिन्वाना सम्पादयमाना पारेचीयमाना वाग्भीत्यर्थः ॥३०॥

'तस्प्यावस्यैते'—इतिवद् "बाहू अस्यैते"—इति व्याख्येयम् । एतासामिष्टकानामुपधानस्य प्रादक्षिण्यमुपनयेन दर्शयन्स्तौति—स वा इतीमा इति । ' इमा ' मध्ये उपधीयमानाश्चतस्र इष्टकाः आगमन उत्तरार्द्धमारभ्य दक्षिणा उपदधाति' । ' इमे ' पाश्चात्ये इष्टके ' इति ' प्रथमं दक्षिणार्द्धयोः, पश्चादुत्तरार्द्धयोरित्यनेन क्रमेणोपदधाति । तथा ' इमे ' पौरस्त्ये इष्टके प्रथममुत्तरार्द्धयोः, पश्चाद्दक्षिणार्द्धयोरित्यनेन क्रमेणोपदधाति । ' तत् ' तथा सति ' दक्षिणावृत् ' प्रादक्षिण्येन वर्तनं भवति । ' तत् ' खलु, ' देवत्रा ' देवेषु योग्यमित्यर्थः ॥३१॥

अथोपहितानामिष्टकानां सम्भूय संख्यां प्रशंसति—अष्टाविष्टका इति । गायत्रोऽग्निरिति । अष्टाक्षर-

---

१–निचे प्रतीकं तिरश्चि । का. श्रौ. सू. १७।१।१।

(ग्र) अथ लोकम्पृणामुपदधाति । तस्या उपरि बन्धुस्तिस्रः पूर्वास्त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चिनोति दशोत्तरास्तासामुपरि बन्धुर्द्वे वाऽअग्रेऽथ दशाथैकामेवं हि चितिं चिन्वन्ति तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३३ ॥

रोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा-तावन्तमेवैनमेतच्चिनोति । अष्टाविष्टकाः; पञ्चकृत्वः सादयति । तत् त्रयोदश । त्रयोदश मासाः संवत्सरः । त्रयोदशाग्नेश्चितिपुरीषाणि । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा-तावत्तद्भवति ॥ ३२ ॥

अथ लोकंपृणामुपदधाति । तस्या उपरि बन्धुः । तिस्रः पूर्वाः । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा-तावन्तमेवैनमेतच्चिनोति । दशोत्तराः । तासामुपरि बन्धुः । द्वे वाऽग्रे, अथ दश, अथैकाम् । एवं हि चितिं चिन्वन्ति । तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३३ ॥

पादेन गायत्रीच्छन्दसा सह प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वादग्नेर्गायत्रत्वम् (तै. सं. ७ । १ । १ । ४) । सादनसङ्ख्यामनूद्य स्तौति-पञ्चकृत्व इति । मध्ये उपधेयस्य इष्टकाचतुष्टयस्य एकं सादनम्, अन्यासां चत्वारीति तानि पञ्च भवन्ति । पञ्चचितिकोऽग्निरिति । पञ्च चितयः प्रस्तारा यस्मिन् स तथोक्तः । पञ्चर्तव इति । हेमन्तशिशिरयोः समासाऽभिप्रायेण (ऐ. ब्रा. १ । १ । १) । संवत्सरोऽग्निरिति । संवत्सरः प्रजापतिर्विराट्, तदात्मकश्चीयमानोऽग्निः प्रागुक्त इत्यर्थः । संख्याद्वय सम्भूय प्रशंसति-अष्टाविष्टका इति । त्रयोदश मासा इति । संसर्पाहस्पत्यस्कोऽधिमासस्त्रयोदशः; " अस्ति त्रयोदशो मासः "-इति श्रुतेः (श. प. ४ । ३ । १ । ६) । त्रयोदशाग्नेरिति । चित्यस्याग्नेश्चितिपुरीषाणि त्रयोदश भवन्ति । आदितश्चतस्रश्चितयः पुरीषनिवपनान्ताः, स्तोमभागान्ता पञ्चमी चितिः । तदनन्तरमाग्नेयं-पुरीषम्, नाकसत्प्रभृतिपुरीषनिवपनान्ता षष्ठी चितिरिति द्वे, ततो विकर्णस्वयमातृण्णयोरुपधानम्, हिरण्यशकलैः प्रोक्षणमन्त्याभ्याधानमिति सप्तमी चितिः, सा त्रयोदशी, इत्यादिविभाग ऊह्यः । अत इष्टकाचितयः सप्त, पुरीषनिवपनानि षडिति मिलित्वा त्रयोदश । तथा चाष्टमकाण्डे समाम्नास्यते-" अथ यदत ऊर्ध्वमा पुरीषाद् षष्ठीः " (श. प ८ । ६ । ४ । ८) इत्यादिना ॥ ३२ ॥

लोकम्पृणाख्याया इष्टकाया उपधानं विधत्ते-अथेति । एवमष्टाविष्टका उपधाय, अनन्तरमवशिष्टे गार्हपत्यचितिस्थाने लोकम्पृणाख्यामिष्टकामुपदधाति; लोकं छिद्रं स्थानं पृण पूरयेति तन्मन्त्रे (वा. सं. १२।५४) प्रतिपादनात् । तस्या उपरि बन्धुरिति । ' तस्याः ' लोकम्पृणायाः ' उपरि ' उपरिष्टात्, अष्टमकाण्डावसाने " असौ वा आदित्यो लोकम्पृणा "-इत्यादिः स्तावको वाक्यशेषः (श. प. ८ । ७ । २ । १) आम्नास्यत इत्यर्थः ॥

सकृदुच्चारितेन लोकम्पृणेति मन्त्रेण तिसृणां युगपदुपधानं विधत्ते-तिस्रः पूर्वा इति । तत् प्रशंसति-त्रिवृदग्निरिति । " स श्रान्तस्तेपानो मृदं शुष्कापम् " इत्यादिना अग्नेस्त्रिवृत्त्वं प्रतिपादितम् (श. प. ६ । १ । १ । १३) । अतोऽग्नेस्त्रिवृत्त्वसंख्यायोगात् तिसृणामुपधानं युक्तमित्यर्थः ॥

(स्ता) ताऽउभय्यऽएकविंशतिः सम्पद्यन्ते । द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रयऽइमे लोकाऽ असावादित्यऽ एकविंशोऽमुं तदादित्यमस्मिन्नग्नौ प्रतिष्ठापयति ॥ ३४ ॥

(त्ये) एकविंशतिर्वै परिश्रितः । (तो) द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय ऽइमे लोकाऽअयमग्निरमुतोऽध्येकविंशः ऽइमं तदग्निममुष्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयति तद्यदेताऽएवमुपदधात्येतावेवैतदन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठापयति तावेतावन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ तौ वाऽएतावत्र द्वावेकविंशौ सम्पादयत्यत्र ह्येवेमौ तदोभौ भवतऽआहवनीयश्च गार्हपत्यश्च ॥ ३५ ॥

ता उभय्य एकविंशतिः सम्पद्यन्ते—द्वादश मासाः, पञ्चर्तवः, त्रय इमे लोकाः, असावादित्य एकविंशः । अमुं तदादित्यमस्मिन्नग्नौ प्रतिष्ठापयति ॥ ३४ ॥

एकविंशतिर्वै परिश्रितः—द्वादश मासाः, पञ्चर्तवः, त्रय इमे लोकाः, अयमग्निरमुतोऽध्येकविंशः । इमं तदग्निममुष्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयति । तद् यदेता एवमुपदधाति—एतावेवैतदन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठा-

---

अथ तेनैव राष्ट्रभृदित्येतेनैव मन्त्रेण दशानामिष्टकानामुपधानं विधत्ते—दशोत्तरा इति । उपदधातीति शेषः । ' उत्तराः ' उपरिभाविनीरित्यर्थः । तासामुपरीति । ' तासां ' दशानामिष्टकानाम्, यादृशी संख्या, तस्याः प्रकोऽर्थवादो भविष्यतीत्यर्थः ॥

पूर्वं त्रयोदशलोकम्पृणानां द्वेधा विभागेनोपधानमभिधाय, त्रेधा विभागपक्षमप्याह—द्वे वाऽअ इति । एतच्च पक्षद्वयं सूत्रकृताऽपि दर्शितम्—" तिसृषु लोकम्पृणासु मन्त्रो दशसु च द्वयोर्वा दशस्वेकस्यां च " (का. श्रौ. सू. १७ । १७) इति । द्वितीयं पक्षं लौकिकेन निदर्शनेनोपपादयति—एवं हीति । यत्र हि काष्ठादिभिश्चिति-निर्मापणे, तत्र एवमेव हि ' चितिं चिन्वन्ति ' । मूलभागयोर्द्वे काष्ठे प्रथमं तिर्यक् स्थापयन्ति, पश्चात्तयोरुपर्युपरि अन्यानि सर्वाणि प्रागग्राण्यवशिष्टानि स्थापयन्ति । उपरिष्टाद्बलनाभावादेकं पुनः स्थापयन्ति । तस्मात् तदनुसारेणायं पक्ष उक्त इत्यर्थः । तासां लोकम्पृणानां संख्यां सम्भूयानूद्य प्रागुक्तो वाक्यशेष इति दर्शयति—तास्त्रयोदशेति । " त्रयोदश मासाः संवत्सरः "—इत्यादिरुक्तो वाक्यशेषोऽत्रापि योजनीय इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

पूर्वाभिरिष्टकाभिः सहैतासां संख्यां सम्भूय प्रशंसति—ता उभय्य इति । ' उभय्यः ' उभयविधाः, " अथ सोऽग्निः "—इत्यादिभिर्मन्त्रैः प्रागुपहिता अग्नौ, लोकम्पृणास्त्रयोदश, ता मिलिता एकविंशतिर्भवन्ति । " एकविंशा इति, " एकविंशतिसंख्यापूरकः । " तस्य पूरणे डट् "—(पा. सू. ५ । २ । ४८) " ति विंशतेर्डिति "—(पा. सू. ६ । ४ । १४२) इति ' ति '—शब्दलोपः । ' तत् ' तेनैकविंशतिसंख्यासम्पादनेन ' अमुं ' द्युलोकस्थमेव ' आदित्यम् ' ' अस्मिन् ' चिते ' अग्नौ ' प्रतिष्ठापयति । एकविंशतिसंख्यायोगाच्चीयमानोऽग्निरादित्यात्मको भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

परिश्रितां संख्यामनूद्य स्तौति—एकविंशतिरिति । ' उ '—' एव '—इत्यनयोर्यणादेशे सति ' वेव '—इति भवति । तत्र ' उ '—शब्दोऽप्यर्थे । ' परिश्रितः ' गार्हपत्यचिते. परितः. चित्य [illegible] अप्येकविंशति-

(ब्रा) अथ पुरीषं निवपति । तस्योपरि बन्धुस्तच्चात्वालवेलाया ऽआहरत्यग्निरेष यच्चात्वालस्तथो हास्यैतदाग्नेयमेव भवति सा समम्बिला स्यात्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३६ ॥

पयति । तावेतावन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ । तौ वाऽएतावत्र द्वावेकविंशौ सम्पादयति । अत्र ह्येवेमौ तदोभौ भवतः–आहवनीयश्च गार्हपत्यश्च ॥ ३५ ॥

अथ पुरीषं निवपति । तस्योपरि बन्धुः । तच्चात्वालवेलाया आहरति । अग्निरेषः–यच्चात्वालः । तथो हास्यैतदाग्नेयमेव भवति । सा समम्बिला स्यात् । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३६ ॥

सङ्ख्याका एव भवन्ति, तत्रापि मासादिलोकान्ता विंशतिः पूर्ववत् । 'अयम्' एव चीयमानः 'अग्निः' 'अमुत्र' अमुत्र परिश्रिति 'एकविंशः' एकविंशतिसङ्ख्यापूरकः । 'अधि.' सप्तम्यर्थानुवादी । 'तत्' तथा सति 'इमम्' एकविंशम् 'अग्निम्' अमुष्मिन् 'एकविंशे' 'आदित्ये' 'प्रतिष्ठापयति' ॥

एतदेव विवृणोति–तद्यदिति । 'तत्' तत्र 'यत्' यस्मात् 'एता.' परिश्रितः इष्टकाश्च 'एव' प्रत्येकमेकविंशतिसङ्ख्याकाः 'उपदधाति' 'एतत्' एतेन कारणेन 'एतावेव' अग्न्यादित्यौ 'अन्योऽन्यस्मिन्' 'प्रतिष्ठापयति'। अत एवेदानीं 'तौ' 'एतौ' 'अन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ' दृश्येते । आदित्यो रात्रावग्निं प्रविश्य प्रतितिष्ठति, अग्निश्चोद्यन्तमादित्यं प्रविश्य प्रतिष्ठितो भवति । एतच्चाग्निहोत्रब्राह्मणे प्रतिपादितम् (श. प. २ । ३।१।२) । तयोरुभयोरप्यत्र सन्निधानमाह–तौ वा इति । परिश्रिदिष्टकासङ्ख्यया द्वयोरेकविंशयोरत्र सम्पादनात् 'इमौ' अग्न्यादित्यौ 'उभौ' अपि 'अत्र' चित्याग्नौ सन्निहितौ 'भवतः' तत्राहवनीयचितिरूपेणादित्यो वर्तते, गार्हपत्यचितिरूपेणाग्निरिति तयोर्विभाग इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

पुरीषनिवपनं विधत्ते–अथ पुरीषमिति[1] । इष्टकासन्धिषु छिद्रपूरणार्थाः पांसवः पुरीषम् । तस्मात् तासामुपरि प्रक्षिपतीत्यर्थः । तस्योपरि बन्धुरिति । 'तस्य' पुरीषनिवपनस्य प्रयोजनप्रतिपादको वाक्यशेषः "इन्द्र विश्वा अवीवृधन्" इति तन्मन्त्रविशिष्ट उपरिष्टादष्टमकाण्डावसाने (श. प. ८ । ७ । ३ । ७) आम्नास्यत इत्यर्थः ॥

पुरीषाहरणस्थानं विधत्ते–तच्चात्वालेति । उत्तरवेद्यर्थानां पांसूनां निर्हरणस्थानं 'चात्वालः' उत्तरवेद्यसदेशः, तस्य या वेला समीपम्, ततः पुरीषमाहरेदित्यर्थः । तत् प्रशंसति–अग्निरेष इति । आहवनीयाग्न्याधारोत्तरवेदिहेतुत्वाच्चात्वालस्याग्न्यात्मकता । तथो हेति । तथैव खलु सति 'अस्य' चित्याग्नेः 'एतत्' पुरीषमपि 'आग्नेयम्' अग्निसम्बद्धम् 'एव भवति' ॥

इत्थं पुरीषान्ता गार्हपत्यचितिरुक्ता, अथ तस्याः प्रान्तेषु साम्यमाह–सा समम्बिला स्यादिति । 'सा' गार्हपत्यचितिः 'समम्बिला' भवेत् । 'सम' समानं बाह्याभ्यन्तरभावेन न्यूनाधिकाकाररहितं 'बिलं' परितः प्रान्तदेशो यस्याः सा तथोक्ता । तस्योक्त इति । 'तस्य' बिलसाम्यस्य उखानिर्माणप्रस्तावे स्तावको वाक्यशेष आम्नात इत्यर्थः (श. प. ६।५।२।२०) ॥ ३६ ॥

1–चात्वालदेशात्पुरीषं निवपतीह त्रिधा इति । का. श्रौ. सू. १७ । १८ ।

(व्यां) व्याममात्री भवति । व्या[illegible]
पतिरग्निरात्मसम्मितां तद्योनिं [illegible]
योनिमथोऽअयं वै लोको गार्हपत्यः परिमण्डलऽउ वाऽअयं लोकः ॥३७॥

(कोऽथे) अथैनौ संनिवपति । संज्ञामेवाभ्यामेतत्करोति समितथ्ँ संकल्पेथाथ्ँ सं वां मनाथ्ँसि संव्रताऽअग्ने त्वं पुरीष्यो भवतं नः समनसा-विति शमयत्येवैनावेतदहिथ्ँसायै यथा नान्योऽन्यथ्ँ हिथ्ँस्यातास् ॥३८॥

व्याममात्री भवति । व्याममात्रो वै पुरुषः । पुरुषः प्रजापतिः । प्रजापतिरग्निः । आत्मसंमितां तद्योनिं करोति । परिमण्डला भवति । परिमण्डला हि योनिः । अथोऽअयं वै लोको गार्हपत्यः । परिमण्डल उ वाऽअयं लोकः ॥ ३७ ॥

अथैनौ संनिवपति । संज्ञामेवाभ्यामेतत्करोति । " समितं संकल्पेथाम् । सं वां मनांसि संव्रता । अग्ने त्वं पुरीष्यः । भवतं नः समनसौ "–(वा. सं. १२ । ५७-६०) इति । शमयत्येवैनावेतदहिंसायै–यथा नान्योऽन्यं हिंस्यातास् ॥ ३८ ॥

गार्हपत्यचितेः परिमाणं विधत्ते–व्याममात्रीति । चतुरस्रा नवेष्टका, स परिमाणमस्या मा । " प्रमाणे द्वयसच् "–(पा. सू. ५ । २ । ३७) इति मात्रच्-प्रत्ययः । तत् प्रशंसति–व्याममात्रो वा इति । तिर्यक् प्रसारितौ बाहू यावत्परिमाणौ भवतः, तस्य परिमाणविशेषस्य व्यायच्छतेऽस्मिन् बाहुद्वयमिति व्युत्पत्त्या व्याम इति संज्ञा; स एवात्र वर्णलोपेन व्याम इत्युच्यते । ' पुरुषो व्याममात्रः ' चतुररत्निरायामेन इत्येतत् प्रसिद्धम् । विराडात्मकः ' प्रजापतिः ' च स तदनुरूपात्मकः । " स एतान्सप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वत् "–(श. प. ६ । १ । १ । ३) इति श्रुत्या प्रतिपादितत्वात्, तादृशो विराडात्मकः प्रजापतिरेवात्र चीयमानः ' अग्निः ' तस्योपरि सन्निधीयमानत्वात् । आत्मसंमितामिति । चीयमानमग्निं करिष्यन् पुरुषस्य आत्मना स्वेनाग्निरूपपुरुषेण ' संमितां ' समानपरिमाणाम्, ' तत् ' तेन व्याममात्रकरणेन गार्हपत्यचितिरूपां ' योनिं ' कृतवान् भवतीत्यर्थः । परितो मण्डलाकारां विधत्ते–परिमण्डलेति । परिमण्डलत्वं द्वैधेनोपपादयति–परिमण्डला हीति ॥ ३७ ॥

गार्हपत्यचितिरूपस्याग्नेरुपर्यवस्थितस्य चतुर्भिर्मन्त्रैः समर्पणं विधत्ते–अथैनाविति । ' अथ ' गार्हपत्यचयनानन्तरम्, ' एनौ ' चितावुखापग्नौ ' संनिवपति ' समुप्य संगृह्णाति, इष्टकाभिश्चिते गार्हपत्यचित्स्थाने उखाग्निं स्थापयतीत्यर्थः । संनिवपतीति सशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह–संज्ञामेवेति । ' आभ्याम् ' अग्निभ्याम्, कर्तरि तृतीया । ' संज्ञाम् ' अग्निद्वयकर्तृकं संज्ञानम्, परस्परैकमत्यम्, एतेन सन्निवापेन करोतीत्यर्थः । तत्र करणभूतानां चतुर्णां मन्त्राणां प्रतीकग्रहणं करोति–तत्र, " समितमिति "–प्रथमस्य प्रतीकम्, " सं वामिति " द्वितीयस्य, " अग्ने त्वं पुरीष्यः " इति तृतीयस्य, " भवतं नः " इति चतुर्थस्य ॥

ते च मन्त्राः (वा. सं. १२ । ५७-६०) संहिताभाष्ये एव व्याख्याता इति प्रतीकमात्रं व्याख्यायते

(अ) चतुर्भिः संनिवपति । तद्ये चतुष्पादाः पशवस्तैरेवाभ्यामेतत्संज्ञां करोत्यथोऽअन्नं वै पशवोऽन्नेनैवाभ्यामेतत्संज्ञां करोति ॥ ३९ ॥

तां न रिक्तामवेक्षेत । नेद्रिक्तामवेक्षाऽइति यद्रिक्तामवेक्षेत प्रसेत हैनम् ४०

(म) अथास्यार्ठ सिकताऽआवपति । (त्य) अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकताऽ अग्निमेवास्यामेतद्वैश्वानरर्ठ रेतोभूतर्ठ सिञ्चति सा समम्बिला स्यात्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४१ ॥

चतुर्भिः सन्निवपति । तद्ये चतुष्पादाः पशवः—तैरेवाभ्यामेतत्संज्ञां करोति । अथोऽअन्नं वै पशवः । अन्नेनैवाभ्यामेतत्संज्ञां करोति ॥ ३९ ॥

तां न रिक्तामवेक्षेत । नेद्रिक्तामवेक्षाऽइति । यद्रिक्तामवेक्षेत—प्रसेत हैनम् ॥ ४० ॥

अथास्यां सिकता आवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो—यत्सिकताः । अग्निमेवास्यामेतद्वैश्वानरं रेतोभूतं सिञ्चति । सा समम्बिला स्यात् । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४१ ॥

चित्योऽवरूपावग्नी ! ' समित ' सङ्गतौ भवतम् । ' सङ्कल्पेथा ' समानकल्पनौ समानसामर्थ्यौ एककार्यकरौ भवतम् (१) । हे ' अग्नी ' ! ' वां ' युवयोः ' मनांसि ' ' समव्रतम् ' समानविषयाणि कुर्वे । तथा ' मना ' " शेश्छन्दसि बहुलम् "—(पा. सू. ६ । १ । ७०) इति शेर्लोपः, ' मनांसि ' युवयोः कर्माणि समानानि (२) । हे चीयमानाग्ने ! ' त्वं पुरीष्यः ' पशव्यो भवसि (३) । हे अग्नी ! ' नः ' अस्माकं युवां ' सुमनसौ ' समानमनस्कौ ' भवतम् ' (४) । इति चतुर्णां मन्त्राणामर्थः ॥

मन्त्राणां तात्पर्यमाह—शमयत्येवैनाविति । परस्परं विद्विषाणौ ' एतौ ' अग्नी ' एतेन ' मन्त्रकरणकेन निवपनेन ' शमयत्येव ' शान्तावेव करोति । तच्च शमनम् ' अहिंसायै ' हिंसापरिहाराय, ' यथा ' तावग्नी ' अन्योऽन्यं ' परस्परं ' न हिंस्याताम् ' हिंसां न कुर्यातामिति ॥ ३८ ॥

चतुर्मन्त्रकरणकम् उखाग्नेगार्हपत्याग्न्योर्मध्ये निवपनं विधत्ते—चतुर्भिरिति[1] । ' सन्निवपति ' नीचैः स्थापयति । तद्य इति । ' तत् ' तेन चतुर्मन्त्रकरणकेन सन्निवपनेन ' ये ' ' चतुष्पादाः पशवः ' गवाश्वादयः, ' तैरेव ' उपायनभूतैः ' आभ्याम् ' उख्यचित्यात्मकाभ्यामग्निभ्यां ' सञ्ज्ञां ' परस्परैकमत्यं ' करोति ' । कारणान्तरमप्याह—अथो इति । ' अन्नं ' खलु ' पशवः ', सम्भोजनीयत्वात्; ' अन्नेन ' पशुरूपेण ॥ ३९ ॥

रिक्ताया उखाया अध्वर्युकर्तृकं यजमानकर्तृकं वा अवेक्षणं निषेधति—तां न रिक्तामिति[2] । " नेदिति परिभये "—(या. निरु. १।३।४) ' रिक्ताम् ' उखां ' नेदवेक्षेय ' पश्यन्नु नैव । विपक्षे बाधमाह—यद्रिक्तामिति । ' एनम् ' अवेक्षितारं ' प्रसेत ह ' भक्षयेदेव ॥ ४० ॥

तर्हि किं कुर्यादित्यपेक्षायां रिक्ताया उखाया सिकताभिः समगर्तत्वकरणं विधत्ते—अथास्यामिति[3] । ' अस्यां ' रिक्तायामुखायां सिकता आवपति, यावद्बिलं पूरयति । वैश्वानरस्याग्नेः ' एतद्रेतः ' ' यत् ' याः

१–समबिलां कृत्वोख्य निवपति सम्मित मिति । का० श्रौ० सू० १७।१६। २–रिक्तां नावेक्षेतोखाम् । का० श्रौ० सू० १७।२०। ३–सिकताभिः समबिलां कृत्वा भातेव पुत्रमिति । का० श्रौ० सू० १७।२१।

(३) अथैनां विमुञ्चति । (स्थ) अपदाहाय यद्धि युक्तं न विमुच्यते प्र तद्दह्यतऽएतद्वाऽएतद्युक्ता रेतोऽभार्षीदिममग्निं तमत्राजीजनदथापरं धत्ते योषा वाऽउखा तस्माद्यदा योषा पूर्वꣳ रेतः प्रजनयत्यथापरं धत्ते ॥४२॥

मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमिति । मातेव पुत्रं पृथिवी पशव्यमित्येतदग्निꣳ स्वे योनावभारुखेत्यग्निꣳ स्वे योनावभार्षीदुखेत्येतत्तां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चत्वित्यृतवो वै विश्वे देवास्तदेनां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चति तामुत्तरतोऽग्नेर्निदधात्यरत्निमात्रे तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४३ ॥

अथैनां विमुञ्चति–अपदाहाय । यदि युक्तं न विमुच्यते–प्र तद्दह्यते । एतद्वाऽएतद्युक्ता रेतोऽभार्षीत्–एतमग्निं, तमत्राजीजनत् । अथापरं धत्ते । योषा वाऽउखा । तस्माद्यदा योषा पूर्वं रेतः प्रजनयति–अथापरं धत्ते ॥ ४२ ॥

"मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यम्"–इति । मातेव पुत्रं पृथिवी पशव्यमित्येतत् । "अग्निं स्वे योनावभारुखा"–इति । अग्निं स्वे योनावभार्षीदुखेत्येतत् । "तां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः संवि-

---

'सिकताः' शौष्यमाणत्वात् । 'एतद्' एतेन निकामाभिनयेन 'अत्यान्' उखायां 'रेतोभूः' 'वैश्वानरम्' अग्निं 'सिञ्चति' इत्यर्थः । 'सा' उखा 'समन्विता' योनिः सम निश्चोषतःस्वरहितम्, विवं पुत्रं पश्वाः सा, तथा समन्वितेति प्राणे पूर्वेदवत् गुणागमस्यान्दस । समन्वित.अस्यासकोऽर्थवादः प्रागुक्त इत्याह–तस्येति । स च "योनिर्वा इयम्, रेत इदम्" इत्यादिना षष्ठकाण्डे प्रतिपादित. (श. प. ६। ४ । ४ । १९) ॥ ४१ ॥

उखायाः शिक्याद्विमोचनं विधत्ते–अथैनामिति । 'एनां' शिक्यमुखामुखां शिक्याद् 'विमुञ्चति' पृथक् करोति । विमोकस्य प्रयोजनमाह–अपदाहायेति । तदेवोपपादयति–यद्धीति । 'युक्तम्' अश्वादि यत्र्यानम् 'न विमुच्यते' 'तत् प्रदह्यते' तद्वत् । उक्तमर्थं प्रकृते योजयति–एतद्वा इति । 'एतद्' एषा खलु 'युक्ता' सती 'एतम्' 'अग्निम्' उखारूप 'एतर्हितः' 'रेतोऽपत्यात्मकम्' 'अभार्षीत्' 'भृतवती' । ततः कृतकार्यत्वाद्विमोकोपपत्तिः । भूतस्याग्नेः प्रजननमाह–तमत्रेति । 'अत्र' अवसरे 'तम्' उत्पाद्यम् 'अजीजनत्' प्रसोष्ट उखेति शेषः । प्रजननानन्तरं रेतोधारणप्रयोजनाय तस्याश्च प्रतिपादयति–अथापरमिति । 'अपरं' निष्कान्तरमर्थं रेतः 'धत्ते' धारयति । योषा वा उखेति । निष्कामाययोपपत्तिः । तस्मादिति । लौकिकदृष्टान्तप्रदर्शनम् ॥ ४२ ॥

. विहिते उखाविमोके मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–मातेव पुत्रमिति । पुरीष्यपदस्य पशव्यार्थं वाच्योऽर्थः । 'अभाः' इति छन्दः प्रथमपुरुषैकवचने व्यत्ययेन लुङि रूपमित्याह–अभार्षीदिति । "अभारुखा"–इत्युखाशब्द-सामानाधिकरण्यात् ॥

१–शिक्यकाद्विमुच्य । का० श्रौ० सू० १७ । ११ । २–अभिविमुच्य । का. श्रौ. सू. १७ । ११ ।

(३) अथास्यां पयऽआनयति । (त्यं) एतद्वाऽएतद्रेतो धत्तेऽथ पयो धत्ते योषा वाऽउखा तस्माद्यदा योषा रेतो धत्तेऽथ पयो धत्तेऽधराः सिकता भवन्त्युत्तरं पयोऽधरᳬ हि रेतऽउत्तरं पयस्तन्मध्यऽआनयति यथा तत्प्रति पुरुषशीर्षमुपदध्यात् ॥ ४४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १–१ ॥

दानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चतु "–(वा. सं. १२।६१) इति । ऋतवो वै विश्वे देवाः । तदेनां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चति । तामुत्तरतोऽग्नेर्निदधाति; अरत्निमात्रे । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४३ ॥

अथास्या पय आनयति । एतद्वाऽएतद्रेतो धत्ते, अथ पयो धत्ते । योषा वाऽउखा । तस्माद् यदा योषा रेतो धत्ते, अथ पयो धत्ते । अधराः सिकता भवन्ति–उत्तरं पयः । अधरं हि रेतः–उत्तरं पयः । तन्मध्यऽआनयति–यथा तत्प्रति पुरुषशीर्षमुपदध्यात् ॥ ४४ ॥

मन्त्रव्याख्यार्थ.,–येयम् 'उखा' 'माता पुत्रमिव' 'पृथिवी' भूमिरूपा, मृन्मयीत्वात् । 'पुरीष्यम्' पशव्यः पशुभ्यो हितमिति यावत् । तादृशम् 'अग्निं' 'स्वे योनौ' स्वकीये गर्भस्थाने 'अभाः' अभार्षीत्, धारितवती । 'विश्वकर्मा' सर्वस्य कर्ता प्रजापतिः 'ऋतुभिः' यज्ञ प्रति गच्छद्भिः, विश्वैः सर्वैः देवैः 'संविदान' अहो महत् कर्म कृतमित्येव संवादं कुर्वन्, इदानीं कृतकृत्या सती 'ताम्' उखां 'विमुञ्चतु' शिक्यादिमुखात् पृथक् करोतु इत्यर्थः ॥

तस्या उखायाः ज्वलद्रूपस्याग्नेरुत्तरतोऽर्धे अरत्निमात्रे विनाभेव निधानं कर्तव्यमित्याह–तामुत्तरत इति' अरत्निमात्रप्रदेशे स्थापनस्य साधको वाक्यशेषः प्रागुक्त इत्याह–तस्योक्त इति । "अरत्निमात्राद्धि वृषा योषामुपशेते"–इति हि षष्ठकाण्डे प्रतिपादितम् (श. प. ६।३।१।३०) ॥ ४३ ॥

सिकतापूर्णाया उखाया मध्ये तूष्णीं पयस आसेचनं विधत्ते–अथास्यामिति । 'अस्याम्' उखायां 'पयः' दुग्धम् 'आनयति' आसिञ्चति । पयआनेके कारणमुपपादयति–एतद्वा इति । 'एतत्' खलु कारणम्–'एतत्' सिकतालक्षणं 'रेतः' उखा 'धत्ते' धारयति । 'अथ' तदनन्तरमिदानीं पयो धत्ते । उक्तार्थसाधकं लौकिकदृष्टान्तं प्रतिपादयति–योषा वा इति । सिकतापयसोरधरोत्तरभावमनूद्य स्तौति–अधराः सिकता इति । अधरं हि रेत इति । गर्भाशये अधोभागे स्थितं पुरुषस्य रेतः, स्त्रीवीर्यं शोणितरूपम् 'पयः' 'उत्तरम्' ऊर्ध्वस्थितं सत् तत् पुंवीर्यं वेष्टयति । अत एव पाट्कौशिकस्य शरीरस्य तद्धर्मासात्मकस्या बाह्यास्त्रयो धातवो मातृतो भवन्तीति स्मर्यते । तस्मात् सिकतापयसोर्बाह्याभ्यन्तरभावो गर्भाशये सम्पद्यत इत्यर्थः । आनयनस्थानं विधत्ते–तन्मध्य इति । 'तत्' पयः, उखायाः 'मध्ये' 'आनयति' आसिञ्चति, 'यथा तत्' पयः प्रयुञ्जानसमये 'पुरुषशीर्षमुपदध्यात्' तथेत्यर्थः । यत एवोपधानसमये पुरुष-

---

१–उत्तरत आहवनीयस्यारत्निमात्रे । का. श्रौ. सू. १७ । ४८ । २–आसिञ्चति पयो मध्ये दर्भम् । का. श्रौ. सू. १७।२१॥

प्रजापतिः प्रजा ऽअसृजत । स प्रजाः सृष्ट्वा सर्वमाजिमित्वा व्यस्रꣳसत तस्माद्विस्रस्तात्प्राणो मध्यत ऽउदक्रामदथास्माद्वीर्यमुदक्रामत्तस्मिन्नुत्क्रान्तेऽपद्यत तस्मात्पन्नादन्नमस्रवद्यच्चक्षुरभ्यशेत तस्मादस्यान्नमस्रवन्नो हेह तर्हि काचन प्रतिष्ठाऽऽस ॥ १ ॥

ते देवा ऽअब्रुवन् । (न) न वाऽइतोऽन्या प्रतिष्ठाऽस्तीममेव पितरं प्रजापतिꣳ संस्करवाम स एव नः प्रतिष्ठा भविष्यतीति ॥ २ ॥

प्रजापतिः प्रजा असृजत । स प्रजाः सृष्ट्वा सर्वमाजिमित्वा व्यस्रंसत । तस्माद्विस्रस्तात्प्राणो मध्यत उदक्रामत् । अथास्माद्वीर्यमुदक्रामत् । तस्मिन्नुत्क्रान्तेऽपद्यत । तस्मात्पन्नादन्नमस्रवत् । यच्चक्षुरभ्यशेत–तस्मादस्यान्नमस्रवत् । नो हेह तर्हि काचन प्रतिष्ठाऽऽस ॥ १ ॥

ते देवा अब्रुवन्–न वाऽइतोऽन्या प्रतिष्ठाऽस्ति, इममेव पितरं प्रजापतिं संस्करवाम, स एव नः प्रतिष्ठा भविष्यतीति ॥ २ ॥

शिरस उपधानमुपधानं सूचितम्–" उत्तानां प्रथमाम्, सहस्रदा इति पुरुषशिर उद्गृह्य मध्ये "– (का. श्रौ. सू. १७ । १११. ११२) इति ॥ ४४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (७–१–१) ॥

उदयनीयेन संस्कृतस्य गार्हपत्याग्निचित्यात्मकप्रजापत्यात्मकतां वक्तुमादौ प्रजापतेः संस्कृतिं वक्तुकामस्तच्छरीर-विस्रंसं प्रतिपादयति–प्रजापतिः प्रजा असृजतेत्यादिना । प्रजाः सृष्ट्वेति । देवमनुष्यादिरूपा बह्वीः 'प्रजाः सृष्ट्वा' 'सर्वम्' 'आजिम्' गन्तव्यं स्थानम् 'इत्वा' व्याप्य, श्रान्तः सन् 'व्यस्रंसत' विस्रस्तावयवो-ऽभवत् । 'तस्माद्विस्रस्तात्' प्रजापतिशरीरात् 'मध्यतः' 'प्राणः' प्राणापानादिपञ्चवृत्त्यात्मकः 'उदक्रामत्' उत्क्रान्तोऽभवत् । 'अथ' अनन्तरमेव तस्य प्रजापतेः 'वीर्यं' शुक्रम् 'उदक्रामत्' । 'तस्मिन्' निर्गते सति स भूमौ 'अपद्यत' पतितोऽभवत् । 'तस्मात्' 'पन्नात्' पतितात् प्रजापतिशरीरात् अन्तरवस्थितम् 'अन्नम्' 'अस्रवत्' स्रुतमभवत् । 'यत्' 'चक्षुः' 'अभ्यशेत' । "अधिशीङ्स्थासां कर्म"–(पा. सू. १ । ४ । ४६) इत्यधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । 'चक्षुरिति' चक्षुषो मध्ये चक्षुषी ज्योतिरवस्थित-ममवदित्यर्थः । 'तस्मात्' ज्योतिषः 'अस्य' प्रजापतेः 'अन्नं' स्रुतमभवत् । 'तर्हि' तथा सति नैव तस्य काचित् 'प्रतिष्ठा' 'आस' । तस्य प्रजापतेः शरीरस्य विस्रस्तत्वात् किंचिदपि प्रतिष्ठारूपं न बभू-वेत्यर्थः ॥ १ ॥

अनन्तरं देवैः कृतमस्य संस्कारं वक्तुमाह–ते देवा इति । 'इतः' अस्मात् प्रजापतेः 'अन्या' नैव 'प्रतिष्ठा अस्ति' आश्रयो विद्यते । 'इममेव' अस्मदीयं 'पितरं प्रजापतिं' 'संस्करवाम', यथा यथा-पूर्वमवतिष्ठेत, 'सः' च संस्कृतो 'नः' अस्माकं पुनः 'प्रतिष्ठा' आश्रयो 'भविष्यतीति' ॥ २ ॥

तेऽग्निमब्रुवन् । (ब) न वाऽइतोऽन्या प्रतिष्ठाऽस्ति त्वयीमं पितरं प्रजापतिꣳ संस्करवाम सैव नः प्रतिष्ठा भविष्यतीति किं मे ततो भविष्यतीति ॥ ३ ॥

तेऽब्रुवन् । (ब) अन्नं वाऽअयं प्रजापतिस्त्वन्मुखाऽएतदन्नमदाम त्वन्मुखानां नऽएषोऽन्नमसदिति तथेति तस्माद्देवाऽअग्निमुखाऽअन्नमदन्ति यस्यै हि कस्यै च देवतायै जुह्वत्यग्नावेव जुह्वत्यग्निमुखा हि तद्देवाऽअन्नमकुर्वत ॥ ४ ॥

स योऽस्मात्प्राणो मध्यतऽउदक्रामत् । (द) अयमेव स वायुर्योऽयं पवतेऽथ यदस्माद्वीर्यमुदक्रामदसौ सऽआदित्योऽथ यदस्मादन्नमुदस्रवद्यदेव संवत्सरेऽन्नं तत्तत् ॥ ५ ॥

तेऽग्निमब्रुवन्—न वाऽइतोऽन्या प्रतिष्ठाऽस्ति । त्वयीमं पितरं प्रजापतिं संस्करवाम । सैव नः प्रतिष्ठा भविष्यतीति । किं मे ततो भविष्यतीति ॥ ३ ॥

तेऽब्रुवन्—अन्नं वाऽअयं प्रजापतिः । त्वन्मुखा एतदन्नमदाम । त्वन्मुखानां न एषोऽन्नमसदिति । तथेति । तस्माद्देवा अग्निमुखा अन्नमदन्ति । यस्यै हि कस्यै च देवतायै जुह्वति—अग्नावेव जुह्वति । अग्निमुखा हि तद् देवा अन्नमकुर्वत ॥ ४ ॥

स योऽस्मात्प्राणो मध्यत उदक्रामत्—अयमेव स वायुः—योऽयं पवते । अथ यदस्माद्वीर्यमुदक्रामत् । असौ स आदित्यः । अथ यदस्मादन्नमुदस्रवद्—यदेव संवत्सरेऽन्नम्—तत्तत् ॥ ५ ॥

इत्थं सम्प्रधारितमर्थमग्निं कर्तुं प्रार्थितवन्त इत्याह—तेऽग्निमिति । 'ते' देवाः 'अग्निमब्रुवन्' 'न' खलु 'इतः' अस्मात् प्रजापतेः 'अन्या' अस्माकम् 'प्रतिष्ठा अस्ति,' 'इमं पितरं' त्वयि 'संस्करवाम' स च संस्कृतः पुनरुत्थितः सन् अस्माकं 'प्रतिष्ठा भविष्यतीति' । सोऽग्निरेतद्वाक्यं श्रुत्वा प्रत्यवोचत्,—'ततः' तस्मात् संस्कारात् 'मे' मम किं प्रयोजनं 'भविष्यतीति' ॥ ३ ॥

तस्योत्तरं दर्शयति—तेऽब्रुवन्निति । अन्नरूपो हि 'अयं प्रजापतिः' । तस्य च त्वयि संस्कारे सति वयं सर्वे 'त्वन्मुखाः' त्वत्प्रमुखाः 'एतदन्नम्' 'अदाम' भुञ्जीमहि । 'त्वन्मुखानाम्' एवास्माकम् 'एषः' संस्कृतः प्रजापतिः 'अन्नं' भवत्विति । 'तथेति' सोऽग्निरङ्गीकृतवान् ॥

इदानीन्तनप्रसिद्ध्या देवानामग्निमुखत्वं द्रढयति—यस्या इति । इन्द्रादीनां मध्ये 'यस्यै कस्यै' चिद् 'देवतायै' यत् किञ्चिद्धविः प्रयच्छन्ति, तत् सर्वम् 'अग्नावेव जुह्वति' । तत्र कारणमाह—अग्निमुखा हीति । 'हि' यस्मात् ते 'देवाः' 'तत्' तदानीं प्रजापतिरूपम् 'अन्नम्' अग्निमुखा एव 'अकुर्वत' तस्मादग्नौ हूयमानं हविर्लक्षणमन्नं सर्वे देवा अश्नन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

उत्क्रान्तानां प्राणादीनां परिणामविशेषमाह—स योऽस्मादिति । प्रजापतिशरीरादुत्क्रान्तः प्राणवायुरेव

(त्तं) तं देवा ऽअग्नौ प्रावृञ्जन् । (अन्त) तद्य ऽएनं प्रवृक्तमग्निरारोहद्य ऽएवास्मात्स प्राणो मध्यतऽ उदक्रामत्सऽ एवैनꣳ सऽ आपद्यत तमस्मिन्नदधुरथ यदस्माद्वीर्यमुदक्रामत्तदस्मिन्नदधुरथ यदस्मादन्नमुदक्रामत्तदस्मिन्नदधुस्तꣳ सर्वं कृत्स्नꣳ संस्कृत्योर्ध्वमुदश्रयंस्तद्यं तमुदश्रयन्निमे स लोकाः ॥ ६ ॥

(स्त) तस्यायमेव लोकः प्रतिष्ठा । (द्वाऽथ) अथ योऽस्मिँल्लोकेऽग्निः सोऽस्यावाङ् प्राणोऽथास्यान्तरिक्षमात्माऽथ योऽन्तरिक्षे वायुर्य ऽएवायमात्मन्प्राणः सोऽस्य स द्यौरेवास्य शिरः सूर्याचन्द्रमसौ चक्षुषी यच्चक्षुरध्यशेत स चन्द्रमास्तस्मात्स मीलिततरोऽन्नꣳ हि तस्मादभवत् ॥ ७ ॥

तं देवा अग्नौ प्रावृञ्जन् । तद्य एनं प्रवृक्तमग्निरारोहत्—य एवास्मात्स प्राणो मध्यत उदक्रामत्—स एवैनं स आपद्यत । तमस्मिन्नदधुः । अथ यदस्माद्वीर्यमुदक्रामत्—तदस्मिन्नदधुः । अथ यदस्मादन्नमुदक्रामत्—तदस्मिन्नदधुः । तं सर्वं कृत्स्नं संस्कृत्योर्ध्वमुदश्रयन् । तद्यं तमुदश्रयन्—इमे स लोकाः ६

तस्यायमेव लोकः प्रतिष्ठा । अथ योऽस्मिल्लोकेऽग्निः—सोऽस्यावाङ् प्राणः । अथास्यान्तरिक्ष-मात्मा । अथ योऽन्तरिक्षे वायुः—य एवायमात्मन् प्राणः, सोऽस्य सः । द्यौरेवास्य शिरः । सूर्या-चन्द्रमसौ चक्षुषी । यच्चक्षुरध्यशेत । स चन्द्रमाः । तस्मात्स मीलिततरः । अन्नं हि तस्मादभवत् ॥ ७ ॥

पुनः मध्यमप्राणत्वम् [illegible] । यदुक्रान्तं वीर्यं तदेवाग्नौ पुरोडाशस्य आहितोऽभवत् । यदेव संवत्सरेऽस्त्रमिति । 'यत्' खलु तत्र मध्ये औदरिकाग्निरूपम् 'अन्न' पच्यते, 'तत् तत्' तदात्मना प्रजा-पतेर्निस्सृतमत एवमभवदित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रकृतमनुसरति—तं देवा इति । 'ते' प्रजापतिरिहं 'देवाः' 'अग्नौ' 'प्रावृञ्जन्' प्रवर्जनेन सम-स्कुर्वन् । 'तत्' तत्र प्रवर्जने सति 'एनं' प्रवृक्तं प्रजापतिं 'यः' 'अग्निः' 'आरोहत्' समुत्क्रामति स्म, तदात्मना प्राङ् निष्क्रान्तः 'प्राणः' 'एव' 'एनं' प्रजापतिं पुनः 'आपद्यत' प्राप्नोत् । तथा च 'ते' प्राणं वीर्यादिकम् 'अस्मिन्' प्रजापतौ प्रवर्जनेन स्थापितवन्त इत्यर्थः । तं सर्वमित्यादि । इत्थं प्रवर्जनेन 'तं' प्रजापतिं 'सर्वं' निरवशेषं कृत्स्नं पूर्णावयवं 'संस्कृत्य' पुनः 'ऊर्ध्वमुदश्रयन्' गमनागमनव्यवहार-समर्थमूर्ध्वाकारमुच्छ्रितमकुर्वन् । 'तत्' तत्र च 'यम्' प्रजापतिम् 'उदश्रयन्' देवाः, 'सः' 'एव' 'इमे' त्रयो 'लोकाः' लोकत्रयात्मकोऽभवदित्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्य कोऽङ्गं किमङ्गमिति ? तदाह—तस्यायमेवेत्यादिना । 'अयं' भूलोकः 'एव' 'तस्य' त्रिपाद-[illegible] प्रजापतेः 'प्रतिष्ठा' । प्रतितिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठाशब्देन पादावुच्येते । पार्थिवोऽग्निरस्य

१–अत्र हि " तकारो केवल्" इत्यस्मादेवेन " नयचुनोतिच्" इत्यनेन प्रातिपदिकानुपूर्व्येण [illegible] एव सर्वत्र बोध्यम् ।

(ग) तुदेषा वै सा प्रतिष्ठा । यां तुदेवाः समस्कुर्वन्त्सैवेयमद्यापि प्रतिष्ठा सोऽएवाप्यतोऽधि भविता ॥ ८ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रᳬसत । (ता) अयमेव स योऽयमग्निश्चीयते तद्यदेषोखा रिक्ता शेते पुरा प्रवर्जनाद्यथैव तत्प्रजापतिरुत्क्रान्ते प्राणऽउत्क्रान्ते वीर्ये सुतेऽन्ने रिक्तोऽशयदेतदस्य तद्रूपम् ॥ ९ ॥

तामग्नौ प्रवृणक्ति । यथैवैनमदो देवाः प्रावृञ्जंस्तद्यऽएनां प्रवृक्तामग्निरारोहति य ऽएवास्मात्स प्राणो मध्यत ऽउदक्रामत्सऽ एवैनᳬ सऽ आप-

---

तदेषा वै सा प्रतिष्ठा—यां तद्देवाः समस्कुर्वन् । सैवेयमद्यापि प्रतिष्ठा । सोऽएवाप्यतोऽधि भविता ॥ ८ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रंसत—अयमेव सः—योऽयमग्निश्चीयते । तद्यदेषोखा रिक्ता शेते—पुरा प्रवर्जनाद्—यथैव तत् प्रजापतिरुत्क्रान्ते प्राणे, उत्क्रान्ते वीर्ये, सुतेऽन्ने रिक्तोऽशयत् । एतदस्य तद्रूपम् ॥ ९ ॥

तामग्नौ प्रवृणक्ति—यथैवैनमदो देवाः प्रावृञ्जन्—तद्य एनां प्रवृक्तामग्निरारोहति—य एवास्मात्स

अवाचीनः प्राणः, येन मूत्रपुरीषादिकमुत्सृज्यते । 'अन्तरिक्षं' द्युलोकोऽस्य प्रजापतेः 'आत्मा' मध्यदेहः । तत्र सञ्चरन् 'वायुः' 'अस्मिन्' आत्मनि मध्यदेहेऽवस्थितः प्राणः । सोऽस्य स इति । स वायुरेवास्य प्राण इत्यर्थः । द्यौरेवास्येति । द्युलोकोऽस्य प्रजापतेर्मूर्द्धा । तत्रत्यौ 'सूर्याचन्द्रमसौ चक्षुषी' तयोर्मध्ये 'यच्चक्षुरत्यशेरत' यस्मिन् चक्षुषि ज्योतिश्चक्षुरवस्थितमभवत्, तच्चक्षुः 'चन्द्रमाः' । तदुपपादयति—तस्माद्धीति । 'हि' यस्मात्, 'तस्मात्' चक्षुषः अत्यशेरत, तस्मात् कारणात् तच्चक्षूरूपः 'चन्द्रमाः' 'मीलिततरः' अतिशयेन मीलितः; सूर्यादल्पप्रकाशो दृश्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तदेषा वा इत्यादि । 'तत्' तथा सति देवादीनां प्रजानाम् 'एषा' प्रजापत्यात्मिका 'सा प्रतिष्ठा' अभवदिति शेषः । 'तत्' तदानीं 'या' 'समस्कुर्वन्' उक्तरीत्या संस्कृतवन्तः । न केवलमतीतकाल एव प्रजापतेः प्रतिष्ठारूपता, वर्तमानभविष्यत्कालयोरपीत्याह—सैवेयमिति । 'अद्य' इदानीं वर्तमानकालेऽपीत्यर्थः । अतोऽधि भवितेति । 'अतः' अस्माद्वर्तमानादूर्ध्वकालेऽपि सैव प्रतिष्ठा 'भविता' "अनद्यतने लुट्" (पा. सू. ३।३।१५) इति भविष्यत्यनद्यतने लुट् ॥ ८ ॥

प्रतिष्ठारूपस्य प्रजापतेः संस्कारमभिधाय चित्याग्नेरपि तादृक्संस्कारं वक्तुं तयोस्तादात्म्यमाह—स य इति । 'स' इत्येकस्तच्छब्दः प्रसिद्धौ, अपरः प्रकृतपरामर्शकः । योऽयमग्निरिति । गार्हपत्यचितिरूपो योऽग्निरित्यर्थः । तयोस्तादात्म्योपपत्तये प्रजापतेरवस्थाविशेषमत्रापि दर्शयति—तद्यदेषेति । 'तत्' तत्र आहवनीये 'प्रवर्जनात्' पूर्वं 'रिक्ता उखा शेते' इति 'यत्' अस्य उत्क्रान्तप्राणादिकस्य प्रजापतेरेतद्रूपमित्यर्थः ॥९॥

संस्कारसाम्यमाह—तामग्नाविति । 'ताम्' उखाम् 'अग्नौ' आहवनीये 'प्रवृणक्ति' प्रक्षिपति । यथै-

यते तमस्मिन्दधात्यथ यद्रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्ति यदेवास्माद्वीर्यमुदक्रामत्तदस्मिन्दधात्यथ याः समिध आदधाति यदेवास्मादन्नमस्रवत्तदस्मिन्दधाति ॥ १० ॥

ता वै सायंप्रातरादधाति । (स्यु) अहश्च हि तद्रात्रेश्चान्नमस्रवत्तान्येतानि सर्वस्मिन्नेव संवत्सरे स्युः संवत्सरो [illegible] दस्मिन्नेतत्सर्वस्मिन्नेव सर्वं दधाति [illegible] यस्मिन्नेतद्दध्यान्नासंवत्सरभृतस्येक्षकेण चन भवितव्यमिति ह स्माह वामकक्षायणो नेदिमं पितरं प्रजापतिं विच्छिद्यमानं पश्यानीति तं संवत्सरे सर्वं कृत्स्नं संस्कृत्योर्ध्वमुच्छ्रयति यथैवैनमदो देवा उदश्रयन् ॥ ११ ॥

प्राणो मध्यत उदक्रामत्—स एवैनं स आपद्यते । तमस्मिन्दधाति । अथ यद्रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्ति—यदेवास्माद्वीर्यमुदक्रामत्—तदस्मिन्दधाति । अथ याः समिध आदधाति । यदेवास्मादन्नमस्रवत्—तदस्मिन्दधाति ॥ १० ॥

ता वै सायंप्रातरादधाति । अहश्च हि तद् रात्रेश्चान्नमस्रवत् । तान्येतानि सर्वस्मिन्नेव संवत्सरे स्युः । संवत्सरो हि स प्रजापतिः । यस्मात्तान्युदक्रामन् । तदस्मिन्नेतत्सर्वस्मिन्नेव सर्वं दधाति । यस्मिन्हास्यैतद्दध्यो न कुर्यात्—न हास्य तस्मिन्नेतद्दध्यात् । नासंवत्सरभृतस्येक्षकेण चन भवितव्यमिति ह स्माह वामकक्षायणः । नेदिमं पितरं प्रजापतिं विच्छिद्यमानं पश्यानीति । तं संवत्सरे सर्वं कृत्स्नं संस्कृत्योर्ध्वमुच्छ्रयति । यथैवैनमदो देवा उदश्रयन् ॥ ११ ॥

वैनमिति । प्रजापतिमाप्यवर्णनम् । 'एन' प्रजापतिम 'अदः' अमुष्मिन् सृष्टिकाल इत्यर्थः । तथ एनामिति । 'एनाम्' इत्या 'प्रवृका' प्रलमाम् 'अग्निः' 'आरोहति' आक्रमते, अन्तर्जायत इति 'यः,' अनेन पुरा प्रजापतिशरीरादुत्क्रान्त. 'स.' प्राणः एव 'सः' अग्निर्भूत्वा 'एनम्' उखात्मकं प्रजापतिम् 'आपद्यते' आगच्छति । त प्राणम् 'अस्मिन्' 'दधाति' स्थापयति । अथ यद्रुक्ममित्यादि । यजमानः सौवर्णं 'रुक्म' 'प्रतिमुच्य' कण्ठे सूत्रेण बद्ध्वा, तस्योपरि तमुद्धत्य बिभर्ति 'यत्,' तेन प्रागुत्क्रान्तवीर्येणैवास्मिन् पुनः स्थापयतीत्यर्थः । अथ याः समिध इति । उखायामग्न्यारोहणानन्तरं तस्मिन् . 'याः समिध आदधाति,' ताभिस्तत्प्रागस्मात् [illegible] पुनरस्मिन् स्थापयति । यदाह कात्यायनः—"अग्न्यारूढे प्रादेशमात्री. समिध आदधाति"—(का. श्रौ. सू. १६ । १३२) इति ॥ १० ॥

तासामहरहरन्वाधानमनूद्य तत्र कारणमाह—ता वा इति । 'तत्' तदानीम् 'अहो रात्रेश्च' सकाशात् प्रजापतिशरीरात् 'अन्नमस्रवत्', अतस्तस्य पुनर्लाभाय समिधामाधानम् एतस्मिन् 'संवत्सरे' प्रत्यह कालत्रयेऽपि कर्तव्यमित्यर्थः । अत एवोक्तं सूत्रकृता "पालाशी. प्रत्यूषमहरहरिति"—(का. श्रौ. सू. १६।१४०) इति । रुक्मप्रतिमोचनोद्धरणादीनां संवत्सरकालव्याप्तिमाह—तान्येतानीति । 'तानि' रुक्मप्रतिमोचनो-

(यस्तु) तस्य गार्हपत्य ऽएवायं लोकः । (कोऽथ) अथ यो गार्हपत्येऽग्निर्य ऽएवायमस्मिँल्लोकेऽग्निः सोऽस्य सोऽथ यदन्तराऽऽहवनीयं च गार्हपत्यं च तदन्तरिक्षमथ य ऽआग्नीध्रीयेऽग्निर्य ऽएवायमन्तरिक्षे वायुः सोऽस्य स ऽआहवनीय ऽएव द्यौरथ य ऽआहवनीयेऽग्निस्तौ सूर्याचन्द्रमसौ सोऽस्यैष ऽआत्मैव ॥ १२ ॥

तस्य गार्हपत्य एवायं लोकः । अथ यो गार्हपत्येऽग्निः, य एवायमस्मिँल्लोकेऽग्निः-सोऽस्य सः । अथ यदन्तराऽऽहवनीयं च गार्हपत्यं च-तदन्तरिक्षम् । अथ य आग्नीध्रीयेऽग्निः-य एवायमन्तरिक्षे वायुः-सोऽस्य सः । आहवनीय एव द्यौः । अथ य आहवनीयेऽग्निः-तौ सूर्याचन्द्रमसौ-सोऽस्यैष आत्मैव ॥ १२ ॥

रुक्मपरणसमिदाधानविष्णुक्रमणादीनि पूर्वोक्तान्येतानि (श. प ६।७।१।४।५ का. श्रौ. सू. १६।१४१) प्राणवीर्यात्मरूपेणानुक्रान्तानीत्यर्थः । ' सर्वस्मिन् ' कृत्स्ने ' एव ' ' संवत्सरे ' भवेयुरिति विधिवाक्यमेतत् । तेषां संवत्सरकर्तव्यत्व उपपत्तिमाह-संवत्सरो हीति । यस्मात् प्रजापतेस्तानि प्राणवीर्यात्मानि उत्क्रान्तानि, स हि संवत्सरकालात्मकः खलु ' एतत् ' एतेन रुक्मप्रतिमोचनादीनां संवत्सरमनुष्ठानेन ' अस्मिन् ' प्रकृते संवत्सरात्मके प्रजापतौ सर्वं निरवशेषं विश्वं ' दधाति ' स्थापयति । व्यतिरेके बाधमाह-यस्मिन् हेति । ' अस्य ' संवत्सरात्मकस्य प्रजापतेः ' यस्मिन् ' ऋतौ वसन्तादिके कालावयवे ' एतत् ' पूर्वोक्तं ' न ' स्थापयेत् । इत्थं प्रतिपादित संवत्सरावयवे सर्वानाधानलक्षण दोषं[१] स्पष्टयितु संवत्सरमभृतस्याग्नेः द्रष्टृत्वमपि निषेधयति-नासंवत्सरभृतस्येति । न संवत्सरपर्यन्त भृत उखाया धृतः, सोऽयम् ' असंवत्सरभृतः ' तस्य ' ईक्षकेण चन ' द्रष्टापि ' न ' भाव्यम, किमुतान्विजा । ' इति ' एव ' वामकक्षायणः ' वामकक्षो नाम ऋषिः तस्य युवाऽपत्य वामकक्षायणः ' आह ' उक्तवान् । ' चन '-शब्दोऽप्यर्थे । एव श्रुवन्तो वामकक्षायणस्याभिप्रायमाह-नेदिममिति । " नेदिति परिभये "-(निरु. १।३।५) ' पितरं ' पालकं ' इमम् ' अधियज्ञात्मकं ' प्रजापतिं ' ' विच्छिद्यमान ' विशेषेण भिद्यमान ' नेत्पश्यानि ' नैव ईक्षे ' इति '। ' इति '-शब्दस्तदभिप्रायपरिसमाप्तिद्योतक । उक्तमर्थं निगमयति-तत् संवत्सर इति । 'संवत्सरे' अतीते ' तं ' प्रजापतिं ' सर्वं ' निरवशेष ' कृत्स्नं ' सम्पूर्णावयव ' संस्कृत्य ' ' ऊर्ध्वमुच्छ्रयति ' गमनागमनव्यवहारसमर्थमूर्ध्वाकारमुच्छ्रितं करोति । ' यथैव ' येनैव प्रकारेण ' अदः ' पूर्वं ' देवाः ' ' एन ' प्रजापतिम् ' उदश्रयन् ' उच्छ्रितं कृतवन्तः, तथेत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रकृतस्य चयनात्मकस्य प्रजापतेर्लोकत्रयात्मकता तदवस्थाग्निवाय्वादित्यात्मकतां च प्रतिपादयति-तस्य गार्हपत्य इत्यादिना । " स य. स प्रजापतिर्व्यस्रंसत अयमेव स योऽयमग्निश्चीयते "-(९ कं) इत्युक्तम्, 'तस्य' चित्याग्न्यात्मन प्रजापते ' गार्हपत्य एव ' चितिरूपस्थलविशेष एव ' अयं लोक. ' पृथिवी । ' अथ यो गार्हपत्ये ' अधिकरणे तस्य ' अग्निः ' स्थापित, यश्चायमस्मिन् लोके पृथिव्यामधिष्ठातृत्वेन स्थितोऽग्नि., स उभयोऽग्निः पृथिवीस्थानोऽग्निरपि अस्य प्रजापतेः सम्बन्धी; स जाटरोऽग्निर्बोद्धव्य इति शेषः । ' अथ ' ' आह-

---

१-"संवत्सरस्याप्ययमावे दोषमाह" इति क. पा. ।

तस्य शिरऽएवाहवनीयः । (योऽय) अथ युऽआहवनीयेऽग्निर्युऽएवायुँ शीर्षन्प्राणः सोऽस्य स तद्यत्स पक्षपुच्छवान्भवति पक्षपुच्छवान्ह्ययुँ शीर्षन्प्राणश्चक्षुः शिरो दक्षिणथ्ँ श्रोत्रं दक्षिणः पक्ष ऽउत्तरथ्ँ श्रोत्रमुत्तरः पक्षः प्राणो मध्यमात्मा वाक्पुच्छं प्रतिष्ठा तद्यत्प्राणा वाचाऽन्नं जग्ध्वा प्रतितिष्ठन्ति तस्मात्प्राणानां वाक्पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ १३ ॥

तस्य शिर एवाहवनीयः । अथ य आहवनीयेऽग्निः—य एवायं शीर्षन्प्राणः—सोऽस्य सः । तद्यत्स पक्षपुच्छवान्भवति—पक्षपुच्छवान्ह्ययं शीर्षन्प्राणः । चक्षुः शिरः । दक्षिणं श्रोत्रं दक्षिणः पक्षः, उत्तरं श्रोत्रमुत्तरः पक्षः । प्राणो मध्यमात्मा । वाक्पुच्छं प्रतिष्ठा । तद् यत् प्राणा वाचाऽन्नं जग्ध्वा प्रतितिष्ठन्ति—तस्मात्प्राणानां वाक् पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ १३ ॥

वनीयं गार्हपत्यं च ' ' अन्तरा ' मध्ये, चित्योरन्तराल इति यावत्, यत् स्थलं ' तदन्तरिक्ष ' मध्यलोक इत्यर्थः । ' अथ ' च ' यः ' अयम् ' आग्नीध्रीये ' धिष्ण्ये ' अग्निः ' स्थापितः, य एव चायमन्तरिक्षे अधिष्ठातृत्वेन स्थितो वायुः, स आग्नीध्रीयस्थोऽन्तरिक्षस्थो वायुश्चेत्युभयविधोऽप्यस्य प्रजापतेः ' सः ' पञ्चवृत्त्यात्मकः प्राण इत्यर्थः । ' आहवनीयः ' चित्यात्मकः ' एव द्यौः ' द्युलोकः । ' अथ ' ' आहवनीये ' अधिकरणे ' यः अग्निः ' अतिप्रणीतः स्थापितः, ' तौ सूर्याचन्द्रमसौ ' द्युलोकेऽधिष्ठातृत्वेन स्थितौ । ' स एषः ' आहवनीयादिः चन्द्रान्तः ' अस्य ' ' आत्मैव ' मध्यदेह एवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

तस्य प्रजापतेराधियाज्ञिकमाध्यात्मिकं च रूपं प्रतिपिपादयिषुराह—तस्य शिर इति । ' तस्य ' प्रजापतेः ' आहवनीयः ' चित्यात्मकः ' शिरः ' मूर्द्धा । ' अथ ' ' यः ' तत्र निधीयमानः ' अग्निः , ' ' योऽयम् ' ' शीर्षन् ' शीर्ष्णि ' प्राणः ' नासिकासञ्चारी, स उभयविधोऽपि ' अस्य ' प्रजापतेः ' स एव ' शीर्षण्यः प्राण एवेत्यर्थः ॥

चित्यात्मकस्याहवनीयस्य, तत्र निधीयमानस्याग्नेश्च क्रमेण शीर्षत्वं, शीर्षण्यप्राणत्वञ्च प्रतिपाद्य, तयोरेव पक्षपुच्छवत्त्वं प्रतिपादयति—तद्यत्स इति । ' तत् ' तत्र ' यत् ' यस्मात् ' सः ' चित्यात्मक आहवनीयः ' पक्षपुच्छवान् ' पक्षाभ्यां पुच्छेन च युक्तोऽस्ति, ' अयं ' ' शीर्षन् ' शीर्ष्णि वर्तमानः ' प्राणः ' नासिक्य इति यावत् । सोऽपि ' पक्षपुच्छवान् हि ' पक्षपुच्छैरन्वितः खलु । पक्षपुच्छवत्त्वमेवोपपादयति—चक्षुः शिर इत्यादिना । ' चक्षुः ' सव्यदक्षिणात्मकं चक्षुरिन्द्रियम् नासिक्यप्राणस्य ' शिरः ' मूर्द्धभूतम्; तदुपरि वर्तमानत्वात् । दक्षिणकर्णो दक्षिणपक्षस्थानीयः; तस्य दक्षिणपार्श्ववर्तित्वात् । उत्तरकर्णश्चोत्तरपक्षस्थानीयः; उत्तरपार्श्ववर्तित्वादेव । ' प्राणः ' स एव नासिक्यः ' मध्यम् ' अन्तर्वर्ति ' आत्मा ' शरीरम् । वागायतनत्वाद् वाङ् मुखम्, तदायतनं रसनमपि वाक्, तत् पुच्छम् पश्चाद्भावित्वात् । सैव ' प्रतिष्ठा ' आस्पदम् । प्रतिष्ठात्वमेवोपपादयति—तद्यदिति । ' यत् ' यस्मात् ' प्राणाः ' नासिक्यादयो ' वाचा ' मुखेन ' अन्नम् ' ' जग्ध्वा ' भक्षयित्वा शरीरे ' प्रतितिष्ठन्ति ' नोत्क्रामन्ति, ' तस्मात् ' हेतोः ' प्राणानां ' ' वाक् पुच्छं ' प्रतिष्ठेत्युपपन्नम् ॥ १३ ॥

(ब्राऽथ) अथ यदन्तराऽऽहवनीयं च गार्हपत्यं च । स ऽआत्माऽथ य ऽआत्माग्निर्धिष्ण्येऽग्निषु ऽएवायमन्तरात्मन्प्राणः सोऽस्य स प्रतिष्ठैवास्य गार्हपत्योऽथ यो गार्हपत्येऽग्निः सोऽस्यावाङ् प्राणः ॥ १४ ॥

(स्त) तꣳ हैके त्रिचितं चिन्वन्ति । त्रयो वाऽइमेऽवाञ्चः प्राणा ऽइति न तथा कुर्यादति ते रेचयन्त्येकविꣳशसम्पदमुपोऽ अनुष्टुप्संपदमुपो बृहतीसम्पदं ये तथा कुर्वन्त्येकꣳ ह्येवैतद्रूपं योनिरेव प्रजातिरेव यद्वेतेऽवाञ्चः प्राणा यद्धि मूत्रं करोति यत्पुरीषं प्रैव तेनायते ॥ १५ ॥

(तेऽस्था)अथातः सम्पदेव । (त्रै) एकवि॑ꣳशतिरिष्टका नुव युजूꣳषि तत्त्रिꣳशत्सादनं च सूददोहाश्च तद्द्वात्रिꣳशद्द्वात्रिꣳशदक्षराऽनुष्टुप्सैषाऽनुष्टुप् ॥ १६ ॥

(त्रै) एकवि॑ꣳशतिरेव परिश्रितः । (तो) युजुर्द्वाविꣳशं व्युदूहनस्य युजुरूषाश्च युजुश्च सिकताश्च युजुश्च पुरीषं च युजुश्च चतुर्भिः संनिवपति विमुञ्चति पञ्चमेन ततस्त्रिभिरियं द्वात्रिꣳशदक्षराऽनुष्टुप्सैषाऽनुष्टुप् ॥ १७ ॥

अथातः सम्पदेव । एकविंशतिरिष्टकाः, नव यजूंषि—तत् त्रिंशत् । सादनं च, सूददोहाश्च—तद् द्वात्रिंशत् । द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुप् । सैषाऽनुष्टुप् ॥ १६ ॥

एकविंशतिरेव परिश्रितः । यजुर्द्वाविंशम् । व्युदूहनस्य यजुः । ऊषाश्च, यजुश्च । सिकताश्च, यजुश्च । पुरीषं च, यजुश्च,—चतुर्भिः संनिवपति, विमुञ्चति पञ्चमेन । ततस्त्रिभिरियं द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुप् । सैषाऽनुष्टुप् ॥ १७ ॥

" त्रयो वा इमेऽवाञ्चः प्राणाः "—इति यदुक्तम्, तदभ्युपगम्य निराकरोति—एकं ह्येवेत्यादिना । एतस्य प्राणस्य रूपम् 'एतद्रूपम्' 'एकम्' एव खलु, 'यदेतेऽवाञ्चः प्राणाः' प्रजननमूत्रपुरीषोत्सर्गहेतुभेदेन त्रयोऽपि । किं पुनस्तदित्याह—योनिरेवेति । 'योनिः' स्थानं कारणम् । मूत्रपुरीषरेतसामेकमेवैतद्रूपं कारणमनाहत्यापि कर्मविवक्षया आह—प्रजातिरेवेति । मूत्रपुरीषसर्गात्मना प्रजातेरेकत्वमित्यर्थः । तदेवोपपादयति—यद्धीति । 'यन्मूत्रं करोति; 'यत्' च 'पुरीषं' करोति; 'तत् जायत एव' इति प्रजातिरूपेण त्रयाणामप्येकत्वं सिद्धमेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

पूर्वमुपधितामनुष्टुब्बृहत्योः सम्पदमाह—अथातः सम्पदेवेत्यादिना । 'वक्ष्यते'—इति शेषः । "अयम् सो अग्निः"—इत्यादिभिर्मन्त्रैरुपहिता अष्टौ यजुष्मत्यः, लोकम्पृणाद्वयोरेवेति 'एकविंशतिरिष्टकाः' । नव यजूंषीति । अष्टानामर्द्धबृहतीप्रभृतीनां यजुष्मतीनामष्टौ "अयं सोऽग्निः" इत्यादीनि (वा० सं० १२ । ४७–५१), लोकम्पृणानामेकं "लोकं पृण" इति (वा० सं० १२ । ५४), एवं नव । 'तत्' तत्र 'त्रिंशत्' सङ्ख्या सम्पद्यते । 'सादनञ्च' यजुः "तया देवतया" इति (वा० सं० १३ । ६२), सूददोहाश्च "ता अस्य" इति (वा० सं० १२ । ५५) । 'तत्' तेन 'द्वात्रिंशत्', 'अनुष्टुप् द्वात्रिंशदक्षरा' 'सैषा' प्रसिद्धा 'अनुष्टुप्' गार्हपत्यचितिः स्वरूपा द्रष्टव्या ॥ १६ ॥

एवमेकामनुष्टुभं सम्पाद्य अपरे द्वे अनुष्टुभावेव सम्पादयितुमाह—एकविंशतिरेवेति । 'उ,—एव'—इति पदच्छेदः । 'परिश्रितः' एकविंशतिसङ्ख्या एव । यदुक्तं सूत्रकृता—"परिश्रिद्भिः परिश्रयति पूर्ववदेकविंशत्या चितः स्थेति "—(का. श्रौ. सू. १७ । ७) इति । यजुर्द्वाविंशमिति । परिश्रितामेवोपधाने विहितम् "चितः स्थ" इति 'व्युदूहनस्य यजुः' । "अपेत वीत" इति (वा. सं. १२ । ४५) त्रयोविंशम् । 'ऊषाः' तन्निवापे विहितं यजुः "संज्ञानम्" इति (वा. सं. १२ । ४६) च द्वे चतुर्विंशपञ्चविंशे । 'सिकताश्च' तन्निवापयजुः "अग्नेर्भस्म" इति (वा. सं. १२ । ४६) च द्वे षड्विंशसप्तविंशे । 'पुरीषञ्च' तन्निवापयजुश्च

(व) अथैते द्वे यजुषी । सोऽनुष्टुबेव वाग्वाऽअनुष्टुप्तद्यदिदं द्वयं वाचो रूपं दैवं च मानुषं चोच्चैश्च शनैश्च तदेते द्वे ॥ १८ ॥

ता वाऽएतास्तिस्रोऽनुष्टुभः । (श्रि) चित्तऽ एष गार्हपत्यस्तद्यदेताऽअत्र तिस्रोऽनुष्टुभः सम्पादयन्त्यत्र ह्येवेमे तदा सर्वे लोका भवन्ति ततोऽन्यतरां द्वात्रिंशदक्षरामनुष्टुभमाहवनीयं हरन्ति सऽ आहवनीयः सा द्यौस्तच्छिरोऽथेद्धान्यतरा परिशिष्यते स गार्हपत्यः सा प्रतिष्ठा स ऽउऽअयं लोकः ॥ १९ ॥

अथैते द्वे यजुषी—सोऽनुष्टुबेव । वाग्वाऽअनुष्टुप् । तद्यदिदं द्वयं वाचो रूपम्—दैवं च, मानुषं च, उच्चैश्च शनैश्च—तदेते द्वे ॥ १८ ॥

ता वाऽएतास्तिस्रोऽनुष्टुभः । चित्त एष गार्हपत्यः । तद्यदेता अत्र तिस्रोऽनुष्टुभः सम्पादयन्ति—अत्र ह्येवेमे तदा सर्वे लोका भवन्ति । ततोऽन्यतरां द्वात्रिंशदक्षरामनुष्टुभमाहवनीयं हरन्ति । स आहवनीयः । सा द्यौः । तच्छिरः । अथेद्धान्यतरा परिशिष्यते—स गार्हपत्यः । सा प्रतिष्ठा । स उ अयं लोकः ॥ १९ ॥

(कोऽथ) अथ येऽएते द्वे यजुषी । एतत्तद्यदन्तराऽऽहवनीयं च गार्हपत्यं च तदन्तरिक्षꣳ सऽआत्मा तद्यत्ते द्वे भवतस्तस्मादेतत्तनीयो यदन्तराऽऽहवनीयं च गार्हपत्यं च तस्मादेषां लोकानामन्तरिक्षलोकस्तनिष्ठः ॥२०॥

सैषा त्रेधा विहिता वागनुष्टुप् । (ष्टा) तामेषोऽग्निः प्राणो भूत्वाऽनुसंचरति यऽआहवनीयेऽग्निः स प्राणः सोऽसावादित्योऽथ यऽआग्नीध्रीयेऽग्निः स व्यानः स उऽअयं वायुर्योऽयं पवतेऽथ यो गार्हपत्येऽग्निः स उदानः

अथ येऽएते द्वे यजुषी–एतत्तत् । यदन्तराऽऽहवनीयं च गार्हपत्यं च । तदन्तरिक्षम् । स आत्मा । तद्यत्ते द्वे भवतः–तस्मादेतत्तनीयो–यदन्तराऽऽहवनीयं च गार्हपत्यं च । तस्मादेषां लोकानामन्तरिक्षलोकस्तनिष्ठः ॥ २० ॥

सैषा त्रेधा विहिता वागनुष्टुप् । तामेषोऽग्निः प्राणो भूत्वाऽनुसंचरति । य आहवनीयेऽग्निः–स प्राणः, सोऽसावादित्यः । अथ य आग्नीध्रीयेऽग्निः–स व्यानः; स उऽअयं वायुः–योऽयं पवते । अथ

अनुष्टुप्त्रयसम्पादनस्य गार्हपत्यचितौ लोकत्रयसम्पादनहेतुतामाह–तद्यदेता इति । 'अत्र' गार्हपत्यचितौ 'यत्' 'एतास्तिस्रः अनुष्टुभः' 'सम्पादयन्ति,' वेदवादिन इति शेषः । 'तदा' आहवनीयचयनात् प्रागेवात्र गार्हपत्ये 'इमे सर्वे लोकाः' त्रयोऽपि 'भवन्ति' । कारणे कार्यस्यान्तर्गतत्वादुत्तरोऽभयोऽपि गार्हपत्ये एवान्तर्गताः, पृथिवीलोके चेतरौ लोकावन्तर्गतौ । "सोऽग्निना पृथिवीं मिथुनꣳ समभवत् तत आण्डꣳ समवर्तत"–इति तत एवोपत्तिश्रुतेः (श. प. ६ । १ । २ । १) । तासामेव अनुष्टुभामनुप्रयोगान्तरमपि विधत्ते–ततोऽन्यतरामिति । तयोर्द्वात्रिंशदक्षरयोः अनुष्टुभोर्मध्ये 'अन्यतराम्' एकाम् 'द्वात्रिंशदक्षरामनुष्टुभं' बुद्ध्या विभज्य आहवनीयस्थाने 'हरन्ति' अनुसन्धाय हरेयुरित्यर्थः । 'सा' आहृता अनुष्टुप् आहवनीयचितिः, सैव द्युलोकः, तदेव चित्याग्निरूपस्य प्रजापतेः 'शिरः' भवति । 'इह' अस्मिन् गार्हपत्यस्थाने 'अन्यतरा' एका द्वात्रिंशदक्षरा अनुष्टुप् 'परिशिष्यते,' 'सः' एव 'गार्हपत्यः' अग्निरिति चित्याग्निरूपस्य प्रजापतेः 'सा' एव 'प्रतिष्ठा' 'पादौ' । 'सः' एव 'अयं लोकः' भूलोकोऽपीत्यर्थः ॥१९॥

त्रिसंख्यायोगात् गौणी या तृतीया अनुष्टुप्, तस्या अन्तरिक्षादिरूपतामाह–अथ ये एते इति । आहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्ये यदस्ति स्थानमाग्नीध्रीयाख्यम्, एतदेव सा यजुर्द्वयात्मिका अनुष्टुप्, 'तदेवान्तरिक्षम्' तृतीयानुष्टुबात्मकोऽयमन्तरिक्षलोक इत्यर्थः । सैव आनुष्टुभस्य चित्याग्निरूपस्य प्रजापतेः 'आत्मा' मध्यदेहः । द्वात्रिंशदक्षराभ्यां पूर्वाभ्यामनुष्टुब्भ्यां द्विसंख्यायोगिन्याल्पतरिमत्वात् अनुष्टुभोऽल्पीयस्त्वात् तदात्मकस्यान्तरिक्षस्य अन्तरालपरिमाणत्वमाह–तद्यत् ते द्वे भवत इत्यादिना । यस्मात् तृतीया अनुष्टुप् द्विसंख्यायोगिनी, तस्मात् तदात्मकं गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालं 'तनीयः' तनुतरम्, अल्पपरिमाणमेव भवति । 'तस्मात्' एव कारणात् 'एषां लोकानाम्' मध्ये 'अन्तरिक्षलोकः' 'तनिष्ठः' सूक्ष्मतमो भाति ॥ २० ॥

सैषा त्रेधा विहितेत्यादि । त्रिप्रकारेण विहिता 'सैषा अनुष्टुप्' 'वाक्' एव । 'ताम्' 'एषः' त्रयः 'अग्निः' 'प्राणो भूत्वा अनुसञ्चरति' आहवनीयगार्हपत्याग्नीध्रीयाख्येषु स्थानेषु क्रमेण व्याप्नोति । तत्तत्स्थाने-

स उऽअयं योऽयमस्मिँल्लोकेऽग्निरेवंविद्ध वाव सर्वां वाचꣳ सर्वं प्राणꣳ सर्वमात्मानꣳ संस्कुरुते ॥ २१ ॥

सैषा बृहत्येव । ये वै द्वे द्वात्रिꣳशतौ द्वात्रिꣳशदेव तद्यथैते द्वे यजुषी तच्चतुस्त्रिꣳशदग्निरेव पञ्चत्रिꣳशो नाक्षराच्छन्दो व्येत्येकस्मान्न द्वाभ्याꣳ स उ द्व्यक्षरस्तत्षट्त्रिꣳशत्षट्त्रिꣳशदक्षरा बृहती बृहतीं वाऽएष संचितोऽभिसम्पद्यते यादृग्वै योनौ रेतः सिच्यते तादृग्जायते तद्यदेतामत्र बृहतीं करोति तस्मादेष संचितो बृहतीमभिसम्पद्यते ॥ २२ ॥

यो गार्हपत्येऽग्निः—स उदानः । स उऽअयं—योऽयमस्मिँल्लोकेऽग्निः । एवंविद्ध वाव सर्वां वाचं, सर्वं प्राणं, सर्वमात्मानं संस्कुरुते ॥ २१ ॥

सैषा बृहत्येव । ये वै द्वे द्वात्रिंशतौ—द्वात्रिंशदेव तद् । अथैते द्वे यजुषी—तच्चतुस्त्रिंशत् । अग्निरेव पञ्चत्रिंशः । नाक्षराच्छन्दो व्येति—एकस्मात्, न द्वाभ्याम् । स उ द्व्यक्षरः । तत् षट्त्रिंशत् । षट्त्रिंशदक्षरा बृहती । बृहतीं वाऽएष संचितोऽभिसम्पद्यते । यादृग्वै योनौ रेतः सिच्यते—तादृग्जायते । तद्यदेतामत्र बृहतीं करोति—तस्मादेष सञ्चितो बृहतीमभिसम्पद्यते ॥ २२ ॥

गतेऽग्नौ प्राणोदानव्यानरूप्यात्मना सूर्यादिभेदेन तस्य व्याप्तिमाचष्टे—य आहवनीयेऽग्निरिति । ' आहवनीये ' आहवनीयस्थाने निहितो ' यः अग्निः, ' ' सः ' ' प्राणः ' प्राणात्मकः, ' सोऽसावादित्यः ' आदित्यात्मकश्च । ' आग्नीध्रीये ' निहितस्तु व्यानात्मकः, वाय्वात्मकश्च । ' गार्हपत्ये ' निहितस्तु उदानात्मकः, पार्थिवाग्निरूपश्च । आहवनीयादीनां द्युलोकादिरूपत्वस्य प्रतिपादितत्वात् ऊर्ध्वमध्याधोदेशसम्बन्धेन प्राणादीनां तत्तदग्न्यात्मकता अवगन्तव्या ॥

प्रतिपादितमर्थं विदुषः फलमाह—एवंविदिति । अग्न्याद्यधिष्ठितलोकत्रयाणां प्रजापत्यात्मकत्वम्, गार्हपत्यचितौ सम्पादितास्वनुष्टुप्सु उदीरितरीत्या जानन् कृत्स्नां ' वाचम् ' कृत्स्नं ' प्राणम् ' एतैरेव सर्वैः सम्पूर्णम् ' आत्मानम् ' अग्निशरीरम् ' संस्कुरुते ' उत्पादयति ॥ २१ ॥

" अथो बृहतीसम्पदम् " इति (श. प. ७।१।२।१९) प्राक् सूचिता सम्पत्तिमाह—सैषेति । ' सैषा ' गार्हपत्यचितिः ' बृहत्येव, ' सम्पद्यत इति शेषः । तामेव सम्पत्तिं दर्शयति—ये वा इति । ' ये ' खलु पूर्वमुक्ते द्वात्रिंशदक्षरे अनुष्टुभौ, तदुभयं मिलित्वा द्वात्रिंशदेवात्र सम्पद्यते । अवशिष्टे ' द्वे यजुषी, ' ' अग्निरेव ' ' पञ्चत्रिंशः ' पञ्चत्रिंशत्सङ्ख्यापूरकः ॥

ननु " षट्त्रिंशदक्षरा बृहती " इति श्रुतेः इतः परमप्येकेन भवितव्यमित्यत आह—नाक्षरादिति । न चैकस्मादक्षरादविद्यमानात् ' छन्दः ' ' व्येति ' विगच्छति, अन्यथा भवति । ' न ' च ' द्वाभ्याम् ' अक्षराभ्याम् । एकेन द्वाभ्यां वा न्यूनं छन्दो न वैकल्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । तथा चैषा पञ्चत्रिंशत्सङ्ख्याऽपि बृहत्येवेति तत्सम्पत्तिरविरुद्धा । सङ्ख्यापूर्तिमपि दर्शयति—स उ द्व्यक्षर इति । यः पञ्चत्रिंशोऽग्निः स खल्वक्षरद्वयवाच्यः । ततस्ताभ्यामग्निरित्यक्षराभ्यां सह षट्त्रिंशत् सङ्ख्या सम्पद्यते; तथा च षट्त्रिंशदक्षरा बृहती सम्पन्ना । अपि च ' एष ' आहवनीयस्थाने ' सञ्चितः ' अग्निरपि ' बृहतीमभिसम्पद्यते ' । तत्र गार्हपत्यचितेर्बृहती-

तदाहुः । (यं) यदयं लोको गार्हपत्योऽन्तरिक्षं धिष्ण्या द्यौराहवनीयो-ऽन्तरिक्षलोक उ वा अस्माल्लोकादनन्तर्हितोऽथ कस्माद्गार्हपत्यं चित्वा-ऽऽहवनीयं चिनोत्यथ धिष्ण्यानिति सह हीमावग्रे लोकावास्तां तयोर्वियतो-र्योऽन्तरेणाकाश आसीत्तदन्तरिक्षमभवदीक्षꣳ ह वै नाम तत्पुराऽन्तरा वा इदमीक्षमभूदिति तस्मादन्तरिक्षं तद्यद्गार्हपत्यं चित्वाऽऽहवनीयं चिनो-त्येतौ ह्यमू लोकावसृज्येतामथ प्रत्येत्य धिष्ण्यान्निवपति कर्मण एवा-नन्तरायायाथो अन्तयोर्वाव संक्रियमाणयोर्मध्यꣳ संस्क्रियत ॥ २३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ७।१।२ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७-१ ॥

तदाहुः-यदयं लोको गार्हपत्यः, अन्तरिक्षं धिष्ण्याः, द्यौराहवनीयः । अन्तरिक्षलोक उ अस्मा-ल्लोकादनन्तर्हितः । अथ कस्माद्गार्हपत्यं चित्वाऽऽहवनीयं चिनोति, अथ धिष्ण्यानिति । सह हीमा-वग्रे लोकावास्ताम् । तयोर्वियतोर्योऽन्तरेणाकाश आसीत्-तदन्तरिक्षमभवत् । ईक्षं ह वै तन्नाम ततः पुरा । अन्तरा वा इदमीक्षमभूदिति-तस्मादन्तरिक्षम् । तद्-यद्गार्हपत्यं चित्वाऽऽहवनीयं चिनोति । एतौ ह्यमे लोकावसृज्येताम् । अथ प्रत्येत्य धिष्ण्यान्निवपति-कर्मण एवानन्तरायाय । अथोऽअन्तयोर्वाव संस्क्रियमाणयोर्मध्यं संस्क्रियते ॥ २३ ॥

सम्पत्तिरेव कारणमित्याह-यावत्या इति । 'योनौ' गर्भाशये यावत्प्रकारविशिष्टं 'रेतः' 'सिच्यते' तादृश एवोत्पत्तिसमये 'जायते' यथैव लोके, 'तत्' तथैवात्रापि योनिरूपायां गार्हपत्यचितौ 'यद्' यस्मात् 'एतां बृहतीं करोति;' 'तस्मात्' इत उत्पद्यमान 'एषः सञ्चितः' अयमाहवनीयोऽग्निरपि 'बृहतीमभि-सम्पद्यते' । तां सम्पत्तिं यजुष्मतीनां षट्त्रिंशत्सङ्ख्यया दश बृहत्यः सम्पद्यन्त इति दशमकाण्डे दर्श-यिष्यामः ॥ २२ ॥

गार्हपत्याग्नीध्रीयाहवनीयानां क्रमेण पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकात्मकत्वात् क्रमेणैव तेषां संस्कारो युक्त इत्या-शङ्क्य व्युत्क्रमानुष्ठानमुपपादयति-तदाहुरित्यादिना । अन्तरिक्षं धिष्ण्या इति । गार्हपत्याहवनीययोरन्तराल-वर्तिन आग्नीध्रीयादयो धिष्ण्याः, ते अन्तरिक्षलोकात्मका इत्यर्थः । तत्र गार्हपत्यचयनानन्तर्यम् आहवनीय-चितेराक्षिपति-अन्तरिक्षलोक इति । 'अस्माद् लोकात्' भूलोकात् । 'अन्तरिक्षलोकः' 'अनन्तर्हितः' प्रत्यासन्नः । तथा च गार्हपत्यचयनानन्तरं धिष्ण्यनिवपनमकृत्वा 'अथ' कस्मात्, हेतोराहवनीयचयनमेव क्रियते । 'अथ' अनन्तरमेव 'धिष्ण्यान्' चिनोतीत्यनुपपद्यते । इत्यमनुष्ठाने कारणं वक्तुमाह-सह हीमे-माविति । 'अग्रे' पुरा इमौ भूस्वर्गाख्यौ 'लोकौ' 'सहास्ताम्' । 'तयोः' 'वियतोः' विविधं गच्छतोः विभुज्यमानयोः 'यः' 'मध्ये' 'आकाश' 'अवकाशः' 'आसीत्' 'तदन्तरिक्षमभवत्' । 'ततः पुरा' द्यावापृथिव्योर्विगमनात् पूर्वम् 'ईक्षम्' इति आकाशस्य 'नाम' द्यावापृथिव्योर्विश्लेषे सति 'अन्तरा' तयोर्मध्ये खलु 'इदमीक्षमभूत्' 'इति' हेतोः यस्मादेवं तस्मादिदमाकाशमन्तरिक्षनामकं संवृत्तमित्यर्थः ॥

तद् यद्गार्हपत्यमित्यादि । एवमन्तरिक्षनिष्पत्तेर्लोकद्वयानन्तरभावित्वाद् गार्हपत्यचयनानन्तरमन्तरिक्षसस्तुतान् धिष्ण्यानतिक्रम्य 'आहवनीयं' 'चिनोति' चयनेन संस्करोति । 'यत्' यस्मात् तौ भूस्वर्लोकौ 'अग्रे' खलु सह 'अमुज्येतां' सृष्टावभवताम्, 'अथ' आहवनीयचयनानन्तरं 'प्रत्येत्य' प्रतिनिवृत्य सदसि 'धिष्ण्यान्' 'निवपति' निर्मिमीते । अत्र प्रयोजनमाह—कर्मण एवेति । तत्र धिष्ण्यानां निवपनं कर्मणः क्रियाकलापस्य 'अनन्तरायाय' अविच्छेदायैव भवति । न त्वनेन किञ्चित् संस्कर्तव्यमस्तीत्याह—अथो इति । अपि च उभयो 'अन्तयो' आहवनीयगार्हपत्ययोश्चयनेन 'संक्रियमाणयो' 'मध्यम्' अपि स्थलं 'संक्रियते' तेनैव संस्कारेण संस्कृतमेव भवति, तस्माद् गार्हपत्यचयनानन्तरमाहवनीयस्यैव चयनम्, पश्चाद् धिष्ण्यानां निवपनमिति क्रमः सिद्ध इति भावः ॥ २३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
सप्तमकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (७-१-२) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताम्भोधीन्पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोस्रा रुक्मधानीद्विपमहितरथौ सायणः सिद्धनार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमवमतुलं स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपालुर्गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नकूटं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिद्धनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७-१ ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
प्रथमप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

अथातो नैर्ऋतीर्हरन्ति । (न्त्ये) एतद्वै देवा गार्हपत्यं चित्वा समारोहन्नयं वै लोको गार्हपत्य ऽइममेव तल्लोकꣳ संस्कृत्य समारोहꣳस्ते तम ऽएवानतिदृश्यमपश्यन् ॥ १ ॥

(इꣳस्ते) तेऽब्रुवन् । (ब्रु) उप तज्जानीत यथेदं तमः पाप्मानमपहनामहा ऽइति तेऽब्रुवꣳश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवꣳस्तदिच्छत यथेदं तमः पाप्मानमपहनामहा ऽइति ॥ २ ॥

अथ नैर्ऋतीष्टकाचयनम् ।

अथातो नैर्ऋतीर्हरन्ति । एतद्वै देवा गार्हपत्यं चित्वा समारोहन् । अयं वै लोको गार्हपत्यः । इममेव तल्लोकं संस्कृत्य समारोहन् । ते तम एवानतिदृश्यमपश्यन् ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्–उप तज्जानीत–यथेदं तमः पाप्मानमपहनामहा ऽइति । तेऽब्रुवन्–चेतयध्वमिति । चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । तदिच्छत–यथेदं तमः पाप्मानमपहनामहा ऽइति ॥ २ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथाख्यायिकया प्रयोजनप्रतिपादनपुरःसरं नैर्ऋतीनामिष्टकानामुपधाने विधित्सुस्तासां हरणं संग्रहेण प्रतिजानीते–अथात इति । 'अथ,' गार्हपत्यचयनानन्तरम् 'अतः' अस्मात् स्थानात् निर्ऋतिदेवताकाः इष्टकाः 'हरन्ति,' नैर्ऋत्यां दिशि नियेयुरित्यर्थः । तासामुपधानस्य प्रयोजनमाख्यायिकयाऽऽचष्टे–एतद्वा इति । 'एतद्' एतस्मिन् खलु गार्हपत्यचयनानन्तरकाले 'देवाः' 'समारोहन्' सम्प्राप्नुवन् । एतदेव विवृणोति–अयं वा इति । ते तम एवेति । चयनेन संस्कृतं भूलोकमारूढाः 'ते' 'अनतिदृश्यम्' दर्शनमतिक्रम्य द्रष्टुमशक्यं सर्ववस्त्वाच्छादकं पापरूपम् 'तम एव' सर्वत्र अपश्यन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्निति । उप तज्जानीतेति । उपेत्य 'तत्' तमोऽपहन्तुमुपायं विचारयतेत्यर्थः । तमः पाप्मानमिति । तमोरूपं पाप्मानम् । चेतयध्वमितीच्छार्थे णिजिति व्याचष्टे–(पा. सू. ३ । १ । ८) चितिमिच्छतेतीति । 'चितिं' पापहननसाधनमिष्टकानां चयनमिच्छतेत्यर्थः । तदिच्छतेति । हे देवाः । 'तत्' चयनम् 'इच्छत,' 'यथा' येन चयनेन 'इदं' तमोरूपं पापं नाशयेमेत्यर्थः ॥ २ ॥

ते चेतयमाना । (ऽ) एता ऽइष्टका ऽअपश्यन्नैर्ऋतीस्ता ऽउपादधत ताभिस्तत्तम' पाप्मानमुपाघ्नत पाप्मा वै निर्ऋतिस्तद्यदेताभिः पाप्मानं निर्ऋतिमपाघ्नत तस्मादेता नैर्ऋत्य' ॥ ३ ॥

(स्त) तद्वाऽएतत्क्रियते । यद्देवा ऽअकुर्वन्निदं नु तत्तमः स पाप्मा देवैरेवापहतो यत्त्वेतत्करोति यद्देवा ऽअकुर्वंस्तत्करवाणीत्यथो य ऽएव पाप्मा या निर्ऋतिस्तमेताभिरपहते तद्यदेताभिः पाप्मानं निर्ऋतिमपहते तस्मादेता नैर्ऋत्य· ॥ ४ ॥

(त्यो) यद्वेवैता नैर्ऋतीर्हरन्ति । प्रजापतिं विस्रस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वंस्तमुखायां योनौ रेतोभूतमसिञ्चन्योनिर्वाऽउखा तस्माऽएतां संवत्सरे प्रतिष्ठां समस्कुर्वन्निममेव लोकमयं वै लोको गार्हपत्यस्तस्मिन्नेनं प्राजनयंस्तस्य यः पाप्मा यः श्लेष्मा यदुल्वं यज्जरायु तदस्यैताभिरपाघ्नंस्तद्यदस्यैताभिः पाप्मानं निर्ऋतिमपाघ्नंस्तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ५ ॥

ते चेतयमानाः एता इष्टका अपश्यन्—नैर्ऋतीः । ता उपादधत, ताभिस्तत्तमः पाप्मानमपाघ्नत । पाप्मा वै निर्ऋतिः । तद्यदेताभिः पाप्मानं निर्ऋतिमपाघ्नत—तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ३ ॥

तद्वाऽएतत्क्रियते—यद्देवा अकुर्वन् । इदं नु तत्तमः, स पाप्मा देवैरेवापहतः । यत्त्वेतत्करोति—यद्देवा अकुर्वन्—तत्करवाणीति । अथो य एव पाप्मा, या निर्ऋतिः—तमेताभिरपहते । तद्यदेताभिः पाप्मानं निर्ऋतिमपहते । तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ४ ॥

यद्वेवैता नैर्ऋतीर्हरन्ति—प्रजापतिं विस्रस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्—तमुखायां योनौ रेतोभूतमसिञ्चन् । योनिर्वाऽउखा । तस्माऽएतां संवत्सरे प्रतिष्ठां समस्कुर्वन्—इममेव लोकम् । अयं वै

ते चेतयमाना इति । चितिमिच्छन्त इत्यर्थः । पाप्मा वै निर्ऋतिरिति । दक्षिणापरदिगधिदेवता सा 'पाप्मा वै' पापरूपैव । एतत्तादात्म्यमुपजीव्य पापापहतिहेतुभूतानामिष्टकानां 'नैर्ऋत्य'—इति नाम निर्वक्ति । तद्यदेताभिरिति । 'अपाघ्नत' अनाशयन् ॥ ३ ॥

इत्थमाख्यायिकया नैर्ऋतीनामुपधानस्य पापरूपतमोनिवृत्त्यर्थतां प्रतिपाद्य, इदानीन्तनानुष्ठानस्यापि तदर्थतामाह—तद्वा एतत् क्रियत इति । 'तत्' खलु 'एतत्' इदानीं यजमानेन 'क्रियते,' 'यद्देवा' पुरा 'अकुर्वन्' । यथा 'देवैः' 'अपहतं' नाशितं तमोरूपः 'स पाप्मा,' इदानीमप्यनुष्ठानेन निवर्तते । यत्त्वेतदिति । 'यत्' खलु 'एतद्' यजमानः अनुतिष्ठति, देवैर्यत् कृतम्, 'तत्' अहमपि 'करवाणि,' 'इति' अनेनाभिप्रायेण तदनुष्ठीयत इत्यर्थः । न केवलमनुकरणमात्रं तथाविधफलकाङ्क्षानुष्ठानमित्याह—अथो इति । उक्तमर्थमनूद्य नैर्ऋतीनामिष्टकानां तमोऽपहन्तृत्वद्वारा नाम निर्वक्ति—तद्यदेताभिरिति ॥ ४ ॥

प्रयोजनान्तरं वक्तुं नैर्ऋतीनां हरणमनुवदति—यद्वेवैता इति । 'यद् उ एव' यस्मादेव प्रयोजनान्तरात्

(स्त) तथैवैतद्यजमानः । (ऽ) आत्मानमुखायां योनौ रेतोभूतꣳ सिञ्चति योनिर्व्वा ऽउखा तस्मा ऽएताꣳ संवत्सरे प्रतिष्ठाꣳ संस्करोतीममेव लोकमयं वै लोको गार्हपत्यस्तस्मिन्नेनं प्रजनयति तस्य यः पाप्मा यः श्लेष्मा यदुल्वं यज्जरायु तदस्यैताभिरपहन्ति तद्यदस्यैताभिः पाप्मानं निर्ऋतिमपघ्नन्ति तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ६ ॥

पादमात्र्यो भवन्ति । (न्त्य) अपस्पदमेव तत्पाप्मानं निर्ऋतिं कुरुतेऽलक्षणा भवन्ति यद्वै नास्ति तदलक्षणमसन्तमेव तत्पाप्मानं निर्ऋतिं

लोको गार्हपत्यः । तस्मिन्नेनं प्राजनयन् । तस्य यः पाप्मा, यः श्लेष्मा, यदुल्वम्, यज्जरायु-तदस्यैताभिरपाघ्नन् । तद्यदस्यैताभिः पाप्मानं निर्ऋतिमपाघ्नन्-तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ५ ॥

तथैवैतद्यजमान आत्मानमुखायां योनौ रेतोभूतं सिञ्चति । योनिर्वा ऽउखा । तस्मा ऽएतां संवत्सरे प्रतिष्ठां संस्करोति-इममेव लोकम् । अयं वै लोको गार्हपत्यः । तस्मिन्नेनं प्रजनयति । तस्य यः पाप्मा, यः श्लेष्मा, यदुल्वम्, यज्जरायु-तदस्यैताभिरपहन्ति । तद्यदस्यैताभिः पाप्मानं निर्ऋतिमपघ्नन्ति-तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ६ ॥

पादमात्र्यो भवन्ति । अपस्पदमेव तत्पाप्मानं निर्ऋतिं कुरुते । अलक्षणा भवन्ति । यद्वै नास्ति-

---

'एता नैर्ऋतीः' इष्टकाः 'हरन्ति,' तदुच्यत इति शेषः । आख्यायिकया तद् प्रतिपादयति-प्रजापतिं विस्रस्तमिति । यदा खलु 'देवाः' 'विस्रस्तं' विश्लिष्टावयवं 'प्रजापतिम्' 'समस्कुर्वन्' पुनराचन्, तदा 'स' प्रजापतिम्, उखारूपायां 'योनौ' उखाग्निरूपेण 'रेतोभूतम्' 'असिञ्चत्' । योनिर्वा उखेति । उखायोनित्व उपपत्तिः । तस्मा एतामिति । 'तस्मै' प्रजापतये 'संवत्सरे' उखाग्निभरणेन नीते सति 'एतां प्रतिष्ठां' प्रतितिष्ठत्यनेनेति पादद्वयं प्रतिष्ठा; भूलोकात्मकं पादद्वयमकुर्वन्नित्यर्थः । ननु संवत्सरे अतिक्रान्ते गार्हपत्य एव चीयते, न भूलोकस्तस्योत्पत्तिरित्याशङ्क्य तयोस्तादात्म्यमाह-अयं वै लोक इति । तस्मिन्नेनमिति । 'तस्मिन्' भूलोकात्मके गार्हपत्ये 'एनं' प्रतिष्ठारूपं प्रजापत्यवयवं 'प्राजनयन्' उदपादयन् । 'तस्य' प्रजायमानस्य 'यः पाप्मा' शरीरे स्थितः, 'यः श्लेष्मा,' 'यत्' च 'उल्वं' गर्भवेष्टनम्, 'यत्' च जराय्वाख्यं गर्भस्य बन्धवेष्टनम्, 'तत्' सर्वं पापरूपम्' 'अस्य' प्रजापतेः 'एताभिः' इष्टकाभिः 'अपाघ्नन्' अपहतवन्तः । अथात्र पूर्वोक्तनामनिर्वचनं करोति-तद्यदस्यैति ॥ ५ ॥

इतिहासप्रतिपन्नमर्थं दृष्टान्तीकृत्य दार्ष्टान्तिके योजयति-तथैवैतदिति । यथा प्रजापतिमुदीरितरीत्या देवाः समस्कुर्वन्, तथेदानीं यजमानोऽपि प्रजापतिरूपमात्मानम् उखायामित्यादि पूर्ववद्योज्यम् ॥ ६ ॥

इत्थं पापरूपस्य तमसः, गर्भस्थोल्वश्लेष्मोल्वादिरूपस्य च पाप्मनो निर्हरणहेतुत्वेन नैर्ऋतीरिष्टकाः प्रशंस्य, धर्मान्तरमाह-पादमात्र्य इति । वितस्त्यधिकप्रादेशपरिमितः पुरुषः; तस्य दशमोंऽशः पादः, स प्रमाणं

कुरुते तुषपक्वा भवन्ति नैर्ऋता वै तुषा नैर्ऋतैरेव तन्नैर्ऋतं कर्म करोति कृष्णा भवन्ति कृष्णꣳ हि तत्तम ऽआसीदथो कृष्णा वै निर्ऋतिः ॥ ७ ॥

(स्ता) ताभिरेतां दिशं यन्ति । (न्त्ये) एषा वै नैर्ऋती दिङ् नैर्ऋत्यामेव तद्दिशि निर्ऋतिं दधाति स यत्र स्वकृतं वेरिणꣳ श्वभ्रप्रदरो वा स्यात्तदेना ऽउपदध्याद्यत्र वाऽअस्याऽअवदीर्यते यत्र वाऽस्याऽओषधयो न जायन्ते निर्ऋतिर्हास्यै तद्गृह्णाति नैर्ऋतऽएव तद्भूमेर्निर्ऋतिं दधाति ताः पराचीर्लोकभाजः कृत्वोपदधाति ॥ ८ ॥

तद्लक्षणम् । असन्तमेव तत् पाप्मानं निर्ऋतिं कुरुते । तुषपक्वा भवन्ति । नैर्ऋता वै तुषाः । नैर्ऋतैरेव तन्नैर्ऋतं कर्म करोति । कृष्णा भवन्ति । कृष्णं हि तत्तम आसीत् । अथो कृष्णा वै निर्ऋतिः ॥७॥

ताभिरेता दिशं यन्ति । एषा वै नैर्ऋती दिक् । नैर्ऋत्यामेव तद्दिशि निर्ऋतिं दधाति । स यत्र स्वकृत वेरिणम्, श्वभ्रप्रदरो वा स्यात्–तदेना उपदध्यात् । यत्र वाऽअस्याऽअवदीर्यते, यत्र वाऽस्याऽओषधयो न जायन्ते–निर्ऋतिर्हास्यै तद् गृह्णाति । नैर्ऋतऽएव तद्भूमेर्निर्ऋतिं दधाति । ताः पराचीर्लोकभाजः कृत्वोपदधाति ॥ ८ ॥

याश्च ता 'पादमात्र्य' तदुक्त कात्यायनेन–"पञ्चारत्निर्दशवितस्तिर्विंशतिशताङ्गुल पुरुष, द्वादशाङ्गुल पदम्' (का शु.सू. ८२) इति' । तत् परिमाण प्रशसति–अधस्पदमेवेति । ' एतत् ' एतेन नैर्ऋतीनां पादमात्रपरिमाणकरणेन ' अधस्पद ' पादस्याधस्तादेव निर्ऋतिरूपम् ' पाप्मान ' कृतवान् भवतीत्यर्थ । एतेन पादमात्र्य इत्यत्र पादशब्दोऽङ्घ्रिपर्याय , न तु चतुर्थांशवाचक इति व्याख्यान भवति । धर्मविशेष विधत्ते–अलक्षणा भवन्तीति । त्र्यालिखितादिक लक्षणम्, तद्रहिता भवेयुरित्यर्थ । एतदुपपादयति–यद्वै नास्तीति । ' यत् ' वस्त्वभावप्रतियोगि, ' तत् ' नि स्वरूपत्वात् ' अलक्षण ' व्यावर्तकचिह्नरहितम्, अतोऽत्रालक्षणकरणेन 'निर्ऋतिं पाप्मानम् ' असन्तम् ' अभावप्रतियोगिनमेव करोति । ननु पाके सतीष्टकान्तरलक्षणवत्त्वमासामवर्जनीयमित्याशङ्क्य, तासां पाकप्रकारमाह–तुषपक्वा भवन्तीति । तुषै पक्वा ' तुषपक्वा ' । पचे कर्मणि क्त , " पचो व "–(पा सू ८।२।५२) इति निष्ठातकारस्य वत्वम् । तत् प्रशसति–नैर्ऋता वा इति । दर्शपूर्णमासप्रकरणे " अथ तुषान् प्रहन्त्यपहतꣳ रक्ष इति '–(श प १।१।४।२१)इति रक्ष सम्बन्धस्य समाम्नातत्वात् तुषाणां नैर्ऋतत्वम् । तासां कार्ष्ण्यं विधत्ते–कृष्णा भवन्तीति । ता' तिस्र इष्टका' कृष्णवर्णा । तत्र कारणमाह–कृष्ण हीति । अपहन्तव्यस्य तमस कृष्णवर्णत्वात् तदभिमानिन्या निर्ऋतिदेवतायाश्च तादृग्वर्णत्वादित्यर्थ ॥ ७ ॥

तासामुपधानार्थं दिग्विशेषमभिनयेन दर्शयति–ताभिरेतामिति । ' एतां ' दक्षिणापरां दिश ' तामि ' इष्टकाभि सह ' यन्ति ' गच्छेयु । ' एषा ' खलु ' नैर्ऋती ' निर्ऋतिदेवताधिष्ठिता ' दिक् ' । तथा इति

१–नैर्ऋतीः कृष्णास्तुषपक्वास्तिस्रोऽलक्षणाः पादमात्र्यो [illegible] दक्षिणेतः [illegible] । का. श्रौ.सू. १७।११ ।

(त्यु) असुन्वन्तमयजमानमिच्छेति । यो वै न सुनोति न यजते तं निर्ऋतिर्ऋच्छति स्तेनस्येत्यामन्विहि तस्करस्येति स्तेनस्य चेत्यामन्विहि तस्करस्य चेत्येतदथो यथा स्तेनस्तस्करः प्रलायमेत्येवं प्रलायमिहीत्यन्यमस्मदिच्छ सा तऽइत्येत्यनित्थंविद्वांसमिच्छेत्येतन्नमो देवि निर्ऋते तुभ्यमस्त्विति नमस्कारेणैवैनामपहते ॥ ९ ॥

" असुन्वन्तमयजमानमिच्छ "–इति । यो वै न सुनोति, न यजते–तं निर्ऋतिर्ऋच्छति । "स्तेनस्येत्यामन्विहि तस्करस्य"–इति । स्तेनस्य चेत्यामन्विहि तस्करस्य चेत्येतत् । अथो यथा स्तेनस्तस्करः प्रलायमेति–एवं प्रलायमिहीति । "अन्यमस्मदिच्छ सा तऽइत्या"–इति । अनित्थंविद्वांसमिच्छेत्येतत् । " नमो देवि निर्ऋते तुभ्यमस्तु "–(वा० सं० १२ । ६२) इति । नमस्कारेणैवैनामपहते ॥ ९ ॥

स्वकीयदिश्येवैता ' निर्ऋति ' ' दधाति ' स्थापयति । तत्रापि देशविशेषमाह–स यत्रेति । ' सः ' अध्वर्युः नैर्ऋत्यां दिशि ' यत्र ' यस्मिन् स्थाने ' स्वकृतं ' स्वयमेव सञ्जातम् ' इरिणं ' निस्तृणम्, ऊषरस्थानं वा भवति, ' श्वभ्रप्रदरो वा ' श्वभ्राकारेण प्रदीर्णः प्रदेशो भवेत्, ' तत् ' तस्मिन् स्थाने ' एताः ' नैर्ऋतीः ' उपदध्यात् ' । तादृक्स्थानस्य निर्ऋतिदेवताधिष्ठितत्वमाह–यत्र वा इति । ' यत्र ' खलु 'अस्याः' पृथिव्याः सम्बन्धिनि स्थाने आत्मा ' अवदीर्यते ' भिद्यते, ' यत्र वा ' ऊषरस्थाने ' ओषधयो न जायन्ते ' ' तदेतत् ' स्थानद्वयं निर्ऋतिगृहीतम्; तथा च निर्ऋतिसम्बद्धे स्थाने एव नैर्ऋतीनामुपधानेन निर्ऋतिं स्थापितवान् भवति । धर्मविशेषं विधत्ते–ताः पराचीरिति । पराञ्चनाः स्वस्थाननिमुखा यथा भवन्ति तथा ' लोकभाजः ' स्थानभाजः ' कृत्वा ' ' ताः ' इष्टका उपदध्यात् । एतच्च पराक्त्वमग्रे प्रतिपादयिष्यते ॥ ८ ॥

तत्र तिसृणामिष्टकाना त्रयो मन्त्राः, तान् क्रमेण प्रदर्शयन् व्याचष्टे–असुन्वन्तमयजमानमित्यादिना । यो वै न सुनोतीति । ' यः ' पुरुषः सोमाभिषवं न करोति, यश्च दर्शपूर्णमासादिभिर्हविर्यज्ञैः ' न यजते ' ' तं ' ' निर्ऋतिः ' पापदेवता ' ऋच्छति ' प्राप्नोति । तस्मान्निर्ऋतिं सम्बोध्य " असुन्वन्तमयजमानमिच्छ "–इति मन्त्रपाठो युक्त इत्यर्थः ॥

स्तेनस्य चेत्यामिति । प्रच्छन्नचोरः स्तेनः, प्रत्यक्षं परेषां धनमपहरति यः स तस्करः; अनयोः परस्परविलक्षणत्वात् अविद्यमानमपि ' च '–शब्दमध्याहृत्य योजयति । 'स्तेनस्य तस्करस्य च' या ' इत्या ' गतिः, " संज्ञायां समजनिषद " इत्यादिना (पा. सू. ३ । ३ । ९९) "इण् गतौ"–(धा. पा. अ. प. ३९) इत्यस्माद् भावे क्यप् । तां गतिं हे निर्ऋते ! त्वम् ' अन्विहि ' अनुगच्छ । एतदेव विवृणोति–अथो इति । अपि च यथा स्तेनः तस्करश्च ' प्रलायं ' प्रलीयमानोऽप्यदृश्यो भूत्वा ' एति ' गच्छति । ' प्रलायम् ' इति णमुलन्तः (पा. सू. ३ । ४ । २२) । 'एव' निर्ऋते ! त्वमपि 'प्रलायम्' अदर्शनम् 'इहि' गच्छेति मन्त्रभागस्याभिप्रायः । अनित्थंविद्वांसमिति । ' इत्थम् ' अनेन प्रकारेणोक्तमर्थं यो न वेत्ति सोऽनित्थंविद्वान्

१–असुन्वन्तमिति यजुर्थं यथाचो– । का. श्रौ. सू. १७ । २४ ।

नमः सु ते निर्ऋते तिग्मतेज इति । तिग्मतेजा वै निर्ऋतिस्तस्या एतन्नमस्करोत्ययस्मयं विचृता बन्धमेतमित्ययस्मयेन ह वै तं बन्धेन निर्ऋतिर्बध्नाति यं बध्नाति यमेन त्वं यम्या संविदानेत्यग्निर्वै यम इयं यम्याभ्यां हीदं सर्वं यतमाभ्यां त्वं संविदानेत्येतदुत्तमे नाकेऽअधिरोहयेनमिति स्वर्गो वै लोको नाकः स्वर्गे लोके यजमानमधिरोहयेत्येतत् ॥ १० ॥

(ग) यस्यास्ते घोरऽआसञ्जुहोमीति । घोरा वै निर्ऋतिस्तस्या एतदासञ्जुहोति यत्तद्देवत्यं कर्म करोत्येषां बन्धानामवसर्जनायेति

" नमः सु ते निर्ऋते तिग्मतेजः "—इति । तिग्मतेजा वै निर्ऋतिः, तस्या एतन्नमस्करोति । " अयस्मयं विचृता बन्धमेतम् "—इति । अयस्मयेन ह वै तं बन्धेन निर्ऋतिर्बध्नाति—यं बध्नाति । " यमेन त्वं यम्या संविदाना "—इति । अग्निर्वै यमः, इयं यमी । आभ्यां हीदं सर्वं यतम् । आभ्यां त्वं संविदानेत्येतत् । " उत्तमे नाकेऽअधिरोहयेनम् "—(वा. सं. १२ । ६३) इति । स्वर्गो वै लोको नाकः । स्वर्गे लोके यजमानमधिरोहयेत्येतत् ॥ १० ॥

"यस्यास्ते घोरऽआसन् जुहोमि"—इति । घोरा वै निर्ऋतिः । तस्या एतदासन् जुहोति—यत्तद्देवत्यं कर्म करोति । " एषां बन्धानामवसर्जनाय "—इति । यैर्बन्धैर्बद्धो भवति । " यां

अत्रान्यशब्देन विवक्षित इत्यर्थः । हे निर्ऋते ! अस्मत्तः अन्यं त्वत्स्वरूपानभिज्ञम् ' इच्छ ' । 'सा' तादृशी अविद्विषैव खलु ' ते ' तव ' इत्या ' गतिरिति मन्त्रभागस्यार्थः । नमस्कारेणैवेति । " नमो देवि निर्ऋते "—इत्यन्तिमपादे नमस्कारप्रतिपादनात् तेनैव नमस्कारेण ' एनां ' निर्ऋतिम् ' अवहते ' अपवावते अपगारयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

नमः सु ते इति । द्वितीयो मन्त्रः । तत्र तिग्मतेज इति विशेषणस्य प्रसिद्धिमाह—तिग्मतेजा वा इति । तिग्मं तीक्ष्णं तेजो यस्याः सा तिग्मतेजाः, हे तिग्मतेजो निर्ऋते ! 'ते' तुभ्य नमोऽस्त्विति तदर्थः । द्वितीयपादमनूद्य व्याचष्टे—अयस्मयमिति । अयसा लोहेन निर्मितो बन्धोऽयस्मयः । विकारार्थे मयट् (पा. सू. ४ । ३ । १४३) तादृशेन खलु बन्धेन ' निर्ऋतिर्बध्नाति ' ' यं ' बन्धनीयं मन्यते । हे निर्ऋते !'अयस्मयमेतं बन्धं विचृत ' विमुञ्चेति प्रार्थना युक्ता । यम-यमीशब्दयोर्विवक्षितमर्थमाह—अग्निर्वै यम इति । अन्तःप्रविष्टः सन् कृत्स्नजगन्नियमनात् ' अग्निर्यमः ; ' तदधिष्ठितत्वात् ' इयं ' पृथिव्येव ' यमी; ' इयमपि हि आश्रितं सर्वं जगन्नियच्छति । तदा ' आभ्यां ' यमेनाग्निना, यम्या पृथिव्या च संविदाना सज्ञानाना ' त्वम् ' इति तृतीयभागस्यार्थः । चतुर्थं पादमनूद्य व्याचष्टे—उत्तमे नाक इति । कं सुखम्, न कम् अकं दुःखम्, तदस्मिन् नास्तीति ' नाकः ' स्वर्गाख्यो लोकः । उक्तं हि—" यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥ "—इति । सिद्धमन्यत् ॥ १० ॥

यस्यास्त इति । तृतीयो मन्त्रः । तत्र प्रथमपादस्य तात्पर्यमाह—घोरा वा इति । ' निर्ऋतिः ' पापदेवतात्वात् पापस्य च दुःखहेतुत्वात् ' घोरा ' तीव्रा दुःसहा । तथा च ' तद्देवत्यमेतत् कर्म करोति ' इति यत्,

बैर्बन्धैर्बद्धो भवति यां त्वा जनो भूमिरिति प्रमन्दत ऽइतीयं वै भूमिरस्यां वै स भवति यो भवति निर्ऋतिं त्वाऽहं परिवेद विश्वत ऽइति निर्ऋतिरिति त्वाऽहं परिवेद सर्वत ऽइत्येतदियं वै निर्ऋतिरियं वै तं निरर्पयति यो निर्ऋच्छति तद्यथा वै ब्रूयादसावामुष्यायणोऽसि वेद त्वा मा मा हिᳪसीरित्येवमेतदाह नतराᳪ हि विदित ऽआमन्त्रितो हिनस्ति ॥ ११ ॥

त्वा जनो भूमिरिति प्रमन्दते"–इति। इयं वै भूमिः। अस्यां वै स भवति–यो भवति। "निर्ऋतिं त्वाऽहं परिवेद विश्वतः"–(वा. सं. १२।६४)–इति । निर्ऋतिरिति त्वाऽहं परिवेद सर्वत इत्येतद्। इयं वै निर्ऋतिः। इयं वै तं निरर्पयति–यो निर्ऋच्छति। तद्यथा वै ब्रूयाद्–असावामुष्यायणोऽसि, वेद त्वा, मा मा हिंसीः–इति–एवमेतदाह । नतरां हि विदित आमन्त्रितो हिनस्ति ॥ ११ ॥

' एतत् ' एतेन ' तस्याः ' निर्ऋतेः ' आसन् ' आस्ये ' जुहोति ' प्रक्षिपति । एवञ्च प्रथमपादस्यायमर्थः–हे घोरे निर्ऋते ! यस्याः तव आस्ये जुहोमि, तां त्वामित्युपरि सम्बन्धः ॥

द्वितीयपादमनूद्य एषामिति इदंशब्दनिर्दिश्यमाह–येर्बन्धैरिति । शिक्यपाशश्लथमूत्रादिभिर्यैः ' बन्धैः ' दुःखहेतुभिः ' बद्धो भवति ' यजमानः, ' एषां बन्धानां ' निर्ऋतिबन्धहेतुभूतानां पापानाम् ' अवसर्जनाय ' विश्लेषणाय जुहोमीति सम्बन्धः ॥

तृतीयपादमनूद्य, तत्र भूमिरिति विशेषणस्य तात्पर्यमाह–यां त्वेति । हे निर्ऋते ! ' जनः ' लोकः ' यां त्वा ' ' भूमिः ' भवनहेतुः समृद्धिहेतुर्वा ' इति ' प्रमन्दते स्तौतीति तस्य पादस्यार्थः। इयं वा इत्यादि । 'इयं' खलु पृथिवी निर्ऋतिरूपा ' भूः ' भवनहेतुः । कुत एतदित्याह–अस्यां वा इति । ' यो भवति ' उत्पद्यते, समृध्यते वा, ' सः ' ' अस्यां ' पृथिव्यामाधारभूतायां खलु ' भवति ' । तस्माद् भवनाधिकरणत्वात् भूमिरिति नाम्ना त्वं स्तूयस इत्यर्थः ॥

जनवादमुपन्यस्य, स्वस्य विशेषज्ञतां चतुर्थपादेनाह–निर्ऋतिं त्वेति । अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय एव, न तु जगदादीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे–निर्ऋतिरितीति । अयमर्थः–तृतीयपादे भूमिशब्दादुत्तरत्वेन पठितः 'इति'–शब्दोऽत्रानुषज्यते । ' अहं ' पुनः त्वा 'त्वां' ' निर्ऋतिः ' सर्वतो निरर्पणहेतुः आर्तिकारणम् (अम, को. १ । ९ । २), ' इति ' ' परिवेद ' परितो जानामि । एवं निर्ऋतिं त्वेति द्वितीयान्तं निर्ऋतिपदमितिशब्दानुषञ्जनेन व्याख्यायैतदुपपादयति–इयं वा इति । यो निःशेषेण ' ऋच्छति ' आर्ति प्राप्नोति, ' तं ' पुरुषम् ' इयम् ' एव देवता ' निरर्पयति ' निर्गमनं प्रयुङ्क्ते । निरुपपदात् ऋच्छतेः प्रयोजकव्यापारे णिचि (पा. सू. १ । ४ । ५५ । ३ । १ । २६) " अर्त्तिह्री "–(पा. सू. ७ । ३।३६) इत्यादिना पुक् । अतो निरर्पणादियमेव पृथिवी निर्ऋतिरित्युच्यते । अतो भवत्याः स्वरूपं सम्यगहं जानामीत्यर्थः ॥

एतज्ज्ञानस्य सदृष्टान्तं प्रयोजनमाह–तद्यथेति । ' तत् ' तत्र अरण्यादौ चोरादिष्वागतेषु, असौ त्वमेतन्नामाऽसि, अमुष्य यज्ञदत्तस्य पुत्रोऽसि, अतस्त्वामहं जानामि, 'मा' मां ' मा हिंसीः ' मा वधिष्ठाः 'इति' आगतं प्रति प्रोच्यते, एवमेव खल्वेतत् "निर्ऋतिं त्वाऽहम्" इत्यादिना निर्ऋतेः स्वरूपप्रतिपादनम् । नामग्रहणस्य फल-

नोपस्पृशति । पाप्मा वै निर्ऋतिर्नेत्पाप्मना सꣳस्पृशाऽइति न सादयति प्रतिष्ठा वै सादनं नेत्पाप्मानं प्रतिष्ठापयानीति न सूददोहसाऽधिवदति प्राणो वै सूददोहा नेत्पाप्मानं प्राणेन संतनवानि संदधानीति ॥ १२ ॥

ता हैके परस्तादर्वाचीरुपदधति । पाप्मा वै निर्ऋतिर्नेत्पाप्मानं निर्ऋतिमन्ववायामेति न तथा कुर्यात्पराचीरेवोपदध्यात्पराञ्चमेव तत्पाप्मानं निर्ऋतिमपहते ॥ १३ ॥

तिस्र ऽइष्टका ऽउपदधाति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैव तत्पाप्मानं निर्ऋतिमपहते ॥ १४ ॥

नोपस्पृशति । पाप्मा वै निर्ऋतिः । नेत् पाप्मना संस्पृशाऽइति । न सादयति । प्रतिष्ठा वै सादनम् । नेत्पाप्मानं प्रतिष्ठापयानीति । न सूददोहसाऽधिवदति । प्राणो वै सूददोहाः । नेत्पाप्मानं प्राणेन सन्तनवानि, सन्दधानीति ॥ १२ ॥

ता हैके परस्तादर्वाचीरुपदधति । पाप्मा वै निर्ऋतिः । नेत्पाप्मानं निर्ऋतिमन्ववायामेति । न तथा कुर्यात् । पराचीरेवोपदध्यात् । पराञ्चमेव तत् पाप्मानं निर्ऋतिमपहते ॥ १३ ॥

तिस्र इष्टका उपदधाति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैव तत्पाप्मानं निर्ऋतिमपहते ॥ १४ ॥

माह–नतरामिति । 'विदित.' ज्ञातो नामगोत्रादिना, 'आमन्त्रित.' आहूत', चोरादिः आत्मीयत्वेनाह्वातारं पुरुष 'नतराम्' अतिशयेन नैव 'हिनस्ति' बाधते, एवमेव निर्ऋतिनामग्रहणादेनं यजमानं निर्ऋतिर्न बाधत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उपस्पर्शनसादनसूददोहसामिष्टकान्तरवदासु प्रसक्तानां निषेधं करोति–नोपस्पृशतीत्यादिना । उपहिताया इष्टकायाः प्रथममुपस्पर्शनं कर्त्तव्यम्, पश्चात् "तया देवतया" (वा. सं. १२।१३) इति सादनम्, ततः "ता अस्य" इति मन्त्रेण सूददोहसाऽभिवदनम् (वा. स. १२।५५) तदेतत् त्रितयमत्र न कर्त्तव्यम् । पापसंसर्गो मा भूदित्यभिप्रायः । सन्तनवानीत्यस्य विवरण 'सन्दधानि' इति । अन्यन्निगदसिद्धम् ॥ १२ ॥

तासामुपधाने प्रकारद्वयमाह–ता हैके इत्यादिना । एके शाखिनः 'ताः' नैर्ऋतीरिष्टकाः 'परस्तात्' विप्रकृष्टदेशादारभ्य 'अर्वाचीः' आत्माभिमुखमुत्तरोत्तरमात्माभिमुखी. 'उपदधति' । तेषामभिप्रायमाह–पाप्मा वा इति । समीपदेशादारभ्योत्तरोत्तरं विप्रकर्षेणोपधाने हि पूर्वोपहितामिष्टकामतिक्रम्य गमनात् पापसंसर्गः स्यात्, तादृशीं 'निर्ऋतिम्' 'नेत् अन्ववायाम' नैव प्राप्नवाम 'इति' अनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥

द्वितीय पक्षं विधानुमेतन्निषेधति–न तथेति । तं पक्षमाह–पराचीरेवेति (का. श्रौ. सू. १७।२४) । ताः 'पराचीः' उत्तरोत्तरं विप्रकृष्टाः एवोपदध्यात् । तया च निर्ऋतिरूप 'पाप्मानं' 'पराञ्चम्' आत्मानभिमुख विप्रकृष्टम् 'एव' प्रेरयित्वा 'अपहते' हिनस्ति ॥ १३ ॥

तासां नैर्ऋतीनां सङ्ख्यामनूद्य स्तौति–तिस्र इति (का. श्रौ. सू. १७।२३) । त्रिवृदग्निरिति । असकृदुक्तार्थम् ॥ १४ ॥

१–अभ्यात्ममनेके–तिस्रस्थानः । का० श्रौ० सू० १७।२५–२६ ।

(तुऽथा) अथासन्दीᳪं शिक्यम् । (१९) रुक्मपाशमिण्ड्वे तत्पराद्र्धे न्यस्यति नैर्ऋतो वै पाशो निर्ऋतिपाशादेव तत्प्रमुच्यते यं ते देवी निर्ऋतिराबबन्ध पाशं ग्रीवास्वविचृत्यमित्यनेवंविदुषा ह्यविचृत्यस्तं ते विष्याम्यायुषो न मध्यादित्यग्निर्वाऽआयुस्तस्यैतन्मध्यं यच्चितो गार्हपत्यो भवत्यचित ऽआहवनीयस्तस्माद्यदि युवाऽग्निं चिनुते यदि स्थविर ऽआयुषो न मध्यादित्येवाहाथैतं पितुमद्धि प्रसूत ऽइत्यन्नं वै पितुरथैतदन्नमद्धि प्रमुक्तऽ इत्येतत्त्रिष्टुब्भिर्वज्रो वै त्रिष्टुब्वज्रेणैव तत्पाप्मानं निर्ऋतिमपहते ॥ १९ ॥

अथासन्दीम्, शिक्यम्, रुक्मपाशम्, इण्ड्वे–तत्परार्धे न्यस्यति । नैर्ऋतो वै पाशः । निर्ऋतिपाशादेव तत् प्रमुच्यते । " यं ते देवी निर्ऋतिराबबन्ध पाशं ग्रीवास्वविचृत्यम् "-इति । अनेवंविदुषा ह्यविचृत्यः । " तं ते विष्याम्यायुषो न मध्यात् "–इति । अग्निर्वाऽआयुः । तस्यैतन्मध्यं–यच्चितो गार्हपत्यो भवति–अचित आहवनीयः । तस्माद् यदि युवाऽग्निं चिनुते, यदि स्थविरः–आयुषो न मध्यादित्येवाह । "अथैतं पितुमद्धि प्रसूतः "-इति । अन्नं वै पितुः, अथैतदन्नमद्धि प्रमुक्त इत्येतत् । त्रिष्टुब्भिः । वज्रो वै त्रिष्टुप् । वज्रेणैव तत् पाप्मानं निर्ऋतिमपहते ॥ १९ ॥

आसन्यादीनां तत्र प्रासनं विधत्ते–अथेति । ' अथ ' समिदाधानानन्तरम्, या उख्याग्निधारणार्था ' आसन्दी, ' यच्च मरणसमये उख्यधारणार्थं ' शिक्यम्, ' यश्च सौवर्णस्य रुक्मस्य प्रतिमोचनार्थं ' पाशः ' सूत्रम्, ये च ' इण्ड्वे ' अभिसहिताया उखाया उभयतो धारणाय तृणमयौ पिण्डौ । ' तत् ' सर्वं नैर्ऋतीनां ' परार्द्धे ' पश्चाद्भागे ' न्यस्यति ' क्षिपेत् । " यन्ते देवी " इति तस्य मन्त्रः । तथा च कात्यायनः– 'नैर्ऋतीः कृष्णास्तुषपक्वास्तिस्रोऽलक्षणाः पादमात्रीर्हविष्यासन्नहोमवदेशे दक्षिणोत्तराः कृत्वा दक्षिणामुखोऽनुपस्पृशन्नसुन्वन्तमिति प्रत्यृचं पराचीरस्यातममेके, नित्याभावः, शिक्यरुक्मपाशेण्ड्वासन्दीः परेणास्यति यन्त इति "–(का. श्रौ. सू. (१७ । २३–२७) इति । आसन्यादीनामुख्याग्निना सम्बन्धात् प्रासनीयत्वं स्पष्टमित्यभिप्रेत्य रुक्मपाशस्य प्रासनीयत्वमुपपादयति–नैर्ऋतो वा इति । निगदसिद्धोऽर्थः ॥

मन्त्रस्य पूर्वार्द्धे ' अविचृत्यम् ' इति पदस्याभिप्रायमाह–अनेवंविदुषा हेति । उक्तार्थज्ञानरहितः ' अनेवं विद्वान् ' ; तेन ' अविचृत्यः ' । "चृती हिंसाग्रन्थनयोः" (धा. पा. तु. प. ४४ ।) चर्तितुं विश्लेषयितुं शक्यो न । अयमर्थः–हे यजमान ! ' ते ' तव ' ग्रीवासु ' ' अविचृत्यं ' विमोक्तुमशक्यं 'यं' ' पाशं ' ' निर्ऋतिः ' देवता ' आबबन्ध ' आबद्धवती ' तं ते विष्यामि ' इत्युत्तरत्र सम्बन्धः । तत्रत्यस्यायुःशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह–अग्निर्वा आयुरिति । आयुषो दातृत्वादग्निरेवात्रायुःशब्देनोच्यते । तस्यैतन्मध्यमित्यादि । ' तस्य ' श्रीयमाणस्यायुःशब्दाभिधेयस्याग्नेः ' एतत् ' ' मध्यं ' मध्यवर्ति ' यद् ' गार्हपत्यचयनादूर्ध्वमाहवनीयचय-

तिस्रऽइष्टका भवन्ति । (त्र्या) आसन्दी शिक्यथ्ँ रुक्मपाशऽइण्ड्वे तदष्टावष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैव तत्पाप्मानं निर्ऋतिमपहते ॥ १६ ॥

(तेऽथा) अथान्तरेणोदचमसं निनयति । वज्रो वाऽआपो वज्रेणैव तत्पाप्मानं निर्ऋतिमन्तर्धत्ते नमो भूत्यै येदं चकारेत्युपोत्तिष्ठन्ति भूत्यै वाऽएतदग्रे देवाः कर्माकुर्वत तस्याऽएतन्नमोऽकुर्वन्भूत्याऽउऽएवायमेतत्कर्म कुरुते तस्याऽएतन्नमस्करोत्यप्रतीक्षमायन्त्यप्रतीक्षमेव तत्पाप्मानं निर्ऋतिं जहति ॥ १७ ॥

तिस्र इष्टका भवन्ति । आसन्दी, शिक्यम्, रुक्मपाशः, इण्ड्वे–तदष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैव तत् पाप्मानं निर्ऋतिमपहते ॥ १६ ॥

अथान्तरेणोदचमसं निनयति । वज्रो वाऽआपः । वज्रेणैव तत् पाप्मानं निर्ऋतिमन्तर्धत्ते । " नमो भूत्यै येदं चकार "–(वा स १२ । ६५) इत्युपोत्तिष्ठन्ति । भूत्यै वाऽएतदग्रे देवाः कर्माकुर्वत । तस्याऽएतन्नमोऽकुर्वन् । भूत्याऽउ एवायमेतत्कर्म कुरुते । तस्याऽएतन्नमस्करोति । अप्रतीक्षमायन्ति । अप्रतीक्षमेव तत् पाप्मानं निर्ऋतिं जहति ॥ १७ ॥

नात् प्राचीन कर्म, तदत्र मन्त्रगतेन मध्यशब्देनोच्यत इत्यर्थ । फलितमाह–तस्मादिति । ' तस्मात् ' आयु -शब्दस्य चीयमानाग्निपरत्वात् यून स्थविरस्य च यजमानस्य प्रयोगे " आयुषो मध्यात् "–इति मन्त्रभागस्य पाठो न विरुध्यते, यदि ह्यायु शब्देन यजमानस्य जीवनकालो विवक्षित स्यात्, तदा यून प्रयोगे आयुष आदेरिति विपरिणमयितव्यम, स्थविरस्य प्रयोगे तु आयुषोऽ नादिति । ' मध्यादित्येवाह ' इत्येवकारेणेदृग्विपरिणामो व्यावर्त्यते । तथा च तृतीयपादस्यायमर्थ –हे यजमान ! ' ते ' तव ग्रीवास्वाबद्ध त शिक्यपाश रुक्मपाश च ' विष्यामि ' । " स्यतिरुपसृष्टो विमोचने "–(नि० १ । ६ । १ ।) इति यास्क । तथा च विमुञ्चामीत्यर्थ । ' आयुष ' चीयमानस्याग्ने मध्यात् गार्हपत्यचयनादूर्ध्वभाविन कर्मकलापात् न विमुञ्चामीति । चतुर्थपादमनूद्य व्याचष्टे–अथैतमिति । पितुशब्दोऽन्नवाची । ' अथ ' पाशविमोचनानन्तरम, ' एत पितुम् ' अग्निचयनफलभूतमन्न ' प्रसूत ' निर्ऋतिदेवतयाऽनुज्ञात सन् हे यजमान ! त्वम् ' अद्धि ' अशानेत्यर्थ । प्रमुक्त इत्येतादिति । ' प्रसूत ' इति मन्त्रपदेन प्रमोचन विवक्षितमिति भाव ॥

मन्त्रगत छन्द प्रशसति–त्रिष्टुब्भिरिति । वज्रो वै त्रिष्टुबिति । त्रिष्टुभ इन्द्रेण सहोत्पन्नत्वाद् (तै. स. ७ । १ । १ । ४) वज्रस्य च तदायुधत्वात् त्रिष्टुभस्तत्तादात्म्यम् ॥ १५ ॥

इष्टकादीन् सम्भूय, अनूद्य, सङ्ख्याद्वारेण प्रशसति–तिस्र इति ॥ १६ ॥

उदकस्य निनयन विधत्ते–अथान्तरेणेति । ' अथ ' आसन्धादीनां प्रासनानन्तरम्, ' अन्तरेण ' स्वात्मन इष्टकानाञ्च मध्ये उदकपूर्णं चमस ' निनयति ' निषिञ्चति (का श्रौ. सू. १७ । २८) । तदेतत् प्रशसति–

प्रत्येत्याग्निमुपतिष्ठते । (तद्) एतद्वाऽएतद्वयथायथं करोति यदग्नौ सामिचितऽएतां दिशमेति तस्माऽएवैतन्निह्नुतेऽहिँसायै ॥ १८ ॥

यद्वेवोपतिष्ठते । (तेऽयं) अयं वै लोको गार्हपत्यः प्रतिष्ठा वै गार्हपत्य ऽइयमु वै प्रतिष्ठाऽथैतद्पथमिवैति यदेतां दिशमेति तद्यदुपतिष्ठतऽइमामेवै-तत्प्रतिष्ठामभिप्रत्येत्यस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ १९ ॥

प्रत्येत्याग्निमुपतिष्ठते । एतद्वाऽएतद्यथायथं करोति—यदग्नौ सामिचितऽएतां दिशमेति । तस्मा-ऽएवैतन्निह्नुते—अहिंसायै ॥ १८ ॥

यद्वेवोपतिष्ठते । अयं वै लोको गार्हपत्यः । प्रतिष्ठा वै गार्हपत्यः । इयमु वै प्रतिष्ठा । अथैतद्-पथमिवैति । यदेतां दिशमेति । तद्यदुपतिष्ठते—इमामेवैतत्प्रतिष्ठामभिप्रत्येति । अस्यामेवैतत्प्रति-ष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ १९ ॥

वज्रो वा इति । नैर्ऋत्यो हि ता इष्टकाः, तासामात्मनश्च मध्ये च तत्सुतानामर्णा निनयनेन पात्रहूपां ' निर्ऋतिम् ' ' अन्तर्हत्ते ' व्यवदधाति, तत्संसर्गपरिहारायेत्यर्थः ॥

निषेचनानन्तरमुपोत्थान समन्त्रकं विधत्ते—नमो भूत्या इति । 'य.' भूतिलक्षणा देवता 'इदं' नैर्ऋतेष्टकोप-धानरूपं कर्म ' चकार ' कृतवती । तस्यै ' भूत्यै ' श्रियै नमोऽस्त्विति हि मन्त्रार्थः । तत्रोदकनिनयनपूर्वकमुत्थो-त्थान कात्यायनः सूत्रितवान्—" उदपात्रं निषिच्यान्तराग्नेष्टकाः तिष्ठन्ति नमो भूत्या इति "—(का. श्रौ. सू. १७ । २८) इति ॥

पुरावृत्तव्यपदेशेन भूत्यर्थतां कर्मणः प्रदर्शयन् तन्नमस्कारपरतां मन्त्रस्य व्याचष्टे—भूत्यै वा इति । ' भूत्यै ' स्वनाम ऐश्वर्याय खलु ' एतत् कर्म ' ' देवाः ' ' अग्रे ' प्राक् ' अकुर्वत ' कृतवन्तः । ' तस्यै ' एव भूत्यै ' एतन्नमः ' ' अकुर्वन्, ' तद्वदेव ' अयं ' यजमानोऽपि भूत्यर्थमेव ' एतद् ' कर्म कुरुते, ' तस्यै एतन्नम-स्करोति ' इति ॥

उपोत्थानानन्तरं शालां प्रत्यागमनं धर्मविशिष्टं विधाय स्तौति—अप्रतीक्षमायन्तीति । प्रतिनिवृत्य नैर्ऋतस्थानस्येक्षणमकृत्वा ' आयन्ति ' शालामागच्छन्ति, ' तत् ' तेनाप्रतीक्षणेन निर्ऋतिरूपं ' पाप्मानम् ' ' अप्रतीक्षमेव ' प्रतीक्षणमकृत्वैव ' जहति ' त्यजन्ति । " ओहाक् त्यागे "—इति (अ. प. उ. प. ८)॥ १७॥

गार्हपत्योपस्थानं विधत्ते—प्रत्येत्येति । ' प्रत्येत्य ' नैर्ऋतस्थानात् प्रतिनिवृत्य, गार्हपत्यम् ' अग्निमुपति-ष्ठते ' । तदुक्तं सूत्रकृता—" अनवेक्षमेत्य शालाद्वार्योपस्थानं निवेशाय इति "—(का. श्रौ. सू. १७ । २९) इति । उपस्थानस्य प्रयोजनमाह—एतद्वा इति । ' एतत् वा ' एतस्मिन् समये खलु ' एतद्यथायथम् ' यथाय-थमन्यायं करोति । किं पुनरेतदिति, तदाह—यदग्नाविति । ' अग्नौ ' गार्हपत्यचितिरूपे शालाद्वारे, ' सामि-चिते ' अर्धचिते ' एतां दिशं ' नैर्ऋतीम ' एति ' गच्छति । ' अहिंसायै ' हिंसापरिहाराय ' तस्मै ' गार्हपत्य-चितिरूपायाग्नये ' एतत् ' निह्नुते एव अपपापयकरणजनितमपराधं शमयत्येव ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेणाप्युपस्थानस्य कर्तव्यतामाह—यद्वेवेति । अयं वा इति । ' गार्हपत्यः ' पृथिवीलोकात्मकः

निवेशनः सङ्गमनो वसूनामिति । निवेशनो ह्ययं लोकः सङ्गमनो वसूनां विश्वा रूपाऽभिचष्टे शचीभिरिति सर्वाणि रूपाण्यभिचष्टे शचीभिरित्येतद्देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे पथीनामिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २० ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ७।१।३ ॥ (२–१) ॥

अथ प्रायणीयं निर्वपति । तस्य हविष्कृता वाचं विसृजते वाचं विसृज्य स्तम्बयजुर्हरति स्तम्बयजुर्हृत्वा पूर्वेण परिग्रहेण परिगृह्य लिखित्वाऽऽह हर त्रिरिति हरति त्रिराग्नीध्रः ॥ १ ॥

" निवेशनः सङ्गमनो वसूनाम् "–इति । निवेशनो ह्ययं लोकः सङ्गमना वसूनाम् " विश्वा रूपाऽभिचष्टे शचीभिः "–इति । सर्वाणि रूपाण्यभिचष्टे शचीभिरित्येतत् " देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे पथीनाम् "–(वा. सं. १२ ।६६) इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २० ॥

अथ प्रायणीयं निर्वपति । तस्य हविष्कृता वाचं विसृजते । वाचं विसृज्य स्तम्बयजुर्हरति । स्तम्बयजुर्हृत्वा पूर्वेण परिग्रहेण परिगृह्य लिखित्वाऽऽह–'हर त्रिः' इति । हरति त्रिराग्नीध्रः ॥ १ ॥

खलु प्रतिष्ठात्मकश्च स । 'इयम् उ वै' पृथिव्यपि खलु 'प्रतिष्ठा' आस्पदम् । 'अथैतन्' इदानीम् 'अपप्रियैति' अमार्गेणैव प्रतिपद्यते, 'यदेता' नैर्ऋतीं 'दिशम्' 'एति' गच्छति । उपस्थानस्य प्रतिष्ठितिहेतुता प्रतिपादयति–तद्यदिति । 'एतत्' एतेनोपस्थानेन 'इमां' प्रतिष्ठारूपां पृथिवीमेव 'अभिप्रत्यैति' साम्मुख्येन प्रतिपन्नो भवति 'प्रतिष्ठायाम्' अस्यां 'प्रतितिष्ठति' च चिरं स्थितिं लभत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

विहिते शालाद्वार्योपस्थाने मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–निवेशन इति । निविशन्ते वसूनि अस्मिन्निति 'निवेशन' । सङ्गच्छन्ते धनान्यस्मिन्निति 'सङ्गमन' । आधाराधेययोरभेदोपचारेणाग्नेः पृथिवीलोकत्वमित्यभिप्रेत्याह–निवेशनो ह्ययं लोक इति । विश्वशब्दस्य सर्वशब्दाभिधायकत्वं व्याचष्टे–सर्वाणीति । उत्तरार्धं तु निगदव्याख्यातमित्याह–यथैव यजुरिति ॥

मन्त्रार्थस्तु–योऽयमग्निः 'वसूनां' धनानां 'निवेशनः' एकाश्रयः 'सङ्गमनः' सङ्गत्याधारश्च, 'विश्वा रूपा' सर्वाणि रूपाणि आहवनीयदक्षिणाग्न्यतिप्रणीताग्नीध्रधिष्ण्यप्रभृतीनि 'शचीभिः' कर्मभिः 'अभिचष्टे' अभिपश्यति । कथं पश्यतीत्यपेक्षायामाह–'सत्यधर्मा' अवितथधर्मकारी 'सविता' 'देव इव' स यथा सर्वमभिपश्यति, तथेत्यर्थः । यः 'इन्द्रो न' इन्द्र इव 'पथीनां समरे' पारिपन्थिभिः सह सङ्ग्रामे 'तस्थौ' स्थितवान् । नकारोऽत्रोपमार्थीयः, " उपमार्थीय उपरिष्टादुपचारस्तस्य येनोपमिमीते " (नि. १।२।१) इति हि यास्कः ॥ २० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (७–२–१) ॥

अथ शालाद्वार्योपस्थानमभिधाय प्रायणीयेष्टिं विधत्ते–अथ प्रायणीयमिति । शालाद्वार्योपस्थानानन्तरं

प्रत्येत्य प्रायणीयेन प्रचरति । प्रायणीयेन प्रचर्य सीरं युनक्त्येतद्वाऽएनं देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्ताऽदन्नेन समार्धयंस्तथैवैनमयमेतत्संस्करिष्यन्पुरस्ताऽदन्नेन समर्धयति सीरं भवति सेरꣳ हैतद्यत्सीरमिरामेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ २ ॥

प्रत्येत्य प्रायणीयेन प्रचरति । प्रायणीयेन प्रचर्य सीरं युनक्ति । एतद्वाऽएनं देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तादन्नेन समार्धयन् । तथैवैनमयमेतत्संस्करिष्यन् पुरस्तादन्नेन समर्धयति । सीरं भवति । सेरं हैतद्—यद् सीरम् । इरामेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ २ ॥

' अथ ' शब्दार्थः । 'प्रायणीयम्' प्राकृतं ज्योतिष्टोमिकम् अदित्यै चरुं 'निर्वपति' (का. श्रौ. सू. ७।१४०) । (ऐ. ब्रा. १ प. २ अ. १ ख.) (आ. श्रौ. सू. ४।३।१८,३।१) । अथे सीरयोजनं विधातुं प्रायणीयेष्टेः काश्चित् पदार्थाननुवदति—तस्य हविष्कृतेत्यादिना । ' तस्य ' प्रायणीयस्य ' हविष्कृता ' हविष्कृच्छब्देन सह हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्गं कुर्यात् । हविरासादनानन्तर वा हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्गो विकल्पितः, तत्र नियमार्थोऽयमनुवादः । ' स्तम्बयजुः '—इति पुरीषहरणकर्मणो नामधेयम् । यद्वा, स्तम्बस्य यजुषा " पृथिवि देवयजनि " इत्यादिना पुरीषं हरति, तत् पुरीषं ' हरति ' तदनु ' पूर्वेण परिग्राहेण ' वेदिं ' परिगृह्य ' ततो लिखित्वा स्फ्येन प्राचीस्तिस्रो लेखाः कृत्वा आग्नीध्रं प्रत्यध्वर्युः 'आह' ब्रूते । किमित्यपेक्षायामाह—हर त्रिरिति । ह तदर्थ । स्व कृता लेखाः त्रिवारं ' हर ' इति प्रैषार्थः । प्रेषितेनाग्नीध्रेण कर्तव्यमाह—हरति त्रिरिति॥१॥

विहितस्य प्रायणीयहविषः प्रचारं विधत्ते—प्रत्येत्येति[1] । ' प्रत्येत्य ' महावेदेः प्रत्यागत्य ' प्रायणीयेन ' हविषा प्रचरेत् । प्रत्येत्येति वचनादेव पूर्वोक्तं स्तम्बयजुर्हरणादिकं महावेद्यामेव कर्तव्यम्, न तु प्रायणीयवेद्यामिति गम्यते । प्रायणीयान्ते संपन्ने प्राप्तोपनिपातनात् सीरयोजनं विधत्ते—प्रायणीयेन प्रचर्य सीरं युनक्तीति । ' प्रायणीयेन ' प्रायणीयहविषा प्रचारं कृत्वा, ' सीरं ' हलं ' युनक्ति ' युञ्ज्यात् । विहिते सीरयोजने प्रशंसतेः सीरकर्षणलाङ्गलेन मनर्दनद्वारा देवकर्तृकं संस्कारं प्रतिपादयति—एतद्वा एनमिति । ' एतत् ' एतर्हि एतस्मिन्नवसरे खलु ' एनं ' चितं प्रजापतिं चित्यात्मकं यजनेन संस्करिष्यन्तो ' देवाः ' ' पुरस्तात् ' ततः प्रागेव सीरकर्षणेनान्नेन समृद्धमकुर्वन् । एवमेव 'अयं' यजमानोऽपि ' एनं ' प्रजापतिं चित्याभिरूपेण 'संस्करिष्यन्' ततः प्रागेव सीरकर्षणेनान्नेन 'समर्द्धयति' । नामनिर्वचनेन तत्सामर्थ्यमाविष्करोति—सीरं भवतीत्यादिना । इरया अन्नेन सह वर्तत इति सेरम्, एतदेव परोक्षेण सीरमित्युच्यते । अतः कर्षणसाधनत्वेन सीरस्य विधानात् ' इराम् ' अन्नम् एव ' अस्मिन् ' संस्क्रियमाणे चित्याभिरूपे प्रजापतौ ' एतत् ' एतर्हि ' दधाति ' स्थापयति ॥ २ ॥

1—प्रायणीयचरितस्थाने महावेदेः प्रत्यागत्य प्रायणीयेन चरति । का. श्रौ. सू. १७।२।१। 2—प्रायणीयान्ते सीरं युनक्ति । का. श्रौ. सू. १७।२।१।

(त्यौ) औदुम्बरं भवति । (त्यू) ऊर्ग्वै रस ऽउदुम्बर ऽऊर्ज्जैवैनमेतद्रसेन समर्धयति मौञ्जं परिसीर्यं त्रिवृत्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३ ॥

सोऽग्नेर्दक्षिणाᳫँ श्रोणिम् । (त्र) जघनेन तिष्ठन्नुत्तरस्याᳫँसस्य पुरस्ताद्युज्यमानमभिमन्त्रयते सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथगिति ये विद्वाᳫँसस्ते कवयस्ते सीरं च युञ्जन्ति युगानि च वितन्वते पृथग्धीरा देवेषु सुम्नयेति यज्ञो वै सुम्नं धीरा देवेषु यज्ञं तन्वाना ऽइत्येतत् ॥ ४ ॥

औदुम्बरं भवति । ऊर्ग्वै रस उदुम्बरः । ऊर्जैवैनमेतद्रसेन समर्धयति । मौञ्जं परिसीर्यम्-त्रिवृत् । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३ ॥

सोऽग्नेर्दक्षिणा श्रोणिं जघनेन तिष्ठन्नुत्तरस्यांसस्य पुरस्ताद्युज्यमानमभिमन्त्रयते-" सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथक् "-इति । ये विद्वांसस्ते कवयः । ते सीरं च युञ्जन्ति,

---

सीरोपादानभूत वृक्षविशेष विधाय स्तौति-औदुम्बरं भवतीति । उदुम्बरस्य विकार औदुम्बर । ऊर्ग्वै रस उदुम्बर इति । ' ऊर्क् ' बलकरमन्नम्, तदात्मको रस एव उदुम्बरवृक्षात्मना परिणत । अत एव श्रूयते-" देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त तत उदुम्बर उदतिष्ठत् " (श० प० ३ । २ । १ । ३३) इति । ऊर्जैवैनमित्यादि । ऊर्ग्रूपेण रसेनेत्यर्थः । सीरयोजनार्थानां रज्जूनां प्रकृतिद्रव्य विधत्ते-मौञ्जमिति । ' परिसीर्यं ' परित सीरस्य योजनार्थमपेक्षमाणं दाम ' मौञ्जम् ' मुञ्जतृणैर्निर्मित ' त्रिवृत् ' त्रिगुणञ्च कर्त्तव्यम् । तस्योक्तो बन्धुरिति । ' तस्य ' मौञ्जत्वस्य त्रिवृत्त्वस्य च स्तावक " सैषा योनिरग्नेर्यन्मुञ्ज "-इत्यादिकम् (श, प ब्रा ६ । ३ । १ । २६) "त्रिवृदग्निर्यावानग्नि "- (श. प. ब्रा. ६ । ३ । १ । २६) इत्यादि च वाक्य प्रागाम्नातम्, अत्रानुसन्धेयमित्यर्थ ॥ ३ ॥

युज्यमानस्य सीरस्य स्थानविशेषविशिष्टमभिमन्त्रण विधत्ते-सोऽग्नेरिति । वक्ष्यमाणस्याग्नेर्यावान् भूभाग शौल्वेन मानेन चतुरस्रीकृत तस्य ' दक्षिणां श्रोणिं जघनेन ' दक्षिणापरेण तस्य पश्चात् ' तिष्ठन् ' ' उत्तरांसस्य ' अग्निक्षेत्रसम्बन्धिन उत्तरपूर्वकोणस्य 'पुरस्तात्' ' युज्यमान ' सीर युगबलीवर्दादिभि सह रज्ज्वा बध्यमान "सीरा युञ्जन्ति"-इति मन्त्रद्वयेन 'अभिमन्त्रयते' । अभिमन्त्रण नाम मन्त्रेण स्मर्यमाणस्यार्थस्येक्षणपूर्वकमनुसन्धानम् । उक्त हि-" मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत् । सेक्षण तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम् ।

१-औदुम्बरम् । का० श्रौ० सू० १७ । ३ । २-मौञ्ज त्रिवृद्द्वाव्यम् । का० श्रौ० सू० १७ । ३२ ।

३-पूर्वेणोत्तरा२स दक्षिणमग्निश्रोणिमपरेण तिष्ठन् युज्यमानमभिमन्त्रयते सीरा युञ्जन्तीति । का श्रौ सू १७ । ३४ ।

४-नेदमनुमन्त्रणम् । किंतु अभिमन्त्रणम् । अभीत्याभिमुख्य इति यास्क । आभिमुख्येन मन्त्रण-ऊपांशुस्वरादपि गुप्तपरिभाषणम् अभिमन्त्रणम् । मन्त्री गुप्तपरिभाषणे धातु । इति देवोव इति पाण्याम व्याभिमन्त्रयते इति सूत्रे स्कन्दस्वामि पौर्णमासपद्धतिटीकाकं वैद्यनाथ मिश्रा । अनुमन्त्रणलक्षण तु निगमे कात्यायन । अङ्गुल्यग्रेणानुमन्त्रणमिति । तत्र च वाजसनेयिनां अनुमन्त्रण अभिमन्त्रण च पृथक्पृथग् लक्षणम् इति कृत्वा सायणाचार्योक्तमस्मदनुपयुक्तमेवेति बोध्यम् ।

(ङ) युनक्त सीरा वि युगा तनुध्वमिति । युञ्जन्ति हि सीरं वि युगानि तन्वन्ति कृते योनौ वपतेह बीजमिति बीजाय वाऽएषा योनिष्क्रियते यत्सीता यथा ह वाऽअयोनौ रेतः सिञ्चेदेवं तद्यदकृष्टे व्वपति गिरा च श्रुष्टिः सभराऽअसन्नऽइति व्वाग्वै गीरन्नँ श्रुष्टिर्नेदीयऽइत्सृण्यः पक्वमेयादिति यदा वाऽअन्नं पच्यतेऽथ तत्सृण्योपचरन्ति द्वाभ्यां युनक्ति गायत्र्या च त्रिष्टुभा च तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥

युगानि च वितन्वते पृथग् । " धीरा देवेषु सुम्नया "–(वा० सं० १२ । ६७)–इति । यज्ञो वै सुम्नम् । धीरा देवेषु यज्ञं तन्वाना इत्येतत् ॥ ४ ॥

" युनक्त सीरा वि युगा तनुध्वम् "–इति । युञ्जन्ति हि सीरं, वि युगानि तन्वन्ति । " कृते योनौ वपतेह बीजम् "–इति । बीजाय वाऽएषा योनिष्क्रियते–यत् सीता । यथा ह

एतदेवाभिमन्त्रणलक्षणमीक्षणावधि " इति । अत्र च सीरयोजनस्य तदभिमन्त्रणस्य च भिन्नदेशकर्मकर्तृकत्वतया यौगपद्याय कश्चिद्दोऽवसीयते । तत्राभिमन्त्रणस्य संस्कार्यतया प्रधानत्वात् सीरयोजनमध्वर्युः कुर्यात्, तत्संस्कारात्मकमभिमन्त्रणं तु द्वितीयः प्रतिप्रस्थाता कुर्यात् । उक्तं हि सूत्रभाष्यकृता कर्कोपाध्यायेन–"प्रतिप्रस्थाताऽभिमन्त्रयते–सीरा युञ्जन्तीत्यनेन मन्त्रेण, योजने तु प्रधानत्वादध्वर्युः" (का. श्रौ. सू. १७।२।४ क. भा.) इति ॥

तत्र "सीरा युञ्जन्ति ' इति गायत्री प्रथमो मन्त्रः, तस्याः पूर्वार्द्धमनूद्य व्याचष्टे–सीरा युञ्जन्तीति । ये विद्वांसस्ते कवय इति । मन्त्रगतेन ' कवि'–शब्देन सीरयोजनप्रकार सम्यग्ज्ञानानास्तदभिज्ञा विवक्षिता इत्यर्थः । सीरश्चेति । "सुपां सुलुक्"–(पा. सू. ७।१।३९) इत्यनेन मन्त्रे सीरशब्दात् परस्य शसः आकारः । युगानि चेति । ' शेश्छन्दसि बहुलम्"–(पा. सू. ६।१।७०) इति युगशब्दात् परस्य शेर्मन्त्रे लोप इत्यर्थः । उत्तरार्द्धमनूद्य व्याचष्टे–धीरा देवेष्विति । सुम्नशब्दात् परस्य द्वितीयैकवचनस्य या आदेशः (पा.सू.७।१।३९) । सुखहेतुत्वात् यज्ञः खलु सुम्नशब्दाभिधेयः । वितन्वत इति प्रकृतस्य कर्मणोऽनुषङ्गमाह–तन्वाना इत्येतदिति ॥

तदयं मन्त्रार्थः–' कवयः ' तदभिज्ञाः ' सीरं ' च ' युञ्जन्ति ' कर्मणो योग्यं बध्नन्ति षड्द्वादशादिसङ्ख्यानामनडुहां योजनाय ' पृथक् ' भेदेन ' युगानि च ' ' वितन्वते ' विस्तारयन्ति । किं कुर्वन्तः ? ' देवेषु ' ' सुम्नम् ' आप्रियप्रलक्षणं यज्ञं ' तन्वानाः ' विस्तारयन्त इति । अत एव ' धीराः ' तदुपायभूतया धिया युक्ताः ' इति ' ॥ ४ ॥

युनक्तेति त्रिष्टुप् । तद्द्वितीयोऽभिमन्त्रणमन्त्रः । पुरा परोक्षवदुक्तोऽत्र एतस्य पादेन प्रत्यक्षवदुच्यते । हे यजमानपुरुषाः ! ' सीरा ' पूर्ववदाकारः (पा. सू. ७।१।३९ ।) सीरं ' युनक्त ' बध्नीत । युजेः (धा, पा, ६, ७, ७) लोटि मध्यमपुरुषे बहुवचनस्य "तप्तनप्तनथनाश्च"–(पा. सू. ७।१ । ४५) इति तबादेशः ।

स दक्षिणमेवाग्रे युनक्ति । (सव्य) अथ सव्यमेवं देवत्रेतरथा मानुषे पड्गवं भवति द्वादशगवं वा चतुर्विᳬंशतिगवं वा संवत्सरमेवाभिसम्पदम् ॥ ६ ॥

वाऽअयोनौ रेतः सिञ्चेद्–एवं तद्–पक्कृष्टे वपति । " गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नः "–इति । वाग्वै गीः, अन्नं श्रुष्टिः । " नेदीय इत्सृण्यः पक्वमेयात् "–(वा. सं. १२।६८) इति । यदा वाऽअन्नं पच्यते–अथ तत् सृण्योपचरन्ति । द्वाभ्यां युनक्ति–गायत्र्या च त्रिष्टुभा च । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥

स दक्षिणमेवाग्रे युनक्ति । अथ सव्यम् । एवं देवत्रा । इतरथा मानुषे । षड्गवं भवति, द्वादशगवं वा, चतुर्विंशतिगवं वा–संवत्सरमेवाभिसम्पदम् ॥ ६ ॥

अत एव श्रमोऽप्यभाव । ' युगा ' पूर्ववच्छेर्लोप (पा. सू. ७।१।३९) युगानि च ' वितनुध्वं ' विस्तारयतेति । प्रत्यक्षवदुक्तार्थं श्रुतिः स्वयं परोक्षवद् व्याचष्टे–युञ्जन्ति हीति । ' सीरं युञ्जन्ति' 'युगानि' च 'वितन्वन्ति,' कवय इति शेष ॥

द्वितीयपादमनूद्य व्याचष्टे–बीजाय वा इति । बीजवपनाय सीतारूपा योनिर्विधीयते । विपक्षे दोषमुद्भावयति–यथा ह वा इति । ' अकृष्टे ' अलिखिते ' यत् ' यदि ' वपति, ' तर्हि ' अयोनौ ' गर्भाशयादन्यत्र यथा रेत सेकस्तथा व्यर्थं भवेदित्यर्थ. ॥

तृतीयपादमनूद्य तत्रत्ययोर्गीश्रुष्टिशब्दयो क्रमेण वागन्नार्थतामाह–वाग्वै गीरन्नं श्रुष्टिरिति । चतुर्थपादमनूद्य तत्तात्पर्यमाह–यदा वा इति । ' यदा ' खलु समये ' अन्न ' व्रीह्यादि स्वय पक्व भवति । ' अथ ' तदानीं ' सृण्या ' दात्रेण ' उपचरन्ति ' लुनन्तीत्यर्थ ॥

मन्त्रार्थस्तु,–हे यजमानपुरुषा ' सीरा ' सीरं हलं ' युनक्त ' योजयत, ' युगा, ' युगानि ' वितनुध्वं ' विशेषेण योक्त्रप्रभृतिभिर्विस्तारयत । ' इह ' क्षेत्रे ' योनौ ' स्थाने ' कृते ' संस्कृते सति ' बीजं ' व्रीह्यादि ' वपत ' निक्षिपतेत्यर्थ । केन साधनेनेत्यपेक्षायामाह–गिरा चेति । 'गिरा' वाचा "या ओषधी " इत्यादिवक्ष्यमाणमन्त्ररूपया च–शब्दादवमन्त्रेणापि, वपतेति सम्बन्ध । ' श्रुष्टि ' व्रीह्यादिकान्नजातिः, ' सभरा ' फलरूपेण भरसा भरणेन सह वर्तत इति सभरा, अमितफलेति यावत् । तादृशी ' नः ' अस्माकं यथा ' असत् ' भवेत् । ' इत् ' शब्दोऽनर्थकः (निरु. १ । ३ । ४ ।) ' सृण्यः ' अङ्कुशाकारस्य लवनसाधनस्य दात्रस्य ' नेदीय ' अन्तिकतमं ' पक्वं ' व्रीह्याद्यन्नं यथा ' आ–इयात् ' आगच्छेत्, तथा वपतेति सम्बन्ध. । " सृणिरङ्कुशो भवति, सरणात् "–(निरु. ९ । ४ । ९ ।) इति हि यास्क ॥

तत्र युज्यमानाभिमन्त्रणं द्वाभ्यां गायत्रीत्रिष्टुब्भ्यां कुर्यादित्याह–द्वाभ्यामिति । तस्य द्विसंख्यायोगस्यार्थवादो " द्वाभ्यां प्रतिगृह्णाति द्विपाद्यजमान "–(श. प. ६ । ६ । २ । ७) इत्यादिना षष्ठकाण्डे प्रागाम्नात इत्याह–तस्योक्त इति ॥ ५ ॥

विहिते सीरयोजने दक्षिणसव्ययोर्धुर्ययो. पौर्वापर्यं विधत्ते–स दक्षिणमेवाग्र इति । ' सः ' अध्वर्यु.

१–याऽओषधीरिति त्रिभिर्वपत्युदपात्रवत् । का. श्रौ. सू. १७ । ५२ ।

(म) अथैनं विकृषति । (त्य) अन्नं वै कृषिरेतद्वाऽअस्मिन्देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तादन्नमदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतत्संस्करिष्यन्पुरस्तादन्नं दधाति ॥ ७ ॥

स वाऽआत्मानमेव विकृषति । न पक्षपुच्छान्यात्मंस्तदन्नं दधाति यद्वाऽआत्मन्नन्नं धीयते तदात्मानमवति तत्पक्षपुच्छान्यथ यत्पक्षपुच्छेषु नैव तदात्मानमवति न पक्षपुच्छानि ॥ ८ ॥

अथैनं विकृषति—अन्नं वै कृषिः । एतद्वाऽअस्मिन्देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तादन्नमदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतत् संस्करिष्यन्पुरस्तादन्नं दधाति ॥ ७ ॥

स वाऽआत्मानमेव विकृषति—न पक्षपुच्छानि । आत्मंस्तदन्नं दधाति । यद्वै वाऽआत्मन्नन्नं धीयते—तदात्मानमवति, तत्पक्षपुच्छानि । अथ यत्पक्षपुच्छेषु—नैव तदात्मानमवति, न पक्षपुच्छानि ॥ ८ ॥

दक्षिणमेव ' धुरं प्रथमं युञ्ज्यात्, तदनु ' सव्ये ' वाम धुर्यमित्यर्थः । ' एवम् ' उक्तक्रमम् ' देवत्रा ' देवेषु कृतं स्यात्; मनुष्यव्यवहारे तु ' इतरथा ' सव्यः पूर्वो, दक्षिणः पश्चादिति भेदः ॥

सीरयोजने अनडुहां वैकल्पिकं सङ्ख्याविशेषं विधत्ते—षड्गवमित्यादिना । षड्गावः समाहृताः षड्गवम् । " तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च "—(पा. सू. २ । १ । ५१) इति समाहारे तत्पुरुषैकदेशो द्विगुः । ततो " गोरतद्धितलुकि "—(पा. सू. ५ । ४ । ९२) इति टच् समासान्तः । तथा ' द्वादशगवम्, ' ' चतुर्विंशतिगवम् ' चेति पक्षौ । तत्रापि पक्षद्वये तथैव समासः, समासान्तश्च । " षड् द्वादश चतुर्विंशतिं वा युनक्ति पूर्वोक्तेर्यथासम् "—(का. श्रौ. सू. १७ । २२ । २४) इति हि सूत्रम् । सङ्ख्यात्रितयेऽप्युपपत्तिमाह—संवत्सरमेवेति । संवत्सर इति सम्यक् । षडृतु—द्वादशमास—चतुर्विंशत्यर्धमासात्मको ह्ययं संवत्सरमभिलक्ष्य क्रियतेऽस्मै पश्चा उपयुक्ता इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ चित्याग्निक्षेत्रमध्ये विकर्षणं विधत्ते—अथैनमिति । ' एनम् ' आत्मानम् । तदेव कर्षणमन्नत्वेन स्तौति—अन्नं वा इति । ' अन्नं ' यद् ' कृषिः '; तदेतदुक्तम् । कृष्ट एव हि सस्यानि पच्यन्ते । कर्षणमेव तदेवकर्तृकाचारत्वेन स्तौति—एतद्वा इति । ' पुरस्तात् ' चयनात् प्रागेव ' देवाः ' संस्कारं करिष्यन्तः ' अस्मिन् ' आत्मनि ' एतत् ' एतेन कर्षणेन 'अन्नम्' एव स्थापितवन्तः, तथैवायं यजमानोऽपि इति ॥ ७ ॥

अथ पक्षपुच्छानि विहायात्मन्येव कर्षणं विधत्ते—स वा आत्मानमिति[1] । आत्मंस्तदिति । ' तत् ' तेन विकर्षणेन ' आत्मन् ' आत्मनि ' अन्नम् ' एव स्थापितवान् भवति । अथात्मन्येवान्नधारणं स्तौति—यद्वै वा इति । ' आत्मन् ' आत्मनि यदेतं ' अन्नम् ' ' धीयते ' स्थाप्यते, ' तत् ' एवान्नं पक्षपुच्छसहितम् ' आत्मानं ' रक्षति । पक्षपुच्छेष्वन्नधारणं व्यतिरेकमुखेन निन्दति—अथ यदित्यादिना ॥ ८ ॥

१—अस्मात् ... इति सूत्रम् । का. श्रौ. सू. १७ । ३५ ।

सु द क्षिणार्धेनाग्नेः । (३) अन्तरेण परिश्रितः प्राचीं प्रथमाᳫं सीतां कृषति । शुनᳫं सुफाला विकृषन्तु भूमिᳫं शुनं कीनाशा ऽअभियन्तु वाहै रिति शुनᳫं शुनमिति यद्वै समृद्धं तच्छुनᳫं समर्धयत्येवैनामेतत्॥९॥

(३) अथ जघनार्धेनोदीचीम् । (४) घृतेन सीता मधुना समज्यतामिति यथैव यजुस्तथा बन्धुर्विश्वैर्देवैरनुमता मरुद्भिरिति विश्वे च

---

६ दक्षिणार्द्धेनाग्नेरन्तरेण परिश्रितः प्राचीं प्रथमां सीतां कृषति । "शुनं सुफाला विकृषन्तु भूमिं । शुनं कीनाशा अभियन्तु वाहैः"–(वा० सं० १२ । ६९) इति । शुनं शुनमिति । यद्वै समृद्धम्–तच्छुनम् । समर्धयत्येवैनामेतत् ॥ ९ ॥

अथ जघनार्धेनोदीचीम् । "घृतेन सीता मधुना समज्यताम्"–इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः । "विश्वैर्देवैरनुमता मरुद्भिः"–इति । विश्वे च वै देवा मरुतश्च वर्षस्येशते । "ऊर्जस्वती पयसा पिन्वमना"–इति । रसो वै पयः । ऊर्जस्वती रसेनान्नेन पिन्वमाना–इत्येतत् ।

अथ परिश्रितां समीपे आत्मनो दक्षिणभागेऽग्नेः प्रागायतां सीतां विधत्ते–स दक्षिणार्द्धेनेति । 'परिश्रितोऽन्तरेण' तत्संलग्नमेव विल्याग्नेः आत्मनो 'दक्षिणार्द्धेन' दक्षिणपार्श्वे प्रागपवर्गां 'प्रथमां' 'सीतां' लाङ्गलपद्धतिं कृषेत् । "अन्तराऽन्तरेणयुक्ते"–इति (पा. सू. २ । ३ । ४ ।) परिश्रिच्छब्दे द्वितीया । तत्र पूर्वार्द्धोपादानेन मन्त्रं विधाय तत्रत्यशुनशब्दस्य समृद्धार्थवाचकतया प्रथमसीतायाः समर्द्धनमाह–शुनं सुफाला इत्यादिना ॥

मन्त्रस्यायमर्थः–"शुनम् इति सुखनाम" (निघ. ३ । ६ । १) तत्र क्रियाविशेषणम् । 'सु' शोभनाः 'फालाः' लाङ्गलाग्रस्थिताः कुशीभिदा. 'शुनं' सुखम् यथा स्यात् तथा 'भूमिं' 'विकृषन्तु' विलिखन्तु, 'फाला'–इति "ञिफला विशरणे"–(धा. पा. भ्वा. प. ५१७) इति । फालयन्ति भूमिं विदारयन्ति ते फालाः । 'कीनाशाः' कर्षकाः । 'वाहैः' अनडुद्भिः सहिताः 'शुनं' सुखम् 'अभियन्तु' अभिगच्छन्तु । "कीनाशस्तु कदर्ये स्यादुपांशुघातके कर्षके यमे"–इत्यनेकार्थतिलकः । "शुनासीरा" द्विवचनस्य "सुपां सुलुक्"–(पा. सू. ७ । १ । ३९) इति डादेशः । वाय्वादित्याविन्द्रौ इत्यर्थः ॥ तौ "हविषा" उदकेन 'तोशमाना' भूमिं सिञ्चन्तौ । "तोशतिर्वधकर्मा"–(निघं. २ । १९ । २९) "अस्मै" अस्मभ्यम् 'ओषधीः' व्रीह्यादिकान्यन्नानि 'सुपिप्पलाः' शोभनफलोपेता. 'कर्त्तन' कुरुतम् । "शुनो वायुः, शु एत्यन्तरिक्षे; सीर आदित्यः, सरणात्"–(निरु. ८ । ४ । १) इति हि यास्कः ॥ 'हविः' शब्दः उदकनामसु "कम्, अन्नं, हविः"–(निघ. १ । १२ । ९१) इति पठितः ॥ "कर्त्तन" इति,–"तप्तनप्तनथनाश्च"–(पा. सू. ७ । १ । ४५) इति तनप् । द्वित्वे बहुवचनं छान्दसम् ॥ ९ ॥

ततो दक्षिणश्रोणितस्त्वोत्तरापवर्गां पश्चिमपार्श्वे द्वितीयां सीतां विधत्ते–अथ जघनार्द्धेनेति ॥ तत्र मन्त्रं विधत्ते–घृतेनेति । तत्र तु प्रथमपादो निगदव्याख्यात इत्याह–यथैव यजुरिति ॥ द्वितीयपादेऽनुमतेति

१–दक्षिणतः प्राचीम् । का० श्रौ० सू० १७ । ३६ । २–प्रदक्षिणमितराः । का. श्रौ. सू. १७ । ३७ ।

वै देवा मरुतश्च वर्षस्येशतऽऊर्जस्वती पयसा पिन्वमानेति रसो वै पय ऽऊर्जस्वती रसेनान्नेन पिन्वमानेत्येतदस्मान्त्सीते पयसाऽभ्याववृत्स्वे-त्यस्मान्त्सीते रसेनाभ्याववृत्स्वेत्येतत् ॥ १० ॥

(ङ) अथोत्तरार्धेन प्राचीम् । (सीतां) लाङ्गलं पवीरवदिति लाङ्गलꣳ रयिमदित्येतत्सुशेवꣳ सोमपित्सर्विति अन्नं वै सोमस्तदुद्वपति गामविं प्रफर्व्यं च पीवरीं प्रस्थावद्रथवाहणमित्येतद्धि सर्वꣳ सीतोद्वपति ॥ ११ ॥

" अस्मान्त्सीते पयसाऽभ्याववृत्स्व "–(वा० सं० १२ । ७०) इति । अस्मान्त्सीते रसेना-भ्याववृत्स्वेत्येतत् ॥ १० ॥

अथोत्तरार्धेन प्राचीम् । " लाङ्गलं पवीरवत् "–इति । लाङ्गलं रयिमदित्येतत् । " सुशेवं सोमपित्सरु "–इति । अन्नं वै सोमः । " तदुद्वपति गामविं प्रफर्व्यं च पीवरीम् । प्रस्थावद्रथवाहणम् "–(वा. सं. १२ । ७१) इति । एतद्धि सर्वं सीतोद्वपति ॥११॥

शब्दस्य विश्वदेवानां मरुतांश्च वृष्टेरीशितृत्वं प्रयोजकमिति व्याचष्टे–विश्वे च वै देवा इति । ' वर्षस्य ' वृष्टेः ' ईशते ' प्रयोजका भवन्ति । " अधीगर्थ "–(पा. सू. २ । ३ । ५२ ।) इति कर्मणि षष्ठी । तृतीयपादे पयःशब्दस्य रसोऽर्थः इति व्याचष्टे–रसो वै पय इति । तत्रैव ' पिन्वमाना '–इति पदमभ्याहृत्यान्नपदे-नान्वेतीति व्याचष्टे–अन्नेन पिन्वमानेत्येतदिति । चतुर्थेऽपि पयःशब्दो रसवचन एव ॥

मन्त्रस्यायमर्थः–'सीता' पश्चिमत उदीची क्रियमाणा लाङ्गलपद्धतिः ' मधुना घृतेन ' मधुरेणोदकेन ' सम-ज्यतां ' संसिच्यताम् । " घृतमित्युदकनाम, जिघर्तेः सिञ्चतिकर्मणः "–(निरु. ७ । ७ । १) इति हि यास्कः । ' विश्वैर्देवैः ' वृष्टीशानैः ' मरुद्भिश्च ' गणदेवैः ' अनुमता ' अभ्यनुज्ञाता, तथा ' पयसा ' रसेन ' ऊर्जस्वती ' बलकररसोपेता, तथा ' पिन्वमाना ' सेचनं कुर्वती, अन्नेनेति शेषः । तथा श्रुतिरेव व्याचष्टे–अन्नेन पिन्वमानेत्येतदिति । एवं स्तुते हे ' सीते ! ' त्वम् ' अस्मान् ' 'अभ्याववृत्स्व' अतिशयेनाभिमुख-मावृत्ता भवेत्यर्थः ॥ १० ॥

अथोत्तरपार्श्वे प्रागपवर्गां तृतीयां सीतां विधत्ते–अथोत्तरार्धेनेति । " प्रकृत्या साधुः "–इतिवत्–" तृतीया तत्सम्यर्थे "–(पा. सू. २ । ३ । १८ ए. वा.) । तत्र मन्त्रं विधत्ते–लाङ्गलमिति । तत्र प्रथमपादे भूमेः खननेन धीरसान्ननिष्पादनद्वारा फलस्य साधनत्वात् लक्षणया पवीरवदयिमदिति व्याचष्टे–लाङ्गलं रयिमदिति । द्वितीये पादे " सोमपित्सरु "–इति पदैकदेशभूतस्य सोमशब्दस्यार्थमर्थं इत्याह अन्नं वै सोम इति । उत्तरार्धपरिपठितस्य पदार्थजातस्य सीतैवोद्गमयित्रीत्याह–एतद्धि सर्वं सीतोद्वपतीति ' उद्वपति ' उद्गमयतीत्यर्थः ॥

१–पूर्वा तिथिकालिका महाभूमिम् । का. श्रौ. सू. १७ । २८ ।

१५२१

(त्यु) अथ पूर्वार्धेन दक्षिणाम् । कामं कामदुघे धुक्ष्व मित्राय वरुणाय च ॥ इन्द्रायाश्विभ्यां पूष्णे प्रजाभ्यऽओषधीभ्यऽइति सर्वदेवत्या वै कृषिरेताभ्यो देवताभ्यः सर्वान्कामान्धुक्ष्वेत्येतदित्यग्रे कृषत्यथेति । अथेत्यथेति तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा ॥ १२ ॥

अथ पूर्वार्धेन दक्षिणाम् । " कामं कामदुघे धुक्ष्व मित्राय वरुणाय च । इन्द्रायाश्विभ्यां पूष्णे प्रजाभ्य ओषधीभ्यः "–(वा. सं. १२ । ७२) इति । सर्वदेवत्या वै कृषिः । एताभ्यो देवताभ्यः सर्वान्कामान्धुक्ष्वेत्येतत् । इत्यग्रे कृषति, अथेति, अथेति, अथेति–तद्दक्षिणावृत् । तद्धि देवत्रा ॥ १२ ॥

मन्त्रार्थस्तु–' लाङ्गलं ' हल ' पवीरवत् ' पवि. धारा, सा अस्यास्तीति पवीर फालः । रो मत्वर्थे, दैर्घ्यं तु च्छान्दसम्;–तत् पवीरमस्य लाङ्गलस्यास्तीति पवीरवत्, फालसयुक्तमित्यर्थ. । ' शेवमिति '–सुखनाम (निघ. ३ । ६ । १७) । सुष्ठु शोभन शेवयति सुखयति तत् 'सुशेवम्' । सोम पिबतीति ' सोमपाः ' यजमानः, तस्मिन् ' सोमपि ' यजमाने ' त्सरति ' पापादिक नाशयतीति ' सोमपित्सरु ' । यद्वा, सोममन्न पाति रक्षति स सोमपाः, तस्मिन् वर्तमानम् अशनाभावादुःखं त्सरति नाशयति इति तथा; श्रुतेरभिमतमेतद् व्याख्यानम् । सोमपीत्यत्र सप्तम्याः अलुक् छान्दसः (पा. सू. ६ । ३ । ९) । यदित्थम्भूत लाङ्गलम्, ' तत् ' कर्तृ गवादिरथवाहनान्तम् ' उद्वपति ' उद्गमयति । 'गां' गोजातिम् । 'अविं' मेषजातिम् । ' प्रफर्व्यं ' प्रथमयुवतिं तरुणीमित्यर्थः । फर्वतिर्गतिकर्मा । प्रकर्षेण फर्व्या गम्या, ताम्, छान्दसो ह्रस्वः । कीदृशीं ताम् ? 'पीवरीम्' उन्नतस्तनकपोलाम्, 'प्रस्था' प्रस्थानम् तद्वत् उत्कृष्टजवोपेतम्, ' रथवाहणम् ' अश्वं रथ वहतीति यानम् ॥ ११ ॥

अथ पूर्वपार्श्वे दक्षिणापवर्गां चतुर्थीं सीतां विधत्ते–अथ पूर्वार्द्धेनेति[1] । तत्र मन्त्रः–" कामं कामदुघे " इति–(वा. सं. १२ । ७२) । मन्त्रस्यायमर्थः–हे ' कामदुघे ' कामाना प्रपूरणे ! हे सीते ! ' मित्राय वरुणाय च, ' तथा ' इन्द्राय ', ' अश्विभ्यां ' युग्मदेवाभ्यां ' पूष्णे प्रजाभ्य ओषधीभ्यः ' च ' कामं ' काम्यमान फल ' धुक्ष्व ' प्रपूरय । ' इति '–शब्दो मन्त्रसमाप्तिद्योतकः । कृषेः सर्वदेवतासम्बन्धद्वारा मन्त्रोक्तदेवताभ्यः कामप्रपूरणमाशास्यमिति मन्त्रतात्पर्यमाह–सर्वदेवत्या वै कृषिरिति । इत्थं दक्षिणादिचतसृषु दिक्षु प्रादक्षिण्येन कृत कर्षणमभिनयेन निर्दिश्य स्तौति–इत्यग्र इति । ' अग्रे ' प्रथमम्, ' इति ' अनेन प्रकारेण " स दक्षिणार्द्धेन " इत्युक्तलक्षणेन दक्षिणत. प्राचीं सीतां कृषति । ' अथ ' अनन्तरम्, 'इति' अनेन प्रकारेण " अथ जघनार्द्धेन "–इत्युक्तलक्षणेन पश्चिमतः उदीचीं कृषति । 'अथ' अनन्तरम्, 'इति' अनेन प्रकारेण " अथोत्तरार्द्धेन "–इत्युक्तलक्षणेन उत्तरत. प्राचीं कृषति । ' अथ ' अनन्तरम्, ' इति ' अनेन प्रकारेण "अथ पूर्वार्द्धेन "–इत्युक्तलक्षेन पूर्वस्या दिश्युदग्दक्षिणायता सीतां कृषति । 'तत्' एव सति 'दक्षिणावृत्' प्रादक्षिण्येनावृत्तिर्भवति । ' तत् ' खलु ' देवत्रा ' देवसम्बन्धिनि कर्मणि योग्यम् । तदुक्तमापस्तम्बेन– " यज्ञोपवीती प्रदक्षिण दैवानि कर्माणि करोति "–इति (आपस्तं. श्रौ. सू. २४ । २ । १९) ॥ १२ ॥

१–तिर्यक्कृष्टे । का. श्रौ. सू. १७ । १५ ।

चतस्रः सीता यजुषा कृषति । तद्यच्चतसृषु दिक्ष्वन्नं तदस्मिन्नेतद्दधाति तद्वै यजुषाऽद्धा वै तद्यद्यजुरद्धो तद्यदिमा दिशः ॥ १३ ॥

(शो॒ऽथा) अथात्मानं विकृषति । तद्यदेव संवत्सरेऽन्नं तदस्मिन्नेत- [illegible]

[illegible]

चतस्रः सीता यजुषा कृषति । तद् यच्चतसृषु दिक्ष्वन्नम्–तदस्मिन्नेतद्दधाति । तद्वै यजुषा । अद्धा वै तद्–यद्यजुः । अद्धो तद्–यदिमा दिशः ॥ १३ ॥

अथात्मानं विकृषति । तद्यदेव संवत्सरेऽन्नम्–तदस्मिन्नेतद्दधाति । तूष्णीम् । अनिरुक्तं वै तद्–यत्तूष्णीम् । सर्वं वाऽअनिरुक्तम् । सर्वेणैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति । इत्यग्रे कृषति, अथेति, अथेति, अथेति–तद्दक्षिणावृत् । तद्धि देवत्रा ॥ १४ ॥

उक्तं कर्षणं समन्त्रकमनूद्य स्तौति–चतस्र इति । "स दक्षिणार्धेन" इत्यादिना चतसृषु दिक्षु क्रमेण प्रोक्ताः चतस्रः सीताः "शुनं सुफाला वि कृषन्तु भूमिम्" इत्यादिना–'यजुषा' यजुर्भिरादितमन्त्रैरित्यर्थः । चतसृषु दिक्षु यादि । प्राच्यादिषु दिक्षु 'यत्' प्रसिद्धं कृष्यन्तं व्रीहियवादिकम् 'अन्नम्' अस्ति, 'तत्' 'अस्मिन्' अग्नौ यजमाने वा 'एतत्' एतेन कर्षणेन 'दधाति' स्थापयति ॥

यजुर्मन्त्रेण कर्षणं प्रकारान्तरेण स्तौति–तद्वा इति । 'तत्' तत् कर्षणं 'यजुषा' क्रियते, यजुरिति यदस्ति, 'तत् अद्धा वै' अनुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वात् प्रत्यक्षतो निश्चयम्, 'इमाः' प्राच्याद्याः 'दिशः' च प्रत्यक्षत्वात् निश्चयाः, अतो यजुषो दिशामद्धात्वसाम्याद् दिक्षु यजुषा कर्षणं युक्तमिति भावः ॥ १३ ॥

अमन्त्रकं द्वादशसङ्ख्याकानां सीतानां कर्षणं विधाय स्तौति–अथात्मानमित्यादिना । यदेव संवत्सरे ति । सीतानां सकलमाससम्बन्धितया मासानां च द्वादशसङ्ख्याकत्वात् कृत्स्ने संवत्सरे यदेव व्रीहियवादिकमन्नं उत्पन्नं, 'तत्' सर्वम् 'अस्मिन्' अग्नौ 'एतत्' एतेन द्वादशसीताकर्षणेन 'दधाति' स्थापयतीत्यर्थः ॥

अमन्त्रकत्वमनूद्य स्तौति–तूष्णीमिति । 'तूष्णीम्' अमन्त्रं कुर्यात् । 'तूष्णीम्' इति यदस्ति, तत् अनिरुक्तं वै 'मन्त्राभावेन कल्पविशेषस्य निरुक्त्यनभिधानात् । अत एव तदनिरुक्तं सर्वात्मकम्, अतः सर्वेणैव 'साधनेन' अस्मिन्' अग्नौ 'अन्न' स्थापितं भवतीत्यर्थः ॥

पूर्वोक्तस्याप्यभिनयेन कर्षणप्रकारं निर्दिश्य स्तौति–इत्यग्र इति । 'इति' अनेन प्रकारेण 'अग्रे' प्रथमं आत्मनो दक्षिणार्धमारभ्य उत्तरार्धपर्यन्तं 'कृषति' कर्षणं कुर्यात् । 'अथ' अनन्तरम्, 'इति' अनेन प्रकारेण दक्षिणां श्रोणिमारभ्य उत्तरामंसपर्यन्तमन्यया विकृषेत् । 'अथ' अनन्तरम्, 'इति' अनेन प्रकारेण आग्नेयमारभ्य पूर्वार्धपर्यन्तं विकृषेत् । एतदनन्तरम्, 'इति' अनेन प्रकारेणोत्तरां श्रोणिमारभ्य दक्षिणांसपर्यन्तं विकृषेत्, इममेवार्थमभिप्रेत्य सूत्रितम्–" तूष्णीं तिस्रस्तिस्रः प्रदक्षिणं, विषयान्तके, अन्यया श्रोण्यंसयोरुरे श्रोण्यंसयोः "–(का. श्रौ. सू. १७ । ३८–४०) इति । 'तत्' तथा उक्तप्रकारेण कर्षणे सति दक्षिणावर्तेन निष्पद्यते । तत्र 'देवत्रा' देवेषु योग्यम् । " देवमनुष्य "–(पा. सू. ५।४।५६) इत्यादिना तदर्थे त्रा–प्रत्ययः ॥ १४ ॥

तिस्रस्तिस्रः सीताः कृषति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १५ ॥

द्वादश सीतास्तूष्णीं कृषति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १६ ॥

ता उभय्यः षोडश सम्पद्यन्ते । षोडशकलः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरात्मसंमितमेवास्मिन्नेतदन्नं दधाति यदु वा आत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति ॥ १७ ॥

तिस्रस्तिस्रः सीताः कृषति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १५ ॥

द्वादश सीतास्तूष्णीं कृषति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १६ ॥

ता उभय्यः षोडश सम्पद्यन्ते । षोडशकलः प्रजापतिः । प्रजापतिरग्निः । आत्मसंमितमेवास्मिन्नेतदन्नं दधाति । यदु वाऽआत्मसंमितमन्नं—तदवति, तन्न हिनस्ति । यद्भूयो—हिनस्ति तत् । यत्कनीयः—न तदवति ॥ १७ ॥

विहितानाममन्त्रकाणां चतसृणां सीतानां प्रत्येकं त्रित्वं विधाय स्तौति—तिस्रस्तिस्र इति । त्रिवृदग्निरित्यादि । स्तोत्रियानवकात्मको हि त्रिवृत्स्तोमः (सा. वे. ता. ब्रा. २ । ९ । २ । ३) अग्नेरपि रुद्रादिनामाष्टकाभिधेयैरष्टाभिरग्निरूपैः स्वात्मना च नवसङ्ख्योपेतत्वात् त्रिवृत्त्वम् । तथा हि—"तमब्रवीद्रुद्रोऽसि" इत्यारभ्य "तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणि कुमारो नवमः, सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता" इति षष्ठे समाम्नातम् (श. प. ६।१।३।१०।) । एष च यावान् यत्परिमाणविशिष्टोऽग्निः, 'अस्य' अग्नेः 'यावती' यत्परिमाणविशिष्टा 'मात्रा' अवयवः, 'तावता' तादृक्परिमाणविशिष्टेन कृत्स्नेन चाग्निरूपेण 'अस्मिन्' चीयमानेऽग्नौ यजमाने वा 'एतत्' एतेन त्रिसङ्ख्यायुक्तेन कर्षणेन 'अन्नं' धारयति । एवं सर्वत्र त्रिवृदग्निरिति वाक्यशेषो व्याख्येयः ॥ १५ ॥ १६ ॥

अमन्त्रकसीतासङ्ख्यां सम्भूय प्रशंसति—ता उभय्य इति । 'उभय्यः' उभयविधाः, अमन्त्रकामन्त्रकभेदेन द्विविधाः सम्भूय षोडशसङ्ख्याका भवन्ति । 'षोडशकलः' षोडशावयवसमुदायो हि स्थूलशरीराभिमानी विराडात्मकः प्रजापतिरभिधीयते । तथा हि;—तस्य ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च, तथा कर्मेन्द्रियाणि, मन एकम्, पञ्चभिर्भूतैर्वा प्राणैर्वा सह षोडश कलाः । यद्वान्यत् । आत्मसम्मितमिति । आत्मना शरीरेण समानम् मितम्, न तु न्यूनमधिकं वेत्यर्थः । आत्मसम्मितान्नस्य तृप्तिहेतुतामाह—यदु वा इति । 'यत्' खलु 'आत्मसम्मितमन्नम्' 'तद्' भोक्तृन् 'अवति' रक्षति । अत एतदन्न सात्म्यं सत् 'न हिनस्ति' न बाधते । अधिकन्यूनयोस्तद्वैपरीत्य क्रमेणाह—यद्भूय इति । 'भूयः' बहुलतरमात्मनोऽधिकम्, 'कनीयः' अल्पतरमात्मनोऽपर्याप्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥

यद्देवैनं विकृषति । (त्ये) एतद्वाऽअस्मिन्देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तात्प्राणानदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतत्संस्करिष्यन्पुरस्तात्प्राणान्दधाति लेखा भवन्ति लेखासु हीमे प्राणाः ॥ १८ ॥ (शतम् ४०००)

(श्रु) चतस्रः सीता यजुषा कृषति । तद्यऽइमे शीर्षंश्चत्वारो निरुक्ताः प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति तद्वै यजुषाऽद्धा वै तद्यद्यजुरद्धो तद्यदिमे शीर्षन्प्राणाः ॥ १९ ॥

(०) यद्देवात्मानं विकृषति । यऽएवेमेऽन्तरात्मन्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति तूष्णीं को हि तद्वेद यावन्त ऽइमेऽन्तरात्मन्प्राणाः ॥ २० ॥

यद्देवैनं विकृषति । एतद्वाऽअस्मिन्देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तात् प्राणानदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतत्संस्करिष्यन् पुरस्तात्प्राणान्दधाति । लेखा भवन्ति । लेखासु हीमे प्राणाः ॥ १८ ॥

चतस्रः सीता यजुषा कृषति । तद्य इमे शीर्षंश्चत्वारो निरुक्ताः प्राणाः । तानस्मिन्नेतद्दधाति । तद्वै यजुषा । अद्धा वै तद्यद्यजुः । अद्धो तद्–यदिमे शीर्षन्प्राणाः ॥ १९ ॥

यद्देवात्मानं विकृषति । यऽएवेमेऽन्तरात्मन्प्राणाः–तानस्मिन्नेतद्दधाति । तूष्णीम् । को हि तद् वेद–यावन्त इमे प्राणाः ॥ २० ॥

विकर्षणं प्रकारान्तरेण स्तोतुमनुवदति–यद्देवैनमिति । पुरा खलु चितं प्रजापतिं ‘ संस्करिष्यन्तो देवाः ’ ‘ पुरस्तात् ’ चयनलक्षणात् संस्कारात् पूर्वम् ‘ अस्मिन् ’ प्रजापतौ ‘ प्राणान् ’ ‘ एतत् ’ एतेन विकर्षणेन ‘ अदधुः ’ अधारयन् । ‘ तथैव ’ ‘ अयं ’ यजमानोऽपि ‘ संस्करिष्यन् ’ ‘ अस्मिन् ’ चेष्यमाणेऽग्निलक्षणे प्रजापतौ पूर्वं ‘ प्राणान् ’ स्थापयति । कथमेतदित्यत आह–लेखा भवन्तीति । ‘ हि ’ यस्माल्लोके चक्षुरादिगोलकात्मिकासु ‘ लेखासु ’ रेखासु ‘ इमे ’ ‘ प्राणाः ’ चक्षुरादीन्द्रियाणि वर्तन्ते; अतस्तेषामत्र स्थाप्यमानानां सदृशार्थं कर्षणेन रेखाकरणं युक्तमिति भावः ॥ १८ ॥

समन्त्रकं कर्षणमनूद्य मन्त्रद्वारा स्तौति–चतस्र इति । ‘ शीर्षन् ’ शीर्षणि शिरसि ‘ ये इमे चत्वारो निरुक्ताः ’ चक्षुः, श्रोत्रं, नासिका, मुखमिति निःशेषेणोक्ताः प्रकाशमानाः ‘ प्राणाः ’, ‘ तान् ’ ‘ अस्मिन् ’ अग्नौ एतेन सचतुष्केण सीताचतुष्टयेन स्थापितवान् भवति । एतदेव विवृणोति–तद्वै यजुषेति । अद्धेत्यादि । प्रागुक्तार्थम् ॥ १९ ॥

अमन्त्रकं कर्षणमनूद्य स्तौति–यद्देवात्मानमिति । ‘ अन्तरात्मन् ’ आत्मनि देहे अन्तर्मध्ये ‘ य एवेमे ’ ‘ प्राणाः ’ प्राणवृत्तयः प्राणापानादिलक्षणाः, मनोबुद्ध्यादिरूपा अन्तःकरणवृत्तयश्च, ‘ तान् ’ ‘ अस्मिन् ’ अग्नौ ‘ एतत् ’ एतेनामन्त्रककर्षणेन ‘ दधाति ’ स्थापयति । एतदेव विवृणोति–तूष्णीमिति । ‘ यावन्तः ’ यत्परिमाणविशिष्टाः ‘ इमे ’ अन्तरात्मन्यवस्थिताः ‘ प्राणाः ’ इति, ‘ को ’ नाम ‘ तद्वेद ’ । तेषाम् आनन्त्यात्; किन्तु न कश्चिदपि वेत्तुं शक्नोति । तस्मादनिरुक्तानां तेषां सङ्ग्रहणाय तूष्णीमात्मनो द्वादशसीताकर्षणं युक्तमित्यर्थः ॥ २० ॥

(5) अथैनान्विमुञ्चति । (त्वा) आप्त्वा तं कामं यस्मै कामायैनान्युङ्क्ते विमुच्यध्वमघ्न्याऽइत्यघ्न्या हि ते देवत्रा देवयानाऽइति दैवꣳ ह्येभिः कर्म करोत्यगन्म तमसस्पारमस्येत्यशनाया वै तमोऽगन्मास्याऽअशनायायै पारमित्येतज्ज्योतिरापामेति ज्योतिर्ह्याप्नोति यो देवान्यो यज्ञमथैनानुदीचः प्राचः प्रसृजति तस्योक्तो बन्धुस्तानध्वर्यवे ददाति स हि तैः करोति तांस्तु दक्षिणानां कालेऽनुदिशेत् ॥ २१ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ७ । १ । ४ ॥ (२-२)

इति प्रथमप्रपाठकः समाप्तः ॥ ७-१ ॥

अथैनान्विमुञ्चति । "आप्त्वा तं कामम्, यस्मै कामायैनान्युङ्क्ते विमुच्यध्वमघ्न्याः"-इति । अघ्न्या हि ते । "देवत्रा देवयानाः"-इति । दैवं ह्येभिः कर्म करोति । "अगन्म तमसस्पारमस्य"-इति । अशनाया वै तमः । अगन्मास्याऽअशनायायै पारमित्येतत् । " ज्योतिरापाम "-इति । ज्योतिर्ह्याप्नोति । यो देवान्, यो यज्ञम् । अथैनानुदीचः प्राचः प्रसृजति । तस्योक्तो बन्धुः । तानध्वर्यवे ददाति । स हि तैः करोति । तांस्तु दक्षिणानां कालेऽनुदिशेत् ॥ २१ ॥

कर्षणानन्तरमनडुहां विमोचनं विधत्ते-अथैनानिति[1] । अघ्न्या इत्यादि । 'यस्मै' खलु प्रयोजनाय 'एनान्' पूर्वं युक्तवान्, ' तं ' कामं कर्षणलक्षणं प्रयोजनम् ' आप्त्वा ' लब्ध्वा तेषां विमोचनं युक्तमिति शेषः ॥

विमोचने मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे-विमुच्यध्वमिति । ' अघ्न्या "-इति गोनाम (निघ. । २ । ११ । १) । एते खल्वनडुहो ' देवत्रा ' देवेषु ' अघ्न्याः ' अहन्तव्याः, देवसम्बन्धिनो गाव इत्यर्थः । दैवं ह्येभिरिति । ' एभिः ' अनडुद्भिः ' दैवं ' देवसम्बन्धि कर्षणलक्षणं ' कर्म करोति ' । तस्माद्देवान् यान्ति प्राप्नोत्येभिरिति व्युत्पत्त्या ' देवयानाः '-इत्यनडुद्विशेषणं युक्तमिति भावः ॥

द्वितीयं पादमनूद्य तत्रत्यतमःशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह-अगन्मेति । अशनस्येच्छा ' अशनाया ' क्षुत्पीडा । तस्याः पारमगन्म । ज्योतिरित्यादि । यो हि हविःप्रदातृत्वेन यज्ञं, तत्रत्यान् देवांश्च प्राप्नोति, एष हि " ज्योतिः " ज्योतिर्मयं स्वर्गादिभोगयोग्यं शरीरम् ' आप्नोति,' अत एव तैत्तिरीयके समाम्नायते-" सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणि "- (तै. सं. ५ । ४ । १ । ३) इति । अतोऽत्र मन्त्रे " ज्योतिरापाम "-इति ज्योतिःप्राप्तिप्रतिपादनं युक्ततरमित्यर्थः ॥

उत्तरपूर्वस्यां दिशि तेषामनडुहां प्रस्थापनं विधत्ते-अथैनानुदीच इति (का. श्रौ. सू. १७ । ४९) । ' अथ ' विमोचनानन्तरमेव अनडुहः ' उदीचः ' उदङ्मुखान् ' प्राचः ' प्राङ्मुखांश्च कृत्वा ' प्रसृजति ' प्रस्थापयति । प्रागुदक्त्वस्य स्तावकं प्रागाम्नातं वाक्यशेषमतिदिशति-तस्योक्त इति । "एषा ह्येतस्यै देवमनुष्याणां दिग्यदुदीची-प्राची " (श. प. ६ । ६ । २ । ३) इत्यादि ॥

तेषां दक्षिणाकाले दानं विधत्ते-तानध्वर्यव इति । अत एव सूत्रितम्-" दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे ददाति "-

---

१-अनडुहो विमुञ्चत्यघ्न्येति । का. श्रौ. सू. १७ । ४८ ।

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
द्वितीयेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

अथ दर्भस्तम्बमुपदधाति । (त्ये) एतद्वै देवा ऽओषधीरुपादधत तथैवैतद्यजमान ऽओषधीरुपधत्ते ॥ १ ॥

यद्वेव दर्भस्तम्बमुपदधाति । जायतऽएष ऽएतद्यच्चीयते सऽएष सर्वस्माऽअन्नाय जायतऽउभयम्वेतदन्नं यद्दर्भा ऽआपश्च ह्येता ऽओषधयश्च या वै वृत्राद्बीभत्समाना ऽआपो धन्व दृभन्त्यऽउदायंस्ते दर्भा ऽअभवन्यद्दृभन्त्यऽउदायंस्तस्माद्दर्भास्ता हैताः शुद्धा मेध्याऽआपोऽवृत्राभिप्रक्षरिता यद्दर्भा यदु दर्भास्तेनौषधय ऽउभयेनैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ २ ॥

अथ दर्भस्तम्बोपधानम् ।

अथ दर्भस्तम्बमुपदधाति । एतद्वै देवा ओषधीरुपादधत । तथैवैतद्यजमान ओषधीरुपधत्ते ॥१॥ यद्वेव दर्भस्तम्बमुपदधाति । जायतऽएष एतद्-यच्चीयते । स एष सर्वस्माऽअन्नाय जायते । उभयम्वेतदन्नम् । यद्दर्भाः-आपश्च होता ओषधयश्च । या वै वृत्राद्बीभत्समाना आपो धन्व दृभन्त्य

(का. श्रौ. सू. १७ । ४९) इति । अध्यानृत्विजो विहायाध्वर्योरेव सम्प्रदानत्वे कारणमाह—स हीति । 'हि' यस्मात् 'सः' अध्वर्युः 'तैः' अनडुद्भिः कर्षणं 'करोति' तस्मादध्वर्यवे दानं युक्तमिति भावः । तस्मिन् दाने कालविशेषं विधत्ते—तांस्त्विति । ऋत्विक्परिक्रयहेतवो दातव्या गावो दक्षिणाः, तासां यः कालो माध्यन्दिनसवनात्मकः, तस्मिन्, 'तान्' अनडुहः 'अनुदिशेत्' दद्यादिति यावत् ॥ २१ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
सप्तमकाण्डे द्वितीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (७—२—२) ॥

इति सप्तमे काण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ (७—१) ॥

अथ कुशस्तम्बोपधानं विधत्ते—अथ दर्भस्तम्बमिति[1] । एकमूलोऽनेकशाखः स्तम्ब इत्युच्यते, दर्भाणां स्तम्बो दर्भस्तम्बः । तम् आत्मसमीपे तूष्णीम् 'उपदधाति' स्थापयेदित्यर्थः । तदुपधानं देवकर्तृकौषध्युपधानद्वारा स्तौति—एतद्वा इति । 'उपादधत' उपहितवन्तः । तथैवैतदिति । प्रकृते योजनम् ॥ १ ॥

तदेव प्रकारान्तरेणापि स्तौति—यद्वेवेति । य 'एषः' आहवनीयोऽग्निः 'चीयते' चयनेन सम्पाद्यते, 'एषः' 'जायते' उत्पन्न एव । 'स एषः' जायमानोऽग्निः 'सर्वस्मै' कृत्स्नाय 'अन्नाय' तदुपभोक्तुं

१–पञ्चकुम्भ्य । इत्यादिमन्त्रोऽत्र सूक्ष्म । २–दीर्घेषु वा पुरस्तात् इष्टौ । का. श्रौ. सू. १७ । ५१ ।
१–कुशस्तम्बमुपदधाति मध्ये तूष्णीम् । का. श्रौ. सू. १७ । ५१ । अयमन्योऽष्टकाखण्डान्तर्भूतो नेति बोध्यम् ।

सीतासमरे । व्वाग्वै सीतासमरः प्राणा वै सीतास्तासामयᳯँ समयो व्वाचि वै प्राणेभ्योऽन्नं धीयते मध्यतो मध्यतऽएवास्मिन्नेतदन्नं दधाति तूष्णीमनिरुक्तं वै तद्यत्तूष्णीᳯँ सर्व्वं वाऽअनिरुक्तᳯँ सर्व्वेणैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ ३ ॥

उदायन्–ते दर्भा अभवन् । यद्दृभन्त्य उदायन्–तस्माद्दर्भाः । ता ह्येनाः शुद्धा मेध्या आपोऽवृत्राभिप्रक्षरिताः–यद्दर्भाः । यद्ध दर्भाः–तेनौषधयः । उभयेनैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ २ ॥

सीतासमरे । वाग्वै सीतासमरः । प्राणा वै सीताः । तासामयं समयः । वाचि वै प्राणेभ्योऽन्नं धीयते । मध्यतः । मध्यत एवास्मिन्नेतदन्नं दधाति । तूष्णीम् । अनिरुक्तं वै तद्–यत्तूष्णीम् । सर्वं वाऽअनिरुक्तम् । सर्वेणैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ ३ ॥

जायन्ते । दर्भाणां नामनिर्वचनद्वारा उभयविधान्नत्वमाह–उभयम्वेनादिति । उभय किमित्यत आह–यद्दर्भा इति । उभयविधत्वमेव विवृणोति–या वै वृत्रादिति । "वृत्रो ह वा इदं सर्वं वृत्वा शिश्ये"–इत्युपक्रम्य, "तस्माद्ध हैका आपो बीभत्साञ्चक्रिरे"–इत्यादिना प्रथमकाण्डे अपां दर्भभावप्राप्त्यादिति (श. प. १ । १ । ३ । ४ । ५) । 'याः' 'आपः' वृत्रासुराद् 'बीभत्समानाः' जुगुप्समानाः जुगुप्साश्रयत्वादि॰ कुर्वाणा इत्यर्थः । 'धन्व' अन्तरिक्षं 'दृभन्त्यः' गुम्फनं कुर्वन्त्यः 'उदायन्' उद्गतवत्यः ; "धन्वान्तरिक्षम्, धन्वन्त्यस्मादापः"–(निरु. ५ । १ । ५) इति हि यास्कः । 'दृभन्त्य' इति तौदादिकात् "दृभी ग्रन्थने"–(धा. पा. तु. प. ४२ ।) इति धातोः शतरि "उगितश्च" ङीप्"–(पा. सू. ४।१।६।) इति ङीप् । 'ते दर्भा अभवन्' आप एव दर्भत्वं प्राप्ता इत्यर्थः । 'ते' इति पुँल्लिङ्गं दर्भापेक्षम् । दर्भनाम निरुक्ति–यद्दृभन्त्य इति । 'यत्' यस्मात् 'दृभन्त्यो' गुम्फनं कुर्वन्त्य आप उद्गतवत्यः, 'तस्माद्'दर्भणादापो 'दर्भाः' दर्भशब्दवाच्या इत्यर्थः । दर्भभूतास्ता अपः प्रशंसति–ता हैता इति । ये दर्भाः 'ताः' एताः आपः 'शुद्धाः' शुद्धिसाधनभूताः, तथा 'मेध्याः' मेधार्हाः । तदेव विशदयति–आपोऽवृत्राभिप्रक्षरिता इति । 'न वृत्रात् अभिप्रक्षरिताः' अभिप्रस्रुताः 'उ' पुनः 'यत्' यस्मात् 'दर्भाः,' 'तेन' कारणेन 'ओषधयः' दर्भाणामोषधित्वमन्यत्राप्याम्नायते–"ओषधयो बर्हिः" इति । उभयविधत्वमुपयोगप्रतिपादनेनोपसंहरति–उभयेनैवैनमिति । 'एनं' चित्याग्निम् 'एतत्' एतेनोभयविधेन 'अन्नेन' 'प्रीणाति' ॥ २ ॥

तदुपधानक्षेत्रं विधाय स्तौति–सीतासमर इति । कृष्टाः सीताः समृच्छन्ते सङ्गच्छन्ते यत्रासौ 'सीतासमरः' क्षेत्रमध्यप्रदेशः, तत्रोपदध्यादिति शेषः । आधियज्ञिकस्य सीतासमरस्याध्यात्म मुखरूपतामाह–वाग्वा इति । वागायतनत्वाद् 'वाक्' मुखम् खलु 'सीतासमरः' । कथमित्यपेक्षायां तदुपपादयति–प्राणा वा इति । 'प्राणाः' खलु 'सीताः' नाड्यः तत्सञ्चारितत्वात् । तासां नाडीरूपाणां सीतानाम 'अयं' मुखलक्षणः 'समयः' सङ्गमः, सम्यगयन्ते सङ्गच्छन्ते यत्र सोऽयं समयः ; मुखे हि सर्वाः प्राणा नाड्यः सङ्गच्छन्ते । ततः किमित्याकाङ्क्षायामाह–वाचि वा इति । 'वाचि वै' मुखे एव 'प्राणेभ्यः' अर्थे 'अन्नं' 'धीयते' स्थाप्यते; मुखेनैव हि जग्धेऽन्ने प्राणानामाप्यायनस्य सद्भावात् । सीतासमरेऽपि मध्यदेशे उपदध्या

१–धातुपाठे "दृभी भये"–इत्यस्ति ग्रन्थनमेव गुम्फनमतः सम्यक् । इति बोध्यम् ॥

(त्य) अथैनमभिजुहोति । जायत ऽएष ऽएतद्यच्चीयते स ऽएष सर्वस्मा ऽअन्नाय जायते सर्वस्यो ऽअस्यैष रसो यदाज्यमपां च ह्येष ऽओषधीनां च रसोऽस्यैवैनमेतत्सर्वस्य रसेन प्रीणाति यावानु वै रसस्तावानात्मा ऽनेनैवैनमेतत्सर्वेण प्रीणाति पञ्चगृहीतेन पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ ४ ॥

यद्वेवैनमभिजुहोति । (त्ये) एतद्वै यत्रैतं प्राणा ऽऋषयोऽग्रेऽग्निꣳ समस्कुर्वंस्तदस्मिन्नेतं पुरस्ताद्भागमकुर्वत तस्मात्पुरस्ताद्भागास्तद्यद-भिजुहोति य ऽएवास्मिंस्ते प्राणा ऽऋषयः पुरस्ताद्भागमकुर्वत तानेवैत-त्प्रीणात्याज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥

अथैनमभिजुहोति । जायतऽएष एतद्-यच्चीयते । स एष सर्वस्माऽअन्नाय जायते । सर्वस्यो-ऽअस्यैष रसो यदाज्यम् । अपां च ह्येष ओषधीनां च रसः । अस्यैवैनमेतत्सर्वस्य रसेन प्रीणाति । यावानु वै रसस्तावानात्मा । अनेनैवैनमेतत्सर्वेण प्रीणाति । पञ्चगृहीतेन । पञ्चचितिकोऽग्निः । पञ्चऽर्तवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ ४ ॥

यद्वेवैनमभिजुहोति । एतद्वै यत्रैतं प्राणा ऋषयोऽग्रेऽग्निं समस्कुर्वन्-तदस्मिन्नेतं पुरस्ताद्भाग-

---

मित्याह-मध्यत इति । तत्स्थर्यं तन्निरूपम् । 'अस्मिन्' चित्याग्नौ मध्ये 'एव' 'एतत्' एतेन अन्नं स्थापित-वान् भवति । तत्स्थाने मन्त्राभावं विधत्ते-तूष्णीमिति । तदेवोपपादयति-अनिरुक्तं वा इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ३॥

अग्निहोमं विधत्ते-अथैनमभीति । 'एन' इत्यस्य... । जायत एष इत्यादि-पूर्ववद् व्याख्येयम् । अग्निहोमे आज्यं द्रव्यं विधातुं स्तौति-सर्वस्योऽअस्यैष इति । 'यत्' 'आज्यं' हविः 'एषः' 'अस्य' 'सर्वस्य' विश्वस्य 'रसः' । रसत्वमेवोपपादयति-अपां च हीति । अपामोषधीनां च गोभिः पानाद् भक्षणाच्च क्षीरमुत्पद्यते । रसत्वोपपादनस्य प्रयोजनमाह-अस्यैवैनमिति । 'एनं' चित्याग्निं 'प्रीणाति' तर्पयति । सर्वरसत्वकथने कारणमाह-यावानु वा इति । 'रसः' 'यावान्' यत्परिमाणविशिष्टः, 'आत्मा' देहोऽपि 'तावान्' तत्परिमाणविशिष्ट एव; देहस्य रसोपजीवित्वात् । अनेनेति । 'सर्वेण' रसेनेत्यर्थः । आज्यस्य पञ्चगृहीतत्वं विधत्ते-पञ्चगृहीतेनेति । पञ्चगृहीतत्वं स्तौति-पञ्चचितिकोऽग्निरित्यादिना । 'पञ्च-र्तवः' पञ्चर्त्वात्मकः 'संवत्सरः'; "हेमन्तशिशिरयोः समासेन" (ऐ. ब्रा. १ । १ । १) । संवत्सरो-ऽग्निरित्यादि । गतार्थम् (श. प. ७ । २ । २ । १९) ॥ ४ ॥

प्रकारान्तरेणाग्निहोमं स्तौति-यद्वेवैनमिति । 'एतद्वै' कारणं खलु 'यत्र' यदा 'प्राणाः' एव 'ऋषयः' 'अग्रे' प्रारम्भदेशे पुरा 'एतम्' 'अग्निं' चित्याग्निं संस्कृतवन्तः, 'तत्' तदा 'अस्मिन्' अग्नौ 'एतम्'

(यं) यद्वेवैनमभिजुहोति । (त्ये) एतद्वै यान्येतस्मिन्नग्नौ रूपाण्युपधास्यन्भवति यान्त्स्तोमान्यानि पृष्ठानि यानि च्छन्दाᳫंसि तेभ्यऽ एवं पुरस्ताद्भागं करोति तान्येवैतत्प्रीणात्याज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो बन्धुः ६

(यं) यद्वेवैनमभिजुहोति । (त्ये) एतद्वै देवाऽ अबिभयुर्दीर्घं वाऽइदं कर्म यद्वै नऽ इममिह रक्षाᳫंसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तऽएतामेतस्य कर्मणः पुरस्तात्सᳫंस्थामपश्यंस्तमत्रैव सर्वᳫं समस्थापयन्नत्राचिन्वंस्तथो एवैनमयमेतदत्रैव सर्वᳫं सᳫंस्थापयत्यत्र चिनोति ॥ ७ ॥

मकुर्वत । तस्मात्पुरस्ताद्भागाः । तद्यदभिजुहोति—यऽएवास्मिंस्ते भागा ऋषयः पुरस्ताद्भागमकुर्वत—तानेवैतत्प्रीणाति । आज्येन पञ्चगृहीतेन । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥

यद्वेवैनमभिजुहोति । एतद्वै यान्येतस्मिन्नग्नौ रूपाण्युपधास्यन्भवति, यान्त्स्तोमान्, यानि पृष्ठानि, यानि च्छन्दांसि—तेभ्य एवं पुरस्ताद्भागं करोति । तान्येवैतत्प्रीणाति । आज्येन पञ्चगृहीतेन । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ६ ॥

यद्वेवैनमभिजुहोति । एतद्वै देवा अबिभयुः—दीर्घं वाऽइदं कर्म, यद्वै न इममिह रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति । तऽएतामेतस्य कर्मणः पुरस्तात्संस्थामपश्यन् । तमत्रैव सर्वं समस्थापयन् । अत्राचिन्वन् । तथोऽएवैनमयमेतदत्रैव सर्वं संस्थापयति, अत्र चिनोति ॥ ७ ॥

अग्निहोमलक्षण 'पुरस्ताद्भागम्' वचनात् प्रागेव भजनीयमदान् 'अकुर्वत' सम्पादितवन्तः, 'तस्मात्' ते ऋषयः 'पुरस्ताद्भागाः' पुरस्तादग्रे भागो भजनीयोंऽशो येषां ते पुरस्ताद्भागाः प्रथमभक्त्या इत्यर्थः । तद्यदिति । 'तत्' तत्र यत्कारणात् 'अभिजुहोति,' इदानीन्तनो यजमान इति शेषः । 'ये' पुरस्ताद्भागकर्तारः प्राग्रूपा 'ऋषयः,' 'तानेव' 'एतत्' एतेनाग्निहोमेन तर्पयतीति तत्कारणमित्यर्थः । आज्येनेत्यादि । व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

प्रकारान्तरेण तमेवाग्निहोमं स्तौति—यद्वेवेति । एतस्मिन् अग्नौ' चित्यात्मके 'यानि रूपाणि' गार्हपत्यचितिप्रभृतिलक्षणानि, तथा 'यान् स्तोमान्' स्तोत्रियसमूहान् त्रिवृत्पञ्चदशादीन्, 'यानि पृष्ठानि' बृहद्रथन्तरादीनि, 'यानि च च्छन्दांसि' गायत्र्यादीनि, 'उपधास्यन्' प्रदेशानुरूपात् कल्पयन् 'भवति', 'तेभ्यः' रूपादिभ्यः 'एतत्' अग्निहोमलक्षणम् 'पुरस्ताद्भाग' सम्पादयति । 'तान्येव' रूपादीनि 'एतत्' एतेन तर्पयति । आज्येनेत्यादि पूर्ववत् ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेणाग्निहोममेव स्तौति—यद्वेवेति । 'एतत्' एतेन हेतुना 'देवाः' 'अबिभयुः' भीतवन्तः । भयकारणमेव विवृणोति—दीर्घं वा इत्यादिना । 'इदं' चयनलक्षणं 'कर्म,' 'दीर्घं' विस्तृतं खलु । अस्तु पुनर्दीर्घत्वम्, तथाऽपि को भयहेतुरित्यत आह—यद्वै न इति । 'नः' अस्माकम् 'इह' दीर्घे कर्मणि 'इमम्'

सजूरब्द ऽइति चितिः । (२) अयवोभिरिति पुरीषꣳ सजूरुषा ऽइति चितिररुणीभिरिति पुरीषꣳ सजोषसावश्विनेति चितिर्दꣳसोभिरिति पुरीषꣳ सजूः सूर ऽइति चितिरेतशेनेति पुरीषꣳ सजूर्वैश्वानर ऽइति चितिरिडयेति पुरीषं घृतेनेति चितिः स्वेति पुरीषꣳ हेति चितिः ॥ ८ ॥

(३) त्रयोदशैता व्याहृतयो भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरस्त्रयोदशाग्नेश्चितिपुरीषाणि यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चिनो-

" सजूरब्दः "–इति चितिः (१) । " अयवोभिः "–इति पुरीषम् (२) । " सजूरुषाः "–इति चितिः (३) । " अरुणीभिः "–इति पुरीषम् (४) । " सजोषसावश्विना "–इति चितिः (५) । " दंसोभिः "–इति पुरीषम् (६) । " सजूः सूरः "–इति चितिः (७) । " एतशेन "–इति पुरीषम् (८) । " सजूर्वैश्वानरः "–इति चितिः (९) । " इडया "–इति पुरीषम् (१०) । " घृतेन "–इति चितिः (११) । " स्वा "–इति पुरीषम् (१२) । " हा "–(वा. सं. १२ । ७४) इति चितिः (१३) ॥ ८ ॥

त्रयोदशैता व्याहृतयो भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरः । त्रयोदशाग्नेश्चितिपुरीषाणि । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावन्तमेवैनमेतच्चिनोति । आज्येन जुहोति । अग्रिरेषः–यदाज्यम् ।

अग्नि ' नाष्ट्रा रक्षांसि ' ' न दस्युः ' हिंस्युरिति । यदं सम्भावने लिङ् (पा. सू. ३ । ३ । १६१) ' इति '–शब्दो देवाभिप्रायसमाप्तौ । मीनिनिवृत्तिप्रकारं दृष्टवन्त इत्याह–त एतानिति । ' ते ' देवाः ' एतस्य ' दीक्षस्य चयनाख्यकर्मणः ' पुरस्तात् ' चयनात् प्रागेव ' एताम् ' अग्निहोमजुहुयाम् ' स्वयं ' समानिन् ' अपश्यन् ' ददृशुः । दृष्ट्वा चानुष्ठितवन्त इत्याह–तामेवेति । ' अत्रैव ' चयनात् प्रागवसरे एव ' त ' चित्यात्मकमग्निं सर्वं निरवशेषं ' समस्थापयन् ' समापितवन्त, ' अत्र ' आदावित्यर्थः । ' अचिन्वन् ' चितवन्त इति भाविनि भूतवदुपचारः । इदमर्थं प्रकृते योजयति–तथैवैनमिति ॥ ७ ॥

अग्निहोमे मन्त्रं विधाय व्याहृतिरूपेण त्रयोदशधा विभज्य चितिपुरीषात्मना स्तौति–सजूरब्द इति चितिरित्यादिना । मन्त्रार्थस्तु,–' अब्दः ' संवत्सरः ' अयवोभिः ' मासैरर्धमासैश्च ' सजूः ' समानजोषणः । यद्वा अयवाश्चार्धमासा मासाश्चोच्यन्ते; अर्द्धमासा एव वा, " पूर्वपक्षा वै यवा अपरपक्षा अयवाः "–इति श्रुतेः (श. प. ८ । ४ । २ । ११) । ' उषा. ' रात्रेरपरः कालः । ' अरुणीभिः ' अरुणवर्णाभिर्गोभिः ' सजूः ' समानजोषणः । " अरुण्यो गाव उषसाम् "–इति निघण्टुः (१ । १५ खं. ७) । ' अश्विना ' नामन्यौ देवौ ' दंसोभिः ' कर्मभिः सजोषसौ समानजोषणौ । ' सूरः ' सूर्यः ' एतशेन ' हरितवर्णेनाश्वेन ' सजूः ' ' वैश्वानर. ' विश्वनरनेता अग्निः ' इडया ' अन्नाख्यया ' घृतेन ' आज्येन हविषा च ' सजूः ' ' स्वाहा ' इदमाज्यं सुहुतमस्तु ॥ ८ ॥

त्रयोदशधा विभक्ता मन्त्रावयवा व्याहृतिरूपाः स्तुरित्याह–त्रयोदशैता इति । व्याहरन्त एभिः ' व्याह-

१–" व्याहियन्ते मन्त्रिणादन्ते एभिश्च देवपुरुषाणांति व्याहृतयो मन्त्रभागाः "–इति ज.पा. ।

त्वाज्येन जुहोत्यग्निरेष यदाज्यमग्निमेवैतच्चिनोति पञ्चगृहीतेन पञ्चचिति-कोऽग्निः पञ्चर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा ताव-न्तमेवैनमेतच्चिनोत्यूर्ध्वामुद्गृह्णञ्जुहोत्यूर्ध्वं तदग्निं चितिभिश्चिनोति ॥ ९ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ७ । २ । १ ॥ (२-३)

अथोऽद्भ्यममाग्निनयति । (त्ये) एतद्वै देवाऽ अब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्ते चेतयमाना वृष्टिमेव चितिमपश्यंस्ता-मस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ १ ॥

अग्निमेवैतच्चिनोति । पञ्चगृहीतेन । पञ्चचितिकोऽग्निः । पञ्चर्तवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निः, यावत्यस्य मात्रा—तावन्तमेवैनमेतच्चिनोति । ऊर्ध्वामुद्गृह्णञ्जुहोति । ऊर्ध्वं तदग्निं चितिभिश्चिनोति ॥ ९ ॥

अपां निनयनं सर्वौषधवपनं च ।

अथोऽद्भ्यममाग्निनयति । एतद्वै देवा अब्रुवन्—चेतयध्वमिति । चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । ते चेतयमाना वृष्टिमेव चितिमपश्यन् । तामस्मिन्नदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ १ ॥

स वै कृष्टे निनयति । तस्मात्कृष्टाय वर्षति स यत्कृष्टऽएव निनयेन्नाकृष्टे कृष्टायैव वर्षेन्नाकृष्टायाथ यदकृष्टऽएव निनयेन्न कृष्टेऽकृष्टायैव वर्षेन्न कृष्टाय कृष्टे चाकृष्टे च निनयति तस्मात्कृष्टाय चाकृष्टाय च वर्षति ॥ ५ ॥

त्रीन्कृष्टे चाकृष्टे च निनयति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतद्वृष्टिं दधाति ॥ ६ ॥

यद्वेवोदचमसान्निनयति । एतद्वाऽअस्मिन्देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तादपोऽदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतत्संस्करिष्यन्पुरस्तादपो दधाति ॥ ७ ॥

त्रीन्त्रीनुदचमसान्निनयति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥ ८ ॥

स वै कृष्टे निनयति । तस्मात्कृष्टाय वर्षति । स यत् कृष्टऽएव निनयेत्—नाकृष्टे, कृष्टायैव वर्षेत्—नाकृष्टाय । अथ यदकृष्टऽएव निनयेत्—न कृष्टे, अकृष्टायैव वर्षेत्—न कृष्टाय । कृष्टे चाकृष्टे च निनयति—तस्मात् कृष्टाय चाकृष्टाय च वर्षति ॥ ५ ॥

त्रीन्कृष्टे चाकृष्टे च निनयति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवास्मिन्नेतद्वृष्टिं दधाति ॥ ६ ॥

यद्वेवोदचमसान्निनयति । एतद्वाऽअस्मिन्देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तादपोऽदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतत्संस्करिष्यन्पुरस्तादपो दधाति ॥ ७ ॥

त्रीन्त्रीनुदचमसान्निनयति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निः, यावत्यस्य मात्रा—तावतैवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥ ८ ॥

तस्योदकनिनयनस्य कृष्टक्षेत्राधिकरणत्वमनूद्य स्तौति—स वै कृष्टे इति । यस्मात् कृष्टप्रदेशे उदकनिनयनं क्रियते, तस्मादेव कारणाल्लोके 'कृष्टाय' कर्षणसंस्कारसंस्कृताय भूमिभागायार्थे 'वर्षति' वृष्टिर्भवति । स यत् कृष्ट एवेत्यादिना कृष्टाकृष्टस्थले उदकनिनयनाद्येकत्र निनयननिन्दा प्रतिपाद्यते, अर्थस्तु निगदसिद्धः ॥ ५ ॥

कृष्टाकृष्टात्मके यदुदकनिनयनं विहितम्, तत्करणकममानामपि त्रिसङ्ख्यामुपजीव्य स्तौति—त्रीन् कृष्टे चेति । त्रिवृदग्निरित्यादि—असकृद् गतम् ॥ ६ ॥

उक्तेऽर्थे पुरावृत्तमवतारयति-यद्वेवेत्यादिना । 'पुरस्तात्' चयनात् प्रागेव 'अपः' उदकानि स्थापितवन्तः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ७ ॥

त्रींस्त्रीनित्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ८ ॥

१–त्रीन् कृष्टाकृष्टयो । का. श्रौ. सू. १७ । ४९ ।

द्वादशोदचमसान्कृष्टे निनयति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्नि-र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥ ९ ॥

स वै कृष्टे निनयति । प्राणेषु तदपो दधाति स यत्कृष्टऽएव निनयेन्ना-कृष्टे प्राणेष्वेवापः स्युर्नेतरस्मिन्नात्मन्नथ यदकृष्टऽएव निनयेन्न कृष्टऽआ-त्मन्नेवापः स्युर्न प्राणेषु कृष्टे चाकृष्टे च निनयति तस्मादिमाऽ उभयत्रापः प्राणेषु चात्मंश्च ॥ १० ॥

त्रीन्कृष्टे त्र्यकृष्टे च निनयति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा ताव-तैवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥ ११ ॥

पञ्चदशोदचमसान्निनयति । पञ्चदशो वै वज्रऽएतेनैवास्यैतत्पञ्चदशेन वज्रेण सर्वं पाप्मानमपहन्ति ॥ १२ ॥

द्वादशोदचमसान्कृष्टे निनयति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥ ९ ॥

स वै कृष्टे निनयति । प्राणेषु तदपो दधाति । स यत् कृष्टऽएव निनयेत्—नाकृष्टे, प्राणेष्वेवापः स्युः—नेतरस्मिन्नात्मन् । अथ यदकृष्टऽएव निनयेत्—न कृष्टे, आत्मन्नेवापः स्युः—न प्राणेषु । कृष्टे चाकृष्टे च निनयति । तस्मादिमा उभयत्रापः प्राणेषु चात्मंश्च ॥ १० ॥

त्रीन्कृष्टे चाकृष्टे च निनयति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥ ११ ॥

पञ्चदशोदचमसान्निनयति । पञ्चदशो वै वज्रः । एतेनैवास्यैतत्पञ्चदशेन वज्रेण सर्वं पाप्मान-मपहन्ति ॥ १२ ॥

द्वादशोदचमसानित्यादि च ॥ ९ ॥

कृष्टदेशे उदकनिनयनस्य प्राणादिकरणनिनयनरूपतामाह—स वै कृष्ट इति । कृष्टाकृष्टयोरस्यत्रोदक-निनयने प्राणान्द्रास्येषु चक्षुरादिषु तदाश्रयभूते 'आत्मनि' शरीरे चापां निनयनं कृत भवतीत्यर्थं सयत् कृष्ट एवेत्यादेस्तात्पर्यार्थः ॥ १० ॥

कृष्टाकृष्टयोरुदकनिनयनचमसगतं त्रित्वमनूद्य तस्यापि निधानहेतुतामाह—त्रीन् कृष्टे चेति । अर्थस्तु पूर्ववत् ॥ ११ ॥

पृथग्विहितानुदचमसानस्याः सम्भूय प्रदासति—पञ्चदशोदचमसानिति । पञ्चदशो वै वज्र इति । पञ्च-दशस्तोमस्येन्द्रस्य च सह प्रजापतिबाहुभ्यां जातत्वादिन्द्रसम्बन्धी वज्रोऽपि पञ्चदशस्तोमात्मकः (तै. सं. ७ । १ । १ । ४ ।) । तादृशेनैतेन 'वज्रेण' अस्य यजमानस्य 'सर्वम्' अपि 'पाप्मानम्' अपहतवान् भवति ॥ १२ ॥

१–अस्मत्र वा । का. श्रौ. सू. । १७ । ५० ।

यद्वेव सर्व्वौषधं वपति । (त्ये) एतद्वाऽएनं देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तात्सर्व्वेण भेषजेनाभिषज्यंस्तथैवैनमयमेतत्संस्करिष्यन्पुरस्तात्सर्व्वेण भेषजेन भिषज्यति ॥ १९ ॥

सर्व्वौषधं भवति । सर्व्वमेतद्भेषजं यत्सर्व्वौषधꣳ सर्व्वेणैवैनमेतद्भेषजेन भिषज्यति ॥ २० ॥

तिसृभिस्तिसृभिर्ऋग्भिर्व्वपति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्भिषज्यति ॥ २१ ॥

द्वादशभिर्ऋग्भिः कृष्टे व्वपति । द्वादश मासाः संव्वत्सरः संव्वत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्भिषज्यति ॥ २२ ॥

स वै कृष्टे व्वपति । प्राणांस्तद्भिषज्यति स यत्कृष्टऽएव व्वपेन्नाकृष्टे प्राणानेव भिषज्येन्नेतरमात्मानमथ यदकृष्टऽएव व्वपेन्न कृष्टऽआत्मान-

---

यद्वेव सर्वौषधं वपति । एतद्वाऽएनं देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तात्सर्वेण भेषजेनाभिषज्यन् । तथैवैनमयमेतत्संस्करिष्यन्पुरस्तात्सर्वेण भेषजेन भिषज्यति ॥ १९ ॥

सर्वौषधं भवति । सर्वमेतद्भेषजम्—यत्सर्वौषधम् । सर्वेणैवैनमेतद्भेषजेन भिषज्यति ॥ २० ॥

तिसृभिस्तिसृभिर्ऋग्भिर्वपति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्भिषज्यति ॥ २१ ॥

द्वादशभिर्ऋग्भिः कृष्टे वपति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेतद्भिषज्यति ॥ २२ ॥

स वै कृष्टे वपति । प्राणांस्तद्भिषज्यति । स यत् कृष्टऽएव वपेत्—नाकृष्टे, प्राणानेव भिषज्येत्—

एवमन्नचितिरूपेण बीजावापं संस्तुत्य भेषजरूपेणापि स्तौति—यद्वेवेत्यादिना । पुरावृत्तकथनम् । सर्वा ह्योषधयो यावदन्नमूलफलकन्दादिरूपेण भेषजानि भवन्ति तथा सति सर्वौषधिसम्बन्धिबीजावपनेन सर्वेणैव भेषजेन 'देवाः' 'एनम्' अग्निम् 'अभिषज्यन्' अचिकित्सन् । "भिषज् चिकित्सायाम्"—इति (पा. सू. ३।१।२७) (क.ग.२३) धातुः । तद्वदयं यजमानोऽपि 'एतत्' एतर्हि 'एनम्' अग्निं 'संस्करिष्यन्,' ततः प्रागेव सर्वौषधिबीजावापेन सर्वेणैव भेषजेन 'भिषज्यति' चिकित्सति । यथा करिष्यमाणचयनसंस्कारो विलयो न भवेत्, तथैन भिषज्येदित्यर्थः ॥ १९ ॥

सर्वत्वमनूद्य स्तौति—सर्वौषधं भवतीति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ २० ॥

तृचकरणकं बीजावपनमनूद्यैनदपि भेषजहेतुत्वेन स्तौति—तिसृभिस्तिसृभिर्ऋग्भिरिति ॥ २१ ॥

चतसृषु सीतासु करणमन्त्राणां द्वादशसङ्ख्यामनूद्य भेषजहेतुत्वेन स्तौति—द्वादशभिर्ऋग्भिरिति ॥ २२ ॥

कृष्टप्रदेशे वपनस्य प्राणभैषज्यरूपतामाह—स वै कृष्ट इत्यादिना । अकृष्टप्रदेशस्य शरीरस्य च साम्यं

मेव भिषज्येन्न प्राणान्कृष्टे चाकृष्टे च वपति प्राणांश्च तदात्मानं च भिषज्यति ॥ २३ ॥

तिसृभिः कृष्टे चाकृष्टे च वपति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्भिषज्यति ॥ २४ ॥

पञ्चदशोदचमसान्निनयति । पञ्चदशभिर्ऋग्भिर्वपति तत्त्रिꣳशत्त्रिꣳशदक्षरा विराड्विराड्ढ कृत्स्नमन्नꣳ सर्वमेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति ॥ २५ ॥

या ऽओषधीः पूर्वा जाताः । (०) देवेभ्यस्त्रियुगं पुरेत्यृतवो वै देवास्तेभ्य ऽएतास्त्रिः पुरा जायन्ते वसन्ता प्रावृषि शरदि मनै नु बभ्रूणामह-

नेतरमात्मानम् । अथ यदकृष्टऽएव वपेत्—न कृष्टे, आत्मानमेव भिषज्येत्—न प्राणान् । कृष्टे चाकृष्टे च वपति—प्राणांश्च तदात्मानं च भिषज्यति ॥ २३ ॥

तिसृभिः कृष्टे चाकृष्टे च वपति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेतद् भिषज्यति ॥ २४ ॥

पञ्चदशोदचमसान्निनयति, पञ्चदशभिर्ऋग्भिर्वपति—तत्त्रिंशत् । त्रिंशदक्षरा विराट् । विराड् कृत्स्नमन्नम् । सर्वमेवास्मिन्नेतत् कृत्स्नमन्नं दधाति ॥ २५ ॥

" या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा "—इति । ऋतवो वै देवाः । तेभ्य एतास्त्रिः पुरा जायन्ते—वसन्ता प्रावृषि शरदि । " मनै नु बभ्रूणामहम् "—इति । सोमो वै

गर्भपहित्यम् । कृष्टाकृष्टयोरुभयत्र बीजावापेन प्राणशब्दाभिधेयांश्चक्षुरादीन्, तदाश्रयभूतम् ' आत्मानं ' शरीरं च एतेन भिषज्येदित्यर्थः ॥ २३ ॥

कृष्टाकृष्टबीजावपने च मन्त्रगतं त्रित्वमनूद्य, तस्यापि भेषजहेतुतामाह—तिसृभिः कृष्टे चाकृष्टे चेति ॥२४॥

उदचमससङ्ख्यां बीजावापमन्त्रसङ्ख्यां चानूद्य सम्भूय प्रशंसति—पञ्चदशोदचमसानिति । त्रिंशदक्षरा विराडिति । द्वाभ्यामक्षराभ्यामनुष्टुभो न्यूनत्वात् त्रिंशदक्षरा ऋक् विराट्छन्दस्का भवति । " ऊनाधिकेनैकेन निचृद्भुरिजौ, द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ "—(पिङ्गलम्. ३ खण्डे, छ. भा. ४ पटले, का. स. ५।१) इति हि तल्लक्षणम् । सा च ' विराट् ' ' कृत्स्नमन्नम् '; भूरूपा हि तादृशी विराट् । अत एव श्रूयते—" इयं वै विराट् " (श. प. १ । ५ । ३ । २० ।) इति । सा च स्वस्थितव्रीहियवादिसर्वान्नोत्पत्तिहेतुत्वात् सर्वान्नरूपा । तथा च विराट्सम्पत्त्या ' अस्मिन् ' अग्निक्षेत्रे ' सर्वमेवान्नम् एतत् ' ' कृत्स्नम् ' निरवशेषं ' दधाति ' स्थापयति ॥ २५ ॥

अथ बीजावापमन्त्रगतानामनुवादपूर्वकमभिप्रायं व्याचष्टे—या ओषधीरित्यादिना । " देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा "

१—वसन्ता इति छान्दसम् । " पुरां तृतीये "—इति सप्तम्या डादेशे रूपम् । वसन्ते इत्यर्थः ।

मिति सोमो वै बभ्रुः सौम्या ऽओषधय ऽओषधः पुरुषः शतं धामानीति यदिदꣳ शतायुः शतार्घः शतवीर्य्यऽएतानि हास्य तानि शतं धामानि सप्त चेति यऽएवेमे सप्त शीर्षन्प्राणास्तानेतदाह ॥ २६ ॥

शतं वोऽअम्ब धामानि । सहस्रमुत वो रुहऽइति यदिदꣳ शतधा च सहस्रधा च विरूढाऽअधा शतक्रत्वो यूयमिमं मऽअगदं कृतेति यमिमं भिषज्यामीत्येतत् ॥ २७ ॥

बभ्रुः, सौम्या ओषधयः, औषधः पुरुषः । " शतं धामानि "–इति । यदिदं शतायुः, शतार्घः, शतवीर्यः–एतानि हास्य तानि शतं धामानि । "सप्त च"–(वा. सं. १२।७५) इति । यऽएवेमे सप्त शीर्षन् प्राणाः–तानेतदाह ॥ २६ ॥

" शतं वोऽअम्ब धामानि, सहस्रमुत वो रुहः "–इति । यदिदं शतधा च सहस्रधा च विरूढाः । " अधा शतक्रत्वो यूयमिमं मेऽअगदं कृत "–इति । यमिमं भिषज्यामीत्येतत् ॥ २७ ॥

इत्यस्य मन्त्रभागस्याभिप्रायमाह–ऋतवो वै देवा इति । ' याः ' ' ओषधीः ' ओषधयः सृष्ट्यादावुत्पन्नास्ताः ' देवेभ्यः ' ऋतुभ्यो वसन्तादिभ्य ' पुरा ' पूर्वम् वसन्तप्रावृट्शरदामादिषु संवत्सरमध्ये ' त्रियुगं ' त्रिकाल जायन्त इत्यर्थः ॥

उत्तरार्द्धमनूद्य व्याचष्टे–मनै नु बभ्रूणामिति । अमृतरूपेण सर्वेषां भरणात् ' बभ्रुः ' सोमः, ओषधयोऽपि सोमदेवताकत्वात् अत्र बभ्रुशब्दाभिधेयाः, तादृगोषधिपरिणामविशेष एव ' पुरुषः ' मनुष्यशरीरमिति तत्तादात्म्यम् । अयमर्थः,–' बभ्रूणां ' सौम्यानाम् ओषधीनां सम्बन्धीनि वक्ष्यमाणानि, ' अह ' ' नु ' अद्य ' मनै ' मन्ये जानामि । कानि पुनस्तानि मन्तव्यानीत्याशङ्क्य चतुर्थपादं व्याचष्टे–शतं धामानीति । ओषधिपरिणामस्य पुरुषस्य शरीरस्य यदिदं शतसंवत्सरं जीवनम्, एवं शतसङ्ख्याका अर्घाः पूजाप्रयोजनानि, यानि च तन्निष्पादकानि शतसङ्ख्याकानि वीर्याणि सामर्थ्यानि, ' एतानि ' खल्वस्य ओषधिविकारस्य शरीरस्य ' तानि ' मन्त्रोक्तानि शतसङ्ख्याकानि ' धामानि ' । धामशब्दस्य त्रयोऽर्थाः यास्केनोक्ताः– " धामानि त्रयाणि भवन्ति,–स्थानानि, नामानि, जन्मानीति " (निरु. ९ । ३ । ७ ।) इति । सप्त चेति । ' य एवेमे ' ' सप्त ' सप्तसङ्ख्याकाः ' शीर्षन् ' शीर्ष्णि मस्तकेऽवस्थिताश्चक्षुःश्रोत्रादिरूपाः ' प्राणाः ' सप्त चेत्येतत् तानेव ' प्राणान् ' प्रतिपादयतीत्यर्थः । उदीरितलक्षणानि शतसङ्ख्याकानि धामानि, सप्त शीर्षण्यान् प्राणांश्च ओषधीनां सम्बन्धित्वेन जानामीत्यन्वयः ॥ २६ ॥

द्वितीयस्या ऋचः पूर्वार्द्धमनूद्य व्याचष्टे–शतं वो अम्बेति । ' इदम् ' इदानीं ' शतधा ' शतप्रकारेण ' सहस्रधा ' सहस्रप्रकारेण च ' विरूढाः ' ' उत्पन्नाः ' ओषधयो दृश्यन्त इति ' यत् ' ' एतत् ' एतेनार्द्धेन प्रतिपादित इत्यर्थः । ' अम्ब ' हे मातः ओषधयः ! ' वः ' युष्माकं ' धामानि ' स्थानानि ' शतं ' शतसंख्या·

(त्ता) ता ऽएता ऽएकव्याख्यानाः । (ऽ) एतमेवाभि यथैतमेव भिषज्ये- देतं पारयेत्ताऽअनुष्टुभो भवन्ति वाग्वाऽअनुष्टुब्वागु सर्वं भेषजꣳ सर्वेणैवैनमेतद्भेषजेन भिषज्यति ॥ २८ ॥

(न्य) अथातो निरुक्तानिरुक्तानामेव । यजुषा द्वावनड्वाहौ युनक्ति तूष्णीमितरान्यजुषा चतस्रः सीताः कृषति तूष्णीमितरास्तूष्णीं दर्भ- स्तम्बमुपदधाति यजुषाऽभिजुहोति तूष्णीमुदचमसान्निनयति यजुषा वपति ॥ २९ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः–एतमेवाभि । यथैतमेव भिषज्येद्–एतं पारयेत् । ता अनुष्टुभो भवन्ति। वाग्वाऽअनुष्टुप् । वागु सर्वं भेषजम् । सर्वेणैवैनमेतद्भेषजेन भिषज्यति ॥ २८ ॥

अथातो निरुक्तानिरुक्तानामेव । यजुषा द्वावनड्वाहौ युनक्ति,–तूष्णीमितरान् । यजुषा चतस्रः सीताः कृषति, तूष्णीमितराः । तूष्णीं दर्भस्तम्बमुपदधाति, यजुषाऽभिजुहोति । तूष्णीमुदचमसा- न्निनयति, यजुषा वपति ॥ २९ ॥

कानि । ' उत ' शब्दोऽप्यर्थे । तथा ' वः ' युष्माकं ' रुहः ' प्ररोहाः अङ्कुरा अपि ' सहस्र ' सहस्र- सङ्ख्याका इति ॥

द्वितीयार्द्धमनूद्य तात्पर्यमाह–अथा शतक्रत्व इति । ' अथ ' शब्दो हेतौ । हे ' शतक्रत्वः ' शतकर्माणः ओषधयः ! ' यूय ' मदीयम् ' इमम् ' पुरुषम् ' अगद ' व्याधिरहितं ' कृत ' कुरुत । ' यम् इमम् ' आतुर- मेदानीम् अहं ' भिषज्यामि ' तमेव कुरुतेत्यनेनास्य वाक्यस्य तात्पर्यमित्यर्थः । " भिषज् चिकित्सायाम् "– (पा सू. ३ । १ । २७ । धा. पा. क. २३ ।) इति धातुः कण्ड्वादि. ॥ २७ ॥

एवमृग्द्वयं व्याख्याय उत्तरासामन्येषामेव व्याख्यानमित्यतिदिशति–ता एता एकव्याख्याना इति । ता एताः ' वीजावपनार्था ऋचः ' एकव्याख्यानाः ' समानव्याख्यानाः, अतो न पृथक्तया व्याख्या- यन्त इत्यर्थः ॥

अतिदिष्ट व्याख्यान योजयति–एतमेवाभीति । " इम मे अगदं कृत " इति योऽयं पुरुषोऽनुक्रान्तः, एतमेवाभिलक्ष्य उत्तरा ऋचोऽप्याम्नाता., तासामयं तात्पर्यगम्योऽर्थः–' यथा ' येन प्रकारेण ' एतमेव ' पुरुषं चिकित्सको ' भिषज्येत् ' भेषजैर्युक्तं कुर्यात्, तेन च भैषज्येन ' एतं ' व्याधिग्रस्तं ' पारयेत् ' पारमारोग्यं प्रापयेत्, हे ओषधयः ! तथा कुरुतेति शेष. ॥

तासां छन्दोद्वारेण भेषजहेतुतामाह–ता अनुष्टुभो भवन्तीति । वागु सर्वं भेषजमिति । ' वाक् ' खलु ' सर्वं भेषजम् ' तद्धेतुत्वात् । एवं सति ' एतं ' पुरुषविशेषमागममभिम् ' एतत् ' एतेनानुष्टुप्छन्दसः प्रयो- गेण ' सर्वेणैव भेषजेन ' ' भिषज्यति ' भेषजं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

अथ विहितानामनडुहोत्थनादीनामोषधिवापान्तानां कर्मणां समन्त्रकामन्त्रकत्वं सम्भूय स्तौति–अथातो निरुक्तानिरुक्तानामेव–इति । ' अथ ' अनन्तरं यतः समन्त्रकामन्त्रकभेदेन द्विविधानि विहितानि

प्रजापतिरेषोऽग्निः । (रु) उभयम्वेतत्प्रजापतिर्निरुक्तश्चानिरुक्तश्च परिमितश्चापरिमितश्च तद्यद्यजुषा करोति यदेवास्यानिरुक्तं परिमितꣳ रूपं तदस्य तेन संस्करोत्यथ यत्तूष्णीं यदेवास्यानिरुक्तमपरिमितꣳ रूपं तदस्य तेन संस्करोति स ह वाऽएतꣳ सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिꣳ संस्करोति यऽएवं विद्वानेतदेवं करोति बाह्यानि रूपाणि निरुक्तानि भवन्त्यन्तराण्यनिरुक्तानि पशुरेष यदग्निस्तस्मात्पशोर्बाह्यानि रूपाणि निरुक्तानि भवन्त्यन्तराण्यनिरुक्तानि ॥ ३० ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ७–२–२ ॥ (२१४)

इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७–२ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयम्वेतत्प्रजापतिः–निरुक्तश्चानिरुक्तश्च, परिमितश्चापरिमितश्च । तद् यद्यजुषा करोति–यदेवास्य निरुक्तं परिमितं रूपम्–तदस्य तेन संस्करोति । अथ यत्तूष्णीं–यदेवास्यानिरुक्तमपरिमितं रूपं–तदस्य तेन संस्करोति । स ह वाऽएतं सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति–य एवं विद्वानेतदेवं करोति । बाह्यानि रूपाणि निरुक्तानि भवन्ति, अन्तराण्यनिरुक्तानि । पशुरेषः–यदग्निः । तस्मात्पशोर्बाह्यानि रूपाणि निरुक्तानि भवन्ति, अन्तराण्यनिरुक्तानि ॥ ३० ॥

कर्माणि, अतः कारणात् तेषां ' निरुक्तानिरुक्ताना ' समन्त्रकामन्त्रकाणां विहितानामेव कर्मणां स्तुतिः क्रियत इति शेष. । निरुक्तानिरुक्तानि कर्माणि क्रमेणानुक्रामति–' यजुषा ' मन्त्रेण " सीरा युञ्जन्ति "–(वा. स. १२ । ६७, ६८) इत्यादिकेन ' द्वौ धुर्यावनड्वाहौ युनक्ति, ' ' इतरान् ' अनडुहोऽग्रे बध्यमानान् ' तूष्णीं ' युनक्ति । तथा ' चतस्रः सीता. ' ' यजुषा ' मन्त्रेण ' कृषति, ' ' इतराः ' द्वादश सीता. ' तूष्णीं ' कृषति । ' तूष्णीं दर्भस्तम्बम् ' इत्याद्येव व्याख्येयम् ॥ २९ ॥

एव निरुक्तानिरुक्तभेदेन विहितानि कर्माण्यनूद्य चित्याग्निरूपस्य प्रजापतेरपि निरुक्तानिरुक्तात्मना परिमितापरिमितात्मना च द्वैरूप्यमाह–प्रजापतिरेषोऽग्निरिति । योऽयमग्निः ' एष. ' एव ' प्रजापतिः ' । यदेतन्निरुक्तानिरुक्तात्मकमुभयविधं जगत्, असावेव स प्रजापति । अतो निरुक्तानिरुक्तजगत्तादात्म्यात् प्रजापतिरपि ' निरुक्तश्च ' ईदृगाकार इति नि शेषेणोक्तश्च, ' अनिरुक्तः ' तद्विपरीत. ' च ' अत एव ' परिमितः ' परिच्छिन्नश्च, ' अपरिमितश्च ' अपरिच्छिन्नश्च भवति ॥

इत्थं प्रजापतिरूपस्याग्नि निरुक्तानिरुक्तभेदेन द्वैविध्यमुक्त्वा, समन्त्रकेण निरुक्तेनानडुद्योजनादिकर्मणा निरुक्तभागस्य, इतरेणैतदात्मनस्तु संस्कारं विभज्य योजयति–तद्यद्यजुषा करोतीत्यादिना । विद्वत्प्रशंसति–स ह वा इति । ' कृत्स्न ' सर्वावयवसहितम्, ' सर्वं ' निरवशेषम्; अतो न पौनरुक्त्यम् । बाह्याभ्यन्तरभावेन निरुक्तानिरुक्तत्वधर्मयोगात् चित्याग्नेः पशुरूपतामपाद्य स्तौति–बाह्यानि रूपाणीति । यान्येतानि

निरुक्तानि कर्मस्वनुक्रान्तानि तान्यङ्गे 'स्थूलानि रूपाणि'। अनिरुक्तानि 'अन्तराणि' अभ्यन्तरवर्तीनि भवन्ति। ईदृशो यद्यस्ति, 'एषः' 'एतुः' एव, 'तस्मात्' एव कारणात् लोके 'पशोः' 'बाह्यानि' बहिरवस्थितानि 'रूपाणि' लोमादीनि 'निरुक्तानि,' 'अन्तराणि' असृगादीनि 'अनिरुक्तानि' च दृश्यन्ते ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
सप्तमकाण्डे द्वितीयेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (७–२–४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताब्धीन्कल्पवल्लीत्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोस्रा हेमहस्तिद्विपरथहरिणौ सायणो विश्वचक्रं,
व्यश्राणीद्विश्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमचलतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्य,
कार्पासीयं कृपावान्गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमतुलः शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिद्धमार्गः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७–२ ॥

अथ तृतीयाऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

द्वितीयप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

चितो गार्हपत्यो भवति । (त्सु) अचित ऽआहवनीयोऽथ राजानं क्रीणात्ययं वै लोको गार्हपत्यो द्यौराहवनीयोऽथ योऽयं वायुः पवतऽएष सोमऽएतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति तस्मादेष ऽइमौ लोकावन्तरेण पवते ॥ १ ॥

यद्वेव चिते गार्हपत्ये । (त्स्युऽचि) अचितऽआहवनीयेऽथ राजानं क्रीणात्यात्मा वाऽअग्निः प्राणः सोम ऽआत्मंस्तत्प्राणं मध्यतो दधाति तस्मादयमात्मन्प्राणो मध्यतः ॥ २ ॥

सोमक्रयणम् ।

चितो गार्हपत्यो भवति–अचित आहवनीयः–अथ राजानं क्रीणाति। अयं वै लोको गार्हपत्यो–द्यौराहवनीयः । अथ योऽयं वायुः पवते–एष सोमः । एतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति । तस्मादेष इमौ लोकावन्तरेण पवते ॥ १ ॥

यद्वेव चिते गार्हपत्ये–अचितऽआहवनीये–अथ राजानं क्रीणाति । आत्मा वाऽअग्निः, प्राणः सोमः । आत्मंस्तत्प्राणं मध्यतो दधाति । तस्मादयमात्मन्प्राणो मध्यतः ॥ २ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ साग्निचित्ये क्रतौ सोमक्रयणस्य कालं विधाय स्तौति–चितो गार्हपत्य इति । गार्हपत्याहवनीयचयनयोर्मध्यकाले चोदकप्राप्तः सोमक्रयः कर्त्तव्य इत्यर्थः । सोमस्य गार्हपत्याहवनीययोर्मध्येऽवस्थानं लोकत्रयरूपेणोपपादयति–अयं वै लोक इति । भूलोकस्वर्लोकात्मकौ गार्हपत्याहवनीयौ । ' योऽयं वायुः पवते, ' ' एषः ' एव क्रीयमाणः–' सोमः ', तत्क्रयस्य गार्हपत्यचयनादूर्ध्वमाहवनीयचयनात् पूर्वमेतस्मिन् समयेऽनुष्ठानात् ' एतं ' सोमात्मकं वायुम् ' इमौ लोकावन्तरेण ' अनयोर्लोकयोर्मध्ये ' दधाति ' स्थापयति । ' अन्तरान्तरेण युक्ते '' (पा. सू. २ । ३ । ४ ।) इति द्वितीया । यस्मादेव वायुसंस्तुतः सोमो मध्ये क्रीयते, तस्मादेव दृश्यमानो ' वायुः ' ' इमौ लोकौ ' भूलोकस्वर्लोकौ ' अन्तरेण ' ' पवते ' परिवर्त्तते ॥ १ ॥

इत्थं सोमक्रयस्य मध्येऽनुष्ठानमधिलोकं स्तुत्वा अध्यात्ममपि स्तौति–यद्वेवेति । आत्मा वा अग्निरिति । गार्हपत्याहवनीयचित्यात्मकः ' अग्निः ' ' आत्मा ' विस्रस्तावयवस्य प्रजापतेः शरीरम् । तन्मध्यवर्ती प्राणवायुः ' सोमः '; अतस्तस्य गार्हपत्याहवनीयचयनयोर्मध्ये क्रीयमाणत्वात् ' आत्मन् ' आत्मनि शरीरे ' प्राणमेव मध्यतो दधाति ' धारयति । ' तस्मात् ' एव कारणात् पञ्चवृत्त्यात्मकः ' अयं प्राणः ' सर्वप्राणिनाम् ' आत्मन् ' आत्मनि शरीरे ' मध्यतः ' दृश्यते ॥ २ ॥

(तौ) यद्देव चिते गार्हपत्ये। (त्येऽचि) अचित ऽआहवनीयेऽथ राजानं क्रीणात्यात्मा वाऽअग्नी रसः सोमऽआत्मानं तद्रसेनानुपजति तस्मादयमान्तमेवात्मा रसेनानुषक्तः ॥ ३ ॥

(क्रौ) राजानं क्रीत्वा पर्युह्य। (ह्या) अथास्माऽआतिथ्यꣳ हविर्निर्वपति तस्य हविष्कृता वाचं विसृजतेऽथ वाऽएतद्द्व्यतिषजत्यध्वरकर्म चाग्निकर्म च कर्मणः समानताये समानमिदं कर्मासदिति ॥ ४ ॥

यद्देव चिते गार्हपत्ये—अचितऽआहवनीये—अथ राजानं क्रीणाति। आत्मा वाऽअग्निः, रसः सोमः। आत्मानं तद्रसेनानुपजति। तस्मादयमान्तमेवात्मा रसेनानुषक्तः ॥ ३ ॥

सोमातिथ्यम्।

राजानं क्रीत्वा पर्युह्य—अथास्माऽआतिथ्यं हविर्निर्वपति। तस्य हविष्कृता वाचं विसृजते ॥—

सौमिकाग्निकव्यतिषजनम्।

अथ वाऽएतद्व्यतिषजति—अध्वरकर्म च, अग्निकर्म च—कर्मणः समानतायै। समानमिदं कर्मासदिति ॥ ४ ॥

राजक्रयस्य मध्येऽनुष्ठानमनूद्य कृत्स्नशरीरे रसानुषङ्गहेतुत्वेनापि स्तौति—यद्देवेति। 'रसः सोम' इति। अभिषवादिसंस्कारसंस्कृतो हि सोमः सुरादिवत् रसात्मको भवति, शरीरस्थानीयगार्हपत्याहवनीयचयनयोर्मध्ये रसात्मकस्य तस्यानुप्रवेशात् 'आत्मानम्' शरीरम् आप्यायनहेतुना 'रसेनानुपजति' अनुषक्तमनुस्यूतं करोति। 'तस्माद्' एव कारणाद् 'अयमात्मा' देहः 'आन्तम्' शिरःप्रभृति पादपर्यन्तं 'रसेन' 'अनुषक्तः' व्याप्तो दृश्यते ॥ ३ ॥

यद्द्वेव व्यतिषजति। (त्या) आत्मा वाऽअग्निः प्राणोऽध्वर्ऽआत्मंस्तत्प्राणं मध्यतो दधाति तस्मादयमात्मन्प्राणो मध्यतः ॥ ५ ॥

(तो) यद्द्वेव व्यतिषजति। (त्या) आत्मा वाऽअग्नी रसोऽध्वरऽआत्मानं तद्रसेनानुषजति तस्मादयमान्तमेवाऽऽत्मा रसेनानुषक्तोऽथाऽऽहवनीयस्यार्धमेति ॥ ६ ॥

तद्धैके। (कऽ) उभयत्रैव पलाशशाखया व्युदूहन्त्युभयत्र वै चिनोतीति न तथा कुर्यादवस्यति वाव गार्हपत्येनोर्ध्वऽ एवाहवनीयेन रोहति तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ ७ ॥

यद्वेव व्यतिषजति। आत्मा वाऽअग्निः, प्राणोऽध्वरः। आत्मंस्तत् प्राणं मध्यतो दधाति। तस्मादयमात्मन्प्राणो मध्यतः ॥ ५ ॥

यद्वेव व्यतिषजति। आत्मा वाऽअग्निः, रसोऽध्वरः। आत्मानं तद्रसेनानुषजति। तस्मादयमान्तमेवात्मा रसेनानुषक्तः। अथाहवनीयस्यार्धमेति ॥ ६ ॥

तद्धैके–उभयत्रैव पलाशशाखया व्युदूहन्ति। उभयत्र वै चिनोतीति। न तथा कुर्यात्। अवस्यति वाव गार्हपत्येन, ऊर्ध्व एवाहवनीयेन रोहति। तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ ७ ॥

एतद्व्यतिषजनमनूद्य स्तौति–यद्वेवेति। प्राणोऽध्वर इति। 'अध्वरः' सोमयागः प्राणस्थानीयः, 'आत्मन्' आत्मनि 'मध्यतः' मध्ये 'तत्' 'प्राणम्' स्थापयति। 'तस्मादय प्राणः' शरीरमध्ये, वर्तत इति शेषः। तथा–रसोऽध्वर इति। 'अध्वरः' सोमयागो रसस्थानीयः, सर्वप्रकृतित्वात्। गतमन्यत्। वाग्विमर्जनानन्तरमाहवनीयसमीपदेशगमनं विधत्ते–अथाहवनीयस्यार्द्धमेतीति। अर्द्धशब्दो देशवाची। आहवनीयस्य 'अग्रे' यत् स्थानं कर्षणादिसंस्कारसंस्कृतम्, हविष्कृदाह्वानानन्तरम्, तत् स्थानमागच्छेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

गार्हपत्यस्थानवदाहवनीयस्थानस्यापि पलाशशाखया व्युदूहनमेकीयमतेनोपन्यस्य दूषयति–तद्धैक इति। 'तत्' तत्र 'उभयत्रैव' गार्हपत्ये आहवनीये च 'एके' शाखिनः 'पलाशशाखया' व्युदूहनं मार्जनं कुर्वन्ति। 'उभयत्र' खलु 'चिनोति' 'इति' तत्र हेतुः। व्युदूहनस्य चयनार्थत्वादाहवनीयचितावपि तत् कर्तव्यमित्यर्थः ॥

तदेतन्निराकरोति–न तथेति। प्रतिज्ञातमर्थमुपपादयति–अवस्यति वावेति। गार्हपत्यचयनेन हि य प्रदेशमध्यवस्यति। अध्यवसानसमये भूशोधनार्थं व्युदूहनमपेक्षितम्, अथ पुनरारोहणसमये आहवनीयचयनेनाऽऽगूर्ध्वं समारोहति, 'तस्मात्' तत् 'न' कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

(डु) अथ गार्हपत्यऽएवौपान्निवपति । नाहवनीयेऽयं वै लोको गार्हपत्यः पशवऽ ऊषा ऽअस्मिंस्तल्लोके पशून्दधाति तस्मादिमेऽस्मिँल्लोके पशवः ॥ ८ ॥

(वोऽथा) अथाहवनीयऽएव पुष्करपर्णमुपदधाति । न गार्हपत्यऽआपो वै पुष्करपर्णं द्यौराहवनीयो दिवि तदपो दधात्युभयत्र सिकता निवपति रेतो वै सिकताऽ उभयत्र वै विक्रियतेऽस्माद्रेतसोऽधि विक्रियाताऽइति ॥ ९ ॥

ता नानामन्त्राभ्यां निवपति । मनुष्यलोको वै गार्हपत्यो देवलोकऽआहवनीयो नानो वाऽएतद्दैवं च मानुषं च द्राघीयसा मन्त्रेणाऽऽहवनीये

अथ गार्हपत्यऽएवौपान्निवपति, नाहवनीये । अयं वै लोको गार्हपत्यः, पशव ऊषाः । अस्मिंस्तल्लोके पशून्दधाति । तस्मादिमेऽस्मिंल्लोके पशवः ॥ ८ ॥

अथाहवनीय एव पुष्करपर्णमुपदधाति, न गार्हपत्ये । आपो वै पुष्करपर्णम्, द्यौराहवनीयः । दिवि तदपो दधाति । उभयत्र सिकता निवपति । रेतो वै सिकताः । उभयत्र वै विक्रियते । अस्माद्रेतसोऽधि विक्रियाताऽइति ॥ ९ ॥

ता नानामन्त्राभ्यां निवपति । मनुष्यलोको वै गार्हपत्यो, देवलोक आहवनीयः । नानो वा-

---

गार्हपत्यचितिवत् प्रसक्तमूषाणां निवपनमपि तत्रैव कर्तव्यमिति नियमयति–अथ गार्हपत्य एवेति । एवकारव्यवच्छेद्यमाह–नाहवनीय इति । अत्र हेतुमाह–अयं वै लोक इति । भूरिति व्याहृत्या आहितत्वाद् गार्हपत्यो भूर्लोकात्मकः; " भूर्भुवः स्वरित्येतावतैव गार्हपत्यमादधाति " इति हि ब्राह्मणम् (श. प. २।१।४।१४) ऊषरप्रदेशस्य पशुभिरिष्यमाणत्वादूषाणां पश्वात्मकत्वम् ॥ ८ ॥

अथाहवनीये प्रतिनियतं विधास्यमानं पुष्करपर्णोपधानमनूद्य प्रतिनियतफलप्रतिपादनेन स्तौति–अथाहवनीय एवेति । अवधारणफलमाह–न गार्हपत्य इति । अत्र हेतुमाह–आपो वा इति । पुष्करपर्णस्याप्सु जननादप्त्वरूपकत्वमित्यर्थः । द्यौराहवनीय इति । सुवरिति–व्याहृत्याहितत्वाद् आहवनीयो द्युलोकात्मकः । ' तत् ' तेन पुष्करपर्णोपधानेन द्युलोके ' अपः ' उदकानि वृष्ट्युपादानत्वेन स्थापयतीत्यर्थः ॥

गार्हपत्याहवनीययोरपि सिकतानिवपनं कर्तव्यमिति विधत्ते–उभयत्रेति । तदेतदुपपादयति–रेतो वा इति । सितमास्वरत्वादिरूपसाम्यात् सिकतानां रेतस्त्वम्; ' उभयत्र ' गार्हपत्यस्थाने आहवनीयस्थाने च विनिक्षेपेण विक्रियते; ' विक्रियते ' विविधरूपवत् क्रियते । विक्रियमाणत्वान्नो ' अस्मात् ' सिकतालक्षणाद् ' रेतसः ' ' अधि ' उपरि ' विक्रियातै ' विक्रियेत, विहृतिं भजेत ' इति ' अनेनाभिप्रायेण उभयत्र सिकतानां निवपनम् ॥ ९ ॥

उभयत्र मन्त्रभेदं विधाय स्तौति–ता नानामन्त्राभ्यामिति । ' ताः ' सिकताः भिन्नमन्त्राभ्यामित्यर्थः ।

निवपति ह्रसीयसा गार्हपत्ये द्राघीयो हि देवायुषᳬ ह्रसीयो मनुष्यायुषᳬ स पूर्वाः परिश्रिद्भ्यो गार्हपत्ये सिकता निवपति रेतो वै सिकताऽअस्माद्रेतसोऽधीमा विक्रियान्ताऽ इति ॥ १० ॥

तदाहुः । (यं) यद्योनिः परिश्रितो रेतः सिकताऽअथ पूर्वाः परिश्रिद्भ्यो गार्हपत्ये सिकता निवपति कथमस्यैतद्रेतोऽपरासिक्तं परिगृहीतं भवतीत्युल्वं वाऽअपास्तद्यद्पान्पूर्वान्निवपत्येतेनो हास्यैतदुल्वेन रेतो-

ऽप्येतद्—यद्दैवं च मानुषं च । द्राघीयसा मन्त्रेणाहवनीये निवपति, ह्रसीयसा गार्हपत्ये । द्राघीयो हि देवायुषम्, ह्रसीयो मनुष्यायुषम् । स पूर्वाः परिश्रिद्भ्यो गार्हपत्ये सिकता निवपति । रेतो वै सिकताः । अस्माद्रेतसोऽधीमा विक्रियान्ताऽइति ॥ १० ॥

तदाहुः—यद्योनिः परिश्रितः, रेतः सिकताः । अथ पूर्वाः परिश्रिद्भ्यो गार्हपत्ये सिकता निवपति । कथमस्यैतद्रेतोऽपरासिक्तं परिगृहीतं भवतीति । उल्वं वाऽऊपाः । तद्यदूपान्पूर्वान्निवपति—

"अग्नेर्भस्मासि" इति मन्त्रेण (वा. सं. १२ । ४६) गार्हपत्ये सिकतानिवपनं विहितम्[1] (श. प. ७ । १ । १ । ११), "अग्ने तव श्रवो वयः" (श. प. ७ । ३ । १ । २९) इत्याहवनीये सिकतानिवपनस्य मन्त्रो विधास्यते । एवं नानामन्त्रत्वमनूद्य स्तूयते—गार्हपत्याहवनीययोर्भूर्लोकस्वर्लोकात्मकत्वं क्रमेण प्रतिपादितम् । नानो वा एतदिति । 'दैवम्' देवसम्बन्धि, 'मानुषम्' मनुष्यसम्बन्धि च यदेतत् स्थानद्वयम्, तदेतन्नानैव खलु विभिन्नमेव । मन्त्र दैर्घ्यह्रस्वत्वाभ्यां स्तौति—द्राघीयसेति । "अग्ने तव श्रवः" इति मन्त्रः (वा. स १२ । १०६) "अग्नेर्भस्मासि" इति मन्त्रापेक्षया 'द्राघीयान्' अतिशयेन दीर्घः; दीर्घशब्दादीयसुनि "प्रियस्थिर" (पा.सू.६–४–१५७) इत्यादिना दीर्घशब्दस्य द्राघादेशः । तेन 'मन्त्रेण' आहवनीये सिकता निवपति । 'ह्रसीयसा' ह्रस्वतरेण "अग्नेर्भस्मासि" इति मन्त्रेण । मन्त्रगतं द्राघीयस्त्वं ह्रसीयस्त्वं च प्रतिपादयति—द्राघीयो हीति । दीर्घतम हि 'देवायुषम्' देवानामायुर्जीवितम्, 'ह्रसीयः' ह्रस्वतम स्वल्पम् हि 'मनुष्यायुषम्' मनुष्यजीवितम्, अतो देवलोकमनुष्यलोकसंस्तुतयोराहवनीयगार्हपत्ययोस्तादृङ्मन्त्रसम्बन्धो युक्त इत्यर्थः ॥

गार्हपत्यचयने सिकतानिवपनस्य परिश्रिद्भ्यः पूर्वभावित्वमनूद्य स्तौति—स पूर्वा इति । तथा निवपने कारणमाह—रेतो वै सिकता इति । 'अस्मात्' सिकतारूपात् 'रेतसः' 'अधि' उपरि 'इमाः' परिश्रितो 'विक्रियान्तै' विशिष्टरूपाः कृता भवेयुः । अन्यथा हि निरुपादानत्वात् परिश्रितां विक्रिया न स्यादिति भावः ॥ १० ॥

सिकतानिवपनस्य परिश्रितां पूर्वत्वे दोषं दर्शयति—तदाहुरिति । 'तत्' तत्र विषये 'आहुः' चोदयन्ति ब्रह्मवादिनः—योनौ हि रेतः सिच्यते, परिश्रितश्च योनिस्थानाः; तथा सति 'अस्य' अग्नेः 'एतत्' सिकतारूप

1-सिकताभिरग्नेर्भस्मेत्युपवपत् । का० श्रौ० सू० १७ । १ ॥

ऽपरासिक्तं परिगृहीतं भवत्यथाहवनीये परिश्रितोऽभिमन्त्रयते तस्योक्तो बन्धुरथ सिकता निवपति रेतो वै सिकताऽएतयोऽअस्यैतद्योन्या रेतोऽपरासिक्तं परिगृहीतं भवति ॥ ११ ॥

(त्यु) अथाहवनीयऽएवाप्यानवतीभ्यामभिमृशति । न गार्हपत्येऽयं वै लोको गार्हपत्यः स्वर्गो लोकऽ आहवनीयोऽद्धो वाऽअयमस्मिँल्लोके जातो यजमानः स्वर्गऽ एव लोके प्रजिजनयिषितव्यस्तद्यदाहवनीयऽ एवाप्यानवतीभ्यामभिमृशति न गार्हपत्ये स्वर्गऽएवैनं तल्लोके प्रजनयति १२

एतेनो हास्यैनदुल्बेन रेतोऽपरासिक्तं परिगृहीतं भवति । अथाहवनीये परिश्रितोऽभिमन्त्रयते । तस्योक्तो बन्धुः । अथ सिकता निवपति । रेतो वै सिकताः । एतयोऽअस्यैतद्योन्या रेतोऽपरासिक्तं परिगृहीतं भवति ॥ ११ ॥

अथाहवनीयऽएवाप्यानवतीभ्यामभिमृशति, न गार्हपत्ये । अयं वै लोको गार्हपत्यः, स्वर्गो लोक आहवनीयः । अद्धो वाऽअयमस्मिँल्लोके जातो यजमानः, स्वर्गऽएव लोके प्रजिजनयिषितव्यः । तद्यदाहवनीयऽएवाप्यानवतीभ्यामभिमृशति, न गार्हपत्ये—स्वर्गऽएवैनं तल्लोके प्रजनयति ॥ १२ ॥

' रेतः ' ' अपरासिक्तम् ' आधारादन्यत्र सिक्तम् ; परिश्रिद्रूपयोन्यभावात्—कथं परिगृहीतं परिवेष्टितं भवती-त्यस्य चोद्यस्य परिहारमाह—उल्बं वा ऊषा इति । गर्भस्यान्तर्वेष्टनमुल्बम्, तत्सम्मिता ऊषाः ; तेषां पूर्वनिव-पनात् तदनन्तरं न्युप्तं सिकतारूपं ' रेतः ' तेनोल्बेन ' अपरासिक्तम् ' गर्भाशयादन्यत्र सिक्तम् ' परिगृहीतम्, परिवेष्टितं च ' भवति ' ॥

आहवनीयचितौ तु सिकतानिवापनात्पूर्वं परिश्रिद्भिः परिश्रयणमभिप्रेत्य तदभिमन्त्रणं विधत्ते—अथाहवनीय इति । गार्हपत्यचयनादाहवनीयचितेर्वैलक्षण्यद्योतकः ' अथ ' शब्दः । आहवनीयचितौ सिकतानिवापनात् पूर्वं परिश्रित्संज्ञकान् शर्करापरपर्यायान् क्षुद्रपाषाणानभिमन्त्रयते—" चितः स्थेति " मन्त्रेण, सूत्रितं हि— " आहवनीयपरिश्रितोऽभिमन्त्रयते चितः स्थेति "—(का. श्रौ. १७ । १२) इति । परिश्रिद्विशेषमर्थ-वादवाक्यं प्रागाम्नातम्—" योनिर्वै परिश्रित. " इत्यादिकमतिदिशति—तस्योक्त इति । ' तस्य ' परि-श्रयणस्य विशेष उक्तः ॥

सिकतानिवपनं विधाय स्तौति—अथ सिकता निवपतीति । ' अथ ' परिश्रयणानन्तरम् । रेतो वा इत्याद्युक्तार्थम् ॥ ११ ॥

न्युप्तानां सिकतानां समन्त्रकमभिमर्शनं विधत्ते—अथाहवनीय इति[1] । आहवनीयस्थाने न्युप्तानामेव सिक-तानाम् ' आप्यानवतीभ्याम् ' आप्यायतिधातुनिष्पन्नशब्दयुक्ताभ्याम्, " आप्यायस्व, सन्ते "—(वा. स.

१—आप्यायस्वेति सिकताभिमर्शनम् । का० श्रौ० सू० १७ । १० ।

(त्यु) अ॒थ लो॑गेष्ट॒का ऽउ॒पद॑धाति । इ॒मे वै लो॒का ऽए॒षो॒ऽग्निर्दिशो॑ लोगे॒ष्टका॒ऽ एषु॒ तल्लो॒केषु॒ दिशो॑ दधाति त॒स्मादि॒माऽ एषु॒ लो॒केषु॒ दिशः॑॥१३॥
(शो) ब्राह्य॒नेना॒ग्निमाह॑रति । (त्या) आ॒प्ता वा॒ऽअस्य॒ ता दिशो॒ या ऽए॒षु॒ लो॒केष्वथ॒ या ऽइ॒माँल्लो॒कान्प॒रेण॒ दिश॒स्ताऽ अ॒स्मिन्ने॒तद्द॑धाति ॥१४॥
(अर्धप्रपाठकः ॥)
ब॒हिर्वे॒दिरि॒यं वै वे॒दिः । (रा) आ॒प्ता वा॒ऽअस्य॒ ता दिशो॒ या ऽ अ॒स्याम॒थ या॒ऽइ॒मां प॒रेण॒ दिश॒स्ताऽ अ॒स्मिन्ने॒तद्द॑धाति ॥ १५ ॥

अथ लोगेष्टकोपधानम् ।

अथ लोगेष्टका उपदधाति । इमे वै लोका एषोऽग्निः । दिशो लोगेष्टकाः । एषु तल्लोकेषु दिशो दधाति । तस्मादिमा एषु लोकेषु दिशः ॥ १३ ॥

बाह्येनाग्निमाहरति । आप्ता वाऽअस्य ता दिशो—या एषु लोकेषु । अथ या इमांल्लोकान् परेण दिशः—ता अस्मिन्नेतद्दधाति ॥ १४ ॥

बहिर्वेदिः । इयं वै वेदिः । आप्ता वाऽअस्य ता दिशो—या अस्याम् । अथ या इमां परेण दिशः—ता अस्मिन्नेतद्दधाति ॥ १५ ॥

१२ । ११२–११६) इत्येताभ्यामृग्भ्यामभिमर्शनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । अवधारणफलमाह—न गार्हपत्य इति । एतदेवोपपादयति—अयं वा इत्यादिना । 'अस्मिँल्लोके जातः' 'अयम्' 'यजमानः'—इत्ययमर्थः । 'अद्धा' प्रत्यक्षसिद्धः, न यत्नसम्पाद्यः 'स्वर्गे लोके एव' हि 'प्रजिजनयिषितव्यः' प्रजनयितु प्रकर्षेणोत्पादयितुमिष्टः, अतः स्वर्गलोकसस्तुते 'गार्हपत्ये' तत्र स्वभावत एव जातत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

अथ लोगेष्टकानामुपधानं विधत्ते—अथेति[1] । तदेतत् प्रशंसति—इमे वै लोका इति । 'इमे' खलु ये पृथिव्यादयस्त्रयो 'लोकाः' । 'एषः' एव खलु 'अग्निः' । लोकसस्तुताभिः स्वयमातृण्णाभिर्युक्तत्वाल्लोकत्व एव सिद्धाः लोष्टरूपा इष्टकाः लोकेष्टकाः, परोक्ष 'लोगेष्टका' इत्युच्यन्ते । तथाविधत्वं च तैत्तिरीये आम्नायते—"दिग्भ्यो लोष्टान् समस्यति, दिशामेव वीर्यमवरुध्य"—(तै. स. ५ । २ । ९ । ६) इति लोकसम्बन्धिन्यः प्राच्यादिदिश. ता लोकेष्टकाः । अतस्तदुपधानेन 'एषु' एव लोकेषु ता एव 'दिशः' स्थापयति । 'तस्मात्' एव कारणात् 'इमाः' प्राच्यादि—'दिशः' 'एषु लोकेषु' दृश्यन्ते ॥ १३ ॥

वेदेर्बाह्यदेशेनेष्टकानामाहरणं विधाय स्तौति—बाह्येनाग्निमिति । 'अग्निं' 'बाह्येन' अग्निक्षेत्राद्बाह्यदेशेनैता इष्टकाः 'आहरति' । आप्ता वा इत्यादि । 'अस्य' अग्नेः यजमानस्य वा 'ता दिशः' 'आप्ताः' प्राप्ताः । 'याः' 'इमाः 'एषु' लोकेषु दृश्यन्ते । 'अथ' 'याः' 'दिशः' 'इमान् लोकान्' 'परेण' एभ्यो लोकेभ्यो बहिर्वर्त्तन्ते, 'अस्मिन्' अग्नौ 'एतत्' एतेन बाह्यदेशादाहरणेन 'दधाति' धारयति ॥ १४ ॥

आहरणस्याग्निक्षेत्रापेक्षया बहिर्देशसम्बन्धः, वेद्यपेक्षयाऽपि तथात्वं विधत्ते—बहिर्वेदिरिति । अग्नेर्लोक॰

१—लोगेष्टकाः स्त्र्येवाहृत्य बहिर्वेदेरनूधोवेपुरुषमात्रे भित्त्वा मा वा हिंसीरिति प्रत्यृच प्रतिदिश पुरस्तात्प्रथमम् । का. श्रौ. सू. । १७ । ५५ ।

यद्वेव लोगेष्टका उपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्तस्य सर्वा दिशो रसोऽनु व्यक्षरत्तं यत्र देवाः समस्कुर्वस्तदस्मिन्नेताभिर्लोगेष्टकाभिस्तꣳ रसमदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ १६ ॥

वाह्येनाग्निमाहरति । (त्या) आप्तो वाऽअस्य स रसो य एषु लोकेष्वथ यऽइमाँल्लोकान् पराङ्सोऽत्यक्षरत्तमस्मिन्नेतद्दधाति ॥ १७ ॥

बर्हिर्वेदिरियं वै वेदिः । (रा) आप्तो वा ऽअस्य स रसो योऽस्यामथ यऽइमां पराङ्सोऽत्यक्षरत्तमस्मिन्नेतद्दधाति ॥ १८ ॥

यद्वेव लोगेष्टका उपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्तस्य सर्वा दिशो रसोऽनु व्यक्षरत् । तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्—तदस्मिन्नेताभिर्लोगेष्टकाभिस्तं रसमदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ १६ ॥

बाह्येनाग्निमाहरति । आप्तो वाऽअस्य स रसः—य एषु लोकेषु । अथ य इमांल्लोकान्पराङ्सोऽत्यक्षरत्—तमस्मिन्नेतद्दधाति ॥ १७ ॥

बर्हिर्वेदिः । इयं वै वेदिः । आप्तो वाऽअस्य स रसः—योऽस्याम् । अथ य इमां पराङ्सोऽत्यक्षरत्—तमस्मिन्नेतद्दधाति ॥ १८ ॥

प्रयाणमकृत्वाचतो बहिराहरणम् लोकत्रयाद् बहिरवस्थितानां दिशामाप्तिहेतुरित्युक्तम्; इदानीं तु वेदेर्भूमिरूपत्वादस्या बहिरवस्थिताः यावन्तो दिशः, तासां प्राप्त्यर्थं वेदिबाह्यदेशादाहरणमित्यभिप्रेतोऽर्थः । अथ या इमां परेणेति । 'अस्याः' पृथिव्याः 'परेण' परस्ताद्, बहिरित्यर्थः । "एनबन्यतरस्याम्"—इति (५ । ३ । ३५) परस्तादादेनप्, "एनपा द्वितीया"—(पा. सू. २ । ३ । ३१) ॥ १५ ॥

विहितं लोकेष्टकोपधानमनूद्य प्रकारान्तरेण स्तौति—यद्वेवेति । 'विस्रस्तस्य' विस्रस्तावयवस्येत्यर्थः । 'सर्वाः' प्राच्यादि—'दिशः' अनुलक्ष्य तदीयो 'रसः' 'व्यक्षरत्' विविधमस्रवत् 'यत्र' यस्मिन् देशे 'तम्' तथाविधं प्रजापतिं 'देवाः' 'समस्कुर्वन्' दित्याग्निरूपेण संस्कृतवन्तः । "अडभ्यासव्यवायेऽपि"—(पा. सू. ६ । १ । १४० वा. १) इति कात्पूर्वः सुट् । तत्र 'अस्मिन्' अग्न्यात्मके प्रजापतौ 'एताभिर्लोगेष्टकाभिः तं रसम्' 'अदधुः' स्थापितवन्तः एवमेव 'अस्मिन्' अग्नौ 'अयम्' यजमानोऽपि 'एतद्' रसं 'दधाति' धारयति, लोकेष्टकोपधानेनेत्यर्थः ॥ १६ ॥

आहरणस्याभिवाद्यत्वमनूद्य स्तौति—बाह्येनेति । पूर्ववदेनप् (पा. सू. ५ । ३ । ३५) अत एव 'अग्निम्' इति द्वितीया (२ । ३ । ३१) । अग्नेर्बाह्यदेशेनेत्यर्थः । आप्तो वा अस्येत्यादि । "आप्ता वा अस्य ता दिशः" इत्यादिवद् व्याख्येयः । इमांल्लोकान्पराङ्स इति । 'इमान्' पृथिव्यादिलोकान् विहाय परागतो रस इत्यर्थः ॥ १७ ॥

बर्हिर्वेदिरित्येतदपि अनूद्य पृथिवीस्वरूपाद् बहिर्भूतरसप्रापणहेतुत्वेन स्तौति—बर्हिर्वेदिरिति

स्फ्येनाहरति । वज्रो वै स्फ्यो वीर्यं वै वज्रो वित्तिरियं वीर्येण वै वित्तिं विन्दते ॥ १९ ॥

स पुरस्तादाहरति । मा मा हिꣳसीज्जनिता यः पृथिव्या ऽइति प्रजापतिर्वै पृथिव्यै जनिता मा मा हिꣳसीत्प्रजापतिरित्येतद्यो वा दिवꣳ सत्यधर्मा व्यानडिति यो वा दिवꣳ सत्यधर्माऽसृजतेत्येतद्यश्चापश्चन्द्राः प्रथमो जजानेति मनुष्या वाऽआपश्चन्द्रा यो मनुष्यान्प्रथमोऽसृजतेत्येतत्कस्मै देवाय हविषा विधेमेति प्रजापतिर्वै कस्तस्मै हविषा विधेमेत्येतत्तामाहृत्यान्तरेण परिश्रितऽआत्मन्नुपदधाति स यः प्राच्यां दिशि रसो-ऽत्यक्षरत्तमस्मिन्नेतद्दधात्यथो प्राचीमेवास्मिन्नेतद्दिशं दधाति ॥ २० ॥

स्फ्येनाहरति । वज्रो वै स्फ्यः । वीर्यं वै वज्रः । वित्तिरियम् । वीर्येण वै वित्तिं विन्दते ॥ १९ ॥

स पुरस्तादाहरति । " मा मा हिंसीज्जनिता यः पृथिव्याः "–इति । प्रजापतिर्वै पृथिव्यै जनिता । मा मा हिंसीत्प्रजापतिरित्येतत् । " यो वा दिवं सत्यधर्मा व्यानट् "–इति । यो वा दिवं सत्यधर्माऽसृजतेत्येतत् । " यश्चापश्चन्द्राः प्रथमो जजान "–इति । मनुष्या वाऽआपश्चन्द्राः । यो मनुष्यान्प्रथमोऽसृजतेत्येतत् । " कस्मै देवाय हविषा विधेम "–(वा सं. १२ । १०२) इति । प्रजापतिर्वै कः । तस्मै हविषा विधेमेत्येतत् । तामाहृत्य, अन्तरेण परिश्रित आत्मन्नुपदधाति । स यः प्राच्यां दिशि रसोऽत्यक्षरत्–तमस्मिन्नेतद्दधाति । अथो प्राचीमेवास्मिन्नेतद्दिशं दधाति ॥ २० ॥

आहरतीति शेषः । एतदपि पूर्ववद् व्याख्यातप्रायम् । इमां पराङिति । इमामतिक्रम्य परागतो रस इत्यर्थः ॥ १८ ॥

इत्थं लोकेष्टकानामाहरणे अग्नेर्देश याग्यो देशो विहित, अथ तत्र साधनं विधाय स्तौति–स्फ्येनेति । वज्रो वै स्फ्य इति । त्रेधा भग्नस्य वज्रस्यांशत्वात् स्फ्यस्य वज्रात्मकता । तथा हि तैत्तिरीयकम्–" इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्, स त्रेधा व्यभवत्, स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम् " (तै. सं १ । २ । ६ । १–२) * इति । वृत्रासुरवधहेतुत्वात् स वज्रो वीर्यात्मकः । ' इयम् ' वेदिलक्षणा भूमिः ' वित्तिः ' लब्धव्या धनरूपा, तया च स्फ्येनाहरन् वज्ररूपेण ' वीर्येण ' एव ' वित्तिम् ' लब्धव्यां भूमिं ' विन्दते ' लभते ॥ १९ ॥

अथ पूर्वस्माद्दिग्भागादाहरणं समन्त्रकं विधत्ते–स पुरस्तादाहरतीति । ' पुरस्तात् ' पूर्वस्याः दिशः प्रकाशाद्लोकेष्टकां स्फ्येन 'आहरति' पञ्चम्यर्थे अस्तातिः (पा. सू. ५ । ३ । २७) । मा मा हिंसीदिति ।

---

*–इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार स प्रहृतश्चतुर्धाऽभवत्तस्य स्फ्यस्तृतीयं वा यावद्वा यूपस्तृतीयं वा यावद्वा रथस्तृतीयं वा यावद्वाऽथ यत्र प्राहरत्तच्छकलोऽशीर्यत स पतित्वा शरोऽभवत्तस्माच्छरो नाम यदशीर्यतैवमु स चतुर्थो वज्रोऽभवत् (श. प. १ । २ । ४ । १) इति ।

(त्य) अथ दक्षिणतः । (तोऽभ्या) अभ्यावर्त्तस्व पृथिवि यज्ञेन पयसा सहेति यथैव यजुस्तथा बन्धुर्वपान्तेऽअग्निरिषितो ऽअरोहदिति यद्वै किं चास्याᳪं साऽस्यै वपा तामग्निरिषितऽ उपादीप्तो रोहति तामाहृत्यान्तरेण पक्षसंधिमात्मन्नुपदधाति स यो दक्षिणायां दिशि रसोऽत्यक्षरत्तमस्मिन्नेतद्दधात्यथो दक्षिणामेवास्मिन्नेतद्दिशं दधाति ॥ २१ ॥

अथ दक्षिणतः–" अभ्यावर्त्तस्व पृथिवि यज्ञेन पयसा सह "–इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः । "वपान्तेऽअग्निरिषितोऽअरोहत् "–(वा. सं. १२।१०३) इति । यद्वै किं चास्याम्–साऽस्यै वपा । तामग्निरिषित उपादीप्तो रोहति । तामाहृत्यान्तरेण पक्षसन्धिमात्मन्नुपदधाति ।

तन्मन्त्र । ' यः ' ' पृथिव्याः ' ' जनिता ' जनयिता स ' मा ' मा ' मा हिंसीत् ' मा वधिष्ट । य इति सर्वनाम्ना कृत्स्नजगत्कारणत्वेन प्रसिद्धः प्रजापतिरेव प्रतिपाद्यत इत्याह–प्रजापतिर्वा इति । ' पृथिव्यै ' इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २ । ३ । ६२ । सू. वा. १) । ' जनिता ' जनयिता " जनिता मन्त्रे " इति (पा. सू. ६ । ४ । ५३) निपातनाण्णिलोपः । उक्तमर्थं योजयति–मा मा हिंसीद् प्रजापतिरित्येतदिति ॥

द्वितीयपादमनूद्य तत्र व्यानडिति क्रियापदस्यार्थमाह–यो वा दिवमिति । 'सत्यधर्मा' सत्योऽवितथो धर्मः धारणशक्तिर्यस्य तादृशो ' यः ' ' दिव ' ' व्यानट् ' व्याप्नोत् । व्यापनमत्र सर्जनमेवेत्याह–असृजतेत्येतदिति । मनुष्या वा इत्यादि । ' चन्द्राः ' आह्लादिकाः । ' आपः ' रेतोरूपाः । अनेन च कारणवाचिशब्देन कार्यभूता मनुष्या एवोच्यन्त इत्यर्थः । अत एव छान्दोग्ये समाम्नातम्–" पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति "– (छा. उ. ५।९।१) इति । पर्यवसितमर्थमाह–मनुष्यान् प्रथम इति । सर्वप्राणिभ्यः पूर्वभुत्पन्नत्वात् प्रजापतिरेव प्रथमः । अत एवाम्नातम्–"हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे"–(वा.सं. १३।४) इति ॥

चतुर्थपादमनूद्य तत्र ' कि '–शब्दस्यार्थमाह–प्रजापतिर्वै क इति । निरुक्तानिरुक्तरूपत्वेनानिर्धारितस्वरूपत्वात् किंशब्दः प्रजापतेर्वाचक इत्यर्थः । एवंभूतो यः ' तस्मै देवाय ' " क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यम् " इति (पा. सू. १ । ४ । ३२ । सू. वा. १) कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । तं देवं ' हविषा ' ' विधेम ' परिचरेमेति, विदधातिः परिचरणार्थः ॥

एवमाहृताया इष्टकायाः स्थानविशेषे उपधानं विधत्ते–तामाहृत्येति । परिश्रितसन्धानानुपहितानां शर्करासामध्यन्तरदेशे आत्मनि तामुपदध्यात् स्थापयेत् । तस्य प्रयोजनमाह–स य इति । ' स यः ' प्रसिद्धो यो ' रसः ' विसरणात् प्रजापतिशरीरात् ' प्राच्याम् ' ' दिशि ' ' अत्यक्षरत् ' अतिक्रम्य पुरोऽभ्रत् । एतेनोपधानेन, ' तम् ' एव रसम् ' अस्मिन् ' प्रजापतिरूपेऽग्नौ पुनः स्थापयति । ' अथो ' अपि च ' प्राचीं ' दिशमप्यस्यात्मैव दिशम् ' अस्मिन् ' स्थापितवान् भवति ॥ २० ॥

दक्षिणस्या दिश आहरणं समन्त्रकं विधत्ते–अथ दक्षिणत इति । पञ्चम्यर्थे तसिन् (पा. सू. ५ । ३ । ७) आहरतीति शेषः । अथवा पूर्वदिग्भागादाहरणम्, तदनन्तरं दक्षिणस्या दिश सकाशाल्लोकेष्टकामाह-

(त्यु) अथ पश्चात् । (ड) अग्ने यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रं यत्पूतं यच्च याज्ञियमितीयं वाऽअग्निरस्यै तदाह तद्देवेभ्यो भरामसीति तदस्मै दैवाय कर्मणे हरामऽइत्येतत्तामाहृत्यान्तरेण पुच्छसन्धिमात्मन्नुपदधाति स यः प्रतीच्यां दिशि रक्षोऽत्यक्षरत्तमस्मिन्नेतद्दधात्यथो प्रतीचीमेवास्मिन्नेतद्दिशं दधाति स नु सम्प्रति पश्चादाहरेन्नेदयज्ञपथाद्धरमाहराणीतीतऽइवाहरति ॥ २२ ॥

स यो दक्षिणायां दिशि रक्षोऽत्यक्षरत्–तमस्मिन्नेतद्दधाति । अथो दक्षिणामेवास्मिन्नेतद्–दिशं दधाति ॥ २१ ॥

अथ पश्चात्–" अग्ने यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रं यत्पूतं यच्च यज्ञियम् "–इति । इयं वाऽअग्निः । अस्यै तदाह । " तद्देवेभ्यो भरामसि "–(वा० सं० १२ । १०४) इति । तदस्मै दैवाय कर्मणे हराम इत्येतत् । तामाहृत्यान्तरेण पुच्छसन्धिमात्मन्नुपदधाति । स यः प्रतीच्यां दिशि रक्षोऽत्यक्षरत्–तमस्मिन्नेतद्दधाति । अथो प्रतीचीमेवास्मिन्नेतद्दिशं दधाति । स न सम्प्रति पश्चादाहरेत् । नेदयज्ञपथाद्धरमाहराणीति । इत इवाहरति ॥ २२ ॥

रतीत्यर्थः । " अभ्यावर्त्तस्व " इति तन्मन्त्रः । पूर्वार्द्धस्य निगदव्याख्यातत्वमाह–यथैव यजुस्तथा बन्धुरिति । यजुर्वाक्यं यथैव श्रूयते तादृगेव तद्व्याख्यापकं ब्राह्मणवाक्यम्; अतः स्पष्टार्थत्वान्न पृथग्व्याख्यायत इत्यर्थः ॥

उत्तरार्द्धमनूद्य तत्र वसाशब्दस्यार्थमाह–यद्वै किञ्चेति । 'अस्या' पृथिव्या यदेव किञ्चिद् वस्तु तण्डुलादिकं दृश्यते, सैव ' अस्यै ' ' वसा ' विज्ञेया । सेति नपुंसकलिङ्गार्थो निर्देशः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २ । ३ । ६२ सू. वा. १) । अयमर्थः–हे पृथिवि ! ' यज्ञेन ' यागसाधनेन ' पयसा ' पयोलक्षणेन ' वसेन ' सह अस्मदभिमुखमावर्त्तस्व । ' इषितः ' प्रेरितो दर्भोऽयमभिस्त्वदीय तण्डुलादिरूपम् 'आरोहति' अधितिष्ठति । आहृतायास्तस्याः स्थानविशेषे उपधान विधत्ते–तामाहृत्येति । ' ताम् ' लोकेष्टकां दक्षिणदिग्भागाद्बहिर्देशः ' आहृत्य ' ' पक्षसन्धिमन्तरेण ' दक्षिणपक्षस्य आत्मभागस्य च यः सन्धिप्रदेशः, तस्याभ्यन्तरे आत्मभागे स्थापयेदित्यर्थः । अनेनापि पूर्ववद्रक्षसां दिशश्चाधानं कृतं भवतीत्याह–स यो दक्षिणायामिति ॥२१॥

प्रतीच्या दिशि समन्त्रक लोकेष्टकाया आहरणं विधत्ते–अथ पश्चादिति । ' अथ ' अनन्तरं प्रतीच्या दिशः सकाशात् इत्येव लोकेष्टकामाहृत्यांति शेषः । तत्र मन्त्रः–" अग्ने यत्ते " इति । अत्राग्निशब्देन तदधिष्ठिता भूमिरेव अभेदोपचारेणोच्यत इत्याह–इयं वा अग्निरिति । 'अस्यै' पृथिव्यै । तादर्थ्ये चतुर्थी । पूर्वार्द्धेन प्रार्थनं पृथिव्यर्थमित्यर्थः । तृतीयपादमनूद्य देवशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह–तदस्मै दैवायेति । एतदग्निचयनाख्यं कर्मैवात्र देवशब्दस्यार्थः । चितिरूपावयवभेदापेक्षया बहुवचनमित्यभिप्रायः ॥

अर्थस्तु–हे पृथिवि ! त्वदीयं यत् ' शुक्रं ' रसवद्रूपम्, यच्च ' चन्द्रम् ' आह्लादकरं, तथा ' पूतं ' शुद्धं, ' यज्ञियं ' यज्ञार्हं च यदस्ति, ' तत् ' ' अस्मै ' अन्याभ्युपाय ' दैवाय कर्मणे ' आहराम इति । ' ताम् '

(त्य) अथोत्तरतः । (त॒ऽड्ड) इ॒षमू॒र्जम॒हमि॒तऽ आ॒दमि॒तीषमू॒र्जम॒ह-मि॒तऽ आ॒द॒दऽइ॒त्ये॒तदृ॒तस्य॒ योनि॑मि॒ति स॒त्यं वाऽऋ॒तᳬ सत्य॒स्य योनि॑-मि॒त्येतन्म॒हिषस्य॒ धारा॑मि॒त्यग्नि॒र्वै म॑हि॒षः स॒ ही॒दं जा॒तो म॒हान्त्सर्व॑-मै॒ष्णाद॒ा मा गोषु॒ विश॒त्वा त॒नूष्वि॒त्या॒त्मा वै त॒नूरा मा गोषु॒ चात्म॒नि च॒ विश॒त्वित्येतज्जहा॒मि से॒दिमनि॑रा॒ममी॑वामि॒ति सिक॑ताः प्रक्षᳬ स॒पति तथै॒व से॒दिश्चाऽनि॑रा चाऽमी॑वा ता॒मेत॒स्यां दि॒शि द॒धाति त॒स्मा-दे॒तस्यां दि॒शि प्र॒जाऽ अ॑शनायु॒कास्ता॒मा॑हृ॒त्यान्त॒रेण पक्षस॒न्धि॒मात्मन्नुप-द॒धाति स य ऽउ॒दीच्यां दि॒शि र॒सोऽस्त्य॒स्मरत्त॒मस्मिन्ने॒तद्द॑धा॒त्यथो ऽउ॒दी-चीमे॒वास्मिन्नेतद्दि॒शं द॒धाति ॥ २३ ॥

अथोत्तरतः—" इषमूर्जमहमित आदम् "—इति । इषमूर्जमहमित आददऽइत्येतत् । " ऋतस्य योनिम् "—इति । सत्यं वाऽऋतम् । सत्यस्य योनिमित्येतत् । " महिषस्य धाराम् "—इति । अग्निर्वै महिषः । स हीदं जातो महान् सर्वमैष्णात् । " आ मा गोषु विशत्वा तनूषु "—इति । आत्मा वै तनूः । आ मा गोषु च, आत्मनि च विशत्वित्येतत् । " जहामि

लोकेष्टकान् ' आहृत्य ' इत्यादि पूर्ववत् । पुच्छसन्धिमिति । पक्ष्याकारस्य चित्याग्नेः पुच्छस्यात्मभागस्य च यः सन्धिः, ' तम् ' ' अन्तरेण ' तस्य मध्ये ' आत्मन् ' आत्मनि अन्यद् गतार्थम् ॥

तस्मात् पश्चादाहृत्य निषेधति—स न सम्प्रतीति । ' सः ' अध्वर्युः ' सम्प्रति ' मुख्या या प्रतीची दिक्, तत्सकाशात् ' नाहरेत् ' । निषेधुरभिप्रायमाह—नेद्यज्ञपथादिति । यज्ञस्य पन्थाः ' यज्ञपथः, ' अग्नेः पाश्चात्यो देशो हविर्धानादिः; ततः सकाशान्नैव ' रसमाहराणि ' इति । यदि खलु तादृशेभ्यान् साक्षात् पश्चाद्भागादाहरेत्, तर्हि प्रजापतिसम्बन्धिनो सिकतारसस्याहृतत्वात् तत्र करिष्यमाणो यज्ञो नीरसः स्यादित्यभि-प्रायः । कथं तर्हि तदाहरणमित्यत आह—इत इवेति । ' इतः ' प्रतीच्या दिश ' इव ' न तु साक्षात् प्रतीच्या दिशः, उत्तरापरस्या दिश आहरेदित्यर्थः । तदुक्तं कात्यायनेन—" उत्तरापरस्याः पश्चात् " इति (का. श्रौ. सू. १७ । १६) ॥ २२ ॥

उत्तरस्या दिश आहरणं विधत्ते—अथोत्तरत इति । आहरतीति शेषः । " इषमूर्जम् " इत्याहरणमन्त्रः । ' आदम् '—इति क्रियापदस्यार्थमाह—आदद इत्येतदिति । मनसा यथार्थं सङ्कल्पनम् ' ऋतम्, ' यथार्थ-भाषणम् ' सत्यम् ' अत्र तु " ऋतस्य योनिम् "—इति मन्त्रगतो तादृशो भेदो न विवक्षित इत्यभिप्रेत्याह—सत्यं वा ऋतमिति । महिषस्य धारामिति । महिषशब्दस्यार्थमाह—अग्निर्वै महिष इति । कथमस्य महिष-शब्दाभिधेयतेत्याशङ्क्य तन्निरुक्तिः—स हीदं जात इति । ' सः ' खल्वग्निः ' इदम् ' इदानीम् ' जातः ' जात-मात्र एव ' महान् ' अतिरिक्तो भूत्वा ' सर्वं ' जगद् ' ऐष्णात् ' व्याप्नोत् । अतो महत्त्वादिनिरुक्त्या महिष-शब्दाभिधेयः संपन्न इत्यर्थः । "ऐष्णात्"—इति " इष आभीक्ष्ण्ये "—इत्यस्माल्लङ् (धा. पा. क्या. प. ५१) ।

ताऽएता दिशः । (स्वाः) ताः सर्व्वतऽ उपदधाति सर्व्वतस्तद्दिशो दधाति तस्मात्सर्व्वतो दिशः सर्व्वतः समीचीः सर्व्वतस्तत्समीचीर्द्दिशो दधाति तस्मात्सर्व्वतः समीच्यो दिशस्ता नानोपदधाति नाना सादयति नाना सूददोहसाऽधिवदति नाना हि दिशस्तिष्ठन्नुपदधाति तिष्ठन्तीव हि दिशोऽथो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरः ॥ २४ ॥

सेदिमनिराममीवाम् "—(वा० सं० १२ । १०५) इति सिकताः प्रध्वंसयति । तद्यैव सेदिः, याऽनिरा, याऽमीवा—तामेतस्यां दिशि दधाति । तस्मादेतस्यां दिशि प्रजा अशनायुकाः । तामाहृत्या-न्तरेण पक्षसन्धिमात्मन्नुपदधाति । स य उदीच्यां दिशि रसोऽत्यक्षरत्—तमस्मिन्नेतद्दधाति । अथो-ऽउदीचीमेवास्मिन्नेतद्दिशं दधाति ॥ २३ ॥

ता एता दिशः । ताः सर्वत उपदधाति । सर्वतस्तद्दिशो दधाति । तस्मात् सर्वतो दिशः । सर्वतः समीचीः । सर्वतस्तत् समीचीर्दिशो दधाति । तस्मात् सर्वतः समीच्यो दिशः । ता नानोपदधाति, नाना सादयति, नाना सूददोहसाऽधिवदति । नाना हि दिशः । तिष्ठन्नुपदधाति । तिष्ठन्तीव हि दिशः । अथो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरः ॥ २४ ॥

तृतीय पादमनूद्य तत्र तनूशब्दस्यार्थमभिधाय योजयति—आ मेति । तनूष्विति बहुवचनम्, तेन बह्व्यवोरेत आत्मा देह उच्यते । गतमन्यत् ॥

मन्त्रार्थस्तु—' इषम् ' इष्यमाणमन्नम् । ' ऊर्जम् ' बलकर रसम् । 'इतः' अस्या उदीच्या दिशः सकाशा-दहम् ' आददे ' । किंविशिष्टम् ? ' ऋतस्य ' सत्यस्य यथार्थफलस्य यज्ञस्य ' योनिम् ' कारणम्, ' महि-षस्य ' महतोऽग्नेः ' धाराम् ' धाराप्रवाहभूताम् तद्वत्साधिताम् । ईदृशी च सा, मामुद्दिश्य मदीयासु ' गोषु ' ' तनूषु ' शरीरेषु ' आविशतु '—इति चतुर्थेन पादेन सम्बन्धः ॥

तस्या दिशि सिकताना प्रध्वसनं विधत्ते—जहामीति । अत एवोक्त कात्यायनेन—" उत्तरस्या सिकताः प्रमाष्टि जहामि सेदिमिति " (का. श्रौ. सू. १७ । १७) इति । मन्त्रस्यार्थमाह—तद्यैवेति । ' तत् ' तत्र ' यैव ' खलु ' सेदिः ' अवसादापरपर्याया हानिः, या च ' अनिरा ' इरा अन्नम् (निघ. २ । ७ । १३) तदभावरूपा पीडा, या च ' अमीवा ' रोगात्मिका ; ' ताम् ' ' एतस्याम् ' उत्तरस्याम् ' दिशि ' एतन्मन्त्र-करणकेन सिकताप्रध्वसनेन स्थापयति । इरादीना तत आहृतत्वादिति भावः । एतच्च तत्कार्यदर्शनादवगम्यत इत्याह—तस्मादिति । यस्माद् अवसादादीनि स्थापितानि, तस्मादेतस्यामुत्तरस्यां दिशि सर्वा ' प्रजा. ' ' अश-नायुका. ' अशनाया अशनेच्छा क्षुधा, तया पीडिता दृश्यन्त इत्यर्थः । तामाहृत्येत्यादि—पूर्ववत् ॥ २३ ॥

अथैता. सम्भूय प्रशंसति—ता एता दिश इति । ' ताः ' प्राच्यादिदिक्षु क्रमेणोपहिताः ' एताः ' इष्टका ' दिश. दिगात्मिकाः ' , ' ताः ' सर्वाभ्यो दिग्भ्य आहृत्य ' उपदधाति ' । तेन चोपधानेन ' सर्वतः ' एव ' दिशः ' ' दधाति ' स्थापयति । तस्मादेव कारणादिदानीं सर्वतो दिशो दृश्यन्ते ॥

(स्ता) ताऽएता यजुष्मत्यऽइष्टकाः । (स्ता) ताऽआत्मन्नेवोपदधाति न पक्षपुच्छेष्वात्मन्ह्येव यजुष्मत्यऽइष्टकाऽउपधीयन्ते न पक्षपुच्छेषु॥२५॥

तदाहुः । कथमस्यैताः पक्वाः शृताऽउपहिता भवन्तीति रसो वाऽएताः स्वयᳬं शृतऽउ वै रसोऽथो यद्वै किं चैतमग्निं वैश्वानरमुपनिगच्छति तत ऽएव तत्पक्वᳬं शृतमुपहितं भवति ॥ २६ ॥

ता एता यजुष्मत्य इष्टकाः । ता आत्मन्नेवोपदधाति, न पक्षपुच्छेषु । आत्मन्ह्येव यजुष्मत्य इष्टका उपधीयन्ते, न पक्षपुच्छेषु ॥ २५ ॥

तदाहुः—कथमस्यैताः पक्वाः शृता उपहिता भवन्तीति । रसो वा एताः । स्वयं शृत उ वै रसः । अथो यद्वै किञ्चैतमग्निं वैश्वानरमुपनिगच्छति—तत एव तत् पक्वम्, शृतम्, उपहितं भवति ॥२६॥

धर्मविशेषं विधाय स्तौति—सर्वतः समीची इति । सर्वासु दिक्षु ' समीचीः ' सकलदिगाभिमुख्यं गता उपदधाति, न तु तिर्यक्त्वेनेत्यर्थः । ' तत् ' तेन ' सर्वतः ' दिश एव ' समीचीः ' अनुकूलाः स्थापयति । ' तस्मात् ' इति फलनिर्देशः । उपधानादीनां पृथगनुष्ठानं विधत्ते—ता नानोपदधातीति । प्रतीष्टकं समन्त्रकं स्थापनं पृथगेव कर्त्तव्यम्, " तया देवतया " इति सादनमपि पृथक्, " ता अस्येति " सूददोहसा मन्त्रेणाधिवदनमपि पृथक् । तत्र कारणमाह—नाना हीति । ' हि ' यस्मात् ' दिशः ' परस्परं विभिन्नाः, अतो दिक्संस्तुतानामप्यासां पृथगुपधानादिकं युक्तमित्यर्थः । तस्मिन्नुपधाने स्थितिगुणं विधत्ते—तिष्ठन्निति । ' तिष्ठन् ' न तु आसीन इत्यर्थः । तिष्ठन्तीव हि दिश इति । प्राच्याद्या 'दिशः' अपि ' हि ' ' तिष्ठन्तीव ' ऊर्ध्वाकारतया दृश्यमानाः स्थितियुक्ता इव लक्ष्यन्त इत्यर्थः । ' अथो ' अपि च आसीनात् पुरुषात् ' तिष्ठन् ' खलु ' वीर्यवत्तरः ' अधिकवीर्यवान् । इतोऽपि तिष्ठता उपधेया इत्यर्थः ॥२४॥

अथासां समन्त्रकत्वमनूद्य अग्निक्षेत्रस्य मध्यभाग एवोपधानं प्रतिपादयति—ता एता इति । यजुष्मत्य इति । कारणभूतैर्यजुर्मन्त्रैर्युक्ता इत्यर्थः । 'ताः' ' आत्मन् ' आत्मनि आत्मभागे एव ' उपदधाति ' । अवधारणफलमाह—न पक्षेति । तत्र कारणमाह—आत्मन् ह्येवेति । आत्मभागे एव हि यजुर्मन्त्रोपधेया वक्ष्यमाणा इष्टका उपधीयन्ते; अत एवासामुपधानमपि समन्त्रकमित्यात्मन्येवेति नियमद्वयमुपपन्नमित्यर्थः ॥ २५ ॥

अथैतदिष्टकाविषयामपक्वत्वशङ्कां समाशङ्क्य निरस्यति—तदाहुरिति । ' अस्य ' अग्नेः 'एताः' लोकेष्टकाः ' कथं ' केन प्रकारेण ' पक्वाः शृताः ' पाचनसंस्कारसंस्कृताः सुशृताः सत्य उपहिताः ' भवन्ति ' इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । ' रसो वा एताः '—इति अस्योत्तरम् । विभक्तस्य प्रजापतिशरीरस्य रसरूपाः खल्वेता इष्टकाः 'स्वयं शृताः ' खलु, अग्न्यादिपाकानपेक्षः खलु रसः । परिहारान्तरमाह—अथो इति । 'अथो' शब्दः पक्षान्तरद्योतने । एष ह्यग्निः चित्योऽग्निः खल्वो भूत्वा विश्वनरसम्बन्धी वर्तते ' यत् ' किञ्चिद् द्रव्यम् ' एतमग्निं वैश्वानरम् ' प्राप्नोति, ' तत एव ' तस्मादेव संसर्गात् ' तत् ' सर्वम् ' पक्वं शृतम् ' पाकेन संस्कृतं सुशृतं सत् ' तत् ' तत्र ' उपहितम् ' ' भवति ' इत्यर्थः ॥ २६ ॥

(त्यु) अथोत्तरवेदिं निवपति । (ती) इयं वै वेदिर्द्यौरुत्तरवेदिर्दिशो लोगेष्टकास्तद्यदन्तरेण वेदिं चोत्तरवेदिं च लोगेष्टका उपदधातीमौ तल्लोकावन्तरेण दिशो दधाति तस्मादिमौ लोकावन्तरेण दिशस्तां युगमात्रीं वा सर्वतः करोति चत्वारिंशत्पदां वा यतरथा कामयेताथ सिकता निवपति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २७ ॥

अथोत्तरवेदिं निवपति । इयं वै वेदिः । द्यौरुत्तरवेदिः । दिशो लोगेष्टकाः । तद् यदन्तरेण वेदिं चोत्तरवेदिं च लोगेष्टका उपदधाति—इमौ तल्लोकावन्तरेण दिशो दधाति । तस्मादिमौ लोकावन्तरेण

चोदकप्राप्तमुत्तरवेदिनिवपनमस्मिन् काले कर्तव्यमिति विधत्ते—अथेति । लोकेष्टकोपधानानन्तरम् 'अथ' शब्दार्थः । एतदुपपादयति—इयं वा इत्यादिना । 'इयम्' भूमिरेव महावेदिः 'उत्तरवेदिः' द्युलोकात्मिका, लोकेष्टकात्मिका 'दिशः' । एवं च वेद्युत्तरवेद्योर्मध्ये लोकेष्टकोपधानं द्यावापृथिव्योर्मध्ये दिशां स्थापनाय भवति । 'तस्मात्' कारणादिदानीमनयोर्लोकयोर्मध्ये दिशो दृश्यन्त इत्यर्थः । उत्तरवेदेः परिमाणं विधत्ते—तां युगमात्रीमिति । षडशीत्यङ्गुलपरिमितं युगम्; उक्तं कात्यायनेन—" अष्टाशीतिशतमीषा तिर्यगक्षश्चतु शतम् षडशीतिर्युगं चास्य " इति । 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु तावन्मात्रमुत्तरवेदिं कुर्या-दित्येकं परिमाणम्, 'चत्वारिंशत्पदां वेति' परिमाणान्तरम् । चत्वारिंशत्पदानि प्रमाणमस्याः सा तथोक्ता । अनयोः प्रमाणयोर्मध्ये 'यथा' येन प्रकारेण 'कामयेत' तथा कुर्यादित्यर्थः ॥

सिकतानिवपनं विधत्ते—अथेति । उत्तरवेदिनिवपनानन्तरम् 'अथ' शब्दार्थः । तस्योक्त इति । 'तस्य' सिकतानिवपनस्य स्तावको वाक्यशेषः " अग्नेरेतद् वैश्वानरस्य भस्म यत् सिकताः " इत्यादिः प्रागाम्नात इत्यर्थः (श. प. ७।१।१।९) ॥ २७ ॥

१—उत्तरवेदिं निवपति चत्वारिंशत्पदां युगमात्रीं वा सर्वतः कुर्यात् । का. श्रौ. सू. १७ । ५८ । २—शुल्बपरिशिष्टे कात्यायन—ईषामानम् १ अक्षमानं २ युगमानं ३ चेति त्रीणि मानान्याह । पूर्वसूत्रादङ्गुलेत्यनुवृत्तौ अष्टाशीतिशतमीषा १ चतुःशतमक्षः २ षडशीतिर्युगमिति ३ । प्रकृते ईषामानमक्षमानं चानुपयुक्तम् । अत्रोपयुक्तं तु युगमानं षडशीत्यङ्गुलानि ८६ । दशाङ्गुलोन्यूनश्चतुरो हस्ताः ३ । १४ । तथाच सर्वतः सर्वासु दिक्षु युगमात्रीं वेदिं कुर्यादित्येकं परिमाणम् १ । अथ द्वितीयं मानं २ चत्वारिंशत्पदानीति । तदपि शुल्बे चोक्तं कात्यायनेन, " द्विपदा तिर्यङ्मानी, षट्पदा पार्श्वमानी, तस्याक्ष्णयारज्जुर्दशकरणी " इति । अस्याक्ष्णयारज्जुर्नाम कर्णसूत्रम् । इयं कर्णरज्जुश्चत्वारिंशत्पदकरणी । चत्वारिंशत्पदक्षेत्रफलस्य चतुरस्रस्य संपादिका भवति । तृतीयांशसहिता षट्पदपरिमिता भवतीत्यर्थः ६ । ४ । एतया रज्ज्वा परिमितं समचतुरस्रं क्षेत्रं चत्वारिंशत्पदफलकं भवतीति यावत् । विंशतिहस्तं समचतुरस्रमित्यर्थः । एवंविधा चत्वारिंशत्पदा इति द्वितीयं मानम् २ । न तु चत्वारिंशत्पदानि प्रमाणमस्याः सा तथोक्तेति टीकाकृत मानम् । अङ्गुलमानं पदमानं च चयनोक्तमेव । " यजमानेनोर्ध्वबाहुना प्रपदोच्छ्रितेन समम्मितेन वा " १६।७।३२ " पञ्चारत्निः पुरुषो दशपदो द्वादशाङ्गुलं पदं " १६।८।१६ । समप्रमाणोर्ध्वबाहोः पुरुषस्य कर्णबाहोः स्पर्शोच्छ्रितस्य समविभक्तस्य यः पञ्चमो भागः सोऽरत्निः । तस्य दशमो भागः पदं, पदस्य द्वादशो भागोऽङ्गुलम् इति । शुल्बेऽपि " पञ्चारत्निर्दशपदो विंशति-शततमाङ्गुलः पुरुष इत्येतस्मात् द्वादशाङ्गुलं पदमेति चेति । पञ्चारत्निर्यस्य, दश पदानि यस्य, विंशत्युत्तरशताङ्गुलानि यस्य, स पुरुषः । अरत्निमानं, वितस्तिमानं, अङ्गुलमानं च एतस्मात् पुरुषात् ज्ञातम् । द्वादशाङ्गुलं पदमित्यपि च एतस्मादेव इति शुल्बार्थः । शुल्बं तु अस्मादिमानांशकार्थविधानार्थम् । ३—अथ वेदिं सिकता न्युप्य छादयत्यानमानम् । का. श्रौ. सू. १७ । ५९ ।

(स्तु) ताऽउत्तरवेदौ निवपति। योनिर्व्वाऽउत्तरवेदिर्योनौ तद्रेतः सिञ्चति यद्वै योनौ रेतः सिच्यते तत्प्रजनिष्णु भवति ताभिः सर्व्वमात्मानं प्रच्छादयति सर्व्वस्मिंस्तदात्मन्रेतो दधाति तस्मात्सर्व्वस्मादेवात्मनो रेतः सम्भवति ॥ २८ ॥

(त्यु) अग्ने तव श्रवो व्वयऽइति। धूमो वाऽअस्य श्रवो व्वयः स ह्येनममुष्मिँल्लोके श्रावयति महि भ्राजन्तेऽअर्चयो व्विभावसविति महतो भ्राजन्तेऽर्च्चयः प्रभूवसवित्येतद्बृहद्भानो शवसा व्वाजमुक्थ्यमिति बलं वै शवो बृहद्भानो बलेनान्नमुक्थ्यमित्येतद्दधासि दाशुषे कवऽइति यजमानो वै दाश्वान्दधासि यजमानाय कवऽइत्येतत् ॥ २९ ॥

दिशः। तां युगमात्रीं वा सर्वतः करोति, चत्वारिंशत्पदां वा—यतरथा कामयेत। अथ सिकता निवपति। तस्योक्तो बन्धुः ॥ २७ ॥

ता उत्तरवेदौ निवपति। योनिर्वाऽउत्तरवेदिः। योनौ तद् रेतः सिञ्चति। यद्वै योनौ रेतः सिच्यते—तत्प्रजनिष्णु भवति। ताभिः सर्वमात्मानं प्रच्छादयति। सर्वस्मिंस्तदात्मन् रेतो दधाति। तस्मात्सर्वस्मादेवात्मनो रेतः सम्भवति ॥ २८ ॥

"अग्ने तव श्रवो वयः"—इति। धूमो वाऽअस्य श्रवो वयः। स ह्येनममुष्मिँल्लोके श्रावयति। "महि भ्राजन्ते अर्चयो विभावसो"—इति। महतो भ्राजन्तेऽर्चयः प्रभूवसवित्येतत्। "बृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यम्"—इति। बलं वै शवः। बृहद्भानो बलेनान्नमुक्थ्यमित्येतत्।

तस्य निवपनस्य स्थानविशेषं विधाय स्तौति—ता उत्तरवेदाविति। अग्निवपनक्षेत्रे युगमात्रीत्यादिलक्षणा योत्तरवेदिर्निर्युक्ता, तस्यां सिकताः निवपति। योनिर्वा उत्तरवेदिरिति। निखिलयागोत्पत्तिकारणाहवनीयस्थानत्वात् 'उत्तरवेदिः' अपि 'योनिः'। अत एवाग्निप्रणयनीयास्वाम्नायते—(ऐ. ब्रा. १।५।२) "ऊर्णाम्रदं प्रथमः सीद योनिम्" इति (ऋक् स० ६। १५। १६)। 'तत्' तेन उत्तरवेदौ सिकतानां निवपनेन 'योनौ' एव 'रेतः' सिक्तं भवतीत्यर्थः। 'यत्' खलु, 'योनौ' गर्भाशये 'रेतः' 'सिच्यते' 'तत्' 'प्रजनिष्णु' प्रजननशीलम्, उत्पत्तिमद् 'भवति' ॥

अस्या मनागस्य ताभिः प्रच्छादनं विधत्ते—ताभिः सर्वमिति। तत् 'तेन प्रच्छादनेन 'सर्वस्मिन्नेव' आत्मनि 'रेतः' 'दधाति' स्थापयति। 'तस्मात्' एव कारणात् 'सर्वस्मादेव' हस्तपादादिसर्वावयवसहितात् 'आत्मनः' देहात् 'रेतः' 'सम्भवति' उत्पद्यते। अत एव—मन्त्रवर्णः—"अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे"—इति (सा. ब्रा. म. ब्रा. १ प्र. ५ ख. १६ म.) ॥ २८ ॥

अस्मिन्निवपने "अग्ने तव"—इति षडृचं सूक्त (वा. सं. १२। १०६—१११) क्रमेणैव विधत्ते—अग्ने तव श्रवो वय इतीति। तत्र 'श्रवः' इति पदस्याभिप्रेतमर्थमाह—धूमो वा अस्येति।

पावकवर्चाः शुक्रवर्चाऽइति । पावकवर्चा ह्येष शुक्रवर्चाऽअनूनवर्चाऽउदियर्षि भानुनेत्यनूनवर्चाऽउद्दीप्यसे भानुनेत्येतत्पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसीति पुत्रो ह्येष मातरा विचरन्नुपावति पृणक्षि रोदसीऽउभेऽइतीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी तेऽएषऽउभे पृणक्ति धूमेनामूं वृष्ट्येमाम् ॥ ३० ॥

" दधासि दाशुषे कवे "–(वा. सं. १२ । १०६) इति । यजमानो वै दाश्वान् । दधासि यजमानाय कवऽइत्येतत् ॥ २९ ॥

" पावकवर्चाः शुक्रवर्चाः "–इति । पावकवर्चा ह्येष शुक्रवर्चाः । " अनूनवर्चा उदियर्षि भानुना "–इति । अनूनवर्चा उद्दीप्यसे भानुनेत्येतत् । " पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसि "–इति । पुत्रो ह्येष मातरा विचरन्नुपावति । " पृणक्षि रोदसीऽउभे "–(वा. सं. १२ । १०७) इति । इमे वै द्यावापृथिवी रोदसी । तेऽएष उभे पृणक्ति–धूमेनामूम्, वृष्ट्येमाम् ॥ ३० ॥

' अस्य ' अग्ने ' श्रव ' श्रवणहेतु ' वय ' स्वरूपम् ' धूमो वै ' धूमः खलु । एतदुपपादयति–स ह्येनमिति । ' एनम् ' अग्निम् ' अमुष्मिन् ' स्वर्गे 'लोके' ' स ' खलु धूम ' श्रावयति ' प्रख्यापयति, आकाशे धूमं दृष्ट्वा यागार्थमग्नय आहिता इति द्युलोकवर्तिनो देवा बुध्यन्त इत्यर्थः । अतोऽन्तर्भावितण्यर्थात् शृणोतेः श्रावयत्यनेनेति करणे "ऋदोरप्" (पा. सू. ३–३–५७) इत्यनेनाप्प्रत्यये श्रव इति रूपं भवति ॥

द्वितीय पादमनूद्य तत्रत्य पदद्वय व्याचष्टे–महि भ्राजन्त इति । महत्प्रातिपदिकस्य अच्छन्दसि सति महीति सप्तम्यन्त पदम् । अत्र " सुपां सुलुक् "–(पा. सू ७ । १ । ३९) इति व्यत्ययेन प्रथमायां वर्तत इति व्याचष्टे–महतो भ्राजन्त इति । ' विभा ' शब्दस्य तेजोवाचकत्व प्रसिद्धम्, अत्र तु भूयस्त्वमेव तेन शब्देन विवक्षितमित्याह–प्रभूवसवित्येतादिति ॥

तृतीयपादमनूद्य शवसेत्यस्य बलमर्थः (निघ० २ । ९ ३) ' वाज ' शब्दस्य चान्नमर्थ (निघ० २ । ७ । २) इत्याह–बलं वै शव इत्यादिना ॥

चतुर्थपादमनूद्य दाशुष इति पदस्यार्थमाह–यजमानो वै दाश्वानिति । " दाशृ दाने "–(धा. पा. भ्वा. उ. ९०७) इत्यस्मात् कर्मो " दाश्वान् साह्वान् "–(पा. सू. ६ । १ । १२) इति निपातनाद् दत्तवानित्यर्थो भवति, स चात्र प्रकरणाद् यजमान एवेत्यभिप्राय. ॥

ऋगर्थस्तु–हे ' अग्ने ' ! ' तव ' सम्बन्धी ' श्रव ' धूम आहुतिप्रापणोन्मुखत्वाद् ' वय ' देवानामन्नम् (निघ० २ । ७ । ७) । हे ' विभावसो ' प्रभूतधनाग्ने ! ' महि ' महान्तस्तव ' अर्चय ' अर्चींषि 'भ्राजन्ते' दीप्यन्ते । किंच हे ' बृहद्भानो ' महादीप्ते ! हे ' कवे ' क्रान्तदर्शिन् ! ' शवसा ' बलेन महितम् ' उक्थ्यम् ' उक्थ्यैः प्रशस्य ' वाजम् ' अन्नम् ' दाशुषे ' दत्तवते यजमानाय ' दधासि ' प्रयच्छसीति ॥ २९ ॥

द्वितीयामृचमप्येवमेव पादशो व्याचष्टे–पावकवर्चा इति । ' एष ' अग्निः ' पावकवर्चाः ' शोधकदीप्तिः, 'शुक्रवर्चाः' शुक्लवर्णतेजस्कः इत्येतदुभयं प्रसिद्धम्; अतो न पृथग् व्याख्येयमिति 'हि'–शब्दार्थः । 'उदियर्षि'

(मू) ऊर्जोनपाज्जातवेदः सुशस्तिभिरिति । (व्या) ऊर्जोनपाज्जातवेदः सुष्टुतिभिरित्येतन्मन्दस्व धीतिभिर्हित ऽइति दीप्यस्व धीतिभिर्हित ऽइत्येतत्त्वेऽइषः संदधुर्भूरिवर्पसऽ इति त्वेऽइषः संदधुर्बहुवर्पस ऽइत्येतच्चित्रोतयो वामजाता ऽइति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ३१ ॥

" ऊर्जोनपाज्जातवेदः सुशस्तिभिः "–इति । ऊर्जोनपाज्जातवेदः सुष्टुतिभिरित्येतत् । " मन्दस्व धीतिभिर्हितः "–इति । दीप्यस्व धीतिभिर्हित इत्येतत् । " त्वेऽइषः सन्दधुर्भूरिवर्पसः "–इति । त्वेऽइषः सन्दधुर्बहुवर्पस इत्येतत् । " चित्रोतयो वामजाताः "–(वा० सं० १२ । १०८) इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ३१ ॥

इत्यस्यार्थमाह–उद्दीप्यस्व इति । अग्नेरुद्गमन नामोध्वंज्वलनम्, अत उद्दीप्यस्व इत्ययमित्यर्थं पदव्यक्तार्थाभि-प्रायः । तृतीयपादार्थोऽपि प्रसिद्ध इति ' हि '–शब्देनैव व्याचष्टे–पुत्रो ह्येष इति । चतुर्थपादमनूद्य व्याचष्टे–इमे वा इति । 'इमे' खलु ' द्यावापृथिव्यौ ' 'रोदसी'–शब्देन वाच्ये । ' एष ' अग्नि 'ते' 'उभे' ' पृणक्ति ' संयुक्ते करोति ।। केन किमिति तदाह–धूमेनेति । द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानोऽयमग्नि धूमेन उद्गच्छता ' अमूम्' दिवं पृणक्ति; आहुतिद्वारा जनितया ' वृष्ट्या ' च ' इमाम् ' पृथिवीं संयोजयति ॥

मन्त्रार्थस्तु–' पावकवर्चाः ' शोचकदीप्तिः, ' शुक्रवर्चाः ' निर्मलदीप्तिः, ' अनूनवर्चाः ' न्यूनतारहिततेजस्कश्च सन्, हे अग्ने ! त्वम् ' भानुना ' तेजसा ' उदियर्षि ' उद्गच्छसि, उद्दीप्यसे, द्यावापृथिव्योर्मध्ये जातत्वात् तयोः ' पुत्रः ' भूत्वा ' मातरा ' सकलभूतानां निर्मात्र्यौ द्यावापृथिव्यौ ' विचरन् उपावसि ' सर्वतस्तौ रक्षसि । यथा लौकिकः पुत्रो मातुर्मध्ये सञ्चरन् तां रक्षति, तद्वत् । उक्तमप्रकारोऽभिधीयते–' उभे ' ' रोदसी ' द्यावापृथिव्यौ क्रमाद् धूमेन वृष्ट्या च ' पृणक्षि ' संयोजयसि । " पृची सम्पर्के "–(धा. पा. रु. प. २९) इति धातुः ॥ ३० ॥

तृतीयामृच व्याचष्टे–ऊर्जोनपादित्यादिना । सुशस्तिभिरिति पदं व्याचष्टे–सुष्टुतिभिरिति । द्वितीयतृतीययोः पादयोः ' मन्दस्व ' ' भूरि ' शब्दावनुवादेन व्याख्यातौ । चतुर्थपादस्तु निगदसिद्ध इत्याह–यथैव यजुरिति ॥

मन्त्रार्थस्तु–हे ' जातवेदः ' जातानां वेदितः ! हे ' ऊर्जोनपात् ' बलकरस्य अन्नस्य न पातयितः ! पौत्र ! वा, ' सुशस्तिभिः ' ' सुष्टुतिभिः ' अस्मत्प्रयुक्ताभिः हृष्टो भूत्वा ' हितः ' निहितस्त्वम् ' धीतिभिः ' कर्मभिः, प्रज्ञाभिर्वा ' मन्दस्व ' दीप्यस्व । ' त्वे ' त्वयि खलु ' इषः ' इष्यमाणान्यन्नानि ' सन्दधुः ' सहितानि बभूवुः । इषो विशेष्यन्ते–भूरिवर्पस इति । " वर्पः "–इति रूपनाम (निघं. ३ । ७ । ३ ।) ' भूरिवर्पसः ' बहुरूपाः, ' चित्रोतयः ' विविधरक्षणोपेताः, ' वामजाताः ' प्रशस्तजननोपेताः ॥ ३१ ॥

(रि) इरज्यन्नग्ने प्रथयस्व जन्तुभिरिति । मनुष्या वै जन्तवो दीप्यमानोऽग्ने प्रथस्व मनुष्यैरित्येतदस्मे रायोऽअमर्त्येत्यस्मे रयिं दधदमर्त्येत्येतत्स दर्शतस्य वपुषो विराजसीति दर्शतस्य ह्येष वपुषो विराजति पृणक्षि सानसिं क्रतुमिति पृणक्षि सनातनं क्रतुमित्येतत् ॥ ३२ ॥

(दि) इष्कर्तारमध्वरस्य प्रचेतसमिति । (त्य) अध्वरो वै यज्ञः प्रकल्पयितारं यज्ञस्य प्रचेतसमित्येतत्क्षयन्तँ राधसो महऽइति क्षयन्तँ राधसि महतीत्येतद्रातिं वामस्य सुभगां महीमिषमिति रातिं वामस्य सुभगां महतीमिषमित्येतद्दधासि सानसिँ रयिमिति दधासि सनातनँ रयिमित्येतत् ॥ ३३ ॥

" इरज्यन्नग्ने प्रथयस्व जन्तुभिः "–इति । मनुष्या वै जन्तवः । दीप्यमानोऽग्ने प्रथस्व मनुष्यैरित्येतत् । " अस्मे रायोऽअमर्त्य "–इति । अस्मे रयिं दधदमर्त्येत्येतत् । " स दर्शतस्य वपुषो विराजसि "–इति । दर्शतस्य ह्येष वपुषो विराजति । " पृणक्षि सानसिं क्रतुम् "–(वा. सं. १२ । १०९) इति । पृणक्षि सनातनं क्रतुमित्येतत् ॥ ३२ ॥

" इष्कर्तारमध्वरस्य प्रचेतसम् "–इति । अध्वरो वै यज्ञः । प्रकल्पयितारं यज्ञस्य प्रचेतसमित्येतत् । " क्षयन्तं राधसो महः "–इति । क्षयन्तं राधसि महतीत्येतत् । " रातिं

चतुर्थीमृचमनूद्य व्याचष्टे–इरज्यन्नग्न इति । मनुष्या वै जन्तव इति । जायन्ते पुरुषार्थोपयोगित्वेनोत्पद्यन्त इति जन्तवोऽत्र मनुष्याः, न तु क्रिमिकीटादय इत्यर्थः । " इरज्यति "–(धा. पा. कण्ड्वा० ९) कण्ड्वादिर्दीप्तिकर्मेत्यभिप्रेत्याह–दीप्यमान इति । द्वितीयपादे ' रायः ' शब्दस्यार्थमाह–रयिं दधदिति । तृतीयपादार्थः प्रसिद्ध इति ' हि '–शब्देन व्याचष्टे–दर्शतस्य ह्येष इति । चतुर्थपादे ' सानसि '–शब्दः सनातनपर्याय इति च (उणा. ४ पा. सू. १०७) व्याचष्टे–सनातनं क्रतुमित्येतदिति ॥

ऋगर्थस्तु–हे ' अग्ने ' ! ' जन्तुभि. ' प्रशस्तजननैर्मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः ' इरज्यन् ' दीप्यमान' सन् ' प्रथयस्व ' स्वार्थिको णिच् प्रथस्व, विस्तीर्णो भव । हे ' अमर्त्य ' मरणरहिताग्ने ! त्वत्प्रसादात् ' अस्मे ' अस्माकम् ' राय. ' धनानि सन्तु । ब्राह्मणे तु " अस्मे रयिं दधत् "–इत्यर्थतो व्याख्यानम् । तथाविधः ' स. ' त्वम् ' दर्शतस्य ' दर्शनीयस्य ' वपुष. ' ज्वालारूपस्य शरीरस्य शोभातिशयेन ' विराजसि ' विशेषेण दीप्यसे, तथा ' सानसिम् ' सनातन नित्यफलविषयम् ' क्रतुम् ' यजमानसङ्कल्पम् ' पृणक्षि ' फलेन संयोजयसीति ॥ ३२ ॥

पञ्चमीमृच व्याचष्टे–इष्कर्तारमिति । उपसर्गस्यादिलोपश्छान्दसः । निष्कर्तारम् । तथैव तैत्तिरीयैराम्नायते–(तै. स. ४ । २ । ७ । ३) । ' अध्वरस्य ' यज्ञस्य निःशेषेण कर्त्ता निष्कर्ता । तथाच यज्ञस्य प्रकल्पयितेत्यर्थः सिद्ध्यतीत्याह–अध्वरो वा इति । द्वितीयपादे राधसो मह इति षष्ठ्यन्तयो सप्तम्यर्थतामाह–

(इ) ऋतावानमिति । सत्यावानमित्येतन्महिषमित्यग्निर्वै महिषो विश्वदर्शतमिति विश्वदर्शतो ह्येषोऽग्निꣳ सुम्नाय दधिरे पुरो जना इति यज्ञो वै सुम्नं यज्ञाय वाऽ एतं पुरो दधते श्रुत्कर्णꣳ सप्रथस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगेत्याशृण्वन्तꣳ सप्रथस्तमं त्वा गिरा देवं मनुष्या ह्वामहऽइत्येतत् ॥ ३४ ॥

ामस्य सुभगां महीमिषम् "–इति । रातिं वामस्य सुभगां महतीमिन्नमित्येतत् । " दधासि सानसिं रयिम् "–(वा. सं. १२ । ११०) इति । दधासि सनातनं रयिमित्येतत् ॥ ३३ ॥

" ऋतावानम् "–इति । सत्यावानमित्येतत् । " महिषम् "–इति । अग्निर्वै महिषः । " विश्वदर्शतम् "–इति । विश्वदर्शतो ह्येषः । "अग्निं सुम्नाय दधिरे पुरो जनाः"–इति । यज्ञो वै सुम्नम् । यज्ञाय वाऽएतं पुरो दधते । " श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा "–(वा. सं. १२ । १११) इति । आशृण्वन्तं सप्रथस्तमं त्वा गिरा देवं मनुष्या ह्वामह इत्येतत् ॥ ३४ ॥

गयानि महतीति । तृतीयपादे ' मही '–इति शब्दस्य ' महती '–शब्दपर्यायतामाह–महतीमिषमित्येतदिति ॥

(त्तु) सऽएषोऽग्निरेव वैश्वानरः । (ऽ) एतत्षड्चमारम्भायैवेमाः सिकता न्युप्यन्तेऽग्निमेवास्मिन्नेतद्वैश्वानरꣳ रेतोभूतꣳ सिञ्चति षड्चेन षडृतवः संवत्सरः संवत्सरो वैश्वानरः ॥ २५ ॥

(त्तु) तदाहुः । (यं) यद्रेतः सिकताऽउच्यन्ते किमासाꣳ रेतोरूपमिति शुक्लाऽइति ब्रूयाच्छुक्लꣳ हि रेतोऽथो पृश्नयऽइति पृश्नीव हि रेतः ॥२६॥

(त्तु) तदाहुः । (यं) यदार्द्रꣳ रेतः शुष्काः सिकता निवपति कथमस्यैताऽआर्द्रा रेतोरूपं भवन्तीति रसो वै छन्दाꣳस्यार्द्रꣳऽउ वै रसस्तद्यदेनाश्छन्दोभिर्निवपत्येवमु हास्यैताऽआर्द्रा रेतोरूपं भवन्ति ॥ २७ ॥

स एषोऽग्निरेव वैश्वानरः । एतत्षड्चम् । आरम्भायैवेमाः सिकता न्युप्यन्ते । अग्निमेवास्मिन्नेतद्वैश्वानरं रेतोभूतं सिञ्चति । षड्चेन । षडृतवः संवत्सरः । संवत्सरो वैश्वानरः ॥ २५ ॥

तदाहुः—यद्रेतः सिकता उच्यन्ते—किमासां रेतोरूपमिति । शुक्ला इति ब्रूयात् । शुक्लं हि रेतः । अथो पृश्नय इति । पृश्नीव हि रेतः ॥ २६ ॥

तदाहुः—यदार्द्रं रेतः, शुष्काः सिकता निवपति—कथमस्यैता आर्द्रा रेतोरूपं भवन्तीति । रसो वै छन्दांसि । आर्द्रं उ वै रसः । तद्यदेनाश्छन्दोभिर्निवपति—एवमु हास्यैता आर्द्रा रेतोरूपं भवन्ति ॥ २७ ॥

त्वाम् ' गिरा ' स्तुतिरूपया वाचा ' हवामहे ' आह्वयाम । कर्तारो विशेष्यन्ते—मानुषेति । मानुषाणि मनो सम्बन्धीनि ' युगा ' युगानि, युगलानि भूत्वा, जायापत्यात्मना युगलभूता मनुष्या इत्यभिप्रायः ॥२४॥

इत्थं सिकतानिवपने करणभूत षड्च व्याख्याय तस्य वैश्वानराग्न्यात्मकता प्रतिपादयन् स्तौति—स एष इति । तत् ' एतत् षड्चम् ' सूक्तम्, ' एष ' साक्षाद् ' वैश्वानरोऽग्निरेव ', तथाविधस्याग्नेः ' आरम्भाय ' उत्पादनाय ' एव ' हि ' इमाः सिकता न्युप्यन्ते '; तस्माद्वैश्वानरात्मकेन सूक्तेन तन्निवपनाद् ' वैश्वानरम् ' तमग्निं ' रेतोभूतम् ' रेतोरूपेणावस्थितम्, 'अस्मिन्' चेष्यमाणे अग्नौ 'सिञ्चति' प्रक्षिपति । षड्चकरणकत्व-मनूद्य तत्सद्भावद्वारेण स्तौति—षड्चेनेति । न्युप्यन्त इति शेषः । संवत्सरो वैश्वानर इति । संवत्सरात्मना जायमानत्वात् वैश्वानराग्नेः सर्वं सरात्मकता ॥ २५ ॥

सिकतानां रेतस्त्वं तत्साधर्म्यवशात् वर्णनीयमिति प्रश्नपूर्वकमाह—तदाहुरिति । यदीमाः सिकता रेतः स्तुता, तर्हि तस्य तत्साधर्म्यं वक्तव्यम्,—'किम्' तद् ' आसाम् ' सिकतानां सम्बन्धि ' रेतोरूपम् ' रेतःसम्बन्धी धर्मविशेष इति प्रश्नार्थः । शुक्ला इत्यादुत्तरम् । शौक्ल्यमासां रेतसश्च तादात्म्यहेतुः साधारणो धर्मः, अथैकतादात्म्यहेतुः । 'अथो' अपि च ' पृश्नय ' सूक्ष्मपरिमाणबिन्दुरूपा हि सिकताः, ' रेतः ' अपि ' हि ' ' पृश्नीव ' सिकतोपमैः सूक्ष्मपरिमाणबिन्दुभिर्युक्तमिव भवति; अयमपरस्तादात्म्यहेतुरित्यर्थः ॥ २६ ॥

यस्मादार्द्रं रेतः, शुष्का सिकताः, कथमासामार्द्रं रेतोरूपं स्यादिति प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति—तदाहुरिति । कथमस्यैता इति । ' अस्य ' वैश्वानरस्याग्नेः ' एताः ' सिकताः ' कथमार्द्राः ' सत्यो ' रेतोरूप '

तदाहुः । कथमस्यैताऽ अहोरात्राभ्यामुपहिता भवन्तीति द्वे वाऽअहोरात्रे शुक्लं च कृष्णं च द्वे सिकते शुक्ला च कृष्णा चैवमु हास्यैताऽअहोरात्राभ्यामुपहिता भवन्ति ॥ ३८ ॥

तदाहुःकथमस्यैताऽ अहोरात्रैः सम्पन्ना ऽअन्यूना ऽअनतिरिक्ता ऽउपहिता भवन्तीत्यनन्तानि वाऽअहोरात्राण्यनन्ताः सिकता ऽएवमु हास्यैताऽअहोरात्रैः सम्पन्ना ऽअन्यूनाऽ अनतिरिक्ताऽ उपहिता भवन्त्यथ कस्मात्समुद्रियं छन्दऽइत्यनन्तो वै समुद्रोऽनन्ताः सिकतास्तस्मात्समुद्रियं छन्दः ॥ ३९ ॥

तदाहुः—कथमस्यैता अहोरात्राभ्यामुपहिता भवन्तीति । द्वे वाऽअहोरात्रे—शुक्लं च कृष्णं च । द्वे सिकते—शुक्ला च कृष्णा च । एवमु हास्यैता अहोरात्राभ्यामुपहिता भवन्ति ॥ ३८ ॥

तदाहुः—कथमस्यैता अहोरात्रैः सम्पन्ना अन्यूना अनतिरिक्ता उपहिता भवन्तीति । अनन्तानि वाऽअहोरात्राणि, अनन्ताः सिकताः । एवमु हास्यैता अहोरात्रैः सम्पन्ना अन्यूना अनतिरिक्ता उपहिता भवन्ति । अथ कस्मात्समुद्रियं छन्द इति । अनन्तो वै समुद्रः, अनन्ताः सिकताः—तस्मात् समुद्रियं छन्दः ॥ ३९ ॥

रेतमः सम्बन्धि आर्द्रत्वलक्षणं स्वरूपं ' भवन्तीति ' प्रश्नः । रसो वा इत्यादुत्तरम् । गायत्र्यादीनि हि 'छन्दांसि' ' रसः ' सारभूतत्वात् । रसस्य चार्द्रत्वमन्यत्र प्रसिद्धमित्याह—आर्द्र उ वा इति । तत किमित्याह—तद्येना इति । अस्मिन् षड्वृते गायत्र्यादीनां सप्तानां छन्दसामन्तर्भावोऽपि प्रतिपादयिष्यते; ' तत् ' तथा सति ' यत् ' यस्माद् ' एनाः ' सिकता; शब्दरूपात्मकं ' छन्दोभिर्निवपति ' तत ' एवमु ' अनेन प्रकारेण खलु ' अस्य ' सम्बन्धिन्यः सिकता ' आर्द्राः ' सत्यो रेतः स्वरूपं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अथ सिकतानां शुक्लकृष्णरूपद्वयस्योत्पत्तिं पृच्छति—तदाहुरिति । ननु चित्योऽग्निः संवत्सरात्मकः, संवत्सरश्चाहोरात्रात्मकः, तत्समुदायरूपत्वात्; अतः सिकतोपधानमप्यहोरात्राभ्यां करणभूताभ्यां निष्पादनीयम्, तत् कथमुपपद्यत इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । द्वे वा इति—परिहारः । ' द्वे ' एव हि ' अहोरात्रे ' पर्यावर्त्तमाने तत्र ' शुक्लम् ' अहः ' कृष्णम् ' रात्रिः, सिकता अपि शुक्लकृष्णभेदेन द्विविधाः । अतस्तद्वर्णयोगादेतासामुपधानम् ' अहोरात्राभ्याम् ' एव कृतं भवतीत्यर्थः । इत्थं वर्णतोऽहोरात्रसाम्यमुक्तम् ॥ ३८ ॥

अथ सङ्ख्यासाम्यमपि कथमित्याशङ्कापूर्वकं प्रतिपादयति—तदाहुरिति । संवत्सरसम्बन्धिभिः ' अहोरात्रैः ' समानसङ्ख्याकाः न्यूनाधिकसङ्ख्यारहिताः कथम् ' उपहिताः ' ' भवन्तीति ' प्रश्नः । अनन्तानि वा इत्युत्तरम् । संवत्सराणामानन्त्यात्तदवयवा अहोरात्रा अप्यनन्ताः । यद्यपि " रात्राह्नाहाः पुंसि "—(पा. सू. २ । ४ । २९) इति पुंलिङ्गेन भवितव्यम्, तथापि " हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि "—(पा. सू. २ । ४ । २८) इति निपातनाद्द्विवचनान्तस्याऽपि नपुंसकलिङ्गता । ' एवमु हास्य ' इत्यादि स्पष्टम् ।

अथैतदुपधानरूपस्य षड्वृतस्य पञ्चच्छन्दस्तासु ' समुद्रियम् ' इति नाम कस्मान्निमित्तादिति पृच्छति—

(स्तु) तुदाहुः । कथमस्यैताः पृथङ्नाना यजुर्भिरुपहिता भवन्तीति मनो वै यजुस्तदिदं मनो यजुः सुर्व्वाः सिकता ऽअनु विभवत्येवमु हास्यैताः पृथङ्नाना यजुर्भिरुपहिता भवन्ति ॥ ४० ॥

तुदाहुः । कथमस्यैताः सुर्वैश्छन्दोभिरुपहिता भवन्तीति युदेवैना ऽएतेन षड्चेन निवपति यावन्ति हि सप्तानां छन्दसामक्षराणि तावन्त्येतस्य षड्चस्याक्षराण्येवमु हास्यैताः सुर्वैश्छन्दोभिरुपहिता भवन्ति ॥ ४१ ॥

तदाहुः—कथमस्यैताः पृथङ् नाना यजुर्भिरुपहिता भवन्तीति । मनो वै यजुः । तदिदं मनो यजुः सर्वाः सिकता अनु विभवति । एवमु हास्यैताः पृथङ् नाना यजुर्भिरुपहिता भवन्ति ॥ ४० ॥

तदाहुः—कथमस्यैताः सर्वैश्छन्दोभिरुपहिता भवन्तीति । यदेवैना एतेन षड्चेन निवपति । यावन्ति हि सप्तानां छन्दसामक्षराणि तावन्त्येतस्य षड्चस्याक्षराणि । एवमु हास्यैताः सर्वैश्छन्दोभिरुपहिता भवन्ति ॥ ४१ ॥

अथ कस्मादिति । तन्निमित्तमाह—अनन्तो वा इति । 'अनन्तः' अन्तरहितः समाप्तिरहित खलवर्ग 'समुद्र' जलनिधिः 'सिकता' च 'अनन्ताः' परिगणनानर्हत्वात् । अतस्तासामुपधानमन्त्रमन्त्रस्थितःछन्दसोऽप्यन्तराहित्यात् समुद्रसाम्यात् समुद्रे भव 'समुद्रियम्' इति व्युत्पत्त्या तन्नामधेयतेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

नन्वनन्ताना सिकतानामुपधान पृथक्पृथक् कथ समन्त्रक स्यादिति पृच्छति—तदाहुरिति । मनो वा इत्याद्युत्तरम् । 'मन' एव हि सर्वासा सिकताना साधारणम् 'यजु,' तदुच्चारणहेतुत्वात् । मनसो यजुष्ट्व 'तदिद मनो'—रूप 'यजु' 'सर्वा' 'सिकताः' 'अनु'—लक्ष्य 'विभवति' प्रत्येक व्याप्तु शक्नोति, अनेनैव हि प्रकारेण । अतश्चित्यस्याग्नेः 'एता' सर्वा सिकताः 'पृथङ् नाना यजुर्भिः' विभिन्नैर्यजुर्मन्त्रैः 'उपहिता भवन्ति' ॥ ४० ॥

अथैतस्मिन् षड्चे सप्तानां छन्दसामन्तर्भावप्रदर्शनाय स्तौति—तदाहुरित्यादिना । 'एताः' सिकताः 'सर्वैः' गायत्र्यादिभिः सप्तभिः 'छन्दोभिः' 'कथमुपहिताः' 'भवन्ति' । "अग्ने तव श्रवः" इत्यादीनां षण्णामृचा प्रतिनियतैकच्छन्दोरूपत्वात्, इत्यभिप्रायेण प्रश्नः । यदेवैना इत्युत्तरम् । 'यत्' यत एव कारणात् 'एना' 'एतेन' 'षड्चेन' सूक्तेन 'निवपति' तेन 'एताः' 'सर्वैश्छन्दोभिरुपहिता भवन्ति' । कथमिति चेदुच्यते—गायत्र्यादीना जगत्यन्तानां 'सप्तानाम् छन्दसाम्' 'यावन्ति' 'अक्षराणि' मिलित्वा सम्पद्यन्ते तावन्त्येतस्य 'षड्चस्याक्षराणि' भवन्ति । तथा हि—गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा, उष्णिगष्टाविंशत्यक्षरा, अनुष्टुभो द्वात्रिंशदक्षराणि, बृहत्याः षट्त्रिंशदक्षराणि, पङ्क्तेश्चत्वारिंशत्, चतुश्चत्वारिंशत्त्रिष्टुभः, अष्टाचत्वारिंशज्जगत्याः, तानि च सम्भूय द्विपञ्चाशदधिकशतद्वयसङ्ख्याकानि भवन्ति । अस्मिन् षड्चे प्रथमा चत्वारिंशदक्षरा, द्वितीया एकचत्वारिंशदक्षरा, तृतीया चतुर्थी च चत्वारिंशदक्षरा, पञ्चमीषष्ठ्योः द्विचत्वारिंशदक्षराणि, एव पञ्चचत्वारिंशदधिकशतद्वयसङ्ख्याकानि भवन्ति । अन्यानि सप्ताक्षराणि क्षिप्रसंयोगविभागेन द्रष्टव्यानि । एवं सप्तच्छन्दःस्वक्षरसङ्ख्याद्वारेणास्मिन् षड्चेऽन्तर्भवन्ति । एवमु हास्यैता इति प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ ४१ ॥

यद्देव सिकता निवपति। प्रजापतिरेषोऽग्निः सर्व्वमु ब्रह्म प्रजापतिस्त-
द्धैतद्ब्रह्मणऽउत्सन्नं यत्सिकताऽअथ यदनुत्सन्नमिदं तद्योऽयमग्निश्ची-
यते तद्यत्सिकता निवपति यदेव तद्ब्रह्मणऽउत्सन्नं तदस्मिन्नेतत्प्रतिद-
धाति ताऽअसङ्ख्याताऽअपरिमिता निवपति को हि तद्वेद यावत्तद्ब्रह्मण
ऽउत्सन्नꣳ स ह वाऽएतꣳ सर्व्वं कृत्स्नं प्रजापतिꣳ संस्करोति यऽएवं
विद्वान्त्सिकता निवपति ॥ ४२ ॥

तदाहुः। केतासामसंख्यातानाꣳ संख्येति द्वेऽइति ब्रूयाद्द्वे हि सिकते
शुक्ला च कृष्णा चाथो सप्तविꣳशतिशतानीति ब्रूयादेतावन्ति हि संवत्स-
रस्याहोरात्राण्यथो द्वे द्वापञ्चाशे शतेऽइत्येतावन्ति ह्येतस्य षड्ऋचस्या-
क्षराण्यथो पञ्चविꣳशतिरिति पञ्चविꣳशꣳ हि रेतः ॥ ४३ ॥

यद्देव सिकता निवपति। प्रजापतिरेषोऽग्निः। सर्वमु ब्रह्म प्रजापतिः। तद्धैतद्ब्रह्मण उत्सन्नं यत्सिकताः, अथ यदनुत्सन्नम्-इदं तद्-योऽयमग्निश्चीयते। तद् यत्सिकता निवपति। यदेव तद्ब्रह्मण उत्सन्नं तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति। ता असंख्याता अपरिमिता निवपति। को हि तद्वेद-यावत्तद्ब्रह्मण उत्सन्नम्। स ह वाऽएतं सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति-य एवं विद्वान्त्सिकता निवपति ॥ ४२ ॥

तदाहुः-केतासामसङ्ख्यातानां सङ्ख्येति। द्वेऽइति ब्रूयात्। द्वे हि सिकते-शुक्ला च कृष्णा च। अथो सप्तविंशतिशतानीति ब्रूयात्। एतावन्ति हि संवत्सरस्याहोरात्राणि। अथो द्वे द्वापञ्चाशे शतेऽइति। एतावन्ति ह्येतस्य षड्ऋचस्याक्षराणि। अथो पञ्चविंशतिरिति। पञ्चविंशं हि रेतः ॥ ४३ ॥

उत्सन्नपदभागस्य पुनराहरणार्थत्वेन सिकतानिवपनं स्तौति-यद्देवेति। 'एष' चित्योऽग्निर्विराडात्मकः 'प्रजापतिः' 'सर्वम्' निरवशेषमेव कृत्स्नम् 'ब्रह्म' मन्त्रजातं स 'प्रजापतिः' 'तत्' तथा सति तस्य 'ब्रह्मणः' यदेतद् 'उत्सन्नम्' विशीर्णं स्वरूपम् 'तत्' सिकतात्मना परिणतम्। 'अथ' तु 'यदनुत्सन्नम्' अविनष्टं ब्रह्मणो रूपं, चीयमानाग्निरूपं 'तत्' 'अतः' अनेन सिकतानिवपनेन 'ब्रह्मणः' 'उत्सन्नमेव' रूपं पुनरस्मिन् प्रजापत्यात्मकेऽग्नौ सन्दधातीति। तासामपरिमितत्वमनूद्य स्तौति-ता असंख्याता इति। 'तद्' 'ब्रह्मण उत्सन्नम्' रूपं यत्परिमाणविशिष्टमिति 'तत्' 'को' नाम जानीयात्। अतस्तासामपरिमितत्वमपरिमितस्योत्सन्नरूपस्य प्राप्तौ सम्पद्यत इत्यर्थः ॥

विद्वदनुष्ठानं प्रशंसति-स ह वा इति। 'सर्वम्' निरवशेषम् 'कृत्स्नम्' सर्वावयवसहितम्। स्पष्टमन्यत् ॥ ४२ ॥

अपरिमितानामप्येतासां सङ्ख्याविशेषप्रदर्शनेन स्तुतिं चिकीर्षिता तदर्थं पृच्छति-तदाहुरिति। 'असंख्यातानाम्' अपरिमितानाम् 'आसाम्' सम्बन्धिनी 'सङ्ख्या' कीदृशीति प्रश्नः। चतुर्दो सङ्ख्यासद्भावं

(०) आप्यायस्व समेतु ते । विश्वतः सोम वृष्ण्यमिति रेतो वै वृष्ण्यमाप्यायस्व समेतु ते सर्व्वतः सोम रेत ऽइत्येतद्भवा वाजस्य संगथ ऽइत्यन्नं वै वाजो भवान्नस्य सङ्गथऽइत्येतत्सं ते पयाᳬंसि समु यन्तु वाजाऽइति रसो वै पयोऽन्नं वाजाः सं ते रसाः समु यन्त्वन्नानीत्येतत्सं वृष्ण्यान्यभिमातिषाह ऽइति सᳬं रेताᳬंसि पाप्मसहऽइत्येतदाप्यायमानोऽअमृताय सोमेति प्रजात्यां तदमृतं दधाति तस्मात्प्रजातिरमृता दिवि श्रवाᳬंस्युत्तमानि धिष्वेति चन्द्रमा वाऽअस्य दिवि श्रव ऽउत्तमᳬं

" आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यम् "–इति । रेतो वै वृष्ण्यम् । आप्यायस्व समेतु ते सर्वतः सोम रेत इत्येतत् । "भवा वाजस्य सङ्गथे"–(वा० सं० १२ । ११२) इति । अन्नं वै वाजः । भवान्नस्य संगथ इत्येतत् । " सं ते पयांसि समु यन्तु वाजाः "–इति । रसो वै पयः, अन्नं वाजाः । सं ते रसाः समु यन्त्वन्नानीत्येतत् । " सं वृष्ण्यान्यभिमातिषाहः "–इति । सं रेतांसि पाप्मसह इत्येतत् । " आप्यायमानोऽअमृताय सोम "–(वा० सं० १२ । ११३) इति । प्रजात्यां तद् अमृतं दधाति । तस्मात्प्रजातिरमृता । " दिवि श्रवांस्यु-

---

इत्येतान्याह् । इदमेवैतदिति । 'इदमेवैतत्' सिक्तात्मकं रूपं 'सिक्तम्' 'रेतः' आप्याययति-धातुस्तन्मन्त्रकरणकाभिमर्शनेन 'आप्याययति' प्रवर्धयति । यत एवैवं यज्ञे 'तस्माद्' एव स्त्रीणां योनौ पुरुषैः 'सिक्तम्' 'रेतः' 'आप्यायते' शरीराकारेण परिणतं सद्वर्धते । मन्त्रसम्बन्धिदेवताद्वारेण प्रशंसति-सौमीम्यामिति । सोमोऽनयोर्देवता "साऽस्य देवता"–(पा. सू. ४ । २ । २४) इत्यर्थे–"सोमाट्ट्यण्"–(पा. सू. ४ । २ । ३० ।) "टिड्ढाणञ्द्वय "–(पा. सू. ४ । १ । १५) इति ङीप् । ऋग्भ्यामभिमृशतीति शेषः । प्राणो वै सोम इति । प्राणस्य तावद्वृद्धिकरत्वं प्रसिद्धम् । " आपोमयः प्राणः "–इति श्रुतेः । तथा च सोमोऽपि अमृतमयरसात्मकतया प्राणोपादानत्वात् प्राण एव, 'तत्' तेन सौमीभ्यामभिमर्शनेन सिक्तात्मके सिक्ते रेतसि सोमात्मकं प्राणमेव स्थापयति । तस्मादित्यादिना लोकस्थितिनिरूपणम् । यस्माद्वैदिके कर्मणि रेतसि प्राणः स्थापितः । तस्मादेव कारणात्–प्राणमभिलक्ष्य प्राणसहितमेव गर्भाशये 'सिक्तम्' 'रेतः' 'अभिसम्भवति' शरीराकारेण परिणमते । यत् तु 'प्राणादृते' रेतः सिच्यते तत् 'पूयेद्' एव न शरीराकारेण सम्भवत इत्यर्थः । एवमेवैतरेयकेऽप्याम्नातम्–" न ह वा ऋते प्राणाद्रेतः सिच्यते, यद्वा ऋते प्राणाद्रेतः सिच्येत पूयेत्र सम्भवेत् " (ऐतरेय ब्रा.) इति । अस्याभिमर्शनस्य सूददोहसाद्गुणविरतकार्यकरत्वात्तदात्मकतामाह–एषो ह्येवाचेति । यत् सौमीभ्यामभिमर्शनं पश्चैवात्र सिक्तोपधाने सूददोहाः । " ता अस्य सूददोहसः " इति मन्त्रकरणकमभिवदनम् । कथमनयोस्तदात्मकत्वमत आह–प्राणो वा इति । अभिमर्शनमन्त्रप्रतिपाद्यस्य सोमस्य सूददोहसश्च प्राणात्मकत्वसाम्यादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

तत्र प्रथममृचमनूद्य प्रसिद्धार्थं पदं व्याचष्टे–आप्यायस्वेति । रेतो वै वृष्ण्यमिति । वृषा सेचनसमर्थो युवा, तत्र भवं वृष्ण्यमिति व्युत्पत्तेर्वृष्ण्यशब्देन रेतः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थं योजयति–सर्वतः सोम रेत इत्येतदिति । अन्नं वै वाज इति । वाजशब्दस्य " वज व्रज गतौ "–(धा. पा. भ्वा. २५२) इत्यस्माद् व्युत्पन्नस्य गत्यर्थत्वादत्र च तत्प्रतिपादकत्वायोगाद् रूढ्या वाजशब्देनान्नमुच्यत इत्यर्थः ।

स ह्येनममुष्मिँल्लोके श्रावयति द्वाभ्यामाप्याययति गायत्र्या च त्रिष्टुभा च तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४६ ॥

(२) अथातः सम्पदेव । चतस्रो लोगेष्टका उपदधाति पञ्चेन निवपति द्वाभ्यामाप्याययति तद्द्वादश द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ४७ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ७–२–२ ॥ (२१३)

त्मानि धिष्व "–इति । चन्द्रमा वाऽअस्य दिवि श्रव उत्तमम् । स ह्येनममुष्मिँल्लोके श्रावयति । द्वाभ्यामाप्याययति–गायत्र्या च त्रिष्टुभा च । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४६ ॥

अथातः सम्पदेव । चतस्रो लोगेष्टका उपदधाति । पञ्चेन निवपति । द्वाभ्यामाप्याययति । तद्द्वादश, द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ४७ ॥

अत एव वाजशब्दोऽन्ननामसु पठ्यते । " अन्धः वाजः पयः " इति (निघ. २ । ७ ।) । हे सोम ! त्वम् ' आप्यायस्व ' वर्द्धस्व, अस्मान् वर्द्धय वा, त्वदीयं वृष्ण्यं मन्त्रनिरु ' तेत ' इमत्, अग्निन् ' विश्वतः ' त्वेन ' समेतु ' प्राप्नोतु । अतस्त्वं सङ्गमनाय त्वमस्माकं भवेति मन्त्रार्थः ॥

द्वितीयामाप्यायनमन्त्रमनिदार्थानि पदानि व्याचष्टे–सं ते पयांसीति । अत्र ' पयः ' शब्दो रस- वा ' वा शब्दोऽन्नपरः । तथा चायमर्थ इत्याह–सं ते रसा इति । द्वितीयपादे ' अभिमातिं '–शब्देन पाप्मोपलक्षणमित्याह–पाप्मसहं इत्येतदिति । तृतीयपादे अमृतशब्दस्याभिप्रायमाह–प्रजात्यामिति । पुत्र- पौत्रादिरूपेण या प्रजातिः–तद्रूपा प्रजोत्पत्तिरूपा क्रिया अमृता । आप्यायमान इति । अनेन मन्त्रार्थेन तस्मात् ' प्रजात्यात् ' अमृतत्वं प्यायति । यस्मादेवम् ' तस्मात् ' ' प्रजातिः ' प्रजोत्पत्तिः ' अमृता ' मरणरहिता अविच्छिन्ना सार्वकालिकी वर्त्तत इत्यर्थः ॥

चतुर्थपादे श्रवःशब्दस्यार्थमाह–चन्द्रमा वाऽअस्य दिवि श्रव इति । ' अस्य ' अग्निचयने स्थानान्तरेण वर्त्तमानस्य सोमस्य ' दिवि ' द्युलोके ' उत्तमम् ' उत्कृष्टम् ' श्रवः ' नाम चन्द्रमा एवोच्यते । कथमस्य श्रवः- शब्दाभिधेयत्वमिति तत् प्रतिपादयति–स ह्येनमिति । ' अमुष्मिन् ' स्वर्गे ' लोके ' ' स ' खलु चन्द्रमाः ' एतत् ' सोमम् । अमृतात्मना पीयमानः सन् ' श्रावयति ' प्रख्यापयति; अतः श्रावयितृत्वात् श्रवःशब्देन स उच्यत इत्यर्थः । मन्त्रगतं द्वित्वं छन्दोविशेषं चानूद्य तस्य व्याख्याने वाक्यशेषः प्रागाम्नात इत्याह–द्वाभ्यामिति । द्विपाद्यजमान इत्यादिर्द्वित्वसङ्ख्यास्तुतिः ॥ ४६ ॥

लोगेष्टकादिसङ्ख्यां सम्भूय स्तौति–अथातः सम्पदेवेति । स्पष्टोऽर्थः । यावानग्निरित्यादि । प्रागु- क्तार्थम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (७–३–१) ॥

आप्यानवतीभ्यामभिमृश्य । प्रत्येत्यातिथ्येन प्रचरत्यातिथ्येन प्रचर्य प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचरति प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्यैतां चर्मणि चितिᳪं समवशमयन्ति तद्यच्चर्मणि चर्म वै रूपᳪं रूपाणामुपाप्त्यै लोमतो लोम वै रूपᳪं रूपाणामुपाप्त्यै रोहिते रोहिते ह सर्व्वाणि रूपाणि सर्व्वेषाᳪं रूपाणामुपाप्त्याऽआनडुहेऽग्निरेष यदनड्वानग्निरूपाणामुपाप्त्यै प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा ॥ १ ॥

आप्यानवतीभ्यामभिमृश्य, प्रत्येत्य, आतिथ्येन प्रचरति । आतिथ्येन प्रचर्य, प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचरति । प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्य, अथैतां चर्मणि चितिं समवशमयन्ति । तद्यच्चर्मणि । चर्म वै रूपम् । रूपाणामुपाप्त्यै । लोमतः । लोम वै रूपम् । रूपाणामुपाप्त्यै । रोहिते । रोहिते ह सर्वाणि रूपाणि । सर्वेषां रूपाणामुपाप्त्यै । आनडुहे । अग्निरेषः—यदनड्वान् । अग्निरूपाणामुपाप्त्यै । प्राचीनग्रीवे । तद्धि देवत्रा ॥ १ ॥

एवमुद्दर्शोपदेशस्य मन्त्रासमनन्तरं कर्तव्यं प्राकृतं प्रयोगक्रममनुक्रामन् प्रागुक्तयोः आतिथ्यौपस-दोः कर्मणोरत्रनिवेशं दर्शयति—आप्यानवतीभ्यामित्यादिना । ' प्रत्येत्य ' उत्तरवेदिदेशात् प्रत्यक् प्रत्या-गत्येत्यर्थः । अन्यत्स्पष्टम्प्रत्याख्यातम् । प्रथमप्रवर्ग्योपसदन्तं कर्तव्यमिति समुदायार्थः । अनन्तरमाग्निचित्य-कर्मणः प्रयोगं दर्शयति—अथेतामिति । ' अथ '—शब्दः प्रथमोपसदानन्तर्ये । ' आनडुहे ' लोहिते ' चर्मणि ' ' एताम् ' प्रथम—' चितिम् ' प्रथमचितिपर्यन्तमिष्टकासमूहम् ' समवशमयन्ति ' सम्यगनुलोमक्रमेण तत्तानामिष्ट-कानां शमनं कुर्युरित्यर्थः । तस्य शमनस्य चर्माधिकरणतां स्तौति—तद्यच्चर्मणि चर्म वै रूपमिति । चर्म-सम्बन्धिनां लोम्नां नानावर्णोपेतत्वाद्रूपादीनामाश्रयत्वात्तां त्वचाऽऽच्छादने सति रूपकरणत्वेन चर्मणो रूपात्म-कता । अतश्च तस्मिन्निष्टकानिधानं सर्वेषाम् ' रूपाणाम् ' प्राप्त्यै सम्पद्यत इत्यर्थः । तत्र लोमप्रदेशे कर्तव्य-मिति विधत्ते स्तौति—लोमत इति । लौहित्यगुणं चर्मणो विधाय स्तौति—रोहित इति । एतत् सर्वं कात्या-यनेनापि सूत्रितम्—" आतिथ्यशेषाणोपसदः कृत्वा रोहिते चर्मण्यानडुहेऽन्तःपात्यस्य पुरस्तादिष्टका करोति प्रथमचितेः "—(का. श्रौ. सू. १७।६।१) इति । लोहितवर्णेषु लोमसु सूक्ष्मं शापभेदेन शुक्लादीनि 'सर्वाणि' ' रूपाणि ' सन्तीत्यर्थः । चर्मणोऽनडुद्विकारतां विधाय स्तौति-आनडुह इति । अतो वहतीत्यनड्वान्, तथाविधस्य वर्णविशेषस्याग्निरूपत्वं प्रागाम्नातम् । " अग्निरूपमिदंश वह भवति " (श.प.१।१।२।९) इति । अग्निरूपाणामिति । चित्यस्याग्नेः सम्बन्धीनि यानि रूपाणि, तेषां मध्ये ' अनड्वान् ' अप्येकं रूपम्, अत-स्तत्सम्बन्धिचर्मणा आस्तरणेन तेषाम् 'अग्निरूपाणाम्' वक्ष्यमाणानां कार्त्स्न्येन प्राप्त्यर्थः सम्पद्यत इत्यर्थः । स्तरणे प्रकारविशेषं विधत्ते—प्राचीनग्रीव इति । प्राचीना प्रागायता ग्रीवा यस्य तत्तथोक्तम् । एतच्च विधेयविशेष-णम् । चर्मणः प्राचीनग्रीवत्वं यथा भवति तथा स्तृणीयादित्यर्थः । तद्धि देवत्रेति । 'तद्धि' प्राग्दिक्सम्बन्धित्वं ' देवत्रा ' देवेषु योग्यम्, तस्या दिशो देवैरात्मीयभागत्वेन स्वीकृतत्वात् । अत एव हि तैत्तिरीयके श्रूयते— " देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त प्राचीं देवाः " (तै. सं. ६।१।१।१) इति । ' देवत्रा '—इति—" देव-मनुष्यपुरुष "—इत्यादिना (पा. सू. ५ । ४ । ५६) सप्तम्यर्थे ' त्रा '—प्रत्ययः ॥ १ ॥

तदग्रेण गार्हपत्यम् । (म) अन्तर्वेद्युत्तरलोम प्राचीनग्रीवमुपस्तृणाति तदेतां चितिँ समवशमयन्त्यथ प्रोक्षति तद्यत्प्रोक्षति शुद्धमेवैतन्मेध्यं करोत्याज्येन तद्धि शुद्धं मेध्यमथोऽअनभ्यारोहाय न हि किंचनान्यद्ध-विराज्येन प्रोक्षन्ति तूष्णीमनिरुक्तं वै तद्यत्तूष्णीँ सर्वं वाऽअनिरुक्तँ सर्वेणैवैतच्छुद्धं मेध्यं करोत्यथोऽअनभ्यारोहाय न हि किं चनान्यद्ध-विस्तूष्णीं प्रोक्षन्ति ॥ २ ॥

यद्वेव प्रोक्षति । हविर्वाऽएतत्तदेतदभिघारयति यद्वै हविरभ्यक्तं यद-भिघारितं तज्जुष्टं तन्मेध्यमाज्येनाज्येन हि हविरभिघारयन्ति तूष्णीं

तदग्रेण गार्हपत्यमन्तर्वेद्युत्तरलोम प्राचीनग्रीवमुपस्तृणाति । तदेतां चितिं समवशमयन्ति । अथ प्रोक्षति । तद्यत्प्रोक्षति-शुद्धमेवैतन्मेध्यं करोति । आज्येन । तद्धि शुद्धं मेध्यम् । अथोऽअनभ्या-रोहाय । न हि किञ्चनान्यद्धविराज्येन प्रोक्षन्ति । तूष्णीम् । अनिरुक्तं वै तद्-यत्तूष्णीम् । सर्वं वाऽअनिरुक्तम् । सर्वेणैवैतच्छुद्धं मेध्यं करोति । अथोऽअनभ्यारोहाय । न हि किञ्चनान्यद्धविस्तूष्णीं प्रोक्षन्ति ॥ २ ॥

यद्वेव प्रोक्षति । हविर्वाऽएतत् । तदेतदभिघारयति । यद्वै हविरभ्यक्तं, यदभिघारितं-तज्जुष्टं,

---

उदीरितलक्षणस्य चर्मणो देशविशेषे स्तरणं विधत्ते-तदग्रेणेति । 'गार्हपत्यम्' 'अग्रेण' गार्हपत्य-चितेरदूरेण पूर्वभागे महावेदिमध्ये 'तत्' चर्म उदीरितविशेषणविशिष्टम् 'उपस्तृणाति' । 'तत्' तत्र 'एताम्' प्रथमचितिं प्रथमचितेः पर्याप्तमिष्टकामव 'समवशमयन्ति' सशान्तौष्ण्य कुर्युः । आज्येन प्रोक्षण विधत्ते-अथेति । औष्ण्यसशमनानन्तर ताम् 'चितिम्' आज्येन 'प्रोक्षति' प्रकर्षेण सिञ्चति । तदेतदनूद्य स्तौति-तद्यदिति । तस्मिन् प्रोक्षणे द्रव्य विधत्ते-आज्येनेति । प्रोक्षतीत्यनु-षङ्गः । तद्धि शुद्धमिति । 'तत्' खल्वाज्यम् 'शुद्धम्' "तेजो वै घृतम्"-इत्यादिश्रुत्या तस्य तेजो-रूपत्वप्रतिपादनात्, पुरोडाशादिहविःशुद्धिहेतुत्वाच्च । अत एव 'मेध्यम्' मेधार्हम् । 'अथो' अपि च 'अनभ्यारोहाय' अभ्यारोहणमतिक्रमणम् 'आज्येन' प्रोक्षणमनतिक्रमणाय श्रैष्ठ्याय सम्पद्यते, एतदेव दर्श-यति-न हीति । इष्टकाभ्योऽन्यच्चरुपुरोडाशादिक किमपि हविर्न ह्याज्यकरणकेन प्रोक्षणेन सस्क्रियते, उदकेनैव हि तस्य प्रोक्षणम् । अत्विलक्षणेन तेजोरूपेणाज्येनेष्टकाना प्रोक्षण चितेः पादसस्पर्शविरहरूपानभ्यारोहणाय भवतीत्यर्थः । प्रोक्षणस्यामन्त्रकत्व विधाय स्तौति-तूष्णीमिति । अनिरुक्तं वा-इत्यादि गतम् । न हि अन्यत्र तूष्णीं प्रोक्षणमस्ति, अतस्तद्वैलक्षण्येनेष्टकाप्रोक्षणस्य सर्वात्मकानिरुक्तत्वसम्पादन तस्य चित्याग्रेरनति-क्रमणीयत्वाय कल्पत इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथैतत् प्रोक्षणमनूद्य हविष्ट्वसम्पादनद्वारा स्तौति-यद्वेवेति । हविर्वा इत्यादि । 'यत्' तदिष्टकारूपम्

१-आग्रे न्यग्न कुशग्राणि तूष्णीं प्रोक्षति । का. श्रौ सू १७ । ६४ ।

तूष्णीᳪं हि हविरभिघारयन्ति दर्भैस्ते हि शुद्धा मेध्याऽअग्रैरग्रᳪं हि देवानाम् ॥ ३ ॥

तदाहुः । (यद्) यत्प्रथमामेव चितिं प्रोक्षति कथमस्यैष सर्वोऽग्निः प्रोक्षितो भवति कथं चर्मणि प्रणीतः कथमश्वप्रणीतऽइति यदेवात्र सर्वासां चितीनामिष्टकाः प्रोक्षत्येवमु हास्यैष सर्वोऽग्निः प्रोक्षितो भवत्येवं चर्मणि प्रणीतऽएवमश्वप्रणीतऽउपयच्छन्त्येतां चितिम् ॥ ४ ॥

तन्मेध्यम् । आज्येन । आज्येन हि हविरभिघारयन्ति । तूष्णीम् । तूष्णीं हि हविरभिघारयन्ति । दर्भैः । ते हि शुद्धा मेध्याः । अग्रैः । अग्रं हि देवानाम् ॥ ३ ॥

तदाहुः—यत्-प्रथमामेव चितिं प्रोक्षति । कथमस्यैव सर्वोऽग्निः प्रोक्षितो भवति, कथं चर्मणि

'हविः' खलु हविरिव देवानां तृप्तिकरम्; अत 'तदेतत्' इष्टकारूपं हविराज्यप्रोक्षणेन 'अभिघारयति' अभितो घृतधारया सिञ्चति । तस्य प्रयोजनमाह—यज्ञ इति । 'यद्' खलु पुरोडाशादिकम् 'हविः' अस्ति तत्सर्वम् आज्येन अन्ततः 'यद्' च 'अभिघारितम्' करोति घृतधारया संस्कृतम् 'तज्जुष्टम्' देवैः सेवितुं योग्यम्, अत एव 'तदेतत्' तथाविधम् । आज्यकरणत्वमनूद्य स्तौति—आज्येनेति । हविर्भिर्हि यज्ञस्य सुभृतत्वे सति 'आज्येन' खल्वभिघारणं क्रियते । अतोऽत्रापि 'आज्येन' प्रोक्षणं युक्तमिति । अमन्त्रकत्वमनूद्य स्तौति—तूष्णीमिति । आज्यप्रोक्षणे करणविशेषं विधाय स्तौति—दर्भैरिति । 'दर्भैः' करणभूतैः इष्टकानां प्रोक्षणं कर्तव्यमित्यर्थः । ते हि शुद्धा इति । 'अप इमे दर्भाणां हेता अनडुहेता अप.'—इति (श. ९.१।१।३।५) श्रुते तेषां शुद्धत्वम् । तत्सम्बन्धिभिः कर्तव्यमिति विशेषयति—अग्रैरिति । अग्रं होति । दर्भेषु यदग्रं देवानां सम्बन्धि, अत एवाम्नायते—"यदग्रं तद्देवानाम्, यन्मध्यं तन्मनुष्याणाम्, यन्मूलं तत्पितॄणाम्" इति ॥ ३ ॥

प्रथमचितिप्रोक्षणानन्तरं द्वितीयादिचितीनामिष्टकानां प्रोक्षणं विधित्सुर्वक्तव्यमुत्थापयति—तदाहुरिति । 'प्रथमामेव' इत्येवकारेण प्रोक्षणस्य प्रथमचितिमात्रविषयत्वमुच्यते । एवं प्रथमचितेरेव प्रोक्षणात् सर्वस्य 'एषोऽग्निः' 'अस्य' यजमानस्य 'कथम्' 'प्रोक्षितो' 'भवति ?' न केवलं प्रथमचितिप्रोक्षणमात्रेण सर्वोऽग्निः प्रोक्षितो भवतीत्यर्थः । तथा चर्मण्यनुवर्तमाने द्वितीयादिचितीनां प्रणयने 'कथम्' ? अश्वप्रणयने च 'कथम्' ' इति प्रश्नः । उत्तरमाह—यदेवात्रेति । 'अत्र' अस्मिन् काले 'सर्वासां चितीनाम्' सम्बन्धिनीः 'इष्टकाः' आज्येन दर्भैः 'प्रोक्षति' 'इति' 'यद्' अस्ति, 'एवमु' अनेन प्रकारेणैव खलु 'अस्य' यजमानस्य 'एषः' 'सर्वः' चितिविशिष्टः 'अग्निः प्रोक्षितो भवति' । एवमेव चर्मणि स्थापितानामश्वेन प्रणयनं कुर्वन्नपि प्रोक्षणान्न निवर्तत इत्यर्थः । अथ चर्मण्यवस्थितानां प्रथमचितिव्यतिरिक्तानामिष्टकानामुपयमनं विधत्ते—उपयच्छन्तीति । चर्मणः सकाशादिष्टका उद्धरन्ति यजमानपरिचारकाः ॥ ४ ॥

१-तदेषा च । तदनुब्राह्मणम् च । का. श्रौ. सू. १७।१२-६१ ।

(मु) अथाहाग्निभ्यः प्रह्रियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति । (त्ये) एतद्वै देवा-नुपप्रैष्यतऽएतं यज्ञं तꣳस्यमानान्रक्षाꣳसि नाष्ट्रा अजिघाꣳसन्न यक्ष्यध्वे न यज्ञं तꣳस्यध्वऽइति तेभ्यऽएतानग्नीनेता ऽइष्टका वज्रान्क्षु-रपवीन्कृत्वा प्राहरꣳस्तैरेनानस्तृण्वत तान्त्स्तृत्वाऽभयेऽनाष्ट्रऽएतं यज्ञम-तन्वत ॥ ५ ॥ (काण्डस्यार्धम्) ॥

तद्वाऽएतत्क्रियते । यद्देवाऽअकुर्वन्निदं नु तानि रक्षाꣳसि देवैरेवापह-तानि यत्त्वेतत्करोति यद्देवा ऽअकुर्वꣳस्तत्करवाणीत्यथो यदेव रक्षो यः

प्रणीतः, कस्मभ्रप्रणीत इति । यदेवात्र सर्वासां चितीनामिष्टकाः प्रोक्षति—एवमु हास्यैष सर्वोऽग्निः प्रोक्षितो भवति । एवं चर्मणि प्रणीतः । एवमश्वप्रणीतः । उपचउन्त्येतां चितिम् ॥ ४ ॥

अथाह—अग्निभ्यः प्रह्रियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति । एतद्वै देवानुपप्रैष्यत एतं यज्ञं तंस्यमानान्र-क्षांसि नाष्ट्रा अजिघांसन्—न यक्ष्यध्वे, न यज्ञं तंस्यध्वऽइति । तेभ्य एतानग्नीनेता इष्टका वज्रान् क्षुरपवीन् कृत्वा प्राहरन् । तैरेनानस्तृण्वत । तान्स्तृत्वाऽभयेऽनाष्ट्रऽएतं यज्ञमतन्वत ॥ ५ ॥

तद्वाऽएतत्क्रियते—यद्देवा अकुर्वन् । इदं नु तानि रक्षांसि देवैरेवापहतानि । यत्त्वेतत्करोति—

अथाहवनीयदेशं प्रति गमनं विवित्सुस्तदर्थं होतारमुद्दिश्याध्वर्योः सम्प्रैषवचनं विधत्ते—अथाहेति । 'अग्निभ्यः प्रह्रियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति' सम्प्रैषमध्वर्युर्ब्रूयात् । बहुवचनान्तेनाग्निशब्देनावयवावयविनोरभेदविवक्षिता । आहवनीयदेशं प्रति प्राचीनं ह्रियमाणेभ्य इष्टकारूपेभ्योऽग्न्यवयवेभ्यः हे होतरनुब्रूहि इति सम्प्रैषार्थः । तत्रानुवचनं होतुराश्वलायनेन दर्शितम् " प्रेति- पुरोऽग्याने चितयेऽन्वाह " इति प्रक्रम्य " पुरीष्यासो अग्नय इति त्रिस्तानु समगवान् " इति । एतच्चात्रे एकादशकण्डिकायामन्यत्र पक्षान्तरमप्याम्नास्यते—" आग्नेयीर-न्वाह " (श. प. ७ । ३ । २ । ९) इति । सम्प्रैषानन्तरं प्रथमचित्यर्थानामिष्टकानां पूर्वस्यां दिशि हरणं विवित्सुस्तदाख्यायिकया स्तौति—एतद्वै देवानिति । ' एतत् ' एतस्मिन् समये ' रक्षांसि ' रक्षोरूपाः ' नाष्ट्रा ' नाशकारिण्यः प्रजाः ' देवान् ' ' अजिघांसन् ' हन्तुमैच्छन् । कथम्भूतान् ' प्रैष्यतः ' प्राचीनमाह-वनीयदेशं गन्तुमुद्युक्तान् , ' एतम् ' अग्निचयनात्मकम् ' यज्ञम् ' ' तंस्यमानान् ' विस्तारयिष्यमाणान् । जिघांसूनामभिप्रायमाह—न यक्ष्यध्व इति । हे देवाः ! यूयम् ' न ' ' यक्ष्यध्वे ' यागं न करिष्यथ, तथा ' यज्ञम् ' ' न ' ' तंस्यध्वे ' न विस्तारयिष्यथ ' इति ' अनेनाभिप्रायेण । एवं दुष्टाभिप्रायेभ्यो रक्षोभ्यः ' एतान् ' चितिरूपान् ' अग्नीन् ' ' एताः ' तदवयवभूता ' इष्टकाः ' द्वितीयाबहुवचनमेतत् । ' क्षुरप-वीन् ' क्षुरवत्तीक्ष्णधारोपेतान् ' वज्रान् कृत्वा ' ' प्राहरन् ' पूर्वादिदिगवस्थितानि तानि रक्षांसि लक्ष्यीकृत्य प्राहरन्त । ' तैः ' इष्टकारूपैर्वज्रैः ' एनान् ' असुरान् ' अस्तृण्वत ' अहिंसन् ' तान्स्तृत्वा ' हिंसित्वा ' अभये ' भयरहिते ' अनाष्ट्रे ' नाशकरहिते ' एतं यज्ञम् ' विस्तारितवन्तः ॥ ५ ॥

एवमाख्यायिकया इष्टकाहरणस्य रक्षोनिरसने हेतुतामुक्त्वा प्रकृते योजयति—तद्वा एतदिति । ' तत् '

१-अग्निभ्यः प्रह्रियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति । का. श्रौ. सू. १७।६।१ ।

पाप्मा तेभ्यऽ एतानग्निनेता ऽइष्टका वज्रान्क्षुरपवीन्कृत्वा प्रहरति तैरेनान्त्स्तृणुते तान्त्स्तृत्वाऽभयेऽनाष्ट्रऽएतं यज्ञं तनुते ॥ ६ ॥

तद्यदग्निभ्यऽ इति । बहवो ह्येतेऽग्नयो यदेताश्चितयोऽथ यत्प्रह्रियमाणेभ्यऽ इति प्र हि हरति ॥ ७ ॥

तद्धैकेऽन्वाहुः । पुरीष्यासोऽअग्नयः प्रावणेभिः सजोषसऽ इति प्रायणरूपं न तथा कुर्यादाग्नेयीरेव गायत्रीः कामवतीरनुब्रूयादा ते वत्सो मनो यमत्तुभ्यं ताऽ अङ्गिरस्तमाग्निः प्रियेषु धामस्विति ॥ ८ ॥

यद्देवा अकुर्वन्-तत्करवाणीति । अथो यदेव रक्षः, यः पाप्मा-तेभ्य एतानग्निनेता इष्टका वज्रान् क्षुरपवीन्कृत्वा प्रहरति । तैरेनान्स्तृणुते । तान्स्तृत्वाऽभयेऽनाष्ट्रेऽएतं यज्ञं तनुते ॥ ६ ॥

तद् यदग्निभ्य इति । बहवो ह्येतेऽग्नयो यदेताश्चितयः । अथ यत्प्रह्रियमाणेभ्य इति । प्र हि हरति ॥ ७ ॥

तद्धैकेऽन्वाहुः-" पुरीष्यासोऽअग्नयः प्रावणेभिः सजोषसः "-इति प्रायणरूपम् । न तथा कुर्यात् । आग्नेयीरेव गायत्रीः कामवतीरनुब्रूयात् । " आ ते वत्सो मनो यमत्; तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम; अग्निः प्रियेषु धामसु "-(वा० सं० १२ । ११५-११७) इति ॥ ८ ॥

अत्र 'एतत्' देवैः कृतमिष्टकानां प्रहरणमत्र ' क्रियते ' यजमानैरनुष्ठीयते । किं पुनस्तदेतदित्याह-यद्देवा इति । देवैरेव रक्षसां निरस्तत्वादिदानीन्तनयजमानकर्तृकमिष्टकानां प्रहरणं केवलं तदनुकरणार्थमित्याह-इदं न्वित्यादिना । ' इदं नु ' इदानीं खलु यज्ञविरोधीनि ' तानि ' ' रक्षांसि ' ' देवैरेवापहतानि ' बाधितानि, अतो ' यद्देवाः ' ' पूर्वम् ' ' अकुर्वन् ' ' तत् ' इदानीमस्माभिः ' करवाणीति ' तदनुकरणमेवेदानीन्तनेष्टकाप्रहरणस्य प्रयोजनमित्यर्थः । निरस्तसजातीनां रक्षसां पाप्मनां च विद्यमानत्वात् तन्निरसनहेतुत्वमपि सम्भवतीति पक्षान्तरमाह-अथो यदेवेति । पक्षान्तरद्योतकोऽयशब्दः । ' यदेव रक्षो, यः पाप्मा ' इति च जात्यैकवचनम्, बहुत्वस्य श्रुतत्वात् । तेभ्य एतानित्यादि पूर्ववद्योज्यम् । असमाचार्यवदादिष्टकाः पुरस्ताद्धरेदिति विधिरुन्नेतव्यः ॥ ६ ॥

मन्त्रं व्याचष्टे-तद्यदग्निभ्य इति । नन्वेक एव चित्योऽग्निः, कथमस्य बहुत्वमित्याशङ्क्याह-बहवो हीति । स्थलविशेषाभिप्रायेण बहुवचनम् । तासामनेकदेशत्वादग्निशब्दाभिधेयता । ' अथ ' ' प्रह्रियमाणेभ्य इति ' पदमनूद्य निर्वक्ति-प्र हीति । ' हि ' यस्मात् अध्वर्युरिमा इष्टकाः ' प्रहरति ' पुरस्ताद्धरणनिर्देशं भावयति । अतः प्राचीन ह्रियन्त इति प्रह्रियमाणास्तेऽग्नय उच्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्र होत्राऽनुवचनकाम्यामृचमेकेषां मतेनोपन्यस्य व्याचष्टे-तद्धैक इति । ' तत् ' तत्र खलु ' एके ' केचन ऋक्शाखाध्यायिनः " पुरीष्यासोऽग्नयः " (ऋ. स. अष्ट. ३ व. २२ अ. १) इत्येतामृचम् अन्वाहुः ।

(त्या) आग्नेयीरन्वाह । (ह्रा) अग्निरूपाणामुपाप्त्यै कामवतीः कामानामुपाप्त्यै गायत्रीर्गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्रेतोभूतꣳ सिञ्चति तिस्रस्त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्रेतोभूतꣳ सिञ्चति ताः सप्त सम्पद्यन्ते सह त्रिरनूक्ताभ्याꣳ सप्तचितिकोऽग्निः सप्तऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतद्भवत्युपाꣳश्वन्वाह रेतो वाऽअत्र यज्ञऽउपाꣳशु वै रेतः सिच्यते पश्चादनुप्रपद्यन्नन्वेति च्छन्दोभिरेवैतद्यज्ञं पश्चादभिरक्षन्नेति ॥ ९ ॥

आग्नेयीरन्वाह—अग्निरूपाणामुपाप्त्यै । कामवतीः—कामानामुपाप्त्यै । गायत्रीः । गायत्रोऽग्निः । यावानग्निर्यावन्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेतद्रेतोभूतं सिञ्चति । तिस्रः । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेतद्रेतोभूतं सिञ्चति । ताः सप्त सम्पद्यन्ते । सह त्रिरनूक्ताभ्याम् । सप्तचितिकोऽग्निः । सप्तऽर्तवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावत्तद्भवति । उपांश्वन्वाह । रेतो वाऽअत्र यज्ञः । उपांशु वै रेतः सिच्यते । पश्चादनुप्रपद्यन्नन्वेति । छन्दोभिरेवैतद्यज्ञं पश्चादभिरक्षन्नेति ॥ ९ ॥

तत्र पुरीषशब्दस्य पशुपर्यायत्वात् ' पुरीष्यास ' इत्यस्य पशव्यास इति व्याख्यानम् । पशुभ्यो हिता इत्यर्थः । प्रावणेभिरिति पदस्यार्थमाह—प्रायणरूपमिति । प्रायणस्य प्रगमनकर्मप्रवृत्तेः प्रावणेभिरिति प्रशब्दोऽत्र पद सूचक रूपमित्यर्थः । एतदेकीयमत प्रतिषिध्य स्वमतमाह—न तथा कुर्यादिति । ' आग्नेयीः ' अग्निदेवताकाः , ' कामवतीः ' कामशब्दोपेताः ' गायत्रीः ' गायत्रीछन्दस्का एव ऋचः ' ब्रूयात् ', काः पुनस्ता इति ता आह—आ ते वत्स इत्यादिना ॥ ८ ॥

आग्नेयीत्यादिधर्मानवगुणानूच्य स्तौति—आग्नेयीरन्वाहेति । देवतारूपेणाग्निना तत्सम्बन्धिना सर्वेषाम् ' रूपाणाम् ' उपाप्तिर्भवतीत्यर्थः । तथा तासामृचा कामशब्दोपेतत्वात् सर्वकामोपाप्तिरपि भवति । रेतोभूतं सिञ्चतीति । अस्यामवस्थायाम् ' रेतः '—रेतोरूपेण सिक्तत्वात् तिरस्कारेणोपचारः खल्वयं विपर्योऽग्निस्ताद्दृग् ' सिञ्चति ' अनुप्रत्यनुयुक्त सम्पादनीत्यर्थः । ऋचा त्रिरनूच्य स्तौति—तिस्र इति । तिस्रः त्रिवृद्भवेनत् । ताः सप्तेत्यादि । ' ता ' तिस्र ऋचः ' सप्त '—सङ्ख्याकाः ' सम्पद्यन्ते ' । सम्पत्तिप्रकारमाह—सहेति । ' त्रि ' त्रिवारम् ' अनूक्ताभ्याम् ' आद्यन्तिमाभ्यां सह सप्तसङ्ख्या सम्पद्यन्त इत्यर्थः । सप्तर्तवः संवत्सर इति । वसन्ताद्याः षड् सप्तर्व्याहृतस्तिलक्षणः सप्तम ऋतुः । अनुवचनं उपांशुस्वर विधाय स्तौति—उपांश्वन्वाहेति । यथा पार्श्वस्था जना न शृण्वन्ति तथा—ऽनुब्रूयादित्यर्थः । 'अत्र' अस्मिन् समये रेतोरूपः ' यज्ञः ' ' रेतः '—सेचनस्योपांशुत्व परिदृश्यमानतया कर्तव्यत्वं लोके प्रसिद्धम्, तस्मादनुवचनमुपांशु कर्तव्यमित्यर्थः । अनुवचनसमये होतुरनुगमनं विधत्ते—अनुप्रपद्यन्नन्वेतीति । अनुवचनं कुर्वन् होता स्वपश्चात्कः ' अन्वेति ' अनुगच्छति । सर्वेषु छन्दःसु गायत्र्या अन्तर्भावात्तदनुभूतिः ' छन्दोभिरेवैतद् ' एतेनानुगमनेन ' यज्ञम् ' पृष्ठतः ' अभिरक्षन् ' अभितः सर्वतो रक्षःप्रभृतिभ्यो गोपायन् ' एति ' ॥ ९ ॥

(त्य) अथाश्वꣳ शुक्लं पुरस्तान्नयन्ति । (न्त्ये) एतद्वै देवा अबिभयु-
र्यद्वै न इह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति त एतं वज्रमपश्यन्नमुमेवादि-
त्यमसौ वा आदित्य एषोऽश्वस्त एतेन वज्रेण पुरस्ताद्रक्षाꣳसि नाष्ट्रा
अपहत्याभयेऽनाष्ट्रे स्वस्ति समाश्नुवत तथैवैतद्यजमान एतेन वज्रेण
पुरस्ताद्रक्षाꣳसि नाष्ट्रा अपहत्याभयेऽनाष्ट्रे स्वस्ति समश्नुत आगच्छ-
न्त्यग्निं दक्षिणतः पुच्छस्य चितिमुपनिदधत्युत्तरतोऽश्वमाक्रमयन्ति ॥१०॥
तमुत्तरार्धेनाग्नेः । (३) अन्तरेण परिश्रितः प्राञ्चं नयन्ति तत्प्राच्यै
दिशः पाप्मानमपहन्ति तं दक्षिणा तद्दक्षिणायै दिशः पाप्मानमपहन्ति
तं प्रत्यञ्चं तत्प्रतीच्यै दिशः पाप्मानमपहन्ति तमुदञ्चं तदुदीच्यै दिशः
पाप्मानमपहन्ति सर्वाभ्य एवैताद्दिग्भ्यो रक्षाꣳसि नाष्ट्रा अपहत्याथैन-
मुदञ्चं प्राञ्चं प्रसृजति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥ (शतम् ४१०० ॥

अथाश्वं शुक्लं पुरस्तान्नयन्ति । एतद्वै देवा अबिभयुः—यद्वै न इह रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति । त एतं वज्रमपश्यन्—अमुमेवादित्यम् । असौ वा आदित्य एषोऽश्वः । त एतेन वज्रेण पुरस्ताद्रक्षांसि नाष्ट्रा अपहत्याभयेऽनाष्ट्रे स्वस्ति समाश्नुवत । तथैवैतद्यजमान एतेन वज्रेण पुरस्ताद्रक्षांसि नाष्ट्रा अपहत्याभयेऽनाष्ट्रे स्वस्ति समश्नुते । आगच्छन्त्यग्निम् । दक्षिणतः पुच्छस्य चितिमुपनिदधाति । उत्तरतोऽश्वमाक्रमयन्ति ॥ १० ॥

तमुत्तरार्धेनाग्नेः—अन्तरेण परिश्रितः प्राञ्चं नयन्ति । तत्—प्राच्यै दिशः पाप्मानमपहन्ति । तं दक्षिणा । तद्दक्षिणायै दिशः पाप्मानमपहन्ति । तं प्रत्यञ्चम् । तत् प्रतीच्यै दिशः पाप्मानमपहन्ति । तमुदञ्चम् । तदुदीच्यै दिशः पाप्मानमपहन्ति । सर्वाभ्य एवैताद्दिग्भ्यो रक्षांसि नाष्ट्रा अपहत्य—अथैनमुदञ्चं प्राञ्चं प्रसृजति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

इष्टकाहरणगमनमयं श्वेतस्याश्वस्य पुरतो नयनं विधत्ते—अथाश्वमिति[1] । अश्वस्यादित्यरूपवज्रात्मकत्वं कथयितुं पुरस्तान्नयनं यज्ञविघातकरक्षोनिवर्हणहेतुत्वेन स्तौति—एतद्वा इत्यादिना । यद्वै न इति । 'नः' अस्मान् । असौ वा आदित्य एषोऽश्व इति । विराजस्य प्रधानेऽश्वमुखौ हि चक्षुषी, अश्वश्च तदीयचक्षुर्जन्मः । तथा च श्रूयते—"प्रजापतेरक्ष्यश्वयत् तत्परापतत् ततोऽश्वः समभवत्"—(श. प. १३।३।१।१) इति । अत एव तैत्तिरीयेऽपि श्रूयते—"अमुमादित्यमश्वं श्वेतं भूतं दक्षिणामनयन्"—इति (तै. ब्रा. १।१।८) । स्वस्ति समाश्नुवतेति । 'स्वस्ति' अविनाशरूपं क्षेमं समाप्नुवन्नित्यर्थः । अन्यद् व्याख्यातप्रायम् । अग्निक्षेत्रगमनं विधत्ते—आगच्छन्त्यग्निमिति[2] । अश्वमुखाग्ने अग्निक्षेत्र इष्टकाभिः एवाग्निमग्निनागच्छेयुः,

---

१-श्वेतेऽश्वे पुरस्तान्नीयते । का. श्री. सू. १७। ६४। २-निरञ्जनमश्वयूथ्ये विदेः स्वा पुच्छपश्चिम मिरहती। आ. श्रौ. सू. १७। ६९।

(स्तुं) तुं प्रत्युञ्चं युन्तम्। (मे) एतां चितिमुवघ्रापयत्यसौ वाऽआदित्यु ऽएषोऽश्वऽइमा ऽउ सुर्व्वाः प्रजा या ऽइमा ऽइष्टकास्तुद्यदवघ्रापयत्यसावेव तुदादित्यु ऽइमाः प्रजा ऽअभिजिघ्रति तुस्मादु हैतत्सुर्व्वोऽस्मीति मन्यते प्रजापतेर्व्वीर्य्येण तद्युत्प्रत्युञ्चं युन्तमवघ्रापयति प्रत्युङ्ह्येवैष युन्निमाः सुर्व्वाः प्रजा ऽअभिजिघ्रति ॥ १२ ॥

तं प्रत्यञ्चं यन्तमेतां चितिमवघ्रापयति । असौ वाऽआदित्य एषोऽश्वः । इमा उ सर्वाः प्रजाः—या इमा इष्टकाः । तद्यदवघ्रापयति—असावेव तदादित्य इमाः प्रजा अभिजिघ्रति । तस्मादु हैतत्सर्वोऽस्मीति मन्यते—प्रजापतेर्वीर्येण । तद्यत्प्रत्यञ्चं यन्तमवघ्रापयति—प्रत्यङ् ह्येवैष यन्निमाः सर्वाः प्रजा अभिजिघ्रति ॥ १२ ॥

आगत्य चाग्नि—'पुच्छस्य' दक्षिणभागे चर्मणा छन्नाम् 'चितिम्' 'उपनिदधति' चित्यर्थमानीता इष्टकाः स्थापयन्तीत्यर्थ । तस्याग्निपुच्छस्योत्तरभागेन तम् ' अश्वम् ' ' आक्रमयन्ति ' आक्रमयेयुः । आक्रमणानन्तर पुनस्तमश्वमग्नेरुत्तरार्धेन अग्निक्षेत्रस्य उत्तरभागे परिश्रिदाख्याः शर्कराः अन्तरेण परिश्रितामग्नेश्च मध्यप्रदेशे ' प्राञ्चम् ' प्राङ्मुखम् ' नयन्ति ' ' तत् ' तेन ' प्राच्यै ' " षष्ठ्यर्थे चतुर्थी "—(पा. सू. २ । ३ । ६२ । वा. १) प्राचीदिक्सम्बन्धिनं ' पाप्मानम् ' आदित्यात्मकाश्वलक्षणेन वज्रेण ' अपहन्ति ' हिनस्ति । पुन. ' तम् ' अश्व पूर्वस्या दिशि, अग्ने परिश्रिता च मध्ये ' दक्षिणा ' दक्षिणतो निहितमुखमित्यर्थः । " दक्षिणादाच् "—(पा. सू. ५ । ३ । ३६ ।) गतमन्यत । " तं प्रत्यञ्चम् " इत्यादावेव योज्यम । एवं चतसृषु दिक्ष्वाक्रमणेन ' सर्वाभ्य एव ' दिग्भ्यो ' रक्षांसि ' विनाश्यानन्तरम ' एनम् ' अश्वम् 'उदञ्च' 'प्राञ्चं' प्रागुदङ्मुखमित्यर्थः । ' प्रसृजति ' विमुञ्चति । ' तस्य ' प्रागुदक्त्वस्य स्तावको वाक्यशेषः प्रागाम्नात इत्यतिदिशति—तस्योक्त इति । एवं हि प्रागाम्नातम्—" एषा ह्येतयोः देवमनुष्याणां दिग्यदुदीची प्राची "—इत्यादि (श. प. ब्रा. ६ । ४ । ४ । २२) ॥ १० ॥ ११ ॥

तस्याश्वस्य प्रत्यङ्मुखनयनसमये चितेरवघ्रापण विधत्ते—तं प्रत्यञ्चमिति । पुच्छस्य दक्षिणतो निहिताम् ' एताम् ' ' चितिम् ' ' प्रत्यञ्चम् ' प्रत्यङ्मुखम् ' यन्तम् ' गच्छन्तमश्वम् ' अवघ्रापयति ' यथा सोऽश्वश्चितिम् अभिजिघ्रति तथा त प्रेरयेदित्यर्थः । " घ्रा गन्धोपादाने "—(धा. पा. भ्वा. प. ९५१) इत्यस्माण्णिचि " अर्तिह्री " (पा. सू. ७ । ३ । ३६) इत्यादिना पुक् ॥

तदेतदिष्टकानामादित्येऽवघ्रापण प्रजासु प्राणप्रतिष्ठापनहेतुत्वेन स्तौति—असौ वा आदित्य इत्यादिना । अश्वस्यादित्यात्मकत्वमुक्तम् (श. प. ७ । ३ । २ । १०) । ' इमाः ' परिदृश्यमाना देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपाः ' सर्वाः ' ' प्रजाः ' ईदृक्प्रजारूपा ' इष्टकाः ' बहुत्वसाम्यात् । असावेवेत्यादि । ' तत् ' तेनाश्वकर्तृकेष्टकावघ्राणेन ' असौ ' द्युलोकस्य. ' आदित्यः ' एव ' इमाः ' प्रजाः ' प्राणात्मकैः स्वरश्मिभिः ' अभिजिघ्रति ' अवघ्राण करोति, ' तस्माद् ' एव कारणाद् ' एतद् ' इदानीम् ' सर्वः ' जनः अस्मिल्लुन्धा-

---

१—प्रत्यञ्चमागतं चितिमवघ्राप्य । का. श्रौ. सू. १७ । ७० ।

यद्वेवावघ्रापयति । (त्य) असौ वाऽआदित्यऽ एषोऽश्वऽ इमऽउ लोकाऽएताः स्वयमातृण्णास्तद्यदवघ्रापयत्यसावेव तदादित्यऽ इमांल्लोकान्त्सूत्रे समावयते तद्यत्तत्सूत्रमुपरि तस्य बन्धुः ॥ १३ ॥

(यं) यद्वेवावघ्रापयति । (त्य) अग्निर्देवेभ्यऽउदक्रामत्सोऽपः प्राविशत्ते देवाः प्रजापतिमब्रुवंस्त्वमिममन्विच्छ स तुभ्यꣳ स्वाय पित्रऽआविर्भविष्यतीति तमश्वः शुक्लो भूत्वाऽन्वैच्छत्तमद्भ्यऽ उपोदासृप्तं पुष्करपर्णे विवेद तमभ्यवेक्षांचक्रे स हैनमुदुवोष तस्मादश्वः शुक्लऽउदुष्टमुखऽइवाथो ह दुरक्षो भावुकस्तमु वाऽक्रत्वेव हिꣳसित्वेव मेने तꣳ होवाच वरं ते ददामीति ॥ १४ ॥

यद्वेवावघ्रापयति । असौ वा आदित्य एषोऽश्वः । इम उ लोका एताः स्वयमातृण्णाः । तद्यदव-घ्रापयति—असावेव तदादित्य इमांल्लोकान्त्सूत्रे समावयते । तद्यत्तत्सूत्रम्—उपरि तस्य बन्धुः ॥१३॥

यद्वेवावघ्रापयति । अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत् । सोऽपः प्राविशत् । ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन्—त्वमिममन्विच्छ, स तुभ्यं स्वाय पित्रऽआविर्भविष्यतीति । तमश्वः शुक्लो भूत्वाऽन्वैच्छत् । तमद्भ्य उपोदासृप्तं पुष्करपर्णे विवेद । तमभ्यवेक्षाञ्चक्रे—स हैनमुदुवोष । तस्मादश्वः शुक्ल उदुष्टमुख इव । अथो ह दुरक्षो भावुकः । तमु वाऽक्रत्वेव हिंसित्वेव मेने । तमु होवाच—वरं ते ददामीति ॥ १४ ॥

त्मको भवामि ' इति मन्यते ' स्वात्मसत्तामवगच्छति । केन रूपेण ? ' प्रजापतेः ' विराडात्मनः ' वीर्येण ' । प्रत्यङ् ह्येवैष इति । ' प्रत्यङ् ' मुखः ' एवैषः ' सूर्यो—' यन् ' गच्छन् ' इमाः सर्वाः प्रजाः ' स्वरश्मिभिः ' अभिजिघ्रति ' । ' हि ' यस्मादेवं प्रत्यङ्मुखेन गच्छताऽश्वेन चितेरवघ्रापणं युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथैतदवघ्रापणं लोकत्रयसमावपने हेतुत्वेन स्तौति—यद्वेत्यादिना । याः ' एताः ' उपधास्यमानास्तिस्रः स्वयमातृण्णाख्याः शर्कराः क्षुद्रपाषाणाः पृथिव्यादिलोकत्रयात्मिकास्ताः ' तत् ' तथा सति अश्वेन ' अव-घ्रापयति ' इति यदस्ति ' तत् ' तेन ' असौ ' ' आदित्यः ' एव ' इमान् ' पृथिव्यादि—' लोकान् ' स्व-रश्म्यात्मके ' सूत्रे ' मणिवत् ' समावयते ' सम्यक्प्रोतान् करोति । " वेञ् तन्तुसन्ताने "—(धा. पा. भ्वा. उ. १०११) इति धातुः । यदेतत् सूत्रं तस्य प्रतिपादको वाक्यशेष उपरिष्टादाम्नास्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथैतदेवाश्वकर्तृकमवघ्रापणमनूद्याश्वलक्षणेनैव प्रजापतिना रूपेण निलीयमानस्याग्नेरेतत्स्वस्य लाभो नान्ये-नेत्याख्यायिकया स्तौति—यद्वेवेत्यादिना । स्वाय पित्र इति । जात्याख्यायां वर्तमानत्वादस्य स्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा पर्युदस्ता, " स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् "—इति (पा. सू. १ । १ । ३५) । अतः सर्वनामकार्यं न क्रियते । तमश्वः शुक्ल इत्यादि । इत्थं देवैरभ्यर्थितः प्रजापतिः शुक्लवर्णः ' अश्वो भूत्वा ' स्वपुत्रमप्सु निलीनं ' तम् ' अग्निम् ' अन्वैच्छत् ' अन्विष्टवान् । अन्विष्टन् ' तम् ' अग्निम् ' अद्भ्यः ' सकाशात्

स होवाच । यस्त्वाऽनेन रूपेणान्विच्छाद्विन्दादेव त्वा स ऽइति स यो हैनमेतेन रूपेणान्विच्छति विन्दति हैनं वित्त्वा हैवैनं चिनुते ॥ १५ ॥

स शुक्लः स्यात् । (स) तद्ध्येतस्य रूपं य ऽएष तपति यदि शुक्लं न विन्देदप्यशुक्लः स्यादश्वस्त्वेव स्याद्यद्यश्वं न विन्देदप्यनड्वानेव स्यादाग्नेयो वाऽअनड्वानग्निरु सर्वेषां पाप्मनामपहन्ता ॥ १६ ॥

स होवाच—यस्त्वाऽनेन रूपेणान्विच्छाद्–विन्दादेव त्वा स इति । स यो हैनमेतेन रूपेणान्विच्छति–विन्दति हैनम् । वित्त्वा हैवैनं चिनुते ॥ १५ ॥

स शुक्लः स्यात् । तद्ध्येतस्य रूपम्—य एष तपति । यदि शुक्लं न विन्देद्–अप्यशुक्लः स्यात् । अश्वस्त्वेव स्यात् । यद्यश्वं न विन्देद्–अप्यनड्वानेव स्यात् । आग्नेयो वाऽअनड्वान् । अग्निरु सर्वेषां पाप्मनामपहन्ता ॥ १६ ॥

' उपोदासृप्तम् ' उपनिष्क्रान्त पश्चिनीपत्रे स्थितम् ' विवेद ' लेभे, ' तम् ' अभिगम्य ' अवेक्षाञ्चक्रे ' ईक्षितवान्, स खल्वग्नि ' एनम् ' अश्वरूपिण प्रजापतिम ' उदुवोष ' ददाह । " उष दाहे "–(धा. पा. भ्वा. प. ६९७) इत्यस्माल्लिट्; एव यस्मादुदुवोष ' तस्मात् ' कारणाच्छुक्लवर्ण ' अश्व ' ' उदुष्टमुखः ' ' इव ' उल्लिखितमुख इव लोके दृश्यते । ' अथो ' खलु तस्मादेवाग्निदाहात् सोऽश्वो ' दुरक्षो भावुकः ' दुष्टे अक्षिणी यस्यासौ दुरक्ष, " बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः " (पा. सू. ५ । ४ । ११३ ।) इत्यस्मात् षच् समासान्त । दुष्टाक्षिभ्यां युक्तो भवितुं शीलवान् भवतीत्यर्थः । ' तम् ' अश्वरूपिणमेव प्रजापतिम् ' ऋत्वेव ' अर्ति गमयित्वेव ' हिंसित्वेव ' हिंसन कृत्वेव, ' इव '–शब्दो वाक्यालङ्कारे । अर्तिहिंसयोरपारमार्थ्यद्योतको वा । न ह्यश्वसम्बन्धिहिंसादिना परमार्थत· प्रजापतेर्हिंसा भवतीत्यभिप्राय· । एवमश्वं दाहेन हिंसित्वा पश्चान्मदीय. प्रजापतिरेवायमश्वरूपेण स्थित इति ' मेने ' ज्ञानवान् । अथ च भीत सन् ' तम् ' अश्वरूपिणं प्रजापतिम् ' उवाच ' हे प्रजापते ! तुभ्य ' वरम् ' अभिलषितमर्थम् ' ददामि ' प्रयच्छानि ' इति ' ॥ १४ ॥

' सः ' खलु ' उवाच ' प्रजापतिः, ' अनेन ' अश्वेन मदीयरूपेण ' यो '–यजमानस्त्वाम् ' अन्विच्छात् ' अन्विच्छेत् । लेट् आडागमः । स यजमानस्त्वाम् ' विन्दादेव ' लभेतैव । एतं वरमहं वृणे इत्यर्थः । स यो हैनमित्यादिना आख्यायिकासिद्धस्यार्थस्य प्रकृते योजनम् । ' एनम् ' अग्निम् ' एतेन ' अश्वरूपेण ' वित्त्वा ' लब्ध्वेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥

तस्याश्वस्य वर्णनियमं विधाय स्तौति–स शुक्लः स्यादिति । ' तत् ' खलु शौक्ल्यम् ' एतस्य ' सूर्यस्य ' रूपम् ' ' य एषः ' परिदृश्यमानः सन्नन्तरिक्षे रश्मिभि· ' तपति; ' अतस्तत्सारूप्याय शुक्लवर्ण एवाश्वो नेतव्य इत्यर्थः । तदसम्भवे वर्णान्तरविशिष्टोऽपि स्यादित्याह–यदि शुक्लमिति । शुक्लाभावे लोहितश्यामादिवर्णविशिष्टो भवेत्, स च तादृशः । ' अश्वस्त्वेव ' कर्तव्यः । अश्वासम्भवे पक्षान्तरमप्याह–यद्यश्वमिति[1]

1–श्वेताभावेऽश्वेतेऽश्वाभावेऽनड्वाहं । का. श्रौ. सू. १७ । १४ ।

(न्ताऽथा) अथातोऽधिरोहणस्यैव । तꣳ हैके पुरस्तात्प्रत्यञ्चमधिरोहन्ति पश्चाद्वा प्राञ्चं न तथा कुर्यात्पशुरेष यदग्निर्यो वै पशुं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमधिरोहति विषाणाभ्यां तꣳ हन्त्यथ यः पश्चात्प्राञ्चं पद्भ्यां तमात्मनैवैनमारोहेद्यं वाऽआत्मना पशुमारोहन्ति स पारयति स न हिनस्त्युत्तरतो यꣳ हि कं च पशुमारोहन्त्युत्तरत ऽएवैनमारोहन्त्याक्रुह्याग्निमौत्तरवेदिकं कर्म कृत्वाऽऽत्मन्नग्निं गृहीतऽआत्मन्नग्निं गृहीत्वा सत्यꣳ साम गायति पुष्करपर्णमुपदधाति तस्यातः ॥ १७ ॥

अथातोऽधिरोहणस्यैव । तं हैके पुरस्तात्प्रत्यञ्चमधिरोहन्ति । पश्चाद्वा प्राञ्चम् । न तथा कुर्यात् । पशुरेषः–यदग्निः । यो वै पशुं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमधिरोहति–विषाणाभ्यां तं हन्ति । अथ यः पश्चात्प्राञ्चं–पद्भ्यां तम् । आत्मनैवैनमारोहेत् । यं वाऽआत्मना पशुमारोहन्ति–स पारयति । स न हिनस्ति । उत्तरतः । यं हि कं च पशुमारोहन्ति–उत्तरत एवैनमारोहन्ति । आरुह्याग्निमौत्तरवेदिकं कर्म कृत्वा, आत्मन्नग्निं गृह्णीते । आत्मन्नग्निं गृहीत्वा सत्यं साम गायति । पुष्करपर्णमुपदधाति । तस्यातः ॥ १७ ॥

नन्वनडुहः सर्वात्मकवज्ररूपत्वाभावात् पापहननरूपबाधककार्यकरत्वं कथं स्यादित्याशङ्क्याह–आग्नेयो वा इति । अग्निसमीपे निर्वापार्थं स्थितत्वादसौ वहनाद् ' अनड्वान् ' अग्निदेवताकः । ' अग्निः ' अपि ' सर्वेषां पाप्मनाम् ' रक्षसां च ' अपहन्ता ' बाधकः, अतस्तथाविधाग्निदेवताकत्वादनड्वानप्यश्ववत् रक्षांसि पाप्मनश्च विनाशयितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अग्निक्षेत्रस्याधिरोहणं प्रकारविशेषं विधित्सुः प्रस्तौति–अथात इति । यतोऽध्वर्युणा आहुतिप्रदानसमयेऽग्निक्षेत्रस्याधिरोहणमपेक्षितम्, अतः कारणाद् ' अथ ' अनन्तरम् ' अधिरोहणस्यैव ' अभिप्रायः । अग्निक्षेत्रस्योपरि पादनिधानलक्षणं क्रमणमधिरोहणं तस्यैव विचारः क्रियत इति शेषः । तत्रैकीयं मतमुपन्यस्यति–तं हैक इति । पुरस्तात्प्रत्यञ्चमिति । पूर्वभागे ' प्रति '–मुखमञ्चन्तम्, आत्माभिमुख्येन स्थितमग्निं मुखप्रदेशे ' अधिरोहन्ति ' इत्येकः पक्षः । ' पश्चाद्वा ' इति पक्षान्तरम् । पश्चाद्भागे पुच्छभागे ' प्राञ्चम् ' प्रकर्षेणाञ्चन्तमनभिमुखमग्निमारोहन्तीत्यर्थः । ' न तथा ' ' कुर्यात् ' इत्येतस्य पक्षद्वयस्य निषेधः । पक्षद्वयेऽपि दोषमाह–पशुरेष इति । ' अग्निः ' इति ' यद् ' अस्ति स पशुरूपः, ' यः ' खलु ' पशुं पुरस्तात् ' पूर्वभागे ' प्रति '–मुखम ' अञ्चन्तम् ' अधिरोहति, तं पशुः ' विषाणाभ्याम् ' शृङ्गाभ्याम् ' हन्ति ' । ' अथ ' एतद्दोषपरिहाराय ' यः ' पश्चाद्भागे ' प्राञ्चम् ' प्रकर्षेणाञ्चन्तम् ' अधिरोहति ' ' तम् ' अनभिमुखं सन्तं पशुमारोहन्तं पुरुषं स पशुः ' पद्भ्याम् ' पाश्चात्यपादाभ्यामाहन्ति । यद्येवं पूर्वपश्चिमभागयोरुभयत्राप्यारोहणे दोषः, कथं तर्हि तदारोहणं कर्तव्यमिति तत्राह–आत्मनैवेति । शिरःप्रदेशं पादप्रदेशं च विहाय ' आत्मना ' आत्मभागेन मध्य-

---

१–नैवैनमथमपादेरक्षुपुरस्तन्नमपरेण । पुरस्तात्पश्चादैके । अनुयच्छुक्ष्ड पारेक्ष्युत्तरतः प्रथमम् । का. श्रौ. सू. १७।६७-६९ ।

(तो॒ऽथे) अथै॑तु॒ꣳ सा॒ये भू॑तेऽश्वं॒ परि॑णयन्ति । (न्त्ये) ए॒तद्वै दे॒वाऽ अबि॑भयु॒र्यद्वै नऽइ॒मा॒मि॒ह र॒क्षाꣳसि॑ ना॒ष्ट्रा न ह॒न्युरि॒ति त॒स्माऽए॒तं व॒ज्रम॑भिगो॒प्तार॑मकुर्वन्न॒मुमे॒वादि॒त्यम॒सौ वाऽआ॑दि॒त्यऽए॒षो᳖ऽश्व॒स्तथै॒वास्माऽअ॒यमे॒तं व॒ज्रम॑भिगो॒प्तारं॑ करोति ॥ १८ ॥

अथैतं साये भूतेऽश्वं परिणयन्ति । एतद्वै देवा अबिभयुः यद्वै न इममिह रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति । तस्माऽएतं वज्रमभिगोप्तारमकुर्वन्–अमुमेवादित्यम् । असौ वाऽआदित्य एषोऽश्वः । तथैवास्माऽअयमेतं वज्रमभिगोप्तारं करोति ॥ १८ ॥

प्रदेशेनैव ' एनम् ' अध्वर्युः ' आरोहेत् ' लौकिकस्यापि पशोर्मध्यदेहेनैवारोहणं यतो दृश्यत इत्याह–यं वा इति । ' यम् ' खलु ' पशुम् ' अश्वादिकम् ' आत्मना ' शिरःपुच्छदेशौ विहाय मध्यदेशेन ' आरोहन्ति, ' ' स. ' पशुस्तान् ' पारयति ' पारं गन्तव्यावधिं प्रापयति; ' न ' च ' हिनस्ति ' आरूढं पुरुषं न व्यथयति । एवमग्नेरप्यधिरोहणमात्मभागे कर्तव्यमिति विहितम्; तत्राप्युत्तरतः कर्तव्यमिति विधत्ते–उत्तरत इति । पुच्छस्योत्तरभागे उत्तरपक्षस्य च सन्धौ तदधिरोहणं कर्तव्यम् । लोकप्रसिद्धिरप्येवमेवेत्याह–यं हि कञ्चेति । 'यम्' ' कम् ' अपि अश्वादिलक्षणम् ' पशुमारोहन्ति ' लौकिकाः ' उत्तरतः ' वामभागतः ' एवैनमारोहन्ति ' । आरोहणानन्तरं प्राकृतवैकृतपदार्थानामनुष्ठाने क्रमविशेषमनुक्रामति–आरुह्याग्निमिति । आरोहणानन्तरम् ' औत्तरवेदिकम् ' उत्तरवेदिसंस्काररूपं यत् कर्मजातमस्ति, तत् ' कृत्वा ' इत्यर्थः । तच्च कात्यायनेन विशदमुक्तम्–" पशुवत्, उत्तरवेदिप्रोक्षणाद्यसम्भारनिवपनात्कृत्वा "–(का.श्रौ. सू. १७ । ७० । ७१) इति । तदनन्तरम् ' आत्मन् ' अध्वर्युः स्वात्मनि स्वकीयमग्निं ' गृह्णीते '–यथा बहिर्धिष्ण्याग्निप्रदेशो न निष्क्रामति, तथा " मयि गृह्णामि " इति–(वा.-स. १३ । १) मन्त्रजपेन स्वात्मनि धारयेदित्यर्थः । तदुक्तं कात्यायनेन–" उत्तरवेदिमपरेण तिष्ठन् यजमानो मयि गृह्णामीति जपति "–(का. श्रौ. सू. १७ । ७१) । अग्निग्रहणानन्तरं यत् ' सत्यं साम ' इति प्रसिद्धं सामवेदे, तद्यजमानो गायेत् । पुष्करपर्णस्योपधानं विधत्ते–पुष्करपर्णमुपदधातीति । तत्स्यात इति । 'तस्य' पुष्करपर्णोपधानस्य ' अतः ' अस्माद् ब्राह्मणादुत्तरस्मिन् ब्राह्मणे (श. प. ७ । ४ । १ । ७)–" योनिर्वै पुष्करपर्णम् "–इत्यादिना वाक्यशेषेण स्तुतिः करिष्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

सायंकालेऽकर्तव्यं विधत्ते–अथैतमिति । "अथ" पुष्करपर्णोपधानानन्तरम् "एतम्" "अश्वम्" "साये भूते" अहोऽवसाने जाते सति "परिणयन्ति" अग्निचित्रं परितः आवर्तयन्ति, "औऽन्तकर्मणि"–

[illegible]

तं वाऽउपास्तमयमादित्यस्य परिणयति । (त्ये) एष वाऽअस्य प्रत्यक्षं दिवा गोप्ता भवति रात्रिसाचयान्यु वै रक्षाᳬसि राज्या ऽएवास्माऽएतं वज्रमभिगोप्तारं करोति सर्व्वतः परिणयति सर्व्वत ऽएवास्माऽएतं वज्रमभिगोप्तारं करोति त्रिष्कृत्वः परिणयति त्रिवृतमेवास्माऽएतं वज्रमभिगोप्तारं करोत्यथैनमुदश्चं प्राश्चं प्रसृजति तस्योक्तो बन्धुरथ स पुनर्विपल्ययते तस्योपरि बन्धुः ॥ १९ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ७ । २ । ४॥ (३–२)

इति द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७–२ ॥

इति तृतीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ७–३ ॥

तं वा उपास्तमयमादित्यस्य परिणयति । एष वा अस्य प्रत्यक्षं दिवा गोप्ता भवति । रात्रिसाचयान्यु वै रक्षांसि । राज्या एवास्माऽएतं वज्रमभिगोप्तारं करोति । सर्वतः परिणयति । सर्वत एवास्माऽएतं वज्रमभिगोप्तारं करोति । त्रिष्कृत्वः परिणयति । त्रिवृतमेवास्माऽएतं वज्रमभिगोप्तारं करोति । अथैनमुदश्चं प्राश्चं प्रसृजति, तस्योक्तो बन्धुः । अथ स पुनर्विपल्ययते–तस्योपरि बन्धुः १९॥

नाकाशे दृश्यमानम् ' आदित्यम् ' आदित्यात्मकमश्वम् । अश्वस्य आदित्यात्मकता प्रागुक्ता (श. प. ७ । १ । २ । १०) । इदानीमित्याह–' असौ वा आदित्यः ' इति । तथैवास्मा इति । यथा सूर्यो राक्षसादङ्गस्याभिगोप्ता तेनैव प्रकारेणाश्वमध्वर्युः ' अस्मै ' चेष्यमाणायाग्नये ' एतम् ' अश्वात्मकम् ' वज्रम् ' विदधन्यत् ॥ १८ ॥

साम्प्रतमेऽस्पास्तमयाध्यागेवाश्वपरिणयनस्य कर्तव्यतामाह–तं वा इति । ' आदित्यस्यास्तमनुप ' अस्तमयस्य समीपे आदित्ये विद्यमाने सत्येवेति यावत् । एष वा अस्येत्यादि । ' एषः ' खलु आदित्यः ' अस्य ' चीयमानस्याग्नेः ' दिवा ' अह्नि ' प्रत्यक्षम् ' ' गोप्ता भवति ' । रात्रिं सचन्ते समवयन्तीति ' रात्रिसाचयानि ' रात्रौ सञ्चरणशीलानि खलु ' रक्षांसि ' तादृश्याः ' रात्र्याः ' ' एव ' सकाशाद् ' अस्मै ' चित्याग्नये ' एतम् ' अश्वात्मकं ' वज्रम् ' परोक्षआदित्यात्मकम् अग्निलो रक्षितारं ' करोति ' । परिणयनीति परिशब्देन सूचितमर्थं स्पष्टमाविष्करोति–सर्वत इति । ' सर्वतः ' सर्वासु दिक्षु । परिणयनक्रियायास्त्रिरावृत्तिं विधाय स्तौति–त्रिष्कृत्व इति । त्रिवृतमेवास्मा इति । ' त्रिवृतम् ' त्रिगुणितम् । अथैनमुदश्चमित्यादि । ' अथ ' त्रिष्कृत्वः–परिणयनानन्तरम् ' एतम् ' अश्वं ' प्राश्च ' ' उदश्चम् ' विसृजेत् । तस्य च स्तावको वाक्यशेषः प्रागुक्त इत्यर्थः । तस्याध्वर्योः पुनः प्रयोगं विधत्ते–अथ स पुनरिति । ' सः ' अथ ' पुनः '

'विपल्ययते' विपरिवर्तते, उपचारकाले कर्मणोऽङ्गभाव प्रतिपद्यत इत्यर्थः । "अय गतौ"–(धा. पा. भ्वा. आ. ४७९) इत्यस्माल्लिट् । "उपसर्गस्यायतौ"–इति (पा. सू. ८ । २ । १९) लत्वम् । तस्याधस्पर्यावर्त्तनस्योपरिष्टात् प्रयोजनमभिधास्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
सप्तमकाण्डे तृतीयाऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (७–३–२) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताब्धीन्पञ्चसीरीत्रिदशतरुलताधेनुमौवर्णभूमी ।
रत्नोस्रा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रमितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमवमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान्गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७–३ ॥

अथ चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
तृतीयप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आत्मन्नग्निं गृह्णीते नेष्यन् । (क्ष) आत्मनो ह्येतमधि जनयति यादृशाद्वै जायते तादृङेव भवति स यदनात्मन्नगृहीत्वाग्निं चिनुयान्मनुष्यादेव मनुष्यं जनयेन्मर्त्यान्मर्त्यमनपहतपाप्मनोऽनपहतपाप्मानमथ यदात्मन्नग्निं गृहीत्वा चिनोति अग्नेरेवाध्यग्निं जनयत्यमृतादमृतमपहतपाप्मनोऽपहतपाप्मानम् ॥ १ ॥

आत्मन्नग्निं गृह्णीते नेष्यन् । आत्मनो वा एतमधि जनयति । यादृशाद्वै जायते—तादृङेव भवति । स यदनात्मन्गृहीत्वाग्निं चिनुयात्—मनुष्यादेव मनुष्यं जनयेत्, मर्त्यान्मर्त्यम्, अनपहतपाप्मनोऽनपहतपाप्मानम् । अथ यदात्मन्नग्निं गृहीत्वा चिनोति—अग्नेरेवाध्यग्निं जनयति, अमृतादमृतम्, अपहतपाप्मनोऽपहतपाप्मानम् ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अग्निप्रणयनोपस्थानगानपुष्करपर्णोपधानानि पूर्वस्मिन् काण्डे सप्तमेण विहितानि, इदानीं तानि क्रमेण प्रपञ्चयति—आत्मन्नग्निं गृह्णीते नेष्यन्नित्यादिना । 'नेष्यन्' चयनं करिष्यन्नध्वर्युः 'आत्मन्' आत्मनि 'अग्निम्' 'गृह्णीते' मन्त्रेण धारयेत् । आत्मनो वा इत्यादि । अध्वर्युः 'आत्मनोऽधि' अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी "अधिपरी अनर्थकौ"—इति (पा. सू. १ । ४ । ९३) पाणिनिस्मरणात् । आत्मनः सकाशात् खल्वध्वर्युः 'एतम्' चित्याग्निम् 'जनयति' तथा सति लोकस्थितिरीदृशी 'यादृशाद्' यादृक्स्वरूपात् खलु मनुष्यादिशरीराद् गर्भो 'जायते' स 'तादृङ्' तत्सदृश एव निष्पद्यते । सति ह्यग्निग्रहणेऽध्वर्युरग्न्यात्मको भवति । तादृशादध्वर्योर्जायमानश्चित्याग्निरपि साक्षादग्निरूपो भवति । तस्मादात्मन्यग्निग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । अगृहीत्वा चयने दोषमुपन्यस्यति—स यद्यनात्मन्निति । 'सः' अध्वर्युः 'यद्' यद्यात्मन्यग्निग्रहणमकृत्वा 'अग्निं चिनुयात्' तदा देवत्वाभावान्मनुष्यशरीरेण तन्मनुष्यात्मकमेव जनयेत्, कारणगुणानुकारात् कार्यमिति भावः । कारणं हि शरीरं मनुष्यजातीयम्; अत एव 'मर्त्यम्' मरणशीलम्, अनपहतपाप्मानम्, मरणादिदुःखसाधनसहितम्, तथाविधात्मनोऽग्निरपि तादृशो भवतीति तात्पर्यम् । सति त्वग्निग्रहणे तन्निहितदोषवैपरीत्यमाह—अथ यदिति । तदेतेनेत्यादि । अग्निरूपादात्मनः सकाशाज्जन्यमानोऽग्निरेव 'जनयति' अमृतत्वमपहतपाप्मत्वं चाध्वर्युसम्बन्धात्मकः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १ ॥

तऽएतत्सत्यꣳ साम पुरस्तादगायन् । (यँस्त्व) तदस्य सत्यं मुखमकुर्वꣳस्ते सत्यमभवन्त्सत्यमेनानुन्ववर्त्तत सत्य ऽएषां स कामोऽभवद्यत्कामा ऽएतदकुर्वत ॥ ४ ॥

तथैवैतद्यजमानः । (नो) यत्सत्यꣳ साम पुरस्ताद्गायति तदस्य सत्यं मुखं करोति स सत्यं भवति सत्यमेनमनुवर्त्तते सत्योऽस्य स कामो भवति यत्काम ऽएतत्कुरुते ॥ ५ ॥

तद्यत्तत्सत्यम् । (या) आपऽ एव तदापो हि वै सत्यं तस्माद्येनापो यन्ति तत्सत्यस्य रूपमित्याहुरप ऽएव तदस्य सर्व्वस्याग्रमकुर्वꣳस्तस्माद्यदैवापो यन्त्यथेदꣳ सर्व्वं जायते यदिदं किं च ॥ ६ ॥

तऽएतत्सत्यं साम पुरस्तादगायन् । तदस्य सत्यं मुखमकुर्वन्, ते सत्यमभवन्, सत्यमेनानन्ववर्तत, सत्य एषां स कामोऽभवत्—यत्कामा एतदकुर्वत ॥ ४ ॥

तथैवैतद्यजमानो यत् सत्यं साम पुरस्ताद्गायति—तदस्य सत्यं मुखं करोति, स सत्यं भवति, सत्यमेनमनुवर्तते, सत्योऽस्य स कामो भवति—यत्काम एतत्कुरुते ॥ ५ ॥

तद् यत्तत्सत्यम्—आप एव तत् । आपो हि वै सत्यम् । तस्माद्येनापो यन्ति—तत्सत्यस्य रूपमित्याहुः । अप एव तदस्य सर्वस्याग्रमकुर्वन् । तस्माद्यदैवापो यन्ति—अथेदं सर्वं जायते—यदिदं किं च ॥ ६ ॥

(त्रा) अथ पुष्करपर्णमुपदधाति । योनिर्वै पुष्करपर्णं योनिमेवैतदुपदधाति ॥ ७ ॥

यद्वेव पुष्करपर्णमुपदधाति । (त्या) आपो वै पुष्करं तासामियं पर्णं यथा ह वाऽइदं पुष्करपर्णमप्स्वध्याहितमेवमियमप्स्वध्याहिता सेयं योनिरग्नेरियᳬं ह्यग्निरस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयतऽइमामेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हिताᳬं सत्यादुपदधातीमां तत्सत्ये प्रतिष्ठापयति तस्मादियᳬं सत्ये प्रतिष्ठिता तस्माद्धियमेव सत्यमियᳬं ह्येवैषां लोकानामद्धातमाम् ॥ ८ ॥

अथ पुष्करपर्णेष्टकोपधानम् ।

अथ पुष्करपर्णमुपदधाति । योनिर्वै पुष्करपर्णम्—योनिमेवैतदुपदधाति ॥ ७ ॥

यद्वेव पुष्करपर्णमुपदधाति । आपो वै पुष्करम् । तासामियं पर्णम् । यथा ह वाऽइदं पुष्करपर्णमप्स्वध्याहितम्—एवमियमप्स्वध्याहिता । सेयं योनिरग्नेः । इयं ह्यग्निः । अस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयते । इमामेवैतदुपदधाति । तामनन्तर्हितां सत्यादुपदधाति । इमां तत्सत्ये प्रतिष्ठापयति । तस्मादियं सत्ये प्रतिष्ठिता । तस्माद्धियमेव सत्यम् । इयं ह्येवैषां लोकानामद्धातमाम् ॥ ८ ॥

हीति । ' हि ' यस्माद् ' आपः ' सत्यात्मिका. ' तस्माद् ' ' येन ' भूप्रदेशेन ताः ' आपः ' ' यन्ति ' ' गच्छन्ति ' ' तत् ' स्थानं सत्यस्य उदकात्मकस्य ब्रह्मणो ' रूपमित्याहु. ' कथयन्ति ब्रह्मवादिनः । अपां प्रथमसर्गश्च स्मर्यते—" अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् "—इति (मनु.) । अप एव तदस्येत्यादि । अपां सत्यरूपत्वात्तेन सत्यसाम्नोऽप्सु गानेन 'अस्य' ' सर्वस्य ' जगतः ' अप एवाग्रन ' मुखम् ' अकुर्वन् ' देवा इत्यर्थः । अपामप्रकरणस्य फलमाह—तस्मादिति । ' तस्माद् ' उक्तहेतौ ' यद्वैव ' खलु ' आपः ' इत्थंभूतता ' यन्ति ' प्रवहन्ति । ' अथ ' अनन्तरमेव ' इदम् ' दृश्यमानमोषधिवनस्पत्यादिरूपम् ' सर्वम् ' जगदुत्पद्यते । सर्वशब्दस्य सङ्कुचद्वृत्तिता निराचष्टे—यदिदमिति ॥ ६ ॥

पुष्करपर्णोपधानं विधाय स्तौति—अथ पुष्करपर्णमिति । ' अथ '—शब्दः सामगानानन्तर्यार्थः । " तमद्भ्य उपोदासृप्तं पुष्करपर्णे विवेद "—(श. प. ७ । ३ । २ । १४) इति अग्न्युपलम्भाधिकरणत्वस्य श्रुतत्वात् पुष्करपर्णस्य योनित्वम् ॥ ७ ॥

प्रकारान्तरेण पुष्करपर्णस्याग्नियोनित्वमनुवादपूर्वकं प्रतिपादयति—यद्वेवेति । आपो वै पुष्करमित्यादि । "पुष्करं सर्वतोमुखम्"—(अ.को. १।१०।४) इत्यादिनिघण्टुप्रसिद्धिद्योतको 'वै'—शब्द. । ' तासाम् ' अपां प्रथमसृष्टानाम् 'इयम्' पृथिवी ' पर्णम् ' पर्णस्थानीया । एतदेव विशदयति—यथा ह वा इति । ' इदं पुष्करपर्णम् ' पद्मपत्रं यथा खलु ' अप्स्वध्याहितम् ' उपर्याश्रितं सद् दृश्यते ' एवमियम् ' पृथिवी ' अप्सु ' उदकेषु 'अध्याहिता' उपर्याश्रिता वर्तते । अत एवोपरिष्टात् "तदपां ह शर आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवद्"—(श. प. १०।६।५।२) इत्याम्नास्यते; अतः पुष्करपर्णसाम्यात्पृथिव्याः पुष्करपर्णत्वम् । सेयं योनिरित्यादि । यदिदं पृथिव्यात्मकं पुष्करपर्णं 'सेयम्' 'अग्नेः' 'योनिः' उत्पत्तिकारणम्, अत एव ' हि ' ' इयम् ' पृथिवी

(म) अपां पृष्ठमसि योनिरग्नेरिति । (त्य) अपाᳬं ह्ययं पृष्ठं योनिर्ह्ययमग्नेः समुद्रमभितः पिन्वमानमिति समुद्रो हीमामभितः पिन्वते वर्धमानो महाँ२॥ऽआ च पुष्करऽइति वर्धमानो महीयस्व पुष्करऽइत्येतद्दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथस्वेत्यनुविमार्ष्ट्यसौ वाऽआदित्यऽएषोऽग्निर्नो हैतमन्यो दिवो वरिमा यन्तुमर्हति द्यौर्भूत्वैनं यच्छेत्येवैतदाह स्वराजोपदधाति स्वाराज्यᳬं ह्यपाᳬं सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

"अपां पृष्ठमसि योनिरग्नेः"–इति । अपां हीयं पृष्ठम् । योनिर्हीयमग्नेः । "समुद्रमभितः पिन्वमानम्"–इति । समुद्रो हीमामभितः पिन्वते । "वर्द्धमानो महाँ२॥आ च पुष्करे"–इति । वर्धमानो महीयस्व पुष्करऽइत्येतत् । "दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथस्व"– वा. सं. १३। २) इत्यनुविमार्ष्टि । असौ वाऽआदित्य एषोऽग्निः । नो हैतमन्यो दिवो वरिमा यन्तुमर्हति । द्यौर्भूत्वैनं यच्छेत्येवैतदाह । स्वराजोपदधाति । स्वाराज्यं ह्यपाम् । सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

कार्यकारणयोरभेदाद्विद्याग्निरूपेण वर्तते । एतत्तादात्म्यमुपपादयति–अस्यां हि सर्वोऽग्निश्चीयत इति । "षष्ठ्यर्थे चतुर्थी"–(प्रा. सू. २ । ३ । ६२ । वा. १ ।) अस्याः पृथिव्याः सम्बन्धिनीभिर्मृन्मयीभिरिष्टकाभिः कृत्स्नः 'अग्निश्चीयते' अतः पृथिव्या अग्नेश्च तादात्म्यमुक्तमित्यर्थः । उदाहृतरीत्या यतः पुष्करपर्णं पृथिवी, अतस्तदुपधानेन 'इमामेव' पृथिवीमुपहितवान् भवतीत्यर्थः । अथैतस्योपधानस्य सत्यसामानन्तर्यमनूद्य स्तौति–तामनन्तर्हितामिति । 'सत्यात्' सत्यसामगानाद् 'अनन्तर्हिताम्' अव्यवहिता 'ताम्' पुष्करपर्णेष्टकामुपदध्यात् । 'तत्' तेनानन्तर्हितत्वेन 'इमाम्' पृथिवीं 'सत्ये' 'प्रतिष्ठापयति' 'तस्माद्' एव खलु 'इयम्' पृथिवी 'सत्ये' 'ब्रह्मण्यस्त्वोपाधिके 'प्रतिष्ठिता' दृश्यते । तस्माद्विर्यामिति । "उशब्दोऽवधारणे"–इति । यस्मात् सत्ये प्रतिष्ठिता 'तस्मादेव' कारणादधिकरणाधिकर्तव्ययोरभेदोपचारेण 'इयमेव' पृथिवी 'सत्यम्' । सत्यरूपतामुपपादयति–इयं हीति । 'एषाम्' पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकानां मध्येऽपि 'इयमेव' खलु पृथिवी 'अद्धातमाम्' प्रत्यक्षतमाम्, अपारोक्ष्येणावभासमाना दृश्यते, तस्मादस्याः सत्यरूपत्वं बोद्धव्यम् । "किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे"–(पा. सू. ५ । ४ । ११) इति आमुप्रत्ययः ॥ ८ ॥

अथ तस्मिन्पुष्करपर्णोपधाने मन्त्रं विधाय पदशो व्याचष्टे–अपां पृष्ठमसीति । अपां हीयमिति । 'इयम्' पृथिव्युपर्यवस्थानाद् 'अपाम्' पृष्ठत्वात् 'पृष्ठम्,' अतो हे पुष्करपर्ण ! त्वम् ' 'अपाम्' उदकानां 'पृष्ठमसि' पृष्ठभागो भवसि । योनिर्ह्ययमिति । चित्यस्य 'अग्नेः' 'योनिः' पृथिवी, इष्टकोपादानत्वात् । हे पुष्करपर्ण ! त्वमग्नेस्तादृशी योनिरसीति प्रथमपादार्थः । समुद्रो हीमामिति । 'इमाम्' पृथिवीम् 'अभितः' सर्वतः पृथिव्याः सर्वासु दिक्षु 'समुद्रः' 'पिन्वते' सिञ्चति, "पिवि सेचने"–(धा. पा. भ्वा. प.५९०) इति धातुः । महश्छन्दस व्याख्यानम्–महीयस्वेति । "महीङ् वृद्धौ"–(धा. पा. कं. आ. २९) इति

१-सिद्धान्तकौमुद्यां तु "महीङ् पूजायाम्" इति दृश्यते ।

(इ) अथ रुक्ममुपदधाति । (त्य) असौ वाऽआदित्यऽएष रुक्मऽएष हीमाः सर्व्वाः प्रजाऽअतिरोचते रोचो ह वै तꣳ रुक्मऽइत्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवाऽअमुमेवैतदादित्यमुपदधाति स हिरण्मयो भवति परिमण्डलऽएकविꣳशतिनिर्बाधस्तस्योक्तो बन्धुरधस्तान्निर्बाधमुपदधाति रश्मयो वाऽएतस्य निर्बाधा अवस्ताद्वु वाऽएतस्य रश्मयः ॥ १०

अथ रुक्मेष्टकोपधानम् ।

अथ रुक्ममुपदधाति । असौ वाऽआदित्य एष रुक्मः । एष हीमाः सर्वाः प्रजा अतिरोचते । रोचो ह वै तं रुक्म इत्याचक्षते परोक्षम् । परोक्षकामा हि देवाः । अमुमेवैतदादित्यमुपदधाति । स हिरण्मयो भवति परिमण्डल एकविंशतिनिर्बाधः । तस्योक्तो बन्धुः । अधस्तान्निर्बाधमुपदधाति । रश्मयो वाऽएतस्य निर्बाधाः । अवस्ताद्वु वाऽएतस्य रश्मयः ॥ १० ॥

धातु. कण्ड्वादि । अनुविमार्ष्टीति । चतुर्थपादावसाने पुष्करपर्णमुपधानस्थानुलोम्येन विमार्जनं कुर्यात् । असौ वा आदित्य इत्यादि । चतुर्थपादव्याख्यानम् । नो हैतमन्य इति । द्युलोकव्यतिरिक्तः 'अन्यो' 'वरिमा,' भाववाचिना तद्योऽलक्ष्यते । इतरः पदार्थः । एतमग्निम 'नो' खलु 'यन्तुमर्हति' तथा च 'दिवो मात्रया वरिम्णा' इति इत्थंभावे तृतीयेति व्याख्यानं भवति, अतोऽयमर्थः सम्पद्यते स्यात्—द्यौर्भूत्वेति । हे पुष्करपर्ण ! त्वं द्युलोको भूत्वा एतमग्निं 'यच्छ' यमयेति तात्पर्यार्थः । छन्दोद्वारेणैतत् प्रशंसति—स्वराजोपदधातीति । उत्तरार्द्धर्चे वैराजपादाभ्यां द्वेऽअक्षरे अधिके तदाभिरयं स्वराडास्यच्छन्दसो रूपगम् "द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ" इति स्मरणात् । स्वायत्त राजते ईष्टे इति स्वराड्, स्वतन्त्रेश्वरस्तस्य कर्म 'स्वाराज्यम्' 'अपाम्' 'हि' सम्बन्धि यत् स्वाराज्य तदेव पुष्करपर्णम् । अतस्तस्य स्वराजोपधानं युक्तमिति भावः । सादयित्वा—इत्यादिकं प्रागुक्तार्थम् ॥ ९ ॥

आकाशात्मना स्तुतस्य पुष्करपर्णस्य मध्ये सूर्यमण्डलात्मना ध्यातव्यस्य रुक्मस्योपधानं विधत्ते—अथ रुक्ममिति । 'अथ'—शब्दः पुष्करपर्णोपधानानन्तर्यार्थः । रुक्मस्यादित्यात्मकत्वमुपपादयति—एष हीमा इति । 'एषः' एव परिदृश्यमानो हि 'असौ वा आदित्यः' 'इमाः' 'सर्वाः' 'प्रजाः' 'अतिरोचते,' अतो रोचत इति व्युत्पत्त्या रुच्धातोः पचाद्यचि 'रोच' इति तस्य नामधेयं सम्पद्यते, तदेव पारोक्ष्येण 'रुक्म' इति ब्रुवते परोक्षप्रियत्वाद्देवानामित्यर्थः । रुक्मस्य प्रकृतिद्रव्यमाकृतिविशेषं च दर्शयति—स हिरण्मय इति । 'सः' रुक्मः सुवर्णमयः कार्यः । दाण्डिनायनादिसूत्रे (पा. सू. ६ । ४ । १७४) निपातनान्मयटि, हिरण्यशब्दस्यान्त्ययकारलोप. । 'परिमण्डलः' वर्तुलाकृति., 'एकविंशतिनिर्बाधः' एकविंशतिसङ्ख्याकैः पुलकैर्युक्तः कार्यः । तस्योक्त इति । 'तस्य' एकविंशतिनिर्बाधयोगस्य एकविंशो वेष बहिष्टान्निर्बाधं बिभर्ति (श. प. ६ । ७ । १ । २) इत्यादिना स्तुतिः प्रागाम्नातेत्यर्थः । उपधानसमये निर्बाधानामधोभागेऽवस्थानं यथा भवति तथा कर्तव्यमिति विधत्ते—अधस्तान्निर्बाधमिति । तत्र कारणमाह—रश्मयो वा एतस्येति । सूर्यमण्डलस्याधस्ताद्भागे हि 'रश्मयो' निःसरन्ति; अतो रश्म्यात्मकानां निर्बाधानामधस्ताद्भागे करणं युक्तमिति भावः ॥ १० ॥

(स्तं) तं पुष्करपर्णऽउपदधाति । योनिर्वै पुष्करपर्णं योनावेवैनमे-
तत्प्रतिष्ठापयति ॥ ११ ॥

यद्वेव पुष्करपर्णऽउपदधाति । प्रतिष्ठा वै पुष्करपर्णमियं वै पुष्करपर्ण-
मियमु वै प्रतिष्ठा यो वाऽअस्यामप्रतिष्ठितोऽपि दूरं सन्नप्रतिष्ठितऽ एव स
रश्मिभिर्वाऽएषोऽस्यां प्रतिष्ठितोऽस्यामेवैनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति १२

यद्वेव पुष्करपर्णऽउपदधाति । (ती) इन्द्रो वृत्रꣳ हत्वा नास्तृषीति
मन्यमानोऽपः प्राविशत्ताऽ अब्रवीद्बिभेमि वै पुरं मे कुरुतेति स योऽपाꣳ
रस ऽआसीत्तमूर्ध्वꣳ समुदौहꣳस्तामस्मै पुरमकुर्वꣳस्तद्यदस्मै पुरमकुर्वꣳस्त-
स्मात्पूष्करं पूष्करꣳ ह वै तत्पुष्करमित्याचक्षते परोक्षं परोऽक्षकामा
हि देवास्तद्यत्पुष्करपर्णऽउपदधाति य एवास्मै तमापो रसꣳ समुदौह-
न्यामस्मै पुरमकुर्वꣳस्तस्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति ॥ १३ ॥

तं पुष्करपर्णऽउपदधाति । योनिर्वै पुष्करपर्णम् । योनावेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति ॥ ११ ॥

यद्वेव पुष्करपर्णऽउपदधाति । प्रतिष्ठा वै पुष्करपर्णम् । इयं वै पुष्करपर्णम् । इयमु वै प्रतिष्ठा । यो वाऽअस्यामप्रतिष्ठितोऽपि दूरे सन्–अप्रतिष्ठित एव सः । रश्मिभिर्वाऽएषोऽस्यां प्रतिष्ठितः । अस्यामेवैनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ १२ ॥

यद्वेव पुष्करपर्णऽउपदधाति । इन्द्रो वृत्रं हत्वा नास्तृषीति मन्यमानोऽपः प्राविशत् । ता अब्रवीत्–बिभेमि वै । पुरं मे कुरुतेति । स योऽपां रस आसीत्–तमूर्ध्वं समुदौहन् । तामस्मै पुरमकुर्वन् । तद्यदस्मै पुरमकुर्वन्–तस्मात्पूष्करम् । पूष्करं ह वै तत् पुष्करमित्याचक्षते परोक्षम् । परोक्ष-

---

तस्य पुष्करपर्णमध्ये उपधानं विधत्ते–तं पुष्करपर्णं इति । पुष्करपर्णस्य योनिरूपत्वं प्रागुक्तम् ॥ ११ ॥

प्रकारान्तरेण पुष्करपर्णे रुक्मोपधानं स्तौति–यद्वेवेति । ' प्रतिष्ठा ' आश्रयः, तद्रूपता पुष्करपर्णस्योपपादयति–इयं वै पुष्करपर्णमिति । यो वा अस्यामित्यादि । ' यः ' खलु ' अस्याम् ' पृथिव्याम् ' अप्रतिष्ठितः ' प्रतिष्ठितो न भवति, स दूरदेशे ' सन् ' वर्तमानोऽपि ' अप्रतिष्ठितः ' प्रतिष्ठारहितो निरालम्बन एव भवति । यद्येवमाकाशे वर्तमानस्य सूर्यस्य पृथिव्यामनवस्थानादेतेन पुष्करपर्णं उपधानेन ' एनम् ' रुक्मरूपमादित्यम् ' अस्याम् ' पृथिवीरूपायामेव ' प्रतिष्ठायाम् ' ' प्रतिष्ठापयति ' ॥ १२ ॥

एतदेव रुक्मोपधानस्य पुष्करपर्णाधिकरणत्वमाख्यायिकया पुष्करनामनिर्वचनेन प्रतिष्ठारूपतां वदन्स्तौति–यद्वेव पुष्करपर्णं इत्यादिना । ' नास्तृषि ' न खल्वहमवधिषि वृत्रमहिंसिषमिति विपर्यस्तमतिः सन्नित्यर्थः । सः ' इन्द्रः ' अनन्तरम् ' अपः प्राविशत्, ' ' ता अब्रवीत् ' च, अहं वृत्राद् ' बिभेमि ' बिभ्यतो मम ' पुरम् ' भयरहितमावासस्थानं हे आपः ! यूयं ' कुरुत ' इत्येतद् वचः श्रुत्वा ' यः ' तासामपां ' रसः ' प्रातिस्विकः

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति । (त्य) असौ वाऽआदित्यो ब्रह्माऽहरहः पुरस्ताज्जायते वि सीमतः सुरुचो वेनऽआवरिति मध्यं वै सीमेमे लोकाः सुरुचोऽसावादित्यो वेनो यद्वै प्रजिजनिषमाणोऽवेनत्तस्माद्वेनस्तानेष सीमतो मध्यतो विवृण्वन्नुदेति स बुध्न्याऽउपमाऽअस्य विष्ठाऽइति दिशो वाऽअस्य बुध्न्याऽउपमा विष्ठास्ता ह्येषऽउपवितिष्ठते सतश्च योनिमसतश्च विवरितीमे वै लोकाः सतश्च योनिरसतश्च यच्च ह्यस्ति यच्च न तदेभ्यऽएव लोकेभ्यो जायते त्रिष्टुभोपदधाति त्रैष्टुभो ह्येष सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १४ ॥

कामा हि देवाः । तद्यत्पुष्करपर्णं उपदधाति-यमेवास्मै तमापो रसं समुदौहन् । यामस्मै पुरमकुर्वन्-तस्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति ॥ १३ ॥

"ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्"-इति । असौ वाऽआदित्यो-ब्रह्माहरहः पुरस्ताज्जायते । "वि सीमतः सुरुचो वेन आवः"-इति । मध्यं वै सीमा । इमे लोकाः सुरुचः । असावादित्यो वेनः । यद्वै प्रजिजनिषमाणोऽवेनत्-तस्माद्वेनः । तानेष सीमतो मध्यतो विवृण्वन्नुदेति । "स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः"-इति । दिशो वाऽअस्य बुध्न्या उपमा विष्ठाः । ता ह्येष उपवितिष्ठते । "सतश्च योनिमसतश्च विवः"-(वा० सं० १३ । ३) इति । इमे वै लोकाः सतश्च योनिरसतश्च-यच्च ह्यस्ति, यच्च न । तदेभ्य एव लोकेभ्यो जायते । त्रिष्टुभोपदधाति । त्रैष्टुभो ह्येषः । सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ १४ ॥

'आसीत्,' 'तमूर्ध्वं समुदौहन्' समुदक्षिपन् । तमेव रस पुष्करपर्णात्मना परिणत निवासस्थानम् 'अकुर्वन्' यस्मादेव पूरक्रियत तस्मात् तस्य पुष्करमिति नाम सपन्नम् । पू: क्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः 'पुष्करम्' इति प्रयोक्तव्ये 'पुष्करम्' इति प्रयोगस्तु पारोक्ष्यकरणायेति सम्प्रदेशार्थः । एवं पुष्करनामनिर्वचन कृत्वा प्रकृते योजयति-तद्यत्पुष्करपर्ण इति । 'अस्मै' इन्द्राय 'यमेव तम्' 'रसम्' 'आपः' 'पुरा' 'समुदौहन्' समुत्क्षिप्तवत्यः, तदनन्तरमस्मा एवेन्द्राय 'याः' 'पुरम्' पुष्करपर्णात्मिकाम् 'अकुर्वन्' 'तस्मिन्नेव' उभयरूपे स्वाश्रये रुक्मरूपेणावस्थितमिन्द्रशब्दाभिधेयम् 'एनम्' सूर्यम् 'एतद्' एतेन 'प्रतिष्ठापयति' इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तस्मिन् रुक्मोपधाने मन्त्रं दर्शयति-ब्रह्म जज्ञानमिति[1] । ननु षड्भावविकाररहितमौपनिषद 'ब्रह्म' तत् कथं तस्य जनिक्रियायोगो मन्त्रपदेन प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्य व्याचष्टे-असौ वा आदित्य इति । अत्र प्रादुर्भाव एव जनेरर्थो न तूत्पत्तिः । अयमर्थः-तदुक्तविधं ब्रह्म सगुण सद् 'असौ' द्युलोकस्य 'आदित्यो'-भूत्वा प्रत्यह 'पुरस्तात्' पूर्वस्यां दिशि 'जायते' उदेति । 'जज्ञानम्' इति जनेर्लिटः कानजादेशे (पा. सू. ३ । २ । १०६ ।) रूपम् ॥

१-तस्मिन्रुक्ममधः पिण्ड ब्रह्म जज्ञानमिति । का० श्रौ० सू० । १७ । ७४ ।

(१) अथ पुरुषमुपदधाति । स प्रजापतिः सोऽग्निः स यजमानः स हिरण्मयो भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरग्निरमृतꣳ हिरण्यममृतमग्निः पुरुषो भवति पुरुषो हि प्रजापतिः ॥ १५ ॥

अथ पुरुषेष्टकोपधानम् ।

अथ पुरुषमुपदधाति । स प्रजापतिः, सोऽग्निः, स यजमानः । स हिरण्मयो भवति । ज्योतिर्वै हिरण्यम्, ज्योतिरग्निः । अमृतं हिरण्यम्, अमृतमग्निः । पुरुषो भवति । पुरुषो हि प्रजापतिः ॥ १५ ॥

द्वितीयपादं क्रमेण पदार्थानाह–मध्ये वा इति । ' सीमतः ' इति पदे यत् सीमेति प्रातिपदिकं तन्मध्यमाचष्टे । सुष्टु रोचन्ते सवितृप्रकाशेन दीप्यन्त इति ' सुरुच ' पृथिव्यादिलोकाः । " असावादित्यो वेनः "–इति यद् वेनोऽसावुच्यते, तन्नामनिर्वचनं करोति–यद्वा इति । यस्मात् कारणात्–' प्रजिज्ञनिषमाणः ' प्रजनितुं प्रादुर्भवितुमुदेतुमिच्छन् ' अवेनत् ' कान्तियुक्तोऽभवत् तस्मात् वेनति दीप्यत इति ' वेन ' इति सूर्यस्य नाम सम्पन्नम् । अत एव यास्कोऽप्याह स्म–" वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणः "–इति (निरु. १०।४ । १) । इत्थं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह–तानेष इति । ' तान् ' सुरुक्छब्दाभिधेयान् पृथिव्यादिलोकान् ' एषः ' सूर्यः ' सीमतो ' ' मध्यतो ' ' व्याव ' व्यावृणोत् उदयेन प्रकाशितवान् । वृणोतेर्लुङि, " मन्त्रे घस "–(पा. सू. २ । ४ । ८०) इत्यादिना च्लेर्लुक् । " छन्दस्यपि दृश्यते "–(पा. सू. ६ । ४ । ७३) इत्याडागमः । एतस्य पदस्योक्तार्थपरतां व्याचष्टे–विवृण्वन्नुदेतीति ॥

तृतीयपादमनूद्य व्याचष्टे–स बुध्न्या इति । बुध्नो मूलं तत्र भवाः ' बुध्न्याः ' पादाः ते च ' अस्य ' सूर्यस्य दिगात्मका रश्मिप्रसरणहेतुत्वात् । ' ताः ' बुध्न्यशब्दाभिधेया दिशः । उप समीपे स्वगतिभेदेन निर्मिमीत इति ' उपमाः ' सूर्यः तथा ताः 'दिशो' ऽनुलक्ष्य ' विनिष्ठते ' विविधं पूर्वपश्चिमादिदिग्भेदहेतुत्वेनावतिष्ठत इति ' विष्ठाः ' । तिष्ठतेर्माङश्च " आतो मनिन् "–(पा. सू. ३ । २ । ७४ ।) इति विच्, एवम्भूतः सूर्यः ' सतः ' लोकत्रयात्मकस्य भावरूपस्य ' असतः ' अभावात्मकस्य च ' योनिम् ' उत्पत्तिस्थानं ' विवः ' विवृणोति । सदसच्छब्दयोर्भावाभावपरतां व्याचष्टे–यच्च ह्यस्ति यच्च नेति । छन्दोद्वारेण प्रशंसति–त्रिष्टुभेति । त्रैष्टुभो ह्येष इति । " गायत्री वै पृथिवी त्रैष्टुभमन्तरिक्षम् "–(तै. स. ५ । २ । १) इत्यादिश्रुतेः । द्वितीयस्थानत्वाच्चान्तरिक्षस्य त्रिष्टुप्सम्बन्धः, तत्र संचरन्त्रिष्टुप्छन्दस इन्द्रेण सहोत्पत्तेश्च इन्द्रात्मक एष सूर्योऽपि त्रैष्टुभः । सादयित्वेत्यादि–व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

रुक्ममध्ये हिरण्मयपुरुषस्योपधानं विधत्ते–अथ पुरुषमिति । स प्रजापतिरित्यादि । ' सः ' उपधेयः पुरुषः ' प्रजापतिः ' स्थूलप्रपञ्चाभिमानी विराडात्मकः, ' सः ' एव ' अग्निः ' सूक्ष्मप्रपञ्चाभिमानी हिरण्यगर्भात्मकः, यजमानस्य तद्रूपभावेर्यजमानात्मकोऽपि ' सः ' इत्यर्थः । तस्य हिरण्यविकृतित्वं विधाय स्तौति–स हिरण्मय इति । ज्योतिर्वा इति । भास्वररूपोपेतत्वाज्ज्योतिरात्मकं हिरण्यम् । तथाऽत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि समुच्छित्तिविरहाद् ' अमृतम् ' अमरणस्वभावं ' हिरण्यम् ' । चीयमानः ' अग्निः ' अपि एतदुभयात्मक इति हिरण्मयत्वं युक्तमित्यर्थः । पुरुषरूपतामनूद्य प्रतिपादयति–पुरुषो भवतीति । ' हि ' यस्मादित्याग्निरूपेण संस्कर्तव्यः ' प्रजापतिः ' पुरुषविधस्तत्प्रतिरूपत्वाद्धिरण्मयस्योपधेयस्य पुरुषाकृतिर्युक्तेत्यर्थः ॥ १५ ॥

(यं) युद्देव पुरुषमुपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्ताद्रम्या तनूर्मध्यत ऽउद्‌क्रामत्तस्यामेनमुत्क्रान्तायां देवाऽ अजहुस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वंस्तदस्मिन्नेताᳬं रम्यां तनूं मध्यतोऽदधुस्तस्यामस्य देवा ऽअरमन्त तद्यदस्यैतस्याᳬं रम्यायां तन्वां देवा ऽअरमन्त तस्माद्धिरम्यᳬं हिरम्यᳬं ह वै तद्धिरण्यमित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्तथैवास्मिन्नयमेताᳬं रम्यां तनूं मध्यतो दधाति तस्यामस्य देवा रमन्ते प्राणो वाऽअस्य सा रम्या तनूः प्राणमेवास्मिन्नेतं मध्यतो दधाति ॥ १६ ॥

यद्देव पुरुषमुपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्ताद्रम्या तनूर्मध्यत उदक्रामत् । तस्यामेनमुत्क्रान्तायां देवा अजहुः । तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्–तदस्मिन्नेतां रम्यां तनूं मध्यतोऽदधुः । तस्यामस्य देवा अरमन्त । तद्यदस्यैतस्यां रम्यायां तन्वां देवा अरमन्त–तस्माद्धिरम्यम् । हिरम्यं ह वै तद्धिरण्यमित्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः । तथैवास्मिन्नयमेतां रम्यां तनूं मध्यतो दधाति । तस्यामस्य देवा रमन्ते । प्राणो वाऽअस्य सा रम्या तनूः । प्राणमेवास्मिन्नेतं मध्यतो दधाति॥१६॥

एतदेव पुरुषोपधानमनूद्य मनःप्राणाद्यात्मकसूक्ष्मशरीरस्थापनरूपेण स्तौति–यद्देवेति । प्रजापतेर्विस्रस्तादित्यादि । ‘ प्रजापतिः ’ हि पुरा विस्रस्तशरीरोऽभूत् । तथाविधात्तस्माद्रमणीया ज्ञानक्रियाशक्तिरूपा सूक्ष्मा ‘ तनूः ’ ‘ मध्यतः ’ शरीरमध्याद् ‘ उदक्रामत् ’ ऊर्ध्वं निरगमत् । ‘ तस्याम् ’ ऊर्ध्वं निष्क्रान्तायां सत्याम् ‘ एनम् ’ प्रजापतिं चक्षुराद्यभिमानि–‘ देवा ’ आदित्यादयः ‘ अजहुः ’ अत्यजन् । “ ओहाक् त्यागे ”–(धा. पा. जु. प. ८) इति धातुः । ‘ तं ’ तथाविधं प्रजापतिं ‘ देवाः ’ तत्पुत्राः ‘ यत्र ’ यस्मिन् प्रदेशे ‘ समस्कुर्वन् ’ चित्याग्निरूपेण संस्कृतवन्तः । “ अड्भ्यासव्यवायेऽपि ”–(पा. सू. ६ । १ । १३० । वा. १) इति कात्पूर्वः सुट् । ‘ तत् ’ तत्र ‘ अस्मिन् ’ प्रजापतौ ‘ एताम् ’ निष्क्रान्ताम् ‘ रम्याम् ’ ‘ तनूम् ’ ‘ मध्यतोऽदधुः ’ स्थापयाञ्चक्रुः । ‘ अस्य ’ प्रजापतेः ‘ तस्याम् ’ तन्वाम् पुरा निष्क्रान्ता इन्द्रियदेवताः ‘ अरमन्त ’ पुनः प्रविश्यातिष्ठन्नित्यर्थः । उक्तार्थोपजीवनेन हिरण्यनामनिर्वचनं करोति–तद्यदस्येति । ‘ एतस्याः ’ हितायां स्थापितायां ज्ञानक्रियाशक्त्युपेतत्वेन रमणीयायां तन्वां यस्माद् ‘ देवा अरमन्त, तस्मात्’ हितेऽस्मिन् रमत इति व्युत्पत्त्या ‘हिरम्यम्’ इति नाम सम्पन्नम्, तदेव परोक्षेण हिरण्यमित्युच्यते, पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः (पा. सू. ६ । ३ । १०९) इति । अत एव “ हिरण्यं कस्मात् ”–इति प्रक्रम्योक्तं यास्केन “हितरमणं भवति इति वा ” (निरु. २ । २ । २) इति । एवं पुराकल्पमभिधाय प्रकृते योजयति–तथैवास्मिन्नित्यादिना । ‘अयम्’ यजमानः । शिष्टं स्पष्टम् । का पुनरसौ रम्या तनूरिति तामाह–प्राणो वा अस्येति । प्राणापानादिपञ्चवृत्त्यात्मकः क्रियाशक्त्यात्मकः ‘ प्राणः ’ ‘ अस्य ’ प्रजापतेरेव ‘ रम्या तनूः ’ अतस्तत्स्थापनमेव कृतं भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

तᳪ᳭ रुक्मऽउपदधाति । (त्य) असौ वाऽआदित्यऽएष रुक्मोऽथ य ऽएषऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषः सऽएष तमेवैतदुपदधाति ॥ १७ ॥

(त्यु) उत्तानमुपदधाति । (त्ये) एतद्वै देवाऽअब्रुवन्यदि वाऽइमावर्वाञ्चावुपधास्यामः सर्वमेवेदं प्रधक्ष्यतो यद्यु पराञ्चौ पराञ्चावेव तप्स्यतो यद्यु सम्यञ्चावन्तरेवैतावेतज्ज्योतिर्भविष्यत्यथोऽअन्योऽन्यᳪ᳭ हिᳪ᳭सिष्यतऽइति तेऽर्वाञ्चमन्यमुपादधुः पराञ्चमन्यᳪ᳭ सऽएष रश्मिभिरर्वाङ् तपति रुक्मः प्राणैरेषऽऊर्ध्वः पुरुषः प्राञ्चमुपदधाति प्राङ्ह्येषोऽग्निश्चीयते ॥ १८ ॥

तं रुक्मऽउपदधाति । असौ वाऽआदित्य एष रुक्मः । अथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः—स एषः । तमेवैतदुपदधाति ॥ १७ ॥

उत्तानमुपदधाति । एतद्वै देवा अब्रुवन्—यदि वाऽइमावर्वाञ्चावुपधास्यामः—सर्वमेवेदं प्रधक्ष्यतः । यद्यु पराञ्चौ । पराञ्चावेव तप्स्यतः । यद्यु सम्यञ्चौ । अन्तरेवैतावेतज्ज्योतिर्भविष्यति । अथो-ऽअन्योऽन्यं हिंसिष्यत इति । तेऽर्वाञ्चमन्यमुपादधुः, पराञ्चमन्यम् । स एष रश्मिभिरर्वाङ् तपति रुक्मः । प्राणैरेष ऊर्ध्वः पुरुषः । प्राञ्चमुपदधाति । प्राङ् ह्येषोऽग्निश्चीयते ॥ १८ ॥

तस्य पुरुषोपधानस्याधारविशेषं विधाय स्तौति—तं रुक्म इति । यो 'रुक्मः' पुष्करपर्णे उपहितस्तस्य मध्ये 'तम्' हिरण्मयं पुरुषमुपदध्यात् । आदित्यमण्डलात्मको ह्येष 'रुक्मः' आदित्यमण्डलमध्ये यो हिरण्मयः पुरुष आस्ते । अत एव श्रूयते—" एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः "—इति । " हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः "—इति च । स एवैष उपधीयमानो हिरण्मयः पुरुषो रुक्मरूपे आदित्यमण्डले तमेव पुरुषमुपहितवान् भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तयोरुपधाने पुरुषस्योत्तानमुखत्वं विधत्ते—उत्तानमुपदधातीति । एतदेवोपवर्णितप्रानुवचनमाख्यायिकया प्रतिपादयति—एतद्वै देवा इत्यादिना । 'यदि' 'खलु' 'इमौ' रुक्मपुरुषौ 'अर्वाञ्चौ' अधोमुखौ 'उपधास्यामः' उभयोस्तेजसोः संघट्टनेन प्रबलतरौ अधोमुखं 'सर्वमेवेदम्' जगत् 'प्रधक्ष्यतः' प्रदग्धं करिष्यतः । एतद्दोषपरिहारार्थं 'यदि' 'खलु' 'एतौ' 'पराञ्चौ' पराङ्मुखौ, ऊर्ध्वमुखौ उपधास्यामस्तथा सति 'पराञ्चावेव' पराङ्मुखावेव सन्तौ 'तप्स्यतः' सूर्यमण्डलाद् ये उपरितना लोकास्तत्रैव सूर्यप्रकाशः स्यान्न त्वधस्तनेषु लोकेष्वित्यर्थः । प्रधक्ष्यत इति प्रपूर्वाद्दहतेर्लृटि लसादेशः, 'तप्स्यतः' इति "तप सन्तापे"—(धा. पा. भ्वा. प. १०१०) इत्यस्मात् । 'यदि' तर्हि 'सम्यञ्चौ' परस्पराभिमुखौ तौ रुक्मपुरुषावुपदध्यामस्तदा 'एतावन्तरेव' एतयोर्मध्ये एव तदीयं 'ज्योतिर्भविष्यति' तथा च व्यवधानादुपरितनानधस्तनांश्च लोकान्न प्रकाशयेताम् । 'अथो' अपि च 'अन्योन्यं हिंसिष्यतः' रुक्मस्य ज्योतिषा पुरुषज्योतिः प्रतिहन्येत, तेन च रुक्मज्योतिरिति परस्परहिंसेत्यर्थः । कथं तर्हि तावुपधेयाविति तत्राह—तेऽर्वाञ्चमिति । 'ते' 'देवाः' 'अन्यम्'

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रऽइति । हिरण्यगर्भो ह्येष समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेकऽआसीदित्येष ह्यस्य सर्वस्य भूतस्य जातः पतिरेकऽआसीत्स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमामित्येष वै दिवं च पृथिवीं च दाधार कस्मै देवाय हविषा विधेमेति प्रजापतिर्वै कस्तस्मै हविषा विधेमेत्येतत् ॥१९॥

(द्र) द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिति।(त्य) असौ वाऽआदित्यो द्रप्सः स दिवं च पृथिवीं च स्कन्दतीत्यमूमितीमामिमं च योनिमनु यश्च पूर्व

" हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे "–इति । हिरण्यगर्भो ह्येष समवर्त्तताग्रे । " भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् "–इति । एष ह्यस्य सर्वस्य भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । " स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमाम् "–इति । एष वै दिवं च पृथिवीं च दाधार । " कस्मै देवाय हविषा विधेम "–(वा. सं. १३ । ४) इति । प्रजापतिर्वै कः । तस्मै हविषा विधेमेत्येतत् ॥ १९ ॥

" द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्याम् "–इति । असौ वाऽआदित्यो द्रप्सः । स दिवं च

एकं सूर्यमण्डलात्मकं रुक्मम् ' अर्वाञ्चम् ' अधस्तान्निर्बाधम् ' तपादधुः ' ' अन्य ' पुरुष ' पराञ्च ' पराङ्मुखमुत्तानमुपादधुरित्यनुषङ्गः । यस्मादेव तस्मादेष मण्डलात्मकः सूर्यो ' रश्मिभिः ' किरणैः ' अर्वाङ् ' अधोमुखः ' तपति ' । स एष रुक्मात्मकः एषः प्राणात्मको मण्डलान्तरवर्ती ' पुरुषः ' प्राणिनां ' प्राणैः ' सह ' ऊर्ध्वः ' वर्तते । अत एवान्यत्राम्नातम्–" योऽसौ तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति "–(तै. आ. १ । १४ । १) इति । तस्य प्राङ्मुखत्वं विधाय स्तौति–प्राञ्चमिति । ' तम् ' उत्तानं पुरुषं ' प्राञ्चम् ' प्राङ्मुखमुपदध्यात् । ' हि ' यस्मादेव प्राङ्मुखः प्राक्शिरस्कः ' चीयते ' तस्माद्धिरण्मयपुरुषस्यापि तथात्वं युक्तम् । पुष्करपर्णोपधानं प्रस्तुत्य एतत् सर्वं कात्यायनोऽप्यसूत्रयत्–" तस्मिन्रुक्ममर्-पिण्ड बद्ध-जहानमिति, उत्तानं प्राञ्चं हिरण्यपुरुषं तस्मिन् हिरण्यगर्भ इति "–(का. श्रौ. सू. १७ । ७४ । ७९) हिरण्यगर्भो द्रप्सश्चस्कन्देति द्वाभ्यां हिरण्मयपुरुषमुपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ १८ ॥

प्रथमां पादशोऽनूद्य व्याचष्टे–हिरण्यगर्भ इत्यादिना । हिरण्यगर्भो ह्येष इति ' एषः ' हिरण्मयपुरुषः सूर्यमण्डलान्तर्वर्ती हिरण्यगर्भः, अपञ्चीकृतभूततत्कार्याभिमानी परमेश्वरो हि हिरण्यगर्भः, स च हिरण्मयाण्ड-मध्ये गर्भवदवस्थानात् ' हिरण्यगर्भः ' इत्युच्यते । अयम् ' अग्रे ' सृष्टेरादौ हिरण्यगर्भाख्यः प्रजापतिः प्रथमं ' समवर्तत ' प्रथमंशरीरी जात इत्यर्थः । अत एवान्यत्र श्रूयते–" स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते "–इति । एष ह्यस्येत्यादि । ' एषः ' खलु हिरण्यगर्भः ' अस्य ' ' सर्वस्य ' भूतभौतिकात्मकस्य कृत्स्नस्य जगतः जातावस्थ एव सन् ' एकः ' असाधारणः ' पतिः ' नियन्ता ' आसीत् ' । एष वै दिवं चेत्यादि । ' एषः ' खल्वादित्यात्मको हिरण्यगर्भो ' दिवम् ' द्युलोकं ' पृथिवीम् ' भूमिं च प्रकाशनवर्षणादि-व्यापारेण ' दाधार ' धृतवान् । कस्मै देवायेति । किंशब्दादिह निरुक्तानिरुक्तकृत्स्नजगदात्मकत्वादीदृग् इति निर्वक्तुमशक्यः प्रजापतिरेवोच्यत इत्याह–प्रजापतिर्वै क इति ॥ १९ ॥

द्वितीयामृचमनूद्य व्याचष्टे–द्रप्सश्चस्कन्देति । असौ वा आदित्य इत्यादि । द्रवात्मकबिन्दून् किरणैः

ऽइतीमं च लोकममुं चेत्येतदथो यच्चेदमेतर्हि चीयते यच्चादः पूर्वमचीयतेति समानं योनिमनु संचरन्तमिति समानꣳ ह्येषऽएतं योनिमनु संचरति द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राऽइत्यसौ वाऽआदित्यो द्रप्सो दिशः सप्त होत्रा अमुं तदादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥

द्वाभ्यामुपदधाति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुपदधाति त्रिष्टुब्भ्यां त्रैष्टुभो ह्येष सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २१ ॥

पृथिवीं च स्कन्दति । इत्यमूम्, इतीमाम् । "इमं च योनिमनु यश्च पूर्वः"–इति । इमं च लोकममुं चेत्येतत् । यच्चेदमेतर्हि चीयते, यच्चादः पूर्वमचीयतेति । "समानं योनिमनु सञ्चरन्तम्"–इति । समानं ह्येष एतं योनिमनु संचरति । "द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः"–(वा. सं. १३ । ५) इति । असौ वाऽआदित्यो द्रप्सः, दिशः सप्त होत्राः । अमुं तदादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥

द्वाभ्यामुपदधाति । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैनमेतदुपदधाति । त्रिष्टुब्भ्याम् । त्रैष्टुभो ह्येषः । सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ २१ ॥

प्साति भक्षयतीति 'द्रप्सः,' 'असौ' 'आदित्यः' । 'सः' 'दिवं च' 'पृथिवीं च' 'स्कन्दति' गच्छति शोषयति वा । "स्कन्दिर् गतिशोषणयोः"–(धा. पा. भ्वा. प. १००१) इति धातुः । स्कन्दनप्रकारविशेषमभिनयेन दर्शयति–इत्यमूमितीमामिति । 'इति' अनेनोर्ध्वगमनप्रकारेण 'अमूम्' दिवं व्याप्नोति । 'इति' अनेन प्रकारेणाधोमुखैः किरणैः प्रकाशनेन 'इमां' पृथिवीं व्याप्नोतीत्यर्थः ।

द्वितीयपादमनूद्य व्याचष्टे–इमञ्च योनिमिति । 'इमं' च आहवनीयाख्यं 'योनिं' 'यश्च पूर्वः' चितो गार्हपत्याख्यः । तदुभयं द्यावापृथिव्यात्मकमसावादित्यो व्याप्नोतीत्येतदर्थपरतां व्याचष्टे–इमं च लोकमिति । लोकद्वयरूपतामुक्त्वा चितिद्वयरूपतामाह–अथो इति । अपि च 'एतर्हि' एतस्मिन् समये 'यद्' 'इदम्' 'चीयते' आहवनीयाख्यं स्थानम्, 'यच्चादः' विप्रकृष्टं गार्हपत्याख्यं स्थानं 'पूर्वमचीयत' एतदुभयं हिरण्मयपुरुषरूपः सूर्यो व्याप्नोतीत्यर्थः ॥

तृतीयपादमनूद्य व्याचष्टे–समानं योनिमिति । समानं ह्येष इति । 'एषः' सूर्यः 'समानम्' एकविधम् 'एतम्' 'योनिम्' स्थानम्, 'अनु'–लक्ष्य 'संचरति', प्राच्यां दिशि उदयेनैकेनैव मार्गेण प्रतिदिवसं सञ्चरतीत्यर्थः ॥

चतुर्थपादमनूद्य व्याचष्टे–द्रप्सं जुहोमीति । तं सञ्चरन्तं 'द्रप्सम्' प्राच्यां दिश्युद्यन्तं तद्व्यतिरिक्तासु सप्तसु दिक्षु 'जुहोमि' प्रतिष्ठापयामि । लक्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् (पा. सू. १ । ४ । ९०) । "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया"–(पा. सू. २ । ३ । ८) इति होत्राशब्दाद् द्वितीया ॥ २० ॥

मन्त्रद्वित्वमनूद्य स्तौति–द्वाभ्यामिति । व्याख्यातप्रायमेतत् । मन्त्रगतच्छन्दोद्वारेण स्तौति–त्रिष्टुब्भ्यामिति । आदित्यस्य त्रैष्टुभत्वं प्रागप्रतिपादितम् । सादयित्वेत्यादिकं प्रागुक्तार्थम् ॥ २१ ॥

(उ) अथ साम गायति । (त्ये) एतद्वै देवाऽएतं पुरुषमुपधाय तमेतादृशमेवापश्यन्यथैतच्छुष्कं फलकम् ॥ २२ ॥

(न्तो) तेऽब्रुवन् । (ब्रु) उप तज्जानीत यथाऽस्मिन्पुरुषे वीर्यं दधामेति तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथाऽस्मिन्पुरुषे वीर्यं दधामेति ॥ २३ ॥

ते चेतयमानाः । (ऽ) एतत्सामापश्यंस्तदगायंस्तदस्मिन्वीर्यमदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति पुरुषे गायति पुरुषे तद्वीर्यं दधाति चित्रे गायति सर्वाणि हि चित्राण्यग्निस्तमुपधाय न पुरस्तात्परीयान्नेन्माऽयमग्निर्हिनसदिति ॥ २४ ॥

चित्रसामगानम् ।

अथ साम गायति । एतद्वै देवाऽएतं पुरुषमुपधाय तमेतादृशमेवापश्यन्–यथैतच्छुष्कं फलकम् २२

तेऽब्रुवन्–उप तज्जानीत–यथाऽस्मिन्पुरुषे वीर्यं दधामेति । तेऽब्रुवन्–चेतयध्वमिति–चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । तदिच्छत–यथाऽस्मिन्पुरुषे वीर्यं दधामेति ॥ २३ ॥

ते चेतयमाना एतत्सामापश्यन् । तदगायन् । तदस्मिन्वीर्यमदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति । पुरुषे गायति । पुरुषे तद्वीर्यं दधाति । चित्रे गायति । सर्वाणि हि चित्राण्यग्निः । तमुपधाय न पुरस्तात्परीयात्–नेन्माऽयमग्निर्हिनसदिति ॥ २४ ॥

पुरुषोपधानाङ्गत्वेन सामगानं विधत्ते–अथ साम गायतीति । 'अथ'–शब्दो हिरण्मयपुरुषोपधानानन्तर्ये । तस्य सामगायनस्य पुरुषगतवीर्याधानहेतुत्वमाख्यायिकया प्रतिपादयति–एतद्वा इत्यादिना । एतस्मिन् खलु समये 'देवाः' 'पुरुषं' हिरण्मयम् 'उपधाय' 'तम्' पुरुषम् 'एतादृशमेव' एवंरूपमेव 'अपश्यन्' । कीदृशमिति तदाह–यथैतदिति । 'यथा' खलु 'एतत्' 'शुष्कम्' नीरसं 'फलकम्' काष्ठमयम्, तद्वन्निर्वीर्यमेवापश्यन्नित्यर्थः ॥ २२ ॥

ततः 'ते' देवाः अन्योऽन्यम् 'अब्रुवन्' 'यथाऽस्मिन् पुरुषे' 'वीर्यम्' प्राणादिलक्षणं 'दधाम' स्थापयाम, तत्प्रकारं हे देवाः ! यूयम् 'उपजानीत' । एवमालोच्य 'ते' देवाः पुनः 'अब्रुवन्' उपज्ञाहेतुत्वेन 'चेतयध्वमिति' । एतद्वाक्यं श्रुतिः स्वयं व्याचष्टे–चितिमिच्छतेति । चितिरत्र ज्ञानविशेषः । किमर्थं चेतयध्वमिति प्रार्थ्यत इत्याशङ्क्य तस्य प्रयोजनमुक्तम्–तदिच्छतेति । 'यथा' खलु 'अस्मिन्' शुष्कफलकवन्नीरसे 'पुरुषे' 'वीर्यम्' स्थापयाम तमुपायमिच्छतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं परस्परमालोच्य 'चेतयमानाः' मीमांसमानाः 'ते' देवा. वीर्याधानार्थम 'एतत् सामापश्यन्' । दृष्ट्वा च 'तत्' साम 'अगायन्' तेन च 'अस्मिन्' हिरण्मयपुरुषे वीर्यम् 'अस्थापयन्' । स्वयं साम-

(त्थु) अथ सर्पनामैरुपतिष्ठते । (त) इमे वै लोकाः सर्पास्ते हानेन सर्वेण सर्पन्ति यदिदं किं च सर्वेषामु हैष देवानामात्मा यदग्निस्ते देवा एतमात्मानमुपधायाबिभयुर्यद्वै न इमे लोका अनेनात्मना न सर्पेयुरिति ॥ २५ ॥

त एतानि सर्पनामान्यपश्यन् । (इयंस्ते) तैरुपातिष्ठन्त तैरस्मा इमाँल्लोकानस्थापयंस्तैरनमयन्यदनमयंस्तस्मात्सर्पनामानि तथैवैतद्यजमानो यत्सर्पनामैरुपतिष्ठत इमानेवास्मा एताँल्लोकान्त्स्थापयतीमाँल्लोकान्नमयति तथो हास्यैत एतेनात्मना न सर्पन्ति ॥ २६ ॥

अथ सर्पनामैरुपतिष्ठते । इमे वै लोकाः सर्पाः । ते हानेन सर्वेण सर्पन्ति–यदिदं किं च । सर्वेषामु हैष देवानामात्मा–यदग्निः । ते देवा एतमात्मानमुपधाय–अबिभयुः–यद्वै न इमे लोका अनेनात्मना न सर्पेयुरिति ॥ २५ ॥

त एतानि सर्पनामान्यपश्यन् । तैरुपातिष्ठन्त । तैरस्मा इमाँल्लोकानस्थापयन् । तैरनमयन् । यदनमयन् तस्मात्सर्पनामानि । तथैवैतद्यजमानो यत्सर्पनामैरुपतिष्ठते–इमानेवास्मा एताँल्लोकान्त्स्थापयति । इमाँल्लोकान्नमयति । तथो हास्यैत एतेनात्मना न सर्पन्ति ॥ २६ ॥

गायनस्य वीर्याधानहेतुतामाख्यायिकया प्रतिपाद्य तद्दृष्टान्तेनेदानीमपि पुरुषसामगायनस्य तद्धेतुतामाह–तथैवास्मिन्निति । यथा देवाः ‘ तवीर अधम् ’ यजमानः, सिद्धमन्यन् । पुरुषे गायतीति । ‘ पुरुषे ’ अन्वारब्धे सति ‘ तत् ’ साम गातव्यं ‘ तत् ’ तथा सति तस्मिन् हिरण्मयपुरुषे सामलक्षणं ‘ वीर्यम् ’ स्थापितवान् भवति । चित्रे गायतीति । चित्रलिङ्गके मन्त्रे “ चित्रं देवानाम् ”–इत्यादिके । तदुक्तं कर्कभाष्ये–“ पुरुषे चित्रे साम गायति ”–इति कात्यायनेन पुरुष इति सप्तमीनिर्देशादालब्धे ‘ पुरुषे ’ ‘ चित्रे ’ चित्रलिङ्गके मन्त्रे साम ‘ गायति ’ (का. श्रौ. सू. १७ । ७६) इति । सर्वाणि हीत्यादि । लोके यावन्ति हि ‘ चित्राणि ’ विविधरूपाणि सन्ति तत्सर्वसमुदायरूपश्चित्यः ‘ अग्निः ’ अतश्चित्रे गानं युक्तमिति । तमुपधायेत्यादि । ‘ तम् ’ हिरण्मयपुरुषम् ‘ उपधाय ’ ‘ न पुरस्तात् परीयात् ’ पूर्वस्यां दिशि नातिक्रामेत् । परिगमने हि अयमग्निः ‘ मा हिनसत् ’ मा हिंस्याद् नैव बाधेत । हिनस्तेर्लेटि अडागमः (पा. सू. ३ । ४ । ९४) इति ॥ २४ ॥

अथ यजमानकर्तृकं पुरुषस्योपस्थानं विधत्ते–अथ सर्पनामैरिति । “ नमोऽस्तु सर्पेभ्यः ”–इत्याद्याः सर्पनामाख्या मन्त्राः । सूत्रितं हि–“ उपतिष्ठते यजमानो नमोऽस्त्विति ”–(का. श्रौ. सू. १७ । ७८) इति । अथैतत् सर्पनामभिरुपस्थानं लोकत्रयस्थापनहेतुत्वेनाख्यायिकया प्रतिपादयति–इमे वै लोका इत्यादिना । ‘ यदिदम् ’ लोकत्रयवर्ति किमपि प्राणिजातमस्ति, ‘ अनेन ’ ‘ सर्वेण ’ सह पृथिव्यादयः ‘ ते ’ ‘ लोकाः ’ ‘ सर्पन्ति ’ तस्मात् सर्पणनिमित्तात् सर्पशब्दाभिधेया लोका इत्यर्थः । तथा चित्याग्निरिति यदस्ति एष एव सर्व

१–पूर्वेणपरोक्षस्यात् । का० श्रौ० सू० १७ । ७७ ।

यद्वेव सर्पनामैरुपतिष्ठते । (व) इमे वै लोकाः सर्पा यद्धि किं च सर्पत्येष्वेव तल्लोकेषु सर्पति तद्यत्सर्पनामैरुपतिष्ठते यैवैषु लोकेषु नाष्ट्रा यो व्यध्वरो या शिमिदा तदेवैतत्सर्वं शमयति ॥ २७ ॥

नमोऽस्तु सर्पेभ्यः । (भ्यो) ये के च पृथिवीमनु । येऽअन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमऽइति यऽएवैषु त्रिषु लोकेषु सर्पास्तेभ्यऽएतन्नमस्करोति ॥ २८ ॥

यद्वेव सर्पनामैरुपतिष्ठते । इमे वै लोकाः सर्पाः । यद्धि किञ्च सर्पति–एष्वेव तल्लोकेषु सर्पति । तद्यत्सर्पनामैरुपतिष्ठते–यैवैषु लोकेषु नाष्ट्रा, यो व्यध्वरो, या शिमिदा–तदेवैतत्सर्वं शमयति ॥ २७ ॥

"नमोऽस्तु सर्पेभ्यो, ये के च पृथिवीमनु, येऽअन्तरिक्षे, ये दिवि, तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः"–(वा. सं. १३ । ६) इति । यऽएवैषु त्रिषु लोकेषु सर्पाः–तेभ्य एवैतन्नमस्करोति ॥ २८ ॥

याऽइषवो यातुधानानामिति । यातुधानप्रेषिता हैके दशन्ति ये वा वनस्पतीँ१॥ रनु ॥ ये वाऽवटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमऽइति ये चैव वनस्पतिषु सर्पा ये चावटेषु शेरते तेभ्यऽएतन्नमस्करोति ॥ २९ ॥

ये वाऽमी रोचने दिवः । (वो) ये वा सूर्यस्य रश्मिषु ॥ येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमऽइति यत्र यत्रैते तद्देवेभ्यऽएतन्नमस्करोति नमो नमऽ इति यज्ञो वै नमो यज्ञेनैवैनानेतन्नमस्कारेण नमस्यति तस्मादु ह नायज्ञियं ब्रूयान्नमस्तऽइति यथा हैनं ब्रूयाद्यज्ञस्तऽइति तादृक् तत् ॥३०॥

" या इषवो यातुधानानाम् "-इति । यातुधानप्रेषिता हैके दशन्ति । " ये वा वनस्पतीँ१॥ रनु ॥ ये वाऽवटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः "-(वा. सं. १३।७) इति । ये चैव वनस्पतिषु सर्पाः, ये चावटेषु शेरते, तेभ्य एतन्नमस्करोति ॥ २९ ॥

" ये वाऽमी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु ॥ येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः "-(वा. सं. १३ । ८) इति । यत्र यत्रैते-तद्देवेभ्य एतन्नमस्करोति । नमो नम इति । यज्ञो वै नमः । यज्ञेनैवैनानेतन्नमस्कारेण नमस्यति । तस्मादु ह नायज्ञियं ब्रूयात्-'नमस्ते'-इति । यथा हैनं ब्रूयाद् यज्ञस्त इति । तादृक् तत् ॥ ३० ॥

द्वितीयं मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे-या इषव इति । यातुधानप्रेषिता इति । ' यातुधानैः ' राक्षसैः ' प्रेषिताः ' प्रेरिताः खलु ' एके ' सर्पाः ' दशन्ति ' खादन्ति । " दंश दशने "-(धा. पा. भ्वा. प. १०१४) " दंशसञ्जस्वञ्जां शपि "-(पा. सू. ६ । ४ । २५) इति नलोपः । अतस्ते ' यातुधानानाम् ' ' इषवो ' बाणाः, ईदृग्विधाश्च ये ' सर्पाः ' ' ये वा वनस्पतीँरनु ' ' अनु '-लक्ष्य वनस्पतिषु वर्तन्ते, ' अवटेषु ' बिलेषु ' शेरते, ' ' ये ' सर्पाः ' तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ' ' इति ' अनेन मन्त्रेण नमस्कारः क्रियत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

तृतीयं सर्पनामकमन्त्रमनूद्य मन्त्रत्रयतात्पर्यं व्याचष्टे-ये वाऽमी इति । सर्वत्र ' वा '-शब्दश्चार्थे । ' दिवो ' द्युलोकस्य सम्बन्धिनि ' रोचने ' रोचमाने स्थाने ' ये ' च ' अमी ' सर्पाः ' सूर्यस्य रश्मिषु ' च ये वर्तन्ते, ' येषां ' सर्पाणाम् ' अप्सु ' उदकमध्ये ' सदः ' सदनं स्थानं ' कृतम् ' अस्ति, ' तेभ्यः सर्पेभ्यो नम इति । यत्र यत्रेत्यादि । मन्त्रत्रयतात्पर्यकथनम् । ' यत्र यत्र ' देशे ' एते ' सर्पाः वर्तन्ते, ' तत् ' तत्र ' एव ' ' एभ्यः ' सर्पेभ्यो नमो नम इति त्रिष्वपि मन्त्रेषु पठितानां नमःशब्दानां सङ्ग्रहार्था पुनरुक्तिः । ' नमो नम इति ' पुनः पुनर्नमःशब्दप्रयोगेण एतान्नमस्करोति । नमस्कारं स्तौति-यज्ञो वै नम इति । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो ' यज्ञः ' स यथा देवानां प्रीतिकरस्तद्वन्नमस्कारोऽपीति तस्य यज्ञात्मकता । तथा च यज्ञात्मकेनैव नमस्कारेण ' एनान् ' सर्पान् ' नमस्यति ' पूजयति । नमसः पूजायामर्थे "नमो वरिव०"-(पा सू. ३।१ । १९) इति क्यच् । प्रासङ्गिकं किञ्चिदाह-तस्मादिति । यस्मादेवं नमस्कारप्रतिपादको नमःशब्दोऽपि यज्ञात्मकः प्रयुज्यते, ' तस्माद् 'एव कारणाद् ' अयज्ञियम् ' यज्ञानर्हं, हे देवदत्त । नमस्तुभ्यमित्येवं ' न ब्रूयात् ' ।

(त्रि) त्रिभिरुपतिष्ठते । त्रय ऽइमे लोका ऽअथो त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्माऽएतदिमाँल्लोकान्त्स्थापयत्यथो तावतैवैतदिदꣳ सर्वꣳ शमयति तिष्ठन्नुपतिष्ठते तिष्ठन्तीव वाऽइमे लोका ऽअथो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरः ॥ ३१ ॥

(ग्रोऽथे) अथैनमुपविश्याभिजुहोति । (त्या) आज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो बन्धुः सर्वतः परिसर्पꣳ सर्वाभ्य ऽएवैनमेतद्दिग्भ्योऽन्नेन प्रीणाति ॥ ३२ ॥

त्रिभिरुपतिष्ठते । त्रयऽइमे लोकाः । अथो त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवास्माऽएतदिमांल्लोकान्स्थापयति । अथो तावतैवैतदिदं सर्वं शमयति । तिष्ठन्नुपतिष्ठते । तिष्ठन्ती वाऽइमे लोकाः । अथो तिष्ठन् वै वीर्यवत्तरः ॥ ३१ ॥

अथैनमुपविश्याभिजुहोति । आज्येन पञ्चगृहीतेन । तस्योक्तो बन्धुः । सर्वतः परिसर्पम् । सर्वाभ्य एवैनमेतद्दिग्भ्योऽन्नेन प्रीणाति ॥ ३२ ॥

कथं तर्हि ब्रूयात् ? 'भो देवदत्त ! नमस्ते' इत्येव ब्रूयात् । तस्य वचनस्य यज्ञियत्वमाविष्करोति—यथा हैनमिति । 'यथा' खलु 'एनम्' अतिथिं 'ब्रूयात्' 'यज्ञस्ते' कल्पित इति 'तादृक्' तत्सदृशमेव 'तत्' नमस्ते इति वचनम् ॥ ३० ॥

मन्त्रस्य त्रिसङ्ख्यामुपजीव्य स्तौति—त्रिभिरुपतिष्ठत इति । 'त्रय इमे लोकाः' पृथिव्यादयः, अतस्तत्सङ्ख्यया मन्त्रत्रित्वमित्यर्थः । अथो त्रिवृदग्निरित्यादिना मन्त्रत्रित्वस्य प्रयोजनान्तरप्रतिपादनम् । त्रिवृदग्नि-रित्यादिकं प्राग्व्याख्यातम् । तावतैवास्मा इति । 'अस्मै' हिरण्मयपुरुषाय 'तावता' तस्याग्नेः परिमाणे-नैव 'इमान्' लोकान् 'एतद्' एतेनोपस्थानेन 'स्थापयति' 'अथो' अपि च 'तावता' तत्परिमाणेन 'एव' 'इदं सर्वम्' जगत्तेनोपस्थानेन 'शमयति' । तच्चोपस्थानं तिष्ठता कर्त्तव्यमिति स्थितिगुणं विधाय स्तौति—तिष्ठन्नुपतिष्ठत इति । ऊर्ध्वाकारेणावस्थानात् 'तिष्ठन्तीव' खलु 'इमे लोकाः' । 'अथो' अपि च उपविष्टात्पुरुषात् 'तिष्ठन्' खलु पुरुषो 'वीर्यवत्तरः' अतिशयितवीर्यवान्, तस्मादुपस्थानस्य तिष्ठत्कर्तृकता युक्तेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अभिहोमं विधत्ते—अथैनमिति । उपस्थानानन्तर्यम् 'अथ'—शब्दार्थः । 'एनम्' हिरण्मयपुरुषम् 'अभिजुहोति' अभितः सर्वासु दिक्षु उपरिहोमेन संस्कुर्यात् । तत्र द्रव्यं विधत्ते—आज्येनेति । आहुतिपात्र-कार्यं पञ्चगृहीतमाज्यं स्रुचि गृहीत्वा तेनाभिजुहुयादित्यर्थः । तस्योक्त इति । तस्य पञ्चसङ्ख्यायुक्तत्वस्य स्तावको वाक्यशेषः प्रागाम्नातः (श. ब्रा. ७।२।१।१९) इत्यर्थः । सर्वतः परिसर्पमिति । 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु 'परिसर्पम्' तां तां दिशं परिक्रम्य "आभीक्ष्ण्ये णमुल् च"—(पा. सू. ३ । ४ । २२) इति णमुल् । परिसर्पणस्य प्रयोजनमाह—सर्वाभ्य इति । 'सर्वाभ्यो' दिग्भ्यः सकाशाद् 'एनम्' पुरुषम् । गतमन्यत् ॥ ३२ ॥

१—उपविश्य पंचगृहीतं जुहोति पुरुषे स्रुचा पाज इति प्रादक्षिणं परिसर्पम् । का. श्रौ. सू. १७ । ७१ ।

यद्वेवैनमभिजुहोति । (त्ये) एतद्वै देवाऽएतमात्मानमुपधायाबिभयुर्यद्वै नऽइममिह रक्षाᳬंसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तऽएतान्राक्षोघ्नान्प्रतिसरानपश्यन्कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीमिति राक्षोघ्ना वै प्रतिसरास्तऽएतैः प्रतिसरैः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो रक्षाᳬंसि नाष्ट्राऽअपहत्याभयेऽनाष्ट्रऽएतमात्मानᳬं समस्कुर्वत तथैवैतद्यजमानऽएतैः प्रतिसरैः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो रक्षाᳬंसि नाष्ट्राऽअपहत्याभयेऽनाष्ट्रऽएतमात्मानᳬं संस्कुरुते ॥ २३ ॥

(तऽ) आज्येन जुहोति । वज्रो वाऽआज्यं वज्रेणैवैतद्रक्षाᳬंसि नाष्ट्राऽअपहन्ति पञ्चगृहीतेन पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैतद्रक्षाᳬंसि नाष्ट्राऽअपहन्त्याग्नेयीभिरग्निर्वै ज्योती रक्षोहाऽग्निनैवैतद्रक्षाᳬंसि नाष्ट्राऽअपहन्ति त्रिष्टुब्भिर्वज्रो वै त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्रक्षाᳬंसि नाष्ट्राऽअपहन्ति सर्वतः परिसर्पᳬं सर्वाभ्यऽएवैतद्दिग्भ्यो रक्षाᳬंसि नाष्ट्राऽअपहन्ति ॥ २४ ॥

यद्वेवैनमभिजुहोति । एतद्वै देवा एतमात्मानमुपधायाबिभयुः—यद्वै न इममिह रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति । तऽएतान् राक्षोघ्नान्प्रतिसरानपश्यन् । " कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीम् "—(वा० सं० १३ । ९–१३) इति । राक्षोघ्ना वै प्रतिसराः । तऽएतैः प्रतिसरैः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो रक्षांसि नाष्ट्रा अपहत्याभयेऽनाष्ट्रऽएतमात्मानं समस्कुर्वत । तथैवैतद्यजमान एतैः प्रतिसरैः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो रक्षांसि नाष्ट्रा अपहत्याभयेऽनाष्ट्रऽएतमात्मानं संस्कुरुते ॥ २३ ॥

आज्येन जुहोति । वज्रो वाऽआज्यम् । वज्रेणैवैतद्रक्षांसि नाष्ट्रा अपहन्ति । पञ्चगृहीतेन । पञ्चचितिकोऽग्निः । पञ्चऽर्तवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवैत-

---

मन्त्रविधिमर्थमनुवदति—यद्वेवैनमिति । " कृणुष्व पाजः "—इत्यादीन् राक्षोघ्नान्पञ्च मन्त्रान् विधातुमाख्यायिकामाह—एतद्वै देवा इति । यद्वै न इममिति । ' नः ' अस्माकम् ' इमम् ' आत्मानम् ' इह ' अस्मिन्नवसरे ' नाष्ट्रा ' ' रक्षांसि ' ' यत् ' येनोपायेन ' न हन्युः ' स उपायः क इति विचारितवन्त इत्यर्थः । राक्षोघ्नान् प्रतिसरानित्यादि । राक्षसान्प्रति अभिमुखेन सरन्ति गच्छन्तीति ' प्रतिसराः ' ' कृणुष्व पाजः ' इत्याद्या मन्त्राः । अत एव ते रक्षोहननसम्बन्धात् ' राक्षोघ्नाः ' । प्रसिद्धौ ' वै '—शब्दः, सा च " असतासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः "—इत्यादिमन्त्रवर्णादवसेया । तथैवैतदित्यादिना उक्तार्थदृष्टान्तमुखेनाभिहोममन्त्रविधिः ॥ २३ ॥

मन्त्रस्य रक्षोहननहेतुत्वं प्रतिपाद्य द्रव्यमुखेनापि तद प्रतिपादयति—वज्रो वा इति । " वृत्रं खलु वै देवा वज्रं हत्वा सोममपश्यन् "—(तै. सं. ६।२।२) इति तैत्तिरीयके प्रसिद्धं घृतस्य वज्ररूपत्वमत्र ' वै '—शब्दो

पश्चादग्नेः प्राङासीनः । (त्रोऽयो) अथोत्तरतो दक्षिणाऽथ पुरस्तात्प्रत्यङ्ङथ जघनेन परीत्य दक्षिणत उदङ्ङासीनस्तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्राऽथानुपरीत्य पश्चात्प्राङासीनस्तथो हास्यैतत्प्रागेव कर्म कृतं भवति ॥२६॥

(त्पु)अथ स्रुचावुपदधाति । बाहू वै स्रुचौ बाहूऽएवास्मिन्नेतत्प्रतिदधाति ·

रक्षांसि नाष्ट्रा अपहन्ति । आग्नेयीभिः । अग्निर्वै ज्योती रक्षोहा । अग्निनैवैतद्रक्षांसि नाष्ट्रा अपहन्ति । त्रिष्टुब्भिः । वज्रो वै त्रिष्टुप् वज्रेणैवैतद्रक्षांसि नाष्ट्रा अपहन्ति । सर्वतः परिसर्पम्—सर्वाभ्य एवैतद्दिग्भ्यो रक्षांसि नाष्ट्रा अपहन्ति ॥ २५ ॥

पश्चादग्नेः प्राङासीनः । अथोत्तरतो दक्षिणा । अथ पुरस्तात्प्रत्यङ् । अथ जघनेन परीत्य दक्षिणत उदङ्ङासीनः । तद्दक्षिणावृत् । तद्धि देवत्रा । अथानुपरीत्य पश्चात् प्राङासीनः । तथो हास्यैतत्प्रागेव कर्म कृतं भवति ॥ २६ ॥

अथ स्रुगिष्टकाद्वयोपधानम् ।

अथ स्रुचा उपदधाति । बाहू वै स्रुचौ । बाहूऽएवास्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । ते यत्स्रुचौ भवतः—

नाशयति । यद्वा आग्नेय्यास्त्रिष्टुभो हेतुत्वादत्रान्वयः । पञ्चर्तवः संवत्सर इति । हेमन्तशिशिरयोः समासाभिप्रायेण । तावद्वैतद्रक्षांसीति । यत्सर्पमार्गविशिष्टाभिर्दिग्भ्योऽखिलावयवपरिमार्गेण ' एतद् ' एतेन कर्मणा ' नाष्ट्रा ' ' रक्षांसि ' नाशयति । मन्त्रदेवताद्वारेण प्रशंसति—आग्नेयीभिरिति । अग्निर्देवता यासां ता आग्नेय्यः, " अग्नेर्ढक् "—(पा. सू. ४ । २ । ३३) " टिड्ढाणञ् " (पा. सू. ४ । १ । १५) इति ङीप् । छन्दोद्वारेण स्तौति—त्रिष्टुब्भिरिति । वज्रो वै त्रिष्टुबिति । ऐन्द्रेण वज्रेण पञ्चदशाक्षरैतिरात्रजातत्वसाद्गुण्येन त्रिष्टुभो वज्रत्वम् । परिसर्पणप्रकारं त्रिभिस्त्रिविहितं परिसर्पणमनूद्य स्तौति—सर्वतः परिसर्पमिति । उक्तार्थमेतत् ॥ २५ ॥

पश्चादग्नेः इत्यादिना परिसर्पणप्रकारो निरूप्यते । ' अग्ने ' प्रथमं ' पश्चात् ' प्रतीच्यां दिशि प्राङ्मुख उपविष्टः सन् प्रथमेन मन्त्रेण पुरुषमभिजुहोति । ' अथ ' उत्तरतो ' दक्षिणा '—मुख उपविष्टः सन् द्वितीयेन मन्त्रेणाभिजुहोति । ' अथ पुरस्तात् ' प्राच्यां दिशि ' प्रत्यङ् ' मुख उपविष्टस्तृतीयेन मन्त्रेण । ' अथ ' पदेन प्रतिनिवृत्य ' जघनेन ' ' परीत्य ' पुरुषस्य पश्चाद्भागेन परिक्रम्य ' दक्षिणतः ' दक्षिणस्यां दिशि ' उदङ् ' मुख उपविष्टश्चतुर्थेन मन्त्रेणाभिजुहोति । तद्दक्षिणावृदिति । एवं क्रियमाणे सति होमस्य प्रादक्षिण्येन वृत्तिरनुगता भवति । ' तत् ' खलु प्रादक्षिण्यं ' देवत्रा ' देवसम्बन्धिनि कर्मणि योग्यम् । ' अथ ' अनन्तरम् ' अनुपरीत्य ' दक्षिणदिक्प्रक्रमात् प्रतीचीं दिशं गत्वा तत्र ' प्राङासीनः ' पञ्चमेन मन्त्रेणाभिजुहुयात् । तथैव सति हि ' अस्य ' यजमानस्य ' एतद् ' अभिहोमाख्यं कर्म ' प्राक् ' अनन्तरं ' कृतम् ' ' भवति ' इत्यर्थः ॥ २६ ॥

स्रुचोरुपधानं विधत्ते—अथ स्रुचाविति[1] । तत् प्रशंसति—बाहू वा इति । " ऊर्ध्वदक्षिणो हस्त उत्तान

1—मन्त्रस्य दर्शितः । का० श्रौ० सू० १७ । ८० । 2—अवदानमन्त्रे । का० श्रौ० सू० १७ । ८१ । 3—तत्र स्रुगुपधानं मन्त्रे । का० श्रौ० । १७ । ८३ ।

ते यत्स्रुचौ भवतः स्रुचौ हि बाहूऽइदमेव कपुच्छलमयं दण्डो द्वे भवतो द्वौ हीमौ बाहू पार्श्वतऽउपदधाति पार्श्वतो हीमौ बाहू ॥ ३६ ॥

कार्ष्मर्यमयीं दक्षिणतऽउपदधाति । (त्ये) एतद्वै देवाऽअबिभयुर्यद्वै नो यज्ञं दक्षिणतो रक्षाᳬसि नाष्ट्रा नु हन्युरिति तऽएतᳬ रक्षोहणं वनस्पतिमपश्यन्कार्ष्मर्यं तऽएतेन वनस्पतिना दक्षिणतो रक्षाᳬसि नाष्ट्राऽअपहत्याभयेऽनाष्ट्रऽएतं यज्ञमतन्वत तथैवैतद्यजमान एतेन वनस्पतिना दक्षिणतो रक्षाᳬसि नाष्ट्राऽ अपहत्याभयेऽनाष्ट्रऽएतं यज्ञं तनुतऽआज्येन पूर्णा भवति वज्रो वाऽआज्यं वज्रेणैवैतद्दक्षिणतो रक्षाᳬसि नाष्ट्राऽअपहन्ति ॥ ३७ ॥

स्रुचौ हि बाहू—इदमेव कपुच्छलम्, अयं दण्डः । द्वे भवतः । द्वौ हीमौ बाहू । पार्श्वत उपदधाति । पार्श्वतो हीमौ बाहू ॥ ३६ ॥

कार्ष्मर्यमयीं दक्षिणत उपदधाति । एतद्वै देवा अबिभयुः—यद्वै नो यज्ञं दक्षिणतो रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति । तऽएतं रक्षोहणं वनस्पतिमपश्यन्—कार्ष्मर्यम् । तऽएतेन वनस्पतिना दक्षिणतो रक्षांसि नाष्ट्रा अपहत्याभयेऽनाष्ट्रऽएतं यज्ञमतन्वत । तथैवैतद्यजमान एतेन वनस्पतिना दक्षिणतो रक्षांसि नाष्ट्रा अपहत्याभयेऽनाष्ट्रऽएतं यज्ञं तनुते । आज्येन पूर्णा भवति । वज्रो वाऽआज्यम् । वज्रेणैवैतद्दक्षिणतो रक्षांसि नाष्ट्रा अपहन्ति ॥ ३७ ॥

सन्यः ''—इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः स्रुचोर्बाहुरूपता । तथा सति 'एतत्' एतेन स्रुगुपधानेन 'अस्मिन्' हिरण्मयपुरुषे 'बाहू' एव 'प्रतिदधाति' सन्दधाति । स्रुचोर्बाहुरूपताप्रसिद्धिमभिनयेन दर्शयति—इदमेवेति । 'इदमेव' हस्ताग्रं प्रसृतिरूपेण दृश्यमानं 'कपुच्छलं' स्रुगग्रस्थानीयम् । 'अयम्' एव बाहुदण्डः स्रुग् 'दण्डः' अतः स्रुग्बाह्वोः प्रत्यक्षसिद्धेत्यर्थः । द्वित्वमनूद्य स्तौति—द्वे भवत इति । दक्षिणोत्तरपार्श्वयोस्तदुपधानं विधत्ते—पार्श्वत इति । तत्र हेतुमाह—पार्श्वतो हीति ॥ ३६ ॥

तत्र च दक्षिणपार्श्वे उपधेयायाः स्रुचो वृक्षविशेषं विधत्ते—कार्ष्मर्यमयीमिति[1] । कार्ष्मर्यवृक्षेण निर्मिता स्रुक् 'कार्ष्मर्यमयी' । स्रुचस्तत्प्रकृतिताम् आख्यायिकया प्रतिपादयति—एतद्वा इत्यादिना । वनस्पतिमपश्यन्निति । कार्ष्मर्याख्यं 'वनस्पतिं' इति सम्बन्धः । सिद्धमन्यत् । स्रुच आज्येन पूरणं विधाय स्तौति—आज्येन पूर्णा भवतीति ॥ ३७ ॥

१—कार्ष्मर्यमयी दक्षिणतः पाणिमात्रपुष्करौ बाहुमात्रौ प्रादेशमात्रौ वा सामर्थ्यं द्रव्यपूर्णामन्येडुवेति । का. श्रौ. सू. १७ । ४४ ।
२—कार्ष्मर्यं, काश्मरी, श्रीपर्णी, गम्भारीः इति समानार्थाः । 'कुम्भेर' 'गम्भारी' इति प्रसिद्धो वृक्षविशेषः ।

(न्त्य) अथौदुम्बरीमुत्तरतऽउपदधाति । (त्यू) ऊर्ग्वै रसऽउदुम्बरऽऊर्जमेवास्मिन्नेतद्रसं दधाति दध्ना पूर्णा भवति रसो वै दधि रसमेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ३८ ॥

यद्वेव स्रुचाऽउपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्तस्याग्निस्तेजऽआदाय दक्षिणाऽकर्षत्सोऽत्रोदरमद्यत्कृष्ट्वोदरमत्तस्मात्कार्ष्मर्योऽथास्येन्द्रऽओजऽआदायोदङ्ङुदक्रामत्सऽउदुम्बरोऽभवत् ॥ ३९ ॥

(त्ता) तावब्रवीत् । (दु) उप मेतं प्रति मऽएतद्धत्तं येन मे युवमुदक्रमिष्टमिति ताभ्यां वै नौ सर्वमन्नं प्रयच्छेति तौ वै मा बाहू भूत्वा प्रपद्येथामिति तथेति ताभ्यां वै सर्वमन्नं प्रायच्छत्तावेनं बाहू भूत्वा प्रापद्येतां तस्माद्बाहुभ्यामेवान्नं क्रियते बाहुभ्यामद्यते बाहुभ्याꣳ हि स सर्वमन्नं प्रायच्छत् ॥ ४० ॥

अथौदुम्बरीमुत्तरत उपदधाति । ऊर्ग्वै रस उदुम्बरः । ऊर्जमेवास्मिन्नेतद्रसं दधाति । दध्ना पूर्णा भवति । रसो वै दधि । रसमेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ३८ ॥

यद्वेव स्रुचाऽउपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्तस्याग्निस्तेज आदाय दक्षिणाऽकर्षत् । सोऽत्रोदरमत् । यत्कृष्ट्वोदरमत्—तस्मात्कार्ष्मर्यः । अथास्येन्द्र ओज आदायोदङ्ङुदक्रामत् । स उदुम्बरोऽभवत् ॥ ३९ ॥

तावब्रवीत्—'उप मेतं, प्रति मऽएतद्धत्तम्, येन मे युवमुदक्रमिष्टम्' इति । 'ताभ्यां वै नौ सर्वमन्नं प्रयच्छ' इति । 'तौ वै मा बाहू भूत्वा प्रपद्येथाम्' इति । तथेति । ताभ्यां वै सर्वमन्नं प्रायच्छत् ।

उत्तरपार्श्वे उदुम्बरवृक्षकृतायाः स्रुच उपधानं विधत्ते—अथौदुम्बरीमुत्तरत इति । ऊर्ग्वा इत्यादि । प्रागुक्तार्थम् । उपधानसमये दध्ना तस्याः पूरणं विधाय स्तौति—दध्ना पूर्णा भवतीति । रसो वै दधीति । पयस ओषधिसाररसात्मकत्वाद्दध्नोऽपि रसात्मकत्वम् ॥ ३८ ॥

स्रुचोरुपधानमनूद्य तयोर्वृक्षरूपतां वक्तुं तावत्तदुपादानयोर्वृक्षयोरुत्पत्तिमाह—यद्वेवेत्यादिना । विस्रस्तावयवस्य 'प्रजापतेः तेज आदाय' गृहीत्वा 'अग्निः' 'दक्षिणतः' 'अकर्षत्' अनैषीत् 'सः' अग्निः 'अत्र' अस्मिन् कार्ष्मर्यवृक्षे 'उदरमत्' उत्कृष्टमरमत सुखमवात्सीदित्यर्थः । 'यत्कृष्ट्वा' इत्यादिना कार्ष्मर्यनामनिरुक्तिः । कृषेर्धातोः रमेश्च कार्ष्मर्यशब्दनिष्पत्तिर्वर्णविकारेण द्रष्टव्या । 'अथ' अग्निगमनानन्तरम् 'अस्य' विस्रस्तावयवस्य प्रजापतेः सम्बन्धि 'ओजः' आन्तरं वीर्यम् 'इन्द्रः' 'आदाय' स्वीकृत्य 'उदङ्' उत्तराभिमुखः सन्नुत्तरभागे 'उदक्रामत्' तत्कृतस्य सः 'उदुम्बरो' वृक्षो जातः ॥ ३९ ॥

ततः तौ अग्नीन्द्रौ प्रजापतिः 'अब्रवीत्' 'मा उपेतम्' मामुपागच्छतम् । 'एतत्' मदीयमङ्ग 'प्रति-

---

१-एवमौदुम्बर्यां स्रुचि दधिपूर्णायां विदितं संस्थे । का० श्रौ० सू० १७ । ८ ।

(तु) स कार्ष्मर्यमयीं दक्षिणतऽउपदधाति । (त्य) अग्नेष्ट्वा तेजसा सादयामीति यदेवास्य तदग्निस्तेजऽआदाय दक्षिणाऽकर्षत्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधात्यग्निर्मूर्धा दिवः ककुदित्येष ऽउ सोऽग्निर्गायत्र्या गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनामेतदुपदधाति घृतेन पूर्णा भवत्याग्नेयं वै घृतꣳ स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ४१ ॥

तावेनं बाहू भूत्वा प्रापद्येताम् । तस्माद्बाहुभ्यामेवान्नं क्रियते, बाहुभ्यामद्यते । बाहुभ्यां हि स सर्वमन्नं प्रायच्छत् ॥ ४० ॥

स कार्ष्मर्यमयीं दक्षिणत उपदधाति–" अग्नेष्ट्वा तेजसा सादयामि "–(वा. सं. १३ । १३) इति । यदेवास्य तदग्निस्तेज आदाय दक्षिणाऽकर्षत्–तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । " अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् "–(वा. सं. १३ । १४) इति । एष उ सोऽग्निः । गायत्र्या । गायत्रोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनामेतदुपदधाति । घृतेन पूर्णा भवति । आग्नेयं वै घृतम् । स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ४१ ॥

यदम् ' पुनः सन्धानेन संस्कृतम् । ' येन ' कारणेन ' मे ' मदीयशरीरात् ' युवमुदक्रमिष्टम् ' । ' इति ' शब्दः प्रजापतिवाक्यपरिसमाप्तौ । ' ताभ्याम् ' इत्यादि तयोरग्नीन्द्रयोर्वाक्यम् । " युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोः "–(पा. सू. ८ । १ । २० ।) इति चतुर्थ्यन्तस्यात्र नौभावः । हे प्रजापते ! ' ताभ्याम् ' त्वदु ' नौ ' आवाभ्याम् ' सर्वमन्नम् ' ' प्रयच्छ ' तर्ह्यावां त्वामुपगच्छावेति । पुनः प्रजापतिरब्रवीत् । हे अग्नीन्द्रौ ! ' तौ 'युवां ' बाहू भूत्वा ' ' मा ' माम् ' प्रपद्येथाम् ' प्रविशतम् ' इति ' । ' तौ ' अपि ' तथा ' अस्त्वित्यब्रूताम् । एवं तौ वशीकृत्य प्रतिज्ञातप्रकारेण ' सर्वमन्नम् ' ' ताभ्याम् ' प्रजापतिः ' प्रायच्छत् ' । ' तौ ' अप्यग्नीन्द्रौ ' बाहू ' हस्तौ ' भूत्वा ' ' एनम् ' प्रजापतिं ' प्रापद्येताम् ' प्राप्तवन्तौ । ' हि ' यस्मात् प्रजापतिरुक्तक्रमेण ' सर्वमन्नम् ' 'प्रायच्छत्' 'तस्माद्' एव कारणादन्ननिष्पादनमन्नादनं च बाहुकरणकं लोके दृश्यत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

इत्थं कार्ष्मर्योदुम्बरयोरुत्पत्तिमग्नेरिन्द्रस्य च बाहुरूपतां च प्रतिपाद्य तदुपजीवनेनाग्नेयमन्त्रेण कार्ष्मर्यमय्या उपधानं विधत्ते–स कार्ष्मर्यमयीमिति ' यत्तेजः ' ' आदाय ' अग्निः ' निरगात् तेनाग्नेः सम्बन्धिना प्रजापतिनिर्गततेजसा त्वा सादयामीति मन्त्रार्थः । तदस्मिन्नेतदिति । ' तत् ' तेन मन्त्रेण ' एतत् ' तेजः ' अस्मिन् ' चित्याग्निरूपे प्रजापतौ ' प्रतिदधाति ' सन्दधाति अथ तस्मिन्नेव कार्ष्मर्यमय्युपधाने मन्त्रान्तरमपि दर्शयति–अग्निर्मूर्द्धेति । एष उ सोऽग्निरिति । ' यः ' प्रतिपाद्योऽग्निः ' एषः ' चित्योऽग्निरेवेत्यर्थः । अस्य मन्त्रस्य छन्दोऽनूद्य स्तौति–गायत्र्येति । उपदध्यादिति शेषः । गायत्रोऽग्निरित्यादि गतम् । घृतेन पूरणमनूद्य स्तौति–घृतेन पूर्णेति । घृतस्याग्नेयत्वं प्रागुक्तम् ॥ ४१ ॥

(त्य) अथौदुम्बरीमुत्तरतऽउपदधाति । (त्री) इन्द्रस्य त्वौजसा सादयामीति यदेवास्य तदिन्द्र ऽओज ऽआदायोदङ्ङुदक्रामत्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेतेत्येष ऽउ स ऽइन्द्रः सा यदाग्नेय्यग्निकर्म ह्यथ यत्त्रिष्टुप्त्रैष्टुभो हीन्द्र ऽऐन्द्राग्नोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनामेतदुपदधातीन्द्राग्नी वै सर्व्वे देवाः सर्व्वदेवत्योऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनामेतदुपदधाति दध्ना पूर्णा भवत्यैन्द्रं वै दधि स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ४२ ॥

अथौदुम्बरीमुत्तरत उपदधाति । " इन्द्रस्य त्वौजसा सादयामि "–(वा. सं. १३ । १४) इति । यदेवास्य तदिन्द्र ओज आदायोदङ्ङुदक्रामत्–तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । " भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता "–(वा. सं. १३ । १९) इति । एष उ स इन्द्रः । सा यदाग्नेयी–अग्निकर्म हि । अथ यत्त्रिष्टुप्–त्रैष्टुभो हीन्द्रः । ऐन्द्राग्नोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैनामेतदुपदधाति । इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः । सर्वदेवत्योऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैनामेतदुपदधाति । दध्ना पूर्णा भवति । ऐन्द्रं वै दधि । स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ४२ ॥

एवं दक्षिणभागे कार्ष्मर्यमय्युपधानमुक्त्वा तथैवोत्तरभागे औदुम्बर्युपधानमिन्द्रदेवत्येन यजुषा कर्तव्यमित्याह–अथौदुम्बरीम् इति । निगदसिद्धोऽर्थः । ' अस्मिन् ' औदुम्बर्युपधाने मन्त्रान्तरं विवक्ते–भुवो यज्ञस्येति । एष उ स इन्द्र इति । ' एषः ' खलु चित्योऽग्नि ' स. ' प्रसिद्धो मन्त्रप्रतिपाद्य ' इन्द्रः ' । सा यदित्यादि । ' सा ' " भुवो यज्ञस्येति " ऋक्, यस्माद् ' आग्नेयी ' अग्निदेवताका तस्माद् ' इदम् ' अग्निकर्म सम्पन्नम् । कथं तर्हि तस्या ऐन्द्रे औदुम्बर्युपधाने विनियोग इत्यत्राह–अथ यत्त्रिष्टुबिति । यस्मात् सा ऋक् त्रिष्टुप्छन्दस्का तस्मादैन्द्रे कर्मणि विनियोक्तुमर्हति; यस्मादिन्द्रस्त्रिष्टुप्छन्दसा सहोत्पन्नः । अभिधानवृत्त्या छन्दोद्वारेण च मन्त्रस्योभयाभिसिद्धमिन्द्राग्निदेवताकत्वं प्रशंसति–ऐन्द्राग्नोऽग्निरिति । एतदेव विवृणोति–इन्द्राग्नी वै सर्वे देवा इति । इन्द्रस्याधिपतित्वात्सर्वदेवतात्मत्वम् । अग्नेरपि सर्वान् देवान् प्रति हविषो वहनात्सर्वदेवात्मकता । यद्वा इन्द्रस्य प्राथम्यादग्नेश्चरमत्वाच्च तदन्तरवर्तिनः ' सर्वे देवाः ' इतीन्द्राग्न्योः सर्वदेवतात्मकत्वम् " अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः " इत्यनेन समानन्यायत्वात् । चित्याग्निश्च ' सर्वदेवत्यः ' सर्वदेवतात्मकः । यावानग्निरित्यादि । गतम् । दध्ना पूरणमनूद्य स्तौति–दध्ना पूर्णेति । ऐन्द्रं वा इत्यादि । 'ऐन्द्रम्' इन्द्रदेवत्यं खलु 'दधि,' दर्शयागे इन्द्रं प्रति दध्नो हविष्ट्वेन दीयमानत्वात् । अत एव दर्शयागविधौ श्रूयते–" ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम् "–(तै. सं. २।५।२) इति । स्वेन रसेनेति । इन्द्रस्य हि स्वकीयो रसः सान्नाय्यम् । वृत्रवधानन्तरमिन्द्रशरीरान्निर्गतस्य पृथिव्यामोषधिवीरुदात्मना परिणतस्य पशुभिर्भक्षणेनाभ्यवहृतस्येन्द्रसम्बन्धिनो वीर्यस्यैव पयोरूपेण परिणामात्तद्विकृतिभूतं दध्यपि परंपरया इन्द्रस्य स्वकीयो रसः । एतदेव श्रुत्यन्तरे–" इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यम् "–(तै. सं. २ । ५ । ३) इत्यादिना प्रपञ्चितम् । ' प्रीणाति ' तर्पयति । " प्रीञ् तर्पणे "–(धा. पा. क्र्या. उ. २) इति धातुः ॥ ४२ ॥

तावस्यैताविन्द्राग्नी एव बाहू । तावेनं तेजसा च वीर्येण च सह प्रप-द्येते स सम्भवतुरः पुरुषमाकाश्य यत्राभ्याप्नोति तदालिख्यैनेऽउपदधा-त्येष हैतयोर्लोकः ॥ ४३ ॥ (अर्धप्रपाठकः) ॥

(स्ते) ते हैके तिरश्च्याऽउपदधति । तिर्यञ्चौ वाऽइमौ बाहूऽइति न तथा कुर्यात्प्राच्यावेवोपदध्यात्प्राङ्ह्येषोऽग्निश्चीयतेऽथोऽएवं वै बाहू वीर्य-वत्तरौ ते नानोपदधाति नाना सादयति नाना सूददोहसाऽधिवदति नाना हीमौ बाहू ॥ ४४ ॥

तदाहुः । (नैं) नैतस्य पुरुषस्य बाहू कुर्यादेतौ वाऽअस्य बाहू येऽएते स्रुचौ नेदतिरेचयानीति स वै कुर्यादेवैतौ वाऽअस्य बाहू अन्वेते स्रुचा-

---

तावस्यैताविन्द्राग्नीऽएव बाहू । तावेनं तेजसा च वीर्येण च सह प्रपद्येते । स सम्भवतुरः पुरुष-माकाश्य यत्राभ्याप्नोति तदालिख्यैनेऽउपदधाति । एष हैतयोर्लोकः ॥ ४३ ॥

ते हैके तिरश्च्याऽउपदधति । तिर्यञ्चौ वाऽइमौ बाहू इति । न तथा कुर्यात् । प्राच्यावेवोपदध्यात् । प्राङ् ह्येषोऽग्निश्चीयते । अथोऽएवं वै बाहू वीर्यवत्तरौ । ते नानोपदधाति । नाना सादयति । नाना सूददोहसाऽधिवदति । नाना हीमौ बाहू ॥ ४४ ॥

तदाहुः–नैतस्य पुरुषस्य बाहू कुर्यात् । एतौ वाऽअस्य बाहू–येऽएते स्रुचौ–नेदतिरेचयानीति ।

तावस्यैतावित्यादि । 'तौ' तथाविधौ 'एतौ' 'इन्द्राग्नी' 'एव' 'अस्य' प्रजापतेः 'बाहू' अभूताम् । भूत्वा च 'तौ' 'तेजसा' अग्निसम्बन्धिना प्रकाशेनेन्द्रसम्बन्धिना 'वीर्येण' च 'सह प्रपद्येते' प्राप्नुतः । स्रुचोरुपधाने च स्थानविशेषमाह–स सम्भवतीति । 'सः' अभ्युदाहितस्य हिरण्मयपुरुषस्य 'उरः' 'सम्प्रति' उरःप्रदेशेन समानं स्रुचावुपदध्यात् । तत्कथमिति चेदुच्यते–तौ 'पुरुषमाकाश्य' अभिज्ञाय 'यत्र' यस्मिन्स्थाने उपहितं स्रुद्वय तदुर–प्रदेशम् 'अभ्याप्नोति' 'तत्' 'तत्र' 'आलिख्य' चिह्नं कृत्वा 'एते' स्रुचावुपदध्यात् । 'एषः' यदुरोदेशः खलु 'एतयोः' बाहुसंस्तुतयोः 'लोकः' स्थानमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

तयोस्तिर्यगमतयोरुपधानं पूर्वपक्षयति–ते हैक इति । "तिरश्च्यावेके" (का. श्रौ. सू. १७ । ८६) । 'तिरश्च्यौ' तिर्यगपे । तिर्यञ्चौ वा इति । तयोरुपपत्तिकथनम् । तदेतत्प्रतिषिध्य प्रागग्रत्वं सिद्धान्तयति–न तथा कुर्यादित्यादिना । तत्रोपपत्तिं कथयति–प्राङ् ह्येष इति । प्रागुत्तरतः खलु 'एषोऽग्निश्चीयते' तदवयवयोर्बाहुसंस्तुतयोः स्रुचोरपि प्रागग्रतैव युक्तेति भावः । 'अथो' अपि च 'एवम्' प्रागग्रौ प्रसारितावेव खलु 'बाहू' 'वीर्यवत्तरौ' अतिशयेन वीर्यवन्तौ । स्थापनसादनाधिवदनानां पृथक्त्वं विधाय स्तौति–ते नानोपदधातीति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ४४ ॥

उपहितस्य हिरण्मयपुरुषस्य स्रुग्व्यतिरिक्तबाहुकरणं पूर्वपक्षयति–तदाहुर्नैतस्येति । 'एतस्य' उपहितस्य

बुधोऽएतौ पक्षावुथो यान्येतुस्मिन्नग्नौ रूपाण्युपधास्यन् भुवति यान्स्तो-मान्यानि पृष्ठानि यानि च्छन्दाᳬस्येतुयोरेव सा संस्कृतिरेतयोर्व्वृद्धिस्तु-स्मादु कुर्य्यादेवैतुस्य पुरुषस्य बाहू ॥ ४९ ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ७-३-१ ॥ (४. १.)

स्वयमातृण्णामुपदधाति । (ती) इयं वै स्वयमातृण्णेमामेुवैतदुपदधाति तामुनन्तर्हितां पुरुषादुपदधात्यन्नं वै स्वयमातृण्णेयं वै स्वयमातृण्णेयमु वाऽअन्नमस्याᳬ हि सुर्व्वमुन्नं पच्यतेुऽनन्तर्हितमेुवास्मादेतदन्नं दधा-त्युत्तरामुत्तरमेुवास्मादेतदन्नं दधाति ॥ १ ॥

स वै कुर्यादेव । एतौ वाऽअस्य बाहू-अन्वेते स्रुचौ । अथोऽएतौ पक्षौ । अथो यान्येतस्मिन्नग्नौ रूपाण्युपधास्यन्भवति, यान् स्तोमान्, यानि पृष्ठानि, यानि च्छन्दांसि-एतयोरेव सा संस्कृतिः, एतयोर्वृद्धिः । तस्माद् कुर्यादेव-एतस्य पुरुषस्य बाहू ॥ ४९ ॥

अथ स्वयमातृण्णेष्टकोपधानम् ।

स्वयमातृण्णामुपदधाति । इयं वै स्वयमातृण्णा । इमामेवैतदुपदधाति । तामनन्तर्हितां पुरुषादुपदधाति । अन्नं वै स्वयमातृण्णा । इयं वै स्वयमातृण्णा । इयमु वाऽअन्नम् । अस्यां हि सर्वमन्नं पच्यते । अनन्तर्हितमेवास्मादेतदन्नं दधाति । उत्तराम् । उत्तरमेवास्मादेतदन्नं दधाति ॥ १ ॥

हिरण्मयपुरुषस्य । एतौ वा अस्येति । 'ये एते स्रुचौ' उपहिते, ते च खलु 'अस्य बाहू' स्रुग्व्यतिरिक्तबाह्वोरपि करणेऽधिकाङ्क्षा स्यात् । 'नेदतिरेचयानि' नैवातिरिक्तं करवाणीति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । 'स वै कुर्यादेव' इत्यादिः सिद्धान्तः । 'सः' खल्वध्वर्युः स्रुग्व्यतिरिक्तावपि पुरुषस्य बाहू 'कुर्यादेव' । तत्र हेतुमाह-एतौ वा अस्येति । 'अस्य' पुरुषस्य सम्बन्धिनौ 'बाहू' अनुलक्ष्य 'एते स्रुचौ' उपधातव्ये । अतो न तत्प्रतिनिधिरिति तयोरनिवृत्तिः । बाह्वोः सद्भावं प्रकारान्तरेणोपपादयति-अथो एताविति । 'अथो' अपि च 'एतौ' बाहू 'पक्षौ' पक्षात्मनश्चित्याग्नेः पक्षस्थानीयौ । संस्कारस्य संस्कार्यमन्तरेणानुपपत्तेः संस्कार्यौ बाहू अवश्यं कर्त्तव्यावित्याह-अथो यान्येतस्मिन्नित्यादिना । 'रूपाणि' अभिरूपाणि पशुशीर्षादीनि । स्तोमास्त्रिवृत्पञ्चदशादयः । बृहद्रथन्तरादीनि 'पृष्ठानि' । छन्दांसि गायत्र्यादीनि । एते च स्तोमादयः स्वस्वलिङ्गैर्मन्त्रैरिष्टकारूपेणोपधेयाः । यान्येतानि पशुशीर्षादीनि तानि सर्वाण्यध्वर्युः 'उपधास्यन् भवति' 'एतयोरेव' पक्षस्थयोर्बाह्वोः 'सा संस्कृतिः' गुणोत्कर्षहेतुः संस्कारः 'एतयोर्वृद्धिः' अभिवृद्धिहेतुः । तस्मादित्यादि स्पष्टम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (७ । ४ । १) ॥

गते ब्राह्मणे रुक्मादुपधानं विहितम्, अथास्मिन् ब्राह्मणे स्वयमातृण्णादीष्टकोपधानं विधास्यते । कात्यायनः-"स्वयमातृण्णां पुरुषे शर्करां छिद्राम्"-(का. श्री. सू. १७ । ८७) इति । पुरुषप्रयत्नमन्तरेण

यद्देव स्वयमातृण्णामुपदधाति । प्राणो वै स्वयमातृण्णा प्राणो ह्येवैतत्स्वयमात्मन ऽआतृन्ते प्राणमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां पुरुषादुपदधाति प्राणो वै स्वयमातृण्णेयं वै स्वयमातृण्णेयमु वै प्राणो यद्धि किं च प्राणीयं तत्सर्वं बिभर्त्यनन्तर्हितमेवास्मादेतत्प्राणं दधात्युत्तरामुत्तरमेवास्मादेतत्प्राणं दधाति ॥ २ ॥

यद्देव स्वयमातृण्णामुपदधाति । प्राणो वै स्वयमातृण्णा । प्राणो ह्येवैतत्स्वयमात्मन आतृन्ते । प्राणमेवैतदुपदधाति । तामनन्तर्हितां पुरुषादुपदधाति । प्राणो वै स्वयमातृण्णा । इयं वै स्वयमातृण्णा । इयमु वै प्राणः । यद्धि किं च प्राणीयं—तत्सर्वं बिभर्ति । अनन्तर्हितमेवास्मादेतत् प्राणं दधाति । उत्तराम् । उत्तरमेवास्मादेतत्प्राणं दधाति ॥ २ ॥

या इतस्तत एव च्छिद्रयुक्ता शर्करा क्षुद्रपाषाणविशेषः सा स्वयमातृण्णा, तां हिरण्मयपुरुषे उपदध्यात् । तदेतद्विधत्ते—स्वयमातृण्णामुपदधातीति । स्वयमातृण्णाख्यामिष्टकामुपदध्यादिति विधिकल्पयः, यथा "औदुम्बरो यूपो भवति" इति । तत्र हि भवतीत्यस्य वर्तमानापदेशत्वात्प्रत्यक्षविधित्वासम्भवेऽपि "ऊर्ग्वा उदुम्बरः" इत्याद्यर्थवादकृतस्तुत्या विधिरुन्नीयत इति निर्णीतम् । ननु "ऊर्ग्वा उदुम्बरः"—इत्यादेर्यूपोदुम्बरस्य फलाभिधायकत्वात्कथमर्थवादत्वमिति चेन्न—अविहितस्य फलाभिधानायोगाद्विहितस्यैति वक्तव्यम् । विधिश्च तस्यार्थवादत्वमन्तरेण न सम्भवतीति । अतोऽत्रापि 'इयं वा' इत्याद्यर्थवादस्य वर्तमानापदेशत्वादुन्नेतव्यो विधिः । एवमन्यत्रापि वर्तमानापदेशेषु विधिध्यमेव न्यायो द्रष्टव्यः । तस्याः स्वयमातृण्णायाः पृथिवीविकारत्वात्तदुपधानेन पृथिव्युपधानमेव सम्पादितं भवतीत्याह—इयं वा इति । यदुक्तं सूत्रे पुरुष इति तद्विधत्ते—तामनन्तर्हितामिति । 'ताम्' इष्टकां 'पुरुषादनन्तर्हिताम्' अव्यवहितां तत्सम्बद्धामुपदध्यादित्यर्थः । पुरुषसम्बद्धावेनोपधानं प्रशंसति—अन्नं वा इति । पृथिव्यां व्रीह्यादीनां सर्वेषामन्नानां पच्यमानत्वादन्नरूपा पृथिवी, 'स्वयमातृण्णा' च पृथिवीत्युक्तम् । अतश्च पुरुषसम्बद्धेनोपधानेन तस्मिन् 'अन्नम्' एव निहितवान् भवति । अनन्तर्हितामित्युक्तत्वात् कश्चित् तत्पार्श्वे संश्लेषेणाप्यव्यवधानमुपपद्यत इत्यत आह—उत्तरामिति । 'उत्तराम्' पुरुषस्योपर्यवस्थितां, विधेयविशेषणमेतत्; अत एव सूत्रे 'पुरुषे' इति सप्तम्योपधानाधिकरणत्वमुक्तम् । उत्तरमेवास्मादिति । 'अस्मात्' पुरुषाद् 'उत्तरम्' उपर्यवस्थितम न्नं करोति । पुरुषस्य मुखे ददातीति भावः ॥ १ ॥

विहितां स्वयमातृण्णामनूद्य प्राणात्मना स्तौति—यद्देवेति । 'स्वयमातृण्णामुपदधाति' इति 'यद्' अस्ति तत्कारणमुच्यत इत्यर्थः । 'प्राणो ह्येवैतत् स्वयमात्मन आतृन्ते' इति स्वयमातृण्णायाः प्राणत्वोपपादनम् । 'प्राणो'—नाम शरीरान्तर्वर्तमानो वायुः, स 'हि' 'आत्मनः' अर्थे 'स्वयमातृन्ते' आतर्दनं कुरुते, शरीरान्तर्गतनाडीष्ववकाशं कृत्वा प्रवर्तते । अथ वा 'आत्मनः' शरीरस्यान्तः 'आतृन्ते' इति योजना । 'आतृन्ते' इति "उतृदिर् हिंसानादरयोः" (धा. पा. रु. उ. ९) इत्यस्माद्रौधादिकाल्लटि रूपम् । अतः स्वयमातर्दनसामान्यात्स्वयमातृण्णायाः प्राणात्मत्वमित्यर्थः । विहितमुपधानमनुवदन् न केवलं स्वयमातर्दनसामान्यादेव प्राणत्वम्, अपि तु पूर्वोक्तपृथिवीत्वप्रणाल्याऽपि प्राणत्वमस्या विद्यत इति दर्शयति—तामनन्त-

यद्वेव स्वयमातृण्णामुपदधाति प्रजापतिं विस्रस्तं देवता आदाय व्युदक्रामंस्तासु व्युत्क्रामन्तीषु प्रतिष्ठामभिपद्योपाविशत् ॥ ३ ॥

(त्स) स यः स प्रजापतिर्व्यस्रंसत । (ताय) अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ या सा प्रतिष्ठैषा सा प्रथमा स्वयमातृण्णा तद्यदेतामत्रोपदधाति यदेवास्यैषाऽऽत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतामत्रोपदधाति ॥४॥

तां वै प्रजापतिनोपदधाति । प्रजापतिर्ह्येवैतत्स्वयमात्मनः प्रत्यधत्त ध्रुवाऽसीति स्थिराऽसीत्येतदथो प्रतिष्ठिताऽसीति धरुणेति प्रतिष्ठा वै धरुण-

---

यद्वेव स्वयमातृण्णामुपदधाति । प्रजापतिं विस्रस्तं देवता आदाय व्युदक्रामन् । तासु व्युत्क्रामन्तीषु प्रतिष्ठामभिपद्योपाविशत् ॥ ३ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रंसत—अयमेव सः—योऽयमग्निश्चीयते । अथ या सा प्रतिष्ठा—एषा सा प्रथमा स्वयमातृण्णा । तद्यदेनामत्रोपदधाति—यदेवास्यैषाऽऽत्मनः—तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेतामत्रोपदधाति ॥ ४ ॥

तां वै प्रजापतिनोपदधाति । प्रजापतिर्ह्येवैतत्स्वयमात्मनः प्रत्यधत्त । "ध्रुवाऽसि"—इति । स्थिराऽसीत्येतत् । अथो प्रतिष्ठिताऽसि—इति । "धरुणा"—इति । प्रतिष्ठा वै धरुणम् । "आस्तृता

हितामित्यादिना । यत् किञ्चिन्मनुष्यपश्वादिसरीसृपादिकं प्राणिजातमस्ति, 'तत्—सर्वम्' पृथिवी 'बिभर्ति' खलु, अनेन पृथिव्याः प्राणात्मकत्वमुपपादितम् । स्पष्टमन्यत् ॥ २ ॥

अथ पुनरपि तामेवेष्टकां विस्रस्तावयवस्य प्रजापतेः प्रतिष्ठारूपेण प्रशंसति—यद्वेवेति । पूर्वं प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा विस्रस्ताङ्गोऽभूत्, तादृशं तं 'प्रजापतिम्' अवयवशः 'आदाय' देवाः 'व्युदक्रामन्' । तास्वेवं व्युत्क्रामन्तीषु स प्रजापतिः प्रतिष्ठारूपामङ्गं स्वयम् 'अभिपद्य' गृहीत्वा 'उपाविशत्,' तदेतत् प्राक् प्रपञ्चितम्—"प्रजापतिः प्रजा असृजत स प्रजाः सृष्ट्वा सर्वमाजिमित्वा व्यस्रंसत तस्माद्विस्रस्तात् प्राणो मध्यत उदक्रामत्"—(श. प. ६।१।२।१२) इत्यादिना । प्रजापतेः प्रजासर्जनेन विस्रस्तावयवत्वं तैत्तिरीयकेऽप्याम्नातम्—"प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा व्यस्रंसत"—इति ॥ ३ ॥

स य इति । 'स' प्रजानां स्रष्टा 'यः' 'प्रजापतिः' विस्रस्तोऽभूत्, सः 'अयमेव' 'यः' एष इष्टकासङ्घातरूपः 'अग्निश्चीयते' । 'अथ या' च 'सा' प्रजापतिना प्राप्ता 'प्रतिष्ठा,' सा 'एषा' इदानीमुपधीयमाना 'प्रथमा स्वयमातृण्णा' । प्रथममध्यमोत्तमासु तिसृष्वपि चितिषु तिस्रः स्वयमातृण्णा उपधीयन्ते, अतोऽत्र प्रथमेति विशेषणम् । तद्यदिति । यत्. 'एताम्' इष्टकाम् 'अत्र' पुरुषे 'उपदधाति' 'तत्' तेनास्य पुरुषरूपस्य प्रजापतेः 'आत्मनः' स्वस्य 'यत्' एतत् प्रतिष्ठालक्षणमङ्गम् । एवंनि लिङ्गव्यत्ययः (पा. सू. ३।१।८९) । 'तदस्मिन्' प्रजापतावेव 'एतत्' एतेन निहितवान् भवति । 'तस्मात्' अस्मिन्पुरुषे उपदध्यात् ॥ ४ ॥

विहिते तस्याने मन्त्रं विधत्ते—तां वै प्रजापतिनोपदधातीत्यादिना । अत्र "ध्रुवाऽसि धरुणाऽऽस्तृता,

आस्तृता विश्वकर्मणेति प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा तेनास्तृताऽसीत्येतन्मा त्वा समुद्र उद्वधीन्मा सुपर्ण इति रुक्मो वै समुद्रः पुरुषः सुपर्णस्तौ त्वा मोद्वधिष्टामित्येतदव्यथमाना पृथिवीं दृंहेति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥५॥

प्रजापतिष्ट्वा सादयत्विति । प्रजापतिर्ह्येतां प्रथमां चितिमपश्यदपां पृष्ठे समुद्रस्येमन्नित्यपाᳬं हीयं पृष्ठᳬं समुद्रस्य हीयमेमा व्यचस्वतीं प्रथस्वतीमिति व्यचस्वती च हीयं प्रथस्वती च प्रथस्व पृथिव्यसीति प्रथस्व पृथिवी चासीत्येतत् ॥ ६ ॥

विश्वकर्मणा ”–इति । प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा । तेनास्तृताऽसीत्येतत् । “ मा त्वा समुद्र उद्वधीन्मा सुपर्णः ”–इति । रुक्मो वै समुद्रः, पुरुषः सुपर्णः । तौ त्वा मोद्वधिष्टामित्येतत् । “अव्यथमाना पृथिवीं दृंह ”–(वा. सं. १३ । १६) इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ५ ॥

“ प्रजापतिष्ट्वा सादयतु ”–इति । प्रजापतिर्ह्येतां प्रथमां चितिमपश्यत् । “ अपां पृष्ठे समुद्रस्येमन् ”–इति । अपां हीयं पृष्ठम् । समुद्रस्य हीयमेमा । “ व्यचस्वतीं प्रथस्वतीम् ”–इति । व्यचस्वती च हीयं प्रथस्वती च । “प्रथस्व पृथिव्यसि”–(वा. सं. १३ । १७) इति । प्रथस्व पृथिवी चासीत्येतत् ॥ ६ ॥

“ प्रजापतिष्ट्वा सादयतु ” “ भूरसि भूमिरसि ” इति त्रिभिर्मन्त्रैः “ विश्वस्मै प्राणाय ” इति यजुषा च एषा स्वयमातृण्णेष्टकोपधीयते; अतः प्रजापतिशब्देन तद्विशिष्टं मन्त्रं लक्षयित्वा तेन लक्षितलक्षणया ते सर्वे मन्त्रा लक्ष्यन्ते । ‘प्रजापतिर्ह्येतस्वयमातृण्णाः प्रत्यपश्यत्’ इत्यनेन लक्षितलक्षणानिमित्ताकारणमुच्यते । यतः ‘ प्रजापतिः ’ ‘ स्वयमातृण्णः ’ ‘ एतत् ’ प्रतिष्ठालक्षणमक्षरं ‘ प्रत्यपश्यत् ’, अतस्तदभिप्रायात्मकस्वयमातृण्णोपधानमन्त्रेऽपि तत्सम्बन्धप्रतीतिर्यथा स्यादिति प्रजापतिशब्दस्यादित्युक्तम् । प्रथमामृचं व्याचष्टे–ध्रुवाऽसीति । ‘ स्थिराऽसीत्येतद् ’ इति ‘ ध्रुवाऽसि ’ इत्यस्य व्याख्यानम् । ‘ अथो प्रतिष्ठाऽसीति ’ एतदपि ‘ ध्रुवाऽसि ’ इत्यस्यैव विवरणम् । धरुणेति प्रतीकमादाय व्याचष्टे–प्रतिष्ठा वै धरुणमिति । सर्वस्याधारभूतेत्यर्थः । आस्तृता विश्वकर्मणेत्यस्य व्याख्यानम्–प्रजापतिर्वै विश्वकर्मेति । विश्वस्य कृत्स्नप्रपञ्चस्य कर्म सृष्टिलक्षणमस्यास्तीति विश्वकर्मशब्देन ‘ प्रजापतिः ’ अभिधीयते; ‘ तेन ’ ‘ आस्तृता ’ आच्छादितासीत्येवा ‘ इति ’ एतदुक्तं भवति । रुक्मो वै समुद्रः पुरुषः सुपर्ण इति । अत्र पुष्करपर्णे रुक्मं निधाय तत्र च हिरण्मयपुरुषमवस्थाप्य तस्योपरि स्वयमातृण्णोपधानं कर्तव्यम् । अतश्च ‘ मा त्वा समुद्र उद्वधीन्मा सुपर्णः ’ ‘ इति ’ अनेन–आधारभूतौ रुक्मपुरुषौ तव हिंसां मा कार्ष्टाम्, किन्त्वानुकूल्येनाङ्गीकुरुतामित्येतदुच्यते । यथैव यजुस्तथा बन्धुः इत्यनेन यथा मन्त्रस्तथैव व्याख्यानम् । ‘ अव्यथमाना पृथिवीं दृंह ’ ‘ इति ’ एष मन्त्रभागः स्पष्टार्थ इत्युच्यते ॥ ५ ॥

अथ द्वितीयामृचं व्याचष्टे–प्रजापतिष्ट्वेति । यतः ‘ प्रजापतिः ’ ‘ एताम् ’ ‘ प्रथमाम् ’ ‘ चितिम् ’ अपश्यत् ’ अतः ‘ प्रजापतिष्ट्वा सादयत्विति ’ मन्त्र आह । अपामाच्छादकत्वादियं पृथिवी ‘ अपां पृष्ठे ’ तथा

(द्रू) भूरसीति । भूर्ह्येयं भूमिरसीति भूमिर्ह्येयमदितिरसीतीयं वा ऽअदितिरियꣳ हीदꣳ सर्वं दत्ते विश्वधाया ऽइत्यस्याꣳ हीदꣳ सर्वꣳ हितं विश्वस्य भुवनस्य धर्त्रीति सर्वस्य भुवनस्य धर्त्रीत्येतत्पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृꣳह पृथिवीं मा हिꣳसीरित्यात्मानं यच्छात्मानं दृꣳहात्मानं मा हिꣳसीरित्येतत् ॥ ७ ॥

(द्रि) विश्वस्मै प्राणायापानाय । व्यानायोदानायेति प्राणो वै स्वयमातृण्णा सर्वस्मा ऽउ वा ऽएतस्मै प्राणः प्रतिष्ठायै चरित्रायेतीमे वै लोकाः

" भूरसि "–इति । भूर्हीयम् । " भूमिरसि "–इति । भूमिर्हीयम् । " अदितिरसि "–इति । इयं वा ऽअदितिः । इयं हीदं सर्वं दत्ते । "विश्वधायाः"–इति । अस्यां हीदं सर्वं हितम् । " विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री "–इति । सर्वस्य भुवनस्य धर्त्रीत्येतत् । " पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृंह पृथिवीं मा हिंसीः "–(वा सं. १३ । १८) इति । आत्मानं यच्छ, आत्मानं दृंह, आत्मानं मा हिंसीरित्येतत् ॥ ७ ॥

" विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय "–इति । प्राणो वै स्वयमातृण्णा सर्वस्मा-

---

' समुद्रस्य ' इति ' एमन् ' एमा " इण् गतौ "–(धा. पा. अ. प. ३६) इत्यस्मात् " अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते "–(पा. सू. ३ । २ । ७५) इति मनिन्प्रत्ययः । ' समुद्रस्य ' इति कृद्योगे कर्मणि षष्ठी (पा सू, २।३।६५) । ' समुद्रस्य एमा ' समुद्रं प्रत्येतेत्यर्थः । परितः समुद्रेण वलयितत्वात् । ' एमन् ' इति सप्तम्येकवचनस्य " सुपां सुलुक् "–(पा. सू, ७ । १ । ३९) इत्यादिना लुकि सति रूपम् । ' इयम् ' पृथिवी ' व्यचस्वती ' व्यचनवती, अभिव्यक्तियुक्ता, ' प्रथस्वती ' विस्तारयुक्ता चेत्येतत् प्रत्यक्षसिद्धम् । स्वयमातृण्णा च पृथिव्यात्मिका, अतश्च ' व्यचस्वतीम् ' ' प्रथस्वतीम् ' इति मन्त्र आह । प्रथस्व पृथिवी चासीत्येतदपि । यतस्त्वं ' पृथिव्यसि ' अतः ' प्रथस्व ' इत्येतदुक्तं भवतीत्यर्थः । पृथिवीशब्दस्य प्रथनप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं तैत्तिरीयके श्रूयते–" तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत् यदप्रथयत्तत्पृथिव्यै पृथिवित्वम् "–(तै. सं.) ॥ ६ ॥

अथ तृतीयामृचं व्याचष्टे–भूरसीति । भूमिरसीति भूमिर्हीयमिति । ' इयम् ' पृथिवी, यतः सर्वेषां भूतानि भवन्तीति ' भूः, ' अस्याः सकाशादिदं सर्वमविज्ञातमभूदिति भूमिश्च; अत एव श्रुतिः–" अभूद्वा इयमिति तद्भूम्यै भूमित्वम् " –इति । तस्माद्भूरसि भूमिरसीत्यभिधत्ते । ' इयं हीदं सर्वं दत्ते ' इत्यनेनादितिरसीत्यादत्तम्–' इयम् ' पृथिवी ' इदम् ' ' सर्वम् ' भोग्यवस्तुजातं ' दत्ते ' तस्माददितिः । " दद दाने "–(धा. पा. भ्वा, आ, १७) इत्यस्माददितिशब्दो निष्पन्नो द्रष्टव्यः । विश्वं सर्वमस्यां निहितमिति ' विश्वधायाः ' । सर्वस्य भुवनस्येति । भुवनशब्देनात्र भुवनवर्तिपदार्थजातं लक्ष्यते, ततश्च सर्वस्य भुवनवर्तिपदार्थजातस्य धारयित्रीत्येतदुक्तं भवति, पृथिवीरूपत्वादात्मनः 'पृथिवीं यच्छ' इत्यादिनाऽऽत्मन एव नियमनादिकं क्रियतामित्युक्तम् इत्याह–आत्मानं यच्छेत्यादिना ॥ ७ ॥

अथ षष्ठमन्त्रं व्याचष्टे–विश्वस्मै प्राणायेति । एक एव प्राणवायुर्वृत्तिभेदात्प्राणापानव्यानोदानसमानशब्दै-

स्वयमातृण्णाऽइमऽउ लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रमग्निष्ट्वाऽभिपात्वित्यग्निष्ट्वाऽभिगोपायत्वित्येतन्मह्या स्वस्त्येति महत्या स्वस्त्येत्येतच्छर्दिषा शंतमेनेति यच्छर्दिः शंतमं तेनेत्येतत्सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति तस्योक्तो बन्धुरथ साम गायति तस्योपरि बन्धुः ॥ ८ ॥

ऽउ वाऽयं तस्मै प्राणः । "प्रतिष्ठायै चरित्राय"–इति । इमे वै लोकाः स्वयमातृण्णाः । इमऽउ लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रम् । "अग्निष्ट्वाऽभिपातु"–इति । अग्निष्ट्वाऽभिगोपायत्वित्येतत् । "मह्या स्वस्त्या"–इति । महत्या स्वस्त्येत्येतत् । "छर्दिषा शंतमेन"–(वा. सं. १३ । १९) इति । यच्छर्दिः शंतमं–तेनेत्येतत् । सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति । तस्योक्तो बन्धुः । अथ साम गायति । तस्योपरि बन्धुः ॥ ८ ॥

ऽभिधीयते । "प्राणो ह्येवैतत् स्वयमात्मन आतृन्ते"–इति स्वयमातृण्णायाः प्राणत्वमुक्तम् (श. ७. ७ । ४ । २।२) । 'सर्वस्मा उ वा एतस्मा' इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २ । ३ । ६२, वा. १) सर्वस्य खल्वेतस्य प्राणिसवस्य प्राण एवाश्रयो भवति, अतः सर्वस्यापि प्राणादिस्थैर्यार्थं तत्रोपधानमिति यावत् । इमे वै लोका इति । तिस्रः 'स्वयमातृण्णाः' पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकात्मिकाः 'इमे' खलु 'लोकाः' 'प्रतिष्ठा' सर्वप्राणिनामाधारः, 'चरित्रम्' इति प्रत्येकविवक्षयैकवचनम्, नियतलिङ्गत्वान्नपुंसकलिङ्गम् । ततश्च प्रथमायाः स्वयमातृण्णायाः पृथिव्यात्मकत्वात्–सर्वेषामाधारभूताय संसारसाधनभूताय चास्मै लोकाय तत्रोपधानम् । गोपायत्वित्येतदिति । पृथिव्यभिमानिदेवतात्वादग्निस्त्वां गोपायत्वित्येतदुक्तम् । यच्छर्दिः शन्तमं तेनेत्येतदिति । 'शन्तमम्' अतिशयेन सुखकरं 'यच्छर्दिः' तेजोऽस्ति 'तेन' इति । मन्त्रार्थस्तु–हे स्वयमातृण्णे ! स्थिराऽसि, सर्वेषां प्रतिष्ठाऽसि, प्रजापतिनोपहिताऽसि, तादृशीं त्वा रुक्मो 'मोद्बधीत्' । तथा हिरण्मयपुरुषश्च त्वां मोद्बधीत् । तथा सती 'अव्यथमाना' त्वं 'पृथिवीम्' दृढीकुरु । किञ्च 'प्रजापतिः' अपामाच्छादके समुद्रं प्राप्तवति भूप्रदेशे 'व्यचस्वतीम्' विस्तारवतीं त्वां सादयतु यतस्त्वं 'पृथिव्यसि,' अतः 'प्रथस्व' विस्तारवती भव । किञ्च त्वं सर्वेषां सुखानां भावयित्र्यसि, सर्वेषां चोत्पत्तिस्थानमसि, सर्वस्यापि भोग्यवस्तुनो दात्र्यसि, कृत्स्नस्यापि भुवनवर्तिपदार्थजातस्य धारयित्र्यसि । तादृशी त्वं पृथिवीमस्मदारम्भाने नियच्छ दृढीकुरु । मा च हिंसीः । प्रयोजनमन्तरेण त्वां नोपदधे, किन्तु सर्वस्यापि प्राणिनः स्थैर्यार्थं त्वामुपदधामि । त्वाञ्चाग्निः 'मह्या' 'महत्या,' इति छान्दसः । 'स्वस्त्या' अविनाशेन सुखातिशयसम्पादकेन तेजसा च 'गोपायतु' 'तया देवतया' 'अङ्गिरस्वत्' अङ्गिरसा तुल्या 'ध्रुवा' स्थिरा 'सीद' उपविशेति कृत्स्नमन्त्रार्थः । अथ "तया देवतया" इत्येतेन मन्त्रेण सादयित्वा । "ता अस्य" इत्यनेनाधिवदेदित्याह–सादयित्वेति । अत्र सूत्रम्–"निस्ये सादनसूददोहसा उपधानादुत्तरे तया देवतया ता अस्येति"–(का. श्रौ. सू. १७ । २।१३) इति । सादनाधिवदनमन्त्रयोर्व्याख्यानं प्रागुक्तमित्याह–तस्योक्तो बन्धुरिति । तत्रास्मिन्काण्डे "प्राणो वै सूददोहाः"–(श. प. ७।१।१।२६) इत्यादिनाऽधिवदनमन्त्रो व्याख्यातः । षष्ठकाण्डे "स उपदधाति तया देवतयेति वाग्वै सा देवता" इत्यादिना व्याख्यातः सादनमन्त्रः ॥ ८ ॥

१–सर्वेस्मा उ–'पन्दमेन' 'भावना प्रकाशिता' अर्थेषा 'धर्मेणैव व्याख्येयो । तत्र निघण्टौ (३ । ४ । १८) इत्थम्

(स्तु) तदाहुः । कथमेष पुरुषः स्वयमातृण्णयाऽनभिनिहितो भवतीत्यन्नं वै स्वयमातृण्णा प्राणः स्वयमातृण्णाऽनभिनिहितो वै पुरुषोऽन्नेन च प्राणेन च ॥ ९ ॥

(ब्रा) अथ दूर्वेष्टकामुपदधाति । पशवो वै दूर्वेष्टका पशूनेवैतदुपदधाति तद्यदसौऽग्निरनन्तर्हितः पशुभिरुपैत्तऽएते तानेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हिताᳪं स्वयमातृण्णाया ऽउपदधातीयं वै स्वयमातृण्णाऽनन्तर्हितांस्तदस्यै पशून्दधात्युत्तरामुत्तरांस्तदस्यै पशून्दधाति ॥ १० ॥

तदाहुः—कथमेष पुरुषः स्वयमातृण्णयाऽनभिनिहितो भवतीति । अन्नं वै स्वयमातृण्णा, प्राण स्वयमातृण्णा । अनभिनिहितो वै पुरुषः—अन्नेन च प्राणेन च ॥ ९ ॥

अथ दूर्वेष्टकोपधानम् ।

अथ दूर्वेष्टकामुपदधाति । पशवो वै दूर्वेष्टका । पशूनेवैतदुपदधाति । तद्यदसौऽग्निरनन्तर्हितः पशुभिरुपैत्—तऽएते । तानेवैतदुपदधाति । तामनन्तर्हितां स्वयमातृण्णाया उपदधाति । इयं वै स्वयमातृण्णा । अनन्तर्हितांस्तदस्यै पशून्दधाति । उत्तराम् । उत्तरांस्तदस्यै पशून्दधाति ॥ १० ॥

अथ स्वयमातृण्णाया सामगानं विधाय तत्प्रयोजनकथनलक्षणं व्याख्यानमुपरिष्टाद्वक्ष्यत इति दर्शयति—अथेत्यादिना । अस्यां प्रथमाया स्वयमातृण्णाया 'भूः' इति व्याहृत्या साम गायेत्, अत एव सूत्रम्—"भूरित्येतस्याः साम गायति"—(का. श्रौ. सू. १७ । ८८) इति । तद्व्याख्यानं तु "अथ स्वयमातृण्णासु सामानि गायति"—इत्यादिनोत्तरत्राष्टमकाण्डावसाने प्रपञ्च्यते (श. प. ८।७।४।१) । लोके हि पुरुषस्योपरि पाषाणे निहितेऽस्य महानुपरोधो जायते, अतोऽत्र स्वयमातृण्णाया पाषाणात्मकत्वात्तदुपधानेन पुरुषः कथमनभिनिहितो भवतीति प्रश्नपूर्वकं स्वयमातृण्णाया अन्नप्राणात्मकत्वात्तयोश्चोपरोधहेतुताभावात् प्रत्युतानुकूलत्वात् तत्सन्निधानेऽपि पुरुषो नाभिनिहित एव भवति इत्याह—तदाहुरित्यादिना ॥ ९ ॥

स्वयमातृण्णेष्टकोपधानानन्तरं दूर्वेष्टकोपधानं विधत्ते—अथेति । 'इष्टका' शब्दो मृन्मयेष्टकासु मुख्यः, दूर्वायां तूपधानसामान्याद्गौणः । पशुपुष्टिसाधनत्वेन दूर्वाणामपि पशुत्वात्तदुपधानेन पशूनामेवोपधानं कृतं भवतीत्याह—पशवो वा इति । यदुक्तम्—"पशूनेवैतदुपदधाति" इति तत् किं साधारणपशुविषयं ? नेत्याह—तद्यदद इति । 'अदः' पुरस्तात् 'अग्निः' 'अनन्तर्हितः' अव्यवहितः, स्वस्य तेष्वनुप्रवेशादनन्तर्हितत्वम्, तादृशैर्यैः पशुभिः 'पशुभिः' अन्वत्रोपजगाम, ते पशवः "एते" दूर्वेष्टकात्मका इत्यर्थः । अग्निः पशून् प्रविश्यान्वत्र जगामेत्येतत् "स एतान् पञ्च पशून् प्राविशद्" इत्यादिना (श.प. ६।२।१।४) षष्ठकाण्डे प्रपञ्चेनोक्तम् । 'उपदधाति' इति सामान्येन विधानस्थानविशेषं विधाय प्रशंसति—तामनन्तर्हितामित्यादिना । "तामनन्तर्हितां पुरस्तादुपदधाति"—(श. प. ७ । ४ । २ । १) इति स्वयमातृण्णेष्टकाव्याख्यानविधिव्याख्यानेनैव कृतव्याख्यानमेतत् ॥ १० ॥

यद्वेव दूर्वेष्टकामुपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्तस्य यानि लोमान्यशीयन्त ता इमा ऽओषधयोऽभवन्नथास्मात्प्राणो मध्यत ऽउदक्रामत्तस्मिन्नुत्क्रान्तेऽपद्यत ॥ ११ ॥

सोऽब्रवीत् । (द) अयं वाव माऽधूर्वीदिति यदब्रवीदधूर्वीन्मेति तस्माद्धूर्वा धूर्वा ह वै तां दूर्वेत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्तदेतत्क्षत्त्रं प्राणो ह्येष रसो लोमान्यन्याऽओषधय ऽएतामुपदधत्सर्वाऽओषधीरुपदधाति ॥ १२ ॥

तं यत्र देवाः समस्कुर्वन् । (वस्तु) तदस्मिन्नेतं प्राणꣳ रसं मध्यतोऽदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति तामनन्तर्हिताꣳ स्वयमातृण्णाया ऽउपदधातीयं वै स्वयमातृण्णाऽनन्तर्हितास्तदस्याऽओषधीर्दधात्युत्तरामुत्तरा-

---

यद्वेव दूर्वेष्टकामुपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्तस्य यानि लोमान्यशीयन्त–ता इमा ओषधयोऽभवन् । अथास्मात्प्राणो मध्यत उदक्रामत् । तस्मिन्नुत्क्रान्तेऽपद्यत ॥ ११ ॥

सोऽब्रवीत्–अयं वाव माऽधूर्वीदिति । यदब्रवीदधूर्वीन्मेति–तस्माद्धूर्वा । धूर्वा ह वै तां दूर्वेत्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः । तदेतत्क्षत्रम् । प्राणो ह्येष रसः–लोमान्यन्या ओषधयः । एतामुपदधत्सर्वा ओषधीरुपदधाति ॥ १२ ॥

तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्–तदस्मिन्नेतं प्राणं रसं मध्यतोऽदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति । तामनन्तर्हितां स्वयमातृण्णाया उपदधाति । इयं वै स्वयमातृण्णा । अनन्तर्हितास्तदस्याऽओषधीर्दधाति ।

विहितमुपधानमनूद्योपधीनां दूर्वायाश्चोत्पत्तिप्रदर्शनपूर्वकं तदुपधानेनैव क्षत्रमन्याः सर्वौषधीः प्राणं रसं चोपहितवान् भवतीति स्तौति–यद्वेवेत्यादिना । अशीयन्तेति । अपतन्नित्यर्थः ॥ ११ ॥

सोऽब्रवीदिति । ' अयम् ' एव प्राणो माम् ' अधूर्वीद् ' अहिंसीदिति प्रजापतिः ' अब्रवीत् ' यदब्रवीन्मामधूर्वीदिति ' तस्माद् ' एव प्राणो नाम्ना ' धूर्वा ' अभूत् । ननु धूर्वा न दूर्वा भवितुमर्हति तत्कथं दूर्वेत्युच्यत इत्यत आह–धूर्वा ह वै तामिति । ' धूर्वा ' शब्दः पचाद्यजन्तः, लोकेऽपि यत्किञ्चिन्नामधेयविशिष्टं पुरुषं गौरवार्थं भ्राता पितेत्येवं परोक्षेण व्यपदिशन्ति तद्वदेवा अपीत्यर्थः । तदेतादिति । यतः ' एषः ' दूर्वाप्राणात्मको ' रसः ' । प्राणस्य रसात्मकत्वं श्रूयते–" प्राणो हि वाऽअङ्गानां रसः " (श. प. १४।१।१। २१)–इति । ' एषः ' इति पुंल्लिङ्गत्वं प्राणरसापेक्षम् ; अतः ' तदेतद् ' दूर्वा ' क्षत्रम् ' प्रधानम्, ' क्षत्र '–शब्देनात्र प्राधान्यं लक्ष्यते । ' तदेतत् ' इत्यपि नपुंसकलिङ्गं क्षत्रशब्दापेक्षम् । तथा सति लोम्नः प्राणानुविधायित्वात्प्राणरसात्मिकामेतां दूर्वेष्टकामुपदधत् लोमात्मिकाः ' सर्वाः ' अपि ओषधीरुपदधाति ॥ १२ ॥

' किञ्च–' यत्र ' यदा ' देवाः ' ' तम् ' प्रजापतिं चयनसंस्कारेण संस्कृतवन्तः, तदा ' अस्मिन् ' प्रजापतौ ' मध्यतो ' मध्ये सप्तम्यर्थे तसिः ' प्राणं रसम् ' ' अदधुः ' स्थापितवन्तः । ' तथैव ' ' अयम् ' अध्वर्युः

स्तुदस्याऽओषधीर्दधाति सा स्यात्समूला साग्रा कृत्स्नतायै यथा स्वयमातृण्णायामुपहिता भूमिं प्राप्नुयादेवमुपदध्यादस्यां ह्येवैता जायन्तऽइमामनुप्ररोहन्ति ॥ १३ ॥

काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती । परुषः परुषस्परीति काण्डात्काण्डाद्ध्येषा पर्वणः पर्वणः प्ररोहत्येवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन चेति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ १४ ॥

(दूर्वा) या शतेन प्रतनोषि । सहस्रेण विरोहसीति शतेन ह्येषा प्रतनोति सहस्रेण विरोहति तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयमिति यथैव

उत्तराम् । उत्तरास्तदस्याऽओषधीर्दधाति । सा स्यात्समूला साग्रा । कृत्स्नतायै । यथा स्वयमातृण्णायामुपहिता भूमिं प्राप्नुयात्,—एवमुपदध्यात् । अस्यां ह्येवैता जायन्ते, इमामनुप्ररोहन्ति ॥ १३ ॥

" काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि "—इति । काण्डात्काण्डाद्ध्येषा पर्वणः पर्वणः प्ररोहति । " एवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च "—(वा. सं. १३ । २०) इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ १४ ॥

" या शतेन प्रतनोषि, सहस्रेण विरोहसि "—इति । शतेन ह्येषा प्रतनोति, सहस्रेण विरोहति । " तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम् "—(वा सं. १३ । २१) इति ।

'एतद्' एतेन दूर्वेष्टकोपधानेन प्राण एव निहितवान् भवतीत्यर्थः । " तामनन्तर्हिताम् " इत्यादिकस्यार्थस्तु व्यक्त एव । उपधातव्यायाः दूर्वेष्टकाया लक्षणमाह—सा स्यादिति । 'कृत्स्नतायै' सम्पूर्णत्वाय अच्छिन्नमूलाग्रं हि सम्पूर्णमन्यून भवति, अतो मूलाग्रवती कार्या । उपधाने विशेषमाह—यथेति । अत्र कात्यायनः—" मूलाग्रवती दूर्वा तस्याः पुरस्तादभिप्राणाम् "—(का. श्रौ. सू. १७ । १०) इति । दूर्वेष्टकायाः पुरस्ताद् भूमिसंस्पर्शेनोपधाने इमां दूर्वामनुलक्ष्यैता ओषधयो भूमौ प्ररोहेयुरित्याह—अस्यां ह्येवैता इति ॥ १३ ॥

" काण्डात् " इति " या शतेन "—इति च द्वाभ्यामपीयमिष्टकोपधीयते, तत्र प्रथममन्त्रे पूर्वार्धस्यार्थः प्रत्यक्षसिद्ध इति दर्शयति—काण्डात्काण्डादिति । द्वितीयार्द्धं तु निगदव्याख्यातमित्याह—एवा नो दूर्वे इत्यादिना । काण्डशब्दः स्तम्बवाची, परुःशब्दः पर्ववचन । यावन्तः 'काण्डाः' स्तम्बा विद्यन्ते तत्रैकैकस्मात् स्तम्बात् प्रकर्षेणोत्पद्यमाना एकस्मिन्नपि स्तम्बे यावन्ति 'परूंषि' पर्वाणि विद्यन्ते तेष्वेकैकस्मात् 'पर्वणः' परितः प्रकर्षेणोत्पद्यमाना । अथवा काण्डशब्देन पर्वणोर्मध्यवर्ती दण्ड उच्यते । 'काण्डात् काण्डात्' सर्वस्मात् काण्डादित्यर्थः । 'परुषः परुषः' सर्वस्मात्पर्वण । हे 'दूर्वे !' येषु काण्डेषु यानि सर्वाणि पर्वाणि विद्यन्ते तेभ्यः सर्वेभ्योऽपि परितः 'प्ररोहन्ती' भवसीत्यर्थः । 'एवा' एव यथा त्व भवसि एवं 'नः' अस्मान् 'शतेन' 'सहस्रेण' च शतसहस्रसङ्ख्याकैः पुत्रादिभिः 'प्रतनु' विस्तारयेति प्रथमस्यार्थः ॥ १४ ॥

प्रथममन्त्रवद् द्वितीयमन्त्रेऽपि पूर्वार्धस्यार्थः प्रत्यक्षसिद्धः; उत्तरार्धं तु निगदव्याख्यातमिति व्याचष्टे—या

यजुस्तथा बन्धुर्द्वाभ्यामुपदधाति तस्योक्तो बन्धुः सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १५ ॥

(६) अथ द्वियजुषमुपदधाति । (तौ) इन्द्राग्नीऽअकामयेताᳪं स्वर्गं लोकमियावेति तावेतामिष्टकामपश्यतां द्वियजुषमिमामेव तामुपादधातां तामुपधायास्यै प्रतिष्ठायै स्वर्गं लोकमैतां तथैवैतद्यजमानो यद्द्वियजुषमुपदधाति येन रूपेण यत्कर्म कृत्वेन्द्राग्नी स्वर्गं लोकमैतां तेन रूपेण तत्कर्म कृत्वा स्वर्गं लोकमयानीति सा यद्द्वियजुर्नाम द्वे ह्येतां देवतेऽअपश्यतां यद्वेव द्वियजुषमुपदधाति यजमानो वै द्वियजुः ॥ १६ ॥

यथैव यजुस्तथा बन्धुः । द्वाभ्यामुपदधाति तस्योक्तो बन्धुः । सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ १५ ॥

अथ द्वियजुरिष्टकोपधानम् ।

अथ द्वियजुषमुपदधाति । इन्द्राग्नीऽअकामयेताम्—स्वर्गं लोकमियावेति । तावेतामिष्टकामपश्यतां—द्वियजुषम् । इमामेव तामुपादधाताम् । तामुपधायास्यै प्रतिष्ठायै स्वर्गं लोकमैताम् । तथैवैतद्यजमानो यद्द्वियजुषमुपदधाति—येन रूपेण; यत्कर्म कृत्वा, इन्द्राग्नी स्वर्गं लोकमैतां, तेन रूपेण तत्कर्म कृत्वा स्वर्गं लोकमयानीति । सा यद्द्वियजुर्नाम—द्वे ह्येतां देवतेऽअपश्यताम् । यद्वेव द्वियजुषमुपदधाति—यजमानो वै द्वियजुः ॥ १६ ॥

शतेनेत्यादिना । हे दूर्वे । ' या ' त्वं काण्डानां ' शतेन ' आत्मानं विस्तारयसि, अङ्कुराणां ' सहस्रेण ' विविधं प्रादुर्भवसि । हे देवि । द्योतमाने ' इष्टके ' ' तस्यास्ते ' ' वयम् ' ' हविषा विधेम ' परिचरेमेति द्वितीयस्यार्थः ॥

उपधानमन्त्रगतामर्थसिद्धां द्वित्वसङ्ख्यामनुवदति—द्वाभ्यामुपदधातीति । द्वित्वसङ्ख्याप्रशंसालक्षणं व्याख्यानं " द्वाभ्यामभिजुहोति द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निः " इत्यादिना—(श. प. ६।४।१।१२) प्रागुक्तमित्याह—तस्योक्तो बन्धुरिति । ' सादयित्वा ' इत्यादिकं तु व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

कात्यायनः—" यास्त इति द्वियजुषम् "—(का. श्रौ. सू. १७।९२) इति । " यास्ते अग्ने सूर्ये रुचः, " " या वो देवाः " इति द्वाभ्यां द्वियजुर्नामिष्टकामुपदध्यादिति सूत्रार्थः, तदेतद्विधत्ते—अथेति । विहितामिष्टकां यजमानस्य स्वर्गप्राप्तिसाधनत्वेन प्रशंसति—इन्द्राग्नी इत्यादिना । स्पष्टमेतत् । इमामेवेति । ' ताम् ' आत्मना दृष्टाम् ' इमाम् ' अस्माभिरधिक्रियमाणामिष्टकाम् ' एव ' ' उपादधाताम् ' ' ताम् ' ' उपधाय ' ' अस्यै प्रतिष्ठायै ' " षष्ठ्यर्थे चतुर्थी "—(पा. सू. २।३।६२।वा. १) इति । अस्याः प्रतिष्ठायाः सकाशात् सोपानवदिमामारुह्य ' स्वर्गं लोकम् ' प्राप्नुतामित्यर्थः । तथैवैतदिति । ' यजमानो द्वियजुषमुपदधाति ' इति ' यत् ' ' एतत्तथैव ' इन्द्राग्निदेवतावदेव । तदेव दर्शयति—येनेति । ' येन ' प्रकारेण ' यत् कर्म ' ' कृत्वा ' ' इन्द्राग्नी स्वर्गं लोकं ' प्राप्नुताम् । ' तेन ' एव प्रकारेण ' तत्कर्म कृत्वा ' अहमपि ' स्वर्गं '

(स्तु) तदाहुः । (स्र्यु) यदसावेव यजमानो योऽसौ हिरण्मयः पुरुषोऽथ कतमदस्येदꣳ रूपमिति दैवो वाऽअस्य स ऽआत्मा मानुषोऽयं तद्यत्स हिरण्मयो भवत्यमृतं वाऽअस्य तद्रूपं देवरूपममृतꣳ हिरण्यमथ यदियं मृदः कृता भवति मानुषꣳ ह्यस्येदꣳ रूपम् ॥ १७ ॥

(१८) स यदमूमेवोपदध्यात् । (न्ने) नेमामपाशिꣳष्यात्क्षिप्रे हास्मा-

---

तदाहुः—यदसावेव यजमानो—योऽसौ हिरण्मयः पुरुषः—अथ कतमदस्येदं रूपमिति । दैवो वाऽअस्य स आत्मा, मानुषोऽयम् । तद्यत्स हिरण्मयो भवति—अमृतं वाऽअस्य तद्रूपं देवरूपम्, अमृतं हिरण्यम् । अथ यदियं मृदः कृता भवति,—मानुषं ह्यस्येदं रूपम् ॥ १७ ॥

स यदमूमेवोपदध्यात्—नेमामपशिंष्यात् । क्षिप्रे हास्माल्लोकाद्यजमानः प्रेयात् । अथ यदिमामपशिनष्टि—यदेवास्येदं मानुषं रूपम्—तदस्यैतदपशिनष्टि । तथो हानेनात्मना सर्वमायुरेति ॥ १८ ॥

'लोकम्' प्राप्नवानीति 'यजमानो द्वियजुषमुपदधाति' तस्मादेषा स्वर्गप्राप्तिसाधनमिति भाव. । प्रकृताया इष्टकायाः द्वियजुरिति नामधेयप्राप्तिं दर्शयति—सा यदिति । यतः 'एताम्' 'द्वे' 'देवते' इन्द्राग्नी 'अपश्यताम्' तस्माद् 'द्वियजुर्नाम' इयमिष्टकेत्यर्थः । ननु देवताद्वयदर्शनात्कथ द्वियजुरिति नाम स्यादिति चेदुच्यते-यतो द्वे देवते एतामपश्यताम्, अत एव द्वाभ्यां यजुर्भ्यामुपधीयते, तथा सति यजुर्द्वयेनोपधानस्यापि देवताद्वयदर्शनोपाधिकत्वाद् द्वियजुरिति नामधेयस्यापि देवताद्वयदर्शनमेव निमित्तमित्यभिप्रायः । ननु "यास्ते अग्ने"—"या वो देवा."—इत्यनयोर्मन्त्रयोर्ऋग्व्यवस्थया पठितत्वात् कथं यजु शब्देन तदभिधानमिति । एव तर्ह्यत्र यजुःशब्देन मन्त्रमात्र लक्ष्यते । ऋक्सामयजुषां लक्षण जैमिनिना दर्शितम् । "तेषामृक् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था, गीतिषु सामाख्या, शेषे यजु शब्द"-(जै. सू. २।१।११।३५ ३७) इति । एतदेवान्यत्र सङ्गृहीतमभियुक्तैः—"नर्क्सामयजुषां लक्ष्म साङ्कर्यादिति शङ्किते । पादश्च गीति. प्रश्लिष्टपाठ इत्यस्त्वसङ्कर." इति । अथ वा मन्त्रे एव यजुःशब्दव्यवहारो दृश्यते । यथा-"तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम्"—इति—"यथैव यजुस्तथा बन्धु" इत्येवमादौ । अथ तामेवेष्टका यजमानात्मना प्रशसति—यद्वेवेति । द्वियजुषो यजमानात्मकत्वात्तदुपधानेन यजमानमेवास्मिंल्लोकेऽर्पितवान् भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

द्वियजुषो यजमानत्वोक्त्या लब्धोदयां याज्ञिकानां जिज्ञासामवतारयति—तदाहुरित्यादिना । अथ कतमदिति । 'अथ' 'अस्य' यजमानस्य 'इद' द्वियजुर्नाम एतत् 'कतमत्' 'रूप' स्वरूपमिति । रूपत्वापेक्षया नपुसकत्वम् । उक्तस्योत्तरमाह—दैवो वा इति । 'स' हिरण्मय 'पुरुष' 'अस्य' यजमानस्य देवत्वप्रयुक्त. 'आत्मा' शरीरम् । यद् द्वियजुरिष्टका स मनुष्यत्वप्रयुक्त आत्मेत्यर्थः । हिरण्मयत्वात् पुरुषस्य देवशरीरत्वम्, मृन्मयत्वाद् द्वियजुषो मानुषशरीरात्मत्वम्, (तम्) प्रतिपादयति—तद्यदित्यादिना । देवरूपमिति । यतः 'देवरूपम्' अतोऽस्य यजमानस्य 'तद्रूपम्' 'अमृतं' खलु । विलायनेऽप्यविनश्वरत्वाद्धिरण्यस्यामृतत्वम् । मानुषꣳ हीति । इद द्वियजुर्लक्षण स्वरूप यतो 'मानुषम्,' अतः 'इय मृदः कृता भवति' पार्थिवी भवति । मानुषाणां पार्थिवत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥

द्वियजुष उपधानस्यान्वयव्यतिरेकयोर्गुणदोषप्रदर्शनेनावश्यकत्वमाह—स यदित्यादिना । 'अमूम्' हिरण्मय-

ल्लोकाद्यजमानः प्रेयादथ यदिमामपशिनष्टि यदेवास्येदं मानुषᳪं रूपं तदस्यैतदपशिनष्टि तथो ह्यनेनात्मना सर्व्वमायुरेति ॥ १८ ॥

स यन्नानूपदध्यात् । (न) न हैतं देवमात्मानमनुप्रजानीयादथ यदनूपदधाति तथो हैतं देवमात्मानमनुप्रजानाति तामनन्तर्हितां दूर्व्वेष्टकाया ऽउपदधाति पशवो वै दूर्व्वेष्टका यजमानं तत्पशुषु प्रतिष्ठापयति॥१९

तदाहुः । कथमस्यैतावात्मानौ प्राणेन संततावव्यवच्छिन्नौ भवत ऽइति प्राणो वै स्वयमातृण्णा प्राणो दूर्व्वेष्टका यजमानो द्वियजुः स यदनन्तर्हिताᳪं स्वयमातृण्णायै दूर्व्वेष्टकामुपदधाति प्राणेनैव तत्प्राणᳪं संतनोति संदधात्यथ यदनन्तर्हितां दूर्व्वेष्टकायै द्वियजुषमुपदधाति प्राणो वै दूर्व्वेष्टका यजमानो द्वियजुरेवमु हास्यैतावात्मानौ प्राणेन संततावव्यवच्छिन्नौ भवतः ॥ २० ॥

स यन्नानूपदध्यात्—न हैतं देवमात्मानमनुप्रजानीयात् । अथ यदनूपदधाति—तथो हैतं देवमात्मानमनुप्रजानाति । तामनन्तर्हितां दूर्वेष्टकाया उपदधाति । पशवो वै दूर्वेष्टका । यजमानं तत्पशुषु प्रतिष्ठापयति ॥ १९ ॥

तदाहुः—कथमस्यैतावात्मानौ प्राणेन सन्ततावव्यवच्छिन्नौ भवत इति । प्राणो वै स्वयमातृण्णा । प्राणो दूर्वेष्टका । यजमानो द्वियजुः । स यदनन्तर्हितां स्वयमातृण्णायै दूर्वेष्टकामुपदधाति—प्राणेनैव तत्प्राणं सन्तनोति; सन्दधाति । अथ यदनन्तर्हितां दूर्वेष्टकायै द्वियजुषमुपदधाति—प्राणो वै दूर्वेष्टका, यजमानो द्वियजुः—एवमु हास्यैतावात्मानौ प्राणेन सन्ततावव्यवच्छिन्नौ भवतः ॥ २० ॥

पुरुषलक्षणामिष्टकाम् ' एव ' ' उपदध्यात् ' । नेमामिति । ' इमाम् ' द्वियजुर्लक्षणामपि तदानीमेव चेदुपदध्यात् ' नापशिष्यात् ' नावशेषयेत्, नहि मानुषशरीररूपद्वियजुरिष्टकाया अपरिशेषणात् क्षिप्रकाल एव ' अस्माल्लोकाद्यजमानः प्रेयात्, ' एतस्यास्तदानीमनुपधानेनावशेषणे तु ' अनेन ' द्वियजुर्लक्षणेन मानुषशरीरेणास्मिल्लोके यजमानः कृत्स्नम् ' आयुरेति ' इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथास्या इष्टकायाः हिरण्मयपुरुषसमीपे सर्वथाऽनुपधाने दोषप्रदर्शनपूर्वकं तत्रोपधाने गुणं दर्शयति—स यदित्यादिना । समीपेऽनुपधाने सति असम्बन्धाद्यजमानः स्वकीयं देवरूपमनुक्रमेण ' न ' 'प्रजानीयात्' । उपधाने तु प्रजानीयात् । अथ तामेवेष्टकां दूर्वेष्टकासंस्पर्शेनोपदध्यादित्याह—तामनन्तर्हितामिति ॥ १९ ॥

यजमानस्य हिरण्मयपुरुषो दैवं शरीरं द्वियजुस्तु मानुषमित्युक्तम्; तयोर्मध्ये स्वयमातृण्णादूर्वेष्टकयोरुपधानेन व्यवधानाच्छरीरद्वयस्यापि प्राणेन कथमव्यवच्छेद इति याज्ञिकानां प्रश्नमवतारयति—तदाहुरिति । ' सन्ततौ ' इत्यस्यैव विवरणम्—' अव्यवच्छिन्नौ ' इति । उक्तस्योत्तरं दर्शयति—प्राणो वा इत्यादिना । " प्राणो वै स्वयमातृण्णा प्राणो ह्येवैतत्स्वयमात्मन आतृन्ते "—इति स्वयमातृण्णायाः प्राणत्वमुक्तम् (श. प. ७।४।२।२) " अपानस्य प्राणो मध्यत उदकामत् "—इत्यादिना प्राणस्य एव दूर्वाऽभूदित्यप्युक्तम् (श. प. ७ । ४ । २ । ११) ' सन्तनोति ' इत्येतदेव विवृणोति—सन्दधातीति । स्पष्टमन्यत् ॥ २० ॥

(तौ) यास्तेऽअग्ने सूर्ये रुचः । (चो) या वो देवाः सूर्ये रुचऽइति रुचᳪं रुचमित्यमृतत्वं वै रुगमृतत्वमेवास्मिन्नेतद्दधाति द्वाभ्यामुपदधाति तस्योक्तो बन्धुरथो द्वयᳪं ह्येवैतद्रूपं मृच्चापश्च सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २१ ॥

(५) अथ रेतःसिचाऽउपदधाति । (तौ) इमौ वै लोकौ रेतःसिचा·

" यास्तेऽअग्ने सूर्ये रुचः "–" या वो देवाः सूर्ये रुचः "–(वा० सं० १३ । २२, २३) इति । रुचं रुचमिति–अमृतत्वं वै रुक् । अमृतत्वमेवास्मिन्नेतद्दधाति । द्वाभ्यामुपदधाति । तस्योक्तो बन्धुः । अथो द्वयं ह्येवैतद्रूपम्–मृच्चापश्च । सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ २१ ॥

अथ रेतःसिगिष्टकाद्वयोपधानम् ।

अथ रेतःसिचाऽउपदधाति । इमौ वै लोकौ रेतःसिचौ । इमौ ह्येव लोकौ रेतः सिञ्चतः–इतो

द्वियजुष उपधाने मन्त्रौ विधत्ते–यास्ते अग्ने इति । " यास्ते अग्ने सूर्ये रुचो "[1] " या वो देवाः सूर्ये रुचः "–इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां द्वियजुषमुपदध्यादित्यर्थः । मन्त्रयोः पुनः पुनः रुक्छब्दप्रयोगस्याभिप्रायमाह–रुचं रुचमिति । 'अस्मिन्' इति । यजमाने इत्यर्थः । मन्त्रयोरन्वयमर्थः–हे अग्ने ! ' ते ' तव ' सूर्ये ' सूर्यमण्डले या ' रुचो ' दीप्तयो ' रश्मिभिः ' रश्मिरूपेण ' दिवमातन्वन्ति ' सर्वतो व्याप्नुवन्ति । यतो या अग्नेर्दीप्तयस्ता एव सूर्योदयकाले सूर्यरश्मयो भवन्ति । एतच्च तैत्तिरीयकेऽग्निहोत्रब्राह्मणे समाम्नातम्–" उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनुसमारोहति "–(तै. ब्रा. २।१।१०) इति । ' ताभिः सर्वाभिः ' दीप्तिभिः ' नः ' अस्मत्सम्बन्धिने ' जनाय ' यजमानलक्षणाय ' रुचे ' ' कृधि ' प्रकाशं कुरु, ' रुचे ' (पा. सू. २ । १ । ८९) इति विभक्तिव्यत्ययः, रुचमित्यर्थः । नस्कृधीति " कः करत्करति " (पा. सू. ८ । ३ । ५०) इत्यादिना विसर्जनीयस्य सकारः । हे देवाः ! ' वः ' युष्माकं सम्बन्धिन्यः सूर्यमण्डले वर्तमानाः ' या रुचः ' दीप्तयः सन्ति, ' ताभिः सर्वाभिः ' दीप्तिभिः हे–' इन्द्राग्नी ' हे–' बृहस्पते ' ! यूयमपि यूयं ' नः ' अस्मत्सम्बन्धिने यजमानाय ' रुचं धत्त ' प्रकाशं सम्पादयत । ननु प्रायं मन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते । तत्र रुचं नो धत्तेति लिङ्गेन मन्त्रपाठयितुरध्वर्योरेव तत्फलं युज्यते; अतो ' नः ' इति पदं किमित्युच्चारितमिति चेत्–यद्येतेनाध्वर्युरप्यस्मच्छब्देन अङ्गत्वेन यजमानगामित्वं प्रतीयते । न च पारिक्रीतस्याध्वर्योर्दक्षिणातिरिक्तफलसम्बन्धो न्याय्यः । तस्माच्छ्रुतिन्यायाभ्यां विरुद्धं चेत्क्रिं यजमानपरत्वेनोपचर्णीयम्, तस्माद्यजमानेन पाठ्येषु " आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि " इत्यादिषु क्रियमाणानुवादिषु प्रयोगार्हमन्त्रेषु श्रुतं फलं यथा याजमानमेव । तथैवाध्वर्युणा पाठ्येषु करणमन्त्रेषु श्रुतमपि फलं याजमानमेव । द्वाभ्यामित्यादिकं पूर्वं व्याख्यातम् । प्रकारान्तरेणापि द्वित्वं प्रशंसति–अथो द्वयमिति । द्विविधं रूपमस्तीति तदुपधानमन्त्रयोरपि द्वित्वमुपपद्यत इत्यर्थः । व्याख्यातमुत्तरं वाक्यम् ॥ २१ ॥

अथ रेतःसिङ्नामधेययोरिष्टकयोरुपधानं विधत्ते–अथ रेतःसिचा इति । " लोपः शाकल्यस्य " (पा.

---

[1]–विषट्स्वपञ्चेति रेत सिचां मन्दिमत्वम् । का. श्रौ. सू. १०।५४ ।

विमौ ह्येव लोकौ रेतः सिञ्चत ऽइतो वाऽअयमूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमं साऽमुत्र वृष्टिर्भवति तामसावमुतो वृष्टिं तदिमा ऽअन्तरेण प्रजाः प्रजायन्ते तस्मादिमौ लोकौ रेतःसिचौ ॥ २२ ॥

विराड्ज्योतिरधारयदिति । (त्य) अयं वै लोको विराट् स ऽइममग्निं ज्योतिर्धारयति स्वराड्ज्योतिरधारयदित्यसौ वै लोकः स्वराट् सोऽमुमादित्यं ज्योतिर्धारयति विराड्वऽइमौ लोकौ स्वराट् च नानोपदधाति नाना हीमौ लोकौ सकृत्सादयति समानं तत्करोति तस्माद्ध ह्यनयोर्लोकयोरन्ताः समायन्ति ॥ २३ ॥

वाऽअयमूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमम्, साऽमुत्र वृष्टिर्भवति । तामसावमुतो वृष्टिम् । तदिमा अन्तरेण प्रजाः प्रजायन्ते-तस्मादिमौ लोकौ रेतःसिचौ ॥ २२ ॥

" विराड्ज्योतिरधारयत् "-इति । अयं वै लोको विराट् । स इममग्निं ज्योतिर्धारयति । " स्वराड्ज्योतिरधारयत "-इति । असौ वै लोकः स्वराट् । सोऽमुमादित्यं ज्योतिर्धारयति । विराड्वऽइमौ लोकौ, स्वराट् च । नानोपदधाति । नाना हीमौ लोकौ । सकृत्सादयति । समानं तत्करोति । तस्माद्ध ह्यनयोर्लोकयोरन्ताः समायन्ति ॥ २३ ॥

सू. ८ । ३ । १९ ।) इति वकारलोपः । विहिते इष्टके पृथिवीद्युलोकात्मना प्रशंसति-इमौ वै लोकावित्यादिना । तत्रानयोर्लोकयोः रेतःसिक्त्वप्रतिपिपादयिषयोक्तम्-इमौ वै लोकाविति । तद्रेतःसेचनमनयोः प्रत्यक्षसिद्धमित्याह-इमौ ह्येवेति । इतो वा अयमित्यादिना तदेव प्रत्यक्षत्वं दर्शयति-' अयम् ' लोकः ' इतः ' अस्मात् प्रदेशाद् धूमरूपं ' रेत ' ' सिञ्चति ' ' सा ' धूमः ' अमुत्र ' द्युलोके ' वृष्टिर्भवति ' इति स्त्रीलिङ्गं वृष्ट्यपेक्षम्, धूमस्य मेघकारणत्वात्, तद्द्वारा वृष्टिकारणत्वाद्धूमो वृष्टिरिति कारणे कार्यत्वोपचारः । ' तां ' ' वृष्टिम् ' ' असौ ' द्युलोकोऽमुष्मात् प्रदेशात् सिञ्चति तस्मादनयोर्लोकयोर्मध्ये वृष्टिपरिणतान्नद्वारा प्रजाः प्रजायन्ते । श्रूयते हि-" अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते "-(तै. उ. २ वल्ली) इति । अन्यत्राप्युक्तम्-" वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः "-(मनु. ३।७६) इति । ' तस्मादिमौ ' लोकौ ' रेतःसिचौ ' रेतःसिचोरनयोर्लोकयो रूपेणानुसन्धानादिष्टके अपि रेतःसिचावित्युच्येते ॥ २२ ॥

तत्र प्रथमाया उपधाने मन्त्र विभाय व्याचष्टे-विराड्ज्योतिरिति । ' अयम् ' ' लोकः ' पृथिवी, ' विराट् '-शब्देनाभिधीयते । ' स ' च ' इमम् ' अस्मदादीनां प्रत्यक्षमग्निरूपं ' ज्योतिर्धारयति, ' प्रथमा रेत सिग्भूलोकात्मिकेत्युक्तम् । तस्मात् प्रथमरेतःसिगात्मको विराट्शब्दाभिधेयो भूलोकोऽग्निरूपं ' ज्योतिर्धारयति ' । स्वराड्ज्योतिरिति । द्वितीयोपधानमन्त्रः, सोऽप्येवमेव व्याख्येयः । ' अनयोर्लोकयोः ' विराट्स्वराट्शब्दाभिधेयत्वमेवोभयत्र दर्शयति-विराड्वऽइमाविति । विविध राजत इति ' विराट् ' । स्वयमेव राजत इति ' स्वराट् ' । तयोः पृथक्पृथङ्मन्त्रेणोपधानमाह-नानोपदधातीति । यतः ' इमौ ' ' लोकौ ' ' नाना '

यद्वेव रेतःसिचाऽउपदधाति । (त्या) आण्डौ वै रेतःसिचौ यस्य ह्याण्डौ भवतः स ऽएव रेतः सिञ्चति विराड्ज्योतिरधारयत्स्वराड् ज्योतिरधारयदिति विराड्वेहेमावाण्डौ स्वराट् च तावेतज्ज्योतिर्धारयतो रेत ऽएव प्रजातिमेव नानोपदधाति नाना हीमावाण्डौ सकृत्सादयति समानं तत्करोति तस्मात्समानसम्बन्धनौ तेऽअनन्तर्हिते द्वियजुषऽउपदधाति यजमानो वै द्वियजुरनन्तर्हितौ तद्यजमानादाण्डौ दधाति ॥ २४ ॥

(त्य) अथ विश्वज्योतिषमुपदधाति । (त्य) अग्निर्वै प्रथमा विश्वज्योतिरग्निर्ह्येवास्मिँल्लोके विश्वं ज्योतिरग्निमेवैतदुपदधाति तामनन्त-

---

यद्वेव रेतःसिचाऽउपदधाति । आण्डौ वै रेतःसिचौ । यस्य ह्याण्डौ भवतः—स एव रेतः सिञ्चति । " विराड्ज्योतिरधारयत्स्वराड्ज्योतिरधारयत् "—इति । विराड्वेहेमावाण्डौ स्वराट् च । तावेतज्ज्योतिर्धारयतो रेत एव, प्रजातिमेव । नानोपदधाति । नाना हीमावाण्डौ । सकृत्सादयति । समानं तत् करोति । तस्मात्समानसम्बन्धनौ । तेऽअनन्तर्हिते द्वियजुष उपदधाति । यजमानो वै द्वियजुः । अनन्तर्हितौ तद्यजमानादाण्डौ दधाति ॥ २४ ॥

अथ विश्वज्योतिरिष्टकोपधानम् ।

अथ विश्वज्योतिषमुपदधाति । अग्निर्वै प्रथमा विश्वज्योतिः । अग्निर्ह्यवास्मिँल्लोके विश्वं ज्योतिः ।

पृथग्भूतौ, तस्मात्तदात्मिकयोरिष्टकयोरुपधानं पृथक्पृथङ्मन्त्रेण कर्तव्यमित्यर्थः । उपधानमन्त्रबलादनयोरुभयोरपि पार्थक्येन प्राप्तावाह—सकृदिति । " तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद "—इत्ययं सादनमन्त्रस्तमेकवारमुच्चार्य सादयेत् । न तु प्रतीष्टकमित्यर्थः । तेन तदुपधानं ' समानम् ' ' करोति ' ' तस्माद् ' ' अनयोर्लोकयोरन्ताः ' प्रान्ताः ' समायन्ति ' परस्परं सबद्धा भवन्ति । अन्तरिक्षभागा हि पृथिवीभागैः सम्बध्यन्त इत्येतत् प्रत्यक्षसिद्धमेव ॥ २३ ॥

अथ तद्द्वेष्टकाद्वयमाण्डात्मना स्तौति—यद्वेवेति । आण्डशब्दात् स्वार्थिकोऽण्–प्रत्ययः । ' आण्डौ ' इति पुरुषसम्बन्धिनी बीजे उच्येते । ' यस्य ह्याण्डौ भवतः ' इत्यादिना आण्डयो रेत सिक्तत्व प्रतिपादितम् । विराड्वेहेमाविति । आण्डयोः प्रजोत्पादनसामर्थ्याद्विराट्त्वं च प्रत्यक्षमित्यर्थः । ' प्रजाति '–शब्देन प्रजोत्पादनमभिधीयते, रेतसः प्रजातेश्च प्रजा लक्ष्यन्त इति तत्प्रकाशकत्वाज्ज्योतिष्ट्वमित्यवगन्तव्यम् । समानसम्बन्धनाविति । एकरूपसम्बन्धनावित्यर्थः । प्रकृतयोरिष्टकयोः स्थानविशेषमाह—तेऽअनन्तर्हिते इति । द्वियजुषोः समीपेऽव्यवधानेनोपधानं किमर्थमित्यत आह—यजमानो वा इति ॥ २४ ॥

रेत सिचोरुपधानानन्तरं विश्वज्योतिराख्याया इष्टकाया उपधानं विधाय तामन्यात्मना स्तौति—अथेति । स्वयमातृण्णा इव विश्वज्योतिषोऽपि तिस्रो विद्यन्ते, अतोऽत्र ' प्रथमा ' इति विशेषणम् । ' अस्मिँल्लोके '

१–एकचोदनात्वेकदेशत्वात् वचनेन । का० श्रौ० सू० । १६ । २११ ।

हिंताᳪं रेतःसिग्भ्यामुपदधातीमौ वै लोकौ रेतःसिचावनन्तर्हितं तदाभ्यां लोकाभ्यामग्निं दधात्यन्तरेवोपदधात्यन्तरेव हीमौ लोकावग्निः ॥ २५ ॥

(४) यद्देव विश्वज्योतिषमुपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः-प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः प्रजननमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हिताᳪं रेतःसिग्भ्यामुपदधात्याण्डौ वै रेतःसिचावनन्तर्हितां तदाण्डाभ्यां प्रजातिं दधात्यन्तरेवोपदधात्यन्तरेव ह्याण्डौ प्रजाः प्रजायन्ते ॥ २६ ॥

प्रजापतिष्ट्वा सादयत्विति । प्रजापतिर्ह्येतां प्रथमां चितिमपश्यत्पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मतीमिति पृष्ठे ह्ययं पृथिव्यै ज्योतिष्मानग्निः ॥ २७ ॥

अग्निमेवैतदुपदधाति । तामनन्तर्हितां रेतःसिग्भ्यामुपदधाति । इमौ वै लोकौ रेतःसिचौ । अनन्तर्हितं तदाभ्यां लोकाभ्यामग्निं दधाति । अन्तरेवोपदधाति । अन्तरेव हीमौ लोकावग्निः ॥ २५ ॥

यद्देव विश्वज्योतिषमुपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः । प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः । प्रजननमेवैतदुपदधाति । तामनन्तर्हितां रेतःसिग्भ्यामुपदधाति । आण्डौ वै रेतःसिचौ । अनन्तर्हितां तदाण्डाभ्यां प्रजातिं दधाति । अन्तरेवोपदधाति । अन्तरेव ह्याण्डौ प्रजाः प्रजायन्ते ॥ २६ ॥

"प्रजापतिष्ट्वा सादयतु"-इति । प्रजापतिर्ह्येतां प्रथमां चितिमपश्यत् । "पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मतीम्"-इति । पृष्ठे ह्ययं पृथिव्यै ज्योतिष्मानग्निः ॥ २७ ॥

भुवि यत्किञ्चन 'ज्योतिः' अस्ति, तत् सर्वमग्निमयम् 'एव' इति । 'अग्निर्विश्वज्योतिः'-इति तदात्मकत्वेनानुसन्धानादिष्टकाऽपि विश्वज्योतिः, अतस्तदुपधानेऽग्निरेवोपहितवान् भवतीति । विधत्ते-तामनन्तर्हितामिति । 'ताम्' विश्वज्योतिषं 'रेतःसिग्भ्याम्' 'अनन्तर्हिताम्', अव्यवहितां तत्संस्पर्शेनोपदध्यात् । तथा सति रेतःसिचोः पृथिवीद्युलोकात्मकत्वात् ताभ्यामव्यवहितमेव 'अग्निं दधाति' । कदाचित्पार्श्वेऽपि तत्संस्पर्शेनोपधानेऽव्यवधानमुपपद्यत इत्यत आह-अन्तरेवेति । अन्तरेव हीति । 'अन्तरा' 'इव' इति पदविभागः । 'इव'-शब्द एवकारार्थः । "अन्तरान्तरेणयुक्ते"-(पा. सू. २ । ३ । ४) इत्यनेन 'इमौ' इति द्वितीया । अनयोर्लोकयोर्मध्ये पृथिव्या उपरि अन्तरिक्षे खल्वग्निः प्रकाशते तस्मान्मध्यत उपधानम् ॥ २५ ॥

अथैतामिष्टकां प्रजात्मनाऽपि प्रशंसति-यद्देवेति । 'प्रजा' हि 'विश्वज्योतिः' यतः प्रजा ज्ञानशक्त्या सर्वान् पदार्थान् प्रकाशयति तस्मात् 'प्रजा विश्वं ज्योतिः' इत्येतदुपपन्नम् । अतः प्रजा विश्वज्योतिः । तथा सति 'एतद्' इष्टकोपधानेन 'प्रजननम्' प्रजोत्पादनम् 'एव' उपहितवान् भवति । प्रजायाः प्रजोत्पादकस्य च कार्यकारणभावादभेदविवक्षयेत्युक्तम् । रेतःसिचोराण्डत्वाद्विश्वज्योतिषश्च प्रजात्वात्ताभ्यामव्यवहितत्वेन मध्यत उपधाने प्रजोत्पादनमेवाण्डयोर्निहितं भवतीति दर्शयति-तामनन्तर्हितामिति । अन्तरेव ह्याण्डाविति । आण्डयोर्मध्यत एव रेतोनिर्गमनद्वारत्वात्तत एव 'प्रजाः' 'प्रजायन्ते' ॥ २६ ॥

अथ तस्मिन्नुपधाने मन्त्रं विदधानो व्याचष्टे-प्रजापतिष्ट्वेत्यादिना । यतः 'प्रजापतिः' 'एताम्'

१-ध्रुवसदेऽसि विश्वज्योतिषम् । वा. सं. सु. १३ । २४ ।

1

(विं) विश्वस्मै प्राणायापानाय । व्यानायेति प्राणो वै विश्वज्योतिः सर्वस्माऽउ वाऽएतस्मै प्राणो विश्वं ज्योतिर्यच्छेति सर्वं ज्योतिर्यच्छेत्येतदग्निष्टेऽधिपतिरित्यग्निमेवास्याऽअधिपतिं करोति सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २८ ॥

(रु) अथर्तव्येऽउपदधाति । (त्यृ) ऋतवऽएते यदृतव्येऽऋतूनेवैतदुपदधाति मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतूऽइति नामनीऽएनयोरेते नामभ्यामेवैनेऽएतदुपदधाति द्वेऽइष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः सकृत्सादयत्येकं तदृतुं करोति ॥ २९ ॥

" विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय "–इति । प्राणो वै विश्वज्योतिः । सर्वस्माऽउ वाऽएतस्मै प्राणः । " विश्वं ज्योतिर्यच्छ "–इति । सर्वं ज्योतिर्यच्छेत्येतत् । " अग्निष्टेऽधिपतिः "–(वा. सं. १३ । २४) इति । अग्निमेवास्या अधिपतिं करोति । सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ २८ ॥

अथ ऋतव्येष्टकाद्वयोपधानम् ।

अथर्तव्येऽउपदधाति । ऋतव एते यदृतव्ये । ऋतूनेवैतदुपदधाति । " मधुश्च माधवश्च

' प्रथमाम् चितिमपश्यत्, ' अतः ' प्रथमाम् ' विश्वज्योतिष ' प्रजापतिष्ट्वा सादयत्विति ' मन्त्रेणोपदध्यादित्यर्थः । पृष्ठे ह्ययमिति । पृथिव्यै इति । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी -(पा. सू. २ । ३ । ६२ । वा. ११) । यतश्च ' पृथिव्याः ' ' पृष्ठे ' उपरि ' अग्निर्ज्योतिष्मान् ' " विश्वज्योतिश्चाग्निः "–इत्युक्तम् " अग्निर्वै प्रथमा विश्वज्योतिः "–इति । अतः ' पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मतीम् ' इति मन्त्रवचनम् ॥ २७ ॥

प्राणो वा इति । विद्यमान एव प्राणे सर्वेषामिन्द्रियाणां स्वस्वविषयप्रकाशकत्वात् प्राणस्य विश्वज्योतिष्ट्वम् । सर्वस्मा उ वा एतस्मै इति । सर्वस्य खल्वेतस्य लोकस्य । पूर्ववच्चतुर्थी (पा. सू. २।३।६२।वा.११) । 'प्राणः' आश्रयो भवतीति शेषः । अपानो व्यानश्चेति प्राण एव वृत्तिभेदभिन्नः । प्राणस्य विश्वज्योतिष्ट्वात् ' विश्वस्मै ' सर्वस्य लोकस्य प्राणादिस्थैर्यार्थं तवोपधानमिति मन्त्रभाग आह । ' सर्वं ज्योतिः ' इति विश्वशब्दार्थविवरणम् । ' अग्निष्टेऽधिपतिः ' ' इति ' एतन्मन्त्रभागकथनेन ' अग्निमेव ' ' अस्याः ' विश्वज्योतिषः ' अधिपतिं करोति ' । हे विश्वज्योतिः ! ' पृथिव्याः पृष्ठे ' उपरि ' ज्योतिष्मतीम् ' ज्योतिषा युक्तां त्वां ' प्रजापतिः सादयतु ' स्थापयतु । किमर्थमिति तत्राह–विश्वस्मा इति । 'विश्वस्य' सर्वलोकस्य ' प्राणायापानाय व्यानाय ' प्राणादिव्यापारार्थम् । किञ्च ' विश्वम् ' समस्त ' ज्योतिः ' तेजो ' यच्छ ' नियच्छ अस्मदायत्तं कुरु, ' ते ' तव ' अग्निः ' ' अधिपतिः ', ' अतः स त्वां परेभ्यो ' गोपायतु ' इति कृत्स्नमन्त्रस्यार्थः ॥ २८ ॥

अथ ऋतव्याख्यपोरिष्टकयोरुपधानं विधत्ते–अथेति । ऋतव्ये इति । " मधुश्चेत्युक्तो अयं "–

१–ऋतव्ये मधुश्च माधवश्चेति । का. श्रौ. सू. १७।११।

तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति । संवत्सरऽएषोऽग्निरिमऽउ लोकाः संवत्सर-स्तस्यायमेव लोकः प्रथमा चितिरयमस्य लोको वसन्तऽ ऋतुस्तद्यदेते-ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैतेऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेते-ऽअत्रोपदधाति ॥ ३० ॥

वासन्तिकावृतू "–(वा० सं० १३ । २५) इति । नामनीऽएनयोरेते । नामभ्यामेवैनेऽएत-दुपदधाति । द्वेऽइष्टके भवतः । द्वौ हि मासावृतुः । सकृत्सादयति । एकं तदृतुं करोति ॥ २९ ॥

तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति । संवत्सर एषोऽग्निः । इम उ लोकाः संवत्सरः । तस्यायमेव लोकः प्रथमा चितिः । अयमस्य लोको वसन्त ऋतुः । तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति–यदेवास्यैतेऽआत्मनः–तद-स्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति ॥ ३० ॥

(पा. सू. ४ । २ । २४ ।) इति देवतार्थे यत्प्रत्ययः, " यचि भम् "–(पा. सू. १ । ४ । १८) इति भसंज्ञायाम् " ओर्गुणः "–(पा. सू. ६ । ४ । १४६ ।) इति गुणः, " वान्तो यि प्रत्यये "–(पा. सू. ६ । १ । ७९ ।) इति अवादेशः । ऋतुदेवत्येष्टकोपधानेन ऋतूनामेवोपधानं भवतीत्याह–ऋतव एत इति । ऋतव्ययोरुपधाने मन्त्र विधाय व्याचष्टे–मधुश्चेति । मधुमाधवशब्दाभ्यां चैत्रवैशाखावुच्येते । ' वास-न्तिकौ ' इति " वसन्ताच्च "–(पा. सू. ४ । ३ । २० ।) इति ठञ्प्रत्ययः । ऋतुशब्दो मासद्वये मुख्यः अत्र तदवयवभूते मासे उपचाराद्वर्तते । मधुश्च माधवश्चेत्येतौ वसन्तसम्बन्धिनौ ' ऋतू ' मासौ, अतश्च तदेव त्वत्वेन तदात्मिके वामुपदधामीत्यर्थः । नामनी इत्यादिना मधुमाधवशब्दोपयोगं दर्शयति । ननु स्वयमातृण्णादि वदेकैकस्या इष्टकाया उपधानं विहाय किमिति द्वयोरुपधानमिति । तत्राह–द्वे इष्टके इति । इष्टकाद्वित्वेऽपि सकृत्सादनेनैकमेवर्तुं सम्पादयतीत्याह–सकृदिति ॥ २९ ॥

प्रथमायां चितौ ऋतव्ययोरुपधानस्य कारणमाह–तद्यदित्यादिना । ' एते ' ऋतव्ये 'अत्र' प्रथमायां चितौ ' उप-दधाति ' इति यत्, तत्र कारणमुच्यते–' एषः ' चीयमानः ' अग्निः ' 'संवत्सरः' संवत्सरात्मकः, अग्नेः संवत्स-रात्मकत्वं संवत्सरमुखाभ्यां सम्भूत्योत्पादनीयत्वात् । चीयमानस्याग्नेः प्रजापतिरूपत्वं प्रागुक्तम् । "स यः स प्रजा-पतिर्व्यस्रंसतायमेव स योऽयमग्निश्चीयते "–इति (श. प. ७।१।२।९) स च प्रजापतिः सर्वलोककारणत्वेन तदात्मकः । संवत्सर एषोऽग्निरिति । तस्य संवत्सरात्मकत्वोक्तेश्च ' संवत्सर इमे लोकाः ' इत्युक्तम् । तस्येति । 'तस्य' संवत्सराग्निलक्षणलोकात्मकस्य प्रजापतेरयमेव लोकः, पृथिवी प्रथमा चितिः । वसन्तर्तुश्च प्राथम्यसाम्यादस्य संवत्सरात्मकस्य प्रजापतेरवयवभूतोऽयं लोकः, अतश्चात्र प्रथमायां चितौ एते ऋतव्ये च वसन्तर्तुदेवत्यात्वेन तदात्मिके ' उपदधातीति ' यत्, तेन ' यदेवास्य ' प्रजापतेः ' आत्मनः ' स्वस्यैतदिष्टकाद्वयलक्षणं पदार्थ-मस्ति ' तदस्मिन् ' अवयवे प्रथमचितिलक्षणे ' एतद् ' एतेन पुनः ' प्रतिदधाति ' ' तस्मादेते ' प्रथमायां चितावुपदध्यात् ॥ ३० ॥

यद्द्वेवैतेऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः संवत्सरऽउ प्रजापतिस्तस्य प्रतिष्ठैव प्रथमा चितिः प्रतिष्ठोऽअस्य वसन्तऽ ऋतुस्तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैतेऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति तेऽअनन्तर्हिते विश्वज्योतिपऽउपदधाति प्रजा वै विश्वज्योतिरनन्तर्हिता-स्तत्प्रजाऽ ऋतुभ्यो दधाति तस्मात्प्रजाऽ ऋतूनेवानुप्रजायन्तऽऋतुभि-र्ह्येव गर्भे सन्तꣳ सम्पश्यन्त्यृतुभिर्जातम् ॥ ३१ ॥

(म) अथाषाढामुपदधाति । (ती) इयं वाऽअषाढेमामेवैतदुपदधाति तां पूर्वार्धऽउपदधाति प्रथमा हीयमसृज्यत ॥ ३२ ॥

यद्द्वेवैतेऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः । संवत्सर उ प्रजापतिः । तस्य प्रतिष्ठैव प्रथमा चितिः । प्रतिष्ठोऽअस्य वसन्त ऋतुः । तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति । यदेवास्यैतेऽआत्मनः—तदस्मिन्नेत-त्प्रतिदधाति । तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति । तेऽअनन्तर्हिते विश्वज्योतिष उपदधाति । प्रजा वै विश्व-ज्योतिः । अनन्तर्हितास्तत्प्रजा ऋतुभ्यो दधाति । तस्मात्प्रजा ऋतूनेवानुप्रजायन्ते । ऋतुभिर्ह्येव गर्भे सन्तं पश्यन्ति—ऋतुभिर्जातम् ॥ ३१ ॥

अथ अषाढेष्टकोपधानम् ।

अथाषाढामुपदधाति । इयं वाऽअषाढा । इमामेवैतदुपदधाति । तां पूर्वार्द्धे उपदधाति । प्रथमा हीयमसृज्यत ॥ ३२ ॥

अथ पुनस्ते एव स्तव्ये प्रजापतेः प्रतिष्ठात्मना स्तौति—यद्द्वेवैते इति । प्रतिष्ठोऽअस्य वसन्त ऋतुरिति । 'प्रतिष्ठा उ' इति पदविभागः; "आद्गुणः"—(पा. सू. ६।१।८७) । उकारस्य "निपात एकाजनाङ्" (पा. सू. १।१।१४) इति प्रगृह्यसंज्ञायाम्—"प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्"—(पा. सू. ६।१।१२१ ।) इति प्रकृतिभावात् प्रतिष्ठो अस्य इत्यत्र "एङः पदान्तादति"—(पा. सू. ६।१।१०९) इति पूर्वरूपत्वं न भवति । वसन्तर्तोः संवत्सरप्रथमावयवत्वात् प्रतिष्ठात्वम् । यत्रावयवे प्रतितिष्ठति सा प्रतिष्ठा, यथा पुरुषः पादयोः प्रतितिष्ठति तद्वत् संवत्सरोऽपि वसन्तर्तौ प्रतितिष्ठति । प्रथमायाश्चितेस्तूत्तरचितिलक्षणान् प्रजापते-रवयवान् प्रत्याधारत्वात्प्रतिष्ठात्वम् । अतश्च प्रथमायां चितौ प्रकृतयोरिष्टकयोरुपधाने प्रजापतेः स्वस्य वसन्त-र्तुदेवत्यत्वेन तदात्मकैतदिष्टकाद्वयलक्षणं यत्प्रतिष्ठारूपमङ्गमस्ति तदस्मिन्नेतेन प्रतिनिहितवान् भवतीत्यर्थः ॥

अथानयोरिष्टकयोरुपधानस्य स्थानविशेषं विधाय प्रशंसति—ते अनन्तर्हिते इति । अनन्तर्हितास्त-दिति । 'तत्' तेन 'प्रजाः' 'ऋतुभ्यः' 'अनन्तर्हिताः' अव्यवहिताः 'दधाति' ऋतुषु प्रतिष्ठापय-तीत्यर्थः । तदेव दर्शयति—तस्मादिति । यत एवम् 'तस्मात्प्रजाः' 'ऋतूनेव' अभिलक्ष्य 'प्रजायन्ते' 'गर्भे' अपि विद्यमानं जन्तुम् 'ऋतुभिर्ह्येव सम्पश्यन्ति' ऋतूनां कालात्मकत्वात् कालस्य च सदात-नत्वेन सर्वोत्पत्तिनिमित्तत्वादजातावस्था जायमानावस्था जातावस्था च तत्रैव सम्भवत इति भावः ॥ ३१ ॥

विधत्ते—अथेति । 'अथ' ऋतव्येष्टकोपधानानन्तरम् अषाढाऽभिधामिष्टकामुपदध्यात् । अषाढाशः

सा यदषाढा नाम । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या अस्पर्धन्त ते देवा एतामिष्टकामपश्यन्नषाढामिमामेव तामुपादधत तामुपधायासुरान्त्सपत्नान्भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसहन्त यदसहन्त तस्मादषाढा तथैवैतद्यजमान एतामुपधाय द्विषन्तं भ्रातृव्यमस्मात्सर्वस्मात्सहते ॥ ३३ ॥

यद्वेवाषाढामुपदधाति । वाग्वा अषाढा वाचैव तद्देवा असुरान्त्सपत्नान्भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसहन्त तथैवैतद्यजमानो वाचैव द्विषन्तं भ्रातृव्यमस्मात्सर्वस्मात्सहते वाचमेव तद्देवा उपादधत तथैवैतद्यजमानो वाचमेवोपधत्ते ॥ ३४ ॥

सा यदषाढा नाम । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या अस्पर्धन्त । ते देवा एतामिष्टकामपश्यन् अषाढाम् । इमामेव तामुपादधत । तामुपधायासुरान्त्सपत्नान्भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसहन्त । यदसहन्त-तस्मादषाढा । तथैवैतद्यजमान एतामुपधाय द्विषन्तं भ्रातृव्यमस्मात्सर्वस्मात्सहते ॥३३॥

यद्वेवाषाढामुपदधाति । वाग्वा अषाढा । वाचैव तद्देवा असुरान्त्सपत्नान्भ्रातृव्यानस्मात्सर्व-

---

मुन्मयेष्टकात्वात्तदुपधाने पृथिव्युपधानमेव सम्पादितं भवतीत्याह-इयं वा इति । तस्या अषाढाया उपधानं चयनस्थलस्य पूर्वभागे कर्तव्यमित्याह-तां पूर्वार्द्धे इति । ननु किमर्थमस्याः पूर्वार्द्धे उपधानमिति तत्राह-प्रथमेति । 'इयम्' अषाढा इष्टकायाः 'प्रथमा' पूर्वा 'असृज्यत' खलु ॥ ३२ ॥

प्रकृताया इष्टकाया अषाढेति नामधेयप्राप्तिप्रदर्शनपूर्वकमुपधानोपयोगं दर्शयति-सा यदषाढा नामेत्यादिना । पुरा खलु 'देवाश्चासुराश्च' 'प्राजापत्याः' प्रजापतेरपत्यभूताः, पत्युत्तरपदत्वाद् "दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः" (पा. सू. ४।१।८५) इत्यनेनाऽपत्यार्थे ण्यप्रत्ययः । 'ते' एते 'उभये' अपि स्पर्द्धामकुर्वन्, ततः 'ते देवाः' केनोपायेनासुराञ्जयेमेति विचार्य 'एताम्' अषाढाभिधाम् 'इष्टकाम्' तदुपायत्वेन 'अपश्यन्' । दृष्ट्वा च 'तामिमाम्' इष्टकामुपहितवन्तः । ततः 'तामुपधायासुरान्' 'सपत्नान्' वैरिणः 'भ्रातृव्यान्' इति सपत्नशब्दार्थविवरणम् । भ्रातृशब्दात् "व्यन् सपत्ने"-(पा.सू.४।१।१४५) इति सपत्नार्थे व्यनो विधानात् । तानसुरान् 'अस्मात्' 'सर्वस्मात्' स्थानाद् 'असहन्त' निराकुर्वन् यथैतेषु लोकेष्ववस्थानं न लभन्ते तथा पर्यचीभवन्नित्यर्थः । यत एतयाऽसुरान् 'असहन्त' तस्माद् 'अषाढा' इति नामधेयम् । अत्रासुराणां सहनकथनेन स्वेषामसहनमर्थतः प्राप्तमन्यथैतस्या इष्टकायाः स्वेषामसहनं प्रत्यपि कारणत्वादसहनसाधनत्वेनाषाढेत्युच्यते । "छन्दसि साढा साढेति निगमे"-(पा. सू. ६।३।११३) इति 'साढा' शब्दो निपातितः । ततो नञ्समासः (पा. सू. २।२।६) । व्यत्ययेन मूर्द्धन्यादेशः । तथैवैतदिति । यथैव देवा अषाढामुपधायासुरान्निराकुर्वन् । 'तथैव' 'यजमानः' 'एतामुपधाय' 'द्विषन्तम्' द्वेष कुर्वन्तं 'भ्रातृव्यमस्मात्सर्वस्मात्' प्रदेशान्निराकुरुते ॥ ३३ ॥

अथ तामेवेष्टकां वागात्मनाऽपि प्रशंसति-यद्वेवेति । वाचैव तद्देवा इत्यादिना वागुपत्वमषाढायाः प्रतिपाद्यते ।

सेयं व्यामभृत् । (त्वा) प्राणा वै व्यामं यद्धि किं च प्राणीयं तत्सर्वं बिभर्ति तेनेयं व्यामभृद्वाग्घ त्वेव व्यामभृत्प्राणा वै व्यामं वाचि वै प्राणेभ्योऽन्नं धीयते तस्माद्वाग्व्यामभृत् ॥ २५ ॥

(तु) तऽएते सर्वे प्राणा यदषाढा । तां पूर्वामुपदधाति पुरस्तात्तत्प्राणान्दधाति तस्मादिमे पुरस्तात्प्राणास्तां नान्यया यजुष्मत्येष्टकया पुरस्तात्प्रत्युपदध्यादित्तस्यां चितौ नेत्प्राणानपिदधानीति ॥ २६ ॥

स्मादसहन्त । तथैवैतद्यजमानो वाचैव द्विषन्तं भ्रातृव्यमस्मात्सर्वस्मात्सहते । वाचमेव तद्देवा उपादधत । तथैवैतद्यजमानो वाचमेवोपधत्ते ॥ २४ ॥

सेयं व्यामभृत् । प्राणा वै व्यामम् । यद्धि किं च प्राणि । इयं तत्सर्वं बिभर्ति । तेनेयं व्यामभृत् । वाग्घ त्वेव व्यामभृत् । प्राणा वै व्यामम् । वाचि वै प्राणेभ्योऽन्नं धीयते । तस्माद्वाग्व्यामभृत् ॥ २५ ॥

तऽएते सर्वे प्राणाः—यदषाढा । तां पूर्वामुपदधाति । पुरस्तात्तत्प्राणान्दधाति । तस्मादिमे पुरस्तात्प्राणाः । तां नान्यया यजुष्मत्येष्टकया पुरस्तात्प्रत्युपदध्यात्—एतस्यां चितौ—नेत्प्राणानपिदधानीति ॥ २६ ॥

यतो 'देवाः' निर्मलत्वादिविशिष्टया 'वाचैव' 'असुरान्' 'असहन्त' तस्मादियमषाढेत्यनन्वयाच्-स्यात् 'अषाढा' वाक् खल्वित्यर्थः । तथैवेति । यतो देवाः वाचाऽसुरानसहन्त, ततो देववदेव 'यजमानः' अपि 'वाचैव' 'द्विषन्तम्' 'भ्रातृव्यमस्मात्सर्वस्मात् सहते' । यतोऽषाढा उक्तन्यायेन वागात्मिका, अत एनेनाषाढोपधानेन 'वाचमेव' 'उपादधत' 'देवाः' तथैव यजमानो वाचमेवोपधत्ते ॥ २४ ॥

यदुक्तमियं वा अषाढेत्यषाढायाः पृथिव्यात्मकत्वं तदुपपत्त्याख्यया अषाढाया इष्टकायाः व्यामभृत्संज्ञामपि दर्शयति—सेयमिति । व्यामं यत्नीयं वस्तु । 'प्राणाः' सर्वेऽप्यात्मनामानि व्यामं वस्तु । यत्किञ्चित् 'प्राणि' प्राणवद्दर्पजातमस्ति, तत्सर्वम् 'इयम्' पृथिवी 'बिभर्ति' खलु । अतश्च व्यामशब्देन प्राणानामभिधानात् प्राणानां धारणयोग्यतया 'इयम्' पृथिवी 'व्यामभृत्' भवति तदभिधायकत्वाषाढा व्यामभृत्संज्ञेत्यर्थः । "वागषाढा"—इति यदुक्तं वागात्मत्वं तदप्युपपत्तितोऽस्याः संज्ञामाह—वाग्घ त्वेवेति । 'वाचि वै' इत्यत्र वाक्—शब्देन वागिन्द्रियस्थानं मुखं लक्ष्यते, प्राणानुविधायित्वात् । प्राणशब्देन च श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि, "प्राणेभ्योऽर्थे 'वाचि' मुखे 'अन्नं' 'धीयते' निधीयते 'तस्माद्वाग्व्यामभृत्' इति प्राणाभिधायकत्वादसौ "व्यामभृत्" इत्यभिधीयते ॥ २५ ॥

सेयमित्यादिनोक्तप्रकारेण विनियमर्थमाह—त एत इति । "सेयम्" इत्यादिना तु अषाढाया आधिभौतिकत्वमात्मकत्वमुक्तम्, "वाग्घ त्वेव" इत्यादिना तु आध्यात्मिकत्वमात्मकत्वम्, तदाह "अषाढा" इति 'यद्' 'एषा' 'ते सर्वे प्राणाः' आध्यात्मिकत्वादिभौतिकत्वादिभेदेनोभयविधा अपि प्राणा इत्यर्थः । 'ते एते' इति, प्राणा इत्येकदेशतया निरूप्यन्ते । उक्तमषाढाया उभयविधप्राणात्मकत्वमनूद्य तस्याः पूर्वभागे उपधानमनुवदति—तां पूर्वामिति । तस्मादिति । 'पुरस्तात्' पूर्वभागे मुखे इत्यर्थः । 'इमे' इत्यमि-

यद्वपस्याः पञ्च पुरस्तादुपदधाति । (त्य) अन्नं वाऽआपोऽनपिहिता [illegible] तद्वाचं प्रति- [illegible]

तदाहुः । (यं) यत्प्रजा विश्वज्योतिर्वागषाढाऽथ कस्मादन्तरेणऽर्तव्येऽउपदधातीति संवत्सरो वाऽऋतव्ये संवत्सरेण तत्प्रजाभ्यो वाचमन्तर्दधाति तस्मात्संवत्सरवेलायां प्रजा वाचं प्रवदन्ति ॥ ३८ ॥

यद्वपस्याः पञ्च पुरस्तादुपदधाति । अन्नं वाऽआपः । अनपिहिता वाऽअन्नेन प्राणाः । तासनन्तर्हितामृतव्याभ्यामुपदधाति । ऋतुषु तद्वाचं प्रतिष्ठापयति । सेयं वागृतुषु प्रतिष्ठिता वदति ॥ ३७ ॥

तदाहुः—यत्प्रजा विश्वज्योतिः, वागषाढा, अथ कस्मादन्तरेणऽर्तव्येऽउपदधातीति । संवत्सरो वाऽऋतव्ये । संवत्सरेण तत्प्रजाभ्यो वाचमन्तर्दधाति । तस्मात्संवत्सरवेलायां प्रजा वाचं प्रवदन्ति ॥ ३८

नयेन निर्देशः, 'तस्मात्' पूर्वार्द्धे उपधानान्मुखे 'इमे प्राणा' अवतिष्ठन्त इति शेषः । अषाढायाः पूर्वभागे मन्त्रवत्या इष्टकाया उपधानं निवारयति—तान्नान्ययेति । 'पुरस्तात्' आषाढां प्रति 'अन्यया' 'यजुष्मत्या' मन्त्रवत्या 'इष्टकया' उपधानं न सम्पादयेत् । एतस्यां चिताविति तत्र हेतुरुच्यते । 'नेत्' इति निपातः परिभये वर्तते (या. नि. १ । ३ । ५) । अषाढायाः प्राणात्मकत्वात् एतस्याः प्रथमायां चितौ तस्याः पुरस्तान्मन्त्रवदिष्टकोपधाने तद्व्यवधानात् प्राणानपिहितवान् भवतीति परिभयेन नोपदध्यादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु यदि समन्त्रकाणामिष्टकानामुपधाने प्राणापिधानम्, तर्हि अपस्यानां मन्त्रविशिष्टानामिष्टकानामुपधानेन तत्करमपि भवतीत्यत आह—यद्वपस्या इति । अपस्यानामन्नात्मकत्वं तद्विधायकब्राह्मणेऽभिधास्यते । (श. प. ७।५।२।६०) आपश्चान्नात्मिकास्तत्कारणत्वात् । अन्नेन तु प्राणानामपिधानं न सम्भवति, अन्नोपजीवित्वात् प्राणानाम् । अतश्चान्नात्मकत्वादपस्यानां समन्त्रकाणामप्युपधानं न विरुध्यत इति भावः । अथ तस्या ऋतव्ययोः समीपे उपधानं विधाय स्तौति—तामनन्तर्हितामिति । सेयं वागृतुषु प्रतिष्ठिता वदतीति । 'ऋतुषु' अवस्थितेषु प्राणिषु 'प्रतिष्ठिता वदति' इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

"प्रजा वै विश्वज्योतिः" इति विश्वज्योतिषः प्रजात्वमुक्तम्, "वाग्वा अषाढा"—इति आषाढाया वाक्त्वं प्रतिपादितम्; ततश्च विश्वज्योतिषः समीपेऽषाढाया उपधाने सति प्रजासु वागुपहिता भवति । तदुक्त्वा तयोर्मध्ये किमर्थमृतव्ययोरुपधानं कृतमित्याशङ्क्य तत्कारणमाह—तदाहुरिति । संवत्सरो वा ऋतव्ये इति । "ऋतव एते यदृतव्ये"—(श. प. ७ । ४ । २ । २९) इति ऋतव्ययोर्ऋत्वात्मकत्वात्सम्भूय सर्वेषामृतूनां संवत्सरात्मकत्वाद् 'ऋतव्ये संवत्सरः' ततश्चर्तव्ययोरन्तरोपधाने 'संवत्सरेण' 'प्रजाभ्यो' 'वाचं' व्यवहितां करोति, 'तस्माद्' इदानीमुत्पत्त्यनन्तरं 'संवत्सरवेलायां' संवत्सरे गते सति पश्चात् 'प्रजाः' 'वाचम्' 'प्रवदन्ति' ॥ ३८ ॥

(न्त्यु) अषाढाऽसि सहमानेति । (त्यु) असहन्त ह्येतया देवाऽअसुरान्त्सहस्वारातीः सहस्व पृतनायतऽइति यथैव यजुस्तथा बन्धुः सहस्रवीर्याऽसि सा मा जिन्वेति सर्व्वं वै सहस्रꣳ सर्व्ववीर्याऽसि सा मा जिन्वेत्येतत्सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३९ ॥

(स्तु) तदाहुः । कस्मादभिस्वयमातृण्णमन्याऽइष्टका ऽउपधीयन्ते प्राच्यऽएताऽइति द्वौ वै योनीऽइति ब्रूयाद्देवयोनिरन्यो मनुष्ययोनिरन्यः प्राचीनप्रजनना वै देवाः प्रतीचीनप्रजनना मनुष्यास्तद्यदेताः प्राचीरुपदधाति देवयोनेरेवैतद्यजमानं प्रजनयति ॥ ४० ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ७-३-२ ॥ (४.२)

इति तृतीयप्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ । ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ७ । ४ ॥

" अषाढाऽसि सहमाना "-इति । असहन्त ह्येनया देवा असुरान् । " सहस्वारातीः सहस्व पृतनायतः "-इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः । " सहस्रवीर्याऽसि सा मा जिन्व"-(वा. सं. १३।२६) इति । सर्वं वै सहस्रम् । सर्ववीर्याऽसि । सा मा जिन्वेत्येतत् । सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३९ ॥

तदाहुः- कस्मादभिस्वयमातृण्णमन्या इष्टका उपधीयन्ते-प्राच्य एता इति । द्वौ वै योनीऽइति ब्रूयात्-देवयोनिरन्यः, मनुष्ययोनिरन्यः । प्राचीनप्रजनना वै देवाः, प्रतीचीनप्रजनना मनुष्याः । तद्यदेताः प्राचीरुपदधाति-देवयोनेरेवैतद्यजमानं प्रजनयति ॥ ४० ॥

प्रकृताया इष्टकाया उपधाने मन्त्रं विदधानो व्याचष्टे-अषाढाऽसीत्यादिना । यतो 'देवा' 'एतया' इष्टकया 'असुरान्' 'असहन्त' निराकुर्वन् । अतः सहनसाधनत्वादषाढाऽसीति मन्त्र आह । 'सहस्रवीर्याऽसि'-इत्यत्र सहस्रशब्देनापरिमितसङ्ख्या विवक्षितेति दर्शयति-सर्वं वै सहस्रमिति । हे इष्टके ! त्वम् 'सहमाना' असुराणां निराकर्त्री, अतो नाम्ना अषाढाऽसि, तस्माद् 'अरातीः' अदानशीलान् शत्रून् 'सहस्व' परिभावय । किं च ये पूर्वं विरोधिनो न भवन्ति इतः परं पृतना संग्राममिच्छन्ति ते पृतनायन्तः पृतनाशब्दस्याकारलोपश्छान्दसः । तानपि परिभावय । किं च त्वं 'सहस्रवीर्याऽसि' अपरिमितसङ्ख्याकवीर्यविशिष्टाऽसि । अनेन विशेषणेन शत्रुनिराकरणसामर्थ्यमुपपादितम् । सा त्वं 'मा' मां 'जिन्व' प्रीणीहीति मन्त्रार्थः ॥ ३९ ॥

अथ दूर्वेष्टकादीनां स्वयमातृण्णायाः प्राग्भाग उपधाने कारणमाह-तदाहुरिति । 'अभिस्वयमातृण्णम्' स्वयमातृण्णाम् अभिलक्ष्य स्वयमातृण्णाया उपरिभाग इत्यर्थः । "लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये"-(पा. सू. २।१।१४)

१-अषाढाऽसीत्यषाढाम् । का. श्रौ. सू. १७ । ५७ ।

इत्यव्ययीभावसमासः । अन्या इष्टकाः उपरि वक्ष्यमाणाः उपधीयन्ते, ' एताः ' दूर्वेष्टकादयस्तु तस्याः प्राच्य उपधीयन्त इति यदस्ति तत्रोत्तरमाह–द्वौ वै योनी इति । ' देवयोनिरन्यो ' ' मनुष्ययोनिरन्यः ' इति यदुक्तमन्यत्वं तदाह–प्राचीनेति । प्राचीने पूर्वभागे प्रजननमुत्पत्तिस्तत्कारणं वा येषां ते, तथोक्ताः । ' मनुष्याः तु ' प्रतीचीनप्रजननाः, ' ततश्च ' एताः ' इष्टकाः स्वयमातृण्णायाः ' प्राचीः ' प्रागपवर्गाः ' उपदधाति ' इति यत् तेन ' देवयोनेरेव ' एनं ' यजमानम् ' उत्पादयति । दूर्वेष्टकादीनामुत्तरोत्तरपूर्वभावेनोपधानं कात्यायनेनोक्तम्–" पूर्वां पूर्वामुत्तराः "–(का. श्रौ. सू. १७ । ९१) इति ॥ ४० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
सप्तमकाण्डे चतुर्थेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (७–४–२) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताब्धीन्पञ्चसीरीन्त्रिदशतरुलताधेनुमौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमचमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान्गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७–४ ॥

अथ पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

चतुर्थप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

कूर्म्ममुपदधाति । रसो वै कूर्म्मो रसमेवैतदुपदधाति यो वै स एषां लोकानामप्सु प्रविद्धानां पराङ्रसोऽत्यक्षरत्स एष कूर्म्मस्तमेवैतदुपदधाति यावानु वै रसस्तावानात्मा स एष इम एव लोकाः ॥ १ ॥

(स्तु) तस्य यदधरं कपालम् । (म) अयथं स लोकस्तत्प्रतिष्ठितमिव भवति प्रतिष्ठित इव ह्ययं लोकोऽथ यदुत्तरथं सा द्यौस्तद्व्यवगृहीतान्तमिव भवति व्यवगृहीतान्तेव हि द्यौरथ यदन्तरा तदन्तरिक्षथं स एष इम एव लोका इमानेवैतल्लोकानुपदधाति ॥ २ ॥

अथ कूर्मेष्टकोपधानम् ।

कूर्ममुपदधाति । रसो वै कूर्मः । रसमेवैतदुपदधाति । यो वै स एषां लोकानामप्सु प्रविद्धानां पराङ्रसोऽत्यक्षरत्-स एष कूर्मः । तमेवैतदुपदधाति । यावानु वै रसः-तावानात्मा । स एष इम एव लोकाः ॥ १ ॥

तस्य यदधरं कपालम् । अयं स लोकः । तत्प्रतिष्ठितमिव भवति । प्रतिष्ठित इव ह्ययं लोकः । अथ यदुत्तरम्-सा द्यौः । तद्व्यवगृहीतान्तमिव भवति। व्यवगृहीतान्तेव हि द्यौः । अथ यदन्तरा-तदन्तरिक्षम् । स एष इमऽएव लोकाः । इमानेवैतल्लोकानुपदधाति ॥ २ ॥

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे स्वयमातृण्णादीनामुपधानमभिहितम्, अथास्मिन् ब्राह्मणे कूर्मादीनामुपधानमभिधास्यते; तत्रादौ तावत्कूर्मोपधानं विधाय तं रसात्मना स्तौति-कूर्ममुपदधातीति । उक्तमेव कूर्मस्य रसत्वं प्रतिपादयति-यो वै स इति । 'एषाम्' पृथिव्यादीनां 'लोकानाम्' 'अप्सु' 'प्रविद्धानाम्' मग्नानां 'सः' प्रसिद्धो 'यो' 'रसः' 'पराङ्' अनावृत्तः 'अत्यक्षरत्' अस्रवत् । 'सः' रसः 'एषः' इदानीमस्माभिरुच्यमानः 'कूर्मः' अतः 'तमेव' रसम् एतेन कूर्मोपधानेनोपहितवान् भवति । लोकरसत्वप्रणाल्या कूर्मस्य लोकात्मकत्वमेवाह-यावान्नु वा इति । 'रसो' 'यावान्' यत्परिमाणः, 'आत्मा' देहोऽपि 'तावान्' तत्परिमाणः, रस एव देहस्यान्तर्भावात् । यथा विलीने लोहपिण्डे तत्स्वरूपं तद्रसे सूक्ष्माकारेणावतिष्ठते तद्वल्लोकरसात्मके कूर्मे 'लोका' अपि सूक्ष्मरूपेणावतिष्ठन्त इति । 'स एषः' कूर्म एव सर्वलोकात्मक इत्यर्थः ॥ १ ॥

यदुक्तं कूर्मस्य पृथिव्यादिलोकत्रयात्मकत्वं तदेव तच्छरीरे विविच्य दर्शयति-तस्येति । 'तस्य' कूर्मस्य 'यद्' अधस्तनं 'कपालम्' कठिनत्वक् 'सः' 'अयम्' 'लोकः' पृथिवी । अधरकपालपृथिव्योः

तुमुभ्यनक्ति । दध्ना मधुना घृतेन दधि हैवास्य लोकस्य रूपं घृतमन्तरिक्षस्य मध्वमुष्य स्वेनैवैनमेतद्रूपेण समर्धयत्यथो दधि हैवास्य लोकस्य रसो घृतमन्तरिक्षस्य मध्वमुष्य स्वेनैवैनमेतद्रसेन समर्धयति ॥ ३ ॥

मधु वाताऽऋतायतऽइति । यां वै देवतामृगभ्यनूक्ता यां यजुः सैव देवता सऽर्क्सो देवता तद्यजुस्तद्धैतन्मध्वेव त्रिचा रसो वै मधु रसमेवास्मिन्नेतद्दधाति गायत्रीभिस्तिसृभिस्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४ ॥

तमभ्यनक्ति–दध्ना मधुना घृतेन । दधि हैवास्य लोकस्य रूपम्, घृतमन्तरिक्षस्य, मध्वमुष्य । स्वेनैवैनमेतद्रूपेण समर्धयति । अथो दधि हैवास्य लोकस्य रसः, घृतमन्तरिक्षस्य, मध्वमुष्य । स्वेनैवैनमेतद्रसेन समर्धयति ॥ ३ ॥

" मधु वाता ऋतायते "–(वा. सं. १३।२७–२९) इति । यां वै देवतामृगभ्यनूक्ता, यां यजुः–सैव देवता सऽर्क्, सो देवता तद्यजुः । तद्धैतन्मध्वेव त्रिचः । रसो वै मधु । रसमेवास्मिन्नेतद्दधाति । गायत्रीभिस्तिसृभिः । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४ ॥

कूर्मस्य त्रिलोकात्मकत्वस्य प्रदर्शनात्तदात्मकत्वमुपपादयति–तत्प्रतिष्ठितमिवेति । ' प्रतिष्ठितम् ' अधः सर्वत्र पृष्ठतलम् । अधरकपालस्य पृथिव्यास्तथाविधत्वात्तस्य पृथिव्यात्मकत्वम् । अथेति । ' अथ ' ' यदुत्तरं ' कपालं तद् ' द्यौः ' द्युलोकः । पूर्ववत्तदेवोपपादयति–तद्व्यवगृहीतान्तमिति । विविधम् ' अवगृहीतः ' अवनतः प्रान्तो यस्य तत्तथोक्तम् । कूर्मस्योपरिकपालं सर्वतो मण्डलाकारेणावनतप्रान्तम् ' इव ' ' भवति ', ' द्यौः ' अपि तथाविधा; अतस्तस्य तदात्मकत्वम् । अथ यदधरोत्तरयोर्द्वयोः कपालयोः ' अन्तरा ' मध्यमस्ति ' तदन्तरिक्षम् ' अतः ' सः ' ' एषः ' कूर्मः ' इमे ' पृथिव्यादयः ' एव लोकाः ' तस्मादेतेनोपधानेन ' इमानेव लोकानुपदधाति ' ॥ २ ॥

विहितस्य कूर्मस्य दधिमधुघृतैरभ्यञ्जनं विधत्ते–तमभ्यनक्तीति । दधिमधुघृतानां पृथिव्यादिलोकरूपत्वाचैरभ्यञ्जनैः कूर्मं स्वकीयेनैव रूपेण समृद्धं करोतीत्याह–दधि हैवेति । तत्र घनीभावसाधर्म्याद्दध्नः पृथिवीलोकरूपत्वम् । घृतस्य दध्न उपरिभावित्वात् पृथिव्युपरितनान्तरिक्षलोकरूपत्वम । मधुनस्तु वृक्षाचलशिखरादिषूपरिभागेष्ववस्थितत्वाद् द्युलोकात्मकत्वम । अथवा मधुनो मधुररसत्वेन सोमात्मकत्वात्सोमस्य च द्युलोकेऽवस्थानान्मधु द्युलोकरूपम् । प्रकारान्तरेणापि दध्यादिभिरभ्यञ्जनं प्रशंसति–अथो इति ॥ ३ ॥

अभ्यञ्जने मन्त्रं विधत्ते–मधु वाता ऋतायत इति । विहितमभ्यञ्जनमन्त्रं रसात्मना प्रशंसति–यां वै देवतामिति । ' याम् ' ' देवताम ' ' अभि '–उद्दिश्य या ' ऋग् ' ' अनूक्ता ' उच्चारिता यद्देवताप्रतिपादकत्वेनोच्यते सा ऋक् तत्प्रतिपादकत्वात् ' सैव ' प्रतिपाद्या ' देवता ', तथा ' यजुः ' अपि । एवं च सति अत्र तदेवतास्वरूपमेतन्मधु, " मधु वाता ऋतायते "–इत्यनया ऋचा प्रतिपादनात् । तत्रच ' एष तृचः ' प्रति-

---

१–कूर्मं दधिमधुघृतैरनक्ति मधु वाता इति । का. श्रौ. सू. १७।५।१ ।

स यत्कूर्म्मो नाम । (मे) एतद्वै रूपं कृत्वा प्रजापतिः प्रजा ऽअसृजत यदसृजताकरोत्तद्यदकरोत्तस्मात्कूर्म्मः कश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाहुः सर्व्वाः प्रजाः काश्यप्य ऽइति ॥ ५ ॥

स यत् कूर्मो नाम । एतद्वै रूपं कृत्वा प्रजापतिः प्रजा असृजत । यदसृजत–अकरोद् तत् । यदकरोत्–तस्मात्कूर्मः । कश्यपो वै कूर्मः । तस्मादाहुः–सर्वाः प्रजाः काश्यप्य इति ॥ ५ ॥

पायस्त्वेन देवताभूतमध्वात्मक. । तिस्र ऋचो यस्मिन् समुदाये स तृच. । " ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि "–(पा. सू. ६ । ३ । ३४ । वा. १) इति त्रिशब्दस्य सम्प्रसारणपूर्वर्णस्य च लोपः । " ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे "–(पा. सू. ५ । ४ । ७४ ।) इति समासान्त. । मधु च ' रसः ' रसस्वरूपम्, अतश्चैतेन तृचेनोपधाने सति रसात्मकेऽस्मिन् कूर्मे ' रसमेव ' निहितवान् भवति । अभ्यञ्जनमन्त्राणां छन्दःसङ्ख्ये विवृत्ते–गायत्रीभिस्तिसृभिरिति । तद्व्याख्याने प्रागुक्तमित्याह–तस्योक्तो बन्धुरिति । तत्र " गायत्रीभिः प्राणो गायत्री प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति, तिसृभिस्त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति "–(श. प. ६।४।२।५) इति षष्ठकाण्डेऽभिहितम् । मन्त्राणामयमर्थः–' ऋतायते ' ऋतं यज्ञमात्मन इच्छतीति ऋतायन् यजमानः (पा. सू. ३।१।८५) व्यत्ययेनाकार. । तस्मै, ' वाता ' वायवो ' मधु ' मधुरसं ' क्षरन्ति ' स्रावयन्ति । ' सिन्धव. ' समुद्राश्च नद्यश्च ' मधु क्षरन्ति ' । ' ओषधी. ' ओषधयोऽपि " वा छन्दसि "–(पा. सू. ६ । १ । १०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । ' न. ' अस्मत्सम्बन्धियजमानार्थं ' माध्वी. ' मधुरसोपेताः सन्तु । " कद्र्वकमण्डल्वोः " इत्यादिना (पा. सू. ४।१।७१) माध्वीशब्दो निपातितः । किञ्च ' नक्तम् ' रात्रिरपि मधुरसोपेता भवतु । अपि च ' उषसः ' मधुरसोपेता भवन्तु । तथा यत् ' पार्थिवं रजः ' तदस्मै ' मधुमद् ' अस्तु । ' न. ' अस्माकं यजमानस्य ' पिता ' पितृस्थानीया ' द्यौः ' ' मध्वस्तु ' मधुरसोपेता भवतु । ' वनस्पति. ' अश्वत्थादिर्यज्ञसाधनभूतो ' नः ' अस्मद्यजमानार्थं ' मधुमानस्तु ' । ' सूर्योऽपि ' ' मधुमान् ' सन्तापराहित्यलक्षणमाधुर्योपेतोऽस्तु । तथा ' गावो ' ' न. ' अस्मद्यजमानार्थं ' माध्वी ' मधुरक्षीरोपेता ' भवन्तु ' ॥ ४ ॥

अथ कूर्म इति नाम्नः प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति–स यत्कूर्म इति । ' एतत् ' कूर्मसम्बन्धि ' रूपम् ' आत्मन. ' कृत्वा ' प्रजापतिः ' ' प्रजा असृजत ' । ' असृजत ' इत्यस्य व्याख्यानम्–यदसृजताकरोदिति । ' असृजत ' इति ' यत् ' तत् ' अकरोत् ' इत्यर्थः । ' तत् ' तेन कूर्मरूपेण ' अकरोद् ' इति यत् तस्मादकरोदिति ' कूर्म. ' इति कूर्मशब्दो नामधेयमित्यर्थः । करोतेरौणादिके (पा. सू. उ. १ । १५०) मक्प्रत्यये " बहुलं छन्दसि "–(पा. सू. ७ । १ । १०३) इत्युत्वे कृते " हलि च "–(पा. सू. ८ । २ । ७७) इति दीर्घे च कृते कूर्म इति रूपं भवति । ' कश्यपो वा ' इत्यादिकस्यायमर्थ. । कूर्मशब्दस्य करणप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् कश्यपस्य प्रजापतित्वेन प्रजाकारकत्वात्कश्यपः कूर्मः खलु । अत एव ' सर्वाः प्रजाः ' ' काश्यप्य. ' इत्याहुर्जनाः । अतश्च कूर्मस्य कश्यपात्मकत्वात्तदुपधानं प्रशस्तमिति भावः ॥ ५ ॥

स यः स कूर्म्मोऽसौ स आदित्यः । (त्योऽमु) अमुमेवैतदादित्यमुपद-
धाति तं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपदधात्यमुं तदादित्यं पुरस्तात्प्रत्यञ्चं दधाति
तस्मादसावादित्यः पुरस्तात्प्रत्यङ्धीयते दक्षिणतोऽषाढायै वृषा वै कूर्म्मो
योषाऽषाढा दक्षिणतो वै वृषा योषामुपशेतेऽरत्निमात्रेऽरत्निमात्राद्धि वृषा
योषामुपशेते सैषा सर्व्वासामिष्टकानां महिषी यदषाढैतस्यै दक्षिणतः
सन्त्सर्व्वासामिष्टकानां दक्षिणतो भवति ॥ ६ ॥

यद्वेव कूर्म्ममुपदधाति । प्राणो वै कूर्म्मः प्राणो हीमाः सर्व्वाः प्रजाः करोति
प्राणमेवैतदुपदधाति तं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपदधाति पुरस्तात्प्रत्यञ्चं

स यः स कूर्मः—असौ स आदित्यः । अमुमेवैतदादित्यमुपदधाति । तं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपद-
धाति । अमुं तदादित्यं पुरस्तात्प्रत्यञ्चं दधाति । तस्मादसावादित्यः पुरस्तात्प्रत्यङ्धीयते । दक्षि-
णतोऽषाढायै । वृषा वै कूर्मः, योषाऽषाढा । दक्षिणतो वै वृषा योषामुपशेते । अरत्निमात्रे ।
अरत्निमात्राद्धि वृषा योषामुपशेते । सैषा सर्वासामिष्टकानां महिषी—यदषाढा । एतस्यै दक्षिणतः
सन्त्सर्वासामिष्टकानां दक्षिणतो भवति ॥ ६ ॥

यद्वेव कूर्ममुपदधाति । प्राणो वै कूर्मः । प्राणो हीमाः सर्वाः प्रजाः करोति । प्राणमेवैतदुपदधाति ।

अथ तमेव कूर्ममादित्यात्मनाऽपि स्तौति—स य इति । 'सः' प्रकृतो 'यः' 'कूर्मः' अस्ति, 'असौ'
विप्रकृष्टः 'आदित्यः' आदित्यात्मकत्वं मण्डलाकारसाम्यात्, यथाऽऽदित्यो यूप इति । एतस्योपधाने आदित्यस्यै-
वोपधानं कृतं भवति । उक्तमादित्यात्मकत्वमुपजीव्य तस्य चयनप्रदेश एव पूर्वभागे प्रत्यङ्मुखत्वेनोपधानमाह—
तं पुरस्तादिति । ननु कूर्मस्यादित्यात्मकत्वेन पुरस्तात्प्रत्यगुपधानेनादित्यस्य पुरस्तात्प्रत्यङ्निधाननित्यन्यो-
न्याश्रयत्वदोष इति चेत् । नैष दोषः । कारकज्ञापकयोर्हेतुहेतुमद्भाववैपरीत्यं भूषणमेव न तु दूषणम् । यथा-
ऽग्निर्धूमस्य कारको हेतुः, धूमश्चाग्नेर्ज्ञापक इति । तथाऽत्रापि कूर्मस्य पुरस्तात्प्रत्यगुपधानमादित्यस्य पुरस्तात्
प्रत्यङ्निधाने कारकम् । आदित्यस्य पुरस्तात्प्रत्यगवस्थानं कूर्मस्यैवंविधोपधाने ज्ञापकम् । पुरस्तात् प्रत्यगुपधान-
मषाढायाः पुरस्तादुत्तरतो वापि स्यादित्यत आह—दक्षिणत इति । 'अषाढायै' इति (पा. सू. २ । ३ ।
१२, वा. १) षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।

उक्तेऽर्थे उपपत्तिमाह—वृषा वा इति । 'वृष' शब्देन सेचनसमर्थत्वात् पुमानुच्यते । अषाढाशब्दस्य
स्त्रीलिङ्गत्वाद् 'अषाढा योषा' खलु । "दक्षिणतो हि स्त्री पुमांसमुपशेते"—इति श्रुतेः । पुमान्
दक्षिणभागे 'योषामुपशेते' उपशयनेनेप्सिततमत्वाद् 'योषाम्' (पा. सू. १ । ४ । ४९) इति द्वितीया ।
अतश्चास्य कूर्मस्याषाढायाः दक्षिणभागे उपधानमुपपन्नमित्यर्थः । दक्षिणभागे विप्रकृष्टेऽप्युपधानं स्यादित्यत
आह—अरत्निमात्रे इति । उक्तायाः अपि पुरस्तादषाढायाः शिष्टत्वेन सर्वेष्टकानामपि प्रशस्तत्वाद्दक्षिणभागे
उपधानेन सर्वेष्टकानामपि दक्षिणभागे उपशयनं सिद्धं भवतीति दर्शयति—सैषेति ॥ ६ ॥

अथ तमेव कूर्मं प्राणात्मनाऽपि स्तौति—यद्वेवेति । प्राणो हीमा इति । 'प्राणः' खलु 'इमाः' 'सर्वाः

१-अरत्निमात्रेऽन्तरा दक्षिणेनाषाढामुपदधाति पुरस्तादभिमुखम् । का. श्रौ. सू. १७ । ५ । ३ ।

(ह्) अथैनमेजयति । त्रीन्त्समुद्रान्त्समसृपत्स्वर्गानितीमे वै त्रयः समुद्राः स्वर्गा लोकास्तानेष कूर्म्मो भूत्वाऽनुसꣳसर्पत्यपां पतिर्वृषभ ऽइष्टकाना॰मित्यपाꣳ ह्येष पतिर्वृषभ ऽइष्टकानां पुरीषं वसानः सुकृतस्य लोक॰ऽइति पशवो वै पुरीषं पशून्वसानः सुकृतस्य लोक ऽइत्येतत्तत्र गच्छ यत्र पूर्वे परेता ऽइति तत्र गच्छ यत्रैतेन पूर्वे कर्मणैयुरित्येतत् ॥ ९ ॥

अथैनमेजयति । "त्रीन्त्समुद्रान्त्समसृपत् स्वर्गान्"—इति । इमे वै त्रयः समुद्राः स्वर्गा लोकाः । तानेष कूर्मो भूत्वाऽनुसंसर्पं । "अपां पतिर्वृषभ इष्टकानाम्"—इति । अपां ह्येष पतिर्वृषभ इष्टकानाम् । "पुरीषं वसानः सुकृतस्य लोके"—इति । पशवो वै पुरीषम् । पशून् वसानः सुकृतस्य लोक इत्येतत् । "तत्र गच्छ यत्र पूर्वे परेताः"—(वा. सं. १३।३१) इति । तत्र गच्छ यत्रैतेन पूर्वे कर्मणेयुरित्येतत् ॥ ९ ॥

देशः । तत उत्तरस्याः स्वन्ताः "सुपां सुलुक्"—(पा. सू. ७।१।३९) इत्यादिना लुकि रूपम् । गम्भिष्ठमिति गम्भन्शब्दादतिशायने (पा. सू. ५।३।५५) इष्ठनि कृते "टेः"—(पा. सू. ६।४।१५५) इति टिलोपे कृते रूपम् । "मा त्वा सूर्योऽभितापीन्माऽग्निर्वैश्वानरः" इत्यत्राभितापीदित्येतस्मदर्थ-मह–मैव त्वेति । अच्छिन्नपत्रा इति । 'पत्र' शब्देनात्रावयवो लक्ष्यते, तेनात्र अच्छिन्नावयवा इत्यर्थः । 'या इमाः' उपहिताः 'इष्टकास्ताः इमा एव सर्वाः प्रजाः' इत्यु, इष्टकानां प्रजात्मत्वात्प्रजात्वेन प्रजात्वेऽध सर्वप्रजाकारणत्वेन तदात्मकत्वादित्यर्थः । 'रिष्ट'–शब्देनानिष्टं व्याधिमृत्यादिरुच्यते । तद्रहिता 'अरिष्टाः' तस्यैव विवरणम्—अनार्ता इति । तथा सति अच्छिन्नत्वात् प्रजा अनुसंक्षिप्त इत्यनेन एतदु-पहितेष्टकारूपाः प्रजाः यथा 'अरिष्टा अनार्ताः' भवन्ति तथा ताः 'अनुसंक्षिप्य' अनुप्राणयेत्येतदुक्तं भवतीत्यर्थः ॥

यथैवैनमिति । 'एतम्' कूर्मम् 'अनु'— अस्य 'यथैव' 'हिंस्या इष्टिः' इत्यत्रांसात्, 'एतम्' मन्त्रेणाभिप्रायेण 'एतद्' "अनु त्वा" इत्यादिकम् 'आह' ॥ ८ ॥

"त्रीन् समुद्रान्" "त्रीन् समुद्रान्" "महीं द्यौः" इति त्रिभिर्मन्त्रैरेतं कूर्मं उपधीयते, तत्र मन्त्रेणे-तं कल्पमनुकल्पमाह । अत एव कात्यायनः—"अपां गम्भन्निति तिसृभिः, एजयति मध्यमया"—(का. श्रौ. सू. १७।१००।१०१) इति । तदेतदर्थेन व्याचष्टे—अथेति । 'एजयति' कम्पयति, "एजृ कम्पने"—(धा.पा.भ्वा. आ. २६४) इति धातुः । इमे इति । ये 'इमे' 'त्रयः समुद्राः' समुद्रवन्ति समुद्गच्छन्ति इति 'समुद्रा लोकाः' 'स्वर्गाः' सुखहेतुभूताः 'तानेषः' प्रजापतिः 'कूर्मो भूत्वा' 'अनुसंसर्पं' प्रजापतेर्लोकत्रयरूप-त्वात्, "स एष इम एव लोकाः"—इत्यादिना कूर्मस्य लोकत्रयात्मकत्वाभिधानात्प्रजापतेः कूर्मरूपेण लोकान् 'अनुसंसर्पं' इत्यवगमात्प्रतिबोधनि । अपां पतित्वं कूर्मस्य तत्रैव सर्वदाऽवस्थानात् । इष्टकाशब्देन वैष्टकं लक्ष्यते, तस्य लोकत्रयात्मकत्वादिना इष्टकम् । अथवा इष्टकात्मकं चीयमानं इष्टकाः प्रजाः । पुरीषशब्देन 'पशवो' अभिधी-यन्ते, तान् 'वसानः' आच्छादयन् यजमानस्य सम्पादयन्नित्यर्थः । अथवा इष्टकरूपान् 'पशून्' आच्छा-

(न्म) मही द्यौः पृथिवी च नऽइति । महती द्यौः पृथिवी च नऽइत्येतदिमं यज्ञं मिमिक्षतामितीमं यज्ञमवतामित्येतत्पिपृतां नो भरीमभिरिति बिभृतां नो भरीमभिरित्येतद्द्यावापृथिव्ययोत्तमयोपदधाति द्यावापृथिव्यो हि कूर्म्मः ॥ १० ॥

(त्रि) त्रिभिरुपदधाति । त्रयऽइमे लोकाऽ अथो त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुपदधाति त्रिभिरभ्यनक्ति तत्पद् तस्योक्तो

" मही द्यौः पृथिवी च नः "–इति । महती द्यौः पृथिवी च न इत्येतत् । " इमं यज्ञं मिमिक्षताम् "–इति । इमं यज्ञमवतामित्येतत् । " पिपृतां नो भरीमभिः "–(वा. सं. १३ । ३२) इति । बिभृतां नो भरीमभिरित्येतत् । द्यावापृथिव्ययोत्तमयोपदधाति । द्यावापृथिव्यो हि कूर्मः ॥ १० ॥

त्रिभिरुपदधाति । त्रय इमे लोकाः । अथो त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैनमेतदुपदधाति । त्रिभिरभ्यनक्ति । तत् पद् । तस्योक्तो बन्धुः । अवका अधस्ताद्भवन्ति । अवका

दधन्तीति । पूर्वमुत्पादिताः कूर्मा एतेनोपधानलक्षणेन कर्मणा ' यत्र ' ' परेताः ' भूत्वा प्राप्नुवन् ' तत्र गच्छ ' इत्येतदुक्तं भवति ॥ ९ ॥

मही द्यौरित्यत्र महीपदस्य विवक्षितमर्थमाह–महतीति । द्वितीयपादे ' मिमिक्षताम् ' इत्यस्यावनमर्थं इति दर्शयति–इमं यज्ञमवतामित्येतदिति । अनेकार्थत्वाद्धातूनां मिमिक्षतिरत्रावने वर्तते ॥

तृतीयपादे पिपृतामित्यस्यार्थमाह–बिभृतामिति । मन्त्रार्थस्तु हे कूर्म ! ' त्वम् ' ' अपां ' गम्भीरतरे देशे उपविश्य, तत्र सीदन्तं त्वां सूर्यो माऽभितप्त । वैश्वानरः सर्वेषामुदरस्थः सर्वात्मा च सर्वज्ञोऽग्निरपि माऽभितप्त । तथाविधस्त्वमनवखण्डितावयवा इष्टकारूपाः प्रजा अनुवीक्षस्व । त्वां दिव्या दृष्टिरनुसम्बध्नीतामिति प्रथमस्यार्थः ॥

हे कूर्म ! त्वं त्रीन् सुखहेतुभूतान् लोकान् ' समसृपत् ' सम्प्राप्तोऽसि । व्यत्ययेन तिबादेशः, लदिच्छाद्युद्धेरदादेशः (पा. सू. ३ । १ । ५६) । स त्वम् ' अपां पतिः ' ' इष्टकानां ' च ' वृषभः, ' अतस्त्वां प्रविशामि ' पुरीषम् ' इष्टकारूपान्पशून् ' वसानः ' आच्छादयन् ' सुकृतस्य ' सुष्ठु सम्पादितस्याग्नेः ' लोके ' स्थाने स्थित्वा ' तत्र गच्छ ' ' एतेन ' कर्मणा ' पूर्वे ' कूर्माः ' यत्र परेताः ' भूत्वा प्राप्नुवन्निति द्वितीयस्यार्थः ॥

" मही द्यौः " इति मन्त्रस्तु प्रागेव व्याख्यातः । अन्तिममन्त्रस्य द्यावापृथिव्यत्वं प्रशंसति–द्यावापृथिव्येति । " तस्य यदधरं कपालमयं स लोकः "–(श. प. ७ । ५ । १ । २) इत्यादिना कूर्मस्याधस्तनोपरितनयोः कपालयोर्द्यावापृथिवीरूपत्वस्योक्तत्वात् ' कूर्मो द्यावापृथिव्य. ' । अतस्तदुपधाने उत्तमाया ऋचो द्यावापृथिव्यत्वं प्रशस्तमिति यावत् । ' द्यावापृथिव्य ' शब्दस्तु " द्यावापृथिवीशुनासीर "–(पा. सू. ४ । २ । ३२) इत्यादिसूत्रेण देवतार्थे यत्प्रत्ययान्तः ॥ १० ॥

उपधानमन्त्राणां त्रित्वसङ्ख्यामनूद्य प्रशंसति–त्रिभिरिति । ' इमे ' पृथिव्यादयो ' लोकास्त्रयः ' कूर्मश्च

बन्धुरवका ऽअधस्ताद्भवन्त्यवका ऽउपरिष्टादापो वाऽअवकाऽ अपामेवै-नमेतन्मध्यतो दधाति सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति तस्योक्तो बन्धुः॥११॥

(२) अथोलूखलमुसलेऽउपदधाति । विष्णुरकामयतान्नादः स्यामिति स ऽएतेऽइष्टकेऽअपश्यदुलूखलमुसले तेऽउपाधत्त ताऽउपधायान्नादोऽभवत्तथै-वैतद्यजमानो यदुलूखलमुसलेऽउपदधाति येन रूपेण यत्कर्म कृत्वा विष्णु-रन्नादोऽभवत्तेन रूपेण तत्कर्म कृत्वाऽन्नादोऽसानीति तदेतत्सर्वमन्नं यदु-लूखलमुसलेऽउलूखलमुसलाभ्याᳪ्ं ह्येवान्नं क्रियतऽउलूखलमुसला-भ्यामद्यते ॥ १२ ॥

दुपरिष्टात् । आपो वाऽअवकाः । अपामेवैनमेतन्मध्यतो दधाति । सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

अथोलूखलमुसलेष्टकोपधानम् ।

अथोलूखलमुसलेऽउपदधाति । विष्णुरकामयत–अन्नादः स्यामिति । स एतेऽइष्टकेऽअपश्यत्–उलूखलमुसले । तेऽउपाधत्त । तेऽउपधायान्नादोऽभवत् । तथैवैतद्यजमानो यदुलूखलमुसलेऽउपद-धाति, येन रूपेण यत्कर्म कृत्वा विष्णुरन्नादोऽभवत्–तेन रूपेण तत्कर्म कृत्वाऽन्नादोऽसानीति । तदेतत्सर्वमन्नम्–यदुलूखलमुसले । उलूखलमुसलाभ्यां ह्येवान्नं क्रियते । उलूखलमुसलाभ्या-मद्यते ॥ १२ ॥

लोकत्रयात्मकः; तच्च तदुपधानं त्रिभिर्मन्त्रैः सम्पाद्यते । अपि च अग्निस्त्रिवृत्स्तोमात्मकः, अग्नेस्त्रिवृत्त्वमेकस्माद्देव सहोत्पत्तेः । तथा च श्रूयते–" स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत "–(तै. स. ७ । १ । १) इति । आहवनीयादिभेदेन वाऽग्नेस्त्रिवृत्त्वम् । अथवा पशुकाण्डे रुद्रादिवचनानन्तेयाभिधेयत्वादग्नेस्त्रिवृत्त्वमुक्तम् (श.प. ११।१।१०।१८) । तथा सति अत्रोपधानमन्त्राणां त्रित्वाद् 'अग्निर्यावान्' यत्परिमाणविशिष्टः । अस्य च 'मात्रा' अवयवः 'यावती' यत्परिमाणविशिष्टा 'तावता' तत्परिमाणविशिष्टेन रूपेण 'एतद्' उप-धानं सम्पादितं भवति । अभ्यञ्जनमन्त्राणामुपधानमन्त्राणां च सङ्ख्यां सम्भूय प्रशंसति–त्रिभिरभ्यनक्तीति । 'तद्' तथा सति 'षट्'–सङ्ख्या सम्पन्नं । तत्सङ्ख्यासम्पादनस्य तु प्रशंसारूपं व्याख्यानं "षड् वा ऋतवः" इत्यादिना प्रागुक्तमित्यर्थः । कूर्मस्याधस्तादुपरिष्टाच्चावकाः स्थापयेदित्याह–अवका इति । 'अवका' शैवलम् । अवकास्थापनं किमर्थमित्यत आह–आपो वा इति । 'अवकाः' अप्सु जायन्त इति कार्यकारणभेदाविवक्षया आपोऽप्यवकाः, अतस्तेनावकास्थापनेन 'अपामेव' 'मध्यतः' 'एनम्' कूर्मं निहितं भवति । 'सादयित्वा' इत्यादिकं तु प्रागेव व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

कूर्मोपधानानन्तरमुलूखलमुसलयोरुपधानं विधत्ते–अथेति । विहितमुलूखलमुसलयोरुपधानमन्नादत्वगुणफल-तया प्रशंसति–विष्णुरित्यादिना । 'येन रूपेण' प्रकारेण 'यत् कर्म कृत्वा' 'विष्णुः' 'अन्नादोऽभवत्,' तेन प्रकारेण 'तत् कर्म कृत्वाऽहमप्यन्नादोऽसानि' इत्यभिप्रायेण यजमानः 'उलूखलमुसले उपदधाति' यतः, अतो

ते रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति । पृष्टयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्टयो मध्यत एवास्मिन्नेतदन्नं दधात्युत्तरेऽुत्तरमेवास्मादेतदन्नं दधात्यरत्निमात्रेऽरत्निमात्राद्ध्यन्नमद्यते ॥ १३ ॥

प्रादेशमात्रे भवतः । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरन्नमेतदात्मसंमितमेवास्मिन्नेतदन्नं दधाति यदु वाऽआत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति ॥ १४ ॥

ते रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति । पृष्टयो वै रेतःसिचौ । मध्यमु पृष्टयः । मध्यत एवास्मिन्नेतदन्नं दधाति । उत्तरे । उत्तरमेवास्मादेतदन्नं दधाति । अरत्निमात्रे । अरत्निमात्राद्ध्यन्नमद्यते ॥ १३ ॥

प्रादेशमात्रे भवतः । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुः । अन्नमेतद् । आत्मसंमितमेवास्मिन्नेतदन्नं दधाति । यदु वाऽआत्मसंमितमन्नं—तदवति, तन्न हिनस्ति । यद्भूयो—हिनस्ति तद् । यत्कनीयो—न तदवति ॥ १४ ॥

यथैव शिशुरभूत्, ' तथैव ' ' एतद् ' एतेन ' यजमानः ' अप्यन्नादो भवतीत्यर्थः । अन्नादनसाधनता कथमनयोरिति तदुपपादयति—तदेतादिति । यत उदूखलमुसलाभ्यामन्न क्रियते, ताभ्यां व्रीह्यादीनां वितुषीकरणाद् वितुषीकृतानामेवान्नत्वाद् ' अन्नम् ' अपि ' उदूखलमुसलाभ्यां क्रियते, ' अतश्च ' उदूखलमुसले ' इति यत्, एतत्कृत्स्नम् ' अन्नम् ' तथा सति अन्नादनसाधनताऽनयोरुपपद्यत इति भावः ॥ १२ ॥

अनयोः स्थानविशेषं विधाय स्तौति—ते इति । रेतःसिचौ इष्टकाविशेषौ (७ । ४ । २ । २२) प्राग्विहितौ, तयोः ' वेलया ' प्रान्तेन सतम्यर्थे तृतीया । अत एव कात्यायनः—" रेत निर्वेलायामरत्निमात्रेऽग्नेः "—(का. श्रौ सू. १७ । ९३ ।) इति । तत्रैव उपदध्यात्, यतो ' रेत सिचौ ' पृष्टयः ' पृष्टिशब्देन कटिपार्श्वस्थानस्थिविशेषमुच्यते । अवयवापेक्षया बहुत्वम् । रेतःसेचनसाधनत्वसामान्याद्रेत.सिचौ पृष्टिरूपत्वा । शरीरमध्येऽवस्थानात् ' पृष्टयो मध्य ' हि, अतश्च तत्मान्तेऽनयोरुपधानान्मध्यभाग एव ' अस्मिन् ' प्रजापतौ चीयमानाग्निरूपे ' एतदन्नम् ' निहितवान् भवति । दिगन्तरेऽपि रेत.सिचोरुपधाने सम्भवेदित्यत आह—उत्तर इति । स्वयमातृण्णाया उत्तरप्रदेशेऽपि प्रमाणविशेषमाह—अरत्निमात्र इति । लोके हि अरत्निमात्रप्रदेशादन्नमादायाभ्यवह्रियते । अतश्चान्नरूपयोरनयोरुपधानं तावति प्रदेशे कर्तव्यम् । "उदूखलमुसले स्वयमातृण्णानुत्तरेणारत्निमात्रे "—(का. श्रौ. सू. १७ । १०२) इति हि सूत्रम् ॥ १३ ॥

प्रकृते उदूखलमुसले प्रादेशमात्रे कर्तव्ये इत्याह—प्रादेशमात्रे भवत इति (का. श्रौ. सू. १७।१०२) । परिमाणविशेषोपादाने कारणमाह—प्रादेशमात्रो वा इति । ' विष्णुः ' यज्ञ चीयमानाग्निरूपः, तदानीमनिष्पन्नत्वेन गर्भः खलु, अतो यज्ञः 'प्रादेशमात्रः' लोके गर्भाणां तावत्प्रमाणत्वात् । उदूखलमुसले चान्नम्, " तदेतत् सर्वमन्नम् "—इत्युक्तत्वात् । ततश्च ' अस्मिन् ' ' गर्भे '—रूपे विष्णौ एतेनात्मसदृशप्रमाणमेव ' अन्नम् ' ' दधाति ' । अन्नस्यात्मानुरूपप्रमाणपरिग्रहे को लाभस्तदतिक्रमे वा को दोष इत्यत आह—यदु वा इत्यादि । ' आत्मसंमितमन्नम् ' आत्मानं रक्षति न तु हन्ति । ' यत् ' तु ततोऽधिकं न्यूनं वा ' तत् ' तथा न

(त्र्यौ) औदुम्बरे भवतः । (ऽ) ऊर्ग्वै रस ऽउदुम्बर ऽऊर्जमेवास्मिन्नेतद्रसं दधात्यथो सर्वेऽएते व्वनस्पतयो यदुदुम्बरऽएतेऽउपदधत्सर्वान्व्वनस्पतीनुपदधाति रेतःसिचोर्व्वेलयेमे वै रेतःसिचावनयोस्तद्वनस्पतीन्दधाति तस्मादनयोर्व्वनस्पतयश्चतुःस्रक्ति भवति चतस्रो वै दिशः सर्वासु तद्दिक्षु व्वनस्पतीन्दधाति तस्मात्सर्वासु दिक्षु व्वनस्पतयो मध्ये संगृहीतं भवत्युलूखलरूपतायै ॥ १९ ॥

यद्वेवोलूखलमुसलेऽउपदधाति । प्रजापतेर्व्विस्रस्तात्प्राणो मध्यत-

औदुम्बरे भवतः । ऊर्ग्वै रस उदुम्बरः । ऊर्जमेवास्मिन्नेतद्रसं दधाति । अथो सर्वेऽएते वनस्पतयो-यदुदुम्बरः । एतेऽउपदधत्सर्वान्वनस्पतीनुपदधाति । रेतःसिचोर्वेलया । इमे वै रेतःसिचौ । अनयोस्तद्वनस्पतीन्दधाति । तस्मादनयोर्वनस्पतयः । चतुःस्रक्ति भवति । चतस्रो वै दिशः । सर्वासु तद्दिक्षु वनस्पतीन्दधाति । तस्मात्सर्वासु दिक्षु वनस्पतयः । मध्ये सङ्गृहीतं भवति-उलूखलरूपतायै ॥ १९ ॥

यद्वेवोलूखलमुसलेऽउपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्तात्प्राणो मध्यत उदचिक्रमिषत् । तमन्नेनागृह्णात् । तस्मात्प्राणोऽन्नेन गृहीतः । यो ह्येवान्नमत्ति-स प्राणिति ॥ १६ ॥

करोति । अन्नस्य बलाङ्गपोषणाधायकत्वादधिकस्य च दुर्जरत्वेन पीडाकरत्वादित्यर्थः । 'हिनस्ति' इति "हिसि हिंसायाम्"-(धा. पा. रु. प. १९) इत्यस्य रौधादिकस्य तिपि (पा. सू. ३ । ४ । ७८) श्नमि (पा. सू. ३ । १ । ७८) "श्नान्नलोपः"-(पा. सू. ६ । ४ । २३) इति नकारलोपे रूपम् । अल्पशब्दात् (पा. सू. ५ । ३ । ५७) ईयसुनि "युवाल्पयो." (पा. सू. ५ । ३ । ६४) इत्यादिना कनादेशे 'कनीयः' इति भवति ॥ १४ ॥

अनयोर्द्रव्यविशेषं विधाय स्तौति-औदुम्बरे भवत इति । 'औदुम्बरे' उदुम्बरविकारौ ततो निष्पन्ने 'भवतः' बिल्वादित्वादिकारे (पा. सू. ४ । ३ । १३६) इति अण्-प्रत्ययः । 'उदुम्बरः' 'ऊर्क्' बलकरो 'रसः' खलु । उदुम्बरस्य तदूर्क्त्वं तैत्तिरीयके श्रूयते-" देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त तत उदुम्बर उदतिष्ठत्"-(तै. सं. २।२।५) इति । तथा चैतेन 'अस्मिन्' प्रजापतौ 'ऊर्जमेव' 'रसम्' निदधाति । सर्ववनस्पतीनामुपधानसिद्ध्यर्थमुदुम्बरस्य सर्ववनस्पतिरूपतामाह-अथो सर्व इत इति । 'एते' उलूखलमुसले 'उपदधत्' उपदधानः 'सर्वान् वनस्पतीन्' उपहितवान् भवति । रेतःसि[च्वे]लायामुपधानेन द्यावापृथिव्योर्वनस्पत्युपधानं प्रतिपादयति-रेतःसिचोर्वेलयेति । 'इमे' द्यावापृथिव्यौ खलु, 'रेतःसिचौ' इष्टके 'तत्' तेन 'अनयोः' द्यावापृथिव्योः 'वनस्पतीन्' उपहितवान् भवति । 'तस्माद्' हेतोर्द्यावापृथिव्योः 'वनस्पतयः' सन्तीति शेषः । उलूखलस्य चतुष्कोणत्वाभिधानेन सर्वदिक्षु वनस्पत्युपधानमाह-चतुःस्रक्तीति । चतस्रः स्रक्तयः कोणा यस्य तदिदं 'चतुःस्रक्ति' तथा 'मध्ये सङ्गृहीतम्' मध्यप्रदेशे सङ्कुचितम् । किमर्थम्- 'उलूखलरूपतायै' एवंरूपं हि लोके प्रसिद्धमुलूखलम्, एतस्मादेव च वाक्यादुलूखलमेव चतुःस्रक्ति मध्यसङ्गृहीतं च भवति न मुसलम् । तथा च वक्ष्यते "उलूखलमिव भवति" (श. प. ७।५।१।३८) इति ॥ १९ ॥

अथ विस्रस्तस्य प्रजापतेः प्राणगमनमुत्क्रान्तिलक्षणं प्रतिनिषेधार्थमिति तमाह-यद्वेवेति । 'मध्यतो'

ऽस्तुदचिक्रमिषत्तमन्नेनागृह्णात्तस्मात्प्राणोऽन्नेन गृहीतो यो ह्येवान्नमत्ति स प्राणिति ॥ १६ ॥

प्राणे गृहीतेऽस्मादन्नमुदचिक्रमिषत्तत्प्राणेनागृह्णात्तस्मात्प्राणेनान्नं गृहीतं यो ह्येव प्राणिति सोऽन्नमत्ति ॥ १७ ॥

(त्ये) एतयोरुभयोर्गृहीतयोः । (र) अस्मादूर्गुदचिक्रमिषत्तामेताभ्यामुभाभ्यामगृह्णात्तस्मादेताभ्यामुभाभ्यामूर्ग्गृहीता यो ह्येवान्नमत्ति स प्राणिति तमूर्जयति ॥ १८ ॥

(त्यू) ऊर्जि गृहीतायाम् । (म) अस्मादेतेऽउभेऽउदचिक्रमिषतां तेऽऊर्जाऽगृह्णात्तस्मादेतेऽउभे ऊर्जा गृहीते यमुँ ह्येवोर्जयति स प्राणिति सोऽन्नमत्ति ॥ १९ ॥

प्राणे गृहीतेऽस्मादन्नमुदचिक्रमिषत्–तत्प्राणेनागृह्णात् । तस्मात्प्राणेनान्नं गृहीतम् । यो ह्येव प्राणिति–सोऽन्नमत्ति ॥ १७ ॥

एतयोरुभयोर्गृहीतयोः–अस्मादूर्गुदचिक्रमिषत् । तामेताभ्यामुभाभ्यामगृह्णात् । तस्मादेताभ्यामुभाभ्यामूर्ग्गृहीता । यो ह्येवान्नमत्ति–स प्राणिति–तमूर्जयति ॥ १८ ॥

ऊर्जि गृहीतायामस्मादेतेऽउभेऽउदचिक्रमिषताम् । तेऽऊर्जाऽगृह्णात् । तस्मादेतेऽउभे ऊर्जा गृहीते । यं ह्येवोर्जयति–स प्राणिति–सोऽन्नमत्ति ॥ १९ ॥

मध्यप्रदेशात् ' प्राणः ' शरीरवर्तिर्वायुः ' उदचिक्रमिषत् ' उत्क्रमितुमैच्छत् । ' तम् ' प्राणमुत्क्रमितुमिच्छन्तम् ' अन्नेन ' अदनीयेन ' अगृह्णात् ' गृहीतवान्, प्रजापतिरिति शेषः । ' तस्मात् ' कारणात् ' प्राणः ' ' अन्नेन गृहीतः ' । उक्तमेवार्थं प्रसिद्ध्या द्रढयति–यो ह्येवेति । ' यो ' ' हि ' अत्ता ' अन्नम् ' अदनीयम् ' अत्ति ' भक्षयति, ' स ' ' प्राणिति ' चेष्टते ॥ १६ ॥

सिद्धे प्राणग्रहणेऽन्नस्योत्क्रमणेच्छामाह–प्राणे गृहीत इति । ' अस्मात् ' प्रजापतेः ' अन्नम् ' कर्तृ उत्क्रमितुमैच्छत्, ' तद् ' अन्नम् ' प्राणेन ' साधनेन ' अगृह्णात् ' प्रजापतिः । तस्मादित्यादि–पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

एतयोरन्नयोः प्राणान्नयोर्वशीकृतयोः ' ऊर्क् ' बलम् ' उदचिक्रमिषत् ' " ऊर्ज बलप्राणनयोः "–(धा. पा. चु. ट. १६ ।) इति धातुः । ऊर्जयति बलयतीति ' ऊर्क् ' बलम् । यद्वा बलहेतुत्वाद्रसोऽपि ऊर्गित्यभिधीयते (निघ. २ । ७ । १६) ' ताम् ' ऊर्जम् ' एताभ्याम् ' ' उभाभ्याम् ' ' प्राणान्नाभ्याम् ' ' अगृह्णात् ' प्रजापतिः । तस्मादन्नप्राणाभ्यां सा ' ऊर्क् ' ' गृहीता ' वशीकृता । ' यो ह्येव ' इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् । तमूर्जयतीति । ' तम् ' अत्तारं पुरुषम् ' ऊर्जयति ' बलयति भुक्तमन्नं कर्तृ इति शेषः । ऊर्ग्ग्रहणानन्तरमुत्क्रमितुमिच्छन्तावन्नप्राणौ ' ऊर्जाऽगृह्णात् ' । यं ह्येवेति । ऊर्गुं बलं ' यमेवोर्जयति ' बलयति ' स ' चेष्टते, ' सोऽन्नमत्ति ' च ॥ १८ ॥ १९ ॥

तान्येतान्यन्योऽन्येन गृहीतानि । तान्यन्योऽन्येन गृहीत्वाऽऽत्मन्प्रापादयत तदेतदन्नं प्रपद्यमानꣳ सर्वे देवा अनुप्रापद्यन्तान्नजीवनꣳ हीदꣳ सर्वम् ॥ २० ॥

तदेष श्लोकोऽभ्युक्तः । (स्त) तद्वै स प्राणोऽभवदिति तद्धि स प्राणोऽभवन्महान्भूत्वा प्रजापतिरिति महान् हि स तदभवद्यदेनमेते देवाः प्रापद्यन्त भुजो भुजिष्या वित्त्वेति प्राणा वै भुजोऽन्नं भुजिष्याऽएतत्सर्वं वित्त्वेत्येतद्यत्प्राणान्प्राणयत्पुरीत्यात्मा वै पूर्यद्वै प्राणान्प्राणयत्तस्मात्प्राणा देवाऽअथ यत्प्रजापतिः प्राणयत्तस्माद्व प्रजापतिः प्राणो यो वै स प्राण ऽएषा सा गायत्र्यथ यत्तदन्नमेष स विष्णुर्देवताऽथ या सोर्गेष स ऽउदुम्बरः ॥ २१ ॥

तान्येतान्यन्योऽन्येन गृहीतानि । तान्यन्योऽन्येन गृहीत्वाऽऽत्मन्प्रापादयत । तदेतदन्नं प्रपद्यमानं सर्वे देवा अनुप्रापद्यन्त । अन्नजीवनं हीदं सर्वम् ॥ २० ॥

तदेष श्लोकोऽभ्युक्तः । "तद्वै स प्राणोऽभवत्"—इति । तद्धि स प्राणोऽभवत् । "महान्भूत्वा प्रजापतिः"—इति । महान् हि स तदभवत् । यदेनमेते देवाः प्रापद्यन्त । "भुजो भुजिष्या वित्त्वा"—इति । प्राणा वै भुजः, अन्नं भुजिष्या । एतत्सर्वं वित्त्वेत्येतत् । "यत्प्राणान्प्राणयत् पुरि"—इति । आत्मा वै पूः । यद्वै प्राणान्प्राणयत्—तस्मात्प्राणा देवाः । अथ यत् प्रजापतिः प्राणयत्—तस्माद्व प्रजापतिः प्राणः । यो वै स प्राणः—एषा सा गायत्री । अथ यत् तदन्नम्—एष स विष्णुर्देवता । अथ या सोर्क् । एष स उदुम्बरः ॥ २१ ॥

यतस्तान्यत् 'तानि' सर्वाणि 'अन्योन्येन' गृहीतानि' ततः 'तान्' 'अन्योन्येन गृहीत्वा' प्रजापतिरात्मनि 'प्रापादयत' प्रापयत् । आत्मन्निति "सुपां सुलुक्"—(पा. सू. ७।१।३९ ।) इत्यादिना सप्तम्या लुक् । यदिदं 'सर्वम्' इन्द्रियजातम् 'अन्नजीवनम्' अन्नमेव जीवनं यस्य तदन्नजीवनम्, तदभावे सर्वेषां स्वस्वव्यापारासमर्थत्वात् । अतोऽस्मिन् प्रजापतौ 'प्रपद्यमानम्' 'अन्नम्' 'सर्वे देवाः' इन्द्रियाणि प्रपन्नान्यभूवन् ॥ २० ॥

उक्तेऽर्थे कञ्चिन्मन्त्रं संवादयति—तदेष इति । 'तत्' तत्रार्थे 'एषः' वक्ष्यमाणः 'श्लोकः' मन्त्रः 'अभ्युक्तः' मन्त्रः—" तद्वै स प्राणोऽभवन्महान्भूत्वा प्रजापतिः । भुजो भुजिष्या वित्त्वा यत्प्राणान् प्राणयत्पुरि "—इति । तमेतं मन्त्रं पादशो विभज्य व्याचष्टे—तद्वा इति । 'तद्धि' तदा अन्नलाभाय स वै खलु 'प्राणोऽभवत्' । प्राणशब्देनेन्द्रियाण्युच्यन्ते । ततश्च सेन्द्रियोऽभूदित्यर्थः । महान्भूत्वेति । यदा 'एनम्' प्रजापतिम् 'एते देवाः' इन्द्रियाणि 'प्रापद्यन्त' तदा 'सः' महानभूत् खलु । भुजो भुजिष्या वित्त्वेति । भोगसाधनत्वेन भुजः प्राणा उच्यन्ते, 'भुजिष्या' शब्देन भोग्यत्वाद् 'अन्नम्' । तद् एतत् सर्वं वित्त्वा लब्ध्वेत्येतदुक्तं भवति ।

सोऽब्रवीत् । (द) अयं वाव मा सर्व्वस्मात्पाप्मनऽउदभार्षीदिति यदब्रवीदुदभार्षीन्मेति तस्मादुदुम्भरऽउदुम्भरो ह वै तमुदुम्बरऽइत्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवाऽउरु मेऽकरदिति तस्मादुरूकरमुरूकरꣳ ह वै तदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवाः सैषा सर्व्वेषां प्राणानां योनिर्यदुलूखलꣳ शिरो वै प्राणानां योनिः ॥ २२ ॥

सोऽब्रवीत् । अयं वाव मा सर्वस्मात्पाप्मन उदभार्षीदिति । यदब्रवीदुदभार्षीन्मेति–तस्मादुदुम्भरः । उदुम्भरो ह वै तमुदुम्बर इत्याचक्षते–परोऽक्षम् । परोक्षकामा हि देवाः । उरु मेऽकरदिति–तस्मादुरूकरम् । उरूकरं ह वै तदुलूखलमित्याचक्षते । परोऽक्षम्–परोक्षकामा हि देवाः । सैषा सर्वेषां प्राणानां योनिः–यदुलूखलम् । शिरो वै प्राणानां योनिः ॥ २२ ॥

यत्प्राणानिति । ' पुरि ' आत्मनि शरीरे ' प्राणान् ' ' प्राणयत् ' स्वस्वव्यापारसमर्थानकरोत् । यत एव ' प्राणयत् ' ' तस्माद् ' ' देवा. ' इन्द्रियाणि प्राण्यन्त इति व्युत्पत्त्या ' प्राणाः ' अभूवन् । ' अथ प्रजापति. ' तान् 'प्राणयद्' इति ' यत्, ' ' तस्मात्प्रजापतिः अपि प्राणः अभूत् । अत्र प्राणनप्रयोजकत्वात् प्रजापते प्राणत्वमुक्तम् । एतावता तदेतदन्न प्रपद्यमान सर्वे देवा अनुप्राणन्त, अन्नजीवनं हीद सर्वमित्ययमर्थः प्रसादप्रदर्शनेनोपपादितो भवति । "प्रजापतेर्विस्रस्ताद्"–इत्याद्युपक्रमेण प्रकृते किमायतनमित्यत्र आहयो वा इत्यादि । 'स.' पूर्वोक्त प्रजापतिसम्बन्धी 'य. प्राण ' अस्ति 'सैषा गायत्री' "विष्णोः कर्माणि" इत्यत्र यद्गायत्र्यात्मक छन्द ' स प्राण. ' इत्यर्थः । प्रकृतोपधानमन्त्रसन्निहितत्वादेवेति परामृश्यते । सैवेति लिङ्ग विधेयापेक्षम् । उत्तरत्राप्येव द्रष्टव्यम् । प्राणो वृत्तिभेदेन त्रेधा भिद्यते गायत्र्यपि पादभेदेन । अतः सादृश्यात् ' प्राणो गायत्री ' इत्युक्तम् । अथ यत्प्रजापतिसम्बन्धि ' अन्नम् ' अस्ति ' स एष विष्णुर्देवता ' विष्णुरिति यज्ञोऽभिधीयते । भोगसाधनत्वसामान्यादन्नस्य विष्णुरूपत्वम् । 'अथ या सा ऊर्क्' 'स एष उदुम्बरः ' उदुम्बरस्य बलकररसत्वादूर्गात्मकत्वम् ॥ २१ ॥

उदुम्बरोलूखलशब्दौ निर्वक्ति–सोऽब्रवीदिति । ' सर्वस्मात्पाप्मन ' कृच्छ्रान्माम् ' अयम् ' हि ' उदभार्षीद् ' उद्धृतवान् ' इति ' ' सः ' प्रजापतिः ' अब्रवीत् ' । कृच्छ्रादुद्धरणं पाप्मनप्राणयोरवरोधकत्वात् । अतश्चोदभार्षीन्मामिति ' यदब्रवीत् ' ' तस्माद् ' ऊर्क् ' उदुम्भरोऽभूत् ' । अत एवमुक्तत्वादयम् ' उदुम्भरः ' तमेव देवा. 'उदुम्बरः' इति ' परोक्षम् आचक्षते ' । पारोक्ष्येणाभिधानं गौरवाय कल्पत इति देवाना परोक्षकामत्वम् । तथा मे ' उरु ' अधिकम् ' अकरद् ' ' अकार्षीदिति यदब्रवीत् ' तस्मादुरूकरम् ' देवा ' उलूखलम् ' इति परोक्षमाचक्षते । उदुम्बरस्योर्गात्मकत्वादुलूखलस्य चौदुम्बरत्वादुरुकरण पाप्मन उदभार्षीद् इत्युक्तं च सगच्छते । उदुम्बरोलूखलशब्दौ पृषोदरादित्वाद् भरतेः करोतेश्च व्युत्पादनीयौ । अकरदिति "कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि " (पा. सू. ३ । १ । ५९) इति च्लेरङादेशः । " ऋदृशोऽङि गुणः "–(पा. सू. ७ । ४ । १६) प्रकृतमुलूखलं शिरोरूपेण प्रशसति–सैषेत्यादिना । ' शिरः ' ' सर्वेषाम् प्राणानाम् ' इन्द्रियाणां ' योनिः ' खलु । मुखस्यापि शिरःप्रदेशत्वात् तत्रैव सर्वेन्द्रियाणामुत्पत्तिः । तथा सति ' उलूखलम् ' इति ' यत् ' सैषाऽपि सर्वेषाम् ' प्राणानां ' ' योनिः ' भवति ॥ २२ ॥

(स्तु) तत्प्रादेशमात्रं भवति। प्रादेशमात्रमिव हि शिरश्चतुःस्रक्ति भवति चतुःस्रक्तीव हि शिरो मध्ये संगृहीतं भवति मध्ये संगृहीतमिव हि शिरः ॥ २३ ॥

(स्तं) तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्। (व्वँस्त) तदस्मिन्नेतत्सर्वं मध्यतोऽदधुः प्राणमन्नमूर्जं तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति रेतःसिचोर्वेलया पृष्टयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्टयो मध्यत एवास्मिन्नेतत्सर्वं दधाति ॥ २४ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यतेति। वीर्यं वै कर्म विष्णोर्वीर्याणि पश्यतेत्येतद्यतो व्रतानि पस्पशऽइत्यन्नं वै व्रतं यतोऽन्नꣳ स्पाशयांचक्रऽइत्येतदिन्द्रस्य युज्यः सखेतीन्द्रस्य ह्येष युज्यः सखा द्विदेवत्ययोपदधाति द्वे ह्युलूखलमुसले सकृत्सादयति समानं तत्करोति समानꣳ ह्येतदन्नमेव सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २५ ॥

तत् प्रादेशमात्रं भवति। प्रादेशमात्रमिव हि शिरः। चतुःस्रक्ति भवति। चतुःस्रक्तीव हि शिरः मध्ये सङ्गृहीतं भवति। मध्ये सङ्गृहीतमिव हि शिरः ॥ २३ ॥

तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्–तदस्मिन्नेतत्सर्वं मध्यतोऽदधुः–प्राणमन्नमूर्जम्। तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति। रेतःसिचोर्वेलया। पृष्टयो वै रेतःसिचौ, मध्यमु पृष्टयः। मध्यत एवास्मिन्नेतत्सर्वं दधाति ॥ २४ ॥

" विष्णोः कर्माणि पश्यत "–इति। वीर्यं वै कर्म, विष्णोर्वीर्याणि पश्यतेत्येतत्। " यतो व्रतानि पस्पशे "–इति। अन्नं वै व्रतम्। यतोऽन्नं स्पाशयांचक्रऽइत्येतत्। " इन्द्रस्य युज्यः सखा "–(वा. सं. १३। ३३)–इति। इन्द्रस्य ह्येष युज्यः सखा। द्विदेवत्ययोपदधाति। द्वे ह्युलूखलमुसले। सकृत्सादयति। समानं तत्करोति। समानं ह्येतत्–अन्नमेव। सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति। तस्योक्तो बन्धुः ॥ २५ ॥

उलूखलस्य शिरःसाधर्म्यसम्पादनादेतदुपपद्यत इत्येतत्प्रदर्श्यते–तदिति। ' तद् ' उलूखलम् ' प्रादेशमात्रम् ' ' चतुःस्रक्ति ' ' मध्ये ' च संगृहीतं ' भवति '। ' शिरोऽपि तथैवेति सर्वप्राणियोनित्वमुलूखलस्योपपन्न इत्यर्थः ॥ २३ ॥

उपसंहरति–तं यत्र देवा इति। ' यत्र ' यदा ' देवाः ' ' तम् ' प्रजापतिं संस्कृतवन्तः। ' तद् ' एतस्मिन् ' प्राणमन्नमूर्जम् ' इति ' एतत् सर्वम् ' मध्यप्रदेशे निहितवन्तः। तस्मात् ' तथैव ' ' अयं ' यजमानोऽपि अनेनोपधानेनैतत् सर्वं सम्पादयति। ' रेतःसिचोः ' पृष्टिरूपेण मध्यत्वात् तत्समीपदेश उपधाने देवा यथा ' मध्यतोऽदधुः ' तथैवास्मिन् ' मध्यत एव ' ' सर्वम् ' निदधाति ॥ २४ ॥

विहिते उलूखलमुसलयोरुपधाने मन्त्रं विदधानो व्याचष्टे–विष्णोः कर्माणि ' इति। ' कर्म '

(ऋ) अथोखामुपदधाति । योनिर्वाऽउखा योनिमेवैतदुपदधाति तामुलूखलऽउपदधात्यन्तरिक्षं वाऽउलूखलं यद्वै किं चास्याऽ ऊर्ध्वमन्तरिक्षमेव तन्मध्यं वाऽअन्तरिक्षं मध्यतस्तद्योनिं दधाति तस्मात्सर्वेषां भूतानां मध्यतो योनिरपि वनस्पतीनाम् ॥ २६ ॥

यद्वेवोखामुपदधाति । यो वै स प्रजापतिर्व्यस्रꣳसतैषा सोखेमे वै

अथ उखेष्टकोपधानम् ।

अथोखामुपदधाति । योनिर्वाऽउखा । योनिमेवैतदुपदधाति । तामुलूखलऽउपदधाति । अन्तरिक्षं वाऽउलूखलम् । यद्वै किञ्चास्या ऊर्ध्वम्—अन्तरिक्षमेव तत् । मध्यं वाऽअन्तरिक्षम् । मध्यतस्तद्योनिं दधाति । तस्मात्सर्वेषां भूतानां मध्यतो योनिः—अपि वनस्पतीनाम् ॥ २६ ॥

यद्वेवोखामुपदधाति । यो वै स प्रजापतिर्व्यस्रंसत—एषा सोखा । इमे वै लोका उखा । इमे

शब्देन वीर्यं विवक्ष्यते, अतश्च हे जनाः ! 'विष्णोः' यज्ञस्य 'वीर्याणि' 'पश्यत' इत्येतद् 'उक्तं भवति । यत इति । 'यतो' वीर्यतः व्रतशब्देनान्नमुच्यते, अन्नानि 'पस्पशे' 'स्पाशयाञ्चक्रे' स्पर्शयमानश्च स्वजनैर्लम्भयामासेत्यर्थः । "स्पश बाधनस्पर्शनयोः "—(धा. पा. भ्वा. प. ९१२) इति धातुः । इन्द्रस्येति । 'एष' यज्ञः 'इन्द्रस्य' 'युज्यो' योग्यः 'सखा' हि, तस्य तृप्तिहेतुत्वात् । अतः 'इन्द्रस्य युज्यः सखा' इत्युक्तमित्यर्थः । उलूखलमुसलयोर्द्वित्वात्तदुपधानमन्त्रस्य द्विदेवत्यत्वमुपपन्नमिति दर्शयति—द्विदेवत्ययेति । उलूखलमुसलयोः सादनं पृथगेव कर्त्तव्यमित्यत आह—सकृदिति । यत एतदुलूखलमुसलं चान्नरूपेण समानमेव, अतः सादनमपि सकृदेव कर्त्तव्यमिति । अनेनैव लिङ्गेनोपधानमन्त्रस्यावृत्तिर्ज्ञाप्यते । यदि युगपदुपधानं स्यात्, सकृत्सादनं नोच्येतेति । उत्तरवाक्यं व्याख्यातम् ।

अत्र कात्यायनः—" उलूखलमुसले स्वयमातृण्णामुत्तरेणारत्निमात्रे औदुम्बरे प्रादेशमात्रे चतुरस्रमुलूखलं मध्यसङ्गृहीतमूर्ध्वं वृत्तं मुसलं दक्षिणमुलूखलाद्विष्णोः कर्माणीति "—(का. श्रौ. सू. १७ । १०२) इति ॥ २५ ॥

उलूखलमुसलोपधानानन्तरमुखाया उपधानं विधत्ते—अथेति—(का. श्रौ. सू. १७ । १०३) । इष्टकाचितिषु निधास्यमानस्याग्नेरुखायां कृतोत्पादनादुखायाः योनित्वेन तदुपधाने योनेरेवोपधानं भवतीत्याह—योनिर्वा इति । विहितमुपधानमुलूखले कर्त्तव्यमित्याह—तामिति । तत्रोपधानं प्रशंसति—अन्तरिक्षं वा इति । 'यत् किम्' अपि वस्त्वस्याः पृथिव्याः 'ऊर्ध्वम्' उपर्यवस्थितम् तत्सर्वं 'अन्तरिक्षम्' 'एव' । अन्तरिक्षं च द्यावापृथिव्योरन्तरालेऽवस्थानात् 'मध्यम्' हि, ततश्चोलूखलस्यापि पृथिव्या उपर्यवस्थानेन मध्यभूतान्तरिक्षात्मकत्वात्तत्रोपधाने मध्यभागे एव योनेरुपधानं भवति । मध्यत इति । " सार्वविभक्तिकस्तसिः "—इति सप्तम्यर्थे तसिः । दृष्टानुसारेणोक्तमर्थं प्रमाणयति—तस्मादिति । 'वनस्पतीनामपि' बीजानां मध्यभागाभिव्योत्पन्नत्वात् 'मध्यतो योनिः' इत्यर्थः ॥ २६ ॥

अथोखायाः प्राजापत्यात्मकत्वेनोलूखल उपधानं प्रशंसति—यद्वेवोखामिति । 'सः' इति प्रजासर्जनेना-

लोका ऽउखेमे लोकाः प्रजापतिस्तामुलूखलऽउपदधाति तदेनमेतस्मिन्त्सर्वस्मिन्प्रतिष्ठापयति प्राणेऽन्नऽऊर्ग्यथोऽएतस्मादेवैनमेतत्सर्वस्मादनन्तर्हितं दधाति ॥ २७ ॥

(त्यु) अथोपशयां पिष्ट्वा । लोकभाजमुखां कृत्वा पुरस्तादुखाया ऽउपनिवपत्येष हैतस्यै लोकस्तथो हास्यैषाऽनन्तरिता भवति ॥ २८ ॥

तदाहुः । कथमस्यैषा पक्वा शृतोपहिता भवतीति यदेव यजुष्कृता तेनाथो यद्वै किं चैतमग्निं वैश्वानरमुपनिगच्छति तत ऽएव तत्पक्वꣳ शृतमुपहितं भवति ॥ २९ ॥

लोकाः प्रजापतिः । तामुलूखलऽउपदधाति । तदेनमेतस्मिन्त्सर्वस्मिन्प्रतिष्ठापयति–प्राणेऽन्नऽऊर्जि । अथोऽएतस्मादेवैनमेतत्सर्वस्मादनन्तर्हितं दधाति ॥ २७ ॥

अथोपशयां पिष्ट्वा लोकभाजमुखां कृत्वा पुरस्तादुखाया उपनिवपति । एष हैतस्यै लोकः । तयो हास्यैषाऽनन्तरिता भवति ॥ २८ ॥

तदाहुः–कथमस्यैषा पक्वा शृतोपहिता भवतीति । यदेव यजुष्कृता, तेन । अथो यद्वै किं चैतमग्निं वैश्वानरमुपनिगच्छति–तत एव तत्–पक्वं शृतमुपहितं भवति ॥ २९ ॥

प्रयत्नविशेषदर्शनात्तः परामृश्यते । ' स ' यः ' प्रजापतिर्व्यस्रसत ' विस्रस्तावयवोऽभूत्, ' सा उखा ' । सेति स्त्रीलिङ्गमुत्तरापेक्षया । अत एव प्रजापतेरेतल्लोकत्रयात्मकत्वादुखाऽपि ' इमे ' पृथिव्यादयो ' लोकाः ' । तथा सति प्राजापत्यात्मिकाया उखाया उलूखल उपधानेन विस्रस्ताङ्गं प्रजापतिम् ' एतस्मिन् ' ' सर्वस्मिन् ' ' प्रतिष्ठापयति ' । तदेव प्रदर्श्यते–प्राणेऽन्न ऊर्जीति । उलूखलस्यौदुम्बरत्वेन तस्य चान्नरसात्मकत्वादन्नरसेन च प्राणानां धारणात् प्राणात्मकत्वमनुसन्धेयम् । प्राणान्नोर्जां परस्परं ग्रहणमुक्तम् । न केवलं प्रतिष्ठापनमात्रम् । अपि स्वव्यवधानेन तत्सम्बद्धमेव कुर्यादित्याह–अथो इति ॥ २७ ॥

उपशया नामोखाभेदे सति तत्प्रतिसन्धानार्थं प्रागवशेषिता मन्त्रसंस्कृता मृत्, तां चूर्णीकृत्योखायाः पुरोभागे निदध्यादित्याह–अथेति । ' उखां ' ' लोकभाजं ' स्थानभाजमुदूखलमाश्रितां ' कृत्वा ' इत्यर्थः । उखाभेद-प्रतिसन्धानार्थत्वादुपशयायास्तत्पुरोभागेऽवकाशः । अतस्तत्रोपनिवापेन स्वावकाशस्यान्यवहिता भवतीत्याह–एष हैतस्या इति ॥ २८ ॥

इष्टकोपधानप्रदेशे पक्वानामेवोपधानादुपशयायाश्चापक्वत्वात् कथमत्रोपधानं युज्यत इति याज्ञिकानां जिज्ञासा-मवतारयति–तदाहुरिति । अस्येति । उपधानप्रदेशावकाशस्येत्यर्थः । शृतेति पाकविशेषाभिधानात् ' पक्वा ' ' शृता ' इति न पुनरुक्तिः । अथवा पाकेन शृता सतीत्यर्थः । एतस्योत्तरं द्वेधा दर्शयति–यदेवेत्यादिना । एषोपशया नाम ' यजुष्कृता ' इति ' यत्, ' ' तेन ' असौ पक्वा शृता च भवति । मन्त्रेणाहनैव यदुपशया क्रियते, अतश्चास्या मन्त्रेण निष्पादनादेव पाकसम्पत्तिरित्यर्थः । किञ्च ' यत् ' किञ्चिदपि वस्तु

ध्रुवाऽसि धरुणेति । तस्योक्तो बन्धुरितो जज्ञे प्रथममेभ्यो योनिभ्योऽअधि जातवेदाऽइत्येतेभ्यो हि योनिभ्यः प्रथमं जातवेदाऽअजायत स गायत्र्या त्रिष्टुभाऽनुष्टुभा च देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्नित्येतैर्वाऽएष छन्दोभिर्देवेभ्यो हव्यं वहति प्रजानन् ॥ ३० ॥

(त्रि) इषे राये रमस्व । सहसे द्युम्नऽ ऊर्जेऽ अपत्यायेत्येतस्मै सर्वस्मै रमस्वेत्येतत्सम्राडसि स्वराडसीति सम्राट् च ह्येष स्वराट् च सारस्वतौ त्वोत्सौ प्रावतामिति मनो वै सरस्वान्वाक्सरस्वत्येतौ सारस्वताऽ उत्सौ तौ त्वा प्रावतामित्येतद्द्वाभ्यामुपदधाति तस्योक्तो बन्धुरथो द्वयꣳ ह्येवैतद्रूपं मृच्चापश्च सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३१ ॥

"ध्रुवाऽसि धरुणा"–इति । तस्योक्तो बन्धुः । "इतो जज्ञे प्रथममेभ्यो योनिभ्योऽअधि जातवेदाः"–इति । एतेभ्यो हि योनिभ्यः प्रथमं जातवेदा अजायत । "स गायत्र्या त्रिष्टुभाऽनुष्टुभा च देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्"–(वा० सं० १३।३४) इति । एतैर्वाऽएष छन्दोभिर्देवेभ्यो हव्यं वहति प्रजानन् ॥ ३० ॥

"इषे राये रमस्व सहसे द्युम्नऽऊर्जेऽअपत्याय"–इति । एतस्मै सर्वस्मै रमस्वेत्येतत् । "सम्राडसि स्वराडसि"–इति । सम्राट् च ह्येष स्वराट् च । "सारस्वतौ त्वोत्सौ प्रावताम्"–(वा० सं० १३।३५) इति । मनो वै सरस्वान् । वाक्सरस्वती । एतौ सारस्वतावुत्सौ । तौ त्वा प्रावतामित्येतत् । द्वाभ्यामुपदधाति । तस्योक्तो बन्धुः । अथो द्वयं ह्येवैतद्रूपम्–मृच्चापश्च । सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३१ ॥

'एत' 'वैश्वानरमग्निम्' स्वर्गकोशयानस्थलात्मकं प्राप्नोति, 'तत्' सर्वं 'ततः' 'एव' तस्मादेव 'पक्वं' 'शृतं' सदेव 'स्वहितं भवति' ॥ २९ ॥

इष्टकोपधाने "ध्रुवाऽसि" इति "इषे राये" इति च द्वौ मन्त्रौ विदधानो व्याचष्टे–ध्रुवाऽसीत्यादिना । 'ध्रुवाऽसि धरुणा' इत्यस्य व्याख्यानं "ध्रुवाऽसीति स्थिराऽसि"–(श. प. ७।४।२।६) इत्यादिना प्रागुक्तम् । एतेभ्य इति । प्रथमतो यद्भ्रूणा जनयित्वा पश्चाद् 'एतेभ्यो' 'योनिभ्यो' लोकेभ्यो 'जातवेदा अजायत', अतश्चामुमर्थम् 'इतः' इत्यादिमन्त्रभागो ब्रूत इत्यर्थः । 'एतैः' गायत्र्यादिभिः 'छन्दोभिः' सह 'एषः' अग्निः स्वाधिकारं 'प्रजानन्' 'हव्यम्' 'वहति' खलु । छन्दसां हविर्वहनं तैत्तिरीयके श्रूयते–"छन्दांसि देवेभ्योऽपाक्रामन् नवोऽभागानि हव्यं वक्ष्याम इति"–इति (तै. सं ६ । १ । १) ॥३०॥

"इषे राये" इत्यादिना 'इष्प्रभृतिभ्यः सर्वेभ्यो' 'रमस्व' इत्येतदुक्तं भवतीति व्याचष्टे–एतस्मा इति । यत इयमुखा सम्यग्भ्राजते स्वयमेव राजते च, अतः 'सम्राडसि' 'स्वराडसि' इति मन्त्रभागो ब्रूते इति व्याचष्टे–सम्राड्

(५) अथैनामभिजुहोति । (त्ये) एतद्वाऽअस्यामेतत्पूर्व्यं रेतः सिक्तं भवति सिक्तात्तदेवैतदभिकरोति तस्माद्योनौ रेतः सिक्तमभिक्रियत-ऽआग्नेय्या जुहोति स्रुवेण स्वाहाकारेण द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां गायत्रीभ्यां तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३२ ॥

तस्योपरि होमः ।

अथैनामभिजुहोति । एतद्वाऽस्यामेतत्पूर्व्यं रेतः सिक्तं भवति-सिक्तात् । तदेवाभिकरोति । तस्माद्योनौ रेतः सिक्तमभिक्रियते । आग्नेय्या जुहोति स्रुवेण स्वाहाकारेण द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां गायत्रीभ्याम् । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३२ ॥

(इ) अग्ने युक्ष्वा हि ये तव । युक्ष्वा हि देवहूतमानिति युक्तवतीभ्यामिदमेवैतद्योनौ रेतो युनक्ति तस्माद्योनौ रेतो युक्तं न निष्पद्यते ॥ ३३ ॥

स यदि संवत्सरभृतः स्यात् । (उ) अथाभिजुहुयात्सर्व्वं वै तद्यत्संवत्सरभृतः सर्व्वं तद्यदभिजुहोत्यथ यद्यसंवत्सरभृतः स्यादुपैव तिष्ठेतासर्व्वं वै तद्यदसंवत्सरभृतोऽसर्व्वं तद्यदुपतिष्ठतेऽभि त्वेव जुहुयात् ॥ ३४ ॥

"अग्ने युक्ष्वा हि ये तव, युक्ष्वा हि देवहूतमान्"—(वा. सं. १३।३६–३७) इति युक्तवतीभ्याम् । इदमेवैतद्योनौ रेतो युनक्ति । तस्माद्योनौ रेतो युक्तं न निष्पद्यते ॥ ३३ ॥

स यदि संवत्सरभृतः स्यात्—अथाभिजुहुयात् । सर्वं वै तद्—यत्संवत्सरभृतः । सर्वं तद्—यदभिजुहोति । अथ यद्यसंवत्सरभृतः स्याद्—उपैव तिष्ठेत । असर्वं वै तद्—यदसंवत्सरभृतः । असर्वं तद्—यदुपतिष्ठते । अभि त्वेव जुहुयात् ॥ ३४ ॥

द्वाभ्यामित्यादिना उक्ते ऋचौ प्रदर्शयन् तयोर्युजिधातुसम्बन्धं प्रशंसति—अग्ने युक्ष्वा हीति । 'युक्तवतीभ्याम्' युजिधातुमतीभ्यामित्यर्थः । 'एतद्' एतेनोभयानमन्त्रयोर्युजिधातुसम्बन्धेन 'योनौ' सिक्तं 'रेतो' 'युनक्ति' नियच्छति, 'तस्माद्' 'इदानीं' योनौ सिक्तं रेतः 'अयत्नेनावस्थितं' 'युक्तं' 'सत्' 'न निष्पद्यते' न निष्पतति, तत्रैवावतिष्ठत इत्यर्थः । मन्त्रयोरर्थस्तु—हे अग्ने देव! देवनादिगुणविशिष्ट! 'तव ये अश्वाः' अश्वाः 'सावन' जातिगुणसम्पन्नाः सन्ति । 'अश्वासः' इति 'आज्जसेरसुक्' (पा. सू. ७।१।५०) । तान् 'युक्ष्वा हि' युङ्क्ष्व "बहुलं छन्दसि" (पा सू. २।४।७६) इति विकरणस्य लुक् । "द्व्यचोऽतस्तिङः" (पा. सू. ६।३।१३५) इति दीर्घः । एवं च सति ते अश्वाः 'मन्यवे' यज्ञार्थम् 'अरम्' अलं त्वां 'वहन्ति' वक्ष्यन्ति वर्तमानसामीप्ये भविष्यदर्थे लट् (पा. सू. ३।३।१३१) हे अग्ने! देवहूतमान् देवानाह्वयन्तीति देवहः, क्विबन्तस्य सम्प्रसारणे कृते रूपम् । अतिशयेन देवह्वो देवहूतमास्तान् अश्वान् 'नियुत्व' इव 'रथीरिव' रथिक इव, इकारो मत्वर्थीयः । हि यस्माद् एवम्, अतः 'सद' सदसि, विभक्तिव्यत्ययः (पा. सू. ३।१।८५) इति । 'पूर्व्यः' मुख्यः 'होता' सन्निषीदेति शेषः ॥ ३३ ॥

इदानीमग्नेः संवत्सरभरणमसंवत्सरभरणं वेति पक्षद्वयमस्ति तत्र प्रथमेऽग्निहोम इत्याह—स यदीति । 'सः' अग्निः 'यदि' इदानीं 'संवत्सरभृतः स्यात्' 'अथ' एतस्मात् 'अभिजुहुयात्' संवत्सरस्य सर्वावच्छेदकत्वात् 'संवत्सरभृतः' अपि सर्वात्मकः । अग्निहोमस्य सर्वात्मेन कृत्स्नतायाः सम्पादनात् । अतः संवत्सरभरणपक्षेऽग्निहोमो युज्यत इति । असंवत्सरभरणपक्षे किं कर्तव्यमिति, तत्राह—स यदीति । असंवत्सरभृतस्य पूर्वोक्तविपर्ययेणासर्वात्मकत्वादुपस्थानस्य चाहोमात्मकत्वेनानुकल्पत्वनियमसर्वात्मकत्वात्तस्मिन् पक्षे तदेतदेव युक्तमित्याह—असर्वं वा इति । अस्मिन् पक्षेऽग्निहोम विकल्पेनाह—अभि त्वेव जुहुयादिति । 'तु' 'एव' कारौऽत्र विकल्पद्योतकौ । "उपस्थानं वाऽसंवत्सरभृतिनः"—इति हि कात्यायनसूत्रम् (का. श्रौ.

(त्प) पशुरेष यदग्निः । सोऽत्रैव सर्व्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तस्यावाङ् प्राणः स्वयमातृण्णा श्रोणी द्वियजुः पृष्ट्यौ रेतःसिचौ कीकसा विश्वज्योतिः ककुदमृतव्ये ग्रीवा ऽअषाढा शिरः कूर्म्मो ये कूर्म्मे प्राणा ये शीर्षन्प्राणास्ते ते ॥ ३५ ॥

तं वाऽएतम् । (मि) इत ऽऊर्ध्वं प्राञ्चं चिनोत्यसौ वाऽआदित्य ऽएषोऽग्निरमुं तदादित्यमित ऽऊर्ध्वं प्राञ्चं दधाति तस्मादसावादित्य ऽइत ऽऊर्ध्वः प्राङ् धीयते ॥ ३६ ॥

पशुरेष यदग्निः । सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतः । तस्यावाङ् प्राणः स्वयमातृण्णा । श्रोणी द्वियजुः । पृष्ट्यौ रेतःसिचौ । कीकसा विश्वज्योतिः । ककुदमृतव्ये । ग्रीवा अषाढा । शिरः कूर्मः । ये कूर्मे प्राणाः—ये शीर्षन्प्राणास्ते ते ॥ ३५ ॥

तं वाऽएतमित ऊर्ध्वं प्राञ्चं चिनोति । असौ वाऽआदित्य एषोऽग्निः । अमुं तदादित्यमित ऊर्ध्वं प्राञ्चं दधाति । तस्मादसावादित्य इत ऊर्ध्वः प्राङ् धीयते ॥ ३६ ॥

सू. १७ । (१०९) संवत्सरश्रुतिनो होमो न तूपस्थानम् । इतरस्य तु विकल्पः, उपस्थानं होमो वेति सिद्धोऽर्थः ॥ ३४ ॥

अथ चित्याग्नेः स्वयमातृण्णादिषु त्रयोदशस्विष्टकासु कृत्स्नपश्वाकारत्वं सम्पादयितुम् "एतान् पञ्च पशून् प्राविशत्, स एते पञ्च पशवोऽभवत्"—(श. प. । ६ । २ । १ । ३) इत्युक्तमग्नेः पश्वात्मकत्वम् । स पश्वाकारोऽग्निरत्रैवोखान्ते स्वयमातृण्णाद्यविष्टकाकलापे सर्वः कृत्स्नः संस्कृतः कथमित्यपेक्षायां तमिष्टकाकलापं पश्वङ्गत्वेन सम्पादयति—तस्यावाङ्प्राण इत्यादिना । 'स्वयमातृण्णा' इष्टका 'तस्य' पश्वाकारस्याग्नेः 'अवाङ्प्राणः' अपानाख्यः, पश्चाद्भागस्थितिसामान्यात् । 'द्वियजुः' इष्टका 'श्रोणी' कटी, तदानन्तर्यात् । 'रेतःसिचौ' इष्टके पृष्ट्यः महान्ति पार्श्वास्थीनि । 'विश्वज्योतिः' इष्टका 'कीकसाः' ह्रस्वपार्श्वास्थीनि । 'ऋतव्ये' 'ककुदम्' गलप्रदेशात् पश्चात्पृष्ठदेशेऽवस्थित उन्नतावयवः । 'अषाढा' 'ग्रीवाः' कन्धराः । 'कूर्मः' 'शिरः' । 'कूर्मे ये 'प्राणास्ते, 'शीर्षन्' शीर्ष्णि 'ये' 'प्राणास्ते' चक्षुरादय इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

एवमग्नेः कृत्स्नरूपत्वं प्रतिपाद्यादित्यरूपत्वमूर्ध्वचयनेन प्रतिपादयति—तं वा एतमिति । 'तम्' 'एतम्' चित्यमग्निम् 'इतः' अवाचः प्राणादारभ्य आशिरस 'ऊर्ध्वम्' प्राणापवर्गं 'चिनोति' । किमतः इत्येकैकांशेनादित्यतामाह—असौ वा आदित्य एषोऽग्निरिति । अमुं तदिति । 'इतो'—लोकाद् भूलक्षणाद् 'अमुम्' 'आदित्यम्' 'ऊर्ध्वम्' 'प्राञ्चम्' प्रागञ्चन 'दधाति' स्थापयति । 'तस्मात्' एव यज्ञानुकरणात् 'असावादित्यः' 'इतः' पृथिवीलोकाद् 'ऊर्ध्वः' 'प्राङ् धीयते' धार्यते लोकैरिति शेषः ॥ ३६ ॥

(त्रेऽथै) अथैनं प्रसलव्यावर्त्तयति । (त्य) अमुं तदादित्यं प्रसलव्यावर्त्तयति तस्मादसावादित्यऽइमांल्लोकान्प्रसलव्यनुपर्य्येति ॥ ३७ ॥

(त्यु) उदरमुखा । योनिरुलूखलमुत्तरोखा भवत्यधरमुलूखलमुत्तरꣳ ह्युदरमधरा योनिः शिश्नं मुसलं तद्वृत्तमिव भवति वृत्तमिव हि शिश्नं तद्दक्षिणतऽउपदधाति दक्षिणतो वै वृषा योषामुपशेते यद्वु पशोः संस्कृतस्यान्नं तद्दूर्वेष्टका तस्य वाऽएतस्योत्तरोऽर्धऽउदाहिततरो भवति पशुरेष यदग्निस्तस्मात्पशोः सुहितस्योत्तरः कुक्षिरुन्नततरो भवति ॥ ३८ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ७–४–१ ॥ (५. १) ॥

अथैनं प्रसलव्यावर्तयति । अमुं तदादित्यं प्रसलव्यावर्तयति । तस्मादसावादित्य इमांल्लोकान्प्रसलव्यनुपर्यैति ॥ ३७ ॥

उदरमुखा । योनिरुलूखलम् । उत्तरोखा भवति–अधरमुलूखलम् । उत्तरं ह्युदरम्–अधरा योनिः । शिश्नं मुसलम् । तद्वृत्तमिव भवतिः वृत्तमिव हि शिश्नम् । तद् दक्षिणत उपदधाति । दक्षिणतो वै वृषा योषामुपशेते । यद्वु पशोः संस्कृतस्यान्नम्–तद्दूर्वेष्टका । तस्य वाऽएतस्योत्तरोऽर्ध उदाहिततरो भवति । पशुरेषः–यदग्निः । तस्मात्पशोः सुहितस्योत्तरः कुक्षिरुन्नततरो भवति ॥ ३८ ॥

अथ प्रदक्षिणावर्त्तनं विधत्ते–अथैनमिति । ' अथ ' अनन्तरम् ' एनम् ' आदित्यभूतं स्वयमातृण्णायात्मकमग्निं ' प्रसलवि ' प्रदक्षिणम् ' आवर्त्तयति ' आवर्त्तते । अषाढां पूर्वार्द्धे उपधाय तस्या दक्षिणतः कूर्ममुपदधाति, ततः स्वयमातृण्णाया उत्तरत उलूखलमुसले, तत्रैवोखामुपदधातीत्येवमावर्त्तयति । ' तत् ' तेन प्रदक्षिणावर्तनेन ' अमुमादित्यम् ' प्रदक्षिणमावर्त्तयति, ' तस्माद् ' यज्ञानुकरणाद् ' असावादित्य इमान् लोकान् ' तथैव सञ्चरति ॥ ३७ ॥

प्रकारान्तरेण उलूखलमुसलयोरौत्तराधर्यं प्रशंसति–उदरमुखेति । उखायाः सकाशादग्नेरुत्पत्तेः ' उखा ' ' उदरम् ' ' उलूखलं ' तु हविर्निष्पादनाद् ' योनिः ' । तथा च लोके उदरयोन्योरौत्तराधर्यादनयोरपि तदात्मकयोरौत्तराधर्यमुपपन्नमित्यर्थः । मुसलस्योलूखलदक्षिणभाग उपधानं सोपपत्तिकमाह–शिश्नमिति । शिश्नस्य वृत्ताकारतया तदाकारत्वेन ' मुसलम् ' अपि ' शिश्नम् ' । तथाविधं ' तद् ' उलूखलस्य दक्षिणभाग उपदध्यात् । लोके दक्षिणभागे ' वृषा ' वर्षणसमर्थः पुरुषो ' योषामुपशेते ' । अतश्चास्यापि वर्षणसमर्थत्वेन वृषत्वादुलूखलस्य योनित्वेन स्त्रीत्वाद्दक्षिणभागेऽस्योपधानमुपपन्नम् । उक्तमेवाग्नेः पशुरूपत्वं प्रकारान्तरेण द्रढयति–यद्वु पशोरिति । ' अग्निः ' इति यदेष पशुः खलु, तथैव प्रागुक्तत्वात् । अतश्च ' पशोः ' अग्निरूपस्य ' संस्कृतस्य ' पश्ववयवसम्पादनाय निष्पादितस्य ' यद् ' ' अन्नम् ' ' तद्दूर्वेष्टका ' । तस्मात् ' तस्य ' दूर्वेष्टकारूपेणान्नेन ' सुहितस्य ' ' एतस्य ' अग्निरूपस्य ' पशोः ' उत्तरभागः ' उदाहिततरः ' उन्नततरो

पशुशीर्षाण्युपदधाति । पशवो वै पशुशीर्षाणि पशूनेवैतदुपदधाति तान्युखायामुपदधातीमे वै लोकाऽ उखा पशवः पशुशीर्षाण्येषु तल्लोकेषु पशून्दधाति तस्मादिमऽएषु लोकेषु पशवः ॥ १ ॥

(वो) यद्देवोखायाम् । योनिर्व्वाऽ उखा पशवः पशुशीर्षाणि योनौ तत्पशून्प्रतिष्ठापयति तस्माद्द्यमानाः पच्यमानाः पशवो न क्षीयन्ते योनौ ह्येनान्प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

अथ पञ्चपशुशीर्षेष्टकोपधानम्।

पशुशीर्षाण्युपदधाति । पशवो वै पशुशीर्षाणि । पशूनेवैतदुपदधाति । तान्युखायामुपदधाति । इमे वै लोका उखा । पशवः पशुशीर्षाणि । एषु तल्लोकेषु पशून्दधाति । तस्मादिमऽएषु लोकेषु पशवः ॥ १ ॥

यद्देवोखायाम् । योनिर्वाऽउखा, पशवः पशुशीर्षाणि । योनौ तत् पशून्प्रतिष्ठापयति । तस्माद्द्यमानाः पच्यमानाः पशवो न क्षीयन्ते । योनौ ह्येनान्प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

' भवति ' । उत्तरभाग एवोलूखलमुसलाद्युपधानात् । उक्तमर्थं प्रमाणयति–तस्मादिति । यतोऽग्निरूपस्य ' पशोः ' दूर्वेष्टकान्तत्वेन सुहिततरस्योत्तरभाग उन्नततरोऽभूत्, ' तस्माद् ' इदानीमपि लोके तृणाभ्यवहारेण तृप्तस्य ' पशोरुत्तरः कृशिरुन्नततरो भवति ' ॥ ३८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
सप्तमकाण्डे पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (७–५–१) ॥

अथ पशुशीर्षाणामुपधानं विधाय प्रशंसति–पशुशीर्षाणीति । पशुशीर्षाणां पश्ववयवत्वेन पशुत्वम् । अतश्च तदुपधाने पशूनामेवोपधानं भवतीत्यर्थः । तेषामुपधानस्य स्थानविशेषं विधत्ते–तानीति । " यो वै स प्रजापतिर्व्यस्रंसतैषा सोखेमे वै लोका उखेमे लोकाः प्रजापतिः "(श. प. ७।५।१।२७) इत्युखाया लोकत्रयरूपत्वस्योक्तत्वात् तस्यामुपधाने लोकेषु ' पशून् ' निहितवान् भवति तस्मादिमे ' पशवः ' एतेषु ' लोकेषु ' प्रत्यवतिष्ठन्ते ॥ १ ॥

प्रकारान्तरेणाप्युखायामुपधानं प्रशंसति–यद्देवोखायामिति । उखायाः सकाशादग्न्युत्पत्तेः ' योनिः ' ' उखा ' अतस्तत्रोपधाने योनावेव ' पशून् ' निदधाति । ' तस्माद्द्यमानाः ' उपभुज्यमानाः ' पच्यमानाः ' जीर्यमाणा अपि ' पशवो न क्षीयन्ते ' । उपभोगाद्वयःपरिपाकाच्च विनाशे सत्यपि योनौ प्रतिष्ठितत्वान्नोच्छिद्यन्ते, किन्तु पुनरुत्पद्यन्त इत्यर्थः । ' पच्यमानाः–(पा. सू. ३ । १ । ६७) इति कर्मकर्तरि यक्प्रत्ययः ॥ २ ॥

यद्वेव पशुशीर्षाण्युपदधाति । या वै ताः श्रियऽएतानि तानि पशुशीर्षाण्यथ यानि तानि कुसिन्धान्येतास्ताः पञ्च चितयस्तद्यास्ताः पञ्च चितयऽइमे ते लोकास्तद्य तऽइमे लोकाऽएष सोखा तद्यदुखायां पशुशीर्षाण्युपदधात्येतैरेव तच्छीर्षभिरेतानि कुसिन्धानि संदधाति ॥ ३ ॥

तान्पुरस्तात्प्रतीचऽउपदधाति । (त्ये) एतद्वै यत्रैतान्प्रजापतिः पशूनालिप्सत तऽआलिप्स्यमानाऽउदचिक्रमिषंस्तान्प्राणेषु समगृह्णात्तान्प्राणेषु संगृह्य पुरस्तात्प्रतीचऽआत्मन्नधत्त ॥ ४ ॥

तद्वाऽएतत्क्रियते । यद्देवाऽअकुर्व्वन्निदं न्वस्मात्ते पशवो नोच्चिक्रमिषन्ति यत्त्वेतत्करोति यद्देवाऽअकुर्वंस्तत्करवाणीत्यथो प्राणेष्वेवैनानेतत्संगृह्य पुरस्तात्प्रतीचऽआत्मन्धत्ते ॥ ५ ॥

यद्वेव पशुशीर्षाण्युपदधाति । या वै ताः श्रियः–एतानि तानि पशुशीर्षाणि । अथ यानि तानि कुसिन्धानि–एतास्ताः पञ्च चितयः । तद्यास्ताः पञ्च चितयः–इमे ते लोकाः । तद्ये त इमे लोकाः–एषा सोखा । तद्यदुखायां पशुशीर्षाण्युपदधाति–एतैरेव तच्छीर्षभिरेतानि कुसिन्धानि सन्दधाति ॥ ३ ॥

तान्पुरस्तात्प्रतीच उपदधाति । एतद्वै यत्रैतान्प्रजापतिः पशूनालिप्सत, तऽआलिप्स्यमाना उदचिक्रमिषन् । तान्प्राणेषु समगृह्णात् । तान्प्राणेषु सङ्गृह्य पुरस्तात्प्रतीच आत्मन्नधत्त ॥ ४ ॥

तद्वाऽएतत्क्रियते–यद्देवा अकुर्वन् । इदं न्वस्मात्ते पशवो नोच्चिक्रमिषन्ति । यत्त्वेतत्करोति–यद्देवा अकुर्वन्–तत्करवाणीति । अथो प्राणेष्वेवैनानेतत्सङ्गृह्य पुरस्तात्प्रतीच आत्मन्धत्ते ॥ ५ ॥

अथ तानि पशुशीर्षाणि श्रीरूपत्वेन प्रशंसति–यद्वेवेति । 'याः' खलु प्रयुक्ताः 'श्रियः,' 'ताः' एव 'एतानि' 'पशुशीर्षाणि' । अतः एतेषामुपधाने श्रियामेवोपधानं भवति । उखायाः परम्परया कबन्धात्मकत्वम् । तत्रोपधाने कबन्धशिरसा सन्धानं भवतीति दर्शयति–अथ यानीति । 'तानि' इति अस्य सम्बन्धावसरप्रदर्शः । 'यानि तानि' 'कुसिन्धानि' कबन्धानि 'तानि' 'एताः' अत्र सन्धाद्यमानाः 'पञ्चचितयः' चित्यात्मकत्वं तु कबन्धानां पञ्चत्वसङ्ख्यासामान्यात् अतस्तद्यथाविधाः 'पञ्च' या 'चितयः,' 'ताः' 'इमे' पृथिव्यादयः 'लोकाः' चितीनां प्रकारपञ्चकत्वात्मकत्वाल्लोकानामपि तदात्मत्वादिति । तथा च 'ये' एते 'इमे' 'लोकाः,' ते 'एषा' 'उखाः' तस्या लोकत्रयात्मकत्वस्य प्रागुक्तत्वात् । अतश्च उखायां पशुशीर्षाणामुपधाने तैः कबन्धानि संयोजयति । शीर्षभिरिति "शीर्षंश्छन्दसि"–(पा. सू. ६ । १ । ६० ।) इति शीर्षन्नादेशः ॥ ३ ॥

उखायामुपधानं पुरस्तादारभ्य प्रत्यगपवर्गं कर्तव्यमित्याह–तानिति । पशुशीर्षाणामपि पशुत्वात् 'तान्' इति पुंल्लिङ्गवचनम् । विहितप्रकारे उपधाने कारणं वक्तुं प्रतिजानीते–एतद्वा इति । तत्रैतत्कारणं स्वित्यर्थः ।

यद्द्वेव पशुशीर्षाण्युपदधाति । प्रजापतिर्व्वाऽइदमग्रऽआसीदेक ऽएव सोऽकामयतान्नꣳ सृजेय प्रजायेयेति स प्राणेभ्य ऽएवाधि पशून्निरमिमीत मनसः पुरुषं चक्षुषोऽश्वं प्राणाद्गाꣳ श्रोत्रादविं व्वाचोऽजं तद्यदेनान्प्राणेभ्योऽधि निरमिमीत तस्मादाहुः प्राणाः पशव ऽइति मनो वै प्राणानां प्रथमं तद्यन्मनसः पुरुषं निरमिमीत तस्मादाहुः पुरुषः प्रथमः पशूनां व्वीर्यवत्तम ऽइति मनो वै सर्व्वे प्राणा मनसि हि सर्व्वे प्राणाः प्रतिष्ठितास्तद्यन्मनसः पुरुषं निरमिमीत तस्मादाहुः पुरुषः सर्व्वे पशव ऽइति पुरुषस्य ह्येवैते सर्व्वे भवन्ति ॥ ६ ॥

यद्वेव पशुशीर्षाण्युपदधाति । प्रजापतिर्वाऽइदमग्रऽआसीदेक एव । सोऽकामयत—अन्नं सृजेय, प्रजायेयेति । स प्राणेभ्य एवाधि पशून्निरमिमीत, मनसः पुरुषम्, चक्षुषोऽश्वम्, प्राणाद्गाम्, श्रोत्रादविम्, वाचोऽजम् । तद्यदेनान्प्राणेभ्योऽधि निरमिमीत—तस्मादाहुः—प्राणाः पशव इति । मनो वै प्राणानां प्रथमम् । तद्यन्मनसः पुरुषं निरमिमीत—तस्मादाहुः—पुरुषः प्रथमः पशूनां वीर्यवत्तम इति । मनो वै सर्वे प्राणाः । मनसि हि सर्वे प्राणाः प्रतिष्ठिताः । तद्यन्मनसः पुरुषं निरमिमीत—तस्मादाहुः—पुरुषः सर्वे पशव इति । पुरुषस्य ह्येवैते सर्वे भवन्ति ॥ ६ ॥

तदेव दर्शयति—यत्रैतानिति । ' यत्र ' यस्मिन् प्रस्तावे ' प्रजापतिः ' ' एतान् ' ' पशून् ' आलब्धुमैच्छत् । तत् ' आलिप्स्यमाना. ' ते पशवः ' उदचिक्रमिषन् ' उत्क्रमितुमैच्छन् ' तान् ' ' प्राणेषु ' शीर्षगतेषु' । सर्वप्राणाधारत्वाच्छिरसा प्राणत्वम् । प्राणा इतीन्द्रियाण्युच्यन्ते । तान् प्राणेषु ' सङ्गृह्य ' ' पुरस्तात् ' पूर्वस्माद् देशात् ' प्रतीचः ' प्रत्यङ्मुखानाकृष्य आत्मनि अधत्त, स्वाधीनीकृतवान् । पलायनेच्छूनां पशूनां शिरांसि गृहीत्वा स्वाभिमुखमाकृष्य वशीकृतवानित्यर्थः । तथा सति 'देवाः यदकुर्वन्, ' तदेवैतस्मिन्नपि काले क्रियते खलु । अतश्च यजमानो ' देवा यदकुर्वंस्तत्करवाणि ' इत्यभिप्रायेणैतदुक्तप्रकारमुपधानं करोतीति यत्, ' इदं नु ' अस्माद् एव निमित्तात् ' ते पशवः ' अस्माद्यजमानात् ' नोच्चिक्रमिषन्ति ' न केवलं तेषामुत्क्रमणेच्छाभावः, अपि तु 'एतान्' पशून् 'प्राणेषु' सगृह्य 'पुरस्तात्प्रतीचः' आकृष्य स्वस्मिन्निहितवान् भवति ॥ ४—५ ॥

उखायां पशुशीर्षाणामुपधाने प्रजापत्युदरेऽन्नं दधातीति दर्शयितुमाख्यायिकामवतारयति—यद्द्वेवेति । ' पशुशीर्षाण्युपदधाति ' इति यत्, तत्कारणमुच्यत इत्यर्थः । सृष्टेः पूर्वं ' प्रजापतिः ' ' एकः ' ' एवासीत् ' खलु, ' स ' प्रजापतिः ' अन्नम् ' ' सृजेय, ' प्रजारूपेण ' प्रजायेयेति ' ' अकामयत ' । प्रजायेयेति अन्नसृष्ट्युपायप्रदर्शनम् । स एव जातेच्छः प्रजापतिः ' प्राणेभ्य एव ' 'पशून्निरमिमीत' । तदेव विवृणोति—मनसः पुरुषमिति । 'प्राणात्' इति प्राणसञ्चारस्थानत्वाद् घ्राणेन्द्रियमुच्यते । यतः ' एतान् ' पशून् ' प्राणेभ्यो ' निर्मितवान्, ' तस्मात् ' लोके ' प्राणाः पशव ' इति ' आहुः ' जनाः । किञ्च सर्वेषामिन्द्रियाणां ' मनः ' खलु

१-" समदकारत् " इति क्रिया मूलतो बोध्या ।

तदेतदन्नꣳ सृष्ट्वा । पुरस्तात्प्रत्यगात्मन्नधत्त तस्माद्यः कश्चान्नꣳ सृजते पुरस्तादेवैनत्प्रत्यगात्मन्धत्ते तद्वाऽउखायामुदरं वाऽउखोदरे तदन्नं दधाति ॥ ७ ॥

(त्यु) अथैषु हिरण्यशकलान्प्रत्यस्यति । प्राणा वै हिरण्यमथ वाऽएतेभ्यः पशुभ्यः संज्ञप्यमानेभ्यऽएव प्राणाऽउत्क्रामन्ति तद्यद्धिरण्यशकलान्प्रत्यस्यति प्राणानेवैष्वेतद्दधाति ॥ ८ ॥

सप्त प्रत्यस्यति । सप्त वै शीर्षन्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधात्यथ यदि पञ्च

तदेतदन्नं सृष्ट्वा पुरस्तात्प्रत्यगात्मन्नधत्त । तस्माद्यः कश्चान्नं सृजते–पुरस्तादेवैनत्प्रत्यगात्मन्धत्ते । तद्वाऽउखायाम् । उदरं वाऽउखा । उदरे तदन्नं दधाति ॥ ७ ॥

अथैषु हिरण्यशकलान्प्रत्यस्यति । प्राणो वै हिरण्यम् । अथ वाऽएतेभ्यः पशुभ्यः संज्ञप्यमानेभ्य एव प्राणा उत्क्रामन्ति । तद्यद्धिरण्यशकलान्प्रत्यस्यति–प्राणानेवैष्वेतद्दधाति ॥ ८ ॥

सप्त प्रत्यस्यति । सप्त वै शीर्षन्प्राणाः । तानस्मिन्नेतद्दधाति । अथ यदि पञ्च पशवः स्युः–

'प्रथम' श्रेष्ठम्, तदुपधानादेव सर्वेषां स्वस्वव्यापारक्षमत्वात् । अतश्च 'मनस' पुरुषस्य निर्माणाल्लोके 'पुरुषः' 'पशूना' मध्ये श्रेष्ठः 'वीर्यवत्तम इति' आहु । अपि च 'मनसि' एव 'सर्वे प्राणाः प्रतिष्ठिता' इति तदेव खलु सर्वे प्राणा', अतश्च सर्वप्राणात्मकत्वात् 'मनसः पुरुष निरमिमीत' इति यत् तस्मादाहु 'पुरुष. सर्वे पशवः' इति । यतः 'पुरुषस्य ह्येवैते सर्वे पशवो भवन्ति,' सर्वपशुसम्पादनक्षमत्वात्पुरुषस्य । अत. 'पुरुष' सर्वे पशवः' इति 'आहुः' । सर्वेन्द्रियप्रतिष्ठारूपान्मनस' सकाशात्पुरुषस्य निर्माणेन तस्य पशुसम्पादनक्षमत्वात् पुरुष. सर्वे पशव इत्याहुरित्यर्थः ॥ ६ ॥

'तदेतत्' पुरुषादिपशुलक्षणम् 'अन्न' 'सृष्ट्वा' स प्रजापतिः 'पुरस्तात्' प्रतीचीनम् 'आत्मनि' 'अधत्त' 'तस्मात्' लोकेऽपि कश्चनापि 'अन्नम्' सम्पादयति, एतत्सम्पादनं 'पुरस्तादेव' प्रतीचीनमात्मनि धारयति । मुखप्रदेशादेवान्नस्य प्रतीचीनमभ्यवहारात् । अतश्च तत्पुरस्तात् प्रतीचीन तेषां पशुशीर्षाणामुपधानम् 'उखायाम्' क्रियत इति यत्, तेन प्रजापतेरुदररूपायामुखायां पुरस्तात् प्रतीचीनम् 'अन्न' निहितवान् भवति ॥ ७ ॥

अथ तेषु पशुशीर्षेषु सुवर्णशकलाना प्रक्षेप विधाय प्रशंसति–अथैष्विति । प्राणसाधनत्वाद्धिरण्यस्य प्राणात्मकत्वम् । अथ वेति । 'अथ' खलु 'संज्ञप्यमानेभ्यः' एभ्यः 'प्राणा उत्क्रामन्ति' एव । अतश्च 'हिरण्यशकलान् प्रत्यस्यति' इति यत्, एतेन 'प्राणानेव' 'एतेषु' पशुषु निदधाति ॥ ८ ॥

सुवर्णशकलानां संख्याविशेष विधत्ते–सप्त प्रत्यस्यतीति । शिरसि चागेका, नेत्रे द्वे, श्रोत्रे द्वे, नासाविवरे च

१–प्रतिशिरः सप्त सप्त हिरण्यशकलान्मुखे करोति । का० श्रौ० सू०, १७ । १०९ ।

पशवः स्युः पञ्चैव कृत्वः सप्त सप्त प्रत्यस्येत्पञ्च वाऽएतान्पशूनुपदधाति सप्त सप्त वाऽएकैकस्मिन्पशौ प्राणास्तदेषु सर्वेषु प्राणान्दधाति ॥ ९ ॥

तद्धैकेऽपि । यद्येकः पशुर्भवति पञ्चैव कृत्वः सप्त सप्त प्रत्यस्यन्ति पञ्च वाऽएतान्पशूनुपदधाति सप्त सप्त वाऽएकैकस्मिन्पशौ प्राणास्तदेषु सर्वेषु प्राणान्दध्मऽइति न तथा कुर्यादेतस्मिन्वै पशौ सर्वेषां पशूनाᳪं रूपं तद्यदेतस्मिन्प्रत्यस्याति तदेवैषु सर्वेषु प्राणान्दधाति ॥ १० ॥

मुखे प्रथमं प्रत्यस्यति । सम्यक्स्रवन्ति सरितो न धेनाऽइत्यन्नं वै धेनास्तदिदᳪं सम्यङ्मुखमभिसᳪंस्रवन्त्यन्तर्हृदा मनसा पूयमानाऽइत्यन्तर्वै

पञ्चैव कृत्वः—सप्त सप्त प्रत्यस्येत् । पञ्च वाऽएतान्पशूनुपदधाति । सप्त सप्त वाऽएकैकस्मिन्पशौ प्राणाः । तदेषु सर्वेषु प्राणान्दधाति ॥ ९ ॥

तद्धैके—अपि यद्येकः पशुर्भवति—पञ्चैव कृत्वः सप्त सप्त प्रत्यस्यन्ति । पञ्च वाऽएतान्पशूनुपदधाति । सप्त सप्त वाऽएकैकस्मिन्पशौ प्राणाः । तदेषु सर्वेषु प्राणान्दध्म इति । न तथा कुर्यात् । एतस्मिन्वै पशौ सर्वेषां पशूनां रूपम् । तद्यदेतस्मिन्प्रत्यस्यति—तदेवैषु सर्वेषु प्राणान्दधाति ॥ १० ॥

मुखे प्रथमं प्रत्यस्यति । "सम्यक्स्रवन्ति सरितो न धेनाः"—इति । अन्नं वै धेनाः । तदिदं सम्यङ्मुखमभिसंस्रवन्ति । "अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः"—इति । अन्तर्वै हृदयेन

दे इति सप्त प्राणाः । तथा सप्त हिरण्यशकलनिधानेन सप्तप्राणवान् भवतीत्याह—सप्त वा इति । पञ्चपशुपक्षः, एकपशुपक्ष इति पक्षद्वयमस्ति, तत्र पञ्चपशुपक्षे पञ्चकृत्वः सप्त सप्त हिरण्यशकलान् प्रतिशीर्षं प्रत्यस्यति ॥ ९ ॥

तद्धैक इति । यदि 'एकः' अपि 'पशुर्भवति' तदापि 'पञ्चकृत्वः' एव 'सप्त-सप्त' सुवर्णशकलान् प्रत्यस्येदिति 'एके' शाखिन आहुः । तथा वदतां च तेषामयमाशयः—पञ्चानामपि पशूनां स्थाने एकस्योपधानादसावध्वर्युः 'पञ्च' खलु 'एतान्' 'पशूनुपदधाति' । तथा च 'एकैकस्मिन्पशौ' 'सप्तसप्त' 'प्राणाः' विद्यन्ते, तस्मात्तावतां हिरण्यशकलानां प्रत्यसनेनैतेषु 'सर्वेषु' अपि 'प्राणान् दधाति' इति ।

तं पक्षं दूषयति—न तथा कुर्यादिति । कथं तर्हि सर्वेषां पशूनां प्राणसंपादनमिति तत्राह—एतस्मिन्वा इति । 'एतस्मिन्' उपधीयमाने 'पशौ' एकस्मिन्नेव 'सर्वेषां पशूनां रूपम्' अस्ति; तेषां सर्वेषामपि कार्ये एतस्यैव सामर्थ्यावधारणात् । तस्मादेतस्मिन्सप्तसङ्ख्याविशिष्टहिरण्यशकलप्रत्यसनेन सर्वेष्वपि पशुषु प्राणप्रतिष्ठापनं संपादितवान् भवति ॥ १० ॥

तत्र प्रथमं मुखे शकलस्य प्रत्यसनं विधत्ते—मुखे प्रथममिति । तत्र मन्त्रं दर्शयन् व्याचष्टे—सम्यक्स्रवन्तीति । 'धेनाः' इति अन्नम् उच्यते । 'तदिदम्' अन्नमभिलक्ष्य 'सम्यक् स्रवन्ति' । कथमिव 'सरितः' इव । इत्ययमर्थो मन्त्रभागेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥

हृदयेन मनसा सताऽन्नं पूतं य ऽऋजुस्तस्य घृतस्य धारा ऽअभिचाकशीमीति या ऽएवैतस्मिन्नग्नावाहुतीर्होष्यन्भवति ता ऽएतदाह हिरण्ययो वेतसो मध्येऽअग्नेरिति य ऽएवैष हिरण्मयः पुरुषस्तमेतदाह ॥ ११ ॥

(ऋचे) ऋचे त्वेतीह । प्राणो वाऽऋक्प्राणेन ह्यर्चति रुचे त्वेतीह प्राणो वै रुक्प्राणेन हि रोचतेऽथो प्राणाय हीदꣳ सर्वꣳ रोचते भासे त्वेतीह ज्योतिषे त्वेतीह भास्वती हीमे ज्योतिष्मती चक्षुषीऽअभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य चेतीहाग्निर्ज्योतिषा ज्योतिष्मान् रुक्मो वर्चसा वर्चस्वानितीह विश्वावतीभ्यां विश्वꣳ हि श्रोत्रम् ॥ १२ ॥

मनसा सताऽन्नं पूतं—य ऋजुस्तस्य । " घृतस्य धारा अभिचाकशीमि "—इति । या एवैतस्मिन्नग्नावाहुतीर्होष्यन्भवति—ता एतदाह । " हिरण्ययो वेतसो मध्येऽग्नेः "—(वा. सं. १३ । ३८) इति । य एवैष हिरण्मयः पुरुषः । तमेतदाह ॥ ११ ॥

" ऋचे त्वा "—इतीह । प्राणो वाऽऋक् । प्राणेन ह्यर्चति । " रुचे त्वा "—इतीह । प्राणो वै रुक् । प्राणेन हि रोचते । अथो प्राणाय हीदं सर्वं रोचते । " भासे त्वा "—इतीह । " ज्योतिषे त्वा "—इतीह । भास्वती हीमे ज्योतिष्मती चक्षुषी । " अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य च"—(वा. सं. १३।३९) इतीह । "अग्निर्ज्योतिषा ज्योतिष्मान् रुक्मो वर्चसा वर्चस्वान् "—इतीह विश्वावतीभ्याम् । विश्वं हि श्रोत्रम् ॥ १२ ॥

द्वितीयं पादं व्याचष्टे—अन्तर्हृदेति । ' यः ' ' ऋजुः ' अकुटिलाङ्गः तस्य ' अन्तः ' शरीरमध्ये ' हृदा ' हृदयप्रदेशेन ' मनसा ' च ' सता ' विद्यमानेन 'अन्नं पूतम्' भवति । सारासारभेदेन विवेचितं भवति । हृदयदेशस्य त्वन्नावतरणप्रदेशत्वाच्छोधकत्वम् । य ऋजुरकुटिलः शोभनकर्मा यजमानः तस्य मनसेति ॥

तृतीयं पादं व्याचष्टे—घृतस्य धारा इति । अनेन होष्यमाणाहुत्यभिधानमभिप्रेतमित्याह—या एवैतस्मिन् इति ॥

चतुर्थपादेऽग्निमध्यावस्थितहिरण्मयपुरुषाभिधानं क्रियत इति व्याचष्टे—हिरण्यय इति । तत्रायं मन्त्रस्यार्थः—अकुटिलावयवस्य ' अन्तः ' मध्ये शरीरे ' हृदयेन ' विद्यमानेन ' मनसा ' च शोध्यमानेन अन्नानि ' इदं मुखमभि—' लक्ष्य स्रवन्ति । यथा नद्यः समुद्रं तद्वत् । तथाविधेऽस्मिन् मुखे शकलं निदधामि । निहितं शकलं चेदम् 'अग्नेः' ' मध्ये ' यो ' हिरण्ययो वेतसः ' पुरुषः तं प्रति स्रवन्ती घृतस्य धारा ' अभिचाकशीमि ' अभिपश्यामि 'चाकशीमीति' पुरुषव्यत्ययः । यङ्लुगन्तस्य रूपम् । हिरण्ययशब्दः "ऋत्व्यवास्त्व्य"—इत्यादिना (पा. सू. ६ । ४ । १७५) निपातितः ॥ ११ ॥

अथ दक्षिणनासाविवरे समन्त्रकं शकलनिधानं विधत्ते—ऋचे त्वेतीति[1] । ' इह ' इति दक्षिणनासाविवरस्याभिनयेन निर्देशः । व्याचष्टे—प्राणो वा इति । यतः ' प्राणो वा ' ' अर्चति ' प्राप्नोति । प्राणवतैव

१—इमयन् द्वौ द्वौ । का० श्रौ० सू० १७ । १०७ । मनो मर्यादिति सूत्रशेषः ।

२—नासिकयोर्ऋचे त्वेति । का० श्रौ० सू० १७ । १०८ ।

(मु) अथ पुरुषशीर्षमुद्गृह्णाति । मह्यत्येवैनदेतत्सहस्रदाऽअसि सहस्राय त्वेति सर्वं वै सहस्रँ सर्वस्य दाताऽसि सर्वस्मै त्वेत्येतत् ॥१३॥

अथ पुरुषशीर्षमुद्गृह्णाति । मह्यत्येवैनदेतत् । " सहस्रदा असि सहस्राय त्वा "–(वा. सं. १३ । ४०) इति । सर्वं वै सहस्रम् । सर्वस्य दाताऽसि । सर्वस्मै त्वेत्येतत् ॥ १३ ॥

सर्वस्य प्राणः । अनेकार्थत्वाद्धातूनामर्चतिरत्र प्राणार्थः । अतश्च ' ऋक् ' इति ' प्राणः ' । तथा सति 'ऋचे' प्राणाय सकलभागाय प्रत्यस्यामीति मन्त्रार्थः । सव्यनासाविवरमभिनयेन निर्दिश्य समन्त्रकं शकलनिधानं विधत्ते–ऋचे त्वेतीति । ' इह ' इति सव्यनासाविवरस्याभिनयेन निर्देशः । ' प्राणो वै ' ' रुक् ' दीप्यमानः ' प्राणेन ' हि शरीरादिकं दीप्यते, प्राणार्थमेव ' सर्वमिदम् ' जगत् प्रिय भवति । दक्षिणनेत्रमभिनयेन निर्दिश्य समन्त्रकं शकलनिधानं विधत्ते–भासे त्वेतीति[2] । 'इह' दक्षिणनेत्रे । ' ज्योतिषे त्वेतीह ' सव्ये नेत्र प्रत्यस्यति । यत ' इमे ' ' चक्षुषी ' ' भास्वती ' अर्थप्रकाशनलक्षणतेजोविशिष्टे ' ज्योतिष्मती ' स्वय च ज्योतिर्विशिष्टे, अतस्तत्र शकलप्रत्यसनमन्त्रयोः ' भासे ' ' ज्योतिषे ' इति प्रयुक्तम् । श्रोत्रयोः समन्त्रकं शकलप्रत्यसनं विधत्ते–अभूदिति[3] । ' इदम् ' दक्षिणश्रोत्रम् ' विश्वस्य भुवनस्य ' समस्तस्य लोकस्य ' वाजिनम् '–शब्दोपलब्धिसाधनम् ' अभूत् ' । न केवलमस्यैवाभूत्, अपि तु ' वैश्वानरस्य ' सर्वजनानां जनकत्वेन सम्बन्धिनः " तस्येदम् " (पा. सू. ४ । ३ । १२०) इत्यण् प्रत्ययः । " नरे संज्ञायाम् "–(पा. सू. ६ । ३ । १२९) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । तस्य ' अग्नेः ' प्रजापतेः अपि शब्दोपलब्धिसाधनमभूत् । तादृशे तत्र त्वा प्रत्यस्यामीत्यर्थः । अग्निर्ज्योतिषेति । ' ज्योतिषा ' ' ज्योतिष्मान् ' प्रशस्तज्योतिष्मान् प्रशस्तज्योतिर्विशिष्टोऽग्निरिव । ' वर्चसा वर्चस्वान् ' प्रशस्तवर्चोविशिष्टोऽग्निरिव । इत्यध्याहार्यः । इदं यद्दक्षिणेतरं श्रोत्र प्रकाशते तथाविधे तत्र त्वा प्रक्षिपामीत्यर्थः ॥

मन्त्रे विश्वादत्रशौमिन्यामित्यायमाह–विश्वावतीम्यामिति । यद्यप्यत्रैकस्यामेव विश्वशब्दप्रयोगस्तथापि प्राणमूल्यापेन छिद्रसमवायादुभयोरपि ' विश्वावती ' इत्यभिधानमुपपद्यते । यतः ' श्रोत्रं विश्वम् ' विश्वव्यापकाकाशात्मकत्वात् । अतस्तत्र शकलप्रत्यसनमन्त्रे विश्वशब्दप्रयोगः ॥ १२ ॥

पशुशीर्षाणामुपधानम्, तस्य स्थानविशेषम्, उपधाने प्रकारभेदम्, तदुपस्थानादिकं च प्रदर्श्य अनन्तरमुपधानार्थं पुरुषशिरस उद्ग्रहणं विधत्ते–अथेति[1] । उद्ग्रहणस्योपयोगमाह–मह्यत्येवैनदेतदिति । एतेनोद्ग्रहणेन ' एतत् ' पुरुषशिरः ' महयति ' पूजयति सत्कृतमस्य भवति । अत एव यजमानदेवस्यत्वादुत्तरत्रास्यने । तत्सदेवत्वादुपसम्मिलिष्यते ॥

विहिते उद्ग्रहणे मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे–सहस्रदा इति । सर्वं वा इति । यतः ' सहस्रं सर्वम् ' तस्मिन्नेव सर्वार्थनामस्तत्त्वात् । अतः ' सर्वस्य दाताऽसि ' । तस्मात् ' सर्वस्मै ' त्वामुद्गृह्णामीति ' एतत् ' इत्येकवचननिर्देशः । 'सहस्रदा' इति विधानस्यान्त पदम् । 'सर्वस्य दाताऽसि' इति पुरुषविवक्षया पुंलिङ्गत्वम् ॥१३॥

१–ऋचे त्वेति त्वेति । का. श्रौ. सू. १० । १०९ । २–श्रोत्रयोरभूदिदमिति । का. श्रौ. सू. १० । ११० ।
३–सहस्रदा इति पुरुषशिर उद्गृह्य कर्षे । का० श्रौ० सू० १० । ११३ ।

(उ) अथैनानुपदधाति । पुरुषं प्रथमं पुरुषं तद्वीर्येणात्पादधाति मध्ये पुरुषमभित इतरान्पशून्पुरुषं तत्पशूनां मध्यतोऽत्तारं दधाति तस्मात्पुरुष एव पशूनां मध्यतोऽत्ता ॥ १४ ॥

(ताऽश्वं) अश्वं चाविं चोत्तरतः । (ऽ) एतस्यां तद्दिश्येतौ पशू दधाति तस्मादेतस्यां दिश्येतौ पशू भूयिष्ठौ ॥ १५ ॥

गां चाजं च दक्षिणतः । (ऽ) एतस्यां तद्दिश्येतौ पशू दधाति तस्मादेतस्यां दिश्येतौ पशू भूयिष्ठौ ॥ १६ ॥

पयसि पुरुषमुपदधाति । पशवो वै पयो यजमानं तत्पशुषु प्रतिष्ठापयत्यादित्यं गर्भं पयसा समङ्ग्धीत्यादित्यो वाऽएष गर्भो यत्पुरुषस्तं पयसा समङ्ग्धीत्येतत्सहस्रस्य प्रतिमां विश्वरूपमिति पुरुषो वै सहस्रस्य प्रतिमा पुरुषस्य ह्येव सहस्रं भवति परिवृङ्ग्धि हरसा माऽभिमꣳस्था

अथैनानुपदधाति । पुरुषं प्रथमम् । पुरुषं तद्वीर्येणात्पादधाति । मध्ये पुरुषम्, अभित इतरान् पशून् । पुरुषं तत् पशूनां मध्यतोऽत्तारं दधाति । तस्मात्पुरुष एव पशूनां मध्यतोऽत्ता ॥ १४ ॥

अश्वं चाविं चोत्तरतः । एतस्यां तद् दिश्येतौ पशू दधाति । तस्मादेतस्यां दिश्येतौ पशू भूयिष्ठौ ॥ १५ ॥

गां चाजं च दक्षिणतः । एतस्यां तद् दिश्येतौ पशू दधाति । तस्मादेतस्यां दिश्येतौ पशू भूयिष्ठौ ॥ १६ ॥

पयसि पुरुषमुपदधाति । पशवो वै पयः । यजमानं तत्पशुषु प्रतिष्ठापयति । "आदित्यं गर्भं पयसा समङ्ग्धि"—इति । आदित्यो वाऽएष गर्भो यत्पुरुषः । तं पयसा समङ्ग्धीत्येतत् । "सहस्रस्य प्रतिमां विश्वरूपम्"—इति । पुरुषो वै सहस्रस्य प्रतिमा । पुरुषस्य ह्येव सहस्रं भवति ।

अथैतेषां पशूनामुपधानमनूद्य तत्र पुरुषस्य प्राथम्यं विधत्ते—अथैनेति । उपधाने पुरुषस्य प्राथम्याद्वीर्येण पुरुषमतिशयितं करोतीत्याह—पुरुषं तदिति । उखायामुपधानस्य विहितत्वात्तस्या मध्ये पुरुषोपधानम्, तत्पार्श्वयोरितरपशूनामुपधानं कुर्यादित्यर्थः । मध्ये पुरुषमिति विहितस्य सन्निवेशस्य प्रयोजनमाह—पुरुषं तदिति । 'तत्' तेन सन्निवेशेनोपधाने 'पशूनां' मध्ये 'पुरुषम् अत्तारम्' भोक्तारं करोति भोक्तुः पार्श्वे भोग्यस्यावस्थानात् । 'तस्मात्' सम्प्रत्यपि पशूनां मध्ये पुरुष एव भोक्ता भवति, सामान्येन 'अभित इतरान्पशून्' इति विधानात् ॥ १४ ॥

कस्य कुत्र पार्श्वे उपधानमिति विशेषजिज्ञासायामाह—अश्वं चाविं चेति । गां चाजं चेति ॥ १५ ॥ १६ ॥

"मध्ये पुरुषम्"—इति पुरुषोपधानस्य मध्यस्थानं विहितम् । तत्रैव विशेषं विधत्ते—पयसीति । उखामध्ये पयःपूरिते 'पुरुषम्' उपदध्यात् । एवं च सति यजमानस्य पुरुषत्वात्, पयसः पशुकार्यत्वेन पशुत्वात्, तत्र यजमानं प्रतिष्ठापयति । विहिते उपधाने मन्त्रं विदधानः पादशो विभज्य व्याचष्टे—

ऽइति पर्य्येनं वृङ्ग्ध्यर्चिषा मैनᳫं हिᳫंसीरित्येतच्छतायुषं कृणुहि चीयमान ऽइति पुरुषं तत्पशूनाᳫं शतायुं करोति तस्मात्पुरुष ऽएव पशूनाᳫं शतायुः ॥ १७ ॥

(२) अथोत्तरतोऽश्वम् । (मन्त्र) वातस्य जूतिमिति वातस्य वाऽ-एष जूतिर्यदश्वो वरुणस्य नाभिमिति वारुणो ह्यश्वोऽश्वं जज्ञानᳫं सरिरस्य मध्य ऽइत्यापो वै सरिरमप्सुजा ऽउ वाऽअश्वः शिशुं नदीनाᳫं हरिमद्रिबुध्नमिति गिरिर्वाऽअद्रिर्गिरिबुध्ना ऽउ वाऽआपोऽग्ने मा हिᳫंसीः परमे व्योमन्नितीमे वै लोकाः परमं व्योमैषु लोकेष्वेनं मा हिᳫंसीरित्येतत् ॥ १८ ॥

"परिवृङ्ग्धि हरसा माऽभिमंस्थाः"-इति । पर्य्येनं वृङ्ग्धि अर्चिषा मैनं हिंसीरित्येतत् । "शतायुषं कृणुहि चीयमानः"-(वा सं १३।४१) इति । पुरुषं तत् पशूनां शतायुं करोति । तस्मात्पुरुष एव पशूनां शतायुः ॥ १७ ॥

अथोत्तरतोऽश्वम्-" वातस्य जूतिम् "-इति । वातस्य वाऽएष जूतिर्यदश्वः । " वरुणस्य नाभिम् "-इति । वारुणो ह्यश्वः । " अश्वं जज्ञानं सरिरस्य मध्ये "-इति । आपो वै सरिरम् । अप्सुजा उ वाऽअश्वः । " शिशुं नदीनां हरिमद्रिबुध्नम् "-इति । गिरिर्वाऽअद्रिः । गिरिबुध्ना उ वाऽआपः । " अग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् "-(वा सं. १३ । ४२) इति । इमे वै लोकाः परमं व्योम । एषु लोकेष्वेनं मा हिंसीरित्येतत् ॥ १८ ॥

आदित्यं गर्भमिति । 'पुरुषः' इति 'पद्' 'एष आदित्यो गर्भः' खलु । अदितेः सकाशाद्विवस्वदाख्य आदित्योऽजायत । तथा च श्रूयते-" ततो विवस्वानादित्योऽजायत " (तै. स. ६।५।६) इति । विवस्वत्सम्बन्धिनश्च सर्वे पुरुषा इति पुरुषस्याप्यादित्यगर्भत्वम् । तथा सति पुरुषमेव 'पयसा समङ्ग्धीत्येतत्' उक्तं भवति । द्वितीयपादेऽपि ' सहस्रस्य प्रतिमाम् ' इत्यनेन पुरुष एव विवक्षित इति दर्शयति-सहस्रस्येति । यतः ' पुरुषस्य पशूनां सहस्रं भवति ' अतोऽयं सहस्रस्य सदृशः । अत एव तैत्तिरीयके श्रूयते " सहस्रं वै प्रति पुरुषः पशूनां यच्छति" इति । तृतीयपादे ' हरः ' शब्देनार्चिरुच्यते । ' माऽभिमंस्थाः' अनेनाहिंसनमिति दर्शयति-परिवृङ्ग्धीति । चतुर्थपादे 'शतायुषं कृणुहि' इति एतदुच्चारणेन पुरुषस्य शतायुष्ट्वं सम्पादयतीत्याह-शतायुषमिति । हे अग्ने ! ' चीयमानः ' त्वं पूर्वोक्तप्रकारेणादित्यगर्भरूपं ' सहस्रस्य ' सदृशम् । अत एव ' विश्वरूपं ' पुरुषं ' पयसा ' आर्द्रीकुरु । किञ्च ' एनम् ' परितो वर्जय अर्चिषा मा हिंसीः ' शतायुषं ' च ' कृणुहि ' इति मन्त्रार्थः ॥ १७ ॥

उत्तरतोऽश्वस्योपधानमनूद्य तत्र मन्त्रं विदधानो व्याचष्टे-अथेति । ' अश्वः ' इति पद् ' एषः ' ' वातस्य ' ' जूतिः ' खलु । ' जूति-शब्देन ' वेग उच्यते । तद्रूपत्वाद् । ' अश्वो ' ऽपि तच्छब्देन वायुवेग इत्यर्थः ।

१-आदित्यं गर्भमिति प्रतिमन्त्रं मन्त्रक्रमेण । का. श्रौ. सू. १७ । ११६ ।

२-अश्वस्योत्तरतः पूर्वापरे । का. श्रौ. सू. १७ । ११४ ।

(ड) अथ दक्षिणतो गाम् । (मु) अजस्रमिन्दुमरुषमिति सोमो वा ऽइन्दुः स हैष सोमोऽजस्रो यद्गौर्भुरण्युमिति भर्तारमित्येतदग्निमीडे पूर्व्वचित्तिं नमोभिरित्याग्नेयो वै गौः पूर्व्वचित्तिमिति प्राञ्चꣳ ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्ति स पर्वभिर्ऋतुशः कल्पमान ऽइति यद्वाऽएष चीयते तदेष पर्वभिर्ऋतुशः कल्पते गां मा हिꣳसीरदितिं विराजमिति विराड्वै गौरन्नं वै विराडन्नमु गौः ॥ १९ ॥

अथ दक्षिणतो गाम् । " अजस्रमिन्दुमरुषम् "–इति । सोमो वाऽइन्दुः । स हैष सोमोऽजस्रः । यद्गौः । "भुरण्युम्"–इति । भर्त्तारमित्येतत् । " अग्निमीडे पूर्वचित्तिं नमोभिः"–इति । आग्नेयो वै गौः । पूर्वचित्तिमिति प्राञ्चं ह्यग्निमुद्धरन्ति, प्राञ्चमुपचरन्ति । " स पर्वभिर्ऋतुशः कल्पमानः "–इति । यद्वाऽएष चीयते–तदेष पर्वभिर्ऋतुशः कल्पते । " गां मा हिंसीरदितिं विराजम् "–(वा. सं. १३ । ४३) इति । विराड् वै गौः । अन्नं वै विराट् । अन्नमु गौः ॥ १९ ॥

अश्वानामधिपतेः ' वरुणस्य ' सम्बन्धित्वाद् ' अश्वो ' वरुण–' नाभिः ' । अत एव श्रूयते–" प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत् "–(तै. स. २ । ३ । १२) इति । ' सरिरम् ' इति ' आप ' उच्यन्ते । अश्वश्च ' अप्सुजा. ' खलु, समुद्रमध्ये वडवारूपेणोत्पन्नत्वात् । अत एव " अप्सुयोनिर्वा अश्वः "–इत्यन्यत्र (तै. सं. ९ । २ । १२) (श. प. १३ । २ । ७ । १०) श्रुतम् । अद्रिबुध्नमिति । ' अद्रिः ' इति गिरिरुच्यते । ' आपो ' गिरिमूला. खलु, तत्रोत्पद्यमानत्वात् । तथाऽत्र तथा–विधजलसमुद्भूतत्वादश्वोऽपि गिरिबुध्न इत्यर्थः । " इमे वै लोका. परमं व्योम "–इत्यनेन मन्त्रगतं ' व्योम ' पदमितरलोकयोरप्युपलक्षणमिति तद्दर्शनम । हे ' अग्ने ! वायुवेगविशिष्टम्, वरुणस्य नाभिस्थानीयम्, सरिरस्य मध्ये उत्पन्नम्, अत एव ' नदीना शिशुम्, ' अद्रिबुध्नम् ' गिरिमूलोत्पत्तिस्थानम्, ' हरिम् ' आरोढुर्हर्तारमश्वं ' परमे व्योमन् ' उत्कृष्टेषु पृथिव्यादिषु ' लोकेषु ' ' मा हिंसीः ' इति मन्त्रार्थः ॥ १८ ॥

दक्षिणदेशे गोरुपधानमनूद्य स्तुतिवन्मन्त्रं विधत्ते–अथेति । इन्दुमिति । सोमो वा इन्दुरिति । यत. ' स. ' ' एष ' ' अजस्रः ' ' सोमो ' हि, सर्वदा पयोलक्षणस्यामृतस्य स्यन्दनात् । इन्दोस्तु कदाचिदुपक्षयो विद्यत इति तदभिप्रायेण ' अजस्रम् ' इत्युक्तम् । भुरण्युमिति । दोहनादिभिर्भर्तारमित्येतदुक्तं भवति, गोजातीयस्य भृतत्वात् । अथ वा ' गौ ' पुङ्गव. ' अजस्रः ' ' सोम ' सर्वदाह्लादकत्वात् । कृषिसाधनत्वेन भर्तृत्वाद् ' भुरण्युम् ' इति । अग्निमीड इति । यतो ' गौ. ' ' आग्नेय. ' अतोऽसावग्नि । यतः ' अग्निम् ' ' प्राञ्चम् ' ' उद्धरन्ति ' ' प्राञ्चमेव ' होमादिना ' उपचरन्ति ' । अतोऽग्नि. पूर्वचित्ति , पूर्वस्मिन्प्रदेशे चित्तिरनुष्ठेयस्य प्रतीतिर्यस्य स तथोक्तः । यद्वा इति । 'एष.' अग्नि. ' चीयते ' इति यत्, तेन ' एष ' 'पर्वभि.' इष्टकाचितिलक्षणैः ' ऋतुशः ' तेन तेन ऋतुना ' कल्पते ' । चितिलक्षणाना पर्वणामृतुरूपत्वादित्यर्थः । विराड् वा इति । अन्नसाधनत्वाद्विराजोऽन्नत्वम्, गोरपि तथैवान्नत्वमिति ' विराड् ' इति गौरेवेत्यर्थः । सर्वदा-

---

१–मौऽग्रयोम दक्षिणतः । का० श्रौ० सू० १७ । ११६ ।

(ड) अथोत्तरतोऽविम् । (म्बु) वरूत्रीं त्वष्टुर्वरुणस्य नाभिमिति वारुणी च हि त्वाष्ट्री चाविरविं जज्ञानाᳬं रजसः परस्मादिति श्रोत्रं वै परᳬं रजो दिशो वै श्रोत्रं दिशः परᳬं रजो महीᳫं साहस्रीमसुरस्य मायामिति महतीᳫं साहस्रीमसुरस्य मायामित्येतदग्ने मा हिᳬंसीः परमे व्योमन्निति ये वै लोकाः परमं व्योमैषु लोकेष्वेनं मा हिᳬंसीरित्येतद् ॥ २० ॥

(ढ) अथ दक्षिणतोऽजम् । यो ऽअग्निरग्नेरध्यजायतेत्यग्निर्वा ऽएषो-

---

अथोत्तरतोऽविम् । " वरूत्रीं त्वष्टुर्वरुणस्य नाभिम् "–इति । वारुणी च हि त्वाष्ट्री चाविः । " अविं जज्ञानां रजसः परस्माद् "–इति । श्रोत्रं वै परं रजः । दिशो वै श्रोत्रम् । दिशः परं रजः । " महीं साहस्रीमसुरस्य मायाम् "–इति । महतीं साहस्रीमसुरस्य मायामित्येतत् । " अग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् "–(वा. सं. १३ । ४४) इति । इमे वै लोकाः परमं व्योम । एषु लोकेष्वेनं मा हिंसीरित्येतत् ॥ २० ॥

अथ दक्षिणतोऽजम् । " यो अग्निरग्नेरध्यजायत "–इति । अग्निर्वा ऽएषोऽग्नेरध्यजायत ।

ऽङ्गारकत्वेन ' अजस्रम् ' ' इन्दुम् ' ' अरुषम् ' आरोचमानम्, कृष्णादिसाधनत्वेन 'भर्तारम्,' 'पूर्वचित्तिम्' पूर्वप्रवृत्तचित्तीतिविशिष्टम् ' अग्निम् ' तद्रूपत्वेन तदात्मकम्, ' गाम् ' अत्रोपधानाय ' नमोभिः ' नमस्कारैर्युक्तोऽहम् ' ईडे ' । हे अग्ने ! ' पर्वभिः ' विविक्तपर्वभिः ' ऋतुशः ' ' कल्पमानः ' तथाविधमेवम् ' अदितिम् ' अखण्डनीयं ' विराजम् ' अन्नसाधनं ' गाम् ' ' मा हिंसीः ' इत्यर्थः ॥ १९ ॥

अथोत्तरदेशे अवेरुपधानमनूद्य मन्त्रं विधत्ते–अथेति । वारुणी च हीति । यतो ' वरुणस्य ' अनिष्टनिवारकस्याग्नेर्नाभिस्थानीया, रूपाणां निर्माता यस्त्वष्टा तस्यानुग्रहणीयरूपयुक्ता, अतोऽविस्त्वष्टुर्वरूत्री, वरुणस्य नाभिश्च । श्रोत्रं वा इति । ' श्रोत्रम् ' खलु ' परम् ' ' रजः ' उत्कृष्टो लोकः । तदेवोपपादयति–दिशो वा इति । ' श्रोत्र ' च ' दिशः ' खलु, तस्य तत्कार्यत्वात् । ' दिशः परं रजः ' दिग्भ्य एव उत्पद्यते दिशां सर्वोपरिदिग्निवेशनात् । ' मही साहस्रीम् ' इत्यत्र महीशब्दस्य महतीत्यर्थ इति दर्शितम्–महतीमिति । मन्त्रार्थस्तु–हे अग्ने ! ' त्वष्टुः ' वरणीयरूपयुक्ताम्, ' वरुणस्य ' नाभिस्थानीयाम्, ' परस्माद्रजसो ' दिग्भ्यो जाताम्, ' महतीम् ' सहस्रसंख्याहाम्, ' असुरस्य ' ' मायाम् ' स्वर्भानोरसुरस्य सम्बन्धित्वेन निर्मिताम्, अत एव तैत्तिरीयके–" सुवर्भानुरासुरः सूर्यं तमसाऽविध्यत्तस्मै देवा प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्य यत्प्रथमं तमोऽपाघ्नन् सा कृष्णाऽविरभवत् "–(तै. स. २ । १ । २) इति श्रूयते । तादृशीम् ' अविम् ' पृथिव्यादिषु ' परे ' ' लोकेषु ' ' मा हिंसीः ' ॥ २० ॥

अथ दक्षिणदेशेऽजस्योपधानमनूद्य मन्त्रं विधाय व्याचष्टे–अथेति । अग्निर्वा इति । ' एषोऽग्निः ' अजः

ऽग्नेरध्यजायत शोकात्पृथिव्या ऽउत वा दिवस्परीति यद्वै प्रजापतेः शोकाद्-
जायत तद्दिवश्च पृथिव्यै च शोकादजायत येन प्रजा विश्वकर्मा
जजानेति वाग्वा ऽअजो वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा जजान तमग्ने हेडः
परि ते वृणक्त्विति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २१ ॥

(स्तु) तऽएते पशवः । (स्ता) तान्नानोपदधाति नाना सादयति नाना
सूददोहसाऽधिवदति नाना ह्येते पशवः ॥ २२ ॥

(त्रीऽय) अथ पुरुषशीर्षमभिजुहोति । (त्या) आहुतिर्वै यज्ञः पुरुषं
तत्पशूनां यज्ञियं करोति तस्मात्पुरुषऽएव पशूनां यजते ॥ २३ ॥

" शोकात्पृथिव्या उत वा दिवस्परि "–इति । यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत–तद्दिवश्च पृथिव्यै च शोकादजायत । " येन प्रजा विश्वकर्मा जजान "–इति । वाग्वाऽअजः । वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा जजान । " तमग्ने हेडः परि ते वृणक्तु "–(वा. सं. १३ । ४५) इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २१ ॥

तऽएते पशवः । तान्नानोपदधाति । नाना सादयति । नाना सूददोहसाऽधिवदति । नाना ह्येते पशवः ॥ २२ ॥

पशूपरि होमः ।

अथ पुरुषशीर्षमभिजुहोति । आहुतिर्वै यज्ञः । पुरुषं तत् पशूनां यज्ञियं करोति । तस्मात्पुरुष एव पशूनां यजते ॥ २३ ॥

' अग्नेः ' प्रजापते ' अध्यजायत ' यस्य सकाशादुत्पन्नोऽवादन्यानित्वम् । अग्नेः सकाशादुत्पत्तिरेव प्रदर्श्यते–शोकादिति । यद्वै ' प्रजापतेः ' ' शोकादजायत, ' ' तद्दिवः पृथिव्याश्च शोकादजायत ' । प्रजापतेस्तदात्मकत्वाद्दिविति प्रजापतिरेवोच्यते । ' येन ' अजेनेत्यर्थः । ' विश्वकर्मा ' प्रजापतिर्वाचः सकाशात् ' प्रजाः ' ' जजान ' । जनिरन्तर्भावितण्यर्थः, उत्पादितवान् । अजश्च वागात्मकः, ततश्च ' येन ' ' विश्वकर्मा ' ' प्रजा ' ' जजान ' । यथैव यजुस्तथा बन्धुरिति । मन्त्रो ' यथैव ' तथैव व्याख्यानं स्पष्टार्थं इत्यर्थः । हे अग्ने ' उपधीयमानो ' यः ' अस्त्यजः । ' अग्नेः ' प्रजापतेः ' अध्यजायत, ' तत्कथम्–येन ' पृथिव्याः शोकात् ' अपि च ' दिवः शोकाद् ' ' अध्यजायत ' किञ्च ' येन प्रजाः ' ' विश्वकर्मा जजान ' उत्पादयामास, ' तम् ' अजम् ' ते ' ' हेडः ' क्रोधः (निघ. २ । १३ । १) ' परिवृणक्तु ' परिवर्जयतु ॥ २१ ॥

प्रकृतानां पशूनां नानात्वात् पृथगेवोपधानसादनानि कर्तव्यानीत्याह–त एते पशव इति ॥ २२ ॥

उपधानानन्तरं पुरुषशिरसि होमं विधत्ते–अथेति । अभिहोमस्योपयोगमाह–आहुतिरिति । यदेषा खलु ' आहुतिः ' तदात्मको ' यज्ञः ' स्यात् । तया खल्वभिहोमेन ' पशूनां ' मध्ये ' पुरुषम् ' ' यज्ञियम् ' यज्ञार्हं ' करोति ', ' तस्मात् ' ' पुरुष एव पशूनां ' मध्ये ' यजते ' ॥ २३ ॥

यद्वेवैनदभिजुहोति । शीर्षंस्तद्वीर्यं दधात्याज्येन जुहोति वज्रो वाऽआज्यं वीर्यं वै वज्रो वीर्यमेवास्मिन्नेतद्दधाति स्रुवेण वृषा वै स्रुवो वीर्यं वै वृषा वीर्यमेवास्मिन्नेतद्दधाति स्वाहाकारेण वृषा वै स्वाहाकारो वीर्यं वै वृषा वीर्यमेवास्मिन्नेतद्दधाति त्रिष्टुभा वज्रो वै त्रिष्टुब्वीर्यं वै वज्रो वीर्यं त्रिष्टुब्वीर्येणैवास्मिन्नेतद्वीर्यं दधाति ॥ २४ ॥

स वाऽअर्धर्चमनुद्रुत्य स्वाहाकरोति । (त्यु) अस्थि वाऽऋगिदं तच्छीर्षकपालं विहाप्य यदिदमन्तरतः शीर्ष्णो वीर्यं तदस्मिन्दधाति ॥ २५ ॥

यद्वेवैनदभिजुहोति—शीर्षंस्तद्वीर्यं दधाति । आज्येन जुहोति । वज्रो वाऽआज्यम् । वीर्यं वै वज्रः । वीर्यमेवास्मिन्नेतद्दधाति । स्रुवेण । वृषा वै स्रुवः । वीर्यं वै वृषा । वीर्यमेवास्मिन्नेतद्दधाति । स्वाहाकारेण । वृषा वै स्वाहाकारः । वीर्यं वै वृषा । वीर्यमेवास्मिन्नेतद्दधाति । त्रिष्टुभा । वज्रो वै त्रिष्टुप् । वीर्यं वै वज्रः । वीर्यं त्रिष्टुप् । वीर्येणैवास्मिन्नेतद्वीर्यं दधाति ॥ २४ ॥

स वाऽअर्धर्चमनुद्रुत्य स्वाहाकरोति । अस्थि वाऽऋक् । इदं तच्छीर्षकपालं विहाप्य यदिद-मन्तरतः शीर्ष्णो वीर्यम्—तदस्मिन्दधाति ॥ २५ ॥

न केवलमभिहोमस्य यज्ञियत्वमेव प्रयोजनमपि तु तस्य वीर्यत्वमपीत्याह—यद्वेवेति । एतत्पुरुषशीर्षन् 'अभि'—लक्ष्य 'जुहोति' इति 'यत्,' तेन 'शीर्षन्' शीर्ष्णि 'वीर्यं दधाति'। "शीर्षंश्छन्दसि"—(पा. सू. ६ । १ । ६०) इति शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशः । तत उत्तरस्याः सप्तम्याः "सुपां सुलुक्"—(पा. सू. ७ । १ । ३९) इत्यादिना लुक् । एतदेव वीर्यनिधानमभिहोमसाधनभूताज्यस्रुवादीनां मध्ये प्रत्येकसाम्य-तया दर्शयति—आज्येनेत्यादिना । आज्यस्य वज्रत्व तैत्तिरीयके श्रुतम्—"घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन्"—(तै. सं. ६ । २ । २) इति । वज्रस्य प्रहरणरूपत्वाद्वीर्यत्वम् । वृषा वै स्रुव इति । 'वृषा' पुरुषः, स्रुवस्य पुंलिङ्गत्वाद्वृषत्वम् । वृष्णश्च वीर्यत्वाद्वीर्याधानहेतुत्वमिति । स्वाहाकारस्याप्येवमेव वीर्यत्वम् । वज्रो वै त्रिष्टुबिति । त्रिष्टुभो रजोहननसाधनत्वसादृश्याद्वज्रता । तथा च वज्रस्य वीर्यरूपत्वात्त्रिष्टुभोऽपि वीर्यतया त्रिष्टुबात्मकेन 'वीर्येणैव' हेतुना 'अस्मिन्' पुरुषशिरसि 'वीर्यं दधाति' ॥ २४ ॥

"चित्रं देवानामुदगात्"—इत्यस्याभिहोममन्त्रस्य पूर्वेणार्धेनैकाहुतिः क्रियते । अपरेण चान्या । अत एव कात्यायनः—"चित्रं देवानामित्यर्धर्चशः स्रुवाहुती."—(का. श्रौ. सू. १७ । १ । ७) इति । तत्र पूर्वार्धर्चसाध्यामाहुतिं दर्शयति—स वा अर्धर्चमिति । 'सः' खलु अध्वर्युः 'अर्धर्चमनुद्रुत्य' स्वाहाकारेणैकामाहुतिं सम्पादयेदित्यर्थः । ननु किमर्थमर्धर्चे स्वाहाकरणमित्यत आह—अस्थि वा ऋगिति । ऋचोऽस्थ्यात्मकत्वं पादबन्धेन दार्ढ्ययोगात् । ऋचो दार्ढ्यं तैत्तिरीयके—"यदृचा तद् दृढम्"—इति (तै. सं. ६ । ५ । १०) । तथा च सति ऋचो विभागेन 'तद्' 'इदं' पुरुषसम्बन्धि 'शीर्षकपालं' 'विहाप्य' विभिद्य, "ओहाक् त्यागे"—(धा. पा. जु. प. ८) ण्यन्तस्य रूपम् । 'शीर्ष्णः' शिरसोऽन्तरे 'यदिदम्' अत्र विद्यमानं 'वीर्यम्,' 'तदस्मिन्' निदधाति । आज्यस्वाहाकारयोर्वीर्यरूपकत्वादित्यर्थः ॥ २५ ॥

(त्यु) अथोत्तरमर्धर्चमनुद्रुत्य स्वाहाकरोति । (ती) इदं तच्छीर्ष-कपालꣳ संधाय यदिदमुपरिष्टाच्छीर्ष्णो वीर्यं तदस्मिन्दधाति ॥ २६ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकमिति । (त्य) असौ वाऽआदित्यऽएष पुरुष-स्तदेतच्चित्रं देवानामुदेत्यनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेरित्युभयेषाꣳ हैतद्देवमनुष्याणां चक्षुराऽप्रा द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षमित्युद्यन्वाऽएष इमाँ-ल्लोकानापूरयति सूर्यऽआत्मा जगतस्तस्थुषश्चेत्येष ह्यस्य सर्वस्यात्मा यच्च जगद्यच्च तिष्ठति ॥ २७ ॥

अथोत्तरमर्धर्चमनुद्रुत्य स्वाहाकरोति । इदं तच्छीर्षकपालं सन्धाय यदिदमुपरिष्टाच्छीर्ष्णो वीर्य तदस्मिन्दधाति ॥ २६ ॥

"चित्रं देवानामुदगादनीकम्"–इति । असौ वा आदित्य एष पुरुषः । तदेतच्चित्रं देवानामु-देत्यनीकम् । "चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः"–इति । उभयेषां हैतद्देवमनुष्याणां चक्षुः । "आऽप्रा द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षम्"–इति । उद्यन्वाऽएष इमांल्लोकानापूरयति । "सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च"–(वा. सं. १३ । ४६) इति । एष ह्यस्य सर्वस्यात्मा । यच्च जगद्, यच्च तिष्ठति ॥ २७ ॥

अथोत्तरार्द्धर्चसाध्यामाहुतिं दर्शयस्तत्राप्युपयोगमाह–अथेति । इदं तदिति । पूर्वमन्तरे वीर्यनिधानार्थं कपालभेदनात्पुनस्तत्कपालं 'सन्धाय' शिरसि उपरितश्च 'वीर्यम्' अत्र निहितवान् भवति ॥ २६ ॥

'स वा अर्द्धर्चमनुद्रुत्य' इत्यादिना सूचित मन्त्र दर्शयन् व्याचष्टे–चित्रं देवानामिति । 'एषः' उप-धीयमान. 'पुरुषः' 'असौ' परिदृश्यमान. 'आदित्य' खलु, आदित्यस्य सर्वात्मकत्वात् । आदित्य-मण्डले च 'देवानाम्' रश्मीना 'चित्रम्' 'अनीकम्' समुदायः । तथा सति अस्य पुरुषस्योपधानेन 'तदेतच्चित्र देवानामनीकमुदेति' अत उच्यते–"चित्र देवानामुदगादनीकम्"–इति मन्त्रेणेत्यर्थ. । "चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः" 'इति' एव मित्रादिदेवताग्रहणमन्येषामप्युपलक्षणम् । उभयात्मकस्य प्रकाशकत्व-साधारण्यादिति दर्शितम्–उभयेषामिति । उद्यन्वा इति । उदयमानः सन् 'एष' आदित्य. 'इमान्' पृथिव्यादीन् 'लोकानापूरयति' प्राणैः समर्थयति चेष्टयतीत्यर्थ । एतच्च तैत्तिरीयके श्रूयते–"असौ य आपूर्यति, स सर्वेषां भूताना प्राणैरापूर्यति"–(तै. आ. १।१४) इति । अत उक्तम्–आऽप्रा इति । "प्रा पूरणे"–(धा. पा. अ. ५. ५१) लङि रूपम् । 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च'–इत्यनेन स्थावरजङ्गमात्मकस्य सर्वस्य जगतोऽस्य 'सूर्यः' चेष्टकत्वेनान्तर आत्मेति विवक्षितमित्याह–एष हीति । 'जगत्' गच्छत् जङ्गमात्मकं जगत्, 'तिष्ठत्' स्थावरात्मकम् । "अन्येभ्योऽपि दृश्यते"–(पा. सू. ३ । २ । १७८) इत्यत्र "द्युति-गमि-जुहोतीना द्वे च"–(सू. वा. २ ।) इति क्विपि द्विर्वचने "गम. क्वौ" (पा. सू. ६ । ४ । ४०) इति मलोपे "ह्रस्वस्य पिति" (पा. सू. ६ । १ । ७१) इति तुकि च जगदिति भवति ॥ २७ ॥

(त्यु) अथोत्सर्गैरुपतिष्ठते । (त॒ऽ) एतद्वै यत्रैतान्प्रजापतिः पशूनालिप्सत तुऽआलिप्स्यमानाऽ अशोचंस्तेषामेतैरुत्सर्गैः शुचं पाप्मानमपाहंस्तथो एवैषामयमेतदेतैरुत्सर्गैः शुचं पाप्मानमपहन्ति ॥ २८॥

तद्धैके । यंयमेव पशुमुपदधति तस्यतस्य शुचमुत्सृजन्ति नेच्छुचं पाप्मानमभ्युपदधामहाऽइति ते ह ते शुचं पाप्मानमभ्युपदधति यांᳪ हि पूर्वस्य शुचमुत्सृजन्ति तामुत्तरेण सहोपदधति ॥ २९ ॥

विपरिक्रामम्मु हैकऽउपतिष्ठन्ते । (न्त्वऽ) ऊर्ध्वांᳪ शुचमुत्सृजाम ऽइति ते ह ते शुचं पाप्मानमनूद्यन्त्यूर्ध्वो ह्येतेन कर्मणैत्यूर्ध्वामु शुचमुत्सृजन्ति ॥ ३० ॥

अथोत्सर्गैरुपतिष्ठते । एतद्वै यत्रैतान्प्रजापतिः पशूनालिप्सत । तऽआलिप्स्यमाना अशोचन् । तेषामेतैरुत्सर्गैः शुचं पाप्मानमपाहन् । तथैवैषामयमेतदेतैरुत्सर्गैः शुचं पाप्मानमपहन्ति ॥ २८ ॥

तद्धैके—यं यमेव पशुमुपदधाति तस्य तस्य शुचमुत्सृजन्ति । नेच्छुचं पाप्मानमभ्युपदधामहाऽइति । ते ह ते शुचं पाप्मानमभ्युपदधति । यां हि पूर्वस्य शुचमुत्सृजन्ति तामुत्तरेण सहोपदधाति ॥ २९ ॥

विपरिक्राममु हैकऽउपतिष्ठन्ते । ऊर्ध्वां शुचमुत्सृजाम इति । ते ह ते शुचं पाप्मानमनूद्यन्ति । ऊर्ध्वो ह्येतेन कर्मणैति । ऊर्ध्वामु शुचमुत्सृजन्ति ॥ ३० ॥

अग्निहोमानन्तरमुपहितानां पुरुषशिरःप्रभृतीनां पशुशिरसामुत्सर्गनामकैर्मन्त्रैरुपस्थानं विधत्ते—अथेति । विहितमन्त्रसाध्यस्योपस्थानस्य प्रयोजनाभिधानं प्रतिजानीते—एतद्वा इति । ' एतत् ' खलु प्रयोजनमित्यर्थः । तदेव दर्शयति—यत्रैतानिति । 'यत्र' यस्मिन् प्रस्तावे 'प्रजापतिः' ' एतान् ' पुरुषमुख्यान् 'पशून्' आलब्धु-मैच्छत् तदा 'आलिप्स्यमानास्ते' ' अशोचन् ' आलम्भस्य शोकहेतुत्वात् । ततः ' तेषाम् ' शोकरूपं पापम् 'एतैः' वक्ष्यमाणैरुत्सर्गमन्त्रैरपहतवान् । तथैवायमपि यजमान एतेनोपस्थानेन 'एषाम्' शोकरूपं पापम् 'अपहन्ति'। "मा हिंसीः" इत्यादिना आलभ्यपशूत्सर्गप्रतिपादनेन तथानुसन्धानं शोकोत्सर्गत्वाद्वा ॥ २८ ॥

अत्र पश्चानामपि शीर्षाणामुपधानानन्तरमुत्सर्गमन्त्रैरुपस्थानमिति स्वकीयमतम्, तथैवोक्तत्वात् । अपरे पुनरत्रानुष्ठानक्रमे किञ्चिद्वैषम्यमाचक्षते, तन्मतं दूषयितुमनुवदति—तद्धैके इति । तथा कुर्वतां च तेषामाशय-माह—नेदिति । पूर्वमुपहितस्य पशोः शोकमुत्सारितमभिलक्ष्यैवोत्तरस्योपधानं स्यात् । अतस्तन्मा भूदिति तथा कुर्वन्तीत्यर्थः । तन्मतं दूषयति—ते हेति । तथाविधाभिप्रायवन्तः ' ते ' खलु याज्ञिकाः शोकरूपं पापम् ' अभि ' लक्ष्यैव ' उपदधति ' । यतः पूर्वस्य पशोः 'याम्' ' शुचम् ' ' उत्सृजन्ति ' 'ताम्' एव ' उत्तरेण ' ' सहोपदधति ' । निवृत्त्यभावादनुष्ठानविभागादित्यर्थः ॥ २९ ॥

अथैतेषामेवोपस्थाने केषाञ्चिच्छाखिनां प्रकारविशेषं दूषयितुमनुवदति—विपरिक्राममिति । पश्चानां ' शुच-मूर्ध्वाम् ' ' उत्सृजामः ' इति केचिद्विपरिक्रम्य विपरिक्रम्योपतिष्ठन्ते । तत्क्रमपरपूर्वकत्वाद्विपरिक्रमणस्येति तथो-

---

१—अथ वा पश्चात्स्य वा तस्य तस्य यथाक्रमम् । का. श्रौ. सू. १७। १२। २—वसा परिक्रमणे । का. श्रौ. सू. १७।११।

बाह्येनैवाग्निमुत्सृजेत् । (दि) इमे वै लोका ऽएषोऽग्निरेभ्यस्तल्लोकेभ्यो बहिर्धा शुचं दधाति बहिर्वेदीयं वै वेदिरस्यै तद्बहिर्धा शुचं दधात्युदङ् तिष्ठन्नेतस्याᳫं ह दिश्येते पशवस्तद्यत्रैते पशवस्तदेवैष्वेतच्छुचं दधाति ॥ ३१ ॥

पुरुषस्य प्रथममुत्सृजति । तᳫं हि प्रथममुपदधातीमं मा हिᳫंसीर्द्विपादं पशुमिति द्विपाद्वा ऽएष पशुर्यत्पुरुषस्तं मा हिᳫंसीरित्येतत्सहस्राक्षो मेधाय चीयमान ऽइति हिरण्यशकलैर्वा ऽएष सहस्राक्षो मेधायेत्यन्नायेतन्मयुं

बाह्येनैवाग्निमुत्सृजेत् । इमे वै लोकाः । एषोऽग्निः । एभ्यस्तल्लोकेभ्यो बहिर्धा शुचं दधाति । बहिर्वेदि । इयं वै वेदिः । अस्यै तद्बहिर्धा शुचं दधाति । उदङ् तिष्ठन् । एतस्यां ह दिश्येते पशवः । तद्यत्रैते पशवः । तदेवैष्वेतच्छुचं दधाति ॥ ३१ ॥

पुरुषस्य प्रथममुत्सृजति । तं हि प्रथममुपदधाति । "इमं मा हिंसीर्द्विपादं पशुम्"–इति । द्विपाद्वाऽएष पशुर्यत्पुरुषः । तं मा हिंसीरित्येतत् । "सहस्राक्षो मेधाय चीयमानः"–इति । हिरण्यशकलैर्वाऽएष सहस्राक्षः । "मेधाय" इति अन्नायेत्येतत् । "मयुं पशुं मेधमग्ने जुषस्व"–

पस्थाने शोक ऊर्ध्व एवोत्सृष्टो भवतीति तेनोपतिष्ठन्त इति भाव. । तदपि दूषयति–ते ह ते इति । तथाविधाभिप्रायवन्तः ते शोकरूपं पापम् ' अनूद्यन्ति ' विपरिक्रमणार्थमुद्गमने कृते शोकं प्रत्यनुगतवन्तो भवन्ति । अतो न तथा कुर्यात् । कथं तर्हि शोक ऊर्ध्वमुत्सृष्टो भवतीति तत्राह–ऊर्ध्वो हीति । ' एतेन ' उपधानलक्षणेन कर्मणा ' ऊर्ध्वः ' अध्वर्यु. ' एति ' उत्तरोत्तरमेतेषां शिरसामुपधानात् । अतस्तेनैव ' ऊर्ध्वाम् ' ' उत्सृजन्ति ' । व्यत्ययेन बहुवचनम् (पा. सू. ३।१।८५) प्रयोगबहुत्वापेक्षं वा ॥ ३० ॥

अग्नेर्बहिर्देशे शोकमुत्सृजेदित्याह–बाह्येनेति । अग्नेर्बाह्यदेशेनोपलक्षिते शुचमुत्सृजेदित्यर्थ. । ' अग्निम् ' इति षष्ठ्यर्थे द्वितीयाव्यत्ययो द्रष्टव्य· (पा. सू. ३।१।८५) ' इमे वै लोका· ' इत्यस्यायमर्थः । अग्नेः प्रजापत्यात्मकत्वेन तत्पृथिव्यादिलोकात्मनोत. वा तस्य बहिर्देशे शोकोत्सर्जनेन ' लोकेभ्यः ' एव शोको ' बहिर्धा ' भवतीति । ' बाह्येनैवाग्निम् ' इत्यनेनाग्निप्रदेशव्यतिरिक्तदेशे विधानाद्वेदिमध्येऽपि स्यादित्यत आह–बहिर्वेदीति । वेद्या बहिः " अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या "–(पा. सू. २ । १ । १२ ।) इत्यव्ययीभावसमासः । बहिर्वेदि शोकोत्सर्गो वेद्या कृत्स्नपृथिव्यात्मकत्वात्, तस्या बहिरेव शोक उत्सृष्टो भवतीति दर्शितम्– ' इयं वै ' इत्यादिना । उत्तरस्या दिशि वक्ष्यमाणा मयुप्रभृतय ' पशवः ' अवतिष्ठन्त इति तत्र शोकनिधानाय उदङ्मुखस्तिष्ठन् उत्सृजेदित्याह–उदङ् तिष्ठन्निति ॥ ३१ ॥

उत्सर्गमन्त्रेष्वपस्थान तत्र स्वाभिमतप्रकारं देशविशेषमध्वर्योरवस्थानविशेष च प्रदर्श्योपधानक्रमेणैव पुरुषस्य शोकं पूर्वमुत्सृजेदित्याह–पुरुषस्येति । तत्र मन्त्रविशेषं प्रदर्शयन् पादशो विभज्य व्याचष्टे–इमं मा हिंसीरिति । द्विपाद् इति–" सङ्ख्यासुपूर्वस्य "–(पा. सू. ५ । ४ । १४०) इति पादशब्दान्त्यस्य लोपः । हिरण्य-

---

१–बहिर्वेद्युदङ् तिष्ठन्नुपतिष्ठते चत्वारिंशिरमं मा हिंसीरिति प्रतिमन्त्रम् । का. श्रौ. सू. १७ । ११८ ।

पशुं मेयमग्ने शुचस्वेति किम्पुरुषो वै मयुः किम्पुरुषमग्ने शुचस्वेत्येतत्तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदेत्यात्मा वै तनूस्तेन चिन्वानऽआत्मानँ संस्कुरुष्वेत्येतन्मयुं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छत्विति तन्मयौ च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३२ ॥

(अ) अथाश्वस्य । (स्ये) इमं मा हिँसीरेकशफं पशुमित्येकशफो वाऽएष पशुर्यदश्वस्तं मा हिँसीरित्येतत्कनिक्रदं वाजिनं वाजिनेष्विति कनिक्रदो वाऽएष वाज्यु वाजिनेषु गौरमारण्यमनु ते दिशामीति तदस्मै गौरमारण्यमनुदिशति तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदेति तेन चिन्वान आत्मानँ संस्कुरुष्वेत्येतद्गौरं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छत्विति तद्गौरे च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३३ ॥

इति । किम्पुरुषो वै मयुः । किम्पुरुषमग्ने शुचस्वेत्येतत् । "तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद"–इति । आत्मा वै तनूः । तेन चिन्वान आत्मानं संस्कुरुष्वेत्येतत् । " मयुं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु "– (वा. सं. १३।४७) इति । तन्मयौ च शुचं दधाति, यं च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३२ ॥

अथाश्वस्य । " इमं मा हिंसीरेकशफं पशुम् "–इति । एकशफो वाऽएष पशुः–यदश्वः । तं मा हिंसीरित्येतत् । " कनिक्रदं वाजिनं वाजिनेषु "–इति । कनिक्रदो वाऽएष वाज्यु वाजिनेषु । " गौरमारण्यमनु ते दिशामि "–इति । तदस्मै गौरमारण्यमनुदिशति । " तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद "–इति । तेन चिन्वान आत्मानं संस्कुरुष्वेत्येतत् । " गौरन्ते शुगृच्छतु, यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु "- (वा. सं. १३ । ४८) इति । तद् गौरे च शुचं दधाति, यं च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३३ ॥

शकलैर्वा एष सहस्रवान् इति । ' सहस्र ' शब्दो बहुत्वस्य लक्षणार्थः । हिरण्यशकलानामत्र सहस्रसङ्ख्याया-भावात् । अथवोत्तरत्र सहस्रसङ्ख्याकैर्हिरण्यशकलैः प्रोक्ष्यमाणत्वाच्चदभिप्रायेण सहस्रसङ्ख्याहिरण्यशकलानां प्रकाशकत्वेनाक्षितोपचारः । आत्मा वै तनूरिति । तेनाचिन्वानत्वादित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । मन्त्रस्यायमर्थः । हे अग्ने । ' हिरण्यशकलैः ' ' सहस्राक्षो ' ' मेधाय ' ' चीयमानः ' त्वं ' पशूना ' मध्ये ' द्विपादम् ' ' इमम् ' पुरुषं ' मा हिंसीः ' यदि तव भक्षणेच्छाऽस्ति, तर्हि आरण्यं किम्पुरुषम् उत्सृजामि, तेन किम्पुरुषेण आत्मानं पोषयन् संस्कुरुष्व, ते सम्बन्धिनी शुक् मयुं प्राप्नोतु ॥ ३२ ॥

अथाश्वस्य शोकोत्सर्गमन्त्रं प्रदर्शयन् पूर्ववद् व्याचष्टे–अथेति । कनिक्रदो वा एष इति । ' एषः ' अश्वः ' कनिक्रदः ' अत्यर्थं क्रन्दिता, ' वाजिनेषु ' वेगवत्सु ' वाजी ' अत्यर्थं वेगयुक्तः । ' गौरम् ' [1] सिंहम् । स्पष्टार्थमन्यत् ॥ ३३ ॥

१–महीधरस्तु ' गौर ' गौरवर्णं मृगमिति व्याचख्यौ ।

(श्रा) अथ गोः । (रि) इमꣳ साहस्रꣳ शतधारमुत्समिति साहस्रो वाऽएष शतधारऽउत्सो यद्गौर्व्यच्यमानꣳ सरिरस्य मध्यऽइतीमे वै लोकाः सरिरमुपजीव्यमानमेषु लोकेष्वित्येतद्घृतं दुहानामदितिं जनायेति घृतं वाऽएषाऽदितिर्जनाय दुहेऽग्ने मा हिꣳसीः परमे व्योमन्नितीमे वै लोकाः परमं व्योमैषु लोकेष्वेनं मा हिꣳसीरित्येतद्गवयमारण्यमनु ते दिशामीति तदस्मै गवयमारण्यमनुदिशति तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदेति तेन चिन्वानऽआत्मानꣳ संस्कुरुष्वेत्येतद्गवयं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छत्विति तद्गवये च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३४ ॥

(श्रा) अथावेः । (रि) इममूर्णायुमित्यूर्णावलमित्येतद्वरुणस्य नाभिमिति वारुणो ह्यविस्त्वचं पशूनां द्विपदां चतुष्पदामित्युभयेषाꣳ ह्येष पशूनां त्वग्द्विपदां च चतुष्पदां च त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्रमित्येतद्ध

अथ गोः । "इमं साहस्रं शतधारमुत्सम्"–इति । साहस्रो वाऽएष शतधार उत्सो–यद्गौः । "व्यच्यमानं सरिरस्य मध्ये"–इति । इमे वै लोकाः सरिरम् । उपजीव्यमानमेषु लोकेष्वित्येतत् । "घृतं दुहानामदितिं जनाय"–इति । घृतं वाऽएषाऽदितिर्जनाय दुहे । "अग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन्"–इति । इमे वै लोकाः परमं व्योम । एषु लोकेष्वेनं मा हिंसीरित्येतत् । "गवयमारण्यमनु ते दिशामि"–इति । तदस्मै गवयमारण्यमनुदिशति । "तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद"–इति । तेन चिन्वान आत्मानं संस्कुरुष्वेत्येतत् । "गवयं ते शुगृच्छतु, यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु"–(वा. सं. १३।४९) इति । तद् गवये च शुचं दधाति । यं च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥३४॥

अथावेः । "इममूर्णायुम्"–इति । ऊर्णावलमित्येतत् । "वरुणस्य नाभिम्"–इति । वारुणो ह्यविः । "त्वचं पशूनां द्विपदां चतुष्पदाम्"–इति । उभयेषां ह्येष पशूनां त्वग्–

अथ गोः शोकोत्सर्गमन्त्र प्रदर्शयन् व्याचष्टे–अथ गोरिति । साहस्रो वा इति । 'गोः' इति 'यत्', 'एषः' 'साहस्रः' सहस्राक्ष., सजातीयधेनुद्वारा शतसङ्ख्याकक्षीरधारासम्पन्न, अत एव 'उत्सः' कूपः (निघं. ३।२३ । १०) । तस्यानेकजलधारावाहित्वादस्य चानेकक्षीरधारावाहित्वादुत्सत्वोपचारः । घृतं वा एषेति । 'अदितिः' अखण्डनीया अदीना वा 'एषा' गौः 'जनाय' 'घृतम्' 'दुहे', क्षीरादिद्वारा तस्य सम्पादनात् । अत्रापि सजातीयधेनुद्वारा घृतदोहनम्, तदपेक्ष वाऽत्र स्त्रीलिङ्गम् । 'दुहे' इति–"लोपस्त आत्मनेपदेषु"–(पा. सू. ७।१।४१) इति तकारलोपः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३४ ॥

अथावेः शोकोत्सर्गमन्त्र प्रदर्शयन् व्याचष्टे–उभयेषां ह्येष इति । 'एषः' अविरूपः पशुः 'उभयेषाम्' 'पशूनाम्' 'द्विपदाम्' मनुष्याणां 'चतुष्पदाम्' अश्वादीनां च 'त्वग्'–रूपं भवति । स्वकीयत्वचा सेवा-

त्वष्टा प्रथमꣳ रूपं विचकाराग्ने मा हिꣳसीः परमे व्योमन्निति इमे वै लोकाः परमं व्योमैषु लोकेष्वेनं मा हिꣳसीरित्येतदुष्ट्रमारण्यमनु ते दिशामीति तदस्मा उष्ट्रमारण्यमनुदिशति तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदेति तेन चिन्वान आत्मानꣳ संस्कुरुष्वेत्येतदुष्ट्रं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छत्विति तदुष्ट्रे च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिꣳश्च ॥ ३५ ॥

(श्रा) अथाजस्य । (स्या) अजो ह्यग्नेरजनिष्ट शोकादिति यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तदग्नेः शोकादजायत सोऽअपश्यज्जनितारमग्रऽइति प्रजापतिर्वै जनिता सोऽपश्यत्प्रजापतिमग्रऽइत्येतत्तेन देवा देवतामग्रमायन्निति वाग्वाऽअजो वाचो वै देवा देवतामग्रऽआयंस्तेन रोहमायन्नुप मेध्यासऽइति स्वर्गो वै लोको रोहस्तेन स्वर्गं लोकमायन्नुप मेध्यासऽइत्य-

---

द्विपदां च चतुष्पदां च । " त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्रम् "–इति । एतद्ध त्वष्टा प्रथमं रूपं विचकार । " अग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् "–इति । इमे वै लोकाः परमं व्योम । एषु लोकेष्वेनं मा हिंसीरित्येतत् । " उष्ट्रमारण्यमनु ते दिशामि "–इति । तदस्मा उष्ट्रमारण्यमनुदिशति । " तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद "–इति । तेन चिन्वान आत्मानं संस्कुरुष्वेत्येतत् । " उष्ट्रं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु "–(वा० सं० १३ । ५०) इति । तदुष्ट्रे च शुचं दधाति । यं च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३५ ॥

अथाजस्य । " अजो ह्यग्नेरजनिष्ट शोकात् "–इति । यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत–तदग्नेः शोकादजायत । " सोऽअपश्यज्जनितारमग्रे "–इति । प्रजापतिर्वै जनिता । सोऽपश्यत्प्रजापतिमग्रऽइत्येतत् । " तेन देवा देवतामग्रमायन् "–इति । वाग्वाऽअजः । वाचो वै देवा देवतामग्र आयन् । " तेन रोहमायन्नुप मेध्यासः "–इति । स्वर्गो वै लोको रोहः, तेन स्वर्गं लोकमायन्, उप मेध्यास इत्येतत् । "शरभमारण्यमनु ते दिशामि"–इति । तदस्मै शरभमारण्य-

---

माच्छादनात् । मनुष्यास्तावच्छीतनिवारणायाविजेन कम्बलेन शरीरमाच्छादयन्ति । चतुष्पादोऽश्वा बलीवर्दाश्च स्कन्धारोहणे मार्दवाय पृष्ठे कम्बलेनाच्छादिता भवन्ति । एतद्धेति । 'त्वष्टा' प्रजानां निर्माता देवः । प्रजानां मध्ये ' एतद् '–' रूपम् ' अविरूपं पशुं ' प्रथमम् ' ' विचकार ' उत्पादितवान् । अत उक्तं ' त्वष्टुः '–इति । विस्पष्टमन्यत् ॥ ३५ ॥

अथाजस्य मन्त्रं दर्शयन्व्याचष्टे–अथेति । यद्वा इति । ' प्रजापतेः ' ' शोकादजायत ' इति यत्, तत् ' अग्नेः ' एव ' शोकादजायत ' तस्य तदात्मकत्वात् । अत एव प्रागुक्तम्–" अग्निर्वा एषोऽग्नेरध्यजायत "–(श. प. ७ । ५ । २ । २१) इति । प्रजापतिर्वा इति । सर्वोत्पादकत्वात् 'प्रजापतिर्जनिता' खलु ' सः ' जातोऽजः प्राक् ' प्रजापतिम् ' ' अपश्यत् ' । अत उक्तम्–' सोऽअपश्यद् ' इति । " प्रकृत्याऽन्तःपादमव्यपरे "–(पा. सू. ६ । १ । ८३ ।) इति प्रकृतिभावात्–" एङः पदान्तादति "–(पा. सू. ६ ।

तच्छरभमारण्यमनु ते दिशामीति तदस्मै शरभमारण्यमनुदिशति तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदेति तेन चिन्वानऽआत्मानꣳ संस्कुरुष्वेत्येतच्छरभं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छत्विति तच्छरभे च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३६ ॥

तदाहुः । (यां) यां वै तत्प्रजापतिरेतेषां पशूनाꣳ शुचं पाप्मानमपाहꣳस्तऽएते पञ्च पशवोऽभवꣳस्तऽएतऽउत्क्रान्तमेधाऽअमेध्याऽअयज्ञियास्तेषां ब्राह्मणो नाश्नीयात्तानेतस्यां दिशि दधाति तस्मादेतस्यां दिशि पर्जन्यो न वर्षुको यत्रैते भवन्ति ॥ ३७ ॥

मनुदिशति । " तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद "-इति । तेन चिन्वान आत्मानं संस्कुरुष्वेत्येतत् । " शरभं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु "-(वा० सं० १३ । ५१) इति । तच्छरभे च शुचं दधाति, यं च द्वेष्टि-तस्मिंश्च ॥ ३६ ॥

तदाहुः-यां वै तत्प्रजापतिरेतेषां पशूनां शुचं पाप्मानमपाहन्-तऽएते पञ्च पशवोऽभवन् । तऽएतऽउत्क्रान्तमेधाः, अमेध्याः, अयज्ञियाः । तेषां ब्राह्मणो नाश्नीयात् । तानेतस्यां दिशि दधाति । तस्मादेतस्यां दिशि पर्जन्यो न वर्षुको यत्रैते भवन्ति ॥ ३७ ॥

---

१ । १०९) इति पूर्वरूपत्वं न भवति । तेन देवा इति । अजस्य वागात्मकत्वं तज्जन्यत्वात् । तत्पुनः प्रागुक्तम्-" वाचोऽजन् "-(श. प. ७।५।२।६) इति । ' देवाः ' खलु ' अग्रे ' वाचमिमामाश्रित्य देवत्वमाप्नुवन् । ' वाच ' इति "ल्यब्लोपे पञ्चमी" (पा. सू. १ । ४ । ३१ । वा. १) । स्तोत्रशस्त्रादिरूपया वाचा यज्ञनिष्पत्तेर्यज्ञस्य च देवत्वप्राप्तिहेतुत्वाद्वाचमाश्रित्य देवत्वं प्राप्नुवन्नित्यर्थः । उप मेध्यास इति । मेधार्हाः यज्ञार्हा इत्यर्थः । " आज्जसेरसुक् "-(पा. सू. ७ । १ । ५०) इत्यसुगागमः । ' शरभो ' नाम सिंहघातकः कश्चिन्मृगविशेषः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३६ ॥

अथानुदेश्यानां मयुप्रभृतीनां पशूनां शोकादेवोत्पत्तिं ब्राह्मणस्य तदभक्ष्यतां च दर्शयन् दिग्विशेषे तेषां निधानमाह-तदाहुरिति । ' तत् ' तदा पश्वालम्भानन्तरं ' प्रजापतिरेतेषाम् ' पुरुषादीनां ' पशूनाम् ' ' यां ' ' शुचम् ' पशुपापरूपामपहतवान् । सैव ' एते ' मयुप्रभृतयः ' पञ्च पशवोऽभवन् ' इति । ' तत् ' तत्र पशुविषये वेदविद आहुः । अतः ' ते ' पशवः ' उत्क्रान्तमेधाः ' तस्यैवार्थप्रदर्शनम्-' अमेध्या ' इति । एतस्यैव विवरणम्-' अयज्ञियाः ' इत्यपि । अतश्च ' तेषाम् ' मध्ये कमपि पशुं ' ब्राह्मणो नाश्नीयात् ' तथाविधाननाद्यान्पशून् ' एतस्याम् ' ' दिशि, ' ' एतस्याम् ' इत्यभिनयेनोत्तरदिशो निर्देशः, तत्र ' निदधाति '। ' तस्मादेतस्याम् ' उत्तरस्यां दिशि ' पर्जन्यो ' न वर्षति ' यत्रैते ' पशवोऽवतिष्ठन्त इति कृत्वेत्यर्थः । उत्तरस्यां दिशि कश्चिन्मरुभूमौ पर्जन्यो न वर्षतीति प्रकृता मृगा अपि तत्रैव प्रचुरा इति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

प्रत्येत्याग्निमुपतिष्ठते । (त३) एतद्वाऽएतदयथायथं करोति यदग्नौ सामिचिते बहिर्वेद्येति तस्माऽएवैतन्निह्नुतेऽहिꣳसायाऽआग्नेय्याऽग्नय-ऽएवैतन्निह्नुते गायत्र्या गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतै-वास्माऽएतन्निह्नुतेऽनिरुक्तया सर्वं वा ऽअनिरुक्तꣳ सर्वेणैवास्माऽएतन्नि-ह्नुते यविष्ठवत्यैतद्वाऽस्य प्रियं धाम यद्यविष्ठ ऽइति यद्वै जात ऽइदꣳ सर्वमयुवत तस्माद्यविष्ठः ॥ ३८ ॥

(त्वं) त्वं यविष्ठ दाशुष ऽइति । यजमानो वै दाश्वान्नॄः पाहीति मनुष्या

प्रत्येत्याग्निमुपतिष्ठते । एतद्वाऽएतदयथायथं करोति—यदग्नौ सामिचिते बहिर्वेद्येति । तस्मा ऽएवैतन्निह्नुतेऽहिंसायै । आग्नेय्या । अग्नयऽएवैतन्निह्नुते । गायत्र्या । गायत्रोऽग्निः । यावानग्नि-र्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवास्माऽएतन्निह्नुते । अनिरुक्तया । सर्वं वाऽअनिरुक्तम् । सर्वेणैवास्म ऽएतन्निह्नुते । यविष्ठवत्या । एतद्वास्य प्रियं धाम—यद्यविष्ठ इति । यद्वै जात इदं सर्वमयुवत । तस्मा द्यविष्ठः ॥ ३८ ॥

" त्वं यविष्ठ दाशुषः "—इति । यजमानो वै दाश्वान् । " नॄँः पाहि "—इति । मनुष्य

उपस्थानानन्तरं पुनरग्निसमीपमागत्योपतिष्ठत इत्याह—प्रत्येत्येति । तत्र कारणं प्रतिजानीते—एतद्वा इति तदेवाह—एतदिति । ' अग्नौ ' ' सामिचिते ' अर्द्धचिते ' बहिर्वेद्येति ' इति यत्, एतेन तत्कर्म ' अयथा यथम् ' यथास्वं यथायथम्, यथाक्रम न भवतीत्यर्थः । तथा कृतवान्भवति । अत उपस्थानेनाहिंसार्थं ' तस्मै अग्नये ' एतत् ' निह्नवन करोति, निह्नवनमपनयः । बहिर्वेदिगमननिबन्धनमपराधं परिमार्ष्टीत्यर्थः । उपस्था मन्त्र आग्नेयो गायत्रोऽनिरुक्तो यविष्ठशब्दयुक्तश्च भवेदित्याह—आग्नेय्येत्यादिना । अग्नेर्गायत्रत्वं षष्ठका (श.प.६।१।१।१५) प्रदर्शितम् । अनिरुक्तयेति । अविस्पष्टदेवतया, यत्र देवताविशेषवाचकं पदं नास्ति स ' अनिरुक्तम् ' । यविष्ठशब्दस्तु गुणवचनो न पुनरिन्द्रादिशब्दवत् कस्यचिद्देवताविशेषस्य वाचकः । अनिरुक्त त्वादेवास्याग्नेयत्वम् । अनिरुक्तो मन्त्र आग्नेयः प्राजापत्यो वा भवतीत्यनिरुक्तस्य सर्वत्वं साधारण्यात्, तत्पुनर्दे वताविशेषाप्रतिपादकत्वात् । एतद्वेति । ' अस्य ' अग्नेः ' यविष्ठ ' इति ' यत् ' ' एतत् ' पद ' प्रि धाम नामधेयम् । अथाग्नौ यविष्ठपदप्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति—यद्वा इति । यतोऽयमग्निर्विराड्रूपत्वाद् ' इदं सर्वम् कृत्स्नमपि जगद् ' अयुवत ' मिश्रितवान् व्याप्तवानित्यर्थः । ' तस्माद् ' असावग्निः ' यविष्ठः ' । ' अयुवत इति " यु मिश्रणामिश्रणयोः "—(धा. पा. अ. प. २३) इत्येतस्य लङि, व्यत्ययेन (पा. सू. ३ । १ ८५) शब्विकरणे रूपम् । ' यविष्ठ ' इति " यु मिश्रणे "—(धा. पा. अ. प. २३) तस्य पचाद्यचि (पा. सू. ३ । १ । १३४ ।) युवशब्दात (पा. सू. ५ । ३ । ५५) इष्ठन्प्रत्यये रूपम् । इष्ठन्प्रत्ययस्य तद्धितत्वात्तद्धितानां च प्रातिपदिकादित्यधिकारात्प्रातिपदिकात्स्वादुत्पत्तेः । इदं सर्वमयुवत तस्माद्यविष्ठ इत्यर्थ-प्रदर्शनमात्रे तात्पर्यं, युधातोरिष्ठनि यविष्ठशब्द इति प्रतिपाद्यते ॥ ३८ ॥

मन्त्रं व्याचष्टे—त्वं यविष्ठेति । हविरादेर्दातृत्वाद् ' यजमानो ' ' दाश्वान् ' " दाशृ दाने "—

१—एष च त्वं यविष्ठेति विश्वोपस्थानम् । का. श्रौ. सू. । १७ । १२३ ।

वै नुरः शृणुधी गिरऽइति शृणु नऽ इमाᳪं स्तुतिमित्येतद्रक्षा तोकमुत त्मनेति प्रजा वै तोकᳪं रक्ष प्रजां चात्मानं चेत्येतत् ॥ ३९ ॥

(दा) आरुह्याग्निं जघनेन स्वयमातृण्णां परीत्यापस्याऽउपदधाति । (त्या) आपऽएता यदपस्याऽअथ वाऽएतेभ्यः पशुभ्यऽआपऽउत्क्रान्ता भवन्ति तद्यदपस्याऽउपदधात्येष्वेवैतत्पशुष्वपो दधात्यनन्तर्हिताः पशुभ्यऽउपदधात्यनन्तर्हितास्तत्पशुभ्योऽपो दधाति पञ्चपञ्चोपदधाति पञ्च ह्येते पशवः सर्व्वतऽउपदधाति सर्व्वतऽ एवैष्वेतदपो दधाति ॥ ४० ॥

वै नरः । "शृणुधी गिरः"–इति । शृणु न इमां स्तुतिमित्येतत् । " रक्षा तोकमुत त्मना "–(वा. सं १३ । ५२) इति । प्रजा वै तोकम् । रक्ष प्रजां चात्मानं चेत्येतत् ॥ ३९ ॥

अथ पञ्चदशापस्येष्टकोपधानम्

पञ्चच्छन्दस्येष्टकोपधानञ्च ।

आरुह्याग्निं जघनेन स्वयमातृण्णां परीत्यापस्या उपदधाति । आप एताः–यदपस्याः । अथ वाऽएतेभ्यः पशुभ्य आप उत्क्रान्ता भवन्ति । तद् यदपस्या उपदधाति–एष्वेवैतत्पशुष्वपो दधाति । अनन्तर्हिताः पशुभ्य उपदधाति । अनन्तर्हितास्तत्पशुभ्योऽपो दधाति । पञ्च पञ्चोपदधाति । पञ्च ह्येते पशवः । सर्वत उपदधाति । सर्वत एवैष्वेतदपो दधाति ॥ ४० ॥

(धा. पा. भ्वा. उ. ९०८) इत्यस्मात् " दाश्वान्साह्वान् " इत्यादिना (पा. सू. ३। २ । १०९) दाश्वान् '–शब्दो निपातितः । नॄंः पाहीति । " नॄन्पे "–(पा. सू. ८ । ३ । १०) इति कारस्य रुः । " अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा "–(पा. सू. ८ । ३ । २ ।) इत्यनुनासिकादेशः । शृणुधीति । " श्रु-शृ-णु-पॄ-कृ-वृभ्यश्छन्दसि "–(पा. सू. ६ । ४ । १०२ ।) इति हेर्धिरादेशः । क्षा तोकामिति । ' रक्षा ' इति " द्व्यचोऽतस्तिङः "–(पा. सू. ६ । ३ । १३५) इति दीर्घः । नेति । "मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः" (पा. सू. ६ । ४ । १४१) इति आदिलोपः । हे यविष्ठ ! अग्ने त्वं दाशुषो ' यजमानस्य, ' नॄन् ' मनुष्यान्पाहि । ' नः ' अस्माकम् ' गिरः ' स्तुतिरूपा वाचः ' शृणु ' । केवल यजमानसम्बन्धिमनुष्यपालनं त्वया कार्यम् । अपि तु आत्मना सहित ' तोकम् ' प्रजां ातिम् (निघ. २ । २ । २) ' रक्ष ' इति मन्त्रार्थः ॥ ३९ ॥

उपस्थानानन्तरमग्निं पश्चाद्भागेनारुह्य स्वयमातृण्णां प्रदक्षिणीकृत्य गत्वा अपस्याख्या इष्टका उपदध्यादि-:–आरुह्याग्निमिति' । अपस्योपधाने प्रयोजनं दर्शयितु तावदेतासामबात्मकत्वमाह–आप एता इति । योजनमाह–अथ वा इति । ' अथ ' खलु आलम्भसमये ' एतेभ्य. ' पुरुषादिभ्यः ' पशुभ्य आप ान्ता भवन्ति ' । अतश्चापस्यानामुपधाने तासामबात्मकत्वादेतेषु ' पशुष्वेवापः ' निहितवान्भवति । तासां शेर स्वव्यवधानेनोपधानमाह–अनन्तर्हिता इति । एकैकस्मिन्प्रदेशे पञ्च पञ्चोपदध्यादित्याह–पञ्च–पञ्चेति । पञ्च सर्वासु दिक्षूपधेया इत्याह–सर्वत इति ॥ ४० ॥

–अपरेण स्वयमातृण्णामेत्यापस्याः पञ्च पञ्चानूकाग्नेष्वपा त्वेमश्रिनि मनिमत्रम् । का. श्रौ. सू. १७ । १२४ ।

तद्याः पञ्चदश पूर्वाः । (स्ता) ता ऽअपस्या वज्रो वाऽआपो वज्रः पञ्चदशस्तस्माद्येनापो यन्त्यपैव तत्र पाप्मानं घ्नन्ति वज्रो हैव तस्यार्धस्य पाप्मानमपहन्ति तस्मादर्पत्यप्रावृतो व्रजेदयं मे वज्रः पाप्मानमपहनदिति ॥ ४१ ॥

(त्य) अथ याः पञ्चोत्तराः । (स्ता) ताऽइछन्दस्याः पशवो वै छन्दाᳬसि अन्नं पशवोऽन्नमु पशोर्माᳬसमथ वाऽएतेभ्यः पशुभ्यो माᳬसान्युत्क्रान्तानि भवन्ति तद्य [illegible] माᳬसानि दधात्यनन्तर्हिताः पशुभ्य [illegible] माᳬसानि दधात्यन्तरा ऽअपस्या भवन्ति बाह्याऽइछन्दस्या ऽअन्तरा ह्यापो बाह्यानि माᳬसानि ॥ ४२ ॥

तद्याः पञ्चदश पूर्वाः । ता अपस्याः । वज्रो वाऽआपः । वज्रः पञ्चदशः । तस्माद्येनापो यन्ति-अपैव तत्र पाप्मानं घ्नन्ति । वज्रो हैव तस्यार्धस्य पाप्मानमपहन्ति । तस्मादर्पत्यप्रावृतो व्रजेत् । अयं मे वज्रः पाप्मानमपहनादिति ॥ ४१ ॥

अथ याः पञ्चोत्तराः-ताश्छन्दस्याः । पशवो वै छन्दांसि । अन्नं पशवः । अन्नमु पशोर्मांसम् । अथ वाऽएतेभ्यः पशुभ्यो मांसान्युत्क्रान्तानि भवन्ति । तद्यच्छन्दस्या उपदधाति-पशुष्वेवैतत्पशुषु मांसानि दधाति । अनन्तर्हिताः पशुभ्य उपदधाति । अनन्तर्हितानि तत्पशुभ्यो मांसानि दधाति । अन्तरा अपस्या भवन्ति, बाह्याश्छन्दस्याः । अन्तरा ह्यापो, बाह्यानि मांसानि ॥ ४२ ॥

प्रतिदिशं पञ्चानामुपधाने विंशतिः सम्पद्यन्ते । तत्र याः पञ्चदश पूर्वा इष्टकास्ता अपस्याख्या भवन्तीत्याह-तद्या इति । पञ्चदशसङ्ख्यानामेवापस्यात्वमुपपादयति-वज्रो वा इत्यादिना । अपां वज्रत्वं नैमित्तिकपर्यन्तसेवनात् । तदेव श्रूयते-" तस्मादिन्द्रोऽबिभेत्स प्रजापतिमुपाधावच्छत्रुर्मेऽजनीति तस्मै वज्रं सिक्त्वा प्रायच्छदेतेन जहीति " (तै. स. २ । ५ । २) इति । पञ्चदशस्य वज्रात्मकत्वं वीर्यवत्त्वात् । तत्पुनः प्रजापतेर्वीर्यवत्प्रदेशादुत्पत्तेः । अत एव श्रूयते-" उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत " इत्यारभ्य " तस्माद्वे वीर्यावन्तो वीर्याद्ध्यसृज्यन्त " (तै. सं. ७ । १ । १) इति । यत एवम्, 'तस्माद्येन' मार्गेण 'आपो यन्ति' ' तत्र पाप्मानमपघ्नन्त्येव ' अपां वज्रत्वात् । ' वज्र एव ' खलु 'तस्य' मार्गस्य ' पाप्मानमपहन्ति ' । ' तस्मात् ' पापहननादेव ' वर्षति ' पर्जन्ये ' अयं वज्रः ' ' मे पाप्मानम् ' अपहन्त्विति 'अप्रावृत' एव ' व्रजेत् ' ॥ ४१ ॥

अपस्याभ्यः पञ्चदशभ्य उत्तराः पञ्चेष्टका विद्यन्ते ताश्छन्दस्या इत्याह-अथेति । छन्दस्यानामुपधानेन पशूत्क्रान्तमांसप्रतिविधानं भवतीत्याह-पशवो वा इत्यादिना । पशूनां छन्दस्त्वं यज्ञसाधनत्वात्, अथ वा जगत्यानीतत्वात्, एतदेवैतिरीयके श्रूयते-" जगत्युदपतच्चतुर्दशाक्षरा सती साऽप्राप्य न्यवर्तत तस्यै द्वे अक्षरे अमीयेतां सा पशुभिश्च दीक्षया चागच्छत् "-(तै. सं ६ । १ । ६) इति । ' अन्नमु पशोर्मांसम् ' इत्यनेन ' अन्नं पशवः ' इत्येतदुपपादितम् । एवञ्च सति छन्दस्यानां पश्वात्मकत्वेन मांसरूपत्वात्, आलम्भावसरे

१-श. प. ११।११।१७।

तदाहुः । (य्यँ) यदिमाऽआपऽएतानि माᳫँसान्यथ क्व त्वक्क लोमेत्यन्नं वाव पशोस्त्वगन्नं लोम तद्यच्छन्दस्याऽउपदधाति सैव पशोस्त्वक्तल्लोमाथो यान्यमून्युखायामजलोमानि तानि लोमानि बाह्योखा भवत्यन्तराणि पशुशीर्षाणि बाह्यानि हि लोमान्यन्तरऽआत्मा यदीतरेण यदीतरेणेति ह स्माह शाण्डिल्यः सर्वानेव वयं कृत्स्नान्पशून्त्संस्कुर्मऽइति ॥ ४३ ॥

यद्वेवापस्याऽ उपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्ताडाप ऽआयंस्तास्वितास्वविशद्यदविशत्तस्माद्विᳫँशतिस्ताऽअस्याङ्गुलिभ्योऽध्यस्रवन्नन्तो वाऽअङ्गुलयोऽन्ततऽएवास्मात्ताऽआपऽआयन् ॥ ४४ ॥

तदाहुः—यदिमा आपः, एतानि मांसानि—अथ क्व त्वक्, क्व लोमेति । अन्नं वाव पशोस्त्वक्, अन्नं लोम । तद्यच्छन्दस्या उपदधाति । सैव पशोस्त्वक् । तल्लोम । अथो यान्यमून्युखायामजलोमानि । तानि लोमानि । बाह्योखा भवति, अन्तराणि पशुशीर्षाणि । बाह्यानि हि लोमानि, अन्तर आत्मा । यदीतरेण यदीतरेणेति ह स्माह शाण्डिल्यः । सर्वानेव वयं कृत्स्नान्पशून्त्संस्कुर्म इति ॥ ४३ ॥

यद्वेवापस्या उपदधाति—प्रजापतेर्विस्रस्तादाप आयन् । तास्वितास्वविशत् । यदविशत्—तस्माद्विंशतिः । ता अस्याङ्गुलिभ्योऽध्यस्रवन् । अन्तो वाऽअङ्गुलयः । अन्तत एवास्मात्ता आप आयन् ॥ ४४ ॥

उत्क्रान्तानि मांसानि पुनस्तेषु प्रतिनिहितवान्भवति । तासामप्यपस्यावदव्यवधानेनोपधानमाह—अनन्तर्हितानीति । अपामुदरमध्यवर्तित्वेनान्तरत्वान्मांसानां ततो बाह्यत्वम् । तथैवापस्या अन्तराः, छन्दस्या बाह्या भवेयुरित्याह—अन्तरा अपस्या इति । उक्तप्रकारेण पशुष्वापो मासानि च सम्पादितानि नैतावता तेषां कार्त्स्न्यं सम्पद्यते, किं पुनस्ततोऽपि बाह्ययोस्त्वग्लोम्नोरपि कारणत्वेनान्नत्वात्, छन्दस्यानां चान्नात्मकत्वस्योक्तत्वात्तदुपधानेनैव तयोरप्युपधानं सम्पादितमिति तत्रोत्तरं दर्शितम्—अन्नं वाव पशोरिति ॥

प्रकारान्तरेण पशूनां लोमसम्पत्तिमाह—अथो इति । कृष्णाजिनलोमानुबद्धया मृदोखाया निर्माणात्, उखाया यानि चाजलोमानि सन्ति तान्येव पशूनां लोमानि भवन्ति । लोमाधारत्वेनोखाया अभिधानादुखा लोमानीत्यभिप्रेत्य 'बाह्योखा भवति' इत्यादिनोक्तस्यैवार्थस्योपपादनम् । त्वग्लोमसम्पादने उक्तं पक्षद्वयमप्यभिमतमित्याह—यदीति । 'यदीतरेण' अन्येन प्रकारेण तत्सम्पादनं भवति, तर्हि तथैवास्तु, अथवा 'इतरेण' प्रकारान्तरेण यदि भवति, तर्हि तथैवास्त्वित्यन्योन्यापेक्षया उभयोरपीतरत्वम् । अपस्याद्युपधानेनात्मादिसम्पादनं केन विवक्षितमिति तत्राह—इति ह स्माह शाण्डिल्य इति । तेनापि केनाभिप्रायेणैवमुक्तमित्यत आह—सर्वानेवेति । "सर्वानेव पशून्" 'कृत्स्नान्' कार्त्स्न्येन 'संस्कुर्मः' सर्वावयवसम्पादनेन समृद्धान् कुर्म इत्यभिप्रायेण तथोक्तमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

प्रकारान्तरेणाप्यपस्यानामुपधानं प्रशंसति—यद्वेवेति । विस्रस्तावयवात् 'प्रजापतेः' 'आप आयन्' निर्गताः । ततः 'तासु' निर्गतासु 'अविशत्' उपविष्टवान् अपां निर्गमने दौर्बल्याद्गन्तुमक्षमस्तथैवोपविष्टवा-

(न्स) स यः स प्रजापतिर्व्यस्रꣳसत । (ताय) अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ या ऽअस्मात्ता ऽआप ऽआयन्नेतास्ता ऽअपस्यास्तद्यदेता ऽउपदधाति या ऽएवास्मात्ता ऽआप ऽआयंस्ता ऽअस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेता ऽअत्रोपदधाति ॥ ४५ ॥

(त्य) अपां त्वेमन्त्सादयामीति । वायुर्वाऽअपामेम यदा ह्येवैषऽइतश्चेतश्च वात्यथापो यन्ति वायौ ताꣳ सादयति ॥ ४६ ॥

(त्य) अपां त्वोद्मन्त्सादयामीति । (त्यो) ओषधयो वाऽअपामोद्म यत्र ह्याप ऽउन्दन्त्यस्तिष्ठन्ति तदोषधयो जायन्तऽओषधिषु ताꣳ सादयति ॥ ४७ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रंसत–अयमेव सः–योऽयमग्निश्चीयते । अथ या अस्मात्ता आप आयन्–एतास्ता अपस्याः । तद्यदेता उपदधाति–या एवास्मात्ता आप आयन्–ता अस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति। तस्मादेता अत्रोपदधाति ॥ ४५ ॥

" अपां त्वेमन्त्सादयामि "–इति (१) । वायुर्वाऽअपामेम । यदा ह्येवैष इतश्चेतश्च वाति–अथापो यन्ति । वायौ तां सादयति ॥ ४६ ॥

" अपां त्वोद्मन्त्सादयामि "–इति (२) । ओषधयो वाऽअपामोद्म । यत्र ह्याप उन्दन्त्य-स्तिष्ठन्ति–तदोषधयो जायन्ते । ओषधिषु तां सादयति ॥ ४७ ॥

निन्दर्भः । तदत्र वेशनसाधनत्वादपस्या ' विंशतिः ' सम्पन्नाः । यद्यपि " तद्या. पञ्चदश पूर्वास्ता अपस्याः " इत्युक्तम् (श. प. ७।१।२।४१) । तथापि च्छन्दस्यासाहित्येनात्र विंशतिरित्युक्तम् । सर्वासां वा अपस्या-शब्देनाभिधाने भूमलिङ्गात् सूक्ष्मत्वधार्तीतिवत् । अथवा " तद्या अस्यैतेभ्यश्छन्दोभ्य आप आयन् "–इति (श. प. ७।१।२।६१) वक्ष्यमाणत्वात्सर्वा अपस्या भवन्तीति । आपो निर्गमनान्तरे ' अङ्गाङ्गुलिभ्योऽव्य-सवन्' । निर्गच्छन्तीनामपाम् ' अस्य ' प्रजापतेः ' अन्ततो ' निर्गमनादङ्गुलीनां चान्तत्वादिति ॥ ४४ ॥

एवमपि ' सः ' ' यः ' ' प्रजापतिर्व्यस्रंसत ' ' सोऽयमेव ' ' यः ' इदानीम् ' अग्निश्चीयते ' ' अथ ' प्रजापतेः सकाशाद् ' या आपः ' निर्गताः ' ता अपस्याः ' तदर्थतामामत्रोपधाने ततो निर्गता अप एव ' प्रतिदधाति ' ॥ ४५ ॥

अथ क्रमेण तासामुपधाने मन्त्रान्प्रदर्शयन् व्याचष्टे–अपां त्वेमन्नित्यादिना (का. श्रौ. सू. १७ । १२४) । ' यदा हि ' ' एषः ' ' वायुः ' ' इतश्चेतश्च वाति ' । तदा ' आपो यन्ति ' चलन्ति । अतश्च वायुरेव एमन्याम इति व्युत्पत्त्या ' एम ' । " इण् गतौ " (धा. पा. अदा. प. ३९) इत्यस्माद् " अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते " (पा. सू. ३ । २ । १७५) इति मनिन्प्रत्ययः । स च व्यत्ययेन–(पा. सू. ३ । १ । ८५) करणे द्रष्टव्यः । " एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम् " (पा. सू. ६ । १ । ७० । वा. १) इति पररूपत्वम् । यत्र हीति । ' आपो यत्र ' प्रदेशे ' उन्दन्त्यभितिष्ठन्ति ' तत्र ' ओषधयः '

(त्य) अपां त्वा भस्मन्त्सादयामीति । (त्यु) अभ्रं वाऽअपां भस्माभ्रे ताउँ सादयति ॥ ४८ ॥

(त्य) अपां त्वा ज्योतिषि सादयामीति । विद्युद्वाऽअपां ज्योतिर्विद्युति ताउँ सादयति ॥ ४९ ॥

(त्य) अपां त्वाऽयने सादयामीति । (ती) इयं वाऽ अपामयनमस्याध्ँ ह्यापो यन्त्यस्यां ताउँ सादयति तद्या ऽअस्यैतेभ्यो रूपेभ्यऽ आपऽआयंस्ताऽअस्मिन्नेतत्प्रतिदधात्यथोऽएतान्येवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति ५०

(त्य) अर्णवे त्वा सदने सादयामीति । प्राणो वाऽअर्णवः प्राणे ताउँ सादयति ॥ ५१ ॥

" अपां त्वा भस्मन्त्सादयामि "-इति (३) । अभ्रं वा अपां भस्म । अभ्रे तां सादयति ॥ ४८ ॥

" अपां त्वा ज्योतिषि सादयामि "-इति (४) । विद्युद्वाऽअपां ज्योतिः । विद्युति तां सादयति ॥ ४९ ॥

"अपां त्वाऽयने सादयामि "-इति (५) । इयं वाऽअपामयनम् । अस्यां ह्यापो यन्ति । अस्यां तां सादयति । तद्या अस्यैतेभ्यो रूपेभ्य आप आयन्-ता अस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । अथोऽएतान्येवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति ॥ ५० ॥

"अर्णव त्वा सदने सादयामि"-इति (६) । प्राणो वाऽअर्णवः । प्राणे तां सादयति ॥५१॥

' अयने ' इत्यधिकरणल्युटन्तया ' आपोऽत्र ओषधयः ' । "उन्दी क्लेदने" (धा. पा. ७. प. १९) इत्यस्मा॰ त्पूर्ववन्मनिन्प्रत्ययः । छान्दसं अनुनासिकलोपे गुणे च ' ओद्मन् ' इति भवति । पूर्ववत्परस्वरत्वम् । अभ्रं वा अपां भस्मेति । ' अभ्र ' मेव , स चासु निर्गतासु निःसारत्वाद् ' अपां भस्म ' इत्युच्यते । एवं भस्म मेघ । ' भस्मन् ' इति । " सुपां सुलुक् "-(पा. सू. ७ । १ । ३९) इत्यादिना सप्तम्या लुक् । " न ङिसम्बुद्ध्योः "-(पा. सू. ८ । २ । ८) इति नलोपाभाव. ॥ ४६-४९ ॥

इयं वा अपामयनमिति । सर्वा आपः पृथिवीमधिष्ठायैव प्रवहन्तीति । तद्या इति । ' तत् ' तदा विमृष्टमावसरे खलु ' अस्य ' प्रजापतेः ' एतेभ्यः ' वाय्वादिभ्यो ' रूपेभ्य आपः ' निर्गताः तथाविधा. ' ता ' अप एवैतस्मिन् प्रजापतौ ' प्रतिदधाति ' । न केवलमपामेव प्रतिधानम्, अपि तु येभ्यो रूपेभ्य आपः निर्गतास्तेषामपि तदा निर्गतत्वात् तान्यपि पुन ' अस्मिन् ' योजयति । उक्तमन्त्रसाध्योपधानाः पञ्चेष्टकाः पूर्वस्यां दिशि उपदध्यात् । एवं वक्ष्यमाणमन्त्रसाध्योपधाना अपरेष्टकाः पञ्च पञ्च दक्षिणादिषु दिक्षूपधेयाः । ' प्राणो वा अर्णव ' अर्णो जलम् (निघ. १ । १२ । १) तद्वान् । ' अर्णः ' शब्दान्मत्वर्थीये वप्रत्यये " अर्णसो लोपश्च " (पा. सू. ५।२।१०९वा. २) इति सकारलोपः । अर्णवत्वं च प्राणवता जलस्य पीयमानत्वादिति ॥ ५० ॥ २१ ॥

समुद्रे त्वा सदने सादयामीति । मनो वै समुद्रो मनसो वै समुद्राद्वाचाऽभ्रया देवास्त्रयीं विद्यां निरखनंस्तदेष श्लोकोऽभ्युक्तो ये समुद्रान्निरखनन्देवास्तीक्ष्णाभिरभ्रिभिः । सुदेवोऽअद्य तद्विद्याद्यत्र निर्वपणं दधुरिति मनः समुद्रो वाक्तीक्ष्णाऽभ्रिस्त्रयी विद्या निर्वपणमेतदेष श्लोकोऽभ्युक्तो मनसि ताᳪं सादयति ॥ ५२ ॥

सरिरे त्वा सदने सादयामीति । वाग्वै सरिरं वाचि ताᳪं सादयति ॥ ५३ ॥

(त्य) अपां त्वा क्षये सादयामीति । चक्षुर्वाऽअपां क्षयस्तत्र हि सर्व्वदैवापः क्षियन्ति चक्षुषि ताᳪं सादयति ॥ ५४ ॥

(त्य) अपां त्वा सधिषि सादयामीति । श्रोत्रं वाऽअपाᳪं सधिः श्रोत्रे

"समुद्रे त्वा सदने सादयामि"–इति(७)।मनो वै समुद्रः। मनसो वै समुद्राद्वाचाऽभ्रया देवास्त्रयीं विद्यां निरखनन्। तदेष श्लोकोऽभ्युक्तः–" ये समुद्रान्निरखनन्, देवास्तीक्ष्णाभिरभ्रिभिः। सुदेवोऽअद्य तद्विद्याद् यत्र निर्वपणं दधुः"–इति। मनः समुद्रः, वाक्तीक्ष्णाऽभ्रिः। त्रयी विद्या निर्वपणम्। एतदेष श्लोकोऽभ्युक्तः। मनसि तां सादयति ॥ ५२ ॥

" सरिरे त्वा सदने सादयामि "–इति (८)। वाग् वै सरिरम्। वाचि तां सादयति ॥ ५३ ॥

" अपां त्वा क्षये सादयामि "–इति (९)। चक्षुर्वाऽअपां क्षयः । तत्र हि सर्वदैवापः क्षियन्ति। चक्षुषि तां सादयति ॥ ५४ ॥

" अपां त्वा सधिषि सादयामि "–इति (१०)। श्रोत्रं वाऽअपां सधिः। श्रोत्रे तां साद-

ताॅ सादयति तद्या ऽअस्यैतेभ्यो रूपेभ्य ऽआप ऽआयँस्ता ऽअस्मिन्नेतत्प्रतिदधात्यथोऽएतान्येवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति ॥ ५५ ॥

(त्य) अपां त्वा सदने सादयामीति । द्यौर्वाऽअपाᳬ सदनं दिवि ह्यापः सन्ना दिवि ताॅ सादयति ॥ ५६ ॥

(त्य) अपां त्वा सधस्थे सादयामीति । (त्य) अन्तरिक्षं वा अपाॅ सधस्थमन्तरिक्षे ताॅ सादयति ॥ ५७ ॥

(त्य) अपां त्वा योनौ सादयामीति । समुद्रो वाऽअपां योनिः समुद्रे ताॅ सादयति ॥ ५८ ॥

(त्य) अपां त्वा पुरीषे सादयामीति । सिकता वाऽअपां पुरीषᳬ सिकतासु ताॅ सादयति ॥ ५९ ॥

(त्य) अपां त्वा पाथसि सादयामीति । (त्य) अन्नं वाऽअपां पाथोऽन्ने

यति । तद्या अस्यैतेभ्यो रूपेभ्य आप आयन् । ता अस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । अथोऽएतान्येवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति ॥ ५५ ॥

" अपां त्वा सदने सादयामि "–इति (११) । द्यौर्वाऽअपां सदनम् । दिवि ह्यापः सन्नाः । दिवि तां सादयति ॥ ५६ ॥

" अपां त्वा सधस्थे सादयामि "–इति (१२) । अन्तरिक्षं वाऽअपां सधस्थम् । अन्तरिक्षे तां सादयति ॥ ५७ ॥

" अपां त्वा योनौ सादयामि "–इति (१३) । समुद्रो वाऽअपां योनिः । समुद्रे तां सादयति ॥ ५८ ॥

" अपां त्वा पुरीषे सादयामि "–इति (१४) । सिकता वाऽअपां पुरीषम् । सिकतासु तां सादयति ॥ ५९ ॥

" अपां त्वा पाथसि सादयामि "–इति (१५) । अन्नं वाऽअपां पाथः । अन्ने तां साद-

---

सधस्थ इति । " सधमादस्थयोश्छन्दसि "–(पा. सू. ६ । ३ । ९६) इति सहशब्दस्य सधादेशः । स्थानेऽस्मिन् सम्भूय तिष्ठन्तीति अन्तरिक्षमपां सधस्थम् ॥ ५७ ॥

समुद्रो वा अपां योनिरिति । समुद्रस्य सकाशादपामुत्पत्तेः 'अपां योनिः समुद्रः' ॥ ५८ ॥

सिकता वा अपां पुरीषमिति । मूत्रस्य निःसारोंऽशो लोके पुरीषशब्देनोच्यते, एवं सिकतानामपि सारत्वादपां पुरीषत्वम् ॥ ५९ ॥

अन्नं वा इति । 'पाथः' शब्दः, अन्नस्य तत्सम्पादकत्वेन तत्कारणत्वादन्नमपां पाथः ॥ ६० ॥

ताꣳ सादयति तद्या ऽअस्यैतेभ्यो रूपेभ्य ऽआप ऽआयंस्ता ऽअस्मिन्नेतत्प्रतिदधात्यथोऽएतान्येवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति ॥ ६० ॥

गायत्रेण त्वा च्छन्दसा सादयामि । त्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसा सादयामि जागतेन त्वा च्छन्दसा सादयाम्यानुष्टुभेन त्वा च्छन्दसा सादयामि पाङ्क्तेन त्वा च्छन्दसा सादयामीति तद्या ऽअस्यैतेभ्यश्छन्दोभ्य ऽआप ऽआयंस्ता ऽअस्मिन्नेतत्प्रतिदधात्यथोऽएतान्येवास्मिन्नेतच्छन्दाꣳसि दधाति ॥ ६१ ॥

ता ऽएता ऽअङ्गुलयः । (स्ताः) ताः सर्वत ऽउपदधाति सर्वतो हीमा अङ्गुलयोऽन्तेषूपदधात्यन्तेषु हीमा ऽअङ्गुलयश्चतुर्धोपदधाति चतुर्धा हीमा ऽअङ्गुलयः पञ्चपञ्चोपदधाति पञ्चपञ्च हीमा ऽअङ्गुलयो नानोपदधाति नाना हीमा ऽअङ्गुलयः सकृत्सकृत्सादयति समानं तत्करोति तस्मात्समानसम्बन्धनाः ॥ ६२ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ७-४-२ ॥ (९. २.) ॥

इति चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७-४ ॥ (कण्डिकासंख्या १००)

इति पञ्चमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ७-५ ॥

अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ३९८ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे हस्ति (घ) पद्नामकं सप्तमं काण्डं समाप्तम् ॥ ७ ॥

पति । तद् या अस्यैतेभ्यो रूपेभ्य आप आपन्-ता अस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । अथोऽएतान्येवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति ॥ ६० ॥

(१) " गायत्रेण त्वा च्छन्दसा सादयामि, (२) त्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसा सादयामि, (३) जागतेन त्वा च्छन्दसा सादयामि, (४) आनुष्टुभेन त्वा च्छन्दसा सादयामि, (५) पाङ्क्तेन त्वा च्छन्दसा सादयामि "-(वा० सं० १३ । ५३) इति । तद् या अस्यैतेभ्यश्छन्दोभ्य आप आपन्-ता अस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । अथोऽएतान्येवास्मिन्नेतच्छन्दांसि दधाति ॥ ६१ ॥

ता एता अङ्गुलयः । ताः सर्वत उपदधाति । सर्वतो हीमा अङ्गुलयः । अन्तेषूपदधाति । अन्तेषु

" गायत्रेण त्वा च्छन्दसा सादयामि "-इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैश्चतस्रो दिशि च्छन्दस्या उपदध्यात् । ' गायत्रेण ' इत्यादिषु स्वार्थिकोऽण् प्रत्ययः (पा. सू. ४ । २ । १२०) । स्पष्टार्थमन्यत् ॥ ६१ ॥

अपाधामस्यानामङ्गुल्यात्मकत्वमाह-ता एता अंगुलय इति । " ता अस्याङ्गुलिभ्योऽभ्यस्रवन् "-

हीना अङ्गुलयः । चतुर्थीमुपदधाति । चतुर्थी हीना अङ्गुलयः । पञ्च पञ्चोपदधाति । पञ्च पञ्च हीना अङ्गुलयः । नानोपदधाति । नाना हीना अङ्गुलयः । सकृत्सकृत्सादयति । समानं तत्करोति । तस्मात् समानसम्बन्धनाः ॥ ६२ ॥

इत्युक्तत्वात् (श. प. ७ । ५ । २ । ४४) ता आपस्ता अङ्गुलय इत्यर्थः । एतासामिष्टकानामङ्गुलिरूपत्वात् पादमात्रि—त्वाः सर्वत्र उपधानीया इति । तत्र 'नानोपदधाति' पृथक् पृथगुपदधाति । तस्मादपि अङ्गुलयः पृथक्पृथक्त्वेनेत्यर्थः । सकृदिति । पञ्चानां पञ्चानां 'सकृत्'—सादनमन्त्रः । न तु प्रत्येकं सादनमन्त्र इत्यर्थः । एवं च सति तद् इष्टकानां स्वरूपं 'समानं' सम्बद्धं करोति । तस्मादङ्गुलयः पञ्च समानबन्धना एकस्मिन्नेव हस्ते 'पञ्च—पञ्च' भवन्तीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
सप्तमकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (७—५—२) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
महाभूतैर्नवौघैः कल्पवल्लीकल्पधेनुर्विश्वचक्रम् ।
रत्नौघा कल्पवल्लीं हिरण्यहिरण्यरथौ सप्तसागराः निष्पादौ,
श्वर्णमाहिषदर्शं प्रथितहिमगिरिः सह लाङ्गलं घटं च ॥
चण्डाद्रिं धन्यकन्या निजबलतुलितः स्वर्णजं वर्णलक्ष्म्याः,
कार्तस्वरं कुरावल्लुब्धहस्तिगजश्रीः राजते राजपुत्रः ।
भाजोर्थं ग्रामजन्मा छत्रगजतुरगः श्लोकं चार्तेनजा,
स्फाटवो वत्सरं निर्मिच्छन् मुदा माधवाचार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः ॥ (७ । ५)

इति श्रीमाध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणे हस्ति (घ) टाख्यं सप्तमं काण्डम् ॥ ७ ॥

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

सायणभाष्यसमेतम् ।

तत्र

अष्टमं काण्डम् ८ ।

अथ चितिनामकेऽष्टमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

ओम् । प्राणभृतऽउपदधाति । प्राणा वै प्राणभृतः प्राणानेवैतदुपदधाति ताः प्रथमायां चिताऽउपदधाति पूर्वार्द्धऽएषोऽग्नेर्यत्प्रथमा चितिः पुरस्तात्तत्प्राणान्दधाति तस्मादिमे पुरस्तात्प्राणाः ॥ १ ॥

(स्ता) ता दशदशोपदधाति । दश वै प्राणा यद्‌ वाऽअपि बहुकृत्वो दश-दश दशैव तत्पञ्चकृत्वो दशदशोपदधाति पञ्च वाऽएतान्पशूनुपदधाति दशदश वाऽएकैकस्मिन्पशौ प्राणास्तदेषु सर्वेषु प्राणान्दधात्यनन्तर्हिताः पशुभ्यऽउपदधात्यनन्तर्हितांस्तत्पशुभ्यः प्राणान्दधाति सर्व्वतऽउपदधाति सर्व्वतऽएवैष्वेतत्प्राणान्दधाति ॥ २ ॥

अथ पञ्चाशत्प्राणभृदिष्टकोपधानम् ।

प्राणभृत उपदधाति । प्राणा वै प्राणभृतः । प्राणानेवैतदुपदधाति । ताः प्रथमायां चिताऽउपदधाति । पूर्वार्द्ध एषोऽग्नेः—यत्प्रथमा चितिः । पुरस्तात्तत्प्राणान्दधाति । तस्मादिमे पुरस्तात्प्राणाः ॥ १ ॥

ता दश-दशोपदधाति । दश वै प्राणाः । यद्‌ वाऽअपि बहुकृत्वो दश-दश-दशैव तत् । पञ्चकृत्वो दश-दशोपदधाति । पञ्च वाऽएतान्पशूनुपदधाति । दश-दश वाऽएकैकस्मिन्पशौ प्राणाः, तदेषु सर्वेषु प्राणान्दधाति । अनन्तर्हिताः पशुभ्य उपदधाति । अनन्तर्हितांस्तत्पशुभ्यः प्राणान्दधाति । सर्वत उपदधाति, सर्वत एवैष्वेतत्प्राणान्दधाति ॥ २ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

गार्हपत्यचयनादिचतुर्थचित्यन्तेष्टकोपधानपर्यन्तं सप्तमे प्रतिपादितम् । अथाष्टमकाण्डे चितीनामुपधानं प्रस्तूयते । तत्र प्रथमचितौ प्राणभृदुपधानं विधत्ते—प्राणभृत उपदधातीति । प्राणान् बिभर्ति शरीरे धारयन्तीति वा प्राणलिङ्गैर्मन्त्रैरुपधानाद्वा 'प्राणभृतः' इष्टकाः । श्रुत्या तु प्रकारान्तरेणापि निर्वचनमग्रे करिष्यते । ता उपदध्यादित्यर्थः । तदेतत् प्रशंसति—प्राणा वा इति । याः प्राणभृदाख्या इष्टकास्ताः खलु प्राणात्मिकाः खलु । तथा च 'एतत्' एतेन प्राणभृदुपधानेन अग्नौ 'प्राणानेव' स्थापितवान्भवति । तासां प्रथमचितावुपधानं विधाय स्तौति—ताः प्रथमायामिति । प्रथमचितिरग्निशरीरस्य पूर्वो भागः । तत्र प्राणभृतामुपधानेन प्राणानेव स्थापयतीति ॥ १ ॥

ताः पञ्चाशत्सङ्ख्याकाः प्राणभृतः 'दश-दश' उपधेयाः । 'दश' सङ्ख्याकाः खलु 'प्राणाः'—सप्त शीर्षण्याः, द्वाववाञ्चौ, नाभिर्दशमीति । अतः सङ्ख्यासाम्यात् तासां प्राणरूपता सिद्धेति । यद्‌ वा इत्यादि ।

यद्वेव प्राणभृत उपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्तात्प्राणा उदक्रामन्देवता भूत्वा तानब्रवीदुप मेत प्रति म एतद्धत्त येन मे यूयमुदक्रमिष्टेति स वै तदन्नꣳ सृजस्व यत्ते वयं पश्यन्त उपवसामेति ते वा उभये सृजामहा इति तथेति ते प्राणाश्च प्रजापतिश्चैतदन्नमसृजन्तैताः प्राणभृतः ॥ ३ ॥

यद्वेव प्राणभृत उपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्तात्प्राणा उदक्रामन्–देवता भूत्वा । तानब्रवीत्–उप मेत, प्रति मऽएतद्धत्त–येन मे यूयमुदक्रमिष्टेति । स वै–तदन्नं सृजस्व–यत्ते वयं पश्यन्त उपवसामेति । ते वा उभये सृजामहाऽइति । तथेति । ते प्राणाश्च प्रजापतिश्चैतदन्नमसृजन्त–एताः प्राणभृतः ॥ ३ ॥

पञ्चकृत्वः पञ्चवार दशसङ्ख्याका इष्टका उपधीयन्ते 'यत्' तथापि विभज्यमानाः सत्यस्ताः प्राणभृतः 'दशैव' सम्पद्यन्ते । दशसङ्ख्यानानां सङ्ख्या विधाय स्तौति–पञ्चकृत्वो दश–दशोपदधातीति । 'पञ्चकृत्वः' पञ्चवारम् । पञ्च वा इत्यादि । पञ्चसङ्ख्याकान् हि 'पशून्' अयमध्वर्युः 'उपदधाति' तेषु एकैकस्मिन् 'पशौ' 'दश–दश' 'प्राणाः' 'तान्' तथा सति 'एषु' 'सर्वेषु' पञ्चस्वपि पशुषु प्रत्येकं दश–दश प्राणान् स्थापितवान् भवतीत्यर्थः । उपहितानां पशुशीर्षाणां समीपे तासामुपधानं विधाय स्तौति–अनन्तर्हिताः पशुभ्य इति । 'पशुभ्यः' पशुशीर्षेभ्यः सकाशात् 'अनन्तर्हिताः' अव्यवहिताः 'तत्' तेन 'पशुभ्यः' 'अनन्तर्हितान्' अव्यवहितानेव 'प्राणान्' स्थापयति । प्राच्याद्यासु पञ्चसु दिक्षु तासामुपधानं विधत्ते–सर्वत उपदधातीति । 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु दश–दशोपदध्यात् । 'सर्वतः' सर्वाभ्यो दिग्भ्यः । गतमन्यत् ॥ २ ॥

प्राणभृदुपधानमनूद्य प्रकारान्तरेण स्तौति–यद्वेव प्राणभृत उपदधातीति । 'विस्रस्ताद्' विश्लिष्टावयवात् 'प्रजापतेः' सकाशात् 'प्राणाः' उत्क्रान्ताः । केन रूपेणोदक्रामन्निति तदाह–देवता भूत्वेति । चक्षुराद्यधिष्ठातृदेवतारूपं प्राप्येत्यर्थः । तानब्रवीदित्यादि । प्रजापतिः 'तान्' 'प्राणान्' 'अब्रवीत्' । हे प्राणाः ! यूयं 'मा माम्' 'उपेत' उपगच्छत । "त्यादौ द्वितीयायाः"–इति (पा. सू. ८ । १ । २३) मादेशः । 'मे' मदीयम् 'एतद्' अङ्गम् 'प्रतिधत्त' व्यवहारयोग्यं सम्पादयत । 'येन' खलु शरीरेण विस्रस्तेन हेतुना हे प्राणाः ! 'यूयमुदक्रमिष्ट' उत्क्रान्ता अभूत । तच्छरीरं यथापूर्वं कुरुतेति सम्बन्धः । एवं प्रजापतिप्रार्थितानां प्राणानां वाक्यम्–स वै तदन्नमित्यादि । हे प्रजापते ! 'सः' तादृशस्त्वमस्मदर्थम् 'अन्नं' 'सृजस्व' 'ते' तव सम्बन्धि सृष्टम् 'यद्' अन्नम् 'पश्यन्तः' वयं तव समीपे 'उपवसाम' उपविशामेति । अथ प्रजापतिस्तानब्रवीत्; 'ते' तथाविधाः 'उभये' उभयविधा अहं च यूयं च मिलिताः सन्तस्तदन्नम् 'सृजामहा इति' प्रार्थितवान् । 'ते' अपि 'तथेति' अङ्गीचक्रुः । तदनन्तरम् 'ते' 'प्राणाः' 'प्रजापतिश्च' सम्भूय प्राणभृदिष्टकारूपम् 'अन्नमसृजन्त' इत्यर्थः ॥ ३ ॥

स पुरस्तादुपदधाति । (तत्र) अयं पुरो भुव ऽइत्यग्निर्वै पुरस्तद्यत्तमाह पुर ऽइति प्राञ्चꣳ ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्त्यथ यद्भुव ऽइत्याहाग्निर्वै भुवोऽग्नेर्हीदꣳ सर्वं भवति प्राणो ह्यग्निर्भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ ४ ॥

तस्य प्राणो भौवायन ऽइति । प्राणं तस्माद्रूपादग्नेर्निरमिमीत वसन्तः प्राणायन ऽइति वसन्तमृतुं प्राणान्निरमिमीत गायत्री वासन्तीति गायत्रीं

स पुरस्तादुपदधाति । " अयं पुरो भुवः "–इति । अग्निर्वै पुरः । तद्यत्तमाह–पुर इति । प्राञ्चं ह्यग्निमुद्धरन्ति, प्राञ्चमुपचरन्ति । अथ यद्भुव इत्याह । अग्निर्वै भुवः, अग्नेर्हीदं सर्वं भवति प्राणो ह्यग्निर्भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ ४ ॥

"तस्य प्राणो भौवायनः"–इति । प्राणं तस्माद्रूपादग्नेर्निरमिमीत । "वसन्तः प्राणायनः"–इति । वसन्तमृतुं प्राणान्निरमिमीत । " गायत्री वासन्ती "–इति । गायत्रीं छन्दो वसन्तादृतो

अथ प्राच्यां दिशि प्रागभृद्भ्याख्यान समन्त्रक विधत्ते–स पुरस्तादिति । ' पुरस्तात् ' पूर्वस्यां दिशि । सप्तम्यर्थेऽस्तातिः । अत्र " पञ्चाशदिष्टकाः, पञ्चाशद्यजूंषि " इति वचनात् खण्डशः पञ्चाशद्धा विभक्ता मन्त्र प्रयोक्तव्या इत्येकः पक्षः । विभक्तानां मन्त्रभागानामपरिसमाप्तार्थत्वात्सर्व एव मन्त्राः; पञ्चाशत्संख्या तु आवृत्त्या पूर्णेति पक्षान्तरम् ।

अत्र प्रथमपक्षानुसारेण तावद्व्याख्यायते–" अयं पुरो भु . "–इत्याद्या. पूर्वस्यां दिशि प्रागभृदुपधा मन्त्राः । "अग्निर्वै पुरः" इति पूर्वदिग्वाचिना पुरःशब्देन तत्सम्बद्धोऽग्निरत्र विवक्षित इत्यर्थः ।

एतदेवोपपादयति–तद्यत्तमाहेति । ' तत् ' तत्र ' यत् ' यस्मात् ' तम् ' अग्निम् ' पुरः ' ' इत्याह पुरःशब्दवाच्यतया प्रतिपादयति, तत्कारणमभिधीयत इति शेषः । प्राञ्चं हीत्यादि तत्कारणवर्णनम् ' प्राञ्चम् ' पूर्वदिगभिमुखम् ' अग्निम् ' आहवनीयात्मना ' उद्धरन्ति ' । तथा ' प्राञ्चम् ' प्रागवस्थम् ' उपचरन्ति ' अग्निपरिचर्यां कुर्वन्ति ' हि ' यस्मात् तस्मात्पुरःशब्देनाग्निरभिधीयत इत्यर्थः । पदान्तरमनूद्य व्याचष्टे–अथ यद्भुव इति । भवत्यस्मादिति व्युत्पत्त्या ' भुव '–शब्दोऽग्निवचनः । तत्कार्यपरत्वमाह–प्राण इति । प्राणवायुरेव हि ' अग्निर्भूत्वा ' ' पुरस्तात् ' पूर्वस्यां दिशि आहवनीयात्मना ' तस्थौ ' स्थितवान् ' तत् ' अग्न्यात्मकं प्राणमेवोपहितवान् भवतीत्यर्थः । इत्थं प्रथमदशके प्रथमो मन्त्रो व्याख्यातः ॥ ४ ॥

द्वितीयं मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–तस्य प्राण इति । भुवस्यापत्यम् ' भौवायनः ' स च प्राणस्याग्नेस्तत्त्वत उत्पन्नः । प्राणं तस्मादिति । ' तस्मात् ' प्रथममन्त्रप्रतिपाद्यादग्न्यात्मकाद्रूपात् ' प्राणम् ' ' निरमिमीत

१–प्राणभृतमवस्यासमृतः करोऽहिता दश दश पुरस्तादुर्ध्व रेतःसिचोर्लायां च सर्वतो यथायोगमय पुर इति प्रतिमन्त्रम् । का. श्रौ. सू. १७ । १२५ ।

२–द्वितीयमयं पञ्चादिति । का. श्रौ. सूत्रे १७ । १२६ । कर्कः । अत्र नैके संशयो भवान् प्रयुक्ते । पंचाशदिष्टकाः पंचाशद्यजूंषीति वचनात् । तत् पुनरयुक्तम् । वाक्यानामपरिसमाप्तत्वात् । कथं तर्हि यजुषां पंचाशत्त्वम् । अभ्यासेनेत्यदोषः । नियाव । कथमत्वेताः सर्वाः प्राणभृतो भवन्तीति महत्वात् । यदेव मन्त्रोऽस्याह प्रजापतिगृहीतया त्वमित्येवमु इष्टका सर्वाः प्राणभृतो भवन्तीति । तस्मात्सकलमन्त्रप्रयोगो न दशकशः इति ।

छन्दो वसन्तादृतोर्निरमिमीत गायत्र्यै गायत्रमिति गायत्र्यै छन्दसो गायत्रꣳ [illegible] न्नऽउपाꣳशुं ग्रहं निर- [illegible] स्तोमं निरमिमीत त्रिवृतो रथन्तरमिति त्रिवृतः स्तोमाद्रथन्तरं पृष्ठं निरमिमीत ॥ ५ ॥

वसिष्ठऽऋषिरिति । प्राणो वै वसिष्ठऽऋषिर्यद्वै नु श्रेष्ठस्तेन वसिष्ठोऽथो यद्वस्तृतमो वसति तेनोऽएव वसिष्ठः प्रजापतिगृहीतया त्वयेति प्रजापतिसृष्टया त्वयेत्येतत्प्राणं गृह्णामि प्रजाभ्यऽइति प्राणं पुरस्तात्प्रापादयत

निरमिमीत । "गायत्र्यै गायत्रम्"–इति । गायत्र्यै छन्दसो गायत्रं साम निरमिमीत । "गायत्रादुपांशुः"–इति । गायत्रात्साम्न उपांशुं ग्रहं निरमिमीत । "उपांशोस्त्रिवृत्"–इति । उपांशोर्ग्रहात्त्रिवृतं स्तोमं निरमिमीत । "त्रिवृतो रथन्तरम्"–इति । त्रिवृतः स्तोमाद्रथन्तरं पृष्ठं निरमिमीत ॥ ५ ॥

"वसिष्ठ ऋषिः"–इति । प्राणो वै वसिष्ठ ऋषिः । यद्वै नु श्रेष्ठः–तेन वसिष्ठः । अथो यद्वस्तृतमो वसति–तेनोऽएव वसिष्ठः । "प्रजापतिगृहीतया त्वया"–इति । प्रजापतिसृष्टया त्वयेत्येतत् । "प्राणं गृह्णामि प्रजाभ्यः"–(वा० सं० १३ । ५४) इति । प्राणं पुरस्ताद्

निर्मितवान् सृष्टवान् भवतीत्यर्थः । "वसन्तः प्राणायनः" इति तृतीयमन्त्रः । प्राणस्यापत्यम् 'प्राणायनः' । अत्र पूर्वपूर्वमन्त्रप्रतिपाद्यादुत्तरोत्तरमन्त्रप्रतिपाद्यानामुत्पत्तिरिति प्रकरणार्थः । स च प्राणसृष्टः 'वसन्तः' । हे इष्टके ! तदात्मिकां त्वामुपदधामीति सर्वत्र योजना । 'प्राणायनः' इत्यनेन 'प्राणाद्वसन्तमृतुम्' सृष्टवानित्यर्थं सिद्धः । वसन्तादुत्पन्नत्वाद् 'गायत्री वासन्ती' । तदेवाह–गायत्री छन्दो वसन्तादृतोरिति । तस्या गायत्र्याः सकाशाद् गायत्राख्यं 'साम' सृष्टम् । तदाह–गायत्र्यै छन्दस इति । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २।३।६२ वा. १) । तस्माच्च गायत्राख्यात् 'साम्नः' उपांशुनामको ग्रहो निर्मितस्तदाह–गायत्रात्साम्न उपांशुमिति । स्तोत्रियानवकात्मकः स्तोमः 'त्रिवृत्' स च 'उपांशोः' निर्मितस्तदाह–उपांशोर्ग्रहात्त्रिवृतमिति । तस्मात् 'त्रिवृतः' रथन्तराख्यं साम निर्मितम् । तदाह–त्रिवृतः स्तोमाद्रथन्तरमिति । पृष्ठस्तोत्रस्य निष्पादकत्वात् 'रथन्तर' साम 'पृष्ठम्' ॥ ५ ॥

तस्मात् 'वसिष्ठ ऋषिः' उत्पन्नः । तस्य च वसिष्ठस्य स्वरूपमाह–प्राणो वा इति । देहस्थितिहेतुत्वेन इन्द्रियाणां वासयितृत्वाद्वसिष्ठ इति प्राण एवोच्यते, तदेवाह–यद्वा इति । 'यद्वै' यस्मादेव 'नु' निश्चितमिन्द्रियाणां मध्ये प्राणः 'श्रेष्ठः', अनुग्राहकत्वात् । तदनुगृहीतानि हीन्द्रियाणि स्वस्वव्यापारं कर्तुं प्रभवन्ति, 'तेन' श्रेष्ठयोगेन प्राणो 'वसिष्ठः' जातः ॥

पक्षान्तरमाह–अथो इति । 'यद्' यस्मात्प्राणः 'वस्तृतमः' अतिशयेन वासयिता सन् 'वसति' शरीरे वर्तते 'तेनो' तेनैव कारणेन 'वसिष्ठः' । "तुरछन्दसि" (पा. सू. ५ । ३ । ५९) इति स्मरणात् वस्तृशब्दादातिशायनिके (पा. सू. ५।३।५५) इष्ठनि "तुरिष्ठेमेयस्सु" (पा. सू. ६ । ४ । १५४) इति तृलोपः । "प्रजापतिगृहीतया" इति दशमो मन्त्रस्तं व्याचष्टे–प्रजापतिसृष्टयेति । कर्तृविशेषोपादान-

नानोपदधाति ये नाना कामाः प्राणे तांस्तद्दधाति सकृत्सादयत्येकं तत्प्राणं करोत्यथ यन्नाना सादयेत्प्राणꣳ ह विच्छिन्द्यात्सैषा त्रिवृदिष्टका यजुः सादनꣳ सूददोहास्तत्त्रिवृत्त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा ताव-तत्कृत्वोपदधाति ॥ ६ ॥

(त्य) अथ दक्षिणतः । (तोऽ) अयं दक्षिणा विश्वकर्मेत्ययं वै वायु-र्विश्वकर्मा योऽयं पवत एष हीदꣳ सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं वाति मनो ह वायुर्भूत्वा दक्षिणतस्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ ७ ॥ (शतम् ४३००)

मापादयन । नानोपदधाति । ये नाना कामाः प्राणे—तांस्तद्दधाति । सकृत्सादयति । एकं तत्प्राणं करोति । अथ यन्नाना सादयेत्—प्राणं ह विच्छिन्द्यात् । सैषा त्रिवृदिष्टका—यजुः, सादनं, सूद-दोहाः—तत्त्रिवृत् । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावत्तत्कृत्वोपदधाति (१) ॥ ६ ॥

अथ दक्षिणतः । "अयं दाक्षिणा विश्वकर्मा"—इति । अयं वै वायुर्विश्वकर्मा—योऽयं पवते । एष हीदं सर्वं करोति । तद्यत्तमाह दक्षिणेति । तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं वाति । मनो ह वायु-र्भूत्वा दक्षिणतस्तस्थौ—तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ ७ ॥

तस्य मनो वैश्वकर्मणमिति मनस्तस्माद्रूपाद्वायोर्निरमिमीत ग्रीष्मो मानसऽइति ग्रीष्ममृतुं मनसो निरमिमीत त्रिष्टुब्ग्रैष्मीति त्रिष्टुभं छन्दो ग्रीष्मादृतोर्निरमिमीत त्रिष्टुभः स्वारमिति त्रिष्टुभश्छन्दसः स्वारꣳ साम निरमिमीत स्वारादन्तर्यामऽइति स्वारात्साम्नोऽन्तर्यामं ग्रहं निरमिमीतान्तर्यामात्पञ्चदशऽइत्यन्तर्यामाद्ग्रहात्पञ्चदशꣳ स्तोमं निरमिमीत पञ्चदशाद्बृहदिति पञ्चदशात्स्तोमाद्बृहत्पृष्ठं निरमिमीत ॥ ८ ॥

भरद्वाजऽऋषिरिति । मनो वै भरद्वाजऽऋषिरन्नं वाजो यो वै मनो बिभर्ति

"तस्य मनो वैश्वकर्मणम्"–इति । मनस्तस्माद्रूपाद्वायोर्निरमिमीत । "ग्रीष्मो मानसः"–इति । ग्रीष्ममृतुं मनसो निरमिमीत । "त्रिष्टुब् ग्रैष्मी"–इति । त्रिष्टुभं छन्दो ग्रीष्मादृतोर्निरमिमीत । "त्रिष्टुभः स्वारम्"–इति । त्रिष्टुभश्छन्दसः स्वारं साम निरमिमीत । "स्वारादन्तर्यामः"–इति । स्वारात्साम्नोऽन्तर्यामं ग्रहं निरमिमीत । "अन्तर्यामात्पञ्चदशः"–इति । अन्तर्यामाद् ग्रहात्पञ्चदशं स्तोमं निरमिमीत । "पञ्चदशाद्बृहत्"–इति । पञ्चदशात्स्तोमाद्बृहत्पृष्ठं निरमिमीत ॥ ८ ॥

" भरद्वाज ऋषिः "–इति । मनो वै भरद्वाज ऋषिः । अन्नं वाजः । यो वै मनो बिभर्ति–

क्रियाशक्त्यात्मना [illegible] ' एष ' एव खलु वायुः ' इदम् ' सर्वं करोति, तस्माद्विश्वकर्मेत्युच्यत इत्यर्थः । ' तम् ' तत्र ' तम् ' वायुम् ' दक्षिणेति ' दक्षिणदिग्वाचिना शब्देन ' यद् ' यस्माद् ' आह ' । ' तस्मादेषः ' वायुः प्राणः सन् ' दक्षिणैव ' शरीरस्य दक्षिणभाग एव ' भूयिष्ठम् ' अधिकतरं ' वाति ' सञ्चरते । " वा गतिगन्धनयोः " (धा. पा. अ प. ४०) इति धातुः । मनो ह वायुर्भूत्वेत्यादि । सुखापरोक्ष्यसाधनमान्तरमिन्द्रियं ' मनः ' तच्च प्राणवायुर्भूत्वा ' दक्षिणतः ' देहस्य दक्षिणभागे ' तस्थौ ' स्थितवत् । तस्मात् ' तदेव ' वाय्वात्मकं मनः स्वरूपमुपहितवान् भवति ॥ ७ ॥

तस्य मनो वैश्वकर्मणमिति । द्वितीयस्यैकस्य द्वितीयमन्त्रः । विश्वकर्मशब्दाभिधेयाद्वायोर्जातं ' मनो वैश्वकर्मणम् ' । हे इष्टके ! तद्रूपां त्वामुपदधामीति शेषः । एतन्मन्त्रप्रयोगेण तस्माद् विश्वकर्मशब्दाभिधेयाद्वायोः ' मनः ' इन्द्रियम् ' निरमिमीत ' सृष्टवान् ॥

ग्रीष्मो मानस इति तृतीयेन मन्त्रेण ग्रीष्माख्यम् ' ऋतुम् ' ' मनसः ' सकाशान्निर्मितवान् । ग्रीष्माद्गतत्र छन्दस्त्रिष्टुप् ' ग्रैष्मी ' । तथा च ' ग्रीष्माद् ' ' ऋतो ' सकाशात् त्रिष्टुबाख्यम् 'छन्दः' निर्मितवान्॥

त्रिष्टुभः स्वारमिति । पञ्चममन्त्रः । त्रिष्टुप्छन्दसः सकाशात् ' स्वारम् ' स्वरसङ्घैरेकाद्यादिभिरेव वर्णैः समाप्यमानं साम स्वारम् तदुत्पन्नमित्यर्थः । तदाह–' त्रिष्टुभश्छन्दसः स्वारम् ' इति । एवमुत्तरत्रापि योजनीयम् । ' अन्तर्याम ' इति सोमग्रहः । पञ्चदशभिः स्तोत्रियाभिर्ऋग्भिर्निष्पाद्यः स्तोमः ' पञ्चदशः ' । बृहत्पृष्ठमिति । 'त्वामिद्धि हवामहे' इत्यस्यामुत्पन्नं साम 'बृहत्' तच्च पृष्ठस्तोत्ररूपेण प्रयुज्यमानत्वात् 'पृष्ठम्' ॥८॥

भरद्वाज ऋषिरिति । नवमो मन्त्रस्तं व्याचष्टे–मनो वा इति । एतन्निर्वक्ति–अन्नं वाज इति । ' यः ' खलु प्राणी ' मनो बिभर्ति ' धारयति जीवनविशिष्टो भवतीत्यर्थः । ' स ' च वाजाख्यम् ' अन्नम् '

सोऽन्नं वाजं भरति तस्मान्मनो भरद्वाज ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वयेति प्रजापतिसृष्टया त्वयेत्येतन्मनो गृह्णामि प्रजाभ्य इति मनो दक्षिणतः प्रापादयत नानोपदधाति ये नाना कामा मनसि तांस्तद्दधाति सकृत्सादयत्येकं तन्मनः करोत्यथ यन्नाना सादयेन्मनो ह विच्छिन्द्यात्सैषा त्रिवृदिष्टका तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ८-१-१ (१. १.)

सोऽन्नं वाजं भरति । तस्मान्मनो भरद्वाज ऋषिः । "प्रजापतिगृहीतया त्वया"-इति । प्रजापतिसृष्टया त्वयेत्येतत् । "मनो गृह्णामि प्रजाभ्यः"-(वा. सं. १३ । ५८) इति । मनो दक्षिणतः प्रापादयत । नानोपदधाति । ये नाना कामाः मनसि, तांस्तद्दधाति । सकृत्सादयति । एकं तन्मनः करोति । अथ यन्नाना सादयेत्-मनो ह विच्छिन्द्यात् । सैषा त्रिवृदिष्टका । तस्योक्तो बन्धुः (२) ॥ ९ ॥

'भरति' देहे धत्ते । 'तस्मात्' भरणाद्वाजेन भर्तृभागत्वात् 'मनः' बिभ्रतो वाजस्य भरतीति व्युत्पत्त्या 'मनः' एव 'भरद्वाज ऋषिः' इत्यर्थः । प्रजापतिगृहीतयेति प्रागुक्तार्थम् । 'मनो गृह्णामि प्रजाभ्य इति' अनेन मन्त्रभागेन दक्षिणदिशि प्राणभृदुपधानं कुर्वन् 'दक्षिणतः' शरीरस्य दक्षिणभागे 'मनः' 'प्रापादयत' प्रजापतिः प्रवेशयत् ।

उपधानस्य नानात्वं सादनस्य सकृत्त्वं पूर्वविहितं स्तौति—नानोपदधातीत्यादिना । 'मनसि' स्थिता ये नानाविधाः 'कामाः' अभिलाषविशेषाः 'तान्' 'तत्' तत्र मनसि स्थापयति । एकं तन्मन इति । 'तत्' तेन मनःसादनसकृत्त्वेन 'एकम्' अविच्छिन्नम् 'मनः' सम्पादयति । पृथक्सादने तु दोषविशेषमाह—अथ यन्नाना सादयेदिति । 'सैषा' दशमीष्टका 'त्रिवृत्' तथात्वं च ब्राह्मणान्तरम्—"सैषा त्रिवृदिष्टका यजुः सादनं सूददोहास्तत्त्रिवृत्त्रिवृदग्निः"—इत्यादिना" (श. प. ८ । १ । १ । ६ ।) तत्प्रमाणं च तत्रानुसन्धेयमिति दिशति—तस्योक्त इति । 'तस्य' त्रिवृत्त्वस्य ॥ ९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये अष्टमकाण्डे प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (८-१-१) ॥

अथ पश्चात्। (द) अयं पश्चाद्विश्वव्यचा ऽइत्यसौ वाऽआदित्यो विश्वव्यचा यदा ह्येवैषऽउदेत्यथेदꣳ सर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यञ्चमेव यन्तं पश्यन्ति चक्षुर्ह्यादित्यो भूत्वा पश्चात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १ ॥

तस्य चक्षुर्वैश्वव्यचसमिति। चक्षुस्तस्माद्रूपादादित्यान्निरमिमीत व्वर्षाश्चाक्षुष्याऽइति व्वर्षर्तुं चक्षुषो निरमिमीत जगती व्वार्षीति जगती छन्दो व्वर्षाभ्यऽऋतोर्निरमिमीत जगत्याऽऋक्सममिति जगत्यै छन्दस

अथ पश्चात्। "अयं पश्चाद्विश्वव्यचाः"-इति। असौ वाऽआदित्यो विश्वव्यचाः। यदा ह्येवैष उदेति-अथेदं सर्वं व्यचो भवति। तद्यत्तमाह-पश्चादिति। तस्मादेतं प्रत्यञ्चमेव यन्तं पश्यन्ति। चक्षुर्ह्यादित्यो भूत्वा पश्चात्तस्थौ। तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १ ॥

"तस्य चक्षुर्वैश्वव्यचसम्"-इति। चक्षुस्तस्माद्रूपादादित्यान्निरमिमीत। "वर्षाश्चाक्षुष्यः"-इति। वर्षाऋतुं चक्षुषो निरमिमीत। "जगती वार्षी"-इति। जगतीं छन्दो वर्षाभ्य ऋतोर्निरमिमीत। "जगत्या ऋक्समम्"-इति। जगत्यै छन्दस ऋक्समं साम

अथ प्रतीच्यां दिश्युपधेयानां प्राणभृतां दशकस्य दश मन्त्रान्दर्शयन् क्रमेण व्याचष्टे-अथ पश्चादिति। 'पश्चात्' प्रतीच्यां दिशि। "पश्चात्" (पा.सू.५।३।३२) इत्यस्मातिनिपात्यते। "अथ पश्चाद्विश्वव्यचाः"-इति प्रथमो मन्त्रः। "व्यचतिर्व्याप्तिकर्मा" विश्वं व्यचति व्याप्नोतीति विश्वव्यचाः 'असौ' द्युलोकस्य 'आदित्यः'। एतदेवाह-यदा ह्येवैष इति। यस्मिन् काले खलु 'एषः' सूर्यः 'उदेति' 'अथ' अनन्तरमेव 'इदं सर्वम्' 'व्यचः' व्यापनम् 'भवति' तस्मादसौ 'विश्वव्यचाः' इत्यर्थः। तद्यत्तमाहेति। 'तम्' आदित्यम् 'पश्चादिति' प्रत्यग्दिग्वाचिना शब्देन 'यत्' यस्मात्प्रतिपादयति, 'तस्माद्' एव प्रतीचीदिक्सम्बन्धकारणाद् 'एतम्' आदित्यम् 'प्रत्यञ्चम्' प्रत्यङ्मुखम् 'एव' 'यन्तम्' गच्छन्तम् 'पश्यन्ति' सर्वप्राणिनः 'चक्षुः' एव हि 'आदित्यो भूत्वा' 'पश्चात्' प्रत्यङ्मुखः 'तस्थौ'। 'तदेव' चक्षुरात्मकमेव 'तत्' आदित्यात्मकम् 'रूपम्' उपहितवान्भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

तस्य चक्षुर्वैश्वव्यचसमिति। द्वितीयो मन्त्रः। विश्वव्यचसो जातं 'वैश्वव्यचसम्'। अनेन मन्त्रेण 'तस्माद्' आदित्य-'रूपात्' कारणात् 'चक्षुः' निर्मितवान् प्रजापतिरित्यर्थः। 'वर्षाः' ऋतुः 'चाक्षुष्यः' तस्माच्चक्षुषः सृष्टः। "अप्सुमनःसिकतासमावर्षाणाम्" इति (लिङ्गानुशासन १।२९) स्मरणात् नित्यबहुत्वेनैकस्मिन्नपि बहुत्वम्। 'वर्षाऋतुम्' इति वर्षाख्यमृतुमित्यर्थः। जगती वार्षीति।

१-द्वितीयमथ पश्चादिति। का० श्रौ० सू० १७। १२६।

ऽऋक्समꣳ साम निरमिमीतऽर्क्समाच्छुक्र ऽइत्यृक्समात्साम्नः शुक्रं ग्रहं निरमिमीत शुक्रात्सप्तदश ऽइति शुक्राद्ग्रहात्सप्तदशꣳ स्तोमं निरमिमीत सप्तदशाद्वैरूपमिति सप्तदशात्स्तोमाद्वैरूपं पृष्ठं निरमिमीत ॥ २ ॥

जमदग्निर्ऋषिरिति । चक्षुर्वै जमदग्निर्ऋषिर्यदनेन जगत्पश्यत्यथो मनुते तस्माच्चक्षुर्जमदग्निर्ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वयेति प्रजापतिसृष्टया त्वयेत्येतच्चक्षुर्गृह्णामि प्रजाभ्य ऽइति चक्षुः पश्चात्प्रापादयत नानोपदधाति ये नाना कामाश्चक्षुषि तांस्तद्दधाति सकृत्सादयत्येकं तच्चक्षुः करोत्यथ यन्नाना सादयेच्चक्षुर्ह विच्छिन्द्यात्सैषा त्रिवृदिष्टका तस्योक्तो बन्धुः ॥३॥

निरमिमीत । "ऋक्समाच्छुक्रः"–इति । ऋक्समात्साम्नः शुक्रं ग्रहं निरमिमीत । "शुक्रात्सप्तदशः"–इति । शुक्राद्ग्रहात्सप्तदशं स्तोमं निरमिमीत । "सप्तदशाद्वैरूपम्"–इति । सप्तदशात्स्तोमाद्वैरूपं पृष्ठं निरमिमीत ॥ २ ॥

"जमदग्निर्ऋषिः"–इति । चक्षुर्वै जमदग्निर्ऋषिः । यदनेन जगत्पश्यति, अथो मनुते–तस्माच्चक्षुर्जमदग्निर्ऋषिः । "प्रजापतिगृहीतया त्वया"–इति । प्रजापतिसृष्टया त्वयेत्येतद् । "चक्षुर्गृह्णामि प्रजाभ्यः"–(वा. सं. १३ । ५६) इति । चक्षुः पश्चात्प्रापादयत । नानोपदधाति । ये नाना कामाः–चक्षुषि तांस्तद्दधाति । सकृत्सादयति । एकं तच्चक्षुः करोति । अथ यन्नाना सादयेत्–चक्षुर्ह विच्छिन्द्यात् । सैषा त्रिवृदिष्टका । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३ ॥

वर्षाभ्यो जाता 'वार्षी' । गतमन्यत् । जगत्या ऋक्सममिति । यत्साम ऋचा समं समाप्यते न न्यूनाधिकमात्रेण तत् 'ऋक्सम साम' जागताच्छन्दसः सकाशादुत्पन्नम् । तदेवाह–जगत्यै छन्दस ऋक्समं सामेति । पूर्ववत्षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २ । ३ । ६२ वा. १) तस्मादृक्समाख्यात् 'साम्नः' शुक्राख्यः सोमग्रहः सृष्टस्तदाह–ऋक्समात्साम्नः शुक्रं ग्रहमिति । सप्तदश इति । सप्तदशभिः स्तोत्रियाभिर्निष्पाद्यः स्तोमः 'सप्तदशः' । तस्माच्च वैरूपाख्यं पृष्ठं साम निर्मितमित्याह–सप्तदशात्स्तोमाद्वैरूपं पृष्ठमिति । 'सप्तदशात् स्तोमात् वैरूपं पृष्ठं' भवति । स्पष्टोऽर्थः ॥ २ ॥

जमदग्निर्ऋषिरिति । नवमो मन्त्रः । तत्र जमदग्निपदं व्याचष्टे–चक्षुर्वा इति । एतदुपपादयति–यदनेनेति । इदनेन 'चक्षुषा' 'जगद्' रूपादिकम् 'पश्यति' इति यत् 'अथो' अपि च चक्षुषैव 'मनुते' जानातीति यत् 'तस्माद्' हेतोः जगन्मनुतेऽनेन इति व्युत्पत्त्या वर्णलोपेन जमदग्नि- प्रकाशकत्वादग्निर्दर्शनादृषिश्चेति "जमदग्निर्ऋषिः" इति वाक्यतात्पर्येण चक्षुरेव प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । "प्रजापतिगृहीतया" इति दशममन्त्रं पूर्ववद्व्याचष्टे–प्रजापतिसृष्टया त्वयेत्येतदिति । 'चक्षुर्गृह्णामि' इत्यस्य तात्पर्यमाह–चक्षुः पश्चात्प्रापादयतेति । 'पश्चात्' प्रतीच्यां दिश्यनेन मन्त्रभागेन 'चक्षुः' प्रवेशयदित्यर्थः । पूर्ववदुपधाने नानात्वम्;

(उ) अथोत्तरतः । (ऽ) इदमुत्तरात्स्वरिति दिशो वाऽ उत्तरात्ता ऽआहोत्तरादित्युत्तरा ह्यस्मात्सर्वस्माद्दिशोऽथ यत्स्वरित्याह स्वर्गो हि लोको दिशः श्रोत्रꣳ ह दिशो भूत्वोत्तरतस्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ ४ ॥

तस्य श्रोत्रꣳ सौवमिति । श्रोत्रं तस्माद्रूपाद्दिग्भ्यो निरमिमीत शरच्छ्रौत्रीति शरदमृतुꣳ श्रोत्रान्निरमिमीतानुष्टुप्शारदीत्यनुष्टुभं छन्दः शरद ऽऋतोर्निरमिमीतानुष्टुभ ऽऐडमित्यनुष्टुभश्छन्दस ऽऐडꣳ साम निरमिमीतैडान्मन्थीत्यैडात्साम्नो मन्थिनं ग्रहं निरमिमीत मन्थिन ऽएकविꣳश ऽइति मन्थिनो ग्रहादेकविꣳशꣳ स्तोमं निरमिमीतैकविꣳशाद्वैराजमित्येकविꣳशात्स्तोमाद्वैराजं पृष्ठं निरमिमीत ॥ ५ ॥

अथोत्तरतः । " इदमुत्तरात्स्वः "—इति । दिशो वाऽउत्तरात् । तद्यत् ता आह—उत्तरादिति । उत्तरा ह्यस्मात्सर्वस्माद्दिशः । अथ यत्स्वरित्याह—स्वर्गो हि लोको दिशः । श्रोत्रं ह दिशो भूत्वोत्तरतस्तस्थौ । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ ४ ॥

" तस्य श्रोत्रं सौवम् "—इति । श्रोत्रं तस्माद्रूपाद्दिग्भ्यो निरमिमीत । " शरच्छ्रौत्री "—इति । शरदमृतुं श्रोत्रान्निरमिमीत । " अनुष्टुप्शारदी "—इति । अनुष्टुभं छन्दः शरद ऋतोर्निरमिमीत । " अनुष्टुभऽऐडम् "—इति । अनुष्टुभश्छन्दस ऐडं साम निरमिमीत । " ऐडान्मन्थी "—इति । ऐडात्साम्नो मन्थिनं ग्रहं निरमिमीत । " मन्थिनऽएकविंशः "—इति । मन्थिनो ग्रहादेकविंशं स्तोमं निरमिमीत । " एकविंशाद्वैराजम् "—इति । एकविंशात्स्तोमाद्वैराजं पृष्ठं निरमिमीत ॥ ५ ॥

सादने सकृत्त्व च विधत्ते—नानोपदधातीत्यादिना । एकं तत्रक्षुरिति । 'एकम्' अविच्छिन्नम् । नानासादने पूर्वेवदोषमाह—अथ यन्नाना सादयेदिति । ' विच्छिन्द्यात् ' विच्छिन्न प्रदर्शनं वियुक्तं वा कुर्यादित्यर्थः । 'भेषा' त्रिवृद् ' इत्यादि पूर्ववद्योज्यम् ॥ ३ ॥

अथोत्तरस्यां दिश्युपधेयस्य प्राणभृत्पञ्चकस्य मन्त्रदशकं विभाग व्याचष्टे—अथोत्तरत इत्यादिना । ' उत्तरतः ' उत्तरस्यां दिशि । तत्र " इदमुत्तरात्स्व. " इति प्रथमो मन्त्रः । ' उत्तरात् ' ' इति ' पदस्य विवक्षितमर्थमाह—दिशो वा उत्तरादिति । एतदेव विवृणोति—तद्यदिति । ' तत् ' तत्र ' ता. ' दिशः ' उत्तरात् ' इति शब्देन ' आह ' प्रतिपादयतीति ' यत् ' तत्कारणमुच्यत इति शेष. । ' हि ' यस्मात् ' अस्मात् ' दृश्यमानात्स्थावरजङ्गमात्मकात् ' सर्वस्मात् ' जगत. ' दिश ' प्राच्यादयः ' उत्तरा ' उत्कृष्टतरा, उत्तरभागे वर्तमाना वा । अतो हेतोः " उत्तरात् " इति पदेन दिशः प्रतिपाद्यन्त इत्यर्थः । दिशां स्वर्गलोकात्मकत्वात् ' स्व. ' इति पदेनापि दिश एवोच्यन्त इत्याह—अथ यत्स्वरित्याहेति । श्रोत्रं ह दिश इत्यादि । ' श्रोत्रम् ' शब्दग्रहणसाधनमिन्द्रियम्; तत्स्वकारणात्मना दिग्रूपं प्राप्य 'उत्तरत.' उत्तरस्यां दिशि । 'तस्थौ' तद्रूपमिति । स्वकारणात्मकमेव दिगात्मकमेव रूपमुपहितवान्भवतीत्यर्थ. ॥ ४ ॥

तस्य श्रोत्रं सौवमिति । द्वितीयो मन्त्रः । दिगात्मकात्स्वर्गलोकत्वात् ' श्रोत्रम् ' ' सौवम् ' स्वर्शब्दस्य तद्धिते परत. द्वारादित्वादैजागमः (पा. सू. ७ । ३ । ४) । ' तस्मात् ' स्वर्शब्दाभिधेयात् ' रूपात् '

विश्वामित्रऽऋषिरिति । श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऋषिर्यदेनेन सर्वतः शृणोत्यथो यदस्मै सर्वतो मित्रं भवति तस्माच्छ्रोत्रं विश्वामित्र ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वयेति प्रजापतिसृष्टया त्वयेत्येतच्छ्रोत्रं गृह्णामि प्रजाभ्यऽइति श्रोत्रमुत्तरतः प्रापादयत नानोपदधाति ये नाना कामाः श्रोत्रे तांस्तद्दधाति सकृत्सादयत्येकं तच्छ्रोत्रं करोत्यथ यन्नाना सादयेच्छ्रोत्रꣳ ह विच्छिन्द्यात्सैषा त्रिवृदिष्टका तस्यांक्तो बन्धुः ॥ ६ ॥

(३) अथ मध्ये । (ध्य२) इयमुपरि मतिरिति चन्द्रमा वाऽउपरि तद्य-

" विश्वामित्र ऋषिः "–इति । श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऋषिः । यदेनेन सर्वतः शृणोति । अथो यदस्मै सर्वतो मित्रं भवति–तस्माच्छ्रोत्रं विश्वामित्र ऋषिः । " प्रजापतिगृहीतया त्वया "–इति । प्रजापतिसृष्टया त्वयेत्येतत् । " श्रोत्रं गृह्णामि प्रजाभ्यः "–(वा. सं. १३ । ५७) इति । श्रोत्रमुत्तरतः प्रापादयत । नानोपदधाति । ये नाना कामाः–श्रोत्रे तांस्तद्दधाति । सकृत्सादयति । एकं तच्छ्रोत्रं करोति । अथ यन्नाना सादयेत्–श्रोत्रं ह विच्छिन्द्यात् । सैषा त्रिवृदिष्टका । तस्योक्तो बन्धुः (४) ॥ ६ ॥

अथ मध्ये । "इयमुपरि मतिः"–इति । चन्द्रमा वाऽउपरि । तद्यत्तमाह–उपरीति । उपरि हि

श्रोत्रेन्द्रियम् ' दिग्भ्य. ' सकाशान्निर्मितवानित्यर्थः । तच्छ्रोत्रादुत्पन्ना 'शरच्छ्रौत्री' । तस्या. शरदः सकाशादुत्पन्ना ' अनुष्टुप् शारदी ' । तयाविधादनुष्टुप्छन्दस ' ऐडम् ' यस्य साम्नोऽन्ते इडाशब्द. प्रयुज्यते तद् ' ऐड साम ' उत्पन्नम् । तस्माच्च ' ऐडात्साम्नः ' मन्थिसंज्ञः सोमग्रहो निर्मित । तस्मान्मन्थिग्रहादेकविंशाख्यस्तोमः, तस्माच्च वैराजाख्यं पृष्ठ साम निर्मितम् । एतावदत्र प्रतिपाद्यम् । तत. अक्षरयोजना पूर्ववत् कार्या ॥ ५ ॥

श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऋषिरित्यादि । विश्व सर्वं मित्रमनेन श्रोत्रेण पुरुषस्य भवतीति विश्वस्य मित्रहेतुत्वादर्शनसाधनत्वाच्च ' श्रोत्रम् ' खलु विश्वामित्राख्य ऋषिरित्यर्थः । "मित्रे चर्षौ"–(पा. सू. ६ । ३ । १३०) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । उक्तमेवार्थमाविष्करोति–यदेनेनेति । ' सर्वतः ' सर्वाभ्यो दिग्भ्यः । अथो यद्स्मा इति । व्युत्पत्त्यन्तरप्रदर्शनम् । ' अथो ' इति पक्षान्तरद्योतने । ' अस्मै ' श्रोत्रे जनाय ' यद् ' यस्माद् अनेन ' सर्वतः ' सर्वासु दिक्षु ' मित्रं भवति ' सम्पद्यते; तस्माद्विश्वामित्र इत्यर्थः । प्रजापतिगृहीतया इत्यादि गतम् । श्रोत्रमुत्तरतः प्रापादयतेति । उत्तरस्यां दिशि ' श्रोत्रम् ' ' प्रापादयत ' प्रजापतिः सृष्टिकाले प्रावेशयत् । तत. तस्याः दिशः सकाशात् प्रजार्थं श्रोत्रेन्द्रियं ' गृह्णामि ' उपाददे इत्यर्थः । ' नानोपदधाति ' इत्यादि पूर्ववद्योज्यम् । श्रोत्रस्य विच्छेदो बाधिर्यम् ॥ ६ ॥

अथ मध्यमाया उपधेयस्य प्राणभृद्दशकस्य दश मन्त्रान्प्रदर्शयन् व्याचष्टे–अथ मध्य इति । ' अथ ' अनन्तरं दिक्षूपधानानन्तरमग्निक्षेत्रस्य मध्यभागे दश प्राणभृत उपदध्यादित्यर्थः । तत्र " इयमुपरि मतिः "–

तस्मादाहोपरीत्युपरि हि चन्द्रमाऽअथ यन्मतिरित्याह वाग्वै मतिर्वाचा हीदᳫँ सर्वं मनुते वागेव चन्द्रमा भूत्वोपरिष्टात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ ७ ॥

तस्यै वाङ्मात्येति । वाचं तस्माद्रूपाच्चन्द्रमसो निरमिमीत हेमन्तो वाच्य ऽइति हेमन्तमृतुं वाचो निरमिमीत पङ्क्तिर्हैमन्तीति पङ्क्तिं छन्दो हेमन्तादृतोर्निरमिमीत पङ्क्त्यै निधनवदिति पङ्क्त्यै छन्दसो निधनवत्साम निरमिमीत निधनवत ऽआग्रयण ऽइति निधनवतः साम्न ऽआग्रयणं ग्रहं [illegible]
ᳫँशौ [illegible]
त्रिणवत्रयस्त्रिᳫँशाभ्याᳫँ स्तोमाभ्याᳫँ शाक्वररैवते पृष्ठे निरमिमीत ॥ ८ ॥

चन्द्रमाः । अथ यन्मतिरित्याह । वाग्वै मतिः । वाचा हीदं सर्वं मनुते । वागेव चन्द्रमा भूत्वोपरिष्टात्तस्थौ—तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ ७ ॥

" तस्यै वाङ्मात्या "—इति । वाचं तस्माद्रूपाच्चन्द्रमसो निरमिमीत । "हेमन्तो वाच्यः"—इति । हेमन्तमृतुं वाचो निरमिमीत । " पङ्क्तिर्हैमन्ती "—इति । पङ्क्तिं छन्दो हेमन्तादृतोर्निरमिमीत । " पङ्क्त्यै निधनवत् "—इति । पङ्क्त्यै छन्दसो निधनवत्साम निरमिमीत । "निधनवत आग्रयणः "—इति । निधनवतः साम्न आग्रयणं ग्रहं निरमिमीत । " आग्रयणात्त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ "—इति । आग्रयणाद्ग्रहात्त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ निरमिमीत । " त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यां शाक्वररैवते "—इति । त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यां स्तोमाभ्यां शाक्वररैवते पृष्ठे निरमिमीत ॥ ८ ॥

इति प्रथमो मन्त्रः । तत्र 'उपरि'—शब्दस्य विवक्षितमर्थमाह—चन्द्रमा वा उपरीति । प्रतिज्ञातमर्थमुपपादयति—तस्मादिति । 'त' चन्द्रमसमुपरीत्यूर्ध्ववाचिना शब्देन यस्मात्कारणादाह तत्कारणमुच्यत इत्यर्थः । उपरि हीति । यस्मादुपरिष्टाद्दिशि आकाशे, 'चन्द्रमा' दृश्यते;, तस्मात् 'तम्' सोमम् 'उपरि' दिक्सम्बन्धादुपरीत्युच्यत इत्यर्थः । 'मति' शब्दो ज्ञाने । 'मनुते' जानाति 'हि' यस्मादेव तस्मान्मननसाधनत्वाद् 'वाग्'—इन्द्रियम् 'चन्द्रमा भूत्वा' चन्द्ररूपतां प्राप्य 'उपरिष्टाद्' ऊर्ध्वदिशि 'तस्थौ'। अतः 'तदेव' वागात्मकं 'रूपम्' उपहितवान्भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

तस्यै वाङ्मात्येति । द्वितीयो मन्त्रः । मतेः सकाशाज्जाता वाक् 'मात्या' । वाचं तस्मादित्यादि । 'तस्माद्' वाक्कारणभूताद् 'रूपाच्चन्द्रमसः' सकाशाद् 'वाचम्' सृष्टवान्भवतीत्यर्थः । तस्या वाचः सकाशादुत्पन्नो 'हेमन्तो वाच्यः' । तस्माद्धेमन्तादुत्पन्ना 'हैमन्ती पङ्क्तिः' पङ्क्त्याख्यं छन्द इत्यर्थः । 'पङ्क्त्यै' पङ्क्त्याः सकाशात्, (पा. सू. २।३।६२ वा. २) षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । 'निधनवत्' पञ्चभक्तिकस्य 'साम्नः' अन्तिमो भागो निधनम्—" विश्व समत्रिणं दह " इत्यादि, तद्युक्तं साम 'निधनवत्' तदुत्पन्न-

विश्वकर्मऽऋषिरिति । वाग्वै विश्वकर्मर्षिर्वाचा हीदꣳ सर्वं कृतं तस्माद्वाग्विश्वकर्मर्षिः प्रजापतिगृहीतया त्वयेति प्रजापतिसृष्टया त्वयेत्येतद्वाचं गृह्णामि प्रजाभ्य ऽइति वाचमुपरिष्टात्प्रापादयन्न नानोपदधाति ये नाना कामा वाचि तांस्तद्दधाति सकृत्सादयत्येकां तद्वाचं करोत्यथ यन्नाना सादयेद्वाचꣳ ह विच्छिन्द्यात्सैषा त्रिवृदिष्टका तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९

(२) एतद्वै तदन्नम् । यत्प्राणाश्च प्रजापतिश्चासृजन्तैतावान्वै सर्वो यज्ञो यज्ञ ऽउ देवानामन्नम् ॥ १० ॥

"विश्वकर्मऽऋषिः"–इति । वाग्वै विश्वकर्मर्षिः । वाचा हीदं सर्वं कृतम् । तस्माद्वाग्विश्वकर्मर्षिः । "प्रजापतिगृहीतया त्वया"–इति । प्रजापतिसृष्टया त्वयेत्येतत् । "वाचं गृह्णामि प्रजाभ्यः"–(वा. सं. १३।५८) इति । वाचमुपरिष्टात्प्रापादयत । नानोपदधाति । ये नाना कामाः–वाचि तांस्तद्दधाति । सकृत्सादयति । एकां तद्वाचं करोति । अथ यन्नाना सादयेत् । वाचं ह विच्छिन्द्यात् । सैषा त्रिवृदिष्टका तस्योक्तो बन्धुः (९) ॥ ९ ॥

एतद्वै तदन्नम् । यत्तत्प्राणाश्च प्रजापतिश्चासृजन्त । एतावान्वै सर्वो यज्ञः । यज्ञ उ देवानामन्नम् १०

नित्यर्थः । तस्माच्च 'निधनजनः' सकाशाद् आग्रयणाख्यः सोमग्रहो जातः । तस्माद् 'आग्रयणात्' 'त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ' 'स्तोमौ' जातौ । त्रिरावृत्तस्तोत्रियानवकेन निष्पाद्यः स्तोमस्त्रिणवः । त्रयस्त्रिंशता स्तोत्रियाभिर्निष्पाद्यस्त्रयस्त्रिंशः । "स्तोमे डविधिः पञ्चदशाद्यर्थमिति" वार्तिककृत्स्मृतेः स्तोमवाचिनः पञ्चदशसप्तदशादयः शब्दा डप्रत्ययान्ता द्रष्टव्याः । ताभ्यां त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यां सकाशाच्छाकररैवताख्ये पृष्ठसामनी निष्पन्ने ॥ ८ ॥

विश्वकर्मऋषिरिति मन्त्रस्य पूर्ववदिन्द्रियपरतामाह–वाग्वा इति । 'वाक्' इन्द्रियं हि विश्वकर्माख्यः 'ऋषिः' । तदुपपादयति–वाचा हीदमिति । वागिन्द्रियेण खलु कारणेन 'इदं सर्वम्' जगत् प्रजापतिना 'कृतम्' । अत एव कारणमस्य वाक्पूर्वकत्वमन्यत्राम्नातम्–"यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोति"–इति । विश्वं क्रियतेऽनयेति व्युत्पत्त्या वागेव विश्वकर्मा सैव दर्शनादृषिश्च । अन्यन्निगदसिद्धम् । प्रजापतिगृहीतया इत्यादि पूर्ववत् । वाचं गृह्णामीत्यस्य प्रयोजनमाह–प्रजाभ्य इति । प्रजापतिर्वाचं सृष्ट्वा ऊर्ध्वायां दिशि तां प्रावेशयत् । अतः 'प्रापादयत' । 'नानोपदधाति' इत्यादि पूर्ववत् । एकां तद्वाचमिति । 'एकाम्' अविच्छिन्नां सन्ततां 'वाचम्' कृतवान्भवतीत्यर्थः । विपर्यये दोषमाह–अथ यन्नानेति । 'सैषा त्रिवृदिष्टका' इत्यादि पूर्ववद्योज्यम् ॥ ९ ॥

एतद्वै तदन्नमिति । इयं पञ्चाशत्सङ्ख्याकैर्मन्त्रैर्यावन्तोऽर्थाः प्रतिपादिताः, एतदात्मकमेव वस्तु 'तदन्नम्' यत्प्राणभृदाख्यमन्नं सृष्ट्यादौ 'प्राणाश्च प्रजापतिश्च' सह मिलिताः सृष्टवन्तः । उक्तार्थजालस्यान्नरूपतां प्रतिपादयति–एतावान्वा इति । अग्नि–प्राण–वसन्त–गायत्र्यादयोऽत्र यावन्तोऽर्थाः अनुक्रान्ता एतावान् एव 'सर्वो यज्ञः' सर्वेषां यज्ञसाधनानां कालच्छन्दःसामग्रहस्तोमपृष्ठादीनामत्रमन्त्रेष्वन्तर्भूतत्वात् । तादृशश्च 'यज्ञः' 'देवानाम्' 'अन्नम्' उपजीवनीयो जीवनोपायः । अतस्तन्मन्त्राभिधेयानां प्राणभृन्नामकत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ १० ॥

(त्वा) ता दश-दशोपदधाति । दशाक्षरा विराड्विराडु कृत्स्नमन्नꣳ सर्व्वमेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति सर्व्वतऽउपदधाति सर्व्वतऽएवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति ता हैता विराजऽ एतान्प्राणान्बिभ्रति यत्प्राणान्बिभ्रति तस्मात्प्राणभृतः ॥ ११ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ८-१-२ ॥ (१. २.) ॥

तदाहुः । किं प्राणाः किं प्राणभृतऽइति प्राणाऽएव प्राणाऽअङ्गानि प्राणभृन्त्यङ्गानि हि प्राणान्बिभ्रति प्राणास्त्वेव प्राणाऽअन्नं प्राणभृदन्नꣳ हि प्राणान्बिभर्त्ति ॥ १ ॥

ता दश-दशोपदधाति । दशाक्षरा विराट् । विराडु कृत्स्नमन्नम् । सर्वमेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति । सर्वत उपदधाति । सर्वत एवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति । ता हैता विराज एतान्प्राणान्बिभ्रति । यत्प्राणान्बिभ्रति । तस्मात्प्राणभृतः ॥ ११ ॥

तदाहुः—किं प्राणाः, किं प्राणभृत इति । प्राणा एव प्राणाः, अङ्गानि प्राणभृन्ति । अङ्गानि हि प्राणान्बिभ्रति । प्राणास्त्वेव प्राणाः, अन्नं प्राणभृत् । अन्नं हि प्राणान्बिभर्ति ॥ १ ॥

दशसङ्ख्यानुवादेनान्नरूपतामाह—ता दश दशेति । 'ता' प्राणभृत प्रतिदिशं दशदशोपधीयन्ते । तया च दशसङ्ख्यायोगाद्विराड्रूपता सम्पद्यते । लोके च भुज्यमान 'कृत्स्नमन्नम्' विराडात्मकम्, अत 'अस्मिन्' चित्येऽग्नौ 'सर्वमेव' अन्नजात 'कृत्स्नम्' निरवशेषमेव 'एतत्' एतेन प्राणभृदुपधानेन स्थापितवान्भवतीत्यर्थः । सर्वत उपधानमनूद्य स्तौति—सर्वत उपदधातीति । सर्वत एवास्मिन्निति । 'सर्वतः' सर्वाभ्यो दिग्भ्यः सकाशादेव 'अस्मिन्' चित्येऽग्नौ 'एतत्' एतेन सर्वासु दिक्षूपधानेनोदीरितलक्षण प्राणभृदाख्यमन्न स्थापितवान्भवतीत्यर्थ । प्राणभृत्सञ्ज्ञा निर्ब्रूते—ता हैता इति । 'ताः' खलु 'एता' उपहिता इष्टका 'विराजः' दशसङ्ख्यायोगात्, 'एतान्प्राणान्' मनश्चक्षुरादीन् 'बिभ्रति' धारयन्ति पोषयन्ति वा । अन्नरूपत्वात्तासां प्राणभरणहेतुत्वम् । " डुभृञ् धारणपोषणयो. " (धा. पा. जु. उ. ९) इति धातु । 'तस्मात्' प्राणभरणाद्धेतो' एता इष्टका. प्राणभृत्सञ्ज्ञा' सम्पन्नाः ॥ ११ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये

अष्टमकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ (८-१-२) ॥

प्राणान् बिभर्तीति प्राणभृत इति नामनिर्वचन कृतम्, तत्र प्राणस्वरूप प्राणभृत्स्वरूप च विशदयितुं ब्रह्मवादिना प्रश्नमुद्भावयति—तदाहुरिति । तत्रोदीरितप्रश्नाश्चोदयन्ति—प्राणाना प्राणभृतां च किं स्वरूपमिति । उत्तरमाह—प्राणा इति । प्राणा एवात्रापि प्राणा' विवक्षिताः, नान्ये । 'अङ्गानि' शरीरावयवभूताश्चक्षुरादयः । कथमेतदित्यत आह—अङ्गानि हीति । यस्माद् 'अङ्गानि' 'प्राणान् बिभ्रति' धारयन्ति पोषयन्ति वा, तस्मात्तानि 'प्राणभृत' । प्रकारान्तरेण प्रतिवक्ति—प्राणास्त्वेवेति । 'तु'—शब्दः पक्षव्यावर्तकः, अस्मिन्नपि पक्षे प्राणा एव प्राणा', 'प्राणभृत्' तु 'अन्नम्' एव । तत्प्रतिपादयति—अन्नं हीति । अन्नरसस्य प्राणपोषकत्वं प्रसिद्धमिति 'हि' शब्दार्थ' ॥ १ ॥

तदाहुः । कथमस्यैताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्तीति यदेव सर्वास्वाह प्रजापतिगृहीतया त्वयेत्येवमु हास्यैताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्ति ॥ २ ॥

तदाहुः । (ख) यद्ग्रहाय गृहीताय स्तुवतेऽथ शंसत्यथ कस्मात्पुरस्ताद् ग्रहाणामृचश्च सामानि चोपदधातीति सꣳस्था वै कर्मणोऽन्वीक्षितव्यर्चा वै प्रतिपदा ग्रहो गृह्यतऽऋचि साम गीयते तदस्यैतद्यत्पुरस्ताद्ग्रहाणामृचश्च सामानि चोपदधात्यथ यदुपरिष्टाद्ग्रहाणाꣳ स्तुतशस्त्रे भवतस्तदस्यैतद्यदुपरिष्टाद्ग्रहाणाꣳ स्तोमांश्च पृष्ठानि चोपदधाति ॥ ३ ॥

तदाहुः—कथमस्यैताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्तीति । यदेव सर्वास्वाह—प्रजापतिगृहीतया त्वयेति । एवमु हास्यैताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्ति ॥ २ ॥

तदाहुः—यद्ग्रहाय गृहीताय स्तुवते—अथ शंसति—अथ कस्मात्पुरस्ताद्ग्रहाणामृचश्च सामानि चोपदधातीति । संस्था वै कर्मणोऽन्वीक्षितव्या । ऋचा वै प्रतिपदा ग्रहो गृह्यते, ऋचि साम गीयते । तदस्यैतद्—यत्पुरस्ताद्ग्रहाणामृचश्च सामानि चोपदधाति । अथ यदुपरिष्टाद् ग्रहाणां स्तुतशस्त्रे भवतः—तदस्यैतद्—यदुपरिष्टाद् ग्रहाणां स्तोमांश्च पृष्ठानि चोपदधाति ॥ ३ ॥

"अयं पुरो भुवः"–(वा. स. १३ । ५४) इत्यादिकैर्विभक्तैः पञ्चाशन्मन्त्रैः पञ्चाशदिष्टका उपधेया इत्येकः पक्षस्तमेवाभिप्रेत्य प्रश्नमुद्भावयति—तदाहुः कथमस्यैता इति । 'तत्' तत्र 'आहुः' चोदयन्ति ब्रह्मवादिनः, 'अस्य' अग्नेः सम्बन्धिन्य 'एताः' पञ्चाशदिष्टकाः 'सर्वाः' 'कथम्' ? 'प्राजापत्याः' प्रजापतिर्देवताका उपहिता 'भवन्तीति' तस्मिन्पक्षे एकस्मिन्नेव हि मन्त्रे "प्रजापतिगृहीतया" इति पदं, न सर्वत्र, अतः सर्वासां प्राजापत्यता न सम्भवतीति । अस्योत्तरमाह—यदेव सर्वास्वादेति । यस्मादेव कारणात् 'सर्वासु' अपि पञ्चाशदिष्टकासु यत् "प्रजापतिगृहीतया" इति 'आह' अनेनैव खलु 'एताः' प्राणभृतः 'सर्वाः' 'प्राजापत्याः भवन्ति' । अयमभिसन्धिः, यद् "अयं पुरः" इत्यादीनां विभक्तानां मन्त्राणां प्रयोग एव न सम्भवति, अपरिसमाप्तार्थत्वात् । "अय पुरः" इत्यारभ्य "प्रजाभ्यः"—इत्यन्ते एकोऽर्थः परिसमाप्यते । एकार्थावच्छेदकत्वादेको मन्त्र इति प्रतीष्टका सकृत् एवावर्तनीयः । अतः सर्वास्विष्टकासु प्रजापतिगृहीतयेत्येतेन प्रजापतिशब्दसम्बन्धो भविष्यतीति सर्वासां प्राजापत्यतासिद्धिरिति ॥ २ ॥

अथ मन्त्रगतानुपूर्व्या क्रमस्य ग्रहाणा प्रतीयमानमानन्तर्यमाक्षिप्य समाधत्ते—तदाहुर्यद्ग्रहाय गृहीतायेत्यादिना । एव मनुष्ठानक्रमः—प्रथम ग्रहग्रहणम्, पश्चात्स्तोत्रम्, तदनन्तरं शस्त्रमिति । तन्वत्र गायत्र्यादिसामानि वैराजीनोपदधानीत्याक्षेपः । संस्था वा इति । 'संस्था' निष्पत्तिः 'अन्वीक्षितव्या' अनुक्रमेण द्रष्टव्या । प्रतिपद्यतं देवतास्वरूपं ज्ञायते अनयेति 'प्रतिपत्' तया खलु 'ऋचा' प्रथममैन्द्रवायवादि—'ग्रहो गृह्यते,' ततः सामाधारभूतायाम् 'ऋचि' 'साम गीयते' सामगानं क्रियते । 'तत्' तस्मादत्र क्रमाश्रितत्वाच्चैव प्रतिपद्रूपत्वाद् ग्रहग्रहणात्पूर्वभावित्वात्, ऋचां गायत्रीत्रिष्टुबादीनां, साम्नां गायत्रसामादीनां च ग्रहाद्युपरिष्टात् पूर्वानुष्ठानमनुपपन्नमिति संगतमित्यर्थः । तया प्रयोगक्रमानुसारेण-

तदाहुः । (र्ध) यदेतत्त्रयꣳ सह क्रियते ग्रह स्तोत्रꣳ शस्त्रमथात्र ग्रहं चैव स्तोत्रं चोपदधाति कथमस्यात्रापि शस्त्रमुपहितं भवतीति यद्वाव स्तोत्रं तच्छस्त्रं यासु ह्येव स्तुवते ताऽउ ऽएवानुशꣳसन्त्येवमु हास्यात्रापि शस्त्रमुपहितं भवति ॥ ४ ॥

तदाहुः । (र्ष) यद्यथा पितुः पुत्रमेवं त्रीणि प्रथमान्याहाथ कस्मादृक्सामयोः संक्रामतीति साम वाऽऋचः पतिस्तद्यत्तत्रापि यथा पितुः पुत्रमेवं ब्रूयाद्यथा पतिꣳ सन्तं पुत्रं ब्रूयात्तादृक्तत्तस्मादृक्सामयोः संक्रामति कस्मादु त्रिः संतनोतीति पितरं पुत्रं पौत्रं तांस्तत्संतनोति . तस्मादु तेभ्य ऽएक ऽएव ददाति ॥ ५ ॥

तदाहुः—यदेतत्त्रयं सह क्रियते—ग्रहः, स्तोत्रम्, शस्त्रम् । अथात्र ग्रहं चव स्तोत्रं चोपदधाति । कथमस्यात्रापि शस्त्रमुपहितं भवतीति । यद्वाव स्तोत्रं—तच्छस्त्रम् । यासु ह्येव स्तुवते—ताऽउ एवानुशंसन्ति । एवमु हास्यात्रापि शस्त्रमुपहितं भवति ॥ ४ ॥

तदाहुः—यद्यथा पितुः पुत्रमेवं त्रीणि प्रथमान्याह । अथ कस्मादृक्सामयोः संक्रामतीति । साम वाऽऋचः पतिः । तद्यत्तत्रापि यथा पितुः पुत्रमेवं ब्रूयात्, यथा पतिं सन्तं पुत्रं ब्रूयात्—तादृक् तत् । तस्मादृक्सामयोः संक्रामति । कस्मादु त्रिः सन्तनोतीति—पितरम्, पुत्रम्, पौत्रम्—तांस्तत्सन्तनोति । तस्मादु तेभ्य एक एव ददाति ॥ ५ ॥

ध्रुवाश्वादीना ग्रहाणा ' उपरिष्टाद् ' उत्तरकाले उपांशोस्त्रिवृत् त्रिवृतो रथन्तरमित्यादिना त्रिवृदादीन्स्तोमान्, रथन्तरादीनि पृष्ठसामानि च ' उपदधाति ' अतो न क्रमभङ्ग इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अन्य प्रश्नमुद्भाव्य समाधत्ते—तदाहुर्यदेतत्त्रयमिति । ग्रह—स्तोत्र—शस्त्राणि पौर्वापर्येण ' सह ' प्रयुज्यन्ते । अत्र तु प्राणभृद्रूपोराश्वादिग्रह रथन्तरादिपृष्ठस्तोत्र तत्प्रतिपादकमन्त्रमार्गेन कृत्वा इष्टकात्वेन ' उपदधाति ' । अथाप्याध्वर्योः ' कथम् ' केन प्रकारेण ' अत्र ' प्राणभृत्सु आज्यप्रउगादि 'शस्त्रमप्युपहित भवतीति' प्रश्नः । स्तोत्रोपधानादेव शस्त्रस्याप्युपधान मिष्यतीत्याह—यद्वाव स्तोत्रमिति । ' यद् ' एव हि ' स्तोत्रम् ' ' तद् ' एव ' शस्त्रम् ' नयोः प्रगीताप्रगीतत्वमेव विशेषः । एतदेवाह—यासु ह्येवेति । ' यासु हि ' स्तोत्रियासु ऋक्षु ' स्तुवते ' रथन्तरादीनि सामानि गायन्ति सामगाः ' ता. ' एवर्चो होतृमैत्रावरुणादय ' अनुशंसन्ति ' । अत. स्तोत्रशस्त्रयोर्भेदाभावात्स्तोत्रोपधानेन ' शस्त्रमपि ' अस्य ' उपहितम् ' एव ' भवति ' इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्रैव प्रश्नान्तरमुद्भाव्य परिहरति—तदाहुर्यद्यथा पितुः पुत्रमिति । ' यथा ' येन प्रकारेण तद्धितवृत्त्या अश्वलस्यापत्यमाश्वलायन इत्येवंरूपया 'पितु ' सम्बन्धविशिष्ट 'पुत्र' कथयति । 'एवम्' अनेन प्रकारेण तद्धितवृत्त्या " तस्य प्राणो भौवायन " इत्येवंरूपया ' प्रथमानि ' 'त्रीणि' प्राणवसन्तगायत्रीरूपाणि ' आह ' प्रतिपादयति ' अथ ' एव मति ' कस्माद् ' हेतो " गायत्री गायत्रम् " इत्यादिना—प्रतिपाद्यमानयो ' ऋक्सामयो ' स्वरूप ' सङ्क्रामति ' सङ्क्रमणं नाम कार्यकारणतया ' ऋचः ' सामात्मना सङ्क्रमणम्, साम्नश्च ऋगात्मना,

तद्याः पुरस्तादुपदधाति । ताः प्राणभृतोऽथ याः पश्चात्ताश्चक्षुर्भृतस्ता ऽअपानभृतोऽथ या दक्षिणतस्ता मनोभृतस्ताऽउ व्यानभृतोऽथ या ऽउत्तरतस्ताः श्रोत्रभृतस्ताऽउदानभृतोऽथ या मध्ये ता वाग्भृतस्ताऽउ समानभृतः ॥ ६ ॥

तद्याः पुरस्तादुपदधाति—ताः प्राणभृतः । अथ याः पश्चात्—ताश्चक्षुर्भृतः, ता अपानभृतः । अथ या दक्षिणतः—ता मनोभृतः, ता उ व्यानभृतः । अथ या उत्तरतः—ताः श्रोत्रभृतः, ता उदानभृतः । अथ या मध्ये—ता वाग्भृतः, ता उ समानभृतः ॥ ६ ॥

अत्र सर्वत्र तद्धितप्रत्ययाभावात् । अनयोः पूर्वेषु त्रिष्विव पितापुत्रभाव तद्धितकृत्या ब्रूयात् प्रतिपादयेत् । अनयोर्जन्यजनकभावः कथं निरूपयेदिति प्रश्नभावार्थः । "अचतुर"—(पा. सू. ५ । ४ । ७७) इत्यादिसूत्रेण निपातनाद् ऋक्सामशब्दोऽच्प्रत्ययान्तः । संक्रमणं समर्थयते—साम वा इति । 'साम' खलु गीयमानमाधारभूताया: 'ऋचः पतिः,' आधेयत्वेन प्राधान्यात् । तथा सति 'यत्' यदि तयोः 'ऋक्सामयोः' अपि पूर्वेषु त्रिष्विव पितापुत्रभावं तद्धितकृत्या 'ब्रूयात्,' तर्हि कश्चित् 'पतिं सन्तम्' तामेवाभिद्ध्य 'पुत्रम्' इति 'ब्रूयात्,' इत्येतद् 'यथा' अनुचितम् 'तादृग्' एव,' यतः' यत् यद्युः सतः साम्नः ऋचः पुत्रत्वप्रतिपादनम् । 'तस्मात्' कारणाद् ऋक्सामयोराधाराधेयभावलक्षण एव सम्बन्धः इत्याह—तस्मादिति ॥

प्रथमतस्त्रिषु मन्त्रेषु इत्यादिनस्य पितापुत्रभावस्य प्रयोजनं वक्तुमाकाङ्क्षामुत्थापयति—कस्मादु त्रीनिति । 'कस्मात्' खलु प्रयोजनादादित्रीन् तद्धितकृत्या पितापुत्रभावेन 'सन्तनोति' सम्बद्धान् प्रतिपादयतीत्यर्थः । पितृ-पुत्र-पौत्रलक्षणत्रिपुरुषसन्तानप्रतिपादनाय तत् इति प्रतिवक्ति—पितरं पुत्रं पौत्रमिति । 'पितरं' पुत्रेण, 'पुत्रं' पौत्रेण । एवं 'तान्' पित्रादीनेव 'तत्' तेन 'सन्तनोति' सन्ततानविच्छिन्नान्करोति । 'तस्मात्' तेषां सम्बद्धत्वादेव 'तेभ्य एक एव' प्रपौत्रः 'ददाति' पिण्डानिति शेषः ॥ ५ ॥

अथैतासामुपधानमन्त्रेषु प्राणादिलिङ्गदर्शनात्तद्गुणत्वेन तेषां दशकानां पृथक् संज्ञाकरणं प्रतिजानीते—तद्याः पुरस्तादित्यादिना । 'तत्' तासु प्राणभृत्सु मध्ये 'याः' पूर्वस्यां दिशि 'उपदधाति' 'ताः' प्राणभृत्संज्ञाः, तासामुपधानमन्त्रेषु "प्राणं गृह्णन्प्रजाभ्यः" इति श्रवणात् । अथेति । चक्षुर्लिङ्गयुक्तेन मन्त्रेण पश्चादुपधेया 'याः' एव 'चक्षुर्भृतः' ता एवेष्टका 'अपानभृतः' इत्यर्थः । कोष्ठस्य वायोर्मुखनासिकाभ्यां बहिर्निःसरणं प्राणवृत्तिः, अतः सञ्चरणम् अपानवृत्तिः, पूर्वापरभावेन तयोः सञ्चरणात्पूर्वापरदिगवस्थितानामिष्टकानां तद्गुणकत्वमित्यर्थः । ता मनोभृत इति । मनोलिङ्गयुक्तेन मन्त्रेण दक्षिणत उपधेया इष्टका 'मनोभृतः' 'ता' एव 'व्यानभृतः' मनस इव व्यानस्यापि सर्वशरीरव्यापित्वात् । श्रोत्रलिङ्गयुक्तेन मन्त्रेण 'उत्तरतः' उपधेया इष्टकाः 'श्रोत्रभृतः' 'ता' एव 'उदानभृतः,' श्रोत्रस्येवोदानस्यापि ऊर्ध्वदेशावस्थितत्वात् । वाग्लिङ्गयुक्तेन मन्त्रेण मध्ये उपधेया इष्टका एव 'वाग्भृतः' 'ता' एव 'समानभृतः' इयं प्राणभृत् इति सामान्यतया विहिता एव अपानभृत् इत्यादिविशेषसंज्ञामपि लभन्ते । अपानादीनां तदनुविन्यायचक्षुरादीनां च तदनुभावत्वात् प्राणभृतश्चक्षुर्भृत इत्येवं पृथक्त्वेन इत्यर्थः ॥ ६ ॥

(स्तु)तदु ह चरकाध्वर्यवः । (वोऽन्या) अन्या ऽएवापानभृतो व्यानभृत ऽउदानभृतः समानभृतश्चक्षुर्भृतो मनोभृतः श्रोत्रभृतो वाग्भृत ऽइत्युपदधति न तथा कुर्यादत्यहैव रेचयन्त्यत्रो ऽएवैतानि सर्वाणि रूपाण्युपधीयन्ते ७

स वै पुरस्तादुपधाय पश्चादुपदधाति । प्राणो ह्यपानो भूत्वाऽऽङ्गुल्यग्रेभ्य ऽइति संचरत्यपान ऽउ ह प्राणो भूत्वाऽऽङ्गुल्यग्रेभ्य ऽइति संचरति तद्यत्पुरस्तादुपधाय पश्चादुपदधात्येताववैतत्प्राणौ संतनोति संदधाति तस्मादेतौ प्राणौ संततौ सꣳहितौ ॥ ८ ॥

(ताव) अथ दक्षिणत ऽउपधायोत्तरत ऽउपदधाति । व्यानो ह्युदानो भूत्वाऽऽङ्गुल्यग्रेभ्य ऽइति संचरत्युदान ऽउ ह व्यानो भूत्वाऽऽङ्गुल्यग्रेभ्य

तदु ह चरकाध्वर्यवः—अन्या एवापानभृतो व्यानभृत उदानभृतः समानभृतः, चक्षुर्भृतो मनोभृतः श्रोत्रभृतो वाग्भृत—इत्युपदधति । न तथा कुर्यात् । अत्यहैव रेचयन्ति । अत्रोऽएवैतानि सर्वाणि रूपाण्युपधीयन्ते ॥ ७ ॥

स वै पुरस्तादुपधाय पश्चादुपदधाति । प्राणो ह्यपानो भूत्वाऽऽङ्गुल्यग्रेभ्य इति सञ्चरति । अपान उ ह प्राणो भूत्वाऽऽङ्गुल्यग्रेभ्य इति सञ्चरति । तद्यत्पुरस्तादुपधाय पश्चादुपदधाति । एताववैतत्प्राणौ सन्तनोति, सन्दधाति । तस्मादेतौ प्राणौ सन्ततौ संहितौ ॥ ८ ॥

अथ दक्षिणत उपधायोत्तरत उपदधाति । व्यानो ह्युदानो भूत्वाऽऽङ्गुल्यग्रेभ्य इति संचरति ।

अन्यदीयं मतमुपन्यस्य निराचष्टे—तदु ह चरकाध्वर्यव इति । चरकप्रोक्तशाखाध्यायिनोऽध्वर्यवः ' चरकाध्वर्यवः ' ' सन् ' तत्र उक्तविषये प्राणभृद्भ्योऽन्या एवापानभृदादीष्टका ' उपदधति ' इति तन्मतोपन्यासः । तदेतन्निषेधति—न तथा कुर्यादिति । ' अत्रो ' ' एव ' अत्रैव प्राणभृत्स्वेवोदीरितरीत्या ' एतानि सर्वाणि ' अपानभृच्चक्षुर्भृदेवमादीनि ' रूपाण्युपधीयन्ते ' पृथगुपदधतां तेषामतिरेकदोष एव स्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

पूर्वदिशि प्राणभृतामुपधानानन्तरं दक्षिणां दिशं विहाय प्रतीच्यां दिशि कर्तव्यमिति विधत्ते—स वै पुरस्तादिति । एतदुपपादयति—प्राणो हीति । मुखनासिकाभ्यां बहिर्निर्गच्छतोऽस्य पूर्वभागेऽवस्थितः प्राणवायुः पुनर्मुखनासाभ्यामेवान्तःप्रविशन्नपानवृत्त्यात्मकः ' भूत्वा ' ' आङ्गुल्यग्रेभ्यः ' नखाग्रपर्यन्तम् ' इति '—शब्दोऽभिनयद्योतकः । अनेन प्रकारेण देहमध्ये प्रत्यङ्मुखः ' सञ्चरति ' । अधोमुखः स एव ' अपानः ' पुनरूर्ध्वमुखः ' प्राणो भूत्वा ' नखाग्रपर्यन्तम् ' इति ' अनेन प्रकारेण प्राचीनः ' सञ्चरति ' अतः पूर्वापरदिशोर्नैरन्तर्येण प्राणभृदुपधानाद् ' एतावेव ' प्राणापानौ परस्परं सम्बद्धौ ' संहितौ ' अविच्छिन्नौ च भवत इत्यर्थः । यस्मादेवमेतस्मिन्कर्मणि 'तस्माद्' एव कारणाल्लोकेऽप्येवं प्राणापानौ दृश्येते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ दक्षिणोत्तरदिशोरपि नैरन्तर्येण प्राणभृदुपधानं विधाय स्तौति—अथ दक्षिणत इति । ' अथ '—शब्दः प्रत्यग्दिगुपधानानन्तर्यार्थः । दक्षिणत उपहिताः प्राणभृत एव मनोभृतः व्यानभृतश्च, उत्तरत उप-

ऽङ्गुलि संचरति तद्यद्दक्षिणत ऽउपधायोत्तरतऽउपदधात्येताभ्यामेवैतत्प्राणौ संतनोति संदधाति तस्मादेतौ प्राणौ संततौ सꣳहितौ ॥ ९ ॥

(तां) अथ या मध्यऽउपदधाति । स प्राणस्ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति पृष्टयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्टयो मध्यतऽएवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति सर्वतऽउपदधाति सर्वतऽएवास्मिन्नेतत्प्राणं दधात्यथोऽएवꣳहैष गुदः प्राणः समन्तं नाभिं पर्यक्तोऽनूचीश्च तिरश्चीश्चोपदधाति तस्मादिमेऽन्वञ्चश्च तिर्यञ्चश्चात्मन्प्राणाः सꣳस्पृष्टाऽउपदधाति प्राणानेवैतत्संतनोति संदधाति तस्मादिमे प्राणाः संतताः सꣳहिताः ॥ १० ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ८–१–३ ॥ (१. ३.) ॥

उदान उ ह व्यानो भूत्वाऽऽङ्गुल्यग्रेभ्य इति सञ्चरति । तद्यद्दक्षिणत उपधायोत्तरत उपदधाति । एताभ्यामेवैतत्प्राणौ सन्तनोति, सन्दधाति । तस्मादेतौ प्राणौ सन्ततौ, संहितौ ॥ ९ ॥

अथ या मध्यऽउपदधाति–स प्राणः । ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति । पृष्टयो वै रेतःसिचौ । मध्यमु पृष्टयः, मध्यत एवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति । सर्वत उपदधाति । सर्वत एवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति । अथोऽएवं हैष गुदः प्राणः समन्तं नाभिं पर्यक्तः । अनूचीश्च तिरश्चीश्चोपदधाति । तस्मादिमेऽन्वञ्चश्च तिर्यञ्चश्चात्मन्प्राणाः । संस्पृष्टा उपदधाति । प्राणानेवैतत्सन्तनोति, सन्दधाति । तस्मादिमे प्राणाः सन्तताः संहिताः ॥ १० ॥

हिताः श्रोत्रभूत उदानभूतश्च । 'तत्' तथा च 'दक्षिणत उपधायोत्तरतः' उपधाने व्यानोदानयोः पूर्वोत्तरस्वराभिमुख्येन सञ्चरणम्, तद्धेतुकाविष्टकयोर्निदधतीति 'व्यानो होदानो भूत्वा' इत्यादेस्तात्पर्यार्थः । गतमन्यत् ॥ ९ ॥

अथ मध्यत उपधेयानां स्थानविशेषं विधाय स्तौति–अथ या मध्य इति । 'मध्ये' 'याः' दशसङ्ख्याकाः प्राणभृत उपधीयन्ते 'स प्राणः' समानवृत्त्युपेतप्राणात्मिकास्ता इत्यर्थः । 'स' इति विधेयापेक्षयैकवचनम् । रेतःसिगाख्ययोरिष्टकयोर्या वेला प्रान्तदेशस्तया 'वेलया' 'ताः' उपदध्यात्, ताः मध्यवर्तिनीः प्राणभृत इत्यर्थः । पृष्टयो वा इत्यादि । कटिस्थ अस्थीन्यस्थीनि 'पृष्टयः' तदात्मिके हि रेतःसिगाख्ये इष्टके । ताश्च पृष्टयो 'मध्यमु' पुरुषशरीरस्य मध्यमाः । तथा च 'एतत्' पदेन मध्यवर्तिपृष्टिरूपरेतःसिक्समीपे प्राणभृदुपधानेन 'मध्यतः' चित्याग्निशरीरस्य मध्ये पञ्चवृत्त्यात्मकं 'प्राणम्' प्रतिष्ठापयति । सर्वत उपधानमनूद्य स्तौति–सर्वत उपदधातीति । सर्वत एवास्मिन्निति । 'सर्वतः' सर्वाभ्यो दिग्भ्यः । सर्वत उपधानं प्रकारान्तरेण स्तौति–अथो एवं हैष इति । 'अथो' अपि च 'एवमेषः' मलक्षेपः 'गुदः प्राणः' प्राणोऽपानवायुस्थानस्य मूलाधारापस्योपलक्षणमेतत्; तथाविधः सः 'समन्तं नाभिम्' नाभेः सर्वतः 'पर्यक्तः' परिगतः "अञ्चु गतौ"–(धा. पा. भ्वा. प. १८८) इत्यस्मान्निष्ठायाम् "अञ्चोऽनपादाने"–(पा. सू. ८ । २ । ४८) इति नत्वम् । अथ सर्वासां प्राणभृदुपधाने धर्मविशेषं

ता हैके पुरुषमुपाध्योपदधति । (त्ये) एष वै प्राणस्तमेता बिभ्रति यत्प्राणं बिभ्रति तस्मात्प्राणभृतऽइति न तथा कुर्यादेषो ऽह वै प्राणो यऽएष हिरण्मयः पुरुषस्तस्यायमात्मा यावदिदमभ्यर्धमग्निर्विहितस्तदेता-स्येताऽअर्वाङ्नाभिम्प्राप्नुयुः प्राणो ह्यस्य तदर्वाङ्नाभिम्प्राप्नुयाद्यद्वै प्राणोऽर्वाङ्नाभिम्प्राप्नोति शुष्यति वा वै तन्म्लायति वा तस्मादेनाः परि-श्रित्स्वेवोपदध्यादथ या मध्यऽउपदधाति ताभिरस्यैष ऽआत्मा पूर्णस्ताऽउ एवैतस्मादनन्तर्हिताः ॥ १ ॥

(स्तु) तदाहुः । (घ) यदयं पुरो भुवोऽयं दक्षिणा विश्वकर्माऽयं पश्चाद्विश्वव्यचाऽ इदमुत्तरात्स्वरियमुपरि मतिरिति सम्प्रति दिशोऽभ्यनू- [illegible] प्राणा वै प्राणभृतस्ता [illegible] न्संचरेदथ यदेना ऽएवमभ्यनूक्ताः सतीरक्ष्णया देशेषूपदधाति तस्मादयं प्राणयं प्राणः सन्नक्ष्णया सर्वाण्यङ्गानि सर्वमात्मानमनुसंचरति ॥ २ ॥

स ऽएष पशुर्यदग्निः । सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तस्य याः पुरस्ता-

---

तदाहुः—इदं अयं पुरो भुवः । अयं दक्षिणा विश्वकर्मा । अयं पश्चाद्विश्वव्यचाः । इदमुत्तरात्स्वः । इयमुपरि मतिः, इति सम्प्रति दिशोऽभ्यनूच्यन्ते । अथ कस्मादेना अक्ष्णया देशेषूपदधातीति । प्राणा वै प्राणभृतः । ता यत्सम्प्रति दिश उपदध्यात्—प्राणयं हैवायं प्राणः संचरेत् । अथ यदेना एवमभ्यनूक्ताः सतीरक्ष्णया देशेषूपदधाति—तस्मादयं प्राणयं प्राणः सन्नक्ष्णया सर्वाण्यङ्गानि, सर्वमात्मानमनुसंचरति ॥ २ ॥

स एष पशुर्यदग्निः । सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतः । तस्य याः पुरस्तादुपदधाति—तौ बाहू ।

चतसृषु दिक्षु परिश्रयणार्थमुपहितासु शर्करासु ' एव टपार्य ' परिक्रम्य हिरण्मयपुरुषप्राणिपर्यन्तम् ' एनाः ' प्राणभृतः ' उपदध्यात् ' । तथा चास्य कृत्स्नशरीरे प्राणव्याप्तिः सिध्यतीत्यर्थः ॥

नन्वेवं शरीरस्य प्राणव्याप्तावपि शरीरिणः पुरुषस्य प्राणव्याप्तिः कथमित्यत आह—अथ या मध्य इति । ताभिरस्यैष आत्मा पूर्ण इति । ' अस्य ' चित्याग्निशरीरस्य ' एषः ' हिरण्मयः पुरुषः ' आत्मा ' ' ताभि- ' मध्य उपहिताभिः प्राणभृद्भिः सम्बन्धात् प्राणेन ' पूर्णः ' । कथमेतदित्यत आह—ता उ एवैतस्मादिति । ' ताः ' पञ्च मध्ये उपहिताः प्राणभृतः ' एतस्मात् ' हिरण्मयपुरुषात् ' अनन्तर्हिताः ' अव्यवहिताः सम्बद्धा एव यतो भवन्ति तत इत्यर्थः ॥ १ ॥

आग्नेयादिकोणदिग्भागेषु प्राणभृतां वक्रतयोपधानमाश्रित्य समाधत्ते—तदाहुर्यदयं पुरो भुव इत्यादिना । 'सम्प्रति दिशः' सम्प्रतिपन्नाः प्रसिद्धाः प्रागादिमुख्यदिशः 'यत्' यदि ताः 'अभ्यनूच्यन्ते' प्रतिपाद्यन्ते 'अथ कस्मात्' कारणात् ' एनाः ' प्राणभृतः ' अक्ष्णया ' वक्रगत्या ' देशेषु ' आग्नेयादिकोणेषु ' उपदधाति ' इति । तथा च मन्त्रप्रयासामर्थ्यप्रसङ्गः । 'प्राणा वै' इत्यादिपरिहारः । 'यत्' यदि 'ताः' प्राणभृतः 'सम्प्रति दिशः' प्रागादिमुख्यदिक्सम्बद्धा एव ' उपदध्यात् ' । तर्ह्ययं शरीरमध्ये वर्तमानः ' प्राणः ' ' प्राणयम् ' ऊर्ध्वाऽऽधोगतिरूपेणैव ' संचरेत् ' न पुनस्तिर्यग्गमनेन कृत्स्नदेहं व्याप्नुयात् । अत एतद्दोषपरिहाराय ' एवं ' प्रागादिदिक्सम्बन्धितया ' अभ्यनूक्ताः सतीः ' अपि यत् वक्रगत्याऽऽग्नेयादिकोणेषूपदधाति ' तस्मात् ' कारणात् ' अयं प्राणः ' उच्छ्वासनिश्वासात्मना ' प्राणयन् ' ' सन् ' ऊर्ध्वाधोगतिकोऽपि वर्तमानः 'अक्ष्णया' वक्रगत्या ' सर्वाण्यङ्गानि ' व्याप्नुवन् ' सर्वमात्मानम् ' शरीरम् ' अनुसंचरति ' सर्वतो व्याप्नोति ॥ २ ॥

प्राणभृदुपधानं पशुत्वसम्पत्त्या स्तौति—स एष पशुरिति । चित्योऽग्निः—इति यत् ' स एष पशुः ' ' सः ' च ' अत्रैव ' प्राणभृदुपधाने ' सर्वः ' निरवशेषः ' कृत्स्नः ' सम्पूर्णावयवः ' संस्कृतः ' निष्पादितो भवति ।

दुपदधाति तौ बाहूऽअथ याः पश्चात्ते सक्थ्यावथ या मध्यऽउपदधाति सऽआत्मा ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति पृष्टयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्टयो मध्यतो ह्ययमात्मा सर्वतऽउपदधाति सर्वतो ह्ययमात्मा ॥ ३ ॥

तदाहुः । (मं) यत्पूर्वेषु गणेष्वेकैकꣳ स्तोममेकैकं पृष्ठमुपदधात्यथ कस्मादत्र द्वौ स्तोमौ द्वे पृष्ठेऽउपदधातीत्यात्मा वाऽअस्यैष ऽआत्मानं तदङ्गानां ज्येष्ठं वरिष्ठं वीर्यवत्तमं करोति तस्मादयमात्माऽङ्गानां ज्येष्ठो वरिष्ठो वीर्यवत्तमः ॥ ४ ॥

(स्तु) तदाहुः । कथमस्यैषोऽग्निः सर्वः कृत्स्नऽइष्टकायामिष्टकायाꣳ संस्कृतो भवतीति मज्जा यजुरस्थीष्टका माꣳसꣳ सादनं त्वक्सूददोहा

अथ याः पश्चात्—ते सक्थ्यौ । अथ या मध्यऽउपदधाति—स आत्मा । ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति । पृष्टयो वै रेतःसिचौ । मध्यमु पृष्टयः । मध्यतो ह्ययमात्मा । सर्वत उपदधाति । सर्वतो ह्ययमात्मा ॥ ३ ॥

तदाहुः—यत्पूर्वेषु गणेष्वेकैकं स्तोममेकैकं पृष्ठमुपदधाति । अथ कस्मादत्र द्वौ स्तोमौ, द्वे पृष्ठे उपदधातीति । आत्मा वाऽअस्यैषः । आत्मानं तदङ्गानां ज्येष्ठं वरिष्ठं वीर्यवत्तमं करोति । तस्मादयमात्माऽङ्गानां ज्येष्ठो वरिष्ठो वीर्यवत्तमः ॥ ४ ॥

तदाहुः—कथमस्यैषोऽग्निः सर्वः कृत्स्न इष्टकायामिष्टकायां संस्कृतो भवतीति । मज्जा यजुः,

---

पशुरूपतां सम्पादयति—तस्य याः पुरस्तादिति । बाहुद्वय—पादद्वय—मध्यशरीरभेदेन पञ्चावयवात्मकः पशुः । अत्र च पूर्वदिश्युपहिताः प्राणभृतो 'बाहू' । 'पश्चाद्' उपहिताः प्राणभृतस्तु 'सक्थ्यौ' सक्थ्युपलक्षितौ पादौ । 'अथ या मध्ये' उपधीयन्ते 'स आत्मा' मध्यदेहः । स्थानविशेषसम्बन्धेनापि तद्रूपं प्रतिपादयति—रेतःसिचोर्वेलयेति । एतदुक्तार्थम् । सर्वतो ह्ययमात्मेति । सर्वाभिर्दिग्भिः परिच्छिन्नोऽयं मध्यदेह इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अन्तिममन्त्रे स्तोमद्वयपृष्ठद्वयप्रतिपादनरूपस्य विशेषस्य प्रश्नपूर्वकं प्रयोजनं कथयति—तदाहुरिति । 'तत्' तत्र प्राणभृद्विषये 'पूर्वेषु' प्रागादिदिक्षूपधेयेषु चतुर्षु मन्त्र 'गणेषु' त्रिवृदादिम् 'एकैक—स्तोमम्' रथन्तरादिकम् 'एकैक पृष्ठम्' उपदधाति' । अत्रान्तिमे तु 'कस्मात्' कारणात्त्रिणवत्रयस्त्रिंशाविति स्तोमद्वयम्, शाक्वररैवते इति पृष्ठसामद्वयं च 'उपदधाति' इति प्रश्नः । आत्मा वै इति तस्योत्तरम् । 'अस्य' अग्नेः 'एषः' अन्तिमो गणः 'आत्मा वै' मध्यमशरीरं खलु 'तत्' तेन स्तोमपृष्ठयोर्द्वैगुण्येनाङ्गेभ्यः सकाशादङ्गिनम् 'आत्मानम्' मध्यदेहम् 'ज्येष्ठम्' प्रवृद्धतमम् 'वरिष्ठम्' वरतमम्, अत एव 'वीर्यवत्तमम्' बलवत्तममतिशयितसामर्थ्योपेतं च 'करोति' । तस्मादयमिति । लोकप्रसिद्ध्या उक्तार्थनिगमनम् ॥ ४ ॥

प्रतीष्टकं कृत्स्नस्याग्नेः संस्कृतिं प्रश्नपूर्वकमुपपादयति—तदाहुरिति । 'अस्य' यजमानस्य ॥ ५ ॥

लोम पुरीषस्य यजुरन्नं पुरीषमेवमु हास्यैषोऽग्निः सर्वः कृत्स्नऽइष्टकाया-मिष्टकायाᳫँ संस्कृतो भवति ॥ ५ ॥

सऽएष सार्वायुषोऽग्निः। स यो हैतमेवᳫँ सार्वायुषमग्निं वेद सर्वᳫँ हैवायुरेति ॥ ६ ॥

(त्य) अथातः समञ्चनप्रसारणस्यैव। संचितᳫँ हैके समञ्चनप्रसारणेनेत्यभिमृशन्ति पशुरेष यदग्निर्यदा वै पशुरङ्गानि सं चाञ्चति प्र च सारयत्यथ स तैर्वीर्यं करोति ॥ ७ ॥

संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि। (सी) इदावत्सरोऽसीद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि ॥ उषसस्ते कल्पन्तामहोरात्रास्ते कल्पन्तामर्धमासास्ते

अस्थीष्टका, मांसं सादनम्, त्वक् सूददोहाः, लोम पुरीषस्य यजुः, अन्नं पुरीषम्—एवमु हास्यैषोऽग्निः सर्वः कृत्स्न इष्टकायामिष्टकायां संस्कृतो भवति ॥ ५ ॥

स एष सार्वायुषोऽग्निः। स यो हैतमेवं सार्वायुषमग्निं वेद। सर्वं हैवायुरेति ॥ ६ ॥

अथातः समञ्चनप्रसारणस्यैव। संचितं हैके समञ्चनप्रसारणेनेत्यभिमृशन्ति। पशुरेष यदग्निः। यदा वै पशुरङ्गानि सं चाञ्चति, प्र च सारयति—अथ तैर्वीर्यं करोति ॥ ७ ॥

" संवत्सरोऽसि, परिवत्सरोऽसि, इदावत्सरोऽसि, इद्वत्सरोऽसि, वत्सरोऽसि। उषसस्ते कल्पन्ताम्। अहोरात्रास्ते कल्पन्ताम्। अर्धमासास्ते कल्पन्ताम्। मासास्ते

स इति। 'स एषः' चित्यः ' अग्निः ' 'सार्वायुषः' सर्वस्यापि यावज्जीवन प्राणात्मत्वेन, यस्य स तथोक्तः। स यो हैतमिति। तद्वेदितुः फलम् ॥ ६ ॥

सुपर्णरूपस्य चित्याग्नेः 'समञ्चनं' संकोचः, ' प्रसारणम् ' प्रस्तारस्तद्धेतुतया प्राणभृदुपधानं स्तोतुमुपक्रमते—अथातः समञ्चनप्रसारणस्यैवेति। यतः पक्षिरूपस्य चित्याग्नेः पक्षसङ्कोचनरूपं समञ्चनम्, तत्प्रसारणं च; उभयमपि सम्पादयितव्यम्, अतः कारणात्तदुभयस्य विचारः क्रियत इत्यर्थः। तत्रैकीयं मतमुपन्यस्यति—तं ' संचितम्' अग्निम् ' समञ्चनप्रसारण '—प्रतिपादकेन ' इति ' अनेन वक्ष्यमाणमन्त्रेण.' अभिमृशन्ति ' अभितः संस्पृशन्ति। समञ्चनप्रसारणयोर्वीर्यहेतुतयाऽवश्योत्पाद्यतामाह—पशुरेष इति। अग्नेः पशुरूपता प्रागुक्ता (श. प. ६।२।१।१२।)। लोके हि 'पशुर्यदा' स्वकीयानि 'अङ्गानि' 'सम्' 'अञ्चति' ' प्र च सारयति ' सङ्कुचितानि, प्रसारितानि च कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः। ' अथ ' अनन्तरमेव ' सः ' पशुः ' तैः ' समञ्चनप्रसारणोपेतैरङ्गैः ' वीर्यम् ' स्वव्यापारं 'करोति' कर्तुं प्रभवति। अतोऽग्निः पशुः—इति तस्यापि समञ्चनप्रसारणवत्त्वं सम्पादनीयम् ॥ ७ ॥

अभिमर्शनमन्त्रम् ' इति '—शब्दनिर्दिष्टं पठन्ति—संवत्सरोऽसीति। संवत्सर—परिवत्सरादिशब्दाः प्रभवादिषु पञ्चसु वत्सरेषु सङ्केतिताः। हे अग्ने ! त्वम् ' संवत्सरोऽसि ' यथा संवत्सरादयः सम्पूर्णावयवाः त्वमपि सम्पूर्णावयवत्वात्तद्रूपोऽसीत्यर्थः। तथा च संवत्सरात्मनः ' ते ' तव अवयवभूता. ' उषसः ' उषःकालाः

कल्पन्तां मासास्ते कल्पन्तामृतवस्ते कल्पन्ताᳬं संवत्सरस्ते कल्पताम् ॥ प्रेत्याऽएत्यै सं चाञ्च प्र च सारय ॥ सुपर्णचिदसि तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवः सीदेति ॥ ८ ॥

(त्यु) अपि ह स्माह शाट्यायनिः । स्फोटतोर्हैकः पक्षयोरुपशुश्रावैतेनाभिमृष्टस्य तस्मादेनमेतेनाभ्येव मृशेदिति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथ ह स्माह स्वर्जिन्नाग्नजितः । (तो) नग्नजिद्वा गान्धारः प्राणो वै समञ्चनप्रसारणं यस्मिन्वाऽअङ्गे प्राणो भवति तत्सं चाञ्चति प्र च सारयति संचितमेवैनं बहिष्टादभ्यन्यात्तदस्मिन्प्राणᳬं समञ्चनप्रसारणं दधाति

कल्पन्ताम् । ऋतवस्ते कल्पन्ताम् । संवत्सरस्ते कल्पताम् । प्रेत्यै, एत्यै, सं चाञ्च । प्र च सारय । सुपर्णचिदसि तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवः सीद "–(वा० सं० २७ । ४५) इति ॥ ८ ॥

अपि ह स्माह शाट्यायनिः । स्फोटतोर्हैकः पक्षयोरुपशुश्राव–एतेनाभिमृष्टस्य । तस्मादेतेनाभ्येव मृशेदिति ॥ ९ ॥

अथ ह स्माह स्वर्जिन्नाग्नजितो, नग्नजिद्वा गान्धारः । प्राणो वै समञ्चनप्रसारणम् । यस्मिन्वाऽअङ्गे प्राणो भवति–तत्सं चाञ्चति, प्र च सारयति । संचितमेवैनं बहिष्टादभ्यन्यात् । तदस्मिन्

' कल्पन्ताम् ' समर्था भवन्तु । अहानि च रात्रयश्च ' अहोरात्राः ' " अहःसर्वैकदेश "–(पा. सू. ५ । ४ । ८७) इत्यादिना अच् समासान्तः । " रात्राह्नाहाः पुंसि "–(पा. सू. २ । ४ । २९) इति पुँल्लिङ्गता । अहोरात्रपक्षमासर्तुरूपास्त्वदीयावयवाः स्वस्वव्यापारसमर्था भवन्तु । तत्समुदायात्मकस्तद्रूपः ' संवत्सरः ' च ' कल्पताम् ' समर्थो भवतु । किमर्थमेषा सामर्थ्यमिति तत्राह–' प्रेत्यै ' प्रगमनाय सम्यग् ' अञ्च ' । ' एत्यै ' आगमनाय ' प्रसारय च ' अवयवैः समञ्चनम्, प्रसारणं च कुर्वित्यर्थः । हे अग्ने ! त्वम् ' सुपर्णचिदसि ' सुपर्णो गरुत्मान् तदाकृत्या चीयमानो भवसि । ' तया देवतया ' इत्यादि गतम् । अग्नेरभिधेयत्वाद् ' ध्रुवः ' इति पुँल्लिङ्गत्वम् ॥ ८ ॥

एतदेकीयं मतं शाट्यायनेरप्यभिमतमित्याह–अपि ह स्माहेति । ' शाट्यायनिः ' अप्येवमेव ' आह स्म ' । स्फोटतोरित्यादि तद्वाक्यम्, " संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि " इत्यनेन मन्त्रेणाभिमृष्टस्य चित्यस्याग्नेः ' स्फोटतोः ' स्फुटनसमर्थयोः चितौ चीयमानत्वेन प्रकटीभावमापन्नयोः ' पक्षयोः ' स्वरूपम् ' एकः ' कश्चित्साधारणो जनः ' उपशुश्राव ' अभिमर्शनजनितसामर्थ्योपेताविमौ पक्षाविति ज्ञातवान् । ' तस्मात् ' कारणाद् ' एतेन '–एव मन्त्रेण ' एनम् ' अग्निम् ' अभिमृशेत् ' । ' इति '–शब्दः शाट्यायनिवाक्यपरिसमाप्तौ ॥ ९ ॥

पक्षान्तरमाह–अथ ह स्माह स्वर्जिदिति । नग्नजितः पुत्रः ' स्वर्जित् '–नामा अथवा गन्धारेषु भवो नग्नजिदेव राजा वक्ष्यमाणपक्षस्य प्रवक्ता । प्राणो वा इत्यादि । ' प्राणः ' एव हि समञ्चनप्रसारणात्मकः,

तथा सं चाञ्चति प्र च सारयतीति तद्वैतत्समञ्चनप्रसारणं यन्न तदुवाच राजन्यबन्धुरिव त्वेव तदुवाच यन्नु शतं कृत्वोऽथो सहस्रं बहिष्टादभ्यन्युर्न वै तस्मिँस्ते प्राणं दध्युर्यो वाऽआत्मन्प्राणः स एव प्राणस्तद्यत्प्राणभृत उपदधाति तदस्मिन्प्राणँ समञ्चनप्रसारणं दधाति तथा सं चाञ्चति प्र च सारयत्यथ लोकम्पृणेऽउपदधात्यस्याँ स्रक्त्यां तयोरुपरि बन्धुः पुरीषं निवपति तस्योपरि बन्धुः ॥ १० ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ८-१-४ ॥ (१. ४.) ॥

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ । १ ॥

प्राणं समञ्चनप्रसारणं दधाति । तथा सं चाञ्चति, प्र च सारयति-इति । तद्वैव समञ्चनप्रसारणं-यद् स तदुवाच । राजन्यबन्धुरिव त्वेव तदुवाच । यन्नु शतं कृत्वोऽथो सहस्रं बहिष्टादभ्यन्युः-न वै तस्मिंस्ते प्राणं दध्युः । यो वाऽआत्मन्प्राणः-स एव प्राणः । तद्यद् प्राणभृत उपदधाति-तदस्मिन्प्राणं समञ्चनप्रसारणं दधाति । तथा सं चाञ्चति, प्र च सारयति । अथ लोकंपृणेऽउपदधाति-अस्यां स्रक्त्याम् । तयोरुपरि बन्धुः । पुरीषं निवपति । तस्योपरि बन्धुः ॥ १० ॥

इत्याहवनीयाग्निचित्यायां पञ्चचितिकायां प्रथमा चितिः ।

तद्धेतुत्वात् । एतदेव तादात्म्यं प्रतिपादयति-यस्मिन्वा इति । ' यस्मिन् ' खलु ' अङ्गे ' ' प्राणो भवति ' ' तत् ' अङ्गम् ' समञ्चति ' च ' प्रसारयति च ' आकुञ्चनप्रसारणसमर्थं भवतीत्यर्थः । तथा सति ' संचित-मेवैनम् ' अग्निम् ' बहिष्टाद् ' बाह्यदेशादागत्य ' अभ्यन्यात ' पर्युच्छ्वासं कुर्यात् । ' तत् ' तेन समञ्चन-प्रसारणात्मकं ' प्राणम् ' स्थापितवान् भवति । ' तथा ' च सोऽग्निः समञ्चनप्रसारणसमर्थो भवति, न पुनरुक्त-मन्त्राभिमर्शनं कर्तव्यमिति, नाग्निचितस्य पश्व उपन्यस्त. ॥

तमेतं दूषयति-तद्वैवेति । ' तत् ' एव " संवत्सरोऽसि "-इति मन्त्राभिमर्शनरूपमेव प्रागुक्तं ' समञ्चन-प्रसारणम् ' अनन्तरोक्तं न भवति; इत्येवकारार्थः । तत्र दूषणमाह-यत्स तदुवाचेति । ' स ' नाग्निजित् स्वजिद्वा ' यत् ' प्रागुक्तवान्, एतदेवोद्घाटयति-राजन्येति । राजन्याधम इव यथा वक्ति तथा तदभ्यननरूपं समञ्चनप्रसारणमुक्तवान् । एतदेवोद्घाटयति-यन्नु शतमिति । ' बहिष्टात् ' बाह्यदेशादागत्य ' यन्नु ' यमेव पदार्थम् शतवारं सहस्रवारं वा ' अभ्यन्युः ' अभितः पर्युच्छ्वासमात्रं कुर्युः जनाः । ' न ' खलु ' तस्मिन् ' पदार्थे ते ' प्राणम् ' ' दध्युः ' स्थापयेयुः, अतोऽभ्यननेन यत्प्राणस्थापनं प्रागुदीरितं तदसङ्गत-मित्यर्थः । ननु चित्याग्नेः पक्षपुच्छादावपि प्राणेन भवितव्यं तस्य क उपाय इत्यत आह-यो वा आत्मन्निति । ' यः ' खलु आत्मनि चित्याग्नेर्मध्यदेहे 'प्राणः स एव' पक्षाद्यङ्गेष्वपि 'प्राणः' भवति । आत्मन्यपि प्राणसद्भावः कथमिति तत्राह-तद्यद् प्राणभृत इति । उक्तार्थमेतत् । लोकपृणाख्ययोरिष्टकयोरुपधानं विधत्ते-अथ लोकंपृणे इति । अवशिष्टं स्थानं पृणाति पूरयति इति 'लोकंपृणा' ते 'अस्यां स्रक्त्यां' कोणे इत्यर्थः । उक्तं हि सूत्रकृता-

" लोकंपृणा दक्षिणाऽसादघ्यामध्यान् "–(का. श्रौ. सू. १७ । १२७) इति । ततः पुरीषनिवपनं विधत्ते–पुरीषं निवपतीति । छिद्रपूरणार्थः पांसुः ' पुरीषम् ' । ' तयो ' लोकंपृणयोः ' तस्य ' पुरीषनिवपनस्य च प्रतिपादको वाक्यशेष उपर्याम्नास्यते " अथ लोकंपृणामुपदधात्यसौ वा आदित्यो लोकंपृणा " इति (श. प. ८ । ७ । २ । १–१९) " अथ पुरीषं निवपति मांसं वै पुरीषम् "–(श. प. ८।७।३।१) इत्यादिना च ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
अष्टमकाण्डे प्रथमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (८–१–४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताम्भोधीन्पृथ्वीं सीरीत्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी. ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमवमतुलं. स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान्गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्य. ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृग. शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रमासिङ्गणार्य. ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्येऽष्टमकाण्डे प्रथमोऽध्यायः ॥ (८–१) ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
प्रथमप्रपाठके च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

567

द्वितीयां चितिमुपदधाति । (त्ये) एतद्वै देवाः प्रथमां चितिं चित्वा समारोहन्नयं वै लोकः प्रथमा चितिरिममेव तल्लोकꣳ संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥

(हुंस्ते) तेऽब्रुवन् । (षंश्चे) चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्नितऽऊर्ध्वमिच्छतेति ते चेतयमानाऽएतां द्वितीयां चितिमपश्यन्यदूर्ध्वं पृथिव्याऽअर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेषामेष लोकोऽध्रुव इवाप्रतिष्ठितऽइव मनस्यासीत् ॥ २ ॥

(त्ते) तेऽश्विनावब्रुवन् । (न्यु) युवं वै ब्रह्माणौ भिषजौ स्थो युवं नऽइमां द्वितीयां चितिमुपधत्तमिति किं नौ ततो भविष्यतीति युवमेव

द्वितीयां चितिमुपदधाति । एतद्वै देवाः प्रथमां चितिं चित्वा समारोहन् । अयं वै लोकः प्रथमा चितिः । इममेव तल्लोकं संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्–चेतयध्वमिति । चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । इत ऊर्ध्वमिच्छतेति । ते चेतयमाना एतां द्वितीयां चितिमपश्यन्–यदूर्ध्वं पृथिव्याः, अर्वाचीनमन्तरिक्षात् । तेषामेष लोकोऽध्रुव इवाप्रतिष्ठित इव मनस्यासीत् ॥ २ ॥

तेऽश्विनावब्रुवन्–युवं वै ब्रह्माणौ भिषजौ स्थः । युवं न इमां द्वितीयां चितिमुपधत्तमिति । किं,

---

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

इत्थं प्रथमचितावुपधेयानां प्रागभूतामुपधानं पुरीषनिवपनान्तं वर्णितम्, तावता प्रथमचितिः समापिता । अथ द्वितीयस्याश्चितेरुपधानं विधत्ते–द्वितीयां चितिमुपदधातीति । इष्टकानां प्रस्तारश्चितिः । एतस्य द्वितीयचित्युपधानस्य प्रयोजनं प्रथमचितिप्रशंसनप्रतिपादनपूर्वकमुपपादयति–एतद्वै देवा इत्यादिना । 'एतत्' एतर्हि खलु 'देवाः' उदीरितरूपां 'प्रथमां चितिं चित्वा' उपधाय 'समारोहन्' सम्यगारोहणं कृतवन्तः । समारूढमाह–अयं वै लोक इति । स्वयमातृण्णोपधानादौ पूर्वचितेर्भूलोकरूपतोक्ता, तथा च प्रथमचित्यात्मना 'इममेव' भू–'लोकं संस्कृत्य' तस्योपरि देवाः समारोहन् ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्नित्यादि । प्राग् व्याख्यातम् । इत ऊर्ध्वमिच्छतेति । 'इतः' अस्मात्प्रथमचितिरूपाद्भूलोकाद् 'ऊर्ध्वम्' लोकम् 'इच्छतेति' एवं परस्परं सम्प्रधार्य 'चेतयमानाः' सञ्जानन्तः 'ते' देवाः 'एताम्' पश्यमाना 'द्वितीयां चितिमपश्यन्' । तामेव लोकात्मना विशिनष्टि–यदूर्ध्वमिति । 'पृथिव्या ऊर्ध्वम्' उपरिभागः, 'अन्तरिक्षादर्वाचीनम्' अधोभागः, पृथिव्यन्तरिक्षयोर्मध्यवर्ती यो 'लोकः' तदात्मिका द्वितीया चितिरित्यर्थः । तत्राश्विनोः प्रथममुपधानं विवक्षुराह–तेषामेष लोक इति । 'एषः' उदीरितलक्षणः 'लोकः' 'तेषां' देवानाम् 'अप्रतिष्ठितः' आधाररहितः 'इवासीत्' ॥ २ ॥

ततः 'ते' देवास्तस्य लोकस्य प्रतिष्ठित्वाय 'अश्विनावब्रुवन्' । हे अश्विनौ ! 'युवम्' युवाम् खलु

नोऽस्याऽअग्निचित्यायाऽ अध्वर्यू भविष्यथ ऽइति तथेति तेभ्य ऽएतामश्विनौ द्वितीयां चितिमुपाधत्तां तस्मादाहुरश्विनावेव देवानामध्वर्यूऽइति॥३॥

स ऽउपदधाति । ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवाऽसीति यद्वै स्थिरं यत्प्रतिष्ठितं तद्ध्रुवमथ वाऽएषामेष लोकोऽध्रुवऽइवाप्रतिष्ठितऽइव मनस्यासीत्तमेवैतत्स्थिरं ध्रुवं कृत्वा प्रत्यधत्तां ध्रुवं योनिमासीद साधुयेति स्थिरं योनिमासीद साधुयेत्येतदुख्यस्य केतुं प्रथमं जुषाणेत्ययं वाऽअग्निरुख्यस्तस्यैष प्रथमः केतुर्यत्प्रथमा चितिस्तं जुषाणेत्येतदश्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वेत्यश्विनौ ह्यध्वर्यूऽउपाधत्ताम् ॥ ४ ॥

नौ ततो भविष्यतीति । युवमेव नोऽस्याऽअग्निचित्यायाऽअध्वर्यू भविष्यथः–इति । तथेति । तेभ्य एतामश्विनौ द्वितीयां चितिमुपाधत्ताम् । तस्मादाहुः–अश्विनावेव देवानामध्वर्यू इति ॥ ३ ॥

स उपदधाति । "ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवाऽसि"–इति । यद्वै स्थिरं, यत्प्रतिष्ठितं–तद्ध्रुवम् । अथ वाऽएषामेष लोकोऽध्रुव–इवाप्रतिष्ठित–इव मनस्यासीत् । तमेवैतत्स्थिरं ध्रुवं कृत्वा प्रत्यधत्ताम् । " ध्रुवं योनिमासीद साधुया "–इति । स्थिरं योनिमासीद साधुयेत्येतत् । " उख्यस्य केतुं प्रथमं जुषाणा "–इति । अयं वाऽअग्निरुख्यः । तस्यैष प्रथमः केतुः–यत्प्रथमा चितिः । तं जुषाणेत्येतत् । " अश्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा "–(वा. सं. १४ । १) इति । अश्विनौ ह्यध्वर्यूऽउपाधत्ताम् ॥ ४ ॥

' ब्रह्माणौ ' परिदृष्टौ ' भिषजौ स्थः ' भवत. । अतो युवाम् 'न.' अस्मदीया ' इमा द्वितीया चितिमुपधत्तम् ' उपधानेन सम्पादयतम् ' इति ' देवाना वचः श्रुत्वा अश्विनावब्रूताम् । ' तत. ' तस्माद्द्वितीयचित्युपधानात् ' नौ ' आवयो. ' किम् ' प्रयोजनं ' भविष्यतीति ' । ' युवमेव '–इति देवानां वाक्यम् । ' नः ' अस्माक सम्बन्धिन्या ' अस्या अग्निचित्यायाः ' युवामेव ' अध्वर्यू भविष्यथ. ' । ' अश्विनौ ' अपि 'तथा' अस्त्वित्यङ्गीकृत्य ' तेभ्यः ' देवेभ्यः, तादर्थ्ये चतुर्थी (पा. सू २ । ३।६२) । ' एताम् ' वक्ष्यमाणां ' द्वितीयां चितिमुपाधत्ताम् ' उपहितवन्तौ । यस्मादेवमश्विभ्यामाध्वर्यवमाचरितं देवकर्तृकेऽग्निचयने ' तस्माद् ' एव कारणात् ' अश्विनावेव देवानामध्वर्यू इत्याहुः ' ब्रह्मवादिनस्तत्र तत्र कथयन्ति ॥ ३ ॥

एवमुपोद्घातत्वेन द्वितीयचित्युपधानेऽश्विकर्तृत्वं प्रतिपाद्य औपोद्घातिकमाश्विनीनामुपधान समन्त्रक विधत्ते–स उपदधातीति । ' सः ' अध्वर्युः प्रथमम् आश्विनीः पञ्चेष्टका उपदध्यात् । " ध्रुवक्षितिः " इत्याद्यास्तन्मन्त्राः । अत्र प्रथममन्त्रे ध्रुवशब्दं कुर्वन् प्रागुक्तदोषपरिहाररूप तस्य प्रयोजनमाविष्करोति–यद्वै स्थिरमिति । ' यत् ' खलु ' स्थिरम् ' अनश्वरम् ' प्रतिष्ठितम् ' लब्धाधारं च यत् ' तत् ' उभयम् ' ध्रुवम् ' ध्रुवशब्दप्रतिपाद्यमित्यर्थः । एषामित्यादि । अथ खलु ' एषाम् ' प्रागुक्तानां देवानां ' मनसि ' पृथिव्यन्तरिक्षमध्यवर्ती ' लोकः ' अस्थिर ' इव ' निराधार इव च ' आसीत् ' ' तमेव ' लोकम् ' एतत् ' एतेन ध्रुवशब्दोपेतमन्त्रकरणकोपधानेन ' स्थिरम् ' अनश्वरं ' प्रतिष्ठितं ' च ' कृत्वा ' ' प्रत्यधत्ताम् ' अश्विनौ समाहितवन्तावित्यर्थः ॥

(ङ) कुलायिनी घृतवती पुरंधिरिति । कुलायमिव वै द्वितीया चितिः स्योने सीद सदने पृथिव्या इति पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्यै शिवे स्योने सीद सदन इत्येतदभि त्वा रुद्रा वसवो गृणन्त्वित्येतास्त्वा देवता अभिगृणन्त्वित्येतदिमा ब्रह्म पीपिहि सौभगायेतीमा ब्रह्माव सौभगायेत्येतदश्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वेत्यश्विनौ ह्यध्वर्यू उपाधत्ताम् ॥ ५ ॥

" कुलायिनी घृतवती पुरन्धिः "–इति । कुलायमिव वै द्वितीया चितिः । " स्योने सीद सदने पृथिव्याः "–इति । पृथिवी वै प्रथमा चितिः । तस्यै शिवे स्योने सीद सदने–इत्येतत् । " अभि त्वा रुद्रा वसवो गृणन्तु "–इति । एतास्त्वां देवता अभिगृणन्त्वित्येतत् । " इमा ब्रह्म पीपिहि सौभगाय "–इति । इमा ब्रह्माव सौभगायेत्येतत् । " अश्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा "–(वा. सं. १४ । २) इति । अश्विनौ ह्यध्वर्यूउपाधत्ताम् ॥ ५ ॥

द्वितीयपादमनूद्य तत्रापि ध्रुवशब्दस्योक्तार्थपरतामाह- स्थिरं योनिमिति । तृतीयं व्याचष्टे–अयं वा अग्निरुक्थ इति । उखायां मन्त्रोऽग्निः ' उक्थः ' गर्भरूपेण स्थितः, इष्टकोऽग्निरेव हि शिल्पप्रायुक्तचित्याग्नि-रूपेण स्थितः. ' तस्य ' चोक्थस्याग्नेः ' एष प्रथमः केतुः ' प्रज्ञापकोऽवयवः । येयं ' प्रथमा चितिः ' ' तम् ' अवयवं ' कुर्वाणा ' सेयमानेन्दर्थः सम्पन्नः । अश्विनाऽध्वर्यू इत्यादि निगदसिद्धम् । मन्त्रार्थस्तु हे इष्टके ! ' ध्रुवक्षितिः ' स्थिरनिवासा ' ध्रुवयोनिः ' स्थिराधारा ' ध्रुवा ' स्थिरस्वरूपा ' असि ' । ' ध्रुवम् ' स्थिरतरम् ' योनिम् ' प्रथमचितिलक्षणम् ' आसीद ' उपविश । ' साधुया ' अस्माभिः साधनीया । ' उख्यस्य ' उखायामुत्पन्नस्य विन्याग्नेः ' केतुम् ' प्रज्ञापकम्, ' प्रथमम् ' प्रथमचितिरूपं ' कुर्वाणा ' सेवमाना ' असि ' । तादृशीं ' त्वा ' त्वाम् ' अध्वर्यू ' ' इह सादयताम् ' अत्र स्थापयताम् ॥ ४ ॥

द्वितीयमन्त्रं पादशोऽनूद्य व्याचष्टे–कुलायिनी घृतवतीति । कुलायमिव वा इति । कुलायो नीडम्, तदिव हि द्वितीया चितिर्भवति । यथा पक्षिदेहमध्ये नीडमवतिष्ठते, तथा द्वितीयचितिरपि प्रथमचितेरुपर्यवस्थानात्-तत्सादृश्यम् । द्वितीयपादे ' पृथिव्ये ' इति पदस्यार्थमाह–पृथिवी वै प्रथमा चितिरिति । प्रथमचितेः पृथिवीरूपता प्राक् प्रतिपादिता (श. प. ८ । २ । १ । १) । तस्याः सम्बन्धिनि ' शिवे ' शोभने ' स्योने ' सुखकरे (निघं. ३ । ६ । १९) । मन्त्रस्यायमर्थः–हे इष्टके ! त्वं कुलायवती द्वितीया चितिः कुलायस्त-त्सम्बन्धिनी कुलायिनी, घृतमुदकमाज्यं वा तद्वती, पुरं शरीरं धीयते गर्भतयाऽस्यामिति ' पुरन्धिः ' योषि-द्रूपाऽसि । सा त्वं ' पृथिव्याः ' प्रथमचितेः सम्बन्धिनि सुखकरे स्थाने ' सीद ' आस्स्व । ' अभि त्वा ' इत्यादि निगदसिद्धम् । ' अभिगृणन्तु ' अभिष्टुवन्त्वित्यर्थः । " गॄ शब्दे " (धा. पा. क्र्या. ९. २६) इति क्रैयादिको धातुः । प्वादीनां ह्रस्वः (पा. सू. ७ । ३ । ८०) । ' पीपिहि ' इति पदं व्याचष्टे–इमा ब्रह्मावेति । हे इष्टके ! त्वं ' सौभगाय ' सौभाग्याय, यद्वा धनं सौभगं ' सौभगाय ' धनाय इमानि ब्रह्माणि परिदृढानि हवींषीति ' पाहीति ' अत्र पालय वर्धय वा । ' अश्विनाऽध्वर्यू ' इत्यादि गतम् ॥ ५ ॥

१–अत्र श्रुतिः " कं त्वं ' हे इष्टके ' त्वं क्षेम्यम् " इत्यो द्युक्तः " (श. ब्रा. ७ । १ । ३५) इत्यत्रो वर्णतः " इति व्याख्यातम् ।

(५९) स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेह सीदेति । स्वेन वीर्येणेह सीदेत्येतद्देवानाꣳ सुम्ने बृहते रणायेति देवानाꣳ सुम्नाय महते रणायेत्येतत्पितेवैधि सूनवऽआ सुशेवेति यथा पिता पुत्राय स्योनः सुशेवऽएवꣳ सुशेवैधीत्येतत्स्वावेशा तन्वा संविशस्वेत्यात्मा वै तनूः स्वावेशेनात्मना संविशस्वेत्येतदश्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वेत्यश्विनौ ह्यध्वर्यूऽउपाधत्ताम् ॥ ६ ॥

(६०) पृथिव्याः पुरीषमसीति । पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्या ऽएतत्पुरीषमिव यद्द्वितीयाऽप्सो नामेति रसो नामेत्येतत्तां त्वा विश्वेऽअभिगृणन्तु देवाऽइति तां त्वा सर्वेऽभिगृणन्तु देवाऽइत्येतत्स्तोमपृष्ठा घृत-

---

"स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेह सीद"–इति । स्वेन वीर्येणेह सीदेत्येतत् । "देवानां सुम्ने बृहते रणाय"–इति । देवानां सुम्नाय महते रणायेत्येतत् । "पितेवैधि सूनवऽआ सुशेवा"–इति । यथा पिता पुत्राय स्योनः सुशेवः–एवं सुशेवैधीत्येतत् । "स्वावेशा तन्वा संविशस्व"–इति । आत्मा वै तनूः, स्वावेशेनात्मना संविशस्वेत्येतत् । "अश्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा"–(वा. सं. १४ । ३) इति । अश्विनौ ह्यध्वर्यूऽउपाधत्ताम् ॥ ६ ॥

"पृथिव्याः पुरीषमसि"–इति । पृथिवी वै प्रथमा चितिः । तस्या एतत्पुरीषमिव–यद्द्वितीया । "अप्सो नाम"–इति । रसो नामेत्येतत् । "तां त्वा विश्वेऽअभिगृणन्तु देवाः"–इति । तां त्वा सर्वेऽभिगृणन्तु देवा इत्येतत् । "स्तोमपृष्ठा घृतवतीह सीद"–इति । यान्

तृतीयं मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–स्वैर्दक्षैरिति । दक्षशब्दो वीर्यवचनः । बहुवचनं पूजार्थमित्यभिप्रेत्याह–स्वेन वीर्येणेति । स्वकीयेन सामर्थ्येनेत्यर्थः । 'सुम्ने' इति, 'बृहते' इति पदयोर्व्याख्यानम्, सुम्नाय महते इति । सुम्नशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने "सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते" इति यादेशस्य विकल्पितत्वात् "अतो गुणे"–(पा. सू. ६ । १ । ९७) इति पररूपत्वमेव । तृतीयपादमनूद्य व्याचष्टे–पितेवैधीति । अयमर्थः–हे इष्टके ! 'दक्षपिता' दक्षो वर्धयिताऽग्निः पिता पालको यस्याः सा तादृशी भूत्वा 'इह' अस्मिन्स्थाने 'स्वेन वीर्येण' उपविश । किमर्थम् ? 'देवानां सुम्नाय' सुखाय, 'महते रणाय' च । 'पितेव' 'यथा पिता' 'सूनवे' पुत्राय 'स्योनः' सन् 'सुशेवः' सुसुखो भवति, एवं सा त्वं देवानां सुखयित्री 'एधि' भव । चतुर्थपादमनूद्य व्याचष्टे–स्वावेशा तन्वेति । अत्र तनूशब्दः शरीरवाचीत्याह–स्वावेशेनात्मनेति । सुष्ठु आवेशयतीति स्वावेश् "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते"–(पा. सू. ३ । २ । ७५) इति विच् । तथा च 'स्वावेशेन' सुष्ठ्वावेशनहेतुभूतेन 'आत्मना' 'संविशस्व' सम्यगुपविश इति तुरीयपादस्यार्थः । अश्विनाऽध्वर्यू इत्यादि गतम् ॥ ६ ॥

चतुर्थमन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–पृथिव्याः पुरीषमसीत्यादिना । पुरीषमिवेति । प्रथमचितेरुपरि पुरीषमुपधीयते । द्वितीया चितिरपि तदेति; तस्याश्चितेः पुरीषत्वम् । अप्स इत्येतत्पदं व्याचष्टे–रसो नामेत्येतदिति । अप्स इत्युदकनामसु पठितत्वात् तेन रसः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । तां त्वा विश्वे इत्यादि निगदसिद्धम् । 'स्तोमपृष्ठा'

यतीह सीदेति यान्स्तोमानस्यां तंथ्ँस्यमानो भवति तैरेषा स्तोमपृष्ठा प्रजावदस्मे द्रविणाऽऽयजस्वेति प्रजावदस्मे द्रविणमायजस्वेत्येतदश्विना-ऽध्वर्यू सादयतामिह त्वेत्यश्विनौ ह्यध्वर्यूऽउपाधत्ताम् ॥ ७ ॥

(न्ता) ताऽएता दिशः । (स्ता) ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधातीमे वै रेतः-सिचावनयोस्तद्दिशो दधाति तस्मादनयोर्दिशः सर्वतऽउपदधाति सर्वतस्तद्दिशो दधाति तस्मात्सर्वतो दिशः सर्वतः समीचीः सर्वतस्त-त्समीचीर्दिशो दधाति तस्मात्सर्वतः समीच्यो दिशस्ता नानोपदधाति नाना सादयति नाना सूददोहसाऽधिवदति नाना हि दिशः ॥ ८ ॥

(शोऽथ) अथ पञ्चमीं दिश्यामुपदधाति । (त्यू) ऊर्ध्वा ह सा दिक्सा या सोर्ध्वा दिगसौ सऽआदित्योऽमुमेवैतदादित्यमुपदधाति तामन्तरेण

स्तोमानस्यां तंस्यमानो भवति । तैरेषा स्तोमपृष्ठा । " प्रजावदस्मे द्रविणा यजस्व "-इति । प्रजावदस्मे द्रविणमायजस्वेत्येतत् । "अश्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा"-(वा. सं. १४।४) इति । अश्विनौ ह्यध्वर्यूऽउपाधत्ताम् ॥ ७ ॥

ता एता दिशः । ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति । इमे वै रेतःसिचौ । अनयोस्तद्दिशो दधाति । तस्मादनयोर्दिशः । सर्वत उपदधाति । सर्वतस्तद्दिशो दधाति । तस्मात्सर्वतो दिशः । सर्वतः समीचीः । सर्वतस्तत्समीचीर्दिशो दधाति । तस्मात्सर्वतः समीच्यो दिशः । ता नानोपदधाति । नाना साद-यति । नाना सूददोहसाऽधिवदति । नाना हि दिशः ॥ ८ ॥

अथ पञ्चमीं दिश्यामुपदधाति । ऊर्ध्वा ह सा दिक् । सा या सोर्ध्वा दिक्-असौ स आदित्यः ।

इति पदं व्याचष्टे-यान्स्तोमानिति । 'अस्याम्' चितौ 'यान्' त्रिवृदादीन् 'स्तोमान्' 'तंस्यमानः' विस्तारयिष्यमाणो 'भवति' 'तैः' स्तोमैस्तेतत्वात् स्तोमाः पृष्ठे यस्या इति व्युत्पत्त्या 'एषा स्तोम-पृष्ठा' । 'द्रविणा' इति द्वितीयार्थे आकार इत्याह-द्रविणमायजस्वेत्येतदिति । 'अश्विना' इत्यादि गतम् । मन्त्रार्थः सुगमः ॥ ७ ॥

एताश्चतस्र इष्टकाः संभूय प्रशंसति-ता एता दिश इति । प्राच्यादिदिक्षूपधीयमानत्वाद्दिगात्मिकाः । तासामुपधाने स्थानविशेषं विधाय स्तौति-ता रेतःसिचोरिति । 'इमे' द्यावापृथिव्यौ हि 'रेतःसिचौ' अखिलजगदुत्पत्तिहेतुत्वात् । 'तत्' तेनाश्विनीनां रेतःसिक्समीपोपधानेन 'अनयोः' द्यावापृथिव्योः प्राच्या-द्याश्चतस्रः 'दिशो दधाति' स्थापयति । 'तस्मात्' इति लोकप्रसिद्धिकथनम् । सर्वासु दिक्षु क्रमेण चत-सृणामुपधानं विधत्ते-सर्वत उपदधातीति । आसामुपधाने गुणान्तरं विधाय स्तौति-सर्वतः समीचीरिति । सर्वास्वपि दिक्षु 'समीचीः' अनूर्ध्वनाभाः न तु तिर्यगवस्थिता इत्यर्थः । उपधानसादनसूददोहसां नानात्वं विधाय स्तौति-ता नानोपदधातीति ॥ ८ ॥

अथ मध्य उपधेयामाश्विनीं विधत्ते-अथ पञ्चमीमिति । उक्तानां पञ्चसंख्यापूरणी पञ्चमी, दिशि ऊर्ध्वायां भवा इति 'दिश्या' " दिगादिभ्यो यत् " (पा. सू. ४।३।५४) । इमां पञ्चमीमूर्ध्वदिगादित्यरूपेण स्तौति-

दक्षिणां दिशमुपदधात्यमुं तदादित्यमन्तरेण दक्षिणां दिशं दधाति तस्मादेषोऽन्तरेण दक्षिणां दिशमेति ॥ ९ ॥

(त्यु) अदित्यास्त्वा पृष्ठे सादयामीति । (ती) इयं वाऽअदितिरस्यामेवैनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयत्यन्तरिक्षस्य धर्त्रीं विष्टम्भनीं दिशामधिपत्नीं भुवनानामित्यन्तरिक्षस्य ह्येष धर्त्ता विष्टम्भनो दिशामधिपतिर्भुवनानामूर्मिर्द्रप्सोऽअपामसीति रसो वाऽऊर्मिर्विश्वकर्मा तऽऋषिरिति प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा प्रजापतिसृष्टाऽसीत्येतदश्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वेत्यश्विनौ ह्यध्वर्यूऽउपाधत्ताम् ॥ १० ॥

अमुमेवैतदादित्यमुपदधाति । तामन्तरेण दक्षिणां दिश्यामुपदधाति । अमुं तदादित्यमन्तरेण दक्षिणां दिशं दधाति । तस्मादेषोऽन्तरेण दक्षिणां दिशमेति ॥ ९ ॥

" अदित्यास्त्वा पृष्ठे सादयामि "–इति । इयं वाऽअदितिः । अस्यामेवैनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । " अन्तरिक्षस्य धर्त्रीं विष्टम्भनीं दिशामधिपत्नीं भुवनानाम् "–इति । अन्तरिक्षस्य ह्येष धर्त्ता, विष्टम्भनो दिशाम्, अधिपतिर्भुवनानाम् । " ऊर्मिर्द्रप्सोऽअपामसि "–इति । रसो वाऽऊर्मिः । " विश्वकर्मा तऽऋषिः "–इति । प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा । प्रजापतिसृष्टाऽसीत्येतत् । "अश्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा"–(वा. सं. १४ । ९) इति । अश्विनौ ह्यध्वर्यूऽउपाधत्ताम् ॥ १० ॥

ऊर्ध्वा हेत्यादिना । ' या ' इयं पञ्चमीष्टका ' सा ' ' ऊर्ध्वा दिक्, ' ' सा ' इष्टकारूपा 'या सोर्ध्वा दिक्,'। ' असौ ' एव 'सः' प्रसिद्ध ' आदित्यः ' ऊर्ध्वायां हि तस्य सञ्चरणम् । अत ' अमुम् ' आकाशे दृश्यमानमेव ' आदित्यम् ' ' एतत् ' एतेन पञ्चमेष्टकोपधानेनोपहितवान्भवतीत्यर्थः । तामन्तरेणेत्यादि । दक्षिणदिश्युपहिता येयं दिश्या ताम् 'अन्तरेण' तस्या अभ्यन्तरदेशे 'तां' पञ्चमीमादित्यरूपामिष्टकामुपदध्यात् । 'तस्मात्' कारणात् ' एष ' आदित्यः ' दक्षिणां दिशमन्तरेण ' दक्षिणस्या दिशोऽभ्यन्तरदेशे ' एति ' गच्छति ॥९॥

तन्मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–अदित्यास्त्वेति । अत्रादितिशब्देन पृथिवी विवक्षितेत्याह–इयं वा अदितिरिति । अस्यामेवैनमिति । ' एनम् ' पञ्चमेष्टकारूपमादित्यम् ।अन्तरिक्षस्य धर्त्रीम् इत्यादि । पञ्चमेष्टकाया आदित्यरूपत्वादादित्यरूपतयेत्याह–अन्तरिक्षस्य ह्येष धर्तेत्यादि । ' एष ' खलु सूर्यः ' अन्तरिक्षस्य ' ' धर्ता ' धारयिता यथा दिशो न पतन्ति तथा तासां ' विष्टम्भनः ' विशेषेण स्तम्भयिता ' भुवनानाम् ' अधिकं प्रकाशवर्षादिना पालयिता, अतस्तद्रूपिण्या इष्टकाया अप्येतत्सर्वमुपपद्यत इति विशेषणानामभिप्रायः । रसो वा ऊर्मिरिति । ' रसः ' एव ह्यप्सु तरङ्गरूपेण वर्तते । तस्मादत्रोर्मिशब्दो रसपर इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । हे इष्टके ! अपां सम्बन्धी यो रसरूप ' ऊर्मिः ' तरङ्गो ' द्रप्सो ' द्रवः तद्रूपवत्यसीति । प्रजापतिर्वै विश्वकर्मेति । विश्वं सर्वं जगत् कर्म कर्तव्यं येनेति व्युत्पत्तेः ' विश्वकर्मा ' ' प्रजापतिः ' । हे इष्टके ! उदीरितरूपायाः ' ते ' तव ' विश्वकर्मा ऋषिः ' द्रष्टा । अस्य तात्पर्यमाह–प्रजापतिसृष्टाऽसीत्येतदिति । अश्विनौ ह्यध्वर्यू इत्यादि गतम् ॥ १० ॥

यद्देवैताऽआश्विनीरुपदधाति । प्रजापतिं विस्रस्तं देवताऽआदाय व्युदक्रामंस्तस्य यदूर्ध्वं प्रतिष्ठायाऽअवाचीनं मध्यात्तदस्याश्विनावादायोत्क्रम्यातिष्ठताम् ॥ ११ ॥

(न्तौ) तावब्रवीत् । (उ) उप मेतं प्रति मऽएतद्धत्तं येन मे युवमुदक्रमिष्टमिति किं नौ ततो भविष्यतीति युवद्देवत्यमेव मऽएतदात्मनो भविष्यतीति तथेति तदस्मिन्नेतदश्विनौ प्रत्यधत्ताम् ॥ १२ ॥

(न्त) तद्याऽएताः पञ्चाश्विन्यः । (ऽ) एतदस्य तदात्मनस्तद्यदेता ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैताऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेता ऽअत्रोपदधाति ॥ १३ ॥

यद्देवैता आश्विनीरुपदधाति । प्रजापतिं विस्रस्तं देवता आदाय व्युदक्रामन् । तस्य यदूर्ध्वं प्रतिष्ठायाः, अवाचीनं मध्यात्, तदस्याश्विनावादायोत्क्रम्यातिष्ठताम् ॥ ११ ॥

तावब्रवीत्–उप मेतं, प्रति मऽएतद्धत्तम, येन मे युवमुदक्रमिष्टमिति । किं नौ ततो भविष्यतीति । युवद्देवत्यमेव मऽएतदात्मनो भविष्यतीति । तथेति । तदस्मिन्नेतदश्विनौ प्रत्यधत्ताम् ॥१२॥

तद्या एताः पञ्चाश्विन्यः–एतदस्य तदात्मनः । तद्यदेता अत्रोपदधाति–यदेवास्यैता आत्मनः–तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेता अत्रोपदधाति ॥ १३ ॥

अथैतासामाश्विनीनामात्मभाग उपधानमनुवादपुरःसरमाख्यायिकया प्रतिपादयति–यद्देवैता इत्यादिना । अश्विशब्दवानासामुपधानो मन्त्र इति विगृह्य " तद्वानासामुपधानो मन्त्रः "–(पा. सू. ४ । ४ । १२५) इति मतुपो लुकि प्राप्ते; " अश्विमानण् " (पा सू. ४ । ४ । १२६) इत्यण् प्रत्ययः, ततः (पा. सू. ४ । १ । १५) ङीप् । ' प्रजापतिम ' विस्रस्तावयवं प्रजापतिम् ' देवताः ' अग्न्यादयः पृथक् पृथक् एकैकमवयवम् ' आदाय ' ' व्युदक्रामन् ' शरीरमध्यान्निष्क्रान्ताः । ' तस्य ' प्रजापतेः ' प्रतिष्ठाया यदूर्ध्वम् ' प्रतिष्ठाशब्दः पादवाची पादतलादारभ्योर्ध्वम्, ' मध्यात् ' कटिप्रदेशात् ' अवाचीनम् ' अधस्तनमङ्गजातम् ' अस्य ' प्रजापतेः सम्बन्धि तदङ्गं ' अश्विनावादाय ' तस्मात्स्थानादपक्रम्य ' अतिष्ठताम् ' ॥ ११ ॥

स प्रजापतिः ' तावब्रवीत् ' हे अश्विनौ ! ' मा ' माम् ' उपेतम् ' उपागच्छतम् । मदीयम् ' एतत् ' अङ्गं ' प्रतिधत्तम् ' ' येन ' मदीयाङ्गेन सह ' युवं ' युवां ' उदक्रमिष्टमिति ' । ततोऽश्विनावब्रूताम् । ' ततः ' तस्मात् प्रतिधानात् ' नौ ' आवयोः ' किम् ' प्रयोजनं ' भविष्यतीति । ततः प्रजापतिरब्रवीत् । ' मे ' मम ' आत्मनः ' शरीरस्य सम्बन्धि ' एतद् ' अङ्गम ' युवद्देवत्यम् ' ' भविष्यति ' युवाम् ' अश्विनौ ' देवते यस्य ' तत् ' तथोक्तम् । " युवावौ द्विवचने "–(पा. सू. ७ । २ । ९२) इति मपर्यन्तस्य द्व्यर्थस्य युष्मदो युवादेशः । तौ 'तथेति' अङ्गीकृत्य ' अस्मिन् ' प्रजापतौ यदुपात्तमङ्गं तत् पुनः 'प्रत्यधत्ताम्' ॥ १२ ॥

किं पुनस्तदङ्गमिति तत्राह–तद्या एता इति । ' तत् ' तत्र ' या एताः ' ' पञ्च ' सङ्ख्याकाः ' आश्विन्यः ' ' अस्य ' प्रजापतेः ' आत्मनः ' ' एतत् ' एव ' तत् ' अङ्गं तदश्विभ्यां पूर्वमपनिहितम् । तस्मा-

ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवाऽसीति । यद्वै स्थिरं यत्प्रतिष्ठितं तद्ध्रुवमथ वाऽअस्यैतदस्थिरमिवाध्रुवमिवात्मन ऽआसीत्तदेवैतत्स्थिरं ध्रुवं कृत्वा प्रत्यधत्ताम् ॥ १४ ॥

(क्रु) कुलायिनी घृतवती पुरन्धिरिति । कुलायमिव वाऽअस्यैतदात्मनः स्योने सीदेत्यसंस्थितमिवास्यैतदात्मनः पृथिव्याः पुरीषमसीति पुरीषसंहितमिव वाऽअस्यैतदात्मनो रेतःसिचोर्वेलया पृष्ठ्यो वै रेतःसिचौ पृष्टिसाचयमिव वाऽअस्यैतदात्मनः सर्वत ऽउपदधाति सर्वतो ह्यस्यैतदश्विनावात्मनः प्रत्यधत्ताम् ॥ १५ ॥

"ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवाऽसि"—इति । यद्वै स्थिरं, यत्प्रतिष्ठितं—तद्ध्रुवम् । अथ वाऽअस्यैतदस्थिरमिवाध्रुवमिवात्मन आसीत्—तदेवैतत्स्थिरं ध्रुवं कृत्वा प्रत्यधत्ताम् ॥ १४ ॥

"कुलायिनी घृतवती पुरन्धिः"—इति । कुलायमिव वाऽअस्यैतदात्मनः । "स्योने सीद"—इति । असंस्थितमिवास्यैतदात्मनः । "पृथिव्याः पुरीषमसि"—इति । पुरीषसंहितमिव वाऽअस्यैतदात्मनः । रेतःसिचोर्वेलया । पृष्ठ्यो वै रेतःसिचौ । पृष्टिसाचयमिव वाऽअस्यैतदात्मनः । सर्वत उपदधाति । सर्वतो ह्यस्यैतदश्विनावात्मनः प्रत्यधत्ताम् ॥ १५ ॥

दात्मनस्तो वाऽशुरवान कर्तव्यमिति प्रकृतमनुसरति—तयदेवा इति[1] । 'अत्र' आमनि । 'तमादेवा' इति प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ १३ ॥

प्रजापत्यवयवमन्वानरूपेऽर्थे मन्त्रान्तरमपि सामर्थ्यं प्रतिपादयति—ध्रुवक्षितिरित्यादिना । यद्वै स्थिरम्—इत्यादि प्रागुक्तार्थम् । आत्मन आसीदिति । 'आत्मनः' प्रजापतिशरीरस्य सम्बन्ध्यङ्गं 'अस्थिरमिव' अदृढमिव 'अध्रुवम्' अप्रतिष्ठितम् 'इव च आसीत्' 'एतत्' एतेन ध्रुवक्षितिरिति मन्त्रेण 'तदेवैतत्'—अङ्गम् 'स्थिरं ध्रुवम्' च कृत्वा अश्विनौ 'प्रत्यधत्ताम्' ॥ १४ ॥

द्वितीयमन्त्रेऽप्युक्तार्थपरतामाह—कुलायिनीति । यदेतदश्विभ्यां प्रतिहितमङ्गम् 'एतत्' अस्यात्मनः 'कुलायमिव' हि भवति । अतः "कुलायिनी" इति मन्त्रेण तत्प्रत्यर्पणं युज्यत इत्यर्थः । तृतीयमन्त्रस्याप्युक्तार्थपरत्वं सूचयति—स्योने सीदेति । 'अस्यात्मनः' प्रजापतिशरीरस्य 'एतत्' तदङ्गमश्विनौ 'असंस्थितम्' असंहतम् । "दम्‌ हिंसायाम्"—(धा. पा. भ्वा. प. ६०९) इति धातुः । अस्मिन्मन्त्रे दमुच्छन्देन सोऽर्थः प्रतीयते । चतुर्थमन्त्रस्याप्येतदर्थपरतामाह—पृथिव्याः पुरीषमसीति । 'अस्य' आत्मनः 'एतत्' अश्विभ्यां प्रतिहितमङ्गम् 'पुरीषसंहितमिव' पुरीषेण संयुक्तमिव खलु भवति । अतो मन्त्रगतपुरीषशब्देनायमर्थः प्रतिपाद्यत इति तन्मन्त्रयोगो युक्त इत्यर्थः । स्थानविशेषस्याप्येतदर्थानुगुणत्वमाविष्करोति—रेतःसिचोर्वेलयेति । रेतःसिगाख्ये ये इष्टके तयोः समीपे देशा आश्विन्य उपधीयन्ते ते च 'रेतःसिचौ' 'पृष्ट्यः'

1—द्वितीयस्य चितेरश्विनोः प्रतिहितम् । रेतःसिचेत्युक्तमनुक्रमेण पूर्वां द्वितीयं दक्षिणा पूर्वेण । अपरा दक्षिणेन स्वयमातृण्णे दक्षिणभागेन पश्चात् । का. श्रौ. सू. । १७ १६६–१७० । २—अश्विदेवत्याश्चितिर्द्वितीयेति प्रतिपादन् । का. श्रौ. सू. १७ । १८० ।

(मु) अथर्तव्येऽउपदधाति । (स्तृ) ऋतवऽएते यदृतव्येऽऋतूनेवै-तदुपदधाति शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतूऽइति नामनीऽएनयोरेते नामभ्या-मेवैनेऽएतदुपदधाति द्वेऽइष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः सकृत्सादयत्येकं तदृतुं करोति ॥ १६ ॥

तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति । संवत्सरऽएषोऽग्निरिमऽउ लोकाः संवत्सर-स्तस्य यदूर्ध्वं पृथिव्याऽअर्वाचीनमन्तरिक्षात्तदस्यैषा द्वितीया चितिस्त-दस्य ग्रीष्मऽऋतुस्तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैतेऽआत्मनस्तद-स्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति ॥ १७ ॥

अथ ऋतव्येष्टकोपधानम् ।

अथर्तव्येऽउपदधाति । ऋतव एते-यदृतव्ये । ऋतूनेवैतदुपदधाति । "शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू"-(वा. सं. १४।६) इति । नामनीऽएनयोरेते । नामभ्यामेवैनेऽएतदुपदधाति । द्वेऽइष्टके भवतः । द्वौ हि मासावृतुः । सकृत्सादयति । एकं तदृतुं करोति ॥ १६ ॥

तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति । संवत्सर एषोऽग्निः । इम उ लोकाः संवत्सरः । तस्य यदूर्ध्वं पृथिव्याः, अर्वाचीनमन्तरिक्षात्-तदस्यैषा द्वितीया चितिः । तदस्य ग्रीष्म ऋतुः । तद्यदेते-अत्रोपदधाति । यदेवास्यैतेऽआत्मनः—तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति ॥ १७ ॥

कटिप्रदेशादधोऽनि पृष्ठस्य दपुच्यन्ते । 'पृष्टिसावयमिव' पृष्टिभिः कटिसम्बन्धिभिरस्थिभिः सम्बद्धमिव खलु 'अस्य' प्रजापतिशरीरस्य 'एतद्' अश्विभ्यां प्रतिहितमङ्गम्, अतः पृष्टिसम्बन्धेतेःनिक्सनोपधानमाश्विनीनां युक्त मिति भावः । सर्वत उपधानमप्यस्मिन्नर्थे योजयति—सर्वत इति । 'सर्वतः' सर्वासु प्राच्यादिदिक्षु 'उपदधाति' इति । अत्र कारणमाह—सर्वतो हीति । 'हि' यस्माद् 'अस्य' आत्मनः 'एतद्' अङ्गम् 'अश्विनौ' सर्वाभ्यो दिग्भ्य आहृत्य ताभिरेवाप्रतिष्ठितं 'प्रत्यधत्ताम्' अतः 'सर्वतः' उपधानमप्येतत्प्रयोजनसिद्धये सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

इत्थमाश्विनीर्विधाय ऋतव्ययोरुपधानं विधत्ते—अथर्तव्ये उपदधातीति । 'अथ' आश्विन्युपधानानन्तरम् 'ऋतव्ये' ऋतुदेवताके इष्टके उपदध्यात् । तत्प्रशंसति—ऋतव एत इति । संवत्सरात्मकस्य चित्यस्याग्ने "मधुश्च माधवश्च" इत्यादिमन्त्रैरुपधेया ऋतव्या इष्टका ऋतुरूपा अतस्तेनैव ऋतव्योपधानेनैव 'ऋतून्' उपाहितवान्भवतीत्यर्थः । मन्त्रं विधाय व्याचष्टे—शुक्रश्च शुचिश्चेति । नामनी एनयोरिति । 'एनयोः' ग्रैष्मर्तुसम्बन्धिनोर्ऋतव्ययोः 'एते' शुक्रशुचिशब्दरूपे 'नामनी' अतो 'नामभ्यामेव' एतयोरुपधानं कृतं भवतीत्यर्थः । "ऋतव्ये उपदधाति" इति विशिष्टविधिनैव सिद्धं द्वित्वमनूद्य स्तौति—द्वे इष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुरिति । 'हि' शब्दः सर्वजनप्रसिद्धिद्योतनार्थः । इष्टकयोर्द्वित्वात् पृथक् सादनप्रसक्तावाह—सकृत्सादयतीति । 'तत्' तेन सकृत्सादनेन 'ऋतुमेकम्' अद्वयात्मकं 'करोति' यजमानः ॥ १६ ॥

ऋतव्ययोर्द्वितीयचितावुपधानं प्रशंसति—तद्यदेते अत्रेति । वसन्तादूर्ध्वमिष्टकानिष्पन्नत्वाद् 'एषः' चीय-

१-शुक्रश्च शुचिश्चेत्यस्य पूर्वतोऽक्षरे । का. श्रौ. सू. १७ । १८ ।

यद्वेवैतेऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः संवत्सर उ प्रजापतिस्तस्य यदूर्ध्वं प्रतिष्ठाया ऽअवाचीनं मध्यात्तदस्यैषा द्वितीया चितिस्तद्वस्य ग्रीष्मऽऋतुस्तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैतेऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति ॥ १८ ॥ (अर्धप्रपाठकः ५८) ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ८-१-५ ॥ (२.१) ॥

अथ वैश्वदेवीरुपदधाति । (त्ये) एषा वै सा द्वितीया चितिर्यामेभ्यस्तदश्विनाऽउपाधत्तां तामुपधायेदꣳ सर्वमभवतां यदिदं किं च ॥ १ ॥

यद्वेवैतेऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः । संवत्सर उ प्रजापतिः । तस्य यदूर्ध्वं प्रतिष्ठायाः, अवाचीनं मध्यात्—तदस्यैषा द्वितीया चितिः । तद्वस्य ग्रीष्म ऋतुः । तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति—यदेवास्यैतेऽआत्मनः—तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति ॥ १८ ॥

अथ पञ्चवैश्वदेवेष्टकोपधानम् ।

अथ वैश्वदेवीरुपदधाति । एषा वै सा द्वितीया चितिः—यामेभ्यस्तदश्विनाऽउपाधत्ताम् । तामुपधायेदं सर्वमभवताम्—यदिदं किं च ॥ १ ॥

मानोऽग्निः ' संवत्सरः ' स च संवत्सर ' इमे लोका ' खलु संवत्सरात्मकेन प्रजापतिना सृष्टत्वात् । अग्नेः संवत्सररूपस्य लोकत्रयात्मकत्वकल्पनायाः प्रयोजनमाह—तस्य यदूर्ध्वमिति । पृथिव्याः प्रथमचित्यात्मकतायाः प्रागुक्तत्वात् (श. प. ८।२।१।१) तत उपरितनम्, अन्तरिक्षादधस्तनं यदस्ति, ' तदस्य ' अग्नेर्द्वितीयचितिस्थानीयम् । ' तद् ' तदेव ' अस्य ' संवत्सररूपस्य ' ग्रीष्म ऋतुः ' ' तत् ' तस्मात् ' एते ' इष्टके ' अत्र ' द्वितीयायां चितौ ' उपदधाति ' इति यत् ' तत् ' तेन ' यदेवास्य ' अग्नेः ' आत्मनः ' शरीरस्य इष्टकाद्वयरूपमङ्गं विकलमभूत्; ' तत् ' विकलम् ' अस्मिन् ' आत्मनि ' एतत् ' इदानीम् ' प्रतिदधाति ' पुनः स्थापितवान् भवति । ' तस्मादेते ' इति निगमनम् । अयमर्थः—लोकत्रयात्मकस्य चित्याग्नेर्यत्पृथिव्यन्तरिक्षान्तरालरूपमङ्गं तद्द्वितीयचित्यनुष्ठानेन, यत्तु संवत्सरात्मकस्य ग्रीष्मर्तुरूपं तत्तत्प्रयोरुपधानेन प्रतिहितं भवतीति ॥ १७ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—यद्वेवैते इत्यादिना । ' एषः ' चीयमानः ' अग्निः प्रजापतिः ' सोऽपि संवत्सर एव, किं ? तत. ' तस्य ' संवत्सरादभिन्नस्य प्रजापतिरूपस्याग्नेः ' यत् ' ' प्रतिष्ठायाः ' प्रतिष्ठा पादौ तत ' ऊर्ध्वम् ' ' मध्यात् ' कटिप्रदेशादधस्तनं च यदस्ति । शिष्टं पूर्ववत् ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
अष्टमकाण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (८-२-१) ॥

ऋतव्ययोरुपधानानन्तरं वैश्वदेवीनामुपधानं विधायाख्यायिकया स्तौति—अथ वैश्वदेवीरुपदधात्येषा वै सेत्यादिना । ' याम् ' इष्टकाम् ' एभ्यः ' देवेभ्योऽर्थाय ' तत् ' तदा ' अश्विनौ उपाधत्ताम् ' । सेष

१–वैश्वदेवीः । पूर्वां दक्षिणेन दक्षिणामपरेण अपरामुत्तरेण उत्तरां पूर्वेण । का. श्रौ सू. १७ । १०१–१०५
२–वैश्वदेवी. समुद्रं त्वाभिरिति प्रतिमन्त्रम् । का. श्रौ. सू. १७ । १०२ ।

ते देवाऽअब्रुवन् । (न्न) अश्विनौ वाऽइदᳫँ सर्वमभूतामुप तज्जानीत यथा वयमिहाप्यसामेति तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथा वयमिहाप्यसामेति ते चेतयमानाऽएता ऽइष्टकाऽ अपश्यन्वैश्वदेवीः ॥ २ ॥

(स्ते) तेऽब्रुवन् । (न्न) अश्विनौ वाऽइदᳫँ सर्वमभूतामश्विभ्यामेवा-श्विनोश्चितिमनूपदधामहाऽइति तेऽश्विभ्यामेवाश्विनोश्चितिमनूपादधत तस्मादेतामाश्विनी चितिरित्याचक्षते तस्माद्यथैव पूर्वासामुदर्कऽएवमेता-सामश्विभ्याᳫँ ह्येवाश्विनोश्चितिमनूपादधत ॥ ३ ॥

यद्वेव वैश्वदेवीरुपदधाति । ये वै ते विश्वे देवाऽएतां द्वितीयां चितिम-पश्यन्ये तऽएतेन रसेनोपायंस्तऽएते तानेवैतदुपदधाति ताऽएताः सर्वाः

ते देवा अब्रुवन्–अश्विनौ वाऽइदं सर्वमभूताम्, उप तज्जानीत–यथा वयमिहाप्यसामेति । ते-ऽब्रुवन्–चेतयध्वमिति । चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । तदिच्छत–यथा वयमिहाप्यसामेति । ते चेतयमाना एता इष्टका अपश्यन्वैश्वदेवीः ॥ २ ॥

तेऽब्रुवन्–अश्विनौ वाऽइदं सर्वमभूताम्, अश्विभ्यामेवाश्विनोश्चितिमनूपदधामहाऽइति । तेऽश्वि-भ्यामेवाश्विनोश्चितिमनूपादधत । तस्मादेतामाश्विनी चितिरित्याचक्षते । तस्माद्यथैव पूर्वासामुदर्कः–एवमेतासाम् । अश्विभ्यां ह्येवाश्विनोश्चितिमनूपादधत ॥ ३ ॥

यद्वेव वैश्वदेवीरुपदधाति । ये वै ते विश्वे देवा एतां द्वितीयां चितिमपश्यन्, ये तऽएतेन रसेनोपायन्–

द्वितीया चितिः ' खलु । ' तान् ' द्वितीयाम् ' इत्यत्रापीदं सर्वमभवताम्; ' सर्वमिदं तयोः स्वाधीनमभूदित्यर्थः । सर्वशब्दस्यार्थं दर्शयति–यदिदं किञ्चेति । ' यत् '–यत्प्रत्यक्षं तत्सर्वमित्यर्थः ॥ १ ॥

' ते देवाः ' ' इदं सर्वम् ' ' अश्विनौ ' एव ' अभूताम् ' अतः ' यथा ' येन प्रकारेण ' इह ' अस्मिन् सर्वस्मिन् ' वयमप्यसाम ' ' तत् ' तथा ' उपजानीत ' ' इति ' परस्परम् ' अब्रुवन् ' । एवमुक्त्वा ते पुनरब्रुवन् ' चेतयध्वमिति ' । एवं वदतामुक्तेरभिप्रायं श्रुतिरितरथा ब्रूते–चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्निति । एतस्मिन्वि चिकीर्षितयाया बुद्धिवृत्तेरैकाग्र्येणैकत्र समावेशः–चितिः । ' ते चेतयमानाः ' इत्यादि स्पष्टम् । स्वातन्त्र्येण कार्यं साधयितुमशक्ताः ' ते ' देवा एवम् ' अब्रुवन् ' । कथं ? पूर्वम् ' इदं सर्वमश्विनौ ' एव ' अभूताम् ' खलु । अतो वयमपि ' अश्विभ्यामेव ' साधनाभ्यां (तद्धस्ताभ्यामित्यर्थः) तयोः ' चितिम् ' अनुसृत्यैव वैश्वदेवीः ' उपदधामहा इति ' एवमुक्त्वा ' ते ' तथैवाकुर्वन् ! ' तस्मात् ' अश्विप्रधानत्वात् ' एताम् ' द्वितीया चितिम् ' आश्विनीत्याचक्षते ' अभिज्ञाः । ' तस्मात् ' अश्विभ्यां साधितत्वात् ' यथैव पूर्वासाम् ' आश्विनीनाम् ' उदर्कः ' मन्त्रस्यावसानम् " अश्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा " इत्येवंरूपः; ' एवमेतासाम् ' वैश्वदेवीनामप्युदर्क इति शेषः । तत्र कारणं पूर्वोक्तं पुनः स्मारयति–अश्विभ्यां ह्येवेति ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रकारान्तरेण स्तौति–यद्वेवेति । ' यदेव ' कारणाद् ' वैश्वदेवीरुपदधाति ' तदभिधीयत इत्यर्थः । ' ये ' खलु ' ते विश्वे देवा एताम् ' वैश्वदेवीभिर्निर्मिताम् ' द्वितीयां चितिमपश्यन् ' अजानन् । ' ते ' देवाः ' एतेन

प्रजास्ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधातीमे वै रेतःसिचावनयोस्तत्प्रजा दधाति तस्मादनयोः प्रजाः सर्वतऽउपदधाति सर्वतस्तत्प्रजा दधाति तस्मात्सर्वतः प्रजा दिश्याऽअनूपदधाति दिक्षु तत्प्रजा दधाति तस्मात्सर्वासु दिक्षु प्रजाः ॥ ४ ॥

(०) यद्वेव वैश्वदेवीरुपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्तात्सर्वाः प्रजा मध्यतऽउदक्रामन्नेतस्याऽअधि योनेस्ताऽएनमेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते प्रापद्यन्त ॥ ५ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रंसत । (ता) अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ या अस्मात्ताः प्रजा मध्यतऽउदक्रामन्नेतास्ता वैश्वदेव्यऽइष्टकास्तद्यदेता ऽउपदधाति या ऽएवास्मात्ताः प्रजा मध्यतऽउदक्रामंस्ता ऽअस्मिन्ने-

---

त एते । तानेवैतदुपदधाति । ता एताः सर्वाः प्रजाः । ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति । इमे वै रेतःसिचौ । अनयोस्तत्प्रजा दधाति । तस्मादनयोः प्रजाः । सर्वत उपदधाति । सर्वतस्तत्प्रजा दधाति । तस्मात्सर्वतः प्रजाः । दिश्या अनूपदधाति । दिक्षु तत्प्रजा दधाति । तस्मात्सर्वासु दि[क्षु] प्रजाः ॥ ४ ॥

यद्वेव वैश्वदेवीरुपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्तात्सर्वाः प्रजा मध्यत उदक्रामन्–एतस्या अधि योनेः ता एनमेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते प्रापद्यन्त ॥ ५ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रंसत–अयमेव सः–योऽयमग्निश्चीयते । अथ या अस्मात्ताः प्रजा मध्य उदक्रामन्–एतास्ता वैश्वदेव्य इष्टकाः । तद्यदेता उपदधाति–या एवास्मात् ताः प्रजा मध्य

रसेनैनामन्' रसेन सङ्गता अभवन्नित्यर्थः । 'त एते' प्रसिद्धा विश्वे देवाः । 'तानेव' रसेनोपेतानेव देवा 'एतद्' एतेन वैश्वदेवीनामुपधानेन 'उपदधाति' सम्पादयति । कोऽसौ रस इति स उच्यते–ता एताः सर्वा प्रजा इति । 'ताः' पूर्वेण निर्दिष्टा इष्टकाः 'एताः' परिदृश्यमानाः 'सर्वाः प्रजाः' । एतासां स्थानमाह ता रेतःसिचोर्वेलयेति । गतमिदम् । 'तस्माद्' रेतःसिचोर्लोकद्वयात्मकत्वात् 'अनयोः' द्यावापृथिव्योर्मध्ये 'प्रजाः' वर्तन्त इति शेषः । तत्रापि विशेषं तात्पर्यतश्चाह–सर्वत उपदधातीति । तत्राप्यभिनीतामन्यत्रेनाह–दिश्या अन्विति । 'दिश्याः' काश्चिन्दिक्षु सर्वत उपहिताः, ता अन्वेता अनुदध्यात् स्पष्टोऽर्थवादः ॥ ४ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण स्तौति–यद्वेवेति । 'विस्रस्तात्प्रजापतेर्मध्यतः सर्वाः प्रजाः' उद्गताः । मध्यं विशि नष्टि–एतस्या अधि योनेरिति । 'अधि' इति पञ्चम्यर्थानुवादी । 'एतस्याः' प्रजोत्पादिकायाः 'योनेः' सकाशात् । 'ताः' उद्गताः प्रजाः तिरोहितस्य सम्बन्धिन्यः 'एतस्मिन्' मध्ये 'प्रतिहिते' सन्धिते स 'एनम्' प्रजापतिं पुरस्तात् प्रापद्यन्त ॥ ५ ॥

कोऽसौ विस्रस्तः प्रजापतिरिति तमाह–अयमेव स इति । एतच्छन्दार्थमाह–योऽयमिति । अथ उदक्रान्ताः प्रजाः का इति ता आह–एतास्ता वैश्वदेव्य इति । 'एतदेताः' वैश्वदेवीः अत्र द्वितीयार्थे वि

तत्प्रपादयति रेतःसिचोर्वेलया पृष्ट्यो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्ट्यो मध्यतऽ-एवास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति सर्व्वतऽउपदधाति सर्व्वतऽ एवास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति ॥ ६ ॥

यद्वेव वैश्वदेवीरुपदधाति । (त्यं) एतद्वै प्रजापतिरेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहितेऽकामयत प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति स ऽऋतुभिरद्भिः प्राणैः संवत्सरेणाश्विभ्याᳬं सयुग्भूत्वेताः प्रजाः प्राजनयत्तथैवैतद्यजमान ऽएताभिर्देवताभिः सयुग्भूत्वेताः प्रजाः प्रजनयति तस्मात्सर्वास्वेव सजूः सजूरित्यनुवर्तते ॥ ७ ॥

सजूरृतुभिरिति । तदृतून्प्राजनयदृतुभिर्वै सयुग्भूत्वा प्राजनयत्सजूर्विधाभिरित्यापो वै विधाऽअद्भिर्हीदᳬं सर्वं विहितमद्भिर्वै सयुग्भूत्वा

यदुक्तानन्—ता अस्मिन्नेवन्तप्रपादयति । रेतःसिचोर्वेलया । पृष्ट्यो वै रेतःसिचौ । मध्यमु पृष्ट्यः । मध्यत एवास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति । सर्वत उपदधाति । सर्वत एवास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति ॥ ६ ॥

यद्वेव वैश्वदेवीरुपदधाति । एतद्वै प्रजापतिरेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहितेऽकामयत—प्रजाः सृजेय, प्रजायेयेति । स ऋतुभिः—अद्भिः—प्राणैः—संवत्सरेण—अश्विभ्यां सयुग्भूत्वेताः प्रजाः प्राजनयत् । तथैवैतद्यजमान एताभिर्देवताभिः सयुग्भूत्वेताः प्रजाः प्रजनयति । तस्मात् सर्वास्वेव सजूः सजूरित्यनुवर्तते ॥ ७ ॥

" सजूरृतुभिः "—इति । तदृतून्प्राजनयत् । ऋतुभिर्वै सयुग्भूत्वा प्राजनयत् । " सजूर्विधाभिः "—इति । आपो वै विधाः । अद्भिर्हीदं सर्वं विहितम् । अद्भिर्वै सयुग्भूत्वा प्राजनयत् ।

'उपदधाति' 'या एव प्रजाः' 'अस्मात्' प्रजापतेः 'मध्यतः' मध्यदेशात् उत्क्रान्ताः 'ताः' एव पुनरत्र 'प्रपादयति' । रेतःसिग्भ्यामूर्ध्वम्—'पृष्ट्यः' इत्यादिकम् 'सर्वत उपदधाति' इति च स्पष्टम् ॥ ६ ॥

अथासां पञ्चानां वैश्वदेवीनामुपधाने मन्त्रं विधातुमाह—यद्वेव वैश्वदेवीरुपदधात्येतद्वै प्रजापतिरित्या-दिना । 'आत्मनः' शरीरस्य 'एतस्मिन्' मध्यमेऽङ्गे 'प्रतिहिते' सति 'अकामयत प्रजाः सृजेय, प्रजायेयेति' सृष्टानन्तरमस्तोम मेऽस्तु प्रजननेऽभिलषितः । एवं कामयमानः 'सः' ऋत्वादिभिरनन्तरवक्ष्यमाणैः 'सयुक्' समानयोगो 'भूत्वा' 'एताः' वक्ष्यमाणमन्त्रैरभिधेयमानाः 'प्रजाः प्राजनयत्' । तथैवेत्यादि स्पष्टम् । 'तस्मात्'—एव सयुग्भावादेतासु वैश्वदेवीषु उपधानमन्त्रेषु 'सजूः सजूरित्यनुवर्तते' ॥ ७ ॥

मन्त्रादिमकारं च व्याचष्टे-सजूरृतुभिरिति । 'इति' एवं प्रतिमन्त्रमनुवर्तते । 'तत्' तेन 'ऋतून् प्राजनयत्' । ऋतून् प्रजनितवान्नित्यर्थः ऋतुभिर्वै सयुग्भूत्वा तत्प्रजनयत्—ऋतुभिर्वै सयुग्भूत्वा प्राजनयदिति । अन्यानिति शेषः । एतस्य ऋतोः सयुग्भावाद ऋतूनां प्रजननमुक्तम्

प्राजनयत्सजूर्देवैरिति तद्देवान्प्राजनयद्यद्देवाऽइत्याचक्षते सजूर्देवैर्वयोनाधैरिति प्राणा वै देवा वयोनाधाः प्राणैर्हीदꣳ सर्वं वयुनं नद्धमथो छन्दाꣳसि वै देवा वयोनाधाश्छन्दोभिर्हीदꣳ सर्वं वयुनं नद्धं प्राणैर्वै सयुग्भूत्वा प्राजनयदग्नये त्वा वैश्वानरायेति संवत्सरो वाऽअग्निर्वैश्वानरः संवत्सरेण वै सयुग्भूत्वा प्राजनयदश्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वेत्यश्विभ्यां वै सयुग्भूत्वा प्राजनयत् ॥ ८ ॥

(त्सं) सजूर्वसुभिरिति दक्षिणतः । (स्त) तद्वसून्प्राजनयत्सजू रुद्रैरिति पश्चात्तद्रुद्रान्प्राजनयत्सजूरादित्यैरित्युत्तरतस्तदादित्यान्प्राजनय-

---

" सजूर्देवैः "–इति । तद्देवान्प्राजनयत्–यद्देवा इत्याचक्षते । " सजूर्देवैर्वयोनाधैः "–इति । प्राणा वै देवा वयोनाधाः । प्राणैर्हीदं सर्वं वयुनं नद्धम् । अथो छन्दांसि वै देवा वयोनाधाः । छन्दोभिर्हीदं सर्वं वयुनं नद्धम । प्राणैर्वै सयुग्भृत्वा प्राजनयत् । " अग्नये त्वा वैश्वानराय "–इति । संवत्सरो वाऽअग्निर्वैश्वानरः । संवत्सरेण वै सयुग्भूत्वा प्राजनयत् । "अश्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा "–इति । अश्विभ्यां वै सयुग्भूत्वा प्राजनयत् ॥ ८ ॥

" सजूर्वसुभिः "–इति दक्षिणतः । तद्वसून्प्राजनयत् । " सजू रुद्रैः "–इति पश्चात् । तद्रुद्रान्प्राजनयत् । " सजूरादित्यैः "–इत्युत्तरतः । तदादित्यान्प्राजनयत् ।

विश्वदेवत्वसादीन् प्राजनयदित्यर्थः । एवमुत्तरेष्वपि 'सजूर्विश्वाभिः' ' सजूर्देवैः ' ' सजूर्देवैर्वयोनाधैः ' इत्यादिष्वनुषञ्जनीयमानेष्वपि द्रष्टव्यम् । 'सजूर्विधाभिरिति' अनुषञ्जनीयो द्विर्नियमाग. । तत्र विधाशब्दार्थमाह–आपो वै विधा इति । अस्तु विधाशब्दप्रवृत्ति दर्शयति–अद्भिर्हीति ।- विधीयते क्रियते आभिरद्भिरिदमिति विधा आप. । ' हि '–शब्दोऽपा सर्वाश्रयत्वस्य प्रसिद्धिद्योतनार्थ. । शिष्टं पूर्ववत् । इत्थ पञ्चस्वपि मन्त्रेषु पूर्वभागेऽनुषञ्जनीयमभिधाय प्रथम मन्त्र, व्याचष्टे–सजूर्देवैरिति । " तद्देवान्प्राजनयत् " इत्यत्रत्यदेवशब्देन वक्ष्यमाणवस्वादय सर्वेऽपि देवा विवक्षिता इति व्याचष्टे–यद्देवा इत्याचक्षत इति । देवशब्देन येऽभिधीयन्ते ते सर्वेऽप्यनेन विवक्षिता इत्यर्थः । उपरिष्टादनुषञ्जनीयद्वयमभागं व्याचष्टे–सजूर्देवैर्वयोनाधैरिति । वयोनाधशब्दार्थमाह–प्राणा वै देवा वयोनाधा इति । वयोनाधशब्दः कथं प्राणानभिधत्त इति तदुपपादयति–प्राणैर्हीदं सर्वं वयुनं नद्धमिति । वयो वयुन नह्यन्ति बध्नन्तीति ' वयोनाधाः ' 'प्राणा.' । वय.शब्दस्य विवक्षितार्थान्तरमाह–अथो छन्दांसि वै देवा वयोनाधा इति । शिष्ट पूर्ववद्व्याख्येयम । अनुषक्तस्य द्वितीयभागमुदाहृत्य व्याचष्टे–अग्नये त्वा वैश्वानरायेत्यादिना । तृतीयभाग विवाय व्याचष्टे–अश्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वेति । हे इष्टके ! त्वाम् अश्विनावध्वर्यू 'इह' द्वितीयचितिप्रदेशे ' सादयताम् ' इति तस्यार्थः ॥ ८ ॥

द्वितीयेष्टकोपधानमन्त्रमुक्त्वा व्याचष्टे–सजूर्वसुभिरिति दक्षिणत इति । उपदध्यादिति शेषः । ' तत् ' तेन एतन्मन्त्रसाध्येष्टकोपधानेन ' वसून् ' अष्टसङ्ख्यान् ' प्राजनयत् ' । सजू रुद्रैरिति तृतीयो मन्त्र. । रुद्रा एकादश, तन्मन्त्रेण पश्चादुपदध्यात् । सजूरादित्यैरिति चतुर्थेन मन्त्रेणोत्तरत. सादयेत् । सृष्टमन्यत् ।

त्सुजूर्ब्भिर्वैदेवैरित्युपरिष्टात्तद्विश्वान्देवान्प्राजनयत्ता वै समानप्रभृतयः समानोदर्का नाना मध्यतस्ता यत्समानप्रभृतयः समानोदर्काः समानीभिर्हि देवताभिः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च सयुग्भूत्वा प्राजनयदथ यन्नाना मध्यतोऽन्याऽन्या हि प्रजा मध्यतः प्राजनयत् ॥ ९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ८-१-६ ॥ (२. २.) ॥

अथ प्राणभृतऽउपदधाति। (त्ये) एतद्वै देवाऽअब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्ते चेतयमाना वायुमेव चितिमपश्यंस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ १ ॥

"सजूर्विधेर्देवैः"-(वा. सं. १४।७) इत्युपरिष्टात्। तद्विश्वान्देवान्प्राजनयत्। ता वै समानप्रभृतयः समानोदर्काः, नाना मध्यतः। ता यत्समानप्रभृतयः समानोदर्काः। समानीभिर्हि देवताभिः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च सयुग्भूत्वा प्राजनयत्। अथ यन्नाना मध्यतः। अन्या अन्या हि प्रजा मध्यतः प्राजनयत् ॥ ९ ॥

अथ पञ्चप्राणभृदिष्टकोपधानम्।

अथ प्राणभृत उपदधाति। एतद्वै देवा अब्रुवन्। चेतयध्वमिति। चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्। ते चेतयमाना वायुमेव चितिमपश्यन्। तामस्मिन्नदधुः। तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ १ ॥

मन्र्देवैरिति उपरिष्टात्सादयेत्। उक्तानां सादनमन्त्राणामाद्यन्तानुषक्तसाम्यमाह—ता वै समानप्रभृतयः समानोदर्का इति। प्रभृतिरुपक्रमः। उदर्कोऽवसानम्। तौ सर्वासामिष्टकानां समानावित्यर्थः ॥

कृत्स्नमन्त्राणां मध्यमभागस्य नानारूपतामाह—नाना मध्यत इति। "सजूर्ऋतुभिः" इत्यादिकः सर्वासामुपक्रमः। मध्ये "सजूर्देवैः सजूर्वसुभिः" इत्यादिः पञ्चमन्त्रेष्वेकैको मन्त्रः। अन्ते "सजूर्देवैर्वयोनाधैः" इत्यादिक इत्यर्थः। तन्नितयं प्रशंसति—ता यत्समानप्रभृतय इत्यादिना। 'समानीभिर्हि देवताभिः' 'पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च' इति ऋत्वादिभिः पुरस्तात्, 'सजूर्वयोनाधैः' इत्यादिभिरुपरिष्टाच्चेति विभागः। अन्या अन्या हि प्रजा इति। प्रजानां वैलक्षण्यं वत्सादीनां विलक्षणत्वाद् द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये अष्टमकाण्डे द्वितीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (८-२-२) ॥

प्राणभृत्संज्ञकानामिष्टकानामुपधानं विधाय स्तौति—अथ प्राणभृत इति[1]। 'अथ' वैश्वदेवीनामनन्तरम्। 'चेतयध्वम्' इत्यादिभागः स्पष्टः। 'चेतयमानास्ते वायुमेव चितिमपश्यन्' 'ताम्' वायुरूपां चितिम् 'अस्मिन्' द्वितीयचितिप्रदेशे 'अदधुः' इत्यादिरन्तः। 'तथैव' इत्यादि पूर्ववत् ॥ १ ॥

१-एवं मेधदेवीभ्यः प्राणभृतः। प्राणभृतः प्राग्वं म इति। का. श्रौ. सू. १७।१७६।१८४।

प्राणभृतऽउपदधाति । प्राणो वै वायुर्वायुमेवास्मिन्नेतद्दधाति रेतःसिचोर्वेलयेमे वै रेतःसिचावनयोस्तद्वायुं दधाति तस्मादनयोर्वायुः सर्वतऽउपदधाति सर्वतस्तद्वायुं दधाति तस्मात्सर्वतो वायुः सर्वतः समीचीः सर्वतस्तत्सम्यञ्चं वायुं दधाति तस्मात्सर्वतः सम्यङ्भूत्वा सर्वाभ्यो दिग्भ्यो वाति दिश्याऽअनूपदधाति दिक्षु तद्वायुं दधाति तस्मात्सर्वासु दिक्षु वायुः ॥ २ ॥

(थं) यद्वेव प्राणभृतऽउपदधाति । (त्या) आस्वेवैतत्प्रजासु प्राणान्दधाति ताऽअनन्तर्हिता वैश्वदेवीभ्यऽउपदधात्यनन्तर्हितांस्तत्प्रजाभ्यः प्राणान्दधाति प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि व्यानं मे पाहि चक्षुर्मऽउर्व्या विभाहि श्रोत्रं मे श्लोकयेत्येतानेवास्वेतत्कॢप्तान्प्राणान्दधाति ॥ ३ ॥

प्राणभृत उपदधाति । प्राणो वै वायुः । वायुमेवास्मिन्नेतद्दधाति । रेतःसिचोर्वेलया । इमे वै रेतःसिचौ । अनयोस्तद्वायुं दधाति । तस्मादनयोर्वायुः । सर्वत उपदधाति । सर्वतस्तद्वायुं दधाति । तस्मात्सर्वतो वायुः । सर्वतः समीचीः । सर्वतस्तत्सम्यञ्चं वायुं दधाति । तस्मात्सर्वतः सम्यङ्भूत्वा सर्वाभ्यो दिग्भ्यो वाति । दिश्या अनूपदधाति । दिक्षु तद्वायुं दधाति । तस्मात् सर्वासु दिक्षु वायुः ॥ २ ॥

यद्वेव प्राणभृत उपदधाति । आस्वेवैतत्प्रजासु प्राणान्दधाति । ता अनन्तर्हिता वैश्वदेवीभ्य उपदधाति । अनन्तर्हितांस्तत्प्रजाभ्यः प्राणान्दधाति । " (१) प्राणं मे पाहि, (२) अपानं मे पाहि, (३) व्यानं मे पाहि, (४) चक्षुर्मऽउर्व्या विभाहि, (५) श्रोत्रं मे श्लोकय "–इति । एतानेवास्वेतत्कॢप्तान्प्राणान्दधाति ॥ ३ ॥

पुन स्तोतुमनुवदति–प्राणभृत उपदधातीति । प्राणो वै वायुरिति । वैशब्दो " वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत् " इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धवायुप्राणैकत्वप्रसिद्धिद्योतनार्थः । तासां स्थानमाह–रेतःसिचोर्वेलयेति । तस्मात्क्षित्यन्तरिक्षमस्तुतरेतःसिचोर्निकटे प्राणभृतामुपधानात् रेतःसिग्रूपयोः ' अनयोः ' क्षित्यन्तरिक्षयोर्मध्ये ' वायुः ' सञ्चरतीति शेषः । स्पष्टः सर्वतउपधानार्थवादः । सर्वतः समीचीरिति । प्राणादिसर्वे दिक्षु निर्यक्त्वाभावेनार्जवेन यथा वर्तन्ते तथोपदध्यादित्यर्थः । ' तत् ' तेन तथोपधानेन ' वायुम् ' अपि ' सम्यञ्चम् ' अकुटिलं स्थापितवान् भवति । ' तस्मात् सर्वतः ' इत्यादि. स्पष्टः ।

दिश्या अनूपदधातीति । दिश्यानन्तर्यार्थवादो वैश्वदेवीष्टकावाक्यवद्व्याख्येयः ॥ २ ॥

प्रकारान्तरेण प्राणभृतः प्रशंसति–यद्वेव प्राणभृत इति । ' आस्वेव प्रजासु ' वैश्वदेवीनां प्रजारूपत्वेन स्तुतत्वात् तासामनन्तरं प्राणभृतामुपधानेन प्रजासु प्राणान् स्थापितवान् भवति । ' ताः ' प्राणभृतो ' वैश्वदेवीभ्यः ' ' अनन्तर्हिताः ' इष्टकान्तरेणाव्यवहिता यथा स्युस्तथा उपदध्यात् । तेन प्राणानपि ताभ्यः प्रजाभ्यः ' अनन्त-

(त्यु) अथापस्याऽउपदधाति । (त्ये) एतद्वै देवाऽअब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्ते चेतयमाना वृष्टिमेव चितिमपश्यंस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ ४ ॥

(त्य) अपस्याऽउपदधाति । (त्या) आपो वै वृष्टिर्वृष्टिमेवास्मिन्नेतद्दधाति रेतःसिचोर्वेलयेमे वै रेतःसिचावनयोस्तद्वृष्टिं दधाति तस्मादनयोर्वर्षति सर्वत उपदधाति सर्वतस्तद्वृष्टिं दधाति तस्मात्सर्वतो वर्षति सर्वतः समीचीः सर्वतस्तत्समीचीं वृष्टिं दधाति तस्मात्सर्वतः सम्यङ्भूत्वा सर्वाभ्यो दिग्भ्यो वर्षति वायव्या ऽअनूपदधाति वायौ तद्वृष्टिं दधाति तस्माद्यां दिशं वायुरेति तां दिशं वृष्टिरन्वेति ॥ ५ ॥

अथापस्या उपदधाति । एतद्वै देवा अब्रुवन्—चेतयध्वमिति । चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । ते चेतयमाना वृष्टिमेव चितिमपश्यन् । तामस्मिन्नदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ ४ ॥

अपस्या उपदधाति । आपो वै वृष्टिः । वृष्टिमेवास्मिन्नेतद्दधाति । रेतःसिचोर्वेलया । इमे वै रेतःसिचौ । अनयोस्तद्वृष्टिं दधाति । तस्मादनयोर्वर्षति । सर्वत उपदधाति । सर्वतस्तद्वृष्टिं दधाति । तस्मात्सर्वतो वर्षति । सर्वतः समीचीः । सर्वतस्तत्समीचीं वृष्टिं दधाति । तस्मात्सर्वतः सम्यङ् भूत्वा सर्वाभ्यो दिग्भ्यो वर्षति । वायव्या अनूपदधाति । वायौ तद्वृष्टिं दधाति । तस्माद्यां दिशं वायुरेति—तां दिशं वृष्टिरन्वेति ॥ ५ ॥

हितान्' कृतवान्भवति । तासामुपधानमन्त्रान् विभाय संगृह्य तात्पर्यमाह—प्राणं मे इत्यादिना । "प्राणं मे पाहि"—इति प्रथमो मन्त्रः । "अपानं मे पाहि"—इति द्वितीयः । "व्यानं मे" इति तृतीयः । "चक्षुर्म उर्व्या"—इति चतुर्थः । हे चतुर्थेष्टके ! 'मे' मम 'चक्षुः' 'उर्व्या' अविकृतया दृष्ट्या 'विभाहि' विशेषेण दीपय । हे पञ्चमेष्टके ! 'मे' मम 'श्रोत्रं श्लोकय' श्रावणं कुरु । अत्र यद्यपि प्रथमेष्टकामन्त्र एव 'प्राण मे' इति प्राणलिङ्गमुक्तं तथापि छत्रिन्यायेन लिङ्गमात्रमपेक्ष्य सर्वा अपि प्राणभृत इत्युच्यन्ते । एवं सर्वत्र यथायोगं द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

अपस्या विधाय प्रशंसति[1]—अथापस्या इति । अब्लिङ्गैर्मन्त्रैरुपधेयत्वाद् 'अपस्याः', यद्वा 'वृष्टिमेव चितिमपश्यन्' इत्युक्तत्वाद्भेदादाप एवापस्याः । 'एतद्वै देवा अब्रुवंश्चेतयध्वमिति' इत्यादिः सर्वोऽपि पूर्वोक्तेनैवोक्तप्रयोजनो व्याख्यातप्रायः । आपो वै वृष्टिरिति । वृष्टिकर्मत्वादाप एव वृष्टिः । वायव्या अनूपदधातीति । प्राणभृतामन्वित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

१-प्राणभृद्रूपेऽपस्याः । अपः पिन्वेत्यपस्याः । का. श्रौ. सू. १७ । १४ । १८५ ।

यद्वेवापस्याऽउपदधाति। (त्यु) एवमेवैतत्प्राणेष्वपो दधाति ताऽअनन्तर्हिताः प्राणभृद्भ्यऽउपदधात्यनन्तर्हितास्तत्प्राणेभ्योऽपो दधात्यथोऽअन्नं वाऽआपोऽनन्तर्हितं तत्प्राणेभ्योऽन्नं दधात्यपः पिन्वौषधीर्जिन्व द्विपादव चतुष्पात्पाहि दिवो वृष्टिमेरयेत्येतावाऽएवंव्येतत्कृत्स्नाऽअपो दधाति ॥ ६ ॥

(त्य) अथ च्छन्दस्याऽउपदधाति। (त्ये) एतद्धै देवाऽअब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्ते चेतयमानाः पशूनेव चितिमपश्यंस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ ७ ॥

यद्वेवापस्या उपदधाति। एवमेवैतत्प्राणेष्वपो दधाति। ता अनन्तर्हिताः प्राणभृद्भ्य उपदधाति। अनन्तर्हितास्तत्प्राणेभ्योऽपो दधाति। अथोऽअन्नं वाऽआपः। अनन्तर्हितं तत्प्राणेभ्योऽन्नं दधाति। "(१) अपः पिन्व, (२) ओषधीर्जिन्व, (३) द्विपादव, (४) चतुष्पात्पाहि, (५) दिवो वृष्टिमेरय"—(वा. सं. १४।८) इति। एवं एवैतत्कृत्स्ना अपो दधाति ॥६॥

अथैकोनविंशतिच्छन्दस्येष्टकोपधानम्।

अथ च्छन्दस्या उपदधाति। एतद्धै देवा अब्रुवन्—चेतयध्वमिति—चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्। ते चेतयमानाः पशूनेव चितिमपश्यन्। तामस्मिन्नदधुः। तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ ७ ॥

छन्दस्या ऽउपदधाति । पशवो वै छन्दाᳬसि पशूनेवास्मिन्नेतद्दधाति सर्वत ऽउपदधाति सर्वतस्तत्पशून्दधाति तस्मात्सर्वतः पशवोऽपस्या ऽअनूपदधात्यप्सु तत्पशून्प्रतिष्ठापयति तस्माद्यदा वर्षत्यथ पशवः प्रतितिष्ठन्ति ॥ ८ ॥

यद्वेव च्छन्दस्या ऽउपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्तात्पशव ऽउदक्रामञ्छन्दाᳬसि भूत्वा तान्गायत्री छन्दो भूत्वा वयसाऽऽप्नोत्तद्यद्गायत्र्याऽऽप्नोदेतद्धि छन्द ऽआशिष्ठᳬ सा तद्भूत्वा प्रजापतिरेतान्पशून्वयसाऽऽप्नोत् ॥ ९ ॥

(१) मूर्धा वय ऽइति । प्रजापतिर्वै मूर्धा स वयोऽभवत्प्रजापतिश्छन्द ऽइति प्रजापतिरेव च्छन्दोऽभवत् ॥ १० ॥

छन्दस्या उपदधाति । पशवो वै छन्दांसि । पशूनेवास्मिन्नेतद्दधाति । सर्वत उपदधाति । सर्वतस्तत्पशून्दधाति । तस्मात्सर्वतः पशवः । अपस्या अनूपदधाति । अप्सु तत्पशून्प्रतिष्ठापयति । तस्माद्यदा वर्षति—अथ पशवः प्रतितिष्ठन्ति ॥ ८ ॥

यद्वेव च्छन्दस्या उपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्तात्पशव उदक्रामन्—छन्दांसि भूत्वा । तान्गायत्री छन्दो भूत्वा वयसाऽऽप्नोत् । तद्यद्गायत्र्याऽऽप्नोत्—एतद्धि छन्द आशिष्ठम् । सा तद्भूत्वा प्रजापतिरेतान्पशून्वयसाऽऽप्नोत् ॥ ९ ॥

(१) " मूर्धा वयः "–इति । प्रजापतिर्वै मूर्धा । स वयोऽभवत् । " प्रजापतिश्छन्दः "–इति । प्रजापतिरेव च्छन्दोऽभवत् ॥ १० ॥

छन्दःशब्देन पशवो विवक्षिता इति दर्शयति—पशवो वै छन्दांसीति । सर्वत उपदधातीत्यादि पूर्ववत् । एतासामपस्यानान्निध्यं विधाय प्रशंसति—अपस्या अन्विति । । ' तत् ' तेन अपस्यानन्तर्येण 'अप्सु' उपजीवनीयासु ' पशून् प्रतिष्ठापयति ' स्थिरीकरोतीति । इदानीन्तनी या वृष्टिसमनन्तरभाविनी पशूनां प्रतिष्ठा साऽपस्याछन्दस्यानां मेलनप्रयुक्तेति दर्शयति—तस्माद्यदा वर्षत्यथ पशवः प्रतितिष्ठन्तीति ॥ ८ ॥

छन्दस्यानां पशुरूपत्वेन स्तुतिः कृता पुनस्तासामेव पशुरूपता ज्येष्ठा दर्शयति- द्वेव च्छन्दस्या इति । ' प्रजापतेर्विस्रस्तात् ' शिथिलाङ्गादित्यर्थः । ' पशवः ' वक्ष्यमाणाः अजादिलक्षणाः ' उदक्रामन् ' । केन रूपेण ? 'छन्दांसि भूत्वा' वक्ष्यमाणत्रिवृदादिच्छन्दोरूपमास्थाय । 'तान्' उद्गतान् पशून् 'गायत्री छन्दो भूत्वा' ' वयसा ' तत्तन्निर्गतस्य प्रचितस्य शरीरस्य परिणामेन परिणतो भूत्वेत्यर्थः । ' आप्नोत् ' अन्तर्गतवान् पशून् स्वस्मिन् कृतवान् । गायत्र्या पशुप्राप्तत्वं तद्गायत्रीद्वारा प्रजापतिना शीघ्रं या मर्त्यपशुप्राप्तिस्तन्मूलमिति दर्शयति—तद्यद्गायत्र्याऽऽप्नोदिति । यस्माद्गायत्र्यैव सर्वान् पशूनाप्नोत्तस्मात् ' एतच्छन्दः ' गायत्र्याख्यम् ' आशिष्ठम् ' आशुतरम् ' हि ' स्वयं प्रतिपादितोऽर्थः । " पूर्वं तयाऽऽसीदिति " श्रुतिराह—सा तद्भूत्वेति । ' तत् ' तदा पूर्वं ' प्रजापतिः ' ' सा ' गायत्री ' भूत्वा ' ' एतान् पशून् वयसाऽऽप्नोत् ' ॥ ९ ॥

इत्यमिष्टकानां पशुरूपतामुक्त्वा, अथ पूर्वदिक्पुरुषानामनुगामिष्टकानां मन्त्रान्विधाय, व्याख्यास्यन्-

(क्ष) क्षत्रं व्वयऽइति । प्रजापतिर्व्वै क्षत्रᳪं स व्वयोऽभवन्मयन्दं छन्दऽइति यद्वाऽअनिरुक्तं तन्मयन्दमनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिरेव च्छन्दोऽभवत् ॥ ११ ॥

(द्वि) विष्टम्भो व्वयऽइति । प्रजापतिर्व्वै विष्टम्भः स व्वयोऽभवदधिपतिश्छन्दऽइति प्रजापतिर्वाऽअधिपतिः प्रजापतिरेव च्छन्दोऽभवत् ॥ १२ ॥

---

(२) " क्षत्रं वयः "–इति । प्रजापतिर्वै क्षत्रम् । स वयोऽभवत् । " मयन्दं छन्दः "–इति । यद्वाऽअनिरुक्तं तन्मयन्दम् । अनिरुक्तो वै प्रजापतिः । प्रजापतिरेव च्छन्दोऽभवत् ॥ ११ ॥

(३) " विष्टम्भो वयः "–इति । प्रजापतिर्वै विष्टम्भः । स वयोऽभवत् । " अधिपतिश्छन्दः "–इति । प्रजापतिर्वाऽअधिपतिः । प्रजापतिरेव च्छन्दोऽभवत् ॥ १२ ॥

र्थान्निष्पन्नं गायत्रीरूपमिष्टमपि दर्शयति–मूर्द्धा वय इत्यादिना । 'प्रजापतिर्वै मूर्धा, स वयोऽभवत्' इति, उत्तरतत्तत्प्राप्तव्यपशूचिता वयोविशेषास्तेन तेन प्राप्तव्यास्तत्तच्छन्दोरूपाः पशवश्च वक्ष्यन्ते, अत्र तावत्तानि वयांसि तानि च्छन्दांसि सामान्येन प्रजा एवेति प्रतिपाद्यते, यथा प्रजापतिः सर्वेषां प्रधानं तथा मूर्द्धाऽपि सर्वेषामङ्गानां प्रधानमिति प्राधान्येन विवक्षितत्वात् ' प्रजापतिः ' एव 'मूर्द्धा' इत्युच्यते । एवमुत्तरवाक्येष्वपि तत्तदुपचारबीजं द्रष्टव्यम् । ' वयोऽभवत् ' वयस्वानभवदित्यर्थः । यद्वा ' स ' प्रजापतिः ' वै ' प्रसिद्धः प्रजापतिर्ननु ' मूर्द्धा वयोऽभवत् ' मूर्द्धरूपमत्युत्कृष्टं वयोऽभवत् । एवमुत्तरत्र मन्त्रत्रयेऽपि योज्यम् । प्रजापतिश्छन्द इति । 'प्रजापतिरेव' वक्ष्यमाणं तद्विकलं छन्दोऽभवदित्यर्थः । अथवा प्रजापतिरेव च्छन्दः प्राजापत्याख्यं छन्दोऽभवदित्यर्थः । एवमुत्तरेष्वपि त्रिषु वाक्येषु योज्यम् ॥ १० ॥

क्षत्रं वय इति । क्षत्रियजातितया तद्गतो बलविशेषो लक्ष्यते । " तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रम् " इत्यादिश्रुतेः । अथवा " क्षत्रम् इति बलनाम "–(निघ.) शरीरपरिणामेन तद्रूपं प्राप्त इत्यर्थः । योजना पूर्ववत् । मयन्दं छन्द इति । " मयः इति सुखनाम "–(निघ. ३ । ६ । ७) तद्ददातीति मयन्दम् । अस्य प्रजापतिरूपत्वे बीजमाह–यद्वा अनिरुक्तं तन्मयन्दम् इति । सुखदस्वरूपस्य विशेषेणानभिधानाल्लोकेऽपि ईदृक्–सुखदमित्यविशेषितं सामान्येन मयन्दमिति व्यवहृतत्वादिदम् 'अनिरुक्तम्' । प्रजापतेस्तु सर्वात्मकत्वाद्विशेषेण निर्वक्तुमशक्यत्वाद् अनिरुक्तत्वम् ॥ ११ ॥

विष्टम्भो वय इति । अत्र ' प्रजापतिर्वै विष्टम्भः ' इति ' वै '–शब्देन " विष्टम्भो धरुणः पृथिव्याः " इत्यादिसर्वश्रुतिगता प्रजापतेः सर्वजगदवलम्बनप्रसिद्धिर्द्योत्यते । ' अधिपतिश्छन्द इति ' अत्र प्रजापतेः सर्वाधिपतित्वम् " सर्वस्याधिपतिः सर्वस्येशानः " इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमुक्तम् ॥ १२ ॥

१–व्वयस्याः पञ्च पञ्चानूकातिषु मूर्द्धा व्वय इति प्रतिमन्त्रम् । चतस्रः पुरस्तात् दक्षिणत उत्तरतः पश्चात् । का० श्रौ० सू० । १७ । १८६–१८८ ।

(द्वि) विश्वकर्मा वय इति । प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा स वयोऽभवत्परमेष्ठी छन्द इत्यापो वै प्रजापतिः परमेष्ठी ता हि परमे स्थाने तिष्ठन्ति प्रजापतिरेव परमेष्ठी छन्दोऽभवत् ॥ १३ ॥

(त्रा) तानि वा एतानि । चत्वारि वयाᳬसि चत्वारि च्छन्दाᳬसि तदष्टावष्टाक्षरा गायत्र्येषा वै सा गायत्री या तद्भूत्वा प्रजापतिरेतान्पशून्वयसाऽऽप्नोत्तस्माज्जीर्णं पशुं वयसाऽऽप्त इत्याचक्षते तस्माद् सर्वास्वेव वयो वय इत्यनुवर्तते ऽथ येऽस्मात्ते पशव उदक्रामन्नेते ते पञ्चदशोत्तरे वज्रो वै पशवो वज्रः पञ्चदशस्तस्माद्यस्य पशवो भवन्त्यपैव स पाप्मानᳬ हते वज्रो हैव तस्य पाप्मानमपहन्ति तस्माद्यां कां च दिशं पशुमानेति वज्रविहताᳬ हैव तामन्वेति ॥ १४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ८-१-७ ॥ (२. ३.)

---

(४) " विश्वकर्मा वयः "-इति । प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा । स वयोऽभवत् । " परमेष्ठी छन्दः "-इति । आपो वै प्रजापतिः परमेष्ठी । ता हि परमे स्थाने तिष्ठन्ति । प्रजापतिरेव परमेष्ठी छन्दोऽभवत् ॥ १३ ॥

तानि वा एतानि चत्वारि वयांसि, चत्वारि च्छन्दांसि-तदष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । एषा वै सा गायत्री-या तद्भूत्वा प्रजापतिरेतान्पशून्वयसाऽऽप्नोत् । तस्माज्जीर्णं पशुं वयसाऽऽप्त इत्याचक्षते । तस्माद् सर्वास्वेव वयो वय इत्यनुवर्तते । अथ येऽस्मात्ते पशव उदक्रामन्-एते ते-पञ्चदशोत्तरे । वज्रो वै पशवः । वज्रः पञ्चदशः । तस्माद्यस्य पशवो भवन्ति-अपैव स पाप्मानं हते । वज्रो हैव तस्य पाप्मानमपहन्ति । तस्माद्यां कां च पशुमानेति-वज्रविहतां हैव तामन्वेति ॥ १४ ॥

विश्वकर्मा वय इति । अत्र ' प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा ' इति 'प्रजापतेर्विश्वकर्मत्वम् " य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् "-इति " यतो भूमिं जनयन् विश्वकर्मा " इत्यादिप्रसिद्धिं दर्शयति । परमेष्ठी छन्द इति । अत्र प्रजापतेः परमेष्ठित्वं शब्दद्वारकमिति दर्शयति । ' आपो वै प्रजापतिः परमेष्ठी ' जगत्स्रष्टुः पूर्वमपां सर्जनात्तदभेदेनापां परमेष्ठिरूपप्रजापतिरूपत्वम् । अपामस्तु प्रजापतिरूपत्वमभेदात्; कथं पुनस्तासां पारमेष्ठित्वम् ? इति तद्दर्शयति-ता हि परमे स्थाने तिष्ठन्ति इति । " आदित्याज्जायते वृष्टिः " इति स्मृतेः (म. स्मृ. ३ । ७६), " दिवो वृष्टिमेरय दिवो यासः सन्ताः " इत्यादिश्रुतेश्च वृष्टेः परमस्थानभूतद्युसम्बन्धः ॥

तान् गायत्री छन्दो भूत्वेति यद्गायत्रीछन्द उक्तं तदिदानीं सम्पाद्य दर्शयति-तानि वा एतानि चत्वारि वयांसीत्यादिना । स्पष्टोऽर्थः । एषा वै सा गायत्रीति । ' एषा ' इति इदानीं सम्पादितप्रकारा गायत्री प्रकृतिनिर्दिष्टा सा खलु । सा केति तामाह-या तद्भूत्वा प्रजापतिरिति । प्रजापतिर्यां भूत्वा पशूनाप्नोदित्यर्थः ।

बस्तो वयऽइति । बस्तं वयसाऽऽप्नोद्विवलं छन्दऽइत्येकपदा वै विवलं छन्दऽएकपदा ह भूत्वाऽजाऽउच्चक्रमुः ॥ १ ॥

(१) " बस्तो वयः "–इति । बस्तं वयसाऽऽप्नोत् । "विवलं छन्दः"–इति । एकपदा वै विवलं छन्दः । एकपदा ह भूत्वाऽजा उच्चक्रमुः ॥ १ ॥

" वयोऽभवद्वयोऽभवद् "–इति या प्रजापतेर्वयस आसिरुक्ता सा इदानीन्तनव्यवहारस्य मूलमिति दर्शयति–तस्माज्जीर्णं पशुं वयसाऽऽभ इत्याचक्षत इति । 'जीर्णम्' वृद्ध ' पशुम् ' दृष्ट्वाऽसौ प्रभूतेन ' वयसाऽऽभः ' इति यथेदानीं ब्रूते तथा पूर्वमपि प्रजापतिर्वयसाऽऽप्नोदित्येष सम्प्रवादः । 'तस्मादु' तस्मादेव वयसाऽऽप्तत्वादेव पशुस्थानीयासु सर्वास्विष्टकासु ' मूर्द्धा वयः बस्तो वय ' इत्येवं वयःशब्दोऽनुवर्तते ॥

इत्थं गायत्र्यात्मना सम्पन्नेन मन्त्रचतुष्टयेनाऽऽप्तस्य प्रजापतेः स्वरूपं दर्शितम् । अथाऽऽप्तव्यानां पशूनां स्वरूपं सामान्येन निर्दिशन्ती श्रुतिः पशूंस्तद्गतसङ्ख्या च प्रशंसति–अथ येऽस्मादिति । ' अस्मात् ' विस्रस्तात् प्राजापत्याङ्गात् ' ये पशवः ' ' उदक्रामन् ' ' एते ते ' प्रसिद्धा वक्ष्यमाणा बस्तादय इत्यर्थः । के ते ? 'उत्तरे' कियन्तो वा पञ्चदशेत्युत्तरम् । पञ्चदशस्तोमस्य प्रजापतेः सारभूताद्बाहुलक्षणावयवेभ्य उत्पन्नत्वाद्वा बाह्वोर्वधसाधनत्वाद्वज्रत्वम् । पशूनां वज्रत्वं स्वयमेव दर्शयति–तस्माद्यस्य पशवो भवन्तीति । ' पाप्मानम् ' क्षुदादिप्रलक्षणम् 'सः' पशुमान् ' अपहत एव ' । ' वज्रो हैव ' वज्रः खलु ' तस्य पाप्मानमपहन्ति ' अतो पहननसाधनं तद्वज्रमिति सिद्धोऽर्थः ॥

युक्तिभिरुपपादितमर्थं लोकस्थित्या द्रढयति–तस्माद्यां कां चेति । तां दिशं ' वज्रविहनाम् ' 'एवान्वेति' पशुभिरुपक्रान्तस्य वर्त्मनोऽप्रतिहतत्वात् ॥ १३–१४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
अष्टमकाण्डे द्वितीयेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (८–२–३) ॥

" पञ्चदशोत्तरे " इति ये पशवः संग्रहेण निर्दिष्टाः, तान् इदानीं दक्षिणोत्तरपश्चिमदिक्षु क्रमेणोपधेयेष्टकानां मन्त्रव्याख्यानप्रसङ्गेन दर्शयति–बस्तो वय इत्यादिना । ' बस्तः ' अजजातिः शरीरपरिणामविशेषः ' वयः ' बस्ताकारः शरीरपरिणामो बस्ततया प्रजापतिना स्वीकृत इत्यर्थः । " अजेतरोऽभवद् बस्त इतरः " इति श्रुतेः । ' बस्तं वयसाऽऽप्नोद् ' इति तात्पर्यतो व्याख्यानं, बस्तोदितवयो धृत्वा बस्तमाप्नोदिति । ब्राह्मणं तु मन्त्रपदयोर्विभक्तिं परिणमय्य व्याचष्टे–' बस्तः ' बस्तमित्यर्थः । ' वयः ' वयसेत्यर्थः । वयसा बस्तमाप्नोदिति वाक्यार्थः । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । इत्थं स्वाभाविकं पशूनां रूपमभिधायोत्क्रमणसमये छन्दोरूपेणोत्क्रान्तत्वात्तद्रूपप्राप्तिमाह–विवलं छन्द इति । स्वीकृतवानिति शेषः । एतद्व्याचष्टे–एकपदा वै विवलं छन्द इति । विगतं बलं यस्या एकपदाया सकाशादित्येकपदा वाग्विवलं छन्दः । पदद्वयाभावादेकपदाया विवलच्छन्दोरूपता युक्ता । ननु बस्तादिपश्वर्येष्वजेषु उत्क्रान्तेषु विवलच्छन्दोव्याप्तिः कुत्रोपयुज्यत ? इत्यत आह–एकपदा ह भूत्वाऽजा उच्चक्रमुरिति । एवमुत्तरत्र तत्तच्छन्दोवाक्यानि व्याख्येयानि ॥ १ ॥

(वृ॑) वृ॒ष्णिर्वय॑ऽइति । वृ॒ष्णिं वय॑सा॒ऽऽप्नोद्वि॑शा॒लं छन्द॑ऽइति द्वि॒पदा॒ वै वि॒शा॒लं छन्दो॑ द्वि॒पदा॑ ह भू॒त्वाऽवय॑ऽउच्चक्रमुः ॥ २ ॥

पुरु॑षो॒ वय॑ ऽइति । पुरु॑षं॒ वय॑सा॒ऽऽप्नोत्त॒न्द्रं छन्द॑ ऽइति प॒ङ्क्तिर्वै त॒न्द्रं छन्दः॑ पं॒क्तिर्ह॑ भू॒त्वा पुरु॑षा ऽउच्चक्रमुः ॥ ३ ॥

(व्या॑) व्या॒घ्रो वय॑ ऽइति । व्या॒घ्रं वय॑सा॒ऽऽप्नोद॑नाधृ॒ष्टं छन्द॑ ऽइति वि॒राड्वाऽअ॑नाधृ॒ष्टं छन्दोऽन्नं॒ वै वि॒राडन्न॑मना॒धृष्टं वि॒राड्ढ॑ भू॒त्वा व्या॒घ्रा ऽउच्चक्रमुः ॥ ४ ॥

सिꣳ॒हो वय॑ ऽइति । सिꣳ॒हं वय॑सा॒ऽऽप्नोच्छ॒दिश्छन्द॑ऽइत्य॒तिच्छ॑न्दा॒ वै छ॒दिश्छन्दः॒ सा हि सर्वा॑णि॒ च्छन्दा॑ꣳसि च्छा॒दय॑त्य॒तिच्छ॑न्दा ह भू॒त्वा सिꣳ॒हा ऽउच्चक्रमु॒रथा॑तो नि॒रुक्ता॑नेव प॒शून्नि॒रुक्ता॑नि॒ च्छन्दा॑ꣳस्युप॒दधा॑ति ॥ ५ ॥

---

(२) "वृष्णिर्वयः"–इति । वृष्णिं वयसाऽऽप्नोत् । "विशालं छन्दः"–इति । द्विपदा वै विशालं छन्दः । द्विपदा ह भूत्वाऽवय उच्चक्रमुः ॥ २ ॥

(३) "पुरुषो वयः"–इति । पुरुषं वयसाऽऽप्नोत् । "तन्द्रं छन्दः"–इति । पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दः । पङ्क्तिर्ह भूत्वा पुरुषा उच्चक्रमुः ॥ ३ ॥

(४) "व्याघ्रो वयः"–इति । व्याघ्रं वयसाऽऽप्नोत् । "अनाधृष्टं छन्दः"–इति । विराड् वा अनाधृष्टं छन्दः । अन्नं वै विराड् । अन्नमनाधृष्टम् । विराड्ढ भूत्वा व्याघ्रा उच्चक्रमुः ॥ ४ ॥

(५) "सिंहो वयः"–इति । सिंहं वयसाऽऽप्नोत् । "छदिश्छन्दः"–इति । अतिच्छन्दा वै छदिश्छन्दः । सा हि सर्वाणि च्छन्दांसि च्छादयति । अतिच्छन्दा ह भूत्वा सिंहा उच्चक्रमुः । अथातो निरुक्तानेव पशून्, निरुक्तानि च्छन्दांस्युपदधाति ॥ ५ ॥

वृष्णिर्वय इति । वृष्णिनामाऽविजातिः । व्याख्या पूर्ववत् । विशालं छन्द इति । अत्र 'द्विपदा वै विशालं छन्दः' इति द्विपदायामृचि पादद्वयसद्भावादेकपदापेक्षया युक्ता विशालच्छन्दोरूपता । तत्क्रमणावसरेऽवीनां द्विपदारूपाश्रयणाद् द्विपदारूपस्य विशालच्छन्दस आप्तिः प्रजापतेर्युक्तेत्यर्थः ॥ २ ॥

पुरुषो वय इति । 'पुरुषः' स्पष्टः । तन्द्रशब्दं व्याचष्टे–पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्द इति ॥ ३ ॥

व्याघ्रो वय इति । वयसाऽऽसव्यस्य व्याघ्रस्यानाधृष्टत्वात्तदीयस्य च्छन्दसोऽपि अनाधृष्टत्वेनैव भवितव्यमिति तदेतद्व्याचष्टे–विराड्वा अनाधृष्टं छन्द इति । विराट्छन्दोऽन्नात्मना स्तौति–अन्नं वै विराडिति । अन्नत्वेन स्तुतौ बीजमनाधृष्टत्वसाम्यमिति दर्शयति—अन्नमनाधृष्टमिति । अन्नस्य धर्षणायोग्यत्वं सर्वप्रसिद्धम् ॥ ४ ॥

सिंहो वय इति । छदिश्छन्द इति' । सर्वेषां छन्दसामाच्छादकम्, न चैकपदा द्विपदा पंक्तिरित्येवमादीनि च्छन्दांसि यथा प्रसिद्धानि तादृशमिव छदिश्छन्दः, 'छदिश्छन्द अतः' इत्येतस्यार्थमाह–अतिच्छन्दा वै छदिश्छन्द इति । यथा सिंहः सर्वान् पशूनतीत्य वर्तते, एवं तद्रूपं छन्दोऽपि 'अतिच्छन्दाः' इति युक्तम् ।

पष्ठवाड्वय ऽइति । पष्ठवाहं व्वयसाऽऽप्नोद्बृहती छन्द ऽइति बृहती ह भूत्वा पष्ठवाह ऽउच्चक्रमुः ॥ ६ ॥

(रु) उक्षा व्वय ऽइति । (त्सु) उक्षाणं व्वयसाऽऽप्नोत्ककुप्छन्द ऽइति ककुम्भ भूत्वोक्षाण ऽउच्चक्रमुः ॥ ७ ॥

(ऋं) ऋषभो व्वय ऽइति । (त्सू) ऋषभं व्वयसाऽऽप्नोत्सतोबृहती च्छन्दऽ इति सतोबृहती ह भूत्वऽर्षभा ऽउच्चक्रमुः ॥ ८ ॥

---

(१) "पष्ठवाड्वयः"—इति । पष्ठवाहं वयसाऽऽप्नोद् । "बृहती छन्दः"—इति । बृहती ह भूत्वा पष्ठवाह उच्चक्रमुः ॥ ६ ॥

(२) "उक्षा वयः"—इति । उक्षाणं वयसाऽऽप्नोत् । "ककुप्छन्दः"—इति । ककुम्भ भूत्वोक्षाण उच्चक्रमुः ॥ ७ ॥

(३) "ऋषभो वयः"—इति । ऋषभं वयसाऽऽप्नोद् । "सतोबृहती च्छन्दः" (वा. सं १४ । ९) इति । सतोबृहती ह भूत्वर्षभा उच्चक्रमुः ॥ ८ ॥

इतस्तस्यातिच्छन्दस्त्वमिति तत्राह—सा हि सर्वाणि च्छन्दांसि च्छादयतीति । सर्वाण्यतिजगत्यादीनि छन्दांसि 'सा' इति तच्छन्दोबद्धामृचमपेक्ष्य स्त्रीलिङ्गता, अस्याश्च इतो न्यूनच्छन्दसामन्तर्भावात् अतिच्छन्दस्त्व-व्यपदेशः । अर्थात्, छादनात् 'छदिः' इति व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता भवति ॥

इत्थ दक्षिणत उपधेयानां पञ्चानां पञ्च मन्त्रा व्याख्याताः । अथोत्तरतः पञ्चाचोपधेयानां दशानामिष्टकानां मन्त्रान्विधाय व्याचिख्यासुरुक्तेभ्यो वक्ष्यमाणानां किञ्चिद्वैलक्षण्यमाह—अथातो निरुक्तानेव पशून्निरुक्तानि च्छन्दांस्युपदधातीति । उक्तवैलक्षण्ये 'अथ' शब्दः । पूर्वत्र पशवो निरुक्ता अजाव्यादयः, छन्दांसि तु विवलादीन्यनिरुक्तान्युक्तानि । यद्वा पूर्वत्र च्छन्दांसि 'पशवश्चेत्युभयमप्यनिरुक्तम्, उत्तरत्र निरुक्तमिति विशेषः । पूर्वं हि "प्रजापतिश्छन्दः" "मयन्द छन्दः" इत्युक्तत्वात् छन्दसां मध्ये प्रजापतिमयन्दादेरपि गणनात् । वक्ष्यमाणास्तु पष्ठवाडादयस्तत्तद्भेदयुक्ता निरुक्ता एव च्छन्दांस्यपि बृहतीककुबादीनि निरुक्तान्येव । 'अतः' उत्तरत्र 'निरुक्तानेव पशून्, निरुक्तानि च्छन्दांसि' उपदध्यात् ॥ ५ ॥

तत्र प्रथमं पशुं छन्दश्च निरुक्तं दर्शयति—पष्ठवाडित्यादिना । योजना तु पूर्ववत् । 'पष्ठं' पृष्ठभागः । तत्र भारं वोढुं शक्तः पष्ठवाद् तं 'पष्ठवाहम्' प्रजापतिरासत्व्यपष्ठवाडयोऽय वयः शरीरविकारं प्राप्तवानि-त्यर्थः । 'बृहती छन्द' इत्यस्य समर्थनम्—बृहती ह भूत्वेति । बृहतीककुबादीनि च्छन्दांसि प्रसिद्धानि । बृहतीरूपेणोत्क्रान्तत्वात् प्रजापतिरपि बृहतीछन्दोऽभूदित्यर्थः ॥ ६ ॥

सेचनसमर्थः पशुः 'उक्षा' । ककुप् छन्द इति । "मध्यमश्चेत्ककुप्" इति तल्लक्षणम् । मध्यमो द्वाद-शाक्षरश्चेदित्यर्थः । शिष्टावष्टाक्षरौ ॥ ७ ॥

'ऋषभः' सतोऽपि उत्कृष्टवयस्कः । सतोबृहती च्छन्द इति । आद्यतृतीयौ पादौ द्वादशाक्षरौ, द्वितीयचतुर्थावष्टाक्षरौ चेत्सा सतोबृहतीनाम बृहत्यवान्तरविशेषः । "अयुजौ जागतौ सतोबृहती" इति तल्लक्षणम् ॥ ८ ॥

(४) अनड्वान्वयऽइति । (त्य) अनड्वाहं वयसाऽऽप्नोत्पङ्क्तिश्छन्द ऽइति पङ्क्तिर्ह भूत्वाऽनड्वाहऽउच्चक्रमुः ॥ ९ ॥

(धें) धेनुर्वयऽइति । धेनुं वयसाऽऽप्नोज्जगती छन्द ऽइति जगती ह भूत्वा धेनवऽउच्चक्रमुः ॥ १० ॥

(त्र्यु) त्र्यविर्वयऽइति । त्र्यविं वयसाऽऽप्नोत्त्रिष्टुप्छन्दऽइति त्रिष्टुभ भूत्वा त्र्यवयऽउच्चक्रमुः ॥ ११ ॥

(र्दि) दित्यवाड्वयऽइति । दित्यवाहं वयसाऽऽप्नोद्विराट्छन्द ऽइति विराड्ढ भूत्वा दित्यवाहऽउच्चक्रमुः ॥ १२ ॥

पञ्चाविर्वयऽइति । पञ्चाविं वयसाऽऽप्नोद्गायत्री छन्दऽइति गायत्री ह भूत्वा पञ्चावयऽउच्चक्रमुः ॥ १३ ॥

---

(४) "अनड्वान्वयः"–इति । अनड्वाहं वयसाऽऽप्नोत् । "पंक्तिश्छन्दः"–इति । पङ्क्तिर्ह भूत्वाऽनड्वाह उच्चक्रमुः ॥ ९ ॥

(५) "धेनुर्वयः"–इति । धेनुं वयसाऽऽप्नोत् । "जगती छन्दः"–इति । जगती ह भूत्वा धेनव उच्चक्रमुः ॥ १० ॥

(१) "त्र्यविर्वयः"–इति । त्र्यविं वयसाऽऽप्नोत् । "त्रिष्टुप्छन्दः"–इति । त्रिष्टुभ भूत्वा त्र्यवय उच्चक्रमुः ॥ ११ ॥

(२) "दित्यवाड्वयः"–इति । दित्यवाहं वयसाऽऽप्नोत् । "विराट् छन्दः"–इति । विराड्ढ भूत्वा दित्यवाह उच्चक्रमुः ॥ १२ ॥

(३) "पञ्चाविर्वयः"–इति । पञ्चाविं वयसाऽऽप्नोत् । "गायत्री छन्दः"–इति । गायत्री ह भूत्वा पञ्चावय उच्चक्रमुः ॥ १३ ॥

अनड्वान्वय इति । अनोवहनसमर्थः 'अनड्वान्' । पङ्क्तिश्छन्द इति । "अष्टाक्षरपञ्चपदा पंक्तिः" ॥९॥

धेनुर्वय इति । नवप्रसूतिका 'धेनुः' । जगती छन्द इति । अष्टचत्वारिंशदक्षरा 'जगती' ॥ १० ॥

पञ्चादुपधेयानां मन्त्रानाह–त्र्यविर्वय इति । त्रेधाऽवनीति त्र्यविः, त्रैवार्षिको वाऽविस्त्र्यविः । त्रिष्टुप् छन्द इति । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा 'त्रिष्टुप्' ॥ ११ ॥

दिवि रक्षखण्डनम्, तदर्हतीति 'दित्यम्' धान्यम्, तद्वहतीति 'दित्यवाट्' अल्पानल्पवाहक इत्यर्थः । दशाक्षरा 'विराट्' ॥ १२ ॥

पञ्चाविर्वय इति । पञ्चवार्षिकोऽप्यन्तवर्षीयान्वा 'अविः' । गायत्री च्छन्द इति । चतुर्विंशत्यक्षरा 'गायत्री' ॥ १३ ॥

(त्रि) त्रिवत्सो व्वय ऽइति । त्रिवत्सं व्वयसाऽऽप्नोदुष्णिक्छन्द ऽइत्युष्णिग्घ भूत्वा त्रिवत्साऽउच्चक्रमुः ॥ १४ ॥

(स्तु) तुर्यवाड्वय ऽइति । तुर्यवाहं व्वयसाऽऽप्नोदनुष्टुप्छन्द ऽइत्यनुष्टुब्भ भूत्वा तुर्यवाह ऽउच्चक्रमुः ॥ १५ ॥

(रे) एते वै ते पशवः । (यो) यांस्तत्प्रजापतिर्व्वयसाऽऽप्नोत्स वै पशुं प्रथममाहाथ व्वयोऽथ च्छन्दो व्वयसा च ह्येनांश्छन्दसा च परिगत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत तथैवैनानयमेतद्वयसा चैव च्छन्दसा च परिगत्यात्मन्धत्तऽआत्मन्कुरुते ॥ १६ ॥

स ऽएष पशुर्यदग्निः । सोऽत्रैव सर्व्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तस्य याः पुरस्तादुपदधाति शिरोऽस्य ताऽअथ या दक्षिणतश्चोत्तरतश्च स ऽआत्माऽथ याः पश्चात्तत्पुच्छम् ॥ १७ ॥

---

(४) " त्रिवत्सो वयः "– इति । त्रिवत्सं वयसाऽऽप्नोत् । " उष्णिक्छन्दः "– इति उष्णिग्घ भूत्वा त्रिवत्सा उच्चक्रमुः ॥ १४ ॥

(५) " तुर्यवाड्वयः "–इति । तुर्यवाहं वयसाऽऽप्नोत् । " अनुष्टुप्छन्दः "–(वा. सं. [illegible]) इति । [illegible] ॥ १५ ॥

[illegible]

च परिगत्याऽऽत्मन्धत्ते–आत्मन्कुरुते ॥ १६ ॥

स एष पशुर्यदग्निः । सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतः । तस्य याः पुरस्तादुपदधाति । शिरोऽस्य ताः । अथ या दक्षिणतश्चोत्तरतश्च–स आत्मा । अथ याः पश्चात्–तत्पुच्छम् ॥ १७ ॥

' त्रिवत्सः ' त्रयो वत्सा यस्य साम्येन शक्ताः त्रिवत्सः । ' उष्णिग् ' अष्टाविंशत्यक्षरा ॥ १४ ॥

तुर्यवाड् वय इति । अनआदेरमतः प्रविश्य तुर्यत्वेन वोढुं शक्तः 'तुर्यवाट्' । "द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुप्" ॥ १५ ॥

उपक्रमे प्रतिपादितमर्थं प्रतिज्ञापयन्नुपसंहरति–एते वै ते पशव इति । ' एते ' प्रागुक्ताः ' पशवः ' ' ते वै ' " बस्तो वयः " इत्यादिनोक्ताः खलु । के ते ? ' यांस्तत्प्रजापतिर्वयसाऽऽप्नोद् ' इत्युत्तरम् । ' तत् ' तदा ' यान् ' पशून् ' वयसा प्रजापतिराप्नोद् ' ' स एते ' इत्यर्थः ॥

सर्वेषु मन्त्रेषु पशुवयश्छन्दसां यत् पौर्वापर्यं तत्प्रशंसति–स वै पशुमिति । ' सः ' प्रजापतिः " बस्तो वयः " इत्येवमादौ बस्तं ' पशु ' पश्चाद् ' वयः ' तदनन्तरं विवल 'छन्दः,' तथा सत्येन प्रथमनिर्दिष्टं पशुं ' वयसा ' स्वाभाविकेन रूपेण ' छन्दसा ' पलायनोचितैकपदादिरूपेण च ' परिगत्य ' ' आत्मन् ' आत्मनि 'अधत्त,' धृत्वा च स्वात्मन्यकुरुत, स्वात्मना सहैकीकृतवान् । ' तथैवैनान् ' इत्याद्युक्तप्रायम् ॥ १६ ॥

इष्टकानां पश्वात्मना स्तुतेः प्रयोजनमाह–स एष पशुर्यदग्निरिति । चित्यात्मकोऽग्निरिति ' यत् '

(१५) स वै पुरस्तादेवाग्रऽउपदधाति । शिरो हि प्रथमं जायमानस्य जायतेऽथ दक्षिणतुऽउपधायोत्तरतऽ उपदधाति सार्धमयमात्मा जायताऽइत्यथ पश्चात्पुच्छꣳ ह्यन्ततो जायमानस्य जायते ॥ १८ ॥

तद्यानि वर्षिष्ठानि च्छन्दाꣳसि । ये स्थविष्ठाः पशवस्तान्मध्यऽउपदधाति मध्यं तत्प्रति पशुं वरिष्ठं करोति तस्मान्मध्यं प्रति पशुर्वरिष्ठोऽथ ये वीर्यवत्तमाः पशवस्तान्दक्षिणतऽउपदधाति दक्षिणं तदर्धं पशोर्वीर्यवत्तरं करोति तस्माद्दक्षिणोऽर्धः पशोर्वीर्यवत्तरः ॥ १९ ॥

स वै पुरस्तादेवाग्र उपदधाति । शिरो हि प्रथमं जायमानस्य जायते । अथ दक्षिणत उपधायोत्तरत उपदधाति । सार्धमयमात्मा जायताऽइति । अथ पश्चात् । पुच्छं ह्यन्ततो जायमानस्य जायते ॥ १८ ॥

तद् यानि वर्षिष्ठानि च्छन्दांसि—ये स्थविष्ठाः पशवः—तान्मध्यऽउपदधाति । मध्यं तत् प्रति पशुं वरिष्ठं करोति । तस्मान्मध्यं प्रति पशुर्वरिष्ठः । अथ ये वीर्यवत्तमाः पशवः—तान्दक्षिणत उपदधाति । दक्षिणं तदर्धं पशोर्वीर्यवत्तरं करोति । तस्माद्दक्षिणोऽर्धः पशोर्वीर्यवत्तरः ॥ १९ ॥

योऽस्ति ' एषः ' इदानीमभिहितः ' पशुः ' एव पशुरूपेष्टकाभिश्चितत्वात् ' सोऽग्निरेव ' द्वितीयचितावेव सर्वोऽपि सस्कृतः चयनाख्येन संस्कारेण स्वरूपापन्नः कृत इत्यर्थः । सर्वशब्दस्यानेकत्वशङ्कां निराकरोति—कृत्स्न इति । नन्वग्नेः पक्षपुच्छाद्यङ्गानि सन्ति तानि सर्वाणि कथमुक्तपशिष्टकाभि. संस्कृतानीत्याशंक्य विभज्य दर्शयति—तस्य याः पुरस्तादिति । ' तस्य ' अग्नेः ' पुरस्तात् ' पूर्वदेशे ' याः ' चतस्र इष्टका " मूर्धा वयः " इत्यादिमन्त्रचतुष्टयसाध्या उपदधाति ' ताः ' ' अस्य अग्ने. ' शिर.स्थानीयाः, ' अथ याः ' " बस्तो वयः " इत्यादिभिः " पष्ठवाड्वयः " इत्यादिभिश्च पञ्चभिर्मन्त्रैः ' दक्षिणतश्चोत्तरतश्च ' क्रमेणोपधेयाः पञ्च पञ्चेष्टकास्ता ' आत्मा ' मध्यदेहः । ' अथ याः ' " त्र्यविर्वयः "—इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः ' पश्चात् ' उपधेयाः ' तत्पुच्छम् ' ॥ १७ ॥

अस्तु शिरआदिरूपता प्रागादिषूपधेयाना, तथापि केन क्रमेणोपधेया इति, तं क्रमं सोपपत्तिकं दर्शयति—स वै पुरस्तादेवाग्र उपदधातीत्यादिना । निगदव्याख्यातमिदम् ॥ १८ ॥

इदानीमविभागेन विहितानां पश्वात्मिकानामिष्टकानां यथोचितं मध्यादिदेशेषु विभज्य विनियोगमाह—तद्यानि वर्षिष्ठानि—इत्यादिना । ' वर्षिष्ठानि ' अतिशयेन वृद्धानि ' छन्दांसि ' ' यानि ' त्रिवत्सादीनि दश छन्दांसि ' ये ' च ' स्थविष्ठाः ' अतिशयेन स्थूलाः ' पशवः ' बस्तादयो दश ' तान् ' मध्यतो मध्यदेशे ' उपदधाति ' । मध्यत इति दक्षिणोत्तरपक्षयोरित्यर्थः । तत्रापि क्रमस्तूक्त एव " दक्षिणत उपधायोत्तरतः " इति (पूर्वकंडिकायाम्) । ' मध्य तत्प्रति पशुम् ' इत्यर्थवादः स्पष्टः । तत्रापि विशेषमाह—अथ ये वीर्यवत्तमाः पशवस्तान्दक्षिणत इति । पुरुष—व्याघ्र—सिंहादिलक्षणेषु पशुष्वतिशयेन वीर्यवत्त्वं प्रसिद्धम् । दक्षिणं तदर्धमित्यादि स्पष्टम् ॥ १९ ॥

पूर्व्वार्धं च जघनार्धं चाणिष्ठौ करोति । यद्धामुष्यतस्तनेना ऽणिष्ठाऽ-अथ यदिह हसिष्ठान्पशूनुपदधाति तेनोऽएताऽअणिष्ठाः पूर्व्वार्धं च तज्जघनार्धं च पशोरणिष्ठौ करोति तस्मात्पूर्व्वार्धश्च जघनार्धश्च पशोरणिष्ठौ तस्मात्पूर्व्वार्धेन च जघनार्धेन च पशुरुच्च तिष्ठति सं च विशत्यथ लोकम्पृणेऽउपदधात्यस्याᳪ स्रक्त्यां तयोरुपरि बन्धुः पुरीषं निवपति तस्योपरि बन्धुः ॥ २० ॥

इति प्रथमप्रपाठके अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८-१-८ ॥ (२. ४.) ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ २ ॥

पूर्वार्धं च जघनार्धं चाणिष्ठौ करोति । यद्धामुष्यतस्तः—तेनेना अणिष्ठाः । अथ यदिह हसिष्ठान्पशूनुपदधाति—तेनो एता अणिष्ठाः । पूर्वार्धं च तज्जघनार्धं च पशोरणिष्ठौ करोति । तस्मात्पूर्वार्धेन च जघनार्धेन च पशुरुच्च तिष्ठति, सं च विशति । अथ लोकम्पृणेऽउपदधाति—अस्यां स्रक्त्याम् । तयोरुपरि बन्धुः । पुरीषं निवपति । तस्योपरि बन्धुः ॥ २० ॥

इत्याहवनीयचित्यायां पञ्चचितिकायां द्वितीया चितिः ।

अथ शिरःपुच्छयोरणुतरत्वं विदधाति—पूर्वार्द्धं चेति । ननु पूर्वार्द्ध उपधेयाना ये मन्त्रास्तत्र प्रजापतिरभिवीर्यं, तत्कथं तदणुतरत्वमित्याशङ्क्येष्टकासङ्ख्याणुत्वेनेत्याह—यद्धामुष्यतस्त इति । जघनार्धस्याणिष्ठत्वं ह्रस्वपशूपधानद्वारेणेति दर्शयति—अथ यदिह हसिष्ठान्पशूनिति । ‘ इह ’ जघनार्द्धे ‘ हसिष्ठान् ’ अतिशयेन ह्रस्वा अल्पशरीरा, श्वभ्यादिषु तथा दर्शनात् । “सर्वत पशूनुपदधाति”—इत्यभिधानम् । “स एष पशुर्यदग्निः ” (श. प. ८।२।४।१७) इत्युक्तत्वात् । उपक्रान्त प्रजापतिरिति जघनाश्रितदह्नगुद्धताः पशव इष्टका अतोऽपि पशूनाभुपधानमित्यभिप्रेतम् । तस्मात्पूर्वार्द्धेन च जघनार्द्धेन च पशुरुच्च तिष्ठति सं च विशतीति । ‘तस्मात्’ पूर्वार्द्धभूतस्य शिरसोऽणिष्ठत्वात्, ‘उत्तिष्ठति’ इति ऊर्ध्वकर्मत्वात् परस्मैपदम्, संवेशापेक्षया ‘ च ’ शब्द, तस्माज्जघनार्द्धस्याणुत्वात् ‘ सविशति च ’ उत्थानापेक्ष ‘ च ’ शब्दः । अत्र कात्यायनः—“ वयस्याः पञ्च पञ्चानूकान्तेषु मूर्धा वय इति प्रतिमन्त्रम्, चतस्रः पुरस्तात्, दक्षिणत उत्तरतः पश्चात् ”—इति (का. श्रौ. सू. १७ । १८७–१८९) । अथ लोकंपृणलिङ्गकमन्त्रोपधेयेष्टके ‘ लोकपृणे ’ उपदध्यात् । स्थानमाह—अस्यां स्रक्त्यामिति । ‘अस्यान्’ दक्षिणस्यामित्यर्थः । ‘ स्रक्तिः ’ कोणप्रदेशः । अत्र कात्यायनः—“ दक्षिणाश्रोणावपि लोकंपृणा पूर्ववद् ”—इति (का. श्रौ. सू. १७ । १९०) । अनयोरपेक्षित ब्राह्मणशेषमुत्तरत्र वक्ष्यमाणमतिदिशति— तयोरुपरि बन्धुरिति । ‘ उपरि ’ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयब्राह्मणादौ ‘तयो.’ लोकंपृणयोः ‘ बन्धुः ’ अर्थवादः “ असौ वा आदित्यो लोकंपृणैष ह्रीमाँल्लोकान्पूरयत्यमुमेवैतदादित्यमुपदधाति ”—(श. प ८ । ७ । २ । १) इत्यादिनोक्त इत्यर्थः । पुरीषनिवापार्थवादमप्युत्तरत्र वक्ष्यमाणमत्रातिदिशति— पुरीषं निवपति—तस्योपरि बन्धुरिति । ‘उपरि’ काण्डान्ते “ अन्तरिक्षमेव द्वितीया चितिर्वयांसि पुरीषम् ”—

(श. प. ८ । ७ । ४ । १३) इति । यद्वा ' उपरि ' स्तोमभागाभिधानप्रस्तावे " अन्नं वै पुरीषम् "– इत्यादि वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
अष्टमकाण्डे द्वितीयेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (८–२–४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनककल्पतरुतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
महाम्बीन्सप्तर्षीरश्रित्रिदशातरुलताधेनुसौवर्णभूमी. ।
रत्नोस्रा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणि भिक्षणार्यौ,
व्यश्राणीद्विश्वचक्र प्रथितविश्विमहाभूतयुक्त घट च ॥
धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलमवमतुल: स्वर्णज वर्णमुख्य:,
कार्पासीनं कृपावान्युडक्तमजडो राजनं राजपूज्य: ।
आज्योत्थ प्राज्यजन्मा लवणजमनृण शार्कर पार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्य: ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्येऽष्टमे काण्डे द्वितीयोऽध्याय: समाप्त. ॥ (८ । २) ॥

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च नवमं ब्राह्मणम् ।

तृतीयां चितिमुपदधाति । (त्ये) एतद्वै देवा द्वितीयां चितिं चित्वा समारोहन्यदूर्ध्वं पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरिक्षात्तदेव तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥
(हुंस्ते) तेऽब्रुवन् । (वंश्चे) चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तऽऊर्ध्वमिच्छतेति ते चेतयमानाऽअन्तरिक्षमेव बृहतीं तृतीयां चितिमपश्यंस्तेभ्यऽएष लोकोऽच्छदयत् ॥ २ ॥

(तु) तऽइन्द्राग्नीऽअब्रुवन् । (न्यु) युवं नऽइमां तृतीयां चितिमुपधत्तमिति किं नौ ततो भविष्यतीति युवमेव नः श्रेष्ठौ भविष्यथऽइति तथेति तेभ्य ऽएतामिन्द्राग्नी तृतीयां चितिमुपाधत्तां तस्मादाहुरिन्द्राग्नीऽएव देवानाᳲ श्रेष्ठाविति ॥ ३ ॥

तृतीयां चितिमुपदधाति । एतद्वै देवा द्वितीयां चितिं चित्वा समारोहन् । यदूर्ध्वं पृथिव्याः, अर्वाचीनमन्तरिक्षात्—तदेव तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्- चेतयध्वमिति, चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्—इत ऊर्ध्वमिच्छतेति । ते चेतयमाना अन्तरिक्षमेव बृहतीं तृतीयां चितिमपश्यन् । तेभ्य एष लोकोऽच्छदयत् ॥ २ ॥

तऽइन्द्राग्नीऽअब्रुवन्—युवं न इमां तृतीयां चितिमुपधत्तामिति । किं नौ ततो भविष्यतीति । युवमेव नः श्रेष्ठौ भविष्यथ इति । तथेति । तेभ्य एतामिन्द्राग्नी तृतीयां चितिमुपाधत्ताम् । तस्मादाहुः—इन्द्राग्नी एव देवानां श्रेष्ठाविति ॥ ३ ॥

अथ तृतीयचितिं विधाय प्रशंसति—तृतीयां चितिमुपदधात्येतद्वै देवा इत्यादि । ' एतद्वै ' एतत्खलु पूर्वमासीत् । एतच्छब्दार्थमाह—' देवा द्वितीयां चितिं चित्वा समारोहन् ' । तत्किमिति तदाह—यदूर्ध्वं पृथिव्या इति । पृथिव्यन्तरिक्षयोर्मध्यदेशमारोहन्नित्यर्थः । ' तत् ' तदा समारोहणकाले ' तदेव ' द्वितीयचितिरूपं ' संस्कृत्य समारोहन् ' ॥ १ ॥

लोकान्तरसमारोहणेऽपि चितिसंस्कारमेवोपायत्वेनामनन्तः ' ते ' देवाः परस्परं ' चेतयध्वमित्यब्रुवन् ' । चेतितव्यविषयं श्रुतिस्तदस्या ब्रूते—चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्निति । ' चेतयमानास्ते ' ' अन्तरिक्षमेव बृहतीं तृतीयां चितिमपश्यन् ' । अस्या बृहतीत्वमुत्तरत्र षट्त्रिंशत्सङ्ख्याकेष्टकासम्पादनेन वक्ष्यति । (श.प. ८ । ३ । ३ । ८) । ' एषः ' अन्तरिक्षलोक इष्टकाच्छादनामिषः ' अच्छदयत् ' आत्मानं छादित्वा आच्छन्नोऽस्राष्टोऽभूदित्यर्थः ॥ २ ॥

' ते ' देवास्तदा ' इन्द्राग्नी ' प्रत्येवम् ' अब्रुवन् ' । ' युवम् ' युवां ' नः ' अस्मदर्थे ' इमां तृतीयाम् ।

स वाऽइन्द्राग्निभ्यामुपदधाति । विश्वकर्मणा सादयतीन्द्राग्नी च वै विश्वकर्मा चैतां तृतीयां चितिमपश्यंस्तस्मादिन्द्राग्निभ्यामुपदधाति विश्वकर्मणा सादयति ॥ ४ ॥

यद्वेवेन्द्राग्निभ्यामुपदधाति । विश्वकर्मणा सादयति प्रजापतिं विस्रस्तं देवता ऽआदाय व्युदक्रामंस्तस्येन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च मध्यमादायोत्क्रम्यातिष्ठन् ॥ ५ ॥

(स्रंस्तः) तानब्रवीत् । (तु) उप मेत प्रति मऽएतद्धत्त येन मे मध्यमुदक्रमिष्टेति किं नस्ततो भविष्यतीति युष्मद्देवत्यमेव मऽएतदात्मनो भविष्यतीति तथेति तदस्मिन्नेतदिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च प्रत्यदधुः ॥ ६ ॥ (शतम् ४४००) ॥

स वाऽइन्द्राग्निभ्यामुपदधाति । विश्वकर्मणा सादयति । इन्द्राग्नी च वै विश्वकर्मा चैतां तृतीयां चितिमपश्यन् । तस्मादिन्द्राग्निभ्यामुपदधाति, विश्वकर्मणा सादयति ॥ ४ ॥

यद्वेवेन्द्राग्निभ्यामुपदधाति, विश्वकर्मणा सादयति । प्रजापतिं विस्रस्तं देवता आदाय व्युदक्रामन् । तस्येन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च मध्यमादायोत्क्रम्यातिष्ठन् ॥ ५ ॥

तानब्रवीत्–'उप मेत, प्रति मऽएतद्धत्त, येन मे मध्यमुदक्रमिष्ट' इति । किं नस्ततो भविष्यतीति । युष्मद्देवत्यमेव मऽएतदात्मनो भविष्यतीति । तथेति । तदस्मिन्नेतदिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च प्रत्यदधुः ॥ ६ ॥

अन्तरिक्षरूपां 'चितिमुपश्यतमिति' । अथ तौ श्रैष्ठ्यं कृतवन्तौ, तच्च लब्ध्वा 'तृतीयां चितिम् उपाधत्ताम्' । यस्मादेवं 'तस्मात्' वेदवादिनः 'इन्द्राग्नीऽएव देवानां श्रेष्ठावित्याहुः' ॥ ३ ॥

'सः' खलु यजमानोऽपि 'इन्द्राग्निभ्याम्' तृतीयां चितिं 'उपदधाति' । उपधानमन्त्रे तथा प्रतिपादनात् । 'विश्वकर्मणा' विश्वकर्मलिङ्गकेन मन्त्रेण 'सादयति' "विश्वकर्मा त्वा सादयतु"–इति हि मन्त्रः । अस्तु देवैः प्रार्थितत्वादिन्द्राग्निभ्यामुपधानम् । विश्वकर्मणः कः प्रसङ्ग इति तत्राह–इन्द्राग्नी च वै विश्वकर्मा चैतां तृतीयां चितिमपश्यन्निति । 'तस्मात्' इत्युपसंहारः ॥ ४ ॥

उक्तमर्थं पुनरन्य प्रकारान्तरेण प्रशंसति–यद्वेवेन्द्राग्निभ्यामित्यादिना । पुरा किल 'विस्रस्तं प्रजापतिं देवताः' एकैकमंशम् 'आदाय व्युदक्रामन्' विविधमुद्गताः । तस्य 'मध्यम्' मध्यभागम् 'इन्द्राग्नी च विश्वकर्मा चादायोत्क्रम्यातिष्ठन्' ॥ ५ ॥

'तान्' मध्यदेशापहर्तॄन् प्रजापतिः 'अब्रवीत्' । किमिति ? उच्यते–उप मेतेति । 'मा' माम् 'उपेत' उपगच्छत उपगत्य च 'मे' मदीयम् 'एतत्' अपहृतमङ्गं 'प्रतिधत्त' सन्धानं कुरुत । एतच्छब्दार्थमाह–येनेति । सार्द्धमिति शेषः । स्पष्टमन्यत् । 'युष्मद्देवत्यमेव म एतद् आत्मनो भविष्यतीति' ममा-

(स्तु) तद्वैषा मध्यमा स्वयमातृण्णा । (ण्णे) एतदस्य तदात्मन-स्तद्यदेतामत्रोपदधाति यदेवास्यैषाऽऽत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतामत्रोपदधाति ॥ ७ ॥

(ती) इन्द्राग्नीऽअव्यथमानाम् । (मि) इष्टकां दृꣳहतं युवमिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः पृष्ठेन द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं च विबाधसऽइति पृष्ठेन ह्येषा द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं च विबाधते ॥ ८ ॥

विश्वकर्मा त्वा सादयत्विति । विश्वकर्मा ह्येतां तृतीयां चितिमपश्य-दन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीमित्यन्तरिक्षस्य ह्येतत्पृष्ठं व्यचस्व-त्प्रथस्वदन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं दृꣳहान्तरिक्षं मा हिꣳसीरित्यात्मानं यच्छात्मानं दृꣳहात्मानं मा हिꣳसीरित्येतत् ॥ ९ ॥

स्वयमातृण्णेष्टकोपधानम् ।

तद्वैषा मध्यमा स्वयमातृण्णा—एतदस्य तदात्मनः । तद्यदेतामत्रोपदधाति—यदेवास्यैषाऽऽत्मनः—तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेतामत्रोपदधाति ॥ ७ ॥

" इन्द्राग्नीऽअव्यथमानामिष्टकां दृꣳहतं युवम् "—इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः । " पृष्ठेन द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं च विबाधसे "—(वा० सं० १४ । ११) इति । पृष्ठेन ह्येषा द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं च विबाधते ॥ ८ ॥

" विश्वकर्मा त्वा सादयतु "—इति । विश्वकर्मा ह्येतां तृतीयां चितिमपश्यत् । " अन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीम् "—इति । अन्तरिक्षस्य ह्येतत्पृष्ठं व्यचस्वत् प्रथस्वत् । " अन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं दृंहान्तरिक्षं मा हिंसीः "—इति । आत्मानं यच्छ, आत्मानं दृंह, आत्मानं मा हिंसीरित्येतत् ॥ ९ ॥

त्मन शरीरस्य सम्बन्ध्येतदङ्गं तृतीयचितिरूपमित्यर्थः । यूयं देवता दीप्तिकृत्यो यस्य तत्सुष्मदैवतम् । तादृश भविष्यतीति प्रजापतिश्चाब्रवीत् । 'तथेति' अङ्गीकृत्य 'तत्' अङ्गम् 'अस्मिन्' चयनात्मकप्रजापतिशरीर-मध्यदेशे 'प्रत्यदधुः' प्रतिनिहितवन्तः ॥ ६ ॥

किं तदङ्गमिति तत्राह—तद्वैषेति । 'स्वयमातृण्णा' एव मध्ये उपधेयत्वेन प्राधान्यान्मध्यमचितिरूपाऽस्ति । 'एतदस्य' प्रजापतेः 'आत्मनः' शरीरस्य 'तत्' विनष्टमङ्गमित्यर्थः । 'तद्यदेताम्' स्वयमा-तृण्णाम् 'अत्र' मध्यमदेशे । स्पष्टमन्यत् । तस्मादेतामिति । प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ ७ ॥

स्वयमातृण्णाया उपधानमन्त्रस्य पूर्वभागः स्पष्टार्थ इत्याह—इन्द्राग्नी अव्यथमानामित्यादिना । 'यथैव यजुः' इत्यस्यार्थ उक्तचरो बहुशः । हे 'इन्द्राग्नी' 'युवम्' युवाम् 'अव्यथमानाम्' कुशलाम् युवाभ्या-मुपधेयत्वाद्व्यथारहिता सुखितामित्यर्थः । तादृशीम् 'इष्टकां' 'दृंहतम्' दृढीकुरुतम् । हे स्वयमातृण्णेष्टके ! त्वं 'पृष्ठेन' स्वपृष्ठभागेन 'द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च' इति लोकत्रयं 'विबाधसे' पीडयसीत्ययमर्थः सुप्रसिद्ध

१—तृतीयायां स्वयमातृण्णामित्यादि इति मन्त्रे । का. श्रौ. सू. १७ । ११ ।

(हि) व्विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानायेति प्राणो वै स्वयमातृण्णा सुर्व्वस्माऽ उ व्वाऽएतुस्मै प्राणः प्रतिष्ठायै चुरित्रायेतीमे वै लोकाः स्वयमातृण्णाऽइमुऽउ लोकाः प्रतिष्ठा चुरित्रं व्वायुष्ट्वाऽभिपात्त्विति व्वायुष्ट्वाऽभिगोपायत्त्वित्येतुन्महुया स्वस्त्येति मुहत्या स्वस्त्येत्येतुच्छर्दिषा शंतमेनेति युच्छर्दिः शंतमं तेनेत्येतुत्सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति तुस्योक्तो बुन्धुरुथ साम गायति तुस्योपरि बुन्धुः ॥ १० ॥

"विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय"—इति । प्राणो वै स्वयमातृण्णा । सर्वस्माऽउ वाऽएतस्मै प्राणः । "प्रतिष्ठायै चरित्राय"—इति । इमे वै लोकाः स्वयमातृण्णा । इमऽउ लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रम् । "वायुष्ट्वाऽभिपातु"—इति । वायुष्ट्वाऽभिगोपायत्वित्येतत् । "मह्या स्वस्त्या"—इति । महत्या स्वस्त्येत्येतत् । "छर्दिषा शंतमेन"—(वा. सं. १४।१२) इति । यच्छर्दिः शंतमं—तेनेत्येतत् । सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति । तस्योक्तो बन्धुः । अथ साम गायति । तस्योपरि बन्धुः ॥ १० ॥

इति व्याचष्टे—पूर्वेण होयेति । 'हि' यस्माद् 'विश्वकर्मा' सकलजगन्निर्माता देव 'एतां तृतीयां चितिम्' स्वयमातृण्णाख्याम् 'असदत्' असादयत्, अतो मन्त्रोऽपि "विश्वकर्मा त्वा सादयतु"—इति ब्रूते । कुत्र सादनम् ? 'अन्तरिक्षस्य पृष्ठे' एतन्मध्यमस्थानं यदन्तरिक्षस्य पृष्ठं, तत्र 'व्यचस्वत्' व्यञ्जनवत्, 'प्रथस्वत्' प्रथनं निम्नोन्नतत्वराहित्यं तद्वत् विस्तारवदित्यर्थः । "अन्तरिक्षं यच्छ"—इत्यादयस्त्रयो मन्त्रभागाः, तत्रत्या ये त्वन्तरिक्षशब्दाः सन्ति तान् मैवाभिधीयत इत्याह—आत्मानं यच्छेत्यादिना ॥ ८-९ ॥

"विश्वस्मै" इत्यादिमन्त्रभागस्य तात्पर्यमाह—प्राणो वा इति । येयं स्वयमातृण्णा सा 'प्राणो वै' चित्यन्तरालस्य मध्ये प्राणरूपत्वेनोपदिश्यमानत्वात् । अनन्तस्याप्यपानम् 'एतस्मै' परिदृश्यमानाय 'सर्वस्मै' जगते तदर्थं प्राणाधारस्थानीयमित्यर्थः । एतदर्थं त्वामुपदधामीत्यन्वयः । अपानादीनां तु प्राणवृत्तिविशेषत्वात् प्राधान्येन प्राणस्यैव कीर्तनम् "प्राणो वै स्वयमातृण्णा" इति । मन्त्रे "प्रतिष्ठायै चरित्राय"—इत्यनेन लोकत्रयमिदमुच्यत इति व्याचष्टे—इमे वै लोकाः स्वयमातृण्णा इम उ लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रमिति । प्रथमतन्त्रयमोरुपचितिषु लोकत्रयरूपेणोपधेयत्वादिमाः 'स्वयमातृण्णा इमे लोकाः' खलु । 'इम उ' इमे एव 'लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रम्' चरत्यत्र सर्वं जगत् इति चरित्रम् । प्रतितिष्ठन्त्यत्रेति प्रतिष्ठा, इमे त्रयोऽपि लोकाः चरित्ररूपाः, प्रतिष्ठात्मकत्वमस्य भूलोकस्यैव तदर्थं त्वामुपदधामीत्यर्थः । स्पष्टं 'वायुष्ट्वा' इत्यस्य ब्राह्मणम् । 'मह्या' इत्यस्य व्याख्यानं 'महत्या' इति । तद् अत्र मन्त्रभागत्रयस्यार्थः । हे स्वयमातृण्णे ! वायुर्महत्या प्रभूतया 'स्वस्त्या' अविनाशेन 'शन्तमेन' अत्यन्तसुखहेतुभूतेन 'छर्दिषा' गृहनामैतत् (निघं. ३।४।१८।) 'तेन' च 'त्वा' त्वाम् 'अभिपातु' सर्वतो गोपायत्वित्यर्थः । "तया देवतया"—इति मन्त्रेण सादयित्वा "ता अस्य सूददोहसः"—इति मन्त्रेणाधिवदति । अस्यार्थवाद गार्हपत्यचित्युक्तम् (७ । १ । १ । २६) अतिदिशति—तस्योक्तो बन्धुरिति । 'अथ' अधिवदनानन्तरम् 'साम' स्वयमातृण्णाङ्गभूत गायेत्, तत्प्रतिपादकं ब्राह्मणम् 'उपरि' अग्निचितौ प्रदर्श्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

(११) अथ दिश्याऽ उपदधाति । दिशो वै दिश्या दिशऽएवैतदुपदधाति तद्याभिरदो वायुर्दिग्भिरनन्तर्हिताभिरुपैत्ता ऽएतास्ता ऽएवैतदुपदधाति ताऽ उऽएवामूः पुरस्तादर्भस्तम्बं च लोगेष्टकाश्चोपदधात्यसौ वाऽ-आदित्यऽएताऽअमुं तदादित्यं दिक्ष्वध्यूहति दिक्षु चिनोति ता यत्तत्रैव स्युर्बहिर्धा तत्स्युर्बहिर्धो वाऽएतद्योनेरग्निकर्म यत्पुरा पुष्करपर्णात्ता यदि-हाहृत्योपदधाति तदेना योनौ पुष्करपर्णे प्रतिष्ठापयति तथो हैता ऽअब-हिर्धा भवन्ति ता ऽअनन्तर्हिताः स्वयमातृण्णाया ऽउपदधात्यन्तरिक्षं वै मध्यमा स्वयमातृण्णाऽनन्तर्हितास्तदन्तरिक्षाद्दिशो दधात्युत्तराऽउत्तरा-स्तदन्तरिक्षाद्दिशो दधाति रेतःसिचोर्वेलयेमे वै रेतःसिचावनयोस्त-द्दिशो दधाति तस्मादनयोर्दिशः सर्वतऽ उपदधाति सर्वतस्तद्दिशो दधाति तस्मात्सर्वतो दिशः सर्वतः समीचीः सर्वतस्तत्समीचीर्दिशो दधाति तस्मात्सर्वतः समीच्यो दिशः ॥ ११ ॥

अथ पञ्चदिश्येष्टकोपधानम् ।

अथ दिश्या उपदधाति । दिशो वै दिश्याः । दिश एवैतदुपदधाति । तद्याभिरदो वायुर्दिग्भिरनन्तर्हिताभिरुपैत्—ता एताः । ता एवैतदुपदधाति । ता उऽएवामूः पुरस्तादर्भस्तम्बं च लोगेष्टकाश्चोपदधाति । असौ वाऽआदित्य एताः। अमुं तदादित्यं दिक्ष्वध्यूहति । दिक्षु चिनोति । ता यत्तत्रैव स्युः—बहिर्धा तत्स्युः । बहिर्धो वाऽएतद्योनेरग्निकर्म । यत्पुरा पुष्करपर्णात । ता यदिहाहृत्योपदधाति । तदेना योनौ पुष्करपर्णे प्रतिष्ठापयति । तथो हैता अबहिर्धा भवन्ति । ता अनन्तर्हिताः स्वयमातृण्णाया उपदधाति । अन्तरिक्षं वै मध्यमा स्वयमातृण्णा । अनन्तर्हितास्तदन्तरिक्षाद्दिशो दधाति । उत्तराः । उत्तरास्तदन्तरिक्षाद्दिशो दधाति । रेतःसिचोर्वेलया । इमे वै रेतःसिचौ । अनयोस्तद्दिशो दधाति । तस्मादनयोर्दिशः । सर्वत उपदधाति । सर्वतस्तद्दिशो दधाति। तस्मात्सर्वतो दिशः । सर्वतः समीचीः । सर्वतस्तत्समीचीर्दिशो दधाति । तस्मात्सर्वतः समीच्यो दिशः ॥ ११ ॥

अथ दिश्या नामेष्टका विधाय प्रशंसति—अथ दिश्या इति । दिग्लिङ्गमन्त्ररूपभेया 'दिश्याः' ताः पञ्चोपदध्यात् । 'दिश्या' नाम ' दिशो वै ' साक्षात् दिश एव, दिक्तदुपधेययोरभेदात् । अतो दिशामेवोपधानं कृतवान्भवति । तद्याभिरिति । ' तत् ' तदा ' अदः ' विप्रकृष्टकाले प्रजापतिविस्रंसावसरे 'अनन्तर्हिताभिः' अतिरोहिताभिर्याभिर्दिग्भिः प्रजापत्यवयवभूताभिः सहितः ' वायुरुपैत् ' उपागतः । ' ता एताः ' इष्टका

१–अनूकेषु पञ्च दिश्या वेष देर्वावत् गन्धर्वोभि प्रतिमन्त्रम् । बहुकम्प च रेत सिग्वेलार्थं दक्षिणाप्रसरेण पञ्चपार्श्वेवमर्थं चेत्य स्मिन् सूत्रे का. श्रौ. सू. १७।१९२। कर्क ।

(ञ्चो) युद्धेव द्विश्या ऽउपद्धाति । छन्दाᳬसि वै द्विशो गायत्री वै प्राची द्विक्त्रिष्टुब्दक्षिणा जगती प्रतीच्यनुष्टुबुदीची पङ्क्तिरूर्ध्वा पुशवो वै छन्दाᳬस्यन्तरिक्षं मध्यमा चितिरन्तरिक्षे तत्पशून्दधाति तस्मादन्तरिक्षायतनाः पशवः ॥ १२ ॥

(वो) युद्धेव द्विश्या ऽउपद्धाति । छन्दाᳬसि वै द्विशः पुशवो वै छन्दाᳬस्यन्नं पुशवो मध्यं मध्यमा चितिर्मध्यतस्तदन्नं दधाति ताऽअनन्तर्हिताः स्वयमातृण्णायाऽउपदधाति प्राणो वै स्वयमातृण्णाऽनन्तर्हितं

यद्वेव दिश्या उपदधाति । छन्दांसि वै दिशः । गायत्री वै प्राची दिक् । त्रिष्टुब्दक्षिणा । जगती प्रतीची । अनुष्टुबुदीची । पङ्क्तिरूर्ध्वा । पशवो वै छन्दांसि । अन्तरिक्षं मध्यमा चितिः । अन्तरिक्षे तत्पशून् दधाति । तस्मादन्तरिक्षायतनाः पशवः ॥ १२ ॥

यद्वेव दिश्या उपदधाति । छन्दांसि वै दिशः । पशवो वै छन्दांसि । अन्नं पशवः । मध्यं मध्यमा चितिः । मध्यतस्तदन्नं दधाति । ता अनन्तर्हिताः स्वयमातृण्णायाऽउपदधाति । प्राणो वै स्वय-

---

इत्यर्थः । 'ता एव' दिश उपरस्थापितवान् भवति । एतासां दिश्यानां प्रथमचितावेवोपहितत्वान्मध्यमचितौ किमर्थं तदुपधानमित्याशङ्क्यात्राप्युपधेयत्वं सोपपत्तिकमाह—ता उ एवामूरित्यादिना । ' ता उ एव ' ता अपि प्रजापतेर्दिग्रूपावयवरूपा एव या ' अमूः ' ' दर्भस्तम्बं च लोगेष्टकाश्च पुरस्तात् ' ताभ्यः पूर्वं प्रथमचितौ ' उपदधाति ' । ' एताः ' दिश्याः ' असौ ' उपरि दृश्यमानः ' आदित्यः ' रुक्मरूपेणोपहितोऽतः ' अमुम् आदित्यम् ' ' दिक्षु ' ' अभ्यूहति ' उपरि स्थापितवान्भवति । अतस्तत्रावश्यमेता उपधेया इत्यर्थः । ' ताः ' दिश्याः ' यत् ' यदि ' तत्रैव स्युः ' प्रथमचितावेव भवेयुः नात्र ' तत् ' तर्हि ताः ' बहिर्धा ' अत्यन्तं भूगोलाभेभ्यो बहिरेव भवेयुः । तत् कथमिति तदुपपादयति—बहिर्धो वाऽएतद्योनेराग्निकर्म यत्पुरा पुष्करपर्णादिति । पुष्करपर्णोपधानस्य चितेर्योनिस्थानीयत्वात्ततः ' पुरा ' यदग्निचयनलक्षणं कर्म क्रियते तत्सर्वं ' योनेः ' ' बहिर्धो ' बाह्यं खलु । यस्मादेवं तस्मात् ' ताः ' दिश्याः ' यदिह ' तृतीयायां चितौ ' आहृत्योपदधाति ' ' तदेनाः ' दिश्या योनिभूते ' पुष्करपर्णे प्रतिष्ठापयति ' । ' तथा ' सति अबहिर्भूता ' भवन्ति ' । आसां स्वयमातृण्णानन्तर्हितत्व—तदुत्तरभावित्व—रेतःसिक्तिमात्त्व—सर्वतोभावित्व—सम्यक्त्वार्थवादाः पूर्ववत् ॥ ११ ॥

दिश्याः पुनः छन्दोलक्षणरूपेण प्रशंसति—यद्वेव दिश्या इति । कथं छन्दोरूपत्वमिति तत्राह—गायत्री वै प्राची दिगित्यादिना । प्रागादिदिशां गायत्र्यादिरूपत्वे लिङ्गमात्रं बीजम् । छन्दसां पशुरूपत्वे तु " प्रजापतेर्विस्रस्तात्पशव उदक्रामञ्छन्दांसि भूत्वा "—(श. प. ८ । २ । ३ । ९) इति प्राक्प्रतिपादितम् । येन ' मध्यमा चितिः ' तदन्तरिक्षम् । अतोऽत्र दिश्यानामुपधानेन ' अन्तरिक्षे पशून्दधाति ' । ' तस्मादन्तरिक्षायतनाः पशवः ' अवकाशेनोभयबहुत्वाभावात् ॥ १२ ॥

अन्नरूपेणापि प्रशंसति—यद्वेवेति । ' अन्नं पशवः ' उपभोग्यत्वात् । शिष्टं स्पष्टम् । दिश्यानां

तत्प्राणादन्नं दधात्युत्तरा ऽउत्तरं तत्प्राणादन्नं दधाति रेतःसिचोर्वेलया पृष्ट्यो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्ट्यो मध्यत ऽएवास्मिन्नेतदन्नं दधाति सर्व्वत ऽउपदधाति सर्व्वत ऽएवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १३ ॥

राज्ञ्यसि प्राची दिक् । (वि) विराडसि दक्षिणा दिक्सम्राडसि प्रतीची दिक्स्वराडस्युदीची दिगधिपत्न्यसि बृहती दिगिति नामान्यासामेतानि नामग्राहमेवैना ऽएतदुपदधाति ता नानोपदधाति नाना सादयति नाना सूददोहसाऽधिवदति नाना हि दिशः ॥ १४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ ८-१-९ ॥ (३. १.) ॥

इति प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ कण्डिकासंख्या ॥ ११९ ॥

मातृण्णा । अनन्तर्हितं तत्प्राणादन्नं दधाति । उत्तराः । उत्तरं तत्प्राणादन्नं दधाति । रेतःसिचोर्वेलया । पृष्ट्यो वै रेतःसिचौ । मध्यमु पृष्ट्यः । मध्यत एवास्मिन्नेतदन्नं दधाति । सर्वत उपदधाति । सर्वत एवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १३ ॥

" राज्यसि प्राची दिक्, विराडसि दक्षिणा दिक्, सम्राडसि प्रतीची दिक्, स्वराडस्युदीची दिक्, अधिपत्न्यसि बृहती दिक्"-(वा. सं. १४ । १३) इति । नामान्यासामेतानि । नामग्राहमेवैना एतदुपदधाति । ता नानोपदधाति । नाना सादयति । नाना सूददोहसाऽधिवदति । नाना हि दिशः ॥ १४ ॥

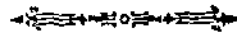
स्वयमातृण्णाया अनन्तर्हितत्वादर्थवादः । पूर्वं स्वयमातृण्णाया अन्तरिक्षरूपत्वेन संस्तुतिः । इह तु प्राणरूपत्वेन । दिश्यानां च छन्दःपशुद्वाराऽन्नरूपत्वेन स्तुतिरिति विशेषः ॥ १३ ॥

" राज्यसि " इत्यादयः पञ्च दिश्योपधानमन्त्रास्तेषां च तात्पर्यतो व्याख्यानं ' नामान्यासामेतानि ' इत्यादिकम् । ' राज्ञी, ' ' विराट् '-इत्यादीनि प्रागादिदिशां यानि ' नामानि ' क्रमेण ' एतद् ' एतेन " राज्यसि "-इत्यादिमन्त्रेण तत्तन्नाम गृहीत्वा गृहीत्वैव ' एनाः ' इष्टका उपहितवान्भवति । हे प्राच्यामुपधेयेष्टके ! त्वं ' राज्ञी ' एतन्नामिका भवसि । का सा ? प्राची दिक् । एवं सर्वेऽपि व्याख्येयाः । दिश्यानां पृथक् पृथक् मन्त्रभेदेन उपधानम्; पृथक् सादनम्; पृथक् अधिवदनं च, प्रागादीनां नानात्वात्पार्थक्यं युक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये अष्टमकाण्डे तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (८-३-१) ॥

समाप्तश्च प्रथमः प्रपाठकः ॥ ८ । १ ।

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
तृतीयाऽध्याये च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

अथ विश्वज्योतिषमुपदधाति । वायुर्वै मध्यमा विश्वज्योतिर्वायुर्ह्येवान्तरिक्षलोके विश्वं ज्योतिर्वायुमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां दिश्याभ्यऽउपदधाति दिक्षु तद्वायुं दधाति तस्मात्सर्वासु दिक्षु वायुः ॥ १ ॥

(सं) यद्देव विश्वज्योतिषमुपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः प्रजननमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां दिश्याभ्यऽउपदधाति दिक्षु तत्प्रजा दधाति तस्मात्सर्वासु दिक्षु प्रजाः ॥ २ ॥

(०) विश्वकर्मा त्वा सादयत्विति । विश्वकर्मा ह्येतां तृतीयां चितिमपश्यदन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीमित्यन्तरिक्षस्य ह्ययं पृष्ठे ज्योतिष्मान्वायुः ॥ ३ ॥

अथ विश्वज्योतिरिष्टकोपधानम् ।

अथ विश्वज्योतिषमुपदधाति । वायुर्वै मध्यमा विश्वज्योतिः । वायुर्ह्येवान्तरिक्षलोके विश्वं ज्योतिः । वायुमेवैतदुपदधाति । तामनन्तर्हितां दिश्याभ्य उपदधाति । दिक्षु तद्वायुं दधाति । तस्मात्सर्वासु दिक्षु वायुः ॥ १ ॥

यद्देव विश्वज्योतिषमुपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः । प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः । प्रजननमेवैतदुपदधाति । तामनन्तर्हितां दिश्याभ्य उपदधाति । दिक्षु तत्प्रजा दधाति । तस्मात्सर्वासु दिक्षु प्रजाः ॥ २ ॥

" विश्वकर्मा त्वा सादयतु "–इति । विश्वकर्मा ह्येतां तृतीयां चितिमपश्यत् । " अन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीम् "–इति । अन्तरिक्षस्य ह्ययं पृष्ठे ज्योतिष्मान्वायुः ॥ ३ ॥

विश्वज्योतिराख्यामिष्टकां विधाय स्तौति–अथ विश्वज्योतिषमिति । मध्यमाया विश्वज्योतिरिष्टकाया वायुत्वोक्तौ मध्यमचितेस्तद्वत्तद्देवताकान्तरिक्षलोकस्थानीयत्वं बीजम् । अस्त्वेवं तथापि वायोस्तच्छब्दवाच्यत्वं कथमिति तत्राह–वायुर्ह्येवान्तरिक्षलोके विश्वं ज्योतिरिति । उपचारप्रयोजनमाह–वायुमेवैतदुपदधातीति ।

पूर्वेष्टकाभ्योऽस्या अव्यवहितत्वं विधाय स्तौति–तामनन्तर्हितां दिश्याभ्य इति ॥ १ ॥

इत्थं वायुरूपेण प्रशस्याथ प्रजारूपेणापि प्रशंसति–यद्देव विश्वज्योतिषमित्यादिना । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥२॥

स्वयमातृण्णावद्विश्वज्योतिषोऽपि विश्वकर्मणा सादनम् । तद्व्याख्यानं च पूर्ववत् । अन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीमिति । ' अयं वायुः ' एवान्तरिक्षपृष्ठवर्ती ' ज्योतिष्मान्, ' तत्सम्बन्धात् । अतस्तदभेदेनेष्टकाऽपि तद्गुणिनीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१–विश्वकर्म्मेति विश्वज्योतिरनुवाकं पूर्वस्याः । का॰ श्रौ॰ सू॰ १७ । १६३ ।

(वि) विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायेति प्राणो वै विश्वज्ज्योतिः सुर्वस्माऽउ वाऽएतस्मै प्राणो विश्वं ज्योतिर्यच्छेति सुर्वं ज्योतिर्यच्छे-त्येतद्वायुष्टेऽधिपतिरिति वायुमेवास्या ऽअधिपतिं करोति सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४ ॥

(उ) अथर्तुव्याऽउपदधाति । (त्र) ऋतवऽएते यदृतव्याऽऋतूनेवै-तदुपदधाति नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतूऽइति नामनीऽएनयोरेते नामभ्यामेवैनेऽएतदुपदधाति द्वेऽइष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः सकृत्सा-दयत्येकं तदृतुं करोत्यवकासूपदधात्यवकाभिः प्रच्छादयत्यापो वाऽ-अवकाऽअपस्तदेतस्मिन्नृतौ दधाति तस्मादेतस्मिन्नृतौ भूयिष्ठं वर्षति॥५॥

" विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय "–इति । प्राणो वै विश्वज्योतिः । सर्वस्माऽउ वाऽ-एतस्मै प्राणः । " विश्वं ज्योतिर्यच्छ "–इति । सर्वं ज्योतिर्यच्छेत्येतत् । " वायुष्टेऽधि-पतिः "–(वा. सं. १४ । १४) इति । वायुमेवास्या अधिपतिं करोति । सादयित्वा सूददोहसा-ऽधिवदति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्ऋतव्येष्टकोपधानम् ।

अथर्तव्ये उपदधाति । ऋतव एते यदृतव्याः । ऋतूनेवैतदुपदधाति । " नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू "–(वा. सं. १४ । १५) इति । नामनी एनयोरेते । नामभ्यामेवैने एतदुपदधाति । द्वे इष्टके भवतः । द्वौ हि मासावृतुः । सकृत्सादयति । एकं तदृतुं करोति । अवकासूपदधाति । अवकाभिः प्रच्छादयति । आपो वाऽअवकाः । अपस्तदेतस्मिन्नृतौ दधाति । तस्मादेतस्मिन्नृतौ भूयिष्ठं वर्षति ॥ ५ ॥

विश्वस्मै प्राणायेत्यादि । स्पष्टमनुव्याख्यानम् । तत्र ' विश्वं ज्योतिर्यच्छ ' इत्यस्य तात्पर्यम्–सर्वं ज्योति-र्यच्छेत्येतदिति । वायुष्टे इत्यादि सूददोहसेत्यंशपर्यन्तं स्पष्टम् ॥ ४ ॥

"अथर्तव्ये उपदधाति" इत्यादिः "एकं तदृतुं करोति" इत्यन्तः द्वितीयकण्डिकाग्रन्थः । ' नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू "–इति तयोरुपधानमन्त्रः । ' नभः ' नाम श्रावणो मासः, ' नभस्यः ' भाद्रः; तावुभौ वर्षास्वृतू । [illegible] । [illegible] प्रच्छादयेत् । अवका नाम [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]-[illegible] । [illegible] भवति ॥ ५ ॥

(ख) अथोत्तरे । (२८) इषश्चोर्जश्च शारदावृतूऽइति नामनी ऽएनयोरेते नामभ्यामेवैने ऽएतदुपदधाति द्वेऽइष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः सकृत्सादयत्येकं तदृतुं करोत्यवकासूपदधात्यापो वाऽअवका ऽअपस्तदेतस्यर्त्तोः पुरस्ताद्दधाति तस्मादेतस्यर्त्तोः पुरस्ताद्वर्षति नोपरिष्टात्सच्छादयति तस्मान्न तथेवोपरिष्टाद्वर्षति ॥ ६ ॥

तद्यदेता ऽअत्रोपदधाति । संवत्सर ऽएषोऽग्निरिमऽउ लोकाः संवत्सरस्तस्यान्तरिक्षमेव मध्यमा चितिरन्तरिक्षमस्य वर्षाशरदावृतू तद्यदेता ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैता ऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेता ऽअत्रोपदधाति ॥ ७ ॥

यद्वेवैता ऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः संवत्सर ऽउ प्रजापतिस्तस्य मध्यमेव मध्यमा चितिर्मध्यमस्य वर्षाशरदावृतू तद्यदेता ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैता ऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेता ऽअत्रोपदधाति ॥ ८ ॥

अथोत्तरे—"इषश्चोर्जश्च शारदावृतू"—(वा. सं. १४ । १६) इति । नामनी एनयोरेते । नामभ्यामेवैने एतदुपदधाति । द्वे इष्टके भवतः । द्वौ हि मासावृतुः । सकृत्सादयति । एकं तदृतुं करोति । अवकासूपदधाति । आपो वा अवकाः । अपस्तदेतस्यर्त्तोः पुरस्ताद्दधाति । तस्मादेतस्यर्त्तोः पुरस्ताद्वर्षति । नोपरिष्टात्सच्छादयति । तस्मान्न तथेवोपरिष्टाद्वर्षति ॥ ६ ॥

तद्यदेता अत्रोपदधाति । संवत्सर एषोऽग्निः । इम उ लोकाः संवत्सरः । तस्यान्तरिक्षमेव मध्यमा चितिः । अन्तरिक्षमस्य वर्षाशरदावृतू । तद्यदेता अत्रोपदधाति—यदेवास्यैता आत्मनः—तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेता अत्रोपदधाति ॥ ७ ॥

यद्वेवैता अत्रोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः । संवत्सर उ प्रजापतिः । तस्य मध्यमेव मध्यमा चितिः । मध्यमस्य वर्षाशरदावृतू । तद्यदेता अत्रोपदधाति । यदेवास्यैता आत्मनः—तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेता अत्रोपदधाति ॥ ८ ॥

'अथोत्तरे'—पञ्चमे स्तरे अस्मिंश्चिते इति शेषः । "इषश्चोर्जश्च शारदावृतू"—ऋतुद्वयोर्ध्वमन्त्रेणोपधानम् । 'इषः' आश्वयुजः 'ऊर्जः' कार्तिकः । 'नामनी' इत्यादि स्पष्टम् । [illegible] नोपरिष्टात्सच्छादयति, [illegible] अवकासूपदधातीति । [illegible] वृष्टिर्भवति, तथैवोपरिष्टात् [illegible] वृष्टिर्नास्ति [illegible] । अत एतस्य [illegible] सिद्धनिर्णयः ॥ ६ ॥

तद्यदेता अत्रोपदधाति संवत्सर एषोऽग्निरिति यद्वेवैता अत्रोपदधाति प्रजापतिरेषोऽग्निरिति—

१—[illegible] । ऋ. भे. सू. । १० । १९१ ।

ता वाऽएताः । (ख) चतस्र उक्त्वा नभस्वत्यां चितावभ्युपदधाति द्वे द्वेऽइतरासु चितिषु चतुष्पादा वै पशवोऽन्तरिक्षं नभस्वती चितिरन्तरिक्षे तत्पशून्दधाति तस्मादन्तरिक्षायतनाः पशवः ॥ ९ ॥

(वो) यद्वेव चतस्रः । (ख) चतुष्पादा वै पशवोऽन्नं पशवो मध्यं नभस्वती चितिर्मध्यतस्तदन्नं दधाति ॥ १० ॥

यद्वेव चतस्रः । (ख) चतुरक्षरं वाऽअन्तरिक्षं द्व्यक्षराऽइतराश्चितयस्त द्यावदन्तरिक्षं तावत्तत्कृत्वोपदधाति ॥ ११ ॥

यद्वेव चतस्रः । पशुरेष यदग्निर्मध्यं तदस्य पशुं वरिष्ठं करोति तस्मान्मध्यं प्रति पशुर्वरिष्ठः ॥ १२ ॥

ता वा एताश्चतस्र उक्त्वा नभस्वत्यां चितावभ्युपदधाति, द्वे द्वे इतरासु चितिषु । चतुष्पादा वै पशवः । अन्तरिक्षं नभस्वती चितिः । अन्तरिक्षे तत्पशून्दधाति । तस्मादन्तरिक्षायतनाः पशवः ॥ ९ ॥

यद्वेव चतस्रः । चतुष्पादा वै पशवः । अन्नं पशवः, मध्यं नभस्वती चितिः । मध्यतस्तदन्नं दधाति ॥ १० ॥

यद्वेव चतस्रः । चतुरक्षरं वाऽअन्तरिक्षम् । द्व्यक्षरा इतराश्चितयः । तद्यावदन्तरिक्षं—तावत्तत्कृत्वोपदधाति ॥ ११ ॥

यद्वेव चतस्रः । पशुरेष यदग्निः । मध्यं तदस्य पशुं वरिष्ठं करोति । तस्मान्मध्यं प्रति पशुर्वरिष्ठः ॥ १२ ॥

(स्ता) ता वाऽएताः । (श्रु) नुनम्र ऽऋतव्याम्नासां विश्वज्योतिः पञ्चमी पञ्च दिश्यास्तद्दश दशाक्षरा विराडन्नं विराण्मध्यं मध्यमा चितिर्मध्यतस्तदन्नं दधाति ताऽअनन्तर्हिताः स्वयमातृण्णायाऽउपदधाति प्राणो वै स्वयमातृण्णाऽनन्तर्हितं तत्प्राणादन्नं दधात्युत्तराऽउत्तरं तत्प्राणादन्नं दधाति ॥ १३ ॥

(स्तु) अथ प्राणभृतऽउपदधाति । प्राणा वै प्राणभृतः प्राणानेवैतदुपदधाति ता दश भवन्ति दश वै प्राणाः पूर्वार्धऽउपदधाति पुरस्तादिमे प्राणाऽआयुर्मे पाहि ज्योतिर्मे यच्छेति प्राणो वै ज्योतिः प्राणं मे यच्छेत्येवैतदाह ताऽअनन्तर्हिताऽऋतव्याभ्यऽउपदधाति प्राणो वै वायुर्ऋतुषु तद्वायुं प्रतिष्ठापयति ॥ १४ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ८–२–१ ॥ (३. २.) ॥

ता वाऽएताश्चतस्र ऋतव्याः । तासां विश्वज्योतिः पञ्चमी । पञ्च दिश्याः । तद्दश । दशाक्षरा विराट् । अन्नं विराट् । मध्यं मध्यमा चितिः । मध्यतस्तदन्नं दधाति । ता अनन्तर्हिताः स्वयमातृण्णाया उपदधाति । प्राणो वै स्वयमातृण्णा । अनन्तर्हितं तत्प्राणादन्नं दधाति । उत्तराः । उत्तरं तत्प्राणादन्नं दधाति ॥ १३ ॥

अथ दशप्राणभृदिष्टकोपधानम् ः

[illegible] । ता दश भवन्ति । दश वै [illegible] ज्योतिर्मे यच्छ "– ([illegible] । ता अनन्तर्हिता ऋतव्याभ्य उपदधाति । प्राणो वै वायुः, ऋतुषु तद्वायुं प्रतिष्ठापयति ॥ १४ ॥

" स एष पशुर्नदति "—इत्यादिना दर्शितम् । मध्यं तत् प्रति पशुं वरिष्ठं करोतीति । 'तस्मात्' तेन ' पशुं प्रति ' ' मध्यं ' मध्यदेशमिति यावत् । स्पष्टमन्यत् ॥ १२ ॥

कथैताश्चतस्रः प्रयुक्ताभिः सह सनुविश्य विराट्त्वसम्पादनाय स्तौति–ता वा इत्यादिना । ' ताः ' ' एताश्चतस्र ऋतव्याः ' एका ' विश्वज्योतिः ' ' पञ्च दिश्याः ' इति ' दश ' । विराडिति ' दशाक्षरा ' अत एता विराट्सम्पत्तिर्भवति । सा च ' विराडन्नम् ' गोरूपत्वात् । अतो दशानामुपधानेनान्नमेव ' मध्यतः ' उदरे स्थापितवान् भवति । ता अनन्तर्हिताः स्वयमातृण्णाया इति । ' ताः ' विराड्रूपेण स्तुता दशेष्टका इत्यर्थः । उत्तरा इति । ता एव दश ' स्वयमातृण्णायाः ' ' उत्तराः ' उपरिवर्तिनीरित्यर्थः ॥ १३ ॥

अथ प्राणभृत उपदधातीत्यादि । प्राणलिङ्गकमन्त्रोपधेयाः 'प्राणभृतः' 'ता दश ' एव । दश वै प्राणा इति । सप्त शीर्षण्याः, द्वाववाञ्चौ, नाभिर्दशमीति प्राणानां दशसंख्याकत्वात् । एतां चितिं ' पूर्वार्धे ' उपद-

अथ च्छन्दस्याऽउपदधाति । पशवो वै छन्दाᳬंस्यन्तरिक्षं मध्यमा चितिरन्तरिक्षे तत्पशून्दधाति तस्मादन्तरिक्षायतनाः पशवः ॥ १ ॥

(वो) यद्वेव च्छन्दस्याऽउपदधाति । पशवो वै छन्दाᳬंस्यन्नं पशवो मध्यं मध्यमा चितिर्मध्यतस्तदन्नं दधाति ॥ २ ॥

ता द्वादश द्वादशोपदधाति । द्वादशाक्षरा वै जगती पशवो वै जगत्यन्तरिक्षं मध्यमा चितिरन्तरिक्षे तत्पशून्दधाति तस्मादन्तरिक्षायतनाः पशवः ॥ ३ ॥

अथ च्छन्दस्या उपदधाति। पशवो वै छन्दांसि। अन्तरिक्षं मध्यमा चितिः। अन्तरिक्षे तत्पशून् दधाति। तस्मादन्तरिक्षायतनाः पशवः ॥ १ ॥

यद्वेव च्छन्दस्या उपदधाति। पशवो वै छन्दांसि। अन्नं पशवः। मध्यं मध्यमा चितिः। मध्यतस्तदन्नं दधाति ॥ २ ॥

तां द्वादश द्वादशोपदधाति। द्वादशाक्षरा वै जगती। पशवो वै जगती। अन्तरिक्षं मध्यमा चितिः। अन्तरिक्षे तत्पशून्दधाति। तस्मादन्तरिक्षायतनाः पशवः ॥ ३ ॥

ध्यात् । तत्रोपपत्ति—पुरस्ताद्धीमे प्राणा इति । ' पुरस्तात् ' शरीरस्य पुरोभागे ' इमे ' शीर्षण्यादयः ' प्राणाः ' वर्त्तन्त इति शेष. । " पूर्वार्द्धे प्राणभृतो दशायुर्म इति प्रतिमन्त्रम् " इति हि सूत्रम् (का. श्रौ. सू. १७ । १९७) । प्राणानां प्रतीकमुपादत्ते—आयुर्मे पाहीति । स्पष्टार्थत्वादर्थवादकाण्डेनाभिधाय प्रत्याहारन्यायेनान्त्यं निर्दिशति—ज्योतिर्मे यच्छेति । तदर्थवादः—प्राणो वै ज्योतिरिति स्पष्टः । ता अनन्तर्हिता इत्यादि—निगदव्याख्यातम् ॥ १४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
अष्टमकाण्डे तृतीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (८-३-२) ॥

अथ च्छन्दस्या उपदधातीत्यादि । छन्दोलिङ्गकमन्त्रोपधेयाः ' छन्दस्याः ' छन्दस्यानां पशुरूपत्वं द्वितीयचितिस्थच्छन्दस्यार्थवादे दर्शितम् (श. प. ८ । २ । ३ । ८) । पशवश्च अन्नरूपाः, मध्यमा चितिर्याऽस्ति सा प्रजापतेर्मध्यम्, उदरस्थानीयाऽतस्तेन मध्यदेश एवान्नं दधाति । ताश्छन्दस्याः पूर्वार्द्धे प्राणभृतामुपहितत्वाद्दक्षिणादिदिक्षु ' द्वादश—द्वादश ' उपदध्यात् । ' जगती ' अपि ' द्वादशाऽक्षरा ' सा च ' जगती पशवो वै, ' सोमाहरणप्रस्तावे पश्वात्मनाऽऽहरणसम्बन्धात्प्रयुक्तम् । " अन्तरिक्षमेव बृहती तृतीया चितिमपश्यन् "—इत्युक्तत्वान्मध्यमचितेरन्तरिक्षत्वम् (श. प. ८ । ३ । १ । २) । अतः मध्यमचितौ द्वादशसङ्ख्याकेष्टकोपधानात् ' अन्तरिक्षे पशून्दधाति ' ॥ १–३ ॥

(यो) यद्वेव द्वादश-द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगती पशवो वै जगत्यन्नं पशवो मध्यं मध्यमा चितिर्मध्यतस्तदन्नं दधाति ताऽअनन्तर्हिताः प्राणभृद्भ्यऽउपदधात्यनन्तर्हितं तत्प्राणेभ्योऽन्नं दधात्युत्तराऽ उत्तरं तत्प्राणेभ्योऽन्नं दधाति ॥ ४ ॥

मा च्छन्दऽइति । (त्य) अयं वै लोको माऽयᳪ हि लोको मितऽइव प्रमा च्छन्दऽइत्यन्तरिक्षलोको वै प्रमाऽन्तरिक्षलोको ह्यस्माल्लोकात्प्रमितऽइव प्रतिमा च्छन्दऽइत्यसौ वै लोकः प्रतिमैष ह्यन्तरिक्षलोके प्रतिमितऽइवास्त्रीवियच्छन्दऽइत्यन्नमस्त्रीवियस्तद्यदेषु लोकेष्वन्नं तदस्त्रीवयोऽथो यदेभ्यो लोकेभ्योऽन्नᳪ स्रवति तदस्त्रीवियोऽथातो निरुक्तान्येव च्छन्दाᳪस्युपदधाति ॥ ५ ॥

यद्वेव द्वादश द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगती । पशवो वै जगती । अन्नं पशवः । मध्यं मध्यमा चितिः । मध्यतस्तदन्नं दधाति । ता अनन्तर्हिताः प्राणभृद्भ्य उपदधाति । अनन्तर्हितं तत्प्राणेभ्योऽन्नं दधाति । उत्तराः । उत्तरं तत्प्राणेभ्योऽन्नं दधाति ॥ ४ ॥

(१) " मा च्छन्दः "-इति । अयं वै लोको मा । अयं हि लोको मित इव । (२) " प्रमा च्छन्दः "-इति । अन्तरिक्षलोको वै प्रमा । अन्तरिक्षलोको ह्यस्माल्लोकात्प्रमित इव (३) " प्रतिमा च्छन्दः "-इति । असौ वै लोकः प्रतिमा । एष ह्यन्तरिक्षलोके प्रतिमित इव । (४) " अस्त्रीवय'श्छन्दः "-इति । अन्नमस्त्रीवयः । तद्यदेषु लोकेष्वन्नम्-तदस्त्रीवयः । अथो यदेभ्यो लोकेभ्योऽन्नं स्रवति-तदस्त्रीवयः । अथातो निरुक्तान्येव च्छन्दांस्युपदधाति ॥ ५ ॥

इष्टकामेवेष्टकासङ्ख्यां पुनर्जगत्यादिद्वारेणान्नात्मना प्रशंसति-यद्वेव द्वादश-द्वादश-द्वादशाक्षरा वा इत्यादिना । पूर्वेष्टकाभ्योऽव्यवधानं विधाय स्तौति-ता अनन्तर्हिताः प्राणभृद्भ्य इति । ' उत्तराः ' उत्तमभाविनीश्च कुर्यात् । स्पष्टोऽर्थवादः ॥ ४ ॥

तत्र दक्षिणत उपधेयेष्टकानां मन्त्रान्विधाय व्याचष्टे-मा च्छन्द इत्यादिना । मा संज्ञया छन्दो 'मा च्छन्दः ' तच ' अयं लोको वै ' भूलोकः खलु, मीयते परिच्छिद्यत इति ' मा ' इति व्युत्पत्तेः । एतल्लोकसाम्यमुपपादयति-अयं हि लोको मित इवेति । सर्वतः परिच्छिन्न एव, पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तारा पृथिवीति ह्याचक्षते । प्रमा च्छन्द इति । द्वितीयो मन्त्रः । प्रकर्षेण मितः प्रमा तत्संज्ञकः छन्दोऽन्तरिक्षलोकः खलु । तल्लोकसाम्यमाह-अन्तरिक्षलोको ह्यस्माल्लोकात्प्रमित इवेति । भूलोकादप्यधिकतरेण मानेन मित इव वर्तते ' अन्तरिक्षलोकः ' । प्रतिमा च्छन्द इति । तृतीयः । असौ वै लोकः प्रतिमेति । ' असौ ' द्युलोकः प्रतिमाख्यं छन्दः । कुतः ? ' एषोऽन्तरिक्षलोके प्रतिमित इव ' अन्तरिक्षपरिमाणेन परिच्छिन्न इव वर्तते । अतः प्रतिरूपत्वेन मितत्वात् ' प्रतिमा ' ' असौ लोकः ' । चतुर्थमन्त्रं विधाय व्याचष्टे-अस्त्रीवयश्छन्द

पङ्क्तिश्छन्दः । (६) उष्णिक्छन्दो बृहती च्छन्दोऽनुष्टुप्छन्दो विराट् छन्दो गायत्री च्छन्दस्त्रिष्टुप्छन्दो जगती च्छन्द इत्येतानि निरुक्तानि विराडष्टमानि च्छन्दाᳬस्युपदधाति पृथिवी च्छन्दोऽन्तरिक्षं च्छन्द इति यान्येतद्देवत्यानि च्छन्दाᳬसि तान्येवैतदुपदधात्यग्निर्देवता वातो देवतेत्येता वै देवताश्छन्दाᳬसि तान्येवैतदुपदधाति ॥ ६ ॥

---

(५) " पङ्क्तिश्छन्दः " (६) " उष्णिक्छन्दः " (७) " बृहती च्छन्दः " (८) " अनुष्टुप्छन्दः " (९) " विराट्छन्दः " (१०) " गायत्री च्छन्दः " (११) " त्रिष्टुप्छन्दः " (१२) " जगती च्छन्दः "—(वा० सं० १४ । १८) इति । एतानि निरुक्तानि विराडष्टमानि च्छन्दांस्युपदधाति । " पृथिवी च्छन्दोऽन्तरिक्षं छन्दः "—(वा० सं० १४ । १९) इति । यान्येतद्देवत्यानि च्छन्दांसि—तान्येवैतदुपदधाति । " अग्निर्देवता वातो देवता "—(वा. सं. १४ । २०) इति । एता वै देवताश्छन्दांसि । तान्येवैतदुपदधाति ॥ ६ ॥

इति । उक्तम् ' अर्वाञ्चः ' लोकान् त्रिवृदादिस्तोमरूपाणि बिभ्रत् । अतस्तदन्वेषया ' अर्वाञ्चः ' इति बहुवचननिर्देशः । तदेवोपपादयति—अधरेषु लोकेष्वन्नं तद्भवतीय इति । अर्वाञ्चिच्छन्द साम्यमत्र दर्शयति—एतेभ्यो लोकेभ्योऽन्नं भवति तद्भवतीय इति । भूम्यादिलोकेभ्य आदन्त्यावृष्टिरूपेण सवतोऽन्यहोति उक्तम्, छान्दसत्वादनिवर्तनसिद्धिः । अर्धन्मादीनां छन्दसां श्रुतिनिर्देशात् । यादीनि हि गायत्र्यादिध्यानादनिरुक्तानि मन्त्ररूपाणि । अतः उक्तेभ्यो वक्ष्यमाणानां भेदकं दर्शयन्नुपस्थापयति विधत्ते—अथातो निरुक्तान्येव च्छन्दांस्युपदधातीति । अनिरुक्तेष्टकामन्त्रचतुष्टयादनन्तरं निरुक्तानि पङ्क्त्यादीनि प्रसिद्धानि च्छन्दांस्युपदधातीत्युच्यते । एवं तत्र तत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

तानि निरुक्तानि दर्शयति—पङ्क्तिश्छन्द इत्यादिना । एतेषां लक्षणानि द्वितीयचितौ दर्शितानि (श. प. ८ । २ । ४ । ३–११) । विराट्छन्दसः प्रसिद्धगायत्र्यादिलक्षणच्छन्दोमध्ये अपठितत्वात् " दाश्चा विराट् स्वराजो "—इत्युक्तेमन्त्रभावाद् निर्दिष्टान्यपि ' विराडष्टमानि ' इति पुनरभिधानम् ॥

पश्चादुपदेशस्य सहदानानिष्टकानां ये मन्त्रास्तेषां प्रतीकमुपादाय तेषां समन्तार्थत्वेन मातिच्छन्दोऽल्पताम्राकूय तद्विषयकमुपादाय तासामभूद—पृथिवी च्छन्दोऽन्तरिक्षं छन्द इति । यान्येतद्देवत्यानि च्छन्दांसि तान्येवैतदुपदधातीति । ' एतद्देवत्यानि ' पृथिव्यन्तरिक्षादिदेवताकमन्त्रोपदेवतानि ' यानि च्छन्दांसि ' सन्ति तानीत्यर्थः । पूर्ववदुपदेष्टकामन्त्रगतप्रतीकमुपादाय व्याचष्टे—अग्निर्देवता वातो देवतेति । एता वै देवताश्छन्दांसि तान्येवैतदुपदधातीति । अग्निवातसूर्यादिदेवताः खलु ' छन्दांसि ' ' अच्छादयन्नभवन् ' इति वाक्यादेव तान्यच्छन्दयन्नत्यर्थः, तस्मात्कोपाधिनानेदनिर्देशा देवतानामेव च्छन्दस्त्वनिर्देशः । अत्र कात्यायनः—" छन्दस्या द्वादश द्वादश पश्चपुच्छान्यमेषु मा च्छन्द इति प्रतिमन्त्रम् "—(का. श्रौ. सू. १७ । १९८) इति ॥ ६ ॥

स वै निरुक्तानि चानिरुक्तानि चोपदधाति । स यत्सर्वाणि निरुक्तान्युपाधास्यदन्तवद्धान्नमभविष्यत्क्षेष्यन् ह्याथ यत्सर्वाण्यनिरुक्तानि परोऽक्षᳪ ह्यान्नमभविष्यन्न हैनदद्रक्ष्यंश्चन निरुक्तानि चानिरुक्तानि चोपदधाति तस्मान्निरुक्तमन्नमद्यमानं न क्षीयते ॥ ७ ॥

तानि वाऽएतानि । त्रीणि द्वादशान्युपदधाति तत्षट्त्रिᳪशत्षट्त्रिᳪशदक्षरा बृहत्येषा वै सा बृहती यां तद्देवाऽअन्तरिक्षं बृहतीं तृतीयां चितिमपश्यंस्तस्याऽएतस्यै देवाऽउत्तमाः ॥ ८ ॥

स वै निरुक्तानि चानिरुक्तानि चोपदधाति । स यत्-सर्वाणि निरुक्तान्युपाधास्यत् । अन्तवद्धान्नमभविष्यत्-अक्षेष्यत ह । अथ यत्सर्वाण्यनिरुक्तानि-परोऽक्षं ह्यान्नमभविष्यत्-न हैनदद्रक्ष्यंश्चन । निरुक्तानि चानिरुक्तानि चोपदधाति । तस्मान्निरुक्तमन्नमद्यमानं न क्षीयते ॥ ७ ॥

तानि वाऽएतानि त्रीणि द्वादशान्युपदधाति । तत् षट्त्रिंशत् । षट्त्रिंशदक्षरा बृहती । एषा वै सा बृहती-यां तद्देवा अन्तरिक्षं बृहतीं तृतीयां चितिमपश्यन् । तस्याऽएतस्यै देवा उत्तमाः ॥ ८ ॥

(०) यद्वेवैता इष्टका उपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्तात्सर्वाणि भूतानि सर्वा दिशोऽनु व्युदक्रामन् ॥ ९ ॥

(न्तस) स यः स प्रजापतिर्व्यस्रंसत । (ता) अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ यान्यस्मात्तानि भूतानि व्युदक्रामन्नेतास्ता इष्टकास्तद्यदेता उपदधाति यान्येवास्मात्तानि भूतानि व्युदक्रामंस्तान्यस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति ॥ १० ॥

तद्या दश प्रथमा उपदधाति । स चन्द्रमास्ता दश भवन्ति दशाक्षरा विराडन्नं विराडन्नमु चन्द्रमा अथ याः उत्तराः षट्त्रिंशदर्धमासाश्च ते मासाश्च चतुर्विंशतिरर्धमासा द्वादश मासाश्चन्द्रमा वै संवत्सरः सर्वाणि भूतानि ॥ ११ ॥

यद्वेवैता इष्टका उपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्तात्सर्वाणि भूतानि सर्वा दिशोऽनु व्युदक्रामन् ॥९॥ स यः स प्रजापतिर्व्यस्रंसत—अयमेव सः—योऽयमग्निश्चीयते । अथ यान्यस्मात्तानि भूतानि व्युदक्रामन्—एतास्ता इष्टकाः । तद्यदेता उपदधाति—यान्येवास्मात्तानि भूतानि व्युदक्रामन्—तान्यस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति ॥ १० ॥

तद्या दश प्रथमा उपदधाति—स चन्द्रमाः । ता दश भवन्ति । दशाऽक्षरा विराट् । अन्नं विराट् । अन्नमु चन्द्रमाः । अथ या उत्तराः षट्त्रिंशत्—अर्धमासाश्च ते, मासाश्च । चतुर्विंशतिरर्धमासाः, द्वादश मासाः । चंद्रमा वै संवत्सरः सर्वाणि भूतानि ॥ ११ ॥

एता एवेष्टकाः पुनर्विस्रस्तप्रजापत्यवयवप्रतिसन्धानरूपत्वेन स्तौति—यद्वेवैता इष्टका उपदधाति प्रजापतेर्विस्रस्तादित्यादिना । प्रजापतिर्नाम चितिलक्षणोऽग्निः । ततो विस्रस्तानि भूतानीत्येताः षट्त्रिंशदिष्टकाः । अत एतासामुपधानेन विस्रस्तात्प्रजापतेर्निर्गतानां भूतानां प्रतिसन्धानं कृतं भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

अथैताः पूर्वोक्ताभिः सह समुच्चित्य स्तौति—तद्या दशेत्यादिना । ' याः ' ' दश ' ' प्रथमाः ' प्राणभृत उपहिता. ' स चन्द्रमाः ' चन्द्रमोऽपेक्षया ' स ' इति पुंलिङ्गनिर्देशः ॥

उक्तं चन्द्रमस्त्वमेवोपपादयति—ता दश भवन्तीत्यादिना । ' ताः ' प्राणभृतः ' दश ' ' विराट् ' अपि ' दशाक्षरा ' सा तु 'अन्नम्' विराजोऽन्नत्वं प्रागुक्तम् (श. प. ८ । ३ । २ । १६) । ' चन्द्रमाः ' अपि ' अन्नमु ' अन्नमेव " एष वै सोमो राजा देवानामन्नम्, तं देवा भक्षयन्ति " इति श्रुतेः । ओषध्यादिरूपस्य तस्यान्नत्वं व्यक्तमेव । ' अथ या उत्तराः षट्त्रिंशत् ' छन्दस्याः सन्ति, ' तेऽर्द्धमासा मासाश्च ' । मासापेक्षया ' ते ' इति पुंलिङ्गनिर्देशः । विभज्य दर्शयति—चतुर्विंशतिरर्धमासा द्वादश मासा इति । चन्द्रस्योपचयापचयाभ्यां शुक्लकृष्णौ पक्षौ भवतः, तयोरावृत्त्या मासादिद्वारेण संवत्सरो निष्पद्यत इत्यभिप्रेत्य ' चन्द्रमा वै संवत्सरः ' इत्युक्तम् । स च ' सर्वाणि भूतानि ' संवत्सरकाले सर्वभूतानामुत्पत्तेः ॥ ११ ॥

तं यत्र देवाः समस्कुर्वन् । (वस्तु) तदस्मिन्नेतानि सर्वाणि भूतानि मध्यतोऽदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ताऽअनन्तर्हिताऽऋतव्याभ्यऽउपदधात्यृतुषु तत्सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठापयति ॥ १२ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ८-२-२ ॥ (३. ३.) ॥

अथ वालखिल्याऽउपदधाति । प्राणा वै वालखिल्याः प्राणानेवैतदुपदधाति ता यद्वालखिल्या नाम यद्वाऽउर्वरयोरसम्भिन्नं भवति खिलऽइति वै तदाचक्षते वालमात्रादु हेमे प्राणाऽअसम्भिन्नास्ते यद्वालमात्रादसम्भिन्नास्तस्माद्वालखिल्याः ॥ १ ॥

तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्-तदस्मिन्नेतानि भूतानि मध्यतोऽदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति । ता अनन्तर्हिता ऋतव्याभ्य उपदधाति । ऋतुषु तत्सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठापयति ॥ १२ ॥

अथ चतुर्दशवालखिल्येष्टकोपधानम् ।

अथ वालखिल्या उपदधाति । प्राणा वै वालखिल्याः । प्राणानेवैतदुपदधाति । ता यद्वालखिल्या नाम । यद्वाऽउर्वरयोरसम्भिन्नं भवति-खिल इति वै तदाचक्षते । वालमात्रादु हेमे प्राणा असम्भिन्नाः । ते यद्वालमात्रादसम्भिन्नाः-तस्माद्वालखिल्याः ॥ १ ॥

'तम्' संवत्सरात्मकं प्रजापतिम् । 'यत्र' यस्मिन्काले 'देवाः' 'समस्कुर्वन्' तदा 'सर्वाणि' भूतानि मध्यदेशे स्थापयामासुः 'तथैव' देववदेव 'अयम्' अपि यजमानः 'एतत्' एतेन छन्दस्येष्टकोपधानेन स्थापयति । यतोऽनन्तर्हितत्वार्थवादः (श. प. ८।३।२।१४) भाष्ये ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीय शतपथब्राह्मणभाष्ये अष्टमकाण्डे तृतीयेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (८-३-३) ॥

वालखिल्येष्टका विधाय स्तौति-अथ वालखिल्या उपदधाति प्राणा वै वालखिल्या' इति । प्राणत्वमुपदिश्यते । प्रतिज्ञापूर्वकं नाम निरुक्ति-ता यद्वालखिल्या नामेति । तत्प्रकारः प्रदर्श्यत इति शेषः । खिलस्वरूपं तावदाह-यद्वा इति । यदेव खलु क्षेत्रम् । 'उर्वरयोः' द्वयोः सर्वसस्याढ्ययोः क्षेत्रयोः 'असम्भिन्नम्' असम्पृक्तम् 'भवति' । स्वयमसस्यं भवतीत्यर्थः । 'तत्' क्षेत्रं 'खिलः' इत्याचक्षते । प्रकृते कथं तत्राह-वालमात्रादिति । 'इमे' प्राणाः 'वालमात्राद्' व्यवधानाद् 'असम्भिन्नाः' अत एव खिलाः 'ते' खिला एव खिल्याः, यस्मादेवं तस्मात् प्राणा वालखिल्याः देहे स्थितानां प्राणानां वालमात्रेणापि भेदाभावे देहेन साङ्कर्यं स्यात्, प्राणानां वालमात्रनाडीव्यवधाने तु शास्त्रसिद्धम् ॥ १ ॥

स वै सप्त पुरस्तादुपदधाति । सप्त पश्चात्तद्याः सप्त पुरस्तादुपदधाति यऽएवेमे सप्त पुरस्तात्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति ॥ २ ॥

(त्र्यु) अथ याः सप्त पश्चात् । (दे) एषामेवैतत्प्राणानामेतान्प्राणान्प्रतिप्रतीन्करोति तस्माद्यदेभिरन्नमत्ति तदेतैरत्येति ॥ ३ ॥

यद्वेव सप्त पुरस्तादुपदधाति । सप्त वाऽइमे पुरस्तात्प्राणाश्चत्वारि दोर्बाहवाणि शिरो ग्रीवा यदूर्ध्वं नाभेस्तत्सप्तमम्ङ्गेऽङ्गे हि प्राण ऽएते वै सप्त पुरस्तात्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति ॥ ४ ॥

स वै सप्त पुरस्तादुपदधाति । सप्त पश्चात् । तद्याः सप्त पुरस्तादुपदधाति–यऽएवेमे, सप्त पुरस्तात्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति ॥ २ ॥

अथ याः सप्त पश्चात् । एषामेवैतत्प्राणानामेतान्प्राणान्प्रातिप्रतीन्करोति । तस्माद्यदेभिरन्नमत्ति–तदेतैरत्येति ॥ ३ ॥

यद्वेव सप्त पुरस्तादुपदधाति । सप्त वाऽइमे पुरस्तात्प्राणाः–चत्वारि दोर्बाहवाणि, शिरः, ग्रीवा, यदूर्ध्वं नाभेः–तत्सप्तमम् । अङ्गेऽङ्गे हि प्राणः । एते वै सप्त पुरस्तात्प्राणाः–तानस्मिन्नेतद्दधाति ॥ ४ ॥

ता 'पुरस्तात्' पश्चाच्च 'सप्त सप्तोपदध्यात्[1] । पुरस्तादुपधेयेष्टकासप्तकं प्राणात्मना स्तौति–तद्याः सप्तेति । 'अस्मिन्' शरीरे । स्पष्टमन्यत् ॥ २ ॥

तत्पश्चाद्भागे च 'सप्त' उपदध्यात् । 'एषामेव' पुरस्तादुपधीयमानेष्टकालक्षणसप्तप्राणानामेव 'एतत्' एतेन पश्चादुपधानेन 'एतान्' अधोवर्तिनः 'प्राणान्' 'प्रतिप्रतीन्' प्रतिनिधिरूपान् 'करोति' । अथवा 'प्रतिप्रतीन्' प्रतिकूलव्यापारवतः करोति । तेषामूर्ध्वमुखव्यापारः, एषां त्वधोमुख इति प्रातिकूल्यमेव दर्शयति–तस्माद्यदेभिरन्नमत्ति तदेतैरत्येतीति । 'एभिः' पुरस्ताद्वर्तमानैर्भक्षितम् 'अन्नम्' 'एतैः' अधोवर्तमानैः 'अत्येति' देहान्मलादिरूपेणातिक्रामति, निःसारयन्तीत्यर्थः । यद्यप्यूर्ध्वप्राणेष्वेकस्यैवाद्तृत्वम्, तथापीतरेषां षण्णां तदनुकूलव्यापारवत्त्वादत्तृत्वमुपचर्यते । एवमपरस्तात्प्राणानामन्ननिःसारकत्वम् ॥ ३ ॥

इत्थं प्राणात्मना पुरस्तात्पश्चाच्चोपधेयेष्टकाः प्रशस्येदानीं प्राणशब्देन विवक्षितमर्थमभिदधत्प्रकारान्तरेण स्तौति–यद्वेव सप्त पुरस्तादित्यादिना । के ते ? पुरस्तात्प्राणा इति तान् दर्शयति–चत्वारि दोर्बाहवाणीति । दोर्द्वयं बाहुद्वयं चेति चत्वार्यङ्गानि, मध्यसन्धेरुपरिभागो दोः, अधोभागो बाहुः, चत्वारि दोर्बाहवाणि, शिरो ग्रीवा चेति द्वे अङ्गे, नाभेरूर्ध्वं, यदेकं 'तत्सप्तमम्' । सर्वाणि मिलित्वा पुरस्तात्सप्त प्राणाः । नन्वेतान्यङ्गानि भवन्ति कथमेषां प्राणत्वमिति, ? तत्राह–अङ्गेऽङ्गे हि प्राण इति । प्रत्यङ्गं प्राणाभावे तु तत्तदङ्गचेष्टैव नोपपद्यते । एते वा इत्यादि स्पष्टमेव ॥ ४ ॥

1–वालखिल्याः सप्त पुरस्तात् । प्राणभृतो वाऽपराः । द्वादशभ्योऽपरास्तु । मूर्द्धासि राडिति प्रतिमन्त्रम् । का. श्रौ. सू. १७ । १९९–२०३ ।

(त्थु) अथ याः सप्त पश्चात् । (त्त) सप्त वाऽइमे पश्चात्प्राणाश्चत्वा- र्य्यूर्वष्ठीवानि द्वे प्रतिष्ठे यद्वाङ्नाभेस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राणऽएते वै सप्त पश्चात्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति ॥ ५ ॥

मूर्द्धाऽसि राड् । (द्धु) ध्रुवाऽसि धरुणा धर्त्र्यसि धरणी यन्त्री राड्यन्त्र्यसि यमनी ध्रुवाऽसि धरित्रीत्येतानेवास्मिन्नेतद् ध्रुवान्प्राणान्यच्छति॥६॥ यद्वेव वालखिल्याऽउपदधाति । (त्ये) एतद्वै देवा वालखिल्याभि-

---

अथ याः सप्त पश्चात्—सप्त वाऽइमे पश्चात्प्राणाः—चत्वार्य्यूर्वष्ठीवानि, द्वे प्रतिष्ठे, यद्वाङ्नाभेस्तत्सप्तमम् । अङ्गेऽङ्गे हि प्राणः । एते वै सप्त पश्चात्प्राणाः—तानस्मिन्नेतद्दधाति ॥ ५ ॥

"मूर्धाऽसि राड् ध्रुवाऽसि धरुणा धर्त्र्यसि धरणी" "यन्त्री राड् यन्त्र्यसि यमनी ध्रुवाऽसि धरित्री"—(वा० सं १४ । २१ । २२) इति । एतानेवास्मिन्नेतद्ध्रुवान्प्राणान्यच्छति ॥ ६ ॥

यद्वेव वालखिल्या उपदधाति । एतद्वै देवा वालखिल्याभिरेवेमाँल्लोकान्समयुः, इतश्चोर्ध्वान्,

---

अथ याः सप्त पश्चादित्यादि—एवमेव व्याख्येयम् । पादस्य मध्यसन्धेरुपरिभाग ऊरु, अधोभागोऽष्ठीवच्छब्दवाच्यः, द्वे प्रतिष्ठे पादौ नाभेरधोऽङ्गं सप्तमं स्थानमन्यत् ॥ ५ ॥

पुरस्तात्पश्चाच्चोपधेयानां मध्ये त्रींस्त्रीन्मन्त्रानुदाहृत्य सङ्क्षेपेण तात्पर्यमाह—मूर्द्धाऽसीत्यादिना । उभयत्र मूर्धादीनां त्रयाणां भूरादिलोकत्रयरूपेण स्तूयमानत्वात्मूर्धादिभिः शब्दैर्भूरादिलोका विवक्ष्यन्ते । हे इष्टके ! त्वं मूर्धाऽसि मूर्धवदुत्कृष्टभूर्लोकरूपाऽसि । मूर्धत्वं सर्वस्याश्रयत्वात् । तथा 'राट्' राजमानाऽसि । हे द्वितीयेष्टके ! त्वं 'ध्रुवा' । उभयतो लोकद्वयसद्भावाद्ध्रुवोऽन्तरिक्षलोकस्तद्रूपा 'असि' । सैव विशेष्यते—'धरुणा' सर्वस्य पश्वादेरपि धारिका । हे तृतीयेष्टके ! त्वं 'धर्त्र्यसि' धरणी चासि । त एते त्रयो मन्त्राः । "आयुषे त्वा" "वर्चसे त्वा" "कृष्यै त्वा" "क्षेमाय त्वा" इति चत्वार आम्नायन्ते; ते तु स्पष्टार्थाः । तान्यनुदाहृत्य व्याख्यास्यति । तत्र 'यन्त्री राट्'—इति पश्चादुपधेयानां प्रथमो मन्त्रः, एतेषां त्रयाणां स्वर्गादिक्रमगतसाधनत्वेन स्तूयमानत्वादिष्टकाः स्वर्गादिरूपेण स्तूयन्ते—हे प्रथमेष्टके ! त्वं 'यन्त्री' सर्वस्य नियमयित्री 'राट्' राजमाना, उक्तलक्षणस्वर्गरूपाऽसीत्यर्थः । हे द्वितीयेष्टके ! त्वं 'यमनी' विशेषेण नियन्तृरूपा 'यन्त्री' उक्तलक्षणान्तरिक्षरूपाऽसीत्यर्थः । हे तृतीयेष्टके ! त्वं 'ध्रुवा' अविचलिता 'धरित्री' सर्वस्य धारिका उक्तलक्षणपृथिवीरूपाऽसि । अस्मिन्निष्टकोपधानमन्त्राश्चत्वारः—"इषे त्वा" "ऊर्जे त्वा" "रय्यै त्वा" "पोषाय त्वा"—इत्येत उपरिष्टादाम्नायन्ते, ते स्पष्टार्थाः । निर्दिष्टानां षण्मन्त्राणां तात्पर्यमाह—एतानेवास्मिन्नेतद्ध्रुवान्प्राणान्यच्छतीति । एषु मन्त्रेषु ध्रुवसंशब्दनात् 'एतानेव ध्रुवान्' लोकान् ध्रुवप्राणात्मकान्कृत्वा 'अस्मिन्' प्रजापतिशरीरात्मके चित्यग्निस्वरूपे एतेन मूर्धादिमन्त्रकार्येष्टकोपधानेन 'यच्छति' स्थापयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेण स्तौति—यद्वेव वालखिल्या इत्यादिना । 'एतद्वै' एतत्खलु पुराऽभवत् । किमेतदिति ? तत्राह—'देवाः' 'पुरा' 'वालखिल्याभिः' इष्टकाभिः 'एव' इमाँल्लोकान्समयुः' सम्यगागच्छन्त । केन

एवेमाँल्लोकान्त्समयुरितश्चोर्ध्वानमुतश्चार्वाचस्तथैवैतद्यजमानो वालखिल्याभिरेवेमाँल्लोकान्त्संयातीतश्चोर्ध्वानमुतश्चार्वाचः ॥ ७ ॥

(चो) मूर्द्धाऽसि राडितीमं लोकमरोहन् । (न्धु) ध्रुवाऽसि धरुणेत्यन्तरिक्षं लोकं धर्त्र्यसि धरणीत्यमुं लोकमायुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वेति चत्वारश्चतुष्पादाः पशवोऽन्नं पशवस्तऽएतैश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभिरेतेनान्नेनामुष्मिँल्लोके प्रत्यतिष्ठंस्तथैवैतद्यजमान ऽएतैश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभिरेतेनान्नेनामुष्मिँल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

स स पराङिव रोहः । (ऽ) इयमु वै प्रतिष्ठा ते देवाऽइमां प्रतिष्ठामभिप्रत्यायंस्तथैवैतद्यजमान ऽइमां प्रतिष्ठामभिप्रत्यैति ॥ ९ ॥

अमुतश्चार्वाचः । तथैवैतद्यजमानो वालखिल्याभिरेवेमाँल्लोकान्त्संयाति । इतश्चोर्ध्वान्, अमुतश्चार्वाचः ॥ ७ ॥

" मूर्द्धाऽसि राट् "–इति । इमं लोकमरोहन् । " ध्रुवाऽसि धरुणा "–इति । अन्तरिक्षलोकम् । " धर्त्र्यसि धरणी "–इति । अमुं लोकम् । " आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा "–(वा. सं. १४ । २१) इति । चत्वारश्चतुष्पादाः पशवः । अन्नं पशवः । तऽएतैश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभिरेतेनान्नेनामुष्मिँल्लोके प्रत्यतिष्ठन् । तथैवैतद्यजमान एतैश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभिरेतेनान्नेनामुष्मिँल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

स स पराङिव रोहः । इयमु वै प्रतिष्ठा । ते देवा इमां प्रतिष्ठामभिप्रत्यायन् । तथैवैतद्यजमान इमां प्रतिष्ठामभिप्रत्यैति ॥ ९ ॥

क्रमेण । तदुच्यते–' इतः ' भूलोकात् ' ऊर्ध्वान् ' ' अमुतः ' स्वर्गात् ' अर्वाचः ' अधस्तनान्, इत्यारोहावरोहभेदाद् द्विप्रकारेण समयुरित्यर्थः । ' तथैवैतद्यजमानः ' इत्यादि स्पष्टम् ॥ ७ ॥

उक्तं प्रकारं विभज्य दर्शयति–मूर्द्धाऽसि राडितीमं लोकमरोहन्नित्यादिना । एतन्निगदसिद्धम् । पुरस्तादुपधेयेष्टकानां चतुरो मन्त्रानुदाहृत्य तात्पर्यं दर्शयति–आयुषे त्वेत्यादिना । एते ' चत्वारः ' ' पशवश्चतुष्पादाः ' ते च ' अन्नम् ' ते देवाः ' एतैश्चतुर्भिः ' मन्त्रैश्चतुःसंख्यासाम्येन चतुष्पात्सुकैः ' पशुभिः ' तद्रूपेण ' एतेन ' ' अमुष्मिन् ' भूरादिक्रमेणारूढे स्वर्गे ' प्रत्यतिष्ठन् ' प्रतिष्ठिता अभूवन् । एवं पूर्वोक्तास्त्रयो मन्त्राः क्रमेण लोकत्रयाक्रमणस्थानीयाः, इतरेऽत्वाश्चत्वारः आक्रान्तवतां देवानामन्नस्थानीयाः, इति सिद्धा पुरस्तादुपधेयानां वालखिल्यानां स्तुतिः । ' तथैव '–इत्याद्युक्तप्रायम् ॥ ८ ॥

पश्चाद्वालखिल्यासञ्जनार्थमाह–स स पराङिवेति । लोकानां त्रित्वेन तदारोहस्यापि त्रित्वात्तदपेक्षया ' स ' इति वीप्सा । ' पराङिव ' पुनरावृत्तिरहितमिव । कथमेवं स्वर्गेऽपि प्रतिष्ठानं किं न स्यादित्यत आह–इयमु वै प्रतिष्ठेति । पुण्यक्षये पुनर्भूलोके पतनादित्यभिप्रायः । अस्याः प्रतिष्ठात्वं तु सर्वजीवाश्रयत्वात् । यस्मादेवं तस्माद्देवाः स्वर्गं प्राप्ताः सन्तोऽपि इमां ' प्रतिष्ठां ' भुवम् अभिलक्ष्य ' प्रत्यायन् ' प्रतिमुखं प्राप्ताः । ' तथैवैतद् ' इति गतप्रायम् ॥ ९ ॥

यन्त्री राडित्यमुं लोकमरोहन्। (न्य) यन्त्र्यसि यमनीत्यन्तरिक्षलोकं ध्रुवाऽसि धरित्रीतीमं लोकमिषे त्वोर्जे त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वेति चत्वारश्चतुष्पादाः पशवोऽन्नं पशवस्तऽएतैश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभिरेतेनान्नेनास्मिंल्लोके प्रत्यतिष्ठंस्तथैवैतद्यजमान ऽएतैश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभिरेतेनान्नेनास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ १० ॥

(न्य) अथातः सम्पदेव। या ऽअमूरेकादशेष्टका ऽउपदधाति योऽसौ प्रथमोऽनुवाकस्तदन्तरिक्षꣳ स ऽआत्मा तद्यत्ता ऽएकादश भवन्त्येकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभमन्तरिक्षमथ या ऽउत्तराः पङ्क्तिः स वायुः स प्रजापतिः सोऽग्निः स यजमानः ॥ ११ ॥

“यन्त्री राट्”—इति। अमुं लोकमरोहन्। “यन्त्र्यसि यमनी”—इति। अन्तरिक्षलोकम्। “ध्रुवाऽसि धरित्री”—इति। इमं लोकम्। “इषे त्वोर्जे त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा”—(वा० सं० १४। २२) इति। चत्वारश्चतुष्पादाः पशवः। अन्नं पशवः। तऽएतैश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभिरेतेनान्नेनास्मिल्लोके प्रत्यतिष्ठन्। तथैवैतद्यजमान एतैश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभिरेतेनान्नेनास्मिल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ १० ॥

अथातः सम्पदेव। या अमूरेकादशेष्टका उपदधाति। योऽसौ प्रथमोऽनुवाकः। तदन्तरिक्षम्। स आत्मा। तद्यत्ता एकादश भवन्ति। एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्। त्रैष्टुभमन्तरिक्षम्। अथ या उत्तराः पङ्क्तिः—स वायुः। स प्रजापतिः। सोऽग्निः। स यजमानः ॥ ११ ॥

(स्त) तद्याः पुरस्तादुपदधाति। शिरोऽस्य तास्ता दश भवन्ति दश वै प्राणाः प्राणा उ वै शिरः पूर्वार्धऽउपदधाति पुरस्ताद्धीदᳪ शिरः॥१२॥

(रोऽथ) अथ या दक्षिणतः। (ता) यदूर्ध्वं मध्यादर्वाचीनᳪ शीर्ष्णस्तदस्य ताऽअथ याः पश्चाद्यदूर्ध्वं प्रतिष्ठायाऽअर्वाचीनं मध्यात्तदस्य ताः प्रतिष्ठेवोत्तरतः॥ १३॥

(स्त) तद्याः सप्त पुरस्ताद्वालखिल्याऽउपदधाति। यऽएवेमे सप्त पुरस्तात्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति ताऽअनन्तर्हिताऽएताभ्यो दशभ्यऽउपदधात्यनन्तर्हितांस्तच्छीर्ष्णः प्राणान्दधाति॥ १४॥

(स्थ) अथ याः सप्त पश्चात्। (स्थ) यऽएवेमे सप्त पश्चात्प्राणास्तान-

तद्याः पुरस्तादुपदधाति। शिरोऽस्य ताः। ता दश भवन्ति। दश वै प्राणाः। प्राणा उ वै शिरः। पूर्वार्धऽउपदधाति। पुरस्ताद्धीदं शिरः॥ १२॥

अथ या दक्षिणतः। यदूर्ध्वं मध्यात्, अर्वाचीनं शीर्ष्णः—तदस्य ताः। अथ याः पश्चात्—यदूर्ध्वं प्रतिष्ठायाः, अर्वाचीनं मध्यात्,—तदस्य ताः। प्रतिष्ठेवोत्तरतः॥ १३॥

तद्याः सप्त पुरस्ताद्वालखिल्या उपदधाति। यऽएवेमे सप्त पुरस्तात्प्राणाः—तानस्मिन्नेतद्दधाति। ता अनन्तर्हिता एताभ्यो दशभ्य उपदधाति। अनन्तर्हितांस्तच्छीर्ष्णः प्राणान्दधाति॥ १४॥

अथ याः सप्त पश्चात्। यऽएवेमे सप्त पश्चात्प्राणाः—तानस्मिन्नेतद्दधाति। ता अनन्तर्हिता

इत्थं प्रजापतेः शरीररूपेण संस्कारमभिधायेदानीमाद्या अनन्तरोक्ताः, पञ्च दिश्याः, विश्वज्योतिः, ऋतव्याः इत्येकादश त्यक्त्वाऽवशिष्टानां शिरआद्यङ्गकल्पनया तत्तत्प्रागादिसंस्कारं दर्शयति—तद्याः पुरस्तादित्यादिना। 'तत्' तत्रात्मनि 'याः' प्राणभृतो दश 'पुरस्तात्' पूर्वदिशि 'उपदधाति,' 'ताः' 'अस्य चितिशरीरस्य' 'शिरः' आश्रयाश्रयिणामभेदस्य विवक्षितत्वात् 'प्राणा उ वै शिरः' इति व्यपदेशः॥ १२॥

'अथ या दक्षिणतः' द्वादश 'तत्' कटिप्रदेशात् 'ऊर्ध्वम्' 'शीर्ष्णः' अधस्तात् यदङ्गं तत्स्थानीया इत्यर्थः। पश्चाद्याविन्यस्ता 'याः' द्वादशेष्टकाः 'ताः' पादादुपरि, 'मध्यात्' अधस्तनमङ्गम्। उत्तरत्र या दश ताः 'प्रतिष्ठेव' पादावेवेत्यर्थः॥ १३॥

एवं च सति 'याः सप्त पुरस्ताद्वालखिल्या उपदधाति' ताभिः 'इमे' परिदृश्यमानाः 'सप्त पुरस्तात्प्राणाः' "चत्वारि दोर्बाहवाणि"—इत्यादिनोक्ताः। (श. प. ८। ३। ४। ४) 'तानस्मिन्नेतद्दधाति ता अनन्तर्हिता एताभ्यो दशभ्य उपदधाति' इति। 'दशभ्यः' प्राणभृद्भ्य इत्यर्थः। 'तत्' तेन 'शीर्ष्णः' शिरसः 'अनन्तर्हितान्प्राणान्दधाति'॥ १४॥

एवम् 'अथ याः सप्त पश्चात्' इत्युत्तरवाक्यमपि व्याख्येयम्। सप्त पश्चात्प्राणाः "चत्वार्यूर्ध्वानि" इत्यादिनोक्ताः (श. प. ८।३।४।६।) एताभ्यो द्वादशभ्य इति। स यत्र दर्शयात्यङ्गमस्य 'अन-

न्निमन्नुदधाति ताऽअनन्तर्हिताऽएताभ्यो द्वादशभ्यऽउपदधात्यनन्त-
र्हितांस्तदात्मनः प्राणान्दधाति सऽएष वायुः प्रजापतिरस्मिँस्त्रैष्टुभे-
ऽन्तरिक्षे समन्तं पर्यक्तस्तद्यत्तृतीयां चितिमुपदधाति वायुं चैव तदन्तरिक्षं
च संस्कृत्योपधत्तेऽथ लोकम्पृणेऽउपदधात्यस्यामेव स्रक्त्यां तयोरुपरि
बन्धुः पुरीषं निवपति तस्योपरि बन्धुः ॥ १९ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ८-२-३ ॥ (३. ४.)

इति तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ ३ ॥

एताभ्यो द्वादशभ्य उपदधाति । अनन्तर्हितांस्तदात्मनः प्राणान्दधाति । स एष वायुः प्रजापति-रस्मिँस्त्रैष्टुभेऽन्तरिक्षे समन्तं पर्यक्तः । तद्यत्तृतीयां चितिमुपदधाति-वायुं चैव तदन्तरिक्षं च संस्कृत्योपधत्ते । अथ लोकम्पृणेऽउपदधाति-अस्यां स्रक्त्याम् । तयोरुपरि बन्धुः । पुरीषं निवपति । तस्योपरि बन्धुः ॥ १९ ॥

न्तर्हिता' इत्यर्थः । 'स एषः' प्राणभृदादिवालखिल्यान्त इष्टकारूपः प्राणशरीरवान् 'प्रजापतिः' 'अस्मिन्' स्वयमातृण्णाशृतव्यान्तैकादशेष्टकारूपे 'त्रैष्टुभेऽन्तरिक्षे' 'समन्तं पर्यक्तः' परिव्याप्तो वर्तते । 'तत्' तस्मात् इमाम् 'तृतीयां चितिमुपदधाति' इति 'यत्' 'तत्' तेनोपधानेन 'वायुम्' 'अन्तरिक्षं च' 'संस्कृत्य' उपहितवान्भवति । अथ लोकंपृणे इति । द्वे इष्टके उपदध्यात् । तयोर्ब्राह्मणमुपरि वक्ष्यते । (८।७।२।१) । अथ 'पुरीषं निवपति' तस्यापि ब्राह्मणमुपरि वक्ष्यत इत्यभिदिशति-तस्योपरि बन्धुरिति । काण्डावसाने "असौ वा आदित्यो लोकम्पृणा इति-(श. प. ८।७।२।१) "अन्नं वै पुरीषम्" (श. प. ८।७।३।२) इत्यादिना वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
अष्टमकाण्डे तृतीयेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (८-३-४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
कल्पक्ष्मान्पश्च गौरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमचमतुलः स्वर्गजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावानुरुकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनघः शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्येऽष्टमकाण्डे तृतीयोऽध्यायः ॥ (८-३) ॥

अथ चतुर्थाऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
द्वितीयप्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

चतुर्थीं चितिमुपदधाति । (त्ये) एतद्वै देवास्तृतीयां चितिं चित्वा समारोहन्नन्तरिक्षं वै तृतीया चितिरन्तरिक्षमेव तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥

(हुस्ते) तेऽब्रुवन् । (वंश्वे) चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्नित ऊर्ध्वमिच्छतेति ते चेतयमाना एतां चतुर्थीं चितिमपश्यन्नूर्ध्वमन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तेषामेष लोकोऽध्रुव इवाप्रतिष्ठित इव मनस्यासीत ॥ २ ॥

(ते) ते ब्रह्माब्रुवन् । (वँस्त्वा) त्वामिहोपदधामहा इति किं मे ततो भविष्यतीति त्वमेव नः श्रेष्ठं भविष्यसीति तथेति तेऽत्र ब्रह्मोपादधत तस्मादाहुर्ब्रह्मैव देवानाँ श्रेष्ठमिति तदेतया वै चतुर्थ्या चित्येमे द्यावापृथिवी विष्टब्धे ब्रह्म वै चतुर्थी चितिस्तस्मादाहुर्ब्रह्मणा द्यावापृथिवी विष्टब्धे इति स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा उ वै ब्रह्म ब्रह्मैवैतदुपदधाति ॥ ३ ॥

अष्टादशस्तोमेष्टकोपधानम् ।

चतुर्थीं चितिमुपदधाति । एतद्वै देवास्तृतीयां चितिं चित्वा समारोहन् । अन्तरिक्षं वै तृतीया चितिः । अन्तरिक्षमेव तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्–चेतयध्वमिति–चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्–इत ऊर्ध्वमिच्छतेति । ते चेतयमाना एतां चतुर्थीं चितिमपश्यन्–यदूर्ध्वमन्तरिक्षाद् अर्वाचीनं दिवः । तेषामेष लोकोऽध्रुवइवाप्रतिष्ठित इव मनस्यासीत् ॥ २ ॥

ते ब्रह्माब्रुवन्–त्वामिहोपदधामहा इति । किं मे ततो, भविष्यतीति । त्वमेव नः श्रेष्ठं भविष्यसीति । तथेति । तेऽत्र ब्रह्मोपादधत । तस्मादाहुः–ब्रह्मैव देवानां श्रेष्ठमिति । तदेतया वै चतुर्थ्या चित्येमे द्यावापृथिवी विष्टब्धे । ब्रह्म वै चतुर्थी चितिः । तस्मादाहुः–ब्रह्मणा द्यावापृथिवी विष्टब्धे इति । स्तोमानुपदधाति । प्राणा वै स्तोमाः । प्राणा उ वै ब्रह्म । ब्रह्मैवैतदुपदधाति ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थे चतुर्थचित्या उपधानं विधाय स्तौति–चतुर्थीं चितिमुपदधात्येतद्वै देवा इत्यादिना । अन्तरिक्षादूर्ध्वं दिवोऽर्वाचीन यत्स्थानं तच्चतुर्थी चितिः । अस्या ब्रह्मण उपधानविनाभावात्–तेषामेष लोक इति । 'तेषां मनसि' 'अध्रुव' 'अत एव' 'अप्रतिष्ठित इव' 'स' 'लोकः' 'आसीत्' ॥ १–२ ॥

'ते' देवाः ब्रह्माख्यां देवताम् 'अब्रुवन्' किमिति ? 'त्वामिहोपदधामहा इति' ब्रह्म, तेन 'मे किम्'

यद्वेव स्तोमानुपदधाति । (त्ये) एतद्वै देवाः प्रजापतिमब्रुवंस्त्वामिहो-पदधामहाऽइति तथेति स वै नाब्रवीत्किं मे ततो भविष्यतीति यदु ह किं च प्रजापतिर्देवेष्वीषे किमस्माकं ततो भविष्यतीत्येवोचुस्तस्माद्ध हैतत्पिता पुत्रेष्विच्छते किमस्माकं ततो भविष्यतीत्येवाहुरथ यत्पुत्राः पितरि तथेत्येवाहैवꣳ हि तदग्रे प्रजापतिश्च देवाश्च समवदन्त स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणाऽउ वै प्रजापतिः प्रजापतिमेवैतदुपदधाति ४

यद्वेव स्तोमानुपदधाति । एतद्वै देवाः प्रजापतिमब्रुवन्—त्वामिहोपदधामहाऽइति । तथेति । स वै नाब्रवीत्—किं मे ततो भविष्यतीति । यदु ह किं च प्रजापतिर्देवेष्वीषे— किमस्माकं ततो भविष्यतीत्येवोचुः । तस्माद्ध हैतद्—पतिपिता पुत्रेष्विच्छते—किमस्माकं ततो भविष्यतीत्येवाहुः । अथ यत्पुत्राः पितरि ' तथा ' इत्येवाह,—एवं हि तदग्रे प्रजापतिश्च देवाश्च समवदन्त । स्तोमानुपदधाति । प्राणा वै स्तोमाः । प्राणा उ वै प्रजापतिः । प्रजापतिमेवैतदुपदधाति ॥ ४ ॥

स्यादित्यब्रवात् । ते देवाः ' त्वमेव ' ' नः ' अस्माकं मध्ये ' श्रेष्ठ भविष्यसि ' ' इति '—अब्रुवन् । ' तथेति ' चेत्युक्ताः ' त ' ब्रह्मैवात्र ' उपादधत ' ' तस्मात् ' वेदविदो वदन्ति—' ब्रह्मैव देवानां श्रेष्ठमिति ' ' तत् ' तस्मात् परिवृढस्य प्रथम उपहितत्वात् ' एतया चतुर्थ्या चित्या ' ' इमे द्यावापृथिवी ' ' विष्टब्धे ' विशेषेण धृते । चतुर्थ्याः चित्या विष्टम्भकारणत्वमाह—ब्रह्म वै चतुर्थी चितिरिति । स्पष्टमेतत् । स्तोमसंज्ञका इष्टका विधाय प्रकारान्तरेण स्तौति—स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमा इति । त्रिवृत्स्तोमस्य वायुत्वेन स्तूयमानत्वाद् वायोश्च प्राणत्वात्तत्प्राधान्येऽपि सर्वेऽपि ' स्तोमाः प्राणाः ' इत्युच्यन्ते । ते च प्राणा ब्रह्मैव तदधिष्ठितत्वात् । अनन्तेन स्तोमोपधानेन साक्षाद्ब्रह्मैवोपदधाति ॥ ३ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण स्तौति—यद्वेव स्तोमानुपदधातीत्यादिना । पुरा देवा स्वयं ' प्रजापतिं ' चतुर्थचितौ ' त्वामुपदधामहा इत्यब्रुवन् ' । ' सः ' तु तथेत्येवाङ्गीचकार । एव यथा पुरा ब्रह्म किं मे ततः स्यादित्यब्रवीत्; तथा प्रजापतिर्नोवाचेत्यमुमर्थं लौकिकपितृपुत्रव्यवहारप्रदर्शनपुरःसरमुपपादयति—स वै नाब्रवीत्किं मे तत इत्यादिना । ' सः ' प्रजापतिः ' किं मे ततः ' स्यादिति ? ' नाब्रवीत् ' । ' यदु ह ' यदेव किंचित्फलं ' प्रजापतिः ' ' देवेषु ' देवानधिकृत्य ' ईषे ' ऐच्छत् । तदा देवाः ' किमस्माकं ततो भविष्यतीत्येव ऊचुः ' । ' तस्माद् '—एव कारणादिदानीमपि ' पिता पुत्रेषु ' कार्यमिच्छते, यदि किंचित् फलमिच्छति तदा स्वकर्तव्यप्रतिनिर्देशे ' किमस्माकं ततो भविष्यति ' इति ब्रुवुः । ' अथ यत् पुत्राः पितरि ' इच्छेयुस्तर्हि तथैवेत्याह; पिता हि पुत्रार्थं कस्मिन्कले साध्ये सति तथैवेत्यङ्गीकुर्यात्, किं ततः स्यादिति न ब्रूयादित्यर्थः । ' एवं हि ' उक्तेन प्रकारेण खलु ' तत् ' तदा ' अग्रे ' देवकर्तृकप्रजापतिप्रार्थनासमये ' प्रजापतिश्च देवाश्च समवदन्त ' संवादमकुर्वन् (" व्यवहारार्थं समुच्चारणे "—(पा. सू. १ । ३ । ४८) इत्यात्मनेपदम् । प्रयोगान्तरेण व्यवधानात् पुनरनुवदति—स्तोमानुपदधातीति । स्तोमानां प्राणत्वमुक्तं प्राह (अनुवादमेव तृतीयकण्डिकायाम्) । अहाद्भिर्नोरभेदात् प्राण एव प्रजापतिः । अतः स्तोमोपधाने प्रजापतिमेवोपदधाति ॥ ४ ॥

यद्वेव स्तोमानुपदधाति । ये वै ते प्राणा ऽऋषय ऽएतां चतुर्थीं चितिमपश्यन्ये तऽएतेन रसेनोपायंस्तऽएते तानेवैतदुपदधाति स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणाऽ उ वाऽऋषय ऽऋषीनेवैतदुपदधाति ॥ ५ ॥

यद्वेव स्तोमानुपदधाति । प्रजापतिं विस्रस्तं देवताऽआदाय व्युदक्रामंस्तस्य यदूर्ध्वं मध्यादवाचीनथ्ँ शीर्ष्णस्तदस्य वायुरादायोत्क्रम्यातिष्ठद्देवताश्च भूत्वा संवत्सररूपाणि च ॥ ६ ॥

तमब्रवीत् । (उ) उप मेहि प्रति मऽएतद्धेहि येन मे त्वमुदक्रमीरिति किं मे ततो भविष्यतीति त्वद्देवत्यमेव मऽएतदात्मनो भविष्यतीति तथेति तदस्मिन्नेतद्वायुः प्रत्यदधात् ॥ ७ ॥

यद्वेव स्तोमानुपदधाति । ये वै ते प्राणा ऋषय एतां चतुर्थीं चितिमपश्यन्, ये तऽएतेन रसेनोपायन्—तऽएते । तानेवैतदुपदधाति । प्राणा वै स्तोमाः । प्राणा उ वा ऋषयः । ऋषीनेवैतदुपदधाति ॥ ५ ॥

यद्वेव स्तोमानुपदधाति । प्रजापतिं विस्रस्तं देवता आदाय व्युदक्रामन् । तस्य यदूर्ध्वं मध्यात्, *अवाचीनं शीर्ष्णः—तदस्य वायुरादायोत्क्रम्यातिष्ठत्—देवताश्च भूत्वा संवत्सररूपाणि च* ॥ ६ ॥

तमब्रवीत्—उप मेहि, प्रति मऽएतद्धेहि—येन मे त्वमुदक्रमीरिति । किं मे ततो भविष्यतीति । त्वद्देवत्यमेव म एतदात्मनो भविष्यतीति । तथेति । तदस्मिन्नेतद्वायुः प्रत्यदधात् ॥ ७ ॥

पूर्वं प्राणद्वारा प्रजापतिरूपत्वेन स्तुत्वेदानीं चितिप्रयुक्तमृषित्वं प्राणेषु सम्पाद्य तदात्मना स्तौति—यद्वेव स्तोमानित्यादिना । 'ये' प्राणाख्याः 'ऋषयः' 'एतां चतुर्थीं चितिमपश्यन्'; एते चितिद्रष्टारः ऋषयः प्राणाः, 'एतेन रसेन' चतुर्थचित्यात्मना दृष्टेन सारेण 'उपायन्'। 'ते' प्राजापत्या मकता प्राता एव 'एते' प्रतिज्ञाः प्राणा इत्यर्थः । 'तानेव' चितिरसाभिज्ञान्प्राणानेव 'उपदधाति'। उक्तमृषित्वमुपजीव्य पुनः स्तौति—प्राणा उ वा ऋषय इति । स्तोमदर्शनात् 'ऋषयः प्राणाः' ॥ ५ ॥

अथ पुनर्विस्रस्तप्रजापत्यवयवप्रतिसन्धानरूपतया प्रशंसति—यद्वेव स्तोमानुपदधाति प्रजापतिमित्यादिना। पितुः प्रजापतेः सर्वपुत्रसाधारणद्रव्यत्वादितरदेवतावद् 'वायुः' अपि प्रजापतेर्मध्यभागशिरोभागयोर्मध्यदेशम्—'आदाय देवताश्च संवत्सररूपाणि च भूत्वोत्क्रम्यातिष्ठत्' ॥ ६ ॥

अथ 'तम्' वायु प्रजापतिः 'अब्रवीत्' 'मा' मां 'उपेहि' 'मे' मदीयम् 'एतत्' त्वयापहृतमङ्गं 'प्रतिधेहि' प्रतिधानं कुरु । 'येन' 'मे' अङ्गेन सह 'त्वमुदक्रमीः' गतवानसि । 'किं मे ततो भविष्यति' इति पृष्टः प्रजापतिः 'मे आत्मनः' शरीरस्य 'सम्बन्धि एतद्' अङ्गं 'त्वद्देवत्यमेव भविष्यति' 'इति'—अब्रवीत् । अथातो वायुः 'तथेति' उक्त्वा तदङ्गं 'प्रत्यदधात्' ॥ ७ ॥

(स) तद्या ऽएता ऽअष्टादश प्रथमाः । (5) एतदस्य तदात्मनस्तदेता ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैता ऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेता ऽअत्रोपदधाति स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा ऽउ वै वायुर्वायुमेवैतदुपदधाति ॥ ८ ॥

स पुरस्तादुपदधाति । (त्या) आशुस्त्रिवृदिति य ऽएव त्रिवृत्स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाहाशुरित्येष हि स्तोमानामाशिष्ठोऽथो वायुर्वा ऽआशुस्त्रिवृत्स ऽएष त्रिषु लोकेषु वर्तते तद्यत्तमाहाशुरित्येष हि सर्वेषां भूतानामाशिष्ठो वायुर्ह भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ ९ ॥

तद् या एता अष्टादश प्रथमाः—एतदस्य तदात्मनः । तद्यदेता अत्रोपदधाति—यदेवास्यैता आत्मनः—तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेता अत्रोपदधाति । स्तोमानुपदधाति । प्राणा वै स्तोमाः । प्राणा उ वै वायुः । वायुमेवैतदुपदधाति ॥ ८ ॥

स पुरस्तादुपदधाति । (१) "आशुस्त्रिवृत्"—इति । य एव त्रिवृत्स्तोमस्तं तदुपदधाति । तद्यत्तमाह—आशुरिति । एष हि स्तोमानामाशिष्ठः । अथो वायुर्वा आशुस्त्रिवृत् । स एष त्रिषु लोकेषु वर्तते । तद्यत्तमाह—आशुरिति—एष हि सर्वेषां भूतानामाशिष्ठः । वायुर्ह भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ ९ ॥

प्रतिहितो मन्त्रः क इति तं दर्शयति—तद्या एता अष्टादश प्रथमा एतदस्य तदात्मन इति । प्रथमम् एता 'अष्टादश'—तद्व्यापकाः 'याः' स्तोमेष्टकाः "आशुस्त्रिवृत्" इत्यादिमन्त्रोपेताः सन्ति एतदेव तदङ्गमित्यर्थः । 'तस्मादेताः' इत्यादि स्पष्टम् । स्तोमानुपदधाति प्राणा वा इत्यादिना—वायुत्वेनैतेष्टकाः स्तूयते ॥ ८ ॥

तत्रासामनुष्ठानप्रकारं व्याचष्टे—स पुरस्तादुपदधात्याशुस्त्रिवृदित्यादिना । 'आशुस्त्रिवृत्'—'इति'—मन्त्रस्याभिप्रायमनेन 'य एव' त्रिवृत्स्तोमः "त्रिवृत्स्तोमो हिङ्करोति" इत्यादिश्रुत्यन्तरोक्तोऽस्ति तमेव तत्रोपदधाति । एवं पञ्चदशादिष्वपि व्याख्येयम् । त्रिवृतो यदिदं विशेषणं तदेतद्व्याचष्टे—तद्यत्तमाहेति । 'तत्' तत्र 'यत्' येनाभिप्रायेण 'तम्' त्रिवृत्स्तोमम् 'आशुरिति' 'आह' मन्त्रः, सोऽभिप्रायोऽभिधीयत इत्यर्थः । 'एष हि' त्रिवृत्स्तोमः खलु 'स्तोमानाम्' पञ्चदशादीनां मध्ये 'आशिष्ठः' अल्पत्वेनाशुः कर्तुं शक्यत्वेन शीघ्रं समाप्तः । प्रकारान्तरेण मन्त्रं व्याचष्टे—अथो वायुर्वा आशुस्त्रिवृदिति । स च त्रिषु लोकेषु वर्तमानस्त्रिवृत् । अस्तु त्रिवृत्त्वम् आशुत्वविशेषणं कथमिति तदुपपादयति—तद्यत्तमाहेत्यादिना । अस्तु वायुत्वमाशुत्वं त्रिवृत्त्वं, तथापि तत्र विनियोगः कथमिति तत्राह—वायुर्ह भूत्वा पुरस्तादस्थादिति । पुरा त्रिवृत्स्तोमो 'वायुर्भूत्वा' पूर्वस्यां दिशि देवतां रक्षितुम् 'तस्थौ' स्थितवान् । 'तदेव' रूपं पुरस्तादेशे 'उपदधाति' यजमानः ॥ ९ ॥

१—प्रथमां पूर्वस्यामुपदधाति । का. श्रौ. सू. । १७ । २११ ।

भान्तः पञ्चदश ऽइति । य ऽएव पञ्चदश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह भान्तऽइति वज्रो वै भान्तो वज्रः पञ्चदशोऽथो चन्द्रमा वै भान्तः पञ्चदशः स च पञ्चदशाहान्यापूर्यते पञ्चदशापक्षीयते तद्यत्तमाह भान्त ऽइति भाति हि चन्द्रमाश्चन्द्रमा ह भूत्वा दक्षिणतस्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १० ॥

व्योमा सप्तदश ऽइति । य ऽएव सप्तदश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह व्योमेति प्रजापतिर्वै व्योमा प्रजापतिः सप्तदशोऽथो संवत्सरो वाव व्योमा सप्तदशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चऽर्तवस्तद्यत्तमाह व्योमेति व्योमा हि संवत्सरः संवत्सरो ह भूत्वोत्तरतस्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ ११ ॥

(२) "भान्तः पञ्चदशः"—इति । य एव पञ्चदश स्तोमः—तं तदुपदधाति । तद्यत्तमाह—भान्त इति—वज्रो वै भान्तः । वज्रः पञ्चदशः । अथो चन्द्रमा वै भान्तः पञ्चदशः । स च पञ्चदशाहान्यापूर्यते, पञ्चदशापक्षीयते । तद्यत्तमाह—भान्त इति । भाति हि चन्द्रमाः । चन्द्रमा ह भूत्वा दक्षिणतस्तस्थौ । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १० ॥

(३) "व्योमा सप्तदशः" इति । य एव सप्तदश स्तोमः—तं तदुपदधाति । तद्यत्तमाह—व्योमेति । प्रजापतिर्वै व्योमा । प्रजापतिः सप्तदशः । अथो संवत्सरो वाव व्योमा सप्तदशः । तस्य द्वादश मासाः, पञ्चर्तवः । तद्यत्तमाह—व्योमेति । व्योमा हि संवत्सरः । संवत्सरो ह भूत्वोत्तरतस्तस्थौ । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ ११ ॥

दक्षिणत उपधेयद्वितीयेष्टकामन्त्रं व्याचष्टे—भान्तः पञ्चदशः इति । द्वितीयामिष्टकामुपदध्यादित्यर्थः । त्रिवृत्पञ्चदशादयो वक्ष्यमाणाः । सप्तदशादिस्तोमाश्च सामभागे, तत्सूत्रे च द्रष्टव्याः । पञ्चदशस्तोमोपधानेन साक्षात् स्तोममेवोपदधाति । तद्यत्तमाहेति । एतत्पूर्ववद्व्याख्येयम् । 'भान्तः' इति पञ्चदशस्तोमविशेषणम् । विशेषणविशेष्ययोः सामानाधिकरण्यादैकार्थ्यदर्शनमाह—वज्रो वै भान्तो वज्रः पञ्चदश इति । मन्त्रस्यार्थान्तरमाह—अथो चन्द्रमा वै भान्तः पञ्चदश इति । पञ्चदशस्तोमस्य यदा स्तोत्रीयागतपञ्चदशसंख्यासम्बन्धः । एवं पञ्चदशशब्दाभिधेयस्य चन्द्रमसोऽपि पञ्चदशत्वमाह—स च पञ्चदशाहान्यापूर्यते पञ्चदशापक्षीयते इति । अयमर्थः सर्वजनदृष्टः उपचयापचयकालावच्छेदकत्वेन पञ्चदशानामह्नां सम्बन्धाच्चन्द्रः पञ्चदश इति । तथा पञ्चदशशब्दस्य चन्द्रे प्रवृत्तौ निमित्तं दर्शितं भवति । एवं भान्तशब्दस्यापि चन्द्रे प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति—भाति हि चन्द्रमा इति । भाति दीप्यत इति भान्तश्चन्द्रः । शिष्टं वायुवाक्यवत् । 'दक्षिणतस्तस्थौ' इति लिङ्गादनेन मन्त्रेण दक्षिणत उपदध्यादित्यर्थः । एवमुत्तरतः पश्चात् स्वयमातृण्णोपरि वाक्ययोर्द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

उत्तरत उपधेयेष्टकामन्त्र—व्योमा सप्तदश इति । तत्र विशेषणविशेष्ये उभे अपि प्रजापतिमेवैकार्थं दर्शयित-

१—भान्तो दक्षिणयोरंसतः पञ्चदश इति । का. श्रौ. सू. १७ । ३११ । २—दक्षिणमनुपरावर्त्य व्योमा सप्तदश इति । का. श्रौ. सू. १७ । ३१४ ।

धरुणऽएकविꣳश ऽइति । स ऽएवैकविꣳश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धरुण ऽइति प्रतिष्ठा वै धरुणः प्रतिष्ठैकविꣳशोऽथोऽअसौ वाऽआदित्यो धरुण ऽएकविꣳशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चऽर्तवस्त्रय ऽइमे लोका ऽअसावेवादित्यो धरुण ऽएकविꣳशस्तद्यत्तमाह धरुण ऽइति यदा ह्येवैषोऽस्तमेत्यथेदꣳ सर्वं ध्रियतऽआदित्यो ह भूत्वा पश्चात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधात्यथ संवत्सररूपाण्युपदधाति ॥ १२ ॥ (अर्धप्रपाठकः) ॥

प्रतूर्तिरष्टादश ऽइति । स ऽएवाष्टादश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव प्रतूर्तिरष्टादशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चऽर्तवः संवत्सर ऽएव प्रतूर्तिरष्टादशस्तद्यत्तमाह प्रतूर्तिरिति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरति तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १३ ॥

---

(४) "धरुण एकविंशः"–इति । स एवैकविंशः स्तोमः–तं तदुपदधाति । तद् यत्तमाह–धरुण इति । प्रतिष्ठा वै धरुणः । प्रतिष्ठैकविंशः । अथो असौ वा आदित्यो धरुण एकविंशः । तस्य द्वादश मासाः, पञ्चर्तवः, त्रय इमे लोकाः, असावेवादित्यो धरुण एकविंशः । तद् यत्तमाह धरुण–इति । यदा ह्येवैषोऽस्तमेति–अथेदं सर्वं ध्रियते । आदित्यो ह भूत्वा पश्चात्तस्थौ । तदेव तद्रूपमुपदधाति । अथ संवत्सररूपाण्युपदधाति ॥ १२ ॥

(९) "प्रतूर्तिरष्टादशः"–इति । स एवाष्टादशः स्तोमः–तं तदुपदधाति । अथो संवत्सरो वाव प्रतूर्तिरष्टादशः । तस्य द्वादश मासाः, पञ्चर्तवः, संवत्सर एव प्रतूर्तिरष्टादशः । तद्यत्तमाह–प्रतूर्तिरिति । संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरति । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १३ ॥

प्रदर्शनाय श्रुत इत्याह–प्रजापतिर्वै स्तोमेति । विशेषेणावति सर्वमिति व्योमो । प्रजापतिः सप्तदश इति । प्रजापतेः सप्तदशत्वं दर्शयति–द्वादश मासाः पञ्चर्तव इति ॥ ११ ॥

पश्चादुपधेयेष्टकामन्त्रमुदाहृत्य व्याचष्टे–धरुण एकविंश इति[1] । आदित्यस्यैकविंशत्वं द्वादशमासपञ्चर्तुलोकत्रयात्मकाप्पदार्थानिवेश्यास्यैकविंशतिसङ्ख्यापूरकत्वादित्याह–द्वादशेत्यादिना । आदित्यस्य धरुणत्वमुपपादयति–यदा ह्येवैषोऽस्तमेत्यथेदं सर्वं ध्रियत इति । अस्तमयानन्तरं स्वव्यापारस्य दृष्टिप्रसराभावात्सर्वं निभृतं धृतमिव भवति; अतः 'असावेवादित्यो धरुणः' शिष्टं पूर्ववत् ॥

इत्थं चतुर्दिक्षु वाय्वादिदेवतारूपाणां चतसृणामिष्टकानामुपधानमभिधायोत्तरत्रोपधेयानां चतुर्दशानां संवत्सररूपतां प्रतिजानीते–अथ संवत्सररूपाण्युपदधातीति ॥ १२ ॥

तानि क्रमेण दर्शयति–प्रतूर्तिरष्टादश इत्यादिना[2] । प्रजापतेः प्रतूर्तित्वमुपपादयति–संवत्सरो हि सर्वाणि

१–विसर्जनीयस्येत्वं "संबोधनाम्नो भविनः" इति (पा. सू. अ. ४ । १४८) इत्यादिसूत्रेण भविन्मत्वम "अपदान्तस्याद्व्यञ्जनात" (पा. सू. ६ । ४ । २०) इत्युक्ति च (पा० सू० ६ । १ । ८७) गुणः ।

२–दक्षिणस्तयोपधानं एकविंशं इति । का. श्रौ. सू. १७ । ३३३ । ३–चतुर्दश प्रभृतय प्रतूर्तिरष्टादश इति । का. श्रौ. सू. १७ । ३३५ ॥

तपो नवदशऽइति । युऽएव नवदश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संव्वत्सरो वाव तपो नवदशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवः संव्वत्सरऽएव तपो नवदशस्तद्यत्तमाह तपऽइति संव्वत्सरो हि सर्व्वाणि भूतानि तपति तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १४ ॥

(त्य) अभीवर्त्तः सविंशऽइति । यऽएव सविंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संव्वत्सरो वाऽअभीवर्त्तः सविंशस्तस्य द्वादश मासाः सप्तऽर्त्तवः संव्वत्सरऽएवाभीवर्त्तः सविंशस्तद्यत्तमाहाभीवर्त्तऽइति संव्वत्सरो हि सर्व्वाणि भूतान्यभिवर्त्तते तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १५ ॥

व्वर्चो द्वाविंशऽइति। यऽएव द्वाविंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संव्वत्सरो वाव व्वर्चो द्वाविंशस्तस्य द्वादश मासाः सप्तऽर्त्तवो द्वेऽअहोरात्रे

---

(६) " तपो नवदशः "–इति । य एव नवदशः स्तोमः–तं तदुपदधाति । अथो संवत्सरो वाव तपो नवदशः । तस्य द्वादश मासाः, पञ्चर्तवः, संवत्सर एव तपो नवदशः । तद्यत्तमाह–तप इति । संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि तपति । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १४ ॥

(७) "अभीवर्तः सविंशः"–इति । य एव सविंशः स्तोमः–तं तदुपदधाति । अथो संवत्सरो वा अभीवर्तः सविंशः । तस्य द्वादश मासाः, सप्तर्तवः, संवत्सर एवाभीवर्तः सविंशः । तद्यत्तमाह–अभीवर्त इति । संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्तते । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १५ ॥

(८) " वर्चो द्वाविंशः "–इति । य एव द्वाविंशः स्तोमः–तं तदुपदधाति । अथो संवत्सरो

भूतानि प्रतिरतीति । ' सर्वाणि भूतानि ' उद्दिश्य तत्तदुत्पत्त्यादिनिमित्त त्वय ' प्रतिरति ' प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः; कलाकाष्ठादिक्रमेण वर्धन इत्यर्थः । शिष्टं पूर्ववत् ॥ १३ ॥

एवमुत्तराणि त्रयोदशस्तोमेष्टकोपधानमन्त्रब्राह्मणानि व्याख्येयानि, तत्र तपो–ऽभीवर्त–वर्चः–सम्भरण–योनि–गर्भ–ओज–क्रतु–प्रतिष्ठा–ब्रध्नस्यविष्टप–नाक–विवर्त–धर्त्रैस्त्रयोदशभिर्विशेषणैर्विशेष्याः–नवदश–सविंश–द्वाविंश–त्रयोविंश–चतुर्विंश–पञ्चविंश–त्रिणव–एकत्रिंश–त्रयस्त्रिंश–चतुस्त्रिंश–षट्त्रिंश–अष्टाचत्वारिंश–चतुष्टोमाख्यास्त्रयोदश स्तोमा एव । तत्र पूर्वपूर्वस्तोत्रेभ्यश्चतु स्तोत्रियाधिकस्तोमश्चतुष्टोमस्तस्य कल्पप्रकारो लाट्यायने सामसूत्रे प्रदर्शितः । शिष्टास्तत्तत्संख्याकाभिः स्तोत्रियाभिर्निष्पाद्यास्तत्रैव द्रष्टव्याः । एतैः सर्वैः सविशेषणैः स्तोमैः प्रजापतिरेवाभिधीयते । तस्य तावत् सङ्ख्यापूरकत्वं मासार्धमासर्त्वयनर्तुलोकत्र्यहोरात्राद्यपेक्षया तत्र तत्रोक्तप्रकारेण द्रष्टव्यम् । तपआदिविशेषणानां संवत्सराभिधायकत्वं योजयित्वा प्रदर्श्यते तथा हि–तपतीति 'तपः' संवत्सरः । कथम् ? संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि, तेषामर्थाय ' तपति ' सकलभौतिकपदार्थपरिपाकस्य संवत्सरकालाधीनत्वात्तत्कृततपनस्य भूतार्थता । 'संवत्सरः सर्वाणि भूतान्यभिवर्तते' तदर्थं पुनरावर्तत इति ' अभीवर्तः ' । अभिवर्तनस्य भूतार्थत्वं पूर्ववद्द्रष्टव्यम् । अतो भूतार्थमभिवर्तनाद् अभीवर्तः । " उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् "–(पा. सू. ६ । ३ । १२२) इति दीर्घः । यस्मात् ' संवत्सरः

संव्वत्सर ऽएव व्वर्चो द्वाविꣳशस्तद्यत्तमाह व्वर्च ऽइति संव्वत्सरो हि सर्व्वेषां भूतानां व्वर्चस्वितमस्तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १६ ॥

सम्भरणस्त्रयोविꣳश ऽइति । स ऽएव त्रयोविꣳश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संव्वत्सरो वाव सम्भरणस्त्रयोविꣳशस्तस्य त्रयोदश मासाः सप्तऽर्त्तवो द्वेऽअहोरात्रे संव्वत्सर ऽएव सम्भरणस्त्रयोविꣳशस्तद्यत्तमाह सम्भरण ऽइति संव्वत्सरो हि सर्व्वाणि भूतानि सम्भृतस्तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १७ ॥

योनिश्चतुर्विꣳश ऽइति । स ऽएव चतुर्विꣳश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संव्वत्सरो वाव योनिश्चतुर्विꣳशस्तस्य चतुर्विꣳशतिरर्धमासास्तद्यत्तमाह योनिरिति संव्वत्सरो हि सर्व्वेषां भूतानां योनिस्तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १८ ॥

गर्भाः पञ्चविꣳश ऽइति । स ऽएव पञ्चविꣳश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संव्वत्सरो वाव गर्भाः पञ्चविꣳशस्तस्य चतुर्विꣳशतिरर्धमासाः संव्वत्सरऽ

वाव वर्चो द्वाविंशः । तस्य द्वादश मासाः, सप्तऽर्तवः, द्वेऽअहोरात्रे, संवत्सर एव वर्चो द्वाविंशः । तद्यत्तमाह–वर्च इति । संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां वर्चस्वितमः । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १६ ॥

(९) " सम्भरणस्त्रयोविंशः "–इति । य एव त्रयोविंशः स्तोमः–तं तदुपदधाति । अथो संवत्सरो वाव सम्भरणस्त्रयोविंशः । तस्य त्रयोदश मासाः, सप्तऽर्तवः, द्वेऽअहोरात्रे, संवत्सर एव सम्भरणस्त्रयोविंशः । तद्यत्तमाह–सम्भरण इति । संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि सम्भृतः । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १७ ॥

(१०) " योनिश्चतुर्विंशः "–इति । य एव चतुर्विंशः स्तोमः–तं तदुपदधाति । अथो संवत्सरो वाव योनिश्चतुर्विंशः । तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः । तद्यत्तमाह–योनिरिति । संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां योनिः । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १८ ॥

(११) " गर्भाः पञ्चविंशः "–इति । य एव पञ्चविंशः स्तोमः–तं तदुपदधाति । अथो संवत्सरो वाव गर्भाः पञ्चविंशः । तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः । संवत्सर एव गर्भाः पञ्चविंशः । तद्यत्तमाह–गर्भा इति । संवत्सरो ह त्रयोदशो मासो गर्भो भूत्वर्तूंन्प्रविशति । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १९ ॥

सर्वेषां भूतानां ' मध्ये ' वर्चस्वितमः ' वर्चो बलम् अतिशयेन तद्वानित्यर्थः । तद्वत्तोरभेदाद्वर्चः संवत्सरः । यस्मात्सर्वाणि भूतानि सम्भ्रियन्ते स्वाङ्गैः सम्पूर्णाः, अतः सम्भरतीति ' सम्भरणः ' संवत्सरः । " कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः " (हारीतम्. ४ अ.) इति स्मरणात्सर्वभूतोत्पत्त्याश्रयत्वात् ' योनिः ' उच्यते । संवत्सरः कदाचित्त्रयोदशेनाधिकमासेन गर्भः, अतः ' संवत्सरो ह त्रयोदशो मासो गर्भो भूत्वर्तूंन्प्रविशति '

एव गर्भाः पञ्चविंशस्तद्यत्तमाह गर्भा ऽइति संवत्सरो ह त्रयोदशो मासो गर्भो भूत्वऽर्तून्प्रविशति तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १९ ॥

(त्यो) ओजस्त्रिणव ऽइति । स ऽएव त्रिणव स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाहौज ऽइति व्रज्रो वाऽओजो व्रज्रस्त्रिणवोऽथो संवत्सरो वाऽओजस्त्रिणवस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासा द्वेऽअहोरात्रे संवत्सरऽ एवौजस्त्रिणवस्तद्यत्तमाहौज ऽइति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानामोजस्वितमस्तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ २० ॥

क्रतुरेकत्रिंश ऽइति । स ऽएवैकत्रिंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव क्रतुरेकत्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः षडृतवः संवत्सरऽ ऽएव क्रतुरेकत्रिंशस्तद्यत्तमाह क्रतुरिति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करोति तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ २१ ॥

प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंश ऽइति । स ऽएव त्रयस्त्रिंश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह प्रतिष्ठेति प्रतिष्ठा हि त्रयस्त्रिंशोऽथो संवत्सरो वाव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः षडृतवो द्वेऽअहोरात्रे संवत्सरऽ

---

(१२) " ओजस्त्रिणवः "—इति । य एव त्रिणवः स्तोमः—तं तदुपदधाति । तद्यत्तमाह—ओज इति । वज्रो वाऽओजः । वज्रस्त्रिणवः । अथो संवत्सरो वाऽओजस्त्रिणवः । तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः, द्वेऽअहोरात्रे, संवत्सर एवौजस्त्रिणवः । तद्यत्तमाह—ओज इति । संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानामोजस्वितमः । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ २० ॥

(१३) " क्रतुरेकत्रिंशः "—इति । य एवैकत्रिंशः स्तोमः—तं तदुपदधाति । अथो संवत्सरो वाव क्रतुरेकत्रिंशः । तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः, षडृतवः, संवत्सर एव क्रतुरेकत्रिंशः । तद्यत्तमाह—क्रतुरिति । संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करोति । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ २१ ॥

(१४) "प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशः"—इति । य एव त्रयस्त्रिंशः स्तोमः—तं तदुपदधाति । तद्यत्तमाह—प्रतिष्ठेति । प्रतिष्ठा हि त्रयस्त्रिंशः । अथो सम्वत्सरो वाव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशः । तस्य चतुर्विंशतिरर्ध-

---

इत्युक्तम् । यथा गर्भो जननीजठरे प्रविष्ट एवमृत्वन्त प्रवेशाद्गर्भत्वम् । तथाऽयमेव मासोऽधिको भवतीति नियमाभावात् कदाचित्कस्मिंश्चिदृतावनुप्रवेशादृतून् प्रविशतीति बहुवचननिर्देशः । संवत्सरस्यौजोरूपत्वं वर्चोबहुशाल्येयम् । ' सर्वाणि भूतानि करोति ' इति ' क्रतुः ' । सर्वत्र भूतशब्देन भूतविकाराः पदार्था उच्यन्ते ॥ १४—२१ ॥

सर्वभूतानां प्रतिष्ठास्पदत्वात् ' संवत्सरः प्रतिष्ठा ' ॥ २२ ॥

एव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंꣳशस्तद्यत्तमाह प्रतिष्ठेति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ २२ ॥

ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंꣳश ऽइति । स ऽएव चतुस्त्रिंꣳश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंꣳशस्तस्य चतुर्विंꣳशतिरर्धमासाः सप्तऽर्तवो द्वेऽअहोरात्रे संवत्सर ऽएव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंꣳशस्तद्यत्तमाह ब्रध्नस्य विष्टपमिति स्वाराज्यं वै ब्रध्नस्य विष्टपꣳ स्वाराज्यं चतुस्त्रिंꣳशस्तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ २३ ॥

नाकः षट्त्रिंꣳश ऽइति । स ऽएव षट्त्रिंꣳश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव नाकः षट्त्रिंꣳशस्तस्य चतुर्विंꣳशतिरर्धमासा द्वादश मासास्तद्यत्तमाह नाक ऽइति न हि तत्र गताय कस्मैचनाकं भवत्यथो संवत्सरो वाव नाकः संवत्सरः स्वर्गो लोकस्तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥२४॥

मासाः, षड्ऋतवः, द्वे अहोरात्रे, संवत्सर एव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशः। तद्यत्तमाह—प्रतिष्ठेति । सम्वत्सरो हि सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ २२ ॥

(१५) " ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशः "—इति । स एव चतुस्त्रिंशः स्तोमः—तं तदुपदधाति । अथो सम्वत्सरो वाव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशः। तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः, सप्तऽर्तवः, द्वे अहोरात्रे, सम्वत्सर एव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशः । तद्यत्तमाह—ब्रध्नस्य विष्टपमिति । स्वाराज्यं वै ब्रध्नस्य विष्टपम् । स्वाराज्यं चतुस्त्रिंशः । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ २३ ॥

(१६) "नाकः षट्त्रिंशः"—इति । स एव षट्त्रिंशः स्तोमः—तं तदुपदधाति। अथो सम्वत्सरो वाव नाकः षट्त्रिंशः । तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः, द्वादश मासाः । तद्यत्तमाह—नाक इति । न हि तत्र गताय कस्मैचनाकं भवति । अथो सम्वत्सरो वाव नाकः । सम्वत्सरः स्वर्गो लोकः । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ २४ ॥

चतुस्त्रिंशस्तोमात्मकस्य सवत्सरस्य ब्रध्नस्य विष्टपत्वं प्रतिपादयति—स्वाराज्यं वै ब्रध्नस्य विष्टपं स्वाराज्यं चतुस्त्रिंश इति । ' ब्रध्न ' आदित्यस्तस्य विष्टपं स्थानं ' ब्रध्नस्य विष्टपम् ' तत् ' स्वाराज्यम् ' स्वयमेव राजते अनन्यपरतन्त्रतयेति स्वराट् तस्य भावः स्वाराज्यम् । सूर्यलोके हि तथाविधस्वाराज्योपपदेरत्र लोक एव स्वाराज्यमिति व्यपदिश्यते ॥ २३ ॥

नाकशब्देन षट्त्रिंशस्तोमो विशेष्यते । कथं स नाक इति तदुपपादयति—न हि तत्र गताय कस्मैचनाकं भवति इति । तत्र स्वर्गं प्राप्ताय कस्मैचन पुरुषाय अकं दुःखं न खलु भवतीत्यतो न विद्यते अकमत्रेति 'नाकः'। ' हि '—शब्दो " न वा अमुं लोकं जग्मुषे किंचनाकम् " इत्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः। " षडुदङ्केति हि मासान्मासेभ्यः संवत्सर संवत्सरादादित्यम् " इति च च्छन्दोगश्रुतेः। श्रुतिभिः प्रासम्यत्वात् ' संवत्सरो वाव नाकः ' अत एव स. ' स्वर्गो लोकः ' ॥ २४ ॥

विवर्तोऽष्टाचत्वारिꣳश ऽइति । य ऽएवाष्टाचत्वारिꣳशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव विवर्तोऽष्टाचत्वारिꣳशस्तस्य षड्विꣳशतिरर्धमासास्त्रयोदश मासाः सप्तऽर्तवो द्वेऽअहोरात्रे तद्यत्तमाह विवर्त ऽइति संवत्सराद्धि सर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ २५ ॥

धर्त्रं चतुष्टोम ऽइति । य ऽएव चतुष्टोम स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धर्त्रमिति प्रतिष्ठा वै धर्त्रं प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वाव धर्त्रं चतुष्टोमः स ऽआभिश्चतसृभिर्दिग्भिः स्तुते तद्यत्तमाह धर्त्रमिति प्रतिष्ठा वै धर्त्रं वायुरु सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेव तद्रूपमुपदधाति स वै वायुमेव प्रथममुपदधाति वायुमुत्तमं वायुनैव तदेतानि सर्वाणि भूतान्युभयतः परिगृह्णाति ॥ २६ ॥

---

(१७) "विवर्तोऽष्टाचत्वारिंशः"–इति । य एवाष्टाचत्वारिंशः स्तोमः–तं तदुपदधाति । अथो सम्वत्सरो वाव विवर्तोऽष्टाचत्वारिंशः । तस्य षड्विंशतिरर्धमासाः, त्रयोदश मासाः, सप्तर्तवः, द्वेऽअहोरात्रे । तद्यत्तमाह–विवर्त इति । सम्वत्सराद्धि सर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ २५ ॥

(१८) "धर्त्रं चतुष्टोमः"–(वा.सं.१४।२३) इति । य एव चतुष्टोमः स्तोमः । तं तदुपदधाति । तद्यत्तमाह–धर्त्रमिति । प्रतिष्ठा वै धर्त्रम् । प्रतिष्ठा चतुष्टोमः । अथो वायुर्वाव धर्त्रं चतुष्टोमः । स आभिश्चतसृभिर्दिग्भिः स्तुते । तद्यत्तमाह–धर्त्रमिति । प्रतिष्ठा वै धर्त्रम् । वायुरु सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा । तदेव तद्रूपमुपदधाति । स वै वायुमेव प्रथममुपदधाति, वायुमुत्तमम् । वायुनैव तदेतानि सर्वाणि भूतान्युभयतः परिगृह्णाति ॥ २६ ॥

विवर्त इति । एतस्य संवत्सरवाचकत्वमुपपादयति–' संवत्सराद्धि सर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते ' इति । सर्वभूतविवर्तनायतनत्वाद् ' विवर्तः संवत्सरः ' ॥ २५ ॥

धर्त्रं चतुष्टोम इति । स च परमेष्ठ्युपधानमन्त्रः । उक्तं चतुष्टोमस्वरूपम् (अत्रैव १४ कं.भाष्ये)। धर्त्रचतुष्टोमावुभावपि प्रतिष्ठात्मना स्तौति–प्रतिष्ठा वै धर्त्रं प्रतिष्ठा चतुष्टोम इति । यत् 'धर्त्रम्' धारकं वस्तु तस्य सर्वस्याप्याश्रय इति धर्त्रशब्दवाच्यस्य संवत्सरस्य प्रतिष्ठात्मकता । चतुष्टोमस्यापि चतुःसङ्ख्यायोगात्पादचतुष्टयोपेतमिव, इति प्रतिष्ठारूपत्वम् । प्रकारान्तरेण व्याचष्टे–अथो वायुर्वाव धर्त्रं चतुष्टोम इति । वायोश्चतुष्टोमशब्दवाच्यत्वमाह–स आभिश्चतसृभिर्दिग्भिः स्तुत इति । वायोश्चतुर्दिक्ष्वप्ये सशब्दं सञ्चारात् ' चतसृभिर्दिग्भिः स्तुते ' स्तूयते इत्युपपद्यते । यकारलोपश्छान्दसः । अतश्चतसृभिः स्तूयमानत्वाच्चतुष्टोमः । वायुपक्षेऽपि धर्त्रशब्दस्य सङ्गतार्थतामाह–प्रतिष्ठा वै धर्त्रमिति । यत् ' धर्त्रम् ' सा 'प्रतिष्ठा' इत्येतत्पृथिव्यादौ दृष्टम् । 'वायुः' अपि ' सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा ' प्राणरूपत्वेन धारकत्वात् । एवं स्तोमविशेषणपक्षेऽपि तत्रत्यादिशब्दा यथायोग द्रष्टव्याः । शिष्टं त्रिवृदादिवाक्यवद्व्याख्येयम् । आद्यन्तस्तोमेष्टकयोर्वायुरूपतां स्तौति–स वै वायुमेव प्रथममित्यादिना॥२६॥

ता वा ऽएताः । (ऽ) अष्टादशेष्टका ऽउपदधाति । तौ द्वौ त्रिवृतौ प्राणो वै त्रिवृद्वायुरु प्राणो व्वायुरेषा चितिः ॥ २७ ॥

(यं) यद्वेवाष्टादश । (शा) अष्टादशो वै संव्वत्सरो द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवः संव्वत्सर ऽएव प्रजापतिरष्टादशः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तत्कृत्वोपदधाति ॥ २८ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ८-२-४ ॥ (४. १.)

अथ स्पृतऽ उपदधाति । (त्ये) एतद्वै प्रजापतिरेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्व्वाणि भूतानि गर्भ्यभवन्तान्यस्य गर्भऽएव सन्ति पाप्मा मृत्युरगृह्णात् ॥ १ ॥

ता वाऽएताऽअष्टादशेष्टका उपदधाति । तौ द्वौ त्रिवृतौ । प्राणो वै त्रिवृत् । वायुरु प्राणः । वायुरेषा चितिः ॥ २७ ॥

यद्वेवाष्टादश । अष्टादशो वै सम्वत्सरः—द्वादश मासाः, पञ्चऽर्तवः, संवत्सर एव प्रजापतिरष्टादशः । प्रजापतिरग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावत्तत्कृत्वोपदधाति ॥ २८ ॥

अथ स्पृदिष्टकोपधानम् ।

अथ स्पृत उपदधाति । एतद्वै प्रजापतिः, एतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्वाणि भूतानि गर्भ्यभवत् । तान्यस्य गर्भऽएव सन्ति पाप्मा मृत्युरगृह्णात् ॥ १ ॥

उक्तामष्टादशसंख्यां त्रिवृत्स्तोमद्वयसंपत्त्या स्तौति—ता वा एता अष्टादशेष्टका उपदधाति तौ द्वौ त्रिवृताविति । अष्टादशसंख्यया निष्पाद्यौ 'तौ द्वौ त्रिवृतौ' भवतः एकस्य त्रिवृत्स्तोमस्य ऋचां नवकत्वादष्टादशसंख्यया द्वौ स्तोमौ सम्पद्येते, स च 'त्रिवृत्प्राणः' प्राण उदानो व्यान इति त्रित्वात् 'सप्त शीर्षण्याः प्राणाः' इति नवसंख्यायोगाद्वा । स च 'प्राणो वायुः' एव, "एषा चतुर्थी चितिः" इति प्रागुक्तम् । अतस्तादृक्त्रिवृद्रूपत्वादिष्टकागताष्टादशसंख्या प्रशस्ता ॥ २७ ॥

प्रकारान्तरेण स्तौति—यद्वेवाष्टादशाष्टादशो वै संवत्सर इत्यादिना । यावानग्निरिति । 'अग्निः' प्रजापतिः संवत्सरद्वारा 'यावान्' यावत्प्रमाणः द्वादश मासाः षडृतव इत्याद्यष्टादशसंख्याप्रमाण इत्यर्थः । तस्यैव व्याख्यानम्—यावत्यस्य मात्रेति । 'तावत्तत्कृत्वा' अग्निमात्रासमं कृत्वा 'उपदधाति' ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये

अष्टमे काण्डे चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (८-४-१) ॥

अथ स्पृत्संज्ञकेष्टका विधाय स्तौति—अथ स्पृत उपदधात्येतद्वा इत्यादिना । पुरा 'प्रजापतिः' 'आत्मनः' स्वशरीरस्य सम्बन्धिनि 'एतस्मिन्' अन्तरिक्षस्वर्गयोरन्तराललक्षणेऽङ्गे पूर्वोक्तेष्टकोपधानेन 'प्रतिहिते' सति 'सर्वाणि भूतानि' अपेक्ष्य 'गर्भ्यभवत्' भूतज्ञानलक्षणेन गर्भेण तद्वानासीदित्यर्थः ।

(स्स) स देवानब्रवीत् (यु) युष्माभिः सहेमानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्यो स्पृणवानीति किं नस्ततो भविष्यतीति वृणीध्वमित्यब्रवीत्तं भागो नोऽस्त्वित्येकेऽब्रुवन्नाधिपत्यं नोऽस्त्वित्येके स भागमेकेभ्यः कृत्वाऽऽधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योरस्पृणोद्यदस्पृणोत्तस्मात्स्पृतस्तथैवैतद्यजमानो भागमेकेभ्यः कृत्वाऽऽधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्यो स्पृणोति तस्मादु सर्वास्वेव स्पृतᳪ स्पृतमित्यनुवर्तते ॥ २ ॥

(तेऽग्ने) अग्नेर्भागोऽसि । दीक्षाया आधिपत्यमिति वाग्वै दीक्षाऽग्नये भागं कृत्वा वाचऽआधिपत्यमकरोद्ब्रह्म स्पृतं त्रिवृत्स्तोम ऽइति ब्रह्म प्रजानां त्रिवृता स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ३ ॥

स देवानब्रवीत्–युष्माभिः सहेमानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणवानीति । किं नस्ततो भविष्यतीति । वृणीध्वमित्यब्रवीत् । तं 'भागो नोऽस्तु' इत्येकेऽब्रुवन्, 'आधिपत्यं नोऽस्तु' इत्येके । स भागमेकेभ्यः कृत्वाऽऽधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् । यदस्पृणोत्तस्मात्स्पृतः । तथैवैतद्यजमानो भागमेकेभ्यः कृत्वाऽऽधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणोति । तस्मादु सर्वास्वेव स्पृतं स्पृतमित्यनुवर्तते ॥ २ ॥

(१) "अग्नेर्भागोऽसि दीक्षाया आधिपत्यम्"–इति । वाग्वै दीक्षा । अग्नये भागं कृत्वा वाचऽआधिपत्यमकरोत् । "ब्रह्म स्पृतं, त्रिवृत्स्तोमः"–इति । ब्रह्म प्रजानां त्रिवृता स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ३ ॥

'तानि' 'अस्य' प्रजापतेः 'गर्भ एव सन्ति' अवस्थितान्युदरस्थान्येव 'पाप्मा' पापरूपः 'मृत्युः' अगृह्णात् 'जग्राह ॥ १ ॥

अथ 'सः' प्रजापतिः 'देवानब्रवीत्' हे देवाः ! युष्मत्सहायो भूत्वाऽहं गर्भस्थानि 'इमानि' 'भूतानि' मृत्योः' सकाशात् 'स्पृणवानि' स्पृतानि चलितानि करवाणीति । अथ देवैः 'किं नस्ततः' इति पृष्टः 'वृणीध्वम्' इत्युक्तैर्देवैश्च केषाचिद्देवानामिष्टकास्वभ्यस्तरूपाणां ब्रह्मक्षत्रादिरूपाणां भूतानां 'भागम्', केषाञ्चित् 'आधिपत्यं' च तत्तदभिलाषाऽनुसारेण प्रदाय पश्चाद्देवसहायः सन् 'सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत्' "स्पृ स्थितिबलनयोः (धा. पा. स्वा. प. १३)" बलवन्ति कृतवान् । यद्वा "स्पृ स्थितिचलनयोः" इति केषाञ्चित्पाठः । प्रविचालितवानित्यर्थः । प्रसङ्गात् तन्नाम निर्वक्ति–यद्व अस्पृणोत् तस्मात् स्पृत इति । स्परणात्स्पृत इत्युक्तं भवति । 'तथैवैतत्' इत्यादि स्पष्टम् । तस्मात् सर्वास्विष्टकासु स्पृतं स्पृतमित्यनुवर्तते ॥ २ ॥

तत्र प्रथमेष्टकामन्त्रं विधाय व्याचष्टे–अग्नेर्भागोऽसीत्यादिना । हे इष्टके ! त्वं 'अग्नेः' देवस्य 'भागोऽसि' तथा दीक्षायाः वाग्देव्याः 'आधिपत्यम्' अधिपतित्वं सव, त्वं दीक्षास्वामिनीत्यर्थः । ब्रह्म स्पृतं त्रिवृत्स्तोम

१–दक्षिणा पूर्वां चाग्नेर्भाग इति । का. श्रौ. सू. १७।२३६ ।

(द्वि) इन्द्रस्य भागोऽसि । विष्णोराधिपत्यमितीन्द्राय भागं कृत्वा विष्णवऽआधिपत्यमकरोत्क्षत्रꣳ स्पृतं पञ्चदश स्तोम ऽइति क्षत्रं प्रजानां पञ्चदशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ४ ॥

(सृ) नृचक्षसां भागोऽसि। धातुराधिपत्यमिति देवा वै नृचक्षसो देवेभ्यो भागं कृत्वा धात्रऽआधिपत्यमकरोज्जनित्रꣳ स्पृतꣳ सप्तदश स्तोमऽ इति विड्वै जनित्रं विशं प्रजानाꣳ सप्तदशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ५ ॥

---

(२) " इन्द्रस्य भागोऽसि विष्णोराधिपत्यम् "–इति। इन्द्राय भागं कृत्वा विष्णव आधिपत्यमकरोत् । " क्षत्रं स्पृतं, पञ्चदशः स्तोमः "–इति। क्षत्रं प्रजानां पञ्चदशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ४ ॥

(३) " नृचक्षसो भागोऽसि धातुराधिपत्यम् "–इति। देवा वै नृचक्षसः । देवेभ्यो भागं कृत्वा धात्र आधिपत्यमकरोत् । " जनित्रं स्पृतं, सप्तदशः स्तोमः "–इति विड्वै जनित्रम् । विशं प्रजानां सप्तदशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ५ ॥

इति भागान्तरम्। अत्राऽऽस्यासाश्रयाणामिष्टकानामप्यस्यमानानां ब्रह्मक्षत्रादिभूतानां चाभेदस्य विवक्षितत्वात्तद्रूपमभिधीयते । प्रजानां भूतानां मध्ये 'ब्रह्म' ब्राह्मणजातिः 'स्पृतं' पाप्मनो मृत्योः सकाशादपसारितम्। केन साधनेनेति तदुच्यते–त्रिवृत् स्तोम इति । ब्राह्मणानुसारेण विभक्तिविपरिणामयितव्या। तत्र स्वभूतेन त्रिवृता स्तोमेन। एवमुत्तरेष्टकामन्त्रा अपि योज्याः, तत्र दीक्षाशब्दस्योक्तार्थपरतामाह–वाग्वै दीक्षेति । वाग्देवताया दीक्षाभिमानिदेवतात्वाद्वा नियन्तृत्वतया वाक्सम्बन्धाद्वा दीक्षा वागित्युच्यते । तामिष्टकाम् ' अग्नये भागं कृत्वा' 'दीक्षायै' तस्या इष्टकाया ' आधिपत्यमकरोत् ' प्रजापतिः। भागान्तरं व्याख्यातुं " ब्रह्म स्पृतं त्रिवृत्स्तोमः " इत्यस्य विभक्तिविपरिणामः कृतः। " ब्रह्म प्रजानां त्रिवृता स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् " इति । उक्तमिदम्। यत्र ब्रह्मणः त्रिवृत्स्तोमसंबन्धे प्रायश्च बीजम्। प्रजापतिमुखात् सहोत्पत्तिर्वा कारणं त्रिवृद्ब्रह्मणोः सम्बन्धे । एवमुत्तरेषां मन्त्राणां ब्राह्मणान्यपि व्याख्यातव्यानि ॥ ३ ॥

तत्र किञ्चित् किञ्चिदभिधीयते–क्षत्रं स्पृतमिति[1]। 'क्षत्रम्' क्षत्रियजातिः ॥ ४ ॥

नृचक्षसां भागोऽसीति[2]। तृतीयमन्त्रे–' देवा वै नृचक्षसः ' इति सूयते, तत्र नॄन् पुण्यपापकृतो मनुष्यान् साक्षितया चक्षते पश्यन्तीति नृचक्षसो देवा इत्यर्थः । विड्वै जनित्रमिति । जायत इति ' जनित्रम् ' ' विट् ' वैश्यजातिः; एतच्छूद्रस्याप्युपलक्षणम् । यद्वा सामान्येन विट्शब्दः प्रजाभिधत्ते ॥ ५ ॥

१–चैतपञ्चतन्त्वेऽिन्द्रस्य भाग इति। का. श्रौ. सू. १७। २११। २ बलां दक्षिणतो नृचक्षसां भाग इति। का. श्रौ. सू. १७। २१८।

(मि) मित्रस्य भागोऽसि । वरुणस्याधिपत्यमिति प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणाय भागं कृत्वाऽपानायाधिपत्यमकरोद्दिवो वृष्टिर्वात स्पृत एकविꣳश स्तोम इति वृष्टिं च वातं च प्रजनानेकविꣳशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ६ ॥

(व) वसूनां भागोऽसि । रुद्राणामाधिपत्यमिति वसुभ्यो भागं कृत्वा रुद्रेभ्य आधिपत्यमकरोच्चतुष्पात्स्पृतं चतुर्विꣳश स्तोम इति चतुष्पात्सत्त्वानां चतुर्विꣳशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ७ ॥

(आ) आदित्यानां भागोऽसि । मरुतामाधिपत्यमित्यादित्येभ्यो भागं कृत्वा मरुद्भ्य आधिपत्यमकरोद्गर्भाः स्पृताः पञ्चविꣳश स्तोम इति गर्भान्प्रजानां पञ्चविꣳशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ८ ॥

(ड) अदित्यै भागोऽसि। पूष्ण ऽआधिपत्यमितीयं वाऽअदितिरस्यै भागं कृत्वा पूष्णऽआधिपत्यमकरोदोज स्पृतं त्रिणव स्तोम ऽइत्योजः प्रजानां त्रिणवेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ९ ॥

(ढ) देवस्य सवितुर्भागोऽसि। बृहस्पतेराधिपत्यमिति देवाय सवित्रे भागं कृत्वा बृहस्पतयऽआधिपत्यमकरोत्समीचीर्दिशः स्पृताश्चतुष्टोम स्तोमऽइति सर्वा दिशः प्रजानां चतुष्टोमेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ १० ॥

(ण) यवानां भागोऽसि। (त) अयवानामाधिपत्यमिति पूर्वपक्षा वै यवा ऽअपरपक्षा ऽअयवास्ते हीदꣳ सर्वं युवते चायुवते च पूर्वपक्षेभ्यो भागं कृत्वाऽपरपक्षेभ्य ऽआधिपत्यमकरोत्प्रजाः स्पृताश्चतुश्चत्वारिꣳश स्तोम ऽइति सर्वाः प्रजाश्चतुश्चत्वारिꣳशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ११ ॥

---

(७) "अदित्यै भागोऽसि पूष्ण आधिपत्यम्"—इति। इयं वा अदितिः। अस्यै भागं कृत्वा पूष्ण आधिपत्यमकरोत्। "ओजः स्पृतं, त्रिणवः स्तोमः"—इति। ओजः प्रजानां त्रिणवेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ९ ॥

(८) "देवस्य सवितुर्भागोऽसि बृहस्पतेराधिपत्यम्"—इति। देवाय सवित्रे भागं कृत्वा बृहस्पतय आधिपत्यमकरोत्। "समीचीर्दिशः स्पृताः, चतुष्टोमः स्तोमः"—(वा. सं. १४।२५)—इति। सर्वा दिशः प्रजानां चतुष्टोमेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ १० ॥

(९) "यवानां भागोऽस्ययवानामाधिपत्यम्"—इति। पूर्वपक्षा वै यवाः अपरपक्षा अयवाः। ते हीदं सर्वं युवते चायुवते च। पूर्वपक्षेभ्यो भागं कृत्वाऽपरपक्षेभ्य आधिपत्यमकरोत्। "प्रजाः स्पृताः, चतुश्चत्वारिंशः स्तोमः"—इति। सर्वाः प्रजाश्चतुश्चत्वारिंशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ११ ॥

ओजः स्पृतमिति। ओजो बलं तत्कारणमष्टमो धातुर्वा। "ओजो नामाष्टमो धातुः" इत्यायुर्वेदस्मरणात् ॥ ९ ॥

समीचीर्दिशः स्पृता इति। सम्यगञ्चनेन तिर्यक्त्वेन वर्तमाना इत्यर्थः। तत्र चतुष्टोमलक्षणं स्तोमोपादानम्पत्मेति ॥ १० ॥

यवत्वायवत्वे पूर्वापरपक्षयोरुपपादयति—ते हीदं सर्वं युवते चायुवते चेति। 'ते' पूर्वापरपक्षा कालरूपत्वात् 'इदं सर्वं' जगत् 'युवते चायुवते च' सम्पर्कं विभागं च कुर्वन्ति। अयुवत इत्यत्र "यवनेनाः प्रतिषेधे"—इति स्मरणात् 'च' इति प्रतिषेधार्थं भिन्नं पदम्। पूर्वपक्षेषु चन्द्रस

१-'च' इति "यवेषेऽयवेषेऽनि निषेधे च" इति तपाचीनोदि। "अयावे यवनोऽनि" इत्यमरः।

(१०) ऋभूणां भागोऽसि । विश्वेषां देवानामाधिपत्यमित्यृभुभ्यो भागं कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य ऽआधिपत्यमकरोद्भूतᳪ स्पृतं त्रयस्त्रिᳪंश स्तोमऽइति सर्वाणि भूतानि त्रयस्त्रिᳪंशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्यो-रस्पृणोत्तथैवैतद्यजमानः सर्वाणि भूतानि त्रयस्त्रिᳪंशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्यो स्पृणोति ॥ १२ ॥

ता वाऽएता दशेष्टकाऽउपदधाति । दशाक्षरा विराड् विराडग्निर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणाऽअग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैव तदेतानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्यो स्पृणोति ॥ १३ ॥

---

(१०) " ऋभूणां भागोऽसि विश्वेषां देवानामाधिपत्यम् "–इति । ऋभुभ्यो भागं कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य आधिपत्यमकरोत् । " भूतं स्पृतं, त्रयस्त्रिंशः स्तोमः "–(वा. सं. १४ । २६) इति । सर्वाणि भूतानि त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् । तथैवैतद्यजमानः सर्वाणि भूतानि त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योः स्पृणोति ॥ १२ ॥

ता वा एता दशेष्टका उपदधाति । दशाक्षरा विराट् विराडग्निः । दश दिशः । दिशोऽग्निः । दश प्राणाः । प्राणा अग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैव तदेतानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणोति ॥ १३ ॥

कलावृद्धिसद्भावात्, सर्वजगदाप्यायनस्य च तदधीनत्वात्, ' युवते ' इत्युक्तम् । उक्तवैपरीत्यात् धायुवत इति । यद्वा मासर्द्धसंवत्सरादिरूपस्य कालस्य पूर्वापरपक्षावृत्तिरूपत्वात् ' ते ' पूर्वापरपक्षरूपा. कालविशेषाः इद सर्वमुत्पत्त्यवस्थापन्न युवते, विनाशावस्थापन्न वियुवते चेत्यर्थः ॥ ११ ॥

इत्थ भूतानां मध्ये ब्रह्मक्षत्रादिभूतैकैकदेशमभिधाय, अन्ते सर्वं भूतजात सङ्गृह्याभिधत्ते–भूतं स्पृतं त्रय- स्त्रिंशः । स्तोम इति । भूतशब्दस्य भविष्यदादिप्रतियोगिकाले·प्रसिद्धेस्तत्राभिमतमर्थमाह–सर्वाणि भूतानीति । एतदेवाभिप्रेत्य ' विश्वेभ्यो देवेभ्य आधिपत्यमकरोत् ' इत्यन्ते विश्वेऽपि देवा उपात्ता " ये देवासो दिव्येका-दशस्थ "–(वा. स. ७ । १९) इत्यादिमन्त्रेषु त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकाना देवानामभिधानात् " त्रयस्त्रिंशद्वै सर्वा देवताः " इति श्रुतेश्च सर्वेषां देवानामेष्वन्तर्भावादुचितस्त्रयस्त्रिंशस्तोमोऽन्ते निर्दिष्ट इति वेदितव्यम् । इत्थं प्रजापत्यनुष्ठितमर्थं दृष्टान्तत्वेन प्रदर्श्य दार्ष्टान्तिकतया यजमानेऽपि योजयति–तथैवैतद्यजमानः सर्वाणि भूतानि त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योः स्पृणोतीति । अन्तिमवाक्ये ' तथैवैतत् ' इत्यभि-धानम्, इतरवाक्येष्वप्येवं द्रष्टव्यमित्यवगमयितुम् । यद्वाऽस्य सर्वोक्तार्थपरत्वादस्मिन्नेवाभिधानं कृतमिति ॥ १२ ॥

अथ सङ्ख्यां स्तौति–ता वा एता दशेष्टका उपदधाति दशाक्षरा विराडित्यादिना । कृत्स्नस्य चिति-रूपस्याग्नेर्विराडात्मकत्वादग्न्येकदेशत्वाप्यग्नित्वादनन्तरोक्तस्पृत्सञ्ज्ञकेष्टकादशकस्याग्नित्वात् ' विराडग्निः ' । 'दिशोऽग्निः' इति सर्वासु दिक्षु चीयमानत्वात् । "अग्निर्देवेभ्यो न्यलीयत स दिशोऽनुप्राविशत्" इति श्रुतिप्रसिद्ध-

(त्य) अथऽर्तव्येऽउपदधाति । (त्यृ) ऋतवऽएते यदृतव्येऽऋतूनेवैतदुपदधाति सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतूऽइति नामनीऽएनयोरेते नामभ्यामेवैनेऽएतदुपदधाति द्वेऽइष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः सकृत्सादयत्येकं तदृतुं करोति ॥ १४ ॥

तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति । संवत्सरऽएषोऽग्निरिमऽउ लोकाः संवत्सरस्तस्य यदूर्ध्वमन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तदस्यैषा चतुर्थी चितिस्तद्वस्य हेमन्त ऽऋतुस्तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैतेऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति ॥ १५ ॥

यद्वेवैतेऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः संवत्सर ऽउ प्रजापतिस्तस्य यदूर्ध्वं मध्यादर्वाचीनꣳ शीर्ष्णस्तदस्यैषा चतुर्थी चितिस्तद्वस्य

अथ ऋतव्येष्टकोपधानम् (२)।

अथर्तव्ये उपदधाति । ऋतव एते-यदृतव्ये । ऋतूनेवैतदुपदधाति । "सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू"-(वा. सं. १४-२७) इति । नामनी एनयोरेते । नामभ्यामेवैने एतदुपदधाति । द्वे इष्टके भवतः । द्वौ हि मासावृतुः । सकृत्सादयति । एकं तदृतुं करोति ॥ १४ ॥

तद्यदेते अत्रोपदधाति । संवत्सर एषोऽग्निः । इम उ लोकाः संवत्सरः । तस्य यदूर्ध्वमन्तरिक्षाद्, अर्वाचीनं दिवः-तदस्यैषा चतुर्थी चितिः । तद्वस्य हेमन्त ऋतुः । तद्यदेते अत्रोपदधाति-यदेवास्यैते आत्मनः-तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेते अत्रोपदधाति ॥ १५ ॥

यद्वेवैते अत्रोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः । संवत्सर उ प्रजापतिः । तस्य यदूर्ध्वं मध्याद्, अर्वा-

हेमन्तऽऋतुस्तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति मध्यं वाऽअस्यैतऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति ॥ १६ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके पंचमं ब्राह्मणम् ॥ ८ । २ । ५ ॥ (४ । २) ॥

अथ सृष्टीरुपदधाति । (त्ये) एतद्वै प्रजापतिः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योर्मुक्त्वाऽकामयत प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति ॥ १ ॥

स प्राणानब्रवीत् । (यु) युष्माभिः सहेमाः प्रजाः प्रजनयानीति ते वै केन स्तोष्यामह ऽइति मया चैव युष्माभिश्चेति तथेति ते प्राणैरेव

चीनं शीर्ष्णः,-तदस्यैषा चतुर्थी चितिः । तदस्य हेमन्त ऋतुः । तद्यदेते अत्रोपदधाति-मध्यं वा अस्यैते आत्मनः । तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेते अत्रोपदधाति ॥ १६ ॥

अथ सृष्टीरुपदधाति । एतद्वै प्रजापतिः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योर्मुक्त्वाऽकामयत-प्रजाः सृजेय, प्रजायेयेति ॥ १ ॥

स प्राणानब्रवीत्-' युष्माभिः सहेमाः प्रजाः प्रजनयानि ' इति । ते वै-केन स्तोष्यामह इति ।

प्रजापतिरेषोऽग्निः संवत्सर उ प्रजापतिः इति चार्थवादद्वयेन प्रजापतेर्लोकत्रयात्मकं संवत्सरात्मकं चेति रूपद्वयं यत्, यच्च तस्य विशिष्टमङ्गं तत्प्रतिसन्धानस्थानीयमिति कर्तव्ययोः स्तुतिः कृतेति तात्पर्यार्थः ॥ १६ ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये

अष्टमे काण्डे चतुर्थेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (८-४-२) ॥

अथ सृष्टिसंज्ञकाः सप्तदशेष्टका विधाय स्तौति -अथ सृष्टीरुपदधात्येतद्वै प्रजापतिरित्यादिना । कथमासां सृष्टिशब्दवाच्यतेत्याकाङ्क्षायां स्वयमेवोत्तरत्र " तद्यदसृजत तस्मात्सृष्टयः "-(श. प. ८।४।३।२०) इति वक्ष्यते। व्याकरणप्रसिद्ध्या "तद्धानसाम्" (पा.सू.४।४।१२५) इति सृष्टिशब्दोऽसेतमन्त्रैरुपधेयत्वात् सृष्टयः। यद्यपि " एकयाऽस्तुवत, सप्तविंशत्याऽस्तुवत "-(श. प. ८।४।३।३।१९ ।) इत्यादौ सृष्टिशब्दो नास्ति तथापि धातुमात्रं सृष्टसृष्टिमपूहे वर्तत इति । सर्वासां सृष्टिशब्दवाच्यत्वं द्रष्टव्यम् । पुरा ' प्रजापतिः ' पूर्वोक्तप्रकारेण ' सर्वाणि भूतानि ' नक्षत्रादीनि ' पाप्मनो मृत्यो. '-सकाशात् ' मुक्त्वा ' सर्वभूतानां स्वव्यतिरिक्तत्वाद्भूतनमष्टिरूपः स्वयं मृत्योः सकाशान्मुक्तः सन्नित्यर्थः । यद्वा भूतानां गर्भरूपावस्थानस्योक्तत्वात्तानि स्वयं ' मुक्त्वा ' इत्युच्यते । स च ' अकामयत, ' किमिति ? ' प्रजाः सृजेय ' सृष्टाभिस्ताभिः स्वयमेव ' प्रजायय ' इत्यकामयत ॥ १ ॥

' सः ' स्वयमेक एवाशक्तः सन् ' प्राणान् ' ' युष्माभिः ' सहितः प्रजायेय इति । ' अब्रवीत् ' प्रजापतेः स्थूलशरीरत्वात्प्राणाभावे केवलस्य शरीरस्य निर्वाहाभावाद्युज्यमानस्य प्राणिजातस्य शरीरप्राणसङ्घातात्मकत्वात्प्राणसाहाय्यमपेक्षितमित्यभिप्रायः । एवं सृष्टिपुरस्सामग्रीमभिधाय सृष्टेः सामर्थ्यसम्पेक्षत्वात् , तस्याश्च

१-नेतर्मानेमार्ग्ये च वामदक्षु सर्वतो मध्ये दक्षिणेनानूरू सृष्टीरेकयाऽस्तुवतेति प्रतिमन्त्रम् । का, श्रौ. सू. । १७ । २११ ।

प्रजापतिना चास्तुवत यदु ह किं च देवाः कुर्वते स्तोमेनैव तत्कुर्वते यज्ञो वै स्तोमो यज्ञेनैव तत्कुर्वते तस्मादु सर्वास्वेवास्तुवतास्तुवतेत्यनुवर्तते ॥ २ ॥

(त३) एकयाऽस्तुवतेति । वाग्वाऽएका वाचैव तदस्तुवत प्रजाऽअधीयन्तेति प्रजाऽअत्राधीयन्त प्रजापतिरधिपतिरासीदिति प्रजापतिरत्राधिपतिरासीत् ॥ ३ ॥

मया चैव युष्माभिश्चेति । तथेति । ते प्राणैश्चैव प्रजापतिना चास्तुवत । यदु ह किंच देवाः कुर्वते-स्तोमेनैव तत्कुर्वते । तस्मादु सर्वास्वेवास्तुवतास्तुवतेत्यनुवर्तते ॥ २ ॥

(३) " एकयाऽस्तुवत "-इति । वाग्वाऽएका । वाचैव तदस्तुवत । " प्रजाऽअधीयन्त "-इति । प्रजाऽअत्राधीयन्त । " प्रजापतिरधिपतिरासीत् "-इति । प्रजापतिरत्राधिपतिरासीत् ॥ ३ ॥

कर्मजन्यत्वात्, तद्रूपां सामग्रीं दर्शयति-ते वै केन स्तोष्यामह इति । अब्रुवन्निति शेषः । स्तुतेरावश्यकत्वं स्वयमेव वक्ष्यति । अतोऽत्र स्वव्यतिरिक्तस्य कस्याप्यभावादुद्गात्रादिस्थानीयेन केन स्तोष्यामह इति पृष्टवन्त इत्यर्थः । अक्रमन्यैरस्मद्व्यतिरिक्तैः परं ' मया च युष्माभिश्च स्तोष्यामहे ' इति प्रजापतिरब्रवीत् । ' तथेति ' प्राणा अङ्गीकृत्य ' ते ' प्राणप्रजापतयः ' प्राणैः ' स्वस्वरूपेण ' प्रजापतिना चास्तुवत ' स्वात्मानमेव देवत्वादन्यतयाऽभिधानं स्वयमेव कर्तारः स्वैरेव कारणभूतैरस्तुवतेत्यर्थः । स्तोत्र त्रिवृदादिस्तोमसाध्यम् स च स्तोमः किमर्थमपेक्ष्यत ? इत्यत आह-यदु ह किं च देवाः कुर्वत इति । यज्ञो वै स्तोम-इति । स्तोमप्राधान्यात् ज्योतिष्टोमादियज्ञो नाम स्तोम एवेत्यर्थः अस्तुवतास्तुवतेत्यनुवर्तत इति । तस्मात्सर्वस्या त्रिभिः स्तोमसाध्यत्वात्सर्वास्विष्टकासु तत्तत्स्तुत्यभिधायकेष्टकामन्त्र इति यावत् ॥ २ ॥

तत्र प्रथमेष्टकामन्त्रं विधाय व्याचष्टे-वाग्वा एकेत्यादिना । यद्यपि पश्यन्त्यादिभेदेन बहुविधा तथापि वागात्मना ऽकत्वात् ' वाग्वा एका ' इत्याह । ' तत् ' तेन ' एकयाऽस्तुवत ' इति मन्त्रपाठेन वाच एकत्वात् साक्षाद् ' वाचैवास्तुवत ' । यद्वा तदा प्रजासृष्टिसमये ' वाचैवास्तुवत, अतो मन्त्र ' एकयाऽस्तुवत ' इत्याहेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । ' एकया ' स्तोत्रियया ' अस्तुवत ' एकेन स्तोमेनास्तुवतेत्यर्थः । सैवैका स्तोत्रिया वागात्मना स्तुता भवति । एवं ' तिसृभिरस्तुवत ' इत्यादयो व्याख्येयाः । मन्त्रान्तरमुदाहृत्य व्याचष्टे-प्रजा अधीयन्तेति प्रजा अत्राधीयन्तेति । ' अत्र ' सृष्टिप्रस्तावे ' प्रजाः ' धारिता आसन् । दधातेः (धा. पा. जु उ. १०) लङ् । बहुवचने कर्मणि रूपम् । अतः ' प्रजा अधीयन्त ' इति मन्त्र आहेत्यर्थः । मन्त्रान्तरमुदाहृत्य व्याचष्टे-प्रजापतिरधिपतिरासीदिति । ' अत्र ' प्रजासृष्टौ ' प्रजापतिः ' प्रजास्वामित्वयुक्तः ' आसीत् ' तस्मान्मन्त्रः ' प्रजापतिरधिपतिरासीत् ' इत्याहेत्यर्थः । एवमुत्तरेषां षोडशमन्त्राणां तद्ब्राह्मणानां चापि व्याख्यानं द्रष्टव्यम् । ' अधीयन्त ' इत्यस्य स्थाने ' असृज्यन्त ' इति विशेषः । स च तत्र तत्र विशेषोऽभिधास्यते ॥ ३ ॥

(त्रि) तिसृभिरस्तुवतेति । त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तै-रेव तदस्तुवत ब्रह्मासृज्यतेति ब्रह्मात्रासृज्यत ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासी-दिति ब्रह्मणस्पतिरत्राधिपतिरासीत् ॥ ४ ॥

(त्प) पञ्चभिरस्तुवतेति । य एवेमे मनःपञ्चमाः प्राणास्तैरेव तद-स्तुवत भूतान्यसृज्यन्तेति भूतान्यत्रासृज्यन्त भूतानां पतिरधिपतिरासी-दिति भूतानां पतिरत्राधिपतिरासीत् ॥ ५ ॥

(त्स) सप्तभिरस्तुवतेति । य एवेमे सप्त शीर्षन्प्राणास्तैरेव तदस्तुवत सप्तऽऋषयोऽसृज्यन्तेति सप्तर्षयोऽत्रासृज्यन्त धाताऽधिपतिरासीदिति धाताऽत्राधिपतिरासीत् ॥ ६ ॥

(त्र) नवभिरस्तुवतेति । नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाञ्चौ द्वौ तैरेव तदस्तुवत पितरोऽसृज्यन्तेति पितरोऽत्रासृज्यन्तादितिरधिपत्न्यासीदि-त्यदितिरत्राधिपत्न्यासीत् ॥ ७ ॥ (शतम् ४९००)

---

(२) " तिसृभिरस्तुवत "—इति । त्रयो वै प्राणाः—प्राणः, उदानः, व्यानः । तैरेव तद-स्तुवत । " ब्रह्मासृज्यत "—इति । ब्रह्मात्रासृज्यत । " ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासीत् "—इति । ब्रह्मणस्पतिरत्राधिपतिरासीत् ॥ ४ ॥

(३) " पञ्चभिरस्तुवत "—इति । य एवेमे मनःपञ्चमाः प्राणास्तैरेव तदस्तुवत । " भूतान्यसृज्यन्त "—इति । भूतान्यत्रासृज्यन्त । " भूतानां पतिरधिपतिरासीत् "—इति । भूतानां पतिरत्राधिपतिरासीत् ॥ ५ ॥

(४) " सप्तभिरस्तुवत "—इति । य एवेमे सप्त शीर्षन्प्राणास्तैरेव तदस्तुवत । " सप्तऽ-ऋषयोऽसृज्यन्त "—इति । सप्तर्षयोऽत्रासृज्यन्त । "धाताऽधिपतिरासीत्"—(वा. सं. १४। ८) इति । धाताऽत्राधिपतिरासीत् ॥ ६ ॥

(५) " नवभिरस्तुवत "—इति । नव वै प्राणाः—सप्त शीर्षन्, अवाञ्चौ द्वौ । तैरेव तद-स्तुवत । " पितरोऽसृज्यन्त "—इति । पितरोऽत्रासृज्यन्त । " अदितिरधिपत्न्यासीत् "—इति । अदितिरत्राधिपत्न्यासीत् ॥ ७ ॥

ब्रह्मासृज्यत इत्यत्र सर्वसृष्टिसाधनभूतो वेदराशिः 'ब्रह्म' इत्युच्यते । 'ब्रह्मणस्पतिः' तत्पालकश्च चतुर्वक्त्रः, यद्वा दर्शेत्र 'पञ्चदशभिरस्तुवत' इत्यत्र पञ्चदशेन स्तोमेन क्षत्रसृष्टेरभिधानस्मरणत्वादत्र त्रिवृत्स्तोमेन ब्राह्मणजातिर्विवक्षिता । तत्र ब्रह्मणस्पतिरुच्यते "आग्नेयो वै ब्राह्मण." इति (श.प.११।५।४।१२)श्रुतेः ॥४॥

" पञ्चभिरस्तुवत " इत्यत्र ' य एवेमे मनःपञ्चमाः प्राणाः ' इति श्रुतेः तत्र मन एकम्, इमे पूर्वोक्ताः प्राणोदानव्यानाश्चत्वार इत्यवगन्तव्यम् । चक्षुश्रोत्रनासास्यगताः षट् प्राणाः, वदनस्य एक इति सप्त

(६) एकादशभिरस्तुवतेति । दश प्राणाऽआत्मैकादशस्तेनैव तदस्तुवतऽऋतवोऽसृज्यन्तेत्यृतवोऽत्रासृज्यन्तार्तवाऽ अधिपतयऽ आसन्नित्यार्तवाऽ अत्राधिपतयऽ आसन् ॥ ८ ॥

(७) त्रयोदशभिरस्तुवतेति । दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठेऽआत्मा त्रयोदशस्तेनैव तदस्तुवत मासाऽ असृज्यन्तेति मासाऽ अत्रासृज्यन्त संवत्सरोऽधिपतिरासीदिति संवत्सरोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ ९ ॥

(८) पञ्चदशभिरस्तुवतेति । दश हस्त्याऽ अङ्गुलयश्चत्वारि दोर्बाहवाणि यदूर्ध्वं नाभेस्तत्पञ्चदशं तेनैव तदस्तुवत क्षत्रमसृज्यतेति क्षत्रमत्रासृज्यतेन्द्रोऽधिपतिरासीदितीन्द्रोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १० ॥

(९) सप्तदशभिरस्तुवतेति । दश पाद्या ऽअङ्गुलयश्चत्वार्यूर्वष्ठी-

---

(६) "एकादशभिरस्तुवत"–इति । दश प्राणाः, आत्मैकादशः । तेनैव तदस्तुवत । "ऋतवोऽसृज्यन्त"–इति । ऋतवोऽत्रासृज्यन्त । "आर्तवा अधिपतय आसन्"–इति । आर्तवा अत्राधिपतयं आसन् ॥ ८ ॥

(७) "त्रयोदशभिरस्तुवत"–इति । दश प्राणाः, द्वे प्रतिष्ठे, आत्मा त्रयोदशः । तेनैव तदस्तुवत । "मासा असृज्यन्त"–इति : मासा अत्रासृज्यन्त । "संवत्सरोऽधिपतिरासीत्"–(वा. सं. १४ । २९) इति । संवत्सरोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ ९ ॥

(८) "पञ्चदशभिरस्तुवत"–इति । दश हस्त्या अंगुलयः, चत्वारि दोर्बाहवाणि, यदूर्ध्वं नाभेस्तत्पञ्चदशम् । तेनैव तदस्तुवत "क्षत्रमसृज्यत"–(वा. सं. १४।२९) इति । क्षत्रमत्रासृज्यत । "इन्द्रोऽधिपतिरासीत्"–इति । इन्द्रोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १० ॥

(९) "सप्तदशभिरस्तुवत"–इति । दश पाद्या अंगुलयः, चत्वार्यूर्वष्ठीवानि, द्वे प्रतिष्ठे,

---

शीर्षण्याः प्राणाः । सप्त ऋषय इति । भरद्वाज. कश्यपोऽत्रिर्गौतमो विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठः सप्तर्षयः । धवाश्चाविति । मलमूत्रद्वारस्याभिप्रायः । 'पितरः' अग्निष्वात्ताः, बर्हिषदश्च 'असृज्यन्त' । 'अदितिः' देवमाता अदीनत्वात् सा पितॄणाम् 'अधिपत्न्यासीत्' ॥ ६–७ ॥

दश प्राणा इति । "नाभिर्दशमी" इति श्रुत्यन्तरात् नाभिसहिता पूर्वोक्ता दश 'आत्मा' देहः स एकादशः । 'आर्तवाः' ऋत्वभिमानिदेवाः । द्वे प्रतिष्ठे इति । द्वौ पादावित्यर्थः । पञ्चदशभिरस्तुवत-इति । अत्र हस्तद्वयगता दश अंगुलयः, चत्वारि दोर्बाहवाणि दोर्द्वयम्, बाहुद्वयमिति च अर्थः । नाभेरूर्ध्वभागः सर्वोऽपि पञ्चदशः । 'क्षत्रम्' क्षत्रियजातिम्नद्भः 'पतिः' 'इन्द्र आसीत्' ॥ ८–१० ॥

सप्तदशभिरस्तुवतेति । अत्र 'पाद्याः' पादयोर्भवाः 'अंगुलयः' दश, 'ऊर्वष्ठीवानि चत्वारि',

वानि द्वे प्रतिष्ठे यदवाङ्नाभेस्तत्सप्तदशं तेनैव तदस्तुवत ग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्तेति ग्राम्याः पशवोऽत्रासृज्यन्त बृहस्पतिरधिपतिरासीदिति बृहस्पतिरत्राधिपतिरासीत् ॥ ११ ॥

(ग्र) नवदशभिरस्तुवतेति । दश हस्त्याऽ अङ्गुलयो नव प्राणास्तैरेव तदस्तुवत शूद्रार्यावसृज्येतामिति शूद्रार्यावत्रासृज्येतामहोरात्रेऽअधिपत्नीऽआस्तामित्यहोरात्रेऽअत्राधिपत्नीऽआस्ताम् ॥ १२ ॥

(मे) एकविंशत्याऽस्तुवतेति । दश हस्त्या ऽअङ्गुलयो दश पाद्या ऽआत्मैकविंशस्तेनैव तदस्तुवतैकशफाः पशवोऽसृज्यन्तेत्येकशफाः पशवोऽत्रासृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीदिति वरुणोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १३ ॥

(त्र) त्रयोविंशत्याऽस्तुवतेति । दश हस्त्या ऽअङ्गुलयो दश

यदवाङ्नाभेस्तत्सप्तदशम् । तेनैव तदस्तुवत । " ग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्त "–इति । ग्राम्याः पशवोऽत्रासृज्यन्त । " बृहस्पतिरधिपतिरासीत् "–(वा. सं. १४ । २९) इति । बृहस्पतिरत्राधिपतिरासीत् ॥ ११ ॥

(१०) "नवदशभिरस्तुवत"–इति । दश हस्त्या अंगुलयो, नव प्राणाः, तैरेव तदस्तुवत । "शूद्रार्यावसृज्येताम्"–इति । शूद्रार्यावत्रासृज्येताम् । "अहोरात्रे अधिपत्नी आस्ताम्"–इति । अहोरात्रे अत्राधिपत्नी आस्ताम् ॥ १२ ॥

(११) " एकविंशत्याऽस्तुवत "–इति । दश हस्त्या अंगुलयो, दश पाद्याः, आत्मैकविंशः, तेनैव तदस्तुवत । "एकशफाः पशवोऽसृज्यन्त"–इति । एकशफाः पशवोऽत्रासृज्यन्त । " वरुणोऽधिपतिरासीत् "–इति । वरुणोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १३ ॥

(१२) " त्रयोविंशत्याऽस्तुवत "–इति । दश हस्त्या अंगुलयो, दश पाद्याः, द्वे प्रतिष्ठे,

---

ऊरुद्वयम्, अष्ठीवद्द्वयं चेति भावः । अष्ठीवच्छब्देन जानुमण्डलभाग उच्यते । ' द्वे प्रतिष्ठे ' द्वौ पादौ । ' नाभेः ' अधोभागः सप्तदशसङ्ख्यापूरणः । ' ग्राम्याः पशवः ' गोमहिषाजादय. ॥ ११ ॥

शूद्रार्यावसृज्येतामिति । शूद्रः प्रसिद्धः, ' अर्यः ' वैश्यजातिः ॥ १२ ॥

' एकशफाः पशवः ' गर्दभाश्वादयः । " अप्सुयोनिर्वा अश्वः " इति श्रुतेः अपां च वरुणस्वामिकत्वादेकशफानां ' वरुणोऽधिपतिरासीत् ' इत्युक्तम् । एवं सर्वत्र यथासम्भवमूहनीयम् ॥ १३ ॥

' क्षुद्राः पशवः ' अजाविप्रभृतयः, तेषां ' पूषा ' पुष्ट्यभिमानी देवः ' अधिपतिः ' स्वामी इत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

प्राणा द्वे प्रतिष्ठेऽआत्मा त्रयोविꣳशस्तेनैव तदस्तुवत क्षुद्राः पशवोऽसृज्यन्तेति क्षुद्राः पशवोऽत्रासृज्यन्त पूषाऽधिपतिरासीदिति पूषाऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १४ ॥

(त्पु) पञ्चविꣳशत्याऽस्तुवतेति । दश हस्त्याऽअङ्गुलयो दश प्राणाश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चविꣳशस्तेनैव तदस्तुवतारण्याः पशवोऽसृज्यन्तेत्यारण्याः पशवोऽत्रासृज्यन्त वायुरधिपतिरासीदिति वायुरत्राधिपतिरासीत् ॥ १५ ॥

(त्स) सप्तविꣳशत्याऽस्तुवतेति । दश हस्त्याऽअङ्गुलयो दश प्राणाश्चत्वार्यङ्गानि द्वे प्रतिष्ठेऽआत्मा सप्तविꣳशस्तेनैव तदस्तुवत द्यावापृथिवी व्येतामिति द्यावापृथिवीऽअत्र व्येतां वसवो रुद्राऽआदित्याऽअनुव्यायन्निति वसवो रुद्राऽआदित्याऽअत्रानुव्यायंस्तऽएवाधिपतयऽआसन्निति तऽउऽएवात्राधिपतयऽआसन् ॥ १६ ॥

आत्मा त्रयोविंशः, तेनैव तदस्तुवत । " क्षुद्राः पशवोऽसृज्यन्त "–इति । क्षुद्राः पशवोऽत्रासृज्यन्त । " पूषाऽधिपतिरासीत् "–इति । पूषाऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १४ ॥

(१३) "पञ्चविंशत्याऽस्तुवत"–इति । दश हस्त्या अंगुलयो, दश पायाः, चत्वार्यङ्गानि, आत्मा पञ्चविंशः । तेनैव तदस्तुवत । "आरण्याः पशवोऽसृज्यन्त"–इति । आरण्याः पशवोऽत्रासृज्यन्त । "वायुरधिपतिरासीत्"–(वा. सं. १४।३०) इति । वायुरत्राधिपतिरासीत्॥१५॥

(१४) " सप्तविंशत्याऽस्तुवत"–इति । दश हस्त्या अंगुलयो, दश पायाः, चत्वार्यङ्गानि, द्वे प्रतिष्ठे, आत्मा सप्तविंशः । तेनैव तदस्तुवत । " द्यावापृथिवी व्येताम् "–इति । द्यावापृथिवीऽअत्र व्येताम् । "वसवो रुद्रा आदित्या अनुव्यायन्"–इति । वसवो रुद्रा आदित्या अत्रानुव्यायन् । " तऽएवाधिपतय आसन् "–(वा. सं. १४।३०) इति । त उ एवात्राधिपतय आसन् ॥ १६ ॥

एवमारण्यानां वायुरधिपतिः ॥ १५ ॥

चत्वार्यङ्गानीति । पादौ द्वौ, पाणी द्वौ इत्यर्थः । द्यावापृथिवी अत्र व्येतामिति । पूर्वं संसृष्टे द्यावापृथिव्यौ प्राण्युपकारार्थं विभक्ते अभवताम् । संसर्गस्तु शाखान्तरे उक्तः,–" द्यावापृथिवी सह सन्ते आस्तां ते विपती अभूताम् " इति । द्यावापृथिव्योर्ग्रहणेन तदन्तरालवर्तिनोऽन्तरिक्षस्यापि ग्रहणं बोध्यम् । अत एव तत्तत्स्थानिनो ' वसवः, रुद्राः, आदित्याः ' च ' अनुव्यायन् ' इत्युक्तम् ॥ १६ ॥

(त्र) नवविꣳशत्याऽस्तुवतेति । दश हस्त्या ऽअङ्गुलयो दश पाद्या नव प्राणास्तैरेव तदस्तुवत वनस्पतयोऽसृज्यन्तेति वनस्पतयोऽत्रासृज्यन्त सोमोऽधिपतिरासीदिति सोमोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १७ ॥

(डु) एकत्रिꣳशताऽस्तुवतेति । दश हस्त्या ऽअङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा ऽआत्मैकत्रिꣳशस्तेनैव तदस्तुवत प्रजा ऽअसृज्यन्तेति प्रजाऽअत्रासृज्यन्त यवाश्चायवाश्चाधिपतय ऽआसन्निति पूर्वपक्षापरपक्षा ऽएवात्राधिपतय ऽआसन् ॥ १८ ॥

(संभ्र) त्रयस्त्रिꣳशताऽस्तुवतेति । दश हस्त्याऽ अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठेऽआत्मा त्रयस्त्रिꣳशस्तेनैव तदस्तुवत भूतान्यशाम्यन्निति सर्वाणि भूतान्यत्राशाम्यन्प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीदिति प्रजापतिः परमेष्ठ्यत्राधिपतिरासीत् ॥ १९ ॥ (काण्डस्यार्धम्)

---

(१५) "नवविंशत्याऽस्तुवत"–इति । दश हस्त्या अंगुल्यो, दश पाद्याः, नव प्राणाः । तैरेव तदस्तुवत । "वनस्पतयोऽसृज्यन्त "–इति । वनस्पतयोऽत्रासृज्यन्त । "सोमोऽधिपतिरासीत् "–इति । सोमोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १७ ॥

(१६) " एकत्रिंशताऽस्तुवत "–इति । दश हस्त्या अङ्गुल्यो, दश पाद्याः, दश प्राणाः, आत्मैकत्रिंशः । तेनैव तदस्तुवत । " प्रजा असृज्यन्त "–इति । प्रजा अत्रासृज्यन्त । " यवाश्चायवाश्चाधिपतय आसन् "–इति । पूर्वपक्षापरपक्षा एवात्राधिपतय आसन् ॥ १८ ॥

(१७) "त्रयस्त्रिंशताऽस्तुवत"–इति । दश हस्त्या अङ्गुल्यो, दश पाद्याः, दश प्राणाः, द्वे प्रतिष्ठे, आत्मा त्रयस्त्रिंशः । तेनैव तदस्तुवत । " भूतान्यशाम्यन् "–इति । सर्वाणि भूतान्यत्राशाम्यन् । "प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीत्"–(वा. सं. १४ । ३१) इति । प्रजापतिः परमेष्ठ्यत्राधिपतिरासीत् ॥ १९ ॥

वनस्पतिशब्देनौषध्यादयोऽपि विवक्षिताः, तासां पृथगनभिधानात् ॥ १७ ॥

विविच्याभिहित सद्गृह्याभिधत्ते–प्रजा असृज्यन्तेति । तासां ' यवाश्चायवाश्चाधिपतय आसन् ' । एतद्व्याचष्टे–पूर्वपक्षापरपक्षा एवात्राधिपतय आसन्निति । उपादान तु " ते हीदं सर्वं युवते चायुवते च "–इत्यादिना प्राक् उक्तत्वादत्र नोक्तम् । सर्वासां प्रजानामुत्पत्ते. कालमन्यपेक्षत्वान्मासर्त्वादिकालस्य पूर्वपक्षापरपक्षावृत्ति साध्यत्वात्तेषां तदधिपतित्वाभिधानमिति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन स्तुते ' सर्वाणि भूतान्यशाम्यन् ' शान्तान्यपगतोपद्रवाण्यभूवन् । त्रयस्त्रिंशस्तोमो हि सर्वेषां स्तोमानां श्रेष्ठः । अतः परमे निरतिशये स्थाने तिष्ठतीति ' परमेष्ठी ' तादृश ' प्रजापतिः ' हिरण्यगर्भोऽत्र ' अधिपति. ' इति युक्तम् ॥ १९ ॥

(त्ता) ता वाऽएताः । सप्तदशेष्टकाऽउपदधाति सप्तदशो वै संवत्सरः
प्रजापतिः स प्रजनयिता तदेतेन वै सप्तदशेन संवत्सरेण प्रजापतिना
प्रजनयित्रैताः प्रजाः प्राजनयद्यत्प्राजनयदसृजत तद्यदसृजत तस्मात्सृ-
ष्टयस्ताः सृष्ट्वाऽऽत्मन्नपादयत तथैवैतद्यजमानऽएतेन सप्तदशेन संवत्स-
रेण प्रजापतिना प्रजनयित्रैताः प्रजाः प्रजनयति ताः सृष्ट्वाऽऽत्मन्नपादयते
रेतःसिचोर्वेलया पृष्टयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्ट्यै मध्यत ऽएवास्मि-
न्नेताः प्रजाः प्रपादयति सर्वत ऽउपदधाति सर्वत ऽएवास्मिन्नेताः
प्रजाः प्रपादयति ॥ २० ॥

इति द्वितीयप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ८-२-६ ॥ (४. ३.) ॥
इति द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ८ । २ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०५ ॥

ता वा एताः सप्तदशेष्टका उपदधाति । सप्तदशो वै सम्वत्सरः प्रजापतिः । स प्रजनयिता । तदेतेन वै सप्तदशेन सम्वत्सरेण प्रजापतिना प्रजनयित्रैताः प्रजाः प्राजनयत् । यत् प्राजनयत्–असृजत तत् । यदसृजत–तस्मात्सृष्टयः । ताः सृष्ट्वाऽऽत्मन्नपादयत । तथैवैतद्यजमान एतेन सप्तदशेन सम्वत्सरेण प्रजापतिना प्रजनयित्रैताः प्रजाः प्रजनयति । ताः सृष्ट्वाऽऽत्मन्नपादयते । रेतःसिचोर्वेलया । पृष्टयो वै रेतःसिचौ । मध्यमु पृष्टयः । मध्यत एवास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति । सर्वत उपदधाति । सर्वत एवास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति ॥ २० ॥

इष्टकागतां सङ्ख्यां स्तौति–ता वा एता इति । संवत्सरात्मकः 'प्रजापतिः' 'सप्तदशः' सप्तदशसमुदायात्मकः; द्वादश मासाः पञ्चर्तव इति सप्तदशता । स एव भूतानां प्रजनयिता 'तत्' सप्तदशं जगत्स्रष्टा स प्रजापतिः 'एतेन' 'सप्तदशेन' सप्तदशसङ्ख्यात्मकेन संवत्सररूपेण 'प्रजापतिना' स्वकीयकालात्मकशरीरेणेत्यर्थः । 'प्रजनयित्रा' सर्वोत्पादकेन 'एताः प्रजाः' मनुष्यादिरूपाः 'प्राजनयत्' उदपादयत् । सर्वेषामुत्पत्तिमतां काल एवोत्पत्तेः प्रजनयितृत्वम् । तस्मात् सप्तदशसङ्ख्या प्रशस्तेत्यर्थः । तदेतदर्थोक्तं तच्छब्दार्थं विशिनष्टि–यत्प्राजनयदसृजतेति । 'यद्' भूतमात्रं 'प्राजनयत्' इति 'असृजत' इत्यर्थः । तदेवेन वा इति । इष्टयान्वयः । प्रसङ्गात् सृष्टिनामनिरुक्तिं दर्शयति–तद्यदसृजत तस्मात्सृष्टय इति । सर्जनात्सृष्टय इत्युक्तं भवति । ननु सृष्टाः प्रजाः, कथमिष्टकाः सृष्टय इत्युच्यन्त इति चेत्, नैष दोषः । इष्टकासु तासामध्यस्तत्वात् । तथैवैतदित्याद्युक्तप्रायम् । रेतःसिचोर्वेलयेत्यादि–गतम् ॥ २० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
अष्टमे काण्डे चतुर्थेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (८-४-३) ॥

अथ तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

चतुर्थाध्याये च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

अथातोऽन्वावृतम् । (त्रि) त्रिवृद्वतीं पुरस्तादुपदधात्येकविꣳशवतीं पश्चात्पञ्चदशवतीं दक्षिणतः सप्तदशवतीमुत्तरतः ॥ १ ॥

(ऽ) एतद्वै प्रजापतिम् । (त्रि) त्रिवृद्वत्यामुपहितायां पञ्चदशवत्यां मृत्युरसीदद्दिमामुतऽ उपधास्यते तमत्र ग्रहीष्यामीति तं प्रापश्यत्तं प्रख्याय परिक्रम्यैकविꣳशवतीमुपाधत्तैकविꣳशवतीं मृत्युरागच्छत्पञ्चदशवतीमुपाधत्त पञ्चदशवतीं मृत्युरागच्छत्सप्तदशवतीमुपाधत्त सोऽत्रैव मृत्युं न्यकरोदत्रामोहयत्तथैवैतद्यजमानोऽत्रैव सर्वान्पाप्मनो निकरोत्यत्र मोहयति ॥ २ ॥

अथातोऽन्वावृतम् । त्रिवृद्वतीं पुरस्तादुपदधाति, एकविंशवतीं पश्चात्, पञ्चदशवतीं दक्षिणतः । सप्तदशवतीमुत्तरतः ॥ १ ॥

एतद्वै प्रजापतिं त्रिवृद्वत्यामुपहितायां पञ्चदशवत्यां मृत्युरसीदत्–इमामत्र उपधास्यते, तमत्र ग्रहीष्यामीति । तं प्रापश्यत् । तं प्रख्याय परिक्रम्यैकविंशवतीमुपाधत्त । एकविंशवतीं मृत्युरागच्छत् । पञ्चदशवतीमुपाधत्त । पञ्चदशवतीं मृत्युरागच्छत् । सप्तदशवतीमुपाधत्त । सोऽत्रैव मृत्युं न्यकरोत्, अत्रामोहयत् । तथैवैतद्यजमानोऽत्रैव सर्वान्पाप्मनो निकरोति, अत्र मोहयति ॥२॥

अथातोऽन्वावृतमिति । अत्र ब्राह्मणे स्तोमाना स्पृता च क्रमदेशावुच्येते । किन्त्वप्रासङ्गिकं तत् प्रतिजानीते–' अथातः ' परम् ' अन्वावृतम् ' वक्ष्यत इति शेष । आवृत एवानुकुर्यात किंचित् क्रमादिना वक्ष्यत इति । (ननु किञ्चित् क्रमार्थां) किं चितिमाशुश्रिदिति मंत्रोपधेया ' पुरस्तात् ' पूर्वस्यां दिशि 'एनामुपदधाति' इति । अनूक्रान्ते तूक्तम् । उत्तरेण कुत एतत् पुरस्तादित्यवशेषितत्वात् पर पूर्वार्द्धो गम्यते । तत्रापि ' त्रिवृद्वत्यामेव त्रिवृद्वतीमनूपदधाती ' ति वचनादनूक्रमुत्तरेणेति गम्यते । एवं हि सा अन्या त्रिवृद्वती दक्षिणेनानूक्रमुपधीयमाना गम्यते (मन्त्रार्थाय) तेनान्यया एकविंशस्तोमवती धरुण एकविंश इत्येतन्मन्त्रोपधेया पश्चात्तथैव (अनुक्रास्यन्तीनुदग्) दक्षिणेऽनूक्रमुपदधाति । येनोत्तरेणैकविंशवतीं तां मन्त्रान्तरेण तामुपधीयते पश्चात् । पञ्चदशवतीं मातः पञ्चदश इत्येता दक्षिणतोऽनूक्रान्ते सप्तदशवतीमिमां सप्तदश इत्येतामुत्तरत एव । सोऽत्रैव लोके । तथा हि तस्यामुत्तरतो वायूनां पञ्चदशवतीमिति । एतत् क्रमवाक्यमेव द्रष्टव्यम् । देशस्तु पूर्वार्द्धे उपदधातीत्यत्रैव विधास्यत इति । इह तस्मिन् विधीयमाने गुणवाक्यमनेकार्थं भिद्येत ॥

' एतद्वा ' इति । इतिहासेनास्य क्रमस्य ' प्रजापतिम् ' अपि मृत्युः उपासीदत्, इत्युपपूर्वः सदिर्द्रष्टव्य. । तथापि सकर्मकः प्रजापतिमित्यनेन सम्बध्यते नान्यथेति ॥ १ ॥ २ ॥

(त्य) अथोत्तराः । (त्रि) त्रिवृद्वत्यामेव त्रिवृद्वतीमनूपदधात्येकविंशवत्यामेकविंशवतीं पञ्चदशवत्याथं सप्तदशवतीथं सप्तदशवत्यां पञ्चदशवतीं ता यदेवं व्यतिहारमुपदधाति तस्मादक्ष्णयास्तोमीया ऽअथो यदेते स्तोमा ऽअतोऽन्यथाऽनुपूर्वं तस्माद्वेवाक्ष्णयास्तोमीया ऽअथोऽएवं देवा ऽउपादधतेतरथाऽसुरास्ततो देवा ऽअभवन्पराऽसुरा भवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य ऽएवं वेद ॥ २ ॥

स ऽएष पशुर्यदग्निः । सोऽत्रैव सर्व्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तस्य त्रिवृद्-

---

अथोत्तराः–त्रिवृद्वत्यामेव त्रिवृद्वतीमनूपदधाति; एकविंशवत्यामेकविंशवतीम्; पञ्चदशवत्यां सप्तदशवतीम्; सप्तदशवत्यां पञ्चदशवतीम् । ता यदेवं व्यतिहारमुपदधाति–तस्मादक्ष्णयास्तोमीयाः । अथो यदेते स्तोमाः–अतोऽन्यथाऽनुपूर्वम् । तस्माद्वेवाक्ष्णयास्तोमीयाः । अथोऽएवं देवा उपादधत, इतरथाऽसुराः । ततो देवा अभवन्, पराऽसुराः । भवत्यात्मना, पराऽस्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति–य एवं वेद ॥ ३ ॥

स एष पशुः–यदग्निः । सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतः । तस्य त्रिवृद्वत्यावेव शिरः । ते यत्त्रिवृ-

---

अथोत्तरा इति । 'त्रिवृद्वत्यामेव' त्रिवृद्वतीसमीपे एव, एकविंशवत्यादिसमीप इति द्रष्टव्यं तद्वयया, कुत एतत् ते अनन्तर्हिते उपदधातीति वचनाद्वाहे पंचदशवत्यौ भवतोऽन्तरे सप्तदशवत्याविति च पार्श्वे उपधानदर्शनम् । 'त्रिवृद्वतीम्' अग्नेर्भागोऽसीत्येतामनुलक्ष्यामुपदधाति । पूर्वार्द्धे अनूकं दक्षिणा एकविंशवती (समीपगुणमानमेवान्तकमुतद्देवाणेकविंशत्यौमि) इन्द्रस्य भाग इति तां पूर्वश्चोत्तरश्च यस्मादेवं व्यतिहाराय दधातीत्यस्मात्ता इष्टका अक्ष्णयास्तोमीया अथोऽप्योवर्तिनः स्तोमा आसामित्यक्ष्णयास्तोमीयाः मत्वर्थीयः छप्रत्ययो द्रष्टव्यः । कुत एतत् । त्रिवृद्वतीमित्यादिषु मतुपो दर्शनादन्यस्य च तद्धितार्थस्यासम्भवात् इष्टकानां व्यतिहारमुपधाने सति तद्गुणोऽयं स्तोमानामपि व्यतिहारो युक्तः । (तैस्तु बध्येति हिरमन्तिषु तद्देष्टव्या ।) अक्ष्णयास्तोमीया भवन्तीत्यभिप्रायः । (अतोयदेते स्तोमा अतो उपदन्यथा स्थिताः । क) ये अनुपूर्वं त्रिवृत्पञ्चदश सप्तदश एकविंश इत्येवंरूपादेवान्यत्र (वस्था) तस्मादप्येता अक्ष्णया एवमुक्ता इत्येकोऽभिप्रायः । एतदुक्तं त्रिवृद्वत्यामुपहिपहितायां पञ्चदशवत्यां मृत्युरसीददिति तद्वेवं द्रष्टव्यम् । पूर्वस्यामिष्टकायामुपहितायां दक्षिणस्याः स्थाने मृत्युरासीदत् (इमोमेतत्स्थानां) अत्र स्थाने ग्रहीष्यामीति तं च मृत्युं तत्र दक्षिणपार्श्वे उपासीदन्तं प्रत्याय दृष्ट्वा परिकम्य (द्वितीयेतरक्षिणं स्थानं येमस्यादुपहितवानित्यादि ततश्च पूर्वेव गाशिकस मृत्युं दृष्ट्वा नन्तराक्रमातोदन्देवस्तोमेषरि ततश्च इवतिस्तो उपहिते पञ्चदशो स्तोमे मृत्युरासीदेति तमसीदेति समीत्येकविंशमुपासीदत पञ्चदशंसप्तदशमित्येवमक्ष्णयोपहितवान) मृत्युं मोहयितुमत्र पूर्वेण त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशानीति । आसा एवमक्ष्णयास्तोमीया देवा उपहितवन्तः ॥ ३ ॥

स एव पशुः (वितत्तसत्त्वुना) अतः परं प्रागुत्तमायाः कण्डिकायाः पूर्वोक्तानामेव यजुष्मतीनां देशो विधीयते ' त्रिवृद्धि शिर. ' (स्वर्गोक्तिमक्तिमस्तिष्क) इति त्रिगुणं त्रिवृदपि स्तोमः । त्रिगुण एव गुणा अपि तु

त्यावेव शिरस्ते यत्त्रिवृद्वत्यौ भवतस्त्रिवृद्धि शिरो द्वे भवतो द्विकपालᳬं हि शिरः पूर्वार्धऽउपदधाति पुरस्ताद्धीदᳬं शिरः ॥ ४ ॥

प्रतिष्ठैकविᳬंशवत्यौ । ते यदेकविᳬंशवत्यौ भवतः प्रतिष्ठा ह्येकविᳬंशो द्वे भवतो द्वन्द्वᳬं हि प्रतिष्ठा पश्चादुपदधाति पश्चाद्धीयं प्रतिष्ठा ॥ ५ ॥

बाहू पञ्चदशवत्यौ । ते यत्पञ्चदशवत्यौ भवतः पञ्चदशौ हि बाहू द्वे भवतो द्वौ हीमौ बाहू पार्श्वतऽउपदधाति पार्श्वतो हीमौ बाहू ॥ ६ ॥

(८) अन्नᳬं सप्तदशवत्यौ । ते यत्सप्तदशवत्यौ भवतः सप्तदशᳬं ह्यन्नं द्वे भवतो द्व्यक्षरᳬं ह्यन्नं तेऽअनन्तर्हिते पञ्चदशवतीभ्यामुपदधात्यनन्तर्हितं तद्बाहुभ्यामन्नं दधाति बाह्ये पञ्चदशवत्यौ भवतोऽन्तरे सप्तदशवत्यौ बाहुभ्यां तदुभयतोऽन्नं परिगृह्णाति ॥ ७ ॥

(त्यु) अथ या मध्यऽउपदधाति । स ऽआत्मा ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति पृष्टयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्टयो मध्यतो ह्ययमात्मा सर्वत

दवत्यौ भवतः—त्रिवृद्धि शिरः । द्वे भवतः—द्विकपालं हि शिरः । पूर्वार्द्ध उपदधाति—पुरस्ताद्धीदं शिरः ॥ ४ ॥

प्रतिष्ठैकविंशवत्यौ । ते यदेकविंशवत्यौ भवतः—प्रतिष्ठा ह्येकविंशः । द्वे भवतो—द्वन्द्वं हि प्रतिष्ठा । पश्चादुपदधाति—पश्चाद्धीयं प्रतिष्ठा ॥ ५ ॥

बाहू पञ्चदशवत्यौ । ते यत्पञ्चदशवत्यौ भवतः—पञ्चदशौ हि बाहू । द्वे भवतो—द्वौ हीमौ बाहू । पार्श्वत उपदधाति—पार्श्वतो हीमौ बाहू ॥ ६ ॥

अन्नं सप्तदशवत्यौ । ते यत्सप्तदशवत्यौ भवतः—सप्तदशं ह्यन्नम् । द्वे भवतः—द्व्यक्षरं ह्यन्नम् । ते अनन्तर्हिते पञ्चदशवतीभ्यामुपदधाति । अनन्तर्हितं तद्बाहुभ्यामन्नं दधाति । बाह्ये पञ्चदशवत्यौ भवतः—अन्तरे सप्तदशवत्यौ । बाहुभ्यां तदुभयतोऽन्नं परिगृह्णाति ॥ ७ ॥

अथ या मध्य उपदधाति—स आत्मा । ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति । पृष्टयो वै रेतःसिचौ । मध्यमु पृष्टयः । मध्यतो ह्ययमात्मा । सर्वत उपदधाति । सर्वतो ह्ययमात्मा । अथ यदतोऽन्यद्—

तस्य (त्रिगुणत्वेनात्) ' द्विकपालं हि शिर० ' इति (दक्षिणोत्तरे सः कथा जेनिष्टयत इति—द्रोणादावन्यत.) सहचारिणो सहाभिव्याप्यते इति द्वन्द्वः ॥ ४–५ ॥

'पञ्चदशौ हि बाहू' इति प्रत्येकं (सयुलीना श्रोणिविरामति प्रत्यपञ्चदशादिशब्दाश्च) बाह्वादिषु पञ्चदशपरिमाणमस्य सवजस्येव वज्रस्य वै स्तोमेन सिद्धिः पञ्चदशार्थे इत्येतदङ्गीकृत्य द्रष्टव्य इति सप्टव्य इति सृष्टयस्तु रेत सिचोरित्यनुवाद एव (यादिपमंदेशः ।) ' अथ यदतो ' अनुक्रान्ताः स्युश्चतुर्दश पञ्चेष्टका अनिग्निता । (तत्पशुत्वादशेवतीनिरिताश्चाष्टासु सप्तदशसु चक्षु सत्य) पशुविधस्य संस्कृतत्वादित्यभिप्रायः ।

ऽउपदधाति सर्व्वनो ह्यग्रमात्माऽथ यदतोऽन्यदतिरिक्तं तद्यद्वै देवानामतिरिक्तं छन्दाᳬसि तानि तद्यानि तानि च्छन्दाᳬसि पशवस्ते तद्ये ते पशवः पुण्यास्ता लक्ष्म्यस्तद्यास्ताः पुण्या लक्ष्म्योऽसौ सऽ आदित्यः सऽ आसामेष दक्षिणतः ॥ ८ ॥

(स्ता) ता हैकेऽनन्तर्हितास्त्रिवृद्वतीभ्यामुपदधति । जिह्वा हनूऽइति वदन्तो याश्चतुर्दश ते हनू याः पद् सा जिह्वेति न तथा कुर्यादति ते रेचयन्ति यथा पूर्व्वयोर्हन्वोरपरे हनूऽअनूपदध्याद्यथा पूर्व्वस्यां जिह्वायामपरां जिह्वामनूपदध्यात्तादृक्तद्यत्रो हैव शिरस्तदेव हनू तज्जिह्वा॥९॥

अतिरिक्तं तत् । यद्वै देवानामतिरिक्तम्—छन्दांसि तानि । तद्यानि तानि च्छन्दांसि—पशवस्ते । तद्ये ते पशवः—पुण्यास्ता लक्ष्म्यः । तद्यास्ताः पुण्या लक्ष्म्यः—असौ स आदित्यः । स आसामेष दक्षिणतः ॥ ८ ॥

ता हैकेऽनन्तर्हितास्त्रिवृद्वतीभ्यामुपदधति । जिह्वा हनू इति वदन्तः । याश्चतुर्दश ते हनू । याः पद्—सा जिह्वेति । न तथा कुर्यात् । अति ते रेचयन्ति । यथा पूर्वयोर्हन्वोरपरे हनू अनूपदध्याद्, यथा पूर्वस्यां जिह्वायामपरां जिह्वामनूपदध्यात् । तादृक्तत् । यत्रो हैव शिरः—तदेव हनू, तज्जिह्वा ॥ ९ ॥

यत् ' देवानामतिरिक्त ' किञ्चित् ' छन्दांसि ' तेषामपरिमितत्वात् तचैषां देवानां ' यानि तानि ' अतिरिक्तानि च्छन्दांसि 'ते पशवः' पशवोऽतिरिक्तानि हविर्वहनाद् छन्दोभिमानिन्यो देवता इति । तेषां च ते छन्दआत्मकाः पशवः ' ताः पुण्या लक्ष्म्यः ' " पुण कर्मणि शुभे " पुण्येति शुभं कर्म तत्कुर्वन्तीति पुण्याः । किं पुण्याः पशवस्ता लक्ष्म अलंकारेण लक्ष्म तैश्चिह्नते ताभिरिति लक्ष्यते पशुर्हि तद्वा लक्ष्यतेऽसौ नामेश्वरो बहुपशुरिति लक्षणत्वपुण्यमपि भवन्त्यसौ (नामा श्मशानिनो वेति तन्निवृत्त्यर्थं) 'पुण्या लक्ष्म्यः' इत्याह देवानामेव हिते कार्यसिद्धये संसारा अत इत्यभिप्रायः । 'तद्यास्ताः' तेषां यास्ताः ' पुण्या लक्ष्म्यः असौ स आदित्यः ' " सैषा त्रयी विद्या तपति "– श.प.१०।५।२।२) इति वक्ष्यते । तथा चोक्तम्—अत्रयास्ता देवा यजुष्मन्यस्तत्र. प्रियाणि धर्माणि सार्द्धसमवदति रेत आदित्ये सञ्चीयते हितवन्त इति ' स आसामेष दक्षिणत ' इति च्छन्दोमय आदित्य आसां मध्यो न हि (तात्स्तिमकाना) प्रजानामेव इति स्थितिः । आदित्यमभिनन्द्यैनं दर्शयति दक्षिणत इति आर्यावर्तनिवासिनीनां प्रजानां दक्षिणत यदेतांस्त्येतदभिप्रायमेतदध्यात्मकमभिसत्यासां प्रजानामेतद्दक्षिणतो दक्षिणेऽक्षिणि व्यवस्थितस्तथा च वक्ष्यति "स एष या पुरुषं एतस्मिन् मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः" (श. प. १० । ५ । २ । २२) इति ॥ ६–८ ॥

' ता हैकेऽनन्तर्हिताः ' स्तोत्रनैशुन्येतदभिप्रायमेतदध्यात्मकमपि स आसां प्रजानामेव यद्दक्षिणतो दक्षिणोदक्षिणेऽक्षिणि व्यवस्थितः । तथा च वक्ष्यति—स एव एष एतस्मिन् हि या अतिरिक्ताः ' चतुर्दश ' षड्वेष्टका

(ह्यस्मि) अस्मिन्नु हैकेऽवान्तरदेशऽउपदधति । (त्य) असौ वाऽआदित्यऽएषोऽमुं तदादित्यमेतस्यां दिशि दध्म ऽइति न तथा कुर्यादन्यानि वाव तानि कर्माणि यैरेतमत्र दधाति ॥ १० ॥

दक्षिणतऽउ हैकऽउपदधति । तदेताः पुण्या लक्ष्मीर्दक्षिणतो दध्महऽइति तस्माद्यस्य दक्षिणतो लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीकऽ इत्याचक्षतऽएतत्त्रऽउ स्त्रियाऽ एतत्त्रऽआयतना हि स्त्री तदुतत्कृतमेव पुरस्तात्त्वेवैनाऽउपदध्याद्यत्रोऽएव शिरस्तदेव हनू तच्चिह्नाऽअथैनाः पुण्या लक्ष्मीर्मुखतो धत्ते तस्माद्यस्य मुखे लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीकऽ इत्याचक्षते ॥ ११ ॥

अस्मिन्नु हैकेऽवान्तरदेश उपदधति । असौ वा आदित्य एषः । अमुं तदादित्यमेतस्यां दिशि दध्म इति । न तथा कुर्यात् । अन्यानि वाव तानि कर्माणि—यैरेतमत्र दधाति ॥ १० ॥

दक्षिणत उ हैक उपदधति—तदेताः पुण्या लक्ष्मीर्दक्षिणतो दध्मह इति । तस्माद्यस्य दक्षिणतो लक्ष्म भवति—तं पुण्यलक्ष्मीक इत्याचक्षते । एतत्त्र उ स्त्रियाः । एतत्त्रआयतना हि स्त्री । तदु तत्कृतमेव । पुरस्तात्त्वेवैना उपदध्यात् । यत्रैव शिरः—तदेव हनू, तच्चिह्ना । अथैनाः पुण्या लक्ष्मीर्मुखतो धत्ते । तस्माद्यस्य मुखे लक्ष्म भवति—तं पुण्यलक्ष्मीक इत्याचक्षते ॥ ११ ॥

सैषा ब्रह्मचितिः । (यं) यद्ब्रह्मोपादधत तस्माद्ब्रह्मचितिः सा प्रजापति-
चितिर्यत्प्रजापतिमुपादधत तस्मात्प्रजापतिचितिः सर्षिचितिर्यदृषीनु-
पादधत तस्मादृषिचितिः सा वायुचितिर्यद्वायुमुपादधत तस्माद्वायुचितिः
सा स्तोमचितिर्यत्स्तोमानुपादधत तस्मात्स्तोमचितिः सा प्राणचिति-
र्यत्प्राणानुपादधत तस्मात्प्राणचितिरेतां यतमदेव कतमच्च विद्यात्तेन
हैवास्यैषाऽऽर्षेयवती बन्धुमती चितिर्भवत्यथ लोकम्पृणेऽउपदधात्यस्यामेव
स्रक्त्यां तयोरुपरि बन्धुः पुरीषं निवपति तस्योपरि बन्धुः ॥ १२ ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ८–३–१ ॥ (४. ४.) ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ ४ ॥

सैषा ब्रह्मचितिः । यद्ब्रह्मोपादधत—तस्माद्ब्रह्मचितिः । सा प्रजापतिचितिः । यत्प्रजापतिमुपादधत—तस्मात्प्रजापतिचितिः । सर्षिचितिः । यदृषीनुपादधत—तस्मादृषिचितिः । सा वायुचितिः । यद्वायुमुपादधत—तस्माद्वायुचितिः । सा स्तोमचितिः । यत्स्तोमानुपादधत—तस्मात्स्तोमचितिः । सा प्राणचितिः । यत्प्राणानुपादधत—तस्मात्प्राणचितिः । अतो यतमदेव कतमच्च विद्यात्—तेन हैवास्यैषाऽऽर्षेयवती बन्धुमती चितिर्भवति । अथ लोकम्पृणेऽउपदधात्यस्यां स्रक्त्याम् । तयोरुपरि बन्धुः । पुरीषं निवपति । तस्योपरि बन्धुः ॥ १२ ॥

इत्याद्वर्णीयचिन्त्यां पञ्चचितिकायां चतुर्थी चितिः ।

पुष्पलक्ष्मणिरस्य मुखे यदि न इतञ्जिह्व इत्यनतिरेकः । यस्मात् यद्वे मुखतो लक्ष्मी पुष्पा यद्वे तस्मादद-सुकारेणाप्यात्ममपि यस्य मुखलक्षणदक्षिणदंष्ट्रानिरेकादि भवति 'तं पुष्पलक्ष्मीक इति' विशेषन 'आचक्षते' ॥ १०–११ ॥

'सैषा ब्रह्मोपादधत' । सैषेत्युपदशात्मिकैवोपादधत । इतरस्तु तस्या पूर्वोक्तकरणानित्यतिशयः । अतैव चितिः 'ब्रह्मचितिः' । समानाधिकरणमनानः । कुत एतत् । 'यद्ब्रह्मोपादधत' । ब्रह्मण उपधानकर्मत्वात् पूर्वमुक्तत्वादपि च एषां ब्रह्मादीनां "किस्विदो निर्धारणे इ॰मेकस्य इतरत् ।" (पा.सू.५।३।९३) इति इतरत् प्रत्ययो द्रष्टव्यः । यदेवैषा मायाविद्या इत्यादि तदैषा चतुर्थी चितिरस्य यजमानस्य 'आर्षेयवती' भवतीति आर्षेयवत्त्वमेव कर्म क्रियमाण-मनुदराय भवतीति दर्शयति—ननु च 'विद्यात्' इति ज्ञानमात्रमिह श्रूयते—नोपासना नैष दोषः । (विद्या-ग्रहणमात्रेणैव लक्षणो ज्ञानलक्षणो वा न स्मृत गृह्यते) । कुत एतत् , 'अतो यतमदेव' इति विकल्पादिदर्शनात् । यदि हि वि ज्ञानमात्रेणार्षेयवती स्यात् तत एव तस्माद्ग्रन्थान् सर्वाण्येव ब्रह्मादीनि विद्या-यन्त इति । सार्वेणार्षेयवती स्यात् । नैकेनचित् इत्याह तु न नियोगतः सर्वविषयं भवनमित्युपचतन्त्र विकल्प एकमन्यतरादि प्रयोगाय विदितव्योपासनाभिप्राय एव द्रष्टव्यः । तत तु वाऽत्र ब्रह्मादय इष्टकादयो इत्येषाः दत्ताः तदथ तैस्तैरेव भवति नार्षेय आर्षेयत्वं स्यादेवार्षेयत्वादभूतास्ता हि ते देवतमना एवं

अथ पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्।
तृतीयप्रपाठके च द्वितीयं ब्राह्मणम्।

652

पञ्चमीं चितिमुपदधाति। (त्ये) एतद्वै देवाश्चतुर्थीं चितिं चित्वा समारोहन्नूर्ध्वमन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तदेव तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥

(हंस्ते) तेऽब्रुवन्। (वंश्चे) चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्नित ऊर्ध्वमिच्छतेति ते चेतयमाना दिवमेव विराजं पञ्चमीं चितिमपश्यंस्तेभ्य एष लोकोऽच्छदयत् ॥ २ ॥

(त्ते) तेऽकामयन्त। (न्ता) असपत्नमिमं लोकमनुपबाधं कुर्वीम-

अथ असपत्नेष्टकोपधानम्।

पञ्चमीं चितिमुपदधाति। एतद्वै देवाश्चतुर्थीं चितिं चित्वा समारोहन्। यदूर्ध्वमन्तरिक्षात्, अर्वाचीनं दिवः—तदेव तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्—चेतयध्वमिति—चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्—इत ऊर्ध्वमिच्छतेति। ते चेतयमाना दिवमेव विराजं पञ्चमीं चितिमपश्यन्। तेभ्य एष लोकोऽच्छदयत् ॥ २ ॥

तेऽकामयन्त—असपत्नमिमं लोकमनुपबाधं कुर्वीमहीति। तेऽब्रुवन्—उप तज्जानीत—यथेमं लोक-

---

चतुर्थीं चितिमपश्यन् ते देवा द्रष्टार उक्ताश्चितिमालिकाया चर्षयश्चतुर्थीमित्यृषयः। एवं तर्हि कथमत्र अन्यो योजनीयः। अस्य ब्रह्मादिदेवैर्ऋषिभिश्च द्रष्टार उक्तास्तथार्षेयस्य यदेव किञ्चिद्देवैर्ऋषिभिर्वा विहितमित्येवं विद्यात् तेनैव येन विदितार्षेयवती भवति 'बन्धुमती' इति ब्रह्मादिनाऽऽर्षिदेवेनेति। 'अस्या सक्त्याम्' इत्युच्यते॥ १२॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतिश्रीहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये अष्टमकाण्डे चतुर्थेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (८–४–४) ॥

इत्यष्टमे काण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ (८।४) ॥

पञ्चमीं चितिमिति। विराजामुपधानस्योपन्यासः ॥ १ ॥

कुत एतत्?—'ते चेतयमाना दिवमेव विराजं पञ्चमीं चितिमपश्यन्' इति वचनात्, "एषा वै सा विराड्यां तद्देवा विराजं पञ्चमीं चितिमपश्यन्" इति च 'तेभ्यः' देवेभ्यः 'एष लोको' द्यौ नाम 'अच्छदयत्' "छद अपवारणे"—धा. पा. चु. उ. २००)। अत्र रुच्यर्थो द्रष्टव्यः। तथा हि "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः"—(पा. सू. १।४।३३) इति देवाः सम्प्रदानं भवन्ति। ततश्च तेभ्य इति चतुर्थी युज्यते नान्या ॥ २ ॥

तेऽकामयन्तेति। कण्टिकादयेनैतेनासपत्नानां पञ्चानामिष्टकानामुपधाने तस्य च देवा द्रष्टार इत्येतदु-

---

१—असपत्नाः सादयि लोकपृणा पूर्ववत्। का. श्रौ. सू. १७.२२३।

२—परस्यामेवास्विनोरसपत्ना। दक्षिणयोरन्यतर अंसे आनानिति प्रतिमन्त्रम्। पश्चिमा द्वितीया। का. श्रौ. सू. १७। २२४–२२०।

हीति तेऽब्रुवन्नुप जानीत यथेमं लोकमसपत्नमनुपबाधं करवामहाऽइति तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथेमं लोकमसपत्नमनुपबाधं करवामहाऽइति ॥ ३ ॥

ते चेतयमानाः । (ऽ) एताऽइष्टका ऽअपश्यन्नसपत्नास्ताऽ उपादधत ताभिरेतं लोकमसपत्नमनुपबाधमकुर्वत तद्यदेताभिरेतं लोकमसपत्नमनुपबाधमकुर्वत तस्मादेताऽअसपत्नास्तथैवैतद्यजमानो यदेताऽ उपदधात्येतमेवैतल्लोकमसपत्नमनुपबाधं कुरुते सर्वतऽउपदधाति सर्वतऽएवैतदेतं लोकमसपत्नमनुपबाधं कुरुते परार्धऽउपदधाति सर्वमेवैतदेतं लोकमसपत्नमनुपबाधं कुरुते ॥ ४ ॥

(तेऽथ) अथ विराजऽ उपदधाति । (त्ये) एषा वै सा विराड्यां तद्देवा विराजं पञ्चमीं चितिमपश्यंस्ता दश दशोपदधाति दशाक्षरा विराड् विराडेषा चितिः सर्वतऽ उपदधाति यो वाऽएकस्यां दिशि विराजति न वै स विराजति यो वाव सर्वासु दिक्षु विराजति स एव विराजति ॥ ५ ॥

मसपत्नमनुपबाधं करवामहाऽइति । तेऽब्रुवन्–चेतयध्वमिति । चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । तदिच्छत–यथेमं लोकमसपत्नमनुपबाधं करवामहाऽइति ॥ ३ ॥

ते चेतयमाना एता इष्टका अपश्यन्–असपत्नाः । ता उपादधत । ताभिरेतं लोकमसपत्नमनुपबाधमकुर्वत । तद्यदेताभिरेतं लोकमसपत्नमनुपबाधमकुर्वत–तस्मादेता असपत्नाः । तथैवैतद्यजमानो यदेता उपदधाति–एतमेवैतल्लोकमसपत्नमनुपबाधं कुरुते । सर्वत उपदधाति । सर्वत एवैतदेतं लोकमसपत्नमनुपबाधं कुरुते । परार्धे उपदधाति । सर्वमेवैतदेतं लोकमसपत्नमनुपबाधं कुरुते ॥४॥

अथ विराज उपदधाति । एषा वै सा विराड्–यां तद्देवा विराजं पञ्चमीं चितिमपश्यन् । ता दश–दशोपदधाति । दशाक्षरा विराट् । विराडेषा चितिः । सर्वत उपदधाति । यो वाऽएकस्यां दिशि विराजति–न वै स विराजति । यो वाव सर्वासु दिक्षु विराजति–स एव विराजति ॥ ५ ॥

ध्यते । ' सर्वतः ' सर्वासु दिक्षु । ' परार्धे ' परस्मिन्नर्धेऽर्मागेऽन्त्यं लोक इत्यर्थः । पञ्चम्या उपधानं च वक्ष्यति ' अन्तरेण दक्षिणां दिश्याम् ' इति (त्रयोदश्यां कण्डिकायाम्) ॥ ३–४ ॥

अथ विराज इति । असपत्ना उपधाय 'अथ' अनन्तरं 'विराज उपदधाति' इति क्रमवचनम् । अथ यदुक्तं 'पञ्चमीं चितिमुपदधाति ते चेतयमाना दिश्मेव विराजं पञ्चमीं चितिमपश्यन्' इति किमियं पञ्चमचितिस्तत्कर्म ? नस्यन्यस्यव आहोस्विदन्यासामेवेष्टकानामपूर्वमेवेदमुपधानमुपदिश्य' इति सन्देहनिरासार्थमाह–एषा वै सा वि-राडिति । ननु च 'अथ विराज' इति या विराज उपक्रान्ताः, कथम् 'एषा वै सा विराट्' एकवचनेन परामृश्यन्ते । व दोषः, विराड्शब्दस्तावच्छन्दोवचनास्ते सङ्ख्यासामान्याच प्रयुज्यन्ते । तच छन्दः दशाक्षरैःऽर केनापि पादेन

यद्वेवैताऽअसपत्नाऽउपदधाति । (त्ये) एतद्वै प्रजापतिमेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्वतः पाप्मोपायतत सऽएताऽइष्टकाऽअपश्यदसपत्नास्ताऽउपाधत्त ताभिस्तं पाप्मानमपाहत पाप्मा वै सपत्नस्तद्यदेताभिः पाप्मानꣳ सपत्नमपाहत तस्मादेताऽअसपत्नाः ॥ ६ ॥

(स्त) तद्वाऽएतत्क्रियते । यद्देवाऽअकुर्वन्निदं न्विमꣳ स पाप्मा नोपयतत यस्त्वेतत्करोति यद्देवाऽअकुर्वंस्तत्करवाणीत्यथो यऽएव पाप्मा

यद्वेवैता असपत्ना उपदधाति । एतद्वै प्रजापतिमेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्वतः पाप्मोपायतत । स एता इष्टका अपश्यदसपत्नाः । ता उपाधत्त । ताभिस्तं पाप्मानमपाहत । पाप्मा वै सपत्नः । तद्यदेताभिः पाप्मानं सपत्नमपाहत—तस्मादेता असपत्नाः ॥ ६ ॥

तद्वाऽएतत्क्रियते—यद्देवा अकुर्वन् । इदं न्विमं स पाप्मा नोपयतते । यस्त्वेतत्करोति । यद्देवा अकुर्वन्—तत्करवाणीति । अथो य एव पाप्मा, यः सपत्नः—तमेताभिरपहते । तद्यदेताभिः पाप्मानं

विराडित्युच्यते । चतुर्भिरपि तासां तदनुकारेणायमत्र विराड् इष्टकानां दशके यदा प्रयुज्यतेऽतस्तदा ते चत्वारो दशका इति कृत्वा विराज इति बहुवचनं न भवति । यदा तु चत्वारिंशदक्षरा विराट् च तत्सामान्यादिष्टकानामपि चत्वारिंशदेव विराडित्येतदभिप्रायमेतदेकवचनमेव भवतीत्युपपन्नम् । कीदृशी पुनर्विराड् उपदधाति—किं च चत्वारिंशदात्मिका । आहोस्विद्दशात्मिका इत्यत आह—ता दश दशेति । ' ता दश दश ' दशात्मिका विराजो न चत्वारिंशदात्मिका इति तदर्थः । चत्वारिंशद्विराज इत्येतदात्मकमेव, लोकाश्चत्वारो विराजो दशात्मिकास्ताश्चत्वारिंशदनुष्टुप्त्व इति । अन्यास्तु ता विराजो दशदशेति सामानाधिकरण्याच्चत्वारिंशद्विराज इति च सामानाधिकरण्यादिष्टकानामेव विराज इत्येतेन समं मन्यन्ते । तत्प्रागुक्तम् । प्रतीष्टकयोर्योगस्यादर्शनात् सङ्ख्यासामान्याच्च प्रवृत्तिनिमित्तस्यासम्भवादेतस्यां विराज इति च दशके एकवचनात्तस्य दर्शनात्तत्त्वो दश च इति च शब्देनात्मव्यवहारदर्शनाच्छन्दस्याशब्दस्य तन्निमित्तस्येष्टकानां तु प्रागुक्तत्वात् । तस्मात्पूर्वागंस एव ग्रन्थार्थो युक्तः । एवं तावदेवैरसपत्ना विराजश्च दृष्टा इत्येतदुक्तं सम्प्रति ब्राह्मणशेषेणासपत्नासु प्राजापत्यं दर्शनं प्रपञ्च्यते । परेण च ब्राह्मणेन विराड् 'एतस्मिन्नात्मनः' इति तदूर्ध्वमध्या.... 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु 'पाप्मा' न क्षरणे पातव्यं तस्मादिति पाप्मा दृष्टादृष्टम् चेपपातकम् । अदृष्टस्तावदधर्मस्तत्पूर्वश्चाध्यात्मिको मोहरागद्वेषमिथ्याभिनिवेशनिद्रालस्यप्रमादव्याधिगौरवादिबाधश्चाकौलिप्रभावो विभूतिः । साधनवैगुण्यद्वेष्टा द्वैष्यदात्मको दन्दशूकोऽन्यो वा न तु कुलशीतोष्णादि उपायतत इति (प्रथा तु उपरन्ते धातस्तस्मिन्) ' तद्यदेताभिः ' इत्यनेन सोपपन्नताकारणभूता ' असपत्ना ' इत्येतद्दर्शयति ॥ १ ॥ ६ ॥

तद्वा एतदिति । प्राजापत्यस्येतिहासस्यायमविपक्षमुपसंहारः । 'यद्देवा अकुर्वन्' इति (प्रजापतिपदममी- पतिश्चान्यैरपि)दधैरुपहिता इति बहुवचनम् । इतरथा त्वेवमवक्ष्यत् तद्वा एतत् क्रियते यत्प्रजापतिरकरोत् । 'इदम्'

१—विराजो दश दश भवितिदिशं पुरस्तात् प्रथममेवच्छद इति प्रतिमन्त्रम् । गायत्र्यसपत्नागणमध्येऽसम्भवात् । दक्षिणाभ्यो वा पर अर्धयवा उपधाय असपत्ना स्तरोऽन्यतोऽन्तराः ॥ का. श्रौ. सू. १७ । २२८ ।

घ्नः सपत्नस्तमेताभिरपहत तथदेताभिः पा प्मानꣳ सपत्नमपहते तस्मा-देताऽअसपत्नाः सर्व्वतऽउपदधाति सर्व्वतऽएवैतत्पाप्मानꣳ सपत्न-मपहते परार्धऽउपदधाति सर्व्वस्मादेवैतदात्मनः पाप्मानꣳ सपत्न-मपहते ॥ ७ ॥

स पुरस्तादुपदधाति । (त्यु) अग्ने जातान्प्रणुदा नः सपत्नानिति यथैव यजुस्तथा बन्धुरथ पश्चात्सहसा जातान्प्रणुदा नः सपत्नानिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ८ ॥

सा या पुरस्तादग्निः । सा या पश्चादग्निः साऽग्निनैव तत्पुरस्तात्पाप्मानमपाहताग्निना पश्चात्तथैवैतद्यजमानोऽग्निनैव पुरस्तात्पाप्मानमपहतेऽग्निना पश्चात् ॥ ९ ॥

सपत्नमपहते—तस्मादेता असपत्नाः । सर्वत उपदधाति । सर्वत एवैतत्पाप्मानं सपत्नमपहते । परार्धे उपदधाति । सर्वस्मादेवैतदात्मनः पाप्मानं सपत्नमपहते ॥ ७ ॥

स पुरस्तादुपदधाति । "अग्ने जातान्प्रणुदा नः सपत्नान्"—(वा० सं० १५ । १) इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः । अथ पश्चात् । "सहसा जातान्प्रणुदा नः सपत्नान्"—(वा० सं० १५ । २) इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ८ ॥

सा या पुरस्तात्—अग्निः सा । या पश्चात्—अग्निः सा । अग्निनैव तत्पुरस्तात्पाप्मानमपाहत, अग्निना पश्चात् । तथैवैतद्यजमानोऽग्निनैव पुरस्तात्पाप्मानमपहते, अग्निना पश्चात् ॥ ९ ॥

इति सन्निहित प्रमाणान्तर दस्य दर्शयति । चतुर्थ्यां चितौ चितस्यामिमं यजमानं स पाप्मा चोपयतन इदं दर्शनं एव नहि नियोग एतस्यामवस्थायां स केन चिदभ्यामिकेन बाधेन चोपद्रवेणासाद्यत इत्यर्थः । 'अथो य एव' इति यदप्यपूर्वपाप्मानमेनम् आहत तयोर्धाभिर्मनुष्यत्वाभ्यासात्स्येव कश्चित्पाप्मानम् । 'एताभिरपहते' य. सपत्नः पाप्मा विशेष एव च. समानार्थस्य पनिरेकार्थाभिलाषी समुच्यते तस्य च भेदेन प्रहणमिहाप्सपत्ना-शब्दनिर्वचनार्थः । एतदुक्तं भवति । असपत्नाशब्दे सपत्नशब्दः पाप्मरूपणार्थस्तत्र पाठः सपत्नः स पाप्मा इत्ययमेवार्थ इति ॥ ७ ॥

स पुरस्तादिति । 'स पुरस्तात्' सर्वत उपदधातीत्येनेन दिशः प्राप्ताः य एव मन्त्राश्च पाठक्रमो नियमा-र्थोऽन्ये चैतानि कथनानि पुरस्तात् प्रागम् 'उपदधाति' ततः पश्चात्, ततो दक्षिणतः । तत उत्तरतो मध्येचिति एवं सतीह द्विविधान स्पष्ट नास्ति गायत्र्यादिषु च पूर्वार्द्धे उपदधातीति स्पष्टमस्तीति तदनुरोधेनैव कश्चिन्नियतक्रमुपदेशेन दिक्षिषु लोकेषुपर्यया इति गम्यते 'यथैव यजुः' इतीष्टकाद्वारोऽप्रिपतमन्युपयीयत इत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

एतदेव स्पष्टीकरोति—सा या पुरस्तादग्निः सा या पश्चादग्निरिति । 'सा या पुरस्तात्' इष्टकाभिः 'सा' इत्यादिना ॥ ९ ॥

(डु) अथ दक्षिणतः । षोडशी स्तोम ऽओजो द्रविणमित्येकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभमन्तरिक्षं चतस्रो दिशऽएषऽ एव वज्रः पञ्चदशस्तस्यासा-वेवादित्यः षोडशी वज्रस्य भर्ता स ऽएतेन पञ्चदशेन वज्रेणैतया त्रिष्टुभा दक्षिणतः पाप्मानमपाहत तथैवैतद्यजमानऽएतेन पञ्चदशेन वज्रेणैतया त्रिष्टुभा दक्षिणतः पाप्मानमपहते ॥ १० ॥

(तेऽथो) अथोत्तरतः । (श्च) चतुश्चत्वारिंशँश स्तोमो वर्चो द्रविण-मिति चतुश्चत्वारिंशदक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभो वज्रः सऽएतेन चतुश्च-त्वारिंशेन वज्रेणैतया त्रिष्टुभोत्तरतः पाप्मानमपाहत तथैवैतद्यजमानऽ-एतेन चतुश्चत्वारिंशेन वज्रेणैतया त्रिष्टुभोत्तरतः पाप्मानमपहते ॥११॥

अथ दक्षिणतः । "षोडशी स्तोम ओजो द्रविणम्"–इति । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभमन्तरिक्षम् । चतस्रो दिशः । एष एव वज्रः पञ्चदशः । तस्यासावेवादित्यः षोडशी वज्रस्य भर्ता । स एतेन पञ्चदशेन वज्रेणैतया त्रिष्टुभा दक्षिणतः पाप्मानमपाहत । तथैवैतद्यजमान एतेन पञ्चदशेन वज्रेणैतया त्रिष्टुभा दक्षिणतः पाप्मानमपहते ॥ १० ॥

अथोत्तरतः । "चतुश्चत्वारिंशः स्तोमो वर्चो द्रविणम्"–इति । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा वै त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभो वज्रः । स एतेन चतुश्चत्वारिंशेन वज्रेणैतया त्रिष्टुभोत्तरतः पाप्मानमपाहत । तथैवैतद्यजमान एतेन चतुश्चत्वारिंशेन वज्रेणैतया त्रिष्टुभोत्तरतः पाप्मानमपहते ॥ ११ ॥

(द्विविधः दर्योङ्कराथैर्नृणवेति) षोडशिमन्त्रोपात्ताः त्रिष्टुभः अन्तर्गता दर्शयति । त्रैष्टुभो विकारस्त्रिष्टुभा वा सम्मितं दशादिशोऽन्तरिक्षमेकादशं रुद्रायतनं चेति कृत्वा (वस्त.) दिशो मह्या पूर्वं एकादशाभिर्मणि स एष वज्रः पञ्चदशपरिमाणमस्य वज्रस्योपत्त्यैव वज्रमात्रेण प्रत्ययो द्रष्टव्यः । तस्य च वज्र यस्य पञ्चदशादित्यो भर्ता स च षोडशीति प्रयोगात् षोडशानां पूरण इत्येतस्मिन्नर्थे णिनिप्रत्यय दर्शयति । अथवा षोडश स्थान (संख्यां) अस्य यजमानस्यास्तीति षोडशी मत्वर्थीय एव णिनि, एव षोडश्युपादानैव वज्रत्रिष्टु-भोऽनुपात दर्शयित्वा (तयोर्वेति यो रामाह ।) प्रजापतिरेतेनेति एतत् ब्रुवति । इम मन्त्रार्थं दर्शयति । यः षोडशी स्तोम इति त्रिष्टुप् वज्रस्त पाप्मा यथेतेनोपधेयमुपदधातीति एवमुत्तरत्रापि यश्चतुश्चत्वारिंशो वज्रस्त-मुपदधामीति मन्त्रार्थः । अर्थे हि तयदेताभि.–अपाहनेतीष्टकाभिरपयातो दर्शित. । तेन मन्त्रे, इष्टकाः मन्त्रात्मिका दर्शनीया इति युक्तम् ॥ १० ॥

अथोत्तरत इति । 'अथोत्तरतः' त्रैष्टुभस्त्रिष्टुप्सम्मितो वा 'चतुश्चत्वारिंशत्' अस्ति अपहितवधेव वज्रः, अन्तरिक्षमपि च चतुश्चत्वारिंशमेकैका दिगित्येव गृह्यमाणा ॥ ११ ॥

(तेऽथ) अथ मध्ये । (ध्येऽग्नेः) अग्नेः पुरीषमसीति ब्रह्म वै चतुर्थी चितिरग्निरु वै ब्रह्म तस्या ऽएतत्पुरीषमिव यत्पश्चम्यप्सो नामेति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १२ ॥

(स्तां) तां प्राचीं तिरश्चीमुपदधाति । (त्ये) एतद्वैतया प्रजापतिः पाप्मनो मूलमवृश्चत्तथैवैनयाऽयमेतत्पाप्मनो मूलं वृश्चति दक्षिणतो दक्षिणतऽउद्यामो हि वज्रोऽन्तरेण दक्षिणां डिश्यामुद्यामाय ह तमवकाशं करोति १३

सा या पुरस्तात्प्राणः सा । या पश्चादपानः सा प्राणेनैव तत्पुरस्तात्पाप्मानमपाहतापानेन पश्चात्तथैवैतद्यजमानः प्राणेनैव पुरस्तात्पाप्मानमपहतेऽपानेन पश्चात् ॥ १४ ॥

अथ मध्ये-" अग्नेः पुरीषमसि "-इति । ब्रह्म वै चतुर्थी चितिः । अग्निरु वै ब्रह्म । तस्या एतत्पुरीषमिव-यत्पश्चमी । " अप्सो नाम "-(वा. सं. १९ । ३) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ १२ ॥

तां प्राचीं तिरश्चीमुपदधाति । एतद्वैतया प्रजापतिः पाप्मनो मूलमवृश्चत् । तथैवैनयाऽयमेतत्पाप्मनो मूलं वृश्चति । दक्षिणतः । दक्षिणतउद्यामो हि वज्रः । अन्तरेण दक्षिणां दिश्याम् । उद्यामाय ह तमवकाशं करोति ॥ १३ ॥

सा या पुरस्तात्-प्राणः सा । या पश्चाद्-अपानः सा । प्राणेनैव तत् पुरस्तात्पाप्मानमपाहत, अपानेन पश्चात् । तथैवैतद्यजमानः प्राणेनैव पुरस्तात्पाप्मानमपहते, अपानेन पश्चात् ॥ १४ ॥

' अथ मध्ये ' ' अग्निरु वै ब्रह्मेति ' चतुर्थी चितौ ब्रह्मोपहितं तद्रूप्यात्मकमिति दर्शयति-किंदेवत्या पुनरेषा पुरीषवती चन्द्रावती कुत एतत् । अनन्तरं पुरीष....नीनग्रह चन्द्रमाश्च देवमन्त्रमिति तथा च मन्त्रवर्णस्य ' अप्सो नामेति ' रसो नामत्येतदिति ॥ १२ ॥

तां प्राचीमिति । ' तां ' मध्यमां (मय 'प्राचीं प्राग्लक्षणामुपदधाति ' तिरश्चीम् ' इति सन्निकृष्टेष्टका-न्तरेभ्यस्तिरश्चीमिति केवल्याः सन्निकृष्टान्तरोदग्लक्षणा इष्टका उपधेयाः (स्कन्धोश्च) प्राचीन्दवचना-दुत्तरामपि उपधीयन्त इति दर्शयति । ततश्च श्रोण्यंसयोरन्तराले उदग्लक्षणा एव । परिशेषात्तु लोमगर्त-योः, अन्ययोरन्तराले च प्राग्लक्षणा उपधेया । ' मूलमवृश्चत् ' इति : तिरश्चीत्वस्य प्रयोजनमतिरश्चा-निरुक्तस्य छेत्तुमित्यभिप्रायः । तां च दक्षिणत उपदधाति नच पार्श्वयोरेक एवाभिमेध इत्यर्थः । किं कारणं ? 'दक्षिणतउद्यामो हि वज्रः' दक्षिणत उद्याम उत्कर्षोऽस्येति दक्षिणतउद्यामः । रत्नमात्रो वज्रे धीमामवज्र क्षिपति । किमस्मिन् पुनःप्रदेशे दक्षिणतस्तामुपदधातीत्यत आह-अन्तरेण दक्षिणां दिश्यां । न अरत्निमात्रे कुत एत-द्दक्षिणोत्तमाग पुरीषवतीमतिच्छन्दसं चोपदधातीति वचनात् । किमर्थमन्तरेण (नत्र हि यतदेलाद्यामिवचेत्यत आह) ' उद्यामाय ' प्रक्षेपायैव तमवकाशं करोति यदस्या दक्षिणतोऽग्नेरवशिष्यत इत्यभिप्राय. ॥ १३ ॥

सा या पुरस्तादिति-त्रिभिरेताभिः कणिकाभिः प्राजापत्यमेव दर्शनान्तरं यजमान दवसद्धितो । कि

(१) अथ येऽअभितः । (स्तौ) तौ बाहू स योऽस्याभितः पाप्माऽऽसी-द्बाहुभ्यां तमपाहत तथैवैतद्यजमानो योऽस्याभितः पाप्मा भवति बाहु-भ्यामेव तमपहते ॥ १५ ॥

(तदन्नं) अन्नं पुरीषवती । स योऽस्योपरिष्टात्पाप्माऽऽसीदन्नेन तमपाहत तथैवैतद्यजमानो योऽस्योपरिष्टात्पाप्मा भवत्यन्नेनैव तमपहते ॥ १६ ॥

स यद्ध वाऽएवंवित्प्राणिति । योऽस्य पुरस्तात्पाप्मा भवति तं तेनाप-हतेऽथ यदपानिति तेन तं यः पश्चादथ यद्बाहुभ्यां कर्म कुरुते तेन तं योऽभितोऽथ यदन्नमत्ति तेन तं यऽउपरिष्टात्सर्वदा ह वाऽएवंवित्पा-प्मानमपहतेऽपि स्वपंस्तस्मादेवं विदुषः पापं न कीर्तयेन्नेदस्य पाप्मा-ऽसानीति ॥ १७ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ८-३-२ ॥ (५. १) ॥

अथ येऽअभितः-तौ बाहू । स योऽस्याभितः पाप्माऽऽसीद्-बाहुभ्यां तमपाहत । तथैवैतद्यजमानं योऽस्याभितः पाप्मा भवति-बाहुभ्यामेव तमपहते ॥ १५ ॥

अन्नं पुरीषवती । स योऽस्योपरिष्टात्पाप्माऽऽसीद्-अन्नेन तमपाहत । तथैवैतद्यजमानो योऽस्यो-परिष्टात्पाप्मा भवति-अन्नेनैव तमपहते ॥ १६ ॥

स यद्ध वाऽएवंवित्प्राणिति-योऽस्य पुरस्तात्पाप्मा भवति-तं तेनापहते । अथ यदपानिति-तेन तम्-यः पश्चात् । अथ यद्बाहुभ्यां कर्म कुरुते-तेन तम्-योऽभितः । अथ यदन्नमत्ति-तेन तम्-य उपरिष्टात् । सर्वदा ह वाऽएवं वित्पाप्मानमपहते-अपि स्वपन् । तस्मादेवं विदुषः पापं न कीर्तयेत्-नेदस्य पाप्माऽसानीति ॥ १७ ॥

पुनः 'उपरिष्टात् पाप्मा भवति' य उपरिभागे न कृतः यो वा शिरोरोगादिकं परिवर्तते सन्निपातादिर्वा ॥ १४-१६ ॥

' स यद्ध वै ' एवंविदेव (सको धेरेवासि) स्वपनादेव ' पाप्मानमपहत ' इत्यर्थः । कुत एतत् । यजमानः पाप्मानमपहन्तीत्यस्यार्थस्य पूर्वेणैवोक्तत्वात् । तस्मादेवमुपासकस्य भूतावा ' पापम् ' अन्यो ' न कीर्तयेत् ' प्रोक्त किमिति विदुषः (आहते) त अस्यैवमुपासकस्य पाप्माऽपहन्तव्यः असानि (वार्थनायाते) ' नेत् ' न हि पाप्मा भवतीति भाष्योऽर्थः ॥ १७ ॥

इति श्रीहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये अष्टमे काण्डे पञ्चमेऽध्याये

प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (८-५-१) ॥

अथ च्छन्दस्याऽ उपदधाति । (त्यै) एतद्वै प्रजापतिः पाप्मनो मृत्योर्मुक्त्वाऽन्नमैच्छत्तस्माद्धैतदुपतापी व्वसीयान्भूत्वाऽन्नमिच्छति तस्मिन्नाशᳫंसन्तेऽन्नमिच्छति जीविष्यतीति तस्मै देवाऽएतदन्नं प्रायच्छन्नेताश्छन्दस्याः पशवो वै छन्दाᳫंस्यन्नं पशवस्तान्यस्माऽअच्छदयंस्तानि यदस्माऽअच्छदयंस्तस्माच्छन्दाᳫंसि ॥ १ ॥

ता दश दशोपदधाति । दशाऽक्षरा विराड्विराडु कृत्स्नमन्नᳫं सर्व्वमेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति सर्व्वतऽ उपदधाति सर्व्वतऽएवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति ॥ २ ॥

अथ चत्वारिंशच्छन्दस्येष्टकोपधानम् ।

अथ च्छन्दस्या उपदधाति । एतद्वै प्रजापतिः पाप्मनो मृत्योर्मुक्त्वाऽन्नमैच्छत् । तस्माद्धैतदुपतापी वसीयान्भूत्वाऽन्नमिच्छति । तस्मिन्नाशंसन्ते—अन्नमिच्छति, जीविष्यतीति । तस्मै देवा एतदन्नं प्रायच्छन्—एताश्छन्दस्याः । पशवो वै छन्दांसि । अन्नं पशवः । तान्यस्माऽअच्छदयन् । तानि यदस्माऽअच्छदयन्—तस्माच्छन्दांसि ॥ १ ॥

ता दश दशोपदधाति । दशाक्षरा विराट् । विराडु कृत्स्नमन्नम् । सर्वमेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति । सर्वत उपदधाति । सर्वत एवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति ॥ २ ॥

एवमसपत्नासु प्राजापत्यदर्शनं प्रपञ्चनेन तदेव पुनः प्रपञ्चयति । तासां च प्रसंगात्तावत् पञ्चमीं चितिमुपदधाती-त्येवमुपधानं उपन्यस्तं ततः पुनरपि विराज उपदधातीत्येतदेव क्रमार्थमुत्कीर्तनमधुना तु छन्दःसंबन्धिना निमित्तेन (प्रतीष्टेर्विनियोगाद्य) पुरस्तादेवोपन्यस्यते (असपत्नानं या तैर्यतेरन्) 'छन्दस्या उपदधाति' या पूर्वं विराड्र-देशोपन्यस्ता इति । कथं पुनरस्य ते विराजामेवाथ प्रपञ्चार्थः । पुनरर्थाकीनच्छन्दस्या इष्टकान्तराणीत्युच्यते । तत्र विराण्मितानां मन्त्राणामनुक्रमेणोदितानुक्रमेण विराजां च दशाकाम्मिकानामिहैव प्रत्यभिज्ञानादसपत्नवच्च प्रपञ्च-स्यापेक्षितत्वाच । (मपमाध) चत्वारिंशद्विराज एकथानः त्रिंशत्सोममाग इत्यत्र च प्रत्यभिज्ञानादेशोदर्शना-द्विराजामेवपुनर्वाद इति गम्यते । 'प्रजापतिः पाप्मनः' आत्मान मुक्त्वा अभिषिक्तमेव अन्नमैच्छ-दनुकरणवादोऽपि उपतप्यतेऽनेनेत्युपतापो रोगोऽस्यास्तीति 'उपतापी' आतुरः इति यावत् "वस निवासे" ("नसार:" इयरतर्वासा दृढतरपूर्वनिनिवसयातो भून्) अन्नमिच्छति तस्मिन्नन्नमिच्छति पार्श्वस्था आशंसन्ते जीवितं कामयतेऽभिध्वस्यं जीवतीति मन्यमानास्तां वदन्तीत्यर्थः । तस्मै प्राजापत्याय एतदभिषिक्तमन्नं छन्दस्या-मिकं दधवन्त. 'पशवो वै छन्दांसि' (इतीष्टकानामन्नत्वो यामोदान्वन) एतदुक्तं भवत्येना इष्टकाश्छन्दांसि पश्वात्मकानि पशवोऽन्नात्मका एवं तस्मा अन्नमित्येव च छन्दः तदिष्टकाशरीरमुपदधानीत्येतद् मन्त्रार्थं दर्शयत्ये-वमुत्प्रेक्षापि दर्शनीयस्तानि छन्दांस्यस्मै प्रजापतये अच्छदयन्नाच्छादयन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

ता दश दशेति । पूर्ववदर्थार्थं व्याख्याता एव छन्दःक्रमप्राप्तमन्त्रानुक्रमगम्यास्थानार्थं चेत्यस्मिंस्तान्येव

(१) एवश्छन्द ऽइति । (१) अयं वै लोक ऽएवश्छन्दो वरिवश्छन्द ऽइत्यन्तरिक्षं वै वरिवश्छन्दः शम्भूश्छन्द ऽइति द्यौर्वै शम्भूश्छन्दः परिभूश्छन्द ऽइति दिशो वै परिभूश्छन्द ऽआच्छच्छन्द ऽइत्यन्नं वा ऽआच्छच्छन्दो मनश्छन्द ऽइति प्रजापतिर्वै मनश्छन्दो व्यचश्छन्द ऽइत्यसौ वा ऽआदित्यो व्यचश्छन्दः ॥ ३ ॥

सिन्धुश्छन्द ऽइति । प्राणो वै सिन्धुश्छन्दः समुद्रश्छन्द ऽइति मनो वै समुद्रश्छन्दः सलिरं छन्द ऽइति वाग्वै सलिरं छन्दः ककुप्छन्द ऽइति प्राणो वै ककुप्छन्दस्त्रिककुप्छन्द ऽइत्युदानो वै त्रिककुप्छन्दः काव्यं छन्द ऽइति त्रयी वै विद्या काव्यं छन्दोऽङ्कुपं छन्द ऽइत्यापो वा ऽअङ्कुपं छन्दोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्द ऽइत्यसौ वै लोकोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्दः पदपङ्क्तिश्छन्द ऽइत्ययं वै लोकः पदपङ्क्तिश्छन्दो विष्टारपङ्क्तिश्छन्द ऽइति दिशो वै विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः क्षुरो भ्रजश्छन्द ऽइत्यसौ वा ऽआदित्यः क्षुरो भ्रजश्छन्द ऽआच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्द ऽइत्यन्नं वा ऽआच्छच्छन्दोऽन्नं प्रच्छच्छन्दः ॥ ४ ॥

---

(१)(१) "एवश्छन्दः"—इति । अयं वै लोक एवश्छन्दः । (२) "वरिवश्छन्दः"—इति । अन्तरिक्षं वै वरिवश्छन्दः । (३) "शम्भूश्छन्दः"—इति । द्यौर्वै शम्भूश्छन्दः । (४) "परिभूश्छन्दः"—इति । दिशो वै परिभूश्छन्दः । (५) "आच्छच्छन्दः"—इति । अन्नं वा आच्छच्छन्दः । (६) "मनश्छन्दः"—इति । प्रजापतिर्वै मनश्छन्दः । (७) "व्यचश्छन्दः"—इति । असौ वा आदित्यो व्यचश्छन्दः ॥ ३ ॥

(८) "सिन्धुश्छन्दः"—इति । प्राणो वै सिन्धुश्छन्दः । (९) "समुद्रश्छन्दः"—इति । मनो वै समुद्रश्छन्दः । (१०) "सलिरं छन्दः"—इति । वाग्वै सलिरं छन्दः । (२)(११) "ककुप्छन्दः"—इति । प्राणो वै ककुप्छन्दः । (१२) "त्रिककुप्छन्दः"—इति । उदानो वै त्रिककुप्छन्दः । (१३) "काव्यं छन्दः"—इति । त्रयी वै विद्या काव्यं छन्दः । (१४) "अङ्कुपं छन्दः"—इति । आपो वा अङ्कुपं छन्दः । (१५) "अक्षरपङ्क्तिश्छन्दः"—इति । असौ वै लोकोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्दः । (१६) "पदपङ्क्तिश्छन्दः"—इति । अयं वै लोकः पदपङ्क्तिश्छन्दः । (१७) "विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः"—इति । दिशो वै विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः । (१८) "क्षुरो भ्रजश्छन्दः"—(वा. सं. १५।४) इति । असौ वा आदित्यः क्षुरो भ्रजश्छन्दः । (१९) "आच्छच्छन्दः । (२०) प्रच्छच्छन्दः"—इति । अन्नं वा आच्छच्छन्दः । अन्नं प्रच्छच्छन्दः ॥ ४ ॥

संयच्छन्द ऽइति । रात्रिर्वै संयच्छन्दो वियच्छन्द ऽइत्यहर्वै वियच्छन्दो बृहच्छन्दऽइत्यसौ वै लोको बृहच्छन्दो रथन्तरं छन्दऽइत्ययं वै लोको रथन्तरं छन्दो निकायश्छन्द ऽइति वायुर्वै निकायश्छन्दो विवधश्छन्दऽइत्यन्तरिक्षं वै विवधश्छन्दो गिरश्छन्द ऽइत्यन्नं वै गिरश्छन्दो भ्रजश्छन्दऽइत्यग्निर्वै भ्रजश्छन्दः सꣳस्तुप्छन्दोऽनुष्टुप्छन्दऽइति वागेव सꣳस्तुप्छन्दो वागनुष्टुप्छन्द ऽएवश्छन्दो वरिवश्छन्द ऽइति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥

(र्वु) वयश्छन्दऽइति ।(त्यु) अन्नं वै वयश्छन्दो वयस्कृच्छन्दऽइत्यग्निर्वै वयस्कृच्छन्दो विष्पर्धाश्छन्द ऽइत्यसौ वै लोको विष्पर्धाश्छन्दो विशालं छन्द ऽइत्ययं वै लोको विशालं छन्दश्छदिश्छन्दऽइत्यन्तरिक्षं वै छदिश्छन्दो दूरोहणं छन्द ऽइत्यसौ वाऽआदित्यो दूरोहणं छन्दस्तन्द्रं छन्द ऽइति पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दोऽङ्काङ्कं छन्द ऽइत्यापो वाऽअङ्काङ्कं छन्दः ॥६

(स्त) तद्याः पुरस्तादुपदधाति । प्राणस्तासां प्रथमा व्यानो द्विती-

---

(३) (२१) "संयच्छन्दः "–इति । रात्रिर्वै संयच्छन्दः । (२२) "वियच्छन्दः"–इति । अहर्वै वियच्छन्दः । (२३) " बृहच्छन्दः "–इति । असौ वै लोको बृहच्छन्दः । (२४) " रथन्तरं छन्दः "–इति । अयं वै लोको रथन्तरं छन्दः । (२५) " निकायश्छन्दः "–इति । वायुर्वै निकायश्छन्दः । (२६) " विवधश्छन्दः "–इति । अन्तरिक्षं वै विवधश्छन्दः । (२७) "गिरश्छन्दः"–इति । अन्नं वै गिरश्छन्दः । (२८) "भ्रजश्छन्दः"–इति । अग्निर्वै भ्रजश्छन्दः । (२९) "संस्तुप्छन्दः " (३०) "अनुष्टुप्छन्दः"–इति । वागेव संस्तुप्छन्दो वागनुष्टुप्छन्दः । (४) (३१) " एवश्छन्दः " (३२) "वरिवश्छन्दः"–इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥

(३३)" वयश्छन्दः "–इति । अन्नं वै वयश्छन्दः । (३४) "वयस्कृच्छन्दः "–इति । अग्निर्वै वयस्कृच्छन्दः । (३५) " विष्पर्धाश्छन्दः "–इति । असौ वै लोको विष्पर्धाश्छन्दः । (३६) " विशालं छन्दः "–इति । अयं वै लोको विशालं छन्दः । (३७) "छदिश्छन्दः"–इति । अन्तरिक्षं वै छदिश्छन्दः । (३८) " दूरोहणं छन्दः "–इति । असौ वा आदित्यो दूरोहणं छन्दः । (३९) " तन्द्रं छन्दः "–इति । पंक्तिर्वै तन्द्रं छन्दः । (४०) " अङ्काङ्कं छन्दः " (वा० सं० १५.१५.)–इति । आपो वा अङ्काङ्कं छन्दः ॥ ६ ॥

(१) यद्याः पुरस्तादुपदधाति–प्राणस्तासां प्रथमा, व्यानो द्वितीया, उदानस्तृतीया ।

वर्ततीति शंभुः । परिभवतीति परिभ्वादिनिर्वचनं द्रष्टव्यम् । यद्याः पुरस्तादुपदधाति प्राणस्तासां प्रथमेत्येवमादीन्येव ब्राह्मणानि प्राणादिरूपाणि रूपयति दर्शनानन्तरम् । अथ पुनः प्रागात्ते इन्द्रियात्मका दर्शनानन्तरमेवमुपरस्यापि।

योदानुस्तृतीयोदानुश्चतुर्थी व्यानुः पञ्चमी प्राणः षष्ठी प्राणः सप्तमी व्यानोऽष्टम्युदानो नवमी यजमान एवात्र दशमी स एष यजमान एतस्यां विराज्युध्यूढः प्रतिष्ठितः प्राणमय्यामर्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति तस्मादिमे प्राणा अर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥ ७ ॥

(अथ) अथ या दक्षिणतः । (तोऽ) अग्निस्तासां प्रथमा वायुर्द्वितीयाऽऽदित्यस्तृतीयाऽऽदित्यश्चतुर्थी वायुः पञ्चम्यग्निः षष्ठ्यग्निः सप्तमी वायुरष्टम्यादित्यो नवमी यजमान एवात्र दशमी स एष यजमान एतस्यां विराज्युध्यूढः प्रतिष्ठितो देवतामय्यामर्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति तस्मादेते देवा अर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥ ८ ॥

(अथ) अथ याः पश्चात् । (इ) अयं लोकस्तासां प्रथमाऽन्तरिक्षं द्वितीया द्यौस्तृतीया द्यौश्चतुर्थ्यन्तरिक्षं पञ्चम्ययं लोकः षष्ठ्ययं लोकः सप्तम्यन्तरिक्षमष्टमी द्यौर्नवमी यजमान एवात्र दशमी स एष यजमान एतस्यां विराज्युध्यूढः प्रतिष्ठितो लोकमय्यामर्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति तस्मादिमे लोका अर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥ ९ ॥

(अथ) अथ या उत्तरतः । (तो) ग्रीष्मस्तासां प्रथमा वर्षा द्वितीया हेमन्तस्तृतीया हेमन्तश्चतुर्थी वर्षाः पञ्चमी ग्रीष्मः षष्ठी ग्रीष्मः सप्तमी

उदानश्चतुर्थी, व्यानः पञ्चमी, प्राणः षष्ठी । प्राणः सप्तमी, व्यानोऽष्टमी, उदानो नवमी । यजमान एवात्र दशमी । स एष यजमान एतस्यां विराज्यध्यूढः प्रतिष्ठितः प्राणमय्याम् । अर्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति । तस्मादिमे प्राणा अर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥ ७ ॥

(२) अथ या दक्षिणतः–अग्निस्तासां प्रथमा, वायुर्द्वितीया, आदित्यस्तृतीया । आदित्यश्चतुर्थी, वायुः पञ्चमी, अग्निः षष्ठी । अग्निः सप्तमी, वायुरष्टमी, आदित्यो नवमी । यजमान एवात्र दशमी । स एष यजमान एतस्यां विराज्यध्यूढः प्रतिष्ठितो देवतामय्याम् । अर्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति । तस्मादेते देवा अर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥ ८ ॥

(३) अथ याः पश्चात् । अयं लोकस्तासां प्रथमा, अन्तरिक्षं द्वितीया, द्यौस्तृतीया । द्यौश्चतुर्थी, अन्तरिक्षं पञ्चमी, अयं लोकः षष्ठी । अयं लोकः सप्तमी, अन्तरिक्षमष्टमी, द्यौर्नवमी । यजमान एवात्र दशमी । स एष यजमान एतस्यां विराज्यध्यूढः प्रतिष्ठितो लोकमय्याम् । अर्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति । तस्मादिमे लोका अर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥ ९ ॥

(४) अथ या उत्तरतः–ग्रीष्मस्तासां प्रथमा, वर्षा द्वितीया, हेमन्तस्तृतीया । हेमन्तश्चतुर्थी, वर्षाः पञ्चमी, ग्रीष्मः षष्ठी । ग्रीष्मः सप्तमी, वर्षा अष्टमी, हेमन्तो नवमी । यजमान एवात्र दशमी ।

वर्षा ऽअष्टमी हेमन्तो नवमी यजमान ऽएवात्र दशमी स ऽएष यजमान ऽएतस्यां विराज्यध्यूढः प्रतिष्ठित ऽऋतुमय्यामर्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति तस्मादेत ऽऋतवोऽर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥ १० ॥

(श्रा) अथ पुनरेव। याः पुरस्तादुपदधाति प्राणास्ते ता दश भवन्ति दश वै प्राणाः पूर्वार्धऽउपदधाति पुरस्ताद्धीमे प्राणाः ॥ ११ ॥

(ऽ) अथ या दक्षिणतः। (ऽ) एतास्ता देवता ऽअग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चान्नं चापश्च ॥ १२ ॥

(श्रा) अथ याः पश्चात्। (हि) दिशस्ताश्चतस्रो दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिश ऽऊर्ध्वा चेयं च ॥ १३ ॥

(चा) अथ या ऽउत्तरतः। (तो) मासास्ते वासन्तिकौ द्वौ ग्रैष्मौ द्वौ वार्षिकौ द्वौ शारदौ द्वौ हैमन्तिकौ द्वौ ॥ १४ ॥

(द्वा) अथ पुनरेव। या प्रथमा दशदयँ स लोको या द्वितीयाऽन्तरिक्षं तद्या तृतीया द्यौः सेममेव लोकं प्रथमया दशताऽरोहन्नन्तरिक्षं द्वितीयया दिवं तृतीयया तथैवैतद्यजमान ऽइममेव लोकं प्रथमया दशता रोहत्यन्तरिक्षं द्वितीयया दिवं तृतीयया ॥ १५ ॥

स एष यजमान एतस्यां विराज्यध्यूढः प्रतिष्ठित ऋतुमय्याम्। अर्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति। तस्मादेत ऋतवोऽर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥ १० ॥

(१) अथ पुनरेव याः पुरस्तादुपदधाति। प्राणास्ते। ता दश भवन्ति। दश वै प्राणाः। पूर्वार्द्ध उपदधाति। पुरस्ताद्धीमे प्राणाः ॥ ११ ॥

(२) अथ या दक्षिणतः–एतास्ता देवताः–अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चान्नं चापश्च ॥ १२ ॥

(३) अथ याः पश्चाद्–दिशस्ताः। चतस्रो दिशः, चतस्रोऽवान्तरादिशः, ऊर्ध्वा चेयं च ॥ १३ ॥

(४) अथ या उत्तरतः–मासास्ते। वासन्तिकौ द्वौ, ग्रैष्मौ द्वौ, वार्षिकौ द्वौ, शारदौ द्वौ, हैमन्तिकौ द्वौ ॥ १४ ॥

अथ पुनरेव या प्रथमा दशद्–अयं स लोकः। या द्वितीया–अन्तरिक्षं तत्। या तृतीया–द्यौः सा। इममेव लोकं प्रथमया दशताऽरोहन्। अन्तरिक्षं द्वितीयया। दिवं तृतीयया। तथैवैतद्यजमान इममेव लोकं प्रथमया दशता रोहति। अन्तरिक्षं द्वितीयया। दिवं तृतीयया ॥ १५ ॥

अथ पुनरेव या प्रथमा दशादयं स लोक इति दर्शनान्तरं सर्वाणि चैतानि च्छन्दांस्येव द्रष्टव्यानि सर्वे पशवः सर्वे

स स पराङिव रोहः । (ऽ)इयमु वै प्रतिष्ठा ते देवा इमां प्रतिष्ठामभिपत्या-पंस्तथैवैतद्यजमान इमां प्रतिष्ठामभिपत्यैत्यथ योऽसौ दक्षिणार्धः स लोकस्तस्माद्यदेव प्रयत्यै दक्षिणतः प्रवृतिरेवस्तुतायै समानँ ह्येतद्य-देते दक्षिणतोऽयमेव लोकः ॥ १६ ॥

(त्ता) ता वा एताः । (अ) चत्वारिँशदिष्टकाश्चत्वारिँशद्यजूँ-षि तदशीतिरन्नमशीतिस्तद्यदेतदाह तदस्मा अन्नमशीतिं कृत्वा प्रयच्छति तेनैनं प्रीणाति ॥ १७ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ८–३–३ ॥ (५. २.) ॥

अथ स्तोमभागा उपदधाति । (त्वे) एतद्वै प्रजापतेरेतदन्नमिन्द्रोऽ-भ्यध्यायत्सोऽस्मादुदचिक्रमिषत्तमब्रवीत्क्वोत्क्रामसि कथा मा जहासीति स वै मेऽस्यान्नस्य रसं प्रयच्छेति तेन वै मा सह प्रपद्यस्वेति तथेति तस्मा एतस्यान्नस्य रसं प्रायच्छत्तेनैनँ सह प्रापद्यत ॥ १ ॥

स स पराङिव रोहः । इयमु वै प्रतिष्ठा । ते देवा इमां प्रतिष्ठामभिपत्यायन् । तथैवैतद्यजमान इमां प्रतिष्ठामभिपत्यैति । अथ योऽसौ दक्षइ—अयं स लोकः । तस्माद्यदेव प्रयत्यै दक्षिणतः प्रवृतिः एवस्तुतार्थे । समानं ह्येतद्—यदेते दक्षौ—अयमेव लोकः ॥ १६ ॥

ता वा एताश्चत्वारिंशदिष्टकाः, चत्वारिंशद्यजूंषि—तदशीतिः । अन्नमशीतिः । तद् यद् यदेत-दाह—तदस्मा अन्नमशीतिं कृत्वा प्रयच्छति, तेनैनं प्रीणाति ॥ १७ ॥

अथैकोनविंशत्स्तोमभागेष्टकोपधानम् ।

अथ स्तोमभागा उपदधाति । एतद्वै प्रजापतेरेतदन्नमिन्द्रोऽभ्यध्यायत् । सोऽस्मादुदचिक्रमि-षत् । तमब्रवीत्—क्वोत्क्रामसि, कथा मा जहासीति । स वै मेऽस्यान्नस्य रसं प्रयच्छेति । तेन वै मा सह प्रपद्यस्वेति । तथेति । तस्मा एतस्यान्नस्य रसं प्रायच्छत् । तेनैनं सह प्रापद्यत ॥ १ ॥

वै कारणः शब्दांकेति यजुष्याः । यथा प्रयत्ना दक्षतः प्रयतं भिनत्त्यन्यदेति कृतवान्स्य स्वच्छन्दो भवेत् स्थेयं ह्येषा । ता वा एताः । प्रसन्ना ॥ १–१७ ॥

इति श्रीहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्येऽष्टमे काण्डे पञ्चमेऽध्याये

द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (८–५–२) ॥

अथ स्तोमभागा इति । स्तोमभागा नामेष्टका उपदधातीति[1] । कतः पर्येणेहानेव तानभिदेवं निरुच्यवाह ' एतद्वै ' इत्यादिना प्रजापतेः स्तवयन् । छन्दस्यान्नकृत्वमिन्द्रः प्राणोऽभिध्यातवान् स इन्द्रो-

---

१–... । श. ब्रा. सू. १०।२११–२१४ ।

स यः स प्रजापतिः । (२) अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ यत्तदन्नमेतास्ता इच्छन्दस्याऽअथ यः सोऽन्नस्य रसऽएतास्ताः सोमभागाऽअथ यः स ऽइन्द्रोऽसौ स ऽआदित्यः स ऽएष ऽएव स्तोमो यद्धि किं च स्तुवतऽएतमेव तेन स्तुवन्ति तस्माऽएतस्मै स्तोमायैतं भागं प्रायच्छत्तद्यदेतस्मै स्तोमायैतं भागं प्रायच्छत्तस्मात्स्तोमभागाः ॥ २ ॥

(०) रश्मिना सत्याय सत्यं जिन्वेति । (त्ये) एष वै रश्मिरन्नꣳ रश्मिरेतं च तद्रसं च संधायात्मन्प्रपादयते प्रेतिना धर्मणा धर्मं जिन्वेत्येष वै प्रेतिरन्नं प्रेतिरेतं च तद्रसं च संधायात्मन्प्रपादयतेऽन्वित्या दिवा दिवं

स यः स प्रजापतिः—अयमेव सः—योऽयमग्निश्चीयते। अथ यत्तदन्नम्—एतास्ताइच्छन्दस्याः । अथ यः सोऽन्नस्य रसः—एतास्ताः सोमभागाः । अथ यः स इन्द्रः—असौ स आदित्यः । स एष एव स्तोमः । यद्धि किं च स्तुवते—एतमेव तेन स्तुवन्ति । तस्मा एतस्मै स्तोमायैतं भागं प्रायच्छत् । तद्यदेतस्मै स्तोमायैतं भागं प्रायच्छत्—तस्मात्स्तोमभागाः ॥ २ ॥

" रश्मिना सत्याय सत्यं जिन्व "—इति। एष वै रश्मिः। अन्नं रश्मिः । एतं च तद्रसं च सन्धायात्मन्प्रपादयते । " प्रेतिना धर्मणा धर्मं जिन्व "—इति। एष वै प्रेतिः। अन्नं प्रेतिः। एतं च तद्रसं च सन्धायात्मन्प्रपादयते। " अन्वित्या दिवा दिवं जिन्व "—इति । एष

ऽस्मात् प्रजापतेरपक्रमितुमैच्छत 'तम्' इन्द्रम् प्रजापतिः 'अब्रवीत्' 'कथा' "था हेतौ च च्छन्दसि" (पा.सू.५।३।२६) इति हेतौ थाप्रत्यये रूपम् । 'कथा' च केन हेतुना 'मा' पितरं 'जहासीति' त प्रजापतिमिन्द्र उवाच अस्यान्नस्य छन्दस्यात्मकस्य 'रसं प्रयच्छेति' । प्रजापतिरुवाच तेन तस्य रसेन मा सह रसेनैव त्वं मा प्रपद्यस्व मच्छरीरस्थ एव भव तथा हि त्वं च तेन रसेन वसतिद्वारेण ह चेत्यभिप्रायः । प्रजापतिस्तु तथेत्युक्त्वा तस्मा इन्द्रायैतस्य छन्दस्यात्मकस्याधिदैवाधितयाऽध्यात्मस्यान्नस्य रसं प्रायच्छत् । तथैवानेन रसेन सहैनं प्रजापतिमिन्द्रः प्रपन्नः ॥ १ ॥

स यः स प्रजापतिरिति । प्रजापत्यादीनि मन्त्रायात्मिकानि शरीराणि दर्श्यन्ते । आधिदैवपक्षेऽप्ययमर्थः—'यः स इन्द्रोऽसौ स आदित्यः' इति यः प्राणस्य तेजसा सहाङ्गे शास्तथासावादित्योऽवकाशस्तथा चाह (तदा एवैनो उद्योतनगमयोर्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषवेनामे योय दक्षिणेऽक्षन्पुरुष इत्यादित्ये एवादित्ये मर्तेऽस्त्वात्स्तोमः । वा दैवेहिकं वाचा लोकवेदयोः स्तुवते केचित्तेन सर्वेण द्वारस्ततिनः समन्तादित्यस्तुवन्त्येतस्यैव सर्वावेशिनः सर्वे स्तूयमानत्वात् प्राणमित्यभिप्राय. । ततः किञ्चिदादित्यः स्तोम इत्येतदादित्यस्तोम इत्यत आह 'तस्मै एतस्मै' स्तोमादित्यै । यतः परमात्मसप्तत्वकं देवाधिदेवाकारेणावस्थितं ततो भजनीयमित्यत्र भूतं स्थितिहेतुं प्रपन्नमित्यादिनिर्वचनेन तु चेत्थं कुर्वतो षष्ठीसमासोऽयं दर्शितः स्तोमस्य भागः स्तोमभाग इति च । तथासामिति भागवत्त्वात् स्त्रीलिङ्गबहुवचनेनोपरेयता) नैष दोषः ॥ २ ॥

निरूढस्यैव स्त्रीलिङ्गस्य बहुवचनान्तस्य चानुत्पत्तिमन्त्रमात्रेणैवारभ्यते—रश्मिना इति। एष वै रश्मिरित्यादिनेतिहासार्थं मन्त्राणामभिधानं दर्शयति—तस्य चेतिहासशेषसंक्षेपेणार्थः । प्रजापतेर्विश्वरूपस्य

जिन्वेत्येष वाऽअन्वितिरन्नमन्वितिरेतं च तद्रसं च संधायात्मन्प्रपादयते तद्यद्यदेतदाह तच्च तद्रसं च संधायात्मन्प्रपादयतेऽमुनाऽदो जिन्वादोऽस्यमुष्मै त्वाऽधिपतिनोर्जोर्जं जिन्वेति त्रेधाविहितास्त्रेधाविहितᳩं ह्यन्नम् ॥३॥

वाऽअन्वितिः । अन्नमन्वितिः । एतं च तद्रसं च संधायात्मन्प्रपादयते । तद् यद्यदेतदाह–तच्च तद्रसं च संधायात्मन्प्रपादयते । अमुनाऽदो जिन्व, अदोऽसि, अमुष्मै त्वा, " अधिपतिनोर्जा, ऊर्जं जिन्व "–(वा. सं. १५ । ६–९) इति त्रेधा विहिताः । त्रेधाविहितं ह्यन्नम्' ॥ ३ ॥

सत्यधर्मादिभिराकारैरवस्थितस्य यदिदं स्थावरजङ्गमात्मकमन्नं तस्य रश्मिरादाय संचरतीत्यादित्यप्रजापतिनामात्मानं च सर्वांश्च प्रजापतेः प्रत्यङ्गभूतदेवतास्तेन रसेन तर्पयति न केवलमात्मानम् । तथैवायमध्यात्मं प्राणः सर्वान् प्राणान् प्राणिनामात्मानमन्नान्तररसेन तर्पयतीत्येतत्तेन प्रजापतिसंवादेनेति निष्पन्नम् । तच्चैतदविपक्वमन्त्रेणेष्टकासु दर्शयते तत्र प्रथमतो यदिष्टकोच्यते । हे इष्टके ! सत्याय सत्यात्मकाय प्रजापतये यदात्माने (यजमानादिषु) उपधीयेति शेषः । कुत एतच्चित्तेनोपदधामीत्यादि चतुर्थ्यन्तत्वात्तत्र चोपदधातीत्यस्य तस्य कल्पनीयत्वादत्रापि त्वामुपदधामीति शब्दो विज्ञायते । तत् सत्यात्मकं प्रजापतिं यजमानं त्वमत्राग्नौ चोपधीयमानं 'जिन्व' तर्पय केन रश्मिना समश्नुत इति । रश्मिश्चादित्येन समवस्थितस्य तस्य रसो रश्मिता रसोऽपि रश्मिस्थितत्वाद्रश्मिः । अथवा रसत्वसाधनादयस्तेन रश्मिना रसपूर्णनादित्यनेन जिन्वा रसः पूर्णः स्यादित्यस्य त्वमधियज्ञिकशरीरभूता इमं चित्यामेकमधियज्ञं प्रजापतिं यजमानं च प्रपद्यस्वेत्यर्थः । एतदाह–एष वै आदित्यो रश्मिरित्युक्तो निर्वचनात् । रस चान्नरसं रश्मिना स्थानशब्देन योगादेव ता एव च (तदादित्यरसत्वसत्त्वापि कीर्त्या) तथैकशब्दोपादानेनेष्टकाशरीरोक्तत्वात्सशरीरे अधियज्ञिके प्रजापतेर्यजमानस्य च प्रपादयते । एवमेवोत्तरेष्वपि मन्त्रेषु यद्द्वितीयान्तेन धर्मादि तर्पयति प्रयच्छ तत्पूर्वं चतुर्थ्यन्तेन (उपधानप्रयोजनत्वेनोपत्यस्तृतीयेनैव) यत्र द्वितीयायुक्ताना प्रातिपदिकाना प्रथमतृतीयानिर्देशास्ते व्यत्ययेन चतुर्थीनिर्देशा द्रष्टव्या इत्येतदङ्गीकृत्य प्रेतिशब्देन च केवलेनादित्य रसं चोपात्ते सन्ध्यात्मकं प्रपादयत इत्याह–(प्रकृत्यष्टाङ्गतिरादित्य भूतानां तस्यावादम्यरसो पिबति । एवमनयन्ति तमित्यादिविनियोगत्वाद्वातरसः । एव रश्मीति स्त्रीच्छन्दस्त्वात्तुमित्यावद्वचनत्वात्) अस्याद्ययानस्याहयर्थं सामान्यव्याख्यां करोति । यत्स विधादित्यतीया अनेन शब्देन जिन्वनिरूपणमाह–तच संवत्सर स्थित सन्धायात्मन् प्रपादयत इति । अत्र तस्येति वचन प्राय. सधाय तत् । सत्त्वमरश्मिरित्यर्थः । ' अमुनाऽदो जिन्वेति सवननामत्वमप्रेर्नानाविशेषयुक्ताना मन्त्राणामेकप्रकार दर्शयति । अमुनाऽदो रश्म्यादिना । 'अदः' सत्यादीन्येवरूपस्तास्देना कश्चिदुक्ताद्यो मन्त्राणां राशिः । अत्र च राशावमुष्मै त्वोपदधातीन्येतन्नाम्नातत्वादर्थतो विद्यमानमपि न कीर्तितः । 'अद.' त्रिवृद्राद्यस्य अमुष्मै त्रिवृदादिकार्यायेत्येवरूपोऽपरो तत्र राशिः अधिपतिनेत्यस्तेन चोर्जं प्रजापतिं जिन्वोपदधामीत्येष तृतीयो मन्त्रभेदः । यद्यपि च प्रथमस्यैवाद्यमन्त्रस्य राशेरपहरति तेषामपि लक्षणैर्भेदविहितत्वात् पृथगवस्थितानि । एवमेते तावन्मन्त्राः ' त्रेधा ' त्रिषु स्थानेषु ' विहिताः ' तेषां त्रेधा विहितत्वात् । आयुक्ता इष्टकास्त्रेधा विहिता इत्याह–त्रेधा विहितं ह्यन्नम् । जङ्गमं तावत्पिता माता पुत्र इत्येवं स्थावरमपि तापो वृष्टिर्बीजमिति तदनुकारेण सोऽपि त्रेधाविहितस्तदनुकारा इष्टका इत्यभिप्रायः ॥३॥

यद्वेव स्तोमभागा उपदधाति । (त्ये) एतद्वै देवा विराजं चितिं चित्वा समारोहंस्तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्ते चेतयमाना नाकमेव स्वर्गं लोकमपश्यंस्तमुपादधत स यः स नाकः स्वर्गो लोक एतास्ताः स्तोमभागास्तद्यदेता उपदधाति नाकमेवैतत्स्वर्गं लोकमुपधत्ते ॥ ४ ॥

तद्यास्तिस्रः प्रथमाः । (ऽ) अयं स लोको या द्वितीयाऽन्तरिक्षं तद्यास्तृतीया द्यौः सा याश्चतुर्थ्यः प्राची सा दिग्याः पञ्चम्यो दक्षिणा सा याः षष्ठ्यः प्रतीची सा याः सप्तम्य उदीची सा ॥ ५ ॥

ता वा एताः । (ऽ) एकविंशतिरिष्टका इमे च लोका दिशश्चेमे च वै लोका दिशश्च प्रतिष्ठेमे च लोका दिशश्चैकविंशस्तस्मादाहुः प्रतिष्ठैकविंश इति ॥ ६ ॥

यद्वेव स्तोमभागा उपदधाति । एतद्वै देवा विराजं चितिं चित्वा समारोहन् । तेऽब्रुवन्–चेतयध्वमिति–चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । ते चेतयमाना नाकमेव स्वर्गं लोकमपश्यन् । तमुपादधत । स यः स नाकः स्वर्गो लोकः–एतास्ताः स्तोमभागाः । तद्यदेता उपदधाति–नाकमेवैतत्स्वर्गं लोकमुपधत्ते ॥ ४ ॥

तद् यास्तिस्रः प्रथमाः–अयं स लोकः । या द्वितीयाः–अन्तरिक्षं तत् । यास्तृतीयाः–द्यौः सा । याश्चतुर्थ्यः–प्राची सा दिक् । याः पञ्चम्यो–दक्षिणा सा । याः षष्ठ्यः–प्रतीची सा । याः सप्तम्यः–उदीची सा ॥ ५ ॥

ता वा एता एकविंशतिरिष्टकाः–इमे च लोकाः, दिशश्च । इमे च वै लोका दिशश्च प्रतिष्ठा । इमे च लोका दिशश्चैकविंशः । तस्मादाहुः–प्रतिष्ठैकविंश इति ॥ ६ ॥

एवं तावच्छन्दस्यासु मनु प्राणान्यदर्शनमुक्तं तस्यानन्तरं (सम्बन्धमेवास्तरमेव भागासिदं) प्राणान्यदर्शन-सम्बद्ध स्तोमभागास्वपि दैवे दर्शनं वनुमाह–यद्वेव स्तोमभागा इति । ' यद्वेव ' विराजम् द्युलोकं ' चित्वा ' समारूढाः स्तोमभागमवदः । (स्वर्गहितं वाऽमी) तदिवः सारभूतं प्रधानो देवनिवास ' स्वर्गम् ' ' लोकम् ' स्तोमभागात्मकं त्रैलोक्यदिशश्च । दर्शयति–तत्र त्रिदं वक्तव्यम् । द्युलोक एवायं विद्भिः कल्पितः । कुतोऽत्र प्रकृत्य पृथिवी चान्तरिक्षं त्वाप्तमिति । नैव दोषः । द्युलोक एव हेतद्दुत्तममध्यमाधमस्तोमभागेष्टका त्रैलोक्यं परिकल्पते ॥ ४ ॥

तत्र चायं लोक इत्यादयः शब्दाः स्थानसामान्येन वेदितव्याः । एवं प्रथमादयोऽपि दिश आदित्या एव द्रष्टव्याः । अथ वा देवानां स्वर्गो लोको लक्षणोद्दिष्टवत् त्रैलोक्येऽप्युक्त एवेत्येतदभिप्रायमेतदनयामुत्रापि लोके यः सारभूतः सुखोद्देशः स स्वर्गं एकदेशेन त्रैलोक्यकल्पनेनाप्यवसीयते ॥ ५ ॥

ता वा एता इति । एकविंशतिपरिमाणसमूह एकविंशः सम्भूतानां प्रतिष्ठात्वविवक्षा इति प्रसिद्धिः ॥ ६ ॥

(त्यु) अथ या ऽअष्टाविष्टका ऽअतियन्ति । साऽष्टाक्षरा गायत्री ब्रह्म गायत्री तद्यत्तद्ब्रह्मैतत्तद्यदेतन्मण्डलं तपति तदेतस्मिन्नेकविंशे प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितं तपति तस्मान्नावपद्यते ॥ ७ ॥

तद्धैके । येषश्रीः क्षत्राय क्षत्रं जिन्वेति त्रिंशत्तमीमुपदधाति त्रिंशदक्षरा विराड्विराडेषा चितिरिति न तथा कुर्यादति ते रेचयन्त्येकविंशसम्पदमथो गायत्रीसम्पदमथोऽइन्द्रलोको हैष यैषा न्यूना विराडिन्द्राय ह तऽइन्द्रलोके द्विषन्तं भ्रातृव्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्वन्तीन्द्रमिन्द्रलोकान्नुदन्ते यजमानो वै स्वे यज्ञऽइन्द्रो यजमानाय ह ते यजमानलोके द्विषन्तं भ्रातृव्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्वन्ति यजमानं यजमानलोकान्नुदन्ते यं वाऽएतमग्निमाहरन्त्येष ऽएव यजमान ऽआयतनेनैष उऽएवात्र त्रिंशत्तमी ॥ ८ ॥ (अर्धप्रपाठकः ॥)

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ८–३–४ ॥ (९, ३.)

अथ या अष्टाविष्टका अतियन्ति—साऽष्टाक्षरा गायत्री । ब्रह्म गायत्री । तद्—यत्तद्ब्रह्म—एतत्तद्—यदेतन्मण्डलं तपति । तदेतस्मिन्नेकविंशे प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितं तपति । तस्मान्नावपद्यते ॥ ७ ॥

तद्धैके—"येषश्रीः क्षत्राय क्षत्रं जिन्व"—इति त्रिंशत्तमीमुपदधाति । त्रिंशदक्षरा विराट् । विराडेषा चितिरिति । न तथा कुर्यात् । अति ते रेचयन्त्येकविंशसम्पदम् । अथो गायत्रीसम्पदम् । अथो इन्द्रलोको हैष—यैषा न्यूना विराट् । इन्द्राय ह ते इन्द्रलोके द्विषन्तं भ्रातृव्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्वन्ति । इन्द्रमिन्द्रलोकान्नुदन्ते । यजमानो वै स्वे यज्ञ इन्द्रः । यजमानाय ह ते यजमानलोके द्विषन्तं भ्रातृव्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्वन्ति । यजमानं यजमानलोकान्नुदन्ते । यं वा एतमग्निमाहरन्ति—एष एव यजमान आयतनेन । एष उ एवात्र त्रिंशत्तमी ॥ ८ ॥

अथ या अष्टाविति । साऽष्टाक्षरा गायत्री संख्यासामान्याद् ब्रह्मरूपेण गायत्री प्रतिपादयति । ब्रह्मादीनां गायत्र्यामेव भूत्वा चतुर्विंशत्यक्षरत्वं यदेतत्तत्त्वत् यस्मात् एतन्मण्डलं एव तपति त्रयीविद्यापूर्वोपासनं खलु तदिति नाभिविमानमण्डलत्रयीकार्यत्वात्त्रयी कल्प्यत इत्येते त्रयीसाम्येनाग्निनामैतत्तेजसा समानार्थपुरुषगमकं शरीरेनित्यन्यत्र एव तु विकारमेवसोऽस्य मतान्तरं ब्रह्मगोऽभिधेयत्वान्मण्डलं ब्रह्मपार ( ) यथा बाह्यं ह सर्वमुपगतमिति स्थितिः । तदेतस्मिन्नेकविंशादिरिमिति प्रतिष्ठितमेवैतस्मिन्नेवत् । 'तस्मान्नावपद्यते' यस्मादत्र प्रथमोऽत्र निवृत्तवादा मत्प्रधानादिमिकम् ॥ ७ ॥

तद्धैके इति । अथ उ इन्द्रलोको हैष इति । यत्तद्विराजः त्रिंशत्तम न्यूनं स्थानं तदिन्द्रस्य स्थानमत्र सोऽस्मिन् स्थाने तत्र [illegible] स वा विराजं युङ्क्ते । यस्तु तत्राऽपीष्टकामुपदधाति स तस्येन्द्रस्य लोकस्थाने भ्रातृ

१—येषश्रीः क्षत्राय क्षत्रं जिन्वेति त्रिंशत्तमीमेके । का. श्रौ. सू. १७ । ११४ ॥

ताऽ अषाढायै व्वेलयोपदधाति । व्वाग्वाऽअषाढा रसऽएष व्वाचि तद्रसं दधाति तस्मात्सर्व्वेषामङ्गानां व्वाचैवान्नस्य रसं विजानाति ॥ १ ॥

यद्देवाषाढायै । (याऽ) इयं वाऽअषाढाऽसावादित्यः स्तोमभागा ऽअमुं तदादित्यमस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

यद्देवाषाढायै । (याऽ) इयं वाऽअषाढा हृदयꣳ स्तोमभागा ऽअस्यां तद्धृदयं मनो दधाति तस्मादस्याꣳ हृदयेन मनसा चेतयते सर्व्वतऽ उपदधाति सर्व्वतस्तद्धृदयं मनो दधाति तस्मादस्याꣳ सर्व्वतो हृद-

ता अषाढायै वेलयोपदधाति । वाग्वाऽअषाढा । रस एषः । वाचि तद्रसं दधाति । तस्मात्सर्वे-षामङ्गानां वाचैवान्नस्य रसं विजानाति ॥ १ ॥

यद्देवाषाढायै । इयं वाऽअषाढा; असावादित्यः स्तोमभागाः । अमुं तदादित्यमस्यां प्रति-ष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

यद्देवाषाढायै । इयं वा अषाढा, हृदयं स्तोमभागाः । अस्यां तद्धृदयं मनो दधाति । तस्मा-दस्यां हृदयेन मनसा चेतयते । सर्वत उपदधाति । सर्वतस्तद्धृदयं मनो दधाति । तस्मादस्यां सर्वतो

करोति, इत्यागमिकम् । यदि तु त्रिंशत्तस्याः प्रयोजनं ततोऽयमेवाग्निः सञ्चिनोति चिते आहरन्त्येषु पचन्ति । सप्तमीष्टका भविष्यतीति । न तु तत्रापि स दोषः स्थित एव यजमानस्य द्विषन्तं भ्रातृव्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्वन्ती-त्यत आह—एष यजमान इति । स एवाग्निः स एव यजमानः कथमानयते न तु प्राधान्यतेत्यर्थः । स्वामी हि यजमानो यज्ञे प्रधानं चित्योऽग्निः प्रधानम् । अतः प्राधान्याद्यजमान एवाग्निः । ततश्चाग्नी त्रिंशत्तम्याम् एवेन्द्रो यज-मानश्चापन्नत्वान् भवतीति । अत्रापि च देवे दर्शनमन्त्रास्तथैव योजनीयाः । स हि नाकः स्वर्गो लोको इति-शरीरसम्पादितेदेवयात्मत्वात् स्तोमेष्टकोच्यते सत्यहृदयश्च ये स्वर्गावयवभूताः । यस्योपदधाति सा त्वमुपधीय-माना सह रसेन सत्य जिन्व तर्पयेत्याकारसमर्थं कुर्वित्ययमुत्तरेष्वपि योज्यः ॥ ८ ॥

इति श्रीहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्येऽष्टमे काण्डे

प्रथमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (८–१–३) ॥

ता अषाढाया इति । ताः स्तोमभागा अषाढाया वेलायां मध्ये षष्ठेपादलोके उपदधातीत्येतत् त्रिभिः कण्डिकाभिर्विधीयते—वाग्वा अषाढेति । वाचा तु जिह्वा लक्ष्यते । सर्वेषां अङ्गादीनां मध्येन विधानाऽन्नस्य रसं विजानातीति वचनात् ॥ १ ॥

यद्देवाषाढाया इति । प्रसज्ञा ॥ २ ॥

यद्देवाषाढाया इति । इयं वै पृथिवी शरीराकारेण व्यवस्थिताऽषाढा ' हृदय ' हृदयस्थम् । मनः स्तोम-भागो रसत्वात् । रसो हि सारः शरीरे च मनःसार इति । तस्य यदषाढा वेलायां स्तोमभागा उपदधाति

१–सर्वतोऽषाढावेलायाः स्तोमभागा रश्मिना मन्त्रायेति प्रतिमन्त्रम् का. श्रौ. सू. १७। २३२ ॥

येन मनसा चेतयतेऽथो पुण्या हैता लक्ष्म्यस्ताऽएतत्सर्वतो धत्ते तस्मा-द्यस्य सर्वतो लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीकऽइत्याचक्षते ॥ ३ ॥

(तेऽथै) अथैनाः पुरीषेण प्रच्छादयति । (रसु) अन्नं वै पुरीषꣳ रसऽ एष तमेतत्तिरः करोति तस्मात्तिरऽइवान्नस्य रसः ॥ ४ ॥

(सो) यद्वेव पुरीषेण । (णा) अन्नं वै पुरीषꣳ रसऽएषोऽन्नं च तद्रसं च संतनोति संदधाति ॥ ५ ॥

यद्वेव पुरीषेण । हृदयं वै स्तोमभागाः पुरीतत्पुरीषꣳ हृदयं तत्पुरी-तता प्रच्छादयति ॥ ६ ॥

हृदयेन मनसा चेतयते । अथो पुण्या हैता लक्ष्म्यः । ता एतत्सर्वतो धत्ते । तस्माद्यस्य सर्वतो लक्ष्म भवति-तं पुण्यलक्ष्मीक इत्याचक्षते ॥ ३ ॥

अथैनाः पुरीषेण प्रच्छादयति । अन्नं वै पुरीषम् । रस एषः । तमेतत्तिरः करोति । तस्मात्तिर इवान्नस्य रसः ॥ ४ ॥

यद्वेव पुरीषेण । अन्नं वै पुरीषम् । रस एषः । अन्नं च तद्रसं च सन्तनोति, सन्दधाति ॥ ५ ॥

यद्वेव पुरीषेण । हृदयं वै स्तोमभागाः, पुरीतत्पुरीषम् । हृदयं तत्पुरीतता प्रच्छादयति ॥ ६ ॥

तस्यां पृथिव्यां हृदयादिशरीरमात्रे भावयितायां हृदय चास्यां मनो दधाति तस्मादेव च यज्ञानुकारात् 'अस्या-मेव चेतयते' शरीरस्यान्यतर वा वस्तुनाहि वनस्माः अस्या शरीरलक्षणायां पृथिव्या सर्वतः सरस चेतयते इत्यर्थः । अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतश्च (नवङ्ग रोषनयाग्रत) इत्यर्थः । अथो पुण्याः प्रशस्ता एता लक्ष्म्यस्ताः स्तोमभागाः देवै, दर्शनेनाव्ययत्वार्थाभिमानिन्य एता देवताः ताश्च पुण्यलक्ष्मीकाः ॥ ३ ॥

अथैना इति । 'एनाः' स्तोमभागाः शरीरेण तूर्णं प्रच्छादयति' इत्येतदत्र पुरीषमन्थिना विधीयते । अन्नं वै पुरीषमन्नकारणत्वाददो यत्रं प्रभवति स न एष स्तोमभागात्मके पथि (मरिनाप्य) देवाभिप्रायेण तत्तिरः समेतत्पुरीषेण व्यवहितं प्रच्छन्न करोति तस्मात्तिर इत्यन्नत्वाद तस्य रसः सारो अन्नात् पृथगुपलभ्यत इति ॥ ४ ॥

यद्वेवेति प्रायः प्रसङ्गे । पुरीतत्पुरीषं पुरि हृदये तायते इति पुरीतत् हृदयवेष्टनं । यद्वेव वपुः संवत्सर एषो ऽग्निस्तमेतं चित्वा चितिभिः पुरीषैश्च व्यावर्त्तयति । व्यावृत्त्या सत्वर्त्तयति सर्वेषामेव भूतानामेकैकानां संबन्ध्य-यनेनेत्यैकैकपुरीषेणेत्यर्थः ॥

१–पुरीषमासनवतीं मनेन बात पाथितस्य तूष्णीं श्रुतेः । तूष्णीमेवेह पुरीषनिवापः । न मंत्रेणेति कर्कभाष्यम् । का. श्रौ सू. १७ । ३ । १५ ॥

यद्वेव पुरीषेण। संवत्सर एषोऽग्निस्तमेतच्चितिपुरीषैर्व्यावर्तयति तद्या-श्चतस्रः प्रथमाश्चितयस्ते चत्वार ऋतवोऽथ स्तोमभागा उपधाय पुरीषं निवपति सा पञ्चमी चितिः स पञ्चम ऋतुः ॥ ७ ॥

(स्त) तदाहुः। (र्षं) यल्लोकम्पृणान्ता अन्याश्चितयो भवन्ति नात्र लोकम्पृणामुपदधाति क्वाऽत्र लोकम्पृणेत्यसौ वा आदित्यो लोकम्पृणैष उ एषा चितिः सैषा स्वयं लोकम्पृणा चितिरथ यदत ऊर्ध्वमा पुरीषात्सा षष्ठी चितिः स षष्ठ ऋतुः ॥ ८ ॥

(इ) अथ पुरीषं निवपति। तत्र विकर्णीं च स्वयमातृण्णां चोपदधाति हिरण्यशकलैः प्रोक्षत्यग्निमभ्यादधाति सा सप्तमी चितिः स सप्तम ऋतुः ९

(स्ता) ता उ वै षडेव। यद्धि विकर्णी च स्वयमातृण्णा च पञ्चम्या एव तच्चितेः ॥ १० ॥

(स्ता) ता उ वै पञ्चैव। यजुषाऽन्यासु पुरीषं निवपति तूष्णीमत्र तेनैषा

यद्वेव पुरीषेण। संवत्सर एषोऽग्निः। तमेतच्चितिपुरीषैर्व्यावर्तयति। तद्—याश्चतस्रः प्रथमा-श्चितयः—ते चत्वार ऋतवः। अथ स्तोमभागा उपधाय पुरीषं निवपति। सा पञ्चमी चितिः। स पञ्चम ऋतुः॥ ७॥

तदाहुः—यल्लोकम्पृणान्ता अन्याश्चितयो भवन्ति, नात्र लोकंपृणामुपदधाति, क्वाऽत्र लोकम्पृ-णेति। असौ वा आदित्यो लोकम्पृणा। एष उ एषा चितिः। सैषा स्वयं लोकम्पृणा चितिः। अथ यदत ऊर्ध्वम्—आ पुरीषात्—सा षष्ठी चितिः, स षष्ठ ऋतुः॥ ८॥

अथ पुरीषं निवपति। तत्र विकर्णीं च स्वयमातृण्णां चोपदधाति। हिरण्यशकलैः प्रोक्षति। अग्निमभ्यादधाति। सा सप्तमी चितिः, स सप्तम ऋतुः॥ ९॥

ता उ वै षडेव। यद्वि विकर्णी च स्वयमातृण्णा च—पञ्चम्या एव तच्चितेः॥ १०॥

ता उ वै पञ्चैव। यजुषाऽन्यासु पुरीषं निवपति। तूष्णीमत्र। तेनैषा न चितिः। अथो

याश्चयः स्तोमभ्यतश्चितयः। प्रथमास्तोमाश्चत्वारः प्रसिद्धाऽस्त्वर्वर्त्तन्त एव ता अपि पुरीषाः स्तोमभागाः पंचमी चितिः। पञ्चमश्चंद्रः संवत्सरे इत्येवमर्थं येन पुरीषेण प्रच्छादयति॥ १–७॥

तदाहुरिति। नात्र स्तोमातिमकायां चितौ लोकंपृणा तां अग्निमित्यतस्तूपरिष्ठाच्चित्वा पुरीषमित्याशय एव-मेतत् संवत्सरमग्निचितिं पुरीषे व्यावर्तयति॥ ८॥ ९॥

ता उ वै षडेवेति। प्रसक्ता एवैतानि सप्त। चितिषु षडेव दर्शनं प्रामाणिकं कुर्वन्ति॥ १०–१२॥

न चितिस्तुर्यो लोकम्पृणान्ता ऽअन्याश्चितयो भवन्ति नात्र लोकम्पृणामुपदधाति तेनोऽएवैषा न चितिः ॥ ११ ॥

(स्ता) ताऽ उ वै तिस्रऽ एव । (वा) अयमेव लोकः प्रथमा चितिर्द्यौरुत्तमाऽथ याऽ एतास्तिस्रस्तदन्तरिक्षं तद्वाऽइदमेकमिवैवान्तरिक्षं ताऽएवं तिस्रऽ एवं पञ्चैवꣳषडेवꣳसप्त ॥ १२ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ८-३-५ ॥ (५. ४.) ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

लोकम्पृणान्ताः अन्याश्चितयो भवन्ति, नात्र लोकम्पृणामुपदधाति । तेनो एवैषा न चितिः ॥ ११ ॥

ता उ वै तिस्र एव । अयमेव लोकः प्रथमा चितिः, द्यौरुत्तमा, अथ या एतास्तिस्रः-तदन्तरिक्षम् । तद्वा इदमेकमिवैवान्तरिक्षम् । ता एवं तिस्रः, एवं पञ्च, एवं षट्, एवं सप्त ॥ १२ ॥

इति श्रीहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्येऽष्टमे काण्डे पञ्चमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (८-५-४) ॥

इति पञ्चमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ (८-५) ॥

अथ षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
तृतीयप्रपाठके च षष्ठं ब्राह्मणम् ।

नाकसद ऽउपदधाति । देवा वै नाकसदोऽत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः स ऽएषोऽत्र नाकः स्वर्गो लोकस्तस्मिन्देवा ऽअसीदंस्तद्यदेतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके देवा ऽअसीदंस्तस्माद्देवा नाकसदस्तथैवैतद्यजमानो यदेता ऽउपदधात्येतस्मिन्नेवैतन्नाके स्वर्गे लोके सीदति ॥ १ ॥

यद्वेव नाकसद ऽउपदधाति । (त्ये) एतद्वै देवा ऽएतं नाकꣳ स्वर्गं लोकमपश्यन्नेताः स्तोमभागास्तेऽब्रुवन्नुप तज्जानीत यथाऽस्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदामेति तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथाऽस्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदामेति ॥ २ ॥

ते चेतयमानाः । (ऽ) एता ऽइष्टका ऽअपश्यन्नाकसदस्ता ऽउपादधत ताभिरेतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदंस्तद्यदेताभिरेतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके-

---

अथ पञ्चनाकसदिष्टकोपधानम् ।

नाकसद उपदधाति । देवा वै नाकसदः । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः । स एषोऽत्र नाकः स्वर्गो लोकः । तस्मिन्देवा असीदन् । तद्यदेतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके देवा असीदन्–तस्माद्देवा नाकसदः । तथैवैतद्यजमानो यदेता उपदधाति–एतस्मिन्नेवैतन्नाके स्वर्गे लोके सीदति ॥ १ ॥

यद्वेव नाकसद उपदधाति । एतद्वै देवा एतं नाकं स्वर्गं लोकमपश्यन्–एताः स्तोमभागाः । तेऽब्रुवन्–उप तज्जानीत यथाऽस्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदामेति । तेऽब्रुवन्–चेतयध्वमिति–चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्–तदिच्छत–यथाऽस्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदामेति ॥ २ ॥

ते चेतयमाना एता इष्टका अपश्यन्नाकसदः । ता उपादधत । ताभिरेतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके-

---

नाकसद इति । नाकसदो नाम पञ्चेष्टकास्तासामुपधानमेतासु दशसु कण्डिकासु प्रतन्यते[1] । देवा वै नाकसदो नाके असीदन्निति । तेषां पार्थिवानि शरीराणि इष्टका अपि तदात्मिका एवेति । नाकसदो यजमानोऽपि आत्मरूपा एवपश्यत् तमुपदधुः उपदधाति इत्येतत् प्रथमायां कण्डिकायां भेददर्शनम् ॥ १ ॥

यद्वेव नाकसद इति । एताभ्यां कण्डिकाभ्यां भेददर्शनं मदनाकीन्युच्यन्ते । ताभिरुपायभूताभिर्मिनादिति नार्थद्देवासीदिति यजमानोऽप्यात्मने ता एवोपायभूताः पश्यंस्ताभिर्नाके सीदतीति नाकसदः न करणसाधनः घञ् । किन्तु किप्र यथो दर्शितः ॥ २ ॥ ३ ॥

१–नाकसदः पञ्चचोडाः पूर्वस्यैव प्रत्यावेलं यथाविभागं दशयशोति प्रतिमन्त्रम् । का. श्रौ. सू. १७ । २३१ ।

ऽसीदंस्तस्मादेता नाकसदस्तथैवैतद्यजमानो यदेताऽउपदधात्येतस्मिन्नेवैतन्नाके स्वर्गे लोके सीदति ॥ ३ ॥

दिक्षूपदधाति । दिशो वै स नाकः स्वर्गो लोकः स्वर्गऽएवैना ऽएतल्लोके सादयत्यृतव्यानां व्वेलया संव्वत्सरो वाऽऋतव्याः संव्वत्सरः स्वर्गो लोकः स्वर्गऽएवैना ऽएतल्लोके सादयत्यन्तस्तोमभागमेष वै स नाकः स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनाऽएतत्प्रतिष्ठापयति ॥ ४ ॥

स पुरस्तादुपदधाति । राज्ञ्यसि प्राची दिगिति राज्ञी ह नामैषा प्राची दिग्वसवस्ते देवाऽ अधिपतयऽ इति व्वसवो हैतस्यै दिशो देवा ऽअधिपतयोऽग्निर्हेतीनां प्रतिधर्त्तेत्यग्निर्हैवात्र हेतीनां प्रतिधर्त्ता त्रिवृत्त्वा स्तोमः पृथिव्याᳪ श्रयत्विति त्रिवृता ह्येषा स्तोमेन पृथिव्याᳪ श्रिताऽऽज्यमुक्थमव्यथायै स्तभ्नात्वित्याज्येन ह्येषोक्थेनाव्यथायै पृथिव्याᳪ स्तब्धा रथन्तरᳪ साम प्रतिष्ठित्याऽ अन्तरिक्षऽ इति रथन्तरेण ह्येषा साम्ना प्रति-

---

ऽसीदन् । तद्यदेताभिरेतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदन्-तस्मादेता नाकसदः। तथैवैतद्यजमानो यदेता उपदधाति-एतस्मिन्नेवैतन्नाके स्वर्गे लोके सीदति ॥ ३ ॥

दिक्षूपदधाति । दिशो वै स नाकः स्वर्गो लोकः । स्वर्गे एवैना एतल्लोके सादयति । ऋतव्यानां वेलया । सम्वत्सरो वा ऋतव्याः । सम्वत्सरः स्वर्गो लोकः । स्वर्गे एवैना एतल्लोके सादयति । अन्तस्तोमभागम् । एष वै स नाकः स्वर्गो लोकः । तस्मिन्नेवैना एतत्प्रतिष्ठापयति ॥ ४ ॥

(१) स पुरस्तादुपदधाति । "राज्ञ्यसि प्राची दिक्"-इति । राज्ञी ह नामैषा प्राची दिक् । "वसवस्ते देवा अधिपतयः"-इति । वसवो हैतस्यै दिशो देवा अधिपतयः। "अग्निर्हेतीनां प्रतिधर्त्ता"-इति । अग्निर्हैवात्र हेतीनां प्रतिधर्त्ता। "त्रिवृत्त्वा स्तोमः पृथिव्यां श्रयतु"-इति । त्रिवृता ह्येषा स्तोमेन पृथिव्यां श्रिता ।"आज्यमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु"-इति । आज्येन ह्येषोक्थेनाव्यथायै पृथिव्यां स्तब्धा। "रथन्तरं साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षे"-इति । रथन्तरेण ह्येषा साम्ना प्रतिष्ठिताऽन्तरिक्षे। "ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु"-

---

दिक्षूपदधातीति । दिक्षूपदधाति ता वै दिक्ष्वित्येतत् यमेव (ततश्चास्याश्चतस्रो दिशो वै भवति मुक्त इत्यभिप्रायः) । अन्ये स्तोमभागानां ऋतव्या वदन्तीत्यनुवाद एवायम् ॥ ४ ॥

स पुरस्तादिति । पञ्चभिरेताभिः प्रसन्नम् । एवमन्या व्याख्यायते । ते च संक्षेपेणात्र इष्टका उच्यते । देवता यूयं भरतवस्वादयश्च देवा अधिपतयोऽभवन्नान्यादयश्च रक्षितारस्त्रिवृदाद्याः पृथिव्यां वा भूतानि प्रतिष्ठापयन्त आज्यादीनि शस्त्राणि तत्रैव ददीत रथन्तरादीनि सामान्यन्तरिक्षस्तत्र तत्तु प्रतिष्ठार्थम् । ऋषयश्च सहदेवलोकादिभिर्यैव-पराक्षत्रमयं एवावस्था नाके स्वर्गे दिवः सार तेषुम्मा यजमान च सादयत्विति प्राणा वा ऋषय इतीन्द्रियमाहिणः

ष्ठिताऽन्तरिक्षऽऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेष्विति प्राणा वाऽऋषयः प्रथमजास्तद्धि ब्रह्म प्रथमजं दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्त्विति यावती द्यौस्तावती वरिम्णा प्रथन्त्वित्येतद्विधर्ता चायमधिपतिश्चेति वाक्च तौ मनश्च तौ हीदᳪं सर्वं विधारयतस्ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्त्विति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ५ ॥

(२) अथ दक्षिणतः । (ब्रा०) विराडसि दक्षिणा दिगिति विराड्ढ नामैषा दक्षिणा दिग्रुद्रास्ते देवाऽअधिपतयऽइति रुद्रा हैतस्यै दिशो देवाऽअधिपतयऽइन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्तेतीन्द्रो हैवात्र हेतीनां प्रतिधर्ता पञ्चदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याᳪं श्रयत्विति पञ्चदशेन ह्येषा स्तोमेन पृथिव्याᳪं श्रिता प्रउगमुक्थमव्यथायै स्तभ्नात्विति प्रउगेण ह्येषोक्थेनाव्यथायै पृथिव्याᳪं स्तब्धा बृहत्साम प्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षऽइति बृहता ह्येषा साम्ना प्रतिष्ठिताऽन्तरिक्षऽऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेष्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ६ ॥

इति । प्राणा वा ऋषयः प्रथमजाः, तद्धि ब्रह्म प्रथमजम् । "दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु"–इति । यावती द्यौस्तावती वरिम्णा प्रथन्त्वित्येतत् । "विधर्ता चायमधिपतिश्च"–इति । वाक्च तौ मनश्च तौ हीदं सर्वं विधारयतः । "ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु"–(वा. सं. १५। १०) इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ५ ॥

(२) अथ दक्षिणतः । "विराडसि दक्षिणा दिक्"–इति । विराड्ढ नामैषा दक्षिणा दिक् । "रुद्रास्ते देवा अधिपतयः"–इति । रुद्रा हैतस्यै दिशो देवा अधिपतयः । "इन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्ता"–इति । इन्द्रो हैवात्र हेतीनां प्रतिधर्ता । "पञ्चदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्यां श्रयतु"–इति । पञ्चदशेन ह्येषा स्तोमेन पृथिव्यां श्रिता । "प्रउगमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु"–इति । प्रउगेण ह्येषोक्थेनाव्यथायै पृथिव्यां स्तब्धा । "बृहत्साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षे"–इति । बृहता ह्येषा साम्ना प्रतिष्ठितान्तरिक्षे । "ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु"–(वा. सं. १५। ११) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ६ ॥

---

(३) अथ पश्चात् । (त्स) सम्राडसि प्रतीची दिगिति सम्राड्ढ नामैषा प्रतीची दिगादित्यास्ते देवा ऽअधिपतय ऽइत्यादित्या हैतस्यै दिशो देवाऽअधिपतयो वरुणो हेतीनां प्रतिधर्त्तेति वरुणो हैवात्र हेतीनां प्रतिधर्त्ता सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याᳪं श्रयत्विति सप्तदशेन हैषा स्तोमेन पृथिव्याᳪं श्रिता मरुत्वतीयमुक्थमव्यथायै स्तभ्नात्विति मरुत्वतीयेन हैषोक्थेनाव्यथायै पृथिव्याᳪं स्तब्धा वैरूपᳪं साम प्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षऽइति वैरूपेण हैषा साम्ना प्रतिष्ठिताऽन्तरिक्षऽऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेष्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

(४) अथोत्तरतः । स्वराडस्युदीची दिगिति स्वराड्ढ नामैषोदीची दिङ्मरुतस्ते देवाऽअधिपतय ऽइति मरुतो हैतस्यै दिशो देवाऽअधिपतयः सोमो हेतीनां प्रतिधर्त्तेति सोमो हैवात्र हेतीनां प्रतिधर्त्तैकविᳪंशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याᳪं श्रयत्वित्येकविᳪंशेन हैषा स्तोमेन पृथिव्याᳪं श्रिता निष्केवल्यमुक्थमव्यथायै स्तभ्नात्विति निष्केवल्येन हैषोक्थेनाव्यथायै पृथिव्याᳪं स्तब्धा वैराजᳪं साम प्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षऽ-

(३) अथ पश्चात् । "सम्राडसि प्रतीची दिक्"-इति । सम्राड्ढ नामैषा प्रतीची दिक् । "आदित्यास्ते देवा अधिपतयः"-इति । आदित्या हैतस्यै दिशो देवा अधिपतयः । "वरुणो हेतीनां प्रतिधर्ता"-इति । वरुणो हैवात्र हेतीनां प्रतिधर्ता । "सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्यां श्रयतु"-इति । सप्तदशेन हैषा स्तोमेन पृथिव्यां श्रिता । "मरुत्वतीयमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु"-इति । मरुत्वतीयेन हैषोक्थेनाव्यथायै पृथिव्यां स्तब्धा । "वैरूपं साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षे"-इति । वैरूपेण हैषा साम्ना प्रतिष्ठिताऽन्तरिक्षे । "ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु"-(वा. सं. १५ । १२) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

(४) अथोत्तरतः । "स्वराडस्युदीची दिक्"-इति । स्वराड्ढ नामैषोदीची दिक् । "मरुतस्ते देवाऽअधिपतयः"-इति । मरुतो हैतस्यै दिशो देवा अधिपतयः । "सोमो हेतीनां प्रतिधर्ता"-इति । सोमो हैवात्र हेतीनां प्रतिधर्ता । "एकविंशस्त्वा स्तोमः पृथिव्यां श्रयतु"-इति । एकविंशेन हैषा स्तोमेन पृथिव्यां श्रिता । "निष्केवल्यमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु"-इति । निष्केवल्येन हैषोक्थेनाव्यथायै पृथिव्यां स्तब्धा । "वैराजं साम प्रति-

सृजन्त । सत्य अद्येत्यादिष्वेतदुक्तं भवति । एवम् ऋषयः सन् मूर्च्छितरूपा भवेत्युच्यते । ततश्च नैव सशयितव्यं तद्ब्रह्म प्रथमजमुक्तमिति । ननु प्राणास्तेन विरुद्धावेतावामाति । किं तर्हि समानार्थावेताविति वा वाङ्मनः

इति वैराजेन हैषा साम्ना प्रतिष्ठिताऽन्तरिक्षऽऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेष्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ८ ॥

(रु) अथ मध्ये । (ध्रुऽधि) अधिपत्न्यसि बृहती दिगित्यधिपत्नी ह नामैषा बृहती दिग्विश्वे ते देवाऽ अधिपतयऽ इति विश्वे हैतस्यै दिशो देवाऽ अधिपतयो बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधर्तेति बृहस्पतिर्हैवात्र हेतीनां प्रतिधर्ता त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ त्वा स्तोमौ पृथिव्याँ श्रयतामिति त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्याँ हैषा स्तोमाभ्यां पृथिव्याँ श्रिता वैश्वदेवाग्निमारुतेऽउक्थेऽअव्यथायै स्तभ्नीतामिति वैश्वदेवाग्निमारुताभ्याँ हैषोक्थाभ्यामव्यथायै पृथिव्याँ स्तब्धा शाक्वररैवते सामनी प्रतिष्ठित्याऽ अन्तरिक्षऽइति शाक्वररैवताभ्याँ हैषा सामभ्यां प्रतिष्ठिताऽन्तरिक्षऽऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेष्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

(रे) एतावान्वै सर्वो यज्ञः । (ज्ञो) यज्ञऽ उ देवानामात्मा यज्ञमेव तद्देवाऽ आत्मानं कृत्वैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदंस्तथैवैतद्यजमानो यज्ञमेवात्मानं कृत्वैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदति ॥ १० ॥

ष्ठित्याऽअन्तरिक्षे"–इति । वैराजेन हैषा साम्ना प्रतिष्ठिताऽन्तरिक्षे । "ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु"–(वा० सं० १५ । १३) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ८ ॥

(९) अथ मध्ये । "अधिपत्न्यसि बृहती दिक्"–इति । अधिपत्नी ह नामैषा बृहती दिक् । "विश्वे ते देवा अधिपतयः"–इति । विश्वे हैतस्यै दिशो देवा अधिपतयः । "बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधर्ता"–इति । बृहस्पतिर्हैवात्र हेतीनां प्रतिधर्ता । "त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ त्वा स्तोमौ पृथिव्यां श्रयताम्"–इति । त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यां हैषा स्तोमाभ्यां पृथिव्यां श्रिता । "वैश्वदेवाग्निमारुते उक्थे अव्यथायै स्तभ्नीताम्"–इति । वैश्वदेवाग्निमारुताभ्यां हैषोक्थाभ्यामव्यथायै पृथिव्यां स्तब्धा । "शाक्वररैवते सामनी प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षे"–इति । शाक्वररैवताभ्यां हैषा सामभ्यां प्रतिष्ठिताऽन्तरिक्षे । "ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु"–(वा. सं. १५ । १४) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

एतावान्वै सर्वो यज्ञः । यज्ञ उ देवानामात्मा । यज्ञमेव तद्देवा आत्मानं कृत्वैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदन् । तथैवैतद्यजमानो यज्ञमेवात्मानं कृत्वैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदति ॥ १० ॥

ऽहश्चर्याद्वागिन्द्रियं विज्ञायते तौ होदं सर्वं जगद्धारयत इति । मनश्च सर्वव्यवहारांशत्वात् । (तास्वपि न सविशेषादरः) ॥ १–९ ॥

एतावान्वै सर्वो यज्ञ इति । न च देवा नाकसदोऽत्र कीर्तनीयाः । चित्यादीनां यज्ञोपकरणानामेव कः

(त्यु) अथ पञ्चचूडाऽ उपदधाति । यज्ञो वै नाकसदो यज्ञ ऽउऽएव पञ्चचूडास्तद्यऽ इमे चत्वारऽ ऋत्विजो गृहपतिपञ्चमास्ते नाकसदो होत्राः पञ्चचूडाऽ अतिरिक्तं वै तद्यद्धोत्रा यद्दु वाऽअतिरिक्तं चूडः स तद्यत्पञ्चातिरिक्तास्तस्मात्पञ्चचूडाः ॥ ११ ॥

(०) यद्वेव नाकसत्पञ्चचूडा ऽउपदधाति । (त्या) आत्मा वै नाकसदो मिथुनं पञ्चचूडा ऽअर्धमु हैतदात्मनो यन्मिथुनं यदा वै सह मिथुनेनाथ सर्वोऽथ कृत्स्नः कृत्स्नतायै ॥ १२ ॥

अथ पञ्चचूडेष्टकोपधानम् ।

अथ पञ्चचूडा उपदधाति । यज्ञो वै नाकसदः, यज्ञ उ पञ्चचूडाः । तद् य इमे चत्वार ऋत्विजो गृहपतिपञ्चमाः—ते नाकसदः । होत्राः पञ्चचूडाः । अतिरिक्तं वै तद्—यद्धोत्राः । यद्दु वा अतिरिक्तं—चूडः सः । तद्यत्पञ्चातिरिक्ताः—तस्मात्पञ्चचूडाः ॥ ११ ॥

यद्वेव नाकसत्पञ्चचूडा उपदधाति । आत्मा वै नाकसदो, मिथुनं पञ्चचूडाः । अर्धमु हैतदात्मनो—यन्मिथुनम् । यदा वै सह मिथुनेन । अथ सर्वः । अथ कृत्स्नः । कृत्स्नतायै ॥ १२ ॥

प्रसङ्गः । सति चाङ्गे पाश्चत्त एता दिगादयो यज्ञोपकरणानीव यदुक्ता. स एतावानेव प्राधान्येन एतेष्वेवोपकरणान्तराणामन्तर्भावात् । अथ दिक्षु सावरिकान्युपकरणान्यन्तर्गतानि वस्वाद्यादिषु च देवताः स्तोमेषु सामसु च स्तोत्राणि सामानि च उक्थेषु ना शस्त्राणि च प्राणेषु प्राणिन सर्वे इत्येव । ननु चात्र यजुरेव यज्ञोपकरणं नास्ति किमुच्यते—वागेवै सर्वो यज्ञ इति । नैष दोष. । अन्यानि तु यज्ञोपकरणानि यजुषा निधेयत्वात् इत्युपादीयते यज्ञ साक्षादेवेद प्रगृह्यते । तस्य किमभिधानेन प्रयोजन यावत्तदेतदत्रैव यज्ञश्चित्तमिति नियतस्यच तुष्णामेधदर्शयति । ततश्चोपपन्नमेतदेतावानेव यज्ञ इति । तत्र.किमित्यत आह—यज्ञ इति । तद्देवानामात्मान हितमात्मत्वेनाभिगीता आत्मयाजित्वात् ततश्चाधियज्ञं हि याजिताभ्यां ते देवा अधिदेवमपि यज्ञमेवात्मान कृत्वा एतस्मिन् नाके स्वर्गे लोकेऽसीदन्, यज्ञरूपेणैव देवत्वस्य प्रतिलब्धत्वात् । यज्ञमात्मान कृत्वाऽसीदन्निति । चकवते तद्दर्शयति । यथैव प्राच्यादयो दिश इष्टकाशरीरा इन्द्रादी ( ) ते एव ( ) पूर्वं हित्वात इष्टकात्मकत्वादतिरिक्तमधुना तेषामेव यज्ञात्मकत्वमुच्यते । तेनेष्टकाना ( ) यज्ञोपकरणात्मकत्वमस्तीति गम्यते ॥ १० ॥

अथ पञ्चचूडा इति । अथ पञ्चचूडा नामेष्टका उपदधाति । इत्येनदत एव उपपत्ते न तत्र आद्यानिश्चतमूनि. कण्डिकाभिरन्त्याभ्यां च द्वाभ्यां नाकसदामपि किञ्चिदुच्यते । 'यज्ञो वै नाकसद' इति । सख्यासामान्यमुपपादयितुमुपन्यास. । गृहपतिरिति यजमान एवात्राभिप्रेतः स हि यज्ञ गृहीणा ( ) विभुः एतदक्षिसाहचर्यात् ( ) तावते च यजमान इति वा उपहाराद्धोत्रा' प्रशास्त्रादयः पञ्चमे पुनरपत्ये शब्दानुग्रहेतु सबलं कुर्वन्ति ततोऽभिप्रेताः कुतस्तयत्पञ्चातिरिक्ता इति वचनादितरे ऋत्विजस्तत्रैवान्तर्गता इत्यभिप्रायः । अतोऽ-

---

१–पुरीषमोऽध्योपर्यपं पुर इति पंचचूडाः प्रतिमन्त्रम् । प्रतिदिशा यथालिंग पश्चिमोत्तमा । का. श्रौ. सू. १७ । २३७ ।

यद्देव नाकसत्पञ्चचूडा ऽउपदधाति । (त्या) आत्मा वै नाकसदः
प्रजा पञ्चचूडा ऽअतिरिक्तं वै तदात्मनो यत्प्रजा यद्वु वाऽअतिरिक्तं चूडः
स तद्यत्पञ्चातिरिक्तास्तस्मात्पञ्चचूडाः ॥ १३ ॥

(०) यद्देव नाकसत्पञ्चचूडा ऽउपदधाति । दिशो वै नाकसदो दिश
ऽउऽएव पञ्चचूडास्तद्याऽअमुष्मादादित्यादर्वाच्यः पञ्च दिशस्ता नाक-
सदो याः पराच्यस्ताः पञ्चचूडा ऽअतिरिक्ता वै ता दिशो याऽअमुष्मा-
दादित्यात्पराच्यो यद्वु वाऽअतिरिक्तं चूडः स तद्यत्पञ्चातिरिक्तास्त-
स्मात्पञ्चचूडाः ॥ १४ ॥

(०) यद्देव पञ्चचूडा ऽउपदधाति । (त्ये) एतद्वै देवा ऽअबिभयु-
र्यद्वै न ऽइमाँल्लोकानुपरिष्टाद्रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तऽएतानेषां
लोकानामुपरिष्टाद्गोप्तॄनकुर्वत यऽएते हेतयश्च प्रहेतयश्च तथैवैतद्यजमान
ऽएतानेषां लोकानामुपरिष्टाद्गोप्तॄन्कुरुते यऽएते हेतयश्च प्रहेतयश्च ॥ १५ ॥

यद्देव नाकसत्पञ्चचूडा उपदधाति । आत्मा वै नाकसदः, प्रजा पञ्चचूडाः । अतिरिक्तं वै तदात्मनो—यत्प्रजा । यद्वा अतिरिक्तं चूडः सः । तद्यत्पञ्चातिरिक्ताः—तस्मात्पञ्चचूडाः ॥ १३ ॥

यद्देव नाकसत्पञ्चचूडा उपदधाति । दिशो वै नाकसदः, दिश उ एव पञ्चचूडाः । तद्या अमुष्मादादित्यादर्वाच्यः पञ्च दिशः—ता नाकसदः । याः पराच्यः—ताः पञ्चचूडाः । अतिरिक्ता वै ता दिशः—या अमुष्मादादित्यात्पराच्यः । यद्वा अतिरिक्तं—चूडः सः । तद्यत्पञ्चातिरिक्ताः—तस्मात्पञ्चचूडाः ॥ १४ ॥

यद्देव पञ्चचूडा उपदधाति । एतद्वै देवा अबिभयुः—यद्वै न इमाँल्लोकानुपरिष्टाद्रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति । त एतानेषां लोकानामुपरिष्टाद्गोप्तॄनकुर्वत—य एते हेतयश्च प्रहेतयश्च । तथैवैतद्यजमान एतानेषां लोकानामुपरिष्टाद्गोप्तॄन्कुरुते—य एते हेतयश्च प्रहेतयश्च ॥ १५ ॥

तिरिक्तं वै तद्यद्धोत्रा इति पूर्वेभ्यः पुरुषेभ्यो बहिष्कृतत्वादतिरिक्ता यदृत्विजस्तत्रैवान्तर्गताः अतिरिक्तं कायस्य मे (तालव्यर्जितं) स चूडः केशपुञ्जस्तत्रातिरिक्तसामान्याद्धोत्रा यज्ञस्य चूडा अभूत्, 'तद्यत्पञ्चातिरिक्ता' इति समानाधिकरणे समस्तं दर्शयति—तस्मात् पञ्चचूडा इति । चूडशब्दस्योभयलिङ्गनिर्देशः । अत्र च इष्टकासु पञ्चचूडाशब्दस्य निरूढस्यैव व्युत्पत्तिमात्रमेतदिति द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

यद्देव नाकसत्पञ्चचूडा इति । आत्मा यजमानस्य शरीरं पुनः आत्मा स चात्माधिदैवादग्निरेव पञ्चमाध्याय- रिपतलिनि पञ्चनाकसदो मिथुनमस्याधिदैविकमासर्त्वादिकसंग्रहेण पञ्चैवावस्थिता इति । तदाग्निकाः पञ्चचूडा अपि वै नाकसदः प्रजापतिनैवायं पञ्च इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥ १४ ॥

यद्देव पञ्चचूडा इति । ननु च यदि य एते हेतयश्च प्रहेतयश्च दङ्क्ष्णवः पशव इत्यादयस्ताः पञ्चचूडात्मका एषां लोकानामुपरिष्टाद् गोप्तॄनकुर्वत । ततः हरिकेशादीनां किमर्थमुपादानम् । नैव दोषः ।

स पुरस्तादुपदधाति । (स्य) अयं पुरो हरिकेशऽइत्यग्निर्वै पुरस्तद्यत्तमाह पुरऽइति प्राञ्चꣳ ह्येतमग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्त्यथ यद्धरिकेशऽइत्याह हरिरिव ह्यग्निः सूर्यरश्मिरिति सूर्यस्येव ह्यग्ने रश्मयस्तस्य रथगृत्सश्च रथौजाश्च सेनानीग्रामण्याविति वासन्तिकौ तावृतू पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसाविति दिक्चोपदिशा चेति ह स्माह माहित्थिः सेना च तु ते समितिश्च दङ्क्ष्णवः पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिरिति यद्वै सेनायां च समितौ चर्त्तीयन्ते ते दङ्क्ष्णवः पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिरिति यदन्योऽन्यं घ्नन्ति स पौरुषेयो वधः प्रहेतिस्तेभ्यो नमोऽअस्त्विति तेभ्य ऽएव नमस्करोति ते नो मृडयन्त्विति तऽएवास्मै मृडयन्ति ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्म ऽइति यमेव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तमेषां जम्भे दधात्यमुमेषां जम्भे दधामीति ह ब्रूयाद्यं द्विष्यात्ततोऽह तस्मिन्न पुनरस्त्यपि तन्नाद्रियेत स्वयं निर्दिष्टो ह्येव स यमेवंविद् द्वेष्टि ॥ १६ ॥

(१) स पुरस्तादुपदधाति । "अयं पुरो हरिकेशः"–इति । अग्निर्वै पुरः । तद् यत्तमाह–पुर इति । प्राञ्चं ह्यग्निमुद्धरन्ति, प्राञ्चमुपचरन्ति । अथ यद्धरिकेश इत्याह–हरिरिव ह्यग्निः । "सूर्यरश्मिः"–इति । सूर्यस्येव ह्यग्ने रश्मयः । "तस्य रथगृत्सश्च रथौजाश्च सेनानीग्रामण्यौ"–इति । वासन्तिकौ वावृतू । "पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसौ"–इति । दिक् चोपदिशा चेति ह स्माह–माहित्थिः । सेना च तु ते समितिश्च । "दङ्क्ष्णवः पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिः"–इति । यद्वै सेनायां च समितौ चर्त्तीयन्ते–ते दङ्क्ष्णवः पशवः । हेतिः पौरुषेयो, वधः प्रहेतिरिति । यदन्योऽन्यं घ्नन्ति–स पौरुषेयो वधः प्रहेतिः । "तेभ्यो नमो अस्तु"–इति । तेभ्य एव नमस्करोति । "ते नो मृडयन्तु"–इति । त एवास्मै मृडयन्ति । "ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः"–(वा. सं. १५ । १५) इति । यमेव द्वेष्टि, यश्चैनं द्वेष्टि–तमेषां जम्भे दधाति । अमुमेषां जम्भे दधामीति ह ब्रूयात्–यं द्विष्यात् । तस्मिन्न पुनरस्ति । अपि तन्नाद्रियेत । स्वयं निर्दिष्टो ह्येव सः–यमेवंविद् द्वेष्टि ॥ १६ ॥

स्वामिभिरविहिता एव (मेताडो आमगानिस्सते) गोग्रानिषु सामर्थ्यं नान्यथेति । याः स्वामिका एवोपधीयते न केवलाः पुरुषतमन्वायु स्वामिनं एव गोतार इत्युक्तम् । (स सेरस्ता) यद्वै सेनायां समितौ चेति लिङ्गवचन-मत्युरस्थिला । समितौ च स्थल मेलके सन्तो दङ्क्ष्णवः पशवो दङ्क्ष्णवन्तीति दङ्क्ष्णव- पशवो जन्मन. (सर्द्धा-यद्वै सेनायां चेत्यनेन सेनायां चेति लिङ्गवचनात्मिकेयो । वध. पुरुषेभ्यो हितः चूडाः पशवो दयाम्भोन्यावबन्धनः भवन्ति) यदा पुरुषेभ्यो हित. पशवो यदा पुरुषाणां क्षेमो भवति । पशून् पुरुषा उपयुञ्जते । नैयायिकाश्च

(घ्न) अथ दक्षिणतः । (तोऽयं) अयं दक्षिणा विश्वकर्मेत्ययं वै वायु-र्विश्वकर्मा योऽयं पवतऽएष हीदꣳ सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं वाति तस्य रथस्वनश्च रथेचित्रश्च सेनानी-ग्रामण्याविति ग्रैष्मौ तावृतू मेनका च सहजन्या चाप्सरसाविति दिक्चो-पदिशा चेति ह स्माह माहित्थिरिमे तु ते द्यावापृथिवी यातुधाना हेती रक्षाꣳसि प्रहेतिरिति यातुधाना हैवात्र हेती रक्षाꣳसि प्रहेतिस्तेभ्यो नमोऽअस्त्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १७ ॥

(३) अथ पश्चात् । (द) अयं पश्चाद्विश्वव्यचाऽ इत्यसौ वाऽआदित्यो विश्वव्यचा यदा ह्येवैषऽ उदेत्यथेदꣳ सर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यञ्चमेव यन्तं पश्यन्ति तस्य रथप्रोतश्चासम-रथश्च सेनानीग्रामण्याविति वार्षिकौ तावृतू प्रम्लोचन्ती चानुम्लोचन्ती चाप्सरसाविति दिक्चोपदिशा चेति ह स्माह माहित्थिरहोरात्रे तु ते ते

(२) अथ दक्षिणतः । " अयं दक्षिणा विश्वकर्मा "–इति । अयं वै वायुर्विश्वकर्मा–योऽयं पवते । एष हीदं सर्वं करोति । तद् यत्तमाह–दक्षिणेति । तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं वाति । " तस्य रथस्वनश्च रथेचित्रश्च सेनानीग्रामण्यौ "–इति । ग्रैष्मौ तावृतू । " मेनका च सहजन्या चाप्सरसौ "–इति । दिक्चोपदिशा चेति ह स्माह माहित्थिः । इमे तु ते द्यावा-पृथिवी । " यातुधाना हेती रक्षांसि प्रहेतिः "–इति । यातुधाना हैवात्र हेती रक्षांसि प्रहेतिः । " तेभ्यो नमो अस्तु "–(वा. सं. १५ । १६) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ १७ ॥

(३)अथ पश्चात् । "अयं पश्चाद्विश्वव्यचाः"–इति । असौ वाऽआदित्यो विश्वव्यचाः । यदा ह्येवैष उदेति–अथेदं सर्वं व्यचो भवति । तद् यत्तमाह–पश्चादिति । तस्मादेतं प्रत्यञ्चमेव यन्तं पश्यन्ति । " तस्य रथप्रोतश्चासमरथश्च सेनानीग्रामण्यौ "–इति । वार्षिकौ तावृतू । " प्रम्लोचन्ती चानुम्लोचन्ती चाप्सरसौ"–इति । दिक्चोपदिशा चेति ह स्माह माहित्थिः । अहो-

" पुरुषेभ्यो हितश्च पुरुषाणामयं वध " इत्यस्मिन्नर्थे पौरुषेयशब्द व्युत्पादयन्ति तेषां तत्र विरोधः प्राप्नोति तस्मात् पुरुषेभ्यो हित इत्ययमेवार्थो युक्तः । एवं तु वर्तमाने वधक्रियाऽऽयुधं हेतिरित्युक्तं स्यात् । उत्तरत्र रक्षांसि प्रहेतिरिति प्रातिः प्रहेतयश्च वक्ष्यन्ते भवनतार्द्दरे स्यात् तस्माद्वचनादर्थत एवान्योऽन्यं हन्तारो लक्ष्यन्त इति वक्तव्यम् । ततोऽस्मिन् तनः (अमश्वादिरथभोगो) एष रथःप्रभृतीनि जन्मे दधामीति इत्येतस्माद्वचना-दुत्तरकाले तद्देश तस्मिन् देशे नास्ति न भवति तदेव प्रवचनार्थः ॥१५ ॥ १६ ॥

अथ दक्षिणत इति । प्रश्नमाथा: । ततः प्रभृति यत्र हिंसन्ति जन्म दक्षिणवक्ष्यमाणं मन्यमानाः कथम-

हि प्र च म्लोचतोऽनु च म्लोचतो व्याघ्रा हेतिः सर्पाः प्रहेतिरिति व्याघ्रा हैवात्र हेतिः सर्पाः प्रहेतिस्तेभ्यो नमोऽअस्त्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १८ ॥

(४) अथोत्तरतः । (तोऽयं) अयमुत्तरात्संयद्वसुरिति यज्ञो वाऽउत्तरात्तद्यत्तमाहोत्तरादित्युत्तरतऽउपचारो हि यज्ञोऽथ यत्संयद्वसुरित्याह यज्ञꣳ हि संयन्तीतीदं वस्त्विति तस्य तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च सेनानीग्रामण्याविति शारदौ तावृतू विश्वाची च घृताची चाप्सरसाविति दिक्चोपदिशा चेति स्माह माहित्थिर्वेदिश्च तु ते स्रुक्च वेदिरेव विश्वाची स्रुग्घृताच्यापो हेतिर्वातः प्रहेतिरित्यापो हैवात्र हेतिर्वातः प्रहेतिरतो ह्येवो-ष्णो वात्यतः शीतस्तेभ्यो नमोऽअस्त्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १९ ॥

(५) अथ मध्ये । (ध्येऽय) अयमुपर्यर्वाग्वसुरिति पर्जन्यो वाऽउपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि पर्जन्योऽथ यदर्वाग्वसुरित्याहातो ह्यर्वाग्वसु वृष्टिरन्नं प्रजाभ्यः प्रदीयते तस्य सेनजिच्च सुषेणश्च सेनानी-

---

रात्रे तु ते । ते हि म च म्लोचतोऽनु च म्लोचतः । " व्याघ्रा हेतिः सर्पाः प्रहेतिः"—इति । व्याघ्रा हैवात्र हेतिः, सर्पाः प्रहेतिः । " तेभ्यो नमो अस्तु" —(वा. सं. १५ । १७) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ १८ ॥

(४) अथोत्तरतः । " अयमुत्तरात्संयद्वसुः "—इति । यज्ञो वा उत्तरात् । तद् यत्तमाहोत्तरादिति । उत्तरतउपचारो हि यज्ञः । अथ यत्संयद्वसुरित्याह । यज्ञं हि संयन्ति—इतीदं वस्त्विति । " तस्य तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च सेनानीग्रामण्यौ "—इति । शारदौ तावृतू । " विश्वाची च घृताची चाप्सरसौ "—इति । दिक्चोपदिशा चेति ह स्माह—माहित्थिः । वेदिश्च तु ते स्रुक्च । वेदिरेव विश्वाची, स्रुग्घृताची । " आपो हेतिर्वातः प्रहेतिः "—इति । आपो हैवात्र हेतिः, वातः प्रहेतिः । अतो ह्येवोष्णो वात्यतः शीतः । "तेभ्यो नमो अस्तु"—(वा. सं. १५ । १८) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ १९ ॥

(५) अथ मध्ये । " अयमुपर्यर्वाग्वसुः "—इति । पर्जन्यो वाऽउपरि । तद्यत्तमाह उपरीति । उपरि हि पर्जन्यः । अथ यदर्वाग्वसुरित्याह—अतो ह्यर्वाग्वसु—वृष्टिरन्नं प्रजाभ्यः प्रदीयते । " तस्य सेनजिच्च सुषेणश्च सेनानीग्रामण्यौ "—इति । हैमन्तिकौ तावृतू ॥

सपत्न इति । एतमवस्थितं नाम रे । वस्त्र ते तुभ्य पशुहिरण्यादि दर्शयतीदं धन तुभ्य हे दीक्षितेत्येव युक्तिर्यानै संयतिः सतः किं धनवत्तयुक्तजनानां नाति संयतितश्च सम्यक् यन्ति वसुने धनाय तत्र तस्मिन् स संयद्वसुर्यज्ञ. । आपो हैवात्रोत्तरस्या दिशि हेतिः प्रहेतिः कथमापो हैवात्र अस्यामेव ह्युत्तरस्यां दिश्युत्तरपश्चिमतुष्णो वायुर्वाति ग्रीष्मर्तौ । अत्रैवोदाहृतः शीतकाले न तथाऽन्येषु शीतोष्णाभ्यां च प्राणिनो हन्यन्ते । पर्जन्यः अर्वाग्वसुः तौ हि पर्जन्यादर्वाग्वा पृथिव्यां वसु प्रजाभ्यः पशुभ्य. प्रदीयते कथं पुनर्वृष्टिरन्नमित्येतदाह—अन्न०

ग्रामण्याविति हैमन्तिकौ तावृतूऽउर्व्वशी च पूर्व्वचित्तिश्चाप्सरसाविति द्विक्चोपदिशा चेति ह स्माह माहित्थिराहुतिश्च तु ते दक्षिणा चावस्फूर्जन्हेतिर्व्विद्युत्प्रहेतिरित्यवस्फूर्जन्नेवात्र हेतिर्व्विद्युत्प्रहेतिस्तेभ्यो नमोऽअस्त्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २० ॥

(२) एते वै ते हेतयश्च प्रहेतयश्च । यांस्तद्देवा ऽएषां लोकानामुपरिष्टाद्गोप्तॄनकुर्व्वताथ यास्ताः प्रजाऽएते ते सेनानीग्रामण्योऽथ यत्तन्मिथुनमेतास्ताऽअप्सरसः सर्व्वऽएव तद्देवाः कृत्स्ना भूत्वा सह प्रजया सह मिथुनेनैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदंस्तथैवैतद्यजमानः सर्व्वऽएव कृत्स्नो भूत्वा सह प्रजया सह मिथुनेनैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदति ॥ २१ ॥ (शतम् ४६००)

ता वाऽएताः । (०) दशेष्टकाऽउपदधाति दशाक्षरा विराड्विराडेषा चितिस्ता ऽउ वै पञ्चैव द्वे द्वे ह्युपदधाति ता हैता ऽअग्नेराशिषस्ता ऽउत्तमायां चिताऽउपदधात्यन्त ऽएषोऽग्नेर्यदुत्तमा चितिरन्ततस्तदग्नेराशिषो निराह पञ्च भवन्ति पञ्च हि यज्ञऽआशिषोऽथैनेऽअन्तरा पुरीषं

“ उर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसौ ”–इति । दिक्चोपदिशा चेति ह स्माह माहित्थिः । आहुतिश्च तु ते दक्षिणा च । “ अवस्फूर्जन्हेतिर्विद्युत्प्रहेतिः ”–इति । अवस्फूर्जन्नेवात्र हेतिः, विद्युत्प्रहेतिः । “ तेभ्यो नमो अस्तु ”–(वा० सं० १५ । १९) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ २० ॥

एते वै ते हेतयश्च प्रहेतयश्च–यांस्तद्देवा एषां लोकानामुपरिष्टाद्गोप्तॄनकुर्वत । अथ यास्ताः प्रजाः–एते ते सेनानीग्रामण्यः । अथ यत्तन्मिथुनम्–एतास्ता अप्सरसः । सर्व एव तद्देवाः कृत्स्ना भूत्वा सह प्रजया सह मिथुनेनैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदन् । तथैवैतद्यजमानः सर्व एव कृत्स्नो भूत्वा सह प्रजया सह मिथुनेनैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदति ॥ २१ ॥

ता वा एता दशेष्टका उपदधाति । दशाक्षरा विराट् । विराडेषा चितिः । ता उ वै पञ्चैव । द्वे द्वे ह्युपदधाति । ता हैता अग्नेराशिषः । ता उत्तमायां चितावुपदधाति । अन्त एषोऽग्नेः–यदुत्तमा चितिः । अन्ततस्तदग्नेराशिषो निराह । पञ्च भवन्ति । पञ्च हि यज्ञ आशिषः । अथैने अन्तरा

निवपत्यग्नी हैतो यदेतेऽइष्टके नेदिमावग्नी सᳫँशोचात ऽइत्यथोऽअन्नं वै पुरीषमन्नेनैवाभ्यामेतत्संज्ञां करोति ॥ २२ ॥

(त्य) अथातोऽन्वावृतम् । (म्पु) पुरस्तादुपधाय दक्षिणतः पश्चादुत्तरतो मध्यऽउपदधात्यथोत्तराः पुरस्तादेवाग्रऽउपधाय दक्षिणतऽउत्तरतो मध्ये पश्चादुपदधात्यवस्तात्प्रपदनो ह स्वर्गो लोकऽएतद्वै देवाऽइमाँल्लोकान्त्सर्वतः समपिधायावस्तात्स्वर्गं लोकं प्रापद्यन्त तथैवैतद्यजमान ऽइमाँल्लोकान्त्सर्वतः समपिधायावस्तात्स्वर्गं लोकं प्रपद्यते ॥२३॥

इति तृतीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ८–३–६ ॥ (६.१) ॥

पुरीषं निवपति । अग्नी हैतौ–यदेते इष्टके । नेदिमावग्नी संशोचात इति । अथो अन्नं वै पुरीषम् । अन्नेनैवाभ्यामेतत्संज्ञां करोति ॥ २२ ॥

अथातोऽन्वावृतम् । पुरस्तादुपधाय दक्षिणतः, पश्चाद्–उत्तरतः, मध्य उपदधाति । अथोत्तराः । पुरस्तादेवाग्र उपधाय दक्षिणतः, उत्तरतो मध्ये पश्चादुपदधाति । अवस्तात्प्रपदनो ह स्वर्गो लोकः । एतद्वै देवा इमाँल्लोकान्सर्वतः समपिधायावस्तात्स्वर्गं लोकं प्रापद्यन्त । तथैवैतद्यजमान इमाँल्लोकान्सर्वतः समपिधायावस्तात्स्वर्गं लोकं प्रपद्यते ॥ २३ ॥

भिप्राय । सहोजो धीयते न वा पार्श्वत उपधीयमानान्यगाङ्गप्रदेशो लभते । एकस्मिन् लोके पूर्वस्या उपरि उपहितामेवं व्यपदेश जहात्यपि पूर्वस्या. सादस्यत्वाल्लोकान्तरानवधारणाद्यसमादमाववचनात् । नाकसदामुपरि स्थाने ये उपधेया इति । अतो अग्रे सारमुपरि स्थाने ये उपधेया इति । अतो अग्रे सारमुपादर्शितुं व्यावर्तेत नाममात्रमित्येतेन मन्त्रेणोपधानात् पञ्च भवन्त्युत्तरा. पञ्च भवन्ति । अन्तराशोरेकादशत्वादन्यत्वमेवंत्यभिप्रायः । 'पञ्च हि यज्ञे आशिष' ' सूक्तवाके दर्शिताः जीविन प्रजा. पशव' सज्ञानवनस्पत्यादिवन्वभित्येत्यता । (अर्धेनं द्वन्द्व उपदधाति त एन तपसुरात्री अन्यं न हि सारत्न. । गाथानोराशङ्कायां लभत एवाश्वभारो मन्त्राशीष्टकाभ्यां तु यत्तद्कृतवनः ।) परन्तु आवृत क्रियामुपधानम् (उपक्रम्) तदवनिशन इति शेष· । अधस्तात् प्रपदनमाक्रमणम् उन्मादस्यानीरं यस्य साध्यावस्था प्रपदनः क्रमारोहणमित्यर्थ. । इं एते इमाँल्लोकानर्हत । उत्तराया भूमिकायामपिधाय ततो (अवस्तात् ( ) मुख्कोक्षणान्तर्गतेन आरोहन् स्वर्गं लोक प्राप्दानेनैति) ॥ २१–२३ ॥

इति श्रीहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्येऽष्टमे काण्डे षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (८–६–१) ॥

छन्दुस्याऽ उपदधाति । (त्य) अत्रैष सुर्व्वोऽग्निः संस्कृतः स ऽएषोऽत्र श्रियमैच्छत्तन्नो हैषोऽतः पुरा तस्माऽअलमास यच्छ्रियमधारयिष्यत्तस्मा-दिदमप्येतर्ह्याहुर्न वाऽएषोऽलꣳ श्रियै धारणाय राज्याय वा ग्रामणीथ्याय वेति तस्मै देवाऽएताꣳ श्रियं प्रायच्छन्नेताश्छन्दस्याः पशवो वै छन्दाꣳ-स्यन्नं पशवोऽन्नमु श्रीः ॥ १ ॥

(त्रि) त्रिचान्युपदधाति । त्रिवृद्वै पशुः पिता माता पुत्रोऽथो गर्भऽउल्बं जराय्वथो त्रिवृद्वाऽअन्नं कृषिर्वृष्टिर्बीजमुकैवातिच्छन्दा भवत्येका ह्येव

अथ एकत्रिंशच्छन्दस्येष्टकोपधानम् ।

छन्दस्या उपदधाति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः । स एषोऽत्र श्रियमैच्छत् । नो हैषोऽतः पुरा तस्मा अलमास—यच्छ्रियमधारयिष्यत् । तस्मादिदमप्येतर्ह्याहुः—न वा एषोऽलं श्रियै धारणाय, राज्याय वा, ग्रामणीथ्याय वेति । तस्मै देवा एतां श्रियं प्रायच्छन्—एताश्छन्दस्याः । पशवो वै छन्दांसि । अन्नं पशवः । अन्नमु श्रीः ॥ १ ॥

त्रिचान्युपदधाति । त्रिवृद्वै पशुः—पिता, माता, पुत्रः । अथो गर्भमुल्वं जरायु । अथो त्रिवृद्वा

छन्दस्या उपदधातीति[1] । छन्दोभ्यो निर्मिताः छन्दस्या इष्टकास्ता उपदधातीत्येतदत्र ज्ञातव्यम् । कथं पुर-स्तादुपदधातीत्यादिना वक्ष्यते । तच्छन्दसां (सुमद) तस्यापि सारभूता एकत्रिंशदक्षरः सारभूता निष्क्रामिताः स पृथ-गुपलभ्यत इति प्रसिद्धं । तेनैतास्तावच्छन्दोनिर्मिता एतासां च ब्राह्मणशरीरा छन्दस्या इत्युच्यन्ते । अत्र पादानिष-तमुनिर्धना छन्दस्या एतदुक्तमित्येतत्प्रदर्शयति प्रसिद्धार्थं परेण तु ब्राह्मणशेषेण प्रजापतिरपि च्छन्दस्या शिष्टा इत्ये-तदर्थते । अस्यामवस्थायां वेषर्भिर्भिस्तानभिप्रश्नः स्थापरं जंगमं (प्रत्यगोन्नामिव) द्रुमाः पुष्पं फलश्रियं धारणीयमुप-जीव्यं सारं वज्रमैच्छत् । अथ पूर्वं कस्मान्नैच्छदित्यत आह—नो हैषोऽतः पुरा तस्मा अलं बभूव । ये देवश्रियं सागर-वाभिश्च न शक्नुवन्तदा स एवास्य वृक्षः पुष्पति फलति वा तस्मादेतावानशक्यानुभावाद्द्रुमाः । एवं जानातीति । श्रिये एव धारणाय नालमित्यत आह—'राज्याय वा' राज्यकर्मणि 'ग्रामणीथ्याय वा' ग्रामणीत्वस्य कर्म ग्रामणीत्वं कर्मणि प्रत्ययो द्रष्टव्यः (श्रुतश्रीरिति सर्वत्रैव गणदः नुनुपमीच्यं) समासः श्रीरीति प्रोच्यत इत्यभिप्रायः॥ १॥

त्रिचान्युपदधातीति । त्रिवृतानिह नैव वृच इति पुल्लिङ्गोऽपि तृचशब्दः प्रयुज्यते तासिस्रो तिस्रा उपदधाति

१—छन्दस्येष्टकाः ... पुरस्तात् ... [illegible] ... का. श्रौ. सू. १७ । २४०—२५२ ॥

सा सर्वाणि च्छन्दाᳬंस्यति सा या सा श्रीर्महत्तदुक्थं तद्यत्तन्महदुक्थमेतास्ताश्छन्दस्याः ॥ २ ॥

(स्तु) तस्य शिरो गायत्र्यः । (ऽ) आत्मा त्रिष्टुभोऽनूकं जगत्यः पक्षौ पङ्क्तयोऽथैतासां ककुभां चत्वारि चत्वार्यक्षराण्यादायातिच्छन्दस्युपदधाति सा साऽतिच्छन्दाऽ एव भवति गायत्र्यऽ इतराः सम्पद्यन्ते सैव गायत्र्यशीतिर्या बृहत्यः सा बार्हती याऽउष्णिहः सौष्णिह्यथ यद्दशो यदर्धर्चौ यदैन्द्राग्नं यदावपनं तदतिच्छन्दाऽ अथ यन्नदो यत्सूददोहा यत्पदनुषङ्गा यत्किञ्चात्रानुष्टुप्कर्माणं तदनुष्टुभः ॥ ३ ॥

अन्नम्-कृषिर्वृष्टिर्बीजम् । एकैवातिच्छन्दा भवति । एका ह्येव सा सर्वाणि च्छन्दांस्यति । सा—या सा श्रीः । महत्तादुक्थम् । तद्यत्तन्महदुक्थम्-एतास्ताश्छन्दस्याः ॥ २ ॥

तस्य शिरो गायत्र्यः । आत्मा त्रिष्टुभः । अनूकं जगत्यः । पक्षौ पङ्क्तयः । अथैतासां ककुभां चत्वारि चत्वार्यक्षराण्यादायातिच्छन्दस्युपदधाति । सा साऽतिच्छन्दा एव भवति । गायत्र्य इतराः सम्पद्यन्ते । सैव गायत्र्यशीतिः । या बृहत्यः—सा बार्हती । या उष्णिहः-सौष्णिही । अथ यद्दशो, यदर्धर्चौ, यदैन्द्राग्नम्, यदावपनम्, तदतिच्छन्दाः । अथ यन्नदो, यत्सूददोहाः, यत्पदनुषङ्गा, यत्किंचात्रानुष्टुप् कर्माणं—तदनुष्टुभः ॥ ३ ॥

छन्दः महाक्षिक भवति । यस्मादेकैव सा सर्वाणि च्छन्दांस्यतिवर्तते । तस्मादेकैकरसा भवति सा प्रजापतये देवैः सत्रा । तन्महदुक्थं महाव्रतं सहचारि होनर्थं तु पृषदाज्यवद्धि सर्वमश्छिन्नं सारभूतं भवतीति यदुक्थमिति (जीव गच्छन्मतायेम) महदुक्थाय सर्वा हि एतास्तृचो हृदयस्थानयोः सारभूताश्च इत्यभिप्रायः । तस्य शिरः प्रतिष्ठा द्विपदा इत्येवमपि च्छन्दस्यासु महदुक्थमिममनुप्रविष्टमिति दर्शयति तस्य महदुक्थस्य पदु इदं सुषिरो बृहदिति क्रमेण मंत्रा. भिन्ना (मृदत्राप्रेस्तःयेनत्रिधोपधेय) इत्येवमुपासनीयम् । आत्मा त्रिष्टुभो यस्तु नामेति । न होनाऽपमृष्टाः सम्पत्तेः एष महत्तदुक्थस्य तन्मात्र ' भुवो यज्ञस्य ' एतेनात्र त्रिष्टुभो द्रष्टव्याः । ननु च महदुक्थे आहावानन्तरं तूष्णीं सत्रिंशत्स्थानान्तरमेवायमात्मा शस्यते । तत्रारमन्येवाक्षिसम्भवतः सम्भवति सम्भवक्रमेणात्मा प्रथमस्य तु शिरो हि प्रथमं जायमानस्य जायत इति ।

(सीति छन्दांसि ध्यनेग्दासिकयादुनो द्वारेण) स एव ककुभो गायत्रीमेवोपपादयत्यर्थे वा संवादयत्यथैतासां ककुभामिति ततश्चायनककुभां द्वादशाक्षराः पादास्तेषां यानियानि चत्वार्यक्षराणि तानि वचनान्यतिच्छन्दांसि प्रभायानि ककुप्सु या बृहत्योऽत्र सा तत्र चाहते ( ) सीति । इन्द्रमुग्रं भाकार इत्यादि । अत्राथाष्णिहोऽग्ने वाजयेति स तत्र औष्णिही शस्यसीति । इन्द्रसुतेषु सोमोऽन्वित्यादि अथ यद्दशः यदत्रं महदुक्थः परमपुरुषा इति त्रयस्त्रिंशगतानां द्वादश वदर यदपश्छत 'तदिदासभुवनेषु ज्येष्ठ' मिति । (स समाने तृतीयोध्वत्तरोद्दत्तों न सूत एतस्याश्चोत्तर एतश्चोत्तर एवार्धशःस्थैव वृषणो दशस्थानान्तरं स स्यात् । एता) द्विपदा विंशतिः । शस्ता इन्द्राग्नी पर सुत दमो विनाऽपि तस्य द्दतिरित्युपपदे द्रष्टव्यः । तपश्च तपस्यश्च तु गङ्गा इन्द्रस्य नु वीर्याणि

प्रतिष्ठा द्विपदाः । (ऽ) एतावद्वै महदुक्थं महदुक्थꣳ श्रीः सर्वामु-वास्माऽएतां देवाः श्रियं प्रायच्छंस्तथैवास्माऽअयमेताꣳ सर्वाꣳ श्रियं प्रयच्छति ॥ ४ ॥

यद्वेव च्छन्दस्याऽउपदधाति । (स्ये) एतद्वै देवाऽ एतं नाकꣳ स्वर्गं लोकमपश्यन्नेताः स्तोमभागास्तस्मिन्नविशंस्तेषां त्रिशतां प्रजापति-रुत्तमोऽविशत्स यः स प्रजापतिरेतास्ताश्छन्दस्याः ॥ ५ ॥

(स्त) तस्य शिरो गायत्र्यः । (स्ता) ता यद्गायत्र्यो भवन्ति गायत्रꣳ हि शिरस्तिस्रो भवन्ति त्रिवृद्धि शिरः पूर्वार्धऽउपदधाति पुरस्ताद्धीदꣳ शिरः ॥ ६ ॥

प्रतिष्ठा द्विपदाः । एतावद्वै महदुक्थम् । महदुक्थं श्रीः । सर्वामेवास्मा एतां देवाः श्रियं प्राय-च्छन् । तथैवास्मा अयमेतां सर्वां श्रियं प्रयच्छति ॥ ४ ॥

यद्वेव च्छन्दस्या उपदधाति । एतद्वै देवा एतं नाकं स्वर्गं लोकमपश्यन् । एताः स्तोमभागाः । तस्मिन्नविशन् । तेषां त्रिंशतां प्रजापतिरुत्तमोऽविशत् । स यः स प्रजापतिः—एतास्ताश्छन्दस्याः ॥ ५ ॥

तस्य शिरो गायत्र्यः । ता यद्गायत्र्यो भवन्ति—गायत्रं हि शिरः । तिस्रो भवन्ति । त्रिवृद्धि शिरः । पूर्वार्धे उपदधाति—पुरस्ताद्धीदं शिरः ॥ ६ ॥

प्रतोवनित्यस्यान्यस्य विशेषे तस्य पद्दाशिष्टा स्यानुष्टुभे कत्वे धोप्यर्धांकेण इत्यस्य कर्माण । एभिः स्तोमा अनिरुक्तैरानुष्टुभः समाम्नाताः पञ्चमी ऋच, तत्सर्वमत्रानुष्टुभो द्रष्टव्याः । एष चानुष्टुभः समाम्नातस्तत्रायना-दनन्तरं वागात्मकः शस्यते ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रतिष्ठा द्विपदा इति । तत्र द्विपदादित्वं प्रसिद्ध इह तु द्विपदा एव प्रसिद्धा सा द्रष्टव्या । एतावद्वै महदुक्थम् इत्युक्तस्याप्युपक्रत भवतीत्यभिप्रायः इति ।

जन्मक्रमेण शिरः प्रथममुपधीयत इति द्रष्टव्यम् । (तथा तत्र महदुक्थ शिरसोऽनन्तर औष्णिहस्तृचः शस्यते तस्य द्वे गायत्र्या नकारेभ्यः द्वाभ्युतेन च गायत्री पनात्रगाऽत्र द्रष्टव्य । ग्रीवानन्तरं च तत्र स्व ( ) गोदक्षिणः शस्यते तस्य च मध्ये तत. पक्षस्तनोक्त इदमुक्तममुक्तत्वाद्बृहदर्क जगत्याः पञ्च-स्वोत्कस्य इन्द्राय महादव युतमित्यादीनि जागतर्यन्त्याद्भिश्चाप्य ( ) आजगतीषु सर्वेषा छन्दसामन्तर्भावात्तस्य च सर्वछन्दो ? पार्श्वार्धस्थिमिप्रायः ।) एतूय. ? यो तत्र मध्यादि कामो ( ) पञ्चो दक्षस्व ऐकपो दक्षपक्षस दक्षिणाश्च तत्राग्निस्तु न " अग्नि त मन्ये " इत्यादयः । कर्येताला कदुभालिनि या तस्य महदुक्थस्य गायत्र्य. गृत्वोऽप्पीनि दर्शित अवसादुद्धाभिर्विधिर्यर्थ. । इत्यत्र गायत्र्य—( ) ॥ ४ ॥

यद्वेव च्छन्दस्या उपदधातीति । छन्दस्यासु च दर्शनान्तरमेन समेकेनमन्तानेन स्याने त्रिशताम्

(ऽ) उरस्त्रिष्टुभः । (स्ता) ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति पृष्टयो वै रेतःसिचावुरो वै प्रति पृष्टयः ॥ ७ ॥

श्रोणी जगत्यः । स यावति पुरस्तात्स्वयमातृण्णायै त्रिष्टुभ उपदधाति तावति पश्चाज्जगतीर्यो वा अयं मध्ये प्राणस्तदेषा स्वयमातृण्णा यावत्तु वा एतस्मात्प्राणात्पुरस्तादुरस्तावति पश्चाच्छ्रोणी ॥ ८ ॥

सक्थ्यावनुष्टुभः । (स्ता) ता अनन्तर्हिता जगतीभ्य उपदधात्यनन्तर्हिते तच्छ्रोणिभ्याᳪं सक्थ्यौ दधाति ॥ ९ ॥

पर्शवो बृहत्यः । कीकसाः ककुभः सोऽन्तरेण त्रिष्टुभश्च ककुभश्च बृहतीरुपदधाति तस्मादिमा उभयत्र पर्शवो बद्धाः कीकसासु च जत्रुषु च ॥ १० ॥

ग्रीवा उष्णिहः । (स्ता) ता अनन्तर्हिता गायत्रीभ्य उपदधात्यनन्तर्हितास्तच्छीर्ष्णो ग्रीवा दधाति ॥ ११ ॥

उरस्त्रिष्टुभः । ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति । पृष्टयो वै रेतःसिचौ । उरो वै प्रति पृष्टयः ॥ ७ ॥

श्रोणी जगत्यः । स यावति पुरस्तात्स्वयमातृण्णायै त्रिष्टुभ उपदधाति,—तावति पश्चाज्जगतीः । यो वा अयं मध्ये प्राणः—तदेषा स्वयमातृण्णा । यावत्तु वा एतस्मात्प्राणात्पुरस्तादुरः—तावति पश्चाच्छ्रोणी ॥ ८ ॥

सक्थ्यावनुष्टुभः । ता अनन्तर्हिता जगतीभ्य उपदधाति । अनन्तर्हिते तच्छ्रोणिभ्यां सक्थ्यौ दधाति ॥ ९ ॥

पर्शवो बृहत्यः । कीकसाः ककुभः । सोऽन्तरेण त्रिष्टुभश्च ककुभश्च बृहतीरुपदधाति । तस्मादिमा उभयत्र पर्शवो बद्धाः—कीकसासु च जत्रुषु च ॥ १० ॥

ग्रीवा उष्णिहः । ता अनन्तर्हिता गायत्रीभ्य उपदधाति । अनन्तर्हितास्तच्छीर्ष्णो ग्रीवा दधाति ॥ ११ ॥

निरूप्यन्ते यावत्यवधौ स्वयमातृण्णायाः पुरस्तात्त्रिष्टुभ उपदधाति तावत्येव पश्चात् स्वयमातृण्णायाः जगतीरु- पदधाति रेतःसिचोर्वेलया निवेशः । यो वा अयं मध्ये प्राण इति मध्यमावयवरूपः इत्यत्र कटिप्रदेशस्य ... कल्प्यन्ते । अनन्तर्हिते तच्छ्रोणिभ्यां सक्थ्यौ दधातीति वचनात् । ... श्रोण्योरुपरि ... स ... एव ... । पर्शवो बृहत्यः बृहत्यः ककुभो ग्रीवा ... इति ... ककुभः ... इति ... । सोऽन्तरेण त्रिष्टुभश्च ककु- भश्च बृहतीरुपदधाति तस्मादिमाः पर्शव उभयत्र बद्धाः ... कीकसासु च ... सम्बध्नाति कीकसाः ... बृहत्यो ... एव ... । जत्रुषु च पर्शवो बद्धा जत्रु च पर्शवो बद्धा जत्रवः ... । ... (...) त्रिष्टुप्ककुभोर्यो ( ) ... च ... पर्शवः ... कीकसा ... इति । बृहति सोऽन्तरेण त्रिष्टुभश्च ककुभश्चेत्यत्र ... । ... पुरस्ताद्बृहत्य ... ।

पक्षौ पङ्क्तयः । (स्ता) ता यत्पङ्क्तयो भवन्ति पाङ्क्तौ हि पक्षौ पार्श्वतऽउपदधाति पार्श्वतो हीमौ पक्षौ यद्वपीयश्छन्दस्तद्दक्षिणतऽउपदधाति दक्षिणं तदर्धं पक्षयोर्वीर्यवत्तरं करोति तस्माद्दक्षिणोऽर्धः पक्षयोर्वीर्यवत्तरः ॥ १२ ॥

(ऽ) उदरमतिच्छन्दाः । पशवो वै च्छन्दाᳪंस्यन्नं पशवऽउदरं वाऽअन्नमत्त्युदरᳪं हि वाऽअन्नमत्ति तस्माद्यदोदरमन्नं प्राप्नोत्यथ तज्जग्धं यातयामरूपं भवति तद्यदेषा पशूंश्छन्दाᳪंस्यत्ति तस्मादत्तिच्छन्दाऽअत्तिच्छन्दा ह वै तामतिच्छन्दा ऽइत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ १३ ॥

(०) योनिः पुरीषवती । ते सᳪंस्पृष्टेऽउपदधाति सᳪंस्पृष्टे ह्युदरं च योनिश्च पुरीषसᳪंहिते भवतो माᳪंसं वै पुरीषं माᳪंसेन ह्युदरं च योनिश्च सᳪंहिते पूर्वाऽतिच्छन्दा भवत्यपरा पुरीषवत्युत्तरᳪं ह्युदरमधरा योनिः ॥ १४ ॥

पक्षौ पङ्क्तयः । ता यत्पङ्क्तयो भवन्ति–पाङ्क्तौ हि पक्षौ । पार्श्वत उपदधाति । पार्श्वतो हीमौ पक्षौ । यद्वर्षीयश्छन्दः–तद्दक्षिणत उपदधाति । दक्षिणं तदर्धं पक्षयोर्वीर्यवत्तरं करोति । तस्माद्दक्षिणोऽर्धः पक्षयोर्वीर्यवत्तरः ॥ १२ ॥

उदरमतिच्छन्दाः । पशवो वै च्छन्दांसि । अन्नं पशवः । उदरं वाऽअन्नमत्ति । उदरं हि वाऽअन्नमत्ति । तस्माद्यदोदरमन्नं प्राप्नोति–अथ तज्जग्धं यातयामरूपं भवति । तद्यदेषा पशूंश्छन्दांस्यत्ति–तस्मादत्तिच्छन्दाः । अत्तिच्छन्दा ह वै तामतिच्छन्दा इत्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ १३ ॥

योनिः पुरीषवती । ते संस्पृष्टेऽउपदधाति । संस्पृष्टे ह्युदरं च योनिश्च । पुरीषसंहिते भवतः । मांसं वै पुरीषम् । मांसेन ह्युदरं च योनिश्च संहिते । पूर्वाऽतिच्छन्दा भवति, अपरा पुरीषवती । उत्तरं ह्युदरम्, अधरा योनिः ॥ १४ ॥

अवन्त्वावेशन्त्वां तावत्सोमित्यात्मो (　　दुर ह्य प्रविश्य त्यारेति) इत्यादिकमात्र स्वरूपेण विघ्नजोतिरिति तानीव मध्यमतन्त्वात् । पङ्क्तिः पूर्वोक्ते गायत्र्यात्मा अर्थवत्ता (चोत्तेतिः) विश्वदन्तरदृष्टा तथिद्दन्तः कृतः । ततो बृहत्य इत्यवस्थावेशाः विधानं–मध्ये गायत्र्यो यत्र इत्येवाः स्तेति मन्त्रं ॥ ९–१२ ॥

उदरमतिच्छन्दा इति । उदरस्य अतिच्छन्दाः स्थानं स्यात् तस्य विनाशात् । एवं च सति पूर्वार्द्धे गायत्र्यास्तासां विधानन्तरहिता उदन्वतीनित्यानाच्छन्दः अतिच्छन्दांस्यतिच्छन्दोऽन्दरूपा तस्मादन्नमत्तीत्वात् । छन्दांसि च पश्चादत्ते तत्रैषां छन्दोऽक्षमन्नमत्तिरित्युदरमित्युक्तम् । यस्मादेषा छन्दांस्यत्ति तस्मादत्तिच्छ-न्दसं (स ह वैतां) एनां अतिच्छन्दा इत्याचक्षते । द्वितीयस्यामिन प्रथमा प्रयुक्ता । अतिच्छन्दा इत्यत्र (　　) विच्छन्दयति–इत्यस्य समानो दर्शितः ॥ १३ ॥

योनिः पुरीषवती (पञ्चमा इत्यत्रोऽस्यां संहितेत्येतत्सवन) ॥ १४ ॥

(स्ते) ते प्राच्याऽउपदधाति । प्राङ् ह्येषोऽग्निश्चीयतेऽथो प्राग्वै प्राचऽ उदरं प्राची योनिर्बहिस्तोमभागᳬ हृदयं वै स्तोमभागा हृदयमु वाऽ-उत्तममथोदरमथ योनिः ॥ १५ ॥

(स्तु) तु दक्षिणतः स्वयमातृण्णायाऽउपदधाति । (स्यु) अथ प्रथमायां चिताऽउत्तरतः स्वयमातृण्णायाऽउदरं च योनिं चोपदधाति यो वाऽअयं मध्ये प्राणस्तदेषा स्वयमातृण्णैतस्य तत्प्राणस्योभयत ऽउदरं च योनिं च दधाति तस्मादेतस्य प्राणस्योभयत ऽउदरं च योनिश्च ॥१६॥

प्रतिष्ठा द्विपदाः । (स्ता) ता यद्द्विपदा भवन्ति द्वन्द्वᳬ हि प्रतिष्ठा तिस्रो भवन्ति त्रिवृद्धि प्रतिष्ठा पश्चादुपदधाति पश्चार्द्धीयं प्रतिष्ठा ॥ १७ ॥

सोऽस्यैष सुकृतऽआत्मा । तद्यस्य हैतमेवᳬ सुकृतमात्मानं कुर्व्वन्त्येतᳬ ह स सुकृतमात्मानमभिसम्भवत्यथ यस्य हैतमतोऽन्यथा

ते प्राच्या उपदधाति । प्राङ् ह्येषोऽग्निश्चीयते । अथो प्राग्वै प्राचऽउदरम्, प्राची योनिः । बहिस्तोमभागम् । हृदयं वै स्तोमभागाः । हृदयमु वाऽउत्तमम् । अथोदरम्, अथ योनिः ॥ १५ ॥

ते दक्षिणतः स्वयमातृण्णायाऽउपदधाति । अथ प्रथमायां चिता उत्तरतः स्वयमातृण्णाया उदरं च योनिं चोपदधाति । यो वाऽअयं मध्ये प्राणः–तदेषा स्वयमातृण्णा । एतस्य तत्प्राणस्योभयत उदरं च योनिं च दधाति । तस्मादेतस्य प्राणस्योभयत उदरं च योनिश्च ॥ १६ ॥

प्रतिष्ठा द्विपदाः । ता यद्द्विपदा भवन्ति । द्वन्द्वं हि प्रतिष्ठा । तिस्रो भवन्ति । त्रिवृद्धि प्रतिष्ठा । पश्चादुपदधाति । पश्चार्द्धीयं प्रतिष्ठा ॥ १७ ॥

सोऽस्यैष सुकृत आत्मा । तद्यस्य हैतमेवं सुकृतमात्मानं कुर्वन्ति–एतं ह स सुकृतमात्मान-

---

ते प्राच्यौ प्रागलक्षणे उपदधाति । 'प्राङ् ह्येषोऽग्निश्चीयते' (मुच्छन्दस्यपश्चाद्वचनादयो) प्राचः प्राङ्मुखस्य प्रागेवोर्ध्वं भवति (प्राचीनयोन्याकारात्मकेनो) प्राच्यामुपदधाति । बहिः स्तोमभागेभ्यो बहिस्तोमभागम् । " अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या "–(पा. सू. २।१।१२।) इत्यव्ययीभावसमासः । हृदयं हि स्तोमभागा हृदयभागि. कोष्ठमुत्तमं भवत्यधस्तादुदरमथ तस्याप्यधस्ताद्योनिरेव स्वभावादनुकारेणात्राप्युदर स्तोमभागास्ततो हि मध्येऽग्निः शिरो भविष्यति । शिरश्च मत्वास्तन्न हृदयमित्यभिप्राय. । ते दक्षिणत इति दर्शनार्थोऽनुवाद. । 'प्रथमायां चितौ' उत्तरत इत्युदरयोनि समुच्चयमित्येनौ स्वात्रेव पादौ प्रतिष्ठे इत्यर्थः । त्रिवृद्धि प्रतिष्ठा ऊरू जङ्घे पादादिन्त्येव त्रिविभागा प्रतिष्ठेत्यर्थः । सोऽस्य यजमानस्यैष छन्दस्योमय 'सुकृतः' शोभनः 'आत्मा' शरीरं भवति तत्तश्च यस्य यजमानस्यैतमवरन यथोक्तमात्मानं कुर्वन्त्यृत्विजः स

कुर्व्वन्ति दुष्कृतꣳ ह तस्यात्मानं कुर्व्वन्ति स ह स दुष्कृतमेवात्मानमभिसम्भवति ॥ १८ ॥

तदेते सामनिधनेऽअभ्युक्ते । (के२३) अर्को देवानां परमे व्योमन्नर्कस्य देवाः परमे व्योमन्नित्येतद्वै देवानां विशतां प्रजापतिरुत्तमोऽविशत्तस्मादाहार्को देवानां परमे व्योमन्नित्यथ यदाहार्कस्य देवाः परमे व्योमन्नित्ययं वाऽअग्निरर्कस्तस्यैतदुत्तमायां चितौ सर्व्वे देवा विष्टास्तस्मादाहार्कस्य देवाः परमे व्योमन्निति ॥ १९ ॥

इति तृतीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ८-३-७ ॥ (६. २.) ॥

इति तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ८ । ३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०८ ॥

मभिसम्भवति । अथ यस्य हैतमतोऽन्यथा कुर्वन्ति-दुष्कृतं ह तस्यात्मानं कुर्वन्ति । स ह स दुष्कृतमेवात्मानमभिसम्भवति ॥ १८ ॥

तदेते सामनिधने अभ्युक्ते । " अर्को देवानां परमे व्योमन्, अर्कस्य देवाः परमे व्योमन् "-इति । एतद्वै देवानां विशतां प्रजापतिरुत्तमोऽविशत् । तस्मादाह-अर्को देवानां परमे व्योमन्-इति । अथ यदाह-अर्कस्य देवाः परमे व्योमन्-इति । अयं वा अग्निरर्कः-तस्यै-तदुत्तमायां चितौ सर्वे देवा विष्टाः । तस्मादाह-अर्कस्य देवाः परमे व्योमन्-इति ॥ १९ ॥

दुष्कृतमेवैन प्रजापतिमात्मानमभिसम्भवति । (   ) 'यस्य हैनमतोऽन्यथा ' चरकाध्वर्युमार्गेणे-त्यभिप्रायः ॥ १६-१८ ॥

तदेते इति । तेजसा देवाना विशतां प्रजापतिरुत्तमोऽविशदित्येतद्वस्तुभिर्वर्तनं वक्ष्यमाणप्रायं पुष्पाख्ययोः साम्नोर्निधने उक्ते । अर्कः प्रजापतिर्देवानां 'परमे' स्थाने अविशदिति शेषः । अर्कस्य प्रजापतेरग्निरूपस्य परमे स्थाने 'उत्तमायां चितौ देवाः' विष्टा इति शेषः । ननु चार्को देवानामित्यनेनैव प्रकृतं च स्तूयते न द्वितीयमेतदेवं केवलेन योगेन तत्र दिवि कश्चिद्देवान् परमेष्ठी परमे प्रजापतिर्निविष्ट इति गम्यते । यत् स विशिष्टे-नेति (   ) अग्नेरुत्तमायां चितौ देवानां प्रजापतिरुत्तमो विष्ट इत्येवं एकस्मिन्निधना (   ) गम्यते इत्युभयोरन्यासः । ननु चास्मागमः स्वयमेव प्रमाणं किमित्यागमान्तरमनुसंवादित्ववचनस्योपोद्बलकमुपन्य-स्यति । उच्यते-नैवागमान्तरमुपोद्बलनार्थमुपन्यस्यते । किं तर्हि प्रसङ्गाद् व्याख्यातः । सामवेदे हि कालोऽनं प्रान्त एव (योन्याख्यानासनतद्वर्गमिस्य) नात्रैव प्रसङ्गाद् व्याख्यायते । एवमन्येऽप्यागमान्तराभ्यासःत-देतत्वाऽभ्युक्तमित्यादयो व्याख्यानार्था एवेति वक्तव्यम् ॥ १९ ॥

इति श्रीहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्येऽष्टमे काण्डे

षष्ठेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (८-६-२) ॥

अथ चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
षष्ठेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

गार्हपत्यमुपदधाति । (त्ये) एतद्वै देवाः प्राप्य राद्ध्येवामन्यन्त तेऽब्रुव-न्केनेदमरात्स्मेति गार्हपत्येनैवेत्यब्रुवन्गार्हपत्यं वै चित्वा समारुह्य प्रथमां चितिमपश्याम प्रथमायै द्वितीयां द्वितीयायै तृतीयां तृतीयायै चतुर्थीं चतुर्थ्यै पञ्चमीं पञ्चम्या इदमिति ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन् । (ब्रु) उप तज्जानीत यथेयमस्मास्वेव राद्धिरसदिति तेऽब्रुवं-श्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथेयमस्मास्वेव राद्धिरसदिति ॥ २ ॥

अथाष्टगार्हपत्येष्टकोपधानम् ।

गार्हपत्यमुपदधाति । एतद्वै देवाः प्राप्य राद्ध्येवामन्यन्त । तेऽब्रुवन्–केनेदमरात्स्मेति । गार्हपत्येनैवेत्यब्रुवन् । गार्हपत्यं वै चित्वा समारुह्य प्रथमां चितिमपश्याम, प्रथमायै द्वितीयां, द्वितीयायै तृतीयां, तृतीयायै चतुर्थीं, चतुर्थ्यै पञ्चमीं, पञ्चम्या इदम्–इति ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्–उप तज्जानीत–यथेयमस्मास्वेव राद्धिरसदिति । तेऽब्रुवन्–चेतयध्वमिति–चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्–तदिच्छत यथेयमस्मास्वेव राद्धिरसदिति ॥ २ ॥

गार्हपत्यमुपदधातीति । शालाद्वार्योऽग्निस्तदर्थां चितिरपि गार्हपत्यस्तस्याः सारभूतोऽयं यजुष्मतीश्चित्यैका-दश सोऽपि गार्हपत्यस्तस्य प्रतिरूपभूतोऽन्यत्रान्यस्तदाकारस्तद्धर्मकस्तद्वदिष्ट गार्हपत्यापृष्ठे तमुपदधातीत्ये-तदर्थं सप्तभिः कण्डिकाभिः प्रपञ्च्यते । तत्राद्यासु चतसृष्विविहासेनेदं दर्शयति–योऽसौ गार्हपत्यः पूर्वं चितः सोऽस्याः समृद्धेः कारणं भवत्य इति मत्वा देवैस्तु स्वर्गस्य मध्ये सर्वसाधारणे देशे स्थापितः तदृद्धिकारण-भूतमात्मन्वदधत इति । एतत्स्थानं स्वर्गाख्यं "प्राप्य" "देवाः" "राद्धिः" "राध साध संसिद्धौ"–(भ्वा. पा. स्वा. प. १।२६।) भावे क्तिप्रत्ययः । राद्धिः समृद्धिः (राद्धाः आत्मनो मन्दारमासु) वय समृद्धाः वैरिदं प्राप्तं तेन कर्मणेत्यूचुर्भूतेन स्वपरास्य संसिद्धा इति । ते गार्हपत्येनैवेत्यब्रुवन् । तस्य चितिकर्ममूल-भूतत्वात् "प्रथमायै" प्रथमया ऊर्ध्वं द्वितीयां चितिमपश्याम । "पञ्चम्यैः सर्वत्र चतुर्थी" । पञ्चम्या ऊर्ध्वम् "इदं" स्वर्गाख्यं स्थानम् ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्निति । समृद्धिकारण राद्धेः स एव गार्हपत्यः तत्र नेत्याह राद्धशमेवान्यानि (श्वतदेव भम) इति । अग्निस्तु गार्हपत्यस्य चेतयध्वमिति वचनं कुरुत एतद्विनाशप्रसङ्गेन हि तत्र स्थितेन राद्धिरुदनाशत् ।

ते चेतयमानाः । (ऽ) एतदपश्यन्निहेममाहृत्योपदधामहाऽइति तमि-
हाहृत्योपादधत तस्मिन्व्यवदन्त वसवः पुरस्ताद्रुद्रा दक्षिणतऽआदित्याः
पश्चान्मरुत ऽउत्तरतो विश्वे देवा ऽउपरिष्टादिहोपदधामेहोपदधामेति॥३॥

तेऽब्रुवन् । (न्म) मध्यऽएवोपदधामहै स नो मध्यऽउपहितः सर्वेषां
भविष्यतीति तं मध्यऽउपादधत तदेताᳫं राद्धिमात्मन्नदधत मध्यतो
मध्यतऽएवैतदेताᳫं राद्धिमात्मन्नदधत तथैवैतद्यजमानो यद्गार्हपत्यमुप-
दधात्येतामेवैतद्राद्धिमात्मन्धत्ते मध्यतो मध्यतऽ एवैतदेताᳫं राद्धि-
मात्मन्धत्ते ॥ ४ ॥

यद्वेव गार्हपत्यमुपदधाति । (त्य) अन्नं वै गार्हपत्योऽत्ताऽयम-
ग्निश्चितोऽत्रऽएवैतदन्नमपिदधाति मध्यतो मध्यत ऽ एवास्मिन्नेतदन्नं
दधाति ॥ ५ ॥

यद्वेव गार्हपत्यमुपदधाति । वेदिर्वै देवलोकोऽथ वाऽएष बहिर्वेदि

ते चेतयमाना एतदपश्यन्–इहेममाहृत्योपदधामहा इति । तमिहाहृत्योपादधत । तस्मिन्व्य-
वदन्त–वसवः पुरस्तात् । रुद्रा दक्षिणतः, आदित्याः पश्चात्, मरुत उत्तरतः, विश्वे देवा उपरिष्टात्–
इहोपदधाम, इहोपदधामेति ॥ ३ ॥

तेऽब्रुवन्–मध्य एवोपदधामहै । स नो मध्य उपहितः सर्वेषां भविष्यतीति । तं मध्य उपादधत ।
तदेतां राद्धिमात्मन्नदधत । मध्यतः । मध्यत एवैतदेतां राद्धिमात्मन्नदधत । तथैवैतद्यजमानो यद्गार्ह-
पत्यमुपदधाति–एतामेवैतद्राद्धिमात्मन्धत्ते । मध्यतः । मध्यत एवैतदेतां राद्धिमात्मन्धत्ते ॥ ४ ॥

यद्वेव गार्हपत्यमुपदधाति । अन्नं वै गार्हपत्यः, अत्ताऽयमग्निश्चितः । अत्र एवैतदन्नमपिदधाति ।
मध्यतः । मध्यत एवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ ५ ॥

यद्वेव गार्हपत्यमुपदधाति । वेदिर्वै देवलोकः । अथ वा एष बहिर्वेदि चितो भवति । तं यदिहा-
हृत्योपदधाति–तदेनं वेदौ देवलोके प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

कथं तस्मादपनीयते । तदपरित्यागेन तु सञ्चीयत इति नानुपपन्नम् । तस्मिन् गार्हपत्ये निमित्तभूते विवदमान-
दन्त देवाः, इहोपदधाम इत्येव का पुनर्दर्शयन्निहेति विवदं दर्शितवन्त इत्यत आह–वसवः पुरस्तादुक्तवन्त
इहोपदधाम इत्येवमन्येऽपि यथादेशम् ॥ १–४ ॥

यद्वेव गार्हपत्यमिति । प्रसक्ते हेतुः । अन्नं वै गार्हपत्य इति हवि:श्रपणप्रधानत्वादन्नं गार्हपत्यः । होमप्रधानत्वा-
दाहवनीयोऽयमग्निश्चित इति दर्शनान्ताम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

१–मध्येऽस्वेव गार्हपत्यम् । का. श्रौ. सू. १७ । १५३ ।

चितो भवति तं यदिहाहृत्योपदधाति तदेनं स्वे योनौ देवलोके प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

यद्वेव गार्हपत्यमुपदधाति । योनिर्वै पुष्करपर्णमथ वाऽएष बहिर्योनि चितो भवति बहिर्धा वाऽएतद्योनेरग्निकर्म यत्पुरा पुष्करपर्णात्तं यदिहाहृत्योपदधाति तदेनं योनौ पुष्करपर्णे प्रतिष्ठापयति तथो हैषोऽबहिर्धा भवत्यष्टाविष्टका ऽउपदधाति तस्योक्तो बन्धुस्तं वाऽएतैरेव यजुर्भिरेतयाऽऽवृता चिनोति यो ह्येवासौ स ऽएवायं तमेवैतदाहृत्येहोपदधाति ॥ ७ ॥

(१अ) अथ पुनश्चितिमुपदधाति । (त्ये) एतद्वै देवा गार्हपत्यं चित्वा तस्मिन्नार्द्धिं नापश्यन्योनिर्वै गार्हपत्या चितिरेषो वै योने रार्द्धिर्यद्रेतः प्रजातिस्तस्यामेतस्यां योनौ रेतः प्रजातिं नापश्यन् ॥ ८ ॥

यद्वेव गार्हपत्यमुपदधाति । योनिर्वै पुष्करपर्णम् । अथ वा एष बहिर्योनि चितो भवति । बहिर्धा वा एतद्योनेरग्निकर्म—यत् पुरा पुष्करपर्णात् । तं यदिहाहृत्योपदधाति—तदेनं योनौ पुष्करपर्णे प्रतिष्ठापयति । तथो हैषोऽबहिर्धा भवति । अष्टाविष्टका उपदधाति । तस्योक्तो बन्धुः । तं वा एतैरेव यजुर्भिरेतयाऽऽवृता चिनोति । यो ह्येवासौ स एवायम् । तमेवैतदाहृत्येहोपदधाति ॥ ७ ॥

अथाष्टपुनश्चितीष्टकोपधानम् ।

अथ पुनश्चितिमुपदधाति । एतद्वै देवा गार्हपत्यं चित्वा तस्मिन्नार्द्धिं नापश्यन् । योनिर्वै गार्हपत्या चितिः । एषो वै योने रार्द्धिः—यद्रेतः प्रजातिः । तस्यामेतस्यां योनौ रेतः प्रजातिं नापश्यन् ॥ ८ ॥

एतैरेव यजुर्भिरय सोऽग्निरिति । 'एतयाऽऽवृता' दक्षिणत उपदधाति । उत्तरार्धे प्रथमामुपदधातीत्यादिकया हेवासौ स एवायमभिषक्तेत्यभिप्राय. । न चैनद् यदिहाहृत्योपदधाति । पुनस्ता एवेष्टकास्तत्र (उत्पाद्य स्थापयति) पुनस्तस्यावयवस्याविज्ञानप्रसङ्गादादौ गार्हपत्यादिन्यष्टौ पुनश्चितिरिति च पञ्चम्यां चितावुक्तौ पुनर्लोकपृण (ले) सकल्पमाना स्यात्। तासामेकविंशतिं गार्हपत्य उपदधाति द्वाभ्यां न स्तौति धिष्ण्येष्विति (न च कथ मनायां क्रियमाणायां अत एवेष्टकाद्विर्गण्येतारं तस्यायसेधे तदाहृत्ये तत्समादाभिप्रास्योत्पाद न च नास्ति) प्रायस्तथापि पुनश्चितावपि परिदृश्यति य एवायमग्निश्चिनस्तमेवैतदाहृत्य गार्हपत्यस्योपरिष्टात्पुनश्चिनोतीति । तदपि तद्भक्तित्वादेव युज्यते नोत्पाद्य हरणेन ॥ ७ ॥

अथ पुनरिति । यैरिद गार्हपत्यं चासमात् पुनश्चितिरिति दर्शनान्तरमनुव्याख्यायोपयोगित्वेन स यः

१-पुनश्चितिं चोपरि तद्देन कश्यप इति मत्पूर्व पुरुषबचारेके । पूर्वार्द्धे वा । गार्हपत्य पुच्छसंधौ करणा । का. श्रौ. सू. १७ । १५४-१५७ ॥

(इयँस्ते) तेऽब्रुवन् । (न्नु) उप तज्जानीत यथाऽस्यां योनौ रेतः प्रजातिं दधामेति तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथाऽस्यां योनौ रेतः प्रजातिं दधामेति ॥ ९ ॥

ते चेतयमानाः । (ऽ) एतां पुनश्चितिमपश्यंस्तामुपादधत तदेतस्यां योनौ रेतः प्रजातिमदधुर्मध्यतो मध्यत एवैतदेतस्यां योनौ रेतः प्रजातिमदधुस्तथैवैतद्यजमानो यत्पुनश्चितिमुपदधात्येतस्यामेवैतद्योनौ रेतः प्रजातिं दधाति मध्यतो मध्यत एवैतदेतस्यां योनौ रेतः प्रजातिं दधाति १०

ताᳩ हैके जघनार्धऽउपदधति । जघनार्धाद्धि रेतः सिच्यते पुच्छसंधौ पुच्छाद्धि रेतः सिच्यतऽइति न तथा कुर्याद्बहिर्धा ह ते योने रेतः प्रजातिं दधति ये तथा कुर्वन्ति मध्यऽएवोपदध्यात्तत्सम्प्रति योनौ रेतः प्रजातिं दधाति ॥ ११ ॥

(त्य) अष्टाविष्टकाऽउपदधाति । (त्य) अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्रेतोभूतᳩ सिञ्चति पञ्चकृत्वः सादयति पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्रेतोभूतᳩ सिञ्चत्यष्टाविष्टकाः पञ्चकृत्वः

तेऽब्रुवन्—उप तज्जानीत—यथाऽस्यां योनौ रेतः प्रजातिं दधामेति । तेऽब्रुवन्—चेतयध्वमिति—चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्—तदिच्छत—यथाऽस्यां योनौ रेतः प्रजातिं दधामेति ॥ ९ ॥

ते चेतयमाना एतां पुनश्चितिमपश्यन् । तामुपादधत । तदेतस्यां योनौ रेतः प्रजातिमदधुः । मध्यतः । मध्यत एवैतदस्यां योनौ रेतः प्रजातिमदधुः । तथैवैतद्यजमानो यत्पुनश्चितिमुपदधाति—एतस्यामेवैतद्योनौ रेतः प्रजातिं दधाति । मध्यतः । मध्यत एवैतदेतस्यां योनौ रेतः प्रजातिं दधाति ॥ १० ॥

तां हैके जघनार्धे उपदधति । जघनार्धाद्धि रेतः सिच्यते । पुच्छसन्धौ । पुच्छाद्धि रेतः सिच्यते—इति । न तथा कुर्यात् । बहिर्धा ह ते योने रेतः प्रजातिं दधति—ये तथा कुर्वन्ति । मध्य एवोपदध्यात्—तत्सम्प्रति योनौ रेतः प्रजातिं दधाति ॥ ११ ॥

अष्टाविष्टका उपदधाति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेतद्रेतोभूतं सिञ्चति । पञ्चकृत्वः सादयति । पञ्चचितिकोऽग्निः । पञ्चर्तवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेतद्रेतोभूतं सिञ्चति । अष्टाविष्टकाः पञ्चकृत्वः साद-

---

एतामिरेताभिः प्रश्नप्रायाभिरेव मन्त्रव्याख्यानं च । अस्मिन्नेतादृशी ( ) त्रिस्तुवे दूरव्यान् दर्शयति-सर्वदा हैव स स्वर्गो लोकस्तीर्णो बहिर्यज्ञस्योरकरणात्तत्र नियमवस्थानात्तथा पश्यति । (प्रतारणपरि

सादयति तत्त्रयोदश त्रयोदश मासाः संवत्सरस्त्रयोदशाग्नेश्चितिपुरीषाणि यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ १२ ॥

यद्वेव पुनश्चितिमुपदधाति । (त्यं) एतद्वाऽएतद्यथायथं करोति यदाहवनीयाद्गार्हपत्यमुत्तरं चिनोति तद्यत्पुनश्चितिमुपदधाति य ऽएवायमग्निश्चितस्तमेवैतदाहुत्यास्योपरिष्टात्पुनश्चिनोति तद्यचितꣳ सन्तं पुनश्चिनोति तस्मात्पुनश्चितिः ॥ १३ ॥

(स्त) तद्धैके । जघनार्धे गार्हपत्यमुपदधति पूर्वार्धे पुनश्चितिमाहवनीयश्च वाऽएतौ गार्हपत्यश्चैवं वाऽएतावग्नीऽइति न तथा कुर्यादयं वै लोको गार्हपत्यो द्यौराहवनीयऽ उत्तरो वाऽअसावस्यै तस्मादेनामुत्तरामेवोपदध्यात् ॥ १४ ॥

(यु) यद्वेव गार्हपत्यं च पुनश्चितिं चोपदधाति । वेदिश्च हैतेऽअग्नेरुत्तरवेदिश्चाथ येऽअमू पूर्वे निवपत्यध्वरस्य तेऽअथ हैतेऽअग्नेस्तद्यदेतेऽउपधायाग्निं निदधाति वेदौ चैवैनमेतदुत्तरवेदौ च प्रतिष्ठापयति॥१५॥

यद्वेव पुनश्चितिमुपदधाति । पुनर्यज्ञो हैष ऽउत्तरा हैषा देवयज्या पुनर्यज्ञमेवैतदुपधत्तऽउत्तरामेव देवयज्यामुप हैनं पुनर्यज्ञो नमति ॥ १६ ॥

यति–तत्त्रयोदश । त्रयोदश मासाः संवत्सरः । त्रयोदशाग्नेश्चितिपुरीषाणि । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावत्तद्भवति ॥ १२ ॥

यद्वेव पुनश्चितिमुपदधाति । एतद्वा एतद्यथायथं करोति–यदाहवनीयाद्गार्हपत्यमुत्तरं चिनोति । तत् पुनश्चितिमुपदधाति–य एवायमग्निश्चितः–तमेवैतदाहुत्यास्योपरिष्टात्पुनश्चिनोति । तद्यच्चितं सन्तं पुनश्चिनोति–तस्मात्पुनश्चितिः ॥ १३ ॥

तद्धैके जघनार्धे गार्हपत्यमुपदधति, पूर्वार्धे पुनश्चितिम् । आहवनीयश्च वा एतौ गार्हपत्यश्च । एवं वा एतावग्नी इति । न तथा कुर्यात् । अयं वै लोको गार्हपत्यः, द्यौराहवनीयः । उत्तरो वा असावस्यै । तस्मादेनामुत्तरामेवोपदध्यात् ॥ १४ ॥

यद्वेव गार्हपत्यं च पुनश्चितिं चोपदधाति । वेदिश्च हैते अग्नेरुत्तरवेदिश्च । अथ ये अमू पूर्वे निवपति–अध्वरस्य ते । अथ हैते अग्नेः । तद्यदेते उपधायाग्निं निदधाति–वेदौ चैवैनमेतदुत्तरवेदौ च प्रतिष्ठापयति ॥ १५ ॥

यद्वेव पुनश्चितिमुपदधाति । पुनर्यज्ञो ह्येषः, उत्तरा ह्येषा देवयज्या । पुनर्यज्ञमेवैतदुपधत्ते– उत्तरामेव देवयज्याम् । उप हैनं पुनर्यज्ञो नमति ॥ १६ ॥

इत्यमासस्य) स्वर्गगमनयाग्निं निदधाति । पुनश्चितिरिति शरीर निदधे । न स्वर्गं लोकं गन्त्वादिना सर्वेण

यद्देव पुनश्चितिमुपदधाति । यं वै तं प्राणा ऽऋषयो ऽग्रे ऽग्निँ समस्कुर्वन्त्स ऽएष तमेवैतत्पुनश्चिनोति तदुपचितँ सन्तं पुनश्चिनोति तस्माद्देव पुनश्चितिः ॥ १७ ॥

(येँ) येन ऽऋषयस्तपसा सत्रमायन्निति । (त्य) अमूनेतदपीनाहेन्धाना ऽ अग्निँ स्वराभरन्त ऽइतीन्धाना ऽ अग्निँ स्वर्गं लोकमाहरन्त ऽ इत्येतत्तस्मिन्नहं निदधे नाके ऽअग्निमिति स्वर्गो वै लोको नाको यमाहुर्मनव स्तीर्णबर्हिषमिति ये विद्वाँसस्ते मनव स्तीर्णबर्हिषमिति सर्वदा हैव स स्तीर्णबर्हिः ॥ १८ ॥

(स्तं)तं पत्नीभिरनुगच्छेम देवाः । पुत्रैर्भ्रातृभिरुत वा हिरण्यैरित्येतेनैनँ सर्वेणानुगच्छेमेत्येतन्नाकं गृभ्णानाः सुकृतस्य लोक ऽइति स्वर्गो वै लोको नाकः स्वर्गं लोकं गृभ्णानाः सुकृतस्य लोक ऽइत्येतत्तृतीये पृष्ठे ऽअधिरोचने दिव ऽ इत्येतद्व तृतीयं पृष्ठँ रोचनं दिवो यत्रैष ऽएतत्तपति १९

यद्देव पुनश्चितिमुपदधाति । यं वै तं प्राणा ऋषयोऽग्रेऽग्निं समस्कुर्वन्-स एषः । तमेवैतत्पुनश्चिनोति । तदुपचितं सन्तं पुनश्चिनोति तस्माद्देव पुनश्चितिः ॥ १७ ॥

"येन ऋषयस्तपसा सत्रमायन्"–इति । अमूनेतदपीनाह । "इन्धाना अग्निं स्वराभरन्तः"–इति । इन्धाना अग्निं स्वर्गं लोकमाहरन्त इत्येतत् । "तस्मिन्नहं निदधे नाके अग्निम्"–इति । स्वर्गो वै लोको नाकः । "यमाहुर्मनवः स्तीर्णबर्हिषम्"–(वा. सं. १५ । ४९) इति । ये विद्वांसस्ते मनवः । स्तीर्णबर्हिषमिति । सर्वदा हैव स स्तीर्णबर्हिः ॥ १८ ॥

" तं पत्नीभिरनुगच्छेम देवाः पुत्रैर्भ्रातृभिरुत वा हिरण्यैः "–इति । एतेनैनं सर्वेणानुगच्छेमेत्येतत् । " नाकं गृभ्णानाः सुकृतस्य लोके "–इति । स्वर्गो वै लोको नाकः । स्वर्गं लोकं गृभ्णानाः सुकृतस्य लोक इत्येतत् । "तृतीये पृष्ठे अधिरोचने दिवः "–(वा. सं. १५ । ५०) इति । एतद्व तृतीयं पृष्ठं रोचनं दिवः–यत्रैष एतत्तपति ॥ १९ ॥

अनुगच्छेम तदेवा अनुगच्छेमेत्यत्र पूर्ववदनुसारः सत्याश्च प्रजननार्थं बहुवचनम् । अन्ये तु मन्त्रवर्णान् यथादेव मता दृष्टा मन्यन्ते । एतद्वृत्ता पृष्ठं दिवः सर्वान् पृथिव्यन्तरिक्षे पृष्ठापेक्षया तृतीयं दिवः पृष्ठम् एतदेषा

(त्वा) आ वाचो मध्यमरुहद्भुरण्युरिति । (त्ये) एतद्ध वाचो मध्यं यत्रैष एतच्चीयते भुरण्युरिति भर्तेत्येतदयमग्निः सत्पतिश्चेकितानऽइत्य- यमग्निः सतां पतिश्चेतयमान ऽइत्येतत्पृष्ठे पृथिव्या निहितो दविद्युतदिति पृष्ठे पृथिव्या निहितो दीप्यमान ऽइत्येतदधस्पदं कृणुतां ये पृतन्यवऽ इत्यधस्पदं कुरुताᳪं सर्वान्पाप्मन ऽइत्येतत् ॥ २० ॥

(द) अयमग्निर्वीरतमो वयोधा ऽइति । (त्य) अयमग्निर्वीर्यवत्तमो वयोधा ऽइत्येतत्सहस्रियो द्योततामप्रयुच्छन्निति सहस्रियो दीप्यताम- प्रमत्त ऽइत्येतद्विभ्राजमानः सरिरस्य मध्यऽइतीमे वै लोकाः सरिरं दीप्य- मानऽएषु लोकेष्वित्येतदुप प्रयाहि दिव्यानि धामेत्युप प्रयाहि स्वर्गं लोकमित्येतत् ॥ २१ ॥

(त्र) सम्प्रच्यवध्वमुपसम्प्रयातेति । (त्य) अमूनेतद्दीनाह समेनं प्रच्यवध्वमुप चैनᳪं सम्प्रयातेत्यग्ने पथो देवयानान्कृणुध्वमिति यथैव

"आ वाचो मध्यमरुहद्भुरण्युः"—इति । एतद्ध वाचो मध्यम्—यत्रैष एतच्चीयते । भुरण्युरिति—भर्तेत्येतत् । "अयमग्निः सत्पतिश्चेकितानः"—इति । अयमग्निः सतां पतिश्चेत- यमान इत्येतत् । "पृष्ठे पृथिव्या निहितो दविद्युतत्"—इति । पृष्ठे पृथिव्या निहितो दीप्य- मानः—इत्येतत् । "अधस्पदं कृणुतां ये पृतन्यवः"—(वा० सं० १५।५१) इति । अधस्पदं कुरुतां सर्वान् पाप्मन इत्येतत् ॥ २० ॥

"अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः"—इति । अयमग्निर्वीर्यवत्तमो वयोधा—इत्येतत् । "सह- स्रियो द्योततामप्रयुच्छन्"—इति । सहस्रियो दीप्यतामप्रमत्तः—इत्येतत् । "विभ्राजमानः सरिरस्य मध्ये"—इति । इमे वै लोकाः सरिरम् । दीप्यमान एषु लोकेष्वित्येतत् । "उप प्रयाहि दिव्यानि धाम"—(वा. सं. १५।५२) इति । उप प्रयाहि स्वर्गं लोकमित्येतत् ॥ २१ ॥

"सम्प्रच्यवध्वमुपसम्प्रयात"—इति । अमूनेतद्दीनाह—समेनं प्रच्यवध्वम्, उप चैनं सम्प्रयातेति । "अग्ने पथो देवयानान्कृणुध्वम्"—इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः । "पुनः

मध्यं वेदेर्योऽग्निरग्न्यत्रोपधानात् । सहस्रियः सहस्रेण संमितः सहस्रियः (व्युधेव) बृहतीसहस्रस्य मितः समितः आहवनीयः स एवायमिति कृत्वा सहस्रिय इत्याह । उपप्रयाविति पुरुषव्यत्ययो द्रष्टव्यः । "सहस्रियो द्योतताम्" इति प्रथमपुरुषेणोपक्रान्तत्वात् । "समेनं प्रच्यवध्वमुप चैनं सम्प्रयात" इत्यत्राप्येवम् अग्नेरधीयमाने इष्टकाशरीरस्यामन्त्रितविभक्त्याऽप्रत्यक्षीकृतत्वाद्दर्शिणो पारोक्ष्यं युज्यते । ततश्चात्र पुरुषसर्वनामव्यत्ययो द्रष्टव्यः ।

यजुस्तथा बन्धुः पुनः कृण्वाना पितरा युवानेति वाक् च वै मनश्च पितरा युवाना वाक् च मनश्चैतावन्वीऽअन्वाताᳬँसीत्त्वयि तन्तुमेतमिति योऽसावृषिभिस्तन्तुस्ततस्तमेतदाह ॥ २२ ॥

(ह्रो) उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिति । (ती) इममेतदग्निमाहोच्चैनं बुध्यस्व प्रति चैनं जागृहीतीष्टापूर्ते सᳬँसृजेथामयं चेति यथैव यजुस्तथा बन्धुरस्मिन्त्सधस्थेऽअध्युत्तरस्मिन्निति द्यौर्वाऽउत्तरᳬँसधस्थं विश्वे देवा यजमानश्च सीदतेति तद्विश्वैर्देवैः सह यजमानᳬँ सादयति ॥ २३ ॥

येन वहसि सहस्रम् । येनाग्ने सर्ववेदसमित्येतद्वास्य प्रतिज्ञाततमं धाम येन सहस्रं वहति येन सर्ववेदसं तेनेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्त-

---

कृण्वाना पितरा युवाना"-इति । वाक् च वै मनश्च पितरा । युवाना वाक् च मनश्चैतावत्री । "अन्वातांसीत्त्वयि तन्तुमेतम्"-(वा. सं. १५ । ५३) इति । योऽसावृषिभिस्तन्तुः, ततस्तमेतदाह ॥ २२ ॥

"उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वम्"-इति । इममेतदग्निमाह-उच्चैनं बुध्यस्व, प्रति चैनं जागृहीति । "इष्टापूर्ते संसृजेथामयं च"-इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः । "अस्मिन्त्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन्"-इति । द्यौर्वा उत्तरं सधस्थम् । "विश्वे देवा यजमानश्च सीदत"-(वा. सं. १५ । ५४) इति । तद्विश्वैर्देवैः सह यजमानं सादयति ॥ २३ ॥

"येन वहसि सहस्रम्, येनाग्ने सर्ववेदसम्"-इति । एतद्वास्य प्रतिज्ञाततमं धाम-येन सहस्रं वहति, येन सर्ववेदसम् । "तेनेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे"-(वा. सं. १५।५५)

योऽनलामप्रयुञ्छन् गतापेत्यर्थः । उपसप्रयानेति वचनात् । एतदर्थः । यो देवयानान् कृणुते तदुपगमनेन यद्धदिष्टादपभिन्यर्थः । वाक् च वै मनश्च पितरा ते वाङ्मनसी सर्वोत्पत्तिकारणे जगत. पालयितारौ युवाना नित्यतरुणौ अन्वातांसीदिति अनुतानितवन्ताविति लोडर्थे एव लुङ्लकारवचने व्यत्ययो द्रष्टव्यः । (किमन्वातनुतो त्वयि के अप्येतत्कर्म) ऋषिभिः योऽसौ यज्ञे तन्तुः तत तमेव तनुतामिति प्रार्थ्यते । कथ वाङ्मनसी नाशयति ये तत्र त्वया तनुतामित्यत आह—वाङ्मनश्चेतावग्नी गार्हपत्याहवनीयौ तन्तुवन्तावास्ताम् । ततश्च तौ पितरौ पुनरेव तावितामानौ गार्हपत्य पुनश्चितिरूपेण मन्त्रा तन्तुना स्वर्गेन यज्ञे च ननु इद उद्बुध्य इममेवदग्निमुद्धार्यमाणेऽदकाशरीरमह-'उद्बुध्यस्वाग्ने' इत्यनेन मन्त्रेण नामात्र दाहिन च कुर्वन्ति । एवंमिति यत्माने कुत एतत् इष्टापूर्ते ससर्जनादयमानश्च सीदतेति च परतो दर्शनात् । एतद्वास्य प्रतिज्ञाततममतिशयेन प्रतिज्ञातमेव मम जन्म शरीर येन

वऽइति तेन न ऽइमं यज्ञं नय स्वर्गं लोकं देवेषु गन्तवऽइत्येतदयं ते योनिर्ऋत्वियऽइति तस्योक्तो बन्धुरषाढामुपदधाति तस्योऽएवोक्तः ॥ २४ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ८–४–१ ॥ (६. ३.) ॥

इति षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ । ६ ॥

इति । तेन न इमं यज्ञं नय स्वर्गं लोकं देवेषु गन्तव इत्येतत् । " अयं ते योनिर्ऋत्वियः "– (वा. सं. १२ । ५६) इति । तस्योक्तो बन्धुः । अषाढामुपदधाति । तस्यो एवोक्तः ॥२४॥

अहमद्य दिवसे अहनि यजमानाय प्रतिदातु नः शरीरेण तेन यज्ञं स्वर्गलोकं देवेषु देवानां मध्ये न ...स्माकं ...मत्रोपविश्यमानो ...मश्च स्वर्गमिष्टकाशरीरेणाग्निस्तस्य ते गार्हपत्यचितिलक्षणाऽसौ योनिस्तयोराह इत्यादिनाग्निः निरूप्यते ॥ ८–१–४ ॥

इति सर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीश्रीहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये अष्टमे काण्डे षष्ठेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (८–६–३) ॥

इति षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ (८–६)

अथ सप्तमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

चतुर्थप्रपाठके च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

ऋतव्याऽ उपदधाति । (स्व) ऋतवऽ एते यदृतव्याऽ ऋतूनेवैतदुपदधाति यदेतत्सर्वं यदृतव्याः संवत्सरो वाऽऋतव्याः संवत्सरऽइदꣳ सर्वमिदमेवैतत्सर्वमुपदधात्यथो प्रजननमेतत्संवत्सरो वाऽऋतव्याः संवत्सरः प्रजननं प्रजननमेवैतदुपदधाति ॥ १ ॥

यद्वेवर्तव्याऽउपदधाति । क्षत्रं वाऽऋतव्या विशऽइमाऽइतराऽ इष्टकाः क्षत्रं तद्विश्यत्तारं दधाति ताः सर्वासु चितिषूपदधाति सर्वस्यां तद्विशि क्षत्रमत्तारं दधाति ॥ २ ॥

यद्वेवर्तव्याऽ उपदधाति । संवत्सरऽएषोऽग्निः स ऋतव्याभिः संहितः संवत्सरमेवैतदृतुभिः संतनोति संदधाति ता वै नानाप्रभृतयः समानोदर्काऽऋतवो वाऽअसृज्यन्त ते सृष्टा नानैवासन् ॥ ३ ॥

अथ द्वयोर्ऋतव्येष्टकयोरुपधानम् ।

ऋतव्या उपदधाति—ऋतव एते—यदृतव्याः, ऋतूनेवैतदुपदधाति । यद्वेतत्सर्वं—यदृतव्याः । संवत्सरो वा ऋतव्याः । संवत्सर इदं सर्वम् । इदमेवैतत्सर्वमुपदधाति । अथो प्रजननमेतत् । संवत्सरो वा ऋतव्याः । संवत्सरः प्रजननम् । प्रजननमेवैतदुपदधाति ॥ १ ॥

यद्वेवर्तव्या उपदधाति । क्षत्रं वा ऋतव्याः, विश इमा इतरा इष्टकाः । क्षत्रं तद्विश्यत्तारं दधाति । ताः सर्वासु चितिषूपदधाति । सर्वस्यां तद्विशि क्षत्रमत्तारं दधाति ॥ २ ॥

यद्वेवर्तव्या उपदधाति । संवत्सर एषोऽग्निः । स ऋतव्याभिः संहितः । संवत्सरमेवैतदृतुभिः संतनोति सन्दधाति । ता वै नानाप्रभृतयः समानोदर्काः । ऋतवो वा असृज्यन्त । ते सृष्टा नानैवासन् ॥ ३ ॥

ऋतव्या उपदधातीति । प्रसक्ता एवैताश्चतुर्दश कण्डिका ज्ञातव्याः अत्र ब्राह्मणे ॥ तत्रादावृतव्योऽन्त्याश्च सर्वचित्यनामेव । प्रथमस्यायाः साधारण्यमन्ये तु षोडश तयोरुभयोरिति च दर्शितमित्युक्तमेवोत्तरार्थं पुनरन्वस्यते । विश इमा इतरा यजुष्मत्य एवापरमधिकारात् ' ताः वै ' ऋतव्याः ' नानाप्रभृतयो ' नानारम्भाः

१—ऋतव्ये उपदध उत्तरपूर्वे । का. श्रौ. सू. १७।२५८।

(संस्ते) तेऽब्रुवन् । (न्न) न वाऽइत्थꣳ सन्तः शक्ष्यामः प्रजनयितुꣳ रूपैः समायामेति तऽएकैकमृतुꣳ रूपैः समायंस्तस्मादेकैकस्मिन्नृतौ सर्व्वेषामृतूनाꣳ रूपं ता यन्नानाप्रभृतयो नाना ह्यसृज्यन्ताथ यत्समानोदर्का रूपैर्हि समायन् ॥ ४ ॥

(न्त्स) सऽउपदधाति । तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतूऽइति नामनीऽएनयोरेते नामभ्यामेवैनेऽएतदुपदधात्यसौ वाऽआदित्यस्तपस्तस्मादेतावृतूऽअनन्तर्हितौ तद्यदेतस्मादेतावृतूऽअनन्तर्हितौ तस्मादेतौ तपश्च तपस्यश्च ॥ ५ ॥

(श्चा) अग्नेरन्तःश्लेषोऽसीति । संवत्सरऽएषोऽग्निः स ऽऋतुव्याभिः सꣳहितः संवत्सरमेवैतदृतुभिः संतनोति संदधाति कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामापऽओषधयऽ इतीदमेवैतत्सर्व्वमृतुभिः कल्पयति कल्पन्तामग्नयः पृथङ् मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताऽ इत्यग्नयो हैते पृथग्यदेता ऽइष्टकास्ते यथाऽनयोर्ऋत्वोर्ज्यैष्ठ्याय कल्पेरन्नेवमेतदाह येऽअग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवीऽइमेऽ इति यथैव यजुस्तथा बन्धुः शैशिरा-

---

तेऽब्रुवन्—न वा इत्थं सन्तः शक्ष्यामः प्रजनयितुम्, रूपैः समायामेति । त एकैकम् ऋतुं रूपैः समायन् । तस्मादेकैकस्मिन्नृतौ सर्वेषामृतूनां रूपम् । ता यन्नानाप्रभृतयो—नाना ह्यसृज्यन्त । अथ यत्समानोदर्काः—रूपैर्हि समायन् ॥ ४ ॥

स उपदधाति । " तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू "—इति । नामनी एनयोरेते । नामभ्यामेवैने एतदुपदधाति । असौ वा आदित्यस्तपः । तस्मादेतावृतू अनन्तर्हितौ । तत्; यदेतस्मादेतावृतू अनन्तर्हितौ । तस्मादेतौ तपश्च तपस्यश्च ॥ ५ ॥

" अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि "—इति । संवत्सर एषोऽग्निः । स ऋतव्याभिः संहितः । संवत्सरमेवैतदृतुभिः संतनोति, सन्दधाति । " कल्पेतां द्यावापृथिवी, कल्पन्तामाप ओषधयः "—इति । इदमेवैतत्सर्वमृतुभिः कल्पयति । "कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः"—इति । अग्नयो हैते पृथग्—यदेता इष्टकाः । ते यथाऽनयोर्ऋत्वोर्ज्यैष्ठ्याय कल्पेरन्—एवमेतदाह । " ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे "—इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः ।

' समानोदर्काः ' समाना इति धर्मेणेष्टकानामुपदेश । कस्मात्ता. समानास्तथा मवम्नीयत आह—ऋतवो वा असृज्यन्त इति ॥ १—६ ॥

अग्नेरन्त.श्लेषोऽसीत्यनुकृष्यते तमेवैतदृतुभिः सन्तनोति सदधातीति वचनात् इति दर्शयति । ते यथाऽनयो-

वृत्रऽअभिकल्पमानाऽ इन्द्रमिव देवाऽ अभिसंविशन्त्विति यथेन्द्रं देवाऽ अभिसंविष्टाऽएवमिमावृतू ऽउपप्रचायाभिसंविशन्त्वित्येतद्द्वेऽइष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः सकृत्सादयत्येकं तदृतुं करोति ॥ ६ ॥

तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति । संवत्सरऽ एषोऽग्निरिमऽउ लोकाः संवत्सरस्तस्य द्यौरेव पञ्चमी चितिर्द्यौरस्य शिशिरऽ ऋतुस्तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैतेऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति॥७॥

यद्वेवैतेऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः संवत्सरऽउ प्रजापतिस्तस्य शिरऽ एव पञ्चमी चितिः शिरोऽस्य शिशिरऽ ऋतुस्तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैतेऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति॥८॥

स पुरस्तात्स्वयमातृण्णायै च विश्वज्योतिषश्चऽर्तव्येऽउपदधाति । द्यौर्वाऽउत्तमा स्वयमातृण्णाऽऽदित्य ऽउत्तमा विश्वज्योतिरर्वाचीनं तद्दिवश्चादित्याच्चऽर्तून्दधाति तस्मादर्वाचीनमेवात ऽऋतवोऽथो प्रजननमेतु-

---

“शैशिरावृतूअभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु ”–(वा. सं. १५।५७) इति । यथेन्द्रं देवा अभिसंविष्टाः एवमिमावृतू उपप्रचायाभिसंविशन्त्वित्येतत् । द्वे इष्टके भवतः । द्वौ हि मासावृतुः । सकृत्सादयति । एकं तदृतुं करोति ॥ ६ ॥

तद्यदेते अत्रोपदधाति–संवत्सर एषोऽग्निः । इम उ लोकाः संवत्सरः । तस्य द्यौरेव पञ्चमी चितिः । द्यौरस्य शिशिर ऋतुः । तद्यदेते अत्रोपदधाति–यदेवास्यैते आत्मनः–तदस्मिन्नेतत्प्रति दधाति । तस्मादेते अत्रोपदधाति ॥ ७ ॥

यद्वेवैते अत्रोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः । संवत्सर उ प्रजापतिः । तस्य शिर एव पञ्चमी चितिः । शिरोऽस्य शिशिर ऋतुः । तद्यदेते अत्रोपदधाति–यदेवास्यैते आत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेते अत्रोपदधाति ॥ ८ ॥

स पुरस्तात्स्वयमातृण्णायै च विश्वज्योतिषश्चर्तव्येऽउपदधाति । द्यौर्वा उत्तमा स्वयमातृण्णा । आदित्य उत्तमा विश्वज्योतिः । अर्वाचीनं तद्दिवश्चादित्याच्चर्तून्दधाति । तस्मादर्वाचीनमेवातः

—

दर्वाचीनं तद्दिवश्चादित्याच्च प्रजननं दधाति तस्मादर्वाचीनमेवातः प्रजायते स्थितछँ हैवातः पराक्प्रजननं यावन्तो ह्येव सनाग्रे देवास्तावन्तो देवाः ॥ ९ ॥

(ऽ) अथ प्रथमायै स्वयमातृण्णायै प्रथमायै च विश्वज्योतिषऽउपरिष्टादृतव्येऽउपदधाति । (तौ) इयं वै प्रथमा स्वयमातृण्णाऽग्निः प्रथमा विश्वज्योतिस्तदूर्ध्वानृतून्दधाति तस्मादित ऽऊर्ध्वा ऽऋतवोऽथो प्रजननमेतदितस्तदूर्ध्वं प्रजननं दधाति तस्मादित ऽऊर्ध्वमेव प्रजायते ॥ १० ॥

ता न व्यूहेत् । (ग्रं) नेदृतून्व्यूहानीति यो वै म्रियतऽऋतवो ह तस्मै व्युह्यन्ते तस्माद्यत्रैव प्रथमेऽउपदधाति तत्सर्वा ऽउपदध्यात् ॥ ११ ॥

(इ) अथोऽइमे वै लोका ऽऋतव्याः । (ऽ) इमांस्तल्लोकानूर्ध्वांश्चितिभिश्चिनोत्यथो क्षत्रं वा ऽऋतव्याः क्षत्रं तदूर्ध्वं चितिभिश्चिनोत्यथो संवत्सरो वाऽऋतव्याः संवत्सरं तदूर्ध्वं चितिभिश्चिनोति ता नान्यया यजुष्मत्येष्टकयोपरिष्टादभ्युपदध्यान्नेत्क्षत्रं विशाऽभ्युपदधानीति ॥ १२ ॥

ऋतवः । अथो प्रजननमेतत् । अर्वाचीनं तद् दिवश्चादित्याच्च प्रजननं दधाति । तस्मादर्वाचीनमेवातः प्रजायते । स्थितं हैवातः पराक्प्रजननम् । यावन्तो ह्येव सनाग्रे देवाः—तावन्तो देवाः ॥ ९ ॥

अथ प्रथमायै स्वयमातृण्णायै प्रथमायै च विश्वज्योतिष उपरिष्टादृतव्ये उपदधाति । इयं वै प्रथमा स्वयमातृण्णा । अग्निः प्रथमा विश्वज्योतिः । तदूर्ध्वानृतून्दधाति । तस्मादित ऊर्ध्वा ऋतवः । अथो प्रजननमेतत् । इतस्तदूर्ध्वं प्रजननं दधाति । तस्मादित ऊर्ध्वमेव प्रजायते ॥ १० ॥

ता न व्यूहेत् । नेदृतून्व्यूहानीति । यो वै म्रियते—ऋतवो ह तस्मै व्युह्यन्ते । तस्माद्यत्रैव प्रथमे उपदधाति—तत्सर्वा उपदध्यात् ॥ ११ ॥

अथो इमे वै लोका ऋतव्याः । इमांस्तल्लोकानूर्ध्वांश्चितिभिश्चिनोति । अथो क्षत्रं वा ऋतव्याः । क्षत्रं तदूर्ध्वं चितिभिश्चिनोति । अथो संवत्सरो वा ऋतव्याः । संवत्सरं तदूर्ध्वं चितिभिश्चिनोति । ता नान्यया यजुष्मत्येष्टकयोपरिष्टादभ्युपदध्यात् । नेत्क्षत्रं विशाऽभ्युपदधानीति ॥ १२ ॥

ज्यैष्ठ्याय कल्पेरन् इति ब्राह्मणे दर्शितम् । सर्वाचीनमेवातो दिव अर्वाचीना ( ) तावत्येव तु विशेषः । अथो प्रजननं तत्प्रजायते दिवि प्रजननं तस्मादर्वाचीनानामेवातिदिव आदित्याच्च प्रजायते स्थावरं जङ्गमं च न वत्सरादिकम् । ननु च परतोऽपि देवाः सन्ति कथं ते प्रजननादृतेतवः इत्युपपद्यते(नादित्यादित्यत) अत–आह–स्थितमेवातः परं प्रजायते यावत् यमग्रे सृष्ट्वाऽयं वक्ष्यमाणप्रकार इति । यत्रैव देशे सर्वा ऋतव्या

ता हैता ऽएव संयान्यः । (ऽ) एतद्वै देवाऽ ऋतव्याभिरेवेमाँल्लोकान्त्समयुरितश्चोर्ध्वानमुतश्चार्वाचस्तथैवैतद्यजमानऽऋतव्याभिरेवेमाँल्लोकान्त्संयातीतश्चोर्ध्वानमुतश्चार्वाचः ॥ १३ ॥

(स्तु) तदु ह चरकाध्वर्यवः । (वोऽन्या) अन्याऽ एव संयानीरित्युपदधाति न तथा कुर्यादत्येहैव रेचयन्त्येताऽ उऽ एव संयान्यः ॥ १४ ॥

(न्योऽथ) अथ विश्वज्योतिषमुपदधाति । (तया) आदित्यो वाऽउत्तमा विश्वज्योतिरादित्यो ह्येवामुष्मिँल्लोके विश्वं ज्योतिरादित्यमेवैतदुपदधाति ॥ १५ ॥

यद्वेव विश्वज्योतिषमुपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः प्रजननमेवैतदुपदधाति ॥ १६ ॥

स पुरस्तात्स्वयमातृण्णायै विश्वज्योतिषमुपदधाति । द्यौर्वाऽउत्तमा स्वयमातृण्णाऽऽदित्यऽ उत्तमा विश्वज्योतिरर्वाचीनं तद्दिवऽआदित्यं दधाति तस्मादेषोऽर्वाचीनमेवातस्तपत्यथो प्रजननमेतदर्वाचीनं तद्दिवः प्रजननं दधाति तस्मादर्वाचीनमेवातः प्रजायते ॥ १७ ॥

ता हैता एव संयान्यः । एतद्वै देवा ऋतव्याभिरेवेमांल्लोकान्समयुः । इतश्चोर्ध्वान्,–अमुतश्चार्वाचः । तथैवैतद्यजमान ऋतव्याभिरेवेमांल्लोकान्संयाति–इतश्चोर्ध्वान्, अमुतश्चार्वाचः ॥ १३ ॥

तदु ह चरकाध्वर्यवोऽन्या एव संयानीरित्युपदधति । न तथा कुर्यात् । अत्येहैव रेचयन्ति–एता उ एव संयान्यः ॥ १४ ॥

अथ विश्वज्योतिषमुपदधाति । आदित्यो वा उत्तमा विश्वज्योतिः । आदित्यो ह्येवामुष्मिंल्लोके विश्वं ज्योतिः । आदित्यमेवैतदुपदधाति ॥ १५ ॥

यद्वेव विश्वज्योतिषमुपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः । प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः । प्रजननमेवैत-दुपदधाति ॥ १६ ॥

स पुरस्तात्स्वयमातृण्णायै विश्वज्योतिषमुपदधाति । द्यौर्वाऽउत्तमा स्वयमातृण्णा । आदित्य उत्तमा विश्वज्योतिः । अर्वाचीनं तद्दिव आदित्यं दधाति । तस्मादेषोऽर्वाचीनमेवातस्तपति । अथो प्रजननमेतत् । अर्वाचीनं तद्दिवः प्रजननं दधाति । तस्मादर्वाचीनमेवातः प्रजायते ॥ १७ ॥

उपदधाति ते वाऽन्यथा यजुष्मत्येष्टकयोरिष्टकाद्दयमाणः प्रकार इति । लोके दृष्टवाऽन्युपस्थानं दर्शयति । तस्मा हि तथोऽन्यथा इष्टकाः । उपरिष्टादभ्युपदधाति इत्येवमादयन ॥ ६–१४ ॥

अथ विश्वज्योतिषमुपदधातीति । अतः परं प्रतक्रमेव व्याख्यायम ॥ १५–१७ ॥

(तस्य) अथ प्रथमायै स्वयमातृण्णायै । (यास्त) उपरिष्टाद्विश्वज्योतिषमुपदधातीयं वै प्रथमा स्वयमातृण्णाऽग्निः प्रथमा विश्वज्योतिरितस्तदूर्ध्वमग्निं दधाति तस्मादितऽऊर्ध्वोऽग्निर्दीप्यतेऽथो प्रजननमेतदितस्तदूर्ध्वं प्रजननं दधाति तस्मादितऽऊर्ध्वमेव प्रजायते ॥ १८ ॥

(तस्य) अथ मध्यमायै स्वयमातृण्णायै । (यास्त) उपरिष्टाद्विश्वज्योतिषमुपदधात्यन्तरिक्षं वै मध्यमा स्वयमातृण्णा वायुर्मध्यमा विश्वज्योतिरन्तरिक्षे तद्वायुं दधाति तस्मादयमन्तरिक्षे वायुः ॥ १९ ॥

(ता) तान्येतानि ज्योतींषि । तद्यदेता ऽएवमुपदधात्येतान्येवैतज्ज्योतींषि सम्यञ्चि दधाति तस्मादित ऽऊर्ध्वोऽग्निर्दीप्यतेऽर्वाङसावादित्यस्तपत्यन्तरिक्षेऽयं तिर्यङ् वायुः पवते ॥ २० ॥

परमेष्ठी त्वा सादयत्विति । परमेष्ठी ह्येतां पञ्चमीं चितिमपश्यद्दिवस्पृष्ठे ज्योतिष्मतीमिति दिवो ह्यसौ पृष्ठे ज्योतिष्मानादित्यः ॥ २१ ॥

(त्यो) विश्वस्मै प्राणायापानाय । व्यानायेति प्राणो वै विश्वज्योतिः सर्वस्माऽउ वाऽएतस्मै प्राणो विश्वं ज्योतिर्यच्छेति सर्वं ज्योतिर्यच्छे-

---

अथ प्रथमायै स्वयमातृण्णायै उपरिष्टाद्विश्वज्योतिषमुपदधाति । इयं वै प्रथमा स्वयमातृण्णा । अग्निः प्रथमा विश्वज्योतिः । इतस्तदूर्ध्वमग्निं दधाति । तस्मादित ऊर्ध्वोऽग्निर्दीप्यते । अथो प्रजननमेतत् । इतस्तदूर्ध्वं प्रजननं दधाति । तस्मादित ऊर्ध्वमेव प्रजायते ॥ १८ ॥

अथ मध्यमायै स्वयमातृण्णायै उपरिष्टाद् विश्वज्योतिषमुपदधाति । अन्तरिक्षं वै मध्यमा स्वयमातृण्णा । वायुर्मध्यमा विश्वज्योतिः । अन्तरिक्षे तद्वायुं दधाति । तस्मादयमन्तरिक्षे वायुः ॥ १९ ॥

तान्येतानि ज्योतींषि । तद् यदेता एवमुपदधाति–एतान्येवैतज्ज्योतींषि सम्यञ्चि दधाति । तस्मादित ऊर्ध्वोऽग्निर्दीप्यते । अर्वाङ् असावादित्यस्तपति । अन्तरिक्षेऽयं तिर्यङ् वायुः पवते ॥ २० ॥

" परमेष्ठी त्वा सादयतु "–इति । परमेष्ठी ह्येतां पञ्चमीं चितिमपश्यत् । " दिवस्पृष्ठे ज्योतिष्मतीम् "–इति । दिवो ह्यसौ पृष्ठे ज्योतिष्मानादित्यः ॥ २१ ॥

"विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय"–इति । प्राणो वै विश्वज्योतिः । सर्वस्मा उ वा एतस्मै प्राणः । " विश्वं ज्योतिर्यच्छ "–इति । सर्वं ज्योतिर्यच्छेत्येतत् । " सूर्यस्तेऽधि-

---

प्रथमाया मध्यमायाश्च प्रासङ्गिकं दर्शनमत्रोक्तम् ॥ १८–२४ ॥

१–विश्वज्योतिषं परमेष्ठी त्वेति । का. श्रौ. सू. १७ । २४९ ।

त्येतत्सूर्यस्तेऽधिपतिरिति सूर्यमेवास्या ऽअधिपतिं करोति सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २२ ॥

(स्ता) ता द्वैता ऽएव संयान्यः । (ऽ) एतद्वै देवा विश्वज्योतिर्भि-र्विमाँल्लोकान्त्समयुरितश्चोर्ध्वानमुतश्चार्वाचस्तथैवैतद्यजमानो विश्व-ज्योतिर्भिरेविमाँल्लोकान्त्संयातीतश्चोर्ध्वानमुतश्चार्वाचः ॥ २३ ॥

(स्तु) तदु ह चरकाध्वर्यवः । (वोऽन्या) अन्या ऽएव संयानीरित्युपद-धाति न तथा कुर्यादत्यहैव रेचयन्त्येताऽउऽएव संयान्यः ॥ २४ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ८ । ४ । २ ॥ (७ । १)

अथ लोकम्पृणामुपदधाति । (त्य) असौ वाऽआदित्यो लोकम्पृणैष ह्रीमाँल्लोकान्पूरयत्यमुमेवैतदादित्यमुपदधाति ताँ सर्वासु चितिषूपद-

पतिः [1]–(वा. सं. १५ । ५८) इति । सूर्यमेवास्या अधिपतिं करोति । सादयित्वा सूददोहसा-ऽधिवदति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ २२ ॥

ता द्वैता एव संयान्यः । एतद्वै देवा विश्वज्योतिर्भिरेविमांल्लोकान्त्समयुः । इतश्चोर्ध्वान्, अमुत-श्चार्वाचः । तथैवैतद्यजमानो विश्वज्योतिर्भिरेविमांल्लोकान्त्संयाति–इतश्चोर्ध्वान्, अमुतश्चा-र्वाचः ॥ २३ ॥

तदु ह चरकाध्वर्यवोऽन्या एव संयानीरित्युपदधति । न तथा कुर्यात् । अत्यहैव रेचयन्ति । एता उ एव संयान्यः ॥ २४ ॥

इत्याहवनीयचित्यां पञ्चचितिकायां पञ्चमी चितिः ।

(यजुष्मतीष्टकोपधानं सम्पूर्णम् ।)

अथ सर्वचितिशेषः ।

अथ लोकम्पृणेष्टकोपधानम् ।

अथ लोकम्पृणामुपदधाति । असौ वा आदित्यो लोकम्पृणा । एष हीमांल्लोकान्पूरयति ।

इति श्रीहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्येऽष्टमे काण्डे सप्तमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (८–७–१) ॥

अथ लोकम्पृणामिति । अग्निलोकं पूरयन्ती तन्नाम्ना मत्वा यस्या इष्टका लोकंपृणा उपदधाति विश-

1–एकैव पूरकत्वगुणेन मन्त्रलिङ्गेन लोकम्पृणा प्रसिद्धा । का. श्रौ. सू. १७ । १२ ।

धातीमे वै लोकाऽएताऽअश्विनयोऽमुं तदादित्यमेषु लोकेषु दधाति तस्मादेष सर्वेभ्यऽएभ्यो लोकेभ्यस्तपति ॥ १ ॥

अथैव लोकम्पृणामुपदधाति । क्षत्रं वै लोकम्पृणा विशऽइमा ऽइतरा इष्टकाः क्षत्रं तद्विश्यत्तारं दधाति ताᳪं सर्वासु चितिषूपदधाति सर्वस्यां तद्विशि क्षत्रमत्तारं दधाति ॥ २ ॥

सैषैकैव भवति । (त्र्य) एकस्थं तत्क्षत्रमेकस्थाᳪं श्रियं करोत्यथ या द्वितीया मिथुनं तदर्धमु हैतदात्मनो यन्मिथुनं यदा वै सह मिथुनेनाथ सर्वोऽथ कृत्स्नः कृत्स्नतायाऽएकेन यजुषा बह्वीरिष्टका ऽउपदधाति क्षत्रं तद्वीर्येणात्याद्धाति क्षत्रं विशो वीर्यवत्तरं करोत्यथेतराः पृथङ्-नाना यजुर्भिरुपदधाति विशं तत्क्षत्रादवीर्यतरां करोति पृथग्वादिनीं नानाचेतसम् ॥ ३ ॥

अमुमेवैतदादित्यमुपदधाति । तां सर्वासु चितिषूपदधाति । इमे वै लोका एताश्चितयः । अमुं तदादित्यमेषु लोकेषु दधाति । तस्मादेष सर्वेभ्य एभ्यो लोकेभ्यस्तपति ॥ १ ॥

अथैव लोकम्पृणामुपदधाति । क्षत्रं वै लोकम्पृणा, विश इमा इतरा इष्टकाः । क्षत्रं तद् विश्यत्तारं दधाति । तां सर्वासु चितिषूपदधाति । सर्वस्यां तद् विशि क्षत्रमत्तारं दधाति ॥ २ ॥

सैषैकैव भवति । एकस्थं तत् क्षत्रमेकस्थां श्रियं करोति । अथ या द्वितीया—मिथुनं तत् । अर्धमु [illegible] अथ कृत्स्नः । कृत्स्नतायै । एकेन [illegible] क्षत्रं विशो वीर्यवत्तरं करोति । अथेतराः [illegible] करोति—पृथग्वादिनीं नानाचेतसम् ॥ ३ ॥

ज्योतिष्मतीमुपधानानन्तरमेवेति विधिः । ' असौ वा आदित्यो लोकंपृणा ' एष हि रश्मिभिरिमाँल्लोकान्पूरयति तत्सर्वासु चितिषु पुनर्वचनमर्थवादसम्बन्धार्थम् । अथ लोकंपृणामुपदधाति । प्रत्येव लोकंपृणाया सर्वचितिषूपधानम् ॥ १ ॥

अथैव लोकंपृणामिति । स्पष्टा ॥ २ ॥

सैषैकैवेति । एषा लोकंपृणाप्येकैव भवति इत्येकविभक्तित्वादित्यभिप्रायः । ' एकस्थम् ' एकत्वादेन ह एकार्थं तत्फलम् । यत्स्वरं करोति तथा च व्यवहारं कल्पयन् यजुषोपदधाति तेन । विशं नानाचेतसं चेति शेषः । स परस्परं वीर्यवत्तरं करोति क्षत्रमेकस्थां श्रियं सहैकचित्तमेकवचनमिति शेषः ॥ ३ ॥

(४) स वाऽअस्याᳬ स्वत्त्यां प्रथमेऽउपदधाति । (त्य) अमुं तदादित्यमेतस्यां दिशि दधात्यथैतस्तस्मादतोऽनुपर्यैत्यथैतस्तस्मादतोऽनुपर्यैत्यथैतस्तस्मादतोऽनुपर्यैत्यथातस्तस्मादतोऽनुपर्यैति ॥ ४ ॥

स यद्यत्रैव प्रथमेऽउपदधाति । तदुत्तमेऽअनूपदध्यात्सकृद्धैवासावादित्यऽइमाँल्लोकान्पर्येत्य नातिप्रच्यवेतातिहृत्य पूर्वेऽउत्तमेऽअनूपदधात्यमुं तदादित्यमिमाँल्लोकानतिप्रच्यावयति तस्मादसावादित्य ऽइमाँल्लोकान्तसर्वँस्थितो दक्षिणावृत्पुनः पुनरनुपर्यैति ॥ ५ ॥

लोकं पृण च्छिद्रं पृणेति । लोकं च पूरय च्छिद्रं च पूरयेत्येतदथो सीद ध्रुवा त्वमित्यथो सीद स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेत्येतदिन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन्योनावसीषदन्नितीन्द्राग्नी च त्वा बृहस्पतिश्चास्मिन्योनौ प्रत्य-

---

स वा अस्यां स्वत्त्यां प्रथमे उपदधाति । अमुं तदादित्यमेतस्यां दिशि दधाति । अथैतस्तस्मादतोऽनुपर्यैति, अथैतस्तस्मादतोऽनुपर्यैति, अथैतस्तस्मादतोऽनुपर्यैति, अथातस्तस्मादतोऽनुपर्यैति ॥ ४ ॥

स यद्यत्रैव प्रथमे उपदधाति—तदुत्तमे अनूपदध्यात् । सकृद्धैवासावादित्य इमांल्लोकान्पर्येत्य नातिप्रच्यवेत । अतिहृत्य पूर्वे उत्तमे अनूपदधाति । अमुं तदादित्यमिमांल्लोकानतिप्रच्यावयति । तस्मादसावादित्य इमांल्लोकानसंस्थितो दक्षिणावृत् पुनः पुनः अनुपर्यैति ॥ ५ ॥

" लोकं पृण च्छिद्रं पृण "—इति । लोकं च पूरय छिद्रं च पूरयेत्येतत् । " अथो सीद ध्रुवा त्वम् "—इति । अथो सीद स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेत्येतत् । " इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन्योनावसीषदन् "—(वा. सं. १५ । ५९) इति । इन्द्राग्नी च त्वा बृहस्पतिश्चास्मिन्योनौ

स वा अस्यामिति । अस्यामित्यभिनयेन दक्षिणसक्तिं दर्शयति—बुत एतत् । ' अमुं तदादित्यमेतस्यां ' पूर्वस्यां ' दिशि ' उपदधातीति वाक्यशेषात् । ननु च वाक्यशेषोऽसौ तदादित्यं विवक्ष्यत इत्यविस्पष्टमेवैतत् । नैष दोषः । अत्रापि वाक्यशेषादेव निर्णयः । तस्मादसावादित्यः पुरस्तात् प्रणिधीयत इत्येतेन तावत् पूर्वोक्ता सक्तिरिति निर्णीयते । तस्मादसावादित्य इमाँल्लोकान् दक्षिणावृदेत्येति । दक्षिणावृदसावुदेत्येनां ( ) दिशं ज्येवानुमवरतीत्येतेन दक्षिणा सक्तिरिति निर्णीयते । लोकंपृणे प्रथमायां चितावित्यर्थः । अथ प्रथमायां चितौ दक्षिणस्यां सौम्यां तेन यामुमादित्यमेतस्यामुपरिष्टाद्दिशि दधाति तस्मादेषानुपर्यैति । पूर्वस्यां दिश्युदित आलोकः पृणयति पश्चम्यां चितौ । येनु लोकंपृणा इति उपदधाति मत्रेदित्यर्थः । प्रत्यतिष्ठिपन् प्रतिष्ठापित-वन्तः (देवु स्थावज्ञ सोऽर्थः) न तु ते प्रतिष्ठापितवन्तः किं तर्हि प्रतिष्ठापयन्ति तेन प्रार्थ्यते न च्छन्दसाऽयं मे भूतवत्प्रयोगो द्रष्टव्यः । प्रतिष्ठापयन्तीत्यर्थः । वाक्यैः शब्दात्मिका अनुष्टुभा तु सर्वमत्र स्तोम)पावैन्द्रियेणादित्यस्तुन्यैकत्वादिन्द्र आदित्यो लोकं पृणाति । दर्शितमेव न सादयति तया देवतयेत्यनेन

नितिष्ठन्नित्येतदनुष्टुभा वाग्वाऽअनुष्टुब्वागिन्द्रः सऽइन्द्रो लोकम्पृणा न सादयत्यसन्नो ह्येष सूददोहसाऽधिवदति प्राणो वै सूददोहाः प्राणेनैवैनमेतत्सन्तनोति सन्दधाति ॥ ६ ॥

तदाहुः । कथमेषा लोकम्पृणाऽयातयाम्नी भवतीत्यसौ वाऽआदित्यो लोकम्पृणाऽयातयामा वाऽएषोऽथो वागेव लोकम्पृणाऽयातयाम्न्यु वै वाक् ॥ ७ ॥

(कम्) स वै यजुष्मतीरुपधाय । लोकम्पृणया प्रच्छादयत्यन्नं वै यजुष्मत्यऽइष्टकाऽआत्मा लोकम्पृणाऽन्नं तदात्मना परिदधाति तस्मादन्नमात्मना परिहितमात्मैव भवति ॥ ८ ॥

स वाऽआत्मन्नेव । यजुष्मतीरुपदधाति न पक्षपुच्छेष्वात्मंस्तदन्नं दधाति यदु वाऽआत्मन्नन्नं धीयते तदात्मानमवति तत्पक्षपुच्छान्यथ यत्पक्षपुच्छेषु नैव तदात्मानमवति न पक्षपुच्छानि ॥ ९ ॥

(न्यु.) उभयीर्यजुष्मतीश्च लोकम्पृणाश्चात्मन्नुपदधाति । तस्मादय-

---

नितिष्ठन्नित्येतद् । अनुष्टुभा । वाग्वाऽअनुष्टुप्, वागिन्द्रः । इन्द्रो लोकम्पृणा । न सादयति । असन्नो ह्येषः । सूददोहसाऽधिवदति । प्राणो वै सूददोहाः । प्राणेनैवैनमेतत्सन्तनोति, सन्दधाति ॥ ६ ॥

तदाहुः—कथमेषा लोकम्पृणाऽयातयाम्नी भवतीति । असौ वा आदित्यो लोकम्पृणा । अयातयामा वा एषः । अथो वागेव लोकम्पृणा । अयातयाम्न्यु वै वाक् ॥ ७ ॥

स वै यजुष्मतीरुपधाय लोकम्पृणया प्रच्छादयति । अन्नं वै यजुष्मत्य इष्टकाः, आत्मा लोकम्पृणा । अन्नं तदात्मना परिदधाति । तस्मादन्नमात्मना परिहितमात्मैव भवति ॥ ८ ॥

स वा आत्मन्नेव यजुष्मतीरुपदधाति, न पक्षपुच्छेषु । आत्मंस्तदन्नं दधाति । यदु वा आत्मन्नन्नं धीयते—तदात्मानमवति, तत्पक्षपुच्छानि । अथ यत्पक्षपुच्छेषु—नैव तदात्मानमवति, न पक्षपुच्छानि ॥ ९ ॥

उभयीर्यजुष्मतीश्च लोकम्पृणाश्चात्मन्नुपदधाति । तस्मादयमात्मा द्विगुणो बहुतर इव लोक-

---

[illegible] पर्युदासः । सूद दोहसाऽधिवदति इति ( ) ([illegible])
[illegible] यजुष्मतीरिति [illegible] । [illegible] । न च [illegible]
लोकम्पृणा [illegible] । [illegible] ॥ ४—९ ॥
उभयीर्यजुष्मतीश्चेति । [illegible] । [illegible] यजुष्मतीरुपधाय

मात्मा द्विगुणो बहुलतर इव लोकम्पृणा ऽएव पक्षपुच्छेषु तस्मात्पक्षपुच्छानि तनीयाᳪंसीवानूचीश्च तिरश्चीश्चात्मन्नुपदधात्यस्थीनि वाऽइष्टकास्तस्मादिमान्यन्वञ्चि च तिर्यञ्चि चात्मन्नस्थीनि पराचीरेव पक्षपुच्छेषु न हि किंचन पक्षपुच्छेषु तिर्यगस्त्यस्ति तदेतदेव चितस्य चाचितस्य च विज्ञानमेवमेव चितऽइतरथाऽचितः ॥ १० ॥

स वै स्वयमातृण्णां लोकम्पृणया प्रच्छादयति । प्राणो वै स्वयमातृण्णाऽऽदित्यो लोकम्पृणा प्राणं तदादित्येन समिन्द्धे तस्मादयमुष्णः प्राणस्तया सर्वमात्मानं प्रच्छादयति सर्वं तदात्मानमादित्येन समिन्द्धे तस्मादयᳪं सर्व ऽएवात्मोष्णस्तदेतदेव जीविष्यतश्च मरिष्यतश्च विज्ञानमुष्णऽएव जीविष्यञ्छीतो मरिष्यन् ॥ ११ ॥

(न्तस) स यस्याᳪं स्रक्त्यां प्रथमेऽउपदधाति । ततो दशभिर्दशभिः संच्छादयन्नेत्या स्वयमातृण्णायै स तन्नेव दक्षिणावृन्मयनेन स्वयमातृण्णां

पृणा एव पक्षपुच्छेषु । तस्मात्पक्षपुच्छानि तनीयांसीव । अनूचीश्च तिरश्चीश्चात्मन्नुपदधाति । अस्थीनि वा इष्टकाः । तस्मादिमान्यन्वञ्चि च तिर्यञ्चि चात्मन्नस्थीनि । पराचीरेव पक्षपुच्छेषु । न हि किंचन पक्षपुच्छेषु तिर्यगस्त्यस्ति । तदेतदेव चितस्य चाचितस्य च विज्ञानम् । एवमेव चितः, इतरथाऽचितः ॥ १० ॥

स वै स्वयमातृण्णां लोकम्पृणया प्रच्छादयति । प्राणो वै स्वयमातृण्णा, आदित्यो लोकंपृणा । प्राणं तदादित्येन समिन्द्धे । तस्मादयमुष्णः प्राणः । तया सर्वमात्मानं प्रच्छादयति । सर्वं तदात्मानमादित्येन समिन्द्धे । तस्मादयं सर्व एवात्मोष्णः । तदेतदेव जीविष्यतश्च मरिष्यतश्च विज्ञानम् । उष्ण एव जीविष्यन्, शीतो मरिष्यन् ॥ ११ ॥

स यस्यां स्रक्त्यां प्रथमे उपदधाति—ततो दशभिर्दशभिः संछादयन्नेति—आ स्वयमातृण्णायै

लोकंपृणया प्रच्छादयतीति । पराचीः पक्षपुच्छानीत्येव मतं तिरश्चीनादेव चितपनं तदविज्ञानलिङ्गं तदाह–एवमेव पक्षपुच्छेष्वपि लोकंपृणया प्रच्छादयत्वानेनैव स्वयमातृण्णाया अनुवादप्रदर्शनार्थं पुनरुच्यते । तदादित्येन समिन्द्धे प्राणस्य समिन्धनं विविनक्ति तैरेवैतत्प्राणवस्तुधारिणं वस्तुना इन्धेनकाष्ठादिरूपेण सदा स्थापयति । तया लोकंपृणया सर्वमात्मानं सर्वं कायं पशुपत्यादिष्टकाप्रभृतिरिक्तमपि प्रच्छादयति स पक्षपुच्छानित्यभिप्रायः । तस्मादयं सर्व एवात्मोष्ण इति पक्षपुच्छानामप्युष्णत्वम् ॥ १० ॥ ११ ॥

स यस्यां स्रक्त्यामिति । यस्यां स्रक्त्यां कोणे प्रथमे लोकंपृणे उपदधाति । तस्यैकोत्तरस्य

संच्छादयन्नेत्यासूक्याऽअथ पुनरेत्य तमवधिᳪं संच्छादयति ॥ १२ ॥

(त्या) आत्मानमग्रे संछादयति । (त्या) आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः सम्भवत्यथ दक्षिणं पक्षमथ पुच्छमथोत्तरं तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्राऽथोऽएवं वाऽअसावादित्य ऽइमाँल्लोकान्दक्षिणावृदनुपर्येति ॥ १३ ॥

स ऽएष प्राण ऽएव यल्लोकम्पृणा । तया सर्वमात्मानं प्रच्छादयति सर्वस्मिंस्तदात्मन्प्राणं दधाति तद्यद्धास्यैषाऽङ्गं नाभिप्राप्नुयात्प्राणो हास्य तदङ्गं नाभिप्राप्नुयाद्यद्वै प्राणोऽङ्गं नाभिप्राप्नोति शुष्यति वावै-तन्म्लायति वा तस्मादेनᳪं सर्वमेवैतया प्रच्छादयेत् ॥ १४ ॥

(त्स) स वाऽआत्मनऽएवाधि पक्षपुच्छानि चिनोति । (त्या) आत्मनो ह्येवाध्यङ्गानि प्ररोहन्त्यथ यत्पुरस्तादर्वाचीरुपदध्याद्यथाऽन्यतऽआहृत्याङ्गं प्रतिदध्यात्तादृक्तत् ॥ १५ ॥

स तेनैव दक्षिणावृज्जघनेन स्वयमातृण्णां संछादयन्नेत्य—आनूक्यायै । अथ पुनरेत्य तमवधिं संछादयति ॥ १२ ॥

आत्मानमग्रे संछादयति । आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः सम्भवति । अथ दक्षिणं पक्षम् । अथ पुच्छम् । अथोत्तरम् । तद् दक्षिणावृत् । तद्धि देवत्रा । अथो एवं वा असावादित्य इमाँल्लोकान्दक्षिणावृदनुपर्येति ॥ १३ ॥

स एष प्राण एव—यल्लोकम्पृणा । तया सर्वमात्मानं प्रच्छादयति । सर्वस्मिंस्तदात्मन्प्राणं दधाति । तद्यद्धास्यैषाऽङ्गं नाभिप्राप्नुयात्—प्राणो हास्य तदङ्गं नाभिप्राप्नुयात् । यद्वै प्राणोऽङ्गं नाभिप्राप्नोति—शुष्यति वावैतत्, म्लायति वा । तस्मादेनं सर्वमेवैतया प्रच्छादयेत् ॥ १४ ॥

स वा आत्मन एवाधि पक्षपुच्छानि चिनोति । आत्मनो ह्येवाध्यङ्गानि प्ररोहन्ति । अथ यत्पुरस्तादर्वाचीरुपदध्यात्—यथाऽन्यत आहृत्याङ्गं प्रतिदध्यात्—तादृक् तत् ॥ १५ ॥

दशभिर्दशभिर्लोकंपृणाभिः सकृत्प्रयुक्तमंत्राभिः संछादयन्नेत्यायत्या स्वयमातृण्णायै एवमनन्तरापंक्तीर्यस्य स तेनैव मार्गेण प्रदक्षिणं जघनेन स्वयमातृण्णां संछादयन्नागच्छति यावत्पूर्वम् आनूक्याया अनूके मर्यादा. । अथ पुनर्जघनेन स्वयमातृण्णायामेत्य संछादयन्नवधिं संछादयननूक्याया एवारभ्य तथाहि प्रदक्षिणं भवति । आत्मान अग्रे संछादयति इति क्रमवचनम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

स एष प्राण इति । 'प्राणः' कायाग्निः ॥ १४ ॥

स वा आत्मन इति । 'आत्मन एवाऽधि पक्षपुच्छानि चिनोति' इत्येतदत्रोच्यते । आहत्याङ्गमिष्टका उपदध्यादित्यर्थः ॥ १५ ॥

(न्न) न भिन्नां न कृष्णामुपदध्यात् । (द्रा) आर्च्छति वाऽएषा या भिद्यतऽआर्तम्वेतद्रूपं यत्कृष्णं नेदार्तमात्मानमभिसंस्करवाऽइति नाभिन्नां परास्येन्नेदनार्तमात्मनो बहिर्धा करवाणीति धिष्ण्येभ्यः प्रतिसंख्याय या विराजमतिरिच्येरन्नोत्तरामुद्रवेयुस्तद्वै खलु ता ऽआर्च्छन्ति ता भित्त्वोत्करऽउत्किरेदुत्करो वाऽअतिरिक्तस्य प्रतिष्ठा तद्यत्रातिरिक्तस्य प्रतिष्ठा तदेवैना ऽएतत्प्रतिष्ठापयति ॥ १६ ॥

(त्य) अथातऽइष्टकामात्राणामेव । पादमात्रीः प्रथमायां चोत्तमायां च चित्योरुपदध्यात्प्रतिष्ठा वै पादो यो वै पादः स हस्त ऽऊर्ध्वस्थमात्र्यो वर्षिष्ठाः स्युर्न ह्यूर्ध्वस्थात्किंचन वर्षीयोऽस्त्यस्ति त्र्यालिखितवत्यस्तिस्रश्चितयः स्युस्त्रिवृतो हीमे लोकाऽअपरिमिताऽऽलिखिते द्वे रसो हैते

न भिन्नां न कृष्णामुपदध्यात् । आर्च्छति वा एषा—या भिद्यते । आर्तम्वेतद्रूपं—यत्कृष्णम् । नेदार्तमात्मानमभिसंस्करवा इति । नाभिन्नां परास्येत् । नेदनार्तमात्मनो बहिर्धा करवाणीति । धिष्ण्येभ्यः प्रतिसङ्ख्याय या विराजमतिरिच्येरन्, नोत्तरामुद्रवेयुः । तद्वै खलु ता आर्च्छन्ति । ता भित्त्वोत्कर उत्किरेत् । उत्करो वा अतिरिक्तस्य प्रतिष्ठा । तद् यत्रातिरिक्तस्य प्रतिष्ठा—तदेवैना एतत्प्रतिष्ठापयति ॥ १६ ॥

अथात इष्टकामात्राणामेव । पादमात्रीः प्रथमायां चोत्तमायां च चित्योरुपदध्यात् । प्रतिष्ठा वै पादः । यो वै पादः । स हस्तः । ऊर्ध्वस्थमात्र्यो वर्षिष्ठाः स्युः । न ह्यूर्ध्वस्थात्किञ्चन वर्षीयोऽस्त्यस्ति । त्र्यालि-

---

'आर्च्छति' ऋ गतौ धातुः आङ्पूर्वः कृच्छ्रविनाशे वर्तते न विनश्यतीति चैषा या नेष्टका भिद्यते आर्तं च विनष्टं 'उ एतद् रूपम्' तत एवमात्मानमभिसंस्करवै इति न वा परोऽपेऽपि तदेतन्मार्गं (मम) मात्मानामस्पर्दं करवाणीति । कथं तदतिरिक्ता इष्टकाः कुर्यादित्येतदाह—आत्मनि अत्र धिष्ण्ये आत्मार्थं प्रतिसंख्याय गणयित्वा याभ्यां नासीदिति इष्टकादशको विराडिति (संकालायदोष न) कामयेत् न संकल्प्यमानाश्च इष्टका विराजं (दशकर्मारम्भे तवनूत्तरवेदिविराज चोद्रवेयुर्यं) पुरस्तात् भित्त्वा उत्किरेत् । ननु चैवं सत्यनार्तमेवात्मनो बहिर्धा कुर्यादित्यत आह । तद्वै खलु आर्च्छति तेनैव ते विनश्यन्ति येन विराजं नानुवर्तन्त्येव वृथा हि सा विराडित्यभिप्राय. ॥ १६ ॥

अथात इष्टकामात्राणामेव पादमात्रीः प्रथमायां चोत्तमायां च चित्योरुपदध्यादिति । विशेषण पञ्चमनीः लोकंपृणाश्च ताश्च समन्ततः पादमात्री. समचतुरस्राः पादमात्रीः । अशिरोऽपि हि पादमात्रमेव प्रादेशमात्र वादित्येषोऽत्राभिप्रायः । ऊर्ध्वस्थमात्र्यो वृद्धतमाः स्युरन्यास्तु पादतोऽर्वाङ्न्यूनपेयमभिप्रायः । समचतुरस्रा इत्येषामविशेषात् प्राते नैवप्रा यानीनानि गदृशानिगतधर्म्मिणाथ नत्र पादमात्रीरिति माग पांशुनि ग-

चितीऽअपरिमित ऽउ वै रसः सर्व्वास्त्वेव व्यालिखितवत्यः स्युः सर्व्वे ह्येवेमे लोकास्त्रिवृतः ॥ १७ ॥

(तोऽथा) अथातऽ इष्टकानामेवावपनस्य । यां कां च यजुष्मतीमिष्टकां विद्यात्तां मध्यमायां चिताऽउपदध्यादन्तरिक्षं वै मध्यमा चितिरन्तरिक्षमु वै सर्व्वेषां भूतानामावपनमथोऽ अन्नं वै यजुष्मत्य ऽइष्टका ऽउदरं मध्यमा चितिरुदरे तदन्नं दधाति ॥ १८ ॥

तदाहुः । (नां) नोपदध्यान्नेदतिरेचयानीति स वाऽउपैव दध्यात्कामेभ्यो वाऽएताऽइष्टकाऽउपधीयन्ते न वै कामानामतिरिक्तमस्ति स वै नैवोपदध्यादेतावद्वाऽएतद्देवा ऽअकुर्व्वन् ॥ १९ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ८–४–३ ॥ (७. २.) ॥

लिखितवत्यस्तिस्त्रश्चितयः स्युः । त्रिवृतो हीमे लोकाः । अपरिमिताऽऽलिखिते द्वे । रसो हैते चिती । अपरिमित उ वै रसः । सर्वास्त्वेव व्यालिखितवत्यः स्युः । सर्वे ह्येवेमे लोकास्त्रिवृतः ॥ १७ ॥

अथात इष्टकानामेवावपनस्य । यां कां च यजुष्मतीमिष्टकां विद्यात्–तां मध्यमायां चिता उपदध्यात् । अन्तरिक्षं वै मध्यमा चितिः । अन्तरिक्षमु वै सर्वेषां भूतानामावपनम् । अथो अन्नं वै यजुष्मत्य इष्टकाः, उदरं मध्यमा चितिः । उदरे तदन्नं दधाति ॥ १८ ॥

तदाहुः–नोपदध्यात्, नेदतिरेचयानीति । स वा उपैव दध्यात् । कामेभ्यो वा एता इष्टका उपधीयन्ते । न वै कामानामतिरिक्तमस्ति । स वै नैवोपदध्यात् । एतावद्वा एतद्देवा अकुर्वन् ॥ १९ ॥

पादमात्रता च हीयते सा तु केन वा पूरणकारेण चतुरस्रपादमागावनीयानादमागार्द्धपादमागचतुर्भागेषु( ) सर्वै चैवेत्युक्तेऽर्थे ( ) पयास्ते तस्य चास्तित स्वगृहीतासु तयनः संगृहीता अपि नैवास्तु पादमागोद्दिष्टाप्येकतः परित्यक्त तच्चापि हि पादमात्रीत्व मनिहतम् । यथा समिति भवति प्रादेशमात्रीत्वमेककर्त्त एव निविष्टनिति मन्यमाने ।(इदमेव अवोस्वनक्त प्रसंगेन प्रतिष्ठा वै पादः तत. किं प्रथमावचितिः प्रतिष्ठाते मध्यमा विग्रहस्टाऽनुरूपाः पादमात्रीरूपत्वित्यभिप्रायः यद्येवं ततः प्रतिष्ठोमेकायां प्रथमायामेव पादमात्रो नैव तु पंचमी तु शिरः सस्तुता तस्या किमिति पादमात्र इत्यत आह यो वैपादमहारित्तुल्यपरिमाणत्वायोचरनाचततः क्रियतेव एतदेवो भवति तदस्यिरः प्रादेशमात्रं प्रादेशाहासस्तोहिश्चस्थापादस्तेन शिरोभूतान्यामपि पचम्या चितौ युक्त्या एव यामेव लिंगोत्थमेकैकस्य मेते नस्यां विभक्तिविष्टानुरूपाः पादमात्रीरूपत्वादित्यभिप्रायः । लोकमन्यानुरोध व्यपदेश्यते तेन यजुष्मत्या अपि तदस्तीति व्यपदेश्यते) ॥ १७ ॥

अथात इति । प्रसक्ते द्वे ॥ १८ ॥ १९ ॥

इति श्रीहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्येऽष्टमे काण्डे सप्तमेऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ (८–७–२) ॥

अथ पुरीषं निवपति । मा॒ᳪसं वै पुरीषं मा॒ᳪसेनैवैनमेतत्प्रच्छादय-
तीष्टका॑ऽउपधायास्थीष्टका॑ऽअस्थि तन्मा॒ᳪसैः संछादयति ॥ १ ॥

स वै स्वयमातृण्णायामावपति । प्राणो वै स्वयमातृण्णाऽन्नं पुरीषं प्राणे तदन्नं दधाति तेन सर्वमात्मानं प्रच्छादयति तस्माद्यत्प्राणेऽन्नं धीयते तत्सर्वमात्मानमवति सर्वमात्मानमनुव्येति ॥ २ ॥

न स्वयमातृण्णायामावपेदित्यु हैकऽआहुः । प्राणः स्वयमातृण्णा नेत्प्राणानपिदधानीति स वा ऽएव व्वपेदन्नेन वै प्राणा व्विष्टब्धा यो वाऽअन्नं नात्ति सम्वै तस्य प्राणा रोहन्ति तद्यस्य ह तथा कुर्व्वन्ति यथा शुष्का सूर्मी सुषिरैवᳪ ह सोऽमुष्मिँल्लोके सम्भवति तस्मात्स्वयमातृण्णायामेव व्वपेत् ॥ ३ ॥

अथ पुरीषनिवपनम् ।

अथ पुरीषं निवपति । मांसं वै पुरीषम् । मांसेनैवैनमेतत्प्रच्छादयति । इष्टका उपधाया । अस्थीष्टकाः । अस्थि तन्मांसैः संछादयति ॥ १ ॥

स वै स्वयमातृण्णायामावपति । प्राणो वै स्वयमातृण्णा । अन्नं पुरीषम् । प्राणे तदन्नं दधाति । तेन सर्वमात्मानं प्रच्छादयति । तस्माद्यत्प्राणेऽन्नं धीयते—तत् सर्वमात्मानमवति, सर्वमात्मानमनुव्येति ॥ २ ॥

न स्वयमातृण्णायामावपेदित्यु हैके आहुः । प्राणः स्वयमातृण्णा । नेत्प्राणानपिदधानीति । स वा एव वपेत् । अन्नेन वै प्राणा विष्टब्धाः । यो वा अन्नं नात्ति—सं वै तस्य प्राणा रोहन्ति । तद् यस्य ह तथा कुर्वन्ति—यथा शुष्का सूर्मी सुषिरा—एवं ह सोऽमुष्मिँल्लोके सम्भवति । तस्मात्स्वयमातृण्णायामेव वपेत् ॥ ३ ॥

अथ लोकंपृणायां पञ्चम्यां चितावुपदिष्टमाह—अथेति । 'अथ' लोकंपृणाधानस्यानन्तरं पुरीषं निवपति, अस्यामेव पञ्चम्यां चिताविति गम्यते । तथा च यदेतदूर्ध्वमुपरि पुरीषं सा एषा चितिः । अथ पञ्चमीं चितिमुपधाय पुरीषं निवपतीत्युत्तमायामपि चितौ पुरीषं दृश्यते । न च तस्यान्यद्विधानं किंचन अस्ति यथाऽन्यासु चितिषु पुरीषं निवपति तस्योपरि बन्धुरिति तस्मादुत्तमाया एवाय विशिष्य पुरीषं निवपतीति । मांसं वै पुरीषमित्यादिस्त्वर्थवादसाधारणस्योपरि बन्धुरिति वचनात् । मांसं पुरीषमिष्टकास्त्वस्थि फल्गुत्वादस्थ्यामांसबद्धत्वात् काऽप्यास्थ्याश्चेष्टका उपधाय सर्वास्वेव दर्शनायानुवाद अपीष्टकाकाठिन्यादस्थ्नोरनन्तरत्वात् ॥ १ ॥

स वै स्वयमातृण्णायामिति । स्वयमातृण्णायाः स्वयमातृण्णादेशे मध्ये सर्वमेव पुरीषं प्रथमं तावदावपति । ततस्तेन सर्वमात्मानं प्रच्छादयति कस्मात्पुनः स्वयमातृण्णायाः प्रदेशो लक्ष्यते । सामर्थ्यादस्यां तावच्चितावपि स्वयमातृण्णोपधीयते । अन्यथा कथं तस्यां पुरीषमोप्येत । अथ प्रथमतृतीयचितावेतदित्युच्यते । ततः 'तस्योपरि बन्धुः' इत्यनेनार्थेन सर्वविषयत्वस्यो बाध्येत अपि च तत्रापि स वै स्वयमातृण्णां लोकंपृणया प्रच्छादयतीति प्रच्छन्नायां लोकंपृणया(सोऽस्यां पुरीषमशक्यमावापयितुमस्मादवश्यं) स्वयमातृण्णादेशमध्ये आवपतीत्येतद-

(त्स्व) स्वयमातृण्णायामोप्य । (प्या) अनूक्यया संछादयन्नेत्या परिश्रियः स तेनैव दक्षिणावृज्जघनेन स्वयमातृण्णाᳫँ संछादयन्नेत्या पुनरनूक्याये ॥ ४ ॥

(याऽआ) आत्मानमग्रे संछादयति । (त्या) आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः सम्भवत्यथ दक्षिणं पक्षमथ पुच्छमथोत्तरं तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा॥५॥

स एषऽप्राण ऽएव यत्पुरीषम् । (न्ते) तेन सर्वमात्मानं प्रच्छादयति सर्वस्मिंस्तदात्मन्प्राणं दधाति तद्यद्धास्यैतदङ्गं नाभिप्राप्नुयात्प्राणो हास्य तदङ्गं नाभिप्राप्नुयाद्यदु वै प्राणोऽङ्गं नाभिप्राप्नोति शुष्यति वा वैतन्म्लायति वा तस्मादेनᳫँ सर्वमेवैतेन प्रच्छादयेत् ॥ ६ ॥

(ड्रि) इन्द्रं विश्वाऽअवीवृधन्निति । (त्री) इन्द्रᳫँ हि सर्वाणि भूतानि वर्धयन्ति समुद्रव्यचसं गिरऽइति महिमानमस्यैतदाह रथीतमᳫँ रथीनामिति रथितमो ह्येष रथिनां वाजानाᳫँ सत्पतिं पतिमित्यन्नं वै

स्वयमातृण्णायामोप्य, अनूक्यया संछादयन्नेति–आ परिश्रिमः। स तेनैव दक्षिणावृज्जघनेन स्वयमातृण्णां संछादयन्नेति–आ पुनरनूक्याये ॥ ४ ॥

आत्मानमग्रे संछादयति । आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः संभवति । अथ दक्षिणं पक्षम् । अथोत्तरम् । तद्दक्षिणावृत् । तद्धि देवत्रा ॥ ५ ॥

स एष प्राण एव–यत्पुरीषम् । तेन सर्वमात्मानं प्रच्छादयति । सर्वस्मिंस्तदात्मन् प्राणं दधाति । तद् यद्धास्यैतदङ्गं नाभिप्राप्नुयात्–प्राणो हास्य तदङ्गं नाभिप्राप्नुयात् । यदु वै प्राणोऽङ्गं नाभिप्राप्नोति–शुष्यति वा वैतत्, म्लायति वा । तस्मादेनं सर्वमेवैतेन प्रच्छादयेत् ॥ ६ ॥

" इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् "–इति । इन्द्रं हि सर्वाणि भूतानि वर्धयन्ति । " समुद्रव्यचसं गिरः "–इति । महिमानमस्यैतदाह । " रथीतमं रथीनाम् "–इति । रथितमो ह्येष रथिनाम् । " वाजानां सत्पतिं पतिम् "–(वा. सं. १५ । ६१) इति । अन्नं वै वाजाः । अन्नानां

न्युप्तव्यम् । प्राणो वै स्वयमातृण्णा मध्यवर्तित्वात् । अन्नं पुरीषं कृत्वं व्यापयतीत्यर्थः । मध्ये तथा कुर्वन्ति । स्वयमातृण्णायामप्यस्ति । स यथा शुष्कासु सूर्मीषु ईरिता दीर्घकाष्ठकोटीषु रश्मिः सुषिरैवमस्मिँल्लोके सम्भवति । सर्वपुरीषं स्वयमातृण्णादेशे कृत्वा अनूक्यया देशया सहितं छन्दाः प्राङ्मुख एव यावत् परिश्रित. स तेनैव अनुवाकानुक्रमेण दक्षिणावृत्तं छादयंस्तावदेव यावत् सैवानायेत ॥ २-४ ॥

आत्मानमग्रे संछादयतीति । प्रमत्ते द्वे ॥ ५ ॥ ६ ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्निति । ऐन्द्रीम (पुरीषधारीमन्त्रान्सुत्रा मनं सर्वोत्तारिमि) सामाजिका वर्द्धयन्तित्यनेन मन्त्रार्थो दर्शित इति द्रष्टव्यम् । स इन्द्रं इति वचनात् ॥ ७ ॥

त्वाजाऽ अन्नानाᳪं सत्पतिं पतिमित्येतदैन्द्र्याऽनुष्टुभा निवपत्यैन्द्रᳪं हि पुरीषं तदेतदर्धमग्नेर्यत्पुरीषमर्धमिष्टकम् ॥ ७ ॥

(तत्) तदाहुः । (यत्) यत्सर्वैश्छन्दोभिः सर्वाभिर्देवताभिरिष्टका उपदधात्यथैतदेकयैकदेवत्यया निवपति कथमेतदर्धमग्नेरितीन्द्रो वै सर्वान्देवान्प्रतिप्रतिस्तद्यदैन्द्र्या निवपति तेनैतदर्धमग्नेरथ यदनुष्टुभा वाग्वाऽअनुष्टुब्वाग्घ सर्वाणि च्छन्दाᳪंसि तेनोऽएवार्धम् ॥ ८ ॥

(अ) अथ विकर्णीं च स्वयमातृण्णां चोपदधाति । वायुर्वै विकर्णी द्यौरुत्तमा स्वयमातृण्णा वायुं च तद्दिवं चोपदधात्युत्तमेऽउपदधात्युत्तमे हि वायुश्च द्यौश्च सᳪंस्पृष्टे सᳪंस्पृष्टे हि वायुश्च द्यौश्च पूर्वां विकर्णीमुपदधात्यर्वाचीनं तद्दिवो वायुं दधाति तस्मादेषोऽर्वाचीनमेव वातः पवते ॥ ९ ॥

सत्पतिं पतिमित्येतत् । ऐन्द्र्याऽनुष्टुभा निवपति । ऐन्द्रं हि पुरीषम् । तदेतदर्धमग्नेः—यत्पुरीषम्, अर्धमिष्टकम् ॥ ७ ॥

तदाहुः—यत्सर्वैश्छन्दोभिः सर्वाभिर्देवताभिरिष्टका उपदधाति, अथैतदेकयैकदेवत्यया निवपति, कथमेतदर्धमग्नेरिति । इन्द्रो वै सर्वान्देवान्प्रतिप्रतिः । तद् यदैन्द्र्या निवपति—तेनैव तदर्धमग्नेः । अथ यदनुष्टुभा । वाग्वा अनुष्टुप् । वाग्घ सर्वाणि च्छन्दांसि । तेनो एवार्धम् ॥ ८ ॥

अथ विकर्णीं च स्वयमातृण्णां चोपदधाति । वायुर्वै विकर्णी । द्यौरुत्तमा स्वयमातृण्णा । वायुं च तद्दिवं चोपदधाति । उत्तमे उपदधाति । उत्तमे हि वायुश्च द्यौश्च । संस्पृष्टे । संस्पृष्टे हि वायुश्च द्यौश्च । पूर्वां विकर्णीमुपदधाति । अर्वाचीनं तद्दिवो वायुं दधाति । तस्मादेषोऽर्वाचीनमेव वातः पवते ॥ ९ ॥

तदाहुर्यत्सर्वैश्छन्दोभिरिति । "प्रकारे गुणवचनस्य" (पा. ८ । १ । १२) इति प्रतेर्द्विर्वचनं कर्मधारयवद्भावमेतत्प्रतिप्रतिरिति । गुणवचनत्वं सादृश्ये वक्तव्यम् । इन्द्रः सर्वेषां देवानां सदृशः प्रतिरूप इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ विकर्णीं चेति । विष्णोः स्थानाकाशादिछिद्राः शर्कराः स्वयमातृण्णाः स्वयंछिद्राः शर्करास्तयोः पुरीषस्योर्ध्वमेतान्निश्चयोदयानिः कण्डिकाभिः प्रपञ्च्यते । तत्र आद्या—तृतीया द्वादशी त्रयोदशी एताः शाखान्तर एव द्वितीयया चतुर्थ्या विकर्ण्यां किंचिदुच्यते । शिष्टाभिः स्वयमातृण्णायाः प्रायः (प्राग्वा वेता) पूर्वे प्रथमं विकर्णीमुपदधाति ॥ ९ ॥

१—अथवा पुरीषेण विकर्णामिष्टकामुपरि द्वे है द्वे छिद्रे मोक्षस्य दृष्टुयां विकर्णामित्योः स्वयमातृण्णां तत्र स्थिते । का. श्रौ. सू. १७ । २११-२१२ ।

यद्वेव विकर्णीमुपदधाति । यत्र वा अदोऽश्वं चितिमवघ्रापयन्ति तद-साावादित्य इमाँल्लोकान्त्सूत्रे समावयते तद्यत्तत्सूत्रं वायुः स स यः स वायुरेषा सा विकर्णी तद्यदेतामुपदधात्यसावेव तदादित्य इमाँल्लोका-न्त्सूत्रे समावयते ॥ १० ॥

यद्वेव विकर्णीं च स्वयमातृण्णां चोपदधाति । (त्वा) आयुर्वै विकर्णी प्राणः स्वयमातृण्णाऽऽयुश्च तत्प्राणं चोपदधात्युत्तमे उपदधात्युत्तमे ह्या-युश्च प्राणश्च सऽऽस्पृष्टे सऽऽस्पृष्टे ह्यायुश्च प्राणश्च पूर्वामुत्तरां विकर्णी-मुपदधात्यायुषा तत्प्राणमुभयतः परिगृह्णाति ॥ ११ ॥

म्रोपदध्वो न यवसे । (से॰वि) अविष्यन्यदा महः संवरणाद्व्यस्थात । आदस्य वातोऽअनुवाति शोचिरध स्म ते व्रजनं कृष्णमस्तीति यदा वाऽ-एतस्य वातोऽनुवाति शोचिरथैतस्य व्रजनं कृष्णं भवति त्रिष्टुभोपदधाति

यद्वेव विकर्णीमुपदधाति । यत्र वा अदोऽश्वं चितिमवघ्रापयन्ति—तदसावादित्य इमांल्लोकान्त्सूत्रे समावयते । तद् यत्तत्सूत्रम्—वायुः सः । स यः स वायुः—एषा सा विकर्णी । तद् यदेतामुपदधाति—असावेव तदादित्य इमांल्लोकान्त्सूत्रे समावयते ॥ १० ॥

यद्वेव विकर्णीं च स्वयमातृण्णां चोपदधाति । आयुर्वै विकर्णी, प्राणः स्वयमातृण्णा । आयुश्च तत्प्राणं चोपदधाति । उत्तमे उपदधाति । उत्तमे ह्यायुश्च प्राणश्च । संस्पृष्टे । संस्पृष्टे ह्यायुश्च प्राणश्च । पूर्वामुत्तरां विकर्णीमुपदधाति । आयुषा तत्प्राणमुभयतः परिगृह्णाति ॥ ११ ॥

"म्रोपदध्वो न यवसेऽविष्यन् यदा महः संवरणाद्व्यस्थात् । आदस्य वातो अनु वाति शोचिरध स्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति"—(वा. सं. १५ । ६२) इति । यदा वा एतस्य वातोऽनुवाति शोचिरथैतस्य व्रजनं कृष्णं भवति । त्रिष्टुभोपदधाति । त्रैष्टुभो हि वायुः ।

यद्वेव विकर्णीमिति । 'समावयते' समाङ्पूर्वकस्य "वेञ् तन्तुसन्ताने"—(धा. पा. भ्वा. उ. १० ११) इत्येतस्य रूपम् । सूत्रस्योपरि सन्तनोति इत्यर्थः ॥ १० ॥

यद्वेव विकर्णीं च स्वयमातृण्णां चेति । 'आयुः' (स्वयमातृण्णा) विकर्णी आग्नेयेन मन्त्रेणोप-धानात् । उत्तमे ह्यायुश्च प्राणश्चेति सर्वाग्नि-व्याधितेऽपि उत्तमेऽन्तकाले ( ) एवोपसंह्रियत इत्यभिप्राय-मेतत् । 'संस्पृष्टे ह्यायुश्चेति' । प्राणायुषोरत्यन्तसम्पर्कं दर्शयति—पूर्वां क्रमतः उत्तरां देवतः । उत्तरपार्श्वे स्वयमातृण्णायाः, विकर्णीमुपदधाति । आयुषाऽग्निना तत्प्राणं वायुमुभयोः पूर्वतः उत्तरतश्च परिगृह्णाति । कायाग्नि परित एव प्राणो मध्ये संचरति इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

म्रोपदध्व इति । अग्नौ यदा तावद्वायुर्निरयात् प्रकाशमित्वति । इति दर्शन तदा योनेः शोचिरध-

त्रैष्टुभो हि वायुराग्नेय्याऽग्निकर्म ह्यनिरुक्तयाऽनिरुक्तो हि वायुरथ यद्वात इत्याह वातो हि वायुः ॥ १२ ॥ (शतम् ४७००) ॥

(ङ) अथ स्वयमातृण्णामुपदधाति । (त्या) आयोष्ट्वा सदने सादयामीत्येष वाऽआयुस्तस्यैतत्सदनमवतऽइत्येष हीदꣳ सर्वमवति च्छायायामित्येतस्य हीदꣳ सर्वं छायायाꣳ समुद्रस्य हृदय ऽइति समुद्रस्य ह्येतद्धृदयꣳ रश्मीवतीं भास्वतीमिति रश्मीवती हि द्यौर्भास्वत्या या द्यां भास्या पृथिवीमोर्वन्तरिक्षमित्येवꣳ ह्येष ऽइमाँल्लोकानाभाति ॥ १३ ॥

परमेष्ठी त्वा सादयत्विति । परमेष्ठी ह्येतां पञ्चमीं चितिमपश्यत् ॥ १४ ॥

(च) यद्देव परमेष्ठिनोपदधाति । प्रजापतिं विस्रस्तं देवताऽ आदाय व्युदक्रामंस्तस्य परमेष्ठी शिर ऽआदायोत्क्रम्यातिष्ठत् ॥ १५ ॥

आग्नेय्या अग्निकर्म हि । अनिरुक्तया । अनिरुक्तो हि वायुः । अथ यद्वात इत्याह—वातो हि वायुः ॥ १२ ॥

अथ स्वयमातृण्णामुपदधाति । " आयोष्ट्वा सदने सादयामि "—इति । एष वा आयुः । तस्यैतत्सदनम् । " अवतः "—इति । एष हीदं सर्वमवति । " छायायाम् "—इति । एतस्य हीदं सर्वं छायायाम् । " समुद्रस्य हृदये "—इति । समुद्रस्य ह्येतद्धृदयम् । " रश्मीवतीं भास्वतीम् "—इति । रश्मीवती हि द्यौः, भास्वती । "आ या द्यां भास्या पृथिवीमोर्वन्तरिक्षम् "—(वा० सं० १५ । ६३) इति । एवं ह्येष इमांल्लोकानाभाति ॥ १३ ॥

" परमेष्ठी त्वा सादयतु "—इति । परमेष्ठी ह्येतां पञ्चमीं चितिमपश्यत् ॥ १४ ॥

यद्देव परमेष्ठिनोपदधाति । प्रजापतिं विस्रस्तं देवता आदाय व्युदक्रामन् । तस्य परमेष्ठी शिर आदायोत्क्रम्यातिष्ठत् ॥ १५ ॥

(अनेन वाचिनयस्तामसूपदधाति) इति मन्त्रार्थः । उपहर्त्तव्यः यदा वायुरग्निः विकर्णोति दर्शनं तदा यस्य प्रोपत् शोचिरथः वाति यस्य च व्रजनं कृष्णं भवति तामहमुपदधामीति ॥ १२ ॥

अथ स्वयमातृण्णामिति । (स्वयमातृण्णामायुरमादित्यसाध्यः तदातच) एष आदित्य इदं जगत् सर्वं भवति रक्षति न प्रकाशादिना ह्येतस्य आदित्यस्येति(इदं सर्वधायया) अवननिमित्तं वर्तते । तदनु च निमित्तस्य इति: समुद्रादुदकस्यैतद्वयं हृदयमिति तत्तु न वहिर्गौरिति द्यौः सेय स्वयमातृण्णा इत्यभिप्रायः) एवं हि संहितानि लोकानि यः सविताऽऽभाति तत्त्वया ( ) भास्वतीमिति मंत्रे द्यौरिष्टकासक्ता कथं भासगा । एवं चेदादित्यो विहृत्य नैष दोषः । न हि द्यौरिष्टा साऽऽभाति किं तर्हि आदित्यसम्पर्कात् तन् प ( ) दिव इति एवं भाव एव भासगरभणे दर्शितः । 'ह्येष इमाँल्लोकानाभाति ' तत्संपर्काद्द्यौरिष्टका चेत्यर्थः ॥ १३॥

परमेष्ठी त्वेति । षट् प्रमन्त्राः ॥ १४–१९ ॥

(त्तु) तुमब्रवीत् (डु) उुप मेहि प्रति मऽएतुद्धेहि येुन मे त्वुमुदक्रमी-रिति किं मे तुतो भविष्यतीति त्वदेवुत्यमेवु मऽएतुदात्मुनो भविष्यतीति तथेति तुदस्मिन्नेतुत्परमेष्ठी प्रत्यदधात् ॥ १६ ॥

(त्तु) तुद्येपोत्तमा स्वयमातृण्णा । (ण्णे) एतुदस्य तुदात्मुनस्तद्यु-देतामुत्रोपदधाति युदेवास्यैुपाऽऽत्मुनस्तुदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तुस्मादेता-मत्रोपदधाति ॥ १७ ॥

दिवुस्पृष्ठे व्युचस्वतीं प्रुथस्वतीमिति । दिवो ह्येतुत्पृष्ठं व्युचस्व-त्प्रुथस्वद्दिवं यच्छ दिवं दृꣳह दिवं मा हिꣳसीरित्यात्मानं यच्छात्मानं दृꣳहात्मानं मा हिꣳसीरित्येतत् ॥ १८ ॥

(द्वि)विुश्वस्मै प्राणायापानाय। व्यानायोदानायेति प्राणो वै स्वयमातृण्णा सुर्वस्माऽउ वाऽएतुस्मै प्राणः प्रतिष्ठायै चरित्रायेतीमे वै लोकाः स्वय-मातृण्णाऽइमुऽउ लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रꣳ सूर्यस्त्वाऽभिपात्विति सूर्यस्त्वाऽ भिगोपायत्वित्येतुन्मह्या स्वस्त्येति,महत्या स्वस्त्येत्येतुच्छिर्दिषा शंत-मेनेति युच्छार्दिः शंतमं तेनेत्येतत् ॥ १९ ॥

(न्ना) नानोपदधाति । नाना हि व्वायुश्च द्यौश्च सकृत्सादयति समानं

तमब्रवीत्–उप मेहि, प्रति म एतद्धेहि, येन मे त्वमुदक्रमीरिति । किं मे ततो भविष्यतीति । त्वद्देवत्यमेव म एतदात्मनो भविष्यतीति । तथेति । तदस्मिन्नेतत् परमेष्ठी प्रत्यदधात् ॥ १६ ॥

तद् येयोत्तमा स्वयमातृण्णा–एतदस्य तदात्मनः । तद् यदेतामत्रोपदधाति–यदेवास्यैषाऽऽत्मनः–तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेतामत्रोपदधाति ॥ १७ ॥

" दिवस्पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीम् "–इति । दिवो ह्येतत्पृष्ठं व्यचस्वत्प्रथस्वत् । " दिवं यच्छ, दिवं दृंह, दिवं मा हिंसीः "–इति । आत्मानं यच्छ, आत्मानं दृंह, आत्मानं मा हिंसीरित्येतत् ॥ १८ ॥

" विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय "–इति । प्राणो वै स्वयमातृण्णा । सर्वस्मा उ वा एतस्मै प्राणः । " प्रतिष्ठायै चरित्राय "–इति । इमे वै लोकाः स्वयमातृण्णा, इम उ लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रम् । " सूर्यस्त्वाऽभिपातु "–इति । सूर्यस्त्वाऽभिगोपायत्वित्येतत् । " मह्या स्वस्त्या "–इति । महत्या स्वस्त्येत्येतत् । " छर्दिषा शंतमेन "–(वा. सं. १५ । ६४) इति । यच्छर्दिः शंतमं तेनेत्येतत् ॥ १९ ॥

नानोपदधाति । नाना हि वायुश्च द्यौश्च । सकृत् सादयति । समानं तत्करोति । समानं ह्यायुश्च

स प्राणो विभूत इति । प्राणत्वमतः प्राणकारणत्वात्प्राणः । नान्यस्य तु याव सोभिका (-) मतः स

तत्करोति समानॐ ह्वायुश्च प्राणश्च ते वाऽउभेऽएव शर्करे भवतऽउभे स्वयमातृण्णे समानॐ ह्येववायुश्च प्राणश्चाथैनं सूददोहसाऽधिवदति प्राणो वै सूददोहाः प्राणेनैवैनेऽएतत्संतनोति संदधाति ॥ २० ॥

ताऽ अस्य सूददोहस ऽइति । (त्या) आपो वै सूदोऽन्नं दोहः सोमॐ श्रीणन्ति पृश्नय इत्यन्नं वै पृश्नि जन्मन्देवानामिति संव्वत्सरो वै देवानां जन्म व्विश ऽइति यज्ञो वै व्विशो यज्ञे हि सर्व्वाणि भूतानि व्विष्टानि त्रिष्वा रोचने दिव ऽइति सवनानि वै त्रीणि रोचनानि सवनान्येतदाहानु-ष्टुभा व्वाग्वाऽअनुष्टुब्वागु सर्व्वे प्राणा व्वाचा चैवैनेऽएतत्प्राणेन च संत-नोति संदधाति सा वाऽएषैका सती सूददोहाः सर्व्वाऽइष्टका ऽअनुसंचरति प्राणो वै सूददोहास्तस्मादयमेक ऽएव प्राणः सन्त्सर्व्वाण्यङ्गानि सर्व्व-मात्मानमनुसंचरति ॥ २१ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ८-४-४ ॥ (७. २.) ॥

प्राणश्च । ते वा उभे एव शर्करे भवतः । उभे स्वयमातृण्णे-समानं ह्येवायुश्च प्राणश्च । अथैनं सूद-दोहसाऽधिवदति । प्राणो वै सूददोहाः । प्राणेनैवैने एतत्सन्तनोति, सन्दधाति ॥ २० ॥

" ता अस्य सूददोहसः "-इति । आपो वै सूदः, अन्नं दोहः । " सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः "-इति । अन्नं वै पृश्नि । " जन्मन्देवानाम् "-इति । संवत्सरो वै देवानां जन्म । " विशः "-इति । यज्ञो वै विशः । यज्ञे हि सर्वाणि भूतानि विष्टानि । " त्रिष्वा रोचने दिवः "-(वा. सं. १२ । ६०) इति । सवनानि वै त्रीणि रोचनानि । सवनान्येतदाह । अनु-ष्टुभा । वाग्वा अनुष्टुप् । वाग्वु सर्वे प्राणाः । वाचा चैवैने एतत्प्राणेन च सन्तनोति, सन्दधाति । सा वा एषैका सती सूददोहाः सर्वा इष्टका अनुसंचरति । प्राणो वै सूददोहाः । तस्मादयमेक एव प्राणः सन् सर्वाण्यङ्गानि, सर्वमात्मानमनुसंचरति ॥ २१ ॥

लोकप्राणा अगस्ता अस्य यज्ञमानस्य या अपः (१) नि प्राणधानि त्रीणि सवनानि तेषु (प. सूता) दस्तौत्येतस्य समुदायार्थसिद्ध्यर्थं च पदार्थानाचष्टे । आपो वै तदा तच्छिद्रकरणे स्यन्दतीति सूदः स्पानसंघातस्तदाह-संघेदकः संघातः कार्यचिमावेन परिणत उपजीव्यत्वादन्नं इव इति दोहः । तदुदक-त्वतो दोहः । कार्य इतो सूक्ष्मागानुगतानो सूददोहस इत्यभिप्रायः । एतदस्य दिवसते अन्नं वै पृश्नि रूप नानावर्णं । चानि अक्षाणि पृश्नय इत्यभिप्रायः । संवत्सरो वै यज्ञोपकाना देवानां तस्माद्धि तदेषन्यं वमने । विश इति षष्ठी । सवनसम्बन्धजनितारः सवनानीति सवनरोचत इति वचनव्यत्ययं दर्शयति । वाचा चैवैने एतत्प्राणेनेति । सर्वे प्राणानाद्वा एव स्थितिकारणेन सन्धीयमानत्वात् । ( )
रूपा हि ता एव भवन्ति ताश्च वाचा वाक्यमुखैः प्राणैः प्राणेनैव मान्यो एकः नेतत्मनः तिर्यक् सूददोहसा

अथ स्वयमातृण्णासु सामानि गायति । (तौ) इमे वै लोकाः स्वयमातृण्णास्ता ऽएताः शर्करास्ता देवा ऽउपधायैतादृशीरेवापश्यन्यथैताः शुष्काः शर्कराः ॥ १ ॥

(स्ते) तेऽब्रुवन् । (सु) उप तज्जानीत यथैषु लोकेषु रसमुपजीवनं दधामेति तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथैषु लोकेषु रसमुपजीवनं दधामेति ॥ २ ॥

ते चेतयमानाः । (ऽ) एतानि सामान्यपश्यंस्तान्यगायंस्तैरेषु लोकेषु रसमुपजीवनमदधुस्तथैवैतद्यजमानो यदेतानि सामानि गायत्येष्वेवैतल्लोकेषु रसमुपजीवनं दधाति ॥ ३ ॥

स्वयमातृण्णासु गायति । (तौ) इमे वै लोकाः स्वयमातृण्णा ऽएष्वेवैतल्लोकेषु रसमुपजीवनं दधाति ॥ ४ ॥

स वै भूर्भुवः स्वरिति । (त्ये) एतासु व्याहृतिषु गायति भूरिति वाऽअयं लोको भुवऽ इत्यन्तरिक्षलोकः स्वरित्यसौ लोकऽएष्वेवैतल्लोकेषु रसमुपजीवनं दधाति ॥ ५ ॥

अथ स्वयमातृण्णासु सामानि गायति । इमे वै लोकाः स्वयमातृण्णाः । ता एताः शर्कराः । ता देवा उपधायैतादृशीरेवापश्यन्—यथैताः शुष्काः शर्कराः ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्—उप तज्जानीत—यथैषु लोकेषु रसमुपजीवनं दधामेति । तेऽब्रुवन्—चेतयध्वमिति । चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । तदिच्छत—यथैषु लोकेषु रसमुपजीवनं दधामेति ॥ २ ॥

ते चेतयमाना एतानि सामान्यपश्यन् । तान्यगायन् । तैरेषु लोकेषु रसमुपजीवनमदधुः । तथैवैतद्यजमानो यदेतानि सामानि गायति—एष्वेवैतल्लोकेषु रसमुपजीवनं दधाति ॥ ३ ॥

स्वयमातृण्णासु गायति । इमे वै लोकाः स्वयमातृण्णाः । एष्वेवैतल्लोकेषु रसमुपजीवनं दधाति ॥ ४ ॥

स वै "भूर्भुवः स्वः"—इति एतासु व्याहृतिषु गायति । भूरिति वाऽअयं लोकः, भुव इत्यन्तरिक्षलोकः, स्वरित्यसौ लोकः । एष्वेवैतल्लोकेषु रसमुपजीवनं दधाति ॥ ५ ॥

संदधाति सा वा एषैका सतीति सामान्यो विधिः । अथ त्वायाहि ( ) योन्ते च सर्वत्र विशिष्टो विधिः । किमिति क्लिष्टेन कल्पितेनेति ततस्तस्यायमर्थवादो द्रष्टव्यः ॥ २० ॥ २१ ॥

इति श्रीहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्येऽष्टमेकाण्डे सप्तमेऽध्याये

तृतीय ब्राह्मणम् ॥ (८—७—३) ॥

अथ सोम गायतीति वक्तव्ये—स्वयमातृण्णासु सामानि गायतीति पूर्वोक्तोऽप्युपन्यासो ब्राह्मणस्य साधारण्यार्थः । अत्र च द्विविधोक्तिः स्वयमातृण्णासामगानस्योत्तरार्थं तु वचनद्वयमिति द्रष्टव्यम् । तदाऽन्तरिक्षलोक-

---

१—वस्तसाम गायति । का. श्रौ. सू. । १७ । ७२ ।

तानि वै नानाप्रस्तावानि । समाननिधनानि तानि यन्नानाप्रस्तावानि नाना ह्यपश्यन्नथ यत्समाननिधनान्येका ह्येव यज्ञस्य प्रतिष्ठैकं निधनꣳ स्वर्ग एव लोकस्तस्मात्स्वर्ज्योतिर्निधनानि ॥ ६ ॥

(न्यु)अथैनꣳ हिरण्यशकलैः प्रोक्षति । (त्यु) अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतस्तस्मिन्देवा ऽएतदमृतꣳ रूपमुत्तममदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदमृतꣳ रूपमुत्तमं दधाति ॥ ७ ॥

यद्वेवैनꣳ हिरण्यशकलैः प्रोक्षति । (त्ये) एतद्वाऽअस्मिन्नदोऽमूं पुरस्तादमूं तनूं मध्यतो दधाति रुक्मं च पुरुषं चाथैनमेतत्सर्वमेवोपरिष्टादम्यया तन्वा प्रच्छादयति ॥ ८ ॥

द्वाभ्यां द्वाभ्याꣳ शताभ्याम् । (न्द्रि) द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदमृतꣳ रूपमुत्तमं दधाति

तानि वै नानाप्रस्तावानि, समाननिधनानि । तानि यन्नानाप्रस्तावानि–नाना ह्यपश्यन् । अथ यत्समाननिधनानि–एका ह्येव यज्ञस्य प्रतिष्ठा, एकं निधनं स्वर्ग एव लोकः । तस्मात्स्वर्ज्योतिर्निधनानि ॥ ६ ॥

अथैनं हिरण्यशकलैः प्रोक्षति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः । तस्मिन्देवा एतदमृतं रूपमुत्तममदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति ॥ ७ ॥

यद्वेवैनं हिरण्यशकलैः प्रोक्षति । एतद्वा अस्मिन्नदोऽमूं पुरस्तादमूं तनूं मध्यतो दधाति–रुक्मं च पुरुषं च । अथैनमेतत्सर्वमेवोपरिष्टादम्यया तन्वा प्रच्छादयति ॥ ८ ॥

द्वाभ्यां द्वाभ्यां शताभ्याम् । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवास्मिन्नेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति । पञ्चकृत्वः । पञ्चचितिकोऽग्निः । पञ्चर्तवः सम्वत्सरः ।

पृथगाख्येऽप्यस्या (क्षेपनीति) द्रष्टव्यः । प्रसन्नप्रायाधीताः षट् कण्डिकाः । 'नाना' पृथग्भूताः प्रस्तावाः येषामिति नानाप्रस्तावानि भूर्भुवः स्वरित्यनेन हि नानाप्रारम्भास्तेषां समानं निधनं समाप्तिः एषामिति समाननिधनानि स्वर्ज्योतिरित्येषा (एवायमपि चैषामेतानि समाख्यानादध्वर्युः । एवमन्तस्मर्दृति शेषवचनमुद्रा नास्ति ।) एका ह्येव यज्ञस्य प्रतिष्ठा (　　) प्रतिनिधिः कार्यः तस्याः चिति प्रयतिष्यानि यतः (　　) तस्मिन्निति च नाकं तु स्वर्ग एव लोकस्तस्मादेतत्स्वर्ज्योतिरित्येतन्निधनानि ॥ १–६ ॥

अथैनं हिरण्यशकलैरिति । प्रसन्नाः चतमः ॥ ७–१० ॥

१–पुरस्तादभिमन्त्र्य चितमग्निं प्रोक्षति हिरण्यशकलसहस्रेण शते द्वे द्वे प्रतिचिति अहमस्यांऽवे प्रतिमन्त्र सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम् । का. श्रौ. सू. १८।१।१२ ॥

पञ्चकृत्वः पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदमृतᳬं रूपमुत्तमं दधाति सहस्रेण सर्व्वं वै सहस्रᳬं सर्व्वेणैवास्मिन्नेतदमृतᳬं रूपमुत्तमं दधाति ॥ ९ ॥

पश्चादग्रे प्राङ्तिष्ठन् । (ञ) अथोत्तरतो दक्षिणाऽथ पुरस्तात्प्रत्यङ्ङथ जघनेन परीत्य दक्षिणतऽ उदङ्तिष्ठंस्तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्राऽथानुपरीत्य पश्चात्प्राङ्तिष्ठंस्तथो हास्यैतत्प्रागेव कर्म कृतं भवति ॥ १० ॥

सहस्रस्य प्रमाऽसि । सहस्रस्य प्रतिमाऽसि सहस्रस्योन्माऽसि साहस्रोऽसि सहस्राय त्वेति सर्व्वं वै सहस्रᳬं सर्व्वमसि सर्व्वस्मै त्वेत्येतत् ॥ ११ ॥

(द) अथातश्चितिपुरीषाणामेव मीमाᳬंसा । (साऽयं) अयमेव लोकः प्रथमा चितिः पशवः पुरीषं यत्प्रथमां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयतीमं तल्लोकं पशुभिः प्रच्छादयति ॥ १२ ॥

(त्य) अन्तरिक्षमेव द्वितीया चितिः । (र्व्वं) वयाᳬंसि पुरीषं यद्द्वितीयां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयत्यन्तरिक्षं तद्वयोभिः प्रच्छादयति ॥ १३ ॥

सम्वत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवास्मिन्नेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति । सहस्रेण सर्वं वै सहस्रम् । सर्वेणैवास्मिन्नेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति ॥ ९ ॥

पश्चादग्रे प्राङ् तिष्ठन् । अथोत्तरतो दक्षिणा । अथ पुरस्तात्प्रत्यङ् । अथ जघनेन परीत्य दक्षिणत उदङ् तिष्ठन् । तद्दक्षिणावृत् । तद्धि देवत्रा । अथानुपरीत्य पश्चात्प्राङ् तिष्ठन् । तथो हास्यैतत्प्रागेव कर्म कृतं भवति ॥ १० ॥

"सहस्रस्य प्रमाऽसि, सहस्रस्य प्रतिमाऽसि, सहस्रस्योन्माऽसि, साहस्रोऽसि, सहस्राय त्वा"—(वा. सं. १५। ६५) इति । सर्वं वै सहस्रम् । सर्वमसि सर्वस्मै त्वेत्येतत् ॥११॥

(१) अथातश्चितिपुरीषाणामेव मीमांसा । अयमेव लोकः प्रथमा चितिः । पशवः पुरीषम् । यत्प्रथमां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति—इमं तल्लोकं पशुभिः प्रच्छादयति ॥ १२ ॥

(२) अन्तरिक्षमेव द्वितीया चितिः । वयांसि पुरीषम् । यद्द्वितीयां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति—अन्तरिक्षं तद्वयोभिः प्रच्छादयति ॥ १३ ॥

सहस्रस्य प्रमाऽसीत्येते पञ्च मन्त्राः ॥ ११ ॥

अथातश्चितिपुरीषाणामिति । सप्तभिरेताभिरेव चितिभिः पुरुषविषयाणि दर्शनान्तराण्युच्यन्ते ॥ १२–१८॥

द्यौरेव तृतीया चितिः । (नं) नक्षत्राणि पुरीषं यत्तृतीयां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति दिवं तन्नक्षत्रैः प्रच्छादयति ॥ १४ ॥

यज्ञऽएव चतुर्थी चितिः । (दं) दक्षिणाः पुरीषं यच्चतुर्थीं चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति यज्ञं तद्दक्षिणाभिः प्रच्छादयति ॥ १५ ॥

यजमानऽ एव पञ्चमी चितिः । प्रजा पुरीषं यत्पञ्चमीं चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति यजमानं तत्प्रजया प्रच्छादयति ॥ १६ ॥

स्वर्गऽ एव लोकः षष्ठी चितिः । (दें) देवाः पुरीषं यत्षष्ठीं चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति स्वर्गं तल्लोकं देवैः प्रच्छादयति ॥ १७ ॥

(त्य) अमृतमेव सप्तमी चितिः । (स्ता) तामुत्तमामुपदधात्यमृतं तदस्य सर्वस्योत्तमं दधाति तस्मादस्य सर्वस्यामृतमुत्तमं तस्माद्देवाऽ अनन्तर्हितास्तस्मादु तेऽमृताऽ इत्यधिदेवतम् ॥ १८ ॥

(मु) अथाध्यात्मम् । सैवेयं प्रतिष्ठा य एवायमवाङ्प्राणस्तत्प्रथमा चितिर्मांसं पुरीषं यत्प्रथमां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयत्येतदस्य तदात्मनो मांसैः संछादयतीष्टका ऽउपधायास्थीष्टकाऽ अस्थि तन्मांसैः संछादयति नाधस्तात्संछादयति तस्मादिमे प्राणा ऽअधस्तादसंछन्ना ऽउपरिष्टात्

(३) द्यौरेव तृतीया चितिः । नक्षत्राणि पुरीषम् । यत्तृतीयां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति-दिवं तन्नक्षत्रैः प्रच्छादयति ॥ १४ ॥

(४) यज्ञ एव चतुर्थी चितिः । दक्षिणाः पुरीषम् । यच्चतुर्थीं चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति-यज्ञं तद् दक्षिणाभिः प्रच्छादयति ॥ १५ ॥

(५) यजमान एव पञ्चमी चितिः । प्रजा पुरीषम् । यत्पञ्चमीं चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति-यजमानं तत् प्रजया प्रच्छादयति ॥ १६ ॥

(६) स्वर्ग एव लोकः षष्ठी चितिः । देवाः पुरीषम् । यत् षष्ठीं चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति-स्वर्गं तल्लोकं देवैः प्रच्छादयति ॥ १७ ॥

(७) अमृतमेव सप्तमी चितिः । तामुत्तमामुपदधाति । अमृतं तदस्य सर्वस्योत्तमं दधाति । तस्मादस्य सर्वस्यामृतमुत्तमम् । तस्माद्देवा अनन्तर्हिताः । तस्मादु तेऽमृता इत्यधिदेवतम् ॥ १८ ॥

(१) अथाध्यात्मम्-सैवेयं प्रतिष्ठा, य एवायमवाङ् प्राणः-तत्प्रथमा चितिः । मांसं पुरीषम् । यत्प्रथमां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति-एतदस्य तदात्मनो मांसैः संछादयति । इष्टका उपधाय । अस्थीष्टकाः । अस्थि तन्मांसैः संछादयति । नाधस्तात्संछादयति । तस्मादिमे प्राणा अधस्तादसंछन्नाः । उपरि-

अथाध्यात्मम् । एतान्याध्यात्मिकानि दर्शनान्युच्यन्ते ॥ १९-२१ ॥

प्रच्छादयत्येतदस्य तदात्मनऽ उपरिष्टान्मार्ठ्ँसैः सुंछादयति तस्मा-दस्यैतदात्मनऽ उपरिष्टान्मार्ठ्ँसैः सुंछन्नं नावकाशते ॥ १९ ॥

यदूर्ध्वं प्रतिष्ठायाऽअवाचीनं मध्यात् । (२) तद्द्वितीया चितिर्मार्ठ्ँसं पुरीषं यद्द्वितीयां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयत्येतदस्य तदात्मनो मार्ठ्ँसैः सुंछादयतीष्टकाऽ उपधायास्थीष्टका ऽअस्थि तन्मार्ठ्ँसैः संछादयति पुरीषऽउप-दधाति पुरीषेण प्रच्छादयत्येतदस्य तदात्मनऽ उभयतो मार्ठ्ँसैः संछादयति तस्मादस्यैतदात्मन ऽउभयतो मार्ठ्ँसैः सुंछन्नं नावकाशते २०

मध्यमेव तृतीया चितिः । (४) यदूर्ध्वं मध्यादवाचीनं ग्रीवाभ्यस्त-च्चतुर्थी चितिर्ग्रीवाऽ एव पञ्चमी चितिः शिरऽ एव षष्ठी चितिः प्राणाऽ एव सप्तमी चितिस्तामुत्तमामुपदधाति प्राणांस्तदस्य सर्वस्योत्तमान्दधाति तस्मादस्य सर्वस्य प्राणाऽ उत्तमाः पुरीषऽउपदधाति मार्ठ्ँसं वै पुरीषं मार्ठ्ँसेन तत्प्राणान्प्रतिष्ठापयति नापुरिष्टात्प्रच्छादयति तस्मादिमे प्राणाऽ उपरिष्टादसंछन्नाः ॥ २१ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ८।४-५ ॥ (७. ४.) ॥

इति चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ८।४ ॥ (कण्डिकासंख्या १०९)

इति सप्तमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ८ ॥ ७ ॥

अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ४२७ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चितिनामकमष्टमं

काण्डं समाप्तम् ॥ ८ ॥

टात्प्रच्छादयति । एतदस्य तदात्मन उपरिष्टान्मांसैः संछादयति । तस्मादस्यैतदात्मन उपरि-ष्टान्मांसैः संछन्नं नावकाशते ॥ १९ ॥

(२) यदूर्ध्वं प्रतिष्ठायाः, अवाचीनं मध्यात्–तद्द्वितीया चितिः । मांसं पुरीषम् । यद्द्वितीयां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति–एतदस्य तदात्मनो मांसैः संछादयति । इष्टका उपधाय । अस्थीष्टकाः । अस्थि तन्मांसैः संछादयति । पुरीष उपदधाति, पुरीषेण प्रच्छादयति । एतदस्य तदात्मन उभ-यतो मांसैः संछादयति । तस्मादस्यैतदात्मन उभयतो मांसैः संछन्नं नावकाशते ॥ २० ॥

(३) मध्यमेव तृतीया चितिः (४) । यदूर्ध्वं मध्यादवाचीनं ग्रीवाभ्यः तच्चतुर्थी चितिः ।

(५) ग्रीवा एव पञ्चमी चितिः । (६) शिर एव षष्ठी चितिः । (७) प्राणा एव सप्तमी चितिः ।

तामुत्तमामुपदधाति-प्राणांस्तदस्य सर्वस्योत्तमान्दधाति । तस्मादस्य सर्वस्य प्राणा उत्तमाः । पुरीष उपदधाति । मांसं वै पुरीषम् । मांसेन तत्प्राणान्प्रतिष्ठापयति । नोपरिष्टात्प्रच्छादयति । तस्मादिमे प्राणा उपरिष्टादसंछन्नाः ॥ २१ ॥

इत्याहवनीयाभिचयनं समाप्तम्।

---

* इति श्रीहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्येऽष्टमे काण्डे सप्तमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (८-७-४) ॥

इति सप्तमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ (८-७) ॥

इति समाप्तमिदमष्टमं चितिकाण्डम् ॥ ८ ॥

---

* अस्मिन्नष्टमे काण्डे आद्ययोर्द्वयोः प्रपाठकयोर्गतादारभ्य चतुर्थाध्यायस्य तृतीयब्राह्मणपर्यन्तमेव सायणभाष्यमुपलब्धम्। ततोऽग्रिमं सायणभाष्यं दुष्प्राप्यमभूत् तदन्वेषणे प्रयतितव्यं विपश्चिद्भिः। अन्त्ययोर्द्वयोः प्रपाठकयोश्चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थ ब्राह्मणमारभ्य काण्डसमाप्तिपर्यन्तमेकेन ब्राह्मणेनाधिकस्याध्यायत्रयस्य हरिस्वामिभाष्यमुपलभ्यमानमत्र संगृहीतम्। परंच तदत्यन्ताशुद्धमासीत्। यदेतद्भाष्यस्यादर्शभूतं पुस्तकद्वयं प्राप्तं तदप्यशुद्धिबहुलम्। परंतु केवल मूलमात्रग्रहणापेक्षया सभाष्यस्य ग्रहणं श्रेय इति मत्वा तादृगपीदं हरिस्वामिभाष्यं यथामति यथाशक्ति संशोध्य संगृहीतमिति ध्येयम्। अस्याशुद्धिविषये विद्वद्भिः क्षन्तव्यम्। एतद्भाष्यस्य शुद्धं पुस्तकान्तरं यदि केषाञ्चन विदुषां सविधे स्यात्तर्हि दीयेत चेद्द्वितीयावृत्तौ तत्संयोजयाम इति सविनयं प्रार्थ्यन्ते ते महाभागाः ॥

इति श्रीशतपथब्राह्मणे सायणभाष्यसमेतम्
चितिनामकमष्टमं काण्डं
समाप्तम् ।

(तत्र आदितश्चतुर्थाध्यायस्य तृतीयब्राह्मणावध्येव सायणभाष्य-
मुपलब्धम् । अग्रे चासमाप्ति हरिस्वामिभाष्यं
संगृहीतं वर्तते ॥)

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम्

सायणभाष्यसमेतम् ।

तत्र

नवमं काण्डम् ९ ।

अथ संचितिसंज्ञकं नवमं काण्डं प्रारभ्यते ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अथातः शतरुद्रियं जुहोति । (स्तु) अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः सऽ एषोऽत्र रुद्रो देवता तस्मिन्देवा ऽएतदमृतꣳ रूपमुत्तममदधुः स एषोऽत्र दीप्यमानोऽतिष्ठदन्नमिच्छमानस्तस्माद्देवा ऽअबिभयुर्यद्वै नोऽयं न हिꣳस्यादिति ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन् । (त्र) अन्नमस्मै सम्भराम तेनैनꣳ शमयामेति तस्माऽ-

अथातः शतरुद्रियं जुहोति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः । स एषोऽत्र रुद्रो देवता । तस्मिन्देवा एतदमृतं रूपमुत्तममदधुः । स एषोऽत्र दीप्यमानोऽतिष्ठदन्नमिच्छमानः । तस्माद्देवा अबिभयुः-यद्वै नोऽयं न हिंस्यादिति ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्-अन्नमस्मै सम्भराम, तेनैनं शमयाम-इति । तस्मा एतदन्नं समभरन् शान्तदेवत्यम् ।

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

चित्तीनाम्प्रधानं हि काण्डेऽष्टम उदीरितम् । अथाग्निनवमे कर्म संचितस्याभिधास्यते ॥ २ ॥

तत्रादौ तावच्छतरुद्रियहोमं विधत्ते-अथात इति । 'अथ'-शब्देनात्र चितिप्रधानपरिसमाप्त्यानन्तर्यं द्योत्यते । 'अतः' इति यत. कारणात्संचितोऽग्निरुपशमनीयः अतो हेतोः, 'शतरुद्रियम्' इति कर्मनामधेयम्; यथा अग्निहोत्रं जुहोतीति 'शतरुद्रियं जुहोति' शतरुद्रियाख्यं होमं भावयेदित्यर्थः । विहितोऽयं होमो रुद्ररूपतापन्नस्याग्नेरुपशमनार्थ इत्याह-अत्रैष इत्यादिना तेनैनं शमयतीत्यन्तेन । 'अत्र' अस्मिन्नवसरे 'एष.' 'अग्नि.' साकल्येन 'संस्कृतः' भवति । अतश्च 'सः' 'रुद्रो देवता' यतः कारणाद् 'देवाः' 'तस्मिन्' 'एतत्' चयनलक्षणेन संस्कारेण निष्पन्नम् 'अमृतम्' अत एव 'उत्तमं रूपम्' 'अदधुः' विस्रंसनात्प्राक् यदमृतं रूपमस्ति तस्य विस्रंसनावसरे गतत्वात्तदेव पुनरत्र चयनसंस्कारेणादधुः । 'तस्माद्' 'एषः' अग्निः 'दीप्यमानः' 'अन्नमिच्छमानः' 'अतिष्ठत्' । इच्छमान इति व्यत्ययेन-(पा. सू. ३।१।८५) शानच् । अथवा (पा. सू. ३ । २ । १२९) शक्यार्थे चानश्प्रत्ययः । तथाविधादुद्रुद् 'देवाः' 'येनोपायेन' 'नः' 'अयं न हिंस्यादिति' 'अबिभयुः' इति "भीत्रार्थानां भयहेतुः"-(पा. सू. १ । ४ । २५) इति हेतोर्ग्रहणम् ॥ १ ॥

पश्चात् 'ते' 'देवाः' 'अस्मै' रुद्राय 'अन्नं सम्भराम' 'तेनैनं शमयामेति' परस्परमुक्त्वा तथैवाकार्षुः । 'शान्तदेवत्य' देवताशान्तिधर्मिरर्थः । अत एव शमनार्थत्वात् 'तद्' अन्न 'शान्तदेवत्यम्,' 'तत्' च

एतदन्नꣳ समभरञ्छान्तदेवत्यं तेनैनमशमयंस्तद्यदेतं देवमेतेनाशमयं-स्तस्माच्छान्तदेवत्यꣳ शान्तदेवत्यꣳ ह वै तच्छतरुद्रियमित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्तथैवास्मिन्नयमेतदमृतꣳ रूपमुत्तमं दधाति स एषोऽत्र दीप्यमानस्तिष्ठत्यन्नमिच्छमानस्तस्मा एतदन्नꣳ सम्भरति शान्तदेवत्यं तेनैनꣳ शमयति ॥ २ ॥

जर्तिलैर्जुहोति । जायत एष एतद्यच्चीयते स एष सर्वस्मा अन्नाय जायत उभयम्वेतदन्नं यज्जर्तिला यच्च ग्राम्यं यच्चारण्यं यदह तिलास्तेन ग्राम्यं यदकृष्टे पच्यन्ते तेनारण्यमुभयेनैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ग्राम्येण चारण्येन च ॥ ३ ॥

(चा) अर्कपर्णेन जुहोति । (त्य) अन्नमर्कोऽन्नेनैवैनमेतत्प्रीणाति ॥ ४ ॥

परिश्रित्सु जुहोति । (त्य) अग्नय एते यत्परिश्रितस्तथो हास्यैता अग्निमत्येवाहुतयो हुता भवन्ति ॥ ५ ॥

तेनैनमशमयन् । तद् यदेतं देवमेतेनाशमयन् । तस्माच्छान्तदेवत्यम् । शान्तदेवत्यं ह वै तच्छतरुद्रियमित्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः । तथैवास्मिन्नयमेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति । स एषोऽत्र दीप्यमानः तिष्ठत्यन्नमिच्छमानः। तस्मा एतदन्नं सम्भरति–शान्तदेवत्यम्। तेनैनं शमयति॥२॥

जर्तिलैर्जुहोति । जायतऽएष एतद्–यच्चीयते । स एष सर्वस्मा अन्नाय जायते । उभयम्वेतदन्नं–यज्जर्तिलाः–यच्च ग्राम्यं, यच्चारण्यम् । यदह तिलाः–तेन ग्राम्यम् । यदकृष्टे पच्यन्ते–तेनारण्यम् । उभयेनैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति–ग्राम्येण चारण्येन च ॥ ३ ॥

अर्कपर्णेन जुहोति । अन्नमर्कः । अन्नेनैवैनमेतत्प्रीणाति ॥ ४ ॥

परिश्रित्सु जुहोति । अग्नय एते–यत्परिश्रितः । तथो हास्यैता अग्निमत्येवाहुतयो हुता भवन्ति ॥ ५ ॥

देवाः परोऽक्षकामत्वात् ' शतरुद्रियमिति ' अभिदधते, तदन्नसाध्यत्वात्कर्मापि तथैव व्यपदिश्यते । तथा च पूर्वं यथैव ' देवाः ' अकार्षुः ' तथैव ' असावपि यजमान. ' तेन ' अन्नेन ' रुद्रं ' शमितवान् भवति ॥ २ ॥

प्रकृते होमद्रव्यविशेषं विधाय तस्य चोभयविधान्नात्मकत्वाख्यनसंस्कारे जातरुद्रदेवनोचितरूपत्वेन प्रशंसति–जर्तिलैर्जुहोतीत्यादिना । जर्तिला आरण्यतिलाः । स एष इति । उत्पद्यमानस्य सर्वस्य सर्वभोगार्थमुत्पत्तेः ' स एषः ' अग्निः ' सर्वस्मै ' ' अन्नाय जायते ' सर्वान्नभोगार्थं जायत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

साधारण्येन होमसाधनतया स्रुवाः प्राप्तावपवादमाह–अर्कपर्णेनेति । अन्नमर्क इति । अर्कस्य भोग्यप्रशान्त-पातित्वादन्नत्वम् ॥ ४ ॥

जुहोतीति चोदितत्वेनाहवनीये होमप्रसक्तावाह–परिश्रित्स्विति । ' परिश्रित. ' इति । चितीः परितो

यद्देवैतच्छतरुद्रियं जुहोति । प्रजापतेर्विस्रस्ताद्देवता ऽउदक्रामंस्तमेकऽ एव देवो नाजहान्मन्युरेव सोऽस्मिन्नन्तर्वितितोऽतिष्ठत्सोऽरोदीत्तस्य यान्यश्रूणि प्रास्कन्दंस्तान्यस्मिन्मन्यौ प्रत्यतिष्ठन्त्सऽ एव शतशीर्षा रुद्रः समभवत्सहस्राक्षः शतेषुधिरथ याऽअन्या विप्रुषोऽपतंस्ताऽअसंख्याता सहस्राणीमाँल्लोकाननुप्राविशंस्तद्यद्रुदितात्समभवंस्तस्माद्रुद्राः सोऽयꣳ शतशीर्षा रुद्रः सहस्राक्षः शतेषुधिरधिज्यधन्वा प्रतिहितायी भीषयमाणोऽतिष्ठदन्नमिच्छमानस्तस्माद्देवाऽअबिभयुः ॥ ६ ॥

(स्ते) ते प्रजापतिमब्रुवन् । (न्न) अस्माद्वै बिभीमो यद्वै नोऽयं न हिꣳस्यादिति सोऽब्रवीदन्नमस्मै सम्भरत तेनैनꣳ शमयतेति तस्माऽएतदन्नꣳ समभरञ्छतरुद्रियं तेनैनमशमयंस्तद्यदेतꣳ शतशीर्षाणꣳ रुद्र-

---

यद्वेवैतच्छतरुद्रियं जुहोति । प्रजापतेर्विस्रस्ताद्देवता उदक्रामन् । तमेक एव देवो नाजहात्–मन्युरेव । सोऽस्मिन्नन्तर्विततोऽतिष्ठत् । सोऽरोदीत् । तस्य यान्यश्रूणि प्रास्कन्दन्–तान्यस्मिन्मन्यौ प्रत्यतिष्ठन् । स एव शतशीर्षा रुद्रः समभवत्–सहस्राक्षः शतेषुधिः । अथ या अन्या विप्रुषोऽपतन्–ता असंख्याता सहस्राणीमाँल्लोकाननुप्राविशन् । तद्यद्रुदितात्समभवन्–तस्माद्रुद्राः । सोऽयं शतशीर्षा रुद्रः सहस्राक्षः शतेषुधिरधिज्यधन्वा प्रतिहितायी भीषयमाणोऽतिष्ठद्–अन्नमिच्छमानः । तस्माद्देवा अबिभयुः ॥ ६ ॥

ते प्रजापतिमब्रुवन्–' अस्माद्वै बिभीमो–यद्वै नोऽयं न हिंस्याद्'–इति । सोऽब्रवीत्–'अन्नमस्मै सम्भरत, तेनैनं शमयत ' इति । तस्मा एतदन्नं समभरञ्छतरुद्रियम् । तेनैनमशमयन् । तद्यदेतं

निक्षिप्ताः क्षुद्रपाषाणाः । तेष्वयं होमः कर्तव्यः । तेषां चाग्नेः परितः श्रयणादग्नित्वेन ' एता. ' ' आहुतयः ' ' अग्निमेयेव ' प्रदेशे ' हुता भवन्ति ' । अत्र कात्यायनः–" शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्यापरस्याꣳ सक्त्या परिश्रित्स्वर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन शातशन्निति " (का. श्रौ. सू. १८ । १) इति । अर्ककाष्ठं च दण्डस्थाने करणीयम् ॥ ६ ॥

अथ पुनस्तमेव होमं शतशीर्ष्णः रुद्रस्येतरेषां च रुद्राणामुत्पत्तिप्रकारं दर्शयन् तच्छमनार्थत्वेन प्रशंसति–यद्वेवैतदित्यादिना । ' प्रजापतेः ' सकाशाद् विस्रंसनावसरे सर्वासु देवतासु निर्गतास्वपि ' एक एव मन्युर्देवः ' तमपरित्यज्य ' तस्मिन् एवान्तर्विततः ' ' अतिष्ठत् ' पश्चात् ' सः ' प्रजापतिः विस्रसनाद् ' अरोदीत् ' रोदनाद् वदनतो ' यान्यश्रूणि प्रास्कन्दन् ' अपतन् । तान्यन्तर्वर्तमाने ' मन्यौ ' प्रतिष्ठितान्यभूवन् । ततः ' सः ' मन्युः शतशीर्षत्वादिगुणको ' रुद्रः ' अभूत् ' अथ ' ततो ये अश्रुकणा जातास्ते अनेकभूताः पृथिव्यादिलोकान् प्राविशन् । ततश्च ते अनेके रुद्रा जाताः । रोदनाच्च तेषामुत्पत्तेः रुद्रत्वम् । यः पुनः ' शतशीर्षा रुद्रः ' अभूत् सः ' प्रतिहितायी ' अभिमुखस्थायी ' भीषयमाण. ' ' अन्नम् ' इच्छन्

मेतेनाशमयंस्तस्माच्छतशीर्षरुद्रशमनीयꣳ शतशीर्षरुद्रशमनीयꣳ ह वै तच्छतरुद्रियमित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्तथैवास्माऽअयमेतदन्नꣳ सम्भरति शतरुद्रियं तेनैनꣳ शमयति ॥ ७ ॥

गवेधुकासक्तुभिर्जुहोति । यत्र वै सा देवता विस्रस्ताऽशयत्ततो गवेधुकाः समभवन्त्स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ८ ॥

(त्य) अर्कपर्णेन जुहोति । (त्ये) एतस्य वै देवस्याशयादर्कः समभवत्स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ९ ॥

शतशीर्षाणं रुद्रमेतेनाशमयन्–तस्माच्छतशीर्षरुद्रशमनीयम् । शतशीर्षरुद्रशमनीयं ह वै तच्छतरुद्रियमित्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः । तथैवास्मा अयमेतदन्नं सम्भरति शतरुद्रियम् । तेनैनं शमयति ॥ ७ ॥

गवेधुकासक्तुभिर्जुहोति । यत्र वै सा देवता विस्रस्ताऽशयत्–ततो गवेधुकाः समभवन् । स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ८ ॥

अर्कपर्णेन जुहोति । एतस्य वै देवस्याशयादर्कः समभवत् । स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ९ ॥

'अतिष्ठत्' 'तस्माद्देवाः' 'अबिभयुः' । भीत्वा च 'प्रजापतिम्' अपृच्छन् । ततोऽन्नसंभरणे 'शमयत' इत्युपदेशं प्राप्य तथैवान्वतिष्ठन् । तदन्न शतशीर्षरुद्रशमनार्थत्वात् 'शतशीर्षरुद्रशमनीयम्' तच परोऽक्षकामत्वाद्देवाः 'शतरुद्रियम्' इति व्याहरन्ति । अतो यथैव देवाः शतशीर्षाणं रुद्रमशमयन् तथैव 'अयम्' अपि यजमानः 'एनम्' 'एतत्' शतरुद्रियहोमलक्षणेनोपायेन शमितवान् भवति ॥ ६–७ ॥

होमद्रव्यान्तरं विधाय प्रशंसति–गवेधुकासक्तुभिरिति । गवेधुका आरण्यगोधूमास्तेषां पिष्टैः शतरुद्रियं जुहुयात् । 'सा' प्रजापतिरूपा 'देवता' यस्मिन् प्रदेशे 'विस्रस्ताऽशयत्' अशयदिति शेतेर्लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं शब्विकरणे च रूपम् । शयितप्रदेशाद्गवेधुका जाता अतः स्वे होमसम्पादने 'स्वेनैव' 'भागेन' तस्यैवार्थप्रदर्शनं–स्वेन रसेनेति । स्वकार्येण रमणीयेन 'भागेन' 'एनं' प्रीणितवान् भवति । अत्र जर्तिलैर्जुहोति गवेधुकासक्तुभिर्जुहोतीति पृथगेव विहितत्वाद्द्रव्यविकल्पः । अत एवापस्तम्बेन सूत्रितम्–"शतरुद्रियं जुहोति जर्तिलयवाग्वा गवेधुकयवाग्वा जर्तिलैर्गवेधुकसक्तुभिः कुशत्रय–सर्पिषाऽजाक्षीरेण मृगीक्षीरेण वा" इति । यत्पुनरुक्तं कात्यायनेन 'सन्तत जर्तिलमिश्रान् गवेधुकासक्तून्'–(का. श्रौ. सू. १८।१।१) इति समुच्चयेन, तच्छाखान्तरानुसारेणोक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ ८ ॥

"अर्कपर्णेन जुहोत्यन्नमर्कः" इत्यनेनैवार्कपर्णं होमसाधनं विहितम्, तदेव पुनरपि प्रकारान्तरेण स्तौति–अर्कपर्णेनेति । आशयो हृदयदेशः ॥ ९ ॥

१–अ क्षीरमेके तिष्ठद्धोमस्त इत्यध्यायेन । इति सूत्रांश. ।

परिश्रित्सु जुहोति । लोमानि वै परिश्रितो न वै लोमसु विषं न किं-
चनु हिनस्त्युत्तरार्धेऽग्नेरुदङ्तिष्ठञ्जुहोत्येतस्याꣳ ह दिश्येतस्य देवस्य
गृहाः स्वायामेवैनमेतद्दिशि प्रीणाति स्वायां दिश्यवयजते ॥ १० ॥
स वै जानुदघ्ने प्रथमꣳ स्वाहाकरोति । (त्य) अध इव वै तद्यज्जानु-
दघ्नमध इव तद्यदयं लोकस्तद्य इमं लोकꣳ रुद्राः प्राविशꣳस्तांस्त-
त्प्रीणाति ॥ ११ ॥
(त्य) अथ नाभिदघ्ने । मध्यमिव वै तद्यन्नाभिदघ्नं मध्यमिवान्तरिक्ष-
लोकस्तद्येऽन्तरिक्षलोकꣳ रुद्राः प्राविशꣳस्तांस्तत्प्रीणाति ॥ १२ ॥
(त्य) अथ मुखदघ्ने । (ध्रु ऽ) उपरीव वै तद्यन्मुखदघ्नमुपरीव तद्यदसौ
लोकस्तद्येऽमुं लोकꣳ रुद्राः प्राविशꣳस्तांस्तत्प्रीणाति स्वाहाकारेणान्नं वै
स्वाहाकारोऽन्नेनैवैनानेतत्प्रीणाति ॥ १३ ॥

परिश्रित्सु जुहोति । लोमानि वै परिश्रितः । न वै लोमसु विषम्, न किंचन हिनस्ति । उत्त-
रार्धेऽग्नेरुदङ्ङतिष्ठन् जुहोति । एतस्यां ह दिश्येतस्य देवस्य गृहाः । स्वायामेवैनमेतद्दिशि प्रीणाति,
स्वायां दिश्यवयजते ॥ १० ॥
स वै जानुदघ्ने प्रथमं स्वाहाकरोति । अध इव वै तद्-यज्जानुदघ्नम् । अध इव तद्-यदयं
लोकः । तद्-य इमं लोकं रुद्राः प्राविशन्-तांस्तत् प्रीणाति ॥ ११ ॥
अथ नाभिदघ्ने । मध्यमिव वै तद्-यन्नाभिदघ्नम् । मध्यमिवान्तरिक्षलोकः । तद्-येऽन्तरिक्षलोके
रुद्राः प्राविशन्-तांस्तत् प्रीणाति ॥ १२ ॥
अथ मुखदघ्ने । उपरीव वै तद्-यन्मुखदघ्नम् । उपरीव तद्-यदसौ लोकः । तद्-येऽमुं लोकं रुद्राः
प्राविशन्-तांस्तत् प्रीणाति । स्वाहाकारेण । अन्नं वै स्वाहाकारः । अन्नेनैवैनानेतत्प्रीणाति ॥ १३ ॥

अर्कपर्णदेव [illegible] प्रकारान्तरेण स्तौति—परिश्रित्सु जुहोतीति । लोमानि वै परिश्रित इति ।
लोमानि देहं परितः [illegible], परिश्रितोऽप्यग्निं परितः श्रयन्तीति 'लोमसु' । 'विषं' नास्ति । लोमसु विषनिषूते-
ष्वपि बाधानवाप्तम् । [illegible] परिश्रित्सु होमाद्रुद्रोऽपि 'न किंचन' अपि वस्तु 'हिनस्ति' । ' एतस्यां
ह दिश्येतस्य ' [illegible] ' रुद्रस्य ' गृहाः ' उत्तरस्यां दिशि भवन्ति, तस्या दिशो-
ऽहिंसात्मकत्वात्, अत ' एनं ' [illegible] स्वायामेव ' दिशि ' ' एनं ' रुद्रं ' प्रीणाति ' तस्यामेव तान्
' अवयजते ' [illegible] ॥ १० ॥
" स वा [illegible] " इत्यादिना [illegible] स्वाहाकारः क्रियत इत्युपदिश्यते;
तत्र कश्चित् [illegible] इति तत्र—जानुदघ्न इति । ' जानुदघ्ने ' जानुप्रमाणदेशे ' सः ' अध्वर्युः
'प्रथमं स्वाहाकरोति' । [illegible] पृथिवीं प्राविशन् [illegible] ' प्रीणाति ' ।

१—[illegible] । का. श्रौ. सू. १८।२।

नमस्ते रुद्र मन्यवऽइति । य ऽएवास्मिन्त्सोऽन्तर्मन्युर्विततोऽतिष्ठ-त्तस्माऽएतन्नमस्करोत्युतो तऽइषवे नमो बाहुभ्यामुत ते नमऽ इतीष्वा च हि बाहुभ्यां च भीषयमाणोऽतिष्ठत् ॥ १४ ॥

(स्तु) स ऽएष क्षत्रं देवः । (यो) यः स शतशीर्षा समभवद्विशऽ इमऽ-इतरे ये विप्रुड्भ्यः समभवंस्तस्माऽएतस्मै क्षत्रायैता विशऽ एतं पुर-स्तादुद्धारमुदहरन्यऽ एष प्रथमोऽनुवाकस्तेनैनमप्रीणंस्तथैवास्माऽअय-मेतं पुरस्तादुद्धारमुद्धरति तेनैनं प्रीणाति तस्मादेषऽएकदेवत्यो भवति रौद्र ऽएतर्ँ ह्येतेन प्रीणाति ॥ १५ ॥

“ नमस्ते रुद्र मन्यवे ”–इति । य एवास्मिन्त्सोऽन्तर्मन्युर्विततोऽतिष्ठत्–तस्मा एतन्नम-स्करोति । “ उतो त इषवे नमो, बाहुभ्यामुत ते नमः ”–(वा. सं. १६ । १) इति । इष्वा च हि बाहुभ्यां च भीषयमाणोऽतिष्ठत् ॥ १४ ॥

स एष क्षत्रं देवो–यः स शतशीर्षा समभवत् । विश इम इतरे–ये विप्रुड्भ्यः समभवन् । तस्मा-एतस्मै क्षत्रायैता विश एतं पुरस्तादुद्धारमुदहरन्–य एष प्रथमोऽनुवाकः–तेनैनमप्रीणन् । तथै-वास्मा अयमेतं पुरस्तादुद्धारमुद्धरति । तेनैनं प्रीणाति । तस्मादेष एकदेवत्यो भवति रौद्रः । एतं ह्येतेन प्रीणाति ॥ १५ ॥

एवं ‘ नाभिदघ्ने ’ ‘ मुखदघ्ने ’ च स्वाहाकरोति । ततोऽन्तरिक्षगतान् द्युलोकगतांश्च रुद्रान् प्रीणाति[1]। लोकत्रये पतिता अश्रुकणाः असङ्ख्याता रुद्राः समभवन्निति (षष्ठ्यां कण्डिकायां) प्रागुक्तम् । अथ या अन्या इत्यादिना स्वाहाकारस्य हविर्भक्षणान्नप्रदानसाधनत्वेनान्नवाचेन होमविधानेन एतान् रुद्रानेतेन प्रीणितवान् भवतीत्याह–स्वाहाकारेणेति ॥ ११–१३ ॥

अथ प्रथमानुवाकस्थ[2] प्रथमामृचं व्याचष्टे–नमस्त इति । ‘ अस्मिन् ’ प्रजापतौ ‘ सः ’ प्रागुक्त. ‘ य एव ’ ‘ मन्युर्विततोऽतिष्ठत् ’ ‘ तस्मा ’ एवैतेन ‘ नमस्करोति ’। यद्यप्यत्र मन्युरेव शतशीर्षा रुद्रः समभव-दिति मन्युरेव रुद्रः, तथापि रुद्रशब्देनात्र तदाधारत्वेनाभेदाध्यवसायान्निरुच्यते । ‘ इषवे बाहुभ्यां नमः ’ इति तैः ‘ भीषयमाणोऽतिष्ठत् ’ इति तेभ्य एव नमस्कारं करोति । मन्युरेव शतशीर्षो रुद्रो भूत्वा धनुषा बाहुभ्यां च सर्वेषां भयमुत्पादयामासेति तन्निबन्धनभयपरिहाराय तेभ्यः सर्वेभ्यो नमस्कारः क्रियते ॥ १४ ॥

‘ स एव क्षत्रम् ’ इत्यादिकस्यायमर्थः । प्रजापतेः रौद्रतावसरे ‘ सः ’ मन्युरूपः ‘ यो देवः ’ ‘ शतशीर्षा ’ रुद्रोऽभूत् । ‘ सः ’ एव ‘ देवः ’ ‘ क्षत्रम् ’, ‘ विप्रुड्भ्यः ’ ‘ ये ’ जातास्ते ‘ इतरे विशः ’ ततश्च ‘ एता विशः ’ ‘ तस्मै ’ ‘ क्षत्राय ’ ‘ य एव प्रथमोऽनुवाकः ’ ‘ एतं पुरस्तादुद्धारं ’ भागमकुर्वन्, ‘ तेन ’ भागेन ‘ एनं ’ रुद्रं प्रीणितवन्तः । यथा लोके प्रजा राज्ञे भागं प्रदाय प्रीणयन्ति तद्वत् । अतो यजमानोऽपि तथैव

१–अवनी च नाभिदघ्ने । बाहुत्र मन्यवसहेभ्यो मुखदघ्ने । का. श्रौ. सू. १८ । १ । ४ ।

२–प्रथमेऽनुवाके “ नमस्ते रुद्र मन्यवे ” इत्यादयः–“ तदमीत्या दरसर्वे ” इत्यन्ताः षोडश मन्त्रा विहिताः ।

चतुर्दशैतानि यजूंषि भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरः प्रजापतिश्चतुर्दशः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति नमो नम इति यज्ञो वै नमो यज्ञेनैवैनमेतन्नमस्कारेण नमस्यति तस्मादु ह नायज्ञियं ब्रूयान्नमस्तेऽइति यथा हैनं ब्रूयाद्यज्ञस्तेऽइति तादृक्तत् ॥ १६ ॥

(ट) अथ द्वन्द्विभ्यो जुहोति । नमोऽमुष्मै चामुष्मै चेति तद्यथा वै ब्रूयादसौ त्वं च नऽएष च मा हिंसिष्टमित्येवमेतदाह नतराꣳ हि विदितऽआमन्त्रितो हिनस्ति ॥ १७ ॥

चतुर्दशैतानि यजूंषि भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरः । प्रजापतिश्चतुर्दशः । प्रजापतिरग्निः यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति । नमो नम इति । यज्ञो वै नमः । यज्ञेनैवैनमेतन्नमस्कारेण नमस्यति । तस्मादु ह नायज्ञियं ब्रूयाद्—'नमस्ते' इति, यथा हैनं ब्रूयाद्—यज्ञस्ते इति—तादृक् तत् ॥ १६ ॥

अथ द्वन्द्विभ्यो जुहोति । नमोऽमुष्मै चामुष्मै च—इति । तद्यथा वै ब्रूयाद्—असौ त्वं च नः, एष च मा हिंसिष्टमिति, एवमेतदाह । नतरां हि विदित आमन्त्रितो हिनस्ति ॥ १७ ॥

तस्य प्रथमानुवाकलक्षणं भागं कृत्वा 'तेनैनं' 'प्रीणाति' प्रथमानुवाकस्य साध्यो होमो रुद्रस्य प्रीतिहेतुः पुरस्ताद्भागः सम्पादितो भवतीत्यर्थः । तस्मादेष इति । यतः 'एषः' अनुवाकः रुद्रस्य 'पुरस्ताद् उद्धारः,' अतः 'एकदेवत्यः' तदेव प्रदर्शितं 'रौद्रः' इति ॥ १५ ॥

प्रथमानुवाके षोडश मन्त्रास्तत्र चतुर्दश मन्त्रानन्यूद्य स्तौति—चतुर्दशैतानीति । अधिमासेन सह 'संवत्सरस्त्रयोदश मासाः' 'प्रजापतिः' 'चतुर्दशः' चतुर्दशसंख्यापूरकः । स पुनः 'प्रजापतिः' अग्न्यात्मकः । सोऽग्निरपि चतुर्दशः । तथा च 'अग्निः' यत्परिमाणकः अस्य येऽन्नादयोऽपि यत्परिमाणकाः तत्परिमाणेनैव 'अन्नेन' अग्न्यात्मकं रुद्रं 'प्रीणाति' । चतुर्दशमन्त्रसाध्यहोमलक्षणेनान्नेन अग्न्यात्मकं रुद्रं कार्त्स्न्येन प्रीणातीत्यर्थः । मन्त्रे पौनःपुन्येन 'नमः' शब्दः प्रयुज्यते । स च पूजावचनत्वेन यज्ञात्मकः । ततश्च 'नमो नमः,' इत्यनेन यज्ञरूपेणैव 'नमस्कारेणैनम्' पूजितवान् भवतीत्याह—नमो नमः इति । नमस्यति इति । "नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्"—(पा. सू. ३ । १ । १९) इत्यत्र "नमसः पूजायामिति" वचनात्—पूजार्थे क्यच्प्रत्ययः । तस्मादु हेति । यस्मात् 'नमः' शब्दो यज्ञः 'तस्मान्नमस्ते' इत्येतत् 'नायज्ञिय' 'ब्रूयात्' । किन्तु 'यज्ञियं' यज्ञकर्मार्हमेव 'ब्रूयात्' ततश्च 'एनं' रुद्रं यज्ञस्त इति 'ब्रूयात्' 'नमस्त' इत्यपि तद्वदेव ॥ १६ ॥

अथ द्वन्द्विभ्यो होमं विधत्ते—अथेति । "नमो हिरण्यबाहवे" इत्यादिषु मन्त्रेषु प्रतिपाद्या देवता द्वन्द्विनः, तत्र द्वयोर्द्वयोर्देवतयोः प्रतिपादनात् । 'दिशां च पतये' इत्येतत् 'हिरण्यबाहवे सेनान्ये' इत्येतयोर्विशेषणम् । एवमुत्तरत्रापि, एकैकस्य विशेषणमन्यत् द्वयोर्द्वयोरेव देवतयोः प्रतिपादनं भवति । 'अमुष्मै

नमो हिरण्यबाहवे । सेनान्ये दिशां च पतये नमऽ इत्येषऽ एव हिरण्यबाहुः सेनानीरेष दिशां पतिस्तद्यत्किं चात्रैकदेवत्यमेतमेव तेन प्रीणाति क्षत्रमेव तद्विश्यपि ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰
याऽ असंख्याता ॰ ॰ ॰ ॰ ॰
एतज्जुहोति ॥ १८ ॥

(त्य) अथ जातेभ्यो जुहोति । (त्ये) एतानि ह जातान्येते रुद्राऽअनुप्रविविशुर्यत्र यत्रैते तदेवैनानेतत्प्रीणात्यथोऽएवꣳ हैतानि रुद्राणां जातानि देवानां वै विधामनु मनुष्यास्तस्माद् हेमानि मनुष्याणां जातानि यथाजातमेवैनानेतत्प्रीणाति ॥ १९ ॥

" नमो हिरण्यबाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नमः "–(वा. सं. १६ । १७) इति । एष एव हिरण्यबाहुः सेनानीः । एष दिशां पतिः । तद्यत्किंचात्रैकदेवत्यम्–एतमेव तेन प्रीणाति–क्षत्रमेव तद् विश्यपि भागं करोति । तस्माद् यद्विशः–तस्मिन्क्षात्रियोऽपि भागः । अथ या असंख्याता सहस्राणीमान् लोकाननुप्राविशन्–एतास्ता देवताः–ताभ्य एतज्जुहोति ॥ १८ ॥

अथ जातेभ्यो जुहोति । एतानि ह जातानि, एते रुद्रा अनु प्रविविशुः । यत्र यत्रैते–तदेवैनानेतत्प्रीणाति । अथो एवं हैतानि रुद्राणां जातानि । देवानां वै विधामनु मनुष्याः । तस्माद् हेमानि मनुष्याणां जातानि । यथाजातमेवैनानेतत्प्रीणाति ॥ १९ ॥

चामुष्मै चेति ' 'नमो हिरण्यबाहवे' इत्यादिना द्वन्द्विना निर्देशः । ' यथा ' लोके 'असौ त्वं च एष च' उभावपि नो ' मा हिंसिष्टमिति ' जनो ' ब्रूयात् ' । एवमेवामुष्मा अमुष्मा इत्यनेनाभिहितं भवति । लोके असौ त्वं च एष च नो मा हिंसिष्टम् इत्येवमभिधानस्य प्रयोजनं दर्शयति–नतरां ह हीनि । ' विदितो ' ज्ञातो जनः ' आमन्त्रितः ' सन् यथाऽभिधातारं न हिनस्ति, एवमिह ' नतराम् ' ' हिनस्ति ' । ततश्च प्रकृतेऽपि तद्देशाभिधानात् रुद्रो न हिनस्तीति भाव. ॥ १७ ॥

तानेव देवान् दर्शयति–नमो हिरण्यबाहव इति । ' एष एव ' रुद्र एव ' हिरण्यबाहुः ' ' सेनानी. ' ' दिशां पतिश्च ' । अत उक्तं मन्त्रे–'नमो हिरण्यबाहवे' इति । प्रथमानुवाकः शतशीर्षरुद्रदेवत्यः । द्वितीयाद्यनुवाकेष्वपि यत्किंचैकदेवत्यमेकवचनान्तमन्त्रसाध्यहोमलक्षणमङ्गमस्ति ' तेन ' अपि ' एतमेव ' रुद्रं ' प्रीणाति ' नेतरम्, " स एष क्षत्त्र देवः विश इम इतरे " (श. प. ९।१।१।१५) इत्युक्तत्वात् प्रजायामपि त क्षत्त्रं भागिनं करोति । तस्माल्लोकेऽपि प्रजाया यद्धनमस्ति तत्रापि क्षत्त्रियसम्बद्धो ' भागो ' विद्यते । ' वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः ' इत्यादिबहुवचनान्तमन्त्रप्रतिपादिताभ्यो याभ्यो देवताभ्य एतद्धोमं करोति ता. पृथिव्यादिलोकान्प्रविष्टा विप्रुड्भ्यो जाता अनेका रुद्रदेवता. बहुवचनान्तमन्त्रसाध्यो होमोऽपि विप्रुड्जातानां रुद्राणामित्यर्थः ॥ १८ ॥

द्वन्द्विहोमानन्तरं जातेभ्यो जुहुयादित्याह–अथेति । "नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यः" (वा. सं. १६।२४)–इत्यादिप्रतिपादितानि द्वन्द्विविशेषमूलान्येव जातानि, ' एतानि ' खलु जातान्यनु ' एते ' ' रुद्राः ' ' प्रवि-

तेषां वाऽउभयतोनमस्काराऽअन्ये । (न्येऽ) अन्यतरतोनमस्कारा ऽअन्ये ते ह ते घोरतरा ऽअशान्ततरा यऽउभयतोनमस्काराऽ उभयत ऽएवैनानेतद्यजुषा नमस्कारेण शमयति ॥ २० ॥

स वाऽअशीत्यां च स्वाहाकरोति । प्रथमे चानुवाकेऽथाशीत्यामथाशीत्यां च यानि चोर्ध्वानि यजूंष्यावतानेभ्योऽन्नमशीतयोऽन्नेनैवैना-नेतत्प्रीणाति ॥ २१ ॥

(त्यु) अथैतानि यजूंषि जपति । नमो वः किरिकेभ्यऽइत्येतद्वास्य

तेषां वा उभयतोनमस्कारा अन्ये । अन्यतरतोनमस्कारा अन्ये । ते ह ते घोरतरा अशान्ततराः-य उभयतोनमस्काराः । उभयत एवैनानेतद्यजुषा नमस्कारेण शमयति ॥ २० ॥

स वा अशीत्यां च स्वाहाकरोति । प्रथमे चानुवाके । अथाशीत्याम्, अथाशीत्यां च, यानि चोर्ध्वानि यजूंष्यावतानेभ्यः । अन्नमशीतयः । अन्नेनैवैनानेतत्प्रीणाति ॥ २१ ॥

अथैतानि यजूंषि जपति । " नमो वः किरिकेभ्यः "-(वा. सं. १६ । ४६) इति ।

विशुः ' । यत्र यत्रेते 'तद्, तत्र तत्र ' एवैनान् ' ' प्रीणाति' । किंच ''इदम् ' ' एतानि रुद्राणां जातानि ' खलु ' देवानां ' ' विधान् ! प्रकारमनुसृत्य ' मनुष्याः ' भवन्ति । ' तस्माद् ' एतानि ' मनुष्याणाम् ' अपि ' जातानि ' अतो मनुष्यजातेभ्यः ' एव ' होमे सति देवजातेभ्योऽपि स्यादिति ' यथा जातम् ' एव ' एनान् ' सर्वान् रुद्रान् ' प्रीणाति ' ॥ १९ ॥

तेषां मन्त्राणां मध्ये केचन उभयतोनमस्काराः केचनान्यतरतोनमस्कारा इति तद्वैषम्ये कारणमाह-तेषां वा इति ॥ २० ॥

अन्यत्र सर्वत्र होमे प्रतिमन्त्रदक्षप्रभेदं स्वाहाकार इत्यत्रापि तथैव प्राप्तमाह-स वा इति । ' सः वै ' अध्वर्युर्मन्त्राणाम् ' अशीत्यां ' तत् ' स्वाहाकरोति ' । तत्र ' प्रथमानुवाके ' षोडश मन्त्राः, तेषां सर्वेषामन्ते सकृत्स्वाहाकारः । " अथ नमो हिरण्यबाहवे " (वा. सं. १६ । १७) इत्यारभ्य " अर्भकेभ्यश्च वो नमः " (वा. स. १६ । २६) इत्यन्तमेका अशीतिः सम्पद्यते । एकैकस्यां कण्डिकायामष्टाविंशो मन्त्राः । " दिशां च पतये नमः " इत्यादिक विशेषणतया सम्बन्धनीयमिति (श. प. ९ । १ । १ । १७ भाष्ये) प्रागेवोक्तम् । तथा च दशसु कण्डिकासु मन्त्राणामशीतिः सम्पद्यते । " नमस्तक्षभ्यः " (वा. स. १६ । २७) इत्यारभ्य " सुधन्वने च !" (वा. स. १६ । ३६) इत्यन्तमेका-अशीतिः सम्पद्यते ! पुनः " नमः स्रुत्याय " (वा. सं. १६ । ३७)-इत्यारभ्य " धनुष्कृद्भ्यश्च वो नमः " (वा. सं. १६ । ४६) इत्यन्तमेका-अशीतिः सम्पद्यते । एतस्या अशीत्याः ' ऊर्ध्वानि ' अवतानेभ्यः पूर्वाणि ' यानि च यजूंषि ' सन्ति, एतद्वोभयत्र विनियोगाय प्रतिनिर्देशु व्याख्यातम् । अत्राशीत्यां स्वाहाकरोति । यानि चोर्ध्वानि-चेति यदुक्तं निर्दिष्टमत्राशीतिं प्रशंसति-अन्नमशीतय इति । अशीति-शब्दे अशिधातुसंयोगादन्नत्वम् । अशीतिषु स्वाहाकारे ' अन्नेनैनान् ' रुद्रान् प्रीणाति ॥ २१ ॥

अथ यानि चेति निर्दिष्टानां विनियोगमाह-अथैतानीति । ' एतद्वास्य ' इत्यादिकस्यायमर्थः ।

प्रतिज्ञाततमं धाम यथा प्रियो वा पुत्रो हृदयं वा तस्माद्यदैतस्माद्देवा-च्छङ्केत तदेताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयादुप हैवैतस्य देवस्य प्रियं धाम गच्छति तथो हैनमेष देवो न हिनस्ति ॥ २२ ॥

नमो वः किरिकेभ्य ऽइति । (त्ये) एते हीदᳪ सर्वं कुर्वन्ति देवाना-ᳪ हृदयेभ्य ऽइत्यग्निर्वायुरादित्य ऽएतानि ह तानि देवानाᳪ हृद-यानि नमो विचिन्वत्केभ्यऽइत्येते हीदᳪ सर्वं विचिन्वन्ति नमो विक्षि-णत्केभ्यऽ इत्येत ये तं विक्षिणन्ति यं विचिक्षीषन्ति नमऽ आनिर्हतेभ्य इत्येते ह्येभ्यो लोकेभ्यो निर्हताः ॥ २३ ॥

एतद्वा अस्य प्रतिज्ञाततमं धाम । यथा प्रियो वा, पुत्रो, हृदयं वा । तस्माद्यद्येतस्माद्देवाच्छ-ङ्केत–तदेताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात् । उप हैवैतस्य देवस्य प्रियं धाम गच्छति । तथो हैनमेष देवो न हिनस्ति ॥ २२ ॥

नमो वः किरिकेभ्यः–इति । एते हीदं सर्वं कुर्वन्ति । " देवानां हृदयेभ्यः "–(वा. सं. १६ । ४६) इति । अग्निर्वायुरादित्यः,–एतानि ह तानि देवानां हृदयानि । " नमो विचिन्वत्केभ्यः "–(वा. सं. १६ । ४६) इति । एते हीदं सर्वं विचिन्वन्ति । " नमो विक्षिणत्केभ्यः "–(वा. सं. १६ । ४६) इति । एते वै तं विक्षिणन्ति–यं विचिक्षीषन्ति । " नम आनिर्हतेभ्यः "–(वा. सं. १६ । ४६) इति । एते ह्येभ्यो लोकेभ्यो निर्हताः ॥ २३ ॥

' यथा प्रियः पुत्रो हृदयं वा प्रतिज्ञाततमम्,' अभिमतं ' धाम ' स्थानम्, तद्वदेतन्मन्त्रचतुष्टयमपि प्रियं 'धाम' ' तस्माद्यद्येतस्माद्देवाद् ' रुद्राच्छङ्कितो भवति 'तदा' ' एताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात् ' । तथा चैतस्य रुद्रस्य ' प्रियं धाम ' एव प्राप्नोतीति स ' देवः ' पश्चाद् ' एनं ' ' न हिनस्ति ' इति ॥ २२ ॥

मन्त्रान् क्रमेण व्याचष्टे–नमो वः किरिकेभ्य इति । ' एते हि ' रुद्राः ' इदं सर्वम् ' अपि जगत् ' कुर्वन्ति ' एतेषां प्रजापत्यश्रुकणनिष्पन्नत्वेन प्रजापत्यात्मकत्वात् । अत एते किरिकाः कर्तारस्तेभ्यस्तादृशेभ्यो वो नमोऽस्त्विति मन्त्रार्थः । अग्निर्वायुरिति । ' अग्निर्वायुरादित्यः ' इति ' एतानि ' ' देवानां हृदयानि ' । यथा हृदयं प्रधानं तथैवैते प्रधानानीत्यर्थः । अतस्तदात्मकेभ्यो रुद्रेभ्यो ' नमः ' इत्यर्थः । अत्राग्निवाय्वादित्य-प्रकाशमन्त्रसाहित्येनैनेषां मन्त्राणां व्याहृतिशब्देनाभिधानम् (श. प. ९ । १ । १ । २१) । किंच यद्देवानां हृदयानीति तत्प्रकाशकानामपि मन्त्राणां हृदयत्वम्, तस्मात्तदभिप्रायेण " एतद्वास्य प्रतिज्ञाततमं धाम यथा प्रियो वा पुत्रो हृदयं वा " (श. प. ९ । १ । १ । २२) इत्युक्तम् । विचिन्वन्त एव विचिन्वत्काः ' एते ' रुद्राः ' इदं सर्वं विचिन्वन्ति ' अभ्यवहारार्थम्, अतस्तत्परिहाराय तेभ्यो ' नमः ' इत्याह । विक्षिण्वन्त एव विक्षिणत्काः ' एते ' रुद्राः ' यं ' विक्षीणं कर्तुमिच्छन्ति तं ' विक्षिणन्ति ' । अतश्च तेभ्यो नमोऽस्तु । ' निर्हताः ' निर्गताः, तत्र विशीर्णेभ्योऽश्रुकणेभ्यस्तदुत्पत्तेः । अतः 'आनिर्हतेभ्यः' रुद्रेभ्यो नम इत्याह ॥ २३ ॥

(८) अथोत्तराणि जपति । द्रापेऽअन्धसस्पतऽइत्येष वै द्रापिरेष वै तं द्रापयति यं दिद्रापयिषत्यन्धसस्पतऽइति सोमस्य पतऽइत्येतद्दरिद्र नीललोहितेति नामानि चास्यैतानि रूपाणि च नामग्राहमेवैनमेतत्प्रीणात्यासां प्रजानामेषां पशूनां मा भेर्मा रोङ्मो च नः किं चनाममदिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २४ ॥

स एष क्षत्रं देवः । (स्तु) तस्मा एतस्मै क्षत्रायैता विशोऽमुं पुरस्तादुद्धारमुदहरन्योऽसौ प्रथमोऽनुवाकोऽथास्मा एतमुपरिष्टादुद्धारमुदहरंस्तेनैनमप्रीणंस्तथैवास्मा अयमेतमुपरिष्टादुद्धारमुद्धरति तेनैनं प्रीणाति तस्मादप्येष एकदेवत्यो भवति रौद्र एवैतं ह्येवैतेन प्रीणाति ॥ २५ ॥

सप्तैतानि यजूंषि भवन्ति । सप्तचितिकोऽग्निः सप्तऽर्तवः संवत्सरः

अथोत्तराणि जपति । "द्रापेऽअन्धसस्पते"–इति । एष वै द्रापिः । एष वै तं द्रापयति–यं दिद्रापयिषति । अन्धसस्पतऽइति । सोमस्य पत इत्येतत् । "दरिद्र नीललोहित"–इति । नामानि चास्यैतानि रूपाणि च । नामग्राहमेवैनमेतत्प्रीणाति । "आसां प्रजानामेषां पशूनां मा भेर्मा रोङ्मो च नः किं चनाममत"–(वा० सं० १६ । ४७) इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २४ ॥

स एष क्षत्रं देवः । तस्मा एतस्मै क्षत्रायैता विशोऽमुं पुरस्तादुद्धारमुदहरन्–योऽसौ प्रथमोऽनुवाकः । अथास्मा एतमुपरिष्टादुद्धारमुदहरन् । तेनैनमप्रीणन् । तथैवास्मा अयमेतमुपरिष्टादुद्धारमुद्धरति । तेनैनं प्रीणाति । तस्मादप्येष एकदेवत्यो भवति–रौद्र एव । एतं ह्येवैतेन प्रीणाति ॥ २५ ॥

सप्तैतानि यजूंषि भवन्ति । सप्तचितिकोऽग्निः । सप्तर्तवः सम्वत्सरः । सम्वत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्या-

---

व्याहृतिहोमानन्तरमुत्तराणि यजूंषि जपेदित्याह–अथेति । तत्र प्रथमं मन्त्रं व्याचष्टे–एष वा इति । 'यं' जनं 'दिद्रापयिषति' कुत्सितं कर्तुमिच्छति 'तं' तथैव करोति । अत एव 'एषः' रुद्रो 'द्रापिः' । 'अन्धः'–शब्देन सोमलक्षणमन्नं विवक्षितमित्याह–सोमस्येति । दरिद्र नीललोहितेति 'एतानि' 'अस्य' रुद्रस्य 'नामानि च रूपाणि च' भवन्तीति तस्य नाम गृहीत्वा 'एव' 'एनं' रुद्रं प्रीणितवान् भवती-त्याह–दरिद्रेति । 'आसां प्रजानामेषां पशूनाम्' इत्येष मन्त्रभागः स्पष्टार्थ इत्याह–यथैवेति ॥ २४ ॥

असङ्ख्यातरुद्ररूपाः 'विशः' शतशीर्षरुद्ररूपाय 'क्षत्राय' प्रथमानुवाकं 'पुरस्तादुद्धारमुदहरन्' । अथ "द्रापे अन्धसस्पते" इत्येतमनुवाकम् 'उपरिष्टादुद्धारम्' उद्धृत्य तम् 'अप्रीणन्' । 'तथैव' यजमानोऽप्येतदनुवाकजपेन कृतवान् भवतीत्याह—स एष इत्यादिना । यतोऽस्य रुद्रस्यैकोऽनुवाक उद्धारः इत्यतस्मात् स रुद्रः 'एकदेवत्यः' इत्याह–तस्मादिति ॥ २५ ॥

एतस्मिन्ननुवाके यजुर्गणा सप्तत्वसङ्ख्या कार्त्स्न्येन तृप्तिहेतुर्भवतीत्याह–सप्तैतानीति । 'सप्तचितिकोऽग्निः'

संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति तान्युभयान्येकविꣳशतिः सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः पञ्चऽर्तवस्त्रय ऽइमे लोकाऽ असावादित्यऽ एकविꣳशऽएतामभिसम्पदम् ॥ २६ ॥

(स) अथावतानाञ्जुहोति । (त्ये) एतद्वाऽएनान्देवा ऽएतेनान्नेन प्रीत्वाऽथैषामेतैरवतानैर्धनूꣳष्यवातन्वंस्तथैवैनानयमेतदेतेनान्नेन प्रीत्वाऽथैषामेतैरवतानैर्धनूꣳष्यवतनोति न ह्यवततेन धनुषा कं चन हिनस्ति ॥ २७ ॥

तद्धै सहस्रयोजनऽइति । (त्ये) एतद्ध परमं दूरं यत्सहस्रयोजनं तद्यदेव परमं दूरं तदेवैषामेतद्धनूꣳष्यवतनोति ॥ २८ ॥

वत्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति । तान्युभयान्येकविंशतिः सम्पद्यन्ते । द्वादश मासाः, पञ्चर्तवः, त्रय इमे लोकाः, असावादित्य एकविंशः—एतामभिसम्पदम् ॥ २६ ॥

अथावतानाञ्जुहोति । एतद्वा एनान्देवा एतेनान्नेन प्रीत्वाऽथैषामेतैरवतानैर्धनूंष्यवातन्वन् । तथैवैनानयमेतत् एतेनान्नेन प्रीत्वाऽथैषामेतैरवतानैर्धनूंष्यवतनोति । न ह्यवततेन धनुषा कं चन हिनस्ति ॥ २७ ॥

तद्धै—" सहस्रयोजनः "—(वा० सं० १६।५४) इति । एतद्ध परमं दूरं—यत्सहस्रयोजनम् । तद् यदेव परमं दूरं तदेवैषामेतद्धनूंष्यवतनोति ॥ २८ ॥

इत्यनेनैकेन प्रकारेणाग्ने सप्तत्वसङ्ख्यासम्बन्ध उक्तः । 'सप्तर्तवः संवत्सरः' 'संवत्सरोऽग्निः' इत्यन्येन प्रकारेण सप्तत्वसङ्ख्यायोगित्वं प्रदर्श्यते । अधिमासापेक्षया संवत्सरे सप्तर्तवो भवन्ति । प्रथमानुवाके एतस्मिन्ननुवाके च मिलिता या यजुःसङ्ख्या, तानिदानीं प्रशंसति—तान्युभयानीति । 'चतुर्दशैतानि यजूंषि भवन्ति' (श. प. ९।१।१।१६) इति तत्रोक्तत्वात्, तानि चतुर्दश, अत्रयानि सप्त च मिलित्वा उभयान्यपि 'एकविंशतिः' 'सम्पद्यन्ते' । सा चैकविंशतिसङ्ख्या 'द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः' इति येषा सङ्ख्या सम्पत्तिस्तामभिलक्ष्य भवति, तथाविधा सङ्ख्यासम्पत्तिरत्र सम्पादिता भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

अथावतानाख्यान्होमान्कुर्यादित्याह—अथेति । " सहस्राणि सहस्रशः " इत्यादिमन्त्रसाध्यहोमा अवतानाः । तेषामवतन्यन्ते अवरोप्यन्ते धनूंष्येभिरित्युपदिशति तत्सञ्ज्ञाम् । तेषामुक्तमेवार्थं प्रयोजनतया दर्शयति—एतद्वा इति । धनूंष्यवातन्वन्निति । आरोपितानि धनूंष्यवरोपितवन्त इत्यर्थः । 'न ह्यवततेन' इत्यनेन अवरोपणस्य प्रयोजनमहिंसनं दर्शितम् ॥ २७ ॥

मन्त्रेषु सहस्रयोजनपदप्रयोगात् परमे दूरे धनुषामवरोपणं कृतं भवतीत्याह—तद्धा इति ॥ २८ ॥

यद्देवाह सहस्रयोजनऽइति । (त्य) अयमग्निः सहस्रयोजनं न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति तद्यदस्मै जुहोति तदेवैषाꣳ सहस्रयोजने धनूꣳष्यवतनोति ॥ २९ ॥

(त्य) असंख्याता सहस्राणि । (ण्य) अस्मिन्महत्यर्णवऽइति यत्र यत्र ते तदेवैषामेतद्धनूꣳष्यवतनोति ॥ ३० ॥

दशैतानवतान्जुहोति । दशाक्षरा विराड् विराडग्निर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणाऽअग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तदेवैषामेतद्धनूꣳष्यवतनोति ॥ ३१ ॥

यद्देवाह–सहस्रयोजन इति । अयमग्निः सहस्रयोजनम् । न ह्येतस्मादिति । नेत्यन्यत्परमस्ति । तद् यदस्मै जुहोति । तदेवैषां सहस्रयोजने धनूंष्यवतनोति ॥ २९ ॥

" असंख्याता सहस्राणि, अस्मिन्महत्यर्णवे "–(वा. सं. १६ । ५४, ५५) इति । यत्र यत्र ते–तदेवैषामेतद्धनूंष्यवतनोति ॥ ३० ॥

दशैतानवतान्जुहोति । दशाक्षरा विराट् । विराडग्निः । दश दिशः । दिशोऽग्निः । दश प्राणाः । प्राणा अग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावत्तदेवैषामेतद्धनूंष्यवतनोति ॥ ३१ ॥

(त्यु) अथ प्रत्यवरोहाञ्जुहोति । (त्ये) एतद्वाऽएतदिमाँल्लोकानितऽ ऊर्ध्वो रोहति स स पराङिव रोहऽइयमु वै प्रतिष्ठा ते देवाऽइमां प्रतिष्ठाम-भिप्रत्यायंस्तथैवैतद्यजमान ऽइमां प्रतिष्ठामभिप्रत्येति ॥ ३२ ॥

यद्वेव प्रत्यवरोहति । (त्यं) एतद्वाऽएनानेतत्प्रीणन्नन्वेति तत ऽएवै-तदात्मानमपोद्धरते जीवात्वै तथो हानेनात्मना सर्वमायुरेति ॥ ३३ ॥

यद्वेव प्रत्यवरोहति । (त्ये) एतद्वाऽएतदेनाद्रुद्रानितऽ ऊर्ध्वान्प्रीणाति तान्पुनरमुतोऽर्वाचः ॥ ३४ ॥

अथ प्रत्यवरोहाञ्जुहोति । एतद्वाएतदिमाँल्लोकानित ऊर्ध्वो रोहति । स स पराङिव रोहः । इयमु वै प्रतिष्ठा । ते देवाइमां प्रतिष्ठामभिप्रत्यायन् । तथैवैतद्यजमान इमां प्रतिष्ठामभिप्रत्येति ॥ ३२ ॥

यद्वेव प्रत्यवरोहति । एतद्वा एनानेतत्प्रीणन्नन्वेति । तत एवैतदात्मानमपोद्धरते–जीवात्वै । तथो हानेनात्मना सर्वमायुरेति ॥ ३३ ॥

यद्वेव प्रत्यवरोहति । एतद्वा एतदेनाद्रुद्रानित ऊर्ध्वान्प्रीणाति । तान्पुनरमुतोऽर्वाचः ॥ ३४ ॥

अथतानहोमानन्तर प्रत्यवरोहान् जुहुयादित्याह–अथेति । "नमोऽस्तु रुद्रेभ्य." इत्यादिमन्त्रसाध्या होमा[1] प्रत्यवरोहाख्यान् कुर्यादित्यर्थ. । तेषामुपयोगमाह–एतद्वा इति । एतस्मिन्काले खलु एतेन होमेन इमान् । पृथिव्यादीन् लोकानित. ' ऊर्ध्वो ' भूत्वा 'रोहति' 'स' यजमान. । एतद्वा इत्येतेन बुद्धिस्थः काल' परामृश्यते । एतदिति च जान्वादिप्रमाणेषु कृतो होम, अतश्च ' स रोह' पराङिव ' भवति । तदारोहण-मनावृत्ततया ऊर्ध्वमेव भवतीत्यर्थ. । अतश्च देवा. अस्या. पृथिव्याः प्रतिष्ठात्मकत्वाद् ' इमां प्रतिष्ठां ' प्रत्यागतवन्त । यथैव देवाः प्रत्यागतवन्तस्तथैवाय यजमानोऽप्येतेन प्रत्यवरोहहोमेनेमां प्रतिष्ठात्मिका पृथिवीं प्रत्येति ॥ ३२ ॥

प्रकारान्तरेणापि प्रत्यवरोहान् प्रशंसति–यद्वेवेति । एतस्मिन् खलु काले एतेन जान्वादिप्रमाणेषु कृतेन होमेन ' एतान् ' रुद्रान् ' प्रीणन् ' अनुगच्छति यजमान. । अतश्च तेन प्रत्यवरोहणेन ' तत एव ' रुद्रेभ्य एव ' आत्मान ' ' जीवात्वै ' जीवनाय पृथक्करोति । तथा सति ' अनेन ' इदानीं पृथक् क्रियमाणेनैव 'आत्मना' शरीरेण ' सर्वमायुरेति ' ॥ ३३ ॥

अथ पुनरपि केनचित्प्रकारेण तानेव स्तौति–यद्वेवेति । पूर्वं जान्वादिप्रमाणेषु कृतेन होमेन ' इत ऊर्ध्वान् ' रुद्रान् ' प्रीणाति ' उपर्युपरिप्रदेशे होमस्य निष्पादनात् । अतश्च प्रत्यवरोहे 'एतान्' ' रुद्रान् ' ' अमुतः ' ऊर्ध्वप्रदेशादर्वाचीनान् प्रीणाति । पूर्वं पृथिव्यादिलोकत्रयानुप्रविष्टान् रुद्रान् पृथिवीमारभ्य द्युलोक पर्यन्त प्रीणाति । इदानीं द्युलोकमारभ्य पृथिवीपर्यन्तं प्रीणातीत्यर्थ. । अत एव सूत्रे " प्रतिलोमं प्रत्यव-रोहान् जुहोति " (का. श्रौ. सू. १८।५) इत्युक्तम् । प्रातिलोम्य च प्रथम मुखप्रमाणे ततो नाभिप्रमाणे-पश्चाज्जानुप्रमाणे होम' ॥ ३४ ॥

१–प्रमाणेषु नमोऽस्त्विति प्रतिमन्त्रम् इति पूरणीय. ।

(ञो) नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवीति तद्येऽमुष्मिँल्लोके रुद्रास्तेभ्यऽ एतन्नमस्करोति येषां वर्षमिषवऽ इति वर्षꣳ ह तेषामिषवो वर्षेण ह ते हिꣳसन्ति यं जिहिꣳसिषन्ति ॥ २५ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षऽइति । तद्येऽन्तरिक्षलोके रुद्रास्तेभ्यऽ एतन्नमस्करोति येषां वातऽ इषवऽ इति वातो ह तेषामिषवो वातेन ह ते हिꣳसन्ति यं जिहिꣳसिषन्ति ॥ २६ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यामिति । तद्येऽस्मिँल्लोके रुद्रास्तेभ्यऽ एतन्नमस्करोति येषामन्नमिषवऽ इत्यन्नꣳ ह तेषामिषवोऽन्नेन ह ते हिꣳसन्ति यं जिहिꣳसिषन्ति ॥ २७ ॥

तेभ्यो दश प्राचीः । (टु) दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाऽ इति दशदशेति दशाक्षरा विराड्विराडग्निर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणाऽ अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ २८ ॥

“नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि”–(वा. सं. १६। ६४) इति । तद् येऽमुष्मिँल्लोके रुद्राः–तेभ्य एतन्नमस्करोति । “येषां वर्षमिषवः”–(वा. सं. १६। ६४) इति । वर्षं ह तेषामिषवः । वर्षेण ह ते हिंसन्ति–यं जिहिंसिषन्ति ॥ २५ ॥

“नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे”–(वा. सं. १६।६५) इति । तद् येऽन्तरिक्षलोके रुद्राः–तेभ्य एतन्नमस्करोति । “येषां वात इषवः”–(वा. सं. १६। ६५) इति । वातो ह तेषामिषवः । वातेन ह ते हिंसन्ति–यं जिहिंसिषन्ति ॥ २६ ॥

“नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्याम्”–(वा. सं. १६। ६६) इति तद् येऽस्मिँल्लोके रुद्राः–तेभ्य एतन्नमस्करोति । “येषामन्नमिषवः”–(वा. सं. १६। ६६) इति । अन्नं ह तेषामिषवः । अन्नेन ह ते हिंसन्ति–यं जिहिंसिषन्ति ॥ २७ ॥

“तेभ्यो दश प्राचीः, दश दक्षिणाः, दश प्रतीचीः, दशोदीचीः, दशोर्ध्वाः” इति । दशदशेति । दशाक्षरा विराट् । विराडग्निः । दश दिशः । दिशोऽग्निः । दश प्राणाः । प्राणा अग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ २८ ॥

अथ मन्त्रगतोद्देशान् प्रदर्शयन् व्याचष्टे–नमोऽस्त्वित्यादिना । “नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि”–इत्यनेन द्युलोकस्थेभ्यो रुद्रेभ्यो नमस्कारः कृतो भवति । तत्र ताद्य रुद्राः य हिंसितुमिच्छन्ति तं वर्षेण हिंसन्ति । अतश्च ‘तेषाम्’ ‘इषवो वर्षं’ खलु । अत एव मन्त्रे ‘येषां वर्षमिषवः’ इति । ‘तेभ्यो दश प्राचीः’ इत्यादिकस्तु मन्त्रभागस्त्रयाणामपि समान इत्युत्तरत्र सकृदेव व्याख्यास्यत इति ॥ २५ ॥

द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे–नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्ष इति । स स्पष्टार्थ इति । अन्यत् मन्त्रत्रयसाधारणम् । ‘तेभ्यो दश’ इत्यादिकं तु प्रागेव (श. प. ९। १। १। २१) व्याख्यातम् ॥ २६–२८ ॥

यद्वेवाह दश दशेति । दश वाऽअञ्जलेरङ्गुलयो दिशि दिश्येवैभ्यऽएतदञ्जलिं करोति तस्माद्वु हैतद्भीतोऽञ्जलिं करोति तेभ्यो नमोऽअस्त्विति तेभ्यऽएव नमस्करोति ते नो मृडयन्त्विति तऽएवास्मै मृडयन्ति ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मऽइति यमेव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तमेषां जम्भे दधात्यमुमेषां जम्भे दधामीति ह ब्रूयाद्यं द्विष्यात्ततोऽह तस्मिन्न पुनरस्त्यपि तन्नाद्रियेत स्वयंनिर्दिष्टो ह्येव स यमेवं विद्वेष्टि ॥२९॥

यद्वेवाह—दशदशेति । दश वा अञ्जलेरङ्गुलयः । दिशि दिश्येवैभ्य एतदञ्जलिं करोति । तस्माद्वु हैतद्भीतोऽञ्जलिं करोति । "तेभ्यो नमो अस्तु"—इति । तेभ्य एव नमस्करोति । "ते नो मृडयन्तु"—इति । त एवास्मै मृडयन्ति । "ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः"—(वा. सं. १६ । ६६) इति । यमेव द्वेष्टि, । यश्चैनं द्वेष्टि—तमेषां जम्भे दधाति । अमुमेषां जम्भे दधामीति ह ब्रूयाद्—यं द्विष्यात् । ततो ह तस्मिन् न पुनरस्ति । अपि तन्नाद्रियेत । स्वयंनिर्दिष्टो ह्येव सः— यमेवं विद्वेष्टि ॥ २९ ॥

पूर्वं दश प्राचीर्दश दक्षिणा इत्यादौ सङ्ख्येयं दिग्विशेषं च पर्यालोच्य सङ्ख्यामात्रमुपजीव्य प्रशंसति । इदानीं तन्मन्त्रमुपजीव्य प्रशंसति—यद्वेवाहेति । पुरोक्तस्य कद्रुयमञ्जलिरित्युच्यते । तस्य च 'अञ्जलेः' 'अङ्गुल्यो दश' भवन्ति । प्रत्येकं करयोः पञ्चाङ्गुलीनां भावात् । तथा च सति "दश प्राचीः" इत्यादिना मन्त्रभागेन तेभ्यो रुद्रेभ्यः प्रागादिसुखादयो दशाङ्गुलयः कृता इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनात् प्रतिदिशम् 'एव' 'एभ्यो' रुद्रेभ्यः 'अञ्जलिं करोति' होमावसरे तेभ्यो दश प्राचीरित्यादिमन्त्रभागकथनेनैव तत्र तत्र दिशि वर्तमानेभ्यो रुद्रेभ्योऽञ्जलिं कृतवान् भवतीत्यर्थः । तस्माद्ध हैतदिति । अञ्जलिकरणस्य कारणं प्रदर्श्यते—'तस्माद्' यस्माद् 'भीतः' सन्नेतेन 'अञ्जलिं' 'करोति' इति । अपरा एव व्याख्यानम्—असौ यजमानोऽध्वर्युमुखेन रुद्रेभ्यो भीतः सन्—उक्तवान् । 'तस्माद्' एतर्हिँल्लोकेऽपि जनो भीतोऽञ्जलिं करोतीति । 'तेभ्यो नमो अस्त्वित्यादि" अवशिष्टमन्त्रप्रयोगोपयोगमाह—तेभ्यो नम इत्यादिना । तेभ्य एवेति । 'ते' एव रुद्रा 'अस्मै' यजमानाय 'मृडयन्ति' सुखमुत्पादयन्ति । यमेवेति । असौ यजमानो 'यमेव' पुरुषं 'द्वेष्टि' 'यो वा' 'एनं' यजमानं 'द्वेष्टि' 'तमेषां' रुद्राणां 'जम्भे' मुखे निदधातीत्यर्थः । "तमेषां जम्भे दध्मः"—इत्यत्र तमित्यस्य स्थाने अमुमिति प्रयुञ्ज्यादिति कल्पान्तरमतं पूर्वपक्षयितुमाह—अमुमेषामिति । 'यं' पुरुषं 'द्विष्यात्,' 'तम्' 'अमुम्' 'एषां जम्भे दध्मः' इति ब्रूयात् । अमुमिति तन्नामनिर्देशः । ततश्च, 'तस्मिन्' द्विष्यमाणे 'पुनर्न किञ्चिदप्यस्ति' म्रियत इत्यर्थः । अमुमित्यस्तं मतं निराचष्टे—अपीति । 'तद्' उक्तं मतं नाद्रियेत इत्यपि कथं तस्य वध्यस्य निर्देशः सम्पद्यतीति तत्राह—स्वयमिति । 'य' पुरुषम् 'एवं', 'यं द्विष्म' इति 'विद्वेष्टि' 'सः' 'स्वयमेव' 'निर्दिष्टो' भवति । नामग्रहणमन्तरेण तन्निर्देशसिद्ध्यर्थं भवति । स च निर्देशो 'यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषाम्' इत्यभिधानादेव सिद्ध इति तथा न कुर्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनानेतदन्नेन प्रीणाति स्वाहाकारेणान्नं वै स्वाहाकारोऽन्नेनैवैनानेतत्प्रीणाति त्रिरित ऽऊर्ध्वो रोहति तत्षट् तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४० ॥

(धं) यद्वेव त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिर्हि कृत्वऽऊर्ध्वो रोहति तद्यावत्कृत्वऽऊर्ध्वो रोहति तावत्कृत्वः प्रत्यवरोहति ॥ ४१ ॥

(त्यु) अथ तदर्कपर्णं चात्वाले प्रास्यति । (त्ये) एतद्वाऽएनेनैतद्रौद्रं कर्म करोति तदेतदशान्तं तदेतत्तिरः करोति नेदिदमशान्तं कश्चिदभितिष्ठात्तन्नेद्धिनसदिति तस्माच्चात्वाले यद्वेव चात्वालेऽग्निरेष यच्चात्वालस्तयो हैनदेषोऽग्निः संदहत्यथातः सम्पदेव ॥ ४२ ॥

त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवैनानेतदन्नेन प्रीणाति । स्वाहाकारेण । अन्नं वै स्वाहाकारः । अन्नेनैवैनानेतत्प्रीणाति । त्रिरित ऊर्ध्वो रोहति । तत्षट् । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४० ॥

यद्वेव त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिर्हि कृत्व ऊर्ध्वो रोहति । तद्—यावत्कृत्व ऊर्ध्वो रोहति—तावत्कृत्वः प्रत्यवरोहति ॥ ४१ ॥

अथ तदर्कपर्णं चात्वाले प्रास्यति । एतद्वा एनेनैतद्रौद्रं कर्म करोति । तदेतदशान्तम् । तदेतत्तिरः करोति । नेदिदमशान्तं कश्चिदभितिष्ठात्, तन्नेद्धिनसदिति । तस्माच्चात्वाले । यद्वेव चात्वाले । अग्निरेषः—यच्चात्वालः । तयो हैनदेषोऽग्निः सन्दहति । अथातः सम्पदेव ॥ ४२ ॥

अथ प्रत्यवरोहान् जुहोतीति सामान्येन विधाय सङ्ख्याविशेषे पर्यवसानमभिधत्ते—त्रिष्कृत्व इति । सा त्रित्वसंख्या रुद्राणां साकल्येन तृप्तिहेतुर्भवतीत्याह—त्रिवृदिति । आग्नेस्तु त्रिवृत्प्रकारः षष्ठकाण्डेऽभिहितः । 'अग्निर्यावान्' 'अस्य' च 'मात्रा यावती' 'तावतैव' 'एनान्' अग्न्यात्मकान् रुद्रान् 'प्रीणाति' प्रीणितवान् भवति । मन्त्रान्ते स्वाहाकारस्याग्नप्रदानसाधनत्वादन्नरूपेण प्रशंसति—स्वाहाकारेणेति । आरोहप्रत्यवरोहाणां च मिलितां सङ्ख्यां प्रशंसति—त्रिरित इति । जान्वादिमुखान्तेषु त्रिषु प्रमाणेषु होमकरणाद्, 'इत ऊर्ध्वं' 'त्रिःकृत्वो' 'रोहति,' पुनश्च त्रिःकृत्वः प्रत्यवरोहति । तथा सति षट्संख्या सम्पद्यते । तस्याश्च ब्राह्मणं "षड् वा ऋतवः" इत्यादिना प्रागेवोक्तमित्यर्थः ॥ ४० ॥

प्रकारान्तरेणापि षट्सङ्ख्यामुपपादयति—यद्वेवेति । त्रिःकृत्व ऊर्ध्वमारोहणात्तदनुसारेण त्रिःकृत्व एव प्रत्यवरोहणं कृतं भवति । उपपन्नं चैतत्, नो चेत् न्यूनातिरिक्तम्; अस्त्विति चेत्, नैवं; न्यूनत्वे वा पर्याप्त्यादतिरेके च आधिक्यात्पापर्त्वेमवरोहणं न सुलभमिति आरोहणसङ्ख्यानुसारेणैव प्रत्यवरोहणे तत् सुकरमिति सैव सङ्ख्योचितेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

उक्तहोमानन्तरं तद्धोमसाधनमर्कपर्णं चात्वाले प्रक्षिपेदित्याह—अथेति[1] । चात्वालप्रक्षेपस्य कारणमाह—

१–इदने प्रास्यति चात्वाले । का. श्रौ. सू. १८ । ६ ।

तदाहुः । कथमस्यैतच्छतरुद्रियꣳ संवत्सरमग्निमाप्नोति कथꣳ संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यतऽइति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येतच्छतरुद्रियमथ त्रिꣳशदथ पञ्चत्रिꣳशत्ततो यानि षष्टिश्च त्रीणि च शतानि तावन्ति संवत्सरस्याहानि तत्संवत्सरस्याहान्याप्नोत्यथ यानि त्रिꣳशत् त्रिꣳशन्मासस्य रात्रयस्तन्मासस्य रात्रीराप्नोति तदुभयानि संवत्सरस्याहोरात्राण्याप्नोत्यथ यानि पञ्चत्रिꣳशत्स त्रयोदशो मासः सऽ आत्मा त्रिꣳशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिरऽ एव पञ्चत्रिꣳशमेतावान्वै संवत्सरऽएवमु हास्यैतच्छतरुद्रियꣳ संवत्सरमग्निमाप्नोत्येवꣳ संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यतऽएतावत्यऽ उ वै शाण्डिलेऽग्नौ मध्यतो यजुष्मत्यऽ इष्टकाऽ उपधीयन्तेऽग्नयो हैते पृथग्यदेताऽइष्टकाऽएवमु हास्यैतेऽग्नयः पृथक्छतरुद्रियेणाभिहुता भवन्ति ॥ ४३ ॥

तदाहुः—कथमस्यैतच्छतरुद्रियं संवत्सरमग्निमाप्नोति, कथं संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत इति । षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येतच्छतरुद्रियम् । अथ त्रिंशत्, अथ पञ्चत्रिंशत् । ततो यानि षष्टिश्च त्रीणि च शतानि, तावन्ति संवत्सरस्याहानि । तत्—संवत्सरस्याहान्याप्नोति । अथ यानि त्रिंशत्—त्रिंशन्मासस्य रात्रयः—तन्मासस्य रात्रीराप्नोति । तदुभयानि संवत्सरस्याहोरात्राण्याप्नोति । अथ यानि पञ्चत्रिंशत्—स त्रयोदशो मासः । स आत्मा । त्रिंशदात्मा, प्रतिष्ठा द्वे, प्राणा द्वे, शिर एव पञ्चत्रिंशम् । एतावान्वै संवत्सरः । एवमु हास्यैतच्छतरुद्रियं संवत्सरमग्निमाप्नोति । एवं संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यते । एतावत्य उ वै शाण्डिलेऽग्नौ मध्यतो यजुष्मत्य इष्टका उपधीयन्ते । अग्नयो हैते पृथक्—यदेता इष्टकाः । एवमु हास्यैतेऽग्नयः पृथक् शतरुद्रियेणाभिहुता भवन्ति ॥ ४३ ॥

पुरुद्धा इति । एतस्मिन् काले खलु ' एनेन ' अर्कपर्णेन ' एतद्रौद्रं कर्म करोति ' । अतश्च ' एतत् ' पर्णम् ' अशान्तं भवति । ' तद् ' ' इदमशान्त ' पर्णं ' कश्चिद् ' अपि नाभितिष्ठेत् । तच्च न कमपि हिनस्त्विति ' तदेतत् ' पर्णं ' तिरः करोति ' व्यवहितं करोति, चात्वालस्य गर्तत्वादित्यर्थः । अथ पुनरपि तत्रैव प्रक्षेपमुपपादयति—यद्वेवेति । चात्वालस्य " योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालम् "—(तै. सं. ६ । १ । ३ । ८) इति श्रुते.—धिष्ण्यत्वेनाग्नित्वात्तत्र प्रक्षिप्त तदर्कपर्णम् ' एष ' चात्वालरूपः ' अग्निः ' ' सन्दहति ' सम्यग्दहति । शेयं शतरुद्रियहोममभिधायेदानीं तस्य सम्पत्त्यभिधानं प्रतिजानीते—अथातः सम्पदेवेति । सम्पत्सम्पत्तिः केनचित्प्रकारेण सादृश्यसम्पादनं यत. कारणात् कर्मानुष्ठानावसरे सम्पच्चिरनुसन्धातव्या; ' अतः ' कारणात् सा ' सम्पदेव ' अभिधास्यत इत्यर्थः । ' एव '—कारेणात्र होमकरणप्रकारस्य कार्त्स्न्येन विहितत्वमुच्यते । अत. सम्पदेव प्रदर्श्यते न पुनर्होमकरणप्रकारः तस्य सर्वस्याभिहितत्वादिति ॥ ४२ ॥

तामेव सम्पत्तिं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति—तदाहुः कथमित्यादिना । ' तत् ' तत्र शतरुद्रियविषये ' अस्य ' यजमानस्य ' एतच्छतरुद्रियं ' 'कथं' संवत्सरात्मकम् 'अग्निमाप्नोति' 'कथं' च तेन ' सम्पद्यते ' सदृशो भवति

तदाहुः । कथमस्यैतच्छतरुद्रियं महदुक्थमाप्नोति कथं महतोक्थेन सम्पद्यत इति यान्यमूनि पञ्चविꣳशतिर्यजूꣳष्यभितोऽशीतीः स पञ्चविꣳश आत्मा यत्र वाऽआत्मा तदेव शिरस्तत्पक्षपुच्छान्यथ या अशीतयः सैवाशीतीनामाप्तिरशीतिभिर्हि महदुक्थमाख्यायतेऽथ यदूर्ध्वमशीतिभ्यो यदेवाद्रो महतऽउक्थस्योर्ध्वमशीतिभ्य एतदस्य तदेवमु हास्यैतच्छतरुद्रियं महदुक्थमाप्नोत्येवं महतोक्थेन सम्पद्यते ॥ ४४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ९-१-१ ॥ (१. १.) ॥

तदाहुः—कथमस्यैतच्छतरुद्रियं महदुक्थमाप्नोति, कथं महतोक्थेन सम्पद्यत इति । यान्यमूनि पञ्चविंशतिर्यजूंषि—अभितोऽशीतीः—स पञ्चविंश आत्मा । यत्र वा आत्मा—तदेव शिरः, तत्पक्षपुच्छानि । अथ या अशीतयः—सैवाशीतीनामाप्तिः । अशीतिभिर्हि महदुक्थमाख्यायते । अथ यदूर्ध्वमशीतिभ्यो—यदेवाद्रो महत उक्थस्योर्ध्वमशीतिभ्यः—एतदस्य तत् । एवमु हास्यैतच्छतरुद्रियं महदुक्थमाप्नोति । एवं महतोक्थेन सम्पद्यते ॥ ४४ ॥

'इत्याहुः' याज्ञिकाः । एतस्योत्तर—षष्टिश्च ह वा इत्यादि । 'एतच्छतरुद्रियं' षष्ट्युत्तराणि 'त्रीणि शतानि' यजूंषि पश्चात् 'त्रिंशत्' ततः 'पञ्चत्रिंशद्' इति । तत्रश्चात्र 'यानि' षष्ट्युत्तराणि 'त्रीणि च शतानि,' 'संवत्सरस्याहानि' अपि 'तावन्ति' सम्भवन्ति । ततः तैः 'संवत्सरस्याहानि' प्राप्नोति । अथ 'यानि त्रिंशद्' यजूंषि, मासरात्रीणामपि त्रिंशत्त्वात् तैः 'मासस्य रात्रीः' प्राप्नोति । एवं सति मासस्य संवत्सरावयवत्वात् 'तत्' संवत्सरात्मकत्वात्, 'उभयानि संवत्सरस्याहोरात्राण्याप्नोति' । 'अथ' अवशिष्टानि 'यानि' 'पञ्चत्रिंशद्' विद्यन्ते तानि 'त्रयोदशो मासः' । स च अधिको मासः 'सः' 'संवत्सरस्य आत्मा' मध्यभागः । 'द्वे' यजुषी पादौ । प्रतिष्ठा-शब्देन पादावुच्येते । पुनः 'द्वे' यजुषी 'प्राणाः' इन्द्रियाणि । यद्यपि ते प्राणा बहुवस्तथापि येन पञ्चत्रिंशद्दिनाधिकमासस्य संवत्सरान्तःपातित्वमभिदधत् तन्मासात्मकेन पञ्चत्रिंशत्त्वात् संवत्सरस्य कर-चरणादिविशिष्टपुरुषाकारतया प्रदर्श्यते—एतावानिति । एतत्प्रमाणकः खलु संवत्सरः । 'एवं' च सति संवत्सरे यावती सङ्ख्याऽस्ति शतरुद्रियेऽपि तावती सङ्ख्या विद्यत इति सङ्ख्याद्वारा 'शतरुद्रियं संवत्सरमभिमाप्नोति' तेन तस्य सदृशो भवति । 'एतावत्य उ वै' इत्यादिकास्याभिप्रायः । 'शाण्डिले' शाण्डिलदृष्टेऽस्मिन् 'अग्नौ' 'मध्यतो' मध्यप्रदेशे 'एतावत्यः' षष्ट्युत्तर-शतत्रयसङ्ख्याका याः 'इष्टकाः' मन्त्रवत्य 'उपधीयन्ते' । इयं च परिगणनोत्तरस्मिन् काण्डे अभिधास्यते । इष्टकासङ्ख्यासमत्वात् 'एतावत्यः' एवं च सति सङ्ख्यासाम्यात् 'शतरुद्रियेण' इष्टकाख्याः 'अग्नयः' 'पृथग्' एव 'अभिहुताः' 'भवन्ति' इति ॥ ४३ ॥

अथ प्रकारान्तरेणापि शतरुद्रियस्य सम्पत्तिं प्रश्नोत्तराभ्यामाह—तदाहुरित्यादिना । महदुक्थमिति । महाव्रते बृहत्यादिसहस्रव्यपदेश्यं शस्त्रं तेनानुशंसनीयं स्तोत्रं पक्ष्याकारं भवति । तत्र पञ्चविंशस्तोम आत्मभागः । तदभितोऽपि अशीतीनाम् 'अभितो' विद्यमानानि 'यानि पञ्चविंशतिर्यजूंषि' तान्येव महदुक्थे पक्ष-

अथैनमतः परिषिञ्चति । (त्ये) एतद्वाऽएनं देवाः शतरुद्रियेण शमयित्वाऽथैनमेतद्भूयऽ एवाशमयंस्तथैवैनमयमेतच्छतरुद्रियेण शमयित्वाऽथैनमेतद्भूय ऽएव शमयति ॥ १ ॥

(त्य) अद्भिः परिषिञ्चति । शान्तिर्वाऽआपः शमयत्येवैनमेतत्सर्वतः

अथैनमतः परिषिञ्चति । एतद्वा एनं देवाः शतरुद्रियेण शमयित्वाऽथैनमेतद्भूय एवाशमयन् । तथैवैनमयमेतच्छतरुद्रियेण शमयित्वाऽथैनमेतद्भूय एव शमयति ॥ १ ॥

अद्भिः परिषिञ्चति । शान्तिर्वा आपः । शमयत्येवैनमेतत् । सर्वतः परिषिञ्चति । सर्वत एवैन-

---

विंशतिस्तोमात्मक आत्मभाग. । यद्यप्यत्र पक्ष्याकारता स्तोमस्यैवाकारेति आत्मभाग इत्यपि तत्रैव, तथापि तदनुशंसनात्मके शस्त्रे भेदेनोच्यते । 'यत्र' आत्मा भवति तत्रैव शिरःपक्षपुच्छानीत्यङ्गानि भवन्ति । आत्मभागादेषां सर्वेषामुत्पत्तेरात्मभागे तानि सर्वाण्यन्तर्भूतानि । आत्मभागोपपादनादेव शिरःपुच्छप्रभृतीन्यपि सङ्गृहीतानि भवन्तीत्यर्थः । अथातः शतरुद्रिये 'या अशीतयो' भवन्ति ताभिर्महदुक्थस्याशीतिभिराख्यानात्तत्सम्बन्धिनीनाम् 'अशीतीनामाप्तिः' भवति । अथ शतरुद्रिये 'अशीतिभ्यो यदेवोर्ध्वं' मन्त्रजातमस्ति—महदुक्थस्य 'अशीतिभ्यः' 'ऊर्ध्वं' 'अदो' यदेव मन्त्रजात तदेव भवति । तेन तस्याप्तिरित्यर्थः । अद इति महदुक्थात्पर मन्त्रजातं बुद्धिस्थं परामृश्यते । 'एवम्' उक्तप्रकारेण शतरुद्रिये विद्यमानेनानेन मार्गेन महति उक्थे विद्यमानस्य तस्य तस्य साङ्ख्यानेः शतरुद्रिय 'महदुक्थमाप्नोति' तथा 'महदुक्थेन सम्पद्यते' ॥ ४४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (९-१-१) ॥

पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे शतरुद्रियहोमोऽभिहित. । अथाग्निनामौ परिषेकधेनुकरणावकर्षणादिक कर्माभिधास्यते । कात्यायनः—" चित्यं परिषिञ्चत्यग्नीद्दक्षिणे निकक्षेऽद्रिं कृत्वाऽश्मन्नूर्जमित्यद्रेरधि "—(का. श्रौ. सू. १८ । ७) इति । आग्नीध्रो दक्षिणकक्षप्रदेशे पाषाण निधाय "अश्मन्नूर्जम्"—(वा. स. १७ । १) इति मन्त्रेण पाषाणस्योपरि आरभ्याग्निं परिषिञ्चतीति सूत्रार्थः । तमेक परिषेक विधत्ते—अथेति । यत. कारणात्तच्चितोऽग्नी रुद्ररूपत्वादशान्तः । 'अतः' 'एन' शान्त्यर्थं परिषिञ्चेत् । ननु चात्र रचितस्याग्नेः रुद्ररूपत्वेनाशान्तस्य शमनार्थमेव शतरुद्रियहोमः । अत एव तत्रोक्तम् "तस्माऽएतदन्नं समभरञ्छान्तिर्देवत्यम्"—(श. प. ९।१।१।२) इति । अतः किमर्थं पुन शमनार्थं परिषेकस्य विधानम् । न हि शान्तः पुनरपि शान्तिमपेक्षते । न हि भुक्तवान् भोजनमपेक्षत—इत्यत आह—एतद्वा इति । 'एतत्' इति देवानां कर्मानुष्ठानावसरपरामर्शः । एतस्मिन्नवसरे सर्वे 'देवा.' अशान्तम् 'एनम्' अग्निं 'शतरुद्रियेण' 'शमयित्वा' 'अथ 'एतेन परिषेकेण 'भूय एव' अधिकमेव 'अशमयन्' । अतो यथैव देवा अकुर्वन्, 'तथैव' अयमपि यजमानः शतरुद्रियेण शान्तमपि पुनरधिकशमनार्थं परिषिञ्चति । अतः शमनाधिक्यार्थत्वात्परिषेकोऽवश्यं विधेय इति भावः ॥ १ ॥

'अथैनमतः परिषिञ्चति' इति सामान्यविधानात्पयआदिनाऽपि परिषेकः स्यादित्यत आह—अद्भिरिति । परिषेकस्य शमनार्थत्वादपां चाग्न्यादिकृतसन्तापशमनक्षमत्वेन शान्तित्वादद्भिः सम्पादितेन परिषेकेणैनं शमयति ।

परिषिञ्चति सर्वत एवैनमेतच्छमयति त्रिष्कृत्वः परिषिञ्चति त्रिवृद्ध्यग्नि-र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतच्छमयति ॥ २ ॥

उदकेनैनं परिषिञ्चति । (तौ) इमे वै लोका ऽअपोऽग्निरिमांस्तल्लोका-नद्भिः परितनोति समुद्रेण हैनांस्तत्परितनोति सर्वतस्तस्मादिमाँल्लो-कान्त्सर्वतः समुद्रः पर्यैति दक्षिणावृत्तस्मादिमाँल्लोकान्दक्षिणावृत्स-मुद्रः पर्यैति ॥ ३ ॥

(त्य) आग्नीत्परिषिञ्चति । (त्य) अग्निरेष यदाग्नीध्रो नो वा ऽआत्मा-ऽऽत्मानꣳ हिनस्त्यहिꣳसायाऽअश्मनोऽध्यश्मनो ह्यापः प्रभवन्ति निकक्षान्निकक्षाद्ध्यापः प्रभवन्ति दक्षिणान्निकक्षाद्दक्षिणाद्धि निकक्षादापः प्रभवन्ति ॥ ४ ॥

मेतच्छमयति । त्रिष्कृत्वः परिषिञ्चति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवैनमे-तच्छमयति ॥ २ ॥

उदकेनैनं परिषिञ्चति । इमे वै लोका अपोऽग्निः । इमांस्तल्लोकानद्भिः परितनोति । समुद्रेण हैनांस्त-त्परितनोति । सर्वतः । तस्मादिमाँल्लोकान्सर्वतः समुद्रः पर्यैति । दक्षिणावृत् । तस्मादिमाँल्लोका-न्दक्षिणावृत्समुद्रः पर्यैति ॥ ३ ॥

आग्नीत्परिषिञ्चति । अग्निरेष—यदाग्नीध्रः । नो वा आत्माऽऽत्मानं हिनस्ति । अहिंसायै । अश्मनोऽधि । अश्मनो ह्यापः प्रभवन्ति । निकक्षात् । निकक्षाद्ध्यापः प्रभवन्ति । दक्षिणा-न्निकक्षात् । दक्षिणाद्धि निकक्षादापः प्रभवन्ति ॥ ४ ॥

(न्त्स) अश्मन्नूर्जं पर्वते शिश्रियाणामिति । (त्स) अश्मनि वाऽएषोर्क् पर्वतेषु श्रिता यदापोऽद्भ्यऽओषधीभ्यो वनस्पतिभ्योऽअधि सम्भृतं पयऽइत्यद्भ्यो ह्येतदोषधीभ्यो वनस्पतिभ्योऽअधि सम्भृतं पयस्तान्नऽइषमूर्जं धत्त मरुतः सꣳरराणाऽइति मरुतो वै वर्षस्येशतेऽश्मंस्ते क्षुदिति निदधाति तदश्मनि क्षुधं दधाति तस्मादश्मा नाद्योऽथो स्थिरो वाऽअश्मा स्थिरा क्षुत्स्थिरऽएव तत्स्थिरं दधाति मयि तऽऊर्गित्यादत्ते तदात्मन्नूर्जं धत्ते यथा द्वितीयं तथा तृतीयम् ॥ ९ ॥

“ अश्मन्नूर्जं पर्वते शिश्रियाणाम् ”—इति । अश्मनि वा एषोर्क् पर्वतेषु श्रिता । यदापः । अद्भ्य ओषधीभ्यो वनस्पतिभ्यो अधि सम्भृतं पयः”—इति । अद्भ्यो ह्येतदोषधीभ्यो वनस्पतिभ्यो अधि सम्भृतं पयः । “ तान्न इषमूर्जं धत्त मरुतः संरराणाः ”—इति । मरुतो वै वर्षस्येशते । “ अश्मंस्ते क्षुत् ”—इति निदधाति । तदश्मनि क्षुधं दधाति । तस्मादश्मा नाद्यः । अथो स्थिरो वा अश्मा, स्थिरा क्षुत् । स्थिर एव तत् स्थिरं दधाति । “ मयि त ऊर्क् ”—इति आदत्ते । तदात्मन्नूर्जं धत्ते । यथा द्वितीयम्, तथा तृतीयम् ॥ ९ ॥

म । कर्षणेन पुरस्तात्[illegible] हिंसा [illegible] तस्य परिहार इत्यर्थः । सिकतासु दक्षिणे निक्षिप्ते केचित्पाषाणं निधाय तत्र कारणम् आह—अश्मनोऽर्जीत्यादिना । ‘ निक्षिप्य ’ [illegible] । लोकेऽपि पर्वतादिषु [illegible] पाषाणं निधाय, [illegible] इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवं प्रकारकं पर्वतैकं निधाय तत्र मन्त्रं प्रदर्शयन् व्याचष्टे—अश्मन्नूर्जमिति । ‘ त्वम् ’ इति ‘ यद् ’ [illegible] ‘ पर्वते ’ ‘ अश्मनि ’ श्रिता ‘ ऊर्क् ’ रसः । पर्वतेषु पाषाणस्थितिरेवानुगतेः [illegible] [illegible] । ‘ शिश्रियाणाम् ’ इति [illegible], [illegible] । [illegible] ‘ [illegible] ’ [illegible] । ‘ अद्भ्य ओषधीभ्यः ’ [illegible] ‘ पयः ’ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति । [illegible]—‘ पर्वते ’ ‘ अश्मनि ’ ‘ शिश्रियाणां ’ श्रितान् ‘ ऊर्जं ’ रसम्, [illegible] इत्यर्थः । ‘ तान् ’ ऊर्जम् ‘ अद्भ्य ओषधीभ्यो वनस्पतिभ्यः ” [illegible] । हे मरुतः । ‘ संरराणाः ’ “ रा दाने ”—(धा. पा. अ. प. ४०) [illegible] ‘ [illegible] ’ [illegible] ‘ ऊर्जं ’ [illegible] ‘ नः ’ अस्मभ्यं ‘ धत्त ’ [illegible] । [illegible] ‘ अश्मनि ’ [illegible] [illegible]—अश्मंस्ते क्षुदिति निदधातीति । अश्मनि [illegible] [illegible]

१—[illegible] । ऋ. [illegible] १०।८ ।

(त्रि) निधायोदहरणं त्रिर्विपल्ययते । (तऽ) एतद्वाऽएतमेतल्लघूयतीव यदेनथं समन्तं पर्य्येति तस्माऽएवैतन्निह्नुतेऽहिथंसायै ॥ ६ ॥

यद्वेव विपल्ययते । (तऽ) एतद्वाऽएनमेतदन्वेति ततऽ एवैतदात्मानमपोद्धरते जीवात्वै तयो ह्यनेनात्मना सर्व्वमायुरेति ॥ ७ ॥

निधायोदहरणं त्रिर्विपल्ययते । एतद्वा एनमेतल्लघूयतीव-यदेनं समन्तं पर्येति । तस्मा एवैतन्निह्नुतेऽहिंसायै ॥ ६ ॥

यद्वेव विपल्ययते । एतद्वा एनमेतदन्वेति । तत एवैतदात्मानमपोद्धरते । जीवात्वै । तयो ह्यनेनात्मना सर्वमायुरेति ॥ ७ ॥

पाषाणे निहितवान्भवतीत्याह-यदश्मनि क्षुधं दधातीति । तस्मादिति । यत 'अश्मनि क्षुद्' निहिता 'तस्मादश्मा नाद्यः' न भक्षणीयः । तस्याग्निक्षुदाधारत्वेन घस्मरत्वात् । नन्वग्निसंबन्धिन्याः क्षुधो निधानं पाषाणव्यतिरिक्तस्थलेऽपि कर्तव्यं स्यात् । अतस्तदुपलक्षणेनात्रैव किमिति निहितेति तत्राह-अथो इति । 'अश्मा' कठिनत्वात् स्थिरः' 'क्षुद्' अपि तथा 'स्थिरा' हि । इदानीमुपशान्तापि कालान्तरेऽनुवर्तनात् । अतोऽश्मनि क्षुधो निधाने 'स्थिर एव स्थिरं दधाति' । अश्मनि निहितस्य कुम्भस्य पुनर्मन्त्रेण स्वीकारं विधत्ते-माथि त इति । 'तम्' तेन स्वीकारेण पुनरात्मनि 'ऊर्जम्' अन्नात्मिकां 'धत्ते' । पूर्वं क्षुधोऽपगमनार्थम् अश्मनि कुम्भो निहितः । 'तथा' यजमान्यूर्जो धारण न निर्दध्यादिति तदर्थं पुनः तस्य स्वीकारो भवतीत्यर्थः । परिषेकादि अश्मनि निधानान्तं कर्म पुनर्द्विवारं कर्तव्यमित्याह-तथा द्वितीयं तथा तृतीयम् इति ॥ ५ ॥

तृतीयवारनिधाने किं कर्तव्यमिति तत्राह-निधायेति । उदकं ह्रियतेऽनेनेति 'उदहरणं' कुम्भः । "उदकस्योदः संज्ञायाम्"-(पा. सू. ६ । ३ । ५७) इत्युदादेशः । तं 'निधाय' त्रिवारं 'विपल्ययते' प्रतिपर्येति । सव्यावृत् पर्येति । 'विपल्ययते' इति "उपसर्गस्यायतौ"-(पा. सू. ८ । २ । १९) इति लत्वम् । किमर्थं विपल्ययनमित्याह-एतद्वा इति । एतस्मिन्नवसरे खलु 'एनम्' अग्निं समन्तात् 'पर्येति' इति यत् एतेन 'एनम्' लघुमिवाचरति । अतस्तथा छलेऽग्निं हिंस्यादिति । अहिंसार्थं 'तस्मा एव' अग्नये 'निह्नुते' स्वकृतं तद्विषयमपराधमपमार्ष्टीत्यर्थः । 'लघूयतीति' "उपमानादाचारे"-(पा. सू. ३।१। १०) इति क्यच् प्रत्ययः । तस्मा एवाग्नये "श्लाघह्नुङ्स्था०" (पा. सू. १ । ४ । ३४) इत्यादिना सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेणापि विपल्ययनं प्रशंसति-यद्वेवेति । प्रदक्षिणप्रक्रमावसरे 'एनम्' अग्निमनुगतो भवति । विपल्ययनात्तत एव जीवनायात्मानं पृथक्करोति । तथा सति 'अनेन' इदानीं ध्रियमाणेन शरीरेण च 'सर्वमायुः' प्राप्नोति ॥ ७ ॥

१-उदकमादिशवेति । का. श्रौ. सू. १८ । ५ ।

त्रिर्विपल्ययते । त्रिर्हि कृत्वः पर्येति तद्यावत्कृत्वः पर्येति तावत्कृत्वो विपल्ययते ॥ ८ ॥

(तेऽथ) अथ तमश्मानमुदहरणेऽवधाय । (ये) एतां दिशꣳ हरन्त्येषा वै नैर्ऋती दिङ्नैर्ऋत्यामेव तद्दिशि शुचं दधाति ॥ ९ ॥

(त्ये) एतद्वाऽएनं देवाः शतरुद्रियेण चाद्भिश्च शमयित्वाऽथास्यैतेन शुचं पाप्मानमपाघ्नंस्तथैवैनमयमेतच्छतरुद्रियेण चाद्भिश्च शमयित्वाऽथास्यैतेन शुचं पाप्मानमपहन्ति ॥ १० ॥

बाह्येनाग्निꣳ हरति । (ती) इमे वै लोकाऽएषोऽग्निरेभ्यस्तल्लोकेभ्यो बहिर्धा शुचं दधाति बहिर्वेदीयं वै वेदिरस्यै तद्बहिर्धा शुचं दधाति ॥ ११ ॥

(अर्धप्रपाठकः ५५)

स वेदेर्दक्षिणायाꣳ श्रोणौ । प्राङ्तिष्ठन्दक्षिणा निरस्यति यं द्विष्मस्तं

त्रिर्विपल्ययते । त्रिर्हि कृत्वः पर्येति । तद् यावत्कृत्वः पर्येति–तावत्कृत्वो विपल्ययते ॥ ८ ॥

अथ तमश्मानमुदहरणेऽवधायैतां दिशं हरन्ति । एषा वै नैर्ऋती दिक् । नैर्ऋत्यामेव तद्दिशि शुचं दधाति ॥ ९ ॥

एतद्वा एनं देवाः शतरुद्रियेण चाद्भिश्च शमयित्वाऽथास्यैतेन शुचं पाप्मानमपाघ्नन् । तथैवैनमयमेतच्छतरुद्रियेण चाद्भिश्च शमयित्वाऽथास्यैतेन शुचं पाप्मानमपहन्ति ॥ १० ॥

बाह्येनाग्निं हरति । इमे वै लोका एषोऽग्निः । एभ्यस्तल्लोकेभ्यो बहिर्धा शुचं दधाति । बहिर्वेदि । इयं वै वेदिः । अस्यै तद्बहिर्धा शुचं दधाति ॥ ११ ॥

स वेदेर्दक्षिणायां श्रोणौ प्राङ्तिष्ठन् दक्षिणा निरस्यति । " यन्द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु "–

विपल्ययनस्य त्रिरावर्तनं प्रशंसति–त्रिर्विपल्ययत इति ॥ ८ ॥

त्रिवारं पर्यणेन पश्चात् तमश्मानं कुम्भं नैर्ऋत्यां दिशि प्रक्षिपेदित्याह–अथेति । एतां दिशमिति । नैर्ऋती ' दिश ' इत्यनेनाभिनीय दर्शयति–' एषा वै नैर्ऋती दिक् ' इति विज्ञानात् ॥ ९ ॥

एतद्वा–इति । पूर्वं देवा ' एनम् ' अग्निं ' शतरुद्रियेणाद्भिश्च शमयित्वा ' अथ ' ' अस्य ' अग्नेः ' एतेन ' एतदश्मप्रक्षेपेण ' शुचं ' शोकरूपं पापं हतवन्तः अतो यजमानोऽपि तत्र प्रक्षेपेण तथैव हतवान् भवति ॥ १० ॥

प्रक्षेपार्थं हरणावसरे अग्नेर्बाह्यमार्गेण हरेदित्याह–बाह्येनाग्निमिति । तथा हरणेन लोकेभ्यः पृथिव्यादिभ्यो लोकेभ्यो बहिर्धा शुचो भवतीत्याह–इमे वा इति । अग्नेः पृथिव्यादिलोकत्रयात्मकत्वं प्रकारान्तरात्मकत्वात् । तथैव वेद्याः बहिर्देशनिक्षेपं प्रशंसति–बहिर्वेदीति ॥ ११ ॥

एतत्प्रकारेण अश्मानं कुम्भं कृत्वा वेदेर्दक्षिणस्यां श्रोणौ प्राङ्मुखस्तिष्ठन् ' यं द्विष्मः ' इत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणतो निरस्येदित्याह–स इत्यादिना । एतन्मन्त्रेण निरसने मन्त्रार्थस्तथैव फलमित्याह–यमेवेति ।

१–शुचं विन्दत् । २–कृत्वेति कृत्वा दक्षिणस्यां वेदेः श्रोण्यां प्राङ्तिष्ठन् दक्षिणतोऽश्मानं निरस्यति यं द्विष्म इति । का०श्रौ०सू० १८।१।७

ते शुगृच्छत्विति यमेव द्वेष्टि तमस्य शुगृच्छत्यमुं ते शुगृच्छत्विति ह ब्रूयाद्यं द्विष्यात्ततो ह तस्मिन्न पुनरस्त्यपि तन्नाद्रियेत स्वयंनिर्दिष्टो ह्येव स यमेवं विद्वेष्टि यदि नु भिद्येत भेत्तवै ब्रूयाद्यदा ह्येव स भिद्यतेऽथ तछं शुगृच्छति यं द्वेष्टि अप्रतीक्षमायन्त्यप्रतीक्षमेव तच्छुचं पाप्मानं जहति १२

प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुरुते । (त८) एतद्वा ऽ एनं देवाः शतरुद्रियेण चाद्भिश्च शमयित्वा शुचमस्य पाप्मानमपहत्य प्रत्येत्येष्टका धेनूरकुर्वत तथैवैनमयमेतच्छतरुद्रियेण चाद्भिश्च शमयित्वा शुचमस्य पाप्मानमपहत्य प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुरुते ॥ १३ ॥

(वा. सं. १७ । १) इति । यमेव द्वेष्टि-तमस्य शुगृच्छति । अमुं ते शुगृच्छतु-इति ह ब्रूयात्-यं द्विष्यात् । ततो ह तस्मिन्न पुनरस्ति । अपि तन्नाद्रियेत । स्वयंनिर्दिष्टो ह्येव सः-यमेवं विद्वेष्टि । यदि न भिद्येत-भेत्तवै ब्रूयात् । यदा ह्येव स भिद्यते-अथ तं शुगृच्छति-यं द्वेष्टि । अप्रतीक्षमायन्ति । अप्रतीक्षमेव तच्छुचं पाप्मानं जहति ॥ १२ ॥

प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुरुते । एतद्वा एनं देवाः शतरुद्रियेण चाद्भिश्च शमयित्वा शुचमस्य पाप्मानमपहत्य प्रत्येत्येष्टका धेनूरकुर्वत । तथैवैनमयमेतच्छतरुद्रियेण चाद्भिश्च शमयित्वा शुचमस्य पाप्मानमपहत्य प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुरुते ॥ १३ ॥

'अमुं ते शुगृच्छतु' इत्यादिकं तु प्रागेव व्याख्यातम् । निरस्तस्य तस्याश्मनोऽभेदने किं कुर्यादिति तत्राह-यदीति । 'भेत्तवै' भेत्तुं "तुमर्थे" (पा. सू. ३ । ४ । ९) इत्यादिसूत्रेण तुमर्थे तवै-प्रत्ययः । निरसनेनाभिन्नस्य तस्य बलाद्भेदने किं लभ्यत इति तत्राह-यदीति । अत्र 'यदि न भिद्येत भेत्तवै ब्रूयाद्' इति सामान्येन च तद्भेदनमश्मविषयमुत कुम्भविषयमिति निर्णयो न दृश्यते अतोऽत्र विचार्यते किमेतद्भेदनं कुम्भविषयमश्मविषयं वेति । किं तावत्प्राप्तम् । सामर्थ्यात्कुम्भविषयमेतद्भेदनं नाश्मविषयम् । कुत एतत् । एवमेतद्वचनं समर्थं भवति-यदि न भिद्येत भेत्तवै ब्रूयादिति । अश्मनि त्वसमर्थमेव । नहि तस्य कठिनत्वाद्भेदनमाशङ्क्यत इति प्राप्तेऽभिधीयते । अश्मविषयं चैतद्भेदनं प्रतिपत्तव्यम्, न कुम्भविषयम् । कुतः ? अर्थवादात् यदा ह्येव स भिद्यतेऽथ तं शुगृच्छति यं द्वेष्टि' इति । सा च शुगश्मनि निहिता "तदश्मनि शुचं दधाति" इति । किञ्च अश्मन्येव वाक्य भेदनम्, न कुम्भे । स ह्यद्भिगर्भः क्षिप्तोऽवश्यमेव भिद्येतेति । तदेतत्सर्वं कात्यायनेन सूत्रितम्-" अभिन्ने भेत्तवै ब्रूयात्, कुम्भे भेदनं सामर्थ्यात्, अश्मनि वाऽर्थवादात्, वाक्यत्वाच्च "-(का. श्रौ. सू. १८ । ११, १२, १३, १४) इति । निरसनानन्तरं कर्तव्यमाह-अप्रतीक्षमिति ॥ १२ ॥

सस्मानं कुम्भं निरस्य प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुर्यादित्याह-प्रत्येत्येति । धेनुकरणं नाम वक्ष्यमाणमन्त्रजपपूर्वकं धेनुरूपेणानुसंधानम् । शतरुद्रियादिकुम्भनिरसनान्तं कर्म कृत्वा प्रत्येत्य देवैः धेनुकरणाद्यजमानोऽपि एवं तथैव कृतवान् भवतीत्याह-एतद्वा इति । 'देवा इष्टका धेनूरकुर्वत, तथैवैनमयम्' इत्यादि स्पष्टम् ॥ १३ ॥

(त ऽ) आसीनः कुर्वीतेत्यु हैकऽआहुः । (ग्र) आसीनो वै धेनुं दोग्धीति तिष्ठंस्त्वेव कुर्वीतेमे वै लोकाऽएषोऽग्निस्तिष्ठन्तीव वाऽइमे लोका ऽअथो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरः ॥ १४ ॥
(ऽ) उदङ्प्राङ्तिष्ठन् । (न्पु) पुरस्ताद्वाऽएषा प्रतीची यजमानं धेनुरुपतिष्ठते दक्षिणतो वै प्रतीचीं धेनुं तिष्ठन्तीमुपसीदन्ति ॥ १५ ॥
स यत्राभ्याप्नोति । तदभिमृश्यैतद्यजुर्जपतीमा मेऽअग्नऽइष्टका धेनवः सन्त्वित्यग्निर्हैतासां धेनुकरणस्येष्टे तस्मादेतावतीनां देवतानामग्निमेवा-

आसीनः कुर्वीतेत्यु हैक आहुः । आसीनो वै धेनुं दोग्धीति । तिष्ठंस्त्वेव कुर्वीत । इमे वै लोका एषोऽग्निः । तिष्ठन्तीव वा इमे लोकाः । अथो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरः ॥ १४ ॥
उदङ् प्राङ्तिष्ठन् । पुरस्ताद्वा एषा प्रतीची यजमानं धेनुरुपतिष्ठते । दक्षिणतो वै प्रतीचीं धेनुं तिष्ठन्तीमुपसीदन्ति ॥ १५ ॥
स यत्राभ्याप्नोति–तदभिमृश्यैतद्यजुर्जपति । "इमा मे अग्न इष्टका धेनवः सन्तु"–इति । अग्निर्हैतासां धेनुकरणस्येष्टे । तस्मादेतावतीनां देवतानामग्निमेवामन्त्रयते । " एका च दश

विहितं धेनुकरणम् आसीनेन सपाद्यमिति केषांचिच्छाखिनां सोपपत्तिकं मतं पूर्वपक्षयितुं दर्शयति–आसीन इति । स्वमतमाह–तिष्ठंस्त्वेवेति । ' तिष्ठन् एव कुर्वीत ' न पुनरासीन इत्येवकारेण पूर्वमुपन्यस्तस्य मतस्य निरासः । स्वमते उपपत्तिमाह–इमे वा इति । 'एष.' संचित. 'अग्नि.' 'इमे' पृथिव्यादयो ' लोकाः ' । कुतः ? प्रजापतिस्तावत्पृथिव्यादिलोकहेतुत्वेन तदात्मकः । एषोऽग्निः प्रजापत्यात्मकः । " स यः स प्रजापतिर्व्यस्रंसतायमेव स योऽयमग्निश्चीयते " (श प. ८ । २ । २ । ६)–इत्युक्तत्वात् । एवं प्रजापत्यात्मना अग्निरिमे लोकाः, लोकाश्चैते ' तिष्ठन्तीव ' ऊर्ध्वा अवतिष्ठन्त इव । अतश्च पृथिव्यादिलोकत्रयात्मकस्याग्नेरवयवीभूतानामिष्टकानां धेनुकरणे स्थित्वा सपाद्यमित्यर्थः । अपि च अग्निवल्लोके तिष्ठन् पुरुषो वीर्यवत्तरो भवति न त्वासीन. । ततश्च वीर्यवानिव भूत्वाऽनुकरोति । यथा धेनवोऽभिमत पयो दुहन्ति तद्वदेवैता अपीष्टका स्वाभिलषितं दुहन्ति इति बुद्ध्या धेनुरूपेणानुसन्धानं क्रियते । धेनवश्च वीर्यवत्तरेण जनेन दुह्यमानाः भूय पयो दुहन्ति न पुनर्दुर्बलेन । अतोऽत्रापि स्वाभिलषितदोहनार्थं धेनुकरणं वीर्यवता सम्पाद्यम् । तच्च वीर्यवत्त्वं तिष्ठत एव सम्भवतीति तिष्ठन्नेव धेनूः कुर्यादिति भावः ॥ १४ ॥
तिष्ठन्नपि कथं तिष्ठन्कुर्यादिति तत्राह–उदङ्प्राङिति । ' उदङ् प्राङ् ' इति ऐशानी दिगुच्यते तदभिमुखस्तिष्ठन्नित्यर्थः । लोके हि यजमानस्य पूर्वभागे धेनोः प्रत्यङ्मुखतयाऽवस्थानाद्दोग्धृणां च प्रत्यङ्मुखाया धेनोः दक्षिणतो दोहनात्स्वाभिलषितदोहनार्थं इष्टकानां धेनुकरणे तथा करणमुचितमित्याह–पुरस्ताद्वा इति ॥ १५ ॥
प्रकृते धेनुकरणे स्थानविशेषस्पर्शपूर्वकं मन्त्रं विधत्ते–स यत्रेति । अग्नेरात्मभागस्योपरि ' यत्र ' हस्तमाप्नोति ' तत् ' स्थानम् ' अभिमृश्य ' " इमा मे अग्ने "–(वा. स. १७।२) इति मन्त्रं जपेदित्यर्थः । अत्र आत्मन

१–अनपेक्षमाणोदङ्प्राङ् तिष्ठन्नात्मन उपरि माषमाणे जपतीमा म इति । का० श्रौ० सू० १८ । १५ ।

मन्त्रयतऽएका च दश चान्तश्च परार्धश्चेत्येष हावराघ्यों भूमा यदेका च दश चाथ हैष पराघ्यों भूमा यदन्तश्च परार्धश्चावरार्धतश्चैवैनाऽएतत्परार्धतश्च परिगृह्य देवा धेनूरकुर्वत तथैवैना ऽअयमेतदवरार्धतश्चैव परार्धतश्च परिगृह्य धेनूः कुरुते तस्मादपि नाद्रियेत बह्वीः कर्तुममुत्र वाऽएष ऽएता ब्रह्मणा यजुषा बह्वीः कुरुतेऽथ यत्संतनोति कामानेव तत्सन्तनोति ॥ १६ ॥

यद्वेवेष्टका धेनूः कुरुते । वाग्वाऽअयमग्निर्वाचा हि चितः स यदाहैका

चान्तश्च परार्धश्च "–इति । एष ह्यवराघ्यों भूमा–यदेका च दश च । अथ हैष पराघ्यों भूमा यदन्तश्च परार्धश्च । अवरार्धतश्चैवैना एतत्परार्धतश्च परिगृह्य देवा धेनूरकुर्वत । तथैवैना अयमेतदवरार्धतश्चैव परार्धतश्च परिगृह्य धेनूः कुरुते । तस्मादपि नाद्रियेत बह्वीः कर्तुम् । अमुत्र वा एष एता ब्रह्मणा यजुषा बह्वीः कुरुते । अथ यत्सन्तनोति–कामानेव तत्सन्तनोति ॥ १६ ॥

यद्वेवेष्टका धेनूः कुरुते । वाग्वा अयमग्निः । वाचा हि चितः । स यदाह–एका च दश चान्तश्च

इत्यभ्यासममागस्येत्यर्थः । अग्निव्यतिरिक्तासु बह्वीषु देवतासु सतीष्वपि तत्राग्निमेव प्राधान्येन किमिति संबोधयतीत्याह–अग्निर्हि तासामिति । मत्यपदव्यापारेऽव्ययविनः सामर्थ्योपलम्भादिष्टकानामन्यत्वपदत्वेनाग्निस्तासां धेनुकरणे समर्थ इति भावः । मन्त्रे आदावेका च दश चेति, अवसाने–अन्तश्च परार्द्धश्चेति सङ्ख्याविशेषप्रयोगस्याभिप्रायमाह–एका च दश चेति । य एषः 'अवराघ्यों भूमा' अवकृष्टं बहुत्वम् अवरसङ्ख्यापरमसीमा । शतायपेक्षया दशत्वसङ्ख्या अवरा, ततोऽप्यवरा एकत्वसङ्ख्या । ततश्चार्वाचीनायाः सङ्ख्याया अभावादिति । यदन्तश्चेति । य एव पुनः 'पराद्ध्यों भूमा' उत्कृष्टं बहुत्वम् अधिकसंख्या । एकदशशतसहस्रादिसंख्यापेक्षयाऽन्तस्याधिकत्वम् । ततोऽपि परार्द्धस्याधिकत्वम् , तत उत्तरस्या अधिकसंख्याया अभावादित्यर्थः । एवं च 'देवाः' न्यूनसंख्याभूम्ना अधिकसंख्याभूम्ना च मध्यतः शतादिसंख्याका 'एनाः' इष्टकाः परितो गृहीत्वा 'धेनूरकुर्वत' यत एवम्, तस्मादिदानीं यजमानोऽपि "एका च" इत्यादिमन्त्रपाठेन तद्वदेव 'परिगृह्य धेनूः कुरुते' इति । नन्वेवं सति मन्त्रे यत्संख्याकानामिष्टकानां धेनुरूपता सम्पाद्यते तत्संख्याका इष्टका धेनवः क्रियन्ते । तथान्युक्तसंख्यातिक्रमेण तत्संख्यानुसाराद् 'बह्वीः कर्तुं नाद्रियेत' इत्यर्थः । कथं तयेष्टकास्तत्संख्याका धेनवः सम्पाद्यन्त इत्यत आह–अमुत्र वा इति । 'एषः' यजमानोऽमुष्मिँल्लोके, उपलक्षणमेतत् । इह लोकेऽपि ब्रह्मणा बृहता वीर्यवतेत्यर्थः । तेन यजुर्मन्त्रेण 'एताः' इष्टकाः 'बह्वीः' एकादिपरार्धान्तसंख्याकाः 'कुरुते' मन्त्रसामर्थ्यादस्य बहुभवन तैत्तिरीयके श्रूयते–"धाम्नमसि त्रिवृदि देवानित्याह । एतस्य यजुषो वीर्येण । यावदेका देवता कामयते यावदेका । तावदाहुतिः प्रथते । नहि तदस्ति । यत्तावदेव स्यात् । यावज्जुहोति "(तै. ब्रा. ३ । २ । ६ । २) इति । मन्त्रे एका च दश चेत्यादिनोत्तरोत्तराधिकसंख्यासन्तानस्य फलमाह–अथ यदिति ॥ १६ ॥

अथ तदेवेष्टकाधेनुकरणं वाग्धेनुकरणात्मना प्रशंसति–यद्वेवेति । मन्त्ररूपया वाचा चितत्वादग्निर्वागात्मकः । एकत्वादिका यो संख्या वाचा प्रकाश्यमानत्वाद् वागात्मिकाः । एवं च सति मन्त्रवपदीभूतानामिष्टकानाम्

च दश चान्तश्च परार्धश्चेति वाग्वाऽएका वाग्दश वागन्तो वाक्परार्धो वाचमेव तद्देवा धेनुमकुर्वत तथैवैतद्यजमानो वाचमेव धेनुं कुरुतेऽथ यत्सन्तनोति वाचमेव तत्सन्तनोत्येता मेऽअग्नऽइष्टका धेनवः सन्त्वमुत्रामुष्मिँल्लोकऽ इत्येतद्वाऽ एना ऽअस्मिँल्लोके धेनूः कुरुतेऽथैनाऽएतदमुष्मिँल्लोके धेनूः कुरुते तथो हैनमेता ऽउभयोर्लोकयोर्भुञ्जन्त्यस्मिंश्चामुष्मिंश्च ॥ १७ ॥

(श्रुतं) ऋतव स्थेति । (स्थ) ऋतवो ह्येता ऽऋतावृध ऽइति सत्यवृध ऽइत्येतदृतुष्ठा स्थ ऽऋतावृध ऽइत्यहोरात्राणि वाऽइष्टका ऽऋतुषु वाऽ अहोरात्राणि तिष्ठन्ति घृतश्चुतो मधुश्चुत ऽइति तदेना घृतश्चुतश्च मधुश्चुतश्च कुरुते ॥ १८ ॥

परार्धश्चेति । वाग्वा एका, वाग्दश, वागन्तः, वाक् परार्धः । वाचमेव तद्देवा धेनुमकुर्वत । तथैवैतद्यजमानो वाचमेव धेनुं कुरुते । अथ यत्सन्तनोति–वाचमेव तत्सन्तनोति । "एता मे अग्न इष्टका धेनवः सन्त्वमुत्रामुष्मिँल्लोके "–(वा. सं. १७ । २) इति । एतद्वा एना अस्मिँल्लोके धेनूः कुरुते । अथैना एतदमुष्मिँल्लोके धेनूः कुरुते । तथो हैनमेता उभयोर्लोकयोर्भुञ्जन्ति–अस्मिंश्चामुष्मिंश्च ॥ १७ ॥

" ऋतव स्थ "–इति । ऋतवो ह्येताः । " ऋतावृधः "–इति । सत्यवृध इत्येतत् । "ऋतुष्ठा स्थ ऋतावृधः"–इति । अहोरात्राणि वा इष्टकाः । ऋतुषु वा अहोरात्राणि तिष्ठन्ति । " घृतश्चुतो मधुश्चुतः "–इति । तदेना घृतश्चुतश्च मधुश्चुतश्च कुरुते ॥ १८ ॥

' एका च दश च ' इत्यादिसंख्यात्मकमन्त्रेण ' देवा वाचम् ' एव ' धेनुम् ' अकुर्वन् । अत इदानीन्तनोऽपि ' यजमानः ' तदेव करोति । एकत्वादिसंख्यानां वागात्मकत्वात् उत्तरोत्तरसंख्याव्याम्नानेन वाचमेव सूत्रसीमनिर्विच्छिन्नां सम्पादितवान् भवतीत्याह–अथेति । ननु च " इमा मे अग्न इष्टका धेनवः सन्तु " इत्यनेन धेनुत्वसंपादनात् पुनरपि तदेव "एता मे अग्ने" इत्यादिना सम्पाद्यत इति पौनरुक्त्यमाशङ्क्य निरस्यति–एतद्वा इति । "इमा मे अग्ने" इत्यनेनैता ' इष्टकाः ' ' अस्मिँल्लोके ' इह लोके धेनूः करोति । अथ 'एता मे अग्ने' इत्यनेन ' अमुष्मिँल्लोके ' स्वर्गे ' धेनूः ' करोति । अतश्च पृथगर्थत्वान्न पुनरुक्तिरिति भावः । उभयत्र लोकद्वयेऽप्येतासां धेनुत्वसम्पादनस्य फलमाह–तथो हेति । तथा सति, ' एताः ' इष्टकारूपा धेनवः, " अस्मिंश्चामुष्मिंश्च " इति ' उभयोर्लोकयोः ' अपि ' एनम् ' यजमानं ' भुञ्जन्ति ' पालयन्तीत्यर्थः । भुञ्जन्तीति " भुजोऽनवने "–(पा. सू. १ । ३ । ६६) इत्यात्मनेपदविधानेऽनवनविशेषणात् परस्मैपदम् । हे अग्ने ! इमा " इष्टका " इह लोके एकत्वादिसंख्येयत्वात्परिमिता " धेनवः " न केवलं हि इह लोक एव, किन्तु हे अग्ने ! अमुत्रैतावत्संख्या एव तिष्ठन्ति–अमुष्मिँल्लोक इति । तथापि " एता इष्टका मे धेनवः सन्तु " इति मन्त्रार्थः ॥ १७ ॥

अथ तमेव मन्त्रान्तरं सदर्शयन् व्याचष्टे–ऋतवः स्थेति । ऋतवो हीति । एता इष्टका ऋतवः खलु

न्विराजो नामेति । (त्ये) एतद्वै देवा ऽएता ऽ इष्टका नामभिरुपाह्वयन्त यथायथैना ऽएतदाचक्षते ता ऽएनानभ्युपावर्त्तन्ताथ लोकम्पृणा ऽएव पराच्यस्तस्थुरहितनाम्न्यो निर्मिमिहत्यस्ता न्विराजो नामाकुर्वत ता ऽएनानभ्युपावर्तन्त तस्मादिष्टदशेष्टका ऽउपधाय लोकम्पृणया ऽभिमन्त्रयते तदेना न्विराजः कुरुते दशाक्षरा हि न्विराट्कामदुघा ऽअक्षीयमाणा ऽइति तदेनाः कामदुघा ऽअक्षीयमाणाः कुरुते ॥ १९ ॥

(तुर्थे) अथैनं न्विकर्षति । मण्डूकेनावकया न्वेतसशाखयेतद्वा ऽएनं देवाः शतरुद्रियेण चाग्निश्च शमयित्वा शुचमस्य पाप्मानमपहत्याथैनमेतद्भूय ऽएवाशमयंस्तथैवैनमयमेतच्छतरुद्रियेण चाग्निश्च शमयित्वा

" विराजो नाम "–इति । एतद्वै देवा एता इष्टका नामभिरुपाह्वयन्त–यथायथैना एतदाचक्षते । ता एनानभ्युपावर्त्तन्त । अथ लोकम्पृणा एव पराच्यस्तस्थुरहितनाम्न्यो निर्मिमिहत्यः । ता विराजो नामाकुर्वत । ता एनानभ्युपावर्तन्त । तस्मादिष्टदशेष्टका उपधाय लोकम्पृणयाऽभिमन्त्रयते । तदेना विराजः कुरुते । दशाक्षरा हि विराट् । " कामदुघा अक्षीयमाणाः "–(वा. सं. १७ । २) इति । तदेनाः कामदुघा अक्षीयमाणाः कुरुते ॥ १९ ॥

अथैनं विकर्षति–मण्डूकेनावकया वेतसशाखया । एतद्वा एनं देवाः शतरुद्रियेण चाग्निश्च शमयित्वा शुचमस्य पाप्मानमपहत्याथैनमेतद्भूय एवाशमयन् । तथैवैनमयमेतच्छतरुद्रियेण चाग्निश्च

संवत्सरात्मकस्य सर्वेश्वरत्वादित्यर्थः । अहोरात्राणि वा इष्टका इत्यत्राप्येवमेवाभिप्रायः । 'ऋतावृधः' इति च्छान्दसो दीर्घः । ' ऋतावृध ' इति पुनर्वचनमादरार्थम् । मदहमन्दत् ॥ १८ ॥

विराजो नामेत्यादिकस्यायमर्थः । एतस्मिन्काले खलु ' देवाः ' यथायथा ' एता इष्टका ' आचक्षाणा देवैर्नामभिः ' एता ' इष्टका ' आचक्षते ' तथैवैव ' नामभिः ' स्वसमभ्युपाह्वयन्त । ततश्च एता इष्टका ' एनान् ' देवान् 'अभ्युपावर्त्तन्त' समीपमगमन् । अथ लोकम्पृणा इति । एता अविहितनाम्न्यः धेनुरूपतया-ऽप्ययं मूत्रं विसृजन्त्यः पराङ्मुखा इव 'तस्थुः' । अन्यासामिष्टकानां स्वयमातृण्णादिः निविध्ज्योतिरित्यादि-मृदित्यादिकानि नामानि विद्यन्ते । लोकम्पृणानां तु तथा नामविशेषाभावादितरेष्टकावत्स्वसुनामानुहानेन निर्मुखीभूता अवस्थिता इत्यर्थः । एवं देवाः ' ताः ' इष्टका विराड्नाम्नीः ' अकुर्वत ' अतः स्वसमीपमनोस्यागमन् । अत एव तदुपधानानन्तरमपि ·लोकम्पृणा ' दशदशोपधाय ' मन्त्रेण ' अभिमन्त्रयते ' । एवं च सति विराजो दशाक्षरत्वादेता ' विराजः ' कृतवान् भवतीति तस्मान्मन्त्रे लोकम्पृणा उदीरिता विराजो नामेति स्तुवन्तीति विधदमन्दत् । ' कामदुघा ' इत्यादिमन्त्रस्य योजनं पदक्रमेणेव ॥ १९ ॥

तस्यान्ते धेन्वभिमन्त्रणानन्तरं मण्डूकावकावेतसशाखाभिरग्निश्चयस्य विकर्षणं विधत्ते–अथैनं' ।

१–मण्डूकावकावेतसशाखाः श्रेष्ठे मधुमध्ये समाहरत् मधुरस्य स्तोत्रे अनूचम् । का. श्रौ. सू. १८ । ३६ ।

शुचमस्य पाप्मानमपहत्याथैनमेतद्भूयऽएव शमयति सर्व्वतो विकर्षति सर्व्वतऽएवैनमेतच्छमयति ॥ २० ॥

यद्वेवैनं विकर्षति। (त्ये) एतद्वै यत्रैतं प्राणाऽऋषयोऽग्रेऽग्निꣳ समस्कुर्वंस्तमद्भिरवोक्षंस्ताऽआपः समस्कन्दंस्ते मण्डूकाऽअभवन् ॥ २१ ॥

(वंस्ताः) ताः प्रजापतिमब्रुवन्। (न्य) यद्वै नः कमभूदवाकुदगादिति सोऽब्रवीदेष वऽएतस्य वनस्पतिर्वेत्त्विति वेत्तु स वेतसो ह वै तं वेतसऽइत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवाऽअथ यदब्रुवन्नवाङ्नः कमगादिति ताऽअवाकाऽअभवन्नवाका ह वै ता ऽअवका ऽइत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्ता हैता ऽअमुष्य ऽआपो यन्मण्डूकोऽवका वेतसशाखैताभिरेवैनमेतत्त्रयीभिरद्भिः शमयति ॥ २२ ॥

शमयित्वा शुचमस्य पाप्मानमपहत्याथैनमेतद्भूय एव शमयति। सर्वतो विकर्षति। सर्वत एवैनमेतच्छमयति ॥ २० ॥

यद्वेवैनं विकर्षति। एतद्वै यत्रैतं प्राणा ऋषयोऽग्रेऽग्निं समस्कुर्वन्। तमद्भिरवोक्षन्–ता आपः समस्कन्दन्–ते मण्डूका अभवन् ॥ २१ ॥

ताः प्रजापतिमब्रुवन्–यद्वै नः कमभूद्–अवाक्तदगादिति। सोऽब्रवीत्–एष व एतस्य वनस्पतिर्वेत्त्विति। वेत्तु सः। वेतुसो ह वै तं वेतस इत्याचक्षते परोक्षम्। परोक्षकामा हि देवाः। अथ यदब्रुवन्–अवाङ् नः कमगादिति–ता अवाका अभवन्। अवाका ह वै ता अवका इत्याचक्षते परोऽक्षम्। परोऽक्षकामा हि देवाः। ता हैतास्तस्य आपः–यन्मण्डूकः, अवका, वेतसशाखा, एताभिरेवैनमेतत्त्रयीभिरद्भिः शमयति ॥ २२ ॥

"एतद्वा" इत्यादिकस्य सम्बन्धस्तु (श. प. ९ । १ । २ । १०) प्रागेवाभिहित.। तिहिन तद्विकर्षणं सर्वत कर्तव्यमित्याह–सर्वत इति। सर्वत्रापि विकर्षणप्रकारः परस्तात्स्वयमेव वक्ष्यते ॥ २० ॥

अथ मण्डूकावकावेतसशाखानामुत्पत्तिप्रदर्शनपूर्वकं तत्संपाद्यस्य विकर्षणस्य शमनार्थतां दर्शयति–यद्वेवैनमिति। 'एनम्' अग्निं मण्डूकादिभिर्विकर्षतीति 'यत्' तत्र 'एतत्' कारणं खल्विति कारणाभिधानं प्रतिज्ञाय 'यत्रैतम्' इत्यादिना तत्प्रदर्श्यते–'अग्रे' पूर्वं 'यत्र' यस्मिन्प्रस्तावे ऋषिशब्दाभिधेयाः 'प्राणाः' 'एतमग्निं' 'समस्कुर्वन्'। संस्कारप्रकारस्तु षष्ठकाण्डस्यादावुक्तः। तदा ते प्राणाः 'तम्' अग्निम् 'अद्भिः' अवोक्षितवन्तः। 'ताः' चापः 'समस्कन्दंस्ते मण्डूका अभवन्' ॥ २१ ॥

ततः प्रजापतिं प्रति 'नः' अस्माकं 'कं' स्मः 'अवागगात्' इत्यद्भिरुक्ते स प्रजापतिः 'वः' एतस्य 'शमन्य' एष वनस्पतिर्वेत्तु' इति 'अब्रवीत्'। एतस्येति कर्मार्थे षष्ठी। 'एष' इति प्रत्यक्षेण निर्दिष्टस्य 'वनस्पतिर्वेत्तु' इति परोक्षेणाप्याह। यत एवमुक्तं तेन वेतसोऽभूत् खलु। 'तं' देवाः परोक्षकामत्वाद् 'वेतस' इति

यद्वेवैनं विकर्षति । आयतऽएव ऽएतद्वर्चीयते सऽएष सर्वस्माऽअन्नाय जायते सर्वमेतदन्नं यन्मण्डूकोऽवका वेतसशाखा पशवश्च ह्येता ऽआपश्च वनस्पतयश्च सर्वेणैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ २३ ॥

मण्डूकेन पशूनाम् । (नु) तस्मान्मण्डूकः पशूनामनुपजीवनीयतमो यातयामा हि सोऽवकाभिरपां तस्मादवका ऽअपामनुपजीवनीयतमा यातयाम्न्यो हि ता वेतसेन वनस्पतीनां तस्माद्वेतसो वनस्पतीनामनुपजीवनीयतमो यातयामा हि सः ॥ २४ ॥

यद्वेवैनं विकर्षति । आयतऽएष एतद्-वर्चीयते । स एष सर्वस्मा अन्नाय जायते । सर्वमेतदन्नम्-यन्मण्डूकः, अवका, वेतसशाखा । पशवश्च ह्येताः, आपश्च, वनस्पतयश्च । सर्वेणैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ २३ ॥

मण्डूकेन पशूनाम् । तस्मान्मण्डूकः पशूनामनुपजीवनीयतमः । यातयामा हि सः । अवकाभिरपाम् । तस्मादवका अपामनुपजीवनीयतमाः । यातयाम्न्यो हि ताः । वेतसेन वनस्पतीनाम् । तस्माद्वेतसो वनस्पतीनामनुपजीवनीयतमः । यातयामा हि सः ॥ २४ ॥

'आचक्षते' । 'अव' 'आपो' 'यदव्रन्' 'अवाक् उदगादिति' तस्मात् स रसः 'अवाका' अभवन् । 'ताः' च देवाः परोक्षकामत्वाद् 'अवका' इति 'आचक्षते' । ता हैता इति । उक्तप्रकारेण मण्डूकाः साक्षादेवापः, वेतसोऽपि तदुपवेदनाद्, अवकास्तु तद्रसात्मकत्वादिति सर्वेऽप्येते मण्डूकादयः अबात्मका इति 'ता एताः' त्रिविधा आपः खलु । तस्माद्विकर्षणे 'एताभिः' त्रिविधाभिरपि 'अद्भिः' 'एनम्' अग्निं शमितवान्भवति ॥ २२ ॥

इत्थं मण्डूकादीनामबात्मकत्वेन शमनार्थत्वं प्रदर्श्य तानेव कृत्स्नान्नरूपेण प्रशंसति—यद्वेवेति । पूर्वं प्रजापतिनिबन्धनेन पशुः प्रजापतिरिदानीं चयनलक्षणसंस्कारेण प्राणादीनां निधानात्पुनरुत्पन्न इति धीयमानोऽग्निरपरः प्रजापतिर्जायत एव । जायमानस्य च सर्वान्नभोगार्थमेवोत्पत्तेः 'एषः' अपि 'सर्वस्मा अन्नाय जायते' । मण्डूकादयश्च कृत्स्नमन्नं, तदेव प्रदर्शते—पशवश्च ह्येता इति । 'एताः' मण्डूकावकावेतसशाखाः क्रमेण 'पशव आपो वनस्पतयश्च' भवन्तीति मण्डूकादयः स्थावरजङ्गमात्मकं कृत्स्नमन्नम् । अत्र यद्यप्येते मण्डूकादयः सर्वेऽप्यबात्मकाः, तथापि अवकानां जलैकायतनत्वाद् वेतसानामप्युदकवनस्पतिरूपत्वाच्च ता आप इत्युक्तम् । एवं च सति मण्डूकादिभिर्विकर्षणेन 'एनम्' अग्निं 'सर्वेणैवान्नेन प्रीणाति' इति ॥ २३ ॥

विकर्षणेन वान्तरसा मण्डूकादयोऽनुपजीवनीया आसन्नित्याह—मण्डूकेनेति । "पशूनां" मध्ये मण्डूकेन विकृष्टवानिति 'यद्' यस्मात् पशूनां मध्ये मण्डूको गतसारत्वात् पर्यंताद्युपकारको न भवति । एवमवका अपि भक्ष्याः पेया वा न भवन्तीति । वेतसोऽपि वनस्पत्यन्तरवत्पुष्पफलादिनोपकारको न भवतीति एते सर्वेऽप्यनुपजीवनीया अभूवन्नित्यर्थः ॥ २४ ॥

(स त्वा) तानि वꣳशे प्रबध्य । दक्षिणार्धेनाग्नेरन्तरेण परिश्रितः प्रागग्रे विकर्षति समुद्रस्य त्वाऽवकयाऽग्ने परिव्ययामसि । पावकोऽअस्मभ्यꣳ शिवो भवेति समुद्रियाभिस्त्वाऽद्भिः शमयामऽइत्येतत् ॥ २५ ॥

(ड) अथ जघनार्धेनोदक् । (घि) हिमस्य त्वा जरायुणाऽग्ने परिव्ययामसि । पावकोऽअस्मभ्यꣳ शिवो भवेति यद्वै शीतस्य प्रशीतं तद्धिमस्य जरायु शीतस्य त्वा प्रशीतेन शमयामऽइत्येतत् ॥ २६ ॥ (शतम् ९८०० ॥)

तानि वंशे प्रबध्य दक्षिणार्धेनाग्नेरन्तरेण परिश्रितः प्रागग्रे विकर्षति । " समुद्रस्य त्वाऽवकयाऽग्ने परिव्ययामसि । पावकोऽअस्मभ्यं शिवो भव "–(वा. सं. १७ । ४) इति । समुद्रियाभिस्त्वाऽद्भिः शमयाम इत्येतत् ॥ २५ ॥

अथ जघनार्धेनोदक् । " हिमस्य त्वा जरायुणाऽग्ने परिव्ययामसि । पावकोऽअस्मभ्यं शिवो भव "–(वा. सं. १७ । ५) इति । यद्वै शीतस्य प्रशीतं–तद्धिमस्य जरायु । शीतस्य त्वा प्रशीतेन शमयाम इत्येतत् ॥ २६ ॥

मण्डूकादिभिः कथं विकर्षणं सम्भवतीति तदुपायमाह–तानीति । ' तानि ' मण्डूकादीनि ' वंशे ' ' प्रबध्य ' विकर्षेदिति शेषः । पूर्वमग्निस्थलस्य सामान्येन विकर्षणमुक्तम् । " अथैनं विकर्षति " इति । कुत्रेदानीं कस्मिन् कस्मिन् प्रदेशे केन केन प्रकारेणेति विशेषजिज्ञासायामाह–दक्षिणार्धेनेति । परिश्रिताम् ' अन्तरेण ' अग्नेरात्ममागस्य दक्षिणभागे प्रथमं ' प्राक् ' अग्रतः कर्षति " समुद्रस्य त्वा "–(वा. सं. १७ । ४) इति मन्त्रेणेत्यर्थः । दक्षिणार्द्धेनेति । (पा. सू. २ । १ । ८९) व्यत्ययेन तृतीया । समुद्रस्य त्वाऽवकयाऽग्ने परिव्ययामसीत्यस्य तात्पर्यमाह–समुद्रियाभिरिति । ' समुद्र ' शब्देनात्र जलाशय उच्यते । समुद्रसम्बन्धिनीभिः ' अद्भिः ' त्वां ' शमयाम ' ' इत्येतद् ' उक्तं भवति । अवकाया अबात्मकत्वात् तया संवरणेन शमनस्य निष्पादनादित्यर्थः । समुद्रियाभिरिति " समुद्राभ्राद्घः "–(पा. सू. ४ । ४ । ११८) इति घप्रत्ययः । " आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् "–(पा. सू. ७ । १ । २) इति सूत्रेणेयादेशः । हे अग्ने ! त्वां समुद्रसम्बन्धिन्या अवकया ' परिव्ययामसि ' परितः संवृणुमः । " इदन्तो मसि " (पा. सू. ७ । १ । ४६) इत्युत्तमपुरुषबहुवचनमकारस्यान्ते इकारागमः । तेन च संवरणेन शान्तस्त्वम् ' अस्मभ्यम् ' अस्मदर्थं पावयति शोधयतीति ' पावकः ' ' शिवः ' स्योनः आनुकूल्यवान् ' भव ' इति मन्त्रस्यार्थः ॥ २५ ॥

उक्तप्रकारेण दक्षिणभागे विकृष्य पश्चिमभागमुदगपवर्गं हिमस्य त्वेत्यनेन मन्त्रेण विकर्षेदित्याह–अथ जघनार्द्धेनेति । " यद्वै शीतस्य " इत्यादिकस्यायमर्थः–' यत् ' खलु ' शीतस्य ' अपि ' प्रशीतं ' प्रकृष्टं शीतं ' तद्धिमस्य ' ' जरायु ' जरायु–शब्दो गर्भवेष्टनवचनः । अतश्च जरायुर्यथा गर्भमाच्छादयति तद्वदधिकं शीतमप्यलं शीतम् । ' तद्धिमस्य जरायुणा ' इति । शीतादप्यधिकं शीतमुच्यत इति । अबात्मका मण्डूकादय एव हिमस्य जरायुणेत्येतेन विवक्ष्यन्ते । तेन च शब्देन तेषामभिधानं प्रकृष्टशमनसमर्थत्वसूचनार्थमिति प्रतिपत्तव्यम् ॥ २६ ॥

(ङ) अथोत्तरार्धेन प्राक् । (ग्) उप ज्मन्नुप वेतसेऽवतर नदीष्वा । अग्ने पित्तमपामसि मण्डूकि ताभिरागहि सेमं नो यज्ञं पावकवर्णᳬ शिवं कृधीति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २७ ॥

(ड) अथ पूर्वार्धेन दक्षिणा । (णाऽणा) अपामिदं न्ययनᳬ समुद्रस्य निवेशनम् । अन्याᳪस्तेऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावकोऽअस्मभ्यᳬ शिवो भवेति यथैव यजुस्तथा बन्धुरित्यग्रे विकर्षत्ययेति । अयेत्ययेति तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा ॥ २८ ॥

(त्राऽऽत्मा) आत्मानमग्रे विकर्षति । (त्या) आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः सम्भवत्यथ दक्षिणं पक्षमथ पुच्छमथोत्तरं तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा ॥ २९ ॥

अथोत्तरार्धेन प्राक् । "उप ज्मन्नुप वेतसेऽवतर नदीष्वा । अग्ने पित्तमपामसि मण्डूकि ताभिरागहि सेमं नो यज्ञं पावकवर्णं शिवं कृधि "–(वा. सं. १७ । ६) इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २७ ॥

अथ पूर्वार्धेन दक्षिणा । " अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् । अन्यांस्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावकोऽअस्मभ्यं शिवो भव "–(वा. सं. १७।७) इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः । इत्यग्रे विकर्षति । अयेति, अयेति, अयेति–तद् दक्षिणावृत् । तद्धि देवत्रा ॥ २८ ॥

आत्मानमग्रे विकर्षति । आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः सम्भवति । अथ दक्षिणं पक्षम् । अथ पुच्छम् । अथोत्तरम् । तद्दक्षिणावृत् । तद्धि देवत्रा ॥ २९ ॥

अथ पक्षाद्वाने विकर्षणानन्तरमुत्तरभागं प्राक्तनं विकर्षेदित्याह–अथोत्तरार्द्धेन प्रागिति । विकर्षणे मन्त्रमाह–उप ज्मन्नुपेति । मन्त्रस्य स्पष्टार्थं इत्याह–यथैवेति ॥ २७ ॥

अथ पूर्वभागे अपामिदमिति मन्त्रेण दक्षिणभागं विकर्षेदित्याह–अथ पूर्वार्द्धेनेति । ततोऽपि मन्त्रः स्पष्टार्थ इत्याह–यथैवेति । हे अग्ने ! यदेतन्मण्डूकावकाद्युपलक्षितं वस्तु ' इदमपां न्ययनं ' निवेशस्थानम् । अपां मध्ये तन्निवेशनं तदप्यनयं सम्पद्यतीति तत्राह–समुद्रस्येति । न केवलमितरेषां जलानामेव, अपि तु ' समुद्रस्य ' जलनिवेशेव 'निवेशनं' निविशन्तेऽस्मिन्निति निवेशनम् । अधिकरणे ल्युट्, स्थाननिर्देशः । एवं च तथाविधेन मण्डूकादिना विकृष्यते यतः, अतः त्वां वदन्ति । ' ते हेतयो ' ज्वालाः ' अस्मदन्यांस्तपन्तु ' । ' अस्मभ्यं ' तु त्वं 'पावकः' ' शिवः ' च भवेति मन्त्रार्थः । तदग्रभागे विकर्षणप्रकारं इत्यादिनैव दर्शयन् दक्षिणभागादिक्रमेण विकर्षणात् सिद्धं प्रदक्षिणक्रमं प्रशंसति–इत्यग्रे विकर्षतीति । ' देवत्रेति ' " देवमनुष्यपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्– "–(पा. सू. ५ । ४ । ५६) इति सूत्रेणात्र देवशब्दस्य त्राप्रत्ययः । देवेषु देवोचितं भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

आत्मनस्ततो विकर्षणस्य प्राथमिकत्वमनुवदति–आत्मानमिति । दक्षिणपक्षादिना विहितं विकर्षणक्रमं

(ज्ञास्या) सम्पातं पश्चात् निरुक्षति । (स्व) सम्पात-मेव तच्छाणि पचे पत्नाद्युपसेचनादेः तदर्थानीषु शानि षष्ठे-ऽस्मे पावक यानिपौते उक्तिर्म पश्चाद् तु नः पावक दीदिव ऽग्नि दुष्टं पावकया यश्चितयन्त्या कृपा क्षामन् पावके पावकदीति पदे निरुक्तं शान्तं दुग्धावरूढं सम्पदत्तैनतेत्र ॥ २० ॥

(ल) सन्नामैर्निरूक्षति । सन्निविकोटिभिः प्रत्नैः संस्कृतः संस्-कृतोऽभिषोर्भानभिषौन्नमन्त्र प्रश्ना प्रावर्तैनेनतधिकर्षीति तं पर्षेतु-त्वरे न्यस्य ॥ २१ ॥

(स्वा) अथैनꣳ सामभिः परिगायति । (स्व) अत्रैष सर्व्वोऽग्निः संस्कृतस्तस्मिन्देवा ऽएतदमृतꣳ रूपमुत्तममदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदमृतꣳ रूपमुत्तमं दधाति सामानि भवन्ति प्राणा वै सामान्यमृतमु वै प्राणा ऽअमृतमेवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति सर्व्वतः परिगायति सर्व्वत ऽएवास्मिन्नेतदमृतꣳ रूपमुत्तमं दधाति ॥ ३२ ॥

यद्वेवैनꣳ सामभिः परिगायति । (स्वे) एतद्वै देवा ऽअकामयन्तानस्थिकमिममृतमात्मानं कुर्वीमहीति तेऽब्रुवन्नुप जानीत यथेममात्मानमनस्थिकममृतं करवामहा ऽइति तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथेममात्मानमनस्थिकममृतं करवामहा ऽइति ॥ ३३ ॥

ते चेतयमानाः । (ऽ) एतानि सामान्यपश्यंस्तैरेनं पर्यगायंस्तैरेतमात्मानमनस्थिकममृतमकुर्वत तथैवैतद्यजमानो यदेनꣳ सामभिः परिगायत्येतमेवैतदात्मानमनस्थिकममृतं कुरुते सर्व्वतः परिगायति सर्व्वत ऽएवैतदेतमात्मानमनस्थिकममृतं कुरुते तिष्ठन्गायति तिष्ठन्तीव वा ऽइमे

अथैनं सामभिः परिगायति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः । तस्मिन्देवा एतदमृतं रूपमुत्तममदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति । सामानि भवन्ति । प्राणा वै सामानि । अमृतमु वै प्राणाः । अमृतमेवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति । सर्वतः परिगायति । सर्वत एवास्मिन्नेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति ॥ ३२ ॥

यद्वेवैनं सामभिः परिगायति । एतद्वै देवा अकामयन्त—अनस्थिकमिममृतमात्मानं कुर्वीमहीति । तेऽब्रुवन्—उप जानीत—यथेममात्मानमनस्थिकममृतं करवामहा इति । तेऽब्रुवन्—चेतयध्वमिति । चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । तदिच्छत—यथेममात्मानमनस्थिकममृतं करवामहा इति ॥ ३३ ॥

ते चेतयमाना एतानि सामान्यपश्यन् । तैरेनं पर्यगायन् । तैरेतमात्मानमनस्थिकममृतमकुर्वत । तथैवैतद्यजमानो यदेनं सामभिः परिगायति—एतमेवैतदात्मानमनस्थिकममृतं कुरुते । सर्वतः परि-

---

अथैनमग्निं परितः सामभिर्गायेदित्याह—अथेति[1] । विहितं सामगानममृतरूपतया प्रशंसति—अत्रैष इति । कथमेतत्साम्नाममृतरूपत्वमिति तत्राह—यद्वेवेत्यादिना ॥ ३२–३४ ॥

१–निधनवत्स्य तिष्ठन् द्विहस्त साम गायति । का० श्रौ० सू० १८।१५।

लोका ऽअथो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरो हिङ्कृत्य गायति तत्र हि सर्वं कृत्स्नꣳ साम भवति ॥ ३४ ॥

गायत्रं पुरस्ताद्गायति । (त्य) अग्निर्वै गायत्रमग्निमेवास्यैतच्छिरः करोत्यथो शिर ऽएवास्यैतदनस्थिकममृतं करोति ॥ ३५ ॥

रथन्तरं दक्षिणे पक्षे । (क्षुऽ) इयं वै रथन्तरमियमु वाऽएषां लोकानाꣳ रसतमोऽस्याꣳ हीमे सर्वे रसा रसंतमꣳ ह वै तद्रथन्तरमित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवा ऽइमामेवास्यैतद्दक्षिणं पक्षं करोत्यथो दक्षिणमेवास्यैतत्पक्षमनस्थिकममृतं करोति ॥ ३६ ॥

बृहदुत्तरे पक्षे । द्यौर्वै बृहद्द्यौर्हि बर्हिष्ठा दिवमेवास्यैतदुत्तरं पक्षं करोत्यथोऽउत्तरमेवास्यैतत्पक्षमनस्थिकममृतं करोति ॥ ३७ ॥

गायति । सर्वत एवैतदेवमात्मानमनस्थिकममृतं कुरुते । तिष्ठन् गायति । तिष्ठन्तीव वा इमे लोकाः । अथो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरः । हिङ्कृत्य गायति । तत्र हि सर्वं कृत्स्नं साम भवति ॥ ३४ ॥

गायत्रं पुरस्ताद्गायति । अग्निर्वै गायत्रम् । अग्निमेवास्यैतच्छिरः करोति । अथो शिर एवास्यैतदनस्थिकममृतं करोति ॥ ३५ ॥

रथन्तरं दक्षिणे पक्षे । इयं वै रथन्तरम् । इयमु वा एषां लोकानां रसतमः । अस्यां हीमे सर्वे रसाः; रसन्तमं ह वै तद्रथन्तरमित्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः । इमामेवास्यैतद्दक्षिणं पक्षं करोति । अथो दक्षिणमेवास्यैतत्पक्षमनस्थिकममृतं करोति ॥ ३६ ॥

बृहदुत्तरे पक्षे । द्यौर्वै बृहत् । द्यौर्हि बर्हिष्ठा । दिवमेवास्यैतदुत्तरं पक्षं करोति । अथो उत्तरमेवास्यैतत्पक्षमनस्थिकममृतं करोति ॥ ३७ ॥

गायत्रं पुरस्ताद्गायतीति[1] । गायत्रस्य शिरःप्रदेशत्वात् । किं चास्य शिर एवोक्तसामगानेनानस्थिकममृतं करोति ॥ ३५ ॥

"अभि त्वा शूर नोनुमः" (वा. सं. २७ । ३५) इत्येतस्यामृच्युत्पन्नं साम 'रथन्तरम्' । तद्दक्षिणपक्षे[2] । अतिशयरसाधारत्वेनेयं 'रसतमः' । रसतम एव रसंतमः । तं च परोऽक्षकामत्वाद्देवा रथन्तरमित्यभिदधत इत्यर्थः । एवं चास्य पृथिवीमेव दक्षिणपक्षं कृतवान् भवति ॥ ३६ ॥

बृहदुत्तरे पक्ष इति[3] । "त्वामिद्धि हवामहे"—(वा. सं. २७ । ३७) इत्येतस्यामृच्युत्पन्नं साम 'बृहत्' । 'बर्हिष्ठा' अतिशयेन बृहती । बृहच्छन्दादतिशयार्थे इष्ठनि टिलोपे च रूपम् ॥ ३७ ॥

१–पुरस्ताद् गायत्रम् । का. श्रौ. सू. १८ । २० । २–दक्षिणे पक्षे रथन्तरम् । का. श्रौ. सू. १८ । २१ ।
३–उत्तरे बृहत् । का. श्रौ. सू. १८ । २१ ।

व्वामदेव्व्यमात्मुन् । (न्म्रा) प्राणो वै व्वामदेव्व्यं व्वायुरु प्राणः सुर्वे॑षामु हैषु देवानामात्मा युद्वायुर्व्वायुमेवास्यैतुदात्मानं करोत्युथोऽआत्मानमेवास्यैतदनुस्थिकममृतं करोति ॥ ३८ ॥

यज्ञायज्ञियं पुच्छम् । (अ) चन्द्रमा वै यज्ञायज्ञियं यो हि कश्च यज्ञः संतिष्ठत ऽएतमेव तस्याहुतीनाᳬं रसोऽप्येति तद्यदेतं यज्ञो यज्ञोऽप्येति तस्माच्चन्द्रमा यज्ञायज्ञियं चन्द्रमसमेवास्यैतत्पुच्छं करोत्युथो पुच्छमेवास्यैतुदनुस्थिकममृतं करोति ॥ ३९ ॥

(त्यु) अुथ प्रज्ञापतेर्हृदयं गायति । (त्य) असौ वाऽआदित्यो हृद-

---

वामदेव्यमात्मन् । प्राणो वै वामदेव्यम् । वायुरु प्राणः । सर्वेषामु हैष देवानामात्मा—यद्वायुः । वायुमेवास्यैतदात्मानं करोति । अथो आत्मानमेवास्यैतदनस्थिकममृतं करोति ॥ ३८ ॥

यज्ञायज्ञियं पुच्छम् । चन्द्रमा वै यज्ञायज्ञियम् । यो हि कश्च यज्ञः सन्तिष्ठते—एतमेव तस्याहुतीनां रसोऽप्येति । तद् यदेतं यज्ञो—यज्ञोऽप्येति—तस्माच्चन्द्रमा यज्ञायज्ञियम् । चन्द्रमसमेवास्यैतत्पुच्छं करोति । अथो पुच्छमेवास्यैतदनस्थिकममृतं करोति ॥ ३९ ॥

अथ प्रजापतेर्हृदयं गायति । असौ वा आदित्यो हृदयम् । श्लक्ष्ण एषः । श्लक्ष्णं हृदयम् ।

“कया नश्चित्र आभुवद्”—(वा. सं. २७ । ३९) इत्येतस्यामृच्युत्पन्नं साम वामदेव्यम्, तदात्मभागे गायेदित्याह—वामदेव्यमिति[1] । आत्मभागे वामदेव्यस्य गानेन वायुमेवात्मानं करोतीत्याह—प्राणो वा इति । सर्वेषामु हैष देवानामात्मा यद्वायुरिति । तदभावे तेषां व्यवहाराभावादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

अथ पुच्छे यज्ञायज्ञियं साम गायेदित्याह—यज्ञायज्ञियमिति[2] । “यज्ञायज्ञा वो अग्नय:”—(वा. सं. २७।४२) इत्येतस्यामृच्युत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयम्, यज्ञायज्ञशब्दोऽस्मिन्नस्तीति “मतौ छः सूक्तसाम्नोः”—(पा. सू. ५ । २ ५९) इति सामार्थे छप्रत्ययः, (पा. सू. ७ । १ । २) छस्य–ईयादेशः । अत्र ‘यज्ञायज्ञियम्’ इति ह्रस्वत्वं छान्दसम् । यज्ञायज्ञियस्य चन्द्रात्मतां प्रतिजानीते—चन्द्रमा वै यज्ञायज्ञियमिति । तदेवोपपादयति—यो हि कश्चेति । यज्ञः ‘संतिष्ठते’ सम्पूर्णतामेति । ‘तस्याहुतीनां रसः’ ‘एतं’ चन्द्रमसम् ‘एति’ । अतस्ता देवतास्तमुपजीवन्ति । अतो यज्ञाहुतिरसस्य चन्द्रं प्रति प्राप्तिद्वारा यज्ञायज्ञः कृत्स्न एव यज्ञः ‘एतमप्येति । ‘तस्माद्’ यज्ञोऽयम् एतमेतीति ‘चन्द्रमा यज्ञायज्ञियमित्यर्थः । अस्तु यज्ञायज्ञियस्य चन्द्रात्मकत्वं ततः किं प्रकृते समायातमिति तत्राह—चन्द्रमसमेवेति ॥ ३९ ॥

‘अथ प्रजापतेर्हृदयम्’ इति किंचित्साम, तदप्यत्र गायेदित्याह—अथेति । तत्साम आदित्यात्मना स्तौति—असौ वा इति । आदित्यस्य हृदयसादृश्यप्रदर्शनेनोक्तं प्रजापतेर्हृदयत्वमुपपादयति—श्लक्ष्ण एष इति ।

१–आत्मनि वामदेव्यम् । का. श्रौ. सू. १८ । २१ । २–पुच्छे यज्ञायज्ञियम् । का. श्रौ. सू. १८ । २१ ।
३–दक्षिणे निकषे प्रजापतेर्हृदयम् । का. श्रौ. सू. । १८ । २१ ।

यथ्ँ श्लक्ष्ण ऽएष श्लक्ष्णथ्ँ हृदयं परिमण्डल ऽएष परिमण्डलथ्ँ हृदयमात्मन्गायत्यात्मन्हि हृदयं निकक्षे निकक्षे हि हृदयं दक्षिणे निकक्षेऽतो हि हृदयं नेदीय ऽआदित्यमेवास्यैतद्धृदयं करोत्यथो हृदयमेवास्यैतदनस्थिकममृतं करोति ॥ ४० ॥

प्रजासु च प्रजापतौ च गायति । तद्यत्प्रजासु गायति तत्प्रजासु हृदयं दधात्यथ यत्प्रजापतौ गायति तदग्नौ हृदयं दधाति ॥ ४१ ॥

परिमण्डल एषः । परिमण्डलं हृदयम् । आत्मन् गायति । आत्मन् हि हृदयम् । निकक्षे । निकक्षे हि हृदयम् । दक्षिणे निकक्षे । अतो हि हृदयं नेदीयः । आदित्यमेवास्यैतद्धृदयं करोति । अथ हृदयमेवास्यैतदनस्थिकममृतं करोति ॥ ४० ॥

प्रजासु च प्रजापतौ च गायति । तद्यत्प्रजासु गायति—तत्प्रजासु हृदयं दधाति । अथ यत्प्रजापतौ गायति—तदग्नौ हृदयं दधाति ॥ ४१ ॥

गायत्र्यादीनां गानस्य स्थानविशेष उक्तः, अथैतद्गानं कस्मिन्स्थाने कर्तव्यमिति तत्राह—आत्मन्निति । आत्मभागेऽपि यत्र क्वचित् क्रियेतेति तत्राह—निकक्ष इति । निकक्षावपि द्वौ विद्येते इति तत्रान्यतरस्मिन् क्रियेतेत्यत आह—दक्षिणे निकक्ष इति । 'अतः' अस्मान्निकक्षाद् 'हृदयं नेदीयः' अत्यन्तं सन्निहितम् । नेदीय इत्यस्यान्तिकार्थत्वात्तद्योगे "दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्"—(पा. सू. २ । ३ । ३४) इति पक्षे प्रकरणोक्तपञ्चम्या विधानात् 'अतः' इति पञ्चमी । अस्य प्रजापतेर्हृदयस्यादित्यात्मकत्वादस्य गानेनादित्यमेवाग्नेरात्मभागं करोतीत्याह—आदित्यमेवेति ॥ ४० ॥

प्रजापतेर्हृदयं गायत्र्यादिसामवत् कस्यांचिदृचि न गीयते, अपि तु केवलं प्रजापतिशब्देन गीयते ; अत एव आपस्तम्बेन सूत्रितम्—" प्रजापतेः साम्नहृदयं गायति " इति । तत्रास्य साम्नस्तयोः शब्दयोर्गानं प्रदर्शयति—प्रजासु च प्रजापतौ चेति । नन्वत्र 'प्रजासु प्रजापतौ' इत्यभिधेयनिर्देशः क्रियते । नहि तत्र गानं सम्भवति, अवाक्यत्वात् । न चायं शब्दनिर्देशः 'प्रजासु' इति बहुवचनवैरूप्यात् । अतः कथमस्य वचनस्योपपत्तिरिति ? नैतदस्ति, वाच्यवाचकयोरभेदविवक्षया वाचकशब्दे क्रियमाणं गानं वाच्ये क्रियत इत्युपचर्यते । 'तद्यत्प्रजासु गायति' । 'तत्प्रजासु हृदयं दधाति' । 'अथ यत्प्रजापतौ गायति, तदग्नौ हृदयं दधाति' इत्यभिधेयसम्बन्धप्रदर्शनाच्छब्दरूपेण अभिधेय एव गायतीति—उपचारोक्तिरभिप्रायः ॥ ४१ ॥

य॒द्दे॒व प्र॒जासु॑ च प्र॒जाप॑तौ च गा॒यति॑ । (त्य) अ॒यं वा ऽअ॒ग्निः प्र॒जाश्च॑ प्र॒जाप॑तिश्च त॒द्यद्द॒ग्नौ गा॒यति॑ त॒दे॒व प्र॒जासु॑ च प्र॒जाप॑तौ च हृद॑यं द॒धाति ॥ ४२ ॥

ता हैता॒ऽअ॒मृते॑ष्ट॒काः । (स्ता) ता॒ऽउत्त॑मा ऽउप॑दधात्य॒मृतं॑ त॒द॒स्य॒ स॒र्व्व॑स्योत्त॒मं द॑धाति त॒स्मा॑द॒स्य स॒र्व्व॑स्या॒मृत॑मुत्त॒मं ना॒न्यो ऽध्व॒र्यो॒र्गा॒ये॒दि॒ष्ट॒का व्वाऽएता व्विचि॑तो ह स्या॒द्य॒द॒न्यो ऽध्व॒र्योर्गा॒ये॑त् ॥ ४३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ९-१-२ ॥ (१. २.) ॥

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ । १ ॥

यद्देव प्रजासु च प्रजापतौ च गायति । अयं वा अग्निः प्रजाश्च प्रजापतिश्च । तद्यदग्नौ गायति-तदेव प्रजासु च प्रजापतौ च हृदयं दधाति ॥ ४२ ॥

ता हैता अमृतेष्टकाः । ता उत्तमा उपदधाति । अमृतं तदस्य सर्वस्योत्तमं दधाति । तस्मादस्य सर्वस्यामृतमुत्तमम् । नान्योऽध्वर्योर्गायेत् । इष्टका वा एताः । विचितो ह स्यात्-यदन्योऽध्वर्योर्गायेत् ॥ ४३ ॥

पूर्वं प्रजा-प्रजापतिशब्दयोर्गानेन प्रजासु-अग्नौ च हृदयं निधीयत इत्युक्तम् । अथाग्नेस्तदुभयात्मकत्वात्तत्रैव गानेन उभयत्रापि हृदयं निधीयत इत्याह-यद्देवेति । प्रजाशब्देन प्रजापतिशब्देन च तस्य गानमग्नौ क्रियते । अतश्च पूर्वं तच्छब्दद्वयाभिधेयप्राधान्येनाग्नेस्सर्जनत्वमुक्तम् । अत्र तु, अग्निप्राधान्येन तच्छब्दद्वयाभिधेयस्योपसर्जनत्वमुच्यत इति विभागः । अयं वा अग्निः प्रजाश्च प्रजापतिश्चेति । " स यः स प्रजापतिर्व्यस्रंसतायमेव स योऽयमग्निश्चीयते " (श. प. ८ । २ । २ । ६) इति श्रुतेः अग्निस्तावत् प्रजापतिः, प्रजानामेव सर्वप्रजानिर्मातृत्वेन तदात्मकत्वात्तद्द्वाराऽग्निरपि प्रजात्मक इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अथैतानि गायत्र्यादीनि सामानीष्टकारूपेण स्तौति-ता हैता इति । " सामानि भवन्ति प्राणा वै सामान्यमृतमु वै प्राणा अमृतमेवास्मिन्नेतदुपरिष्टादुत्तमं दधाति " इति साम्नां तावदमृतत्वमुक्तम् । एवमिष्टकात्वं प्रतिदिशमुपधीयमानत्वात्तद्रूपभजनदेशेषां प्रतिदिशं गानादिष्टकात्वोपचारः । एवं च तान्येतानि सामान्यमृतेष्टका भवन्ति । ता हैता इति स्त्रीलिङ्गं निर्देशइष्टकापेक्षया । ताश्चेष्टका ' उत्तमाः ' सर्वाभ्य इष्टकाभ्य उपरितनीः उपदधाति । तेनास्य यजमानस्य ' सर्वस्य ' अपि ' अमृतम् ' ' उत्तमं ' ' दधाति ' । ' तस्मादस्य सर्वस्य ' प्रजस्य ' अमृतमुत्तमं ' भवति । त्रिविधं सामगानं समाख्यानम् उद्गातुः प्राप्नोतीति तदपवदति-नान्योऽध्वर्योरिति । इतरस्य गातृत्वे दोषमाह-इष्टका वा एता इति । एतेषा

सामामिष्टकात्वादिष्टकानां चाध्वर्युणा उपधेयत्वात् तद्व्यतिरिक्तस्य गातृत्वे तदुपधानवैधुर्येणाध्वर्युः । विचितः विजितः पराभूतो भवेदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (९–१–२) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

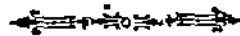
ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताब्धीन्पञ्च सीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं घन्यजन्मा तिलमवमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान्गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनघः शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पारसात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकहरिहरभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे

प्रथमोऽध्यायः (९–१ ॥)

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
प्रथमप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

उपवसथीयेऽहन्प्रातरुदितऽआदित्ये । वाचं विसृजते वाचं विसृज्य पञ्चगृहीतमाज्यं गृहीते तत्र पञ्च हिरण्यशकलान्प्रास्यत्यथैतत्त्रयꣳ समासिक्तं भवति दधि मधु घृतं पात्र्यां वा स्थाल्यां वोरुबिल्यां तदुपरिष्टाद्दर्भमुष्टिं निदधाति ॥ १ ॥

(त्रु) अथाग्निमारोहति । नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्तेऽअस्त्वर्चिषऽइत्यत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः स ऽएषोऽत्र तस्माऽअलं यद्धिꣳस्याद्यं जिहिꣳसिषेद्यमु वाऽएष हिनस्ति हरसा वैनꣳ शोचिषा वाऽर्चिषा वा हिनस्ति तथो हैनमेष ऽएतैर्न हिनस्त्यन्यांस्तेऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावकोऽअस्मभ्यꣳ शिवो भवेति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २ ॥

उपवसथीयेऽहन्प्रातरुदित आदित्ये वाचं विसृजते । वाचं विसृज्य पञ्चगृहीतमाज्यं गृह्णीते । तत्र पञ्च हिरण्यशकलान्प्रास्यति । अथैतत्त्रयं समासिक्तं भवति–दधि, मधु, घृतम् । पात्र्यां वा स्थाल्यां वोरुबिल्याम् । तदुपरिष्टाद्दर्भमुष्टिं निदधाति ॥ १ ॥

अथाग्निमारोहति–" नमस्ते हरसे शोचिषे, नमस्तेऽअस्त्वर्चिषे "–इति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः । स एषोऽत्र तस्मा अलम्–यद्धिंस्यात् । यं जिहिंसिषेत्, यमु वा एष हिनस्ति । हरसा वैनं शोचिषा वाऽर्चिषा वा हिनस्ति । तथो हैनमेष एतैर्न हिनस्ति । " अन्यांस्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः, पावको अस्मभ्यं शिवो भव "–(वा. सं. १७ । ११) इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

औपवसथ्यदिवसात्प्राचीने दिवसे कर्तव्य प्रयोगमभिधाय तथा तस्मिन्दिवसे कर्तव्यमभिधत्ते–उपवसथीयेऽहन्नित्यादिना । ' प्रातरुदित आदित्ये वाचं विसृजते ' यजमानः । ' वाचं विसृज्य ' इत्यत्र पूर्वकालमात्रे क्त्वा–प्रत्ययः । न हि तत्र पूर्वोत्तरक्रिययोः समानकर्तृत्वमस्ति । यजमानस्य वाग्विसर्जनादध्वर्योराज्यग्रहणादिति । पात्री शरावाकारा, स्थाली तु पिठराकारा,–' उरुबिल्या '–महामुख्याम् । व्यत्ययेन ङीप्प्रत्ययः । तदुपरिष्टादिति । यत्र पात्र्यां स्थाल्यां वा दध्यादित्रयं समासिक्तं तदुपरिष्टादित्यर्थः ॥ १ ॥

अथाग्निमारोहतीति । दर्भमुष्टिनिधानानन्तरं तदाज्यं दध्यादि–चादाय 'नमस्ते' इति मन्त्रेणाग्निमारोहेत् । अत एव कात्यायनः–" उभयमादाय चित्यारोहणं नमस्त इति " (१८ । २२) इति । आरोहणे ' नमस्ते '

(रा) आरुह्याग्निꣳ स्वयमातृण्णां व्याघारयति । (स्या) आज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३ ॥

स्वयमातृण्णां व्याघारयति । प्राणः स्वयमातृण्णा प्राणे तदन्नं दधाति ॥ ४ ॥

यद्वेव स्वयमातृण्णां व्याघारयति । (स्तु) उत्तरवेदिर्ह्येषाऽग्नेरथ यामम्ूं पूर्वां व्याघारयत्यध्वरस्य साऽथ हैषाऽग्नेस्तामेतद्व्याघारयति ॥ ५ ॥

आरुह्याग्निं स्वयमातृण्णां व्याघारयत्याज्येन पञ्चगृहीतेन । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३ ॥
स्वयमातृण्णां व्याघारयति । प्राणः स्वयमातृण्णा । प्राणे तदन्नं दधाति ॥ ४ ॥

यद्वेव स्वयमातृण्णां व्याघारयति । उत्तरवेदिर्ह्येषाऽग्नेः । अथ याममूं पूर्वां व्याघारयति—अध्वरस्य सा । अथ हैषाऽग्नेः । तामेतद्व्याघारयति ॥ ५ ॥

इत्यस्य मन्त्रस्य पूर्वार्द्धस्य पाठे प्रयोजनमाह—अत्रैष सर्वोऽग्निरिति । ' अत्र ' अस्मिन्नवसरे ' एषोऽग्निः सर्वः सस्कृत. ' साकल्येन कृतसंस्कारः अतोऽत्र स एषोऽग्नि. यद्वस्तु हिंस्यान्न यं जिहिंसिषेत् तस्मै ' अलं ' समर्थः हननेच्छाया हननस्य चेत्युभयस्यापि समर्थः । ' सः ' च ' य ' ' हिनस्ति ' ' एन ' ' हरसा ' ' शोचिषा ' वा, ' अर्चिषा ' ' वा हिनस्ति ' । अतश्चास्य मन्त्रभागस्य पाठेन ' एनम् ' ' अध्वर्युम् ' एनैः ' हरःप्रभृतिभिः ' न हिनस्ति ' । ' हर ' इति हरणसमर्थं तेजः, ' शोचिः—' इति शोचनसमर्थम, ' अर्चिः ' इति तदद्दत प्रशस्तं तेज. । मन्त्रस्य द्वितीयार्धे स्पष्टार्थमित्याह—अन्यांस्ते अस्मदिति । हे अग्ने ! ' ते हरसे नमोऽस्तु, ' ' शोचिषे नमोऽस्तु ' । तथा ' ते अर्चिषे नमोऽस्तु ' । ' अन्यान् ' अस्मच्छत्रून् ' ते हेतयः ' हरःप्रभृतयः ' तपन्तु ' । ' अस्मभ्यं ' तु त्वं ' पावकः शिवः ' च ' भव ' ॥ २ ॥

अग्निमारुह्य किं कुर्यादित्याह—आरुह्याग्निमिति । प्रथममध्यमोत्तमासु चितिषु तिस्रः स्वयमातृण्णा उपधीयन्ते । तत्र तृतीयायां स्वयमातृण्णायां व्याघारणक्रियाया ईप्सिततमत्वात्स्वयमातृण्णामिति द्वितीया । व्याघारणन्नाम एकस्मात्कोणात्कोणान्तरं प्रत्याभ्यधाराधारणम् । तच्च व्याघारणं ' पञ्चगृहीतेनाज्येन ' क्रियत इति ' तस्य ' उभयस्य भाक्तं प्रागुक्तमित्याह—आज्येनेति ॥ ३ ॥

अथ व्याघारणस्य स्वयमातृण्णाधारकत्वं प्रशंसति—स्वयमातृण्णामिति । स्वयमातृण्णायाः प्राणत्वं सप्तमकाण्डेऽभिहितम्—" प्राणो वै स्वयमातृण्णा प्राणो ह्येवैतत्स्वयमात्मानमातृन्ते " (श. प. ७ । १ । १) इति । अतस्तामभिसंबन्धिनि प्राणे तदाज्यलक्षणमन्नं निहितवान्भवति ॥ ४ ॥

प्रकारान्तरेणापि स्वयमातृण्णायां व्याघारणमुपपादयति—यद्वेवेति । ' एषा ' स्वयमातृण्णा ' अग्नेः ' ' उत्तरवेदिः ' खलु । ' अथ याममूम् '—बुद्धौ परामर्शः । पूर्वामुत्तरवेदिं व्याघारयति, सा पुनः सोमयागस्य । अतोऽस्यां स्वयमातृण्णायां व्याघारणेन ' अग्नेस्ताम् ' उत्तरवेदिं व्याघारयति ॥ ५ ॥

१-स्वयमातृण्णायां पञ्चगृहीतं जुहोति मात्रिवद्दिरन्वाहर्यं च । का. श्रौ. सू. १८ । १४ ।

पश्यंस्तत्र हिरण्यं व्याघारयति । प्रत्यक्षं वै तद्यत्पश्यति प्रत्यक्षꣳ सोत्तरवेदिः प्रास्ता ऽएवेह भवन्ति परोऽक्षं वै तद्यत्प्रास्ताः परोऽक्षमियमुत्तरवेदिः ॥ ६ ॥

स्वाहाकारेण तां व्याघारयति । प्रत्यक्षं वै तद्यत्स्वाहाकारः प्रत्यक्षꣳ सोत्तरवेदिर्वेट्कारेणेमां परोऽक्षं वै तद्यद्वेट्कारः परोऽक्षमियमुत्तरवेदिराज्येनाज्येन ह्युत्तरवेदिं व्याघारयन्ति पञ्चगृहीतेन पञ्चगृहीतेन ह्युत्तरवेदिं व्याघारयन्ति व्यतिहारं व्यतिहारꣳ ह्युत्तरवेदिं व्याघारयन्ति ॥ ७ ॥

नृषदे वेडिति । प्राणो वै नृषन्मनुष्या नरस्तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणोऽग्निस्तमेतत्प्रीणात्यप्सुषदे वेडिति योऽप्स्वग्निस्तमेतत्प्रीणाति बर्हि-

---

पश्यंस्तत्र हिरण्यं व्याघारयति । प्रत्यक्षं वै तद्—यत्पश्यति । प्रत्यक्षं सोत्तरवेदिः । प्रास्ता एवेह भवन्ति । परोऽक्षं वै तद्—यत्प्रास्ताः । परोऽक्षमियमुत्तरवेदिः ॥ ६ ॥

स्वाहाकारेण तां व्याघारयति । प्रत्यक्षं वै तद्—यत्स्वाहाकारः । प्रत्यक्षं सा—उत्तरवेदिः । वेट्कारेणेमाम् । परोऽक्षं वै तद्—यद्वेट्कारः । परोऽक्षमियमुत्तरवेदिः । आज्येन । आज्येन ह्युत्तरवेदिं व्याघारयन्ति । पञ्चगृहीतेन । पञ्चगृहीतेन ह्युत्तरवेदिं व्याघारयन्ति । व्यतिहारम् । व्यतिहारं ह्युत्तरवेदिं व्याघारयन्ति ॥ ७ ॥

" नृषदे वेट् "–इति । प्राणो वै नृषत्, मनुष्या नरः । तद् योऽयं मनुष्येषु प्राणोऽग्निस्तमेतत्प्रीणाति । " अप्सुषदे वेट् "–इति । योऽप्स्वग्निः–तमेतत्प्रीणाति । " बर्हिषदे वेट् "–

ननु यथैषा स्वयमातृण्णाऽग्नेरुत्तरवेदिस्तर्हि तद्व्याघारणे पूर्वोत्तरवेदिवद् हिरण्यदर्शनादिपूर्वकत्वेन भवितव्यमित्यत आह—पश्यंस्तत्रेति । प्रत्यक्षं सोत्तरवेदिसंयुक्तमन्त्रादिनिर्मितत्वाभावेनौत्तरवेदिकोत्तरवेदिव्याघारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वाहाकारस्य सर्वत्र हविःप्रदानार्थसाधनत्वेन—प्रत्यक्षत्वम्, वेट्कारस्य तु तथात्वाभावेन परोक्षत्वम् । आज्येन पञ्चगृहीतेन व्यतिहारमुत्तरवेदेर्व्याघारणात्तद्वदस्या अपि उत्तरवेदित्वेन व्याघारणेऽनुरूपमपि चाह—आज्येनेत्यादिना व्यतिहारमित्यन्तेन । पूर्वं दक्षिणांसे व्याघारणम् । तत उत्तरश्रोणौ, पश्चाद्दक्षिणश्रोणौ, तत उत्तरांसे, ततो मध्ये, इत्ययं क्रमो विवक्षितः ॥ ७ ॥

अथ क्रमेण व्याघारणमन्त्रान्प्रदर्शयन् व्याचष्टे—नृषदे वेडिति[1] । नृषु सीदतीति नृषत् इति प्राणव्यतिरिक्तमपि संग्रहीतुं शक्यत इति विवक्षितोऽर्थो दर्शितः—प्राणो वै नृषदिति । नृषदित्यत्र नृशब्दस्य प्रसिद्ध एवार्थो विवक्षितो नेतर इत्युक्तं—मनुष्या नर इति । एतन्मन्त्रसाध्यव्याघारणस्य फलमुक्तं—तद्योऽयमिति । 'वेट्' इति सम्प्रदानार्थीयो निपातः । 'नृषदे' मनुष्येषु वर्तमानाय प्राणरूपायाग्नये 'वेट्' इदमाज्यरूपं

१—नृषदे वेडित्यादिमन्त्रः । का. श्रौ. सू. १८ । २४ ।

(त्सु) अथैनꣳ समुक्षति । दध्ना मधुना घृतेन जायत एष एतद्यच्चीयते स एष सर्वस्मा अन्नाय जायते सर्वम्वेतदन्नं यद्दधि मधु घृतꣳ सर्वेणैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति सर्वतः समुक्षति सर्वत एवैनमेतत्सर्वेणान्नेन प्रीणाति ॥ ११ ॥

यद्वेवैनꣳ समुक्षति । (त्सु) अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतस्तस्मिन्देवा एतद्रूपमुत्तममदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्रूपमुत्तमं दधात्यन्नं वै रूपमेतदु परममन्नं यद्दधि मधु घृतं तद्यदेव परमꣳ रूपं तदस्मिन्नेतदुत्तमं दधाति सर्वतः समुक्षत्यपि ब्राह्मणेन परिश्रितः सर्वत एवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति दर्भैस्ते हि शुद्धा मेध्या अग्रैरग्रꣳ हि देवानाम् ॥ १२ ॥

यद्वेवैनꣳ समुक्षति । (त्से) एतद्वै यत्रैतं प्राणा ऋषयोऽग्रेऽग्निꣳ समस्कुर्वꣳस्तदस्मिन्नदोऽमुं पुरस्ताद्भागमकुर्वन्ताद्वः सजूरब्दीयमुपास्मि-

---

अथैनं समुक्षति—दध्ना मधुना घृतेन । जायते एषः एतत् । यच्चीयते । स एष सर्वस्मा अन्नाय जायते । सर्वम्वेतदन्नम्—यद्दधि, मधु, घृतम् । सर्वेणैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति । सर्वतः समुक्षति । सर्वत एवैनमेतत्सर्वेणान्नेन प्रीणाति ॥ ११ ॥

यद्वेवैनं समुक्षति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः । तस्मिन्देवा एतद्रूपमुत्तममदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतद्रूपमुत्तमं दधाति । अन्नं वै रूपम् । एतदु परममन्नम्—यद्दधि, मधु, घृतम् । तद् यदेव परमं रूपम्—तदस्मिन्नेतदुत्तमं दधाति । सर्वतः समुक्षति । अपि ब्राह्मणेन परिश्रितः सर्वत एवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति । दर्भैः । ते हि शुद्धा मेध्याः । अग्रैः । अग्रं हि देवानाम् ॥ १२ ॥

यद्वेवैनं समुक्षति । एतद्वै यत्रैतं प्राणा ऋषयोऽग्रेऽग्निं समस्कुर्वन् । तदस्मिन्नदोऽमुं पुरस्ताद्भागमकुर्वत । अदः सजूरब्दीयम् । अथास्मिन्नेतं सर्वत उपरिष्टाद्भागमकुर्वत । तद् यत्समुक्षति—य

अथैनमिति । समुक्षणेऽन्वयम्—जायत एष इति । दध्यादीनां बहुत्वात् सर्वान्नत्वम् । विहितं तत्समुक्षणं परिश्रित्स्वपि कर्तव्यमित्याह—सर्वत इति । [illegible] दर्भान् समुक्षणे विनियुज्य प्रशंसति—दर्भैरिति । अग्रं हि देवानामिति । हिशब्दः शास्त्रान्तरप्रसिद्धिं द्योतयति । अत एव तैत्तिरीयके श्रूयते—'[illegible]'—इति । दध्यादिभिः समुक्षणेनास्मिन् संस्कृतेऽग्नावुत्तमरूपनिधानं भवतीति प्रशंसति—यद्वेवेति । अन्नं वै रूपमित्यादिना परमरूपत्वमुच्यते । 'अन्नं' तावद्रूपकारणत्वाद् 'रूपम्' परमरूपत्वं तु दध्यादीनां रसातिशयवत्त्वादिति दध्यादीनि परमं रूपमित्यर्थः ॥ १०—१२ ॥

अथ पुनस्तस्यैव दध्यादिभिः समुक्षणस्य [illegible] प्रशंसति—यद्वेवैनमिति । 'अग्रे' पूर्वं 'यत्र' यस्मिन् काले ऋषिरूपा [illegible] 'प्राणाः' [illegible] 'समस्कुर्वन्' । तद् 'अदः' काले [illegible]-

---

१—[illegible] । का० श्रौ० सू० १८ । २५ ।
२—[illegible] ।

न्नेतध्ँ संचितऽउपरिष्टाद्भागमकुर्व्वंत तद्युत्समुक्षति युऽएवास्मिंस्ते प्राणाऽ ऋषयः संचितऽउपरिष्टाद्भागमकुर्व्वंत तानेवैतत्प्रीणाति दध्ना मधुना घृतेन तस्योक्तो बन्धुः ॥ १३ ॥

(य्रे) ये देवा देवानाम् । यज्ञिया यज्ञियानामिति देवा ह्येते देवानां यज्ञियाऽ उ यज्ञियानाध्ँ संव्वत्सरीणमुप भागमासतऽइति संव्वत्सरीणध्ँ ह्येतऽएतं भागमुपासतेऽहुतादो हविषो यज्ञेऽअस्मिन्नित्यहुतादो हि प्राणाः स्वयं पिबन्तु मधुनो घृतस्येति स्वयमस्य पिबन्तु मधुनश्च घृतस्य चेत्येतत् ॥ १४ ॥

एवास्मिंस्ते प्राणाः ऋषयः सञ्चित उपरिष्टाद्भागमकुर्वन्-तानेवैतत्प्रीणाति । दध्ना, मधुना, घृतेन । तस्योक्तो बन्धुः ॥ १३ ॥

" ये देवा देवानाम्, यज्ञिया याज्ञियानाम् "-इति । देवा ह्येते देवानाम्, याज्ञिया उ यज्ञियानाम् । " संवत्सरीणमुप भागमासते "-इति । संवत्सरीणं ह्येत एतं भागमुपासते । " अहुतादो हविषो यज्ञे अस्मिन् "-इति । अहुतादो हि प्राणाः । " स्वयं पिबन्तु मधुनो घृतस्य "-(वा. सं. १७ । १३) इति । स्वयमस्य पिबन्तु मधुनश्च घृतस्य चेत्येतत् ॥ १४ ॥

एतस्य कालस्य विप्रकर्षमभिधत्ते 'अमुं' पुरस्तात् भागम् 'अकुर्वत' । अमुमित्यपि विप्रकृष्टो भाग उच्यते । अमु भागमिति यदुक्तं तदेवाह-अदः सजूरब्दीयमिति । " सजूरब्दो अयवोभिः " (वा. सं. १२ । ७४) इत्यनेन मन्त्रेण प्रतिपादितं होमरूपमन्नम् । 'अथास्मिन्' 'सञ्चिते' अग्नौ 'एत' दध्यादिलक्षणम् 'उपरिष्टाद्भागमकुर्वत' । अतश्च दध्यादिभिरेः समुक्षणेन य 'एते ऋषयः प्राणाः' संचिते तस्मिन् 'उपरिष्टाद्भागमकुर्वत' । अतश्च दध्यादिभिः सचितस्य अग्नेः प्राणविशिष्टत्वेन प्राणकृतः अग्नेर्भागः प्राणानामपि भवतीति । तस्याग्नेरनेनोपरिष्टाद्भागेन 'तानेव' प्राणान् प्रीणितवान्भवतीत्यर्थः । दध्यादिविषयं ब्राह्मणं प्रागुक्तमित्याह-दध्नेति । तत्र सप्तमकाण्डे (श. प. ७ । ५ । १ । ३) कूर्मोपधानकथनावसरेऽभिहितम् ॥ १३ ॥

अथ समुक्षणे प्रथमं मन्त्रं दर्शयन् व्याचष्टे-ये देवा देवानामिति । 'देवानाम्' अपि 'देवाः,' 'यज्ञियानाम्' यज्ञार्हाणामपि तत्पूर्वकत्वेन सर्वेषां यज्ञार्हत्वमित्यर्थः । 'यज्ञियाः' ते प्राणाः । द्वितीयतृतीयपादौ प्रसिद्धावित्याह-संवत्सरीणमिति । 'संवत्सरीणं' संवत्सरसम्बन्धिनं 'उप भागमासते' । अस्मिन् यज्ञे एतस्य समुक्षणस्य संवत्सरक्रियमाणत्वात् संवत्सरीणे भागे यतः प्राणा दध्यादीन्यहुतान्येवादन्ति अतो 'अहुतादो हविषः' इत्युक्तम् । चतुर्थपादे मधुनो घृतस्येत्यनेन प्रकृतमेव दध्यादि उच्यत इत्याह-स्वयमस्येति । 'स्वयम्' 'अस्य मधुनो घृतस्य पिबन्तु' । मधुनो घृतस्येति व्यत्ययेन कर्मणि षष्ठी, मधु घृतम् । उपलक्षणमेतत् । दध्यपि पिबन्त्विति प्रथमस्यार्थः ॥ १४ ॥

(ये) ये देवा देवेषु । (ष्व) अधिदेवत्वमायन्निति देवा ह्येते देवेष्वधिदेवत्वमायन्ये ब्रह्मणः पुरऽएतारोऽअस्येत्ययमग्निर्ब्रह्म तस्यैते पुरऽएतारो येभ्यो नऽऋते पवते धाम किंचनेति न हि प्राणेभ्यऽ ऋते पवते धाम किंचन न ते दिवो न पृथिव्याऽ अधि स्नुष्विति नैव ते दिवि न पृथिव्यां यदेव प्राणभृत्तस्मिंस्तऽइत्येतत् ॥ १५ ॥

(द्वा) द्वाभ्याꣳ समुक्षति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्समुक्षति ॥ १६ ॥

(त्यु) अथ प्रत्यवरोहति । प्राणदा ऽअपानदाऽइति सर्वे हैते प्राणा योऽयमग्निश्चितः स यदेतामत्रात्मनः परिदां न वदेतात्र हैवास्यैष प्राणा-

---

"ये देवा देवेष्वधिदेवत्वमायन्"–इति । देवा ह्येते देवेष्वधिदेवत्वमायन् । "ये ब्रह्मणः पुरएतारो अस्य"–इति । अयमग्निर्ब्रह्म । तस्यैते पुरएतारः । "येभ्यो न ऋते पवते धाम किंचन"–इति । न हि प्राणेभ्य ऋते पवते धाम किंचन । "न ते दिवो न पृथिव्या अधि स्नुषु"–(वा. सं. १७ । १४) इति । नैव ते दिवि, न पृथिव्याम्, यदेव प्राणभृत्–तस्मिंस्त इत्येतत् ॥ १५ ॥

द्वाभ्यां समुक्षति । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैनमेतत्समुक्षति ॥ १६ ॥

अथ प्रत्यवरोहति । "प्राणदा अपानदाः"–इति । सर्वे हैते प्राणाः–योऽयमग्निश्चितः । स यदेतामत्रात्मनः परिदां न वदेत–अत्र हैवास्यैष प्राणान्वृञ्जीत । अथ यदेतामत्रात्मनः परिदां

अथ द्वितीयमन्त्रं व्याचष्टे–ये देवा देवेष्विति (का. श्रौ. सू. १८ । २९) । ये देवा देवेष्वपि अधिदेवत्वं प्राप्नुयुः । देवा ह्येत इति । 'एते देवाः' प्राणाः 'देवेषु अधिदेवत्वम्' अधिका देवा अधिदेवास्तेषां भावस्तत्त्वम् 'आयन्' आप्नुवन् तान्प्रति स्वेषामुपजीव्यत्वात् । अत उक्तं 'ये देवा देवेषु' इति । द्वितीयपादे सर्वात्मकत्वम् । ननु बृहत्त्वाद्ब्रह्मशब्देनाग्निरुच्यत इत्याह–अयमग्निरिति । किञ्च ये 'तस्य' अग्नेः 'पुरो' गन्तारो भवन्ति । 'येभ्यो' विना किञ्चिदपि शरीरं न प्रवर्तते । तृतीयपादः प्रसिद्धार्थ इत्याह–नहि प्राणेभ्य इति । तुरीयपादेऽभिमतं विशेषमाह–नैव त इति । 'ते' प्राणाः 'दिवि' अपि 'न' सन्ति, 'पृथिव्याम्' अपि 'न' सन्ति । किन्तु 'यदेव प्राणभृद्' वस्तु 'तस्मिन्' सन्ति 'इत्येतद्' उक्तं भवति इति द्वितीयस्यार्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

अथ प्रत्यवरोहणे मन्त्रजपस्यान्वयव्यतिरेकयोर्गुणदोषावाह–सर्वे हैत इत्यादिना । 'योऽयमग्निः' चयनेन संस्कृतः 'एषः' 'सर्वे प्राणाः,' प्रजापत्यात्मकत्वात् सर्वेषां प्राणा इत्यर्थः । अतः 'सः' अध्वर्युः 'अत्र'

तं यदस्यामुत्सादयेदियमस्य शुगृच्छेद्यदप्सूत्सादयेदापोऽस्य शुगृच्छेदथ यत्परिष्यन्दऽउत्सादयति तथो ह नैनापो हिनस्ति नेमां यद्वाप्सु न प्रास्यति तेनापो न हिनस्त्यथ यत्समन्तमापः परियन्ति शान्तिर्वाऽआपस्तेनोऽइमां न हिनस्ति तस्मात्परिष्यन्दऽउत्सादयेत् ॥ १९ ॥

(द) अग्नौ त्वेवोत्सादयेत् । (दि) इमे वै लोका एषोऽग्निरापः परिश्रितस्तं यदग्नाऽ उत्सादयति तदेवैनं परिष्यन्दऽ उत्सादयति ॥ २० ॥

यद्वेवाग्नाऽउत्सादयति । (ती) इमे वै लोका एषोऽग्निरग्निर्वायुरादित्यस्तदेते भवन्त्यः स यदन्यत्राग्नेरुत्सादयेदेतांस्तद्देवान्बहिर्धेभ्यो लोकेभ्यो दध्यादथ यदग्नाऽ उत्सादयत्येतानेवैतद्देवानेषु लोकेषु दधाति ॥ २१ ॥

शुगृच्छेत् । यदप्सूत्सादयेत्—आपोऽस्य शुगृच्छेत् । अथ यत्परिष्यन्द उत्सादयति—तथो ह नैनापो हिनस्ति, नेमाम् । यद्वाप्सु न भास्यति—तेनापो न हिनस्ति । अथ यत्समन्तमापः परियन्ति । शान्तिर्वा आपः । तेनो इमां न हिनस्ति । तस्मात्परिष्यन्द उत्सादयेत् ॥ १९ ॥

अग्नौ त्वेवोत्सादयेत् । इमे वै लोका एषोऽग्निः । आपः परिश्रितः । तं यदग्ना उत्सादयति—तदेवैनं परिष्यन्द उत्सादयति ॥ २० ॥

यद्वेवाग्ना उत्सादयति । इमे वै लोका एषोऽग्निः—अग्निर्वायुरादित्यः । तदेते भवन्त्यः । स यदन्यत्राग्नेरुत्सादयेत्—एतांस्तद्देवान्बहिर्धेभ्यो लोकेभ्यो दध्यात् । अथ यदग्ना उत्सादयति—एतानेवैतद्देवानेषु लोकेषु दधाति ॥ २१ ॥

यद्वेवाग्नाऽउत्सादयति । शिर ऽएतद्यज्ञस्य यत्प्रवर्ग्य ऽआत्माऽयमग्निश्चितः स यदन्यत्राग्नेरुत्सादयेद्बहिर्धाऽस्माच्छिरो दध्यादथ यदग्नाऽउत्सादयत्यात्मानमेवास्यैतत्संस्कृत्य शिरः प्रतिदधाति ॥ २२ ॥

स्वयमातृण्णया सꣳस्पृष्टं प्रथमं प्रवर्ग्यमुत्सादयति । प्राणः स्वयमातृण्णा शिरः प्रवर्ग्य ऽआत्माऽयमग्निश्चितः शिरश्च तदात्मानं च प्राणेन संतनोति संदधात्युत्साद्य प्रवर्ग्यं यथा तस्योत्सादनम् ॥ २३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ९ । १ । ३ ॥ (२–१)

इति निरवसानः प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ११० ॥

यद्वेवाग्ना उत्सादयति । शिर एतद्यज्ञस्य–यत्प्रवर्ग्यः । आत्माऽयमग्निश्चितः । स यदन्यत्राग्नेरुत्सादयेद्–बहिर्धाऽस्माच्छिरो दध्यात् । अथ यदग्ना उत्सादयति–आत्मानमेवास्यैतत्संस्कृत्य शिरः प्रतिदधाति ॥ २२ ॥

स्वयमातृण्णया संस्पृष्टं प्रथमं प्रवर्ग्यमुत्सादयति । प्राणः स्वयमातृण्णा, शिरः प्रवर्ग्यः आत्माऽयमग्निश्चितः, शिरश्च तदात्मानं च प्राणेन सन्तनोति, सन्दधाति । उत्साद्य प्रवर्ग्यम्-यथा तस्योत्सादनम् ॥ २३ ॥

अथ पुनस्तत्रैवोद्वासनं यज्ञस्य शिर.शरीरसन्धानरूपेण प्रशंसति–यद्वेवाग्ना उत्सादयतीति ॥ २२ ॥

यदा त्वग्नावुत्सादनं तदोत्कोद्वासने विशेषमाह–स्वयमातृण्णयेति[1] । प्रथम प्रवार्ग्यं स्वयमातृण्णया संस्पृष्टमुद्वासयेत् । एवं च स्वयमातृण्णायाः प्राणरूपत्वात् प्रवर्ग्यात्मकस्य यज्ञस्य शिरस. संचितारन्यात्मकस्य यज्ञशरीरस्य प्राणेन सन्तनोति सन्दधाति सन्धानं करोति । अस्यैव विवरणम्–उत्साद्य प्रवर्ग्यमिति । ' ' प्रवर्ग्यस्य ' यथा ' येन प्रकारेण प्रवर्ग्यकाण्डोक्तप्रकारेण ' उत्सादनम् ' उक्तं तेन प्रकारेण प्रवर्ग्यमुत्सादयेत् । प्रत्येतव्यमिति प्रहारिष्यन् इत्यायुक्तकालक्रियापेक्षया ' उत्साद्य ' इति ल्यबन्तस्य प्रयोगः ॥ २३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (९–२–१) ॥

१–स्वयमातृण्णास्पृष्टं प्रथमम् । का. श्रौ सू. १८ । २६ । २–(श. प. १४ । ३ । ११–१५) ।

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
द्वितीयेऽध्याये च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

प्रत्येत्याग्निं प्रहरिष्यन् । (त्रा) आहुतीश्च जुहोति समिधश्चादधात्ये-तद्वाऽएनं देवा ऽएष्युन्तं पुरस्तादन्नेनाप्रीणन्नाहुतिभिश्च समिद्भिश्च तथै-वैनमयमेतदेष्यन्तं पुरस्तादन्नेन प्रीणात्याहुतिभिश्च समिद्भिश्च स वै पञ्चगृहीतं गृहीते तस्योक्तो बन्धुः ॥ १ ॥

(२) अथ षोडशगृहीतं गृहीते । षोडशकलः प्रजापतिः प्रजापतिरग्नि-रात्मसंमितेनैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति यद्वु वा ऽ आत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति समान्याᳬ स्रुचि गृहीते समानो हि स यमेतत्प्रीणाति वैश्वकर्मणाभ्यां जुहोति

प्रत्येत्याग्निं प्रहरिष्यन्नाहुतीश्च जुहोति, समिधश्चादधाति । एतद्वा एनं देवा एष्यन्तं पुरस्ताद-न्नेनाप्रीणन्–आहुतिभिश्च समिद्भिश्च । तथैवैनमयमेतदेष्यन्तं पुरस्तादन्नेन प्रीणाति–आहुतिभिश्च समिद्भिश्च । स वै पञ्चगृहीतं गृह्णीते । तस्योक्तो बन्धुः ॥ १ ॥

अथ षोडशगृहीतं गृह्णीते । षोडशकलः प्रजापतिः । प्रजापतिरग्निः । आत्मसम्मितेनैवैनमे-तदन्नेन प्रीणाति । यद्वु वा आत्मसम्मितमन्नं–तदवति, तन्न हिनस्ति । यद्भूयो–हिनस्ति तत् । यत्कनीयो–न तदवति । समान्यां स्रुचि गृह्णीते । समानो हि सः–यमेतत्प्रीणाति । वैश्वकर्मणाभ्यां

प्रवर्ग्योद्वासनानन्तरं सञ्चिते इष्टकासमूहे स्थापनायाग्निं प्रणेतुं तावद्गार्हपत्ये आज्यहोमं समिद्धोमं च विधत्ते–प्रत्येत्याग्निमिति । 'प्रहरिष्यन्' इति । प्रणेष्यन्नित्यर्थः । विहितहोमं आहवनीयप्रदेशं गमिष्यतोऽग्नेः प्रीणनाय पुरस्तादन्नेन सम्पादयत इत्याह–एतद्वा एनमित्यादिना । 'आहुतिभिः' 'समिद्भिश्च' इत्येतद् अन्नेन इत्यस्य विशेषणम् । आहुतिसमिद्रूपेणान्नेनेत्यर्थः । आहुतिभिश्च समिद्भिश्चेति सामान्येन विधानात् कथं होमप्रकार इत्यपेक्षायामाह–स वै पञ्चगृहीतमिति । आज्यं च पञ्चगृहीतं यथा भवति तथा 'गृह्णीते' पञ्चवारं गृह्णीत इत्यर्थः । तस्य तु '"पञ्च वा ऋतवः" इत्यादिकं ब्राह्मणं प्रागुक्तम् । अनेन पञ्चगृहीते-नाज्येनैकाहुतिः सम्पद्यते ॥ १ ॥

'अथ षोडशगृहीतम्' आज्यं 'गृह्णीते' । अष्टौ प्राणाः, अष्टावङ्गानीत्येतैः षोडशावयवः 'प्रजापतिः' अयं च चीयमानः 'अग्निः' प्रजापत्यात्मकः । अतस्तस्य षोडशगृहीतमात्मसदृशमन्नं भवतीति तदुचिते-

---

१–पञ्चगृहीतं गृहीत्वाग्निमभिमन्त्र्य षोडशगृहीतार्थमनुवाकशेषेण । का. श्रौ. सू. १८ । ३० ।

विश्वकर्माऽयमग्निस्तमेवैतत्प्रीणाति तिस्रऽआहुतीर्जुहोति त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ २ ॥

(त्र) अथ समिधऽआदधाति । यथा तर्पयित्वा परिवेविष्यात्तादृक्तदौदुम्बर्यो भवन्त्यूर्ग्वै रस ऽउदुम्बर ऽऊर्जैवैनमेतद्रसेन प्रीणात्यार्द्रा भवन्त्येतद्वै वनस्पतीनामनार्तं जीवं यदार्द्रं तद्यदेव वनस्पतीनामनार्तं जीवं तेनैनमेतत्प्रीणाति घृते न्युत्ता भवन्त्याग्नेयं वै घृतꣳ स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति सर्वाꣳ रात्रिं वसन्ति तत्र हि ता रसेन सम्पद्यन्ते तिस्रः समिधऽआदधाति त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ ३ ॥

जुहोति । विश्वकर्माऽयमग्निः । तमेवैतत्प्रीणाति । तिस्र आहुतीर्जुहोति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ २ ॥

अथ समिध आदधाति । यथा तर्पयित्वा परिवेविष्यात्—तादृक् तत् । औदुम्बर्यो भवन्ति । ऊर्ग्वै रस उदुम्बरः । ऊर्जैवैनमेतद्रसेन प्रीणाति । आर्द्रा भवन्ति । एतद्वै वनस्पतीनामनार्तं जीवम्—यदार्द्रम् । तद् यदेव वनस्पतीनामनार्तं जीवं—तेनैनमेतत्प्रीणाति । घृते न्युत्ता भवन्ति । आग्नेयं वै घृतम् । स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति । सर्वां रात्रिं वसन्ति । तत्र हि ता रसेन सम्पद्यन्ते । तिस्रः समिध आदधाति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ ३ ॥

नैव ' अन्नेन एनं प्रीणाति ' लोके हि ' यद् एव अन्नमात्मसम्मितं ' तदेव रक्षति, न च ' हिनस्ति ' भूयसो हिंसकत्वादल्पस्य त्वपर्याप्तत्वेनारक्षकत्वादिति । अत्र षोडशगृहीतं समं विभज्य द्वे आहुती क्रियेते, अतथाहुतिभेदेन पृथगेव ग्रहणप्रसक्तावाह—समान्यामिति । ' समान्याम् ' एकस्याम् ' स्रुचि गृहीते ' षोडशगृहीतमाज्य सहैव गृह्णीयादित्यर्थः । आहुतिभेदेऽपि कथमेकं गृह्यत इत्याह—समानो हीति । एतेन षोडशगृहीतेनाज्येन ' य ' ' प्रीणाति ' तस्याग्नेरेकत्वादित्यर्थः । प्रकृतेन षोडशगृहीतेनाज्येन साध्यौ द्वौ होमाविति दर्शयन् मान्त्रवर्णिकदेवतासम्बन्धस्याग्नेये प्रकृतहोमे पर्यवसानार्थतामाह—वैश्वकर्मणाभ्यामिति । ' वैश्वकर्मण '—शब्द उद्भिदादिशब्दवत् कर्मनामधेयम् । अग्नेः प्रजापत्यात्मकत्वेन विश्वविषयकर्मवत्त्वाद्विश्वकर्मत्वम् । पञ्चगृहीतेनाज्येनैकाहुतिः, षोडशगृहीतेन द्वे आहुती, इति तिस्र आहुतयः सम्पद्यन्ते । या च त्रित्वसङ्ख्या सा सचितस्याग्नेस्तृप्तिहेतुर्भवतीत्याह—तिस्र आहुतीर्जुहोति त्रिवृदग्निरिति॥२॥

आहुतीश्च जुहोति समिधश्चादधातीति होमद्वयमपि सामान्येन विहितम् । तत्राज्याहुतीनां होमप्रकारोऽभिहितः। अथ समिधां होमे विशेषमभिधातुमाह—अथ समिध इति । यथा तर्पयित्वेति । लोके जनः कंचित्पुरुषमाचरणान्नेन तर्पयित्वा पश्चादन्नविशेषाणां परिवेषणं करोति तद्वदेतदपि समिद्धोमो भवति । आज्याहुतिलक्षणस्यान्नस्य प्रथम सम्पादितत्वादित्यर्थः । ' परिवेविष्यात् ' इति यङ्लुगन्तस्य लिङि रूपम् । ताश्च समिध

यद्देवैता ऽआहुतीर्जुहोति । (त्ये) एतद्वा ऽएनं देवा ऽएष्यन्तं पुरस्ता-
दन्नेन समस्कुर्वन्नेताभिराहुतिभिस्तथैवैनमयमेतदेष्यन्तं पुरस्तादन्नेन
सꣳस्करोत्येताभिराहुतिभिः ॥ ४ ॥

स वै पञ्चगृहीतं गृह्णीते । पञ्चधाविहितो वा ऽअयꣳ शीर्षन्प्राणो मनो
वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमेतमेवास्मिन्नेतत्पञ्चधाविहितꣳ शीर्षन्प्राणं दधा-
त्यग्निस्तिग्मेन शोचिषेति तिग्मवत्या शिर ऽएवास्यैतया सꣳश्यति
तिग्मतायै ॥ ५ ॥

यद्देवैता आहुतीर्जुहोति । एतद्वा एनं देवा एष्यन्तं पुरस्तादन्नेन समस्कुर्वन्–एताभिराहुतिभिः । तथैवैनमयमेतदेष्यन्तं पुरस्तादन्नेन संस्करोति–एताभिराहुतिभिः ॥ ४ ॥

स वै पञ्चगृहीतं गृह्णीते । पञ्चधाविहितो वा अयं शीर्षन्प्राणः । मनो, वाक्, प्राणः, चक्षुः, श्रोत्रम् । एतमेवास्मिन्नेतत्पञ्चधाविहितं शीर्षन्प्राणं दधाति । "अग्निस्तिग्मेन शोचिषा"–(वा. सं. १७ । १६) इति तिग्मवत्या । शिर एवास्यैतया संश्यति तिग्मतायै ॥ ५ ॥

औदुम्बर्यो भवेयुरित्याह–औदुम्बर्य इति । उदुम्बरस्य च ऊर्ग्रसात्मकत्वादेनेनं प्रीणातीत्याह–ऊर्ग्वा इति । 'एतद्वै वनस्पतीनाम्' इत्यादिकस्यायमर्थः । 'आर्द्रम्' आर्द्रत्व गुण इति यदेतद्वनस्पतीनामार्द्रत्वमनुग्रहं 'जीवम्' आर्द्रेतराणामनुपजीव्यत्वात् । अत आर्द्राभिः समिद्भिर्होमे तेन जीवेन एनं प्रीणाति । अग्नौ हूयमानस्य घृतस्य समिदादिवद्भस्मीभावाभावात्, केवलं ज्वालारूपेण परिणामाद् 'आग्नेयम्' अत एव श्रूयते–"एतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यदाज्यमिति" (तै. सं. ६।३।५।१) । 'ताः समिधः' पूर्वेद्युः रात्रौ सर्वस्यामेव घृते 'वसन्ति' । 'सर्वां रात्रिम्' इति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तत्तया निवासे हि ताः रसेन सम्पन्ना भवन्तीति । अतस्तथाविधाभिः समिद्भिर्होमे स्वकीयेन रसरूपेण भागेन 'एनम्' अग्निम् प्रीणितवान् भवतीति । समिध आदधातीति सामान्येन बहुत्वविधानात्तद्विशेषपर्यवसानमाह–तिस्र इति । तां च त्रित्वसङ्ख्या सकलाग्निप्रीति-हेतुत्वेन प्रशंसति–तिस्रोऽग्निरित्यादिना ॥ ३ ॥

यद्देवैता इति । समस्कुर्वन्निति । आहवनीयरूपतानुगुणं संस्कार–विशिष्टमकुर्वन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र प्रथमाहुत्यर्थं पञ्चवारमाज्यग्रहणमग्नेः शीर्षण्यप्राणपञ्चकोपाधानरूपेण प्रशंसति–स वै पञ्चगृहीतमिति । वागिति । 'वाग्' इति मुखम्, प्राण इति घ्राणम्, चक्षुर्द्वयं श्रोत्रद्वयं च द्वौ प्राणौ, मनःसहिता वागादयः शिरसि पञ्चधाविहिताः प्राणाः । अतश्च पञ्चवारग्रहणेन 'अस्मिन्' अग्नौ शिरसि मनः–प्रभृति प्राणपञ्चकं निदधाति । होममन्त्रस्य तिग्मपदसम्बन्धं प्रशंसति–अग्निस्तिग्मेनेति । तिग्मशब्दस्य तीक्ष्णवाचकत्वात् एतया ऋचा होमेन तैक्ष्ण्यसिद्धयेऽग्नेः शिरस्तीक्ष्णं करोति । 'संश्यति' इति "शो तनूकरणे"–(धा. पा. दि. प. ३९) अस्माल्लटि श्यनि "ओतः श्यनि"–(पा. सू. ७ । ३ । ७१) इत्याकारलोपः ॥ ५ ॥

(धा२३) अथ षोडशगृहीतं गृह्णाति । (तेऽष्टौ) अष्टौ प्राणा अष्टावङ्गान्येतावानभितस्पुरुषः समानायाᳬ स्रुचि गृह्णाति समाना ह्येवात्मन्नङ्गानि च प्राणाश्च भवन्ति नाना जुहोत्यङ्गेभ्यश्च प्राणेभ्यश्च विधृतिं करोति वैश्वकर्मणाभ्यां जुहोति विश्वकर्माऽयमग्निस्तमेवैतत्संस्करोति तिस्र आहुतीर्जुहोति त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन संस्करोति सप्तदशभिर्स्रुग्भिः सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्संस्करोत्येकविंशतिगृहीतेन द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश एतावानभितस्पुरुषः ॥ ६ ॥

अथ षोडशगृहीतं गृह्णाति । अष्टौ प्राणाः, अष्टावङ्गानि, एतावानभितस्पुरुषः । समानायां स्रुचि गृह्णाति । समानानि ह्येवात्मन्नङ्गानि च प्राणाश्च भवन्ति । नाना जुहोति । अङ्गेभ्यश्च प्राणेभ्यश्च विधृतिं करोति । वैश्वकर्मणाभ्यां जुहोति । विश्वकर्माऽयमग्निः । तमेवैतत् संस्करोति । तिस्र आहुतीर्जुहोति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेतदन्नेन संस्करोति । सप्तदशभिर्स्रुग्भिः । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतिरग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेतत् संस्करोति । एकविंशतिगृहीतेन । द्वादश मासाः, पञ्चर्तवः, त्रय इमे लोकाः, असावादित्य एकविंशः—एतावानभितस्पुरुषः ॥ ६ ॥

अथ स्वरुद्धिविधार्थं षोडशवारग्रहणं प्रशंसति—अथेति । अष्टसंख्याकाः प्राणाः नव, कथम् प्राण एक इत्यष्टौ प्राणाः, "चत्वारि दोर्बाहवाणि, चत्वार्यूर्वष्ठीवानीति" च प्रसिद्धान्यष्टावङ्गानि । एवं तावत्पुरुषः षोडशगृहीतस्य ग्रहणमभिप्रेत्य प्राणानामङ्गानां च षोडशत्वसम्पादनार्थम् षोडशवारं गृह्णीत इत्यर्थः । एकस्मिन्नेव शरीरेऽङ्गानां प्राणानां चावस्थानात् षोडशगृहीतमेकस्रुचि गृह्णीते । होमं तु पृथगेव करोति । एवेन अङ्गानां प्राणानां च 'विधृतिं' विवेकेन धारणमसङ्कीर्णतां करोति । तयोर्होमयोर्वैश्वकर्मणत्वाद् विश्वकर्मशब्दाभिधेयमग्निं संस्करोति । आहुतित्रयं त्रिवृत्त्रिसंख्याकैः सफलमग्निं संस्कर्तुं सम्पादयति । अत्र "कद्रिश्चेन" (वा. सं. १७।१९) इत्यनया ऋचा पञ्चगृहीतं हूयते । "य इमा विश्वा" (वा. सं. १७।१७) इत्यादिभिः षड्भिर्ऋग्भिः षोडशगृहीतानि हूयन्ते । अवशिष्टं "चक्षुषः पिता" (वा. सं. १७।२५) इत्यादिभिः ऋग्भिर्हूयते । अत एव कात्यायन—"पञ्च होति इत्यादिभिः षड्भिश्चतुर्गृहीतैः षोडशगृहीतिभिश्चानुवाकशेषेण" (१८।३।१०) "चक्षुषः पितेत्यनुवाकेन" इति । एवं सर्वाः सम्भूय सप्तदश भवन्ति । [illegible] सप्तदशभिर्स्रुग्भिर्निर्वाह्येति । [illegible] "[illegible]" चतुरक्षरमनु [illegible] चतुरक्षरा [illegible] इति [illegible] एव वै [illegible]

१–[illegible] ।

यद्वैवैताः समिध ऽआदधाति । (त्ये) एतद्वाऽएनं देवाः सर्वं कृत्स्नꣳ सꣳस्कृत्याथैनमेतेनान्नेनाप्रीणन्नेताभिः समिद्भिस्तथैवैनमयमेतत्सर्वं कृत्स्नꣳ सꣳस्कृत्याथैनमेतेनान्नेन प्रीणात्येताभिः समिद्भिरौदुम्बर्यो भवन्त्यार्द्रा घृते न्युत्ताः सर्वाꣳ रात्रिं व्यसन्ति तस्योक्तो बन्धुरुदेनमुत्तरां नयेन्द्रेमं प्रतरां नय यस्य कुर्मो गृहे हविरिति यथा यजुस्तथा बन्धुस्तिस्रः समिधऽआदधाति त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति तिस्र ऽआहुतीर्जुहोति तत्पद् तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ९-२-१ ॥ (२. २.) ॥

यद्वैवैताः समिध आदधाति । एतद्वा एनं देवाः सर्वं कृत्स्नं संस्कृत्य-अथैनमेतेनान्नेनाप्रीणन्-एताभिः समिद्भिः । तथैवैनमयमेतत्सर्वं कृत्स्नं संस्कृत्य-अथैनमेतेनान्नेन प्रीणाति-एताभिः समिद्भिः । औदुम्बर्यो भवन्ति । आर्द्राः घृते न्युत्ताः । सर्वां रात्रिं वसन्ति । तस्योक्तो बन्धुः । "उदेनमुत्तरां नय"-(वा. सं. १७ । ५०) "इन्द्रेमं प्रतरां नय"-(वा. सं. १७।५१) "यस्य कुर्मो गृहे हविः"-(वा. सं. १७ । ५२) इति । यथा यजुस्तथा बन्धुः । तिस्रः समिध आदधाति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति । तिस्र आहुतीर्जुहोति । तत् पद् । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

प्रजापतिः" (तै. सं. ११६।११।११) इति । अथवा अष्टौ प्राणाः, अष्टावङ्गानि, स्वयमेक इति सप्तदशात्मकः । मिलितां मङ्गसंख्यां प्रशंसति-एकविंशतिगृहीतेनेति । 'द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः' एषा सपत् । एतामभिलक्ष्य एकविंशतिगृहीतेन हूयते । एतस्यार्थस्यैकविंशात्मकत्वसम्पादनार्थैकविंशतिगृहीतेन होम इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ समिधां होमं प्रकारान्तरेण प्रशंसति-यद्वैवेता इति । पूर्वं "यथा तर्पयित्वा परिवेविष्याद्" इति आज्याहुतिलक्षणेनान्नेन तर्पितस्याग्नेः समिद्धोमः परिवेषणवद्भवतीति प्रशंसितः । इदानीं तु एकविंशतिगृहीतेन होमेन एकविंशात्मकत्वसम्पादनात् कार्त्स्न्येन संस्कृतस्याग्नेरन्नरूपेण प्रशंस्यत इति न पौनरुक्त्यम् । सर्वमित्यस्यैवार्थकथनम्-'कृत्स्नम्' इति । औदुम्बर्यो भवन्त्यार्द्रा घृते न्युत्ताः सर्वां रात्रिं वसन्तीति यदुक्तं तस्य 'ऊर्ग्वा उदुम्बरः' इत्यादिरूपं ब्राह्मणमनन्तरमेवोक्तं (पूर्वोपाधा कण्डिकायां) तदेवानुसन्धेयमित्यर्थः । प्रकृतानां समिदाहुतीनां मन्त्रा निगदव्याख्याता इत्याह-उदेनमुत्तरां नयेति । "उदेनमुत्तरां नय" इत्यादिकः प्रथमो मन्त्रः, "इन्द्रेमं प्रतरां नय" इत्यादिको द्वितीयः, "यस्य कुर्मो गृहे हविः"-इत्यादिकस्तृतीयः, एते यथा मन्त्राः स्पष्टाः तथैव ब्राह्मणे स्पष्टार्थमित्यर्थः । 'तिस्रः समिध' इत्येतदुक्तार्थम् । आज्यसमिदाहुतिसङ्ख्या भूयः स्तौति-तिस्र आहुतीरिति । प्रकृतत्वात् तिस्रः समिध आदधातीति सम्बध्यते । एवं षट्सम्पद्यते । तद्ब्राह्मणं "षड्वा ऋतवः"-इत्यादिरूपं प्रागुक्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे द्वितीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (९ । २ । २) ॥

१-आर्द्रा औदुम्बरीस्तिस्रः समिध उदेनमित्यादिभिरादधाति मन्त्रैः । अभि मथयति । का. श्रौ. सू. १८ । ३१ । ३२ ।

अथातः सम्प्रेष्यति । (दयु) उद्यच्छेध्ममुपयच्छोपयमनीरग्नये प्रह्रियमाणायानुब्रूह्यग्नीदेकस्फययाऽनूदेहि ब्रह्मन्नप्रतिरथं जपेति ॥ १ ॥

(त्ये) एतद्वै देवानुपप्रैष्यतः । (ऽ) एतं यज्ञं तँस्यमानान्दक्षिणतोऽसुरा रक्षाँसि नाष्ट्रा ऽअजिघाँसन्न यक्ष्यध्वे न यज्ञं तँस्यध्वऽइति ॥ २ ॥

ते देवा ऽइन्द्रमब्रुवन् । (वंस्त्वं) त्वं वै नः श्रेष्ठो बलिष्ठो व्वीर्यवत्तमोऽसि त्वमिमानि रक्षाँसि प्रतियतस्वेति तस्य वै मे ब्रह्म द्वितीयमस्त्विति तथेति तस्मै वै बृहस्पतिं द्वितीयमकुर्वन्ब्रह्म वै बृहस्पतिस्तऽ-

---

अथातः सम्प्रेष्यति–उद्यच्छेध्मम्, उपयच्छोपयमनीः, अग्नये प्रह्रियमाणायानुब्रूहि, अग्नीद् ! एकस्फययाऽनूदेहि, ब्रह्मन् ! अप्रतिरथं जप इति ॥ १ ॥

एतद्वै देवानुपप्रैष्यत एतं यज्ञं तंस्यमानान् दक्षिणतोऽसुरा रक्षांसि नाष्ट्रा अजिघांसन्–'न यक्षध्वे, न यज्ञं तंस्यध्वे' इति ॥ २ ॥

ते देवा इन्द्रमब्रुवन्–'त्वं वै नः श्रेष्ठो बलिष्ठो वीर्यवत्तमोऽसि, त्वमिमानि रक्षांसि प्रतियतस्व' इति । 'तस्य वै मे ब्रह्म द्वितीयमस्तु' इति । तथेति । तस्मै वै बृहस्पतिं द्वितीयमकुर्वन् । ब्रह्म वै

इत्थमग्निप्रणयनार्थं यथोक्तं होमं विधायाथ तत्प्रायणीयमिकीः क्रियाः कर्तुं तदुचितं सप्रैषमाह–अथातः संप्रेष्यतीति[1] । प्रणेष्यमाणाग्निसिद्ध्यर्थं गार्हपत्ये प्रक्षिप्तं काष्ठम् 'इध्मं' तद् 'उद्यच्छ' । अग्निधारणार्थमधस्ता-न्क्रियमाणाः सिकता उपयमन्यः, ताश्च 'उपयच्छ' ता. कुरु । तदेतदुभयं प्रतिप्रस्थातारं प्रत्युच्यते । हे होतः ! 'प्रह्रियमाणाय' 'अग्नये' 'अनुब्रूहि' । अग्निप्रणयनीया ऋचः 'अनुब्रूहि' । हे अग्नीत् ! त्वमेकया स्फ्यरेखया ऽनुगच्छ । हे ब्रह्मन् ! "आशुः शिशानः" (वा. स. १७ । ३३–४९) इत्येतदप्रतिरथाख्यं सूक्तं 'जप' इति । एवं तत्र तत्र व्यापारे तं तं 'संप्रेष्यति' विनियुञ्ज्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

अत्र सप्रैषे ब्रह्मन्नप्रतिरथं जपेति यदुक्तं तस्योपयोगमभिधातुं पुराकल्पमवतारयति–एतद्वा इति । एतस्मि-न्काले खलु 'एतम्' अग्निचयनाख्यं 'यज्ञं' 'तंस्यमानान्' करिष्यमाणान् । इडभावश्छान्दसः । अत एवा-ग्निविहारसमीपे गच्छतो देवान् दक्षिणमार्गेन एत्य असुरा रक्षांसि च 'न यक्षध्वे' लोडर्थे व्यत्ययेन लट्प्रत्ययः । न यज्ञं तंस्यध्वे विस्तारयध्वमिति 'अजिघांसन्' देवाना यज्ञं विहन्तुमैच्छन्नित्यर्थः ॥ २ ॥

यद्यपि देवैरस्माकं मध्ये त्वमेव प्रशस्यतमो बलवत्तमश्चासि । बलिष्ठ इत्येतद्विशेषणम् वीर्यवत्तम इति । अतः त्वमिमानि रक्षांसि 'प्रतियतस्व' प्रतियत्नं कुरुष्व इत्युक्ते इन्द्रेण 'मे' ब्राह्मणो द्वितीयोऽस्त्वित्युक्तम् ।

१–अग्नये प्रह्रियमाणायानुब्रूह्यग्नीदेकस्फययाऽनूदेहि ब्रह्मन्नप्रतिरथं जपेति । का. श्रौ. सू. १८ । ३८ ।

इन्द्रेण चैव बृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरान्रक्षाꣳसि नाष्ट्राऽअपहत्याभयेऽनाष्ट्रऽएतं यज्ञमतन्वत ॥ ३ ॥

तद्वाऽएतत्क्रियते । यद्देवाऽअकुर्वन्निदं नु तानि रक्षाꣳसि देवैरेवापहतानि यत्त्वेतत्करोति यद्देवाऽअकुर्वंस्तत्करवाणीति यथोऽइन्द्रेण चैवैतद्बृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरान्रक्षाꣳसि नाष्ट्राऽअपहत्याभयेऽनाष्ट्रऽएतं यज्ञं तनुते ॥ ४ ॥

स यः स इन्द्रः । (ऽ) एष सोऽप्रतिरथोऽथ यः स बृहस्पतिरेष स ब्रह्मा तद्यद्ब्रह्माऽप्रतिरथं जपतीन्द्रेण चैवैतद्बृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरान्रक्षाꣳसि नाष्ट्राऽअपहत्याभयेऽनाष्ट्रऽएतं यज्ञं तनुते तस्माद्ब्रह्माऽप्रतिरथं जपति ॥ ५ ॥

बृहस्पतिः । त इन्द्रेण चैव बृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरान्, रक्षांसि, नाष्ट्रा अपहत्य अभयेऽनाष्ट्रे एतं यज्ञमतन्वत ॥ ३ ॥

तद्वा एतत्क्रियते—यद्देवा अकुर्वन् । इदं नु तानि रक्षांसि देवैरेवापहतानि—यत्त्वेतत्करोति—यद्देवा अकुर्वन्—तत्करवाणीति । अथोऽइन्द्रेण चैवैतद् बृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरान् रक्षांसि नाष्ट्रा अपहत्याभयेऽनाष्ट्रे एतं यज्ञं तनुते ॥ ४ ॥

स यः स इन्द्रः—एष सोऽप्रतिरथः । अथ यः स बृहस्पतिः—एष स ब्रह्मा । तद् यद्ब्रह्माऽप्रतिरथं

(त्या) आशुः शिशानो वृषभो न भीमऽ इति । (त्यै) ऐन्द्योऽभिरूपा द्वादश भवन्ति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैतद्दक्षिणतोऽसुरान्रक्षाᳬसि नाष्ट्रा ऽअपहन्ति त्रिष्टुब्भिर्वज्रो वै त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्दक्षिणतोऽसुरान्रक्षाᳬसि नाष्ट्रा ऽअपहन्ति ता द्वाविᳬशतिर्गायत्र्यः सम्पद्यन्ते तदाग्नेय्यो भवन्त्यग्निकर्म हि ॥ ६ ॥

(ह्य) अथैनमुद्यच्छति । (त्यु) उदु त्वा विश्वे देवा ऽअग्ने भरन्तु चित्तिभिरिति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

जपति–इन्द्रेण चैवनद् बृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरान् रक्षांसि नाष्ट्रा अपहत्याभयेऽनाष्ट्रे एतं यज्ञं तनुते । तस्माद्ब्रह्माऽप्रतिरथं जपति ॥ ५ ॥

" आशुः शिशानो वृषभो न भीमः "–(वा० सं० १७ । ३३) इति । ऐन्द्योऽभिरूपा द्वादश भवन्ति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैतद्दक्षिणतोऽसुरान् रक्षांसि नाष्ट्रा अपहन्ति । त्रिष्टुब्भिः । वज्रो वै त्रिष्टुप् । वज्रेणैवैतद्दक्षिणतोऽसुरान् रक्षांसि नाष्ट्रा अपहन्ति । ता द्वाविंशतिर्गायत्र्यः सम्पद्यन्ते । तदाग्नेय्यो भवन्ति । अग्निकर्म हि ॥ ६ ॥

अथैनमुद्यच्छति । " उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः "–(वा० सं० १७ । ५३) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

अप्रतिरथस्यैव इन्द्रात्मकत्वमुपपादयति आशुः शिशानः इति । मन्त्रप्रतिपाद्यायाः देवतायाः मन्त्रस्य चाभेदात् आशु' शिशान इत्यादिका ऐन्द्य ऋचोऽभिरूपा' सदृशा भवन्तीति इन्द्रत्वेन स्वीकर्तुमुचिता भवन्तीत्यर्थः । अप्रतिरथसूक्तस्यानामृचां द्वादशसंख्यया छन्दसाम्नेः सकाशात् असुरा रक्षांसि च अपहन्यन्ते इति प्रसंशति–द्वादश भवन्तीति । अप्रतिरथे ऋचो द्वादश भवन्तीति । तासां छन्दः प्रशंसति–त्रिष्टुब्भिरिति । त्रिष्टुभो वज्रत्वं वज्रिणेन्द्रेण सहोत्पत्तेः । सा चोत्पत्तिः–तैत्तिरीयके श्रूयते–"उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत तमिन्द्रो देवताऽन्वसृज्यत त्रिष्टुप् छन्दः" (तै.स.७।१।१।४) इति । अथवा वीर्यवत्त्वात् त्रिष्टुभो वज्रत्वम्, वीर्यवत उरःप्रदेशात्तन्निर्माणात् । अत एव श्रुतं " तस्मात्ते वीर्यावन्तो वीर्याद्ध्यसृज्यन्त " (तै. स, ७।१।१।५) इति । ननु प्रकृतस्याग्निकर्मत्वात् तत्रैतासामैन्द्रीणामृचामसमवेतार्थत्वं स्यादित्यत आह–ता द्वाविंशतिरिति । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा द्वादश त्रिष्टुभः सम्भूयाष्टाविंशतिपञ्चशताक्षराणि सम्पद्यन्ते । चतुर्विंशत्यक्षराणां गायत्रीणां ' द्वाविंशतिः ' च तावदक्षरा भवन्ति । अतो द्वादश त्रिष्टुभो मिलित्वा द्वाविंशतिर्गायत्र्यः । ताश्च ' आग्नेय्यो ' भवन्ति । अग्निना सहोत्पन्नत्वात् । अत एव श्रूयते–" स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत गायत्री छन्दः " (तै. सं. ७।१।१।२) इति । प्रकृतं च कर्माग्निसम्बन्धि भवति, तदायतनात्मकत्वात् । अतस्ता ऋच ऐन्द्र्योऽपि छन्दःसम्पत्तिद्वारा प्रकृतकर्मसमवेतार्था एवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

इत्थं ब्रह्मणा कृतस्याप्रतिरथसूक्तजपस्योपयोगमुक्त्वा अथाग्नेरुद्यमनं समन्त्रकं विधत्ते–अथैनमिति । " उदु

१–निरुक्तायामुरस्योरे त्वोति । का० श्रौ० सू० १८ । ३५ ॥

(३) अथाभिप्रयन्ति । पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञमवन्तु देवीरिति देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या दिक्ष्वस्पर्द्धन्त ते देवा ऽअसुराणां दिशोऽवृञ्जत तथैवैतद्यजमानो द्विषतो भ्रातृव्यस्य दिशो वृङ्क्ते दैवीरिति तदेना दैवीः कुरुते यज्ञमवन्तु देवीरिति यज्ञमिममवन्तु देवीरित्येतदपामतिं दुर्मतिं बाधमाना ऽइत्यशनाया वाऽअमतिरशनायामपबाधमाना ऽइत्येतद्रायस्पोषे यज्ञपतिमाभजन्तीरिति रय्यां च पोषे च यज्ञपतिमाभजन्तीरित्येतद्रायस्पोषेऽअधि यज्ञोऽअस्थादिति रय्यां च पोषे चाधि यज्ञोऽस्थादित्येतत् ॥८॥

अथाभिप्रयन्ति । " पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञमवन्तु देवीः "–इति । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या दिक्ष्वस्पर्द्धन्त । ते देवा असुराणां दिशोऽवृञ्जत । तथैवैतद्यजमानो द्विषतो भ्रातृव्यस्य दिशो वृङ्क्ते । दैवीरिति । तदेना दैवीः कुरुते । यज्ञमवन्तु देवीरिति । यज्ञमिममवन्तु देवीरित्येतत् । " अपामतिं दुर्मतिं बाधमानाः "–इति । अशनाया वाऽअमतिः । अशनायामपबाधमाना इत्येतत् । " रायस्पोषे यज्ञपतिमाभजन्तीः "–इति । रय्यां च पोषे च यज्ञपतिमाभजन्तीरित्येतत् । " रायस्पोषे अधि यज्ञो अस्थात् "–(वा. सं १७।५४) इति । रय्यां च पोषे च अधि यज्ञोऽस्थादित्येतत् ॥ ८ ॥

त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः " इत्यादिना मन्त्रेणेत्यर्थः । तस्य मन्त्रस्य ब्राह्मणं (श. प. ६ । ८ । १ । ७) प्रागुक्तमित्याह–तस्योक्तो बन्धुरिति ॥ ७ ॥

उद्यमनानन्तरमध्वर्युप्रभृतीनां चित्यं प्रति गमनं विधत्ते–अथेति । अत्र " पञ्च दिशो दैवीः " इत्यादिभिः पञ्चभिर्ऋग्भिराग्नीध्रपर्यन्तं गच्छन्ति । अतस्ता ऋचः क्रमेण व्याचष्टे–देवाश्चासुराश्चेत्यादिना । प्रजापत्यपत्यभूता देवाश्चासुराश्चेत्येते ' उभये ' दिग्विषये स्पर्द्धां कृतवन्त. । पश्चाद् ' देवाः असुराणां दिशोऽवृञ्जत ' उपगमय्य स्वाधीनीकृतवन्तः । मन्त्रे 'पञ्च दिशः' इत्यनेन 'तथैव' यजमानोऽपि द्वेषं कुर्वतो 'भ्रातृव्यस्य' 'दिश.' स्वाधीनाः करोति । ' दैवीः' इत्यनेन ' एना दिशो ' देवसंबन्धिनी. ' कुरुते ' । असुरेभ्य उपगमय्य देवैः स्वाधीनीकृतत्वाद् ' दैवीः ' इत्यनेन तथैव सम्पादितवान् भवतीत्यर्थः । ' यज्ञमवन्तु देवीः ' इत्यनेन प्रकृतस्य यज्ञस्यावनं विवक्षितमिति दर्शयति–यज्ञमिममिति । ' अमति ' शब्दस्याशनेच्छाऽर्थ इति व्याचष्टे–अपामतिमिति । " अशनायोदन्यधनाया० " (पा. सू. ७।४।३४) इत्यादिसूत्रेण ' अशनाया ' शब्दः क्यजन्तो निपातितः । ' रायस्पोषे ' इति धने तद्विषये पोषे चेति वक्तुमभिप्रेतमित्याह–रायस्पोष इति । रायस्पोषे अधीत्यत्रापि तथैव विवक्षितमित्याह–रायस्पोषे अधीति । मन्त्रार्थस्तु–' दैवीः ' दीव्यन्तीः देवसंबन्धिन्यः ' पञ्च दिशः ' ' अमतिम् ' अशनेच्छाम्, ' दुर्मतिम ' अशास्त्रीयां मतिं च ' अपबाधमानाः ' धने तद्विषयपोषणे च यज्ञपतिसम्बन्धिन्यः एनं प्रणीयमानाग्निरूपं ' यज्ञमवन्तु ' । अस्थादिति

१–चित्यं गच्छन्ति पञ्च दिश इति । का० श्रौ० सू० १८ । ३६ ।

(तत्) समिद्धेऽअग्नावधि मामहान ऽइति । यजमानो वै मामहान ऽउक्थपत्र ऽइत्युक्थानि ह्येतस्य पत्राणीड्य ऽइति यज्ञिय ऽइत्येतद्गृभीत ऽइति धारित ऽइत्येतत्तं घर्मं परिगृह्यायजन्तेति तन्नु ह्येतं घर्मं परिगृह्या-यजन्तोर्जा यद्यज्ञमयजन्त देवाऽ इत्यूर्जा ह्येतं यज्ञमयजन्त देवाः ॥ ९ ॥

दैव्याय धर्त्रे जोष्ट्रऽइति । दैवो ह्येष धर्ता जोषयितृतमो देवश्रीः श्रीमनाः शतपया ऽइति देवश्रीर्ह्येष श्रीमनाः शतपयाः परिगृह्य देवा यज्ञमाय-न्निति परिगृह्य ह्येतं देवा यज्ञमायन्देवा देवेभ्योऽअध्वर्यन्तो ऽअस्थुरि-त्यध्वरो वै यज्ञो देवा देवेभ्यो यजियन्तोऽस्थुरित्येतत् ॥ १० ॥

"समिद्धे अग्नावधि मामहानः"–इति । यजमानो वै मामहानः । "उक्थपत्रः"–इति । उक्थानि ह्येतस्य पत्राणि । "ईड्यः"–इति । यज्ञिय इत्येतत् । "गृभीतः"–इति । धारित इत्येतत् । "तप्तं घर्मं परिगृह्यायजन्त"–इति । तप्तं ह्येतं घर्मं परिगृह्यायजन्त । "ऊर्जा यद्यज्ञमयजन्त देवाः"–(वा. सं. १७ । ५५) इति । ऊर्जा ह्येतं यज्ञमयजन्त देवाः ॥ ९ ॥

"दैव्याय धर्त्रे जोष्ट्रे"–इति । दैवो ह्येष धर्ता जोषयितृतमः । "देवश्रीः श्रीमनाः शतपयाः"–इति । देवश्रीर्ह्येष श्रीमनाः शतपयाः । "परिगृह्य देवा यज्ञमायन्"–इति । परिगृह्य ह्येनं देवा यज्ञमायन् । "देवा देवेभ्यो अध्वर्यन्तो अस्थुः"–(वा० सं० १७।५६) इति । अध्वरो वै यज्ञः । देवा देवेभ्यो यजियन्तोऽस्थुरित्येतत् ॥ १० ॥

"छन्दसि लुङ्लङ्लिटः"–(पा. सू. ३ । ४ । ६) इति लोडर्थे लुङ् प्रत्ययः । क्रियासमभिहारे यङ् घने तन्वोर्वे चाविनिष्टाविति प्रथममन्त्रस्यार्थः ॥ ८ ॥

यजमानस्यैव पूजकत्वात् 'मामहान' शब्दो यजमानपर इत्याह–यजमानो वा इति । अग्नेरुक्थानि स्तोत्र-शस्त्राणि पत्राण्यङ्गानि भवन्तीत्यग्निरुक्थपत्र इत्याह–उक्थानि ह्येतस्येति । यद्वा उक्थान्येव पत्रं वाहनं यस्य स उक्थपत्रः, इति । 'गृभीतः' इत्यनेनाध्वर्युणा 'धारित' इत्येतदुक्तं भवतीत्याह–गृभीत इति । यतो देवाः तप्तं 'घर्मं' घर्मलक्षणम् अग्निं 'परिगृह्य अयजन्त' अत उच्यते मन्त्रे तप्तं घर्ममित्याह–तप्तं घर्ममिति । उत्तर-वाक्यमप्येवमेव व्याचष्टे–ऊर्जेति । 'ऊर्जा' आज्यदधिपयःप्रभृतिना रसेनेत्यर्थः । मन्त्रार्थस्तु–सम्यग्दीप्ते अग्नौ प्रर्गीयमाने मामहानोऽत्यर्थं पूजको यजमानोऽविकारमग्निमनुगच्छति । उक्थान्येवाङ्गानि यस्य सः 'उक्थपत्रः' 'ईड्यः' स्तुत्यो यज्ञियो वा स चाग्निरध्वर्युणा धारितः । किञ्च देवास्तत्र घर्मात्मकं तमग्निं परिगृह्यायजन्त यत्तस्मात्तदेव यज्ञरूपम् तम् आज्यादिहविर्लक्षणेनान्नेनायजन्तेति द्वितीयस्यार्थः ॥ ९ ॥

अग्नेर्देवसम्बन्धित्वाद् धारयितृत्वाज्जोषयितृतमत्वाच्चाग्निरेव दैव्यायेत्यादिनोच्यते इत्याह–दैव्यायेति । उत्तर-वाक्यद्वयं प्रतिज्ञार्थेनेत्याह–देवश्रीरिति । परिगृह्येति । 'देवा देवेभ्यः' इत्यत्र 'अध्वर्यन्त' इत्येतत्पदं

(द्वी) व्वीतऊँ हुविः शमितऊँ शमिता युजुध्या ऽइति । (ती) इष्टऊँ स्विष्टमित्येतत्तुरीयो युज्ञो युत्र हुव्यमेतीत्यध्वर्युः पुरस्ताद्युजूऊँषि जुपति होता पश्चादृचोऽन्वाह ब्रुह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्येष ऽएव तुरीयो युज्ञस्ततो व्वाका ऽआशिषो नो जुषन्तामिति तुतो नो व्वाकाश्चाशिषश्च जुषन्तामित्येतत् ॥ ११ ॥

(त्सू) सूर्य्यरश्मिर्हरिकेशः पुरुस्तात् । (त्स) सविता ज्योतिरुदयाँ२॥ अजस्रमित्यसौ वाऽआदित्य ऽएषोऽग्निः स ऽएष सूर्य्यरश्मिर्हरिकेशः पुरुस्तात्सवितैतज्ज्योतिरुद्यच्छत्यजस्रं तुस्य पूषा प्रसवे याति विद्वानिति पशवो वै पूषा तऽएतस्य प्रसवे प्रेरते सम्पश्यन्विश्वा भुवनानि गोपा-

---

" वीतं हविः शमितं शमिता यजध्यै "–इति । इष्टं स्विष्टमित्येतत् । " तुरीयो यज्ञो यत्र हव्यमेति "–इति । अध्वर्युः पुरस्ताद्यजूंषि जपति । होता पश्चादृचोऽन्वाह । ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपति । एष एव तुरीयो यज्ञः । " ततो वाका आशिषो नो जुषन्ताम् "–(वा० सं० १७।५७) इति । ततो नो वाकाश्चाशिषश्च जुषन्तामित्येतत् ॥११॥

" सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुदयाँ अजस्रम् "–इति । असौ वा आदित्य एषोऽग्निः । स एष सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात् सवितैतज्ज्योतिरुद्यच्छत्यजस्रम् ।

व्याचष्टे–अध्वरो वा इति । 'अध्वर्यन्त' इति " कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः "–(पा. सू. ७।४।३९) इति क्यचि अध्वर्यूकारलोपः । मन्त्रार्थस्तु–देवसम्बन्धिने धारयित्रे ओषधिवृतमायाश्रये हविर्दानार्थं तदन्गयनं क्रियत इति वाक्यशेषः । किञ्च यो 'देवश्रीः' श्रयन्त इति श्रियः देवाः श्रियो यस्य स तथोक्तः । भक्तेभ्यः श्रियं दातुं मनो यस्येति 'श्रीमनाः' शतानि पयांसि यस्यासौ 'शतपयाः' तमग्निं परिगृह्य देवा यजनप्रदेशं गतवन्तः गत्वा च देवा ऋत्विगादयः देवेभ्यो यज्ञमिच्छन्तः स्थितवन्त इति तृतीयस्यार्थः ॥ १० ॥

'वीतं शमितम्' इत्यस्य पदद्वयस्यार्थमाह–इष्टं स्विष्टमिति । अध्वर्युहोतृब्रह्मणां यथास्थानं यथायथ मन्त्रजप एव तुरीयो यज्ञ इति व्याचष्टे–अध्वर्युः पुरस्तादिति । 'वाकाः, आशिषः' इत्यनयोः शब्दयोः सामानाधिकरण्यशङ्कां निवारयति–ततो नो वाकाश्चाशिषश्चेति । मन्त्रार्थस्तु–शमितेति तृतीयैकवचनस्य सु इत्यादेशः । 'शमित्रा' अन्यपर्यग्नीय हविः वीतम्, इष्टं यत्र यस्मिन् प्रगयनदेशे हव्यं हवनार्हमग्निम् तुरीयो यज्ञो गच्छति । तथाविधादस्मादग्नेः अथर्वादीनाम् अप्रतिरथादयो मन्त्रा वाकाः ऋग्यजुःसामरूपाणि वाक्यानि, आशिषश्च 'नः' अस्माकं जुषन्तामिति चतुर्थस्यार्थः ॥ ११ ॥

एतस्य प्रणीयमानस्याग्नेरादित्यात्मकत्वात् 'स एषः' प्रणीयमानाग्निरूपः सूर्यस्य च रश्मिभिर्युक्तो हरित-वर्णकेशः तेजोरूपः 'सविता' अनवच्छिन्नं 'पुरस्तादुदयान्' यद् 'उदयच्छति' अतो मन्त्र इममेवार्थमाचष्ट इत्याह–सूर्यरश्मिरिति । पशूनां पशुजनकत्वेन 'पूषा' इति पशवः उच्यन्ते । 'त एतस्य' अग्नेस्तुत्या

ऽइत्येष वाऽइदꣳ सर्वꣳ सम्पश्यत्येष उऽएवास्य सर्वस्य भुवनस्य गोप्ता ॥ १२ ॥

तद्याऽ अमुष्मादादित्यादर्वाच्यः पञ्च दिशः । (स्ता) वाऽएतद्देवाऽ असुराणामवृञ्जताथो ताऽएवैतत्समारोहंस्ताऽ उऽएवैतद्यजमानो द्विषतो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्तेऽथो ताऽएवैतत्समारोहत्यथोऽएतद्वाऽएताभिर्देवाऽ आतः सम्प्राप्नुवंस्तथैवाभिरयमेतदातः संप्राप्नोति ॥ १३ ॥

(त्य) अथाश्मानं पृश्निमुपदधाति । (त्य) असौ वाऽआदित्योऽश्मा

" तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वान् "–इति । पशवो वै पूषा । त एतस्य प्रसवे प्रेरते । " सम्पश्यन्विश्वा भुवनानि गोपाः "–(वा. सं. १७।५८) इति । एष वा इदं सर्वं सम्पश्यति । एष उऽएवास्य सर्वस्य भुवनस्य गोप्ता ॥ १२ ॥

तद् या अमुष्मादादित्यादर्वाच्यः पञ्च दिशः–ता एतद्देवा असुराणामवृञ्जत । अथो ता एवैतत् समारोहन् । ता उ एवैतद्यजमानो द्विषतो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते । अथो ता एवैतत्समारोहति । अथो एतद्वा एताभिर्देवा आतः सम्प्राप्नुवन् । तथैवाभिरयमेतदातः सम्प्राप्नोति ॥ १३ ॥

अथाश्मानं पृश्निमुपदधाति । असौ वा आदित्योऽश्मा पृश्निः । अमुमेवैतदादित्यमुपदधाति ।

प्रवर्तन्त इत्ययमर्थो मन्त्रभागेन विवक्षित इत्याह–पशवो वा इति । 'प्रेरते' " ईर गतौ " (धा. पा. अ. आ. ८) इत्यस्मादादिकस्य लेटि बहुवचने रूपम् । अग्नेः प्रजापत्यात्मकत्वेन सर्वस्यापि द्रष्टृत्वाद्द्रष्टा रक्षितृत्वाच्च गोपाः तत्रापि सम्पश्यन्नित्यादिमन्त्रभागः समवेतार्थ इत्याह–संपश्यन्निति । मन्त्रार्थस्तु– सूर्यस्य च रश्मिनिर्मुक्तो हरितकेशस्तेजोरूपः प्रणीयमानाग्निः पुरस्तादुदच्छति तस्य प्रसवे विद्वान् पूषा याति अग्ने. प्रजापत्यात्मकत्वेन, विश्वा भुवनानि संपश्यन् सर्वस्यापि भुवनस्य द्रष्टृत्वाद्द्रष्टा, ' गोपाः ' रक्षितृत्वाद् ' भुवनस्य गोप्ता ' गोपायितेति पञ्चमस्यार्थः ॥ १२ ॥

" ताꣳ एवैतद्यजमानो द्विषतो भ्रातृव्यस्य दिशो वृङ्क्ते " इति सामान्येनोक्तम् । सम्प्रति ता एव पञ्च दिशो विशिष्य दर्शयन् तासामुक्तमन्त्रैः स्वाधीनतया प्राप्तिमाह–तद्या इति । 'तद्' इति देवा यस्मिन् काले असुराणां दिशोऽवृञ्जत तस्य कालस्य परामर्शः । एतच्छन्देनानन्तरोक्ता मन्त्राः परामृश्यन्ते । 'अवृञ्जत' एभ्य उपनिवेशितवन्तः । 'समारोहन्' स्वाधीनीकृतवन्तः । अथो इति । किञ्च देवास्तस्मिन्काले एताभिर्ऋग्भिः ' आतः ' सूर्यस्थानप्रदेशलक्षणान्तरिक्षपर्यन्तं ' सम्प्राप्नुवन् ' तद्देवमयमपि यजमानो भ्रातृव्यतोऽपगमय्य स्वाधीनीकृताः ताः 'पञ्च दिशः' 'आतः सम्प्राप्नोति' अन्तरिक्षात्मकाग्नेरमण्डपपर्यन्तं सः सम्प्राप्नोति । उच्चैर्मन्त्रैराग्नीध्रपर्यन्तं गमने भ्रातृव्यसम्बन्धित्वादन्तरिक्षादर्वाचीनाः पञ्च दिशस्ततोऽपगमय्य स्वाधीनतया संप्राप्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

उच्चैर्मन्त्रैः आग्नीध्रपर्यन्तं गत्वा नत्रिकाय पृश्निवर्णस्याश्मन उपधानं विधत्ते–अथेति[1] । पृश्निशब्देन श्वेत-

---

1–आग्नीध्रदेशाद्दक्षिणे कृष्णा सहितं पृश्न्यश्मानमुपदधाति श्विमान इति । का. श्रौ. सू. १८ । ३७ ।

पृश्निरसुमेवैतदादित्यमुपदधाति पृश्निर्भवति रश्मिभिर्हि मण्डलं पृश्नि तमन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं चोपदधात्ययं वै लोको गार्हपत्यो द्यौराहवनीयऽ एतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति तस्मादेषऽ इमौ लोकावन्तरेण तपति ॥ १४ ॥

(त्या) आग्नीध्रवेलायाम् । (म) अन्तरिक्षं वाऽआग्नीध्रमेतं तदन्तरिक्षे दधाति तस्मादेषोऽन्तरिक्षायतनो व्यध्वे व्यध्वे ह्येष ऽइतः ॥ १५ ॥

सऽएष प्राणः । प्राणमेवैतदात्मन्धत्ते तदेतदायुरायुरेवैतदात्मन्धत्ते तदेतदन्नमायुर्ह्येतदन्नमु वाऽआयुरश्मा भवति स्थिरो वाऽअश्मा स्थिरं तदायुः कुरुते पृश्निर्भवति पृश्नीव ह्यन्नम् ॥ १६ ॥

पृश्निर्भवति । रश्मिभिर्हि मण्डलं पृश्नि । तमन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं चोपदधाति । अयं वै लोको गार्हपत्यः, द्यौराहवनीयः । एतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति । तस्मादेष इमौ लोकावन्तरेण तपति ॥ १४ ॥

आग्नीध्रवेलायाम् । अन्तरिक्षं वा आग्नीध्रम् । एतं तदन्तरिक्षे दधाति । तस्मादेषोऽन्तरिक्षायतनः । व्यध्वे । व्यध्वे ह्येष इतः ॥ १५ ॥

स एष प्राणः । प्राणमेवैतदात्मन्धत्ते । तदेतदायुः । आयुरेवैतदात्मन्धत्ते । तदेतदन्नम् । आयुर्ह्येतद् । अन्नमु वा आयुः । अश्मा भवति । स्थिरो वा अश्मा । स्थिरं तदायुः कुरुते । पृश्निर्भवति । पृश्नीव ह्यन्नम् ॥ १६ ॥

मुच्यते । पृश्नेरश्मन उपधानेनादित्यस्यैवोपधानं भवतीत्याह—असौ वा आदित्य इति । आदित्यमण्डलसादृश्यप्रदर्शनेनोक्तमश्मनः पृश्नित्वमुपपादयति—पृश्निर्भवतीति । तस्य चाश्मन उपधानं गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये कर्तव्यमित्याह—तमन्तरेणेति । गार्हपत्याहवनीययोरधस्तनोपरितनलोकद्वयात्मकत्वाल्लोकद्वयस्य च मध्ये सूर्यस्य तपनात् सूर्यात्मकस्याश्मनस्तत्रोपधानमुपपन्नमित्याह—अयं वै लोक इति । गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यभागस्योपधानस्थानतया विधानात् आग्नीध्रादन्यत्रापि तदुपधानं स्यात् इत्यत आह—आग्नीध्रवेलायामिति । वेलाशब्दः अवकाशमाचष्टे—गार्हपत्याहवनीययोरधस्तनोपरितनलोकात्मकयोर्मध्यवर्तित्वेनाग्नीध्रस्यान्तरिक्षत्वम् । 'व्यध्व' इत्यर्द्धमार्ग उच्यते । तत्रैतस्याश्मन उपधानं क्रियते । तस्मात् 'इतः' प्रदेशात् 'व्यध्वे' अर्द्धमार्गे 'एषः' सूर्यस्तपतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

अथ तस्याश्मन आदित्यात्मकत्वादादित्यस्य च प्राणात्मकत्वात् तदुपधानेनात्मनि प्राणादिधारणं सम्पाद्यत इत्याह—स एष इति । 'सः' आदित्यात्मकः 'एष' अश्मा 'प्राणः' प्राणात्मकादित्यरूपत्वात् । आदित्यस्य च प्राणत्वं तदुदये प्राणिनश्चेष्टन्ते । तदस्तमये तु न चेष्टन्त इति । अत एव श्रूयते—"योऽसौ तपन्नुदेति

(१७) स उपदधाति । विमान एष दिवो मध्यऽआस्तऽइति विमानो ह्येष दिवो मध्यऽआस्तऽआपप्रिवान्रोदसी ऽअन्तरिक्षमित्युद्यन्वाऽएषऽ इमाँल्लोकानापूरयति स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीरिति स्रुचश्चैतद्वेदीश्चाहान्तरा पूर्वमपरं च केतुमित्यन्तरेमं च लोकममुं चेत्येतदथो यच्चेदमेतर्हि चीयते यच्चादः पूर्वमचीयतेति ॥ १७ ॥

(१८) उक्षा समुद्रोऽअरुणः सुपर्णऽइति । (१८) उक्षा ह्येष समुद्रोऽरुणः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुराविवेशेति पूर्वस्य ह्येषऽ एतं योनिं

स उपदधाति । " विमान एष दिवो मध्य आस्ते "–इति । विमानो ह्येष दिवो मध्य आस्ते । " आपप्रिवान्रोदसी अन्तरिक्षम् "–इति । उद्यन्वा एष इमांल्लोकानापूरयति । " स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीः "–इति । स्रुचश्चैतद्वेदीश्चाह । " अन्तरा पूर्वमपरञ्च केतुम् "–(वा. सं. १७।५९) इति । अन्तरेमं च लोकममुं चेत्येतद् । अथो यच्चेदमेतर्हि चीयते, यच्चादः पूर्वमचीयतेति ॥ १७ ॥

" उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः "–इति । उक्षा ह्येष समुद्रोऽरुणः सुपर्णः । " पूर्वस्य योनिं पितुराविवेश "–इति । पूर्वस्य ह्येष एतं योनिं पितुराविशति । "मध्ये दिवो निहितः

स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति, असौ योऽस्तमेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायास्तमेति"–(तै.आ.१।१४।१) इति । प्राणत्वादेवायूरूपत्वं प्राणिनामेव जीवनकालसम्बन्धात् । आयुर्ह्येतदिति । एषः ' अश्मा ' यतः कारणात् ' आयुः ' एव ' एतद् ' इति नपुंसकलिङ्गमायुरित्येतदपेक्षम् । तद् ' आयुः ' अन्नम् । तद्भूतानामेव भोक्तृत्वात् । यत् एतदन्नं तस्मात्तदुपधानेन स्वकीये आत्मनि प्राणादीन् धारितवान् सम्भवति ॥ १६ ॥

अथ तस्योपधाने मन्त्रद्वयं प्रदर्शयन् व्याचष्टे–स उपदधाति विमान एष इति । ' हि ' यस्मात्कारणात् ' एषः ' सूर्यो भूतग्रामस्य निर्माता द्युलोकस्य ' मध्य आस्ते,' अत उक्तम् ' विमान ' इति । उद्यमानः सूर्यः पृथिव्यादीन् स्वप्रकाशेनापूरयतीति तमर्थमाहेति व्याचष्टे–आपप्रिवानिति । " प्रा पूरणे "–(धा. पा. अ. प. ५१) इत्यस्माद्वर्तमानार्थस्य लिटः क्वसुरादेशः । ' विश्वाची घृताची '–पदाभ्यां विश्वेषां हविषां भूतानां च व्यापनाद् वेदयः स्रुचश्च विवक्ष्यन्त इत्याह–स विश्वाचीरिति । पूर्वमपरमिति पृथिवीद्युलोकावभिधीयेते । किञ्च पूर्वमित्यनेन पूर्वचितो गार्हपत्य उच्यते, अपरमित्यनेन तदानीं चीयमान आहवनीय इति व्याचष्टे–अन्तरा पूर्वमिति । भूतग्रामस्य निर्माता द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च समन्तात्पूरयन् एष सूर्यो द्युलोकस्य मध्ये तिष्ठति । किञ्च यः सूर्यः ' पूर्वमपरं च केतुं ' लोकम् ' अन्तरा ' द्यावापृथिव्योर्मध्ये गार्हपत्याहवनीययोर्वा मध्ये सन् विश्वाचीर्वेदीः, घृताचीः स्रुचश्च ' अभिचष्टे ' पश्यतीति प्रथमस्यार्थः ॥ १७ ॥

द्वितीयमन्त्रे उक्षा समुद्रः, पूर्वस्य योनिं, मध्ये दिव इति पादत्रयार्थः प्रसिद्ध इत्याह–उक्षा समुद्रो अरुण इति । चतुर्थपादे रजःशब्देनैते लोका विवक्ष्यन्त इत्याह–विचक्रम इति । ' उक्षा ' सेचकः " आदित्याज्जायते वृष्टिः "–(म. स्मृ. ३ । ७६) इति तस्य वृष्टिहेतुत्वात् । अत एव

पितुराविशतीति मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मेति मध्ये ह्येष दिवो निहितः पृश्निरश्मा विचक्रमे रजसस्पात्यन्ताविति विक्रममाणो वाऽएष ऽएषां लोकानामन्तान्पाति ॥ १८ ॥

द्वाभ्यामुपदधाति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुपदधाति त्रिष्टुब्भ्यां त्रैष्टुभो ह्येष न सादयत्यसन्नो ह्येष न सूददोहसाऽधिवदति प्राणो वै सूददोहाः प्राणऽ एष किं प्राणे प्राणं दध्यामिति तं निधाय यथा न नश्येत् ॥ १९ ॥

(द) अथोपायन्ति । (न्त्री) इन्द्रं विश्वा ऽअवीवृधन्निति तस्योक्तो बन्धुर्देवहूर्यज्ञ ऽआ च वक्षत्सुम्नहूर्यज्ञ ऽआऽ च वक्षदिति देवहूश्चैव यज्ञः

पृश्निरश्मा "-इति । मध्ये ह्येष दिवो निहितः पृश्निरश्मा । "विचक्रमे रजसस्पात्यन्तौ"-(वा. सं. १७ । ६०) इति । विक्रममाणो वा एष एषां लोकानामन्तान्पाति ॥ १८ ॥

द्वाभ्यामुपदधाति । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा-तावतैवैनमेतदुपदधाति । त्रिष्टुब्भ्याम् । त्रैष्टुभो ह्येषः । न सादयति । असन्नो ह्येषः । न सूददोहसाऽधिवदति । प्राणो वै सूददोहाः । प्राण एषः । किं प्राणे प्राणं दध्यामिति । तं निधाय यथा न नश्येत् ॥१९॥

अथोपायन्ति । " इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् "-(वा. सं. १७ । ६१) इति । तस्योक्तो बन्धुः । " देवहूर्यज्ञ आ च वक्षत्, सुम्नहूर्यज्ञ आ च वक्षत् "-इति । देवहूश्चैव यज्ञः सुम्न-

---

समुद्रात्मकः वर्णनोऽस्य: । पर्णशब्देन पतनमुच्यते । शोभनपतनः एवंविधः सूर्यः ' पूर्वस्य ' द्युलोकस्य पितृरूपस्य ' योनिं ' स्थानम् आविवेश ' द्युलोकादादित्याज्जायमान इव दृश्यत इति तस्य पितृलोकोपचारः । किंच ' दिवो मध्ये ' आन्तरिक्षमण्डलक्षणे ' निहितः ' वर्तते: पृश्निः ' अश्मा ' अश्मरूपः सूर्यः विविधं लोकान् क्रमते " छन्दसि लुङ्लङ्लिटः "-(पा. सू. ३ । ४ । ६) इति वर्तमाने लिट् । " विक्रममाणो वा एष एषां लोकानामन्तान्पाति " इति श्रुतेः । रजस इत्येकवचनम् अन्ताविति द्विवचनं च अविवक्षितं, लोकानामन्तान् प्रान्तान् पाति स्वकीयेन प्रकाशेन तमो निवर्तयन् पदार्थांश्च दर्शयन् रक्षतीति द्वितीयस्यार्थः ॥ १८ ॥

उपधानमन्त्रयोर्द्वित्वं प्रशंसति-द्वाभ्यामिति । अथ तयोरेव च्छन्दः प्रशंसति-त्रिष्टुब्भ्यामिति । ' एषः ' सूर्यः ' त्रैष्टुभः ' त्रैष्टुभेऽन्तरिक्षे वर्तमानत्वात् । अन्तरिक्षस्य त्रैष्टुभत्वं तैत्तिरीयके श्रूयते-" गायत्री वै पृथिवी त्रैष्टुभमन्तरिक्षम् " (तै. सं. ५।२।११।१) इति । प्रकृतस्याश्मन इष्टकान्तरवदुपधानस्य विधानात्तद्वदेव सादनप्रसक्तौ निषेधति-न सादयतीति । तत्रोपपत्तिमाह-असन्नो ह्येष इति । 'एषः' सूर्यः 'असन्नः' क्वचिदेवावस्थितो न भवति सर्वत्र परिभ्रमणादित्यर्थः । मा भूदसन्नत्वात्तस्य सादनं सूददोहसाऽधिवदनं तु कर्तव्यमित्यत आह-न सूददोहसाऽधिवदतीति । सूददोहसाऽधिवदनमपि न कर्तव्यम्, कुत इत्यत आह-प्राणो वा इति । प्राणात्मके सूर्ये

सुम्नहूश्च यक्षदग्निर्देवो देवाँ२॥ऽआ च वक्षदिति यक्षच्चैवाग्निर्देवो देवाना च वहत्वित्येतत् ॥ २० ॥

(द्रा) वाजस्य मा प्रसवः । (ऽ) उद्ग्राभेणोदग्रभीत् । अधा सपत्नानिन्द्रो मे निग्राभेणाधराँ२॥ऽ अकरिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २१ ॥

(रु) उद्ग्राभं च निग्राभं च । ब्रह्म देवाऽअवीवृधन् । अधा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान्व्यस्यतामिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २२ ॥

(स्त) तद्याऽअमुष्मादादित्यादूर्ध्वाश्चतस्रो दिशः । (स्ता) ताऽ एतद्देवाऽअसुराणामवृञ्जताथो ताऽ एवैतत्समारोहंस्ताऽ उऽएवैतद्यजमानो द्विषतो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्तेऽथो ताऽ एवैतत्समारोहत्यथोऽएतद्वाऽ एताभिर्देवा ऽआतः संप्राप्नुवंस्तथैवाभिरयमेतदातः सम्प्राप्नोति ॥ २३ ॥

हूश्च । " यक्षदग्निर्देवो देवान् आ च वक्षत "-(वा. सं. १७ । ६२) इति । यक्षच्चैवाग्निर्देवो देवान् आ च वहत्वित्येतत् ॥ २० ॥

" वाजस्य मा प्रसव उद्ग्राभेणोदग्रभीत् । अधा सपत्नानिन्द्रो मे निग्राभेणाधरान् अकः "-(वा. सं १७ । ६३) इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २१ ॥

" उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् । अधा सपत्नानिन्द्राग्नी म विषूचीनान्व्यस्यताम् "-(वा. सं. १७ । ६४) इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २२ ॥

तद् या अमुष्मादादित्यादूर्ध्वाश्चतस्रो दिशः-ता एतद्देवा असुराणामवृञ्जत । अथो ता एवैतत्समारोहन् । ता उ एवैतद्-यजमानो द्विषतो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते । अथो ता एवैतत्समारोहति । अथो एतद्वा एताभिर्देवा आतः सम्प्राप्नुवन् । तथैवाभिरयमेतदातः सम्प्राप्नोति ॥ २३ ॥

प्राणात्मकस्य सूददोहसः पिष्टपेषणवन्नैष्फल्यादित्यर्थः । तस्योपहितस्याश्मनो रक्षा विधायाहवनीयदेशं प्रति गच्छेयुरिति विधत्ते-तं निधायेति[1] । 'यथा' अश्मा 'न' नश्येत्तथा निधायाग्नीध्रसमीपदेशमतिक्रामेयुरित्यर्थः । तस्योक्तो बन्धुरिति । " इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्नितीन्द्रं हि सर्वाणि भूतानि वर्द्धयन्ति " इत्यादिनाऽस्य ब्राह्मण (श. ९.८।७।३।७) अष्टमकाण्डेऽभिहितम् । ' देवहूः ' इत्यादिकस्यायमर्थः । यतो यज्ञो देवानाह्वयतीति देवहूः । सुम्नमिति सुखनामधेयम् (निघ. ३।६।।६) सुम्नमाह्वयतीति 'सुम्नहूः' तत्साधनत्वात् । अतो देवहूर्यज्ञो देवान् आ च वक्षत् आवहतु सुम्नहूर्यज्ञः ' आवहतु ' इत्युच्यते-यक्षच्चैवाग्निरिति । अग्निर्देवो देवान् यक्षत् यजतु आवहतु इत्येतदुक्तं भवतीति । यक्षत् वक्षत् इति यजेर्वहतेश्च लृटि रूपम् ॥ १९॥२०॥

वाजस्येति उद्ग्राभं चेति मन्त्रद्वयं निगदव्याख्यातम् इत्याह-वाजस्य मा प्रसव इति । यद् दिशो देवीरित्यादिमन्त्रैर्गार्हपत्यादाग्नीध्रपर्यन्तं गमने भ्रातृव्यसम्बन्धिनीः सूर्यादर्वाचीः पञ्च दिशः ततोऽपगमय्य स्वयं प्राप्तवान्

---

[1] निधायैनमतिक्रामतीन्द्रं विश्वा इति । का. श्रौ. सू. १८ । ३ ।

(त्यु) अथाग्निमारोहन्ति । क्रमध्वमग्निना नाकमिति स्वर्गो वै लोको नाकः क्रमध्वमनेनाग्निनैतꣳ स्वर्गं लोकमित्येतदुख्यꣳ हस्तेषु बिभ्रत इत्युख्यꣳ ह्येतऽएतꣳ हस्तेषु बिभ्रति दिवस्पृष्ठꣳ स्वर्गत्वा मिश्रा देवेभिराध्वमिति दिवस्पृष्ठꣳ स्वर्गं लोकं गत्वा मिश्रा देवेभिराध्वमित्येतत् ॥ २४ ॥

(त्था) प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानिति । प्राची वै दिगग्नेः स्वामनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्येतदग्नेरग्ने पुरोऽअग्निर्भवेहेत्यस्य त्वमग्नेरग्ने पुरोऽग्निर्भवेहेत्येतद्विश्वाऽआशा दीद्यानो विभाहीति सर्वाऽआशा दीप्यमानो विभाहीत्येतदूर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदऽइत्याशिषमाशास्ते ॥ २५ ॥

अथाग्निमारोहन्ति । " क्रमध्वमग्निना नाकम् "–इति । स्वर्गो वै लोको नाकः । क्रमध्वमनेनाग्निनैतं स्वर्गं लोकमित्येतत् । " उख्यं हस्तेषु बिभ्रतः "–इति । उख्यं ह्येत एतं हस्तेषु बिभ्रति । " दिवस्पृष्ठं स्वर्गत्वा मिश्रा देवेभिराध्वम् "–(वा. सं. १७ । ६५) इति । दिवस्पृष्ठं स्वर्गं लोकं गत्वा मिश्रा देवेभिराध्वमित्येतत् ॥ २४ ॥

" प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वान् "–इति । प्राची वै दिगग्नेः । स्वामनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्येतत् । " अग्नेरग्ने पुरो अग्निर्भवेह "–इति । अस्य त्वमग्नेरग्ने पुरोऽग्निर्भवेहेत्येतत् ।

भवति इत्युक्तम् । अथेन्द्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यादिमन्त्रैराग्नीध्रादाहवनीयपर्यन्तं गमने सूर्याद्दूर्ध्वा भ्रातृव्यसम्बन्धिनीद्धतमो दिशः सर्वत्र प्राप्नोतीत्याह–तथा अमुष्मादित्यादिना । ' आतः ' इति द्युलोकपर्यन्तमित्यर्थः ॥ २१–२३ ॥

चित्याग्निसमीपगमनानन्तरं क्रमध्वमित्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैस्तस्यारोहणं विधत्ते[1]–अथाग्निमिति । चित्याग्नेरुपरि धार्यमाणे उख्याग्नौ होमविधानेन तत्र तद्धारणार्थं कस्यचिदपेक्षणादग्निनिधाने यजमानस्यापि संनिधानापेक्षमारोहन्तीति बहुवचनम् । स्वर्गो वै लोको नाक इत्यादिनाऽऽरोहणमन्त्रान्व्याचष्टे । क्रमध्वमिति तेषामेव परोक्षेणाभिधानम् । ' अनेनाग्निना ' चित्याग्निना ' एतम् ' इत्यभिनयेन निर्देशः । एतं स्वर्गं ' क्रमध्वम् ' अप्रतिबन्धेन गच्छत इत्येतदुक्तं भवतीत्यर्थः । क्रमध्वमिति वृत्त्यर्थे तङ् । एते क्रममाणा अध्वर्युप्रभृतयः एतमुख्याग्निं हस्तेषु चितिषु बिभ्रति यतः अतः स एवार्थो मन्त्रेण प्रतिपाद्यते । ' दिवस्पृष्ठं स्वर्गं लोकम् ' इत्यनेन मन्त्रे ' स्वर्गत्वा ' इत्यत्र ' स्वः ' इत्यस्यार्थ उक्तः । अत्र दिव.शब्देन द्युलोक उच्यते । द्युलोकस्य पृष्ठम् उपरितनं स्वर्गं सुखातिशयहेतुं तथैव स्थानविशेषं गत्वा देवैर्मिश्राः सन्तस्तिष्ठतेत्यर्थः । 'दिवस्पृष्ठम्' इति "षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठ०" (पा.सू. ८।३।५३) इत्यादिना विसर्जनीयस्य सकारः ॥ २४ ॥

प्राची वै दिगग्नेरिति । ' प्राची ' दिक् ' अग्नेः ' सम्बन्धिनी खलु । अत एव तैत्तिरीयके–" प्राची

१–क्रमध्वमग्निनेति चित्यमारोहति । का० श्रौ० सू० १८ । ४० ।

पृथिव्याऽ अहम् । (मु) द्दन्तरिक्षमारुहमन्तरिक्षाद्दिवमारुहमिति गार्ह-पत्याद्ध्याग्नीध्रीयमागच्छन्त्याग्नीध्रीयादाहवनीयं दिवो नाकस्य पृष्ठा-त्स्वर्ज्योतिरगामहमिति दिवो नाकस्य पृष्ठात्स्वर्गं लोकमगामह-मित्येतत् ॥ २६ ॥

(त्स्व) स्वर्यन्तो नापेक्षन्ते । (न्तऽ) आ द्याᳬ रोहन्ति रोदसीऽइति न हैव तेऽपेक्षन्ते ये स्वर्गं लोकं य

न्वितेनिरऽइत्येषऽ एष यज्ञो

यऽएतं वितन्वते ॥ २७ ॥

" विश्वा आशा दीद्यानो विभाहि "-इति । सर्वा आशा दीप्यमानो विभाहीत्येतत् । " ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे "-(वा. सं. १७ । ६६) इति । आशिषमाशास्ते ॥ २५ ॥

"पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमारुहम्, अन्तरिक्षादिवमारुहम्"-इति । गार्हपत्याद्ध्याग्नीध्रीयमागच्छन्ति, आग्नीध्रीयादाहवनीयम् । " दिवो नाकस्य पृष्ठात्स्वर्ज्योतिरगामहम् "-(वा. सं. १७ । ६७) इति । दिवो नाकस्य पृष्ठात्स्वर्गं लोकमगामहमित्येतत् ॥ २६ ॥

" स्वर्यन्तो नापेक्षन्त आ द्यां रोहन्ति रोदसी "-इति । न हैव तेऽपेक्षन्ते-ये स्वर्गं लोकं यन्ति । " यज्ञं ये विश्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिरे "-(वा. सं. १७ । ६८) इति । एष एव यज्ञो विश्वतोधारः । एत उ एव सुविद्वांसो-य एतं वितन्वते ॥ २७ ॥

(तु॒ऽग्ने) अ॒ग्ने प्रेहि॒ प्र॑थ॒मो दे॑वय॒ताम्रिति । (तौ) इ॒मुमे॒तद॒ग्निमा॑ह त्वमे॒षां प्रे॑हि प्र॑थ॒मो दे॑वय॒ताम्रिति चक्षु॑र्दे॒वाना॑मु॒त मर्त्या॑ना॒मित्यु॒भये॒षाᳬं हे॒तद्दे॑वमनु॒ष्याणां॒ चक्षु॒रिय॑क्षमाणा भृगु॑भिः स॒जोषा॒ऽइति॒ यज॑मानो भृगु॑भिः स॒जोषा॒ऽइत्येतत्स्वर्य॑न्तु यज॑मानाः स्व॒स्तीति॑ स्व॒र्गं लो॒कं य॑न्तु यज॑मानाः स्व॒स्तीत्येतत् ॥ २८ ॥

(त) तद्या॒ऽअ॒मुष्मि॑ꣳल्लो॒के पञ्च॒ दिशः॑ । (स्ता) ता॒ऽ ए॒तद्दे॒वाऽ असु॑राणामवृञ्जताथो॒ ता॒ऽ ए॒वैतत्सम॒रो॑ह॒ꣳस्ताऽ उऽए॒वैतद्यज॑मानो॒ द्वि॑षतो॒ भ्रातृ॑व्यस्य वृ॒ङ्क्तेऽथो॒ ताऽ ए॒वैतत्स॒मारो॑ह॒त्यथो॒ऽएतद्वाऽए॒ताभि॑र्दे॒वाऽ आ॒तः सम्प्रा॑पु॒वꣳस्त॒थै॒वाभि॑र॒यमे॒तद्वा॒तः सम्प्रा॑प्नोति ॥ २९ ॥

(त्यु) अ॒थै॒नम॒भिजु॑होति । (त्ये) ए॒तद्वा॒ऽए॒नं दे॒वाऽ ई॑यि॒वाᳬंस॑मु॒परि॑ष्टा-

" अग्ने प्रेहि प्रथमो देवयताम् "—इति । इममेतदग्निमाह—त्वमेषां प्रेहि प्रथमो देवयतामिति । " चक्षुर्देवानामुत मर्त्यानाम् "—इति । उभयेषां हैतद्देवमनुष्याणां चक्षुः । " इयक्षमाणा भृगुभिः सजोषाः "—इति । यजमानो भृगुभिः सजोषा इत्येतत् । " स्वर्यन्तु यजमानाः स्वस्ति "—(वा. सं. १७ । ६९) इति । स्वर्गं लोकं यन्तु यजमानाः स्वस्तीत्येतत् ॥ २८ ॥

तद् या अमुष्मिंल्लोके पञ्च दिशः—ता एतद्देवा असुराणामवृञ्जत । अथो ता एवैतत्समारोहन् । ता उ एवैतद्यजमानो द्विषतो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते । अथो ता एवैतत्समारोहति । अथो एतद्वा एताभिर्देवा आतः सम्प्रापुवन् । तथैवाभिरयमेतद्वातः सम्प्राप्नोति ॥ २९ ॥

अथैनमभिजुहोति । एतद्वा एनं देवा ईयिवांसमुपरिष्टादन्नेनाप्रीणन्नेतयाऽऽहुत्या । तथैवैनमयमेत-दीयिवांसमुपरिष्टादन्नेन प्रीणात्येनयाऽऽहुत्या । कृष्णायै शुक्लवत्सायै पयसा । रात्रिर्वै कृष्णा शुक्ल-

इममेतदिति । 'त्वमेषां' देवमनुष्याणां 'प्रथमः प्रेहि' इति इममुक्तमग्निमाह । [illegible] च बहूपकारकत्वात् । 'इयक्षमाणाः' इति व्याख्यातम् 'यजमानो भृगुभिः' इति । स्पष्टमन्यत् ॥ २८ ॥

[illegible] चित्यारोहणेन स्वर्गं लोकं जिगमिषता [illegible] पञ्च दिशः पूर्वतः [illegible] तदाह—तद्या अमुष्मिंल्लोक इति । अत्रापि 'आतः' इति [illegible] ॥२९॥

[illegible] होम विधत्ते—अथेति । 'अभिजुहोति' [illegible] 'एनम्' इति कर्मणि द्वितीया । [illegible] एतद्वा इति ।

१—[illegible] । का० श्रौ० सू० १८ । ४ ।

तस्या ऽअसावादित्यो वत्सः स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणात्युपरि धार्यमाण ऽउपरि हि स यमेतत्प्रीणाति दोहनेन दोहनेन हि पयः प्रदीयते ॥ ३० ॥

यद्वेवैनमभिजुहोति । शिर ऽएतद्यज्ञस्य यदग्निः प्राणः पयः शीर्षंस्तत्प्राणं दधाति यथा स्वयमातृण्णामभिप्रक्षरेदेवमभिजुहुयात्प्राणः स्वयमातृण्णा रस ऽएष शिरश्च तत्प्राणं च रसेन संतनोति संदधाति नक्तोषासा समनसा विरूपे ऽइति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३१ ॥

(३) अग्ने सहस्राक्षेति । हिरण्यशकलैर्वा ऽएष सहस्राक्षः शतमूर्धन्निति यदद: शतशीर्षा रुद्रोऽसृज्यत शतं ते प्राणाः सहस्रं व्याना ऽइति शतᳫं

वत्सा । तस्या असावादित्यो वत्सः । स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति । उपरि धार्यमाणे । उपरि हि सः–यमेतत्प्रीणाति । दोहनेन । दोहनेन हि पयः प्रदीयते ॥ ३० ॥

यद्वेवैनमभिजुहोति । शिर एतद्यज्ञस्य–यदग्निः । प्राणः पयः । शीर्षंस्तत्प्राणं दधाति । यथा स्वयमातृण्णामभिप्रक्षरेद् एवमभिजुहुयात् । प्राणः स्वयमातृण्णा । रस एषः । शिरश्च तत्प्राणं च रसेन संतनोति, संदधाति । " नक्तोषासा समनसा विरूपे "–(वा. सं. १७ । ७०) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३१ ॥

" अग्ने सहस्राक्ष "–इति । हिरण्यशकलैर्वा एष सहस्राक्षः । "शतमूर्द्धन्"–इति । यददः

विहिते होमे द्रव्य विधत्ते–कृष्णायै शुक्लवत्सायै पयसेति । उक्तलक्षणाया गो पयस उपादाने कारणमाह–रात्रिर्वा इति । रात्रि खलु कृष्णा शुक्लवत्सा । यस्या रात्रेः असौ आदित्यो वत्स. यथा वत्सो गोसमीपे वर्तते तद्वदस्य रात्रिसमीपे वर्तमानत्वात् । अयमेवार्थस्तैत्तिरीयके श्रूयते–"अग्निश्चादित्यश्च रात्रेर्वत्स."(तै.आ. १।१०।९) इति । एव चाग्न्यादित्यात्मकवत्सवत्या गो.पयसा होमे स्वकीयभागेन तदेव विप्रियते–स्वेन रसेनेति । तेन प्रीणितवान् भवति । प्रीण.यितव्यस्यादित्यात्मकस्याग्नेरपरि एव वर्तमानत्वेन उपरि धार्यमाणे एव उख्याग्नौ जुहुयादित्याह–उपरीति । प्रकृतहोमे साधारणं जौहव प्राप्नोतीति तदपवादत्वेन दोहनं विधत्ते–दोहनेनेति । दोहनेन हि पयः प्रदीयते इति । दोहनानन्तरं पात्रान्तरे दोहनेन खलु पय. प्रदीयते इत्यर्थः ॥ ३० ॥

प्रकृतमेवाग्निहोम प्रकारान्तरेण प्रशंसति–यद्वेवेति । अग्ने. शिरोरूपाधानत्वात् स हि शिर । पयसः प्राणत्व तत्पुष्टिहेतुत्वात् । यथा स्वयमातृण्णामिति । होमाधिकारः स्वयमातृण्णायामुपरि किञ्चित्किञ्चिद्यथा 'प्रक्षरेत्' तथा होम कुर्यात् । एव च स्वयमातृण्णायाः प्राणत्वात्, अग्नेस्तु शिरस्त्वात् 'प्राण च शिरश्च' इत्युभे अपि पयोलक्षणेन 'रसेन' 'संतनोति' । तदेव विवृणोति 'सन्दधाति' परस्परसम्बद्ध करोतीत्यर्थः । प्रकृतहोमे मन्त्रौ दर्शयन् प्रथममन्त्रस्य ब्राह्मण षष्ठकाण्डे (श. प ६ । ७ । २ । २ , प्रागेवाभिहितमित्याह–नक्तोषासेति ॥ ३१ ॥

द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे–अग्ने सहस्राक्षेति । हिरण्यशकलैर्वा इति । 'एषः' अग्निः प्रोक्षणे विनियुक्तैः

हैव तस्य प्राणाः सहस्रं व्याना यः शतशीर्षा त्वꣳ साहस्रस्य रायऽ ईशिषऽइति त्वꣳ सर्वस्यै रय्याऽईशिषऽइत्येतत्तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहेत्येष वै वाजस्तमेतत्प्रीणाति ॥ ३२ ॥

द्वाभ्यामभिजुहोति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदभिजुहोति ॥ ३३ ॥

(स्व) अथैनं निदधाति । सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्येतद्वाऽएनमदो विकृत्या सुपर्णं गरुत्मन्तं विकरोति तꣳ सुपर्णं गरुत्मन्तं चिनोति तꣳ सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वाऽन्ततो निदधाति पृष्ठे पृथिव्याः सीद भासाऽन्तरिक्ष-

---

शतशीर्षा रुद्रोऽसृज्यत । "शतं ते प्राणाः सहस्रं व्यानाः"-इति । शतं हैव तस्य प्राणाः, सहस्रं व्यानाः-यः शतशीर्षा । "त्वं साहस्रस्य राय ईशिषे"-इति । त्वं सर्वस्यै रय्या ईशिष इत्येतत् । "तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहा"-(वा० सं० १७।७१) इति । एष वै वाजः । तमेतत्प्रीणाति ॥ ३२ ॥

द्वाभ्यामभिजुहोति । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा-तावतैवैनमेतदभिजुहोति ॥ ३३ ॥

अथैनं निदधाति । "सुपर्णोऽसि गरुत्मान्"-इति । एतद्वा एनमदो विकृत्या सुपर्णं

सहस्रसंख्याकैः 'हिरण्यशकलैः प्रोक्षणैः' खलु । अनेन मन्त्रे तथा रुद्रोऽभवत इत्यर्थः । प्रकारान्तरेण व्याख्यानेन हिरण्यशकलानामभिषेकोपचारः । यद्वा शतशीर्षेति । प्रजापतिरेकदेशेन दक्षिणेषु अन्तर्दधे मन्त्री प्रतिष्ठितेषु स एव शतशीर्षा रुद्रः समभवत् इति (श. ब्रा. ९।१।१।६) काण्डव्याख्यानम् । कर्मोद्भवाद-शब्देन स कालः परामृश्यते । 'अदः' अस्मिन्काले 'शतशीर्षा रुद्रोऽसृज्यत' इति । यत्तु अत उक्तं मन्त्रे 'शतमूर्धानि' इत्यर्थः । 'यः शतशीर्षा' भवति तस्य शतसंख्याकाः 'प्राणाः' सहस्रसंख्याकाः 'व्यानाः' च भवन्ति । सहस्रमित्यपरिमितनामधेयम् (निघ. ३।१।१०) तस्मात्सर्वे-सर्वं ह इति । त्वं सर्वस्य इति । सहस्राणि यावन्ति तावन्ति सर्वाणीत्यर्थवचनात् 'सहस्रस्य' इत्यनेनापरिमितत्वात्सर्वमित्यस्यार्थस्याभिधानम् 'सर्वस्य' इत्येतदुक्तं भवति । "चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि" (पा. सू. २।३।६२) इति षष्ठीस्थाने "षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वाच्या" (पा. सू. २।३।६२ वा. १) सर्वस्मै, रय्या इति चतुर्थी । एष वै वाज इति । 'वाज' शब्दोऽन्नवाची तद्वत्त्वाद् 'एषः' अग्निर्वाजः खलु । अतः 'तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहा' इत्यनेन 'तम्' अग्निं 'प्रीणाति' । हे रुद्र शतमूर्धन् अग्ने । ते शतसंख्याकाः प्राणाः सहस्रसंख्याका व्यानाश्च भवन्ति । त्वं सर्वस्य धनस्य ईशिषे ईश्वरो भवसि । तस्मै 'वाजाय' अन्नहेतुत्वेन वाजात्मकाय ते वयं 'विधेम' परिचरेम, इदं हविः ते 'स्वाहा' सुहुतमस्त्विति मन्त्रार्थः ॥ ३२ ॥

मन्त्रद्वयेन द्विरेव सकृत्स्रुचाऽभिहोमः कर्तव्य इति प्रतिपादयति-द्वाभ्यामिति ॥ ३३ ॥

अभिहोमानन्तरमुक्तमग्नेर्यथास्थानं निधानं विधत्ते-अथैनमिति । निधानमन्त्रे सुपर्णोऽसि गरुत्मानि-

---

१-द्रष्टव्यम्, निरुक्तं सुपर्णोऽसीति मन्त्रभाष्ये । का० श्रौ० सू० १७।७१ ।

मापृण ज्योतिषा दिवमुत्तभान तेजसा दिशऽ उद्दृꣳहेत्येवꣳ ह्येषऽ एतत्सर्वं करोति ॥ ३४ ॥

(त्वा) आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तादिति । (त्वा) आजुह्वानो नः सुप्रतीकः पुरस्तादित्येतदग्ने स्वं योनिमासीद साधुयेत्येष वाऽअस्य स्वो योनिस्तꣳ साध्वासीदेत्येतदस्मिन्त्सधस्थेऽअध्युत्तरस्मिन्निति द्यौर्वाऽ-उत्तरꣳ सधस्थं विश्वे देवा यजमानश्च सीदतेति तद्विश्वैर्देवैः सह यज-मानꣳ सादयति द्वाभ्यां निदधाति तस्योक्तो बन्धुर्वषट्कारेण तस्योपरि बन्धुः ॥ ३५ ॥

गरुत्मन्तं विकरोति । तं सुपर्णं गरुत्मन्तं चिनोति । तं सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वाऽन्ततो निदधाति । " पृष्ठे पृथिव्याः सीद । भासाऽन्तरिक्षमापृण । ज्योतिषा दिवमुत्तभान । तेजसा । दिश उद्दृंह "–(वा० सं० १७ । ७२) इति । एवं ह्येष एतत्सर्वं करोति ॥ ३४ ॥

" आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तात् "–इति । आजुह्वानो नः सुप्रतीकः पुरस्तादित्येतत् । "अग्ने स्वं योनिमासीद साधुया"–इति । एष वा अस्य स्वो योनिः । तं साध्वासीदेत्येतत् । " अस्मिन्त्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् "–इति । द्यौर्वा उत्तरं सधस्थम् । विश्वे देवा यजमानश्च सीदत "–(वा. सं. १७ । ७३) इति । तद् विश्वैर्देवैः सह यजमानं सादयति । द्वाभ्यां निद-धाति । तस्योक्तो बन्धुः । वषट्कारेण । तस्योपरि बन्धुः ॥ ३५ ॥

तस्योपयोगमाह–एतद्वा इत्यादिना । लोके हि योनौ निक्तं प्रजननसमर्थं रेतो विक्रियते अवयवविभागवत् क्रियते, अतोऽत्रापि योनिरूपायामुखायामाहितस्याग्नेरपि तस्यास्त्यापि विकृत्या भवितव्यमिति पूर्वं ' विकृत्या ' विकृतिसाधनभूतेन मन्त्रेण सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्यादिकेन सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वा चितवान् । तथा चयन-कालेऽपि सुपर्णं गरुत्मन्तमेव कृत्वा चितवान् । सम्प्रति ' सुपर्णोऽसि गरुत्मान् ' इत्यादिकेन सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वा निहितवान् भवति । चीयमानस्याग्नेः पक्ष्याकारेण चयनात् सुपर्णोऽसि गरुत्मान् इत्युक्तम् । ' गरुत्मान् ' प्रशस्तपक्षवान् अत एव ' सुपर्णः ' पर्णशब्देन पतनमुच्यते शोभनपतनविशिष्ट इत्यर्थः । एवं ह्येष इति । ' एष. ' अग्निः, ' एवम् ' उक्तप्रकारम् ' एतत्सर्वं करोति ' यतः, अत उक्त मन्त्रे पृष्ठे पृथिव्याः सीदेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

द्वितीय मन्त्रं व्याचष्टे–आजुह्वान इ० । 'सुप्रतीक ' शोभनावयव. । तत्वमितरान् प्रति न, अपि तु अस्मा-न्प्रतीति व्याचष्टे–आजुह्वानो नः सुप्रतीक इति । 'अस्य' इत्यस्याग्नेः 'एष.' चित्याग्निः । 'स्वो योनि ' स्वसम्बन्धि स्थानम् अतोऽग्ने स्वं योनिमित्यादिना चित्याग्निं साध्वभिनिदेत्येतदुक्तं भवतीति व्याचष्टे–अग्ने स्वमिति । अस्मिन् इति । पृथिव्यन्तरिक्षाभ्यामुपरि वर्त्तमानत्वेन द्युलोकात्मकत्वात् 'अस्मिन्' चित्याग्निरूपे द्युलोके 'अध्यासीद'

(३) अथास्मिन्त्समिध ऽआदधाति । (त्ये) एतद्वाऽएनं देवाऽ ईयिवाँ्ँसमुपरिष्टादन्नेनाप्रीणन्त्समिद्भिश्चाहुतिभिश्च तथैवैनमयमेतदीयिवाँ्ँसमुपरिष्टादन्नेन प्रीणाति समिद्भिश्चाहुतिभिश्च ॥ ३६ ॥

स वै शमीमयीं प्रथमामादधाति । (त्ये) एतद्वाऽएषऽ एतस्यामाहुत्याँ हुतायां प्रादीप्यतोदज्वलत्तस्माद्देवा ऽअबिभयुर्यद्वै नोऽयं न हिँ्ँस्यादिति तऽएताँ्ँ शमीमपश्यँस्तयैनमशमयँस्तद्यदेतँ्ँ शम्याऽशमयँस्तस्माच्छमी तथैवैनमयमेतच्छम्या शमयति शान्त्याऽएव न जाग्ध्यै ॥ ३७ ॥

अथास्मिन्त्समिध आदधाति । एतद्वा एनं देवा ईयिवांसमुपरिष्टादन्नेनाप्रीणन् । समिद्भिश्चाहुतिभिश्च । तथैवैनमयमेतदीयिवांसमुपरिष्टादन्नेन प्रीणाति । समिद्भिश्चाहुतिभिश्च ॥ ३६ ॥

स वै शमीमयीं प्रथमामादधाति । एतद्वा एष एतस्यामाहुत्यां हुतायां प्रादीप्यतोदज्वलत् । तस्माद्देवा अबिभयुः–' यद्वै नोऽयं न हिंस्यात् ' इति । त एतां शमीमपश्यन् । तयैनमशमयन् । तद्यदेतं शम्याऽशमयन् । तस्माच्छमी । तथैवैनमयमेतच्छम्या शमयति । शान्त्या एव, न जाग्ध्यै ॥ ३७ ॥

इत्यर्थः । ' विश्वे देवा. ' इत्यनेन विश्वैर्देवैः सह स्व यजमानमन्त्रालादितवान् भवति । हे अग्ने ! त्वं ' गरुत्मान् ' अत एव शोभनपतनोऽसि तादृशस्त्वं पृथिव्याः पृष्ठे उपरि सीद, स्वीयया भासा अन्तरिक्षमापूरय, ज्योतिषा दिवं दृढां कुरु, तेजसा दिशोऽपि दृढीकुर्विति प्रथमस्यार्थः । भा. ज्योतिस्तेज इति प्रकाशविशेषः । हे अग्ने ! त्वं पूर्वस्यां दिशि आहूयमानः अस्माकं शोभनाक्षयत्रो भूयाः । अत. त्वं योनिं दिव्याग्नि ' साधुया ' क्रियया अधितिष्ठ । ' साधुया ' इति तृतीयैकवचनस्य " सुपां सुलुक् "–(पा. सू. ७ । १ । ३९) इत्यादिना यादेशः । अस्मिन् दिव्याग्निरूप उत्तरस्मिन् सध स्थे द्युलोके अध्यासीद । हे विश्वे देवाः ! यूयं यजमानश्च अत्र सीदत यूयं सम्प्रदानत्वेन सीदत यजमानोऽधिकारित्वेन सीदत्विति द्वितीयस्यार्थः स्पष्टार्थः ॥ ३५ ॥

उपरवाक्यद्वये निधानानन्तरमस्मिन्नग्नौ समिधामाधानं विधाय ताः समिधश्चित्याग्नि प्रशस्याश्रेष्ठपरितनान्नरूपेण स्तौति–अथास्मिन्निति ॥ ३६ ॥

तत्र शमीमयीं समिधं प्रथमामादध्यादित्याह–स वा इति । शमीमय्याः प्रथममाधाने हेतुमाह–एतद्वा इति । एतस्यामाहुत्यामित्यनेन ' अथैनमभिजुहोति ' इति विहिताऽऽहुतिः परामृश्यते । एतस्यामाहुत्यां हुतायामग्निः प्रदीप्तः सन्नुदज्वलत् । पश्चात् अग्निं दृष्ट्वा देवोपायेन 'नोऽयं न हिंस्यादिति' देवास्तस्माद् भीताः । पश्चादहिंसोपायत्वेन ते एतां शमीमयीं समिधं अपश्यन् दृष्ट्वा च तया एनमशमयन् । यच्च एतमनयाऽशमयन् । तस्मादसौ शमीनामधेया अभूत् । अतः प्रथमं शमीमय्याः समिध आधानेन तथैवायमपि यजमानः शान्त्यै एनं शमयति, न जाग्ध्यै, जग्धिर्भक्षण भक्षणाभावाय अहिंसायै इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ताꣳ सवितुर्व्वरेण्यस्य । चित्रामाहं वृणे सुमतिं विश्वजन्याम् । यामस्य कण्वोऽअदुहत्प्रपीनाꣳ सहस्रधारां पयसा महीं गामिति कण्वो हैनां ददर्श सा हास्मै सहस्रधारा सर्व्वान्कामान्दुदुहे तथैवैतद्यजमानाय सहस्रधारा सर्व्वान्कामान्दुहे ॥ ३८ ॥

(हेऽथ) अथ वैकङ्कतीमादधाति । तस्याऽउक्तो बन्धुर्विधेम ते परमे जन्मन्नग्नऽइति द्यौर्व्वाऽअस्य परमं जन्म विधेम स्तोमैरवरे सधस्थऽइत्यन्तरिक्षं वाऽअवरꣳ सधस्थं यस्माद्योनेरुदारिथा यजे तमित्ययं वाऽअस्य स्वो योनिस्तं यजऽइत्येतत्प्र त्वे हवीꣳषि जुहुरे समिद्धऽइति यदा वाऽएष समिध्यतेऽथैतस्मिन्हवीꣳषि प्रजुह्वति ॥ ३९ ॥

"तां सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामाहं वृणे सुमतिं विश्वजन्याम् । यामस्य कण्वो अदुहत्प्रपीनां सहस्रधारां पयसा महीं गाम् "–(वा. सं. १७। ७४) इति । कण्वो हैनां ददर्श । सा हास्मै सहस्रधारा सर्वान्कामान्दुदुहे । तथैवैतद्यजमानाय सहस्रधारा सर्वान्कामान्दुहे ॥ ३८ ॥

[illegible] "[illegible]"–इति । द्यौर्वा अस्य [illegible] सधस्थम् । "यस्मा- [illegible] न इत्येतत् । "प्र त्वे हवींषि जुहुरे समिद्धे "–(वा.सं.१७।७५) इति । यदा वाऽएष समिध्यते–अथैतस्मिन्हवींषि प्रजुह्वति ॥ ३९ ॥

अथास्याः शमीसमिध आधाने मन्त्रं दर्शयति–तां सवितुरिति[1] । कण्वो हैनामित्यस्यायमर्थः । 'कण्वो' महर्षिः 'एनां' शमीरूपां गां 'ददर्श' खलु । अतश्च सा सहस्रधारा भूत्वा अस्मै कण्वाय सर्वान् कामान् दुदुहे । तस्मादाहिता शमी तथैव यजमानाय सर्वान् कामान् दुग्धे । दुह इति "लोपस्त आत्मनेपदेषु" (पा.सू. ७।१।४१) इति तलोपः । अस्य अग्नेरुत्पादकत्वेन सम्बन्धेन । अत एव श्रुतिः–"शमीगर्भादग्निं मन्थति" (तै. ब्रा. १।१।९।११) इति । 'प्रपीना' प्रकर्षेण पीवरी 'सहस्रधारा' 'पयसा' 'महीं' महतीं टिलोपश्छान्दसः । शमीरूपा या गां कण्वमहर्षिः 'अदुहत्' । अन्यथेन श. । वरणीयस्य 'सवितुः' अभिमतां चित्रां चयनीयां 'सुमतिं' शोभनमतिं 'विश्वं जन्यं जनहितं यस्याः सा तथोक्ता । सर्वस्योत्पादयित्रीं वा तामहमावृणे इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

शमीसमिदाधानानन्तरं वैकङ्कतसमिदाधानं विधाय तस्या वैकङ्कतसमिधो होममन्त्रं प्रागेव (श.प.६।६।३।११) षष्ठकाण्डेऽभिहितमित्याह–अथेति । तदाधानमन्त्रं व्याचष्टे–विधेमेति । प्रथमपादे परमे जन्मन्नित्यनेन द्युलोको

1–शमिरन्यत्र = शमिर्दीर्घैकत्वदुम्बरश्चा २ साविता गेति मन्त्रममुत्तना सकर्णिका ॥ कर्मकाण्डस्य हविर्दानाका । का. श्रौ. सू. । १८ । ४५-४६ ।

(त्य) अथौदुम्बरीमादधाति । (त्स्) ऊर्ग्वै रस उदुम्बर ऊर्जैवैनमेतद्रसेन प्रीणाति कर्णकवती भवति पशवो वै कर्णकाः पशुभिरेवैनमेतदन्नेन प्रीणाति यदि कर्णकवतीं न विन्देद्दधिद्रप्समुपहत्यादध्याद्यद्दधिद्रप्स उपतिष्ठते तदेव पशुरूपं प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो न इति विराजाऽऽदधात्यन्नं विराडन्नेनैवैनमेतत्प्रीणाति तिस्रः समिध आदधाति त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ ४० ॥

(त्य) अथाहुतीर्जुहोति । यथा परिविष्यानुपाययेत्तादृक्तत्स्रुवेण पूर्वे

अथौदुम्बरीमादधाति । ऊर्ग्वै रस उदुम्बरः । ऊर्जैवैनमेतद्रसेन प्रीणाति । कर्णकवती भवति । पशवो वै कर्णकाः । पशुभिरेवैनमेतदन्नेन प्रीणाति । यदि कर्णकवतीं न विन्देत्-दधिद्रप्समुपहत्याऽऽदध्यात् । तद् यद्दधिद्रप्स उपतिष्ठते-तदेव पशुरूपम् । "प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नः"-(वा. सं. १७ । ७६) इति विराजाऽऽदधाति । अन्नं विराट् । अन्नेनैवैनमेतत्प्रीणाति । तिस्रः समिध आदधाति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा-तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ ४० ॥

अथाहुतीर्जुहोति । यथा परिविष्यानुपाययेत्-तादृक् तत् । स्रुवेण पूर्वे । स्रुचोत्तराम् । " अग्ने

विवस्वत इत्याह-द्यौर्वा इति । द्वितीयपादे अवरे सधस्थे इत्यनेनान्तरिक्षमुच्यत इत्याह-अन्तरिक्षं वा इति । यस्माद्योनेरित्यत्र योनिशब्देनैव भूलोको विवक्षित इत्याह एष वा इति । ' प्र त्वे हवींषि ' इति तुरीयः पादः प्रसिद्धार्थ इत्याह-यज्ञ वाऽएष इति । हे ' अग्ने ' ' ते ' तव ' परमे जनित्रे ' उत्पत्तिस्थाने द्युलोके ' विधेम ' परिचरेम । न केवलं द्युलोक एव किन्तु ' स्तोमैः ' स्तुतिभिरुपलक्षिता वयम् ' अवरे सधस्थे ' द्युलोकादवरस्थाने अन्तरिक्षेऽपि विधेम । किञ्च यस्माद्योनेः पृथिव्यात्मकाद्योनेः त्वम् ' उदारिथ ' उद्गतवानसि । अर्तेर्लिटि थलि " इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम् "-(पा. सू. ७।२।६६) इतीडागमः । " अन्येषामपि दृश्यते " (पा. सू. ६।३।१३७) इति दीर्घः । ' तम् ' एतं लोकम् अनया समिधा यजेत् द्युलोकादीनामग्निकारणत्वे-नाग्नेः कारणादिकत्वेन उक्तः । अथ प्रत्येन हवींष्यनेन कार्याकारेऽग्नौ होमो विधीयते-समिद्ध इति । समिद्धे ' त्वे ' त्वयि छान्दसत्वात् , हवींषि ' प्रजुहुरे ' जुहविरे । ऋत्विग्भिः इति शेषः । ' जुहुरे ' इति " इरयोरे " (पा.सू.६।४।७६) इति रे आदेशः । अतो वयमपि समिद्धे त्वयि एतां समिधमादध्मह इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

पैरङ्कलसमिद्धोमानन्तरमौदुम्बरमेतिस्रो होमं विधत्ते-अथौदुम्बरीमिति । आधातव्यायाः उदुम्बरसमिधः कति गुणास्तानाह-कर्णकवती भवतीति । कर्णकशब्देनात्र पत्रशाखादिकं विवक्ष्यते । पत्रादीनां पशुपुष्टि-साधनत्वेन पशुत्वात्तयाविधायाः समिधो होमेन पशुरूपेणैव अन्नेनैनं प्रीणाति । तथाविधायाः समिधोऽलाभे किं कुर्यादिति तत्राह-यदि कर्णकवतीं न विन्देदिति । ' दधिद्रप्सं ' दधिबिन्दुम् ' उपहत्य ' समिधि संश्लिष्य आदध्यात् । तत्र समिधि द्रप्स उपतिष्ठते इति यत् तदेव पशुरूपं भवति । अतस्तथाविधायाः समिध आधानेऽपि एनमग्निं पशुरूपेणान्नेन प्रीणाति । ' प्रेद्धो अग्ने दीदिहि ' इत्यादिकं दीप्त्यर्थम् ॥ ४० ॥

समिद्धोमानन्तरमाज्याहुतीर्विधत्ते-अथाहुतीरिति । यथेति । लोके भुञ्जानस्य पुरुषस्य यथा शाकसूपौ-

---

१-स्रुग्भ्यां जुहोतेरर्थे तमन्त्रेण च प्रजुहुवत् । का० श्रौ० सू० १८ । ४७ ।

वृचोत्तरयाऽग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रꣳ हृदिस्पृशम् । ऋध्यामा
तऽओहैरिति यस्ते हृदिस्पृक्स्तोमस्तं तऽऋध्यासमित्येतत्पङ्क्त्या जुहोति
पञ्चपदा पङ्क्तिः पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्या-
वानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ ४३ ॥

(ख) अथ वैश्वकर्मणीं जुहोति । विश्वकर्माऽयमग्निस्तमेवैतत्प्रीणाति
चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेनेति चित्तमेषां जुहोमि मनसा च घृतेन चेत्येत-
द्यथा देवाऽइहागमन्निति यथा देवाऽइहागच्छानित्येतद्वीतिहोत्राऽऋतावृध
ऽइति सत्यवृधऽइत्येतत्पत्ये विश्वस्य भूमनो जुहोमि विश्वकर्मणऽइति

तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदिस्पृशम् । ऋध्यामा त ओहैः"—(वा० सं. १७।७१) इति । यस्ते हृदिस्पृक् स्तोमः—तं तऋध्यासमित्येतत् । पंक्त्या जुहोति । पञ्चपदा पंक्तिः । पञ्च-चितिकोऽग्निः । पञ्चर्तवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेत-दन्नेन प्रीणाति ॥ ४३ ॥

अथ वैश्वकर्मणीं जुहोति । विश्वकर्माऽयमग्निः । तमेवैतत्प्रीणाति । "चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेन"—इति । चित्तमेषां जुहोमि मनसा च घृतेन चेत्येतत् । "यथा देवा इहागमन्"—

योऽस्य सर्वस्य भूतस्य पतिस्तस्मै जुहोमि विश्वकर्मणऽइत्येतद्विश्वाहादाभ्यꣳ हविरिति सर्वदैवाशितꣳ हविरित्येतत् ॥ ४२ ॥

(३) अथ पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्वमेतद्यत्पूर्णꣳ सर्वेणैवैनमेतत्प्रीणाति ॥ ४३ ॥

सप्त तेऽअग्ने समिधऽइति । प्राणा वै समिधः प्राणा ह्येतꣳ समिन्धते सप्त जिह्वाऽइति यानमूंस्सप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वंस्तेषामेतदाह सप्तऽऋषय ऽइति सप्त हि तऽऋषयऽआसंस्सप्त धाम प्रियाणीति छन्दाꣳस्येतदाह छन्दाꣳसि वाऽअस्य सप्त धाम प्रियाणि सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्तीति सप्त ह्येतꣳ होत्राः सप्तधा यजन्ति सप्त योनीरिति चितीरेतदाहा-

---

इति । यथा देवा इहागच्छानित्येतत् । " वीतिहोत्रा ऋतावृधः "–इति । सत्यवृध इत्येतत् । " पत्ये विश्वस्य भूमनो जुहोमि विश्वकर्मणे "–इति । योऽस्य सर्वस्य भूतस्य पतिः–तस्मै जुहोमि विश्वकर्मण इत्येतत् । " विश्वाहादाभ्यं हविः "–(वा. सं. १७ । ७८) इति । सर्वदैवाशितं हविरित्येतत् ॥ ४२ ॥

अथ पूर्णाहुतिहोमः ।

अथ पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्वमेतद्यत्पूर्णम् । सर्वेणैवैनमेतत्प्रीणाति ॥ ४३ ॥

" सप्त तेऽअग्ने समिधः "–इति । प्राणा वै समिधः । प्राणा ह्येतं समिन्धते । " सप्त जिह्वाः "–इति । यानमूंस्सप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन् । तेषामेतदाह । " सप्त ऋषयः "–इति । सप्त हि त ऋषय आसन् । " सप्त धाम प्रियाणि "–इति । छन्दांस्येतदाह । छन्दांसि

इत्याह–सत्यवृध इति । विश्वस्येत्यादिमन्त्रस्य व्याचष्टे–योऽस्येति । विश्वशब्दस्य निर्देशादाम्नातम् । वीतिहोत्राः कान्तियज्ञाः । 'होत्रा'–शब्दो यज्ञनामस्वनु पठितः (निघ. ३ । १७ । ८) । 'ऋतावृधः' सत्येन वर्द्धमानाः । छान्दसो दीर्घः । देवा यथा इहाग्निसमीपे आगमन् आगच्छेयुः तदर्थमिदं देवानां विशिष्टस्य यजमानस्य यज्ञे गन्तव्य इत्येवंरूपं जुहोमि सम्पादयामि । केन साधनेन ? 'सनाऽइतेन मनसा' इदमनेन अनेन घृतेन च पूर्णां विशं सम्पादयामि । यत एतस्य विश्वस्य अस्य सर्वस्य भुवनस्य पत्ये विश्वकर्मणे 'एतत्' सर्वदा विनष्टकालानवच्छिन्नम् अदाभ्यत्वं हविर्जुहोमीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

तद्धोमानन्तरं पूर्णाहुतिं विधत्ते–अथेति । पूर्णा चासावाहुतिश्चेति पूर्णाहुतिः । आज्यपूर्णया स्रुचा संपाद्यमाना आहुतिरित्यर्थः । सर्वमितयदिति । पूर्णा चासावाहुतिरिति 'यत्' पूर्णां तत्सर्वं समाप्तत्वेनावगतत्वात् । अतः 'एनम्' तेन 'सर्वेणैवाग्निं प्रीणाति' ॥ ४३ ॥

सप्त तेऽअग्ने इत्यादिना मन्त्रं व्याचष्टे । तत्र 'समिध' इत्यनेनाग्नेः समिन्धनहेतुभूताः प्राणा विवक्षिता इत्याह–प्राणा वै समिध इति । प्रथमतोऽग्निसंचयनेनैव निर्मिताः 'ऋषयः' प्राणा एव 'यान् अमून् सप्त' देहानकुर्वन् । तांश्च यान् सप्तपुरुषसमर्थान् दृष्ट्वा पश्चात् 'एकमेव पुरुषमकुर्वन् ।' एतत्सर्वं समाम्नातम् (श.प. ६ । १ । १ । १) चतु-

---

१–पूर्णाहुति च तत्र इति । का. श्रौ. सू. १८ । ४८ ।

पृणस्वेत्या प्रजायस्वेत्येतुद्घृतेनेति रेतो वै घृतᳫं रेतऽ एवैतुदेषु लोकेषु दधाति स्वाहेति यज्ञो वै स्वाहाकारो यज्ञियमेवैतुदिदᳫं सर्वᳫं करोति ॥ ४४ ॥

सप्त सप्तेति । सप्तचितिकोऽग्निः सुप्तऽर्त्तवः संव्वत्सरः संव्वत्सरोऽग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्प्रीणाति तिस्रऽ आहुतीर्जुहोति त्रिवृदग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति तिस्रः समिधऽआदधाति तस्यद् तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४५ ॥

(स्ति) तिष्ठन्त्समिध ऽआदधाति । (स्थ) अस्थीनि वै समिधस्तिष्ठन्तीव वाऽअस्थीन्यासीन ऽआहुतीर्जुहोति माᳫंसानि वाऽआहुतयऽ

वा अस्य सप्त धाम प्रियाणि । "सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति"–इति । सप्त ह्येनं होत्राः सप्तधा यजन्ति । " सप्त योनीः "–इति । चितीरेतदाह । " आपृणस्व "–इति । आ प्रजायस्वेत्येतद् । " घृतेन "–इति । रेतो वै घृतम् । रेत एवैतदेषु लोकेषु दधाति । " स्वाहा "–(वा. सं. १७ । ७९.) इति । यज्ञो वै स्वाहाकारः । यज्ञियमेवैतदिदं सकलं सर्वं करोति ॥४४॥

सप्त सप्त–इति । सप्तचितिकोऽग्निः । सप्तर्तवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैनमेतत्प्रीणाति । तिस्र आहुतीर्जुहोति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति । तिस्रः समिध आदधाति । तत्पद् । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४५ ॥

तिष्ठन्त्समिध आदधाति । अस्थीनि वै समिधः । तिष्ठन्तीव वा अस्थीनि । आसीन आहुती-

---

काण्डस्यादावभिहितम् । स एव प्रजापतिः प्रगीयमानोऽग्निः । अतोऽत्र जिह्वाशब्देन सप्त पुरुषा विवक्ष्यन्त इत्याह–यानमूनिति । तेषामेतदाहेति । तेषाम् ' एतद् ' अभिधानं करोति 'तान् आह' इत्यर्थः । अत्र प्राणशब्देन शरीरस्थानीन्द्रियाण्युच्यन्ते, जिह्वाशब्देन सप्तपुरुषात्मकानीन्द्रियाणि । ऋषिशब्देन तु निर्गतानि इष्टकाभ्यासनानि इन्द्रियाण्युच्यन्ते । अतश्चैषां शब्दानामन्तरम्, इन्द्रियवाचकत्वेऽपि न साकर्यम् । 'सप्त धाम प्रियाणि' इत्यनेन छन्दांस्यभिधीयन्त इत्याह–छन्दांसीति । यत एतमग्निं होतृमैत्रावरुणादयः सप्त होत्रा अग्निष्टोमादिभेदेन सप्तधा यजन्ति । अत उच्यतेऽस्यार्थो मन्त्रेणेत्याह–सप्त होत्रा इति । स्थानवाचकयोनिशब्देन तु चितय उच्यन्ते अत आह–सप्त योनीरिति । स्पष्टमन्यत् ॥ ४४ ॥

मन्त्रे पौनःपुन्येन सप्तशब्दप्रयोगः कृत्स्नस्याग्नेस्तृप्तिहेतुर्भवतीत्याह–सप्त सप्तेति । प्रकृताहुतीनां त्रित्वमपि तथैव प्रशंसति–तिस्र आहुतीरिति । समिधामाहुतीनां च मिलित्वा षट्संख्या भवति तस्य तु प्रशंसा (श. प. ९ । २ । २ । ७) प्रागुक्तमित्याह–तिस्रः समिध इति ॥ ४५ ॥

अथ समिदाहुतीनामस्थिमांसात्मकत्वात्तत्सन्निवेशानुसारेण तास्तिष्ठन् आसीनो वा जुहुयादित्याह–तिष्ठन्नि-

---

१–तिष्ठन् समिधः सर्वत्र मध्ये । का० श्रौ० सू १८ । ४१ ।

आमतऽइव वै मांᳫँसान्यन्तराः समिधो भवन्ति बाह्या ऽआहुतयोऽन्तराणि ह्यस्थीनि बाह्यानि मांᳫँसानि ॥ ४६ ॥

(न्य) अथातः सम्पदेव । षड् पुरस्ताज्जुहोति षडुपरिष्टात्षड्भिराश्मनः पृश्नेर्यन्ति द्वाभ्यामश्मानं पृश्निमुपदधाति चतुर्भिराग्नेर्यन्ति पञ्चभिरग्निमारोहन्ति तदेकान्नत्रिᳫँशदाहुतिरेव त्रिᳫँशत्तमी द्वाभ्यामग्निं निदधाति तद्द्वात्रिᳫँशद्द्वात्रिᳫँशदक्षराऽनुष्टुप्सैषाऽनुष्टुप् ॥ ४७ ॥

जुहोति । मांसानि वा आहुतयः । आमत इव वै मांसानि । अन्तराः समिधो भवन्ति । बाह्या आहुतयः । अन्तराणि ह्यस्थीनि, बाह्यानि मांसानि ॥ ४६ ॥

अथातः सम्पदेव । षड् पुरस्ताज्जुहोति, षडुपरिष्टात्, षड्भिराश्मनः पृश्नेर्यन्ति, द्वाभ्यामश्मानं पृश्निमुपदधाति, चतुर्भिराग्नेर्यन्ति, पञ्चभिरग्निमारोहन्ति–तदेकान्नत्रिंशत् । आहुतिरेव त्रिंशत्तमी । द्वाभ्यामग्निं निदधाति । तद्–द्वात्रिंशत् । द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुप् । सैषाऽनुष्टुप् ॥ ४७ ॥

त्यादिना । कठिनावयवसन्निवेशसाधारम्यात् समिधामस्थित्वम् । तानि उच्छ्रितत्वाच्छिद्यन्तीव भवन्ति । मृदुत्वावयवसन्निवेशसामान्यादाज्यस्य मांसत्वम् । तानि च मांसानि आर्द्रानीव सन्ततानि भवन्ति । अस्थिमांसानुसारेण समिधः अन्तरा आज्याहुतयस्तु बाह्याः कर्तव्या इत्याह–अन्तरा इति ॥ ४६ ॥

अथास्याग्निप्रणयनात्मकस्य कर्मणः सम्पत्तिमभिधातुं प्रतिजानीते–अथातः सम्पदेवेति । तामेव दर्शयति–षड्पुरस्तादित्यादिना । प्रणयनात्पूर्वं तिस्र आज्याहुतीस्तिस्रः समिदाहुतीश्च जुहोति । अतस्ते षण्मन्त्रा भवन्ति । यद्यपि द्वितीयतृतीययोराज्याहुत्योः षोडश मन्त्राः प्रयुज्यन्ते । तथापि आहुत्यनुसारेण ते सर्वेऽपि द्वौ मन्त्राविति परिगण्यन्ते । 'उपरिष्टाद्' अग्निनिधानात्पश्चात्तिस्रः समिदाहुतीस्तिस्र आज्याहुतीश्च जुहोतीति तेऽपि षण्मन्त्राः । आग्नीध्रमण्डपेऽपि कश्चित् पृश्निरश्मोपधीयते, तत्पर्यन्तं षड्भिर्मन्त्रैर्गच्छन्ति । अत्र यद्यपि "पञ्च दिशो दैवीः" (वा. सं. १७ । ५४–५८) इत्यादयः पञ्चैव मन्त्रा गमने विनियुक्ताः, तथापि "उद्धु त्वा" (वा. सं. १७ । ५३) इति मन्त्रेण सहिताः षड् भवन्ति; इति षण्णामपि मन्त्राणां गमनसाधनत्वाभिधानं गमनमन्त्रबाहुल्याभिप्रायम् । "विमान एषः" (वा० सं० १७ । ५९) इति द्वाभ्यां पृश्निमश्मानमुपदधाति । "इन्द्रं विश्वा" (वा० सं० १७ । ६१–६४) इत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैरग्निपर्यन्तं गच्छन्ति । "क्रमध्वमग्निना" इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैश्चित्याग्निमारोहन्ति । तदेवमेकोनत्रिंशन्मन्त्रा भवन्ति । एतदुक्तमंत्रसाध्या आहुतिरेव त्रिंशत्तमी त्रिंशत्संख्यापूरणी । यद्यपि आहुतिव्यक्तयो बहवः सन्ति तथापि सामान्यानुसारेण ताः सर्वा अपि एकैवाहुतिर्भवति । "सुपर्णोऽसि गरुत्मान्" (वा.सं. १७।७२) इत्याभ्यां द्वाभ्यामग्निं निदधातीति द्वात्रिंशत्संख्यैवं सम्पद्यते । अनुष्टुप् द्वात्रिंशदक्षरा भवति । अतस्तदेतदग्निप्रणयनं सर्वमन्त्राहुतिसंख्याद्वारा अनुष्टुप्छन्दो भवति । सैषेति स्त्रीलिङ्गाच्च 'अनुष्टुप्' इत्येनद्विनीयविशेषणेयम् ॥ ४७ ॥

(स) तद्याऽअमूस्तिस्रोऽनुष्टुभः । (भो) गार्हपत्ये सम्पादयन्ति तासा-मेतामेकामाहरन्ति तद्यदेतामत्राहरन्त्यत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः स एषोऽत्र तस्मै नालमासीद्यदन्नमात्स्यत् ॥ ४८ ॥

(त्सो) सोऽग्निमब्रवीत् । (त्व) त्वयाऽन्नमदानीति तथेति तस्माद्यदे-वैतमत्राहरन्त्यथैषोऽलमन्नायालमाहुतिभ्यो भवति ॥ ४९ ॥

(त्यु) अथाऽआहुः । प्रजापतिरेवैतं प्रियं पुत्रमुरस्याधत्तऽइति स यो हैतदेवं वेदा हैवं प्रियं पुत्रमुरसि धत्ते ॥ ५० ॥

तद् या अमूस्तिस्रोऽनुष्टुभो गार्हपत्ये सम्पादयन्ति-तासामेतामेकामाहरन्ति । तद् यदेतामत्रा-हरन्ति-अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः । स एषोऽत्र तस्मै नालमासीद्-यदन्नमात्स्यत् ॥ ४८ ॥

सोऽग्निमब्रवीत्-त्वयाऽन्नमदानीति । तथेति । तस्माद्यदेवैतमत्राहरन्ति-अथैषोऽलमन्नाय, अल-माहुतिभ्यो भवति ॥ ४९ ॥

अथो आहुः-प्रजापतिरेवैतं प्रियं पुत्रमुरस्याधत्त इति । स यो हैतदेवं वेद-आ हैवं प्रियं पुत्र-मुरसि धत्ते ॥ ५० ॥

सप्तमकाण्डे (श. प. ७ । १ । २ । १९) गार्हपत्यचयनाभिधानानन्तरं तत्र तिस्रोऽनुष्टुभः सम्पाद्य तासां मध्ये एकामाहवनीयं हरन्तीत्युक्तम्, अत्रोक्तप्रकारेणानुष्टुभः सम्पादनेन एतामेकामनुष्टुभमत्राहरन्तो भवन्तीत्याह-तद्या अमूरिति । गार्हपत्यात् खल्वग्निराहवनीयस्थानं प्रति प्रणीयते । अतश्चाग्निप्रणयने चित्य-मानमन्त्राहुतिप्रकाराद्वाराऽस्या अनुष्टुभः सम्पादनाद् गार्हपत्ये सम्पादितानामनुष्टुभाममूमेकामत्राहरन्तो भवन्तीत्युच्यते । गार्हपत्यादेतस्या अनुष्टुभोऽत्राहरणे प्रयोजनमाह-तद्यदेतामिति । 'अत्र' अस्मिन्नवसरे 'एषोऽग्निः' 'सर्वः संस्कृतः' कार्त्स्न्येन संस्कृतः, स एषोऽग्निः 'अन्नमात्स्यत्' अभक्षयिष्यदिति यत् तस्मै 'नालमासीत्' । अन्नादनाय समर्थो नाभूदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

पश्चात् 'स' चित्याग्निः प्रणेष्यमाणम् 'अग्निम्' 'त्वया' आगतेन 'अन्नमदानि इति' 'अब्रवीत्' ततः 'तथेति' तेनाभ्युपगतम् । 'तस्मात्' यस्मिन्नेवावसरे 'एतम्' अग्निं गार्हपत्यादेव चित्यायात्रा-हरन्ति । अनेन गार्हपत्यादनुष्टुभ आहरणमुक्तम् । 'अथ' पश्चाद् 'एष' 'अन्नाय' समर्थो भवति । 'अलमाहुतिभ्यः' इति तदेवात्र दर्शितम् । आहुतिरूपायान्नाय समर्थो भवति । अग्निप्रणयनानन्तरं भवतीत्यभेदाहुतिसम्बन्धादिति भावः । "नमःस्वस्ति"-(पा. सू. २ । ३ । १६) इत्यादिना 'अलं'-शब्दयोगात् चतुर्थी ॥ ४९ ॥

अथोऽआहुरित्यादिकस्यायमर्थः । किंच गार्हपत्यादनुष्टुभ आहरणेन चित्याग्निरूपः प्रजापतिरेव प्रणीताग्निरूपं 'प्रियं पुत्रमुरसि' धारितवान् भवति 'इति' ब्रह्मवादिन 'आहुः' अतोऽपि तस्मादनुष्टुभमाहरन्तीत्यर्थः । तत्कार्यवेदनं प्रशंसति-स यो हैतदिति । लोके 'यः' कश्चिज्जनः 'एतद्' अर्थरूपं 'एवम्' उक्तप्रकारेण जानाति 'सः' जनश्च 'एवम्' एव 'उरसि प्रियं पुत्रम्' आधत्ते खलु । हेति निपातः प्रसिद्ध्यर्थद्योतकः । "व्यवहिताश्च" (पा. सू. १ । ४ । ८२) इत्यनुशासनात्पदान्तरव्यवहितोऽप्याङित्युपसर्गो धत्त -इत्यनेन सम्बध्यते ॥ ५० ॥

यद्वेवैनमत्राहरन्ति । यान्वै तान्त्सप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्नयमेव स
योऽयमग्निश्चीयतेऽथ यामेषां तामूर्ध्वां श्रियं रसं समुदौहन्नेष स
यमेतमत्राग्निमाहरन्ति तद्यदेतमत्राहरन्ति यैवैषां सप्तानां पुरुषाणां
श्रीर्यो रसस्तमेतदूर्ध्वं समुदूहन्ति तदस्यैतच्छिर आत्माऽयमग्निश्चित
आत्मानमेवास्यैतत्संस्कृत्य शिरः प्रतिदधाति ॥ ५१ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ९ । २ । ३ ॥ (२-३)

इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९-२ ॥

यद्वेवैनमत्राहरन्ति । यान्वै तान्त्सप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्—अयमेव सः—योऽयमग्निश्चीयते । अथ यामेषां तामूर्ध्वां श्रियं रसं समुदौहन्—एष सः—यमेतमत्राग्निमाहरन्ति । तद्यदेतमत्राहरन्ति—यैवैषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीः, यो रसः, तमेतदूर्ध्वं समुदूहन्ति । तदस्यैतच्छिरः । आत्माऽयमग्निश्चितः । आत्मानमेवास्यैतत्संस्कृत्य शिरः प्रतिदधाति ॥ ५१ ॥

अथ प्रकारान्तरेणापि गार्हपत्यादग्न्याहरणं प्रशंसति—यद्वेवेति । अयमेवेति । 'योऽयमग्निः' अनुनाऽस्माभिः 'चीयते' । अयमेव चितोऽग्निः सप्तानां पुरुषाणां समष्टिरूप एकः पुरुषः । अथ 'एषां' पुरुषाणां यां श्रियम् 'ऊर्ध्वां समुदौहन्' समुदक्षिपन् । 'एषः' सम्भृता श्रीः 'सोऽग्निः' । एष इति पुंल्लिङ्गनिर्देशोऽग्न्यपेक्षया । एतमग्निमिदानीं चित्याग्नावाहरन्ति । इदानीं चाहवनीयगतोऽग्निः सप्तपुरुषाणां सम्भृतश्रीरूप इत्यर्थः । तस्मात् कारणात् 'तत्' एतमग्निम् अत्राहरन्तीति यदेव एतेषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीरूपो यो रसोऽस्ति तदूर्ध्वमुत्क्षिपन्ति । किञ्च तस्याः श्रियः शिरोरूपत्वं तत्रैव षष्ठकाण्डेऽभिहितम् (श. प. ६।१।१।७) तस्मादिदमत्रत्यो योऽग्निरस्य प्रजापतेः शिरश्चितोऽयमग्निः पुनः—'आत्मा' शरीरम् । अत एतेन गार्हपत्यादग्न्याहरणसंस्कृतेन प्रजापतिशरीरेण स्वकीयं शिर एव सन्धत्त इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे द्वितीयेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (९-२-३) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
रत्नाश्वं सप्तसागरांस्त्रिदशनरुकल्पतरुं धेनुमौर्वीं च भूमिः ।
रत्नोर्वीं रुक्मकाजिह्वितिनिहितरथौ सायणः विश्वचक्रं,
स्वर्णक्ष्मामश्वचक्रं प्रथितविविधमहाभूतयुक्तं घटं च ॥ २ ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमयमतुलः स्वर्णजं कर्णमुक्त्वा,
कार्पासाद्रिं कृपावान्मुकुलमतुलो राजते राजकल्पः ।
आज्यौघं प्राप्तजन्मा लवणमसकृतः शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमहह मुदा पात्रमाल्लिप्तधामा ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः ॥ ९-२ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
द्वितीयप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

४।२

अथातो वैश्वानरं जुहोति । (त्रु) अत्रैष सर्वोऽग्निः सᳪस्कृतः स ऽएषो-ऽत्र वैश्वानरो देवता तस्मा ऽएतद्धविर्जुहोति तदेनᳪ हविषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न गृह्यते द्वादश-कपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो वैश्वानरः ॥ १ ॥

(रो) यद्वेवैतं वैश्वानरं जुहोति । वैश्वानरं वा ऽएतमग्निं जनयिष्य-[illegible] ति याहग्वै योनौ [illegible] सिञ्चति तस्मा-

---

वैश्वानरहोमः ।

अथातो वैश्वानरं जुहोति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः । स एषोऽत्र वैश्वानरो देवता । तस्मा एतद्धविर्जुहोति । तदेनं हविषा देवतां करोति । यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते-सा देवता, न सा-यस्यै न गृह्यते । द्वादशकपालः । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरो वैश्वानरः ॥ १ ॥

यद्वेवैतं वैश्वानरं जुहोति । वैश्वानरं वा एतमग्निं जनयिष्यन्भवति । तमदः पुरस्ताद्दीक्षणीयायां रेतोभूतं सिञ्चति । याहग्वै योनौ रेतः सिच्यते- तादृग् जायते । तद् यदत्र वैश्वानरं रेतोभूतं

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये स्वयमातृण्णाद्याधारणसमुक्षणादिकर्माभिहितम् । अथास्मिन्नध्याये वैश्वानरमारुतवसोर्धारादि-होमलक्षणं कर्माभिधास्यते-तत्रादौ वैश्वानरं होमं विधत्ते-अथात इति । अथशब्देन अग्निप्रणयनानन्तर्यं बोध्यते । अत इति अत्रैष सर्वोऽग्निः इत्याद्युत्तरकालप्रतिपाद्यमर्थं हेतुतया परामृशति । वैश्वानरशब्दस्तद्दै-वत्यं हविराचष्टे । यतोऽस्मिन्नवसरे अग्निर्वैश्वानरो देवता भवति । अतस्तत्प्रीणनार्थं तद्दैवत्यं हविर्जुहुया-दित्यर्थः । न केवलमनेन अस्मै भागसम्पादनं क्रियते, अपि तु देवतात्वसम्पादनमपीत्याह-तदेनमिति । तदेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति-यस्यै वा इति । "वैश्वानरं जुहोति"-इति सामान्येनाभिधानादन्या-दिकमपि तच्छब्देनोपपाद्यते इत्याह-द्वादशकपाल इति । द्वादशसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः द्वादश-कपालः । द्वादश मासाः सम्भूय संवत्सरो भवति, वैश्वानरोऽग्निश्च संवत्सरात्मकः । ततस्तदर्थं हविर्द्वादशकपाल-संस्कृतपुरोडाशो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ पुनरेतमेव वैश्वानरहोमं प्रशंसति-यद्वेवैतमिति । 'अदः' शब्दो दीक्षणीयेष्टिकालं परामृशति । पुरस्तादिति पूर्वकालमाचष्टे । पूर्वममुष्मिन्काले दीक्षणीयेष्ट्या तं वैश्वानरं रेतोभूतं सिञ्चतीति यत्, अत

दयमिह वैश्वानरो जायतऽउपाᳬंशु तत्र भवति रेतो वै तत्र यज्ञऽ उपाᳬंशु वै रेतः सिच्यते निरुक्तऽ इह निरुक्तᳬं हि रेतो जातं भवति ॥ २ ॥ (शतम् ४९००) ॥

स यः स वैश्वानरः । (ऽ) इमे स लोका ऽइयमेव पृथिवी विश्वमग्निर्नरोऽन्तरिक्षमेव विश्वं वायुर्नरो द्यौरेव विश्वमादित्यो नरः ॥ ३ ॥

(स्ते) ते ये तऽइमे लोकाः । (ऽ) इदं तच्छिरऽ इदमेव पृथिव्योषधयः श्मश्रूणि तदेतद्विश्वं वागेवाग्निः स नरः सोपरिष्टादस्य भवत्युपरिष्टाद्ध्यस्याऽ अग्निः ॥ ४ ॥

सिञ्चति । तस्मादयमिह वैश्वानरो जायते । उपांशु तत्र भवति । रेतो वै तत्र यज्ञः । उपांशु वै रेतः सिच्यते । निरुक्त इह । निरुक्तं हि रेतो जातं भवति ॥ २ ॥

स यः स वैश्वानरः—इमे स लोकाः । इयमेव पृथिवी विश्वम्, अग्निर्नरः । अन्तरिक्षमेव विश्वम्, वायुर्नरः । द्यौरेव विश्वम्, आदित्यो नरः ॥ ३ ॥

ते ये त इमे लोकाः—इदं तच्छिरः—इदमेव पृथिवी, ओषधयः श्मश्रूणि । तदेतद्विश्वम् । वागेवाग्निः । स नरः । सोपरिष्टादस्य भवति । उपरिष्टाद्ध्यस्या अग्निः ॥ ४ ॥

एवमग्निं वैश्वानररूपं जनयित्वा भवति । दीक्षणीयाया क्रतो वैश्वानरार्थो होमः एतस्माद्वैश्वानररूपेणोत्पादनार्थं रेतःसेचनवद्भवतीत्यर्थः । लोके हि 'योनौ' यत्प्रकारविशिष्टं 'रेतः सिच्यते' उत्पत्तिकालेऽपि तत्प्रकारवैशिष्ट्येनैव तज्जायते, न पुनः प्रकारान्तरवैशिष्ट्येन । ततो दीक्षणीयायां वैश्वानरं रेतोरूपेण सिक्तवानिति यस्मादयमग्निरिहापि तदनुरोधेन वैश्वानर एव जायते । अतश्च वैश्वानररूपेणोत्पादनाय वैश्वानरदेवत्यं हविर्दद्यादिति भावः । 'उपांशु तत्र भवति' इत्यादिकस्यायमर्थः । 'यज्ञ' शब्देन यज्ञसम्बन्धाद्वैश्वानर उच्यते । तत्र दीक्षणीयायां यज्ञो रेतोरूपो भवति खलु । रेतश्च 'उपांशु' रहस्येव सिच्यते, न प्रकाशम् । अतस्तत्र प्रधानमुपांशु भवति । इह तु प्रधानं 'निरुक्तम्' उच्चैरोच्चविशिष्टं भवति । जननावस्थायां रेतसः प्रकाशमेव जायमानत्वादत्रत्यस्य वैश्वानरस्य तथाविधत्वादिति ॥ २ ॥

अथास्य वैश्वानरात्मकतामाह—स य इत्यादिना । पूर्वोक्तो 'यः वैश्वानरः' अग्निः स 'एव' 'इमे' पृथिव्यादयो 'लोकाः' । कुतः ? 'इयमेव पृथिवी विश्वम्' तदधिष्ठाताऽग्निरेव 'नरः', तथा 'अन्तरिक्षमेव विश्वम्' । तदधिष्ठाता 'वायुर्नरः' एवम् 'द्यौरेव विश्वम्' तदधिष्ठाता 'आदित्यो नरः' पृथिव्यादीनां लोकानामनेकपदार्थाधारत्वेन विश्वत्वम् । अग्न्यादीनां च तदधिष्ठातृपुरुषत्वम् । एवं च वैश्वानर इत्यत्र तद्वितस्य स्वार्थिकत्वात्तदधिष्ठातृका इमे लोका एव स वैश्वानर इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ शिरसो वैश्वानररूपलोकात्मकतामाह—ते य इति । 'इदम्' इति मुखं श्मश्रुविशिष्टं हस्तेन प्रदर्शते । 'इदमेव' स्थानं 'पृथिवी', शिरसोऽधमभागत्वात्, अत्रत्यानि 'श्मश्रूणि' एव 'ओषधयः' ।

(रि) इदमेवान्तरिक्षम् । (न्तु) तस्मादेतदलोमकमलोमकमिव ह्यन्तरिक्षं तदेतद्विश्वं प्राण ऽ एव वायुः स नरः स मध्येनास्य भवति मध्येन ह्यन्तरिक्षस्य वायुः ॥ ५ ॥

शिर ऽ एव द्यौः । (नं) नक्षत्राणि केशास्तदेतद्विश्वं चक्षुरेवादित्यः स नरस्तदवस्ताच्छीर्ष्णो भवत्यवस्ताद्धि दिव ऽआदित्यस्तदस्यैतच्छिरो वैश्वानर ऽआत्मा ऽयमग्निश्चित ऽआत्मानमेवास्यैतत्सꣳस्कृत्य शिरः प्रतिदधाति ॥ ६ ॥

(त्यु) अथ मारुताञ्जुहोति । प्राणा वै मारुताः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति वैश्वानरꣳ हुत्वा शिरो वै वैश्वानरः शीर्षंस्तत्प्राणान्दधाति ॥ ७ ॥

इदमेवान्तरिक्षम् । तस्मादेतदलोमकम् । अलोमकमिव ह्यन्तरिक्षम् । तदेतद्विश्वम् । प्राण एव वायुः । स नरः । स मध्येनास्य भवति । मध्येन ह्यन्तरिक्षस्य वायुः ॥ ५ ॥

शिर एव द्यौः । नक्षत्राणि केशाः । तदेतद्विश्वम् । चक्षुरेवादित्यः । स नरः । तदवस्ताच्छीर्ष्णो भवति । अवस्ताद्धि दिव आदित्यः । तदस्यैतच्छिरो वैश्वानरः । आत्मा ऽयमग्निश्चितः । आत्मानमेवास्यैतत्संस्कृत्य शिरः प्रतिदधाति ॥ ६ ॥

अथ मारुतहोमः ।

अथ मारुताञ्जुहोति । प्राणा वै मारुताः । प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति । वैश्वानरं हुत्वा । शिरो वै वैश्वानरः । शीर्षंस्तत्प्राणान्दधाति ॥ ७ ॥

तदेतद्विश्वमिति । शिरसि दर्शितायाः पृथिव्या वैश्वानरात्मकत्वमुक्तम् । वागिति तत्स्थानमुच्यते । अतश्च वाक्चिबुकयोरौत्तराधर्येणोक्त वैश्वानरत्वमुपपादयति—सोपरिष्टादिति ॥ ४ ॥

इदमिति । ' इदम् ' इति मुखादुपरितनं दन्तनेत्रनासिकाललाटस्थानं निर्दिश्यते । अलोमकमिव ह्यन्तरिक्षमिति । तत्र पृथिवीवन्महीधरमहीरुहादीनामभावादित्यर्थः । स मध्येनास्येति । वायुरन्तरिक्षस्य मध्यप्रदेशेन वर्तत इति ' स. ' प्राणः ' अस्य ' निर्दिष्टप्रदेशस्य ' मध्येन ' वर्तते मध्यस्थाने वर्तते । कारणत्वेन विवक्षितत्वात्तृतीया ॥ ५ ॥

शिर एवेति । अत्र ' शिरः '—शब्देन ललाटादुपरितन केशोद्गमस्थानमुच्यते । ' इद तच्छिरः ' इत्यत्र गलादुपरितनं सर्वमपि शिर.शब्देन विवक्षितम् । अन्यथा पूर्वोक्तस्यानुपपत्तेः । तदस्यैतादिति । यत एवम् तस्माद्वैश्वानरः ' अस्य ' प्रजापतेः ' एतद् ' उक्तप्रकार ' शिरः ' । चितोऽयमग्निस्तु शरीरम् । अत एतेन होमेन ' अस्य ' आत्मान ' संस्कृत्य ' तत्र ' शिरः ' सन्धानीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वैश्वानरयागानन्तर मारुतानां होम विधाय तान् प्राणात्मना प्रशसति—अथेति । तद्धोमस्य वैश्वानरसम्बन्धादित्यर्थः ॥ ७ ॥

(त्वे) एकऽएष भवति । (त्वे) एकमिव हि शिरः सप्तेतरे सप्तकपाला यद्दु वाऽअपि बहुकृत्वः सप्त सप्त सप्तैव तच्छीर्षण्येव तत्सप्त प्राणान्दधाति ॥ ८ ॥

निरुक्तऽएष भवति । निरुक्तमिव हि शिरोऽनिरुक्ता ऽइतरेऽनिरुक्ता इव हि प्राणास्तिष्ठन्नेतं जुहोति तिष्ठतीव हि शिर ऽआसीन ऽइतरानासतऽइव हि प्राणाः ॥ ९ ॥

(स्त) तद्यौ प्रथमौ मारुतौ जुहोति । (तौ) इमौ तौ प्राणौ तौ मध्ये वैश्वानरस्य जुहोति मध्ये हीमौ शीर्ष्णः प्राणौ ॥ १० ॥

एक एष भवति । एकमिव हि शिरः । सप्तेतरे सप्तकपालाः । यद्दु वा अपि बहुकृत्वः सप्त-सप्त सप्तैव तत् । शीर्षण्येव तत्सप्त प्राणान्दधाति ॥ ८ ॥

निरुक्त एष भवति । निरुक्तमिव हि शिरः । अनिरुक्ता इतरे । अनिरुक्ता इव हि प्राणाः । तिष्ठन्नेतं जुहोति । तिष्ठतीव हि शिरः । आसीन इतरान् । आसत इव हि प्राणाः ॥ ९ ॥

तद् यौ प्रथमौ मारुतौ जुहोति—इमौ तौ प्राणौ । तौ मध्ये वैश्वानरस्य जुहोति । मध्ये हीमौ शीर्ष्णः प्राणौ ॥ १० ॥

तान्प्राणात्मना प्रशंस्य प्राणात्मकत्वाच्चैषां तदनुविधायिनीं संख्यामाह—एक एष इति । 'एषः' वैश्वानरः । 'इतरे' मारुताः पुरोडाशाः सप्तसु कपालेषु संस्कृताः सप्त भवेयुः । 'बहुकृत्वः अपि' सप्त-सप्तेति यदस्ति एतत्सप्तैव । यद्यपि सप्तानां कपालसप्तकानां मिलिता संख्या एकोनपञ्चाशत् भवति, मरुतां तावत्संख्याकत्वात् । तथापि सप्तधा भागेन ते सप्तैव भवन्ति । अतश्चैतच्छिरस्येव सप्त प्राणान्निदधाति ॥ ८ ॥

अथ तदेव प्राणत्वमुपजीव्य तेषामुपांशुयागादिकमाह—निरुक्त एष इति । 'एषः' वैश्वानरः 'निरुक्तः' व्यक्तः, उच्चैर्यागो भवति शिरसो व्यक्तत्वात् । 'इतरे' मारुताः 'अनिरुक्ताः' अव्यक्ता उपांशुयागा भवेयुः । प्राणानामतीन्द्रियत्वेनाव्यक्तत्वादित्यर्थः । तिष्ठतीव हीति । शिर उच्छ्रितं सत् 'तिष्ठतीव' भवति । इन्द्रियाणि तु 'आसत इव' आसीनानीव भवन्ति ॥ ९ ॥

अथ द्वन्द्वहोममारुतानां होममनूद्य तेषां तदङ्गत्वाभिमतप्राणात्मकत्वावदर्शनेन होमस्थानप्रकारमाह—तद्यौ प्रथमावित्यादिना । अत्र प्रथमसन्निधानेन द्वितीये उपचारात् प्रथमशब्दप्रयोगः । एवमुत्तरत्र द्वितीयौ तृतीयाविति श्रुति । इमौ ताविति । 'तौ' प्रथमौ 'प्राणौ' 'इमौ' इति कर्णयोर्हस्तेन निर्देशः । 'तौ' 'वैश्वानरस्य' पुरोडाशस्य 'मध्ये जुहोति'—अनयोः श्रोत्रयोः शिरोमध्येऽवस्थानात् । अत एव कात्यायनेन "वैश्वानरे वा वैश्वानरं पृथुं कृत्वा" (का. श्रौ. सू. १८ । ६२) इति "अग्नौ वा वैश्वानरे वा" इति विकल्प उक्तः । इह मध्ये होमः शाखान्तरानुसारेण विकल्पितः । वैश्वानरे यदा होमस्तदा वैश्वानरस्य पृथुत्वकरणम् ॥ १० ॥

(णानु) अथ यौ द्वितीयौ । (यावि) इमौ तौ तौ समन्तिकतरं जुहोति समन्तिकतरमिव हीमौ प्राणौ ॥ ११ ॥

(णानु) अथ यौ तृतीयौ । (यावि) इमौ तौ तौ समन्तिकतरं जुहोति समन्तिकतरमिव हीमौ प्राणौ वागेवारण्येऽनूच्यः सोऽरण्येऽनूच्यो भवति बहु हि वाचा घोरं निगच्छति ॥ १२ ॥

यद्वेव वैश्वानरमारुताञ्जुहोति । क्षत्रं वै वैश्वानरो विण्मारुताः क्षत्रं च तद्विशं च करोति वैश्वानरं पूर्वं जुहोति क्षत्रं तत्कृत्वा विशं करोति॥ १३॥

(त्ये) एक ऽएष भवति । (त्यं) एकस्थं तत्क्षत्रमेकस्थाᳬ श्रियं करोति बहवऽइतरे विशि तद्भूमानं दधाति ॥ १४ ॥

अथ यौ द्वितीयौ–इमौ तौ । तौ समन्तिकतरं जुहोति । समन्तिकतरमिव हीमौ प्राणौ ॥ ११ ॥

अथ यौ तृतीयौ–इमौ तौ । तौ समन्तिकतरं जुहोति । समन्तिकतरमिव हीमौ प्राणौ । वागेवारण्येऽनूच्यः । सोऽरण्येऽनूच्यो भवति । बहु हि वाचा घोरं निगच्छति ॥ १२ ॥

यद्वेव वैश्वानरमारुताञ्जुहोति । क्षत्रं वै वैश्वानरो, विण्मारुताः । क्षत्रं च तद्विशं च करोति । वैश्वानरं पूर्वं जुहोति । क्षत्रं तत्कृत्वा विशं करोति ॥ १३ ॥

एक एष भवति । एकस्थं तत्क्षत्रमेकस्थां श्रियं करोति । बहव इतरे । विशि तद्भूमानं दधाति ॥ १४ ॥

अथ यौ द्वितीयौ । इमौ ताविति । ' इमौ ' इति चक्षुषोः निर्देशः । ' तौ समन्तिकतरम् ' सन्निहिततरं जुहुयात् चक्षुषोः परस्परं सन्निधानेनावस्थानात् । होमस्तु वैश्वानरस्य पश्चाद्भागे कर्तव्यः । पञ्चमषष्ठयोः होमस्तृतीयचतुर्थयोः पश्चात् । सप्तमस्य तु होमः सर्वेषां पश्चात्क्रियते । अत एव कात्यायनः–" वैश्वानरमभिश्रित्य दक्षिणोत्तरौ मारुतौ " " पश्चाच्च सन्निकृष्टतरौ " " एवमपरौ " " पश्चादरण्येऽनूच्यम् " " होमासादनयोश्च " (का. श्रौ. सू. १८ । ५६–६०) इति । वैश्वानरस्य मारुतानामेकतन्त्रत्वाद्वैश्वानरमभिश्रित्य दक्षिणोत्तरौ मारुतावित्यर्थः । तत्प्रयोगप्रकारस्तु सूत्रतोऽवगन्तव्यः ॥ ११ ॥

अथ यौ तृतीयाविमौ तावित्यत्र इमाविति नासिकाविवरयोर्निर्देशः । इत्थं षण्णां मारुतानां तत्प्राणात्मकतामभिधाय ' अरण्येऽनूच्यं ' वागात्मना प्रशंसति–वागेवेति । 'अरण्येऽनूच्यः' कश्चिदनुवाकः, तेन हूयमानोऽपि पुरोडाशः " अरण्येऽनूच्यो " भवतीत्यादिना तस्य वागात्मतामेवोपपादयति । यतः कारणाद्वाचा बहु घोरं निगच्छति । अरण्ये प्रकाश्यते यः सोऽनुवाकोऽरण्येऽनूच्यो भवति । तस्मादरण्येऽनूच्यवचनात्तस्य वागात्मकत्वमुपपन्नमिति भावः ॥ १२ ॥

पूर्वं वैश्वानरं शिरोरूपेण मारुतांस्तु तत्तत्प्राणरूपेण उक्तवान् । इदानीं तु तानेव वैश्वानरमारुतान् क्षत्रप्रजात्मना स्तौति–यद्वेवेति । वैश्वानरस्य प्रजापत्यात्मकत्वेन सर्वतः प्राधान्यात् क्षत्रत्वम् । मरुतां प्रजात्वं तैत्तिरीयके श्रूयते–" मरुतो वै देवानां विशः " (तै. सं. ९ । ४ । ७ ७) इति ॥ १३ ॥

अथ तेषामुक्तमेव क्षत्रप्रजात्मकत्वमुपजीव्य तत्संख्यादिकं प्रशंसति–एक एष भवतीति । वैश्वानरस्यैकत्वेन

निरुक्त एष भवति । निरुक्तमिव हि क्षत्रमनिरुक्ता इतरेऽनिरुक्तेव हि विट्तिष्ठन्नेतं जुहोति तिष्ठतीव हि क्षत्रमासीन इतरानासीन इव हि विट् ॥ १५ ॥

(द्वे) तं वा एतम् । (म्पु) पुरोऽनुवाक्यवन्तं याज्यवन्तं वषट्कृते स्रुचा जुहोति हस्तेनैवेतरानासीनः स्वाहाकारेण क्षत्रायैव तद्विशं कृतानुकरामनुवर्त्मानं करोति ॥ १६ ॥

तदाहुः । कथमस्यैते पुरोऽनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो वषट्कृते स्रुचा हुता भवन्तीत्येतेषां वै सप्तपदानां मारुतानां यानि त्रीणि प्रथमानि पदानि

निरुक्त एष भवति । निरुक्तमिव हि क्षत्रम् । अनिरुक्ता इतरे । अनिरुक्तेव हि विट् । तिष्ठन्नेतं जुहोति । तिष्ठतीव हि क्षत्रम् । आसीन इतरान् । आस्त इव हि विट् ॥ १५ ॥

तं वा एतं पुरोऽनुवाक्यवन्तं याज्यवन्तं वषट्कृते स्रुचा जुहोति । हस्तेनैवेतरान्–आसीनः स्वाहाकारेण । क्षत्रायैव तद्–विशं कृतानुकरामनुवर्त्मानं करोति ॥ १६ ॥

तदाहुः–कथमस्यैते पुरोऽनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो वषट्कृते स्रुचा हुता भवन्तीति । एतेषां वै सप्तपदानां मारुतानां यानि त्रीणि प्रथमानि पदानि सा त्रिपदा गायत्री पुरोऽनुवाक्या । अथ

तत्र जातिनिबन्धनं प्राधान्यमेकवचनेनैव करोति । अत एव 'विशम्' इति 'एकवचनम्' करोति । बहुमन्त्रप्राधान्ये परस्परैकमत्याभावेन राष्ट्रविप्लवप्रसङ्गात् । मारुतानां बहुत्वेन प्रजात्वमेव 'भूयान्' बहुत्वं निदधाति । प्रजा बर्हिष्ठतमान् भवति । भूयानिति "बहोर्लोपो भू च बहोः"–(पा. सू. ६ । ४ । १५८) इति बहुशब्दादिष्ठनि इष्ठस्य लोपः । प्रकृतेश्च भू इत्यादेशः ॥ १४ ॥

निरुक्तमिव हि क्षत्रमिति । स्वजना सर्वां प्रजानामभ्योर्विशेषेणैतत्त्वेन क्षत्रस्य निरुक्तत्वम् । प्रजानां तु बहुत्वात् नीचैर्विरनिरुक्तत्वम् । अत एव क्षत्रं तिष्ठतीव भवति । प्रजा त्वासीनेव भवति ॥ १५ ॥

"वैश्वानरं जुहोति, मारुतान् जुहोति"–इति होमद्वयविधानात्तत्र विशेषं विधत्ते–तं वा एतमिति । पुरोऽनुवाक्यवन्तं याज्यवन्तमिति । तत्स्थो द्रष्टः । तमेव वैश्वानरं कथितं पुरोऽनुवाक्यवन्तं याज्यवन्तम् । होता वषट्कृते स्रुचा जुहुयात् । इतरान्मारुतान् आसीनो हस्तेन स्वाहाकारेण जुहुयात् । एवं च वैश्वानरस्य पुरोऽनुवाक्यासम्बन्धेन मारुतेन प्राधान्यादिविशेषं तु ... प्रजां क्षत्रस्य इतानुकारिणीमनुवर्त्मानं च करोति ॥ १६ ॥

अथ मारुतानामनुवाक्यत्वेन होमे वैश्वानरवत्पुरोऽनुवाक्यादिमत्त्वं कथं भवतीति प्रश्नपूर्वकं तं दर्शयति–तदाहुरिति । एतेषां वै सप्तपदानामिति । अत्र ... "शुक्रज्योतिश्च"

१–इदं वाक्यं क्वचित् ... इत्युच्यते ।

सा त्रिपदा गायत्री पुरोऽनुवाक्याऽथ यानि चत्वार्युत्तमानि सा चतुष्पदा त्रिष्टुब्याज्येदमेव कपुच्छलमयं दण्डः स्वाहाकारो वषट्कारऽएवमु हास्यैते पुरोऽनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो वषट्कृते स्रुचा हुता भवन्ति ॥ १७ ॥

तद्यं प्रथमं दक्षिणतो मारुतं जुहोति । याः सप्त प्राच्यः स्रवन्ति ताः स स सप्तकपालो भवति सप्त हि ता याः प्राच्यः स्रवन्ति ॥ १८ ॥

(न्त्यु) अथ यं प्रथममुत्तरतो जुहोति । (त्वृ) ऋतवः स स सप्तकपालो भवति सप्त ह्यृतवः ॥ १९ ॥

(वोऽथ) अथ यं द्वितीयं दक्षिणतो जुहोति । पशवः स स सप्तकपालो भवति सप्त हि ग्राम्याः पशवस्तमनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्यप्सु तत्पशून्प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥

यानि चत्वार्युत्तमानि–सा चतुष्पदा त्रिष्टुप् याज्या । इदमेव कपुच्छलम् । अयं दण्डः । स्वाहाकारो वषट्कारः । एवमु हास्यैते पुरोऽनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो वषट्कृते स्रुचा हुता भवन्ति ॥ १७ ॥

तद् यं प्रथमं दक्षिणतो मारुतं जुहोति–याः सप्त प्राच्यः स्रवन्ति–ताः सः । स सप्तकपालो भवति । सप्त हि ताः–याः प्राच्यः स्रवन्ति ॥ १८ ॥

अथ यं प्रथममुत्तरतो जुहोति–ऋतवः सः । स सप्तकपालो भवति । सप्त हि ऋतवः ॥ १९ ॥

अथ यं द्वितीयं दक्षिणतो जुहोति–पशवः सः । स सप्तकपालो भवति । सप्त हि ग्राम्याः पशवः । तमनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोति । अप्सु तत्पशून्प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥

(वा.स.१७।८०) इत्यादयो मन्त्राः विवक्ष्यन्ते ते च सप्तपदा भवन्ति । अतश्चैतेषां मन्त्राणां यानि त्रीणि 'प्रथमानि पदानि' सन्ति–'सा त्रिपदा गायत्री' सैव 'पुरोऽनुवाक्या' भवति । 'अथ यानि चत्वारि' उपरितनानि पदानि सन्ति तानि 'चतुष्पदा त्रिष्टुप्' । सैव 'याज्या' भवति । 'इदमेव' इति प्रभृतिरभिनयेन प्रदर्श्यते । कपुच्छलमिति स्रुचो मुखम् उच्यते । 'अयम्' इति बाहुदण्डः प्रदर्श्यते । एव बाहुरेव स्रुक् इत्युक्तं भवति । स्वाहाकार एव वषट्कारो भवति । इत्थमुक्तेन प्रकारेणास्याग्नेर्यजमानस्य च सम्बन्धिन एव मारुताः पुरोऽनुवाक्यावन्तो याज्यावन्तो 'वषट्कृते स्रुचा हुता भवन्ति' ॥ १७ ॥

अथ होमक्रमेण तान्मारुतान् प्रत्येकं नद्यादिरूपेण प्रशंसति–तद्यं प्रथममिति । 'प्राच्यः' प्राङ्मुखाः पूर्वसमुद्रगामिन्यो गङ्गायमुनाद्या याः 'सप्त' नद्यः स्रवन्ति । 'ताः स' प्रथमं दक्षिणभागे हुतो मारुतः पुरोडाशः । स सप्तसु कपालेषु संस्कृतो भवति । या नद्यः प्राच्यः स्रवन्ति तासां सप्तसंख्याप्रदर्शनेन तस्य मारुतस्योक्तनद्यात्मकत्वं समर्थ्यते । उत्तरत्र सर्वत्राप्येवमेव ॥ १८ ॥

अधिमासापेक्षया 'सप्त हि ऋतवः' इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

अनन्तर्हितमिति । 'तम्' द्वितीयं पुरोडाशं 'पूर्वस्मात्' मारुताद् 'अनन्तर्हितम्' अव्यवहितं तत्सम्बद्धं जुहुयात् । एवं पूर्वस्याप्त्वात्मकत्वादप्स्वेव पशून् प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥ २१ ॥

(त्यु) अथ यं द्वितीयमुत्तरतो जुहोति । सप्तऽऋषयः स स सप्तकपालो भवति सप्त हि सप्तऽर्षयस्तमनन्तर्हितं पूर्व्वस्माज्जुहोत्यृतुषु तदृषीन्प्रति-ष्ठापयति ॥ २१ ॥

(त्यु) अथ यं तृतीयं दक्षिणतो जुहोति । प्राणाः स स सप्तकपालो भवति सप्त हि शीर्षन्प्राणास्तमनन्तर्हितं पूर्व्वस्माज्जुहोत्यनन्तर्हिता-स्तच्छीर्ष्णः प्राणान्दधाति ॥ २२ ॥

(त्यु) अथ यं तृतीयमुत्तरतो जुहोति । च्छन्दाॅंसि स स सप्तकपालो भवति सप्त हि चतुरुत्तराणि च्छन्दाॅंसि तमनन्तर्हितं पूर्व्वस्माज्जु-होत्यनन्तर्हितानि तदृषिभ्यश्छन्दाॅंसि दधाति ॥ २३ ॥

(त्यु) अथ याः सप्त प्रतीच्यः स्रवन्ति सोऽरण्येऽनूच्यः स सप्तकपालो भवति सप्त हि ता याः प्रतीच्यः स्रवन्ति सोऽस्यैषोऽवाङ्प्राण ऽएतस्य प्रजापतेः

अथ यं द्वितीयमुत्तरतो जुहोति-सप्त ऋषयः सः । स सप्तकपालो भवति । सप्त हि सप्तर्षयः । तमनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोति-ऋतुषु तदृषीन्प्रतिष्ठापयति ॥ २१ ॥

अथ यं तृतीयं दक्षिणतो जुहोति-प्राणाः सः । स सप्तकपालो भवति । सप्त हि शीर्षन्प्राणाः । तमनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोति । अनन्तर्हितांस्तच्छीर्ष्णः प्राणान्दधाति ॥ २२ ॥

अथ यं तृतीयमुत्तरतो जुहोति-छन्दांसि सः । स सप्तकपालो भवति । सप्त हि चतुरुत्तराणि च्छन्दांसि । तमनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोति । अनन्तर्हितानि तदृषिभ्यश्छन्दांसि दधाति ॥ २३ ॥

अथ याः सप्त प्रतीच्यः स्रवन्ति-सोऽरण्येऽनूच्यः । स सप्तकपालो भवति । सप्त हि ताः-याः प्रतीच्यः स्रवन्ति । सोऽस्यैषोऽवाङ्प्राण एतस्य प्रजापतेः । सोऽरण्येऽनूच्यो भवति । तिर इव तद्-

---

अनन्तर्हितांस्तच्छीर्ष्णः प्राणान्दधातीति । पूर्वमास्तपुरोडाशस्य प्रथममाहुतेन सम्बन्धात्तस्य च वैश्वा-नरेण सम्बन्धात् प्राणान् शिरसोऽनन्तर्हितानव्यवहितान् करोतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

सप्त हि चतुरुत्तराणीति । चतुरक्षराधिकानि छन्दांसि सप्त भवन्ति । यद्यप्यवान्तरच्छन्दांसि बहूनि सन्ति तथापि चतुरक्षराधिकानि छन्दांसि सप्तैवेत्यर्थः । गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा, उष्णिक् पुनरष्टाविंशत्यक्षरा, अनुष्टुप् द्वात्रिंशदक्षरा, एवं बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यश्चतुरक्षराधिका भवन्ति ॥ २३ ॥

अथ या इति । 'सोऽस्यैष' इत्यादिवाक्यस्यायमर्थः । 'सः' 'एष' 'अरण्येऽनूच्यः' गणः 'अवाङ्' अधस्तनः 'प्राणः' इन्द्रियम् । अस्येति पदस्यैवार्थं विवृणोति-एतस्य प्रजापतेरिति । तद्गुल्मादिभूयिष्ठत्वेनाप्रका-

---

१-त्रिमुखेनारण्येऽनूच्यम् । का० श्रौ० सू० १८ । ६३ ॥ अरण्येऽनूच्यमानः इमम मेऽगङ्गेति मंत्रो त्रिमुखर्चः ।

सोऽरण्येऽनूच्यो भवति तिरऽइव तद्यदरण्यं तिरऽ इव तद्यदवाङ्प्राणस्त-स्माद्यऽएतासां नदीनां पिबन्ति रिप्रतराः शपनतरा ऽआहनस्य वादितरा भवन्ति तद्यदेतदाहेदं मारुताऽ इति तदस्माऽअन्नं कृत्वाऽपिदधाति तेनैनं प्रीणाति ॥ २४ ॥

स यः स वैश्वानरः । (सोऽसौ) असौ स ऽआदित्योऽथ ये ते मारुता रश्मयस्ते ते सप्त सप्तकपाला भवन्ति सप्त सप्त हि मारुता गणाः ॥ २५ ॥

स जुहोति । शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मां-

---

यदरण्यम् । तिर इव तद्—यदवाङ् प्राणः । तस्माद्य एतासां नदीनां पिबन्ति—रिप्रतराः, शपनतराः, आहनस्य वादितरा भवन्ति । तद् यद् यदेतदाह—इदं मारुता इति । तदस्मा अन्नं कृत्वाऽपिदधाति । तेनैनं प्रीणाति ॥ २४ ॥

स यः स वैश्वानरः—असौ स आदित्यः । अथ ये ते मारुताः—रश्मयस्ते । ते सप्त सप्तकपाला भवन्ति । सप्त सप्त हि मारुता गणाः ॥ २५ ॥

स जुहोति । "शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मांश्च "—

शब्दादरण्य तिरोहितं भवति । अवाङ्प्राणोऽप्याच्छादितो भवति । अत एव अनेन तस्योक्तमवाङ्प्राणत्वं समर्थितम् । तस्मात्तद्ग्रामिकानाम् ' एतासां नदीनां ' कर्मणि षष्ठी, नदी ये पिबन्ति । अथवा अप इत्यध्याहार्यं तासामपो ये पिबन्ति, ते ' रिप्रतराः ' रिप्रमिति पापमुच्यते । पापिष्ठाः । ' शपनतराः ' अत्यर्थमुपालम्भनीयाः । आहनमिति नीचोक्तिरुच्यते । तस्या अत्यर्थं वादितरा भवन्तीति, मूत्ररूपत्वाच्चासां नदीनां तद्दि पयः पिबन्तोऽतितरां नीचा भवन्तीत्यर्थः । उत्तरकण्डिकायाम् ' अथ ये ते मारुताः ' इत्यभिधानेन द्रव्यदेवतासम्बन्धप्रतीतिः अत सम्प्राप्य ' अस्मै ' प्रजापतये प्रतिपादयति तेनैनं प्रीणातीत्याह—तद्यदेतदिति ॥ २४ ॥

अथ वैश्वानरमादित्यरूपेण मारुतांस्तु रश्मिरूपेण प्रशंसति—स यः स वैश्वानर इति । ' ते ' च ' मारुताः ' मरुद्गणसंख्यानुसारेण सप्तकपाला भवेयुरित्याह—ते सप्त सप्तकपाला इति । सप्त सप्त हीति । ' मारुता गणाः ' सप्त सप्तकानि भवन्ति । एकोनपञ्चाशत्संख्याका मरुतः सप्तधा विभागेन सप्त समुदाया भवन्ति । अतस्तत्संख्यानुसारेण तत्पुरोडाशाः सप्त सप्तकपाला भवेयुः । ननु च पूर्वमेव "सप्तेतरे सप्तकपालाः" इत्यत्र तेनायमेवार्थोऽभिहितः किमिति स एवात्रोच्यत इति । नैतदस्ति, पूर्वं " यद्धु वा अपि बहुकृत्वः " इत्यादिना सप्तधा विभागेन ते सर्वे सप्तैव भवन्तीति शिरसि सप्त प्राणान्निदधातीत्युक्तम् । ननु सप्तकपालानां सप्तत्वकरणमुक्तम् । अत्र पुनस्तत्करणमुच्यते ॥ २५ ॥

अथ मारुतानां होमे मन्त्रान्दर्शयति—स जुहोतीति । " शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च

१—वैश्वानरो वैश्वानर इत्यु करवा शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रम् । का० श्रौ० सू० १८ । ६१ ।

श्चेति नामान्येषामेतानि मण्डलमेवैतत्सꣳस्कृत्याथास्मिन्नेतान्रश्मीन्नाम-ग्राहं प्रतिदधाति ॥ २६ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ९ । २ । ३ ॥ (३-१)

अथातो वसोर्धारां जुहोति । (त्य) अत्रैष सर्वोऽग्निः सꣳस्कृतः स एषोऽत्र वसुस्तस्मै देवा एतां धारां प्रागृह्णंस्तयैनमप्रीणंस्तद्यदेतस्मै वसव एतां धारां प्रागृह्णंस्तस्मादेनां वसोर्धारेत्याचक्षते तथैवास्मा अयमेतां धारां प्रगृह्णाति तयैनं प्रीणाति ॥ १ ॥

यद्वेवैतां वसोर्धारां जुहोति । (त्य) अभिषेक एवास्यैष एतद्वा एनं देवाः सर्वं कृत्स्नꣳ सꣳस्कृत्याथैनमेतैः कामैरभ्यषिञ्चन्नेतया वसोर्धारया तथैवैनमयमेतत्सर्वं कृत्स्नꣳ सꣳस्कृत्याथैनमेतैः कामैरभिषिञ्चत्येतया वसोर्धारयाऽऽज्येन पञ्चगृहीतेनौदुम्बर्या स्रुचा तस्योक्तो बन्धुः ॥ २ ॥

(वा. सं. १७ । ८०) इति । नामान्येषामेतानि । मण्डलमेवैतत्संस्कृत्य, अथास्मिन्नेतान् रश्मीन्नामग्राहं प्रतिदधाति ॥ २६ ॥

अथ वसोर्धाराहोमः।

अथातो वसोर्धारां जुहोति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः । स एषोऽत्र वसुः । तस्मै देवा एतां धारां प्रागृह्णन् । तयैनमप्रीणन् । तद् यदेतस्मै वसव एतां धारां प्रागृह्णन्-तस्मादेनां वसोर्धारेत्याचक्षते । तथैवास्मा अयमेतां धारां प्रगृह्णाति । तयैनं प्रीणाति ॥ १ ॥

यद्वेवैतां वसोर्धारां जुहोति । अभिषेक एवास्यैषः । एतद्वा एनं देवाः सर्वं कृत्स्नं संस्कृत्य, अथैन-

---

ज्योतिष्मांश्च " इत्यादिभिर्मन्त्रैरित्यर्थः । नामान्येषामिति । एतानि शुक्रज्योतिरित्यादीनि एषां रश्मीनां नामानि । वैश्वानरस्यादित्यात्मकत्व मरुतानां च रश्म्यात्मकत्व प्रागुक्तम् । अनन्तरैर्नामनिर्देशैः आदित्यमेव संस्कृत्याथास्मिन्मण्डले एतान्युक्तनाम्नो रश्मीनवस्थापयति ॥ २६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (९-३-१) ॥

अथात इति । अत्रैष इति । प्रकृतत्वात् ' एतत् ' शब्देन चित्याग्निं परामृशति । ' धारां प्रागृह्णन् ' गृहीतया तया एनमप्रीणन् । ततः ' एतस्मै वसवे एतां धारां प्रागृह्णन् ' इति ' यत् ' ' तस्मादेनां वसोर्धारेत्याचक्षते ' ऋत्विज इति शेषः । अतो यजमानोऽपि अनेन होमेन तथैव करोति ॥ १ ॥

अथ पुनस्तामेव वसोर्धारां संस्कृताग्न्यभिषेकात्मना प्रशंसति-यद्वेवैतामिति । ' सर्वम् ' इत्येनाग्नेव चित-

(ॐ) वैश्वानरꣳ हुत्वा । शिरो वै वैश्वानरः शीर्ष्णो वाऽअन्नमद्यतेऽथो शीर्षतो वाऽअभिषिच्यमानोऽभिषिच्यते मारुतान्हुत्वा प्राणा वै मारुताः प्राणैरु वाऽ अन्नमद्यतेऽथो प्राणेषु वाऽअभिषिच्यमानोऽभिषिच्यते ॥ ३ ॥

तद्वाऽअरण्येऽनूच्ये । वाग्वाऽअरण्येऽनूच्यो वाचो वाऽअन्नमद्यतेऽथो वाचा वाऽअभिषिच्यमानोऽभिषिच्यते तदेतत्सर्वं वसु सर्वे ह्येते कामाः सैषा वसुमयी धारा यथा क्षीरस्य वा सर्पिषो वैवमारम्भायैवैषमाज्याहुतिर्हूयते तद्यदेषा वसुमयी धारा तस्मादेनां वसोर्धारेत्याचक्षते ॥ ४ ॥

मैतैः कामैरभ्यषिञ्चन्–एतया वसोर्धारया । तथैवैनमयमेतत्सर्वं कृत्स्नं संस्कृत्य, अथैनमेतैः कामैरभिषिञ्चति–एतया वसोर्धारया । आज्येन पञ्चगृहीतेन औदुम्बर्या स्रुचा । तस्योक्तो बन्धुः ॥ २ ॥

वैश्वानरं हुत्वा । शिरो वै वैश्वानरः । शीर्ष्णो वाऽअन्नमद्यते । अथो शीर्षतो वा अभिषिच्यमानोऽभिषिच्यते । मारुतान्हुत्वा । प्राणा वै मारुताः । प्राणैरु वा अन्नमद्यते । अथो प्राणेषु वा अभिषिच्यमानोऽभिषिच्यते ॥ ३ ॥

तद्वा अरण्येऽनूच्ये । वाग्वा अरण्येऽनूच्यः । वाचो वा अन्नमद्यते । अथो वाचा वा अभिषिच्यमानोऽभिषिच्यते । तदेतत्सर्वं वसु । सर्वे ह्येते कामाः । सैषा वसुमयी धारा–यथा क्षीरस्य वा, सर्पिषो वा–एवमारम्भायैवैषमाज्याहुतिर्हूयते । तद् यदेषा वसुमयी धारा–तस्मादेनां वसोर्धारेत्याचक्षते ॥ ४ ॥

रणम्–' कृत्स्नम् ' इति । एतैः कामैरिति । "वाजश्च मे प्रसवश्च मे" इत्यादिमन्त्रोक्ता वाजादयः काम्यमानत्वात् कामशब्देनोच्यन्ते । तैश्च ' एतया वसोर्धारया ' च ' अभ्यषिञ्चन् ' । अत एवोपरिष्टान्मन्त्रान्व्याचक्षाणोऽमुमेवार्थम् " अनेन च त्वाऽभिषिञ्चाम्यनेन चेत्येतत् " इत्याह । अत इदानीन्तनोऽपि यजमानस्तथैव कृतवान् भवति । विहिता वसोर्धारा ' आज्येन पञ्चगृहीतेनौदुम्बर्या स्रुचा ' कर्तव्या । ' तस्य ' आज्यादिकस्य सर्वस्यापि ब्राह्मण प्रयुक्तमित्याह–आज्येनेति ॥ २ ॥

अथैतस्या वैश्वानरहोमानन्तर्यं प्रशंसति–वैश्वानरं हुत्वेति । ' शीर्ष्णः ' इति तृतीयार्थे पञ्चमी ' उ ' इति निपातो वा गलादुपरितनस्य सप्तकस्य सर्वस्यापि शिरस्त्वान्मुखेनाद्यतेऽपि च शिरसा वाऽन्नमद्यते । किंच लोके अभिषिच्यमानः पुरुषः शिरस आरभ्यैवाभिषिच्यते । अतोऽस्य वैश्वानरस्य शिरस्त्वादन्नाभिषेकात्मिकाया वसोर्धाराया होमस्तद्धोमानन्तरमेव युज्यत इत्यर्थः । मारुतहोमानन्तर्यमप्युक्तप्रकारेणैव प्रशंसति–मारुतान्हुत्वेति । प्राणैरु वाऽ अन्नमद्यत इति । अन्नमिति शब्दादिन्द्रियार्थात्मकं भोग्यं वस्तु उच्यते । गतार्थमन्यत् ॥ ३ ॥

वसोर्धारां जुहोतीति स्थानविशेषानुपादानेन विधानादसौ यत्र कुत्रापि होमप्रसक्तावाह–तद्वा इति । तत्र वसोर्धाराविषयो होमोऽरण्येऽनूच्ये पुरोडाशे कर्तव्य इत्यर्थः । अत्र कात्यायनः–"वसोर्धारां जुहोत्यौदुम्बर्या

स ऽआह । (हे) इदं च मऽइदं च मऽइत्यनेन च त्वा प्रीणाम्यनेन चानेन च त्वाऽभिषिञ्चाम्यनेन चेत्येतदथोऽइदं च मे देहीदं च मऽइति सा यदेवैषा धाराऽग्निं प्राप्नुयादथैतद्यजुः प्रतिपद्येत ॥ ५ ॥

(तै) एतद्वाऽएनं देवाः । (ऽ) एतेनान्नेन प्रीत्वैतैः कामैरभिषिच्यैतया वसोर्धारयाऽथैनमेतान्कामानयाचन्त तेभ्य ऽइष्टः प्रीतोऽभिषिक्त ऽएतान्कामान्प्रायच्छत्तथैवैनमयमेतदेतेनान्नेन प्रीत्वैतैः कामैरभिषिच्यैतया वसोर्धारयाऽथैनमेतान्कामान्याचते तस्माऽइष्टः प्रीतोऽभिषिक्तऽएतान्कामान्प्रयच्छति द्वौ द्वौ कामौ संयुनक्त्यव्यवच्छेदाय यथा व्योकसौ संयुञ्ज्यादेवं यज्ञेन कल्पन्तामिति ॥ ६ ॥

स आह–इदं च म इदं च म इति । अनेन च त्वा प्रीणामि, अनेन च, अनेन च त्वाऽभिषिञ्चामि, अनेन चेत्येतत् । अथो इदं च मे देहि, इदं च म इति । सा यदेवैषा धाराऽग्निं प्राप्नुयाद्–अथैवैतद्यजुः प्रतिपद्येत ॥ ५ ॥

एतद्वा एनं देवा एतेनान्नेन प्रीत्वैतैः कामैरभिषिच्य, एतया वसोर्धारयाऽथैनमेतान् कामानयाचन्त । तेभ्य इष्टः प्रीतोऽभिषिक्त एतान्कामान्प्रायच्छन् । तथैवैनमयमेतदेतेनान्नेन प्रीत्वा,

---

यजुषैव सन्ततं यजमानोऽन्वेऽनूच्येऽभिषिञ्चे" (का. श्रौ. सू. १८ । ६१) इति । अथ तदेव वसोर्धारापदं प्रकारान्तरेण निर्वक्ति–सद्वैतत्सर्वमिति । यत एते सर्वे वाजादयः काम्यमानत्वात्कामाः अतः काम्यमानत्वेन वसुवत्, तदेतत्सर्वं वाजादिकं 'वसु' शब्देनोच्यते । तस्मात्तत्प्रतिपादकमन्त्रसाध्या 'एषा धारा' 'वसुमती' भवति । किञ्च 'यैषैषमाज्याहुतिर्हूयते' 'एषा' लोके 'यथा क्षीरस्य वा' 'सर्पिषो वा' 'धारा' क्रियते । 'एवमाज्यस्य' एवमुपक्रमाय सम्पातो इदानीं क्रियमाणैषमाहुतिः क्षीरादिधारावत् सम्पतन् इति धाराकारता प्रदर्श्यते । तथा चोक्तप्रकारेण 'एषा वसुमती' वा 'धारा' भवति । अत एवं 'तस्मादेनां वसोर्धारेत्याचक्षते' ॥ ४ ॥

अथ प्रकृतहोमसाधनानां मन्त्राणां तात्पर्यार्थं दर्शयति–स आहेति । 'इदं च म इदं च म इति' "वाजश्च मे प्रसवश्च मे"–इत्यादिमन्त्राणां निर्देशः । 'अनेन च' इति 'अनेन चानेन च' इत्यत्र द्वि-वाजादयो निर्दिश्यन्ते । हे अग्ने ! त्वाम् अनेन चानेन प्रीणामि । अग्ने ! त्वां वाजादिना 'अभिषिञ्चामि च' किञ्च–इदं च मे देहीदं च मे देहीत्ययमपि मन्त्रैर्विवक्षित इत्यत आह–अथो इति । अतस्तत्र मन्त्रेषु मे वाजादि देहीत्ययमर्थोऽप्यभिप्रेतो विवक्षित इत्युक्तं भवति । अत्र सर्वत्र मन्त्रान्ते कर्मकरणात्, तदुदन्ताद्धोमप्रकारमाह–सा यदेवेति । प्रतिपद्येतेति । मन्त्रेण समापयेत् इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ कथमेतोऽर्थो मन्त्रैर्विवक्षित इत्यत आह–एतद्वा इति । एतया वसोर्धारयेति । वसोर्धारा नाम "वाजश्च मे"–(वा. सं. १८ । १–२९) इत्यादिमन्त्रैः क्रियमाणा आज्यधारा । अतश्च वसोर्धारये-

---

१–वाजश्च म इत्यनुवाकेन । इति पूरणम् ।

(त्ये)एतद्वै देवाऽ अब्रुवन् । (न्कु) केनेमान्कामान्प्रतिग्रहीष्यामऽ इत्यात्मनैवेत्यब्रुवन्यज्ञो वै देवानामात्मा यज्ञऽ उऽएव यजमानस्य स यदाह यज्ञेन कल्पन्तामित्यात्मना मे कल्पन्तामित्येवैतदाह ॥७॥(काण्डस्यार्धम्२०१)॥

द्वादशसु कल्पयति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणात्यथो तावतैवैनमेतदन्नेनाभिषिञ्चति चतुर्दशसु कल्पयत्यष्टासु कल्पयति दशसु कल्पयति त्रयोदशसु कल्पयति ॥ ८ ॥

एतैः कामैरभिषिच्य, एतया वसोर्धारयाऽथैनमेतान्कामान्याचते । तस्मा इष्टः प्रीतोऽभिषिक्त एतान्कामान्प्रयच्छति । द्वौ द्वौ कामौ संयुनक्ति—अव्यवच्छेदाय । यथा न्योकसौ संयुञ्ज्याद्—एवं यज्ञेन कल्पन्तामिति ॥ ६ ॥

एतद्ध देवा अब्रुवन्—केनेमान्कामान्प्रतिग्रहीष्याम इति । आत्मनैवेत्यब्रुवन् । यज्ञो वै देवानामात्मा । यज्ञ उ एव यजमानस्य । स यदाह—यज्ञेन कल्पन्ताम् इति । आत्मना मे कल्पन्तामित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

द्वादशसु कल्पयति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति । अथो तावतैवैनमेतदन्नेनाभिषिञ्चति । चतुर्दशसु कल्पयति, अष्टासु कल्पयति, दशसु कल्पयति, त्रयोदशसु कल्पयति ॥ ८ ॥

स्येनैव विविच्य दर्शितम्—एतेनान्नेन प्रीत्वैतैः कामैरभिषिच्येति । 'अथ' प्रीणनाभिषेकानन्तरम् 'एनम्' अग्निम् 'एतान्' वाजादीन् 'कामान्' 'अयाचन्त' नत. 'इष्ट' इनयागः प्रीतो भूत्वा तेभ्यः 'एतान् प्रायच्छन्' अत तथैव 'यजमानोऽपि' कुरुते । अत एतदनुसारेण मन्त्राणामुक्तविध एवार्थो विवक्षित इति भावः । मन्त्रेषु प्रत्येक पर्यवसाने व्यवच्छेदः स्यादिति—तदभावाय द्वौ मन्त्रौ संयुञ्ज्यादित्याह—द्वौ द्वाविति । यथेति । 'न्योकसौ' विभिन्नदेशस्थावाचार्यौ 'यथा' संयुज्येते 'एवम्' एतदपि संयोजनं भवति । मन्त्रेषु तत्र तत्रावसानेषु यज्ञेन कल्पन्तामित्याम्नायते तस्येदानीमुपयोगमाह—यज्ञेन कल्पन्तामिति ॥ ६ ॥

यज्ञेन कल्पन्तामित्यत्र यज्ञशब्देनात्मनेत्यर्थो विवक्ष्यत इत्याह—एतद्ध देवा इति । पूर्वं देवाः "केनेमान्कामान्प्रतिग्रहीष्याम." इति परस्परमुक्त्वा पश्चादात्मनैव प्रतिग्रहीष्याम इति निर्णीय 'अब्रुवन्' । 'देवानां' 'आत्मा' शरीरं यज्ञः खलु शरीरवत्सर्वभोगसाधनत्वात् । अतश्च यज्ञरूपेण देवाः कामान्प्रागृह्णन् इत्यर्थः । तद्वदेव यजमानस्यापि यज्ञ एव शरीरम् । एवं च यज्ञेन कल्पन्तामिति वचने मे आत्मनैवैते कामाः कल्पन्तामित्येवैतदुक्तं भवति ॥ ७ ॥

तद्वाक्यं द्वादशमन्त्रावसाने प्रयुञ्ज्यादित्याह—द्वादशसु कल्पयतीति । तत्र कल्पनं कथं कृत्स्नाग्निप्रीतिहेतुर्भवतीत्याह—द्वादश मासा इति । ननु सर्वत्र द्वादशस्वेव कल्पयेदिति नेत्याह—चतुर्दशसु कल्पयतीति ॥८॥

(त्यु) अ॒थार्धेन्द्राणि जु॒होति । स॒र्व्वं॑मे॒तद्यदर्धेन्द्राणि स॒र्व्वेणै॒वैनमेत॒-त्प्री॑णा॒त्यथो॑ स॒र्व्वेणै॒वैनमे॒तद॒भिषि॑ञ्चति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथ॑ ग्र॒हाञ्जु॑होति । य॒ज्ञो वै ग्र॒हा य॒ज्ञेनै॒वैनमे॒तद॒न्नेन॑ प्री॒णा॒त्यथो॑ य॒ज्ञेनै॒वैनमे॒तद॒न्नेना॒भिषि॑ञ्चति ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ९–२–४ ॥ (३. २.) ॥

इति द्वितीयप्रपाठकः समाप्तः ॥ ९–२ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ९४ ॥

अथोत्तरहोमाः ।

(१) अथार्धेन्द्राणि जुहोति । सर्वमेतद्–यदर्धेन्द्राणि । सर्वेणैवेनमेतत्प्रीणाति । अथो सर्वेणैवैनमेतदभिषिञ्चति ॥ ९ ॥

(२) अथ ग्रहान् जुहोति । यज्ञो वै ग्रहाः । यज्ञेनैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति । अथो यज्ञेनैवैनमेतदन्नेनाभिषिञ्चति ॥ १० ॥

"वाजश्च मे प्रसवश्च मे" (वा.सं.१८।१–२९)–इत्यारभ्याष्टाभिरनुवाकैरेषा वसोर्धारा हूयते तत्रैकस्मिन्ननुवाके "अग्निश्च म इन्द्रश्च मे, सोमश्च म इन्द्रश्च मे" (वा. सं. १८। ११–१८) इत्यादयो मन्त्राः समाम्नाताः। तत्र द्वौ द्वौ सयुनक्तीति वचनेन द्वयोर्द्वयोरवसानविधानात् प्रतिमन्त्रं "इन्द्रश्च मे"–इत्येतदर्द्धं भवति । अतस्ते मन्त्रा अर्द्धेन्द्रशब्देनोच्यन्ते । अतश्च 'अथार्द्धेन्द्राणि' इत्यनेन तन्मन्त्रसाध्यं होमं स्तोतुमनुवदति–अथार्द्धेन्द्राणीति । अर्द्धेन्द्राणीति शब्दो मन्त्रवाचकपरः तद्वैशिष्ट्येन द्रव्यस्य होमादुपचारेणार्द्धेन्द्राणि जुहोतीत्युक्तम् । एवमुत्तरत्रापि । अर्धेन्द्रमन्त्रकरणकान्होमान्कुर्यादित्यर्थः । सर्वाग्निनित्वेन सर्वस्येन्द्रसंबन्धादर्धेन्द्राणामपि सर्वत्वात्तत्करणकहोमे कृते सर्वेणैवानेनेनमग्निं प्रीणात्यभिषिञ्चति चेत्याह–सर्वमेतदिति ॥ ९ ॥

"अंशुश्च मे–रश्मिश्च मे" (वा. सं. १८। १९–२१)–इत्यादयो मन्त्रा ग्रहप्रतिपादकत्वाद् ग्रहाः तत्साध्यमपि होममनूद्य प्रशंसति–अथ ग्रहानिति । यज्ञो वै ग्रहा इति । यज्ञसाधनत्वाद् ग्रहाणां यज्ञत्वम् ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे तृतीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (९–३–२) ॥

अथ तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
तृतीयेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

अथैतान्यज्ञक्रतूञ्जुहोति । (त्य) अग्निश्च मे घर्मश्च मऽइत्येतैरेवैनमेतद्यज्ञक्रतुभिः प्रीणात्यथोऽएतैरेवैनमेतद्यज्ञक्रतुभिरभिषिञ्चति ॥ १ ॥

(त्य) अथायुज स्तोमाञ्जुहोति । (त्य) एतद्वै देवाः सर्वान्कामानाप्त्वाऽयुग्भि स्तोमैः स्वर्गं लोकमायंस्तथैवैतद्यजमानः सर्वान्कामानाप्त्वाऽयुग्भि स्तोमैः स्वर्गं लोकमेति ॥ २ ॥

तद्वै त्रयस्त्रिंशादिति । (त्य) अन्तो वै त्रयस्त्रिंशोऽयुजां स्तोमानामन्ततऽएव तद्देवाः स्वर्गं लोकमायंस्तथैवैतद्यजमानोऽन्ततऽएव स्वर्गं लोकमेति ॥ ३ ॥

---

(३) अथैनान्यज्ञक्रतून् जुहोति । "अग्निश्च मे घर्मश्च मे"-(वा. सं. १८ । २२) इति । एतैरेवैनमेतद्यज्ञक्रतुभिः प्रीणाति । अथो एतैरेवैनमेतद्यज्ञक्रतुभिरभिषिञ्चति ॥ १ ॥

(४) अथायुज स्तोमाञ्जुहोति । एतद्वै देवाः सर्वान्कामानाप्त्वाऽयुग्भिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमायन् । तथैवैतद्यजमानः सर्वान्कामानाप्त्वाऽयुग्भि स्तोमैः स्वर्गं लोकमेति ॥ २ ॥

तद्वै त्रयस्त्रिंशादिति । अन्तो वै त्रयस्त्रिंशः-अयुजां स्तोमानाम् । अन्तत एव तद्देवाः स्वर्गं लोकमायन् । तथैवैतद्यजमानोऽन्तत एव स्वर्गं लोकमेति ॥ ३ ॥

अथ पूर्वयज्ञक्रतुमन्त्रसाध्यहोम प्रशंसति-अथैतानिति । "अग्निश्च मे घर्मश्च मे" (वा. स. १८ । २२ । २३) इत्यादयो मन्त्रा यज्ञक्रतवः । तेषामग्न्यादिपदानां यज्ञक्रतुप्रतिपादकत्वात् ॥ १ ॥

"एका च मे तिस्रश्च मे" (वा. स. १८ । २४) इत्यादयो मन्त्रा अयुजस्तोमाः तत्साध्यं होम प्रशंसति-अथायुज इति । स्तोमशब्दः स्तोत्रीया आचष्टे ॥ २ ॥

अत्र च एकादिशब्दास्त्रयस्त्रिंशस्तोमस्यावधित्वं प्रतिपादयन्ति । "स्तोमे डविधिः पञ्चदशाद्यर्थम्" (पा. सू. ५ । १ । ७२ वा.) इति त्रयस्त्रिंशच्छब्दात् डप्रत्यये-टिलोपे त्रयस्त्रिंशः इति भवति । 'अयुजां स्तोमानां' त्रयस्त्रिंशस्तोम एवान्तिमो भवति । ततः परस्यायुजस्तोमस्याभावात् । देवाश्च सर्वान् कामानाप्त्वा 'अन्ततः' 'स्वर्गं लोकं' गतवन्तः । अतश्च यजमानोऽपि त्रयस्त्रिंशस्तोमपर्यन्तं होमेन सर्वान् कामानाप्त्वा अन्ततः स्वर्गं लोकं प्राप्नोति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ युग्मतो जुहोति । (त्ये) एतद्ध च्छन्दाᳬस्यब्रुवन्यातयामा वाऽअयुज स्तोमा युग्मभिर्वयᳬ स्तोमैः स्वर्गं लोकमयामेति तानि युग्मभि स्तोमैः स्वर्गं लोकमायंस्तथैवैतद्यजमानो युग्मभि स्तोमैः स्वर्गं लोकमेति ॥ ४ ॥

तद्वाऽअष्टाचत्वारिᳬशादिति । (त्यु) अन्तो वा ऽअष्टाचत्वारिᳬशो युग्मताᳬ स्तोमानामन्तत ऽएव तच्छन्दाᳬसि स्वर्गं लोकमायंस्तथैवै-तद्यजमानोऽन्तत ऽएव स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥

सऽआह । (हे) एका च मे तिस्रश्च मे चतस्रश्च मेऽष्टौ च मऽइति यथा वृक्षᳬ रोहन्नुत्तरामुत्तराᳬ शाखाᳬ समालम्भᳬ रोहेत्तादृक्तद्यद्वेव स्तोमाञ्जुहोत्यन्नं वै स्तोमा ऽअन्नेनैवैनमेतदभिषिञ्चति ॥ ६ ॥

(त्यु) अथ वयाᳬसि जुहोति । पशवो वै वयाᳬसि पशुभिरेवैनम-तदन्नेन प्रीणात्यथो पशुभिरेवैनमेतदन्नेनाभिषिञ्चति ॥ ७ ॥

---

(५) अथ युग्मतो जुहोति । एतद्ध छन्दांस्यब्रुवन्—यातयामा वा अयुजः । स्तोमाः, युग्मभिर्वयं स्तोमैः स्वर्गं लोकमयामेति । तानि युग्मभिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमायन् । तथैवैतद्यजमानो युग्मभिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमेति ॥ ४ ॥

तद्वा अष्टाचत्वारिंशादिति । अन्तो वा अष्टाचत्वारिंशो युग्मतां स्तोमानाम् । अन्तत एव तच्छन्दांसि स्वर्गं लोकमायन् । तथैवैतद्यजमानोऽन्तत एव स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥

स आह—" एका च मे तिस्रश्च मे "—" चतस्रश्च मेऽष्टौ च मे "—(वा. सं. १८ । २४-२५) इति । यथा वृक्षं रोहन्नुत्तरामुत्तरां शाखां समालम्भं रोहेत्—तादृक्तत् । यद्वेव स्तोमाञ्जुहोति । अन्नं वै स्तोमाः । अन्नेनैवैनमेतदभिषिञ्चति ॥ ६ ॥

(६) अथ वयांसि जुहोति । पशवो वै वयांसि । पशुभिरेवैनमेतदन्नेन प्रीणाति । अथो पशु-भिरेवैनमेतदन्नेनाभिषिञ्चति ॥ ७ ॥

"चतस्रश्च मेऽष्टौ च मे" (वा. सं. १८ । २५)—इत्याद्यो मन्त्राः युग्मतः, तन्मन्त्रसाध्यं होमं प्रशंसति-अथेति । एवं छन्दांसि अयुजः । स्तोमाः सर्वत्र प्रयोगात् 'यातयामाः' अतश्च युग्मभूतैः स्तोमैः 'स्वर्गं लोकं' गमिष्याम इत्युक्त्वा तथैव अकुर्वन् । तच्च युग्मतो होमेन तथैव यजमानोऽपि करोति ॥ ४ ॥

अत्रापि पूर्ववदर्थं प्रशंसति—तद्वा अष्टाचत्वारिंशादिति ॥ ५ ॥

अथ तत्रोत्तरोत्तरस्तोमसंस्पर्शेऽपि वृक्षशाखारोहणक्रमेण तानेव द्विविधान् स्तोमान् स्तौति—स आहेति । अथ पुनस्तानेव स्तोमान् अन्यात्मना प्रशंसति—यद्वेव स्तोमानिति । अन्नसाधनत्वात् स्तोमानामन्नत्वम् ॥ ६ ॥

" इयविध मे ऽष्टौ च मे " (वा. सं. १८ । २६ । २७) इत्याद्यो मन्त्राः वयांसि एकहायन-

(स्यु) अथ नामग्राहं जुहोति । (स्यं) एतद्वै देवाः सर्वान्कामानाप्त्वाऽथै-तमेव प्रत्यक्षमप्रीणंस्तथैवैतद्यजमानः सर्वान्कामानाप्त्वाऽथैतमेव प्रत्यक्षं प्रीणाति वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहेति नामान्यस्यैतानि नामग्राह-मेवैनमेतत्प्रीणाति ॥ ८ ॥

त्रयोदशैतानि नामानि भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरस्त्रयोदशा-ग्निश्चितिपुरीषाणि यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्प्रीणाति यद्वेव नामग्राहं जुहोति नामग्राहमेवैनमेतदभिषिञ्चति ॥ ९ ॥

(स्यु) अथाह । (हे) इयं ते राण्मित्राय यन्ताऽसि यमन ऊर्जे त्वा

---

(७) अथ नामग्राहं जुहोति । एतद्वै देवाः सर्वान्कामानाप्त्वा-अथैतमेव प्रत्यक्षमप्रीणन् । तथैवै-तद्यजमानः सर्वान्कामानाप्त्वा-अथैतमेव प्रत्यक्षं प्रीणाति । "वाजाय स्वाहा, प्रसवाय स्वाहा"-(वा. सं. १८ । २८) इति । नामान्यस्यैतानि । नामग्राहमेवैनमेतत्प्रीणाति ॥ ८ ॥

त्रयोदशैतानि नामानि भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरः । त्रयोदशाग्निश्चितिपुरीषाणि । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा-तावतैवैनमेतत्प्रीणाति । यद्वेव नामग्राहं जुहोति । नामग्राहमेवैनमेतदभि-षिञ्चति ॥ ९ ॥

अथाह-" इयं ते राण्मित्राय यन्ताऽसि यमन ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां

प्रभृत्यपचहायनात्पशवो वै वयांसि इत्युच्यन्ते, तत्र तेषां प्रतिपादनात् । ततस्तन्मन्त्रसाध्य होमं प्रशंसति-अथ वयांसीति ॥ ७ ॥

" अग्निश्च मे अग्नी च मे " इत्यादिमन्त्राणामवसाने केचन " वाजाय स्वाहा " (वा. सं. १८।२८) इत्यादयो मन्त्राः समाम्नाताः । तन्मन्त्रसाध्य होमं प्रशंसति-अथेति । नामग्राहं जुहोतीति । नाम गृहीत्वा जुहुयात् । " नाम्न्यादिशिग्रहोः " (पा. सू. ३ । ४ । ५८) इति नामशब्दे उपपदे ग्रहेर्णमुल् प्रत्ययः । पूर्ववद्देव-" वाजश्च मे प्रसवश्च मे "-इत्यादिभिर्मन्त्रैः ' सर्वान्कामानाप्त्वा ' अथ तमेवाग्निं ' प्रत्यक्षमप्रीणन् ' अतश्चैतेन तथैव यजमानोऽपि करोति । अत्र " वाजाय स्वाहा " इत्यादिमन्त्रेषु तु चतुर्थ्या सम्प्रदानत्वप्रतीतेर्द्रव्यदेवतासम्बन्धः प्रत्यक्ष इति ' प्रत्यक्षमप्रीणन् ' इत्युक्तम् । न चैवं ' वाजश्च मे '-इत्यादिषु द्रव्यदेवतासम्बन्धः प्रत्यक्षः किन्तु प्रथमया निर्दिष्टत्वात्परोऽक्ष । ननु कानि नामानि यानि गृहीत्वा होमः क्रियत इति तत्राह-वाजाय स्वाहेति ॥ ८ ॥

अथ तेषां मन्त्राणां संख्या कृत्स्नाग्निप्रीतिहेतुर्भवतीति प्रशंसति-त्रयोदशैतानि नामानीति । ' त्रयो-दशाग्नेश्चितिपुरीषाणि ' सप्त चितयः सप्तमचितौ पुरीषाभावात् षडेव पुरीषाणीति मिलित्वा चितिपुरीषाणि त्रयोदश भवन्तीत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥

वाजाय स्वाहेत्यादिमन्त्रहोमानन्तरम् " इयं ते राट् " इति मन्त्रस्य प्रयोगं विधत्ते-अथाहेति । मन्त्रे

वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाऽऽधिपत्यायेत्यन्नं वाऽऊर्गन्नं वृष्टिरन्नेनैवैनमे-तदभिप्रीणाति ॥ १० ॥

यद्वेवाह । (हे) इयं ते राण्मित्राय यन्ताऽसि यमनऽ ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाऽऽधिपत्यायेतीदं ते राज्यमभिषिक्तोऽसीत्येवैतन्मित्रस्य त्वं यन्ताऽसि यमनऽऊर्जे च नोऽसि वृष्ट्यै च नोऽसि प्रजानां च नऽआधिपत्या-यासीत्युपब्रुवतऽएवैनमेतदेतस्मै नः सर्वस्माऽअस्त्येतस्मै त्वा सर्वस्माऽ-अभ्यषिचामहीति तस्मादु हेदं मानुषᳫं राजानमभिषिक्तमुपब्रुवते ॥११॥

त्वाऽऽधिपत्याय "-(वा० सं० १८ । २८) इति । अन्नं वा ऊर्क् । अन्नं वृष्टिः । अन्नेनैवैन-मेतत्प्रीणाति ॥ १० ॥

यद्वेवाह-इयं ते राण्मित्राय यन्ताऽसि यमन ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाऽऽधिपत्यायेति, इदं ते राज्यम्, अभिषिक्तोऽसीत्येतत् । मित्रस्य त्वं यन्ताऽसि यमन ऊर्जे च नोऽसि वृष्ट्यै च नोऽसि प्रजानां च न आधिपत्यायासि-इति । उपब्रुवत एवैनमेतत् । एतस्मै नः सर्वस्मा असि । एतस्मै त्वा सर्वस्मा अभ्यषिचामहि-इति । तस्मादु हेदं मानुषं राजानमभिषिक्तमुपब्रुवते ॥११॥

' ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै ' इति प्रयुज्यते । ऊर्क् इति साक्षादन्नमुच्यते, वृष्टिरन्नहेतुत्वादन्नम् । ततश्च 'ऊर्जे' ' वृष्ट्यै ' इत्यनेनान्नस्य प्रतीयमानत्वेनैनमग्निं प्रीणातीत्याह-अन्नं वा इति ॥ १० ॥

अथ तमेव मन्त्रं व्याख्यातुमनुवदति-यद्वेवाहेति । व्याचष्टे- इदं इति । यतः ' अभिषिक्तोऽसि ' अतः ' इदं राज्यम् ' तवैतेनेत्युक्तं भवति । 'इयं ते' इत्यनेनाभिषिक्तत्वादेव ' त्वं मित्रस्य यन्ताऽसि ' किञ्च ' नः ' अस्मत्सम्बन्धिनो यजमानस्य ' ऊर्जे च नः यमनोऽसि ' यमयतीति यमनो नियन्ता । "कृत्यल्युटो बहुलम्"-(पा. सू. ३ । ३ । ११३) इति कर्तरि ल्युट् । ' वृष्ट्यै च प्रजानामाधिपत्याय च ' ' नोऽसि ' इत्यनेन प्रकारेण ' एनम् ' ' उपब्रुवते ' एव स्तुत्या प्रोत्साहयन्त्येवैनमेतेनेत्यर्थः । मन्त्रे ' ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा ' इति त्वाशब्दः प्रयुज्यते । तस्य कथमन्वय इति तत्राह-सर्वस्मा इति । ' अस्य ' यजमानस्य ' एतस्मै ' ऊर्जे अन्नभूताय ' सर्वस्मै ' त्वाम् ' अभ्यषिचामहीति ' सम्बन्ध इत्यर्थः । ' अभ्यषिचामहि ' इति " आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् "-(पा. सू. ३ । १ । ५४) इति च्लेरङादेशः । तदयं मन्त्रस्यार्थः । हे अग्ने ! त्वमभिषिक्तोऽपि, अतस्तवेदं राज्यं भवति । मित्रायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २ । ३ । ६२ वा०) । मित्रस्य च नियन्ताऽसि यजमानस्य ऊर्जे त्वामभ्यषिचामहि, वृष्ट्यै च त्वामभ्यषिचामहि, प्रजानामाधि-पत्याय च त्वामभ्यषिचामहि, अतस्त्वमस्य सर्वस्यापि यमनोऽसि । यतः एवं देवानां राजानमभिमुखमनुब्रुवते तस्मात् ' अभिषिक्तं मनुष्यं ' अपि राजानमेवमनुब्रुवते इत्याह-तस्मादिति । तत्रेद राजन् त्वमेवास्माकं सर्वेषां सर्वविषये त्वमेव नियामक एक इत्येवमादि उपब्रुवते इत्यर्थः ॥ ११ ॥

(त्यु) अथ नामग्राहं जुहोति । (त्यं) एतद्वै देवाः सर्वान्कामानाप्त्वाऽथै-तमेव प्रत्यक्षमप्रीणंस्तथैवैतद्यजमानः सर्वान्कामानाप्त्वाऽथैतमेव प्रत्यक्षं प्रीणाति वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहेति नामान्यस्यैतानि नामग्राह-मेवैनमेतत्प्रीणाति ॥ ८ ॥

त्रयोदशैतानि नामानि भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरस्त्रयोदशा-ग्नेश्चितिपुरीषाणि यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्प्रीणाति यद्वेव नामग्राहं जुहोति नामग्राहमेवैनमेतदभिपिञ्चति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथाह । (हे) इयं ते राण्मित्राय यन्ताऽसि यमनऽ ऊर्जे त्वा

---

(७) अथ नामग्राहं जुहोति । एतद्वै देवाः सर्वान्कामानाप्त्वा–अथैतमेव प्रत्यक्षमप्रीणन् । तथैवै-तद्यजमानः सर्वान्कामानाप्त्वा–अथैतमेव प्रत्यक्षं प्रीणाति । "वाजाय स्वाहा, प्रसवाय स्वाहा"–(वा. सं. १८ । २८) इति । नामान्यस्यैतानि । नामग्राहमेवैनमेतत्प्रीणाति ॥ ८ ॥

त्रयोदशैतानि नामानि भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरः । त्रयोदशाग्नेश्चितिपुरीषाणि । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैनमेतत्प्रीणाति । यद्वेव नामग्राहं जुहोति । नामग्राहमेवैनमेतदभि-षिञ्चति ॥ ९ ॥

अथाह–" इयं ते राण्मित्राय यन्ताऽसि यमन ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां

प्रभृत्याश्वहायनात्पशवो ये वयांसि इत्युच्यन्ते, तत्र तेषां प्रतिपादनात् । ततस्तन्मन्त्रसाध्यं होमं प्रशंसति–अथ वयांसीति ॥ ७ ॥

" अयविश्च मे त्र्यवी च मे " इत्यादिमन्त्राणामवसाने केचन " वाजाय स्वाहा " (वा. स. १८।२८) इत्यादयो मन्त्राः समाम्नाताः । तन्मन्त्रसाध्यं होमं प्रशंसति–अथेति । नामग्राहं जुहोतीति । नाम गृहीत्वा जुहुयात् । " नाम्न्यादिशिग्रहोः " (पा. सू. ३ । ४ । ५८) इति नामशब्दे उपपदे ग्रहेर्णमुल् प्रत्ययः । पूर्ववदेव–" वाजश्च मे प्रसवश्च मे "–इत्यादिभिर्मन्त्रैः ' सर्वान्कामानाप्त्वा ' अथ एनमेवाग्निं ' प्रत्यक्षमप्रीणन् ' अतश्चैतेन तथैव यजमानोऽपि करोति । अत्र " वाजाय स्वाहा " इत्यादिमन्त्रेषु तु चतुर्थ्यां सम्प्रदानत्वप्रतीतेर्द्रव्यदेवतासम्बन्धः प्रत्यक्ष इति ' प्रत्यक्षमप्रीणन् ' इत्युक्तम् । न चैव ' वाजश्च मे '–इत्यादिषु द्रव्यदेवतासम्बन्धः प्रत्यक्षः किन्तु प्रथमया निर्दिष्टत्वात्परोक्षः । ननु कानि नामानि यानि गृहीत्वा होमः क्रियत इति तत्राह–वाजाय स्वाहेति ॥ ८ ॥

अथ तेषां मन्त्राणां सङ्ख्या कृत्स्नाग्निप्रीतिहेतुर्भवतीति प्रशंसति–त्रयोदशैतानि नामानीति । ' त्रयो-दशाग्नेश्चितिपुरीषाणि ' सप्त चितयः सप्तमचितौ पुरीषाभावात् षडेव पुरीषाणीति मिलित्वा चितिपुरीषाणि त्रयोदश भवन्तीत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥

वाजाय स्वाहेत्यन्तहोमानन्तरम् " इयं ते राट् " इति मन्त्रस्य प्रयोगं विधत्ते–अथाहेति । मन्त्रे

वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाऽऽधिपत्यायेत्यन्नं वाऽऊर्गन्नं वृष्टिरन्नेनैवैनमे-तत्प्रीणाति ॥ १० ॥

यद्वेवाह । (हे) इयं ते राण्मित्राय यन्तासि यमनऽ ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाऽऽधिपत्यायेतीदं ते राज्यमभिषिक्तोऽसीत्येतन्मित्रस्य त्वं यन्तासि यमनऽऊर्जे च नोऽसि वृष्ट्यै च नोऽसि प्रजानां च नऽआधिपत्या-यासीत्युपब्रुवतऽएवैनमेतदेतस्मै नः सर्वस्माऽअसीत्येतस्मै त्वा सर्वस्माऽ-अभ्यषिञ्चामहीति तस्मादु हेदं मानुषं राजानमभिषिक्तमुपब्रुवते ॥११॥

त्वाऽऽधिपत्याय "-(वा० सं० १८ । २८) इति । अन्नं वा ऊर्क् । अन्नं वृष्टिः । अन्नेनैवैन-मेतत्प्रीणाति ॥ १० ॥

यद्वेवाह–इयं ते राण्मित्राय यन्तासि यमन ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाऽऽधिपत्यायेति, इदं ते राज्यम्, अभिषिक्तोऽसीत्येतत् । मित्रस्य त्वं यन्तासि यमन ऊर्जे च नोऽसि वृष्ट्यै च नोऽसि प्रजानां च न आधिपत्यायासि–इति । उपब्रुवत एवैनमेतत् । एतस्मै नः सर्वस्मा असि । एतस्मै त्वा सर्वस्मा अभ्यषिञ्चामहि–इति । तस्मादु हेदं मानुषं राजानमभिषिक्तमुपब्रुवते ॥११॥

' ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै ' इति प्रयुज्यते । ऊर्क् इति साक्षादन्नमुच्यते, वृष्टिरन्नहेतुत्वादन्नम् । ततश्च 'ऊर्जे' ' वृष्ट्यै ' इत्यनेनान्नस्य प्रतीतेरन्नेनैवैनमग्निं प्रीणातीत्याह–अन्नं वा इति ॥ १० ॥

अथ तमेव मन्त्रं व्याख्यातुमनुवदति–यद्वेवाहेति । व्याचष्टे– इदं इति । यतः ' अभिषिक्तोऽसि ' अतः ' इदं राज्यम् ' तवेत्यनेनोक्तं भवति । 'इयं ते' इत्यनेनाभिषिक्तत्वादेव ' त्वं मित्रस्य यन्ताऽसि ' किञ्च ' नः ' अस्मत्सम्बन्धिनो यजमानस्य ' ऊर्जे च नः यमनोऽसि ' यमयतीति यमनो नियन्ता । "कृत्यल्युटो बहुलम्"–(पा. सू. ३ । ३ । ११३) इति कर्तरि ल्युट् । ' वृष्ट्यै च प्रजानामाधिपत्याय च ' ' नोऽसि ' इत्यनेन प्रकारेण ' एनम् ' ' उपब्रुवते ' एव स्तुत्या प्रोत्साहयन्त्येवैनमेतेनेत्यर्थः । मन्त्रे ' ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा ' इति त्वाशब्दः प्रयुज्यते । तस्य कथमन्वय इति तत्राह–सर्वस्मा इति । ' अस्य ' यजमानस्य ' एतस्मै ' ऊर्जे अन्नभूताय ' सर्वस्मै ' त्वाम् ' अभ्यषिञ्चामहीति ' सम्बन्ध इत्यर्थः । ' अभ्यषिञ्चामहि ' इति " आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् "–(पा. सू. ३ । १ । ५४) इति च्लेरङादेशः । तदयं मन्त्रस्यार्थः । हे अग्ने ! त्वमभिषिक्तोऽसि, अतस्तवेदं राज्यं भवति । मित्रायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २ । ३ । ६२ वा०) । मित्रस्य च नियन्ताऽसि यजमानस्य ऊर्जे त्वामभ्यषिञ्चामहि, वृष्ट्यै च त्वामभ्यषिञ्चामहि, प्रजानामाधि-पत्याय च त्वामभ्यषिञ्चामहि, अतस्तस्य सर्वस्यापि यमनोऽसि । यतः एवं देवानां राजानमभिषिक्तमुपब्रुवते तस्मात् ' अभिषिक्तं मानुषं ' अपि राजानमेवमुपब्रुवते इत्याह–तस्मादिति । तवेदं राज्यम्, अतोऽस्माकं सर्वेषां सर्वविषये त्वमेव नियामक एक इत्येवमादि उपब्रुवते इत्यर्थः ॥ ११ ॥

(तेऽथ) अथ कल्पाञ्जुहोति । प्राणा वै कल्पाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधात्यायुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतामित्येतानेवास्मिन्नेतत्क्लृप्तान्प्राणान्दधाति ॥ १२ ॥

द्वादश कल्पाञ्जुहोति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतत्क्लृप्तान्प्राणान्दधाति यद्वेव कल्पाञ्जुहोति प्राणा वै कल्पाऽअमृतमु वै प्राणा ऽअमृतेनैवैनमेतदभिषिञ्चति ॥ १३ ॥

(त्यु) अथाह । स्तोमश्च यजुश्चऽर्क्च साम च बृहच्च रथन्तरं चेति त्रयी ह्येषा विद्याऽन्नं वै त्रयी विद्याऽन्नेनैवैनमेतत्प्रीणात्यथोऽअन्नेनैवैनमेतदभिषिञ्चति स्वर्देवा ऽअगन्मामृताऽ अभूमेति स्वर्हि गच्छत्यमृतो हि भवति प्रजापतेः प्रजा ऽअभूमेति प्रजापतेर्हि प्रजा भवति वेट् स्वाहेति वषट्कारो

(८) अथ कल्पाञ्जुहोति । प्राणा वै कल्पाः । प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति । "आयुर्यज्ञेन कल्पताम्, प्राणो यज्ञेन कल्पताम्"—(वा. सं. १८ । २९) इति । एतानेवास्मिन्नेतत्क्लृप्तान्प्राणान्दधाति ॥ १२ ॥

द्वादश कल्पाञ्जुहोति । द्वादश मासाः सम्वत्सरः । सम्वत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवास्मिन्नेतत्क्लृप्तान्प्राणान्दधाति । यद्वेव कल्पाञ्जुहोति । प्राणा वै कल्पाः । अमृतमु वै प्राणाः । अमृतेनैवैनमेतदभिषिञ्चति ॥ १३ ॥

अथाह । "स्तोमश्च यजुश्च ऋक्च साम च बृहच्च रथन्तरं च"—इति । त्रयी ह्येषा विद्या । अन्नं वै त्रयी विद्या । अन्नेनैवैनमेतत्प्रीणाति । अथो अन्नेनैवैनमेतदभिषिञ्चति ।

अथ कल्पहोमं प्रशंसति—अथ कल्पानिति । "कृपि" (धा. पा. भ्वा. आ.७६२) धातुसाहित्येन मन्त्राणां कल्पशब्देनाभिधानम् । प्राणप्रतिपादकत्वात् कल्पानां प्राणत्वमित्यभिप्रायेणोक्तम्—प्राणा वै कल्पाः इति । एतानेवास्मिन्निति । 'एतानेव' आयुरादीनेव कृत्स्नान् 'प्राणान्' 'अस्मिन्' अग्नौ निदधाति । प्राणानेवास्मिन्नेतद्धातीति परोऽक्षेणोक्तान्—'एतानेवास्मिन्' इति प्रत्यक्षेण दर्शयति ॥ १२ ॥

कल्पहोमा द्वादश भवन्ति । अग्निश्च द्वादशमाससंवत्सरात्मकः, अतस्तत्समितेनैवैतेनाग्निं प्रीणाति—इत्याह—द्वादश कल्पानिति । अथ तानेव कल्पान्प्रकारान्तरेण प्रशंसति—यद्वेव कल्पानिति । अमृतमु वै प्राणा इति । प्राणसंबन्धे मरणाभावात् प्राणाः अमृतं खल्वित्यर्थः ॥ १३ ॥

अथान्तिमं मन्त्रं व्याचष्टे—अथाह स्तोमश्चेति । त्रयी ह्येषा विद्येति । 'यजुश्च ऋक् च साम च' इत्युक्तत्वात् एतानि यजुरादीनि 'विद्या' खलु । 'एषा' इति स्त्रीलिङ्गम् 'त्रयी विद्या' इति विधेयापे-

हैष परोऽक्षं यद्वेट्कारो वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते तदेनमेताभ्यामुभाभ्यां प्रीणाति वषट्कारेण च स्वाहाकारेण चाथो एताभ्यामेवैनमेतदुभाभ्यामभिषिञ्चत्यत्र ताᳩं स्रुचमनुप्रास्यति यदत्राज्यलिप्तं तन्नेद्बहिर्धाऽसदिति ॥ १४ ॥

तस्यै वा एतस्यै वसोर्धारायै । द्यौरेवात्माऽभ्रमूधो विद्युत्स्तनो धारेव धारा दिवोऽधि गामागच्छति ॥ १५ ॥

तस्यै गौरेवात्मा । (स्त्रो) ऊध एवोध स्तन स्तनो धारेव धारा गोरधि यजमानम् ॥ १६ ॥

" स्वर्देवा अगन्मामृता अभूम "–इति । स्वर्हि गच्छति, अमृतो हि भवति । " प्रजापतेः प्रजा अभूम "–इति । प्रजापतेर्हि प्रजा भवति । " वेट् स्वाहा "–(वा. सं. १८ । २९) इति । वषट्कारो हैष परोऽक्षं–यद्वेट्कारः । वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते । तदेनमेताभ्यामुभाभ्यां प्रीणाति–वषट्कारेण च स्वाहाकारेण च । अथो एताभ्यामेवैनमेतदुभाभ्यामभिषिञ्चति । अत्र तां स्रुचमनुप्रास्यति–यदत्राज्यलिप्तम् । तन्नेद्बहिर्धाऽसदिति॥१४॥

तस्यै वा एतस्यै वसोर्धारायै । द्यौरेवात्मा, अभ्रमूधः, विद्युत्स्तनः, धारेव धारा (१)। दिवोऽधि गामागच्छति ॥ १५ ॥

तस्यै गौरेवात्मा, ऊध एवोधः, स्तनः स्तनः, धारेव धारा (२) । गोरधि यजमानम् ॥ १६ ॥

क्षम् । त्रय्या विद्यया नानाविधरूपलक्षणस्यास्य हेतोः कर्मणः प्रतिपादकत्वादन्नत्वम् । यतोऽस्मिन्नवसरे यजमानः स्वर्गं गच्छति, अमृतो भवति अत उच्यते मन्त्रेण सोऽर्थ इत्याह–स्वर्देवा इति । यतः सर्वा अपि ' प्रजाः ' प्रजापतेरेव सम्बन्धिन्यो भवन्ति, अतस्तमर्थमाहेति व्याचष्टे–प्रजापतेरिति । वेट्कारस्य परोऽक्षं वषट्कारत्वात् वषट्कारेण स्वाहाकारेण देवेभ्योऽन्नप्रदानत्वात् वेट् स्वाहेति प्रयोगेणोभाभ्यां वषट्कारस्वाहाकाराभ्याम् ' एनम् ' ' प्रीणाति ' ' अभिषिञ्चति च ' इत्याह–वेट्स्वाहेतीति । अस्मिन्नवसरे अग्नौ स्रुचम् प्रास्येदिति विधत्ते–अत्रेति । ' आज्यलिप्तम् ' लिप्ताज्यम् " वाऽऽहिताग्न्यादिषु "–(पा. सू. २।२।३७) आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाः परनिपातः । अत्र स्रुचि यल्लिप्ताज्यं तदग्नेर्बहिर्माऽस्त्विति तामौदुम्बरीं स्रुचमग्नौ ' अनुप्रास्यति ' प्रक्षिपेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथैतस्या वसोर्धारायाः द्युलोकादिषु गवाकारतासम्पादनेन पर्यवसानं दर्शयति–तस्यै वा एतस्या इति । तस्या एतस्या देवान् प्राप्ताया वसोर्धारायाः द्युलोक एवात्मा शरीरम् ' अभ्रम् ' मेघः स एव 'ऊधः' 'विद्युत्' एव ' स्तनः ' बहुधारेव ' धारा ' इत्यनेन प्रकारेण द्युलोके गवाकारा वसोर्धारा दिवः सकाशाद्गामभ्यागच्छति ॥ १५ ॥

तत्र तस्याः वसोर्धारायाः ' गौरेवात्मा ' ' ऊध एव ऊधः ' । ' स्तनः ' एव ' स्तनः ' ' धारेव ' क्षीरधारा । एवं गति गवाकारा सा गौः गोः सकाशाद्यजमानमभ्यागच्छति ॥ १६ ॥

तस्यै यजमानऽ एवात्मा वाहुरूधः स्रुक्स्तनो धारैव धारा यजमानादधि देवान्देवेभ्योऽधि गां गोरधि यजमानं तदेतदनन्तमक्षय्यं देवानामन्नं परिप्लवते स यो हैतदेवं वेदैतद्धैवास्यैतदनन्तमक्षय्यमन्नं भवत्यथातः सम्पदेव ॥ १७ ॥

तदाहुः । कथमस्यैषा वसोर्धारा संवत्सरमग्निमाप्नोति कथꣳ संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यतऽइति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येषा वसोर्धाराऽथ षडथ पञ्चत्रिꣳशत्तत्ता यानि षष्टिश्च त्रीणि च शतानि तावन्ति संवत्सरस्याहानि तत्संवत्सरस्याहान्याप्नोत्यथ यानि षट्षड्वाऽऋतवस्तदृतूनाप्नोत्यथ यानि पञ्चत्रिꣳशत्तानि संवत्सरस्याहोरात्राण्याप्नोत्यथ यानि पञ्चत्रिꣳशत्तत्त्रयोदशो मासः सऽआत्मा त्रिꣳशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिरऽएव पञ्चत्रिꣳशमेतावान्वै संवत्सरऽएवमु हास्यैषा वसोर्धारा संवत्सरमग्निमाप्नोत्येवꣳ संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यतऽएतावत्य ऽउ वै शाण्डिलेऽग्नौ मध्यतो यजुष्मत्यऽइष्टकाऽउपधीयन्तेऽग्नयो हैते पृथग्यदेताऽइष्टकाऽएवमु हास्यैतेऽग्नयः पृथग्वसोर्धारयाऽभिहुता भवन्ति॥१८॥

तस्य यजमान एवात्मा, वाहुरूधः, स्रुक् स्तनः, धारैव धारा (३) । यजमानादधि देवान् । देवेभ्योऽधि गाम् । गोरधि यजमानम् । तदेतदनन्तमक्षय्यं देवानामन्नं परिप्लवते । स यो हैतदेवं वेद-एवं हैवास्यैतदनन्तमक्षय्यमन्नं भवति । अथातः सम्पदेव ॥ १७ ॥

तदाहुः-कथमस्यैषा वसोर्धारा संवत्सरमग्निमाप्नोति, कथं संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत इति । षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि एषा वसोर्धारा, अथ षट्, अथ पञ्चत्रिंशत् । तत्र यानि षष्टिश्च त्रीणि च शतानि-तावन्ति संवत्सरस्याहानि । तत्संवत्सरस्याहान्याप्नोति । अथ यानि षट् ।

तत्र तस्या यजमान एव शरीरम् । यजमानपत्नी वाहुरोधः । वाहुस्था स्रुगेव स्तनः । धारैव आज्यधारा । एवं यजमाने च गवाकारा वसोर्धारा यजमानाद्देवानागच्छति । देवेभ्यो गाम् । गोश्च यजमानम् । पुनस्त्वेवमेवागच्छति । एवञ्च एतद्वसोर्धारात्मकं देवानामन्नम् 'अनन्तम्' अत एव 'अक्षय्यम्' सत् 'परिप्लवते' पर्यावर्तते । यजमानेन हुता वसोर्धारा देवादीन् प्राप्नोति । तया प्रीता देवाश्च यजमानाय पशून् समर्पयन्ति । ततस्तद्रसमाप्य यजमानमेति । तेन चाज्येन पुनर्देवेभ्यो वसोर्धारा हूयते । इत्यनेनाविच्छेदेन वसोर्धारा गवाकारेण पुनः पुनः पर्यावर्तेत इत्युक्तम् । उक्तार्थवेदनं प्रशंसति-स यो हैतदेवं वेदेति । अथास्याः वसोर्धारायाः सम्पादिमाभिधातुं प्रतिजानीते-अथातः सम्पदेवेति ॥ १७ ॥

षष्टिश्च ह वै त्रीणि चेति । आद्यन्तमन्त्रमादित्येन यानि षष्ट्यादिनोक्तसंख्यानि भवन्ति ।

तदाहुः । कथमस्यैषा वसोर्धारा महदुक्थमाप्नोति कथं महतोऽर्थेन सम्पद्यत इत्येतस्या एव वसोर्धाराया यानि नव प्रथमानि यजूꣳषि तत्त्रिवृच्छिरोऽथ यान्यष्टाचत्वारिꣳशत्तौ चतुर्विꣳशौ पक्षावथ यानि पञ्चविꣳशतिः स पञ्चविꣳश आत्माऽथ यान्येकविꣳशतिस्तदेकविꣳशम्पुच्छमथ यानि त्रयस्त्रिꣳशत्स वशोऽथ याऽ अशीतयः सैवाशीतीनामाप्तिरशीतिभिर्हि महदुक्थमाख्यायतेऽथ यदूर्ध्वमशीतिभ्यो यदेवादो महत उक्थस्योर्ध्वमशीतिभ्य एतदस्य तदेवमु हास्यैषा वसोर्धारा महदुक्थमाप्नोत्येवं महतोऽर्थेन सम्पद्यते ॥ १९ ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ९।३।१ ॥ (३-३)

षड्वा ऋतवः । तदृतूनां रात्रीराप्नोति । तदुभयानि संवत्सरस्याहोरात्राण्याप्नोति । अथ यानि पञ्चत्रिंशत् । स त्रयोदशो मासः । स आत्मा । त्रिंशदात्मा । प्रतिष्ठा द्वे । प्राणा द्वे । शिर एव पञ्चत्रिंशम् । एतावान् वै संवत्सरः । एवमु हास्यैषा वसोर्धारा संवत्सरमग्निमाप्नोति । एवं संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यते । एतावत्य उ वै शाण्डिलेऽग्नौ मध्यतो यजुष्मत्य इष्टका उपधीयन्ते । अतो ये इते पृथग्-यदेता इष्टकाः । एवमु हास्यैतेऽन्यतः पृथग् वसोर्धारायामभिहुता भवन्ति ॥ १८ ॥

तदाहुः-' कथमस्यैषा वसोर्धारा महदुक्थमाप्नोति, कथं महतोऽर्थेन सम्पद्यते ' इति । एतस्या एव वसोर्धाराया यानि नव प्रथमानि यजूंषि-तत्त्रिवृच्छिरः । अथ यान्यष्टाचत्वारिंशत् तौ चतुर्विंशौ पक्षौ । यानि पञ्चविंशतिः-स पञ्चविंश आत्मा । अथ यान्येकविंशतिः-तदेकविंशं पुच्छम् । अथ यानि त्रयस्त्रिंशत्-स वशः । अथ या अशीतयः-सैवाशीतीनामाप्तिः । अशीतिभिर्हि महदुक्थमाख्यायते । अथ यदूर्ध्वमशीतिभ्यो-यदेवादो महत उक्थस्योर्ध्वमशीतिभ्यः एतदस्य तत् । एवमु हास्यैषा वसोर्धारा महदुक्थमाप्नोति, एवं महतोऽर्थेन सम्पद्यते ॥ १९ ॥

' एतस्या एव वसोर्धाराया यानि नव प्रथमानि ' इत्यादिना वसोर्धारासंबन्धिनामनुवाकानां यजुषां क्रमेण विभज्य विनियोगः प्रदर्शितः । ' अथ यानि त्रयस्त्रिंशत् स वशः ' वशशब्देन प्रजोत्पत्तिस्थानमुच्यते । गतमन्यत् ॥ १८ ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (९-३-१) ॥

अथातो व्वाजप्रसवीयं जुहोति । (त्यु) अन्नं वै व्वाजोऽन्नप्रसवीयꣳ हास्यैतदन्नमेवास्माऽएतेन प्रसौति ॥ १ ॥

(त्ये) एतद्वाऽ एनं देवाः । (ऽ) एतेनान्नेन प्रीत्वैतैः कामैरभिषिच्यैतया व्वसोर्धारयाऽथैनमेतद्भूयऽएवाप्रीणंस्तथोऽएवैनमयमेतदेतेनान्नेन प्रीत्वैतैः कामैरभिषिच्यैतया व्वसोर्धारयाऽथैनमेतद्भूय ऽएव प्रीणाति ॥ २ ॥

यद्वेवैतद्वाजप्रसवीयं जुहोति । (त्य) अभिषेक ऽएवास्यैष ऽएतद्वाऽएनं देवा ऽएतेनान्नेन प्रीत्वैतैः कामैरभिषिच्यैतया व्वसोर्धारयाऽथैनमेतद्भूयऽ एवाभ्यषिञ्चंस्तथोऽएवैनमयमेतदेतेनान्नेन प्रीत्वैतैः कामैरभिषिच्यैतया व्वसोर्धारयाऽथैनमेतद्भूयऽ एवाभिषिञ्चति ॥ ३ ॥

सर्व्वौषधं भवति । सर्व्वमेतदन्नं यत्सर्व्वौषधꣳ सर्व्वेणैवैनमेतदन्नेन प्रीणात्यथो सर्व्वेणैवैनमेतदन्नेनाभिषिञ्चति तेषामेकमन्नमुद्धरेत्तस्य नाश्नी-

---

अथ वाजप्रसवीयहोमः ।

अथातो वाजप्रसवीयं जुहोति । अन्नं वै वाजः । अन्नप्रसवीयं हास्यैतत्—अन्नमेवास्मा एतेन प्रसौति ॥ १ ॥

एतद्वा एनं देवा एतेनान्नेन प्रीत्वा, एतैः कामैरभिषिच्य, एतया वसोर्धारयाऽथैनमेतद्भूय एवाप्रीणन् । तथैवैनमयमेतदेतेनान्नेन प्रीत्वा, एतैः कामैरभिषिच्य, एतया वसोर्धारयाऽथैनमेतद्भूय एव प्रीणाति ॥ २ ॥

यद्वेवैतद्वाजप्रसवीयं जुहोति । अभिषेक एवास्यैषः । एतद्वा एनं देवा एतेनान्नेन प्रीत्वा, एतैः कामैरभिषिच्य, एतया वसोर्धारयाऽथैनमेतद्भूय एवाभ्यषिञ्चन् । तथैवैनमयमेतदेतेनान्नेन प्रीत्वा, एतैः कामैरभिषिच्य, एतया वसोर्धारयाऽथैनमेतद्भूय एवाभिषिञ्चति ॥ ३ ॥

सर्वौषधं भवति । सर्वमेतदन्नं—यत्सर्वौषधम् । सर्वेणैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति । अथो सर्वेणैवैनमेतदन्नेनाभिषिञ्चति । तेषामेकमन्नमुद्धरेत्—तस्य नाश्नीयाद् यावज्जीवम् । औदुम्बरेण चमसेन । औदु-

---

अथ वाजप्रसवीयहोमं विधाय तत्प्रयोजनकथनद्वारा तस्य पदस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति—अथात इति । वाजप्रसवीयमिति कर्म नामधेयम् । 'वाजप्रसवीयं जुहोति' वाजप्रसवीयाख्यं होमं कुर्यादित्यर्थः । वाजशब्देनान्नस्याभिधानादन्नप्राप्त्यर्थं क्रियमाणमेतत्कर्म अन्नप्रसवीयम् । तदर्थेनेन कर्मणा अस्मा अग्नये सर्वमन्नं 'प्रसौति' अनुजानाति 'सर्वौषधं भवति' (उत्तरत्र ४ क) इति वक्ष्यमाणत्वात् सर्वस्याप्यन्नस्य स्वामिनं करोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

पूर्वं वसोर्धारया प्रीणितस्याभिषिक्तस्य च अग्नेरयं वाजप्रसवीयो होमो भूयः प्रीणनाभिषेकहेतुर्भवतीति प्रशंसति—एतद्वा इत्यादिना भूय एवाभिषिंचतीत्यन्तेन । विस्पष्टार्थमेतत् ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रकृतहोमे द्रव्यविशेषं विधाय प्रशंसति—सर्वौषधमिति । प्रकृतवाजप्रसवीयहविः सर्वौषधं सर्वाभिरोषधीभिः

यावज्जीवमौदुम्बरेण चमसेनौदुम्बरेण स्रुवेण तयोरुक्तो बन्धुश्चतु- स्रक्ती भवतश्चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य ऽएवैनमेतद्दिग्भ्योऽन्नेन प्रीणात्यथो सर्वाभ्य ऽएवैनमेतद्दिग्भ्योऽन्नेनाभिषिञ्चति ॥ ४ ॥

यद्वेवैतद्वाजप्रसवीयं जुहोति ।(त्ये) एता ह देवताः सुवा ऽएतेन सवेन येनैतत्सोष्यमाणो भवति ऽता ऽएवैतत्प्रीणाति ताऽअस्माऽइष्टाः प्रीताऽ एतꣳ सवमनुमन्यन्ते ताभिरनुमतः सूयते यस्मै वै राजानो राज्यमनुम- न्यन्ते स राजा भवति न स यस्मै न तद्यदग्नौ जुहोति तदग्निमभिषिञ्च- त्यथो यदेताभ्यो देवताभ्यो जुहोति तदु तान्देवान्प्रीणाति यऽ एतस्य सवस्येशते ॥ ५ ॥

स्रुवेण स्रुवेण । तयोरुक्तो बन्धुः । चतुःस्रक्ती भवतः । चतस्रो वै दिशः । सर्वाभ्य एवैनमेत- द्दिग्भ्योऽन्नेन प्रीणाति । अथो सर्वाभ्य एवैनमेतद्दिग्भ्योऽन्नेनाभिषिञ्चति ॥ ४ ॥

यद्वेवैतद्वाजप्रसवीयं जुहोति । एता ह देवताः सुवा एतेन सवेन–येनैतत्सोष्यमाणो भवति–ता एवैतत्प्रीणाति । ता अस्मा इष्टाः प्रीता एतं सवमनुमन्यन्ते । ताभिरनुमतः सूयते । यस्मै वै राजानो राज्यमनुमन्यन्ते–स राजा भवति । न सः–यस्मै न । तद् यदग्नौ जुहोति–तदग्निमभिषिञ्चति । अथो यदेताभ्यो देवताभ्यो जुहोति–तदु तान् देवान् प्रीणाति–य एतस्य सवस्येशते ॥ ५ ॥

स्यादिति भवति । अत्र सर्वेश्वर इति इव मान्याः स्वाम्याः परिगृह्यन्ते । ताभिरित्यत्र बीजवापावसरे- ऽभिहिता । लोके यः कश्चिद्भूम्यादिकमाप्नोति वा भवति । अतश्चात्र तदुक्तोऽयमर्थः परिगृह्यन्त इति सर्व- मेतदत्रानुक्तम् । एवं च एतेन सर्वेश्वरत्वादिकेन होमेन एतन्नामकं सर्वं वैताजेन प्रीणात्येनमभिषिञ्चति च । तेषां चतुर्दिशामानन्त्यं मत्वे एकमनं परिसरेत्, तस्य यावज्जीवं न प्रीणातीत्याह-तेषामिति । सर्वेति व्यत्ययेन कर्मणि षष्ठी । अथ तस्यैव होमे पात्रविशेषं विधत्ते–औदुम्बरेण चमसेनौदुम्बरेण स्रुवेणेति । प्रकृतं वाज- प्रसवीयं जुहुयात् । अत्र स्रुवेणैव वाजप्रसवीयहोमः क्रियते न तु चमसेन । स च पुनः संपातावनयनार्थमभिषेकार्थं च । अभिषेकस्य तत्संपातद्रव्येण तदन्तःपातित्वाद्विधानमौदुम्बरेण चमसेनेति चमसः करणत्वेनाम्नातः । तयो- रुक्तो बन्धुरिति । तयोरौदुम्बरयोः स्रुक्चमसयोर्व्याख्यानं सप्तमकाण्डे (श. प. ७ । १ । १ । १९-२२) चतुःस्रक्ती भवत इति । दिग्भ्योऽन्नेनेति । दिग्भ्योऽभिसंपादितेनान्नेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ पुनस्तमेव वाजप्रसवीयहोमं प्रकारान्तरेण प्रशंसति–यद्वेवैतदिति । अत्र सवा इति सर्वाभिरपि ... येनानुमन्यते, तन्निमित्तत्वादभिषेकस्य तत्राभिषेके सवशब्दः पर्यवस्यति । येनैतदिति । 'एतत्' शब्देन अभिषेककालः परामृश्यते । एतस्मिन्काले 'एतेन सवेन' यजमानः 'सोष्यमाणो भवति' । एतेन सवेनैता

१–अत्र यथाक्रमं ... । ... । का. श्रौ. सू. १८ । ५० ।

(तेऽथ) अथ वाऽएतत्पार्थान्यभि जुहोति । (त्ये) एतद्वै देवा ऽअकामयन्तात्रैव सर्व्वैः सवैः सूयेमहीति तेऽत्रैव सर्व्वैः सवैरसूयन्त तथैवैतद्यजमानोऽत्रैव सर्व्वैः सवैः सूयते ॥ ६ ॥

तद्यानि पार्थानि । तानि राजसूयस्य वाजप्रसवीयं तद्यत्तानि जुहोति तद्राजसूयेन सूयतेऽथ यानि चतुर्दशोत्तराणि ततो यानि सप्त पूर्व्वाणि तानि वाजपेयस्य वाजप्रसवीयं तद्यत्तानि जुहोति तद्वाजपेयेन सूयतेऽथ यानि सप्तोत्तराणि तान्यग्नेस्तद्यत्तानि जुहोति तदग्निसवेन सूयते ॥ ७ ॥

अथ वा एतत्पार्थान्यभि जुहोति । एतद्वै देवा अकामयन्त–अत्रैव सर्वैः सवैः सूयेमहीति । तेऽत्रैव सर्वैः सवैरसूयन्त । तथैवैतद्यजमानोऽत्रैव सर्वैः सवैः सूयते ॥ ६ ॥

तद्यानि पार्थानि–तानि राजसूयस्य वाजप्रसवीयम् । तद्यत्तानि जुहोति–तद्राजसूयेन सूयते । अथ यानि चतुर्दशोत्तराणि–ततो यानि सप्त पूर्वाणि–तानि वाजपेयस्य वाज·

मन्त्रप्रतिपादिता ' देवता. ' पूर्वं ' सुता. ' अभिषिक्ता. । अतश्च ' एतेन ' वाजप्रसवीयेन ' ताः ' एव देवताः ' प्रीणाति ' । ता वै देवता· ' इष्टाः ' अत एव ' प्रीताः ' सत्य. ' अस्मै ' यजमानाय ' एतम् ' उपरि क्रियमाणमभिषेकम् ' अनुमन्यन्ते ' अनुजानन्ति । ततस्ताभिरनुमतोऽभिषिच्यते । ननु चाभिषेके किमर्थमेतासां देवतानामनुज्ञां प्रेप्सति तत्राह–यस्मै वा इति । यतः ' राजानो ' ' यस्मै ' पुरुषाय ' राज्यमनुमन्यन्ते ' ' स राजा भवति ' । ' यस्मै ' पुनर्नानुमन्यन्ते ' स ' राजा ' न ' भवति । अत· पूर्वमभिषेकेण प्राप्तराज्यानां देवतानामनुवेक्षणायेत्यर्थः । ननु चायं होमोऽग्नेरभिषेकत्वेन सपाद्यत इति (पूर्वत्र २ कं.) प्रागुक्तम्–" अभिषेक एवास्यैषः " इति । अत्र तु स एष होमोऽभिषेकानुमत्यर्थ इति अथवा पूर्वाभिषिक्तदेवताप्रीणनार्थ इति, कथमेतदिष्यत आह–तद्यद्भावितिति । अतो होमादेवाग्नेरभिषेकः सिद्धः । अथ एताभ्यो मन्त्रप्रतिपाद्याभ्यो देवताभ्यो होमेनाभिषेकाधिपतीन् देवान् प्रीणाति । एवं चोक्तमुभयमपि सगच्छते इति न कश्चिद्विरोधः ॥ ५ ॥

' अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा ' इत्यादिभिश्च षड्भिर्मन्त्रै. क्रियमाणा आहुतय. पार्थानि । तेषां च पृथिना दृष्टत्वात्पार्थत्वम् । अत एव तैत्तिरीयके श्रूयते–"पृथिर्वैन्यः । अभ्यषिच्यत । स राष्ट्रं नाभवत् । स एतानि पार्थान्यपश्यत् । तान्यजुहोत् । तैर्वै स राष्ट्रमभवत् । यत्पार्थानि जुहोति । राष्ट्रमेव भवति "– (तै. ब्रा. १ । ७ । ७ । २) इति । तानि पार्थानि प्रकृतस्य वाजप्रसवीयस्याभितो जुहुयादित्याह–अथवा एतदिति । किमर्थमेवं जुहुयात् इति तत्राह–एतद्वै देवा इति । पूर्वं देवा ' अत्रैव ' आग्निकाभिषेकावसरे ' एव ' ' सर्वैः ' सवैरभिषिच्येमहीत्यकामयन्त ततः अभ्यषिच्यन्त । ' तथैव ' यजमानोऽपि विहितप्रकारेण होमेनास्मिन्नेवावसरे तथैव सर्वैरभिषेकैरभिषिच्यते । अत्र ' सर्वैः सवैः सूयेमहीति ' लिङ्गा ।" अथ यानि चतुर्दशोत्तराणि, ततो यानि सप्त पूर्वाणि, तानि वाजपेयस्य " इति सिद्धवदनुवादाच्च पूर्वं पार्थहोमानन्तरं " वाजश्च मे "–इत्यादिमन्त्रसाध्यं होमं जुहुयादिति विधिरुन्नेय. ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तप्रकारेण होमेन सर्वाभिषेकसिद्धि· कथमिति तत्राह–तद्यानीति । यानि चतुर्दशोत्तराणीति ।

---

[1]१–अग्नये स्वाहेति षट् पार्थानि जुहोति । का. श्रौ. सू. १८ । ६८ ।

स वै राजसूयस्य पूर्वाणि जुहोति । (त्यु) अथ व्वाजपेयस्य राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा भवति सम्राड्वाजपेयेन राज्यमु वाऽअग्रेऽथ साम्राज्यं तस्माद्वाजपेयेनेष्ट्वा न राजसूयेन यजेत प्रत्यवरोहः स यथा सम्राट् सन्राजा स्यात्तादृक्तत् ॥ ८ ॥

(द) अग्नेरुत्तमानि जुहोति । सर्वे ह्येते सवा यदग्निसवः सर्वैर्ह्वेतैर्दग्निसवेन सुतो भवति राजा च सम्राट्च तस्मादग्नेरुत्तमानि जुहोति ॥ ९ ॥

प्रसवीयम् । तद्रूपत्तानि जुहोति-तद्वाजपेयेन सूयते । अथ यानि सप्तोत्तराणि-तान्यग्नेः । तद्रूपत्तानि जुहोति-तदग्निसवेन सूयते ॥ ७ ॥

स वै राजसूयस्य पूर्वाणि जुहोति । अथ वाजपेयस्य । राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा भवति, सम्राड् वाजपेयेन । राज्यमु वा अग्रे, अथ साम्राज्यम् । तस्माद्वाजपेयेनेष्ट्वा न राजसूयेन यजेत । प्रत्यवरोहः सः । यथा सम्राट् सन्राजा स्यात्-तादृक्तत् ॥ ८ ॥

अग्नेरुत्तमानि जुहोति । सर्वे ह्येते सवाः-यदग्निसवः । सर्वै ह्येतदग्निसवेन सुतो भवति-राजा च, सम्राट् च । तस्मादग्नेरुत्तमानि जुहोति ॥ ९ ॥

' यानि चतुर्दशोत्तराणि ' कर्माणि सन्ति । तत्र ' यानि सप्त पूर्वाणि ' ' वाजस्येमम् ' इत्यादिमन्त्रसाध्यानि कर्माणि तानि वाजपेयस्य वाजप्रसवीयं कर्म । अथ यानीति । यानि सप्त " वाजस्य नु प्रसवे " इत्यादिमन्त्रसाध्यानि कर्माणि तान्यपि अग्निचयनस्य वाजप्रसवीयम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ७ ॥

अथ राजसूयवाजपेयसंबन्धिनो वाजप्रसवीयकर्मणोः पौर्वापर्ये कारणमाह-स वै राजसूयस्येति । राजसूययागं कृत्वा राजा भवति । वाजपेययागं कृत्वा सम्राड् भवति । साम्राज्यं च राज्यानन्तरभावित्वेन ततोऽप्यधिकम् । तस्माद्वाजपेयं कृत्वा राजसूयं न कुर्यात् । तथा करणस्य प्रत्यवरोहक्रमत्वात् । तमेव दर्शयति-यथेति । यथा सम्राट् सन् पश्चात् राजा स्यात् तदपि तादृगिति । तस्माद्राजसूयवाजप्रसवीयकर्मणोः पौर्वापर्यमुपपन्नमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अथाग्निकानामुत्तमत्वमुपपादयति-अग्नेरुत्तमानीति । ' अग्नेः ' सर्वात्मकत्वेन तत्समवायिनः सर्वे सवाः सन्तु । एवं च एतेनाग्निसवेन सर्वं सुतो भवति । सर्वशब्दार्थमेव दर्शयति-राजा च सम्राट्चेति । सर्वमिति सामान्योपक्रमत्वादनुमकत्वम् । सर्वसवात्मकेनाग्निसवेन राजा च सम्राट् चेत्यस्य सर्वस्याभिषेको युज्यत इत्यभिहितः क्रमः प्रशस्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥

१-[illegible] इति क. पुस्तकेऽधिकः पाठोऽत्र दृश्यते ।

(११) अथैनं कृष्णाजिनेऽभिषिञ्चति। यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञऽएवैनमेतदभिषिञ्चति लोमतश्छन्दाᳪंसि वै लोमानि च्छन्दःस्वेवैनमेतदभिषिञ्चत्युत्तरतस्तस्योपरि बन्धुः प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा ॥ १० ॥

तᳪं हैके दक्षिणतोऽग्नेरभिषिञ्चन्ति । दक्षिणतो वाऽअन्नस्योपचारस्तदेनमन्नस्याधादभिषिञ्चामऽइति न तथा कुर्यादेषा वै दिक्पितॄणां क्षिप्रे हैतां दिशं प्रैति यं तथाऽभिषिञ्चन्ति ॥ ११ ॥

अथाभिषेकः।

अथैनं कृष्णाजिनेऽभिषिञ्चति । यज्ञो वै कृष्णाजिनम् । यज्ञ एवैनमेतदभिषिञ्चति । लोमतः । छन्दांसि वै लोमानि । छन्दःस्वेवैनमेतदभिषिञ्चति । उत्तरतः । तस्योपरि बन्धुः । प्राचीनग्रीवे । तद्धि देवत्रा ॥ १० ॥

तं हैके दक्षिणतोऽग्नेरभिषिञ्चन्ति । दक्षिणतो वा अन्नस्योपचारः । तदेनमन्नस्याधादभिषिञ्चाम इति । न तथा कुर्यात् । एषा वै दिक् पितॄणाम् । क्षिप्रे हैतां दिशं प्रैति-यं तथाऽभिषिञ्चन्ति ॥ ११ ॥

इत्थं सप्तम पार्थहोममभिधायेदानीं यजमानस्य कृष्णाजिनेऽभिषेकं विधत्ते—अथेति । तत् कृष्णाजिन यज्ञात्मना प्रशंसति—यज्ञो वा इति । कृष्णमृगरूपेण यज्ञस्य पलायनात् कृष्णाजिनस्य यज्ञत्वम् । तथा पलायनं तैत्तिरीयके श्रूयते—" यज्ञो देवेभ्यो निलायत कृष्णो रूप कृत्वा "—(तै. सं. ६ । २ । ४ । १) इति । " कृष्णाजिनेऽभिषिञ्चति " इति सामान्येन विधानान्निर्लोमप्रदेशे कदाचिदभिषेकः स्यादिति कस्यचित्प्रतिपत्तिं निवारयितु विधत्ते-लोमत इति । छन्दांसि वा इति । छन्दसामृक्सामनिष्ठत्वादृक्सामयोश्च कृष्णमृगरूपेणापक्रमणात् कृष्णाजिनसम्बद्धानि लोमानि च्छन्दांसि । अतश्च लोमतोऽभिषेके ' छन्दःस्वेवैनमभिषिञ्चति ' । ऋक्सामयो. कृष्णमृगरूपेणापक्रमण तैत्तिरीयके श्रूयते " ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञायातिष्ठमाने कृष्णो रूप कृत्वाऽपक्रम्यातिष्टताम् " (तै. स. ६।१।३।१) इति । स च विहिताभिषेक उत्तरभागे कर्तव्य इत्याह—उत्तरत इति । ' एषा होमयेषां देवमनुष्याणाम् ' इत्यादिना तस्य ब्राह्मणमुपरिष्टाद्वक्ष्यते (उत्तरत्र क. १६) इत्याह—तस्योपरि बन्धुरिति । कृष्णाजिनस्य संस्थानविशेषं विधाय प्रशंसति—प्राचीनग्रीव इति । प्राच्या देवसंबन्धित्वं तैत्तिरीयके श्रूयते—" प्राचीनवंश करोति देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त प्राचीं देवा दक्षिणा पितर. " (तै. स. ६ । १ । १ । १) इति ॥ १० ॥

अथाभिषेकस्थानविषये सोपपत्तिकं केषांचिच्छाखिनां मतमनूद्य निरस्यति—तं हैके दक्षिणत इति । दक्षिणभागे स्थित्वा होमकरणादन्नस्योपचारो दक्षिणतः खलु, अतश्च अन्नस्याधानप्रदेशात् अन्नप्रदेशमाश्रित्यैनमभिषिञ्चाम इत्यभिप्रायेणैके शाखिनोऽग्नेर्दक्षिणतस्त यजमानमभिषिञ्चन्ति । 'तथा न कुर्यात्' । कुतः 'एषा'

(न्त्या) आहवनीयऽउ हैकेऽभिषिञ्चन्ति । स्वर्गो वै लोक ऽआहवनीय-स्तदेनꣳ स्वर्गे लोकेऽभिषिञ्चाम ऽइति न तथा कुर्याद्दैवो वाऽअस्यैषऽ आत्मा मानुषोऽयमनेन हास्य ते मर्त्येनात्मनैतं दैवमात्मानमनुप्रसजन्ति ये तथाऽभिषिञ्चन्ति ॥ १२ ॥

(न्त्यु) उत्तरतऽ एवैनमभिषिञ्चेत् । (दे) एषा ह्युभयेषां देवमनुष्याणां दिग्यदुदीची प्राची स्वायामेवैनमेतद्दिश्यायत्तं प्रतिष्ठितमभिषिञ्चति न वै स्वऽआयतने प्रतिष्ठितो रिष्यति ॥ १३ ॥

आहवनीय उ हैकेऽभिषिञ्चन्ति । स्वर्गो वै लोक आहवनीयः । तदेनं स्वर्गे लोकेऽभिषिञ्चाम इति । न तथा कुर्यात् । दैवो वाऽअस्यैष आत्मा, मानुषोऽयम् । अनेन हास्य ते मर्त्येनात्मनैतं दैवमात्मानमनुप्रसजन्ति—यं तथाऽभिषिञ्चन्ति ॥ १२ ॥

उत्तरत एवैनमभिषिञ्चेत् । एषा ह्युभयेषां देवमनुष्याणां दिक्—यदुदीची प्राची । स्वायामेवैन-मेतद्दिश्यायत्तं प्रतिष्ठितमभिषिञ्चति । न वै स्व आयतने प्रतिष्ठितो रिष्यति ॥ १३ ॥

दक्षिणा दिक् 'पितॄणां' सम्बन्धिनी भवति । अतस्तया दक्षिणभागे यमभिषिञ्चन्ति स शीघ्रमेवैतां दिशं प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ११ ॥

तथैवान्येषामपि मतमनूद्य निरस्यति—आहवनीय उ हैक इति । आहवनीयशब्दोऽग्नौ मुख्यः । एवं चाग्न्यावस्थानस्य दुष्करत्वात् गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दवदत्राहवनीयशब्दोऽपि स्वसमीपं लक्षयति । आहवनीयस्य स्वर्लोकत्वं गार्हपत्याद्यपेक्षया परत्वात् । दैवो वा इति । 'अस्य' यजमानस्य 'एषः' आहवनीयो देवसम्बन्धी 'आत्मा'। अग्निवचनेन यजमानस्याग्नित्वप्राप्तेः । अयमिति च यजमानो निर्दिश्यते । अयं पुनर्मानुष आत्मा । एवं चाहवनीयसमीपेऽभिषिञ्चन्तस्ते ऋत्विजोऽस्य यजमानस्य दैवमात्मानम् 'मर्त्येन' 'आत्मना' 'अनुप्रसजन्ति' मेलयन्ति द्वावप्यात्मानौ संकीर्णौ कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

मा भूद्दक्षिणभागे आहवनीये वाऽभिषेकः । कुत्र तर्हि तस्य करणमित्यत आह—उत्तरत एवैनमिति । ननु त्वदभिमतायामुत्तरस्यां दिश्यभिषेके को वा गुणो लभ्यत इत्यत आह—एषा ह्युभयेषामिति । उदीची प्राचीति । गार्हपत्याद्यपेक्षयोदीच्येव प्राची भवतीत्येवमुक्तम् । गार्हपत्याद्यपेक्षया प्राचीत्वमस्मादनन्तरमाशयः । अभि-षेक्तव्ययजमानस्य द्वौ दैवमानुषावात्मानौ विद्येते । प्राच्युदीच्यौ च देवमनुष्यसम्बन्धिन्यौ । एवं च देव-मनुष्यात्मकस्य यजमानस्याभिषेकस्तत्सम्बन्धिन्योर्दिशोः कर्तव्य इति । 'आयतनम्' इत्यस्यार्थकथनं 'प्रति-ष्ठितम्' इति । स्वायामेवैनमेतद्दिशीति । दिशोऽत्र धनत्वेन विवक्षितत्वात् "स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्" (पा० सू० १।१।३५) इति पर्युदासेन स्वशब्दस्य धनाख्यायां सर्वनामसंज्ञाऽभावेन 'स्वायाम्' इत्यत्र स्याडागमाभावः । न वै स्व आयतन इति । अत्राप्येवमेव स्मिन्नादेशाभावः । न रिष्यतीति । न विनश्यते-दित्यर्थः ॥ १२ ॥

(त्या) आसीनं भूतमभिषिञ्चेत् । (त्रा) आस्तऽइव वै भूतस्तिष्ठन्तं बुभूषन्तं तिष्ठतीव वै बुभूषन्बस्ताजिने पुष्टिकाममभिषिञ्चेत्कृष्णाजिने ब्रह्मवर्चसकाममुभयोरुभयकामं तदुत्तरतः पुच्छस्योत्तरलोम प्राचीनग्रीवमुपस्तृणाति ॥ १४ ॥

(त्या) आस्पृष्टं परिश्रितः । (त्त) तद्यत्कृष्णाजिनमास्पृष्टं परिश्रितो भवति तथो हास्यैष दैव ऽआत्मा कृष्णाजिनेऽभिषिक्तो भवत्यथ यदेनमन्वारब्धमग्निं तिष्ठन्तमभिषिञ्चति तथा हैतस्माद्दैवादभिषेकान्न व्यवच्छिद्यते ॥ १५ ॥

आसीनं भूतमभिषिञ्चेत् । आस्त इव वै भूतः । तिष्ठन्तं बुभूषन्तम् । तिष्ठतीव वै बुभूषन् । बस्ताजिने पुष्टिकाममभिषिञ्चेत् । कृष्णाजिने ब्रह्मवर्चसकामम् । उभयोरुभयकामम् । तदुत्तरतः पुच्छस्योत्तरलोम प्राचीनग्रीवमुपस्तृणाति ॥ १४ ॥

आस्पृष्टं परिश्रितः । तद्-यत्कृष्णाजिनमास्पृष्टं परिश्रितो भवति-तथो हास्यैष दैव आत्मा कृष्णाजिनेऽभिषिक्तो भवति । अथ यदेनमन्वारब्धमग्निं तिष्ठन्तमभिषिञ्चति-तथा हैतस्माद्दैवादभिषेकान्न व्यवच्छिद्यते ॥ १५ ॥

अथ प्राप्तैश्वर्यस्य प्राप्स्यमानैश्वर्यस्य च यजमानस्याभिषेकसस्थानविशेषं विधत्ते-आसीनं भूतमिति[1] । 'भूत.' प्राप्तैश्वर्यः । सर्वैश्वर्येषु प्राप्तेषु प्रयत्नधैर्येणासीन इव भवतीति तम् 'आसीनम् अभिषिञ्चेत्' । ऐश्वर्यं प्राप्तुमिच्छन् बुभूषन् स चोक्तवैपरीत्येन 'तिष्ठन्निव' भवतीति तिष्ठन्त तमभिषिञ्चेदित्यर्थः । फलविशेषानुरोधेन धर्मविशेषेऽभिषेक विधत्ते-बस्ताजिने पुष्टिकाममिति[2] । उत्तरत एवैनमभिषिञ्चेदित्युत्तरदिङ्मात्र विहितम् । ततश्च तत्र विवक्षितस्थानादन्यदपि प्रसज्यत इति विवक्षितस्थानसस्थानविशेषविशिष्टं कृष्णाजिनास्तरणं विधत्ते-उत्तरतः पुच्छस्येति । अग्नेः पुच्छभागस्योत्तरतः ॥ १४ ॥

आस्पृष्टं परिश्रित इति । 'परिश्रितः' इति तृतीयार्थे षष्ठी । आङीषदर्थे । 'परिश्रितः' किञ्चित्स्पृष्टमित्यर्थः । कृष्णाजिनस्य परिश्रिता स्पर्शो यजमानसबन्धिदैवात्माऽभिषेकहेतुर्भवतीति प्रशसति-तथोइति । प्रकारान्तरेणापि दैवस्यात्मनोऽभिषेक सिद्ध दर्शयति-अथ यदेनमिति । 'अग्निम्' 'अन्वारब्धम्' स्पृष्टवन्तम् तिष्ठन्तमभिषिञ्चतीति यत् तेनासौ यजमानो 'दैवादभिषेकात् न व्यवच्छिद्यते' दैवात्मसंबन्धिनोऽभिषेकान्न परिक्षीयते-स्वकीयदैवात्मनोऽग्नेः सस्पर्शेनाभिषेकसम्बन्धादित्यर्थः ॥ १५ ॥

१-सुवं यस्य परिश्रित्सु कृष्णाजिनमास्तीर्य पुच्छादुत्तरत लोमेत्तर. कृत्वा । अभिषेकस्थानमस्योत्तर.१ सीदेदस्वे वा स्थानकेप्सिकनांति श्रुते. । तत्राभिषिच्यते ब्रह्मवर्चसकामश्चेत्वन्वारब्धो देवस्य त्वेति । तिष्ठन् बुभूषु । भूत उपविष्टः । का० श्रौ० सू० १८ । ७२-७६ । २-बस्तचर्मणि पुष्टिकामः । उभयेष्वुभयो. । एके दक्षिणतश्चित्ये वा । का. श्रौ. सू. १८ । ७७-७८ ॥

(तिऽग्नौ)अग्नौ हुत्वाऽथैनमभिषिञ्चति । दैवो वाऽअस्यैषऽआत्मा मानुषोऽयं देवाऽउ वाऽअग्रेऽथ मनुष्यास्तस्मादग्नौ हुत्वाऽथैनं तस्यैव परिशिष्टेनाभिषिञ्चत्यत्र तᳬं स्रुवमनुप्रास्यति ॥ १६ ॥

(त्य) अथैनं दक्षिणं बाहुमनुपर्यावृत्याभिषिञ्चति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याᳬं सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेः साम्राज्येनाभिषिञ्चामीति वाग्वै सरस्वती तस्याऽ इदᳬं सर्वं यन्त्रᳬं सवितृप्रसूतऽ एवैनमेतदनेन सर्वेण सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेः साम्राज्येनाभिषिञ्चत्यत्र तं चमसमनुप्रास्यति यदत्र विलिप्तं तन्नेद्बहिर्धाऽग्नेरसदिति ॥ १७ ॥

अग्नौ हुत्वाऽथैनमभिषिञ्चति । दैवो वा अस्यैष आत्मा, मानुषोऽयम् । देवा उ वा अग्रे, अथ मनुष्याः । तस्मादग्नौ हुत्वाऽथैनं तस्यैव परिशिष्टेनाभिषिञ्चति । अत्र तं स्रुवमनुप्रास्यति ॥ १६ ॥

अथैनं दक्षिणं बाहुमनुपर्यावृत्याभिषिञ्चति । "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेः साम्राज्येनाभिषिञ्चामि"–(वा. सं. १८ । ३७) इति । वाग्वै सरस्वती । तस्या इदं सर्वं यन्त्रम् । सवितृप्रसूत एवैनमेतदनेन सर्वेण सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेः साम्राज्येनाभिषिञ्चति । अत्र तं चमसमनुप्रास्यति । यदत्र विलिप्तम्–तन्नेद्बहिर्धाऽग्नेरसदिति ॥ १७ ॥

अग्नेर्यजमानदैवात्मत्वमुपजीव्य पार्थादिहोमस्याऽभिषेकस्य च पौर्वापर्यमुपपादयति–अग्नौ हुत्वेति । तस्यैव परिशिष्टेनेति । तस्यैव हुतद्रव्यस्य परिशिष्टेनांशेनाभिषिञ्चति । अस्मिन्नवसरे तमौदुम्बरं होमसाधनभूतं स्रुवमनुप्रास्येत् तत्कार्यस्य होमस्य सम्पन्नत्वादित्याह–अत्रेति ॥ १६ ॥

अथास्य यजमानस्य " देवस्य त्वा " इत्यादिना मन्त्रेणाभिषेकमाह–अथेति । स्रुवस्यानुप्रासनं होमानन्तरमेव कृत्वा पश्चात्कृष्णाजिनास्तरणादिकं क्रियते । अत एव कात्यायनः–" स्रुवं प्रास्य परिश्रित्सु कृष्णाजिनमास्तीर्य "(का.श्रौ.सू.१८।७१–७२) इति । एवं चात्राथशब्देन कृष्णाजिनास्तरणादिकार्यानन्तर्यमुच्यते । दक्षिणं बाहुमनुपर्यावृत्येति । यजमानस्य दक्षिणबाहुसमीपं गत्वेत्यर्थः । अभिषेकमन्त्रं व्याचष्टे–वाग्वै सरस्वतीति । तस्या वागात्मिकायाः सरस्वत्या इदं सर्वमपि जगत् यन्त्रं नियम्यं भवति । सर्वस्यापि वाग्विषयस्यैव सतो व्यवहारार्हत्वात् । एवं च सति सवितुर्देवस्यानुज्ञया अश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां ' यन्तुः ' इति ङीबभावश्छान्दसः । नियन्त्र्या वाग्रूपायाः सरस्वत्या नियम्येन समस्तजगद्रूपेणाग्नेः साम्राज्येन हेतुना त्वामभिषिञ्चामीति मन्त्रस्यार्थः । एतन्मंत्रप्रयोगादध्वर्युः सवितृप्रसूत एव अनेन सर्वेण सर्वजगदात्मकेन नियन्त्र्या वाग्रूपायाः सरस्वत्या नियम्येनाग्नेः साम्राज्येन हेतुनाऽभिषिक्तवान्भवति । अभिषेकार्थत्वाच्चमसस्येदानीतनस्य चाभिषेकलक्षणकार्यस्य निष्पन्नत्वात्तं चमसमग्नौ प्रक्षिपेदित्याह–अत्र तं चमसमिति । अन्यत्राप्रक्षेपेणाग्नावेव प्रक्षेपे कारणमाह–यदत्रेति ॥ १७ ॥

तं वै मध्ये पार्थानामभिषिञ्चति । संवत्सरो वै पार्थानि संवत्सरस्यैवैनमेतन्मध्यतऽआदधाति षट् पुरस्ताज्जुहोति षडुपरिष्टात्षड्वाऽऋतवऽऋतुभिरेवैनमेतत्सुपुवाणमुभयतः परिगृह्णाति बृहस्पतिः पूर्वेषामुत्तमो भवतीन्द्रऽउत्तरेषां प्रथमो ब्रह्म वै बृहस्पतिः क्षत्रमिन्द्रो ब्रह्मणा चैवैनमेतत्क्षत्रेण च सुपुवाणमुभयतः परिगृह्णाति ॥ १८ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ९-३-२ ॥ (३. ४.) ॥
इति तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ । ३ ॥

तं वै मध्ये पार्थानामभिषिञ्चति । सम्वत्सरो वै पार्थानि । सम्वत्सरस्यैवैनमेतन्मध्यत आदधाति । षट् पुरस्ताज्जुहोति, षडुपरिष्टात् । षड्वाऽऋतवः । ऋतुभिरेवैनमेतत् सुपुवाणमुभयतः परिगृह्णाति । बृहस्पतिः पूर्वेषामुत्तमो भवति, इन्द्र उत्तरेषां प्रथमः । ब्रह्म वै बृहस्पतिः, क्षत्रमिन्द्रः । ब्रह्मणा चैवैनमेतत्क्षत्रेण च सुपुवाणमुभयतः परिगृह्णाति ॥ १८ ॥

अभिषकस्य पूर्वोत्तरपार्थमध्यवर्तित्वं प्रशंसति–तं वै मध्य इति । पूर्वोत्तराणि पार्थानि मिलित्वा द्वादश भवन्ति । संवत्सरश्च द्वादशमासात्मकः । एव सति द्वादशपार्थानां सवत्सरात्मकत्वात्पार्थमध्याभिषेकेण ' एनम् ' यजमानं ' सवत्सरस्य ' मध्य एव निदधाति । पार्थानां पृथक् षट्संख्यां प्रशंसति–षट् पुरस्तादिति[1] । पूर्वपार्थमन्त्राणामुत्तममन्त्रे बृहस्पतिः प्रतिपाद्यते, उत्तरपार्थमन्त्राणामादिमे मन्त्रे इन्द्रः प्रतिपाद्यते । अतस्तयोस्तथाविध्यं प्रशंसति–बृहस्पतिः पूर्वेषामिति ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे
तृतीयेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (९-३-४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताम्भोधींश्च सीरीत्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥ २ ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमचलमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान्गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनघः शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे तृतीयोऽध्यायः ॥ ९-३ ॥

१-शस्त्र चमसमिमाय स्वाहेति षड् जुहोति प्रतिमन्त्रम् । का. श्रौ. सू. १८ । ८० ।

अथ चतुर्थाऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

तृतीयप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

८४३

अथातो राष्ट्रभृतो जुहोति । राजानो वै राष्ट्रभृतस्ते हि राष्ट्राणि बिभ्रत्येता ह देवताः सुताऽएतेन सवेन येनैतत्सोष्यमाणो भवति ता ऽएवैतत्प्रीणाति ताऽअस्माऽइष्टाः प्रीताऽ एतᳪं सवमनुमन्यन्ते ताभिरनुमतः सूयते यस्मै वै राजानो राज्यमनुमन्यन्ते स राजा भवति न स यस्मै न तद्यद्राजानो राष्ट्राणि बिभ्रति राजान ऽउऽएते देवास्तस्मादेता राष्ट्रभृतः ॥ १ ॥

अथ राष्ट्रभृद्धोमः ।

अयातो राष्ट्रभृतो जुहोति । राजानो वै राष्ट्रभृतः । ते हि राष्ट्राणि बिभ्रति । एता ह देवताः सुता एतेन सवेन । येनैतत्सोष्यमाणो भवति–ता एवैतत्प्रीणाति । ता‌ऽ अस्मा इष्टाः प्रीता एतं सवमनुमन्यन्ते । ताभिरनुमतः सूयते । यस्मै वै राजानो राज्यमनुमन्यन्ते–स राजा भवति । न सः–यस्मै न । तद् यद्राजानो राष्ट्राणि बिभ्रति, राजान उ एते देवाः । तस्मादेता राष्ट्रभृतः ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ राष्ट्रभृतां होमं विधत्ते–अथात इति । 'राष्ट्रभृतो जुहोति' राष्ट्रभृदाख्यान् होमान् कुर्यात् । राष्ट्रभरणसाधारण्येनैतेषां राष्ट्रभृतां राजत्वमाह–राजानो वा इति । अथ किमर्थमयं राष्ट्रभृतां होम इति तत्राह–एता ह देवता इति । अत्र एता देवताः पूर्वमभिषिक्ता इति कथनादेतदुपयोगित्वेन अनन्तरं राजत्वमुक्तम् । ननु चात्र येनैतत्सोष्यमाणो भवतीति लृट्प्रत्ययः प्रयुज्यते । स च भविष्यति । न चात्राभिषेको भविष्यति काले क्रियते तस्य पूर्वमेव संपादितत्वात् । एवं च कथमेतत्संगच्छत इति ? उच्यते । अभिषेकात्पूर्वो यः कालस्तदपेक्षायां लृट्प्रत्ययप्रयोगः । एवं तर्हि ता एवैतत्प्रीणाति ताभिरनुमतः सूयते इत्येतन्नोपपद्यते–कुतः ! न खलु अभिषेकात्पूर्वमेतासां प्रीणनार्थं होमः क्रियते । अप्रीणिताश्च नानुमन्यन्ते इति । नैष दोषः । अभिषेकात्पूर्वमेतद्देवताऽनुमत्यभावेऽपि इदानीमनेन होमेन प्रीणिताः प्राक् सम्पादितमभिषेकमनुमन्यन्ते । ततः स यजमानस्ताभिरनुमत एवाभिषिक्तो भवति । अन्यथाऽभिषेकेऽप्येतद्देवतानुमतिविरहेणानभिषिक्तप्रायो भवतीत्यर्थः । अथवा "अथ स्पर्शान्जुहोति । एष वै स सवः" इति परस्तादप्यभिषेको (त्रयोदशकण्डिकायाम्) वक्ष्यते तत्कालाभिप्रायं लृट्प्रत्ययः । अथैतेषां राष्ट्रभृत्संज्ञाप्राप्तिं दर्शयति–तद्यद्राजान इति । 'राजानो वै राष्ट्रभृतः' इति राजत्वस्योक्तत्वात् एते देवा राजानः । राजानश्च राष्ट्राणि बिभ्रति । यत एवं तस्मादेता राष्ट्रभृतः । पूर्वं राष्ट्रभरणेन राजत्वमुक्तम् । इदानीं तु राजत्वमुपजीव्य राष्ट्रभृत्संज्ञत्वमुच्यते ॥ १ ॥

१–इत्यत्रत्यं निबद्धं जुहोत्यूत्तरादिति प्रतिपादकाः राष्ट्रभृतो ब्रह्मद्वादशः पूर्वः पूर्वो मंत्रः । का. श्रौ. सू. १८।८१।

(तो) युद्धेवैता राष्ट्रभृतो जुहोति । प्रजापतेर्विस्रस्तान्मिथुनान्युदक्रामन्ग-न्धर्वाप्सरसो भूत्वा तानि रथो भूत्वा पर्यगच्छत्तानि परिगत्यात्मन्न-धत्तात्मन्नकुरुत तथैवैनान्ययमेतत्परिगत्यात्मन्धत्तऽआत्मन्कुरुते ॥ २ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रँसत । (ता) अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ यान्यस्मात्तानि मिथुनान्युदक्रामन्नेतास्ता देवता याभ्य एतज्जुहोति ॥३॥

गन्धर्वाप्सरोभ्यो जुहोति । गन्धर्वाप्सरसो हि भूत्वोदक्रामन्नथो गन्धेन च वै रूपेण च गन्धर्वाप्सरसश्चरन्ति तस्माद्यः कश्च मिथुनमुपप्रैति गन्धं चैव स रूपं च कामयते ॥ ४ ॥

यद्धेवैता राष्ट्रभृतो जुहोति । प्रजापतेर्विस्रस्तान्मिथुनान्युदक्रामन्—गन्धर्वाप्सरसो भूत्वा । तानि रथो भूत्वा पर्यगच्छत् । तानि परिगत्यात्मन्नधत्त, आत्मन्नकुरुत । तथैवैनान्ययमेतत्परिगत्या-त्मन्धत्ते, आत्मन्कुरुते ॥ २ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रंसत—अयमेव सः—योऽयमग्निश्चीयते । अथ यान्यस्मात्तानि मिथुनान्यु-दक्रामन्—एतास्ता देवताः—याभ्य एतज्जुहोति ॥ ३ ॥

गन्धर्वाप्सरोभ्यो जुहोति । गन्धर्वाप्सरसो हि भूत्वोदक्रामन् । अथो गन्धेन च वै रूपेण च गन्धर्वाप्सरसश्चरन्ति । तस्माद्यः कश्च मिथुनमुपप्रैति—गन्धं चैव स रूपं च कामयते ॥ ४ ॥

प्रकारान्तरेण राष्ट्रभृता होमं प्रशंसति—यद्धेवैता इति । पूर्वं ' विस्रस्तात्प्रजापतेः ' ' गन्धर्वाप्सरसो भूत्वो-त्क्रान्तानि ' मिथुनानि ' प्रजापतिः स्वयं ' रथो भूत्वा तानि ' परिगत्यात्मनि धृतवान्, धृत्वा च पुनर्यथा मोत्क्रामेयुस्तथा कृतवान् । अतश्च राष्ट्रभृतां होमेन यजमानोऽपि तथैव कुरुते ॥ २ ॥

ननु कथमग्नौ राष्ट्रभृतां होमेन प्रजापतेर्मिथुननिधानं घटत इति तत्राह—स यः स प्रजा-पतिरिति ॥ ३ ॥

गन्धर्वाप्सरोरूपेणोत्क्रमणात्तदुद्देशेन होमो युज्यत इत्याह—गन्धर्वाप्सरोभ्यो जुहोतीति । अथ गन्धर्वा-प्सरःशब्दानुसारेण तदीयमिथुनत्वं दर्शयति—अथो गन्धेनेति । ' गन्धेन च वै रूपेण च गन्धर्वाप्सरसश्च-रन्ति ' इत्यनेन गन्धर्वशब्दोऽप्सरःशब्दश्च निरुच्यते । गन्धेन विशन्तीति गन्धर्वाः । अप्शब्देन रूपमभि-धीयते, तेन विशिष्टाः सरन्तीति अप्सरसः, ते च ताश्च गन्धर्वाप्सरसः । गन्धर्वाप्सरःशब्दयोः पृषोदरादित्वात्—वर्णागमादिविधानेनोक्त एवार्थे साधुत्व द्रष्टव्यम् । तस्माल्लोके यः कश्चिदपि मिथुनमुपगच्छति । अत्र मिथुनशब्देन मिथुनभावः स्त्री चाभिधीयते । ' सः ' पुरुषो ' गन्धं चैव रूपं च कामयते ' एवं च गन्धर्वाप्सरःशब्दानुसारेण गन्धर्वाप्सरसो मिथुनत्वं दर्शितं भवति ॥ ४ ॥

मिथुनानि जुहोति । मिथुनाद्धाऽअधि प्रजातिर्यो वै प्रजायते स राष्ट्रं भवत्यराष्ट्रो वै स भवति यो न प्रजायते तद्यन्मिथुनानि राष्ट्रं बिभ्रति मिथुना ऽउऽएते देवास्तस्मादेता राष्ट्रभृतऽ आज्येन द्वादशगृहीतेन ताऽउ द्वादशैवाहुतयो भवन्ति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥

पुꣳसे पूर्वस्मै जुहोति । (त्य) अथ स्त्रीभ्यः पुमाꣳसं तद्वीर्येणात्यादधात्येकस्माऽइव पुꣳसे जुहोति बह्वीभ्यऽइव स्त्रीभ्यस्तस्मादप्येकस्य पुꣳसो बह्व्यो जाया भवन्त्युभाभ्यां वषट्कारेण च स्वाहाकारेण च पुꣳसे जुहोति स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्यः पुमाꣳसमेव तद्वीर्येणात्यादधाति ॥ ६ ॥

(त्य) ऋताषाडृतधामेति । सत्यसाट् सत्यधामेत्येतदग्निर्गन्धर्वस्तस्यौ-

---

मिथुनानि जुहोति । मिथुनाद्धा अधि प्रजातिः । यो वै प्रजायते-स राष्ट्रं भवति । अराष्ट्रं वै स भवति-यो न प्रजायते । तद्यन्मिथुनानि राष्ट्रं बिभ्रति, मिथुना उ एते देवाः-तस्मादेता राष्ट्रभृतः । आज्येन द्वादशगृहीतेन । ता उ द्वादशैवाहुतयो भवन्ति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥

पुंसे पूर्वस्मै जुहोति, अथ स्त्रीभ्यः । पुमांसं तद्वीर्येणात्यादधाति । एकस्मा इव पुंसे जुहोति, बह्वीभ्य इव स्त्रीभ्यः । तस्मादप्येकस्य पुंसो बह्व्यो जाया भवन्ति । उभाभ्यां-वषट्कारेण च, स्वाहाकारेण च पुंसे जुहोति । स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्यः । पुमांसमेव तद्वीर्येणात्यादधाति ॥ ६ ॥

" ऋताषाडृतधामा "-इति । सत्यसाट् सत्यधामेत्येतत् । " अग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषध-

---

पुनः प्रकारान्तरेणैतासां राष्ट्रभृत्संज्ञासम्बन्धं दर्शयति-मिथुनानि जुहोतीति । ' प्रजातिः ' प्रकर्षेण जननं पुत्रपौत्रादीनामुत्पत्तिः सा मिथुनादेव भवति खलु । अतश्च यो वै पुरुषः प्रजायते पुत्रपौत्रादिरूपतया विविधं जायते स एव राष्ट्रं भवति । तस्य प्रजाबाहुल्येन राष्ट्रसाधनसामर्थ्यात् । यस्तु न प्रजायते स राष्ट्रं न भवति, तस्य प्रजाभावेन राष्ट्रसाधनसामर्थ्याभावात् । एवं च मिथुनानां राष्ट्रभृत्त्वात् मिथुनभूतानामेतेषां देवानामपि राष्ट्रभृत्त्वमित्यर्थः । प्रकृतहोमे द्रव्यं तत्परिमाणं च विधत्ते-आज्येन द्वादशगृहीतेनेति । प्रकृतगणद्वयानुसारेण ता द्वादशैवाहुतयो भवन्ति । तस्य द्वादशेत्यस्य ब्राह्मण " द्वादश मासाः संवत्सरः "-इत्यादिना प्रयुक्तमित्याह-ता उ द्वादशैवेति ॥ ५ ॥

मन्त्रे तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहेत्याम्नानात् तेनैव क्रमेण होमं प्रशंसति-पुंसे पूर्वस्मा इति । तत्तेन प्रथमं होमेन स्त्रीभ्यः पुमांसं वीर्येणात्यादधाति अतिशयितं करोति । तस्मै स्वाहा ताभ्यः स्वाहेत्युक्तां स्त्रीपुंसयोः सङ्ख्यां प्रशंसति-एकस्मा एवेति । वषट्कारस्वाहाकाराभ्यां पुंसे हूयते । स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्यो हूयते । एवं च प्रधानतन्द्राधिक्यात्स्त्रीभ्यः पुमांसं वीर्याधिकं कृतवान् भवतीत्याह-उभाभ्यामिति । उभशब्दार्थं दर्शयति-वषट्कारेण च स्वाहाकारेण चेति । वाडिति परोक्षो वषट्कार इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

अथ क्रमेण मन्त्रान्व्याचिख्यासुरत्र प्रथममन्त्रे ऋताषाडृतधामेत्यत्र ऋतशब्दस्य सत्यमर्थ इत्याह-

पधयोऽप्सरसऽ इत्यग्निर्ह गन्धर्वऽ ओषधिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम मुदो नामेत्योषधयो वै मुदऽओषधिभिर्हीदꣳ सर्वं मोदते स नऽ इदं ब्रह्म क्षत्त्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्ताभ्यः स्वाहेति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

सꣳहित ऽइति । (त्य) असौ वाऽ आदित्यः सꣳहित ऽएष ह्यहोरात्रे संदधाति विश्वसामेत्येष ह्येव सर्वꣳ साम सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरसऽ इति सूर्यो ह गन्धर्वो मरीचिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामायुवो नामेत्यायुवाना ऽइव हि मरीचयः प्लवन्ते स न ऽइदं ब्रह्म क्षत्त्रं पात्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ८ ॥

योऽप्सरसः "–इति । अग्निर्ह गन्धर्वः–ओषधिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम । "मुदो नाम "–इति । ओषधयो वै मुदः । ओषधिभिर्हीदं सर्वं मोदते । " स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्, ताभ्यः स्वाहा "–(वा. सं. १८ । ३८) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥७॥

" संहितः "–इति । असौ वा आदित्यः संहितः । एष ह्यहोरात्रे सन्दधाति । " विश्वसामा "–इति । एष ह्येव सर्वं साम । " सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरसः "–इति । सूर्यो ह गन्धर्वो मरीचिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम । " आयुवो नाम "–इति । आयु-

---

ऋताषाडिति । यतोऽग्निरेव गन्धर्व ओषधिभिरेवाप्सरोभिः सह मिथुनभावेनोचक्राम । अत उच्यते मन्त्रेण–अग्निर्ह गन्धर्व इति । व्रीह्यादिभिरोषधिभिरिदं सर्वं जगन्मोदत इति ओषधयो मुदः । अत उक्तं मुदो नामेत्याह–मुदो नामेतीति । वषट्कारस्वाहाकारयोर्ब्राह्मणं "वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते" (श.प.९।१।२।१४) इत्येव प्रागेवोक्तमित्याह–तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहेति तस्योक्तो बन्धुरिति । अत्रैव मन्त्रविभागः । यान्यत्र पुंल्लिङ्गानि पदानि तान्येकवाक्यतामुपनेयानि, एवं स्त्रीलिङ्गान्यपि ।"ऋताषाडृतधामाऽग्निर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्र पातु तस्मै स्वाहा वाट्" इति पूर्वो मन्त्रः । "तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहा" इत्युत्तरो मन्त्रः। तस्यौषधय इति साकाङ्क्षत्वात्–'ऋताषाडृतधामाऽग्निर्गन्धर्वः' इत्यनुवर्तते । ऋतं सत्यं सहत इति ऋताषाट् " छन्दसि सहः "–(पा. सू. ३ । २ । ६३) इति ण्विप्रत्ययः । " नहिवृति० " (पा. सू. ६ । ३ । ११६) इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । ऋतं धाम यस्यासौ ऋतधामाऽग्निरेव यो गन्धर्वः स नोऽस्मत्संबन्धिनो यजमानस्य ' इदं ब्रह्म ' ब्राह्मणजातिं ' क्षत्रम् ' क्षत्रियजातिं च पातु, तस्मा अग्नये गन्धर्वाय ' इदम् ' हविः स्वाहा वाट् इति शब्दद्वयमपि सम्प्रदानार्थे, स्वाहा वाट् दत्तमस्त्विति प्रथमस्यार्थः । ऋताषाट् ऋतधामा योऽग्निर्गन्धर्वोऽस्ति तस्य मुदो नाम या ओषधय एवाप्सरसः सन्ति ताभ्य इदम् हविः स्वाहा सुहुतमस्त्विति द्वितीयस्यार्थः । उत्तरत्र सर्वत्राप्येवमेव योजना ॥ ७ ॥

अहोरात्रयो. सन्धाधायकत्वेन संहितशब्दोऽयमादित्यसमवेतार्थ इत्याह–असौ वा आदित्य इति । " य एष एतस्मिन्मण्डलेऽर्चिर्दीप्यते तानि सामानि " इत्यादिश्रुतेः एष एव ' आदित्यः ' ' सर्वं साम '

सुषुम्ण ऽइति । सुयज्ञिय ऽइत्येतत्सूर्य्यरश्मिरिति सूर्य्यस्येव हि चन्द्रमसो रश्मयश्चन्द्रमा गन्धर्व्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरस ऽइति चन्द्रमा ह गन्धर्वो नक्षत्रैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम भेकुरयो नामेति भाकुरयो ह नामैते भार्ठ्ठ हि नक्षत्राणि कुर्व्वन्ति स न ऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पात्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

(रि) इषिर ऽइति । क्षिप्र ऽइत्येतद्विश्वव्यचा इत्येष हीदर्ठ्ठ सर्व्वं व्यचः करोति व्वातो गन्धर्व्वस्तस्यापोऽअप्सरस ऽइति व्वातो ह गन्धर्वोऽद्भि- रप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामोर्जो नामेत्यापो वाऽऊर्ज्जोऽद्भ्यो ह्यूर्ज्जायते स न ऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पात्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १० ॥

वाना इव हि मरीचयः प्लवन्ते । " स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु "-(वा. सं. १८ । ३९) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ८ ॥

" सुषुम्णः "-इति । सुयज्ञिय इत्येतत् । " सूर्यरश्मिः "-इति । सूर्यस्येव हि चन्द्रमसो रश्मयः । " चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसः "-इति । चन्द्रमा ह गन्धर्वो नक्षत्रैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम । " भेकुरयो नाम "-इति । भाकुरयो ह नामैते । भां हि नक्षत्राणि कुर्वन्ति । " स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु "-(वा० सं० १८ । ४०) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

" इषिरः "-इति । क्षिप्र इत्येतत् । " विश्वव्यचाः "-इति । एष हीदं सर्वं व्यचः करोति । " वातो गन्धर्वस्तस्यापोऽप्सरसः "-इति । वातो ह गन्धर्वोऽद्भिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम । " ऊर्जो नाम "-इति । आपो वा ऊर्जः । अद्भ्यो ह्यूर्जायते । " स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु "-(वा० सं० १८ । ४१) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ १० ॥

बन्धुः । अत उच्यते विश्वसामेत्याह-विश्वसामेतीति । विश्वं साम यस्यासौ वि [illegible]सामा । तदुक्तोरमेदमभिप्रायो- क्तम् ' एष ह्येव सर्वं साम ' इति । यतो मरीचय आयुवाना इव प्लवन्ते अ [illegible] उक्तम् आयुवो नामेत्याह- आयुवो नामेतीति । शिष्टं पूर्ववत् ॥ ८ ॥

सुम्नशब्देन सुखस्याभिधानात् सुखस्य च यज्ञसाधनत्वेन यज्ञार्हत्वात् ' भविष ' इत्यनमर्थो विवक्षितः सुम्नशब्देनेत्याह-सुषुम्ण इति सुयज्ञिय इत्येतदिति । प्रकाशमानत्वसामान्येन चन्द्ररश्मयः सूर्यरश्मयः इव भवन्तीति, चन्द्रः सूर्यरश्मिरित्यभिप्रेत इत्याह-सूर्यरश्मिरितीति । भेकुरयो नामेतीति । ' नक्षत्राणि ' नामेत्यानि ' कुर्वन्ति ' इति ' भाकुरयः ' भाकुरय एव भेकुरयः, आकारस्य च एकारः । गतमन्यत् ॥९॥

" इष गतौ " (धा. पा. भ्वा. आ. ६१२) इत्यस्मादौणादिके किरच् प्रत्यये ' इषिर ' इति भवति ।

(भु) भुज्युः सुपर्णऽ इति। यज्ञो वै भुज्युर्यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि भुनक्ति यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा ऽअप्सरसऽ इति यज्ञो ह गन्धर्वो दक्षिणाभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम स्तावा नामेति दक्षिणा वै स्तावा दक्षिणाभिर्हि यज्ञ स्तूयतेऽथो यो वै कश्च दक्षिणां ददाति स्तूयतऽएव स स न ऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पात्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥ (अर्धप्रपाठकः ॥ कं० ४८) ॥

प्रजापतिर्विश्वकर्मेति। प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा स हीदꣳ सर्वमकरोन्मनो गन्धर्वस्तस्यऽऋक्सामान्यप्सरस ऽइति मनो ह गन्धर्वऽऋक्सामैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेष्टयो नामेत्यृक्सामानि वाऽएष्टयऽऋक्सामैर्ह्याशासतऽइति नोऽस्त्वित्थं नोऽस्त्विति स न ऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पात्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १२ ॥

"भुज्युः सुपर्णः"—इति। यज्ञो वै भुज्युः। यज्ञो हि भूतानि भुनक्ति। "यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसः"—इति। यज्ञो ह गन्धर्वो दक्षिणाभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम। "स्तावा ना..."—इति। दक्षिणा वै स्तावाः। दक्षिणाभिर्हि यज्ञः स्तूयते। अथो यो वै कश्च दक्षिणां ददाति—स्तूयत एव सः। "स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु"—(वा. सं. १८। ४२) इति। तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

"प्रजापतिर्विश्वकर्मा"—इति। प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा। स हीदं सर्वमकरोत्। "मनो गन्धर्वस्तस्यऽऋक्सामान्यप्सरसः"—इति। मनो ह गन्धर्व ऋक्सामैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम। "एष्टयो नाम"—इति। ऋक्सामानि वा एष्टयः। ऋक्सामैर्ह्याशासते। इति नोऽस्तु, इत्थं नोऽस्त्विति। "स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु"—(वा० सं० १८। ४३) इति। तस्योक्तो बन्धुः ॥ १२ ॥

अतर्श्चतेन क्षिप्र इत्येतदुक्तं भवतीत्याह—इषिर इतीति। यतश्चैष वायुरिदं सर्वमपि व्यचो व्याप्तं करोति। अत उक्तं विश्वव्यचा इत्याह—विश्वव्यचा इतीति। अद्भ्य. सकाशादूर्क् 'अन्नं जायत इति आप एवोर्जः। अत उक्तम् आप ऊर्जो नामेत्याह—ऊर्जो नामेतीति ॥ १० ॥

'यज्ञो हि' वृष्ट्यादिसम्पादनेन 'सर्वाणि भूतानि भुनक्ति' रक्षतीति भुज्युशब्दो यज्ञे समवेतार्थ इत्याह—यज्ञो वा इति। यज्ञः खलु दक्षिणाभिः प्रशस्यते। साधुजातो यज्ञोऽयमिति स्वीकृतदक्षिणैर्ऋत्विग्भिः स्तूयमानत्वात्। किञ्च 'यो वै कश्चन' 'दक्षिणां ददाति' सोऽपि प्रतिग्रहीतृभिः स्तूयते। अत इत्थं स्तुतिहेतुत्वाद्दक्षिणाः स्तावा नामेत्याह—दक्षिणा वै स्तावा इति। व्यत्ययेन घञ् प्रत्ययः ॥ ११ ॥

यतः प्रजापतिरिदं सर्वमकरोत्, अतः प्रजापतिर्विश्वकर्मा। अत उक्तम् प्रजापतिर्विश्वकर्मेत्याह—प्रजापति-

(इ) अथ रथशीर्षं जुहोति । (त्ये) एष वै स सवऽ एतद्वै तत्सूयते यमस्मै समेता देवताः सवमनुमन्यन्ते याभिरनुमतः सूयते यस्मै वै राजानो राज्यमनुमन्यन्ते स राजा भवति न स यस्मै नाज्येन पञ्चगृहीतेन ताऽउ पञ्चैवाहुतयो हुता भवन्ति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १३ ॥

शीर्षतः । शीर्षतो वाऽअभिषिच्यमानोऽभिषिच्यतऽउपरि धार्यमाणऽउपरि हि स यमेतदभिषिञ्चति समानेन मन्त्रेण समानो हि स यमेतदभिषिञ्चति सर्वतः परिहारꣳ सर्वतऽएवैनमेतदभिषिञ्चति ॥ १४ ॥

अथ रथशीर्षं जुहोति—एष वै स सवः । एतद्वै तत्सूयते—यमस्मै समेता देवताः सवमनुमन्यन्ते । याभिरनुमतः सूयते । यस्मै वै राजानो राज्यमनुमन्यन्ते—स राजा भवति । न सः—यस्मै न । आज्येन पञ्चगृहीतेन । ता उ पञ्चैवाहुतयो हुता भवन्ति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ १३ ॥

शीर्षतः । शीर्षतो वा अभिषिच्यमानोऽभिषिच्यते । उपरि धार्यमाणे । उपरि हि सः—यमेतदभिषिञ्चति । समानेन मन्त्रेण । समानो हि सः—यमेतदभिषिञ्चति । सर्वतः परिहारम् । सर्वत एवैनमेतदभिषिञ्चति ॥ १४ ॥

विश्वकर्मेतीति । मनो गन्धर्व इति । प्रजापतेर्मनस्त्वं मनोऽवगतिमुक्तावात् । एष्टयो नामेति । इत्येत- रुक्त नोऽस्तु इत्य नोऽस्त्विति । 'अस्मामिर्यासाते' इत्यत्र इन्द्रमागमयति शार् इष्टयः आ इष्ट 'एष्टयः' । 'उपकामेष्टयः' इत्यत्र "ओमाङोश्च" (पा. सू. ६ । १ । ९५) इति पररूपम् । गतमन्यत् ॥ १२ ॥

राष्ट्रभृद्धोमानन्तरं रथशिरसि होमं विधत्ते—अथेति । प्रकृतहोमं यजमानाय सवात्मना प्रशंसति—एष वै स सव इति । अस्मै यजमानाय य सवं सम्पादयति स सव एष एव । एतद्वै तत्सूयते इत्ययमे- वार्थो विविच्यते । स एव सवः क्रियते इत्यर्थः । एतत्तदिति—धात्वर्थविशेषणत्वात्नपुंसकत्वम् । 'याभिरनु- मतः सूयते' यजमानश्च तदेव 'एता देवता' 'तम्' 'एतम्' 'सवमनुमन्यन्ते' । अस्य होमस्य यजमानाभिषेक- मनुजानन्त्यो देवता एत होमात्मकं सवमनुमन्यन्त इत्यर्थः । तस्योक्तो बन्धुरिति । "यजतिरिति कोऽसि; पञ्चर्तवः संवत्सरः" इत्यादिरूपं ब्राह्मणं प्रागेवोक्तमित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ १३ ॥

अभिषिच्यमानस्य शिरसः सकाशादेव तदभिषेकाद्रथशिरसो होमः प्रशस्यते इत्याह—शीर्षत इति । अभिषेकावसरे यजमानः कृष्णाजिनादेरुपरि स्थित एवाभिषिच्यत इत्यत आह—उपरि धार्यमाण इति । रथशिर- सीति शेषः । अभिषिच्यमानस्य यजमानस्यैकत्वात्स यथान्याहुतयश्च एकेन मंत्रेण क्रियेरन्नित्याह—समानेन मंत्रे- णेति । सर्वत एवैतस्य यजमानस्याभिषेको यथा स्यादिति प्रादक्षिण्येन क्रमेण सर्वतः परिहृत्य जुहुयादित्याह— सर्वतः परिहारमिति ॥ १४ ॥

१–पञ्चगृहीतं च रथशीर्ष्णस्यास्तृतीयं क्रियमाणे यमहा इन्द्रस मो मुहुमन्त्रं इति । का० श्रौ० सू० १५ । ४९ ।

यद्वेव रथशीर्षे जुहोति । (त्य) असौ वाऽआदित्य ऽएष रथऽएतद्वै तद्रूपं कृत्वा प्रजापतिरेतानि मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत तथैवैनान्ययमेतत्परिगत्यात्मन्धत्तऽ आत्मन्कुरुतऽ उपरि धार्यमाण ऽउपरि हि स वाऽएतानि मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत समानेन मन्त्रेण समानो हि स वाऽएतानि मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत सर्वतः परिहारं सर्वतो हि स वा ऽएतानि मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत ॥ १५ ॥

स नो भुवनस्य पते प्रजापतऽ इति । भुवनस्य ह्येष पतिः प्रजापतिर्यस्य तऽउपरि गृहा यस्य वेहेत्युपरि च ह्येतस्य गृहा ऽइह चास्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्रायेत्ययं वाऽअग्निर्ब्रह्म च क्षत्रं च महि शर्म यच्छ स्वाहेति महच्छर्म यच्छ स्वाहेत्येतत् ॥ १६ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ९-३-३ ॥ (४. १.)

यद्वेव रथशीर्षे जुहोति । असौ वा आदित्य एष रथः । एतद्वै तद्रूपं कृत्वा प्रजापतिरेतानि मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्त, आत्मन्नकुरुत । तथैवैनान्ययमेतत्परिगत्यात्मन्धत्ते, आत्मन्कुरुते । उपरि धार्यमाणे । उपरि हि सः—य एतानि मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्त, आत्मन्नकुरुत । समानेन मन्त्रेण । समानो हि सः—य एतानि मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्त, आत्मन्नकुरुत । सर्वतः परिहारम् । सर्वतो हि सः—य एतानि मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्त, आत्मन्नकुरुत ॥ १५ ॥

" स नो भुवनस्य पते प्रजापते "—इति । भुवनस्य ह्येष पतिः प्रजापतिः । " यस्य त उपरि गृहाः । यस्य वेह "—इति । उपरि च ह्येतस्य गृहाः, इह च । " अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय "—इति । अयं वाऽअग्निर्ब्रह्म च, क्षत्रं च । " महि शर्म यच्छ स्वाहा "—(वा. सं. १८ । ४४) इति । महच्छर्म यच्छ स्वाहेत्येतत् ॥ १६ ॥

अथ पुनस्तमेव होमं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—यद्वेवेति । एष आहवनीयस्य 'उपरि' धार्यमाणो रथः असावाकाशमध्ये वितायमान आदित्यात्मकः । रथस्यादित्यात्मकत्वम् आदित्यमन्मण्डलाकाररथाङ्गवत्त्वात्, शीघ्रगामित्वाद्वा । अतः प्रजापतिरादित्यात्मकम् एतद्रूपं रथरूपं कृत्वा एतानि पूर्वोक्तानि मिथुनानि 'परिगत्य' आत्मनि धृत्वा स्वाधीनीकृतवान् । तस्माद्यजमानोऽपि रथशिरसि होमं तद्वदेव कुरुते । स्प ष्टमन्यत् ॥ १५ ॥

अथाऽस्मिन्होमे मन्त्रं दर्शयन् व्याचष्टे—स नो भुवनस्येति । एष रथरूपेण मिथुनानि परिगतवान् सर्वस्य भुवनस्य पतिः प्रजापतिश्च भवतीति मन्त्रो युक्तमाहेत्याह—भुवनस्य ह्येष इति । एतस्य प्रजापतेः सर्वावि-

अथ वातहोमाञ्जुहोति । (ती) इमे वै लोका एषोऽग्निर्वायुर्वातहोमा एष्वेव तल्लोकेषु वायुं दधाति तस्मादयमेषु लोकेषु वायुः ॥ १ ॥
(वाँ) वाहस्येनाग्निमाहरति । (त्या) आप्तो वाऽअस्य स वायुर्य एषु लोकेष्वथ य ऽइमाँल्लोकान्परेण वायुस्तमस्मिन्नेतद्दधाति ॥ २ ॥
बर्हिर्वेदेः । इयं वै वेदिः । (रा) आप्तो वाऽअस्य स वायुर्योऽस्यामथ य ऽइमां परेण वायुस्तमस्मिन्नेतद्दधाति ॥ ३ ॥
(त्य) अञ्जलिना न ह्येतस्यैतीनामभिपत्तिरस्ति स्वाहाकारेण जुहोति ह्ययोऽधो धुरमसौ वाऽआदित्य ऽएष रथोऽर्वाचीनं तदादित्याद्वायुं दधाति तस्मादेषोऽर्वाचीनमेवातः पवते ॥ ४ ॥

अथ वातहोमाः ।

अथ वातहोमाञ्जुहोति । इमे वै लोका एषोऽग्निः, वायुर्वातहोमाः । एषु तल्लोकेषु वायुं दधाति । तस्मादयमेषु लोकेषु वायुः ॥ १ ॥

वाहस्येनाग्निमाहरति । आप्तो वा अस्य स वायुः–य एषु लोकेषु । अथ य इमांल्लोकान्परेण वायुः–तमस्मिन्नेतद्दधाति ॥ २ ॥

बर्हिर्वेदेः । इयं वै वेदिः । आप्तो वा अस्य स वायुः–योऽस्याम् । अथ य इमां परेण वायुः–तमस्मिन्नेतद्दधाति ॥ ३ ॥

अञ्जलिना । न ह्येतस्यैतीनामभिपत्तिरस्ति । स्वाहाकारेण । जुहोति हि । अधोऽयो धुरम् । असौ वाऽआदित्य एष रथः । अर्वाचीनं तदादित्याद्वायुं दधाति । तस्मादेषोऽर्वाचीनमेवातः पवते ॥ ४ ॥

पदेन स्वर्लोके इह लोके च गुहा विदन्त इति पदस्यैतादिना स एवार्थोऽभिहितः इत्याह–उपरि च होतस्येति । अथनेव पीयमानोऽग्निः सर्वात्मकत्वेन मन्त्रद्रष्टॄन्दाम्यमुग्मत इत्याह–अयं वा अग्निरिति । अतेष माहिषवमानत्वेन महने क्षत्रादेषनयोः छन्दसोः यजनाने पवित्रतानयान्दन्न् । ' महि शर्म यच्छ ' इत्यत्र महिच्छन्दस्य महदित्यनर्थं इत्याह–महच्छर्म यच्छेत्येतदिति ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (९ । ४ । १) ॥

तदहोमानन्तरं वातहोमाञ्जुहोतीति विधत्ते–अथेति । तत्प्रशंसति पृथिव्यादिलोकात्मकत्वादग्नेर्वातहोमात्मकत्वाद्वायुत्वाच्च तैर्होमैः पृथिव्यादिषु लोकेषु वायुं निहितवान् भवतीत्याह–इमे वै लोका इति ॥ १ ॥

होष्यमाणो वायुर्येन मन्त्रेणाहरणीय इत्याह–वाहेनाग्निमिति । एवं वाहेर्नोक्तिप्रकारकत्वेन लोकक्रमावस्थितस्य वायोः प्राप्तत्वाद्बहिरवस्थितस्य वायोर्निधानमस्मिन्नग्नौ संपन्नं इत्याह–आप्तो वा अस्येति । वेदेः पृथिव्यात्मकत्वात्तत्स्थायी वायोः पूर्वेणैवाप्तत्वाद्बहिरित्याह–बर्हिर्वेदेरिति ॥ २ ॥ ३ ॥

स्वाहाकारेणाञ्जलिना कर्तव्यमित्याह–अञ्जलिनेति । ननु वायोर्होमद्रव्यासाध्यत्वादिना कथमाहुतिरित्यत

समुद्रोऽसि नुभस्वानि॒ति । (त्य) असौ वै लोकः समुद्रो नुभस्वाना-र्द्रदानु॒रित्येष ह्यार्द्रं ददाति तुयोऽमुष्मिँल्लोके व्वायुस्तुमस्मिन्नेतुद्दधाति शम्भूर्मयोभूरभि मा व्वाहि स्वाहेति शिवुः स्योनोऽभि मा व्वाहीत्येतुत् ॥ ५ ॥

(न्मा) मारुतोऽसि मरुतां गण ऽइति । (त्य) अन्तरिक्षलोको वै मारुतो मरुतां गणस्तुयोऽन्तरिक्षलोके व्वायुस्तुमस्मिन्नेतुद्दधाति शम्भूर्मयोभूरभि मा व्वाहि स्वाहेति शिवुः स्योनोऽभि मा व्वाहीत्येतुत् ॥ ६ ॥

"समुद्रोऽसि नभस्वान्"–इति। असौ वै लोकः समुद्रो नभस्वान् । "आर्द्रदानुः"–इति। एष ह्यार्द्रं ददाति । तद्–योऽमुष्मिँल्लोके वायुः–तमस्मिन्नेतद्दधाति । "शम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा "–इति । शिवः स्योनोऽभि मा वाहीत्येतत् ॥ ५ ॥

"मारुतोऽसि मरुतां गणः"–इति । अन्तरिक्षलोको वै मारुतो मरुतां गणः । तद् योऽन्त-

---

आह–न होतव्येति । 'इतीव' इत्यभिनयेन दर्शितम् । 'एतस्य' वायोः 'इतीव' आउवादिवत् स्कन्दनायभिपत्तिर्नास्ति । आ अभिपत्तिरिति पदविभागः । तस्मादञ्जलिना आहरेत् । होमेषु सर्वत्र स्वाहाकार-प्रयोगादस्यापि होमः स्वाहाकारेण हूयते इत्याह–स्वाहाकारेण, जुहोति त्रीणि । होमप्रदेशमाह–अधोऽधो धुरमिति । उपरि वर्तमानस्य रथस्य धुरोऽधोऽधो भागे जुहुयात् । अत्र कात्यायनः–" वातहोमाञ्जुहोत्यञ्जलि-नाऽऽहृत्य पुरस्ताद्धविर्वेदेरधो दक्षिणस्या धुर्युत्तरत उत्तरस्यां दक्षिणतो दक्षिणाप्रष्टेः "–(का. श्रौ. सू. १८ । ८९) इति । पुरस्ताद्धविर्वेदेर्वातमाहृत्य दक्षिणस्या धुरि अधो जुहुयात् । अथोत्तरत आहृत्य उत्तरस्यां धुरि अधो जुहुयात् । अथ दक्षिणत आहृत्य दक्षिणाप्रष्टेरधो जुहुयात् । इति सूत्रस्यार्थः । तस्य रथस्यादित्यात्मकत्वात्, तस्याधोभागे वातहोमेन वायुमादित्यादर्वाचीनं निहितवान् भवतीत्याह–असौ वा आदित्य इति ॥ ४ ॥

अथ प्रथम मन्त्रं व्याचष्टे–समुद्रोऽसीति । 'असौ लोकः' स्वर्लोकः सर्वदा वृष्टिप्रदानेन समुन्दनशीलत्वात् 'समुद्रः' । नभ इति नक्षत्रनाम । नभस्वान् नक्षत्रविशिष्टश्च भवति । एष ह्यार्द्रमिति । 'एषः' स्वर्लोकः 'आर्द्रं' वृष्टिं 'ददाति' यत.–तस्मात् 'आर्द्रदानुः' । तयोऽमुष्मिन्निति । तेन समुद्रोऽसीत्यादिना मन्त्रप्रयोगेण 'अमुष्मिंल्लोके' यो वायुः वहिःप्रदेशादाहृतोऽस्ति तमेवास्मिन्नग्नौ निदधाति । हे वायो ! त्वं समुद्रो नभस्वानार्द्रदानुर्यः स्वर्लोकस्तत्र वर्तमानस्त्वं तदात्मकोऽसीति मन्त्रेण प्रतिपादनात् बाह्यप्रदेशादाहृत नभस्वान् आर्द्रदानुर्यः स वायुमस्मिन्निहितवान्भवतीत्यर्थः । शम्भूर्मयोभूरित्यनयोरेकार्थताशङ्कां निवारयितुमाह–शिवः स्योन इति । 'शिवः' शोभनः 'स्योनः' सुखकरः । हे वायो ! यस्त्वं समुद्रो नभस्वानार्द्रदानुरसि तादृशस्त्वं शोभनः सुखकरो भूत्वा मामभिगच्छेत्यर्थः ॥ ५ ॥

द्वितीयमन्त्रं व्याचष्टे–मारुतोऽसीति । अन्तरिक्षलोको मरुद्भिर्विशिष्टत्वान्मारुतः । अत एव मरुतां गणः आधाराधेययोरभेदविवक्षयैवमुक्तम् । अवशिष्टं पूर्ववत् ॥ ६ ॥

१–समुद्रोऽसीति प्रतिमन्त्रम् । का० श्रौ० सू० १८ । ८९ ।

(द्वि)अवस्यूरसि दुवस्वानिति । (त्य) अयं वै लोकोऽवस्यूर्दुवस्वांस्तद्योऽस्मिँल्लोके वायुस्तमस्मिन्नेतद्दधाति शम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहेति शिवः स्योनोऽभि मा वाहीत्येतत् ॥ ७ ॥

(त्रि) त्रिभिर्जुहोति । त्रय इमे लोका अथो त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैव तदेषु लोकेषु वायुं दधाति ॥ ८ ॥

यद्वेव वातहोमाञ्जुहोति । (त्यो) एतमेवैतद्रथं युनक्त्येतं ह देवा एतँ रथँ सर्वेभ्यः कामेभ्योऽयुञ्जत युक्तेन समश्नवामहा इति तेन युक्तेन सर्वान्कामान्समाश्नुवत तथैवैतद्यजमान एतँ रथँ सर्वेभ्यः कामेभ्यो युङ्क्ते युक्तेन समश्नवा इति तेन युक्तेन सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ९ ॥

वातहोमैर्युनक्ति । प्राणा वै वातहोमाः प्राणैरेवैनमेतद्युनक्ति त्रिभिर्युनक्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तैरेवैनमेतद्युनक्त्यथोऽपो धुरमथोऽपो हि धुरं योग्यं युञ्जन्ति हस्ताभ्याँ हस्ताभ्याँ हि योग्यं युञ्जन्ति विपरिक्रामं विपरिक्रामँ हि योग्यं युञ्जन्ति ॥ १० ॥

रिक्षलोके वायुः–तमस्मिन्नेतद्दधाति । " शम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा "–इति । शिवः स्योनोऽभि मा वाहीत्येतत् ॥ ६ ॥

"अवस्यूरसि दुवस्वान्"–इति । अयं वै लोकोऽवस्यूर्दुवस्वान् । तद्-योऽस्मिँल्लोके वायुः–तमस्मिन्नेतद्दधाति । " शम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा "–(वा. सं. १८।४५) इति । शिवः स्योनोऽभि मा वाहीत्येतत् ॥ ७ ॥

त्रिभिर्जुहोति । त्रय इमे लोकाः । अथो त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैव तदेषु लोकेषु वायुं दधाति ॥ ८ ॥

यद्वेव वातहोमाञ्जुहोति । एतमेवैतद्रथं युनक्ति । एतं ह देवा एतं रथं सर्वेभ्यः कामेभ्योऽयुञ्जत । युक्तेन समश्नवामहा इति । तेन युक्तेन सर्वान्कामान्समाश्नुवत । तथैवैतद्यजमान एतं रथं सर्वेभ्यः कामेभ्यो युङ्क्ते । युक्तेन समश्नवा इति । तेन युक्तेन सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ९ ॥

वातहोमैर्युनक्ति । प्राणा वै वातहोमाः । प्राणैरेवैनमेतद्युनक्ति । त्रिभिर्युनक्ति । त्रयो वै प्राणाः–

तृतीयं मन्त्रं व्याचष्टे–अवस्यूरसीति । अयं लोको भूलोकः ' अवस्यूः ' । अवस्यूरित्यन्नमुच्यते । तद्विशिष्टः अत्रैव सर्वेषामन्नानामुत्पत्तेः । अत एव ' दुवस्वान् ' हविष्मान् । शेषं पूर्ववत् ॥ ७ ॥

अथैतेषां मन्त्राणां त्रित्वसंख्यां प्रशंसति–त्रिभिर्जुहोतीति ॥ ८ ॥

अथैतानेव वातहोमान् सर्वकामप्राप्त्यर्थं रथनियोजनात्मना प्रशंसति–यद्वेव वातहोमानिति ॥ ९ ॥

वातहोमानामेव नियोजनसाधनत्वं प्रशंसति–वातहोमैर्युनक्तीति । अन्तःस्थानां प्राणानां वातात्मकत्वाद्

स दक्षिणायुग्यमेवाग्रे युनक्ति । (त्तु) अथ सव्यायुग्यमथ दक्षिणाप्रष्टि-
मेवं देवत्रेतरथा मानुषे तं नाभियुञ्ज्यान्नेद्युक्तमभियुनजानीति वाहनं तु
दद्याद्युक्तेन भुनजाऽइति तमुपर्य्येव हरन्त्याध्वर्योरावसथादुपरि ह्येष तम-
ध्वर्य्यवे ददाति स हि तेन करोति तं तु दक्षिणानां कालेऽनुदिशेत् ॥११॥
(दु) अथ रुक्मतीर्जुहोति । (त्यु) अत्रैष सर्व्वोऽग्निः संस्कृतः स
एषोऽत्र रुचमैच्छत्तस्मिन्देवा एताभी रुक्मतीभी रुचमदधुस्तथैवास्मि-
न्नयमेतद्दधाति ॥ १२ ॥

प्राण उदानो व्यानः । तैरेवैनमेतद्युनक्ति । अधोऽधो धुरम् । अधोऽधो हि धुरं योग्यं युञ्जन्ति । हस्ताभ्याम् । हस्ताभ्यां हि योग्यं युञ्जन्ति । विपरिक्रामम् । विपरिक्रामं हि योग्यं युञ्जन्ति ॥१०॥

स दक्षिणायुग्यमेवाग्रे युनक्ति, अथ सव्यायुग्यम्, अथ दक्षिणाप्रष्टिम् । एवं देवत्रा । इतरथा मानुषे । तं नाभियुञ्ज्यात्–नेद्युक्तमभियुनजानीति । वाहनं तु दद्यात्–युक्तेन भुनजा इति । तमुपर्येव हरन्ति–आ अध्वर्योरावसथात् । उपरि ह्येषः । तमध्वर्यवे ददाति । स हि तेन करोति । तं तु दक्षिणानां कालेऽनुदिशेत् ॥ ११ ॥

अथ रुक्मतीहोमः ।

अथ रुक्मतीर्जुहोति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः । स एषोऽत्र रुचमैच्छत् । तस्मिन्देवा एताभी रुक्मतीभी रुचमदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ १२ ॥

'वातहोमाः प्राणाः' एव चैतेन होमेन रथं प्राणैरेव नियुनक्ति । 'प्राण उदानो व्यानः' इति प्राणानां त्रित्वात्तदात्मकानामपि वातहोमानां त्रित्वमुपपद्यत इत्याह–त्रिभिर्युनक्तीति । लोके धुरोऽधोभागे हस्ताभ्यां विपरिक्रम्य विपरिक्रम्याश्वस्य नियोजनादत्रापि तद्वदेव नियुज्यत इत्याह–अधोऽधो धुरमित्यादिना ॥ १० ॥

रथे अश्वानां नियोजने क्रममाह–स दक्षिणायुग्यमेवेति । धुरं वहतीति युग्य इति युग्यशब्देनाश्वोऽभिधीयते । ननु चोक्तप्रकारे क्रमे को गुणः, तद्वैपरीत्ये वा को दोषः इत्यत आह–एवं देवत्रेति । अत एव तैत्तिरीयके–दीक्षितस्य नेत्रयोरञ्जनक्रमविधानावसरे श्रुतम्–"दक्षिणं पूर्वमाङ्क्ते सव्यं हि पूर्वं मनुष्या आञ्जते" (तै.सं. ६।१।१।५) इति । ननु तदुक्तक्रमेणाश्वमेव नियुञ्ज्यादिति नेत्याह–तं नाभियुञ्ज्यादिति । वातहोमानामश्वत्वाच्चैर्युक्त रथं नाभियुनजानीत्यभिप्रायेण तमश्वं नाभियुञ्ज्यादित्यर्थः । अभियोजनं नाम युक्ते पुनर्योजनम् । एवं तर्ह्यस्य रथस्य प्रत्यक्षाश्वसम्बन्धो न स्यादित्यत आह–वाहनं त्विति । वाहनयुक्तेन रथेन कामान् भुनजा इत्याशयेन वाहनं दद्यात् । तं रथम् अध्वर्युगृहपर्यन्तमुपरि एव आहरेयुः इत्याह–तमुपर्येवेति । उपरि ह्येष इति । 'एषः' रथो होमावसरे 'उपरि' धारितः खल्वित्यर्थः । तेन रथेनाध्वर्युरेव होमादिकं कृतवानिति–तमध्वर्यवे दद्यादित्याह–तमध्वर्यव इति । तर्हि इदानीमेव तस्मै तमनुदिशेदिति नेत्याह–तं तु दक्षिणानामिति ॥ ११ ॥

वातहोमानन्तरं रुक्मतीनां होमं विधत्ते–अथेति[1] । रुक्शब्दसम्बन्धाद्धोमसाधनभूता ऋचो रुक्मत्यः । एवं

१–नव जुहोति वास्त इति प्रतिमन्त्रम् । का. श्रौ. सू. । १८ । ९१ ।

यद्वेव रुङ्मतीर्जुहोति । प्रजापतेर्विस्रस्ताद्रुगुदक्रामत्तं यत्र देवाः समस्कुर्वंस्तदस्मिन्नेताभी रुङ्मतीभी रुचमदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ १३ ॥ (शतम् ५०००) ॥

यास्तेऽअग्ने सूर्ये रुचः । (चो) या वो देवाः सूर्ये रुचो रुचं नो धेहि ब्राह्मणेष्विति रुचꣳ रुचमित्यमृतत्वं वै रुगमृतत्वमेवास्मिन्नेतद्दधाति तिस्र ऽआहुतीर्जुहोति त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतद्रुचं दधाति ॥ १४ ॥

(त्यु) अथ वारुणीं जुहोति । (त्यु) अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः स एषोऽत्र वरुणो देवता तस्मा एतद्धविर्जुहोति तदेनꣳ हविषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न गृह्यते वारुण्यर्चा स्वेनैवैनमेतदात्मना स्वया देवतया प्रीणाति ॥ १५ ॥

यद्वेव रुङ्मतीर्जुहोति । प्रजापतेर्विस्रस्ताद्रुगुदक्रामत् । तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्–तदस्मिन्नेताभी रुङ्मतीभी रुचमदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ १३ ॥

" यास्तेऽअग्ने सूर्ये रुचो, या वो देवाः सूर्ये रुचो, रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु "– (वा सं. १६ । ४६–४८) इति । रुचं रुचमिति । अमृतत्वं वै रुक् । अमृतत्वमेवास्मिन्नेतद्दधाति । तिस्र आहुतीर्जुहोति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवास्मिन्नेतद्रुचं दधाति ॥ १४ ॥

अथ वारुणीहोमः ।

अथ वारुणीं जुहोति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः । स एषोऽत्र वरुणो देवता । तस्मा एतद्धविर्जुहोति । तदेनं हविषा देवतां करोति । यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते–सा देवता । न सा–यस्यै न गृह्यते । वारुण्यर्चा । स्वेनैवैनमेतदात्मना स्वया देवतया प्रीणाति ॥ १५ ॥

च ' रुङ्मतीर्जुहोति ' इत्यस्य तत्साध्यान् होमान्कुर्यादित्यर्थः । पूर्वं ' देवाः ' संस्कृतेऽस्मिन्नग्नौ ' एताभी रुङ्मतीभी रुचमदधुः ' इति तथैव यजमानोऽपि करोतीत्याह- अत्रैष इति ॥ १२ ॥

अथ तासामेव होम प्रकारान्तरेण प्रशंसति–यद्वेवेति । पूर्वं ' विस्रस्तात् ' ' प्रजापतेः ' उत्क्रान्तां रुचं देवाः प्रजापतिं संस्कृत्य ' अस्मिन्नेताभी रुचमदधुः ' इति तथैवायमपि यजमानः संचिताग्निरूपेऽस्मिन् प्रजापतौ रुच निदधाति ॥ १३ ॥

तासु रुङ्मतीमृचो दर्शयति–यास्ते अग्न इति । मन्त्रेषु पौनःपुन्येन रुक्छब्दस्य प्रयोगादस्मिन्नग्नावमृतत्वमेव निदधातीत्याह–रुचं रुचमित्यमृतत्वमिति । आहुतीनां त्रित्वेन कृत्स्न एवाग्नौ रुचं निदधातीत्याह–तिस्र आहुतीरिति ॥ १४ ॥

" तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः " इतीयमृग्वारुणी, एतत्साध्यं होमं विधत्ते–अथ वारुणीं जुहोतीति ।

यद्वेव वारुणी जुहोति । प्रजापतेर्विस्रस्ताद्वीर्यमुदक्रामत्तं यत्र देवाः समस्कुर्वंस्तदस्मिन्नेतया वीर्यमदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति वारुण्यऽर्चा क्षत्रं वै वरुणो वीर्यं वै क्षत्रं वीर्येणैवास्मिन्नेतद्वीर्यं दधाति ॥ १६ ॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान ऽइति । तत्त्वा याचे ब्रह्मणा वन्दमान ऽइत्येतत्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिरिति तदयमाशास्ते यजमानो हविर्भिरित्येतदहेडमानो वरुणेह बोधीत्यक्रुध्यन्नो वरुणेह बोधीत्येतदुरुशꣳस मा न ऽआयुः प्रमोषीरित्यात्मनः परिदां वदते ॥ १७ ॥

यद्वेव वारुणीं जुहोति । प्रजापतेर्विस्रस्ताद्वीर्यमुदक्रामत् । तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्-तदस्मिन्नेतया वीर्यमदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति । वारुण्यर्चा । क्षत्रं वै वरुणः । वीर्यं वै क्षत्रम् । वीर्येणैवास्मिन्नेतद् वीर्यं दधाति ॥ १६ ॥

" तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः "-इति । तत्त्वा याचे ब्रह्मणा वन्दमान इत्येतत् । "तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः"-इति । तदयमाशास्ते यजमानो हविर्भिरित्येतत् । " अहेडमानो वरुणेह बोधि "-इति । अक्रुध्यन्नो वरुणेह बोधीत्येतत् । " उरुशंस मा न आयुः प्रमोषीः "-(वा. सं. १८ । ४९) इति । आत्मनः परिदां वदते ॥ १७ ॥

विहित होमं प्रशंसति-अत्रैष इति । स एषोऽत्र वरुणो देवतेति । कार्त्स्न्येन संस्कृतस्य पूर्वावस्थापन्नस्य प्रजापतेः सर्वावरणसामर्थ्यादस्मिन्नवसरे य एव प्रजापत्यात्मकोऽग्निः स वरुणो देवता भवतीत्यर्थः । गतमन्यत् । होमसाधनभूताया ऋचो वरुणसम्बन्धं प्रशंसति-वारुण्यर्चेति । स्वेनात्मना स्वरूपेण स्वया देवतया चैनं प्रीणयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

अथ पुनस्तेनैव होमेन विस्रस्तात्प्रजापतेरुत्क्रान्तस्य वीर्यस्य धारणमस्मिन् सम्पादयत इत्याह-यद्वेव वारुणीमिति ॥ १६ ॥

होममन्त्रं व्याचष्टे-तत्त्वा यामीति । तत्र यामीत्यस्यार्थं प्रदर्शयति-याच इति । ' तदाशास्ते यजमानः ' इत्यत्र प्रकृतो यजमानो विवक्ष्यते नान्य इति व्याचष्टे-तदयमिति । ' अहेडमानः ' इत्यनेनास्मभ्यमक्रुध्यन्नित्ययमर्थो विवक्षित इत्याह-अक्रुध्यन्नो वरुणेति । उरुशंसेत्यनेनात्मन आशिषमाशास्ते । मा न आयुः प्रमोषीरित्यनेन वरुणादात्मनो रक्षणमुक्तवान्भवतीत्याह-आत्मनः परिदां वदत इति । हे वरुण ! यद् यज्ञपरिसमाप्तिलक्षणं प्रयोजनमस्ति तत्प्रयोजनं ब्रह्मणा वेदेन वंदमानः स्तुतिं कुर्वाणः तत्त्वा यामि याचे । अथ यजमानो हविर्भिस्तदेव प्रयोजनमाशास्ते । तस्माद्भवानस्मभ्यमहेडमानोऽक्रुध्यन्निहास्मिन्विषये तत्प्रयोजनं प्रतिपादयितुं बोधि बुध्यस्व तदीयतामित्यर्थः । " दीरजनबुध० " इत्यादिना कर्तरि चिण् " बहुलं छन्दसि " इत्यादिनाऽडभावः । हे उरुशंस बहुस्तुतिविशिष्ट ! नोऽस्माकमायुः मा प्रमोषीर्माऽपहार्षीरिति मन्त्रस्यार्थः ॥ १७ ॥

(ते॒ऽस्था) अ॒थार्का॑श्वमे॒धयोः॑ सं॒त॒तीर्जु॑होति । (त्य) अ॒यं वा॒ऽअ॒ग्निर॒र्को॑ऽसा॒वा॑दि॒त्यो॑ऽश्वमे॒धस्तौ॑ सृ॒ष्टौ ना॒नेवा॑स्तां तौ॑ दे॒वाऽए॒ताभि॑राहु॒तिभिः॑ सम॑तन्वन्त्सम॑दधुस्त॒थै॒वैना॑वय॒मे॒तदे॒ताभि॑राहु॒तिभिः॑ सं॒तनोति सं॒दधाति ॥१८॥

स्व॒र्ण घ॒र्मः स्वाहे॑ति । (त्य) अ॒सौ वा॒ऽआ॒दि॒त्यो घ॒र्मो॑ऽमुं त॒दा॒दि॒त्य॒मस्मि॑न्न॒ग्नौ प्र॒तिष्ठा॑पयति ॥ १९ ॥

स्वर्णा॒र्कः स्वाहे॑ति । (त्य) अ॒यम॒ग्निर॒र्क॑ ऽइ॒मं त॒द॒ग्निम॑मु॒ष्मिन्ना॑दि॒त्ये प्र॒तिष्ठा॑पयति ॥ २० ॥

स्व॒र्ण शु॒क्रः स्वाहे॑ति । (त्य) अ॒सौ वा॒ऽआ॒दि॒त्यः शु॒क्रस्तं पुन॑र॒मु॒त्र द॑धाति ॥ २१ ॥

स्व॒र्ण ज्योतिः॒ स्वाहे॑ति । (त्य) अ॒यम॒ग्निर्ज्योति॒स्तं पुन॑रि॒ह द॑धाति ॥२२॥

अथ सन्ततिहोमः ।

अथार्काश्वमेधयोः सन्ततीर्जुहोति । अयं वा अग्निरर्कः, असावादित्योऽश्वमेधः । तौ सृष्टौ नानेवास्ताम् । तौ देवा एताभिराहुतिभिः समतन्वन्, समदधुः । तथैवैनावयमेतदेताभिराहुतिभिः संतनोति, संदधाति ॥ १८ ॥

" स्वर्ण घर्मः स्वाहा "–इति । असौ वा आदित्यो घर्मः । अमुं तदादित्यमस्मिन्नग्नौ प्रतिष्ठापयति ॥ १९ ॥

" स्वर्णार्कः स्वाहा "–इति । अयमग्निरर्कः । इमं तदग्निमस्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयति॥२०॥

" स्वर्ण शुक्रः स्वाहा "–इति। असौ वा आदित्यः शुक्रः । तं पुनरमुत्र दधाति ॥ २१ ॥

" स्वर्ण ज्योतिः स्वाहा "–इति । अयमग्निर्ज्योतिः । तं पुनरिह दधाति ॥ २२ ॥

अथ अर्काश्वमेधसन्ततिसंज्ञान् होमान् विधत्ते–अथेति । ननु कावर्काश्वमेधौ किमर्थं वा तयोः सन्धानसम्पादनमित्यत आह–अयं वा अग्निरिति । 'अयम्' इदानीं सचितोऽग्निरेवार्कः । 'असौ' इति दूरदेशवर्ती सूर्यो निर्दिश्यते । तस्य चाश्वमेधत्वम् अश्वमेधसंबन्धिनोऽश्वस्य तदात्मनाऽनुसन्धातव्यत्वात् । तावर्काश्वमेधौ पूर्वं संसृष्टौ सन्तौ पश्चाद्विभिन्नावभूताम्, अतो देवा विभिन्नौ 'तौ एताभिराहुतिभिः समतन्वन्' एतस्यैव विवरणम्–समदधुरिति । पुनरपि संसृष्टावकुर्वन्नित्यर्थः । अतश्च यजमानोऽपि एताभिराहुतिभिस्तथैवैनौ संसृष्टौ करोति ॥ १८ ॥

होममन्त्रान्व्याचष्टे–स्वर्ण घर्मः स्वाहेति । असौ वा आदित्य इति । 'घर्म' इत्यसावादित्य उच्यते । ततश्चैतन्मंत्रसाध्येन होमेनामुमादित्यमस्मिन्नग्नौ प्रतिष्ठापयति । स्वरिति स्वर्लोक उच्यते । नशब्द इवार्थे । सुखहेतुत्वेन स्वर्लोक इव यो घर्म आदित्यः तं स्वाहा अस्मिन्नग्नौ जुहोमि । प्रतिष्ठापयामीति मंत्रस्यार्थः ।

स्वर्ण सूर्यः स्वाहेति । (त्य) असौ वाऽआदित्यः सूर्योऽमुं तदादित्यमस्य सर्व्वस्योत्तमं दधाति तस्मादेषोऽस्य सर्व्वस्योत्तमः ॥ २३ ॥

पञ्चैता ऽआहुतीर्जुहोति । पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनावेतत्संतनोति संदधाति॥२४॥

यद्देवाह । स्वर्ण घर्मः स्वाहा स्वर्णार्कः स्वाहेत्यस्यैवैतान्यग्नेर्नामानि तान्येतत्प्रीणाति तानि हविषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न गृह्यतेऽथोऽएतानेवैतदग्नीनस्मिन्नग्नौ नामग्राहं दधाति ॥ २५ ॥

पञ्चैता ऽआहुतीर्जुहोति । पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ २६ ॥

"स्वर्ण सूर्यः स्वाहा"–(वा० सं० १८।५०) इति । असौ वाऽआदित्यः सूर्यः । अमुं तदादित्यमस्य सर्वस्योत्तमं दधाति । तस्मादेषोऽस्य सर्वस्योत्तमः ॥ २३ ॥

पञ्चैता आहुतीर्जुहोति । पञ्चचितिकोऽग्निः । पञ्चऽर्तवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैनावेतत्संतनोति, संदधाति ॥ २४ ॥

यद्देवाह–स्वर्ण घर्मः स्वाहा, स्वर्णार्कः स्वाहेति । अस्यैवैतान्यग्नेर्नामानि । तान्येतत्प्रीणाति । तानि हविषा देवतां करोति । यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते–सा देवता । न सा–यस्यै न गृह्यते । अथो एतानेवैतदग्नीनस्मिन्नग्नौ नामग्राहं दधाति ॥ २५ ॥

पञ्चैता आहुतीर्जुहोति । पञ्चचितिकोऽग्निः । पञ्चर्तवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ २६ ॥

एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योजनीयम् । " तं पुनरमुत्र दधाति, तं पुनरिह दधाति " इति मन्त्रद्वयेन अन्योऽन्यस्मिन्नन्योऽन्यस्य प्रतिष्ठापनात् आदित्य एवाग्निर्जात.; अग्निरेवादित्यो जात. । तस्मादग्निरमुत्रेति दूरदेशवर्ती परामृश्यते । आदित्यस्त्विहेति सन्निहितः परामृश्यते । अमुं तदादित्यमिति । स्वर्ण सूर्यः स्वाहेत्यनेनोपर्यादित्यस्य प्रतिष्ठापनादादित्यमस्य सर्वजगत उत्तममुपरि वर्तमानं निहितवान्भवति । यत एवं तस्मादिदानीमेष आदित्योऽस्य सर्वस्योत्तमो वर्तते ॥ १९–२३ ॥

आहुतीनां पंचत्वसंख्याम् अर्काश्वमेधयोः संधानसाकल्यहेतुर्भवतीति प्रशंसति–पञ्चैता आहुतीरिति ॥२४॥

अथ स्वर्ण घर्मः स्वाहेत्यादिमन्त्रप्रयोगं प्रकारान्तरेण प्रशंसति–यद्देवाहेति । नृषदे वेडित्यादि(श. प. ९ । २ । १ । ८–९) स्वपमातृण्णान्यसाधारणमन्त्रव्याख्यानेनैव व्याख्यातमेतत् ॥ २५ ॥

यद्देवाहेत्यादिकस्यार्थवादान्तरत्वानुसारेण पुनरपि तामेवाहुतिसंख्यां प्रशंसति–पञ्चैता आहुतीरिति ॥ २६ ॥

(२५) अथातऽआहुतीनामेवावपनस्य । यां कां च ब्राह्मणवतीमाहुतिं विद्यात्तामेतस्मिन्काले जुहुयात्कामेभ्यो वाऽएतᳪं रथं युङ्क्ते तद्यां कां चात्राहुतिं जुहोत्यासां ताᳪं सर्वा जुहोति ॥ २७ ॥

तदाहुः । (१) न जुहुयान्नेदतिरेचयानीति स वै जुहुयादेव कामेभ्यो वा ऽएता ऽआहुतयो हूयन्ते न वै कामानामतिरिक्तमस्ति ॥ २८ ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ९-३-४ ॥ (४. २.) ॥

अथात आहुतीनामेवावपनस्य । यां कां च ब्राह्मणवतीमाहुतिं विद्यात्-तामेतस्मिन् काले जुहुयात् । कामेभ्यो वा एतं रथं युङ्क्ते । तद् यां कां चात्राहुतिं जुहोति । आसां तां सर्वा जुहोति॥२७॥

तदाहुः-न जुहुयात्-नेदतिरेचयानीति । स वै जुहुयादेव । कामेभ्यो वाऽएता आहुतयो हूयन्ते । न वै कामानामतिरिक्तमस्ति ॥ २८ ॥

इत्याहवनीयाग्निचयनोत्तरकर्माणि ।

अथाहुतीनामावपनस्य मीमांसां प्रतिजानीते-अथात इति । आवपनं प्रक्षेपः, तस्य मीमांसा क्रियत इति शेषः । तामेव मीमांसां दर्शयति-यां कां च ब्राह्मणवतीमिति । ब्राह्मणसंयुक्तां शाखान्तरे अग्निचयनब्राह्मणोक्तामनारभ्याधीतां यां काञ्चनाहुतिं जानीयात्-तामेतस्मिन्काले जुहुयात् । ननु च कालान्तरोद्दिष्टानामस्मिन्नेव काले कस्मात्तदाहुतिहोम इति तत्राह-कामेभ्यो वा इति । एतस्मिन्काले कामानामेव निवेशार्थं संस्कृतमेनमग्निमेव रथं युङ्क्ते तस्मादस्मिन्काले यां काञ्चनाहुतिं जुहोति । तामासां सर्वा जुहोतीति । पूर्वं तु हुताऽपि तदानीमग्नेरसंस्कृतत्वादहुतैव भवतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

अथ ब्राह्मणोक्तानामाहुतीनामहोम पूर्वपक्षीकृत्य पुनर्होममेव सिद्धान्तयति-तदाहुरिति । एतस्मिन्ब्राह्मणेऽनाम्नानाच्चयाग्निद्वाहुतीनां होमेऽतिरेकः स्यादिति हेतुमाहुः-नेदतिरेचयानीति । इत्यभिप्रायेण न जुहुयादिति केचिच्छाखिन आहुः । न चैवमतिरेकशङ्कया न जुहुयात् । कुतः ? कामेभ्यः खल्वेता आहुतयो हूयन्ते । नहि कामानामतिरिक्तमतिरेकोऽस्ति । सर्वेषामपि कामानामपेक्षितत्वाच्च कामार्थानामेतासामाहुतीनां होमेऽपि नातिरेक इति जुहुयादेवेत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये

नवमकाण्डे चतुर्थेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (९-४-२) ॥

१-काञ्चन् काञ्चनोपा जुहुयात् वा । का० श्रौ० सू० १८ । ६१ ।

अथ प्रत्येत्य धिष्ण्यानां काले धिष्ण्यान्निवपति । (त्य) अग्नय ऽएते यद्धिष्ण्या ऽअग्नीनेवैतच्चिनोति ता ऽएता विशः क्षत्रमयमग्निश्चितः क्षत्रं च तद्विशं च करोत्यमुं पूर्वं चिनोत्यथेमान्क्षत्रं तत्कृत्वा विशं करोति॥१॥

(त्ये) एक ऽएष भवति । (त्ये) एकस्थं तत्क्षत्रमेकस्थाᳩ श्रियं करोति बहव ऽइतरे विशि तद्भूमानं दधाति ॥ २ ॥

पञ्चचितिक ऽएष भवति । (त्ये) ऽएकचितिका ऽइतरे क्षत्रं तद्वीर्येणात्याद्दधाति क्षत्रं विशो वीर्यवत्तरं करोत्यूर्ध्वमेतं चिनोति क्षत्रं तदूर्ध्वं चितिभिश्चिनोति तिरश्च ऽइतरान्क्षत्राय तद्विशमधस्तादुपनिषादिनीं करोति॥३॥

अथाष्टानां धिष्ण्याग्नीनां चयनम् ।

अथ प्रत्येत्य धिष्ण्यानां काले धिष्ण्यान्निवपति । अग्नय एते-यद्धिष्ण्याः । अग्नीनेवैतच्चिनोति । ता एता विशः, क्षत्रमयमग्निश्चितः । क्षत्रं च तद्विशं च करोति । अमुं पूर्वं चिनोति-अथेमान् । क्षत्रं तत्कृत्वा विशं करोति ॥ १ ॥

एक एव भवति । एकस्थं तत्क्षत्रमेकस्थां श्रियं करोति । बहव इतरे । विशि तद्भूमानं दधाति॥२॥

पञ्चचितिक एष भवति, एकचितिका इतरे । क्षत्रं तद्वीर्येणात्याद्दधाति । क्षत्रं विशो वीर्यवत्तरं करोति । ऊर्ध्वमेतं चिनोति । क्षत्रं तदूर्ध्वं चितिभिश्चिनोति । तिरश्च इतरान् । क्षत्राय तद्विशमधस्तादुपनिषादिनीं करोति ॥ ३ ॥

अथ प्रत्येत्य धिष्ण्यानां काले धिष्ण्यान्निवपेदित्याह-अथेति । धिष्ण्यानां काल इत्यनेन धिष्ण्यनिवपनात्पूर्वभाविकर्म कृत्वा पश्चाद्धिष्ण्यान्निवपेदिति गम्यते । अत एव कात्यायनः-" हविर्धानप्रक्षाल्याग्नीध्रादि कृत्वा धिष्ण्यांश्चिनोति " (का. श्रौ. सू. १८ । ९२) इति । धिष्ण्यानां निवपनेनाग्नीनेव चिनोतीत्याह-अग्नय एते यद्धिष्ण्या इति । धिष्ण्यानां स्वेषु अग्निविहरणादग्नित्वम् । अत एव तैत्तिरीयकेऽपि धिष्ण्यानामग्नित्व श्रूयते " अग्नयो वा अथ धिष्णियाः " (तै. स. ६।३।१।१) इति । सञ्चितस्याग्नेः क्षत्रवादेनेषां धिष्ण्यानां विट्त्वात् ' क्षत्रं च ' ' विशं च ' चितवान् भवतीत्याह-ता एता विश इति । अग्निचयनस्य धिष्ण्यचयनस्य च पौर्वापर्यात् पूर्वं क्षत्रं कृत्वा अथ विशं कृतवान् भवतीत्याह-अमुं पूर्वमिति ॥ १ ॥

सञ्चितस्याग्नेरेकत्वात् क्षत्रजातिस्थ प्राधान्य श्रिय चैत्युभे अप्येकस्थे करोति । धिष्ण्यानां बहुत्वात् ' विशि ' एव बहुत्वं करोतीत्याह-एक एष भवतीत्यादिना ॥ २ ॥

एषोऽग्निः ' पञ्चचितिको ' भवति ' इतरे ' धिष्ण्यास्तु एकचितिका भवेयुः । तेन चितिबाहुल्यात् ' क्षत्रम् ' एव वीर्येणोपरि करोति । ' विशः ' अपेक्षया वीर्यवत्तरं च करोतीत्याह-पञ्चचितिक इति । किञ्च ' एतम् ' अग्निम् ' ऊर्ध्वं चिनोति ' क्रमेणोपर्युपरि पञ्चानां चितीनामुपधानात् । तेन क्षत्रमेवोर्ध्वं ' चितिभिश्चिनोति ' । इतरान् धिष्ण्यास्तु तिर्यग्गतांश्चिनुयात्, तेनोपरि वर्तमानाय क्षत्राय विशमधस्तादवस्थितां करोतीत्याह-ऊर्ध्वमेतमिति ॥ ३ ॥

(स्यु) उभाभ्यां यजुष्मत्या च लोकम्पृणया चैतं चिनोति । लोकम्पृणयैवेमान्क्षत्रमेव तद्वीर्येणात्यादधाति क्षत्रं विशो वीर्यवत्तरं करोति विशं क्षत्रादवीर्यतराम् ॥ ४ ॥

(२ँ) स यदिमाँल्लोकम्पृणयैव चिनोति । क्षत्रं वै लोकम्पृणा क्षत्रं तद्विड्यत्तारं दधात्युभयांश्चिनोत्यध्वरस्य चाग्नेश्चाध्वरस्य पूर्वानथाग्नेस्तस्योक्तो बन्धुर्यं यमेवाध्वरधिष्ण्यं निवपति तं तं चिनोत्याग्नीध्रीयं प्रथमं चिनोति तद्धि प्रथमं निवपति दक्षिणत उदङ्ङासीनस्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥

(स्तु) तस्मिन्नष्टाविष्टका उपदधाति । (स्य) अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चिनोति तासामश्मा

उभाभ्यां—यजुष्मत्या च लोकम्पृणया चैतं चिनोति । लोकम्पृणयैवेमान् । क्षत्रमेव तद्वीर्येणात्यादधाति । क्षत्रं विशो वीर्यवत्तरं करोति । विशं क्षत्रादवीर्यतराम् ॥ ४ ॥

स यदिमाँल्लोकम्पृणयैव चिनोति । क्षत्रं वै लोकम्पृणा । क्षत्रं तद्विड्यत्तारं दधाति । उभयांश्चिनोति—अध्वरस्य चाग्नेश्च । अध्वरस्य पूर्वान्, अथाग्नेः । तस्योक्तो बन्धुः । यं यमेवाध्वरधिष्ण्यं निवपति—तं तं चिनोति । आग्नीध्रीयं प्रथमं चिनोति । तं हि प्रथमं निवपति । दक्षिणत उदङ्ङासीनः । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥

तस्मिन्नष्टाविष्टका उपदधाति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावन्तमेवैनमेतच्चिनोति । तासामश्मा पृश्निर्नवमः । नव वै प्राणाः—सप्त शीर्षन्, अवाञ्चौ द्वौ । तान्·

'यजुष्मत्या' 'लोकम्पृणया' चेति 'उभाभ्याम्' इष्टकाभ्याम् 'एतम्' अग्निम् 'चिनोति' । 'इमान्' धिष्ण्यांस्तु केवल लोकम्पृणयैव इष्टकया चिनुयात् । तेन क्षत्रमेव वीर्येण उपरि करोति । विशो· ऽपेक्षया वीर्यवत्तरं च करोति । विश पुनः क्षत्रादवीर्यतरा इतवान्भवतीत्याह—उभाभ्यामिति ॥ ४ ॥

एषां धिष्ण्यानां चयनेन क्षत्रमेव सोमरूपायां विशि सोत्तारं निदधातीत्याह—स यदिमाँल्लोकम्पृणयैवेति । 'उभयांश्चिनोति' इत्यस्यायमर्थः—सोमयागसम्बन्धिनोऽग्निचयनसम्बन्धिनश्चोभयानपि धिष्ण्यांश्चिनोति । तत्र सोमयागसम्बन्धिनः पूर्वं निवपेत् । पश्चादग्निचयनसम्बन्धिनश्चिनुयात् । तस्य तु पौर्वापर्यस्य ब्राह्मणं (श. प. ९।१।१।१२) प्रागुक्तमित्याह—तस्योक्तो बन्धुरिति । ननु तर्हि सर्वानपि न्युप्य पश्चात् चिनुयादिति नेत्याह—यं यमेवेति । यं यमेवाध्वरधिष्ण्यं निवपति तदानीमेव तं तं चिनुयात् । पूर्वमाग्नी- ध्रीयस्याध्वरधिष्ण्यस्य निवपनात्तमेव तत्पूर्वमेव चिनुयादित्याह—आग्नीध्रीयं प्रथममिति । तस्य चयनं दक्षिणभागे उदङ्मुख आसीनः कुर्यात् इत्याह—दक्षिणत इति । तस्य तु ब्राह्मणं प्रागुक्तमित्याह—तस्योक्तो बन्धुरिति ॥ ५ ॥

अथ धिष्ण्येऽष्टाविष्टका उपदधातीत्याह—तस्मिन्नष्टाविति । तानिष्टकासंख्यां प्रशंसति—अष्टाक्षरा

पृथिर्नवमो नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाञ्चौ द्वौ तानेवास्मिन्नेतद्दधाति यश्चितेऽग्निर्निधीयते स दशमो दश वै प्राणा मध्यमाग्नीध्रं मध्यतस्तत्प्राणान्दधाति मध्ये ह वाऽएतत्प्राणाः सन्त ऽइति चेति चात्मानमनु व्युच्चरन्ति ॥ ६ ॥

(न्ये) एकविᳬंशतिᳬं होत्रीयऽउपदधाति । (त्ये) एकविᳬंशतिर्वै परिश्रितस्तस्योक्तो बन्धुरेकादश ब्राह्मणाच्छᳬंस्यऽएकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभ ऽइन्द्र ऽऐन्द्रो ब्राह्मणाच्छᳬंस्यष्टावष्टावितरेषु तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

वास्मिन्नेतद्दधाति । यश्चितेऽग्निर्निधीयते—स दशमः । दश वै प्राणाः । मध्यमाग्नीध्रम् । मध्यतस्तत्प्राणान्दधाति । मध्ये ह वा एतत्—प्राणाः सन्त इति चेति चात्मानमनु व्युच्चरन्ति ॥ ६ ॥

(१) एकविंशतिं होत्रीय उपदधाति । एकविंशतिर्वै परिश्रितः । तस्योक्तो बन्धुः । (२) एकादश ब्राह्मणाच्छंस्ये । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभ इन्द्रः । ऐन्द्रो ब्राह्मणाच्छंसी । (३, ४, ५, ६, ७) अष्टावष्टावितरेषु । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

गायत्रीति । गायत्र्या सहोत्पत्तेः अग्नेर्गायत्रत्वम् । एतासामष्टानामिष्टकानाम् आग्नीध्रीये विहितोपधाने पृश्नावश्मनि नवमे सति नवत्वसङ्ख्या सम्पद्यते । प्राणाश्च शिरसि सप्तावाञ्चौ द्वाविति नव भवन्ति । अतश्चानया सङ्ख्या एतस्मिन्नेव प्राणानेव दधातीत्याह—तासामश्मेति, नव वा इति । अग्नौ निहितमग्निं दशमं कृत्वा पुनरपि न॰॰न प्रशंसति—यश्चितेऽग्निरिति । नाभ्या सह प्राणानां दशत्वम् । अत एव श्रूयते—“ नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी ” (तै. स. ५ । २ । २ । १) इति । एवं चाग्नीध्रस्य मध्यप्रदेशत्वान्मध्यत एव दश प्राणान्दधाति । ननु चोर्ध्वाधोभागेभ्यः प्राणानां संचारान्मध्यतः सन्निधानमनुचितमित्यत आह—मध्ये ह वा एतदिति । इति चेति चेति ऊर्ध्वाधोभागौ हस्तेन दर्शयति । हृत्प्रदेशे ‘ प्राणाः ’ अवतिष्ठमानाः ‘ आत्मानं ’ शरीरम् ‘ अनु ’ लक्ष्य ‘ इति चेति च ’ ऊर्ध्वभागादधोभागाच्च ‘ व्युच्चरन्ति ’ विविधमुत्क्रामन्ति । यथानयं गोलकैर्निर्गच्छन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ होत्रीये धिष्ण्ये एकविंशतिमिष्टका एकविंशतिपरिश्रितश्चोपदध्यादित्याह—एकविंशतिमिति । तस्य तु माहात्म्यं “ द्वादश मासाः ”—इत्यादिना प्रागेवोक्तमित्याह—तस्योक्तो बन्धुरिति । अथ ब्राह्मणाच्छंसिनो धिष्ण्ये एकादशेष्टका उपदध्यादित्याह—एकादशेति । तत्रोपधेयानामिष्टकानामेकादशत्वमुपपन्नमित्याह—एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुबिति । एकादशाक्षरपादत्वात् त्रिष्टुबेकादशाक्षरा । इन्द्रश्च त्रैष्टुभो भवति । इन्द्रस्य त्रिष्टुभा सहोत्पत्तेः । ब्राह्मणाच्छंसी पुनरैन्द्रः तेन प्रतिपादिताभिर्ऋग्भिर्योगस्य विधानात् । इत्थं परम्परया ब्राह्मणाच्छंसिनस्त्रिष्टुभा सम्बन्धात् तत्सङ्ख्यानुविधानमिष्टकानां युज्यत इत्यर्थः । नन्वितरेषु धिष्ण्येषु कति इष्टका उपदध्यादिति तत्राह—अष्टावष्टावितरेष्विति[1] ॥ ७ ॥

१—अष्टेष्टकां लोकंपृणामिश्चन्द्र्वर्चसितिरश्चो न्युप्य न्युप्य । इत्थंदशमा चाग्नीध्रीये । एकान्नवचनम् । होत्रीये त्रिरेकविंशत्या । ब्राह्मणाच्छंसिने द्विरेकादशसु चान्यासौ धिष्ण्ये । शेषा अष्टष्टकाः । का. श्रौ. सू. १८ । ५३–५८ ।

षण्मार्जालीये । षड्वाऽऋतवऽऋतवः पितरस्तꣳ हैतमृतवः पितरो दक्षिणतः पर्य्यूहिरे स ऽएषामेष दक्षिणतः स वाऽइतीममुपदधातीतीमानि- त्यमुं विशं तत्क्षत्रमभिसंमुखां करोति ॥ ८ ॥

(त्यु) अथैनान्परिश्रिद्भिः परिश्रयति । (त्या) आपो वै परिश्रितो- ऽद्भिरेवैनांस्तत्परितनोति स वै पर्य्येव निदधाति क्षत्रꣳ हैता ऽअपां याः खातेन यन्त्यथ हैता विशो यानीमानि वृथोदकानि स यदमुं खातेन परिश्रयति क्षत्रे तत्क्षत्रं दधाति क्षत्रं क्षत्रेण परिश्रयत्यथ यदिमान्पर्य्येव निदधाति विशि तद्विशं दधाति विशा विशं परिश्रयति तेषां वै यावत्य ऽएव यजुष्मत्यस्तावत्यः परिश्रितो यावत्यो ह्येवामुष्य यजुष्मत्यस्ता- वत्यः परिश्रितः क्षत्रायैव तद्विशं कृतानुकरामनुवर्त्मानं करोति ॥ ९ ॥

---

(८) षण्मार्जालीये । षड्वाऽऋतवः । ऋतवः पितरः । तं हैतमृतवः पितरो दक्षिणतः पर्य्यूहिरे । स एषामेष दक्षिणतः । स वा इतीममुपदधाति, इतीमान्, इत्यमुम् । विशं तत्क्षत्रमभिसंमुखां करोति ॥ ८ ॥

अथैनान्परिश्रिद्भिः परिश्रयति । आपो वै परिश्रितः । अद्भिरेवैनांस्तत्परितनोति । स वै पर्य्येव निदधाति । क्षत्रं हैता अपां—याः खातेन यन्ति । अथ हैता विशो—यानीमानि वृथोदकानि । स यदमुं खातेन परिश्रयति—क्षत्रे तत् क्षत्रं दधाति । क्षत्रं क्षत्रेण परिश्रयति । अथ यदिमान्पर्य्येव निदधाति—विशि तद्विशं दधाति । विशा विशं परिश्रयति । तेषां वै यावत्य एव यजुष्मत्यस्ता- वत्यः परिश्रितः । यावत्यो ह्येवामुष्य यजुष्मत्यः—तावत्यः परिश्रितः । क्षत्रायैव तद्विशं कृतानुकरा- मनुवर्त्मानं करोति ॥ ९ ॥

एवं—षण्मार्जालीय इति । अथ कथं तत्र षण्णामिष्टकानामुपधानमिति तत्राह—षड्वा ऋतव इति । यस्मिन्नृतौ यो म्रियेत स जनः स एवर्तुर्भवति । अयमर्थस्तैत्तिरीयके श्रूयते—" यदि वसन्ता प्रमीयते वसन्तो भवति "—(तै. ब्रा.) इत्यादिना । यतश्च ऋत्वात्मकाः पितरस्तं मार्जालीयं धिष्ण्यं दक्षिणभागे व्यवस्थापित- वन्तः अत इदानीं स एष मार्जालीय एषां देवानां दक्षिणभागेऽवतिष्ठते । एवम्भूत्वा मऋपितृसम्बन्धात्तत्रोपधेयाना- मिष्टकानामृतुसंख्यानुविधानमुपपन्नम् । अथ धिष्ण्यानां चित्यानेश्च संस्थानं प्रशासति स वा इतीति । आग्नीध्र- देशे धिष्ण्योपधानप्रकार हस्तेन दर्शयति—इतीमानिति । ' इतीमान् ' इत्यत्र 'इति' शब्देन सदसि होत्रीयादि- धिष्ण्यानामुपधानप्रकारम्, ' इत्यमुम् ' इति ' इति '—शब्देन चित्याग्न्युपधानप्रकारम् ' तत् ' तेनोक्त- प्रकारेणोपधानेनामुं धिष्ण्यरूपां विशं क्षत्रमभिसम्मुखां कृतवान् भवति । तस्माद्धिष्ण्यानामप्येवमुक्तप्रकारमुपधान- मुपपन्नमित्यर्थः ॥ ८ ॥

इष्टकाभिश्चितानां धिष्ण्यानां परिश्रिद्भिः परिश्रयणं विधत्ते—अथैनानिति । आपो वै परिश्रित इति ।

(त्सु) अथैषु पुरीषं निवपति । तस्योक्तो बन्धुस्तूष्णीमनिरुक्ता हि विडथाग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु दिशामवेष्टीर्निर्वपति दिश एषो ऽग्निस्ताभ्य एतानि हवीᳬषि निर्वपति तदेना हविषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न गृह्यते पञ्च भवन्ति पञ्च हि दिशः ॥ १० ॥

अथैषु पुरीषं निवपति । तस्योक्तो बन्धुः । तूष्णीम् । अनिरुक्ता हि विट् । अथाग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु दिशामवेष्टीर्निर्वपति । दिश एषोऽग्निः । ताभ्य एतानि हवींषि निर्वपति । तदेना हविषा देवतां करोति । यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते—सा देवता । न सा—यस्यै न गृह्यते । पञ्च भवन्ति । पञ्च हि दिशः ॥ १० ॥

समुद्रगता आपो यथा पृथिवीं परिश्रयन्ति—तद्वत्परिश्रितोऽपि धिष्ण्यान् परिश्रयन्ति । तस्मात्परिश्रयणसाधारण्ये-नैतासामवात्मकत्वम् । चित्याग्नेः परितश्चैताः परिश्रितो धीयन्ते । अतोऽत्रापि परिश्रयतीति विधानात्तद्वदेव प्रसक्तावाह—स वा इति । 'यथैव निदधाति ' परिनिदधात्येव परिनिधानमात्रमेव कर्तव्यम् । न तु खात्वा तन्नि-धानमित्येवकारार्थः । क्षत्रं हैता इति । ' अपां ' मध्ये ' याः खातेन यन्ति ' एताः क्षत्रं खलु । क्षत्रवद्वीर्येण भुवं विदार्य गमनादप्रतिष्ठितत्वाच्च खातेन गच्छन्तीनामपां क्षत्रत्वम् । अथ 'यानीमानि' लौकिकानि 'इयोदकानि' उत्तानदेशगामीनि एताः विशः खलु, विशो हि क्षत्रवत् समर्थ्याभावात्प्रतिष्ठिताश्च न भवन्ति । उत्तानदेश-गामीन्यप्युदकानि तद्वदिति तेषां विडात्मकत्वम् । अतश्चानु चित्याग्निं खातेन परिश्रयतीति यत् तेन क्षत्रे क्षत्रं दधाति क्षत्रं क्षत्रेण परिश्रयति । अथेमान् धिष्ण्यान् परिनिदधात्येवेति यत् तेन विशि एव विशं दधाति । विशा विशं परिश्रयति । अथैतेषां धिष्ण्यानां परिश्रितां परिमाणं विवेचे—तेषां वा इति । तत्र यजुष्मत्य इति उपहिता इष्टका एवोच्यन्ते । न त्वयजुष्मदिष्टकाव्यवच्छेदार्थमेवमुक्तम् । धिष्ण्येषूपधीयमानाः सर्वा अपि इष्टका लोकम्पृणामन्त्रेणोपधीयन्ते—" लोकम्पृणयैवेमानि " इत्युक्तत्वात् । यावत्यो होवामुष्य यजुष्मत्य इति । अनेन लोकम्पृणाव्यतिरिक्तमन्त्रवत्य इष्टका उच्यन्ते । उत्तरत्राग्निरहस्ये तथैव परिगणनात् । एवं च चित्या-ग्नेर्यथा यजुष्मतीष्टकासङ्ख्यानुरोधेन परिश्रितोऽभूवन् तद्वदेव धिष्ण्यानामपि भवन्तीति विशं क्षत्राय कृतानुका-रिणीमनुगतवर्त्मानं च करोति ॥ ९ ॥

अथैतेषु धिष्ण्येषु पुरीषनिवापं विधाय तस्य ब्राह्मणं (श. प. ८।७।३।१) प्रागुक्तमित्याह—अथैति[1] । पूर्वं समन्त्रकस्य पुरीषनिवापस्याभिधानादत्रापि तद्वदेव प्रसक्तावाह—तूष्णीमिति । अनिरुक्तेति । क्षत्रं यथा स्वकीयया आज्ञया सर्वमप्यतिक्रम्य व्यक्तं वर्तते तथा विशो न वर्तन्त इति विट् ' अनिरुक्ता ' अव्यक्ता । एवं च विडात्मकेषु धिष्ण्येषु पुरीषनिवपनममन्त्रकमेव युज्यत इत्यर्थः ।[2] अथाग्नीषोमीयपशुपुरोडाशात्प्रागमात्रे कर्म कृत्वा साग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु पशुपुरोडाशस्य पश्चाद्दिशामवेष्टीर्निर्वपेत् इत्याह—दिशामवेष्टीरिति ।

१—यावदिष्टक परिश्रितः परिविधाय । का. श्रौ. सू. १८ । ६६ । २—पुरीषं च तूष्णीम् । का. श्रौ. सू. १८ । १०० ।
३—पशुपुरोडाशमनु देवसूहवींषि निर्वपति यजमानाणि । का. श्रौ. सू. १५ । ८४ ।

(स्त्र) तदाहुः । (ई) दशहविषमेवैतामिष्टिं निर्वपेत्सा सर्वस्तोमा सर्वपृष्ठा सर्वाणि छन्दाᳪसि सर्वा दिशः सर्वऽऋतवः सर्वम्वेतद्यमग्निस्तदेनᳪ हविषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न गृह्यते दश भवन्ति दशाक्षरा विराड्विराडग्निर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणा ऽअग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ ११ ॥

तत्त्वै देवस्वामेव । (वै) एतानि हवीᳪषि निर्वपेदेता ह देवताः सुता ऽएतेन सवेन यैनैतत्सोष्यमाणो भवति ता ऽएवैतत्प्रीणाति ताऽअस्माऽइष्टाः प्रीता ऽएतᳪ सवमनुमन्यन्ते ताभिरनुमतः सूयते यस्मै वै राजानो

तदाहुः । दशहविषमेवैतामिष्टिं निर्वपेत् । सा सर्वस्तोमा, सर्वपृष्ठा, सर्वाणि छन्दांसि, सर्वा दिशः, सर्वे ऋतवः । सर्वम्वेतद्यमग्निः । तदेनं हविषा देवतां करोति । यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते-सा देवता । न सा-यस्यै न गृह्यते । दश भवन्ति । दशाक्षरा विराट् । विराडग्निः । दश दिशः । दिशोऽग्निः । दश प्राणाः । प्राणा अग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा-तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ ११ ॥

तत्त्वै देवस्वामेवैतानि हवींषि निर्वपेत् । एता ह देवताः सुताः-एतेन सवेन-येनैतत्सोष्यमाणो भवति । ता एवैतत्प्रीणाति । ता अस्मा इष्टाः प्रीता एतं सवमनुमन्यन्ते । ताभिरनुमतः सूयते ।

बहुवचनं हविर्बहुत्वापेक्षम् । इष्टेरेकत्वात् । अग्नेः सर्वासु दिक्षु वर्तमानत्वेन दिशोऽग्न्यात्मिकाः । अतस्ताभ्यो दिग्भ्य एतानि हवींषि निरुप्तवान् भवतीत्याह-दिश एषोऽग्निरिति । 'तदेनं हविषा' इत्यादिकं तु प्रागेव व्याख्यातम् । दिशामवेष्टीरित्युक्तस्य बहुत्वसामान्यस्य तद्विशेषे पर्यवसानमाह-पञ्च भवन्तीति ॥ १० ॥

विहितामिष्टिं पूर्वपक्षीकृत्य तत्रेष्ट्यन्तरं विधत्ते-तदाहुरिति । 'तत्' तत्राग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशे दशहविषमेवैतामिष्टिं निर्वपेत् । विहितेष्टिस्थाने दशहविषमिष्टिं सर्वपृष्ठेष्टिमेव निर्वपेत् । ननु पूर्वोक्तामिष्टिमित्यर्थः । पूर्वोक्तामिष्टिमतिक्रम्यैतदिष्टिस्वीकारे कारणमाह-सर्वस्तोमेति । 'सा' इष्टिः त्रिवृदादिभिः सर्वैः स्तोमैः, रथन्तरादिभिः सर्वैः पृष्ठैश्च विशिष्टा । सर्वाणि च छन्दांसि, तद्विशिष्टत्वात् । सर्वाश्च दिशः तदीयानां पुरोऽनुवाक्यानां तल्लिङ्गत्वात् । सर्वे च ऋतवस्तद्विशिष्टत्वात् । अत एव तैत्तिरीयके श्रूयते-"अग्नये गायत्राय त्रिवृते राथन्तराय वासन्तायाष्टाकपालः" इत्यादि (तै. सं. ७ । १ । १४ । ४) "दिग्वती पुरोनुवाक्या भवति सर्वासां दिशामभिजित्यै" इति च (तै. ब्रा. ७ । ९ । १९) । अग्नेर्सर्वस्तोमादिरूपत्वात् । तथा च सर्वात्मकाग्न्यवे सर्वस्तोमादिविशिष्टेष्टिरनुरूपेत्यर्थः । तदेनमिति पूर्ववद्व्याख्यानम् । अथात्र हविःसङ्ख्यां प्रशंसति-दश भवन्तीति । दशाक्षरा विराडित्येतदपि प्रागेव व्याख्यानम् ॥ ११ ॥

दुरवदेवतामयीष्टिं पक्षीकृत्येष्ट्यन्तरं विधत्ते-तत्त्वै देवस्वामेवेति । देवताः सुताः इत्येतत् "राजसूनो करोति"

राज्यमनुमन्यन्ते स राजा भवति न स यस्मै न तद्यदेता देवताः सुता ऽएतेन सवेन यद्देनमेता देवता ऽएतस्मै सवाय सुवते तस्मादेता देवस्वः ॥ १२ ॥

(स्ता) ता वै द्विनाम्न्यो भवन्ति । द्विनामा वै सवेन सुतो भवति यस्मै वै सवाय सूयते येन वा सवेन सूयते तदस्य द्वितीयं नाम ॥ १३ ॥

(मा) अष्टौ भवन्ति । (न्त्य) अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ १४ ॥

तदाहुः । (नै) नैतानि हवीꣳषि निर्वपेन्नेदतिरेचयानीति तानि वै निर्वपेदेव कामेभ्यो वाऽएतानि हवीꣳषि निरुप्यन्ते न वै कामानामतिरिक्तमस्ति यद्वै किं च पशुपुरोडाशमनु हविर्निरुप्यते पशावेव स मध्यतो मेधो धीयतऽउभयानि निर्वपत्यध्वरस्य चाग्नेश्चाध्वरस्य पूर्वमथाग्नेस्तस्योक्तो बन्धुरुत्तमः पशुपुरोडाशो भवत्युपांशु देवतानीषिद्धमनुब्रूहि प्रेष्येति

यस्मै वै राजानो राज्यमनुमन्यन्ते–स राजा भवति । न सः–यस्मै न । तद्यदेता देवताः सुताः–एतेन सवेन, यद्देनमेता देवता एतस्मै सवाय सुवते–तस्मादेता देवस्वः ॥ १२ ॥

ता वै द्विनाम्न्यो भवन्ति । द्विनामा वै सवेन सुतो भवति । यस्मै वै सवाय सूयते–येन वा सवेन सूयते–तदस्य द्वितीयं नाम ॥ १३ ॥

अष्टौ भवन्ति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ १४ ॥

तदाहुः–नैतानि हवींषि निर्वपेत्–नेदतिरेचयानीति । तानि वै निर्वपेदेव । कामेभ्यो वा एतानि हवींषि निरुप्यन्ते । न वै कामानामतिरिक्तमस्ति । यद्व किं च पशुपुरोडाशमनु हविर्निरुप्यते–

इत्यत्र व्याख्यातम् । देवसूशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं द्वेधा दर्शयति–तद्यदेता देवता इति । एता अग्न्यादयो देवताः 'एतेन' पूर्वोक्तेन 'सवेन' 'सुताः' इति 'यत्' यद्वा–एता देवता एनं यजमानम् 'एतस्मै सवाय सुवते' इति यत् तस्मादेता देवस्व इति कर्मणि कर्तरि च द्वेधा व्युत्पत्तिर्दर्शिता ॥ १२ ॥

अथैतासामग्न्यादिदेवतानां नामद्वयसंबन्धमुपपादयति–ता वै द्विनाम्न्य इति । द्विनामा वा इति । सवेन सुतो द्विनामा भवति खलु । तदेव द्वितीयं नाम दर्शयति–यस्मै वै सवाय इति । राजसूयक्रतुसंबन्धिना सवेन सुतश्चेद्राजसूययाजीत्येवमादि द्विनामा भवति । देवस्वामेवैतानि हवींषीति सामान्येन विधानादेषां सङ्ख्याविशेषं विधाय प्रशंसति–अष्टौ भवन्तीति ॥ १३ ॥ १४ ॥

तदाहुर्नैतानि हवींषीत्येतद्व पुरस्ताद्व्याख्यातम् । ननु च कामानामतिरिक्तत्वाभावेन निर्वाप्यत्वेऽपि पशुपुरोडाशमनुकस्मैव कस्मान्निरुप्यन्त इति तत्राह–यद्वै किञ्चेति । 'मेधो' रसः । उभयानि निर्वपतीति । पशुपुरो-

पशुपुरोडाशस्याह्वानुब्रूहि यजेत्येतेषामिष्टिर्हि समानः स्विष्टकृत्समानी-डेष्टा देवता भवन्त्यसमवहितᳪं स्विष्टकृते ॥ १५ ॥

(तेऽर्थे) अथैनं पूर्वाभिषेकेणाभिमृशति । सविता त्वा सवानाᳪं सुवतामेष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाᳪं राजेति ब्राह्मणानेवापोद्धरत्यनाद्यान्करोति ॥ १६ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ९-३-५ ॥ (४. ३.) ॥

इति तृतीयप्रपाठकः समाप्तः ॥ ९-३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ९७ ॥

पश्चादेव स मध्यतो मेधो धीयते । उभयानि निर्वपति-अध्वरस्य चाग्नेश्च । अध्वरस्य पूर्वम् । अथाग्नेः । तस्योक्तो बन्धुः । उच्चैः पशुपुरोडाशो भवति, उपांश्वेतानि । इष्टिर्हि । 'अनुब्रूहि प्रेष्य'-इति पशुपुरोडाशस्याह । 'अनुब्रूहि यज' इत्येतेषाम् । इष्टिर्हि । समानः स्विष्टकृत् । समानीडा । इष्टा देवता भवन्ति । असमवहितं स्विष्टकृते ॥ १५ ॥

अथैनं पूर्वाभिषेकेणाभिमृशति । "सविता त्वा सवानां सुवताम् । एष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा"-(वा. सं. ९ । ३९ । ४०) इति । ब्राह्मणानेवापोद्धरति । अनाद्यान्करोति ॥ १६ ॥

इति धिष्ण्याग्निचयनम् ।

अग्निचयनं वृत्तम् ।

कासो देवता हवींषि चेष्यन्ते । गतमन्यत् । इष्टिर्हीति । काम्येष्टिषु प्रधानस्योपांशुत्वमिति व्यवस्थितत्वात् अस्या अपि काम्यापेष्टित्वादित्यर्थः । अनुब्रूहि यजेत्येतेषामिष्टिर्हीति । इष्ट्यामध्वरत्वाम्मैत्रावरुणो नास्तीति अनुब्रूहि यजेत्येव ब्रूयात् । स्पष्टमन्यत् । अथ देवताग्रागनन्तरं स्विष्टकृद्यागात्पूर्वं सविता त्वा सवानामित्यादिना पूर्वाभिषेकाख्येन मंत्रेणैनमग्निमभिमृशेदित्याह-इष्टा देवता भवन्तीति । "इमं देवाः" इति मन्त्रे "सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा" इत्यनेन ब्राह्मणानेव विनक्ति । तेन ब्राह्मणान्प्रति क्षत्रस्य प्रवस्यत्वादनाद्यान्करोतीत्याह-ब्राह्मणानेवेति ॥ १५ ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे चतुर्थेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (९-४-३) ॥

१-अनुब्रूहियजेति पुरोऽनुवाक्यामैत्रावरुणस्य । का. श्रौ. सू. १८ । १०१ ॥

अथ चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
चतुर्थाऽध्याये च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

४६४

अथ प्रातः प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन् । (ग्न) अग्निं युनक्ति युक्तेन समश्नवाऽइति तेन युक्तेन सर्वान्कामान्त्समश्नुते तं वै पुरस्तात्सर्वस्य कर्मणो युनक्ति तद्यत्किंचातऽऊर्ध्वं क्रियते युक्ते तत्सर्वꣳ समाधीयते॥१॥

परिधिषु युनक्ति । (त्रय) अग्नय ऽएते यत्परिधयोऽग्निभिरेव तदग्निं युनक्ति ॥ २ ॥

अथ सुत्याहकर्माणि ।

अथ प्रातः प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन्नग्निं युनक्ति । युक्तेन समश्नवा इति । तेन युक्तेन सर्वान्कामान्त्समश्नुते । तं वै पुरस्तात्सर्वस्य कर्मणो युनक्ति । तद् यत्किंचात ऊर्ध्वं क्रियते–युक्ते तत्सर्वं समाधीयते ॥ १ ॥

परिधिषु युनक्ति । अग्नय एते–यत्परिधयः । अग्निभिरेव तदग्निं युनक्ति ॥ २ ॥

इत्यमौपवसथ्यदिवसप्रयोगमभिधाय सुत्याहप्रयोगं विवक्षुः प्रथममग्नियोगं विधत्ते–अथ प्रातरिति । प्रातर्यावभ्यो देवेभ्योऽनुब्रूहीत्येवं संप्रैषः । प्रातरनुवाकस्योपाकरणं तत् करिष्यन् प्रातरनुवाकोपाकरणात् पूर्वं युक्तेनाग्निना 'सर्वान् कामान्' प्राप्नवानीत्यभिप्रायेण ' अग्निं युनक्ति ' । यथा लोके नियुक्ताश्वेन रथेन जिगमिषितप्रदेशान् गच्छति, तद्वन्नियमितेनानेन सर्वान् कामानाप्नवानीति यजमानोऽध्वर्युमुखेनाग्निं नियच्छतीत्यर्थः । येनाभिप्रायेणैनं ' युनक्ति सोऽभिप्रायस्तथैव फलतीत्याह–युक्तेन सर्वान्कामानिति । तन्नियोजनस्य सर्वस्मादपि कर्मणः पूर्वत्वं प्रशंसति–तं वै पुरस्तादिति । तद्यदिति । ' तत् ' तस्मिन्नहनि ' अत ऊर्ध्वं ' यत् किं च कर्म 'क्रियते' ' तत्सर्वम् ' ' युक्ते ' एवाग्नौ सम्यग् ' आधीयते ' लोके हि नियुक्ते रथादौ निहितेन जिगमिषितप्रदेशस्य गमनात् तद्वदेव युक्तेऽग्नौ समाहितं सर्वकामप्राप्तये समर्थं भवतीति युक्त एवाग्नौ समाहितं भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

विहितोऽयमग्नियोगः क्व कर्तव्य इति तत्राह–परिधिष्विति । परिधीनामग्नित्वम्, अग्निभ्रात्रात्मकत्वात् । अत्र तैत्तिरीयकम्–" अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो भ्रातर आसन् " इत्युपक्रम्य–" अपो खल्वाहुरेते वावैनं ते भ्रातरः परिशेरे यत्पौतुद्रवाः परिधय इति " (तै. सं. ६ । २ । ८ । ६) इति ॥ २ ॥

---

१ अग्नियोजन प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन् परिधीनालभ्य यथापूर्वं म इ युनज्मीति प्रसूयम् । का. श्रौ. सू. ९।८।१-२ ।

स मध्यमं परिधिमुपस्पृश्य । (इषे) एतद्यजुर्जपत्यग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति बलं वै शवोऽग्निं युनज्मि बलेन च घृतेन चेत्येतद्दिव्यꣳ सुपर्णं वयसा बृहन्तमिति दिव्यो वाऽएष सुपर्णो वयसा बृहन्धूमेन तेन वयं गमेम ब्रध्नस्य विष्टपꣳ स्वो रुहाणा ऽअधि नाकमुत्तममिति स्वर्गो वै लोको नाकस्तेन वयं गमेम ब्रध्नस्य विष्टपꣳ स्वर्गं लोकꣳ रोहन्तोऽधि नाकमुत्तममित्येतत् ॥ ३ ॥

(ऊ) अथ दक्षिणे । (णऽ) इमौ ते पक्षावजरौ पतत्रिणौ याभ्याꣳ रक्षाꣳस्यपहꣳस्यग्ने ॥ ताभ्यां पतेम सुकृतामु लोकं यत्रऽऋषयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणा ऽइत्यमूनेतदुपीनाह ॥ ४ ॥

स मध्यमं परिधिमुपस्पृश्यैतद्यजुर्जपति-" अग्निं युनज्मि शवसा घृतेन "-इति । बलं वै शवः । अग्निं युनज्मि बलेन च घृतेन चेत्येतत् । " दिव्यं सुपर्णं वयसा बृहन्तम् "-इति । दिव्यो वा एष सुपर्णो वयसा बृहन्धूमेन । " तेन वयं गमेम ब्रध्नस्य विष्टपं स्वो रुहाणा अधि नाकमुत्तमम् "-(वा. सं. १८ । ५१) इति । स्वर्गो वै लोको नाकः । तेन वयं गमेम ब्रध्नस्य विष्टपं स्वर्गं लोकं रोहन्तोऽधि नाकमुत्तममित्येतत् ॥ ३ ॥

अथ दक्षिणे । " *इमौ ते पक्षावजरौ पतत्रिणौ याभ्यां* रक्षांस्यपहंस्यग्ने । ताभ्यां पतेम सुकृतामु लोकं यत्रऽऋषयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः "-(वा. सं. १८ । ५२) इति । अमूनेतदुपीनाह ॥ ४ ॥

परिधिषु नियोजनमपि कथं कुर्यादिति तत्राह-स मध्यममिति । ' सः ' अध्वर्युः ' मध्यमं परिधिमुपस्पृश्य ' ' अग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति ' एतद्यजुर्जपेत् । तमेनं मन्त्रं व्याचष्टे-बलं वै शव इति । ' शवः ' इति बलमुच्यते (निघ० ९।३) । एवं च युनज्मीत्यनेन ' बलेन च घृतेन च ' ' अग्निं युनज्मि ' ' इत्येतत् ' उक्तं भवति । दिव्यो वा एष इति । यतः ' एषः ' अग्निर्दिवि भवो दिव्यः ' सुपर्णः ' शोभनपतनः । वयसेत्यस्य व्याख्यानम्-धूमेनेति । ' वयसा ' धूमेन बृहन् भवति; अत उच्यते-दिव्यं सुपर्णमिति । स्वर्गो वै लोक इति । नास्मिन्नकं दुःखमस्तीति नाकः, स्वर्गो लोकः खलु नाको भवति-तत्रत्यस्यापि दुःखस्याऽभावात् । एवं च 'तेन वयम्' इत्यनेन भागेन युक्तेनाग्निना ' वयं गमेम ब्रध्नस्य विष्टपम् ' कीदृशा वयम् ? ' नाकमुत्तमं ' स्वर्गं लोकमभिरोहन्त इत्येतदुक्तं भवतीत्यर्थः । मन्त्रार्थस्तु-दिवि भवं शोभनपतनं वयसा धूमेन बृहन्तमग्निं बलेन च घृतेन च युनज्मि तेन युक्तेनाग्निना वयं नाकं सुखहेतुभूतमत एवोत्तमं स्वः स्वर्गं लोकम् अधिरुहाणाः सन्तस्तदर्थं ब्रध्नस्य सूर्यस्य विष्टपं गमेम गच्छेम इति प्रथमस्यार्थः । गमेमेति " लिङ्याशिष्यङ् "-(पा. सू. ३ । १ । ८६) इत्यङ् प्रत्ययः ॥ ३ ॥

परिधानक्रमेण मध्यमपरिधौ प्रथम युक्त्वा अथ दक्षिणपरिधौ इमौ ते पक्षावित्यादिना मन्त्रेण युञ्ज्यादित्याह-अथ दक्षिण इमौ ते पक्षाविति । मन्त्रे ' ऋषय ' इति ऋषिशब्देन षट्काण्डस्थानविहितान् ऋषी-

(हा) अथोत्तरे । (र) इन्दुर्दक्षः श्येनऽऋतावा हिरण्यपक्षः शकुनो भुर-ण्युरित्यमृतं वै हिरण्यममृतपक्षः शकुनो भर्वेत्येतन्महान्तसधस्थे ध्रुव ऽआनिषत्तो नुमस्तेऽअस्तु मा मा हिᳪसीरित्यात्मनः परिदांवदते ॥५॥

तद्यन्मध्यमं यजुः । स ऽआत्माऽथ येऽअभितस्तौ पक्षौ तस्माते पक्ष-वती भवतः पक्षौ हि तौ ॥ ६ ॥

त्रिभिर्युनक्ति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेत-द्युनक्ति ॥ ७ ॥

अथोत्तरे । " इन्दुर्दक्षः श्येन ऋतावा हिरण्यपक्षः शकुनो भुरण्युः "–इति । अमृतं वै हिरण्यम् । अमृतपक्षः शकुनो भर्वेत्येतत् । " महान्तसधस्थे ध्रुव आनिषत्तो नमस्तेऽअस्तु मा मा हिंसीः "–(वा. सं. १८ । ५३) इति । आत्मनः परिदां वदते ॥ ५ ॥

तद्यन्मध्यमं यजुः–स आत्मा । अथ येऽभितः–तौ पक्षौ । तस्माते पक्षवती भवतः । पक्षौ हि तौ ॥ ६ ॥

त्रिभिर्युनक्ति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैनमेतद्युनक्ति ॥ ७ ॥

नाहेति व्याचष्टे–अमूनेवादिति । मन्त्रार्थस्तु–हे अग्ने ! त्वं याभ्यां पक्षाभ्यां रक्षांसि अपहंसि पतत्रिणौ ते तावजरौ जरारहितौ पक्षौ इमौ परिदृश्यमानौ । वयं ताभ्यां पक्षाभ्यां सुकृतां पुण्यकृतां लोकं पतेम उत्पतेम । यत्र सुकृल्लोके प्रथमजा. प्रथमोत्पन्नाः पुराणाः पुरातनाः ऋषयो जग्मुरिति द्वितीयस्यार्थः ॥ ४ ॥

अथोत्तरपरिधौ ' इन्दुर्दक्षः श्येनः ' इत्यनेन मन्त्रेण युञ्ज्यादित्याह–अथेति । हिरण्यपक्षः शकुनो भुरण्युरिति । अत्र हिरण्यशब्दार्थं भुरण्युशब्दार्थं चाह–अमृतं वा इति । ' नमस्ते अस्तु मा मा हिं-ीः ' इत्यनेनात्मनो रक्षां याचत इत्याह–आत्मनः परिदां वदते इति । मन्त्रार्थस्तु–हे अग्ने ! 'इन्दुः' ईश्वरः , " इदि परमैश्वर्ये " । 'दक्षः' उत्साहवान् 'श्येन.' श्येनवद्दुत्पतनशीलः ' ऋतावा ' सत्यवान् ' हिरण्यपक्षः ' अमृतपक्षः 'शकुन.' पक्ष्याकारः 'भुरण्यु.' भर्त्ता 'महान्' प्रभावेण 'सधस्थे' सहस्थाने ' आनिषत्तः ' समन्तान्निषण्ण. यस्त्वमेतादृशः तस्मै ते तुभ्यं नमोऽस्तु त्वं मां मा हिंसीरिति तृतीयस्यार्थः ॥ ५ ॥

अथैतमेव मन्त्रमात्मपक्षात्मना प्रशंसति–तद्यन्मध्यममिति । अत्र मध्यमं यजुरिति यजुषो मध्यमत्व मन्त्रक्रमापेक्षं न भवति, किन्तु सर्वेष्टिमध्यमापेक्षम् । एव चाग्नि पुनर्मध्यम प्रथमो मन्त्रः । अथ ये इति । ये अभितः [illegible] यजुषी [illegible] ते पक्षौ हिरण्यपक्षाविति पक्षशब्देन उक्ते भवत इति स्पष्टम् ॥ ६ ॥

[illegible] त्रित्वं प्रशंसति–त्रिभिर्युनक्तीति ॥ ७ ॥

(त्त्यु) अथ राजानमभिषुत्याग्नौ जुहोति । (त्ये) एष वै स सवु ऽएतद्वै तत्सूयते यमस्मै तमेता देवताः सवमनुमन्यन्ते याभिरनुमतः सूयते यस्मै वै राजानो राज्यमनुमन्यन्ते स राजा भवति न स यस्मै न तद्यदग्नौ जुहोति तदग्निमभिषिञ्चति सोऽस्यैष दैवऽ आत्मा सोमाभिषिक्तो भवत्यमृताभिषिक्तोऽथ भक्षयति तदात्मानमभिषिञ्चति सोऽस्यायमात्मा सोमाभिषिक्तो भवत्यमृताभिषिक्तः ॥ ८ ॥

(क्तोऽग्नौ) अग्नौ हुत्वाऽथ भक्षयति । दैवो वाऽअस्यैष ऽआत्मा मानुषोऽयं देवा ऽउ वाऽअग्रेऽथ मनुष्यास्तस्मादग्नौ हुत्वाऽथ भक्षयति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथैनं विमुञ्चति । (त्या) आप्त्वा तं कामं यस्मै कामायैनं युङ्क्ते यज्ञायज्ञियꣳ स्तोत्रमुपाकरिष्यन्त्स्वर्गो वै लोको यज्ञायज्ञियमेतस्य वै गत्याऽएनं युङ्क्ते तदाप्त्वा तं कामं यस्मै कामायैनं युङ्क्ते ॥ १० ॥

अथ राजानमभिषुत्याग्नौ जुहोति । एष वै स सवः । एतद्वै तत्सूयते–यमस्मै तमेता देवताः सवमनुमन्यन्ते, याभिरनुमतः सूयते । यस्मै वै राजानो राज्यमनुमन्यन्ते–स राजा भवति । न सः–यस्मै न । तद् यदग्नौ जुहोति–तदग्निमभिषिञ्चति । सोऽस्यैष दैव आत्मा सोमाभिषिक्तो भवति, अमृताभिषिक्तः । अथ भक्षयति । तदात्मानमभिषिञ्चति । सोऽस्यायमात्मा सोमाभिषिक्तो भवति, अमृताभिषिक्तः ॥ ८ ॥

अग्नौ हुत्वा–अथ भक्षयति । दैवो वा अस्यैष आत्मा, मानुषोऽयम् । देवा उ वाऽग्रे, अथ मनुष्याः । तस्मादग्नौ हुत्वा–अथ भक्षयति ॥ ९ ॥

अथैनं विमुञ्चति–आप्त्वा तं कामम्–यस्मै कामायैनं युङ्क्ते । यज्ञायज्ञियं स्तोत्रमुपाकरिष्यन् । स्वर्गो वै लोको यज्ञायज्ञियम् । एतस्य वै गत्या एनं युङ्क्ते । तदाप्त्वा तं कामं–यस्मै कामायैनं युङ्क्ते ॥ १० ॥

अथ प्राक्तनौ सोमाभिषवहोमौ कुर्यादित्याह–अथ राजानमिति । 'एष वै स सव एतद्वा' इत्यादिकम् 'अथ यदग्नौ जुहोति' इत्यत्र व्याख्यातम् । ननु कथमग्नौ होमात् तस्याभिषेकसिद्धिरिति तत्राह–तद्यदग्नाविति । 'तत्' तत्राग्नौ जुहोतीति यत् तेनाग्निमभिषिञ्चति । 'सः' 'एषः' अग्निः 'अस्य' यजमानस्य 'दैवः आत्मा' एवं च यजमान एवाभिषिक्तो भवतीत्यर्थः । सोमस्यामृतत्वात् सोमाभिषेकेणामृताभिषिक्त एव भवतीत्याह–सोमाभिषिक्तो भवतीति ॥ ८ ॥

होमानन्तरं हुतशेषं भक्षयेदित्याह–अग्नौ हुत्वेति । तयोरेव होमभक्षणयोः पौर्वापर्यमुपपादयति–दैवो वा इति ॥ ९ ॥

अथैतस्याश्वस्य विमोचनं विधत्ते–अथैनमिति । 'यस्मै कामाय एनं युङ्क्ते तं कामम् आप्त्वा' एनं विमुञ्चेत् ।

तं वै पुरस्तात्स्तोत्रस्य विमुञ्चति । स यदुपरिष्टात्स्तोत्रस्य विमुञ्चेत्पराङ् हैतꣳ स्वर्गं लोकमतिप्रणश्येदथ यत्पुरस्तात्स्तोत्रस्य विमुञ्चति तत्सम्प्रति स्वर्गं लोकमाप्त्वा विमुञ्चति ॥ ११ ॥

परिधिषु विमुञ्चति । परिधिषु ह्येनं युनक्ति यत्र वाव योग्यं युञ्जन्ति तदेव तद्विमुञ्चन्ति ॥ १२ ॥

स संध्योरुपस्पृश्य । (इमे) एते यजुषी जपति तथा द्वे यजुषी त्रीन्परिधीननुविभवतो दिवो मूर्धाऽसि पृथिव्या नाभिरिति दक्षिणे विश्वस्य मूर्धन्नधि तिष्ठसि श्रित इत्युत्तरे मूर्धवतीभ्यां मूर्धा ह्येषोऽप्सुमतीभ्यामग्नेरेतद्वैश्वानरस्य स्तोत्रं यद्यज्ञायज्ञियꣳ शान्तिर्वाऽआपस्तस्मादप्सुमतीभ्याम् ॥ १३ ॥

तं वै पुरस्तात्स्तोत्रस्य विमुञ्चति । स यदुपरिष्टात्स्तोत्रस्य विमुञ्चेत्–पराङ्हैतं स्वर्गं लोकमतिप्रणश्येत् । अथ यत्पुरस्तात्स्तोत्रस्य विमुञ्चति–तत्सम्प्रति स्वर्गं लोकमाप्त्वा विमुञ्चति ॥ ११ ॥

परिधिषु विमुञ्चति । परिधिषु ह्येनं युनक्ति । यत्र वाव योग्यं युञ्जन्ति–तदेव तद्विमुञ्चन्ति ॥ १२ ॥

स सन्ध्योरुपस्पृश्य–एते यजुषी जपति । तथा द्वे यजुषी त्रीन्परिधीननुविभवतः । " दिवो मूर्द्धाऽसि पृथिव्या नाभिः "–(वा. सं. १८ । ५४) इति दक्षिणे । " विश्वस्य मूर्धन्नधि तिष्ठसि श्रितः "–(वा. सं. १८ । ५५) इत्युत्तरे । मूर्द्धवतीभ्याम् । मूर्धा ह्येषः । अप्सुमतीभ्याम् । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य स्तोत्रं, यद्यज्ञायज्ञियम् । शान्तिर्वा आपः । तस्मादप्सुमतीभ्याम् १३

एतस्य विमोचनस्य कालविशेषप्रदर्शनद्वारा तमेव क्रमं दर्शयति–यज्ञायज्ञियमिति । ' यज्ञायज्ञियं स्तोत्रमुपाकरिष्यन् ' एनमग्निं विमुञ्चेत् । कुतः ? यज्ञायज्ञियस्तोत्र स्वर्गो लोकः खलु स्वर्गलोकस्य गत्यै एवैनमग्निं युङ्क्ते । अतश्च यज्ञायज्ञियलक्षणस्य स्वर्गस्य प्राप्तेर्यस्मै स्वर्गलोकप्राप्तिलक्षणाय कामाय एनं युङ्क्ते तस्य कामस्याप्तत्वादस्मिन्नन्तरे विमुञ्चेदित्यर्थः ॥ १० ॥

विपक्षे बाधकप्रदर्शनेन यज्ञायज्ञियस्तोत्रात् पूर्वमेव विमुञ्चेदित्याह–तं वै पुरस्तादिति । यदि स्तोत्रादुपरि विमुञ्चेत् तदा एनं यज्ञायज्ञियलक्षणं स्वर्गं लोकमतिक्रम्य पराङेव भूत्वा प्रणश्येत् । अथ यदि स्तोत्रात्पूर्वं विमुञ्चेत्–तदा सम्प्रति अनतिक्रमेण युक्तमेव स्वर्गं लोकम् आप्त्वा विमुक्तवान् भवति ॥ ११ ॥

लोके यत्राश्व युञ्जन्ति तत्रैव त विमुञ्चन्ति । अतोऽत्रापि अग्नेः परिधिषु योजनात्तत्रैवैनं विमुञ्चेदित्याह–परिधिष्विति ॥ १२ ॥

कथं तद्विमोचनप्रकार इति तत्राह–स सन्ध्योरिति[1] । ' सः ' अध्वर्युः परिधिसन्ध्योरुपस्पृश्यैते–वक्ष्यमाणे दिवो मूर्धाऽसीत्यादिके यजुषी जपेत् । ननु विमोचनमपि योजनवत्परिधित्रयमुपस्पृश्यैव कस्मान्न क्रियत इति तत्राह–तथा द्वे यजुषी इति । एव त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिष्वपि परिधिष्वग्नेर्युक्तत्वात्तथैव विमोचनमपि कर्तव्य,

---

१–आग्निमारुतस्तोत्रपुरस्ताद्विमोचनम् का. श्रौ. सू. १८।१०।२। २–परिधिस्पर्शो दिवो मूर्द्धेति प्रत्यृचम् । का. श्रौ.सू. १८.१०.३।

द्वाभ्यां विमुञ्चति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्विमुञ्चति त्रिभिर्युनक्ति तत्पञ्च पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ १४ ॥

तꣳ हैके । प्रायणीयऽएवातिरात्रे युञ्जन्त्युदयनीये विमुञ्चन्ति सꣳस्थारूपं वाऽएतद्यद्विमोचनं किं पुरा सꣳस्थायै सꣳस्थारूपं कुर्यामिति न तथा कुर्यादहरहर्वाऽएष यज्ञस्तायतेऽहरहः सन्तिष्ठतेऽहरहरेनꣳ स्वर्गस्य लोकस्य गत्यै युङ्क्तेऽहरहरेनेन स्वर्गं लोकं गच्छति तस्मादहरहरेव युञ्ज्यादहरहर्विमुञ्चेत् ॥ १५ ॥

द्वाभ्यां विमुञ्चति । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा-तावतैवैनमेतद्विमुञ्चति । त्रिभिर्युनक्ति । तत् पञ्च । पञ्चचितिकोऽग्निः । पञ्चर्तवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा-तावत्तद्भवति ॥ १४ ॥

तं हैके-प्रायणीय एवातिरात्रे युञ्जन्ति, उदयनीये विमुञ्चन्ति । संस्थारूपं वा एतत्-यद्विमोचनम् । किं पुरा संस्थायै संस्थारूपं कुर्यामिति । न तथा कुर्यात् । अहरहर्वा एष यज्ञस्तायते, अहरहः सन्तिष्ठते, अहरहरेनं स्वर्गस्य लोकस्य गत्यै युङ्क्ते, अहरहरेनेन स्वर्गं लोकं गच्छति । तस्मादहरहरेव युञ्ज्यात्, अहरहर्विमुञ्चेत् ॥ १५ ॥

न चैवमत्र सम्भवति मन्त्रयोरत्र द्विर्वेनापर्याप्तत्वात् । ततश्च परिविमन्त्र्योः संसर्गे त्र्यागामपि परिधीनां संसर्गसिद्धेर्द्वे एव यजुषी त्रीन्परिधीन्प्रति पर्याप्ते भवत इति । अथ कस्मिन्सन्धौ कं मन्त्रं जपेदिति तत्राह-दिवो मूर्द्धाऽसीति । मन्त्रयोर्मूर्द्धशब्दसम्बन्धं प्रशंसति-मूर्द्धन्वतीभ्यामिति । अस्याग्नेरेष विमोचनलक्षणः प्रयोगो मूर्धा मूर्द्धवत् सर्वस्योपरिस्थितो भवति । अतश्च मूर्द्धशब्दयुक्ताभ्यामृग्भ्यामस्य विमोचनमुपपन्नम् । तथैवाप्सुशब्दसम्बन्धमपि प्रशंसति-अप्सुमतीभ्यामिति । अत्रोत्तरमन्त्रे अप्सुशब्दप्रयोगादुपचारेण प्रथममन्त्रस्याप्सुमत्त्वमित्यप्सुमतीभ्यामित्युक्तम् । एतद्यज्ञायज्ञियं स्तोत्रं वैश्वानरस्याग्नेः सम्बन्धि भवति; तद्देवत्यत्वात् । अनेनास्य शान्तत्वमुक्तम् । आपस्तु दहनादिनाशस्य शान्तिहेतुत्वाच्छान्तिः खलु । तस्माद्यज्ञायज्ञियस्तोत्रे कर्त्तव्यं विमोचनमप्सुमतीभ्यामृग्भ्यां क्रियते ॥ १३ ॥

विमोचनमन्त्रयोर्द्वित्वसंख्यां प्रशंसति-द्वाभ्यामिति । योजनविमोचनमन्त्राणां सङ्ख्यां सम्भूय प्रशंसति-त्रिभिर्युनक्तीति । प्रकृतत्वात् द्वाभ्यां विमुञ्चतीति संबध्यते तथा सति पञ्च भवन्ति । तावत्तद्भवतीति । 'तद्' योजनविमोचनात्मकं कर्म तावत्परिमितमेव भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

प्रसङ्गादहर्गणेष्वपि योजनविमोचनप्रकारं विवक्षुस्तत्र पूर्वपक्षत्वेन केषाञ्चिन्मतं सोपपत्तिकमनुवदति-तं हैक इति । 'एके' शाखिनः प्रायणीयातिरात्र एव तमग्निं 'युञ्जन्ति' । पश्चादुदयनीयातिरात्रे च 'विमुञ्चन्ति' । तथा कुर्वतां च तेषामयमाशयः-विमोचनमिति 'यत्' 'एतत्संस्थारूपं' खलु । अतश्च संस्थायाः पूर्वम्

१-प्रायणीयेऽतिरात्रे युञ्जन्त्युदयनीये विमोचनं । का. श्रौ. सू. १८ । १०४ ।

(तु) अथो यथा प्रायणीयेऽतिरात्रे । सामिधेनीरनूच्य ब्रूयादुदयनीय-ऽएवातोऽनुवक्ताऽस्मीति तादृक्तत्तस्मादहरहरेव युञ्ज्यादहरहर्विमुञ्चेत् ॥ १६

(तु) तद्धैतच्छाण्डिल्यः। कङ्कतीयेभ्योऽहरहः कर्म प्रदिश्य प्रवव्राजाहरहरेव वो युनजानहरहर्विमुञ्चानिति तस्मादहरहरेव युञ्ज्यादहरहर्विमुञ्चेत् ॥ १७॥

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ९–४–१ ॥ (४. ४.) ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ । ४ ॥

अथो यथा प्रायणीयेऽतिरात्रे सामिधेनीरनूच्य ब्रूयात्–उदयनीयऽएवातोऽनुवक्ताऽस्मीति–तादृक् तत् । तस्मादहरहरेव युञ्ज्याद्, अहरहर्विमुञ्चेत् ॥ १६ ॥

तद्धैतच्छाण्डिल्यः कङ्कतीयेभ्योऽहरहः कर्म प्रदिश्य प्रवव्राज–अहरहरेव वो युनजान्, अहरहर्विमुञ्चानिति । तस्मादहरहरेव युञ्ज्याद्, अहरहर्विमुञ्चेत् ॥ १७ ॥

किमर्थं ' सरथारूपं कुर्यामेति ' । तदेतन्मतं निरस्य स्वमतमाह–न तथेति । ' एषः ' यज्ञः ' अहरहः ' प्रत्यह वितायते । प्रत्यहमेव संतिष्ठते । प्रत्यह च यजमानः स्वर्ग लोकं गन्तुमेन युङ्क्ते । तथैव प्रत्यहं स्वर्गं लोकं गच्छति । अतश्च प्रत्यहमेव युञ्ज्यात् । प्रत्यहमेव विमुञ्चेत् ॥ १५ ॥

अथ तदेव पूर्वपक्षीकृत मत तदनभिमतदृष्टान्तप्रदर्शनेन निरस्य स्वमतमेव द्रढयति–अथो यथेति । किञ्च प्रायणीयेऽतिरात्रे सामिधेनीरनूच्य अत परम् उदयनीयातिरात्रे एव तासामनुवक्ताऽस्मीति यथा ब्रूयात् तदपि तादृग्भवति । स यदि सामिधेनीनामनुवचनमाद्यन्तयोरेवाह्नोः क्रियते तदा योजनविमोचने अपि तथैव कुर्यात् । तथया सामिधेन्योऽहरहरनूच्यन्ते । तासां कर्माङ्गत्वेन प्रत्यहं परिसमाप्ते कर्मणि कर्मणि अनूच्य .। . अतस्तत्समानत्वेन योजनविमोचने अपि प्रत्यहमेव कुर्यात् ॥ १६ ॥

हेत्वन्तरेणापि स्वमतमेव द्रढयति–तद्धैतदिति । ' तदेतत् ' योजनविमोचनविषये शाण्डिल्यः कङ्कत .: प्रात्यहिकं कर्म प्रदिश्य वोऽध्वर्युः प्रत्यहमग्निं युनक्तु विमुञ्चत्वित्युक्त्वा प्रवव्राज । युनजान् विमुञ्चान् इति लेट्प्रत्ययः । यत एवं तस्मादपि प्रत्यहमेव युञ्ज्यात् प्रत्यहं विमुञ्चेत् ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे चतुर्थेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (९–४–४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं, सप्ताब्धीन्पञ्च सीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिद्धमार्गो, ब्रह्माणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च । २ ।
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमथमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः, कार्पासीयं कृपावान्गुडकृतमनघो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणमथ नृग. शार्करं चार्कतेजा, रत्नादपो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः । ३

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ९–४ ॥

अथ पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
चतुर्थप्रपाठके च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

अथातः पयोव्रततायै । पयोव्रतो दीक्षितः स्याद्देवेभ्यो ह वाऽअमृतमपचक्राम ॥ १ ॥

ते होचुः । श्रमेण तपसेदमन्विच्छामेति तच्छ्रमेण तपसाऽन्वैच्छंस्ते दीक्षित्वा पयोव्रता ऽअभवन्नेतद्ध तपो यो दीक्षित्वा पयोव्रतोऽसत्तस्य घोषमाशुश्रुवुः ॥ २ ॥

(स्ते) ते होचुः । (नु) नेदीयो वै भवति भूयस्तप ऽउपायामेति ते त्रीन्त्स्तनानुपेयुस्ततपुरादद्दशुः ॥ ३ ॥

अथ यजमानव्रतमीमांसा ।

अयातः पयोव्रततायै । पयोव्रतो दीक्षितः स्यात् । देवेभ्यो ह वा अमृतमपचक्राम ॥ १ ॥

ते होचुः—श्रमेण तपसेदमन्विच्छामेति । तच्छ्रमेण तपसाऽन्वैच्छन् । ते दीक्षित्वा पयोव्रता अभवन् । एतद्ध तपो यो दीक्षित्वा पयोव्रतोऽसत् । तस्य घोषमाशुश्रुवुः ॥ २ ॥

ते होचुः—नेदीयो वै भवति, भूयस्तप उपायामेति । ते त्रीन्त्स्तनानुपेयुः । ततपरादद्दशुः ॥ ३ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथावशिष्टः कृत्स्नोऽपि प्रयोगः प्रकृतिवद्देवेत्यभिप्रायेण तमनभिधाय पयोव्रतस्य मीमांसा क्रियत इति प्रतिजानीते—अथातः पयोव्रततायाः इति । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । पयोव्रततायाः मीमांसा क्रियत इति वाक्यशेषः । विवृते—पयोव्रत इति । 'दीक्षितः पयोव्रतः स्यात्' । व्रतशब्देनात्राभ्यवहार उच्यते । पय एव व्रतम् अभ्यवहारो यस्य स पयोव्रतः । अथैतदेव पयोव्रतं प्रशंसितुं कांचित्कथामवतारयति—देवेभ्यो ह वा इत्यादिना । पुरा किलामृतं देवेभ्यः सकाशादपचक्राम । तत् 'श्रमेण' तत्साध्येन 'तपसा' च 'इदम्' अमृतम् 'अन्विच्छाम' इति परस्परमुक्त्वा तथैवाकार्षुः । 'तच्छ्रमेण तपसाऽन्वैच्छन्' इत्येतदेव दीक्षित्वेत्यादिना विवृणोति । 'दीक्षित्वा पयोव्रतो भवेदिति' यत् तदेव तपः खलु । तस्मात् ते देवा दीक्षित्वा पयोव्रता अभवन् । ततस्तेन तपसा तस्यामृतस्य घोषमाशुश्रुवुः । श्रुत्वा च ते तदमृतं सन्निहितं भवति घोषस्य श्रुतत्वात् इति बुद्ध्वा अतोऽधिकं तप उपगच्छेमेत्युक्त्वा त्रीन्स्तनानुपेयुः । स्तनत्रयादुत्पन्नं पयोऽभ्यवहृतवन्तः । अनेन पूर्वं पयोव्रता अभवन्निति चतुरः स्तनानुपेयुरित्यर्थोऽवगम्यते । ततो देवाः 'तत्' नेदीयोऽमृतं परादद्दशुः । अनेन् स्तनान्वितयेन, द्वितीयदिने प्रथमेऽमदि त्रिस्तननिर्गलितपयोभक्षा भवेयुरिति प्रतिपद्यते ॥ १–३ ॥

(स्ते) ते होचुः । (नें) नेदीयो वै भवति भूयस्तप ऽउपायामेति ते द्वौ स्तनाऽउपेयुस्तन्नेदीयसः पराददृशुः ॥ ४ ॥

(स्ते) ते होचुः । (नें) नेदीयो वै भवति भूयस्तप ऽउपायामेति तऽएकꣳ स्तनमुपेयुस्तदधिजगाम न त्वभिपत्तुꣳ शेकुः ॥ ५ ॥

(स्ते) ते होचुः । (र) अधि वाऽअगन्न त्वभिपत्तुꣳ शक्नुमः सर्व्वं तप ऽउपायामेति तऽउपवसथेऽनाशकमुपेयुरेतद्वै सर्व्वं तपो यदनाशकस्तस्मादुपवसथे नाश्नीयात् ॥ ६ ॥

(त्त) तत्प्रातरभिपद्य । (या) अभिपुत्याग्नावजुहवुस्तदग्नावमृतमदधुः सर्व्वेषामु हैष देवानामात्मा यदग्निस्तद्यदग्नावमृतमदधुस्तदात्मन्नमृतमदधत ततो देवा ऽअमृता ऽअभवन् ॥ ७ ॥

ते होचुः–नेदीयो वै भवति, भूयस्तप उपायामेति । ते द्वौ स्तना उपेयुः । तन्नेदीयसः पराददृशुः ॥ ४ ॥

ते होचुः–नेदीयो वै भवति, भूयस्तप उपायामेति । त एकं स्तनमुपेयुः । तदधिजगाम न त्वभिपत्तुं शेकुः ॥ ५ ॥

ते होचुः–अधि वा अगन्, न त्वभिपत्तुं शक्नुमः, सर्वं तप उपायामेति । त उपवसथेऽनाशकमुपेयुः । एतद्वै सर्वं तपो–यदनाशकः । तस्मादुपवसथे नाश्नीयात् ॥ ६ ॥

तत्प्रातरभिपद्य, अभिपुत्य, अग्नावजुहवुः–तदग्नावमृतमदधुः । सर्वेषामु हैष देवानामात्मा यदग्निः । तद्यदग्नावमृतमदधुः–तदात्मन्नमृतमदधत । ततो देवा अमृता अभवन् ॥ ७ ॥

द्वितीयोपसद्दिने पूर्वदिनापेक्षया सन्निहितममृतं दृष्ट्वा भूयस्तप उपायामेति द्विस्तननिर्गलितपयोव्रता आसन् इति प्रतिपादितं भवति ॥ ४ ॥

तृतीयोपसद्दिने सन्निहिततरं दृष्ट्वा भूयस्तप उपायामेति एकस्तनदुग्धपयोव्रता आसन् इति प्रतिपाद्यते ॥ ५ ॥

उपवसथीये चतुर्थदिने देवा ऊचुः । सन्निहिततरमप्यमृतं प्राप्तुं न शक्नुम इति सर्वमनाशकात्मकं तप उपायामेति तथैवाकार्षुः । अनाशकस्य सर्वतपस्त्वात् । तस्मादुपवसथे नाश्नीयात् ॥ ६ ॥

ततः पञ्चमदिने सुत्याहं तदमृतं सोमरूपं प्राप्य कण्डनं कृत्वा तदग्नावजुहवुः । कुत इत्याह–सर्वेषामिति । 'एषः' अग्निः सर्वेषां देवानामात्मा खलु । अतश्चामृतमग्नावदधुरिति यत् तेनात्मन्येवामृतं धृतवन्तः । तेनामृतधारणेन पश्चाद्देवा अमृता अभवन् ॥ ७ ॥

(वंस्त) तद्यत्तदमृतꣳ सोमः सः । (०) तदद्यापि यजमानः श्रमेण तपसाऽन्विच्छति स दीक्षित्वा पयोव्रतो भवत्येतद्वै तपो यो दीक्षित्वा पयोव्रतोऽसत्तस्य घोषमाशृणोतीत्यह्ने रूप ऽइति ॥ ८ ॥

स त्रीन्त्स्तनानुपैति । तत्परापश्यति स द्वौ स्तनाऽउपैति तन्नेदीयसः परापश्यति स ऽएकꣳ स्तनमुपैति तदधिगच्छति न त्वभिपत्तुꣳ शक्नोति स ऽउपवसथेऽनाशकमुपैत्येतद्वै सर्वं तपो यदनाशकस्तस्मादुपवसथे नाश्नीयात् ॥ ९ ॥

(त्त) तत्प्रातरभिपद्य । (द्या) अभिषुत्याग्नौ जुहोति तदग्नावमृतं दधात्यथ भक्षयति तदात्मन्नमृतं धत्ते सोऽमृतो भवत्येतद्वै मनुष्यस्यामृतत्वं यत्सर्वमायुरेति तथो ह्यनेनात्मना सर्वमायुरेति ॥ १० ॥

(त्य) अग्नौ हुत्वाऽथ भक्षयति । दैवो वाऽअस्यैष ऽआत्मा मानुषोऽयं देवा ऽउ वाऽअग्रेऽथ मनुष्यास्तस्मादग्नौ हुत्वाऽथ भक्षयति ॥ ११ ॥

तद्यदमृतं-सोमः सः । तदद्यापि यजमानः श्रमेण तपसाऽन्विच्छति । स दीक्षित्वा पयोव्रतो भवति । एतद्वै तपो-यो दीक्षित्वा पयोव्रतोऽसत् । तस्य घोषमाशृणोतीत्यह्ने रूप इति ॥ ८ ॥

स त्रीन्त्स्तनानुपैति । तत्परापश्यति । स द्वौ स्तना उपैति । तन्नेदीयसः परापश्यति । स एकं स्तनमुपैति । तदधिगच्छति । न त्वभिपत्तुं शक्नोति । स उपवसथेऽनाशकमुपैति । एतद्वै सर्वं तपो यदनाशकः । तस्मादुपवसथे नाश्नीयात् ॥ ९ ॥

तत्-प्रातरभिपद्य अभिषुत्य अग्नौ जुहोति । तदग्नावमृतं दधाति । अथ भक्षयति । तदात्मन्नमृतं धत्ते, सोऽमृतो भवति । एतद्वै मनुष्यस्यामृतत्वम्-यत् सर्वमायुरेति । तथो ह्यनेनात्मना सर्वमायुरेति ॥ १० ॥

अग्नौ हुत्वा-अथ भक्षयति । दैवो वा अस्यैष आत्मा, मानुषोऽयम् । देवा उ वा अग्रे, अथ मनुष्याः । तस्मादग्नौ हुत्वाऽथ भक्षयति ॥ ११ ॥

पूर्वं यदुक्तममृतमिति तत्सोम एव नान्यदित्याह-तद्यदिति । इयं देवानां कथमवतार्य तथैवेदानीं तत् सर्वं करोतीत्याह-तदद्यापीत्यादिना । तस्य घोषमाशृणोतीत्यह्ने रूप इतीति । 'अह्ने' इति छान्दसादहन्-शब्दात् सप्तमी । 'इत्यह्ने' एतादृशेऽह्नि सोम-'रूपः' इति घोषमाशृणोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

तदग्नावमृतं दधातीति । तेनाग्निरूपे स्वस्य दैवात्मनि अमृतं दधाति ॥ १० ॥

अग्नौ हुत्वाऽथ भक्षयतीत्यादि । विशदार्थम् ॥ ११ ॥

(त्य) अथातः समिष्टयजुषामेव मीमाᳬंसा । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितुर्दायमुपेयुर्वाचमेव सत्यानृते सत्यं चैवानृतं च तऽउभयऽएव सत्यमवदन्नुभयेऽनृतं ते ह सदृशं वदन्तः सदृशाऽएवासुः १२

(स्ते) ते देवा ऽउत्सृज्यानृतम् । (ष्ठँ) सत्यमन्वालेभिरेऽसुराऽउ होत्सृज्य सत्यमनृतमन्वालेभिरे ॥ १३ ॥

तद्धेदᳬं सत्यमीक्षांचक्रे । यदसुरेष्वास देवा वाऽउत्सृज्यानृतᳬं सत्यमन्वालप्सत हन्त तदयानीति तद्देवानाजगाम ॥ १४ ॥

(मा) अनृतमु हेक्षांचक्रे । यद्देवेष्वासासुरा वाऽउत्सृज्य सत्यमनृतमन्वालप्सत हन्त तदयानीति तदसुरानाजगाम ॥ १५ ॥

अथ समिष्टयजुर्मीमांसा ।

अथातः समिष्टयजुषामेव मीमांसा । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितुर्दायमुपेयुः–वाचमेव सत्यानृते । सत्यं चैवानृतं च । त उभय एव सत्यमवदन्, उभयेऽनृतम् । ते ह सदृशं वदन्तः सदृशा एवासुः ॥ १२ ॥

ते देवा उत्सृज्यानृतं सत्यमन्वालेभिरे । असुरा उ होत्सृज्य सत्यमनृतमन्वालेभिरे ॥ १३ ॥

तद्धेदं सत्यमीक्षाञ्चक्रे–यदसुरेष्वास । देवा वाऽउत्सृज्यानृतं सत्यमन्वालप्सत–हन्त तदयानीति । तद्–देवानाजगाम ॥ १४ ॥

अनृतमु हेक्षाञ्चक्रे–यद्देवेष्वास । असुरा वा उत्सृज्य सत्यमनृतमन्वालप्सत–हन्त तदयानीति । तदसुरानाजगाम ॥ १५ ॥

अथ समिष्टयजुषां मीमांसा क्रियत इति प्रतिजानीते–अथात इति । अत्रापि पूर्ववत्कांचित्कथामवतारयति–देवाश्चासुराश्चेत्यादिना । पुरा किल प्रजापतेरपत्यभूता देवाश्चाऽसुराश्चोभये पितुः प्रजापतेः दायमुपेयुः । तमेव दायमाह–वाचमेवेति । कीदृशीं वाचमिति तत्राह–सत्यानृते इति । तदेव विवृणोति–सत्यं चैवानृतं चेति । सत्यानृतरूपां वाचमेव दायमुपेयुरित्यर्थः । ते देवा असुरा उभय एव सत्यमवदन् । तथा सदृशं वदन्त उभयेऽपि सदृशा बभूवुः ॥ १२ ॥

पश्चात्ते देवा वैषम्यसिद्धये अनृतमुत्सृज्य सत्यमेव स्वीकृतवन्तः । तथाऽसुरा अपि तेभ्यो वैलक्षण्यसिद्धये सत्यमुत्सृज्य अनृतं स्वीकृतवन्तः ॥ १३ ॥

ततोऽसुरेषु विद्यमानं सत्यं देवा अनृतं विसृज्य सत्यमेव स्वीकृतवन्त', तत्रैव गच्छानीति विचार्य देवानाजगाम । हन्तेति निपातः स्वाश्रयप्राप्तिनिमित्तं हर्षं द्योतयति । देवेषु विद्यमानमनृतं च तथैव विचार्यासुरानाजगाम । ततो देवा असुरेषु विद्यमानस्य सत्यस्यात्रागमनात् सर्वे सत्यमवदन् । असुराश्च देवेषु विद्यमानस्यानृतस्यात्रागमनात् सर्वमनृतमवदन् ॥ १४ ॥ १५ ॥

ते देवाः । सर्वᳪं सत्यमवदन्त्सर्वमसुरा ऽअनृतं ते देवा ऽआसक्ति सत्यं
ऽइव तस्मादु हैतद्य ऽआसक्ति सत्यं
ऽइव स ह त्वेवान्ततो भवति देवा
ह्येवान्ततोऽभवन् ॥ १६ ॥

(क) अथ हासुराः । (ऽ) आसक्त्यनृतं व्वदन्त ऽऊप ऽइव पिपिशुराढ्या
ऽइवासुस्तस्मादु हैतद्य ऽआसक्त्यनृतं व्वदत्यूपऽइवैव पिश्यत्याढ्य ऽइव
भवति परा ह त्वेवान्ततो भवति परा ह्यसुरा ऽअभवन् ॥ १७ ॥

(वंक्त) तद्यत्तत्सत्यम् । (न्त्र) त्रयी सा विद्या ते देवा ऽअब्रुवन्यज्ञं
कृत्वेदᳪं सत्यं तनवामहाऽइति ॥ १८ ॥

ते देवा सर्वं सत्यमवदन्, सर्वमसुरा अनृतम् । ते देवा आसक्ति सत्यं वदन्त ऐषावीरतरा इवासुरनाढ्यतरा इव । तस्मादु हैतद्—य आसक्ति सत्यं वदति—ऐषावीरतर इवैव भवति, अनाढ्यतर इव । स ह त्वेवान्ततो भवति । देवा ह्येवान्ततोऽभवन् ॥ १६ ॥

अथ हासुरा आसक्त्यनृतं वदन्त ऊप इव पिपिशुः, आढ्या इवासुः । तस्मादु हैतद्—य आसक्त्यनृतं वदति—ऊपइवैव पिश्यति, आढ्य—इव भवति । परा ह त्वेवान्ततो भवति । परा ह्यसुरा अभवन् ॥ १७ ॥

तद्यत्तत्सत्यम्—त्रयी सा विद्या । ते देवा अब्रुवन्—यज्ञं कृत्वेदं सत्यं तनवामहा इति ॥ १८ ॥

ते देवा आसक्ति सर्वं केवलं सत्यं वदन्तस्तदानीम् ऐषावीरतरा इव अनाढ्यतरा इवाभवन् । 'ऐष' इति शब्दः इदानींनित्यस्मिन्नर्थे वर्तते । आसुरिति—छान्दसत्वाद् भूतामावः । केवलं सत्यं वदतां कार्यानुरोधेन वक्तव्येऽसत्यासम्भवात्तदानीमसमर्था इव अनाढ्या इव अभवन् । तस्मादिदानीमपि तथैव तदानीमवीरतर इवानाढ्यतर इव भवति । परन्तु सः अन्ततो 'भवति ह' विजयते खलु ॥ १६ ॥

अथासुराः केवलमनृतं वदन्तस्तदानीं 'पिपिशुः' "पिश अवयवे"—(धा. पा. तु. प. १४९) अवयवीव इव बभूवुः । पुष्टा इव बभूवुरित्यर्थः । आढ्या इव च बभूवुः । तस्मादिदानीमपि स्वकार्यानुसारेण मृषा वदन् पुरुषः पुष्ट इव भवति । आढ्य इव भवति । अन्ततस्तु पराभवति—तथा वदतामसुराणामन्ततः पराभूतत्वात् ॥ १७ ॥

तद्यदिति । 'सत्' देवैरुक्तं 'सत्यम्' इति यत् 'सा त्रयी विद्या' । अतस्ते देवा एतत्प्रतिपाद्यं यज्ञं कृत्वा ऋग्वेदरूपमिदं सत्यं विस्तारयामेत्युक्तवा—॥ १८ ॥

ते दीक्षणीयां निरवपन् । (पंस्त) तदु हासुरा ऽअनुबुबुधिरे यज्ञं वै कृत्वा तद्देवाः सत्यं तन्वते प्रेत तदाहरिष्यामो यदस्माकं तत्रेति तस्य समिष्टयजुरहुतमासाथाजग्मुस्तस्मात्तस्य यज्ञस्य समिष्टयजुर्न जुह्वति ते देवा ऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुलुप्य यज्ञमन्यत्कर्तुं दध्रिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनः प्रेयुः ॥ १९ ॥

(स्ते) तेषु प्रेतेषु । प्रायणीयं निरवपंस्तदु हासुरा ऽअन्वेव बुबुधिरे तस्य शंय्वोरुत्क्रमासाथाजग्मुस्तस्मात्तु यजुः शंय्वन्तस्ते देवा ऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दध्रिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः ॥ २० ॥

(स्ते) तेषु प्रेतेषु । राजानं क्रीत्वा पर्युह्याथास्मा ऽआतिथ्यꣳ हविर्निरवपंस्तदु हासुरा ऽअन्वेव बुबुधिरे तस्येडोपहूताऽऽसाथाजग्मुस्तस्मात्तु यज्ञ ऽइडान्तस्ते देवा ऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दध्रिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः ॥ २१ ॥

ते दीक्षणीयां निरवपन् । तदु हासुरा अनुबुबुधिरे—यज्ञं वै कृत्वा तद्देवाः सत्यं तन्वते । प्रेत, तदाहरिष्यामो—यदस्माकं तत्रेति । तस्य समिष्टयजुरहुतमास । अथाजग्मुः । तस्मात्तस्य यज्ञस्य-समिष्टयजुर्न जुह्वति । ते देवा असुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यत्कर्तुं दध्रिरे । अन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनः प्रेयुः ॥ १९ ॥

तेषु प्रेतेषु प्रायणीयं निरवपन् । तदु हासुरा अन्वेव बुबुधिरे । तस्य शंयोरुत्क्रमास । अथाजग्मुः । तस्मादस्य यज्ञः शंय्वन्तः । ते देवा असुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दध्रिरे । अन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः ॥ २० ॥

तेषु प्रेतेषु राजानं क्रीत्वा पर्युह्य—अथास्मा आतिथ्यं हविर्निरवपन् । तदु हासुरा अन्वेव बुबु-

---

ते दीक्षणीयामिष्टिं निरवपन् । तद्व्याकरणम् असुरा अनुबुध्य, देवा यज्ञं कृत्वा तत्सत्यं तन्वते 'प्रेत' गच्छत, तत्रास्माकं यत्सत्यमस्ति तदाहरिष्याम इति यदा तस्य यज्ञस्य समिष्टयजुरहुतमभूत् अथाजग्मुः । समिष्टयजुषः पूर्वभाविकर्म कृत समिष्टयजुर्न कृत तस्मिन्नवसरे आगताः । तस्मादद्यापि 'तस्य' 'यज्ञस्य' 'समिष्टयजुर्न जुह्वति' । ततस्ते 'देवा' असुरान्दृष्ट्वा यज्ञं 'समुल्लुप्य' विच्छिद्य अन्यत्कार्यं कर्तुं दध्रिरे उपचक्रिरे । ततोऽसुरा नैते यज्ञं कुर्वन्ति—किन्त्वन्यदेव कुर्वन्तीति पुनः परागताः ॥ १९ ॥

तेषु प्रगतेषु 'प्रायणीयं' हविर्निरवपन् । उत्तरत्र 'तदु हासुरा' इत्यादिकं पूर्ववदेव । शंयोरुत्क्रमासेति । शंयोर्देवस्य तदीयं मन्त्रवाक्यमुत्क्रममभूत् । शंयुवाकान्तं कर्म कृतमित्यर्थः ॥ २० ॥

राजानं क्रीत्वेति । सोमं क्रीत्वाऽनसा 'पर्युह्यापारमे' सोमायातिथ्यं हविर्निरवपन् ।

(स्ते) तेषु प्रेतेषु । (पू) उपसदोऽतन्वत ते तिस्रऽ एव सामिधेनीरनूच्य देवताऽ एवायजन्न प्रयाजान्नानुयाजानुभयतो यज्ञस्योदसादयन्भूयिष्ठᳫँ हि तत्रात्वरन्त तस्मादुपसत्सु तिस्रऽ एव सामिधेनीरनूच्य देवताऽएव यजति न प्रयाजान्नानुयाजानुभयतो यज्ञस्योत्सादयति ॥ २२ ॥

तऽउपवसथेऽग्नीषोमीयं पशुमालेभिरे। तदु हासुराऽअन्वेव बुबुधिरे तस्य समिष्टयजूᳫँष्यहुतान्यासुरथाजग्मुस्तस्मात्तस्य पशोः समिष्टयजूᳫँषि न जुह्वति ते देवाऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्त्तुं दध्रिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः ॥ २३ ॥

(स्ते) तेषु प्रेतेषु । प्रातः प्रातःसवनमतन्वत तदु हासुराऽअन्वेव बुबुधिरे तस्यैतावत्कृतमास यावत्प्रातःसवनमथाजग्मुस्ते देवाऽ असुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्त्तुं दध्रिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः॥२४॥

(स्ते) तेषु प्रेतेषु । माध्यन्दिनᳫँ सवनमतन्वत तदु हासुराऽअन्वेव बुबुधिरे तस्यैतावत्कृतमास यावन्माध्यन्दिनमथाजग्मुस्ते देवा असुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्त्तुं दध्रिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः॥२५॥

धिरे । तस्येडोपहूताऽऽस । अथाजग्मुः । तस्मात्स यत्र इडान्तः । ते देवा असुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दध्रिरे । अन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः ॥ २१ ॥

तेषु प्रेतेषूपसदोऽतन्वत । ते तिस्र एव सामिधेनीरनूच्य देवता एवायजन् । न प्रयाजान् । नानुयाजान् । उभयतो यज्ञस्योदसादयन् । भूयिष्ठं हि तत्रात्वरन्त । तस्मादुपसत्सु तिस्र एव सामिधेनीरनूच्य देवता एव यजति । न प्रयाजान्, नानुयाजान् । उभयतो यज्ञस्योत्सादयति ॥ २२ ॥

त उपवसथेऽग्नीषोमीयं पशुमालेभिरे । तदु हासुरा अन्वेव बुबुधिरे । तस्य समिष्टयजूंष्यहुतान्यासुः । अथाजग्मुः । तस्मात्तस्य पशोः समिष्टयजूंषि न जुह्वति । ते देवा असुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दध्रिरे । अन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः ॥ २३ ॥

तेषु प्रेतेषु प्रातः प्रातःसवनमतन्वत । तदु हासुरा अन्वेव बु[illegible]धिरे । तस्यैतावत्कृतमास—यावत् प्रातःसवनम् । अथाजग्मुः । ते देवा असुरान्प्रतिदृश्य समुल्लु[illegible] यज्ञमन्यदेव कर्तुं दध्रिरे । अन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः ॥ २४ ॥

तेषु प्रेतेषु माध्यन्दिनं सवनमतन्वत । तदु हासुरा अन्वेव बुबुधिरे । तस्यैतावत्कृतमास—याव-

---

उभयतो यज्ञस्योदसादयन्निति । यज्ञस्य पूर्वोत्तरभागावुभयतः प्रयाजानुयाजाभावमकुर्वन् । तस्यैतावदिति । यावत् प्रातःसवनम् [illegible] कर्माणि तावदेतावत्कर्म कृतमभूत् तत्समुल्लुप्य यज्ञमिति । माध्य-

(स्ते) तेषु प्रेतेषु । सवनीयेन पशुनाऽचरंस्तदु हासुरा ऽअन्वेव बुबुधिरे तस्यैतावत्कृतमास यावदेतस्य पशोः क्रियतेऽथाजग्मुस्ते देवा ऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्त्तुं दध्रिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः॥ २६ ॥

(स्ते) तेषु प्रेतेषु । तृतीयसवनमतन्वत तत्समस्थापयन्यत्समस्थापयंस्तत्सर्वꣳ सत्यमाप्नुवंस्ततोऽसुरा ऽअपपुप्रुविरे ततो देवा ऽअभवन्पराऽसुरा भवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति यऽ एवं वेद ॥ २७ ॥

ते देवाऽअब्रुवन् । (न्ये) ये न ऽइमे यज्ञाः सामि सꣳस्थिता यानिमान्विजहतोऽगामोप तज्जानीत यथेमान्त्सꣳस्थापयामेति तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथेमान्यज्ञान्त्सꣳस्थापयामेति ॥ २८ ॥

न्माध्यन्दिनम् । अथाजग्मुः । ते देवा असुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दध्रिरे । अन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः ॥ २५ ॥

तेषु प्रेतेषु सवनीयेन पशुनाऽचरन् । तदु हासुरा अन्वेव बुबुधिरे । तस्यैतावत्कृतमास–यावदेतस्य पशोः क्रियते । अथाजग्मुः । ते देवा असुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दध्रिरे । अन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः ॥ २६ ॥

तेषु प्रेतेषु तृतीयसवनमतन्वत । तत्समस्थापयन् । यत्समस्थापयन्–तत्सर्वं सत्यमाप्नुवन् । ततोऽसुरा अपपुप्रुविरे । ततो देवा अभवन्, पराऽसुराः । भवत्यात्मना, पराऽस्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥ २७ ॥

ते देवा अब्रुवन्–ये न इमे यज्ञाः सामि संस्थिताः, यानिमान्विजहतोऽगाम–उप तज्जानीत–यथेमान्त्संस्थापयामेति । तेऽब्रुवन्–चेतयध्वमिति । चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । तदिच्छत यथेमान्यज्ञान्त्संस्थापयामेति ॥ २८ ॥

न्दिनसवनस्योपक्रमोऽचावतैव यज्ञ विच्छिद्येत्यर्थः । तत्समस्थापयन्निति । तृतीयसवनं समापयन् । सर्वयज्ञनिष्पादनेन 'सर्वं सत्यमाप्नुवन्' । तत्तथा करणेन असुराणामागमनसमये यज्ञं समापितं विज्ञाय पश्चादसुरा अपगतवन्तः । ततो देवाः समृद्धा अभूवन् । असुरास्तु पराऽभूवन् असमृद्धा अभूवन् । यः एवमुक्तप्रकारं जानाति । आत्मना स्वयमेव समृद्धो भवति । 'अस्य द्विषन्' 'भ्रातृव्य.' पराभूतो भवति ॥ २१–२७ ॥

ते देवाः पश्चात्. सवधिनो य इमे यज्ञा. सामि संस्थिताः यानिमान्यज्ञान्परित्यज्य गता वयं, तदुपज्ञानीत, यथेमान्यज्ञान् संस्थापयाम इत्युक्त्वा चेतयध्वमित्यब्रुवन् । तदेव विव्रियते–चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्निति । चितिविचारः अन्वेषणम् । एवमपि किमर्थमनुष्ठेयमित्याशङ्क्याह–तदिच्छतेति ॥ २८ ॥

ते चेतयमानाः । (९) एतानि समिष्टयजूꣳष्यपश्यꣳस्तान्यजुहवुस्तैरे तान्यज्ञान्त्समस्थापयन्यत्समस्थापयꣳस्तस्मात्सꣳस्थितयजूꣳष्यथ यत्स मयजꣳस्तस्मात्समिष्टयजूꣳषि ॥ २९ ॥

ते वा ऽएते नव यज्ञाः । (०) नवैतानि समिष्टयजूꣳषि तद्यदेतानि जुहोत्येतानेवैतद्यज्ञान्त्सꣳस्थापयत्युभयानि जुहोत्यध्वरस्य चाग्नेश्चाध्वरस्य पूर्वाण्यथाग्नेस्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३० ॥

(द्वै) द्वेऽअग्नेर्जुहोति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैतद्यज्ञꣳ सꣳस्थापयतीष्टो यज्ञो भृगुभिरिष्टो ऽअग्निराहुतः पिपर्तु न ऽइति ॥ ३१ ॥

ते चेतयमाना एतानि समिष्टयजूंष्यपश्यन् । तान्यजुहवुः । तैरेतान्यज्ञान्त्समस्थापयन् । यत्सम-स्थापयन्–तस्मात्संस्थितयजूंषि । अथ यत्समयजन्–तस्मात्समिष्टयजूंषि ॥ २९ ॥

ते वा एते नव यज्ञाः । नवैतानि समिष्टयजूंषि । तद् यदेतानि जुहोति । एतानेवैतद्यज्ञान्त्संस्था-पयति । उभयानि जुहोति–अध्वरस्य चाग्नेश्च । अध्वरस्य पूर्वाणि, अथाग्नेः । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३० ॥

द्वेऽअग्नेर्जुहोति । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवैतद्यज्ञं संस्थापयति । " इष्टो यज्ञो भृगुभिः, इष्टोऽअग्निराहुतः पिपर्तु नः "–(वा. सं. १८ । ५६ । ६७) इति ॥ ३१ ॥

पश्चात्ते देवा विचारयन्तः एतानि समिष्टयजूंष्यपश्यन् । तैरेतान् यज्ञान् समस्थापयन् समापितवन्तः । अथैतेषां द्वेधा नाम निर्वक्ति–यत्समस्थापयन्निति । तैः एतैः यज्ञान् समस्थापयन्निति यत् तदेतानि संस्थितयजूंषीत्युच्यन्ते । अथैतैः सम्यगयजन्निति यत् तस्मात्समिष्टयजूंषीत्युच्यन्त इत्यर्थः ॥ २९ ॥

अथैतान्येव समिष्टयजूंषि सङ्ख्याविशेषप्रदर्शनेन प्रशंसति–ते वा एत इति । ' ते एते ' अनन्तरोक्ता दीक्षणीयादयो ' यज्ञाः ' ' नव ' भवन्ति । ' एतानि समिष्टयजूंषि ' च नव भवन्ति । एवं चैतेषां नवानां समिष्टयजुषां होमेन एतान् दीक्षणीयादीन्नवापि संस्थापितवान् भवति । सौमिकान्याग्निकानि चेत्युभयान्यपि समिष्टयजूंषि जुहुयादित्याह–उभयानीति ॥ ३० ॥

आग्निकानि कति जुहुयादिति तत्राह–द्वे अग्नेरिति । तयोर्द्वित्वं प्रशंसति–द्विपाद्यजमान इति । अथ तयोराग्निकयोः समिष्टयजुषोर्मन्त्रौ दर्शयति–इष्टो यज्ञ इति ॥ ३१ ॥

१-अथाग्नेः समिष्टयजुषी इष्टो यज्ञ इति प्रत्यृचमाह । का. श्रौ. सू. १८ । १०५ ।

तान्युभयान्येकादश सम्पद्यन्ते । (न्त॒ऽ) एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वीर्यं त्रिष्टुब्वीर्यमेवैतद्यज्ञमभिसम्पादयति ॥ ३२ ॥

यद्वेवैकादश । (शै) एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभऽइन्द्रऽ इन्द्रो यज्ञस्यात्मेन्द्रो देवता तद्यऽ एव यज्ञस्यात्मा या देवता तस्मिन्नेवैतद्यज्ञमन्ततः प्रतिष्ठापयति ॥ ३३ ॥ (अर्धप्रपाठकः ॥ ५० ॥)

समिष्टयजूꣳषि हुत्वाऽवभृथं यन्ति । (न्त्य) अवभृथादुदेत्योदयनीयेन

सर्वं दधद्विदधदतिष्ठद्यद्दधद्विदधदतिष्ठत्तस्माद्धाता तथैवैतद्यजमानो दिक्षु प्रतिष्ठायेदꣳ सर्वं दधद्विदधत्तिष्ठति ॥ ३५ ॥

तान्युभयान्येकादश सम्पद्यन्ते । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । वीर्यं त्रिष्टुप् । वीर्यमेवैतद्यज्ञमभिसम्पादयति ॥ ३२ ॥

यद्वेवैकादश । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभ इन्द्रः । इन्द्रो यज्ञस्यात्मा । इन्द्रो देवता । तद् य एव यज्ञस्यात्मा, या देवता–तस्मिन्नेवैनद्यज्ञमन्ततः प्रतिष्ठापयति ॥ ३३ ॥

अथ देविकाहवींषि ।

समिष्टयजूंषि हुत्वा, अवभृथं यन्ति । अवभृथादुदेत्य, उदयनीयेन चरित्वा, अनुबन्ध्यस्य पुरोडाशमनु देविकाना हवींषि निर्वपति ॥ ३४ ॥

एतद्वै प्रजापतिः प्राप्य राध्वेवामन्यत । स दिक्षु प्रतिष्ठायेदं सर्वं दधद् विदधत् अतिष्ठत् । य द्धधद् विदधद् अतिष्ठत्-तस्माद्धाता । तथैवैतद्यजमानो दिक्षु प्रतिष्ठायेदं सर्वं दधद्–विदधत्–तिष्ठति ३५

सौमिकाग्निकाना मिलिता सङ्ख्या प्रशंसति–तान्युभयानीति । वीर्यं त्रिष्टुबिति । " उरसो बाहुभ्यां पञ्चदश निरमिमीत तमिन्द्रो देवताऽन्वसृज्यत, त्रिष्टुप्छन्दः" इत्युपक्रम्य "तस्मात्ते वीर्यावन्तो वीर्याद्ध्यसृज्यन्त" (तै. स. ७ । १ । १ । ४) इति त्रिष्टुभो वीर्यत्वम् । एव चैकादशसंख्यया यज्ञमभिलक्ष्य वी. सम्पादयति यज्ञ वीर्यवन्त करोतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

प्रकारान्तरेण तामेव मिलितां सङ्ख्यां प्रशंसति–यद्वेवैकादशेति । त्रैष्टुभ इन्द्र इति । त्रिष्टुभा सह इन्द्रस्योत्पत्ते. । इन्द्रश्च यज्ञस्यात्मा देवता च । अतश्चैकादशसङ्ख्यया य एव यज्ञस्यात्मा या देवता च तस्मिन्नेवान्ततो प्रतिष्ठापयति ॥ ३३ ॥

समिष्टयजुर्होमानन्तरम् अनुष्ठेय प्रयोगमाह–समिष्टयजूंषि हुत्वाऽवभृथं यन्तीति । अनुबन्ध्यस्येति । अवभृथादागत्य उदयनीयेन चरित्वा अनूबन्ध्यारम्भः । तत्र पशुपुरोडाशमनु देविकाख्याना देवताना हवींषि निर्वपेत् ॥ ३४ ॥

अत्र देविकानां हवि.षु धात्रो द्वादशकपालो निरूप्यते । तत्र धातृशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्त दर्शयन्

यद्देवैतानि हवीᳪंषि निर्वपति । दिश ऽ एषोऽग्निस्ता ऽउ ऽएवामूः पुरस्ताद्दर्भस्तम्बं च लोगेष्टकाश्चोपदधाति ताः प्राणभृतः प्रथमायां चितौ सर्वैव द्वितीया सर्वा तृतीया सर्वा चतुर्थ्यथ पञ्चम्यै चितेरसपत्ना नाकसदः पञ्चचूडास्ता ऽऊर्ध्वा ऽउत्क्रामन्त्य ऽआयंस्ताभ्यः प्रजापतिरबिभेत्सर्वं वा ऽइदमिमाः पराच्योऽत्येष्यन्तीति ता धाता भूत्वा पर्यगच्छत्तासु प्रत्यतिष्ठत् ॥ ३६ ॥

(त्स) स यः स धाताऽसौ स ऽआदित्यः । (त्योऽय) अथ यत्तद्दिशां परमं क्रान्तमेतत्तद्यस्मिन्नेष ऽएतत्प्रतिष्ठितस्तपति ॥ ३७ ॥

यद्देवैतानि हवींषि निर्वपति । दिश एषोऽग्निः । ता उ एवामूः पुरस्ताद्दर्भस्तम्बं च लोगेष्टकाश्चोपदधाति । ताः प्राणभृतः प्रथमायां चितौ । सर्वैव द्वितीया । सर्वा तृतीया । सर्वा चतुर्थी । अथ पञ्चम्यै चितेरसपत्ना नाकसदः पञ्चचूडाः । ता ऊर्ध्वा उत्क्रामन्त्य आयन् । ताभ्यः प्रजापतिरबिभेत्—सर्वं वा इदमिमाः पराच्योऽत्येष्यन्तीति । ता धाता भूत्वा पर्यगच्छत् । तासु प्रत्यतिष्ठत् ॥ ३६ ॥

स यः स धाता—असौ स आदित्यः । अथ यत्तद्दिशां परमं क्रान्तम्—एतत्तद्—यस्मिन्नेष एतत् प्रतिष्ठितस्तपति ॥ ३७ ॥

तद्द्वाराऽस्य प्रयोजनमाह—एतद्वै प्रजापतिरिति । पूर्वं प्रजापतिः चयनकर्मणा स्वकीयं रूपं प्राप्य तामेव सिद्धिं गत्वैवामन्यत आत्मानं सिद्धमन्यतेत्यर्थः । ततः स दिक्षु प्रतिष्ठायेदं सर्वं जगद्धदारयन् विदधत् कुर्वाणः अतिष्ठत् । यत एवं सर्वमपि दधद्विदधदतिष्ठत् तस्मादसौ धाता । अतश्च तद्यागेन यजमानोऽपि तथैव दिक्षु प्रतिष्ठायेदं सर्वं दधद्विदधत्तिष्ठति ॥ ३५ ॥

तथैतेषां सर्वेषामपि हविषां संभूयोपयोगं वक्तुमाह—यद्देवैतानि इत्यादिना । एष सचितोऽग्निर्दिशो, दिगात्मकत्वं च तस्य ता उ एवामूः पुरस्तादित्यादिना स्पष्टीक्रियते । दर्भस्तम्बादीनां प्रथमायां चितावुपधानात् अमूरिति विप्रकृष्टवाचिना शब्देन परामर्शः । पूर्वं प्रथमायां चितौ दर्भस्तम्बं च लोगेष्टकाश्चोपदधाति । तत्र हि प्रागादिक्रमेण चतसृषु दिक्षु लोगेष्टका मध्ये दर्भस्तम्बश्चोपधीयन्ते । अतश्च दिश एव तदात्मनोपदधाति । एवमिष्टकानां दिगात्मकत्वादेव—' दिश एषोऽग्निः ' इति अग्नेर्दिगात्मकत्वमुक्तम् । ताः दिगात्मिका दर्भस्तम्बादिदिश इष्टकाः तत्रैव प्रथमायां चितौ प्रागादिक्रमेण पञ्चसु दिक्षु प्राणभृतामुपधानात् दिगात्मिकाः प्राणभृतश्च । द्वितीयादिषु चतुर्थ्यन्तासु तिसृषु चितिषु सर्वासामपीष्टकानां प्रागादिक्रमेणैवोपधानात् तासां दिगात्मकत्वम् । ताश्च पञ्चम्याश्चितेः सम्बन्धिन्यः असपत्ना नाकसदः पञ्चचूडा इत्येता अपि तथैवोपधानाद्दिगात्मिकाः । ' ताः ' एताः सर्वा अपि दिग्रूपा इष्टकाः ऊर्ध्वा उत्क्रामन्त्योऽपगताः । ततः ' प्रजापतिः ' ' इमाः ' इष्टकाः ' पराच्यः ' सत्यः ' इदं ' ' सर्वम् ' अपि जगदतिक्रमिष्यन्तीति ताभ्यो भीतस्ताः ' धाता भूत्वा ' परिगत्य तासु प्रतिष्ठितोऽभूत् ॥ ३६ ॥

अथ तमेव दिङ्निरोधार्थं परिगतं धातारं दिशामुत्क्रान्तरूपं च दर्शयति—स यः स धातेति । स दिङ्-

स यः स धाताऽयमेव स धात्रः । (त्रो) द्वादशकपालः पुरोडाशो द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्धाताऽथ यत्तद्दिशां परमं क्रान्तमेतानि तानि पूर्वाणि हवींष्यनुमत्यै चरू राकायै चरुः सिनीवाल्यै चरुः कुह्वै चरुस्तद्यद्देतानि निर्वपति यदेव तद्दिशां परमं क्रान्तं तस्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति तꣳ सर्वं जुहोत्येतस्यैव कृत्स्नतायै ॥ ३८ ॥

ता वाऽ एता देव्यः । (व्यो) दिशो ह्येताश्छन्दाꣳसि वै दिशश्छन्दाꣳसि देव्योऽथैष कः प्रजापतिस्तद्यद्देव्यश्च कश्च तस्माद्देविकाः पञ्च भवन्ति पञ्च हि दिशः ॥ ३९ ॥

स यः स धाता—अयमेव स धात्रो द्वादशकपालः पुरोडाशः । द्वादशकपालः । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरः प्रजापतिः । प्रजापतिर्धाता । अथ यत्तद्दिशां परमं क्रान्तम्—एतानि तानि पूर्वाणि हवींषि । अनुमत्यै चरुः । राकायै चरुः । सिनीवाल्यै चरुः । कुह्वै चरुः । तद्यद्देतानि निर्वपति—यदेव तद्दिशां परमं क्रान्तं—तस्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति । तं सर्वं जुहोति—एतस्यैव कृत्स्नतायै ॥३८॥

ता वा एता देव्यः । दिशो ह्येताः । छन्दांसि वै दिशः । छन्दांसि देव्यः । अथैष कः प्रजापतिः । तद्—यद्देव्यश्च कश्च—तस्माद्देविकाः । पञ्च भवन्ति । पञ्च हि दिशः ॥ ३९ ॥

निरोधार्थं परिगतो यो धाताऽस्ति स धाता उपरि तपनादित्यः खलु । अथ दिशां यद्यत् परममन्तिमं क्रान्तं उत्क्रान्तं रूपमस्ति तदेतत् । एतच्छब्दार्थमेव दर्शयति—यस्मिन्नेष इति । 'एष.' आदित्य. 'यस्मिन्प्रतिष्ठित.' एतत् तपन करोति । एतदन्तरिक्षं तद्दिशां परममुत्क्रान्तरूपं दिशामन्तरिक्षावधि उत्क्रान्तत्वात्तदेव परममुत्क्रान्तरूपमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

अस्त्वादित्यो धाता अन्तरिक्षमेव दिशां परममुत्क्रान्तत्वात्तदेव रूप ततः किमायात प्रकृत इति तत्राह—स यः स धातेति । स आदित्यात्मको यो धाता सोऽयमेव धात्रो धातृदेवत्य· पुरोडाशः । स च द्वादशकपालो भवति । द्वादश मासा इत्यादिना तां द्वादशसङ्ख्यामुपपादयति । संवत्सरो द्वादशमासात्मकः । प्रजापतिस्तथाविधसंवत्सरात्मकः । स एव प्रजापतिर्धाता । एवं धातुर्द्वादशसङ्ख्यासंबंधात्तद्देवत्यस्य पुरोडाशस्य द्वादशकपालत्वमुपपन्नम् । अथ तत्पूर्वोक्त यद्दिशां परममुत्क्रान्तरूपं तान्येतानि पूर्वाणि हवींषि, तान्येव दर्शयति—अनुमत्यै चरुरित्यादिना । धात्रपुरोडाशस्योत्तमत्वात्तदपेक्षया एतेषां पूर्वत्वमत एव कात्यायनेन—एतेषां हविषामन्ते धात्रो द्वादशकपालः सूचितः । "अनुमतिराकासिनीवालीकुह्वम्यश्चरवो धात्रो द्वादशकपाल. सर्वहुतः"—(का.श्रौ.सू. १८।।१०६—१०७) इति । तथा चैतानि देविकानां हवींषि निर्वपतीति यत् तेन यदेव तद्दिशां परममुत्क्रान्तरूपं तस्मिन्नेवैनं धातारं प्रतिष्ठापयति । एतेन हविषां निर्वापेन दर्भस्तम्बादीष्टकालक्षणासु उत्क्रान्तासु दिक्षु प्रजापतिं प्रतिष्ठापितवान्भवतीत्यर्थः । तस्य धात्रपुरोडाशस्य होमावसरे पुरोडाशान्तरवदवदानप्रसक्तावाह—तं सर्वमिति । सर्वहोमस्योपयोगमाह—एतस्यैवेति ॥ ३८ ॥

अथ देविकाशब्दनिरुक्ति—ता वा एता इति । 'ता एताः' अनुमत्याद्यो 'देव्यः' खलु । एतदेवो-

(स्तु) तदाहुः । (नै) नैतानि हवीꣳषि निर्वपेन्नेदतिरेचयानीति तानि वै निर्वपेदेव कामेभ्यो वाऽएतानि हवीꣳषि निरुप्यन्ते न वै कामानामतिरिक्तमस्ति यद्वै किं च पशुपुरोडाशमनु हविर्निरुप्यते पशावेव स मध्यतो मेधो धीयतऽउभयानि निर्वपत्यध्वरस्य चाग्नेश्चाध्वरस्य पूर्वमथाग्नेस्तस्योक्तो बन्धुरुच्चैः पशुपुरोडाशो भवत्युपाꣳश्वेतानीष्टिहविरनुब्रूहि प्रेष्येति पशुपुरोडाशस्याहानुब्रूहि यजेत्येतेषामिष्टिर्हि समानः स्विष्टकृत्समानीडा ॥ ४० ॥

तस्य वाऽएतस्य पशोः । (जु) जुह्वति समिष्टयजूꣳष्यभ्यवयन्ति हृदयशूलेनावभृथꣳ सꣳस्था ह्येष पशुर्हृदयशूलेन चरित्वा ॥ ४१ ॥

तदाहुः-नैतानि हवींषि निर्वपेत् । नेदतिरेचयानीति । तानि वै निर्वपेदेव । कामेभ्यो वा एतानि हवींषि निरुप्यन्ते । न वै कामानामतिरिक्तमस्ति । यद्वै किं च पशुपुरोडाशमनु हविर्निरुप्यते-पशावेव स मध्यतो मेधो धीयते । उभयानि निर्वपति-अध्वरस्य चाग्नेश्च । अध्वरस्य पूर्वम्, अथाग्नेः । तस्योक्तो बन्धुः । उच्चैः पशुपुरोडाशो भवति, उपांश्वेतानि । इष्टिर्हि । 'अनुब्रूहि' 'प्रेष्य' इति पशुपुरोडाशस्याह । 'अनुब्रूहि' 'यज' इत्येतेषाम् । इष्टिर्हि । समानः स्विष्टकृत् । समानीडा ॥४०॥

तस्य वा एतस्य पशोर्जुह्वति समिष्टयजूंषि, अभ्यवयन्ति हृदयशूलेनावभृथम् । संस्था ह्येष पशुः । हृदयशूलेन चरित्वा ॥ ४१ ॥

यायते-दिशो होता इत्यादिना । 'एताः' सिनीवाल्यादयो दिशः खलु 'दिशश्छन्दांसि' खलु तानि छन्दांसि दोहमानत्वेन देव्यः, एवं च परम्परया सिनीवाल्यादयो देव्यः । अथैष 'प्रजापतिः' 'कः' इत्युच्यते । तथा सति 'देव्यश्च कश्च' इति यत् 'तस्मात्' एताः 'देविकाः' इति । "ऋचाः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्"-(पा. सू. ६ । ३ । ६३) इति देवीशब्दस्य ह्रस्वत्वम् । अथैतेषां पञ्चसंख्यानुमत्यादयेति-पञ्च भवन्तीति । दिशां पञ्चत्वात्तदात्मिकानां देविकानामपि हवींषि पञ्चैव भवेयुरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

तदाहुः इत्यादिकम् समानीडा इत्यन्तम् प्रागेव व्याख्यातम् ॥ ४० ॥

दक्षिणाभिरादौ दीक्षिता समिष्टयजुर्होमान् पूर्वमाचरितेन समिष्टयजुर्होमैः छिद्रयति, अग्नीषोमीयपशोः पुनर्न छिद्रयति, न यामी पशुमतः पूर्वमावी । अतोऽस्य पृथगेव समिष्टयजूंषि जुहुयादित्याह-तस्य वा एतस्येति । तस्य पशोः समाप्तिरूपत्वात् हृदयशूलेन अवभृथमभ्यवेयुरित्याह-अभ्यवयन्तीति । हृदयशूलमुद्वास्य प्रत्येत्य वैसर्जनानि जुहुयादित्याह-हृदयशूलेन चरित्वेति ॥ ४१ ॥

१-तदन्तमेव मुच्यन्तं हुत्वा शरभस्येन्द्र सन्नयन्ती । । का. श्रौ. सू. १८ । १०८ ।

प्रत्येत्य वैश्वकर्मणानि जुहोति । विश्वानि कर्माण्ययमग्निस्तान्यस्यात्र सर्वाणि कर्माणि कृतानि भवन्ति तान्येतत्प्रीणाति तानि हविषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न गृह्यतेऽथो विश्वकर्माऽयमग्निस्तमेवैतत्प्रीणाति ॥ ४२ ॥

यद्वेव वैश्वकर्मणानि जुहोति । प्रायणं च ह्यग्नेरुदयनं च सावित्राणि प्रायणं वैश्वकर्मणान्युदयनꣳ स यत्सावित्राण्येव जुहुयान्न वैश्वकर्मणानि यथा प्रायणमेव कुर्यान्नोदयनं तादृक्तद्यथ यद्वैश्वकर्मणान्येव जुहुयान्न सावित्राणि यथोदयनमेव कुर्यान्न प्रायणं तादृक्तदुभयानि जुहोति प्रायणं च तदुदयनं च करोति ॥ ४३ ॥

अथ वैश्वकर्मणहोमः ।

प्रत्येत्य वैश्वकर्मणानि जुहोति । विश्वानि कर्माण्ययमग्निः । तान्यत्र सर्वाणि कर्माणि कृतानि भवन्ति । तान्येतत्प्रीणाति । तानि हविषा देवतां करोति । यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता । न सा—यस्यै न गृह्यते । अथो विश्वकर्माऽयमग्निः । तमेवैतत्प्रीणाति ॥ ४२ ॥

यद्वेव वैश्वकर्मणानि जुहोति । प्रायणं च ह्यग्नेरुदयनं च । सावित्राणि प्रायणम्, वैश्वकर्मणान्युदयनम् । स यत्सावित्राण्येव जुहुयात्, न वैश्वकर्मणानि, यथा प्रायणमेव कुर्यान्नोदयनं—तादृक् तत् । अथ यद्वैश्वकर्मणान्येव जुहुयात्, न सावित्राणि, यथोदयनमेव कुर्यात्, नप्रायणम्—तादृक् तत् । उभयानि जुहोति—प्रायणं च तदुदयनं च करोति ॥ ४३ ॥

तेषां होमस्योपयोगमाह—प्रत्येत्य वैश्वकर्मणानीति । 'अयमग्निः' एव 'विश्वानि कर्माणि' यानुविशेषां कर्मणां तावदग्निसाध्यत्वात्—अस्याग्नेस्तानि सर्वाणि कर्माणि अस्मिन्नवसरे 'कृतानि' भवन्ति । अतश्चैतेन होमेन 'तान्येव' कर्माणि 'प्रीणाति' । अथो विश्वकर्मेति । किंच 'अयमग्निः' विश्वस्य कर्तृत्वेन विश्वकर्मा तमेवैतेन होमेन प्रीणातीति । सप्रति विश्वकर्मविशिष्टमग्निं प्रीणातीत्युक्तत्वात् विश्वानि कर्माणि देवतैषामिति वैश्वकर्मणानीति प्रथमपक्षे व्युत्पत्तिः । द्वितीयपक्षे विश्वकर्मा देवता एषा इति वैश्वकर्मणानि इति व्युत्पत्तिः ॥ ४२ ॥

अथ तान्येव वैश्वकर्मणानि प्रशंसति—यद्वेवेति । वैश्वकर्मणहोमेन 'अग्नेः' 'प्रायणम्' 'उदयन च' सम्पादितं भवति । प्रायणं प्रारम्भः । उदयनं समापनम् । कथमेतदुभयमपि सम्पाद्यत इति तत्राह—सावित्राणीति । आदौ सम्पादितानि 'सावित्राणि' एव प्रायणं भवन्ति । एतानि वैश्वकर्मणान्येवोदयनं भवतीति कर्मेस्तदुभयसिद्धिरित्यर्थः । सावित्रवैश्वकर्मणानां प्रायणोदयनात्मकत्वेनैव तेषां उभयेषामपि होमस्यावश्यकत्वमाह—स यत्सावित्राण्येवेति । सोऽध्वर्युर्यदि सावित्राण्येव जुहुयान्न वैश्वकर्मणानि तदा यथा कस्यचित्कार्यस्यारम्भमेव कुर्यात्, न समापनम् 'तादृक् तत्' तथा करणमपि तादृक् भवति । अथ यदि वैश्वकर्मणान्येव जुहुयात् न सावित्राणि तथा करणे यथा कस्यचित्कार्यस्य समापनमेव

(त्य) अष्टावमूनि भवन्ति । (न्त्ये) एवमिमानि तद्यथा प्रायणं तथोदयनं करोति स्वाहाकारोऽमीषां नवमो भवत्येवमेषां तद्यथा प्रायणं तथोदयनं करोत्याहुतिरमीषां दशमी भवत्येवमेषां तद्यथा प्रायणं तथोदयनं करोति संततां तत्राहुतिं जुहोति रेतो वै तत्र यज्ञो रेतसोऽविच्छेदाय स्रुवेणेह स्वाहाकारं निरुक्तꣳ हि रेतो जातं भवति ॥ ४४ ॥

यदाकूतात् । (त्स) समसुस्रोद्धृदो वा मनसो वा सम्भृतं चक्षुषो वेत्येतस्माद्ध्येतत्सर्वस्मादग्रे कर्म समभवत्तदनु प्रेत सुकृतामु लोकं यत्रऽर्षयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणा इत्यमूनेतदुपीनाह ॥ ४५ ॥

अष्टावमूनि भवन्ति। एवमिमानि । तद्यथा प्रायणं तथोदयनं करोति । स्वाहाकारोऽमीषां नवमो भवति । एवमेषाम् । तद्यथा प्रायणं तथोदयनं करोति । आहुतिरमीषां दशमी भवति । एवमेषाम् । तद्यथा प्रायणं तथोदयनं करोति । सन्ततां तत्राहुतिं जुहोति । रेतो वै तत्र यज्ञः । रेतसोऽविच्छेदाय । स्रुवेणेह स्वाहाकारम् । निरुक्तं हि रेतो जातं भवति ॥ ४४ ॥

" यदाकूतात्समसुस्रोद्धृदो वा मनसो वा सम्भृतं चक्षुषो वा "–इति । एतस्माद्ध्येतत्सर्वस्मादग्रे कर्म समभवत् । " तदनु प्रेत सुकृतामु लोकं यत्र ऋषयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः "–(वा. सं. १८।५८) इति । अमूनेतदपीनाह ॥ ४५ ॥

कुर्यान्न प्रारम्भं तादृक् तत्त्याकरणमपि तादृक् । तस्मादुभयेषामपि होमं कुर्यादित्याह–उभयानीति । एवं चाग्नेः प्रारम्भणं समापनं च सम्पादितवान्भवतीति ॥ ४३ ॥

अथ वैश्वकर्मणानां सावित्रवदेव संख्यासंबंधात्प्रायणवदुदयनमपि संपाद्यते इत्याह–अष्टावमूनीति । अमूनि इत्यदःशब्देन सर्वत्र विप्रकृष्टानि सावित्राणि परामृश्यन्ते । इमानीत्यादीदंशब्देन सर्वत्र स्वप्रकृतानि वैश्वकर्मणानि परामृश्यंते । नन्वेवं तर्हि सावित्रवदेवात्रापि किं सर्वमपि कर्तव्यमिति नेत्याह–संततां तत्राहुतिमिति । तत्र सावित्रेषु आहुतिं संततामविच्छिन्नां जुहुयात् । तत्रोपक्रमरूपत्वेन यज्ञस्य रेतस्त्वाद्रेतसो विच्छेदाभावायेति । इह वैश्वकर्मणेषु पुनः स्रुवेण स्वाहाकृत्य जुहुयात् । अनेन प्रत्याहुति विच्छेदो दर्शितः । रेतश्चोत्पत्तिसमये निरुक्तमवयवविभागविशिष्टं सत् जातं भवति । अतश्चास्य रेतोरूपस्य यज्ञस्योत्पत्तेरवसरत्वाद्विच्छेदेन जुहुयात् इति ॥ ४४ ॥

अथ तानष्टौ वैश्वकर्मणहोममन्त्रान् क्रमेण व्याख्यातुमनुवदति–यदाकूतादिति । ' अग्रे ' पूर्वं एतस्मात् सर्वस्मादाकूतादेः ' सर्वस्मात् ' ' कर्म समभवत् ' अत उक्तम्–यदाकूतादिति । सर्वत्र ' वा ' शब्दः समुच्चयार्थः । समसुस्रोदिति । समभवत् । आकूतमिति निश्चयात्मकं मन उच्यते । हृदिति मनोऽवस्थानप्रदेशः । मनो विमर्शात्मकम् । कृत्स्नमपि कर्म हृदयस्थेन विमर्शात्मना मनसा विचार्य निश्चयात्मना तेनैव निश्चित्य पश्चात् ' चक्षुषा ' तत्साधनं दृष्ट्वा क्रियते । अतश्च तस्मात् सम्भृतं ' समसुस्रोत् ' इत्युक्तम् ।

नाम कृत्वाऽथैनमुपतिष्ठते । सर्वेण वाऽएष ऽएतमात्मना चिनोति स यदेतामत्रात्मनः परिदां न वदेतात्र हैवास्यैष ऽआत्मानं वृञ्जीताथ यदेतामत्रात्मनः परिदां वदते तथो हास्यैषऽआत्मानं न वृङ्क्ते येऽअग्नयः पाञ्चजन्या ऽअस्यां पृथिव्यामधि ॥ तेषामसि त्वमुत्तमः प्र नो जीवातवे सुवेति ये के चाग्नयः पञ्चचितिका ऽअस्यां पृथिव्यामधि तेषामसि त्वᳬँ सत्तमः प्रोऽअस्माञ्जीवनाय सुवेत्येतदनुष्टुभा वाग्वाऽअनुष्टुब्वाग्वु सर्वाणि च्छन्दाᳬँसि सर्वैरेवास्माऽएतच्छन्दोभिर्निह्नुतऽउपस्थायाग्निᳬँ समारोह्य निर्मथ्योदवसानीयया यजते ॥ ५३ ॥

अथ चित्याग्नेरुपस्थानम् ।

नाम कृत्वाऽथैनमुपतिष्ठते । सर्वेण वा एष एतमात्मना चिनोति । स यदेतामत्रात्मनः परिदां न वदेत–अत्र हैवास्यैष आत्मानं वृञ्जीत । अथ यदेतामत्रात्मनः परिदां वदते–तथो हास्यैष आत्मानं न वृङ्क्ते । "ये अग्नयः पाञ्चजन्या अस्यां पृथिव्यामधि । तेषामसि त्वमुत्तमः प्र नो जीवातवे सुव"–(वा. सं. १८ । ६७) इति । ये के चाग्नयः पञ्चचितिका अस्यां पृथिव्यामधि–तेषामसि त्वं सत्तमः, प्रोऽअस्माञ्जीवनाय सुवेत्येतत् । अनुष्टुभा । वाग्वाऽअनुष्टुप् । वागु सर्वाणि च्छन्दांसि । सर्वैरेवास्मा एतच्छन्दोभिर्निह्नुते । उपस्थायाग्निं समारोह्य निर्मथ्योदवसानीयया यजते ॥ ५३ ॥

नामकरणानन्तरमस्याग्नेरुपस्थानं विधत्ते–नाम कृत्वेति[1] । ननु–किमर्थमुपस्थानमिति तत्राह–सर्वेण वा इति । एषोऽध्वर्युरेतमग्निं सर्वेणात्मना स्वरूपेण चिनोति । अस्याग्नेर्यावत्स्वरूपमस्ति तावता स्वरूपेणाऽयमग्निश्चितवान्भवति । अतश्चेदानीं निग्रहानुग्रहसमर्थो भवति । तस्मादत्र यद्यात्मनः परिदां रक्षणं न वदेत तदा तस्मिन्नवसरे ह्येषोऽग्निरस्याध्वर्योरात्मानं वृञ्जीत वर्जयेत् । तस्मिन्नेवोपस्थाने मन्त्रं प्रदर्श्य व्याचष्टे–येऽअग्नयः पाञ्चजन्या इति । अस्यां पृथिव्यां ये के चाग्नयः पञ्चचितिका विद्यन्ते । तेषां मध्ये त्वमुत्तमोऽसि । स त्वं जीवनायास्मान् सर्वाननुजानीहि इत्येतदुक्तं भवतीत्यर्थः । अथैतस्य मन्त्रस्य छन्दः प्रशंसति–अनुष्टुभेति । अनुष्टुभो वागात्मकत्वाद्वाचश्च सर्वच्छन्दोरूपत्वात्सर्वैरेव च्छन्दोभिरस्मा अग्नये निह्नुते आत्मरक्षणप्रार्थनलक्षणमपराधमपनयतीत्यर्थः । उपस्थानानन्तरं कर्तव्यं प्रयोगमाह–उपस्थायाग्निमिति । 'उपस्थायाग्निम्' अरण्योः समारोह्य गृहं गत्वा तत्र पुनर्निर्मथ्य तस्मिन्निर्मथितेऽग्नावुदवसानीयेष्ट्या यजते इत्यर्थः ॥ ५३ ।

१-चित्रोऽसीति निधाय नाम कृत्वोपतिष्ठते येऽअग्नय इति । का. श्री. सू. १८ । १०३ ।

(ते॒ऽथ) अ॒थ मै॒त्रावरु॒ण्या॒ प॒य॒स्य॒या य॒ज॒ते । दे॒व॒त्रा वा॒ऽए॒ष भ॒व॒ति य॒ ऽए॒तत्क॒र्म॑ क॒रो॒ति दै॒वम्वै॒तन्मि॑थु॒नं य॒न्मि॒त्रा॒वरु॒णौ॒ स य॒दे॒तया॒ऽनि॒ष्ट्वा मा॒नु॒ष्यां च॒रे॒त्प्र॒त्य॒व॒रो॒हः स य॒था दे॒वः स॒न्मा॒नु॒षः स्या॒त्ता॒दृक्त॒द॒थ य॒दे॒तया मै॒त्रा॒वरु॒ण्या प॒य॒स्य॒या य॒ज॒ते दै॒वमे॒वै॒तन्मि॑थु॒नमु॒पै॒त्य॒त॒ये॒ष्ट्वा का॒मं य॒था॒प्र॒ति॒रू॒पं च॒रे॒त् ॥ ९४ ॥

(य॒) य॒द्वे॒वै॒तया मै॒त्रा॒वरु॒ण्या प॒य॒स्य॒या य॒ज॒ते । प्र॒जा॒प॒ते॒र्वि॒स्र॒स्ता॒द्रे॒तः प॒रा॒प॒त॒त्तं य॒त्र दे॒वाः स॒म॒स्कु॒र्व॒स्त॒द॒स्मि॒न्ने॒तया मै॒त्रा॒वरु॒ण्या प॒य॒स्य॒या रे॒तो॒ऽद॒धु॒स्त॒थै॒वा॒स्मि॒न्न॒य॒मे॒तद्द॒धा॒ति ॥ ९९ ॥

स य॒ः स प्र॒जा॒प॒ति॒र्व्य॒स्र॒ꣳस॒त । (ता) अ॒य॒मे॒व स॒ यो॒ऽय॒म॒ग्नि॒श्ची॒य॒ते॒-

अथ मैत्रावरुणी पयस्या ।

अथ मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते । देवत्रा वा एष भवति—य एतत्कर्म करोति । दैवम्वेतन्मि-थुनम्—यन्मित्रावरुणौ । स यदेतयाऽनिष्ट्वा मानुष्यां चरेत्—प्रत्यवरोहः सः । यथा देवः सन्मानुषः स्यात्—तादृक् तत् । अथ यदेतया मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते—दैवमेवैतन्मिथुनमुपैति । एतयेष्ट्वा कामं यथाप्रतिरूपं चरेत् ॥ ९४ ॥

यद्वेवैतया मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते । प्रजापतेर्विस्रस्ताद्रेतः परापतत् । तं यत्र देवाः समस्कुर्वन् । तदस्मिन्नेतया मैत्रावरुण्या पयस्यया रेतोऽदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ ९९ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रंसत—अयमेव सः—योऽयमग्निश्चीयते । अथ यदस्माच्चद्रेतः परापतत्—

उदवसानीयानन्तरं मैत्रावरुण्या पयस्यया यागं विधत्ते—अथ मैत्रावरुण्येति । तस्याः प्रयोजनमाह—देवत्रा वा एष भवतीत्यादिना । 'यः' यजमानः 'एतत्' अग्निचयनाख्यं 'कर्म करोति' एतेन देवेषु भवति खलु । 'मित्रावरुणौ' इति यत् 'एतत् दैवम् मिथुनम्' । अतश्च यदि यजमान एतया मैत्रावरुण्या पयस्यया-निष्ट्वा मानुष्यां स्त्रियं चरेत् तर्हि स प्रत्यवरोहः स्यात् । तमेव दर्शयति—यथेति । 'यथा' यः कश्चिद्देवसम्बन्धी सन् पश्चात् मानुषः स्यात् तदपि तद्वदेवेति । अथ यथेनया मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते तदा देवसम्बन्ध्येव मिथुनमुपैति । एतद्यागानन्तरं तु यथेच्छं स्वोचितमानुषस्त्रियमनतिक्रम्य चरेत् । अग्निचयनेन यजमानस्य देवत्वे प्राप्ते उचितक्रमानुसारेण मैत्रावरुण्या पयस्यया प्रथमं दैवं मिथुनमुपेत्य पश्चात् स्वेच्छया स्वकीयां मार्यामुपेयादिति यावत् ॥ ९४ ॥

अथ तमेव पयस्यायागं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—यद्वेवैतयेति । पूर्वं प्रजासर्जनेन विस्रस्तावयवात् 'प्रजापतेः' सकाशात् 'रेतः' पराचीनमगमत् । 'तम्' प्रजापतिं यस्मिन्नवसरे 'देवाः' संस्कृतमकुर्वन् तदा तद्रेतः 'एतया' मैत्रावरुण्या पयस्यया अस्मिन्निहितवन्तः । अतोऽयमिदानीन्तनोऽपि यजमानो मैत्रावरुण्या पयस्यया अस्मिन् प्रजापतौ तथैव रेतो निदधाति ॥ ९९ ॥

नन्वु कथमस्मिन्नग्नौ पयस्यया होमेन प्रजापतौ रेतोनिधानं घटते तत्राह—स यः स प्रजापतिरिति ।

१-पयस्या मैत्रावरुणी । का. श्रौ. सू. १८।११० ।

ऽथ यद्दुग्धात्तेनैः पयस्यैतदेषा सा पयस्या मैत्रावरुणी भवति प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ प्राणोदानावु वै रेतः सिक्तं विकुरुतः पयस्या भवति पयो हि रेतो यज्ञो भवति यज्ञो ह्येव यज्ञस्य रेत ऽउपांशु भवत्युपांशु हि रेतः सिच्यतेऽन्ततो भवत्यन्ततो हि रेतो धीयते ॥ ५६ ॥

तस्यै वाजिनेन चरन्ति । तस्मिन्दक्षिणां ददाति तूपरौ मिथुनौ दद्या-दित्यभ्याज्ञाय नेदमन्यऽइति ह स्माह प्राहित्यिः सवत्सु हैषाऽग्निहोत्र ऽआहुतिः सोमाहुतिर्यामनिष्टके जुहोति ॥ ५७ ॥

एषा सा पयस्या । मैत्रावरुणी भवति । प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ । प्राणोदानौ उ वै रेतः सिक्तं विकुरुतः । पयस्या भवति । पयो हि रेतः । यज्ञो भवति । यज्ञो ह्येव यज्ञस्य रेतः । उपांशु भवति । उपांशु हि रेतः सिच्यते । अन्ततो भवति । अन्ततो हि रेतो धीयते ॥ ५६ ॥

तस्यै वाजिनेन चरन्ति । तस्मिन्दक्षिणां ददाति । तूपरौ मिथुनौ दद्यात्—इत्यभ्याज्ञाय नेदमन्य-इति ह स्माह नाहित्यिः । सवत्सु हैषाऽग्निहोत्र आहुतिः सोमाहुतिः—यामनिष्टके जुहोति ॥ ५७ ॥

स स्वयमातृण्णाऽएवोपदधीत । (ते) इमे वै लोकाः स्वयमातृण्णा ऽइमुऽउ लोका ऽएषोऽग्निश्चितः ॥ ५८ ॥

(ऽ) ऋतव्याऽएवोपदधीत । संवत्सरो वाऽऋतव्याः संवत्सरऽएषो- ऽग्निश्चितः ॥ ५९ ॥

(तो) विश्वज्योतिषऽएवोपदधीत । (ते) एता वै देवता विश्वज्यो- तिष ऽएता ऽउ देवता ऽएषोऽग्निश्चितः ॥ ६० ॥

पुनश्चितिमेवोपदधीत । पुनर्यज्ञो हैषऽउत्तरा हैषा देवयज्या पुनर्यज्ञमेवैत- दुपधत्तऽउत्तरामेव देवयज्यामुप हैनं पुनर्यज्ञो नमतीति न तथा कुर्याद्यो वाव चितेऽग्निर्निधीयते तामेवैकामेष सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते तद्यदग्नौ जुहोति तदेवास्य यथा सर्वस्मिन्स्थण्डिलेऽग्नौ संचिते पक्षपुच्छवत्या- हुतयो हुताः स्युरेवमस्यैता ऽआहुतयो हुता भवन्ति ॥ ६१ ॥

स स्वयमातृण्णा एवोपदधीत । इमे वै लोकाः स्वयमातृण्णाः । इम उ लोका एषो- ऽग्निश्चितः ॥ ५८ ॥

ऋतव्या एवोपदधीत । संवत्सरो वा ऋतव्याः । संवत्सर एषोऽग्निश्चितः ॥ ५९ ॥

विश्वज्योतिष एवोपदधीत । एता वै देवता विश्वज्योतिषः । एता उ देवता एषोऽग्निश्चितः॥ ६०॥

अथ गार्हपत्यस्य पुनश्चितिः ।

पुनश्चितिमेवोपदधीत । पुनर्यज्ञो हैषः, उत्तरा हैषा देवयज्या । पुनर्यज्ञमेवैतदुपधत्ते, उत्तरामेव देवयज्याम्, उप हैनं पुनर्यज्ञो नमतीति । न तथा कुर्यात् । यो वाव चितेऽग्निर्निधीयते-तामेवे-

---

ननु तर्हि पूर्ववदेव किमग्निचयनं कृत्स्नमपि कुर्यादिति तत्राह—स स्वयमातृण्णा एवेति । 'सः' अध्वर्युः अनन्तरं क्रियमाणे क्रतौ स्वयमातृण्णा एवोपदधीत, न पुनरिष्टकान्तरमित्यर्थः । एतावता कथं तस्याग्नेः सिद्धिरिति तत्राह—इमे वै लोका इति । प्रथममध्यमोत्तमासु तिसृषु उपधीयमानास्तिस्रः स्वयमातृण्णाः पृथि- व्यादिलोकत्रयात्मिकाः । 'एषः' सचितोऽग्निरपि प्रजापतिरूपत्वाल्लोकत्रयात्मकः । एवं च स्वयमातृण्णोप- धानेनैव स संचितोऽग्निः सेत्स्यतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अथवा ऋतव्या, विश्वज्योतिषो वा पुनश्चितिमेव वोपदधीतेत्याह—ऋतव्या एवेति । अत्र सर्वत्र एवकार- स्यावधारणार्थत्वादितरनिषेधसिद्धौ स्वयमातृण्णादीनां सर्वासामपि विधिनिषेधसम्भवात् षोडशीग्रहणाग्रहणवद्वि- कल्पसिद्धिः । अत एव कात्यायनः—" चित्याग्नौ पुनः सोऽन्यायां स्वयमातृण्णाविश्वज्योतिर्ऋतव्यानामन्य- माः । पुनश्चितिम् " (का. श्रौ. सू. १८।११९-१२०) । एता वै देवता इति । 'एताः' अग्निवाय्वा- दित्यात्मिका देवता विश्वज्योतिषः 'एषः सञ्चितोऽग्निः अपि' एता अग्निवाय्वादित्या देवता इत्यर्थः ॥५९॥६०॥

पुनर्यज्ञो हैष इति। पुनश्चितिरिति यत् 'एषः' पुनर्यज्ञः । किंच एषः पुनश्चितिलक्षणो यज्ञः उत्तरा

सर्व्वाणि वाऽएष भूतानि । सर्व्वान्देवान्गर्भो भवति योऽग्निं बिभर्ति स योऽसंव्वत्सरभृतं चिनुतऽएतानि ह स सर्व्वाणि भूतानि गर्भं भूतं निर्हते यो न्वेव मानुषं गर्भं निर्घ्नन्ति तन्न्वेव परिचक्षतेऽथ किं य ऽएतं देवो ह्येष नासंव्वत्सरभृतस्यर्त्विजा भवितव्यमिति ह स्माह व्वात्स्यो नेदस्य देवरेतसस्य निर्हण्यमानस्य मेघसानीति ॥ ६२ ॥

षण्मास्यमन्तमं चिन्वीतेत्याहुः । षण्मास्या वाऽअन्तमा गर्भा जाता जीवन्तीति स यद्यसंव्वत्सरभृते महदुक्थꣳ शꣳसेदृगशीतीः शꣳसेद्-

---

ष्टकामेव सर्वोऽग्निरभिसंपद्यते । तद्यदग्नौ जुहोति—तदेवास्य—यथा सर्वस्मिन्शाण्डिलेऽग्नौ संचिते पक्षपुच्छवत्याहुतयो हुताः स्युः—एवमस्यैता आहुतयो हुता भवन्ति ॥ ६१ ॥

अथ उख्यसम्भरणमीमांसा ।

सर्वाणि वा एष भूतानि सर्वान्देवान् गर्भो भवति । योऽग्निं बिभर्ति । स योऽसंवत्सरभृतं चिनुते—एतानि ह स सर्वाणि भूतानि गर्भं भूतं निर्हते । यो न्वेव मानुषं गर्भं निर्घ्नन्ति—तन्न्वेव परिचक्षते—अथ किं य एतम् । देवो ह्येषः । नासंवत्सरभृतस्यर्त्विजा भवितव्यमिति ह स्माह वात्स्यः नेदस्य देवरेतसस्य निर्हण्यमानस्य मेघसानीति (१) ॥ ६२ ॥

षण्मास्यमन्तमं चिन्वीतेत्याहुः । षण्मास्या वा अन्तमा गर्भा जाता जीवन्तीति । स यद्यसंवत्सरभृते महदुक्थं शंसेद्—ऋगशीतीः शंसेद् । असर्वं वै तद्—यदसंवत्सरभृतः । असर्वं तद्—यद-

---

तेत्यर्थः । एकत्राऽपि पक्षादिमत्त्वस्य प्रकारान्तरस्य दर्शनेन विवक्षितसिद्धिमाह—नैतथा कुर्यादिति । अथ पूर्वोक्त-प्रकारेणोपधानं न कुर्यात्; कुत. संचितेऽग्नौ य एवाग्निर्निधीयते—तदग्निरूपामेवेष्टकामभिलक्ष्य एष सर्वोऽपि चित्याग्निः सम्पद्यते । उपरि निर्दिश्यमानायामग्निरूपायामेवेष्टकायामिष्टकासमूहरूपः कृत्स्नोऽप्यग्निरन्तर्भवतीत्यर्थः । तथा सत्यग्नावेव जुहोतीति यत्, तेनैवास्य यजमानस्य यथा सर्वस्मिन् शाण्डिल्यमुनिसंस्कृते पक्षपुच्छवति संचितेऽग्नौ आहुतयो हुता भवेयुः एवमेवास्य यजमानस्य आहुतयो हुता भवन्ति । अत्रावेव कृत्स्न-चित्याग्नेरन्तर्भावमनुसन्दधानस्य यजमानस्याग्निचयने क्रियमाणे चाक्रियमाणे कृतावपि सोमाहुतीनां स्वयमा-तृण्णादीनां इष्टकानां प्राधान्यतः तासामप्युपधानमाद्रियते इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

अस्याग्नेः संवत्सरभरणमवश्यं क्रियत इति दर्शयति—सर्वाणि वा इति । यो यजमानोऽग्निं बिभर्ति स सर्वाणि भूतानि सर्वान्देवान् गर्भो भवति गर्भीभावयति । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भूः । अतश्च यो यजमान् स यदि असंवत्सरभृतमग्निं चिनुते स एतानि गर्भीभूतानि सर्वाणि भूतानि निर्हन्ति । लोके खलु यो जन. मानुषं एव गर्भं निर्घ्नन्ति त लोकाः परिवर्जयन्त्येव । अथ यः एतं देवं गर्भं निर्हन्ति तं परिवर्जयन्तीति किम् वक्तव्यम् । अत एवास्य निर्हण्यमानस्य देवरेतसस्य भागी न असानीति असंवत्सरभृतस्याग्नेर्ऋत्विजा न भवितव्यमिति वात्स्यो महर्षिराह स्म ॥ ६२ ॥

तत्र पक्षान्तरमाह—षण्मास्यमिति । अन्ततः षण्मास्या भूता गर्भा जाताः सन्तो जीवन्तीति अन्ततः

सर्वं वै तद्यत्संवत्सरभृतोऽसर्वं तद्यदगशीतयो विकृष्टं त्वेनꣳ स भूयो विकर्षेद्यदि चैव संवत्सरभृतः स्याद्यदि चासंवत्सरभृतः सर्वमेव महदुक्थꣳ शꣳसेत् ॥ ६३ ॥

(३) अथ ह शाण्डिल्यायनः प्राच्यां जगाम । तꣳ ह दैयाम्पातिरुवाच शाण्डिल्यायन कथमग्निश्चित्यो ग्लायामो ह संवत्सरभृतायाग्निं चिकीषामहऽइति ॥ ६४ ॥

स होवाच । कामं न्वाऽएनꣳ स चिन्वीत येन पुरा संवत्सरं भृतः स्यात्तꣳ ह्येव तं भृतꣳ सन्तं चिनुतऽइति ॥ ६५ ॥

काममेवैनꣳ स चिन्वीत । यः संवत्सरमभिपविष्यन्त्स्याद्देष वाऽएनं प्रत्यक्षमन्नेन बिभर्त्येताभिराहुतिभिः ॥ ६६ ॥

गशीतयः । विकृष्टं त्वेनं स भूयो विकर्षेत । यदि चैव संवत्सरभृतः स्यात् । यदि चासंवत्सरभृतः-सर्वमेव महदुक्थं शंसेत् (२) ॥ ६३ ॥

अथ ह शाण्डिल्यायनः प्राच्यां जगाम । तं ह दैयाम्पातिरुवाच-शाण्डिल्यायन कथमग्निश्चेतव्यः । ग्लायामो ह संवत्सरभृताय, अग्निं चिकीर्षामह इति ॥ ६४ ॥

स होवाच-कामं न्वा एनं स चिन्वीत-येन पुरा संवत्सरं भृतः स्यात् । तं ह्येव तं भृतं सन्तं चिनुत इति (३) ॥ ६५ ॥

काममेवैनं स चिन्वीत यः संवत्सरमभिपविष्यन्त्स्यात् । एष वा एनं प्रत्यक्षमन्नेन बिभर्ति-एताभिराहुतिभिः (४) ॥ ६६ ॥

संवत्सरभृतमपि चिन्वीतेत्याह- हेतिशब्दश्चेत्-। यदा महाव्रते महदुक्थस्य शंसनादि क्रियते तस्मिन् असंवत्सरभृतेऽपि तथैव शंसनप्रसक्त्याह-स यद्यसंवत्सरभृत इति । असंवत्सरभृते यदि महदुक्थं शंसेत् तदा आगशीतिरेव शंसेत्, कुतः । 'असंवत्सरभृत' इति यत् तदसर्वम् । आगशीतिरिति यत् तदसर्वमिति । एवं तर्हि असंवत्सरभृतत्वेन विकृष्टं संवत्सरभृतमगशीतिमात्रशंसनेन भूयोऽपि विकर्षेदित्याह-विकृष्टं त्वेनमिति । कथं तर्हि शंसेदिति तत्राह-यदि चैवेति । 'यदि' अयमग्निः 'संवत्सरभृतः स्यात्'-यदि वाऽसंवत्सरभृतस्तदा सर्वदापि 'सर्वमेव महदुक्थं शंसेत्' न आगशीतीरेवेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अथाग्निचयनविषये अन्यानपि कांश्चित् विशेषान् दर्शयितुमुपाख्यानमाह-अथ हेति । 'शाण्डिल्यायनः' कश्चिदृषिः 'प्राच्यां' दिशि 'जगाम' । 'तं' शाण्डिल्यायनं 'दैयाम्पातिर्नाम' अन्यो महर्षिः 'उवाच' हे शाण्डिल्यायन ! अग्निं चेतुमिच्छामः । संवत्सरभृताय वयं 'ग्लायामः' । 'कथमग्निश्चेतव्यः' इति ॥ ६४ ॥

स होवाचेत्यादिना तमेव प्रश्नान्तरमाह । पूर्वं येन यजमानेनैकवर्षमग्निः संवत्सरभृतः स्यात् । स यजमानो यदि पश्चादेनमग्निं चिन्वीत न तस्य संवत्सरभरणनियमः । किन्तु कानिचिद्दिनानि भृत्वा चयनम् । एवं संवत्सरमग्नावग्निरहितनियमेन भरणेऽपि संवत्सरभृतं सन्तमेव चिनुत इति ॥ ६५ ॥

अथवा यः संवत्सरं सोममभिषविष्यन् स्यात् । सवनादनादौ संवत्सरं सोमस्याभिषवात् । तत्र विशेषमाह।

१-संवत्सरभृतो नेत्यग्निरुक्तोऽपि । संवत्सरं संवत्सरः । संवत्सरादिभिः । जतम्य च । यत्र यत्र यत्र । का० श्रौ० सू० १६ । १७८-१८९ ।

कामम्मेवैनꣳ स चिन्वीत । यः संवत्सरमग्निहोत्रं जुहुयाद्बिभर्ति वाऽएन-मेष योऽग्निहोत्रं जुहोति ॥ ६७ ॥

कामम्मेवैनꣳ स चिन्वीत । यः संवत्सरं जातः स्यात्प्राणो वाऽअग्नि-स्तमेतद्बिभर्त्यथ ह वै रेतः सिक्तं प्राणोऽन्ववरोहति तद्विन्दते तद्यज्जातं जातं विन्दते तस्माज्जातवेदास्तस्मादप्येवंवित्कामꣳ सद्योभूतं चिन्वीत यदु ह वाऽएवंवित्पिबति वा पाययति वा तदेवास्य यथा सर्वस्मिञ्छा-ण्डिलेऽग्नौ संचिते पक्षपुच्छवत्याहुतयो हुताः स्युरेवमस्यैता ऽआहुतयो हुता भवन्ति ॥ ६८ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ९-४-२ ॥ (५. १.) ॥

काममेवैनं स चिन्वीत । यः संवत्सरमग्निहोत्रं जुहुयात् । बिभर्ति वा एनमेषः—योऽग्निहोत्रं जुहोति (५) ॥ ६७ ॥

काममेवैनं स चिन्वीत—यः संवत्सरं जातः स्यात् । प्राणो वा अग्निः—तमेतद्बिभर्ति । अथ ह वै रेतः सिक्तं प्राणोऽन्ववरोहति, तद्विन्दते । तद्यज्जातं जातं विन्दते—तस्माज्जातवेदाः । तस्मादप्येवंवित् कामं सद्योभूतं चिन्वीत । यदु ह वाऽएवंवित्पिबति वा पाययति वा—तदेवास्य यथा सर्वस्मिञ्छाण्डिलेऽग्नौ संचिते पक्षपुच्छवत्याहुतयो हुताः स्युः—एवमस्यैता आहुतयो हुता भवन्ति (६) ॥ ६८ ॥

यजमानो यथेच्छमेवैनमग्निं चिन्वीत । एष यजमानः एताभिः पुरस्तात् क्रियमाणाभिराहुतिभिरनेनाहुतिलक्षणेनैवैनमग्निं प्रत्यक्षं बिभर्तीति ॥ ६६ ॥

अथवा यः ' संवत्सरमग्निहोत्रं जुहुयात् ' सोऽपि यथेच्छमग्निं चिन्वीत तेनाग्निहोत्रहोमेन संवत्सरमग्नेरस्य संपादनात् ॥ ६७ ॥

अथवा यः ' संवत्सरं जातः स्यात् ' द्वादशसु मासेषु पूर्णेषु जातः स्यात् । सोऽपि काममेवैनमग्निं चिन्वीत । कुतः शरीरान्तर्वर्तमानः ' प्राणो ' यतोऽग्न्यात्मकः । तमेतमग्निमसौ संवत्सरं जातो बिभर्ति । रेतसा सह प्राणसाहित्येनैव सिच्यमानत्वात् । प्रसङ्गात् प्राणस्य जातवेदस्त्वं दर्शयति—अथेति । ' अथ ' खलु ' सिक्तं रेतः प्राणोऽन्ववरोहति ' तदा ' तद्रेतः प्राणो विन्दते ' लभते । तस्मात् ' जातं जातं ' रेतो विन्दत इति यत् तस्मात्प्राणो जातवेदाः । उक्तार्थवेदिताऽपि सद्योभूतमपि तं चिन्वीतेत्याह—तस्मादप्येवमिति । एतस्यैवार्थस्य वेदिता स्वयं यत्किंचित् ' पिबति ' वा अन्यं ' पाययति वा ' ' तदेवास्य यथा सर्वस्मिन् संचिते पक्षपुच्छवति ' ' शाण्डिलेऽग्नौ ' ' या आहुतयो हुताः ' एवमेवास्यैता आहुतयो हुता भवन्तीत्याह—यदु ह वा एवं विदिति ॥ ६८ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (९-५-१) ॥

इन्द्रऽएतत्सप्तर्चमपश्यत्। (न्यू) न्यूनस्याप्त्याऽअतिरिक्तस्यानतिरिक्त्यै व्यृद्धस्य समृद्ध्याऽअथ ह वाऽईश्वरोऽग्निं चित्वा किंचिद्दौरितमापत्तोर्वि वा ह्वलितोर्यद्वा यद्वा ह वा एतच्छ्याचापर्णः सायकायनः शुश्राव ह तत्कर्मोपदधर्ष ॥ १ ॥

सैषा त्र्यृचस्य समृद्धिः । (२) अग्नेः समृद्धिर्योऽग्निं चिनुते तस्य समृद्धिर्योऽग्निं चिनोति तस्य समृद्धिः ॥ २ ॥

(स्त) तद्यदेतेनोपतिष्ठते । यदेवास्यात्र विद्वान्वाऽविद्वान्वाऽति वा रेचयति न वाऽभ्यापयति तदेवास्यैतेन सर्वमाप्तं भवति यदस्य किं चानाप्तं

अथ सर्वचित्यन्तसाधारणोपस्थानम् ।

इन्द्र एतत्सप्तर्चमपश्यत्—न्यूनस्याप्त्यै, अतिरिक्तस्यानतिरिक्त्यै, व्यृद्धस्य समृद्ध्यै । अथ ह वा ईश्वरोऽग्निं चित्वा किंचिद्दौरितमापत्तोर्वि वा ह्वलितोः यद्वा । यद्वा ह वा एतच्छ्याचापर्णः सायकायनः शुश्राव—अथ हैतत्कर्मोपदधर्ष ॥ १ ॥

सैषा त्र्यृचस्य समृद्धिः । अग्नेः समृद्धिः (१) । योऽग्निं चिनुते तस्य समृद्धिः (२) । योऽग्निं चिनोति तस्य समृद्धिः (३) ॥ २ ॥

तद्यदेतेनोपतिष्ठते—यदेवास्यात्र विद्वान्वाऽविद्वान्—वा—अति वा रेचयति, न वाऽभ्यापयति—

अथ "येऽअग्नयः पाञ्चजन्याः" इत्यस्य मन्त्रस्यानन्तरं "वात्रेहत्याय शवसे" इत्यादयः सप्त मन्त्राः समाम्नायन्ते तेषामिदानीं विनियोगमभिधातुमुपोद्घातमाह—इन्द्र एतदिति । 'एतत्' इति वक्ष्यमाणपरामर्शः । सप्त ऋचो यस्मिन् समुदाये स सप्तर्चः "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" (पा. सू. ५ । ४ । ७४) इति अकारः समासान्तः । 'एतत्' इति लिङ्गव्यत्ययः छान्दसः । 'इन्द्र एतं सप्तर्चमपश्यत्' । किमर्थं समपश्यदिति तत्राह—न्यूनस्येति । 'न्यूनस्य' अकृतस्य कर्मणः प्राप्त्यै, आधिक्येन कृतस्यानाधिक्याय, अन्यथा कृतस्य च यथाकरणाय सप्तर्चमपश्यत् इति' ॥ १ ॥

१-अत्र पञ्चम्याः सप्तर्चोपस्थानं २ सर्वासु चितिषु .... । चित्यान्ते ..... । .... सप्तर्चोऽस्मीति । एवं यथाचितिः । का. श्रौ. सू. १८ । ५१-५४ ।

२-चितिं पुरीषवतीमुपतिष्ठते वात्रहत्यायेति सप्तभिः । .... । का० श्रौ० सू० १७ । १३५-१३६ ।

३-........ सायणभाष्य वा हरिस्वामिभाष्य वा .... । .... मुद्रितम् । यत्र .... सर्वत्र मुद्रेण .... ॥

य उ तस्यामनुष्टुभ्यृचि कामोऽत्रैव तमाप्नोत्यथोऽएतस्माद्वैतत्कर्मणो रक्षाᳬसि नाष्ट्रा ऽअपहन्ति नो हैनमनुव्याहारिण स्तृण्वते तस्माद्प्येवं-वित्कामं परस्माऽअग्निं चिनुयादीश्वरो ह श्रेयान्भवितोः ॥ ३ ॥

(वा) वार्त्रहत्याय शवसे । सहदानुं पुरुहूत क्षियन्तमिति वार्त्रघ्नीभ्यां

पाप्मानᳬ हत्वाऽपहतपाप्मान

पाप्मानᳬ हत्वाऽपहतपाप्मैत-त्कर्म कुरुते ॥ ४ ॥

वि न ऽइन्द्र मृधो जहि । मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठा ऽइति वैमृ-धीभ्यां द्वितीयाभ्यामेतद्वै देवा मृधः पाप्मानᳬ हत्वाऽपहतपाप्मान ऽएतत्कर्माकुर्वत तथैवैतद्यजमानो मृधः पाप्मानᳬ हत्वाऽपहतपाप्मैत-त्कर्म कुरुते ॥ ५ ॥

वैश्वानरो नऽऊतये । पृष्टो दिवि पृष्टोऽअग्निः पृथिव्यामिति वैश्वानरीभ्यां तृतीयाभ्यामेतद्वै देवा वैश्वानरेण पाप्मानं दग्ध्वाऽपहतपाप्मान ऽएत-त्कर्माकुर्वत तथैवैतद्यजमानो वैश्वानरेण पाप्मानं दग्ध्वाऽपहतपाप्मैत-त्कर्म कुरुते ॥ ६ ॥

तद्देवास्यैतेन सर्वमाप्तं भवति—यदस्य किं चानाप्तम् । य उ तस्यामनुष्टुभ्यृचि कामः—अत्रैव तमाप्नोति । अथो एतस्माद्वैनत्कर्मणो रक्षांसि नाष्ट्रा अपहन्ति । नो हैनमनुव्याहारिणः स्तृण्वते । तस्माद्प्येवंवित् कामं परस्मा अग्निं चिनुयात्—ईश्वरो ह श्रेयान्भवितोः ॥ ३ ॥

(१) " वार्त्रहत्याय शवसे, (२) सहदानुं पुरुहूत क्षियन्तम् "—(वा सं. १८ ६८, ६९) इति वार्त्रघ्नीभ्यां प्रथमाभ्यामुपतिष्ठते । एतद्वै देवा वृत्रं पाप्मानं हत्वाऽपहतपाप्मान एतत्कर्माकुर्वत । तथैवतद्यजमानो वृत्रं पाप्मानं हत्वाऽपहतपाप्मैतत्कर्म कुरुते ॥ ४ ॥

(३) " वि न इन्द्र मृधो जहि, (४) मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः "—(वा. सं. १८ । ७०, ७१) इति वैमृधीभ्यां द्वितीयाभ्याम् । एतद्वै देवा मृधः पाप्मानं हत्वाऽपहत-पाप्मान एतत्कर्माकुर्वत । तथैवतद्यजमानो मृधः पाप्मानं हत्वाऽपहतपाप्मैतत्कर्म कुरुते ॥ ५ ॥

(५) " वैश्वानरो न ऊतये, (६) पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्याम् "—(वा. सं. १८।७२,७३) इति वैश्वानरीभ्यां तृतीयाभ्याम् । एतद्वै देवा वैश्वानरेण पाप्मानं दग्ध्वाऽपहत-पाप्मान एतत्कर्माकुर्वत । तथैवैतद्यजमानो वैश्वानरेण पाप्मानं दग्ध्वाऽपहतपाप्मैतत्कर्म कुरुते ॥ ६ ॥

(तेऽश्या) अश्याम तं काममग्ने तवोतीति । (त्ये) एकया कामवत्यै-तद्वै देवाः षडृचेन पाप्मानमपहत्यैकया कामवत्यैकयाऽन्ततः सर्वान्कामा-नात्मन्नकुर्वत तथैवैतद्यजमानः षडृचेन पाप्मानमपहत्यैकया कामवत्यै-कयाऽन्ततः सर्वान्कामानात्मन्कुरुते ॥ ७ ॥

सप्तर्चं भवति । सप्तचितिकोऽग्निः सप्तऽर्तवः सप्त दिशः सप्त देवलोकाः सप्त स्तोमाः सप्त पृष्ठानि सप्त छन्दाꣳसि सप्त ग्राम्याः पशवः सप्तारण्याः सप्त शीर्षन्प्राणा यत्किं च सप्तविधमधिदेवतमध्यात्मं तदेनेन सर्वमाप्नोति ता ऽअनुष्टुभमभिसंपद्यन्ते वाग्वाऽअनुष्टुब्वाचैवास्य तदाप्नोति यदस्य किं चानाप्तम् ॥ ८ ॥

(म) अष्टर्चेनोपतिष्ठेतेत्यु हैकऽआहुः । (वं) वयं तेऽअद्य ररिमा हि काममिति द्वितीयया कामवत्या सप्त पूर्वास्तदष्टावष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति यदस्य किं चानाप्तमथोऽएवꣳ समं देवते भजेतऽइति न तथा कुर्यादेता वाव सप्ताष्टावनुष्टुभो भवन्ति स योऽष्टर्चे कामोऽत्रैव तमाप्नोति ॥ ९ ॥

(त्यै) ऐन्द्राग्नीभिरुपतिष्ठते । (तऽए) ऐन्द्राग्नोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति यदस्य किं चानाप्तमिन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः सर्व-

---

(७) "अश्याम तं काममग्ने तवोती"–(वा. सं. १८ । ७४) इति एकया कामवत्या । एतद्वै देवाः षडृचेन पाप्मानमपहत्यैकया कामवत्यैकयाऽन्ततः सर्वान्कामानात्मन्नकुर्वत । तथैवैतद्यजमानः षडृचेन पाप्मानमपहत्यैकया कामवत्यैकयाऽन्ततः सर्वान्कामानात्मन्कुरुते ॥ ७ ॥

सप्तर्चं भवति । सप्तचितिकोऽग्निः, सप्तऽर्तवः, सप्त दिशः, सप्त देवलोकाः, सप्त स्तोमाः, सप्त पृष्ठानि, सप्त च्छन्दांसि, सप्त ग्राम्याः पशवः, सप्तारण्याः, सप्त शीर्षन्प्राणाः–यत्किं च सप्तविधमधिदेवतमध्यात्मं–तदेनेन सर्वमाप्नोति । ता अनुष्टुभमभि सम्पद्यन्ते । वाग्वा अनुष्टुप् । वाचैवास्य तदाप्नोति–यदस्य किं चानाप्तम् ॥ ८ ॥

अष्टर्चेनोपतिष्ठेतेत्यु हैक आहुः । "वयं ते अद्य ररिमा हि कामम्"–(वा. सं. १८।७५) इति द्वितीयया कामवत्या । सप्त पूर्वाः । तदष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । यावानग्नि-र्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति यदस्य किं चानाप्तम् । अथो एवं समं देवते भजेते इति न तथा कुर्यात् ! एता वाव सप्ताष्टावनुष्टुभो भवन्ति । स योऽष्टर्चे कामः–अत्रैव तमाप्नोति ॥ ९ ॥

ऐन्द्राग्नीभिरुपतिष्ठते । ऐन्द्राग्नोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति–यदस्य

देवत्योऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति यदस्य किं चानाप्तम् ॥ १० ॥

(न्त) तद्धैके । कर्मणः कर्मण ऽएवैतां प्रतिपदं कुर्वतेऽपहतपाप्मान ऽएतत्कर्म करवामहाऽइति पुरीषवतीं चितिं कृत्वोपतिष्ठेतेत्यु हैकऽआहुस्तत्र हि सा सर्वा कृत्स्ना भवतीति स यथा कामयेत तथा कुर्यादिति नु चयनस्याथातोऽचयनस्य ॥ ११ ॥

त्रयो ह वै समुद्राः । (ऽ) अग्निर्यजुषां महाव्रतꣳ साम्नां महदुक्थमृचाꣳ स य ऽएतानि परस्मै करोत्येतान्ह स समुद्राञ्छोषयते ताञ्छुष्यतोऽन्वस्य च्छन्दाꣳसि शुष्यन्ति च्छन्दाꣳस्यनु लोको लोकमन्वात्माऽऽत्मानमनु प्रजा पशवः स ह श्वः श्व ऽएव पापीयान्भवति य ऽएतानि परस्मै करोति ॥ १२ ॥

(त्य) अथ य ऽएतान्यकृत्वा । परस्माऽअपि सर्वैरन्यैर्यज्ञक्रतुभिर्याजयेदेतेभ्यो हैवास्य समुद्रेभ्यश्छन्दाꣳसि पुनराप्यायन्ते च्छन्दाꣳस्यनु लोको लोकमन्वात्माऽऽत्मानमनु प्रजा पशवः स ह श्वः श्व ऽएव श्रेयान्भवति य ऽएतानि परस्मै न करोत्यथैष ह वाऽअस्य दैवोऽमृत ऽआत्मा स य

किं चानाप्तम् । इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः । सर्वदेवत्योऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति यदस्य किं चानाप्तम् ॥ १० ॥

तद्धैके-कर्मणः कर्मण एवैतां प्रतिपदं कुर्वते । अपहतपाप्मान एतत्कर्म करवामहा इति । पुरीषवतीं चितिं कृत्वोपतिष्ठेतेत्यु हैक आहुः । तत्र हि सा सर्वा कृत्स्ना भवतीति । स यथा कामयेत तथा कुर्यात् । इति नु चयनस्य । अयातोऽचयनस्य ॥ ११ ॥

त्रयो ह वै समुद्राः-अग्निर्यजुषाम्, महाव्रतं साम्नाम्, महदुक्थमृचाम् । स य एतानि परस्मै करोति-एतान् ह स समुद्राञ्छोषयते । ताञ्छुष्यतोऽन्वस्य च्छन्दांसि शुष्यन्ति । छन्दांस्यनु लोकः । लोकमन्वात्मा । आत्मानमनु प्रजा पशवः । स ह श्वः श्व एव पापीयान्भवति-य एतानि परस्मै करोति ॥ १२ ॥

अथ य एतान्यकृत्वा परस्मा अपि सर्वैरन्यैर्यज्ञक्रतुभिर्याजयेत्-एतेभ्यो हैवास्य समुद्रेभ्यश्छन्दांसि पुनराप्यायन्ते । छन्दांस्यनु लोकः । लोकमन्वात्मा । आत्मानमनु प्रजा पशवः । स ह श्वः श्व एव श्रेयान् भवति । य एतानि परस्मै न करोति । अथैष ह वाऽअस्य दैवोऽमृत आत्मा । स य